

GOBHILAGR̥HYASŪTRAM

GOBHILAGRHYASŪTRAM

with Bhaṭṭanārāyaṇa's commentary

गोभिलगृह्यसूत्रम्

श्रीचिन्तामणि भट्टाचार्येण

संस्कृतम्

Critically edited from original manuscripts

with notes and indices

B 1

Chintamani Bhattacharya

Kavyatirtha-Sankhyaratna-Nyaya-Sahityacharya

with an introduction by

Vanamali Vedantatirtha

***Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt. Ltd.***

S
294.59216
G 857 g.c

THE ATLANTIC SOCIETY

KOLKATA - 700 016

ACC. No. S4665 DATE 30.3.2002

FIRST PUBLISHED IN 1936 BY
METROPOLITAN PRINTING AND PUBLISHING HOUSE LTD.

Published by Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.,
54 Rani Jhansi Road, New Delhi-110055 and printed by
Skylark Printers, Idgah Road, New Delhi-110055.

SI no. 74700

P R E F A C E

Gobhila-gr̥hyasūtram has been published more than once with different modern commentaries (e. g., Bengal Editions by Chandrakanta Tarkalankara, Satyavrata Samasranin, Dayalakrishna Tarkatirtha, Sylhet) but the Bhāṣya of Bhaṭṭa Nārāyaṇa (or Nārāyaṇa Bhaṭṭa) was never attempted by anybody for publication. The present edition of the Sūtra is published with the Bhāṣya of Bhaṭṭa Nārāyaṇa, critically edited with exhaustive notes giving a comparative study of all the Gr̥hyasūtras, Dharmasūtras, Dharmasamhitās, Smṛtinibandhas (of Raghunandana and others), etc. The curious reader will find here practically everything ritual and sacramental. Every sūtra has been traced to the text of the *Mantrabrāhmaṇa* with explanation. Almost all the references of the sūtra and the bhāṣya have been traced out. The editor has, thus, spared no pains to make the work a useful one.

Bhaṭṭa Nārāyaṇa belonged to Bengal. His ancestors came from Sravasti, Kanauj and settled in Bengal (vide, the article, *Kāmarūpaśāsanāvalī* by Mahendrachandra Kavyatirtha-Sankhyanava, in "Bangasree", Bhādra, 1340 B. E.). He came of a vatsagotriya brahmin family (p. 918). He found two other commentaries on *Gobhila-Gr̥.*, one by Valgusoma (p. 340) and the other by Ajātasatru (p. 385). He mentions the name of *Khaṇḍa-khāḍya* and *Brahmasūdhānta* (p. 176), two books on Astronomy by Brahmagupta. Thus, he lived after Brahmagupta, to be sure.

It should be noted in this connection that Bhaṭṭa Nārāyaṇa, the commentator of *Gobhila-Gr̥.* was not the same as the ancestor of the Rāḍhiya and Bārendra Sāṇḍilyagotriya brahmins of Bengal as he was not a Sāṇḍilya. He might or might not be the author of *Veṇīsamhāra*. He lived after Brahmagupta, the famous astronomer, but it is not known whether he lived before or after the author of *Veṇīsamhāra*.

The present edition of Bhaṭṭa Nārāyaṇa's Bhāṣya is based on the following manuscripts :

Ka—Cat. No. 1297, Govt. Collection, A. S. B.—Sections (प्रपाठक) I-II, गोमिलगृहभाष्यम्—a commentary on the गोमिलगृहसूत्र by Nārāyaṇa, a son of Mahabala.

Substance—country-made paper, $11\frac{1}{4}$, $10\frac{1}{2} \times 5$ inches, folio 1st part 58 ; 2nd from 21 to 85 written in a different hand and at a different time. Extent of the work—ślokas 4815 as stated at the end of the manuscript. Appearance—old, generally correct, complete (but 2nd प्रपाठक is twice repeated owing to ill-adjustment of the two different Mss.).

For description of the work, C. I. 1967.

Gha—Sections II-III of the above.

Kha—No. 10587—The same in four batches of leaves, (complete)—

(1) Substance—country-made paper, $8\frac{1}{2} \times 3\frac{3}{4}$ in. folio 34, lines 13—15 on a page. Character—Nāgara of the 15th century. Appearance—old and repaired.

(2) Substance—foolscape paper, $9\frac{1}{2} \times 4$ in. folio 61 of which the first is missing—lines 6 on a page. Character—modern Nāgara. Appearance—fresh, folio 2. इति गृहभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका ; folio 69 B. इति द्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमी कण्डिका. The Ms. ends abruptly.

(3) Substance—country-made paper, 10×4 in. folio 139—337 of which four are missing—lines 8 on a page. Character—Nāgara of the 14th century. Appearance—very old and repaired from $\frac{2}{2}/\frac{8}{8}$ to the end. 146 B. इति द्वितीयस्य अष्टमी कण्डिका ।

(4) Substance—country-made paper, 10×4 in. folio 7. 1st 6 leaves are marked both 1—6 and 333—338. The 7th is written in a different hand containing the concluding portion. The 6th ends abruptly. The last leaf, however, begins in the 1st line of 6 B. and goes to the end of the Ms.

Op. Cat. of Mss. *Gort. Collection*, Asiatic Society of Bengal, Calcutta.

Ita—Sections I and II only (bound book), Cat. No. II. B. 33, belonging to the Asiatic Society of Bengal, Calcutta.

We are specially thankful to the Secretary, Asiatic Society of Bengal for his kindly lending us these manuscripts.

The whole work is planned in two volumes :

(1) The complete text of *Ābhikha-ṭīp.* with the Bhāṣya of Bhaṭṭa Nārāyaṇa, notes, sūtrapāṭha (including Śraddhakalpa, Sandhyā and Snāna-sūtras) and preface.

(2) Introduction and miscellaneous indices.

Most cordial thanks are due to Prof. Vanamali Vedanta-tirtha, M. A., late of the Assam Education Service, who has kindly written an excellent Introduction to this important work, which has made this a unique edition.

We shall be failing in our duty, if we do not express our heartiest thanks to Dr. Amareswar Thakur of the Calcutta University and formerly General Editor of the Series, who did much for the publication of this work.

Finally, we may hope that the readers will excuse us for any imperfection, they may notice and specially for misprints that have crept in.

Calcutta
March, 1936

}

Narendra Chandra Bhattacharya.

निवेदनम्

परमकारुणिकस्य भगवतः श्रीमतो नारायणस्य चरणारविन्दप्रसादात् तत्रभवतो दिगन्त-
विश्रान्तयशसो भट्टनारायणस्य कृतिरिदं श्रीमद्गोभिलाचार्यकृत-गृह्यसूत्र-भाष्यं मुद्रयित्वा प्राकाश्यं
नीयते । भाष्यमिदं गभीरभावानुबन्धिशब्दै रचितमिति केषुचित् स्थानेषु व्याख्या कृता ।
निबन्धकारमुख्यं रघुनन्दनादिभिः स्त्रेषु निबन्धेषु अनेकत्रैव एतद्भाष्यसन्दर्भः प्रमाणत्वेनोद्धृत
इत्यपि तत्तद्ग्रन्थप्रसङ्गमुद्धृत्यासकृत् प्रमाणीकृतम् । धर्मशास्त्रपुरन्धरेण रघुनन्दनेन पुनरे-
तन्मतमवलम्ब्य सरलाभवेदेवभट्टयोर्मतं बहुशो निरस्तमिति भाष्यस्यास्य महाजनपरिगृहीतत्व-
मसाधारणत्वं च कयापयति ।

यदपि पण्डितप्रकाण्डेन महामहोपाध्यायेन श्रीमता चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारेण भाष्यमिदं
त्रिपताककरेणापचार्य भाष्यान्तरं रचितं, भाष्येऽस्मिन्नन्तराऽन्तरा दोषोद्भावनञ्च कृतं, तदपि
तादृशानां दीर्घदशिनो दोषैकदशित्वमेव प्रतिपादयति, भाष्यस्यास्य गुरुत्वमुपादेयत्वञ्चोपपादयति ;
न पुनरयथा हेयत्वमिति तत्र तत्र भाष्यमतसंरक्षणे कृतः प्रयत्नो भवद्भिः पाण्डित्यनिकष-
पाचार्यैर्मन्निवेशितटिप्पन्यामनुसन्धेयः । एतदेव प्रायो मुख्यं कारणं भाष्यस्यास्य मुद्रणे यत्
सामवेदीय-कौथुम-रागायनीय-शास्त्राध्यायिनां ब्राह्मणानां गृह्यकर्माणि सत्यपि प्रामाणिके भट्टभाष्ये
[मुद्रापितग्रन्थाभाषादेवानुपलभ्यमानतया नवनिर्मिततर्कालङ्कारभाष्यस्य च प्रायशः कचिद्-
गृहीतभट्टभाष्यमततया] यदि विकृतानि स्युस्तदा इता यथं इतञ्च गृह्यानुष्ठानमिति सिद्धानां
जिज्ञासूनां सविधे ग्रन्थस्यास्योपन्यासेन यदि तेषां लेशतोऽप्युपकारः स्यादिति ।

भाष्येऽस्मिन् निबद्धानां शास्त्रप्रमाणानां वेदमन्त्राणाञ्च यथासम्भवमाकरस्थानादिनिर्देश-
पूर्वं तेषां व्याख्यानं पाठान्तरादिकञ्च समुपस्थापयितुं कृतः श्रमः । सर्वेष्वेव गृह्यकर्मसु प्रायः
सर्वेषामेव गृह्यसूत्राणामुपन्यासः कृतः । प्रायशो चन्द्रदेशेऽप्यप्रसिद्धानां गृह्यकर्मणामनुष्ठानपद्धतिरपि
निबन्धान्तरेभ्यः संगृह्य प्रदर्शिता ।

विषयेष्वेषु विस्तृतसमालोचनमुपस्थापयितुमीहा वर्तते द्वितीयखण्डमुद्रणावसरे—यदि
तावत्कालमस्मान् भगवान् भूतभावनो निरुपद्रवानविकल्पाञ्च संरक्षेत् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् दैवदुर्घिकापादादस्मद्दृष्टिविषयवर्तिनीं त्रुटिर्वर्तते । सा तु द्वितीयखण्डावसरे
प्रदर्शयिष्यते । यत् पुनरस्माभिरननुभूतमसंभाव्यं च स्फुल्लनमत्र तद् भवद्भिः क्षन्तव्यं ज्ञापयितव्यं
च कृपयेति सविभ्रम्भं निवेदयति—

भवतामनूधानां विधेयः—

श्रीचिन्तामणि-देवशर्मा

गोभिलीयगृह्यसूत्रपाठः

प्रथमप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः ।
- २ । यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम् ।
- ३ । उदगवने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागा-
वर्तनादह्नः कालं विधात् ।
- ४ । यथादेशञ्च ।
- ५ । सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ।
- ६ । अपवर्गोऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ।
- ७ । ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्स्थां समिध-
मभ्याधात्स्यन् ।
- ८ । जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् ।
- ९ । अनुगुप्ता अप आहृत्य, प्रागुदकप्रवर्णं
देशं समं वा परिसमुद्योपलिप्य मध्यतः
प्राचीं लेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां
पश्चान्मध्ये प्राचींस्तित्त्वा उल्लिख्याभ्युक्षेत् ।
- १० । लक्षणावृद्धेवा सर्वत्र ।
- ११ । भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ।
- १२ । प्रंते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ।
- १३ । तथा तिथिर्नक्षत्रपर्वसमवाये ।
- १४ । दशै वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं
कुर्वीत ।
- १५ । वैद्यकुलाद् वाऽम्बरीषाद् वाऽशि-
माहृत्याभ्यादध्यात् ।
- १६ । अपि वा बहुयाजिन एवाऽऽगाराद्
प्राज्ञेनस्य वा राजन्यस्य वा वैश्यस्य वा ।
- १७ । अपि वाऽग्न्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात् ।

- १८ । पुण्यत्वेवाऽनर्दको भवतीति ।
- १९ । यथा कामयेत तथा कुर्वीत् ।
- २० । स यदेवान्स्थां समिधमभ्याधाति,
जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् जुहोति
तमभिसंषण्ठेत् ।
- २१ । स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ।
- २२ । तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्दुता भवतीति ।
- २३ । सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ
होमो विधीयते ।
- २४ । पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनु-
गुप्ता अप आहरेत् परिचरणीयाः ।
- २५ । अपि वा सायम् ।
- २६ । अपि वा कुम्भाद् वा मणिकाद्वा
गृहीयात् ।
- २७ । पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्वास्तमिते
सायमाहुतिं जुहुयात् ।
- २८ । पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते
वा प्रातराहुतिं जुहुयात् ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । यज्ञोपवीतं कृते सूत्रं वस्त्रं वा अपि
वा कुशरज्जुमेव ।
- २ । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
सम्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ध-
वकम्भं भवत्येवं यज्ञोपवीतो भवति ।
- ३ । सम्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे-

- ५ से प्रतिष्ठापयति सध्वं कक्षमन्त्रवलयं
भवत्येषं प्राचीनावीती भवति ।
- ४ । पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति ।
- ५ । उदङ्मोहस्तृप्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ
चोपविश्य त्रिराचामेत् द्विः परिसृजीत ।
- ६ । पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ।
- ७ । इन्द्रियाण्यग्निः संस्पृशेत् ।
- ८ । अक्षिणी नासिके कर्णाविति ।
- ९ । यद् यद् भीर्मात्स्यं स्यात् तत् तदग्निः
संस्पृशेत् ।
- १० । तत्रैतदाहुः ।
- ११ । नोपस्पृशेद् व्रजन् ।
- १२ । न तिष्ठन् ।
- १३ । न हसन् ।
- १४ । न विलोकयन् ।
- १५ । नाऽप्रणतः ।
- १६ । नाङ्गुलीभिः ।
- १७ । नातीर्थेन ।
- १८ । न सशब्दम् ।
- १९ । नानवेक्षितम् ।
- २० । न बाह्यांशः ।
- २१ । नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वो-
त्तरीयताम् ।
- २२ । नोष्णाभिः ।
- २३ । न सफेनाभिः ।
- २४ । न च सोपानतकः कश्चित् ।
- २५ । कासक्तिकः ।
- २६ । गले बद्धः ।
- २७ । चरणौ न प्रसार्य च ।
- २८ । अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ।
- २९ । हृद्यस्पृशस्त्वेवाप आचामेत् ।

- ३० । उच्छिष्टो द्वैवातोऽन्यथा भवतीति ।
- ३१ । अथ प्रत्युपस्पृशानामि ।
- ३२ । छप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा क्वात्वा पीत्वा
विपरिधाय च रथ्यामाक्रम्य इमशान-
ञ्चाऽऽवान्तः पुनराचामेत् ।

[तृतीयकण्डिकायाम्]

- १ । अग्निमुपसमाधाय परिसमुद्रं दक्षिण-
जान्वक्तो दक्षिणेनाग्निम् 'अदितेऽनु-
मन्यस्वे'त्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ।
- २ । 'अनुमतेऽनुमन्यस्वे'ति पश्चात् ।
- ३ । 'सरस्वत्यनुमन्यस्वे'त्युत्तरतः ।
- ४ । 'देव सवितः प्रद्युम्ने'ति प्रदक्षिणमग्निं
पर्युक्षेत् सकृद् वा त्रिर्वा ।
- ५ । पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन्
होमीयम् ।
- ६ । अथ हविष्यस्याग्नस्त्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य
वाऽकृतस्य वा ।
- ७ । अकृतं चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात्
प्रोदकं कृत्वा ।
- ८ । अथ यदि दधि पयो यवागूं वा ।
- ९ । कसेन वा चरुत्यालया वा स्वयेण वैव ।
- १० । अग्नये स्वाहेति पूर्वां तूष्णीमुत्तरां मध्ये
वापराजितायाञ्च विधीति सायम् ।
- ११ । अथ प्रातः सूर्याय स्वाहेति पूर्वां तूष्णी-
मेवोत्तरां मध्ये वैवापराजिताया-
ञ्चैव विधिः ।
- १२ । समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्ज-
लीन् प्रसिञ्चेदन्वसंस्था' इति मन्त्र-
विशेषः ।
- १३ । प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं मिनीय
पूरयित्वाचमनं प्रतिष्ठाप्य वथार्यम् ।

१४ । एवमत ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद् वा
हावयेद् वा आ जीवितावभृथात् ।

१५ । अथाप्युदाहरन्ति ।

१६ । कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायं-
प्रातर्होमौ गृह्णाः पत्नी गृह्य एवोऽग्नि-
र्भवतीति ।

१७ । निष्ठिते सायमाशप्रातराग्रे भूतमिति
प्रवाचयेत् ।

१८ । ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ।

१९ । प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माक्षा
इत्युपांशु ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

१ । अथ वाग्यतो बलीन् हरेत् ।

२ । भाषेताज्ञसंसिद्धिमितिभिः कामं
सम्भाषेत ।

३ । अथ हविष्यस्याज्ञस्योद्धृत्य हविष्यै-
र्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात् तूष्णीं
पाणिनैव ।

४ । प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्ट-
कृत्युत्तरा ।

५ । अथ बलीन् हरेद् बाह्यतोऽन्तर्वां सभूमि
कृत्वा ।

६ । सकृदपो निनीय चतुर्धा बलिं निक्ष्यात्
सकृदन्ततः परिपिञ्चेत् ।

७ । एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिपिञ्चेत् ।

८ । स यत् प्रथमं निक्ष्याति स पार्थिवो
बलिर्भवत्यथ यद् द्वितीयं स वायव्यो यत्
तृतीयं स वैश्वदेवो यच्चतुर्थं स
प्राजापत्यः ।

९ । अथापरान् बलीन् हरेत् उदधानस्य
मध्यमस्य द्वारस्यावर्द्धतः प्रथमो

बलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो द्वितीय
आकाशाय तृतीयः ।

१० । अथापरं बलिं हरेच्छयनं वाऽधिष्वर्चं वा

स कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा

११ । अथ संस्तुर्षं स रक्षोजनेभ्यः ।

१२ । अथेतद् बलिशेषमग्निरभ्यासिष्यावस-
लवि दक्षिणा निनयेत् तत् पितृभ्यो
भवति ।

१३ । आसीन एवाग्नौ जुहुयात्, आसीनः
पितृभ्यो दद्यात् ।

१४ । यथोपपादमितरान् ।

१५ । स्वयं त्वेवंतान् यावद् बलेद् बलीन् हरेत् ।

१६ । अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः-

१७ । दम्पती एव ।

१८ । इति गृहमेधिव्रतम् ।

१९ । स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ।

२० । सर्वस्य त्वेवाज्ञस्येतान् बलीन् हरेत्
पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वा-
ऽर्थार्थस्य वा ।

२१ । यज्ञादेव निवर्तते ।

२२ । यद्येकस्मिन् काले ग्रीहियवौ प्रक्रियेता-
मन्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ।

२३ । यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरग्नं पच्येत
सकृदेवैतद् बलितन्त्रं कुर्वीत ।

२४ । यद्येकस्मिन् कुले बहुधाऽग्नं पच्येत गृह-
पतिमहानसादेवैतद् बलितन्त्रं कुर्वीत ।

२५ । यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येत्, मियुक्तमग्नौ
कृत्वाऽग्नं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत ।

२६ । यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति ।

२७ । अथाप्युदाहरन्ति । एतस्यैव बलिहर-
स्यान्ते कामं प्रवचीत भवति द्वै बाल्य ।

- ११ । बहुलमयुगमसंहतम् ।
 १२ । प्रागग्रैर्यैर्मूलानि च्छादयन् ।
 १३ । पश्चात् वास्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकृषति
 तथोत्तरेण दक्षिणोत्तराण्यघाणि कुर्यात् ।
 १४ । एष परिस्तरणन्यायः सर्वेष्वद्वाहुति-
 मत्सु ।
 १५ । परिधीनप्येके कुर्वन्ति शामीलान्
 पार्णान् वा ।
 १६ । उत्तरतोऽप्या पूर्णः स्रुवः प्रणीताः ।
 १७ । भावे न वा स्यादित्येके ।
 १८ । बर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येधमभ्या-
 धावाऽऽज्यं संस्कृते, सर्पिस्तैलं दधि
 पयो यवागूं वा ।
 १९ । तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रं
 कुरुते ।
 २० । ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति न मन्त्रेण
 'पवित्रे त्यो धैष्णव्या'विति ।
 २१ । अथैने अग्निरनुमाष्टि 'विष्णोर्मनसा
 पूते स्यः' इति ।
 २२ । सम्पूज्योत्पुनात्युदगपार्भ्यां पवित्राभ्याम् ।
 २३ । अङ्गुष्ठाभ्यां चोपकनिष्ठिकाभ्यां
 बाहुलिभ्यामभिसंगृह्य प्राक्क्षत्रित्-
 पुनाति, 'देवस्त्वा सवितोत्पुनात्त्व-
 च्छिद्रेण पवित्रेण वतोः सूर्यस्य रविम-
 भिरिति' सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीम् ।
 २४ । अथैने अग्निरभ्युक्षाम्नावप्यर्जयेत् ।
 २५ । अथैतदाज्यमधिभित्योक्नुद्वासायेत् ।
 २६ । एवमाज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति ।
 [अष्टमकण्डिकायाम्]
 १ । पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ।
 २ । पर्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमाधीय
 मेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते ।
 ३ । यद्यु वा उपस्तीर्णाभिचारितं जुहुयेत् ।
 ४ । आज्यभागावेव प्रथमो जुहुयात् ।
 ५ । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु
 भृगुणा 'मग्नये स्वाहे'त्युत्तरतः 'सोमाय
 स्वाहे'ति दक्षिणतः प्राक्क्षो जुहुयात् ।
 ६ । अथ हविष उपस्तीर्यावघति ।
 ७ । मध्यात् पूर्वाधात् चतुरवत्ती चेद् भवति
 मध्यात् पूर्वाधात् पश्चाधादिति पञ्चावत्ती
 चेद् भवति ।
 ८ । अभिचारयत्यवदानानि प्रत्यनक्त्यव-
 दानस्थानान्ययातयामतायै ।
 ९ । अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् सकृद्
 वा त्रिवैतेनैव कल्पेन ।
 १० । अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्यावघत्युत्तरार्ध-
 पूर्वाधात् सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभि-
 चारयेत् ।
 ११ । यद्यु पञ्चावत्ती स्याद् द्विरुपस्तीर्यावघदाव
 द्विरभिचारयेत् ।
 १२ । न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातया-
 मतायै ।
 १३ । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वाधे
 जुहुयात् ।
 १४ । महाग्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ।
 १५ । प्राक् स्विष्टकृत आवापः ।
 १६ । गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मो बर्हिः पर्यु-
 क्षणमाज्यमाज्यभागौ च ।
 १७ । सर्वैभ्यः समवदाव सकृदेव सौविष्टकृतं
 जुहोति ।
 १८ । हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ।

- १९ । प्रज्ञास्य वैनेनोद्धृत्य भुञ्जीत ।
 २० । न स्रुवमनुप्रहरेदित्येक आहुः ।
 २१ । आग्नेय एवानाहिताग्नेरभयोर्दर्शपूर्ण-
 मासयोः स्थालीपाकः स्यात् ।
 २२ । आग्नेयो वाग्नीवोमीवो वाहिताग्नेः
 पौर्णमास्याम् ।
 २३ । ऐन्द्रो वैन्द्राग्नी माहेन्द्रो वा अमा-
 वास्यायाम् ।
 २४ । अपि वाहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयो-
 राग्नेय एव स्यात् ।
 २५ । समिधमाधायानुपर्युध्य यज्ञवास्तु
 करोति ।
 २६ । तत एव बर्हिषः कुशमुष्टिमादायाऽऽज्ये
 वा इविषि वा त्रिरवक्ष्यात्प्राणि
 मध्यानि मूलानी'त्यक्तं रिहाणा व्यन्तु
 वयः' इति ।
 २७ । अथैनमग्निरभ्युक्ष्यान्नावप्यर्जयेत्—'यः
 पशूनामधिपती हवस्तन्निचरो वृषा,
 पशून्स्माकं मा हिंसीरितदस्तु हुतं तव
 स्वाहा' इति ।
 २८ । एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ।

[नवमकण्डिकायाम्]

- १ । अथैतद्वित्तच्छिष्टमुद्रुदवाप्त्योद्धृत्य ब्रह्मणे
 प्रयच्छेत् ।
 २ । तं नितर्पयिषेत् ।
 ३ । ब्राह्मणस्य नृत्तिमनुत्प्यामीति ह यज्ञस्य
 त्रेक्ष्यन्ते ।
 ४ । अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धं स्यात् ।
 ५ । अथ ब्राह्मणान् भक्तेनोपेप्सेत् ।
 ६ । पूर्णपान्नो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ।

- ७ । कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य
 वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं
 पूर्णपान्नमित्याचक्षते ।
 ८ । ब्रह्मचैकं ऋत्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता
 भवति ।
 ९ । पूर्णपान्नोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा ।
 १० । अपरिमितं परार्ध्यम् ।
 ११ । अपि ह सदाः पेजवन ऐन्द्राग्नेन स्थाली-
 पाकेनेष्टा शतं सहस्राणि ददौ ।
 १२ । अथ यदि गृहोऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा
 दर्शपूर्णमासयोर्वा इव्यं वा होतारं वा
 नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति ।
 १३ । आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्या
 प्रातराहुतेः सायमाहुतिरमावास्यायाः
 पौर्णमासं नात्येत्या पौर्णमास्या
 आमावास्यम् ।
 १४ । एतेनैवावकाशेन इव्यं वा होतारं वा
 लिप्सेत् ।
 १५ । अपि वा यज्ञियानामेवौषधिवनस्पतीनां
 फलानि वा पलाशानि वा श्रपयित्वा
 जुहुयात् ।
 १६ । अथप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह
 पाकयज्ञ ऐहो हुतं ह्येव ।
 १७ । अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ।
 १८ । नावतो ब्राह्मणः स्यादिति ।
 १९ । अथाप्युदाहरन्ति यावन्न हुयेताभोजने-
 नैव तावन् मन्तनुयात्, अथ यदाऽधि-
 गच्छेत् प्रतिजुहुयात्, एवमप्यस्य व्रतं
 मन्ततं भवतीति ।
 २० । एपोऽत ऊर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ।
 २१ । मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ।

२२ । आज्याहुतिष्वाज्यमेव संस्तुत्योपवात् ।	२४ । यथा पाणिग्रहणे तथा वृद्धाकर्मण्युपनयने
बहुवात् नाज्यभागौ न स्विङ्कत ।	गोदाने च ।
२३ । आज्याहुतिष्वाज्यमेव पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्च	२५ । अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शास्त्वर्थं
महाध्याहृतिभिर्होमः ।	शास्त्वर्थम् ।

द्वितीयप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

१ । पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ।	प्रयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृत्तो वाग्वत्तो-
२ । लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन ।	ऽप्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखो-
३ । तद्वलाभे पिण्डान् ।	ऽवतिष्ठते ।
४ । वेद्याः सीताया इदाह गोडाहपुष्पा-	१३ । प्राजनेनान्यः ।
दादेवनादाद्वनादीरिणात् सर्वेभ्यः	१४ । वामीपलाशमिश्राञ्च लाजाञ्चतुरञ्जलि-
सम्भार्य नवमम् ।	मात्राऽष्टपैणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः ।
५ । समान् कृतलक्षणान् ।	१५ । दशत्पुत्रञ्च ।
६ । पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेद्	१६ । अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्वन् भवति
'ऋतमेव प्रथममृतं नात्येति कश्चनतं इयं	सशिरस्का साङ्गता भवति ।
पृथिवी श्रिता सर्वमिदमसौ भूयादिति	१७ । अहतेन वसनेन पतिः परिवृद्ध्याद् 'वा
तस्य नाम गृहीत्वैषामेकं गृह्णाणेति	अकुन्तन्नि'त्येतया ऋचा ।
ब्रूयात् ।	१८ । परिधत्त धत्त वाससेति च प्रावृत्तां यज्ञो-
७ । पूर्वैषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत् ।	पवीतिनीम् अभ्युदानयन्नुपेत् सोमो-
८ । संभार्यमपि त्वेके ।	ऽद्दद गन्धर्वायेति ।
९ । क्लीतकैर्यथैवापैवाङ्गतां सह्य सरोत्तमेन	१९ । पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवं जातीवं
सशरीरां त्रिमूर्धन्वभिविच्छेत् 'काम	वाऽन्यत् पद्मा प्रवर्तयन्तीं वाचयेत्—प्र
वेद ते नाम मदो नामासीति,	मे पति या नः पन्थाः कल्पतामिति ।
समानवासुमि'ति पतिनाम गृह्णीयात्	२० । स्वयं जपेदजपन्त्यां प्राच्या इति ।
स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थम् उत्तराभ्यां	२१ । बहिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ।
प्लावयेत् ।	२२ । पूर्वं कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्यो-
१० । ज्ञातिकर्मतत् ।	पविशति ।
११ । पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्निरुप-	२३ । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वा-
समाहितो भवति ।	रुन्वायाः वृद्धाज्याहुतीर्जुहोत्यग्निरेतु
१२ । अथ जन्मानामेको भूषाणामपां कण्डसं	प्रथम इत्येतत्प्रभृतिभिः ।
	२४ । महाध्याहृतिभिश्च पृथक् ।
	२५ । समस्ताभिश्चतुर्थीम् ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । हुत्बोपोत्तिष्ठतः ।
- २ । अनुवृष्टं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदक्-
मुखोऽवतिष्ठते वध्वज्जलिं गृहीत्वा ।
- ३ । पूर्वां माता लाजानादाय भ्राता वा वधू-
माक्रामयेद्वस्मान् दक्षिणेन प्रपदेन ।
- ४ । पाणिग्राहो जपति इममस्मानमारोहेति ।
- ५ । सकृत् संगृहीतं लाजानामज्जलिं भ्राता
वध्वज्जलावावपति ।
- ६ । तं सोपस्तीर्णाभिघागितमग्नौ जुहोत्य-
विच्छिन्दत्यज्जलिम्—इयं नार्युपवृते
इति ।
- ७ । अयंमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः ।
- ८ । हुते पतिर्यथैतं परिक्रम्य दक्षिणमग्निं
परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः
कन्यला पितृभ्य इति ।
- ९ । पग्नीता तथैवावतिष्ठते तथाक्रामति
तथा जपति तथावपति तथा जुहोति
एवं त्रिः ।
- १० । शूपण शेषमग्रावोप्य प्रागुदीचीमभ्युन-
क्रामयन्ति—एकमिषं इति ।
- ११ । दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रमेण ।
- १२ । मा भव्येन दक्षिणमतिक्रामेति श्रूयाम् ।
- १३ । ईशकान् प्रति मन्त्रयेन सुमङ्गलीरियं
वधृगिति ।
- १४ । अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंमज्ज्य पाणिग्राहं
मूर्धदेशेऽवमिञ्चति तथेतगं समज्ज-
न्तिवत्येतयया ।
- १५ । अवमिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽज्जलि-
मुपोदगृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं
पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः षट्

पाणिग्रहणीया जपति—गृभ्णामि ते
इति समासात् ।

[तृतीयकण्डिकायाम्]

- १ । उदक्वहन्ति प्रागुदीच्यां विंशि बह्व ब्राह्मणं
कुलमभिरुपम् ।
- २ । तन्नाग्निरुपसमाहितो भवति ।
- ३ । अपरेणाग्निमानबुधं रोहितं चर्मं प्राग्-
ग्रीधमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्णं भवति ।
- ४ । तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ।
- ५ । सा खल्वास्त एव आ नक्षत्रदर्शनात् ।
- ६ । प्रोक्ते नक्षत्रे षडाज्याहुतीर्जुहोति
'लेखासन्धिष्वित्येतत्प्रभृतिभिः ।
- ७ । आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्धनि वज्वा
अवनयेत् ।
- ८ । हुत्बोपोत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति ।
- ९ । ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासम्
अमुष्यासाविति पतिनाम गृहीत्वा-
दात्मनश्च ।
- १० । अरुन्धतीं च ।
- ११ । रुद्धाऽहमस्मीत्येवमेव ।
- १२ । अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवा क्षौरित्येतयर्चा ।
- १३ । अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ।
- १४ । सोऽस्या वाग्विसर्गः ।
- १५ । ताडुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणा-
शिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह
शयीयाताम् ।
- १६ । अन्नार्घ्यमित्याहुः ।
- १७ । आगतेष्वित्येके ।
- १८ । इविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं शुद्धीत ।
- १९ । इबोभूते वा समवानीयं स्थावीपादं
कुर्वीत ।

२० । तत्त्व देवता भग्निः प्रजापतिर्विदेवदेवा
अनुमतिरिति ।

२१ । उद्धृत्य स्थालीपाकं व्युद्धौकदेशं
पाणिनाऽभिमृशेद्वज्रपाशेन मज्जनेति ।

२२ । शुकोच्छिष्टं बज्रैः प्रदाय यथार्थं
गौर्दक्षिणा ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

१ । यानमारोहन्त्यां छ-किञ्चुकं शास्त्रमलि-
मित्येतावच्च जपेत् ।

२ । अज्यनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत्, नदीश्च
विषमाणि च महावृक्षान् श्मशानञ्च—
'मा चित्त्वं परिपन्थिन' इति ।

३ । अक्षमङ्गे मन्त्रविमोक्षे यानविपर्यासे-
ऽन्यास्य चाऽऽपत्तु यमेवाग्निं हरन्ति
तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्दुत्वा-
ऽन्यद् द्रव्यमाहृत्य 'य कृते चिदभि-
श्रिव' इत्याज्यशेषेणाभ्यञ्जेत् ।

४ । वामदेव्यं गीत्वारोहेत् ।

५ । प्राप्तेषु वामदेव्यम् ।

६ । गृहागतं पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्यो-
ऽवरोप्याऽऽनवृष्टे चर्मणुपवेशयन्ति—
इह गावः प्रजायध्वमिति ।

७ । तस्याः कुमारमुपत्य आद्यूः ।

८ । तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः
कलानि वा ।

९ । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुती-
जुहोत्वष्टाविह धृतिरिति ।

१० । समाहास्य समिधमाधाय यथावयसं
शुक्लं गोत्रेणामिवाद्य यथार्थम् ।

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

१ । अथातश्चतुर्थीकर्म ।

२ । अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुती-
जुहोति अग्ने प्रायश्चित्त इति चतुः ।

३ । अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः ।

४ । समस्य पञ्चमीं बहुषवृक्ष ।

५ । आहुतेराहुतेस्तु सम्प्रातमुदपात्रेऽवनयेत् ।

६ । तेनैनां सकेलानक्षामभ्यज्य हासयित्वा
ज्ञावयन्ति ।

७ । ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् सम्भव इत्येके ।

८ । यदुत्तमती भवत्युपरतशोणिता तथा
सम्भवकालः ।

९ । दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद विष्णु-
योनिं कल्पयस्त्वित्येतयर्चां गर्भं ऋद्धि
मिनीवालीति च ।

१० । समाप्यचौ सम्भवतः ।

[षष्ठकण्डिकायाम्]

१ । तृतीयस्य गर्भमामस्याऽऽदिमदेशे पुंस-
वनस्य कालः ।

२ । प्रातः सशिरस्काप्युतोदगग्रेषु दर्भेषु
पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ।

३ । पश्चान् पतिरवस्थाप्य दक्षिणेन पाणिना
दक्षिणमंसमन्ववमश्नयानन्तर्हितं नाभि-
देशमभिमृशेत् पुमांसौ मित्रावरुणा-
चित्येतयर्चा ।

४ । अथ यथार्थम् ।

५ । अथापरम् ।

६ । प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधञ्जुङ्गामुभयतः-
फलामक्षामामकृमिपरिहृतां त्रिःसंसे-
यंवेमांषेर्वा परिक्रीयोत्थापयेत् ।

७ । यद्यमि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परि-
क्रीणामि, यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि, यद्यसि बहुभ्यो

वस्तुभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि
रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि,
यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा
परिक्रीणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्-
भ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि विश्वेभ्यो
देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि, ओषधयः सुमनसो भूत्वाऽस्यां
वीर्यं समाधत्तव्यं कर्म करिष्यति
इत्युत्थाप्य नृणः परिधायऽऽहृत्य
वेहायसीं निदध्यान् ।

- ८ । ह्यदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा
ब्रह्मबन्धुः कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती
पिनष्टि ।
९ । प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगघ्रेषु दभेषु
पश्चादग्नेरुदगघ्रेषु दभेषु प्राक्षिराः
संविशति ।
१० । पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणं-
रङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभि-
संगृह्य दक्षिणे नामिकांशोत्तम्यवनयेन—
पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा ।
११ । अथ यथार्थम् ।

[सममकण्डिकायाम्]

- १ । अथ सीमन्तकरणम् ।
२ । प्रथमगर्भं चतुर्थं मासि षष्ठेऽष्टमे वा ।
३ । प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगघ्रेषु दभेषु
पश्चादग्नेरुदगघ्रेषु दभेषु प्राच्युपविशति ।
४ । पश्चात् पतिरवस्थाय युरभं तमोदुम्बरं
शलादुपधनमाकध्नाति—अयमूर्जावतो
बृध इति ।
५ । अथ सोमस्तमूर्ध्वमुखमवति भूरिति

दर्भपिङ्गुलीभिरेव प्रथमं भुवरिति द्वितीयं
स्वरिति तृतीयम् ।

- ६ । अथ वीरहरेण येनावितेरित्येतयर्चा ।
७ । अथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा ।
८ । त्रिदन्तया च शल्लल्या वास्ते राके सुम-
तय इति ।
९ । कुसरः स्थालीपाक उत्तरनृतस्त-
मवक्षयेत् ।
१० । किं पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति
वाचयेत् ।
११ । तं सा स्वयं भुञ्जीत ।
१२ । वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्ग-
ल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन् ।
१३ । अथ सोप्यन्तीहोमः ।
१४ । प्रतिष्ठितं वस्तौ परिस्तीर्षामिमाज्या-
हुती जुहोति—या तिरस्तीत्येतयर्चा
विपश्चिन्त पुच्छमभरति च ।
१५ । पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नामेति नामधेयं
गृह्णाति यन् तद् गृह्यमेव भवति ।
१६ । यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्नथ
मृयान् काक्षत नाभिकुन्तनेन स्तन-
प्रतिधानेन चेति ।
१७ । व्रीहियवौ पेपयेत् तथैवाऽऽवृता यथा
शुक्लाम् ।
१८ । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया
चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य कुमारस्य जिह्वां
निर्माष्टि इयमाज्ञेति ।
१९ । तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेत् जात-
रूपेण वा आदाय कुमारस्य मुखे
जुहोति—मेधां ते मित्रावरुणावित्ये-
तयर्चा सदसत्पतिमहभुतमिति च ।

- २० । कृन्तत नाभिमिति ब्रूयान् स्तनञ्च १३ । तस्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् कोऽसि
प्रतिधत्तेति । कतमोऽसीत्येतन्मन्त्रं जपति ।
- २१ । अत ऊर्ध्वमसमालम्बनम् आ दश- १४ । आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च
रात्रात् । मन्त्रस्य षोडशदाघन्तरन्तस्थं दीर्घाभि-
निष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात् ।
- [अष्टमकण्डिकायाम्]
- १ । जननाद् यस्तृतीयो ज्यौत्स्नास्तस्य १५ । एतद्वत्तद्वितम् ।
तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमार- १६ । अयुग्दान्तं स्त्रीणाम् ।
माश्लान्यास्तमिते वीते लोहितिन्नि १७ । मात्रं चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय
अञ्जलिकृतः पितोपतिष्ठते । यथार्थम् ।
- २ । अथ माता शुचिना वसनेन कुमार- १८ । गौर्दक्षिणा ।
माच्छाद्य दक्षिणत उदञ्च पित्रे १९ । कुमारस्य मासि मासि संवत्सरे
प्रयच्छत्युदक्षिरसम् । सांवत्सरिकेषु वा पर्वस्वप्नीन्द्रौ
- ३ । अनुष्टुप् परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते । २० । दैवतमिष्टा तिथिं नक्षत्रं च यजेत् ।
४ । अथ जपति—यत्ते ह्यसीम इति यथाऽयं २१ । विप्रोऽयं ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां
न प्रमीयेत पुत्रो जनित्वा अधि इति । पाणिभ्यां मूर्धानं परिगृह्य जपेत्,
५ । उदञ्च मात्रे प्रदाय यथार्थम् । यदा वा पिता म इति विद्यादुपेतस्य
६ । अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट २२ । पशूनां त्वा हिकुरेणाभिजिघ्रामीत्यभि-
एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलि- जिघ्रय यथार्थम् ।
पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् । २३ । एवमेवावरेयां यथाज्येष्ठं यथोपलम्भं वा ।
७ । यद्वत्चन्द्रमसीति सकृद् यजुषा २४ । स्त्रियास्तूर्णो मूर्धन्यभिजिघ्रणं मूर्ध-
द्विस्तूर्णीमुत्सृज्य यथार्थम् । न्यभिजिघ्रणम् ।
- ८ । जननाद् दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे ॥ नवमकण्डिकायाम् ॥
वा नामधेयकरणम् । १ । अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् ।
- ९ । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्ने- २ । पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमा-
रुद्रगणेषु वर्षेषु प्राङुपविशति । दितो भवति ।
- १० । अथ माता शुचिना वसनेन कुमार- ३ । तत्रैतान्युपकृतानि भवन्ति ।
माच्छाद्य दक्षिणत उदञ्च कर्तं ४ । एकविंशतिर्दर्भपित्रुस्य उष्णोदककंस
प्रयच्छत्युदक्षिरसम् । ओदुम्बरः क्षुर आदर्शो वा क्षुरपाणि-
११ । अनुष्टुप् परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युद- नापि इति दक्षिणतः ।
गतेष्वेव वर्षेषु ।
- १२ । अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय ॥

- ७ । आनहुदो गोमयः कृसरः स्थालीपाको
वृथापक इत्युत्तरतः ।
- ८ । मीह्रियवैस्तिलमायैरिति पृथक् पात्राणि
पूरयित्वा पुरस्तादुपनिद्धुः ।
- ९ । कृसरो नापिताय सर्वबीजानि चंति ।
- १० । अथ माता शुचिना वसनेन कुमार-
माच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगणेषु दर्भेषु प्राच्यु-
पविशति ।
- ११ । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चात्
प्राङ्भवतिष्ठते ।
- १२ । अथ जपत्यायमगान् सविता क्षुरणेति
सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रक्ष-
माणः ।
- १३ । उष्णेन वाय उदकेनंधीति वायुं मनसा
ध्यायन्नृष्णोदककंसं प्रक्षमाणः ।
- १४ । दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां
कपुष्पिकाम् उन्दत्याप उन्दन्तु जीवसे
इति ।
- १५ । विष्णोर्दष्टोऽसीत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत
आदर्शं वा ।
- १६ । ओषधे त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जली-
दक्षिणायां कपुष्पिकायामभिशिरोषा
निदधाति ।
- १७ । ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणेन पाणिनौ-
दुम्बरं क्षुरं गृहीत्वादर्शं वाऽभिनिदधाति
स्वधिते मैनं हिंसरीति ।
- १८ । येन पुषा वृहस्पतेरिति त्रिः प्राञ्चं प्रोहस्य-
प्रच्छिन्दन् सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीम् ।
- १९ । अथाऽऽयसेन प्रच्छिद्याऽऽनहुदो गोमये
निदधाति ।
- २० । एतयैवाऽऽवृता कपुच्छलम्, एतयैवोत्तरां
कपुष्पिकाम् ।
- २१ । उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिर्वर्तयेत् ।
- २२ । उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्धानं परिगृह्य
जपेत् त्रयायुषं जमदग्निरिति ।
- २३ । एतयैवाऽऽवृता क्षियास्तृष्णीम् ।
- २४ । मन्त्रेण तु होमः ।
- २५ । उदङ्मनेरुत्सृज्य कुशलीकारयन्ति यथा-
गोत्रकुलकल्पम् ।
- २६ । आनहुदो गोमयं कंसान् कृत्वाऽरण्यं
हत्वा निखनन्ति ।
- २७ । स्तम्भे हंकं निदधति ।
- २८ । यथार्थं गौर्दक्षिणा ।
- [दशमकण्डिकायाम्]
- १ । गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ।
- २ । गर्भकादशेषु क्षत्रियं गर्भद्वादशेषु
वैश्यम् ।
- ३ । आ षोडशाद् वर्षाद् ब्राह्मणस्यानतीतः
कालो भवति आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य
आ चतुर्विंशाद् वैश्यस्य ।
- ४ । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ।
- ५ । नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयु-
र्नभिषिक्तेयुः ।
- ६ । यद्वहस्पत्येवन्मानवको भवति प्रग एवैनं
तद्वहर्भोजयन्ति कुशलीकारवन्त्वा-
ह्वावयन्त्यलङ्कुर्बन्त्यहतेन वाससा-
च्छादयन्ति ।
- ७ । क्षौमसाणकापांसौगान्येषां वसनानि ।
- ८ । ऐनेवरौरवाजान्यजिनानि ।
- ९ । मुञ्जकाशताम्रवल्गो रसनाः ।
- १० । पार्णवैश्वानराश्च वृद्धाः ।
- ११ । क्षौमं साणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कपांसं
क्षत्रियस्याऽऽधिकं वैश्यस्य ।

- १२ । एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातामि । २८ । सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रं परि-
 १३ । अलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । द्दाम्यसाविति ।
 १४ । पुरस्ताच्छालाया उपलिखे अग्निरुप- २९ । अथैनं सम्प्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्य-
 समाहितो भवति । साविति ।
 १५ । अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चाद्गन्धर्वाण्यु- ३० । समिधमाधेह्यपोऽज्ञानं कर्म कुरु मा
 द्भेषु प्राडाचार्योऽवतिष्ठते । दिवा स्वाप्सीरिति ।
 १६ । अन्तरेणाग्न्याचार्यो माणवकोऽञ्जलि- ३१ । उदङ्गमेतन्मुख्यं प्राडाचार्यं उपविशत्युद-
 कृतोऽभिमुख आचार्यमुदगग्रंथुं द्भेषु । गणेषु द्भेषु ।
 १७ । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य मन्त्रवान् ३२ । प्रत्यङ् माणवको दक्षिणजान्वको-
 ब्राह्मणोऽपामञ्जलिं पूरयत्युपरिष्ठाञ्चा- ऽभिमुख आचार्यमुदगग्रंथुं द्भेषु ।
 ऽऽचार्यस्य । ३३ । अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परि-
 १८ । प्रेक्षमाणो जपत्यागन्त्रा समगन्महीति । हरन् वाचयतीयं दुरुक्तात् परिवाध-
 १९ । ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । मानेति, ऋतस्य गोप्त्रीति च ।
 २० । को नामासीति नामधेयं पृच्छति ३४ । अधोपसीदत्यधीहि भोः सावित्री मे
 तस्याऽऽचार्यः । भवाननुभवोतिविति ।
 २१ । अभियादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा ३५ । तस्मा अन्वाह—पच्छोऽर्द्धं च श ऋक्श
 देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा गोत्राश्रय- इति ।
 मप्येके । ३६ । महाग्याहनीश्च विहता ऋकागन्ताः ।
 २२ । उत्सृज्यापामञ्जलिमाचार्यो दक्षिणेन ३७ । वार्धं चान्मे दृष्टं प्रयच्छन् वाचयति—
 पाणिना दक्षिणपाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णाति— उध्रवः उध्रवमं मा कुर्विति ।
 “देवस्य ते सविनुः प्रसवेऽविबनो- ३८ । अथ भिक्षं चरति ।
 बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं ३९ । मातरमेवाग्रं देवान्ये सुहृदो वावत्स्यो
 गृह्णाम्यसावि”ति । वा सन्निहिताः स्युः ।
 २३ । अथैनं प्रदक्षिणमावर्तयति “सूर्यस्या- ४० । आचार्यो भिक्षं निवेदयते ।
 ऽऽवृतमन्वावर्तस्वासौ” इति । ४१ । निष्टत्यहः जपं वागयतः ।
 २४ । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसम- ४२ । अस्मिन्नेव समिधमाध्यात्यग्रये समिध-
 न्वावमृष्यान्तर्हितां नाभिमभिमृशन् माहार्पमिति ।
 “प्राजानां ग्रन्थिरसी”ति । ४३ । त्रिराग्रमभ्याग्लवणाशी भवति ।
 २५ । उत्सृज्य नाभिदेवमदुर इति । ४४ । तस्यान्ते सावित्रश्रवः ।
 २६ । उत्सृज्य हृदयदेशं कृशान इति । ४५ । यथायं गोर्दक्षिणा ।
 २७ । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वाहम्य
 प्रजापतये त्वा परिदाम्यसाविति ।

तृतीयप्रपाठकम्

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् ।
 २ । चूडाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् ।
 ३ । मङ्गलवारी केशान्तान् कारयते ।
 ४ । सर्वाण्यङ्गुलानि संहारयते ।
 ५ । गोमिथुनं दक्षिणां ब्राह्मणस्याश्वमिथुनं क्षत्रियस्याविमिथुनं वैश्यस्य ।
 ६ । गौर्यं च सर्वेषाम् ।
 ७ । अजः केशप्रतिपादाय ।
 ८ । उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातम् ।
 ९ । न त्विहाहतं वासो नियुक्तम् ।
 १० । नालङ्कारः ।
 ११ । नाऽऽचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत् ।
 १२ । वार्धं चास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति ।
 १३ । आचार्याधीनो भवान्मन्त्राधर्मचरणान् ।
 १४ । क्रोधान्ते वर्जय ।
 १५ । मैथुनम् ।
 १६ । उपरि शय्याम् ।
 १७ । कौशीलवगन्धाञ्जनानि ।
 १८ । स्नानम् ।
 १९ । अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि ।
 २० । क्षुरकृत्यम् ।
 २१ । मधुमांसे ।
 २२ । गोयुक्तारोहणम् ।
 २३ । अन्तर्ग्रामं उपानहोधारणम् ।
 २४ । स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ।
 २५ । मेखलाधारणभेषजवर्षदण्डधारणमग्निदा-
 धानोदकोपस्पर्शनपातरभिवादा इत्येतं
 नित्यधर्माः ।

- २६ । गोदानिकमात्मिकादित्यस्तौपमिषदग्नेह-
 सामिकाः संवत्सराः ।
 २७ । तेषु सायं प्रातश्चकोपस्पर्शनम् ।
 २८ । आदित्यव्रतं तु न चरन्त्येके ।
 २९ । ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति ।
 ३० । आदित्यञ्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्ष-
 शरणाभ्याम् ।
 ३१ । नापोऽभ्यवयन्त्यद्भुतं जानुभ्यामगुह-
 प्रयुक्ताः ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । द्वादश महानाजिकाः संवत्सराः ।
 २ । नव षट् त्रय इति विकल्पः ।
 ३ । संवत्सरमप्येके ।
 ४ । व्रतं तु भूयः ।
 ५ । पूर्वश्रेत् भुता महानाम्न्यः ।
 ६ । अथापि रौलकिमाक्षणं भवति, कुमारान्
 इ स्म वै मातरः पाययमाना आहुः,
 शक्तीणां पुत्रका व्रतं पारयिष्यन्वो
 भवतेति ।
 ७ । तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् ।
 ८ । नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः ।
 ९ । सायमुपस्पृश्याभोजनमा समिदा-
 धानात् ।
 १० । कृष्णबन्धः कृष्णभक्षः ।
 ११ । आचार्याधीनः ।
 १२ । अपन्थदायी ।
 १३ । तपस्वी ।
 १४ । तिष्ठेद्द विवासीत नक्तम् ।
 १५ । वर्षति च नोपसृज्यते ।

- १६ । वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्यं इति । ३९ । प्रथमे विकल्पः ।
 १७ । विद्योतमानं ब्रूयादेवंप्रकारः खलु ४० । आच्छाद्येद् गुरुमित्येके ।
 शक्यो भवन्तीति । ४१ । ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयाद्वर्षं
 १८ । स्तनयन्तं ब्रूयान्मद्या महान् घोष इति । साम यज्ञमह इत्येतयर्चा सदसस्पति-
 १९ । न स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् । मद्भुतमिति बोभाभ्यां वा ।
 २० । न नाभमारोहेत् । ४२ । अनुप्रवचनीयेष्वेवं सर्वत्र ।
 २१ । प्राणसंशये तूपस्पृश्याऽऽरोहेत् । ४३ । सर्वत्राचारिणं तद्वशकं तेनारानमसुरा-
 २२ । तथा प्रत्यवरुह्य । गामिति मन्त्रविशेषः ।
 २३ । उदकसाधयो द्वि महानाम्न्य इति । ४४ । आग्नेयं ज्ञ ऐन्द्रे मेघो गौः पावमाने
 २४ । एवं खलु चरतः कामवर्षी पर्जन्यो पर्वदक्षिणाः ।
 भवति । ४५ । प्रत्येत्याऽऽचार्यं सपरिपतकं भोजयेत् ।
 २५ । अनियमो वा कृष्णस्थानामनपन्थ- ४६ । समस्तचारिणश्चोपसमेतान् ।
 भ्रंशेषु । ४७ । ज्येष्ठमासो महानासिकेनैवानुगापन-
 २६ । तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगापयेत् । कल्पो व्याख्यातः ।
 २७ । एवमितरे स्तोत्रीये । ४८ । तत्रेतानि निम्नजनानि भवन्ति ।
 २८ । सर्वा वाऽन्ते सर्वस्य । ४९ । न शूद्रासुपेयान् ।
 २९ । उपोषिताय संमोक्षितायानुगापयेत् । ५० । न पश्चिमां भुञ्जीत ।
 ३० । कंसमपां पूरयित्वा सर्वोपधीः कृत्वा ५१ । एकधान्यमंकं दशमंकवत्त्रय वर्जयेत् ।
 इस्ताववधाय प्रदक्षिणमाचार्योऽहनेन ५२ । उद्धृताभिरद्विष्टपस्पृशेत् ।
 वसनेन परिणक्षेत् । ५३ । आर्द्रशनात् प्रवृत्तिं न मृन्मयेऽभीयान् ।
 ३१ । परिणहान्ते वाऽनुगापयेत् । ५४ । न पिबेत् ।
 ३२ । परिणद्धो वागुग्रतो न भुञ्जीत त्रिरात्र- ५५ । श्रवणादिभ्येकं ।
 महोरात्रौ वा । [तूर्तायकण्डिकायाम्]
 ३३ । अपि वाऽरण्ये तिष्ठेदास्तमयात् । १ । प्रोक्षणीं दृष्टेनोपाकरणम् ।
 ३४ । शोभूतेऽरण्येऽग्निमुपसमाधाय व्याहृतिभिः २ । व्याहृतिभिर्दृत्वा शिष्याणां मात्रिभ्यनु-
 ईत्वाऽथैनमवेक्ष्येद् अग्निमाज्यमादित्यं वचनं यथोपनयने ।
 ब्राह्मणमनडाहमक्षमपो दधीति स्वरभिः ३ । साममावित्रीञ्च ।
 व्यक्त्यं ज्योतिरभिव्यक्त्यमिति । ४ । सोमं राजानं वरुणमिति ।
 ३५ । एवं त्रिः सर्वाणि । ५ । आदित्यं हव्यं सोमं धीत्य यथार्थम् ।
 ३६ । शर्मिस्तं हस्ता गुह्यमभिवाच्यते । ६ । अक्षतयाना भक्षयन्ति यानावन्मं
 ३७ । सोऽस्य वागुचिसर्गः । करमिभमिति ।
 ३८ । भवद्वा कंसो वासो वर इति दक्षिणाः ।

- ७ । दक्षः प्राभन्ति दधिक्रावणोऽकारिप-
मिति ।
- ८ । आचान्तोदकाः स्वाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या
अनुगंयाः कारयेत् ।
- ९ । सावित्रमहः काङ्क्षन्ते ।
- १० । उदगयने च पश्चिणां रात्रिम् ।
- ११ । उभयत एकं त्रिरात्रम् ।
- १२ । आचार्याणाञ्चोदकोत्तमेव नमुभयत्र ।
- १३ । श्रवणमेक उपाकृत्येतमा सावित्रान् कालं
काङ्क्षन्ते ।
- १४ । तेषीमुत्तमजन्ति ।
- १५ । प्राङ् वा दक्ष वा ग्रामान्निष्क्रम्य या
आपोऽनवमेहनीयास्तता अभ्येत्योप-
स्पृश्य उन्दांस्यृषीनाचार्यांश्च तर्पयेयुः ।
- १६ । तस्मिन् प्रत्युपाकरणेऽध्रानाध्याय आ
पुनरुपाकरणाच्छन्दयः ।
- १७ । विशुत्तनयिन्मुपपितेऽवाकालम् ।
- १८ । उन्कापातभूमिचलत्प्रातिपद्योरपमर्गेषु ।
- १९ । निवाने च ।
- २० । अष्टकामावाक्याय नाधीयीत ।
- २१ । योगमासीपु च ।
- २२ । निम्बपु कानिक्तया कालानुन्यामापा-
त्राज्ञाहोगात्रम् ।
- २३ । मन्त्रवाग्निं च प्रेते ।
- २४ । स्वे च भूमिपतां ।
- २५ । त्रिरात्रमाचार्यं ।
- २६ । उपमन्त्रे स्वहोगात्रम् ।
- २७ । गीतवादिनदिनानिवानेपु तत्कालम् ।
- २८ । निष्ठाचार्योऽनोऽन्यत्र ।
- २९ । अदभुते कृत्यन्तोः प्रायश्चित्तम् ।
- ३० । वंशमध्यमयोर्मणिकं वा मित्रं व्यावृत्ति-
भिर्ब्रूयात् ।

- ३१ । दुःस्वप्नेष्वथ नो देव सवितरित्येतादृशं
जपेत् ।
- ३२ । अथापरं चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोश-
क्षिपेनेपु सूर्याभ्युदितः सूर्याग्निमिच्छुः
इन्द्रियैश्च पापस्पर्शं पुनर्मामैत्विन्द्रिय-
मित्येताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् ।
- ३३ । आज्यलिप्ते वा समिधौ ।
- ३४ । जपद् वा लघुपु ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

- १ । ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ।
- २ । उपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान्
कुर्वीत ।
- ३ । असगोत्रान् ।
- ४ । मानुरमणिहान् ।
- ५ । नमिका तु श्लेष्टा ।
- ६ । अथाऽऽश्विनम् ।
- ७ । उत्तरतः पुरस्ताद् वाचार्यकुलस्य
परिवृत्तं भवति ।
- ८ । तत्र प्रागघेषु दर्भेषु दक्षचार्य उप-
विशति ।
- ९ । प्राग् ब्रह्मचार्यद्वगेषु दर्भेषु ।
- १० । सर्वेषु धिषिकाण्डाभिरग्निगन्धवतीभिः
शीतोष्णाभिराचार्योऽभिविज्ञेत् ।
- ११ । स्वयमिव तु ।
- १२ । मन्त्रवर्णो भवति ।
- १३ । येऽपस्वन्तरमयः प्रविष्टा इत्यपामज्जुहि-
मवसिञ्चति ।
- १४ । यद्वां घोरं यद्वां क्रूरं यद्वापमसाप्त-
मिति च ।
- १५ । यो रोचनस्तमिह गुहामीत्यात्मान-
मभिविञ्चति ।

- १६ । यथासे तेजस इति च ।
 १७ । येन क्षियमकृणुतमिति च ।
 १८ । तूर्ण्यं वतुर्थम् ।
 १९ । उपोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठत उच्यन् भ्राज-
 भृष्टिमिरित्येतत्प्रभृतिना मन्त्रेण ।
 २० । यथालिङ्गं वा ।
 २१ । विहरंश्चुरसीत्यनुबन्नीयात् ।
 २२ । मेखलामवमुञ्चत उदुत्तमं वरुण
 पाशमिति ।
 २३ । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
 केदारमश्रुरोमनखानि वापयीत शिला-
 वर्जम् ।
 २४ । स्नात्वाऽलङ्कृत्याहते वाससी परिधाय
 स्रजमाबन्धीत श्रीरसि मयि रमस्वेति ।
 २५ । नेत्र्यौ स्थो नयतं मामित्युपानहौ ।
 २६ । गन्धर्वोऽमीति घेणवं दण्डं गृह्णाति ।
 २७ । आचार्यं सपरिपन्कमभ्येत्याऽऽचार्य-
 परिषद्मीक्षते—यक्षमिव चक्षुषः प्रियो
 वो भूयासमिति ।
 २८ । उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संशृण्वो-
 ऽपिधाना नकुलीति ।
 २९ । अत्रैनमाचार्योऽर्हयेत् ।
 ३० । गोयुक्तं रथमुपसंक्रम्य पक्ष्मो कूश्मन्धर-
 वाऽभिमृशेद वनस्पते वीरङ्गो हि भूया
 इति ।
 ३१ । आस्थाता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति ।
 ३२ । प्राङ् वोदङ् वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृ-
 त्त्वोपयाति ।
 ३३ । उपयातायार्थमिति कौहलीयाः

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

- १ । अत ऊर्ध्वं वृद्धशीली स्यादिति
 समस्तोद्देशः ।
 २ । तत्रैतान्याचार्याः परिसंज्ञकते ।
 ३ । नाजातलोभ्योपहासमिच्छेत् ।
 ४ । नायुग्वा ।
 ५ । न रजस्वलया ।
 ६ । न समानर्था ।
 ७ । नापगवा द्वारा प्रपन्नमर्गं भुङ्गीत ।
 ८ । न द्विः पक्कम् ।
 ९ । न पर्षितम् ।
 १० । अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः ।
 ११ । न वर्षति धायेत् ।
 १२ । नोपानहौ स्वयं हरेत् ।
 १३ । नोदपानमवेक्षेत् ।
 १४ । न कलानि स्वयं प्रविन्वीत ।
 १५ । नागन्धां स्रजं धारयेत् ।
 १६ । अन्यां हिरण्यस्रजः ।
 १७ । न मालोकाम् ।
 १८ । सगिति वाचयेत् ।
 १९ । भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरन् ।
 २० । भद्रमिति ब्रूयात् ।
 २१ । तत्रैते त्रयः ज्ञातका भवन्ति ।
 २२ । विद्याज्ञातको मतज्ञातको विद्यामत-
 ज्ञातक इति ।
 २३ । तेवामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ ।
 २४ । नाऽऽर्द्रं परिदधीत ।
 २५ । नैकं परिदधीत ।
 २६ । न मनुष्यस्तुतिं प्रयुञ्जीत ।
 २७ । नादृष्टं दृष्टतो ब्रूवीत ।
 २८ । नामुतं श्रुततः ।

- २९। स्वाध्यायविरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत् ।
 ३०। तैलपात्रमिवाऽऽस्मान् दिशारयिषेत् ।
 ३१। न वृक्षमारोहेत् ।
 ३२। न प्रतिसाद्य प्रामान्तरं व्रजेत् ।
 ३३। नैकः ।
 ३४। न वृषलेः सह ।
 ३५। न कास्त्या ग्रामं प्रविशेत् ।
 ३६। न चानुवरक्षरेत् ।
 ३७। एताभिं समावृत्तव्रतानि ।
 ३८। यानि च शिष्टा विश्व्युः ।

[पशुकण्डिकायाम्]

- १। गाः प्रकल्प्यमाना अनुमन्त्रयेतं मा
 मे विश्वतो वीर्यं इति ।
 २। प्रत्यागता इमा मधुमतीमंक्षमिति ।
 ३। पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्
 मानुः प्रलेहनाजिह्वया क्लृप्तमुल्लिख्य
 निगिरेद् गवां म्लेच्छाऽसीति ।
 ४। पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां
 गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय विलयनं नहुयात्
 संप्रहणं संगृह्णाणेति ।
 ५। पुष्टिकाम एव सम्प्रजाताम्ब्रीदुम्बरंजा-
 मिना वत्समिथुनयोर्लक्षणं करोति पुंम
 एवाग्रस्थ स्त्रिया भुवनमपि साहस्य-
 मिति ।
 ६। कृन्वा चानुमन्त्रयेन् लोहितेन मन्त्रधिति-
 नेति ।
 ७। तन्तीं प्रसार्यमाणां वद्वत्तृणां चानु-
 मन्त्रयेनेयं तन्ती गवां मानेति ।
 ८। तन्नेनान्यद्वरहः कृत्यानि भवन्ति निष्का-
 लनप्रवेशने तन्तीविहरणमिति ।

- ९। गोयज्ञे पायसश्चरः ।
 १०। अग्निं यजेत् पूषणमिन्द्रमीश्वरम् ।
 ११। ऋषभपूजा ।
 १२। गोयज्ञेनैवाध्वयज्ञो व्याख्यातः ।
 १३। यमवयस्यौ देवतानामप्रार्थिकौ ।
 १४। गन्धैरभ्युक्ष्णं गवां गन्धैरभ्युक्ष्णं
 गवाम् ।

[सममकण्डिकायाम्]

- १। अथातः श्रवणाकर्म ।
 २। पौर्णमास्यां कृत्यम् ।
 ३। पुरस्ताच्छालाया उपलप्य शालारने-
 रग्निं प्रणयन्ति ।
 ४। अभितश्चत्वार्युपलम्पति ।
 ५। प्रतिदिशम् ।
 ६। साधिकं प्रक्रमं ।
 ७। अग्नौ कपालमाधाय सकृत् संगृहीतं
 यवमुष्टिं भृजस्त्यनुपदहन् ।
 ८। पश्चादग्नेरुल्ललं दहयित्वा वहन्त्यु-
 द्वेचम् ।
 ९। सकृत् सक्तं कृत्वा चमस ओष्य
 शूर्पेणापिधाय निदधाति ।
 १०। दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सञ्चरः ।
 ११। अस्तमिते चमसद्वर्षावादाय शूर्पं चाति-
 प्रणीतस्वार्थं व्रजति ।
 १२। शूर्पं सकृन्नावपति चमसे चोदकमादत्ते ।
 १३। सकृत् संगृहीतात् दध्यां सकृन् कृत्वा
 पूर्वं उपलिप्त उदकं निनीय बलिं निवपति
 यः प्राक्यां दिशि सर्पराज एव ते
 बलिरिति ।
 १४। उपनिजयत्येषां शेषं यथा बलिं न
 प्रवक्ष्यतीति ।

- १५ । सव्यं बाहुमन्वावृत्य वमसवर्णा-
वन्मुह्य प्रताप्यैवं दक्षिणैवं प्रतीच्येव-
मुदीची यथालिङ्गमव्यावर्तमानः ।
१६ । शूर्पेण शेषमग्रावोप्यानतिप्रणीतस्याधं
व्रजति ।
१७ । पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य
वमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति ।
१८ । प्रदोषे पायसश्चरुः ।
१९ । तस्य जुहुयात् भवणाय विष्णवेऽग्नये
प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ।
२० । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
२१ । उत्तरतोऽग्नेर्दधंस्तम्बं समूलं प्रतिष्ठाप्य
सोमो राजेत्येतं मन्त्रं जपति वां सन्धां
समधत्तेति व ।
२२ । श्वस्ततोऽक्षतसक्तून् कारयित्वा नये
पात्रे पिधाय निदधाति ।
२३ । अहरहस्तूर्णीं बलीन् हरेत् साधं
प्राघोमादायहायण्याः ।

[अष्टमकण्डिकायाम्]

- १ । आम्बयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके
पायसश्चरु रौद्रः ।
२ । तस्य जुहुयाद् आ नो मित्रावरुणेति
प्रथमां मानस्तोक इति द्वितीयाम् ।
३ । गोनामभिश्च पृथक् काम्याऽसीत्येतत्-
प्रभृतिभिः ।
४ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
५ । पृषातकं प्रदक्षिणमग्निं पर्याजीय
ब्राह्मणानवक्षयित्वा स्वयमवक्षेत—
तच्छ्रुर्वैदितं पुरस्ताच्छक्रमुचरत् ।

- पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः
शतमिति ।
६ । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुङ्क्ता
जातुषान् मणीन् सर्वौषधिमिश्राना-
वधनीरन् स्वस्त्ययनार्थम् ।
७ । सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सह-
वत्सा वासयेत् ।
८ । स्वस्ति हाऽऽसां भवति ।
९ । नववज्रं पायसश्चरुंन्द्राप्रः ।
१० । तस्य मुक्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभि-
राज्याहुतिभिर्भजुहोति शतायुधायै-
त्येतत्प्रभृतिभिः ।
११ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
१२ । हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेद् यावन्त
उपेताः स्युः ।
१३ । सकृदपामुपस्तीर्य द्विश्वरोरवधति त्रि-
भृङ्गुणामपां चैवोपरिष्ठात् ।
१४ । असंस्वादं निगिरेद् भद्रान् नः श्रव
इति ।
१५ । एवं त्रिः ।
१६ । तूर्णीं चतुर्थम् ।
१७ । भूय एवावदाय कामं तत्र संस्वाद-
येरन् ।
१८ । आचान्तोदकाः प्रत्यभिष्टोत्रेन् मुखं
शिरोऽङ्गानीत्यनुलोमममोऽसीति ।
१९ । एतवैवाऽऽवृता इवामाकयवानाम् ।
२० । अभिः प्रावनातु प्रथम इति इवामा-
कानाम् ।
२१ । एतमुत्थं मजुना संयुतं यवमिति
यवावाम् ।

[नवमकण्डिकायाम्]

- १ । आप्रहायण्यां बलिहरणम् ।
- २ । तत् श्रावणेर्मेव व्याख्यातम् ।
- ३ । नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति ।
- ४ । अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा
दर्भान् शर्मा बीरणां फलवतीमपामागं
शिरीषमेतान्याहारयित्वा तृष्णीमक्षत-
सकृन्नामग्नौकृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाच्येतैः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्या-
गारात् प्रभृति धूमं शातयन् गृहाननु-
पनीयात् ।
- ५ । उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान् ।
- ६ । जातशिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयति
वास्तोष्पत इत्येतेन द्विकेन सर्वेन ।
- ७ । द्वायुदकुम्भौ मणिकं आसिञ्चेत् समन्या-
यन्तीत्येतयर्था ।
- ८ । प्रदोषे पायसश्चरुः ।
- ९ । तस्य जुहुयात् प्रथमा हव्युवास सेति ।
- १० । स्थालीपाकानृताऽन्यत् ।
- ११ । पश्चादग्नेर्बाहिषि न्यञ्जौ पाणी प्रतिष्ठाप्य
प्रति क्षत्र इत्येता व्याहृतीर्जपति ।
- १२ । पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तारयेदुदगग्रैस्तृणै-
रुदक्प्रवणम् ।
- १३ । तस्मिन्नहतान्यास्तरणान्यास्तीर्य
दक्षिणतो गृहपतिरुपविशति ।
- १४ । अनन्तरा अक्षरे यथाज्येष्ठम् ।
- १५ । अनन्तराश्च भार्याः सजाताः ।
- १६ । समुपधिष्ठेयु गृहपतिः स्वस्तरे न्यञ्जौ
पाणी प्रतिष्ठाप्य न्योमा पृथिवि नो
भवेत्येतामृचं जपति ।
- १७ । समाप्तायां संविशन्ति दक्षिणैः पार्श्वैः ।

- १८ । एवं त्रिरभ्यात्ममावृत्य ।
- १९ । स्वस्त्वयनानि प्रयुज्य यथाज्ञानम् ।
- २० । अरिष्टं सामसंयोगमेकं ।
- २१ । अप उपलुप्त्य यथार्थम् ।

[दशमकण्डिकायाम्]

- १ । अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा ।
- २ । आग्नेयी पित्र्या वा प्राजापत्यतुंदेवता
वैश्वदेवीति देवताविचाराः ।
- ३ । चतुरष्टको हेमन्तः ।
- ४ । ताः सर्वाः समांसात्रिकीर्वेदिति कौत्सः ।
- ५ । अष्टक इत्यौदगाहमाग्निः ।
- ६ । तथा गौतम-वार्कलण्डी ।
- ७ । योध्वमाप्रहायण्यास्तामित्राऽष्टमी ताम-
पूपाष्टकेत्याचक्षते ।
- ८ । स्थालीपाकानृता तण्डुलानुपस्कृत्य चरुं
भ्रपयति ।
- ९ । अष्टौ चापूषान् ।
- १० । कपालेऽपरिचर्तयन् ।
- ११ । एककपालानमन्त्रानित्यौदगाहमाग्निः ।
- १२ । त्रैयम्बकप्रमाणान् ।
- १३ । श्रुतानभिघार्योदगुदवास्य प्रत्यभिचार-
येत् ।
- १४ । स्थालीपाकानृताऽवदाय चरोश्चापूषानां
चाष्टकायं स्वहेति जुहोति ।
- १५ । स्थालीपाकानृताऽन्यत् ।
- १६ । तेषां ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः ।
- १७ । तां सन्धिबेलायमीपं पुरस्तादग्नेरवस्था-
प्योपस्थितायां जुहुयाद् यन् पशवः
प्रध्यायतेति ।
- १८ । हुत्वा चानुमन्त्रयेतानु स्वा. माता
मन्यतामिति ।

- १९ । वयमतीमिरिभिः प्रोक्षेद्वृक्षाद्य त्वा जुष्टं
प्रोक्षामीति ।
- २० । उल्मुकेन परिहरेत् परि बाजपतिः कवि-
रिति ।
- २१ । अयः पानाय दद्यात् ।
- २२ । पीतशेषमवस्तान् पक्षोरवसिञ्चेद् आत्
देवेभ्यो हविरिति ।
- २३ । अथैनामुदगुत्सृज्य संक्षप्यन्ति ।
- २४ । प्राक्षिरसमुक्त्वर्षीं देववैवत्ये ।
- २५ । दक्षिणशिरसं प्रत्यक्त्वर्षीं पितृवैवत्ये ।
- २६ । संक्षसायां जुहुयाद् यत् पशुमायु-
मकृतेति ।
- २७ । पत्नी चोदकमादाय पत्नोः सर्वाणि
स्रोतांसि प्रक्षालयेत् ।
- २८ । अग्नेन नार्भि पवित्रे अन्तर्धायानुलोम-
माकृत्य वषामुदरन्ति ।
- २९ । तां शास्त्राविशालयोः काष्ठयोरव-
सज्याभ्युक्ष्य भ्रूयेत् ।
- ३० । प्रभ्युतितायां विशसयेति ब्रूयात् ।
- ३१ । यथा न प्रागग्नेर्भूमिं शोणितं गच्छेत् ।
- ३२ । श्रुतामभिचार्योदगुदुवात्य प्रत्यभि-
चारयेत् ।
- ३३ । स्थालीपाकावृता वषामवदाय त्विष्ट-
कृदावृता वाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति ।
- ३४ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
- ३ । अवयवन्वयदानानि सर्वाङ्गेभ्यः ।
- ४ । अन्यत्र वामाद्य सक्ध्यः क्षोभस्य ।
- ५ । वामं सक्ध्यन्वष्टस्याय निदृज्यात् ।
- ६ । तस्मिन्नेवामौ अपवत्थोदनचरुस्य मांस-
चरुस्य पृथक्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिण-
मुदायुज्यत् ।
- ७ । श्रुतामभिचार्योदगुदुवात्य प्रत्यभि-
चारयेत् ।
- ८ । कंसे रसमवासिक्त्य ।
- ९ । प्लक्षसास्त्रावति प्रस्तरेऽवदानानि
कृत्वा ।
- १० । स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसेऽवधति ।
- ११ । त्विष्टकृतस्य पृथक् ।
- १२ । चरोरुदृत्य विल्वमात्रमवदानैः सह
यूषेण सन्नयेत् ।
- १३ । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽष्टर्षप्रथमया
जुहुयादग्नावगिरिति ।
- १४ । सन्नोतात् तृतीयमात्रमवदाय द्वितीया-
तृतीयाभ्यां जुहोति ।
- १५ । उत्तरस्यां स्वाहाकारं दधाति ।
- १६ । एवमेवाचरे चतुर्थीपञ्चमीभ्यां षष्ठी-
सप्तमीभ्याञ्च ।
- १७ । अयमवदाय सौविष्टकृतमष्टम्या जुहुयात् ।
- १८ । यष्टु वा अल्पसम्भारतमः स्वादपि
पशुनैव कुर्वीत ।
- १९ । अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत ।
- २० । अपि वा गोर्घासमाहरेत् ।
- २१ । अपि वाऽरण्ये कक्षमुपाधाय ब्रूयादेवा
मेष्टकेति ।
- २२ । न त्वेष न कुर्वीत न त्वेष न कुर्वीत ।

चतुर्थप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अनुग्रहरति वषाभरण्यौ ।
- २ । प्राचीमेकशृङ्गां प्रतीचीमितराभ् ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १। श्वस्ततोऽन्वहव्यम् ।
- २। अपरम्भो वा ।
- ३। दक्षिणपूर्वेऽष्टमदेशे परिवारयन्ति ।
- ४। तथायतम् ।
- ५। तथामुलैः कृत्यम् ।
- ६। चतुरवरादान् प्रक्रमान् ।
- ७। पश्चादुपसञ्चारः ।
- ८। उत्तरार्धे परिवृतस्य लक्ष्मं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति ।
- ९। पश्चादग्रेलक्ष्मं हृदयित्वा सकृन् संगृहीतं व्रीहिमुष्टिमवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ।
- १०। यदा विगुचाः स्युः ।
- ११। सकृदेव छफ्फोक्तान् कुर्वीत ।
- १२। अथामुष्माच्च सकृन्नो मांसपेशीमवकृत्य नवायां मृनायामणुशयेदयेत् ।
- १३। यथा मांसाभिचाराः पिष्ट्वा भविष्यन्तीति ।
- १४। तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथक्मेक्षणाभ्यां प्रसव्यमुदाबुधन् ।
- १५। श्रुताच्चभिचार्य दक्षिणोद्व्यास्य न प्रत्यभिचारयेत् ।
- १६। दक्षिणार्धे परिवृतस्य तिलः कर्षूः खानयेत् पूर्वोपक्रमाः ।
- १७। प्रदेशायामाश्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तथाऽजलाताः ।
- १८। पूर्वस्याः कर्षूः पुरस्ताद्वर्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति ।
- १९। अग्रेण कर्षूः पर्याहृत्य कक्षणे निदध्यात् ।
- २०। सकृन्नाच्छिन्नं दर्ममुष्टिं स्फुणोति ।

- २१। कर्षून् ।
 - २२। पूर्वोपक्रमाः ।
 - २३। पश्चात् कर्षूणां स्वस्तरमास्तारयेत् दक्षिणाग्रेः कुशौर्दक्षिणाप्रवणम् ।
 - २४। वृषीञ्चोपदध्यात् ।
 - २५। तत्रात्मा आहरन्त्येकैकशः सव्यं बाहुमनु ।
 - २६। वस्त्यास्यौ मेक्षणे कंसं दर्वीमुदकमिति ।
 - २७। पक्षी बहिषि शिलां निजाय स्यार्पितमिति ।
 - २८। तस्यां वैवाङ्मनं निवृष्य तिलो दर्मपिप्पुलीरञ्जयति सव्यन्तराः ।
 - २९। तैलञ्चोपक्रमयेत् ।
 - ३०। क्षौमवशाच्च ।
 - ३१। शुबो देशे माक्षगानमिन्द्यावकुम्भानुदक्ष्मुक्षानुपयेदय ।
 - ३२। दर्भान् प्रदाय ।
 - ३३। उदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितृनाम गृहीत्वाऽसावेतत् ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
 - ३४। अप उपलभ्यैवमेवेतरयोः ।
 - ३५। तथा गन्धात् ।
 - ३६। अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रनं होष्यतः ।
 - ३७। कुर्षित्पुके कंसे वदं समवदाय मेक्षणेनोपवातं जुहुयात् स्वाहा सोमाव पिप्पुमत् इति पूर्वीं स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनायेत्पुचरात् ।
- [तृतीयकण्डिकायाम्]
- १। अत ऊर्ध्वं प्राचीनाचीतिना वाग्वक्त्रेण कृत्यम् ।

- २ । सव्येन पाणिना दर्भपिङ्गुलीं गृहीत्वा दक्षिणायां लेखामुल्लिखेदपहता असुरा इति ।
- ३ । सव्येनैव पाणिनोऽमुकं गृहीत्वा दक्षिणार्धे कर्षूणां निदध्याद् ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ।
- ४ । अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति ।
- ५ । अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् ।
- ६ । सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितृनाम गृहीत्वाऽसाववनेनिश्च ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- ७ । अप उपरूपद्वयैवमेवेतरयोः ।
- ८ । सव्येनैव पाणिना दर्भां गृहीत्वा सञ्जीतात् नृतीयमाश्रमवदायावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निदध्यात् पितृनाम गृहीत्वाऽमात्रेण ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- ९ । अप उपरूपद्वयैवमेवेतरयोः ।
- १० । यदि नामानि न त्रिषान् स्वध्या पितृभ्यः पृथिवीषदभ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात्, स्वध्या पितृभ्योऽन्तरिक्षसदभ्य इति द्वितीयम्, स्वध्या पितृभ्यो विविषदभ्य इति तृतीयम् ।
- ११ । निधाय जपत्यत्र पितरो मादयन्त्रं यथा-भागमावृषायिष्वमिति ।
- १२ । अपपथांस्तु पुणोच्छ्वासादभिपयावर्त्तमानो जपदमीमदन्त पितरो यथा-भागमावृषायिष्वतेति ।
- १३ । सव्येनैव पाणिना दर्भपिङ्गुलीं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितृनाम गृहीत्वाऽसावेतत् ते आज्ञानं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- १४ । अप उपरूपद्वयैवमेवेतरयोः ।
- १५ । तथा तैलम् ।
- १६ । तथा छरभि ।
- १७ । अथ निहृते ।
- १८ । पूर्वस्यां कर्ष्वां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शृषायेति ।
- १९ । मध्यमायां सव्योत्तानौ नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसायेति ।
- २० । उत्तमायां दक्षिणोत्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यव इति ।
- २१ । अथाञ्जलिऋतो जपति नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति ।
- २२ । गृहानवैक्षते गृहान् नः पितरो दत्तेति ।
- २३ । पिण्डानवैक्षते सदो वः पितरो दप्तेति ।
- २४ । सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्त्रं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितृनाम गृहीत्वाऽमात्रेण ते वामो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- २५ । अप उपरूपद्वयैवमेवेतरयोः ।
- २६ । सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पिण्डान् परिगिञ्चन्त्रं बहन्मोर्गिति ।
- २७ । मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राप्नीयात् आधत्त पितरो गर्भमिति ।

- २८ । यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्ट-
भाक् स्यात् ।
२९ । अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा
इत्युत्सुकमग्निरभ्युक्ष्य ।
३० । द्रुन्हं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत् ।
३१ । अस्त पिण्डान् स्वादयेत् ।
३२ । प्रणीते वाऽग्नौ ।
३३ । ब्राह्मणं वा भोजयेद् गवं वा दद्यात् ।
३४ । वृद्धिपूर्तेषु युग्मानाशयेत् ।
३५ । प्रदक्षिणमुपचारः ।
३६ । यथेस्मिन्नार्थः ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

- १ । अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो
व्याख्यातः ।
२ । अमात्रास्वायां तत् श्राद्धम् ।
३ । इतरदन्वाहार्यम् ।
४ । मामीनम् ।
५ । दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणम् ।
६ । तत्तश्चेवातिप्रणयः ।
७ । शालाघ्रावनाद्विनाग्रेः ।
८ । एका कर्षूः ।
९ । तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् ।
१० । नाग्नौलमुकनिधानम् ।
११ । न स्वस्तरः ।
१२ । नासुनाभ्यसुने ।
१३ । न सुरभिः ।
१४ । न निह्वनम् ।
१५ । उपात्रान्तः ।
१६ । वासस्तु निह्वयात् ।
१७ । माघ्या ऊर्ध्वमष्टस्थां स्थालीपाकः ।
१८ । तस्य जुहुयाद् अष्टकायै स्वादेति
ब्रूयति ।

- १९ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
२० । शाकं व्यसूनमन्वाहार्यम् ।
२१ । अथ पितृदेवत्येषु पशुषु—बह वपां
जातवेदः पितृभ्य इति वपां जुहुयात् ।
२२ । देवदेवत्येषु जातवेदो वपया गच्छ
देवानिति ।
२३ । अनाज्ञातेषु तथादेशं यथाऽष्टकायै
स्वांहति ब्रूयति ।
२४ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
२५ । रुणे प्रज्ञायमाने गोलकानां मध्यमर्णेन
जुहुयात्—यत् कुमीदमिति ।
२६ । अधानो हलाभिरागः ।
२७ । पुण्यं नभत्रं स्थालीपाकं श्रपयित्वेताभ्यो
देवताभ्यो जुहुयात् इन्द्राय मरुद्भ्यः
पर्जन्यावाशन्यै भगाय ।
२८ । मीनामाशामरशामनवां च यजेत् ।
२९ । एता एव देवताः मीनायज्ञ-सलयज्ञ-
प्रवण-प्रलवन पर्ययनेषु ।
३० । आस्रगर्जं चोत्तरेषु यजेत् ।
३१ । इन्द्राण्याः स्थालीपाकः ।
३२ । तस्य जुहुयादेकाष्टका तपसा तप्य-
मानेति ।
३३ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाका-
वृताऽन्यत् ।

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

- १ । काश्यपेवत ऊर्ध्वम् ।
२ । पूर्वेषु चैके ।
३ । पश्चाद्भूमौ न्यञ्जौ पाणी प्रतिष्ठाप्येवं
भूमिर्भजामह इति ।
४ । बस्वन्तं रात्रौ वनमिति विद्या ।
५ । इमं स्तोममिति वृत्तेन परित्यजेत् ।

- ६। वैष्णवः पुरस्ताद्धोमानाम् ।
- ७। काम्येषु च प्रपदः ।
- ८। तपस तेजमेति अपिस्वा प्राणायाम-
माद्यभ्यर्थमना वैष्णवमारम्योच्छतेत् ।
- ९। काम्येषु त्रिरात्राभोजनम् ।
- १०। त्रीणि वा भक्तानि ।
- ११। भित्तिप्रयुक्तानाम् प्रथमप्रयोगेषु ।
- १२। उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु ।
- १३। उपरिष्टाद् वैक्षं सान्निपातिकम् ।
- १४। अरण्ये प्रपदं प्रयुज्जीत दर्भेष्वसीनः
प्राक्कृतेषु महावर्चसकामः ।
- १५। उदक्कृतेषु पुत्रपशुकामः ।
- १६। उभयेष्वभयकामः ।
- १७। पशुस्वस्त्ययनकामो ब्रीहियवहोमं
प्रयुज्जीत सहस्रबाहुर्गौपत्य इति ।
- १८। कौतोमतेन महावृक्षफलानि परिजप्य
प्रयच्छेत् ।
- १९। यस्याऽऽत्मनि प्रसादमिच्छेत् तस्मै ।
- २०। एकभूर्वात्मात्मनो युरमानि कुर्यात् ।
- २१। वृक्ष इवेति पञ्चर्चः ।
- २२। तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म ।
- २३। अर्धमासमभुक्ता ।
- २४। अशक्तौ वा पेयामन्यतरं कालं यत्रा-
ऽऽत्मानं परिपश्येत् ।
- २५। एतद् व्रतमर्धमासव्रतेषु ।
- २६। पौर्णमास्यां रात्राचविद्वांसिनि हृदे नामि-
मात्रमचगाह्याक्षततण्डुलानृगान्तेष्वात्येन
जुहुवात् स्वाहेत्युदके ।
- २७। अवापरम् ।
- २८। प्रथमवाहित्यमुपतिष्ठेन भोगकामोऽर्थ-
पक्षिण्डुर्बिषये सिध्यत्यर्थः ।

- २९। द्वितीयवादित्ये परिबिष्यमाणेऽक्षत-
तण्डुलान् जुहुयाद् बृहत्पञ्चस्त्ययन-
कामः ।
- ३०। तृतीयवा चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्र-
पशुस्वस्त्ययनकामः ।
- ३१। चतुर्थ्यादित्यमुपस्थापार्थान् प्रपद्येत
स्वस्त्यर्थवानागच्छति ।
- ३२। पञ्चम्यादित्यमुपस्थाप्य गृहान् प्रपद्येत
स्वस्ति गृहानागच्छति स्वस्ति गृहाना-
गच्छति ।

[यष्टकण्डिकायाम्]

- १। भूतित्यनकाममारं नित्यं प्रयुज्जीत ।
- २। न वापरोगान्नाभिचाराद् भयम् ।
- ३। अलक्ष्मीनिर्णोदः ।
- ४। यजनीयप्रयोगः ।
- ५। मूर्ध्नोऽधि म इत्येकैक्या ।
- ६। या तिरस्त्रीति सप्तमी ।
- ७। वामदेव्यर्चः ।
- ८। महाव्याहृतयः ।
- ९। प्रजापत इत्युत्तमा ।
- १०। यशोऽर्धं भवामीति यशस्काम आदित्य-
मुपतिष्ठेत् पूर्वाह्णमध्यमिनापराह्णेषु प्रात-
रह्णेत्येति सप्तमयन् ।
- ११। सन्धिबेलयोरुपस्थानं स्वस्त्ययन-
मादित्यनावमित्युद्यन्तं त्वादित्यान्-
दिवासमिति पूर्वाह्णे प्रतितिष्ठन्तं
त्वादित्यानुप्रतितिष्ठासमित्यपराह्णे ।
- १२। आचितशतकामोऽर्धमासव्रतस्तामिस्राद्यौ
ब्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।
- १३। तस्य कजानपराह सन्धिबेलाह प्रत्यग्-
ग्रामान्निष्कस्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमा-

धायाऽऽदित्यमभिमुखो जुहुयात् भक्त्या
स्वाहा भक्त्या स्वाहेति ।

- १४ । एतथैवाऽऽहृताऽपरौ तामिन्नौ ।
 १५ । तामिन्नान्तरेषु ब्रह्मचारी स्याद्वा
 समापनाद्वा समापनात् ।

[सप्तमकण्डिकायाम्]

- १ । अवसानं ज्ञेयम् ।
 २ । समं लोमशमविभ्रंति ।
 ३ । प्राच्य उदीच्यो वा यन्नाऽऽपः प्रवर्त्तन् ।
 ४ । अक्षीरिण्योऽकण्टका अकटुका यत्रौ-
 वधयः स्युः ।
 ५ । गौरपांसु ब्राह्मणस्य ।
 ६ । लोहितपांसु क्षत्रियस्य ।
 ७ । कृष्णपांसु वैश्यस्य ।
 ८ । स्थिरावातमेकवर्णमशुक्लमनूथरममरुपरि-
 हितमकिलिनम् ।
 ९ । दुर्भसस्मितं ब्रह्मवर्चसकामस्य ।
 १० । बृहतृतृर्बलकामस्य ।
 ११ । मृदुतृणैः पशुकामस्य ।
 १२ । शादासस्मितं मण्डलद्वीपसस्मितं वा ।
 १३ । यत्र वा श्वभ्राः स्वयं खाताः सर्वतोऽ-
 भिसुखाः स्युः ।
 १४ । तत्रावसानं प्राग्द्वारं यथास्कामो
 बलकामः कुर्वीत ।
 १५ । उद्गाद्वारं पुत्रपशुकामः ।
 १६ । दक्षिणद्वारं सद्यकामः ।
 १७ । न प्रत्यगद्वारं कुर्वीत ।
 १८ । अनुद्वारं च गृहद्वारम् ।
 १९ । यथा न संकोची स्यात् ।
 २० । वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वस्थं पूर्वं दक्षिणत-

स्तथा । न्यबोधमपराह देशाह
उत्तरावाप्युद्गमम् ॥

- २१ । अक्षत्थादग्निभयं भूयात् प्लवाह भूयात्
प्रमायुक्तान् । न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीडा-
मक्ष्यामयमुदुम्बरात् ॥
- २२ । आदित्यदेवतोऽक्षत्थः दृश्रो यमदेवतः ।
न्यग्रोधो वाङ्मनो वृक्षः प्राजापत्य
उदुम्बरः ॥
- २३ । तानस्वस्थानस्थान् कुर्वीत ।
- २४ । एताश्चैव देवता अभियजेत ।
- २५ । मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्ण्या गवा
यजेत ।
- २६ । अजंन वा श्वेतेन ।
- २७ । सपायसाम्याम् ।
- २८ । पायसेन वा ।
- २९ । वसामाज्यं मांसं पायसमिति संयुज ।
- ३० । अष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात् ।
- ३१ । वास्तोष्पत इति प्रथमा वामदेव्यर्चा
महान्याहृतय इत्युत्तमा ।
- ३२ । हुत्वा दश बलीन् हरेत् ।
- ३३ । प्रदक्षिणं प्रतिक्षिणम् ।
- ३४ । अबान्तरदेशेषु ।
- ३५ । आनुपूर्व्येणाव्यतिहरन् ।
- ३६ । इन्द्रायेति पुरस्ताद् वायव इत्यबान्तर-
देशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
इत्यबान्तरदेशे बरुणायेति पश्चान्नाहा-
राजायेत्यबान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतो
महेन्द्रायेत्यबान्तरदेशे वाद्यभ्य इत्य-
धस्तादूर्ध्वं नमो ब्रह्मण इति विधिः ।
- ३७ । प्राच्यर्च्यर्चावाचीर्च्योऽहरहर्निर्त्तनप्रयोगः ।
- ३८ । संबत्सरे संबत्सरे नववज्रयोर्वा ।

[अष्टमकण्डिकायाम्]

- १ । श्रवणाग्रहायणीकर्मणोरक्षताच्छिष्टा ।
- २ । प्राङ् बोद्ध् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय हये राक इत्येकैकयाऽञ्जलिना जुहुयात् ।
- ३ । प्राङ्मुख्यं वधुवनं पृथोत्पृथग्दीक्षमाणो देवजनेभ्यः ।
- ४ । तिर्यङ्छितरजनेभ्योऽर्वाङ्मुखश्चमाणः ।
- ५ । अनवक्षमाणः प्रत्येकं क्षेत्रान् प्राप्नीयात् ।
- ६ । उपेतैरमात्यैः सह ।
- ७ । स्वस्वस्थयनम् ।
- ८ । वशङ्कमौ शङ्कमंति पृथगाहुती व्रीडियवहोमौ प्रयुञ्जीत ।
- ९ । यस्याऽऽत्मनि प्रसादमिच्छन् तस्मै ।
- १० । नित्यप्रयोगः ।
- ११ । एकाक्षयां वामार्धमासयते द्वे कर्मणो ।
- १२ । पौर्णमास्यां रात्रौ स्वदिग्वाङ्कुशान् जुहुयादायुष्कामः ।
- १३ । आयसान् वधकामः ।
- १४ । अथापरम् ।
- १५ । प्राङ् बोद्ध् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे पर्वतं वारण्यैर्गोमयैः स्थण्डिलं प्रस्थाप्यापोद्वाह्यारान् मन्त्रं मनमाऽनुद्रुत्य सर्पिरास्येन जुहुयात् ।
- १६ । ज्वलन्त्यां द्वादश ग्रामाः ।
- १७ । धूमे श्रवणाद्धाताः ।
- १८ । अमोघं कर्मस्याचक्षते ।
- १९ । वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितसोमयान् सायं प्रातर्जुहुयात् ।

- २० । त्रिरात्रांपोषितः पण्यहोमं जुहुयादिव-महमिमं विश्वकर्माणमिति ।
- २१ । वाससस्तन्तून् गांशालान् ।
- २२ । एवमितरेभ्यः पण्येभ्यः ।
- २३ । पूर्णहोमो यज्ञनीयप्रयोगः ।
- २४ । इन्द्रामवदादिति च ।
- २५ । यशस्कामः पूर्वां सहायकाम उत्तराम् ।

[नवमकण्डिकायाम्]

- १ । पुण्याधिपत्यकामोऽष्टरात्रमभुक्ता ।
- २ । ओद्गुम्बरान् मृगचर्मसेऽमानुषकल्पयित्वा ।
- ३ । प्राङ् बोद्ध् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय ।
- ४ । आन्यमादित्यमभिमुखां जुहुयात्—अर्जं वा एकच्छन्दस्यं श्रीर्वा एवेति च ।
- ५ । अर्जस्य घृतमेवेति ग्रामे तृतीयात् ।
- ६ । गांष्टे पशुकामः ।
- ७ । विदूयमाने वीधरम् ।
- ८ । प्रतिभयेऽध्वनिं वज्रदशानां ग्रन्थीन् कथनीत ।
- ९ । उपेत्य वसनवतः स्वाहाकारान्ताभिः ।
- १० । सहायानाञ्च स्वस्वस्थयनम् ।
- ११ । आचिनमहम्यकामोऽश्नन्मय्काहुतिसहस्रं जुहुयात् ।
- १२ । पशुकामो वत्समिधुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात् ।
- १३ । अविमिधुनयोः क्षुद्रपशुकामः ।
- १४ । वृत्त्यविच्छित्तिकामः कम्बुकान् सायं प्रातर्जुहुयात् क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति ।

- ५ । मा मेघोर्न मरिच्यसीति विषयता दृष्ट-
मन्त्रिरभ्युक्षज्ञपेत् । प्रक्षालयेत् दक्षिणं पादमवनेनिज इति
दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत् ।
- ६ । तुर गोपायेति कातकः संवेशनं वलायां ११ । पूर्वमन्थमपरमन्थमित्थुभौ क्षेपेण ।
वैणवं दण्डमुपनिदधीत । १२ । अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृहीयात् ।
- ७ । स्वस्त्ययनार्थम् । १३ । यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् ।
- ८ । हतस्ते अग्निना क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं १४ । यशसो यशोऽसीति मधुपर्कं प्रति-
देशमन्त्रिरभ्युक्षज्ञपेत् । गृहीयात् ।
- ९ । पशूनां चक्षिकीयेदपराह्णं सीतालोष्ट- १५ । यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि
माहृत्य घेढायसं निदध्यात् । श्रीभक्षोऽसि श्रियं मयि धेहीति त्रिः
पिबेत् ।
- १० । तस्य पूर्वाह्णं पांशुभिः परिक्रिञ् १६ । तूष्णीं चतुर्थम् ।
जपेत् । १७ । भूय एवाभिपाय क्षेपं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
- [दशमकण्डिकायाम्] १८ । आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रि-
धासतेति । मूयात् ।
- १ । उत्तरतो गां चद्रोपतिष्ठेरन् अह्ना पुत्र- १९ । मुखं गां वरुणपाशाद् द्विपन्तं मेऽभिधे-
वासतेति । हीति तं जह्यमुप्य बोभयोस्तृज्ज
गामस्तु तृणानि पिबत्तृकम् इति
मूयात् ।
- २ । इदमहमिमां पथां विराजमन्नावायाधि- २० । माता रुद्राणामित्यनुमन्त्रयेत् ।
तिष्ठामीति प्रतितिष्ठमानो जपेत् । २१ । अन्यत्र यज्ञात् ।
- ३ । यन्त्रेनमहयिष्यन्तः स्युः । २२ । कुरुतेत्यधियज्ञम् ।
- ४ । यदा वाऽहंयुः । २३ । बह्वर्थाहं भवन्ति ।
- ५ । विष्टरपाद्यार्थाचमनीयमधुपर्कनिकं कश- २४ । भाचार्यं ऋत्विक् कातको रामा
स्त्रिष्विदयेरन् । विद्याहः प्रियोऽतिथिरिति ।
- ६ । या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टरमास्तीयां- २५ । परिसंबत्सरानहयेतुः ।
धुपविज्ञेत् । २६ । पुनर्वसुविवाहयोश्च पुनर्वसुविवाहयोश्च ।
- ७ । द्वौ चेत् कृष्यगृह्णाम् ।
- ८ । पादयोरन्यम् ।
- ९ । यतो देवीरित्यपः प्रञ्जेत ।
- १० । सव्यं पादमवनेनिज इति सव्यं पादं

गोभिलीयश्राद्धकल्प-सूत्रपाठः

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथ श्राद्धम् ।
- २ । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् ।
- ३ । पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ।
- ४ । यद्ग्रहपक्षे ।
- ५ । तद्ग्रहाक्षणां नामन्त्र्य पूर्वार्वा ।
- ६ । अनिन्द्येनाऽऽमन्त्रितो नापक्रामेत् ।
- ७ । स्नातकान् ।
- ८ । एके यतीन् ।
- ९ । गृहस्थसाधून् वा ।
- १० । श्रोत्रियान् ।
- ११ । वृद्धान् ।
- १२ । अनवधान् ।
- १३ । स्वकर्मस्थान् ।
- १४ । अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान् ।
- १५ । द्विर्नमः शुक्लं विस्त्रिंशद्व्यावदन्त-विद्व-
प्रजननं व्याधिताधिक-व्यङ्गि-विश्व-
कुष्ठि कुनसिर्वजम् ।
- १६ । स्नातान् शुचीनावान्ताः प्राङ्मुखान्-
नुष्वेक्ष्य देवे युग्मान् ।
- १७ । अयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्यं एकैकम्योदकं
सुखान् ।
- १८ । द्वौ वा देवं त्रीन् पित्र्ये ।
- १९ । एकैकमुभयत्र वा ।
- २० । मातामहानाञ्चैवम् ।
- २१ । तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।
- २२ । देवपूजं श्राद्धं कर्तव्यम् ।
- २३ । पित्र्यपितृपञ्चदशवारः ।

- २४ । पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्शान् ।
- २५ । पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः ।
- २६ । सर्वत्र प्रक्षेपु पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छति ।
- २७ । सर्वान् वा ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । आसनेषु दर्शानां स्तीर्य ।
- २ । यवानाशयोद्धारं कृत्वा विदवान् देवा-
नावाहयिष्ये इति पृच्छति ।
- ३ । आवाहयेत्यनुज्ञातः विदवं देवास
आगत । शृणुता म इमं हवमं दे-
र्हि-
निषीदत, विदवं देवाः शृणुतमं हव मं ये
अन्तर्गोत्रं य उप यवि ह यं अग्निजिह्वा
उत वा यजत्रा आसयास्मिन् बर्हिषि
मादयध्वम् । ओषधयः संवदन्ते
सोमेन सद्य राजा यस्मिं कृणोति ब्राह्मण-
स्तं राजन् पारयामसीति ।
- ४ । अथ पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति ।
- ५ । आवाहयेत्यनुज्ञातः उदान्तस्त्वा निथो-
मह्यदानतः समिथीमहि उशन्नशन
आवह पितृन् हविषे अत्तयं । एत पितरः
सोम्यासो गम्भोरभिः पथिभिः पूर्वा-
णेभिर्दत्तात्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रविञ्च नः
सर्ववीर्यं नियच्छत । आयन्तु नः पितरः
सोम्यासोऽग्निप्राताः पथिभिर्देवयानैः ।
अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधि मधन्तु
तेऽवन्वस्मानिति ।
- ६ । अपहना अगुगं रक्षोति वेदिषद् इति
तिलरन्ववकीयां उपस्तृप्तति ।

- ७ । यज्ञियदृक्ष्यमसेषु पश्चिन्नान्तर्हितेषु ।
 ८ । एकैकस्मिन्नप आसिञ्चति—शस्त्रो देवी-
 रिति ।
 ९ । एकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि
 यवयास्मदृष्टेयो यवयारातीरिति ।
 १० । पितृनेकैकस्मिन्नेव तिलानावपति—
 तिलोऽसि सोमदेवत्यो गौसवो देव-
 निर्मितः । प्रलमद्भिः पृक्तः स्वधया
 पितृन् लोकान् प्रीणाद्दि नः स्वाहेति ।
 ११ । सोवर्णराजतोदुम्बरखड्गमणिमयानां
 पात्राणामन्यतमेषु वा ।
 १२ । पत्रपुटेषु ।
 १३ । यानि वा विद्यन्ते ।
 १४ । एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु
 हस्तेषु ।
 १५ । या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुषां
 अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीयां हिरण्यवणां
 यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शंस्योनाः
 सुहवा भवन्तु अमावेवन् ते अर्घ्यं
 ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
 स्वाहेति ।
 १६ । अप उपस्पृश्यैवमेतयोः ।
 १७ । प्रथमे पात्रे संववान् समवनीय पात्रं
 न्युवजं कृत्वा शुन्धन्तां लोकाः पितृ-
 पदनाः पितृपदनमसि पितृभ्यः
 स्थानमसीति ।
 अत्र गन्धपुष्पपद्मीपाच्छादनानां
 प्रदानम् ।
 उद्धृत्य मृताकमन्नं पृच्छत्यग्नौ
 करिष्यामीति ।
 कुर्षित्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञश्चदुत्वा ।
 २१ । हुतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा ।
 २२ । पात्रमालम्ब्य जपेत्—पृथिवी ते पात्रं धीः
 पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं
 जुहोमि स्वाहेति ।
 २३ । वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधाय ।
 २४ । सकृत् सकृदपो दत्त्वा ।
 २५ । मधु वाता इति तृचं जपित्वा मधु च
 त्रिजंप्त्वाऽभ्यर्च्य जपेत् ।
 २६ । व्याहृतिपूर्वां सावित्रीं तस्याश्चैव
 गायत्रं पित्र्याञ्च संहितां माधु-
 च्छन्दसीञ्च ।
 २७ । स्वर्गं लोके महीयते दत्तञ्चास्याक्षयं
 भवति ।
 २८ । तृप्तिं ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य ये अग्निदग्धा
 जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ
 दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां
 गतिमिति ।
 २९ । सकृत् सकृदपो दत्त्वा पुनर्मधुवातां
 मधु च त्रिजंप्त्वा तृप्ताः स्थेनि पृच्छति ।
 ३० । तृप्ताः स्म इत्युक्ते गोपमन्नमनुज्ञाप्य ।
 ३१ । सर्वमन्त्रमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टममीपे दर्भेषु
 त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनियज्य दद्यात् ।
 ३२ । आचान्तेपदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षत्र्यो-
 दकञ्च दद्यात् ।
 ३३ । अघोराः पितरः सन्तु, सन्त्विष्युक्ते, गोत्रं
 नो वर्धताम्, वर्धतामित्युक्ते, स्वधानि-
 नयनीयान् दर्भान् सपश्चिन्नानास्तीर्थं,
 स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति ।
 ३४ । वाचयतामन्यनुज्ञातः पितृभ्यः पिता-
 मह्यः प्रपितामह्यो मातामह्यः
 प्रमातामह्यो बृहप्रमातामह्यश्च
 स्वधोऽप्येतामिति ।

३५ । अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधामिनयनीये धारां
दद्यादूर्ध्वं बहन्तीरित्युक्तानं पात्रं कृत्वा ।
३६ । विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।
३७ । दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तति-
रेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहु
देयञ्च नो अस्तु, अन्नञ्च नो बहु भवे-
दतिथींश्च लभेमहि, याचितारश्च नः
सन्तु मा च याचिष्म कञ्चनेत्यंता
एवाऽऽशियः सन्तु ।

३८ । सन्त्विषत्युक्ते स्वस्ति वाच्याऽऽशियः
प्रतिगृह्य ।

३९ । वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु त्रिप्रा
भृता ऋतज्ञाः, अस्य मध्वः पिबन्
मादधध्वं तृता यान पथिभिर्देवयानैः ।

४० । आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे
वावावृथिवी विश्वरूपे, आमा गन्तां
पितरा मातरा वामा सोमो अमृतत्वेन
गम्यादित्वासीमान्तमनुवज्याभिवाच्य
प्रदक्षिणीकृत्य वामंदन्त्यं गीत्वा
प्रविशति ।

[तृतीयकण्डिकायाम्]

- १ । अथैकोद्विष्टम् ।
- २ । एकं पवित्रम् ।
- ३ । एकोऽव्ययः ।
- ४ । एकः पिण्डः ।
- ५ । नाऽऽवाहयम् ।
- ६ । नाम्नौकरणम् ।
- ७ । नाम्न विश्वं देवाः ।
- ८ । स्वधितमिति नृत्तिप्रभः ।

- ९ । उपतिष्ठतामित्यक्षयदाने ।
- १० । अभिरम्यतामिति विसर्गः ।
- ११ । अथ सपिण्डीकरणम् ।
- १२ । पूर्णं संबत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा ।
- १३ । यद्दहर्वा वृद्धिरापद्येत ।
- १४ । तद्दहश्चत्वार्युदकपात्राणि सतिलाम्बो-
दकानि पूरयित्वा ।
- १५ । ग्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ।
- १६ । प्रेतपात्रं पितृपात्रेऽवासिञ्चति—ये
समानाः समनमः पितरो यमराज्ये ।
तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु
कल्पताम् । ये समानाः समनमो
जीवा जीवेषु सामकाः । तेषां श्रीर्मयि
कल्पनामस्मिन् लोके शानं समा इति ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

- १ । अथाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धे ।
- २ । युग्मानाशयेन ।
- ३ । प्रदक्षिणमुपचारः ।
- ४ । ऋतवो धर्माः ।
- ५ । यवैस्तिन्मार्थः ।
- ६ । मय्यन्नमिति नृत्तिप्रभः ।
- ७ । दध्निवद्राक्षतमिश्राः पिण्डाः ।
- ८ । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय-
दाने ।
- ९ । देवं वाचयित्वा नान्दीमुखंभ्यः पितृभ्यः,
पितामहेभ्यः, प्रपितामहेभ्यो माता-
महेभ्यः प्रमानामहेभ्यो वृद्धप्रमानामहे-
भ्यश्च स्वाहोच्यताम् ।
- १० । न स्वर्धो प्रयुज्जीन ।
- ११ । श्रद्धाग्निनः श्राद्धं कुर्वीत ।

शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ।

मासि मासि बोऽशनमिति श्रुतेरिति
श्रुतेरिति ।

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

अथ धर्माः ।

तद्दहस्तत्परः शुचिरक्रोधनोऽस्वरितो-
ऽप्रमत्तः सत्यवादी स्वान् ।

अध्व-मैथुन-भ्रम-स्वाध्यायान् वर्जयेत् ।

आवाहनादिवर्जं वाग्यतः ।

ओपस्पर्शानान् ।

अपि चात्रोदाहरन्ति ।

यश्च व्याकुरुते शब्दान् यश्च मीमांसते-
ऽश्वरम् । सामस्वरविधिश्च पंक्ति-
पावनपावनाः, इति ।

वागीश्वरो याज्ञिकश्च पंक्तिपावनपावनः,
इति च ।

नियोज्यानामभावेऽप्येकं वेदविद् पंक्ति-
मूर्धनि नियुक्तान् काममितरान् ।

अवेदविद्विराक्रान्ता पंक्तिं योजन-
मायताम् । पुनरिति वेदविदेको नियुक्तः
पंक्तिमूर्धनि नियुक्तः पंक्तिमूर्धनि ॥

[षष्ठकण्डिकायाम्]

अथ तृतीः ।

ग्राम्याभिगोषधीभिर्मांसं तृप्तिः ।

तद्वलाभे आरण्याभिः ।

मूलफलेरद्विधा ।

महाज्जेनोत्तरास्तर्पयन्ति ।

छागोक्षमेया आलभ्याः ।

शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं

मृतानां वा आहृत्य पचयेत् ।

८ । मामद्वयं मन्त्रस्यैः ।

९ । मासत्रयं हारिणेन मृगमांसेन ।

१० । चतुरः शाकुनेन ।

११ । पञ्च रौरवेण ।

१२ । षट् छागेन ।

१३ । सप्त कौर्मण ।

१४ । अष्टौ वाराहेन ।

१५ । नव मेघमांसेन ।

१६ । दश माहिणेन ।

१७ । एकादश पार्षतेन ।

१८ । संवत्सरन्तु गव्येन पयसा ।

१९ । पायसेन वा ।

२० । वार्ध्निजसस्य मांसेन द्वादश वर्षाणि ।

[सप्तमकण्डिकायाम्]

१ । अथाक्षय्यतृतीः ।

२ । खड्गः ।

३ । कालशाकम् ।

४ । लोहितच्छागः ।

५ । मधु ।

६ । महाशालकः ।

७ । वर्षाद्यु मघाभ्राद्धम् ।

८ । इस्तिच्छायायाश्च ।

९ । मन्त्राध्यायिनः ।

१० । पूताः ।

११ । शाखाध्यायी ।

१२ । बह्वृषित् ।

१३ । ज्येष्ठसामगः ।

१४ । अपि गावत्रीसारमात्रः ।

१५ । त्रिणाचिकेतः ।

१६ । त्रिमधुः ।

- १७। त्रिपुणः । ९। वतुर्ध्यां क्षुद्रपक्षः ।
 १८। पञ्चाग्निः । ६। पञ्चम्यां पुत्रभागी ।
 १९। स्नातकः । ७। द्यूतद्विः वृत्त्याम् ।
 २०। मन्त्रब्राह्मणवित् । ८। कृषिः सप्तम्याम् ।
 २१। धर्मज्ञः । ९। अष्टम्यां वाणिज्यम् ।
 २२। ब्राह्मोडापुत्रश्च । १०। आरोग्यं नवम्याम् ।
 २३। इति पंक्तिपावनाः । ११। दशम्यां गावः ।
 २४। आ सहस्रान् पंक्तिं पुनातीति वचना- १२। परिचारका एकादश्याम् ।
 दासहस्रान् पंक्तिं पुनातीति वचनात् । १३। द्वादश्यां धनधान्यं कुर्व्यं हिरण्यञ्च ।
 [अष्टमकण्डिकायाम्] १४। ज्ञातिभ्रैक्ष्यञ्च त्रयोदश्याम् ।
 १। अथ काम्यानां तिथयः । १५। युवानस्तत्र त्रिवन्ते ।
 २। पुत्रोऽभिरूपः प्रतिपदि । १६। शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम् ।
 ३। द्वितीयायां क्षीजन्मा । १७। अमावस्यायां सर्वमित्यमावस्यायां
 ४। अश्वास्तृतीयायाम् । सर्वमिति ।

गोभिलीयसन्ध्यासूत्रपाठः

- [प्रथमकण्डिकायाम्] ७। ततो मार्जनम् ।
 १। अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्या- ८। प्रणवनं महाव्याहृतिभिस्त्रिभिर्गावश्या
 स्यामः । आपोहिष्ठाभिस्त्रिभिः ।
 २। सुप्रक्षालितपाणिपादवदन उपविश्यो- ९। अथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिका-
 पस्पृश्य । मवधायाम्ऽऽयनासुरनायतासुर्वा जपेद्वत्तञ्च
 ३। प्रागमेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा १०। त्रीनुदकाङ्गलीनादित्थं प्रति क्षिपेत्
 बह्वक्षिणी यज्ञोपवीती । सावित्र्या ।
 ४। तत आर्घ्यां भूर्भुवः स्वर्गमहर्जनस्तपः ११। तत उपस्थानम् उदु त्वं चित्रमिति ।
 मत्यमिति सप्त व्याहृतयः सप्रणवा १२। ध्यानयुक्तमावर्तयेदं पूर्वां गावत्रीम् ।
 गावश्यापोऽश्वोती रमोऽमृतमिति शिरः । १३। अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः
 ५। दशप्रणवमयुक्तस्त्रिभ्यस्तः परककृत्भक्त- पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति ।
 रचकाक्ष्यः प्राणायामः । १४। अष्टकृत्वः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येका-
 ६। एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा योदश वा दशकृत्वोऽस्तरीयां द्वादशकृत्वो दिव्यं
 आचामेत् ।

- पञ्च दशकृत्वः सर्वा विशो जयति शतकृत्वः १९ । उदुत्यं चित्रमुद्रयं तमसस्पति भासं
सर्वां सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित् सर्वमिति । प्रागन्यदुनुवर्तते । उच्चैर्वा गायत्र्यनु-
१५ । अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते नाऽऽद्ये गानं प्रातः प्राङ्मुखोऽस्तिष्ठन् अपेत् ।
न स जयति । २० । एषो उवा अपूर्वा आदुर्गं वृत्रहा वदे
१६ । ये तूपासते श्रोत्रिया भवन्तीति । ऋजुमीतिनो वरुणः प्रत्यु अपूर्वा-
१७ । उपनीताश्छन्दनभेदनभोजनमैधुनस्वप्न- यत्युदयेन्मिश्रता हवमिति वर्गमस्तं गते
स्वाध्यायानाचरन्ति ये सन्ध्याकाले शतशो धारा अवकीर्य गायत्र्यनुचिह्नज्य
ने भवद्भूकरशृगालाद्वृभसर्वयोगिष्वभि- प्राङ्मुख उपविश्य अपेत् ।
सम्पद्यमानास्ततोऽभिसम्पद्यन्ते । २१ । मध्यमिन्द्रे चित्राद् बृहदासीनो जपे-
१८ । तस्मात् सायं प्रातः सन्ध्यामुपासीत । दासीनो जपेदिति ।

गोभिलीयस्नानसूत्रपाठः

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथ स्नानविधिं व्याख्यास्यामः । २ । सहस्रशीर्षा घृतवत्यश्चक्रान्ताभिरङ्गुलि-
२ । नदीदेवत्वात्तर्गं प्रस्ववणादीन् गत्वा । मृत्तिकांमादाय ।
३ । शुचौ देशे घृततिलकुशगोमयाक्षता- ३ । इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षट्क्षेप
नुपकल्प्य । संयुज्य ।
४ । पाङ्क्त्यनिपाने पञ्च पिण्डानुदुत्य । ४ । उद्वयं तमसस्पति उदुत्तममिति चोद्वै
५ । नमस्कृत्य तीर्थं पावका नः सरस्वतीनि । पाणी कृत्वाहित्यमयेभेत ।
६ । पादावारभ्य मृद्भिर्गात्राणि प्रक्षाल्य ५ । उदुत्तामि वराहेणामोसीति च प्रति-
उपविशन् । लोमान्बङ्गान्बभिमृशेरन् ।
७ । बद्धशिल्पो यजोपवीती प्राङ्मुख उद्व- ६ । द्विरतयेवाऽऽवृता कृत्वा ।
मुखो वा कुदाहृतः शुचिः समाहितः । ७ । गायत्रिद्वया समन्यव हत्येतेन गोमयं
८ । अथ यस्य व्याहृतीः सावित्री च ऋत्वा । गाङ्गु मृत्तिकावत् ।
९ । सतकृत्वः सावित्र्याऽनुमन्त्रितं सकृद् ८ । ऋतञ्च मत्यञ्चंति त्रिः शुष्काद्यमर्चनं
उदकमाचामेत् । जपेत् ।
१० । तत आचम्यापो यथा चित्रावम्यापो ९ । ततो देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ।
यथाविधि । १० । नामिमात्रजले स्थित्वा ।
११ । शङ्खोद्व्यापोहिष्ठीयाभिः पाचमाभीमि- ११ । शङ्खोद्व्यापोहिष्ठीयाभिः पाचमाभीमि-
स्तरस्समन्धीभिरेतोम्बिभृद् तमुदवाप्तमकि इन्द्र इत्याभिरङ्गुलिः पवित्र-
वतीभिर्वाजयित्वा ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । अथ देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ।

निवेदनम्

परमकारुणिकस्य भगवतः श्रीमतो नारायणस्य चरणारविन्दप्रसादात् तत्रभवतो दिगन्त-
विश्रान्तयशसो भट्टनारायणस्य कृतिरिदं श्रीमद्गोमिलाचार्यकृत-गृह्यसूत्र-भाष्यं मुद्रयित्वा प्राकाश्यं
नीयते । भाष्यमिदं गभीरभावानुबन्धिशब्दै रचितमिति केषुचित् स्थानेषु व्याख्या कृता ।
निबन्धकारमुख्यै रघुनन्दनादिभिः स्वेषु निबन्धेषु अनेकत्रैव एतद्भाष्यसन्दर्भः प्रमाणत्वेनोद्धृत
इत्यपि तत्तद्ग्रन्थपन्थमन्धर्ममुद्धृत्यासकृत् प्रमागोकृतम् । धर्मशास्त्रपुरन्धरेण रघुनन्दनेन पुनरे-
तन्मतमवलम्ब्य सरलाभवदेवभट्टयोर्मतं बहुशो निरस्तमिति भाष्यस्यास्य महाजनपरिगृहीतत्व-
मसाधारणत्वं च कयापयति ।

यदपि पण्डितप्रकाण्डेन महामहोपाध्यायेन श्रीमता चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारेण भाष्यमिदं
त्रिपताकरणेनापवार्यं भाष्यान्तरं रचितं, भाष्येऽस्मिन्नन्तराऽन्तरा दोषोद्भावनञ्च कृतं, तदपि
तादृशानां दीर्घदर्शिनो दोषैकदर्शित्वमेव प्रतिपादयति, भाष्यस्यास्य गुरुत्वमुपादेयत्वञ्चोपपादयति ;
न पुनरयथा हेयत्वमिति तत्र तत्र भाष्यमतसंरक्षणे कृतः प्रयत्नो भवद्भिः पाण्डित्यनिकष-
पाषाणैर्मन्त्रिवेशितटिप्पन्यामनुसन्धेयः । एतदेव प्रायो मुख्यं कारणं भाष्यस्यास्य मुद्रणे यत्
सामवेदीय-कौथुम-राणायनीय-शास्त्राध्यायिनो ब्राह्मणानां गृह्यकर्मणि सत्यपि प्रामाणिके भट्टभाष्ये
[मुद्रापितग्रन्थाभाषादेवानुपलभ्यमानतया नवनिर्मिततर्कालङ्कारभाष्यस्य च प्रायशः कचिद्-
गृहीतमहभाष्यमततया] यदि विकृतानि स्युस्तदा इता यथं इतञ्च गृह्यानुष्ठानमिति खिन्नानां
जिज्ञासूनां सविधे ग्रन्थस्यास्योपन्यासेन यदि तेषां लेखतोऽप्युपकारः स्यादिति ।

भाष्येऽस्मिन् निबद्धानां शास्त्रप्रमाणानां वेदमन्त्राणाञ्च यथासम्भवमाकरत्थानादिनिर्देश-
पूर्वं तेषां व्याख्यानं पाठान्तरादिकञ्च समुपस्थापयितुं कृतः श्रमः । सर्वेष्वेव गृह्यकर्मसु प्रायः
सर्वेषामेव गृह्यसूत्राणामुपन्यासः कृतः । प्रायशो चङ्गदेशेष्वपसिद्धानां गृह्यकर्मणामनुष्ठानपद्धतिरपि
निबन्धान्तरेभ्यः संगृह्य प्रदर्शिता ।

विषयेष्वेषु विस्तृतसमालोचनमुपस्थापयितुमीहा वर्तते द्वितीयखण्डमुद्रणावसरे—यदि
तावत्कालमस्मान् भगवान् भूतभावो निरुपद्रवानविकलांश्च संरक्षेत् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् वैबुध्विपाकादस्मद्दृष्टिविषयवर्तिनी त्रुटिर्वर्तते । सा तु द्वितीयखण्डावसरे
प्रदर्शयिष्यते । यत् पुनरस्माभिरननुभूतमसंभाव्यं च स्वल्लनमत्र तद् भवद्भिः क्षन्तव्यं ज्ञापयितव्यं
च कृपयेति सविश्रम्भं निवेदयति—

भवतामनूधानां विधेयः—

श्रीचिन्तामणि-देवशर्मा

गोभिलीयगृह्यसूत्रपाठः

प्रथमप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः ।
- २ । यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम् ।
- ३ । उदगायने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागा-
वर्तनादङ्गः कालं विधात् ।
- ४ । यथादेशज्ञः ।
- ५ । सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ।
- ६ । अपवर्गोऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ।
- ७ । ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिध-
मभ्याधास्यन् ।
- ८ । जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् ।
- ९ । अनुगुप्ता अप आहृत्य, प्रागुदक्प्रवणं
देशं समं वा परिसमुद्धोपल्लिय मध्यतः
प्रार्थीं लेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां
पश्चान्मध्ये प्राचीस्तित्त्वा उल्लिख्याभ्युक्षेत् ।
- १० । लक्षणावृद्धेवा सर्वत्र ।
- ११ । भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ।
- १२ । प्रंते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ।
- १३ । तथा तिथिनक्षत्रपर्वसमवाये ।
- १४ । दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं
कुर्वीत ।
- १५ । वैद्यकुलाद् वाऽम्बरीषाद् वाऽग्नि-
माहृत्याभ्यादध्यात् ।
- १६ । अपि वा बहुयाजिन एवाऽऽगाराद्
ब्राह्मणस्य वा राजन्यस्य वा वैश्यस्य वा ।
- १७ । अपि वाऽभ्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात् ।

- १८ । पुण्यस्त्वेवाऽनर्द्धको भवतीति ।
- १९ । यथा कामयेत तथा कुर्वात् ।
- २० । स यदेवान्त्यां समिधमभ्यादधाति,
जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् जुहोति
तमभिसंयच्छेत् ।
- २१ । स एवास्य गृहोऽग्निर्भवति ।
- २२ । तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्दुःता भवतीति ।
- २३ । सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृहोऽग्नौ
होमो विधीयते ।
- २४ । पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनु-
गुप्ता अप आहरेत् परिवर्णीयाः ।
- २५ । अपि वा सायम् ।
- २६ । अपि वा कुम्भाद् वा मणिकाद्वा
गृहीयात् ।
- २७ । पुराऽस्तमवादर्धं प्रादुष्कृत्यास्तमिते
सायमाहुतिं जुहुयात् ।
- २८ । पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते
वा प्रातराहुतिं जुहुयात् ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि
वा कुशरज्जुमेव ।
- २ । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
सव्येऽसं प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्व-
वल्ग्वं भवत्येवं यज्ञोपवीतो भवति ।
- ३ । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे-

- ५३। 'से प्रतिष्ठापयति सभ्यं कक्षमन्त्रवलयं' भवत्येवं प्राचीनाधीती भवति ।
 ५४। पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनाधीती भवति ।
 ५५। उदङ्मोक्षतृप्त्युय प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य त्रिराचामेत् द्विः परिरुज्जीत ।
 ५६। पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ।
 ५७। इन्द्रियाण्यग्निः संस्पृशेत् ।
 ५८। अक्षिणी नासिके कर्णाविति ।
 ५९। यद् यद् भीमास्थं स्यात् तत् तदग्निः संस्पृशेत् ।
 ६०। तत्रैतदाहुः ।
 ६१। नोपस्पृशेद् व्रजन् ।
 ६२। न तिष्ठन् ।
 ६३। न हसन् ।
 ६४। न विलोकयन् ।
 ६५। नाऽप्रणतः ।
 ६६। नाङ्गुलीभिः ।
 ६७। नासीर्येन ।
 ६८। न सशब्दम् ।
 ६९। नानवेक्षितम् ।
 ७०। न बाह्यांशः ।
 ७१। नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयताम् ।
 ७२। नोष्णाभिः ।
 ७३। न सफेनाभिः ।
 ७४। न च सोपानतकः कश्चित् ।
 ७५। कासक्तिकः ।
 ७६। गले बद्धः ।
 ७७। वरणौ न प्रसार्य च ।
 ७८। अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ।
 ७९। हृदयस्पृष्टास्त्वेवाप आचामेत् ।

- ३०। उच्छिद्यो द्वैवातोऽन्वथा भवतीति ।
 ३१। अथ प्रत्युपस्पर्शजानि ।
 ३२। छप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा कात्वा पीत्वा विपरिधाय च रथ्यामाक्रम्य इमंशान्-
 आऽऽवान्तः पुनराचामेत् ।

[तृतीयकण्डिकायाम्]

- १। अग्निमुपसमाधाय परिसमुद्वा दक्षिण-
 जान्मको दक्षिणेनाग्निम् 'अदितेऽनु-
 मन्यस्वे'त्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ।
 २। 'अनुमतेऽनुमन्यस्वे'ति पश्चात् ।
 ३। 'सरस्वत्यनुमन्यस्वे'त्युत्तरतः ।
 ४। 'देव सवितः प्रद्यवे'ति प्रदक्षिणमग्निं
 पर्युक्षेत् सकृद् वा त्रिवां ।
 ५। पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन्
 होमीयम् ।
 ६। अथ हविष्यस्याज्ञस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य
 वाऽकृतस्य वा ।
 ७। अकृतं चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात्
 प्रोदकं कृत्वा ।
 ८। अथ यदि दधि पयो यवागूं वा ।
 ९। कंसेन वा चक्षुष्याल्पा वा स्रवेण चैव ।
 १०। अग्नये स्वाहेति पूर्वां तृष्णीमुत्तरां मध्ये
 चापराजितायाञ्च दिशीति सायम् ।
 ११। अथ प्रातः सूर्याय स्वाहेति पूर्वां तृष्णी-
 मेवोत्तरां मध्ये चैवापराजिताया-
 ञ्चैव दिशि ।
 १२। समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्ज-
 लीन् प्रसिञ्चेदन्वमंस्था' इति मन्त्र-
 विशेषः ।
 १३। प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निमीय
 पूरयित्वाचमनं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ।

१४ । एवमत ऊर्ध्वं गृहोऽग्नौ जुहुयाद् वा
हाचयेद् वा आ जीवितावभृथात् ।

१५ । अथाप्युदाहरन्ति ।

१६ । कामं गृहोऽग्नौ पत्नी जुहुयात् साय-
प्रातर्होमौ गृहाः पत्नी गृह्य एषोऽग्नि-
र्भवतीति ।

१७ । निष्ठिते सायमाशप्रातराद्ये भूतमिति
प्रवाचयेत् ।

१८ । ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ।

१९ । प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माक्षा
इत्युपांशु ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

१ । अथ वाग्यतो बलीन् हरेत् ।

२ । भाषेतान्नसंसिद्धिमितिथिभिः कामं
सम्भाषेत ।

३ । अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यै-
र्व्यञ्जनैरुपसिच्यग्नौ जुहुयात् तूष्णीं
पाणिनैव ।

४ । प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्ट-
कृत्युत्तरा ।

५ । अथ बलीन् हरेद् ब्राह्मणोऽन्तर्वां सुभूमिं
कृत्वा ।

६ । सकृदपो निमीय चतुर्धा बलिं निदध्यात्
सकृदन्ततः परिपिञ्चेत् ।

७ । एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिपिञ्चेत् ।

८ । स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो
बलिर्भवत्यथ यद् द्वितीयं स वायव्यो यत्
तृतीयं स वैश्वदेवो यच्चतुर्थं स
प्राजापत्यः ।

९ । अथापराद् बलीन् हरेत् उद्धानस्य
मध्यमस्य द्वारस्यार्वादेवतः प्रथमो

बलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो द्वितीय
आकाशाय तृतीयः ।

१० । अथापरं बलिं हरेच्छयनं वाऽधिवर्चं वा

स कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा

११ । अथ संस्तूपं स रक्षोजनेभ्यः ।

१२ । अथतद् बलिवेशमग्निभ्यासिध्यावस-
लवि दक्षिणा निनयेत् तत् पितृभ्यो
भवति ।

१३ । आसीन एवाग्नौ जुहुयात्, आसीनः
पितृभ्यो दद्यात् ।

१४ । यथोपपादमितरान् ।

१५ । स्वयं त्वेवंतान् यावद् वसेद् बलीन् हरेत् ।

१६ । अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः-।

१७ । दम्पती एव ।

१८ । इति गृहमेधिव्रतम् ।

१९ । स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ।

२० । सर्वस्य त्वेवान्नस्येतान् बलीन् हरेत्
पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वा-
ऽर्थार्थस्य वा ।

२१ । यज्ञादेव निवर्तते ।

२२ । यद्येकस्मिन् काले ब्रीहियवौ प्रक्रियेता-
मन्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ।

२३ । यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत
सकृदेवैतद् बलितन्त्रं कुर्वीत ।

२४ । यद्येकस्मिन् कुले बहुधाऽन्नं पच्येत गृह-
पतिमहानसादेवैतद् बलितन्त्रं कुर्वीत ।

२५ । यस्य स्वेवामप्रतः सिधेयं, नियुक्तमग्नौ
कृत्वाऽग्नं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत ।

२६ । यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति ।

२७ । अथाप्युदाहरन्ति । एतस्त्वैव बलिहर-
स्यान्ते कामं प्रवृत्तौ भवति ई वास्य ।

- २८ । स्वयं त्रेधाऽऽसत्यं बलिं हरेत् यवेभ्यो-
ऽध्यामीहिभ्यः । मीहिभ्योऽध्यायवेभ्यः
स स्वाहास्यो नाम बलिर्भवति ।
- २९ । दीर्घायुर्द्वेभ्यः भवति ।
- ३० । विभ्राणिते कलीकरणामावाप्त्यापा-
मिति बलिं हरेत् स रौद्रो बलिर्भवति
स रौद्रो बलिर्भवति ।

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

- १ । अथ दूर्वापौर्णमासयोः ।
- २ । सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत् ।
- ३ । उत्तरामित्येके ।
- ४ । अथ यद्वह्मन्द्रमा न दृश्येत ताम-
मावास्याम् ।
- ५ । पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयो-
ऽभियष्टव्याः ।
- ६ । आमावास्त्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते
पौर्णमासेनापरपक्षम् ।
- ७ । यः परमो विकर्षः सूर्वाचन्द्रमसोः सा
पौर्णमासी यः परमः सङ्कर्षः
साऽमावास्या ।
- ८ । यद्वह्मन्त्रेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममा-
वास्यां कुर्वीत ।
- ९ । हन्वमानेऽप्येकदा ।
- १० । गताच्चा भवतीति ।
- ११ । त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति सन्ध्या
वास्तमितोदिता दोषैर्वा ।
- १२ । अथ यद्वहः पूर्णो भवति ।
- १३ । द्युग्नेर्धैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति
अधीवीत वा तद्विद्वद्भ्यो वा
पर्वीऽऽगमयेत् ।

- १४ । अथ यद्वह्मन्त्रेव सधो भवति तद्वहः पूर्वाह्न
एव प्रातराहुतिं हुत्वाैतदग्नेः स्यण्डिलं
गोमयेन समन्तं पर्वुपलिम्पति ।
- १५ । अथेध्मानुपकल्पयते खादिरान् वा
पालासान् वा ।
- १६ । खादिर-पालासालाभे विभीदक-तिलक-
बाधक-नीच-निम्ब-राजवृक्ष-शास्त्रमस्य
रत्न-वधित्थ-कोविदार-दलेष्मातकवर्जं
सर्ववनस्पतीनामिध्मो यथार्थं स्यात् ।
- १७ । विशाखानि प्रतिलुनाः कुशा बर्हिः ।
- १८ । उपमूललुनाः पितृभ्यः ।
- १९ । तेषामलाभे शूकनृणहारशीर्षवल्गजमुत-
वनल्लुण्ठवर्जं सर्वतृणानि ।
- २० । आज्यं स्थालीपाकीयान् मीहीन् वा
यवान् वा वरुस्थालीं मेक्षणं त्ववमनुगुप्ता
अप इति ।
- २१ । यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः ।
- २२ । न तद्वहः प्रसृज्येत ।
- २३ । दूरादपि गृहानभ्येयात् ।
- २४ । अन्यतस्तु धनं क्रीणीयाच्च विक्रीणीत ।
- २५ । अबहुवादी स्यात् ।
- २६ । सत्यं विचक्षिषेत् ।
- २७ । अथापराह्ण एवाऽऽस्तुल्यौपवसधिकं
दम्पती भुङ्जीयातां यदेनयोः काम्यं
स्यात् सर्पिमिश्रं स्यात् कुशलेन ।

[षष्ठकण्डिकायाम्]

- १ । मानतन्त्राभ्यो होवाचाहुता वा एतस्य
मानुष्याहुतिर्भवति य औपवसधिकं
नाभाति ।

- २ । अमीववरो ह क्षोभुको भवत्यकाम्यो १८ । नायमिषां वाचं वदेत् ।
जनानां पापवसीयसी हाऽस्य प्रजा १९ । यद्ययमिषां वाचं वदेत् वैष्णवीपृथं
भवति । यजुषां जपेत् ।
- ३ । य औपवसयिकं भुङ्क्ते ईश्वरो ह २० । अपि वा 'नमो विष्णवे' इति ब्रूवात् ।
भवत्यक्षोभुकः काम्यो जनानां वसीयसी २१ । यद्य वा उभयं विकीर्षेत् हौत्रश्चैव ब्रह्मस्थं
हाऽस्य प्रजा भवति । खेचैतेनैव कल्पेन छत्रं वोत्तरासङ्गं बोध-
कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय
तेनैव प्रत्याव्रज्याधान्यबहेदेत् ।
- ४ । तस्माद् यत् कामयेतौपवसयिकं
भुञ्जीयाताम् ।
- ५ । अथ एचैतां रात्रिं सयीयाताम् ।
- ६ । तौ खलु जाग्रन्मिषावेचैतां रात्रिं
विहरेयाताम् इतिहासमिज्जेण वा
केनचिद् वा ।
- ७ । जुगुप्सेयातां त्वेवाब्रत्येभ्यः कर्मभ्यः ।
- ८ । न प्रथसन्नपवसेदित्याहुः ।
- ९ । एतस्या व्रतं भवतीति ।
- १० । यथा कामयेत तथा कुर्यात् ।
- ११ । एवमेवाऽऽहिताग्नेरक्षुपवसथो भवति ।
- १२ । यथाऽऽम्नायो विदध्यात् ।
- १३ । अथ पूर्वाह्णं एव प्रातराहुतिं हुत्वाऽग्निं
परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागधान्
दर्भान्वास्तीर्य ।
- १४ । तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्
सम्बल्य पाजेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया
चाङ्गुल्या ब्रह्मा आसनात् नृणमभिसंगृह्य
दक्षिणापरमष्टमदेशं निरत्यति—
'निरस्तः परावस्ररिति' ।
- १५ । अप उपलुप्यथाथ ब्रह्मा आसने उप-
विश'त्या बभ्योः सद्ने मीशामी'ति ।
- १६ । अग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते
आ कर्मणः पर्यवसानात् ।
- १७ । भापंत यज्ञसंसिद्धिम् ।
- [सप्तमकण्डिकायाम्]
- १ । अथोलूखल-मुषले प्रक्षाल्य सूर्यं च
पश्चादग्नेः प्रागधान् दर्भान्वास्तीर्योप-
सादयति ।
- २ । अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन् वा यवान् वा
कंसेन वा वरुण्याल्या वा ।
- ३ । अमुष्मं त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवता
नामादेशं सकृद् द्विस्तृप्तीम् ।
- ४ । अथ पश्चात् प्राङ्मुखोऽब्रह्मन्मुपकमते
दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ।
- ५ । त्रिः कलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिर्देवेभ्यः
प्रक्षालयेदित्याहुर्द्विर्मुन्येभ्यः सकृत्
पितृभ्य इति ।
- ६ । पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् ।
- ७ । कुडालश्रतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत्
प्रदक्षिणमुदायुवन् ।
- ८ । श्रतमभिचार्योदगुदवास्य प्रत्यभि-
चारयेत् ।
- ९ । अग्निमुपसमाधाय कुटीः समन्तं परितृ-
णुयात् पुरस्ताद् दक्षिणत उत्तरतः
पश्चादिति ।
- १० । सर्वतस्त्रिभुतं पञ्चभुतं वा ।

- ११ । बहुलमयुगमसंहतम् । २ । पर्युष्य स्थालीपाक आज्यमाजीय
मेक्षणेनोपवातं होतुमेवोपक्रमते ।
१२ । प्रागग्रैरग्रैर्मूलानि च्छादयन् । ३ । यद्यु वा उपस्तीर्णाभिचारितं जुहुयेत् ।
१३ । पश्चाद् वास्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति ४ । आज्यभागान्वेव प्रथमो जुहुयात् ।
तथोत्तरेण दक्षिणोत्तरापवयाणि कुर्यात् । ५ । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पश्चादवतन्तु
१४ । एष परित्तरणन्यायः सर्वेष्ट्राहुति- भृगूणा'मग्नये स्वाहे'त्युत्तरतः 'सोमाय
मत्सु । स्वाहे'ति दक्षिणतः प्राक्शो जुहुयात् ।
१५ । परिधीनप्येके कुर्वन्ति शमीलान् ६ । अथ हविष उपस्तीयावघति ।
पाणान् वा । ७ । मध्यात् पूर्वाधात् चतुरवती चेद्भवति
१६ । उत्तरतोऽर्वा पूर्णः स्रुवः प्रणीताः । मध्यात् पूर्वाधात् पश्चाधादिति पश्चादवती
१७ । भावे न वा स्यादित्येके । चेद्भवति ।
१८ । बर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येधमभ्या- ८ । अभिचारयत्यवदानानि प्रत्यनक्त्यव-
धायाऽऽज्यं संस्क्रुते, सर्पिस्तैलं दधि दानस्थानान्ययातयामतायै ।
पयो यवाग्नं वा । ९ । अग्नये स्ताहेति मध्ये जुहुयात् सकृद्
१९ । तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रं वा त्रिवेतेनैव कल्पेन ।
कुर्वते । १० । अथ स्विष्टकृत उपस्तीयावघत्युत्तरार्ध-
२० । ओषधिमन्तर्धांय छिनत्ति न नखेन पूर्वाधात् सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभि-
'पवित्रे स्थो वैष्णव्या'विति । धारयेत् ।
२१ । अथैने अन्निरनुमार्ष्टि 'विष्णोर्मनसा ११ । यद्यु पश्चादवती स्याद् द्विरुपस्तीयावघदाव
पूते स्थः' इति । द्विरभिचारयेत् ।
२२ । सम्पूयोत्पुनात्युदगप्राग्भ्यां पवित्रान्भ्याम् । १२ । न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातया-
२३ । अङ्गुष्ठान्भ्यां चोपकनिष्ठिकान्यां मतायै ।
चाङ्गुलिभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रित्- १३ । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वाधे
पुनाति, 'देवस्त्वा सवितोत्पुनात्व- जुहुयात् ।
च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मि- १४ । महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ।
भिरि'ति सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीम् । १५ । प्राक् स्विष्टकृत आवापः ।
२४ । अथैने अन्निरभ्युक्ष्याप्रावप्यर्जयेत् । १६ । गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मो बर्हिः पर्यु-
२५ । अथैतदाज्यमग्निभ्रित्वोदगुदवासयेत् । क्षणमाज्यमाज्यभागौ च ।
२६ । एवमाज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति । १७ । सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं
जुहोति ।
१८ । हुत्वैतन्मेक्षणमनुग्रहरेत् ।

[अष्टमकण्डिकायाम्]

१ । पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ।

- १९ । प्रज्ञास्य वैनेनोद्धृत्य भुञ्जीत ।
 २० । न क्षुब्धमनुग्रहरेदित्येक आहुः ।
 २१ । आग्नेय एवानाहिताग्नेकभयोर्दर्शपूर्ण-
 मासयोः स्थालीपाकः स्यात् ।
 २२ । आग्नेयो वाग्नीषोमीयो वाहिताग्नेः
 पौर्णमास्याम् ।
 २३ । ऐन्द्रो वैन्द्राग्नी माहेन्द्रो वा अमा-
 वास्यायाम् ।
 २४ । अपि वाहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयो-
 राग्नेय एव स्यात् ।
 २५ । समिधमाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु
 करोति ।
 २६ । तत एव बर्हिषः कुशमुष्टिमादायाऽऽज्ये
 वा हविषि वा त्रिरवदज्यादप्राणि
 मज्यानि मूलाग्नीत्यक्तं रिहाणा व्यन्तु
 वयः' इति ।
 २७ । अथैनमग्निरेभ्युक्ष्यान्नावप्यर्जयेत्—'यः
 पशूनामधिपती रुद्रस्तन्निचरो बृषा,
 पशून्स्माकं मा हिंसीरितदस्तु हुतं तव
 स्वाहा' इति ।
 २८ । एतद् यज्ञवास्तिवत्याचक्षते ।

[नवमकण्डिकायाम्]

- १ । अथैतद्विकच्छिष्टमुदगुदवास्याद्धृत्य ब्रह्मणे
 प्रयच्छेत् ।
 २ । तं तितर्पयिषेत् ।
 ३ । ब्राह्मणस्य नृत्तिमनुत्प्यामीति ह यज्ञस्य
 वेदयन्ते ।
 ४ । अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धं स्यात् ।
 ५ । अथ ब्राह्मणान् भक्तनोपेप्सेत् ।
 ६ । पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ।

- ७ । कसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य
 वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं
 पूर्णपात्रमित्याचक्षते ।
 ८ । ब्रह्मैकं कस्त्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता
 भवति ।
 ९ । पूर्णपात्रोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा ।
 १० । अपरिमितं परार्ध्यम् ।
 ११ । अपि ह छदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थाली-
 पाकेनेष्टा शतं सहस्राणि ददौ ।
 १२ । अथ यदि गृष्टोऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा
 दर्शपूर्णमासयोर्वा इक्ष्यं वा होतारं वा
 नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति ।
 १३ । आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्या
 प्रातराहुतेः सायमाहुतिरमावास्यायाः
 पौर्णमासं नात्येत्या पौर्णमास्या
 आमावास्यम् ।
 १४ । एतेनैवावकाशेन इक्ष्यं वा होतारं वा
 लिप्सेत् ।
 १५ । अपि वा यज्ञियानामेवौषधिवनस्पतीनां
 फलानि वा पलाशानि वा अपयित्वा
 जुहुयान् ।
 १६ । अप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह
 पाकयज्ञ ऐडो हुतं ब्रह्म ।
 १७ । अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ।
 १८ । नात्रनो ब्राह्मणः स्यादिति ।
 १९ । अथाप्युदाहरन्ति यावन्न हुयेताभोजने-
 नैव तावन् मन्तनुयान्, अथ यदाऽधि-
 गच्छेत् प्रतिजुहुयान्, एवमप्यस्य व्रतं
 मन्ततं भवतीति ।
 २० । एषोऽत ऊर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ।
 २१ । मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ।

- २२ । आज्याहुतिष्वाज्यमेव संस्कृत्योपवातं
बहुवात् नाज्यभागी न स्विष्टकृत् ।
२३ । आज्याहुतिष्वनदेसे पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्च
महाव्याहृतिभिर्होमः ।

- २४ । यथा पाणिग्रहणे तथा बृहत्कर्मण्युपपन्नमे
गोदाने च ।
२५ । अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थं
शान्त्यर्थम् ।

द्वितीयप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ।
२ । लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन ।
३ । तद्वामे पिण्डान् ।
४ । वेद्याः सीताया इत्याह गोष्टावतुल्यथा-
दादेवनादादहनादीरिणात् सर्वेभ्यः
सम्भार्य नवमम् ।
५ । समान् कृतलक्षणान् ।
६ । पाणावाधाय कुमार्यो उपनामयेद्
'ऋतमेव प्रथममृतं नात्येति कश्चनर्त इयं
पृथिवी श्रिता सर्वमिदमसौ भूयादि'ति
तस्य नाम गृहीत्वैवामेकं गृहाणेति
ब्रूयात् ।
७ । पूर्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत् ।
८ । संभार्यमपि त्वेके ।
९ । क्लीतकैर्यवैर्मापैर्वाश्रुतां सुहृन् सरोत्तमेन
सशरीरां त्रिमूर्धन्बभिशिञ्चेत् 'काम
वेद् ते नाम मद्यो नामासीति,
समानवासुमि'ति पतिनाम गृह्णीयात्
स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थम् उत्तराभ्यां
प्राचयेत् ।
१० । ज्ञातिकर्मतत् ।
११ । पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्निरुप-
समाहितो भवति ।
१२ । अथ जन्मानामेको भूषणामपां कञ्च

- पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृत्तो बाणवतो-
ऽग्नेगानि परिक्रम्य दक्षिणत उद्वक्ष्यतो-
ऽवतिष्ठते ।
१३ । प्राजनेनान्यः ।
१४ । शमीपलाशमिश्राञ्च लाजाञ्चतुरञ्जलि-
मात्राः स्रष्टव्येणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः ।
१५ । दशत्पुत्रञ्च ।
१६ । अथ यस्याः पाणिं गृहीष्यन् भवति
सशिरस्का साश्रुता भवति ।
१७ । अहतेन वसनेन पतिः परिदृष्ट्याह 'या
अकृन्तन्नि'त्येतया ऋचा ।
१८ । परिधत्त धत्त वाससेति च प्रावृतां यज्ञो-
पवीतिनीम् अभ्युदानयञ्जयेत् सोमो-
ऽद्दद् गन्धर्वायेति ।
१९ । पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवं जातीयं
वाऽन्यत् पदा प्रवर्तयन्तीं वाचयेत्—प्र
मे पति या नः पन्थाः कल्पतामिति ।
२० । स्वयं जपेद्भुजपन्त्यां प्राच्या हति ।
२१ । बह्विषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ।
२२ । पूर्वं कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्यो-
पविशति ।
२३ । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वा-
रुध्यायाः बृहज्याहुतीर्जुहोत्यग्निरेतु
प्रथम इत्येतत्प्रवृत्तिभिः ।
२४ । महाव्याहृतिभिश्च पृथक् ।
२५ । समस्ताभिश्चतुर्थीम् ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । हुत्बोपोत्तिष्ठतः ।
- २ । अनुवृष्टं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्-
मुखोऽवतिष्ठते वज्रज्जलिं गृहीत्वा ।
- ३ । पूर्वां माता लाजानादाय भ्राता वा वज्र-
माक्रामयेद्वत्मानं दक्षिणेन प्रपदेन ।
- ४ । पाणिपादौ जपति ह्रस्वमश्वत्थमसौ हेति ।
- ५ । सकृत् संगृहीतं लाजानामज्जलिं भ्राता
वज्रज्जलावावपति ।
- ६ । तं व्योपस्तीर्णाभिघारितमसौ जुहोत्य-
विच्छिन्नद्वयज्जलिम्—इदं नार्यपश्यते
इति ।
- ७ । अर्चमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः ।
- ८ । हुते पतिर्यथेनं परिक्रम्य दक्षिणमग्निं
परिगृह्णाति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः
कन्यला पितृभ्य इति ।
- ९ । परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाक्रामति
तथा जपति तथावपति तथा जुहोति
पुनः त्रिः ।
- १० । श्रुपण शेषमन्नावोप्य प्रागुदीचीभन्त्युत्त-
क्रामयन्ति—एकमिषं इति ।
- ११ । दक्षिणेन प्रक्रम्य स्वयेनानुक्रामेत् ।
- १२ । भा स्वयेन दक्षिणमतिक्रामेति व्यास ।
- १३ । ईश्वरान् प्रति मन्त्रयेत् छमङ्गलीरियं
वधृगिति ।
- १४ । अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंमज्ज्य पाणिग्राहं
मूर्धदेशेऽवमिच्छति तथेतथां समज्ज-
न्तिवत्येतयथां ।
- १५ । अवमिकायाः स्वयेन पाणिनाऽज्जलि-
मुपोदगृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं
पाणिं साङ्कुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः षट्

पाणिग्रहणीया जपति—गृभ्णामि ते
इति समाह्वयः ।

[तृतीयकण्डिकायाम्]

- १ । उदुबहन्ति प्रागुदीचीर्वां विक्षिप्य षट् ब्राह्मणं
कुलमभिरूप्य ।
- २ । तन्नामिरूपसमाहितो भवति ।
- ३ । अपरेणाग्निमानद्वहं रोहितं चर्मं प्राग्-
ग्रीवमुत्तरकोमाऽऽस्तीर्णं भवति ।
- ४ । तस्मिन्नेनां वाग्व्यतामुपवेशयन्ति ।
- ५ । सा खल्व्वास्त एव आ नक्षत्रदर्शनात् ।
- ६ । प्रोक्ते नक्षत्रे षड्वाज्याहुतीर्जुहोति
'लेखासन्धिष्वि'त्येतत्प्रभृतिभिः ।
- ७ । आहुतेराहुतेषु सम्पातं मूर्धनि वज्रा
अवनयेत् ।
- ८ । हुत्बोपोत्थायोपनिष्क्रम्य भ्रुवं दर्शयति ।
- ९ । भ्रुवमसि भ्रुवाऽहं पतिकुले भूयासम्
अमुष्यासाविति पतिनाम् गृहीत्वा-
दात्मनश्च ।
- १० । अहन्धर्ती च ।
- ११ । रुद्राऽहमस्मीत्येवमेव ।
- १२ । अथैनानुमन्त्रयते ध्रुवा क्षीरित्येतवर्णा ।
- १३ । अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिधावयते ।
- १४ । सोऽस्या वाग्विसर्गः ।
- १५ । तावुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणा-
शिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह
शयीयाताम् ।
- १६ । अन्नार्चयमित्याहुः ।
- १७ । आगतेष्वित्येके ।
- १८ । हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं शुद्धीत ।
- १९ । इवोभूते वा समशनीयं स्वाकीयाहं
कुर्यात् ।

२० । तत्त्व देवता भूमिः प्रजापतिर्विश्वेदेवा
अमुमतिरिति ।

२१ । उद्धृत्य स्थालीपाकं व्युद्धैकदेशं
पानिवाऽभिमृशेद्वज्रपाशेन मग्निनेति ।

२२ । भुक्तोच्छिष्टं वर्षैः प्रदाय यथार्थं
गौर्दक्षिणा ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

१ । यानमारोहन्त्यां छ-किञ्चुर्कं शास्त्रमलि-
मित्येतादृशं जपेत् ।

२ । अज्वमि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत्, नदीश्च
विषमाणि च महाबुधान् इमशानञ्च—
'मा चित्त्वं परिपन्थिम्' इति ।

३ । अक्षभङ्गे नद्धविमोक्षे यानविषयांसे-
ऽन्वाह्यं चाऽऽपत्तु यमेवाग्निं हरन्ति
तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा-
ऽन्यद् द्रव्यमाहृत्य 'य ऋते विदमि-
श्रिच' इत्याज्यशेषेणाभ्यञ्जेत् ।

४ । वामदेव्यं गीत्वारोहेत् ।

५ । प्राप्तोषु वामदेव्यम् ।

६ । गृहागतं पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्यो-
ऽवरोप्याऽऽनहुहे चर्मणुपवेशयन्ति—
इह गावः प्रजायज्वमिति ।

७ । तस्याः कुमारमुपस्थ आदध्युः ।

८ । तस्मै शकलोटानञ्जलाबाधपेयुः
फलाणि वा ।

९ । उत्थाप्य कुमारं भ्रुवा आज्याहुती-
र्जुहोत्यष्टाविहृ इतिरिति ।

१० । समाह्राह्यं समिधमाधाय यथावयसं
गुह्यं गोत्रेणामिवाद्य यथार्थम् ।

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

१ । अथातश्चतुर्थीकर्म ।

२ । अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुती-
र्जुहोति अग्ने प्रायश्चित्त इति चतुः ।

३ । अग्नेः स्थाने बाधुचन्मसूयाः ।

४ । समस्य पञ्चमीं बहुवद्वृक्ष ।

५ । आहुतेराहुतेस्तु सम्प्राप्तमुदपात्रेऽवनयेत् ।

६ । तेनैर्नां सकेशनस्त्रामभ्यज्य द्वासायित्वा
प्राययन्ति ।

७ । उद्धृत्त्रिरात्रात् सम्भव इत्येके ।

८ । यद्वर्त्तमती भवत्युपरतशोणिता तत्रा
सम्भवकालः ।

९ । दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद विष्णु-
योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चां गर्भं धेहि
मिनीवालीति च ।

१० । समाप्यर्चौ सम्भवतः ।

[षष्ठकण्डिकायाम्]

१ । तृतीयस्य गर्भमासस्याऽऽदिमदेशे पुंस-
वनस्य कालः ।

२ । प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु
पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ।

३ । पश्चात् पतिरवस्थाप्य दक्षिणेन पाणिना
दक्षिणमंसमन्ववमृदयानन्तर्हितं नाभि-
देशमभिमृशेत् पुमांसो मित्रावरुणा-
वित्येतयर्चा ।

४ । अथ यथार्थम् ।

५ । अथापरम् ।

६ । प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुक्लामुभयतः-
फलामस्त्रामामकृमिपरिच्छां त्रिःसप्तै-
र्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत् ।

७ । यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परि-
क्रीणामि, यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि, यद्यसि वसुभ्यो

- वद्व्यस्त्या परिक्रीणामि, यद्यसि रुद्व्यो रुद्व्यस्त्या परिक्रीणामि, यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्या परिक्रीणामि, यद्यसि मरुद्व्यो मरुद्व्यस्त्या परिक्रीणामि, यद्यसि विम्बेभ्यो दंबेभ्यो विम्बेभ्यो दंबेभ्यस्त्या परिक्रीणामि, ओषधयः उमनसो भूत्वाऽस्यां वीर्यं समाधत्तं कर्म करिष्यति इत्युत्थाप्य नृणः परिधायाऽऽहृत्य वेहायसीं निदध्यात् ।
- ८ । दृपदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिबेति ।
- ९ । प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राक्शिराः संविशति ।
- १० । पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठनोपकनिष्ठिकाया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य दक्षिणे नासिकान्नोतस्यन्नयेत्— पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्वा ।
- ११ । अथ यथार्थम् ।
- [सममकण्डिकायाम्]
- १ । अथ सीमन्तकरणम् ।
- २ । प्रथमगर्भं चतुर्थं मासि षष्ठ्यष्टमे वा ।
- ३ । प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ।
- ४ । पश्चात् पतिरवस्थाय युग्मं तमोदुस्पर्शं शलादुग्रधनमावधत्ताति—अयमूर्जावतो वृक्ष इति ।
- ५ । अथ सीमन्तमूर्ध्वशुद्धमवति भूरिति
- दर्भपिङ्गुलीभिरेव प्रथमं भुवरिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
- ६ । अथ वीरहरेण येनादितेरित्येतयर्वा ।
- ७ । अथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्वा ।
- ८ । त्रिवेतेतया च शल्लव्या वास्ते राके छम- तय इति ।
- ९ । कूसरः स्थालीपाक उत्तरशृतस्त- मंत्रक्षयेत् ।
- १० । किं पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् ।
- ११ । तं सा स्वयं भुञ्जीत ।
- १२ । वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्ग- ल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन् ।
- १३ । अथ सोप्यन्तीहोमः ।
- १४ । प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्वाग्निमाज्या- हुती जुहोति—या तिरस्त्रीत्येतयर्वा विपश्चित् पुच्छमभरदिति च ।
- १५ । पुमानर्थं जनिष्यतेऽसौ नामेति नामधेयं गृह्णाति यत् तद् गुह्यमेव भवति ।
- १६ । यदाऽऽमै कुमारं जातमावक्षीरन्नथ मूयात् काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तन- प्रतिधानेन चेति ।
- १७ । व्रीहियवौ पेपयेत् तयैवाऽऽवृता यवा शुक्लाम् ।
- १८ । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठनोपकनिष्ठिकाया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य कुमारस्य जिह्वां निर्मांष्टि इत्यमाज्ञेति ।
- १९ । तथैव मेघाजननं सर्पिः प्राशयेत् जात- रूपेण वा आदाय कुमारस्य मुखे जुहोति—मेघां ते मित्रावरुणावित्ये- तयर्वा सदसस्पत्तिमद्भुतमिति च ।

- २० । कृन्तत नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च १३ । तस्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् कोऽसि
प्रतिधत्तेति । कृतमोऽसीत्येतन्मन्त्रं जपति ।
- २१ । अत ऊर्ध्वमसमालम्बनम् आ दश- १४ । आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च
रात्रात् । मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभि-
निष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात् ।
- [अष्टमकण्डिकायाम्]
- १ । जननाद् यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तस्य १५ । एतदतद्विद्वत् ।
तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमार- १६ । अयुगदान्तं स्त्रीणाम् ।
माप्लान्यास्तमितं वीतं लोहितिभिः १७ । मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय
अञ्जलिभूतः पितोपतिष्ठते । यथार्थम् ।
- २ । अथ माता शुचिना वसनेन कुमार- १८ । गौर्दक्षिणा ।
माच्छाद्य दक्षिणत उदङ्गं पित्रे १९ । कुमारस्य मासि मासि संवत्सरे
प्रयच्छत्युदक्षिरसम् । सांवत्सरिकेषु वा पर्वत्स्वमीन्द्रौ
३ । अनुपृष्टं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते । छावाष्टयिबी विद्वान् द्वांश्च यजेत ।
४ । अथ जपति—यत्ते हसीम इति यथाऽयं २० । दैवतमिष्टा तिथिं नक्षत्रं च यजेत ।
न प्रमीयेत पुत्रो जनिष्या अघि इति । २१ । विप्रोऽप्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां
५ । उदङ्गं मात्रे प्रदाय यथार्थम् । पाणिभ्यां मूर्धनं परिगृह्य जपेत्,
६ । अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्विष्ट २२ । यदा वा पिता म इति विद्यादुपेतस्य
एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलि वा अङ्गादङ्गात् संश्रवमीति ।
पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् । २३ । पशूनां त्वा हिङ्गाराभिजिघ्रामीत्यभि-
७ । यद्वश्चन्द्रमसीति सकृद् यजुषा जिघ्रय यथार्थम् ।
द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य यथार्थम् । २४ । स्त्रियास्तूष्णीं मूर्धन्यभिजिघ्रणं मूर्ध-
८ । जननाद् दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे न्यभिजिघ्रणम् ।
वा नामधेयकरणम् ।
- ९ । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्ने- [नवमकण्डिकायाम्]
ह्वगर्भेषु वर्षेषु प्राहुपविशति । १ । अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् ।
- १० । अथ माता शुचिना वसनेन कुमार- २ । पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निर्यसमा-
माच्छाद्य दक्षिणत उदङ्गं कर्त्तुं हितो भवति ।
प्रयच्छत्युदक्षिरसम् ।
- ११ । अनुपृष्टं परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युद- ३ । तत्रैतान्युपकन्दसानि भवन्ति ।
गर्भेष्वेव वर्षेषु । ४ । एकविंशतिर्द्वर्षपिन्जस्य उप्योदककंस
१२ । अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय ओदुम्बरः क्षुर आदर्शो वा क्षुरपाणि-
देवताया इति । नापिपि इति दक्षिणतः ।

- ५ । आनडुहो गोमयः कृसरः स्थालीपाको
वृथापक इत्युत्तरतः ।
- ६ । श्रीह्रियवैस्तिलमप्यैरिति पृथक् पात्राणि
पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः ।
- ७ । कृसरो नापिताय सर्व्वबीजानि चंति ।
- ८ । अथ माता शुचिना वसनेन कुमार-
माच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्यु-
पविशति ।
- ९ । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पदवान्
प्राडवतिष्ठते ।
- १० । अथ जपत्यायमगान् सविता क्षुरणेति
सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रक्ष-
माणः ।
- ११ । उष्णेन वाय उदकेनैधीति वायुं मनसा
ध्यायन्नृष्णोदककंसं प्रेक्षमाणः ।
- १२ । दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां
कपुष्णिकाम् उन्दत्याप उन्दन्तु जीवसे
इति ।
- १३ । विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत
आदर्शं वा ।
- १४ । ओषधं प्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जली-
दक्षिणायां कपुष्णिकायामभिशिरोघ्रा
निदधाति ।
- १५ । ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणेन पाणिनौ-
दुम्बरं क्षुरं गृहीत्वादर्शं वाऽभिनिरुध्वाति
स्वधिते मेनं हिसीरिति ।
- १६ । येन पूषा वृहस्पतेरिति त्रिः प्राञ्चं प्रोहत्य-
प्रच्छिन्दन् सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीम् ।
- १७ । अथाऽऽयसेन प्रच्छिद्याऽऽनडुहो गोमये
निदधाति ।
- १८ । एतयेवाऽऽवृता कपुच्छलम्, एतयैवोत्तरां
कपुष्णिकाम् ।
- १९ । उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिर्वर्तयेत् ।
- २० । उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्धानं परिगृह्य
जपेत् ध्यायुषं जमदग्नेरिति ।
- २१ । एतयेवाऽऽवृता स्त्रियास्तृष्णीम् ।
- २२ । मन्त्रेण तु होमः ।
- २३ । उदङ्मनेरुत्सृज्य कुशलीकारयन्ति यथा-
गोत्रकुलकल्पम् ।
- २४ । आनडुहो गोमये केशान् कृत्वाऽऽरण्यं
हत्वा निखनन्ति ।
- २५ । स्तम्बं त्रैकं निदधति
- २६ । यथार्थं गौर्दक्षिणा ।
- [दशमकण्डिकायाम्]
- १ । गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुपनयेत् ।
- २ । गर्भकादशेषु क्षत्रियं गर्भद्वादशेषु
वैश्यम् ।
- ३ । आ षोडशाद् वर्षाद् ब्राह्मणस्यानतीतः
कालो भवति आ द्वाविंशत् क्षत्रियस्य
आ चतुर्विंशत् वैश्यस्य ।
- ४ । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ।
- ५ । नैनानुपनयेयुर्नाच्यापयेयुर्न याजयेयु-
र्न भिषिबोहेयुः ।
- ६ । यद्दहत्पैष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं
तद्दर्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्या-
द्वाषयन्त्यलङ्घुर्बन्त्यहतेन वाससा-
च्छादयन्ति ।
- ७ । क्षौमसाणकापांसौर्णांन्येषां वसनाणि ।
- ८ । ऐजेयोरैवाजान्यजिनानि ।
- ९ । मुञ्जकासताम्बल्यो रक्षाः ।
- १० । पाणवैशवाश्वत्या वृक्षाः ।
- ११ । क्षौमं शाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कापीसं
क्षत्रियस्याऽऽविकं वैश्यस्य ।

- १२ । एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातानि । २८ । सद्येन सद्यं देवाय त्वा सवित्रं परि-
 १३ । अलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । ददाम्यसाविति ।
 १४ । पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तं अग्निरूप- २९ । अथैनं सम्प्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्य-
 समाहितो भवति । साविति ।
 १५ । अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्निरुदगग्रेषु ३० । समिधमाधेष्टपोऽज्ञानं कर्म कुरु मा-
 दभेषु प्राङ्माचार्योऽवतिष्ठते । दिवा स्वाप्सीरिति ।
 १६ । अन्तरेणाग्न्याचार्यो माणवकोऽञ्जलि- ३१ । उदङ्मरुत्सुप्य प्राङ्माचार्यं उपविशत्युद-
 कृतोऽभिमुख आचार्यमुदगग्रेषु दभेषु । गग्रेषु दभेषु ।
 १७ । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाया मन्त्रवान् ३२ । प्रत्यङ् माणवको दक्षिणज्ञान्वक्तो-
 ब्राह्मणोऽपामञ्जलिं पूरयत्युपरिष्ठात्वा- ऽभिमुख आचार्यमुदगग्रेष्वथ दभेषु ।
 ऽऽचार्यस्य । ३३ । अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्चमेखलां परि-
 १८ । प्रेक्षमाणो जपत्यागन्त्रा समगन्महीति । हरन् वाचयतीयं दुरुक्तात् परिबाध-
 १९ । ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । मानेति, क्रतस्य गोप्त्रीति च ।
 २० । को नामासीति नामधेयं पृच्छति ३४ । अथोपसीदत्यधीहि भोः सावित्रीं मे
 तस्याऽऽचार्यः । भवाननुब्रवीत्त्रिति ।
 २१ । अभियादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा ३५ । तस्मा अन्वाह—पच्छोऽर्द्धं चक्ष
 देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा गोत्राश्रय- इति ।
 मप्येके । ३६ । महाव्याहनीश्च विहता ऋकागन्ताः ।
 २२ । उत्सृज्यापामञ्जलिमाचार्यो दक्षिणेन ३७ । वार्धं चाप्यमे दण्डं प्रयच्छन् वाचयति—
 पाणिना दक्षिणपाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णाति— सुश्रवः सुश्रवसं मा कुर्विति ।
 “देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽदिवनो- ३८ । अथ भैक्षं चरति ।
 बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं ३९ । मातरमेवाग्रं देवान्ये सुहृदौ वाचत्यो
 गृह्णात्यसावि”ति । वा सन्निहिताः स्युः ।
 २३ । अथैनं प्रदक्षिणमावर्तयति “सूर्यस्या- ४० । आचार्योऽथ भैक्षं निवेदयते ।
 ऽऽहुतमन्वावर्तन्वासौ” इति । ४१ । निष्ठत्यङ्गणं बाणयतः ।
 २४ । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसम- ४२ । अस्तमितं समिधमाद्भात्यग्रये समिध-
 न्बधकृष्यानन्तर्हितां नाभिमभिसृजेत् माह्वार्यमिति ।
 “प्राणानां ग्रन्थिरसी”ति । ४३ । त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति ।
 २५ । उत्सृप्य नाभिदेशमदुर इति । ४४ । तस्यान्तं सावित्रश्रवः ।
 २६ । उत्सृप्य हृदयदेशं कृशान इति । ४५ । यथार्थं गौर्दक्षिणा ।
 २७ । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वालन्य
 प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति ।

तृतीयप्रपाठकम्

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् ।
 २ । वृद्धाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् ।
 ३ । ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते ।
 ४ । सर्वाण्यङ्गलोमानि संहारयते ।
 ५ । गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्याश्वमिथुनं
 क्षत्रियस्याविमिथुनं वैश्यस्य ।
 ६ । गौर्वैव सर्वेषाम् ।
 ७ । अजः केशप्रतिप्राहाय ।
 ८ । उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातम् ।
 ९ । न त्विद्वद्वातं वासो नियुक्तम् ।
 १० । नालङ्कारः ।
 ११ । नाऽऽचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत् ।
 १२ । वार्धं वास्मै दण्डं प्रयच्छद्वादिशति ।
 १३ । आचार्याधीनो भवान्यत्राधर्मचरणात् ।
 १४ । क्रोधानृते वर्जय ।
 १५ । मैथुनम् ।
 १६ । उपरि शय्याम् ।
 १७ । कौशीलबगन्धाञ्जनानि ।
 १८ । स्नानम् ।
 १९ । अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि ।
 २० । क्षुरकृत्यम् ।
 २१ । मधुमांसे ।
 २२ । गोयुक्तारोहणम् ।
 २३ । अन्तर्ग्रामं उपानहोधारणम् ।
 २४ । स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ।
 २५ । मेखलाधारणभैक्षचर्वणदण्डधारणसमिदा-
 धानोदकोपस्पर्शनपातरभिवादा इत्येतं
 नित्यधर्माः ।

- २६ । गोदानिकमातिकादित्यन्तौपविषदन्पैठ-
 सामिकाः संवत्सराः ।
 २७ । तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम् ।
 २८ । आदित्यव्रतं तु न चरन्त्येके ।
 २९ । ये चरन्त्येकषासतो भवन्ति ।
 ३० । आदित्यञ्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्ष-
 शरणाभ्याम् ।
 ३१ । नापोऽभ्यवयन्यूद्धं जानुभ्यामगुरु-
 प्रयुक्ताः ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । द्वादश महानाशिकाः संवत्सराः ।
 २ । नव वटं त्रय इति विकल्पः ।
 ३ । संवत्सरमप्येके ।
 ४ । व्रतं तु भूयः ।
 ५ । पूर्वैश्चेत् श्रुता महानामन्यः ।
 ६ । अथापि रौरकिमाह्वणं भवति, कुमारान्
 ह स्म वै मातरः पावयमाना आहुः,
 शकरीणां पुत्रका व्रतं पारयिष्णवो
 भवतेति ।
 ७ । तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् ।
 ८ । नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः ।
 ९ । सायमुपस्पृश्याभोजनमा समिदा-
 धानात् ।
 १० । कृष्णवस्त्रः कृष्णभक्षः ।
 ११ । आचार्याधीनः ।
 १२ । अपन्थदायी ।
 १३ । तपस्वी ।
 १४ । तिष्ठेद्दिव्यासीत नक्तम् ।
 १५ । वर्षति च नोपसपञ्चनम् ।

- १६ । वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्यं इति । ३९ । प्रथमे विकल्पः ।
 १७ । विद्योत्तमानं ब्रूयादेवर्षरूपाः खलु ४० । आच्छाद्येद् गुरुमित्येके ।
 शक्यो भवन्तीति । ४१ । गन्द्रः स्थाळीपाकस्तस्य जुहुयाद्वर्ष
 १८ । स्तनयन्तं ब्रूयान्महा महान् घोष इति । साम यजामह इत्येतयर्चा सप्तसप्तति-
 १९ । न स्रवन्तीमतिक्रामेदुपलृप्तान् । मद्भुतमिति बोभाभ्यां वा ।
 २० । न नावमारोहेत् । ४२ । अनुप्रवचनीयेष्वेवं सर्वत्र ।
 २१ । प्राणसंशये तृपलृप्तयाऽऽरोहेत् । ४३ । सर्वत्रावाग्निं तद्वशकं तेनारानमसुरा-
 २२ । तथा प्रत्यवरुह्य । गामिति मन्त्रविशेषः ।
 २३ । उदकसाधवो हि महानाम्नेय इति । ४४ । आग्नेयेऽत्र गन्द्रे मेपो गौः पावमाने
 २४ । एवं खलु चरतः कामवर्षी पर्जन्यो पर्वदक्षिणाः ।
 २५ । अनियमो वा कृष्णस्थानामनपन्ध- ४५ । प्रत्येत्याऽऽचार्यं सपरिपतकं भोजयेत् ।
 भक्षु । ४६ । समस्तचारिणश्चोपममेतान् ।
 २६ । मृनीये चरिते स्तोत्रीयामनुगापयेत् । ४७ । ज्येष्ठमासो महानाग्निकेनैवानुगापन-
 २७ । एवमितरे स्तोत्रीये । कल्पो व्याख्यातः ।
 २८ । सर्वां वाऽन्ते सर्वस्य । ४८ । तत्रैनानि नित्यव्रतानि भवन्ति ।
 २९ । उपोषिताय संमोलितायानुगापयेत् । ४९ । न शूद्रानुपेयान् ।
 ३० । कंसमपां पूरयित्वा सर्वौषधीः कृत्वा ५० । न पश्चिमां भुञ्जीत ।
 हस्तावधाय प्रदक्षिणमाचार्योऽहतेन ५१ । एकधान्यमकंदशमकवस्त्रं वर्जयेत् ।
 वसनेन परिणह्येत् । ५२ । उद्धृताभिरद्गिरुपलृप्तैः ।
 ३१ । परिणहन्ते वाऽनुगापयेत् । ५३ । आदेशनात् प्रभृति न मन्मयेऽभीयान् ।
 ३२ । परिणह्यो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्र- ५४ । न पिबेत् ।
 महोरात्रौ वा । ५५ । श्रवणादिन्येकं ।
 ३३ । अपि वाऽण्ये तिष्ठेदास्तमवात् । [तृतीयकण्डिकाध्याम]
 ३४ । शोभूतेऽण्येऽस्मिन्नुपसमाधाय व्याहृतिभि- १ । प्रौष्ठपदां दस्तेनोपाकरणम् ।
 र्हुत्वाऽधैनमवेक्ष्येद अग्निमाज्यमादित्यं २ । व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्र्यनु-
 ब्राह्मणमनङ्गाहमस्रमपो दधीति स्वरभि- वचनं यथोपनयने ।
 व्यकथं ज्योतिरभिव्यक्तमिति । ३ । साममावित्रीञ्च ।
 ३५ । एवं त्रिः सर्वाणि । ४ । सोमं राजानं वरुणमिति ।
 ३६ । शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवात्यते । ५ । आदितश्छन्दमोऽधीत्य यथार्थम् ।
 ३७ । सोऽस्य वाग्विसर्गः । ६ । अक्षतधाना भक्षयन्ति धानावन्नं
 ३८ । अनङ्गान्कंसो वासो वर इति दक्षिणाः । करम्भिणमिति ।

- ७ । दध्नः प्राभन्ति दधिक्षणोऽकारिव-
मिति ।
८ । आचान्तोदकाः स्वाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या
अनुगेयाः कारयेत् ।
९ । सावित्रमहः काङ्क्षन्ते ।
१० । उदगयने च पक्षिणीं रात्रिम् ।
११ । उभयत एकं त्रिरात्रम् ।
१२ । आचार्याणाञ्चोदकोनमेव नमुभयत्र ।
१३ । श्रवणामेक उपाकृत्येतमा सावित्रान् कालं
काङ्क्षन्ते ।
१४ । नैयीमुनमृजन्ति ।
१५ । प्राङ् वा दक्ष वा ग्रामान्निष्क्रम्य या
आपोऽनवमेदनीयास्ता अभ्येत्योप-
स्पृश्य छन्दोऽनृपीनाचार्याश्च तर्पयेयुः ।
१६ । तस्मिन् प्रत्युपाकरणेऽध्वनाध्याय आ-
पनस्पाकरणाच्छन्दयः ।
१७ । विद्युत्तन्तनयिन्मुपयितेऽवाकालम् ।
१८ । उल्कापातभूमिचलत्थानिपोरुपमर्गेषु ।
१९ । निशानि च ।
२० । अष्टकामावास्यासु नाथीयीरुन ।
२१ । पौर्णमासीषु च ।
२२ । तिसृषु कार्त्तिक्यां कालगुन्यामापा-
स्याञ्चाष्टांगत्रम् ।
२३ । मन्त्रप्रवागिणि च प्रेते ।
२४ । स्यं च भूमिपती ।
२५ । त्रिरात्रमाचार्यं ।
२६ । उपमर्गे त्वष्टांगत्रम् ।
२७ । गीतवादिनरदितातिवातेषु तत्कालम् ।
२८ । शिष्टाचारोऽतोऽन्यत्र ।
२९ । अद्भुतं कल्पन्त्योः प्रायश्चित्तम् ।
३० । वंशमध्यमयोर्मणिकं वा भिद्येऽत्याहति-
भिर्जुहुयात् ।

- ३१ । दुःस्वप्नेष्वथ नो देव सवितरित्येतादृशं
जपेत् ।
३२ । अथापरं चित्त्व्यूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशा-
क्षित्वेपनेषु सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिम्बुसः
इन्द्रियैश्च पापस्पर्शं पुनर्मांसेत्विन्द्रिय-
मित्येताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् ।
३३ । आज्यलिप्ते वा समिधौ ।
३४ । जपेद् वा लघुषु ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

- १ । ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ।
२ । उपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान्
कुर्वीत ।
३ । असगोत्रान् ।
४ । मातुरसपिण्डान् ।
५ । नम्रिका तु श्रेष्ठा ।
६ । अथाऽऽश्विनम् ।
७ । उत्तरतः पुरस्ताद् वाचार्यकुलस्य
परिवृतं भवति ।
८ । तत्र प्रागर्घ्येषु दर्भेषु दक्षिणार्घ्यं उप-
विशति ।
९ । प्राग् ब्रह्मचार्यवृक्षग्रेषु दर्भेषु ।
१० । सर्वौषधिविफाण्टाभिरन्निर्गन्धवतीभिः
शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् ।
११ । स्वयमिव तु ।
१२ । मन्त्रवर्णो भवति ।
१३ । येऽपस्वन्तरप्रवः प्रविष्टा इत्यपामज्जलि-
भवतिश्चति ।
१४ । यद्वा घोर् यद्वा क्रूरं यदपामशास्त-
मिति च ।
१५ । यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मान-
मभिषिञ्चति ।

- १६ । बवासे तेजस इति च ।
 १७ । येन क्षियमकृणुतमिति च ।
 १८ । तूर्णी चतुर्यम् ।
 १९ । उपोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठत उच्यन् भ्राज-
 श्रुष्टिमिरित्येतत्प्रभृतिना मन्त्रेण ।
 २० । यथालिङ्गं वा ।
 २१ । विहरंश्चक्षुरसीत्यनुबन्नीयात् ।
 २२ । मेखलामवमुञ्चत उदुत्तमं वरुण
 पाशमिति ।
 २३ । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
 केशवमश्वरोमनखानि वापयीत शिखा-
 वर्जम् ।
 २४ । स्नात्वाऽलङ्कृत्याहते वाससी परिधाय
 स्रजमाबन्धीत श्रीरसि मयि रमस्वेति ।
 २५ । नेत्र्यौ स्थो नयतं मामित्युपानहौ ।
 २६ । गन्धर्वोऽसीति वैनवं दण्डं गृह्णाति ।
 २७ । आचार्यं सपरिवत्कमभ्येत्याऽऽचार्य-
 परिवदमीक्षते—यक्षमिव चक्षुवः प्रियो
 वो भूयासमिति ।
 २८ । उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन्नो-
 ष्ठापिधाना नकुलीति ।
 २९ । अत्रैनमाचार्योऽर्हयेत् ।
 ३० । गोरुक्तं रथमुपसंक्रम्य पक्षसो कृशरबाहु
 वाऽभिमृशेद् वनस्पते वीरुद्रो हि भूया
 इति ।
 ३१ । आस्थाय ता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति ।
 ३२ । प्राक् बोदक् वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृ-
 त्त्वोपयाति ।
 ३३ । उपयातायार्घ्यमिति कौहलीवाः

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

- १ । अत उद्धं वृद्धशीली स्यादिति
 समस्तोद्देशः ।
 २ । तत्रैतान्याचार्याः परिसञ्जयते ।
 ३ । नाज्ञातलोम्बोपहासमिच्छेत् ।
 ४ । नायुग्वा ।
 ५ । न रजस्वलया ।
 ६ । न समानर्घ्या ।
 ७ । नापरया द्वारा प्रपन्नमन्नं भुञ्जीत ।
 ८ । न द्विः पक्वम् ।
 ९ । न पर्युषितम् ।
 १० । अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः ।
 ११ । न वर्षति धायेत् ।
 १२ । नोपानहौ स्वयं हरेत् ।
 १३ । नोदपानमवेक्षेत् ।
 १४ । न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत ।
 १५ । नागन्ध्यां स्रजं धारयेत् ।
 १६ । अन्यां हिरण्यस्रजः ।
 १७ । न मालोकाय ।
 १८ । स्रगिति वाचयेत् ।
 १९ । भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत् ।
 २० । भद्रमिति ब्रूयात् ।
 २१ । तत्रैते त्रयः ज्ञातका भवन्ति ।
 २२ । विद्याज्ञातको व्रतज्ञातको विद्याव्रत-
 ज्ञातक इति ।
 २३ । तेषामुत्तमः ज्ञेहस्तुल्यौ पूर्वौ ।
 २४ । नाऽऽर्घं परिवधीत ।
 २५ । नैकं परिवधीत ।
 २६ । न मनुष्यस्तुतिं प्रयुञ्जीत ।
 २७ । नादृष्टं दृष्टतो ब्रवीत ।
 २८ । नाश्रुतं श्रुततः ।

- २९। स्वाध्यायविरोधिनीऽर्थावुत्सृजेत् ।
 ३०। तैलपान्नमिवाऽऽस्मान् दिधारयिषेत् ।
 ३१। न वृक्षमारोहेत् ।
 ३२। न प्रतिसायं ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 ३३। नैकः ।
 ३४। न वृषलेः सह ।
 ३५। न कास्त्या ग्रामं प्रविशेत् ।
 ३६। न चानुवरश्चरेत् ।
 ३७। एतानि समावृत्तव्रतानि ।
 ३८। यानि च शिष्टा विद्ध्युः ।

[यप्रकण्डिकायाम्]

- १। गाः प्रकालयमाना अनुमन्त्रयेतं मा
 मे विश्वतो वीर्यं इति ।
 २। प्रत्यागता इमा मधुमतीमंशमिति ।
 ३। पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्
 मातुः प्रलेहनाजिह्वया ललाटमुल्लिख्य
 निगिरेद् गवां श्लेष्माऽसीति ।
 ४। पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां
 गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय विलयनं जुहुयात्
 संप्रहण संगृह्णाणेति ।
 ५। पुष्टिकाम एव संप्रजाताम्बौदुम्बरणा-
 म्बिना वत्समिधुनयोर्लक्षणं करोति पुंस
 एवाग्रंऽथ न्रिया भुवनमपि साहस्य-
 मिति ।
 ६। कृत्वा चानुमन्त्रयेन लोहितेन स्वधिति-
 नेति ।
 ७। तन्तीं प्रसार्यमाणां बद्धवत्स्यां चानु-
 मन्त्रयेतेत्यं तन्नी गवां मानेति ।
 ८। तन्त्रेताम्यहरहः कृत्यानि भवन्ति निष्का-
 लनप्रवेशने तन्तीविहरणमिति ।

- ९। गोयशे पायसश्चरः ।
 १०। अग्निं व्रजेत पूषणमिन्द्रमीश्वरम् ।
 ११। ऋषभपूजा ।
 १२। गोयशेनैवाश्ववशो व्याख्यातः ।
 १३। यमवदगौ देवतानामप्राधिकौ ।
 १४। गन्धैरभ्युक्ष्णं गवां गन्धैरभ्युक्ष्णं
 गवाम् ।

[सममकण्डिकायाम्]

- १। अथातः श्रवणाकर्म ।
 २। पौर्णमास्यां कृत्यम् ।
 ३। पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालाग्ने-
 रग्निं प्रणयन्ति ।
 ४। अभितश्चत्वार्युपलिप्सति ।
 ५। प्रतिदिशम् ।
 ६। साधिकं प्रक्रमे ।
 ७। अग्नौ कपालमाधाय सकृत् संगृहीतं
 यवमुष्टिं शृज्जत्यनुपदहन् ।
 ८। पश्चाद्गनेहलूलं दृढयित्वा वहन्त्यु-
 द्वेचम् ।
 ९। सकृत् सक्तं कृत्वा चमस ओप्य
 शूर्पेणापिधाय निदधति ।
 १०। दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सञ्चरः ।
 ११। अस्तमिते चमसवत्प्रायादाय शूर्पं चाति-
 प्रणीतस्वार्थं व्रजति ।
 १२। शूर्पं सक्तं वापति चमसे बोधकमादत्ते ।
 १३। सकृत् संगृहीतान् वृथां सक्तं कृत्वा
 पूर्वं उपलिप्ति उदकं निनीय बलिं निवपति
 यः प्राच्यां दिशि सर्पराजं एव ते
 बलिरिति ।
 १४। उपनिनयत्यपां शेषं यथा बलिं न
 प्रवक्ष्यतीति ।

- १५ । सव्यं बाहुमन्वावृत्य चमसवर्था-
वभ्युक्ष्य प्रताप्यैवं दक्षिणैवं प्रतीच्येव-
मुदीची यथालिङ्गमव्यावर्तमानः ।
१६ । शूर्पेण शेषमग्रावोप्यानतिप्रणीतस्यार्धं
व्रजति ।
१७ । पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्जौ पाणी प्रतिष्ठाप्य
नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति ।
१८ । प्रदोषे पायसश्चरुः ।
१९ । तस्य जुहुयात् भवनाय विष्णवेऽग्नये
प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ।
२० । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
२१ । उत्तरतोऽग्नेर्दधेऽस्तम्बं समूलं प्रतिष्ठाप्य
सोमो राजेत्येतं मन्त्रं जपति यां सन्धां
समधत्तेति च ।
२२ । इवस्ततोऽक्षतसक्तून् कारयित्वा नवे
पात्रे पिधाय निदधाति ।
२३ । अहरहस्तूर्ण्णीं बलीन् हरेत् सायं
प्राग्योमादाप्रहायण्याः ।

[अष्टमकण्डिकायाम्]

- १ । आम्बयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके
पायसश्चरु रौद्रः ।
२ । तस्य जुहुयाद् आ नो मित्रावरुणेति
प्रथमां मानस्तोक इति द्वितीयाम् ।
३ । गोनामभिश्च पृथक् काम्याऽसीत्येतत्-
प्रभृतिभिः ।
४ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
५ । पृषातकं प्रदक्षिणमग्निं पर्वाणीव
ब्राह्मणानवेक्षयित्वा स्वयमवेक्षेत—
तच्छुर्वेषहितं पुरस्ताच्छक्रमुच्चरत् ।

- पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः
शतमिति ।
६ । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
जातुषान् मणीन् सर्वौषधिमिश्राना-
बन्धीरन् स्वस्त्ययनार्थम् ।
७ । सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सह-
वत्सा वासयेत् ।
८ । स्वस्ति हाऽऽसां भवति ।
९ । नवयज्ञे पायसश्चरुर्नद्राघः ।
१० । तस्य मुख्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभि-
राज्याहुतिभिरभ्युहोति शतायुधाये-
त्येतत्प्रभृतिभिः ।
११ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
१२ । हविश्छिद्यशेषं प्राशयेद् यावन्त
उपेताः स्युः ।
१३ । सकृदपामुपस्तीर्य द्विश्रोरवद्यति त्रि-
भृङ्गुणामपां चैवोपरिष्ठात् ।
१४ । अस्त्वादं निगिरेद् भद्रान् नः श्रेय
इति ।
१५ । एवं त्रिः ।
१६ । तूर्ण्णीं चतुर्थम् ।
१७ । भूय एवावदाय कामं तत्र संस्वाद-
येत् ।
१८ । आवान्तोदकाः प्रत्यभिष्टोत्रेण मुखं
शिरोऽङ्गानीत्यनुलोमममोऽसीति ।
१९ । एतयैवाऽऽवृता इयामाकयवानाम् ।
२० । अग्निः प्रादनात् प्रथम इति इयामा-
कानाम् ।
२१ । एतमुत्वं मधुना संयुतं यवमिति
यवानाम् ।

[नवमकण्डिकायाम्]

- १। आप्रहायण्यां बलिहरणम् ।
 २। तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् ।
 ३। नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति ।
 ४। अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा
 दर्भान् शर्मां वीरणां कलवतीमपामार्गं
 शिरीषमेतान्याहारयित्वा तूष्णीमक्षत-
 सकृन्नामशौकृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति
 वाच्येतेः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्या-
 गारात् प्रभृति धूमं शातयन् गृहाननु-
 पगीयात् ।
 ५। उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान् ।
 ६। जातशिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयति
 वास्तोष्पत इत्येतेन द्विकेन सर्वेन ।
 ७। द्वादशकुम्भौ मणिकं आसिञ्चेत् समन्या-
 यन्तीत्येतयर्चा ।
 ८। प्रदोषे पायसश्चरुः ।
 ९। तस्य जुहुयात् प्रथमा हव्युवास सेति ।
 १०। स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
 ११। पश्चादग्नेर्बहिषि न्यञ्जौ पाणी प्रतिष्ठाप्य
 प्रति क्षत्र इत्येता व्याहृतीर्जपति ।
 १२। पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तारयेदुदगग्रैस्तृणै-
 रुदक्प्रवणम् ।
 १३। तस्मिन्नहतान्यास्तरणान्यास्तीर्य
 दक्षिणतो गृहपतिरुपविशति ।
 १४। अनन्तरा अचरे यथाग्रेष्ठम् ।
 १५। अनन्तराश्च भार्याः सजानाः ।
 १६। ससुपयिष्टेषु गृहपतिः स्वस्तरे न्यञ्जौ
 पाणी प्रतिष्ठाप्य स्योना पृथिवि नो
 भवत्येतामृचं जपति ।
 १७। समाहायां संविशन्ति दक्षिणैः पादवैः ।

- १८। एवं त्रिरभ्यात्ममावृत्त्य ।
 १९। स्वस्त्ययनानि प्रयुज्य यथाज्ञानम् ।
 २०। अरिष्टं सामसंयोगमेके ।
 २१। अप उपसृज्य यथार्थम् ।

[दशमकण्डिकायाम्]

- १। अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा ।
 २। आग्नेयी पित्र्या वा प्राजापत्यर्तुदेवता
 वैश्वदेवीति देवताविचाराः ।
 ३। चतुरष्टको हेमन्तः ।
 ४। ताः सर्वाः समांताश्चिकीर्षेदिति कौत्सः ।
 ५। श्रष्टक इत्यौदगाहमानिः ।
 ६। तथा गौतम-वार्कखण्डी ।
 ७। योऽर्धमाप्रहायण्यास्तामित्वाऽष्टमी ताम-
 पूषाष्टकेत्याचक्षते ।
 ८। स्थालीपाकावृता तण्डुलानुपस्कृत्य चरुं
 श्रपयति ।
 ९। अष्टौ चापूपान् ।
 १०। कपालेऽपरिवर्तयन् ।
 ११। एककपालानमन्त्रानित्यौदगाहमानिः ।
 १२। त्रैयम्बकप्रमाणान् ।
 १३। शृतानभिचार्यौदगुदवास्य प्रत्यभिचार-
 येत् ।
 १४। स्थालीपाकावृताऽवदाय चरोश्चापूपानां
 चाष्टकायै स्वाहेति जुहोति ।
 १५। स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
 १६। तेष्व्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गोः ।
 १७। तां सन्धिवेलासमीपं पुरस्तादग्नेरवस्था-
 प्योपस्थितायां जुहुयाद् यत् पशवः
 प्रध्यायेतेति ।
 १८। हुत्वा चानुमन्त्रयेतानु स्वा. माता
 मन्यतामिति ।

- १९ । वचमतीमिरग्निः प्रोक्षेद्वृक्षकायं त्वा जुष्टं
प्रोक्षामीति ।
- २० । उर्युक्तेन परिहरेत् परि बाजपतिः कवि-
रिति ।
- २१ । अपः पानाय दद्यात् ।
- २२ । पीतशेषमथस्तात् पसोरथसिञ्चेद् आत्
देवेभ्यो हविरिति ।
- २३ । अथैनामुमुगुत्सव्यं संक्षपयन्ति ।
- २४ । प्राक्षिरसमुक्त्वा देवदैवत्ये ।
- २५ । दक्षिणभित्तं प्रत्यक्ष्वादीं पितृदैवत्ये ।
- २६ । संक्ष्वादीं जुहुवाद् यत् पशुमादु-
मकृतेति ।
- २७ । पत्नी चोदकमादाय पशोः सर्वाणि
लोतांसि प्रक्षालयेत् ।
- २८ । अग्रेण नाभिं पवित्रे अन्तर्धायातुलोम-
माकृत्य वषासुहरन्ति ।
- २९ । तां शाखाविशाखयोः काष्ठयोरव-
सज्याभ्युक्ष्य भ्रूयेत् ।
- ३० । प्रक्षुतितायां विशसयेति ब्रूयात् ।
- ३१ । यथा न प्रागग्नेर्भूमिं क्षोणितं गच्छेत् ।
- ३२ । श्रुतामभिचार्योदगुदवास्य प्रत्यभि-
चारयेत् ।
- ३३ । स्थालीपाकावृता वषामवदाय स्विष्ट-
कृवावृता वाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति ।
- ३४ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
- ३ । अवस्यन्त्यवदानानि सर्वाङ्गेभ्यः ।
- ४ । अन्यत्र वामाक्षं सक्थ्यः क्षोत्रम् ।
- ५ । वामं सक्थ्यन्वष्टकाय निक्षप्यात् ।
- ६ । तस्मिन्नेवाग्नौ भ्रूयस्त्वोदमचक्ष्म मांस-
चक्ष्म पृथक्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिण-
मुदायुवन् ।
- ७ । श्रुतामभिचार्योदगुदवास्य प्रत्यभि-
चारयेत् ।
- ८ । कंसे रसमवासिच्य ।
- ९ । प्लक्षशाखावति प्रस्तरेऽवदानानि
कृत्वा ।
- १० । स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसेऽवधति ।
- ११ । स्विष्टकृतम् पृथक् ।
- १२ । चरोलवृत्य विल्वमात्रमवदानैः सह
यूषेण सन्नयेत् ।
- १३ । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽष्ट्वं प्रथमया
जुहुयादप्रावभिरिति ।
- १४ । सन्नीतात् तृतीयमात्रमवदाय द्वितीया-
नृतीयाभ्यां जुहोति ।
- १५ । उत्तरस्यां स्वाहाकारं दधाति ।
- १६ । एवमेवावरे चतुर्थीपञ्चमीभ्यां षष्ठी-
सप्तमीभ्याम् ।
- १७ । शेषमवदाय सौविष्टकृतमष्टम्या जुहुयात् ।
- १८ । यद्यु वा अल्पसम्भारतमः स्वादपि
पशुनैव कुर्वीत ।
- १९ । अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत ।
- २० । अपि वा गोर्णसमाहरेत् ।
- २१ । अपि वाऽग्नये कक्षमुपाधाय ब्रूयाद्देवा
मेष्टकेति ।
- २२ । न त्वेष न कुर्वीत न त्वेष न कुर्वीत ।

चतुर्थप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अनुप्रहरति वषाभ्रपण्यौ ।
- २ । प्राचीमेकशृङ्गां प्रतीचीमितराम् ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । श्वस्ततोऽश्वस्त्यम् ।
- २ । अपरम्भो वा ।
- ३ । दक्षिणपूर्वोऽष्टमेदो परिवारयन्ति ।
- ४ । तथायतम् ।
- ५ । तथामुखैः कृत्यम् ।
- ६ । चतुरवरादान् प्रक्रमान् ।
- ७ । पश्चादुपसञ्चारः ।
- ८ । उत्तरार्धे परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति ।
- ९ । पश्चादग्नेरूल्लं दं हवित्वा सकृन् संगृहीतं ग्रीहिमुष्टिमवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ।
- १० । यदा वितुषाः स्युः ।
- ११ । सकृदेव सफलीकृतान् कुर्वीत ।
- १२ । अथामुष्माच्च सकृन्नो मांसपेशीमव-कृत्य नवायां सूनायामणुवाष्टेदयेत् ।
- १३ । यथा मांसाभिचाराः पिष्ट्वा भविष्यन्तीति ।
- १४ । तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुं मांस-चरुं पृथक्मेक्षणान्मां प्रसव्यमुदाबुधन् ।
- १५ । श्रुतावभिचार्यं दक्षिणोद्वालस्य न प्रत्यभिचारयेत् ।
- १६ । दक्षिणार्धे परिवृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वोपक्रमाः ।
- १७ । प्रादेशायामाश्रुतुरङ्गपृथ्वीस्तथाऽव-खाताः ।
- १८ । पूर्वस्याः कर्षूः पुरस्तादुष्णं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति ।
- १९ । अपरेण कर्षूः पश्चादस्य कक्षणे निदध्यात् ।
- २० । सकृदाग्निं दग्धमुष्टिं स्तुनोति ।

- २१ । कर्षून् ।
 - २२ । पूर्वोपक्रमाः ।
 - २३ । पश्चात् कर्षूणां स्वस्तरमास्तारयेत् दक्षिणाग्रेः कुर्वीदक्षिणाप्रवणम् ।
 - २४ । कृषीन्धोपदध्यात् ।
 - २५ । तन्नात्मा आहरत्येकैकसः सव्यं बाहु-मनु ।
 - २६ । वदस्थावयौ मेक्षणे कंसं वर्षीमुदक-मिति ।
 - २७ । पक्षी बहिषि तिस्रं निधाय स्थगारं पिनष्टि ।
 - २८ । तस्यां वैवाञ्जनं निवृष्य तिस्रो दग्ध-पिप्पुलीरुचति सव्यन्तराः ।
 - २९ । तैकान्नोपकल्पयेत् ।
 - ३० । क्षौमवशाच्च ।
 - ३१ । शुचौ देशे ब्राह्मणानग्निन्धानयुग्मानु-दक्ष्मुक्षानुपवेश्य ।
 - ३२ । दग्धान् प्रदाय ।
 - ३३ । उदकपूर्वं तिलोदकं ददाति वितुर्नाम गृहीत्वाऽस्तावेतत् ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्ववेति ।
 - ३४ । अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ।
 - ३५ । तथा गन्धान् ।
 - ३६ । अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः ।
 - ३७ । कुर्वित्युक्ते कंसे वदं समवदाय मेक्षणे-नोपघातं शुद्धयात् स्वाहा सोमाय पिबु-मत इति पूर्वां स्वाहाऽग्रे कम्प-वाहनायेत्युत्तराम् ।
- [तृतीयकण्डिकायाम्]
- १ । अत ऊर्ध्वं प्राचीनापीतिना बाग्बतेन कृत्यम् ।

- २ । सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा दक्षिणायां लेखामुल्लिखेदपहता अक्षरा इति ।
- ३ । सव्येनैव पाणिनोऽलमुकं गृहीत्वा दक्षिणार्धे कर्षूणां निदध्याद्द्वये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ।
- ४ । अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति ।
- ५ । अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् ।
- ६ । सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसाववनेनिश्च ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- ७ । अप उपरुद्रयैवमेवेतरयोः ।
- ८ । सव्येनैव पाणिना दर्वीं गृहीत्वा सञ्जीतात् तृतीयमाश्रमवदायावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निदध्यान् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेप ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- ९ । अप उपरुद्रयैवमेवेतरयोः ।
- १० । यदि नामानि न विद्यान् स्वध्या पितृभ्यः पृथिवीवदभ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात्, स्वध्या पितृभ्योऽन्तरिक्षसदभ्य इति द्वितीयम्, स्वध्या पितृभ्यो दिविषदभ्य इति तृतीयम् ।
- ११ । निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथा-भागमावृषायध्वमिति ।
- १२ । अपपर्यावृत्त्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमीमन्त पितरो यथा-भागमावृषायिषतेति ।
- १३ । सव्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत् ते आज्ञानं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- १४ । अप उपरुद्रयैवमेवेतरयोः ।
- १५ । तथा तैलम् ।
- १६ । तथा स्रग्भि ।
- १७ । अथ निहृते ।
- १८ । पूर्वस्यां कर्ष्वां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषायेति ।
- १९ । मध्यमायां सव्योत्तानौ नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसायेति ।
- २० । उत्तमायां दक्षिणोत्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यव इति ।
- २१ । अथाञ्जलिकृतो जपति नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति ।
- २२ । गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो दत्तेति ।
- २३ । पिण्डानवेक्षते सद्यो वः पितरो देप्सेति ।
- २४ । सव्येनैव पाणिना सूत्रमन्त्रं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डं निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत् ते वासो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ।
- २५ । अप उपरुद्रयैवमेवेतरयोः ।
- २६ । सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पिण्डान् परिषिञ्चंदृजं वहन्तीगिति ।
- २७ । मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राभीयात् आधत्त पितरो गर्भमिति ।

- २८ । यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्ट-
भाक् स्यात् ।
२९ । अभूवो दूतो हविषो जातवेदा
इत्युल्लुक्मन्निभ्युक्ष्य ।
३० । द्वन्द्वं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत् ।
३१ । अप्स पिण्डान् सादयेत् ।
३२ । प्रणीते वाऽग्नौ ।
३३ । ब्राह्मणं वा भोजयेद् गवं वा दद्यात् ।
३४ । वृद्धिपूर्तेषु युग्मानाशयेन ।
३५ । प्रदक्षिणमुपचारः ।
३६ । यद्येस्तिनित्यार्थः ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

- १ । अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयजो
व्याख्यातः ।
२ । अमावास्यायां तत् श्राद्धम् ।
३ । इतरदन्वाहार्यम् ।
४ । मामीनम् ।
५ । दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणम् ।
६ । ततश्चैवातिप्रणयः ।
७ । शालाघ्रावनाहिनाग्रेः ।
८ । पृक्का कर्षः ।
९ । तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् ।
१० । नात्रोल्मुकनिधानम् ।
११ । न स्वस्तरः ।
१२ । नास्मिन्नाभ्यस्मिन्ने ।
१३ । न सुरभिः ।
१४ । न निह्वयनम् ।
१५ । उदपात्रान्तः ।
१६ । वासस्तु निद्रध्यात् ।
१७ । माध्या ऊर्ध्वमष्टक्यां स्थालीपाकः ।
१८ । तस्य जुहुयाद् अष्टकायै स्वाहेति
जुहोति ।

- १९ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
२० । शाकं व्यञ्जनमन्वाहार्यम् ।
२१ । अथ पितृदेवत्येषु पशुषु—बह वपां
जातवेदः पितृभ्य इति वपां जुहुयात् ।
२२ । देवदेवत्येषु जातवेदो वपया गच्छ
देवानिति ।
२३ । अनाज्ञानेषु तथादेशं यथाऽष्टकायै
स्वाहेति जुहोति ।
२४ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् ।
२५ । रूणे प्रजायमाने गोलकानां मध्यमपर्णेन
जुहुयात्—यत् कुमीदमिति ।
२६ । अथानो हलाभियांगः ।
२७ । पुण्ये नश्रं स्थालीपाकं श्रपयित्वेताभ्यो
देवताभ्यो जुहुयात् इन्द्राय मरुद्भ्यः
पर्जन्यायास्तन्यं भगाय ।

- २८ । सीतामाशामरडामनवां च यजेत ।
२९ । एता एव देवताः सीतायज्ञ-खलयज्ञ-
प्रवपण-प्रलवन पर्ययणेषु ।
३० । आख्वाजं चोतकणेषु यजेत ।
३१ । इन्द्राण्याः स्थालीपाकः ।
३२ । तस्य जुहुयादेकाष्टका तपसा तप्य-
मानेति ।
३३ । स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाका-
वृताऽन्यत् ।

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

- १ । काम्येष्वत ऊर्ध्वम् ।
२ । पूर्वेषु चैके ।
३ । पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्जौ पाणी प्रतिष्ठाप्येवं
भूमेर्भजामह इति ।
४ । वस्वन्तं रात्रौ धनमिति विद्या ।
५ । इमं स्तोममिति वृषेन परित्यज्येत् ।

- ६ । वैष्णवाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ।
- ७ । काम्येषु च प्रपद्यः ।
- ८ । तपस्य तेजस्रेति जपित्वा प्राणायाम-
मायम्भार्यमना वैष्णवाक्षमारभ्योच्छसेत् ।
- ९ । काम्येषु त्रिरात्राभोजनम् ।
- १० । ग्रीणि वा भक्तानि ।
- ११ । नित्यप्रयुक्तानान् प्रथमप्रयोगेषु ।
- १२ । उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु ।
- १३ । उपरिष्टाद् वैशं सान्निपातिकम् ।
- १४ । अरण्ये प्रपदं प्रयुज्जीत दम्भेष्वासीनः
प्राक्कृष्टेषु ब्रह्मवर्चसकामः ।
- १५ । उदक्कृष्टेषु पुत्रपशुकामः ।
- १६ । उभयेषुभयकामः ।
- १७ । पशुस्वस्त्ययनकामो ग्रीहियवहोमं
प्रयुज्जीत सहजबाहुगौपत्य इति ।
- १८ । कौतोमतेन महादृक्षफलानि परिजप्य
प्रयच्छेत् ।
- १९ । बल्याऽऽत्मनि प्रसादमिच्छेत् तत्समै ।
- २० । एकभूयात्यात्मनो युग्मानि कुर्यात् ।
- २१ । वृक्ष इवेति पञ्चवर्चः ।
- २२ । तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म ।
- २३ । अर्चमासमभुक्ता ।
- २४ । अशक्तौ वा पेयामन्यतरं कालं यत्रा-
ऽऽत्मानं परिपश्येत् ।
- २५ । एतद् व्रतमर्चमासव्रतेषु ।
- २६ । पौर्णमास्यां रात्राचविद्यासिनि हृदे नाभि-
मात्रमवगाह्याक्षततण्डुलान्गन्तेष्वास्येन
जुहुवात् स्वाहेत्युदके ।
- २७ । अथापरम् ।
- २८ । प्रथमवादित्यमुपतिष्ठेन भोगकामोऽर्थ-
पतिष्णुर्विचये सिध्यत्यर्थः ।

- २९ । द्वितीययादित्ये परिविष्यमाणेऽक्षतं-
तण्डुलान् जुहुवाद् बृहत्पञ्चस्वस्त्ययन-
कामः ।
- ३० । तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्र-
पशुस्वस्त्ययनकामः ।
- ३१ । चतुर्थ्यादित्यमुपस्थायाथान् प्रपद्येत
स्वस्त्यर्थवानागच्छति ।
- ३२ । पञ्चम्यादित्यमुपस्थाप्य गृहान् प्रपद्येत
स्वस्ति गृहानागच्छति स्वस्ति गृहाना-
गच्छति ।

[षष्ठकण्डिकायाम्]

- १ । भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुज्जीत ।
- २ । न पापरोगान्नाभिचाराद् अभयम् ।
- ३ । अलक्ष्मीनिर्णोदः ।
- ४ । यजनीयप्रयोगः ।
- ५ । मूर्त्तोऽधि म इत्येकैक्या ।
- ६ । या तिरश्चीति सप्तमी ।
- ७ । वामदेव्यर्चः ।
- ८ । महाध्याहृतयः ।
- ९ । प्रजापत इत्युत्तमा ।
- १० । यशोऽहं भवामीति यशस्काम आदित्य-
मुपतिष्ठेत् पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णेषु प्रात-
रह्नस्येति सन्नामयन् ।
- ११ । सन्धिवेलयोरुपस्थानं स्वस्त्ययन-
मादित्यनावमित्युद्यन्तं त्वादित्यान्-
दियासमिति पूर्वाह्णे प्रतितिष्ठन्तं
त्वादित्यानुप्रतितिष्ठामित्यपराह्णे ।
- १२ । आशितशतकामोऽर्धमासव्रतत्तामिस्रादौ
ग्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।
- १३ । तस्य कणानपराह्ण सन्धिवेलाह्ण प्रत्यग्-
ग्रामाग्निष्कर्म्य चतुष्येऽग्निमुपसमा-

धायाऽऽदित्यमभिमुखो जुहुयात् भक्षाय
स्वाहा भक्षाय स्वाहेति ।

- १४ । एतथैवाऽऽवृताऽपरौ तामिन्नौ ।
१५ । तामिन्नान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यादा
समापनादा समापनात् ।

[सप्तमकण्डिकायाम्]

- १ । अवसानं जोषयेत् ।
२ । समं लोमशमविघ्नं शि ।
३ । प्राच्य उदीच्यो वा यत्राऽऽपः प्रवर्तन् ।
४ । अक्षोरिण्योऽकण्टका अकटुका यत्रो-
षधयः स्युः ।
५ । गौरपांसु ब्राह्मणस्य ।
६ । लोहितपांसु क्षत्रियस्य ।
७ । कुण्णपांसु वैश्यस्य ।
८ । स्थिराघातमेकवर्णमनुष्कमनूषरममरूपरि-
हितमकिलिनम् ।
९ । दर्भसम्मितं ब्रह्मवर्चसकामस्य ।
१० । बृहतृणैर्बलकामस्य ।
११ । मृदुतृणैः पशुकामस्य ।
१२ । शादासम्मितं मण्डलद्वीपसम्मितं वा ।
१३ । यत्र वा श्वभ्राः स्वयं खाताः सर्वतोऽ-
भिमुखाः स्युः ।
१४ । तत्रावसानं प्राग्द्वारं यथास्कामो
बलकामः कुर्वीत ।
१५ । उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ।
१६ । दक्षिणद्वारं सर्वकामः ।
१७ । न प्रत्यग्द्वारं कुर्वीत ।
१८ । अनुद्वारं च गृहद्वारम् ।
१९ । यथा न संलोक्यी स्यात् ।
२० । वर्जयेत् पूर्वतोऽद्वयत्थं दक्षिणत-

स्तथा । न्यबोधमपराद् देसाद्
उत्तरावाप्युदुम्बरम् ॥

- २१ । अद्वयत्थावभिभवं ब्रूयात् प्लक्ष्माद् ब्रूयात्
प्रमायुकान् । न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीडा-
मक्ष्यामयमुदुम्बरात् ॥
२२ । आदित्यदेवतोऽद्वयत्थः शुश्रो यमदेवतः ।
न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य
उदुम्बरः ॥
२३ । तानस्वस्थानस्यान् कुर्वीत ।
२४ । एतश्चैव देवता अभियजेत् ।
२५ । मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णया गवा
यजेत् ।
२६ । अर्जेन वा श्वेतेन ।
२७ । सपायसाम्याम् ।
२८ । पायसेन वा ।
२९ । वसामाज्यं मांसं पायसमिति संयुय ।
३० । अष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात् ।
३१ । वास्तोष्पत इति प्रथमा धामदेव्यर्चा
महाग्याहृतय इत्युत्तमा ।
३२ । हुत्वा दश बलीन् हरेत् ।
३३ । प्रदक्षिणं प्रतिदिशम् ।
३४ । अवान्तरदेशेषु ।
३५ । आनुपूर्व्येणाज्यतिहरन् ।
३६ । इन्प्रायेति पुरस्ताद् वायव इत्यवान्तर-
देशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चान्नाहा-
राजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतो
महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वायव्य इत्य-
धस्तादूर्ध्वं नमो ब्रह्मण इति विधिः ।
३७ । प्राच्यूर्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः ।
३८ । संबत्सरे संबत्सरे नवबल्योर्वा ।

[अष्टमकण्डिकायाम्]

- १। श्रवणाग्रहायणीकर्मणोरक्षताञ्छिष्टा ।
- २। प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय हये राक इत्येकैकयाऽञ्जलिना जुहुयात् ।
- ३। प्राङ्मुख्यं वलवन एभीत्यैर्ध्वं सुदीक्ष-
माणो देवजनेभ्यः ।
- ४। तिर्यङ्घ्रितरजनेभ्योऽर्वाङ्घ्र्यक्षमाणः ।
- ५। अनघेक्षमाणः अत्यन्तश्चैतान् प्राभी-
यात् ।
- ६। उपेतैरमात्यैः सह ।
- ७। स्वस्त्ययनम् ।
- ८। वशाङ्गमौ शङ्खंति पृथगाहुती व्रीहि-
यवहोमौ प्रयुज्जीत ।
- ९। यस्याऽऽत्मनि प्रसादमिच्छेत् तस्मै ।
- १०। नित्यप्रयोगः ।
- ११। एकाक्षर्यायामर्धमासव्रते द्वे कर्मणी ।
- १२। पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्कुक्षतं
जुहुयादायुष्कामः ।
- १३। आयसान् वधकामः ।
- १४। अथापरम् ।
- १५। प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे
पर्वते वारण्यैर्गोमयेः स्थण्डिलं प्रता-
प्यापोद्वाह्यारान् मन्त्रं मनसाऽनुव्रुत्य
सर्पिरास्येन जुहुयात् ।
- १६। उचलन्त्यां द्वादश ग्रामाः ।
- १७। धूमे श्रवराद्धाः ।
- १८। अमोघं कर्मैत्याचक्षते ।
- १९। वृत्पविच्छित्तिकामो हरितगोमयान्
सारं प्रातर्जुहुयात् ।

- २०। त्रिरात्रांपोषितः पण्यहोमं जुहुयादिद-
महमिमं विद्वक्कर्मणमिति ।
- २१। वाससस्तन्तून् गोबालान् ।
- २२। एवमितरेभ्यः पण्येभ्यः ।
- २३। पूर्णहोमो यजनीयप्रयोगः ।
- २४। इन्द्रामवदादिति च ।
- २५। यशस्कामः पूर्वां सहायकाम उत्तराम् ।

[नवमकण्डिकायाम्]

- १। पुण्याधिपत्यकामोऽष्टाग्रमभुक्ता ।
- २। औदुम्बरान् मृद्वचमसेध्मानुपकल्प-
यित्वा ।
- ३। प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे-
ऽग्निमुपसमाधाय ।
- ४। आज्यमादित्यमभिमुखो जुहुयात्—
अन्नं वा एकच्छन्दस्यं श्रीर्वा एषति च ।
- ५। अन्नस्य घृतमेवेति ग्रामे मृतीयाम् ।
- ६। गोष्ठे पशुकामः ।
- ७। विद्वयमाने वीवरम् ।
- ८। प्रतिभयेऽध्वनि वज्रदशानां ग्रन्थीन्
बध्नीत ।
- ९। उपेत्य वसनवतः स्वाहाकारान्ताभिः ।
- १०। सहायानाञ्च स्वस्त्ययनम् ।
- ११। आचितसङ्ख्यकामोऽक्षतसफाहुतिसहस्रं
जुहुयात् ।
- १२। पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुति-
सहस्रं जुहुयात् ।
- १३। अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः ।
- १४। वृत्पविच्छित्तिकामः कम्बुकान् सारं
प्रातर्जुहुयात् क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां
स्वाहेति ।

- १५ । मा भैवोर्न मरिष्यसीति विषयता दष्ट-
मन्त्रिरभ्युक्षज्ञपेत् । प्रक्षालयेत् दक्षिणं पादमवनेनिज इति
दक्षिणं पार्श्वं प्रक्षालयेत् ।
- १६ । तुर गोपायेति ज्ञातकः संवेशनवलायां ११ । पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ बोधेन ।
वैणवं दण्डमुपनिदधीत । १२ । अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ।
- १७ । स्वस्त्ययनार्थम् । १३ । यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् ।
- १८ । इतस्ते अग्निना क्रिमिगिति क्रिमिमन्तं १४ । यशसो यशोऽसीति मधुपर्कं प्रति-
देशमन्त्रिरभ्युक्षज्ञपेत् । गृह्णीयात् ।
- १९ । पशूनां चैचिकीर्षेदपराह्णे सीतालोष्ट- १५ । यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि
माहत्य घेढायसं निदध्यात् । श्रीर्भक्षोऽसि अग्र्यं मयि घेहीति त्रिः
पिबेत् ।
- २० । तस्य पूर्वाह्णे पांशुभिः परिकिरञ् १६ । तूष्णीं चतुर्थम् ।
जपेत् । १७ । भूय एवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
- [दशमकर्ण्डिकायाम्] १८ । आचान्तोदकाय गौरिति नापितक्षि-
ब्रूयात् ।
- १ । उत्तरतो गां बद्धोपतिष्ठेत् अर्हणा पुत्र- १९ । मुखं गां वरुणपासाद् द्विपन्तं मेऽभिधे-
वासतेति । होति तं जह्यमुष्य चोभयोस्तृचज
गामस्तु तृणानि पिबेत्तूदकम् इति
ब्रूयात् ।
- २ । इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधि- २० । माता रुद्राणामित्यनुमन्त्रयेत् ।
- तिष्ठामीति प्रतितिष्ठमानो जपेत् । २१ । अन्यत्र यज्ञात् ।
- ३ । यत्रैनमहं विष्यन्तः स्युः । २२ । कुरुतेत्यधियज्ञम् ।
- ४ । यदा वाऽहं गेयुः । २३ । षडध्याहां भवन्ति ।
- ५ । विष्टरपाद्याध्याचमनीयमधुपर्कानेकैकश- २४ । आचार्यं ऋत्विक् ज्ञातको राजा
स्त्रिंशद्वेदयेत् । विवाहः प्रियोऽतिथिरिति ।
- ६ । या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टरमात्सीयां- २५ । परिसंवत्सरानहयेयुः ।
- धुपविशेत् । २६ । पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ।
- ७ । द्वौ चेत् पृथगुगृह्ण्याम् ।
- ८ । पादयोरन्यम् ।
- ९ । यतो देवीरित्यपः प्रेक्षेत ।
- १० । सर्वथ पादमवनेनिज इति सर्वथ पादं

गोभिलीयश्राद्धकल्प-सूत्रपाठः

—0—

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथ श्राद्धम् ।
- २ । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् ।
- ३ । पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ।
- ४ । यदहोपपद्येत ।
- ५ । तद्द्वयोद्वाणानामन्य पूर्वेष्वर्वा ।
- ६ । अनिन्योनाऽऽमन्त्रितो नापक्रामेत् ।
- ७ । स्नातकान् ।
- ८ । एके यतीन् ।
- ९ । गृहस्थसाधून् वा ।
- १० । भोजनियान् ।
- ११ । वृद्धान् ।
- १२ । अनवधान् ।
- १३ । स्वकर्मस्थान् ।
- १४ । अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान् ।
- १५ । द्विर्नमः शुद्धं विद्धि-दद्यादन्त-विद्ध-
प्रजनन-व्याधिताधिक-व्यङ्गि-विचित्रि-
कुष्ठि-कुनस्त्रिजम् ।
- १६ । स्नातान् शुचीनावान्तान् प्राङ्मुखा-
नुपवेश्य देवे युग्मान् ।
- १७ । अयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्-
मुखान् ।
- १८ । द्वौ वा देवे त्रीन् पित्र्ये ।
- १९ । एकैकमुभयत्र वा ।
- २० । मातामहानाञ्चैवम् ।
- २१ । तन्मन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।
- २२ । देवपूर्वं श्राद्धं कुर्यात् ।
- २३ । पिण्डपितृयज्ञपदुपचारः ।

- २४ । पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्भान् ।
- २५ । पवित्रपाणिर्दद्याद्वासीनः ।
- २६ । सर्वत्र प्रक्षेपु पक्तिमूर्धन्यं पृच्छति ।
- २७ । सर्वान् वा ।

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

- १ । आसनेषु दर्भान्नास्तीर्य ।
- २ । यवानादायोद्धारं कृत्वा विश्वान् देवा-
नावाहयिष्ये इति पृच्छति ।
- ३ । आवाहयेत्यनुज्ञातः विश्वं देवास
आगत । शृणुता म इमं हवमेदं बहि-
र्निषीदत, विश्वं देवाः शृणुतमं हव मे ये
अन्तरीक्षे य उप धवि ह ये अग्निजिह्वा
उत वा यजत्रा आसत्तास्मिन् बहिषि
मादयध्वम् । ओषधयः संवदन्ते
सोमेन सह राजा यस्मै कृणोति ब्राह्मण-
स्तं राजन् पारयामसीति ।
- ४ । अथ पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति ।
- ५ । आवाहयेत्यनुज्ञातः उशन्तस्त्वा निधी-
मद्युशन्तः समिधीमहि उशन्तशत
आवह पितृन् हविषं अत्तयं । एत पितरः
सोम्यासो गम्भीरभिः पथिभिः पूर्वी-
णेभिर्दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः
सर्ववीर्यं नियच्छत । आयन्तु नः पितरः
सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।
अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधि द्युवन्तु
तेऽवन्त्वस्मानिति ।
- ६ । अपहृता अयुरा रक्षांसि वेदिषद् इति
तिलैरन्ववक्रोयां उपस्पृशति ।

- ७ । यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु ।
 ८ । एकैकस्मिन्नप आसिञ्चति—शन्नो देवी-
 रिति ।
 ९ । एकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि
 यवयास्मद्देवो यवयारातीरिति ।
 १० । पितृनेकैकस्मिन्नेव तिलानावपति—
 तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देव-
 निर्मितः । प्रवमद्भिः पृक्तः स्वधया
 पितृन् लोकान् प्रीणाद्भि नः स्वाहेति ।
 ११ । सोवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां
 पात्राणामन्यतमेषु वा ।
 १२ । पत्रपुटेषु ।
 १३ । यानि वा विद्यन्ते ।
 १४ । एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु
 हस्तेषु ।
 १५ । या विद्या आपः पयसा सम्बभूवुयां
 अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीयां हिरण्यवर्णां
 यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शंस्योनाः
 उड्ढवा भवन्तु असावन्तु ते अर्घ्यं
 ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
 स्वधेति ।
 १६ । अप उपस्पृश्यैवमेवतरयोः ।
 १७ । प्रथमे पात्रे संस्त्वान् समवनीय पात्रं
 न्युक्त्वा शुन्धन्तां लोकाः पितृ-
 पदनाः पितृपदनमसि पितृभ्यः
 स्थानमसीति ।
 १८ । अत्र गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां
 प्रदानम् ।
 १९ । उद्धृत्य घृताक्तमजं पृच्छत्यग्नौ
 कर्षिष्यामीति ।
 २० । कुर्वित्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धत्वा ।
 २१ । हुतघेचं ब्राह्मणाय दत्त्वा ।
 २२ । पात्रमालम्ब्य जपेत्—पृथिवी ते पात्रं धौः
 पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं
 शुद्धोमि स्वाहेति ।
 २३ । वैष्णव्यर्चां यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधाय ।
 २४ । सकृन् सकृदप्यो दत्त्वा ।
 २५ । मधु वाता इति तृचं जपित्वा मधु च
 त्रिजंप्त्वाऽभ्यर्च्य जपेत् ।
 २६ । व्याहृतिपूर्वां सावित्रीं तस्याश्चैव
 गायत्रं पित्र्याञ्च संहितां माधु-
 च्छन्दसीञ्च ।
 २७ । स्वर्गं लोके महीयते दत्तञ्चास्याक्षयं
 भवति ।
 २८ । तृप्तिं शात्वाऽन्नं प्रकीर्य ये अग्निदग्धा
 जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ
 दत्तेन नृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां
 गतिमिति ।
 २९ । सकृन् सकृदप्यो दत्त्वा पुनर्मधुवातां
 मधु च त्रिजंप्त्वा तृप्ताः स्थितिं पृच्छति ।
 ३० । तृप्ताः स्म इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाय ।
 ३१ । सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टममीपे दर्भेषु
 ग्रीष्मीन् पिण्डानवने निज्य दद्यात् ।
 ३२ । आचान्तेपदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षव्यो-
 दकञ्च दद्यात् ।
 ३३ । अघोराः पितरः सन्तु, सन्तिवत्युक्ते, गोश्रं
 नो वर्धताम्, वर्धतामित्युक्ते, स्वधानि-
 नयनीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य,
 स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति ।
 ३४ । वाचयतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पिता-
 महेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
 प्रमातामहेभ्यो बृहप्रमातामहेभ्यश्च
 स्वधोच्चयतामिति ।

- ३५ । अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिनयनीये धारां
दद्यादूर्जं बहन्तीरित्युक्तानं पात्रं कृत्वा ।
३६ । विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा
मथासक्तिं दक्षिणां दद्यात् ।
३७ । दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तति-
रेव च । अन्ना च नो मा व्यगमद् बहु
देयञ्च नो अस्तु, अन्नञ्च नो बहु भवे-
दतिथीश्च लभेमहि, याचितारश्च नः
सन्तु मा च याचिष्म कञ्चनेत्येता
एवाऽऽशिषः सन्तु ।
३८ । सन्तिवत्युक्ते स्वस्ति वाच्याऽऽशिषः
प्रतिगृह्य ।
३९ । वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा
अमृता क्रतुज्ञाः, अस्य मध्वः पिबत
मादयध्वं नृसा यात पथिभिर्देवयानैः ।
४० । आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे
वावावृषिबी विश्वरूपे, आमा गन्तां
पितरा मातरा वामा सोमो अमृतस्त्वन
गम्यादित्वासीमान्तमनुवज्याभिवाच
प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीत्वा
प्रविशति ।

[तृतीयकण्डिकायाम्]

- १ । अथैकोद्विष्टम् ।
२ । एकं पवित्रम् ।
३ । एकोऽष्टयः ।
४ । एकः पिण्डः ।
५ । नाऽऽवाहनम् ।
६ । नाग्नौकरणम् ।
७ । नाग्नं विश्वे देवाः ।
८ । स्वपितमिति नृत्तिप्रभः ।

- ९ । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यदाने ।
१० । अभिरम्यतामिति विसर्गः ।
११ । अथ सपिण्डीकरणम् ।
१२ । पूर्णं संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा ।
१३ । यद्दृष्टं वृद्धिरापद्येत ।
१४ । तद्दृष्ट्वास्त्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धो-
दकानि पूरयित्वा ।
१५ । ग्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ।
१६ । प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्जति—ये
समानाः समनमः पितरो यमराज्ये ।
तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु
कल्पताम् । ये समानाः समनमो
जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि
कल्पतामस्मिन् लोके शनं समा इति ।

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

- १ । अथाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धे ।
२ । युग्मानाशयेन ।
३ । प्रदक्षिणमुपचारः ।
४ । ऋजवो दर्भोः ।
५ । यच्चैस्तिलार्थः ।
६ । मय्यन्नमिति नृत्तिप्रभः ।
७ । दधिबद्धराक्षसमिश्राः पिण्डाः ।
८ । नान्दीमुष्वाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्य-
दाने ।
९ । दैवे वाचयित्वा नान्दीमुष्वेभ्यः पितृभ्यः,
पितामहेभ्यः, प्रपितामहेभ्यो माता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहे-
भ्यश्च स्वाहोच्यताम् ।
१० । न स्वधां प्रयुञ्जीत ।
११ । अन्नाग्निवतः श्राद्धं कुर्वीत ।

- १२ । शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ।
१३ । मासि मासि वोऽशनमिति श्रुतेरिति
श्रुतेरिति ।

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

- १ । अथ धर्माः ।
२ । तद्वहस्तत्परः शुचिरक्रोधनोऽस्वरितो-
ऽग्रमत्तः सत्यवादी स्यात् ।
३ । अध्व-मैथुन-श्रम-स्वाध्यायान् वर्जयेत् ।
४ । आवाहनादिबर्जं वाग्यतः ।
५ । ओपस्पृशानात् ।
६ । अपि चात्रोदाहरन्ति ।
७ । यश्च व्याकुरुते शब्दान् यश्च मीमांसते-
ऽध्वरम् । सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्ति-
पावनपावनाः, इति ।

- ८ । वागीश्वरो याज्ञिकश्च पंक्तिपावनपावनः,
इति च ।
९ । नियोज्यानामभावेऽप्येकं वेदविद् पंक्ति-
मूर्धनि नियुञ्ज्यात् काममितरान् ।
१० । अवेदविद्विराक्रान्तां पंक्तिं योजन-
मायताम् । पुनाति वेदविद्वोऽको नियुक्तः
पंक्तिमूर्धनि नियुक्तः पंक्तिमूर्धनि ॥

[षष्ठकण्डिकायाम्]

- १ । अथ तृतीः ।
२ । प्राप्त्याभिरोषधीभिर्मांसं तृतिः ।
३ । तदल्लभे आरण्याभिः ।
४ । मूलफलैरन्निषां ।
५ । महाज्जेनोत्तरास्तर्पयन्ति ।
६ । छागोल्लमेया आलभ्याः ।
७ । शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं
मृतानां वा आहृत्य पचेत् ।

- ८ । सामद्वयं मनूष्यैः ।
९ । मासत्रयं द्वारिगेन मृगमासेन ।
१० । चतुरः शाकुनेन ।
११ । पञ्च रौरवेण ।
१२ । षट् छागेन ।
१३ । सप्त कौर्मेण ।
१४ । अष्टौ वाराहेण ।
१५ । नव मेघमासेन ।
१६ । दश माहिषेण ।
१७ । एकादश पार्षतेन ।
१८ । संवत्सरन्तु गव्येन पयसा ।
१९ । पायसेन वा ।
२० । वार्धीणसस्य मासेन द्वादश वर्षाणि ।

[सप्तमकण्डिकायाम्]

- १ । अथाक्षव्यतृतीः ।
२ । खद्गः ।
३ । कालशाकम् ।
४ । लोहितच्छागः ।
५ । मधु ।
६ । महाशालकः ।
७ । वर्षासु मघाश्राद्धम् ।
८ । हस्तिच्छायायाश्च ।
९ । मन्त्राध्यायिनः ।
१० । पूताः ।
११ । शास्त्राध्यायी ।
१२ । षडङ्गवित् ।
१३ । ज्येष्ठसामगः ।
१४ । अपि गावत्रीसारमात्रः ।
१५ । त्रिणाविकेतः ।
१६ । त्रिमधुः ।

१७। त्रिष्टुपर्णः ।	६। वतुर्ध्नी क्षुद्रपशवः ।
१८। पञ्चाग्निः ।	६। पञ्चम्यां पुत्रभागी ।
१९। स्नातकः ।	७। द्यूतदिः वप्त्र्याम् ।
२०। मन्त्रमाह्वयित् ।	८। कृषिः सप्तम्याम् ।
२१। धर्मशः ।	९। अष्टम्यां वाणिज्यम् ।
२२। माहोदापुत्रश्च ।	१०। आरोग्यं नवम्याम् ।
२३। इति पंक्तिपावनाः ।	११। दशम्यां गावः ।
२४। आ सहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचना-
दासहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचनात् ।	१२। परिवारका एकादश्याम् ।
[अष्टमकण्डिकायाम्]	१३। द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं हिरण्यम् ।
१। अथ काम्यानां तिथयः ।	१४। ज्ञातिभ्रैक्ष्यश्च त्रयोदश्याम् ।
२। पुत्रोऽभिरूपः प्रतिपदि ।	१५। युवानस्तत्र त्रियन्ते ।
३। द्वितीयायां क्षीरजन्मा ।	१६। शस्त्रहतस्य वतुर्दश्याम् ।
४। अश्वास्तृतीयायाम् ।	१७। अमावस्यायां सर्वमित्यमावस्यायां
सर्वमिति ।

गोभिलीयसन्ध्यासूत्रपाठः

[प्रथमकण्डिकायाम्]	७। ततो मार्जनम् ।
१। अथातः सन्ध्योपामनविधिं व्याख्या-
स्यामः ।	८। प्रणवनं महाव्याहृतिभिस्तिसृभिर्गावश्च
आपोहिष्ठाभिस्तिसृभिः ।
२। सुप्रक्षालितपाणिपादबद्धन उपविश्यो-
पस्पृश्य ।	९। अथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिका-
मवधायऽऽश्रयतासरनायतासुर्वा जपेद्वत्तञ्च
सत्यञ्चेति ।
३। प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राक्मुख उद्मुखो वा
बद्धशिखी यज्ञोपवीती ।	१०। त्रीनुदकाञ्जलीनादित्यं प्रति क्षिपेत्
सावित्र्या ।
४। तत ऋत्वा भूर्भुवः स्वर्गमर्हर्जनस्तपः
सत्यमिति सप्त व्याहृतयः सप्रणवा
गायत्र्यापोऽश्वतो रसोऽमृतमिति शिरः ।	११। तत उपस्थानम् उदु त्वं चित्रमिति ।
५। दशप्रणवसंयुक्तस्त्रिरभ्यस्तः पूरककुम्भक-
रवकाक्ष्यः प्राणायामः ।	१२। ध्यानयुक्तमावर्तयेदं पूर्वां गावन्नीम् ।
६। एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश वा
आचामेत् ।	१३। अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः
पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति ।
	१४। अष्टकृत्वः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येका-
दशकृत्वोऽप्सरीं द्वादशकृत्वो दिवं

- पञ्च दशकृत्वः सर्वा विशो जयति शतकृत्वः १९ । उदुत्थं चित्रमुद्वयं तमसस्पति भासं
सर्वांश्च सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित् सर्वमिति । प्रागन्यदनुवर्तते । उच्चैर्वा गायत्र्यनु-
१९ । अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते नाऽऽवष्टे गानं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् जपेत् ।
न स जयति । २० । एषो उवा अपूर्णां आनुम्यं बृहदा वदे
१६ । ये त्पासते श्रोत्रिया भवन्तीति । ऋजुनीतिनो वरुणः प्रत्यु अवर्षा-
१७ । उपनीताश्छन्दनभेदनभोजनमैथुनस्त्वप्न- यत्युद्वेदभिभुता हवमिति वर्गमस्तं गते
स्वाध्यायानाचरन्ति ये सन्ध्याकाले शतशो धारा अवकीर्षं गायत्र्यनुविष्टुज्य
ते श्वश्रुकरभृगाल्मार्गमसर्पयोगिष्वभि- प्राङ्मुख उपविश्व जपेत् ।
सम्पद्यमानास्तमोऽभिसम्पद्यन्ते । २१ । मध्यन्दिने विज्राड् बृहदासीनो जपे-
१८ । तस्मात् सायं प्रातः सन्ध्यामुपासीत । दासीनो जपेदिति ।

गोभिलीयज्ञानसूत्रपाठः

[प्रथमकण्डिकायाम्]

- १ । अथ ज्ञानविधिं व्याख्यास्यामः । २ । सहस्रशीर्षा घृतवत्यश्चक्रान्ताभिर्हृग्भि-
२ । नदीदेवतागतप्रवचनादीन् गत्वा । मृतिकामादाय ।
३ । शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमयाक्षता- ३ । इदं विष्णुर्विचक्रमे इति बह्वृषेण
नुपकल्प्य । संभृज्य ।
४ । पात्रक्यनिपाने पञ्च पिण्डानुद्धृत्य । ४ । उद्वयं तमसस्पति उदुत्तममिति चोद्धौ
५ । नमस्कृत्य तोथं पात्रका नः मरुत्वतीति । पाणी कृत्वादित्यमवक्षेत् ।
६ । पात्राचारभ्य मृदिर्गात्राणि प्रक्षाल्य ५ । उद्धृतामि वराहेणामोसीति च प्रति-
उपविशेत् । लोमान्वङ्गान्यभिमृशेरन् ।
७ । बद्धशिखो यज्ञोपवीतो प्राङ्मुख उद्ध- ६ । द्विरतयेवाऽऽवृता कृत्वा ।
मुखो वा कुशहस्तः शुचिः समाहितः । ७ । गावश्चिद्व्या समन्यव इत्येतेन गोमयं
८ । अथ मस्र व्याहृतीः सावित्रां च जप्त्वा । गांधु मृत्तिकावत् ।
९ । मस्रकृत्वः सावित्र्याऽनुमन्त्रितं सकृद् ८ । ऋतञ्च सत्यञ्चेति त्रिः शुष्कावमर्षणं
उदकमाचामेत् । जपेत् ।
१० । तत आचम्यापो यथा विध्यावम्यापो ९ । ततो देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ।
यथाविधि । १० । नाभिमात्रजले स्थित्वा ।
[द्वितीयकण्डिकायाम्] ११ । शङ्खोदेव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानीभि-
१ । अथ देवताऽभिसन्धिं कृत्वा । स्तरस्समन्दीभिरेतोविषमं तमुद्वाम
नकि इन्द्र इत्याभिर्हृग्भिः पवित्र-
वतीभिर्मांजित्वा ।

- १२ । त्रिः प्राणायामं कृत्वा त्रिः प्लुत्य । १ । अथ कश्यपालादयो दिव्या यमाश्च ।
 १३ । सहस्रशीर्षा इति तृचेभावमर्पणं जपेत् । २ । अथाऽऽस्मीयांस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मानृतो
 १४ । ततश्चिराप्लुत्य । मानामहांश्च तत्पत्नींश्चैति पितृतर्पणम् ।
 १५ । पुनः शक्नोदेव्यादिभिर्मार्जनञ्च मार्जनञ्च । ३ । मनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्माः ।
 १६ । ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा ।

[तृतीयकण्डिकायाम्]

- १ । अथ निस्थवत् सन्ध्यामुपासीत । १२ । भासं दशस्तोभमुन्नयं गायत्रीसामोशनं
 २ । उदु त्वं चित्रमायं गौरपत्यं तरणिलया- शुद्धाशुद्धीयं राजनरीहिणकं बृहद्रथ-
 मेध्याभिरङ्गभिः सवितुरुपस्थानम् । न्तं पुरुषगतिर्महानात्मन्यो महादि-
 ३ । नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्ते । वाकीत्य ऋषयसामानि देवव्रतानि
 ४ । अग्निस्तृप्यत्विति च तृप्यतां वा । पुरुषव्रतानुगानं तवश्यावीयमादित्य-
 ५ । सर्वत्र सव्येनैतास्तर्पयेत् । व्रतमेकविंशत्यनुगानम् ।
 ६ । अथापसव्येन । १३ । परादारभ्य यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ
 ७ । राजायनिशदीति । इति गोभिलीया गोभिलीयाः ।

सभाष्यगोभिलीयगृह्यसूत्राणां विषयानुक्रमणी

[प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमकण्डिकायाम्]

विषयः	पत्राङ्काः	विषयः	पत्राङ्काः
ग्रन्थकृतः प्रणिज्ञा	१	प्राचीनावीतित्वरूपम्	३२
कर्तुः कर्माहन्त्रं	५	पितृयज्ञं प्राचीनावीतित्वम्	॥
कर्मसु साधारणकालः	॥	आचमनविधिः	३५
कर्मसु कालविशेषश्चाऽऽदेशतः	६	तत्र विशेषः	३५-३६
कर्मणामन्त्राहार्यवत्त्वम्	॥	अवस्थाविशेषे आचमननिषेधः	३६-३९
कर्मान्ते ब्राह्मणभोजनम्		आचमने जलपाननियमः	३९
अग्न्याधानावसरः	९-१०	आचमनविधिभङ्गे दोषः	४०
स्थण्डिलं गवाकरणम्	११	प्रत्याचमननिमित्तानि	४१-४२

[तृतीयकण्डिकायाम्]

परिसमूहनादीनां सर्वत्र करणोपदेशः	१३	होमे उद्काञ्जलिषेचनम्	४५-५०
अग्निप्रणयनम्	१४	अग्निपर्यङ्कणम्	५०
अपर आधानकालः	१४-१५-१६	हविष्यस्याग्नौ होमः	५१
अग्न्याहारणस्थानानि	१७	तत्र विशेषः	५५
अरणिसंयनम्	१८	होमे त्र्यविकल्पः	५५
तस्य प्रशंसा	१९	होमे पात्रविकल्पः	५६
अग्न्यन्पादं इच्छाविकल्पः	२०	होमे सायंप्रातर्होममन्त्रः	५७-५८
आधाने नियमितोऽग्निः	२५	आहुतेरनन्तरकृत्वम्	६०
गृह्णामेः स्वरूपम्	॥	आजोचनं सायं प्रातर्होमस्य कर्तव्यता	६३
आधानदिने न वृथक् प्रातराहुतिः	२४	होमे प्रतिनिधिविचारः (भा०)	६४-६६
सायंप्रभृत्याधानहोमः	२५	तत्र विशेषः	६७
नित्यहोमे जलाहरणम्	२७	पाके निष्पन्नं भूतप्रवाचनादिकर्तव्योपदेशः	६९-७०
सायं होमकालः	॥		
प्रातर्होमकालः	२८		

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

[द्वितीयकण्डिकायाम्]		वैश्वदेवबलिहरणम्	७१
यज्ञोपवीतम्	३०	अतिथिसम्भाषणम्	७३
यज्ञोपवीतित्वरूपम्	३२	वैश्वदेवहोमः	७३-७५

विषयः	पत्राङ्काः	विषयः	पत्राङ्काः
देवयज्ञवहिरणम्	८१—८५	पौर्णमासीकालविचारः	१७३—१७५
सितुचलिः (भा०)	८६	उद्योतिषिदुग्धो दशपूर्णमासज्ञानोपदेशः	१७६
भूतयज्ञः (भा०)	८७	उपवासदिने स्थण्डिलोपलेपनम्	१७७
ब्रह्मयज्ञः (भा०)	९०—९२	इन्धोपकल्पनम्	१७७—७९
मनुष्ययज्ञः (भा०)	९२—९६	वर्द्धिकक्षणम्	१७९
सितुचलिः (भा०)	९६—१०५	पितृकृत्ये विशेषः	१८०
वहिरणे उपवेशनादिनिषेधः	१०७	कुशप्रतिनिधयः	१८२
वहिरणे कर्तुविचारः	१०७-१०८	दशपूर्णमासयागे ब्रह्मसाधनम्	१८३-८४
गृहमेधिसमम्	१०८	उपवासदिननिषेधः	१८४—८८
दम्भतोः पयसिण वहिरणम्	११७	[षष्ठकण्डिकायाम्]	
सर्वाङ्गो वहिरणम्	१२०	औपवस्यिकाभोजने दोषाः	१८९-९०
वहो वहिरणमावः	१२५	औपवस्यिकभोजनगुणाः	१९०
वहिरणे निषमविशेषः	१२५—२९	उपवासे रात्रिकृत्यम्	१९०—९१
आश्वयजिः	१२९	प्रवासे उपवासाभावः	१९२
रौद्रवहः	१३०	तत्र विशेषः	१९२
[पञ्चमकण्डिकायाम्]		आहिताग्नेरुपवासः	१९२-९३
दशपौर्णमासाधिकारः	१३७	होमेतिकर्तव्यता	१९३
उपवासकालनिरूपणम्		ब्रह्मोपवेशनम्	१९४
(पौर्णमास्याम्)	१३७-३८	ब्रह्मणः कृत्यम्	१९५—९७
उपवासकालनिरूपणम्		ब्रह्मणोऽनुकल्पः	१९७
(अमावास्यायाम्)	१३८	ब्रह्मसाधनम् (भा०)	१९८-९९
पञ्चान्ते उपवासः पक्षद्वौ वानः	१४२	[सप्तमकण्डिकायाम्]	
आमावास्यायाम् हविषा दशपञ्चवासाः,		पाकयज्ञसिक्तव्यता	१९९
पौर्णमासेन कृष्णपक्षवागात्	१५०	तत्र चरुपाकः	१९९—२०५
दशपौर्णमासकृत्यम्	१५०	परिस्तरणम्	२०६—२०८
अमावास्यायां विशेषः	१५१	परिधिकरणम्	२०९
अमावास्यायुपवासविचारः (भा०)	१५१—५६	प्रणीताप्रणयनम्	२१०
अमावास्यायादुपवासकाल-होमकाल-		आज्यसंस्कारः	२११
विचाराः (भा०)	१५६—७२	पवित्रकरणम्	२१२

विषयाः	पत्राङ्काः	विषयाः	पत्राङ्काः
पवित्रसंस्कारः	२१२—१३	पूर्णप्राप्तवानम्	२३६
आज्यसंस्कारः	२१३—१५	पूर्णप्राप्तलक्षणम्	२३८
[अष्टमकण्डिकायाम्]		पाक्यज्ञे महा कृत्स्निक	२३९
आज्यस्थालीपाकयोः स्थापनम्	२१६	पाक्यज्ञदक्षिणा	२४१
स्थालीपाके उपवातहोमोपक्रमः	"	तत्रोदाहरणम्	"
उपस्तीर्णाभिवारितहोमः	२१७	नित्यहोमे इव्यहोमोरोक्ताभे	
आज्यभागहोमः	२१८	कर्त्तव्योपदेशः	२५०—५३
तत्र देवतानामादेशादि	२१९—२१	इव्यप्रतिनिधयः	२५३
महाव्याहृतिहोमः	"	तत्र पेढमतम्	२५४
प्रायश्चित्तहोमविचारः (भा०)	२२२—२४	अहुतस्य प्रायश्चित्तम्	"
प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृद्धोमः	२२५	कर्मप्रदीपोक्तः प्रायश्चित्तः (भा०)	२५४—६४
गणेषु परिसमूहनादीनां तन्त्रता	"	ब्राह्मणस्य व्रतराहित्याभावात्	२६४
स्विष्टकृद्धोमप्रकारः	२२६	प्रायश्चित्ते कल्पान्तरम्	२६८
मेक्षणप्रतिपत्तिः	"	हविराहुतितु साधारणनियमाः	२७१—२७४
अनाहिताहिताग्नेयोः स्थालीपाकदेवता	२२७	मन्त्रान्ते स्वाहावचनम्	२७१
यज्ञवास्तुकरणम्	२३१—२३३	आज्याहुतितु विशेषः	२७२
[नवमकण्डिकायाम्]		अनादेशे महाव्याहृतिहोमः	"
चशेषप्रतिपत्तिः	२३४	चूडादौ विशेषः	२७४
ब्राह्मणस्मृतिः	२३४-३५	कर्मसमाप्तौ वामदेव्यागानम्	"
ब्राह्मणभोजनम्	२३५		

द्वितीयमपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]		कन्याज्ञानम्	२८७
पुण्यनक्षत्रे विवाहस्य कर्त्तव्यता	२४६	वासःपरिचापनम्	२८८
कन्याया लक्षणपरीक्षा	२४७	कटपावप्रवर्तनम्	२९१
पिण्डेन कन्यापरीक्षा	२८०—८२	कटोपवेशनम्	२९३
ज्ञातिकर्म	२८३—८५	यज्ञाज्याहुतिहोमः	२९२—९३
पाणिग्रहणप्रकरणम्	२८६	[द्वितीयकण्डिकायाम्]	
तत्रेतिकर्त्तव्यताविशेषे द्रव्याद्या-		लाजहोमोपक्रमः	२९६
साधनम्	२८६-८७	अदमाक्रमणम्	२९७

विषयाः	पत्राङ्काः	विषयाः	पत्राङ्काः
लाजहोमः	२९८—९९	बालकहस्तो शकलोटादिदानम्	३३२
कन्यापरिणयनम्	३००	ध्रुवाख्यादुतिः	"
सप्तपदीगमनम्	३०२—४	समिदाधानं गुरुणामभिवादनम्	३३३
ईक्षकप्रतिमन्त्रणम्	३०४	[पञ्चमकण्डिकायाम्]	
वरवध्वोर्भूषाभिषेचनम्	३०५	चतुर्थीहोमः	३३६
कन्यापाणिग्रहणम्	३०६	प्रायश्चित्ताज्यादुतिहोमः	३३९—३६
[तृतीयकण्डिकायाम्]		उत्पात्रे सम्पातप्रक्षेपः	३४०
उत्तरविवाहितिकर्तव्यतायाम् उद्वहनम्	३०८	वध्या उद्वर्तनक्षपने	"
लोहितवृषचर्मणि वध्या उपवेशनम्	३१०	सम्भवकालनिर्णये एकैषां मतम्	३५१
वध्या वाग्वयमनम्	"	सम्भवकालनिर्णये स्वमतम्	३५२
पञ्चाज्यादुतिहोमः	"	ऋतुगमने विधिविचारः (भा०)	३५९—६०
वध्या भूर्धनि सम्पातप्रक्षेपः	३१२	गर्भाधानेतिकर्तव्यता	३६१
ध्रुवदर्शनम्	"	गर्भाधानम्	३६२
अरुन्धतीदर्शनम्	३१३	[षष्ठकण्डिकायाम्]	
वध्वनुमन्त्रणम्	३१४	पुंसवनकालनिरूपणम्	३७०
वध्या अभिवादनम्	"	पुंसवनेतिकर्तव्यता	३७२
वध्या वाग्वयमनभङ्गः	३२१	अपरपुंसवनम्	३७३
दम्पत्योक्षिरात्रनियमाः	३२२	सत्रेतिकर्तव्यता	३७४
वरपूजाकालः	३२३	[सप्तमकण्डिकायाम्]	
हविष्यान्नभोजनम्	"	सीमन्तकरणकालनिर्णयः	३७९
सप्तशनीयस्यालीपाकः	"	सीमन्तोन्नयनेतिकर्तव्यता	३८३—८८
तत्र विक्षेपः	३२४	अथ सोप्यन्तीहोमः	३९३
सप्तशनीयस्यालीपाकप्रतिपत्तिः	३२६	तदितिकर्तव्यता	३९३—९५
[चतुर्थकण्डिकायाम्]		जातकर्म	३९५
वध्या वानारोहणम्	३२८	तत्र ग्रीहियवपेचनम्	३९६
चतुष्पथामन्त्रणम्	"	कुमारजिह्वामार्जनम्	३९७
अक्षमङ्गदौ होमादिकर्म	३२९	कुमारस्य मेधाजननसर्पिःप्राशनम्	३९८
वामदेव्यगानम्	३३१	छन्दोगानामन्नप्राशनविचारः (भा०)	४०३
नववध्या गृहागमने आनन्दहर्षचर्मण्युप- वेशनम्	"	अन्नप्राशनविधिः (भा०)	४०४—६
वध्याः क्रौञ्चे बालकस्थापनम्	"	जातकर्मणः परिसमाप्त्यनन्तरुपदेशः	४१०

[अष्टमकण्डिकायाम्]

विषयाः	पत्राङ्काः
चन्द्रोपस्थानम्	४११
निष्क्रमणम्	४१२
चन्द्रायाध्वदानम्	४१४
नामकरणम्	४१७
तन्त्रेतिक्तव्यता	४१७—२०
कन्यानाम्नि विशेषः	४२४
नामकर्मणः परिसमाप्तिः	४२५
कुमारजन्मतिथौ यजनम्	४२७
मूर्धाभिघ्राणम्	४२८—२९
कन्याया विशेषः	४३०

[नवमकण्डिकायाम्]

चूडाकरणम्	४३३
तत्र द्रव्यासादनम्	४३३—३४
अथ कर्मक्रमः	४३५—३९
कन्याया विशेषः	४३९
मुण्डनम्	४४०
चूडाकर्मसमाप्तिः	४४१

[दशमकण्डिकायाम्]

उपनयनप्रकरणम्	४५३—९७
उपनयनकालः	४५३
व्रात्यकारणम्	४५७
व्रात्यानां ध्यवस्था	"
उपनयने प्रातर्भोजनादि	४५९
माणवकस्योपवीतधारणम् (भा०)	४६९
माणवकानां वसनानि	४७०
" अजिनानि	४७१
" रक्षणाः	"
" दण्डाः	"
एषां वसने क्रमनिर्देशः	४७२
अन्येष्वनिर्देशः	"
अलाभे उपदेशः	"

विषयाः

पत्राङ्काः

उपनयने अग्निस्थापनादि	४७३
आचार्योपवेशनम्	"
माणवकस्योपवेशनम्	४७५
उद्काक्षुलिग्रहणम्	४७६
प्रेक्षमाणस्याचार्यस्य जपः	"
आचार्यस्य माणवकवाचनम्	४७७
माणवकस्य नामधेयपृच्छा	"
नामधेयकथनम्	"
नामधेये त्रयः कल्पाः	४७७—७८
माणवकपाणिग्रहणम्	४७८
माणवकस्यावर्तनम्	४७९
" नाभिल्लपार्श्वः	"
" नाभ्युपरिदेशात्पार्श्वः	४८०
" हृदयदेशात्पार्श्वः	४८१
" दक्षिणांशालम्भनम्	४८२
" वामांसा "	४८२
माणवकसंप्रेषः	४८२
तत्र विशेषः	४८३
पुनराचार्योपवेशनम्	४८५
माणवकस्योपवेशनम्	"
मुञ्जमेखलादानम्	"
माणवकस्याध्ययनप्रार्थना	४८७
गायत्र्यध्यापनम्	"
महाव्याहृतिपाठः	४८८
दण्डदानम्	"
मिक्षाचर्या	४८९
मिक्षाप्राप्तये विशेषः	"
आचार्याय भैक्षनिवेदनम्	४९१
माणवकस्य वाग्व्ययनम्	"
सायंकाले समिदाधानम्	४९२
त्रिरात्रमक्षारलब्धनाशित्वम्	४९४
सावित्रचक्षुःशोभः	"
कर्मसमाप्तिः	४९५
अजिनधारणक्रम-मन्त्रविचारः	
(भा०)	४९६—९७

तृतीयप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

विषयाः	पत्राङ्काः
अथ गोदानकालः	५०९—५११
तत्र चूडावदितिकर्तव्यता	५१२
तत्र विशेषः	"
तत्रोपनयनम्	५१३
अहतवासलो निषेधः	"
अलङ्कारनिषेधः	५१४
संवत्सरव्रतानाचारिणो नोपनयनम्	"
ब्रह्मचारिणे दण्डदानम्	"
आदेशाश्च	५१४—१७
ब्रह्मचारिणो नित्यधर्माः	५१८
गोदानिक-व्रातिक-आदित्यव्रत-औपनिषद्- व्रत-ज्येष्ठसामव्रतानां कालाः	५२०
तेषु कृत्यम्	५२१
केचन आदित्यव्रतं न कुर्वन्ति	"
ये कुर्वन्ति तेषां नियमविशेषाः	"
[द्वितीयकण्डिकायाम्]	
महानाह्निकव्रतकालाः	५२३—२४
संवत्सरपक्षे विशेषः	५२४
व्रतप्रशंसा	५२५
तत्र व्रते ब्रह्मचारिणां कर्तव्यम्	५२५—२८
व्रताचरणफलम्	५२८
व्रते कचिदनियमः	५२९
तृतीये व्रतभागे विशेषः	"
अनन्तरश्च विशेषः	५३०
तत्र विकल्पः	५३२
वेदानुगापनेतिकर्तव्यता	"
तत्र ब्रह्मचारिणोऽक्षिबन्धनम्	५३३
ब्रह्मचारिण उपवासः	"
अरण्ये वासः	५३४
प्रभाते कर्तव्यविशेषः	"
तदन्ते शान्तिक्रिया गुर्वभिवादनञ्च	५३५
ब्रह्मचारिणो वाग्विसर्जनम्	"

विषयाः

पत्राङ्काः

व्रतदक्षिणा	५३५
तत्र विकल्पः	"
ऐन्द्रस्थात्रीपाकस्य कर्तव्यत्वम्	५३६
तस्यानुप्रवचनीयव्रतसाधारणत्वम्	"
उपनयनव्रतान्ते तस्याभावः (भा०)	५३७
तत्र मन्त्रे विशेषः	५३७
पर्वश्रवणदक्षिणाः	५३८
सपरिषत्कस्याचार्यस्य भोजनम्	"
समक्षचारिणश्च	"
महानाह्निकवत् ज्येष्ठसाम्नोऽप्यनुगापनम्	५३९
ज्येष्ठसामव्रते नित्यव्रतानि	५३९—४१

[तृतीयकण्डिकायाम्]

उपाकर्मकालः	५५१
उपाकर्मणि उपनयनवत् सावित्र्यनुवचनम्	५५२
सामसावित्र्यनुवचनम्	५५३
सोमं राजानमित्यन्यानुवचनम्	"
आदित्यदण्ड्यमाध्ययनम्	५५५
छन्द आदीनां होमः (भा०)	५५६
बाहुषु प्रतिमरबन्धः (भा०)	"
धानाभक्षणम्	५५६
दधिभक्षणम्	५५७
आचमनानन्तरं विशेषः	"
अग्नोपाकर्मणि कर्मक्रमः	५५८—६४
उपाकर्मनन्तरमध्ययनारम्भे विशेषः	५६५
उत्तरायणे पक्षिण्यनन्तरमध्ययनारम्भः	"
दक्षिणोत्तरायनयोस्त्रिरात्रमध्ययः	५६६
उभयत्राचार्याणां तर्पणम्	"
श्रवणायामुपाकरणम्	५६७
उत्सर्गकालः	५६८
उत्सर्गं तर्पणम्	५७०
प्रत्युपाकरणे अघ्नानाध्यायः	५७२
अनध्यायप्रकरणम्	५७५—८४
अदृभुतपायश्चित्तम्	५८५—९३
स्वल्पद्रोषप्रायश्चित्तम्	५९३—९५

[चतुर्थकण्डिकायाम्]

विषयाः	पत्राङ्काः
ब्रह्मचारिणो वेदपाठानन्तरं	
गुरवे दक्षिणादानम्	६०३-६०४
ततो विवाहः	"
कन्याया असंगोष्ठत्वनियमः	६०६
" मातुरसपिण्डत्वनियमः	६०९
विवाहे नमिकायाः श्रेष्ठत्वम्	६१२
नमिका विवाहयितुर्दातुषो श्रेष्ठति	

विचारः (भा०)	६१३-१९
समाधर्तनम्	६१९
तत्र मण्डपगचना	६२०
मण्डप आचार्योपवेशनम्	"
ब्रह्मचार्योपवेशनम्	"
आचार्येणाभिषेकः, स्वयं धा	"
अभिषेकमन्त्राः	६२१-२३
आदित्योपस्थानम्	६२३-२५
मेखलात्यागः	६२५
ब्राह्मणभोजनम्, केशादिवापनञ्च	६२६
स्नानानन्तरमहतवाससोः परिधानम्	"
शिरसि स्वगन्धनञ्च	"
उपानहोधारणम्	६२७
घेणवदण्डग्रहणम्	"
आचार्यपरिपदीक्षा	"
मुख्यप्राणस्पर्शनम्	६२८
आचार्येणार्हणम्	"
गोयुक्तस्याभिमर्शनम्	"
रथारोहणम्	६२९
रथेनावृत्त्याऽऽचार्यसमीपागमनम्	"
कोहलीयमतेनार्घ्यदानम्	"

[पञ्चमकण्डिकायाम्]

स्नातकव्रतोपदेशः	६३३-४६
स्नानानूर्ध्वं बुद्धशीलित्वोपदेशः	६३३
तत्र विशेषः	"
अजातशत्रुनासम्भोगनिषेधः	"
काकबन्ध्याकन्याविवाहनिषेधः	६३५

विषयाः	पत्राङ्काः
रजस्वलासम्भोगनिषेधः	६३६
विकृतद्वाराद्याहतपक्वान्नभोजनादि- निषेधः	६३६-३९
स्नातकानां श्रेष्ठियम्	६४०
तत्र श्रेष्ठत्वनिर्धारणम्	६४१
आर्द्रवासःपरिधानादिनिषेधः	६४१-४४
समावृत्तव्रतकथनोपसंहारः	६४४-४६

[षष्ठकण्डिकायाम्]

गवां पुष्टिप्रकारकथनम्	६४८-६५५
" प्रस्थानकालेऽनुमन्त्रणम्	६४८
" प्रत्यागमनकालेऽनुमन्त्रणम्	"
वत्सस्य ललाटोद्वेहनम्	६४९
विलयनहोमः	"
वत्समिथुनयोर्लक्षणकरणम्	६५०
" अनुमन्त्रणम्	६५२
" व्रणलेपनम् (भा०)	"
वत्सबन्धनरज्ज्वनुमन्त्रणम्	"
तत्राहरहः कृत्यम्	६५३
गोयज्ञे चरः	"
देवताविशेषपूजा	"
वृषभपूजा	"
अश्वयज्ञकथनम्	६५४
तत्र देवतापूजायां विशेषः	"
गन्धाभ्युक्षणम्	"
गवाश्वयज्ञयोः कालनिर्णयः (भा०)	६५५

[सप्तमकण्डिकायाम्]

श्रवणाकर्मकथनम्	६६०-६७०
श्रवणाकर्मकालनिर्णयः	६६०
अग्निप्रणयनम्	"
उपलेपनाद्यावृत्	६६१
यवमुष्टिर्भजनाद्यावृत्	६६२
सक्तुकरणं बलिप्रदानञ्च	६६३-६४
बलिशेषप्रतिपत्तिः	६६५
भूमौ पाणिस्थापनम्	"
प्रदोषकृत्यम्	६६६-६७

विषयाः	पत्राङ्काः	विषयाः	पत्राङ्काः
परदिनप्रभातकृत्यम्	६६८	स्वस्तरारोहणकर्म	६९२-९५
सायं बलिहरणम्	"	तस्य कालनिरूपणम् (भा०)	"
[अष्टमकण्डिकायाम्]		स्वस्तरास्तरणम्	"
आश्वयुजीकर्मकथनम्	६७२-७६	तत्र गृहपतेरुपवेशनम्	"
तत्र रौद्रचरुकरणम्	६७२	तत्र कनिष्ठानामुपवेशनम्	६९३
पायसेन होमः	६७२-७४	" पत्नीपुत्राणाञ्चोपवेशनम्	"
दूपातकप्रेक्षणम्	६७४	स्वस्तरे पाणिस्थापनम्	"
ब्राह्मणभोजनानन्तरं मणिबन्धनम्	६७५	ततो दक्षिणपादं शयनम्	"
गवां दूपातकप्राशनान्नि	६७६	एवं त्रिरावर्तनम्	"
नवयज्ञकथनम्	६७७-८३	स्वस्त्ययनोच्चारणं वामदेव्यगानञ्च	६९४
तत्र चरौ विशेषः	६७७	अरिष्टवर्गस्य वा पाठः	"
तत्र होमः	"	जलस्पर्शनानन्तरं यथेष्टाचरणम्	६९५
शेषप्राशनम्	६७८	गृहपतेः शयने विशेषः	"
तत्र विशेषावृत्	६७९-८०	[दशमकण्डिकायाम्]	
प्रत्यभिर्माशनम्	६८०-८१	अष्टकानिरूपणम्	६९७-७००
श्यामाकानां यवानाञ्च नवयज्ञे		अष्टकाया देवतानिर्देशः	६९७
विशेषः	६८२-८३	अष्टकाया देवताविचाराः	६९८
[नवमकण्डिकायाम्]		अष्टकामन्त्राभेदाः	६९९-७००
आग्रहायणीकर्मकथनम्	६८६-६९२	अष्टपाष्टकासमयनिर्देशः	७०१
तत्र बलिहरणम्	६८६	तत्र चरुश्रपणम्	"
तत्र विशेषावृत्	"	अष्टपश्रपणम्	७०२
धूमशातनम्	"	तत्र विशेषः	७०२
मणिकस्थापनम्	६८८	अष्टपप्रमाणम्	"
मणिके जलाचर्जनम्	६८९	चरोरपूर्वनाञ्च होमः	७०३
मणिके विनष्टे कर्तव्यविचारः (भा०)	६९०	मांसाष्टकाप्रकरणम्	७०३-२४
प्रदोषे चरुहोमः	६९०	तस्याः कालनिरूपणम्	७०३
बर्हिषि पाणिस्थापनम्	६९१	गानुपस्थाप्य होमः	"
बलिहरणविचारः (भा०)	६९२	गवानुमन्त्रणम्	७०४
		पशुप्रोक्षणम्	७०५
		उत्सृजेन प्रदक्षिणम्	"
		पशवे पानार्थजलदानम्	"
		पीतशेषस्य पशोरधस्ताद्वत्सेवनम्	"
		पशुसंज्ञपनाद्यावृत्	७०६-७
		वपुर्हरणाद्यावृत्	७०७-९
		अष्टकाहोमादि	७०९

चतुर्थप्रपाठकस्य

[प्रथमकण्डिकायाम्]

विषयाः	पत्राङ्काः
वपाश्रपणीहोमः	७१४
तत्र विशेषः	"
अवदानग्रहणम्	"
अन्वष्टक्यार्थं वामसक्थिहोमोः स्थापनम्	७१५
ओदनचरुमांसचर्वोः श्रवणम्	"
तत्र विशेषावृत्	७१६
'अग्नावग्नि'रित्यादिमन्त्रेर्होमः	७१७-२०
पशुनैव मांसाष्टकस्य कर्तव्यता	७२१
अथवा स्थालीपाकेन	"
अथवा गोघ्रासाहरणम्	७२२
अथवा अरण्ये कक्षोपधानम्	७२३
मांसाष्टकाया अवश्यकर्तव्यता	७२४
चरुक्षेऽपि अन्वष्टक्यस्यावश्यकर्तव्यता	"

[द्वितीयकण्डिकायाम्]

अन्वष्टक्यनिरूपणम्	७३२
अन्वष्टक्यकालः	"
अन्वष्टक्यदेशः	७३२-३३
कार्ये दिङ्निर्णयादि	७३३
तत्राग्निप्रणयनम्	"
कर्मण्यत्र प्राचीनावीतित्वादि- विचारः (भा०)	७३४
घ्रीहिमुष्ट्रवहननम्	७३५
मुष्ट्रिग्रहणे मन्त्रविचारः (भा०)	"
घ्रीहीणां वितुपकरणम्	७३६
" फलीकरणम्	"
मांसानामणुशब्देदनम्	"
मांसचर्वोदनचर्वोः श्रवणम्	"
श्रुतयोरभिधारणम्	७३७
कर्षूस्ननम्	"
कर्षूप्रमाणम्	"
कर्षूसन्निधावग्निप्रणयनम्	७३७-३८

विषयाः

पत्राङ्काः

अग्निप्रणयनादौ उपवीतित्वादि-

विचारः (भा०)

७३८-३९

कुशास्तरणम्	७४०
स्वस्तरास्तरणम्	७४१
वृषीस्थापनम्	"
स्वस्तरे द्रव्यासादनम्	"
स्थगारपेपणम्	७४२
सौवीराञ्जनघर्पणम्	"
तैलोपकल्पनम्	"
क्षौमदशोपकल्पनम्	"
ब्राह्मणोपवेशनम्	"
दैवब्राह्मणोपवेशनम् (भा०)	७४३
आसनेषु दर्भदानम्	७४४
ब्राह्मणहस्ते तिलोदकदानम्	७४५
गन्धदानम्	७४६
अग्नौकरणं होतुमिच्छत आमन्त्रणम्	"
अनुज्ञातस्य मेक्षणोपघातं होमः	७४७
अत्र विचारः (भा०)	७४७-४८

[तृतीयकण्डिकायाम्]

अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतित्वं वाग्यमनञ्च	७५१
रेखाकरणम्	"
उल्लमुकस्थापनम्	७५२
पितृणामावाहनम्	"
कर्पूषु उदकपात्रस्थापनम्	७५३
कर्पूषु जलदानम्	"
कर्पूषु पिण्डदानम्	"
पित्रादीनां नामाज्ञाने उपायः	७५४
अर्थाविदाने नामाज्ञाने उपायः (भा०)	७५५
पिण्डनिधानानन्तरं मन्त्रजपः	"
अत्र पुनरवनेजनमिवेषो वा (भा०)	७५६
इवासं विष्टस्य जपः	"
अञ्जनदानम्	७५७
तैलदानम्	"
सुरभिदानम्	"

विषयः	पत्राङ्काः	विषयः	पत्राङ्काः
नमस्कारः	७५७-५८	पितृदेवत्ये वषाहोममन्त्रः	७८२
गृहावेक्षणम्	७५९	तन्त्रेति कर्तव्यताविचारः (भा०)	७८३
पिण्डावेक्षणम्	,,	देवदेवत्ये वषाहोममन्त्रः	,,
पिण्डोपरि सूत्रदानम्	,,	तन्त्रेति कर्तव्यताविचारः	७८४
पिण्डपरिपंचनम्	,,	अनाज्ञाते मन्त्रनियमः	७८४-१५
परिपंचनपूर्वकृत्यम् (भा०)	७६०	अष्टकादीनां सकृत्कर्तव्यताविचारः (भा०)	७८५
पुत्रकामायाः पिण्डप्राशनम्	७६२	ऋणहोमः	७८६
उच्छिष्टभाजां वा ,,	,,	हलाभियोगप्रकरणम्	७८७
उल्मुकाभ्युक्षणम्	७६४	तत्र होमादिदेवताकथनम्	,,
पात्रप्रक्षालनं स्थापनञ्च	७६५	सीतायज्ञ-मूलयज्ञ-प्रथपण-प्रलघन-	
पिण्डानां जले वा क्षेपणम्	,,	पर्ययणप्रयोगाः	७८८
अग्नौ ब्राह्मणे गवि वा दानम्	,,	श्राव्यराज्यागः	७८९
वृद्धिश्राद्धं युग्मब्राह्मणभोजनम्	७६६	हन्तानां स्थालीपाकहोमः	७८९
,, प्रदक्षिणम्		तस्य कालादिविचारः (भा०)	७९०-५१
यवस्तिलकार्यम्	७६६		
श्राद्धे ब्राह्मणभोजनस्य पिण्डदानस्य		[पञ्चमर्कण्डिकायाम्]	
च प्राधान्यविचारः (भा०)	७६७		
[चतुर्थमर्कण्डिकायाम्]			
पिण्डपितृयज्ञनिरूपणम्	७७५	काम्यकर्मसु विधिकथनम्	७९३
तत्र विशेषः (भा०)	,,	नैमित्तिकेषु चायं विधिर्गति केचित्	,,
तस्य कालः	,,	तन्त्रेति कर्तव्यतायां पाणिप्रतिष्ठापनम्	,,
अन्वाहार्यश्राद्धम्	,,	द्विवाराद्योर्मन्त्रभेदः	,,
द्वयोः श्राद्धयोः प्रतिमासकर्तव्यत्वम्	७७६	परिमृद्नम्	७९४
इषिः संस्करणम्	,,	क्षिप्रहोमेषु परिमृद्ननिषेधः (भा०)	७९५
अनाहिताग्नेर्विशेषः	,,	वैरूपाक्षजपः	,,
कर्ष्वां विशेषः	७७७	काम्येषु प्रपदपाठः	,,
उल्मुकादीनां निषेधः	,,	अनयोः प्रयोगप्रदर्शनम्	७९६
वासोदानम्	७७८	काम्येषु त्रिवाराभोजनम्	७९८
आहिताग्निछन्दोगानां श्रौत-		नैमित्तिकेषु नायं नियमः (भा०)	,,
पिण्डपितृयज्ञनिरूपणविचारः	७७९-८०	भक्त्ययप्रह्वं वा	,,
अष्टकाप्रकरणशेषे शाकाष्टकानिरूपणम्	७८१-८२	नियमं विशेषविधिः	७९९
शाकाष्टकाकालः	७८१	ब्रह्मवर्चसकामस्य	,,
स्थालीपाकेन होमः	,,	पुत्तपशुकामस्य	,,
मांसव्यञ्जनस्थाने शाकव्यञ्जनम्	७८२	उभयकामस्य	८००
वृद्धिश्राद्धापवर्गभोजनयोर्मांसनिषेधः (भा०)	,,	पशुस्वस्त्ययनकामस्य होमः	,,
		आत्मप्रसादच्छोः कर्म	८००-१
		वृक्ष इत्येति पञ्चवर्गप्रयोगः	८०१-८०७
		पार्थिवकर्म	८०३

विषयः	पत्राङ्कः	विषयः	पत्राङ्कः
अर्धमासव्रतनियमः	८०३	उद्धरणपक्षे देवतापूजनम्	८२८
अन्यत्रार्धमासव्रते नियमातिदेशः	"	गृहमध्ये यागः	८२९
पार्थिवकर्मणि विशेषावृत्तः	८०४	तत्र पशुपायसादिभेदः	८३०
अक्षततण्डुलविचारः (भा०)	"	मिश्रहोमः, तत्रावृत्तः	८३०-३२
पञ्चमं द्वितीयकर्म	"	होमानन्तरं बलिहरणम्	८३२
अभिप्रेतसिद्धिः	८०५	तत्रोक्तिकर्तव्यता	८३३
वृहत्पञ्चस्वस्त्ययनकामस्य होमः	८०५	बलिदेवताकथनम्	८३४
क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामस्य "	"	ब्रह्मबली मन्त्रविचारः (भा०)	८३५
स्वस्त्ययनवतो गृहागमनकामस्य	८०६	केपाञ्चिद् बलीनां नित्यत्वम्	८३६
पंचामान् स्वस्तिमतो गृहागमनकामस्य "	"	तत्रापि विकल्पः	"

[पृष्ठकण्डिकायाम्]

अनकामभारमन्त्रप्रयोगः	८०८
तत्कण्डेयु विशेषः, पापरोगाभिवार-	
भयाभावः	८०९
अलक्ष्मीनिर्णोदः	"
तस्य कालः	"
प्रयोगेषु विशेषः	८१०-१२
यशस्कामस्यादित्योपस्थानम्	८१३
स्वस्त्ययनार्थमादित्योपस्थानम्	८१४
आविनशतकामस्य प्रयोगः	८१५-१७
अशक्तिकर्तव्यताविचारः	८१७-१८

[सप्तमकण्डिकायाम्]

नाम्नुकर्मणि भूमिनिरूपणम्	८२०
तत्र वाहनपञ्चविंशतिं विशेषः	८२१
ब्रह्मनर्चकामस्य विशेषः	"
बलकामस्य	"
पशुकामस्य	८२२
भूमिगकृतौ विशेषः	"
गृहद्वारकरणे दिङ्निर्णयः	८२३
प्रधानद्वारस्य पश्चिमदिश्यकर्तव्यता	"
अनुद्वारं गृहद्वारस्याकर्तव्यता	"
गृहाभ्यन्तरस्यादृश्यताकरणम्	८२३-२४
पूर्वादिषु वर्जनीयवृक्षादि	८२४
वृक्षाणां देवतानिर्देशः	८२४
तेषामस्वस्थानस्थीकरणम्	"

[अष्टमकण्डिकायाम्]

अथ स्वस्त्ययनकर्म	८४३-४६
तत्र श्रवणाग्रहायणकर्माव्रित्यवादिना	
विशेषहोमादि, अक्षतप्राशनञ्च	८४३-४६
प्रसादकरकर्म	८४६-४७
प्रसादप्राप्तिपर्यन्तं नित्यं कर्तव्यम्	८४८
पृक्षाध्याय-प्रयोगाः	"
आयुष्कामस्य खदिरशङ्कुशनहोमः	८४९
यशस्कामस्य लोहशङ्कुहोमः	"
ग्रामकामस्यामोघनामकं कर्म	८५०-५१
वृत्त्यवच्छिन्निकाभस्य वृत्तिप्रदकर्म	८५१
वृत्तिविचारः (भा०)	८५२-५३

पण्यहोमः सम्पदर्थम्	८५४
पण्यवस्तुप्राप्त्यर्थं तन्तुहोमादि	"
यशस्कामस्य पूर्णहोमः	८५४
सहायकामस्य पूर्णहोमः	८५५-५६

[नवमकण्डिकायाम्]

पुरुषाधिपत्यकामस्य प्रयोगः	८५९
तत्र सुवचमसेध्मादिकल्पनम्	"
" वतुष्येध्मादिस्थापनम्	"
तत्र होमाः मन्त्राञ्च	८६१
पशुकामस्य पशुप्रदप्रयोगः	८६१
गोषु तन्यमानास तत्तापसान्तये होमः	८६२
अध्वनि भये प्राप्ते वज्रदत्तासु ग्रन्थिवन्धनम्	८६३
सहायानाञ्चानेन स्वस्त्ययनम्	८६४
आचितसहस्रकामस्वाक्षतसहस्राहुतिः	"

विषयाः	पत्राङ्काः	विषयाः	पत्राङ्काः
पशुकामस्य गोमयहोमः	८६५	उभयपादप्रक्षालनम्	८८७
क्षुद्रपशुकामस्याविपुरीचहोमः	८६५	अर्घ्यप्रतिग्रहणम्	८८८
वृत्तयविच्छित्तिकामस्य कम्बूहोमः	८६६	आचमनीयाचमनम्	"
विनिवृत्तिजपप्रयोगः	"	मधुपर्कप्रतिग्रहणम्	८८९
स्नातकस्य स्वस्त्ययनप्रयोगः	८६७	मधुपर्कप्राशनम्	"
किमिचिकित्साजपः	८६८	मधुपर्कस्य भक्षणपानयोर्विचारः (भा०)	८९०
पशूनां किमिनिवर्तनजपः	८७०	मधुपर्कशेषप्रतिपत्तिः	८९१
[दशमकण्डिकायाम्]		नापितस्य गौः पदोच्चारणम्	"
		मधुपर्कभक्षणे आचमनविचारः (भा०)	८९२
अर्हणप्रयोगः	८७३—९१८	अर्हणीयस्य नापितं प्रति श्रावणम्	"
उत्तरतो गां कृत्वा तस्या उपस्थानम्	८७३	सूत्रे सम्पूर्णमन्त्रपाठविचारः (भा०)	८९३
सर्वेषु गृह्यैर्हणीयापचितिः कर्तव्या	"	अर्हणीयस्य गवानुमन्त्रणम्	८९४
प्रतितिष्ठमानस्यार्हणीयस्य जपः	८८०	यज्ञादिरितरत्र गवानुमन्त्रणम्	८९५
जपस्थाननिर्देशः	८८१	यज्ञादावाल्मभानुमतिः	८९५
जपकालनिर्देशः	"	अर्घ्यांहाः षट्	"
विष्टरादीनां त्रिद्व्यारणं दाने	"	तेषां विशिष्योल्लेखः	"
विष्टरादीनां लक्षणम् (भा०)	८८२	आचार्यादीनां लक्षणम् (भा०)	"-९०२
विष्टरे उपवेशनमर्च्यस्य	८८५	संवत्सरान्ते अर्हणम्	९०३
विष्टरस्य पादयोरधस्तादानम्	"	यशस्विवाहयोस्तु संवत्सरादूर्वागपि	९०३-१८
अपां दर्शनम्	८८६	भाष्यकृतः परिचयादिः	९१८-१९

सभाष्य- गोभिल-गृह्य-सूत्रम्

प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका

अथाऽतो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः^(A) ॥ १ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः । 'श्रीसामवेदाय नमः ।

ॐ नमो गोभिलाचार्याय ।

“आसीने चन्द्रमौलौ नगपतिस्तुतया साकमुद्राहकाले
कर्तुं या मङ्गलार्थं तिलकमुपगता भ्रान्तहस्ता ललाटे ।
नीते शोषं स्मरारेर्नयनद्वुतभुजा चन्दने जातहासा
सा देवी विश्ववन्द्या दिशतु शुभविधौ मङ्गलं मङ्गला वः ॥
विश्वस्य कारणं विष्णुं प्रणम्य क्रियते मया ।
गृह्याख्यायाः स्मृतेर्भाष्यं विवेकार्थममेधसाम् ॥

अथ कोऽस्य सम्बन्धः ? उच्यते—धर्मार्थकाममोक्षा^१स्तनुभूताम् इतीहाखिल-
पुरुषार्थाः, तेषां धर्मः प्रधानम्, तन्मूलावर्थकामौ । तथाच व्यासः—

(B) कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।

न हि धर्मादपेतोऽर्थः कामो वापि कदाचन ॥ इति ।

मोक्षोऽपि तन्मूल एव । तथा च श्रुतिः—तपसा ब्रह्म जिज्ञासस्व इति^(C) ।

मनुरपि च—

A. ‘अथाऽतो गृह्याकर्माणि’ इति खारि-^(१११) ब्राह्मण (११११) गृह्यसूत्रयोः ।

B. प्रमाणमिदं तर्काङ्कुरेणापि स्वभाष्ये दत्तम्, ‘स्मरति भगवान् व्यास’ इत्युपोद्घातेन,
किन्तु मुद्रितव्याससंहितायामर्थं श्लोको नोपलभ्यते ।

C. ‘तपसा ब्रह्म जिज्ञासस्व’ श्रुतिस्त्वेवंरूपा मुद्रिततैत्तिरीयोपनिषदि भृगुब्रह्मा द्वितीयानु-
वाके प्रथममन्त्रवेनोपलभ्यते ।

1. ‘नमः सामवेदाय’ क । 2. ‘नाख्यं श्लोकः क-ख-पुस्तकयोः । 3. ‘तनुभूताम्’ इति नासि क-ख-
पुस्तकयोः । 4. ‘-कः पुस्तकयोः’ क । 5. ‘एव वेति’ ख । 6. ‘जिज्ञासं वेति’ क-न-प ।

(A) अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोद्रीः साधयन्तीह तत् पदम् ॥ इति ।

स च धर्मः कर्मसाध्यः । 'कर्म च द्विविधम्, श्रौतं स्मार्त्तञ्चेति ।

(B) स्मार्त्तकर्मवतश्च "श्रौते कर्मण्यधिकारः । अतः स्मार्त्तकर्म व्याचिख्यासयेदं

(C) गोभिलाचार्येण शास्त्रमारभ्यत इत्ययमस्य सम्बन्धः । सूत्रमिदानीं विव्रियते ।

"तत्रायमथशब्द आदौ (D) मङ्गलार्थः" * सर्वाङ्गभेषु लोके मङ्गलप्रयोगदर्शनात् ।

(E) अनन्तरार्थो वा । "सम्यक् साङ्गोऽधीतो वेदः, अथानन्तरं" * कर्म कर्त्तव्यमिति ।

अनधीतवेदस्य 'चाऽन्यशास्त्राधिगमः' * प्रतिषेधात् । तथा च मनुः—

A. मनुसंहिता (६।७५) ।

B. स्मार्त्तकर्मणि च प्रधानतः संस्काराः । तथा च गर्भाधानाद्युपनयनान्तसंस्कारैर्विना वेदेऽनधिकारः । यथाह—मनुः—

न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारेण ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् बन्धे न जायते ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ब्रह्मणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ इति २।१७१-१७३ ।

एवञ्च स्मार्त्तकर्मणां निरूपणमावश्यकमेवेति ।

(1) "स खल्वयमाचार्यो राणायनीयानां सूत्रकार इति हेमाद्रिः । कौथुमा अपि राणायनीयप्रभेदा इति तेवामव्येतदेव गृह्यसूत्रम् । तथाच वरणव्यूहपरिशिष्टम्—"तत्र राणायनीया नाम सप्त भेदा भवन्ति, राणायनीयाः, शाक्यमुद्राः, कालोपाः, महाकालोपाः, लाङ्गुलायनाः, शार्दूलाः, कौथुमाश्चेति" इति । सामोदधौ कौथुमिशाखाया द्विपञ्चाशदग्रन्थ-गणनायामपि गोभिलगृह्यं परिगणितम्" इति तर्कालङ्कारिणे आप्ये । १।१।१ ।

D. तत्रायमथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं प्रतिपादयति । अनेनाथशब्देन शास्त्रस्यादौ मङ्गलमपि कृतं भवति ।

अङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिरुवा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकादुभौ ॥

इति गृ त्संप्रहोक्तेः [२।९] । न चाथशब्दो मङ्गलार्थः । अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः शुक्ता मङ्गलप्रयोजनो भवति । चः तः (गोभिलगृह्य—१।१।१) ।

E. अधानन्तरम् । कस्मादनन्तरम् । 'देव सवितः' इत्यादिमन्त्रवच्छास्त्राज्यवनात् ।

1. 'द्विविधं च कर्म' ख । 2. 'च' नास्ति ख । 3. 'श्रौतेः कर्मभिरधिकारः' क । 4. 'विषयवेदं' ख, 'विधित्ववेदं' न । 5. 'चोकारावयववन्दी द्वावेतौ माङ्गलिकाविति । 'चतः इति' ख । 6. 'खल्वक्, शाङ्गवेदमयीत्याधानान्तरं' ख । 7. 'चात्यथ शास्त्रावगमः' ख ।

(A)योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शुद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ।

अतः (B)शब्दो हेत्वर्थः । 'यस्माद्वेदोऽधीतोऽतोऽस्मात् कर्म कर्त्तव्यमिति, कर्मार्थत्वाद्देवस्य । तथा चोक्तम्—

“वरितार्थां न यः कुर्यादधीत्य श्रुतिमाहृतः(C) ।

तस्य तद्धारणं व्यर्थमगन्धाया इव स्रजः ॥ इति ।

अथवा 'प्रज्ञाबुद्धिमैधातिशयवतामपि पुंसामिष्टानिष्टप्रामिपरिवर्जनापायपरिज्ञान-
माधानादि-(D) कर्मपरिज्ञानं च स्मृतिशास्त्रमन्तरेण यस्मान्न भवत्यतः स्मृति-
शास्त्रं जिज्ञास्य"मिति । गृह्याकर्माणीति । गृह्यशब्देन (E)स्मात्तोऽग्निरुच्यते ।
तस्मिन् यानि कर्माणि तानि गृह्याकर्माणीति । दीर्घत्वं छान्दसम् । अथवा
गृह्या स्मृतिः, तस्यां यानि कर्माणि" । अथवा (F)गृह्या पत्नी तथा सहितस्य" यानि

यतोऽनधीतवदस्य मन्त्रापरिज्ञानाद् वक्ष्यमाणेषु वाक्येषु कर्माऽनुष्ठानयोग्यतया प्रतिपत्तुमशक्यम्,
अतस्तदनन्तरमिति गम्यते । इति रुद्रस्कन्दव्याख्या (खादिर १११) ।

A. मनुसंहिता (२।१६८) ।

B. 'अतःशब्दो वक्ष्यमाणं प्रति वृत्तस्याध्ययनस्य पर्यवसानलक्षणं हेतुत्वमाह । अध्ययन-
विधिर्हि अर्थावबोधपर्यन्तोऽनुष्ठानयोग्यमवबोधं विना न पर्यवस्यति । 'देव सवितः प्रष्टव'
इत्यादि मन्त्रोत्पन्नश्रावबोधो न गृह्यशास्त्रोपदेशं विना अनुष्ठानयोग्यो भवति । अत एव
सूत्रार्थः—अध्ययनानन्तरं तत्पर्यवसानादेष हेतोः गृह्याणि कर्माण्युपदेक्ष्याम इति । रुः स्कः
(द्वाद्यायन—१।१११) । अयमपरोऽतःशब्दार्थः । यतो वृत्तं वेदाध्ययनादिना कर्मावबोधात् तस्य
कर्त्तव्यत्वमिदानीमापसितम्.....यतश्चाश्रमान्तरेषु गार्हस्थ्यस्य प्राथम्यम् 'अतः' एतस्मात्
कारणात् । अयमप्यपरोऽतःशब्दार्थः । यस्मात् यथोक्तानन्तरं गृह्यकर्मप्रतिपित्सर्वोऽन्तेवासिनो
यथाचतुस्रजः, 'अतः' एतस्मात् कारणात् । चः तः (१।१११) ।

(C). 'आहृतः' इत्यत्र 'आदित' इति पाठः तर्कालङ्करीये भाष्ये (१।१११) ।

D. आधानादिकर्म अग्न्याधानादिकर्मैत्यर्थः ।

E. औपासनाख्योऽग्निगृह्यः 'यस्मिन्नग्नौ पाणि गृह्णीयात् स गृह्यः' इति वचनात् (खादिर
गृ० सू० १।५११) । तत्साध्यानि कर्माणि लक्षणया गृह्याणीत्याह । (रुः स्कः, खादिर १।१११) ।

F. गृहे साध्वी कुमाला योग्या हिता वेति गृह्या पत्नी तथा सहितस्य यानि कर्त्तव्यानि
कर्माणि तानीमानि गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः । (चः तः १।१११) ।

1. 'तस्माद्' क । 2. 'धीतः कर्म कर्त्तव्यमिति' ख । 3. 'वरितार्थां न यः कुर्यात्' न ।
4. 'प्रज्ञामैधातिशयः' ख, 'प्रज्ञाबुद्धिमैधातिशयवतापि' क । 5. 'अ गच्छत्यतः' । 6. 'विज्ञास्यमिति' न ।
7. 'कर्माणि' ख । 8. 'कर्माणीति' ख । 9. 'तथा सहितानि' ख ।

कर्माणि । अथवा गृह्य, आ, 'कर्माणीति त्रीण्येतानि पदानि । आ' इति शब्द-
स्योपदेश्याम इत्यनेन सह सम्बन्धः । गृह्यशब्देन गृहस्थस्य भौतिकं "व्रतमुच्यते ।
'तथा भ्रावण(Δ) विधाबुक्तम्—सामवेदे अष्टौ व्रतानि भवन्ति, उपनयनम्, गोदानम्,"
व्रातिकम्, आद्रित्यव्रतम्, औपनिषदम्, ज्येष्ठसामव्रतम्, महा"नाम्निकमिति ब्रह्मचारिणः,
भौतिकं सार्वभौतिक"मष्टमं गृह्यमिति गृहस्थस्य इति । तस्मिन् यानि कर्माणि
तानि गृह्यकर्माणीति । आ उपदेश्यामः "कथयिष्यामः । उपदेश "उपपन्नस्यान्ते-
वासिनः स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिसाधकपदार्थकथनम् आ उपदेश्यामः"३ । "आ इति(B)
शब्द ईषदर्थे, "ईषदुपदेश्यामः । ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षया अल्पैरेवाक्षरैरित्यर्थः ।
"कचिदतिदेशेन यथा"४ 'एषोऽत ऊद्ध' हविराहुतिषु"५ न्याय' [१।१।२०] इति । कचिद्
ग्रन्थान्तरापेक्षया यथा 'पृथगेवैतस्य"६ ज्ञानस्या"७ ध्यायो भवतीति [१।५।१३] 'अपि वान्यं
मयित्वा अभ्यादध्यादिति च [१।१।१७] । मन्थनविधिश्च (C)'अश्वत्थो यः शमीगर्भः'

गृह्यासंग्रहे च—

पलाः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याम्रापरे सुताः ।

गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ॥

तेषां संस्कारयोगेण शान्तिकर्मक्रियासु च ।

आचार्यविहितः कल्पस्तत्स्माद् गृह्या इति स्थितिः ॥ (इति गृः सं० १।३५-३६) ।

A. भ्रावणविधिस्तु सामवेदपरिशिष्टाष्टाणसूत्रे पदशीतितमादध्यायादारभ्याष्टाशीतितमा-
ध्यायपर्यन्तं विवृतः ।

B. "आहु सीमायां परिन्यासो क्रियायोगेयदर्थयोरि"ति विश्वः ।

C. अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

तस्य या प्राङ्मुखी शास्त्रा बोदीची बोद्धुंगाऽपि वा ॥

अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मध्येचोत्तरारणिः ।

सारवहारर्च चाग्रमोविली च प्रशस्यते ॥

संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेद्विलम्बितः ॥

चतुर्विंशतिरङ्गुलदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् ।

चत्वार उच्छ्रायमानमरणयोः परिकीर्तितम् ॥

1. 'कर्माणीत्येतानि पदानि' ख । 2. 'आहुशब्दस्यो' ख । 3. 'कर्म उच्यते' ख । 4. 'तथाच
त्रायवाविधा-' ख । 5. 'गोदानक' ख । 6. 'महानभिमत-' ख । 7. 'भौतिकमित्यष्टमं' ख । 8. 'चित्र-
नक्षत्रो भागः ख-पुष्पकं नास्ति । 9. 'उपपन्नस्य' ग । 10. 'आहुशब्द' ख । 11. 'ईषदिवीप-' ख ।
12. 'अश्वत्थो' ख । 13. 'कचिदतिदेशेन' ख । 14. 'यथे'ति नास्ति ख । 15. 'शक्याव' ख ।
16. 'तस्मान्नान्ता' ग । 17. 'ज्ञानस्याध्यायः' ख ।

इत्यादिकः कर्मप्रवीणोक्तो द्रष्टव्यः । कश्चित् प्रधानोक्त्या अङ्गनामनावरेण यथा—
‘शुचौ देशे ब्राह्मणान् भिनयान् अयुग्मानुवङ्मुखानुपवेश्ये’ति [४।३।३३] । वैश्व-
देवश्चाङ्गत्वाभोक्तम्* ।

यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम् ॥ २ ॥

यज्ञोपवीतं (A) त्रिपुष्करं ब्रह्मसूत्रमित्यर्थः तदस्यास्तीति यज्ञोपवीती ।

“नित्यादिकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतिताश्रवर्ज्जी ।

ऋतौ प्रगच्छन् विधिवच्च जुहन् न ब्राह्मणश्चवते ब्रह्मलोकात् ॥ (B)

चमु भक्षणे । आचान्तं भक्षितमुदकं येनासावाचान्तोदकः, तेन यज्ञोपवीतिना
आचान्तोदकेन कृत्यं कर्त्तव्यम्, प्रकृतत्वात् कर्म । यज्ञोपवीतोदकाचमनयोः स्वरूप-
मुपरिष्टा* द्वक्ष्यति (C) ‘यज्ञोपवीतं कुरुत’ इत्यत्र ।

उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्तनादहः

कालं विद्यात् ॥ ३ ॥

उदगयनम् उदकप्रवृत्तिरादित्यस्य तस्मिन्नुदगयने, पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे, पुण्ये “शोभने
(D) विष्णोर्विरहिते । अहनि दिवसे । अहो वासरस्य आवर्तनात् ज्ञायापरिवर्तनात् प्राक्
पूर्वं पूर्वाह्ण इत्यर्थः । कालं विद्यात् इति सर्वत्र वर्त्तते, प्रकृतत्वात् कर्मणः । ननु

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चात्र स्याद्वादशाङ्गुलम् ।

ओविली द्वादशैव स्यादन्तन्मन्थनयन्त्रकम् ॥

... ..
अस्यां यो जायते बह्विः स कल्याणकृदुच्यते ।

अन्येषु ये तु मन्थन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः ॥

प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो मोक्षरेषु च ।

इत्यादि कात्यायनसंहितासप्तमाष्टमखण्डयोः ।

A. त्रिपुष्कमित्यर्थः ।

B. व्याससंहिता ८।९ ।

C. यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वक्षं वापि वा कुशरज्जुमेव (गो० सू० १।२।१)

D. शुभकार्येषु विष्टि-भासदग्धा-तिथिदग्धा-महादग्धादयो व्यतीपातादयश्च योगा वज्याः,
लक्षणान्तु तेषां ज्योतिःशास्त्रादाववगन्तव्यम् ।

I. ‘न निन्द्यानुपवेशिती’ ख । 2. एतदनन्तरं ‘यथा’ इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके । 3. क-ख पुस्तकयोः
श्लोकोऽयं नास्ति । 4. ‘-दकाचमनमुपरिष्टा-’ ख । 5. ‘कुरुत सूत्रे इत्यादी’ ख । 6. ‘शोभने’ इति नास्ति ख ।
7. ‘प्राक्’ इति नास्ति ख-ग ।

पूर्वाह्ण इति वक्तव्ये प्रागावर्त्तनादह्ण इति कस्माद् ग्रन्थगौरवं क्रियते । आह—“श्राद्ध-पूर्वकत्वात् कर्मणः “श्राद्धस्य चोदयसन्निधौ प्रतिषेधात् । तथा च मनुः—

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोरुभयोर्भवे सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ (A) “इति विस्मासकरणमेकैकस्य बाहुगुण्यद्योतनार्थं “समुच्चितोपलब्धौ महानभ्युदयः ।

यथाऽऽदेशश्च ॥ ४ ॥

“कालं विद्यादिति वर्त्तते । तत्रायं मनुदगयनेप्यादेशो यथा । ‘अथातः श्रवणा-कर्म’ति [३।७।१] अपूर्वपक्षे च यथा ‘योद्धुं माप्रहायण्यास्तामित्राष्टमी’ति” [३।१०।७] तथा अपुण्येऽप्यहनि यथा “श्वस्ततोऽन्वष्टक्यम्” [४।२।१] इति । “तथा अपूर्वाह्णेऽपि च यथा “अपराह्णे “सीतालोष्ट”मिति । [४।६।१६] नन्वेतदवाच्यं यथादेशादेव सिद्धेः । नैव दोषः । “यथादिष्टकालक्रियायामाद” “रार्थमुक्तम्” * । “यद्यस्मिन्नहनि” * यस्मिन्नहनि काले आदिष्टं तत्तथैव कर्त्तव्यम् । अन्यथा हि “कालातिपत्तौ केषाञ्चिन्नोप एव स्यात्, यथा पिण्डपितृत्यङ्गश्रवणाष्टकादीनाम्, केषाञ्चित् प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः क्रिया स्यात्, यथा सायंप्रातर्होमदर्शपूर्णमासपुंसवनादीनामिति । तथाऽपराह्णे पिण्डपितृत्यङ्गस्य विधानात् कालातिपत्तौ सन्ध्यासमीपं स्यात् तदनिष्टम् । तथा च शातातपः—

(B) “अपराह्णे क्षयक्षीणे क्षीणशेषे दिवाकरे ।

स काल आसुरो ज्ञेयो वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥ इति ।

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ॥ ५ ॥

सर्वशब्दोऽयं श्रौतानामप्युपसंग्रहार्थः । एवशब्दः अवधारणार्थः । अन्वाहार्य-शब्देन श्राद्धमुच्यते दक्षिणा च । तथा च गृह्यान्तरम्—

A. मनुसंहिता ३, २८० ।

B. भुवितासातातपसंहितायामयं श्लोको नोपलभ्यते ।

1. ‘-दङ्’ इति नास्ति ख । 2. ‘हविश्राद्ध’ ख, ‘याह्यपूर्वकहविश्राद्ध’ ग । 3. ‘हविश्राद्ध’ ख ।
4. ‘इति’ नास्ति ख । 5. ‘समुच्चितोपलब्धौ’ ख । 6. ‘यथाकालं’ ख । 7. ‘-मुदगयने’ ख । 8. ‘पक्षेऽपि च’ ख, ‘पूर्वपक्षे’ ग । 9. ‘इति’ नास्ति ख । 10. ‘अथ पूर्वाह्णे’ ख । 11. ‘मितालोष्ट’ ग ।
12. ‘यथादिष्टकालस्य क्रियायामादरार्थत्वात्’ इति ख । 13. ‘-रार्थमिदमुक्तम्’ ग । 14. ‘उक्तमिति यजिष्ठहनि’ ख । 15. ‘काललोपीपत्तौ’ ख । 16. ‘अपराह्ण’ क-ग-घ । 17. अत्र ‘अर्थ’ नास्ति क-ग ।

(A) यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

आमावास्यास्य द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥ इति ।

तच्च श्राद्धं मातृपूजापूर्वकं स्याद् । तथा चोक्तम्—

कर्माविषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ (B) इत्यादि ।

तस्य च विधिः, (C) “प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्” इत्येवमादिकः कर्मप्रदीपोक्तो द्रष्टव्यः । तत्र यानि कर्माण्यवृत्त्या क्रियन्ते तेषु प्रथमप्रयोग एव श्राद्धं स्यात् प्रतिप्रयोगमपीति । तथा चोक्तम्—

A. गृह्यान्तरोक्तत्वेन धृतमपि प्रमाणमिदं कर्मप्रदीपे (२७।१) उपलभ्यते ।

B. कात्यायनसंहिता १।१३ । मातृणां संज्ञा पूजाप्रकारश्च तत्रैव—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

गणेशेनाधिका ह्येता बृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश ॥ इति ।

अत्र रघुनन्दनस्तु बह्वृचगृह्यपरिशिष्टवचनतया “धृतिः पुष्टि” रित्यादित्याने

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥

इति पठति प्रमाणवति च सगणाधिपगौर्यादिविषोक्तशमातृकापूजाम् । तदेतत् सर्ववेदिसाधारणं

छन्दोगपरिशिष्टवचनविसंवादान् सामगेतरपरं वेति छत्रीमिश्रित्यम् ।

आसामर्चायां विशेषमाह तत्रैव—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटाविषु ।

अपि वाऽक्षतपुष्पजेषु नैवेद्यैश्च दृथग्विधैः ॥ इति ।

(C). प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेद्य कुशान् दद्याद्वज्रैश्च हि पाणिना ॥

इत्यादि कात्यायनसंहितायां द्वितीयखण्डे । प्रथमखण्डेऽपि—

कुड्यलम्बां वसोधारां सप्तधारां धृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥

1. ‘इत्यादि’ ख । 2. ‘इत्यादि’ नास्ति ख । 3. ‘च’ नास्ति ख-ग । 4. ‘मादिः’ ख ।

5. ‘प्रयोगेऽपीति’ ख ।

(4) अस्तकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः ।

प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः आद्यमेव च ॥ इति* ॥

तथा केषुचित् "कर्मसु प्रथमप्रयोगेऽपि आद्यं न स्यात् । "केषुचित् प्रतिप्रयोगमपि"† स्यात् । तदेतत् कर्मप्रदीपादुपलब्धव्यम् । (B) "आधाने होमयोश्चैव" त्यादि ।

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं 'यथाशक्ति' ॥ ६ ॥

अपवृत्तिरपवर्गः । तस्मिन्नपवर्गे कर्मणोऽन्ते इत्यर्थः* । (C) अभिरूपो विद्वान् । कृतकुक्षिरनुष्ठाता चेति† तस्याभि-रूपस्याभिरूपयोरभिरूपाणाञ्चेति । भोजनम् अशनम् । यथाशक्ति यथाविभवम् । सेयं सर्वकर्मपरिभाषा ।

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।

वदभ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या आद्यमुपक्रमेत् ॥ इत्यादि ।

A. कात्यायनसंहिता ५।१ । 'यानि' स्थाने 'तानी'ति "बङ्गवासी"मुद्रितः पाठः ।

B. आधाने होमयोश्चैव वैशदेवे तथैव च ।
 बलिकर्मणि दशै च पौर्णमासे तथैव च ॥
 नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येव मनीषिणः ।
 एवमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥
 नाष्टकाद्य भवेच्छ्राद्धं न आद्ये आद्यमिष्यते ।
 न सोप्यन्तीजातकर्मप्रोपितागतकर्मसु ॥

विवाहादिः कर्मणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य शान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्वाण्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

प्रदोषे आद्यमेकं स्याद् गोनिष्कामप्रवेक्षयोः ।

न आद्यं पुज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हवामिद्योगादिषु तु वदन् कुर्वात् पृथक् पृथक् ।

प्रतिप्रयोगमप्येवामादावेकन्तु कारयेत् ॥

इति कात्यायन-संहिता ५, २—७ ।

C. अभिरूपलक्षणमुक्तं गृह्यासंग्रहे—

यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्मः शमो दमः ।

अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे यो व्यवस्थितः । इति । गृ० सू० २।१२ ।

I. 'इति' नास्ति ख-ग । 2. 'वशेय' नास्ति ख । 3. 'केषु प्रतिप्रयोगेऽपि' इति ख । 4. 'यथाशक्ती'ति नास्ति ख । 5. 'वधः' नास्ति ख । 6. 'चेति' नास्ति ख । 7. '-रूपस्याभिरूपाणां' न ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्याऽन्त्यां समिधमभ्याधास्यन् ॥७॥

ब्रह्मचारी (A)मैथुनवर्जी प्रसिद्धः । अथवा क्रोधानृतादिवर्जनेन ब्रह्मणः परमेष्ठिनो वृत्त-
मनु"पूर्वं चरतीति" * ब्रह्मचारी । वेदं वेदौ वेदान् वा अधीत्य पठित्वा (B)अन्त्यां पश्चिमां
समिधं यथोक्तलक्षणाम् । लक्षणं "च तस्याः (C)नाङ्कुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया
कचिवि'त्यादिकम् । तामेवंलक्षणं समिधं मभ्याधास्यन् आभिमुख्येन 'अग्नये (D)

A. लक्षणमस्य वक्ष्यति स्वयमेव भाष्यकारः १।६।७ ।

B. अन्त्यायाः समिधो लक्षणमुक्तं गृह्यासंग्रहे—

आचार्येणाभ्यनुज्ञात आचार्यामौ विधिर्यथा ।

प्रणीतेऽग्नौ समिद्धद्यादन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति । गृ० स० २।१८ ।

C. समिधो लक्षणमुक्तं कर्मप्रदीपे—

नाङ्कुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया कचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशाश्चाधिका नोना तथा न स्यात् द्विशालिका ।

न सपर्णा न निर्वायां होमेषु च विजानता ॥ इति । का-सं ८, १७—१८ ।

तत्र च वर्जनीयाः समिध आह गृह्यासंग्रहे—

मारणी राक्षसी रौद्री क्रव्यादी बह्वराक्षसी ।

स्थूलजह्वा कराली च वज्रहस्ता तथैव च ॥

यमवृत्ती च विज्ञेया इत्येताः समिधो नव ।

विशीर्णां विद्वला हस्ता वक्रा स्थूला कृशा द्विधा ॥

क्रिमिदृष्टा च दीर्घा च वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।

विशीर्णांयुःक्षयं कुर्याद्विद्वला व्याधिसम्भवा ॥

हस्ता मृत्युकरी रौद्री दुर्भगत्वन्तु वक्रया ।

विघ्नानि कुरुते स्थूला कृशा च रिपुवर्धिनी ॥

द्विधा नाशयते क्षयं भार्याश्च प्रियबान्धवान् ।

कीटदंष्ट्राऽतिभयदा दीर्घा चैव छतान् हरेत् ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वर्जनीयाश्च वर्जयेत् । इति गृ० स० १।२७—३१ ।

D. अग्नये समिधमाह्वारं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध-
स्येवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन धनेनाज्ञायेन समैधिषीथ ।
सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणे १।६।३२ ।

1. कुतः प्रसिद्धः' ख । 2. 'कुर्वचरति' ख । 3. 'च' नास्ति ख । 4. 'नाशास्य' क-न ।

समिधमाहार्षम्', इत्यनेन मन्त्रेण प्रातः आधास्यन् 'आध्वग्नौ'*
प्रक्षिपन्नित्यर्थः । '(A)अग्निसमाधानं कुर्वीते'त्यनेन वक्ष्यमाणेन "पदचतुष्टये
सम्बन्धः । एवं वैश्यकुलादिश्रीनीना(B)अन्यतरस्य अग्निमाहृत्य वक्ष्यमाणञ्च" लक्षणं
'कृत्वा ततस्तां समिधमादध्यात्'* । इतरथा(C)अनुगतेऽग्नौ योन्यभावात्
कुतोऽग्निराह्वियते । पाणिग्रहणपक्षेऽप्येवमेव । ग्रहणवर्जानन्तरमेव गृहस्था"भ्रमविधानं
कुर्वीत तदर्शयति"* । अनाश्रमित्वमेकमप्यहोरात्रं दोषाय भवतीति । तथाच दत्तः—

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमैकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयने द्विजः(D) ॥ इति ।

अस्मिंश्च पक्षे तस्याऽऽधानं कर्तुं युक्तं यस्य पूर्वमेव केनचित् भार्यायं कन्यका
प्रतिश्रुता स्यात् । तथा चोक्तम्—

यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीसीव नान्यथा ॥

अनूदेव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

न तथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्धां समुद्धेत् ॥

अथ चेन्न लभेतान्धां वाचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥(E) इति ।

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् ॥ ८ ॥

जायाया भार्यायाः पाणिं हस्तं जिघृक्षन् गृहीतुमिच्छन् । "अग्निसमाधानं
कुर्वीते"ति प्रकृतमनुवर्त्तते ।

A. "द्वौ वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत" गो० सू० १।१।१४ ।

B. अत्र "अन्यतरस्ये"ति पाठः साधीयान्, किन्तु कुत्राप्यादर्शेऽनुपलम्भान्मूले न निवे-
क्षित इति ।

C. अनुगते विनष्टे इत्यर्थः । सन्दर्शोऽप्युपरिष्ठाद् व्यक्तीभविष्यति । (१।१।१६) ।

D. कश्चिद्विज्ञा १।१० । अत्र 'तिष्ठेत' पक्ष्याने 'तिष्ठेत्' 'तिष्ठेच्च' इति पाठद्वयं तथान्तिम-
'क्षिपन्नित्याने 'दि सः' इति पाठश्च सुप्रतिपुस्तकेषुपलम्बते ।

E. कश्चिद्विज्ञा ६।१३—१५ ।

1. 'आभिसृज्य' आध्वग्नौ क-ग । 2. 'पदचतुष्टयेन सह सम्बन्धः' क-ग । 3. '-मात्रं' ख ।

4. 'अग्निमग्निं प्रक्षयन्ति तस्यां समिधमादध्यात्' ख-ग, 'तस्यां अग्निं प्रक्षीयत इति तस्यां समिध-' ग ।

5. '-अन कुर्वन् एतद् दर्शयति' ख । 6. 'इति' नास्ति ख । 7. 'कर्तुं' नास्ति ख । 8. 'पूर्वं' ख ।

9. 'इति' नास्ति ख ।

अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परि-
(A)समुद्रोपलित्य मध्यतः प्राचीं 'लेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां
पश्चात् मध्ये प्राचीस्तिष्ठ उल्लिख्याभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अनुगुप्ता आच्छादिताः पतितादिभिरदृष्टाः, "अप उदकम् उदकाशयादाहृत्य आनीय
ताभिः" * सुप्रक्षालितपाणिपादवचन आचम्य प्राक्(B)"प्रवणमुदक्प्रवणं वा देशं
भूभागं 'समं वा, परि सर्वतः " (C)समुद्रा पांशुनुत्सार्य (D)उपलित्य" "(E)गोमयेन
'समन्तं पर्युपलिम्पती"ति लिङ्गात् । मध्यतः मध्यदेशात् प्राचीं प्राग्गतां 'रेखा-

A. अत्र 'समुद्रे'ति दीर्घोकारयुक्तः पाठः क्वचिन्मुद्रितपुस्तके, स तु प्रामादिक एव, 'उप-
सर्गादुभयस्व उद्धतेः' [७।४।२३] इति पाणिनि सूत्रानुशासनात् ।

B. प्राङ्नीचाविकल्पाद् गृह्णासंग्रहे—

प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम् ।

पित्र्यं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठाालम्भकं समम् ॥ इति । गृ० सं० १।४१ ।

(C. समुद्रेति, समुद्रनादिकम् स्पष्टयति कात्यायनो गृह्णासंग्रहे—

भूमेः समुद्रं कृत्वा गोमयेनोपलित्य च ।

द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्यादुदङ्मुखीम् ॥

गोचर्ममात्रं कुर्यात् चतुरक्षमन्वरे ।

सर्वतोऽस्तिमात्रं स्यात् सार्वं प्रातस्तु होमयोः ॥

ऋषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संवृतम् ।

बालवत्सप्रसूतानां गोचर्म इति तं विदुः ॥

षट् पञ्च चतुरो वापि त्रयो द्वौ वा शकौ स्युतौ ।

गोचर्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते ॥ इति । गृ० सं० १।३७—४० ।

D. अत्र पूर्वोत्तरपक्षौ गृह्णासंग्रहे—

विष्णुपादपरिकान्ता वाराहेणोद्धृता च वा ।

शुचिर्मेघा च पूता च किमर्थमुपलित्यते ॥

इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा वृजो महाछरः ।

मेदसा तस्य संक्षिप्ता तदर्थमुपलित्यते ॥

मेदमुद्वियमाणस्य शेषं यत् किञ्च तिष्ठति ।

अन्तर्धानं मृदा चैव दीयते वेदनिम्नयः ॥ इति गृ० सं० १।५९—६१ ।

E. "अथ.....स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं पर्युपलिम्पति" गो० सू० १।४१।४ ।

1. 'रेखा-' च० त० । 2. 'अप उदकाशयादानीय ताभिः' ख । 3. 'प्रवणं वा दीर्घं' ख ।
4. 'समं वा परितः' ख । 5. 'समुद्र' ख । 6. 'उपलित्य उतः' ब । 7. 'ऊतः, गोमयेन तनय' ख ।
8. 'मध्यदेशात्' ख-न । 9. 'रेखा' क-ख-न ।

मुख्य उदीचीम् उदगतां *लेखामुल्लिख्य संहतां प्रागगतायाः संलग्नां पश्चात्
 'पश्चिमेऽन्ते । मध्ये भ्रमन्तरोक्तत्वादुदगतायाः संलग्नाः प्राचीः प्राग्गताः, तिस्रो
 (A) रेखा उल्लिख्य अभ्युक्षेत् । उक्त सेचने, अभिमुख्येन" सिञ्चेदित्यर्थः ।

A. रेखोल्लेखने विशेषमाह गृह्यसंग्रहे—

लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत् ।
 न नलेन न काष्ठेन नाश्मना मृन्मयेन वा ॥
 प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु यो भवेत् ।
 नलेन कुनली चैव काष्ठेन व्याधिमृच्छति ॥
 अश्मना धननाशः स्यान्मृन्मयेन कलिर्भुवम् ।
 फलेन फलनी चैव पुष्पेण श्रियमृच्छति ॥
 पणैर्न धनलाभः स्याद् दीर्घमायुः कुशेन तु ।
 तस्मात् फलेन पुष्पेण पणैर्नाथ कुशेन वा ॥
 प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्मसु ।
 सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेदक्षिणेन तु ॥
 तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत् ।
 प्राक्कृता पार्थिवी रेखा आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता ॥
 प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता स्मृता ।
 उत्कर्षं गृह्य रेखाभ्योऽस्निमात्रे निधापयेत् ॥
 द्वारमेवन्तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ।
 पार्थिवी चैव सौमी च लेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ॥
 एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते ।
 षडङ्गुलान्तराः कार्या आग्नेयीसंहितास्तु ताः ॥
 पार्थिवायास्तु रेखायास्तिष्ठन्ता उत्तरोत्तराः ।
 शुक्लवर्णा पार्थिवी स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ॥
 प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीलामैन्द्री विभिर्दिशेत् ।
 पीतवर्णेन सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥
 एव लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्मसु सर्वसु ।
 सूत्रमास्ता ऋजवः कार्या रेखास्ताः सुसमाहिताः ।
 एताभि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्माणि कारयेत् ॥ इति गृ० स० १।४७—६९ ।

1. 'प्राग्गतायां' ख । 2. 'पश्चिमेन' ख, 'पश्चिमतः' ग । 3. 'अभिमुख्ये' क-ग । 4. 'सिञ्चे-
 दिति' ख ।

‘लेखा-(A)प्रमाणं तु—

लक्षणं प्राग्गतायास्तु प्रमाणं (B)द्वादशाङ्गुलम् ।

तन्मूलसक्ता योद्गीची तस्या पतन्मवांतरम् ॥

उद्गतायाः संलम्बाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।

सप्त सप्ताङ्गुलास्ताः स्युः कुणेनैव समुल्लिखेत् ॥ (C) इति* ।

लक्षणवृद्धेः सर्वत्र ॥ १० ॥

परिसमूहनादिपरिपेकान्तं कर्म लक्षणसंज्ञं भवति । तस्य लक्षणस्य आवृत्त-
‘प्रक्रिया सर्वत्र । “यत्र यत्र वचनादर्थयुक्त्या “वाऽग्निप्रणयनं क्रियते तत्र तत्रेति ।
‘इदानीमेतत् चिन्त्यते—किमेव भूमिसंस्कार उताग्निसंस्कार इति* । तत्रैके आहुः—
‘अग्निसमाधानं कुर्वति’त्यभ्येरेव प्रकृतत्वादग्निसंस्कारोऽयमिति । अन्ये त्वाहुः—
यद्यग्निसंस्कारो भूमेः किमायातम्, “येन परिसमूहनापलेपनादि क्रियते । अग्नि-
संस्कारपक्षे तु “सकृतसंस्कृतत्वाद्भूमेः “स्थानान्तरप्राप्तौ कस्मात् पुनर्लक्षणविधानं
“तत्र तत्र क्रियते । “उत्तरार्द्धे परिपृक्तस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्तीति [४।२।८] ।
“पूर्वस्याः कर्षाः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्तीति च [सू., ४।२।१८]”* तस्माद्
भूसंस्कार इति । वयन्तु उभयसंस्कारं मन्यामहे “यत्र यत्राऽग्निप्रणयनं तत्र तत्र
भुवः संस्कारविधानाद् भूसंस्कारः”* । अनुगते” अग्नौ संस्कृताया अपि भूमेः पुनः

A. प्रमाणकर्तारमाह छन्दोगपरिशिष्टे—

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृद् यजमानः स्याद् विदुषामेव निश्चयः ॥ का० सू० ६।११ ।

B. अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।

तत्र तत्र बृहत्पर्वप्रस्थिभिर्मनुयात् सदा ॥

इत्यङ्गुलिप्रमाणमुक्तं कात्यायनसंहितायाम् ७।६ ।

C. कात्यायनसंहिता ६।९—१० ।

1. ‘तथाचोक्तम्’ ख । 2. ‘इति’ नास्ति ख । 3. ‘भवति’ नास्ति क-ग । 4. ‘किंवा एषा’ ख-न ।
5. ‘यत्र’ नास्ति ख । 6. ‘वा’ नास्ति ख । 7. ‘इदानीमित्यादि संस्कार इति’ इत्येकभाष्ये नास्ति ख ।
8. ‘येन’ नास्ति क । 9. सङ्गत्स्थाने ‘संस्कृत’ इति ख । 10. ‘स्वापनान्तर’-ख । 11. ‘तत्र’
नास्ति ख । 12. नास्ति ख । 13. ‘परिबृष्टनादीन्नेव भूसंस्कारः’ इति ख । 14. ‘यन्तु
उपमाने’ ख ।

संस्कारविधानादग्निसंस्कार इति । (A) तथाच गृह्यान्तरम् । “संस्तृज्यापलिप्योह्लि-
ह्योहृत्वाभ्युक्षेदेय भूसंस्कारोऽग्रावनुगते भूयोऽग्रावनुगते”* भूय इति । “तस्मादुभय-
संस्कार”* इति सिद्धम् ॥

भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

‘ऋज्वेतत्(B) ॥

प्रेते वा गृहपतौ (C) परमेष्ठिकरणम् ॥ १२ ॥

अथञ्चापर आधानकालः । प्रेते प्रकर्षेण “इते गते मृते इत्यर्थः” । वाशब्दो

A. “वपग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ण्याविशङ्क्या संस्तृताग्निरन्यत्रानीयते तदा पुनरपि-
भूसंस्कारः कर्तव्यः । ‘समुहोपलिप्योह्लिह्य.....भूय’ इति गृह्यान्तरात्” इति गृह्यान्तरमिदं
प्रमाणीकरोति रघुनन्दनः संस्कारतत्त्वे ।

B. अग्निमभिमुखं होत्रमभिमुखम् । प्रणयन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । तत्प्रकारमाह
गृह्यासंगे—

शुभं पात्रं तु कांस्यं स्यात् तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः ।

तस्याभावे शरावेण मघेनाभिमुखञ्च तम् ॥ गृ०-सं १।६८ ।

निषिद्धपात्रमाह तत्रैव—

कपालैर्भिन्नपात्रैर्वा न त्वामैर्गोमयेन वा ।

अग्निप्रणयनं कार्यं यजमानभयावहम् ॥

अल्पः प्रणीतो विच्छिन्नोऽसमिद्धश्चापरिशुतः ।

त्वरया पुनरानीतो यजमानभयावहः ॥

तस्माच्छुभेन पात्रेण अविच्छिन्नाकृतं बहु ।

अग्निप्रणयनं कुर्याद् यजमानस्तृणावहम् ॥ गृ० सं १-६४-६६ ।

“यत् पुनः— शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले बोल्लुकेऽपि वा ।

नाग्निप्रणयनं कुर्याद् व्याधिहानिभयावहम् ॥

इति स्मृत्यन्तरम् तदुदाहृतगृह्यासंगवचनविरोधाद् राणायनीयकौधुमाद्रिच्यतिरिक्तविषयम् ।
कांस्यादिपात्रसज्जादे शरावभिषेधकमिति राघवभट्टप्रभृतयः” इति च, त, १।१।११ ।

C. अत्र स्यामग्नी “परमेष्ठी” इति दीर्घं लिखित्वा “परमेष्ठिकरणमिति हस्वेकारयुक्त-
पात्रस्तु कामि पुस्तकेऽनुपलभ्यत्वाच्च युक्तः” इति जल्पति, अस्माभिस्तु सर्वेन्द्रादर्शापुस्तकेषु
हस्वेकारयुक्त एव पात्रे लब्ध इति तथिन्यम् ।

१. ‘परिचयुक्त’ ख । २. ‘चित्रितांशो नास्ति’ ख । ३. ‘तस्मादुभय इति तस्मादुभयसंस्कार’ ग ।

४. ‘ऋज्वेतत्’ नास्ति च, ‘ऋज्वेतम्’ ग । ५. ‘इते’ नास्ति ख । ६. ‘इति’ ख ।

विकल्पार्थः । गृहपतौ कुलपतौ, परमे स्थाने तिष्ठति इति परमेष्टी । तस्य परमेष्ठिनः
अग्नेः करणं 'परमेष्ठिकरणम् । "अग्निसमाधानकाल इत्यर्थः" * । द्रव्यसाध्यत्वात्
कर्मणः, मृते च पितरि पुत्राणां गोहिरण्यादिद्रव्यविभागे" अधिकृतत्वात् ।
तथाच मनुः—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः 'समम् ।

भजेरन् पैतुकम् ऋक्थमनीशास्ते हि जीवतोः(A) ॥ इति ।

तच्चैकादशेऽहनि स्यात् प्रागनधिकारात् ॥

तथा तिथिनक्षत्रपर्वसमवाये ॥ १३ ॥

तिथिः प्रतिपदाद्या शोभनैव" । "नक्षत्रमम्बिन्यादि" * शोभनमैव । तयोस्तिथि-
नक्षत्रयोः शोभनयोः" समवायः संयोगः "तिथिनक्षत्रसमवायः(B) तस्मिन् "तिथिनक्षत्र-

A. मनुसंहिता—९।१०४ ।

B. अत्र चावसध्याधानकाल उक्तो विशेषेण तिथि-नक्षत्र-योग-रूपादिमेलनैः पारस्कर-गृह्य-
गदाधरभाष्ये तस्मादुद्धृत्य दिङ्मात्रमुपन्यस्यते । कारिकायाम्—

माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाऽऽश्विनेऽथवा ।

कुर्यान्त्युगोत्तमाङ्गे वा आधानं शुक्रपक्षतः ॥

हस्तद्वये विशाखासु कृत्तिकादित्रये तथा ।

पुनर्वसुद्वये तद्वद्वेवतीषूत्तरासु च ॥

भौमाकं वर्जिते वारे नाधमासे क्षये तथा ।

चन्द्रेऽनुकूले पूर्वाङ्गे रिक्ताविष्टिविर्जिते ॥

सर्वेऽतिश्र व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिधस्य चार्धम् ।

विष्कम्भे घटिकाः पञ्च नच हर्षण-वज्रयोः ।

गण्ड-व्याघातयोः षट् च शूले सप्त न शोभनाः ॥

महेश्वरः—

चृडाकर्मनृपाभिपेकनिलयागन्धाधानपाणिग्रहान्

देवस्थापनमौज्ज्वल्यनक्षिणीन् कुर्यान्न वाम्यायने ।

देवेज्यास्तुजितोस्तथास्तमितयोर्वांश्वे च चार्धं तयोः

केतावभ्युदिते तथा ग्रहणतो वाचत् तिथिमाष्टमी ॥

1. 'परमेष्ठिकरणम्' नास्ति ख । 2. 'धानमित्यर्थः' ख, 'धानकरणमित्यर्थः' ग । 3. 'विश्वामाधि-'
न । 4. 'ख' क-ख-न । 5. 'भता' ख । 6. 'नक्षत्रं नवाक्षत्रमितिोक्तं' मिलेकनादि' ख । 7. 'शोभनयोः'
नास्ति ख । 8. 'तिथिनक्षत्रसमवायः' नास्ति ख । 9. 'तिथिनक्षत्रसमवाये' नास्ति ख ।

भ्यः कार्यमय कुर्वीत पूर्वाह्ने चाऽपराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य' न वाकृतम् ॥(A)

इति स्मरणात् । (B) अग्न्याधानं कुर्वीतिति वक्तव्ये समाधानमित्यवश्यमिति चेन्न, समित्येकीभावाः । द्रव्यतोरेकीभूयाऽऽधानं समाधानमिति । तथा वक्तव्यम्—

नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वा' नान्वात्मन्ति यत्'(C) ॥ इति ।

वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहुत्याऽभ्यादध्यात् ॥ १५ ॥

वैश्यस्तृतीयो वर्णः, तस्य* कुलाद् गृहात्, अम्बरीषो ब्राह्मः स च सक्तुकारकः* यवभर्ज'नार्थञ्च सदैव प्रज्वाल्यते* न तु तदर्थमुत्पाद्यते, तस्मादम्बरीषादग्निमाहुत्याऽभ्यादध्यात्" ॥ १५ ॥

अपि वा बहुयाजिन एवाऽगाराद् ब्राह्मणस्य वा राजन्यस्य
वा वैश्यस्य वा ॥ १६ ॥

अथवा बहुभिः सोमैर्येनेष्टं स बहुयाजी तस्य बहुयाजिनो "ब्राह्मणस्य वा

A. विष्णुसंहिता २०।४१ ।

(B) सूत्रस्य 'अग्निसमाधानं कुर्वीत'ति पदस्य 'पदवस्तुह्ये सम्बन्धः' इति बहुलं १।६।७ सूत्रभाष्ये, तस्यायं निष्कर्षः—'अन्त्यां समिधमभ्याधात्स्वम्' 'जापाया वा पाणि विष्णुहन्' 'निधिनक्षत्रपर्वसमाधाय' 'द्वयं वा पौर्णमासे वा' इति पदवस्तुह्ये प्रातिस्विकरूपेणाग्निसमाधानं कुर्वी-
तेति पदस्य सम्बन्ध इति स्वयमेव भाष्यकारः तेषु तेषु सूत्रेषु 'अग्निसमाधानं कुर्वीत'ति पदमुल्लिख्य
प्रदर्शयामास । न च याऽग्न नक्षमदशमैकादशद्वादशसूत्राणामसम्बन्धिता, तेषामुल्लङ्घनपूर्वकं पूर्वोक्त-
सूत्रस्यपदानां सम्बन्धपूर्वकमर्थयोजना च दृश्यते इत्येवमम्बरीषीतिः कुत्रापि न दृश्यतीति वाच्यम्,
गौभिलशाम्प्रत्यात्रैव वैशिष्ट्यात् । यदुक्तं गृह्यसंग्रहे कात्यायनपादैः—

पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञात्यन्ति गौभिलम् ॥ इति गृ० सू० २।९४ ।

तथा चात्र सिंहावलोकितन्यायेन अतिक्रान्तन्यायेन च सम्बन्ध इति सर्वमवदातम् ॥

C. कात्यायनसंहिता ८।९ ।

1. 'कृतं चाऽभ्य' क, 'कृतं वाऽभ्य' ख । 2. 'भापि' ख । 3. 'भार्ज' उभयाभ्यां
समा' ख । 4. 'स्वान्ता' ख । 5. 'च' ख । 6. 'तत्' ख । 7. 'वारिकवा' ख-न । 8.
'भुज्जनार्थ' । ख । 9. 'यः प्रज्वालयति' ख । 10. '-ऽभ्यादध्यात्' नास्ति .न । 11. 'नान्वात्मन्ति'
वा नान्वात्मन्ति वा' इत्यत्र नान्वात्मन्ति नास्ति ख ।

गौभिल—

राजन्यस्य वा वैश्यस्य वा । 'अगाराद् गृहात् । अग्निमाहृत्याऽभ्यादभ्यादिति प्रत्येकं सम्बध्यते । ब्राह्मणादयः प्रसिद्धाः । पुनर्वैश्यग्रहणं 'बहुयाजिविशेषणार्थम् । एवकार-करणं योनिनियमार्थम् । कथं नाम ? यद्वयोनिकः प्रथमाऽऽधाने अग्निमाहृतः अनुगतोऽपि पुनस्तस्या एव योनेराहार्य इति(A) । तथा च शाखान्तरम्—“(B)पूर्ववानु-गतेऽग्नौ योनिः पुनराधेये चे”ति ॥ १६ ॥

अपि 'वाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादभ्यात् ॥ १७ ॥

अथवा (C)परिधायाऽहृतं(D) वास इत्यादिविधिनाऽन्यं(F) मथित्वा अभ्यादभ्यात् ॥ १७ ॥

A. अत एव 'ब्रह्मवारी'त्यादि १।१।७ सूत्रे अन्त्यसमिदाधानपक्षेऽपि वैश्यकुलादियोनिभ्योऽग्निमाहृत्यैः, अन्यथा चिनष्टेऽग्नौ गुरुकुलादिगमनम्, ततः पुनराधानादिकञ्च नानाविधान्तराय-जयितकाकविष्मन्वादिभिरपि स्यात् ततश्च महदनिष्टमेव भवेदित्याशयवता भाष्यकृता "एवं वैश्यकुलादि.....इतरथाऽनुगतेऽग्नौ योन्यभावात्" इत्याद्युक्तम् । (पृ० १०)

B. प्रमाणीकृतोऽयं भागः पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकण्डिकायां गदाधरणे 'तथा च उन्मोहभाष्ये शाखान्तरगृह्यमि'त्युपोद्घातेन । कर्मप्रदीपेऽपि—पूर्वव योनिः पूर्वावृत्त पुनराधान-कर्मणि । इति का० सं० २०।१४ ।

C. परिधायेत्यादिविधिश्च—

परिधायाऽहृतं वासः प्रावृत्त्य च यथाविधि ।

विन्द्यात् प्राक्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥

चात्रमुने प्रमन्थाग्रं गार्ढं कृत्वा विचक्षणः ।

कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुधमुपरि न्यसेत् ॥

चात्रोर्ध्वकीलकाप्रस्थामोबिलीमुदगपकाम् ।

विष्टम्भाद्वारयेद् यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥

त्रिकद्वयेष्ट्याऽथ नेत्रेण चाग्रं पत्न्योऽहृतांशुकाः ।

पूर्वं मन्थन्त्यरण्यां ताः प्राच्यग्नौ स्याद् यथा च्युतिः ॥

कात्यायनसंहिता ८।१-४ ।

D. अहृतमिति—

ईषद्वीतं नवं इवेतं सदर्शं यज्ञधारितम् ।

अहृतं तद्विजानीयादैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

इति बृहदारण्यकस्मृतिः । ९।१०६ । अत्र ईषत् सूक्ष्ममिति संस्कारतरुवे रघुनन्दनः ।

E. अन्यम् अग्निम् । मथित्वा, अरणिं मथित्वा अभ्यादभ्यात् समाधानं कुर्वीतित्यर्थः ।

मन्थनविधावरण्यादिस्वरूपमाह गृह्यासंग्रहे—

1. 'चनाररहृ' क । 2. 'बहुयाजी' ग । 3. 'पूर्वाऽनुगतः पुनराधाने चे'ति ख । 4. 'वाऽ-मथित्वा' य ।

पुण्यस्त्वेवाऽनर्द्धको भवतीति^(A) ॥ १८ ॥

पुण्यः पुण्यकृत् । केवलं पुण्यकोशवृद्धिकुदेवायम्^१ भारणेयोऽग्निरिति । अनर्द्धकः अर्द्धिवृद्धिः । ब्रह्मवर्चसादीनाम् अर्द्धिं न करोतीत्यनर्द्धकः । तथा च गृहान्तरम्—^(B) ब्राह्मणकुलाद् ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहृत्याऽऽवधीत, राजन्यादोजोवीर्य-कामः, वैश्यान्^२ पुत्रपशुकामः, अम्बरीषाद्धनधान्यकामः^३, “भारणेयमुरुपुण्यकोशकाम” इति । तुशब्दः विशेषणार्थः । वैश्यकुलादियोन्याहृताद्भरेणारणेयो विशिष्ट इति ।

यतश्चात्र “स्वाधीनत्वाद् यानेरनुगतोऽप्यग्निः क्षिप्रमेव पुनर्निर्मथ्योत्पाद्यते । अन्यत्र पराधीनत्वाद् यानेः” “बहुयाजि” वैश्याऽम्बरीषयोश्च दुर्लभत्वात्^(C) प्रायश्चित्त-

आश्चर्यं न्तु शमीगर्भामरणिं कुर्वीत लोत्तराय् ।

उरोदीर्घां रश्मिदीर्घां चतुर्विंशङ्गुलां तथा ॥

चतुरङ्गुलोच्छ्रितां कुर्यात् पृथुत्वेन षडङ्गुलाम् ।

अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्यात्पात्रं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ॥

ओषिली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ।

मूलादष्टाङ्गुलमुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अप्राप्तुं द्वादशाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विशेषस्तत्र मध्यो हुताशनः ॥ इति शु० सू० १।७८—८१ ।

मन्थनरज्जुश्च कर्मप्रदीपः—

गोबालैः शण्डसम्मिश्रैस्त्रिभुजसमललात्मकम् ।

व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमध्यस्तेन पावकः ॥ इति । ७।७ ।

A. अत्र सूत्रस्थम् इतिपदं न व्याख्यातं भाष्यकृता, परं “इतिरेतावस्य एवाऽग्निबोध्य इति र्ज्ञायति” इति व्याकृतं चन्द्रकान्तं न स्वभाष्ये । १।१-१८ ।

B. प्रमाणीकृतं गृहान्तरमिदं गदाधरेण “तथा गृहान्तरं ऊर्ध्वगोभाष्ये” इत्यादिना पारस्कर-गृहप्रथमकण्डस्य द्वितीयकण्डिकायां स्वभाष्ये ।

C. तदुक्तं पारस्करगृहविश्वनाथभाष्यधृतभारद्वाजगृहो—

यावत्कालमहोमी स्यात् तावद्ब्रह्ममशेषतः ।

तद्दानं चैव विप्रभ्यो यथा होमस्तथैव तत् ॥ इति ।

१. ‘वृद्धिकृत्’ न ‘एवायम्’ ख । २. ‘वैश्यकुलान्’ ख । ३. ‘पुत्रकामः पशुकामः’ इत्यत्र ‘पुत्र’ नास्ति न । ४. ‘-कामोऽयम्’ ख । ५. ‘आरणेयं पुण्यको’ ख । ६. ‘स्वाधीनाद्’ ख । ७. ‘बोने’ इति नास्ति क न । ८. ‘बहुयाजिनि’ ख । ९. ‘वैश्याऽम्बरीषाणाञ्च’ ख ।

‘प्रसङ्गः, (A) पुनराधानप्रसङ्गो वाऽग्नेः” स्यात् । अनर्द्धकत्वाद् विशिष्टताविरोध इति चेन्न, उरुपुण्यकांशवृद्धिः कारित्वाद् अनर्द्धकस्यापि अविरोध एव ।

तथा चोक्तम्—

न हि पुण्यकृतः किञ्चित् त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।

दुष्प्रापमपि” येनाप्तं ब्राह्मण्यं गाधिसूनुना ॥ (B) इति ।

“तस्माद्वारणाय एव विशिष्टोऽग्निरिति”*,

पुण्यमेवाऽऽवधीताऽग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्द्धकत्वं यत्तस्य” काम्यैस्तन्नीयते शमम् ॥ (C)

इति वचनात्” ।

यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १६ ॥

य एनेऽन्त्यसमिधामाधानादयः” (D) पडाधानकल्पाः” सत वोक्ताः, याश्चेमा-

A. पुनराधाननिमित्तान्यपि तत्रैव विश्वनाथभाष्ये—

अग्रावनुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुलङ्घ्य गच्छति ।

होमकालाऽत्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

कुरुक्षेत्रादितिर्यानां गमने देशविप्लवे ।

समारोपं विनैवाऽग्निं नोदुर्बहेयुर्द्विजातयः ॥

इत्यादि । पा० गृ० वि० भा० १।२। (विशेषस्तु १।९।१७ सूत्रे द्रष्टव्यः ।)

B. तर्कालङ्कारोऽपि प्रमाणयतीदं “अत एव स्मर्यते” इत्युपोद्घातेन ।

C. कात्यायनसंहिता ६।१२ ।

D. पडाधानेति । अग्न्याधानस्य तु षड्वसरा उक्ताः—(१) अन्त्यसमिदाधान (२)-जाया-पाणिग्रहण (३)-गृहपतिप्रणश (४)-तिथिनक्षत्रपर्वसमवाय (५)-वर्षा (६)-पूर्णमासा इति । एवमपि तिथिनक्षत्रसंयोगत्वेन पूर्णिमानक्षत्रसंयोगत्वेन च प्रकारद्वयेऽङ्गीकृते सप्तत्थमपि तेषां भवितुमर्हतीति ‘सप्त वे’त्युक्तम् । अत्र गृह्यासंग्रहे विशेषः—

1. ‘प्रसङ्गात्’ ख । 2. ‘ऽग्नेः’ नास्ति ख । 3. ‘त्वाद् विशिष्टता’ इत्यस्य स्थाने ‘त्वात् सिद्ध’ इति ख ।

4. ‘-कर-’ ख । 5. ‘-नेति’ क । 6. ‘तस्माद्वारणयोऽग्निरिव विमिश्र इति’ ख । 7. ‘वहासीत्’ ग ।

8. ‘वचनात्’ नास्ति ख । 9. ‘-समिदादयः’ क । 10. ‘-कल्पाः सत वोक्ताः’ स्थाने ‘-कल्पाः

अर्वाक्ताः’ इति ख ।

(A) वैश्यकुलाद्याः 'पञ्चाऽश्विनोनयः', तत्र गुणदापान् विचिन्त्य यथा (B) कामयेत तथा कुर्यादिति ।

आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।

अन्त्या समिद्धिवाहश्च विभागः परमेष्ठिनः ॥ इति गृ० स० १।७६ ।

एवञ्च चत्वारः खल्वमो काला गृह्यकर्मणामग्निरसाधारणा भवन्ति ; इतरेषां कालानां माश्रमान्तरसाधारण्यं श्रौताग्निसाधारण्यञ्चेति बोध्यम् ।

A. बहुयाजि वैश्यगृहा(१)म्बरीष (२)-बहुयाजिब्राह्मणगृह (३)-बहुयाजिराजन्यगृहा(४)रणवः (५)इति पञ्च । सूत्रे वैश्यस्य द्विधोल्लेखेऽपि अबहुयाजिवैश्यगृहादग्निं ग्रहीतव्य इति षोडशसूत्रीय भाष्यादवगन्तव्यम् ।

B. अन्याधानाधिकारिणश्च निरूपिता गदाधरेण पारस्करगृह्यभाष्ये—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रं हित्वाऽनुलोमजाः ।

अधिकुर्वन्ति गाह्येषु सह भर्त्रा क्रियस्तथा ॥ इत्यादि ।

अथाऽनधिकारिणः—

आवसथ्यं विवाहञ्च प्रयोगे प्रथमे स्थितः ।

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाऽप्रकुर्वन्ति ॥

ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने च सत्याधेयं तदाज्ञया ।

पितृसत्त्वेऽप्यनुज्ञातो नादधीत कदाचन ॥

जीवत्पितरि चादध्यादाहिताग्निः स वै यदि ।

तथैव भ्रातरि ज्येष्ठे यजेच्चैव विवाहयेत् ॥

अनाहिताग्नौ पितरि योऽन्याधानं करोति हि ।

अरण्योरग्निमारोप्य तमाधाप्याऽऽदधीत सः ॥ इत्यादि पा० गृ० ग० भा० १।२

कर्मप्रदीपेऽपि—

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा याश्चाऽश्विनोनयः ।

तदाश्रयोऽग्निमादध्यदग्निमानप्रजो यदि ॥

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादप्रजाऽयिमः ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवत्तिस्तु पूर्वजः ॥

परिवत्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पात्रोत्तमभागिनौ ॥

देशान्तरस्थस्त्रीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वैश्याभिषक्तपतितश्चाद्रुत्यातिरोगिणः ॥

स यदेवाऽन्त्यां समिधमभ्यादधाति 'जायाया वा
पाणिं जिघृक्षन् जुहोति तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

यदेव यस्मिन्नेवाऽग्नौ अन्त्यां समिधमभ्यादधाति 'यस्मिन् वा जायायाः पाणिं
'इत्तं जिघृक्षन् लाजादि जुहोति तमेवा'ग्निमाभिमुख्येन 'पूर्णाहुत्या संस्कृत्य
संयच्छेत् 'धारयेदित्यर्थः । नान्यामितिकर्तव्यता'मपेक्षेतेत्यर्थः । कुतः—उत्तरसूत्राभ्यां
पुन'रनयोर्ब्रह्मणश्च 'आधानं प्रत्यविलम्बित्व' 'ज्ञापनार्थं हि पुनर्वचनम्'* ॥

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

अस्याऽऽधातुः गृह्यो गृह्यार्थोऽग्निः स एव भवति नाऽन्यः(१) । 'ततश्चान्यस्मिन्ना-
वस्य हवनप्रतिषेधोऽनेन कियते । अथवा 'स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति नाऽन्यस्येति'*
एवञ्चाहितेऽग्नावभ्येन न होतव्यमिति । तथा च शाखान्तरम्—यस्याऽग्निमिरन्यं'
याजयेयुर्यो वा यजेतेत्यारभ्य वैश्वानरं 'चरु' निर्वपेदित्येतत् प्रायश्चित्तविधानम् ।
कर्मप्रदीपश्च—

न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्तवैकां समिधाहुतिम् ।

स्वगर्मसत्क्रियार्थं च यावन्नासौ प्रजायते ॥(२) 'इति ।

यस्याऽग्नावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम् ।

चरु' निरूप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत् ॥(३)

अष्टमूकान्धधिरकुम्भचामनकुण्ठकान् ।

अतिबुद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनदुद्धिप्रसक्ताश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौराश्च परिचिन्दन् न दुष्यति ॥ इति का० स० ६।१-६ ।

A. उक्तञ्च छन्दोगगृह्यसूत्रे—यस्मिन्नाग्नौ पाणिं गृहीयात् स गृह्यः, यस्मिन् चान्त्यां समिध-
मादध्याग्निर्मध्यो वा पुण्यः सोऽमर्दुकोऽम्बरीषाद्वाऽऽमयेद्ब्रह्मजिबोवाऽऽगाराच्छूद्रवर्जम् इति ।

B कात्यायनसंहिता १८।१६ । स्वपुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं गर्भसंस्कारार्थमित्यर्थः ।

(C. कात्यायनसंहिता १८।१८ ।

1. 'जायाया वा' नास्ति न । 2. 'यस्मिन्' नास्ति क । 3. 'इत्तं' नास्ति ख । 4. 'तमेवाग्नि-'
नास्ति ख । 5. 'पूर्णाहुत्या संस्कृत्य' नास्ति क-ग । 6. 'धारयेदित्यर्थः' नास्ति ख । 7. 'मपेक्षेदित्यर्थः' ख ।
8. 'रेतवोर्-' न । 9. चित्रमध्यस्थो ग्रन्थभागो नास्ति क-पुस्तके । 10. 'निविधेशां' ख । 11. 'चित्रित
कम्भायो' नास्ति ख । 12. 'स एवास्य' व्याने 'सोऽस्मैव' क, 'स एव' ग । 13. 'चरु' याजिब' न ।
14. 'चरु' नास्ति क-ग । 15. 'चरुवा' ख ।

‘सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति, एका समिदाहुतिश्चाग्नये समिधमाहार्धमिति वा ब्रह्मचारिणांऽग्नीन्धनार्था इति ।

‘तेन’ चैवाऽस्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति ॥ २२ ॥

तेनैवान्यसमिद्धोमेन पाणिग्रहणं पक्षे च ‘लाजादि’ हामेनैवास्याग्नेः प्रातराहुति-
हुता भवति (A) । (B) इतिकरणमाधानप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थम् । अत्र कश्चिदाह—

A. अत्र किञ्चिन्मतवैयर्थ्यमुपस्थाप्यते—

“अथाऽऽधानमुच्यते,—आधानं द्वि विधम्, अपूर्वाधानं विच्छिन्नाधानं चेति ।

तत्राऽऽधस्य कालमाह सूत्रकारः—ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्या समिधमन्वाधास्यन् १।१।७ ।

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् १।१।८ । अत्रेदं तात्पर्यम्—विवाहात् पूर्वं ब्रह्मचारी अन्यसमिदाधानं करिष्यन् यदाऽग्निं प्रणयति स एकः कालः, अथवा विवाहदोषार्थं यदाऽग्निं प्रणयति स चापरः कालः । अत्रापक्षस्वीकारे आद्यमेवाग्निं यावज्जीवं धारयेत् तत्रैव विवाहाहुतीः कुर्यात् । द्वितीयपक्षस्वीकारे द्वितीयमेव यावज्जीवं धारयेत् । तदुक्तं सूत्रकृता “यदेवान्त्यां समिधमन्वाधास्यति जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् जुहोति तमभिसंयच्छेत् १।१।२० । धारयेदित्यर्थः । अत्र केचित्—अत्र समिदाधानाग्निं वा विवाहाग्निं वा पूर्णाहुत्या संस्कृत्य धारयेदिति वदन्ति, तत्र सम्यक्, अद्याहारे प्रमाणाभावात् उत्तरसूत्रद्वयविरोधाच्च । तथा हि सूत्रम्—स एवाऽस्य गृहोऽग्निर्भवति १।१।२१ । अस्यार्थः—अस्याऽन्त्यसमिदाधानाग्निर्विवाहाग्निर्वा गृहोऽग्निः, गृहाग्निर्लोको भवति । एव-
कारेण पूर्णाहुत्यादिव्यावर्त्यते । सूत्रम्—“तेन चैवाऽस्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति” १।१।२२ । अस्यार्थः—तेनैवापक्षेऽन्त्यसमिदाधानेनैव द्वितीयपक्षे लाजादिहोमेनैव वा, अस्याग्नेर्गृह्याग्नेः प्रातराहुतिः प्रातरौपासनाहुतिर्हुता भवति । अत ऊर्ध्वं सायमाहुत्युपक्रमं वक्ष्यति ; तस्माद् गृह्याम्रित्वसिद्धये पूर्णाहुतिसंस्कारकरणे विरोधः स्पष्ट एव । कल्पतरुकारादयोऽप्येवमाहुः ।” इति गोभिलगृह्यकर्मप्रकाशिकाकाराः छद्मग्न्याग्निहोत्रिणः कथयन्ति, भाष्यकारा भट्टनारायण-
पादास्तु ‘पूर्णाहुत्या संस्कृत्य...धारयेदिति वदन्ति, चन्द्रकान्तेन तु पूर्णाहुतिविषये किमपि नोक्तमिति । अत्रेति कर्तव्यताविषये भगवन्तोऽमृचानाः प्रमाणमिति ।

B. उक्तमाधानविधानं सप्तदशसूत्रपाठटीकायां प्रायशः । शिष्टमभिधीयते—

वर्णज्येष्ठेन बह्वीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।

कार्यमभिच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं पुनः ॥

नात्र शर्मा प्रयुज्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् ।

नाऽशासनस्थां नाऽन्येन पंसा च सह सङ्गताम् ॥

१. ‘सैव तत्र प्रायश्चित्तिः’ नास्ति क-ग. २. ‘तेनैवास्’ क. ३. ‘-यद्’ क. ४. ‘व’ नास्ति ख. ५. ‘लाजा’ क, ‘लाजः’ ख. ६. ‘-स्याग्नेः’ खाने ‘-साधातुः’ ख. ७. ‘हुता निवर्त्ता’ क. ।

“इहाऽऽधानविधेरनाज्ञानाद् (A) भव्यर्थाभ्यो गृहीयादि”ति, तत्समीक्षिताभिधानमस्य कुतः स्वशास्त्रायामेव ग्रन्थान्तरे विधानात् । (B) “परिधायऽहृतं वास” इत्यादिना कात्या-

ततः सकलमा पश्चादासामन्वतमाऽपि वा ।

उपेतानी वाऽन्यतमा मन्थेदग्निं निकामतः ॥

जातस्य कक्ष्णं कृत्वा तं प्रणीय समिधं च ।

भाषाय समिधं चैव ब्रह्माणं चोपवेशयेत् ॥

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा सर्वतन्त्रसमन्विताम् ।

गां दद्याद् यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥ इति । कां० सू० ८।६-१० ।

A. भव्यर्थाभ्यो वसुर्वेदिन इति । “भव्यर्थाभ्यो द्रावृहोतारो वसुः सामर्गिबद्ः क्रमात्” इत्यमरः ।

B. भव्येद्वरमुन्मदनादिनिबन्धकारैस्तु कृत्वादिह गृह्याधानविधिरुद्धिर्यते—“अथाऽऽध्या-
धानविधिः, तत्र चाऽग्निपक्षे यो विशेषः सोऽत्र कथ्यते, अग्निस्वरूपं तु कर्मप्रदीपादिपरिशिष्टेषु ग्रहण्यम् ।
अत्र वाऽमावस्यायां मातृपूजादिभावं कृत्वा ब्रह्मवरणं कृत्वा अम्बरीषादेरन्यतमाद् योनेरग्निमाहृत्य गृहे
कक्ष्णं कृत्वा प्रणीय पुराऽस्तमयाद् दम्पती व्रताशनं कुरुतः, अस्तमिते ब्रह्मा अवरारणि पत्न्यै प्रयच्छति,
उत्तरारणिं यजमानाय । तदनन्तरं यथास्थानमरणि धृत्वाऽग्नेराहुतस्य धारणं रात्रौ जागरणं च
कृत्वा कुर्वतामिति । मृदायां रात्रौ तमग्निमुपशमय्य स्नानादिकं कृत्वा उदिते मन्थनं च
विधाय । (विधिश्च प्रार्थनीयमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोदगग्रामभरारणिं निधाय तत्पूर्वत
उत्तरारणिं वाऽभरारण्यानुकूलभ्रममन्थनप्रदेशे प्रमन्थमूर्च्छं निधाय चान्नाग्रे चौबिलीमुदगगां च नेत्रेण
पात्रं त्रिवेदयित्वा गाढं कृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्ट्वा पत्न्या मन्थयेद् वायव्येनैव पतिः । पत्न्या
मन्थनासामर्थ्येऽन्ये ब्राह्मणाः शुभयो मन्थयन्ति । एवं यजमानासामर्थ्येऽन्यो यन्त्रं धारयति ।
ततो जातमग्निं शृम्भये पात्रे शुष्कगोमयपिण्डचूर्णोपरि निहिततूले सपुरीषं परिक्षिप्य सन्धुश्च प्रज्वाल्य
पूर्वसंस्कृते देशे भाक्त्वात् (पात्स्करगृह्यहिरारभ्य १।२) । जातेऽग्नौ वरं दद्यात् वरकाम्येन
क्रियुष्यते, गृह्यासंप्रदे—‘वरं गान्तु विजानीयाच्चतुर्ष्वर्थांमिति स्थितिरेति’ति । हिरण्यादि वा यथाशक्ति
दद्यादिति । कक्ष्णं कृत्वाऽग्निं प्रणीय समिधं दत्त्वा भूजपादिविरूपाक्षान्तं कृत्वा व्याहृतिस्रवं
कृत्वा च पूर्वोक्तवत् पूर्णाहुतिं जुहोति । ब्रह्माऽपि पूर्ववत् प्रायश्चित्तं जुहोति, अथ ब्राह्मणभोजनान्तं
पूर्ववत् समापयेत् । परमेष्ठीकरणे आदलोपः । सद्योजागरणादि सर्वं कुर्वदेवेति । अमावास्या-
धानपक्षे अमावास्यायामेतत् कर्म प्रतिपदि पूर्णाहुतिः, पौर्णमास्याधाने चतुर्विंशयामेतत् कर्म पौर्ण-
मास्यां पूर्णाहुतिः । वैवाहिकाऽग्नाधानपक्षे त्वयं विशेषः । प्रागेव योम्या धारणं कृत्वा तस्माद्
योनेरग्निमाहृत्य विधातुं कुर्वत्—

मन्थयित्वा विधादग्निं कृत्वा चैव चतुर्थिकम् ।

ततोऽस्मिन् बलिकर्मादि कुर्वाद् गृह्योक्त्याऽऽवृता ॥ इति भूषाकेनोक्तम् ॥”

यनेन' कर्मप्रदीपे पूर्णाहुतिगोदानान्तं सर्वमुक्तम्, (A) क्षुगादीनाञ्च लक्षण-
मुक्तम् । न चेत्तद् युक्तं यत् स्वशाखाविहितमनादृत्य परशाखाविहितमनुष्ठीयते
‘यस्मादक्रियैव सा । तथा चोक्तम्—

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाऽयथा क्रिया ॥

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयञ्च यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत् तस्य चेष्टितम्(B) ॥ इति ।

सायमाहुत्युपक्रम एवाऽत ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते ॥२३॥

सायं ह्यत इति सायमाहुतिः । सायमाहुत्या उपकम्यते प्रारभ्यते सायमाहुत्यु-
पक्रमः । एवशब्दः पदान्तरव्यावृत्त्यर्थः, सायमाहुत्युपक्रम एव (C) कौथुमराणायनीयानां
‘होमो ‘न यथा केयश्चिच्छाखिनाम्’ अग्निहोत्रं प्रातराहुत्या प्रारभ्यते सायमाहुत्या
नि^० तिष्ठत इति’ । अत ऊर्द्धम् अस्मादधानाद् ऊर्द्धम्, गृह्येऽग्नौ ह्यत इति होमः

इति अग्निहोत्रविधिष्णुकृतच्छन्दोगगृह्यपञ्चत्युक्तः । केवलमम्बरीपादियोनेरग्निमाहुत्य सामान्यतः
प्रयोगसहितो विधेस्तु तत्रैव द्रष्टव्य इति ।

अत्र गृह्याग्निसमाधानविषये खादिरद्राक्षायाणगृह्ययोः समानानुपूर्वीकाण्येव सूत्राणि वर्तन्ते,
तामि च—‘यस्मिन्नग्नौ पाणिं गृह्णीयात् स गृह्यः । यस्मिन् वाऽन्त्यां समिधमादध्यात् ।
निर्मन्थ्यो वा पुण्यः सोऽनर्धुकः । अम्बरीपाद् वाऽऽनयेत् । बहुयाजिनो वाऽऽगाराच्छूद्रवर्जम् ।
सायमाहुत्युपक्रमं परिचरणम् । प्रागस्तमयोदयाभ्यां प्रादुष्कृत्य । अस्तमिते होमः । उदिते
बाहुदिते वा’ । इति । सा० ब्रा० गृ० सू० १।५।१—९ ।

A. कक्षणं तु १।३।९ सूत्रस्य भाष्ये हतमिति तत्र द्रष्टव्यम् ।

B. कात्यायनसंहिता ३।१-२ । अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं गृह्यासंज्ञे—

ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

तेन सन्तनुयाद् यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ॥

यः स्वशास्त्रोक्तमुत्सृज्य परशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्वे तमसि मज्जति ॥ इति गृ० सू० २।९२-९३ ।

C. तथा च कौथुमराणायनीयानामेवैतद् गृह्यसूत्रं विशेषेणेति भङ्गा कथयति भाष्यकारः ।

1. ‘न’ नास्ति ख । 2. ‘तस्मा-’ ख । 3. ‘नोहो’ ? न । 4. ‘न यत् प्राक् केच-’ ख ।
5. ‘-खाना’ कै । 6. ‘नि’ नास्ति क, ‘निमित्तने’ ख । 7. चननरम् ‘यत् जज्ञे’ गृह्येऽग्नौ होमो
विधीयते’ इत्यधिकः पाठः ख ।

देवतोद्देशेन अन्नो द्रव्यन्यागो विधीयते चोद्यते' । (A) एवं चैतत् सायमाहुत्युपक्रमं प्रातराहुत्यन्तमेकं कर्म । तथा चोक्तम्—

A. अन्त्यसमिदाधानजायापाणिग्रहणयोस्तावदग्नेः प्रथमः प्रातराहुतिप्रकारः “तेन वैवाऽऽन्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति” १।१।२२ । सूत्रेणोक्तः सान्निह्यपुनर्मरणानन्तरं विभागकाले वाऽऽधाने प्रथमप्रातराहुतिप्रकारस्तु सूत्रानुक्तो गृह्यासंग्रहादवगन्तव्यः । स च—

परमेष्ठी विभक्तञ् जुहुयादक्षतान् सकृत् ।

प्रातस्तूर्ण्यं घृतं वापि प्रातराहुत्युपक्रमः ॥ इति । गृ० स० १।७७ ।

तथा च येन केनापि निमित्तेनोक्तान्त्यसमिदाधानजायापाणिग्रहणकालयोरहुताधानस्य ज्येष्ठस्य पितरि मृते यदन्याधानं भवति, तेन स ‘परमेष्ठी’ इत्युच्यते । येन च दायविभागकाले कृतमग्नेराधानं स इह ‘विभक्त’ इत्युच्यते, तथा च “दायाद्यकाल एकेयाम्” इति पारस्करगृह्यसूत्रम् १।२।२१ ; स खल्वयं परमेष्ठी विभक्तञ् प्रातरेकवारं यवान् घृतं वा अमन्त्रकं जुहुवात् तेनैवाऽऽन्य प्रातराहुतिर्हुता भवति । सोऽयमन्योः परमेष्ठिविभक्तयोरन्योः प्रातराहुतौ उपक्रमः । क्रमः प्रकार इति यावत् । यथाऽन्यसमिदोमो प्रह्वचारिणः, लाजहोमञ्च विबोदुः । तथा वाऽन्ययोरपि सायमाहुतिप्रारम्भ एवाऽत ऊर्ध्वमिति विवेचनीयम्, न प्रातराहुतिप्रारम्भ इति । अत्र च “तदन्योः परमेष्ठिविभक्तयोरन्योः प्रातराहुतिभ्यां प्रारम्भः । तदनेन “सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते” इति सूत्रं दायदाग्नियवतिरिक्तविषयं व्याख्यातम्” इति कदुर्लभं तर्कालङ्कारेण गृह्यासंग्रहभाष्ये तन्न सम्यक्, विधिविषये पितापुत्रवचसोर्विरोधे महाऽन्यपात-प्रसङ्गात् । प्रतिज्ञातमपि गृह्यासंग्रहे श्रीमद्गोभिलाचार्यपुत्रेण—

अनुजिज्ञपदार्थानि गृह्याचार्यानि याजि तु ।

तेषां वक्ष्यामि सिद्ध्यर्थं श्लोकसंग्रहसंज्ञकैः ॥ इति गृ० स० १।३४ ।

अत एवात्र सूत्रे “एवमन्त्रः पश्चान्तरव्यावृत्त्यर्थः” इति संशयनिरासाय भट्टभारवक-पादैरुक्तम् ।

छत्रक्षण्याग्निहोत्रिणोऽपि स्वीयायां गोभिलकर्मप्रकाशिकायां सर्वत्रैवाऽऽधाने “प्रथमं साय-होमस्ततः प्रातर्होमः” इति निर्णीतवन्तः ।

कर्मप्रदीपे कात्यायनोऽपि—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत सायं प्रातस्त्वतन्मित्रतः ।

चतुर्थीकर्म कुर्वीत एतच्छाव्यायनेर्मतम् ॥

ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेः प्रातर्हुत्वा तां सायमाहुतिम् ।

प्रातर्होमं ततः कुर्याद्विष एवोत्तरो विधिः ॥ का० स० १।८।५-६ ।

इत्युक्त्वा “सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते” इति, चोक्त्वा सर्वत्रैवाऽऽधाने सायमादि-प्रातरन्तं कर्म कर्तव्यमिति प्रमाणीकरोति । एवमेव साक्षिराद्यायणगृह्ययोः छन्दोगगृह्ये च । इति ।

सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

‘दर्शान्त’^१‘पौर्णमासादि’^२‘होकेमेव मनीषिणः ॥ (A) इति

(B)तस्मादेतयोर्मध्ये नान्यत् किञ्चित् कर्म कार्यमिति ।

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनुगुप्ता

अप आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

पुरा पूर्वं वक्ष्यमाणायाः प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनुगुप्ता अप आहरेदित्यु-
क्तार्थम् । (C) परिचरणीयाः परिचरणार्थाः याभिरङ्गिराचम्य पर्युत्तणादि ‘परिचर्यते
‘ताः परिचरणीयाः, ता आहरेदिति ।

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

अथवा सायमाहुताभिरङ्गिः सायं प्रातः परिचरेदिति ।

अपि वा^३ कुम्भाद् वा^४ मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

अथवा कुम्भाद् घटाद् (D)मणिकात्^५ महत्^६ उदकमाण्डात् गृह्णीयात् उच्येत ।
प्रकृतत्वादपः, वाशब्दद्वित्वं तुल्यविकल्पार्थम् । निर्णितकरचरणमुक्त्वा पक्षी शिष्यो-
वाऽऽचम्य कुम्भादेरप उद्धृत्याऽऽचमनं दद्यात् ताभिः परिचरेदिति ॥

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्याऽस्तमिते

सायमाहुतिं जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरा पूर्वं सवितुरस्तमयात् सार्धहस्तमात्रेण न^७ सन्ध्या^८समीपत इति ।

कृतः—सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशङ्गिः सवाङ्गुलीः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासां च दर्शनात्(B) ॥ इति वचनात् ।

A. कात्यायनसंहिता १८।१ ।

B. अत्र ऊर्ध्वोगुह्यसूत्रे—सायमाहुत्युपक्रमं परिवारणम् ।

प्रागस्तमयोदधान्यां प्रादुष्कृत्याऽस्तमिते होम उदिते वादुषिते वा । इति ।

C. १।१।९ सूत्रभाष्ये ।

D. ‘अङ्गिराः स्वान्मणिकः’ इत्यमरः ।

E. कात्यायनसंहिता ९।१ । “षट्त्रिंशदभिरवाङ्गुलीः” इति सप्तकायस्त्रिंशदुक्तकण्डः ।

1. ‘दर्शान्त’ क-ख । 2. ‘पूषमासाय’ ख । 3. ‘-मेव-’ ख । 4. ‘सरीत्’ व ।

5. ‘मियने’ ख । 6. ‘ता इमाः’ ख । 7. ‘वा’ नास्ति ख । 8. ‘नवी-’ ख । 9. ‘ऊनी-’

ख । 10. ‘नष्टदुदमाद्यात्’ ख, ‘नष्टदुदमात्’ व । 11. ‘न’ नास्ति ख । 12. ‘ऊनीय इति’ ख ।

अग्निं प्रादुष्कृत्य प्रकटीकृत्य ; अस्तमिते सवितरि सायमाहुतिं जुहुयादिति ।

कृतः—

यावत् सम्यक् न भाव्यन्ते नमस्युक्षाश्चि सर्वतः ।

न च 'लौहित्यमापैति तावत् सायं च हुयते ॥(A) इति वचनात् ।

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा
प्रातराहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥

पुरा पूर्वं सवितुं रुदयात् प्रातररुणकिरणारुणीकृतायां पूर्वस्यां दिशि, कृतः ?
“प्रातर्भासां च दर्शनात्” इति वचनात् । प्रादुःकृत्य प्रकृतत्वादग्निम् । (B) उदिते
उद्गते सर्वस्मिन् दृष्टे नात्युच्चैः स्थिते—

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद् गिरिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥(C)

A. कात्यायनसंहिता ९।३ ।

B. अत्र गृह्यासंगे—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी भ्रुतिः ॥

रात्रेः पौष्णमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

अनुदयं विजानीयाद्धोमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥

ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविभिन्नं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम् ॥

रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ गृ० सू० १।७२—७९ ।

इति कालत्रयमुक्तं श्रुत्यनुसारेण । अत्र तु गोभिलेन समयाध्युषितकालमपि अनुदितकाल
एवान्तर्भाव्य 'उदितेऽनुदिते वा' इति कालद्वैविध्यमात्रमुक्तम्, अतः पितापुत्रवचसोरविरोध इति ।

अत्र च पांडित्यपारादिभिरन्तरिते रवौ यत् कर्तव्यं तद्व्युक्तं कर्मप्रदीपे—

रजोनीहारधूमाभ्रबुद्धापान्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुदितश्च जुहुयाद् अतमस्य न क्षुप्यते ॥ इति । कात्यायनसंहिता ९।४ ।

C. कात्यायनसंहिता ९।२ ।

1. 'लौहित्यं' ख । 2. 'तुः पुरोदयात्' ख । 3. 'कृतः कृतः' ख । 4. 'नान्योऽभ्युदित' क-न,
'नान्योऽभ्युदित' इति "वचनादी" कृतः पाठः ।

इति वचनान् (A) प्रातराहुतिं जुहुयात् । अनुदिते वा । वाशब्दो विकल्पार्थः । 'आदि-
विकल्पश्चायमेकपक्षसमाभयः । (B) ततश्चादित एवैकः पक्षः समाभयणीयः ।

प्रादुष्करणोपदेशाच्च (C) पृथगग्न्यागारं दर्शयति पृथग् महानसम् । "(D) अग्न्या-
गारात् प्रभृति धूमं शातयन्" इति "च लिङ्गात् । अन्यथा सर्वैश्च 'प्रादुष्कृतत्वात्
प्रादुष्करणमेव न" स्यात् यत्रार्थयुक्त्या महानसादावग्न्यवयवाः प्रणीयन्ते "तत्र
तदर्थनिवृत्तौ पुनस्तत्रैवोत्सूक्तं नयेत् । यत्र तु वचनान् यथा "पुरस्ताच्छालाया
उपलिप्य शालाग्रेरग्निं प्रणयन्तीति" १० [३।७।३] तत्र नेति ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासहितं गोमिलीयगुह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य
प्रथमा कण्डिका ॥

A. सार्वप्रातर्होमबोधिबोधिचिन्तु तृतीयकण्डिकायां वक्ष्यते ।

B. ततश्चेति—एवञ्चाग्न्यागारात् प्रभृति, उदितपक्षोऽनुदितपक्षो वाऽऽभयणीयः पूर्वमेकपक्षं
स्वीकृत्य पश्चादग्न्यागारात् प्रभृति "आदौऽस्याहुतिमग्न्यवहरती"त्यादिनिन्दा भूयते । एवमेवाह
अग्न्यागारात्: "अग्न्युपेत्य काकमेवे दोषवचनात्" न्या० सू० २।१।१९ । इति ।

C. प्रादुष्करणमत्र सम्पुण्य प्रश्नालम्बम्, न त्वपावनम्, तेन सार्वप्रातरग्न्यागार एव तत्
कर्तव्यम् न महानसादौ, तस्य होमाधारतः पार्यवचात् । अग्न्यागारात् प्रभृति धूमं शातयन्...
गुहान्तपुरीयादिति च सूत्रे अग्न्यागारात् सर्वेषामेव गुहानां पृथक्सूचनात् । अन्यथा महानसा-
दाग्रेः सर्वदैव प्रादुष्करणं विनाऽऽसम्भवात् सार्वप्रातःप्रादुष्करणोपदेशमनर्थकं स्यात्, तथा च
तृतीयकण्डिकाप्रथमसूत्रं यद् वक्ष्यति इति कर्तव्यत्वात् अग्निमुपसमाधायेत्यादि तेन सर्वैकवाक्यतया
प्रादुष्करणशब्दस्य गोमयपिण्डादावसमिद्धभावेन स्थितस्य इन्धनादिना प्रश्नालम्बमेवार्थः, तच्च
सार्वप्रातरादिहोमकाल एव कर्तव्यं न सदेति भावः ।

यत्र चार्थयुक्त्या पाकाद्यर्थं महानसादौ अग्न्यागारावग्न्यवयवाः संगुह्य स्थाप्यन्ते, तत्र महा-
सादौ तस्य पाकाद्यर्थस्य परिसमाप्तौ पुनराग्न्यागार एवोत्सूक्तं नयेत् तत्र त्वपावनत्वात्पाकशब्दत्वात् ।
यत्र त्वापुसासमिक्तं पृथग्बचनमस्ति पुरस्ताच्छालाया इत्यादौ तत्र वचनकारदेव नोत्सूक्तमग्न्यागारं
पुनर्नयेदिति सर्वमवधार्य प्रेक्षावताम् ।

D. 'अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं जुह्वे'त्यादि ३।९।४ सूत्रमप्यन्वोर्ध्वं भाग इति ।

1. 'वदिति' न । 2. 'इव' च' ख । 3. 'च' नास्ति ख । 4. 'प्रातस्तमन्' न, 'प्रादुष्कृतम्'
नास्ति ख । 5. 'न' नास्ति ख । 6. 'चिन्तितो' नास्ति ख । 7. 'प्रति' नास्ति ख । 8. 'प्रति वक्ष्यामी' अग्न्य-
वयवः' न, 'इति प्रथमस्य वचनं कथितम्' ख, 'इति मूलभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमकण्डिका' न ।

द्वितीयकण्डिका

यज्ञोपवीतिनाऽऽवान्तोक्तेन कृत्यमित्युक्तम्, अतस्तत्सूत्रविवक्षयेवमाह—

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव ॥१॥

यज्ञोपवीतं मुक्तम्, कुरुते कुर्यादित्यर्थः । (A) कीदृशं सूत्रं सूत्रमयं तथा (B) नवमि-
स्तन्तुभिस्त्रिषु भवति ।

कुतः, त्रिषु दुर्ध्वं धृतं कार्यं तन्तुत्रयमधो धृतम् ।
‘त्रिधृतं चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते (C) ॥

A. कीदृशं सूत्रमिति प्रश्नोत्तराभ्यामाह कात्यायनः—

केनैवोत्पादितं सूत्रं केन वा त्रिगुणीकृतम् ।
केन वाऽस्य कृतो ग्रन्थिः केन मन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ।
क्रेण तु कृतो ग्रन्थिः सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥

इति । गृ० स० २।१२-१३ ।

B. नवमिस्तन्तुमिरिति, तथा च गुह्यासंग्रहे द्वितीयप्रपाठके—

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतान्तवम् ।
देवतास्तत्र वक्ष्यामि आनुपूर्व्येण याः स्मृताः ॥
ऋकारः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयश्चाग्निदैवतः ।
तृतीयो नागदैवतश्चतुर्थः सोमदैवतः ॥
पञ्चमः पितृदैवतः षष्ठश्चैव प्रजापतिः ।
सप्तमो वायुदैवतो अष्टमो वनदैवतः ॥
नवमः सर्वदैवत इत्येते नवतन्तावः ।
त्रिगुणं त्रिगुणं वाऽपि एकग्रन्थिकृतं त्रिषु ॥ इति ।

गृ० स० २।१८-१९ ॥

C. कात्यायनसंहिता १।२ । “इदं तन्तुं त्रिधृतं कार्यमिति”ति सप्रकाशमुद्रितमुल्लेखपाठः ।

1. ‘-तान्, नवतन्तवम्’ स्यात् ‘-तानाम् तन्तवम्’ इति च । 2. ‘-तन्तवम्’ ख-न । 3. ‘नवतन्तवम्’
नास्ति च । 4. ‘त्रिधृतं चोप-’ च ।

इति वचनात् । (A) मुख्यध्यायं पक्षः, इह “वा” शब्दाभावादुत्तरत्र च “वा” शब्दाऽऽ-
म्नानात् । ‘वक्षं वा’ वाशब्दो विकल्पार्थः । अभावे विकल्पध्यायं “अरण्यावा” उपवीतनाशे
वक्षं वा कुर्यादिति । कुतः ? अनुपवीतिनो “मैहनादिकरणे प्रायश्चित्तविधानात् ।

‘पिबतोमैहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामनिरासकं पदकं “नक्तं त्रिकयुतं क्रमात् ॥ (B) इति

उद्भूतमूलपुरीषकुतपिपासावेगस्य च क्षणमपि स्थातुमशक्यत्वात् । “अपि वा”
अथवा, कुशरज्जुः^{१०}, दर्भरज्जुः^{११}, अरण्ये चौरादिभ्यो वस्त्राद्यपहरणं^{१२} स्यापि सम्भवात्
अपि वा कुशरज्जुमित्युक्तम् । एवकारकरणं सर्वोपवीतित्वनियमार्थम् । इतरथा
कर्माधिकारः^{१३} आम्नानात् कर्माङ्गमेवेतदिति मन्यमानः कर्मण्येवोपवीती स्यात् सदै-
वेति, तदनिष्टम् ।

तथा श्लोकम्— सर्वोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखो भ्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥ (C) इति ।

“मनुना च—

“वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौकमे च कुण्डले ॥ (D) इति ।

A. भाष्यकृता सूत्रे मुख्यत्वेन कथितेऽपि गोमित्राचार्यानुक्तमप्याचार्यपुत्रो गोबाळ
विशेषयति यज्ञोपवीतकरणे—

गोमित्राण्यपिरेण धर्मभाष्येन मित्यतः ।

न स्वशस्त्रादि पात्यानि शिवं गात्रेषु तिष्ठति ॥

गोमित्राण्यपिरेण वस्तु सन्ध्यामुपासते ।

गोवर्मेण्येव वर्तन्ते न स पापेन लिप्यते ॥

गोमित्राण्यपिरेण वस्तु ह्यग्निमुपासते ।

पञ्चाननयो हुतास्तेन नमज्जीर्णं न संशयः ॥ इति गृ० स० २।११-१७ ॥

(B) नाममात्रकटीकाकृतिस्तर्कादुत्तरैरपि प्रमाणीकृतमिदं स्वभाष्ये ‘इति स्मरणादि’त्पुन-
राहणे, परं वस्तुचरणपाठानु “नमकञ्च यथाक्रमम्” इति परिवर्तित इति । (गो० च० त० १।२।१) ।
अन्वयेनपरिचितप्रकाशनायानु—“प्राणायामनिरासकं पदकम्” इत्यत्र “प्राणायामं त्रिधा कदाच” इति
पठित्वा प्रमाणीकरोति कर्मप्रदीपि ।

(C) कात्यायनसंहिता १।४ ।

(D) मनुसंहिता २।३६ ।

1. ‘वरिचक्षः’ छः । 2. ‘अरण्यावा’ उपवीतनाशे’ आने ‘अरण्यादी यज्ञोपवीतनाशेन’ छः । 3.
‘पवीत’ छः । 4. ‘वा’ नाति छः । 5. ‘वा’ छः । 6. ‘विष्णु’ आने ‘विष्णुता’ छः ।
7. ‘सुश्रुती’ छः । 8. ‘निकृती’ छः । 9. ‘विष्णुने कर्माविति’ छः । 10. ‘रक्ष’ छः । 11. ‘रक्ष’ छः ।
12. ‘साध’ छः । 13. ‘आर एव’ छः । 14. ‘अनुपवीतम्’ छः । 15. ‘यत् चौरादि नाति’ छः ।

‘अनेनोपवीतेन’* कथं यज्ञोपवीती भवतीत्यत आह—

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति

दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति ॥२॥

दक्षिणं सव्येतरं बाहुं भुजम्, उद्धृत्योत्तिष्ठ्य शिरो मूर्धानम्, अवधाय प्रोत्थ्य सव्ये वामे, असे स्कन्धे, प्रतिष्ठापयति अवस्थापयति । दक्षिणं सव्येतरम्, कक्षं बाहुमूलकोटरप्रदेशम्, अनु ‘अधः, अवलम्बं’ भवतीति ।

‘लम्बत्वप्रमाणं च—

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद् विन्दते कटिम् ।

तद् धार्यमुपवीतं स्याज्जाऽतो लम्बं न वेच्छितम् ॥ (A) इति ॥

एवमनेन प्रकारेण यज्ञोपवीतं धारयन् यज्ञोपवीती भवतीति ।

सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति

सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ॥३॥

पूर्वसूत्रव्याख्याने नैतद् व्याख्यातमिति । (B)

कस्मिन् काले प्राचीनावीती भवतीत्यत आह—

पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीता भवति ॥ ४ ॥

पितृयज्ञशब्दः पितृकर्मोपलक्षणार्थः । एवकारकरणमन्यदैवतकर्ममन्यपाति-
व्यपि पित्र्ये, प्राचीनावीतित्वनियमार्थम् । यथा—“अथैतद्रुचलिशेषमग्निरभ्याविष्ट्या-
वसलवि दक्षिणा निनयेत् तत् पितृभ्यो भवती”ति [सू १।४।१२] । “तु”शब्दः “व”-
“शब्दस्य स्थाने समुच्चयाऽर्थो द्रष्टव्यः ; न केवलं प्राचीनावीती भवति, सव्यजान्वक्ता
भवतीत्यर्थः ।

(A) कात्यायनसंहिता १।३ । गृह्यसंग्रहे च—

स्तनाद्धर्मो नाभेर्न कर्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनाद्धर्मं शिरसि हस्ति नान्वयस्तात् तपःक्षयः ॥ इति । गृ० सं० २।५४ ।

(B) उपवीत्पाविष्णुमुक्तं मनुसंहितायां—

उद्धृते दक्षिणे पात्रादुपवीत्सुष्यते द्विजः ।

सव्ये प्राचीन आवीती विधीती कण्ठसजने ॥ इति । म० सं० २।६३

1. ‘अनेनैव यज्ञोपवीतेन’ न । 2. ‘-याह’ क । 3. ‘कक्षं’ नास्ति ख-ग । 4. ‘अनु-
वदेवन्’ क । 5. ‘अवधानं’ ख । 6. ‘अवलम्बनम्’ क । 7. ‘लम्बप्रमाणं’ ख । 8. ‘व्याख्यानेनैतद-
व्याख्यातमिति’ कानि ‘व्याख्यानमिति’ क-ग । 9. ‘भवति’ नास्ति ख । 10. ‘कर्मोपपन्नः’ ख ।
11. ‘अवधानं’ क ।

तथा बोलम्—

(A) दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितुन् परिचरन्नपि ॥ 'इति (B)

इदानीमाद्यमनविधिविवक्षयेद्माह—

(०) उदङ्मनेस्तृप्त्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ

चोपविश्य त्रिराचामेद द्विः परिमृजोत ॥ ५ ॥

A. कात्यायनसंहिता २। ९। रघुनन्दनस्तु ब्राह्मणस्य “जानुपातं विशेषयति वशिष्ठ” इत्युक्ता प्रमाणमिदमुक्तवान् ।

B. यज्ञोपवीतविषये विशेषमाह गोमिलीयगुह्यकर्मप्रकाशिकायाम्—“क्षुभौ देशे प्राक्पुत्र उदङ्मुखो वा स्वाध्यायविषये पूर्वाह्ने सूत्रं निर्माय संहतदक्षिणहस्ताङ्गुलिबन्धुद्वयमप्यपर्वदेशे षण्णवतिसंख्ययाऽऽवेष्ट्य पुनस्त्रिगुणीकृत्य “आपो हि द्वे”त्यादिभिरङ्कितैर्मन्त्रैः प्रक्षाल्य त्रिगुणीकृतं तत् सूत्रं वामकरतले संस्थाप्य दक्षिणकरतलेनोर्ध्वं नयेदेतदुर्ध्वं भवति । पुनस्तत् त्रिगुणीकृत्य दक्षिणकरतलेनाधो नयेदित्यथोर्ध्वं भवति । ततः प्रवरानुसारेण ग्रन्थिप्रययुतं पञ्चग्रन्थियुतं वा कुर्यात् । ...सूत्रोत्पादनाविकर्मणः तत्तदेवताप्रतिपादकान् मन्त्रान् जपेद् व्यायेद् वा तत्तदेवताः । तान्—ॐकारोऽग्निर्नागः सोमः पितरः प्रजापतिर्वसव इति । धारणात् पूर्वं गात्रज्या दक्षिणहस्तोऽभिमन्त्रयेत् । धारणप्रकारः—दक्षिणं बाहुमूर्ध्मुत्तानं कृत्वा तत्र यज्ञोपवीत-ग्रन्थिप्रदेशं संस्थाप्याधःप्रदेशे वामहस्तमवाधं निधाय बक्ष्यमाणमन्त्रेण शिरोद्वारा वामांसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणकक्षमन्त्रवल्ग्वनं भवति । न नाभेकूर्ध्वं नाधः । यज्ञोपवीतधारणमन्त्र उपनयने वक्ष्यते । बौरादिभिरुपहृते विनष्टे वा जलादौ क्षीघ्रमेव पञ्च कुशरज्जुं वा यज्ञोपवीतपद्मं कृत्वा क्षीघ्रमेव कार्पासतन्तुं यथोक्तलक्षणयज्ञोपवीतं विधिबद्धं धारयेत् । सर्वैश्च यज्ञोपवीतिना भषितव्यम् ।” इति, अत्र प्रवरसंख्यया ग्रन्थिकथनं तु “तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते” इति कर्मप्रदीप-षण्णविरोधाद्वत्वरसमेव प्रतिभाति ।

यज्ञोपवीतस्य जातिभेदेऽप्युपादानभेदमाह मनुः—

कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्वं भूतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमथं राज्ञो वैभ्यस्याविकसूत्रिकम् ॥ इति म० सू० २।४४ ।

यज्ञोपवीतस्य यहल्या जीर्णवत्यादौ नाशे किं कर्तव्यमित्याह मनुः—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्यु प्राप्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ इति । २।६४ ।

C. अत्र तर्काङ्कुरः ‘उदङ्मनेरि’ति पठति ।

I. ‘इति’ नास्ति ख ।

गोमिल—५

अग्निसाध्यं कर्म कुर्वतः^१ कर्माङ्गुत्तया शौचार्यतया वा^२ आचमननिमित्तं स्यात्, तथा उदङ् उत्तरतः, अग्नेः उत्सृज्य, उत्क्रम्य गत्वेत्यर्थः । प्रक्षाल्य शोधयित्वा, पाणी हस्तौ, पादौ^३ चरणौ च प्रक्षाल्य^४ उपविश्य । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा, कुतः (A) आचामेत् प्रागुदङ्मुख इति मनुस्मरणात्^५ । प्राङ्मुखकरणं चानादेश इति सूत्रकारवचनाच्च । त्रिराचामेत् (B) त्रिर्भक्षयेत् । किम् उदकम् ?

आचान्तोदकेन कृत्यमिति वचनात् । (C) त्रिः पिवेदमुं वीक्षितम् इति च^६ द्विः परिमृजीत । "द्विःकृत्य संमृज्यात्"^७ ॥ किं "मुखं प्रकृतत्वात् । (D) "संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम्" इति वचनाच्च ।

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अभ्युक्ष्य सूत्रम् । विसमासकरणं पादाभ्युक्षणशेषेण शिरसो^८ऽभ्युक्षणप्रति-वेद्यार्थम् ।

इन्द्रियाण्यद्विः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणाम् "मूर्त्तत्वादिन्द्रियायतनानि स्पृशेत्, अद्विः उदकाद्वेण हस्तेन प्रतीन्द्रिय-मित्यर्थः, "संस्पृशेत्" इति सम्यक् स्मृत्यन्तरोपविष्टेन विधिना (E) संहताभि-^९ "स्तिष्ठभिः पूर्वमास्यमेव" मुपस्पृशेदित्यादिना ।

A. तथा च मनुः—अनुष्णानिरुकेनाग्निरग्निस्तीर्थेन धर्मयितु ।

शौचेष्टः सर्वदाचाभेदेकान्तो प्रागुदङ्मुखः । २।६१ ।

B. आचमनादौ विवेकमाह—गृह्यासंग्रहे कार्त्वाचमनः—

व्याज्यवसमाहारे योजनावचमने तथा ।

अने वा होमकाले वा दक्षिणं बाहुमुदरेत् ॥ इति । गृ० सू० १।४४ ।

C. उदकञ्च दक्षसंहितायाम्—

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदमुं वीक्षितम् ।

D. संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम् ॥ ६० सू० २।१४ ।

E. तथा च दक्षः—

संहत्य स्तिष्ठभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि संस्पृशेत् ॥

1. 'कुर्वता' ख । 2. 'वा यदावाचमन-' ख, 'वा यदा-' न । 3. 'च चरणी' ख । 4. 'प्रक्षाल्य' नास्ति ख । 5. 'उदङ्मुख' क, 'आचामेत् प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा' ख । 6. 'वचनान्' ख । 7. 'इति' नास्ति न । 8. 'ज्ञयन्' नास्ति क-ख । 9. 'च' नास्ति क-ख । 10. 'द्विःकृत्य संमृजेत्' ख । 11. 'तथा ख' ख । 12. 'मंत्रतादृक्' ख । 13. 'रोऽभ्युक्ष' क । 14. 'ममूर्त्तत्वा-' क-न । 15. 'संस्पृशति' ख । 16. 'इति' नास्ति ख । 17. 'स्तिभिः' क-ग । 18. 'मास्यमेव' ख । 19. 'मास्यमुपस्पृशेत्' ख ।

कानि पुनस्तानीन्द्रियाणीत्यत आह—

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

अक्षिणी लोचने, नासिके नासाच्छिद्रे, कर्णौ (A) श्रवणौ, इतिकरणमन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानामुपसंग्रहार्थम् । उपन्यासपरमे 'वैतत् सूत्रम्, ततश्च' नायमेवोप-
स्पर्शनकम् इति, "कस्तर्हि क्रमः । उच्यते",—

त्रिः प्राभ्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् ।

आस्यनासाक्षिणीश्च नाभिं वक्षः शिरोऽसकान् ॥ (B) इति ।

यद् यद् मीमांस्यं स्यात् तत् तदग्निः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

यद् यद् इन्द्रियं मीमांस्यं विचार्यं स्यात् भवेत् । मीमांसा विचारः । किमेतत् शुद्धमुता "द्यापि दूषकादि" मलयुक्तमिति मनसा वितर्केण यत् यत् सकृल्लेख्यं स्यात् (C) तत् तदग्निः प्रक्षाल्य स्पृशेदित्यर्थः ।

तत्रैतदाहुः ॥ १० ॥

(D) परब्राह्मणं चैतदित्यारभ्याच्छिष्टं हि वाताऽन्यथा भवतीति [सू० १२।३०]

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या प्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकान्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयञ्च तलेन वै ।

सर्वाभित्तु शिरः पश्चाद् बाहू चाग्नें संस्पृशेत् ॥ १० स० २।१५-१७ ।

A. 'श्रवणे' इति सम्यक् ।

B. कात्यायनसंहिता १।५ ।

C. यथाह कर्मप्रदीपः—

संहताभित्तुङ्गुलिभिरास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या प्राणञ्चैवमुपस्पृशेत् ॥

अङ्गुष्ठानामिकान्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै ॥

सर्वाभित्तु शिरः पश्चाद् बाहू चाग्नें संस्पृशेत् ॥ इति । का० स० १।६-७ ।

D. विचार्यकत्वात् ब्राह्मणमिति, तथा चानन्तरं "नोपस्पृशेदिति"त्यादि "हृदयस्पृशस्त्वेषां आचामेत्" इत्यन्तसूत्रप्रतिपादिता विषया आचमने विशेषरूपेणाङ्गीकर्तव्या इति भाषः ।

1. 'शानीत्याह' ख । 2. 'रथ' ख 'नासिकाच्छिद्रे' क । 3. 'वैतत्' ख । 4. 'यथमुपस्पृशेत्' ख । 5. 'इति' नास्ति ख । 6. 'कस्तर्हि' ख । 7. 'उच्यते' नास्ति ख । 8. 'नद्यापि' ख । 9. 'दूषकादि' ख ।

यावत्, तत्र तस्मिन् भावमनविधौ प्रकृते ब्राह्मण-वाक्याभ्येतदाहुः । एतदुक्तं
भवति किमित्यत आह*# :—

नोपस्पृशेद् व्रजन् ॥ ११ ॥

व्रजन् गच्छन्नोपस्पृशेन्नाचामेत् ॥

न तिष्ठन् ॥ १२ ॥

तिष्ठन् ऊर्ध्वः नोपस्पृशेदिति प्रतिपदमनु*ष्यते ।

न हसन् ॥ १३ ॥

स्मयन् ।

न विलोकयन् ॥ १४ ॥

इत्येतेष्व 'वीक्षणं कुर्वन् ।

नाऽप्रणतः ॥ १५ ॥

अप्रणतस्थोच्छिद्येदकमङ्ग्रेषु—यतः पतति, अतो नाऽ'प्रणत इत्युक्तम् ।

नाङ्गुलीभिः ॥ १६ ॥

अङ्गुलीभिरूर्ध्वमुदकमुत्क्षिप्य नाचामेत् ।

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

अतीर्थेन पित्रादिना नाचामेत् ; 'तथा च मनुः(A)—

'ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

'कायत्रैवशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥'* इति ।

तीर्थानि तु—

अङ्गुष्ठमूलस्य* तले ब्राह्मं तीर्थं प्रवक्षते ।

कायमङ्गलिमूलेऽग्रे दैवं पितृद्यं तयोरेवः(B) ॥

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

अङ्गुर्थमेतत् ।

A. मनुसंहिता २।९८ ।

B. मनुसंहिता २।९९ ।

1. 'ब्राह्मण-तदा एतदुक्तं भवति किमित्येतदाहुः' इति ख । 2. 'वर्षेति' ख-न । 3. 'वीक्षयन्'
ख । 4. 'नाम प्रवत' ख-न । 5. 'तथा च मनुः' इति नास्ति ख । 6. 'ब्राह्मणो विप्रतीर्थेन नित्यकाल-'
ख । 7. 'चयमंशो नास्ति ख । 8. 'सं तन्मू' ख । 9. 'एतत्' नास्ति ख ।

नानवेक्षितम् ॥ १६ ॥

अनवेक्षितमदृष्टमित्यर्थः ।

न बाह्यांसः ॥ २० ॥

(A) जानुभ्यां बाह्यां बहिष्कृतौ अंसौ यस्य स बाह्यांसः ।

नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयताम् ॥ २१ ॥

अन्तरीयमधरीयं वासः, तस्यान्तरीयस्यैकदेशः अन्तरीयैकदेशः परिधानाञ्जल इत्यर्थः । तस्यावयवे नोत्तरीयतां कल्पयित्वा नाचामेत् । अनेनेतद् दर्शयति (B) एकवासा नाचामेदिति ।

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

उष्णाभिरग्नितताभिर्न धर्मतताभिरपीति । अस्यापवादं स्मृत्यन्तरे वचनमस्ति ।

रात्रावधीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।

उदकेनानुराणाञ्च तथोष्मेणोष्मपायिनाम् ॥ (C) इति ।

A. यथा चोक्तं गृह्यसंग्रहे—

होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाद्यमनाभि च ।

अवहिर्जानुकर्माणि साङ्गुष्ठान्येवमाचरेत् ॥ इति गृ० सू० १।४५ ।

वाङ्मवचनयोऽपि—

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग् वा बाह्येण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ इति या० सू० १।१८ ।

B. एकवासलो नम्रत्वमेव व्यवस्थापयति—

“विकच्छः कच्छवोपक्ष मुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवासा अवासाश्च नम्रः पञ्चविधः स्तुतः ॥

इति हरिसमंभृतगोभिलादेकवचस्य सामान्यतो नम्रत्वमिवाभावात् तत्परिहाराय द्विजोपयोगित्वाच्च” इति शुद्धितत्त्वं व्याहरन् रघुनन्दनः ।

(C) प्रमाणमिदं यमवचनत्वेन धृतं रघुनन्दनेनाह्निकाचारतत्त्वे—“वीक्षणानुष्मवोर्महमाध्य-माभवाचार्यकृतपराशरभाष्ययोरपवादमाह यमः” इत्युपोद्घातेन, किन्तु सुप्रतिबन्धसंहितायां यमवृहद्वयमन्युत्थोक्तं नोपलभ्यते ।

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

(A) अज्वर्यमिवम् ।

न च सोपानतकः 'कचित्' ॥ २४ ॥

उपानहौ प्रसिद्धे, ताभ्यां सह वर्तत इति सोपानतकः, (B) कचिदपि कस्याञ्चिदप्य-
वस्थायामित्यर्थः । अस्यापवादकं "पुराणे" वचनमस्ति—

राज्ञां गुरुणां देवानां न दूष्येदन्तिके चरन् ।

भाजानुपतत्रचरणस्तथाचमनकर्मणि ॥ इति ।

कासक्तिकः ॥ २५ ॥

के शिरसि, आसक्तिका आवेष्टिका कृता येन स कासक्तिकः, अथवा 'के शिरसि
'आसक्तिर्वाससा आसङ्गः कृतां येन स कासक्तिकः, (C) बद्धपरिकर इत्यर्थः । अन्ये तु

A. अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं याज्ञवल्क्यसंहितायाम्—

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य सान्यन्निः समुपस्पृशेत् ।

अग्निस्तु प्रकृतिस्थानिर्हीनाभिः फेनवृद्धुदैः ॥ इति या० सू० १।२० ।

आचमने उदकमङ्गणप्रकारं परिमाणञ्चाह भरद्वाजः—

आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् करम् ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

मुक्ताङ्गुलकनिहाभ्यां शोषणाचमनं चरेत् ।

माचमज्जममात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः ॥

इति आह्निकाचारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

B. अत्र सूत्रस्य 'च'कारोऽन्वयं इति कचिदपीति भाष्यम् । अत्र तर्कालङ्कारस्तु राज्ञां गुरुणा-
मित्याचमवादकं वचनं स्पृशन्सरोक्तमुक्ता तद्व्याधकोऽयं कौथुमादीनां विशेषत्रिधिरिति
न्युत्सादवति ।

C. अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं रघुनन्दनेनाह्निकाचारतत्त्वे—

"व्यासः— शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखांऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥" इति ।

1. 'कचित्' नास्ति ख । 2. 'वाह' ख । 3. 'पुराचवचन-' ख । 4. 'प्राज्ञो' क, 'राज्ञो' ग
5. 'दूषति' बदाचन' ख । 6. 'के चरीरे' ख-न । 7. 'वास्तविकः' ख ।

‘मुक्तकञ्चुकं कासकिकं मन्यन्ते, तद्युक्तं (A) न स्यात् कर्मणि कञ्चुकीति वचनात्,
कर्मण्येव सकञ्चुकस्याचमनप्रतिषेधो’ नाम्यन्तेति ।

गले बद्धः ॥ २६ ॥

गलावलम्बितवासाः ‘प्रावृत्तोत्तरासङ्ग इत्यर्थः (B) ।

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

चरणौ ‘न प्रसार्य वितत्य ; च-शब्दादासनस्थौ “च कृत्वा । “तथा चोक्तम्—

(C) नासनारूढचरणा आचामेन्न अपेत् कचित् । इति ।

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

अन्ततो मध्यतः, इन्द्रियायतनान्युपस्पृश्य शुचिर्भवति न पार्श्वत इति । अथवा

अन्ततः उपस्पर्शनात्, ‘एवमेव पाणिनोदको’पस्पर्शनं कृत्वा’शुचिर्भवति ।

हृदयभृशस्त्वेवाप आचामेत् ॥ २९ ॥

हृदयं याः¹⁰ स्पृशन्ति ता इमा¹¹ हृदयस्पृशः, एवं¹² यथा भवन्ति तथा आचामेत्

A. “इति स्पृति” इति कृत्वा प्रमाणमिदमुपपन्नं रघुनन्दनेनाह्निकाचारतत्त्वे ।

B. तथा च यशोपवीतवदुत्तरीयवत् सन्धार्याचामेन्नान्यथेति भावः ।

C. प्रमाणीकृतमिदं तर्काङ्कुरेणापि स्वभाष्ये । अत्र चोक्तं रघुनन्दनेनाह्निकाचारतत्त्वे—

“काल्पायनः—

काममाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसकृत्पि नस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥

आसनारूढपाद आसनारोपितपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसकृत्पि वस्त्रादिना कृत-
पृष्ठजानुजङ्घाबन्धः, ‘तु’द्वयेन भेदप्रतीतिः प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते । अत्र च “अनेकोद्गाहो
दाहशिले भूमिसमे हृत्काशः संकीर्णभूताः” इति बौधायनवचनात् तथाविधेष्वास्त्रपादोऽपि
कुर्वीत” इति ।

1. ‘प्रसक्त-’ ख, ‘चनप्रसक्त-’ न । 2. ‘विधात्’ ख । 3. ‘चकृत्तोत्तरा-’ ख । 4. ‘न’ नास्ति ख-न ।

5. ‘न’ क-न । 6. ‘तथा’ चोक्तम्-’ नास्ति ख । 7. ‘एव’ ख । 8. ‘-इत्यन्त्येव’ ख । 9. ‘हृदयः
गवि-’ न । 10. ‘-यं या इमाः स्पृ-’ ख । 11. ‘इमाः’ नास्ति ख । 12. ‘इदं च कृत् एव’ ख, ‘-कृत् एव’ न ।

नान्यथेति । ततश्च सिः प्राशिता 'यदि' इदं 'गमा न भवन्ति ततश्चतुः प्राशयेत् ।

तथा च गौतमः, "(A)सिद्धतुर्वाऽप आचामेदि"ति । तु-शब्दात् कृत्रियस्तु 'कण्ठ-नाभिरेव शुद्धयेत् वैभ्यो भक्षितमात्राभिरेव । शुद्धो मुखं प्रविष्टमि'रेवेति । तथा च मनुः—

इदृगाभिः शुध्यते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैभ्योऽग्निः प्राशिताभिस्तु शुद्धः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ इति(B) ।

उच्छिद्यो हैवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

अतः अस्माद्विधेः अन्यथा आचान्त उच्छिद्य एव भवतीति(C) । इति-करणं 'ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थम् ।

A. शुचौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्या मणिबन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य बाह्वयो इदं स्पृष्टाभिस्तुर्वाऽप आचामेद् द्विः प्रष्टव्यात्, पादौ चाम्युक्षेत्, खानि चोपस्पृष्टो-च्छीर्षयानि, मूर्धनि च दद्यात् । इति गौतमसंहिता-प्रथमाध्याये ।

B. मनुसंहिता २।६२ । 'शुद्ध्यते' इत्यत्र 'पयते' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

(C). अत्राचमनप्रकरणे यत् संवादि प्रमाणमुक्तं रघुनन्दनेनाह्निकाचारतत्त्वे तस्मात् किञ्चिद्वाह्यते "आचमनानुवृत्तौ देवतः—

न गच्छन् न शयानश्च न चलन् न परान् स्पृशन् ।

न हसन् नैव संजल्पन् नात्मानश्चैव वीक्ष्यन् ॥

केसान् मीचीमथःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥

मरीचिः—

न बहिर्जान्स्त्वरवा नासनस्यो न चोत्थितः ।

न पादुकास्थो नाचिप्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः ।

शुद्धाऽऽसनस्योऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

पैठीनसिः—अन्तरुद्रकेनाचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति बहिर्रुद्रकेनाचान्तो बहिरेव शुद्धः स्यात् तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवतीति ।

1. 'यदि' नाभि ख । 2. 'गता' ख । 3. 'न' नाभि ख । 4. 'कण्ठगाभिः' ख । 5. 'मय-प्रवि-' ख । 6. 'य यज्ञोदिति' ख । 7. 'इति' नाभि क न । 8. 'ब्राह्मणाका-' क न ।

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

'अथशब्दः पूर्वसूत्रापादनार्थः । कृतोपस्पर्शनस्य पुनरुपस्पर्शनं प्रत्युपस्पर्शनं येषु निमित्तेषु भवति तानि' * "प्रत्युपस्पर्शननिमित्तानि । निमित्तशब्दः सूत्रे सुसवदु द्रष्टव्यः ।

जले तु जानूपर्युत्तिष्ठन्नेवाचामेत्—

जानोस्वृजले तिष्ठन्नाचान्तः क्षुप्तिमिवात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न क्षुज्यति ॥ इति बिष्णुः ।

हारीतः—

आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।

क्षुष्कवासाः स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ॥

अपः पाणिमलायेण आचामेद् यस्तु वै द्विजः ।

सुरापानेन तत् तुल्यमित्येवद्विरवधीत् ॥

वशिष्ठः—

आचान्तः पुनराचामेद् वासो विपरिभाय च ।

ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्यातामलोमकौ ॥

तर्जन्यनामामध्याभिर्मुखं पूर्वन्तु संस्पृशेत् । इति ।

तर्जन्यक्षुब्धयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

एवं "बधुःओत्रे पुनः पुनः" [६० स० २।१५-१७] इति चक्षुर्द्वयोत्रद्वयमिप्रायेण श्रीदत्तोऽप्येवम् । तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् ।

व्यक्तं कामयेनावधारिन्तामणौ चापस्तम्बः—

"बधुषी नासिके कर्णौ सकृत् सकृदुपस्पृशेत् ।

द्विरित्येके । द्विरिति शास्त्रिणोर्वे ।

सर्वत्राक्षुब्धयोगेन करणमाह पैठीनसिः—

अक्षिरक्षुब्धस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि स्पृशेत् ।

नामिस्पृशानन्तरं जलस्पृशमाह व्यासः—

ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरप्यत्र संस्पृशेत् ।

इन्द्रियस्पृशानन्तरं भविष्ये—

यद् भूसाधुवर्कं वीरं समुत्सृजति मानवः ।

बाह्यकिप्रसुखान् नागास्तेन प्रीणाति मानवः ॥

पैठीनसिः—

स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः क्षुधिः ।

सव्ये पाणौ ततः शोषा अपो वै भिन्नयेदिति" ॥

अथवा निमित्तं* प्रति उपस्पर्शनानि । बहुवचनं निमित्तबहुत्वापेक्षम् ।

कानि पुनस्तानीत्यत आह—

**सुप्ता भुक्ता क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा विपरिधाय च रथ्यामाक्रम्य
श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥ ३२ ॥**

सुप्ता निद्रामासेभ्यः, भुक्ता किञ्चिन्नश्यं* भक्षयित्वा, क्षुत्वा च्छिक्त्वा* कृतेत्यर्थः,*
स्नात्वा आमुत्थ, पीत्वा पेयं पानीयादि, विपरिधाय घासः परिधायेत्यर्थः । चशब्दः
समुच्चयार्थः । 'रथ्यामाक्रम्य रथ्या प्रसिद्धा, तामाक्रम्य पशूभ्याम्, श्मशानञ्चाक्रम्येति
वर्त्तते । 'श्मशानं प्रसिद्धम् । दत्तानि स्वापादीनि निमित्तानि कृत्वा आचान्तः
(A)पुनराचामेद् द्विराचामेदित्यर्थः । अन्ये तु वर्णयन्ति—आचम्य स्वापादीनामन्य-

A. पुनराचमनादौ विवेचनाह आहिकाचारतत्त्वे रघुनन्दनः —

“वायुपुराणे— निहीबने तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिद्यत्य च संभाषादशुष्युपहतस्य च ॥
सन्देहेषु च सर्वेषु शिलां मुक्ता तथैव च ।
विना वज्रोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥
उष्ट्रायससत्स्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनाम् ।

हारीतः—श्रीशुद्धोच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति

देवकः— उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविजम् ।
तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुध्यति ॥

वाङ्मवचनयः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते हस्ते भुक्ता रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद् वासो विपरिधाय च ॥ (११९६)

महापुराणम्—

होमे भोजनकाले च सम्प्ययोदभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेदम्यत्रापि सकृत् सकृत् ॥
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्पृष्ट्वा विष्णुं समातनम् ॥

1. 'नश्य' नास्ति ख । 2. 'क्षि कृत्वा' ख । 3. 'इतरार्धः' नास्ति ख । 4. 'रथ्यामाक्रम्य' नास्ति
ख-य । 5. 'श्मशानं प्रसिद्धम्' नास्ति ख ।

तमं कृत्वा पुनराचामेत् । तदेतदयुक्तम्, (A) क्षुते 'विरोधात् । अन्ये त्वाहुः, 'आचान्तो-
ऽप्येतानि निमित्तानि आसेव्य पुनराचामेत् ; दतदप्ययुक्तं 'भवति, अपिशब्दाभ्या-
हारद्वोषात् । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । ननु यूपचिति 'मशानरजस्वलासूतिकाशुचींश्च
स्पृष्ट्वा सशिरस्कोऽभ्युपेयादप इति 'मशानाक्रमणे वशिष्टेन (B) ज्ञानं विहितम्,

स्मृतिः— क्षुते निहीवने छसे परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्मस्य एषु नाचामेद् दक्षिणं भ्रवणं स्पृशेत् ॥

सांख्यायनः—

आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णं वसन्ति मनुरन्नवीत् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—

कुर्यादाचमनं स्वर्षं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।

कुर्यात्ताऽऽलभनञ्चापि दक्षिणभ्रवणस्य च ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

न पूर्वस्मिन् विद्यमान उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

पुराणसारवायुपुराणयोः—

यः कर्म कुस्ते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः" ॥ इति ।

A. क्षुतावौ विशेषविधिमाह गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

क्षुते निहीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽश्रुते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं भ्रवणं स्पृशेत् ॥ इति । (२।८९)

एवञ्च सूत्रस्य 'छसा'दिपदानां कर्मकालादन्यत्रावकाश इति वक्तव्यम्, कर्मकाले तु कात्यायनस्येति
अन्यथा पूर्वोक्तस्मृत्यन्तरेण गृह्यासंग्रहवचनेन च विरोधः स्यादिति भावः । दक्षिणकर्णस्पर्शो
हेतुविषयक्षयेदमाह तत्रैव कात्यायनः—

मरुतः सोम इन्द्राग्नी मित्रावल्गौ तथैव च ।

एते सर्वे च विप्रस्य ओत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ गृ० सू० २।९० ।

B. वशिष्ठसंहिताचतुर्थखण्डे । अत्र 'अशुचींश्च स्पृष्ट्वा'त्यत्र 'शुचीनुपस्पृश्य' 'सशिरस्कः'
इत्यस्य स्थाने 'सशिराः' इति आजन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावल्लिङ्गव्रितपुस्तकस्य 'वज्रवासी'वृद्धित-
पुस्तकस्य च पाठः ।

1. 'विरोधः' ख । 2. 'प्रागचान्तो' ख । 3. 'भवति' नास्ति ख । 4. 'रजस्वला अमानवति-'
ख । 5. '-भवेयात् । अप' ख ।

अत्र' द्विराचमनमिति(A)नैव दोषः, अनतिक्रान्तवर्षाऽनुष्ठानाक्रमणे ज्ञान
'विहितम्, अन्यत्र द्विराचमनमिति ।

इति' श्रीमद्भगवद्गीतायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य

द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

A. मनुना चोक्तम्—

उष्मा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्तानृतानि च ।

पीत्वाऽप्योऽप्येष्यमाणञ्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ इति (मनुसंहिता ५।१४५)

वशिष्टेनाप्युक्तं स्वसंहितायाम् "उष्मा भुक्त्वा क्षुत्वा ज्ञात्वा पीत्वा रुदित्वा चाऽऽचान्तः
पुनराचामेत्" इति ५० स० ३ ।

एवञ्च इमशानाक्रमण एव वशिष्ठगोभिलाचार्ययोर्मतद्वैधम्, तदेतन्निराकरोति भाष्यकारः
स्वयमेव "अनतिक्रान्ते"त्याद्युक्तं ति विभावनीयम् ।

तृतीयकण्डिका

सायंप्रातर्होमयोः काल उक्तः, कथं होतव्यमित्येतद्वशिष्यते 'तद् वक्तव्यमित्यत आह' * ।

अग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य दक्षिणं जान्वक्तो दक्षिणे-
नाग्निम्^(A) "अदितेऽनुमन्यस्व" त्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

अग्निं यथोक्त^(B) कालं प्रादुष्कृतम्, उप समीपे; कस्य? होमकालस्य,

A. मन्त्रः—“अदितेऽनुमन्यस्व” इति तैत्तिरीयसंहिता २।३।१।२ ।

B. तथा च अरणिमन्थनादिनाऽग्निं प्रज्वाल्य होमकाले कथं कर्तव्यमित्यपेक्षायाम्—
कांस्यादिपात्रे स्थापयित्वा ततः “ॐ क्रवाद्मग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं
गच्छन्तु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानम्
(ऋक्० स० १०।१६।९) । अनेन मन्त्रेण क्रव्यादाग्निं परित्यज्य संस्कृतस्थाने अनुष्ठान-
परम्परानुष्ठानप्रामाण्यात् महाव्याहृतिभिरग्नारोपणं करणीयम् ।” इति गुणविष्णुराह ।
भवदेवभट्टस्तु—“तत्रोभयतश्चतुर्हस्तप्रमाणं देशं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषाविरहितं पूर्वोत्तरद्वयं
समं वा छायामण्डपसहितं स्थण्डिलादिकं विधाय गोमयेनोपलिप्य ज्ञातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः
कर्ता कुशयुक्तासनोपविष्ट उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्षणार्थं कुशकुष्ठमसहितं जलपूर्णं पात्रं भूमौ विधाय
दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा सव्यहस्तप्रादेशमुत्तराप्रकुशोपरि बह्विस्थापनपर्यन्तं भूमौ विधाय
दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठान्यां गृहीतकुशयूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते स्वाङ्गुष्ठपरिमितद्वाक्षा-
ङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं पृथ्वीदेवताकां रेखांमुल्लिख्य पीतवर्णां ध्यायेत्—‘ॐ रेखेयं पृथ्वीदेवताका
पीतवर्णा’ । ततस्तन्मूलतः प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणाम् उत्तराभिमुखीमग्निदेवताकां रेखांमुल्लिख्य
लोहितवर्णां ध्यायेत् ‘ॐ रेखेयमग्निदेवताका लोहितवर्णा’ । ततः प्रथमरेखातः सप्ताङ्गुलान्तरितां
प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं प्रजापतिदेवताकां रेखांमुल्लिख्य कृष्णवर्णां ध्यायेत् ‘ॐ रेखेयं प्रजापति-
देवताका कृष्णवर्णा’ । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीम् इन्द्रदेवताकां
रेखांमुल्लिख्य नीलवर्णां ध्यायेत् ‘ॐ रेखेयमिन्द्रदेवताका नीलवर्णा’ । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां
प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं सोमदेवताकां रेखांमुल्लिख्य शुक्लवर्णां ध्यायेत् ‘ॐ रेखेयं सोमदेवताका
शुक्लवर्णा’ । ततो दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठान्यां क्रमेण रेखासूत्रं गृहीत्वा, प्रजापतिर्निरग्निर्वैवता

(A)समाधाय सम्यक् काष्ठादिभिः समिध्य,परिसमुह्य(B) अग्नेर्वित्तितानवयवानेकीकृत्य ।

उत्तरभिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुः इत्यनेन ऐशान्यां दिशि अरक्षिमाग्रान्तरिते देशे निक्षिप्य पूर्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा सन्निधापिताग्नेज्ज्वलदिग्धनं गृहीत्वा, प्रजापतिकर्षि-
क्षिपुपूछन्दोऽग्निर्देवता अग्निसंस्कारे विनियोगः । 'ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः' । इत्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे निक्षिप्य, अपराग्निं गृहीत्वा, प्रजापतिकर्षि-
वृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्देवता अग्निस्थापने विनियोगः । 'ॐ भूर्भुवः स्वरोम्' इत्यनेनाग्निं दक्षिणावर्तेन भ्रामयित्वा आत्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् । ततो वामहस्तमुत्तरेत्याहुतिं वद । फेद—

ॐ सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोऽग्निशिरोमुखः ।

विभ्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ इति ।

इत्यग्निस्थापनम्" इत्युक्तमिन्द्रादुत्तरणमाह स्वीयच्छन्दोगकर्मानुष्ठानपद्धतौ ।

रघुनन्दनस्तु "तमग्निं 'क्रव्यादमग्निं...रिप्रवाह' इति मन्त्रेण तस्याग्नेः क्रव्यादांशं मन्त्रलिङ्गाद् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्त्वा प्रणीय उक्तप्रकारेण स्थापयित्वा.....समिध्य ज्वालयित्वा समिधं तत्र तृष्णीं कृत्वा वक्ष्यमाणक्रमेण ब्रह्माणमुपवेशयेत्" इति वदन् "इहैवायमि"त्यादिमन्त्रान्तिमभागस्य प्रयोगं न प्रमाणयति । तदत्र मूलकारगोमिलाचार्यप्रभृतीनां सर्वेषामेव मतमुपस्थितं विविच्य भगवन्तोऽमूचानाः प्रमाणयन्तु कर्तव्यमिति ।

A. अग्राऽऽवसधाधाने भवो नामाग्निर्ज्ञातव्यः ।

तथा चानेनामग्निं गृह्यासंप्रदे—

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥

पुंसघने चान्द्रमसः शुक्लाकर्मणि शोभनः ।

सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि ॥

नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च क्षुचित्तथा ।

सन्ध्यानामाऽथ वृदे तु वतादेवे समुद्रवः ॥

गोदाने सूर्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।

वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्पृतः ॥

क्षुध्वांस्तु तिली नाम हस्तिरग्निस्तथाऽपरे ।

आवसप्ये भवो ज्येष्ठो वैश्वदेवे तु पावकः ॥

श्रद्धा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा ।

विष्णुराहवनीये तु अग्निर्होत्रे त्रयोऽवयवः ॥

यत्तु समन्त्रकं परिसमूहनं वक्ष्यति इमं स्तोममिति त्र्युचेन परिसमूहेविति [सू ४।१।५]
तद्वत् न भवति^१ । कुतः, क्षिप्रहोमत्वाद्दस्य, क्षिप्रहोमे च^२ परिसमूहनप्रतिषेधात् ।
तथा चोक्तम्—

लक्षहोमे तु बह्विः स्यात् कोटिहोमे हुताश्वानः ।

प्राबक्षिते विभिन्नैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥

देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ।

पूर्णाहुत्यां बृहो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥

पौष्टिके बलदक्षैव क्रोधारिन्श्चाभिचारके ।

वययार्थे कामदो नाम वनदाहे तु वृत्तकः ।

कोष्ठे तु जठारिन्श्च ऋग्यादो मृतभक्षणे ।

समुद्रे बाढवो ज्ञेयः क्षये सर्वर्तको भवेत् ॥

एतेऽनयः समाख्याताः आचयेद्द्रव्यं माक्षणः सदा ।

सप्तत्रिंशति विख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ (गृ० सू० १।१२-१२)

अत्र 'लौकिके' इति पठित्वा 'लौकिके गृहप्रवेशे' इति वर्णयाञ्चकार रघुनन्दनः । तथा 'बान्द्र-
मसः' इत्यस्य स्थाने 'बन्धनामे'ति, 'सन्ध्य'स्थाने सत्येति च पठति स एव । 'अपरे' 'छति-
होमा'दाविति रघुनन्दनः । 'विधि'स्थाने 'विधु'रिति भवदेवरघुनन्दनादयः प्राक्शो
बद्धदेवीयनिबन्धकर्तारः । 'पाकयज्ञे' पाकाङ्गकयज्ञे बृपोत्सर्गदेवप्रतिष्ठाहोमादाविति रघुनन्दनः ।

विशेषनामासम्भवे च विभ्वरूपो नामारिन्ः सर्वत्र भवति । तदुक्तं तत्रैव—

सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्माद्यु ॥ इति गृ० सू० १।६९ ।

प्रसङ्गतोऽनेः सप्त जिह्वाश्चोच्यन्ते गृह्यासंगहोकाः—

काली कराली च मनोज्ञा च छुलोहिता चैव सुधन्ववर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी चैव शुचिस्मिता च लेखायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

सप्त जिह्वाः स्फुरन्त्येता हुताशनमुखे स्थिताः ।

याभिर्हव्यं समभन्ति हुतं सम्यग् द्विजोत्तमैः ॥

आसां ललु जिह्वानाम्—

द्वे शान्तिके पौष्टिके द्वे च तिलोऽभिचारिण्यः ।

एताश्चोक्ता विशेषेण ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ इति गृ० सू० १।१३-१५ ।

B. तत्र क्रममाह गृह्यासंगदे—

लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिधं ववत् ।

ततो भूमिर्वाहं कृत्वा कुर्वात् परिसमूहनम् ॥ इति गृ० सू० १।८६ ।

न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु छिजः परिसमूहनम् ।

वैकृपाक्षं च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्जयेत् (A) ॥ इति ।

गृह्यान्तरवचनाच्च—

एकसाध्येष्वर्हःषु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोद्गासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः ॥ (B) इति ।

अर्हःष्विति वचनात्, (C) स्तरणमपि 'न स्यात् । 'तथा चोक्तम्—

याम्यधः स्तरणाज्ञानाच्च तेषु स्तरणं भवेत् ।

एककार्यस्य साध्यत्वात् परिधीनपि वर्जयेत्* (D) ॥ १ इति ।

A. कात्यायनसंहिता १।९, विरुपाक्षमिति 'वङ्गवासी'मुद्रितपाठः ।

B. कात्यायनसंहिता २७।२ । एकसाध्यत्वं होतृमात्रसाध्यत्वम्, यत्र त एव क्षिप्रहोमाः । तत्र ब्रह्मस्थापनमपि न भवति यदुक्तं गृह्यासंग्रहे—

राकाक्षौ पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु ॥ इति गृ० सू० १।११ ।

तथा च 'पौर्णमास्यां रात्रा'वित्यादिसूत्रोक्तपूर्णमासयोगे, पितृयज्ञे, सायंप्रातर्होमे, चक्षुष्ये अन्येष्वपि पूर्वविधेऽपि ब्रह्माणं नोपकल्पयेत्, तेषां क्षिप्रहोमत्वात् । तथा कर्मप्रदीपेऽपि—

वर्हिः पर्यङ्गणञ्चैव वामदेक्ष्यजपस्तथा ।

कृत्याहुतिषु सर्वासु त्रिकमेतन्न विद्यते ॥ इति का०, सू० १।१० ।

तथा च यत्र यत्र क्षिप्रहोमः तत्र तत्र परिसमूहनास्तरणब्रह्मस्थापनादीनां न कर्तव्यतेति भावः ।

C. अत्र क्षिप्रहोमे स्तरणमपि न स्यात्, इतः परमेव "अग्निमुपसमाधाय कुशं समन्तं परितः स्तृणुयादित्यादि" [१।७।९] सूत्रे स्तरणस्योक्तत्वात् । तथा च स्तरणविधायकसूत्रोक्तेः पूर्वं यानि कार्याण्युक्तानि तेषु स्तरणं नास्तीति प्रमाणीकरोति "तथा चोक्तम्" इत्युक्ता भाष्यकारोऽधःस्थ-
कर्मप्रदीपवचनोपन्यासेनेति निष्कर्षः ।

D. कात्यायनसंहिता १।२ । क्षिप्रहोमे वर्जनीयमाह गृह्यासंग्रहेऽपि—

विहितप्रतिषिद्धाच्च प्रणीतां नोपकल्पयेत् ।

वैकृपाक्षं जपेन्मन्त्रं प्रपदञ्चैव यज्ञवित् ॥

परिधीस्तु न कुर्यात् गृह्याकर्मसु याज्ञिकः ।

उदकाङ्गुलमस्तिमस्तै वै परिधयः स्मृताः ॥ इति गृ० सू० १ । १५-१६ ।

तस्मादेवमे(१)वाऽ‘मन्त्रक(१)परिसमूहनं कुर्यात् । यदि त्ववित्तितावयवो नैव कुर्यादिति” । न्यञ्चकरणं कुर्याद् “इदं(०)भूमेर्भजामह” इति । “कुतः ? “पूर्वेषु चैके” (गो० सू० ४।१।२] इति ‘तस्य पक्षे प्राप्तत्वादप्रतिषेधाच्च” ॥ तस्य च स्वरूपम् ।

दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव “तु ।

करं करस्य कुर्वीत “करणे न्यञ्चकर्मणः ॥ (०)इति

दक्षिणं जानु ‘अक्तं भूमौ गतं यस्य” स दक्षिणजान्वक्तः । “अञ्चतिर्गतिकर्मा, दक्षिणेनाग्निं” पर्युत्तेदिति दक्षिणत इत्यर्थः । (१)“अदितेऽनुमन्यस्व” इत्यनेन मन्त्रेण उदकाञ्जलिं, हस्तत्रयं “मञ्जलिः उदकपूरिताऽञ्जलिरुदकाञ्जलिः, तमुदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् प्रकर्षेण प्राक्संस्थं सिञ्चेत् ॥ “इति ।

A. अमन्त्रकं परिसमूहनमिति । ननु—

यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत् ॥ गृ० स० २।६ ।

इति गृह्यासंप्रदोक्तव्याहृतिप्रयोग एव कथं न भवतीति चेत्—न भवति ।

“सार्धं प्रातर्बध्वदेवे पितृयज्ञे तथैव च ।

कम्पके गोमये नित्यं व्रतानां समिधाह च ॥

चैत्ये यूपे व्रीहियवे भूमावप्यु च याज्ञिकैः ।

व्याहृतीन् प्रयोक्तव्या यज्ञवास्तुक्रिया तथा” ॥ गृ० स० २ । ३-४ ।

इति तत्रैवास्मिन् कर्मणि तन्निषेधान् । (‘व्याहृतीः’ इति छान्दसः पूर्वसवर्णो द्रष्टव्यः इति च-त-भा) ।

B. परिसमूहनं कथं कुर्यादित्युक्तं कर्मप्रदीपे—

कृत्वाऽग्नाभिमुखौ पाणी स्वस्थानस्थौ ससंयतौ ।

प्रदक्षिणं तथाऽऽसीनः कुर्यान् परिसमूहनम् ॥ इति । का० स० १५।१८ ।

C. इदं भूमेरिति मन्त्रस्तु ४।५।३ सूत्रे धृत इति तत्र तस्योल्लेखो भविष्यति ।

D. कात्यायनसंहिता १५।१७ । अत्र ‘करव्य’ स्थानं कोणेति पठित्वा ‘कोणेति वच्यम्’ इति व्याचष्टे प्रकाशकारः ।

E. मन्त्रस्यास्याकरस्थानम्—तेत्तिरीयसंहिता २।३।१२ ; विनियोगप्रमाणान्तु आदिरगृह-सूत्रेऽपि १।२।१७ ।

1. ‘मन्त्रक’ ख । 2. ‘इति’ नास्ति ख । 3. ‘कुतः’ नास्ति ख । 4. ‘तस्यापेक्षया प्राप्तत्वाद्-विधंपाच’ ख । 5. ‘न’ खानि ‘व’ ख । 6. ‘करणं’ क-ख । 7. ‘भूमी चक्रं पातितं यज्ञ’ ख । 8. ‘वचतीति’ ख । 9. ‘दक्षिणे नागं दक्षिणतः’ ख, ‘दक्षिणाग्निं’ अथ दक्षिणत इत्यर्थः न । 10. ‘मन्त्रा-प्रतिष्ठितोऽञ्जलि’ ख । 11. ‘इति’ नास्ति क-ग ।

“अनुमतेऽनुमन्यस्वे”ति पश्चात् ॥ २ ॥

(A) “अनुमतेऽनुमन्यस्वे”त्यनेन मन्त्रेण पश्चात् प्रकृतत्वादिभिः उदक्संस्थम् उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेदिति वर्तते ।

“सरस्वत्यनुमन्यस्वे”⁽¹⁾त्युत्तरतः ॥ ३ ॥

‘पूर्वसूत्रे व्याख्यातमेवेतत्, अत्रापि प्राक्संस्थमेव ।

“देव सवितः प्रसुवे”ति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेत् सकृद् वा त्रिर्वा ॥ ४ ॥

“(0)देव सवितः प्रसुवे”त्यनेन “मन्त्रसमानायादिमन्त्रेण “प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेत्, परिषिञ्चेत् । सकृद्वा त्रिर्वा । वाशब्दद्वित्वमिच्छाविकल्पार्थम् । ततश्च सकृद्देव पर्युक्षेत् ‘शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् को हि त्रिः पर्युक्षेद् इति” ।

कथं पर्युक्षेदित्यत आह—

पर्युक्षणात्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन् होमीयम् ॥ ५ ॥

‘इण्डरऽज्जुदकधारादिष्वदिरप्यन्तशब्दाच्यो’ भवति । पर्युक्षणात्तानिति “बहु-वचनं “नित्यपक्षापेक्षम् । व्यतिहरन् व्यतिषजन्” प्रतिलोमीकुर्वन्नित्यर्थः । यथा अग्निष्टोमे द्वितीयायां धुरि तस्या द्वे अक्षरे सशयनी “व्यतिषजनीति । किमुक्तं भवति ? पर्युक्षणारम्भकोटिमभ्यन्तरतः कुर्याद् अवसानकोटिं बहिरिति । अथवा व्यतिहारो

A. मन्त्रः “अनुमतेऽनुमन्यस्वे” । विनियोगस्थानमस्य स्वादिरगृह्य-सूत्रे १।२।१८ ।

द्विष्यकेशिगृह्य-सूत्रे १।२।९ । आपस्तम्बगृह्य-सूत्रे च १।२।३ ।

B. मन्त्रः “सरस्वत्यनुमन्यस्वे” । विनियोगप्रमाणमस्य स्वादिरगृह्यसूत्रेऽपि १।२।१८ ।

(C). ३ “देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।

द्विष्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु” ।

इति सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणप्रथमप्रपाठकस्य प्रथमखण्डीयप्रथममन्त्रः ।

1. ‘पूर्वं व्याख्यातमेतत्’ ख ‘पूर्वमव-व्याख्यानमेतत्’ क । 2. ‘मन्त्रसमानायादि’ नास्ति ख-ग ।

3. ‘प्रदक्षतत्वादग्निं’ ख, ‘दक्षिणमग्निं’ क । 4. ‘शास्त्रादेश’ नास्ति क-ख । 5. ‘इति’ नास्ति ख, ‘इति फलं भूवाक्यजनीयः’ इत्यधिकः पाठः ग । 6. ‘व्यतिहरन्’ नास्ति ग । 7. ‘न भवति’ क । 8. ‘इति’ नास्ति ख ।

9. ‘विषयादेशम्’ ख, ‘नित्यपक्षा’ ग । 10. ‘-वज्रन’ ख ग । 11. ‘व्यतिषजनीति’ ग, ‘व्यतिषजतीति’ ख

विकर्षः', व्यतिहरन् विकृष्टान्तरान् कुर्वन्, एकत्रासंलग्नानित्यर्थः । एकसूत्रस्याऽने-
कार्थताविरोध इति चेत्, न, यावन्तोऽर्थास्तावन्ति सूत्राणि इति ।

"तथा चाक्तम्—

यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुढिगतं भवेत् ।

अर्थस्याऽऽद्यभिधेयस्य तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥ (A) इति ।

होमार्थमुपकृतं होमीयं व्रीहादि, तदभिपर्युत्तन् पर्युत्तणधारया अभ्यन्तरतः कुर्वन्
इत्यर्थः ।

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य वा ॥६॥

अयेत्यानन्तर्यार्थः । पर्युक्ष्य तूर्णीं⁽¹⁾ समिधमाधायान् जुहुयात् ।

तथा चाक्तम्—

समिदादिषु होमेषु मन्त्रद्वयवर्जिता ।

पुरस्ताच्छापरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद् भवेत्⁽²⁾ ॥ 'इति ।

वक्ष्यति चायम् "(1)समिधमाधायानु पर्युक्ष्ये"ति* । हविष्यं व्रीहादि । माष-
कोद्रववरटवर्जम् । तथा चाक्तम्—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत्⁽³⁾ ॥

A. महाभाष्यीयश्लोकवार्तिके ।

B. उत्कृष्टाः समिध आह गृह्यासंप्रदे—

अकृशा चैव न स्थूला अशस्ता चाऽपलाशिनी ।

सक्षीरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः ॥ इति (गृ० सू० १।३।२)

(1). कात्यायनसंहिता—८।२१ । अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं गृह्यासंप्रदे—

सर्वेषामेव होमानां समिदादौ विधीयते ।

कर्मोन्ते चैवमेव स्यात् स्वाहां तत्र न कारयेत् ॥ इति (गृ० सू० १।९७)

1). "समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाज्जलीन् प्रसिञ्चेदन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ।"
(गो० सू० १।३।१२)

2). कर्मप्रदीपः १।१० । अत्र प्रकाशकारः "गोभिलभाष्यकृता तु 'कोरादीन्' इति पठितं
व्याख्यातञ्च कोरो वर्धट इति" एवं व्याचष्टे । हविष्यस्वरूपमुक्तं कात्यायनेन च गृह्यासंप्रदे—

अयुक्तममूलवर्णैरपर्युपितमेव च । हविष्यमेतदज्ञायमसुरैश्चाप्यसंयुतम् ॥ इति गृ० सू० २।७० ।

अत्र व्याख्यायां तर्कालङ्कारमहाशयाः—

"असुरः—इति नैषण्टककण्ड मेघनामसु पठितम् । तच्च तत्रोन्नतिशतमं नाम । तथा च,
असुरमैधैवैवजलैर्न मिश्रितमित्येतन्, मेघोदकस्यापविश्रत्वात्, तथा च स्मरणम्—

1. 'वा विकर्षः' इति क. 2. 'तथोक्तम्' ख । 3. 'हविष्यान्नस्य' क ग । 4. 'इति' नास्ति ख ।

5. 'पर्युक्ष्य तथैवोदकाज्जलीन् प्रसिञ्चेदिति' ख । 6. 'गौरादिः' ख ।

हविष्यस्वरूपं(A) श्रीविष्णुपुराणेऽभिहितम् ।

व्रीहयश्च यवाश्चैव गांधूमा अणवस्तिलाः ।

प्रियङ्गुवां ह्यद्वाराश्च कौरवायाः सबीजकाः ॥

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलच्छकाः (B)

भाटक्यश्चणकाश्चैव शाणाः सप्तदश स्मृताः ॥

इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयां मुने ।

ओषध्यां यक्षियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥

व्रीहयः सयवा मुद्गा गांधूमाश्चणकास्तिलाः ।

प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलच्छकाः (B) ॥

भ्यामाकास्तु सनीवारा जर्जिलाः सगवेधुकाः ।

तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन्मर्कटका मुने ॥

ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ।

यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथासां हेतुरुत्तमः* ॥ इति ।

“तस्य” हविष्यस्य, अन्नस्य अदनीयस्य, “अद् भक्षणं, भक्षणयाभ्यस्य, न “पुराण-
तया कीटादिदोषदुष्टस्येति । षष्ठो अवयवार्था । ततश्च हविष्यान्नस्यावयवं” गृहीत्वा
जुहुयात् । “केन जुहुयात् ? पाणिना । कुतः—

आनमाचमनं दानं देवतापितृत्पणम् ।

स्रोतोवर्कैर्न कुर्वीत तथा मेघाद् विनिःसृतैः ॥ इति ।

अथवा अक्षरैः क्षारविदाहिभिरभिहितमित्यर्थः । ...अक्षरैरिति लिङ्गव्यत्ययाद् वा पदं
द्रव्यम्, अक्षराभिरित्यर्थः । अक्षरा रजनी हरिद्रेत्यनर्थान्तरम् । बहुवचनादन्यैरप्येवं विधै-
रभिहितमिति । ...तद्वन्न लवणमात्रप्रतिषेधात् ‘क्षारमृत्तिकादिकुतलवणमिन्नं लवणमक्षारलवणम्’
इति रघुनन्दनव्याख्यानां नादरणीयम् । यच्च “लवणे सैन्धवसामुद्रे” इति हविष्यान्नविषयं
स्मरणान्तरम्, तदप्येतद्व्यतिरिक्तविषयं बोद्धव्यम् । कस्मात् कारणात् ? त्वशास्त्रपरिभाषायाः
शीघ्रमुपस्थितत्वात् । सामान्यस्य विशेषेतरपरत्त्वोपपत्तेः” एवं कथयन्तीति ।

A. ‘वज्रवासी’मुद्रितविष्णुपुराणे नोपलभ्यते ।

B. उभयत्रैव ‘कुलच्छकाः’ इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति । ‘ताम्रपुस्तः कुलस्थः
त्वात्’ इति त्रिकाण्डशेषकोशात् कुलच्छपदस्य च कुत्रापि कोशेऽदर्शनादिति । मूलपाठस्तु
भाटक्यकुलच्छकोशो यथावत् सन्निवेशित इति ।

1. चित्रितभासो नास्ति क न । 2. ‘तस्य’ नास्ति ख । 3. ‘हविष्यस्य’ नास्ति ख, ‘यच्च हवि-
ष्यस्य’ न । 4. ‘यदशा अभर्तु’ ख । 5. ‘परागस्य तथा’ ख । 6. ‘यवयवं’ नास्ति क ग । 7. ‘केन
जुहुयात्’ नास्ति ख ।

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये क्षुब्धः स्मृतः ।

पाणिरेवेतरस्मिन्सु क्षुब्धं चात्र न ह्रियते(A) ॥

इति वचनात् । आहुतिप्रमाणं च द्वादशपर्वपूरणमात्रम् ।

तथा चोक्तम्—

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका 'कंसादिना चेत्' 'क्षुब्धमात्रपूरिका ।

द्वेवेन तीर्थेन च ह्रियते हविः स्व'ङ्गारिणि स्वर्ध्विषि तच्च पावके(B) ॥ इति ।

अग्नौ जुहुयादिति पुनरग्निग्रहणं (C) सुसमिद्धे होतव्य'मिति ज्ञापनार्थम् * ॥

तथा चोक्तम्—

याऽनर्ध्विषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च 'दरिद्र्यश्च स जायते ॥

A. छन्दोगपरिशिष्टम्—८।११। प्रमाणमिदमेव विबुधोति प्रकाशकारः—

“कृताधानस्य नानाविधहोमप्रसक्तौ प्रथमं तत्परिभाषामाह—द्रवद्रव्याहुतौ आहुत्याधार-
पात्रानुपदेशे मुनिभिः क्षुब्धः स्मृतः । द्रवेतराहुतौ पात्रान्तरानुपदेशे पाणिनैव होतव्यम् ।
उभयत्रैवानुपदेशे जुह्वा होमो न कार्य इति । अहुरिति समाख्याबलाद् जुह्वा अपि वैकल्पिक-
होमसाधनत्वशङ्कानिरासार्थं 'क्षुब्धं चात्र न ह्रियते' इत्युक्तम्” ॥ इति । 'क्षुब्धं अहुरित्यनर्ध्व-
न्तरम्' इति स्वप्रभायां चन्द्रकान्तः । अत्र चतुर्थवचने “क्षुब्धेवात्र तु ह्रियते” इति पाठो मुद्रित-
(“वङ्गवासी”, “आनन्दाश्रमसंस्कृत सिरीज्”) पुस्तकयोः ॥

B. कात्यायनसंहिता १।११। अत्र क्षुब्धप्रमात्रिकेति प्रकाशकारसम्मतः पाठः । अत्र
संबद्धति तर्कालङ्कारधृतगोभिलपरिशिष्टवचनम्—

उत्तानेनैव हस्तेन द्वाङ्गुल्याग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्व्यतो जुहुयाद्विषिः ॥ इति ॥

(C). सुसमिद्धमधिकृत्याह गुह्यासंग्रहे कात्यायनः—

पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ।

सप्तजिह्वाप्रमाणन्तु प्रादेशं परिकीर्तितम् ॥

प्रमाणं चतुरस्रञ्च वर्तुलं मुखमण्डलम् ।

यदर्थं ह्रियते वह्नौ तां जिह्वां परिकल्पयेत् ॥

कराली धूमिनी श्वेता लोहिता महालोहिता ।

छपर्णी पद्मरागी च ससैताः परिकीर्तिताः ॥

1. 'क्षुब्धेवात्र न ह्रियते' क ; 'क्षुब्धेवात्र न' ख-ग । 2. 'रमादिना' क-ग । 3. 'क्षुब्धप्रमात्रिक' क-ख । 4. 'व्यङ्गारिणि' क-ग । 5. 'मित्यर्थः' क-ग । 6. 'दरिद्र्योप-' क-ग ।

तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।

आरोम्यमिच्छताऽऽयुधं श्रियमात्यन्तिकीं तथा (A) ॥ 'इति ।

कृतस्य वा ओदनदेः, अकृतस्य व्रीह्यादेः ।

तथा चोक्तम्—

कृतमोदनसक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

व्रीह्यादि चाकृतं प्राक्तमिति हव्यं त्रिधा "मतम् ॥ (B) "इति ।

'वाशब्दौ विकल्पार्थौ ।

करालीं राक्षसाभ्नन्ति धूमिनीमसुरास्तथा ।

भवेतां नागाः समभ्नन्ति पिशाचा लोहितां तथा ॥

महालोहितां गन्धर्वाः सुपर्णीश्च यमस्तथा ।

पद्मरागी च विष्मता दिव्या जिह्वा हुताशने ॥

तस्यान्तु होमयेन्नित्यं हसमिद्धं हुताशने ॥

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं तन्त्रसिद्धये ।

न धूमो न तथा ज्वाला विद्युदो भुवि चधुवः ॥

प्रभया याति यत्रैव भगवांस्तत्र तिष्ठति ।

तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात् सर्वकामप्रसिद्धये ॥ इति गृ० सं० १।१९-२६ ।

A. कर्मप्रदीपः—९।१२-१३ । अग्निः कथमुदीपयितव्य इत्यपेक्षायामुक्तं तत्रच—

जुह्वंश्च हुते चैव पाणि-सूर्य-स्पर्श-दाशभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद् वा व्यज्रनादिना ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्वयपोऽभ्यजायत ।

"नार्ग्निं मुखेने"ति च यल्लौकिके योजयन्ति तत् ॥

इति का० सं० ९।१४-१९ ।

गृह्यासंग्रहेऽपि—

न वल्ग्रेण धमेदग्निं न सूर्येण न पाणिना ।

मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्वयपोऽभ्यजायत ॥

वल्ग्रेण तु भवेद् व्याधिः सूर्येण धननाशकम् ।

पाणिना मृत्युमादत्ते मुखेन सिद्धिभाग् भवेत् ॥ इति गृ० सं० १।१०-७१ ।

B. कात्यायनसंहिता—२४।३ । अत्र संवादिप्रमाणमुक्तं गृह्यासंग्रहे—

यवव्रीह्याकृतं श्रेयं तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ओदनमनु कृतं विद्याद् न तस्य करणं पुनः ॥ गृ० सं० १।९२ ।

अकृतं चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा ॥ ७ ॥

अकृतं चेत् 'यदि प्रक्षाल्य प्रोदकं' 'गतोदकं' कृत्वा जुहुयात्, एवञ्च पूर्वमेव प्रक्षाल्य प्रगतोदकं कृत्वा 'कुम्भादौ स्थापयेत् । 'तत उद्धृत्योद्धृत्य जुहुयात्' * । तत्कालप्रक्षालिते तस्य' सोदकत्वाद्गोत्रं विनाशः स्यात् । प्रक्षालनं च' त्रिः कर्त्तव्यम् ; कुतः, देवतार्थत्वात् । वक्ष्यति च' "त्रिवेदेभ्यः प्रक्षालयेदिति" (A) । ग्रीहियवाभावे किं जुहुयादित्यत आह—

अथ (B) यदि दधि पयो यवागूं वा ॥ ८ ॥

अथ-यदि-शब्दौ "प्रक्षाल्याहारायौ, अथ यदि ग्रीहियवयोरभावः स्यात् किं जुहुयादिति प्रश्नोऽप्याहार्यः । एवं 'पृष्ट आह दधि जुहुयात् । 'पयो जुहुयात्' * दधिपयसो-वांशब्दाः "भावस्तुल्यविकल्पार्थः । तयोरप्यभावे यवागूं वा', जुहुयादिति वर्त्तते । यवागूर्यव' 'घृष्टकः । "अभुतस्य प्रश्नस्याप्याहार्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्, नैव दोषः, अपरिपूर्णं हि' वाक्य' "मन्वाहरेणानुषङ्गेण वा निराकाङ्क्षीक्रियते । स्मृत्यन्तरे चास्य सूत्रस्यैव" एवार्थो दृष्टः ।

तथा चोक्तम्—

अभावे ग्रीहियवयार्द्रा वा पयसाऽपि वा ।

तदभावे "यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ॥ इति । (C)

A. "त्रिः कलीकृतास्तण्डुलान् त्रिवेदेभ्यः प्रक्षालयेद इत्याहुः, द्विर्मनुयेभ्यः, सकृत् पितृभ्य इति" गो० सू० १।७।९ ।

B. "अथ यदी"त्यादि, "कस्तेने"त्यादि च सूत्रद्वयमेकीकृत्य पठतः सामश्रमी तर्कालङ्कारश्च, कदाश्चान्न विक्षिपति तर्कालङ्कारः— "केचिदत्र सूत्रद्वयं कल्पयन्ति... यथाभुतसूत्रपाठेनैवोपपत्तौ किमर्थमयं प्रयास इति नाधिगच्छामी"त्युद्दिशन् ।

C. कर्मप्रदीपः २७।३ ।

1. 'यदि' नास्ति ख । 2. 'च प्रगतोदकं' क-ग । 3. 'कुम्भादौ स्थापयेत्' स्थाने 'स्थापयेत् कुम्भादौ' इति ख । 4. 'चित्रितांशौ' नास्ति ग । 5. 'तस्याद्रे' ख क-ग । 6. 'वा' ख । 7. 'च' नास्ति ख । 8. 'द्विधाह-रिति' ख-ग । 9. 'किं तु' ग । 10. 'प्रक्षाल्याहारायौ' ख-ग । 11. 'पृष्टे मति' ख । 12. 'पयो जुहुयात्' नास्ति ग । 13. 'चभाव' नास्ति ख । 14. 'वा' नास्ति ख । 15. 'घृष्टकः' क । 16. 'प्रयतस्य' क । 17. 'हि' नास्ति ख । 18. 'वाकारमप्या' क ; 'वाममप्याहारेण' ग । 19. 'स्यैक' क-ग । 20. 'यवागूं' क ।

प्रीक्षावेस्तावत् पाणिना होमः सिद्धः, इत्यादि केन जुहुयादित्यत आह—

कंसेन वा चरुस्थाल्या वा स्तु वेण वैव^(A) ॥ ६ ॥

कंसं कंसभाजनम् । चरुस्थाली, चरुः "यस्यां ध्रुयते सा "च मृन्मयी ताम्रमयी वा 'प्रादेशमात्रा स्यात् ।

तथा चोक्तम्—

तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिवृहन्मुखी ।

मृन्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते । (B) इति ॥

"स्तुवेण वैव पक्वकारकरणं स्तुवेण" द्रवद्रव्यं होमनियमार्थम् ।

उक्तं च—

"होमपात्रमनादेशो द्रवद्रव्ये स्तुवः स्मृतः ।" इति ।

ततश्चाभावविकल्पोऽयं स्तुवाभावे कंसचरुस्थाल्योरन्यतरेण जुहुयादिति ।

स्रक्स्तुवलक्षणं च कात्यायनेनोक्तम्—

खादिरो वाऽथ "पाणीं वा द्विवितस्तिः स्तुवः स्मृतः ।

क्षुग् बाहुमात्री" विक्षेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥

स्तुवाग्रे घ्राणवत् स्वातं "द्व्यङ्गुलं परिमण्डलम् ।

जुह्वाः" शराववत् स्वातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् ॥ (C) कुर्यादिति ।

A. 'वैव' इति भाष्यकारसम्मतः पाठः । तर्कालङ्कार-सामग्रिमणौ तु 'वै वा' इति पठतः ।

B. कात्यायनसंहिता १५।१२ ।

C. छन्दोगपरिशिष्टम् ८।१२-१३ । द्वाङ्गुलमित्यत्र द्वाङ्गुलम् इति पठति प्रकाशकारः । श्लोक-
द्वयं विद्वोति चेत्यम्—"खादिरोमयः पलाशमयो वा वितस्तिद्वयमानः स्तुवः स्मृतः । जुहुर्बाहु-
प्रमाणा बोद्धव्या । प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रग्रहो वृद्धः स च स्तुवस्तुवोर्बर्तुलो बोद्धव्यः ।
स्तुवाग्रे नासारम्ब्रवन्मध्यस्थितमर्यादम् अङ्गुलद्वयमितं वर्तुलं विलं ज्ञेयम् । जुह्वास्तु स्वातं
शरावाकृति निःशेषद्वयनसाधनतया निर्वाहपद्वाच्यप्रणालीसहितं षडङ्गुलं जानीयात्" ॥ इति ।

स्तुवस्तुवोः स्वरूपमाह गृह्यासंग्रहेऽपि—

खादिरोऽग्निदीर्घः स्यात् स्तुवोऽङ्गुलपञ्चदशतः ।

पाणीं स्तुवं बाहुमात्रीं पाणितलाकारपुष्कलाम् ।

स्वगविलां स्वपे कुर्यात् मेक्षणं स्रक्स्तुवादिवत् ॥ इति गृ० सू० १।८३ ।

1. 'वैव' क । 2. 'यस्यां चरुः' ख । 3. 'च' नास्ति ख । 4. 'प्रदेशः' क ; 'प्रादेशमात्रो' क-ग ।
5. 'स्तुवेव वैव' नास्ति ख, 'स्तुवेवैव' क । 6. 'स्तुवेव' नास्ति ग । 7. 'द्रव्यस्य होमनिरासाधेम्' ख ।
8. 'पात्राग्रे' ख । 9. 'बाहुमात्रा' "मोसाइटी" मुद्रितपाठः । 10. 'बाहु' ख । 11. 'स्वगविलां सनिर्वाहं'
स्तुवार्थवचनङ्गुलम्' क-ग ; 'सनिर्वाहं' ख ।

अग्नये स्वाहेति पूर्वा^(A)तूष्णीमुत्तरां मध्ये चापराजितायां च
दिशीति सायम् ॥ १० ॥

‘अग्नये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्वामाहुतिं जुहुयात्’* । तां च* मध्ये । तूष्णी-
मुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । तां चापराजितायां दिशि । अपराजिता पूर्वोत्तरोऽष्टमो
भागः^(B) । तूष्णीमिति वचनात् ‘मन्त्रदेवतयोरनादेशाच्च’* ‘किमेवमेव जुहुयात्,
‘न हि प्रधानं हविरदेवत’ममन्त्रकञ्च भवितुमर्हति ; तस्मात् ‘प्रजापतये स्वाहे’त्यनेन
मन्त्रेणोत्तरामाहुतिं जुहुयात् । कुत एतत्—

आज्यं हव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाञ्च ‘प्रजापतिरिति स्थितिः^(C) ॥

A. “तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाम्” इति तर्काकङ्कारश्चतः सामग्रमिच्छतव पाठः ।

B. पेशानी विक् । तथा चारनेरीशानभागे जुहुयादित्यर्थः । तदत्र गृह्यार्त्तग्रहः प्रमाणम्—

प्रक्रमणे तथोद्गारे होमे स्विच्छकृते तथा ।

यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुःपराजिताम् ॥ गृ० स० २।७६ ।

तथा च प्रक्रमणे गोमिच्छसूत्रम्—

सूर्येण चेषमज्ञाबोध्यं प्रागुदीचीमभ्युपक्रमयत्येकमिधे इति सू० २।२।१० ।

तथोत्तरविवाहे—

उद्गहन्ति प्रागुदीच्यां दिशि यज्ञमाह्वानकृत्स्नमिच्छयम् । सू० २।३।१ ।

तथा स्विच्छकृदोमे—

अग्नये स्विच्छकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वादेः जुहुयात् । सू० १।८।१३ । इति ।

C. कात्यायनसंहिता ८।१६ । अत्र ‘हव्य’स्थाने ‘द्रव्य’पाठमाहृत्य व्याकरोति प्रकाश-
कारः—होमेषु होतव्यानुपदेष्टे आज्यं द्रव्यं होतव्यं विधीयते । आज्यं गव्यमिति पाठ्यन्तरम् ।
मन्त्रदेवतयोन्नानुपदेष्टे प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः, ‘प्रजापतये स्वाहे’त्यर्थः । अन्ये तु
समस्तां व्याहृतिं प्राजापत्यं मन्त्रमाहुः । तत्र च मन्त्रे प्रजापतिसम्प्रयोगात् मन्त्रमयी देवतेति
व्यक्तम् ।

तथा योगिनाञ्चवचनम्—

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा वा तु देवता ।

तदाकारं भवेत् तस्य देवत्वं देवतोष्यते ॥ इति ।

आमन्वाग्रमभ्युपेत्युत्तरे तु “मन्त्रस्य”स्थाने ‘तन्त्रज्ञे’ति पाठः ।

1. ‘अग्नये स्वाहेति मन्त्रेण पूर्वां सायं जुहुयात्’ ख । 2. ‘च’ नास्ति ख । 3. ‘-इत्त-’ ख ।

4. ‘मन्त्राणादीनाम्’ ख । 5. ‘किमेव’ न । 6. ‘न, नहि’ ख । 7. ‘चमन्त्रे’ नास्ति ख ।

8. ‘प्रजापतिः पतिरिति’ न ।

गोमिच्छ—५

इति वचनात् । 'तूष्णीमिति कस्मादुच्यते' * 'वागुच्चारणप्रतिषेधार्थमिवमुक्तम् । न हि 'वागव्यापारे' प्रतिषिद्धे 'मानसो व्यापारः' प्रतिषिध्यते । तस्मात् 'प्रजापतये स्वाहे'ति मनसा मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात् इति' । तथा च भ्रुतिः—

“तस्मात् प्राजापत्या मनसा जुहति मनो हि प्रजापतिरिति”(A) ।

‘इति सायम्’ इत्यन्तेन प्रकारेण सायं जुहुयादिति ।

अथ प्रातः सूर्याय स्वाहेति पूर्वा तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि ॥ ११ ॥

अथ-शब्दः ‘पूर्वप्रकृतार्थः’, येन हविषा सायं होमः कृतस्तेन प्रातरपि जुहुयादिति*(B) तदभावे तत्प्रतिनिधिना, न विकल्पोक्तानामन्य’तमेनेति । “तथा चोक्तम्—

यथोक्तवस्तुसम्पत्तौ प्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥ (C) “इति ।

प्रातः उक्ते काले (D)सूर्याय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण “पूर्वामाहुति”* जुहुयात् ।

A. प्रमाणीकृतोऽयं भागः स्वभाष्ये तर्कालङ्कारेणाऽपि ‘इति च माह्वनम्’ इत्युपोद्घातेन ।

B. सूक्तस्यावशात् एवमर्थं प्रकाशयतीति भाष्यकृतमात्मनः ।

(C). कात्यायनसंहिता १५।२१ ।

D. “पुरोववादि”त्वादि १।१।२८ सूत्रेणेति भावः । ननु प्रातराहुतेः पूर्वम्—

“अनर्हः कर्मणा विप्रः सन्धाहीनो यतः स्युतः” । इति कर्मप्रदीप-

वचनवशात्, प्रातःसन्धाया अवश्यकर्तव्यत्वम् । तत् पूर्वम्—

यथाऽह्नि तथा प्रातर्नित्यं ज्ञायादनातुरः ।

इत्यान् प्रकाश्य मघादौ गृहे चेत तदमन्त्रवत् ॥ (कात्यायनसंहिता १०।१)

इत्यादिना प्रातःज्ञानस्य विधानात् प्रातराहुतिकाकालोपस्यैव सर्वदा सम्भव इति चेत्, अग्नौच्यते कर्मप्रदीपे—

अवपरादोमकाकृत्य बहुत्वात् ज्ञानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुवात् ज्ञानं होमकोपो हि गर्हितः ॥ इति क० प्र० २।२।११ ।

अत्र प्रकाशकारः—“यथाऽह्नि तथा प्रातरित्यनेन सन्धाहुतौ ज्ञानवद् विस्तरेण प्रातःज्ञानं

1. चिह्नितांशो नास्ति न । 2. ‘वागुच्चारण-’ क । 3. ‘वाग्वा यदि प्रतिषिद्धे’ न, ‘वागव्यापारे-’ निषिद्धे’ क । 4. ‘मनसो’ क । 5. ‘इति’ नास्ति क-ख । 6. ‘चनेन’ ख । 7. ‘एव’ नास्ति ख । 8. ‘पूर्व’ नास्ति क । 9. ‘इति’ नास्ति ख । 10. ‘नरेचेति’ क । 11. ‘तवीजम्’ ख । 12. ‘इति’ नास्ति क । 13. ‘पूर्वामाहुति’ नास्ति ख ।

शेषमुक्तार्थम् । एव-कारकरणं पूर्वविष्यनुकर्षणार्थम् । उपदेशकमादेव 'पूर्वोत्तरत्वसिद्धे'
 'पूर्वामुत्तरामित्यवाच्यमिति चेत्, न । प्राक् स्विष्टकृत आवापः [सू १।८।१५] इति
 वचनात्, उत्तरस्या आहुतेः स्विष्टकृतस्थानीयत्वाच्च कम्बूकहरितगो-मयादीनामेक-
 कालत्वादन्तरा होमो मा भूदित्यतः पूर्वामुत्तरामित्युक्तम् । (A)

यदुक्तं तज्जिरगनेरेव, सामिस्तु प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् किन्तु संक्षेपेण कुर्यात् । संक्षेपश्च
 योग्याज्ञवल्क्येनोक्तः—तीर्थपरिकल्पन-जलामिमन्त्रणाचमन-मार्जनान्तर्जलजप-ज्ञानान्वयमर्पण-
 सूक्तेन त्रिरावृत्तेनेत्येवंरूपः ।

तथा च—

ज्ञानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलामिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अचमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

ज्ञानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

हेतुमाह—होमकालस्याल्पत्वात् ज्ञानकर्मणो बहुत्वाद् विस्तारे होमकालातिक्रमात् यस्मा-
 द्दोमलोपो भवेत् स च गर्हितः, तस्माद्धोमार्थं संक्षेपं कुर्यात् । ननु प्रातःस्नानं प्रातःकाले कर्तव्यं
 होमस्तु दितहोमिनामुद्यमानन्तरमिति स्नानविस्तारेऽपि न होमकालातिक्रमः, तस्मादनुदित-
 होमविषयमेवेदं वचनमिति युक्तम् ? नैवम्—उदितहोमिनामप्युद्यमात् पूर्वमप्रवितरणं विहि-
 तम् । तथा च गोमिहः "पुरोदयात् प्रातः...शुद्धयादिति" तथा 'हस्तावृद्धं' रविर्वाचदित्वने-
 भात्प एव होमकाल उक्तः, विस्तरेण तु नद्यादौ स्नानं विहितम् । तस्मात् ज्ञानविस्तरेण
 नद्यादित आगमनेन च सर्वमिदं क्षुप्येदिति तस्यापि ज्ञानसंक्षेपः ।

एवम्—

पूर्वां सन्ध्यां समक्षप्रासुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमन्त्रेणैव तावद् यावदादित्यदर्शनम् ॥

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमाञ्जर्दर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगुक्षविभाषनात् ॥ (मनुसंहिता २।१०१)

सज्जोतिर्ज्योतिषां दर्शनादित्यादि भरसिंहपुराण-मनु-गौतमादिभिर्बहुक्तं तज्जिरप्रिविष्यं
 द्रष्टव्यम्" इति निर्णीतवान् ॥

A. अत्र भाष्यकृतानवयमाशयः—'यदि प्राक् स्विष्टकृत आवाप' इति सूत्रेण प्रथमहोम-
 स्यान्ते स्विष्टकृतहोमविधेः प्रसक्तिः स्यात्, यदि वा 'दृश्यविच्छित्तिकामो हरितगोमवान् सार्व-
 प्रातर्जुहुयात्' (४।८।१९) दृश्यविच्छित्तिकामः कम्बूकान् सार्वप्रातर्जुहुयात्... (४।९।१४) इति
 सूत्रद्वयोक्तसार्वप्रातःकर्तव्यकाम्यहोमयोर्नित्यहोमेनानेन सममेव व्यतिकरेण प्रसक्तिः स्यात् ;

समिधमाधायाऽनुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन् प्रसिञ्चेदन्व-
मंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ १२ ॥

समिधमाधायेत्युक्तार्थम् । (A) देव सवितः 'प्रसुवेत्यनेन । मन्त्रेणानुपर्युक्ष्य तथैव
तेन प्रकारेणोदकाञ्जलीन् प्रसिञ्चेत् । 'अनुमन्यस्वेत्येतस्मिन् स्थानेऽन्वमंस्थाः (B) इति
मन्त्रविशेषः, 'कर्त्तव्य इति वाक्यशेषः ।

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्याऽपां शेषं निनीय पूरयित्वा^(C)ऽऽचमनं^(D)
प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १३ ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्येति । "ऋजून्येतानि" *पदानि । पर्युक्ष्यार्थमासादितानाम् अपां
शेषम् "उर्वरितं, निनीय निक्षिप्य 'अन्याभिरग्निः पूरयित्वा, आचमनं पात्रम् ; आचम्यते
अनेनेत्याचमनं "पात्रमभिधीयते । प्रतिष्ठाप्य आत्मनोऽन्तिकेऽवस्थाप्य यथार्थं
यथाविहितमन्यद् वामदेव्यगानादि कुर्यादिति । वक्ष्यति चायमपवृत्ते कर्मणि वामदेव्य-
गान(D) मिति । "प्रातराहुत्यन्ते ब्रह्मयज्ञस्य विधानाद् ब्रह्मयज्ञादि वा कुर्यात् । उक्तं च—

स चाऽर्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद् वा" * प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्र^(E)र्त्ते निमित्तकात् । (F) इति ।

तस्मिन्कारणार्थमेवात्र सूत्रे पूर्वमित्यादिपदस्य पुनर्बचनमिति । पुनरुक्तिश्च गौमिले न पर्यनु-
द्योष्येत्येतदपि न प्रस्मर्तव्यम्—यदुक्तं 'पुनरुक्तमि'त्यादि [पण्यन्तु १७ पृ० पाद-टी०] ।

A. "देव सवितः प्रद्युवे"ति मन्त्रमुक्तं प्राक् ।

B. अविते अन्वमंस्थाः ।

अनुमते अन्वमंस्थाः ।

सरस्वत्यन्वमंस्थाः ॥ इति पर्युक्षणमन्त्राः ।

C. "आचमनं" स्थाने "चमसं" पठतः सामग्रमी तर्कालङ्कारश्च । "चमसं पात्रविशेषम् ।
आचमनमिति पाठेऽपि आचम्यतेऽनेनेत्याचमनं पात्रमेवार्थः" इति तर्कालङ्कारिणे भाष्ये ॥

D. "अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थं शान्त्यर्थम्" इति गो० सू० १।१।२५ ।

E. कात्यायनसंहिता १३।५ ।

अत्र चतुर्बचनं तु प्रकाशकारो "नान्यत्रेति निमित्तकात्" इत्येवं पठति, विशदीकरोति चेत्थ

1. 'प्रद्युव यज्ञमि' ख । 2. 'चतुर्बचनं' ख-न । 3. 'कर्त्तव्यमिति' क । 4. 'चमसं' क ।
5. 'एतानि ऋजूनि' ख । 6. 'उर्वरितं' क । 7. 'अन्याभिः' नास्ति क । 8. 'पात्रं विधीयते' क ।
9. 'चिञ्जणध्वजः' प्रातराहुत्यन्त इत्यादिपदाद् वा इत्यन्तचयभावो नास्ति ख-पुस्तके । 10. 'नान्यत्रर्त्ते' इति
'नान्यत्रर्त्ते' मुद्रितः पाठः ।

तदेतत् पुन'रुदकपात्रपूरणमुदकालम्भनार्थम् । अन्यथा अदृष्टार्थतैव स्यात् ।
उदकालम्भननिमित्तानि चोक्तानि—

“यः श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः स पितृयज्ञात् पूर्व कार्यः । अत एव तदनन्तरं “यदेव तर्पयत्यग्निः”
इत्यादिना तर्पणमुक्तम् । पश्चाद् वा प्रातराहुतेरिति । अथवा विभक्तदिनस्य द्वितीयभागे
दक्षोक्तेऽध्यापनात्मको ब्रह्मयज्ञः कार्यः ।

तथा च दृष्टः— द्वितीये तु ततो भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पश्चाद्वा ।

वैश्वदेवावसाने-वा वामदेव्यजपरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्यः । न च वामदेव्यजपस्य कर्माङ्गत्वात्
न प्रधानब्रह्मयज्ञरूपतेति वाच्यम् ? तर्पणवत् सम्भवात् । अत एव दक्षिणदिगादेः क्रत्वर्थस्यापि
पुरुषार्थतयाऽप्राधान्यम् । अत एव बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको यो जपः स ब्रह्मयज्ञ इति अदृ-
ष्टाभ्यम् । वाकारश्च व्यवस्थितविकल्पपरः । ब्रह्मयज्ञस्यैव वैकल्पिकाः काला विभिन्नविषया इत्यर्थः
इति कालरूपनिमित्तत्रयं विना न ब्रह्मयज्ञः कार्यः । अत्र च कालोपदेशादेव नियमे सिद्धे यन्नान्यत्रेति
नियमाभिधानं तस्यायमभिप्रायः—ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वात् कालस्य च तदङ्गत्वात्, नित्ये च
किञ्चित् त्यागेनाप्यनुष्ठानात् अनियमे प्राप्ते निमित्तत्वेन कालस्याधिकारिविशेषणत्वादितराङ्ग-
बैलक्षण्यात् तद्व्यतिरेकेणानधिकारप्रत्यभिज्ञानात् न नित्यप्रयोगाक्षेप इति” । अत्र प्रभाकारस्यापि
“किञ्चित् वक्तव्यमस्ति-‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’ इति स्वोक्तमेव तर्पणं गृह्यते...‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्य’
इत्यत्रापि स्वोक्तस्यैव पितृयज्ञरूपस्य तर्पणस्य परिग्रहः । प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्य इति शास्त्रात्तत्पर्यविदां
वचनात् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात्...ब्रह्मयज्ञादिसाहचर्याच्चैवं प्रतिपत्तव्यम् । तच्चैत-
दन्यादृशमेव तर्पणं प्रधानं पितृयज्ञरूपं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कर्तव्यमत्रोक्तम् । ज्ञानग्रन्थे त्वन्यादृशमेव
तर्पणं ज्ञानाङ्गं सूर्योपस्थानादनन्तरं करणीयमुक्तम् । तदनन्तरं गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्च तत्रोक्तः ।
उभयत्रैव प्रकरणात् प्राधान्यमङ्गत्वाच्च तर्पणस्य प्रतिपत्तव्यम् ।

तथा ज्ञानसूत्रपरिशिष्टम्—

आङ्गवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तिः ॥

आङ्गवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् ज्ञानमेव कृथा भवेत् ॥

तदत्राऽऽङ्गवने त्वित्युपक्रमात् ज्ञानमेव कृथा भवेदित्युपसंहाराच्च ज्ञानाङ्गतर्पणादनन्तरमेव
गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्चेति श्लिष्यते । तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं ब्रह्मयज्ञात् पूर्वं, पितृयज्ञरूपं प्रधान-
तर्पणन्तु ब्रह्मयज्ञात् परं करणीयमित्यविरोधः ।

पित्र्यमन्त्रानु'द्रवणे आत्मात्मनेऽधमेक्षणे ।
 अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनुतभाषणे ।
 मार्जारमूषकस्पर्श आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे
 निमित्तेष्वेव सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् । (A) इति ।

"गृह्यान्तरं च—

रौद्रं तु राक्षसं पित्र्यमासुरं चाभिचारिकम् ।

उक्ता मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्याऽऽत्मानमेव च ॥ (B) इति ।

सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः (C) इति मा भूदित्यतः सायंप्रातर्होमयोरहरहरा"वृत्त्यर्थ-
 मिदं"मारभ्यते ।

एतेनैतद्विषयभेदमपर्यालोचयता नारायणोपाध्यायेन तत्त्वकारेण (रघुनन्दनेन) च ब्रह्मयज्ञादनन्तरं तर्पणं बाजसनेयिनामिति यदुक्तं तदसङ्गतं वेदितव्यम् छन्दोगपरिशिष्टस्य छन्दोगेतरपरत्वकल्पन-
 स्यान्न्याय्यत्वात् । यथापरमुक्तं तत्त्वकारेण स्नानाङ्गतर्पणं प्रधानतर्पणस्य प्रकृतीभूतं तेन तस्यापि
 स्नानाङ्गतर्पणकालतैवेति, तदप्ययुक्तम्, द्वयोः सपरिकराभिहितयोः प्रकृतिविकारभावकल्पनानुपपत्तेः ।
 'स वाऽर्वाक् तर्पणात् कार्यः' इति कालविधानेन कालान्तरकल्पनानुपपत्तेः ।

अत्र तावत् श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञस्तर्पणादर्वाक् कार्य इत्युक्तम्, स्नानग्रन्थे तु स्नानाङ्गतर्पणात्
 परतः सामजपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्त इति कस्य केनाभिसम्बन्ध इत्यप्यनुसन्धेयम् इति ।

A. कर्मप्रदीपः २।१३-१४ । अत्र ('अधमेक्षणं' इत्यत्र 'अवेक्षणे' इति पठित्वा) परिशिष्ट-
 प्रकाशकारो व्याचष्टे—

"पित्र्यमन्त्रोच्चारणे यज्ञादौ विहिते हृद्यस्पर्शे अवेक्षणे तस्यैव यज्ञादौ विहिते, अधोवायु-
 समुत्सर्गे बोधर्मुद्गारे, महति हासे न तु स्मिते, आक्रुष्टे पक्ष्यभाषणे, क्रोधोत्पत्तौ भाषणं
 विनाऽपि मनसा, एतेषु निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जलं स्पृशेत् न त्वाचामेत् । अन्यत्रि
 गव्यवाक्यात्मम् । पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे इत्युपलक्षणम्, अत एव योगियाज्ञवल्क्यः—

रौद्रपित्र्याष्टरान्मन्त्रांस्तथा चैवाऽऽभिचारिकान् ।

व्याहृत्याऽऽलभ्य वाऽऽत्मानम् अपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत्" ॥ इति ।

प्रभावान्तु अवेक्षणे वण्डालादिदर्शने इति । अत्र केचित् "आत्मात्मने" आत्मन उपा-
 लम्भे स्वनिन्दामिति व्याकुर्वन्ति ।

B. प्रमाणमिदं छन्दोगपरिशिष्टेऽपि २०।४ उपलभ्यते ।

(C) इति न्यायादिति भावः ।

एवमत ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद् वा हावयेद् वा आ जीविता-
वमृथात् ॥ १४ ॥

एवमनेन प्रकारेण (A) अत ऊर्ध्वं मस्माद् होमद्वयादूर्ध्वम् । एवञ्चानेन 'आद्ये होमद्वये

A. सार्यप्रातर्होमयोः प्रकारस्तु “अथ सायमारभ्यौपासनहोमः । तदुक्तं गोमिलेन सूत्रम्—
“सायमाहुस्तुपाकम् एवात ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते” (१।१।२३) अत ऊर्ध्वमाधानादूर्ध्वम् ।
स्पष्टमन्यत् । तस्य प्रयोगः—सार्यं येन हविषा हृत्य तेनैव हविषा प्रातर्होमो निर्वर्तनीयः । अथ
यजमानः क्षुचिः प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः पश्चात् सहा सूर्यास्तमयात् पूर्वमधिवृक्षसूर्ये सूर्योदयात्
पूर्वमाविःसूर्ये सायमौपासनहोमं होष्यामीति सार्यं, प्रातरौपासनहोमं होष्यामीति प्रातः सङ्कल्प्य,
होमसमाप्तिपर्यन्तमाचमनपर्युक्षणाद्यग्निपरिचर्योपयुक्ता अपः परिकल्पयेत् । समिद्रूपं होमद्रव्यं
जलपूर्णं चमसं चाग्नेः पश्चादासादयेत्, अथ वा सायमेवापः परिगृह्य ताभिरेव प्रातरग्निपरिचर्यां
कर्त्तव्या, अथवा महतो जलभाण्डादेवाग्निपरिचर्यार्थमुदकं ग्राह्यम् । ततः सूर्यास्तमयात् पूर्वमग्नेः
प्रज्वलनं कृत्वाऽस्तमिते सायमाहुतिम्, उदयात् पूर्वं प्रज्वलनं कृत्वा सूर्योदयात् पूर्वं सूर्योदये जाते वा
प्रातराहुतिं जुहुयात् । व्यवस्थितोऽयं विकल्पो यथारम्भं गोमिलसूत्रिणाम् । ततस्तूष्णीमग्नौ समिधं
प्रक्षिप्याग्निं प्रज्वाल्य तत्र तत्र विश्विप्ताग्निं कृणान् तूर्ष्णीं कुशौरेकीकुर्यात् । तदेव परिसमूहणम् ।
दक्षिणं जानु भूमौ संस्थाप्य चमसोदकमादायाग्नेर्दक्षिणतो निष्कृतिमारभ्याग्निदिक्पर्यन्तं सन्तता-
मुदकधारामञ्जलिना कुर्याद् “अदितेऽनुमन्यस्वे”ति मन्त्रेण । एवमग्नेः पश्चात्त्रिंशतिमारभ्य वायुदिक्-
पर्यन्तमञ्जलिना सिञ्चेद् “अनुमतेऽनुमन्यस्वे”ति मन्त्रेण । अग्रेऽक्षरतो वायुदिशमारभ्यैशानपर्यन्त-
मञ्जलिनोदकधारां कुर्यात् “सरस्वत्यनुमन्यस्वे”ति मन्त्रेण । एषां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिरेक-
पश्चात् गायत्री छन्दोऽदित्यनुमत्तिसरस्वत्यो देवता उदकाञ्जलिसेचने विनियोगः । ततोऽञ्जलिनोदक-
मादाय “देव सवितरि”त्यनेन मन्त्रेण सङ्कृत् त्रिंशंऽग्निं प्रदक्षिणं परिचिञ्चति । अस्य मन्त्रस्य
प्रजापतिर्ऋषिर्यजुः सविता देवताऽनुपर्युक्षणे विनियोगः । ॐ देव सवितः प्रथमं यज्ञं प्रथमं यज्ञपतिं
भवाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पतिर्वावन्नः स्ववतु ॥ पर्युक्षणे विशेषः ।
पर्युक्षणारम्भकोटिमभ्यन्तरतोऽवसानकोटिञ्च बहिः कुर्वन् होमीयद्रव्यं पर्युक्षणधारया अभ्यन्तरतः
कुर्वन् परिचिञ्चेत् । एवं सर्वत्र स्थालीपाकादिव उदकाञ्जलित्रयं पर्युक्षणञ्च कार्यम् । मन्त्रानामानमग्निं
ध्यायेत्, तदुक्तं गृह्यसंग्रहे “आवसध्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः” आवसध्यस्त्वैव गृह्याग्नि-
रौपासनाग्निरिति च नामान्तरमिति व्याख्यातारः ।

अथ तूर्ष्णीं समिधमाधाय त्रिः प्रक्षालितान् प्रगतोदकान् पात्रस्थान् तण्डुलान् यवान् मीहीन् वा
गृहीत्वा ‘अग्ने स्वाहे’ति दक्षिणहस्तेन मध्येऽग्नौ जुहोति । ‘इदमग्नये न मम’ । पुनरवशिष्टं

स्वयं कर्तृकता नियम्यते । गृह्येऽप्रावृत्तिः । “अतोऽन्यान्पि यानि नित्यनैमित्तिक-
काम्यानि कर्माणि गृह्येऽप्रावृत्तिं विधीयन्ते तेष्वप्ययं वक्ष्यमाणविकल्पः स्यात्, “जुहुयाद् वा
स्वयं” हावयेद् वा पुत्रशिष्यादिना ।

“स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते (A) ।”

हविरावाव ‘प्रजापतये स्वाहे’ति मनसोक्ता उत्तरार्द्ध-पूर्वार्धे जुहोति । ‘इदं प्रजापतये न मनः’ ।
इति सावकम् । प्रातःकाले ‘सूर्याय स्वाहा’ ‘इदं सूर्याय न मनः’ । ‘प्रजापतये स्वाहा’ इदं प्रजापतये
न मनः । इति विशेषः । अथवा दद्यात् पयसा यवाग्वा भोजेन वा जुहुयात् । यवाग्वा भक्षस्य
पयसस्य गृह्यान्नायेव अपणम् । यवाग्रव्ये सुवपूरितेन जुहुयात् । तदभावे कांस्यपात्रेण चक्षुष्याख्या वा ।
कठिग्राह्यं तु दक्षिणपाणिना जुहुयात् । मीक्षादिप्रमाणं द्वादशपर्वपूरणमात्रम् । अथ तूर्णी
समिधमात्राव देव सवितरिति पूर्ववत् पर्यङ्गमुदकाञ्जलिसेचनं च कुर्वात् । तत्र मन्त्रविशेषः—
अदितेऽम्बमंस्थाः । अनुमतेऽम्बमंस्थाः । सरस्वत्यम्बमंस्थाः । अन्यत् पूर्ववत् ।

अथ प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्याग्निपरिचरार्थं वर्त्तिमन्नमसे पात्रे वा ऊर्ध्वं स्थापितं तदगाराद्
वहिरवनीयं अन्येनोदकेन यमसं प्रक्षाल्य पूरित्वा स्वस्थाने निधाय नमस्कारान् विधाय
यामदेव्यं गीत्वा भाचस्य नक्षार्पणं कुर्वात् । एवं सार्वप्रातर्होमो वाचजीव कर्तव्यः ।

अथोक्तप्रयोगक्रमः सुबोधाव लिखते—

सत्रादौ संकल्पः, प्रातुस्करनम्, परिचरार्थोदकाहरणम्, तण्डुलादिहोमद्रव्यक्षालनम्, अग्ने
वहुकाष्ठप्रक्षेपणम् । परिसमूहनम् । उदकाञ्जलिसेचनम् । पर्यङ्गणम् । एकसमित्प्रक्षेपणम् ।
प्रधानहोमः । पुनरेकसमित्प्रक्षेपणम् । अनुपर्यङ्गणम् । उदकाञ्जलिसेचनम् । प्रदक्षिणादि ।
शेषजलनिघननम् । यमसंपूरणम् । यमसंस्थापनम् । यामदेव्यगानम् । नक्षार्पणम् । इति
प्रयोगक्रमः । इति छमहाग्निहोत्रिभिरचितायां गोमिलीयगृह्यकर्मप्रकाशिकायाम् ।

A. वक्ष्येहितायाम्—

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ॥ २१२०

इत्युक्तत्वात्, अकृतसन्ध्वस्य कर्मानर्हत्वाच्च कर्मप्रदीपोक्तः सन्ध्याविः ऋषिहोत्रिभिर्विधीयते—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्याोपासनाधिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणा विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

सध्ये पात्रौ कुशाद् कृत्वा कुर्वादायमनक्रियाम् ।

हस्ताः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिचः ॥

इति वचनात् नात्र तुल्यविकल्पः । 'श्रुतेः—

‘अग्नीः शतदुतान् होमानेकः शिष्यदुतो वरः ।

शिष्यैः शतदुतान् होमानेकः पुत्रदुतो वरः ॥

दग्धाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्याधिकर्मणि ।

सन्धः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

रक्षान्ते भारिणाऽऽत्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुक्षौ सोदकविन्दुभिः ॥

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व सावित्री च तृतीयिका ।

अवधैवतस्तृचक्रैव चतुर्थं इति मार्जनम् ॥

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाग्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपःसत्यं गायत्री शिरसा सह ॥

भापोऽग्न्योतीरसोऽमृतं महर्भूर्भुवःस्वरिति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥

एता एतां सहानेन तथैभिर्व्यभिः सह ।

त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

करेणोद्धृत्य सखिर्हं प्राणमासञ्च तत्र च ।

जपेदनायतासुवां त्रिः सकृद् वाऽव्यमर्षणम् ॥

उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमन्मसः ।

उच्चित्रमित्यग्न्याह्वयेन चोपतिष्ठेदमन्तरम् ॥

सन्ध्याह्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वह उपर्यस्य विभ्राडादीच्छन्वा जपेत् ॥

तद्गर्गसकपार्णिषां एकपादार्धपादपि ।

कुर्यात् कृताञ्जलिर्वाऽपि ऊर्ध्वबाहुरयाऽपि वा ॥

तिष्ठेदोदयनात् पूर्वा मध्यमानपि क्षणितः ।

आसीतीदृश्यान् बान्स्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपेत् ॥

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यत्र तिष्ठति ।

यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

इति कर्मप्रदीपे द्वितीयप्रपाठके प्रथमस्कन्धे ।

1. 'ततश्च तदुक्तम्, कुतः ? श्रुतेः' क-ग । 2. 'अग्नीः शतदुतान् होमानिति चर्चयिषि' इति क-ग ।

दुत्रैः शतश्रुतान् होमानेको ह्यात्मश्रुतो वरः ।

स्वयं होता स्वयं दोही स्वयमेवोपतिष्ठते ॥

इति बह्विंशे(A) । ततो यदुक्तं—हावयेद् वेति तत् प्रवासादि'निमित्त' *विषयम् ।

तथा वक्तव्यम्—

सूतके च प्रवासे च अशक्तौ भाद्रभोजने ।

एवमादिनिमित्तेषु हावयेद् वेति योजयेत् ॥ (B) इति ।

कियन्तं कालं यावज्जुहुयादित्युच्यते—आजीवितावभृथात् जीवितस्यावभृथः
अन्तः *जीवितावभृथः *तस्माज्जीवितावभृथात्, आ अर्वाक्, आ जीवितस्य क्षया*—
दित्यर्थः । तथा च भुतिः 'वतद्वै जरामयं सन्नं यदग्निहोत्रं *जरया वा होवास्मान्मु'*—
उच्यते मृत्युना वेति(C) ।

अथाभ्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

ब्राह्मणोदाहरणसूत्रनार्थमिदं सूत्रम् । अथशब्दः पूर्वप्रकृतानुसन्धानार्थः । अथ
यदेतत् पूर्वसूत्रं उक्तं हावयेद् वेति, 'एतस्यार्थद्विहीकरणार्थ' * ब्राह्मणशाक्यमभ्युदा-
हरन्ति अभिवदन्ति शिष्टाः ।

A. जीवानन्दमुद्रित-बह्विंशोद्भाषणे नोपलभ्यते । पञ्चम्यर्थे द्वितीयांश कथञ्चित्
समाधातव्या ।

B. कात्यायनसंहिता २४।४, ब्राह्मचारिणोऽस्य विषेपवादमाह—

तत्रैव— न त्वनेत् सूतके कर्म ब्राह्मचारी स्वकं कथित ।

न दीक्षणात् परं यत्ने न कृच्छ्रादितपसाञ्च ॥

नितर्नपि ह्यते नैवा दोषो भवति कर्हिचित् ।

आसौर्ध कर्मणोऽन्ते स्वात् प्राह वा ब्राह्मचारिणः ॥ का० सू० २४।५-६ ।

यदा पुनरसमर्थो व्याघ्रादिना हावयति तदा वत् कर्तव्यं तद्व्याह कर्मप्रदीपः—

स्वयं होमासमर्थस्य समीपमुपसर्पणम् ।

तन्नाम्नकास्तस्य सप्तः सप्तनाशोऽपेक्षयन् ॥ इति कात्यायनसंहिता २१।१ ।

C. प्रमाणत्वेनोक्तमस्तेषां भुतिः स्वभाष्ये तर्काङ्कुरेणापि मृत्युना वेति पाठान्तरं
कल्पयित्वा 'तथा च भूयते' इत्युपोद्घातेनेति ।

1. चित्रितामी नामि ख । 2. 'जीवितावभृथः' खानि 'व तथा', ख । 3. 'तस्मादर्थान्
जीवितक्षया' इति ख । 4. 'जरया वा होवास्मान्मु' इति न । 5. 'वचवाङ्-' न । 6. '-सुत्रम्'
ख । 7. 'एतस्मात्स्व इदमे' इति व-न ।

कीदृशं तदित्याह :—

कामं गृह्येऽमौ पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्होमौ गृहाः पत्नी
गृह्य एषोऽग्निर्भवतीति ॥१६॥

कामम् इच्छया गृह्यो 'आवसथ्ये अग्नौ पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्होमौ नान्यदपीति ।
कस्मात्, समाख्यानात्, गृहाः पत्नी 'गृहा एषोऽग्निर्भवतीति' * ।

तथा च स्मरणम्—

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समञ्जुते (A) ॥ इति ।

अग्निरप्येव गृह्यो भवति 'एतस्मात् समाख्यानात् 'पत्नी जुहुयादिति । (B) सा
चान्यस्य होतुरभावे । ततश्च तावन्मात्रं तामभ्यापयेत् । इति-करणं ब्राह्मणवाक्य-
परिसमाप्त्यर्थं सायं-प्रातर्होमप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं वा ।

इदानीं (C) पञ्चसूनादोषनिष्करणार्थम् अभ्युदयार्थं च (D) पञ्च महायज्ञा (E) गृहस्थस्य
प्रत्यहं विहिताः, तेषां स्वरूपदर्शनार्थमिदमाह :—

A. 'तथा च भट्टनाप्ये स्मृतिः' इत्युपोदातेन प्रमाणीकृतं पद्यमिदं रघुनन्दनोद्गाहतरुवे ।
प्रजापतिस्मृतौ तु ऋषाद्वैत्य 'गृहे तिष्ठति सा यावत् तावत्तीर्थसमं गृहम्' इति पाठ उपलभ्यते ।

B. तथा च— निक्षिप्याग्निं त्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न धिरं कथित् ॥ इति कर्मप्रदीप-(२११)

वाक्ये ऋत्विक्परिकल्पनस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेः,

असमक्षन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नृत्विगादिना

इयोरप्यसमक्षन्तु भवेदुत्तमनर्थकम् ॥

इति कर्मप्रदीप-(२०११) वाक्यान् पत्न्याः समक्षमेव नृत्विगादिना होमानुष्ठानाच्च । न च
रजोरोगादिना पत्न्या अप्यशक्तौ ऋत्विक्कल्पनमित्युचितम्, कर्मप्रदीपवाक्यार्थसङ्कोचापत्तेः ।
तस्मान्न पत्न्या होमे सूत्रकृतमतिनिभं इति ज्ञायते, अथाप्युद्गाहरन्तीत्युक्ता स्वमतमन्येषाञ्च
प्रामाणिकानां मतमनुपन्यस्य केवलं सूत्रस्यात्योपन्यासात् । तदत्र कात्यायनः प्रमाणम्—

आचार्यानुमतं वाक्यमेकीयं गृह्यते कथित् ।

षेपाणि चैव वाक्यानि आचार्यो न प्रशंसति । इति (गृ० सू० १११०२) ।

आप्यकारोऽपि 'तावन्मात्रम्' इत्युक्ता एतदेव सूचयतीति ।

(C). पञ्चसूनाच्चाह अनुः—

1. 'आवसथ्ये' नास्ति ख । 2. 'होमौ' ख । 3. 'अयमग्नौ' नास्ति ख । 4. 'तस्मात्' ख ।
5. 'गृहाः पत्नी' ख ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य बुद्धी पेक्ष्युपस्करः ।

कण्वनी चोदकुम्भश्च बध्यते वात्सु बाह्वयम् ॥ इति म० स० ३।३८ ।

D. तथैवाह मनुः—

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो नृपयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चेमान् यो महायज्ञाश्च ह्यापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि बसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥

देवतातिथिभूत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ म० स० ३।६९-७२ ।

नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुख्यन्तरकृतान्बहुतादीनि संज्ञान्तराण्यपि
ज्याचष्टे स एव—

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्मं हुतं द्विजाप्राचां प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ इति म० स० ३।७३-७४ ।

E. गृहस्थस्य कर्त्तव्यमुत्कर्षञ्चाह मनुः—

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद् देवे चैवेह कर्मणि ।

देवकर्मणि युक्तो हि विभर्तीव वराचरम् ॥

अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते बुद्धिर्बुधैरन्नं ततः प्रजाः ॥

यथा वार्युं समाभित्य वर्त्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाभित्य वर्त्तन्ते सर्व आभ्रमाः ॥

यस्मान् त्रयोऽध्याभ्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वहन् ।

गृहस्थेनैव भार्वन्ते तस्माज्जेष्टाभ्रमो गृही ॥

स संचार्यः प्रयत्नं न स्वर्गमश्नुयमिच्छता ।

छलं चेष्टेच्छता नित्यं योऽध्यायी दुर्बलेन्द्रियैः ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिन्वस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥

स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि ॥

पितृन् ब्राह्मेश्च नमस्त्रैभूतानि बलिकर्मणा ।

इति म० स० ३।७५-८१ ।

निष्ठिते सायमाशप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत् ॥१७॥

निः'शेषं व्रज्जनोपसेचनादिसहिते स्थिते 'सिद्धे । कस्मिन् ? सायमाशप्रातराशे । सायम'भ्यते इति सायमाशः, प्रातर'भ्यत इति प्रातराशः, तस्मिन् सायमाश-प्रातराशे(A) । द्वन्मैकबहुभावाऽयम् । भूतमिति प्रवाचयेत् । भूतमिति ब्रूहीत्युक्ता प्रकर्षेण 'वाचयेत् । 'कः प्रवाचयेत्'* ? प्रकृतत्वाद् गृहपतिः । 'काम् ? अन्नपक्वम्, पत्न्या एवाधिकारात् पत्नीम् इति" । तथा च मनुः—

अर्थस्य संप्रहे चैनां व्यये ष्व नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्वाञ्च 'पारिणाह्यस्य वेत्तणे(B) ॥ इति ।

कस्मिन् काले कथं "च प्रवाचयेदित्यत आह :—

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥१८॥

ऋते गते ऋ-गतौ । "कस्मिन् ? प्रकृतत्वात् अन्ने, होमार्थमग्निसन्निधावासादित इत्यर्थः । पतस्मिन् काले प्रवाचयेत् । भगया भजनीयया वाचा ; भज सेवार्थं सेवनीययेत्यर्थः । शुचिर्भूत्वेत्येतस्य पत्न्या सह सम्बन्धः । (१) इतरस्या'ऽऽचान्तोदकेन कृत्यमिति सिद्धत्वात् । गृहपतिना भगया वाचा 'भूतमिति ब्रूही'त्युक्ते पत्नी शुचिर्भूत्वा भूतमिति ब्रूयादिति" ।

A. अत्र सायं-प्रातःशब्दौ दिवारात्रिपरौ । भवति चात्र प्रमाणं कर्मप्रदीपः—

मुनिभिर्द्विरात्रं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धप्रथमयामान्तः ॥ इति २।३।९ ।

'मुनिभिर्मन्त्रादिभिर्मन्त्रं सायंप्रातर्मनुष्याणां द्विरात्रमुक्तं तन्मर्त्यवासिनां विप्राणां न दिव्यानां सप्तकादीनाम् । अहनि च तथेत्युत्तरार्धेन सायं-प्रातःशब्दौ रात्रिदिनपरान्वित्युक्तम् । अत्र दिवसस्य पञ्चमभागो भोजनकालत्वेन दक्षोक्त एव । रात्रेस्तु भागव्यवस्थामाह सार्धप्रथमयामान्तः न तद्वद्भूमिति' इति प्रकाशकारो व्याचष्टे ।

B. मनुसंहिता ९।११ ।

C. इतरस्य गृहपतेरित्यर्थः ।

1. 'निःशेषव्यञ्जनोप-' ख । 2. 'सिद्धे' नास्ति ख । 3. 'मन्त्रातीति' न । 4. 'रन्त्रातीति' न । 5. 'प्रवाचयेत्' ख । 6. 'चित्रितांशो' नास्ति ख । 7. 'काम्, अन्नपक्वां पक्वा एवाधि-' ख । 8. 'इति' नास्ति क-न । 9. 'परीक्षास्त' ख । 10. 'च' नास्ति क-ख । 11. 'तस्मिन्' न । 12. 'इति' नास्ति ख ।

पत्न्या चैवमुक्ते गृहपतिः किं कुर्यादित्यत आह—

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नम(१)स्तन्माक्षा इत्युपांशु ॥१६॥

अमित्युच्चैः प्रतिजपति । 'तस्मै नमस्तन्माक्षा' इत्युपांशु जपति । उपांशुलक्षणं च—(५)यच्छासबद्ध'मत्तवदनुपलक्षितो ध्वनिस्तदुपांशु "इति(०) । आतुरत्वाद्नालम्भुकत्वाद्(६) वा पत्न्यसन्निहिता चेत् ; "अन्यां प्रवाचयेत् काञ्चित् सवर्णां याऽन्नपक्तिं" कुर्यात्, अपि वा प्रणवादि कुर्यादिति । तथा चोक्तम्—

भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत् ।

रजारोगादिना तत्त कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

महानसेऽन्नं या कुर्यात् सवर्णां तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा(६) ॥ इति ।

इति श्रीभट्टनारायणकृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य
तृतीया कण्डिका * ॥

A. 'स्तन्माख्या' इति तर्कालङ्कारः ।

B. जिह्वौष्ठौ बालयेत् किञ्चिद् देवतागतमानसः ।

निजअवयवोन्मः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

इत्यागम इति शब्दकल्पद्रुमे ।

C. उपांशुजपस्य फलमाह मनुः—

विभिजज्ञाञ् जपयज्ञो विमिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ म० सं० २।८५ ।

D. अस्त्युभ्यत्वादिति व्यक्तमुत्तरत्र कात्यायनवचसा ।

E. कात्यायनसंहिता १८।२२-२३ ।

चतुर्थी कण्डिका

—०००—

‘इदानीं तेनोपहितेनात्मेन (A)यज्ञद्वयनिवृत्त्यर्थं “(B)पित्र्यो बलिरथापि वे”ति वचनात् यज्ञत्रयनिवृत्त्यर्थं वेदमारभ्यते ।

अथ वाग्यतो बलीन् हरेत् ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः ; वक्ष्यमाणं (C)होमं निर्वर्त्याऽथानन्तरं बलीन् हरेदिति । उपदेशः क्रमादेवानन्तर्यसिद्धेः कथमानन्तर्यं व्याख्यातमिति चेत्, उच्यते—प्रत्ययस्य विकल्पेन त्रयः काला विहिताः*,

A. वैश्व मातृप्यज्जेति यज्ञद्वयम् ।

B. तथा च कर्मप्रदीपः—

पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।

वैरिद्रा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सप्त शाश्वतम् ॥

देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् ।

महासत्राणि जानीयात् त एव हि महामत्स्राः ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो वैश्वो बलिर्नौतो नृपज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

भार्ग्वं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथाऽपि वा ।

यस्य क्षुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥ इति २।३।१-४ ।

अनेन अन्ननिष्पाद्यानि चत्वारि सत्राण्युक्तानि परमन्ननिष्पाद्यौ देवमनुष्यसम्बन्धिनौ द्वावेव यज्ञौ यदि स्यातां यदि वा पित्र्यो बलिरथाऽपि वेति निरुक्तकर्मप्रदीपवचनात्,

देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् गृह्यान् देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ३।१।५ ।

इति मनुष्येन भूतयज्ञस्य शब्दतोऽनुष्ठेसाद्याऽऽपाततः केचन देव-मनुष्य-पितृसम्बन्धि यज्ञत्रयमेव मन्थेरन् तेषां मतनिराकरणाच्चैव भाष्यकारः सूत्रोत्थापकं वाक्यमिदमुपन्यस्यतीति ।

C. होममिति वैश्वदेविकम्, देवयज्ञरूपमित्यर्थः ।

1. ‘इदानीं’तनोप...’ अ । 2. ‘कथमानन्तर्यं’ न । 3. ‘व्याख्यातं’ नास्ति अ । 4. ‘विकल्पं तत्र ये काला उक्ताः’ अ ।

स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद् वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा 'नान्यः काल इति श्रुतः'* ॥(A) इति ।

विश्वे देवाः सर्वे देवाः ते येन होमकर्मणेऽयन्ते तद् वैश्वदेवम्, 'तस्य वैश्वदेवस्य भवसानम् अन्तः, वैश्वदेवावसानम्, तस्मिन् वैश्वदेवावसाने ब्रह्मयज्ञः'* कार्य इति वचनात् इहैव स(B) मा भूदित्यत आनन्तर्याथोऽप्यशब्दः 'प्रयुक्तः । वैश्वदेवं 'कुर्यात् कृत्वा अथानन्तरं 'बलीन् हरेत्'* । ततो वामदेव्यादिकं कृत्वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् इति* ।

अहोमिकेष्वपि भवेद् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

'वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके ॥(C) इति ।

अथवा— प्रियो वा यदि वा द्वेषो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥(D)

इति वचनाद् वैश्वदेवान्त एव(E) नृयज्ञनिवृत्त्यर्थम् अतिथिभोजनं मा भूदित्यत

A. कर्मप्रदीपः १३।१। 'नान्यत्रेति निमित्तकात्' इति सप्रकाशमुद्रितपुस्तकपाठः, "नान्य-
त्रणौ निमित्तकात्" इति 'बङ्गवासी'मुद्रितः पाठः ।

B. मा भूदित्यस्य 'स्यात्' इत्यापत्त्यनन्तरं 'न स्यात्' इत्युत्तरार्थकत्वं बोद्धव्यम्,
एवमुत्तरत्रापि ।

C. कर्मप्रदीपः १।७। चन्द्रदर्शनम् इति 'बङ्गवासी'मुद्रितः पाठः । अत्र प्रकाशकारः
"होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्यं भवेत् । यथा चन्द्रदर्शने निष्क्रमणे उक्तम् । तथा समुदायेन
क्रियमाणेषु कर्मसु गणान्ते वामदेव्यं न त्वेकैककर्मान्ते, पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेविकहोमे च
यद् वामदेव्यं तद् बल्यन्ते, न तु होमानन्तरमेव भवेदिति" ।

D. पराशरसंहिता १।३९। वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः इति 'बङ्गवासी'मुद्रितः पाठः ।

E. 'नृयज्ञनिवृत्त्यर्थम्' नृयज्ञस्य प्रसक्तिः स्यात् तन्निरुत्पत्यर्थमितिभावकोऽयं भाष्यग्रन्थः,
स च भाष्यकारेणैव 'अतिथिभोजनं मा भूत्' इति ग्रन्थेन स्वयं व्याकृत इति । इयञ्च सौली
भाष्यकाराणाम् ।

तथा च भाष्यलक्षणम्—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ पराशरोपपुराण० १८ अ० ।

1. 'चयमशो नाति क-न । 2. 'तस्य वैश्वदेवावसाने चने तद् वैश्वदेवावसानम्, तन्नित् नञ्चयः'
इति छ । 3. 'उक्तः' छ । 4. 'कुर्यात्' नाति क । 5. 'नलिहरं चर्कं चर्कं चर्कमिति' छ ।
6. 'इति' नाति छ । 7. 'वामदेव' क । 8. '-देवावसान' छ ।

भान्त्यर्थोऽयशब्दः प्रयुक्तः (A) । वाग्यतः संयतवाक् वक्ष्यमाणान् बलीम् हरेत् निदध्यादित्यर्थः ।

वाग्यत इत्यस्यापवादार्थमिदमाह—

भाषेताऽन्नसंसिद्धिमतिथिभिः कामं संभाषेत् ॥ २ ॥

‘संभाषेत वदेत् । अन्नसंसिद्धिम्, अन्नसिद्धयर्थम् । “किमेतदुपसिक्तमन्नमुत ने” *त्येवमादि भाषेत । “अभ्येति कुतो गृहान् प्रत्येति तिथिषु परकुलानीति केत्येवं-लक्षणोऽतिथिः इति” * । तथा च मनुः

यकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ग्राहणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥ (B) इति ।

बहुवचनं बहुवोऽप्यतिथयो “भवन्त्येवमर्थम्, तैरतिथिभिः सह कामम् इच्छया सम्भाषेत । अतिथिगुणविशेषं ज्ञात्वा भाषेत । न “वाभाषेतेति ॥ “किञ्च—

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्यान्नो जुहुयात् तूष्णीं पाणिनैव ॥ ३ ॥

(C) अयशब्दः पूर्वप्रकृतम्यञ्चकरणादि समिदाधानान्तं “कर्म स्मरयति । “तत् कृत्वा जुहुयादिति ।

A. वैश्वदेवात् पूर्वमतिथिषुपस्थिते किं कर्तव्यं तदाहाद्विकाचारतस्ये रघुनन्दनः—

“व्यासः—अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवात् भिक्षां कृत्वा विसर्जयेत् ॥ इति ।

B. मनुसंहिता ३।१०२ ।

C. अयेत्यादिना सूत्रकारो वैश्वदेवापरनामानं देवयज्ञं वक्तुमुपक्रमते तत्र वैश्वदेवविषये वक्तुं रघुनन्दनेन तस्मात् किञ्चिदुवाहियते—

वक्षः—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषमुग् भवेत् । इति ।

पञ्चमे भागे भट्ठा विभक्तदिनस्य, संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनमेव मुख्यः कल्पः । देवो वैश्वदेवसम्बन्धी । तथा च देवपूजानन्तरं वैश्वदेवमाह वसिष्ठपुराणम्—

1. ‘न भाषेतेति’ ख, ‘भाषेत’ ख । 2. ‘किमेतदुपसिक्तमुत ने’ ख । 3. ‘अतिथि-
रापाततो गृहान् भवत्यभ्येति, तिथिषु परकुलानीत्येवंवचनः’ ख । 4. ‘भवन्तीत्येव’ ख । 5. ‘वा’
कामे ‘वा’ न, ‘वा’ नास्ति ख । 6. ‘विच’ नास्ति ख । 7. ‘वर्ज’ नास्ति क-ख । 8. ‘वज्’ ख ।

‘तदुक्तम्—

पर्युत्थणं तु सर्वत्र कर्तव्यमदितेऽन्विति ।

अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्याद्द्वचस्त्रिधा(A) ॥ इति ।

हविष्यस्यान्नस्येत्युक्तार्थम् । उद्धृत्य गृहीत्वा हविष्यैर्घृतं तदधिबुग्धा^१ विभिर्बज्रै-

पौरुषेण तु सूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुपौद्रु बलिकर्म तथैव च ॥

स्नानं दानं जपः आहमनन्तं राहुवर्जने ।

आसुरी रात्रिरन्वत्र तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥

इति सातातपीये दिवा वैश्वदेवस्य पर्युत्थरात्रीतरकाळो गौण उक्तः । अत एव—

सार्व-प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च ।

अनसताऽपि सततमन्यथा किञ्चिन्नी भवेत् ॥

सार्व-प्रातरिति दिवारात्रिपरम्, अनसता आतिथ्याद्यनुरोधेन पाकसम्भव एव सायमिति बोध्यम् । विष्णुपुराणे—

पुनःपाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवमिमितं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥

इत्यत्र पुनःपाकमुपादायेत्यभिधानात् । तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वे एव रात्रौ वैश्वदेवबलिकर्मणी दिवा तु सर्वर्चयेति । एवमेव श्रीवत्तोपाध्यायाः । यत्तु नन्दनपारिजाते—

धर्मविज्ञाचरेत् स्नानमाह्निकस्तु पुनः पुनः ।

तर्पणं मङ्गपञ्चकं वैश्वदेवं न चाचरेत् ॥

इति दिवा पुनःकरणं रात्रौ पुनःकरणञ्च निषेधयति । पार्वणादिभ्यादकरणे तद्वनन्तरं वैश्वदेव-विधिमाह भविष्यपुराणम्—

कृत्वा आर्द्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विक्षुज्य च ।

वैश्वदेवादिर्कं कर्म ततः कुपौन्नराधिप ॥.....

पार्वणादिवर्षकरणे निन्दामप्याह गौतमः—

पितृभ्याद्वनकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद् अवेदं पितृणां गोपतिष्ठते ॥ इति ।.....

तत्रोत्तरान्ते वृद्धिआर्द्धं कर्तव्यं वैश्वदेवार्थं कृते आर्द्धे बलिकर्मणि न पृथक् आर्द्धं कर्तव्यम् ।” इति ।

A. कात्यायनसंहिता १।९।६ “गानमित्यथवा त्रिधा” इति सप्रकाशश्रुतितुस्तकपाठः ।

रूपसिद्धय संनीय अग्नौ जुहुयादित्युक्तार्थम् । तूष्णीमिति वाग्यतो बलीम् हरेदिति वचनाद् बलिहरणे एव वाग्यतः स्याद्विहानियमो मा भूदित्यतस्तूष्णीमित्युक्तम् । पाणि-
नैवेति स्तुधाविहोमपात्नान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

किञ्च—

प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरा ॥४॥

प्रजापतेरियं प्राजापत्या प्रजापतिदेवताका पूर्वा प्रथमाहुतिर्भवतीति । एवञ्च प्रजा-
पतये स्वाहेति चतुर्थीकरणं भवति । कुतः, (A)नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबवद्-
“योगाच्चेति वचनात् । तस्मात् प्राजापत्यां मनसा जुहोतीति वचनात् मनसा “जुहु-
यात् । तु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तस्य स्विष्टकृतः^१ इयं सौविष्टकृती, उत्तरा
द्वितीया, आहुतिर्भवतीति “वर्त्तते । “स्विष्टकृदिति विशेषणपदत्वादस्य विशेष्येण
भक्तिव्यम् । अथ कोऽयं तर्हि स्विष्टकृदिति ? उच्यते, अग्निः, कुतः ? “अग्नये”^२
स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धे “पूर्वार्द्धे जुहुयात्” इति लिङ्गात्(B) । तथा च भुक्तिः—
“देवा वै अग्निं स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति ; सोऽब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति, यत्
कामयसे, इत्यब्रुवन्, “सोऽब्रवीत्”^३ सर्वज्ञेष्ठिषु केवला सौविष्टकृतीति ; तथेति सोऽब्रह्म
हवींषी”ति(C) । तस्मादग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यन्नापि चतुर्थी कर्त्तव्या । “होमो”^४
दैव”(D) इति वचनादयं “तावद् देवयज्ञ(E) इति । नन्विदानीमेतच्चिन्त्यते ; मन्वा-
दिभिरपि वैश्वदेव उक्तः,—

A. पाणिनिसूत्रम् २।३।१३ ।

B. गो० सू० १।८।१६ ।

C. प्रमाणीकृतेष्वं भुक्तिः स्वभाष्ये तर्कालङ्कारेण “इति च ब्राह्मणं भवती”त्युपोद्घातेन ।

D. वचनमिदं १।४।१ सूत्रपादटीकायां ग्रह्यम् ।

E. देवयज्ञप्रयोगस्तु—

“मध्याह्ने पत्न्या अभ्यया वा पाके कृते दमैश्चासीनः प्राङ्मुखो गृहपतिर्देवताकौ सङ्गीतं
पञ्चसूनाभनिर्हरणद्वारा आत्मसंस्कारार्थं प्रातर्बैश्वदेवं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कौकिलान्नरचेद
विचित्रं स्यण्डिले प्रतिष्ठापयेत् । गुह्याग्निरचेन्न संस्कारः । ततः शुचिभूतां पत्नीमन्यां वा

1. ‘करवं भवतीत्यलं ज्ञाने कर्त्तव्या’ ख, ‘करवं’ नास्ति न । 2. ‘होमावेति’ ज्ञाने ‘वैदे चतु-
र्वीति’ ख । 3. ‘जुहति’ ख । 4. ‘स्विष्टकृतः’ नास्ति ख । 5. ‘चतुर्वर्त्तं’ ख । 6. नास्ति ख । 7. ‘...’-वै-
पूर्वार्द्धे’ ज्ञाने ‘उत्तरार्द्धे’ इति न । 8. ‘देवा वा’ ख । 9. ‘सोऽब्रवीत्’ नास्ति न । 10. ‘दैव’ ख ।
11. ‘तावदेवाच वच इति’ ख ।

अग्नेः सोमस्य वैवाद्यौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

विष्वेणां चैव देवानां धन्वन्तरय एव वा(A) ॥

इत्यादिदशाहुतय उक्ताः ।

तथा

एवं सम्यग् हविर्दु त्वा सर्वदिक्षु प्रवृत्तिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्यतीन्मुख्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्(B) ॥

भूतमिति वाचयित्वा, तद्वन्न समिद्वर्त्य चमसं चाग्नेः पश्चात् संस्थाप्य गृहपतिरोमित्युच्चै-
रुच्चार्य “तस्मै नमस्तन्माख्या” इत्युपांशु प्रातर्जपति । ततोऽग्निमुपसमाधाप्य तूर्णौ
परिसमुद्योदकाक्षुक्षित्रपसेचनं पर्युक्षणं च कृत्वा समिधमाधावान्नं प्रोक्ष्य हविष्यैर्ध्वञ्जनैरुपसिच्य
‘प्रजापतये स्वाहे’ति मनसोच्चार्य मध्ये जुहोति । इदं प्रजापतये नमः । एवम् ‘अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहा’ इति मध्ये जुहोति इदमग्नये स्विष्टकृते नमः । ततस्तूर्णौ समिधमाधाप्य पर्युक्षणादि-
चमसपूजान्तं कर्म क्षिप्रहोमविधिना कुर्यात्” इति छत्रश्रवण्योक्तमित्याह्निकप्रयोगे ।

A. मनुसंहिता ३।८९ । (मुद्रितपुस्तके ‘एव च’ इति पाठः) ।

कुक्षौ चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहपाधापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ इति मनुसंहिता ३।८६ ।

तथा च—अग्नये स्वाहा (१) सोमाय स्वाहा (२) अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा (३) विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा (४) धन्वन्तरये स्वाहा (५) कुक्षौ स्वाहा (६) अनुमत्यै स्वाहा (७) प्रजापतये
स्वाहा (८) धावापृथिवीभ्यां स्वाहा (९) अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा (१०) इति दशाहुतयो
चैवचदेवे भवन्ति मन्वादीनां सम्मताः ।

B. मनुसंहिता ३।८७ ।

इन्द्रादिभ्यः सपुत्रपेभ्यो बलिं हरेत् । यथा—प्राच्याम् इन्द्राय नमः,

इन्द्रपुत्रपेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः, यमपुत्रपेभ्यो नमः ।

पश्चिमायां वरुणाय नमः, वरुणपुत्रपेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय नमः,

सोमपुत्रपेभ्यो नमः । इत्येव कुक्षूकनद्वहता व्याख्या ।

ततश्च—

मरुदभ्य इति तु द्वारि क्षिपेद्वृत्वाह्वय इत्यपि । वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषकोलूखले हरेत् ॥

उच्छीर्षेति श्रित्वै कुक्षौ हव्यकाश्यै च पाततः । ब्रह्मवास्तोष्यतिभ्यान्तु वास्तुमज्ये बलिं हरेत् ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उदक्षिपेत् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तचारिभ्य एव च ॥

पृष्ठवास्तुभि कुर्वात बलिं सवांस्मभूतये । पितृभ्यो बलिकेचं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥

क्षुणां च पक्षिणाणाञ्च वयवणां पापरोणिनाम् । वायसानां क्षमीणाञ्च शनकैर्निर्धयेद् भुवि ॥

‘इति बलिहरणमुक्तम्’* । ‘तथा च गौतमेनाप्य’-मा‘वग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजा-
 ‘पतिः स्विष्टकृदिति (A) होमा” इति पञ्चाहुतय उक्ताः । “विग्देवताभ्यश्च यथास्वमि”-
 त्यादि बलिहरणमुक्तम् । तत् किं समुच्चयेन” सर्वस्मृत्युक्तहोमकरणानु वैश्वदेवनिवृत्ति-
 र्भवतीति युक्तम्, उतेच्छयाऽन्यतमानुष्ठानादेव ‘कृता स्यादि”तीच्छाविकल्पो युक्तः
 ‘आहोस्वित् कश्चिद्गोपादेयोऽन्यश्च हेय इति हेयोपादेयतया काचिद् व्यवस्थाऽस्तीति ।
 अत्रोच्यते—समुच्चयस्तावन्न भवति । पृथग्ग्रन्थेषु पाठादितरेतरनिरपेक्षत्वाच्च । एकार्थ-
 त्वाच्च ‘‘केन कृतता”*युक्ता । विकल्पोऽपि न भवति । कुतः ? मन्वादीनां सामान्य-
 स्मृतिस्त्वाद् गृह्यस्य च वि”शेषत्वात् । सामान्यविशेषयोर्विशेषस्य बलीयस्त्वात् तस्मात्
 गृह्योक्तेनैवाहुतिद्वयेन वैश्वदेवनिवृत्तिर्भवतीति युक्तम्(B) । अत एव पूर्वशब्दोपादानं
 ग्रन्थकारः कृतवान् ‘‘प्राजापत्या” ‘‘पूर्वाहुतिर्भवतीति इयमेव पूर्वा नान्येति । अनेनैवास्या
 आहुतेः पूर्वत्वं मत्वा ह्युक्तहोमप्रतिषेधं दर्शयति । “(C)प्राक् स्विष्टकृत आवाप” इति
 वचनात् मध्ये मत्वा ह्युक्तहोमप्रसङ्गे मा भूदित्यतः सौविष्टकृत्युत्तरेत्युक्तम् । इयमेवो-
 त्तरा नान्येति । (D)एवञ्च गृह्योक्तहोमबलिकर्मणोरन्ते ‘‘कामं मन्वाद्युक्तोऽपि” स्यात्,

एवं यः सर्वभूतानि ब्रह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथर्जुना ॥

इति बलिहरणविधिरुक्तो मनुसंहितायाम् ३।८८—९३ ।

A. तथा च गौतमसंहितायां पञ्चमाध्याये—“बलिकर्माग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजा-
 पतिः स्विष्टकृदिति होमः, विग्देवताभ्यश्च यथास्वं द्वारेषु मरुद्भ्यो गृहदेवताभ्यः प्रविश्य ब्रह्मणे
 मध्य अद्भ्य उदकुम्भे आकाशायेत्यन्तरिक्षे नक्तञ्चरेभ्यश्च सायम्” । इति ॥

B. प्रमाणमत्र गोभिलगृह्यपरिशिष्टम्—

प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चियते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानादनारम्भविधानतः ॥

बहुत्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ इति ।

C. गो० सू० १।८।१५ ।

D. मन्वमी मनुगौतमाद्युक्तसामान्यहोमाः स्वशाखाहोमानामन्ते नित्यतया मा सन्निवि-
 शन्तां काम्यतयैव सन्निविशन्तामित्याशङ्कोत्तरयति—एवञ्चेति ।

1. नास्ति न । 2. ‘तथा च’ नास्ति ख । 3. ‘-प्यसा-’ ख-ग । 4. ‘-पतेः’ क-ग । 5. ‘-न’
 नास्ति ख । 6. ‘तमस्यानुष्ठाना-’ ख । 7. ‘कृतं स्यादि-’ ख । 8. ‘-दित्यादीतीच्छा-’ न । 9. ‘-वधी
 मस्मिन्’ ख । 10. ‘-वैकेनैव कृतता-’ स्थाने ‘-वैकेनैव कृतता’ इति ख । 11. ‘विशेषवृत्तिमान्’ ख-ग ।
 12. ‘प्राजापत्या’ ख । 13. ‘पूर्वेति’ ख । 14. ‘कामं’ नास्ति ख । 15. ‘सादिति’ ख ।

न तु नियमेन ततश्चाकुर्वतः प्रत्यवायो 'नास्ति

यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं भुवते तत् कृच्छ्राच्च श्रेयो हावाप्यते (A) ।

इति वचनात् । कुर्वतश्चाभ्युदय इति । यत्तु काम्याधिकारे भुतावुक्तं "(B) सदा भोजनस्योपनीतस्याप्रमग्नौ जुहुयादग्ने विषस्वदुषस इति 'पूर्वेण बलिं वाचरेण कुर्याद् बहुपशुधनधान्यो भवतीति । अस्याप्ययमेव न्यायः । 'तथा च कात्यायनः ।

न स्यातां कर्मसामान्ये जुहोतिबलिकर्मणी ।

पूर्वं नित्यविशेषोक्तं जुहोतिबलिकर्मणोः ॥

काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि 'तते कर्मान्य' स्यायते यतः (C) ॥ इति" ।

यस्य तु स्वशाखायां होमविधानमेव नास्ति स मन्वाद्युक्तहोमेनाधिक्रियते इति" । अनाहितान्नेरप्येव "तथोक्तम्—

अग्न्यादिर्गौतमाद्युक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहितान्नेरप्येव युज्यते बलिभिः सह ॥ (D) इति ।

A. ऊन्मोगपरिशिष्टम् १११३ । आख्या वास्येत्यम्भवति—गुल्लुवप्रयाससाध्यानां कर्मणां विकल्पमुपपादयति, यत्र प्रयासभूयस्त्वं तत्र श्रेयसोऽपि भूयस्त्वं मनीषिणो भुवते यस्मात् प्रयासात् श्रेयः प्राप्यते इति ।

B. 'सदा भोजने'त्यादिभागस्तु प्रमाणीकृतः परिशिष्टप्रकाशकृताऽपि 'काम्याधिकारे भुतावुक्तः' इत्युपेक्ष्यतेन । क० प्र० वै० ।

(C). कर्मप्रदीपे वैश्वदेवप्रकरणे—१४१३ । अत्र कर्मसामान्ये इत्यत्र काम्यसामान्ये इति फलित प्रकाशकारः, विवृणोति चेत्त्यम्—“द्विविधं बलिकर्म, काम्यम् आशत्यादि, नित्यं च पार्ष्णिवादि वतुर्दशकम्, तथा होमोऽपि नित्यः प्राजापत्यः स्विष्टकृदादिरूपः काम्यः काम्याधिकारे भुतावुक्तः । ...तथा विशेषोपदिष्टे शास्त्रिविशेषनियते होमबलिकर्मणी संहितापुराणोक्तं च सामान्यवर्त्मकम् । तत्र काम्यसामान्यविहिते होमबलिकर्मणी न नित्यविशेषविहितयोर्होमबलिकर्मणोः पूर्वं कर्तव्ये । परन्तु नित्यविशेषविहितयोरन्ते सामान्यकाम्ये कर्तव्ये मध्ये तु न कदाचन कर्तव्ये । अत्र हेतुमाह 'नैकस्मिन्नि' निगदन्वाख्यातम्" इति ।

D. कर्मप्रदीपद्वितीयप्रपाठकवैश्वदेवप्रकरणे । अत्र प्रकाशकारः—“अग्न्यादिग्निर्गन्धन्तस्त्रि-विधैवेष्टाः प्राजापतिः स्विष्टकृदिति गौतमेन योऽग्न्यादिदेवताको होम उक्तः, ये च 'निग-

1. 'न स्यात्' ख । 2. 'युदय' क-ग । 3. 'कायाधि' ख । 4. 'पूर्वं बलिं' ग । 5. 'तथा शोभ' ख । 6. 'कृते' ख । 7. 'न्यत् क्रियते' ख । 8. 'इति कात्यायनः' ख । 9. 'होमविधिर्गौतम' ख । 10. 'इति' नास्ति ख । 11. 'तथोक्तम्' नास्ति क-ग ।

देवताभ्यश्च यथास्वमि'ति बलय उक्ताः यश्चाभ्यायनसूत्रकारेणा'ष्टावहौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्यैनसः' इति यूपस्य शकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रैः शकलहोम उक्तः सोऽनाहिताग्नंरेव ; तथा प्रणवपरिशिष्टे—

अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मन्त्रश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽभीयादनग्निकः ॥ इति ।

तथाऽग्निपुराणेऽप्युक्तम्—

अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽभीयादनग्निमाह ॥ इति ।

आहिताग्नेश्च प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति स्विष्टकृदुत्तरेति गोभिलोकमाहुतिद्वयं चतुर्दश बलय इत्येतावन्मात्रं न तु गौतमोक्तदिग्देवताबलय इति" इति व्याख्येते ।

अनाहिताग्नेर्वैश्वदेवबलिहरणमाह व्याससंहितायाम्—

अनाहितावसध्यामिरादायान्नं द्रुतप्स्तुतम् ।

शाकलेन विधानेन शुभयाह्नौकिकेऽमले ॥

व्यस्ताभिर्व्याहृतीभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् ।

वह्मिर्देवकृतस्येति मन्त्रवर्जिर्यथाक्रमम् ॥

प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वावशाऽऽहुतीः ।

अन्कारपूर्वः स्वाहान्तस्त्यागः स्विष्टविधानतः ॥ इति ।

व्या० सू० ३।२८-३० ।

अत्र शाकलहोमे लाज्यायनश्रौतसूत्रम् "अप उपस्पृश्याष्टावहौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येत्येतत्प्रभृतिभिरिकारान्तैः" २।११।१४ । अस्य च अग्निस्वाभ्यादिभाष्यकारसम्मतोऽर्थः—उपधानायनन्तरम् अप उपस्पृश्य आचम्य एकैकमष्टावहौ शकलानि खण्डानि आहवनीये प्रहरेयुः प्रक्षिपेयुः । देवकृतस्येतत्प्रभृतिभिः । इकारान्तैरिति मन्त्रान्ताज्ञापनार्थम् । तेन मात्र स्वाहाकारः पाठाभावात् इति । केचित्तु बौधायनसूत्रे पाठ्यत्वाद् स्वाहाकारं कुर्वन्ति । तदेवाह तर्कालङ्कारः—"इदन्त्विह वक्तव्यम्, "मन्त्रान्ते स्वाहाकारः" गो० सू० १।९।२१ । इति वचनात् मन्त्रस्यावसाने स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यो भवति ; सोऽर्थं समासे मन्त्रे तदन्तिके प्रयुज्यते न त्वसौ मन्त्रस्यान्तोऽवयवो भवति । तस्मात् प्रयुक्तेऽपि स्वाहाकारे मन्त्रस्येकारान्तत्वं न व्याह्रन्त्यते । समस्तस्य यजुष एकैकस्यामाहुतौ प्रयोगेऽपि मन्त्रलिङ्गं सङ्गच्छत एव । तस्मादत्रापि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । विहिताविहितत्वसन्देहे चाविहितकरणमेव न्याय्यमिति चाचोचाम ।

तथा चाभाषकः—

'सन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं नरैः ।

यदि नास्ति तदा किं स्यादस्ति चेन्नास्ति दूषणम् ॥' इति ।

...बलयस्तु तत्त्वापि गृह्योक्ता एव भवन्ति । कथं ज्ञायते ? 'बलिभिः सह' इत्युक्ते तथाऽवगतेः । विधेयानुक्तौ हि गृह्योक्तेष्वन्तरङ्गत्वात् शीघ्रमागच्छति इत्ययम् । आगच्छति चेन्न युज्यते विना कारणमुत्पत्तदुम्, विशेषस्य वानुपदेशात् । होमविशेषवत् बलिविशेषो नैवा-
नाहिताग्नेरप्यविद्यते । तस्मादाचार्योक्ता एव बलयस्तत्त्वापि भवन्ति । न चैते तत्त्वं प्रति-
विद्धाः । न चाप्रतिविद्धस्य स्वशास्त्रोक्तस्य परित्यागो युक्तः । तत्परित्यागेन शास्त्रान्तरोक्त-
बलिपरिग्रहेऽपि न किञ्चित् प्रमाणम् । स्वशास्त्रोक्तस्तु बुद्धयारोहमेवेति तदेव ग्रहीतव्यं भवति ।"
इति । अ० त० गो० भा० १।४।४ ।

रघुनन्दनस्तु—

"स्वशास्त्राविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्" इति कात्यायनोक्तम्,

'वैश्वदेवस्तु कुर्वीत स्वशास्त्राविहितस्तु यत्'

इति व्यासोक्तञ्च सामिकपरम्, निरामिककर्तृकशाकलहोमबलिविशेषाभ्यां सामान्यविशेषन्यायेन
सङ्कोचान् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—अग्न्यादि.....अग्नावभिर्धन्वन्तरि.....यथास्वमित्यादि
तदुक्तबलिभिः सहितो यत्र शाकलहोमो देवकृतस्यैनस इत्याद्यष्टाहुत्यात्मकः सामवेदपठितः स
यामिपुराणाद्युक्तभूतादिवलिसहितोऽनाहिताग्नेरेत्यर्थः । शाकलपदव्युत्पत्तिमाह आश्वलायनः
—अष्टावष्टौ शाकलान्याहवनीयेऽनु प्रहरेयुर्देवकृतस्यैनसः इति ज्योतिष्टोमीययूपकाष्ठशकलाष्ट-
केन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रेण होमविधानात् । यत्तु पितृदयितायामेकस्मिन् प्रयोगे गोतमोक्ता-
ग्रयादिहोमदेवकृतस्येत्यादिशाकलहोमौ समुचितौ लिखिताविति तच्चिन्त्यम् । शाकल एवेति
एव-कारेण पूर्वकल्पसमुच्चयनिरासात् । एष इति सर्वनाम्नः सकृन्निरपेक्षकल्पद्वयावाचित्वात् ।
साहित्यवाचिद्विवचनान्तौ तावेत्यनुक्तेः । अग्निपुराणादिभिः केवलशाकलहोमविधानाच्च ।
ततश्च 'शाकल एव चे'ति च-कारस्य विकल्पार्थकत्वमिति । मनुः—

अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽभीयादनग्निमान् ॥

अन्नानमिक इति पाठः प्रामाणिकः प्रणवपरिशिष्टे ; आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरनमि-
कस्य विशेषमाह बलिः—

अनमिकञ्च यो विप्रो अन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद् भूतबलिं हरेत् ॥

शिष्टाद् हुतशिष्टात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—देवेभ्यश्च हुतादज्ञाच्छेषं भूतबलिं हरेत् ।

शेषनाशे त्वन्यदादाय कर्तव्यम् । एवमेव भट्टभाष्यम् । गोतमकल्पे अग्नाविति पदम्—

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवञ्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुचये ॥

इति आतातपोक्तञ्चक्षित्वाधारतानिबृत्त्यर्थम् । ततश्चान्यभावे जलक्षित्याधारता शाकलकल्पे

अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमेवेदानीमुच्यते ।

अथ बलीन् हरेद् बाह्यतोऽन्तर्वा सुभूमिं कृत्वा ॥ ५ ॥

अयेति पूर्वप्रकृतार्थः । 'तेनैव पूर्वप्रकृतेन हुतशेषेणाग्नेन बलीन् हरेदिति । 'यदि

अवसिद्धे । अकक्षित्योः संस्कारोऽपि नास्तीति श्रीदत्तप्रभृतयः । अतश्च बहुवादिसम्मतः सामान्याधारकः शाकल्यकल्पोऽग्राभिधीयते । शाकल्यकल्पेऽन्यन्ते स्विष्टकृद्धोमः, भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ देवबलिर्नन्ते च पितृबलिः ; तथा च स्कन्दपुराणे काशीसङ्घम्—

भूराद्या व्याहृतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रजवादिकाः ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रो दद्यात् तथाहुतिम् ॥

तथा देवकृतस्वाद्या जुहुयादृक्काहुतीः ।

यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृद्गमे ॥

विभ्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात् तथा बलिम् ।

सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात् तदुत्तरे ॥

दक्षिणेऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिको वदेत् ।

निर्गोजनोदकाग्नेन ऐशान्यां यक्षमणेऽर्पयेत् ॥

जुहुयात् बह्वहुतिरिति पाठश्चेत् तदा शास्त्रिभेदाद् व्यवस्थितः । बह्वहुतिपक्षस्तु ब्राह्मण-सर्वस्वे हलायुषेन क्लितः एवं यमाहुतिरपि" इति । अत्र 'एव च' इति च-शब्दस्य समुच्चय-वाचित्वस्यैव प्रसिद्धत्वात् नारायणोपाध्यायैस्तथा व्याख्यातस्वाद्या पितृव्यवितामसमेव उपाय इति प्रतिभाति ।

अत्रोच्यते निरस्तिकवैश्वदेवबलिहरणप्रयोगः, यमाह सुमहान्वाग्निहोत्री—“अथानाहिताग्निमेद् व्याहृतिभिर्गौतमोकाग्न्यादिभिर्मन्त्रैः शाकल्यमन्त्रैश्च वैश्वदेवं कुर्यात् । प्राक्भुक्तो देवकाको सङ्कीर्त्य पूर्ववत् सङ्कल्प्य पञ्चभूतस्कारात् कृत्वा तत्र पञ्चनाग्निं यथाविधि संस्थाप्य त्रिदका-ञ्जलिसेचनं पर्णक्ष्णं समिदाधानं च कृत्वाऽन्नमभ्युक्ष्य जुहुयात् । ॐ भूः स्वाहा, इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा, इदं वायवे । ॐ स्वः स्वाहा, इदं सूर्याय । ॐ अग्नये स्वाहा, इदमग्नये । ॐ धन्वन्तरये स्वाहा, इदं धन्वन्तरये । ॐ विभ्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, इदं विभ्वेभ्यो देवेभ्यः । ॐ प्रजापतये स्वाहा, इदं प्रजापतये । ॐ देवकृतस्यैनसोऽव्ययजनमसि । नात्र स्वाहाकारः । सर्वत्र इदमग्नये न ममेति त्यागः । ॐ पितृकृतस्यैनसोऽव्ययजनमसि । ॐ मनुष्यकृतस्यैनसोऽव्ययजनमसि । ॐ अस्मत्कृतस्यैनसोऽव्ययजनमसि । ॐ यदिवा च नक्तं चैनमक्षुम् तस्याव्ययजनमसि । ॐ यत् स्वपन्तश्च जापतश्चैनमक्षुम् तस्याव्ययजनमसि । ॐ यत् चिद्वांसश्चाचिद्वासश्चैनमक्षुम् तस्याव्ययजनमसि । ॐ एनस एनसोऽव्ययजनमसि । इति हुत्वा तूष्णीं समिदाधानादि

1. 'मधुगोचने' ख । 2. 'नम हुत' ख । 3. 'यदि तदनरेवावक्तव्यादयम्' क-ग ।

तदन्तरेवावच्छिद्येतान्यद्रुपादध्यादिति (A) । बाह्यतां वा अग्रचागाराद् बहिर्निष्क्रम्य
या यस्मिन् प्रदेशे बलिरुक्तस्तं तत्रैव निदध्यादिति । अन्तर्वा अग्रचागारमध्ये
चैकस्मिन् प्रदेशे सर्वान् बलीन् हरेदिति । सुभूमिं कृन्वेति उपघातविशेषापेक्षया
संमार्जनप्राप्तणापलेपनादीनामन्यतमेन प्रकारेण गोमनां भूमिं कृन्वेति ।

**सकृदपो निर्नीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः परि-
पिञ्चेत् ॥ ६ ॥**

सकृदेकवारम् अप उदकं निर्नीय निपिञ्च्य, समाचारान् प्राञ्चं "बलिचतुष्टयमात्रं
सकृद् गृहीत्वा 'चतुर्धा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, 'कुतः ? बलिमिन्त्येकवचनाच्चतुर्थेति
वचनाच्च । तान् यथा "निहितान् बलीन् सकृदेवान्ततो मध्यत उपरिघादित्यर्थः, परि-
पिञ्चेदिति ।

एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिपिञ्चेत् ॥ ७ ॥

एकैकं वा बलिमुभयतः पुरस्तादुपरि'ष्टाच्च परिपिञ्चेदिति" । कथं परिपिञ्चे-
दित्युच्यते । अनुनिधानम्, निधानं निधानमनु, अनुनिधानम् । प्रत्येकं विहितान् बलीन्
प्रत्येकमेवोभयतः परिपिञ्चेदित्यर्थः । प्राक्संस्थाश्चैव बलयो भवन्ति । कुतः ? (B) अथ
तद्विन्यासो वृद्धिपिण्डानिवोत्तरोत्तरान् चतुरो बलीन् निदध्यादिति "वचनात् ।

कृत्वा, साप्तिकवद् गुह्योक्तमलिहरणं कृत्वा वामदेव्यं गायेत्" इति । अनिरुद्धभट्टेन तु शाकल-
होमप्रबोधेऽपि स्वाहाकारान्ता मन्त्राः प्रयुक्ताः पितृदयितायाम् त्यागमन्त्रोऽपि तेन न धृत इत्यपि
वृत्त्यम् ।

A. तच्च हुतकेषां यदि बलिहरणात् प्रागेवापचीयेत तदाऽन्यदन्नमुपादाय बलयो हर्तव्या
इत्यर्थः ।

B. ग्रन्थकार्यं कर्मप्रदीपे द्वितीयप्रपाठके "अथ तद्विन्यासो वृद्धिपिण्डानिवोत्तरोत्तरा-
न्चतुरो बलीन् निदध्यात् पृथिव्यै, वायवे, बिम्बेभ्यो देवेभ्यः, प्रजापतये इति । सव्यत एतेषा-
मेकैकस्यैकैकमग्नयः भोषधिवनस्पतिभ्य आकाशाय कामायेति । एतेषामपि मन्यवे, इन्द्राय,
वायुकये, मरुत इति । एतेषामपि रक्षोजनेभ्य इति । सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति चतुर्दश
नित्याः आसत्त्वप्रभृतयः काम्याः ।" इति वैश्वदेवप्रकरणे ।

1. 'नयतरं' क-ख । 2. 'इति' नास्ति क-ग । 3. 'बलिं' ख । 4. 'चतुर्धा' नास्ति
क-ग । 5. 'कुतः' नास्ति ख । 6. 'निहितान्' ग । 7. 'ष्टाच्च परि' नास्ति ग । 8. 'इति' नास्ति ख ।
9. 'वचनात्' नास्ति क ।

किंवेवत्या एते इत्यत आह

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ यद्
द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो^(A) यच्चतुर्थं स
प्राजापत्यः ॥ ८ ॥

स यजमानः यत् प्रथमं मवदानं निदधाति स पार्थिवः पृथिवीदेवताकां बलिर्भवति ।
अनेनैव सूत्रशेषो व्याख्यातः । 'एवं च पृथिव्यै नम इति नमस्कारान्तो बलिमन्त्रः सर्वत्र
कर्त्तव्य इति । कुतः ? वक्ष्यति चायं 'नमो ब्रह्मणे इति दिवी'ति^(B) ।

तथा चोक्तम्—

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः^(C) ॥ इति ।

प्रयोगस्तु—पृथिव्यै नमः । वायवे नमः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । प्राजापतये नमः ।
“अनिरुक्तं हि” प्राजापत्यमि”ति वचनात् मानसः प्राजापत्यो बलि”रिति । “बलिप्रमाणम्
^(D)अवदानप्रमाणं” चाङ्गुष्ठपर्वमात्मम् ।

तथा चोक्तम्—

नाधराद्धा बलयो भवन्ति महामार्जारभ्रवणप्रमाणात् ।

एकत्र चेद्विकृष्टा भवन्ति इतरेतरमसंसंस्काराच्चेति ॥ ^(E)

A. अत्र सर्कालङ्कार-सामभ्रमिणौ 'वैश्वदेव' इति पठतः ।

B. “इन्द्रायेति पुरस्ताद् वायवे इत्यवान्तरदेशे...वायुकवे इत्यधस्तादुच्यते” नमो ब्रह्मणे
इति दिवि” । गो० सू० ४।७।३४ ।

C. कर्मप्रदीपः २।३।११ । अत्र प्रकाशकारः—अमुष्मै इत्यनेन, पृथिव्यादीनामुपादानम्,
तेन पृथिव्यै नम इत्यादिपदद्वयात्मकमन्त्रप्रयोग उक्तो भवति । 'नमो ब्रह्मणे' इति वास्तुबलौ
यतो गोभिलेन नमस्कारः कृतः । प्रमाणार्थमिति पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरम् इति व्याचष्टे ।

D. अत्रावदानं नाम स्थाल्यादितो होमाद्यर्थमन्नादीनां दर्शमिक्षणादिना लण्डनम् । तथा च
‘अतिवृत्तंऽवदानं स्यात् कर्मलण्डनयोरपि’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

E. कात्यायनसंहिता, १३।१४ । अत्र “महामार्जारकर्णपरिमाणादपिकृष्टा अल्पपरि-
माणा बलयो न भवन्ती”ति प्रकाशकारव्याख्या । रघुनन्दनस्तु—“परिमाणमाह व्यासः—

1. 'देव्यो' क-ग । 2. 'मव तावन्निद' ख । 3. 'बलिः' नास्ति ख । 4. 'एवमेव' ख ।
5. 'हि' नास्ति क-ग । 6. 'भवति' ख । 7. 'बलिदानप्रमाणम्' ख ।

अथापरान् बलीन् हरेत् उदधानस्य मध्यमस्य द्वारस्या-
बदेवतः प्रथमो बलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो द्वितीय आकाशाय
तृतीयः ॥ ६ ॥

अथशब्दः पूर्वविध्यनुकरणार्थः । यथा पूर्वबलिदृश्यतः परिषेकः, एवं सर्व-
बलिष्विति ।

तथा वक्तव्यम् :—

(A) सर्वेषामुभयतोऽङ्घ्रिः परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिरिति ।

अपरानन्यान् बलीन् हरेदित्युक्तार्थम् । उदकं यस्मिन् धीयते तदुदधानं मणिक-
इत्यर्थः । षष्ठी समीपार्था । तस्योदधानस्य समीपे चादधान एव । मध्यमस्य द्वारस्य,
मध्यमं गृहमध्ये ब्राह्ममूर्द्ध्वद्वारं पठ्यते, तस्य समीपे सुभूर्मि कृत्वेति । उदधानसमीपे यः
सोऽबदेवतः, आपो यस्मिन् देवताः सोऽयमबदेवतः । प्रथमः प्रकृतानामाद्यः । अङ्घ्र्यो नमः
इति प्रयोगः । मध्यमद्वारस्य समीपे यः स "ओषधिवनस्पतिभ्यो भवति, प्रयोगे
नमस्कारोऽधिकः । आकाशाय तृतीयः । अयमनिर्दिष्टस्थानो यत्र कचन निधेयः ।

अथापरं बलिं हरेच्छ्रयनं वाऽधिवर्चं^(१) वा स कामाय वा
बलिर्भवति मन्यवे वा ॥ १० ॥

अथशब्दः पूर्ववत् । वा-शब्दचतुष्टयं च-शब्दार्थे द्रष्टव्यम् । अपरं बलिमित्येक-
वचनात् स्थानद्वयनिर्देशाच्च बलिद्वयमात्रं सकृद् गृहीतं द्वेधा निदध्यादिति । द्वितीया

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्वोमे हविर्बलीन् ।

प्राणाहुतिबलिञ्चैव पृथं गात्रविशोधनीम् ॥”

इति परिमाणं विशेषयति ॥

A. कात्यायनसंहिता १४।१ ।

तर्कालङ्कारस्तु गौतमसंहितायाम् 'आकाशायेत्यन्तरिक्षे' इति दृष्ट्वा "स सत्यवयमाकाशदेवतो
बलिन्तरिक्षे निधातव्यो भवति" इति व्यावष्टे । परन्तु अन्तरिक्षाधारकबलिनिधानं कथं
सम्भवतीति जानाति स एव । एवं बलिस्थापनस्य सर्वथाऽसम्भवादेव भाष्यकारेण यत्र
कचनेत्याद्युक्तमिति ।

B. अधिवर्चो वा इति तर्कालङ्कारः पठति विवृणोति चेत्थं पादटीकायाम्—“अधिवर्चं वा’
इति कचिद् पाठः, तत्र च सान्ता अभ्यवन्ता इति गतिः” इति ।

प्रति-शब्दाध्याहारार्था, शयनं प्रतीति । शयनं प्रसिद्धम् । 'अधिवचं' 'मूत्रोत्सारप्रदेशः' तं प्रति । शयनं प्रति कामाय भवति । कामो'मन्मथः । 'अधिवचं प्रति मन्यवे । मन्युः क्रोधः । मन्ये तु वा-शब्दान् विकल्पार्थानाहुः । एक एवायं बलिः शयनं प्रति देवोऽधिवचं वा, स च काम'देवस्यो भवति मन्युदेवस्यो वा । 'अन्ये तु विनिवेशविकल्पमाहुः—शयनं प्रति कामाय रात्रौ, अधिवचं प्रति अहनि मन्यव इति । 'तदेतदुभयमपि न युक्तम् । कुतः 'अथ तद्विन्यास' इत्यारभ्य बलिद्वयस्यापि सार्थं—प्रातर्विधानात् । सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति चतुर्वंश नित्या इति संरुशावचनस्यार्थवत्त्वात् । तस्माद् यथोक्त एवार्थः ।

अथ 'संस्तूपं स रक्षोजनेभ्यः ॥ ११ ॥

अथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । कथं "प्रातृपूर्वावाचोभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः"(A) इति "अतिदेशप्राप्तं बलिद्वयं दत्त्वा, अधानन्तरं रक्षोजनेभ्यो दद्यादिति । कुतः ? ग्रन्थान्तरेऽप्ये "तस्मिन्नेव क्रम एतेषां विधानात् । एतेषामपि मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे इति । एवञ्च तत्रोक्त एव क्रमो द्रष्टव्यः । ततश्चैकत्र प्राक्संस्थाभ्येते" बलयो भवन्ति । एतस्मादेव घचनात् । प्रयोगस्तु—इन्द्राय नमः "वासुकये नमः । ब्रह्मणे नमः "इति । नमो ब्रह्मणे इति वा (B) ।

A. इति गोभिलगृह्यसूत्रम् ४।७।३९ ।

B. अत्र च वाचशब्दः पक्षान्तरद्योतकः । स च पक्षः प्रकाशकारसम्मतः, तथा च तेनोक्तम् "अत्र च 'नमः पृथिव्यै' इत्यादिर्मन्त्रादिर्मन्त्रो न तु तदन्तः 'नमो ब्रह्मणे' इति वास्तु-बलौ विकृतौ तथा दर्शनात् वैकृतवचनेनाप्य'धि'नो दीक्षयन्ती'त्यादिना प्रकृतौ भागव्यवस्थाया उच्यते । अमुष्मै नमः इति न तु क्रमपरं किन्तु अमुष्मै नमः इति पदद्वयमुक्त्वा बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिसिद्धसूत्रविरोधापत्तेः" इति वैष्वदेवप्रकरणे । अत्र तर्कोलङ्कारः "वस्तु बलिमन्त्राणामन्येषां नमःपदान्तत्वेनान्युपगम्य ब्रह्मबलौ नमःपदादित्व-नमःपदान्तत्वेनो-विकल्पमाहुः, तत्र प्रमाणं नास्ति, विकल्पस्य चान्याप्यत्वात् नैषा साध्वी कल्पना । क्रम-परत्वे सत्त्वाचार्यसूत्रस्य कार्यायनवाक्येन समं तस्य विकल्पयोगाच्च अनुचितैषा कल्पना । न सत्त्वहृदोषदुष्टो विकल्पः सम्भवन्त्यामपि गतौ समाभवितुमुचितः । पक्षेऽपि प्रामाण्यान्मा भूद् वचनस्य प्रसङ्गतीतता इति यथास्तावत्तथा समाधीयते तथा चाभियुक्तानां वचनम्—

1. 'अधिवचं' ख-ख । 2. 'मूत्रोत्सारप्रदेशः' ख-न । 3. '-नः चन्दपः' ख । 4. 'वचने' क ।
5. '-देवस्यो' ख । 6. 'चपरे तु' न । 7. 'तदुभयमपि' ख । 8. 'प्रातः' नास्ति न । 9. 'संक्षेपं' क ।
10. 'चति' नास्ति ख । 11. 'चपि' नास्ति ख । 12. '-देते' नास्ति ख-न । 13. 'वासुकये नमः' नास्ति ख । 14. 'चति' नास्ति ख-न ।

संस्तूपः संमार्जनेरेणु'पुञ्जावि'प्रक्षेपस्थानम् । उत्कर'ण्डिकेति या लाकैरभिधीयते । तं प्रति 'बलिर्यो' निधीयते स रक्षाजनेभ्यो भवति । रक्षाजनेभ्यो नमः इति प्रयोगः ।

अथैतद् 'बलिशेषमद्भिरभ्यासिच्याऽवसलवि'(A) दक्षिणा निनयेत् तत् पितृभ्यो भवति ॥ १२ ॥

अथ-शब्दः प्राचीनावीतित्वसव्यजानु'पात-दक्षिणाभिमुख्यस्मरणार्थः । 'एतद् 'बलि-शेष' * बलिदानावशिष्टम् अद्भिरभ्यासिच्य उदकेनाप्लाव्य रक्षाजनभुक्तशिष्टत्वा'दपां सेकोपदेशः' संस्कारार्थः । 'अवसलवि'शब्देन पितृतीर्थमुच्यते । तथा च गृह्यान्तरम्—'प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तराऽवसल' व्यपसव्यं वा तेन पितृभ्यो 'निदधातीति'(B) । 'अपसव्य-शब्देन च पितृतीर्थमेवोच्यते ; तस्मादेव वचनात् । तथा च मनुः—

“एवमेवाष्टदोषोऽपि यद् ग्रीह्यवपाकयोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥ इति ।

अतुल्यबलत्वाच्च । न ह्याचार्यसूत्रस्य क्रमपरत्वमभ्युपेत्य पुनः कात्यायनवाक्यात् तद्विरुद्धं नमःपदान्तत्वं ब्रह्मबलौ शक्यमभ्युपगन्तुम् । न खल्वनयोस्तुल्यबलत्वमस्ति वचनयोः । तेषां निरङ्गतात्वात् पुरुषद्वन्द्वीनां कल्पनासमुल्लसिता न शास्त्रबलादित्यनादरणीया । तस्माद् वास्तुबलौ आचार्यनिर्देशबलाद् ब्रह्मबलौ नमःपदादित्वमन्यत्र तु नमःपदान्तत्वं मन्त्राणा-मास्थेयम्” इति ।

गृह्यवपास्तु—यथा आचमनप्रकरणे 'अक्षिणी नासिके कर्णावि'ति सूत्रं केवलमुपस्पर्शनपरं न क्रमपरमपि तथा वास्तुबलावपि चतुर्थप्रपाठकसूत्रमिदं 'नमो ब्रह्मणे' इति पदद्वयात्मकपरं न क्रमपरमिति न 'अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते' इति कात्यायनवचनस्यानुपपत्तिः, न वा अष्टनारायण-कुल्लूकभट्ट-शूलपाणि-वाचस्पतिमिश्र-रघुनन्दनादिनिबन्धकाराणां नम-स्कारान्तस्यैव बलिमन्त्राभिधानस्य काचिदनुपपत्तिः । अत्र वा-शब्देन पक्षान्तरस्याभिधानं भाष्यकारस्य तु नास्यापरं किन्तुपेक्षापरमिति न कश्चिद् दोषलेशोऽपि । अथवा ब्रह्मबलादेव विशेषविधानात् 'नमो ब्रह्मणे' इति तत्र प्रयोग इत्याहुः ।

A. 'अपसलवीति' पठति सामग्रमी । 'तत् पितृभ्य' इत्यत्र तत्-पदमपि त्यजतीति ।

B. प्रमाणीकृतमिदं रघुनन्दनेन क्षुद्रितस्ये 'तथा च अष्टभाष्ये गृह्यान्तरमि'त्युपोद्घातेन ।

1. 'रेवः पुञ्जः' क-ग । 2. 'निक्षेप' ख । 3. 'उत्करटिकेति प्राप्नो कै' क ; 'उत्करटिकेति या लोके' ग । 4. 'यो बलिरभिधी-' ख । 5. 'बलिविशेष-' क-ग । 6. 'पातनदक्षिणाभिमुखत्वं' ख । 7. 'चमनं प्राचीनावीतिना सव्यमपसव्यमन्दिना । पित्राभ्यासिच्य कार्यं विधिवद्भेषाणिना ॥ इति' इत्यधिकं ख । 8. 'बलिविशेष' क-ग । 9. 'दक्षिणकोपदेशः' ख । 10. 'प्रदेशः' ख । 11. 'व्यपसव्य-' ख । 12. 'निदधात्' ख । 13. 'चित्रितामो नासिके' क ।

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पित्रयमानिधनात् कार्यं विधिवद् धर्मपाणिना ॥ (A) इति^१* ।

अवसलवि^२ पितृतीर्थेनेत्यर्थः । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि । तथा चोक्तम्—
सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति ; निनयेत्^३ "निदध्यादित्यर्थः । सोदकत्वात्^४ "तत्
पितृभ्यो भवतीति । एवञ्च पित्रयत्वादान्ते स्वधाकारः स्यान्न नमस्कार इति ।

तथा चोक्तम्—

‘स्वाहाकार-वषट्कार-नमस्कारा द्विवौकसाम् ।

स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां^५ "मतः ॥

स्वधाकारेण निनयेत्^६ पित्रयं^७ बलिमतः सदा ।

तदप्येके^८ नमस्कारं^९ कुर्वते नेति गौतमः^{१०} ॥ इति ।

तस्मात् पितृभ्यः^{११} 'स्वधेति प्रयोगः । एकस्मिन् प्रदेशे सर्वबलिदानपक्षे कथं क्रम
इति ? उच्यते, कर्मप्रदीपेकमेव^{१२} "तत्र उदाह्रियते, "तेन हि बलिदानक्रमः स्पष्टीकृतः ।
"अथ तद्विन्यासो वृद्धिपिण्डानिवोत्तरोत्तराश्चतुरो बलीन् निदध्यात् । पृथिव्यै, वायवे,
विश्वेभ्यो देवेभ्यः, प्रजापतये इति सव्यत एतेषामेवैकैक^{१३} "स्यैकैकमद्भ्यश्च आशधिवन-
स्पतिभ्य आकाशाय कामायेत्येतेषामपि मन्यवे, इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे इत्येतेषामपि
रत्नोजनेभ्यः इति सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति चतुर्दश नित्या^{१४} (१) आशस्यप्रभृतयः
काम्याः । सर्वेषामुभयतोऽङ्गिः परिवेकः । पिण्डवच्च पश्चिमा^{१५} प्रतिपत्तिरिति^{१६} ॥

A. अनुसंहिता ३।२७९ ।

B. कर्मप्रदीपः २।३।१२-१३ । अत्र प्रकाशकारः 'तमप्येके नमस्कारैः' इति पठित्वा
इति 'पूर्वपक्षो न तु विकल्पार्थः' इति व्याचष्टे ।

(१). 'स्वयं त्वेवाशस्यं बलिमि'त्यादि [१।४।१९] सूत्रोक्त-यवशस्यपाकादारभ्य ब्राह्मणस्य-
पाकपर्यन्तं ब्रीहिशस्यपाकादारभ्य यवशस्यपाकपर्यन्तं बलिद्वयम् "आशस्य"पदवाच्यम्, प्रभृति-
पदेन च रौद्रयक्षादिबलीनां ग्रहणम् इति ते चानियता इत्यर्थः ।

D. कर्मप्रदीपे द्वितीयप्रपाठके वैश्वदेवप्रकरणे । अत्र प्रकाशकारः—"पिण्डवच्च पश्चिमा
प्रतिपत्तिः" इत्यन्वयमर्थः—देवतोद्देशेन त्यक्तानां कृतोपयोगानां भूमौ निधानं प्रथमा प्रति-

1. 'वि-वर्द्धन पित्र-' ख । 2. 'निदध्यादित्यर्थः' नास्ति क-ग । 3. 'यद् यत्' ग ; 'स यत्
पितृभ्यो' क । 4. 'स्वधाकार-' क । 5. 'यतः' ग, 'कृता' ख । 6. 'तदप्येके' ख । 7. 'कुर्वते'
ख । 8. 'स्वधा-' क । 9. 'तत्तमुदा-' क । 10. 'तेनायमुदाहरणकमः' ख । 11. 'स्वैकैक-' नास्ति
क-ग । 12. 'पश्चिमात् प्रति-' ख ।

‘बलिर्भूत इति वचनात्(A) भवञ्च भूतयज्ञः(B) । अस्यान्ते वामदेव्यगानादियो अपः

पतिः । “वदाहवनीये जुहोति” इत्यादौ देवतोद्देशेन स्वकल्याणौ प्रक्षेपवत् पिण्डानामपि विद्रु-
हेणेन स्वकानां स्तरमभिधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः । पश्चिमा तु—

एवं निर्बलं कृत्वा पिण्डांस्तान्स्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमज्जमसि वा प्राक्षयेक्य वा क्षिपेत् ॥ (म० स० ३।२६०)

इति मन्वाध्याय्या एतद्वक्त्रिणामपीति । अत्र यद्यपि गोमिलेन नित्यबलिस्थाने मन्वुदेवतान्तर-
वलीजुक्ता रक्षोबलिः पितृबलिभ्योः, इन्द्रादिबलिभ्योः तु नोक्तम्, तथापि वास्तुबलौ दत्तादिभ्यु इन्द्रा-
दिभ्यो बलबलिवानमुक्ता “प्राच्यभूतवाचीभ्योऽश्वरहमित्यप्रयोगः” ख० ४।७।३५ । इत्यनेन
सूत्रेण प्राच्यभूतवाची विभु ये वास्तुकर्मणि बलिदशकमध्ये इन्द्रमन्वावाद्यकिदैवत्या बलय उक्ताः
तेऽश्वरहमित्यबलिमध्ये देवा इत्युक्तम् । ततश्च...मन्वुबलेरनन्तरमिन्द्रवाद्यकिमन्वादैवत्या बलयो
देवास्ततो रक्षःपितृबली” इति ।

A. तथा च कात्यायनसंहितायां त्रयोदशखण्डे—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो वैवो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ इति । ३ ।

ग्रन्थभागोऽयमेतदनुसारेणेति भावः ॥

B. भूतयज्ञप्रमाणमाह सायणाचार्योऽपि पराक्षरसंहिताटीकायाम्—

“भूतयज्ञः” कर्मपुराणे दर्शितः—

देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेपाद् भूतबलिं हरेत् ।

भूतयज्ञः स वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥

इति (ऋ० पु० २।१८।१०८)

हारीतोऽपि—

‘वास्तुपाकभूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः’ । इति (हा० स० १९-३)

कात्यायनोऽपि—

उद्धृत्य हविरासिष्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वसासाविधिना हुत्वा तच्छेपेन बलिं हरेत् ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः क्षुधिः ।

आप्यायनाय भूतानां कुम्भदुत्सर्गमादरात् ॥ इति ।

कर्मपुराणे च—

अन्यथा इवपथेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद् भूमौ बहिष्मार्गं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमाः ॥ इति ।

मनुष्यि—

शुभाच्च पतितानाञ्च अपचां पापरोणिणाम् ।

वायसानां कुम्भीनाञ्च शनकैर्निर्बपेद् भुवि ॥ (३।१२) इति ।

अन्नमिति शेषः । अत्रोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे दर्शितः ।

देवा मनुष्याः पशवो बर्वासि सिद्धाः सयशोरा-दैत्यसङ्घाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरेवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मवाञ्च दत्तम् ॥

पिपीळिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मविबन्धवद्वाः ।

प्रवान्नु ते तृप्तिमिदं मवाञ्च तेभ्यो विच्छेदं छत्तिनो भवन्तु ॥

येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवाङ्गसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।

तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रवान्नु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥

भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतद्दद्यात् विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।

तस्मादिदं भूतहिताय भूमायन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥

चतुर्वक्षो लोकानो य एष तन्न स्थिता ये किञ्च भूतसङ्घाः ।

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विच्छेदं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं भद्रासमन्वितः ।

भुवि भूतपकाराय गुह्यी सर्वाभयो वतः ॥ इति ।

अत्र भूतयज्ञे विशेषमाह रघुनन्दन भाट्टिकाचारतरुने—

यक्षमवत्यमन्तरं काम्यबलिमाह विष्णुपुराणम्—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः ॥

वायसकिदात्मन्त्रे तु—

देन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मवाऽर्पितम् ॥

श्वानो द्वौ श्वावभक्षकौ वैवस्वतकुङ्कोहभक्षौ ।

तान्वां पिण्डं प्रयच्छामि स्वातामेतावद्विस्तकौ ॥

दत्त्वाऽनेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्थयेत् ॥

इति व्यासो'कानेन विधानेनेत्यनेन साम्प्रदायिकम् इहाश्रित्यते । श्रुतस्याप्यत्राधिकारः ।

'दानं दद्याच्च श्रुतोऽपि पाक्यजैर्व्रजेत च' इति विष्णुपुराणात् ।

भास्वरीतिः शुचिर्भूत्यभक्षां आदक्षिमापरः ।

ममस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च द्वापयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्याच्च पञ्चयज्ञाधिकारस्य स्मृत्यनुवर्तमानादिति ।

स ब्रह्मयज्ञः । 'पूर्वं वा तर्पणात्, प्रातराहुत्यन्ते 'वा, वैश्वदेवान्ते वा' * । तथा चोक्तम्—
"वेदमावित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्" । (A)* इति ।

बलिबैश्वदेवाद्यशिष्टानां भोज्यतामाह भगवद्गीता—

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वर्धं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ इति ।

वैश्वदेवाद्यिन्द्राद्यशिष्टं येऽभ्यन्ति ते पञ्चसूनाकृतैः सर्वैः पापैर्मुच्यन्ते, ये चात्मभोजनार्थ-
मेव पचन्ति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पापात्मानोऽयमेव भुञ्जते इति ।

भूतपञ्चप्रयोगस्तु—वैश्वदेवहोमानन्तरं "हुतशेषेणाग्नेः पञ्चादृभागे बलिद्वरणं कुर्यात् ।
पश्चिमभागे प्रागपवर्गमपो निनीय बलिचतुष्टयपयोत्तमज्ञं सहदेवं गृहीत्वा प्रागपवर्गोऽश्वतुरो बलीन्
निदध्यात् । यथा—पृथिव्यै नमः, इदं पृथिव्यै नमः । वायवे नमः, इदं वायवे नमः ।
बिम्बेभ्यो देवेभ्यो नमः, इदं बिम्बेभ्यो देवेभ्यो नमः । प्रजापतये नमः, इदं प्रजापतये
नमः । चतुर्षु जलप्रक्षेपः । ततः स्थापितबलिचतुष्टयस्योत्तरतः अपो निनीय पूर्ववदन्नमादाय
अदृभ्यो नमः, इदमदृभ्यो नमः । ओषधिवनस्पतियुग्मो नमः, इदमोषधिवनस्पतियुग्मो
नमः । आकाशाय नमः, इदमाकाशाय नमः । कामाय नमः, इदं कामाय नमः ।
इति बलिचतुष्टयं दत्त्वा पूर्ववदुपरि जलं प्रक्षिपेत् । ततस्तेषामुत्तरतः अपो निनीय पूर्ववदन्नमादाय
मन्यवे नमः, इदं मन्यवे नमः । इन्द्राय नमः, इदमिन्द्राय नमः । वाद्यक्ये नमः,
इदं वाद्यक्ये नमः । ब्रह्मणे नमः, इदं ब्रह्मणे नमः । इति बलिचतुष्टयं दत्त्वा तदुपरि
पूर्ववज्जलं प्रक्षिपेत् । तेषामुत्तरतः अपो निनीय रक्षोजनेभ्यो नमः, इदं रक्षोजनेभ्यो नमः ।
इति बलिं दत्त्वा पूर्ववज्जलं क्षिपेत् । अप उपस्पृश्य पूर्ववत् सर्वबलीनां दक्षिणतः पितृतीर्थेनापो
निनीय बलिशेषमुदकेनाऽऽस्त्राय प्राचीनाशीती पातितवामजानुः पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा,
इदं पितृभ्यो नमः । इति बलिं दत्त्वा, तदुपरि जलं निक्षिप्याप उपस्पृश्य कृताञ्जलिपुटोऽग्निं
प्रार्थयेत्" । इति छम्बग्न्याग्निहोत्रिसङ्कलितः ।

प्रार्थनमन्त्रस्तु १।४।२७ सूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः ।

A. कर्मप्रदीपे—

वेदमावित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

उपतिष्ठेत् ततो रुद्रमर्वाङ् वा वैदिकाजपात् ॥ इति २।२।१ ।

अत्र प्रकाशकारः—क्रमप्राप्तं जपयज्ञमाह—क्रमदिरूपं वेदं प्रथमकण्डिकाया आरभ्य
अध्यायं तद्वर्वाङ्दिरूपं यथाशक्ति प्रत्यहं जपेत् ततो रुद्रमन्त्रे रुद्रं प्रकाशयेत् । जपयज्ञात् पूर्वं वा
रुद्रमुपतिष्ठेत् । रुद्रोपस्थानमन्त्रश्च—

कर्तुं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गकम् ।

ऋद्धं किङ्कं विरूपाक्षं विश्वरूपं वमो नमः ॥ इति व्याचष्टे ।

‘यथा च ब्रह्मयज्ञस्य कालस्त्रिविकल्पः एवं ब्रह्मयज्ञोऽपि त्रिविकल्प एव । (A) ‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः’ इति वचनात् शिष्याणामध्यापनं यत् क्रियते स ब्रह्मयज्ञः” इति ।

गुरावध्ययनं कुर्वन् शुभ्रवादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्तपः परमुच्यते ॥ (B)

इति वचनाद् ‘यत् गुरोरध्ययनं’ स ब्रह्मयज्ञः ।

‘यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते’ (C)

इति वचनादयं ब्रह्मयज्ञः । एवं

‘ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते’ (D)

A. कर्मप्रदीप—(१३।३) श्लोकस्यांशोऽयम् ।

B. प्रमाणीकृतमिदं परिशिष्टप्रकाशकृतापि “भट्टभाष्ये तु इति वचनाद् ग्रहणार्था-
ध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इत्यभिहितम्” इत्युपोद्घातेन ।

C. शेषार्द्धोऽयं कर्मप्रदीपस्य द्वितीयप्रपाठकनृतीयखण्डीयचतुर्थश्लोकस्य । गायत्रीरूपश्रुतिजपे
विशेषमाह गोभिलः ज्ञानसूत्रपरिशिष्टे—

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।

गायत्र्यभिमुखी यस्मात् तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥

यजले शुष्कवस्त्रेण स्थले वैवाऽऽर्द्रवाससा ।

जपद्दोमौ तथा दानं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

गृहेषु तत् सर्वं जप्यं गोष्ठे शतगुणं भवेत् ।

नद्यां शतसहस्रञ्च अनन्तं देवसन्निधौ ॥

दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।

त्रियुगान्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावधाम् ।

गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥

व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवां गायत्रीञ्च प्रतिप्रति ।

षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीजपलक्षणम् ॥ इति ।

“यदि स्यात् क्षिप्रवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।

अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः ॥”

इति बृहस्पतुवचनन्तु गोभिलीयेतरपरं वा न वेति सूचीमिश्रित्यमिति ।

D. कर्मप्रदीपीयब्रह्मयज्ञप्रकरणस्यान्तिमश्लोकस्योत्तरार्द्धमिदम् ।

इति वचनात् नायं तुल्यविकल्पः । अयं च ब्रह्मयज्ञः (A) । अनन्तरं च मनुष्ययज्ञार्थ-
मतिथिं भोजयेत् ।

A. ब्रह्मयज्ञस्य कथमाह कर्मप्रदीपे—

“न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो न सत्प्रदानात् परमस्ति दानम् ।

सर्वेऽन्तर्गन्तः क्रतवः स-दाना नान्तो दृष्टः कैश्चिदस्य ह्यस्य ॥

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्मृतः ।

तं ह्यत्वाहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥

वेदान्धासेन सततं दानेन तपसैव च ।

अग्नेर्होण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्षिकीम् ॥

संस्मरन् पूर्वजातिं च ब्रह्मैवापद्यते जनः ।

ऋचः पठन् मधुपयःकुक्ष्याभिरुपयेत् छरान् ॥

शृताशृताद्यकुक्ष्याभिर्यजुषां पठने सदा ।

कुक्ष्या अक्ष्या नदीश्वैश्च ऋचमेवा हि च स्तुतिः ॥

सामान्यपि पठन् सोम-शृतकुक्ष्याभिरन्वहम् ।

मेघःकुक्ष्याभिरपि च अथर्वाङ्गिरसः पठन् ॥

मांसहारीरौदमभुङ्क्त्वाभिरुपयेत् पठन् ।

वाकोवाक्यं पुराणानि सेतिहासानि चान्यहम् ॥

नगादीनामन्यतममेतेषां शक्तितोऽन्वहम् ।

पठन् मज्जाज्वकुक्ष्याभिः स्वपिण्डपि तर्पयेत् ॥

ये गृहास्तर्पयन्त्येवं जीवन्तं प्रेतमेव च ।

कामचारी स भवति सर्वेषु छरसमृद्ध ॥

गुर्वप्येवो न स्पृशति पृथक् चैव पुनरिति सः ।

यं यं कर्तुं च पठति कथमाक् तस्य तस्य च ॥

वक्ष्यपूर्णवक्ष्यमती त्रिदानफलमाप्नुयात् ।

ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते ॥” इति ।

द्वितीयप्रपाठके ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

ब्रह्मयज्ञमभिहित्वाह च रघुनन्दनः—“तत्र याज्ञवल्क्यः—

वेदार्थवत्पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

अयमज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्याज्ञाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ इति ।

वृत्त्यतिः—

ब्रह्मयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ।

ब्रह्माऽत्र प्रणवं चापि तत्तत्तर्पणमाचरेत् ॥

सन्ध्योपासनामन्तरं ब्रह्मपुराणम्—

कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च ।

स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा तर्पयेद् देवतापृथीन् ॥ इति ।

ब्रह्मज्ञानन्तरं तर्पणं सामगेतरपरम् । अत एव—

“कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्” ।

इति हारीतवचनं सामगत्य मध्याह्नपूजापरम् । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः ।

श्रुतिः—“दक्षिणोत्तरपाणिपादौ कृत्वा सपवित्रपाणिरोमिति प्रतिपद्येत इति च ग्रीवेन प्राङ्मुखः प्रयुक्ते ॐ भूर्भुवः स्वरिति च अथ सावित्रीमिति । गौतमापस्तम्बौ—एकाष्टचमेकं वा यजुरेकं वा सामानिभ्याहरेदिति । एतदनुसारेणैवानिरुद्धभट्टेन प्रणवव्याहृतिगायत्रीपाठा-
नन्तरं चतुर्वेदादिमन्त्रचतुष्टयं लिखितमिति । स ब्रह्मयज्ञः तर्पणादवांगिति नित्यरूप उक्तः । ‘अथ सधृतवासा उदकान्तं कृत्वा प्रयतः शुभौ देसे विधीयते’ इत्यापस्तम्बेन सामान्यतः स्थूल एव ब्रह्मयज्ञविधानात् सामगेतरैरपि तर्पणानन्तरं वेदाध्ययनरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्यर्थः ।

योगिवाञ्छलचयः—

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ।

स्वाध्यायञ्च यथासक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्” ॥ इति ।

अत्र रघुनन्दनसन्दर्भे कर्मप्रदीपीय“पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इतिवचनस्यैकवचनतया बृहस्पत्युक्त-
तर्पणपदस्य ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणपदस्य च पितृयज्ञार्थत्वस्वीकारे न काचिदनुपपत्तिः ॥

‘यदेव तर्पयत्यग्निः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।’

इति मनुवचनादन्यदेव ज्ञानाङ्गतर्पणात् पितृयज्ञरूपं तर्पणम् इति । तेनापि “अत्र तु यदि यदुपक्रम्य श्रुतं यच्च येन सर्वं समन्विताहृतं तदेव तत्रैवाङ्गं नान्यदिति बोध्यम् ‘तदङ्गमितरत् समन्विताहारप्रकरणाभ्यामिति कात्यायनसूत्रात्, तेन पञ्चपुराणीयज्ञाने तदुक्तमेव तर्पणम्” इत्युक्त्वा पञ्चपुराणीयज्ञानाङ्गं तर्पणमुक्तम्, तच्च कर्मप्रदीपोक्तपितृयज्ञरूपतर्पणादत्यन्तं पृथगिति प्रयोगे प्रदर्शयिष्यते । अन्यत्रापि तेनैव “देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजामभिधाय गौतमः—‘नित्यं स्वाध्यायं पितृतर्पणञ्च यथोत्साहमन्यत्’ इति तर्पण-ब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञत्रयानुष्ठानाशक्तवङ्गवैकल्येनाप्यनयोरवभ्यासुद्येत्वमिति कल्पतरुप्रभृतयः” इत्युक्त्वा द्वैविध्यं तर्पणस्य द्विधा कर्त्तव्यत्वञ्च भङ्ग्या स्वीकृतम् । एवमपि कृतं तस्य—

आह्वनेन तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् ज्ञानमेव कृथा भवेत् ॥

इति गोभिलज्ञानसूत्रप्रतिषिद्धवचननिष्ठा ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं सामगेतरपरमिति कुम्भट्टिकल्पनया ‘आह्वनेन तु संप्राप्ते’ इति वचनेन ज्ञानाङ्गतर्पणस्यैव गायत्रीजपस्यब्रह्मयज्ञात् प्राक् कर्त्तव्यता निर्णीतेति । प्रमाणमत्राऽऽह पराशरदीकार्या साधनमात्रवाच्यार्थः—

तथा च मनुः

कृत्वैतद् बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

‘मिक्षाञ्च मिक्षवे दद्याद् “विधिवद् ब्रह्मचारिणे ॥ (A) इति ।

अतिथिभिः कामं सम्भाषेत [सू १।४।२] इति यद्यप्ययं विधिर्न भवति तथापि लिङ्गानु विधिरेवायं मन्तव्यः । तथा चोक्तम्—

“तत्र वशिष्ठः— ऋक्सामाथर्ववेदोक्तान्प्रमन्त्रान् यज्यं च ।

जप्त्वा चैवं ततः कुर्यादेवर्षिपितृपणम् ॥” इति ।

अन्वया ‘स चावाक् तर्पणात् कार्यः’ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनस्य छन्दोगेतरपरत्वकल्पनायां महान्-
भयपातः प्रेक्षाबहुपेक्षणीयत्वञ्चापद्येतेति, प्रतिपादितमेतत् तर्कालङ्करीयप्रभोपन्यासेन तृतीयकण्डि-
कावामपि ।

अथात्र छत्रहोतृकर्मस्यप्रयोगः—“ग्रामाद् बहिर्नद्यादौ गत्वा पादौ हस्तौ च प्रक्षाल्य
द्विराचम्य प्रागग्रेषूदग्रप्रभु वा दर्भेषु प्राङ्मुख आसीनः पवित्रपाणिर्दशकालौ सङ्कीर्त्य परमेश्वर-
प्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञेन यज्ञे, इति संकल्प्य जान्वोरुपरि प्रक्षुत्ताङ्गुलिकौ गोकर्णाङ्गुतिबद्धहस्तौ संस्थाप्य
शिरःकम्पनाविक्रमकुर्वन् ऋषिच्छन्दो-दैवत-ब्राह्मणानि स्मृत्वा प्रणवव्याहृतीञ्चोच्चार्य, गायत्रीं पादं
पादमर्धर्चशः समग्रां च पठित्वा सामपठनसमये दक्षिणहस्ताङ्गुलिमध्यपर्वद्ध अङ्गुष्ठेन स्वरानारो-
पयन् दोषांश्चरं सञ्च हस्ताङ्गुलिना प्रक्षयन् सामस्र यवान्तरम्, ऋक्षुतिलान्तरं कुर्वन् हस्ताग्रदक्षि-
र्मध्यमल्बरेण प्रथमदिने यथाशक्ति वेदादिमारभ्य किञ्चित् पठित्वा पुनः प्रणवं व्याहृतीः पूर्ववत्
सावित्रीं त्रिः पठित्वा नमो ब्रह्मणे इति त्रिवारं पठित्वा समापयेत् । एवं विधिना वेदजपो
ब्रह्मयज्ञः । एते च निवमा नारदशिक्षायां द्रष्टव्याः । द्वितीयदिने ब्रह्मयज्ञे प्रथमदिनपठित-
वेदनागौपरितनप्रन्थमारभ्य पाठः । वेदसमाप्तौ पुनर्वेदादिमारभ्य पाठः ॥” इति ।

A. मनुसंहिता ३।९४ । कुलूकमह्व्याख्या चात्रेत्यम् “एवमुक्तप्रकारेणैतद् बलिकर्म कृत्वा
गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिं भोजयेत् । मिक्षवे परित्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्
स्वस्तिवाच्य ‘मिक्षादानमप्यूर्ध्वमि’ति गौतमाद्युक्तविधिना मिक्षां दद्यात् । प्रासप्रमाणा च मिक्षा
भवति ‘प्रासमात्रा भवेद् मिक्षा’ इति शातातपवचनात् । सम्भवे त्वधिकमपि देयम् ।” इति ।

मिक्षादानस्य फलमप्याह मनुः—

यद् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः ।

तद् पुण्यफलमाप्नोति मिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ इति ३।९९

एवमुक्तमनु मिश्रकानाहाऽऽद्विकाचारतत्त्वे—

लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकरो यथा । (A)

इति । 'अतिथावनागच्छति भोजनासम्भवे वा कथमिति' * उच्यते—हन्तकारपुष्कल-
भिन्नादपात्राणां यथासम्भवमेकतमं दद्यादिति ।

तथा च शातातपः—

भिन्नां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥ (B) इति ।

हन्तकारादीनां प्रमाणं शातातपोक्तमेव द्रष्टव्यम् ।

*प्रासमात्रा भवेद् भिन्ना पुष्कलं *तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि हन्तकारं विदुर्बुधाः (C) । 'इति ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च पठेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥ इति ।

A. प्रमाणमिदमुपन्यस्तं तत्त्वकारेणापि ।

B. शातातपोक्तत्वेनोदाहृतं वचनमिदं नारायणोपाध्यायेनापि परिशिष्टप्रकाशे २।३।७ ।

अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं मनुसंहितायाम्—

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ३।९६ ।

विद्यातपःसष्टद्वेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।

निस्तारयति दुर्गाच्च महत्तश्चैव किल्बिषात् ॥ ३।९८ ।

संप्राप्ताय त्वत्थिये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३।९९ ।

गृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३।१०१ ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्याऽनभन् गृहे वसेत् ॥ ३।१०५ ।

न वै स्वयं तदभीषादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वयं वाऽतिथिपूजनम् ॥ ३।१०६ ।

आसनावसथौ शय्यामनुब्रज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेवृत्तं कुर्वादीने हीनं समे समम् ॥ ३।१०७ । इति

C. प्रमाणमिदमुपन्यस्तं मिताक्षराणां शातातपोक्तत्वेन पाठान्तः कल्पयित्वा, स च अक्षः—

1. 'तथा च नाभोजनासम्भवे च कथमिति' ख । 2. 'वासनाव' य । 3. 'तद्यु' य ।
4. 'इति' नास्ति ख ।

एवमयं मनुष्ययज्ञोऽपि त्रिविकल्पः । मुख्यस्तावदतिथिभोजनम्, तदभावे हन्तकारादिदानम्, तदभावेऽप्युदकपात्रदानमिति । ननु कां देवतामुद्दिश्यादिति भोजयेदिति ? उच्यते—मनुष्ययज्ञ इति समाख्यानात् मनुष्यानिति । “मनुष्येभ्य इदं हन्ते”त्युद्धृतदानमन्त्रलिङ्गाच्च (A) । सर्वदेवमयोऽतिथिरिति वचनाच्च (B) काचिदिष्टदेवता स्यात् तां चोद्दिश्य दीयते । तथा च “गृह्यान्तरम्—असौ प्रीयतामिति आत्मीयामभीष्टां देवतामुद्दिश्य प्राङ्मुखमतिथिं भोजयेत् मनुष्यान् वा, तेन देवगणाः प्रीता भवन्तीति” (C) । अस्यानन्तरं पितृयज्ञः । स “चतुर्विकल्पः, मुख्यस्तावत् पितृयज्ञं

प्रासमात्रा भवेद् भिक्षा पुष्कलं तत्तुर्गुणम् ।

हन्तस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तत्त्रिगुणं भवेत् ॥ इति मि० १।५।१०८ ।

A. उक्तञ्च व्याससंहितायाम्—

इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्ता समुत्सृजेत् ।

गोत्रनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ॥ इति ३।३४ ।

B. तथा च पराशरसंहितायामुक्तम्—

न पृच्छेद् गोत्रवरणं न स्वाध्यायव्रतानि च ।

इदयं कल्पयेत् तस्मिन् सर्वदेवमयो हि सः ॥ इति १।४१ ।

C. प्रमाणीकृतमिदं गृह्यान्तरं परिशिष्टप्रकाशकृताऽपि ‘मनुष्यान्वा’ इत्यत्र ‘मनुष्यार्थे’ इति पाठान्तरेण कर्मप्रदीपद्वितीयप्रपाठके तृतीयखण्डीयसप्तमश्लोकव्याख्यानावसरे । मनुष्ययज्ञमधिकृत्य सायणाचार्योऽव्याह पराशरसंहिताटीकायाम्—अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते आतिथ्यस्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्, श्रुतिरपि ‘यद् ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्याति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते’ इति । बौधायनोऽपि—अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूलफलशाकेभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति इति । काष्ठाजिनिरपि—

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥ इति ।

कूर्मपुराणेऽपि— हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।

तथादतिथये नित्यं बुद्धेस्त परमेधरम् ॥ इति ।

भिक्षादिवर्णनं मज्झिमाह—

प्रासमात्रं भवेद् भिक्षा अग्रं प्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति ।

अतिथिनिरीक्षणाय गृह्याङ्गणे कश्चिच्च कालं तिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

1. ‘वेऽपि पुष्कलकपात्र-’ ख । 2. ‘दीयते’ नास्ति क-ग । 3. ‘गृह्यान्तरम्’ नास्ति क । 4. ‘इति’ नास्ति ख । 5. ‘चतुर्विधः’ ख ।

देवकर्मवर्जमयुग्मब्राह्मणभोजनम् । (A) वक्ष्यति चायम् “अथ” ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीते”ति (B)

तथा च मनुः—

एकमप्याशयेद् विप्रं पित्रयं पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवान्नाशयेत् कश्चिद् वैश्वदेवं प्रति द्विजम् (C) इति ।

आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वाराबलोकनम् ।

मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—

ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्वर्षं वा यथेच्छया ॥ इति मनुष्यवजः” । इति ।

मनुष्ययज्ञप्रयोगस्तु—मनुष्ययज्ञं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोक्तानतिथीन् संपूज्यान् परिवेशनं कृत्वा अन्नसङ्कल्पं कुर्यात् यथा—‘इदमन्नादि आगृहेर्दत्तं दास्यमानं च सनकादिमनुष्येभ्यो हन्त’ इति अलमुत्सृजेत् । उफविधिना मनुष्ययज्ञकरणासमर्थमेकैर्बाती किञ्चिदन्नमुद्धृत्य ‘मनुष्येभ्यो हन्त’ इत्यन्नमुत्सृजेदिति ॥

A. अत्र गृहासंग्रहः प्रभोत्तराभ्यां कर्तव्यमाह—

आद्वे ब्राह्मण एकमेव स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि ।

वैश्वदेवं कथं तत्र इति मे संशयो महान् ॥

प्रणीतान्नाद्यमुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।

ब्राह्मणाय प्रदातव्यम् एवं भवति सम्पदि ॥

यद्येकं भोजयेद् आद्वे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।

ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविध्यं तत्र तिष्ठति ॥

ऋग्भिस्तु पितरः प्रीता यजुर्भिस्तु पितामहाः ।

सामनिः प्रपितामहास्तस्मात् तं तत्र भोजयेत् ॥

अदेत दृषिर्षीं कृत्वां ससौक्यनकाननाम् ।

कमेत यदि पित्र्ये साम्नामक्षरचिन्तकम् ॥ इति, गृ० सू० २।८०-८४ ।

B. “यस्य त्वेषामप्रतः सिध्येत् नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्नं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत” इति गो० सू० १।४।२५ ।

C. मनुसंहिता ३।८३ अस्य पूर्वश्लोकस्तु—

कुर्याद्वहरहः आद्वमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्बांषि पितृभ्यः प्रीतिमाचहन् ॥ इति ३।८२ ।

श्लोकद्वयं विद्वजोति चेत्थं मेधातिथिः—“कुर्यात् दद्यात् । अहरहः प्रतिविषसम् । आद्वं गोमिष्ठ—१३

कर्मप्रदीपः—

अप्येकमाशयेद् विप्रं 'पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा (A) । इति*

नाम्ना धर्मातिदेशः । आहं नाम पित्र्यं कर्म, अमावास्यायां विहितम् । तदीयेतिकर्तव्यता आहमित्यनेन नाम्नाऽतिविद्यते । अन्नाद्येनेति तिलैर्ग्रीहियैरित्यादेरनुवादोऽयम् । उत्तरत्र विप्रक्षितार्थ उदकेनेति । पयः क्षीरम् (८२) आहसम्भेन विधानान् सर्वस्मिन्तद्विधानप्राप्ते कश्चिदितिकर्तव्यताभागो निवर्तते न चेवाग्राऽऽशयेत् कश्चित् नान्नान्वाहिके आह्ने वैश्वदेवं प्रति विष्ण्वान् देवानुद्दिश्य द्विभोजनम् अथ केचिदाहुः प्राप्ते भोजने आशयेदिति पुनर्वचनमपूर्वत्वमस्य वर्तयति तेनैतावदेवैतच्छ्राद्धं यत् पितृनुद्दिश्य ब्राह्मण एको भोज्यते न तदन्या काचिदर्थ्यपात्रादि-होमाद्येतिकर्तव्यताऽस्ति । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायनिषेध इत्येवमादि न भवति । 'एकमप्याशयेद् विप्रम्' क्रियाणां नियमादेकमुभयप्रेत्यस्याविधिन्वादप्राप्त एको विधीयते । एकमपि भोज्येत् सति सम्भवे बहूनपि । पित्र्यं पितृनुत्पथम् । 'पाञ्चयज्ञिकम्' पञ्चयज्ञभवं पाञ्चयज्ञिकं तदन्तर्गतम् । पाञ्चयज्ञिकशब्दः आह्ने प्रयुक्तः । पाञ्चयज्ञिकं तर्पणम्, तेन तर्पणभोजनयोः समुच्चयः । अस्य तु विकल्पो भविष्यति यदेव तर्पयत्यग्निरिति ।

A. कर्मप्रदीपः २।३।६ । अत्र प्रकाशकारः—“नित्यआह्ने ब्राह्मणत्रयासम्भवे यत् कार्यं तदाह—एकमपि विप्रं बहूनामसम्भवे अद्वैवं वैश्वदेवआह्नरहितं भोजयेत् । पितृनुत्पथसिद्धये । न तु तर्पणवकिन्मामेव पितृयज्ञो निष्पन्न इति कृतकृत्यः स्यात् । स चातिथेरन्यो भोजयितव्यः । तथा बलिदावागन्तरं विष्णुपुराणम्—

ततो गोदोहमार्गं हि कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्दुर्गं वा यथेच्छया ॥

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

द्विरवगर्भं दुर्गं तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥

वृत्तद्वयम्तरं चोक्तं तत्रैव—

पित्र्यं चापरं विप्रमेकमप्याशयेत्तृप ।

तदेव च विदिताचारसम्भूतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥

अपरमतिथेरन्यम् । अतिथेरविदिताचारसम्भूतित्वात् आह्ने पात्रत्वाभावात् । अत एवा-तिथ्याधिकारे देवतः—

न पुच्छेद् गोत्रपरत्वं स्वाध्यायं देशजम्भगी ।

भिक्षितो ब्राह्मणैरन्नं दद्यादेवाविचारवन् ॥ इति ।

‘यथा च नित्यभावे दीर्घं न भवत्येवमावाहनाद्यपीति (A) । तथा च गृह्यान्तरम्—
“नित्यके बहिर्वत्त्वोदकञ्च पितर एतद् वाऽऽर्घ्यमिति पाणिनैवाभिस्तिष्ठमिभामिस्थं

पराशरः— न वृच्छेद् गोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।
स्वचित्तं भावयेत् तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः ॥ ३६
तथा यमः— देवं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो भिद्येदयेत् ।
चैवस्वतेषु धर्मेषु बाह्याक्षी स निरुच्यते ॥

यदि त्वय्येकोऽप्यन्वत्तदुद्देश्यो नास्ति आह्नोका भोज्यं वा ब्राह्मणद्वयतृत्ये पर्याप्तं नास्ति ।” इति व्यासहे ।

A. नित्यआह्नमधिकृत्याह पराशरसंहिताटीकायां भाववाचार्थः—

“नित्यआह्नप्रकारो मन्त्रपुराणे दर्शितः—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अर्घ्यं तद् विजानीयात् पार्ष्णं पर्वदं त्वत्तम् ॥ इति ।

प्रचेताः— ‘नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्’ इति ।

व्यासोऽपि— नित्यआह्नेऽर्घ्यगन्धार्घ्यैर्द्विजानप्यन्वयं शक्तिः ।
सर्वात् पितामहान् सम्पद्य सहैवोद्दिष्ट भोजयेत् ॥
आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादिभियमो विन्ये देवास्तत्रैव च ॥
नित्यआह्ने त्वजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।
दत्त्वा तु दक्षिणां सत्त्वा नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥
एकमप्यास्येनित्यं कृणामप्यन्वहं गृही ॥” इति ।

तर्काङ्कुरोऽपि स्वभाष्ये—“सतातपः—

पिण्डविचारहितं यत् आह्नं विधीयते ।
स्वधावाचनकोपोऽत्र विक्रिस्तु न क्षुध्यते ॥
आह्न्य-दक्षिणा-त्वस्ति-सौमनस्यं तथाऽस्तिवति ॥ इति ।

एवञ्च— नित्यआह्नमर्घ्यं त्वादप्यपिण्डविचारितम् ।
दक्षिणारहितं क्षेत्रादुद्भूतमन्नमन्नमिति ॥ इति ।

दक्षिणानिषेधोऽन्तर्भवति इति तत्त्वकृतः । अत एव शाखा दक्षिणादायं व्यासः स्मरति ।
तदिदं नित्यआह्नं सम्मन्ये बहुब्राह्मणकमसम्मन्ये त्येकब्राह्मणकमपि भवती”ति ।

यथा 'द्वन्द्वदेवमाचान्तेषु पितृभ्यः स्वधेति पितृणामक्षय्यमस्त्विति च सह चे'द्वन्नीयात् पूर्वमेव स्वधाऽक्षय्य"स्वस्तीरमिद्व्यादिति (A) । एवञ्चैतस्मादेव वचनाद् विकल्पः । सह वाऽन्नीयात् पश्चाद् वेति ।

मनुस्तु पश्चाद् भोजनमेवाह—

देवान् ऋषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याञ्च देवताः ।

"पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ॥ (B) "इति ।

'अत्रापि भोक्तृभोजनयो'रभावे कथमिति ? उच्यते—'अत्रान्नमुद्यत्य यथासम्भवं वद्यादिति ।

A. प्रमाणमिदमुपन्यस्तं तर्काङ्कुरेणापि स्वभाष्ये गृह्यान्तरवचनत्वेन (१४।१२।सूत्रे) ।

B. मनुसंहिता ३।११७ । अस्य च मेधातिथिकृताद् भाष्यात् किञ्चिदुदाह्रियते । "अनु-
वाद्भात्रमिदं पूर्वस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानविधेर्गृहस्थभोजनकालस्य च । अन्ये त्वर्थान्तरविधानमपि
वर्णयन्ति—'पूर्वत्र जायापत्योरेककालमवशिष्टं भोजनं विहितम्, अनेन क्षिप्वा अपोह्य पुंस एव
विधीयते ; ततश्च पूर्वं श्रुत्येभ्यः प्राक् पत्युर्भावां न भुञ्जीत । एवञ्च कृत्वा भोजयेत्' इति ।
एतद्व्यनुपपन्नं भवति इतरथा तैः सह भार्या न भुञ्जीतेत्यर्थकल्पनायां यथाभुतपदान्वयभङ्गः
स्यात् । न च गृहस्थ इत्येकवचनविरोधः सहाधिकाराजायापत्योः । तत्र च सहायस्य
प्राधान्याच्च द्विवचनापत्तिः यथा ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सत्यपि भार्यया सहाधिकारे नैकवचनं
विकल्प्यते । तत् कस्य हेतोः ? एको हि तत्र प्रधानमपरो गुणभूतः, न च गुणः संख्यामुपजन-
यितुं शक्नोति । तस्मान्न पत्न्याः प्राक् पुंसो भोजनम्" इति । एवञ्चानेन पत्नीभोजनानन्तर-
मेव पत्युर्भोजनं सिध्यतीति भावः । "गृह्याञ्च देवताः" इत्यस्य व्याख्यामाह कुल्लूकभट्टः—
"गृह्याञ्च देवता इत्यनेन भूतयज्ञ उक्तः—अथवा 'देवान्' इत्यनेनैव भूतयज्ञस्यापि संग्रहः, गृहे
अथ गृह्या देवताः पूजयित्वेति वाद्यदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ।" इति ।

देवतार्चनविधित्तु—

सम्ख्या ज्ञानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च षट् कर्माणि दिने दिने ॥ इति ।

धरातरसंहिता १।३९टीकायां सायणभाष्याचार्यैर्विस्तरेण प्रतिपादितः, स च तस्मादेवावगन्तव्यः,
अत्र भाष्ये केसलोऽपि तस्मात्कुल्लेसात् न निरूपणे यत्नः कृत इति ।

1. 'द्वन्द्व' नास्ति ख । 2. 'वान्नीयात्' ख । 3. 'क्षत्रिमिदंयादिति' ख । 4. 'गृह्याञ्च' ख ।

5. 'भोजयित्वा' ख । 6. 'इति' नास्ति क-ग । 7. 'अत्राभिभोजनयो' न । 8. 'अत्रादत्र' ख ।

तथा च' पुराणे—

यथाशक्त्यन्नमुद्धृत्य पित्र्येण विधिना सदा ।

आहूय ब्राह्मणं दद्यात् तत्कुले वा समर्पयेत् (A) । इति ।

अत्राप्युद्धृत्य दाने पूर्वोक्तमेव प्रमाणं 'तुल्यत्वात्' करणस्य । पूर्वश्लोके यथाशक्ति-
"शब्दभ्रवणाच्च ।

तथा च कर्म-प्रदीपः—

'अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्याद्दहरहर्द्विजः' * । (B) इति ।

A. कर्मपुराणेऽपि—

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविक्रये द्विजायैवोपादयेत् ॥ इति उ० १८।११२ ।

B. कर्मप्रदीपः २।३।७ । अत्र द्विजे इति पाठमाहृत्य प्रकाशकरेणैवं व्याख्यातम् ।

"अथ स्यात्स्या अन्नमुद्धृत्य पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च सनकादिभ्योऽतिपित्रिजे दद्यात् । उभयोः
भ्रातृं कुर्यादित्यर्थः । एतेन मनुष्याणां नित्यभ्रातृं नास्तीति महान्नचप्रकाशकोक्तं निरस्तम् ।
अत एव काष्ठाजिभिः—

दर्शनाभासने दद्यान्न तु पाणौ कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामेवं गृहिर्हि साहचरी ॥

नित्यभ्रातृं पितृणाञ्च मनुष्यैः सह गीयते ।

मनुष्यभ्रातृं ब्राह्मणस्य प्राकृत्युत्सवे यजमानस्य भ्रातृभोक्तृब्राह्मणसम्मुखावस्थानस्य भौतसर्गिक-
त्वात् न्यायप्राप्तमेव पश्चिमाभिमुखत्वम् । तथा च सामवेदीयवर्चिशाब्राह्मणम्—मनुष्याणां
वा एवा दिक् वा प्रतीचीति । तथा ज्योतिष्टोमे भूयते—प्राचीं देवा अभजन्त, दक्षिणां पितरः,
प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीम् अहिराः, अपरेवासुदीचीं मनुष्या इति । अतिव्यभावे भोज्यासम्भवे
वा भिक्षादिकं दद्यात् तेनापि पितृव्यशनिष्यतिर्भवति । तथा च शातातपः—भिक्षां वा..... ।

विष्णुपुराणञ्च— दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिब्राह्मणधारिणे ।

इच्छया च गुरो दद्याद् विभवे सत्यवारितम् ॥

इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये ।

चतुरः पूजयेदतान् नृयज्ञानात् प्रमुच्यते ॥" इति ।

1. 'च' नास्ति ख । 2. 'ब्राह्मणं' ख । 3. 'पूर्वमेव' ख । 4. 'तुल्यं कारयन्' ख । 5. 'शब्द'
नास्ति न-ग । 6. '-प्रदीपे' ख । 7. 'चित्रिताशस्थाने 'अथ दृष्टेति पूर्वमेवोक्तम्' ख ।

नन् 'इदं हने कः पुनरुभयत्र विधिरिति ? उच्यते—'पितृभ्यः इदं स्वधे'ति मन्त्रेणाक्षसमीप उदकं निनयेत् । ब्राह्मणः सन्निहितश्चेत् पाप्मा"विति । 'मनुष्येभ्य इदं हन्ते'ति मनुष्ययज्ञे "इति । तथा चोक्तम्—

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदीरयन् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तद्वै निनयेदपः । (A) इति

अनोदृत्य दानाशक्तौ कथमिति ? उच्यते । योऽयं प्रकृतः पित्र्यो बलिस्तेनैव पितृयज्ञनिवृत्तिर्भवतीति । 'तथा चोक्तम्—

आह्वं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा(B) इति ।

पितृयज्ञस्तु" तर्पणमिति वचनादुदकतर्पणमपि कस्याञ्चिद्वस्थायां पितृयज्ञनिष्पत्तये भवतीति । 'तथा च मनुः"—

A. कर्मप्रदीपः २।३।८। अत्र 'तदन्ते' इति पठित्वा श्लोकमिममिस्थं विवृणोति प्रकाश-
कारः—'पितृभ्य इदम् इत्युक्ता तदन्ते स्वधाकारमुदीरयेत् । मनुष्येभ्य इदमन्नमित्युक्ताऽन्ते
हन्तकारम् । तदन्ते चापः क्षिपेदन्नोदसमार्थमिति । यदा त्वतिथेरन्यो ब्राह्मणोऽस्ति तदा पार्श्वेति-
कर्त्तव्यतयैव बाधितेतरया आह्वं कर्त्तव्यम् । तथा च मत्स्यपुराणम्—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि भर्ग्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद् विजानीयात् पार्वणं पर्वण्डं स्पृतम् ॥ इति ।

छन्दुदारीतः— नित्यभ्रातृमदैवं स्याद्वर्षेऽपि विवर्जितम् ।

एतच्च नित्यभ्रातृं वज्रम् । 'अप्येकं....' इति वचनात् तथा सविण्डीकरणोत्तरभ्रातृधिकारेऽ-
नेनाप्युक्तम्—'कर्त्तव्यमन्वितम्' इत्यादि । (क-प्र० २४।१४) ।

B. कर्मप्रदीपः २।३।४ । प्रधानतर्पणमपि विधिनष्टि तत्रैव काल्पायनः—

वचान्निस्तर्पयेद्देवान् सतिष्ठानिः पितृभ्यः ।

नामान्ते तर्पयामीति भावोभ्योमिति च प्रवृत्तः ॥

ब्राह्मणं, विष्णुं, रुद्रं, प्रजापतिं, वेदान्, ऊर्ध्वासि, देवान्, ऋषीन्, पुराणाचार्यान्, संवत्सरं,
सावयवम् । देवीम्सरसो, देवानाम् नृणाम्, सप्तमां, पर्वतां, वनान्, सत्तो, विष्णान्,
मनुष्यान्, इतरान्, यज्ञान्, रक्षांसि, छप्यन्, विसायान्, इषिषीन्, ओषधिर्य, पशून्, वनस्पतीन्
भूतप्रायं क्षुर्विजमित्युपधीती । अथ प्राचीनाधीती—यमं, यमपुत्रं, कम्बकाष्ठं, नलं, सोमं,
धमम्, अर्धमजं, तथा अग्निष्वात्तान्, सोमपान्, बर्हिषदः, सङ्घं सङ्घं । अथ स्वान् पित्र्य
मातामहादीनि प्रतिपुदयमन्वयेत् ज्येष्ठमातृ-इत्युक्तं-पितृभ्य-मातृभ्यः । मातामहापितृवसौ च ।
ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाशुक्तिः ।

1. 'वृत्तद्वयेषु' ख । 2. 'देव' ख । 3. 'इति' नास्ति ख । 4. 'तथा चोक्तम्' नास्ति ख ।
5. 'तु' नास्ति क-न । 6. 'इति' नास्ति ख । 7. 'विजिगीषो' नास्ति ख ।

छायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः पयः पिपाद्यः क्षुभितोऽनुमन्नम् ।
 बालो जनिर्गो जग्गी च बालं योषित् पुमांसं पुष्यञ्च योषाम् ॥
 तथा सर्वाणि भूतानि स्थानचराणि चराणि च ।
 विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाक्षिणः ॥
 तस्मात् सदैव कर्तव्यमकुर्वन् महतैस्तथा ।
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्धिमर्ति हि ॥ इति । क० प्र० ८-१० ॥

ज्ञानाङ्गतर्पणम् अस्मात् पृथगेव, तदुक्तं श्रीमन्निर्गोमिकाचार्यैः—“ॐ नमो ब्राह्मणे इत्युपजाय
 चेत्यन्ते अग्निस्तृप्यत्विति च तृप्यतां वा । सर्वेन सव्येनैतांस्तर्पयेत् । अथापसव्येन । राजा-
 यनि-शटीति । अथ कन्यबालादयो दिव्या यमाश्च । अथात्मीयांस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतो
 मातामहांश्च तत्पत्नीश्चेति पितृतर्पणम् । सनकादयश्च निधीतमिति मनुष्यधर्माः ।” इति छन्दोग-
 ज्ञानसूत्रे तृतीयकण्डिकायाम् । रघुनन्दनेनाप्युक्तं ज्ञानाङ्गतर्पणम् “तेन पञ्चपुराणीयज्ञाने
 तदुक्तमेव तर्पणम्, तद् यथा—

ब्राह्मणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं कर्त्तुं प्रजापतिम् ।
 देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाऽम्बरसोऽधराः ॥
 क्रूराः सर्पाः छपगाश्च तरवो जिह्मगाः खगाः ।
 विद्याभरा अक्षाधारास्तथैवाऽऽकाशगामिनः ॥
 निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।
 तेषामप्यायनाकैतद् दीयते सखिर्ल मया ॥

एतेनैकाङ्गलिरिति सर्वेषां मतम् ।

कृतोपवीती देवेभ्यो निधीती च भवेत् ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद् भक्ष्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
 कपिलश्चाहिरिदृशैश्च बौधुः पञ्चशिक्षस्तथा ।
 सर्वे ते तृप्तिमायान्मु महत्तेनाम्बुना सदा ॥
 मरीचिमन्मन्त्रिरसौ पुलस्त्यं पुच्छं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वशिष्ठश्च ऋगुं नारदमेव च ॥
 देवान् सर्वाङ्गीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ।
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले ॥
 अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्मपान् ।
 सुकाकिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत् ततः ॥

यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन् ज्ञात्वा 'द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ (A) इति ।

ननु पितृप्रभृती^१नुद्दिश्य नित्यभ्रातृ^२ देयमुत मातामहप्रभृती^३निति ? 'वडप्यु-
द्दिश्येति ब्रूमः । कुतः उदक^४तर्पणेऽपि वण्णामेव ग्रहणात् ।

तथा च^५ पुराणे—

अन्येकं भोजयेद् विप्रं वण्णामप्यग्न्यहं गृही ।

अनुताः प्रहरन्त्यस्मै वज्रो जैते 'वडक्षिणा(B) ॥ इति ।

तर्पयेच्च पितृन् भक्ष्या सति कोदकचन्दैः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत् ततः ॥

... ..

पित्रादीन् नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।

सन्ततं भक्ष्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

येऽवाग्न्यवा वाग्धवा वा येऽग्न्यज्जन्मनि वाग्धवाः ।

ते तुलिसिक्तां वान्पु ये चात्मसोपकाङ्क्षिणः ॥

... ..

भीष्माव त्वसवर्जाय भीष्माहम्यां तर्पणं कार्यम् । तत्र मन्त्रः—

वैवाग्रपयगोत्राय साकृत्कृतिप्रवराय च ।

अपुत्राय वदान्येतत् सखिं भीष्मवर्मणे ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—वक्षनिष्पीडितं तोयं ज्ञातस्योच्छिष्टभागिनः ।

भागधेवं श्रुतिः प्राह तस्मात्त्रिष्पीडयेत् त्यजे ॥

अत्र मन्त्रमाह गोमिलः—

ये चात्मारुहं कुरुते ज्ञाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते तुप्यन्पु मया दत्तं वक्षनिष्पीडनोदकम् ॥

अशक्तौ शङ्कः— आशङ्कस्तम्भपर्यन्तं जगत् तुप्यत्विति क्रमात् ।

असृजितित्वं वधादेतत् संक्षेपतर्पणम् ॥” इति ।

A. मनुसंहिता ३।२८३ । अस्य कुलकभट्टकृता व्याख्या—“पाञ्चवर्षिकभाद्रासम्भवे विधिरयम् । यच्च ज्ञानानन्तरमुदकतर्पणं द्विजः करोति तेनैव सर्वं नित्यभ्रातृफलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमपदं द्विजपरम्” इति ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं परिशिष्टप्रकाशकारेणाऽपि ‘इति वचनात्’ इत्युपोत्तपातेन कर्मप्रदीपे (२।३।८) ।

1. 'समाहितः' क-ग, 'वधाविधि' ख । 2. 'प्रश्रुति नीन' क-ग । 3. 'नपिषी-निति' क-ग ।
4. 'उच्यते वड' क-ग । 5. 'तर्पणेऽपि' स्थाने 'वडये' ख । 6. 'च' नास्ति ख । 7. 'वडयनी' ख-ग ।

'तस्मात् षडपीति सिद्धम् । एवमयं (A) 'चतुर्विधः पितृयज्ञः ।

उक्ताः पञ्च महायज्ञाः, प्रकृतमधुनोच्यते ।

A. चतुर्विध इति । तथा च—आद्यम्, पितृनुदित्य ब्राह्मणायाज्ञदानम्, पित्र्यवलिः, तर्पणञ्चेति । तद्विं तर्पणं सर्वस्यामेव दशायामावश्यकं यथावाकि वान्यत् । इयान् परं विधेयो वदशक्तस्य तर्पणेनापि प्रत्यवायः परिहृतो भवति, समुच्चयेन सर्वेषां पक्षाणामुपदेशस्तु शक्यतमस्येति । अत्र माधवाचार्यः "तत्र ते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्तयोऽपि वैश्वदेवशब्देनोच्यन्ते यत्र विन्धे-देवा इत्यन्ते तद् वैश्वदैविकं कर्म । देवयज्ञे च 'विधेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा' इति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम्, येषान्तु शास्त्रायां भूतयज्ञेऽप्ययं मन्त्रोऽस्ति तेषां तन्नाम्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे तु छत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः ।" इति व्याचष्टे ।

अथ पितृयज्ञस्थानीयमित्यभ्याह्वप्रयोगः—

आचान्तः प्राणानायम्य प्राङ्मुखो देशकालौ सङ्कीर्त्य प्राचीनावीती...गोत्राणां पितामह-प्रपितामहसर्मणां...गोत्राणां मातामह-प्रमातामह-बुद्धप्रमातामहानां सर्मणां च तृतीयं पितृ-यज्ञभूतमित्यभ्याह्वं करिष्ये इति संकल्प्योदङ्मुखं ब्राह्मणमेकं बहून् चोपवेश्य, एकब्राह्मणपदे 'वर्गाद्व्यपितृभ्यो नमः' इत्यर्चयेत्, अथवा तत्तन्नामगोत्रे उच्चार्य पित्रादिषड्भ्यः प्रत्येकेन दद्यात् । तत आचान्तमाचान्तान् चोपवेशयेत्, यथा 'वर्गाद्व्यपितृभ्य इदमासनं स्वधा' । अथवा चतु-र्थ्यन्तं तत्तन्नामगोत्रोच्चारणं पित्रे, पितामहायेत्यादि कृत्वा 'इदमासनं स्वधा' एवं दद्यात्, एवं गन्धाद्युपचारान् दत्त्वा भोजनपात्रमास्तीर्णाद्विपरिवेशनं कृत्वा वक्ष्यमाणमासभ्याह्वत् परिचिन्व भोजनपात्रमाह्व्याज्ञदानं कुर्यात् । एतदन्तमेव नित्यभ्याह्वं मोदुम् इति ।

अथ पितृदयितोक्तमित्यभ्याह्वप्रयोगः—

क्षुविं योग्यं ब्राह्मणं दक्षिणजङ्घायां गृहीत्वा ओमधामुक्तसगोत्रस्य पितुरमुक्तेवसर्मणः... प्रपितामह...सर्मणो नित्यभ्याह्वं कर्तुं त्वामहमामन्त्रये तत् प्रसीद । ॐ आमन्त्रितोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मीत्युत्तरम् । एवं मातामहादीनामपि । ततः सनकादिमनुष्मार्णां वामन्त्रणं कर्तव्यम् । ततः स्वागतप्रश्नपाद्याध्यां वमनीयानि दत्त्वा गृहं प्रवेश्य 'ॐ सिद्धमिदमासनमासभ्यामिति वाहौ गृहीत्वा उत्तरामुक्तमुपवेशयेत् । प्राङ्मुखं मनुष्यभ्याह्वार्थम् । ततः 'ॐ अनुक्तसगोत्रस्य पितुः... प्रपितामहस्यामुक्तेवसर्मणो नित्यभ्याह्वं पुष्पास्वहं करिष्ये' इति पृच्छेत् । 'ॐ कुम्भे'त्युत्तरम् । एवमेव मातामहादीनां कुर्यात् । सनकादिपक्षे तु 'ॐ सनक-सनन्द-सनातन-कपिलाहरि-बोध-व्या-सिस्त्वानां मनुष्मार्णां पुष्पास्वहं करिष्ये' इति निवीती पश्चिमाभिमुखः प्रवर्धं कुर्यात् । 'ॐ कुम्भे'त्युत्तरम् । ततो यज्जलेन आदीवप्रज्वाप्रोक्ष्यम् । रक्षार्थमुदकपात्रमेकदेवे स्थापयेत् । ततः—

1. 'एतन्नादपीति सिद्धम्' ख ।
2. 'चतुर्विधः' ख ।

ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

ममः स्वभावै स्वाभावै मित्यमेव भवन्तिषति ॥

इति मिः पठेत् गावत्रीञ्च पठेत् । ततो ब्राह्मणहस्ते जडं दत्त्वा 'ॐ अनुकसगोत्र पितः...प्रपिता महाशुक्लसर्मजैतये कुमासर्ग ये चान्त्वा त्वाम्नु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इति कुमासर्गमुत्पुष्ट्य तत्र ब्राह्मणात्पुष्टयेतये । पादयोश्च कुमात् दत्त्वा पुनर्हस्ते जडं दद्यात् । एवमेव मातामहादीनां कुमासर्गद्वयम् । ततः 'ॐ सनक...मनुष्यानामेतरी कुमासर्ग इन्त' इति मनुष्यानाम् । ततः 'ॐ भयहता' इत्यादिना त्रिकान् विकीर्ष 'ॐ अनुकसगोत्र पितरशुक्लदेवसर्मजैव ते गन्धो ये चान्त्वा त्वा... स्वधा' इति संकल्प्य 'एव वो गन्ध' इत्युपनीय ब्राह्मणाकमनम्, ततः प्रत्येकमेव पितामहादीनां पञ्चानां मनुष्यानाञ्च गन्धं सङ्कल्प्य 'एव वो गन्ध' इति प्रत्येकमुपनीय ब्राह्मणान् गन्धेनाकल्प्य तथैव 'यत्ते पुण्यम्, एव ते धूपः, एव ते दीपः, यत्ते बहोपवीतम्, यत्ते आच्छादनम्, ये चान्त्वा...स्वधे'ति संकल्प्य मनुष्यानाञ्च इन्तकारेणोत्पुष्ट्य यथासम्भवं प्रत्येकमुपनीय ततो 'गन्धादिदानमिदमग्निहो-मस्ति'त्यवधारयेत् । ततोऽनुकसपुष्ट्य 'ॐ इदं विष्णुरित्यादिना द्विजादुत्तमज्ञे निवेदयेत् । 'ॐ भयहता' इति त्रिकान् विकीर्षाऽऽवसर्गार्थं जडं दत्त्वा गावत्रीञ्च जपेत् । ततः 'ॐ मनुष्याता इत्यादिना ऋक्षजैवताञ्च मधु दत्त्वा 'ॐ मधु मधु मध्विति च जपेत् । ततः 'ॐ अनुकसगोत्र पितः...प्रपितामहाशुक्लसर्मजैतये तेऽर्घं सोपकरणं ये चान्त्वा...स्वधा' इति संकल्प्य एवमेव माता-महादिपञ्चानां कुमात् । ततः 'ॐ सनक..... पञ्चसिक्तानां मनुष्यानामेतरी तेऽर्घं इन्त' इत्युत्पु-ष्ट्य 'यथाकथं वाग्व्यताः स्वधत्' इति प्रत्येकं भूयात् । ब्राह्मणाञ्च चामहस्ताविष्टमोजनपात्रां जातुल्लभ्ये बाहू कृत्वा कटिमङ्गमकृत्वा भुञ्जीरम् ।

ततो भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु स्तोत्रादीनि पठित्वा पृष्टिं ज्ञात्वा भर्तुं हस्ते कृत्वा 'ॐ तुष्टाः स्व' इति पृच्छेत् । 'ॐ तुष्टाः स्म' इति तैश्चकै—

ॐ भद्रिद्वयाञ्च ये जीवा येऽव्यवधाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन त्वय्यन्तु तुष्टा बान्तु परां गतिम् ॥

ॐ वेदां न माता न पिता न बन्धुर्नैवात्रसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।

तत्तत्सर्वेऽर्घं भूमि दत्तेतत् प्रयान्तु कोकाय छत्वाय तद्वत् ॥

इति मन्त्रान्वां हस्तस्पर्शं भूमौ विधिरेत् । 'क्षेपमन्नमव्यवस्ती'ति पृच्छेत् । 'इहेभ्यो यथाकथं विनियुज्यताम्' इत्युत्तरम् । ततो ब्राह्मणानाकल्प्य 'ॐ उद्यप्रोक्षितमस्ति'ति भूमिं सिञ्चेत् । आधान्तेषु हस्ते पित्रादिकमेव 'ॐ शिवा भायः सन्तु, ॐ सौमन्यमस्तु, ॐ अक्षत-क्षारिहस्तस्तु' इति मन्त्रेण जपुष्पयन् दद्यात् । 'सन्तु, भस्ति'ति यथाकथं प्रत्युत्तरम् । ततः 'ॐ अनुकसगोत्रस्य पितरशुक्लदेवसर्मजैवो दत्तमिदमन्नपात्रादिकमकल्प्यमस्तु' इति ब्राह्मणहस्ते जडं दद्यात् । 'अकल्प्यमस्ति'त्युत्तरम् । एवमेव पितामहादिपञ्चानां प्रत्येकं दद्यात् । सनका-दीनाञ्च । ततः 'ॐ भयोराः पितरः सन्तु' इति पृच्छेत्, 'ॐ सन्ति'त्युत्तरम् । 'ॐ गोर्षं नो

आसीन एवाग्नौ जुहुयात्, (१) आसीनः पितृभ्यो दद्यात् ॥१३॥

निगदम्याख्यातं सूत्रम् ॥

यथोपपादमितरान् ॥ १४ ॥

इतरान् बलीन् यथोपपादं दद्यात् । यत्र यथोपपद्यते दातुं युज्यते तत्र तथैव दद्यात्, यथाऽधिषर्वादिप्रदेशस्याशुचित्वात् दूरस्थ एवोर्ध्वः प्रक्षिपेत् । एवं 'कथितं ब्रह्मः' कथिदासीन इति । एकत्र बलिहरणपक्षे च 'सर्वानासीन एव दद्यादिति' ॥ किञ्च—

स्वयं त्वेवैतान् यावद् वसेद् बलीन् हरेत् ॥ १५ ॥

एतान् बलीन् यावद् गृहेषु वसेत् तावत् स्वयमेव हरेत् । बलिग्रहणं सर्वज्ञ

वर्षताम् इति वदेत् । 'ॐ वर्षतामि'त्युत्तरम् । ततः 'ॐ अद्यामुक्तसगोत्रायामुक्तदेवसर्मणे माह्वनाय मुष्मद्, अमुक्तसगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाममुक्तदेवसर्मणां कुतैतस्मिन्माहप्रतिष्ठायं दक्षिणामिदं रजतं मूल्यं वा दातुमहमुत्सृज्ये' । 'ॐ स्वस्ती'त्युत्तरम् । एवमेव मातामहादीनां समकक्षिमनुष्याणाञ्च दक्षिणादानम् ।

ततः—

ॐ दातारो नोऽभिषर्षन्तां देवाः सन्तस्मिन् च ।

अद्या च नो मा विगमद् बहु देवञ्च नो भस्तु ।

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिर्नीलं कनेमहि ।

वाचितारञ्च नः सन्तु मा च वाचिष्म कञ्चन । (गो० आ० २।३७)

इति पठेत् 'सन्ति'त्युत्तरम् । ततः 'ॐ देवताम्' इति त्रिः पठेत् । ततः—

ॐ वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो वनेषु विप्रा भवता वरुणाः ।

अस्य मध्वः पितर मादस्यं सुता वत पविर्निर्देववानैः । (गो० आ० २।३९)

इति विसर्जयेत् । ततोऽङ्गुलत्यागं ब्राह्मणम्,

ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगन्वातेमे वाचादुमिषी विन्धक्ये ।

आ मा गन्तां पितरा मातरा वा मा सोमो भवतत्येव गन्धर्व ॥

इत्यासीमान्तमनुष्मन् प्रदक्षिणीकृत्य (गो० आ० २।४०) अवजिरहं कृतावीकृतं हृत्पत्रेण त्रिषवचमुत्तरत्वा प्रस्थापयेत् । ततो बालदेवं गीत्वा गृहं प्रविषेत् । इति ।

A. तर्जकद्वारासामग्रिमौ तु 'आसीन एवाग्नौ जुहुयात्'—इत्येकं सूत्रं कृतः, 'आसीनः पितृभ्यो दद्यात्, वनोपपादमितरान्' इति च सूत्राभ्याम् ॥ इति ।

होमादीनामपि प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तु-शब्दः स्वयंकृते कर्मणि फलविशेष-
प्रदर्शनार्थः । किञ्च—

अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः ॥ १६ ॥

अपि वा, 'अथवा अन्यः कश्चिद् ब्राह्मणो बलिहरणादि कुर्यात्'(A) । एतच्च
प्रोषितस्याऽऽतुरस्य वा द्रष्टव्यम् । इतरथा पूर्वसूत्रस्यानर्थक्यं स्यात् । अथवा क्षत्रिय-
विषयमेतत् । तथा च मनुः—

पुरोहितञ्च कुर्वीत वृणुयादेव च द्विजम् ।

'तेऽस्य गृहाणि कर्माणि कुर्युर्वेतानिकानि च ॥ (B) इति ।

किञ्च—

दम्पती एव ॥ १७ ॥

दम्पती स्त्रीषु सौ, 'तावेव बलीन् हरेतामिति । किञ्च—

इति गृहमेधिव्रतम् ॥ १८ ॥

'इत्येतद्गृहः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं'* गृहमेधिनोर्दम्पत्योर्व्रतं कर्म 'गृहमेधि-
व्रतम्'* । 'मेधो यज्ञः, गृहेषु वसतोर्मेधाः पञ्च महायज्ञाः ययोर्दम्पत्योर्विधीयन्ते ताविमौ
गृहमेधिनौ । एवं व्रतभङ्गदोषसङ्गान्महायज्ञनिवृत्तेः पूर्वं दम्पत्योर्भोक्तुं न युक्तम् ।

तथा च मनुः— भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥(C)

इति¹⁰ ।

A. गौणकर्तृनाहाऽग्निः—

पुरो ब्राताऽथवा ऋत्विक् शिष्य-श्चशुर-मातुलाः ।

पत्नी-भ्रात्रिय-याज्याश्च दृष्टास्तु बलिकर्मणि ॥ इति ।

गृहे कर्त्रन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्तव्यमित्याह बौधायनः—

प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।

पश्चान्न महतामेवां स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इति परास्परसंहिताटीकार्या माधवाचार्यैरुक्तम् ।

B. मनुसंहिता ७।७८ । अत्र 'वर्त्तिजः' इति निर्णयसागरमुद्रितः पाठः ।

C. मनुसंहिता ३।११६ मुद्रितपुस्तके 'भुक्तवत्स्वय' इति पाठः । अस्य कुल्लूकभट्टोक्ता

1. 'यथा' नास्ति ख । 2. 'मानर्थ' क-न । 3. 'वर्त्तिजः' ख । 4. 'तस्य' ख ।
5. 'तावेतान्' ख । 6. 'हरेताता' ख । 7. चित्रितोपस्थाने 'इत्येतत् पञ्चमहायज्ञानामहर-
रनुष्ठानं' ख । 8. नास्ति ख । 9. 'विधा यज्ञाः' ख । 10. 'यथायथा' इत्यधिकम् ख ।

व्याख्या 'विप्रेष्यतिथिषु स्त्रेषु ज्ञातिषु श्रुत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नादपशिष्टं भार्यपतो पश्चादभूयाताम्' इति । प्रसङ्गतो भोजनविषये किञ्चिदुदाह्रियते सायणमाधवाचार्यकृतपराक्षर-संहिताटीकातः—

“भोजने इतिकर्तव्यतामाह बौधायनः—

उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ भृक्षणासनान्विते ।

चतुरस्रं त्रिकोणं वा चतुर्लं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ।

कर्तव्यमानुष्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ इति ।

शङ्खोऽपि—

आदित्या वसवो हद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम् ॥ इति ।

व्यासोऽपि—

पश्चाद्रौ भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।

इत्तौ पादौ तथैवास्त्यमेषु पश्चाद्र्द्रता मता ॥ इति ।

आश्वमेधिकेऽपि—

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चाऽऽसने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः । इति ।

तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्तव्यम् । तदुक्तं कर्मपुराणे—

प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः । इति ।

प्रशस्तानि च पात्राणि पैथीनसिना दर्शितानि—

सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्रपलाशयोः ।

भाजने भोजने चैवाऽतिरात्रफलमश्नुते ॥

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ इति ।

तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहव्यतिरिक्तविषयम्—

पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुङ्क्ते नृवं चरेत् ।

ब्रह्मचारिणीनाञ्च बान्द्रायणफलं लभेत् । इति व्यासस्मरणात् ।

कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषयम्, यत्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः—

ताम्बूलाम्बुजं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विजया च विजयेत् ॥ इति ।

तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम्, यदुक्तं कर्मपुराणे—

पश्चाद्रौ भोजनं कुर्याद् भूमौ पात्रं निधाप्य तु ।

उपचासेन तत्तुल्यं मजुराह प्रजापतिः ॥ इति ।

तत्र स्वार्थं प्राणाहुतिर्नमस्तु, यथा तु यन्निष्कामतोऽयं मोक्षमयः ।

तदाह व्यासः—

स्वस्व पार्थ तु भुञ्जीत पञ्चवासान् महाभुजे ।

केचमुदृत्य मोक्षं भूतानाम् कालम् ॥

विप्राणां पादसंस्पर्शः पादचैवैवमस्तथा ।

सतेन भुङ्क्ते विप्रो हि विप्रं तु न हृष्यते ॥ इति ।

पैतृकभोजने भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न कोपनीयमित्यर्थः ।

उक्त्याप्रतिष्ठितमन्नं यमस्तुर्मात्रं, तदुक्तं महापुराणे—

अन्नं दद्यात् प्रमत्त्याऽऽद्यौ प्राञ्जलिः कथमेव ततः ।

अस्नातं कित्यंमस्त्येतदिति भक्ष्याऽथ कथमेव ॥ इति ।

बन्धनामन्तरं कृत्यमाह गोमिहः—

अथातः प्राणाहुतिकस्यो व्याहृतिर्गोमन्त्राऽभिमन्त्र्य 'कर्तुं त्वा सत्येन परिचिन्तामि' इति सार्धं 'सत्यं त्वर्तनं परिचिन्तामि' इति प्रातः ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विरचतोऽमुक्तः

त्वं यद्वत्त्वं यद्वत्कार आपोऽग्नौतीरसोऽयुतम् ।

'त्वं यथा त्वं प्रजापतिर्निष्ठा भूर्भुवः स्वरोऽयं अमृतोऽप्सरसमसि स्वाहा' इत्यपः पीत्वा दशहोतारं मयसाऽऽमुदृत्यै' तद् यद्वत् पञ्च प्रासात् पुञ्जीयात्—

'प्राणाय स्वाहा' इति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति ।

'अपानाय स्वाहा' इत्यग्न्याहार्यपचनमेव तेन जुहोति ।

'व्यानाय स्वाहा' इत्याहवनीयमेव तेन जुहोति ।

'उदानाय स्वाहा' इति सन्ध्यमेव तेन जुहोति ।

'समानाय स्वाहा' इत्याद्यसध्यमेव तेन जुहोति ।

पूते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्तव्याः । तथा च सौमकः—

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नास्मा मन्त्रास्तु वाचवाः ।

जिह्वयैव प्रसेदं दशनैस्तु न संस्पृशेत् ॥ इति ।

जिह्वायत्ने विशेष आस्यनेधिके दर्शितः—

यथा हसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।

तथा समाहितः कुर्मात् प्राणाहुतिमसन्निवृत्तः ॥ इति ।

प्राणाहुतिव्यङ्गिगिवममाह सौमकः—

सर्वनीलजम्बाऽनुकम्भा प्राणाहुतिर्नयेत् ।

अथवाऽनामिकादुत्तरपाने जुहुयात् ततः ।

कविहोऽनामिकाभुङ्क्तेऽनेन तु क्षुद्रावदतिः ।

सर्वनीं तु वसिः कृत्वा उदाने क्षुद्रावत् सतः ॥

समाने सर्वदन्तेन क्षुद्रावाहुतिर्निर्य ।

परिविवनामन्तरमाविषिवेधो भविष्यपुराणे दक्षितः—

भोजनात् किञ्चिदन्वयं कर्मराजाय वै वक्षिम् ।

‘दत्त्वाऽथ विष्णुप्राय प्रेतोऽन्वयेदुक्षरेत् ॥

यत्र कचन संत्पानां क्षुद्रपोषतात्मनाम् ।

प्रेतानां तुल्येऽक्ष्ममिदमस्तु वयाद्वसत् ॥ इति ।

कर्मपुराणेऽपि—

महाव्यादृतिमिद्वन्म परिचायोदकेन तु ।

अधृतोऽस्तारमसीत्पापोऽज्ञानमिनां चरेत् ॥ इति ।

बौधायनस्तु सर्वमेतत् संगृह्णाह—

सर्वाचम्यकायसानेन प्रक्षयितवानि रादोऽथ आकम्प्य क्षुद्रौ संवृते देवे प्राक्क्षुद्र उपविष्य
उद्धृतमाहिवमाणं भूभुङ्क्तेः स्वरोमित्पुस्त्याय वाचं यच्छेत् । स्वस्त्यमत्रं महाव्यादृतिभिः प्रदक्षिण-
क्षुद्रं परिनिष्य सन्धेन पाणिनाऽधिलुङ्क्त्वा अधृतोऽस्तारमसि इति पुस्त्यावपः पीत्वा पञ्चाक्षेन
प्राणाहुतीर्भुङ्क्तेति । अद्यानां प्राणे निषिद्धोऽधृतं भुङ्क्तेति, सिधो मा विसाप्रदाहाय प्राणान्
स्वाहेति । अयाने व्याय उदाने समाने विविह इत्यादिना वयाद्विद्वन्मनुष्यः । एवं पञ्चाक्षेन
प्राणाहुतीर्भुत्वा तूर्णीं भूयो मृतयेत् । प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नामसरा वाचं विदुजेत् ।

अथानुदाहरति—

भासीनः प्राक्क्षुद्रोऽभीवाद् वाग्वन्तोऽन्नमकुपसयन् ।

अत्कम्प्यन्तस्तन्मनाम् अनुक्षुप्तिं समुपसृजेत् ॥ इति ।

सर्वमव्याप्यकम्प्यकृष्णकर्मसावि दन्तैर्वाचयेत् । नातिद्विहः । ‘अधृतपिधानमसि’
इत्युपरिहावपः पीत्वाऽऽधान्तो हवयेत्सममिदमसि ‘प्राणानां ग्रन्थिरसि क्षुद्रो मा विसान्तकस्तेना-
न्नेनाप्याकस्तेति । पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुले पाणि निःक्षाययति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाभितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणासि विषयभुक् ॥ इति ।

हुताग्राधुमन्मनसुर्दन्तः समाचरेत् । अद्यानां प्राणे निषिद्धावृत्तं हुतं प्राणमन्नेनाऽऽप्याक-
स्तेति पञ्च । अह्नि आत्माऽधृतत्वावेत्वात्मानमक्षरेण योजयेत् । सर्वक्षुद्रपाणिनामात्मवाजी
विक्षिप्यते । (बौ० स्मृ० २।१।१२।२-१५) इति ।

विष्णुपुराणे—

अभीवात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

कचमादौ तत्र मध्ये कविकादिकांस्ततः ३।

प्राग् ऋषं पुरुषोऽभीवाग्मध्ये च कलिमासनः ।

अन्ते पुनर्वासी तु वरारोग्ये न मुञ्चति ॥ इति । (वि० ३।११।८३-८४) ।

भोजने कवचसंस्कारमाहाऽपस्तम्बः—

अहौ प्रासा मुनेर्मक्षाः षोडशारण्यवासिनः ।

हार्मिशात् तु गृहस्थस्य हार्मिषं ऋष्यारिणः ॥ इति ।

आश्वमेधिकेऽपि—

वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च प्रसेदेकैकशः पुनः ।

वक्त्राधिकं तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ॥

पिण्डावशिष्टमन्नं च वक्त्रमिःसृतमेव च ।

अभोज्यं तद्विजावीयाद् भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

सदा चात्यशनं मायाद् वातिहीनं च कर्हिचित् ।

यथाऽन्नेन व्यथा न स्यात् तथा भुङ्क्तीति नित्यशः ॥ इति ।

बृहस्पतुः—

पीत्वाऽपोऽशनमभीयात् पात्रदत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेद् द्विजः ॥ इति ।

उच्छिष्टशेषं तु वृतादिभ्यतिरिक्तवियवम् ।

तदाह पुलस्त्यः—

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्रातः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधि-सक्तज्य-पल्ल-क्षीर-मध्वपः ॥ इति ।

एतच्च भोजनं सार्वप्रातश्च कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं मनुना—

सार्वप्रातर्द्विजातीनामशनं भुतिबोधितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादभिहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

गौतमः—

सार्वप्रातस्त्वह्नमभिपूजितमभिन्दन् भुङ्क्तीति ॥ इति (गौ० सू० १।४) ।

ऋष्यपुराणे—

माजीर्णे भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ।

हस्तवस्त्र-रथ-वानोद्गमास्थितो नैव भक्षयेत् ॥

हमसानामन्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽथवा ।

शयनस्थो न भुङ्क्तीति न पाणिभ्यं न वासने ॥

मात्रं प्रासा मात्रं क्षिरा न चावज्ञोपवीतवान् ।

न प्रसारितपाक्स्तु पावारोपितपाणिमान् ॥

न बाहुसकृदित्यत्र न च पर्यङ्गमास्थितः ।
 न वेदित्सिरात्रापि नोत्सङ्गकृतमात्मनः ।
 नैकबल्यो दृढमज्यो नोपायकः सपातुकः ॥
 न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेदितपार्श्वबाम् ।
 यासद्येवं न चारणीयात् पीतद्येवं विवेकः च ॥
 शाकमूलकलेहूनां दन्तच्छेदेन भक्षयेत् ।
 कटुनां भुङ्क्तां मज्ये न चारणीयात् त्वरास्थितः ॥
 हृया न विद्युज्जैद्वं नोच्छिष्टः कुत्रचित् मज्जेत् ॥ इति ।

हृत्स्पतिः—

न स्पृष्टेद् वामहस्तेन भुङ्क्तामोऽग्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृष्टेत् ॥ इति ।

उशमा—

नादत्त्वा मिष्टमदनीयाद् बहुनां च च पश्यताम् ।
 नाभ्युर्बहुवज्रैव तथा नैकस्य पश्यतः ॥ इति ।

भाद्रित्यपुराणे—

नोच्छिष्टो प्राहयेद्वाग्नं यश्चोच्छिष्टं च सन्त्यजेत् ।
 शूद्रभुक्तावशिष्टं वाचाद् भाण्डस्थितं त्वयि ॥ इति ।

कर्मपुराणेऽपि—

भार्धरात्रे न मज्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवकाचकृ ।
 न भिन्नभाजने च च न भूत्यां न च पाणिषु ।
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यात् मूर्ध्नि स्तृणात्रपि ॥
 न मज्ज कीर्तयित्वाऽपि न मिःशेषं न भार्यवा ।
 नान्यकारे न सन्ध्यायां न च देवाकन्यादिषु ॥ इति (बृ० २।१९।२०-२२)

वाश्वत्थयोऽपि—

न भार्यावर्तनेऽजीवाग्नैकवासा न संस्थितः ॥ इति ।
 माह्वया सह योऽजीवादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
 न तस्य दोषमिच्छन्ति भित्तमेव मनीषिनः ॥
 उच्छिष्टमितरकीर्णां योजनीयाद् माह्वनः कश्चिद् ।
 प्रावमिषी स विधेयः संकीर्णो मूढचेतनः ॥ इति ।

न तत् सर्वथा दोषाभावाप्रतिपादनसम् । कदाचनेति वचनात् ।

गोमिह—१५

अतः पृथाऽऽदित्यपुराणम्—

ब्राह्मणा भार्यया सार्वं कथितं भुञ्जीत पाण्डुराणि ।
असवर्णविषा सार्वं भुङ्क्ता पतसि तत्कृत्वाय ॥ इति ।

हुदमज्जुनि—

न विभेदं च भुञ्जीत द्विजः सज्जेन पानिना ।
नैकहस्तेन च कर्णं हृद्रेणाचर्चितं विभेदं ॥
पित्तो यत् पतोत् तोषं भाजने भुजनिःशुक्तम् ।
अभोग्धं तद्भु भवेत्तं भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिदप्यम् ॥
पीताचरेषितं तोषं ब्राह्मणो न पुनः विभेदं ।
विभेदं यदि हि तन्मोहाद् द्विजब्राह्मणं करोत् ॥ इति ।

अग्निः—

तोषं पाणिनकस्तृष्टं ब्राह्मणो न विभेदं कथितम् ।
छरापानेन तत् तुल्यमित्येषं मज्जुराधीय ॥ इति ।

सातातपः—

उदुत्थं चामहस्तेन वत्तोषं पितसि द्विजः ।
छरापानेन तत्तुल्यं मज्जुराह प्रजापतिः ॥ इति ।

आम्बमेधिकेऽपि—

पाणीयानि विभेदं येन तत् पात्रं द्विजसप्तमः ।
अनुष्णिकं भवेत् सायह वायह भूमौ न भिक्षिपेत् ॥ इति ।

* * * * *

गोमिकः—

एकपक्षस्तुपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।
यथेकोऽपि त्रजेत् पात्रं बाम्नीयुरितरेऽप्यनु ॥
मोहात् भुङ्क्ते वस्तत्र तत्सप्तमं करोत् ।
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु वस्तु पात्रं परित्यजेत् ॥
भोजने विप्रकृताऽसौ ब्राह्मणोऽपि तथोच्यते ॥ इति ।

बाग्वन्मनं प्रकम्प्य पुराणे—

आस्यतो वक्ष्यः कथिं भुङ्क्तोऽग्निः भिद्यं हरेत् ।
भुङ्क्तो हस्तपुराण्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्थितम् ॥ इति ।

वत्सत्रिणोकम्—

मौनमर्तं महाकष्टं हुङ्कुरेणापि नम्यति ।
तथा सति महान् दोषस्तस्मात् तत्रियतन्मरेत् ॥ इति ।

तदेतत् काष्ठमौनानिप्रायम् । एतत् पञ्चमासादावगुण्ठितम् ।

तथा च ब्रह्मणुः—

अग्निन्दद् अहमेतिर्त्वं वाग्वतोऽन्वमकुत्सयन् ।
पञ्चमासाग्न्यहामौर्ध्वं प्राणाद्याप्यायनं महत् ॥ इति ।

आश्वमेधिकेऽपि—

मौनी वाऽश्वधाऽमौनी प्रकृष्टः संघतेन्निवः ।
शुद्धीत विधिबहु विप्रो न चोपिष्टानि चर्चयेत् ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

अप्येकपक्षत्वं नावनीबाहू आह्वनैः स्वजनैरपि ।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं मयेत् ॥
पक्षपक्षानुपविष्टानां दुष्कृतं बहुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत् सत् सावद्वं वाचय पक्षिर्न भिजते ॥ इति ।

पक्षिमेवप्रकारमाह स एव—

अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सक्षिमेन च ।
हारेण चैव मार्गेण पक्षिमेवो दुषेः स्युतः ॥ इति ।

यमोऽपि—

उद्वं च दुर्ध्वं भस्म द्वारं पञ्चास्तचैव च ।
पश्चिन्तरितं कृत्वा पक्षिदोषो न विद्यते ॥ इति ।

तथा च बभ्रुः—

आयुष्यं प्राक्षुष्यो भुक्ते यसात्वं दक्षिणायुषः ।
अयं प्रत्यक्षुष्यो भुक्क कर्तं भुक्ते द्वादक्षुष्यः ॥ इति (२।५२) ।

गोभिलस्य दक्षिणायुषत्वं प्रतिषेधति—

प्राक्षुष्योत्पत्तिस्ततो विप्रः प्रतीच्यां वा यथाह्वयम् ।
उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विचर्चयेत् ॥ इति ।

कर्मपुराणेऽपि—

अहताधिपानमसीत्पुपट्टिदायः पिमेत् ।
आचान्तः पुपराचादेव गौरिति जन्मतः ॥
मुष्ठां वा त्रिराहृत्य सर्वपापप्रणालिनीम् ।
प्राणानां प्रन्थिरसीत्याहमेह हृदयं ततः ॥
आचम्यामुद्धमात्रेण पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
निःकाशयेद्वस्तजम्बूद्वं हस्ताः समाहितः ॥

या तु 'बालापत्या रोगिणी गर्भिणी वा ह्यी स्यात्' * तस्याः पूर्वभोजनेऽपि न दोषः । तथा च मनुः—

सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणी गर्भिणीः * स्त्रियः ।

अतिथिभ्योऽप्र वधैतान् भोजयेदधिचारयन्(A) ॥ इति ।

हुतानुमन्त्रणं कुर्याच्च अद्वायामिति मन्त्रतः ।

अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणेति हि ॥

सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः ।

योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥” इति कृ० २।१९ ।

विशेषमाहात्म्यिकाचारतत्त्वे रघुमन्दनः—

“विष्णुपुराणे—

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।

बहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते ॥

अदत्त्वा बाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत् ।

इति शिष्टपठितबचनाग्रागादिभ्यो बलिदानमिति प्राचीनाचारः” इति ।

अथ छन्दोव्याप्तिदोषप्रोक्तो भोजनप्रयोगः—

पाणी पादौ मुखञ्च प्रक्षाल्याऽऽचम्य प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत । गोमयाद्युपलिप्ते शुभौ देशे मण्डलिकां विधाय भोजनपात्रं संस्थाप्यान्नपरिवेशने जाते गायत्र्याऽन्नं प्रोक्ष्य 'सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामी'ति प्रातः, 'ऋतं त्वा परिषिञ्चामी'ति सायं परिषिञ्चेत् । ततोऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति जलं पीत्वा प्राणाहुतीः कुर्यात् । अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभिः अन्नं मुखे जुहुयात् ॐ प्राणाय स्वाहा । अङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिः ॐ व्यानाय स्वाहा । अङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठाभिः ॐ अपानाय स्वाहा । सर्वाभिः ॐ समानाय स्वाहा । तर्जनीं विनाऽन्याभिः ॐ उदानाय स्वाहा । ततो वाग्यतो यथासुखमन्नमदनीयात् । ततोऽमृतापिधानमसि स्वाहा इत्यपः पीत्वाऽवशिष्टजलं पितृतीर्थेन भूमौ दद्यात् । ततो मृज्जलाभ्यां मुखहस्तपादप्रक्षालनं कृत्वा द्विराचम्य, “प्राणानां प्रथिरसि दद्वो मा विशान्तकः । तेनाग्नेनाप्यायस्व” इति हृदयं स्मृष्ट्वा परमात्मानं ध्यायेत् ॥ इति ।

A. मनुसंहिता ३।११४ । अत्र 'कुमारीश्च' इति कुल्लुभट्टसम्मतः पाठः । 'अतिथिभ्यो-ऽन्वगेवैतान्' इति च मेधातिथिसम्मतः पाठः ।

गौतमश्च—

भोजयेत् पूर्वमतिथिभ्यः^१ कुमारव्याधितगर्भिणीसुवासिनीस्थविरान्^२ चैव कर्मकरान्^३ जघन्यांश्च^४ (A) ॥ इति ।

दम्पत्योर्बलिहरणमुक्तम्, तत्र कस्मिन् काले पत्नी बलिं हरेत् कस्मिंश्च पुमानित्यत आह—

स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ॥ १६ ॥

“सालिङ्गाद्^५(?) विनिवेशः । सायं रात्रौ स्त्री बलिं हरेत्, प्रातः अहनि पुमानिति ।

“ह इति निपातः । एवञ्च तावन्मात्रं पत्नीमध्यापयेत् । अथवा—

निरिन्द्रिया^६ ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः । (B)

इति वचनात् अमन्त्र^७ कमेव पत्नी बलिं हरेदिति ।

तथा च मनुः—

सायन्त्वघ्नस्य^८ सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् । (C) इति ।

A. गौतमसंहितापञ्चमाध्याये । अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं विष्णुपुराणेऽपि—

ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।

भोजयेत् संस्कृताग्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥

अभुक्तवत्स्र चैतेषु भुङ्क्ते भुङ्क्ते क्षुद्रकृतम् ।

मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग् जायते नृप ॥ इति वि० पु० ३।११।६८-६९ ।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

पूजयित्वाऽतिथीनिष्ठान् ज्ञातीन् बन्धूंस्तथाऽर्षिभः ।

विकलान् बालवृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥

चान्छेत् क्षुत्तृपरीतात्मा यश्चान्योऽन्नमकिञ्चनः ।

मा० पु० २९।३७-३८ इति ।

B. वचनमिदं बोधायनस्मृतौ द्वितीयप्रश्नस्य द्वितीयाध्याये (५३) उपलभ्यते पाठ-
भेदेन । स च पाठः “निरिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियो मता इति भुक्तिः ।” इति ।

C. मनुसंहिता ३।१२१ श्लोकस्य पूर्वार्धमेतत् उत्तरार्धन्तु “वैश्यदेवं हि नामैतत् सार्व-
प्रातर्विधीयते” इति ।

1. ‘भ्य’ नास्ति क-ग । 2. ‘चैव कर्मकरान्’ नास्ति क-ग । 3. ‘अध्यापयेत्’ न । 4. ‘यत आह’
नास्ति क-ग । 5. ‘सा व्याख्याद विनिवेशः’ ख । ‘सायोन्याद’ न । 6. ‘ह इति’ नास्ति क-ग ।
7. ‘पद्माध्यापनं कार्यम्’ इति ख । 8. ‘-स्त्वन्नाय’ ख । 9. ‘-क एव’ ख । 10. ‘सिद्धार्थ’ ख ।

अत्र कश्चिद् भाष्य'कार आह । पाकसंस्कार एवायं वैश्वदेवहोम इति, तद्व्युक्तम् ; कुतः ? गौतमेन पुरुष'संस्कारमध्ये पठितत्वात् । (A) "सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम् "देव-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणाम्" इति । तस्मादुभयसंस्कार इति युक्तम् (B) ।

A. यदुक्तं गौतमसंहितायामष्टमाध्याये—

"गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणान्नप्राशन-चौडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां आहका-पार्ष्णश्राद्ध-श्रावण्याप्रहायणी-चैत्र्यादवयुजीति सप्त पाकजयज्ञसंस्थाः, अग्राधेयमग्निहोत्र-दर्शपौर्णमासावप्रहणं चातुर्मास्यनिरुदपशुबन्ध-सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टो-मोऽप्यग्निष्टोम उक्तः षोडशि-बाजपेयोऽतिरात्रोऽसोषाम् इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्कारा इति ।

B. विषयमिममधिकृत्याह पराशरसंहिताटीकायां माधवाचार्यः—

"यद्यपि सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्" (आश्व० गृ० सू० १।२।१) इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथापि पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम्, 'तानेतान् यज्ञानहरहः कुर्वीत' (आश्व० गृ० सू० ३।१।४) इति वाक्यशेषे तद्व्युत्पत्त्यात् । न सोमवार्थत्वं शङ्कनीयम्, परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यं वैश्वदेवस्य गुणता, पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः, तथा च सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विलुद्धेयतायात् ; तर्ह्यस्तु अन्नसंस्कारतैव, मा भूत् पुरुषार्थत्वमिति चेत्, तन्न 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ग्राह्यैश्च क्रियते तनुः' इति मनुना पुरुषार्थत्व-स्मरणात् । यत् 'सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' इत्युदाहृतं तदन्यथाऽभ्युपपन्नते ; तत्र जुहुयादित्युत्-पत्तिविधिः, सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः तानेतानहरहः कुर्वीतेत्यधिकारः । किञ्च अन्नसंस्कार-पक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसज्येत 'प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः' इति न्यायात्, तस्मात् पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यम् । अत एव गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितम्—'प्रोषितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्' इति । गोभिलोऽपि यद्येकस्मिन्...बलिं कुर्वीत" इति । अयमर्थः नानाप्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्न-पाकेऽपि बहूनामभिष्क्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाकेऽपि एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृह्यपति-पाकादेव होतव्यमिति" तदनेनार्थं केवलं पुरुषसंस्कारतैवायं व्यवस्थापयतीति । कुञ्जकभट्टोऽपि मनुसंहितोक्त-वैश्वदेवे त्वि'त्थादिकारिकाज्याख्यायाम्—"बलिनिषेधादन्नसंस्काराभावो वैश्व-देवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात्" इति ॥ तर्कालङ्कारो-ऽपि "तस्माद् वैश्वदेवादिकमन्नार्थमुभयार्थं वेत्यसङ्गता कल्पना" इति निर्णीतवान् । वस्तु-तस्तु वैश्वदेवादिनाऽन्नस्य गुणभावेनापि संस्कार्यत्वमस्त्येवेति नार्थं भाष्यभागोऽनुपपन्न इति छधीभिरवगन्तव्यमिति ॥

‘यथैतदुक्तम्—

प्रातः पाकेनैव यदि सायमश्रीयात् ततो रात्रौ न पुनर्वैश्वदेवं कुर्यादिति ।

‘यतदप्युक्तमेव तेनोक्तम् । कुतः ? उभयत्रा‘वप्यत्वेन वैश्वदेवस्य विधानात् ।

तथा च कर्मप्रदीपः—

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् । (A) इति ।

A. कात्यायनसंहिता १३।१० । अस्य व्याख्यायां प्रकाशकारः—“शुश्रूषेन सकृद् वैश्व-
देवबलिकर्मणी कर्त्तव्ये इत्याशङ्कानिरासार्थं सायंप्रातरनश्नताऽपीत्युक्तम् । किन्त्वियान् विशेषः—
अनश्नतोऽकरणे प्रत्यवायद्वयम्, भोजनकृतमकरणकृतञ्च, अनश्नतस्त्वकरणमात्रकृतम् । अतः
एवान्यथा किल्बिषी भवेदित्याह” इत्युक्तवान् ॥ यत् “अनश्नता आतिथ्याद्यनुरोधेन पाक-
सम्भव एव सायमिति बोध्यम् ।

पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते !

वैश्वदेवनिमित्तं वै पक्ष्या सार्धं बलिं हरेत् ॥

इति विष्णुपुराणे पुनः पाकमुपादाय सायमित्यभिधानात् । तेन स्वीयभोजनसम्भवे
पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वं एव रात्रौ वैश्वदेवबलिकर्मणी दिवा तु सर्वथैवेति”
तत्त्वकृद्भी रघुनन्दनैरुक्तम्, तन्न मनोरमम्, उपादायेत्यस्य कृत्वेत्यर्थस्य नवीनस्य वर्ण-
नीयत्वात् । ईदृशकल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । किञ्च स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापीत्यस्यां
कल्पनायां पुनः पाकमुपादायेत्यस्य स्वीयभोजनासम्भवे त्वतिथ्याद्यनुरोधेन पाकसत्त्वं एवेत्य-
स्याच्च कल्पनायां ‘अनश्नताऽपि सततमि’त्यस्योपरोधः स्यात्, तदेवं तदुक्तकल्पनायां वचन-
द्वयमपि कदर्थितं भवेत् । तस्मात् ‘पुनः पाकमुपादाये’ति मुख्यकल्पाभिप्रायेण वचनं वर्णनीयम् ;
सर्वसामञ्जस्यात् न त्वितरपरिसंल्लघानार्थम्, वाक्यभेदापत्तेः । वैश्वदेवबलिकर्मणोः पुरुषार्थ-
तया तदर्थं पाकस्य सर्वथैव न्याय्यत्वाच्च । मुख्यकल्पासम्भवे त्वनुकल्पः स्थित एव ।
स्मरन्ति च—

‘सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्रयमन्त्रं बलिं हरेत्’ इति ।

वस्तुतस्तु पाकं पकमन्नमुपादाय गृहीत्वा सायमपि पुनर्बलिं हरेदिति विष्णुपुराणवच-
नार्थः । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । अथवा सायमपि वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति
निरुक्तवचनस्यार्थोऽस्मादेनापि वाच्यः, अन्यथा वैश्वदेवनिमित्तमित्यस्यान्यत्रान्वयासम्भवादनर्थ-
कत्वापत्तेः । तस्माद् वैश्वदेवनिमित्तं पाकस्य मुख्यमुपदेशात् तत्त्वकृतां कल्पना सर्वथैवा-

मनुरपि च(A) —

वैश्वदेवं हि नामैतत् सायंप्रातर्विधीयते ।

तस्मात् सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः ।

किञ्च —

सर्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत् पितृस्य वा स्वस्त्ययनस्य
वाऽर्थार्थस्य वा ॥२०॥

सर्वस्य सर्वार्थं श्रुतस्याश्रयः, एतान् बलीन् हरेत् । (A) पितृस्य पित्रर्थं श्रुतस्याश्रयः, यथाऽमायास्याया(C) मन्वाहार्यार्थम्*, स्वस्त्ययनस्य(D) स्वस्त्ययनार्थं श्रुतस्य, यथा “क्षेहयदमांसमन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा *स्वस्ति वाचयित्वा”* स्वस्ति हेपां भवती”ति । (E)

अर्थार्थस्य अर्थो यस्मात् पुरुषावाशास्यते तदर्थं श्रुतस्य । एवकारकरणमवधारणार्थम् । सर्वस्यैव सर्वार्थमेव श्रुतस्याश्रयैतान् बलीन् हरेदिति । तु-शब्दोऽस्यैव बलिहरणस्य कालविशेषज्ञापनार्थः । कथं नाम पूर्वं तु तावद् बलिहरणं कुर्यात्, पश्चात् समीचीना । तदत्र वैश्वदेवनिमित्तमित्युपादानात् वैश्वदेवादनन्तरं बलिहरणोपदेशाच्च वैश्वदेवोऽपि सायं कर्त्तव्य एव इत्युक्तं भवति । प्रमाणमत्र नारायणोपाध्यायकृता निरुक्तव्याख्येति निपुणमतिभिरवगन्तव्यम् ।

A. मनुसंहिता ३।१२१ श्लोकस्योत्तरार्द्धमेतत्, पूर्वार्धन्तु —

“सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलि हरेत्” । इति ।

B. न च

वरवे यो विधिः प्रोक्तः स यज्ञ इति निश्चयः ।

बलिं तेभ्यो न कुर्वीतोपसिद्धार्थंबलीन् हरेत् ॥

इति गृह्यसंग्रह(२।५)-द्वचनबलात् चरुणा बलिकर्म न कर्त्तव्यमिति कथं ‘सर्वस्ये’ति पदं सङ्गच्छते इति वाच्यम्, बलिमात्रकरणार्थमेव चरुनं पक्वव्य इत्यत्रैवावस्य कात्यायनवचनस्य तात्पर्यात्, एवञ्च यत्र कारणान्तरात् चरुः पच्यते तत्र तस्मादपि बलिहरणमविरुद्धमिति सूत्रबलात् कल्पनीयमतो न विरोध इति ध्येयम् ।

C. अन्वाहार्यमाह मनुः—

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तच्चाभिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ इति (३।१२३)

D. स्वस्ति अभिप्रेतार्थसिद्धिः, तस्या अयनं प्रापकं यत् कर्म तत् स्वस्त्ययनमिति ।

E. प्रमाणीकृतोऽयं भागः स्वभाष्ये तर्कालङ्कारेणापि ‘इत्येवमादिवचनात्’ इत्युपोद्घातेन ।

ब्राह्मणभोजनमिति । अविशेषोपदेशाद् भोजनोत्तरकालमिति चेन्न ; कुतः ? 'अहुतस्य नाश्रीयान्न चाश्रमाशयेदिति (A) गृह्यान्तरवचनात् । (B) भोजनोत्तरकालं तु तदर्थतैव पाकस्य 'न स्यात्' * यस्मात् सर्वः सर्वस्य हि परद्रव्यस्य यावन्मात्रदत्तस्यैवेष्टे नान्यस्येति । एवञ्च सति सूत्रारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात् तदर्थत्वात् पाकस्य । तस्माद् भोजनात् पूर्वं बलिहरणमेव कुर्यादिति युक्तम् ।

निरूप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्रियते (C) इति वचनात्,

“अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्साञ्चकार, स इन्द्र एत्य परिदेव-
याञ्चके” (D) इति च लिङ्गादयुक्तमेतदिति चेन्न । कुतः ? अनयोर्वचनलिङ्गयोर्निरुक्त-
हविर्विषयत्वात् महानसपाकस्य सर्वार्थत्वाच्च । यस्माद् वैश्वदेव इति पाकस्यैतन्नाम,
तथा च गृह्यान्तरम्—“वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य 'मुहोती'ति (E)

मनुरपि च—

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद् देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् । (F)

इति । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । तदस्मादेव सूत्रादसर्वार्थतेति चेत् न, कुतः ।

A. प्रमाणीकृतमिदं गृह्यान्तरवचनं स्वभाष्ये तर्कालङ्कारेणापि 'इति गृह्यान्तरवचनादि'-
त्युदाहारेण ।

B. तदत्र तावदर्थार्थं स्वस्त्ययनार्थं च यत् पच्यते तेन पूर्वमेव बलिहरणं कुर्यादित्यत्र
नास्ति कश्चिन्मतविरोधः । न खलु पुरुषभोजनावशिष्टेनाग्नेन बलिहरणं भवितुमर्हति यज्ञ-
वशिष्टाग्नेनैव तत्कर्तव्यतोपदेशात् ।

‘यज्ञशिष्टाभृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्’ इत्यादिभिरिति ।

C. कात्यायनसंहिता १७।१३ ।

D. प्रमाणीकृतोऽयं भागस्तर्कालङ्कारेणापि 'तथा च निरुक्ते नैगमकाण्डे' इत्युपोद्घातेन ।

E. प्रमाणीकरोतीमं चन्द्रकान्तोऽपि स्वभाष्ये “इति च गृह्यान्तरम्” इत्युपोद्घातेन ।

F. मनुसंहिता ३।८४ । अस्य व्याख्यायां मेधातिथिराह—“विश्वदेवार्थे, वैश्वदेवः
पाक उच्यते । सर्वार्थो वैश्वदेवशब्दोऽपि संप्रदानमात्रोपलक्षणार्थः तेनाऽऽतिथ्याद्यर्थता युक्ता
भवती”ति ।

1. 'अदभृतस्य' क । 2. 'तस्माद्' इति ख । 3. 'एव' नास्ति ख । 4. 'मुहोती-
दि'ति ख ।

सर्वार्थत्वे सति पाकविशेषस्य' तत्र तन्निमित्तत्वादुपवागान् पित्र्यग्नौ^१ दमुच्यते । ननु
श्राद्धप्रकरणे मनुना तत्र^२ तत्रैकार्यत्वात् पाकस्य पराधीनता दर्शिता । 'यथा—

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः "परिपूजयेत् ॥(A) इति ।

तथा च^३—

अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सदा^४ ॥(B) इति ।

तथा—

ततो भुक्तवतां तेषां शेषमन्नं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ॥(C) इति ।

एवञ्च कथं सर्वार्थः पाकः तत्र च भिक्षादिदानमात्रेऽप्यनुज्ञाकाङ्क्षा, तत्र कथं
भोजनात् पूर्वं बलिहरणमिति ? उच्यते—वैश्वदेवाद्भ्रातृ पर्युक्ष्य जुहोतीति वैश्वदेवस्य
सिद्धस्येति वचनसामर्थ्यात् को हि नाम सर्वार्थतां पाकस्य^५ हन्तुं शक्नोति । सर्वार्थत्वे
च सति देवभूतमनुष्याणां यथाशास्त्रं यस्य यावद् देयं तस्य तावद् दत्तम् । अथ
पितृणां दानावसरः तस्मिन् प्रकृते तदधीनत्वमपि "पाकस्य युक्तम् । तदधीनत्वे च
सति तदनुज्ञाकाङ्क्षाऽपि सर्वत्र युक्ता "तस्मान्नात्र विरोधः । तस्मात् पूर्वं बलिहरणं
पश्चाद्^६ भोजनमिति । ननु श्राद्धप्रकरण एव ब्राह्मणभोजनस्य पश्चान्मनुनेदमुक्तम्—

उच्छेषां तु तत् तिष्ठेद् यावद् विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥(D) इति ।

A. मनुसंहिता ३।२४३ । अस्य मेधातिथिकृता व्याख्या चेत्यम्—“अतिथित्वेनाऽऽज्ञातं
ब्राह्मणं भिक्षुकं भिक्षार्थिनं ब्राह्मणमपि भोजनप्रवृत्तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातः शक्त्या पूजयेत् भोजनेन भिक्षा-
दानेन वा युक्तार्थतयाऽर्चयेत् । यतः स पाकस्तदहस्तदर्थं एव ।” इति ।

B. मनुसंहिता ३।२१० । श्लोकस्य शेषार्द्धमेतत्, पूर्वार्द्धन्तु
‘तेषामुपवक्तव्यं सपवित्रास्तिलानपि’ इति ।

C. मनुसंहिता ३।२५३ । अत्र मेधातिथिः—‘यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातः, अननुज्ञातेन
नान्यत्र विविदोक्तव्यम्’ इति भाष्यमाह ।

D. मनुसंहिता ३।२६५ । अत्र कुल्लूकभट्टव्याख्या—तद् ब्राह्मणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेत्

1. 'स तत्र' खाने 'स्वात्र' इति ख । 2. 'स्वेवेव' ख । 3. 'तद्' नास्ति ग । 4. 'यथा' नास्ति ख ।

5. 'गति' ख-ग । 6. 'च' नास्ति ख । 7. 'सह'ति ख । 8. 'स्वापहर्तु' ख । 9. 'कस्य' ख ।

10. 'ततश्च नाम' ख । 11. 'चाद् ब्राह्मणभो-' ख ।

अत्र भवतः किमुत्तरम् ? उच्यते—ततो गृहबलिं कुर्यादिति वचनाद् गृहबलिविषय-
मेतत् । 'ननु कीदृशोऽयं गृहबलिः, उच्यते—'गृहे वसतः स्वयंकर्तृत्वेन यः काम्यो
बलिर्विधीयते प्रवासादौ तु यस्य लापः 'एव स्यात् स 'काम्यो' 'गृहबलिश्च्यते'* । वक्ष्यति
चायमुपरिष्ठात् "आयुःकामस्य" स्वयं त्वेवाशस्यं बलिं हरेद् यवेभ्य इति श्रुतौ च सदा
भोजनस्योपनीतस्येत्यादि"* । (A)

तथा च गृहान्तरम्—

स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद् गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे च लापो गृहबलेर्भवेत् ॥ (B) इति ।

तस्मात् पूर्वमेव बलिहरणं पश्चाद्भाजनमिति सिद्धान्तः (C) । अलमतिप्रसङ्गेन
प्रकृतमधुनोच्यते—

यावद् ब्राह्मणानां निसर्जनम्, ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः । ततः संपन्ने श्राद्धकर्मणि
वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्तव्यानि, बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।
अत एव मत्स्यपुराणे—

निर्वर्त्य प्रतिपत्त्यर्थं पुर्युष्याग्निं च धर्मयित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव च ॥ इति ।

मेधातिथिरपि.....अत्रोच्यते यदि प्रागग्रौ वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः श्राद्धानन्तरं बलिहरणं
तथा सति देवयज्ञ-भूतयज्ञौ व्यवधीयेताम् । ततश्च क्रमोपरोधः । न च वैश्वदेवस्य कालबाधः
क्रियते पितृश्राद्धकालहानेः । तस्मात् सर्वं महायज्ञानुष्ठानं श्राद्धादौत्तरकालिकम् इति ।
एवञ्च द्वाभ्यामपि मनुवचनस्यास्य व्याख्यायां नास्मद्भाष्यकारसम्मतोऽर्थः परिगृहीत इति ।

A. प्रमाणीकृतयं श्रुतिः ७८-गृष्टे ।

B. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये 'इति गृहान्तरदर्शनात्' इत्युदाहारेण ।

C. अत्र तर्कालङ्कारः—“पित्रर्थञ्छेदं पच्यते, तर्हि पूर्वमेव श्राद्धं पश्चाद् बलिहरणमिति ब्रूमः,
तत् कस्य हेतोः ? तथैव स्मरणात्, तथा च मनोः स्मरणम्—‘उच्छेषणन्तु.....’ इति । न चेदं
गृहबलिपदं ‘स्वयमेव.....’ इति गृहान्तरदर्शनात् काम्यबलिमात्रपरम् इति बाध्यम्, तन्मात्र-
परत्वे प्रमाणाभावात् । तस्माद् गृहे यो बलिर्दीयते गृहमेधिना यः क्रियते सोऽयं गृहबलिश्च्यते ।
गृहबलिपदस्य काम्यबलिमात्रपरत्वेऽपि काम्यानां बलीनां श्राद्धोत्तरकालत्वमिदं वचनं शास्त्रोक्ति
विधातुं न तु नित्यानामेतन्निषेद्धमपि । ततश्च तेषामपि शास्त्रान्तरात् तथात्वमभिरुद्धमेव ।
तथा च गौतमस्मरणम्—

1. 'ननु' स्थाने 'तव' ख । 2. 'चित्रितांशे नाभिः' क । 3. 'एव' नास्ति ख । 4. 'गृह' नास्ति
ख । 5. 'स्वय्यादौ' ख ।

किञ्च—

यज्ञादेव निवर्त्तते ॥ २१ ॥

यज्ञोऽग्निष्टोमादिः । यज्ञादिति पञ्चमी समस्यर्थे यज्ञ एव निवर्त्तते । 'न क्रियते व्यावर्त्तते इत्यर्थः' *१। किं प्रकृतत्वाद् बलिहरणं 'दीक्षितो न जुहोती'ति^(१) सिद्धे पुनर्वचनं परिसंख्यानार्थम्^(२) । कथं नाम । 'यज्ञ एव बलिहरणं निवर्त्तते नान्यत्रेति' *३^(३) । एवं चाशौचादावपि सिद्धस्य पाकस्य किञ्चिदन्नं 'तूष्णीं प्रक्षिप्याग्नौ' तच्छेषं खण्डशः कृत्वा तूष्णीमेव भूमौ प्रक्षिपेत् । ^(४)

यदि बहुप्रकारमन्नं शृतं तत्र किं सर्वस्यैवाद्धृत्य बलिहरणं कुर्यादुतान्यतरस्यैवेति सन्देहव्युदासार्थमिदमाह—

यद्येकस्मिन् काले व्रीहियवौ प्रक्रियेतामन्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ॥ २२ ॥

यदि एकस्मिन् काले भोजनकाले, व्रीहियवग्रहणं सर्वधान्यापलक्षणार्थम्, व्रीहियवौ प्रकर्षेण क्रियेतां "भक्त-करम्भ"क-पायस-सक्त-संयाव-"घृतपूर-पूरक-पूरिकापूप-"मादकादिभेदैः क्रियेतां, शृतौ स्याताम्, तत्रान्यतरस्यैकतरस्य "हविष्यस्य पायसादे-हृत्वा बलिहरणं कृतं मन्येत "अवगच्छेदिति ।

A. प्रमाणयतीमं चन्द्रकान्तोऽपि स्वभाष्ये 'तस्माद् दीक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोती'ति च ब्राह्मणं भवतीत्युक्ता ।

B. परिसंख्यलक्षणञ्चोक्तमभियुक्तैः—

अन्यार्थश्रूयमाणा च याऽन्वार्थप्रतिबंधिका ।

परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभक्षणम् ॥ इति ।

(१) तथा च स्पृतिः—

आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान् न हापयेत् ।

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिं महायज्ञैः प्रवक्षते ॥ इति ।

(२) तथा च— सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् नैत्यिकं स्पृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत् तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्यान्स्पृत्युजन्मनोः ॥

इति चैवमादिस्मरणात् अशौचकाले किं कर्तव्यं तदाह—'एवञ्चेत्यादिना' भाष्यकार इति ।

१. 'व्यावर्त्तात् न क्रियते इत्यर्थः' ख । २. 'यज्ञ एव निवर्त्तते बलिहरणं नान्यत्रेति' ख । ३. 'तूष्णीमग्नौ प्रक्षिपेत्' ख । ४. 'शेष' ख । ५. 'व्रियाताम्' क-ग-च०त० । ६. 'हृत्वा' क-ग । ७. 'काल' नास्ति क । ८. 'भक्तकस्वभावापायस' क । ९. 'कपासकुसंयाव' ग । १०. 'घृतपूरकपूरिका' ख । ११. 'पायसादि' ख । १२. 'हविष' ख । १३. 'अवच्छे' क ।

यदि भुक्तवतो बलिहरणोत्तरकालमन्ये ब्राह्मणा आगच्छेयुस्तदर्थं च पाके कृते किं पुनर्बलिहरणं कुर्यादुत नेति सन्देहापगमायेदमाह—

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेवैतद् बलितन्त्रं कुर्वीत ॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनर्भूयो भूयः अभ्यागतवशेनान्नं पच्येत तत्र सकृदेव एतद् बलितन्त्रं कुर्वीत न प्रतिपाकमिति ।

तथा च मनुः—

वैश्वदेवं तु निर्वृत्ते यद्यन्याऽतिथिराव्रजेत् ।

अन्नं तस्मै यथाशक्ति प्रदद्यान् बलिं हरेत् ॥ (A) इति ।

किञ्च—

यद्येकस्मिन् कुले बहुधाऽन्नं पच्येत गृहपतिमहानसादेवैतद् बलितन्त्रं कुर्वीत ॥ २४ ॥

यदि एकस्मिन् कुले 'गृहे' एकपाकोपजीविनां भ्रातृपुत्रादीनां भोजनार्थं बहुधा बहुषु महानसेषु अन्नं पच्येत तत्र यो गृहपतिः 'तस्य यो महानमः तस्मादेव' गृहीत्वा एतद् बलितन्त्रं कुर्वीत । न 'स्वस्वपाकान्' (1) । एवं च गर्भ'युक्त-भृत्याद्यर्थं पाकं कृत्वा पूर्वं'मपि बलिहरणाद् भोजनदाने न दोषः ।

किञ्च—

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येत् नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽन्नं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत ॥ २५ ॥

A. मनुसंहिता ३।१०८ । अत्र तस्याप्यन्नमिति कुल्लूकभट्टश्रुतः पाठः । तेन कृता व्याख्या चेत्स्थम्—अन्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोऽतिथिरागच्छेत् तदा पुनः पाकं कृत्वा तस्यान्नं दद्यात् । बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात् इति ।

B. अत्र प्रमाणमाह तर्कालङ्कारः—“स्मरति च बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद् विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥” इति ।

1. 'पुनः पुनः' नास्ति ख । 2. 'यदाग्नौ' ख । 3. 'कुर्वीत' ग । 4. 'गृहे' नास्ति । 5. 'तस्य महानमः' क, 'गृहपतिशक्तो महानमः' ख-ग । 6. 'गृहीत्वा' नास्ति ख । 7. 'स्वपाकान्' क । 8. 'द्वय' क-ख । 9. 'मेव' ख ।

तु-शब्दो 'वा-शब्दार्थः । यस्य 'वा एतेषाम् एकपाकोपजीविनां भ्रातृपुत्रादीनामग्रतः' अग्रिमः 'पाकः गृहपतिपाकात् सिध्येत् स 'एव नियुक्तं नियमेन अवश्यकर्त्तव्यतया, अग्नौ होमं कृत्वा, होमविधानं बलिहरणातिथ्ययोरप्युपलक्षणार्थम्, बलिहरणातिथ्ये च कृत्वेत्यर्थः । पितृर्थं 'च अग्रं पूर्वं (१) ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत अग्नीयादिति (२) ।

'अथ यदि गृहपतिपाकोऽग्रिमः सिध्येत् तस्माच्च गृहीत्वा पुत्रादिना बलिहरणे कृते कथमित्यत आह' * :—

यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति^(१) ॥ २६ ॥

यस्य गृहपतिपाकाद् गृहीत्वा^(२) पुत्रादिना बलिहरणादौ कृते, जघन्यं पश्चात्

A. एवञ्च होमादिब्राह्मणभोजनान्तं कर्म कृत्वा स्वयं भुञ्जीतेति प्रमाणयतीदं कर्मप्रदीपे कात्यायनः—

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिरूपान् स्वशक्तिः ।

यजमानस्ततोऽग्नीयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ इति का० सू० १८१४

एवञ्च कर्मणोऽन्ते स्वभोजनात् प्रागेव ब्राह्मणान् भोजयेदिति "अपवर्गोऽग्नी"त्यादि-१।१।६-सूत्रस्य भावो बोध्य इति ।

B. एवञ्चात्र सूत्रद्वयव्याख्याने भाष्यकारेणैतन्निर्णीतम्, यत् न केवलं गृहपतिरेव प्रत्यहं नियमेन बलिवैश्वदेवं कुर्यात् अपि तु यस्य प्रथमं पाकः सिद्धः सोऽपि कुर्यात् । प्रथमसिद्धपाकेनैव बलिहरणस्यावश्यकतेति । तर्कालङ्कारस्तु द्वितीयं सूत्रमेवं विवृणोति—"एवामेकपाकोप-जीविनां मध्ये यस्य तु अग्रतो गृहपतिपाकात् सिध्यति पाकः स किञ्चिदन्नमग्नौ नियुक्तं कृत्वा किञ्चि-च्चाग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत । तुशब्दो विशेषणार्थः, अनावश्यकत्वेऽपि वैश्वदेवादीनामिदमस्य विशिष्यते यदग्नौ नियोज्यं ब्राह्मणाय दातव्यम्"—इति । सामश्रमी तु—"एवामेकगृहस्थितानां पृथगन्नानां भ्रात्रादीनां मध्ये यस्य तु अग्रतः सिध्येत् अन्नमिति यावत् स किञ्चिदन्नम् अग्नौ नियुक्तं कृत्वा अनन्तरमग्नौ पकान्तस्याग्रभागं ब्राह्मणायातिथ्ये दत्त्वा ततः स्वयं भुञ्जीत" इति । एवमु-भयोरप्यनयोर्मते पूर्वसूत्रोक्तगृहपतिमहानसादेव बलितन्त्रकरणसिद्धान्तस्थितिः । नास्मद्भाष्य-काराणामिह तुशब्दस्य वाशब्दार्थं परिकल्प्य कल्पद्वयकल्पनेति स्रष्टीभिर्ध्येयम् ।

C. अस्य तर्कालङ्कारकृता व्याख्या—"यस्य पुनर्जघन्यं परस्तात् गृहपतिपाकात् सिध्यति पाकः स भुञ्जीतैव, न पुनरग्नौ वा नियुञ्जीत ब्राह्मणाय वा दद्यात् बलिं वा हरेत्" इति । 'जघन्य-महचिकरम्' इति सामश्रमिव्याख्यानन्त्वहचिकरमेवेति ॥

1. 'विशेषणः' क-ग । 2. 'त एषां' क-ग । 3. 'यद्यतः' नास्ति ख । 4. 'पाकः' नास्ति ख । 5. 'एव' नास्ति ख । 6. 'च' नास्ति ख । 7. 'एवं पुत्रादिबलिहरणादौ सर्वेभिरनेन कृते गृहपतिवैश्व-द्वीयात् तदा कथं कुर्यादित्यत आह' इति ख । 8. 'हरणादौ' ग । 9. 'पतेः' ख । 10. नास्ति ख ।

सिध्येत् स भुज्जीतैव 'न पुनर्बलिहरणं कुर्या' इति । उ इति निपातः । अन्ये तु 'यः सो' जघन्यं भुज्जीतैवेति पठन्ति । तत्र केनचिद् भाष्यकृता व्याख्यानमेवं कृतम् । "अस्ति 'यः जघन्यं पश्चाद् भुज्जीत स भुज्जीतैव, एतस्मिन् व्याख्याने यः स उ जघन्यं भुज्जीतैवेति पाठो युक्तः स इत्यस्योद्धारपरत्वात् । तस्मात् ज्ञान्दसोऽयं प्रयोगः प्रमादपाठो वा ; मम तु" पूर्वपाठ एव प्रतिभाति ।

किञ्च—

अथाप्युदाहरन्ति^(A) । एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रवीत भवति हैवास्य ॥ २७ ॥

अथाप्युदाहरन्त्येतद् ब्राह्मणवाक्योपादानार्थम् । स्मृतिकाराणां "काचिदियं शैली येन 'तदाहुः' 'तत्रैके आहु' र'थाप्युदाहरन्तीत्येवमादीनि पदानि ब्राह्मणवाक्या "दीना-मादौ निपातयन्ति । एतस्यैवेति नित्यस्यैव बलिहरणस्य न काम्यस्यापि ^(B) । अन्ते अवसाने "कामम्, अर्भाष्टं" वस्तु प्रब्रवीत प्रकर्षेण ब्रवीत "वान्ना प्रार्थयेत्" 'न मनसा एवेति । "मनो ह वै देवा" "मनुष्यस्य जानन्तीति श्रुतेः^(C) : मनसैव "कामस्य प्रार्थनं मा भूदित्यतः प्रब्रवीतेत्युक्तम् । काममित्येकवचनादायुगदीनामन्यतमं यं यमिच्छेत् तं तमेवं प्रार्थयेत् नैकस्मिन्^(D) "काले बहूनि । दीर्घायुष्यं^(E) मस्तु । "पेश्वर्यमस्तु । पुत्रा मे सन्तिवत्येवमादीनां^(F) मेकमिति । भवति हैवास्येति^(G) । अस्य प्रार्थयितुः । प्रतिदिनं प्रार्थयतः कतिपयदिवसैः^(H) "महात्मा भवतीति^(I) हैव नूनं सम्पद्यत एवेति ।

A. अयमंशः पृथगेवैकं सूत्रमिति तर्कालङ्कारसामश्रमिणौ ।

B. तर्कालङ्कारस्तु एव-पदेन काम्यानामपि बलीनामनन्तरमित्यर्थ इत्याह—तन्न मनोरमम्, काम्यबलिहरणस्यान्ते स्वयमेव केवलं दीर्घायुष्टुफलस्य सूत्रे निरूपितत्वात् ; अत्र तु नानाफलानि कात्यायनेनोक्तानीति । एवमपि—यदा प्रवासादौ काम्यबलिलोपस्तदापि मन्त्रस्यास्य पाठ-स्यावश्यकत्वमुपपन्नमिति ॥

C. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तेयं श्रुतिस्तर्कालङ्कारेणापि १।२।८-भाष्ये ।

1. 'पुनः पुनर्बलिहरणादि न कुर्या' इति ख । 2. 'माप-' क । 3. 'शलि' नास्ति क ग । 4. 'यः' नास्ति ग । 5. 'स्वोद्धार-' स्थाने 'स्वोद्धार-' ख-गं । 6. 'त' नास्ति क ग । 7. 'प्रब्रवीत' क । 8. 'हरन्तीत्येतद्' ख । 9. 'काचिन्' नास्ति ख । 10. 'दीनामा-' नास्ति ग. 'वाक्यानामादी' ख । 11. 'कामम् इच्छा' ख । 12. 'वस्तु' नास्ति ख । 13. नास्ति ख । 14. 'नास्ति' ख । 15. 'मनुष्या' ग । 16. 'कामं च प्रार्थयेद्विन् नैकस्मिन्' ख । 17. 'यं मेऽस्तु' ख । 18. 'आदीयं मेऽस्तु' ख । 19. 'नां त्वेकमिति' ख । 20. 'इति' नास्ति ख । 21. 'मे' नास्ति ख । 22. 'इति' नास्ति ख ।

ह इति' निपातः । भवतीत्येकवचनाच्च एकमेव कामं प्रार्थयेत् नैककाले एव बहूनि । तच्च प्रार्थनं वामदेव्यजपात् पूर्वमेव' भवति । कुतः ? कर्मप्रदीपोक्तमन्त्रजपस्यापि अत्रैव विधानात्—

स्यूष्टाऽपो वीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेद् द्रविणोदसम् ॥

आरोग्यमायुरैश्वर्यं धीभृतिः शं बलं यशः ।

भोजो वर्चः पशून् वीजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥

सौभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुलज्येष्ठं स्वकर्तृताम् ।

सर्वमेतन् सर्वमाक्षिन् द्रविणोदो विधिं नः ॥ (१) इति ।

एतच्चाभ्य'मपि प्रार्थनं काश्यत्वादिच्छया स्यान्न नियमेन । यत्तु काश्यप्रकरणाधि-
कारे* 'पुरश्चरणमुक्तम्—'काश्येषु त्रिरात्राभोजनम्' [मृ. ४।१।६] 'त्रीणि वा "भक्तानि'
[मृ. ४।१।७] इति, 'काश्येषु च "प्रपदः' [मृ. ४।१।७] इति च ; तदत्र न भवति । कुतः ?
(१) अतत्प्रकरण एवाभिधानात्, एवमन्येष्वपि काश्येषु अतत्प्रकरणेषु द्रष्टव्यम् ।

किञ्च—

स्वयं त्वेवाशस्यं बलिं हरेद् यवेभ्योऽध्यात्रीहिभ्यः त्रीहिभ्यो-
'अध्यायवेभ्यः स त्वाशस्यो नाम बलिर्भवति' ॥ २८ ॥

A. कर्मप्रदीपे वैश्वदेवप्रकरणम् । अस्य सप्रकाशमुद्रितपुस्तके ईदृशः पाठः—

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धृतिं सत्यं बलं यशः ।

तेजो वर्चः पशून् बीजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥

सौभाग्यं कर्मसिद्धिश्च कुलज्येष्ठं स्वकर्तृताम् ।

सर्वमेतन् सर्वमाक्षिन् द्रविणोदो विधिं नः ॥ इति ।

प्रकाशकारव्याख्या चेत्यम्—“वसुमिच्छेद्भुताशनानादि'ति श्रुतेः द्रविणोदसममग्निं याचेत् ।
यशः ख्यातिः, तेजोऽष्टप्यता । वर्चः शरीरकान्तिः, बीजं धान्यादिधातुविशेषो वा, ब्रह्म वेदः,
ब्राह्मण्यं ब्राह्मणकर्म, स्वकर्तृता निर्विघ्नकर्तृता” इति ।

B. अतत्प्रकरण इति, बलिहरणमिन्नप्रकरणे इत्यर्थः ।

- I. 'इति' नास्ति ग । 2. 'ति' नास्ति ख । 3. 'एव' नास्ति ख । 4. 'मास्य' ख ।
5. 'रीणि' ? ख । 6. 'मेव' ख । 7. 'ने' क-ख । 8. 'पुनश्चरण' क । 9. 'नक्तानि' क-ग ।
10. 'प्रतिपदः' क । 11. 'रक्तोक्त्यु' ख । 12. 'अध्यायवेभ्यः' ख । 13. अनन्तरं 'दीर्घायुर्भवति' इति क-ग ।

‘स्वयमेव आशस्यनामानं बलिं हरेत् । प्रधासादावपि नान्येन हारयेत् । तदेतदुक्त-
मधस्तादेव’* ‘स्वयमेव हरेत् काम्यानि’त्यत्र श्लोके । “तुशब्दश्चशब्दस्य स्थाने”*
समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । “आशस्यनामानं च बलिं”* स्वयमेव हरेदिति । (A) यवेभ्य इति
चतुर्थीनिर्देशाद् देवतान्तरानुपदेशाच्च यववैवत्य द्वायं बलिः । अनिर्दिष्टं प्राजापत्यमिति
चेत्, न ; कुतः—यवैर्यवेभ्य आवापो व्रीह्युत्पत्तेरधो बलेः” ।

व्रीहिभ्यो व्रीहिभिः पूर्वं यवात्पत्तेर्जिजीविषोः । (॥)

इति गृह्यान्तरवचनात्, एवं यवान्नेन यवेभ्यो नमः इति बलिं हरेत् । “क्रियत्कालं
यावत् ? उच्यते—अधि उपरि आ व्रीहिभ्यः व्रीह्युत्पत्तेरर्वागित्यर्थः । ‘व्रीहिभ्यो नमः’
इति व्रीह्यन्नेन बलिं हरेत्, अधि आयवेभ्यः यवात्पत्तेरर्वागित्यर्थः । स च बलिः
आशस्यो नाम भवति । आशस्य इत्यन्वर्थसंज्ञा आ शरच्छस्याद् वासन्नेन यस्य
हरणम्, आ वसन्तात् शारदेनेति सोऽयमाशस्यो नाम, तुशब्दः सुभूमिं “करणोभयतः-
परिषेकस्मारणार्थ” च । अनेन^{१२} च बलिना—

‘दीर्घायुर्हेव भवति’^{१३}* ॥ २६ ॥

ह—इति निपातः । “तथा च नूनं दीर्घायुरेव” भवति^{१४} नात्यायुरिति । किञ्च—

विश्राणिते फलीकरणानामा^{१५}चामस्यापामिति बलिं हरेत् स
रौद्रो बलि^{१६}र्भवति स रौद्रो^{१७} बलिर्भवति ॥ ३० ॥

A. तथा च यथा नित्यबलिं हरेत् तथा आशस्यनामानं च बलिं हरेत्, परमियान् विशेषो
यक्षित्यबलौ प्रधासादौ प्रतिनिधिसद्भावः काम्यबलिष्वाशस्यप्रभृतिषु तु प्रतिनिधिर्नास्तीति
‘स्वयमेव’पदेन सूत्रकारो विशिनष्टि इति भाष्यकाराणामाशयः । अत्र यत् तर्कालङ्कारेण तु-शब्दस्य
च-शब्दार्थसमुच्चयार्थत्वे आशस्य इव नित्येऽपि बलौ प्रतिनिधिर्निरस्येत इत्यापत्तिर्ज्ञाता सा न
समीचीना यतः समुच्चयोऽयं गृहवासकाल एव सम्भवति, तथाच यथा गृही गृहे वसन् नित्यबलिं
स्वयमेव हरेत् तथा गृहे वसन्नेवाशस्यनामानं बलिं स्वयमेव हरेदिति । गृहे वासकाले नित्यस्य
काम्यस्य च बलेः स्वयं कर्तृत्वमेव सूत्रकारो निर्दिशेति कृतं प्रधासादिकालमधिकृत्य नित्यबलौ
प्रतिनिधिसद्भावभिरासभिरा भाष्यकाराणां भट्टपादानामुपरि व्यर्थदोषदानायासेनेति निपुणमति-
मिर्चयेयम् ।

B. प्रमाणीकृतमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ‘तथा च गृह्यान्तरमि’त्युपोद्घातेन ।

१. नास्ति ग । २. ‘तु’ शब्दस्य स्थाने ‘च’ शब्दः इति ख । ३. ‘रीदं वत्यमाणकं’ ख ।
४. ‘-मपि’ क । ५. ‘बलिः’ ख । ६. ‘क्रियन्’ ख । ७. ‘इत्यर्थसंज्ञा’ ख । ८. ‘यस्य बलि-’ ग ।
- ‘यस्य’ स्थाने ‘बलि-’ ख । ९. ‘-नाश्च शरच्छसेनेति’ ख । १०. ‘-करणोभयतः सुभूमिकरणार्थ’ ख ।
११. ‘-धे-’ क-ग । १२. ‘-नेव’ ख । १३. इदं नास्ति क-ग । १४. ‘तथा च’ नास्ति क-ग ।
१५. ‘-एव’ नास्ति ख । १६. ‘-तीति’ ख । १७. ‘-वापस्यापामिति’ ख । १८. ‘बलिः’ इति नास्ति ख ।

(१) श्राण दाने विविधं श्राणितं दत्ते सर्वस्मिन् पाके क्षीणप्राये इत्यर्थः । एवञ्च रात्रावयं बलिर्भवतीति । तत्र हि सर्वमन्नं श्राणितं दत्तं क्षीणप्रायं भवतीति । तथा च गृह्यान्तरम्—

‘यक्ष्मणे चोदकं दद्याद् यक्ष्मेतसे इति ब्रुवन् ।

आराग्यमस्य तेन स्यात् सायं रौद्राद् यथेप्सितम् ॥ (B)

इति वचनादत्रापि य एव कश्चिदर्भाष्टः कामोऽभिधेयः । फलीकरणानां (C) कम्बूकानां ‘कुक्कुगानामित्यर्थः । पृष्टी त्रयाणां ‘मप्यवयवार्थाः’* । ‘आचामस्य ओदनावश्रावणस्य (D) अपाम उदकस्य ‘इत्येतानि’* कम्बूका वश्रावणोदकानि त्रीण्येकीकृत्य बलिं हरेत् । स च’ रौद्रः रुद्रदेवताको भवति, ‘रुद्राय नमः’ इति प्रयोगः (E) । अभ्यासो महायज्ञ-प्रकरणं समाप्त्यर्थः ।

इति ‘श्रीभट्टनारायणकृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये

प्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका’* ।

A. ‘श्राण दाने, प्रायेणायं विपूर्व’ इति सिद्धान्तकौमुदी ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ‘इति गृह्यान्तरदर्शनाद्’ इत्युपोद्घातेन ।

C. उक्तञ्च छन्दोगपरिशिष्टप्रकाशकृता नारायणोपाध्यायेन—

‘तथा च परिशिष्टम्—आचितं शकटं प्राहुर्द्वौणः स्यात् कांसमानकः ।

कम्बूकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकुक्कुशाः ॥ इति ।

D. भक्तमण्डल्येत्यर्थः ।

E. अत्र वैश्वदेवप्रकरणे छन्दोगगृह्यसूत्राण्युपस्थाप्यन्ते—सिद्धे सायं प्रातर्भूतमित्युक्ते ॐ इत्युक्तं भूयान् ‘माक्षानमस्त’ इत्युपांशु । इविष्यस्यान्नस्य जुहुयात् प्राजापत्यं सौविष्टकृतञ्च बलिं नयेत् बहिरन्तर्वा चतुर्निधाय मणिकदेशे मध्ये द्वारि शय्यामनु बर्चं वा अथ संस्तूपमेकैकमुभयतः परिषिञ्चन् शेषमग्निः सार्धं दक्षिणा निनयेत् । फलीकरणानामपामाचामत्येति विश्राणिते पृथिवी वायुः प्रजापतिर्विश्वदेवाः आप ओषधिवनस्पतय आकाशः कामो मन्युर्वा रक्षोगणः पितर इहेतावन्ति देवतानि तूर्णो तु कुर्यात् सर्वस्यान्नस्यैतत् कुर्यात् असकृच्चैकस्मिन् काले सिद्धे सकृदेव कुर्यात् । बहुधा चेद् गृह्यतो सर्वस्य त्वन्नस्याग्नौ कृत्वा आं ब्राह्मणाय दत्त्वा त्वयं कुर्यात् । ग्रीहिप्रभृत्यायंवेभ्यो वा ग्रीहिभ्यः स्वयं हरेत् । इति ।

1. ‘इति’ नास्ति ख । 2. ‘इति’ नास्ति ख । 3. ‘यक्ष्मणे नोदके’ क-ग । 4. ‘एष’ क-ग । 5. ‘कुक्कुगानां’ क, ‘कुसमानां’ ग । 6. ‘नित्यर्थम्’ ख । 7. ‘आवापस्य’ ख । 8. ‘तानि’ ख । 9. ‘वश्रावणोदकानि’ ग । 10. ‘य’ नास्ति ख । 11. ‘समाप्तये’ ख । 12. ‘गृह्यभाष्ये प्रथमस्य चतुर्थी कण्डिका’ ख ।

भवन्ति चात्र खादिरद्वाह्यायणगृह्ययोः समानानुपूर्विकाणि सूत्राणि—सिद्धे सायंप्रातर्भूत-
मित्युक्ते ॐ इत्युच्चेद्व्यात् । माश्वानमस्त इत्युपांशु । हविष्यस्यान्नस्य जुहुयात् प्राजापत्यं
सौषिष्टकृतं च । बलीन् निनयेत् । बहिरन्तर्वां चतुर्निधाय । मणिकंदंशे । मध्ये । द्वारि ।
शय्यामनु । वर्चं वा । अथ सस्तूपम् । एकैकमुभयतः परिपिञ्चेत् । शेषमग्निः सार्धं दक्षिणा
निनयेत् । फलीकरणानामपामाचामस्येति विश्राणिते । पृथिवी वायुः प्रजापतिः विश्वेदेवाः
आप ओषधिवनस्पतय आकाशः कामो मन्युर्वा रक्षोगणः पितरो रुद्र इति बलिदेवतानि ।
तूर्णीं तु कुर्यात् । सर्वस्य त्वन्नस्येतत् कुर्यात् । अमकृच्चंदकम्मिन् काले सिद्धे सकृदेव कुर्यात् ।
बहुधा चेद् यद् गृहपतेः । सर्वस्य त्वन्नस्याग्नीं कृत्वाऽग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा स्वयं कुर्यात् । व्रीहि-
प्रभृत्यायवेभ्यो यवेभ्यो वावीहिभ्यः स्वयं हरेत् स्वयं हरेत् । इति ।

जैमिनिगृह्यसूत्रं चेत्थम्—सायंप्रातरशनस्य बली वर्धयित्वा पूर्वस्मादग्नीं जुहोत्यग्नये स्वाहा
सोमाय स्वाहा धन्वन्तरये स्वाहा द्यावा-पृथिवीभ्यां स्वाहा विदेवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो
देवताभ्यः स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति मनसोत्तरां तन्न एवोत्तरतोऽग्नेर्बलिं हरति 'ये हर्षणा घेपना
स्फातिमाह्रा वातस्य भ्राजमनुसंचरन्ति । तेभ्यो बलिमन्नकामो ह्राम्यन्नं पयस्वद्बहुलं मे अस्तु'
इत्येवमशनायत्यायस्थाने मृत्योरधिष्ठानाय स्वाहेति शेषस्य बलिहरणं प्रदक्षिणं गृह्याभ्यो देवताभ्यो
बलिं नयामि तन्मे जुपन्तां ता मा पान्तु ता मा गोपायन्तु, ता मा रक्षन्तु, ताभ्यो नमस्ताभ्यः
स्वाहेत्युद्धाने मध्ये अगारस्योत्तरपूर्वाधे शयने देहल्यां संवर्णे ब्रह्मायतन एतेष्वायतनेषु शेषं
धन्वन्तरये निनयेत् सदा गृहेषु स्वस्त्ययनं सा महाशान्तिरित्याचक्षते । नवेन यक्ष्यमाणः पुराणे-
नाग्रं यजेताग्निधन्वन्तरी प्रजापतिमिन्द्रं तिस्रश्च नवाहुतीर्नवेन यजेत शरदि व्रीहिणां वसन्ते
यवानां वर्षासु श्यामाकानामेन्द्राग्नीं वैश्वदेवो द्यावापृथिव्यश्चरव एकचरवोक्तं एवोपस्तरणाभि-
धारणे द्विर्विपोऽवसति । इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रं च—अथ सायंप्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् । अग्निहोत्र-
देवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीमोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये
इन्द्राय विदेवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहेत्यथ बलिहरणम् । एताभ्यश्चैव देवताभ्योऽह्ना ओषधि-
वनस्पतिभ्यो गृह्याय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः । इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो
वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशाम् । ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा । नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तम् ।
रक्षोभ्य इत्युत्तरतः । स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीतो शेषं दक्षिणा निनयेत् । अथातः पञ्च
यज्ञाः, देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति । तद् यदग्नीं जुहोति स देवयज्ञः, यद्
बलिङ्करोति स भूतयज्ञः, यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञः, यत् स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः,
यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति । तानेतान् यज्ञानहरहः कुर्वीत । अथ स्वाध्यायविधिः ।
प्राग्वाद्यवा ग्रामान्निष्कम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याङ्घ्रिजवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य

प्राक्कूलानामन्तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी सन्धाय पवित्रवन्तौ विश्रायते, अपां वा एष ओषधीनां रसो यद् दभोः सरसमेव तद् ब्रह्म करोति यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् । ॐ पूर्वा व्याहृतीः । सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धचंशः सर्वांमिति तृतीयम् । अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति । यद्वचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्वचतास्तर्पयति यद् यजूंषि घृताहुतिभिः, यत् सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः, यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिः । यद्वचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन् स्वधा उपक्षरन्ति, यद् यजूंषि घृतस्य कुल्याः, यत् सामानि मध्वः कुल्याः यदथर्वाङ्गिरसः सोमस्य कुल्याः यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः । स यावन्मन्येत तावदधीत्येतथा परिदधाति नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्ये नम ओषधिभ्यः नमो वाचं नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति । इत्यादि ।

मानवगृह्यसूत्रे तु वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सायंप्रातर्बलिं हरेत् । अग्नीषोमौ, धन्वन्तरिम्, विश्वान् देवान्, प्रजापतिमग्निं स्विष्टकृतमित्येवं होमो विधीयते । अथ बलिं हरत्यग्नये नमः । सोमाय, धन्वन्तरये, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, प्रजापतये, अग्नये स्विष्टकृत इत्यग्न्यागार उत्तरामुत्तराम् । अदभ्य इत्युदकुम्भसकाशं । ओषधिभ्य इत्योषधिभ्यो वनस्पतिभ्य इति मध्यमायां स्थूणायाम् । गृह्याभ्यो देवताभ्य इति गृह्यमध्ये । धर्मायाधर्मायेति द्वारे । मृत्यवे आकाशायेत्याकाशे । अन्तर्गोष्ठायेत्यन्तर्गोष्ठे । बह्विंश्रवणायेति बहिः प्राचीम् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति वेश्मनि । इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इति पुरस्तात् । यमाय यमपुरुषेभ्य इति दक्षिणतः । वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चात् । सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरतः । ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये । प्राचीमापातिकेभ्यः सम्पातिकेभ्य ऋक्षेभ्यो यक्षेभ्यः पिपीलिकाभ्यः पिशाचेभ्योऽऽसरोभ्यो गन्धर्वेभ्यो गुह्यकेभ्यः शैलेभ्यः पन्नगेभ्यः । दिवाचारिभ्यो भूतेभ्य इति दिवा । नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्य इति नक्तम् । धन्वन्तरये धन्वन्तरितर्पणम् अग्निः संसृज्य पितृभ्यः स्वधेति शेषं दक्षिणा भूमौ निनयेत् । पाणी प्रक्षाल्याऽऽवम्यातिथिं भोजयित्वाऽवशिष्टस्याभीयात् । इति ।

बौधायनगृह्यसूत्रे तु—अथ बलिहरणम् । सायंप्रातर्यदशनीयस्य क्रियेतौपासने पचने वा होमः । एतावदेव नाना । क्षारलवणावरान्नसंसृष्टस्य तु होमं परिक्षते । काममितरेष्वायतनेषु । अथ यद्येतदेव स्यानुत्तरतो भस्ममिश्रानङ्गारान् निरुह्य तेषु जुहुयात् । सर्वेष्वायतनेषु पाणिना परिसमुद्योभयतः परिषेके निदध्यात् । देशाभ्यासे मन्त्राभ्यासः कामं समानस्थानेषु । अवग्राहशो हस्तेन होमः । अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, ध्रुवाय स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहा, ईशानाय स्वाहा, जयन्ताय स्वाहा, धर्मरुचये स्वाहा, धन्वन्तरये स्वाहा, विद्याय स्वाहा, अम्बिकाय स्वाहा, हरये, गणेभ्यः, गणपतिभ्यः,

परिषद्भ्यः, बिम्बेभ्यो देवेभ्यः, साध्येभ्यो देवेभ्यः, सर्वेभ्यो देवेभ्यः, सर्वाभ्यो देवताभ्यः, भूः, भुवः, स्वः, भूर्भुवःस्वः सर्वत्र 'स्वाहा'योगः । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इत्युत्तरार्द्धपूर्वार्धे । अपरेणाग्निं धर्माय, अधर्माय, स्वाहा इति । अग्रेणाग्निं कद्रुवै नागमात्रे स्वाहा, सर्पेभ्यः स्वाहा । इति । अभिजायावकाशे अवलयायै देव्यै स्वाहा वास्तुपाल्यै सगणायै स्वाहा । अभिणदेशे अग्नयः, वरुणाय स्वाहा । स्याल्यां प्रजापतये, परमेष्ठिने, देवतावकाशे ऋषभाय, रुद्राय, रुद्राण्यै । मध्येऽगारस्य ओषधिवनस्पतिभ्यः, रक्षोदेवजनेभ्यः । उच्छिरसि—कामाय, भगाय, श्रियै, बिष्णवे । स्थणादेशे गृहाय, गृहराजाय । धनधान्यावकाशे—धनधान्याभ्यां वैश्रवणाय । गोष्ठे वा पत्न्ये वा—श्रियै, पुण्ये । उलूखलमुसलावकाशे—उलूखलमुसलाभ्याम् हृषदुपलावकाशे—हृषदुपलाभ्याम् । समूहन्यवकाशे समूहन्यै देव्यै । उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्य—गृह्याभ्यः, अवसानेभ्यः, अवसानपतिभ्यः, सर्वदेवजनेभ्यः, सर्वभूतेभ्यः । द्वारमध्ये अन्तरिक्षाय, अवान्तरिक्षाय । पार्श्वयोः—धात्रे, विधात्रे । उपपार्श्वयोः—भूत्यै, प्रभूत्यै । संवरणदेशं—यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भारोऽयं नाम्ने । अथोपनिष्क्रम्य ज्येष्ठावकाशे ज्येष्ठाभ्यां, करस्करावकाशे—करस्कराभ्याम् । अनसि वा रथे वा श्रियै, बिष्णवे । गोष्ठे—रुद्राय, पशुभ्यः, पशुपतये । वास्तुमध्ये—वास्तोस्पतये, पृथिव्यै, अन्तरिक्षाय, दिवे, सूर्याय, चन्द्रमसे, नक्षत्रेभ्यः, अदृभ्यः, ओषधिभ्यः, वनस्पतिभ्यः, वराचरेभ्यः, परिह्वेभ्यः, सरीसृपेभ्यः, देशेभ्यः, कालेभ्यः, लोकेभ्यः, देवेभ्यः, ऋषिभ्यः, वसुभ्यः, रुद्रेभ्यः, आदित्येभ्यः, इन्द्राय, बृहस्पतये, प्रजापतये, ब्रह्मणे इति । (सर्वत्र स्वाहासंयोगः) । अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती—पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा, पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा, प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा । अथाप उपस्पृश्योत्तरतो यज्ञोपवीती—नमो रुद्राय भगवते । अथ दिक्षु—प्राच्यै दिशे, दक्षिणायै दिशे, प्रतीच्यै दिशे, उदीच्यै दिशे, ऊर्ध्वायै दिशे, अधरायै दिशे । अथावान्तरदिक्षु—यमाय, निरृत्यै, रक्षोभ्यः ईशानाय (सर्वत्र स्वाहा-योगः) । अथाकाश उतक्षिपति—ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेप्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा । इति दिवा । ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेप्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा, इति नक्तम् । संक्षालनं प्रागुदीच्यां दिशि निनयति—नमो रुद्राय भौमाय स्वाहा इति ॥

अथ वैश्वदेवं हुत्वाऽतिथिमाकाङ्क्षेदा गोर्दोहकालम् । अग्रं वोढृत्य दद्यात् । विज्ञायते यज्ञो वा एष पञ्चमो यदतिथिः । जघनेन गार्हपत्यमुपविश्यौपासनस्य वा 'अधीहि भोः' इति गार्हपत्यमुक्त्वा प्राणायामैश्वर्यायम्य सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरम् । वेदादयश्छन्दांसि कुष्माण्डानि चाधीयीत । 'अग्निमीले पुरोहितम्' इति ऋग्वेदस्य, 'हृषे त्वोर्जे त्वा' इति यजुर्वेदस्य । 'अग्न आयाहि वीतये' इति सामवेदस्य, 'शं नो देवीरभोष्ट्ये' इत्यथर्ववेदस्य 'अग्निर्मूर्धां शुभः' इति छन्दांसि, 'यद्देवा देवहेलनम्' इति कुष्माण्डः । यदधीते

स ब्रह्मयज्ञः, यज्जुहोति स देवयज्ञः, यत् पितृभ्यः स्वधा करोति स पितृयज्ञः, यद् भूतेभ्यो बलिं हरति स भूतयज्ञः, यद् ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ।

एते पञ्चमहायज्ञाः..... ।

सततं सुप्रयुक्ता नयन्ति परमां गतिम् ॥

एतेभ्यो यस्य पञ्चभ्यो यज्ञ एकोऽपि द्वीयते ॥

मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।

द्वाहं त्र्यहं चापि प्रमादादकृतेषु तु ॥

तिष्ठस्तन्तुमतीर्णत्वा चतस्रो वारुणीर्जपेत् ।

दशाहं द्वादशाहं वा विच्छिन्नेषु तु सर्वशः ॥

चतस्रोऽभ्यार्चतिनीर्णत्वा कार्यस्तान्तुमतश्चरुः ।

यस्य स्त्री वाऽनुपेतो वा गृहेष्वेतान् बलीन् हरेत् ॥

कुम्भाण्डयस्तत्र होतव्यो हुत्वा यज्ञसमृद्धये ।

प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ॥

पञ्चानां महतामेपां स यज्ञैः सह गच्छति ।

प्रवामे कुरुते चैनान् यदन्नमुपपद्यते ॥

न चेदुत्पद्यते चान्नमग्निरेनान् समापयेत् ।

अग्निरेव घृतं कुर्याद् यथालाभमनुव्रतम् ॥

देवानां देवयज्ञेन द्विजा गच्छन्ति साम्यताम् ।

पितॄणां पितृयज्ञेन भूतयज्ञेन भूतिनः ॥

मनोर्मनुष्ययज्ञेन ब्रह्मयज्ञेन ब्रह्मणः ॥

एतासां साम्यतां गत्वा देवतानां शतं समाः ।

आनन्दं ब्रह्म गच्छन्ति ध्रुवं शाश्वतमव्ययम् ॥ इति ।

अथास्मा अतिथिर्भवति गुरोः समानवृत्तिर्वैश्वानसो वा गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजको गतश्रीः स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः । तेपामभ्युत्थायाऽऽसनं पाद्यमर्हणमर्घ्यं वा प्रयुञ्जीत । यास्तत्रौषधयः सन्ति ता देवाः । अन्यां वा प्रक्रियां प्रकुर्वीत । सर्वेभ्योऽभ्यागतेभ्य आ श्वचाण्डान्भ्यः स्वागतं कार्यम् । ओषधिविभागस्तु विभववता कार्योऽभावे भूमिस्तृकं तृणानि कल्याणी वागिति । एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचन । इति तानेतान् परं ब्रह्मेत्याचक्षते । तेषां ग्रहणे तु द्वादशरात्रमक्षारलवणभोजनमधःशयनं ब्रह्मचर्यम् । त्रिरात्रोपोषित उत्क्षेपणौ परौ गृह्णीयात् । बलिहरणं व्याख्यातम्” इति ॥

पारस्करगृह्यसूत्रे च—अथातः पञ्च महायज्ञाः । वैश्वदेवाद्वान्नात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद् ब्रह्मणे, प्रजापतये, गृह्याभ्यः, कश्यपायानुमतय इति । भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाऽऽः

पृथिव्यै । धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः । प्रतिदिशं वायवे दिशां च । मध्ये ग्रीन् ब्रह्मणे, अन्त-
रिक्षाय, सूर्याय । विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः । उचसे भूतानां च पतये
परम् । पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः । पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् यक्षमैतत्त
इति । उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्यादन्त त इति । यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन् ।
बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमभीयुः । पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च । पूर्वो वा गृहपतिः । तस्माद्
स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽभीयादिति श्रुतेः । अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदा-
काष्टाद् देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् । इति ।

अत्र तावद् गृह्यसूत्राणां विशेषोक्तयने भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम्, विस्तरभयास्मात्माभिरिह
प्रयत्नः कृत इति दिक् ।

प्रथमप्रपाठकस्य पञ्चमी कण्डिका

महायज्ञानभिधयेदानीं दर्शपौर्णमासविवक्षयेदमाह :—

अथ दर्शपौर्णमासयोः ॥१॥

अथेत्यपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः^१ । पूर्वप्रकृतापेक्षो वा । कथम् ? यथा सायंप्रातर्हमि-
बलिहरणानि नित्यान्येवं^२ दर्शपूर्णमासावपीति(A) । ततश्च "यथा पूर्वं न विकृत्यो
जुहुयाद् वा हावयेद् वेति एवमिहापीति । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ, तयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोः(B) । अधिकारो वर्तिष्यत इति 'सम्बन्धः । किञ्च—

सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत् ॥२॥

रात्र्यहोः सन्धिः सन्ध्या, तस्यां सन्ध्यायां या पौर्णमास्यव^३च्छिद्यते "सा सन्ध्येत्युच्यते ।
अविशेषात् सन्ध्याद्वयमपि गृह्यते । कथं नाम चन्द्रचारवशात् समस्तमहोरात्रं
या व्याप्योक्त्य^४ सन्ध्यायामवच्छिद्यते, या वा अहरेव केवलं व्याप्यास्तमयसन्ध्याया-
मवच्छिद्यते सा सन्ध्या पौर्णमासी^५त्युच्यते । तामेवंलक्षणां पौर्णमासीमुपवसेत् ।
न चायमुपवास आहारत्यागेन । कुतः ? "औपवसथिकं दम्पती भुञ्जीयात्तामि"ति

A. नित्ययज्ञानाह माधवाचार्यः पराशरसंहिताटीकायाम्—

"तत्र यज्ञानां नित्यत्वं कुथुमशाखायां श्रूयते—मन्त्रेषु कर्माणि कवयो वान्यपश्यन्तानि
त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतम् । (मु० उ० १-२-१) इति । वाजसनेयि-
शाखायामपि—कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । (ई० उ० २) इति । एतद्वै जराभय-
मग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च । (म० ना० उ० २५-१) इति च । विधि-
वाक्येषु जीवनाद्युपबन्धस्तु नित्यत्वलक्षकः । तद् यथा—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” “याव-
ज्जीवं दर्शपौर्णमासान्यां यजेत” “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति ।

अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः । तथा चाऽऽद्यवर्गे श्रूयते—

यस्यानग्निहोत्रमदर्शपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमसिथिर्वर्जितं वाऽहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमासस्रमास्तस्य लोकान् हिनस्ति । (मु० उ० १-२-३) इति ।

B. यद्यपि सूत्रानुरोधाद् विग्रहे पौर्णमासश्चेत्यादिपाठो युक्तस्तथापि आदर्शपुस्तकानां पाठ एव
मूले सन्निवेशित इति ।

1. 'यम्' ख । 2. 'एवं' स्थाने 'तथा' ख । 3. 'यथा' नास्ति क । 4. 'सूत्रशेषः' ख ।
5. 'विद्यते' क । 6. 'सा' नास्ति ख । 7. 'सन्ध्यामवच्छिद्यते' ख-ग । 8. 'इति' नास्ति ख । 9.

'उपवसथिकं' ख-ग ।

[सू १।१।२७] वक्ष्यमाणत्वात्, तस्मात् प्रशासादिविहितयमनियम'कलापसेवने-
नैवायमुपवासः स्यात् । तथा च स्मरणम् :—

उपा^१वृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम् ॥ (A)इति ।

उत्तरामित्येके ॥३॥

उत्तरा प्रतिपत् । तथा च रौक्कीयाणां श्रुतिः—द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये
तस्मात् प्रतिपद्युपवसेन्नैव यजेतापरेद्युर्वेति(B) । तामुत्तरां प्रतिपद्युपवसेत् इति
वर्त्तते । इत्येवमेके शाखिन आहुः । एक इति स्वमतव्युदासाथं परशाखाप्रदर्शनार्थं 'वा,
एवमेके मन्यन्ते न गोभिल इत्यर्थः ॥(C)

अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताममा^२वास्याम् ॥ ४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतापेक्षः । यत् पौर्णमास्यां यागार्थं हविरुपकृतं तदमावास्याया-

A. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये 'इति च स्मरणादित्यु-
पोद्घातेन । हेमाद्रिस्तु चतुर्वर्गविन्तामणौ परिशेषखण्डे—“तत्रोपवासस्वरूपं वृद्धवसिष्ठ-कात्या-
यन-विष्णुधर्मोत्तरेषु—

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥ इति” इत्याह ।

एके पुनः 'उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणा देवा वसन्ति एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति' इति तैत्तिरीय-
ब्राह्मणं पश्यन्त उपवासोऽग्राधानमिति वर्णयन्ति, 'पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरगृहदेवतां यजते”
इत्येवमादिशास्त्रान्तरमप्युदाहरन्ति । इति पुनस्तर्कालङ्कार आह स्वभाष्ये ।

B. अत्र स्थितं 'नैवे'ति पदं विहाय पठति प्रमाणीकरोति च तर्कालङ्कारः 'तथा च रौक्कीयाणां
ब्राह्मण'मित्युपोद्घातेन । रघुनन्दनस्तु “द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन्
यजेतापरेद्युः” इति श्रुत्या ऐन्द्राग्नेययागादिति धर्मयोगेनाजहत्स्वार्थलक्षणया अमावास्या-
पदस्य शुक्लप्रतिपदमावास्यापरत्वम्” इत्याह ।

C. अत्र तु पौर्णमासीकथाऽसम्पूर्णाऽपि स्थिता पुनरुद्भविविच्यति 'अथः पौर्णमासीकाला
मवन्ती'ति सूत्रे, अथेत्यादिना त्विदानीं व्यवस्थोच्यतेऽमावास्याया इति ।

1. 'वाक्वाप' क । 2. 'वृत्तस्य' ख । 3. 'यस्य' ख । 4. 'व' ग । 5. 'दृश्यते' क-ग ।
6. 'वाक्वावाप' ख ।

मप्युपकल्पनीयमित्यर्थः । कुतः ? 'दर्शान्तं पौर्णमास्याद्यमेकमेवेति' * वचनात् (A) ।
येन हविषा कर्म प्रक्रान्तं तेनैव समापनीयमिति 'च न्यायात्' * । यदहः यस्मिन्नहनि,
चन्द्रमाः सोमः, न दृश्येत आगमद्वारेण क्षीण इत्युपलभ्यते, ताममावास्यामुपवसे-
दिति वर्त्तते (B) ॥

A. तदुक्तम्—

सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

दर्शान्तं पौर्णमास्याद्यमेकमेव मनीषिणः ॥ इति कर्मप्रदीपे १८।१ ।

B. अमावास्यां निरूपयति हेमाद्रिः—

पञ्चपुराणे—

अग्निश्वात्ता इति ख्याता यज्वानो यज्ञसंस्थिताः ।

अच्छाऽमा नाम तेषांनु मानसी कन्यका मता ॥

तमथामा वसुं नाम पितरं वीक्ष्य साऽङ्गना ।

वमे वरार्थिनी सङ्गं कुष्ठमायुधपीडनात् ॥

योगाद् भ्रष्टा तु तेनासौ व्यभिचारेण भ्रमिणी ।

धरां न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥

पिता वामां वक्ष्यन्मादिच्छां वक्त्रे न तां प्रति ।

धैर्येण तस्य सा लोके अमावास्येति विभ्रुता ॥

पितृणां बहुभा यस्माद् दत्तस्याक्षयकारिणी ॥

परमसंयमिपितृगणाभिमतःप्रवृत्त्याप्रच्युतिहेतुभूताऽमा बहुधैर्यनिर्वहणप्रतीतमहिमत्वादिमा-
वात्येत्युच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्यम् । स्कान्दे नागरक्षणे—

अमा नाम कलारश्मिः सहस्रप्रमुखस्थितः ।

यस्याश्च तेजसा सूर्यः प्रोक्तःत्रैलोक्यदीपकः ॥

तस्मिन् विशति येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता ।

अक्षया धर्मकृत्ये सा पितृकृत्ये विशेषतः ॥

महाण्डपुराणे—

अमा नाम कलारश्मिः सहस्रप्रमुखस्थितः ।

त्रैलोक्यदीपकः प्रोक्तःत्रैलोक्ये प्रतिष्ठितः ॥

यस्मात् सोमो विशत्यस्याममावास्या ततः स्मृता ॥

मत्स्ववायुपुराणयोः—

अमा वसेतामृधे तु यदा चन्द्रविवाकौ ।
एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततस्तु सा ॥
आश्रित्य ताममावास्यां पश्यतस्तु समागतौ ।
अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा तद् दर्श उच्यते ॥

सा च द्विविधा । तथा च स्कन्दपुराणे—

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता ।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥

तयोश्च लक्षणं श्रुतौ—

या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका, या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते । अत्र चतुर्दशीमिश्रा सिनीवालीत्युक्तं भवति । अस्याश्च त्रिमुहूर्ताधिक-
चतुर्दशीमिश्रायां चन्द्रो भवतीति ज्योतिर्विद्वद्वचनात् प्रायिकं चन्द्रोदयोपलक्षितेयमित्यभिप्रेत्याह
व्यासः—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता ।
सिनीवाली सदा पित्र्ये कुहूदैवे तु कर्मणि ॥ इति ।

अथानयोर्निर्वचनं पर्वसन्धि प्रकृत्य—

सिनीवाली प्रमाणन्तु क्षीणशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विशत्येकं सिनीवाली तथा स्मृता ॥
कुहूरिति पिकेनोक्तं यावत्कालः समाप्यते ।
तत्कालसम्मिता ह्येषा अमावास्या कुहूः स्मृता ॥” इति ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ श्राद्धकल्पे । श्राद्धे नित्यस्वमस्य निरूपयति स एव, नित्यश्चायं श्राद्ध-
कालः—तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

श्राद्धकालममावास्यां नित्यं पार्थिवसत्तम ।
पौर्णमासी तथा मासी श्रावणीञ्च प्रचक्षते ॥ इति ।

भार्कण्डेये—

कार्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युदुपक्षये ।
तथाऽष्टकास्वप्यवभ्यमिष्टं कालं निबोध मे ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे—

श्राद्धं देयमुत्तमीह मासि मास्युदुपक्षये ।
पौर्णमासीषु च श्राद्धं कर्तव्यम् ऋक्षगोचरे ॥ इति ।

विष्णुपुराणे च—

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाऽष्टकाष्ट कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥ इति ।

अत्र काम्यान् कालानिति वक्ष्यमाणानां काम्यत्वं वदन् पूर्वोक्तानां नित्यत्वमनुसन्धत्तं ।
नागरखण्डे—

आढ्यं चन्द्रक्षयेऽवश्वं सदा कार्यं विपश्चिता ।

यदि वेच्छति च स्वर्गं सन्तानञ्च तथा नृप ॥

शीतातां यद्वदविच्छन्ति वङ्गि प्रावरणानि च ।

पितरस्तद्वदविच्छन्ति क्षुत्क्षामाश्चन्द्रसंक्षयम् ॥

दारिद्र्योपहता यद्वद्वर्जं वाञ्छन्ति मानवाः ।

पितरस्तद्वदविच्छन्ति क्षुत्क्षामाश्चन्द्रसंक्षयम् ॥

यथा वृष्टिं प्रवाञ्छन्ति कर्षकाः शस्यवृद्धये ।

तथात्मवृत्तये प्रीताः प्रवाञ्छन्तीन्दुसंक्षयम् ॥

यथोषश्चक्रवाकाश्च वाञ्छन्ति रविदर्शनम् ।

पितरस्तद्वदविच्छन्ति आढ्यं दर्शंसमुद्भवम् ॥

जलेनापि च यः आढ्यं शाकेनापि करोति न ।

दर्शहि पितरस्तस्य यान्ति शापप्रदायिभिः ॥

तथा—

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभूताः प्रवाञ्छन्ति आढ्यं पितृणां नृणाम् ॥

यावदस्तमयं भागोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।

ततश्चास्तं गते भागौ निराशा दुःखसंयुताः ॥

निःश्वस्य छचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

राज्यकामः स्वर्गकामः पुष्टिकामस्तथैव च ।

पितृन् सन्तर्पयेत् आढ्ये चन्द्रसूर्यसमागमे ॥

वसन्ति सततं राजन् पितरश्चन्द्रमण्डले ।

तेषां मासमहोरात्रविभागं तत्र मे शृणु ॥

कृष्णपक्षाष्टमीमन्थे तेषान्तुदयते रविः ।

शुक्लाष्टम्यां तथैवास्तं तेषां याति दिवाकरः ॥

अमावास्या सदा तेषां मध्याह्नो जायते नृप ।

तस्माच्च आढ्यानि देयानि तस्मिन् काले प्रयत्नतः ॥” इति ।

पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ॥ ५ ॥

पक्षाऽर्द्धमासः, पूर्वपक्षोऽपरपक्षश्च । बहुवचनमावृत्यपेक्षम् । पक्षाणामन्ताः अवसानतिथयः पक्षान्ताः, ते वक्ष्यमाणेन विधिना उपवस्तव्याः । पक्षाणामाद्यः पक्षाद्यः प्रतिपदः, ताश्चाभियष्टव्याः आभिमुख्येन पूर्वाह्णादिसम्पादनेन यष्टव्या इति(Δ) । यतस्माच्च पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेत् नोत्तरामिति सिद्धम् ।

A. अत्र कालमाधवे यदुक्तं तस्मात् किञ्चिदुदाह्रियते—“अथेष्टिकालो निर्णीयते—न चेष्टेः प्रतिपदि कर्त्तव्यतया पूर्वप्रकरण एव कुतोऽयं नाभिहित इति शङ्कनीयम् पर्वचतुर्थांशस्यापि प्रतिपद एवेष्टिकालत्वात् पर्वप्रतिपत्तसन्धिसापेक्षत्वाच्च, अतः पर्वनिर्णयानन्तरमस्य निर्णयत्वावसर इतीदानीं निर्णीयते । अत्रेदं चिन्त्यते—किं पर्वप्रतिपदोः सन्धिरिष्टिकालः किं वा सन्धेरुभौ पार्श्वाविति, तदर्थं प्रथमं सन्धित्वरूपं निरूपणीयम्, तन्निरूपणञ्च पर्वभेदाधीनम्, अतः पर्वभेदो निरूप्यते, पर्व च द्विविधम्, पौर्णमास्यमावास्या चेति ; ननु प्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यन्तानां तिथीनां शुक्लकृष्णपक्षयोर्नास्ति नामभेदः पञ्चदश्यां तु किमर्थोऽयं नामभेद इति चेत्, तयोर्विशेष-स्वभावज्ञापनायेति द्रूमः । प्रथमद्वितीयादीनां चन्द्रकलानां मध्ये यत्संख्याका कला वर्धन्ते तत्संख्याका शुक्लपक्षे तिथिर्व्यवह्रियते, कृष्णपक्षेऽपि क्षीयमाणायास्तस्याः कलाया नाम्ना तत्-तिथिव्यवहारः, तेन न्यायेनान्त्यतिथेरपि पक्षद्वये पञ्चदशीत्येव व्यवहारः, तत्र शुक्लायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं स्वकलाभिः सर्वात्मना पूर्यते । सेवं मण्डलपरिपूर्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाज्ञा ज्ञायते । तदुक्तं ब्रह्माण्डसम्ख्यपुराणयोः—

कलाक्षये व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णौ परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ पराङ्के तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता ॥ इति ।

अङ्कः परो भागः पराङ्कः सूर्यास्तमयकाल इत्यर्थः । तत्र यथा आदित्यः संपूर्णमण्डलः सन्नस्त-मेति तथोत्तरक्षणे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः सज्जुदेतीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावं विवक्षित्वा द्वयोरादित्य-चन्द्रयोरुपन्यासः । यथा मण्डलपूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मासपूर्णत्वविवक्षया पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे—

पौर्णमासी महाराज सोमस्य दयिता तिथिः ।

पूर्णे मासो भवेद् यस्मात् पौर्णमासी ततः स्मृता ॥ इति ।

पूर्णिमाभावात्पयोर्विकल्पेन मासान्तत्वं मासप्रस्तावे दर्शितम् । अभावाद्येत्यनेन नाज्ञा बहुवोऽर्थाः कथ्यन्ते—तत्र अमाशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः—सहभावः, कन्या, सूर्यरदिमः, चन्द्रकला

चेति । वसुशब्दस्य च चत्वारोऽर्थाः इन्द्रः, चन्द्रः, पितृविशेषः, निवासश्चेति । तत्र सह-
भाववाचिनममाशब्दमिन्द्रवाचिनं वसुशब्दबोरीकृत्य निर्वचनमेवं प्रवर्तते—अमा वसुस्त्वा-
मित्यमावाप्त्येति । अयमर्थः—वृत्रवधानन्तरं प्रोषितेन्द्रसमागमे सन्तुष्टा देवाः परस्परमपोषन्त
अमाऽस्माभिः सहायमिन्द्रो निवसतीति सोऽयमर्थः शतपथब्राह्मणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे ब्रूयते—
ते देवा अभुवन् अमा वै नोऽथ वसुर्वसति यो नः प्राधात्सीदिति । तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि स्पष्टमव-
मेवार्थः, इन्द्रो वृत्रं हत्वा पराम्परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानस्तं देवाः प्रैषमैच्छन्निस्सारन्व
पठ्यते सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् तं देवाभिसमगच्छन्तामा वै नोऽथ वसुर्वसतीतीन्द्रो हि देवाणां
वसु तदमावास्याया अमावास्यात्वमिति । पराम्परावतम् अत्यन्तदूरदेशमित्यर्थः । यदा वसु-
शब्दश्चन्द्रवाची तदाप्यमाशब्दस्य वाच्यं सहभावमेवोरीकृत्य एवं निर्वक्तव्यम्—ओषधीभिः सह
चन्द्रो वसत्यस्यां रात्रावित्यमावास्या । तथा बृहदारण्यकेऽपि चन्द्रं प्रकृत्य पठ्यते, सोऽमा-
वास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते इति । अमा-
वसुशब्दौ यदा कन्यापितृवाचिनौ तदानीमेवं निर्वक्तव्यम् । अमा वसुमैच्छदस्यां रात्रावित्यमा-
वास्या । अमाशब्दाभिधेया काचित् कन्या तस्यां रात्रौ वसुनामानं पितरं वने, स च
पिता धर्मलोपाद् भीतस्तां कन्यां नैच्छत् । तदुक्तं पद्मपुराणे । अमावसुशब्दौ यदा सूर्यरश्मि-
निवासवाचिनौ तदा तदनुसारेण निर्वचनं स्कान्दे नागरखण्डे पठ्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

अमा नाम रवे रश्मिचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।

यस्मात् सोमो वसेत् तस्याममावास्या ततः स्यूता ॥ इति ।

अमावसुशब्दयोः सहभावनिवासवाचित्वमाश्रित्य मत्स्य-वायुपुराणे ब्रह्माण्डपुराणेऽपि
निर्वचनं कृतम्—

अमा वसेतामृक्षे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।

एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततः स्यूता ॥ इति ।

अमाशब्दस्य चन्द्रकलावाचित्वं स्कान्दे दर्शितम्—

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । इति ।

तां कलामुपजीव्य निर्वचनं भगवतीपुराणे दर्शितम्—

कलावशेषो निष्क्रान्तः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।

अमार्यां विधत्ते यस्मादमावास्या ततः स्यूता ॥ इति ।

अमावास्याशब्दपर्यायो दर्शशब्दोऽपि द्विधा निरुच्यते—सूर्याचन्द्रमसौ परस्परं पश्यतो-
ऽनेति दर्शः ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

आश्रित्य ताममावास्यां पश्यतः सुसमागतौ ।

अन्योऽन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा तद् दर्श उच्यते ॥ इति ।

न दृश्यते चन्द्रोऽग्रेति निर्वचनम् । यद्यपि तदानीमदर्श इति वक्तव्यम्, तथापि विपरीत-
लक्षणया दर्श इत्युच्यते । तदेतद् भट्टपादैरुक्तम् “शूरे कातरशब्दवत्” इति । अदर्शने च कारणं
सूर्याचन्द्रमसोरत्यन्तसन्निकर्षः । सति च तस्मिन् सन्निकर्षे महता सौरेण तेजसा चान्द्रं तेजो-
ऽभिभूयते, अत एव पौर्णमास्यामत्यन्तविप्रकर्षे सति अनभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलं सम्पूर्णं
दृश्यते । ते च पूर्णमास्यमावास्ये प्रत्येकं द्विविधे तच्च पुराणे दर्शितम्—

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता ।

सिनीवाली कुहूश्चैवममावास्या द्विधैव तु ॥ इति ।

तदेवं चत्वारः पर्वभेदाः, तेषु कुहूव्यतिरिक्तानां त्रयाणां भेदानां लघुक्षरोच्चारणपरिमितः
कालः सन्धिरित्युच्यते, कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमितः कालः ।

तदेतदुक्तं भगवतीपुराणे—

अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहू विना ।

एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृता ॥ इति ।

तत्र लवस्वरूपं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

लघुक्षरचतुर्भांगस्त्रुटिरित्यभिधीयते ।

श्रुतिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् ॥ इति ।

एवञ्च सति श्रुतिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं लघुक्षरसमं भवति । तस्मिन्
लघुक्षरपरिमिते काले एकः पर्वणो भागो द्वितीयः प्रतिपदः, तदुभयं मिलित्वा सन्धिर्भवति, कुहू-
प्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वस्माद् द्विगुणः, अक्षरद्वयपरिमितत्वान् ।

मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः—

राका चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा ।

एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा ॥

कुङ्कितिको किलेनोक्ते यावान् कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहूः स्मृता ॥

इत्येव पर्वसन्धीनां कालो वा द्विविधः स्मृतः । इति ।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तो विचारस्तत्र सन्धिर्गणेशिकाल इति तावत् प्राप्तम्,
'सन्धौ यजेते'ति श्रुतेः । सैवम्, सन्धेः सूक्ष्मत्वात् तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः । का तर्हि
'श्रुतेर्गतिः ? पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्-
समीपं तीरं लक्षयति, तथा सन्धिर्गणेशोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयति । अत एव श्रुत्यन्तरम् 'सन्धि-
मभितो यजेते'ति ।

मौढायनोऽपि—

सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते ।

सानीप्यं विषयं ब्राह्मः पूर्वणाह्वाज्येण च ॥ इति ।

अत्र पूर्वापरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं पर्वदिनं प्रतीचीनं प्रतिपदिनं चाभिधीयते । तत्र पूर्व-
स्मिन् पर्वदिने यागप्रारम्भः, उत्तरस्मिन् प्रतिपदिने यागसमाप्तिः । अन्वाधानसिद्धान्तः—
सम्पादनमग्निपरिग्रह उपस्तरणं चेत्येवमादिः प्रयोगप्रारम्भः । स पूर्वैद्युरनुष्ठेयः । तथा च
तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते—पूर्वैद्युरिध्मावर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति । शतपथ-
ब्राह्मणेऽपि—पूर्वैद्युरग्निं गृह्णाति उत्तममवर्त्यजतीति । तत्राग्निप्रग्रहणं नाम अध्वर्युणाहवनीय-
गार्हपत्य-दक्षिणाग्निषु 'ममाने वर्ष' इत्यादिभिर्ऋग्भिः समिदाधानलक्षणेऽन्वाधाने क्रियमाणे
पार्श्ववर्तिना यजमानेनाग्निं गृह्णातीत्यादीनां मन्त्राणां पठनम् । तदिदं पर्वदिने क्रियते,
प्रतिपदिने तु 'कर्मणे वां देवेभ्य' इत्यादिभिरध्वर्युर्हस्तप्रक्षालनं तण्डुलनिर्वाप-पुरोडाशप्रदानादि-
लक्षणं प्रयोगं करोति । तदिदं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्याह गोभिलः सूत्रम् पक्षान्ता... । इति ।
अत्रोपवासशब्देनारग्युपस्तरणादिर्विवक्षितः । तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां
निवासात् । तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् 'उपास्मिन् श्वो यध्यमाणे देवता वसन्ति य एवं
विद्वानग्निमुपस्पृणातीति । उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने कर्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि
चतुरशवत्त्वाद्यास्त्रयोंज्ञा विहितः कालः, न तु चतुर्थांशः । यागस्य तु पर्वचतुर्थांशः प्रतिप-
दंशास्त्रयम्ब विहितः कालः, न तु प्रतिपदश्चतुर्थांशः ।

तदेतदाह लौगाक्षिः—

ग्रीनशानौपवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वावंशावुत्सृजेदन्त्यौ यागे च व्रतकर्मणि ॥ इति ।

तमेतं यज्ञकालं यज्ञपार्श्वोऽप्याह—

पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ।

कालः पार्वणयागे स्यादथान्त्ये तु न विद्यते ॥ इति ।

द्व्यंशात्तपोऽपि—

पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥ इति ।

अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्योदयस्योपरि मुहुर्त्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति ।

प्रतिपदश्चतुर्थांशं निषेधति कात्यायनः—

न यद्व्यं चतुर्थांशो यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद् विलुम्पन्ति श्रुतिरेवा सनातनी ॥ इति ।

तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सन्धि-पार्श्वयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते ।

यदा पर्वप्रतिपदादुदयमारभ्य पूर्णतिथी भवतस्तदा न सन्देह एव, यदा तु ऋण्डतिथी तदा तु
निर्णयोऽभिधीयते—

गोभिल—१६

तत्र गोभिलः—

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।
तद्वह्यांग इष्येत परतश्चेत् परेऽहनि ॥ इति ।
पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्चागावर्त्तनात् यदि ।
तस्मिन्नहनि यद्व्यं पूर्वेषुस्तदुपक्रमः ॥
आवर्त्तनात् परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।
परेषुरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिश्चयः ॥ इति ।

आवर्त्तनमहो मध्यभागः । लौगाक्षिरपि—

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तत्र पूर्वेषुस्तद्वह्यांग इष्यते ॥
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभूते याग इष्यते ॥ इति ।

एषु वचनेषु मध्याह्नाविशब्दा यौगिकाः, न तु पञ्चधाविभागमाश्रित्य प्रवृत्ताः, तथा सत्याहो मध्यो मध्याह्न इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं मध्याह्नशब्देनाभिधीयते, अत एवावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः । शास्तातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः—

पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।
तदोपचासः पूर्वेषुस्तद्वह्यांग इष्यते ॥ इति ।

अह्नः पूर्बो भागः पूर्वाह्णः, अह्नोऽपरो भागोऽपराह्नः । अतस्ताम्बां शब्दान्बामावर्त्तनात् पूर्वोत्तरभागावभिधीयते । वाजसनेयिनां तु विशेषमाह—आप्यार्यसंवहकारः—

मध्यन्दिनात् स्यादहनीह यस्मिन् प्राक् पर्वणः सन्धिर्यं तृतीया ।
सा खर्षिका वाजसनेयिमत्वा तस्यामुपोष्याऽथ परेषुरिष्टिः ॥ इति ।

आवर्त्तनादूर्ध्वमस्तमयादवांग् यदा सन्धिर्भवति तदाऽहःसन्धिमती तिथिः प्रथमा । रात्रौ सन्धिश्चेत् सा तिथिर्द्वितीया । उभे अपेक्ष्य पूर्वाह्णे सन्धिमती पर्वतिथिस्तृतीया भवति, तस्यां तृतीयतिथौ पर्वकालस्यावपत्वात् सा खर्षिकेत्युच्यते ।

शास्त्रान्तराध्यायिनामीदृशे विषये पूर्वेषुरन्वाधानादिकं सन्धितियाविष्टिः, वाजसनेयिनां तु सन्धितियाधन्वाधानमुत्तरतियाविष्टिः, एवं सति वाजसनेयिनां न कापि सन्धिदिनात् पूर्वेषुरन्वाधानादिकमस्ति, सोऽयं विशेष आवर्त्तने, ततः पुरा वा यदि सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयि-
व्यतिरिक्तानां पर्वचतुर्थींशे इष्टिः प्राप्नोति । तत्र विशेषमाह—गार्ग्यः—

प्रतिपद्यप्रविष्टार्या यदि चेष्टिः समाप्यते ।
पुनः प्रणीय कृतस्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः ॥ इति ।

पर्वणस्तुर्थोऽंशः प्रतिपदस्योऽंशाच्च यागकालत्वेन विहिताः, तत्र पर्वणस्तुर्थीस्य विषय उदाहृतः, प्रतिपदशानां विषय उदाह्रियते—

उच्यते काले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः, निशीथे सन्धौ द्वितीयोऽंशः, रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयोऽंशः । मन्वनेन न्यायेनापराह्णे सन्धौ प्रतिपदस्तुर्थीस्य प्रयोगकालत्वं प्राप्नोति, तच्च प्रतिषिद्धं 'न यद्व्यं चतुर्थेऽंशे' इति श्रुतेः, अतस्तादृशे विषये याग एव लुप्यते इति चेत्, मैबम्, बृहशतातातपेन प्रतिप्रसवामिधानात्—

सन्धिर्यत्रापराह्णे स्याद् यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपदभागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्दिष्टः स्यादिति चेत् ? मैबम्, सद्यस्कालविषये चरितार्थत्वात् । तं च विषयं दर्शयति कात्यायनः—

सन्धिर्यत्र सङ्गवाद्धर्षं प्राक् चेदावर्तनाद् रवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥ इति ।

भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि—

अन्वाहितिसिद्धास्तरणोपवासाः पूर्वेषुरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्तनात् प्राग् यदि पर्वसन्धिस्तदैव यागः क्रियते समस्तः ॥ इति ।

भाषस्तम्बोऽपि—

पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा साद्यस्कालाय सर्वं क्रियते इति ।

सङ्गवावर्तनयोर्मध्ये पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्धौ सति पूर्वोदाहृतैर्वचनैः सन्धिदिनात् पूर्वेषु-
रन्वाधानादिकं प्राप्तम्, तच्च सद्यस्कालवाक्यैः सन्धिदिनं उत्कृष्यते ।

मन्वीदृशे विषये सन्धिदिनात् परदिने याग उत्कृष्यताम्, तथा सत्यपराह्णादिसन्धिष्विवा-
न्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्तः, वाजसनेयिनामीदृशे विषयेऽन्वा-
धानोत्कर्षे सति यागस्याप्युत्कृष्टत्वात् । मैबम्, अन्यव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्यामस्याः
शङ्काया निवारितत्वात् । तत्र सद्यस्कालविधयोऽन्वयरूपाः, प्रतिपदस्तुर्थीप्रतिषेधा व्यतिरेक-
क्याः । एषञ्च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति ।

अमावास्यायां विशेषमाह बृहशतातातपः—

द्वितीया त्रिमुहूर्तां चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

चतुर्दशी चतुर्थीमा अमावास्या न दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ॥

चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया क्षयकारिणी ।

चरिदिरिमायां स्याद् भूते कथ्यादिकी क्रिया ॥ इति ।

एतेषां वचनानामयमर्थः—अङ्घ्रि चतुर्दशी संपूर्णा, अस्तमयादवांगमावस्या स्वल्पा, तत्
एवापराह्नव्याप्त्यभावाच्च आह्वायान्वाधानाय पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं भजते तथापि
प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात् तद्दर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रतिपदयुतायाममा-
वस्यायामितिः । स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां आह्वायान्वाधानादिकं कर्तव्यमिति ।

एतदेवामिमेत्य स्मृत्यन्तरे—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यामुदियाद् यदा ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत् तदा ॥ इति ।

बृहद्विंशोऽपि—

इन्दौ निरुसे पयसि पुरस्तादुदिते विधेः ।

यद् वैगुण्यं हुते तस्मिन् पश्चादपि हि तद् भवेत् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः—यदा संपूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वाऽन्वाधानादिकं कृत्वा
हविर्निर्वापं करोति कृते तस्मिन्नुषःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति, तदा न दर्शकर्म भवितुमर्हति,
दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् । किन्तु कालापराधं निमित्तीकृत्य दर्शदेवता अपनीय दाम्रादिगुणविशि-
ष्टान्यग्न्यादिदेवतान्तराण्युद्दिश्य हविःप्रक्षेपो विहितः । तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते—

‘यस्य हविर्निरुसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति तण्डुलान् विभजेद् ये मध्यमाः स्युस्तान्नये दात्रे
पुरोडाशमष्टकपालं कुर्याद् ये स्थविष्ठास्तामिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे
त्रिपिचिष्टाय शृते चरुमि’ति । सोऽयं दृष्टान्तः—‘हविषि निरुसे सति तत् ऊर्द्ध्वं पूर्वस्यां दिशिन्दा-
बुदिते सति दर्शकर्मविधेर्यद् वैगुण्यमुक्तरीत्या व्यवस्थितम्, तदेव वैगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि
चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायनमतमुपोद्बलयति श्रुतिः—‘यस्मिन्नहनि पुरस्तात् पश्चात् सोमो
न दृश्यते तद्दृश्यते’ति । अयमर्थः—सिनीवास्यां पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनं भवति, द्वितीयाप्रतिपदि
पश्चाच्चन्द्रो दृश्यते तयोक्तभयोर्मध्यवर्तिन्यां कुक्कां द्विविधमपि चन्द्रदर्शनं नास्ति, अतस्तस्मिन्
दिने यद्व्यमिति । चन्द्रदर्शनराहित्यमेवामिमेत्य बौधायनकारिकाद्य पठ्यते—

इष्टेरलं प्रतिपदादिनाम्नः सप्ताह वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् ।

क्षीणाद्य नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ बृहदौ च भवेद् द्वितीयः ॥ इति ।

अयमर्थः—अमावास्यातिथेः सम्बन्धिनीषु नाडीषु क्षीणाद्य सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात्
पूर्वं प्रतिपत्सम्बन्धिन्यो नाह्नः सप्ताह वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टेरलं योग्यम् । सोऽय-
मेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ तु यदा वर्धते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमावास्याया-
मन्वाधाय सोमदर्शनरहिते प्रतिपदिने यागः कर्तव्य इति । तदेव प्रकृतिरूपाया इष्टेः कालो
निरूपितः, विकृतेस्तु काको निरूप्यते—

तत्र कात्यायनः—

आवर्तनात् प्राग् यदि पर्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः ।

तत्रैव यागः परतो यदि स्यात् तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः पेषुः ॥ इति ।

आवर्तने ततः पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद् विकृतिसम्बन्धि-
यागः कर्तव्यः । यथावर्तनात् परतः सन्धिस्तदा विकृतियागः सन्धिदिने कर्तव्यः । प्रकृति-
यागस्तु सन्धिदिनात् पेषु अनुष्ठेय इत्यर्थः । आवर्तने ततः पूर्वकाले परकाले वा सन्धिरित्येतेषु
त्रिष्वपि पक्षेषु सन्धिदिन एव विकृतेरनुष्ठानम् । प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने पूर्वेषुरेवानुष्ठानं
व्यवतिष्ठते । इष्टीनां सर्वासां प्रकृतिदर्शपूर्णमासौ । ‘ऐन्द्वाम्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’
इत्यादयः काम्येष्टयो विकृतयः । विकृतीनां पूर्वैव काल इति स्थितम् ।

ननु प्रकृतेर्यथोक्तकालात् कालान्तरं क्वचित् स्मर्यते—

बोद्धोऽह्न्यभीष्टेर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि ॥ इति ।

अयमर्थः—पूर्वं प्रतिपदिनमारभ्य गणनायामागामि प्रतिपदिनं बोद्धा भवति, तत्रेष्टिरभीष्टो-
त्तमा । ततः पूर्वस्मिन् पञ्चदशे दिने मध्यमा । ततः पूर्वस्मिन् चतुर्दशेऽहनि जघन्या । तदेवं
कालत्रयं विहितम् । उत्तमकालात् बोद्धादिनादूर्ध्ववर्तिनि सप्तदशे दिने प्रतिषिद्धा । बाढम्,
तत्रोत्तम-मध्यमपक्षौ शास्त्रीयौ, तिथीनां वृद्धिक्षयाभावे सत्युत्तमः पक्षः प्राप्नोति । एकस्मिन्
दिने क्षीणे सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति, जघन्यपक्षस्तु न शास्त्रीयः, दिनद्वयक्षयाभावात्, अतो
जघन्यशब्दो निषेधविवक्षया प्रयुक्तो न तु पक्षान्तरविवक्षया । ननु तिथिवृद्धाविष्टः सप्तदशी
तिथिः कदाचिद् भवति, तत् कथं ‘पापा सप्तदशेऽहनि’ति प्रतिषेधः ? नायं दोषः, अल्पतिथि-
वृद्धौ यदा बोद्धादिनेऽभावात्स्या द्वादशदिना, सप्तदशदिने प्रतिषेधं वर्धते, तदानीं प्रतिपन्नतुर्थाश-
त्येष्टिकालस्त्वभ्रान्त्याऽनुष्ठानं प्रसक्तं बचनेन निवार्यते । तच्च न्याय्यम्, पूर्वाह्नसन्ध्युपेतदिने
इष्टेः कर्तव्यत्वेन निर्णीतत्वात् । यदा तु महत्या वृद्धा बोद्धादिने अभावात्स्या सम्पूर्णा सप्तदशे
दिने प्रतिपत् संपूर्णा तदा न प्रतिषिध्यते ।

ननु बौधायनेन त्रयोदश-सप्तदशदिनयोरन्वाधानं प्रतिषिध्यते—

यज्ञौपवसथं कर्म वजनीयात् त्रयोदशम् ।

अथैव सप्तदशं चापि तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

अत्र वजनीयं प्रतिपददिनमारभ्य पञ्चदशदिनमौपवसथस्य मुख्यः कालः । तिथिक्षये चतुर्दशं
दिनम्, तिथिवृद्धौ बोद्धां दिनम्, तथा सति त्रयोदश-सप्तदशयोः प्रसक्तिरेव नास्ति तत् कथं प्रति-
षिध्यते इति चेत्, एवं तर्हि अप्रसक्तप्रतिषेधे नित्यानुवादोऽस्तु । अस्ति चाप्रसक्तप्रतिषेधरूपो
नित्यानुवादो वेदे—‘न प्रथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यस्मिन्नेतव्यः’ इति ।

किञ्च—

आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते पौर्णमासेनाऽपर-
पक्षम् ॥६॥

अमावास्यायामुपकृतसमावास्यास्य हविः, तेनाऽऽमावास्येन हविषा पूर्वपक्षं शुक्लपक्ष-
मभियजते । कथं नाम ? पूर्वपक्षप्रतिपदिष्ट्या कृत्स्नः पूर्वपक्ष इष्टो भवतीति । पूर्णमासे
उपकृतं हविः पौर्णमासं तेन पौर्णमासेन हविषा अपरपक्षं कृष्णपक्षमभियजते ।
कृष्णपक्षप्रतिपदिष्ट्या च कृत्स्नः कृष्णपक्ष इष्टो भवति ।

दर्शपूर्णमासावपवसेदित्युक्तम् । किंलक्षणौ च दर्शपूर्णमासावित्यत आह—

यः परमो विकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः
सङ्कर्षः साऽमावास्या^(A) ॥७॥

यः परमो महान् विकर्षः व्यवधानम्, महदन्तरमित्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसौ

पूर्वत्र पर्वप्रतिपदोः सन्धिमुपजीव्याधानेष्टिकाद्धौ व्यवस्थापितौ, तत्र तिथिश्च-बुद्धयोः सन्धि-
विषये किञ्चित् विशेषमाह कात्यायनः—

परेऽङ्गि घटिकान्यूनान्तर्यैवाऽभ्यधिकान्न याः ।

तदर्धकल्पस्या पूर्वस्मिन् हासबुद्धौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

लौगाक्षिरपि—

तिथेः परस्या घटिकास्तु याः स्युर्न्यूनान्तर्यैवाभ्यधिकान्तर्यं तासाम् ।

अर्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं हासे च बुद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥ इति ।

पूर्वसुरमावास्या पञ्चदशघटिका परेषुः प्रतिपदपि तावती, तदा यथास्थितत्वेमेवोपजीव्य
सन्धिर्विशेषः । यदा प्रतिपदः वद् घटिकाः क्षीयन्ते तदा घटिकात्रयहासोऽमावास्यायां योजनीयः,
तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अमावास्या भवति । तदा वर्तमानात् पूर्व सन्धिः सम्पद्यते ।
अनेनैव न्यायेन घटिकात्रयबुद्धौ योजितायामष्टादशघटिकाऽमावास्या भवति । तथा सत्या-
वर्तनाद्बुद्धं सन्धिर्भवति । इत्येवं सन्धिं विज्ञाय तदनुसारेणाऽन्वाधानेष्टी अनुष्ठायते इति ।

A. अस्य पाठान्तरं कल्पयित्वा व्याकरोति रघुनन्दनः—“तथा हि गोभिलः—‘सूर्याचन्द्र-
मसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या’ इति ; परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोनावापन्नसमसूत्रपात-
स्यावेन राश्येकांशावच्छेदेन सहावस्थानरूपः । तथा च अमावास्यावटकतादृशसहावस्थान-
शुष्कार्कमण्डलाचन्द्रमण्डलस्य—

प्रसिद्धौ, तयोः सूर्याचन्द्रमसोः । सा पौर्णमासी तामुपवसेत् । यः परमः महान्
‘संकर्षः’ अन्यवधानम्, एकीभाव इत्यर्थः । कयोः ? सूर्याचन्द्रमसोः, साऽमावास्या,
तामुपवसेत् । अन्यच्च यद् विहितम्, “अमावास्यायां तत् श्राद्धम्” [सू ४।४।२]
“इतरदन्वाहार्यम्”, [सू ४।४।३] इत्यादि तच्च कुर्यादिति ॥

किञ्च—

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत ॥८॥

“यदहः यस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत आगम”बलात् क्षीण ‘इत्यवगम्यते ताममा-
वास्यां कुर्वीत’* । तामुपवसेत् “इति । तु “शब्दश्चशब्दार्थः”* । एवशब्दोऽवधारणे ।
पिण्डपितृयज्ञश्च तस्यामेव कुर्यादित्यर्थः(A) । ननु अधस्तादेवायमर्थ उक्तः “अथ
यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यामिति”ति । “पक्षान्ता उपवस्तव्या” इति च, कस्मादिह
पुनर्वचनम् ? उच्यते—चतुर्वशीमिश्रामावास्याविषयमिदं सूत्रम् । कथं नाम यदि

अकांक्षु विनिःसृतः प्रार्थी यद् यात्यहरहः शशी ।

भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात् तिथिश्चान्द्रमसं दिनम् ॥ इति

सूर्यसिद्धान्तोक्तेन,

त्रिंशंशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।

आदित्याद् विप्रकृष्टन्तु भागं द्वादशकं यदा ।

चन्द्रमाः स्यात् तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाद् राशिद्वादशांश-द्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लायाः
प्रतिपदादितत्तत्तिथेहत्पत्तिः । एवं ‘सूर्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी’ इति
गोमिलोक्तेन पौर्णमासीघटकसप्तमरात्र्यवस्थानरूपपरमविभोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्र-
मण्डलस्य राशिद्वादशांश-द्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तत्तिथेश्रोतृपत्तिः”
इति ।

A. ‘पिण्डैरेव केवलैर्यत्र पितर इज्यन्ते’ सोऽयं पिण्डपितृयज्ञः । वक्ष्यति च चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थकण्डिकायामिति ।

अमावास्याश्राद्धकालमधिकृत्योक्तं कालमाधवे—“अमावास्याश्राद्धस्य च पार्ष्णिरूपत्वम्,
अपराहस्य च तत्कर्मकालत्वम्, कुतपस्य च प्रारम्भकालत्वमित्येतत् त्रितयं प्रतिपत्प्रकरणे

1. ‘सन्निकर्षः’ ग । 2.* नास्ति ग । 3. ‘गमात् क्षीण’ ग । 4. ‘इव गम्यते’ क-ग । 5. ‘इति’
नास्ति क-ग । 6. ‘तु ऋग्शार्धे’ ख । 7. ‘अथ’ नास्ति क-ग ।

प्रत्याग्निकनिर्णये प्रपञ्चितम्, तथा सति अपराह्णस्य कर्मकालत्वात् पूर्वेषुरेव वा परेषुरेव वाऽपराह्ण-
व्यापिनी अमावास्या गृहीतव्या । तत्रापराह्णव्यापिन्याः पूर्वतिथेर्ग्राह्यतामाह हारीतः—

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥ इति ।

यत्तु कार्णाजिनिनोक्तम्—

भूतविद्वान्ममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आह्नकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रदीयते ।

इति तद् अपराह्णव्याप्त्यभावाविषयं दृष्टव्यम् । अपराह्णव्यापिन्या उत्तरतिथेर्ग्राह्यतामाह हारीतः—

अपराह्णः पितृणान्तु याऽपराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥ इति ।

उभयत्रापराह्णव्यापित्वं द्वेधा भिद्यते एकदेशेन कार्त्तुस्येन चेति । एकदेशव्याप्तिश्च द्वेधा भिद्यते
वैषम्येण साम्येन चेति । तत्र वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ महत्त्वेन निर्णेतव्यम् । तथा च स्मृतिः—

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

तत्रात्पत्वमहत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥ इति ।

महत्त्वेव ग्राह्येतिभिप्रायः, स च शिवराघवसंवादे स्पष्टमभिहितः—

‘अल्पापराह्णे त्याज्याऽमा ग्राह्या स्याद् याऽधिका भवेत्’ ॥ इति ।

साम्येनैकदेशव्याप्तौ खर्वादिशास्त्रेण निर्णयः । साम्येनोभयत्रैकदेशव्याप्तिश्च तत्तिथि-
गतैर्वृद्धिक्षयसाम्यैस्त्रेधा भिद्यते । तथा हि पूर्वेषुरपराह्णस्य द्वितीयघटिकामारभ्य परेषुरपराह्णस्य
पञ्चमघटिकापर्यन्तं यदा तिथिर्वर्तते तदा पूर्वापराह्णस्य प्रथमघटिकां द्वितीयापराह्णस्य च चरमघटिकां
विहाय शिष्टाष्ट पञ्चघ्न वर्तमानत्वात् साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति । तिथिश्च तदा घटिकाचतुष्टयेन
वर्धते । यदा च पूर्वापराह्णस्य चरमघटिकायामुत्तरापराह्णस्य च प्रथमघटिकायां तिथिर्वर्तते
तदाऽपि साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति । घटिकाचतुष्टयेन तिथिः क्षीयते । यदा पूर्वापराह्णस्य चरम-
घटिकात्रये द्वितीयापराह्णस्य च प्रथमघटिकात्रये तिथिर्वर्तते तदा साम्येनैकदेशव्याप्तिस्तदवस्था ।
तिथिस्तु न वर्धते नापि क्षीयते किन्तु समैव । ईदृशे विषये खर्चदर्पवाक्यान्निर्णयः । तच्च
खर्वादिवाक्यं सर्वतिथिसाधारण्येन प्रवृत्तत्वादमावास्यायामपि प्रवर्तते, तथाऽमावास्यायामेव
विशेषेण शिवराघवसंवादे स एवार्थो दर्शितः—

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुट्टर्मता ।

साम्येऽपि च कुट्टर्मैया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ।

चतुर्दशीमिन्ना सिनीवाली प्रतिपन्मिन्ना कुहूः ।

तथा च व्यासः—

दृष्टवन्म्रा सिनीवाली नष्टवन्म्रा कुहूर्मता ॥ इति ।

कार्त्स्न्येनोभयत्रापरारूढव्यासावपि तिथिवृद्धित्वात् कुहूरेष प्राज्ञा, यदा दिनद्वयेऽप्यपराहं न स्पृशति तदा साग्न्यनग्निकभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह जावालिः—

अपराहृद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिष्वपि ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता ॥ इति ।

आदिशब्दात् स्त्रीशब्दयोरपि ग्रहणम् । तदाह लौगाक्षिः—

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥ इति ।

एवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते सति यानि बहुविधानि वान्यानि तानि सर्वाणि प्रोक्तेष्वमावास्या-
भेदेष्वन्यतमविषयत्वेन यथायोगं योजनीयानि ; तथाहि—तत्र तावद् बौधायन आह—

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फला ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

मध्याह्नाद्या त्वमावास्या परस्तात् सम्प्रवर्तते ।

भूतविद्धा तु सा ज्ञेया न सा पञ्चदशी भवेत् ॥ इति ।

मध्याह्नादूर्ध्वमपराहृतिकम्य परस्तादमावास्या प्रवर्तत इति व्याख्येयम् । तदेतद् वचन-
द्वयं परेद्युरेवापराहृत्याप्तौ योजनीयम् ।

यत्तु जावालिनोक्तम्—

प्रतिपत्स्त्वप्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी ऋदि ।

भूतविद्धैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

अत्र पूर्वाह्णव्यापिनी तिथिरिति विशेषकथनादपराह्णव्यापित्वं नास्तीत्यवगम्यते । तादृशी च
द्विविधा—पूर्वेद्युरपराहृत्यापिनी तद्रहिता च । आद्यपक्षे सर्वैरेव भूतविद्धैव कार्या, द्वितीयपक्षे
साम्निकैरेव भूतविद्धा कार्या । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

पूर्वाह्णे चेदमावास्या अपराह्णे न चेत्तु सा ।

प्रतिपद्यपि कर्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः ॥ इति ।

तद् दिवसद्वयेऽप्यपराह्णव्यापित्वाभावे सति निरग्निकविषयम् । यदपि हारीतेनोक्तम्—

भूतविद्धाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वन्निर्प्राज्ञा कुतपक्वलिङ्गी ॥ इति ।

तद् एकोदिष्टविषयम्, एकोदिष्टस्य कुतपप्राधान्यं प्रतिपत्प्रकरणे प्रपञ्चितम् । बह्वा प्रति-
गोभिल—२०

चतुर्दशी दिनस्य प्रहरत्रयादूर्ध्वममावास्या स्यात् न प्रागस्तमयादपीति । अमावास्या च क्षीयमाणा प्रहरोद्देशमनु^१प्रविशेत् ततस्तामुपवसेदिति ।

तथा चाह—

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते । (A) इति ।

पन्मिश्राया अप्यपराह्व्यापित्वाभावे निरग्निकैरपि हेयत्वात्तद्वायां प्राह्वत्वे कुतपव्याप्तिरनुकल्प-
त्वेनाभिधीयते । अपराह्व्याप्तिः पार्वणे मुख्यः कल्पः, कुतपव्याप्तिरनुकल्पः । तथा च मुख्या-
सम्भवेऽनुकल्पस्योपादेयत्वात्तिरग्निकैः प्रतिपन्मिश्रिता ग्रहीतुं शक्यते । भूतविद्वायां कुतपकालिकत्वे
सत्यापराह्विकत्वमर्थसिद्धम् । तथा सति मुख्यानुकल्पयोरुभयोरपि सद्भावात् कुतपस्य प्रारम्भ-
कालत्वाच्च प्रत्याब्धिकप्रकरणोदाहृत-देवस्वामि-वचनानुसारेणोपक्रमोपसंहारे कालव्याप्तिर्दक्षिता
भवति । तच्चान्न दृष्टान्तेनोपन्यस्यते, यथा कुतपव्यापिनी भूतविद्वायोपादेया । तथा प्रतिपद्विद्वाऽपि
कुतपव्यासोपादेया भवति ।

तच्च बौधायन आह—

घटिकैकाऽप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेत् तदा ।

भूतविद्दैव सा प्राह्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ इति ।

प्रतिपत्सु घटिकैकापि कर्मकालसम्बन्धिनी यदि न स्यादित्यर्थः । तदेतद् वचनं पूर्वोद्योषा-
पराह्व्यासौ दृष्टव्यम् ।

अस्मिन्नेव विषये जाबालिआह—

प्रतिपत्स्त्वप्यमावास्या पूर्वाह्व्यापिनी यदि ।

भूतविद्दैव सा प्राह्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

यत्तु हारीतवचनम्—

कन्या-मकर-मीनेषु तुलायां मिथुने तथा ।

भूतविद्दैव सर्वेषां पूज्या भवति यत्नतः ॥ इति ।

तद् व्रतविषयम्, तथा च जाबालिः—

तुलायां मिथुने मीने कन्यायां मकरेऽप्यमा ।

भूतविद्वा व्रते प्राह्या शेपे तु प्रतिपद्भुता ॥ इति ।

A. कर्मप्रदीपः १६।२। अत्र प्रकाशकारः—“दिनद्वये विहिततृतीयांशेऽमावास्याया अप्राप्तौ
श्राद्धलोपप्रसक्तावाह यदेति, चतुर्दश्याः प्रहरचतुर्थं यदाऽमावास्या व्याप्नोति अपरदिने च क्षीय-
माणा तृतीयांशव्यापिनी तदा चतुर्दशीदिन एव श्राद्धमिष्यते । एवं तद्दिने विहिततृतीयांशेऽ-
मावास्याऽप्राप्तावपि तद्दिन एव श्राद्धम्, अपरदिने तृतीयांशप्राप्तेः ।” इति व्याचष्टे ।

नन्वत्र प्रागर्कोदयात् चन्द्रमसो दर्शनेन भवितव्यम्, ततश्चेतद् विरुध्यते । 'यद्बहस्त्वेष चन्द्रमा न दृश्येतेति ।

अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं कालमाधवे—“बौधायनमतानुसारिणामन्वाधानबह्वर्षाद्भाद्रमासि स्वल्पाभावात्सोपेतायां चतुर्दश्यां कर्तव्यम् ।

तथा च बौधायनेनोक्तम्—

यदा चतुर्दशीयाम् तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव भाद्रमाचरेत् ॥

चतुर्दश्यां चतुर्थामे अमा यत्र न दृश्यते ।

भूतो भूते प्रतिपद् यत्र भूते कन्यादिकी क्रिया ॥ इति ।

चतुर्थे यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्वचसाने स्वल्पा, सा च परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां भाद्रमाचरेत्” इति ।

अत्र रघुनन्दनः—“दर्शद्वैवे कुत्र भाद्रमित्याह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—यदेति चतुर्दशीयाम् चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति, तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशोऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमावास्या चतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थप्रहरं कृतत्वं किञ्चिन्न्यूनं बाधनपुरयेत् । तत्रानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य पादोददण्डद्वयान्यून-प्रथममुद्धर्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते । एतेन प्रहरत्रयान्तरं किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतुर्दशी प्रतीयते, ततश्चोभयवासरीयतृतीयांशसम्बन्धिपञ्चाविभक्तापराह्मुद्धर्तयोर्मुद्धर्तान्यूनदर्शलाभे द्वैचं न त्वेकदिनमात्रे तद्व्याप्ते । तत्र पूर्वोक्तं वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वैधानुदयात् । अतो यद्दिने वासरतृतीयांशे तादृशदर्शलाभस्तत्रैव भाद्रम् । मुहूर्तोत्पत्तिर्यस्तु कर्मानर्हत्वाच्च द्वैधावसरः । तथा च भविष्ये—

अतोपचासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकी ॥ इति ।

अत्र च प्रागुक्तजाबालिवचनोक्ता मुहूर्तात्मिका घटिका प्राज्ञा योग्यत्वात्, न त्वेकघण्टात्मिका, वक्ष्यमाणरौहिणादिप्रहणे तथा दृष्टत्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वैवे तद्विषयीयचतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनकालस्यापि न तु पूर्वापरदिवसीययाचचतुर्दश्यपेक्षया, अनुपस्थितेः ; एवं स्तम्भितावर्धमानयोरपि तदैव पूर्वदर्श एव भाद्रम् । स्तोत्रकचन्द्रक्षयानुरोधात् । यदा त्रिसहस्रघटभक्तदिवसे चतुर्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णिककिञ्चिन्न्यूनमुद्धर्तलाभस्तदाऽपि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिने भाद्रं न तु मुख्यापराह्णिकमुद्धर्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्यष्टमयामात् प्रभृत्यमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । 'तदैव'

श्रुतिश्च—

यदहरेण पुरस्तात्त पश्चाद् दृशे (A) इति ।

उच्यते—यद्यपि तत्र प्रागर्कोदयाश्चन्द्रमा द्रष्टुं तथाऽपि चतुर्दश्यन्ते अमावास्यायामपराह्णे क्षीणः स्यात् । अपराह्णे क्षीणे च चन्द्रमसि पिण्डपितृयज्ञो विहितः ।

तथा चोक्तम्—

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य "तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ (B) इति" ।

इत्येवकारश्च वणात् तिथिद्वये खण्डविशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय । एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासरतृतीयांशीयमुल्यापराह्णे मुहूर्तान्दर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिने एव श्राद्धं वासरतृतीयांश-चन्द्रक्षयादिशब्दस्वरसात् त्रिमुहूर्ताऽपीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने च तृतीयांशमुहूर्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुल्यापराह्णलाभात् श्राद्धम्, अन्यथा 'यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्' इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात्" इति व्याचष्टे ।

A. अत्र हेमाद्रिः—अमावास्याशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ "ते देवा अमृषन्नमा वै नोऽथ वृक्षमर्चति यो नः प्राचात्सीदित्युपक्रम्य ते देवा अमृषन् न वा इममन्यत् सोमाद्विनुयात् सोममेवास्मै सम्भरामेति तस्मै सोमं समभरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यश्चन्द्रमाः, स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तात्त पश्चाद् दृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहेवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां वस्वन्नं ह्येषां तद् यदेव एतां रात्रिमिहामा वसति तस्मादमावास्या नामेति । (प्रथमकाण्डस्य पञ्चम-प्रपाठके षष्ठाध्याये, ४।५) । अत्र प्रथमवाक्ये वृत्रवधानन्तरप्रोषितेन्द्रसमागमादेवानामुक्तौ वसुनेन्द्रेण अमा सहनिवासादमावास्यायेति, द्वितीयवाक्ये तु वसोश्चन्द्रमतोऽस्यां रात्रावस्मिन् लोके निवासादमावास्यायेति द्विधा निर्वचनम्" इत्युदाजहार ॥

B. कर्मप्रदीपः १६।१ । अस्य व्याख्यायां प्रकाशकारः—

पिण्डपितृयज्ञीयपिण्डानाम् अनु आहार्यं पश्चादनुष्ठीयमानं श्राद्धं दर्शश्राद्धमिति यावत्, तत् क्षीणे राजनि चन्द्रे प्रशास्तम् । दिवसस्य पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य तृतीये मुहूर्तपञ्चे स्पष्टयुक्तापराह्णे । तथाहि—'पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णे पितृणामिति' तत्रापि त्रिविधो विभागोऽभाव्यते । अतिसन्ध्यासमीपं पञ्चदशमुहूर्तरूपं वर्जयित्वा । पिण्डपितृ-यज्ञान्तर्वाचास्य श्राद्धस्यान्वाहार्यसंज्ञा । अत एव पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव दर्शश्राद्धम् । अन्यथा कृत्तिकरूपनापरेति न वाक्यम्, अन्यथाऽन्वाहार्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । क्लृप्तयोग-

स्यैव पङ्कजादौ रुन्धुपपादकता दृष्टा न तु कल्प्यस्य, ततश्च न योगबलेनैव दर्शस्य पिण्ड-
पितृयज्ञोत्तरत्वम्, किन्तु मनुवचनादेव । तथा हि वचनम्—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति (३।१२२)

नन्वत्र पितृयज्ञशब्देन न पिण्डपितृयज्ञोऽभिधीयते किन्तु पितृतर्पणम्—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यादिन्दुक्षये सदा ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् । न च स्नातस्य श्राद्धविधानात् तर्पणानन्तर्यं न विधेयमिति
वाच्यम् ? सत्यम्, किन्तु पार्वणश्राद्धे कर्तव्ये सामिना तर्पणेनैव पञ्चयज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्ति-
तत्त्वान्न श्राद्धानन्तरं पित्र्यबलि-नित्यश्राद्धयोरनुष्ठानमिति वचनार्थः । अन्यथा तृभयोरपि पितृ-
यज्ञरूपत्वाद् अनुष्ठानं प्रसज्येत । तथा हि 'पितृयज्ञस्तु तर्पणम्' इति छन्दोगपरिशिष्टकृतोक्तम् ।
'श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वे'ति च । वाशब्दश्चाथं । अग्निमानिति विश्वे-
षणोपादानाग्निरग्निना पार्वणदिनेऽपि तदनन्तरं पित्र्यबलि-नित्यश्राद्धे कर्तव्ये । अत एव श्राद्धो-
त्तरकर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणम्—

नित्यक्रियां पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक्पाकेन चेत्यन्ये केचित् सर्वं च पूर्ववत् ॥ इति ।

अयं हि विकल्प उक्तन्यायात् सामिनिरग्निव्यवस्थितः । अत एव मत्स्यपुराणे श्राद्धोत्तर-
कर्माधिकारे—

निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च ॥

इति नित्यश्राद्धं नोक्तमेव । तथा सागनेरन्वाहार्यश्राद्धानन्तरम्—

यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि ॥

इत्युक्तम् । मनुनापि सामिककर्तव्यश्राद्धोत्तरकर्मणि उच्छेषणं... (३।२६५)

इति काम्या गृहबल्य एवोक्ता न पित्र्यो बलिर्न वा नित्यश्राद्धमिति । ततश्च मनुवचनान्न पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तरं नित्यश्राद्धं कुर्यादिति ।

अत्रोच्यते—मनुवचनेऽपि पितृयज्ञशब्दस्य तर्पणपरत्वे मत्स्यपुराणवचनं द्वाभ्यन्तर्बोधस्य
प्राप्ततया विध्यसम्भवे नित्यश्राद्धादिपितृयज्ञनिवृत्त्यर्थता वाच्या । तथा च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च
स्यात् मत्स्यपुराणवचनेऽन्यन्यगतेस्तु तथा । तस्मान्मनुवचने श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापरिहाराय
पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमेव विधेयम् । अस्तु वा 'पितृयज्ञं त्वि'त्यस्य मनुवचनस्य तर्पणपरता तथापि—

पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

इत्यस्मात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमस्तु मासिकाख्यदर्शश्राद्धस्य । यदि वाऽस्यापि मनु-
वचनस्य—

तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

एषा तस्याः स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डसंज्ञिताः ।

लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥

इति मत्स्यपुराण-महाभारतवचनद्वयात् पिण्डानां मासिकं मासैकनृसिजनकं श्राद्धम्, 'अन्वाहार्य मासिकं स्यात्' इत्यभिधानात् । ततश्च पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकनृसिजनकम् अन्नमस्मि-
न्निति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धमित्यर्थः । एतस्मिन्मार्गे निरग्निपक्षेऽपि संज्ञाप्रवृत्तिरित्यालोच्यते,
तदाऽन्यदपि मत्स्यपुराणे प्रवृत्तिविमित्तमुक्तम्—

यस्मादुत्थाऽप्यतोमात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्माच्चन्द्रपरिक्षये ॥ इति ।

(वृद्धवानां पिण्डदानादनन्तरं ब्राह्मणभोजनार्थं पिण्डानां स्वल्पभागोऽन्वाहार्यं क्रियते)

.....तस्मात् पिण्डदानादनन्तरं पश्चादन्वाहार्यमनुष्ठेयं श्राद्धं ब्राह्मणभोजनात्मकं पिण्डान्वा-
हार्यकमित्यपि प्रवृत्तिविमित्तं सम्भवति । तथा च दशमसुहृत्तस्यापराह्णत्वेऽपि तस्य तृतीयांशे
एकादशसुहृत्तांशे यत् श्राद्धविधानं तद्दशमसुहृत्तस्यापराह्णे पिण्डपितृयज्ञं सूचयति । तथा च श्रुतिः—
'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति ।

अत्र हि पारिभाषिकापराह्णस्यैव ग्रहणम् ।.....पारिभाषिकपराह्णो मत्स्यपुराणे उक्तः—

प्रातःकालो मुहूर्ताब्दीन् सङ्गच्छस्तावदेव तु ।

मध्याह्णमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सावाह्णमुहूर्तः स्याच्च श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा ज्ञेया गर्हिता सर्वकर्मध ॥ इति ।

एवञ्च साग्नेर्निरग्नेश्चाप्यपराह्णोऽमावास्याश्राद्धे मुख्यः कालः । तथा च यमः—

पश्चान्ते निर्वपेत् तेभ्यो ह्यपराह्णे च कर्मचित् ।

अर्पा समीपे वृषांश्च दर्मेषु सिक्ताश्च च ॥

तथा श्रुतिरपि—“वृषांश्च वै देवानां मज्जन्दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितॄणाम्” इति ।

तथा च—

वृषांश्च मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोदिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स एवापराह्णो विधीयते । मातृकमन्वष्टकाश्राद्धम्, पैतृकं पार्वणं कृष्णपक्ष-
विहितम् । शुक्लपक्षे च पार्वणं वृषांश्च एव । तथा च वायुपुराणम्—

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने आहं कुर्याद् विचक्षणः ।

कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं तु न लह्येत् ॥

रौहिणं रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं मुहूर्तं पूर्वाह्णआहकृतां न लह्येत् नातिक्रामेत्, अत उद्धं न कुर्यादित्यर्थः । एवमपराह्णआहकृतांऽपि न लह्येत् अतः पूर्वं आहं न कुर्यादित्यर्थः । एतेनेदमुक्तम्—रौहिणे पूर्वाह्णे समाप्तिरपराह्णे उपक्रमः, ततश्च द्वयात्मको रौहिणः । न तु रौहिण-मित्यस्यैकोद्दिष्टविषयता एतद्वचनानुपात्तत्वेनाप्रकृतत्वादेकोद्दिष्टस्येति । ततश्चायं शास्त्रार्थो व्यवस्थितः, कृष्णपक्षविहितं सर्वमेव पार्वणं निरग्निना रौहिणादारभ्य पञ्च मुहूर्तान् यावत् कर्तव्यम् । तथा च मत्स्यपुराणम्—

उद्धं मुहूर्तात् कुतपाद् यन्मुहूर्तवतुह्यम् ।

मुहूर्तपञ्चकं वापि स्वधाकरणमिष्यते ॥ इति ।

इयान् विशेषः—निरग्नेरपि ‘अपराह्णे पितृणाम्’ इति श्रुत्या यमवचनेन च पूर्वोपन्यस्तेन पारिभाषिकापराह्ण एव मुख्यः कालः, कुतश्चिन्निमित्तात् त्वरया विलम्बेन वा रौहिणतत्पञ्चम-मुहूर्तयोरनुकल्पता स्यात् रौहिणस्याव्यापकत्वात् पञ्चमस्य सायाह्णत्वेन निन्दाश्रवणात् । कुतश्चिन्निमित्तावनुकल्पासम्भवे रात्र्यादिपर्युदस्तभागे आद्यानुष्ठानमापत्कल्पः ।

तथा च मनुः—

रात्रौ आहं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ इति (३।२८०) ।

न च नायं पर्युदासः, किन्तु नञो मुख्यनिषेधविधिरिति वाच्यम् ? कुत्रायं निषेधविधिः, न सायद्रात्रौ—

तीर्थं द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

इत्यत्र चिकल्पापत्तेः ।.....

एतेन विहितवृद्धिआहोऽचिरोदितसूर्यनिषेध इत्यपि निरस्तम्, यतः सर्वेष्वेव वैधैकोद्दिष्ट-पार्वणनिमित्ततीर्थआद्यादिषु रात्र्यादिविशेषविहितेषु “रात्रौ आहं न कुर्वीते”ति पर्युदासः । यद्यपीदं मनुवचनं दर्शआहप्रकरणपठितम्, तथापि—

अदैवं भोजयेच् आहं पिण्डमेकञ्च निर्वपेत् ।

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवाऽऽवृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं स्मृतैः ॥

इति सपार्वणमेकोद्दिष्टस्य च प्रकृतत्वात् सर्वत्र पर्युदासो युक्तः । न च एकोद्दिष्टपार्वणादेर्नियत-माध्याह्नादिकत्वात् तत्र न रात्र्यादिपर्युदस्तभागमात्रविधिः, किन्तु तीर्थादाविति वाच्यम् ? विहिततिथौ मध्याह्नाद्यप्राप्तौ आहकोपापत्तेः ।

तथा च—

मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रति संवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनम्—

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेभ्यः ।

तथाऽष्टकाद्यं कुर्वीत काम्यानापि शृणुष्व मे ॥ (वि-पु, ३।१४।३)

इति विष्णुपुराणवचनाद्यनेकवचनविरोधः स्याद् बीप्साबाधापत्तेः । तस्मान्मध्याह्नादे रात्र्यादि-
पर्युदस्तभागान्तरस्य च मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था । अथवा रात्र्यादिपर्युदस्तः
सर्व एव कालो मुख्यः कल्पः । अपराह्णादिकं तु प्रशस्तमात्रम् । अत एव मनुः—

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद् विशिष्यते ।

तथा भ्रातृस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यते ॥ इति (३।२०८)

मत्स्यपुराणञ्च—

अह्नो मुहूर्तां विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कृतपः स्मृतः ॥

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दी भवति भास्करः ।

तस्मात् तदत्र फलदस्तत्राऽऽरम्भो विशिष्यते ॥ इति ।

मुख्ये कल्पेऽसितपक्षे ह्यपराह्णादिसम्भवे न कालान्तरे भ्रातृम्, प्राशस्त्यपक्षे तत्सम्भवेऽपि
कालान्तरे भ्रातृ न कश्चित् विरोधः । अपराह्णादिवैशिष्ट्यवचनं मुख्यकल्पत्वेऽप्यविरुद्धम् ।
यस्मात् पूर्वाह्णे शुक्लपक्षे च भ्रातृ तत्र प्रशस्तम्, अपराह्णे कृष्णपक्षे च विहितं भ्रातृ तत्र
प्रशस्तमिति वचनार्थः । एवं च साग्निना दशं विना यत् भ्रातृ क्रियते तत्र निरमित्युक्तैव,
तत्करणानन्तरं दर्शभ्रातृ तु रौहिणे न साग्निना कर्त्तव्यम्, नापि दशममुहूर्तेऽपि पिण्डपितृयज्ञा-
वरुदत्वात्, किन्तु तदनन्तरमुहूर्तद्वये पारिभाषिकापराह्णान्तर्गते इति मुख्यः कल्पः । निमित्ताद्यैस्तु
पिण्डपितृयज्ञानुरोधाद् वा तदनन्तरमुहूर्तद्वये कर्त्तव्यम् । एवं चत्वारो मुहूर्ता वासरनृतीया-
शस्य भ्रातृकालः पञ्चमस्त्वतिसन्ध्यासमीपत्वात् त्वाज्यः ।” इत्येवं विवृतवान् ।

अत्र यदुक्तं प्रकाशकारेण ‘अथवा रात्र्यादिपर्युदस्तः सर्व एव कालो मुख्यः कल्पः’ तत्र
रघुनन्दनस्य किञ्चिन्मतवैषम्यमुपस्थाप्यते—

“यद्यपि पर्युदस्तरात्र्यादियु भ्रातृादिकरणे विधेयौदासीन्यान् फलं न वा प्रत्यवायः” इति
सिद्धान्तस्तथाऽपि तद्विषये यत्र दोषप्रायश्चित्तयोः श्रुतिस्तत्र तत्तच्छास्त्रानुरोधाद् द्वयोरपि
कल्पनम् । यथा सगोत्रविवाह-सप्तमचन्द्राद्युपरागदर्शनार्थः । ततश्च तथाविधविषये नञः
पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरत्वाद् वाक्यभेदकल्पनमपि प्रामाणिकम् । अत एव—

‘ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात् पर्वणि वर्जयेत्’ ।

स्मृतिश्च—

अपराद्धे ददाति तस्मिन् क्षीणे 'ददातीति' । (A)

यच्चैतदुक्तं—यद्दहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येतेति । यद्दहरेव "पुरस्तात् न पश्चाद् दृश्येते इति च" तच्चन्द्रमसः क्षयमवेक्ष्योक्तम् ।

तथा 'चोक्तम्—

यदुक्तं यद्दहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

"तत् क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राज्ञि चेत्यपि । (B) इति" ।

इति बृहस्पतिना ऋत्विग्भिगमननियमे पर्वणः पर्युदासे कृतेऽपि,
 चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 क्षी-तैल-मांससम्भोगी पर्वण्येतेषु यो नरः ।
 विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

इति विष्णुपुराणे निन्दया,
 वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
 खातकमललोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ (११।२०३१)

इति मनूकेन च धर्माक्रमं रागप्राप्तासमननिषेधः प्रायश्चित्तञ्च सङ्गच्छते । अन्यथा तदुभयं न स्यात् । अत एव भोजराजः—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं माघरेदु बुधः ।
 मघेजन्मान्तरे रोगी पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति रोगीति निन्दाश्रवणात् प्रसज्यता, नोपतिष्ठते इति श्रवणात् पर्युदासतेति । यत् उच्यते—
 कर्म कुर्यात् फलावाप्त्यै वन्म्राविशोभने बुधः ।
 छत्त्यकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपेक्षते ॥

चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथाचभद्रे सिततण्डुलाञ्च ।
 धान्यञ्च दद्यात् करणक्षवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लभे ॥

इति देवलवचनात् प्रायश्चित्तानन्तरं कर्मोपदिष्टम् । अत एव—

न सकलगुणसम्पन्नभ्यतेऽल्पैरहोभिर्बहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्गलेषु ।

प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सलिललव इवाग्नेः संप्रदीप्तेन्धनस्य ॥ इत्यनेन,
 कदाभीष्टे तुल्यसंख्ये फले चेत् स्यातां नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः ।

वाच्या पक्षिर्गोऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैव प्रदिष्टा ॥

इति बादरायणवचनेन च प्रवर्तते, न तत्र पर्युदास इति । अतो विहितेतरवारादौ विवाहादिः प्रवर्तते, अन्यत् सुधीभिर्भाष्यम् ।" इति ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“तथा च श्रूयते” ‘अपराद्धे ददाति तस्मिन् क्षीणे ददाति’ इति । ‘एव च सोमो राजा देवानामर्भं यच्चन्द्रमाः, स एतां रात्रिं क्षीयते अस्मिन् क्षीणे ददाति’ इति च शातपथीये ब्राह्मणे” इति प्रमाणमुदाहरात् ।

B. कर्मप्रदीपः १६।३ । सोपष्टम्बं विवृणोतीत्यमिदं प्रकाशकारः—ननु चैवं ‘यद्दहस्त्वेव

1. 'ददाति च' ख । 2. 'देव' ख । 3. 'न पुरस्ताद् दृश्येतेत्यादिति च' इति ख । 4. 'चाह' ख ।

5. 'क्षयापेक्षया' क । 6. 'इति' नालि ख ।

तस्मान्नात्र विरोधः ।

एवं चतुर्दशीमिश्रायाममावास्यायामुपोष्यमाणायाम् किमपराह्णे चतुर्दश्यामेव वर्त्तमानायां श्राद्धमारभेतोतामावास्यामागामिनीं प्रतीक्षेतेत्यत आह—

दृश्यमानेऽप्येकदा^(A) ॥ ६ ॥

दृश्यमानेऽपीति चतुर्दशीमपेक्ष्यैतदुक्तम्* । तत्र हि किल चन्द्रमा दृश्यते, 'दृश्यमानेऽपीति चतुर्दश्यामपि क्षीणशेषायामपराह्णे श्राद्धमारभेत, नावश्यममावास्यां प्रतीक्षेतेति'* । एकदा न सर्वदा । यदाऽतिविप्रकृष्टत्वादमावास्यायाः प्रतीक्षणे सन्ध्या समीपे' स्यात् तदा न प्रतीक्षेत । 'अन्यदा प्रतीक्षेतेति ।

तथा चोक्तम्—

यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् । (B) इति ।

चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीति श्रुतिविरोधः स्यात्, तदहोरात्रशेषे सिनीवालीये चन्द्रदर्शनात् । 'न च दृश्यमानेऽप्येकदा' इति गोभिलसूत्रात् सोऽपि वैकल्पिकः काल इति वाच्यम्, अतुल्यबलत्वेन श्रुतिस्मृत्योर्विकल्पासम्भवात् । अत एव यदहस्त्वेवेति न सूत्रविरोध आशङ्कितः, तद्विरोधस्य दृश्यमानेऽप्येकदेति विकल्पपरिहृतत्वाद् इत्यतस्तं विरोधं परिहरति यदुक्तमिति । यत् श्रुतावदर्शनं तत् क्षयाभिप्रायम्, यस्मिन्नहनि क्षयो भवतीति तस्यार्थः । अस्माभिरपि यत् 'क्षीणे शस्यते' इत्युक्तं तदपि नादर्शनाभिप्रायेण येन स्वोक्तविरोधः स्यात् किन्तु क्षयाभिप्रायेण ।" इति ।

रघुनन्दनस्तु—“अथ यत्र पूर्वाह्णे श्राद्धं तत्र 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येते'ति गोभिल-विरोधः, तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनीवालीत्वेन प्राप्तश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह—यदुक्तमिति । 'यदहस्त्वेवे'ति यद् गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रायकम्, अन्यथा गोभिलीयतादृश-सूत्रान्तरेण सह पौनरुन्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च वर्धमानापक्षे नियतम्, क्षीणा-स्तम्भितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीते'ति श्रुतिः, एतत्समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा ; तदपि वर्धमानादिपरम्, न तु कात्यायनवचनात् तत्र क्षयलक्षणा कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्ता युक्ता ।

'श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी' इति विरोधात् ।

क्षीणे इति कात्यायनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायकम् ।" एवं व्याजहार ।

A. अत्र तर्कालङ्कार-सामग्रिमणौ 'दृश्यमानेऽप्येकदा' 'गताध्वा भवतीति' सूत्रद्वयम् एकीकृत्य पठतः ।

B. कर्मप्रदीपः १६।४ । सोपष्टम्भं विवृणोतीदमित्थं प्रकाशकारः—“चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्य-ष्टमयामे इति वक्ष्यति, अतस्तद्दिने चन्द्रक्षये श्राद्धकरणात् सूत्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—'यच्चोक्तमिति' । चन्द्रदर्शने यच्चश्राद्धं गोभिलेनोक्तं तच्चतुर्दशीदिनाभिप्रायम्, तद्दिने चन्द्रमा

1. 'दृश्यपेक्ष्यैतदुक्तं' ख । 2. 'नेति' ख । 3. 'तिथि-प्रकृष्टत्वा' ख । 4. 'प' ख । 5. 'चक्षया' ग । 6. 'चेद वा' ख ।

इदानीं चतुर्वशीं प्रति अमावास्याया 'नामविवक्षयेदम् आह—

गताध्वा भवतीति ॥ १० ॥

“गतः अध्वा” स्त्रीयं स्थानं परिपाटिगणनमार्गो यस्या अमावास्यायाः सेयं गताध्वा नाम भवतीति । चतुर्वश्यामेव तस्याः क्षीणत्वात् ‘स्थं नाम सम्यग्नामित्यर्थः ।

तथा चोक्तम्—

संमिश्रा या चतुर्वश्या अमावास्या भवेत् कृत्रिम् ।

खर्विकां तां विदुः “केचिद् गताध्वामिति चापरं ॥ (A) इति ।

दृश्यमान इति दर्शनार्थमेव न तु क्षयाभावार्थमतो न विरोधः । तद्दिने श्राद्धं किममावास्याकाले चतुर्वश्यन्तिमयामकाले वा उभयतश्चन्द्रक्षयलाभादिति सन्देहे आह ‘अमावास्यामिति । यद्यमावास्या श्राद्धयोग्यतृतीयांशे तुरीयप्रहरे प्राप्नोति तदा श्राद्धार्थं तां प्रतीक्षेत । अथ तुरीयप्रहरे सन्ध्यासमीपमुहूर्तमावास्या तदा चतुर्वश्यन्तयाम एव श्राद्धं कुर्यात् । न च ‘अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्’ इति श्रुतिर्वाप्येत चन्द्रक्षयपरत्वादमावास्यापदस्य । अत एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि तद्दिने एव, चतुर्वशीकाले अपराह्णचन्द्रक्षययोर्लाभात् । अत एव मनुः—

‘पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्’ इति ।

अत्र रघुनन्दनः—अथैवं ‘दृश्यमानेऽप्येकदा’ इति यद् गोभिलस्य सूत्रान्तरं तद् व्यर्थम्, यद्दृष्ट्वेवेत्यादिद्वितीयसूत्रप्राप्ततिथेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्तिरित्यत आह—यच्चोक्तमिति । दृश्यमानेऽप्येकंदेति यदुक्तं तच्चतुर्वश्यां श्राद्धाय, पूर्वसूत्रं तु अमावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यमावास्याविषयम् । इदं पुनरित्यम्भूतचतुर्वशीविषयमिति श्राद्धविवेकः । तत् किममावास्यावचतुर्वशीत्यग्राह—अमावास्यां प्रतीक्षेतेति । उभयतिथिप्राप्तौ श्राद्धायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र पूर्वदिने दिवसाह्णमुहूर्तमात्रं अमावास्या परदिने च साह्णदशममुहूर्तमात्रं, तत्र चोभयदिने श्राद्धयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्ते चतुर्वश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् । अत्रैव विषये सामि-
निरग्न्योर्विशेषमाह कालमाधवीये जाबालिः—

अपराह्णयन्यापी यदि दर्शंस्तिथिक्षये ।

आहिताग्नः सिनीवाली निरग्न्यादः कुहूमता ॥ इति ।

आदिशब्दादनुपनीतश्रद्धयोर्ग्रहणम्” इत्युक्तवांस्तिथितत्त्वं ।

A. कर्मप्रदीपः २६।१० । श्लोकन्यास्य ग्रंथाद्धमेवं पठति प्रकाशकारः ‘खर्वितां तां विदुः केचिदुपेध्वमिति चापरे’ इति । व्याकरोति चेत्यम्—“या चतुर्वशीयुक्ताऽमावास्या तां केचिन् खर्वितां नीचां निन्दितामाचक्षते, तत्कर्मानर्हत्वात् । अपरे च तामेवोपेध्वमनुष्ठानात् तामुपगच्छन्तेति मन्यन्ते ।” इति ।

ननु कस्माच्चतुर्दशीमिध्रायाममावास्यायामहःपर्यन्त'वर्त्तिन्यामपि महता प्रयत्ने-
नोपवासः श्राद्धदानञ्च नियम्यते नोत्तरस्यामिति ? उच्यते—ज्योतिःशास्त्रज्ञाः किलैवं
वदन्ति—अष्टमे भागे 'चतुर्दश्याः किल सोमः क्षीयते, अमावास्यायाश्चाष्टमे भागे पुनः
सूक्ष्मः 'सम्भवति ।

तथा चोक्तम्—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याऽष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः । (A) इति ।

रघुनन्दनस्तु—“स्तम्भितायां व्यवस्थामाह—समिञ्चेति, क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् धर्ध-
मानायाश्च वक्ष्यमाणत्वाद् अस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वाद् । खर्वितां नीचाम्, पितृलोकप्रापणा-
नर्हाम्, केचिद् यजुर्वेदिनः, अपरे ऋग्वेदिनः, तामेव उपेक्ष्यमुपाच्छत श्राद्धायेति शेषः । उपेक्ष-
मित्यत्र गताच्चाभिति पाठे, गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणायाच्चाऽनयेति गताच्चा प्रशस्तेत्यर्थः ।
तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छात उभयादं कुर्वन्तीति कात्यायनस्वरसः । व्यक्तमाह
लघुहारीतः—

त्रिमुहूर्ताऽपि कर्तव्या पूर्वा दशा च बह्वृचैः ।

कुहुरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

अत्र त्रिमुहूर्तैस्त्युपादानात् स्तम्भितायाः पूर्वदिने त्रिमुहूर्तमात्रलाभेऽपि बह्वृचानां श्राद्धं
मुख्यापराङ्गलाभावपि परदिने, सामगानां तत्राप्यनियमः । एतादृग्विषय एव उभयत्रापराङ्गलाभेऽ-
पीवं व्यवस्थेति श्राद्धविवेकः । मुख्यापराङ्गलस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात् ।” इति
व्याजहार तिथितत्त्वे ।

A. कर्मप्रदीपः २।६।४ । अत्र प्रकाशकारः—“चन्द्रक्षयकालमाह ‘अष्टमेऽंशे’ इति । चतुर्दशीशेष-
प्रहरादारभ्यामावास्याष्टमयामं यावत् क्षयकाल इत्यर्थः । ननु क्षयो विनाशः सूक्ष्मता वा ? नाद्यः,
सिनीचाक्ष्यं तदभावात्, नापि द्वितीयः, केचलायाममावास्यायां तदभावे क्षयाभावात् श्राद्धलोपा-
पत्तेः । उच्यते—तुरीयोनकलावशिष्टा सर्वविनाशश्च द्वयं क्षयपदवाच्यम् । द्विविधो हि क्षयः
कृत्स्नक्षयोऽकृत्स्नक्षयश्च । अकृत्स्नक्षयस्तुरीयोनकलावशिष्टता सा चतुर्दशीशेषयामे भवति ।
कृत्स्नक्षयः सप्तमेऽमावास्यायामे, अष्टमे च पुनस्तुरीयोनकलावशिष्टता, एवं नवमयामः क्षयकालः ।
अन्वया ‘पुनः किल भवेदणुः’ ‘चतुर्थभागोनकलावशिष्टः’ इत्यभिधानं निरर्थकं स्यात् ।
पुनःशब्दप्रयोगाद् यादृशमणुत्वं चतुर्दशीशेषयामे तादृशमित्याह ।”

पौर्णमास्यन्ताप्रहायणज्येष्ठसम्बन्धिन्त्या अमावास्यायाश्चन्द्रगतिवैलक्षण्याच्च चतुर्दश्यष्टमयामे क्षय
इत्याह—

आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां भुवते चन्द्रवारविदो जनाः ॥

अत्रेन्द्रुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥ (क०प्र०, २।६।६-७)

इति वचनात् । किन्तु अमावास्याप्रथमयामे । तदन्ते अमावास्यान्तयामे एवं आद्रप्रतिपत्-
प्रथमयामेऽनुरूपत्वात् सोऽपि क्षयकालः ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव्यास्तस्मिंस्तृतीया परिदृश्या न जायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥ (क०प्र० २।६।८१)

पूर्वार्धं व्याख्यायते—यव्या मासाः द्वादशैकश्च त्रयोदश यस्मिन्नब्दे त्रयोदशमासास्तस्मिन्नब्दे
तृतीया मात्रा न दृश्यते तुरीयोनकलावशिष्टो न भवतीत्यर्थः, अत्र कृत्स्नक्षयो नास्तीति यावत् ।
'तृतीययामपरिदृश्यो न जायते' इति पाठान्तरम् । यदाऽमावास्या क्षीयमाणा आद्रयोग्यमुहूर्तं
तदा अमावास्याक्षणे चन्द्रक्षयापराह्णयोर्लाभात् आद्रं दद्यात् । यदा तु सन्ध्यासमीपमुहूर्तमात्रे
अमावस्या परदिने च वासरतृतीयांशं न व्याप्नोति तदा परदिन एव वासरतृतीयांशे प्रतिपत्प्रथम-
यामे चन्द्रक्षयापराह्णयोर्लाभो दद्यात् । न त्वितरामावास्यायामिव पूर्वदिने, चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्र-
क्षयाभावात् । इतरास्वमावास्यासु हि चतुर्दश्यादिसन्ध्यासमीपमुहूर्तमात्रव्यापिनीषु परदिने
तृतीयांशव्यापिनीषु पूर्वदिन एव चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रक्षयवासरतृतीयांशलाभेन, अपरप्रतिपत्काले
चन्द्रक्षयाभावात् पूर्वदिन एव आद्रं नोत्तरत्रेति ।

अत्र रघुनन्दनः—“चतुर्दश्यष्टमयामे चन्द्रमाः क्षीणः, चतुर्थभागोनकलावशिष्टो भवति । ‘अत्रेन्द्रु-
राद्यप्रहरेऽवतिष्ठते’ इत्यादिल्वरसात् । अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागम-
वार्तायाम्, तेनामावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्स्नक्षय इत्यवगम्यते । तत्तश्चान्त्यकलावयवनाशोत्पत्ति-
रेव क्षयः, सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति आद्रविवेकः । उत्पत्तिराक्षणसम्बन्धः तेन
विनाशस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र विशेषमाह—आग्रहायण्येत्यादि, आभ्यामिति ल्यब-
लोपे पञ्चमी । इमे प्राप्येत्यर्थः, चन्द्रवारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्यन्तमास इति परिशिष्ट-
प्रकाशः । अत्र बीजं ब्रह्मपुराणीयतिथिकृत्यम्—तथा च आद्रमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्—

‘पयोमूलफलैः शकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।’

अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित् तिथौ आद्रविधानादमावास्याऽपि लभ्यते
इति को विशेष इत्याह—अत्रेन्द्रुराद्ये इति । अत्र मासद्वयेऽमावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः
चतुर्थभागोना या कला तथाऽवशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अर्थात् चतुर्दश्यष्टम-
यामे क्षयारम्भ इति तदन्त एव अमावास्यान्तयाम एव क्षयं कृत्स्नमेति । अन्यत्रामावास्यासप्तम-
याम इति विशेषः । तेन मार्गशीर्षज्येष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षयलाभे यद्यपि यदा चतुर्दशीयाममिति
वचनात् पूर्वदिन एव आद्रं प्राप्नोति तथापि तद् वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत्स्नक्षयानु-
रोधात् क्षीणायामपि परत्रापराह्णलाभे आद्रम्, अन्यथैतद्विशेषोपाभिधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रापि
विशेषान्तरमाह—यस्मिन्नब्दे इत्यादि । यव्यो मासः, तृतीयया मात्रया चतुर्थभागोनकल्या

एवं सोमक्षयोऽपराह्णश्च पूर्वाभावास्यायामेव संपद्यते नोत्तरस्यामित्यतः पूर्वैव नियम्यते । 'उत्तरस्याश्चोपोषणे यजनीयतिथौ पश्चाच्चन्द्रमसो दर्शनेन भवितव्यम् । 'तच्चानिष्टम् ।

तथा च "गृह्यान्तरम्—

यजनीयेऽहि सोमश्चेद् वारुण्यां विशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद् द्विजातये । (A) इति ।

एवंरूपैव यदि वर्धमानोपलभ्यते तदोत्तरामुपवसेत् ।

'तथा चोक्तम्' *—

वर्धमानामभावास्यां लभेच्छेदपरंऽहनि ।

यामास्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् । (B) इति ।

परिदृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिकन्यनकलयेति । तेन मलमासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्विंशत्यन्तयामादिदर्शसमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमासयुताब्दस्तु एकस्मान्मलमासाद्वद्द्वयामन्तराब्दस्तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यम्भावादिति । चन्द्रक्षयानुरुद्धं क्षीणापक्षमुपसंहरति एवं चारमित्यादि । चारं गतिविशेषम् ॥" इति व्याजहार । अत्र 'पुनः' स्थाने 'ततः' इति पठित्वा व्याचकार तर्कालङ्कारः, पुनरिति पाठेऽस्वारस्यमपि ददौ स्वभाष्ये ; म० म० अनन्तकृष्ण-शास्त्रिणस्तु च्छन्दोगपरिशिष्टप्रकाशव्याख्यायां 'ततः' शब्दपाठात् 'पुनः' शब्दपाठ एव साधीयानिति निर्णीतवन्तः ; तदनयोर्वादप्रतिवादौ तत्र तत्र द्रष्टव्यौ । वयं पुनरस्मद्भाष्यकारसम्मत'पुनः' शब्दयुक्तपाठमेव समीचीनं मन्यामहे इति ।

A. कर्मप्रदीपः २७।९ । एतदेव वचनं प्रमाणीकरोति कालमाधवे 'चन्द्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः' इत्युपोद्घातेन साधवाचार्थः । संवादिप्रमाण-मप्युक्तं तत्रैव—स्मृत्यन्तरेऽपि—

'अर्वागस्तमयाद् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत श्वो देवास्तु पराङ्मुखाः ॥' इति ।

पर्वणोऽंशे चतुर्थे तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजोत्तमैः ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दूययन्त्याश्चलायनाः ॥

तदेतदावर्त्तनात् पूर्वकालयोः सन्धौ सति द्रष्टव्यम् अपराह्णादिसन्धिषु चतुर्थस्येष्टाव-
प्राप्तत्वात् ।" इति च ।

अनु चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समाभ्याता, तथा च शतपथब्राह्मणम्—'यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्द्यजिमाँल्लोकानभ्युदेतीति । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि—'पृषा वै सुमनो नामेष्टिर्यमभि-
यज्वां पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोके ध्रुवं भवतीति । अयमर्थः—येयमिष्टिश्चन्द्रदर्शनो-
पेते दिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनःशब्दवाच्या ; तादृशीमिष्टिं कृतवन्तं यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन्नेव
दिने पश्चाच्चन्द्रमा उदेति, तस्मै यजमानायस्मिँल्लोके समृद्धिर्भवतीति । सत्यम्, तदेतच्छ्रुतिद्वयं
गोभिलीयमतानुसारिव्यतिरिक्तविषयमित्यवगन्तव्यमित्यास्तिकाः ॥

B. कर्मप्रदीपः २।६।१० । लभेच्छेदित्यत्र लक्ष्येदिति सप्रकाशमुद्रितपुस्तकपाठः ।

1. 'उत्तरस्याश्चोपो-' ग, 'नोत्तरस्या-' क । 2. 'तच्चानिष्ट' नास्ति क । 3. 'कर्मप्रदीपे' ख ।
4. नास्ति ख । 5. 'इति' नास्ति ख ।

अस्य च प्रकाशकारोका व्याख्या—कस्मिन् तर्हि अविकल्प इत्याह वर्धमानामिति ।

“चतुर्थोक्तक्षीयमाणपेक्षया वर्धमानां वासरतृतीयांशव्यापिनोम् । चन्द्रक्षयापराह्णलाभाभावेऽपि तस्यामेव आर्द्धं भवेत् । एवं स्तम्भितायां विकल्पः ।

तथा च लघुहारीतः—

त्रिमुहूर्ताऽपि कर्तव्या पूर्वा दशां च बह्वचैः ।

कुहूरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामग्रीतिभिः ॥ इति ।

अध्वर्युभिर्यजुर्वेदिभिः, सामवेदिनां यथेष्टाचरणम् ।” इति ।

अत्र रघुनन्दनः—“वर्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः—वर्धमानामिति । यामांस्त्रीनिति पूर्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्यपेक्षया । अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन श्राद्धविधानात् कथममावास्याश्राद्धे पर्युदस्तरात्र्यादीतरकालपरिग्रहः ? सत्यम्, तिथिद्वैधे क्षीणादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांशापेक्षा, अन्यथोभयदिने वासरतृतीयांशाप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्तेः, प्रागुक्त-‘निरग्न्यादेः कुहूर्मता’ इत्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च । अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः । यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तत्रैव सायाह्णमुहूर्तद्वयपर्युदस्तेतरकाल-कुतपादिमुहूर्तपञ्चकरोहिणाविमुहूर्तचतुष्टयवासरतृतीयांशीयापराह्णमुहूर्तद्वयकाला यथाक्रममाप्त-सामान्य-प्रशस्त-प्रशस्ततर-प्रशस्तमत्वेन ज्ञेयाः । एवमखण्डतिथावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्वोक्तत्वात् ।

‘सायाह्णक्षिमुहूर्तः स्याच् आर्द्धं तत्र न कारयेत्’ इति मतस्यपुराणात्, ‘रात्रौ आर्द्धमिति मनु-वचनात्, ‘ऊर्ध्वं मुहूर्तादि’त्यादिमतस्यपुराणवचनाच्च । मुहूर्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव—

अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम् ॥ इत्युक्तम् ।

“पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्” इति श्रुतेः, वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायनवचनम् । ‘सायाह्णक्षिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेदि’त्येषामेकवाक्यत्वाद् वासर-तृतीयांशीयापराह्णमुहूर्तद्वयस्य लाभ इति । अत्र—

दर्शश्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णः पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यते ॥ इति ।

शातातपीयवचने प्रशस्यते इत्यभिधानात् ‘मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्’ इत्यापस्तम्ब-वचने श्रेयानित्यभिधानाच्च प्राशस्त्यतारतम्यं कल्प्यते, न तु मुख्यकल्पानुकल्पत्वमिति । अपर-पक्षस्य कृष्णपक्षमात्रस्य । तथा च श्रुतिः, ‘पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितृणाम्’ इति । एवञ्चामा-वास्या न निमित्तान्तरं किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तकश्चाह्णः प्रशस्तकालपरा । अत एव शक्ये-स्तारतम्येन बहून् कल्पानाह गोतमः—“अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति-

अनु चतुर्वशीमिश्रामावास्यापोषणे यजनीयतिथौ किं पूर्वाह्न एव पक्षावियज्ञं कुर्यादुत प्रतिपदं प्रतीक्षेदिति । ‘उच्यते—“अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं हुत्वा, अग्नेषाम्निं परिक्रम्ये”ति [सू १।६।१३] वचनात् “पूर्वाह्न एव कुर्यात् । “पक्षान्ता उपवस्तव्याः” पक्षादयोऽभियष्टव्याः” । [सू १।४।५] इति वचना”ञ्चेति । प्रतिपदं प्रतीक्षेदिति । सोऽयं तुल्यविकल्पः ।

वाऽपरपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशाद्वाङ्मनसजिधौ वा कालनियमः शक्तिः’ इति । (गौ० सू० १५) योऽयममावास्यादिकालनियमः स शक्तस्य सद्रव्यस्यारोगिणो बोद्धव्य इति आहविवेकः । अत एवामावास्यायामतिप्राशस्त्यमाह निगमः—‘अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विज्ञेयेण’ ।

तथा च मनुः—

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्वशीम् ।

आह्वे प्रशस्तास्तितथो यथैता न तथेतराः ॥ (३।२७६)

अत्र चतुर्वशीवर्जनं ‘तदन्ते वापि निर्वापेदि’त्युक्तविषयेतरविषयम् अन्यथा तद् वचनं व्यर्थं स्यात्, न चेदं शब्दहतपितृमात्रविषयम्, तस्य प्रकरणभेदादनुपस्थितेः । अमावास्यायाः प्रतीक्षाया अस्मभवे चतुर्वशीविधानाच्च । यत्—‘कार्यं आहममावास्यां मासि मास्युदुपक्षये’ इति मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं तन्मासि मासि यत् कार्यं आहं तच्चन्द्रक्षयेऽमावास्यां प्राप्यातिप्रशस्तं गौतमादि-वचनैकमूलत्वात्, चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्धमानादौ आह्वविधानेनामावास्याया अस्मभेऽपि चतुर्वश्य-न्तर्वामे आह्वविधानेन च विशिष्टविध्यनुपपत्तेः । यत्—

अमावास्याहृका-कृष्णपक्ष-पञ्चदशीषु च । इत्यभिधाय

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

आर्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्योऽपि नित्यदाः ।

श्रद्धोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥ इति मत्स्यपुराणम्, (१७।६३—६४)

तत्रानुपनीतोऽपीत्यपिशब्देनोपनीतः समुचीयते । तत्रानुपनीतस्य जातमात्राहिताग्निरुपनीतस्य च साग्नेः सम्भवात्, तयोः—

‘न क्षौनं विना आह्वमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः’

इति मनुना कृष्णपक्षीयआह्वस्यामावास्यायां विधानात् । तदेकवाक्यतया मत्स्यपुराणे नित्यश इत्यनेनामावास्याया यन्नित्यत्वाभिधानं तत् सामिकपरम्, कृष्णपक्षे यन्नित्याभिधानं तत् सामिक-भिन्नस्य, योग्यत्वात् । एवमन्यानि वचनानि व्याख्येयानि”ति व्याजह्वार ।

तथा चोक्तम्—

पक्षादेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरम् ।

पूर्वाह्ण एव 'कुर्वीत विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥ (A) इति ।

A. कर्मप्रदीपः २।६।११ । 'अत्रान्ये इत्यकरणपक्षोऽपि सूचितः' इति प्रकाशः । तद्वन्न गोमिलसूत्राणि भाष्यादिभूतकर्मप्रदीपादिवचनानि मन्वादिस्मृति-पुराणवचनानि च यथावयमुपजीव्य यदुक्तममावास्याश्राद्धविषये शूलपाणिना श्राद्धविषये तस्मात् किञ्चिदुपस्थाप्यते— 'अथामावास्या, मनुः—'पितृयज्ञन्तु...' । चन्द्रक्षये अमावास्यायाम् । एतेनाऽमावास्यायां प्रतिमासं पिण्डान्वाहार्यकसंज्ञकं श्राद्धं साग्निना पिण्डपितृयज्ञानन्तरं कर्तव्यम् । ननु पितृयज्ञपरं तर्पणपरमस्तु ?

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्याद्विन्दुक्षये सदा ॥ (१६।२१)

इति मत्स्यपुराणवचनात् ज्ञानोत्तरभावित्वात् श्राद्धस्य तर्पणानन्तर्यार्थप्राप्तत्वेन विधातु-मयोग्यत्वात् । अतो विधायकत्वानुरोधेन पिण्डपितृयज्ञपरता, मत्स्यपुराणवचने तु पितृतर्पण-नन्तर्यानुवादस्तर्पणपार्वणयोर्मध्ये पितृयज्ञाख्यनित्यश्राद्धव्युदासार्थः । न च मत्स्यपुराणे पितृबलि-दानवच्च श्राद्धोत्तरकर्मणि नित्यश्राद्धं विहितम्, पिण्डान्वाहार्यकसमाख्याविवेचनव्याजेनापि पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह मनुः—'पिण्डानामि'ति । यतो मासिकं श्राद्धं पिण्डानां पिण्डपितृ-यज्ञानामनु आद्रियते अतः पिण्डान्वाहार्यकं विदुः । मत्स्यपुराणे तु अन्यथाऽन्वयो दर्शितः—

यस्मादन्वाहता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्माच्चन्द्रक्षये सति ॥ (१६।४३)

अन्वाहता पिण्डेभ्यो मात्रा भागः । बहुचानां ब्राह्मणभोजनात् प्राक् पिण्डदानपिण्डमात्रा-भक्षणं ब्राह्मणानामुक्तं मनुना—

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥ (३।२१९)

अथवा—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां प्रलेभिरे ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् पिण्डानां पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य मासैकगृहसिजनकम्, अतः पिण्डान्वाहार्यकम् । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—'पिण्डान्वाहार्यकमि'ति । राजनि चन्द्रे, तृतीयांशे त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे, दशममुहूर्ताद्बुधमिति यावत् । अत एव श्रुतिः 'पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामि'ति । 'नातिसन्ध्यासमीपत' इति सन्ध्यासमीप-मुहूर्तमेकम् आपद्यपि वर्जनीयमित्यर्थः । यद्यपि—

‘सायाह्नस्मिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत्’ (२२।८३)

इति मत्स्यपुराणे सन्ध्यासन्निहितमुहूर्तप्रथं निषिद्धम्, तथाऽप्यापत्काले मुहूर्तद्वयं निषिद्धमप्यनु-
ज्ञातम् अतिशब्दस्वरसात् ‘त्रिमुहूर्ताऽपि कर्तव्या’ इति वक्ष्यमाणलघुहारीतवचनाच्च । दर्शद्वैधे कथं
आह्नमिति तत्राऽऽह स एव—‘यदा चतुर्दशी...मनीषिणः’ इति (क प्रः १६।२-११) । यदा
चतुर्दशीयाममिति तिथिद्वैधे परदिने तिथिः प्रकारत्रितयान्यतमप्रकारो भवति क्षीणा, स्तम्भिता,
वर्धिता च । तत्र क्षीणामावास्याविषयमिदम् । यदा पूर्वचतुर्दशीदिनस्य चतुर्थं प्रहरममावास्या
पूरयेत् प्रहरत्रयव्यापिनी चतुर्दशी भवतीत्यर्थः, अपरदिने पूर्वतिथ्यपेक्षया क्षीयमाणा भवति तदा
पूर्वदिन एवामावास्यावेलायां आह्नम् । एतच्चोभयत्र तृतीयांशकाले न तु क्षीयमाणेत्यस्य तृतीयांश-
व्यापिनीति व्याख्यानं युक्तम्, वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव प्राप्तत्वाद् वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र हेतुमाह—
‘यद्योक्तं ‘यदहस्त्वेव चन्द्रमे’ति यद् गोमिलसूत्रं तत् क्षयाभिप्रायेण श्रेयम्, यस्मिन्नहनि चन्द्रक्षयो
भवतीति तस्य सूत्रस्यार्थः । कुतः क्षयलक्षणेति चेत् ? न, ‘यदहश्चन्द्रमा न दृश्येते’ति पूर्वसूत्रेण
सह पुनरुक्तिरेव लक्षणाबीजमिति तत्रैव व्याख्यातम् । अस्माभिरपि क्षीणे राजनीत्युक्तम्, चन्द्रक्षय-
श्चतुर्दश्यष्टमयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामं यावदिति वक्ष्यति । अतश्चन्द्रक्षयानुरोधात्
पूर्वदिने आह्नमिति तात्पर्यार्थः । ‘यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येते’ति श्रुतिविरोधमाशङ्क्य परिहृतम् ।
इति कस्यतदव्याख्यानमयुक्तं दुर्बलस्मृतिविरोधेन बलवत्यां श्रुतौ क्षयलक्षणाया अवोगात् ।
अन्यथा विरोधाधिकरणसिद्धान्तेऽपि ‘औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्ये’ति स्मृतिविरोधात् औदुम्बरीं
स्पृष्ट्वा उद्रायेतेति श्रुतावुपलक्षणलक्षणा स्यात् ; तस्मान्नैतादृशी प्रत्यक्षश्रुतिरस्ति । अनुमीयमाना
चेत् स्मृत्यनुगुणैवानुमेयेति । ननु तेनैव सूत्रेण सिनीवालीत्वेन पूर्वदिने दृश्यमानेऽपि चन्द्रमसि
क्षयपुरस्कारेण आह्नस्योक्तत्वात् ‘दृश्यमानेऽप्येकदा’ इति सूत्रमनर्थकमित्यत आह—
‘यद्योक्तं दृश्यमानेऽपी’ति । पूर्वसूत्रम् अमावास्यापदोपादानाच्च चन्द्रक्षये सत्यमावास्याविषयम् ।
इदं पुनरित्यम्भूतचतुर्दशीविषयमिति नानर्थकत्वं तदा च विकल्प इत्याह—‘अमावास्यां प्रतीक्षेत’
आह्नार्थम्, तदन्ते चतुर्दश्यन्ते वा निर्बपेत्, यदा अमावास्याकालः आह्नयोग्यो न लभ्यते तदा
चन्द्रक्षयानुरोधाच्चतुर्दश्यन्त एव आह्नमित्यर्थः । ‘अष्टमेऽंशे चतुर्दश्या’ इति क्षीणो भवति,
चतुर्थभागोनकलावशिष्टता च क्षेण्यं, वक्ष्यमाणवचनात् अमावास्याष्टमे भागेऽनुरूपचन्द्रोत्पत्त्यभि-
धानात्, सप्तमे यामे निःशेषचन्द्रक्षयोऽवगम्यते ।

ननु कोऽयं क्षयः सूक्ष्मता विनाशो वा ? नाहः ; अमावास्यासप्तमे यामे तदभावात्, न
द्वितीयः ; पूर्वयामेष्वव्याप्तेः, तुरीयोनकलावशिष्टता विनाशश्च द्वयमेव क्षयशब्दार्थं इति चेन्न,
अनुगतैकरूपाभावात्, अमावास्याष्टमे भागेऽपि अनुरूपत्वात् चन्द्रमसः क्षयापत्तेश्च । इष्यत
एवेति चेन्नैवम्, अमावास्यायां चन्द्रक्षयव्यभिचाराभावे क्षयस्य विशेषणत्वं प्रमत्तगीतं स्यात् ।
यथा गोमिलः, ‘यदहस्त्वेव चन्द्रमा ने’ति । तथा मार्कण्डेयपुराणम्—

‘कार्यं आह्नममावास्यां मासि मात्स्यद्वयक्षये ।’ इति ।

उच्यते—अन्त्यकलाया अवयवविनाशोत्पत्तिरेव क्षयः । सा च सूक्ष्मतायां विनाशोऽप्यस्तीति न विरोधः । विशेषमाह—‘आग्रहायण्यमावास्या’ति । चन्द्रवारविदो ज्योतिर्विदः । चन्द्रगति-
वैलक्षण्याद् वैलक्षण्यमित्यर्थः । ‘चतुर्थभागोनकलावशिष्टः’ क्षीणः, मासान्तरे चतुर्दश्यष्टमयामे,
क्षेप्यमेतथोरमावास्याप्रथमयाम इति विशेषः । तदन्त एव अमावास्यान्तयाम एव कृत्स्नं
क्षयमेति यतः, अतस्तथोरमावास्याष्टमभाग एवापरदिनेऽपराह्णालाभे ज्ञेयम् । यद्यपि पूर्वदिने-
ऽप्यमावास्याप्रथमयामे चन्द्रक्षयो लभ्यते तथाऽप्यपरदिन एव कृत्स्नक्षयानुरोधादित्यर्थः । अत्रापि
विशेषः—यस्मिन्नङ्गे द्वादशैकश्च व्यवस्योदश मासा इत्यर्थः । तेन मलमासपाते कलाभागत्रया-
वशिष्टत्वममावास्याप्रथमयामे यदुक्तं तन्न भवतीति तात्पर्यम् । उभयत्राप्यपराह्णालाभे स्तम्भितायां
व्यवस्थामाह—स एव ‘संमिश्रे’ति । वृद्धिहासशून्या सती या चतुर्दश्या संमिश्राऽमावास्या
तां खर्वितां नीचां निन्दितां केचिदाहुः । अपरे तामेवोपेध्वम् उपगच्छतेति मन्यन्ते । अस्या
व्यवस्था शास्त्रिभेदेनेत्याह लघुहारीतः—‘त्रिमुहूर्ताऽपी’त्यादि । बहुचैः पूर्वदिनेऽमावास्या
मुहूर्तव्यापिन्यपि कार्या । यजुर्वेदिभिरपरदिने, सामगीतिभिश्चन्द्रोर्गैर्यथेष्टमनियमेनेत्यर्थः ।
यथेष्टं सामगीतिभिरित्यभिधानात् । स्तम्भिताविषयमिदम्, क्षीयमाणवर्धमानपक्षयोः परिशिष्ट-
कृता व्यवस्थापितत्वात् । उभयत्रापराह्णालाभेऽपीयं व्यवस्था । वर्धमानामाह—वर्धमानमिति ।
पूर्वदिने तुरीयं यामं पूरयित्वाऽपरदिने पूर्वतिथ्यपेक्षया वर्धमानमित्यर्थः, न तु क्षीयमाणा-
पेक्षया, क्षीयमाणत्वस्य पूर्वतिथ्यपेक्षितत्वे वर्धमानत्वस्यापि तथैव न्याय्यत्वात् । अतः प्रहर-
त्रयमधिकं वा यदा वर्धमानाममावास्यां लक्ष्येत तदा परदिन एव श्राद्धं चन्द्रक्षयालाभेऽपि
वचनादेव, एतदप्युभयत्रापराह्णालाभे बोद्धव्यम् । ननु पूर्वदिने तुरीयं यामं पूरयित्वाऽपरदिने
प्रहरत्रयं यावद्वतिष्ठमाना कथं वर्धमाना स्यात् ? सत्यम्, ‘तुरीयमनुपूरयेदिति, अपराह्णे
प्राप्त्युपलक्षणार्थम् । इतरथा दण्डाधिक-दण्डोन-तुरीययामपूरणे कीदृशी शास्त्रार्थव्यवस्था स्यात्,
तदा च पूर्वदिने दण्डाधिकतुरीयप्रहरव्यापिनी अमावास्या परदिने प्रहरत्रयमवतिष्ठमाना कथं न
वर्धमाना स्यात् । ननु वर्धमानाऽमावास्यापक्षे प्रातःकालविहितस्य पक्षादिचरोर्न तस्मिन्
दिनेऽमावास्याप्रातःकाले अनुष्ठानं ‘पक्षादयोऽभियष्टव्याः’ इति गोभिलविरोधात् । नाप्यपरदिने
द्वितीयाविद्धत्वात्, द्वितीयावेधे ‘एषा वै ह्यमना नाम्नेष्टि’रिति । तैत्तिरीयश्रुती नो निन्दाग्रहणाद्योप
एव पक्षादिचरोः स्यादित्याह—‘पक्षादावेव कुर्वीते’ति । अपरदिने प्रतिपद्येव विद्यायामपि
कर्तव्य इत्यर्थः । वेधनिन्दा च बहुवचिष्येति वक्ष्यते । प्रसङ्गादिविद्माह लघुहारीतः—

पार्श्वेऽंशे तुरीये तु कार्या इष्टिर्द्विजातिभिः ।

द्वितीयासहितां यस्माद् दूषयन्त्याश्चलायनाः ॥ इति

बहुवचिष्यमेवम्, दूषयन्त्याश्चलायना इत्यभिधानात्, छन्दोगपरिशिष्टकृता च वेध एव
इष्टेष्टत्वात् । अत एव बौधायनः—

पर्वणो यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदञ्चयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥ इति ।

अमावास्याव्यतिरिक्तकृष्णपक्षतिथिपार्वणतिथिद्वये गृह्यपरिशिष्टवचनम्—

ययाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथि तेभ्योऽपराहो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥

एतच्च नैकोद्दिष्टशुक्लपक्षपार्वणविषयम्, अपराहो हि दत्त इति हेतुवन्निगदात् ।

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्तव्यम् ।

पार्वणश्राद्धमभिधायाऽऽह मनुः—

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु पञ्चयाशिकमन्वहम् ॥ (३।२८१)

अथह साग्निरग्निसाधारणः पक्षः, निरग्निविषयत्वे प्रमाणाभावात् । संवत्सरमध्ये यत्र पार्वणं विहितं तद् ब्रह्मासम्भवादेर्निमित्तत्वाद् दशान्तरेऽनावश्यम् । पञ्चयज्ञान्तर्गतं यच्छ्राद्धं तत् प्रत्यह-मुदकादिनाऽपि कार्यम् । हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षास्त्विति यदुक्तं तत् कन्या-कुम्भ-वृषस्येऽर्कं इति दर्शयति मत्स्यपुराणे—

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

कन्या-कुम्भ-वृषस्येऽर्कं कृष्णपक्षेषु सर्वदा ॥ (१६।१७)

कृष्णपक्षेऽपि अमावास्यायामेवेति साग्निः, निरग्निस्तित्थ्यन्तरेऽपीत्याह मनुः—

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ (३।२८२)

यस्मात् पिण्डपितृयज्ञाङ्गभूतोऽग्नौकरणहोमो न लौकिकाग्नौ विधीयते किन्तु दक्षिणाग्नौ स च दर्श एव विधत्ते, दर्श एव तदुद्धरणस्य विहितत्वात् ; अतस्तदङ्गबाधमिया न दर्शेन विना आहिताग्नेः श्रौताग्निमतः श्राद्धमेतत् प्रतिमासविहितपार्वणाख्यमस्तीति अगत्या ह्यष्टकादौ यथा-कथञ्चिद् विप्रपाण्यादौ अग्नौकरणहोमः । यच्च न दर्शेन विनेत्यत्र दर्शपदेन पार्वणविधिर्लक्ष्यते, तेन दर्शेन विना पार्वणविधिना विना नाऽऽहिताग्नेः श्राद्धमिति हलायुधव्याख्यानमसङ्गतम्, लक्षणाहेत्वभावात्, पूर्वार्धेन सहानन्वयाद् वाक्यभेदापत्तेः । तस्मादुक्तमेव व्याख्यानम्, पार्वणप्रयाशक्तेन द्विः सकृद्वा कर्तव्यमित्याह देवलः—

अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सर सकृत् ।

द्विश्चतुर्धा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने ॥

सकृत्करणपक्षस्तु कन्यायामिति प्रशस्तत्वात् पार्वणश्राद्धाशक्त्याऽऽहिताग्नेः पिण्डदानमात्रं निरग्निना ब्राह्मणभोजनमात्रं कर्तव्यमित्याह निगमः—“आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणाद् भोजयेदिति पूतश्रुतेः । पूर्वमज्ञानम् ॥” इति ।

‘किञ्च—

त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति सन्ध्या वाऽस्तमितोदिता
वोच्चैर्वा ॥ ११ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः पौर्णमासी(१)काला भवन्ति । पौर्णमास्येव कालः पौर्णमासी-
कालः । स त्रिप्रकारको भवतीत्यर्थः । सन्ध्या वा, सन्ध्या तावदुत्कलक्षणा ।
या अस्तमयसन्ध्यायामवच्छिद्यते उदयसन्ध्यायां चेति । अपरा अस्तमितोदिता ।
यस्यां सवितुरस्तमयानन्तरम् एव चन्द्रमा उदेति । सेयमस्तमितोदिता । सा
चार्द्धरात्रोद्देशेऽवच्छिद्यते । अन्या उच्चैः “पौर्णमासी । यस्यामीषदुच्चैः स्थिते
“चन्द्रे पश्चात् सविताऽस्तमेति । सेयमुच्चैःपौर्णमासी‘त्युच्यते । सा च किञ्चि-
च्चतुर्दशीमिश्रा भवति(२) ।

A. “पौर्णमासीमधिकृत्याऽऽह हेमाद्रिः—“यदा अस्तंगते सूर्ये चन्द्रमा अभ्युदियात् सा
पौर्णमासी”ति । तत्र पूर्णिमानामनिर्वचनं ब्रह्माण्डमत्स्यपुराणयोः—

यदीक्षेते व्यतीपाते दिवापूर्णे परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ पराङ्के तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता ॥ इति ।

तथा च काठश्रुतिः—

“या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिः, योत्तरा सा राका, या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली
योत्तरा सा कुहुरिति ।”

वृद्धवशिष्ठः—

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः ।

राका सम्पूर्णचन्द्रा स्यात् कलौनाऽनुमतिः स्मृता ।

रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्तिता ॥

भगवतीपुराणे—

यदा त्वस्तमियात् सूर्यः पूर्णश्चेन्दुर्यागमत् ।

युगपत् सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥ इति ।

मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः—

यस्मात् तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रज्जुनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥” इत्यादि ।

B. सूत्रस्यास्य हेमाद्रिधृता व्याख्या—सन्ध्योदिते चन्द्रो सन्ध्यास्तमिते रवौ चन्द्रोदये
उत्तरा प्राग् रव्यस्तमयादुच्चैस्तेति तामुपबसेदिति ।

यत्र तु प्रहरद्वयं चतुर्दशी स्यादथ पौर्णमासी श्वश्रोऽन्वयापचयरहिता तथैव प्रहरद्वयं पौर्णमासी 'भवित्री' स्यात् अथ प्रतिपत्, तत्र किं पूर्वामुपवसेदुतोत्तराम् इत्यत आह—

अथ यदहः पूर्णो भवति ॥ १२ ॥

अथेति सूत्रादिप्रज्ञापनार्थः । इतरथा पूर्वमूत्रेण सहास्यैकं सूत्रता स्यात्, उच्चैर्वा यदहः पूर्णो भवतीति, तस्मादथेत्युक्तम् । यदहः यस्मिन्नहनि पूर्णः षोडशकलोप-चययोगाद्वखण्डमण्डलश्चन्द्रमा भवति । तामुपवसेदिति वर्त्तते । स च पूर्ण-श्चतुर्दशीमिश्रायामर्धरात्रादेशो भवति नात्तरस्यामिति* । तथा च केनचिज्ज्यातिः-शास्त्रनिदा कश्चिद्राजोपश्लोकिताः ।

पञ्चदश्यां पञ्चदशे मुहूर्ते चन्द्रमण्डलम् ।

यथा भवति तद्वत् त्वं सदा भव नृपोत्तम(१) ॥ इति ।

तस्मादनयोरपि पूर्वामेवापवसेन्नोत्तरा मिति(१) ।

सामश्रमी तु—सूर्योदयात् तत्पूर्वतो वा पूर्णिमा यत्र सा सन्ध्या पौर्णमासी, सूर्यास्तमितेन साकमेव पूर्णोदयो दृश्येत चेत् सा अस्तमितोदिता पौर्णमासी, सूर्यास्तादुर्ध्वः ऊर्ध्वं रात्रौ पूर्णश्चेत् चन्द्रः सैव उच्चैः पूर्णमासी, इत्युक्तास्त्रयः काला इति व्याचष्टे ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि 'श्लोकमप्युदाहरन्ती'त्युपक्रमेण ।

B. पौर्णमास्यामुपवासमधिकृत्य पर्वसन्धिश्चाधिकृत्य यदुक्तं हेमाद्रिणा तस्मात् किञ्चि-
दुपस्थाप्यते । स्मृत्यन्तरम्—

पूर्वोदिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वां विवक्ष्णः ।

उपवसेदिति शेषः । कात्यायनः—पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां चोपवसेत् । तत्र दिवा पर्वसन्धौ पूर्वगुरुपवासस्तद्व्यांगः । रात्रिपर्वसन्धौ तद्वहस्पवासः पश्चुव्यांगः ।

उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण—

अपराह्णस्थवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र राका स्यात् सा पूर्णोत्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्यानुमतिस्तत्र सा श्वः पूरितलक्षणा ॥

1. 'भवित्री' नास्ति ख । 2. 'प्रतिज्ञाप' ख । 3. 'मूत्र' नास्ति क-ग । 4. 'नास्ति क-ग ।

5. 'श्वेति' ख ।

अपराह्णे क्षपायां वा पर्वसन्धिर्भवेद् यदि ।
 उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥
 पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे पर्वसन्धिर्भवेद् यदा ।
 तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।

तदुक्तं निबन्धिभिः—

अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
 तदहस्तत्र चोपोष्या पूर्ण उत्सर्पिलक्षणा ।
 पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।
 पूर्वेषुस्तत्र चोपोष्या सा श्वः पूरितलक्षणा ॥
 अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
 तदहस्तत्र चोपोष्या यदहर्नेति लक्षणा ॥
 पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।
 तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।

गृह्यकारिकापि—

पञ्चदशी प्रतिपच्च समेते एकदिने महती यदि तस्मिन् पञ्चदशीप्रकृतेरुपवासः पञ्चदशीह तनु-
 र्वादि याग इति । तथा सङ्कर्षणकाण्डे गोविन्दोपाध्यायेनोक्तम्—

यस्मिन्नहनि मध्यन्दिने पूर्वं एव विक्रम-सन्निपातौ तत्र पूर्वेषुरुपवासः 'श्वः पूरितेति वा,
 श्वो न द्रष्टार इत्यस्य विषयः । यत्रापराह्णे रात्रौ वा विक्रमसन्निपातौ तत्र तदहुरुपवासः 'यदहः
 पुरस्ताच्चन्द्रमा पूर्ण उत्सर्पेत् यदहर्न दृश्येतेत्यस्य विषय इति ।

देवस्वामिनाऽप्युक्तम्—

यदि पूर्वाह्णे पर्वसन्धिः समाप्येत ततो नितरामेव च शोभनं यदि पुनरपराह्णे रात्रौ वा तदह-
 रपोष्य श्वो भूते याग इति ।

तथा च लौगाक्षिः—

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।
 उपोष्य तत्र पूर्वेषुस्तदहर्वाग इष्यते ॥
 अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
 उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते ॥

अत्र केचित्—सन्ध्यायां पर्वसन्धौ व्यवस्थापकवचनान्तराभावात् प्रायेण तत्रापि रात्रिशब्द-
 प्रयोगाच्च सापि रात्रिशब्देन गृह्यत इत्याहुः, तदयुक्तम्, सन्ध्यारात्र्योर्भेदान्, लक्षणायाच्च
 कारणाभावात् सन्ध्यायां पर्वसन्धौ च पूर्वेषुर्यागस्य 'आवर्तते यदा सन्धिरित्यनेनैव सिद्धेः ।
 एतेन 'स वै सम्प्रत्येवोपवसेत्' 'स वा उत्तरामेवोपवसेत्' इति श्रुतिद्वयञ्च व्याख्यातम्" इति ॥

तिथिचन्द्रमसोरूपचयापचयपरिज्ञानमन्तरेण दर्शपूर्णमासौ साधयितुं न शक्येते ।

'अथ पुनः कस्तयोरूपचयापचयपरिज्ञानोपाय इत्यत आह'—

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति अधीयीत वा तद्विद्भ्यो
वा पर्वाऽऽगमयेत ॥ १३ ॥

पृथगेव "अन्य एवै" *तस्य पूर्वविवक्षितस्य ज्ञानस्य अध्यायः ग्रन्थो ब्रह्मसिद्धान्त-
प्रभव" खण्डखाद्यादिको भवति, तमधीयीत वा जानीयात् । 'तत् ज्योतिःशास्त्रं' ये
विदन्ति ते इमे तद्विद्ः, तेभ्यो वा सकाशान् पर्व दर्शपूर्णमासाख्यम् आगमयेत
जानीयात् । ग्रन्थगौरव"भयात् तदिह "नोक्तम् ।

किञ्च—

अथ यदहरूपवसथो भवति तदहः पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं
हुत्वैतदग्नेः स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं पर्युपलिम्पति ॥१४॥

अथेत्यपूर्वसूत्रोपादानार्थः । यदहः यस्मिन्नहनि उपवसथो भवति । 'अत्र पद-
व्युत्क्रमेण व्याख्या । तदहस्तस्मिन्नहनि प्रातराहुतिं हुत्वा पूर्वाह्ण एव पतदग्नेः
स्थण्डिलं (१) गोमयेन समन्तं पर्युपलिम्पति "इति । प्रातराहुतिं हुत्वा इति "सिद्धौ पुन-
र्वचनम् औपवसथिके अहनि स्वयं होमनियमार्थम् । तत्र हि स्वयं हुने सर्वदेव किल
स्वयं हुतं भवतीति । तथा च श्रुतिः— "एते ह वै रात्रौ सर्वा रात्रयः समवयन्ति या
आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति । 'या अपक्षीयमाणपक्षस्य
रात्रयस्ता सर्वा अमावास्यां समवयन्ति । स यो ह वै विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोति
सर्वदा ह वैस्य स्वयं हुने भवती" (२) । "पूर्वाह्णग्रहणमपराह्णप्रतिषेधार्थम्" *
पूर्वाह्ण एवोपलिम्पतीति । किम् ? तदग्नेः स्थण्डिलम्, अग्न्यागारमित्यर्थः ।
स्थण्डिलग्रहणं लोहमृन्मयादिभाण्डस्थेऽग्नौ "होमप्रतिषेधार्थम् । अग्नेः स्थण्डिलम्

A. एतदधिकृतम्, अग्नेः स्थण्डिलम्, एतस्याधिकृतस्याग्नेर्वा स्थण्डिलम् इत्यर्थः ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तेयं श्रुतिस्तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये—'भवति चात्र ब्राह्मणम्'
इत्युपोद्धातेन, परमत्र पाठभेद आहतस्तेन स च 'उपवसथे' इत्यत्र 'उपवपथम्' इति । 'स्वयं हुते'
इत्यत्र च 'स्वयं कृतम्' इति ।

1. विज्ञिताग्र्याने, 'यथास्नयोरूपचयापचयपरिज्ञानोपायज्ञानार्थमिदमाह' ख । 2. नास्ति ख ।

3. 'खण्डखाद्यादिको' ग, 'प्रभाषणखाद्यादिको' ख । 4. 'तत्' नास्ति ख । 5. 'भिया' ख ।

6. 'नोचते' ख । 7. 'यथ' ख । 8. 'इति' नास्ति क-ग । 9. 'सिद्धे' ख । 10. 'एता ह वै' ख ।

11. 'इति' नास्ति ख । 12. विज्ञिताग्रो नास्ति ग । 13. 'कर्म-' ख-ग ।

‘इत्येतावतैव सिद्धत्वा’देतदित्यवाच्यमिति चेत् ? न (A) गृहस्थस्य द्वितीयभूमिकाया-
मभ्यागारप्रतिषेधार्थं^१मिदमुच्यते । कथं नाम ? ‘तदेवम्भूत’मेवाधिकृताया भूमेः
स्थण्डिलमित्यर्थः । एवं प्राकृतायामेव भूमौ स्थितस्याग्नेः^२श्रुद्धीपरिवारादिकरणे न
दोषः । केनोपलिम्पति ? गोमयेन, गोशकृता, समन्तं ‘समचतुरन्नाम्, ‘परीति
सर्वतोभावम्, सर्वत उपलिम्पतीत्यर्थः ।

किञ्च—

अथेध्मानुपकल्पयते खादिरान् वा पालाशान् वा ॥ १५ ॥

अथेत्यानन्तर्यं । उपलेपनानन्तरमेव श्वो यागार्थम् इध्मानुपकल्पयते, आसा-
दयतीत्यर्थः । इध्मः समिन्धनात् । बहुवचनमाधृत्यपेक्षम् । तस्य चेध्मस्य द्विप्रादेश-
मात्रं प्रमाणं भवति ।

‘तथा चोक्तम्—

प्रादेशद्वयमिध्मस्य^३ प्रमाणं परिकीर्तितम् ।

एवंविधाभिरेवेह समिद्धिः सर्वकर्मसु^४(B) ॥ इति ।

समित्संख्या च ।

समिधोऽष्टादशोऽमस्य^५ प्रवदन्ति मनीषिणः ।

दर्शं च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः^६(C) ॥ इति ।

A. प्रमाणमत्र कालमाधवग्रन्थश्रुता श्रुतिः—‘न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः’
इति । अत्र पृथिवीपदस्य विकृतभूमिपरत्वमेवावगन्तव्यम्, अन्यथाऽग्निवचनस्य कुत्रापि प्रसक्ति-
र्न स्यात् पृथिव्यामग्निवचनबोधिकायाः श्रुतेर्बाधोऽपि स्यादिति दिक् ।

B. कर्मप्रदीपः १।८।१९ अस्य सप्रकाशमुद्रितपुस्तकपाठस्तु—

‘एवंविधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्मसु’ । इति ।

प्रकाशकारोक्ता व्याख्या चेत्यम्—‘अथेध्मानित्यादिसूत्रोक्तानिध्मान् स्पष्टीकरोति । पूर्वार्धं
निगदव्याख्यातम् । यद्यपि सूत्रे अथेध्मानिति दर्शपौर्णमासौ प्रकृत्योक्तम्, तथाऽपीह गृहोक्तेषु
सर्वकर्मसु प्रादेशद्वयमाना इध्माख्याः समिधो भवेयुः । समिध इति संज्ञालिङ्गादेवेध्मानामप्यग्नि-
समिन्धनार्थत्वमित्युक्तं भवति’ इति ।

C. कर्मप्रदीपः १।८।२० अत्र ‘विंशतिम्’ इति सप्रकाशमुद्रितपुस्तकपाठः । ते खल्विधे
इध्माः यत्र न कर्तव्यास्तदप्याह कर्मप्रदीपः—

1. ‘इत्युक्ते मित्र-’ ख । 2. ‘देतदवाच्य-’ ख । 3. ‘इदम्’ नास्ति क-ग । 4. ‘एतदेव-’ ग ।
5. ‘मिवाधिकृताया’ ख । 6. ‘श्रुद्धी’ क, ‘श्रुद्धीपरि-’ ख । 7. ‘मम’ नास्ति ख । 8. ‘परितः
सर्वतोभावे’ ख । 9. ‘तथा चोक्तम्’ नास्ति ख । 10. ‘परिमाणं’ क, ‘विंशतिंशो नास्ति ख ।

‘उक्तत्वाद् दर्शपूर्णमासयोरष्टादशेति सिद्धम्’* । खदिर-पलाशौ प्रसिद्धौ । वा-
शब्दद्वित्वं तुल्यविकल्पार्थम् ।

इध्मोऽप्येधार्थमेवानेह विराहुतिषु स्मृतः ।

यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात् तत् स्पष्टीकरणाण्यहम् ॥

अङ्गहोम-समित्तन्त्र-सोप्यन्त्याख्येषु कर्मसु ।

येषाञ्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च ॥

अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि ।

सोमाहुतिषु सर्वांश्च नैतेष्विध्मो विधीयते ॥ इति (क, स, १।८।२२—२४)

एतेषां प्रकाशकारोक्ता व्याख्या चेत्थम्—बह-पुरोडाशादिरूपहविराहुतिषु इध्मोऽप्यग्निमसमिन्ध-
नार्थमेव । प्रादेशद्वयमात्रसमिन्मुनिभिः स्मृता । यतोऽयमपि समिन्धनार्थोऽतो न देवतोद्देशेन
त्यजनीय इति अत्रापि मन्त्रदेवतयोरभावः । अतो मन्त्रस्य देवतायाश्चेति वचनानवकाशः । (२२)
अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयन-चूडाकरणादौ विहिताः, तेष्वन्यस्य सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात्,
तथा द्विविधा होमास्तन्त्रहोमाः क्षिप्रहोमाश्च याज्ञिकप्रसिद्धाः । तत्र क्षिप्रहोमाः, क्षिप्रं द्रव्यन्ते इति
व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः । तन्त्रहोमाश्च परिसमूहनवर्हिःस्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः, तत्र ये
समिद्धविष्कास्तन्त्रहोमाः, यश्च छत्रप्रसवार्थं सोप्यन्तीहोमः, येषां च वैश्वदेव-सायंप्रातर्होमादीना-
मेतद्विध्माख्यं द्रव्यं पश्चादप्येध्मानुपकल्पयते इत्यनेन सूत्रेणोक्तम्, तेषु तत्सदृशेषु च क्षिप्र-
होमेष्विध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति । (२३)

ऊढाया यानेन वरेण नयनं गृह्योक्तम् । तत्राक्षभङ्गेऽनहुद्विभोक्षे यानविपर्यासे अन्याद्य
चापत्तु यमेवार्गिन हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा अन्यद् द्रव्यमाहृत्य ‘य ऋते
चिदभिश्चिरे’ इत्याज्यशेषेणाभ्यञ्जेदिति (२।४।३) सूत्रेणाक्षभङ्गादियानविपदि तत्समाधानार्थं यो
होमो विहितः, यश्च ‘पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि हरे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलान् ऋगन्ते-
ज्वास्त्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके’ इत्यनेन (४।५।२७) सूत्रेण मुखेन यवमिश्रतण्डुलानां वृक्ष इवेत्यादि-
पञ्चर्चस्य प्रथमया ऋचा भूमिकामस्य जलहोम उक्तः । याश्च सोमरसाहुतयस्तास्विक्ष्मविधिर्न
भवति । अक्षो रथावयवविशेषः । अत्रेध्मविधिनित्यमित्यभिद्रव्यता पर्युदासोऽयमित्युक्तम्, न तु
निषेधविधिः, येनाक्षभङ्गादिविषये विहितनिषिद्धत्वादिध्मविकल्पः स्यादित्यापाद्यम् । जलहोमा-
दीत्यादिपदेन पद-वर्त्म-क्षित्याधारहोमानां ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः—‘पदे जुहोति वर्त्मनि
जुहोती’ति । स्मृतिश्च—

लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवश्च कर्तव्यः पञ्चसूनाऽपनुत्तये ॥ इति । (२४)

किञ्च—

खादिर-पालाशालाभे विभीदक-तिल्वक-बाधक-नीव-
निम्ब-राजवृक्ष-शाल्मल्यरलु-दधि^१त्थ-कोविदार-श्लेष्मातकवर्जं
सर्ववनस्पतीनामिध्मो यथार्थं स्यात् ॥ १६ ॥

तदलाभे इति वक्तव्ये गौरवं स्यादिति चेत् ? उच्यते—तदलाभे इत्युच्यमाने तत्-
प्रतिनिधोरपि 'कदर-पारिमद्रयो(१)र'भावेऽन्यस्योपादानं मा भूदित्यतः खादिर-
पालाशालाभे इत्युक्तम् । खादिर-पालाशयोरि^२भ्ययोरभावे विभीदकादिवर्जमन्येषां सर्व-
वनस्पतीनाम् अश्वत्थादीनामिध्मो यथार्थं यावताऽर्थो भवति तावान् स्याद् भवेदिति ।
विभी^३दकादयो वृक्षजाति^४विशेषा विद्वद्भ्य उपलब्धव्याः(५) ।

किञ्च—

विशाखानि प्रति लूनाः कुशा बर्हिः ॥ १७ ॥

विप्र^६कृष्टाः पृथक् शाखाः पत्राणि यस्मात् स्थानाद् भवन्ति तानि विशाखानि^७

A. कदरः—'काटाबाक्ला' इति ख्यातः । श्वेतखदिरः । 'अरिभेदो विट्खदिरे कदरः
खदिरे सिते' इत्यमरः । 'पारिमद्रः'—'पालितामाँदार' 'वकायिनी' इति ख्यातः । 'पारिमद्रे
निम्बतर्लमन्दारः पारिजातकः' इत्यमरः । एतौ खलु यथासंख्यं खदिरपालाशयोः प्रतिनिधी
भवत इति भाष्यकाराणामाशयः ।

B. सूत्रस्यविभीदकपदस्थाने विभीतक इति पठति सामभ्रमी ।

विभीदकः—(विभीतकः) 'बहेडा' इति ख्यातः 'त्रिलिङ्गस्तु विभीमेकः । नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो
भूतावासः कलिद्रुमः' इत्यमरः ।

तिल्वकः—लोध्रः । 'गालवः शबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ' इत्यमरः ।

बाधकः—'गोभिलगृहसूत्रोक्तो वृक्षविशेषः' इति (M. W. -कोशे) ।

नीवः—(नीपः) कदम्बः, 'नीपप्रियकदम्बास्तु हलिप्रिये' इत्यमरः ।

निम्बः—'नीम्' इति ख्यातः । 'अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः । पितुमर्दश्च निम्बे'
इत्यमरः ।

राजवृक्षः—'लङ्कासिज्' 'सोनालु' 'धनबहेड्' इति ख्यातः । 'आरग्वधे राजवृक्ष-संपाक-
चतुरङ्गुलाः' इत्यमरः ।

१. 'येदक' ख । २. 'ख' ख । ३. 'कदम्बमद्रकायो' ख । ४. 'भावादन्वयी' ख ।

५. 'आलाभ' ख । ६. 'तका' ख । ७. 'विशेषा' नास्ति ख । ८. 'एति प्रथक् शाखापत्राणि' ख ।

९. 'चननार' 'उच्यते' इत्यधिकः क ।

कुशस्कन्ध-स्थानान्युच्यन्ते । "तानि प्रति ये ल्नाम्बिज्ञाः कुशाः दर्भाः बर्हिः बर्हिषः, स्तरणार्थम् उपकल्पयेदिति वर्त्तते"*(A) ।

उपमूललूनाः पितृभ्यः ॥ १८ ॥

प्रसङ्गादिदमिहोच्यते । मूलसमीपप्रदेशेषु ये लूनास्ते उपमूललूनाः । तान् "पित्र्ये कर्मणि उपकल्पयेदिति । (B) यथा पञ्चादशैः 'स्वस्तरमास्तारयेद् दक्षिणाग्रैः कुशै-

शास्मली—(शिशुल्, शेँवेर्) इति ख्यातः । 'पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शास्मलि-
द्वयोः' इत्यमरः ।

अरलुः—'शोनागाछ' इति ख्यातः शोणकः । . 'स्योनाकशुक्रनासर्धदीपवृन्तकुटजटाः ।
शोणकश्चरालौ' इत्यमरः ।

कपित्थः—कद्वेल्, कैथ् इति ख्यातः । 'अथ कपित्थे स्तुर्दधित्थप्राहिमन्मथाः' इत्यमरः ।

कोविदारः—रक्तकाञ्चन्, कचनार् इति ख्यातः । 'कोविदारो चमरिकः कुदालो युगपत्रकः'
इत्यमरः ।

श्लेष्मातकः—बाल्दा, 'पसोडा' इति ख्यातः । 'शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः,
इत्यमरः ।

A. अत्र भाष्ये 'तान्' इति पूरणीयमर्थसौकर्यार्थमिति । तर्कालङ्कारस्तु—“बर्हिःसंज्ञकाः
इति वा व्याख्येयम् । तद्वन्न विधेयप्राधान्यविवक्षयैकवचनं द्रष्टव्यम् । 'बर्हिषः' इति बहु-
वचनान्तमेव दूल्पाणिः पठति, तदा व्यक्त एवार्थः” इति च व्याचष्टे ॥

B. ते सखिचमे पितृभ्यमुपकल्प्याः कुशा मूलसमीपेऽव्यचोभाग एव अवितव्या नोर्ध्वभागे ।
तथा च कर्मप्रदीपः—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

हरिता वै सपिण्डूलाः शुष्काः क्षिग्धाः समाहिताः ।

रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्कृताः ॥

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते च विष्णुने त्यागस्तेषां विधीयते ॥ इति का, स, १।१२—४ ।

एतेषां प्रकाशकारोक्ता व्याख्या चेत्यम्—“यादृशाः कुशाः कर्माङ्गभूतास्तानाह, दर्शादियज्ञार्था
हरिताः, पञ्चयज्ञार्थाः पीतवर्णाः, पितृ-दैवतकर्माणां समूलाः, विश्वदेवभाद्वार्थास्तिलकोपेताः ।
कुशा उत्पाठ्या इति शेषः । कल्माषाश्चैव दैविका इति कल्पतरुपाठः । तदा च व्यक्त एवार्थः ।

अत्र च प्रसङ्गाद् यज्ञार्थं अयुक्ताः । (२) पित्रर्थानां वर्णपरिमाणादीन्याह—सपिञ्जलाः प्रादेश-
मात्राद्रंशुष्कान्यतरशीर्णपुष्प-मञ्जरीसहिताः, स्थूलपत्राः, कोमलाः, समाहिता नेतस्ततो विक्षिप्तपर्णाः,
कृतमुष्टि-हस्तप्रमाणाः पितृतीर्थसंयोगसंस्कृताः, पितृकर्मण्युपादेया इति शेषः । रत्निप्रमाणता च
पिण्डास्तरणार्थानामेव । आसनाध्व्यात्सर्गाध्वानान्तु गोकर्णप्रमाणता । तथा च वायुपुराणम्—

रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा लताः प्रस्तरार्थं कुशा मताः ॥

ब्रह्मपुराणे—

हरिताश्च सपिञ्जलाः खिग्धाः पुष्टाः समाहिताः ।

गोकर्णदीर्घान्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥

पितृतीर्थेन देयाश्च दूर्वाः श्यामाकमेव च ।

काशाः कुशा बल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥

मौज्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड् दर्भाः परिकीर्तिताः ॥

तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणम्, तेन 'तेषामलभे शूकङ्गणशरशीर्यबल्वजमुत्तवन-
लसुण्ठवर्जं सर्वनृणानीति गोभिलोक्तेन तद्व्यतिरिक्तबल्वजानां निषेधो बोद्धव्यः । गोकर्ण-
परिमाणञ्च 'प्रादेशतालोकर्णा' इत्यभिधानकोशे प्रतिपादितम् । मुख्यकुशाभावे दूर्वादीनां
ग्रहणम् । तदभावे सर्वनृणानीति गोभिलेनोक्तत्वात् ; अत एव कुशाभावे कुशस्थाने कर्मा दूर्वां
वा दद्यादिति विष्णुः । (३) त्याज्यान् कुशानाह—पिण्डास्तरणे ये कुशाः, ये च तर्पणार्थम्,
यैश्च धृतैर्विष्णुमूत्रे कृते, तेषां त्यागः कर्तव्यः । ते कर्मसु न योज्या इत्यर्थः ।

अन्येऽपि ये त्याज्यास्तानाह लघुहारीतः—

चित्तौ पथि च ये दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिबर्जयेत् ॥

नीवीमध्ये तु ये दर्भा यज्ञसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रास्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः ॥ इति

एतच्च धृतैः कृते चेत्यन्यापवादकम्,

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा येः कृतं पितृतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टे धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

इत्येतदनन्तरं लघुहारीतेन नीवीमध्ये इत्युक्तत्वात् । त्याज्यव्यतिरिक्तास्तु विनियुक्ता अपि
विनियोज्याः । तथा च गृह्यपरिशिष्टम्—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरभयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥ इति ।

यातयामं जीर्णं तद् यज्ञं भवति तदयातयामं सवीर्यं कार्यक्षममिति यावत् ।

अत्र मरीच्युक्तो विशेषः—

मासे नभस्वमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥ इति ।

रिति(A) । तथा “कर्षूणां स्तरणं” घनैरिति(B) ।

तेषामलाभे शूकतृणाशरशीर्यबल्वजमुतवनल्लुण्ठवर्जं सर्व-
तृणानि ॥ १६ ॥

तेषां यथोपदिष्टानां कुशानामलाभे बहिर्भोऽर्थं सर्वतृणाभ्यापादेयानि किम-
विशेषेण ? न । कथं तर्हि ? शूकतृणादिवर्जं शूकानि पुष्पफलमञ्जयः । तानि
येषां तृणानां “सन्ति तानि शूकतृणानि शरशीर्यादीनि प्रसिद्धानि(C) ।

केचित्तु दर्भा इत्यादिगृह्यपरिशिष्टवचनात् सामान्यत एव दर्भाणामयातयामत्वम् । ‘भाते’
इत्यादिमरीचिवचनन्तु—

कदाचिन्नाहरेद् विद्वान् प्रधत्ते केशवे कुशान् ।

अभावे तु समुद्रुत्य परेऽहनि विचर्जयेत् ।

इति वचनस्यापवादकमित्याहुर्नित्यवगन्तव्यमिति ॥

A. पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तारयेत् उदगग्रैस्तृणैरुदक्प्रषणम् इति गो, सू, ३।१।१२ ।
तथा पश्चात् कर्षूणां स्वस्तरमास्तारयेत् दक्षिणाग्रैः कुशैर्दक्षिणाप्रषणम् इति च गो, सू, ४।२।२३
द्रष्टव्ये ।

B. उक्तमेतत् कर्मप्रदीपे—

अग्न्यास्ताग्रैः कुशः कार्यं कर्षूणां स्तरणं घनैः ।

दक्षिणान्तं तदग्रं स्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत् ॥ इति । १७।४

C. शरः—‘शर’, ‘शरहरी’ति ख्यातः, ‘गुन्द्रस्तेजवकः शरः’ इत्यमरः ।

शीर्षः—‘गोमिलगृह्योक्तो यवसविशेषः’ इति M. W.-कोशे ।

बल्वजः—‘वाद्’ ‘वगयी’ति ख्याताः । ‘पुंभूमनि तु बल्वजाः’ इत्यमरः ।

मुतवनः—‘गोमिलगृह्योक्तो घासविशेषः’ इति M. W.-कोशे ।

ल्लुण्ठः— ? प्रचलितकोशेष्वधृतः ।

अत्र केचित्—मुतव-नल्ल-ल्लुण्ठ इति पदच्छेदं विधाय नल्लस्यापि वर्ज्यत्वं सम्पादयन्ति । तेषां
भते यद्यपि ‘नल्लन्तु धमनः पोटगल’ इत्यमरानुशासनात् नल्लपदेन ‘नल्ल’ इति ख्याततृणस्य ग्रहणं
भवितुमर्हति, तथाऽपि ‘मुतव-ल्लुण्ठौ’ अज्ञातावेवेति सुधीभिर्ज्येयम् ।

यद्यत्र पुनर्बल्वजविधायकं प्रकाशकारधृतं ‘कुशाः काशा’ इत्यादि ब्रह्मपुराणवचनं तत्
कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयं ज्ञातव्यम् । यत्तु ‘तीक्ष्णरोमशाः’ इति बल्वजानां विशेषणं तेनात्र
सूत्रे तद्व्यतिरिक्तबल्वजानां विशेषो बोद्धव्यः इति प्रकाशकारनारायणोपाध्यायैस्तर्कं तदसङ्गतम्,

1. ‘शरवादि’ ख । 2. ‘घनैरिति’ नास्ति ख । 3. ‘-ल्लुण्ठ-’ इति ख, स० सा०, ‘ल्लुण्ठ-’
प्रकाशे । 4. ‘-मुपादि-’ ख । 5. ‘न लानि’ क-व ।

किञ्च—

आज्यं स्थालीपाकीयान् व्रीहीन् वा यवान् वा चरुस्थालीं
मेक्षणं स्तुवमनुगुप्ता अप इति ॥ २० ॥

आज्यं घृतम् । (A) उपकल्पयते इति प्रत्येकमनुष्यते । आज्यग्रहणं तैलादि-
प्रतिनिधीनामप्युपलक्षणार्थम् । * (B) यवागूँपयसोस्तु यजतिकाल एवोपकल्पनम् ।
पूर्वोपकल्पस्योर्विनाशदोषदर्शनात् । स्थालीपाकीयान् स्थालीपाकार्यान् । व्रीहीन् वा
यवान् वा, यावद्भूमिः स्थालीपाकनिष्पत्तिर्भवति तावदुपकल्पयते इति वर्तते ।

साधारणवचनव्यपक्षेण स्वशास्त्रसङ्कोचस्यान्याप्यत्वात् । 'तथान्ये' इति वचने बलवजानां भेदेनैव
तीक्ष्णरोमशानामवगमाच्च । एवञ्च षट्संख्याविरोधोऽपि स्यात् तीक्ष्णरोमशत्वस्य बलवजविशेषणत्वे
पञ्चानामेवोपलम्भात् । न च—

‘पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दुर्वाः श्यामाकमेव च’

इति तत्पूर्ववचनोपात्तान्यां संख्यापूर्णमिति वाच्यम् । सप्तसंख्यापत्तेः । तस्मात् ततो
भेदेनैवेह षण्णामुपादानम् । षण्णामेव वा मध्ये दूर्वादयामाकयोरितरेतरापेक्षयोपादेयत्वार्थं तयोः
पूर्वं पृथक् कीर्तनमिति वर्णनीयम् । ते खल्वत्र शास्त्रशब्देनैव लभ्येते इति निपुणमतिभिरु-
णीयमिति ।

A. आज्यस्थालीप्रमाणमुक्तं कर्मप्रदीपे—

आज्यस्थाली च कर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।

माहेयी वापि कर्तव्या नित्यं सर्वांगिकमंघ्रं ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणन्तु यथाकामन्तु कारयेत् ।

सुहृदामव्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥ इति १।१।१०—११ ।

प्रकाशकारोक्ता व्याख्या चात्र ; ‘सर्वेष्वरन्याधानादिकर्मरूपेषु होतव्याज्यस्थापनार्थं सुवर्णादि-
मयी मृन्मयी वाऽऽज्यस्थाली कर्तव्या, नित्यं सर्वदा, न त्वसम्भवे शरावादिः । बल्लोमादिष्वपि
व्याहृतिहोमोपस्तरणामिधारणार्थमाज्योपयोगात् सर्वांगिकमस्त्वित्युक्तम् । मृन्मय्यपि हस्त-
घटिता ग्राह्या, कुडालचक्रनिष्पन्नाया आसुरत्वेनामाङ्गस्यत्वात् । तथा च वक्ष्यति—

‘कुडालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं भवेत्’ इत्येवंविधा ।

B. व्यक्तीभविष्यति चैतत् सप्तमकण्डिकायामष्टादशसूत्रव्याख्यानावसरे ।

वक्षस्थालीम् उपकल्पयते । चक्षुस्थाल्यधस्तादेवोक्तं (A) मैक्षणमुपकल्पयते । मैक्षण-
स्वरूपं तु—

“इध्मजातीयं मिध्मार्धप्रमाणं मैक्षणं भवेत् ।

वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्व्यप्रमवदानक्रियात्तमम् ॥” इति ।

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं भवे ।

दर्वी द्व्यङ्गुष्ठपृथ्व्या तुरीयेन च मैक्षणम्^(B) ॥ इति ।

क्षुब्धमुपकल्पयते । क्षुब्धग्रहणं “च क्षुब्धोऽपि प्रदर्शनार्थम्”^{*} । “क्षुब्धक्षुब्धोर्लक्षण-
मुक्तम्^(C) । अनुगुप्ता अप इत्युक्तार्थम्^(D) । उपकल्पयते इत्यनुवर्तते ।

किञ्च—

यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः ॥ २१ ॥

यानि चानुकल्पम्, कल्पं सूत्रम्, सूत्रमनु उदाहरिष्यामः कथयिष्यामः । यानि
चोलूखलमुषलसुर्पादीनि उदाहरिष्यामो वक्ष्यमाणेन ग्रन्थेनेति । तानि चाऽऽसादये-
“दिति । “एतानि औपवसथिकेऽहनि अतोऽर्थमासा”^{घन्ते}, “भ्वो येन पूर्वाह्ण एव यज्ञ-
निवृत्तिर्भवतीति ।

किञ्च—

न तदहः प्रसृज्येत ॥ २२ ॥

“तदहस्तस्मिन्नहनि “न प्रसृज्येत प्रकर्षेण दूरं न गच्छेत् ।

A. तिर्यगूर्ध्वमित्यादिना, प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयकण्डिकायां नवमसूत्रभाष्ये (पृ ९६) ।
एवञ्च गर्भप्रस्थदैर्घ्यः प्रादेशप्रमाणा मृन्मयी तान्नमयी वा दृढा चक्षुस्थाली प्रशस्ता भवतीति ।

B. कर्मप्रदीपः १९।१४-१९ । अनयोः प्रकाशकारोक्ता व्याख्या चेदृशी—

इध्मजातीयं खादिरं पालाशं वाऽभावे सूत्रोक्तविभीतकादिवर्जसर्ववनस्पतिमयं स्वप्रादेश-
प्रमाणं चतुर्लङ्गुलं वृक्षकाण्डनिर्मितं न तु शालाभवं स्थूलाग्रमवदानयोग्यं (भेदनयोग्यं) मैक्षणं
भवेत् । (१४) यादृशं मैक्षणं तादृश्येव दर्वी, किन्तु दर्व्यां यो विशेषस्तमहं ववामि, दर्वी
मण्डलेनाङ्गुष्ठद्वयपृथ्व्या, मैक्षणं चतुर्थभागोनस्थूलाग्रमित्यर्थः ।

C. १।३।९ सूत्रभाष्ये ।

D. १।१।९ सूत्रभाष्ये ।

I. ‘मिध्मार्ध प्रमाणं’ क । 2. ‘च’ नास्ति ख । 3. ‘-ऽप्रापलक्षार्थम्’ ख । 4. ‘क्षुब्धक्षुब्धो-
रुपपलक्षणमुक्तम्’ ख । 5. ‘इति’ नास्ति ख । 6. ‘ए’ नास्ति ख । 7. ‘-मासादनीयानि’ ख ।
8. ‘जी’ नास्ति ख । 9. ‘यज्ञ’ नास्ति ख । 10. ‘न तदह-’ ख । 11. ‘न’ नास्ति ख ।

दूरादपि गृहानभ्येयात् ॥ २३ ॥

स्वयं होमादिसम्पादनार्थं दूरादपि गृहानागच्छेत् ।

अन्यतस्तु धनं क्रीणीयान्न विक्रीणीत ॥ २४ ॥

अन्यतः सकाशाद् द्रव्यक्रयः कर्त्तव्यः, न स्वद्रव्यविक्रय इति । तु-शब्दः 'पक्ष-
प्रणयार्थो निपातः ।

अबहुवादी स्यात्^(१) ॥ २५ ॥

लौकिक्या वाचा न बहु वदेत्^(२) । व्याख्यानादौ तु न दोषः ।

सत्यं विवदिषेत् ॥ २६ ॥

सत्यं "वदेदिति वक्तव्ये विवदिषेदिति मनसाऽप्यनृतं "वक्तुं नेच्छेदित्यर्थः ।

अथापराह एवाऽऽप्लुत्यौपवसधिकं दम्पती भुञ्जीयातां
यदेनयोः काम्यं स्यात् सर्पिमिश्रं स्यात् कुशलेन ॥ २७ ॥

अप्येत्यानन्तर्यार्थः, इधमाद्यासादनानन्तरम्, पूर्वाह्न एवाऽऽप्लवनं ज्ञानं दर्शयति ।

तथा च मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं ज्ञानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वति देवतानाञ्च पूजनम् ॥ (१) इति ।

A. सूत्रमिदम् 'अन्यतस्तु' इति सूत्रान् प्रागेव संस्थाप्य विवृणोति तर्कालङ्कारः ।

B. तदत्र ताच्छील्यार्थकणिनिप्रत्ययाद् वृथैव बहुवादी न भवेदिति बोध्यम् ।

(१). मनुसंहिता ३।१५२ । अस्य व्याख्या चेदृशी कृता मेधातिथि-कुल्लूकभट्टाभ्याम्—अर्थ-
वादेषु पक्षद्वयसंस्तवं मैत्रं पापुरिति श्रूयते । तत्र भवं शौचं मैत्रम् । अथवा विशेषणविशेष्ये
शब्दे मैत्रं प्रसाधनम्, अकृतशकृताऽपि प्रातः पायुप्रक्षालनं कर्त्तव्यम् । यथा हि छस्तस्य लाङ्का-
स्त्रावादेरवश्यम्भावित्वान्मुखत्रावनं विहितम्, एवमेतदपि विनैव निमित्तेन मुखस्य ज्वलनयोरङ्गयोः
प्रक्षालनमवश्यं कर्त्तव्यम् । अन्ये त्वाहुः—मिश्रकार्यं मैत्रं तत् सर्वकार्येभ्योऽन्तरङ्गेभ्योऽपि पूर्वं
कर्त्तव्यम् । तत्राप्यनुचेः क्षणमप्यवस्थानाभावान् स्वकार्यापेक्षया पूर्वत्वं द्रष्टव्यम्, तदा च पूर्वाह्न-
शब्दः कार्यान्तरंभ्यः पूर्वतामात्रोपलक्षणार्थो न पुनरपराह्नप्रतिषेधार्थः । अथवा मित्रं भादित्य-
स्तदुपस्थानं मैत्रम् । तथा देहप्रसाधन-प्रातःज्ञान-दन्तधावनमञ्जन-देवार्चनान्यपि पूर्वाह्न एव
कुर्यात् । पूर्वाह्नशब्देन रात्रिचैपदिनपूर्वमागाविह विषक्षितौ । पदार्थमात्रविधित्वात्तत्स्य
पाठक्रमोऽपि नाशङ्कीयः, न हि ज्ञानानन्तरं दन्तधावनमिति ।

आप्सुत्य ज्ञात्वा, अपराह्णे एव इत्यस्य दम्पती भुञ्जीयातामित्यनेन सह सम्बन्धः ।
 अह्नः अपरो भागः अपराह्णः, द्विर्भोजने प्राप्ते(A) सकृद्भोजननियमोऽनेन क्रियते ।
 अपराह्णे एव भुञ्जीयातां न तु सायमपीति । दम्पती स्त्रीपुमांसौ । किं भुञ्जीयाता-
 मिति औपवसथिकम् । उपवसथे भवमौपवसथिकम् । इह तस्यानुपदेशात् शास्त्रा-
 न्तरादुपादेयम्(B) ।

A. मनुष्याणां द्विर्भोजनमूर्तं 'मिष्ठिते' इत्यादिसूत्रे (६९ पृष्ठे) ।

B. औपवसथिकदिनकृत्ये भोजनादिविषये यदुक्तं विश्वनाथेन पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये
 तस्मात् किञ्चिदुल्लिख्यते—

“पुस्त्यः— सकृत् पर्वणि सर्पिष्मद्विष्यं लघु भोजनम् ।
 न सार्धं नोपवासः स्यात् तैलामिषविचर्जितम् ॥

कात्यायनोऽपि—

अपराह्णे अतोपायनीयमभीतः सर्पिषाऽह्नितौ ।

सतपथमाह्वणे—

स वै पौर्णमासेनोपवसत्यन्नसन्नाह्नित इव स्यात् ।

अताद्वर्ज्यमाह कात्यायनः—

शाकं मांसं मसूरञ्च वणकं कोरवूषकान् ।

माषान्मधु पराज्जञ्च वर्जयेदौपवसथ्यके ॥

तथा—

तिलमुद्गादते सेव्यं शल्ये गोधूमकोद्रवौ ।

पीनकं देषधान्यञ्च सर्वशाकं तथैक्षवम् ॥

सज्जीक्षारं यवक्षारं टङ्गणक्षारमेव च ।

अतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा ॥ इति ।

उपवासमधिकृत्य यदुक्तं रघुनन्दनेन तस्मात् किञ्चिदुपस्थाप्यते—

अविष्ये— उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविचर्जितः ॥ इति ।

उपावृत्तस्य निवृत्तस्य, पापेभ्यः पापकर्मभ्यः । मैथिलास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्यो
 रागद्वेषमादसर्वाविगिषिद्धात्मकाऽधर्मभ्य इत्यर्थमाहुः ।

गुणानाह गौतमः—

वृषा सर्वश्लोडु क्षान्तिरन्यथा शौचमनावासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति ।

दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः—

परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।

आत्मवद् वर्तितव्यं हि दयैवैषा प्रकीर्तिता ॥

परे उदासीने । आपतसु रक्षितव्यन्तिवति कल्पतरो पाठः । आत्मवदिति ।

व्यक्तमाह दक्षः— यथेवाऽऽत्मा परस्तद्वद् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।

सुखदुःखानि तुल्यानि यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥

बृहस्पतिः—

बाह्यं चाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखं चोत्पादिते क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा भूमा परिकीर्तिता ॥

न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।

नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥

अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गप्राप्यनिन्दितैः ।

स्वधर्मं च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्तितम् ॥

शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।

अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते ॥

प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविषर्जनम् ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चाऽऽत्मना ।

अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् ॥

यथोत्पन्नं सन्तोषः कर्तव्योऽप्यल्पवस्तुना ।

परस्याचिन्तयित्वाऽयं साऽऽगृहा परिकीर्तिता ॥

देवीपुगणम्—

तद्गन्ध्यानं तज्जपः श्रानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।

उपवासकृता ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ इति ।

‘सर्वभोगविर्जितः’ शास्त्रानुमतवृत्त्यगीतादिसुखरहितः । अत्र मैथिलः— बृहसातातपो

भोगविशेषान् प्रतिप्रमूते—

गन्धालङ्कारवस्तूनि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।

उपवासेन दुष्येत दन्तधावनमञ्जनम् ॥

गौडीयस्मृतिः—

उपवासे तथा श्राद्धं न स्वादेद् दन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो बृहत्पाससमं कुलम् ॥

तत्र योगीश्वरः—

दन्तानां काष्ठसंयोगो निषिद्धः, पर्णादिना दन्तधावनमिति विरोधं परिहृतेति बद्धन्तौ

नमयं व्याचक्रुः । तन्न, बृहत्सातातपेन --

तथा च गृह्यान्तरम्—

लवणं मधु मांसञ्च 'क्षारं' श्वा येन हृतये ।

उपवासेन भुञ्जीत नोरुत्रौ च किञ्चन ॥ (१) इति ।

यच्च तयोर्द्वयपत्योः काम्यं कमनीयं रुचितमित्यर्थः । स्याद् भवेत् । तद् भुञ्जी-
यातामिति । "यच्च सर्पिर्मिश्रं घृतमिश्रं स्यात् । यच्च कुण्डलेन सुप्तेन परिणमतीति
वाक्यशेषः । कथं नाम स्वल्पमश्रीयत्" यच्छरीरवैषम्यं नात्पादयति । श्वा येन
यगविघ्नो न भवतीति । उक्तञ्च 'नोरुत्रौ च किञ्चन' इति ॥

इति श्रीभट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य

पञ्चमी कण्डिका* ॥

मुले पशुष्विते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

इत्यभिधाय तद्वचनमभिधानेन दन्तधावने दोष एवोक्तः । अन्यथा पौनरुन्यापत्तेः ।

अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा ।

पुण्यके चोपवासे च नित्यमेव विषर्जयेत् ॥ इति हरिवंशात् ।

मिताक्षतयाम्— गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद् बलरागकृत् ॥

इत्यनेनानुलेपनादिवलरागकृन्निषेधाच्च ।

देवलः— उपवासः प्रणश्येत दिवा-स्वापाश्रमैर्धुनेः ।

अंत्यये चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति ॥

अंत्यये नाशे सम्भाव्यमाने ।" इति ।

A. बचनमिदं कात्यायनसंहितायामुपलभ्यते (२७।६) 'अत्र क्षारांश' इति 'न किञ्चन'
इति च 'वज्रवासी'मुद्रितः पाठः । 'अत्र, उरुत्रौ किञ्चन न भुञ्जीत इत्युपादानाद् दिवा
वैवाहभोजने रात्रेः प्रथमयामेऽपि भोजनं दर्शयति—

दिबोदितानि कर्माणि स्वकाले न कृतानि चेत् ।

सर्वथाः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥ इति च स्पृत्यन्तरम् ।

इति तर्कालङ्कार आह स्वभाष्ये ।

१. 'क्षारांश' ख । २. चित्रितांशो नास्ति ख । ३. 'न' क-न । ४. 'यत्स्वभाष्ये प्रथमस्य
पञ्चमी कण्डिका' ख । 'श्रीभट्टनारायणकृतौ' नास्ति ग ।

षष्ठी कण्डिका

—END PAGE—

औपवसथिकं दम्पती भुञ्जीयातामित्युक्तम्, अथ तद्भोजने को गुणः कश्चाभोजने प्रत्यवायः। इत्येतस्यार्थस्य 'दृढीकरणाय परब्राह्मणमुपादीयते।

मानतन्तव्यो होवाचाहुता वा एतस्य मानुष्याहुतिर्भवति य औपवसथिकं नाश्नाति ॥ १ ॥

मानतन्तव्यो नाम कश्चिद्दूषिः स इदमुवाच उक्तवान्, ह इति निपातः। न हुता अहुता फलरहितेत्यर्थः। एतस्य प्रकृतस्य स्नातकस्य, (A) वै इति निपातः। मनुष्य-स्यापकारा भवतीति मानुष्याहुतिर्भवति। सायंप्रातर्होमवैश्वदेवप्राणामिहोत्रा-विलक्षणा (B) सर्वप्रकाराऽऽहुता भवतीति। कस्य ? य औपवसथिकं नाश्नाति।

A. स्नातकाश्च नवप्रकारा भवन्तीत्याह मनुः—

सान्त्वानिकं यत्स्वमाणमध्वरं सर्ववेदसम्।

गुर्वथं पितृमात्रं स्वाध्यायाध्युपतापिनः॥

नवैतान् स्नातकान् विद्याद् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान्।

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः॥ इति (११।१-२)।

अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—“सन्तानप्रयोजनत्वाद् विद्याहस्य सान्त्वानिको विद्याहार्थी, यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्यज्योतिष्टोमादिभागं चिकीर्षुः, अध्वगः पान्थः, सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिण-विश्वजिद्वयागः, विद्यागुरोर्प्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वथः, एवं पितृमात्रार्थवि, स्वाध्यायार्थी, स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी, एतान् नव ब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकान् जानीयात्।” इत्येवं व्याजहार।

B. प्राणामिहोत्रञ्च भोजनम्। तदत्र तर्कालङ्कारः—

“तथा च स्मर्यते—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च यस्त्वनभ्नस्तपश्चरेत्।

प्राणामिहोत्रलोपेन अविकीर्णी भवेत्तु सः॥ इति।

अनृद्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः।

अभ्यन्त एव सिध्यन्ति नैवां सिद्धिरनभ्यताम्॥

इति चैवमादि” इत्येवमुक्तवान् स्वकीये भाष्ये।

किञ्च—

अनीश्वरो ह क्षोधुको भवत्यकाम्यो जनानां पापवसीयसी
हाऽस्य प्रजा भवति ॥ २ ॥

न ईश्वरः अनीश्वरः, अस्वामी, स्वस्यापि द्रव्यस्याभोक्ता भवतीति । ह इति निपातः, क्षोधुकः 'क्षुद्युक्तः । अतृप्तः सदा भवतीति । अकाम्यः अकामनीयः अपृहणीय इत्यर्थः । जनानां लोकानाम् । पापवसीयसी, पापशीला । ह इति निपातः । अस्य प्रजा भवतीति(A) ।

किञ्च—

य औपवसथिकं भुङ्क्ते ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः काम्यो
जनानां वसीयसी हाऽस्य प्रजा भवति ॥ ३ ॥

वसीयसी सुस्थिरा (B) । ऋज्वन्यत् ।

यः यस्मादौपवसथिकभोजने दत्ते गुणाः अभोजने च दायाः ।

तस्माद् यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥

निगदः श्लाघ्यातं सूत्रम् (C) ।

अथ एवैतां रात्रिं शयीयाताम् ॥ ५ ॥

"यतदपि ऋज्वेव" (D) ।

A. एवञ्चास्य पूर्वोक्तविधानानुसारेणौपवसथिकमननुवानस्य सन्ततिः पापशीला भवति । स्वयञ्च दरिद्रः क्षुधातो जनानां चक्षुःशूलश्च भवतीति तत्र यतितन्यमित्यर्थः ।

B. वसीयसी कल्याणी, पुण्यवतीत्यनर्थान्तरमिति च भाष्यान्तरम् । वसीयसी स्ववश-भूतेति सामभ्रमी ।

C. तस्माद् विहितानामुपवसथदिनभोजनानां मध्ये यत् कामयेतेच्छंद् गृहपतिः, तदेव क्षम्यती भुञ्जीयातामित्युक्तार्थः । इति ।

D. अथेदानीमन्यदपि व्रतमभिधीयते अथ इति । तथा चैतामुपवासदिवसीयां रात्रिं क्षम्यती भोजो भूमावेव शयीयातां न पर्यङ्कादौ, पुलाकादिशयनन्तु न निषिध्यते तूलिकादि चेति ज्ञातव्यम् ।

तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेवैतां रात्रिं विहरेयाताम् इतिहास-
मिश्रेण वा केनचिद् वा ॥ ६ ॥

तौ दम्पती । खल्विति निपातः । जाग्रदवस्थयैव स्वापं मिश्रयन्तौ एतामौष-
वस'यिकां रात्रिं विहरेयातां नयेयातामित्यर्थः । इतिहास (A) मिश्रेण वा, जागरणो-
पायेन केनचिद् वा 'पुण्यकथादिना ।

जुगुप्सेयातां त्वेवाव्रत्येभ्यः कर्मभ्यः ॥ ७ ॥

'जुगुप्सा' गोसुमिच्छा, जुगुप्सेयातां रत्नेयाताम् 'आत्मानम् । अव्रत्येभ्यः
'व्रतादिविरुद्धेभ्यः,'* मैथुनादिभ्यः कर्मभ्यः'* । तुशब्दादालिङ्गनादिभ्योऽपीति ।

तथा चोक्तम्—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

यत्तन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् (B) ॥ इति ।

A. इतिहासः—पूर्ववृत्तान्तः, व्यासादिप्रणीतमहाभारतादिग्रन्थ इति यावत् । 'इतिहासः
पुरावृत्तम्' इत्यमरः ।

B. प्रमाणस्यास्याऽऽदितः षट् पादा दक्षसंहितायां 'क्रियानिष्पत्तिरेव चे'ति पाठविपरिवर्तनेन
सप्तमाध्याये उपलभ्यन्ते, अन्तिमं पादद्वयञ्च—'अनुरागात् कृतञ्चैव ब्रह्मचर्यविघातकम्' इत्येवं
विपरिवर्त्य पठति रघुनन्दन उद्गाह्यतत्त्वे 'तथा च दक्ष' इत्युपोद्घातेन । तर्कोलङ्कारस्तु अनुरागादित्यादि
पठित्वा विपरीतमित्याद्यपि पठति 'तथा च स्मर्यते' इत्युदाहारेण ।

मैथुने विशेषमाह देवलः—

“उपवासे तथा यौनं हन्ति सप्त कुलानि च ।

स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्वर्णात् तामिः सङ्कथनादपि ॥

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वेतुसङ्गमात् ॥ इति ।

अत्र च सम्प्रेक्षणात् सङ्कथनादित्यत्र सरागत्वं संशब्दस्यार्थः, साहचर्यात् स्वर्शोऽपि तथा इति
श्रुत्याण्युपाध्यायाः ।

कात्यायनोऽपि—

रेतःसेकात्मकं भोगमृतेऽन्यत्र भयः स्मृतः । इति ।

रेतःसेकात्मकमपत्योत्पादनार्थम् ऋत्वभिगमनात्मकं भोगमृते अन्यत्र स्वसुखमात्रतात्पर्ये
स्त्रीस्पर्शनादौ ब्रह्मचर्यक्षय इत्यर्थः ।

1. 'यिकौ' ख । 2. 'पुण्यकथादिना' नास्ति ग । 3. 'जुगुप्सा' नास्ति ख । 4. 'चिह्निकानो
नास्ति ख । 5. 'व्रतादिविरुद्धेभ्यः' नास्ति ग ।

न प्रवसन्नपवसेदित्याहुः ॥ ८ ॥

'न प्रवसन् प्रवासमनुतिष्ठन् । नोपवसेदित्येवमेके आहुः । एतस्मादेवान्ये आहुः, 'प्रवसन्नपुपवसेदेवे'ति ॥

पत्न्या व्रतं भवतीति ॥ ९ ॥

प्रोषितेऽपि पत्यावेतदौपवसथिकं व्रतं पत्न्या भवत्येवेति । अयं तु पुनः प्रवसन् । विकल्पे सति—

यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

शृज्वेतत् (A) ।

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति ॥ ११ ॥

आहिताग्निः पञ्चाग्निः (B), तस्याप्येवमेवोपवसथो भवतीति ।

याज्ञवल्क्यः—

षोडशर्तुनिशाः क्षीणां तासु युग्मासु संविद्येत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् । इति (१।७९) ।

अत्र मिताश्वरा—संविद्येत् गच्छेत्, पुत्रार्थमेवं गच्छन् ब्रह्मचारी भवति, अतो यत्र ब्रह्मचर्यं श्राद्धादिषु चोक्तं तत्र गच्छतोऽपि ब्रह्मचर्यं स्खलनदोषो नास्ति पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति व्याचक्षुः ।

A. तदेवं 'प्रवसता नोपवस्तव्यम्' इत्येकेषामाचार्याणां मतम्, 'प्रवसताऽप्युपवस्तव्यम्' इति चापरेषामाचार्याणाम् । एतस्मिंश्च विकल्पे सति यथेच्छेत् तथा कुर्यादिति सूत्रस्य व्याख्या भाष्यकारादिसम्मतता ।

सामश्रमी तु—'उपवासदिने भोजनफलमभोजनफलञ्च द्वे एवोक्तं, तद्वत् यथा कामयेत तथा कुर्यात्, अनीश्वरत्वादिकमिच्छेदभोजन एव स्यात्, अपीश्वरत्वादिकमिच्छेदं भोजनं कुर्यात्' इति व्याचक्षुः । तद्वत् सामश्रमिण्याख्यानमसङ्गतम्, को हि नाम देवानां प्रियः सर्पिर्मिश्रादिभोज्यरसास्वादं कृत्वाऽप्यद्यत्ने सुखदायकमनन्तरमपि सुखप्राप्तिकर्मतदौपवसथिकं व्रतं दुरन्तकायस्त्रेसाध्येनाभोजनेन कर्मणा दुःखफलकं कुर्यादिति । ईदृशो विकल्पस्त्वत एव उपेक्षणीयः, भाष्यकृत्सम्मत एव युक्त इति सुधीभिर्विवेचनीयम् ।

B. स च—

'पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाम्रयो गृहं'

इति स्पष्ट्युक्तः । पवनः आवसथ्योऽग्निः, पावनः सम्भ्योऽग्निः, यः शीतापनोदनाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते इति कुल्लुभट्टः । त्रेता दक्षिणार्धपत्याहवनीयलक्षणमग्नित्रयम् । यस्य गृहे तत्स्थापीति । एषञ्चौपासनग्निरभिहृत्यौपवसथस्य सूत्रितत्वादाहितारणेश न प्राप्नोतीत्येवं सूत्रेण्यसिद्धिर्यते इति ज्ञेयम् ।

किञ्च—

यच्चाऽऽम्नायो विदध्यात् ॥ १२ ॥

अध्वर्युप्रत्ययत्वादग्निहोत्रस्य, तदाग्नायविहितं 'च स्यादिति (A) । समुच्चयार्थ-
मिदमुक्तम् ।

अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वाऽग्नेणाग्निं परिक्रम्य
दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य ॥ १३ ॥

प्रातराहुतिं हुत्वेति सिद्धे पुनर्वचनं कमार्थम् । कथं नाम ? प्रातराहुतिं हुत्वा
अथानन्तरं पूर्वाह्ण एव भूमिजप-अवसमूहने कुर्यात् । पश्चाद् ब्रह्मोपवेशनमिति ।
तयोश्च स्वरूपम्—

दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यंचकर्मणः^२ (B) ॥

हुत्वाऽऽग्निभिमुखौ पाणी स्वस्थानस्थौ तु सं^३हतौ ।

प्रदक्षिणं तथाऽऽसीनः कुर्यात् परिसमूहनम् ॥ (C) इति ।

'एनेन न्यायेनाग्नेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणेनाग्निं गत्वा, दक्षिणतोऽग्नेः प्राग-
ग्रान् दर्भानास्तीर्य, अन्यच्छेत्ते इति वक्ष्यमाणेन सह सम्बन्धः । (D) दर्भास्तरणं

A. सूत्रेणानेन वेदबोधितमिदमग्निहोत्रिणामप्यौपवसथिकं व्रतमिति भाष्यकारो वर्णवाच्य-
भूवेति ज्ञातव्यम् ।

B. कर्मप्रदीपः २।५।१७ । अत्र प्रकाशकारः—'भूमिजपानुष्ठाने दक्षिणं वामतः करेण
चा कुर्यात् । करं करमिति पाठान्तरम् । दक्षिणहस्तमधोमुखं वामहस्तपृष्ठोपरिभावेन विपर्यस्त-
मात्माभिमुखं कुर्यादित्यर्थः', इति व्याचष्टे ।

C. कर्मप्रदीपः २।५।१८ । अस्य प्रकाशकारोक्ता व्याख्या—'इमं स्तोममिति ऋषेण
परिसमूहेत', इत्यनेन (४।५।१९) सूत्रेणाग्नेर्विक्षिप्तावयवानामेकीकरणं परिसमूहनमुक्तम् । तत्र
करविन्यासमाह—अग्निपश्चिमत आसीनश्चतसृष्वेव दिक्षु सम्यगग्रौ अग्न्यभिमुखौ, न न्यञ्चौ
किन्तु विस्तृतौ, तथैव विक्षिप्तावयवानामेकीकरणस्य स्फुटत्वात् ; स्वस्थानस्थौ न भूमिजप इव
न्यञ्चौ करौ कृत्वा दक्षिणावर्तेन परिसमूहनं कुर्यात्' । इति ।

D. ब्रह्मासनार्थं दर्भास्तरणे प्रागेवोदकधारा दातव्येत्याह गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

1. 'च' नास्ति क-ख । 2. 'इति' ख । 3. 'वर्ती' ख । 4. 'एनेन' ख । 5. 'हत्वा' न ।

चैतदासने 'कर्त्तव्यम् । कुतः ? "अथ ब्रह्मा आसने उपविशती"ति वक्ष्यमाणत्वान् ।
दर्भा"स्तरणान्तमिदं" यजमानकम्

तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणेर्द्गुष्टेनोप-
कनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्मा आसनात् तृणमभिसंगृह्य दक्षिणा-
पर^(A)मष्टमदेशं निरस्यति—निरस्तः परावसुरिति ॥१४॥

तेषां यजमानेनास्तीर्णदर्भाणां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य
"वामस्य, पाणेः 'करस्य, अङ्गुष्टेनोपकनिष्ठिकया उप समीपे तिष्ठतीति उपकनिष्ठिका,
अनामिके"त्युच्यते । तथा चाङ्गुल्या ब्रह्मा आसनाद् दर्भतृणम् अभिसंगृह्य दक्षिणापरं
दक्षिणपश्चिममष्टमदेशं निरस्यति निक्षिपति (॥)'निरस्तः परावसुरि"त्यनेन मन्त्रेण ।

अप उपस्पृश्याथ ब्रह्मा आसने उपविशत्या वसोः सवने
सीदामीति ॥१५॥

अप उदकम् उपस्पृश्य पाणिना "स्पृष्ट्वा अथानन्तरं ब्रह्मा आसने उपविशति
(०)'आ वसोः सवने सीदामी"त्यनेन मन्त्रेण ।

उदग्धारामधिष्ठिन्नान्यमारभ्य दक्षिणाम् ।

दयाद् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः ॥ इति । (११९०

ब्रह्मासनमाह यज्ञपादर्वसंप्रहकारिकायाम्—

आसनं ब्रह्मणः कार्यं वारणं वा विकटतम् ।

हस्तमात्रं चतुःशक्ति मूलदण्डसमन्वितम् ॥ इति ।

A. अष्टमं देशमिति सामश्रमी तर्कालङ्कारश्च पठतः ।

B. "ॐ निरस्तः परावसुः" । मन्त्रस्यास्याकरस्थानं तु शतपथब्राह्मणम् १।१।१।३ ।

(०. 'ॐ आ वसोः सवने सीदामि' मन्त्रस्यास्य विनियोगस्थानं तु लाट्यायनश्रौतसूत्रमपि
२।१।१६ । भवदेवभट्टोक्तोऽग्निस्थापनप्रकार उक्तस्तृतीयकण्डिकाप्रथमसूत्रे (पृ० ४५) । अथेदानीं
तदुक्तं ब्रह्मस्थापनमुच्यते—“साप्रपञ्चाशत्कुशपत्रनिर्मितं द्विर्दक्षिणावर्त्तमूर्ध्वमुखं कुशब्राह्मणमधीत-
वेदं ब्राह्मणं छत्रमुत्तरासङ्गं कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्ने-
हत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरलिमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं धारिधारां दत्त्वा
तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टो वामहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यामास्तीर्ण-

1. 'वर्त्तव्यम्' क । 2. 'वारणं' ख । 3. 'वामस्य' नास्ति ख । 4. 'कस्य' क, नास्ति ख ।

5. 'इति' नास्ति व-ग । 6. 'स्पृष्ट्वा' नास्ति ख ।

किञ्च—

अग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आ कर्मणः पर्य-
वसानात् ॥१६॥

उपविश्य च ब्रह्मा अग्निमभिमुखो वाग्यतः संयतवाक् प्राञ्जलिपुट आस्ते ।

कुशानां कुशपत्रमेकं गृहीत्वा 'प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता नृणनिरसने विनियोगः, ॐ निरस्तः परावसुः' इत्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽप्युपस्थित्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूयास्तत्कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः, ॐ आ वसोः सद्ने सीद' इत्यनेन कुशोपरि प्रागग्रं कुशब्राह्मणम्, ब्राह्मण-
ब्रह्मपत्रे तूत्तराभिमुखं स्थापयेत्, ब्रह्मा 'सीदामी'ति ब्रूयात्, कुशादिब्रह्मपत्रे तु कर्तव्यं ब्रूयात् । तत-
स्तदुपरि कुशान् दत्त्वाऽद्भिरभ्युक्ष्य कुश-कुसुमैरर्चयेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्य स्वासने पूर्वाभि-
मुख उपविशेत् । ततो भूमिजपादिकं कुर्यात् । यदि तु ब्रह्मत्वेनाऽऽरोपितो ब्राह्मणोऽयश्चिवाग्वचनं
ब्रूयात् तदा 'प्रजापतिर्ऋषिर्णाग्नौ च्छन्दो विष्णुर्देवताऽयश्चिवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः ।
ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्, समूढमस्य पांछले (सा० पु० ३।१।३) इति जपेत् ।
कुशादिब्रह्मपत्रं तु कर्मकर्तुरेव कृताऽकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्यकर्तृत्वादयश्चिवाग्वचननिमित्तजपं
स एव कुर्यादिति ।

अत्र रघुनन्दनः—“अथ ब्रह्मस्थापनम्—तच्च होतृकर्तृकमेव, अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
ब्रह्मासनमास्तीर्येति कात्यायनेनैककर्तृकत्वाभिधानात् । ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः—
अग्रंणाग्निं..अथान्यच्छेदिति । अस्यार्थः—अग्रं पूर्वदिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्रं-
दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्यान्त्यच्छेत् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः, न तु निरस्त्यतीत्यनेन,
अत्र ब्रह्मेति कर्तृनिर्देशात् । न च ब्रह्मस्थासनेन सम्बन्धः, उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् ;
अतो दर्भास्तरणान्तं याजमानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तरणात् पूर्वं वारिधारामाह गृह्या-
संग्रहः ।...ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तादास्तृतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन्ननुपविष्टो वामस्याङ्गुष्ठानामिकया
आसनाद् यजमानास्तृतात् तृणं कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापरं...नैर्ऋतमिति यावत्, 'निरस्तः परावसु-
रि'त्यनेन प्रक्षिपतीति । अप्युपस्थित्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा, अथानन्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन
कल्पितं उपविशति 'आ वसोः सद्ने सीदामी'ति मन्त्रेण, एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् 'तेषां
पुरस्तादित्यादि आ वसोः सद्ने सीदत्यन्तं यजमानकर्तृकं सीदामीति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति
भवदेषभट्टकल्पनं कल्पनमेव, सीदिति सूत्रानुपात्ताच्च” । एवं निबध्नाति । तर्कालङ्कारोऽपि अस्मद्-

क्रियन्तं कालम् आस्ते ? आ कर्मणः पर्यवसानात्, कर्मणः परि सर्वस्य आ अवसानात् ।
अवसानम् 'अन्तं (A) कर्मकृता कृतं "प्रत्यवेक्षते । वाग्यत" स्याप्यपवादमाह—

भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् ॥१७॥

होत्रा अन्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धयर्थम् एतदेवं कुरुष्वैतत् कृत्वैतत्-
'कुर्वित्यादि भाषेत(B) ।

तन्नापि—

(C) नायज्ञियां वाचं वदेत् ॥१८॥

अयज्ञिया" असंस्कृता म्लेच्छभाषा, तां न "वदेत्(D) ।

यद्य(E) यज्ञियां वाचं वदेद् वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेत् ॥१९॥

यदि प्रमादात् अयज्ञियाम"जानन् वा अयज्ञियां* वाचं वदेत्, ततस्तद्दोष-

भाष्यकारपदवीमनुसरन् 'तदत्र सूत्रमनवष्टयैव 'आ वसोः सद्ने सीद' इति यजमानो ब्रूयात्, एत-
दन्तमेव कर्म याजमानिकम् । 'सीदामी'त्यभिधाय ब्रह्मोपविशेदिति भवदेवभट्टकल्पना समु-
हसिता' इत्यभिधाय भवदेवभट्टस्योपरि कटाक्षं निक्षिपति, प्रमाणीकरोति च दर्भास्तरणान्तं यजमान-
कर्मसि । गुणविष्णुस्तु भवदेवभट्टानुसारेणैव 'आ वसोः सद्ने सीद' इति मन्त्रमाकलय्य व्याख्यातवान्
स्वकीये छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये । अत्र क्रियदन्तं कर्म केन कर्तव्यम्, केन कीदृशो वा मन्त्रः पठितव्य
इति भगवन्तोऽनुवाचाः प्रमाणयन्तु ।

A. कर्मणो यागादेरवसानन्तु दक्षिणादानपर्यन्तमिति, आ वसोः सद्ने सीदामीति ब्रह्मणो
मन्त्रलिङ्गादवगन्तव्यम् ।

B. होमादौ कर्मणि कस्य किं कर्तव्यं तदाह कात्यायनः—

एकः कर्मणि युक्तः स्याद् द्वितीयस्तन्त्रधारकः ।

तृतीयः प्रश्नं प्रब्रूयात् ततः कर्म समारभेत् ॥ इति गृ० सू० १।६३

C. अत्र यज्ञीयामिति पठति सामञ्जसी ।

D. भवति चात्र प्रमाणं ब्राह्मणम्—"साधुभिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छिस्तवै" इति ।

E. 'यज्ञीया'मिति सामञ्जसिष्ठतः पाठः ।

1. 'वसः' ख-ग । 2. 'प्रत्यवेक्षन्' क, 'प्रत्यवेक्षन्' ग । 3. 'स्यापवादार्थमदमाह' ख-ग ।
4. 'कुर्वित्यादि' क । 5. 'यामसंस्कृता' ख । 6. 'भाषित' ख । 7. 'जानतश्चायज्ञियां' ख ।

'निराकरणाय वैष्णवीं विष्णुदेवतामृचम् (A) इदं विष्णुर्विचक्रमे इति जपेत् । यजुर्वा वैष्णवं (B) विष्णोः शिरोऽसीति जपेत् ।

अपि वा नमो विष्णवे इति ब्रूयात् ॥२०॥

अर्थाद् ऋग्यजुषोरसम्भवे एतद् द्रष्टव्यम् ।

“किञ्च—

यद्यु वा उभयं चिकीर्षेद् होत्रञ्चैव ब्रह्मत्वं चैवैतेनैव कल्पेन
छलं वोत्तरासङ्गं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय
तेनैव प्रत्याव्रज्याथान्यच्चेत् ॥२१॥

यद्यसति ब्रह्मणि, उ वै इति निपातौ, उभयं द्वयमपि “स्वयं चिकीर्षेत् कर्तुं-
'मिच्छेत् । होत्रं “चैव ब्रह्मत्वं च, एतस्मादेव वचनाद् ब्रह्मणाऽभावे स्वयमेव
उभयं कर्तव्यमिति विधिर्गम्यते । एतेनैव कल्पेन अप्रेणाश्रमित्येवमादिना । एव-
कारकरणं स्वयंकर्तृके आ वसोः सद्ने सीदामीति मन्त्रस्योहप्रतिषेधार्थम् । ज्ञायया

A. ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रैधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांशुले । मन्त्रोऽयं साम-
संहितायां पूर्वाचिके ३।१।३ । उत्तराचिके ८।२।५ । पांशुले इत्यत्र तालव्यशकारयुक्तपाठो गुणविष्णु-
धृतः, दन्त्यसकारयुक्तस्तु ससायणभाष्यमुद्रितपुस्तके । ‘पांशुले’ इति सायणाचार्यसम्मत ऋग्वेदीयः
पाठ इति । अस्य गुणविष्णुकृतो व्याख्यासारस्तु—विष्णुर्भूम्याकाशस्वर्गात्मकं जगत् पादे-
नाक्रान्तवान् ; तस्य पदं भूम्यां सम्यङ् निविष्टम् । एतेन विष्णुपदसम्बन्धेन भूमिरतीव शुद्धेति
सा भूमिरस्मिन् सद्ने दुरुक्तादिकं समाधास्यतीति ।

B. ॐ विष्णोः शिरोऽसि यशोधा यशो मयि धेहि । मन्त्रस्याख्याकरस्थानं तु ताण्ड्य-
महामाह्वणम् १।१।८ । अस्य सायणाचार्यकृतो भाष्यसारस्तु—“हे विष्णोः शिरः हे रराटि
त्वमचेतनाऽपि सती ‘यशोधा’ असि विष्णुशिर इत्येवमभूतस्य यशसो धारयित्री भवसि,
तस्मात् त्वदीयस्पर्शं कुर्वन्ति मयि यशः उद्ग्रात्रे कुशलः इति तादृशं धेहि धारय सम्पादय ।
इति । अत्र रघुनन्दनस्तु वाजसनेयिसंहितोक्तां ५।२१ ॐ विष्णो रराटमसि विष्णोः भूपत्रे
स्थः, विष्णोः स्यूरसि, विष्णोर्भ्रुवोऽसि, वैष्णवमसि विष्णवे त्वा । इति याजुसीमृचं यजुःपदं न
संगृह्य प्रायश्चित्तार्थमुपदिशति । अस्य महीधरकृतभाष्यसारस्तु—“हे दर्भमयमालाधारवंश त्वं
विष्णोः विष्णुमूर्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि, ललाटस्थानीयोऽसि विष्णोः
भूपत्रे स्थः ओष्ठसन्धिरूपे भवयः । स्यूः सूचिः । भ्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि, त्वं वैष्णवमसि विष्णु-
देवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि, तस्माद् विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशामीति गेयः । इति ।

१. ‘निष्कृष्टाधे’ ख । २. ‘किञ्च’ नास्ति ख । ३. ‘अथमेव कर्षं चिकीर्षेद्विच्छेत्’ ख । ४. ‘इच्छेत्’
नास्ति ग । ५. ‘एवं’ नास्ति ख । ६. ‘रवगम्यते’ ख । ७. ‘पूर्वाचिकेन कथ्यते’ ख ।

आतपात् त्रायते इति छत्रम् आतपत्रम्, उत्तरासङ्गम् उत्तरीयम्; उदकमण्डलुः
'आलुका । दर्भवदुः(४) कुशमयो ग्रन्थिः, स चापरिमितैः कुशदलैर्भवति ।

तथा चोक्तम्—

“यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च”स्तम्भे दर्भवदौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥(५) इति ।

तृणनिरसनोदकोपस्पर्शने कृत्वा “आ वसोः सवने सीदामी”ति मन्त्रेण कृन्नादीना-
मन्यतमं ब्रह्मासने निधाय तेनैव पथा अग्रदक्षिणेन अग्निं प्रत्याव्रज्य, अथान्यत् चेष्टेत् ।
अथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । “तथा च गृह्यान्तरम्—ब्रह्माणं संस्थाप्य ‘इदं
भूमेर्भजामह’ इति भूमिं संगृह्य चरुस्थालीमधिधित्य हविः संगृह्णातीति”# । ‘कथं

A. दर्भविषये विशेषमाह गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

मैत्रे निर्मात्यतां यान्ति नियोज्यास्तु पुनः पुनः ॥

दर्भाः पिण्डेषु निर्माल्या विप्राः प्रेतान्नभोजने ।

मन्त्राः शूद्रेषु निर्माल्या निर्माल्याश्चिति पात्रकाः ॥

पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भास्तर्पणन्तु कृतन्तु यैः ।

धृतैः कृते च विष्णुमूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥ इति २।८०-८७ ।

तत्त्वकारस्तु प्रथमश्लोकमन्यथा पठति—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्रयः ।

अवातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥ इति ।

तत्रावातयामत्त्वमपि अभिर्मात्यतापर्यवसायि बोद्धव्यम् । कुनः ?

‘जीर्णञ्च परिशुक्तञ्च वातयाममिदं द्वयम्’ इत्युक्तं ।

स्युत्पन्नरे तु विशेषः—

संग्रहात् वत्सरं यावच्च शुद्धिः स्याद्विष्मवर्हिषाम् ।

अतः परं न गृह्णीयाजपादौ यज्ञकर्मणि ॥ इति ।

B. कर्मप्रदीपः २ । ८।२४। अत्र विशेषमाह गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

कतिमित्तु भवेद् ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ।

ब्रह्मावाग्निः कुशैर्ब्रह्मा तदर्थेन तु विष्टरः ॥१।८०।

ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।

उदुकेतो भवेद् ब्रह्मा उम्बकेस्तु विष्टरः ॥ १।८१। इति ।

१. ‘उदकपात्रम्’ ख । २. ‘यज्ञे’ वास्तुनि क-ग । ३. ‘अपि’ क । ४. ‘अपि’ नास्ति ख । ५. ‘उप’ नास्ति क-ग । ६. ‘विष्टरांशो’ नास्ति क-ग । ७. ‘कथं’ नास्ति ख ।

नानाद्रव्याण्युत्तरत आसाद्य यथाक्रमं प्रोक्ष्य च अथानन्तरमन्यद् वक्ष्यमाणं कर्म 'चेष्टेत् कुर्यादिति ।

तथा च कर्मप्रदीपः—

प्राञ्चं प्राञ्चं मुदगन्नेरुदगग्रं समीपतः ।

तत् तथासादृशेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते ॥ (A) इति ।

तथा च—

द्रव्याणामुप'कल्पमानां होमीयानां यथाक्रमम् ।

प्रसिञ्चन् वीक्षणं कुर्याद्विरभ्युत्तणं तथा ॥ (B) इति ।

इति श्रीभट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये

प्रथमप्रपाठकस्य षष्ठी कण्डिका ॥

आभ्यां श्लोकाभ्यां दर्भवटुविष्टौ गोभिलौ व्याख्यातौ । कर्मप्रदीपे तु दर्भवटौ विष्टे च दर्भसंख्या निषिद्धा । तदनयोर्विकल्पः, पञ्चाशद्विधां कुक्षौर्भवति कुक्षौर्वाऽपरिमितैरिति । कथमिति ? द्वयोरप्यस्मच्छास्त्रेऽभिधानात् । 'सम्भवे पञ्चाशद्विः कुक्षौरसम्भवेऽपरिमितैरिति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः' इति प्रकाशकाराः । अत्र तर्कालङ्कारः—'रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽपि आचार्यपुत्रस्यैतद् वचनमित्यजानानः शास्त्र्यन्तरीयमेतत् संख्यावचनमिति कल्पयाञ्चकार ।

अत्र ब्रह्मग्रन्थौ—

द्विरावृत्त्याऽथ मध्ये वै अर्धावृत्त्याऽन्तर्देशतः ।

ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्तः स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञकः ॥

इति पुराणवाक्यमप्यनुसन्धेयम्' इत्युक्तवान् स्वभाष्ये । रघुनन्दनस्तु संस्कारतत्त्वे ब्रह्मभाष्यं कर्मप्रदीपवचनञ्चोल्लिख्य 'एतच्छन्दोगपरम् । अन्येष्वन्तु शान्तिदीपिकायाम्—

सप्तभिर्नवभिवाऽपि सार्धद्वितयवेष्टितम् ।

ॐ कारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशाद्विजम् ॥

कर्मोपदेशिन्यान्तु नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया

द्विरावृत्त्याऽथ मध्ये वै.....

इति कालिकापुराणोक्तं व्याख्येयम् । रत्नाकरे गृह्यासंग्रहपरिशिष्टम् ऊर्द्ध्वकेन इत्याद्याह ।

एवञ्च पञ्चाशद्विरित्याद्याचार्यपुत्रवचनमित्यविदुषो रघुनन्दनस्य छन्दोगानां ब्रह्मणि दर्भसंख्यामात्रोच्छेदकल्पनं कल्पनमेवेति भगवन्तोऽनूचाना विचारयन्तु ।

A कर्मप्रदीपः १।८।१०। "सुवस्तुगादिद्रव्यम्, उपयोगसन्निधिक्रमेण स्वसमीपदेशेभ्येकस्मात् पूर्वमेकं ततः पूर्वमपरमित्येवं क्रमेणानेरुत्तरत उत्तराग्रं स्थापयेत् ।" इति चास्य प्रकाशकारोक्ता व्याख्या ।

B. गृह्यासंग्रहः १।१०३। मुद्रितपुस्तके तु 'यथाक्रमम्' इत्यस्य स्थाने 'यथाविधी'ति

पाठः । अस्य व्याख्या चेत्यम्—मिलकर्मप्रदीपवचनविध्यनुसारेण उपकृतानां समासादितानां होमसम्बन्धिनां द्रव्याणाम्, अग्निः प्रसिद्धं वीक्षणं दर्शनम्, अभ्युक्षणञ्च—

उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् ।

न्यङ्गताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरस्त्रावोक्षणं मतम् ॥

इत्युक्तलक्षणं कुर्यात् इति ।

भाष्यकारास्तु सूत्रानुसारेणैव भूमिजपं ऋचेन परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कर्तव्यमित्युक्त-
वन्तः । तर्कालङ्कारस्तु—“इदञ्च द्रव्यासादनाद्यनन्तरं भूमिजपादिकं चर्वनङ्गे द्रष्टव्यम् । चर्वङ्गे
तु कर्मणि द्रव्यासादनाद्यनन्तरमेव चरुश्रपणमाचार्यः सूत्रयिष्यति—‘अथोलूखलमुषले’ इत्यादि ।
ततश्च चर्वङ्गके कर्मणि, द्रव्यासादनाद्यनन्तरं चरुश्रपणम् अनन्तरं भूमिजपादिकं कर्तव्यम् ।
अत एव कर्मप्रदीपकृद्भिः ‘तिर्यग्गृद्धं समिन्मात्रा’ इत्यादिना ‘शूर्पं वैणवमेव च’ इत्येवमन्तेन
ग्रन्थेन चर्वङ्गमभिधाय ‘दक्षिणं वामतो बाह्वम्’ इत्यादिना भूमिजप-परिसमूहन-हस्तविन्यासो-
ऽभिहितः । तस्माद् ब्रह्मस्थापन-द्रव्यासादनादि-चरुश्रपणेभ्यः परं भूमिजप-परिसमूहनादिकम्,
इति भवदेवभट्ट-वीरेश्वर-रघुनन्दनप्रभृतयः” इत्याह । (रघुनन्दनमतस्तु प्रदर्शयिष्यते ३।१।६ सूत्र-
पादटीकायाम्) । इदन्त्विह वक्तव्यम्—कर्मप्रदीपकृता पदार्थानामुपन्यासमात्रं कृतम्, न तु क्रमोऽपि
तेषामभिहितः । तत्र चर्वङ्गमभिधाय भूमिजपप्रकाराभिधानात् खल्वानुमानिकः क्रमः परि-
चिकल्पयिषितः । स वाच्यमाचार्यपुत्रोपदिष्टक्रमविरोधाद् अभितुं नार्हति ।

तथा च—

लेखनाभ्युक्षणे.....(पृ: ५७)

ब्रह्माणमुपसंकल्प्य चरुश्रपणमारभेत् । गृ, स, १।८६-८७ ।

इति तेनोक्तम् । तस्मादाचार्यपुत्रवचनाद् भूमिजपं ऋचेन परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं
कर्तव्यम्, ततश्चरुश्रपणमित्यादरणीयम् । आचार्योऽपि ‘अग्निमुपसमाधाय परिसमुहो’त्यादि ३।१
सूत्रयित्वा ब्रह्मस्थापनं सूत्रयाम्बभूव । अनन्तरं चरुश्रपणं च सूत्रयिष्यति । ननु तर्हि सूत्रे
‘अन्यच्छेदे’त्यनर्थकम्, ‘अथोलूखलमुषले’ इति सूत्रयिष्यत्येवातो नानर्थकम् । कथमिति चेत् ?
सामान्यविशेषभावोपपत्तेः । ‘अन्यच्छेदे’ इति सामान्यतः सूत्रयित्वा ‘अथोलूखलमुषले’ इति
विशेषतः सूत्रणमुपपद्यते । सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । शास्त्रे चास्मिन् पुन-
रुक्तिरनुमतैवाचार्यस्येति च निवेदितमवस्तादृवास्माभिः (पृ: १७) । यत्र चरुर्नास्ति तत्रान्य-
द्राज्यसंस्कारादिकमित्यभिप्रायेण वा वचनमेतदुपपादनीयम् इति । तदत्र ब्रह्मस्थापन-भूमिजप-
परिसमूहनादीनां क्रमव्यवस्थेः कीदृशी व्यवस्था कर्तव्येति भगवन्तोऽनुष्ठानाः प्रमाणयन्तु ।

सप्तमी कण्डिका

अथोलूखल-मुषले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान्
दर्भानास्तीर्योपसादयति ॥ १ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थः । पूर्वासादितानां मध्ये उलूखल-मुषल-शूर्पाणि प्रक्षाल्य
पश्चादग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्योपसादयतीति । उलूखल-मुषले खदिरादियक्षिय-
वृक्षमध्ये । 'वारणान्य' *होमसंयुक्तानीति वचनात्(A) । "वारणमध्ये वा(B) । ते च
इच्छाप्रमाणे, "तथा चोक्तम्—

मुपलोलूखले वाचं स्वायने मुहृते तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वीणवमेव च ॥ (C) इति ।

अन्ये तु—शूर्पं त्रैयीकमेव चेति पठन्ति । तत्रेशीकाग्रहणं वीणवस्याप्युपलक्षणा-
र्थम् । विममासकरणं शौचभेदप्रदर्शनार्थम् । पूर्वं तावत् चरस्थालीकुशोलूखल-मुषल-
"हविः-शूर्प-पवित्र-मन्त्रणेध्माज्य-ममिन्-संमार्गकुश"-ल्लुक्लवाणामग्नेरुत्तरतः प्राक्-
"संस्थानामासादनम् अथोलूखलमुषलशूर्पाणां पश्चादग्नेः प्रागग्रेषु दर्भेष्विति(D) ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं चन्द्रकान्तेनापि स्वभाष्ये ।

B. 'वारणे वरणः शंतुस्तिकशाकः कुमारकः ।' इत्यमरानुशासनाद् वरणनाम्ना क्वातस्तिक-
शाको वृक्षविशेषो ज्ञातव्यः ।

(C). कर्मप्रदीपः २।१।१६ । अत्र 'शूर्पस्त्रैयीक एव वा' इति पाठं स्वीकृत्य विवृणोतीव-
मित्थं प्रकाशकारः—“वाक्षं यज्ञिषवारण-वैकङ्कतवृक्षमध्ये । वारणो वैकङ्कतो वा यज्ञावधरः” इति
वचनान् । न त्वेतेन जुहुयादिति श्रुतिबलाद् होमकरणप्रबोधेभृज्जुहुलुवाणां ग्रहणम्, 'पर्णमयी
जुहुः' इत्यादिबोधितवृक्षविशेषावरुद्धत्वान् तदितरोलूखलादिष्वेव सामान्यविधिरूपवात्नवाक्यपर्य-
वसानान् । ऐषिकः काशमयः । 'शूर्पं वीणवमेव च' इति बहुभाष्यलिखितम् । 'वेपं छासम्'
इति । 'विकङ्कतः लुबावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादवि' इत्यमरानुशासनाद् विकङ्कतपदेन 'कंडेर'
'वेप' इति ख्यातो वृक्षविशेषो बोद्धव्य इति ।

D. तथा च पूर्वासादितानामिदानीमग्नेः पश्चिमतः स्थापनं कर्तव्यं निर्वापाद्यर्थमिति भावः ।
तत्रोलूखल-मुषल-शूर्पाणां प्रमाणमाह पारस्करगृह्य-तद्वाचरभाष्ये—

पालाशं जानुमात्रं स्यात् पृथुध्वजमुलूखलम् ।

अर्धस्थानं बृहद्वक्त्रं मध्ये रास्त्रासमन्वितम् ॥

1. 'वारणापि' क, 'वारणान्यपीति' ग । 2. 'वारणमध्ये वा' ग, 'वारणे वा' छ । 3. 'तथा
चोक्तम्' नामि ख । 4. 'खलं महविः शूर्प' ग । 5. '-मुषलक' छ । 6. 'हविः' छ ।
7. '-संमार्गकुश-' नामि ख । 8. 'संस्थाना-' क ।

अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन् वा यवान् वा कंसेन वा
चरुस्थाल्या वा ॥ २ ॥

अथान्तरमेव तस्मिन्नुलूखले आसादिते, हविः किम् ? व्रीहीन् वा यवान् वा,
निर्वपति प्रक्षिपति । वाशब्दद्वित्वं तुल्यविकल्पार्थम् । किं हस्तेन निर्वपति ? 'न,
कंसेन वा चरुस्थाल्या वा, वाशब्दौ पूर्ववत् ।

कथं निर्वपतीत्य'त आह—

अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामादेशं सकृद्
द्विस्तूष्णीम्^(A) ॥ ३ ॥

देवतानां नामानि 'देवतानामानि, तेषामादेशो देवतानामादेशः, तं सकृत् कुर्वन्
गृह्णाति । अथ वा देवतानामादेशं सकृत् 'कुर्वन् निर्वपति । द्विस्तूष्णीम् । अमुष्मै त्वा
इत्येतस्मिन् सर्वनाम्नि चतुर्थ्यन्ते देवतानाम गृह्णीयात् । अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति
'प्रयोगः । निर्वापप्रमाणन्तु—

यावता होमनिवृत्तिर्भवेद् या यत्र कीर्तिता ।

शेषं चैव भवेत् किञ्चित् तावन्तं निर्वपेच्चरुम् ^(B) ॥ इति ।

अत्र सन्देहः—बहु'देवत्येषु समशनीयादिषु 'चरुषु किमनुनिर्वापौ^(C) प्रतिदेवतं
भवतः, उत तन्नेणेति ? होमश्च किं पृथगेव भवति, उत तन्नेणेति ?

सादिर्मुषलं प्रोक्तमरक्षित्रयसम्मितम् ।

क्षुप्तं त्वरक्षिमात्रं स्यादैषिकं वैणवन्तु वा ॥ इति ।

A. अत्र सूत्रे सकृत्पदावनन्तरं 'यजुषा' इति पठित्वा व्याकरोतीत्यं रघुनन्दनः संस्कारतत्त्वे
—“यजुषाग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानां यजुःप्रयोगः, गोभिले निर्वापमात्रश्रुतेः, याजुर्वेदिक-
समन्त्रकषट्पक्षेण सामगेन न कार्ये । यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः—‘शेषे यजुःशब्द’ इति ।
शेषे अन्त्रभिन्ने मन्त्रज्जाते, ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रक्षिष्टपठितं गानपादभेदरहितं तद् यजुरिति ।

B. कर्मप्रदीपः ३।७।४ । तथा च एवं निर्वापः कर्तव्यो यथा होमानन्तरं शेषमपि किञ्चित्
स्वादिषि भाषः ।

C. अनुनिर्वापौ नाम सूत्रस्थ'द्विस्तूष्णीम्' इति शब्दप्रतिपाद्यौ उलूखले अमन्त्रकमुष्टिद्वय-
प्रक्षेपौ । इति ।

'अत्राच्यते—देवतानामभिः पृथक् संगृह्यानुनिर्वापो तन्त्रेण गृहीयात्, होमोऽपि भेदेनैव स्यात्, कुतः—

चरुः समशनीयो यस्तथा गोयज्ञकर्मणि ।

ऋषभात्सर्जने चैव अश्वयज्ञे तथैव च ॥

श्रावण्यां "च प्रक्षोषे यः कृष्णारम्भे तथैव च ।

कथमेतेषु निर्वापः कथं चैव जुहोतयः ॥

देवतासंख्येनाद्गृह्या निर्वापास्तु पृथक् पृथक् ।

तूर्ण्णां द्विरेव गृहीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥

(1) इति वचनसामर्थ्यात् ।

अथ पश्चात् प्राङ्मुखोऽवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थः, तेनैव "पूर्वासादिनेन मुखलेनेति पश्चादुल्लङ्घलस्य, निर्वापस्य वा पश्चात् । प्राङ्मुख आसीनः । कुतः—

"आसीन ऊर्ध्वः प्रह्ना वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्णेन न तिष्ठता ॥ (1)

इति वचनान् । तान् निरुत्तान् वीहीनवहन्तुम्, अवहननं कण्डनं कर्त्तुमुपक्रमते प्राग्भवे । कथम् ? दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम्, दक्षिणम् उत्तरः उपरि ययोः पाण्योस्तौ दक्षिणोत्तरौ ताभ्याम् । उपक्रमते इति वचनाद् उपक्रम एवायं नियमः । ततश्च शिष्यादेरपि पश्चादवहननं "कुर्यान्तां "न दोषः ।

A कर्मप्रदीपः ३।७।१-३ । प्रकारान्तरेण चरुनिर्वापमाह गृह्यासंघे कात्यायनः—

'चतुर्मुष्टिश्रुः कार्यश्रुतुर्गामुत्तरोऽपि वा' । (२।७०) इति ।

अत्र मुष्टिश्रुदस्य पलपरिमाणत्वं केचिद् वर्णयन्ति, अन्यथा सूत्रमिदं विरुध्येतेति सूचीभिर्व्ययम् ।

B. कर्मप्रदीपः १।१।८ । अत्र प्रकाशकारः—"यत्र उपविष्ट उत्थितोऽवगतपूर्वकावः कुर्वा-
दित्येतादृशो नियमो भास्ति तत् कर्म उपविष्टेन कर्त्तव्यम् । नाऽऽप्यपि प्रह्णेनोत्थितेन वा कर्त्तव्य-
मित्यर्थः" इत्येवं व्याचल्यौ ।

1. 'तत्रो' ख । 2. 'यः' ख । 3. '-संख्या वाऽस्या' ख । 4. '-मानयते' ख-ग । 5. 'उर्वा-
मादि' ख । 6. 'तिष्ठतासीनः प्रहो' ख । 7. '-ते' नास्ति ख । 8. 'च' नास्ति ख ।
9. 'कार्यतां' ख-ग । 10. 'न' नास्ति ग ।

त्रिः फलोऽकृतांस्तण्डुलान्निर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुर्द्वि-
र्मनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति ॥ ५ ॥

फलो 'करणं तण्डुलानां कम्बूकापनयनं 'कृटनमिति प्रसिद्धम्' * । 'त्रिः 'कण्डने-
'नैवापनीततुषान् 'तण्डुलान् कृत्वा ततस्त्रिः फलीकृतान् कृटितान् त्रिः प्रक्षालयेत् (१)
देवेभ्यः देवदेवत्ये चरौ, द्विर्मनुष्येभ्यः मनुष्यदेवत्ये 'चरौ, सकृत् पितृभ्यः पितृदेवत्ये ।

पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् ॥ ६ ॥

पवित्रमन्तर्धानं येषां तण्डुलानां ते पवित्रान्तर्हिताः । 'तथा कृत्वा 'तण्डुलान्
आवपेत् 'प्रक्षिपेत्, 'कथं नाम ? चरुस्थाल्यां वा पवित्रमन्तर्धाय तण्डुलानावपेदिति' ।

पवित्रलक्षणम्—

अनन्तर्गमिणं साग्रं कौशं द्विद्वलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ इति ।

यतदेव हि पिबुल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्यात्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु ॥

एतत्प्रमाणामेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिबुल्यां परिचक्षते (१) ॥ इति ।

A. अत्र तर्काच्छङ्कारः—“तथा च स्मरणम्—

कण्डनं सेचनञ्चैव तथैवोत्पलक्रिया ।

सकृदेव पितृणां स्याद् द्वैवे त्रित्वं विधीयते ॥ इति ।

अन्ये त्वादुः—‘कञ्जीकरणं...प्रसिद्धम् । सकृत्कण्डनेनैवापनीततुषान्...कृटितान्’ इति ।

तद्विद् सकृत्कण्डनवचनमसङ्गतम्, द्वैवे त्रित्वमिति स्मरणात् । अपरे तु व्याचक्षते त्रिः फलीकृतान्
त्रिषा पितृवीकृतान् कण्डनप्रच्छटनाभ्यामिति शेष इति, तदेतन्मनीषिभिश्चित्यम्’, इत्याह ।

अत्र पुनः ‘अन्ये तु’ इति पाठमुद्धृत्य अस्मद्भाष्यकारमेवाक्षिपति सः, परं यद्यप्यत्र पुस्तकान्तरे
सकृदिति पाठो वर्तते तथाऽपि त्रिः कण्डनेनैवेति पाठयुक्तः पुस्तक एव प्रमाणत्वेन संगृहीतोऽस्माभिः ।

अत्र केसकप्रमसकुलमपपाठमुपन्यस्यानालोच्य च पुस्तकान्तरं तादृशानामुपजीव्यानामुपरि
वोपशान्त्यु माक्षिकन्यायमेवाविष्करोतीति छधियो निपुणं पश्यन्तु ।

B. कर्मप्रवीणः १।२।१०—१२ । अत्र प्रकाशकारः—

पवित्रं व्याकरोति । कुशाख्य पत्रद्वयमन्तर्गम्यन्त्यं साग्रं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र पवित्रं ज्ञेयम्,

१. ‘कृतं’ न। २. ‘पवित्रांशो नास्ति ख। ३. ‘सकृत्’ क। ४. ‘खण्डने’ ख।

५. ‘नैवापनीत-’ क। ६. ‘तण्डुलान्’ नास्ति ख। ७. ‘चरौ’ नास्ति ख। ८. ‘तान् पवित्रान्तर्हि-
तान्’ ख। ९. ‘तण्डुलान्’ नास्ति क-न। १०. ‘इति’ ख। ११. ‘कथं नाम’ नास्ति ख। १२. ‘इति’
नास्ति ख।

कुशलश्रुतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् ॥७॥

कुशलो निपुणस्तेन श्रुतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत् । नोपदग्धं न मन्वश्रुतमिति (A) । प्रदक्षिणम् उत आयुवन् । यु मिश्रणे, मेक्षणेनोद्धं प्रदक्षिणञ्चावघट्टय'न्निति । कुतः ? "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्यादनचरु च मांसचरु च पृथग् मेक्षणाभ्यामिति वक्ष्यमाण-त्वात् (1) ।

श्रुतमभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥८॥

"श्रुतं सन्तं चरुम् । अभिघार्य आज्यस्य स्तुवेणाव'सिच्य 'उदक् अक्षरुस्तरतः उद्वास्य उत्तार्य प्रत्यभिघारयेत् पुनरभिघारयेत् । एते च पवित्रान्तर्हिते स्याताम् (2) ।

न तु प्रकृते अर्घ्यपात्रमात्रे । (१०) 'अथ सीमन्तमूर्ध्वमुवमयति भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथममित्यत्र (सू २।७।५), अन्यत्र च चूडाकरणे एकविंशतिदर्भपिञ्जल्य इति (सू २।१।४) सूत्रोक्तदर्भपिञ्जल्या अपि एतदेव लक्षणमाचार्येणोक्तम् । तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति (१।७।१९) सूत्रोक्तमाज्योत्पवनार्थं यत् पवित्रं तदप्येतावत्संख्यमेव, न तु द्विवचननिर्देशाद् द्विदलद्वयरूपम् । द्विवचनन्तु कुशजातिवचनस्य पवित्रशब्दस्य दलद्वये प्रयोगात् । (११) एके पूजाः प्रादेशप्रमाणमेव कुशमयीमार्द्रमङ्गुरीं शुष्कां वा भट्टपुष्पां पिञ्जलीमाहुः । इयञ्च 'हरिता वै सपिञ्जला' इत्यत्र ग्राह्या । अन्यत्र तु पवित्ररूपैवेति" इत्येवं व्याजहार ।

A. तदुक्तं कर्मप्रदीपे—

स्वशाखोक्तश्च सुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत् ॥ इति २।५।१३

रघुनन्दनस्तु— "ताम्रमयी चरुस्थाली पायसचरावपि न निषिद्धा—

'पयोऽनुवृत्तसारञ्च ताम्रपात्रे न दुप्यति' इति स्मृतिसागरधृतवचनात् ।

अत एव सारदातिलकं—

ततश्च संस्कृते बह्वौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।

मन्त्रेण क्षालिते पात्रे नये ताम्रमयादिके ॥ इति चरुपाकमधिकृत्याऽऽह ।

B. एवञ्च चतुर्थप्रपाठकीय (१।६) निरुक्तसूत्रं मेक्षणशब्दपाठादत्रापि मेक्षणेनैवावघट्टयेदिति ज्ञातव्यमिति भाष्यकाराणामाशयः ।

C. अत्र प्रमाणमाह गृह्यसंग्रहे कात्यायनः—

पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिघारयेत् ।

उद्वास्य चैव विधिना एवं तन्त्रं न लुप्यते ॥ इति । (२।६९)

1. 'न्निति मेक्षणेनेति' ख । 2. 'च' नास्ति ख । 3. 'श्रुतं शुतितं' ख, 'श्रुतं शुतं चरुं' य । 4. 'सिक्त' ख । 5. 'वदङ्' ख ।

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात् पुरस्ताद्
दक्षिणत उत्तरतः पश्चादिति ॥६॥

उपसमाधानं 'समिद्धीकरणमुच्यते, अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना समिध्य, 'कुतः ?
'तस्मात् समिद्धे होतव्यमिति'(१) वचनात् । कुशैः पूर्वासादितः, समन्तं सर्वतः,
परिस्तृणुयाद् विकिरेत्, पुरस्तादि"त्यनेन क्रमेण ।

सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा ॥१०॥

'सर्वासु वित्तु, त्रिवृतं त्रिःकृत्वः पञ्चकृत्वो वा स्तृणुयान् इति वर्तते ।

किञ्च—

बहुलमयुग्मसंहतम् ॥११॥

बहुलं बहुतृणम् अयुग्मं च तन् संहतं च अयुग्मसंहतम् । त्रिवृतं पञ्चवृतं
'चेत्यनेनैवायुग्मत्वे सिद्धे एकवृतस्यापि प्राप्त्यर्थमिदमुच्यते । तथा च गृह्यान्तरम्—

सकृत् "त्रिर्वा प्रदक्षिणं प्रतिदिशमग्निं परि"स्तृणाति । इति ।

संहतम् अत्रान्तरद्विक्तपि संलग्नमित्यर्थः(॥) ।

अस्य व्याख्या चेत्थम्—प्राज्ञो बुद्धिमान्, उदगग्रेण पवित्रेण चरुमन्तर्हितं व्यवहितं कृत्वा
चरुमध्ये उदगम् पवित्रं निधायेत्यर्थः, अभिवारयेद् घृतम्रवेणाप्लावयेत्, चरुमुत्तरस्यां दिशि उद्गास्य
उत्तार्य च पूर्वोक्तेनैव विधिना पुनरभिवारयेत् । एवंकृते तन्त्रम् अङ्गविस्तारो न लुप्यते । इति ।

अत्र "चरुविधौ तु विद्याकरबाजपेयी—यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः,
यन्नानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्च शास्त्रप्रापितः पदार्थो
नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति । अत एव यदा त्वालस्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीता-
स्तदाऽप्यवधातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः, पठन्ति च—

घाते न्यूने तथा छिन्ने साम्राध्ये मान्त्रिके तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ।

मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवधातादौ न्यूने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः ।
अस्मिंस्तु मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः" इत्याह संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

A. 'तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन'

इति कर्मप्रदीपवचनमुक्तं प्राक् तृतीयकण्डिकायाम् । (पृ० ५४) ।

B. सूत्रस्यास्य व्याख्यायां तर्कालङ्कारः—'अयुग्मसंहतम्—युग्मञ्च संहतञ्च युग्मसंहतम्,
तच्च अथतीत्ययुग्मसंहतम्, अयुग्ममसंहतञ्चेत्यर्थः । केचित् तथैव पठन्ति । असंहतमसंलग्नं

१. 'सर्वतः' ख । २. 'कुतः' नास्ति ख । ३. 'दिति क्रमेण' ख । ४. 'पूर्वाप्त' क-ग । ५. 'चेत्यने-'
न-व । ६. 'त्रिर्वा' ख-ग । ७. 'परि' नास्ति ख ।

‘किञ्च—

प्रागग्रैर्ग्रैर्मूला^२नि च्छादयन् ॥ १२ ॥

पूर्वास्तृतानां कुशानां मूलानि बुभ्रानि पश्चात् स्तृतैः प्रागग्रैः प्राक्तनैः, अग्रैर्न मय्यैर्न च बुभ्रैः । छादयन् स्थगयन् वक्तव्यं परित्स्तरणविधिः (A) ।

पृथक् पृथगित्यनर्थान्तरम् । तदेवं प्रतिविशमयुग्मैः परस्परमसंलग्नैर्बहुमित्त्वनैरेकं परित्स्तरणं सम्पद्यते तस्य खल्वस्य त्रिः पञ्चकृत्यो वा करणमुपदिश्यते । इत्यर्थः । ‘यच्च त्रिवृतं पञ्चवृतं वा’ इत्यनेनैवायुग्मत्वे सिद्धे अयुग्ममित्येकावृतस्यापि प्राप्त्यर्थम्, तथा च गृह्यान्तरम्—‘सकृत्... स्तृणोति’ इति रघुनन्दनादृतं भट्टनारायणादिमतं तदसङ्गतम्, न ह्येतद्विशेषार्थं सूत्रम्, किं तर्हि ? परित्स्तरणस्वरूपप्रतिपादनार्थम्, इत्यबोचाम, न खल्वदर्शिते परित्स्तरणस्वरूपे त्रिवृतं पञ्चवृतं वेति समञ्जसं वचनम्, अदर्शिते हि स्वरूपे कस्य त्रिवृतं पञ्चवृतं वा उपदिश्येत । तदेवं स्थिते अयुग्ममित्यस्य कुत एवानुवादापत्तिः ? येन तत्परिहारार्थमेकावृत्तपरिकल्प्येत । कथमन्यथा बहुलमित्यत्रानुवादता परिहरणीया नित्यानुवादतया परिहारश्चान्यत्रापि समानः । गृह्यान्तरमपि प्रदक्षिणं परित्स्तरणं विदधत् कौथुमादीनामन्यत्रावतिष्ठते । ‘पुरस्ताद् दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् इति (१।७।९) खल्वबोचार्थः सूत्रावाञ्छकार’ इत्येवं प्रणिज्जाद । रघुनन्दनस्तु अग्रिमुपसमाधायेत्यादिसूत्रेषु असंहतमिति पठित्वा व्याकरोत्येवम्—“उपसमाधाय ज्वालयित्वा समन्तं सर्वतः पुरस्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वांश्च दिक्षु त्रिवृतं पञ्चवृतं बहुलनृणकम्, अयुग्मं युग्ममित्यम्, असंहतमसंलग्नं पृथक् पृथक् त्रिवृतं पञ्चवृतं वेत्यनेन अयुग्ममित्येकावृतस्यापि प्राप्त्यर्थम् । तथा च गृह्यान्तरम्—सकृत्...स्तृणोतीति, एवमेव भट्टनारायणवरणाः । तत्र सकृदावृतमशकविषयम् । इति । भवेदेवभट्टस्तु अस्मद्भाष्यकारसम्मतसंहतशब्दार्थमुरीकृत्य “एकपत्रीकृतान्” इति स्तरणकुशान् विशिनष्टि । तदत्राऽऽस्तरणे कुशानां संहतत्वमसंहतत्वं वा सम्यगिति भगवन्तोऽज्ञाना विचारयन्तु इति ।

यत्तु रघुनन्दनभट्टाचार्यैरपि प्रमाणीकृतम् ‘अयुग्ममित्येकावृतस्यापि प्राप्त्यर्थमिति भट्टनारायणवचनमसङ्गतमिति नितान्तावाचीनभाष्यकृता चन्द्रकान्तेनोक्तम्, तन्न मनोरमं भवितुमर्हति । तथा हि भवतु नाम सूत्रमिदं परित्स्तरणस्वरूपप्रतिपादनार्थं तत्रापि ‘बहुलम्’ ‘संहतम्’ इति पदद्वयेनैव स्वरूपपरिज्ञानान् कृतमयुग्मपदोपन्यासेन, न हि अयुग्मपदोपन्यासं विना स्तरणस्वरूपपरिहानिः सम्भाव्यते, संहते युग्मत्वमयुग्मत्वं वा ग्राह्यमिति सन्देहस्तु त्रिवृतं पञ्चवृतं वेति पूर्वसूत्रादेव निवृत्तः स्यादिति तस्य वैयर्थ्यमनुवादता वा स्यादिति । निरुक्तपदद्वयी तु स्वरूपाभावि-केति नानुवादतामर्हति, तदनुक्तौ तदर्थप्रतिपादकपदान्तरासम्भवाविति छडीभिरालोचनीयमिति ।

A. अत्र रघुनन्दनः—“पूर्वास्तृतानां मूलानि पश्चादावृतानामेव छादयन् परित्स्तरणविधिः ।

पश्चाद् वास्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति तथोत्तरेण^(१)
दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्यात् ॥ १३ ॥

हस्तद्वयेन कुशान् गृहीत्वा । पश्चात् प्रकृतत्वादग्नेः, आस्तीर्य दक्षिणतः, प्राञ्चं प्रकर्षति प्रकिर'न्नयति । तथा तेन प्रकारेण उत्तरतः, दक्षिणहस्तेन गृहीतानि कुशाग्राणि उत्तराणि उपरिष्ठात् कुर्यात्, दक्षिणानि च तानि उत्तराणि दक्षिणोत्तराणि, अर्थात् सव्यगृहीतानि अधराणि भवन्ति । दक्षिणगृहीतैर्दक्षिणतः परिस्तृणानि सव्यगृहीतैर्गपि सव्यत इति^(२) ।

एष परिस्तरणन्यायः सर्वेष्व्वाहुतिमत्सु ॥ १४ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् । "सर्वेष्व्वाहुतिमत्सु इति वचनात् किं सायंप्रातर्होमादिष्वपि स्तरणं स्यात्, न ; कुतः ?

"यान्यधःस्तरणान्नास्त्र नेपु स्तरणं भवेत् ।

एषश्च प्रतिदिशं दर्भत्रयेणाऽऽवृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तत्रैवाऽऽच्छाद्य तेषां मूलानि तथैवाऽऽच्छादयेत्" इत्याह ।

A. अत्रैव सूत्रमेकं विभज्य दक्षिणेत्यादि सूत्रान्तरं पठतः सामश्रमी तर्कालङ्कारश्च ।

B. तदत्र परिस्तरणमाह भवदेवभट्टः—“ततोऽग्नेः पूर्वत उत्तरान्ताद् दक्षिणान्तं यावदुप-
मूललनानेकपत्रीकृतान् प्रागग्रान् कुशान् अग्नेः मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तेन । एवं दक्षिणस्यां
पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत् । उत्तरस्यां पूर्वान्तान् पश्चिमान्तं यावत्, प्रतीच्याञ्चोत्तरान्ताद्
दक्षिणान्तं यावत् परिस्तरेत्” । इति ।

तर्कालङ्कारोऽपि स्वभाष्ये—“तदिदं परिस्तरणं पूर्वस्यामुत्तरान्ताद् दक्षिणान्तं यावत्,
दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्, यथा दक्षिणस्यां तथोत्तरस्याम्, यथा पूर्वस्यां तथा
पश्चाद्दिशि कर्तव्यम् । कुतः पुनरेवमुच्यते कुशानां प्रागग्रत्वानुरोधात् । ‘प्राचीमोभ्यापराजिता’
इति च स्मरणतः इति वदन्ति” इत्येवमुदाहरणम् । यत्तु सिद्धान्तवर्गीयेन पुरोहितप्रदीपे
भवदेवपाठं विपरिवर्त्य ‘दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्, प्रतीच्याञ्च दक्षिणान्तादुत्तरान्तं
यावत्, एवमुत्तरस्याञ्च पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदि’त्येवं सुवृत्तं तस्य कारणं “पुरस्ताद् दक्षिणत
उत्तरतः पश्चादि”ति गोभिलसूत्रविरोधोऽन्यद्वेति न विद्मः । यदपि तत्रैव—‘पूर्वापंग उदगग्रान्
प्रागग्रान् दक्षिणोत्तरे’ इति ह्यशीर्षवचनप्रामाण्यात् पूर्वस्यां पश्चिमायाञ्चोदगग्रान् कुशानास्तेन,
दक्षिणस्यामुत्तरस्याञ्च पूर्वान्तात् कुशान् यथाक्रममास्तेरदित्युक्तम्, तदप्यनुपादेयम्, “प्रागग्रैरग्ने-
र्मूलानि च्छादयन्” इति गोभिलसूत्रविरोधात् । गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयकं वा निरुक्तवचन-
मित्यवगन्तव्यम् ।

एककार्यार्थं 'साध्यत्वात् परिधीनपि वर्जयेत् (A) ।

"इति वचनात्" * । एवं चान्येष्वपि तत्प्रकृतिकेषु क्षिप्रहोमेषु नैव स्यात् (B) ।

परिधीनप्येके कुर्वन्ति शामीलान् पाणान् वा ॥१५॥

कुशानां प्रतिनिधीनां चाभावे स्तरणार्थं परिधीनप्येके कुर्वन्ति । शामीलान् "शमी-
मयान्" *, पाणान् 'पलाशमयान्' * । परिधिस्वरूपं विन्यासश्च *—

"बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽम्रणाः ।

त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एके'वान्तु "चतुर्दिशम् ॥

प्रागग्रावभितः पश्चादुदगप्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चे"दुदगग्रः स पूर्वतः ॥ (C) "इति ।

A. कर्मप्रदीपः १।१।८। अस्य प्रकाशोक्ता व्याख्या—“अग्निमुपेति (सू-१।७।९) स्तरणोप-
देशान् पूर्वं यानि सायंप्रातर्होमादीनि गोभिलोक्तानि तेषु स्तरणं नास्ति, तथा तेषु परिधीनपि
स्तरणवेकल्पिकान् 'परिधीनप्येके कुर्वन्ती'त्युक्तान् त्यजेत्, हेतुमाह—एककार्येत्यादि । यथा
स्तरणस्य होमरूपकार्यार्थकत्वाद् अग्निवेष्टनं साध्यं तथा परिधीनामपि । अतस्तुल्यकार्यत्वात्
परिधीनामपि निवृत्तिरिति ।

B. यत्र पुनश्चरुर्न क्रियते तत्रापि परिस्तरणं न करणीयम् । न ह्येव तत्र परिस्तरणस्थानीयो
भवति ।

तदाह गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

'ब्रह्माणं स्तरणं विद्याच्चर्यत्र न कल्पितः' । इति १।८७ ।

भवदेव-रघुनन्दनाभ्यां तु वचनमंतदनवष्टप्येवाऽऽचार्यपुत्रस्य क्षिप्रहोमवर्जं सर्वत्रैव होमे
साधारण्येन स्तरणमुपदिष्टमिति, तदिदं स्तरणमाज्यतन्त्रहोमे कौथुम-राणायनीयानां कर्तव्यमकर्तव्यं
वेनि भगवन्तोऽनुचानाः प्रमाणयन्तु इति ।

C. कर्मप्रदीपः २।९।१९-२० । अत्र प्रकाशकारः—“परिधीनिति सूत्रेण कुशा-तत्प्रतिनिध्यो-
रभावे परिधयः स्तरणार्थं विहिताः । शामीलान् शमीमयान् । 'बाहुमात्राः परिधयः' इत्यनेन
तेषां स्पष्टीकरणं कृतम् । ते च त्रयो भवन्ति । एके'वान्तु मते चतुर्दिशम्, चत्वारो भवन्तीति ।
तेषां विन्यासप्रकारमाह—अग्नेः पाश्चद्वयं दक्षिणोत्तरतः परिधीन् विन्यसेत् । पश्चिमोत्तराग्र-
मधोत्तरम् । चतुर्थमन्यं यदि न्यसेत् तदा सोऽग्नेः पूर्वम् उत्तराग्रमारोप्ये"ति व्याख्यौ ।
प्रकरणेऽत्र पवित्रं परिधिञ्च लक्ष्यित्वा परिधिं निषेधत्याचार्यपुत्रः—

1. 'मिज्ज्वान्' ख । 2. चिज्ज्वान् नामि ख । 3. चिज्ज्वान् नामि ख । 4.
विज्ज्वान् नामि ख । 5. 'दं तु' ख । 6. 'नपमात्राः परिधयः' क । 7. 'घां च' ख । 8.
'चतुर्दिशं' ख । 9. 'पाश्चद्वयं' क । 10. 'प्रति' नामि ख ।

उत्तरतोऽप्रां पूर्णः स्रुवः प्रणीताः ॥१६॥

उत्तरतः प्रकृतत्वाद्ग्रेः, अपाम् उदकस्य पूर्णः सम्भृतः, स्रुव उत्तलक्षणः, प्रणीता, 'महतीर्वसतीवरीरित्याद्याः संस्कारविशेषादाप एवामिधीयन्ते(A) । ताभिश्च प्रणीताभिः पर्युत्तणपवित्रसम्मार्गादय उदकार्थाः कार्याः ।

तथा च गृह्यान्तरम्—

‘प्रणीताभिर्दकार्थः कार्य इति(B) । एवं चेदस’त्यन्यस्मिन् महति पात्रे स्रुवं स्याद्-दृष्टार्थत्वादेव तस्य ।

‘सति त्वन्यस्मिन् महति प्रणीतापात्रे किं स्रुवः स्यादुत नेत्यत आह—

भावे न वा स्यादित्येके ॥१७॥

भावे ‘सम्भवे अन्यस्य पात्रस्य स्याद्वा, अदृष्टार्थं न वा स्यादित्येके । तदेतद् यथा-भिप्रेतम् (C) ।

नवैः शोभनैरगर्भं पवित्रन्तु कुशाग्रजम् ।

ललाटाच्चिबुकं प्राहुर्बाहुमात्राः परिधयः ॥ गृ० स० १।८४ ।

परिधीस्तु न कुर्वीत गृह्याकर्मसु याज्ञिकः ।

उदकाञ्जुल्यस्तिस्मन्ते वै परिधयः स्मृताः ॥ इति गृ० स० १।९६ ।

गृह्याकर्मसु परिधिस्थाने अदितेऽन्वित्यादिमन्त्रैरुदकाञ्जुलिश्रयाणां कर्तव्यतैवेति भावः ।

यज्ञपाद्वर्षसंग्रहकारिकायान्तु परिधिप्रमाणमाह—

‘अपणान् परिधीन् कुर्वातु बाहुमात्रानपुष्करान्’ इति ।

A. प्रमाणमत्र लाव्यायनश्रौतसूत्रम्—‘हविर्धानं प्रवेभ्यमाना वसतीवरीनुप्रविशेद्युः’ (१।९।८) इति ।

प्रणीताप्रोक्षणीपात्रयोर्लक्षणञ्चाऽऽह पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये गदाधरः—

यज्ञपाद्वर्षसंग्रहकारिकायाम्—

त्रिषडङ्गुलसंख्याको मूलवण्डो विकङ्कतः ।

प्रस्थमात्रोदकग्राही प्रणीता चमसो भवेत् ॥

वैकङ्कतं पाणिमात्रं प्रोक्षणीपात्रमुच्यते ।

ईसमुखप्रसेकञ्च त्वग्विलं चतुरङ्गुलम् ॥ इति ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं गृह्यान्तरमिदं तर्कालङ्कारेणाऽप्यस्मिन् प्रकरणे ।

C. सेयं विहितप्रतिषिद्धा प्रणीता गृह्याकर्मसु नोपकल्पयितव्या,

विहितप्रतिषिद्धां च प्रणीतां नोपकल्पयेत् । (१।९५)

1. ‘-ताप्रोक्षणी’ ख । 2. ‘-मदन्ती-’ ख, ‘-वसतीर्वरी-’ ग । 3. ‘-च’ नास्ति क-ग । 4. ‘-प्रणीतापि-’ क, ‘-प्रणीतापि-’ ग । 5. ‘-त्यस्मिन्’ ग । 6. ‘-सति’ ख । 7. ‘-सभावे’ ग ।

बर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येधमभ्याधायाऽऽज्यं संस्क्रुते,^(A)
सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा ॥ १८ ॥

'बर्हिषि स्तरणेषु पुरस्तादात्मनः स्थालीपाकमासाद्य कृत्वा, इधमग्नावभ्याधाय देवतामन्त्रयोरनुपदेशादमन्त्रकमेवाऽऽधानमिधमस्य (B) ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति 'स्थितिः' (C) । इति चेत्*, न ; कुतः ?

इध्मोऽप्येधार्थमाचार्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः (D) ।

इति 'वचनान् । (E) आज्यं 'च वक्ष्यमाणेन विधिना संस्क्रुते, 'अज्यते इति आज्यं मुख्यं तावत् सर्पिर्धृतम्, (F) तद्भावे तैलं तिलेषु भवं तैलम्, तद्भावे दधि, इति गुह्यासंग्रहे कात्यायनेनोक्तत्वादिति । एवञ्च भयदेवरघुनन्दनादयोऽपि होमेषु प्रणीता नोप-
कल्पयन्ते पद्धतिष्विति युक्तमेव ।

A. अत्रैव सूत्रमेकं समाप्य सर्पिरित्यादि सूत्रान्तरं कल्पयेते सामश्रमि-तर्कालङ्कारौ ।

B. तदुक्तं गुह्यासंग्रहे—

इध्मः सन्नहनादानं धरुश्रपणमेव च ।

तूष्णीमेतानि कुर्वीत समस्तश्चेधममाददेत् ॥ इति गृ० स० १।१०१ ।

C. व्याख्यातं प्राक् (५७ पृष्ठे) ।

D. व्याख्यातं वचनमिदं प्राक् ५म-कण्डिका १५श-सूत्रपादटीकायाम् । (पृ० १७८)

अत्र "माचार्य" इत्यत्र 'मेवाग्ने' रिति प्रकाशकारसम्मतः पाठः ।

E. आज्यं व्याकरोति कात्यायनो गुह्यासंग्रहे—

अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।

चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरद् गृतम् ॥ इति गृ० स० १।१०५ ।

एवञ्च 'उद्धेत द्विजो भार्यामि'त्यादिवद् 'आज्यं संस्क्रुते' इत्यग्रापि भाविनि भूतवपुष्यारो बोद्धव्य इति ।

F. आज्यभेदमाह गुह्यासंग्रहे—

गृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम् ।

आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते ॥

आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिवोदिते ।

अनग्निश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम् ॥

यथा सीमन्तिका नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।

एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारे विधिवोदिते ॥ इति १०६१।८ ।

1. 'बर्हिःस्तरणेषु' ग । 2. 'ष' नास्ति ख । 3. 'भ्यादधाति' ख । 4. 'वचनान् प्राजापय' इति ज्ञेत् ख । 5. 'वचनान्' नास्ति ख । 6. 'च' नास्ति ख । 7. 'आज्यते इज्यते' ख-ग ।

तदभावे पयां 'दुग्धम्', तदभावे यवागूं वा। यवागूस्वरूपम् अधस्तादुक्तम् (१)।

किञ्च—

तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रं पवित्र कुरुते ॥ १६ ॥

“ततस्तस्मादेवाऽऽस्तीर्णशेषाद् बर्हिषः(१) प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते। पवित्रलक्षण-
मुक्तम्। द्विवचनं दलापेक्षम्। उक्तञ्च—

आज्यस्यात्पवनार्थं यत् तदप्येतायदेव तु। (२) इति।

ओषधिमन्तर्धाय च्छिनत्ति न नखेन “पवित्रे स्थो वैष्णव्या”-
विति ॥ २० ॥

ओषधिविर्वाह्यादिका, ‘तामन्तर्धाय’*न्तरा कृत्वा(१)। ‘पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति’-

A. प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयकण्डिकायामष्टमसूत्रभाष्ये। (पृ० ५५)

(यवागूः ‘लापूती’ इति ख्याता)

‘यवागूगृष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा’ इति चामरः।

१। ‘विशाखानि प्रतिलूनाः कुशा बर्हिः’ (१।५।१७) इति सूत्रोक्तबर्हिःसंज्ञककुशमुष्टं, तथा
च बर्हिषः स्कन्धस्थानं प्रति लूनानां कुशानां समष्टिः, ततः, यस्माद् गृहीत्वा स्तरणं कृतं तस्माद्
गृहीत्वा इति भाष्यस्य सरलार्थः। अत्र यदुक्तं भवदेवभट्टेन “तत आस्तृतकुशादेव साग्रं कुशपत्रद्वयं
गृहीत्वे’त्यादि, यच्च तदेव वाक्यं प्रतिध्वनितं रघुनन्दनेन ‘तत एव बर्हिषः’ इत्यादिसूत्रोपन्यासपुरः-
सरं तद्व्याख्यानमुत्वेन ‘तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृततर्जन्यङ्गप्रमाणे’ इत्यादि, तदत्यन्त-
मसङ्गतम्, विशाखानीत्याद्याचार्यसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। तथा हि यदि कुशबर्हिषोः समपर्यायत्वं स्यात्
तर्हि सूत्रमिदं व्यर्थं स्यात्; अथ सूत्रणानेन केषाञ्चित् विशिष्टानां कुशानां बर्हिःसंज्ञा स्वशास्त्र-
प्रयोजनानुरूपा कृता तर्हि सर्वत्रैव तन्मतानुसारिभिस्तदेवाङ्गीकृत्य व्याख्या कर्तव्या, न तत्र
कोशान्तरं स्वकपोलकल्पितमर्थान्तरं वा प्रयोज्य नवोपेत्य च शतशः प्रमाणवाक्यानां भट्टनारायण-
चरणानां व्याख्यानमुचितमन्यथोपदेष्टुं स्वे स्वे निबन्धे इति। शिष्टन्तु १।८।२६ सूत्रपादटीकायां
द्रष्टव्यम्।

(१). उक्तमिदं कर्मप्रदीपवचनम् १।७।६। भाष्ये (पृ० २०४)।

D. ओषधीराह कर्मप्रदीपः—

वीहयः शालयो मुद्गरा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः।

यवाश्चौपश्रयः सप्त विपदं ब्रन्ति धारिताः ॥ इति ३।७।१३।

तथा हि व्रीह्यादीनामेकामोषधि मध्ये संस्थाप्य पवित्रच्छेदनं कर्तव्यमिति भाष्यकाराणामाशयः।

नेन (१) मन्त्रेण द्विनस्ति वृश्चति । न नखेन 'न करजेन ।

अथै'ने अद्भिरनुमाष्टि "विष्णोर्मनसा पूते स्थः" इति ॥२१॥

अथानन्तरं 'मेवाविमुञ्चन् 'एते पवित्रे अद्भिः प्रणीताद्भिः, सव्येन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुमाष्टि संसृजति ।

(१) "विष्णोर्मनसा पूते स्थः" इत्यनेन मन्त्रेण* ।

संपूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ॥ २२ ॥

संपूय, प्रकृतत्वादाज्यम् । कथम्—

"पवित्रं मन्तरा कृत्वा स्थात्यामाज्यं समावपेत् ।" (१)

"इत्यनेन वक्ष्यमाणेन विधिना, उत्पुनाति शोधयति । उदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ।

कथमित्यत आह—

अङ्गुष्ठाभ्यां चोपकनिष्ठिकाभ्यां चाङ्गुलीभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिस्तुपुनाति, "देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरि"ति सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥२३॥

अङ्गुष्ठाभ्यामिति द्विवचनं पाणिद्वयस्य प्राप्त्यर्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंगृह्य,

A. मन्त्रः— "ॐ पवित्रे स्थां वैष्णव्यौ" । मन्त्रस्यास्याऽऽकरस्थानं तु वाजसनेयी संहिता १।१२ ।

मन्त्रस्यास्य श्रीमन्महीधरकृता व्याख्या चत्थम्—हे पवित्रं शोधकं कुशद्वयरूपे युवां वैष्णव्यौ यज्ञसम्बन्धिनी स्थः भवथः, 'यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिणे स्थः' इति ध्रुवः । इति ।

B. मन्त्रस्यास्याऽऽकरस्थानं तु मंत्रायणी संहिता ३।१।६ ।

C. अस्योत्तरार्द्धन्तु—

'एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम् ॥ इति गृह्य सू० १।१०२ ।

रघुनन्दनस्तु "संपूय प्रकृतत्वादाज्यं 'पवित्रं.....समावपेत्' इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्टभाष्यम् । संपूय मक्षिकाद्यपनीयेति सरला । उत्पुनात्युर्ध्वं शोधयेत्" इत्युक्त्वा वचनमिदं प्रमाणीकरोति ।

१. 'न' नास्ति ख । २. 'ने' ख-ग । ३. 'मिथ वि-' ख । ४. 'एते' क-ग । ५. 'द्वि' ख ।

६. 'चित्रितांशो' नास्ति ख । ७. 'मन्त्रे' ख, 'मन्त्रेण' ग । ८. 'इत्येवं' ख ।

प्रकृतत्वात् पवित्रे 'प्राक्शः प्राङ्मुखम्', 'त्रिकृत्व उत्पुनाति देवस्त्वेति(१) । अनेनेति-
करणान्तेन यजुषा सकृद् उत्पुनाति द्विस्तूष्णीम् (२) ।

अथैने अद्भिरभ्युक्ष्यान्नावप्यर्जयेत्(३) ॥ २४॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चन्, 'एने पवित्र अद्भिः प्रणीताद्भिः सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेना-
भ्युक्ष्य 'अन्नावप्यर्जयेत् ।

अथैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥ २५॥

अथेत्यानन्तर्ये । उत्पवनानन्तरमेव । एतदिति । 'प्रथमकल्यासम्भवे तैला-
दे' *यस्याधिभ्रयणं कर्त्तुं युक्तं तदेतदिति । घृततैलपयसामधिभ्रयणं' कुर्यात् । न

A. मन्त्रः—

ॐ देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति ।

मन्त्रोऽयं स्वादिरगृह्यसूत्रे (१२।१४ ।) जैमिनिगृह्यसूत्रे (१।१२ ।) च एषमेवोपलभ्यते,
तैत्तिरीयसंहिताकाण्वशाखायां (१।२।१२ ।) तु 'देवस्त्वा सविता पुनात्व'त्यादिपाठभेदेन
पठितः । मन्त्रस्यास्य व्याख्यायां गुणविष्णुः—“हे आज्य त्वा त्वां देवः दानादिगुणयुक्तः सविता
अच्छिद्रेण अच्छिन्नान्भ्याम् अव्यवच्छिन्नान्भ्यां पवित्रेण आभ्यां पवित्रान्भ्याम् उत्पुनातु ऊर्ध्ववत्
पवित्री करोतु अज्ञातकेशकीटादिरुसर्गदोषमपनयतु । किञ्च वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः किरण-
स्त्वाम् उत्पुनातु, इति सम्बन्धः” इत्याह ।

B. अबदेवकृता आज्योत्पवनप्रणाली तु—“तत् आस्तरणकुशादेव याग्रं कुशापन्नद्वयं
गृहीत्वा 'प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रं देवते पवित्रच्छिद्रेण विनियोगः । ॐ पवित्रं स्यो वंष्णव्यौ' इति
नखव्यतिरेकेण च्छित्त्वा 'प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रं देवते पवित्रमाजने विनियोगः' ॐ विष्णोर्मनसा
पूते स्यः । इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताम्रादिपात्रे उत्तराग्रं निधाय तत्र होमार्थं घृतं निक्षिपन् । ततस्तत्-
कुशापन्नद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठान्भ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठान्भ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिः—प्रजापतिर्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः, ॐ
देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा इत्यनेन पवित्रद्वयमध्येन
घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात् । तूष्णीं वारद्वयम् । ततस्तत्कुशापन्नद्वयमद्भिरभ्युक्ष्यामौ प्रक्षिपदित्येवं-
रूपे”ति ।

C. अन्नावप्यर्जयेदित्यत्र अन्नावप्युत्सर्जयेदिति पठतः सामभ्रमी तर्कालङ्कारश्च ।

1. 'प्राक्शः' नास्ति ख । 2. 'त्रिकृत्पुनाति' ख । 3. 'ने' क-ग । 4. 'एने' क-ग ।
5. 'चक्षौ पवित्रे' ख । 6. 'नयावै' ख । 7. 'वाग्व्य घृतादे' इति ख । 8. 'चकं
ऊर्ध्ववत्' ख ।

द्वभः(A) । यवाग्वां तु विकल्पः । अधिश्रित्य ओरुपरि कृत्वा । 'उदग् उत्तरतः उद्वासयेद्वस्थापयेदिति ।

एवमाज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति ॥ २६ ॥

एवमनेन प्रकारेण, आज्यस्य संस्कारः कृतो भवतीति (B) ।

इति श्रीमद्भट्टनारायणकृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य*
सप्तमी कण्डिका ।

A. अत्र प्रमाणमुक्तमूनविशसूत्रपादटीकायाम् ।

B. एवञ्च यत्र यत्राऽऽज्यं संस्क्रियते तत्र तत्रैवं कर्तव्यमित्यभिप्रायः । अत्र तर्कालङ्कार आह—'इतिः कण्डिकापरिसमाप्त्यर्थः स्त्रुवादि-संस्कारसमुच्चयार्थो वा । तथा च गृह्यान्तरम्—
'स्रुवं प्रतप्य दभैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादि'ति ।

कर्मप्रदीपोऽप्याह—

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः सम्प्रमाणो जुहुषता ।

प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योप्येन वारिणा ॥ इति (१।८।१४)

रघुनन्दनस्तु वचनस्यास्य व्याख्यामुखेनाऽऽह—“स्रुवस्रुवोर्व्यक्तिभेदाद् बहुवचनम्, पूर्वाभिमुखं मार्जनं कुशैः कार्यम्, घृतादिलेपवतां तु उप्येन वारिणा प्रक्षालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्यम् । लेपरहितानान्तु प्रतापनं दभैः सम्मार्जनमभ्युक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो निधानञ्च कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—“स्रुवं प्रतप्य दभैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्' इति । आज्यादि-संस्कारं वारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्मणाऽप्येतत्प्रकरणे सकृत् त्रिवैति वचनानि-त्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुलांस्त्यक्त्वा शङ्खमुद्रया धार्यः स्रुवः—

पञ्चाङ्गुलान् बहिस्त्यक्त्वा धारयेच्छङ्खमुद्रया । इति वचनात्' इति ।

अष्टमी कण्डिका

पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ॥ १ ॥

पूर्वस्यां दिव्यासाद्यते इति पूर्वमाज्यमासादयेदिति वाक्यशेषः । अपरस्यां पश्चि-
मतः आसाद्यते इत्यपरः स्थालीपाकः, आसाद्यते इति वर्तते । कस्मिन् देशे पतयारासा-
दनमित्युच्यते—अधोरुत्तरतः । कुतः ? श्रुतमभिधायोदगुद्वास्य प्रत्यभिधायैन्
[सू १।७।८] अथैतदाज्यमधिधित्योदगुद्वासयेदिति [सू १।७।२५] च वचनान् ।

उक्तञ्च—

प्राञ्चं प्राञ्चमुदगोदगग्रं समीपतः ।

तत् तथासादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते(१) ॥ इति ।

सत्यम्, किन्तु उत्तरतो धर्ममात्रमासादनं कृत्वा पश्चादग्नेरासादयेत् । कुतः ?
क्रियानुगुण्यात् प्राक् 'संस्थता' सम्पदर्थम् । इतरथा दक्षिण'संस्थं स्यात्(२) । तथा
च गृहान्तरम्—'होतृगोरोन्तराज्यहविषी आसादयेत् पूर्वं वाज्यमिति(३) ।

पर्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानीय मेत्न^४गेनोपघातं होतु-
मेवोपक्रमते ॥ २ ॥

अदिते अनुमन्यस्वे^५त्येवं पर्युक्ष्य(६) स्थालीपाके चरो^७ आज्यमानीय प्रक्षिप्य, 'क्षु-
वमात्रमनादेश' इति वचनात् क्षुवमात्रम् । मेत्नगेन उपघातम् उपहृत्य, 'अवदायेत्यर्थः'^८ ।

A. कर्मप्रदीपः १।८।१५ । व्याख्यातमिदं १।६।२१ सूत्रे पादटीकायाम् ।

B. अत्र गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

आज्यस्य हविषां चैव आज्ये पूर्वक्रियाविधिः ।

सत्यं संपवर्नं पूर्वं चरोः पर्युक्षणं परम् ॥ इति । १।६।२० ।

आज्यस्य आज्यस्थाने गृहीतानां हविषाञ्च मध्ये पूर्वं प्रथममेव संस्कारस्योत्पवनरूपस्य
विधिर्विधानम्, न पुनः पश्चाद् गृहीतस्यापि, चरोऽस्तु परं केवलम्, परं सर्वतोभावेन उक्षणं
प्रोक्षणमेव संस्कार इत्यर्थः । व्याख्या चास्यैवमिति ।

C. प्रमाणीकृतं गृह्यान्तरमिदं रघुनन्दनेनापि संस्कारतत्त्वे ।

D. पर्युक्षणमुक्तं तृतीयकण्डिकायाम् (सूः १—४, पृः ४०-४०) ।

1. 'संस्थायाः' ख, 'संस्थता' नास्ति ग. 2. 'सम्पदर्थं' क. 3. 'संस्था' ख. 4. 'होतृगोरो' क.

5. 'वोपघातं' क-ग. 6. 'वैव' क-ग. 7. नास्ति ख.

'होतु'मेवोपक्रमते प्रारभेत । एयकारकरणमभिधातहोमे अभिधारकृताभ्यङ्गप्रति-
वेधार्थम् । होतुमेवोपक्रमते, नान्यत् कुर्यादिति । कथं नाम ? चरावाज्यमानीय
प्रपदवैरूपात्तौ जपित्वा' *जुहुयादेवेति(१) ।

यद्यु वा उपस्तीर्णाभिधारितं जुहुषेत्^(२) ॥ ३ ॥

यद्यु वा अथ वा उपस्तीर्णाभिधारितं रुचि आज्यमुपस्तीर्य यथोक्तहविरवदाय पुन-
राज्येनाभिधार्य "यद्धूयते तदुपस्तीर्णाभिधारितम्, तथा वा *जुहुषेत्, जुहुया"दिति ।
अथैतच्चिन्त्यते—“इच्छाधिक्यस्तावदयं न भवति, कुतः ? अनयो'समत्वात्,
गुणविशेषे फलविशेष इति "न न्यायान् । तत्रैके आहुः—“अभावे विकल्पो-
ऽयम् । उपस्तीर्णाभिधारितं "होमाजक्ता"दुपघातहोम इति । अन्ये त्वाहुः—

A. द्विविधः किल होमो याज्ञिकप्रसिद्धः—उपघात उपस्तीर्णाभिधारितश्च ; चरावाज्यं
निःक्षिप्य विनैवाभिधारणादिकं यद्धूयते स उपघातः, यच्च स्रुचि स्रुवेणाऽऽज्येनाभिधार्य चरमवदाय
पुनराज्येनाभिधार्य हूयते तदुपस्तीर्णाभिधारितमित्याख्यायते । स्रुवेण स्रुचि यदाज्यं प्रथमं गृह्यते
तदुपस्तीर्णम्, हविरवदायानन्तरं यदाज्यं दीयते तदाभिधारितम् इति व्यतिरिच्यते । यथा
उपस्तीर्णाभिधारितं होतव्यं तदनन्तरसूत्रे व्युत्पादयिष्यति, यथोपघातहोमस्तदत्र सूच्यते ।

तथा च गृह्यसंग्रहः—

पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव च यद्विधिः ।

हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते ॥

यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समाचरेत् ।

मेक्षणेन तु होतव्यं नाऽऽज्यभागौ न स्विष्टकृत् ॥ इति १।१।१०-११ ।

पाणिना मेक्षणं वा स्रुवेणैव वा अनुपस्तीर्य उपस्तरणमभिधारणञ्चाकृत्वा यद्विहितं स
खल्वयं होम उपघात उच्यते । यद्युपघातं जुहुयान् तदा स्थालीपाके चरावाज्यं प्रक्षिपेत् मेक्षणेन
होतव्यमिति । ततोऽन्यत्र केवलाज्यहोमं नाऽऽज्यभागस्विष्टकृद्भोमौ भवत इति शेषपादव्याख्या
कर्तव्या, आचार्यस्य आज्याहुतिप्रित्यादि(१।१।१२)सूत्रेण सहैकवाक्यतासंरक्षणार्थमिति ।

B सूत्रेणानेनैव सह आज्यभागत्वादिसूत्रान्तरमेकीकृत्य पठतः सामग्रमी तर्काकङ्कारम् ।
विवृणोति चेत्थं तत्र तर्काकङ्कारः—“कचिदत्र जुहुषेदित्यत्र जुहुयादिति प्रकल्प्य सूत्रद्वयं कल्पयन्ति,
तत्र च यद्यु वा...जुहुयादित्येकम्, आज्यभागा...जुहुयादिति चापरसूत्रं गम्यन्ते, वसु वा इत्येकस्य
वाथ वा इत्यर्थमाचक्षते" इति ।

1. चित्रितांशो नास्ति ख । 2. 'मेवोप' न । 3. 'विधते' क-न । 4. 'जुहुषेत्' नास्ति ख ।
5. 'इति' नास्ति ख । 6. 'इच्छा' ख । 7. 'युक्तवान्' ख । 8. 'न' नास्ति ख । 9. 'नाम' ख ।
10. 'होम' ख । 11. 'उपघातहोम' क ।

‘उत्तरसूत्रादेव पूर्वसूत्रोक्तस्योपघातहोमस्य प्रतिरोधोऽनुमीयते । अपरे त्वाहुः—
समशनीयाद्विपरार्थः* चरुविषयोऽयमुपघातहोम इति । वक्ष्यति चान्वष्टक्ये कसे चरु’
समवदाय मैत्रणेनोपघातं जुहुयादिति [सू ४२।३७] । तथा चोक्तम्—

“चरौ समशनीये तु पितृयज्ञचरौ तथा ।

होतव्यं मैत्रणेनान्यदुपस्तीर्णाभिघारितम्(१) । इति ।”*

‘अयं तु विशेषः*—अन्वष्टक्यपितृयज्ञयोः क्षिप्रहोमधर्मः, समशनीये तु ब्रह्मोपवेश-
नादितन्वधर्म इति ।

आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात् ॥ ४ ॥

एवकारकरण*भवधारणार्थम् । कथं ? यत्र यत्र ब्रह्मोपवेशनादि तत्र तत्रोभयोरपि
विकल्पयोर आज्यभागौ प्रथमौ जुहुयादेवेति(॥) ।

A. कर्मप्रवीपः ३।७।९ । “परिशिष्टप्रकाशश्च स्मृत्यन्तरञ्च—

‘चरौ तु बहुवैषत्ये होमस्तत्स्योपघातवत्’ ॥ इति ।

“बुधोत्सर्गहोमस्य तु बहुवैषत्येऽपि नोपघातत्वं भवति ।

तदाह कर्मप्रवीपः—

एतेभ्य एव जुहुयान्मैत्रणेनावदाय च ।

कृत्वाहुतीभ्योः पृथक् सिद्धेदाज्याभिघारितम् ॥ इति

चतुर्गृहीतं कृत्वाज्यमाभिर्गृभिः पृथक् पृथक् ।

त्वाहाकारावसानाभिर्जुहुयाद् विधिवत् सदा ॥ इति च” ।

इत्याह तर्कालङ्कारः स्वभाष्ये ।

B. अस्यां भाष्यकारोक्तव्यवस्थायां मतवैषम्यमुपस्थापयति तर्कालङ्कारः—

“तेषां निषांसनिका व्यवस्था, कस्मात् ? उपस्तीर्णाभिघारितेनानयोर आज्यभागयोरैकवाक्य-
त्वात् प्रमाणविशेषस्य बाभावात्, यमुपस्तीर्णाभिघारितं होतुमिच्छेदाज्यभागौ जुहुयादिति स्पष्टैक-
वाक्यता, न कलु भङ्गः वाक्यमन्वय कल्पयितुमुचितौ, आचार्यपुत्रश्रोपघातहोमे साक्षादाज्यभागौ
निषिषेच ; तत्रोदाहृतमस्माभिः पूर्वस्मिन् सूत्रे (गृ० सू० १।११०-११) । वक्ष्यति चाऽऽचार्यः
‘चाऽऽज्यभागौ न स्विष्टकृदिति”(१।९।२२) इति । अत्राऽऽचार्येणाऽऽज्यहोमप्रकरणे एव आज्य-
भागस्विष्टकृदहोमनिषेधः कृतः, न तु चरुहोमे इति । अत्र चरुहोमे एवं व्यवस्थायां नास्ति दोषः,
तर्कालङ्कारपक्षपरिपोषकाचार्यसूक्तचाऽऽज्यहोमविषयत्वाद् आचार्यपुत्रस्यापि तदनुवादकत्वात् ।
इति तर्कालङ्कारस्य कीदृशी सवासनिका व्यवस्था भवतीति जानाति स एवेति नात्र भाष्यकाराणां
दोषेभ्योऽपीति ध्वनिमिव गन्तव्यम् । इति प्रदर्शितमस्माभिस्तद्गव्याख्यानावसरे (पृ० २१७) ।

१. ‘उत्तरार्ध’ इति ख । २. ‘धारित’ क-ख । ३. चित्रितांशो नास्ति ख । ४. चित्रितांशो
नास्ति ख । ५. ‘परवारचार्यन्’ नास्ति ख ।

कथं जुहुयादित्यत आह—

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु भृगूणामग्नये स्वाहे-
त्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः प्राक्शो जुहुयात् ॥५॥

चतुःकृत्यां गृहीतं 'चतुर्गृहीतम्'*, आज्यं प्रकृतम्, क गृहीत्वा ? क्वचि । कुतः ?
होमार्थत्वादेव तस्याः ।

तथा "च रौहकीया श्रुतिः—'यस्य वै पर्णमयी जुहुर्भवति न स 'पापं श्लोकं
शृणोति, यस्य खादिरी न सोऽन्नात् परिच्यवत इति(१) । पञ्चावत्तं पञ्चगृहीतम् ।
'भृगूणामिति पञ्चाप्येयाणामिति'* । तथा च गृह्यान्तरम्—पञ्चावदानानि पञ्चाप्येयाणा-
मिति(२) । कथं नाम चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा भृगुत्वे सति पञ्चगृहीतम् । अग्नये
'स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण उत्तरतः समिद्धस्यङ्गोत्तरभागे"* । प्राक्श 'इति शङ्मुखो
जुहुयात् । पुनस्तथैव गृहीत्वा 'सोमाय स्वाहेत्येवं दक्षिणतो दक्षिणभागे"* प्राक्श
'एव । एतस्मादेवान्यत्रापि द्रष्टव्यम् । प्राक्श "एव जुहुयादिति" वसन्ते ।

अथ हविष उपस्तीर्यावद्यति ॥ ६ ॥

अथानन्तरमेव "हविषः चरोः अवद्यति" अवदानानि गृह्णातीति । किं कृत्वा ?
उपस्तीर्य, प्रकृतत्वादाज्येन । कथमित्यत आह—

A. प्रमाणीकृत्यं श्रुतिस्तर्कालङ्काराणि 'इति च रौहकीयसमाज्ञाये अवघात्' इत्युपोद्-
घातेन ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं गृह्यान्तरमिदं स्वभाष्ये तर्कालङ्कारेण । 'भृगूणां भृगुगोत्राणा-
मिति सरला, पञ्चाप्येयाणामिति गृह्यान्तराद् भार्गवप्रवराणामिति भट्टभाष्यम्, भृगुगोत्राणां भार्गव-
प्रवराणामिति भवद्वयभट्टः' इत्याह रघुनन्दनः संस्कारतरये । 'पञ्चावदानानि पञ्चाप्येयाणाम्'
इति गृह्यान्तरम् । स्मरन्ति चापरे—

जामदग्न्या वसविदावार्ष्टियेनस्तथैव च ।

भार्गवाश्च्यवना और्वाः पञ्चावत्तिन इतिताः ॥

इत्यप्याह तर्कालङ्कारः स्वभाष्ये ।

1. चित्रितांगे नामि ख । 2. 'चानवभ एव युतिः' ख । 3. 'तस्य पार्श्वमयी' ख । 4. 'पार्श्व-
श्लोक' ख । 5. चित्रितांगे नामि क-ग । 6. 'नि उत्तराक्षी उत्तरभागे' ख । 7. 'इति' नास्ति
क-ग । 8. 'सोमादिति दक्षिणभागे' ख । 9. 'एव' नास्ति क-ग । 10. 'एव' नास्ति क-ग ।
11. 'वसन्ते' नास्ति क-ग । 12. 'कृत्रियरो' ख । 13. 'वसदाने' इत्यधिकं क-ग ।

‘मध्यात् पूर्वार्द्धात् चतुरवत्ती चेद् भवति ‘मध्यात् पूर्वार्द्धात् पञ्चार्द्धादिति पञ्चावत्ती चेद् भवति ॥ ७ ॥

मेक्षणैः “मध्यादवत्ति मध्यात् पूर्वार्द्धात् चेद् यदि चतुरवत्ती भवति चत्वारि अवदानानि अर्हतीति चतुरवत्ती । पञ्चावत्तीत्ये सति ‘पश्चिमार्द्धादधिकमवदानं सम्प-
‘दर्थम् (A) ।

अभिधारयत्यवदानानि प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्ययात-
यामतायै ॥ ८ ॥

अभिधारयति । “तानि ह्युचि गृहीत्वा”*, तानि अवदानानि । बहुवचनं त्रिहो”म-
पक्षापेक्षम्”* । भुव्यपेक्षया प्रति अन्ति अभ्यर्क्षं करोति । अवदानस्थानानि ।
यस्मात् प्रदेशाद् अवदानानि गृहीतानि “इति । कस्मात् ? अथातयामतायै । यात-
यामता स्वाधिकारायोग्यता । न यातयामता अथातयामता, तस्यै “अथातयामतायै(B) ।

अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् (C) सकृद् वा त्रिवेतेनैव
कल्पेन ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यातम् “एतत् सूत्रम् । “त्रित्वपक्षाशक्तौ सकृदिति । अभावविकल्पो-
ऽयम् । इत”रथा को हि देव”*शतः सकृत्कृत्ये सति बहुव्ययं निहोममङ्गी-
करोती”ति(D) ।

A. अत्र तर्काङ्कारः—‘तथा च गृह्यान्तरम्—मध्यात् पूर्वार्धाच्च द्विषोऽवत्ति इति ।
चेद् यदि चतुरवत्ती भवत्यवदाता, तर्हि चरोर्मध्यात् पूर्वार्धाच्चवत्ति इति गतेन सम्बन्धः, एवं
सम्बन्धाज्याभिधारणं चर्चवदानद्वयं पुनरभिधारणञ्चेति चत्वार्यवदानानि सम्पद्यन्ते, यदि पुनः
पञ्चावत्ती भवत्यवदाता तदा चरोर्मध्यात् पूर्वार्धाच्च पश्चिमार्धाच्चवत्तीत्यर्थः । मध्यादित्यत्र
मध्यमादिति केचित् पठन्ति’ इत्येवं व्याचक्षुः ।

B. एवञ्च यस्मात् स्थानान्मेक्षणेन चर्क्यहीतः, तत् स्थानं द्रुतस्रुवेणाऽऽह्वायति वागा-
योग्यतानिधारणयेत्यर्थः ।

C. एतदन्तं सूत्रमेकं कल्पयित्वा सकृदित्यादि सूत्रान्तरं कल्पयतः सामग्र्यी तर्काङ्कारश्च ।

D. अत्र केचित् “एका देवास्तिस्रो देवाः” इत्यादिष्व् अथैको भूयस्त्वं कल्पयितव्यमिति
ब्रूयन्ति ।

1. ‘मध्यमात्’ ख-ग । 2. ‘मध्यमात्’ ख-ग । 3. ‘मध्यादवत्ति’ नास्ति क-ग । 4. ‘पश्चार्धा-’ ख ।
5. ‘-दर्थः’ ख । 6. चिह्नितं नास्ति ख । 7. ‘-मापेक्षम्’ ख । 8. ‘इति’ नास्ति ख । 9. ‘अथातयामतायै’
नास्ति क-ग । 10. ‘एतत्’ नास्ति ग । 11. ‘नित्य-’ ग । 12. ‘-रथा हि देव’ क-ग । 13. ‘इति’
नास्ति क-ग ।

अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् सकृदेव
भूयिष्ठं द्विरभिघारयेत् ॥ १० ॥

अथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । कथम् ? यद् वक्ष्यति “प्राक् स्विष्टकृत भाषापः”
इति [सू १।८।१४], यथा शतायुधये'त्याहुतयो [सू ३।८।१०] गोनामानि [सू ३।८।३]
च सर्वप्रायश्चित्तादीनि वक्ष्यत्ये'व । तद् हुत्वाऽथानन्तरं स्विष्टकृतोऽवद्यति(A) । किं
कृत्वा ? उपस्तीर्य उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धाद् उत्तरपूर्वकोणात्, सकृदेव एकवारमेव ।
भूयिष्ठं बहुतरम् । द्विरभिघारयेद् यथा चत्वार्यवदानानि भवन्ति(B) ।

यद्यु पञ्चावत्तो स्याद् द्विरुप^३स्तीर्यावदाय द्विरभि-
घारयेत् ॥ ११ ॥

ऋज्वर्थं 'सूत्रम् । द्विरुपस्तरणम्, द्विरभिघारणम्, एवं पञ्चावदानानि हविरवदानेन
'सह भवन्ति ।

न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामतायै ॥ १२ ॥

"एतदपि ऋज्वर्थमेव"* । यातयामताया इति हेतुवचनाद् 'यत्र यातयामतेष्यते
तत्र "न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्"* (C) । यथा समशनीय-वास्तुकर्म-बलिषु ।

अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहुयात् ॥ १३ ॥

"उक्तार्थमेतत् ।

महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ॥ १४ ॥

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“अथ प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृत्यमवद्यति । आज्यस्तुमेव
सूत्रमाह्वाय, अपराजिताया विश इति ।”

B. तथा च प्रागुपस्तरणं तत्तद्वत्स्थापनं पुनर्वाङ्मयं घृतस्तुवदानमिति चत्वार्यवदानानि
भवन्तीति शेषम् ।

C. तथा हि तत्र स्विष्टकृतहोमानन्तरं वरुणा होमान्तराभावाद् नाऽऽज्यस्तुमेनाऽऽह्वायवति
वरुणहोमस्थानमिति ।

1. 'त्याज्याहुतयो' ख-ग । 2. '-वं' ख । 3. '-विर्वा-' क । 4. 'सूत्रम्' नास्ति ख ।
5. 'सह' नास्ति ख । 6. 'स्पष्टार्थमेतत्' ख । 7. 'यमावातयाम-' ख । 8. 'तन्नावदानस्थानं' प्रत्ययानि
क । 9. 'उक्तार्थमेतत्' नास्ति ख ।

भूर्भुवः स्वरिति तिस्रो महाव्याहृतयः प्रसिद्धास्ताभिराज्ये'नाभिजुहुयात् । स्विष्ट-
कृदुर्ध्वमयं होमः क्लृप्तेण ।

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः(१) । इति वचनात् ।

यास्तु प्राक् स्विष्टकृतां महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तार्थास्ताश्च तिस्रो भवन्ति ।
भूर्भुवः स्वः स्वाहेति चतुर्थी । सा चाज्ञातप्राजापत्याभ्यां सह विकल्प्यमाना द्रष्टव्या ।
कुतः ? श्रुतौ तस्यास्ताभ्यां "सह विकल्पोपदेशात् । तस्मादेतामेव जुहुयादपि
वाज्ञातं यदनाज्ञातमित्यादि (॥) ।

कर्मप्रदीपे च—

यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तार्थको भवेत् ।

चतस्रस्तत्र विज्ञेया ह्योपाणिग्रहणे "यथा ॥

अपि वाज्ञातमित्येया प्राजापत्याऽपि बाहुनिः ।

होतव्या, त्रिविकल्पाऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः(१) ॥

A. कर्मप्रदीपः । (उक्तं विवृतञ्च प्रमाणमिदं १।३।६ सूत्रं पृ० १३) । अत्र तर्का-
लङ्कारः—“कर्मप्रदीपोऽव्याह—

भूरायास्तिस्र एवेता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । इति ।

...स खल्वयं महाव्याहृतिहोमश्चहोमात् परस्तादंघ कर्तव्यः, न तु पुरस्तादपि । कस्मात् ?
इदानीमेषोपदेशात् । आज्यहोमात् पुरस्तात् परस्ताच्च कर्तव्य इत्युपरिष्ठाद् वक्ष्यति ।

B.

आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।

अग्रे तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथम् ॥

मन्त्रोऽयं गुणविष्णुना स्वीये छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये (२।८) एवमेव पठितो व्याख्यातश्च । षड्-
विंशब्राह्मणे (१।६।१९) तु 'अज्ञातं यदना'—इत्येवमुपलभ्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे (३।७।११।९)
तु 'अनाज्ञातं यदनाज्ञातं...यथायथम्' एवं पाठः । आपस्तम्बश्रौतसूत्रे (३।१२।१) तु
'अज्ञातमनाज्ञातं...यथायथम्' इत्येवं पठितः । गुणविष्णुकृता व्याख्या चास्येत्यथम्—श्रुत्या यत्र
यज्ञियुक्तं तदाज्ञातम्, अन्यदनाज्ञातम्, अस्य यज्ञस्य यदाज्ञातं यदनाज्ञातं मिथु अन्योन्यम्, अत्र
नियुक्तमन्यत्र, अन्यत्र नियुक्तमत्र क्रियते, तदस्य यज्ञस्य हे अग्रे त्वं कल्पय समर्थय यथायोगं
प्रापय । हि कस्मात् त्वं यथायथं यथास्वं वेत्थ जानासीति ।

C. छान्दोगपरिशिष्टम् २।८।१०-११ । अत्र रघुनन्दनः—“अथ प्रायश्चित्तम्—होमानन्तरं कर्म-
वैगुण्यसमाधानार्थं प्रायश्चित्तं गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् । तद् यथा—“यत्र व्याहृतिभिः”

1. 'चभि' नास्ति क-न । 2. 'वि' नास्ति ख । 3. 'महाविकल्पो-' ख । 4. 'नामेव' ख ।

5. 'चादि' नास्ति ख-न । 6. 'तथा' क । 7. 'नर्मतथा' ग ।

‘इति । एवमेतत् सर्वप्रायश्चित्तं क्षिप्रहोमवर्जं सर्वत्र स्यात्, “कुतः ? यच्चावगतं यच्चानवगतं सर्वस्यैव एव प्रायश्चित्तिरिति श्रुतेः^(A) । यत्र स्विष्टकृत्न भवति तत्र स्विष्ट-
कृतस्थानीयाया आहुतेः पूर्वमेव स्यात् । अत्र केचित् यज्ञतन्त्रानभिज्ञाः ‘पाहि नो

इति । यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृतिहोमो विधीयते तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः, यथा विवाहे ।
तथा च गोमिलः—महाव्याहृतिभिः... (सू २।१।२४-२५) । अस्यार्थः—भूराधामिष्यंस्ताभिस्ति-
क्षुभिस्तिष्ठ आहुतीः भूर्भुवःस्वः स्वाहेति समस्ताभिश्चतुर्धमाहुतिं जुहुयात् । अपि वा, अथ वा
‘आज्ञातं यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाऽऽहुतिर्होतव्या प्रजापतये स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पत्रय-
वान् मुनिभिः स्मृत इत्यनेन पश्चान्तरं निरस्तम् । ततश्च भवेदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्तात्मकशाव्यायनक-
होमो निष्प्रमाणकः, भट्टनारायणैर्गोमिलभाष्ये तदप्रमाणीकृतत्वान् । ...आज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वा-
परं महाव्याहृतिहोमः । तथा च गोमिलः—आज्याहुतिः पश्चान्देशे... (सू १।१।२३) । एवञ्च
तिक्षुभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा व्यस्तसमस्ताभिः प्रायश्चित्तरूपाश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा तिक्षुभिर्महा-
व्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समापयेदिति ।

अत्र तर्कालङ्कारः—“याश्च प्रायश्चित्ताहुतयस्ता अपि स्विष्टकृद्भोमाद्वर्गादेव होतव्या इत्येके
मन्यन्ते, तदसङ्गतम् ; तासामप्रधानत्वात्, आगन्तुकानामन्त एवाभिव्येशस्य न्याय्यत्वाच्च ।
आगन्तुकाः खल्वेता आहुतयः प्रायश्चित्तरूपत्वात् । प्रायश्चित्ताहुतयो हि प्रकृतहोमवैगुण्यदोषोप-
शमनाय विधीयन्ते इति प्रकृतहोमात् परत एव होतुमुचिताः, महाव्याहृतिहोमान्तेनैव हि प्रकृत-
होमनिष्पत्तिः, तस्मान्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा कर्मापवर्गविहितां समिधमाधाय प्रायश्चित्ताहुतयो
होतव्याः । ताः खल्वेता हविषोऽनादेशादाज्येनाऽऽज्यतन्त्रेणैव ह्रूयन्ते ।

स खल्वयं प्रायश्चित्तहोमो व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिभिर्वा आज्ञातमित्यादिमन्त्रेण वा
प्रजापत्यमन्त्रेण वा कर्तव्यः । कुतः ? तस्मादेतामेव जुहुयोदपि वाज्ञातं यदनाज्ञातमित्येव-
मादिकार्या श्रुतौ विकल्पोपदेशात् ।

वक्तव्यमहं कर्मप्रदीपो यत्र व्याहृतिभिरित्यादिना । तदत्र ‘त्रिकल्प’ इत्यनेन कल्पान्तरस्य
प्रतिषेधोऽवगम्यते । केचित् पुनरत्र पाहि नोऽग्न एतसे स्वाहेत्यादिकं प्रायश्चित्तहोममाचक्षते,
तद्वारम् ; इह तस्यानुपदेशात् । यदपि शाव्यायनकं कुप्रथान्तरमप्रपाठ्युत्तमधीयते तदप्य-
प्रमाणम्, अनार्थत्वात्, परिशिष्टमध्यान्तःपातित्वासम्भवाच्च, इति भट्टनारायणोपाध्यायाः ।
शाव्यायनशोमस्य समूहत्वेऽपि शाख्यप्रतरीयत्वमिति तत्त्वकारः, शाव्यायनपठितहोमः शाव्याय-
निनां स्यान्न कौथुमादीनामिति युक्तमस्य शाख्यप्रतरीयत्वम् ; कौथुमादीनान्तु कर्मप्रदीपोक्त
एव प्रकार इति नैवात्र किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति” इति ।

A. प्रमाणीकृतेष्वं श्रुतिस्तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ‘श्रुतिश्चात्र भवतीत्युपोदघातेन ।

अग्नयेन स्वाहेत्यादिकं प्रायश्चित्तमधिकं कुर्वन्ति, तन् तेषां बालक्ष्वेडितवदनर्थकं मन्यामहे(A)। कुतः ? श्रुताविह च तस्यानुपदेशात्। यत्तु "केचित् 'शाठ्यायनकं कुम्भन्यान्तरम् अपपाठभृतमधीयते, तदप्यप्रमाणम्। कुतः ? अनापैयत्वा"श्च परिशिष्ट-
"मध्यान्तःपातित्वासम्भवा"श्च तस्य। तस्मान् प्रायश्चित्ताथार्थाश्चतस्र एव भवन्ति।
स्विष्टकृद्भूतं तु तिरस्त्र एव भवन्ति।

A. अत्र भवेद्वचनमद्वयतः 'पाहि नो' इत्यादिमन्त्रवच् शाठ्यायनहोमसम्बलितः प्रायश्चित्त-
होमः प्रदर्शयते। "यदि तु प्रकृते कर्मणि चरुद्रोमोऽस्ति तदा महाव्याहतिहोमस्याऽऽज्यतन्त्रोपक्रम-
विहितत्वात् प्रथमं महाव्याहतिहोमो न कर्तव्यः, अन्ते तु कर्तव्य एव विहितत्वात्। अतः प्रकृतं
कर्म समाप्य पुनर्व्यस्तसमस्तमहाव्याहतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ
प्रक्षिप्य शाठ्यायनहोमादिवामदेव्यगान्तमुदीच्य सर्वकर्मसाधारणं कर्म करणीयम्.....।
ततः सुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा शाठ्यायनहोमरूपप्रायश्चित्तहोमं कुर्यात्। तद् यथा—प्रजापतिक्रिषिर्विभि-
र्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः, ॐ पाहि नो अग्नयेन स्वाहा (तै० आ० १०।१।१),
प्रजापतिक्रिषिर्विदेवेदेवा देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः, ॐ पाहि नो विश्वेदेवसे स्वाहा
(तै० आ० १०।१।१), प्रजापतिक्रिषिर्विभावेदेवता प्रायश्चित्तहोमे..., ॐ यज्ञं पाहि
विभावेदेवसे स्वाहा (तै० आ० १०।१।१), प्रजापतिक्रिषिः शतक्रतु..., ॐ सव्यं पाहि शतक्रतो
स्वाहा (तै० आ० १०।१।१), प्रजापतिक्रिषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता... ॐ पाहि नो अग्न एकया
पाद्युत द्वितीयया। पाहि गीभिस्त्रिभिरुर्जास्पते पाहि चतसृभिर्वसो स्वाहा (सा० स० ५०
१।१।२), प्रजापतिक्रिषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता... ॐ पुनरुर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इपायुषा।
पुनर्न पाद्यं हसः स्वाहा। (सा० स० ३० १।२।८), प्रजापतिक्रिषिरनुष्टुप् छन्दो... ॐ सहर्जा
निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया। विश्वप्स्या विश्वतः परि स्वाहा। (सा० स० ३० १।२।८
सहस्रया इति पाठः)

प्रजापतिक्रिषि... ॐ आज्ञातं यदनाज्ञातं...

प्रजापतिक्रिषिः पृक्छन्दः प्रजापतिर्देवता... ॐ प्रजापते नत्वेदतान्यन्यो विश्वा जातानि
परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयोगाम् (म० व० २।१।८)
इति सर्वत्राऽऽज्येन जुहुयात्। ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा पूर्ववदेव
महाव्याहतिहोमं समित्प्रक्षेपञ्च कुर्यादिति।

1. 'मध्यान्तः' ख। 2. 'त्वन्तः' ख। 3. 'कश्चित्' ख। 4. 'शाठ्यायनकं' क ख। 5. 'च'
पाणि ख। 6. 'मध्या' नास्ति ख। 7. 'च' नास्ति ख। 8. 'भवन्ति' नास्ति ग।

प्राक् स्विष्टकृत आवापः ॥ १५ ॥

आ उच्यते इति आवापः 'प्रक्षेपः', स प्राक् स्विष्टकृतो भवति(A) । यथा शतायुधायेत्यादयः(B) । कश्चिद् "ग्राह अलक्ष्मीनिर्णोद-पूर्णहोमयोरावापो नित्यचर"स्तन्त्रेणेति । 'तदयुक्तम् ; न हि नित्य-काम्ययोरङ्गाङ्गिभावः(C) । न चानङ्गस्य "तत्र मध्यपाति" *त्वम् । तस्मादयुक्तमेतत् ।

गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मो बर्हिः पर्युक्षणमाज्यमाज्य-
भागौ च ॥ १६ ॥

प्रति"प्रधानम् इतिकर्तव्यताप्राप्तौ "यत् तन्त्रेण कर्तुं" शक्यते, तस्य न्यायप्राप्तस्य तन्त्रभाव उच्यते । यथा समशनीय-श्रवणाकर्मापूपाष्टका-शाकाष्टकादीनां गणानां भवतीति । गणशब्देनेह तन्त्रमुच्यते । तेषु एकमेव परिसमूहनं न "प्रतिद्रव्यम् । एक-शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । एक इध्म इत्यादि(D) ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“प्राक् पूर्वं स्विष्टकृतः स्विष्टकृतोमात्, आ उच्यते इत्यावापः प्रधान-होमः कर्तव्य इति सूत्रशेषः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वकृते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदाऽन्यः पाच्यः, मुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टी स्यातां तदा आज्येनैव स्विष्टकृतहोम इति सरला । मुख्यहोमार्थमवसरे हविषि च नष्टे दुष्टे वा खलवाज्येन होतव्यं न पुनरवदातव्यं नवाऽन्यत् पाच्यम् । कुतः ? 'निर्देशाद् वा अन्यदागमयेत्' इति सिद्धान्तात् । 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्पुण्येयुर्वा अपहरेयुर्वा, आज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेरन्' इति च हविषो नाश आज्यविधानात् । तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राऽऽज्यस्य विधिरित्यधिकरणमालायां माधवाचार्याः” इत्युक्तवान् स्वभाष्ये । मुख्यहोमादवागनन्तरं वा चरौ नष्टे दुष्टे किं कर्तव्यमित्यत्र किमपि नोक्तमस्मद्भाष्यकृन्निरिति । तदत्र सरलमाधवाचार्ययोर्विरोधे भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणमिति ।

B. “तस्य मुख्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति शतायुधायेत्येतत्प्रभृतिभिः” इति (गो० सू० ३।८।१०) द्रष्टव्यम् ।

C. अलक्ष्मीनिर्णोदपूर्णहोमौ तु काम्याविति, ४।६।३—४ सूत्रे द्रष्टव्ये । तथाचेमावावापेन मुख्यहोमेन सह तन्त्रेण प्रधानाङ्गस्य नित्यमेव भवेतामिति पूर्वपक्षिणामाशयः ।

D. गणेष्विति सामान्यतोऽभिधानाद् विभिन्नदेवताकेष्वपि होमेषु एकदा क्रियमाणेषु एकमेव परिसमूहनादिकमित्यवगम्यते । तथा च गृह्यान्तरम्—

1. 'प्रक्षेपः' नास्ति ख । 2. 'भव' नास्ति ख । 3. 'उत पृथक् तन्त्रेणेति' ख । 4. 'तत्र केषिदावापं मन्वन्ते तदयुक्तम्' क । 5. 'तन्त्रान्तःपाति' ख । 6. 'प्रधान' क । 7. 'यत्' नास्ति क-ग । 8. 'इति' नास्ति ख । 9. 'प्रतिद्रव्यम् ?' क ।

सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोति ॥ १७ ॥

मृज्वेतत्(A) ।

हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ॥ १८ ॥

क्रियार्थस्य मेक्षणस्य क्रियान्तरमेव प्रतिपत्तिर्मा भूदित्यतो हुत्वैतदुक्तम् । कथं नाम ? व्याहृतिभि'रपि हुत्वेत्यर्थः । एतन्मेक्षणमनुप्रहरेत्, जुहुयात् । अनुप्रह'-रतिशब्दो होमवचनः । तथा च सूत्रकारः—अष्टावष्टौ "शकलान्याहवनीयेऽनुप्रहरेयु"र्देव-
"कृतस्येति(B) । एतन्मेक्षणमिति । "तदनुप्रहरेद् यदनुप्रहरणार्थम्, यस्मिंस्तु पक्षे 'प्रक्षाल्य वैनेनोद्धृत्य भुञ्जीतेति तस्मिन्मनुप्रह'रेदिति ।

प्रक्षाल्य वैनेनोद्धृत्य^(१)भुञ्जीत ॥ १९ ॥

प्रक्षाल्य वा मेक्षण'मेनेन चक्षुषमुद्धृत्य भुञ्जीत भक्षयेत् । यत्र हौतं ब्रह्मत्वं घोभय-मपि स्वयमेव कुर्यात् सोऽस्य विषयः । यत्र वाऽन्यो ब्रह्मा भवति तत्र वक्ष्यति—"अथै-तद्विचिच्छिष्टमि"त्यादि [सू० १।६।१] । प्रक्षाल्य वाऽनेनोद्धृत्येति पाठे प्राप्ते छान्दसोऽयं प्रयोगः । छन्दः सूत्राणि भवन्तीति न्यायात् ।

पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते ॥ इत्याह तर्कालङ्कारः स्वभाष्ये ।

A. गणेष्वित्येव । सकृदेकवारं न पृथक् पृथगित्यभिप्रायः । तर्कालङ्कारस्तु "उपलक्षण-मेतत्, महान्याहृत्यापि सकृदेव भवतीति सरला" इत्याह ।

B. छात्रायनश्रौतसूत्रम् । २।११।१४ ।

(१). 'वैनेनोद्धृत्ये'ति पठति चन्द्रकान्तोऽपि, व्याकरोति चेत्यम्—"एनेन एतेन, एनः प्रकृत्यन्तरमेतदर्थः, एतेनेति वा पाठः । अन्ये पुनरेनं प्रकृत्यन्तरमविद्वांसो भाषन्ते 'प्रक्षाल्य वा अनेने'ति पाठे प्राप्ते छान्दसोऽयं प्रयोगः" इति । अत्र भाष्यकाराणामुपरि तर्कालङ्कारकृत आक्षेपो विनिगमनारहित इत्युपेक्षणीयः । यतोऽत्र विचदन्ते वैयाकरणाः, भाष्यकारोऽपि छान्दस एवैनः शब्द इति कथयति निषेधति च लौकिकमेतदशब्दम् । मतमिदमस्मद्भाष्यकाराणां विश्वविश्रुत-कीर्तिना M. W. कोशकारेणापि स्वीकृतं स्वीये निबन्धे (See M. W. Dict. Page 232.) ।

1. 'अपि' नास्ति ख । 2. 'रणशब्दो' ख । 3. 'रूपान्याह' ख । 4. 'दैवज्ञतस्य' नास्ति ख । 5. 'कृतस्येति' क । 6. 'एतदनु' ख । 7. 'प्रक्षाल्य' नास्ति ख । 8. 'रतीदिति' क-ग । 9. 'मनु चर...' ख ।

न सुवमनुप्रहरेदित्येक आहुः ॥ २० ॥

एतस्मादेव सूत्राद् विधिप्रतिषेधावनुमन्तव्यौ—'एके एवमाहुः' 'सुवमन्यनुप्रहरेत्',
'नेत्येके'(A) ।

आग्नेय एवानाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपौर्णमासयोः स्थालीपाकः
स्यात् ॥ २१ ॥

'ऋज्वेतत्'(B) ।

आग्नेयो वाऽग्नीषोमीयो वाहिताग्नेः पौर्णमास्याम् ॥ २२ ॥

'एतदपि ऋज्वेत्'* ।

ऐन्द्रो वैन्द्राग्नी माहेन्द्रो वा अमावास्यायाम् ॥ २३ ॥

अत्र केचिद् विनिवेशविकल्पमाहुः । ऐन्द्रमा'हेन्द्रौ' सोमयाजिनः । 'ऐन्द्राग्रचस्त्व-
'सोमयाजिनः'* इति । तत्राप्येकेनेष्टवत् 'इन्द्रः', बहुभिरिष्टवत् 'माहेन्द्र' इति ।
'केचिद् इच्छाधिकल्पमाहुः' ।

अपि वाहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेय एव स्यात्
॥ २४ ॥

'ऋज्वेतत्'(C) ।

A. तस्मात् सुवमन्यौ क्षिपेद्वा न वा क्षिपेदिति विकल्पः । दारुमयपात्रनाशे विशेषमाह
कर्मप्रदीपे—

विनष्टं सुकुसुमं न्युञ्जं प्रत्यक्षस्थलमुदधिषि ।

प्रत्यगर्घं च मुषलं प्रहरेज्जातवेदसि ॥ इति ।

B. 'अनाहिताग्निः श्रौताग्निरहितः स्मार्ताग्निरित्येतत्' इति च० त० ।

C. अथात्र दर्शपूर्णमासस्थालीपाकप्रयोगोऽग्निहोत्रिस्तद्व्याप्योक्त उपस्थाप्यते—“दर्शपूर्ण-
मासयोः कालः पर्वप्रतिपदोः सन्धिस्तत्र यागः । पूर्वदिने सङ्कल्पादिकमन्वाधानं कर्म ।

1. 'एकमनाहुः' ग । 2. 'सुवमनप्रहरेत्' ख. ग । 3. 'नेत्येके' ग । 4. 'ऋज्वेतत्' नास्ति क. ग ।
5. नास्ति ख । 6. 'ऐन्द्राग्रच'...क, 'ऐन्द्रौ सोमयाजिनौ' ख । 7. 'इन्द्राग्रिस्तद्व्याप्योक्त' नास्ति क. ग ।
8. 'साम' ग । 9. 'एव इन्द्र' ग । 10. 'नाहेन्द्रौ' क । 11. 'किञ्चिद्' ग ।

यदाऽहोरात्रव्यापिनी पौर्णमास्यामावास्या वा तद्दिनेऽन्वाधानं परेद्युयोगः, यदा रात्रौ पर्वसन्धि-
स्तदा सन्धिकाले यागस्यासम्भवात् सन्धिमदिने पूर्वाह्नेऽन्वाधानं परेद्युयोगः । यदा दिवा पर्व-
प्रतिपदोः सन्धिस्तदा त्वेवं निर्णयः—पर्वपुच्छघटिकाश्च संयोज्य ताश्च दिवाप्रमाणघटिकापेक्षया-
ऽधिकाश्चेत् पुच्छपर्वण्यन्वाधानं पुच्छप्रतिपदि यागः, दिवाप्रमाणघटिकापेक्षया न्यूनाश्चेत्तुर्दश्या-
मन्वाधानं पुच्छपर्वणि यागः । यदा दिवाप्रमाणघटिकाः समास्तदा चतुर्दश्यामन्वाधानं
पुच्छपर्वणि यागः । तदेतत् सर्वं प्राचीनग्रन्थेषु स्पष्टम् । पात्रलक्षणं च—सुवोऽरिमात्रो,
बाहुमात्रा पालाशी सुक्, खादिरः सुवो द्वाङ्गुष्ठपरिमितविलो घ्राणवत् कृतमयादः । इध्मसजातीय-
निर्मितेष्माप्रमाणाङ्गुष्ठपृथ्वं हविरवदानसमर्थं काष्ठं मेक्षणमुच्यते । मेक्षणसजातीयद्वयङ्गुल-
पृथ्वया दर्वी । बैणवः शूर्पः । यशियवृक्षनिर्मितमवहननसमर्थमुलूखलं मुखलज्ज । वक्कटतमयो
यशियवृक्षजो वा प्रादेशदीर्घश्चतुरङ्गुलविस्तृतस्त्रयङ्गुलचतुरङ्गुलोर्ध्वा वा त्वग्विलश्चमसः । इति ।

अथ यागपूर्वदिने अमावास्यायां पौर्णमास्याश्च दम्पत्योर्नियमाः कथ्यन्ते—यजमानस्य
प्रवासनिषेधः । स्त्रयं होमार्थं प्रवासादवश्यं गृहागमनं कर्तव्यम् । स्वद्रव्यविक्रयनिषेधः ।
बहुलौकिकभाषणनिषेधश्च । सत्यस्यैव वदनम्, अपराह्णं पुनः स्नानादिकम् । तदेव दम्पत्यो-
र्भोजनम्, रात्रिभोजननिषेधः, मधु-मांस-लवण-क्षार-माप-कोदवादिनिषिद्धद्रव्यभोजननिषेधश्च ।
घृत-दधि-क्षीर-फलैर्दनादिभिस्तृप्तिपर्यन्तं भोजनम् । विहितपदार्थभोजनस्येभ्रवरत्वाक्षोपुकत्व-
सर्वकाम्यत्वप्रजापञ्चादिप्राप्तिः फलम् । दम्पत्योरधःशयनं जागरणं च । तदर्थं पुण्यकथा-
श्रवणं कथनं वा । अष्टविधमैथुननिषेधः । गृहे पत्न्या स्थालीपाकेऽनुष्ठीयमाने ग्रामान्तरस्थस्य
यजमानस्य नोपवास इति केपाञ्चिन्मतम् । एते नियमा आहिताग्निनाऽप्यनुष्ठेयाः । अन्येऽपि
नियमविशेषा अध्वर्युशास्त्राप्रतिपादिता ग्राह्याः । अथ प्रयोगः—

तन्त्रान्वाधानदिने प्रातः कृतनित्यक्रियः प्रातरौपासनं विधाय कुशेष्वासीनो दक्षिणहस्ता-
भामिकया ब्रह्मग्रन्थियुक्तं कुशपवित्रं कुशांश्च धारयमाणः पत्न्या सह प्राणानायम्य सङ्कल्पं करोति ;
देशकालौ सङ्कीर्त्य ममोपात्तसमस्तदुरितक्षयद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं पौर्णमासस्थालीपाकं करिष्ये
इति पौर्णमास्याम् । दशस्थालीपाकं करिष्ये इत्यमावास्यायाम् । तेन परमेश्वरं प्रीणयानि
पत्न्यर्थमप्येवमुक्ता दर्भानुत्तरतो निरस्याप उपस्पृशति । ततो ब्रह्मवरणम् । अथाग्नेः स्थण्डिलं गोमयेन
समन्तमुपलिम्पति । प्रादेशद्वयमात्रान् खादिरान् पालाशान् वा सत्वक्कानष्टादशेष्मान् बध्नीयात् ।
खादिरपालाशालाभे आश्वत्थानौदुम्बरान् सर्ववृक्षजान् वा गृहीयाद् विभीतक-तिलवक-बाधक-नीव-
मिम्ब-राजवृक्ष-शालमल्लरलु-दधित्थ-कोविदार-इलेष्मातकवर्जम् । ततः स्कन्धस्थानादुपरिच्छिन्नान्
सायानरलिमात्रान् बाहुमात्रान् वा बह्वि आनीय परिस्तरणार्थं बध्नीयात् । कुशालाभे
सर्वगृणानि वा गृहीयात् शूकतृण-शरशीर्य-बलवज-मुतव-मल-शुण्डवर्जम् । अथाऽऽज्यं स्थालीपाकार्थं
मीहीन् यवान् बाज्यस्थालीं मेक्षणं कृक्लुवौ निर्वापार्थं कांस्यपात्रं बहस्थालीमुलूखलं मुखलं
शूर्पमनुगुप्ता अपः पूर्णपात्रञ्चोपकल्पयेत् । सङ्कल्पप्रभृत्येतदन्तं कर्म अन्वाधानमौपवसथिकमित्या-

चक्षते । एतत् कर्म यागस्य पूर्वदिने कर्तव्यम् । ततः पश्चात् प्रतिपदि प्रातर्होमानन्तरं तूष्णीं समिधमाधाय भूमिजपरिसमृद्धने कुर्यान्न वा कुर्यात् । यदि सङ्कल्पानन्तरं ब्रह्मवरणं न कृतं तदाऽस्मिन्नैव काले कुर्यात् । ततो यजमानोऽग्नेर्गामिं गत्वाऽग्नेर्दक्षिणत आग्न्यमारभ्य दक्षिणाप्रा-
मविच्छिन्नामुदकधारां दत्त्वा प्रागग्रान् दर्भान् ब्रह्मासनार्थमास्तीर्य यथेतमागत्य पात्राण्यासा-
दयति । ततो ब्रह्माऽग्नेरुत्तरतः शिष्यां बद्ध्वाऽप उपस्पृश्य यज्ञोपवीत्याचम्याग्नेर्गामिं गत्वाऽग्ने-
र्दक्षिणत आस्तीर्णदर्भाणां पुरतः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन् वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णदर्भाणामेकं
दर्भं गृहीत्वा मन्त्रेण निरस्यति निरस्यतिदेशम् । निरस्याप उपस्पृशेत् । ततः ॐ आवसोरिति
मन्त्रेणोपविशेत् ।

अग्निमभिमुखीकृत्य कर्मसमाप्तिपर्यन्तं प्राञ्जलिर्मौनी प्रयोगं पश्येत् । यदि होमकर्ता प्रयोग-
मन्यथा करोति तं देववाण्या बोधयेत्, एवं कुर्वन् मा कुर्विति । यदि देववाणीं न जानाति देश-
भाषया वदेत्, देशभाषोच्चारणप्रायश्चित्तार्थम् 'इदं विष्णु'रिति वैष्णव्या ऋचो 'विष्णो रराटमसी'ति
यजुषो वा 'नमो विष्णवे' इत्यस्य वा जपं कुर्यात् । मूत्रपुरीषाद्यत्सर्गं कृतं यथाविधि स्नानाचमनादि
विधायोक्तप्रायश्चित्तजपं कुर्यात् । ब्राह्मणाभावं ब्रह्मासने छत्रमुदककमण्डलमुत्तरीयवस्त्रं कुशवटुं
वा स्थापयेत् । स्वयमेव मन्त्रेण दर्भनिरसनमपामुपस्पर्शनञ्च कृत्वा मन्त्रेण छत्राद्यन्यतमं संस्थाप्य
स्वकीयकर्मान्तरं कुर्यात् । कुशवटुनिर्माणे दर्भसंख्या त्वच्छिकी ।

उपविष्टे ब्रह्मणि यजमानोऽग्नेरुत्तरतः प्रागग्रानुदगग्रान् वा दर्भानास्तीर्य तेषु पात्राण्यधो-
मुखान्यासादयति पश्चिममारभ्य प्राक्संस्थम् । शुद्धजलपूर्णपात्रं बहिर्मुष्टिं बहस्थालीमुलूखलं
मुषलं कांस्यपात्रं सहविः शूर्पं मेक्षणमष्टादशेध्मानाज्यमाज्यस्थालीं लुक्कुबौ उष्णोदकं सम्मार्ग-
कुशान् पूर्णपात्रञ्चाऽऽसादयति । तानि च पात्राणि संवीक्ष्योत्तानानि कृत्वाऽनुगुप्ताभिरङ्गिरभ्युक्षेत् ।
ततो हविर्निर्वापं कुर्यात् । अथोलूखलमुषले शूर्पञ्च प्रक्षाल्याग्नेः पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य प्रागग्रेषु
दर्भेषूलूखलं इदं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा बहस्थाल्या कांस्यपात्रेण वा 'अग्नयेत्वा जुष्टं निर्वपामी'ति
सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमुलूखले यथादेवतं निर्वपति । विकृतौ तत्तदेवतान्नाश्रुतुर्धन्तस्योच्चारणम् ।
अथोलूखलस्य पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मुषलेन व्रीहीन् गिरवहन्ति । शूर्पेण
तुषानपनीय प्रक्षालयेत् । देवहविषिः प्रक्षालनम्, मानुषस्य द्विः, पेतृकस्य सकृत् । अथाऽऽ-
सादितबर्हिषः समावप्रच्छिन्नाप्रावन्नन्तर्गर्भौ दर्भौ प्रादशमात्रे पवित्रे भवतः । मन्त्रेणोपविध्रीह्यादिक-
मन्तर्थाय च्छिनत्ति न नत्वेन । अप उपस्पृश्य वामहस्तेन पवित्रमूलं धत्त्वा मन्त्रेण दक्षिणहस्ते-
नाग्निः प्रक्षालयति । ततश्चहस्थाल्यामुदगग्रं पवित्रे निधाय तण्डुलान् प्रक्षिप्य पवित्रेऽन्यत्र संस्थाप्यो-
दकं निनीयाम्रावधिश्चित्य सृष्टं करोति । शृतं हविषि मेक्षणेन चरुं प्रादक्षिणेन मिथीकृत्य
सुवेणाऽऽज्यमादाय पवित्रेऽन्तर्थाय बहमभिघायाग्नेरुत्तरत उद्वाप्त्य दर्भेषु संस्थाप्य प्रतिष्ठितं चरुं
सुवेणाऽऽज्येन सपवित्रं प्रत्यभिघायेत् । अग्निमुपसमाधाय पूर्वासादितैः कुशैः समन्तं परिस्तृणाति,
पुरस्ताद् दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् । सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा प्रागग्रैर्बहुदर्भैः परिस्तरेत्, पश्चा-

दास्तृतदमार्गैः पूर्वपरिस्तृतदमार्गां मूलान्याच्छादयेत् । अचान्तरविद्धु परिस्तृतदमार्गां संयोगः । एष परिस्तरणन्यायः सर्वेष्व्वाहुतिमत्तु न तु क्षिप्रहोमेषु । अग्रेस्तरतः प्रोक्षणपर्वङ्गनाथं तोयपूर्णां प्रणीतामासादयेत्, न वासादयेदित्येके । ततः पूर्वासादितान्वाद्वाग्धोम्मानादाय युगपत् तूष्णीमग्नौ प्रक्षिपेत् ।

अथाऽऽज्यसंस्कारः—आज्यं गव्यं माद्विषमाजं वा, तदभावे तैलं क्षुचि क्षीरं यवागुं वा पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरं गृह्णीयात् । आज्यवदेव तत्प्रतिनिधीनां संस्कारः, दग्धो नाभिभ्रयणं यवागनास्तु विकल्पः, पूर्वकृते पवित्रे गृहीत्वा आज्यस्थाल्यामुदगमं निधाय तस्यामाज्यमवनीय इतश्चोरकुड्मा-नामिकाभ्यां धृताभ्यामुदगग्राम्यां पवित्राभ्यामाज्यं त्रिवारमुत्पुनाति प्राक्क्षः, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । अभिमुञ्चन् पवित्रे अन्निरभ्युक्ष्याग्नौ प्रहरेत् । उत्पूतमाज्यमग्नौ संस्थाप्याग्ने-रुत्तरत उद्वासयेत् । अदृष्टार्थं पुनरग्नेः पश्चात्तु बर्हिषि बहं तत्पूर्वदेवे आज्यस्थालीं वाऽऽसादयति । ततः सुक्लुवावादायोष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य प्राक्संस्थं सम्मार्गकुक्षौमूलादारभ्य तदपदेशाभिमुखं संयुज्याग्नौ प्रतितप्य जलेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रतितप्याऽऽज्यवर्गोरुत्तरतो निदध्यात् । सम्मार्गास्तु पृथक् पृथक्, प्रतपनं तु सहैव । अत्र प्रपदविरूपाक्षजपस्य नित्येषु विकल्पः । तूष्णीं समिध-माधायोपघातविधिनेपस्तीर्णाभिचारितविधिना वा होमं कुर्यात् । साहसनामानमग्निमावा-हार्चयेत् । अथाज्यभागौ जुहोति—अग्रावैषाणां चतुर्गृहीतमाज्यं क्षुत्रेण क्षुचि गृहीत्वोत्तरार्धपूर्वार्धं जुहोति । अनयोः प्रजापतिर्न विरिनिः सोमश्च क्रमेण देवता आज्यभागहोमे विनियोगः, अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम । पुनश्चतुर्गृहीतमाज्यं क्षुच्यादाय सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धं जुहोति, इदं सोमाय न मम । पश्चावैषाणां ऋगूणां पञ्चवारमाज्यं क्षुचि गृहीत्वोत्तरार्धहोमद्वयं कार्यम् ।

अथ बरुहोमः—सुच्युपस्तीर्य अग्रावैषाणां वेदविधौ मध्यादकुष्ठपर्वमात्रं तिरस्त्रीनं प्रथमं मेक्षणेनावदाय पूर्वार्धार्धं द्वितीयमवधत्ति । पश्चावैषाणां ऋगूणां चेत् पश्चाधार्धं तृतीयमवधत्ति । अथावधानान्येकीकृत्य सकृत् क्षुत्रेणामिधार्चं हविष्यवदानप्रदेशान् सकृत् प्रत्यभ्यज्य क्षुक्षुत्वे-नाज्यमग्नौ प्रस्थाप्य, अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहोति, इदमग्नये न मम । एवं सकृत् त्रिवारं वा जुहुयात् । पुनः क्षुचि सकृत्पुस्तीर्य पूर्वार्धदुत्येक्षया किञ्चिदधिकमुत्तरार्धपूर्वार्धं सकृदेव बह-मवदाय द्विरभिचारयति अग्रावैषाणामेवम् । पश्चावैषाणां तु द्विस्तूष्तीर्य सकृदवदाय द्विरभि-चारयति, नाम्न प्रत्यभ्यञ्जयम् । एवं गृहीत्वा अग्नये स्विच्छकृते स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धं जुहोति । इदमग्नये स्विच्छकृते न मम । अथ व्याहृतिहोमः—व्याहृतीनां विष्वामिन्न-जमदग्नि-अग्नान्न नृपयो गावभ्युज्जिगानुत्पुच्छन्नांसि अग्नि-वायु-सूर्या देवता आज्यहोमे विनियोगः । भूः स्वाहा, इदमग्नये न मम । भुवः स्वाहा, इदं वायवे न मम । स्वः स्वाहा, इदं सूर्याय न मम । इत्याग्नेनाऽऽहुतिर्न क्षुत्रेण कुर्यात् । प्रधानदेवतानां बहुत्येऽपि परिसमूहेनेष्मावानकर्षुङ्गनाज्यभागानां सकृदेवानु-ष्ठानम् । प्रधानहविषां बहुत्ये सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सकृत् सकृत् स्विच्छकृते अवदावावधानान्येकी-कृत्य सकृदेव जुहुयात् । मेक्षणमग्नौ प्रहरेत् प्रक्षाल्य वा स्वापयेत् । दसौ वीर्यमासे चानाहितान्ने-

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति ॥ २५ ॥

समिधाधानानुपर्युक्षणयोः सिद्धयोः पुनर्वचनं 'कमार्थम् । यज्ञवास्त्विति वक्ष्य-
माणस्य कर्मणो नामधेयम् ।

कथं करोति ? अत आह—

तत एव बर्हिषः कुशमुष्टिमादायाऽऽज्ये वा हविषि वा तिरव-
दध्यादग्राणि मध्यानि मूलानि “त्यक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः”
इति ॥ २६ ॥

“ततस्तस्मादेव बर्हिषः (A) स्तुतं शेषान् कुशमुष्टिमादाय आज्ये वा ‘हविषि वा त्रिः’*
अवदध्यात् मज्जयेत् । न चे ‘दाज्यमवशिष्टं हविषि वा चरौ वा’ऽपि अवदध्यात्

आग्निर्देवता, आहिताग्नेः पौर्णमासे अग्निरग्नीषोमौ वा । दर्शे असोमयाजिन इन्द्राग्नी,
सोमयाजिनस्त्विष्ट्रो महेन्द्रो वा ।

अथ तूष्णीमग्नौ समिधमाधायानुपर्युक्ष्य त्रिरुदकाञ्जलिमेचनं कुर्यात् । तत आस्तुतबर्हिर्मुष्टि-
मादायाऽऽज्ये वा हविषि वाऽग्राणि मध्यानि मूलान्यवदध्यादकमिति मन्त्रेण । अथान्तं बर्हि-
रत्रिरभ्युक्ष्य ‘यः पशूनामि’ति मन्त्रेणाग्नौ क्षिपेत् । अथ गृह्यासंभोक्तोक्तमाज्यधारावच्छिन्नं त्वुवा
शुद्धयात् । प्रजापतिर्क्विर्बुध्नो देवता होमे विनियोगः, वधुद्वयः स्वाहा, हवं वधुभ्यो न मम ।
ततो हविश्छिद्यदगुदवाप्त्य मेक्षणेनोद्धृत्य पात्रान्तरं निधाय ब्रह्मणं दद्यात्, ब्रह्मा तदादाय तूष्णीं
प्राप्त्य द्विराचामेत् । यजमानो ‘ब्रह्मन् पूर्णपात्रं ते ददामी’ति दक्षिणां दद्यात् । ततोऽग्निं परिक्रम्य
नमस्कृत्य चमसं निनीय पूरयित्वा वामदेव्यसामगानमीश्वरार्पणञ्च कुर्यात् । इति दर्शपौर्णमास-
त्पाकीपाकप्रयोगः ।

A. ‘तत एव बर्हिषः’ इत्येतदनुज्ञिजपदार्थं वाक्यं व्याकुरुते कात्यायनोऽपि—

स्तुतेभ्यो न प्रथिवीवाद् यातयामं स्तुतं स्मृतम् ।

स्तुतकेचात् ततो गृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा ॥ इति गृह्य सः २६ ।

व्याख्या चास्त्येत्थमभियुक्तानाम्—यज्ञवास्त्वर्थं स्तुतेभ्यः कुशेभ्यः कुशं न विनुयात् ।
कस्मात् ? कस्मात् स्तुतं बर्हिर्यातयामं निर्वीर्यं स्मृतमाचार्यैः । स्मरन्ति च—

1. ‘ब्रह्मार्थं’ नास्ति यः । 2. ‘तत’ न ‘तत’ न । 3. ‘हवि’ ख । 4. ‘नास्ति ख’ ।

5. ‘दाज्ये वाऽवशिष्टे’ ख । 6. ‘अपि’ नास्ति क-ग

निस्त्रिरेकैकं प्रदेशम् । किम् ? अग्राणि मध्यानि मूलानीति । (A) “अक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः” इत्यनेन मन्त्रेण । स्थानभेदान्मन्त्रावृत्तिः (B) ।

अथैनमद्भिर्भ्युक्ष्यान्नावप्यर्जयेत्—यः पशूनामधिपती
रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतं तव
स्वाहा । इति ॥ २७ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चन्, एनं कुशमुष्टिम्, अद्भिः ‘प्रणीताद्भिः’, अभ्युक्ष्यान्मौ
अप्यर्जयेद् दाहयेत् । (C) यः पशूनामित्यनेन मन्त्रेणैतिकरणान्नेन ।

एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ॥ २८ ॥

एतद् यज्ञवास्तु, तत एव बर्हिष इत्यारभ्य यदुक्तम् । गुणानुवादाद्यं पुनर्वचनम् ।

‘स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिषर्जयेत्’ इति । उक्तं प्राक् पादटीकायाम् (पृ० १८१) ।

यस्मादेवं तस्मात् स्तुतशेषाद् बर्हिषः कुशमुष्टिं गृहीत्वा, तथा गोभिलोक्तेन प्रकारेण यज्ञवास्तु-
क्रिया कर्तव्या । अपरे पुनरेतद्विद्वांसः स्तुतादेव बर्हिषः कुशमुष्टिमादाय यज्ञवास्तुक्रियां कुर्वन्ति ।
तदसमीक्ष्यकारित्वमिति छवियोऽवधारयन्तु ।

A. मन्त्रस्यास्याकरस्थानं तु कात्यायनश्रौतसूत्रम् ३१।११ । खादिरगृह्यसूत्रे (२।१।२६)
तु ‘वियन्तु’ इति पाठः । “हे वयः पक्षिणः, इदं दर्भतृणम् अक्तं घृतेनाभ्यक्तं रिहाणाः आस्वादयन्तः
व्यन्तु खादन्तु” इत्यस्य गुणविष्णुक्ता व्याख्या ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—

‘कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गुह्यकर्मणि’

इति चाभियुक्तवचनात् । यत्र खल्वनावृत्तिरिष्टते मन्त्राणां प्रायेण तत्रोत्तरत्र तूष्णीमिति
करोति । यथा सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीमित्येवमादौ’ इत्याह ।

C. विनियोगश्चास्य मन्त्रस्य खादिरगृह्यसूत्रे (२।१।२६) अपि वर्तते । “यः ‘पशूनां’
गवादीनाम् ‘अधिपतिः’ स्वामी ‘रुद्रः’ केषां रोदयिता ‘तन्तिचरः’ अन्तरिक्षस्थानगः, ‘वृषा’
वर्षयिता पर्जन्यरूपः । अथुना स एव प्रत्यक्षीकृत्योद्भूयते—हे रुद्र स त्वं ‘पशून्’ गवाधादीन् अस्माकं
सम्बन्धिनो ‘मा हिंसीः’ । एतदुक्तं तवास्तु, प्रीतये इति शेषः ।” इति चास्य गुणविष्णु-
क्ता व्याख्या ।

यज्ञो यस्मिन् प्रतिवस'तीति'* यज्ञवास्तु(A)। "अत्यन्तं प्रतिपत्तिकर्मतत्, (B)ततश्चाकृते एतस्मिन् बर्हिषि विनष्टे अन्यं कुशमुष्टिमादायैतत् कुर्यात्"*। कथं नाम इतरथा (वास्तु, वसनेर्नि)वासकर्मणः इति ?), वास्तुरहितो यज्ञः स्यात्, तस्माद् गुणार्थं पुनर्वचनम्(C)।

इति 'श्रीभट्टनारायणकृतौ' 'गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये

प्रथमप्रपाठकस्य"* अष्टमी कण्डिका।

A. यज्ञवास्तुक्रियानन्तरमाज्येन पूर्णाहुतिर्होतव्या, यथाह कात्यायनः—

यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदष्टेन कर्मणा।

आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्वकामिकीम् ॥ इति (गृ० सू० २।२)

व्याख्या चास्यैवम्—विधिदष्टेन कर्मणा यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा सार्वकामप्रदामविच्छिन्नानामाज्य-
धारां जुहुयात्। तदनेनान्नाऽऽचायांनुक्ताऽपि पूर्णाहुतिर्विधीयते। ज्ञायते चैवं सार्वकामिकीमिति
वचनात्। "पूर्णाहुत्या सर्वांन् कामानाप्नोति" इति शास्त्रणम्। मन्त्रस्तु—“पूर्णहोमं यज्ञसे
जुहोमी”त्यादिरिति भवेद्वैवभट्टप्रभृतयः। मन्त्रोऽयं 'पूर्णहोमो यजनीयप्रयोगः' इति (२।८।२३)
सूत्रे द्रष्टव्यः।

B. प्रतिपत्तिकर्म नाम पञ्चदशकर्मार्कम्, पूजितप्रतिमादेर्जलादौ विसर्जनाविषत्।
स्तुतशेषबर्हिषामिह विनियोगाभ्यासान् प्रतिपत्तिकर्मैर्दमित्यस्मदभाष्यकाराणां मतमित्याह
रघुनन्दनः—“एतन्प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपि तद्वद्वचनाशे एतन्कर्मोप्रासादपि यज्ञो यस्मिन्
वसतीति व्युत्पत्तिप्रतिपाद्यार्थमिदम् कुशान्तरमुष्टिमादाय तन् कर्तव्यमित्येवमेव भट्टभाष्यम्”
इत्युपन्यस्य संस्कारतत्त्वं। तर्कालङ्कारस्तु—“नेनन् प्रतिपत्तिकर्मं, किन्त्वर्थकर्मैवेतत्। कुतः ?
प्रतिपत्तितायां प्रमाणाभावात्, यद्यास्तृनमेव बर्हिरिह प्रतिपाद्येत भवेदियं प्रतिपत्तिः, न तु
प्रतिपाद्यते, किन्तु स्तुतशेषाद् बर्हिषः कुशमुष्टिरादीयते निर्देशसामान्यात्” इत्येवं ग्रन्थेन स्वपर-
मतमुद्धृत्य बहु विवचार। तत् तज्जाप्याद्वगन्तव्यम्। वयं पुनः कर्मस्य फलशून्याङ्गत्वा-
भावेन प्रतिपत्तित्वं नाद्रियामहे इति “नात्यन्तं प्रतिपत्तिकर्मत” इति 'ख'-पुस्तकपाठ एव
साधीयानिति पश्यामः। प्रकृते, इदं यज्ञवास्तु प्रतिपत्तिकर्मं वा अर्थकर्मं वेति भगवन्तोऽनूवाचा
निर्दिशन्तु इति।

C. यज्ञवास्तुकर्मणा पश्चादिनाशाभावरूपो गुणो भवतीति तत्त्वैवानुवादार्थं पुनरुक्तिर्वैव-
वास्तुशब्दस्येति भाष्यकाराणां मतम्, 'तदेतन् पुनरुपादानं निगमनरूपमित्यप्याह तर्कालङ्कारः।

1. 'ति तद्' ख। 2. 'नात्यन्तं' ख, 'विहित'मो नास्ति क। 3. 'वां' ख, 'व' क।

4. 'श्रीभट्टनारायणकृतौ' नास्ति व। 5. 'गृह्यभाष्ये प्रथमस' ख।

नवमी कण्डिका

बल्योषस्य का प्रतिपत्तिरित्यत आह—

अथैतद्विरुच्छिष्टमुदगुदवास्योद्धृत्य ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ॥ १ ॥

‘अथेत्यपूर्वसूत्रोपादानार्थः । आनन्तर्यार्थो वा । प्रवृत्तिण-प्रणीताविमोकोदपात्र-
पूरणानि कृत्वा अथानन्तरमेतद्विशिःशेषं ब्रह्मणे प्रयच्छेत् । “एतद्वित्यवाच्यमिति चेत् ?
न । एतद्विषयवच्छिद्यं प्रयच्छेत्”*, । कतरदेतत् ? उच्यते—समशनीय-जवयह-वास्तु-
शमनादिवचन्यो यदन्यत् । कुतः ? एतेषां प्रतिपत्त्यन्तरदर्शनात् । (A)प्रतिपत्त्यन्तर-
दर्शनादेवैतेषामप्रदानमिति चेत्, न, एतद्वित्यनु”च्यमाने एतेषु प्रतिपत्तिद्वयाशङ्क-
स्यात् । तस्मादेतद्वित्युक्तम् । हविःशेषमिति वक्तव्ये उच्छिद्यंप्रहण”मुच्छिद्यस्यैवाप्रधानत्व-
मस्य दर्शयति । तेन किं ? अप्रवृत्त एतस्मिन् विनष्टे प्रदानार्थमेव नान्यद्विषयवच्छिद्य-
विति । उद्गुदवास्येत्युक्तार्थम्(B) । इतस्माद्योद्गुदवासनवचनाद् होत्रभ्योरन्तराज्य-
हविषोरसदनमिति । उद्धृत्य पालान्तरे कृत्वा ब्रह्मणे “प्रयच्छेत्, प्र”*दद्यादित्यर्थः ।

तं तितर्पयिषेत् ॥ २ ॥

तं ब्रह्माणं तितर्पयिषेत्* तर्पयितुमिच्छेत् । तर्पयेदिति वक्तव्ये गौरवं मनोबुद्धि-
विशुद्धिवर्शनार्थम् । कथं नाम ? परलोकाद्यस्तित्वविनिश्चयादिगुणयुक्तेन मनसा
भोजनादि दद्याद् इत्यर्थः ।

तथा च पुराणे—

"देशकाला" गमक्षेत्रद्रव्यदातृमनोगुणाः ।

¹²सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः(८) ॥ इति ।

A. समशानीयादिबहूनां प्रतिपत्तीस्तु प्रदर्शयिष्यन्ति तेषु तेष्ववसरेषु । एवञ्च अत्र 'एतत्'-
पदानुक्तौ समशानीयादिबहूनां प्रतिपत्तिद्वयाशङ्का भविष्यतीति भावः ।

B. १।७।८ सूत्रे, १।८।१ सूत्रे च द्रष्टव्यम् ।

C. प्रमाणत्वेनोपगम्यस्तं वचनमिदं स्वभाष्ये चन्द्रकान्तेन, प्रमाणान्तरमप्युदाहरति सः,

“तथा च स्मरणम्—

1. 'यवेति पूर्व' क-ग। 2. विज्ञितांशो नास्ति ग। 3. 'वाच्य' क। 4. 'इति' नास्ति क-ग। 5. 'इव लज्जित' ख। 6. 'प्रयच्छेत् प्र' नास्ति ख। 7. नास्ति ख। 8. 'बुद्धि' नास्ति ख। 9. 'वि' नास्ति क-ग। 10. 'देशकालगण' ग। 11. 'अन' क। 12. 'सुकृतव्यापि' ख।

कस्मादनन्तरमेव ब्राह्मणतर्पणम् 'तेनाह—

ब्राह्मणस्य तृप्तिमनुतृप्यामीति ह यज्ञस्य वेदयन्ते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्य^१ तृप्तिमनु पश्चादहं तृप्यामि । ब्राह्मणे तर्पिते सति "मम तृप्तिर्भवती-
त्यर्थः" । इति एवम्, ह "इति निपातः । एवं यज्ञस्य यज्ञपुरुषस्य वचो वेदयन्ते ।

चक्रशेषेण ब्राह्मणतृप्त्यसम्भवे कथमित्यत आह :—

अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्ये^२ । अनन्तरमेव भोजयेत् नात्मीयं भोजनकालं प्रतिपालयेदिति ।
यदस्य गृहपतेः स्वकीयपाकादन्यदन्नम् उपसिद्धं स्यात् । उपेति सामीप्ये, तत्काल-
समीपसिद्धमेव यत् किञ्चित् स्यात् तेन तर्पयेत् न पर्पट^३ चिर्भटकादिगुणसंस्कारविशेषा-
न्तरस्याद्विद्येतेति^(A) । एवं सति "स्वयं ब्रह्मत्वे कृते अन्यस्य ब्राह्मणस्यादृष्ट्य तृप्ति-
मात्रं "दद्यात् चक्रशेषं "तु स्वयं "प्राश्नीयादिति ।

अथ ब्राह्मणान् भक्तेनोपेप्सेत् ॥ ५ ॥

अथ स्वस्य^४ पाकसिद्धजनन्तरं ब्राह्मणान् भक्तेन भोजनेन उप ईप्सेत् तर्पयितु-
मिच्छेदिति^५त्यर्थः । अत्रापि "मनाविशुद्धिप्रदर्शनार्थमेव गौरवम् । अपवर्गेऽभिरूप-
भोजनमिति^(B) सिद्धत्वादिवदमवाच्यमिति चेत् ? न । पूर्वं "ब्राह्मणभोजनेनैव कृत-
कृत्यता^६* मा भूदित्यतः पुनरित्मुक्तम् । एवञ्च सत्यञ्च बहुवचनमविवक्षितम् ।
कुतः ? पूर्वत्र यथाशक्तिभ्रवणात् ।

अद्याविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।

उविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥" इति ।

A. पर्पटः पिटकभेदः, चिर्भटका फलविशेषः (कौकुड इति क्पातः) एतयोरन्येषाञ्च विभि-
वेक्षेनोत्कृष्टतरत्वाद्यप्रगवने यत्नमकृत्वाऽखिलस्येन तत्काले यत् सिद्धं स्यात् तेनैव ब्राह्मणं
परितोषयेत् । इत्येवं सूत्रकाराणामाशयं विवृणोति भाष्यकारः ।

B. "अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति" गो० सू० १।१।६ ।

1. 'तेनाह' नास्ति ग, 'यनाह' ख । 2. 'व्य' नास्ति ख । 3. 'चनृत्तिर्भव' ख । 4. 'चधे' नास्ति ख । 5. 'इति' नास्ति क । 6. 'नयार्थे' ख । 7. 'पर्पटचिर्भटकादि' ख, 'चिर्भटकादि' न । 8. 'ब्रह्मत्वादि' ख, 'नरव्याद्वि तेन' न । 9. 'स्वयं' नास्ति ग । 10. 'दद्यात्' नास्ति क । 11. 'च' ख । 12. 'चक्षीया' न । 13. 'व्य' नास्ति ख । 14. 'इत्यर्थः' नास्ति ख । 15. 'ननो' नास्ति न । 16. 'ब्राह्मणैर्भव कृतायता' ख ।

पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्णपात्रं^(१) ब्रह्मणे दद्यादिति वक्तव्ये 'दक्षिणाग्रहणमनर्थक' *मिति चेत् ? न ।
स्वयमुभय*स्मिन् कृते *ऽन्यस्मै पूर्णपात्रादिका दक्षिणा देयेत्येवमर्थम् ।

तथा चाक्तम्—

विद्वभ्याद्धौत्रमन्यश्चेदक्षिणाद्धंहरां भवेत् ।

स्वयश्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्^(२) ॥ "इति ।

१. पूर्णपात्रमाह गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

चतुर्मुष्टिर्भवेत् किञ्चित् पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥ इति १।४३।

चतुःषष्टिमुष्टिः पूर्णपात्रमिति दीक्षितभाष्यम् ।

कर्मप्रदीपे तु—

मुख्योऽष्टौ भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥ इति २।५।३।

वचनमिदं प्रकाशकारसम्मतमिति सप्रकाशमुद्रितपुस्तके दृश्यते । आनन्दाश्रमवङ्गनासीमुद्रितयोः
पुस्तकयोस्तु नोपलभ्यते ॥

B. कर्मप्रदीपः २।५।३ अत्र प्रकाशकारः—“यदा यजमानान्यो होमकर्म करोति तदा स
होमकृदक्षिणाया अर्घं गृहीयार्धं च ब्रह्मा । यदा यजमान एव हौत्रं ब्रह्मत्वं च करोति तदा-
ऽन्यस्मै दद्यादि”ति व्याचक्षौ ।

पूर्णपात्रं दक्षिणा, साऽपि ब्रह्मणे एव देयं त्येतदप्याह कर्मप्रदीपः—

ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।

कर्मान्तेऽनुष्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ इति २।५।१।

अत्र पूर्णपात्रादिकेत्यादिपश्चाद् दक्षिणाविशेषालाभे मूलादिकमपि संगृह्णाति । तथा च मैत्रायणीय-
परिशिष्टम् “दक्षिणालाभे मूलानां भक्ष्याणां दक्षिणां ददाति” इति । तदत्र यत्र येति सर्वनाम्ना
व्याप्त्यवगमात् कर्मान्ते इति सामान्याभिधानाद् दक्षिणामात्रमेव ब्रह्मणे देयम् इत्युपदिशति ।
न च प्रधानकर्मदक्षिणानामन्यस्मै दानं शिष्यत इति विशेषोपदेशादपि ब्रह्मणे एव तेषां
देयता पर्यवस्यतीति । स स्वययमाचार्यस्यास्पष्टोऽभिप्रायः कर्मप्रदीपकृता स्पष्टीकृत इति
ज्ञातव्यम् ।

न चैतत् सूत्रानुसारात् कर्मान्ते इति कात्यायनवचनं ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरमिति युक्तम्,
यत्तद्दक्षिणरूपत्वात् तत्त्वं । न ह्यत्रापि होमदक्षिणैवमित्युच्यते, किन्तु प्रकरणादनुमीयते,

वाक्यन्तु अविशेषाद् ब्रह्मणे दक्षिणादानमुपदिशति । दुर्बलञ्च प्रकरणं वाक्यादिति शक्यते वक्तुम् । अपि चेयं दक्षिणा प्रधानस्यैव कर्मणः परमेतद् होमात्मकमिति नैतावता किञ्चिदपचीयते तथात्वे वा दशोदियागप्रस्तावान् तस्यैव दक्षिणा ब्रह्मणे देया इत्यापतति । स चायं पर्यनुयोगः सामान्याभिधानबलादेव परिहर्तव्यः ।

विदध्याद्वौत्रमिति तु होमप्रस्तावाद् वा प्रायेण गृह्यकर्मणां सहोमकत्वाद् वा समाप्तातम् । न खल्वन्यत्रैतज्जिपिष्यते, एकस्मिन्नुपदेशश्च विशेषोपदेशविरोहे अन्यस्मिन्नपि कल्पनीय इति निबन्धनो मन्थन्ते । तस्मादन्त्रैरपि ऋत्विग्भिर्विभज्यैव दक्षिणा प्रहीतव्या न्यायस्याविशेषात् । अपि च सहोमके कर्मणि ब्रह्मणः सद्भावात् कर्मदक्षिणायाश्च ब्रह्मणे देयत्वसूत्रणाद् होतुः किं तत्र दक्षिणा नास्त्येव ? इत्याशङ्कायां विदध्याद्वौत्रमिति वचनारम्भो न्याय्य एव इति न किञ्चिदनुचितम्, स खल्वयमुत्सर्गो विधिरिति यत्र स्पष्टमन्यस्मै आचार्यादिकाय दक्षिणाविशेषस्य दानमुपदिश्यते तत्र नैतत् प्रवर्तते, अब्रह्मके तु कर्मणि सुतरामन्यस्मै दक्षिणा दातव्या, ब्रह्मणे इति कर्मकारयित्रुपलक्षणत्वे तु प्रागेव नानुपपत्तिः, सेयमस्मद्भाष्यकारभट्टनारायणप्रभृतीनां बहुनामनुमता व्यवस्था ।

रघुनन्दनस्तु—“अथ वन्दनादिकर्म, तत्र वशिष्ठः—

ऐशान्यामाहरेद् भस्म क्षुबोऽग्रेण क्षुवेण वा ।

वन्दनं कारयेत् तेन शिरःकण्ठांसकेषु च ॥

कश्यपस्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः ।

ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् ॥

दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च विसर्जनम् ॥ इति ।

शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानम् । अवधारणमच्छिद्रावधारणम्—

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समम् ॥

इति शातातपपराशरवचनात् । अवधारणम्, तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्तव्यं न तु पाठ-
क्रमादरः ।

तृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे ।

अदत्त्वा दक्षिणां वाऽपि स याति नरकं ध्रुवम् ॥ इति नारदीयात् ।

अत एव भवदेवभट्टे नापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाऽभिहिता न त्वच्छिद्रावधारणात् परम् । होमदक्षिणा च स्वयंहोतृपक्षे ब्रह्मणे देया, ब्रह्मणे.....इति ऋन्दोगपरिशिष्टात् । एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तरपरम्, न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तरपरम्, अतः प्रधानकर्म-दक्षिणां कर्मोपदेष्टुं आचार्याव दद्यात् । यजमानेतरहोतृपक्षे तु ब्रह्म-होतृभेदेव

एवञ्च सति पूर्णपात्रं दक्षिणा तद् ग्रहणे दद्यादिति षक्तव्ये 'नपुंसकस्यापि चान्न पुंस्त्व' * क्कान्दसम् ।

"पूर्णपात्र इति" * कीदृशं "तन् पूर्णपात्रमिति ? अत आह—

कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि
वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

कंसं कंसपात्रम् । चमसो 'वानस्पत्यं पात्रम्' * (१) । तद्वाऽन्नस्य पूरयित्वा "कृतस्य वा ओदनादेः अकृतस्य वा ब्रीह्यादेः, कियन्मात्रस्यान्नस्य पूरयित्वा" * ? "उच्यते—

दक्षिणाविशेषानुपादाने होमदक्षिणैश्च ब्रह्म-होतृभ्यां प्रहीतव्या । स्वयमेव होतृत्वमहात्त्वकरणे अन्यस्मै दद्यात् । विद्वद्वा.....इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

पूर्णपात्रलक्षणन्तु गृह्यासंग्रह-यज्ञपात्रार्च-परिशिष्टप्रकाशेषु—

अष्टमुष्टिर्भवेत् कुन्निः कुञ्जयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥

अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे तु यावता...इति छन्दोग-परिशिष्टम् । ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं कुर्वीत । ततः साङ्गुत्तार्यं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरेत् ।

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ज्ञायावच्छ पुनः पुनः ।

गायत्री दैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥

इति याज्ञवल्क्यात् ।" इत्याह संस्कारतत्त्वे ।

A. चमसलक्षणं कातीययज्ञपात्रार्चपरिशिष्टे—

चमसार्गा तु धस्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।

त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥

विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्तग्विलाब्रमसाः स्मृताः ।

अन्येभ्यो वाऽपि वा कार्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥

1. 'इवान्नवात्रपुंसकस्य यतः पुंस्त्व' ख, 'चन्नालान्त्रपुंसकं' ग । 2. चित्रितांशो नास्ति ख ।

3. 'तत्' नास्ति ख । 4. 'वात्रस्य तद्यात्वं' ख । 5. चित्रितांशो नास्ति ग । 6. 'लक्ष्यते' नास्ति ख ।

‘बहुभोक्तुः पुरुषस्य यावताऽग्नेन तृप्तिर्भवतीति’ । कुत ‘एतत्—

यावता बहुभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णं विद्यते ।

नावारार्थमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः^(A) ॥

इति वचनात् । अपि वा फलानां पूरयित्वा । एवकारकरणादत्र ‘बह्वरादीनां भोज्यानामेव पूरयेत् त्वज्जुनफलानाम्, यस्तत् पूर्ण’पात्रमिस्थावक्षते इति वक्तव्ये पुंस्त्वं विभक्त्यतिक्रमश्च छान्दसः ।

ब्रह्मैवैक ऋत्विक्^(B) पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति ॥ ८ ॥

ननु ‘पूर्वोक्तादेव ग्रन्थादिद’*मवधृतं कस्मादिह पुनरुच्यते ? तत्रैके आहुः—पाकयज्ञानां स्वयं कर्तृत्वनियमार्थमिदमुच्यते । स्वयमेवाप्रवसता पाकयज्ञाः कर्त्तव्या इति^(C) । तदयुक्तम्, कुतः ? जुहुयाद् वा हावयेद् वेत्यना^(D) रभ्य विधानात्^(D) प्रधासदर्शनाच्च । न प्रवसन्नुपवसेदिति । ‘तथा विप्रोप्य ज्येष्ठस्य पुत्र’स्येति^(E) ।

अन्यत्रापि—

तच्छास्त्राश्रमसा दीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गकाः ।

तथैवोत्सेषतो श्रेयाश्चतुरसास्त इत्यपि ॥ इति ।

A. कर्मप्रदीपः २।५।२ । अत्र ‘विद्यते’ स्थाने जायते इति सप्रकाशमुद्रितपुस्तकपाठः । प्रकाशम्याख्या वेत्यम्—‘वाचताऽग्नादिना पूर्णेन पात्रेण कंसादिना बहुभोक्तुस्तृप्तिर्भवति न ततो हीनं पूर्णपात्रं कुर्यात् इति शास्त्रस्य स्थितिः, ततोऽधिकं तु न प्रतिषिध्यते’ इति ।

B. सामभूमितकौलङ्कारौ तु अत्रैव सूत्रमेकं सामान्य पाकयज्ञेत्यादि द्वितीयं सूत्रं पठतः ।

C. पाकयज्ञोऽप्ययज्ञः प्रशस्तयज्ञो वा । कस्मात् ? उभयत्र पाकयज्ञवर्त्तनात् । अन्ये पाकयज्ञस्तु—‘योऽस्मत्पाकतरः’ इति । तं पाकेन मनसाऽप्ययम्, इति ‘यो मा पाकेन मनसा’ इति च प्रशंसायां पाकयज्ञः प्रयुक्तः । स सत्यवमर्थो गृहान्तरहृतिकारैर्निरूपितः । रघुनन्दनादयस्तु पाकयज्ञः पाकाङ्गयज्ञो बृहोत्सर्गादिरिति मन्यन्ते । वयन्तु एकाम्रो ये यज्ञस्तान् पाकयज्ञानवगच्छामः । कुत एतच्च ? अस्माकमेव लाभ्यावनम्रौतसूत्रे समाज्ज्ञानात् । तथा च सूत्रं ‘पाकयज्ञा इत्यावक्षते एकाम्रो यज्ञान्’ इति ।

D. सूत्रमिदमुक्तं प्राक् १।३।१४ । अनारभ्य विधानात् सामान्यतः सूत्रणादित्यर्थः ।

E. विप्रोप्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्त्वोभान्वा पाणिभ्यां मूर्धानं परिगृह्य जपेदित्यादि गो० सू०

२।८।२० ।

1. ‘बहुभोक्तुः’ च । 2. ‘इति’ नास्ति च । 3. ‘एतत्’ नास्ति च । 4. ‘-दातः’ च । 5. ‘-पात्र-’ नास्ति च । 6. ‘पूर्वोक्तयन्नादिद’ च । 7. ‘-रभ्यविधानात्’ च । 8. ‘तथा’ नास्ति च । 9. ‘-क्षेति’ च, ‘-क्षेति च’ च ।

तथा च 'गृह्यान्तरम्—

नित्तिप्याग्नीन् स्वदग्नेषु परिकल्पयित्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो मृषैव न चिरं कचित्^(A) ॥

तथा च—

मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्म्रितः ।

उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुप्रवेत्^(B) ॥ इति ।

अन्ये त्वाहुः—ऋत्विग्याज्ययोरितरेतरमपरित्यागार्थमिदमुच्यते । अकारण-
मेवार्तिजा याज्यो 'न परित्याज्यो 'न याज्येनर्त्विगिति, तथा च मनुः—

ऋत्विजं यस्त्यजेद् याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेत् 'पुनः ।

शक्तं कर्मण्यदुष्टं 'च तयोर्दण्डः शतं शतम्^(C) ॥ इति ।

A. प्रमाणमिदं कर्मप्रदीपे (२।९।१) उपलभ्यते ।

B. कर्मप्रदीपः २।९।२ ।

C. मनुसंहिता ८।३।८८ । 'अथास्य बोधसौकर्याय मेधातिथिभाष्यमुपादीयते—

"यज्ञे कर्मकरऋत्विग्वोद्गुद्रात्रादिः । यद्यपि वरणोत्तरकालमाप्रयोगसमाप्तेस्तद्व्यपदेशस्तथा-
ऽप्यत्र कर्मणोरितरेतरत्यागे विधिरयम् । किं तर्हि ? प्राग् वरणाद् भूतपूर्वगत्या ऋत्विग्व्यवहारः ।
यः प्रयोगान्तरे वृत्तः स एव शक्तः प्रयोगान्तरेऽपि वरितव्यः, न केवलं पूर्ववृत्तस्यायं न्यायः,
किं तर्हि ? तत्तपिन्नादिभिरपि, तथा हि "पूर्वजुष्टः स्वयंवृतः" इति नारदः । न चायमेकपुरुषिको
नियमः, किं तर्हि ? कुलधर्मोऽयम् । तथा च महाभारते—संवर्त-महतीयेषु प्रपञ्चितम् । तेन
यत्कुलाः पित्रादिभिर्ऋत्विजो वृत्तास्त एव वरितव्याः । याजकानामप्येष एव विधितैरपि ते
याजनीयाः, ऋत्विजं कृतात्विज्यं तत्कुलीनं वाऽन्यं यो न कृणीते यिषधुरपि त्वन्ययाजकमर्थयेत्
शक्तं कर्मणि यज्ञे प्रयोगज्ञमदुष्टमभिशांसनाङ्गचैकस्यादिभिर्दोषैर्युक्तमेवमीदृश एवर्त्विगर्थमानो
यदि नाङ्गीकुर्याद् याजकत्वं, अदुष्टमेभिरेव दोषैरनाकान्तं याज्यं शक्तं चिद्वत्तया च, तादृशे
त्यागे तयोः शतं दण्डः । ऋत्विक् शतं दाप्यो याज्यं त्यजन् याज्यश्च ऋत्विजम् । न केवलमय-
ऋत्विग्याज्यधर्मः शिष्याचार्ययोरपि, तथा च गौतमः—अथ याजकाऋत्विगाचार्यौ पतनीयसेवायाञ्च
हेयाचन्यत्र हानात् पततीति । दानृसम्प्रदानयोरपि प्रतिग्रहे केचिद् धर्ममिममिच्छन्ति" ॥ इति ।

अथ स्मरणान्तरमप्युदाहरति तर्कालङ्कारः—

"ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेद्वनपकारिणम् ।

अदुष्टऋत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥

क्रमागतेष्वेव धर्मो वृत्तेष्वृत्विक्षु च स्वयम् ।

यादृच्छिके तु संयोज्ये तत्त्यागे नास्ति क्लिष्वपम् ॥ इति ।

1. 'यमान्ते' न । 2. 'वसेत्' ख । 3. 'न परित्याज्यो' नास्ति क-ग । 4. 'याज्येन चर्त्विगिति' ख ।

5. 'तु यः' ख । 6. 'तु' ख ।

कथं नाम एक एव ब्रह्मा सर्वकर्मसु कर्तव्यो न त्वेकस्मिन् कर्मण्यन्योऽन्यस्मिन् अन्य इति । पाकयज्ञप्रद्वहणं सर्व'यज्ञोपलक्षणार्थम् । किं पूर्णपात्रमेव पाकयज्ञादिषु दक्षिणा उत बहुतरा भवतीत्यत आह—

पूर्णपात्रोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा ॥ ६ ॥

“पूर्णपात्रोऽवम इति”* पुंस्त्वं पूर्ववत् । “अवमा अधमा एषा दक्षिणा यत् पूर्ण-पात्रमिति । सर्वनिकृष्टेत्यर्थः । अतोऽप्यल्पतरा पाकयज्ञानां दक्षिणा “न देयेति ।

बहुनः किं प्रमाणमित्यत आह—

“अपरिमितं परार्द्धचम् ॥ १० ॥

“न परिमितम्”* अपरिमितं बह्वित्यर्थः । तत् तावद् दद्याद् यावत् परार्द्धचम् । परार्द्धं नाम गणिते अङ्गस्थानमस्ति यस्मादन्यद् बहुतरमेव नास्ति ।

वतस्यैवार्थस्य दृढीकरणार्थं दृष्टान्तं “दर्शयन्नित्येवमाह”*—

**अपि ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्टा शतं सह-
स्राणि ददौ ॥ ११ ॥**

ह “इति निपातः, सुदा अपि पैजवनः—सुदाः शोभनवायी, नामधेयं “वाऽस्यैतत् ; “पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः”* “ऐन्द्रेण स्थालीपाकेन नववहनेत्यर्थः । इष्टा यागं कृत्वा सहस्राणि ददौ दत्तवान् “इति । कियन्ति सहस्राणि ? शतम्, “लक्षं दत्तवानित्यर्थः । “कस्य वस्तुनः ? गधाम् । कुत वतत् ? याज्ञिकानां मन्त्र्यासंबन्ध्याया बहुवच्भुते-गोषु “वृत्तेः(A) । शतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये “दशशतदक्षिणेनेति । अपरि”मितमिदं दानपक्षे “ब्रह्मणे दत्त्वा तदनुक्याऽन्येभ्योऽपि देयम् । उक्तं च—

A. ‘संख्यामात्रे च दक्षिणा गावः’ इति च द्वाद्यावणसूत्रात् ।

1. ‘कर्त्तव्य’ ख । 2. ‘बहुनपि’ ख । 3. चित्रितांशो नास्ति ख । 4. ‘अवमा वा’ ग । 5. ‘न देयेति’ नास्ति ग । 6. ‘वतस्यात्रा ? अपरि-’ ख । 7. चित्रितांशो नास्ति ख । 8. ‘-मिति’ ख । 9. ‘एव’ नास्ति ख । 10. ‘दर्शयति’ ख । 11. ‘इति’ नास्ति क । 12. ‘वा तस्येतत्’ ख । 13. ‘पिजवनस्य पुत्रः पैजवनः’ ख । 14. ‘ऐन्द्राग्नेन’ ख । 15. ‘इति’ नास्ति क-ग । 16. ‘लक्षम्’ ख । 17. ‘कस्यास्य’ ख । 18. ‘वत्तेः’ क, ‘वत्तेः’ ग । 19. ‘हादय-’ ख-ग । 20. ‘-मितदानपक्षे’ ख । 21. ‘ब्रह्मणे’ नास्ति क-ग ।

कुलत्विजमधीयानं सन्निकृष्टं तथा गुरुम् ।

नातिकामेत् सदा दित्सन् य इच्छेद्वात्मनो हितम्^(A) ॥ 'इति ।

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।

नैताव"पृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥

दूरस्थाभ्या"मपि त्वाभ्यां प्रदाय मनसा वरम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यादेश दानविधिः परः^(B) ॥

इत्या'दिसारांप्रात'होमवैश्वदेवबलिहरणदर्शपूर्णमासाख्यानि नित्यतया कर्माण्युक्तानि तेषां च यावज्जीविकोऽभ्यासः "स्वे स्वे उक्तः^(C) । एव"मभ्यस्येत् कालस्य बहुत्वाद् "देवाद् मनुष्याद्वा ।

A. यदाऽन्यस्मै दक्षिणा दीयते तदाऽपि कुलत्विजे गुरवे वा देया, तयोः प्रतिग्रहवैमुल्या-दिना ग्रहणासम्भवे बहुतरायां वा दक्षिणायामन्यस्मा अपि दातुमिच्छायां तदनुमत्या, दूरस्थत्वे च तयोस्ताभ्यामुद्दिश्य मनसा दत्तवैव देया इत्याह कर्मप्रदीपः कुलत्विजमित्वादिना । सन्निकृष्ट-मधीयानमिति द्वयं प्रत्येकं द्वाभ्यां सम्बध्यते, सदेति कर्मादिदक्षिणां विनाऽन्यस्मिन्नपि दाने दातुमिच्छन्न तौ लङ्घयेदिति । २।५।४ ।

B. कर्मप्रदीपः २।५।५-६ । 'यदा तु गुरुकुलाद् द्विजः सन्निकृष्टोऽप्यमुष्मै प्रतिग्रहवैमुल्या-दिना न दीयते तदा 'अहमस्मै ददानी'ति ततोऽप्यनुज्ञां गृहीत्वाऽन्यस्मै दद्यात् नान्यथा । (५) यदाऽपि तौ दूरस्थौ तदाऽपि तौ मनसोद्दिश्य सामान्यनामगोत्राभ्यां ताभ्यां धनमुत्सृज्य अन्येभ्यो दद्यात् । एष दानविधिः स्मृतः । 'दानविधिः परः' इति पाठे परः श्रेष्ठ इत्यर्थः । 'कालविधिः पर' इति पाठे काले अयनादौ यो दानविधिः सोऽप्येवंविधः श्रेष्ठ इत्यर्थः' इति च प्रकाशोक्ता व्याख्या ।

(८). अथ सर्वसाधारणहोमं दर्शपूर्णमासयागज्ज्ञाधिकृत्य यदुक्तं ऊन्योगगृह्यसूत्रे तदुपस्थाप्यते—
"होमेषु पाकयज्ञ इत्याख्या यः कश्चैवाग्नौ । तत्रत्विग् ब्रह्मा सार्वप्रातर्होमवर्जम् । स्वयं होत्रं दक्षिणतोऽग्नेरुद्मुखस्तूप्णीमास्ते ब्रह्मा आहोमात् प्रागर्ध्रं । कामं त्वधियज्ञियां व्याहरेद-यज्ञियां वा व्याहृत्य महाव्याहतीर्जपेत् इदं विष्णुरिति वा । होत्रब्रह्मत्वे स्वयं कुर्वन् ब्रह्मासन-मुपविश्य छत्रमुत्तरासङ्गं कमण्डलुं वा तत्र कृत्वाऽथान्यत् कुर्यादव्यावृत्तिं यज्ञाङ्गैरव्यबाधं चेच्छेत् । पूर्वं भागे वेश्मनो गोमयेनोपलिप्य तस्य मध्यदेशे लक्षणं कुर्यात् । दक्षिणतः प्राचीं रेखामुल्लिख तदारम्भादुदीची तद्वसानात् प्राचीं तिक्को मध्ये प्राचीस्तदभ्युक्ष्यामिमुपसमाधायेमं स्तोममिति

1. 'इति' नास्ति ख । 2. 'नत् दृष्टा' क । 3. 'मपि ताभ्यां' ख । 4. 'चादि' नास्ति ख । 5. 'होमि वैश्वदेव' क-ग । 6. 'सप्तकाले युक्तः' ख । 7. 'मध्यमकालस्य बहुत्वाद्' ख । 8. 'देवाद् वा मनुष्याद्' ख ।

परिसमुद्यत् तृचेन, पश्चादग्नेर्भूमौ न्यङ्मौ पाणी कृत्वेवं भूमेरिति वस्वन्तं रात्रौ । पश्चाद्भौनास्तीर्य दक्षिणतः प्राचीं प्रकषेदुत्तरतश्चाप्रकृष्य वा पूर्वोपक्रमं प्रदक्षिणमग्निं स्तृणुयान्मूलान्यग्नैश्चावयन् त्रिवृत्तं पञ्चवृत्तं वा । उपविश्य द्वाग्नें प्रादेशमात्रं प्रच्छिन्नीत न नखेन, पवित्रे त्यो वैष्णव्यावित्यग्नि-
रुन्मृज्य, विष्णोर्मनसा पूते स्य इत्युदगग्रेऽङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाभ्याञ्च संगृह्य त्रिराज्यमुत्पुनति । देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वित्यभ्युक्ष्यैतावन्नावनुग्रहेदाज्यमधिश्रित्योत्तरतः कुर्यात् । दक्षिणजान्बको दक्षिणेनाग्निम् अग्निरेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत्, अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात्, सरस्वत्यनु-
मन्यस्वेत्युत्तरतः, देव सवितः प्रस्रवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेदपरिहरन् हव्यम् । सकृत् त्रिर्वा समिध आधाय प्रपदं जपित्वोपताम्य कल्याणं ध्यायन् वैरूपाक्षमारभ्योच्छसेत् प्रतिकामं काम्येषु सर्वत्रैतद्वोमेघु कुर्यात् । पौर्णमासोपक्रमौ दशपूर्णमासौ, दशञ्चेत् पूर्वमुपपद्येत पौर्णमासेनेद्वा, अथ तत् कुर्यात् । अकुर्वन् पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येके । अपराह्णे स्वात्त्रोपवसथिकं दम्पती भुञ्जीयाताम् । मानदन्तव्य उवाच श्रेयसीं प्रजां विन्दन्ते, काम्यो भवत्यशोऽशुको य औपवसथिकं भुङ्क्ते । तस्माद् यत् कामयेत तद् भुञ्जीत । नावत्यमाचरत्, प्रातराहुतिं हुत्वा हविर्निर्वपेत्, अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवताश्रयं सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीम् । त्रिद्वैतभ्यः प्रक्षालयेद् द्विर्मनुष्येभ्यः, सकृत् पितृभ्यो मेषणेन प्रदक्षिणमुदायुवन् श्रपयेत् । शृतमभिघार्यादगुदवास्य प्रत्यभिचारयेत्, सर्वाण्येवं हवीं वि बह्वि सादयेत्, आज्यभागौ जुहुयात्, चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तं भृगूणां जामदग्न्यानामग्नये स्वाहेत्युत्तरतः, सोमाय स्वाहेति दक्षिणतो विपरीतमितरमाज्यं गृहीत्वा हविषाऽवचेत् मेषणेन मध्यात् पुरस्तादिति पश्चाच्च पञ्चावस्यभिघार्य प्रत्यनक्त्यवदानस्थानानि न स्विष्टकृतोऽमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् । बहेवस्य स्यात् स्विष्टकृतः यक्रुदुपस्तीर्य द्विभृगूणां सकृद्बिषो द्विरभिघार्य, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रागुदीच्यां जुहुयात् । समिधमाधाय द्वाग्नाज्ये हविषि वा त्रिरवदायप्रमध्यमूलानि अक्तं रिहाणा व्यन्तु वय इत्यभ्युक्ष्यान्नावनुग्रहेद् यः पश्नामत्रिपतिरिति । तद् यज्ञवास्तु सर्वत्र कुर्यात् । चरुच्छिष्टमुदगुदवास्य ब्रह्मणे दद्यात् । पूर्णपात्रं दक्षिणा यथोत्साहं वा । आग्नेयापरस्थालीपाकोऽनाहिताग्नेर्दशपूर्णमासयोरग्नौषोमीयः पौर्णमास्यामाहिताग्नेरन्द्रो माहेन्द्रो वा इन्द्राग्नी वा अमावास्यायाम् । यथा वाऽनाहिताग्नेः इति ।

एवमेव प्रायः समानपूर्विकाणि विषयेऽस्मिन् स्वादिरात्राद्यायनगृह्ययोः सूत्राणीति न पृथगुप-
स्थापितानीति ।

अथ जैमिनिगृह्यसूत्रोक्तं सदर्शपूर्णमासं पाकयज्ञतन्त्रमुच्यते—

अथातोऽग्निं प्रणेप्यन् प्रागुदकप्रवणमभ्युक्ष्य स्थण्डिलं लक्षणं कुर्यान्मध्ये प्राचीं रेखामुल्लिख्यो-
दीचीं च संहतां पश्चात् तिलो मध्ये प्राच्योऽभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठापयेद् भूर्भुवः स्वरिति लक्षणाबुदेवा सर्वत्र । अथातः पाक्यज्ञान् व्याख्यास्यामः, हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति तेषामेकाम्रौ होमो नित्ये यज्ञोपवीतोदकावमने दशपूर्णमासतन्त्राः स्वतन्त्रा वा दक्षिणतोऽग्नेः पूर्णपात्रमुपनिदधति कुर्वन् वापां पूर्णमुत्तरतोऽग्नेरिध्माबहिः । देवस्व त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां

प्रोक्षामीति प्रोक्षितमुपकृतं भवति सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीम् । खातिरः पालाशो वेधस्तदलाभे विभीतक-तिलक-बाधक-निम्ब-राजबृक्षशालमलयरतु-दधित्य-कोविदार-म्लेष्मातकवर्जं सर्ववनस्पती-नामिध्मः । कुशालाभे शूकतृण-सारशीर्ष-वल्बज-मुतव-मल-शुण्डवर्जं सर्वगृणानि । शुक्लाः समनस-स्तासामलाभे अपारुपकाकुत्थाभण्डीकुण्डकवर्जं गन्धवत्यो वा सर्ववर्णाश्चतस्र आज्यप्रकृतयो भवन्त्वू-धन्वं वा बाह्यं वा दधि वा पयो वा पश्चादग्नेराचमनं त्रिराचामेद् द्विः परिमृजेत् सकृदुपस्पृशेत् पादावभ्युक्ष्य शिरश्च शीर्षण्यान् प्राणानुपस्पृशेदप उपस्पृश्य पश्चादग्नेरुपसमाहितस्योपविश्य दक्षिणेन पाणिना भूमिमारभ्य जपतीदं भूमेर्भजामह.....धनमिति वस्वन्तं रात्रिश्चंदिमं स्तोम्येन पृथेनाग्निं परिसमूहेदाद्यथा वा त्रिः प्रस्तरमुपसंगृह्य प्रतिदिशं परिस्तृणाति दक्षिणपुरस्ता-दुपकम्प्यार्धमूलानि ऋदायन् पश्चाद् द्योपस्तीर्योऽपराजिभ्यामुपहरेद् दक्षिणोत्तरः सन्धिः । १ ।

प्रस्तरात् पवित्रे गृह्णाति प्रादेशमात्रे समे अप्रशीर्णाग्रं अनन्तर्गर्भं अङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया च धारयन्न मलेन चिह्नयति पवित्रे स्थो वैष्णव्यादिति त्रिरुध्वमन्निरनुमार्जयेद् विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीम् । पात्रस्योपरिष्ठात् पवित्रे धारयन्नाज्यमासिच्योत्तरेणाग्निमङ्गारा-न्निरुह्य तेष्वग्निभित्त्यावद्योत्थ दर्भतल्पाभ्यां प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्निकृत्वोदगुदवात्य प्रत्यूष्माङ्गारानुद-गप्राभ्यां पवित्राभ्यां श्रितवपुनात्याज्यं च हविश्च प्रणीताह स्तुवं च, देवत्त्वा.....रश्मिभिरिति देवो व इति प्रणीताः पुनराहारमाज्यस्य सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीमुत्तरतोऽग्नेः प्रणीताः प्रणीथ दग्धैः प्रच्छाद्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रस्तरं निधाय प्रस्तरस्योपरिष्ठात् पवित्रे निधाय विरुपाक्षं जपति ॐ तपन्न.....मामवन्तु । भूर्भुवः स्वरोम्.....कर्माधिपतये नम इति । २ ।

स्तुवं प्रणीताह प्रणीथ निष्ठव्य दग्धैः संमृज्य संमार्गानभ्युक्ष्यान्नावाधाय दक्षिणं जान्वाच्यामेध्वं चेत् किञ्चिदाज्येष्वपयेत् धुगप्रयस्त्रुकामक्षिकापिपीलिकेत्यापन्नस्य उद्धृत्याभ्युक्ष्योत्पूय जुहुयात् परिधीन् परिध्वाति मध्यमं स्थवीर्यं पश्चादीर्षं मध्यमं दक्षिणतः कनीयसमुत्तरतः संस्पृष्टान् दक्षिणतोऽग्नेरपां कोशं निनयत्यदितेऽनुमन्यस्वेत्यनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात्, सरस्वतेऽनुमन्यस्वे-त्युत्तरतो देव सवितः प्रध्वेति त्रिःप्रदक्षिणमग्निं परिधिज्ञेद् देव सवितः...स्वदत्त्विति सकृद् यजुषा द्विस्तृष्णीम् । अथेध्वमावाध स्तुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वाऽभिचार्यान्नावभ्यावधात्ययं त इध्म आत्मा जात-वेद्यस्तेन वर्धस्य चेध्यास्व चेन्धि वर्धय चास्मात् प्रजया पशुभिर्मह्यवर्धसेनास्त्राद्येन समेधय स्वाहेति मनसाचारौ जुहोति सन्ततमक्षणया प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य स्तुवमिन्द्राय स्वाहेति दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्याऽऽवारौ हुत्वाज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतस्तावन्तरेणाऽऽहुतिलोको भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, स्वः स्वाहा, भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यामग्नय इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायामुत्तरपूर्वामुत्तरपूर्वा-माहुति जुहोत्यनभिजुह्वादाहुत्याहुतिं प्रत्यक्सौविष्टकृतस्थानान्नित्योऽग्निः पुरस्तात् स्विष्टकृदन्ते-ऽन्यत्र षण्माहोमाज्यहोमाभ्यां न स्विष्टकृतं प्रत्यभिचारयति । स्तुवे सकृदाज्यमुपस्पृगातिं द्विर्विचोऽवधति सकृदाज्येनाभिचार्यं प्रत्यभिचारयत्यङ्गुष्ठेनाकुलिभ्यां च मांससहिताभ्यां

द्विर्हविषोऽवधति द्विराज्येनाभिचार्य प्रत्यभिचारयति जामदग्न्यानां तद्धि पञ्चावर्त्तं भवत्यङ्गुल्या
तृणकूर्चैर्न वा एषा होमावृत् सर्वत्र । ३ ।

सपवित्रं प्रस्तरमादत्ते तस्याप्राणि स्तुवेऽनक्ति दिव्यङ्गुल्येति मध्यमाज्ये अन्तरिक्षेऽङ्गुल्येति
मूलानि हविषि पृथिव्यामङ्गुल्येति प्रस्तरात् तृणं निरस्यत्यायुषे त्वेति प्रस्तरमप्रावनुप्रहरत्यग्नेऽनु-
मतये स्वाहेति पश्चात् तृणमनुप्रहरति द्विवन्तं मेऽभिधेहि तं चैव प्रवद स्वाहेति, घृतेनाक्ताः समिध
आदधाति समृद्धैः स्वाहेति भूमिमारभ्य शीर्षण्यान् प्राणानुपस्पृशेदप उपस्पृश्य द्वादशप्रावन्निताहुती-
जुहोत्याकुल्ये स्वाहा । कामाय स्वाहा । समृद्धैः स्वाहा । ऋषा स्तोमं समर्थं गावत्रेण
रथन्तरं वृद्धगायत्रवर्तनि स्वाहा । उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । इषे विन्वाय
सूर्यं स्वाहा । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आ प्रा षावा पृथिवी
अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तत्पुषत्र स्वाहा । उद्वयं तमसस्पति स्बः पन्थन्तो ज्योति-
हस्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं स्वाहा । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विदधा जाताभि
परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रथीनां स्वाहा । भूः स्वाहा ।
भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः स्वः स्वाहेति । अथास्तीर्णान् दर्भानानीय प्रणीतानां
च स्तुवत्य चोपरिष्टात् कृत्वापस्त्रावबध्नपति । सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि
पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मामेष्टेष्टा इति प्रतिदिशम् अप उत्सिञ्चति, प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो
मार्जयन्तामिति प्राचीनावीती, दक्षिणस्यां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तामिति यज्ञोपवीती भूत्वाऽप्य
उपस्पृश्य प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामित्युदीच्यां दिक्वाप ओषधयो वनस्पतयो
मार्जयन्तामित्यूर्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यपो
मिनीय समुद्रं वः प्रहिणोम्यक्षिताः स्वां योनिमपि गच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीराः सन्तु मा परा-
सेचिनः स्वमिति यदप्य ते सरस्वतीत्यङ्गुल्येनोपकनिष्ठिकया चाक्षिणी विष्टजेद् यदप्य ते सरस्वति
गोष्वङ्गेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति मुखमङ्गिसरस्वतीति दर्भान् परिधीन्प्राधाधाव
वामदेव्येन शान्तिं कृत्वा त्रिः पर्वुहेत् सहविष्कं प्रदक्षिणमन्वमंस्थाः प्रसाधीरिति मन्त्रान्
संनमयेत् पूर्णपात्रमुपनिहितं सा दक्षिणा यथाश्रद्धं दक्षिणाः पाकयज्ञाः पूर्णपात्रं वा । इति ।

आपस्तम्बश्रुत्योक्तं च—अग्निमिहमाप्रागग्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणाति । प्रागुदगग्रैर्वा । दक्षिणाग्रैः
पित्र्येषु । दक्षिणाप्रागग्रैर्वा । उत्तरेणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य द्वन्द्वं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति देव-
संयुक्तानि । सहृदेव मनुष्यसंयुक्तानि । एकैकशः पितृसंयुक्तानि । पवित्रयोः संस्कार आवाप्ततः
परीमाणं प्रोक्षणीसंस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत् तृष्णीम् । अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते
पात्रेऽप आनीयोदगग्रान्वां पवित्रान्वां त्रिरुत्पूष समं प्राणैर्ह त्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः
प्रच्छाद्य । ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य । आज्यं विलाप्यापरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायामाज्य-
स्थाल्यामाज्यं निरूप्योदीचोऽङ्गारान् निरुद्धं तेष्वाभिहित्व ज्वलताऽवधृत्य द्वे दर्भौ प्रत्यस्य त्रिः
पर्यग्निं कृत्वाऽङ्गुल्युदगात्याङ्गारान् प्रस्तुष्योदगग्रान्वां पुनराहारं त्रिरुत्पूष पवित्रेऽनुपहत्य येन जुहोति

सदमौ प्रतितप्य दमैः संमृज्य पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दभानग्निः संस्पृभ्यामौ प्रहरति ।
 सभ्याः परिध्यथे विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तबौल्लगोदानप्रायश्चित्तेषु । अग्निं परिषिञ्चत्यदिते
 अनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम्, अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम्, सरस्वतेऽनुमन्यस्वे-
 त्युत्तरतः प्राचीनम्, देव सवितः प्रध्वेति समन्तम् । पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् । इष्ममावाचा-
 घारावाधारयति दर्शपूर्णमासवत् तूष्णीम् । अथाऽऽज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे, सोमाय
 स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण । यथोपदेशं प्रधानाहुतीहुत्वा जयाभ्यासानान् राष्ट्र-
 भृतः प्राजापत्यां व्याहृतीर्विहृताः सौविष्टकृतीमित्युपजुहोति । यदस्य कर्मणोऽस्वरीरिचं
 यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृद्विद्वान्त् सर्वं स्विष्टं स्रुतं करोतु स्वाहेति । पूर्ववत्
 परिषेचनमन्त्रमंस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रसन्नामः । लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः । तत्र ब्राह्मणा-
 वेक्षो विधिः । द्विजुहोति द्विर्निर्मोष्टि द्विः प्राभात्युत्पृथ्व्याचामति निर्लेडीति । अथेनामाग्नेयेन
 स्थालीपाकेन याजयति । पत्न्यवहन्ति । अपयित्वाऽभिघार्य प्राचीनमुदीचीनं बोधवास्व
 प्रतिष्ठितमभिघार्योमैरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायां स्थालीपाकाज्जुहोति । सकृदुप-
 स्तरणाभिघारणे द्विरवदानम् । अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः । अपि वा सकृदुपहृत्य जुहुयात् ।
 अग्निस्विष्टकृद् द्वितीयः । सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिघारणम् । मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ।
 मध्ये होमः । उत्तरार्धादुत्तरस्य । उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः । लेपयोः प्रस्तरवत् तूष्णीं बर्हिर्दस्वा-
 ऽमौ प्रहरति । सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् । तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् । योऽस्यापचित-
 स्तस्मा ऋषभं ददाति । एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोयिताभ्यां पर्वष्ठ कार्यः । पूर्णपात्रस्तु
 दक्षिणेत्येके । सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती सन्बुलैर्यवैर्वा जुहुयात् । स्थालीपाकवद्
 वैषतम् । सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके । उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् । पार्वणेनातो-
 ऽज्यानि कर्माणि व्याख्यातानि आचाराणानि गृह्यन्ते । यथोपदेशं देवताः । अग्निं स्विष्टकृत्
 चान्तरेण । अविकृतमातिथ्यम् । वैश्वदेवे बिभ्वेदेवाः । पौर्णमास्यां पौर्णमासी कस्यां
 क्रियते । इति ।

काठकगृह्यसूत्रोक्तं तु—अथ पाकयज्ञः । चतुर्विधः पाकयज्ञो भवति हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशितमेति ।
 हुतो हुतानाम्, उपहारोऽहुतानाम्, पिण्डफिचयः प्रहुतानाम्, मधुपर्को नक्षौदनञ्च प्राशितानाम् ।
 दर्शपूर्णमासप्रकृतयः पाकयज्ञाः । तेष्वावुदुपचारस्तूष्णीम् । अनर्थलुप्तम् । प्रवाजाभावाद्योप-
 भृत् । एष औपसदोऽग्निर्बैवाहनो वा । तस्मिन् पाकयज्ञाः । तेष्वाहुकमुपसमाधानम् । यथा
 कृतं च पवित्रसंस्करणज्यनिर्बपनग्रहणाधिष्ववनोत्पवनमवेक्षणं च । प्रागाज्यभागान्वा-
 म्मुक्ता आघारौ । युक्तः पुरस्तादिति पञ्चभिराज्यस्य जुहोति । आयुचः प्राणमिति सन्तनीर्जुहोति ।
 जयाभ्यासानान् स्वाहूभृतञ्च । ब्राह्मजाद्याज्यभागौ । स्विष्टकृदाज्यभागा अन्तरेणाऽऽवापः ।
 नामधेयेन देवतां वजेत सदेवता यवार्धेर्वा बोदेवमीषोभोयार्धेन्द्रार्धौ वा द्विदेवतेषु वैश्वदेर्वी बहु-
 देवतेषु । ऋतु-तिथि-नक्षत्र-देवताञ्च वजेत । प्राक् स्विष्टकृत् उपहोम 'इह गावोऽयं वज्र भागः

प्रजाय, धूमिस्वधूमिश्च हुत्वेदामग्न इति स्विष्टकृतम् । त्वं नो अग्न इति द्वाभ्यां जुहुवाद्याभूरिति च सर्वप्रायश्चित्तानि मनोज्योतिरिति सप्तभिः । परित्तरणान्यनुप्रहरेन्नानुप्रहरेदित्येके । एवं सर्वा देवताश्चेत्यानि च । उक्तः शेषः । इति ।

मानवगृहसूत्रोक्तं तु—प्रागुद्धं लभ्यमानमुद्धृत्यावोक्ष्य स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य मण्डलं चतुरस्रं वार्ध्नि निर्मथ्याभिमुखं प्रणयेत् । दर्भाणां पवित्रे मन्त्रवदुत्पाद्याग्नेयं स्थालीपाकं अयति । पवित्रान्तर्दितेऽप आनीय तण्डुलानोप्य मेक्षणेन प्रदक्षिणं पर्यायुचन् जीवतण्डुलं अयति । घृतेनानुत्पतेन नवनीतेन दोत्पतेन श्रुतमभिचार्योत्तरत उद्वासयति । इमं स्तोममहंत इत्यग्निं परिसमुद्ध पुर्यध्वं परित्तीयं पश्चादग्नेरेकबुद्धर्द्धिः स्तृणाति । उदक् प्राक् तृणान् दर्भान् प्रकृष्य दक्षिणांस्तथोत्तरानग्नेणाग्निं दक्षिणैरुत्तरानवस्तृणाति । दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मणे संस्तृणात्यपरं यजमानाय पश्चाद्धं पत्न्यै । उत्तरतः संस्तीर्णे पवित्रे सुक्लुवावाज्यस्थालीं प्रक्षाल्य संस्तीर्णे द्वे द्वे प्रयुनक्ति । तूर्णीं दक्षिणत आज्यं निरूप्य मन्त्रवत् पर्यग्निं कृत्वा तूर्णीं सुक्लुबौ संस्तृज्याऽऽभ्येन त्वा कक्षुवा वेक्ष इति पत्न्याज्यमवेक्षते । तूर्णीमधिप्रित्योपाधिप्रित्य पश्चादग्नेरुपसाद्य मन्त्रवदुत्पश्चावेक्षते । तेजोऽसीत्याज्यं यजमानोऽवेक्षते । आज्यस्थाल्यां स्वर्बं निधायामेण स्थालीपाकमन्वायातयत्यपरेण मेक्षणम् । तूर्णीं प्राञ्चमिच्छमुपसमाधाय ब्रह्माणमामन्त्र्य ॐ जुहुधीत्युक्ते दक्षिणेन हस्तेनान्तरेण जानुनी प्राकासीन आधायौ जुहोति । प्राजापत्यमुत्तराद्धं प्राञ्चं मनसा, ऐन्द्रं दक्षिणाद्धं प्राञ्चमेव । अथाऽऽज्यभागौ जुहोति । आग्नेयमुत्तराद्धं सौम्यं दक्षिणाद्धं । समाचनणौ । युक्तो वह यदाकृतमिति द्वाभ्यामग्निं योजयित्वा । नक्षत्रमिष्टा नक्षत्रदेवतां यजेत् तिथिं तिथिदेवताष्टुष्टुदेवतां च । उपस्तीर्णाप उपस्पृश्य मेक्षणेन स्थालीपाकस्यावधति मध्यात् प्रथमं पूर्वाह्णं द्वितीयम् । पश्चाच्चान् तृतीयं यदि पश्चावदानस्य । अवत्तमभिचार्यं स्थालीपाकं प्रत्यभिचारयति । अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहोति । यो देवानामसीति रौःस्य । जयान् हुत्वाज्यस्य स्विष्टकृते समवद्यस्तुत्तरार्धात् सकृद् द्विमात्रम् । द्विर्वा यदि पश्चावदानस्य । अवत्तं द्विरभिचार्यं नात ऊर्ध्वं स्थालीपाकं प्रत्यभिचारयति । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यसंसक्तमुत्तरार्धपूर्वाह्णं जुहोति । मेक्षणं दर्भाश्चापायानुमतिभ्यां व्याहृतिभिश्च । त्वं नो अग्ने, सत्त्वं नो अग्ने, अयाश्चाग्नेसीत्येताभिर्जुहुयात् । वित्ते मुञ्चामि रसानां विरप्मीमिति च हुत्वा पवित्रेऽनुग्रहस्याऽऽग्नेनाभिजुहोति । एधोऽग्नेधिषीमहीति समिधमादधाति । समिधसि समेधिषी महीति द्वितीयाम् । आपोऽयान्वचारिमित्युपतिष्ठते । आपो द्वितीयाभिर्मांज्यते । पूर्णपानं दक्षिणा । बर्हिरनुग्रहरति । एतेन स्थालीपाकेन स्थालीपाकाः सर्वत्र व्याख्याताः । अग्नये स्वाहेति सार्वं जुहोति प्रजापत्य इति द्वितीयाम् । सार्वं स्वाहेति प्रातः । प्रजापत्य इति द्वितीयाम् । अग्नीषोमीवः स्थालीपाकः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायाम् । उभयत्र चारनेव । आगन्तुः पूर्वः पौर्णमास्यामुत्तरोऽमावास्यायाम् । इति ।

कौशाक्षि-गृहसूत्रोक्तं च—अथ पाकयज्ञाः । चतुर्विधः पाकयज्ञो भवति हुतोऽहुतः प्रहुतः प्रासितमेति । हुतो हुतानाम् । उपहारोऽहुतानाम् । विष्कम्बिष्वजः प्रहुतानाम् । मधुपर्को मक्षी-

वृक्षं प्राप्तिनाम् । दूर्वापूर्णमासप्रकृतयः पाक्यज्ञाः । तेष्वामृतपचारस्तूष्णीम् । अग्न्यर्ध-
कुसम् । तूष्णीं निर्मन्थ्यं आहृत्य सान्तपन्नं यत्र दीप्यमानं वा बहिरग्निमुपसमाधाय
परिसमुक्ष्य पर्युक्ष्य परिविच्य परिस्तीर्याऽऽज्यं विहीनोत्पूतं कृत्वाधारादाज्यभागान्तं कृत्वा
अपरेणाग्निम् । इति ।

पारस्करगृह्यसूत्रोक्तमित्यम्—अथातो गृह्यस्थाळीपाकानां कर्म । परिसमुक्षोपक्षिप्योक्षिप्यो-
दृत्वाभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्धबदासाय पवित्रे
कृत्वा प्रोक्षणीः संस्फुट्यार्धवत् प्रोक्ष्य निष्कृत्वाज्यमभिहित्य पर्यग्निं कुर्वात् । सुबं प्रतप्य संवृज्या-
भ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् । आज्यमुत्सवात्योत्पूषावेक्ष्य प्रोक्षणींश्च पूर्ववदुपयमनान्
कुसानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुवात् । एष एव विभिन्नत्र कश्चिद्वैद्यः । अग्न्याधेय-
देवसान्यः स्थाळीपाकं अपयित्वाज्यभागविष्टाज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नोऽग्ने, सत्यन्नोऽग्ने
इममे बरुण, तत्त्वायामि, ये ते शतमवाभारन उदुत्तमं, अथ तन्न इत्यष्टौ पुरस्तात् । एवमुपरिष्टात्
स्थाळीपाकस्याग्न्याधेयदेवसान्यो कृत्वा जुहोति । स्विष्टकृते च । अयात्यग्नेर्बवद् कृतं यत्
कर्मणात्परीरिषं देवागातुषिद् इति । बर्हिर्दृत्वा प्राभाति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति ।

बौधायनगृह्यसूत्रोक्तमेवम्—आनवन्त्येतमग्निम् । अथ देवयजनोद्धेकनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः
कृत्वा पक्वमोदनं पायसं वा वाचति । तमभ्युक्ष्याग्नाधधिभवति । आज्यं निर्वपति । अयाज्य-
मधिभवति । उभयं पर्यग्निं कृत्वा मेक्षणं सुबं च संमार्ष्टि । अथैतं चरुं अपयित्वाऽभिधावो-
दक्षमुद्वात्य प्रतिष्ठितमभिवारयति । परिधानप्रभृत्याग्निमुत्सात् कृत्वा पकाज्जुहोति । स एवमेव
सर्वेषां स्थाळीपाकानां चरुकरः ।

गृह्यपरिभाषासूत्रोक्तम्—अथजुषौ देवे समे, गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरस्रं स्पण्डिकमुपक्षिप्तं
भवति तच्छुचिर्भवति । तस्य मध्यत उदृत्याचोक्त्वारसिमात्रं समचतुरस्रं स्पण्डिकं करोति ।
तत्रोद्धेकनादिकर्म प्रतिपद्यते । इमेजु दक्षिणतो ब्राह्मण उपविशति, स षण्पविशत्वाविशो व्युज्य-
ब्राह्मास्ते । बहु वै नोपविशति इमेजु दक्षिणतः प्रागाग्रं कूर्चं निधाय ॐ भूर्भुवः स्वरो ब्रह्मन्
ब्रह्मासि नमस्ते ब्रह्मणे इत्युपतिष्ठते ब्रह्मैवात्रासीनो भवति तस्मै वरं ददाति ब्राह्मणं वा भोजये-
दिति । एतेन सशिरस्को यज्ञः यो वै यज्ञस्य शिरो वेद शीर्षण्वान् मेध्यो भवतीति । उत्तरत उदपात्रं
ब्राह्मणमिच्छामर्हिरिति एतद् वै यज्ञस्य शिरो य एवं वेद शीर्षण्वान् मेध्यो भवति इति ब्राह्मणम् ।
अथ क्षम्याः परित्राति क्षम्या वा परिचयो वा इति विज्ञायते । नापरिचाय जुहुवाद् रक्षसामपहत्यै
इति । सर्वत्र परिसमूहनपर्युक्ष्यपरिस्तरणपरिधानोपसमाधानाकृत्तनमित्यादरादाचार्याः ।

सर्वत्राकृत्य ये तत्र ब्राह्मणाः सन्ति तान्नुद्वात्य कुर्वीत, यत्कारी स्वात् समुद्रमेवास्त्य तत् । इति ।

अथात्र बौधायनगृह्येषसूत्राय किञ्चित्पुस्त्याप्यते—

अथ त्रिःसप्त पाक्यज्ञानामुक्तं तच्छेषं व्याख्यास्यामः । पवित्रकरणं प्रोक्षणीसंस्कारं प्रणीतां-
प्रणयनं सुकुलवसंमार्जनमिति दूर्वापूर्णमासवत् तूष्णीम् । अयाग्निं परिस्तीर्य दक्षिणेनाग्निं

महावतने दर्मान् संस्तीर्योत्तरेणामि प्रागग्रान् दर्मान् संस्तीर्य तेषु पात्राणि सादयित्वा तूर्णो
संस्कृताभिरभिस्तानामि पात्राणि कृत्वा विसृज्येष्मन् त्रिः सर्वाभिः प्रोक्ष्य दर्भेषु दक्षिणतो ब्राह्मण-
मुपवेशयति कर्षपूर्णमासवत् तूर्णीम् । अरक्षिमात्राः परिधय आर्द्रा वा सत्त्वकाः । प्रादेशमात्राण्येक-
विंशतिरिज्जवाकणि भवन्तीति । अथ यदि क्षम्याः परिधयति क्षमीमन्यः क्षम्याकृतयो वाऽरक्षि-
मात्राः । अपेक्षमन्यस्य परिसमिधं शिनष्टि । स्वाहाकारेणाभ्याधायाऽऽवारावाधायाऽऽज्यभागो
प्रातेमुखं प्रबाहुग् जुहोति । प्रसिद्धमाग्निमुत्पात् कृत्वा क्षुवेण कर्षामुपस्तीर्य पूर्वार्धादवदायापरार्धा-
दवद्यत्यभिधारयति प्रत्यनक्ति । यदि पञ्चावत्ती स्यात् कर्षामुपस्तीर्य मध्यात् पूर्वार्धादवदायापरार्धा-
दवद्यत्यभिधारयति प्रत्यनक्ति । क्षुवं निष्टज्य यथादेवतं पुरोऽनुवाक्यमनन्यस्य याज्यया जुहोति ।
अथोपस्तीर्य सङ्कटुत्तरार्धात् स्थिष्टकृतमवयति द्विरभिधारयति न प्रत्यनक्ति । तमन्तःपरिधि
सादयित्वा यथाम्नातमाज्याहुतीर्जुहोति । व्याहृतिभिराम्नातेषु । अथ स्थिष्टकृतमादायोत्तरार्धपूर्वाधे
जुहोति पूर्वेण वाऽग्रेतं मेक्षणमनुप्रहरति । अथैनन् संस्त्रावेणाभिजुहोति । कर्षामप आनीय
संक्षालनमन्तःपरिधि निनयति । निर्णिज्य क्षुवं निष्टज्याग्निः पूयित्वा बहिःपरिधि निनयति । अथ
समिधमाधाय जयात् जुहोति । अभ्यातानान् जुहोति । अथ राष्ट्रभृतो जुहोति । अथामात्यान्
होमान् जुहोति । अथ प्राजापत्यां जुहोति । अथ सौविष्टकृतं जुहोति । क्षुवेण परिधीननक्ति ।
अथ परिस्तरात् समुह्निष्याऽऽज्यस्थाल्यां प्रस्तरवद्बर्हिर्हृत्वा तृणं प्रच्छिद्याप्राचनुग्रहस्य तूर्णीं तृणं
चाथ क्षम्या अपोक्षा परिधीननुप्रहरति । मध्यमं परिधिमनुग्रहस्याधेतरावुपसमस्यति । अथैनान्
संस्त्रावेणाभिजुहोति । अथाग्रेणार्गिं यथाम्नातं हुतशेषं दत्त्वा शेषं कुर्षाद्वन्यत्र विवाहशेषात् । तथैव
परिधिञ्चति अन्धमन्त्र्याः प्रासावीरिति मन्त्रान्तान् सन्नमयति । अथ प्रणीताभ्यो द्विषो व्युन्नयति
कर्षपूर्णमासवत् तूर्णीम् । ब्राह्मणं विष्टज्य शेषं प्राभ्नाति आयुरसि विदवायुरसीति । प्रापवाप
आचम्य उद्धममिष्टसति 'यत् इन्द्र भवामहे, स्वस्तिवाविशसतिः । इति द्वाभ्याम् । शेष-
मभिधारितं ब्राह्मणाय दद्यात् । न पत्न्या इविषां भक्षणमन्यत्रोच्छिष्टमभिसम्पातामिदुतानां पिण्ड
दानस्य शेषं च नैव देवताहुतशेषमन्यत्र मज्जीवनात् ।

अग्निहीनमनादृष्टिर्नम्रहीनं तु ऋत्विजः ।

आज्यहीनं कुलं हन्ति स्वरहीनं तु पक्षयः ॥

यजमानं दक्षिणाहीनमग्नहीनं तु राष्ट्रकम् ।

सर्वहीनं सदस्यानि नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

तस्मान् सर्वप्रयत्नेन किञ्चिद्-द्रव्यः समाचरेत् ।

अथः कामक्षरेन् सर्वं सष्टुर्दं सहदक्षिणम् ॥

एवमृषिविधानोक्तं शुनीनां तत्त्ववेदिनाम् ।

सर्ववेदादिकं होमं सर्वलोकेषु पूजितम् ॥

सर्वलोकेषु पूजितमितीत्याह भगवान् बौधायनः ॥ इति ।

अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा दर्शपूर्णमासयोर्वा
हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति ॥ १२ ॥

‘अथेति पूर्वपक्षोपादानार्थः । यत्रि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्वा दर्शपूर्णमासयोर्वा’
यथोक्ते काले “हव्यं नाधिगच्छेत् न प्राप्नुयान्, ‘होतारं वा होमकर्तारम्,
तत्र कथं कुर्यात् ? किं स्वस्मात् कालात् प्रच्युतमात्रस्यैव “लोकान्नित्वम्, “उत प्रच्युत-
मेव तत् कर्मेत्युपेक्षणीयम् ? ”उत वा “इयति कालात्ययेऽपि न लोपोऽस्ये” “त्येवं कश्चित्
“कालविधिरित्यादिसन्देहपरि” “चिच्छिद्विषयेदमाह—

आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्या प्रातराहुतेः सायमाहुति-
रमावास्यायाः पौर्णमासं नात्येत्या पौर्णमास्या आमावास्यम् ॥ १३ ॥

आहुति र्यादायां नाभिविधौ । आ सायमाहुतेः प्राक् सायमाहुतिकालात् प्रात-
राहुतिर्नात्येति नातिक्रामति । यदि प्रातर्होमः स्व”कालमतिक्रामति । होतृ-हव्ययोरन्य-
तरप्रासादय तत्प्राप्तौ सायमाहुतिकालात् पूर्वं सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा यदा “तदैव जुहुया-
दिति । ननु कुत “यत्, यत् सर्वप्रायश्चित्तं” हुत्वा जुहुयादिति ? उच्यते—यवंप्रकार-
दोषसम्बन्धिन “एव भूतौ तस्या” विशेषेण विधानात् । “स होवाच किं होष्यसीति ।
प्रायश्चित्तमिति । किं प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति । किं सर्वप्रायश्चित्तमिति
महाभ्याहुतीरेवमब्रुवन्नित्यादि” (A) । तथा “च यश्चावगतं” “यश्चानवगतं” “सर्वस्यैवेव
”प्रायश्चित्तरिति ।

तथा च गृह्यान्तरम्—स्वकाले सायमाहुतेरप्राप्तौ होतृहव्ययोः ।

प्राक् प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते हुते सति ॥

A. प्रमाणीकृतेषु भुतिस्तर्काङ्कुरेणापि तथा च ब्राह्मणमित्युपोद्घातेन ।

1. ‘यथैवपूर्वपूर्वोपादानार्थः’ ख । 2. ‘यत्’ परं ‘हव्यं वा होतारं वा’ इत्यधिकं क-ग । 3. ‘इयं’
नास्ति ख । 4. ‘होतारं होमकर्तारं वा’ ख । 5. ‘लोकान्नित्वं’ नास्ति ख । 6. ‘यथ’ ख । 7. ‘यथ वा’ ख ।
8. ‘इवन्मावास्यायेऽपि कलेति’ ख । 9. ‘कालावधि-’ ख । 10. ‘-च्छिद्विषये इदमाह’ ख । 11. ‘काला-
दित्येवमिति’ ख । 12. ‘तदैव’ ख । 13. ‘एतत्स’ व । 14. ‘हुत्वा’ नास्ति ख । 15. ‘एव’ नास्ति ख ।
16. ‘विशेषेण विधानात्’ ख । 17. ‘आदि’ नास्ति ख । 18. ‘च’ नास्ति ख । 19. ‘यश्चानावगतं’ क ।
20. ‘सर्वस्यैव’ व । 21. ‘प्रायश्चित्तरिति’ ख-ग

प्राक् सायमाहुतेः प्रातर्होमकालानतिक्रमः ।

प्राक् पौर्णमासादर्शस्य प्राग् दर्शादितरस्य च(A) ॥

तस्माद् यत्नान्यद्विशेषप्रायश्चित्तं नास्ति, यथा—

यद्यग्निरग्निनाऽन्येन सम्भवेदाहितः क्वचित् ।

अन्ये विविचये' इति जुहुयाद्वा "घृताहुतिम्(B) ॥ इत्यादौ(C)

'तत्रैतदेव द्रष्टव्यम् । अनेनैव सूत्र'शेषो व्याख्यातः(D) । एवं वैश्वदेवेऽपि स्वकालान् प्रच्युते द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाहुः—इह वैश्वदेवस्यानुपदेशाद् गृह्यान्तरोक्तं

A. गृह्यान्तरवचनमिदमुपलभ्यते कर्मप्रदीपे ३।८।७।८ ।

B. छन्दोगपरिशिष्टम् । २।८।१० । अस्य प्रकाशकारोक्ता व्याख्या—यद्यावत्सम्योऽग्निराहिते-
नाग्नयन्तरेण हुते चेद् वाय्वादिना मिथ्रीभवेत् तदा अग्नये विविचिना अग्नौ घृताहुतिं जुहुयात् ।
वाशब्दश्चाष्टकपालपुरोडाशेन सह विकल्पार्थः, तथा च महाभारतम्—

संसृष्टयुर्यदाऽन्योन्वं कथञ्चिद् वायुनाऽग्नयः ।

इष्टिस्त्वष्टकपालेन कार्या विविचयेऽग्नये ॥ इति ।

(C) आदिपदेनैतान्यपि वचनानि सम्बन्धीयन्ते—

अग्नयेऽप्युपमते चैव जुहुयाद् वैष्टुतेन चत् ।

अग्नये शुचये चैव जुहुयाच्चन्दुरग्निना ।

गृहदाहानिनाऽग्नित्तु यष्टव्यः क्षामवान् द्विजैः ।

दावानिना च संसर्गे हृदयं यदि तप्यते ॥

द्विभूतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमपशामयेत् ।

अर्पणं जागरयेद् गिरिशर्मैवमुक्त्वान् ॥ इति, छ० प० २।८।१३-१५

1) "तदिदं प्रदर्शनार्थं परिकीर्तनं सायमाहुत्यादीनां न नियमार्थम् । कुतः ? वाञ्छितसमवायः ।
तथा चोक्तं त्रिकाण्डशण्डनेन—

मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणेऽप्यग्रहशो भवेत् ॥

आ सायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः ।

प्रातराहुतिकालान् प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः ॥

पूर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः ।

स्याच्छाकमेधकालोऽपि आ सुनासीरकालतः ॥

1. 'त्वा' इत्यधिकं क-ग । 2. 'घृतमिति' छ । 3. 'इत्यादौ' नास्ति छ, 'वादी' नास्ति व ।

4. 'तव तदेव' क । 5. 'विज्ञेय' क ।

द्रष्टव्यम् । युक्तञ्चित'दध्यविरोधात् स्वशाखाभेदे पठितत्वाच्च" । किं तत् ?

उच्यते— वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते भङ्गोराग्रमभोजनम् ।

प्रायश्चित्तमथां हुत्वा पुनः सन्तनुयाद् व्रतम्^(A) ॥ "इति ।

एवन्त्वहोरात्राभोजनमधिकम् । प्राक् सूर्यास्तमयात् 'प्रथमवैश्वदेवो नात्येति । सायं च प्रागभ्यर्क्षग्रहणात् । यतस्तावानेव भोजनकालः ।

तथा चोक्तम्— ऋषिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च" तथा तमस्विभ्यां सार्द्धप्रथमयामान्तः^(B) ॥

इदस्यै"व वैश्वदेवस्यात्यये एतद् द्रष्टव्यम् । "द्वयोरतिक्रमे विशिष्टस्य प्रायश्चित्तस्य विधानात् ।

परेणाम्नौ हुते स्वार्थं परस्याम्नौ हुते स्वयम् ।

पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेव"द्वयस्य च ॥

छन्नाशीरीयकालोऽप्या वैश्वदेविककालतः ।

श्यामाकैर्मीहिभिश्चैव यवैरन्योऽन्यकालतः ॥

प्राग् यष्टुं युज्यतेऽवभृथं नैव त्वाप्रयणात्ययः ।

दक्षिणायनकाले वा पश्चिज्या योत्तरायणे ॥

अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि ।

एवमागामियागीय-मुख्यकालावधस्तनः ॥

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यदागामिक्रियामुल्यकालस्याप्यन्तरालवत् ॥

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

सर्वमेव प्राक्तनकर्म प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव गौणकाले करणीयम् । सायमाहुत्यादौ तथा वर्तनात् ।

गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥

इति स्मरणाच्च । वैश्वदेवस्य पुनरतिक्रमे अभोजनमपि कृत्वा कालान्तरे तदाचरणमि"त्याह तर्का-
कङ्करः स्वभाष्ये ।

A. कात्यायनसंहिता २७।९ । "प्रथमवैश्वदेवातिक्रमे विषाभोजनं द्वितीयवैश्वदेवातिक्रमे च रात्राभोजनमि"ति परिसिद्धप्रकाशः ।

B. कल्पवल्क्यसंहिता १३।९ ।

1. 'अथि' नास्ति क-व । 2. 'च' नास्ति क-व । 3. 'इति' नास्ति ख । 4. 'पूर्वे' ख ।
5. 'चइमि तवाच' ख । 6. 'एव' नास्ति ख । 7. 'चित्रितांशो' नास्ति ख ।

अनिष्टा 'पितृयशेन नवाक्षप्राशने तथा ।

भोजने पतिताग्रस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत्^(A) ॥ इति ।

यस्मात् 'च कालात्यये प्रायश्चित्तम् भतः—

एतेनैवावकाशेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेत् ॥ १४ ॥

अर्थात् प्राप्ते नियमार्थं पुनरुच्यते, 'यत् उक्तादवधेः 'अतिक्रमे कर्मात्येति तस्मादेते-
नैवावकाशेन एतेन कालावधिना हव्यं होतारं वा लघुमिच्छेत् 'प्रयत्नेनेत्यर्थः । यथा
कालात्यय एव न स्यादिति^(B) ।

यतस्मिन्नपि कालावधौ हविष्ये^(C)ऽनुपलभ्यमाने कथमित्यत आह—

अपि वा यज्ञियानामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि वा पला-
शानि वा^(D) श्रपयित्वा जुहुयात् ॥ १५ ॥

एवकारकरणमयस्त्रि^(E) 'यौषधिवनस्पतिप्रतिषेधार्थम्' * । 'प्रशस्तवस्तूपसंग्रहार्थं वा ।
आवधयो ब्रीह्याद्याः ।

उक्तञ्च— ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।

यथाश्चौषधयः सप्त^(F) विपदो ज्ञन्ति धारिताः^(G) ॥ इति ।

वनस्पतिग्रहणं सर्वयज्ञियवृक्षप्रदर्शनार्थम्^(H) । तेषां फलानि 'वा पलाशानि 'पलाणि
वा श्रपयित्वा जुहुयात् । न तु कालमतिपातयेत् ।

^(I) 'एवमेवामप्यनुपलब्धौ कथमित्यत आह—

A. छन्दोगपरिशिष्टम् २।८।१९-२० ।

B. यदा पुनर्लभ्यते तदा होतव्यमित्याह कर्मप्रदीपः—

पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदुहर्षेत् ।

तदुहर्षुहवादेवममावास्यात्ययेऽपि च ॥ इति २।८।७ ।

C. गौमिल्लस्पृतिः २६।६ ।

D. मन्वकवनस्पतिग्रहणं तु—

अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्पृताः । इति म० स० १।४७ ।

1. 'नव-' ख-ग । 2. 'च' नास्ति क-ग । 3. 'यदुक्तादवधेः' ख । 4. 'इति क्रमे' ख ।

5. 'प्रयतेतिवर्षः' ख । 6. '-ऽनुपलभ्यमाने' क, '-लभ्यमाने' ख । 7. 'वा' नास्ति ख । 8. '-यानां
निषेधार्थम्' ख । 9. 'प्रशस्तवस्तूपसंग्रहार्थम्' ख । 10. 'चित्रितांशो नास्ति क । 11. 'वा' नास्ति क-ग ।

12. 'पलाणि' नास्ति क-ग । 13. 'एतेवामप्यनुपलब्धौ' ख ।

अप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ ऐडो हुतं
इवे ॥ १६ ॥

अपि अपः उक्कमपि जुहुयान्न तु कालमतिक्रमेत् । एवकारकरणमाशङ्कानिबृत्त्यर्थम् । अन्ततो मध्यत एव जुहुयान्न त्वग्न्युपशमशङ्कां कुर्यादिति । 'इत्येतदाह उक्तवान् । कः पाकयज्ञनामा कश्चिदपि, इडाया अपत्यां पेडः । ह स्म इति निपातौ । हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्मादेवमपि कृते हुतमेव भवति । प्रायश्चित्तं न भवतीत्यर्थः (A) ।

उक्कस्याप्यभावाद्बुध्यमाने यथांक्तेऽप्यवधौ किमस्य भवतीत्यत आह—

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ॥ १७ ॥

किं तत् प्रायश्चित्तमिति । उच्यते—पुनराधानम् । कुत एतत् ?

होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति "भार्गवशासनम् (॥) ॥

इति गृह्यान्तरवचनात् । तस्मादेतत् प्रायश्चित्तम् (॥) । एवम् अन्यान्यपि "च

A. अथात्र सायंप्रातर्होमादीनां गौणकालादिकमधिकृत्य यदुक्तं छन्दोग-खादिर-ब्राह्मण-गृह्येषु प्रायः समानानुपूर्वीकैः सूत्रैस्तदुपस्थाप्यते—सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानम् । रात्रिः सायमाहुतेः । सर्वोऽपरपक्षः पौर्णमासस्य । पूर्वपक्षो दशस्य । अभोजनेन सन्तनुवावित्येके । अविद्यमाने हव्ये यज्ञियानां फलानि जुहुयात् पलाशानि वा । अपो वा । हुतं हि प्रायश्चित्त-अहुतस्य । आज्यं जुहुयाद्धविषोऽनादेशे देवतामन्त्रानादेशे ॥ इति ।

B. वचनमित्युपलभ्यते छन्दोगपरिशिष्टे ३।८।१० ।

C. अथ गृह्यकर्मप्रकाशिकोक्तो विच्छिन्नाधानप्रयोगः—

अग्नयागारं तथा श्राद्धं क्षौमाणाञ्चैव धारणम् ।

आवृत्तौ नैव युञ्जीत श्वोभूते मन्थनं तथा ॥

इति परिशिष्टोक्तैः, अग्नयागारकरण-नान्यदहतवस्त्रधारणारणिप्रदान-जागरणाग्निधारणाग्निप्रशमनानि कर्जयेत् । अतिक्रान्तदिनपरिगणनया होमव्रणं दत्त्वा विच्छिन्नसन्धानार्थं गृह्याग्निमाध्यात्ये भव वा पुनराधानं करिष्ये इति संकल्प्य सद्यः पूर्वारणिं मथित्वा पूर्वायतने स्थापयतीति मथिता-ग्निमाधाने, आहुताग्न्याधाने तु पूर्वोक्तगृह्यादग्निमाहृत्य पूर्वायतने स्थापयेत् । तत्राऽऽज्यतन्त्रेण

1. 'ति' नास्ति ख । 2. 'विच्छिन्नाधौ' नास्ति ख । 3. 'इति' नास्ति ख । 4. 'इति' नास्ति ख ।
5. 'वात्' ख । 6. 'चित्तं भवति' ख । 7. 'एतत्' नास्ति ख-न । 8. 'भागुरि-' न । 9. 'च' नास्ति ख ।

प्रथान्तरोक्तानि पुनराधाननिमित्तानि उपलब्धव्यानि असमक्षं तु दम्पत्यो-
रित्याद्रीनि(Δ) । पुनराधानविधिश्च कर्मप्रदीपोक्तो द्रष्टव्यः ।

व्याहृतित्रयहोमान्ते कस्ते जामिरित्यच्चायेनाग्निमुपस्थायासिमीडे अग्न आवाह्यमिभिः, अग्न आवाहि
वीतये । तिस्रोऽग्निर्ज्योतिः पुनरूर्जा, सहरय्या, अग्नि दूतम्, अग्ने मृड, इत्येतैर्मन्त्रैरष्टाऽऽज्याहुती-
र्हुत्वा पूर्णाहुत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् समापयेत् । अथोपस्थानमन्त्रप्रकाशः—तस्य ऋष्यादयः कस्ते-
जामिरिति गोतमगायत्र्यग्निः ईडेन्यो इत्यस्य विश्वामित्रो गायत्र्यग्निः, उतेश्वरन्तो इत्यस्य विष्णो
गायत्र्यग्निः, पाहि नो अग्न इत्यस्य भर्गो गायत्र्यग्निः, इनो राजन्निति त्रितस्त्रिदुषग्निरुद्रसूराः कबात
हृत्युशना गायत्र्यग्निः, अग्न आयाहीत्यस्य भर्गो बृहत्पग्निः, अच्छानः इत्यस्य सुदीतिर्बृहत्पग्निः
अद्राभ्य इति विश्वामित्रो गायत्र्यग्निः, भद्रो न इति सोम उष्णिगग्निः, अग्ने वाजस्येति गोतम
उष्णिगग्निः, विशो विशोव इति गोपवनः प्रथमाया अनुष्टुप् गायत्र्युत्तरयोरग्निः, समिद्धमिति
भारद्वाजो जगत्पग्निः उपवेत्यस्य गायत्र्यग्निः, अग्न्युपस्थाने विनियोगः । इति । मन्त्रास्तु
कर्मप्रदीपवचनटिप्पण्यमत्र (पृ० २५६) द्रष्टव्याः ।

A.

असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमक्षं हि भवेद्धुतमनर्थकम् ॥

विहायार्गिं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।

पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥

उपेष्टा चेद् बहुभार्यस्य अतिचारेण गच्छति ॥

पुनराधानमत्रैकैश्च छन्ति न तु गौतमः ॥

इति कर्मप्रदीपः ३।१।१-४ ।

ऋत्विक्पुत्र-भ्रातृ-गुरु-भागिनेय-जामातृभिर्जायापत्योर्यजमानयोरप्रत्यक्षं न होतव्यम्, हि यस्माद्
द्वयोरप्रत्यक्षं हुतं निष्फलं स्यात् तस्मादन्यतरोपस्थितावेव ।

ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विदूषतिः ।

एभिरेव हुतं यत् स्यात् तत् कृतं स्वयमेव हि ॥ इति वक्षोफेः

ऋत्विगादिभिर्होतव्यमिति । संप्रति पुनराधाननिमित्तान्याह विहायार्गिं नित्यादि यदि
सभार्य आहिताग्निर्वन्नाग्निस्तदुग्रामसीमामतिक्रम्य याति, गते तस्मिन्, सायं प्रातर्होमकाको-
ऽतिष्ठमेव तदा तस्य पुनराधानं मुनिभिरिष्यते आधानजग्याग्निरसंस्कारनासादिति ।
अरण्युत्तरारण्योरन्यतरस्या अपि विशीर्णधीत्ये अग्निना च दाहे सति तदग्निभिष्ठादितमग्नि

पूर्वैव योनिः 'पूर्वावृत् पुनराधानकर्मणि ।

विशेषोऽन्नाभ्युपस्थानमाज्याहुत्येकं तथा ॥

कृत्वा व्याहृतिहोमान्तमुपतिष्ठेत पावकम् ।

अध्यायः कबलाग्नयेः "कस्ते जामिरमानसः(A) ॥

यजमानो रक्षेद् वाचत् तस्मिन्नग्नौ निर्वापिते पुनराधानमिष्यते । बहुपक्षीकस्य यजमानस्य यदि प्रथमोठा सवर्णां पुरुषान्तरं याति तदाऽग्नौ पुनराधानमिच्छन्ति गौतमस्तु नेति उत्तरत्वात् सिद्धान्त इति । वचनानामेषामित्येषं प्रकाशकारोका व्याख्या ।

A. तन्नाऽऽग्नेयाध्याये प्रथमा ऋक्—

ॐ कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाम्यध्वरः । को ह कस्मिन्नसि भितः ।

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईक्ष्यः ॥

यजानो मित्रावरुणा यजा देवां ऋतं बृहत् । अग्ने यत्ति स्वं दमम् ॥१॥

अथाग्नेयाध्यायमन्त्राणां विशुद्ध्युपपत्तिज्ञानार्थं सायण.चार्यकृता व्याख्या प्रतिमन्त्रमुपादीयते—

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव कः जामिः को बन्धुः । त्वत्स्वरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । कः दास्यध्वरः, दास्यध्वरः अध्वरो यज्ञो येन, त्वां बहुमत्तिसमर्थः कोऽपि नास्तीति । को ह त्वं कथम्भूत इति सर्वैर्न ज्ञायते, कस्मिन् स्थाने भितः असि, तत् स्थानमपि न केन विश्रियते, अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्य इत्यग्निः प्रशस्यते । हे अग्ने त्वम् अनुपदीतृतया सर्वेषां जामिः बन्धुः असि, तथा प्रियः, प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः त्रायकोऽसि । ईक्ष्यः स्तुत्यः त्वं सखिभ्यः समानाख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्य सखा सखि-
वदस्यन्तं प्रियोऽसि । हे अग्ने नः अस्मदर्थं मित्रावरुणा, एतत्संज्ञकौ देवौ यज हविषा पूज्य, तथा देवान् यज, ऋतं सत्यं यज्ञञ्च यज इत्येतदर्थं बृहत् प्रौढं स्वं दमं यज्ञगृहं यज्ञि, सङ्गच्छस्व, त्वमि अन्तर्बिद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ १ ॥

द्वितीया ऋक्—

ॐ ईहेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समक्षिरिष्यते वृषा ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽग्नौ न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईडते ॥

वृषर्णं त्वा घर्णं वृषन् वृषणः समिधीमहि । अग्ने वीद्यतं बृहत् ॥ २ ॥

अस्या व्याख्या—ईहेन्यः स्तोतृमिरीक्यः, अत एव नमस्यः, तमांसि तिरः, ध्वान्तामि स्वभाभि-
स्तिरस्कुर्वन् दर्शतः सर्वेदर्शनीयः, अग्निः, वृषा यजमानस्य काम्यानां वर्षिता समिध्यते, आहुति-
प्रक्षेपेण प्रज्वाल्यते । वृषा उ वृषैव कामानां वर्षिता देववाहनः देवान् हवींषि वाहयतीति, तत्र
उद्यन्तः अग्नौ न, यथाऽग्नौ राजानं वाहयति त्वयुरं प्रापयतीति वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते,

तमग्निं हविष्मन्तः सम्भृतहविष्का यजमाना ईरते कर्मसिद्धयर्थं त्सुचन्ति । वृषन् कामानां वर्धितः, हे अग्ने, वृषणः वृषणाः, वृताद्याहुतीनां सेकारो वषं वृषणम् आहुतिद्वारोदकस्य सेकारं दीप्यतं दीप्यमानं, बृहद् महान्तं तमग्निं समिधीमहि सम्भग् दीप्यामः ॥ २ ॥

तृतीया ऋक्—

ॐ उरते बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः । अग्ने शुक्रास ईरते ॥

उप त्वा जुहोऽममघृतावीर्यन्तु हर्यत । अग्ने इव्या जुषस्व नः ॥

मन्त्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् । अग्निमीडे स उ अश्वत् ॥३॥

अस्या व्याख्या—हे दीदिवः, दीप्तान्ने, समिधानस्य समिध्यमानस्य, ते तव, बृहन्तः महान्तः, शुक्रासः उच्यन्तः, अर्चयः दीप्तयः, उदीरते उद्गच्छन्ति । हे हर्यत कामयमानान्ने, मम घृतावीः घृतमन्त्रस्यः, जुहोः जुषः, त्वा त्वाम् उप वन्तु, नः अस्माकं, इव्या इव्यामि, जुषस्व सेवस्व च । मन्त्रं मादयन्, होतारं देवानामाह्वतारम्, ऋत्विजम् ऋतौ यष्टयम्, चित्रभानुं विशिषदीप्तिम्, विभावसुं दीप्तिधनम्, अग्निम् ईडे स्तौमि । सः अग्निः अश्वत् उ अस्मदीयां त्सुतिं भृणोत्येव ॥ ३ ॥

चतुर्थी ऋक्—

ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्यत द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिष्ठभिरुजांस्पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अरावणः प्रस्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेविष्टं देवतातय आपि नक्षामहे वृधे ॥ ४ ॥

अस्या व्याख्या—हे अग्ने, नः अस्मान् एकया ऋचा गिरा पाहि रक्ष । उत अपि च द्वितीयया ऋचा पाहि पालय । पाहि तिष्ठभिर्गीर्भिः, उजांस्त्रानां बलानां वा, पते त्वामिन्, तथा पाहि चतसृभिर्गीर्भिः, हे वसो, वासकाग्ने । हे अग्ने विश्वस्मात् सर्वस्माद् रक्षसः, अरावणः अदातुः, सकाशात् पाहि रक्ष, सोऽस्मान् वाजेषु संधामेयुः प्राव प्रकर्षेण रक्ष । त्वम् इति पूरणः । हि यस्मात् नेविष्टमन्तिकतमम्, आपि बन्धुभूतम्, त्वामिद् त्वामेव देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं वृधे वर्धनाय, नक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिर्व्यासिकर्मां ॥ ४ ॥

पञ्चमी ऋक्—

ॐ इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो वृक्षाय सुषुमां अदर्शि ।

चिकिद्धिभाति भासा बृहताऽसिक्लीमेति कशतीमपाजन् ॥

रुष्णां यदेनीमग्निं वर्षसा भूज्जनयन् योषां बृहतः पितुर्जाम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभार्यं दिवो वसुभिररतिर्विभाति ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात् स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रकेतैर्युभिरग्निर्वितिष्ठभुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ५ ॥

गोमिल—३५

अस्या व्याख्या—हे राजन् दीप्यमानान्ने, त्वम् इनः ईश्वरः सर्वस्य भवसि, अथ परोक्षः अरतिः हविरादाव देवान् प्रति गन्ता, समिद्धः सन्दीप्तः, रौद्रः शत्रूणां भयङ्करः, सुषुमान् ओषध्यात्मना स्थितोऽंशुः, सुहृत् सुयत इति सुधुमः, तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः वक्ष्या यजमानानां धनादिवृद्धयर्थं कर्मवृद्धयर्थं वा अदर्शि सर्वैर्दृश्यते । किञ्च चिकित् सधं जानानोऽग्निर्विभाति विशेषेण दीप्यते, तथा बृहता महता, भासा तेजसा ज्वालालक्षणेन, असिर्नां रात्रिम्, एति सायंहोमसिद्धयर्थं गच्छति । किं कुर्वन् ? रुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम् अपाजन् अपगमयन् सर्वतो चिकित्, यद्वा रुशतीं दीप्तामुषसमागच्छन् अपक्षिपन् परित्यजन् रात्रिं गच्छति । सामर्थ्याद् रात्रिं परित्यजन्नुषसं प्रातर्होमसिद्धयर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते । सोऽग्निः, यद् यद्वा कृष्णां कृष्णवर्णाम्, पूर्णां गच्छतीं रात्रिं वर्षसा आत्मीयेन ज्वालालक्षणेन रूपेणाभिभून् अभिभवति । किं कुर्वन् ? बृहतः महतः, पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः पितृभूताद् वा, आदित्याद् जां जायमानां योषाम् उपसं जनयन् अभिव्यञ्जयन् । तदानीम् अरतिः गमनशीलोऽग्निः, दिवः ध्रुलोकस्य, बभुभिः वासयितृभिः, आच्छादकैः सन्धुक्ष्यसमर्थः आत्मीयैस्तैजोभिः, सूर्यस्य भानुं दीप्तिम्, ऊर्ध्वम् उपरिष्टात्, स्तभायं स्तम्भयन्, विभाति विशेषेण दीप्यते । भद्रः भजनीयः कल्याणः, भद्रया भजनीयया, दीप्तोपसा वा, सचमानः सेव्यमानः, सङ्गच्छमानो वा, अग्निरागात् आजगाम । गार्हपत्यादाहवनीयम् आगच्छति, ततः पश्चाद् जारः जरयिता शत्रूणां, सः अग्निः, स्वसारं स्वयं सारिणीं भगिनीं वा अगतामुषसम्, अभ्येति अभिगच्छति । तथा सुप्रकर्तः सुप्रजानैः, धृभिर्दीप्तिभिः, तेजोभिः सह वितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः, सोऽग्निः, उशतिः श्वेतः, वणैः चारकैरात्मीयैः तेजोभिः, रामं कृष्णं शर्वरं तमः, अभ्यस्थान्, सायंहोमकाले अभिभूय तिष्ठति ॥ ५ ॥

षष्ठी ऋक्—

ॐ कया ते अग्ने अङ्गिर ऊर्जानपादुपस्तुतिम् । वराय देव मन्यवे ॥

दारोम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यहो । कद् वोच इदं नमः ॥

अथा त्वं हि जस्क्रो विश्वा अस्मभ्यं मृत्तिताः । वाजद्रविणसां गिरः ॥ ६ ॥

अस्या व्याख्या—हे अङ्गिरः, हे ऊर्जनपात् अन्नस्य पुत्र, हे देव, द्योतमान अग्ने, वराय सर्वैर्वरणीयाय, मन्यवे शत्रून्भिमन्यमानाय, ते तुभ्यम्, कया कीदृश्या वाचा, उपस्तुतिं स्तोत्रम्, अहं भरेयम् । हे सहसो यहो बलस्य पुत्र, हे अग्ने, कस्य कीदृशस्य यज्ञस्य यज्ञवतो यजमानस्य मनसा युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं दारोम प्रयच्छेम, किञ्च तुभ्यमिदं तमः, कन् कदा, वोचं अहं वदामि, उ इति प्रश्ने । ऋषिः कदा दास्यामि, कदा स्तोष्यामि, इत्यग्निं पृच्छति । हे अग्ने, अत्र अथानन्तरम्, त्वं हि त्वमेव अस्मभ्यं कराः कुरु, दंहीत्यर्थः । नः अस्मदीया गिरः, त्वद्विषया विश्वाः सर्वाः, स्तुतीः एवं कुरु, यथा सुक्षितीः शोभननिवासाः, यथा वाजद्रविणसः अङ्गयुक्तधनवतीः । अथ वा वाजो दीप्तिः, सर्वतो दीप्तयनाश्च कुरु, त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्राज्जघनादीनि देहोत्पथः ॥ ६ ॥

सहस्री ऋक्—

ॐ अग्न आयाह्यग्निमिहोतारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बर्हिःसदे ॥

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः स्रुचध्वरत्यध्वरे ।

ऊर्जां न पातं घृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पूर्वम् ॥ ७ ॥

अस्या व्याख्या—हे अग्ने, अग्निभिः यज्ञैः सह, आयाहि भागच्छ, तदर्थं होतारदेवाना-
माह्वतारम्, त्वा त्वां वृणीमहे, त्वामागतं प्रयता अज्यर्तुं हस्ताभ्यां नियता, हविष्मती घृतवती
यजिष्ठं त्वां बर्हिः बर्हिषि, आसदे, आसाद्य च अनक्तु सिञ्चतु । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र,
हे अङ्गिरः सर्वत्र गन्तः, त्वा त्वाम्, अध्वरे यागे, अच्छ अभिप्राप्तुं स्रुचः, धरन्ति गच्छन्ति, अतः
ऊर्जां, अक्षस्य न पातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य वा महारं घृतकेषां प्रदीप्तकेषां पूर्वं पुरातनं पूरकं
वा अग्निं यज्ञेषु अस्मदीयेषु ईमहे स्तौमि ॥ ७ ॥

अष्टमी ऋक्—

ॐ अच्छा नः शीरशोचिषं गिरो यन्तु वशतम् ।

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरुवसुं पुरु प्रशस्तमृतये ॥

अग्निं सूनुं सहसो जातवेदसं दानाय धार्याणाम् ।

द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्व्याहोता मन्त्रतमो विशि ॥ ८ ॥

अस्या व्याख्या—अच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु नः अस्माकं गिरः स्तुतयः, कम् ?
शीरशोचिषम् अज्ञानशीलज्वालम्, वशतम् सर्वैर्दक्षिणीयम् अग्निम्, तथा यज्ञासः यज्ञाश्च
अस्मदीयाः, नमसा हविषा, आज्यादिलक्षणेन, अच्छ, अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु, कीदृशम् ?
पुरुवसुं प्रभूतधनम्, पुरु प्रशस्तं बहुभिः सम्यक् स्तुतम्, ऊतये अस्माकं रक्षणाय । (सहसः सूनुं
बलस्य पुत्रं जातवेदसमग्निं धार्याणाम् अन्नादीनां दानाय आ आह्वयामहे) । यः अग्निः,
अमृतः, अमरणधर्मा देवेषु भवति स मर्त्येषु आ मनुष्येषु च, अभूत्, इत्येवं द्विता द्वैषं भवति ।
देवेष्वप्यघृतत्वमस्य प्रसिद्धम्, मनुष्येषु, विशि विश्व, यजमानरूपाद्य प्रजाद्य होता होम-
निष्पादकः, मन्त्रतमः मावयितृत्वमश्न भवति, तमच्छ यन्त्विति समन्वयः । अथ वा यः अमृतः,
द्विता द्वित्वं द्वैषं द्विःप्रकारोऽभूत्, कथं मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धम्,
विशि यजमानरूपायां तु होता मन्त्रतमश्चाभवदित्येवं द्वित्वम् ॥ ८ ॥

नवमी ऋक्—

ॐ अद्वाभ्यः पुर एता विशामग्निर्मानुषीणाम् । तूर्णीं रथः सदा नवः ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाम्बां अश्नोति मर्त्यः । सत्यं पावकशोचिषः ॥

साह्वान् विभ्वा अभियुजः क्रतुर्वेदानाममृतकः । अभिस्तुविभवस्तमः ॥ ९ ॥

अस्या व्याख्या—मानुषीणां मनोजातानां वितां प्रजायां पुर एता सम्मार्गप्रदग्निनामानतो

गन्ता अत एव तूर्णीः पूर्णिताः प्रजाः वैदिककर्मप्रवर्तनेनानुपदीतुं त्वरायुक्ताः, आलम्ब्यरहिताः, रथः हविषां वहनाद्रथसदृशः, सदा तत्कर्मणि नवः पुनर्मन्यनादभिनवः, एषविधोऽग्निः, अद्याभ्यः अहिंस्यः, न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः । दाभान् हविषां दाता, मर्त्यः मनुष्यः यजमानः, बाहसा हविषां बाहकेनाग्निना, प्रयांसि अन्नानि, अभि अशोति अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किञ्च पाचकशोचिवः शोधकदीप्तेरग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं चाशोति । अभियुजः अभियोक्ताः, विद्याः सेनाः, साङ्गान् सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः, अत एवायुक्तः शत्रुभिरहिंसितः देवानां क्रतुः, कर्ता हविःप्रदानेन पोषकः, एवम्भूतोऽग्निः, तुविश्रवस्तमः, अतिशयेन बहुविधाज्ञोपेतो वर्तते, यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधाज्ञोपेतान् करोत्विति भावः ॥ ९ ॥

वशमी ऋक्—

ॐ भद्रो नो अग्निराहुतां भद्रा रातिः सुभगभद्रो अच्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ।

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्यं येना समतसु सासहिः ।

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्द्धतां वनेमा ते अभिष्टये ॥ १० ॥

अस्या व्याख्या—आहुतो हविर्भिस्तर्पितोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः कल्याणः भवतु । हे सुभग शोभनधनाग्ने, भद्रा कल्याणी, रातिर्दानं चास्माकं भवतु, भद्रः कल्याणः, अच्वरः यागश्च भवतु, उत अपि च भद्राः कल्याणाः, प्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु । हे अग्ने, वृत्रतूर्यं संग्रामे, भद्रं शोभनं मनः कृणुष्व अस्माकं कुरु, येन मनसा, त्वं समतसु संग्रामेषु सासहिः शृशं शत्रून् अभिभवसि, अपि च शर्द्धताम् अभिभवतां शत्रूनाम्, भूरि भूरीणि बहूनि, स्थिरा स्थिराणि दृढान्यपि बलानि अव तनुहि अवाञ्छि कुरु, पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयञ्च अभिष्टिभिः अन्वेषणसाधनैः, हविर्भिः स्तोत्रैश्च ते त्वां वनेम सम्भजेमहि, यद्वा ते तव प्रसादाद् अभिष्टये अभीष्टैः फलैः, वनेम सङ्गच्छेमहि ॥ १० ॥

एकादशी ऋक्—

ॐ अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहस्रो यहो ।

अस्मे देहि जातवेदां महि श्रवः ॥

स इधानां वसुः कविरग्निरीडेन्यां गिरा ।

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥

ज्ञपो राजभुत त्मनाग्नेवस्तोस्तोषसः ।

स तिग्मजम्भ रत्नसो बह प्रति ॥ ११ ॥

अस्या व्याख्या—हे सहस्रो यहो बलस्य पुत्र, अग्ने, गोमतः बहुभिर्गोभिर्व्युक्तस्य, वाजस्य अश्वस्य, ईशानः ईश्वरस्त्वमसि । अतः अस्मे अस्मासु, हे जातवेदः जातवन जातानां वेदितो वा अग्ने, महि प्रभूतम्, श्रवः अन्नम्, देहि प्रयच्छ । सोऽग्निः, इधानः दीपनशीलः, वसुः निवासयिता, सर्वेषां कविः क्लान्तदर्शनः, मेधावी वा, गिरा स्तोत्ररूपया वाचा, ईडेन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक, अनीकं हुषं पुरुभिः बहूभिः, अनीकस्थानीयाभिः, ज्वालाभिर्व्युक्ताग्ने अस्मन्वं रेवत् जनयुक्तमन्नं

यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व । हे राजन् राजमान अग्ने, क्षपः क्षपय राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्वाचस्व, उत अपि च, त्वना न केवलमन्यैरेव आत्मना च, तान् बाधस्व, कदा ? वस्तोः सर्वाण्यहानि उत अपि च उचस उषःकालोपलक्षिता रात्रीश्च, सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिमजजम्भ तीक्ष्णमुखाम्ने, रक्षसः राक्षसान्, उक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह प्रत्येकं दह, इह न किञ्चिद् वृथान्यमित्युदास्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशी ऋक्—

ॐ विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥

यं जनासो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् । प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥

पण्यांसं जातवेदसं यो देवतात्युद्यता । हव्यान्यैरयद्वि ॥ १२ ॥

अस्या व्याख्या—हे ऋत्विजो यजमानाश्च, वो यूथं वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तः, विशो विशः, सर्वस्याः प्रजायाः, अतिथिं पूज्यम्, पुरुप्रियं बहुप्रियमग्निं स्तुत्या परिवरतेति शेषः । अहश्च वो युष्मदर्थं दुर्यं गुहाहितमग्निं वचः अनु स्तुषे स्तौमि । शूषस्य बलस्य छाभार्थकैः साधनैः मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः । यमग्निं जनासो जनाः, यजमाना हविष्मन्तः सन्तः मित्रं न मित्रमिव आवित्यमिव सखायमिव वा, सर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते दूयते यस्मिन् तादृशं प्रशंसन्ति स्तुवन्ति प्रशस्तिभिः । पण्यांसम् अतिक्षयेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं जातवेदसं जातवर्गं स्तुम इति वाक्यशेषः । यः अग्निः, देवतातौ यज्ञे उद्यता उद्यतानि, हव्यानि हवींषि, दिवि परेयत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ऋक्—

ॐ समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरां अश्वरं ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुम्नैरीमहे जातवेदसम् ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगे युगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीक्ष्यम् ।

देवासश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा निषेदिरे ॥

विभूषन्नम् उभयाम् अनुव्रता दूता देवानां रजसी समीयसे ।

यस्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽथ स्मा नस्त्रिवरुथः शिवो भव ॥ १३ ॥

अस्या व्याख्या—समिद्धं सम्यग् दीप्तम् अग्निम्, समिधा समिन्धनेहेतुभूतया, गिरा स्तुत्या, गृणे अहं स्तौमि, यद्वा समिधा समिद्धमिन्द्राग्निः समिद्धं सम्यग् दीप्तम् । अपि च शुचिं स्वयं शुद्धम्, पावकं सर्वेषां शोधकम्, ध्रुवं निश्चलं तमग्निम् अश्वरे यज्ञे, पुरः करोमीति शेषः । तथा विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाह्वतारम्, पुरुवारं बहुभिर्वरणीयम्, अद्रुहमद्रोघारं सर्वेषामनुकूलम्, कविं कान्त-दर्शनं जातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं सुम्नैः सुलकैः स्तोत्रैः ईमहे सम्भजामहे, यद्वा द्वितीयावै

अग्निमी'लेऽग्न आयाहि ह्यग्न आयाहि धीतये ।

तिष्ठाऽग्निर्ज्योतिरित्यग्निं द्रुतमग्ने मृडेति च (A) ॥

गृहीता, छत्ताणि धनानि ईमहे याचामहे इति । हे अग्ने, त्वां देवासः देवाश्च, मर्त्यांसो मनुष्याश्च, द्रुतं वधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् ? अमृतं अमरणम्, युगे युगे काले काले तत्तद्वयागा-
नुष्ठानसमये हव्यवाहं हविषां हव्यानां घोडारम्, पायुं पालयितारम्, ईक्ष्यं स्तुत्यम् । अपि च ते
उभयविधाः, जागृधिं जागरणशीलम्, विभुं व्याप्तं विश्वपतिं विश्वां प्रजानां पालयितारम् अग्निं
नमसा हविलक्षणेनास्त्रेण नमस्कारेण वा निवेदिरे उपसेदिरे । हे अग्ने, उभयान् उभयविधान् देवान्
मनुष्यान् विभूषन् अलङ्घ्यन् त्वम् अनुव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मषु यागेषु देवानां द्रुतः सन् रजसी
द्यावापृथिव्यौ समीपसे सञ्चरसि, देवानानेतुं शुलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिदं लोकम् । किञ्च
यद् वस्मात् ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म छमति शोभनां स्तुतिञ्च आहुणीमहे वयं सम्भजामहे ।
अथ अतः कारणात्, त्रिवस्थस्त्रिस्थानस्त्वं नः अस्माकं शिवः सुखकरः भव, त्वेति पाद-
पूरे ॥ १३ ॥

चतुर्वशी ऋक्—

ॐ उप त्वा जामयो गिरो देविशतीर्हविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥

यस्य त्रिधात्वृत्तवर्हिस्तस्थावसन्दिनम् । आपश्चिन्निधा पदम् ॥

पदं देवस्य मोदुषोऽनाष्टृशभिरुतिभिः । भद्रा सूर्य इवोपद्रक् ॥ १४ ॥

इति सामसंहितायाम् उत्तरार्चिके ७।२।१-१४ ।

अस्या व्याख्या—हे अग्ने हविष्कृतः, यजमानार्थं गिरः स्तुतयः, जामयः स्वसार इव देविकृतीः
तव शुनान् दिशन्त्यः, त्वा त्वाम्, उपास्थिरन् उपतिष्ठन्ते, वायोरनीके समीपे त्वां समेषवन्त्यः
अस्थिरं च । यस्याग्नेः, त्रिधातु त्रिपर्व अद्वृतं अनावृतं च, असन्दिनम् अवद्वज्ज स्तरणकाले
वर्हिर्वज्ज भवति, वर्हिस्तल्यौ आसादनार्थं तिष्ठति । तस्मिन्नग्नौ आपश्चिन्नि आपोऽपि पदं
निष्ठा निदधाति । आन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः । मीदुषः कामानां सेकुः, देवस्य
द्योत्तमानस्याग्नेः, पदं स्थानम्, अनाष्टृशभिः अवाधिताभिः, ऊतिभिः रक्षाभिर्मजनीषं मजतीत्यर्थः ।
तथैवास्य उपद्रक् उपदष्टिरपि सूर्य इव, यथा सूर्यस्तद्वद् भद्रा मनुष्यैर्मजनीषा भवति ॥ १४ ॥

(A) 'अग्निमीडे' इत्याद्यष्टानां प्रथमो मन्त्रः—

ॐ अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ इति सा० स० पू० ६।३।१२।४ ॥

'अग्निं देवम्, ईडे स्तौमि, यज्ञस्य पुरोहितं सम्पादकम्, यद्वा यज्ञस्य सम्पन्निभिर्हव्यवाही

आहवनीयरूपेणावस्थितम्, होतारमृत्विजम्, रत्नधातमं यागरूपाणां रत्नानामतिसयेन धारयितारं पोषयितारं वा ।' इति सायणसम्मताऽस्य व्याख्या ।

द्वितीयमन्त्रस्तु—

ॐ अग्न आयाह्यग्निमिहोतारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बहिगमदे ॥ इति सा० स० उ० ७२।७ ।

व्याख्यातोऽयं प्रागाप्तेयाध्याये (पृ० २५९) ।

तृतीयमन्त्रस्तु—

ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

नि होता सन्मि वहिषि ॥ इति सा० स० पू० १।२।१ ।

कचोऽस्याः सायणकृतव्याख्यासारस्तु—हे अग्ने, त्वं वीतये हविषां भक्षणाय, हव्यदातये देवेभ्यो हविःप्रदानाय हविषां शोधनाय वा, गृणानः स्तूयमानः सन्नस्माभिः, आयाहि अग्न यज्ञे आगच्छ, आगत्य च होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा भवन् त्वं वहिषि आस्तीर्णकुशे नियममि निषीद उपविशेति ।

चतुर्थमन्त्रस्तु—

ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरनिग्निर्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः ।

सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः ॥ इति सा० स० उ० ६।२।८ ।

एषा सतेति न व्याख्योपन्यस्यते ।

पञ्चममन्त्रस्तु—

ॐ पुनरुजां निवर्तस्य पुनरग्न इषायुषा ।

पुनर्नः पाह्यंहसः ॥ इति सा० स० उ० ६।२।८ ।

हे अग्ने अर्जा बलेन, इषा अग्नेन आयुषा जीवनेन च पुनः अस्मान् निवर्तस्व अस्मान् प्रत्यागच्छ, किञ्च त्वं नोऽस्मान् अंहसः पावान् पाहि पालय, पुनः शब्दस्यावृत्तिरादरार्था । इति चास्य सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

षष्ठमन्त्रस्तु—

ॐ सह ररया निवर्तस्वान्ने पिन्वस्व धारया ।

विश्वप्स्व्या विश्वतस्परि ॥ इति सा० स० उ० ६।२।८ ।

हे अग्ने, त्वं ररया रमणीयेन धनेन सह निवर्तस्व तदस्मान् प्रापयेत्यर्थः । किञ्च विश्वतः सर्वतः परि उरि विश्वप्स्व्या विश्वस्योपभोक्ता धारया, पिन्वस्व अस्मान् सिञ्च । इत्यस्य सायणभाष्यम् ।

सप्तममन्त्रस्तु—

ॐ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ इति सा० स० पू० १।१।१।३ ।

इत्यष्टाबाहुतीर्हत्वा यथाविध्यनुपूर्वशः ।

पूर्णाहुत्यादिकं सर्वमन्यत् पूर्ववदाचरेत् (A) ॥ इति ।

पुनराधानेऽपि पूर्वोरण्योरेवान्निमयनं युक्तम् । "तदर्थत्वादेव ताभ्याम्" * ।

तथा चोक्तम्—

अरण्योरन्य"मप्यङ्गं यावत् तिष्ठति पूर्वयोः ।

न तावत् पुनराधानं 'मन्यारण्योर्विधीयते (B) ॥ इति ।

पुनराधाननिमित्ते उत्पन्ने अवि"लम्बयन् । शीघ्रमेव पुनराध्यात् ।

अत एव हि धूयते मुहूर्त"मपि—

नात्रतो ब्राह्मणः स्यादिति^(C) ॥ १८ ॥

'श्रुत्यर्थमेतत् । एवमेतस्मात् कालादूर्ध्वमहुते' पुनराधानं भवतीत्युक्तम्^(D) ।

"अथैतस्मिन्नेवार्थेऽन्यत् पक्षान्तरं परब्राह्मणेन "दर्शयन्नाह—

'अग्निं कृतं देवानां दौत्ये विनियुक्तम्, वृणीमहे स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्मज्जामहे, होतारं साधु-
देवानामाह्वतारं, विश्ववेदसं विश्वानि वेत्तीति विश्ववेद्याः तम्, ब्रह्मा विश्वं वेदो धनं वस्य,
अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सुकर्तुं निष्पादकस्येन शोभनकर्माणम् ।' इति सावणभाष्यम् ।

अहममन्त्रस्तु—

ॐ अग्ने मृड महाअस्यय आ देवयुं जनम् ।

इयेथ बर्हिःरासदम् ॥ इति सा० सू० १।१।३।३ ।

'हे अग्ने, मृड अस्मान् सख्यम्, स त्वं महाजसि प्रभूतो भवसि, वस्त्वम् अयः गन्ता, देवयुं
देवानां कामयितारम्, जनं वज्रमानम्, बर्हिर्वर्भमासदम्, यज्ञे आसक्तुम् आ इयेथ आगच्छसि ।'
इत्यस्य सावणभाष्यम् ।

(A) कर्मप्रदीपः ३।१।१४-१७ ।

(B) कर्मप्रदीपः ३।१।१८ ।

(C) तत्कालादुत्तरमते 'मुहूर्तमपि' इति भागः केपाख्यन्मते सूत्रान्तर्गत इति, तेषां मते अत्र
एवार्थ इत्यपि स माचक्ष्यौ ।

(D) अत्र वानि पुनराधाननिमित्तान्पुष्कानि गदाधरदीक्षितेन पारस्करपुस्तकसूत्रभाष्ये तस्मात्
किञ्चिदुद्दिष्टे ।

1. 'अपि' नास्ति ख । 2. 'तदर्थदिनं बोधिः' ख । 3. 'नङ् ई' ख । 4. 'नरज्योर्विधीयते' ख ।

5. 'अवेन' ख । 6. 'मिति' ख । 7. 'अप्येतत्' ख । 8. 'ईं मुहूर्ते' व, 'महर्ते' ख । 9. 'अदेव
वक्षिणे' ख । 10. 'हर्मपि' ख ।

भस्मावजुगते यस्य होमकाव्यं ब्रजेत् ।
 उभयोर्विप्रवासे वा कौकिकोऽग्निर्विधीयते ॥
 कुल्लोप्रादित्तीर्णानां गमने देशविह्वले ।
 समारोपं विनैवस्त्रीलोद्वहोद्युर्विपश्चितः ॥
 आरोप्याग्नीमरण्योः स्वाजुद्वयस्येत् सहाग्निभिः ॥
 दृष्टोऽग्निर्यदि नश्येत् मध्यमानो द्रुताशनः ।
 ग्रामात् सीमान्तरं गच्छेत् प्रत्यक्षो हव्यबाहनः ॥
 बहुतो वत्सरं तिष्ठेदुदकेन शर्म गतः ।
 शिष्येनोद्वाहयेद्गमीन् पुनराधानमर्हति ॥
 अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ।
 आहिताग्निः प्रवावाचेद्गमिहोत्रं विनश्यति ॥
 अर्धं स्वयमजुह्वद् यो हाचयेद्विगादिना ।
 तस्य स्वात् पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा ॥
 अरण्योः क्षयनासाग्निदाहोऽप्यग्निं समाहितः ।
 पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥
 दाहयित्वाऽग्निभिर्भावीं सहर्षी पूर्वसंस्थिताम् ।
 पात्रैश्चाधामिमादध्यात् कृतदारोऽविलम्बतः ॥
 दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण क्षिप्यं वृत्तवर्ती पतिः ।
 आहरेद् विधिषद् दारानर्गिष्वेवाविलम्बयन् ॥
 उपघातः क्रियालोप'उपेक्षा च प्रमादतः ।
 चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणम् ॥
 स्पृष्टोऽग्निर्यदि चाण्डालैरुद्वक्यादिभिरेव वा ।
 उपघातेषु सर्वेषु पुनस्त्विति समिन्धनम् ॥
 यजमानश्च पक्षी च उभौ प्रवसितौ यदा ।
 आ होमाश्च निवर्तन् पुनराधानमर्हति ॥
 यदोभाष्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
 होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति बह्वयः ॥
 विनाऽग्निभिर्वा पक्षी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।
 अतिक्रमेन् तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥
 पक्षी सीमामतिक्रान्ता यजमानो गुरे यदि ।
 आ होमाद् यदि नाऽऽण्डेत् पुनराधानमर्हति ॥

एकाकिनी यदा पत्नी बह्विमादाय गच्छति ।
 तत्र नाशोऽपरे त्वादुर्भयाद् याते न दुष्यति ॥
 रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।
 प्रवसन्नभिमानं विप्रः पुनराधानमहति ॥
 त्रयीं मुक्त्वा तु यो लोभात् प्रवसेत् पर्वसन्धिषु ।
 करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादते ॥
 नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेत् च पर्वणि ।
 न बिना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत् ॥
 आधानावसरे जाते वद्याधातुरुपद्रवः ।
 अद्विर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात् पुनरादितिः ॥
 रेतोमृत्रपुरीषैर्वा पूयांशुसलेष्मशोणितैः ।
 दुष्टास्थिमांसमज्जामिरन्यैर्वाऽपि जुगुप्सितैः ॥
 भारोपितारणित्पक्षे कृतेऽग्नौ स्पर्शनेऽपि वा ।
 आत्मारुहेषु मज्जेद् वा वदेद् वा पतितादिभिः ॥
 अथवा बोधितं गच्छेद्वृतौ काममोहितः ।
 बदन्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥
 तत्रारणिगते बह्वौ नष्टे स्यात् पुनरादितिः ।
 इतरेषु निमित्तेष्वग्न्याधेयं परिचक्षते ॥ इति ।

नित्यकाम्यकर्मणां विशेषमाह स एव—

काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ।
 नित्यनैमित्तिकीः कुर्यात् प्रवसत्यपि भर्तरि ॥
 रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।
 नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म न किञ्चन ॥
 आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामणी तथा ।
 चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाऽऽग्रयणक्रिया ॥
 अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावबुद्धितिः ।
 प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ॥
 कर्तव्यान्येष्वेव चैतानि वारितान्यप्यशेषतः ।
 न स्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥
 इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजां पशून् ।
 इत्येकत्वेन जनेनैव विप्रोऽनल्पजनो वजेत् ॥ इति ।

विश्वनाथस्तु—

“अधिकारे सत्यालस्याद् वयंमाधानाकरणे चान्द्रायणम् । मासातिक्रमे त्वेकमुपोषणम् ।

तदुक्तम्—

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नाऽऽदध्याह्नाशानम् ।

चान्द्रायणं चरेद् वयं प्रतिमासमहोऽपि वा ॥

अथ कृताधान आलस्याच्चैर्दग्धिं त्यजति मासद्वयं स प्राजापत्यं चरेत् । मासचतुष्टयं चेदतिकृच्छम् ।

मासपट्कं चेत् पराकः, संबन्धं चेत पयोधतम् । तदाह व्याघ्रपादः—

मासद्वयं तु यो बहिः स्वजदतन् समाचरेत् ।

नास्तिवयान् कृच्छ्रमेकं तु होमद्वयं ददाति चेत् ॥

तथा—

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यान् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानमुपदिष्टं मनीषिभिः ॥

तथा—

चतुष्टये तु संपूर्णं मासानान्तु हुताशनम् ।

त्यक्तवाऽतिकृच्छ्रं कुर्वीत ततः पापान् प्रमुच्यते ॥

पणमासोऽत्यजते योऽग्निं पराकं स समाचरेत् ।

ऊर्ध्वं पयोधतं कुर्यात् मासमेकं समाहितः ॥ इति ।

संबन्धरात्रिककालातिक्रमे पयोधतं कृत्वा द्वैमासिकादि समाचरेत् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

ऊर्ध्वं संबन्धरात्रिं यस्त्यजेत् स पयोधतम् ।

द्वैमासिकं ततः कृत्वा द्वैमासिकमथापि वा ॥ इति ।

एवमधिकोनकालिकाग्निपरित्यागे प्रायश्चित्ताधिक्यं न्यूनत्वञ्च परिकल्पनीयं त्यागकालिक-
होम्यञ्च विप्रेभ्यो दैवम् । तदुक्तं भारद्वाजगृह्ये—

वायन्कालमहोमी म्यान् तावद् द्रव्यमज्यतः ।

तहानं चैव विप्रेभ्यो यथा होमस्तथैव तत् ॥ इति ।

एवं प्रायश्चित्ताचरणं कृत्वा होम्यं च दत्त्वा पुनराधानं कुर्यात्, एतच्च नास्तिक्यादग्निपरित्यागे,
विपत्तौ तु क्षीणशुद्धिं सम्पाद्य होम्यं दत्त्वा पुनराधानं कुर्यात् ।

यस्मिन् नास्तिक्यादग्निं परित्यज्य पुनराधानादि न कुर्यात् स पतितवद् बहिः कार्यः, पुनश्चैव
चिरकालेन व्यवहर्तुमिच्छति तदा द्वादशाब्दं कारयित्वा व्यवहर्तव्यम् । तदुक्तम्—

स्वकर्महानी नास्तिक्यान्मासेन पतनं स्पृष्टम् ।

द्वादशाब्दवर्तेनेव शुद्धिस्तस्य तु नाभ्यथा ॥

नास्तिक्यं तु वेदप्रामाण्यानभ्युपगमः, अन्यथा क्रियाबाहुल्यपरित्यागे स्वल्पप्रायश्चित्तादुपरेत-
प्रसङ्ग इति पश्यामः ।” इत्युक्तवानग्निपरित्यागप्रायश्चित्तमधिकृत्य पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये ।

अथाप्युदाहरन्ति^(A) यावन्न हूयेताभोजनेनैव तावत् सन्त-
नुयात्, अथ यदाऽधिगच्छेत् प्रतिजुहुयात्, एवमप्यस्य व्रतं
'सन्ततं भवतीति ॥ १६ ॥

अथाप्युदाहरन्तीत्युक्तार्थम् । होमीयद्रव्यप्राप्तौ यावन्न हूयेत अभोजनेनैव
"लङ्घनेनैव" तावत् तदाहिताग्निव्रतं सन्तनुयात् सन्ततमविच्छिन्नमवितुप्तं कुर्यात् ।

द्वितीयाऽप्यशब्दः किमर्थमिति चेत्, उच्यते—यदा तद्धोमीयमधिगच्छेत् तदैव
जुहुयात् किं तर्हि ? उच्यते—'सायमारम्भकत्वात् कर्मणः सायमादि कालं
प्रतीक्ष्याथ' जुहुयादिति । प्रतिशब्दो होमविधिविशेषप्रदर्शनार्थः । कथं नाम ?
अतिक्रान्ता आहुतीः 'अग्निदेवत्याः सर्वाः' गणयित्वा पात्रे कृत्वा सकृदेवाग्नये
स्वाहेति जुहुयात्, एवमन्याश्चेति । तथा च कर्मप्रदीपः—

अह्यमानेऽनभंश्चेन्नयेत् कालं समाहितः ।

संपन्ने तु यथा तत्र ह्यते तद्विहोच्यते ॥

अहुताः परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत् ।

मन्त्रेण विधिवद् हुत्वा "एवमेवापरा अपि (॥) ॥ इति ।

'एवमपि' कृतेऽस्य गृहिणस्तद् व्रतं सन्ततमनुसृतं भवतीति । "पुनराधानं न
भवतीत्यर्थः" (॥) इतिकरणं प्रकरणोपसंग्रहणार्थम् ।

A. अत्रैव सूत्रमेकं समाप्य यावन्नेत्यादि सन्तनुयादित्यन्तं सूत्रान्तरं स्वीकुर्वतः सामश्रमि-
तकांक्षकारौ ; अथादि जुहुयादित्यन्तमेकम्, एवमादि भवतीतीत्यन्तमन्यदिति । एवञ्च सूत्रमिदमेकं
विभज्य ताभ्यां सूत्रयुक्ता कृतेति ।

B. कर्मप्रदीपः २।८।८-९ । अत्र प्रकाशकारः—“सायंप्रातराहुत्योर्दशपौर्णमासयोश्च यथोक्त-
कालावधिहोमलोपेऽग्निनासात् पुनराधानमित्युक्तम्, यदा त्वभोजनेन तत्कालं नयेत् तदा नाग्नि-
नासः, न च पुनराधानम्, तथा च सूत्रम् 'अथाप्युदाहरन्ति' आहिताग्निताव्रतम्, अग्नेरनाशाद्-
कुप्तं भवतीत्यर्थः । तदेतत्सूत्रबलाद् यदा होमलोपेऽनभ्यन् कालं नयेत्, हव्यसम्पत्तौ च पतिता-
हुतीर्जुहुयात् तदा यथा होतव्यं तद्विहोच्यते—(८) प्रागहुता आहुतीर्गणयित्वा पात्रे ख्वादी कृत्वा
सकृद् 'अग्नये स्वाहे'ति मन्त्रेण सायमाहुतीर्हुत्वा एवमेव प्रातराहुतीर्जुहुयात् ।” एवं व्याचक्ष्यौ ।

C. अथ गृह्यकर्मप्रकाशिकोक्तः प्रायश्चित्तविधिरुच्यते—

सायंप्रातर्होम-वैश्वदेव-दशपौर्णमास-स्थालीपाकादीनां मुख्यकाले उक्तद्रव्यालामेऽनुष्ठान-

१. 'सन्ततमिति' ख । २. 'लङ्घनेनैव' नास्ति ख-न । ३. 'तावत् कालमाहिताग्निः' ख ।
४. 'सायमारम्भकत्वात्' ख । ५. 'एव' नास्ति ख-न । ६. 'वा' नास्ति ख-न । ७. 'सर्वा' अपिदिव्याः
ख । ८. 'अग्नेनैव' ख । ९. 'विहितं' नास्ति न । १०. 'न पुनराधानम्' ख ।

प्रसक्तौ श्रीहि-शालि-गोधूम-मुद्ग-सर्षप-तिल-यवाद्यन्यतमेन, यज्ञवृक्षफलेः पत्रैर्वा पावनालेः, प्रियङ्गु-
 तण्डुलैर्वाऽनुष्ठानं कर्तव्यम् । सायंहोमस्य प्रातर्होमपर्यन्तं गौणकालः, प्रातर्होमस्य सायंहोम-
 पर्यन्तं गौणकालः । गौणकाले सर्वप्रायश्चित्तानुष्ठानपूर्वकं तात्कालिकहोमानुष्ठानम् । यत् नारायणीये
 “सायंप्रातर्होमद्वयातिपत्तौ पुनराधानम्, तदुक्तम् होमद्वयास्थये...सासनमिति कर्मप्रदीपवच-
 नात् तस्मादेतत् प्रायश्चित्तम्, एवमन्वान्यपि च ग्रन्थान्तरोक्तानि पुनराधानमिति तान्नुपलब्ध-
 व्यानीति” तद्वत्साधु “अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति गोभिलसूत्रेण तादृशार्थाप्रतीतेः, प्रायश्चित्त-
 सामान्यस्य प्रतीतेः । अथ गोभिलोक्तप्रायश्चित्तमुच्यते—कालद्वयातिपत्तानुपवासस्य दम्पत्योः ।
 अथवा यावत्कालपर्यन्तं होमो न क्रियते तावद्दिनपर्यन्तमुपवासः । पञ्चाद्वीतानां सायमाहु-
 तीनां दिनगणनद्वयकं पात्रे हस्ते वा यथासम्भवं गृहीत्वाऽग्नये स्वाहेति सकृदेव जुहुयात्, एवं
 द्वितीयाहुतिं सकृदेव किञ्चिदधिकेनावशिष्टेन जुहुयात् । एवमतीतप्रातराहुतीनां प्रातः सकृदेव
 होमः । तदुक्तं कर्मप्रदीपे—“अहुयमाने...अपी”ति । एवमुपवासाकरणे पुनराधानं कर्तव्यम् ।
 अथ परिशिष्टोक्तप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते—दर्शस्थालीपाके स्वकालेऽननुष्ठिते प्रायश्चित्तपूर्वकमनुष्ठानं
 पौर्णमासीपर्यन्तम् । पौर्णमासस्थालीपाके स्वकालेऽनुष्ठिते प्रायश्चित्तपूर्वकमनुष्ठानं दर्शपर्यन्तम् ।
 तृतीया-पञ्चमी-दशमी-त्रयोदसीष्वथवा सर्वाष्ट तिथिष्वतीतस्य स्थालीपाकस्यानुष्ठानम् । गौण-
 कालेऽप्यतीते वैश्वानरस्थालीपाकः प्रकृतिस्थालीपाकेन समानतन्त्रेण भिन्नतन्त्रेण वा कर्तव्यः ।
 द्वयोः स्थालीपाकयोर्लोपे एकस्योक्तप्रायश्चित्तस्थालीपाकः । द्वितीयस्य प्रायश्चित्तपूर्वकं गौण-
 कालेऽनुष्ठानम् । द्वितीयस्थालीपाके गौणकालेऽप्यननुष्ठितेऽपि तृतीयस्थालीपाके संप्राप्ते पुनरा-
 धानम् । अन्वाधानदिने पत्न्यां रजस्वलायां ज्ञातायां पञ्चमेऽहनि स्थालीपाकानुष्ठानम् । औते
 कर्मणि यत्तुर्थादिनेऽपि । परे तु अन्वाधानदिने औपचयिकाह्नभोजनानन्तरं पत्न्यां रजस्वलायां
 तामपरुध्य यागः कर्तव्य इति । केचित् संकल्पप्रभृतिपात्रासोद्वान्ते कर्मणि कृते भोजनात् पूर्वं
 पत्न्यां रजस्वलायामपि तामपरुध्य यागं कुर्वन्ति । अथ वैश्वानरस्थालीपाकप्रयोगः—दर्शस्थाली-
 पाकस्य पौर्णमासस्थालीपाकस्य वाऽतिपत्तिप्रायश्चित्तार्थम् अथवा मुख्यकालातिपत्तिप्रायश्चित्तार्थं
 वैश्वानरस्थालीपाकं करिष्ये इति संकल्पः । अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति जुष्टं निर्बपामीति निर्वापः ।
 अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति चर्वाहुतिः । अन्यत् सर्वं प्रकृतिस्थालीपाकवत् । नवचञ्च-भवन-
 कर्माश्वयुजि-वैश्वदेवद्वय-पिण्डपितृयज्ञ-कर्मणां लोपे पतितान्नभोजने च वैश्वानरस्थालीपाक-
 प्रायश्चित्तम् । स्वगृहान्तेरन्याग्निसम्पर्के विविचिस्थालीपाकः । मदीयगृहान्तेरन्याग्निसंस्पर्-
 प्रायश्चित्तार्थं विविचिस्थालीपाकं करिष्ये । अग्नये विविचये स्वाहेति जुष्टं निर्बपामीति कर्त्तव्यं,
 अग्नये विविचये स्वाहेति चरुहोमः । अन्यत् सर्वं प्रकृतिवत् । समानतन्त्रप्रकारे वैकृतं
 निरूप्य प्राकृतस्य निर्वापः । प्रायश्चित्तस्थालीपाककरणेऽशक्तौ यत्पुंरीतेनाऽऽप्येव पुंश्च दूरमित्वाऽ-
 मुक्तस्थालीपाकस्य स्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामीति संकल्प्याग्नये वैश्वानराय स्वाहेति यत्पुंरीतमाग्न्यं
 जुहुयात् । तत्तत्स्थालीपाके तत्तद्वदेव तान्नि यत्पुंर्यन्ते स्वाहाकारं संयोज्य पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

अथवा चतुर्गृहीताज्यासम्भवे स्त्रवेणैकमाज्याहुतिं तत्तदेवतायै जुहुयात् । अमुकस्थालीपाकस्य स्थाने स्त्रुवाहुतिं होष्यामीति संकल्पः । अन्यदप्यनुक्तप्रायश्चित्तं सूत्रान्तरोक्तं प्राज्ञं छन्दोगैः । प्रासङ्गिकमुक्तं गोभिलोक्तमुच्यते—यजमानस्य यदि प्रवासस्तदा पत्न्या ऋत्विङ्मुखेन सायं-प्रातर्होम-वेदवदेव-पार्वणस्थालीपाक-श्रवणाकर्म-नवयज्ञादीनि नित्यकर्माणि यथाकालं कर्तव्यान्वेव, संकल्प ऋत्विग्धरणञ्च पत्न्या कार्यम् । बर्हिर्हिमादिसाधनयुक्ततन्त्रहोमेषु स्थालीपाकवत् सर्वमङ्गजातं कर्तव्यम्, प्रधानाहुतयस्तत्र तत्रोक्ता ग्राह्याः । यत्र मन्त्रान्ते स्वाहेति पदं नास्ति तत्र स्वाहेति योजनीयम् । सर्वत्र स्वाहाकारे यत्र मन्त्रादौ स्वाहाकार आम्नातस्तत्र स्वाहा-पदोच्चारणानन्तरं हुत्वा शेषं मन्त्रं समापयेत् । चहाहितेन्द्राज्यहोमेषु चतुर्थीहोमादिषूपवातं जुहुयात् । तत्रार्थं क्रमः—आज्यं संस्कृत्य स्त्रवेणाऽऽज्यमादाय प्रधानदेवताभ्यो जुहोति, नाऽऽज्यभागौ न च स्विष्टकृद्धोमः । आज्यहोमेषु प्रधानदेवतानामनुक्तौ प्रधानकर्मणः प्रधानहोमोक्तौ तस्य च पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च व्यस्तभिर्वाहतिभिस्तैव आज्याहुतीर्जुहुयात्, अन्यत् सर्वं पार्वणस्थालीपाकवत् । यत्र सूत्रकृद् वक्ष्यति 'अग्निरुपसमाहितो भवती'ति, तत्र पुंसवन-शुक्लाकर्म-सीमन्तोन्नयन-वृषाकर्मदिषु तेषां कर्मणां पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च महाव्याहतिहोमत्रयं कर्तव्यम् । अस्मिन् स्थालीपाके सर्वस्याप्यङ्गस्य गोभिलेनोपदिष्टत्वात् पार्वणस्थालीपाकः सर्वेषां वक्ष्यमाणानां चहोमानामाज्यहोमानाञ्च प्रकृतिभूतोऽतः पार्वणस्थालीपाकस्य सूत्रोपाय पदार्थक्रमो लिख्यते—प्रथमं सङ्कल्पः, विश्विदग्निस्थापनम्, इक्ष्माबर्हिवोश्च यज्ञियपात्राणामुप-कल्पनम्, ब्रह्मधरणम्, ब्रह्मासनदर्भास्तरणम्, ब्रह्मोपवेशनम्, उपविष्टे ब्रह्मयुत्तरतः पात्रासादनम्, पात्राणां वीक्षणम्, प्रोक्षणम्, परिसम्हनम्, पश्चिमत उल्लूलाद्यासादनम्, हविर्निर्वापः, अव-हननम्, तुषविमोचनम्, तण्डुलप्रक्षालनम्, पवित्रकरणम्, तण्डुलावापः, हविःश्रपणम्, भृते-ऽभिघारणम्, उदगद्विघासनम्, प्रतिष्ठिताभिघारणम्, अग्निप्रज्वालनम्, परिस्तरणम्, बर्हिषि स्थालीपाकासादनम्, इक्ष्माधानम्, चर्वभावेऽत्रैव पवित्रकरणम्, पवित्रानुमार्जनम्, आज्यस्थाल्यां पवित्रासादनम्, तत्राऽऽज्यावनयनम्, आज्योत्पवनम्, अनेहपर्वज्यस्थाल्यधिभ्रयणम्, उत्तरत आज्योद्घासनम्, लुक्सम्मार्गः, बर्हिष्याज्यासादनम्, त्रिरुक्काञ्जलिसेवनम्, पर्युक्षणम्, आज्य-भागहोमः, प्रधानचरुहोमः, स्विष्टकृद्धोमः, व्याहृतित्रयहोमः, तूर्णीं समिधाधानम्, अनुपर्युक्षणम्, उदकाञ्जलिसेवनम्, यज्ञवास्तुकरणम्, वस्वाहुतिः, हविरुच्छिद्योद्घासनम्, ब्रह्मणे हविःशेषदानम्, हविःशेषभोजनम्, पूर्णपात्रदानम्, गोनिष्कयद्रव्यदानम्, चमसनिनयनम्, चमसपूरणम्, चामदेव्यसामगानम्, इति चरुतन्त्रपदार्थक्रमः ।

अथाऽऽज्यतन्त्रपदार्थक्रम उच्यते—हविर्निर्वापादि-हविरुद्घासनान्तं कर्म विहायामिस्थापन-प्रभृत्प्राज्यासादनान्तपदार्थक्रमः पूर्ववत्, तत्तद्विरुक्काञ्जलिसेवनम्, अनुपर्युक्षणम्, व्याहृतित्रय-होमः, प्रधानज्याहुतयः, प्रधानज्याहुत्यनुपदेशे प्रधानकर्मानुष्ठानम्, आज्येन व्याहृतित्रयहोमः, तूर्णीं समिधाधानम्, कर्मवैगुण्ये पुनर्व्याहृतिचतुष्टयहोमः पर्युक्षगादिचामदेव्यगानान्तः पदार्थ-क्रमः पूर्ववत् । इति ।

इदानीं ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षया सर्वत्रैवमेव विधिमतिदिशन्निदमाह—

एषोऽत ऊर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ॥ २० ॥

ह्यते इति हविः । अविशेषात् समिदाज्यचरुपशूपशाकादिलक्षणं सर्वप्रकारमपि गृह्यते । तस्याऽऽहुतयो हविराहुतयः, तासु हविराहुतिषु । अत ऊर्ध्वं 'मेव एव न्यायो' * द्रष्टव्यः । कथं नाम ? अत ऊर्ध्वं ये 'क्षिप्रहोमा' * ब्रह्मचारिस्मिदा' धानादयः, तेषु क्षिप्रहोमांस्त 'एव न्यायो द्रष्टव्यः । ये तु 'तन्त्रहोमाः समश' नीयादयः * तेषु ब्रह्मोपवेशनादिकस्तन्त्र'होमांस्त * एव द्रष्टव्यः । क्षिप्रं 'ह्यते इति क्षिप्रहोमाः सायं-प्रातर्होमादयो याज्ञिकेषु प्रसिद्धाः । 'तन्त्रशब्देन बहिरि'मादिकं साधनमभिधीयते । तद्व्युक्तहोमा याज्ञिकेषु प्रसिद्धाः * । न्यायग्रहणं क्वचित् प्राप्तानामर्थभावाभिवृत्त्यर्थम् । यथाज्यतन्त्रेषु उल्लिखलमुषलशूर्पादीनां यथा 'पाण्याहुतिषु मेत्तणस्रगादीनामिति ।

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥ २१ ॥

'मन्त्रस्य अन्तोवसानं मन्त्रान्तः' *, तस्मिन् मन्त्रान्ते स्वाहा' कारो वक्तव्य' * इति वाक्यशेषः (१) । अधिकाराद्धोम' मन्त्रान्ते एव' *, न 'तु जपादिष्वपीति । तत्रापि' च ये अनाम्नातस्वाहाकारा मन्त्रा यथा अग्रे प्रायश्चित्त इत्यादयः (२), तद्वन्ते स्वाहाकारः । 'न त्वाम्नातस्वाहाकारेष्वपि' * यथा अग्निरेतु प्रथम इत्यादिकेषु (३) । कुतः ? स्वाहाकार' प्रदानार्थत्वात् हविष' स्तस्य चार्थस्याऽऽज्ञायसिद्धेर्नैव कृतत्वात्

A. संबद्धयत्र 'सर्वे स्वाहाकारान्ताः' इति (१।२।६) लाव्यायनश्रौतसूत्रमपि ।

B. मन्त्रस्तु—ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि

याऽस्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि । मन्त्रब्राह्मणम् १।४।१ ।

C. मन्त्रस्तु—ॐ अग्निरेतु प्रथमो देवताभ्यः सोऽस्यै प्रजां मुञ्चातु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा ॥

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१० ।

1. 'मेव एतन्नायो' ख । 2. 'क्षिप्रतांशो नास्ति ख । 3. 'धाना' नास्ति ख-ग । 4. 'एव' नास्ति क-ग । 5. 'मन्त्र-' क, 'तव' ख । 6. '-नीयाः' क-ग । 7. '-होमन्वाय' ख । 8. 'ह्यते इति' ख । 9. 'क्षिप्रतांशो नास्ति ख । 10. 'वाज्या-' ख, 'वाज्या-' ग । 11. 'मन्त्रावसानं' ख । 12. '-कारः कर्त्तव्य' ख-ग । 13. '-सम्बन्धेनैव' ख । 14. 'तु' नास्ति क-ग । 15. 'च' नास्ति ख । 16. 'न लाभातः स्वाहाकारेषु' क-ग । 17. 'प्रदर्शनार्थत्वात्' ख । 18. 'स्तस्य चार्थस्या' स्थाने '-स्तस्य चार्थस्या-', ख, '-स्तचार्थस्या-' ग ।

द्वितीयस्याऽऽग्नेयमनमर्थकं स्यात्(१) । यत्राऽऽदौ स्वाहाकारः, यथा स्वाहा सोमाय पितृमते इति । तत्रापि नैवान्ते स्वाहाकारः स्यात् । "तुल्यत्वात् कारणस्य तत्रापि स्वाहाकारेणैव हविः" सम्प्रदानं कृत्वा मन्त्रं 'समावर्त्तयेत्, एवमर्थत्वात् तस्य ।

तथा चोक्तम्—

स्वाहां कुर्यान्नवाऽन्तान्ते न चैव जुहुयाद्धविः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत्(२) ॥ इति ।

अंकारश्चाऽऽदौ प्रतिमन्त्रं न कर्त्तव्यः । "कृतः एवमनुपदेशात् ।

तथा चोक्तम्—

नो कुर्यादोममन्त्राणां पृथगादिषु कुञ्चित् ।

अन्येषां चाविकृष्टानां कार्यमाचमनादिना(३) ॥ इति ।

आज्याहुतिष्वज्यमेव संस्कृत्योपघातं जुहुयात् नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ॥ २२ ॥

आज्यस्याऽऽहुतय आज्याहुतयः, तास्वाज्याहुतिषु चतुर्थीकर्मादिषु आज्यमेव यथोक्तेन विधिना संस्कृत्य उपघातं जुहुयात् । रुधेणोपहत्य जुहुयादिति । नाज्य-भागविति, आज्यभाग-स्विष्टकृतामतिदेशप्रामाणां निवृत्तिः कियते ।

आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहुतिभि-
र्होमः ॥ २३ ॥

यत्राऽऽज्यमेव "केवलं हयतेऽन्यश्चर्वादि हविरन्तरं नास्ति ता आज्याहुतयः । ता अपि यत्र नाऽऽदिश्यन्ते होम एव यत्र नाऽऽदिश्यते इत्यर्थः । तत्र पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च

A. संबदन्ति चात्र तान्त्रिकाः पाठाः—

नमोऽन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विमेव च ।

पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्राय विधिः स्मृतः ॥ इति ।

B. कर्मप्रदीपः २।७।१४ ।

C. कर्मप्रदीपः २।७।१६ ।

१. 'अपि' नास्ति क-ग. २. 'तुल्यत्वात् कारणस्य' नास्ति क-ग. ३. 'हं' नास्ति क-ख ।

४. 'समापयेत्' ख । ५. 'कृतः' नास्ति ग. ६. 'केवलं' नास्ति क-ग. ७. 'एव' स्थाने 'पूर्वं' ख ।

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्य इति वाक्यशेषः* । पुंसवन-शुक्लकर्म-सीमन्तोन्नयन-चूडाकरणादिषु । "तत्र प्रधानकर्मणोऽसामिर्मर्जनादेः पुरस्ताच्छोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होम इति । यत् पुनः कैश्चिद्व्यकाराभ्याहारणादेशो "चानादेशे चेति व्याख्यातम्, तद्व्युत्तम् । कुतः ? अध्याहारदोषात् । 'अन्यथाऽपि सूत्रस्यार्थवत्त्वाच्च(A) । महाव्याहृतयः प्रमिद्धा एव तिष्ठां विज्ञेयाः । ननु पुंसवनादीन्यहोमकानीति चेत्, न ; कुतः ? "पश्चादग्नेरुद्गग्रेषु दर्भेषु" (B) इत्याद्यग्निग्रहणस्य होमार्थत्वान् । तथा चूडाकरणेऽपि । "पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति" [सू० २।१।२] इति । इतरथाऽग्नेरुपसमाधानमदृष्टार्थमेव स्यात् । मयुरपि "चेमानि सहोमकान्ये" वाऽऽह—

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते(१) ॥ इति ।

तस्माद् यथोक्त एवार्थः ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“आज्याहुतयो यत्र नादिभ्यन्ते इति वर्णनार्था चर्वाहुतिष्वतिप्रसङ्गः, आज्याहुतयोऽपि यत्र नादिभ्यन्ते इत्यर्थकल्पने च व्यक्तमपेक्षयाहारः । आज्यपदञ्चैवमनतिप्रयोजनं स्यात् । आहुतिष्वनादेशे इति खल्वभिप्रेयते, तस्मादाज्याहुतिषु, आहुतेरनादेशे चेति व्याख्येयम्” इति प्रणिजगाद् । परमत्र प्रकृते होमानादेश एवाद्यन्तयोः प्रधानकर्मणो महाव्याहृतिर्होमः, उत आज्यहोमादेशेऽपीति भगवन्तोऽनुचाना निरूपयन्तु ।

B. “प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुद्गग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति” इति पुंसवनप्रकरणे (२।१।२) गोभिलसूत्रम् ।

C मनुसंहिता (२।२७) । अत्र कुल्लुकभट्टः—“ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः, होमग्रहणमुपलक्षणम्, गार्भाधानादेरहोमरूपत्वात् । जातस्य यत् कर्म मन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्जातकर्म । चौडं चूडाकरणकर्म । मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्वैजिकं प्रतिपिद्वमैथुनसंकल्पादिना च पैतृकरोतोद्गोषाद् यद् यत् पापं गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भवासजं तद् द्विजातीनामपमृज्यते” इति व्याचक्षौ । मेधातिथिरपि—“गार्भेर्होमैः गर्भं संभूते नार्याः क्रियन्ते गर्भं वा ग्रहीतुं गर्भप्रयोजनकत्वाद् गार्भाः, नारी तत्र द्वारमात्रं प्रयोजकस्तु गर्भं एव, अतस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च, तद्वर्था होमाः पुंसवनसीमन्तोन्नयनगार्भाधानानि । होमशब्द उपलक्षणार्थः कर्ममात्रस्य, न हि गार्भाधानं होमः । एतेषाञ्च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं गृह्यस्मृतिभ्योऽवसातव्यम्” इत्याह । तदत्र द्वयोरपि व्याख्यानयोर्गार्भाधानस्य

१. विज्ञातांशो नास्ति क-ग । २. 'तत्र'पदम् 'च'सामिर्मर्जनादि'रनन्तरं वर्तते ख । ३. 'वाऽनादेशे' क । ४. 'अन्यथापि' क, 'अन्यस्यापि' ग । ५. 'आदि' नास्ति क-ग । ६. 'चेमान्यहोमकान्ये' ख ।

यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मण्युपनयने गोदाने च ॥२४॥

यत्न चतस्रो व्याहृतयो भवन्ति तन्नातिदेशेन प्रापयति । सांख्यमनागतातिदेशः । पाणिग्रहणे वक्ष्यति । “समस्ताभिश्चतुर्थीमि”ति [सू० २।१।२४] । यथा पाणिग्रहणे “कर्मणि चतस्रस्तथा चूडाकर्मणि । तथा”शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथा उपनयने, तथा गोदाने ।

अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थं शान्त्यर्थम् ॥ २५ ॥

अपवृत्ते समाप्ते कर्मणि वामदेव्यगानम्, शान्त्यर्थमिति वचनात् ‘नातीवास्य नित्यत्वम् । ननु सायंप्रातर्होमयोरप्राद्यत्वात् तदपवर्गे एव कस्मान्नोच्यते ? इत्युच्यते—“तन्नोच्यमानं प्रकरणान्तरेणान्तरितत्वात् तत्रैव स्यात् न सर्वत्र । सर्वकर्मपरिभाषायां “तु विधीयमानं सर्वार्थमेव”भवति । तस्माद्विहोच्यते । एवञ्च” सत्यनग्निकेष्वप्येतद् भवति । उक्तञ्च

अहोमकेष्वपि भवेद् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके(१) ॥ “इति ।

“अभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थः ।

इति श्रीमन् ११ * महामहोपाध्यायः १ नारायणभट्टकृतौ १ * गोभीलीयगृह्यसूत्रभाष्ये

प्रथमप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

समाप्तभाष्यं प्रथमः प्रपाठकः ॥

सहोमकत्वं नाङ्गीकृतम्, तथा भाष्यकारेणापि, तर्काङ्कुरस्तु “गर्भाधानेऽपि होममवसरे उप-
पाद्विभ्यामः” इत्युक्तवान् । वयमपि तत्प्रकरणे किञ्चिद् वक्ष्याम इति ।

A. कर्मप्रदीपः १।९।७ । व्याख्यातं प्राक् (५० ७२) अत्र च गानाशक्तौ ऋचो वारप्रथं पठनीयाः । तदुक्तं तत्रैव—

अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा । इति १।९।६ । ‘अथवा गानाशक्तौ त्रिधा कथान-
इत्यादि पठेत्’ इति च प्रकाशकारोक्ता व्याख्या ।

1. ‘संस्तुताभिः’ ग । 2. ‘कर्मणि’ नास्ति क-ग । 3. ‘शब्दः’ नास्ति ग । 4. ‘चाती-’ क-ग ।
5. ‘तत्’ नास्ति ख । 6. ‘तद्योच्य-’ ख । 7. ‘नरितत्वात्’ ख । 8. ‘तु’ नास्ति क-ग ।
9. ‘इति’ ख । 10. ‘च’ नास्ति ख । 11. ‘इति’ नास्ति क-ग । 12. ‘विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तये इति’ ख । 13. ‘चित्रितायो’ नास्ति ख । 14. ‘चित्रितायो’ नास्ति ग ।

वामदेव्यमन्त्रास्तु—ॐ कयानमित्र आभुवदूती सदावृधः सखा ।

कया शचिष्ठया वृता ॥१॥ सा० स० उ० १।१।१२ ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढाचिदाहजे वध ॥२॥ सा० स० उ० १।१।१२ ।

ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितृणाम् ।

शतं भवास्त्युतये ॥३॥ सा० स० उ० १।१।१२ ।

ॐ त्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

त्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

त्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः

त्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ४ ॥ सा० स० उ० १।३।९ ।

मन्त्राणामेतेषां सायणकृता व्याख्या—सदावृधः सदा वर्धमानः, मित्रायायनीयः पूजनीयः, सखा मित्रभूतः, इन्द्रः कया उती ऊत्या तर्पणेन, नः अस्मान्, आभुवत् आभिमुख्येन भवेत्, शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहितानुष्ठीयमानेन कया वृता केन वर्तनेन, कर्मणा वामिमुखो भवेत् ॥ १ ॥

मंहिष्ठः पूजनीयः, सत्यः सत्यभूतः, मदानां मादयितृणां मध्ये, कः मत्करः, अन्धसः सोम-लक्षणस्यान्नस्य रसः, दृढाचित् दृढमपि, वधु शत्रुसम्बन्धि गवादिकं धनम्, आहजे आ समन्तात् भङ्क्तुं हे इन्द्र त्वा त्वां मत्सत् मादयेत् ॥२॥

हे इन्द्र, सखीनां मित्राणां जरितृणां स्तोत्राणाम् अविता रक्षिता, त्वं नः अस्माकं शतं शत-संरूपकम्, उत्तये रक्षायै, छ मुञ्च, अभि भवासि अभिमुखो भव ॥३॥ इति ।

“नोऽस्मभ्यम् इन्द्रः त्वस्ति शान्तिं दधातु, किम्भूतः ? वृद्धश्रवाः वृद्धवाक्यकारी, तथा पूषा विश्ववेदाः सर्वज्ञः, तथा तार्क्ष्यः अरिष्टनेमिः, अव्याहतगतिप्रसरः, तथा बृहस्पतिः, त्वस्ति नो दधातु । एताव्रतस्त्रो गातव्या वा इति गृह्यम् ।” इति गुणविष्णुकृता व्याख्या ॥४॥ इति ।

द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका

—१७७—

देव सवितरित्यादेर्मन्त्रगणस्य विनियोगो वक्तुमारब्धः । तत्राद्यस्य तावन्मन्त्रस्य पर्युत्तरे विनियोग उक्तः(१) । अत ऊर्ध्वं पाणिग्रहणलिङ्ग मन्त्रास्तेषां विनियोग-विवक्षयेऽहमाह—

पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ॥ १ ॥

पुण्ये द्वापरहिते नक्षत्रे ऋक्षे परकीयां कन्यां वक्ष्यमाणेन पाणिग्रहण'कर्मणा दारान् कुर्वीत । दारा गृहानु'मत इति वचनात् ताः पुंसि सर्वत्र । ननु उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि इति 'प्रसिद्धत्वात् कस्मान् पुनर्नक्षत्रग्रहणम्' * ? 'उच्यते—तिथि-वारकरणयोगेभ्यो नक्षत्रस्य प्रधान्यं यातनार्थम्(॥) ।

A. प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयकण्डिकायाम् (पृ० ९०) । तत्र मन्त्रव्याख्या न दत्तेत्यत्र दीयते—
'हे देव सर्वत्र द्योतमान, सवितः जगत्प्रसवितः, त्वं यज्ञमिदं प्रष्टव अनुजानीहि । भगाय कर्मफलभञ्जनाय यज्ञपतिं यज्ञदानं मां प्रष्टव । दिव्यो गन्धर्वः सूर्यः केतं वित्तं पुनातीति केतवः, नः केतं पुनातु, वाचस्पतिगुरुः नोऽस्माकं वाचं स्वदत्तु प्रीतिकरीं करोतु' इति ।

B. विवाहनक्षत्राण्याह ज्योतिःसारसंग्रहे—

रेवत्युत्तररोहिणीशृगशिशिरोमूलानुराधा मघा ।

इस्तास्वातिषु तौलिषड्मिथुनेष्वथ सप्त पाणिग्रहः ॥

पारस्करगृह्यं तु—

कुमारीः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ।

स्वातीशृगशिशिसि रोहिण्यां वा ॥ इति ।

भीमपराक्रमे—

पूर्वाग्रये विशालायां शिवाघे भक्षतुष्टये ।

ऊठा चाऽऽशु भवेत् कन्या विधवाऽतो विधर्जयेत् ॥

१. 'विधिना' क । २. 'मनत' क । ३. 'मिदंऽपि पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम्' ख, 'मिदंत्वात् नक्षत्रवर्णनं कस्मान्' घ । ४. 'उच्यते' नास्ति घ ।

कीदृशान् दारान् कुर्वीतित्यत आह—

लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन^(A) ॥ २ ॥

प्रशस्तं लक्षणम् अवैधव्यादि^१सूत्रकं येषां दाराणां ते प्रशस्तलक्षणाः “सन्तः पदविपर्ययेण लक्षणप्रशस्ता इत्युच्यन्ते । तान् “लक्षणप्रशस्तान्”^२ । केन ते प्रशस्ताः कुशलेन स्त्रीलक्षणविदा^(B) ।

विष्णुभाद्रं त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।

एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव दुःखिता ॥

आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च ।

रेवत्यन्ते चतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः ॥ इति ।

रघुनन्दनाद्यः पुनः पारस्करोक्तं नक्षत्रं ज्योतिःशास्त्रानुक्तं यजुर्वेदविषयमापद्विपर्यं वा भवतीत्येषं मन्यन्ते ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“कचिदेतत्सूत्रानन्तरम् “अनार्यशुल्करहिताम्” इति सूत्रमधिकं पठन्ति “आर्यशुल्कं गोमिथुनादि, तदितरशुल्कनीतां त्यजेत्” इति व्याचक्षते च । तदिदं सूत्रमनार्यमिति प्रतिभाति । तथा हि, पूर्वं दारान् कुर्वीत इति सूत्रयित्वा तद्विशेषणत्वं चित्रक्षयैव लक्षणप्रशस्तानिति, किमिति अनार्यशुल्करहितानिति नासूत्रयत् । “तदलभे पिण्डान्” इत्युक्तं सूत्रमप्येवं सत्युपपद्यते । तत्र हि तच्छब्देन स्त्रीलक्षणविदः परामर्शः । एतच्चानयोरेव सूत्रयोरानन्तर्यं छिद्यं स्यात्, न पुनरन्तरा सूत्रान्तरं व्यवधाने । अपि च अनार्यशुल्करहितान् इत्यनेनार्येऽपि गोमिथुनस्य शुल्करूपता प्रतीयते, सोऽयमर्थो न्यायविरुद्धो मनुविरुद्धश्च ।

तथा च मनुः—

आर्ये गोमिथुनं शुल्कं कचिदाहुर्मुपैव तत् ।

अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ इति” ।

इत्याह स्वभाष्यपादटीकायाम् ।

B. तदुक्तं काशीकरणे—

सद्वा गृही दुर्लभं मुक्तं स्त्री लक्षणवती यदि ।

अतः सुखसमृद्धयर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥ इति ॥३७१॥

स्त्रीलक्षणसंग्रहस्तु रघुनन्दनीयज्योतिस्तत्त्वे—

स्थितिः—

धर्मार्थकाममोक्षार्थां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।

परीक्ष्यन्ते प्रवर्त्तनेन पूर्वमेव करग्रहात् ॥

मनुः—

भग्नङ्गाङ्गीं सौम्यनाङ्गीं हंसवारणामिनीम् ।
तनुलोमकेसवसानां घृद्धङ्गीमुद्धरेत् क्षियम् ॥ ३।१०॥

शासातपः—

हंसस्वर्णा मेघवर्णा मधुपिङ्गललोचनाम् ।
तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

अभिच्ये—

प्रतिष्ठिततलाः सम्यग् रक्ताम्नोजसमन्विताः ।
तादृशाश्चरणा धन्या बोधिता भोगवर्धनाः ॥

मनुः—

नोद्धरेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
नर्धङ्गुक्ष्णदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रैः पक्षाङ्गीं न च भीषगनामिकाम् ॥ इति ।
[नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ।
वयोऽधिकां नाङ्गुहीनां न सेवेत् कलहप्रियाम् ॥]
यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राशः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूत्रे—

गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती ।
नदीष्वासां नाम बृक्षे मालती तुलसी अपि ॥
रेवती वासिष्ठी भेसु रोहिणी शुभदा भवेत् ॥

कुरवचिन्तामणौ—

नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा स्याद् दुःशीला भ्याचलोल्लेखना च ।
कूपो यस्या गण्डयोः सस्मिताया निःसन्दिग्धा बन्धकी तां वदन्ति ॥

नम्बिकेम्बरपुराणे—

इयामा दुर्गेशी तनुलोमराजी दुर्भः दुशीला दुगतिः दुदम्ना ।
वेदीविमञ्चा यदि पङ्कजाक्षी कुलेन हीनाऽपि विवाहनीया ॥
उष्टा कुण्डला यदि पिङ्गलाक्षी लोका समाकीर्णसमाङ्गयष्टिः ।
मध्येन पुष्टा यदि राजकन्या कुण्डेऽपि योग्या न विवाहनीया ॥" इति ।

स्त्रीणां जन्मलग्नचन्द्रादिभिः कलविचारमाह ज्योतिःसारसंग्रहे—

लग्ने शशाङ्गे च वपुर्विचिन्त्यं तयोः कलत्रे पतिवैभवानि ।
 कृताकृत्यभावे प्रसवोऽवगम्यो वैधव्यमस्या निघनेऽवगम्यम् ॥
 क्रूररस्ते विधवा भवति पुनर्भूः शुभाशुभैर्नारी ।
 क्रूरऽष्टमेऽपि विधवा सत्स्वर्गेषु स्वर्गं त्रियते ॥
 वाक्ये विधवा भौमे पतिसम्बन्धा विवाक्रेऽस्तस्ये ।
 सौरे पापैर्दृष्टे कन्यैव जरां समुपवाति ॥

भौमदोषानाह—

लग्ने व्यये च पाताले यामित्रे वाष्टमे कुजे ।
 नारी वैधव्यमाप्नोति पुंसो जाया विनश्यति ।

विषकन्यायोगानाह—

भद्रायां भद्रपादक्षं शनिभौमाकवासरे ।
 विषकन्या भवेज्जाता पतिपुत्रविनाशिनी ॥
 भद्रातिथिर्यदाऽभ्युदये शतभं कृतिका तथा ।
 मन्दारविचारश्चेद् विषकन्या कुर्वैः स्मृता ॥
 द्वादशी वारुणः सूर्ये विशाखा सप्तमी कुजे ।
 मन्देऽभ्युदये द्वितीया च विषयोगास्त्रयो मताः ॥
 रिपुक्षेत्रस्थितौ द्वौ तु लग्ने यत्र शुभग्रहौ ।
 क्रूरक्षेत्रस्तत्र जाता भवेत् स्त्री विषकन्यका ॥

वैधव्ययोगानाह—

वैधव्यं स्यात् पापखेटेऽष्टमस्ये रन्ध्रस्वामी संस्थितो यस्य चाक्षे ।
 मृत्युः पापे तस्य वाक्योऽङ्गनायाः सौम्यैरर्थस्थानगैः स्यात् स्वर्गं हि ॥
 कामार्ता विधवा कुलक्षयकरी पापद्वये ससगे
 वेदया स्वामिवधं करोति नियतं पापत्रये चास्तमे ।
 वष्टे च भवने भौमः सप्तमे राहुसम्भवः ।
 भष्टमे च यदा सौरिर्भर्ता तस्या न जीवति ॥
 निशाकरात् सप्तमभावसंस्थाः स्वर्भानुमन्दारविवाकराभ्येत् ।
 तनोरिमे जन्मनि नैधने वा दिशन्ति वैधव्यमलं न देवाः ॥

कुलदोषानाह—

पापान्तराले यदि लग्नचन्द्रौ स्यातां शुभालोकनवर्जितौ तौ ।
 भग्नकुलोका सकलसङ्गमेन कुलद्वयं हस्ति तदा दृगाक्षी ॥

किञ्च—

तद'लाभे 'पिण्डान् ॥ ३ ॥

"तदिति प्रकृतस्य स्त्रीलक्षणविदः परामर्शः । 'तद'लाभे स्त्रीलक्षणविदः" *
अलाभे वक्ष्यमाणलक्षणान् पिण्डान् कुमार्या उपनामयेत् इत्यनेन "वक्ष्यमाणेन
क्रियापदेन सह सम्बन्धः । इयं चोपश्रुतिः प्रशस्ताप्रशस्तकन्यापरीक्षार्था शास्त्रा-
न्तराविहोपादीयते ।

कुतस्ते पिण्डा प्राह्या इत्यत आह—

वेद्याः सीताया हृदाद् गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादादहनादी-
रिणात्^(A) सर्वेभ्यः सम्भार्य नवमम् ॥ ४ ॥

वेदिरग्निषोमादेर्यज्ञस्य, तस्या वेद्याः, सीता कृष्टं क्षेत्रम् । हृदो हृदतेः शब्दकर्मणो
"हृदतेर्वाऽस्यास्तीति भावकर्मणो, ग्रीष्मेऽपि यः शोषं नोपैति । गोष्टं गवां स्थानम् ।
"चतुष्पथः प्रसिद्धः" *, आदेवनं द्यूतस्थानम्, आदहनं "अग्निस्थानम् । ईरिण-
"सुखरम् । पश्या वेद्यादिभ्यः स्थानेभ्यो मृदां गृहीत्वा पृथगेव पिण्डान् कुर्यात् ।

व्ययेऽष्टमे भूमिस्तस्य राशाचरौ सपापं भवतीह रण्डा ।

मदं कुलीरं सरसौ कुजोऽपि धनेन हीना रमतेऽन्यलोकैः ॥

तनौ चतुर्थं निधनं व्यये वा मन्त्रालये पापयुतः कुजद्वेत् ।

अनङ्गुलीलां प्रकरोति जारः पतिं तिरस्कृत्य बिलोलनेत्रा ॥

अस्य प्रतिप्रसवमाह तत्रैव—

लम्बाङ्घ्रियोर्षा यदि जन्मकाले शुभप्रदो वा मन्त्रनाथिपो वा ।

धृनस्थितो हन्त्यनपत्यदोषं वैधव्यदोषञ्च विपाङ्गुनोत्थम् ॥

वाचस्पती नक्षमपञ्चमकण्टकस्थे जाताङ्गना भवति पूर्णविभूतियुक्ता ।

साध्वी सुपुत्रजननी सुखिनी गुणाख्या सप्ताष्टकं यदि भवेदशुभप्रदोऽपि ।

युवतिरक्षरपूजये केन्द्रगे धर्मगं वा सततममलमूर्तिः शिष्यदृष्ट्या नानाया ।

उभयकुलविभूत्या लब्धकीर्तिश्च जाता सुखयति शुभशीला स्वामिनं भोगिनी सा ॥ इति ।

A. अत्रैव सूत्रमेकं समाप्य सर्वेभ्य इत्यादि सूत्रान्तरं पठतः सामभ्रमिनकालङ्कारौ ।

1. 'भावे' ख-ग. 2. 'पिण्डान्' क. 3. 'तदिति' व्याने 'तस्य' घ. 4. 'तद'लाभे'
व्याने 'तस्यालाभे' ख-ग, चिह्निताङ्गो नास्ति घ. 5. 'मर्त्येन वत्ये' क-ग. 6. 'आदते' ख.
7. 'नादेति' क. 8. चिह्निताङ्गो नास्ति घ. 9. 'अग्निस्थानम्' व्याने 'अग्निस्थानम्' घ. 10. 'सुखरम्' क-ख.
'दारिद्र्यम्' ग.

‘एवमेतेऽष्टौ पिण्डाः’* भवन्ति । नवमं च पिण्डं ‘सम्भार्यं कुर्यात् । सर्वेभ्यो वेद्यादिभ्यः स्थानेभ्यः स्तोक्तं स्तोक्तं मृदं संभृत्य क्रियते इति सम्भार्यः ।

कीदृशांस्तान् कुर्यादित्यत आह—

^३समान् कृतलक्षणान् ॥ ५ ॥

‘समान् प्रमाणतः, कृतलक्षणान् कृतचिह्नान् ।

कृत्वा च”*—

पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेद् ‘ऋतमेव प्रथममृतं नात्येति कश्चनर्त इयं पृथिवी श्रिता सर्वमिदमसौ भूयादिति तस्या नाम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

‘पाणौ हस्ते स्वकीये’ आधाय कृत्वा, ‘कुमार्याः कन्यायाः, उपनामयेत् समीपे कुर्यात्’ इत्यर्थः । (१) ‘ऋतमेव’ ‘प्रथममि’त्यनेन मन्त्रेण ‘‘तिकरणान्तेन, असावित्यस्मिन् ‘‘स्थाने तस्या नाम अभिधानं गृहीत्वा उच्चार्य । ‘सर्वमिदं यशोदा भूयादिति प्रयोगः । ‘‘प्रसङ्गान्मन्त्रोऽपि व्याक्रियते’* । ऋतमेव ‘‘प्रथमम् ऋतं सत्यं प्रथमम् आद्यं कारण-मित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम्’ इति, ‘‘ऋतं नात्येति कश्चन, ऋतं नात्येति नातिक्रामति कश्चन कश्चिदपि, सत्यं नातिक्रामति’* अनतिक्रमणीयत्वात्, ऋते सत्ये इयं पृथिवी श्रिता आश्रिता, न केवलं पृथिवी, किं तर्हि ? सर्वमिदम् । च-शब्दे लुप्तवद् द्रष्टव्यः । सर्वं चेद् विभु’ इत्येव यन्नामरूपज्ञानमित्यर्थः । सत्ये श्रितमिति वर्तते, यथेदं सर्वं सत्ये श्रितम्, तथा ‘‘असौ भूयादिति’* । असावपि यशोदा सत्या भूयान् सत्या एव भव’ इत्यर्थः । एवमनेन मन्त्रेण तान् पिण्डान् ‘‘उपनाम्यन् पुनः सगबोधनविमत्तया तस्या नाम गृहीत्वा हे यशोदे एषामेकं गृहाणेति ब्रूयात् ।

A. ॐ ऋतमेव प्रथममृतं नात्येति कश्चनर्त इयं पृथिवी श्रिता सर्वमिदमसौ भूयाद्” इति मन्त्रस्तु तैत्तिरीयब्राह्मणे १।८।९, आपस्तम्बश्रौतसूत्रे च ८।१।२ उपक्रम्यते ।

1. ‘एवमेते’ क । 2. ‘मन्त्राय च’ क-ख-ग । 3. ‘सर्गम्’ ग । 4. ‘सदा’ ख । 5. ‘विभु’ क, ‘कृतचिह्नान्’ नास्ति ख-ग । 6. ‘श्रिता’ ग । 7. ‘पाणी’ नास्ति घ । 8. ‘ववाधाव’ व-घ । 9. ‘कुमार्याः’ नास्ति घ । 10. ‘इत्यर्थः’ नास्ति घ । 11. ‘प्रथमम्’ नास्ति घ । 12. ‘इतिकरणान्तेन’ नास्ति घ । 13. ‘सत्यं’ घ । 14. ‘मन्त्रव्याख्या’ घ । 15. ‘प्रथमम्’ नास्ति घ । 16. ‘सर्वं सत्यं कथम् कथिदपि नात्येति नातिक्रामति’ घ । 17. ‘वनेऽपि’ ख-ग-घ । 18. ‘विभुः’ नास्ति घ । 19. ‘इत्यर्थः’ नास्ति घ । 20. ‘उपनाम्यन्’ ख ।

पूर्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत् ॥ ७ ॥

पूर्वेषां वेद्यादीनां पिण्डानां चतुर्णामेकतमं गृह्णन्तीम् आददानामुपयच्छेद् विवाहयेद्
'इत्यर्थः । गृह्णन्तीमिति प्राप्ते गृह्णन्तीमिति ऋग्वन्दसोऽयं प्रयोगः ।

संभार्यमपि त्वेके ॥ ८ ॥

संभार्यमपि गृह्णन्तीमुपयच्छेदित्येवमेके आहुः । 'यतोऽत मिश्रं शुभाशुभमत
उपयच्छेत्तथा । अत्र शास्त्रान्तरोक्तः फलवाद्ः प्रदर्श्यते—

गृह्णन्ता वेदिपिण्डं तु सुतान् सूतेऽग्निहोत्रिणः ।

द्वितीयेन गृहीतेन सुतान् सूते कृषीबलान् ॥

सर्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् ।

गोष्ठपिण्डप्रहाद्यापि 'गोमिनः सुखिनस्तथा ॥

इत्येतैश्च गन्तारः पञ्चमे'नास्थिताः सुताः ।

षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः ॥

अमशानपिण्डप्रहणाद् विधवा जायते ध्रुवम् ।

बन्ध्या वा विधवा वा स्यादष्टमप्रहणादपि ॥

मिथमेतद् भवेत् सर्वं यतः पूर्वोदितं फलम् ।

नवमस्य 'प्रहस्तस्माद् शुभो वा यदि वाऽशुभः(A) ॥ इति ।

कस्मात् पुनः कन्यापरीक्षायामेवमतमिहान् यत्नः क्रियते ? "यस्मान् सर्वपुरुषार्थमिच्छौ
प्रधानमेतद्गुणं यद् भाष्येति ।

A. "शास्त्रान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलवादाः श्रूयन्ते, किन्तु तत्र क्रियावत्त्वादिकमपत्य-
मतमिति विवेकस्तथा चोक्तम्" इत्युक्त्वा पद्यानीमानि प्रमाणीकरोति चन्द्रकान्तः स्वभाष्ये ।

अत्र च गृह्णन्तीमहोक्तः फलवादः—

वेदिपिण्डात् क्रियावती सीतायाः फलते कृषिः ।

अहोम्या च हरे देवा गोष्ठे भवति गोमती ॥

अगुण्ये प्रवीणां स्वाद् द्यूतस्थाने कश्चिप्रिया ।

अमशाने श्रियते भर्ता बन्ध्या भवति चोषरे ॥

नवमे सर्वं पूर्वैरे कन्यायाः परिगृह्यन्ते । इति गृ० सू० २।२१-२३ ।

१. 'अमशः' नास्ति च । २. 'सर्वं प्रवीणः' नास्ति च । ३. 'द्वि-व' च । ४. 'वायतोऽव' ख-ग ।
५. 'सीताया' च । ६. 'नाशिरा' न-च, 'न शिरा' ख । ७. 'वचना त' च । ८. 'तस्मात्' क-ग ।

तथा च स्मरणम्—

धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्तिरित्येषः ।

परीक्ष्यास्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्(A) ॥ इति ।

मनुरपि च—

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह(B) ॥ इति ।

आसन्ने विवाहकर्मणि कथं कन्यास्नपनं कर्त्तव्यमित्यत आह—

क्रीतकैर्यवैर्मणैर्वाप्नुतां सुहृत् सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्मूर्ध-
न्यभिषिञ्चेत् काम वेद ते नाम मदो नामासीति, समानयामु-
मिति पतिनाम गृह्णीयात् स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थम् उत्तराभ्यां
प्लावयेत् ॥ ६ ॥

क्रीतकैरुदकक्रिन्नेश्चूर्णाकृत्य द्रवीकृतैरित्यर्थः । 'कैः ? यवैर्मणिवैर्वा(C) आप्नुताम्
उन्मादितसर्वाङ्गीम्, सुहृन् मिथ्यहृदयः, शरीरेण सह सशरीरां 'तां 'त्रिःकृतवः, त्रिर्मुर्ध-
'न्यभिषिञ्चेत् । केना'भिषिञ्चेत् ? सुरोत्तमेन । धरुणं सुरा भरविन्दानी-
त्युदकनाम(D) । 'सुपाडादुदकनामैतन् । उत्तमेन' 'ति ताराविदांश्चरहितेन । स्वापुना
'गन्धवर्णरसयुक्तेनेत्यर्थः । 'उत्तमशब्दस्यैवमर्थत्वात्' * । सुरैश्च कस्माच्चोच्यत
'इति चेत् ? न ; ब्राह्मणस्य सुरागन्धाघ्राणंऽपि प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं रघुनन्दनेनापि ज्योतिस्तत्त्वे ।

B. मनुसंहिता १.१२८ । कुल्लुकभट्टोक्तं व्याख्या चात्य—“अपत्योत्पादनयुक्तमप्येतदप्य-
हितत्वज्ञापनाय पुनरभिधानम् । धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि, परिचर्या उत्कृष्टा रतिः, पितृणा-
मात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्ग इत्येतत् सर्वं भार्याधीनम्” । इति ।

(C). “एतेन समूर-यव-माषाणां श्लक्ष्णचूर्णान्येकीकृत्ये”ति भवदंशमहद्वचनमप्रमाणमिति”
नकांलङ्कारः । क्रीतकशब्दस्य समूरार्थः स्वीकृतो भवदंशेनेति सप्रहण्यग्निहोत्री ।

D. निरुक्तं मंघण्टककाण्डे उदकनामसु ।

1. 'हेमने' ख । 2. 'वाकरय' ख । 3. 'कैः' नास्ति ख । 4. 'तां' नास्ति ख-ख ।
5. 'त्रिःकृतवः' क, 'त्रिःकृत्य' ख । 6. 'जिरमि' नास्ति ख । 7. 'नाभिषिञ्चेत्' ख । 8. 'नाभिषिञ्चेत्'
नार्त्तन ग-घ । 9. 'सुराभावा' न, 'सुरापाडा' ख । 10. 'इति' नास्ति ख । 11. 'कस्माच्चोच्यत' ख ।
12. 'चित्रतांशो' नास्ति ख । 13. 'इति चेत्' नास्ति ख ।

सुराया गन्धमाघ्राय स्नात्वाज्यं प्राप्य शुभ्यति ।

स्पर्शं प्रतिग्रहे चैव ग्रहं पीत्वा तथोक्कम् (A) ॥

इति वचनाद्वक्ष्ये इति चेत् ? न ; अन्यथाऽपि वाक्यार्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तस्मादुक्तेनाभिषिञ्चेदित्यर्थः । किं तूष्णीमेवाभिषिञ्चेत् ? न ; कथं तर्हि ? “काम वेद ते नाम मदो नामासी”ति (B) आभिर्ऋग्भिः, कतिभिः ? ‘स्वाहाकारान्ताभिः । यावत्पुंसोऽस्मिन् प्रदेशे’* स्वाहाकारान्तास्तावतीभिस्तिसृभिरित्यर्थः । एकैकया ऋचा एकैकोऽभिषेकः कार्यः । (१) उत्तराभ्यामृग्भ्यामुपस्थं योनिप्रदेशं ग्रावयेत् ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ‘तथा च स्मर्यते’ इत्युपोद्घातेन ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ काम वेद ते नाम मदो नामासि समानयाऽमुं सुरा ते अभवत् ।

परमत्र जन्माग्रे तपसो निर्मितोऽसि स्वाहा ॥

ऋग्विं साममन्त्रमाङ्गणप्रथमप्रपाठकप्रथमकण्डस्य द्वितीया ।

व्याख्या वाच्याः—‘हे काम, ते नामाहं वेद जाने मदो नामासि मदनाज्ञा त्वं भवसि, ते त्वदीया सुरा मादकजलम् अभवद्विह कन्वायां प्रादुर्भूतम् । अत एव एतन्नामिकां कन्याम्, अमुम् एतन्नामकं पतिं परिणेतारं समानय । अत्र कन्याशरीरे तत्र परं जन्म उत्कृष्टा जनिर्भूता, हे अग्रे कामाग्रे, त्वं तपसः स्त्रैणात् पुरुषप्रसादनार्थं निर्मितोऽसि विधात्रा, स्वाहा शोभनोक्तिरेवा भवतु’ । एवमिति ।

C. उत्तरे ऋचौ च —

ॐ इमन्त उपस्थं मधुना संसृजामि प्रजापतेर्मुखमेतद् द्वितीयम् ।

तेन पुंसोऽभिभवासि सर्वानवशान् वशिन्यसि राक्षी स्वाहा ॥

‘हे कण्वके, ते तव, इममुपस्थमानन्देन्निर्घं मधुना उरोत्तमेन संसृजामि संयोजयामि, यत एवमुपस्थं प्रजापतेः स्रष्टुर्द्वितीयं मुखम् । तेन मुखप्रभावेण सर्वानवशानपि पुंसोऽभिभवासि वशीकरोषि । अतो वशिनी कान्तिमती त्वं राक्षी पतिगृहस्थासि’ इति वाच्या व्याख्या ।

ॐ अग्निं कथ्यादमकुण्वन् गुहानाः स्त्रीणामुपस्थमृषयः पुराणाः ।

तेनाऽऽज्यमकुण्वन्स्त्रीभ्यः त्वाष्ट्रं त्वयि तद् दधातु स्वाहा ॥ इति ।

“गुहाना उपगृह्यानाः पुराणा आद्या ऋषयो वशिष्ठाद्याः स्त्रीणामुपस्थं कन्यादमामर्मांस-
मकुण्वन् अग्निमिति अकुण्वन् स्वीकृतवन्तः, तेन संयुतं मिश्रद्रव्यं पुरुषशिरसनस्येदं ग्रैश्वर्यम्, त्वष्ट-
देवतात्वं त्वाष्ट्रं कुण्वन् आश्वयम् इति अकुण्वन् स्वीकृतवन्तः । हे कण्वे, त्वयि त्वदीयोपस्थाम्नौ तद्
द्रव्यमर्थं दत्तम् त्वापस्तु पतिरिति । स्वाहा उक्तमेतत् स्रष्टु भवतु । इत्येवमस्या व्याख्या ।

समानयामुमिति पतिनाम गृहीयात् । अमुमित्येतस्मिन् स्थानेऽभिषिक्तायाः कन्यायाः पत्युर्नाम गृहीयादुच्चारयेदित्यर्थः(१) । 'समानय देवदत्तम्' इति प्रयोगः ॥

किमेतद्विवाहयितुः कर्म उत कन्यापितुरित्यत आह—

ज्ञातिकर्मैतत् ॥ १० ॥

ज्ञातेः संज्ञानाद् मातापित्रोरन्यतरः कुलीनः, तस्यैतत् कर्म । अयञ्ज्ञामिवेको दौर्भाग्याप लक्ष्म्युपसर्गाद्यपनोदनार्थं शाखान्तरेऽप्यद्यापि पठ्यते, तस्मात् 'प्रयत्नः कर्त्तव्य इति(२) ॥

अनयोराकरस्थानन्तु साममन्त्रब्राह्मणप्रथमप्रपाठस्य प्रथमः खण्डः । ३।४

A. अत्र गृह्यसंग्रहः—

स्ववर्णाभिरनिन्द्याभिरङ्गिरक्षतमिश्रितैः ।

स्नानं चतुर्भिः कलसैः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र ह्रावनम् ॥ २।१५ ।

यत्र विवाहादौ स्त्रीभिः कर्तृभिः स्त्रीं कन्यां ह्रावनं क्रियते तत्र समानवर्णाभिस्तुर्भिः कलसैर्यथमिश्रिताभिरङ्गिः स्नपनं कर्त्तव्यम् ।

गौडी पैटी च माञ्ची च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

पाणिकर्मणि गौडी स्यात् सत्या माञ्च्यधमा सुरा ॥ (गृ० स० २।१६)

पाणिकर्मणि विवाहे गौडी सुरा सत्या उत्तमा स्यात् । माञ्ची पुनरधमा पैटी मध्यमेत्यर्थावुक्तमिति । तेषां विवाहे क्षत्रियादीनामाचारप्राप्ता सुरा विधेयिता, न तु ब्राह्मणानामिति । केचित्तु विवाहात् पूर्वं ज्ञातिकर्मणि क्लृप्तकैर्यथैरित्यादिसूत्रेण सुरोत्तमेन योऽयमभिवेक उक्तः स खलु सुरैवेति मन्यमानास्तत्सुराविवरणपरतया श्लोकमिमं वर्णयन्ति, तदसमीक्षिताभिधानं तेषाम्, यतः स्वयमेवाऽऽचार्यपुत्र उक्तवानुपरिष्ठात्—

सर्वयज्ञेषु विप्राणामङ्गिः पूर्वं प्रवर्तते ।

तस्मात् सुरोत्तमा ह्रापो अङ्गिरेवाभिवेचयेत् ॥ इति (गृ० स० २।१७)

यतः सर्वकर्मसु विप्राणां प्रथममङ्गिः क्रिया प्रवर्तते तस्मात् आप एव सुरोत्तमाः । अतोऽङ्गिरेव कन्यामभिवेचयेदिति ।

B. अत्र रघुनन्दनः—“अत्र च विवाहात् पूर्वं ज्ञातिकर्तृकसमन्त्रककन्यामभिवेकस्त्वय ज्ञातिकर्मणो भट्टभाष्ये काम्बत्वाभिधानेनेदानीं तथानाचरणात् तत्प्रमाणं न लिखितम्” इत्याह । भवेदेवेन तु स्वनिबन्धे ज्ञातिकर्मं लिखितमिति ज्ञातव्यम् ।

1. इतः परं 'कथं भवतीदृकेन मूर्धन्येव तथाऽभिवेचयेद यद्योपपत्तौऽपि ज्ञाव्यते' इत्यधिकः पाठः, च ।

2. 'इत्यर्थः' नास्ति च । 3. 'खल्वयो-' च । 4. 'रेषपि' च । 5. 'प्र-' नास्ति च ।

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया' अभिरूपसमाहितो
भवति ॥ ११ ॥

पाणिग्रहणे कर्मणि प्रकान्ते "अर्हणेषु प्रारब्धेषु" * पुरस्ताद्वप्रतो न द्रिक्तः, कस्याः ?
शालायाः, गृहस्याभिरूपसमाहितो भवति परिसमूहनादि पूर्वोक्तं कर्म कृत्वा वेदि-
मध्ये स्थापितो भवतीति (A) ॥

अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोद-
कुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्नेनाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्-
मुखोऽवतिष्ठते ॥ १२ ॥

एकः (B) ध्रुवाणां स्थावरानाम् अपाम् "उदकस्य कलसं कुम्भं पूरयित्वा" * सहोद-
कुम्भः उदकुम्भं गृहीत्वा प्रावृतः कृतोष्णीषः । 'वाग्यतः संयतवाक्' (C) । अत्रापि 'वाग्-
यमलोपे पूर्वोक्तमेव प्रायश्चित्तम्, तुल्यत्वात् कारणस्य (D) । एवं सर्वत्र 'द्रष्टव्यम् ।
'अग्नेनाग्निं परिक्रम्य गत्वा दक्षिणतः, प्रकृतत्वाद्गनेर्ब्रह्मणश्च । उदङ्मुखोऽव-
तिष्ठते ऊर्ध्वं तिष्ठति । अथपूर्वस्तिष्ठतिरुद्धं तां दर्शयति ॥

A. अनुपदेशात् कर्तुरनियम इति व्यक्तीभविष्यत्युपरिष्ठात् २।१।२१ सूत्रभाष्ये ।

B. जन्यानां कन्याज्ञातिजनानां मध्ये एक इति । अथा आपो व्याकृताः कात्यायनं न
गृह्णासंभरे—

महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च हरेषु च ।

गन्धवर्णरसैर्युक्ता भ्रवास्ता इति निश्चयः ॥ २।२५ ।

C. उदकुम्भधारिणोऽवस्थानं दर्शयत्याचार्यपुत्रः—

गन्धमास्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।

धारयेत् त्रिषु वर्णेषु प्रावृतां सो द्विजोत्तमः ॥ इति (पृ० स० २।२६) ।

गन्धमास्यैरलङ्कृत्य सकुम्भः, निवमितवचनः शुचिः प्रावृतां सो बलप्राच्छादित-
स्त्वङ्मण्डलः, द्विजोत्तम उत्तमो ब्राह्मणः, त्रिषु वर्णेषु भ्रवा अपो धारयेदित्यर्थः ।

D. पूर्वं ब्रह्मणोऽभक्षिपचाग्न्यवहारे यतुर्क इति भावः । (द्रष्टव्यम् पृ० १९६)

1. इतः परम् 'उपस्थिते' इत्यभिधः पाठः क-ख-न । 2. 'अर्हणे प्रारब्धे' क-ख-घ । 3. चिह्नितांगो
नास्ति च । 4. 'वाग्यतः' नास्ति च । 5. 'वाग्यमन-' च । 6. 'द्रष्टव्यम्' नास्ति च । 7. 'अयेच'
अर्हणेति नास्ति च । 'अयेच' काने 'अच' इति न ।

किञ्च—

प्राजनेनान्यः ॥ १३ ॥

अन्यः अपरो जन्यः प्राजनेन प्रतोदेन गृहीतेन उदङ्मुखो दक्षिणतोऽवतिष्ठते ।

किञ्च—

शमीपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमात्राञ्छूर्पेणोपसाद-
यन्ति पश्चादग्नेः ॥ १४ ॥‘शमी प्रसिद्धा, तस्याः पलाशानि पलाणि’* तन्मिश्रान् लाजाद्, भृष्टा ग्रीहयो
लाजा इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।

भृष्टास्तु ग्रीहयो लाजा घटाः खाण्डिक उच्यते(A) ॥ इति ।

लाजानुपसादयन्ति, बहुवचना“दासादनकर्तुं”रनियमः । कियन्तः ? चतुरञ्जलिमात्रान्
पाणिद्वयमञ्जलिः, चत्वारोऽञ्जलयो यावद्भिर्भवन्ति तावत् उपसादयन्ति । ‘केन ?
शूर्पेण’* । “क ? पश्चादग्नेः”* ।

दशतपुलञ्च ॥ १५ ॥

दशत् शिला पुत्र उपलः, लोष्टक इत्यर्थः । कुतः ?

प्रसिद्धार्थस्य साक्षिभ्ये योऽप्रसिद्धार्थ उच्यते’ ।

तत् “सन्निधानसामर्थ्यात् तज्जातीयोऽनुगम्यते(B) ॥ इति न्यायाद् ।

द्वन्द्वैकवद्भावश्चायम् । दशतपुलञ्चोपसादयन्ति, पश्चादग्नेरिति वर्तते ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रीहीष्यन् भवति सशिरस्का साम्भृता
भवति ॥ १६ ॥

A. छन्दोगपरिशिष्टम् । ३।१।१ ।

B. प्रमाणीकृतोऽर्थं न्यायस्तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ‘अनुगम्यते’ इत्यत्र अवगम्यते इति
पाठभेदेन ।

1. ‘शमीपलाशमिश्राणि’/ख-न, ‘शम्याः पलाणि’ च । 2. ‘उच्यते’ नास्ति च । 3. ‘-दासादन-’
ख । 4. ‘-निवन्तः’ ख-न । 5. चित्रितांशो नास्ति च । 6. चित्रितांशो नास्ति च । 7. ‘उः’ इत्यपि न
ख-न । 8. ‘सन्निधाने’ ख-च । 9. ‘पाणि’ नास्ति च ।

अथेत्यामन्तर्यं, 'कथं नाम ?' * पूर्वोक्तादभियेकादनन्तरमेवाविधवा कृतज्ञानं दर्शयति(A) । किञ्च—

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद् 'या अकृन्तस्मि'त्येतया ऋचा ॥ १७ ॥

अहतेनाधौतेनाक्षुण्णेन वसनेन वाससा(B) पतिः "कन्यां दत्तां सतीं परिदध्यात् परिधापयेद् (C) "या अकृन्तन्" इत्येतया ऋचा(D) ।

'परिधत्त धत्त वाससे'ति च(E) प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयञ्जयेत् सोमोऽददद् गन्धर्वायेति ॥ १८ ॥

A. पूर्वोक्तशक्तिर्मणि योऽभियेक उक्तस्तद्वन्तरमिदानीं पुनराह्वयनमुच्यते, अत्रापि गृह्यासंप्रदोक्तसवर्णाभिरविधवाभिरवाह्वयनमिति शेषम् । अत्र रघुनन्दनः—“यस्याः कन्याया जामाता पाणिं प्रहीष्यन् भवति पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तद्वारम्भदिने क्षारोद्धर्तना-मन्तरमविधवाहृतमङ्गलोदकैः सा ज्ञाता भवती”त्याह ।

B. अहतस्य वाससो लक्षणमुक्तं प्राक् (पृ० १८) ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ या अकृन्तन्नवयन् या अतन्वत याश्च देव्यो अन्तानमितोऽततन्व ।

तास्तथा देव्यो जरसा संव्ययन्त्वायुष्मतीर्द् परिधत्स्व वासः ॥

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१५ । विनियोगब्राह्मणं मन्त्रस्य स्वादिरगृह्येऽपि १।३।६ ।

अस्य व्याख्या—याः देव्यो षुत्तिमत्यः स्त्रिय इदं वक्ष्यम् अकृन्तन् कर्त्तितमत्यः सूत्राणि निर्मितवत्यः, याः अवयन् उक्तवत्यः, याः अतन्वत विस्तारितवत्यः, याश्च अन्तान् एतत्पटसकान् अभित उभयपार्श्वयोरततन्व तेनुर्धयितवत्यः, ता देव्यो दानादिगुणयुक्ताः, हे कन्ये त्वा त्वां जरसा जरान्तं यावत् संव्ययन्तु परिधापयन्तु । हे आयुष्मति, इदं वासः परिधत्स्व परिधानं कुरुष्व ।

D. अत्र तर्कालङ्कारः—“अथ एतया इत्यवाक्यम् इति चेत् ? न ; स्वरवर्णनियमार्थत्वात् । कर्म नाम एतया एवममृतस्वरवर्णयैव न तु व्यत्यस्तस्वरवर्णयेत्यर्थः । तदनेन स्वरवर्णसम्पादनार्थ-मवयवमवधितम्यम् इति दर्शयति । तथा चोक्तम्—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति” इत्याह ।

E. एतदन्तं पूर्वसूत्रेणैव सह पठति तर्कालङ्कारः ।

(A)परिधत्तेत्य'नेन मन्त्रेण प्रावृतां कृतोत्तरीयाम् । कथं प्रावृताम् ? यज्ञोपवीतिनीम्, उपवीतवदित्यर्थः(B) । "कृतः ? स्त्रीणामुपवीतस्याभावात्, अभ्युदयानयन् गृहावग्रे रमि-

A. मन्त्रस्तु—

ॐ परिधत्त धत्त वाससैनां शतायुषीं कृणुत दीर्घमायुः ।

शतञ्च जीव शरवः सुवर्चा वसूनि चाऽऽर्यं विभृजासि जीवन् ॥

मन्त्रभाष्यम् १११६ ।

व्याख्या—हे परिधापयिष्यः, यूयम् एनां कन्यां परिधत्त परिधापयत तथा वाससा एनां धत्त धारयत, वस्त्रावृतां कुरुत । शतायुषीं विरकालजीविणीं कृणुत, दीर्घमानुः कुरुत । हे आर्ये, त्वं सुवर्चा तेजस्विनी सती, जीवन् जीवन्ती वसूनि धनानि विभृजासि सम्मज्जस्व ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“यज्ञोपवीतवतीमित्येष कृतो न वर्ण्यते तदभावादित्याह, न खल्वस्ति योषितां यज्ञोपवीतं येनानूद्येत । अनुमीयतामिति चेत्, त्वान्मतम्, अस्मादेवानुवादाद् योषितामपि यज्ञोपवीतमनुमीयताम्, न, अन्यथोपपत्तेः, अन्यथैवोपपन्नोऽयमनुवादो न विधि-मनुमापयितुमलम्, अनन्यथासिद्धः खल्वनुवादो विधिमनुमापयति, सिद्धबहुपदेशाच्चासिद्धिः, सिद्धवत् खल्वेतदुपदिश्यते यज्ञोपवीतिनीमिति । सिद्धं खलवासां यज्ञोपवीतसाम्प्रतुत्तरीयं न यज्ञोपवीतम्, तस्मादसिद्धिर्योषितां यज्ञोपवीतस्य । तत्र ब्रूमः—यज्ञोपवीतिनीमित्यस्य यज्ञो-पवीतवतीमित्ययमेवार्थः शब्दस्य श्रवणमात्रादवगम्यते, स खल्वयमर्थः श्रुत्याऽवगम्यते इति न युज्यते विना कारणमुत्प्लुष्टम्, यज्ञोपवीतबहु विन्यासविशिष्टे चोत्तरीये यज्ञोपवीतसाम्प्रदो गौणः । न चात्र लक्षणाकारणमस्ति, प्रमाणान्तरावगम्या हि सा न खल्वपि प्रमाणान्तराभावे सेदुमर्हति, न चात्र प्रमाणान्तरमस्ति । तथा चोक्तम्—

गौणे यदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना ।

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत् ॥

तात्पर्यञ्च स्वतो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति ॥ इति ।

योषितां यज्ञोपवीताभावादनुवादानुपपत्तिरिति चेत् ? न ; प्रावृतामित्यनुवादेन प्रावरणस्येव यज्ञो-पवीतिनीमित्यनुवादेन यज्ञोपवीतस्यापि विध्यनुमानोपपत्तेः । अपि च पुराकरूपे किल पुंसांमिव योषितामपि यज्ञोपवीतमासीत् । तदाह यमः—

पुराकरूपे कुमारिणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥

शुक्लीमानयन् अपेत् “सोमोऽववत्(A)” इत्येतन्मन्त्रम् ।

पिता पितृष्वो भ्राता वा नेनामध्यापयेत् परः ।

स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षव्यां विधीयते ॥

वज्रयेदजिनं वीरं जडाधारणमेव च ॥ इति ।

तथा हारीतः—

“द्विविधाः स्त्रियः, ब्रह्मवाक्यिन्यः सद्योवध्यम्” इति ।

तत्र ब्रह्मवाक्यिनीनामुपनयनमगनीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भिक्षाचर्येति । वधूनां तत्स्थिते विवाहे कपश्चिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कर्तव्य इति माधवाचार्याः । तस्माद् यज्ञोपवीतिनी-मित्यस्य यज्ञोपवीतवतीमिति यथाश्रुतार्थं एवाऽऽवर्णीयः” इत्याह । अत्र यद्यपि सूत्रस्यास्य पुराकल्पीयत्वात् पुराकल्पोकाचारप्रमाणमेव साधीय इति, तथाऽपि पुराकल्पीयाचाराभावादयत्वे हि कर्तव्यमित्यनुपदेशान्मन्यूनत्वमेव स्यादिति भाव्यकारो यज्ञोपवीतवत् प्राकृतोत्तरीयोमित्याहेति न तन्मते दोषः, रघुनन्दनादयोऽप्येवम् ; इति सुवीभिरवगन्तव्यम् ।

अत्र वासःपरिधापनाद्याह रघुनन्दनः—“एवञ्च परिधापनानुरोधेन वध्वा उत्थितत्वं प्रतीयते, अत एव कटवर्द्धिषोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वरदक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरीयवस्त्र-परिधापने, उत्तरत्र प्राकृतमित्यनेनोत्तरीयलाभात् । स्त्रीपरिधाने शुक्रमित्यविवक्षितम् ।

भारयेद्य-रक्तानि नारी चेत् पतिसंयुता

विधवा च न रक्तानि कुमारी शुक्लवाससी ॥ इति भक्तस्यपुराणात् ।

परिधानप्रकारमाहुः शङ्खलिवितौ—

“न नार्भि दक्षयेत् कुलवधूरागुल्फान्यां वासः परिवध्याद् न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्” इति ।

वासोविन्यासविधेयस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः । रत्नाकरोऽप्येवम् । गोभिलः (परिधत्त सू० १८) प्राकृतां यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयपरिधानात् ।

तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिहृतवचनेन यथा स्मृतिः—

यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तथा सन्धार्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

च तु यज्ञोपवीतिनीमित्यनेन स्त्रीनामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञोपवीतधारणमिति हरिणमोक्तं युक्तम्, स्त्रीणां यज्ञोपवीतधारणानुपपत्तेः ; सरलभट्टभाष्ययोरप्येवम् । ततो वधूर्दक्षिणं भ्रवणं स्युचेत्—

क्षुते निडीयिते वान्ते परिधानेऽश्रुमोचने ।

कर्मस्य पशु नाऽऽवामेद दक्षिणं भ्रवणं स्युचेत् ॥ इति स्मृतेः ।

अभ्युदायवत् अग्नेरभिमुखीमानयन्” इति ॥

A. मन्त्रस्तु—ॐ सोमोऽववद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽववद्गृध्रे ।

एयिञ्च पुत्रांश्चावाद्भिर्महामथो इमाम् ॥ इति ।

पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवं जातीयं वाऽन्यत् पदा प्रवर्तयन्तीं
वाचयेत्—प्र मे पति या नः पन्थाः कल्पतामिति ॥ १६ ॥

पश्चादग्नेर्वेदिपश्चाद्वे संस्पृग्वेष्टितं कटम्, कट'स्तु प्रसिद्धस्तृणीर्ग्रह्यते । अन्यद् वा
किञ्चिदेवंजातीयं तृणवेष्टकादि । एतस्मादेव वचनाद् विधिरनुमीयते । कथं 'नाम ?
वरवध्वोरुपवेशनार्थम् । "वेदिपश्चाद्वे संवेष्ट्य स्वाच्छादितः कटो देय इति"० । तं कटं
'कटप्रतिनिधिं वा पदा पादेन प्रवर्तयन्तीम् "उपवेशनार्थमुद्देशयन्तीम् अग्निसन्निधौ वा
सारयन्तीं वधूं वाचयेद् भाणयेत् "इत्यर्थः । किं वाचयेत् ? (A) प्र मे पति या नः पन्था
इति एतं मन्त्रम्(B) ।

स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्या इति ॥ २० ॥

'बाल्यात् लज्जया वा तस्यामजपन्त्यां स्वयमेव जपेत् । किमेवंभूतं मन्त्रं जपेत् ?

अस्य व्याख्या—सूयत इति सोमः सृष्टृदेवता इमां कन्यां गन्धर्वाय आदित्याय पाण्डकाय
पित्रे अद्वत् सोऽपि अग्नये अद्वत्, अग्निसमीपमधुना समर्पयत्, साक्षिरूपेण स्थितोऽग्निर्ब्रह्म
परिणेत्रेऽद्यात् अथो अपि रविं धनं पुत्रांश्चाद्यात् तत्सहैवेत्याकाशे ।

A. मन्त्रस्तु—ॐ प्र मे पति या नः पन्थाः कल्पतां

शिवा अरिष्टा पतिलोकं गमेयम् ॥ इति । मन्त्राच्छब्दः १११८ ।

अस्य सायणकृता व्याख्या—"नोऽस्माकं पति पतिः, मे सर्वं पन्थाः पन्थावै प्रकल्पतां
करोतु, वा येन पथा अहं शिवां उलाबहा महिसिता, पतिलोकं पतिञ्जय, गमेन
गच्छामि" इति ।

B. अत्र विशेषमाह गुह्यासंग्रहः—

पदा निष्क्रामयेत् कन्यां वरः पाणिं जिह्वस्यन् ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्तीर्णं पदं नयेत् ॥

पदा प्रपद्य पन्थानं पतिमानं संजपेद् वधूः ।

वरो वाऽत्र जपेन्मन्त्रमाकटान्तादिति स्थितिः ॥ इति ११२७-१८ ।

1. '१' नास्ति च । 2. 'नाम' नास्ति च । 3. चित्रताद्री नास्ति ख । 4. 'कट-' नास्ति ख-न ।

5. 'उपवेशनार्थं' नास्ति ख । 6. 'इत्यर्थः' नास्ति ख-न । 7. 'वापकात्' ख ।

नः कथं तद्दि ? (A) प्रास्या इति, 'प्रमे' इत्येतस्मिन् पदे 'प्रास्या' इति विशेषः कार्यः (B) । शेषं पूर्ववत् ।

बर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ॥ २१ ॥

'उक्तं पदा "प्रवर्तयन्तीमिति, तत् कियन्तं प्रवर्तयेत् ? उच्यते—कटस्य पूर्वोऽन्तस्तं किञ्चिद् बर्हिषोऽन्तस्योपरि कुर्यात् (C) "इति । एवञ्चैतस्मादेवैतद्दर्शयति यावद् वासः-परिधानादि कृत्वा बधूं संगृह्य घर आगच्छति तावत् पूर्वमेवाऽऽज्यसंस्कारान्तम् अन्येन कारयेदिति । इतरथा बर्हिषोऽन्तमिति नोपपद्यते ।

एवं घरगृहीतकरा वेदिपश्चार्द्धसञ्चरेणागत्य (D)

पूर्वं कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति ॥ २२ ॥

'अज्वर्थमेतत् ।

**दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वारब्धायाः षडाज्याहुती-
जुहोत्यग्निरेतु प्रथम इत्येतत्प्रभृतिभिः ॥ २३ ॥**

A. मन्त्रस्तु—ॐ प्रास्याः पति या नः पन्थाः कल्पतां

शिवा अरिंश्चा पतिलांकां गम्याः ॥ इति मन्त्रब्राह्मणम् १।१।९

अस्य साधनकृता व्याख्या—“अस्याः कन्यायाः पतिर्या येन पथा याति तं पन्थानं नोऽस्मभ्यं कल्पताम् उपदिशतु, तेन पथा इयमपि कन्या गमिष्यति” इति ।

B. उपलक्षणञ्चैतत् 'गमेयम्' इत्यत्र 'गम्याः' इति पाठस्याप्यूहनीयत्वादिति ।

C. बर्हिष इति जात्याश्रयमेकवचनम् । बर्हिषामास्तृतानामन्तं कटस्यान्तं प्रापयेत् ।

तथा च बध्वा कटस्तथा पदा प्रवर्तयितव्यो यथा तदन्तभाग आस्तृतबर्हिषां किञ्चिदुपरि स्यादिति भावः । रघुनन्दनस्तु—“अन्तशब्दः समीपवचनः, तेन कटबर्हिषोरन्तरालरूपं समीपदेशं बधूं प्रापयेत् पतिः” इत्यर्थमस्य सूत्रस्य कल्पयामास, तदसङ्गतम्; सूत्रोपात्तं कर्मद्वयमुत्सृज्यानुषङ्गेण बध्वाः कर्मत्वकल्पनाऽनौचित्यात् । आप्यन्तरालदेशं गतया बध्वा किञ्चित् प्रयोजनमप्यस्ति, येन आप्यकारव्याख्यानमुल्लङ्घ्य तथा कल्पयितव्यमिति । भवदेवभट्टस्तु कटं बर्हिस्तरणदेशसमीप-पर्वन्तं प्रेरयेदित्यादेत्यपि छधीभिरवगन्तव्यम् ।

D. अत्र आप्यकारस्तर्कालङ्कारश्च विरूपाक्षजपान्ता कुशण्डिकोक्तासर्वाऽप्यावृत्त्येन कारयितव्येत्याहुतः, रघुनन्दनस्तु साधारणी कुशण्डिका केन कर्तव्येति स्पष्टं किमपि नोक्तवान् संस्कारतत्त्वे, भवदेवभट्टस्तु चर एव विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य तत उत्थाय गृहं प्रविश्य बधूं वासोयुगं परिधाप्य कन्यानवन-कटपादप्रवर्तनादिकर्म कुर्यादित्युक्तवान् स्वनिबन्धे, तदत्र कः पक्षः साधीयामिति भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणयन्तु ।

‘दक्षिणेनेति स्त्रीणां वामाचारत्वात् सव्यस्य सामीप्याद् वा सव्येनैवान्वारम्भो मा भूदित्यतो दक्षिणेनेत्युक्तम् । “पाणिना हस्तेन दक्षिणं वरस्यासं स्कन्धम्” अतु आरब्धायाः संलग्नायाः, षडाज्याहुतीर्जुहोति” इति, प्रकृतत्वाद् वरः । (१) “अग्निरेतु

A. प्रथममन्त्रस्तु—

ॐ अग्निरेतु प्रथमो देवताभ्यः

सोऽस्यै प्रजां मुञ्चातु मृत्युपाशात् ।

तद्यं राजा वरुणोऽनुमन्यतां

यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१० ।

अस्य व्याख्या—“देवताभ्यः देवतानाम्, प्रथमः प्रधानभूतः, अग्निः, एतु आगच्छतु । आगत्य च सोऽग्निः, अस्यै अस्याः कन्यायाः, प्रजां भाविनीं सन्ततिम्, मुञ्चातु मोचयतु, मृत्यु-पाशात् अकालमरणभयात्, तद्यं राजा वरुणः, तत् तथाऽनुमन्यतां यथा इयं स्त्री पौत्रमघं पुत्रसम्बन्धि पापमूलकं शोकं प्राप्य न रोदात् न रुधात्” इति ॥ १ ॥

द्वितीयमन्त्रस्तु—

ॐ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः

प्रजामस्यै जरदृष्टिं कृणोतु ।

अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता

पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियं स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।११ ।

अस्य व्याख्या—“गार्हपत्योऽग्निः, इमां कन्यां त्रायतां पालयतु, अस्यै अस्याः, जरदृष्टिं जराव्यापिनीम्, प्रजां सन्ततिततिं कृणोतु करोतु । किञ्च अशून्योपस्था अशून्यानन्देन्निर्वा मित्यं भर्तुः सङ्गता अस्तु, तथा जीवताम् आयुष्मतां माता अस्तु, अस्यां जाताम्बपत्याभि अकाले मा त्रियन्तामित्याशास्यते । अत इयं पौत्र पुत्रसम्बन्धिनम् आनन्दम् अभिविबुध्यतां विशेषेणानुभवतु” इति ॥ २ ॥

तृतीयमन्त्रस्तु—

ॐ द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु वायुरूरु अश्विनौ च ।

स्तनन्धयस्ते पुत्रान् सविताभि-

रक्षत्वा वाससः परिधानाद्

बृहस्पतिर्विन्धेदेवा अभिरक्षन्तु पश्चात् स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१२ ।

अस्य व्याख्या—“हे कन्ये, ते तव वृष्टं पश्चाद्भागं द्यौः सूर्यः अभिरक्षतु । वायुः अश्विनौ च तव ऊरु ऊरुदेशौ रक्षतु । किञ्च स्तनन्धयः स्तनाद्वारान् ते तव पुत्रान् सविता आदित्यः अभिरक्षतु । आ वाससः परिधानाद् वासःपरिधानयोग्याया दशायाः प्राक् तस्माच्च कालात् पश्चात् बृहस्पतिर्विश्वेदेवाश्च अभिरक्षन्तु । इति । केचित्तु आ वाससः परिधानाद् वासः-परिधानं यावत् प्रच्छन्नदेशं बृहस्पतिरभिरक्षतु पश्चात् ततोऽधस्तनस्थानानि पाद्मादीनि उक्तेभ्य उपरितनस्थानानि ग्रीवादीनि च विश्वेदेवा अभिरक्षन्तु इति व्याचक्षिरे” ॥ ३ ॥

चतुर्थमन्त्रस्तु—

ॐ मा ते गृहेषु निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्रुदृत्यः संविशन्तु ।

मा त्वं रुदत्युद आ वधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके विराज

पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१३ ।

अस्य व्याख्या—“हे कन्ये, गृहेषु निशि रात्रौ ते तव, घोषः अतिशब्दः, मा उत्थाद् न उत्तिष्ठेत्, किञ्च त्वत् अन्यत्र त्वां त्यक्त्वा शत्रुगृहादौ रुदृत्यः स्त्रियः संविशन्तु स्वपन्तु । रुदती सती त्वं उरो हृदयं मा आ वधिष्ठाः कदाचिदपि उरोघातं कुर्वती मा रोदीः । तथा जीवपत्नी जीवत्पतिरसौ सती सुमनस्यमानां हृष्टचित्तां प्रजां सन्ततिततिं पश्यन्ती वीक्षमाणा पतिलोके पतिगृहे विराज सोभस्व” ॥ ४ ॥

पञ्चममन्त्रस्तु—

ॐ अग्रजस्य पौत्रमस्य पाप्मानमुत वा भयम् ।

शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य द्विपद्व्यः प्रतिमुञ्चामि पापं स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१४ ।

अस्य व्याख्या—“हे वधु, अग्रजस्य बन्ध्यात्वं, पौत्रमस्य पुत्रसम्बन्धि मरणम्, पापं बन्धवम्, पाप्मानं त्वदीयमपि मरणम् उत वै अथवा अन्यदपि अत्र त्वदीयमनिष्टम्, एतन् सर्वं त्वत्तोऽप्युच्य शीर्ष्णः मूर्ध्नः स्रजं मालामिव उन्मुच्य भवतार्यं, द्विपद्व्यः द्वेष्टां प्रति मुञ्चामि क्षिपामि” इति ॥ ५ ॥

षष्ठममन्त्रस्तु—

ॐ परितु मृत्युरमृतं म आगाद् वैवस्वतो ना भयं रुणोतु ।

परं मृत्यो भन्तु परं हि पन्थां यत्र नो अन्य इतरो देवयानान् ।

वधुपुत्रो मृण्वते ने प्रवीमि मा नः प्रजां रीरियो मोन यारान स्वाहा ॥ इति

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१५ । विनियोगश्रवणं स्वात्रिगृह्येऽपि १।३।१२ ।

प्रथम" इत्येतत्प्रभृतिभिर्मन्त्रैः । पञ्चात्र द्रव्यवसाना मन्त्राः (A) । षष्ठश्च द्रव्यवसानः ।

महाव्याहृतिभिश्च पृथक् ॥ २४ ॥

'आज्याहुतीर्जुहोतीति वर्तते' * । 'पृथग् नाना इत्यर्थः । भूराद्यास्तिस्रो महा-
व्याहृतयः, ताभिश्चेति "परिभाषासिद्धत्वात् । कस्मात् पुनर्वचनम् ? उच्यते—लाजाज्यस्य
हविरन्तरस्येह दृष्टत्वाद् व्याहृतिर्होमस्य संप्रापणार्थम् ।

किञ्च—*

समस्ताभिश्चतुर्थीम् ॥ २५ ॥

समस्ताभिरखिलाभिश्चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोतीति वर्तते । एवं 'चाग्निरेतु प्रथम
इति षण्णामाहुतीनाम् उपरिष्टा"देव ता महाव्याहृतयश्चतस्रो भवन्तीति (B) ।

इति "भट्टनारायणकृतौ" * 'गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये' * द्वितीयप्रपाठकस्य
प्रथमा कण्डिका ॥

अस्य व्याख्या—“कन्यका आशास्ते, मत्तो मृत्युः परैतु पराङ्मुखो गच्छतु, मे मम
अमृतम् भ्रमरम् आगाद् आगच्छतु नाकालेऽहं त्रिये इति । वैश्वस्यतो यमः, नः अस्माकम्
अभयं कृणोतु करोतु । हे मृत्यो, यत्र यः पन्थाः नोऽस्माकं गन्तव्यावन्त्यः भिन्नः किञ्च
देवयानाद् देवमार्गादपि इतरो भिन्नः, तं परं भिन्नं पिब्लोकीर्षं पन्थां पन्थानम्, अनु संलक्ष्य
परेहि पराङ्मुखो गच्छ । चक्षुष्मते पश्यतः, शृण्वते शृण्वतः, प्रत्यक्षस्येव ते तव एतद्दहं मवीमि
प्रार्थये, नः अस्माकं प्रजाम् उत अपि विशेषतः वीरान् पुरुषान् मा रीरिषः मा हिंसीः”
इति ॥ ६ ॥

A. अत्र षण्णां मन्त्राणामाद्याः पञ्च प्रत्येकं स्थानद्वये विरामयुक्ताः । षष्ठमन्त्रस्य तु
स्थानत्रये विरामो दातव्यः पाठकाले इति भाषः ।

B. होमस्य खल्वस्याऽऽज्यहविष्कृतया आज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिर्होमः पुरस्तादपि
भवति, आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ।

1. भाष्यांशः ताभिश्चेत्यनन्तरं वर्तते च । 2. 'पृथग्' इति—'किञ्चे'त्यनपाठो नास्ति ख न । 3.
'परिभाषासिद्धत्वात्' नास्ति क । 4. 'चाग्निः' च । 5. 'द्वैता' ख । 6. चिह्नितांशो नास्ति ख ।
7. 'चिह्नितांशो नास्ति न ।

समाख्य-गोमिल-गृह्यसूत्रे
द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १ ॥

हुत्वा भग्नन्तरमेव 'उत्तिष्ठतः', न तु 'तन्त्रसमापनादि कृत्वेति । उपेति संहत-
'हस्ताविति(A) ।

‘अनुपृष्ठ’ पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते
वध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २ ॥

‘अनुपृष्ठम् अनुपश्चिमेन वध्वाः पतिः परिक्रम्य गत्वा ‘दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते
इत्युक्तार्थम् । किं कृत्वाऽवतिष्ठते* ? वध्वा अञ्जलिं गृहीत्वा स्वेनाञ्जलिना ।

पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधूमाक्रामयेदभ्मानं
दक्षिणेन प्रपदेन ॥ ३ ॥

पूर्वा वहीनां मातृणां या प्रथमेति केचिन्नु वर्णयन्ति, तद्युक्तम् ; 'कुतः ? एकमातृकायाः
पूर्वशब्दस्याऽऽनर्थक्यात्(B) । 'कथं तद्दि ? उक्तप्रते*—पूर्वा पूर्वस्यां दिशि अवस्थितेत्यर्थः

A. यज्यती इति शेषः । मन्त्रत्रैककर्तृकत्वाभावात् कथं हुत्वेति क्ताप्रत्ययः पाणिप्राहो हि
ब्रुहोतीति ? उच्यते—पूर्वापरीभावमात्रमत्र क्ताप्रत्ययार्थः न त्वेककर्तृकत्वमपि तत्राप्येव दृश्यते
“आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्” इत्येवमादौ बहुलम्, अत्र सत्यवन्धो ब्रुहोति मन्त्रम
ददाति । मन्त्रवर्धं ब्रुहोति, यजमानम ददातीति । “अंशत्पर्यानात् कन्वावा होमानुक्त-
पेडावत्त्वात् समानकर्तृकेन क्ता” इति च समाधीयते रघुमन्दनेन संस्कारतत्त्वे ।

B. अत्र तर्काङ्कारः—“अमुकस्यापतेः, जनम्यां हि मातृशब्दं स्मरन्ति, सा सत्येकैव
मातृशब्दस्य पितृपत्नीरस्ये च कन्याप्रसङ्गः, स आम्नाप्यः । यः पुनरेवं समापते एकमातृकायां
पूर्वापदत्वागर्भप्रसङ्गादिति सोऽज्येनेनैव निरस्तः” इत्याह ।

1. 'उत्तिष्ठतः' क । 2. 'नज' च, 'तत्र' क । 3. 'हस्ताविति' क-न । 4. 'अनुपृष्ठं' नास्ति क ।
5. 'पिडितांशो' नास्ति न । 6. 'दक्षिणतः' नास्ति च । 7. 'कुतः' नास्ति च । 8. 'पिडितांशो' नास्ति च ।

माता जननी, प्रकृतत्वाद् वध्वाः, भ्राता वा पूर्वदिगवस्थित एव 'वधूं दक्षिणेन प्रपदेना-
म्मानमाक्रामयेत् । किं कृत्वा ?' * लाजानादाय 'सव्येन लाजाशूयं गृहीत्वा 'दक्षिणेन
'वधूमाक्रामयेदिति' * (१) । तथा चाभ्यन्थाक्रम्यमाणे—

पाणिग्राहो जपति (२) इममभ्यमानमारोहेति ॥ ४ ॥

शृज्येतत् ।

किञ्च—

सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जला-
वावपति ॥ ५ ॥

"सकृत् सम्पन्नं गृहीतं" कृत्वा भविकिरन्तित्यर्थः * "लाजानामञ्जलिं" * भ्राता माता
वा, पूर्वत्र विकल्पात् । वराञ्जलिं स्थितवध्वञ्जलौ आवपति (३) । पूर्वमाज्येनोपस्तीर्य भय
भावपेदुपरिष्ठादभिघारयेत् । कुतः ? उत्तरसूत्रात् ।

A. यद्यन्यत्र सूत्रकारमतमवलम्ब्यैव भाष्यकार-भवदेव-रघुनन्दनादयः— "माता भ्राता वा
(अन्यो वा ब्राह्मणः) वधूं दक्षिणेन पादाग्रेणादमानमाक्रामयेत्, मन्त्रञ्च वरो जपेदि" त्युक्तवन्तः,
तथाऽन्यथात्वे व्यवहारस्तु वर एव मन्त्रं जपन् वधूमदमानमाक्रामयेदिति । स चार्थं निबन्धविरोधी
व्यवहारः कथं सर्वेष्वेव देवेष्वारुह्य इति भगवन्तोऽनुष्ठानाः प्रमाणयन्तु ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ इममभ्यमानमारोहाम्येव त्वं स्थिरा भव ।

द्विपन्तमपवाधस्व मा च त्वं द्विपतामधः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।२।१ ।

अस्य व्याख्या— "हे वधु, इमं प्रत्यक्षम्, अभ्यमान-शिलाखण्डम्, आरोह्य आक्राम्य, किञ्च त्वं
अभ्यमा इव पापाणवत् स्थिरा भव इति त्वाः, किञ्च द्विपन्तमभिघ्नन्, अपवाधस्व पीडय च त्वं
द्विपतामधोभावे मैव भूः" इति ।

C. मानृभ्रातोरभावे चान्योऽपि ब्राह्मणः । कर्मणः प्रधानत्वात् । लाजहोमः सत्यत्र
प्रधानम्, तच्चाऽऽवापो-गुणभावेनोपकरोति, तमपि माता भ्राता वा । न खलु गुणस्य गुणाजुरोचेन
प्रधानमेव न कर्तव्यमिति युक्तमिति । अत्र तर्कालङ्कारः— "भ्राता इत्यत्र माता भ्रातादिवैशि
केचित् पठन्ति तदा व्यक्त एवार्थः" इत्याह ।

१. चित्रिताग्नी नास्ति च । २. 'सव्ये' क-ग । ३. 'वधूं दक्षिणेन प्रपदेनाम्मानमाक्रामयेत्' च ।

४. 'व' नास्ति क । ५. 'सकृत्' नास्ति च । ६. चित्रिताग्नी नास्ति ख । ७. चित्रिताग्नी नास्ति च ।

८. 'लो व-' ख ।

तं सोपस्तीर्णाभिधारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिम्—
इयं नार्युपब्रूते इति ॥ ६ ॥

तं लाजाञ्जलिमुपस्तीर्णाभिधारितं(A) सा बभूव अग्नौ 'समिद्धे जुहोति । कथम् ?

A. उपस्तीर्णाभिधारितमिति अङ्गुली लाजावापस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च धृतस्रवेणाग्राधनं कर्तव्य-
मित्यर्थः । तत्र लाजानां सकृन्मात्रावापस्य सूत्रितत्वात् त्रीण्याग्राधनान्यपेक्षितानि चतुरवसिनाम्,
पञ्चावसिनान्तु चत्वारि । चतुरवसिनां तावत् पुरस्तादेकमाग्राधनं परस्ताद् द्वे आग्राधने, इतरे-
वान्तु पुरस्तादप्याग्राधनद्वयं परस्तादपि । स्विष्टकृदवदाने तथा दर्शनादिति । नन्वत्र को वा
उपस्तृणुवादभिधारयेद्येति चेदुच्यते, माता भ्राता वा उपस्तृणुवादभिधारयेच्च, यतो लाजावापे तयोरेव
कर्तृत्वमत उपस्तरणाभिधारणयोरेपि तयोरेव कर्तृत्वं सूच्यकमेव, भिन्नकर्तृकरूपने गौरवापत्तेः ।
न च वरस्तर्हि करोतु ? नेत्युच्यते । कुतः ? अशक्यत्वात् । अशक्यं हि वरस्योपस्तरण-
मभिधारणञ्च, वच्चञ्जलिपरिस्थागापत्तेः । अपि च लाजानावपत् उपस्तरणमप्यर्थादाक्षिप्यते,
तद्विना तस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च भवदेवरघुनन्दनाभ्यां यदुक्तं 'वर एवोपस्तृणोत्वभि-
धारयति च', तदसङ्गतम् । गोभिलसूत्र(२।२।८)भाष्यधृत "हुत्वाज्ये"त्यादिवचनविरोधात्,
प्रमाणाभावाच्च ।

अत्र च क्षमीपक्षाभिधानां लाजानां पूर्वमासादितानामभिधारणाहंता, न केवलानामित्याह
पुञ्जार्पणः—

सोमः प्रकृतिरेवा हि लाजानामित्येति हति ।

विद्वद्भाष्यं सोमेन नाभिधारणमर्हति ॥

क्षमीपक्षाभिधानां लाजानामभिधारणम् ।

पूर्वार्णां धृतमिजानामाचार्यैः कविपतं तथा ॥ इति, २।३२—३३ ।

होमप्रकारस्य तत्रैव—

तथा लाजाञ्जलिर्बध्ना ह्रूयतेऽङ्गुलिर्बन्धिः ।

एवं लाजहविःशेषं होतव्यं सूर्यमिह्नुवा ॥ इति, गृ० सू० २।३४ ।

कस्मात् पुनः कस्माद् वरो मन्त्रं पठति न माता भ्राता वेति ? उच्यते—वरस्तु पठति तस्य पत्नी
शरीरार्चस्मरणाय "मर्धो ह वा एव आत्मनो यजावा" इति च वाजसनेये ब्राह्मणे । शरीरार्चं न
येव क्रियते, तर्हि स्वयमेव क्रियते इति शक्यं वक्तुम् । पत्नीपाठ्यमन्त्राणामप्यस्य पाठः
समाख्यायते । इति ।

‘अविच्छिन्दती विच्छेदमकुर्वती, किं’मविच्छिन्दती? ‘वध्वजलिम् । (A) इयं नार्युपभूते इत्यनेन मन्त्रेण वरेणोच्यमानेन । तस्या दधं मन्त्र इति चेत्? न; ‘मन्त्रलिङ्ग-’विप्रतिषेधादियं नारीति ।

अर्यमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः ॥ ७ ॥

उत्तरयोः ‘लाजहोमयोर्थथाक्रमेण (B) अर्यमणं नु देवं (C) पूषणमित्येतौ मन्त्रौ’ विनियोक्तव्यौ । प्रसङ्गाल्लाघवाच्चैव तस्मिन्* क्रम उक्तः ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ इयं नार्युपभूते अम्नो लाजानावपन्ती ।

दीर्घायुरस्तु मे पतिः शतं वर्षाणि जीवत्वेषन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।२।२ । विनियोगस्तु सादिरगृह्यसूत्रे १।३।२४ ।

मन्त्रव्याख्या—इयं नारी नववधूः लाजान् ब्रह्महीनान् अम्नो आवपन्ती प्रक्षिपन्ती लब्धौ उपभूते वक्ति अभिमुख्य प्रार्थयते—दीर्घायुरस्तु मे पतिः, तथा च शतं वर्षाणि जीवतु इति । किञ्च मम ज्ञातयः स्वजना धनपुत्रधान्यादिभिरेषन्तां परिवर्चन्ताम् । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।

स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्जातु माऽमुतः स्वाहा ॥ इति ।

इति मन्त्रब्राह्मणम् १।२।३ । विनियोगस्तु सादिरगृह्यसूत्रे १।३।२३ आपस्तम्बगृह्यसूत्रे १।७।१३ मानवगृह्यसूत्रे १।११।२२। च ।

व्याख्या चात्य—कन्याः पूर्वम् अर्यमणं नु देवमग्निं च, अवक्षत इत्यन्वयः । स इहः सन्नर्यमा देव इमां परिणीयमानाम् इतः पितृकुलात् प्रमुञ्जातु माऽमुतः पतिकुलात् । इति ।

(C. मन्त्रस्तु—

ॐ पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।

स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्जातु माऽमुतः स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।२।४ । विनियोगस्तु सादिरगृह्यसूत्रे १।३।२३ आपस्तम्बगृह्यसूत्रे १।७।१३ मानवगृह्यसूत्रे १।११।२३। च ।

व्याख्यायामस्य सर्वं पूर्वैण समम्, पूषा देवताऽन्येति विशेषः ।

1. ‘वराजलिमविच्छिन्दती’ च । 2. ‘अविच्छिन्दती’ नास्ति क-च । 3. ‘वध्वजलिम्’ नास्ति च ‘वराजलिम्’ क-ख । 4. ‘मन्त्रलिङ्ग-’ क । 5. ‘-वि-’ नास्ति क-ख । 6. ‘-लाजा-’ क । 7. ‘पि-’ नास्ति क-ख । 8. ‘-वाग्निम्’ च ।

हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य दक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान्
वा ब्राह्मणः (A) कन्यला पितृभ्य इति ॥ ८ ॥

हुते लाजाञ्जलौ पतिः 'परिव्रज्य पुनरागत्य, "कथम् ? "यथेतं यथा इतं गतं
गमनं कृतं तथा वच्चाः पश्चिमेनेति । प्रदक्षिणमग्निं 'वधूं' परिणयति । परि इति
सर्वतोभावं सर्वतो नयेत्* । अनेः प्रादक्षिण्येन भ्रामय'तीत्यर्थः । (B) मन्त्रवान्

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“परिव्रज्येत्यत्र प्रतिक्रम्य परिक्रम्येति च पाठान्तरम्” इति, 'मन्त्र-
वान् वा' इत्यत्र “अस्मद्वचलोकितेषु सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यमेव पाठः, तत्त्वकारस्तु स्वमत-
रक्षणापेक्षी 'वा'शब्दं न पपाठ” इति चाह स्वभाष्ये । सामभ्रमी तु सूत्रे 'वा'शब्दमपठित्वा—
“मन्त्रवत्त्वेनैव ब्राह्मणत्वं पतियोग्यत्वञ्चेत्येव द्योतयितुमिह पत्युरेव विशेषणद्वयम् । कचिदिह
'वा'पदमपि, परं मवधीताविपुस्तकेषु सर्वत्रैवान्न 'वा'शब्दस्यादर्शनात् परिणयकाले कथमपि
पत्युपपत्त्येतेरसम्भवात् प्रतिनिधेरत्यन्तानावश्यकत्वाच्चानुसङ्गत एव तादृशः पाठ इत्यभिच्छ्रद्धाऽपि
त्यक्तमिह, उद्धृदो मतमाह तच्च तत्त्वकारस्येति” इत्याह स्वप्रणीतगोभिलगृह्यसूत्रपाठटीकायाम् ।

B. अत्र रघुनन्दनः—“हुते लाजाञ्जलौ मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथा पूर्वमितं गतं तथैव
परिक्रम्य वच्चाः पश्चिमेव प्रस्थावृत्त्य प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा यातीति । 'कन्यला पितृभ्य' इति
मन्त्रं पठन् वधूमग्निं परिणयति, परि सर्वतोभावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरलायां
पत्युरशक्तावधीतवेदोऽन्यो वा परिणयतीत्युक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरोधाद् व्यवहारापरिगृहीतत्वाच्च
हेत्वम् । अत्रापिप्रदक्षिणे लाजादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यघृता स्मृतिः—

लाजानाज्यं क्षुभं कुम्भं प्राजनाभ्मानमेव च ।

प्रदक्षिणानि कुर्वातां दम्पती न विनाऽग्निकम् ॥” इत्याह संस्कारतत्त्वे ।

स्मृतिरियं तु नोपलब्धाऽस्मत्संगृहीतेषु भट्टभाष्यपुस्तकेषु । वचनमिदं तु चतुर्थवरणस्य
“दम्पती तु विना ग्रही” इति पाठभेदेनोपलभ्यते गृह्यासंग्रहे (२।२९) इति ।

तर्कालङ्कारस्तु—“कस्याञ्चिच्चऽऽपि पत्युरसामर्थ्ये अन्यो वा मन्त्रवानधीतवेदो ब्राह्मणः
परिणयति । मन्त्रवान् वा ब्राह्मण इत्येकस्माद् 'वा'शब्दाद्वगम्यते जवन्योऽयं पक्ष इति ।
अस्मिन्नपि कस्ये पतिरेव मन्त्रं पठति, कस्मात् ? 'त्वया वयं द्विषोऽतिगाहेमहि' इति मन्त्रलिङ्गात् ।
तस्यान्मन्त्रलिङ्गविरोधादन्यो न परिणयतीति रघुनन्दनमतमसङ्गतम्, अर्थवत्तोपपत्तेश्च । मन्त्रवान्
वा ब्राह्मण इति वचनस्यार्थवत्त्वमेव सत्युपपद्यते, अन्यथाऽनर्थकं स्यात् । यच्च मन्त्रवान् ब्राह्मणः
पतिरिति वर्णितं तद्व्यनर्थकमेव, न स्वत्वस्य विशेषणस्य कमप्यर्थमुपलभामहे । सोऽयमनर्थिकां
वोज्ज्वलमनुजानानोऽर्थवतीञ्च प्रस्थावृत्तः प्रेक्षावतामनपेक्षणीयवचनो भवति । यदपि व्यवहारा-

1. 'प्रतिव्रज्य' च, 'परिव्रज्य पुनरागत्य' नास्ति च । 2. 'कथं' नास्ति न । 3. 'यथेतं' क-न ।
4. 'वधूं' नास्ति क-च । 5. 'परिणयति परि सर्वतो नयति' च । 6. '-यन्ती' ख-न ।

गुणवान् ब्राह्मणो वधूं परिणयति (A) 'कन्यला पितृभ्य' इत्यनेन मन्त्रेण । अञ्जलिमवि-
मुञ्चन् परिणयति, कुतः ?

परिगृहीतत्वादन्यो न परिणयतीत्युक्तम्, तदप्युक्तम्, आपत्कल्पत्वादेव तस्य कादाचित्कत्वाव-
गमात् । अनाचाररूपस्य च व्यवहारापरिगृहीतत्वस्याप्रवर्तकत्वमेव परं न प्रवृत्तिनिरोधकत्वम्,
अनाचारस्य श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः । आचारस्यापि शास्त्रमपेक्ष्य दुर्बलत्वं वक्ष्यामः”
इत्याह स्वभाष्ये ।

अत्र वक्ष्यन्मन्त्रसंगृहीतपुस्तकेषु सूत्रे 'वा'पदं वर्तते तथाऽपि भाष्यकारेण तस्य काऽपि
व्याख्या न कृता न वा परिणयने मन्त्रवतोऽन्यस्य ब्राह्मणस्य प्रतिनिधित्वं तेन समर्थितमिति
सार्वक'वा'पदवदितपाठस्तेनाप्युपेक्षित इति प्रतीयते, तदयं वर्तमानेऽपि छाजहोमादौ कर्तरि
एतौ समर्थे मन्त्रवताऽन्येन कन्यापरिणयने तर्कालङ्कारस्य दुराग्रहः कथं जात इति न विद्मः,
वदि नामैकस्मिन्नेव काले छाजहोमे समर्थः स्यात् पतिः स किं तत्क्षणमेव परिणयनेऽसमर्थो
भवेत् ? पुनश्च छाजहोमे समर्थो भवेत् पुनः परिणयनेऽसमर्थो भवेदिति किमैन्द्रजालिकोऽयं
व्यापारः ? एषमभूता कल्पना तु सर्वथैवानुचितेति भवदंबरधुनन्दनादीनां मतमेव ज्यायः,
सास्त्रभङ्ग्यमेवमेवाऽऽहेति सुधीभिरवगन्तव्यम् ।

अत्र परिणयनविषये विशेषमाह गृह्यसंग्रहे कात्यायनः—

प्राजप्राह्ममुदप्राहं ब्राह्मणमुत्तिजं तथा ।

एतानि ब्राह्मतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम् ॥

दक्षिणां दिसमात्प्राय यमो मृत्युश्च तिष्ठतः ।

तयोस्तु रक्षणायां तस्माद् ब्रह्मा बहिर्भवेत् ॥ इति । २।३०-३१ ।

यन्मात्रं होमात् परतः परिणयः, सोऽयं ब्राह्मणादिव विवाहेषु द्रष्टव्यः । गान्धर्वादिषु पुन-
र्विवाहेषु प्रथममेव परिणयस्ततो होमः करणीय इति । तदप्याह गृह्यसंग्रहे—

ब्राह्मस्वार्थस्य देवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकः ।

पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः ॥

गान्धर्वाद्वरपंशावा विवाहा राक्षसाश्च ये ।

तेषां परिणयः पूर्वं पश्चाद्दोमो विधीयते ॥ इति । २।३६-३७ ।

स कल्पयमाचार्यो ब्राह्मादीन् प्रशस्तानेष विवाहानभिप्रेत्य होमात् परतः परिणयनं सूत्रवा-
ङ्मकारेत्यवगम्यते । ब्राह्मादीनां प्राशस्त्यञ्च—

‘वतुरो ब्राह्मणस्याऽऽद्यान् प्रशस्तान् कथयो विदुः ॥’

इत्यादिस्मृतिप्रमाणकलादयसेवमिति ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ कन्यला पितृभ्यः पतिलोकां यतीयमपदीक्षामयष्ट ।

कन्या उत त्वया वयं धारा उद्वन्या इवातिगाहेमहि द्विषः ॥ इति ॥

मन्त्रब्राह्मणम् १।२।५ । विभिन्नोक्तस्तु साद्विगुणसूत्रंऽपि १।३।२४ ।

हुत्वाज्यमथ जायाया अन्वारभ्याञ्जलिं पतिः ।

न विमुञ्चेदनापत्सु यावत् पाणिग्रहो जपः^(A) ॥

इति 'गृह्यान्तरवचनात् ।

परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाक्रामति तथा जपति तथा-
वपति तथा जुहोति^(B) एवं लिः ॥ ६ ॥

परिणीता वधूः, तथैव भूता अनुपृष्ठगमनेन दक्षिणत उदङ्मुखत्वावस्थितेन भर्ता
गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखी अवतिष्ठते, 'तथैव यथापूर्वं' तेनैव प्रकारेणाऽऽक्रामति अन्वारं
दक्षिणेन प्रपदेन । तथा जपति पाणिग्राहः 'इममभ्याममि'ति । 'तथा आवपति वध्वञ्जली
सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिम् । तथा जुहोति उपस्तीर्णमिवाहितमभि-
ष्टिन्दत्यञ्जलिम्'* । एवमनेन प्रकारेण 'लिःकृत्वः । प्रथमेन सह सित्वम्, उत्तरतः
द्वयोरेव मन्त्रयोरुपदेशात्, अन्येषां त्रयाणामनुपपद्यमानत्वाच्च । कन्वला पितृन्व
इत्येव त्रिरावृत्तिः दशतः^(C) । चतुर्थ्या वेलायाम् अनु पृष्ठं गत्वा ।

शूर्पेण शेषमन्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्ति एकमिधे
इति ॥ १० ॥

लाजाशेषं शूर्पेणैवाग्नावोप्य प्रक्षिप्य तूष्णीं^(D) तथैवानुव्रज्य प्रागुदीचीम् अग्राजितां

अत्र व्याख्या—इदं कन्वला कन्वा, पितृन्वः पितृकुलेभ्यः, पतिर्लोकां पतिर्लोकम्, कती
गच्छन्ती, अपदीक्षां दीक्षां वर्जयित्वा, अयत् इष्टवती, (दीक्षाशब्देन वैवाहिकं मतमुच्यते
'त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ' [गो० सू० २।३।१५] इत्यादि) तद्वर्जनं कृतवतीत्यर्थः । किञ्च
कन्वा हे कन्ये, उत अपि च त्वया सहिता वयं द्विचः सन्नून् अतिगाहेमहि अस्मिन्प्रमेनहि,
धारा उदन्वा इव, यथा जलधाराः कर्मणः उदन्वाः पिपासाः कर्मभूता अतिगाहन्ते । इति ।
(सामञ्जसी तु—'अपदीक्षां, सावित्रीदीक्षां विनैव अयत् आर्षाद् अग्निमिति' व्याचक्षौ) ।

A. प्रजापतीकृतं गृह्यान्तरवचनमिदं रघुमन्धनेन संस्कारतरुणे "तथा च अनुनाम्यकृतं
गृह्यान्तरम्" इत्युपोहघातेन ।

B. "एवं लिः" इति श्रुत्येकं सूत्रमिति तर्काङ्कारसामञ्जसिनी स्वीकृतम् ।

C. 'इममभ्याममि'त्यन्वयापीति बोध्यम् ।

D. अत्र तर्काङ्कारः—"कथमिदं होतव्यम् ? तूष्णीमिति अग्राजितोपाध्यायाः,

दिशम् 'आभिमुख्येन वराभिमुखीं गृहीताञ्जलिकामुत्क्रामयन्ति दक्षिणपादाङ्गुष्ठम्
"उन्नाभ्योन्नाभ्याऽऽक्रामयन्ति । बहुवचनादनियतो य एव कश्चित् । (A) 'एकमिव' इति
पृथक् पृथक् सप्तभिर्मन्त्रैः "सप्तपदानि च ।

कस्मात् ? मन्त्रदेवतयोरनुपदेशात् । तस्मादत्र त्विष्टकृन्निवर्तते । इत्थमेव शेषस्योक्तत्वात् ।
तथा गृह्यान्तरम्—'सूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम्' इति । 'चतुर्थवचनादत्र त्विष्टकृन् स्यात्'
इति गार्ग्यनारायणः । 'तूष्णींवचनं' प्रजापतिज्ञापनार्थमित्यपि स एव । युक्तञ्चेत् । कुतः ?

'मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः'

इति कर्मप्रदीपस्मरणान् । 'त्रिः परिणीता प्राजापत्यं जुहोती'ति च गृह्यान्तरम् । तस्माद्
वधूः शेषं जुहोति वरश्च प्रजापतिं ध्यायतीति सिद्धम् । स्मरन्ति च—

सूर्पाप्रेणैव होतव्यं तूष्णीं निरवशेषतः ।

तस्यां तूष्णीन्तु जुह्वत्यां वरो ध्यायेत् प्रजापतिम् ॥ इति ।

प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत् । इति चैवमादि ।

तस्मात् 'अग्नये त्विष्टकृते स्वाहेति लाजशेषं जुहुयात्' इति 'भवदेवरचमन्द्यादिमत-
मसङ्गतम्, प्रमाणविशेषाभावाच्च । एतदनन्तरं वामदेव्यागानम् इति सरलाकल्पनायामपि प्रमाणं
न पदयामः ।" इत्याह स्वभाष्ये ।

A. सप्तपदीगमनमन्त्रास्तु—

एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु ।

द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु ।

त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वा नयतु ।

चत्वारि मायो भवाय विष्णुस्त्वा नयतु ।

पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ।

षड्वायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु ।

सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ।

इति मन्त्रमाह्वयम् १।२।६-१२ ।

एतेषां व्याख्या—हे वधू, विष्णुस्त्वा त्वाम् एकं पदम् इषे भगवद्भवे भगवन्तु कर्मयतु ।
द्वे ऊर्जे बललाभाय । त्रीणि व्रताय यज्ञकर्मणे । चत्वारि मायोभवाय छलप्राप्तये । पञ्च पशुभ्यः
पशुप्राप्तये । षट् रायस्पोषाय धनप्राप्तये । विष्णुः सप्त पदानि त्वां सप्तभ्यो होत्राभ्यो विमिश-
्रितेभ्यः सप्तहोत्रा साध्यसोमयागसम्पत्तये नयतु । इति सप्तार्थानामि सम्प्रज्ञानि । अत्र गुणविष्णुसत्ते
'भगवन्तु' इति व्याख्या सायणाचार्यमते च 'नयति'ति, अतः पदजोडः 'त्वा' इत्यस्यानन्तर्यं
रक्षितः । त्वाम् इति 'जार्मान्'मुद्रितपुस्तकचतुषामन्तरम् ।

सा वाऽऽक्रममाणा—

दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रमेत् ॥ ११ ॥

दक्षिणेन पादेन प्रक्रम्य सव्येन 'तस्यैव, दक्षिणस्य पादस्यानु पश्चात् क्रामेत्, सव्यं पादम् 'अग्रतो न कुर्यादित्यर्थः ।

तां च क्रममाणां पतिः—

मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

ऋज्वेत् । एवं (A) सप्तपदाक्रमणे कृते पाणिग्राहस्तत्रैव स्थितः—

ईक्षकान् प्रति मन्त्रयेत्^(B) सुमङ्गलीरियं वधूरिति ॥ १३ ॥

A. तां च वधूं 'मा सव्येन दक्षिणमतिक्राम' इति पतिर्ब्रूयात्, ततश्च सप्तपदाक्रमणानन्तर-
माशासनमन्त्रः । स च—

ॐ सखा सप्तपदी भव सख्यं ते गमेयम् ।

सख्यं ते मा योषाः सख्यं ते मायोष्ठ्याः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।२।१३ ।

अस्य व्याख्या—हे कन्ये, त्वं मम सखा सखी सहचारिणी भव, सप्तपदी सप्तपदाक्रान्तेषु
अर्षेषु । किञ्च सख्यं ते गमेयम्, सख्यं मैत्रीं ते तव अहं गमेयं सखा तव भवेयमित्यर्थः । किञ्च
सख्यं ते मा योषा मया सह तव सख्यम् अन्या योषाः स्त्रियो मा च्छिन्दन्तु इति शेषः । किञ्च
सख्यं ते मायोष्ठ्याः मायः सुखं तस्योत्थानं मायोष्ठं तन्नमचा मायोष्ठ्याः सुखकारिण्यः स्त्रियः
त्वया सह मम सख्यं कुर्वन्तु इति शेषः । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं विपरेतन ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।२।१४ । विनियोगश्चास्य आपस्तम्बगृह्यसूत्रे १।८।७ । जैमिनीय-
गृह्यसूत्रे ३।२।१० । च ।

अस्य व्याख्या—हे प्रेक्षकाः, सुमङ्गलीः प्रशस्तमङ्गलफला इयं वधूः परिणीता यतः, अतो
यूयं समेत समागच्छत, समागत्य च इमां पश्यत । . अथानन्तरम् अस्यै सौभाग्यं दत्त्वाय दत्त्वा,
यूयम् अस्तं स्वगृहं विपरेतन गच्छत । इति ।

1. 'तस्यैव' अत्र 'दक्षिणं प्रक्रम्य सव्येनानुक्रमेत् । दक्षिणेन पादेन प्रक्रम्य सव्येन तस्यैव' इत्यादिः
पाठः, च-य । 'तस्यैव' नास्ति च । 2. 'कृती' च-य ।

निगम्यारूपातं सूत्रमेतत्(A) ।

अपरेणामिमौदकोऽनुसंव्रज्य 'पाणिग्राहं मूर्धदेशेऽवसिञ्चति
तथेतरां समञ्जन्त्वित्येतयर्चा ॥ १४ ॥

अपरेण प्रदक्षिणेनाग्निम् अनुसंव्रज्य* संवृतगतिरेत्यैकः, औदकः* गृहीतोवकुम्भः,
पाणिग्राहं वरं मूर्धदेशे शिरसि अवसिञ्चति ध्रुवाभिरङ्गिः(B) । "तथा इतरां वधूं मूर्ध-
देशेऽवसिञ्चतीति वर्त्तते । (C)समञ्जन्त्वित्येतया ऋचा धरेण जप्यमानया । विधि-
सामर्थ्यान्न पाणिग्राहस्यैव मन्त्र इति चेत्, न ; 'कुतः ? मन्त्रलिङ्गविप्रतिषेधात् ।
"समापो हृदयानि*" नौ, आचयोरित्युत्तमपुरुषप्रयोगः 'कृतः ; स च वध्वा सहौदकस्य
नोपपद्यते । तस्मात् पाणिग्राहो मन्त्रं जपेत्(D) "औदकोऽवसिञ्चेदिति स्थितम्"(E) ।

A. "ईक्षकान् विवाहप्रेक्षकान् । प्रतिमन्त्रणमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमित्यनर्थान्तरम् । तत्रात्र
ईक्षकानवलोकयता कर्तव्यम् । तदाह कर्मप्रदीपः—

स्पृशन्ननामिकाग्रेण कचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सर्वदेवानुमन्त्रयेत् ॥" इत्याह तर्कालङ्कारः स्वीये भाष्ये ।

B. ध्रुवाणामपां लक्षणमुक्तं प्राक् (५० २८६) ।

C. मन्त्रस्तु—

समञ्जन्तु विष्णवेदेवाः समापो हृदयानि नौ ।

सम्मातरिष्व सन्धाता समुदेष्टी वधातु नौ ॥ इति ।

आकरस्थानन्तु मन्त्रब्राह्मणम् १।२।१५ । विनियोगस्त्वस्य स्वादिरगृह्यसूत्रे १।३।३० ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रे १।८।९ पारस्करगृह्यसूत्रे १।४।१४ । च ।

अस्य व्याख्या—हे वधु, नौ आचयोः हृदयानि हृदये विष्णवेदेवाः समञ्जन्तु क्षोभयन्तु । तथा
आपो जलानि, तथा मातरिषा वधुः, धाता प्रजापतिः, देष्टी उपदेष्टी देवता संवधातु एकीकरोतु ।
इति ।

D. तदुक्तं गृह्यसंग्रहे—

विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रा दाम्पत्यवाचकाः ।

वरस्तु तान् जपेत् सर्वान् ऋत्विग् राजन्वयैभ्यवोः ॥ २।२४ । इति ।

E. अत्र विशेषमाह गृह्यसंग्रहः—

अवसिक्तन्तु विधिना पाणिग्राहन्तु प्राजनी ।

रक्षार्थमनुगच्छेत् सप्ताहं त्रयहमेव वा ॥ २।३५ । इति ।

1. चित्रितांशो नास्ति ख । 2. 'औदकः' नास्ति च । 3. इतरां वधूं तथा सू- च । 4. 'वध्विः' च ।
5. 'कुतः' नास्ति च । 6. चित्रितांशो नास्ति च । 7. 'कृतः' नास्ति ख । 8. 'औदकः सिञ्चतीति' च ।

अथैतत् सन्दिह्यते—किं प्रत्येकं मन्त्राभ्यासेन वरवध्वोरभिषेकः स्यादुत तन्त्रेणोभयो-
रप्यनभ्यस्तेनैव मन्त्रेणेति ? भेदेनेति ब्रूमः । 'कुतः ? पाणिग्राहं मूर्धदेशेऽवसिञ्चति
तथेतरामिति भेदेनैवोपदेशात् । इतरथा समासः स्यात् । तथा च सूत्रान्तरम्—'भेदे
मन्त्रावृत्तिः 'स्यान्निपातित्वादि'ति(A) ।

किञ्च—

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽञ्जलिमुपोद्गृह्य दक्षिणेन
पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः षट् पाणि-
ग्रहणीया जपति गृभ्णामि ते इति(B) समाप्तासु ॥ १५ ॥

अवसिक्ताया इति "सिद्धत्वा'दवाच्यमिति चेत्, न"; "स्थाननियमार्थमिद-
मुच्यते । कथं 'नाम ? यस्मिन् देशे अवस्थिताया अवसेकः कुतः, 'तत्रस्थाया
एवावसेकानन्तरं सव्येन पाणिना वध्वा अञ्जलिम् । उपेति सामीप्ये, मणिबन्धप्रदेशे
उद्गृह्य गृहीत्वा "दक्षिणेन पाणिना स्वेन वध्वा दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठम् अङ्गुष्ठेन सह
साङ्गुष्ठम् उत्तानं गृहीत्वा (C) 'गृभ्णामि ते इत्येताः षट् पाणिग्रहणीयाः पाणिग्रहण-
कर्मणि वि"नियुक्ता जपति । प्रकृतत्वात् "पाणिग्राहः । द्व्यवसानाश्चैता आखण्ड-
समाप्तेः । समाप्तासु पाणिग्रहणीयासु । किम् ? तन्त्रं समापयेदिति वाक्यशेषः ।

इति "भट्टनारायणकृतौ" * "गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये" * द्वितीयप्रपाठकस्य

द्वितीया कण्डिका ॥

A. प्रमाणीकृतं सूत्रान्तरमिदं तर्कालङ्कारेण "स्यान्निपातित्वादि"त्यत्र 'सम्पातित्वात्' इति
पाठभेदेन । प्रमाणान्तरमपि तेनोक्तम्—

तथा चोक्तम्, कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि । इति ।

B. अत्रैव सूत्रमेकं समाप्य समाप्तासूद्गृह्णन्तीति द्वितीयं सूत्रं पठतः सामश्रमितर्कालङ्कारौ ।
तत्र पुनस्तर्कालङ्कार इत्थं लिखति स्वभाष्यपादटीकायाम्—“सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्थमेव (समाप्ता-
सूद्गृह्णन्तीति) सूत्रम्, अत्रैव च खण्डिकासमाप्तिः । भट्टभाष्ये तु समाप्तासु इति सूत्रच्छेदः,
खण्डिकासमाप्तिश्चात्रैव दृश्यते, उद्गृह्णन्तीति परसूत्रावयवतया तत्रोपलभ्यते । तत्त्वकारेण तु
समस्तमेव सूत्रमुत्तरसूत्रेण सङ्केतत्र लिखितम्” इति ।

C. तत्र प्रथममन्त्रः—

ॐ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं

मया पत्या जरदृष्टिर्यथाऽसः ।

1. 'कुतः' नास्ति च । 2. 'स्यान्निपातित्वा' न । 3. चिज्जितांशो नास्ति च । 4. 'दवाच्य' इति क ।
5. 'स्थाननियमार्थं पुनश्चकृ' च । 6. 'नाम' नास्ति च । 7. 'वध्वा' ख-ग । 8. 'स्वेन दक्षिणेन' च ।
9. 'वि-' नास्ति क-च । 10. 'वरः' च । 11. चिज्जितांशो नास्ति च । 12. चिज्जितांशो नास्ति न ।

भगां अर्यमा सविता पुरन्धि-

मंहां त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे कन्ये, पुरन्धिरग्रीः भगः अर्यमा सविता च एते देवाः त्वा त्वाम्, गार्हपत्याय गार्हस्थ्यकार्यनिर्वाहाय मह्यम् अदुः, ततश्च मया पत्या सह जरदृष्टिः जरान्तं यावत् यथा भसः स्याः, तथा सौभगत्वाय सौभाग्याय ते तव हस्तं पाणिं गृह्णामि गृह्णामि । इति ॥ १ ॥

द्वितीयमन्त्रः—

ॐ अघोरचक्षुरपतिष्येधि

शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूर्जीवसूर्देवकामा स्योना

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे कन्ये, त्वम् अघोरचक्षुरक्रूरदृष्टिः, अपतिग्री अपतिवातिनी च तथा पशुभ्यः शिवा गोमहिष्यादीनां सुखायहा, सुमनाः कल्याणहृदया, सुवर्चास्तेजस्विनी सती पृथि वर्धस्व । किञ्च वीरसूः सस्तुन्नप्रसवा, जीवसूर्जीवदपत्या, देवकामा पञ्चमहायज्ञरता, स्योना सुखकरी, तथा नोऽस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे तथा चतुष्पदे च शं कल्याणरूपा भव । इत्याशास्यते इति ॥ २ ॥

तृतीयमन्त्रः—

ॐ आ नः प्रजां जनयतु प्रजापति-

राजरसाय समनक्तुर्यमा ।

अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे कन्ये, प्रजापतिः स्रष्टा, नोऽस्माकम्, प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां, आ आभि-मुख्येन, जनयतु उत्पादयतु । अर्यमा देवः, तां प्रजाम् आ-जराय जरपर्यन्तम्, समनक्तु प्रकटगुणं करोतु । मङ्गलीः मङ्गलवत्यो देवतास्त्वां मह्यम्, अदुर्वत्तवत्यः । अतस्त्वं पतिलोकं पतिकुलम् आविश । एवं सर्वथैव नोऽस्माकं द्विपदे भृत्यादिके शं कल्याणी, चतुष्पदे गवादी च शं कल्याणी भव । इति ॥ ३ ॥

चतुर्थमन्त्रः—

ॐ इमां त्वमिन्द्रमिदुः सुपुत्रां सुभगां रुधि ।

दशास्यां पुत्रानाघेहि पतिमेकादशं कुरु ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे इन्द्र, मीढुः सेवकस्तरपिता, त्वम् इमां कन्यां सुपुत्रां सस्तुन्नवतीं उभगां

पतिप्रियां कृधि कृद । किञ्च भत्यां कन्यायां दस पुत्रान् आवेदि भाषापय गभीकृद ; तथा चात्याः पतिं भर्तारम्, एकादशं तैः सह सङ्गुणनवा एकादश कृद । इति ॥ ४ ॥

पञ्चममन्त्रः—

ॐ सन्नाही श्वशुरे भव सन्नाही श्वध्रां भव ।

ननान्वरि सन्नाही भव सन्नाही अधि देवेषु ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—दे कन्ये, त्वं श्वशुरे श्वशुरविषये सन्नाही प्रधानवासिनी भव । तथा श्वध्रां पत्युर्मातरि, तथा ननान्वरि पत्युर्भगिन्याम्, तथा देवेषु देवेषु अधि अभिकृत्य सन्नाही भव, (सर्वेषामेव प्रीतिमवाप्य तेषु सर्वेष्वेव स्वाधिपत्यस्थापने समर्था भवेति भावः) । इति ॥ ५ ॥

षष्ठमन्त्रः—

ॐ मम मते ते हृदयं दधातु

मम चित्तमनुचितं ते अस्तु ।

मम वाचमेकमना जुषस्व

बृहस्पतिस्त्वा नियुक्तु मह्यम् ॥ इति ।

पृथानाकरो मन्त्रमाह्वयम् १।२।१६-२१ । विनियोगस्तु जादिरगृह्यसूत्रे १।३।३१ भाषस्तम्भ-
गृह्यसूत्रे १।८।९ पारस्करगृह्यसूत्रे १।६।३ । च ।

अस्य व्याख्या—दे कन्ये, बृहस्पतिः ऋषयः, ते तव हृदयं मम मते मदीये कर्मणि दधातु धारयतु, ते चित्तं मम अनुचितम् अस्तु तत्प्रसादादिति । त्वम् एकमनाः सती मम वाचं जुषस्व, सेवस्व, स एव बृहस्पतिस्त्वा त्वां मह्यं नियुक्तु मां प्रसादयितुं प्रेरयतु । इति ॥ ६ ॥

अत्र पानिमहने तर्काट्टहारः—“उत्तानमित्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते इति रघुनन्दन-
कर्मनस्त्वसारमेव, नियमतस्तत्प्रतीतौ कारणविशेषाभावात् । ननुत्तानस्य करस्योपरिष्ठात् प्रहणं
न सम्भवतीति तत्त्वं वक्तुम्, मानाभावात् । ‘उत्तानेनोत्तानं संगृह्णाति नीचेन चोत्तानमि’ति
शास्त्रान्तरे चोत्तानत्वापि करस्योपरिष्ठादपि ग्रहणोपदेशात्” इत्याह स्वभाष्ये । अत्र भवदेव-
छान्दोग्योर्भिरन्वावपि रघुनन्दनमतं पुष्पीतः, स्वदत्तसास्त्रान्तरपूर्वार्द्धमपि तथेति कथमकारणमेव
रघुनन्दनप्रतिपक्षित्वमिति वाच्यकारणम् । नीचेन चोत्तानमिति वाक्यवन्तरीयं वा त्यादिति ।

सभाष्य-गोभिल-गुह्यसूत्रे
द्वितीयप्रपाठकस्य तृतीया कण्डिका

एतस्मिन् कर्मणि समाप्ते वरसहायास्तां बधूं स्कन्धेनाभ्यादिना वा—

उद्वहन्ति (A) प्रागुदीच्यां दिशि यद् ब्राह्मणं कुलमभिरूपम् ॥१॥

उत्तिष्ठत्य उद्वहन्ति नयन्ति, क ? प्रागुदीच्याम् अपराजितायां दिशि यद् ब्राह्मणकुलं गृहम् अभिरूपम्, तपःस्वाभ्यायवृत्तादिभिराभिरूप्यं भवति(B)। यथोक्तायां दिशि यथोक्तब्राह्मणकुलाप्राप्तौ दिशमनपेक्ष्य यत्न ब्राह्मणकुलं तत्र गच्छेत्। अभावे वेद्यामेव कुर्यात्। कुतः ? 'अथोत्तरो विवाहः प्रागुदीच्यामन्यत्र ब्राह्मणकुले मन्त्रवति वेद्यां वे'ति गुह्यान्तरवचनात्(C)।

किञ्च—

तस्माभिरुपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

लक्षणं कृत्वा स्थापितो भवतीति। वेद्यामेव चेत् तन्त्रेण स्यात् ततश्च 'गणेष्वेकं परिसमूहनमि'(D) वचनात् प्रधानमेव कुर्यात्।

किञ्च—

अपरेणाग्निमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्भ्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्णं भवति ॥ ३ ॥

अपरेणाग्निम् 'अग्नेः पश्चादिति। आनडुहम् आर्षभं रोहितं लोहितवर्णम्।

- A. "उद्वहन्ति" इति सूत्रांशो द्वितीयकण्डिकाशेषसूत्रान्तर्गत इति सामभमितकाङ्क्षितौ।
B. गुह्यासंग्रहोक्तमभिरूपलक्षणमुक्तं प्राक् (पृ० ८)।
C. प्रमाणीकृतं गुह्यान्तरवचनमिदं रघुनन्दनेनापि संस्कारतत्त्वे।
D. गणेष्वेकमित्यादिसूत्रमुक्तं प्राक् १।८।१६ (पृ० २२५)।

1. 'गर्धव' परि- क, 'गर्धव' कपरि- ख। 2. 'विच-' नास्ति व। 3. 'चर्मे' नास्ति ख। 4. 'इति' नास्ति ख।

‘लोकहिताभावेऽप्यहं वा । “कुतः ? कर्मणः प्राधान्याद् वर्णस्य “च गुणत्वात्(A) । प्राग्भीषं पूर्व‘शिरस्कम् । उत्तरलोम उपरिलोम, उपवेशनार्थमास्तीर्णं प्रसारितं भवति ।

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ४ ॥

‘तस्मिन् कर्मणि एनां बधूं “वाग्यतां कृतमौनामुपवेशयन्ति । बहुवचनानुपवेशन-कर्तुरनियमः । किञ्च—

सा खल्वास्त एव आ नक्षत्रदर्शनात् ॥ ५ ॥

सा चोपविष्टा आस्त एव, मूत्रपुरीषकरणादन्यत्र नास्तिष्ठेदिति । ततश्च वाग्यता अभुञ्जाना ‘वास्ते । पवशब्दस्यैवमर्थत्वात् । कियन्तं कालमैवमास्ते ? आ नक्षत्र-दर्शनात् ।

प्रोक्ते नक्षत्रे षडाज्याहुतीर्जुहोति ‘लेखासन्धिष्वित्येतत्-प्रभृतिभिः ॥ ६ ॥

येन नक्षत्रेण दर्शनाभिसम्बन्धो विवक्षितः, तस्मिन् प्रोक्ते ध्रुवं दृश्यं वर्तते इति कथिते । (ii)लेखासन्धिष्वित्येतत्प्रभृतिभिर्मन्त्रैः षडाज्याहुतीर्जुहोति ।

A. अत्र रघुमन्दनः—“इदानीं तु—

अत्रार्धमस्तुज्यादः स्यादूर्ध्वः पादविग्रहः ।

कामिनस्तमसाच्छन्ना जायन्ते तत्र मानवाः ॥

भद्रङ्कारगृहीताश्च प्रक्षीणस्नेहबान्धवाः ।

विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ति सर्वे कलौ युगे ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तस्त्रियुगस्वभावेन सम्यग्धर्माचरणरहितेनापि सर्वोपवेशनाद्यभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाज्यहोमादिकं क्रियते” इत्याह ।

B. तत्र प्रथममन्त्रः—

ॐ लेखासन्धिषु पदमस्यावर्त्तु च यानि ते ।

तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे बधु, ते तव लेखासन्धिषु रेखासंस्थानेषु भास्करतलादिषु, पदमद्य

1. ‘तदभावेः’ क । 2. ‘कुतः’ नास्ति च । 3. ‘च’ नास्ति छ । 4. ‘-शिरस्कम्’ च । 5. ‘एतजिन्’ ख-न । 6. ‘वाग्यता’ नास्ति च । 7. ‘च’ नास्ति छ ।

नेत्रपिबानेषु, च भवि, भाषतेषु, कुङ्कुमराक्षिषु यानि अलक्षणानि, सन्ति तानि सर्वाणि अत्रेषानि पूर्णाहुत्या आत्महोमेन अहं पाणिघ्राहकः शमयामि चारयामि इति ॥ १ ॥

द्वितीयमन्त्रः—

ॐ केशेषु यच्च पापकमीक्षिते दक्षिते च यत् ।

तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे बभ्रु, यच्च पापकं पापमनुष्ठितमशुभकरं चिह्नम् अलक्षणं वा, ते तव, केशेषु चिक्षेपे, ईक्षिते दक्षिणे, दक्षिते अभुविमोचने यत् अस्ति प्रकटीभवति, तानीत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

तृतीयमन्त्रः—

ॐ शीलेषु यच्च पापकं भाषिते हस्तिते च यत् ।

तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे कन्ये, ते तव, शीलेषु व्यवहारेषु, भाषिते कथनक्रियायाम्, हस्तिते हसनक्रियायाम्, चकाराद् गमने च यत् किञ्चित् पापकम् अनुष्ठितम् अशुभचिह्नं वा प्रकटीभवति तानीत्यादि पूर्ववत् । अस्य गुणविष्णुव्याख्यायां 'शीले च' इत्येवं पाठ उपलभ्यते केचुचित्, केचन 'शीले' इति, बहुष्वादांस्तुतेषु 'शीलेषु इति पाठोऽपीति सुधीभिर्ज्ञातव्यम् ॥ ३ ॥

चतुर्थमन्त्रः—

ॐ आरोकेषु च दन्तेषु हस्तयोः पादयोश्च यत् ।

तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे कन्ये, ते तव, आरोकेषु दन्तान्तरालेषु, चकारादोष्ठयोः, दन्तेषु दक्षिणेषु हस्तयोः, पादयोः, चकाराद् गुल्फयोः, यच्च पापकमनुष्ठितं पापचिह्नं वा विद्यते तानीत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

पञ्चममन्त्रः—

ॐ ऊर्वोरुपस्थे जङ्घयोः सन्धानेषु च यानि ते ।

तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—हे कन्ये, ते तव, ऊर्वोः जानूपरिभागयोः, उपस्थे प्रजननेन्द्रिये, जङ्घयोः जान्वधोभागयोः चकारान्मुखे च, सन्धानेषु जान्बादिसन्निभप्रभृतियु यत् पापकमनुष्ठितं पापचिह्नं वा विद्यते तानीत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

षष्ठममन्त्रः—

ॐ यानि कानि च घोराणि सर्वाङ्गेषु तवाभवन् ।

पूर्णाहुतिमिराज्यस्य सर्वाणि तान्यशीशमं स्वाहा ॥ इति ।

पुष्यामाकरो मन्त्रमाह्वयम् १।३।१-६ । विनियोगश्च साविरे १।४।३ । जैमिनीयगृह्यसूत्रे च 'यानि कानि च पापानि' इति षष्ठममन्त्रस्य पाठभेदेन विनियोगो वर्तते । जै० गु० सू० २०।१७ ।

किञ्च—

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्धनि बध्वा अवनयेत् ॥ ७ ॥

‘आहुतेराहुतेर्हुतायाः पश्चात् संवृतः पततीति संपातो बिन्दुः, (A) तं मूर्धनि शिरसि बध्वा “अवनयेद् गालयेत्, तुशश्चात् ‘लेखासन्धिष्वित्यादिषण्णामाहुतीनां यः सन्निपातस्तमवनयेत् । न च व्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तानामपीति ।

हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति ॥ ८ ॥

हुत्वा षडाज्याहुतीः, अनन्तरम् उपोत्थाय । उपेति सामीप्ये । कथं ‘नाम ? बध्वाः ‘समीपस्थः अव्यवहित उत्थानादि कुर्यात् । कुतः ? ‘तत्र तत्र उपशब्दप्रयोगात् । हुत्वोपोत्तिष्ठत इति । ‘तथा हुत्वोपस्थायोपनिष्क्रम्येति । अत एव लोके “ऽञ्जल-संज्ञामनरुदिः (B) । उपनिष्क्रम्य परिवृताद् बहिः, ‘बध्वा ध्रुवं दर्शयति । प्रकृतत्वाद् वरः, ‘ध्रुवं पश्ये’त्येवं सम्बोध्य । “सा चैवमुक्ता ध्रुवः” * “मालोक्य—

ध्रुवमसि ध्रुवाऽहं पतिकुले भूयासम् अमुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च ॥ ९ ॥

ध्रुवं “स्थिरं त्वम् असि भवसि । यथा त्वं नक्षत्रचक्रमध्ये “ध्रुवः, तथा ध्रुवा स्थिरा अहं पतिकुले पतिगृहे भूयासम् । “अमुष्य असाविति चैतयोः सर्वनाम्नोः” * “अमुष्य वतस्मिन् पतिनाम वक्ष्यन्तं” * गृह्णीयात् । असावित्येतस्मिन् आत्मीयं

अस्य व्याख्या—हे वधु, तव सर्वाङ्गेषु समस्तशरीराङ्गेषु, यानि प्रकृतान्यप्रकृतानि च घोरानि क्रूराणि पापानि अनुष्ठितानि अशुभचिह्नानि वा अलक्षणानि अभवन् तानि सर्वाणि अहम् आज्यस्य वृत्तस्य पूर्णाहुतिभिः अशीशमम् उपसमितवानेव इति ॥ ९ ॥

A. प्रत्येकाहुत्यनन्तरं लवविगलितवृत्तबिन्दुरिति याचत्, तथा च गृह्यासंग्रहः—

हुत्वाज्यं परिशेषेण यद् द्रव्यमुपकल्पितम् ।

सुषेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातञ्चैव तं बिन्दुः । २।११२ ।

B. वरवध्वोरञ्जलबोर्धस्थिवन्धनव्यवहारः ।

1. ‘हुताया वाहुतेः पश्चात्’ च । 2. ‘अवनयेत्’ नास्ति च । 3. ‘इति’ नास्ति च । 4. ‘नाम’ नास्ति च । 5. ‘समीपस्थः’ क-ग । 6. ‘तत्र तत्र’ क-ग । 7. ‘यथा’ क-ग । 8. ‘-ऽञ्जल-संज्ञा-’ ख-ग च । 9. ‘वधू’ च । 10. ‘चिह्नितांशो’ नास्ति ग । 11. ‘मालोक्य’ य । 12. ‘स्थिरं च’ ग-च । 13. ‘ध्रुवं’ ख । 14. ‘चिह्नितांशो’ नास्ति च । 15. ‘वक्ष्येति वक्ष्यन्तं’ च ।

प्रथमान्तम् । 'सुखबोधार्थं प्रयोगः प्रवर्त्तते'—“(A)भ्रुवमसि ध्रुवाऽहं पतिकुले भूयासं देवदत्तस्य “यशोदा” इति वधूं वाचयेत् ।

किञ्च—

अरुन्धतीं च ॥ १० ॥

अधिकाराद् दर्शयतीति वर्त्तते(B) ।

रुद्धाऽहमस्मीत्येवमेव ॥ ११ ॥

अरुन्धतीं पश्येत्येवं वरेणोक्ते “सति तामालोक्य एवं भूयात् । अरुन्धत्यसि (C) ‘रुद्धाऽहमस्मीत्युक्त्वा एवमेव पूर्ववदेव भूयात् । अयमत्र विशेषः—पतिनाम तृतीयान्तं गृह्णीयात् ।

प्रयोगस्तु—अरुन्धत्यसि रुद्धाऽहमस्मि देवदत्तेन “यशोदा इति (D) ।

A. “भ्रुवमसि ध्रुवाऽहं पतिकुले भूयासम्” भागोऽयं व्याख्यातो गुणविष्णुना स्वीये छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये । व्याख्या च—हे भ्रुव, त्वं भ्रुवमसि स्थिरो भवसि यतः, अतस्त्वद्दर्शनाद्दहमपि पतिकुले ध्रुवा स्थिरा भूयासम् इति । जैमिनीयगृह्यसूत्रे च ‘भ्रुवोऽसि’ इति पाठविपरिणामेन विनियोगो वर्त्तते ।

B. अरुन्धती नाम सप्तर्षिमण्डलसमीपवर्त्तिनी काचित् सूक्ष्मतमा तारा ।

C. ‘रुद्धाऽहमस्मि’ मन्त्रोऽयं व्याख्यातो गुणविष्णुना । व्याख्या च “हे अरुन्धति, अहं भर्तारं कायवाङ्मनोभिः सन्निरुद्धा अस्मि त्वमिवेति तात्पर्यमरुन्धतीं दर्शनं इति ।

D. अत्र प्रयोगं भाष्यकारमतमनुसृत्यैवाऽऽह गृह्यकर्मप्रकाशिकायामग्निहोत्री, भवदेवस्तु “रुद्धाऽहमस्मी”त्येतावन्मात्रं पठति । रघुनन्दनोऽपि “रुद्धाऽहमस्मीतिमात्रमन्त्रेण पश्येत् । न तु प्रागुक्तवद्द्वितेनन्याह । तर्कालङ्कारस्तु भाष्यकाराणामेव मतमुरीकृत्यैवमाह—“इदमेव तावन्मतमनुमन्यामहे । कस्मान् ? यस्मादेवमेवेत्यवचनेऽपि तावन्मात्रस्यैव पाठः स्यात् पशुरात्मनश्च नामग्रहणस्य प्रापकाभावान्, तद्व्यावर्तनार्थम् “एवमेव” वचनमवर्णकमेव स्यात् । तस्मादेवमेव शक्यस्यावर्धत्तार्थं व्यवहितस्यापि नामग्रहणस्य बुद्ध्या सन्निरुध्यैवमा परामर्शः” इत्याह । तदत्र कीदृशो मन्त्रः पठितव्य इति भगवन्तोऽनूचाना निर्दिशन्तु इति ।

1. ‘प्रयोगस्तु’ ग, ‘सुखावबोधार्थं प्रयोगः’ ख । 2. ‘वचनं’ क-ख । 3. ‘सति’ नास्ति ख ।

4. ‘रुद्धाऽस्मी’ ख । 5. ‘यशोदा’ क-ख ।

अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवा द्यौरित्येतयर्चा ॥ १२ ॥

अथे'त्यानन्तर्ये । अनन्तरमेनां वधूमनुमन्त्रयते "(A)ध्रुवा द्यौ'रित्येतया "ध्रुवा ।

प्रकृतत्वाद् वरः ।

अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥ १३ ॥

अनुमन्त्रयते इति सिद्धे पुनर्वचनमानन्तर्यार्थम् । अनुमन्त्रिता अनन्तरमेवाभिवादयते, न "तन्वसमासिं प्रतीक्षेदिति । 'कमभिवादयते ? गुरुम्' * । "पतिगुरुः स्त्रीणामि"ति वचनाद् "गुरुं पतिम्" *, कथम् ? गोत्रेण, "अत्र सन्देहः 'किं पतिगोत्रेण उत पितृगोत्रेणेति" * । "पतिगोत्रेणेति ब्रूमः (B) ।

A. मन्त्रस्तु—

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवा स्त्री पतिकुले इयम् ॥ इति ।

मन्त्रमाह्वयम् १।३।७ ।

विनियोगात्स्य स्वादिरेऽपि गृह्ये १।४।४ ।

अस्य व्याख्या—हे प्रार्थ्यमानदेव, यथा इयं द्यौः ध्रुवा स्थिरा इयं पृथिवी ध्रुवा, इयं दृश्यमानं विश्वं सर्वं जगद्वराचरं ध्रुवम्, इमे दृश्यमानाः पर्वता गिरयश्च ध्रुवासः स्थिराः, इयं स्त्री अपि तथैव अत्र पतिकुले पतिगृहे ध्रुवा स्थिरा भवतु । इति ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“पितृगोत्रेणेति ब्रूमः । कस्मात् ? इदानीमपि तस्याः पितृगोत्रत्वात् । तत् कस्य हेतोः ?

विवाहे चैव निवृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकस्वमागता भर्तुः पित्रे गोत्रे च सूतके ॥

इति भवदेवभट्टमतमनुवचनात्, लिखितसंहितायामप्येतत् (लिः २६), वक्ष्यमाणबृहस्पतिवचनाच्च । यत् पुनर्हारीतस्मरणं 'स्वगोत्राद् भवयते' इत्यादि, तत् सप्तमे पदे हुताया अन्येन पुनर्भूकृताया बोद्धव्यम् । तदेतदाह स एव—

पदे तु सप्तमे या तु बलात् काचिद् हुता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत् तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ॥

पैतृकस्वप्रसूतायास्ततः पौर्षिकभर्तृकम् ।

१. 'इदानीमपि' नास्ति क-च । २. 'व्यवा' नास्ति न । ३. 'तत्र' क-च । ४. 'कं गुरुं पतिं' च ।

५. 'गिरितायो' नास्ति च । ६. 'अत्र सन्देहः' नास्ति च । ७. 'किं पितृगोत्रेण पतिगोत्रेण वा' च ।

८. नास्ति च ।

तच्च स्वाभिगोत्रं भूयः पुनरपि विशिष्यते इति ब्रुवाणो विशेषान्तरमपि द्योतयति । तच्च प्राक्तनस्य वचनस्यैतद्वचनोक्तं पुनर्भूकरणमेव इत्यवधार्यते । अन्यस्य विशेषस्यानुपलम्भाद् इत्यवधेयम् । यच्च बृहस्पतिस्मरणम्—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डादिकं ततः ॥ इति ।

तदपि पाणिग्रहणमन्त्राणां पितृगोत्रापहारकत्वमाह न तेषामेव । केषां तर्हि ? तेषां चतुर्थी-होममन्त्राणाञ्च । कस्मात् ? यस्मादनन्तरमेवाऽऽह बृहस्पतिः—

चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्मांसहृदयेन्द्रियैः ।

भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ॥ इति ।

अथवा 'पाणिग्रहणिका मन्त्राः' इति वचनं सप्तमे पदे गतायां वक्ष्यामवगन्तव्यम्, हारीत-समानार्थत्वात् । तथा च मनुः—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ ८।२२७ ।

इति सप्तमे पदे गतायां वक्षां पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठां स्मरति । तदिदं पाणिग्रहणात् परं सप्तपदीगमनमन्येषामेव नास्माकम्, अस्मदाचार्यैः पाणिग्रहणात् पूर्वमेव तत्सूत्रणात् । आम्बकायनपारस्कराभ्यां हि पाणिग्रहणात् परं तत् सूत्रितम् । यदपि शातातपस्मरणम्—

संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।

पैतृकं भजते गोत्रमूर्ध्वन्तु पतिपैतृकम् ।

एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मात् तद्गोत्रमागिणी ॥ इति ।

तदपि चतुर्थीतः पूर्वमेव संस्थितायां बोद्धव्यम् । सपिण्डीकरणेनैकमूर्तित्वप्राप्तेरुत्तरवचने हेतुत्वकीर्तनात् । वृत्तायां खलु चतुर्थ्यां तथैव त्वगादिसंसादेकमूर्तित्वं पूर्वमेव निष्पन्नमिति पुनरिदानीं सपिण्डीकरणस्य तत्र हेतुत्वोपन्यासो नोपपद्यते । एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि । सपिण्डीकरणपर्यन्तं पितृगोत्रभजनमाधुरादिनिन्दितविबाहोवाविषयम् इति स्थितिमङ्गरीकारादिमतम् । तदपि सङ्गतम्—

आधुरादिविबाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ।

इति बृहद्शातातपवचनात् । परं सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्यवधिकीर्तनमप्रमाणम्, सपिण्डीकरणमपि तस्या न भर्त्रादिभिः किन्तु मात्रादिभिरित्यपि तेनैवोक्तम् । यथा—

तस्मात्रा तत्पितामहा तत्स्वभ्रा वा सपिण्डवन् ।

आधुरादिविबाहेषु विज्ञानां योषितां भवेत् ॥ इति ।

तस्मादाधुरादिविबाहोद्धानां पितृगोत्रमेव, अन्यासान्तु सप्तमे पदे बलाद्वृत्ताया अप्रवृत्तायाः किन्तु-

गोत्रम्, प्रसूतायाः पूर्वभर्तृगोत्रम् । इतरासां ऋतुर्गोत्रमपर्यन्तं पितृगोत्रं ततः परं भर्तृगोत्रम् । ऋतुर्गोत्रः पूर्वं संस्थितावान्नु सपिण्डीकरणपर्यन्तं पितृगोत्रं सपिण्डीकरणात् परं भर्तृगोत्र-मित्याल्लेपम् ।

यच्च 'आद्यरादिविवाहोडाया अव्यप्रजाया मृतायाः सपिण्डीकरणपर्यन्तं पितृगोत्रभागित्वं तद्धने पितुरधिकारस्मरणात्, गोत्रभक्त्यर्थोऽयुगनद्धवाहित्वस्यौत्सर्गिकत्वात्' इति नारायणोपाध्यायवर्णनम्, तन्मन्दम् । मरणादनन्तरमेव पितुरधिकारेण सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्यवधिकरणानुपपत्तेः । मरणात् प्रागेकतरगोत्रग्रहणानध्यवसायापत्तेः । कथम् ? यदि नामेयमप्रजैव संस्थास्यते तर्हि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं भर्तृगोत्रमेवा प्रतिपत्स्यते, अथ सप्रजास्तदा पूर्वमेव न स्ववादित एकतरव्यवधारयितुं शक्यते—सप्रजा वा संस्थास्यते, अप्रजा वा इति । तदिदानीमेकतरगोत्रपरिपदे न किञ्चित् कारणमस्ति, एतच्चानिष्टम्, तत्रैव व्यभिचाराच्च । अयुत्रस्य भर्तुरादितः संस्थाने स्वस्थेवैव तद्धनमधिकरोति—इति भवन्मते तत्रैव गोत्रभक्त्यर्थोऽयुगनद्धवाहित्वं व्यभिचरति । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

अपरे पुनरप्रजाया विवाहाद्युडाया एव भर्ता प्रेतकृत्ये क्रियमाणे तत्पितृगोत्रेण कर्तव्यमिति प्रकृपन्ति ; रघुनन्दनस्तु—हारीतवचनमवलम्ब्य सप्तपदीगमनात्, बृहस्पतिवचनञ्चाश्रित्य पाणिग्रहणाद् गोत्रापहारमभिवाच्य सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनं शाक्यन्तरीयम्, शिष्टव्यवहाराभावादिति कल्पयामास । तद्व्यवहाराभावाच्च—शिष्टव्यवहाराभावस्य शाक्यन्तरीयेऽप्युत्पत्तेः महाविप्लवापत्तेः । प्रादेशिकस्य च व्यवहाराभावस्याकिञ्चित्करत्वात् । मन्वादि-वचनविरोधस्य तावताऽप्यपरिहाराच्च ।

तेषां शिष्टव्यवहाराभावव्यपदेशेन शाक्यन्तरीयत्वकल्पना, वचनविरोधभयात् छलपरिहारत्वाद्वा समुदासिता, न शिष्टव्यवहाराभावादिति स्मिप्यते । शिष्टव्यवहारस्यापि शास्त्रीयमर्थमन्यथयितुं नास्ति सामर्थ्यमिति वक्ष्यामः । अपि च पाणिग्रहणात् पूर्वमेव वच्चाः संस्थाने कतरद् गोत्रमेतत्स्या भवतामनुमतमिति नावगच्छामः । “ऊढानां भर्तृगोत्रता” इति सामान्यज्ञाभिधानं विशेषवचनमपेक्ष्यैव प्रवर्तमानं न स्वातन्त्र्येण कञ्चिदर्थं साधयितुं प्रभवति, विशेषवचनस्यामर्थक्य-प्रसङ्गात् । अपि च विवाहादपि गोत्रापहारः सप्तमे पदे गतायामेव वच्चां भवति । कुतः ?

स्वगोत्राद् अवयते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

इति वचनात् । विवाहात् कारणाद् यः स्वगोत्रभ्रंशः स स्वल्पत्र सप्तमे पदे भवतीत्युच्यते, तत् कुत एव विवाहमात्राद् गोत्रभ्रंशः शक्यते वक्तुम् । न च भवत्कल्पनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति, तस्मादस्मदुक्त एव वचनार्थः । यद्यपि पतिगोत्रेण पत्युरभिवादनं वर्णितं तदपि पूर्वोक्तवचनानामनवकोकनेनेति हेतवेव । सप्तमे पदे गोत्रापहारबोधकवचनस्य तु पुनर्भूविषयतया हारीते-नैव प्रतिपादनाच्च यद्व्यवहारविषयोऽयमर्थः प्रमाणपरतन्त्रैरतन्त्रीकर्तव्य एव विद्वन्नित्यस्तु किं विस्तरेणे”त्याह स्वभाष्ये ।

अत्र रघुनन्दनः—“गोत्रेण पतिगोत्रेण, स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारीत्यादिबचनात् । दृतेन पितृगोत्रेण भर्तुरभिवादनं सरलामषदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयमि”त्याह ।

‘गोभिलीयगृह्यकर्मप्रकाशिकायामग्निहोत्रिसप्तहण्येनाप्युक्तम्—“ततो बधूर्भर्तारं नमस्करोति भर्तृगोत्रेण”ति ।

अत्रेदं विचार्यते—विवाहलक्षणविचारावसरे यदुक्तं तर्कालङ्कारेणोद्गाहचन्द्रालोके “पाणिग्रहणं स्त्रीणां द्वितीयं जन्मेत्याह विद्याधरीविलासकृत्यचिन्तामणयोः—

‘पाणिग्रहणं नाम स्त्रीणां जन्म द्वितीयमिच्छन्ति ।

परिणेतुर्गोत्रमसौ यस्मादायाति तत्प्रभृति ॥’

इति, ‘पाणिग्रहणं विवाह इत्यवगम्यते’ इति । तथा गोभिलः ‘पुण्ये नक्षत्रे दाराद् कुर्वीत’ गृह्यसंग्रहः—

पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु नियतं दारलक्षणम् ।

तदनेन गोभिलेन दारकरणोपदेशात् तत्पुत्रेण च पाणिग्रहणमन्त्राणां दारलक्षणत्वाभिधानात् पाणिग्रहणं दारकरणमित्यवगम्यते ।” आरब्धः—

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाश्च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगो नामैतद् विवाहपदमुच्यते ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धे वरणं प्राग् विधीयते ।

वरणाद् ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽयं विलक्षणः ॥

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणमन्त्रश्च नियतं दारलक्षणम् ।

वशिष्टः—

भस्त्रिषां च व दत्तायां त्रियेतोर्ध्वं वरो यदि ।

न च मन्त्रोपणीता स्यात् कुमारी पित्रोश्च सा ॥

मन्त्रोपणीता पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवतीति तत्त्वकृतः ।

पुनर्मनुः—‘पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतमि’त्यादि । तेषां पाणिग्रहणमन्त्राणाम्, निष्ठा परिसमाप्तिः । सप्तपदीगमनं पाणिग्रहणस्याङ्गमित्यभिप्रायः ।

तथा यमः—

नोदकेन न वाचा च कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥

लघुहारीतः—तत्रापि न पाणिग्रहणे जायापतित्वं कृत्स्नं कृत्स्नम्, हि जायापतित्वं सप्तमे पदे इति ।

‘हरिवंशेऽपि—‘पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे’ इत्युक्तम् । सप्तपदीगमनं पाणि-

ग्रहणस्त्राभिधाय गृह्यान्तरे अथोत्तरविवाह इत्यादिना पराचीनस्य कर्मकलापस्योत्तरविवाहत्वोक्तेः
पाणिग्रहणस्य विवाहत्वमवगम्यते । किञ्च—

‘पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः’ इति ।

‘स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् ससमे पदे’

इति चैवमादिगृह्यतिलघुहारीतादिवचनतात्पर्यपर्यालोचनयाऽपि पाणिग्रहणस्य विवाहत्वमव-
गम्यते । पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्माङ्गभूता इति वदन्ती रत्नाकरकारैरपि भङ्ग्या पाणि-
ग्रहणस्य विवाहकर्मत्वमङ्गीकृतम्, तत्रैव तेषामङ्गत्वात् । न चैवं गान्धर्वादिविवाहानां विवाहत्वं
न स्यादिति वाच्यम्,

गान्धर्वादिविवाहेषु विधिवैवाहिको मतः ।

कर्तव्यञ्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निस्ताक्षिकः ॥

इति देवलवचनेन तत्रापि पाणिग्रहणादिविधानात् । अत एव गान्धर्वविवाहेनोवायाः शकुन्त-
लायाः पाणिग्रहणं श्रूयते, यथा महाभारते शकुन्तलोपाल्याने—

पृथमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।

जग्राह विधिवत् पाणानुवास च तथा सह ॥

पृथमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । न चैवं पित्रादिभिरदत्ताया अपि पाणिग्रहणाद् भार्यात्वं स्यादिति
वाच्यम् ?

पाणिग्राहस्य भार्या स्याद् यस्य चाङ्गिः प्रदीयते ।

इति महाभारतवचनेन प्रदत्ताया एव पाणिग्रहणाद् भार्यात्वावगतेः । अत एवाऽऽनुशासनिके
पर्वण्यहाचक्रविक्षेपादे—

यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।

आत्मानं स्पर्शयाम्यथ पाणिं गृह्णीष्व मे द्विज ॥ इति ।

व्यक्तमुक्तं तत्रैव विवाहकथनाध्याये—

बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।

तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथञ्चन ॥

यस्तत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।

तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥

मन्त्रः पाणिग्रहणमन्त्र इति ।

अत्र विवाहे दानमसाधारणमङ्गम्, तस्य गरीयस्त्वाभिधानात् तदभावे मन्त्राणामसिद्धात्कंञ्च ।
दाकस्य त्वभावे बलात् पाणिग्रहणं निवर्तनीयमेव । पठन्ति च—

अदत्ता तु यदा पित्रा बलात् कन्या विवाहिता ।

अन्यस्मै सा प्रदातव्या यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

तथा च साधदङ्गोपेतं पाणिग्रहणं विवाहः, गृह्यकारैः पाणिग्रहणमुपक्रम्यान्वत्येति कर्तव्यतयोप-
देशात् । तत्रापि किञ्चिदाराधुपकारकं किञ्चिच्च सन्निपत्योपकारकं तत्तदुपचरणात् प्रतिपत्तव्यम्,
तदेतत् कन्यादानोत्तरभावित्वात् कन्यादानमिति, 'समाप्तासुहृन्ती'ति गोमिलसूत्रोक्तोद्बन्धयोगा-
दुद्वाह इति, प्रदक्षिणमग्निं परिणयतीति तदुक्तपरिणयनयोगात् परिणय इति चैवमादि यथानिमित्त-
माख्यायते" इत्यादि, तेन च पाणिग्रहणस्यैव विवाहत्वं प्रतिपादितम्, भवदेवमहेनापि पाणि-
ग्रहणानन्तरमुत्तरविवाहकर्मणि बह्व्याहुतय उक्ताः, मन्त्राणामप्युत्तरविवाहकर्मणि विनियोग
इत्युक्तं गुणविष्णुना । सायणाचार्येणापि विवाहादनन्तरमाविहोमे विनियोग उक्तः । एवञ्च पाणि-
ग्रहणेनैव विवाहे सिद्धे "ऊढानां भर्तृगोत्रता" इति वचनबलात् तत्कालङ्कारमतेऽपि भर्तृगोत्रत्व-
मायात्येव, विवाहपदस्य सप्तपदीगमनसहितपाणिग्रहणार्थकत्वात् । यतो गोमिळीयानां पाणि-
ग्रहणात् प्रागेव सप्तपदीगमनम्, अन्येष्वान्यु येषां पाणिग्रहणादनन्तरं सप्तपदीगमनं तेभ्यमपि
'पाणिग्रहणिका मन्त्रा' इत्यादिमनुवचनबलादेव सप्तपदीगमनस्यापि पाणिग्रहणेऽन्तर्भाव इति
प्रतिपादितम् । यत् भवदेवमदृष्टतमनुवचनत्वेनोक्तं तत्तु केनाप्यन्येन निबन्धकारेण मनु-
वचनत्वेनानुल्लेखान्नेदं मनुवचनमिति प्रतीयते, किन्तु लिखितसंहितायां वचनमिवसुपलभ्यते, परं
तदुत्तरश्लोकस्तु हारीतवचनमेवानुकरोति—

स्वगोत्राद् अभ्यते नारी उद्वाहात् सप्तमे पदे ।

भर्तृगोत्रेण कर्तव्यं दानं पिण्डोदकक्रिया ॥ इति (लि० सं० २७)

अत्र च हरणप्रकरणस्याभावाद् बलाद्धृतायामेव हारीतवचनस्यावकाशनिर्धारणमनैकान्तिक-
मेव भवति, बृहस्पतिवचनेनापि तथैव ज्ञायते, यत् 'विवाहे चैव निर्वृत्ते' इत्यादि लिखितवचनम्,
चतुर्थीहोममन्त्रेणेत्यादि च बृहस्पतिसंस्मरणं तदुभयमपि न पाणिग्रहणस्य पितृगोत्रापहारकत्वे
प्रतिबन्धकं स्वस्ववचनविरोधापत्तेः, किन्तु ज्ञापकमेव । एवञ्च यथा पाणिग्रहणमन्त्राणां पितृगोत्रा-
पहारकत्वं तथा चतुर्थीहोममन्त्राणामपीति नान्येषां विवाहशब्दाव्यक्त्यर्थभेदानामित्यभिप्रायः ।
तथा च विवाहशब्दार्थमभिप्रेत्याऽऽह कृत्यचिन्तामणौ—

कन्या विवाहसमयं परिचिन्त्य शास्त्राप्यत्र त्रिवर्गफलहेतुमभिव्यजति ।

तस्य स्यूता वचन-दान-शची-चतुर्थी-कर्माभिषेचनकरग्रहणानि भेदाः ॥ इति ।

यद्वा, यथा तृणारणिमणीनां वह्निं प्रति स्वातन्त्र्येण जनकत्वं यथा वा पराकविजयतानां धेनुदाना-
दीनाञ्च पापनाशकत्वं परस्परविरोधमपरिकल्प्यैव स्वीक्रियते तथा पाणिग्रहणमन्त्राणां चतुर्थी-
होमानाञ्च भर्तृगोत्रजनकत्वं विरोधकल्पनामकृत्वाऽपि सम्भवत्येव, एवञ्च तृणजन्मे बह्वावरणि-
संयोगे यथा न कश्चिदोषः, यथा वा पराकवतनाशयपापनाशार्थं पराकवतमाचर्य धेनुदानादावपि न
दोषस्तथा पाणिग्रहणेनैव कन्याया भर्तृगोत्रोत्पत्तावपि चतुर्थीहोमादिकरणेऽपि न दोषः, यत्किञ्चित्-
सङ्कोचेनापि तन्निष्पाद्यभर्तृगोत्रोत्पत्तिरकार्योत्पत्तिसम्भवात् । अत्राहुतपाणिग्रहेऽपि विवाहे
चतुर्थीहोमेनैव भर्तृगोत्रोत्पत्तिसम्भवात्, तत्रैव च चतुर्थीहोममन्त्राणां भर्तृगोत्रोत्पादकत्ववचनानां

तथा च हारीतः—

स्वगोत्राद् भ्रम्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

पतिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया(A) ॥ इति ।

‘अभिवादनप्रयोगः शास्त्रान्तरप्रसिद्धः’* ।

तथा च मनुः—

भोः-शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाज्ञोऽभिवाद्यने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भो-भाव ऋषिभिः स्मृतः (B) ॥ इति ।

“प्रयोगस्तु वत्ससगोत्रा यज्ञदा अहं भो अभिवाद्यामी”ति ।

सावकाशत्वात् । अमन्तरमेव संस्थितायां वच्चां यन्मते चतुर्थीहोमं विना अर्तुगोत्रत्वं न सम्पद्यते तन्मतेऽपि अर्तुगोत्रेणैव सपिण्डीकरणदिसम्भवाच्च । तद्वत् चतुर्थीहोमात् प्राक् पतिगोत्रत्वं नोत्पद्यत एवेति तर्कालङ्कारस्य दुराग्रहः परास्त इति छधीभिरवगन्तव्यमिति ।

A. शुभ्रिवहारीतसंहितायां नोपलभ्यते ।

B. मनुसंहिता २।१२४ । अस्य कुल्लुकभट्टोक्ता व्याख्या च—“अभिवादने यन्नाम प्रयुक्तम्, तस्यान्ते भोः-शब्दं कीर्तयेदभिवाद्यसम्बोधनार्थम् । अत एवाऽऽह नाज्ञामिति, भो इत्यस्य यो भावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाज्ञां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृतः । तस्मादेवमभिवादनवाक्यम्—“अभिवाद्यं शुभसमांऽहमस्मि भोः” इति । अत्र भाष्यस्थ “भोःशब्द” पाठस्थाने भोभाव इति पाठभट्टो-ऽभिवादनप्रयोगभेदश्च द्रष्टव्यः । अत्रामिहोत्री छत्रहण्यस्तु भाष्यकारमतमाश्रित्य श्रीवत्स-गोत्रा लक्ष्मीरहं भो अभिवाद्यामीत्युक्त्वा ‘आयुष्मती भव लक्ष्मी’ति प्रत्युक्तिमप्याह ।

रघुनन्दनस्तु—“अभिवादयेद् मनूक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादने प्रत्यभि-वादनस्याप्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते । तथा च मनुः—

अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवाद्यन् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वनाम परिकीर्तयेत् ॥

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाज्ञोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरद्वयः ॥

अभिवादात् परं भो अभिवाद्ये इत्युच्चारणान्तरममुकोऽस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परि सर्वतोभावेन देवसमंयुक्तेन कीर्तयेत् । अत्राभिवाद्ये इति विशेषलाभो गौतमवचनात् ‘यथास्वं नाम प्रयोज्याऽऽह स्वयमभिवाद्ये इति । अत्रायमित्यभिधानान्मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽस्मीत्यव्ययं तेनाहमस्मीत्यव्ययं पुरोवर्त्तित्वर्थः । एवञ्चाभिवादात् परमित्यनेनाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्तनस्य मनुक्तस्य विरोधाद् गौतमोक्ताभिवाद्ये इत्यन्तपाठो न ग्राह्यः,

‘यत् तदुक्तं वाग्यतामुपवेशयन्तीति—

सोऽस्या वाग्विसर्गः ॥ १४ ॥

“तस्य ”वाग्यमनस्य अस्या अयं विसर्गकालः । एतस्मिन्नेव काले “ऽवकाशे व्याहृत्यादि तन्त्रं समापयेत् । तन्त्रेणापि क्रियमाणे पृथगेव दक्षिणाद्वयं ब्रह्मणे देयम् (A), पृथक्त्वात् कर्मणः ; कर्मानुरूप्याश्च मूल्यप्राप्तेः । अनादेशाच्चोभयत्र पूर्णपान्नादिका स्यात् (B) ।

वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । ततश्च कुलूकभट्टशूलपाण्युपाध्यायप्रभृतिभिः स्वनामादावभिवाद्ये इति लिखितं युक्तम्, सरलाभवदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं हेयम् । अभिवाद्ये यः पादग्रहणविन्यास-विशेषो मनुना विहितः स इह बध्वास्तथा नाऽऽवरणान्नाभिहितः ।” इत्याह संस्कारतत्त्वे । तद्ब्राभिवाद्ये कीदृशः प्रयोगो युक्तस्तत्तावद् भगवन्तोऽभूचानाः प्रमाणयन्तु ।

A. पाणिग्रहणस्योत्तरविवाहस्य चेति भावः ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“अत्रोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिरिति भट्टनारायणप्रभृतयो वृद्धाः । कथं ज्ञायते ? परत्र समशनीयचरुहोमोपदेशात्, समशनीयचरुहोमः खलु कर्मान्तरम्

“चरुः समशनीयो यस्तथा गोयज्ञकर्मणि” इत्यादौ

गोयज्ञादिसाहचर्यान् तथाऽवगतेः । अर्घ्यमप्यन्तरालविहितं प्रक्रान्तस्य कर्मणः परिसमाप्तिं शोतयति, स्वकर्मव्यापृतस्य तदनुपपत्तेः । उत्तरविवाहकर्मणो मध्ये ब्रह्मचर्यादिनियमविधान-स्याश्लिष्टत्वाच्च । तस्माद्विवाहकर्मण इवोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः साक्षादसूत्रिताऽप्यर्थतः प्रतिपत्तव्या, तस्मात् तन्त्रसमापनमिदानीं करणीयम्, दक्षिणापूर्णपान्नादिका देया स्यादिति केचित् । अन्ये त्वादुः—नात्रोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः, प्रमाणाभावात् ; उत्तरसूत्रे ब्रह्मचर्यादिविधाना-दिति चेत् ? एतदपि तादृशं, न ह्युत्तरविवाहकर्मणः परत एव ब्रह्मचर्यादि विधातव्यम्, इत्यत्रापि किञ्चिन् प्रमाणमस्ति । अपि च ब्रह्मचर्यादिमूत्रणादानुमानिकी खल्वत्र कर्मणः परिसमाप्तिः, समशनीयचरुणोपप्रतिपत्तेस्तु परतः प्रत्यक्षमेव तामुपलभामहे । न खल्वनुमानं प्रत्यक्षमपि बाधितुमीष्टं । अथाऽपि स्यात् तस्यैव कर्मणः सा परिसमाप्तिर्नोत्तरविवाहकर्मण इति, नेति ब्रूमः । कुतः ? समशनीयचरुहोमस्य प्रतिपत्तेश्च सूत्रणादेव तद्वपवर्गस्य सुखमवगमान्, तदर्थमवपवर्ग-सूत्रणस्यानतिप्रयोजनत्वात्, तस्मात्परत्यं प्रमाणाभावाच्च । तस्मादुत्तरविवाहकर्मणोऽ-वपवर्गस्यान्यत्रासूत्रितत्वात् तस्यैव सोऽवपवर्ग इत्यवगच्छामः । दक्षिणा च गौः, एवं सति कर्मणोऽ-

किञ्च—

तावुभौ तत्प्रभृति विरासमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ
भूमौ सह शयीयाताम् ॥ १५ ॥

तावुभौ दम्पती, तस्माद् विवाहकर्मण ऊर्द्धं विरासं श्रीण्यहोरात्राणि, राजिकादि-
क्षाररहितमक्षारम्, सैन्धवादिलवणरहितमलवणम्, अक्षारञ्च तद्वलवणञ्च अक्षार-
लवणम्(A), तद्वशिनौ स्वभोजनकाले ब्रह्मचारिणाविति,

“त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां दृष्ट्वां द्वादशवार्षिकीम् ।”

इत्येतस्मिन् पक्षे मैथुनस्यापि सम्भवात् । विवाहोत्तरकालं च प्राप्तत्वात् प्रतिषेधः

शुक्रा स्यात्, अत इदानीं तन्त्रसमापनं न कर्तव्यमिति” इत्याह । रघुनन्दनेनापि तन्त्रसमापन-
मत्र नोक्तं संस्कारतत्त्वे । भवदेवभट्टेन तु तन्त्रसमापनमत्रोक्तम् । गोमिलीयगृह्यकर्म-
प्रकाशिकायान्तु—“ततो बच्चा सह वरोऽग्नेः पश्चादुपविश्य व्याहृतिचतुष्टयं पुनर्व्याहृतिप्रवक्ष्य इत्या-
तूर्ण्यौ समिधाधानप्रभृति पूर्णपात्रदक्षिणादानान्तं तन्त्रं समापयेत् । तेन वैवास्य प्रातराहुतिर्दुःता
भवति । सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयत इति सूत्रे विवाहहोमैरेव
प्रातराहुतिनिवृत्तेः सायं होमारम्भस्य चोक्तत्वात् । विवाहदिने रात्रौ लेखाहोमानन्तरं सायमौपा-
सनारम्भः कर्तव्य एव कौयमीयानाम् । तदुक्तं गृह्यपरिभाषाकृद्भिः—“यदाऽह्नि विवाहहोमस्तदा
सायंकाले होमारम्भः, यदा रात्रौ विवाहहोमस्तदा परेषुः सायंकाले होमारम्भः” इति ।

शौनकोऽपि—

यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्या विवाहान्नेर्विधीत स्वयं द्विजः ॥

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात् तथा सति ।

उत्पन्नस्योत्तरत्वाद्वाः सायं परिचरेद्भुम् ॥ इति

केचित्तुर्थीकर्मानन्तरं सायमौपासनारम्भं मन्यन्ते । तदुक्तं कर्मप्रदीपे—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत सायं प्रातस्त्वतन्द्रितः ।

चतुर्थीकर्म कृत्वा तु क्षेतच्छाव्यायनेर्मतम् ॥ इति ॥

एवमुक्तं सूत्रद्वयेन । तदत्र तन्त्रसमापनं कर्तव्यमकर्तव्यं वेति भगवन्तोऽनूचानाः
प्रमाणवन्तु ।

A

गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गगास्तिला यवाः ।

अक्षारलवणः क्षेते क्षाराश्रान्ये प्रकीर्त्तिताः ॥

इति सूत्रमुक्तञ्च यत् । यत् अक्षारलवणमकृत्रिमलवणमिति केचानिदं वर्णनं तदसम्भवं ;

क्रियते(A) । भूमाविति खट्वाप्रतिषेधार्थः, न 'स्वस्तरकम्बलादीनामपीति । सहेति एक'स्वस्तरनियमार्थम् । एवं शयीयाताम् ।

अत्रार्घ्यमित्याहुः ॥ १६ ॥

"अत्रास्मिन्नवस्तरं वरस्यार्घ्यमर्हणं कन्यापित्रा कर्तव्यमित्याहुः"* । यच्च वक्ष्यति षडर्घ्यार्हा भवन्ति [सू ४।१०।२२], अयं स विवाह्यस्तेषां मध्ये य उक्तः । तच्चार्हणमुपरिष्ठात् 'स्वे तन्त्रक्रमे वक्ष्यति(B) ।

आगतेष्वित्येके ॥ १७ ॥

लग्नसन्निधौ विवाहार्थमागतमात्रेष्वेवार्हणं कर्त्तव्यमित्येके मन्यन्ते(C) ।

हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत ॥ १८ ॥

"हविष्यमन्नम्"इति उक्तार्थम् (D)* । प्रथमं पूर्वं यत् परिविध्यते । परिजप-मन्त्रमुपरिष्ठाद् वक्ष्यति—"अन्नपाशने"ति तेन "जपितं भुञ्जीत"* ।

श्वो भूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ १९ ॥

अर्थाद् भोजनकालोपलक्षणार्थम् । लग्नवशाद् रात्रौ विवाहे पतद् द्रष्टव्यम् ।

क्षारपदस्य कृत्रिमपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्, यदि च क्षारमृत्तिकादिकृतं लग्नं क्षारलग्नमुच्यते एवमपि लक्षणैव स्यात् । अपि च, अकृत्रिमलग्ननाशनसमकालमन्यस्मिन्नपि क्षारादावशिते दोषो वा न स्यात् अकृत्रिमलग्नान्यद्वा किमपि नाशितव्यं स्यात् ।

अनु हविष्यमन्नमित्यादि (२।३।१८) सूत्रयिष्यति तेनैवाक्षारलग्ननाशनं सेतुम्यति ? नति नूनः, एतस्मिन्नसूत्रिते हि "हैमन्तिकं सितास्विन्नम्"त्यादिपारिभाषिकस्य हविष्यस्य

"हविष्ये गोघृतं मुख्यं तदभावे तु माहिषम्"

इत्येवमादिकस्य वा भोजनं स्याद् नाक्षारलग्नस्य । अत इदानीमिदं सूत्रितम् ।

A. विषयेऽस्मिन् किञ्चिद् वक्ष्यते 'नग्निका तु श्रेष्ठा' (३।४।९) इति सूत्रपाठटीकायाम् ।

B. चतुर्थप्रपाठकस्य दशमकण्डिकायाम् ।

C. "इदानीं बहुवादिसम्मतमेवं व्यवहियते" इत्युक्तमत्र रघुनन्दनेन ।

D. उक्तमिदं कण्डिकायामस्यां पञ्चदशसूत्रे (सू० ३२२) ।

1. 'क्षार-' ख-न । 2. 'क्षार-' ख-न । 3. चिह्नतांशो नास्ति क-ख-न । 4. 'तन्त्र-क्रमेण' न । 5. चिह्नतांशो नास्ति च । 6. 'इति' नास्ति क । 7. 'अन्नपाशनेति' ख । 8. 'परिजपितं' ख-च, 'परिजपितं भुञ्जीत' न ।

श्वः प्रभाते वा भूते सम्यगशनार्थं क्रियते इति समशनीयः, तं स्थालीपाकं कुर्वीत ।
न हि आत्मकारणात् पाकविधानमस्ति ।

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यश्च शिष्टाशनं होव सतामन्नं विधीयते ॥

इति मनु'वचनात्(A) । केवलाघो भवति केवलादीति श्रुतिश्च(B) । "तस्माद्
देवतार्थमिदमाह ।

तस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ॥२०॥

तस्य समशनीयस्य, अग्न्याद्या देवताः, विसमासकरणं पृथङ्निर्वापहोमप्रदर्शना-
र्थम् । मेत्तणेन चायं होमः । तदेतदुक्तमधस्तात्(C) । देवतानां चात्र प्राधान्यात्
त्रिस्तण्डुलानां प्रक्षालनम् ।

यजनान्तं कर्म कृत्वा

**उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूहैकदेशं पाणिनाऽभिमृशेदन्नपाशेन
मणिनेति ॥ २१ ॥**

उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकं शेषं व्यूह्य स्वपात्रेऽवदाय एकदेशेन सर्वमपि
आण्डस्थ'मिति । पाणिनाऽभिमृशे'दन्नपाशेन(D) मणिने'ति मन्त्रेण पञ्चावसानेन ।

A. मनुसंहिता ३।११८ ।

B. प्रमाणीकृत्यैव श्रुतिः कुलुकभट्टं नापि मन्त्रार्थमुक्तावल्याम् ।

C. प्रथमप्रपाठकस्याष्टमकण्डिकायां द्वितीयसूत्रे (पृ० २१६) ।

D. मन्त्रास्तु—

ॐ अन्नपाशेन मणिना प्राणसूत्रेण पृष्णिना

बध्नामि सत्यग्रन्थिना मनश्च हृदयञ्च ते ॥

ॐ यदेतद्भृदयं तव तदस्तु हृदयं मम ।

यद्विद्वं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव ॥

ॐ अन्नं प्राणस्य पङ्क्तिशस्तेन बध्नामि त्वाऽसौ ॥

मन्त्रब्राह्मणम् १।३।८-१० ।

एषां व्याख्या—हे षधु, ते तव मनश्चित्तम्, चकाराद् बुद्धिञ्च हृदयम् अन्तर्गतं करणम्, अहं
परिणेत्य बध्नामि बन्धनं करोमि, स्ववशं नयामीति यावत् । कथमित्याह—मणिना मणितुल्येन
अन्नपाशेन अन्नरूपबन्धनेन, अन्नेनैव यतः शरीरबन्धः ; किञ्च पृष्णिना चित्रवर्णरत्नसदृशेन प्राण-

‘असावित्येतस्मिन् सम्बोधनविभक्त्या भार्यानाम गृहीयात् “तेन बभ्रामि त्वा यज्ञदे” इति प्रयोगः ।

सूत्रेण किञ्च सत्यग्रन्थिना सत्यरूपग्रन्थिना । अयं भावः—तुभ्यं यानीमानि अन्नानि भोजनाय ददामि तदेतदन्नदानमेव तव हृदयस्य मनसश्च बन्धनाय पाशो ज्ञेयः । अत्र च पाशे मामकाः पञ्चविधाः प्राणा एव बहुवर्णशोभितानि चित्राणि सूत्राणि ज्ञेयानि, एवञ्च मत्प्राणानपि त्वदधीमानेव करोमि, एतादृशमानुगत्यमेव त्वद्वृद्धयमनसोर्वशीकरणे बीजमिति भावः । तादृशसूत्रैस्त्वद्वृद्धयमनोबन्धने तु ग्रन्थिः सत्यवचनं प्रतिज्ञाकथनमिति । १ ॥ हे वधु, यदेतदनुभूतं तव सम्बन्धि हृदयं तन्मम सम्बन्धि अस्तु भवतु, किञ्च मम यत् इदं हृदयं तत् तव अस्तु, सर्वेष्वेव विषयेषु आवयोरैकमत्यं भवत्विति ॥२॥ हे वधु, अन्नम् अदनीयं वस्तुजातं प्राणस्य शरीरधारणस्य वायुराजस्य पद्भिराः बन्धनं यतः, अतस्तेन त्वा त्वाम् असौ अहं भर्ता बध्नामि वशीकरोमि । इति ॥ ३ ॥

पञ्चावसानत्वमङ्गीकृत्यैवैकत्वमुक्तं भाष्यकारेणेति । अत्र गुणविष्णुप्रभृतिमन्त्रव्याख्यातृणां मते असाविति पदस्याहमित्यर्थो भाष्यकारविरुद्धो नादरणीय इत्याह रघुनन्दनः—“अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्यानाम प्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम्, ततश्च यदसावित्येव भवदेवभट्टे जानूहेन मन्त्रेणोक्तं गुणविष्णुनाऽसावित्यहमिति व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात्, त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात् सम्बोधनार्थं वधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्विदानीं समशनीयवरुहोमाकरणाद् भवदेवभट्टेन न समशनीयवरुहोमादिकं लिखितम्, मयाऽपि प्रयोगे न लिखनीयमिति” इति ग्रन्थेन ।

अत्र तर्कालङ्कारः—“अत्रासावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने सम्बोधनान्तं वधूनाम प्रयोक्तव्यम् । असाविति नाम गृह्णातीति सूत्रान्तरात् । अत्रासावित्यूहं विनैव, विनैव होममशनमात्रञ्च लिखन् भवदेवोऽनादेयवचन एवे”त्याह ।

अथ भवदेवानुक्तः समशनीयस्थालीपाकप्रयोग उच्यते—यदि गृह्णाग्निः स्थण्डिले तिष्ठति, तत्रा नोलेखनादिकम्, यदा भाण्डे समारोपितस्तदा स्थण्डिले उलेखनादिपूर्वकं भाण्डस्थोऽग्निः प्रतिष्ठापनीयः । परमेश्वरप्रोत्थर्थमनया पत्न्या सह समशनीयस्थालीपाकं करिष्ये, तेन परमेश्वरं प्रीणयामि । पार्वणस्थालीपाकवत् पर्युक्षणान्तं कुर्यात्, चरुनिर्वापकाले, अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि । एवं प्रजापतये, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, अनुमतये । अधोपघातहोमो नाऽऽज्यभागो न स्विष्टकृतः । चरावाज्यमानीय मेषक्षणेन सकृद्ब्रह्मवदाय जुहुयात् । अग्नये, प्रजापतये, ... । ततो महाव्याहृतिभिराज्याहुतित्रयं स्तुवेण कृत्वा समिदाधानादियज्ञवास्त्वन्तं कर्म कुर्यात् । होमशेषं चरुं मेषक्षणेन पात्रान्तरे गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनाभिमृश्य अन्नपाशेनेति मन्त्रत्रयं पठेत् । अत्रासावित्येतस्य स्थाने सम्बोधनान्तं भार्यानाम गृहीयात् । ततोऽभिमन्त्रितस्यान्नस्यैकदशं त्वयं भुक्त्वोच्छिष्टं

भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थं^(A) गौर्दक्षिणा ॥ २२ ॥

यद् 'यत् परिजपितं तस्य किञ्चिद् भुक्त्वा उच्छिष्टम् उर्वरितं' 'वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा अन्यदपि तृप्त्यर्थं भुक्त्वा आचम्य यथार्थमिति प्रदक्षिणप्रणीतापूलीनां विमोकोद्-
"पात्रपूरणानि कृत्वा गौर्दक्षिणा 'यस्मिन् कर्मणि तां च ब्रह्मणे दत्त्वा वामदेव्यं गायेदिति^(B) । यदुक्तम्—'हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीते'ति [सू. २।३।१८] ।

पत्न्यै प्रयच्छेत् अन्यदन्नं स्वयं पत्नी च दत्तिपर्यन्तं भुक्त्वा हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याऽऽचम्य गोर्दक्षिणां ब्रह्मणे दत्त्वा वामदेव्यगानं कुर्यादिति ।

A. अत्रैव सूत्रमेकं समाख्य गौर्दक्षिणेति पृथक् सूत्रं कल्पयतः सामभमितकालङ्कारौ ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“यद्योक्तं तत्त्वकारेण 'यद्यशक्तेः कुलाचाराद् वा तद्विषय एव प्रतिहोमादिचतुर्थीहोमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं कदलादिकं स्वयमात्राच्च वधूमात्रापयेदिति तदसङ्गतम् । कस्मात् ? अशक्तेः स्वकालात् पूर्वं कर्मकरणे मानाभावात्, चेद्विहितकालाच्चावाक् कृतस्यापि कर्मणः खलवागते काले पुनः करणमेवानुशिष्यते—

‘अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया’

इत्यादिप्रचनैः । एतच्च स्वयमपि वर्णितम् । तत् कथमत्र विपरीतमुच्यते इति स एव जानाति । अथास्तु कुलाचारादन्यत्रापि काले कर्मणः करणम् ? नेत्युच्यते । न खल्वयमाजानिकः समाचारः, किन्तु हि ? आलस्यादर्वाचीनानामुपरिष्ठादेव प्रवृत्त इत्यनुमीयते । न हि पूर्वेषामवस्था क्रिया युक्ता सम्भावयितुम्, सोऽयमाचारः क्षाराद्यनाचार इव दुराचार एव न कुलाचारः । अपि च स्मृतिमूलः खलवाचारस्तस्या विरोधे स्वयमेव बाध्यते न जातुचिदपि तां बाधितुमीष्टे, न हि पश्चिमसिद्धेनाचारेण पूर्वसिद्धं शास्त्रमुपरोद्धव्यमिति युक्तम् । तथा चोक्तम्—

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ इति

गौतमोऽपि स्मरति—‘देशजातिकुलधर्माश्चाज्ञायैरविरुद्धाः प्रमाणम्’ इति । तथा वशिष्ठः—‘देशधर्म-जातिधर्म-कुलधर्मान् भुत्स्यभावाद्वध्वीन्मनुः’ इति । येषामप्याचारमूलकत्वं स्मृतीनामिति दर्शनम्, तेषामपि स्मृत्युक्त एव प्राक्तनाचारोऽनुसरणीयः, न तूपरिष्ठाद् यदृच्छ्या प्रवृत्त इत्याल्लेपम् । पूर्वम् कथयः साक्षात्कृतधर्माणां सर्वज्ञकल्पा लोकस्थितिचिकीर्षया यमाचारं प्रवर्तयन्ति स्म, नायमर्वाचीनानामतथाभूतानां यदृच्छ्या कल्पितमात्रेणाऽऽचारेणोपरोद्धुमुचितः । ‘अथ खलूवाचवा जनपदधर्मां प्राप्तधर्माश्च तान् विचादे प्रतीयत्’ ‘यत्तु समानं तद्वत्त्वामः’ इति गृह्यान्तरसूत्राभ्यामपि गृह्योक्तधर्माणां जनपदादिधर्माणाञ्च विरोधे गृह्योक्तधर्माणामेव करणमिति

‘अतस्मिन्नपि पक्षे (Δ) व्यूहनोच्छिष्टप्रदानगोदक्षिणादानवामदेव्यगानानि स्युः । “कृतः ? भन्तु” चङ्गविधानात् ।

इति ‘महामहोपाध्यायभट्टनारायणकृतौ’* “गोमिलगृहसूत्रभाष्ये”*
द्वितीयप्रपाठकस्य तृतीयकण्डिका ॥

गृहकाराणां मतं विज्ञायते” इत्याह । सोऽयमेकदिन एवाद्याह चतुर्थदिनाह विवाहहोमानां समाप्तिः सवाचारोऽनाचारो वेति भावन्तोऽनूचानाः प्रमाणयन्तु ।

A. समशनीयचरुशेषभोजनं हविष्यान्नभोजनञ्चेति पक्षद्वयम् ।

1. ‘अस्मिन्नपि’ ख । 2. ‘कृतः’ नास्ति ख-ग । 3. ‘चङ्गविधानात्’ ख । 4. चिह्नितांशो ! नास्ति ख । 5. चिह्नितांशो नास्ति ग । 4-5. चिह्नितांशो नास्ति च ।

गोमिलीयगृह्यसूत्रे
द्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका

—:0:—

विवाहे निवृत्ते भर्तृकुलगमनार्थं ध्वजाः—

यानमारोहन्त्यां सु-किंशुकं शाल्मलिमित्येतामृचं जपेत् ॥१॥

(A) प्रकृतत्वात् "पाणिप्राहो जपेत्" * । यानमित्यवाच्यमिति चेत्, न ; "रथाप्राप्ता-
वध्वादियानेऽप्येतामेवंभूतामेव जपेत् । न विलोपमूहं वा कुर्यात्" * ।

* किञ्च—

अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत्, नदीश्च विषमाणि च
महावृक्षान् श्मशानञ्च—'मा विदन् परिपन्थिन' इति ॥ २ ॥

A. मन्त्रस्तु—

ॐ सु-किंशुकं शाल्मलिं विश्वरूपं

सुवर्णवर्णं सुकृतं सुचक्रम् ।

आरोह सूर्ये अमृतस्य नाभिं

स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ इति ।

मन्त्रप्राक्षणम् १।३।११ । विनियोगस्तु शाङ्खायनगृह्यसूत्रे १।१८।१३ । कौशिकसूत्रे ७७।१ ।
मानवगृह्यसूत्रे च १।१३।६ । अत्र 'वहतु' मित्यत्र 'वहन्त' मिति गुणविष्णुः पठति व्याख्याति
च तथैव स्वीये छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये ।

अस्य व्याख्या—हे सूर्य हे वहु, यथा सूर्यपत्नी तेजोरूपा तद्वत् तेजस्वति ; त्वम् इमं रथम्
आरोह अधितिष्ठ । कीदृशं रथमित्याह—सु-किंशुकं शोभनपलाशपुष्पाभम्, शाल्मलिं शाल्मलि-
काष्ठनिर्मितम्, विश्वरूपं चित्रितम्, सुवर्णवर्णं काञ्चनकान्तितम्, सुकृतं सुनिर्मितम्, सुचक्रं
सुन्दरचक्रोपेतम्, अमृतस्य पानीयस्य (कल्याणस्य वा) नाभिम् उपतिष्ठस्थानम्, स्योनं
सुखोपवेशनस्थानम्, आरुह्य च पत्ये पौरुषे (स्वपतिगृहमाप्तुं वा) वहतुं वहनम्, आत्मनः
कृणुष्व कुरुष्व । गुणविष्णुमते वहन्तं यान्तमिति रथविशेषणम् ।

1. 'ध्वं ध्वजाः' नामि ख । 2. 'वः' च । 3. 'रथा जलावशादि-' क, इदं ख-पुलके प्रसादान्
द्वितीयमन्त्रमध्ये लिखितम् । 4. 'किञ्च' नामि ख ।

बध्वा सह पाणिग्राहः अध्वनि वर्त्तमानांश्चतुष्पथान् 'मा विदन्' (A) 'इत्येतेन मन्त्रेण । नदीञ्च "प्रतिमन्त्रयेत् (B) इति प्रत्येकमनुषज्यते । विषमाणि सिंहव्याघ्रचौरादिभय-युक्तानि स्थानानि" * । महावृत्तान् अतिप्रबृद्धशस्त्रान्, पथः समीपस्थान् दूरस्थान-पीति । म्मशानं समीप(स्थ)मेव ।

अक्षभङ्गे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चाऽऽपत्सु यमे-
वाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय 'व्याहृतिभिर्हु'त्वाऽन्यद् द्रव्य-
माहृत्य 'य ऋते चिदभिश्चिष' इत्याज्यशेषेणाभ्यञ्जेत् ॥ ३ ॥

'अक्षस्य भङ्गे विनाशे' * नद्धां योक्तादिबन्धस्तस्य विमोक्षे, यानविपर्यासे
औत्तराध्वर्याप्रतिलोम्ये । अन्यासु चाऽऽपत्सु यानात् पतनसुवर्णनाशाद्यासु,
"यमेव दाराहरणकालादिष्वाहृतं तमग्निं हरन्ति "वहन्ति । तमेव परिसमूहनादि-
विधिनोपसमाधाय, नित्य-नैमित्तिक-काम्यहोमार्थत्वादेव तस्याग्नेरवाच्यमिति चेत् ?
न, 'सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊढ' गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते' इति [सू १।१।२३]
वचनात् । प्राक् सायं होमादक्षभङ्गादिनिमित्त उत्पन्ने किमयं नैमित्तिको

A. मन्त्रस्तु—

ॐ मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।

सुगेमिर्दुर्गमतीतामपद्रान्त्वरातयः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।३।१२ । विनियोगस्तु आश्वलायनगृह्यसूत्रेऽपि १।८।६ ।

अस्य व्याख्या—ये परिपन्थिनश्चौराः, आसीदन्ति पथीति शेषः, ते इमौ रथास्त्रौ दम्पती
जायापती इति मा विदन् मा जानन्तु । किञ्च इमौ दम्पती सुगेभिः सुगमैर्मागैः दुर्गं दुर्गममत्स्वा-
दिकम्, अतीताम् अतिक्रामताम्, अन्येऽपि अरातयः शत्रवः, अपद्रान्तु अपगच्छन्तु । इति ।

B. नदीलक्षणमुक्तं कर्मप्रदीपे—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्वासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवाच्या गतास्ते परिकीर्तिताः ॥ इति १।१०।६ ।

धनुःप्रमाणञ्च विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डे—

द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयञ्च त्रयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रकः ॥ इति ।

1. 'इत्येतेन' च । 2. 'प्रतिमन्त्रयेत्' क, 'चित्रितांशो नास्ति' ग-घ । 3. 'महाव्याहृतिभिः' क-ख-ग ।

4. 'चलः प्रसिद्धः तस्य भङ्गे, नद्धविनाशे' क-ग । 5. 'यमेवोदाहरण' क-ग । 6. 'वहन्ति' नास्ति ग ।

होमस्तत्र कर्त्तव्य उत नेत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—तमेवोपसमाधयेति । अनाहिताग्निपक्षे तु यमेव किञ्चिदग्निं सन्निधौ बध्वा हरन्ति आनयन्ति तमेवोपसमाधयेति । व्याहृतिमिदुं त्वेति व्याहृतिग्रहणं परिसंख्यानार्थम्, कथं नाम क्षिप्रहोमः स्यात्(A) न तन्महोम इति । एवञ्च न्यञ्जकरण-पर्युत्तणे कृत्वा आज्यं संस्कृत्य समिधमाधाय प्रायश्चित्तार्थत्वाद् व्याहृतिचतुष्टयं हुत्वाऽनुपर्युक्ष्य, अन्नादि यद्धि नष्टद्रव्यं वस्तु 'तदन्यदाहृत्य'* (B) 'य ऋते चिद्वि'त्युच्चा हुतशेषेणाभ्यञ्जेत्(C) । साम्नेति चेत् ? न ; ऋणाधिकारात् साम्नेति वाऽवचनात् ।

वामदेव्यं गीत्वारोहेत् ॥ ४ ॥

अपवृत्ते कर्मणीति सिद्धे पुनर्वामदेव्यग्रहणं क्रमार्थम् । "अन्यथाऽनुपर्युत्तणान्ते प्राप्नोति (D) ।

A. परिसंख्यनाविबर्जितः क्षिप्रहोम इत्युक्तं प्राक् (पृ० ४७—४९) ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ य ऋते चिद्विभिः पुरा जन्मभ्य आतृदः ।

सन्धाता सन्धिं मघवा पुरुवसुर्निष्कर्ता विदुतं पुनः ॥ इति

सामवेदसंहितापूर्वाचिकः ३।२।६।३ ।

अस्य व्याख्या—यः इन्द्रः, अभिभिः अभिष्टिभिः, अभिष्टलेपणात् सन्धानद्रव्यात्, ऋते चित् विनाऽपि, जन्मभ्यो ग्रीवाभ्यः सकाशात्, आतृदः आतर्दनात् आरुधिरनित्तवणात्, पुरा पूर्वमेव सन्धिं सन्धातव्यम्, 'तं सन्धाता संयोजयिता भवति । मघवा मघवान्, पुरुवसुः बहुधनः स इन्द्रः विदुतं विच्छिन्नं तं पुनः निष्कर्ता संस्कर्ता भवति । इति ।

(C). हुतशेषाज्येन रथचक्रादिद्रव्यमानेय मन्त्रेण अभ्यञ्जेदभ्यञ्जयेत् प्रक्षयेदित्यर्थः । अभ्यक्तं च योजयेदिति कर्त्तव्यता । संस्कारतत्त्वे 'आज्येनाभ्युक्षयेदिति पाठस्तु लिपिकर-प्रमादजन्य इति मन्यामहे, न खलु रघुनन्दनोऽभ्यञ्जनस्याभ्युक्षणमर्थमकारणं कल्पयिष्यतीति । 'अक्षभङ्गादिनिमित्तहोमस्तु इदानीं तथाचाराभावाद् भवदेवभट्टेन न लिखितः मयाऽपि प्रयोगे न लेख्य' इत्यप्यत्र रघुनन्दनलेखः सुधीभिरवगन्तव्यः ।

D. तथा च प्राग् वामदेव्यगानं कृत्वा सतोऽश्वायभ्यञ्जनं प्राप्नोतीति सूत्रमेतत् तन्निषेधतीति भाष्यकाराणामाशयः । तर्कालङ्कारस्तु—'कर्मापवर्गविहिताद् वामदेव्यगानादपरस्यैव वामदेव्य-गानस्यैतदर्थत्वादि'त्याह, तद्वन्न द्विर्वामदेव्यगानं वा क्रमविपर्ययो वेति भगवन्तोऽनूचाना निर्दिशन्तु ।

प्रासेषु वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

गायेदिति वाक्यशेषः (A) ।

गृहागतां पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोप्याऽऽनडुहे
चर्मण्युपवेशयन्ति—इह गावः प्रजायध्वमिति ॥ ६ ॥

गृहागतां गृहप्राप्तां वधूं पतिसम्पन्ना अविधवाः पुत्रसम्पन्नाः शीलसम्पन्नाः
ब्राह्मण्यः यानादवरोप्य उक्तार्य 'आनडुहे चर्मण्युपवेशयन्तीत्युक्तार्थम् । किं तूष्णी-
मुपवेशयन्ति ? न ; कथं 'तर्हि ? 'इह गावः प्रजायध्वम्' (B) इत्यनेन मन्त्रेण भर्तृ
जप्यमानेन ।

तस्याः कुमारमुपस्थ आदध्युः ॥ ७ ॥

तस्या उपविष्टायाः कुमारमकृतचौडं जटिलमिति "उपस्थे "उत्सङ्गे आदध्युः
स्थापयेयुस्ता एव ब्राह्मण्यः ।

A. वध्वा प्रासेषु पतिगृहेषु 'गृहसमीपे आगतं यानं ज्ञात्वा' इत्यर्थं इति ब्रह्मण्यः । वामदेवं
गायेत् पतिः । 'पतिगृहं प्रथमप्राप्तौ वामदेव्यं गीत्वा प्रवेशयेत्' इति तु रघुनन्दनवर्णनम्,
अत्र 'रघुनन्दनवर्णनायां प्रमाणं नास्तीत्युक्तं चन्द्रकान्तेन, साधितञ्च 'वधून्नेदानीमपि यान-
स्थितैव वर्तते ब्राह्मण्यः खल्वेनां यानादवरोपयिष्यन्ती'ति हेतुना ; तत् कथमिति न विद्मः,
वामदेव्यगानानन्तरं वध्वा गृहप्रवेशस्य सर्वसम्मतत्वात्, क्वाच आनन्तर्यमात्रार्थत्वात् । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ इह गावः प्रजायध्वमिहाम्वा इह पूरुषाः ।

इहां सहस्रदक्षिणांऽपि पूषा निषीदतु ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।३।१३ ।

अस्य व्याख्या—इह अस्मिन् दम्पत्योः सम्बन्धिनि गृहे, गावः प्रजायध्वं प्रजन्तेन बहुला
भवन्तु, इह अम्वाः, इह पूरुषाः, प्रजायध्वम् । उ विशेषतः, इह पूषा देवता निषीदतु, किम्भूतः ?
सहस्रदक्षिणः । अयमर्थः—यस्य पूष्णः प्रसादेन गोसहस्रदक्षिणा अपि क्रतवः सम्पद्यन्ते । यद्वा
इह सहस्रदक्षिणांऽपि सहस्रदक्षिणादानसमर्थोऽपि सतरां पूषा बहुपोषको जनः, निषीदतु अधिकिति ।
इति ।

1. 'यानडुहे' नास्ति च । 2. 'तर्हि' नास्ति च । 3. 'इति' नास्ति च । 4. 'तनुपक्व'
क-च । 5. 'उत्सङ्गे' नास्ति क ।

तस्मै शकलोदानञ्जलावावपेयुः फलानि वा ॥ ८ ॥

तस्मै कुमाराय वधूत्सङ्गापविष्टाय अञ्जलौ शकलोटाः (A) कुमुदनीलोत्पलगोलकाः तानावपेयुस्ता एव ब्राह्मण्यः * । "फलानि वार्ताभ्यान्वावपेयुः" * ।

उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोत्यष्टाविह धृतिरिति ॥ ९ ॥

उत्सङ्गादुत्थाप्य कुमारं वधूं सन्निधाषुपवेभ्य ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोति । ध्रुवा इति श्रुतेरविनाशित्वप्रदर्शनार्थम् । अथवा ध्रुवा नित्या अवश्यं होतव्या इत्यर्थः । कथं नाम ? स्वशुरगृहनिवासपदेऽपि "ता अवश्यं होतव्या इति । अथवा आभिर्दुतामिर्वज्राः पतिगृहे ध्रुवत्वं स्थिरत्वं जन्यते इति ध्रुवाः । अष्टाविति । अन्नाये तु 'द्वयवसानत्वात् मन्त्रस्याऽऽहुतिद्वयमेकैव मा भूदित्यतोऽष्टावित्युक्तम् । अत्र केचित् सम्प्रदानार्थत्वात् चतुर्थीं कुर्वन्ति 'इह धृतये स्वाहे'ति, 'तवयुक्तम् । कुतः' * ? 'मन्त्रान्ते स्वाहाकार' इति वचनात् [सू १।१।२१] । सिद्धस्य हि समाग्नये मन्त्रस्य स्वाहाकारमात्रमेवान्ते विधीयते नान्यः कश्चिद्विशेषः । तस्मान्न चतुर्थी स्यादिति । तथा चोक्तम्—

'धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्याद् गोनामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्थीमग्नय इत्येतद् गोनाम न हि ह्रियते (B) ।' इति ।

"प्रयोगस्तु—इह धृतिः स्वाहा, इह स्वधृतिः स्वाहा, इह रन्तिः स्वाहा, इह रमस्व स्वाहा, मयि धृतिः स्वाहा, मयि स्वधृतिः स्वाहा, मयि रमः स्वाहा, मयि रमस्व स्वाहा (C) इति ।

A. शके कर्मे लोटन्तीति शकलोटाः शालूकान्युच्यन्ते, तानि च कङ्कारकुमुदनीलोत्पल-मूलानीति चन्द्रकान्तकृता व्याख्या ।

B. कर्मप्रदीपः ३।१।९ । अत्र चतुर्थ्यवशे 'गोनाम्नी'ति चन्द्रकान्तकृतः, 'गोनामसु हि' इति 'वङ्गवासी'भुविताम पाठः ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ इह धृतिरिह स्वधृतिरिह रन्तिरिह रमस्व ।

मयि धृतिर्मयि स्वधृतिर्मयि रमो मयि रमस्व ॥ इति ।

आकरस्यामन्त्रवत्त्व मन्त्रस्य साममन्त्राङ्गणम् १।३।१४ ।

अस्य व्याख्या—हे वधु, इह अस्मिन् गृहे तव धृतिर्वैजमत्यु । इह तव स्वधृतिः स्वैरात्मीयैः

1. 'शकलोटाणावपेयुका एव ब्राह्मण्यः, शकलोटाः कुमुदनीलोत्पलगोलकाः' ख-न । 2. चित्रितांशो नास्ति ख । 3. 'रता' ख-न-च । 4. 'व्यवसानत्वात्' ख-च । 5. 'तत्र' ख । 6. 'वि-' नास्ति ख । 7. 'चक्षिदपि' ख । 8. '-मन्त्रा' ख । 9. 'प्रयोजनः' ख-च ।

समाप्तास्तु समिधमाधाय यथावयसं गुरुन् गोलेणाभिवाद्य
यथार्थम् ॥ १० ॥

समाप्तास्त्विति समिधमाधयेति च क्रमार्थं 'पुनरुच्यते । कथं 'नाम ? समाप्तास्तु ध्रुवाहुतिषु "अन्याहुतिषु अन्यास्तु च सर्वप्रायश्चित्ताद्यास्तु समिधमाधायभिवादयेत् । ततोऽनुपर्युत्तनादि कुर्यादिति । यथावयसं यो यो वयसा वृद्धस्तं तं पूर्वमिति । गुरुनिति विद्यागुरुमातृ-पितृप्रभृतीनि "इति । तत्रापि विद्यागुरुः पूर्वमभिवाद्यः । तथा च मनुः—

‘न चानिस्तृष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्’ (A) इति ।

धृतिधारणम् एकत्र मिलनमस्तु । इह तव रन्तिः रमणं चित्तत्वास्तु । इह रमस्व रममाणा तिष्ठ । किञ्च मयि भर्त्सरि तव धृत्यादिकं विशेषेणास्तु । इति ।

A. मनुसंहिता २।२०५ । तथा च—

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आवदीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ इति मनुसंहिता २।११७ ।

पित्रोस्तु प्रथमं मातरमेव । तथा च मनुः—

उपाध्यायान् दत्ताऽऽचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ इति (२।१४५) ।

न च पूर्वोक्तेन विरोधः, 'अत्रोपनयनपूर्वकस्तावित्रीमात्राध्यापयिताचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष मित्-
रुत्कर्षवचनात् । अनन्तरं च—

उपाध्यायक-ब्रह्मदानोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

इत्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्षयोत्कर्षवचनात् । अथ—

कृष्णोऽपि बह्वेदेस्य पादौ जप्राह सत्वरम् ।

देवक्याञ्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान् ॥

इति पौराणिकलिङ्गात् क्रमः कल्प्यताम् ? उच्यते—कल्पनीयः क्रम इति सत्यम्, स च तावत् स्मार्तैर्नैव लिङ्गेन कल्पयितुमुचितो न तु तदनादृत्य पौराणिकेन, मनुस्मृत्येवंप्रसङ्गात् 'भगवानपि सर्वात्मा' इत्युपक्रम्य 'ननाम वृण्वद् भूमौ मातरं पितरं तथा' इति पुराणान्तरगतेन लिङ्गेन सत्प्रतिपक्षितत्वाच्च ।

1. 'पुनरुच्यते' च । 2. 'नाम' नास्ति च । 3. 'अन्याहुतिषु' नास्ति च । 4. 'अवादीति' ना । 5. 'इति' नास्ति च । 6. 'इति' नास्ति न ।

गोत्रेणेति । अन्यत्रापि गुरोर्गोत्रेणाभिवाद्य इति दर्शयति । अभिवादनप्रयोगोऽधस्ता-
देव व्याख्यातः । एवमसावभिवादयेत् । बधूरपि पादबन्धनं कुर्यात् । एवमभिवाद्य
यथार्थम्, अस्तुपर्युत्तणादितन्त्रं समापयेदित्यर्थः ।

इति 'भट्टनारायणकृतौ'* 'गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये'* द्वितीयप्रपाठकस्य
चतुर्थी कण्डिका ॥

मातरं पितरञ्चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्मवित् ।

प्रणम्य मातरं पश्चात् पितरं प्रणमेद् गुरुम् ॥

इति पुराण एव प्रथमं मातुः प्रणामाभिधानाच्च । तस्मात् पितुरादौ पादग्रहणं ततो मातुरिति
तत्त्वकारमतमनुपादेयमिति ।

सभाष्य-गोमिल-गृह्यसूत्रे
द्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमी कण्डिका

अथातश्चतुर्थीकर्म ॥ १ ॥

वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः । अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । अथ विवाहादिविषयाद्वा चतुर्थी, नानन्तर्याद् भुवहोमस्य, न च प्रतिपत्प्रभृतिका या चतुर्थी । इतरथा 'चतुर्थीशब्दस्याविशेषादनन्तरकर्मचतुर्थी इतरा वा स्यात् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यत एतस्मिन्नक्रियमाणे अस्याः पापी लक्ष्मीः शरीरात् नापैति अत एतद्वच्यं कर्त्तव्यमिति । यथोक्तायां चतुर्थ्यां कर्म चतुर्थीकर्म(A) ।

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अग्ने
प्रायश्चित्त इति चतुः ॥ २ ॥

"अग्निमुपसमाधयेत्युक्तार्थम्" * । प्रायश्चित्तलिङ्गमन्त्रे "आऽऽज्याहुतयः प्रायश्चित्ता-
'ज्याहुतयः, ता जुहोति 'अग्ने प्रायश्चित्त' इत्यनेन मन्त्रेण । "किं सकृत् ? न ; कथं
तर्हि ?" * चतुः । चतुश्चतुरिति वीप्सा कर्त्तव्या ।

किं समाम्नायसिद्धमेवाऽयस्य चतुश्चतुर्जुहोति ? न ; कथं तर्हि ?

अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः ॥ ३ ॥

प्रथमं तावदाहुतिर्यथापठितेनैव मन्त्रेण भवति । अन्यासु तिसृष्वहुतिषु अग्नेः
स्थाने अग्निपदस्थाने वायु-चन्द्र-सूर्याः क्रमेण कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः । एतावानेव
विशेषः । शेषं पूर्ववत् । एवं चतसृष्वहुतिषु पापी लक्ष्मीरिति स्यात् । 'कुतः ?

A. अत्र तर्कालङ्कारः—'चतुर्थी इति लीलिङ्गनिर्देशाच्चतुर्थी रात्रिरित्यवगम्यते । इतरथा
चतुर्थीकर्म इति निर्देशः स्यात् ।तस्मादनुमिनुमो विवाहाच्चतुर्थदिने रात्राचर्च होम इति । एवं
सर्वत्र रात्रेरेषा दृष्टार्था भवति, अन्यथाऽदृष्टार्थत्वमस्याः कल्पनीयम्, तच्चानिष्टम्' इत्याह ।

1. 'चतुर्थे' ख । 2. 'चित्रितांशो नास्ति च' । 3. '-राज्या-' ख-न । 4. '-ज्या-' नास्ति न ।
5. 'चित्रितांशो नास्ति च' । 6. '-आज्याहुतिषु-' च । 7. 'इति' नास्ति च । 8. 'जुतः' नास्ति न-च ।

प्रथमस्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात् । तस्य चाग्नेः स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्या इत्येतावतो विशेषस्योक्तत्वात् ।

किञ्च—

समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य ॥ ४ ॥

तथैव समस्य बहुवत्, अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्या इत्यादि । पञ्चमीं पञ्चमीमाहुतिं जुहुयादित्यत्रापि वीप्सा द्रष्टव्या । ननु समान्नाय'सिद्ध एष बहुवत् समासः कस्मादिह पुनरुच्यते ? आह—ऊहविशेषकथनप्रसङ्गात् अनूद्यते ऊह्येति । कथं नाम ? अत्रापि पापी लक्ष्मीरित्येतावदेव "कर्त्तव्यम् । शेषं पूर्ववत् । एवं "द्वितीयपञ्चके पतिग्रीति विशेषः स्यात्, 'शेषं पूर्ववदेव । तृतीये "त्वाहुतिपञ्चके अपुत्र्येति "विशेषः । चतुर्थे अ-पशव्येति । 'मन्वधियां सुखावबोधार्थं प्रयोगः प्रवर्त्यते" *—

अने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ १ ॥

"वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि स्वाहा" * ॥ २ ॥

चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ ३ ॥

सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्निवायुचन्द्रसूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपहत स्वाहा(१) ॥ ५ ॥

A. मन्त्राणामेषां पञ्चानामाकरस्थानन्तु मन्त्रब्राह्मणम् १।४।१-५ । विनियोगस्तु खादिरगृ-
हसूत्रेऽपि १।४।१२ । मन्त्रब्राह्मणे तु मन्त्राणां पाठभेदो वर्तते इति तेऽत्रोपस्थाप्यन्ते—

प्रथममन्त्रः—

अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि ॥

1. 'विद्वसेव' क-न । 2. 'वक्तव्यम्' घ । 3. 'द्वितीये आहुतिपञ्चके' घ । 4. 'शेषं पूर्ववत्'
5. 'आहुतिपञ्चके' नास्ति घ । 6. 'विशेषः' नास्ति घ । 7. 'प्रयोगस्तु व्याहृतिहीनान्तम्' घ ।
8. 'विहितोचो' नास्ति घ ।

(१) द्वितीये पञ्चके एष एव प्रयोगः । विशेषस्तु पापी लक्ष्मीरित्येतस्मिन् पदे पञ्चम्वपि

द्वितीयमन्त्रः—

वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पतिग्री तनूस्तामस्या अपजहि ॥

तृतीयमन्त्रः—

चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः भुज्या तनूस्तामस्या अपजहि ॥

चतुर्थमन्त्रः—

सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः अ-पशव्या तनूस्तामस्या अपजहि ॥

पञ्चममन्त्रः—

अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः प्रायश्चित्तयो सूर्यं देवानां प्रायश्चित्तयः स्य ।

ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मीर्या पतिग्री या भुज्या
य अ-पशव्या तनूस्तामस्या अपहत् ॥

एतेषां गुणविष्णुकृता व्याख्या—“यतुःपञ्चकमिदं चतुर्थीहोमकर्मणि विनियुक्तम् आमन्त्र्य-
माणामिवाप्यविदेवतम् । हे अग्ने प्रायश्चित्ते दोषाणां निष्कर्षः, त्वं देवानाम् इन्द्रादीनाम्,
प्रायश्चित्तिर्निष्कृतिः दोषस्यापहन्ता, असि भवसि यतः, अतः ब्राह्मणः अहं त्वा त्वाम्,
उपधावामि उपसर्पामि । किम्भूतः ? नाथकामः याचूनाकामः, तामेव याचनां दर्शयति—
अस्याः कन्याया वा पापी लक्ष्मीः अशुभसम्बन्धिनी शोभा, ताम् अपजहि अपहर । तस्यामप
सारितायामत्वाः शुभैव शोभा अवतिष्ठते । उत्तराणि चत्वार्येतेनैव व्याख्यातानि ।

पतिग्रीति ‘लक्षणे जायापत्योष्टक्’ (पा० ३।२।५२) अर्तुमारिणीति यावत् । तनूशब्दः
समुदायवचनोऽपि अत्रावयवे वर्तते यथा ग्रामो दग्ध इति । अस्याः पतिग्रीत्वं वृषणमपनीय
जीवत्पतित्वं कुर्वित्पर्यः ।

अपुत्रेति पुत्रस्य निमित्तं पुत्र्या, ‘पुत्राच्छ च’ (पा० ५।१।४०) इति यत्, न पुत्र्या
अपुत्र्या—पुत्रस्य निमित्तं वा न भवतीत्यर्थः ।

पशूनां गोमहिषादीनां निमित्तं पशव्या, ‘गोद्वेषो’ (पा० ५।१।३९) इत्यादिना यत्,
न पशव्या अ-पशव्या पशुघातिनीत्यर्थः । पूर्वकैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरग्न्यादयः प्रत्येकमभ्यर्चिताः, अनेन तु
समुदितास्त एव प्रार्थ्यन्ते । ‘मन्त्राज्ञाये...इत्यमाहुतिर्विषाकम्’ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्
पशूनामपि मन्त्राणां विंशतित्वं होमानुष्ठाने” इति ।

A. द्वितीयादिपञ्चकानां मन्त्रास्तु—

मन्त्रेषु पतिघ्नी स्यात् । एवं तृतीये पञ्चके अपुत्र्येति । चतुर्थे 'पञ्चके अ-पशव्येति । एवमेतः प्रयोगकाले विंशतिराहुतयो भवन्तीति । "तथा चामुमेव सूत्रार्थं कर्म-प्रदीपकारः स्पष्टीकृतवान्—

द्वितीयपञ्चके प्रथमः—

ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

द्वितीयः—

ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

तृतीयः—

ॐ चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

चतुर्थः—

ॐ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

पञ्चमः—

ॐ अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ।

ब्राह्मणां वो नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥

तृतीयपञ्चके प्रथमः—

ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

द्वितीयः—

ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

तृतीयः—

ॐ चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

१. 'पञ्चके' नामि क-ख-ग । २. 'तथा च'त्यादि... 'विंशकम्' (३४० पृ.) इत्यस्य स्थाने 'चतुर्थेव मृताय

कान्तायनः स्पष्टीकृतवान् मन्त्रावायेऽय इत्यादिभिः श्लोकेः' घ ।

मन्त्राम्नायेऽग्न इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः ।

पठ्यते 'यत्प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामत्र विंशतिः ॥

अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्या बहुवदूहा च ।

समस्य पञ्चमीसूत्रे चतुश्चतुरिति श्रुतेः ॥

प्रथमे पञ्चके पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।

अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति यद्विदो विदुः ॥

चतुर्थः—

ॐ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

पञ्चमः—

ॐ अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः प्रायश्चित्तया यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ।

ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥

चतुर्थपञ्चके प्रथमः—

ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

द्वितीयः—

ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

तृतीयः—

ॐ चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

चतुर्थः—

ॐ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।

ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

पञ्चमः—

ॐ अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः प्रायश्चित्तया यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ।

ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥

इति विंशतिमन्त्रा मन्त्रब्राह्मणानुक्ता आप्यकार-भवेदेवादिभिरनुमोदिता इति ।

द्वितीये तु पतिग्री स्यादपुत्र्येति तृतीयके ।

चतुर्थे त्वपशब्देति इदमाहुतिविंशकम्(A) ॥ इति ।

‘कश्चिदत्र सूत्रार्थमविविक्तैव बहु व्याख्यानं कृतवान्’* । एकस्यां वर्णनायामष्टा-
बाहुतयः । अपरस्यां सप्तदश । अन्यस्यामन्यथैव विंशतिः । अन्यस्यां पञ्चैवेति* ।
तदेतत् “सर्व एव प्रष्टव्यः”* । (B) किमर्थं ग्रन्थगौरव-जनकेन तद्व्याख्यानदूषणोप-
न्यासेन लिखितेन, यदि वः कौतूहलं तद् “बल्लुसोम”भाष्यादुपलब्धव्यम् ।

किञ्च—

आहुतेराहुतेस्तु संपातमुदपात्तेऽवनयेत् ॥ ५ ॥

उक्तार्थमेतत्(१) ।

तेनैनां सक्शेनखामभ्यज्य हासयित्वा प्लावयन्ति ॥ ६ ॥

तेनोपात्ताज्येन “एनां वधूम् अभ्यज्य(D), केशैश्च नखैश्च सह सक्शेनखां
हासयित्वा(E) उद्धर्त्तयित्वा “प्लावयन्ति “प्लावयन्ति । बहुवचनादनियतः कर्ता(१) ।

A. कर्मप्रदीपः ३।६।१-४ ।

B. यथादर्शं सन्निवेशितोऽयं पाठः ।

C. अत्र गृह्यकर्मप्रकाशिकायामितिकर्तव्यता—“ततो व्याहृतिहोमाद्युपरिष्ठात् तन्त्रं पूर्णपात्र-
वक्षिणादानान्तं परिसमाप्य प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा वामदेव्यं गायेत् । ततः सम्पाताज्ययुक्त-
जलेन वधूँ सर्वाङ्गमभ्यज्योद्धर्त्तयित्वा स्नापयन्त्यन्याः” इति । एवञ्च भाष्यकारतर्का-
लङ्काररघुनन्दनादिभिरुक्तमपि चतुर्थीहोमापवर्गकर्मनेन निर्धारितमिति । तथा च भवदेवोक्तं
‘वधूँस्नापनानन्तरमुदीच्यं कर्म कर्तव्यमिति तथाऽनाचरणादयत्ने नोपादेयमेवेति सुग्रीभिरव-
गन्तव्यम् ।

D. अक्षयित्वेत्यर्थः ।

E. हासनं व्याकुरुते कात्यायनो गृह्यामंघ्रे—

उद्धर्तनं नमस्चण्डे रोमचण्डेनमेव च ।

संसर्गं मन्त्रलायाश्च हासनानि विदुर्बुधाः ॥ इति गृ० सू० २।३८ ।

हासयित्वेत्यत्र रघुनन्दनः ‘क्रामयित्वे’ति पठित्वा अग्निस्थानाद् देशान्तरं ‘गमयित्वे’ति व्याचक्षुः ।

F. अत्र विवाहविषये यदुक्तमन्येषु गृह्येषु तस्मात् किञ्चिदुपादीयते । तथा च स्वादि-
ब्राह्मणगृह्यसूत्रयोः—ब्राह्मणः सोदकुम्भः प्रावृत्तो श्रीग्यतोऽग्नेर्नामि गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठेत् ।
स्नातामहतेनाच्छाद्य ‘या अकृन्तन्नि’त्यानीयमानायां पाणिग्राहो जपेत् ‘सोमोऽव्यवधि’ति । पाणि-

१. ‘कश्चित् महाश्वेत्यर्थवत् कृतवान्’ घ । २. ‘इति तदेतत् सर्व एव प्रष्टव्यः’ नाभि घ । ३. ‘स एव’ क ।

४. ‘जनकेन’ नाभि ख ग, ‘-जापकेन’ घ । ५. ‘तेनैनां’ क-ग । ६. ‘एनां’ क-ग । ७. ‘प्लावयन्ति’ नाभि घ ।

८. ‘प्लावयन्ति’ क-ग ।

प्राप्तव्य दक्षिणत उपवेशयेत् । अन्वारुधायां स्त्रवेणोपघातं महाव्याहृतिमिराज्यं जुहुयात् । समस्तां तानिष्क्रुत्यैवेवं चौलोपनयनोदानेषु । अग्निरेतु प्रथम इति वद्विभिक्ष पाणिग्रहणे । वाऽऽज्यभागौ च त्विष्टकृत्, आज्याहुतिष्वनादेशे । सर्वत्रोपरिष्ठान्महाव्याहृतिभिः । प्राजापत्यवा च । प्रावक्षितं जुहुयात् । हुत्वापोसिद्धतः । अनुपृष्ठं गत्वा दक्षिणतोऽवस्थाप्य वध्वञ्जलिं गृहीयात् । पूर्वा माता शमी-पलाशमिश्रान् लाजान् शूर्पे कृत्वा पश्चादग्नेर्हवत्पुत्रमाक्रामयेद् वधूँ दक्षिणेन प्रपदेन 'हममश्मानमि'ति । सकृद् गृहीतमञ्जलिं लाजानां वध्वञ्जलावाचयेद् भ्राता । छद्द् वा कञ्चित् । साम्नौ जुहुयात् अविच्छिद्याञ्जलिम् । तं ह्ययं नारीति । 'अयमणं पूषणम्' इत्युत्तरयोः । हुते तेनैव गत्वा प्रदक्षिणमग्निं परिणयेत् कन्यला पितृभ्य इति । अवस्थान-प्रभृत्येवं त्रिः । शूर्पेण शिष्टान्माचोप्य प्रागुदीचीमुत्क्रमये'देकमिधे' इति । ईक्षकावेक्षणरथा-रोहणदुर्गानुमन्त्रणान्यभिरूपाभिः । अपरेणाग्निमौदको गत्वा पाणिप्राह मूर्धन्यवसिञ्चेत् । वधूँ च । समञ्जस्त्वित्यवसिक्तः । दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृहीयात् गृभ्यामि त इति पद्विभिः । प्रागुदीची-मुद्वहेत् । ब्राह्मणकुलेऽग्निमुपसमाधाय पश्चादग्नेर्लौहितं चमांऽऽनहुमुत्तरलोम प्राग्ग्रीवमास्तीर्य वाग्व्यतामुपवेशयेत् । प्रोक्ते नक्षत्रेऽन्वारुधायां स्त्रवेणोपघातं जुहुयात् वद्विभिक्षाप्रभृतिभिः सम्पातानवनयन् मूर्धनि वध्वाः । प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य ध्रुवं दर्शयति 'ध्रुवा घौरि'ति । अभिषाद्य गुरुन् गोत्रेण विसृजेद् वाचम् । गौर्दक्षिणा । अत्रार्घ्यम् । आगतेष्वित्येके । त्रिराश्रं क्षारलवणे दुग्धमिति वर्जयानौ सह शय्यातां ब्रह्मचारिणौ । हविष्यमन्नं परिजप्या'न्नपाशेने'-त्यसाविति वध्वा नाम ब्रूयात् । भुक्तोच्छिष्टं वध्वै दद्यात् । ऊर्ध्वं त्रिराश्रावतस्त्रिमिराज्यं जुहुयादग्ने प्रावक्षितिरिति समस्य पञ्चमीं सम्पातानवनयन्नुपपात्रे । तेनैनां सकेशनस्त्रामाज्ञावयेत् । ततो वथार्थं स्यात् ।

छान्दोग्यगृहसूत्रेऽप्येवं प्रायः सूत्राणामानुपूर्वीति न पृथगुच्यन्ते ।

जैमिनिगृहसूत्रे च—पाणिग्रहणेऽग्निमाह्वयमाणमनुमन्त्रयते 'अग्निरैतु प्रथमो देवतानां लोऽप्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमव न रोदावि'ति प्रज्वलितमुपतिष्ठते 'हममग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अश्रून्पोष्या जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिप्रबुध्यतामियमि'ति पुरस्तादग्नेर्माह्वयो वाग्व्यतः प्रत्यक्षमुल्ल उक्कुम्भं धारवंस्तिष्ठेद् दक्षिणतोऽग्नेः शमी-पलाशमिश्रान् लाजान् शूर्पे माता धारयेत् मातुरभावं तन्मात्री प्रत्यगाग्नेरैकां तेजसीं वाऽन्यद्वैवं जातीयं संवेष्ट्य निवध्याद् यथा प्रसार्यमाणं पश्चाद् बर्हिषः प्राप्नोत्यथान्यै वाससी प्रोक्ष्यानुमन्य ददाति 'वा अकुन्तन्नवयन् वा अतन्वत यात्र देवीरन्तामभितोऽवदन्त । तास्त्वा देवीर्जरसा संवयन्स्त्रायुष्मतीयं परिधत्स्व वासः' इति तां ब्रूवादिमामेष्टकां दक्षिणेन पादेनाभिजहीति 'प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पतामि'त्यजपत्यां त्वयं जपेत् 'प्राप्त्या' इति दक्षिणत परकायां भार्यामुपवेश्योत्तरतः पतिसभावन्वारमेवातां स्ववसुधं जुहा-वावाचामन्वारुधायां महाव्याहृतिभिर्हुत्वा वा तिरश्चीति सप्तभिर्जुहोति, संपातं प्रथमया मूर्धन्या-

सिद्धेद् 'या तिरस्त्री निपद्यसेऽहं विधरणी' इति । 'तां त्वा घृतस्य धारया संराधा राघवामसि संराधायै स्वाहा' । 'मा ते गृहे निशि घोष उत्थादन्धन्न त्वद्गदस्यः संविशन्तु । मा त्वं विकेश्युर आबधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके विराज प्रजां पश्यन्ती समनस्यमाना स्वाहा ॥' 'अन्वद्यनोऽनुमतिर्वर्जं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनस्तत्करोतु समृध्यतां स्वाहा ॥' 'घौस्ते वृष्टं रक्षतु वायुरू अग्निनौ च स्तनन्धयतस्ते पुत्रान् सविताऽभिरक्षतु । आवाससः परिधानाद् बृहस्पतिर्विश्वेदेवा अभिरक्षन्तु पश्चात् स्वाहा ॥' अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुत वाऽघम् । शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य त्रिषद्विभ्यः प्रतिमुञ्चामि पाशं स्वाहा ॥' 'यानि कानि च पापानि सर्वाङ्गेषु तवामवन् । पूर्णा-
हुतिभिराज्यस्य सर्वाणि तान्यशीशमं स्वाहा ॥' प्रजापत इत्येका ।

अथास्या दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं गृह्णाति प्रहस्तं पुंस अङ्गुली क्षियः साङ्गुष्ठं मिथुनकामो 'गृह्णामि ते सौभागत्वाय हस्तं मया पत्या जरदृष्टिर्यथा सत् । भगोऽयंमा सविता पुरन्ध्रमर्हं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः ॥' 'सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदददस्ये । रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥' 'सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽग्निदे पतित्सुरीयोऽहं मनुष्यजा ॥' इत्युपनयनावृतादमानसधिष्ठापयेत् स्त्रीवत् । उत्तरपुरस्तादग्नेर्भार्यया संप्रेक्ष्यमाणो जपति 'अधोरवक्षु-
रपत्नी म एधि शिवा पतिभ्यः समनाः सुवचाः । जीवसुर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥' 'आ नः प्रजां जनयतु प्रजावतीराजरसाय समनकुर्यमा । अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥' 'तां पूषन्निवतमा मेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति । यान ऊरु उशती विस्त्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहरेम शेफम् । अमोऽहमस्मि सा त्वं सामाहमस्यक् त्वं मनोऽ-
हमस्मि वाक् त्वं गौरहं पृथिवी त्वं तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहै पुंस पुत्राय वेत्तवै मामनुवता भव सहस्रप्या मया भवासौ' इत्यथास्या नाम गृहीत्वाऽग्निं परिक्रमेयातामीत्त्वमस्यकं माता नाम सा मामेहि सह प्रजया सह रायप्योषेणेति तस्यां प्रत्याव्रजितायां भ्राताऽन्यो वा सुहृदभिघारितान् लाजाश्चूर्पादञ्जलिनोपघातमञ्जलावावपेदुपस्तीर्णाभिघारितान् कृत्वा तानितराग्नौ जुहुयात् कन्यलेयं नार्घ्यंभ्यमिति, 'कन्यलापितृभ्यः पतिलोकं यतीयमव दीक्षामयक्षत स्वाहा ॥' 'इयं नार्घ्यपमृतंऽग्नौ लाजानावपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥' 'अर्घ्यं नु देवं कन्याऽग्निमयक्षत । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु मामुतः स्वाहा ॥' इति होमान्तेषु जपति 'चतुर्विधा उत त्वया बर्ध धारा उदन्या इव । अतिगाहेमहि द्विषः' इति तूर्णां धारिकाकामायाऽऽवपेद्यतुर्थं दक्षिणं शूर्पपुटं काम इत्यावक्षते, उत्तरपुरस्तादग्नौः सप्तपदान्यभ्युत्क्रमयेदेकमपि इति । प्रतिमन्त्रम् 'एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु', 'द्वे उजं विष्णुस्त्वाऽन्वेतु', 'त्रीणि रायप्योपाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु', 'चत्वारि मयोभवाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु', 'पञ्च प्रजाभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु', 'षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु', 'सखा सप्तपदी भव' इति सप्तमे प्राचीमवस्थाप्योदकुम्भेन मार्जयेन् आपोहिष्ठीयाभिस्तिष्ठतिः, प्रेक्षकाननुमन्त्रयते—'सुमङ्गलीरियं बभूविमां समेत पश्यत । सोभाग्यमस्यं दत्त्वा याथान्नं विप्रेतेने'ति प्रेक्षयेद् ध्रुवमरुन्धतीं सप्तकृपीन् पश्यानीति प्रतिजानानां ध्रुवोऽसीति ध्रुवमुपतिष्ठते

भ्रुवोऽसि भ्रवाऽहं पतिकुलं भूयासममुप्येति पतिनाम गृह्णीयादसावित्यात्मनोऽरुन्धतीमरुन्धत्य-
रुह्वाऽहं पत्या भूयासममुनेति पतिनाम गृह्णीयादसावित्यात्मनः ।

पूषा त्वेत इति प्रस्थितामनुमन्त्रयते पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्णादिवनौ त्वा प्रवहतां रथेन ।
गृह्णात् गच्छ गृहपती यथासोवशिनी त्वं विदथमावदासीति त्वं कुलं प्राप्तां कल्याणशीलाः कल्याण-
प्रजाः समवजीर्णाः प्रत्यवरोपयन्तीह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं संसृजस्वाथाजीवी विदथमावदासीति प्रत्यवरोप्याऽऽनहुदे चर्मण्युत्तरलोमन्युप-
वेशयेत्, 'इह गावो निषीदन्तिवहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणोऽभिपूषा निषीदन्ति'ति कुमार-
मुपस्थ आधाय शकलोढानावपेत्, फलानि वोत्थाप्य कुमारमन्वारम्भायां जुहुयादिह धृतिरित्यष्टाभिः
स्वाहाकारान्तैः, 'इह धृतिरिह स्वधृतिरिह रन्तिरिह रमस्व । मयि धृतिर्मयि स्वधृतिर्मयि रमो मयि
रमस्वेति ॥' त्रिरात्रमश्नारलवणाशिनौ ब्रह्मवारिणावधःसंवेशिनावसंवर्तमानौ सद्य शयातामूर्ध्वं
त्रिरात्रात् सम्भवो निशायां जायापतिकर्मण्यं प्रायश्चित्ती जुहुयात् 'अग्रे प्रायश्चित्ते त्वं देवानां
प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाप्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥'
'वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुप्नी
तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥' 'सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम
उपधावामि याऽस्यै पतिप्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥' 'चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां
प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृह्णी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥'
'अग्रे वायो चन्द्र सूर्य प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ । ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि
याऽस्यै यशोप्नी तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥' इति स्थालीपाकादिभिः प्रजापति चेष्टा संपातांश्चमस
आनीय स्रोतांस्याङ्गुक्षेत्रेणान् ब्रूयान्नाभिः प्रथमं ततो यान्यूर्ध्वं ततो यान्यर्वाञ्चीति ।

अत ऊर्ध्वं गृह्यसूत्राणां मन्त्रांशान् विहाय केवलमितिकर्तव्यतोपादीयते—लौगाक्षिगृह्ये च—
अनुक्षरा इत्युदाहारं प्रदिशोति । शमीशाखया सपलाशयाऽपिधायाऽऽहरेत् । एतासामेवापामुदकार्थान्
कुर्वीत 'सन्न आप' इत्येकेवलाभिरग्निः स्नातां 'या अकृन्तन्' इत्यहत् वासः परिधाप्याऽऽशासानेत्यन्त-
रतो मौञ्जेन दाम्भेण वा योक्त्वा सन्नहति । 'प्रेतो मुञ्जातु' इत्युदानीयोक्तं वाससः कर्म । आचारि-
काणि । तूष्णीं निर्मन्थ्य भ्राष्ट्रात् सान्तपनं यत्र दीप्यमानं वा बहिरग्निमुपसमाधाय परिसमुद्य
पर्युक्ष्य परिषिच्य परिस्तीर्याऽऽज्यं विलीनोत्पूतं कृत्वाधारादाज्यभागान्तं हुत्वाऽपरेणाग्निमनो रथं
वाऽवस्थाप्य 'योगे योग' इति युनक्ति दक्षिणमितरमुत्तरमितराम् । तूष्णीं विमृश्यात् हिरण्यं निष्कृत्य
बद्धाऽऽयधिमूर्धनि दक्षिणस्मिन् युगतर्मण्यन्निरवक्षारयते शं ते हिरण्यमिति । दक्षिणतः पुमान्
भवति । अथ जुहोति अग्नये स्वाहेति । आयुषः प्राणं संतन्वति संतनीर्जुहोति । जयाभ्यातानान्
राष्ट्रमृतश्च तानि यथोक्तम् । आधिपत्यानि जुहोति । आकृत्या इति त्रिभिस्त्वेत्यन्तैर्हिरण्यगर्भं
इत्यष्टाभिः प्रत्यृचं भूः स्वाहेति महात्रयादितिभिश्चतसृभिरग्न्यायूपीत्याग्निपावमानीभिस्तिसृभिर्हुत्वा
हुत्वा मूर्ध्नि संपानानवनयेत् । या ते पतिदनी स्वाहेति त्रिभिः । उदगमेर्दग्नेषु प्राचीमवस्थाप्य

बुधिः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुपचन्ता देवस्य ते गृह्णामीति इस्तं गृह्णाति दक्षिणमुत्तारं साङ्गुष्ठं नीचारिक-
मरिकेनैवं सव्यं सव्येन । गृह्णामीति चतस्रस्त्रिंशद्भावनुष्टुभौ जपति, ततो गाथा वाचयति सरस्वति
प्रेक्ष्यकेत्यनुवाकमुभाविद्येके यदि पृथक् तन्त्रम् । प्रदक्षिणमग्निमानीय तत्रैवोपवेश्य संस्थापयेत् ।
एककर्मणि तन्त्रे उत्तरेणाग्निं प्रत्येत्य ततो विवाहः । य इमे धावापृथिवीत्यादय उद्गाहोमा जय-
प्रवृत्तवत् नैककर्मणि तन्त्रे स्विष्टकृदाज्यभागौ च । पश्चादग्नेर्दंभेषु सा त्वमसीति वाचयति ।
अग्निमभिदक्षिणमानीयेद्वाग्मानमिति दक्षिणेन पदाऽश्मानमास्थापयत्स्यातिष्ठेममश्मानमिति ।
आज्यस्वाङ्गुलादुपपत्तीर्वैद्वि हविरित्यभिष्टभ्याथास्यै शमीलाजानावपति भ्राता ब्रह्मचारी वा । तान-
विच्छिन्दती जुहोत्यर्थमणं नु देवमिति । अग्निमां जनिमानिति वाचयति । इयं नारीति
सर्वत्रानुव्रजति । एवं त्रिलक्षम् । पर्ययणे पर्ययणे लाजाहोमो यजमानं वादमानं वाऽऽस्थापयति
गन्धर्वं पतिवेदनमिति । सोमो मा ज्ञातिमानिति वाचयति । 'त्राम्बकं यजामहे' इति । पूषा मा
पशुमानिति । शिष्टान् स्विष्टकृते जुहोति शूर्पेण कतां । वरो दक्षिणाम् । तूर्णौ इस्तौ विमुच्य चि ते
मुह्यामीति सन्नहनम् । उत्तरतोऽग्नेर्दंभेषु प्राचीं प्रकामयत्येकमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि विष्णुस्त्वाऽज्ये-
स्वित्यनुवङ्गः । तबभ्रुरित्यादित्यमुपस्थापयति । अस्तमितेऽग्निम् । जीवन्तीं भ्रुवं
स्वस्त्वाग्नेयं दर्शयत्यहन्वर्ता च । एतेषामेकैकं पथ्यसीत्याह । पश्यामीति प्रत्याह ।
छमङ्गलीरिति वीक्षिताननुमन्त्रयते । उदुत्तममिति प्रागुदीचीमावसथं यतीमनुमन्त्रयते यतो
वा स्यात् । पुण्यादे युक्ते योगे योग इति युनक्ति । अङ्गन्यङ्का इति रथचक्रेऽनुमन्त्रयते ।
खे रथस्येति युगतमंक्ष शमीशालामवध्याति, सुकिंशुकमित्यारोपयते । मा विदन् परिपन्थिनः
छमङ्गलीरिति च प्रवाहयते । संकाशयेति वधूसङ्गमे । ये पथीनामिति चतुष्पथेषु जपतीमे
वत्सार इति च । ये इमशानेष्विति इमशानेषु । ये वनेष्विति महावनं महावृक्षं च दृष्ट्वा जपति ।
वमो अस्तु सर्वेष्व इति सर्पान् । ये तीर्थानीति तीर्थे ता मन्दमानेति च । शन्न इति नवीं तरति ।
य क्रत इति रथाङ्गे विशीर्णे । अपराङ्गेऽधिवृक्षसूर्ये गृहानुपयायोर्जं विभ्रतीति गृहान् प्रति
हव्य जपति । उलपराजौ स्तृणात्वा शयनीयात् । तथा प्रविशति । अध्याहितार्गिण सोदकं
सौषधमावसथं प्रतिपद्यते । रोहिण्या मूलेन वा, यद्वा पुण्योक्तमपरेणाग्निमानबुद्धे रोहिते
कर्मण्युपवेश्यापि वा दर्भेष्वेव जयप्रवृत्तिमिहुत्वाऽग्निरैतु प्रथम इति च । त्र्यायुषमित्याज्यत्स्यैकदेशे
वृष्यासिच्य दधिक्रावण इति त्रिर्दधि भक्षयित्वा माणवकायोत्सङ्गे इरामरन इति फलानि
प्रवृत्ताति । तूर्णीमुपचरितं स्थालीपाकं श्रपयित्वा तस्याग्निमिष्ट्वा प्रजापतिं च गोपं प्राद्वनीतः
अह्नमिति मम चामुष्याश्च भूयादिति ।

काष्ठगृह्यसूत्राण्यपि प्रायेण लौगाक्षिगृह्यसूत्रसमानुपूर्वीकाणीति न पृथगुपादीयन्ते ।
आप्तस्तम्भगृह्यसूत्रे च—छद्वादः समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रक्षिणयात् । तानादितो द्वाभ्यामभि-
मन्त्रयेत् । स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् । चतुर्थ्यां समीक्षेत् । अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं
संगृह्णोक्तेन वज्रवा तस्या भ्रुवोरन्तरं संयुज्य प्रतीचीनं विरत्येत् । प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ।

युग्मान् समवेतान् मन्त्रव्रत उत्तरयाऽद्भ्यः प्रहिणुयात् । उत्तरेण यजुषा तस्याः शिरसि दर्भेण
 निधाय तस्मिन्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तरयाऽन्तर्यायोत्तराभिः पञ्चभिः
 स्नापयित्वाऽन्तरयाऽहतेन वाससाच्छाद्योत्तरया योक्तृण सन्नहति । अथेनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते
 गृहीत्वाऽग्निमभ्यानीयापरेणाग्निमुदगं कटमास्तीर्य तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः । अग्रेहपसमा-
 धानाद्याज्यभागान्तेऽथेनामाद्रितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् । अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिण-
 मुत्तानं हस्तं गृहीयात् । यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव गृहीयात् । यदि
 कामयेत पुंस एव जनयेयमित्यङ्गुलमेव सोऽभीवाङ्गुलमभीव लोमानि गृह्णाति । 'गृह्णामि त'
 इत्येताभिश्चतसृभिः । अथेनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पद्मा प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रक्रमयति
 'एकमिष' इति । सखेति सप्तमे पदे जपति । प्राग् होमान् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थान-
 मुपविश्यान्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्जुहोति 'सोमाय जनिविदे स्वाहा' इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ।
 अथेनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पद्माऽश्मानमास्थापयत्यातिष्ठेति । अथास्या अञ्जलाबुपस्तीर्य
 त्रिर्लोजानोप्याभिघारयति । तस्याः सोदर्यो लाजानावपतीत्येके । जुहोति 'इयं नारी'ति ।
 उत्तराभिस्तिष्ठभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽश्मानमास्थापयति यथा पुरस्तात् । होमश्चोत्तरया ।
 पुनः परिक्रमणम् । आस्थापनम् । होमश्चोत्तरया । पुनः परिक्रमणम् । जयादि प्रतिपद्यते ।
 परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्तृं विमुच्य तां ततः प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् ।
 समोप्येतमग्निमनुहरन्ति । उत्तरा रथस्योत्तम्भनी । वाहाबुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्ने ।
 आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयेत् । मूत्रे वर्त्मनोऽर्थवस्तृणात्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां लोहित-
 मुत्तरस्थाम् । तं उत्तराभिरभियाति । तीर्थस्थानुष्वत्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् । नाब-
 मुत्तरयाऽनुमन्त्रयेत् । न च नाड्यां स्तरती बध्नुः पश्येत् । तीर्त्वा उत्तरां जपेत् । इमशा-
 नाधिन्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्रेहपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा
 जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति । गृहानुत्तरया सङ्काशयति । वाहाबुत्तराभ्यां विमुच्यति
 दक्षिणमग्ने । लोहितं चर्माऽऽनङ्गुलं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमं मध्येऽगारस्योत्तरयास्तीर्य गृहान् प्रपादय-
 न्नुत्तरां वाचयति दक्षिणेन पद्मा । न च देहलीममितिष्ठति । उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्याग्रेहप-
 समाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्तं कृत्वो-
 त्तरया चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः । अथास्याः पुंस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य तस्यै
 फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः । उदितेषु नक्षत्रेषु प्राची-
 मुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्योत्तराभ्यां यथालिङ्गं प्रथमरुन्धतीं च दर्शयति । एतद्दहर्षिजानीयाद्
 यद्दहर्भायांमावहते । त्रिरात्रमुभयोरधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनञ्च । तयोः शय्या-
 मन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो वाममा मूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति । तं चतुर्थ्यापररात्र उत्तराभ्या-
 मुत्थाप्य प्रक्षाल्य निधयाग्रेहपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि
 प्रतिपद्यते । परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरणाग्निं प्राचीमुपवेश्य तस्याः शिरस्याज्यशेषाद् व्याहृतिभि-

रोह्यारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथालिङ्गं मिथः समीक्ष्योत्तराज्यशेषेण हृदयदेशौ समृज्योत्तरा-
स्तिस्रो जपित्वा शेषं समावेशने जपेत् ।” इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रे च—“अथ खलुवावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च, तान् विवाहे प्रतीयाम् ।
यत् तु समानं तद् वक्ष्यामः । पश्चादग्नेर्हव्यदमदमानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारब्धार्थां
हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव
गृह्णीयात्, यदि कामयीत पुंमास एव मे पुत्रा जायेरज्जिति । अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः । रोमान्ते हस्तं
साङ्गुष्ठमुभयकामः । प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भञ्च त्रिः परिणयन् जपति अमोहमस्मीति । परिणीय
परिणीयाभ्मानमारोह्यति ‘इममदमानमारोह्यामेव त्वं स्थिरा भव । सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ
प्रतन्यत’ इति । वध्वञ्जला उपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लोजानावपति । त्रिर्जामदप्रानाम् ।
प्रत्यभिचारं हविः । अवत्तञ्च । एयोऽवदानधर्मः । अर्यमणं...स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्तुचेव
जुहुयात् । अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यातम् तूष्णीं चतुर्थम् । ओप्योप्य ईके लाजान् परिणयन्ति
तयोत्तमे आहुती न सञ्चिततः । अथास्यं शिल्वे त्रिमुञ्चति यदि कृतं भवतः । ऊर्णास्तुके केश-
पक्षयोर्बद्धे भवतः । ‘प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादि’ति । उत्तरामुत्तरया । अथैना-
मपराजितायां त्रिणि समपदान्यभ्युत्क्रामयतीप एकपयज्ञं द्विपदी...त्रदष्टय’ इति । उभयोः
सञ्चिधाय शिरसी उदकुम्भेनावमिष्य । ब्राह्मण्याश्च बृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगर
एतां रात्रिं वसेत् । ध्रुवमरुन्धतीं सप्तर्षीनिति दृष्ट्वा वाचं विस्तृजंत ‘जीवपत्नीं प्रजां विन्देये’ति ।
प्रबाण उपपद्यमाने, ‘एषा त्वंनो नयतु हस्तगृह्ये’ति यानमारोहयेत् । अदमन्वतीरीयते संरभध्व-
मित्यर्थं चैनं नावमारोहयेत् । उत्तरेणोत्क्रमयेत् । जीवं हन्तीति हृदयाम् । कल्याणेषु
देशभूतचतुष्पथेषु ‘मा विदन् परिपन्थिन’ इति जपेत् । वासे वासे ‘समङ्गुलीरियं वधूरि’तीक्ष-
कानीक्षेत । ‘इह प्रियं प्रजया ते समृज्यतामि’ति गृहं प्रवेशयेत् । विवाहाग्निमुपसमाधाय
पश्चादस्याऽऽनबुद्धं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्भीचमुत्तरलोमं तस्मिन्नुपविष्टार्थां समन्वारब्धायाम्, ‘आ
नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति’ति वतसुभिः प्रत्यृचं हुत्वा ‘समञ्जन्तु विश्वे देवा’ इति वज्रः
प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये । अक्षारलवणाग्निनौ ब्रह्मचारिणावलं कुर्वाणावधः-
शाविनौ स्थाताम् । अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् । संवत्सरं वैकं ऋषिर्जायत इति ।
चरितव्रतः सूर्यादिदे वधूवस्त्रं दद्यात् । अन्नं ब्राह्मणेभ्यः । अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ।” इति ।

मानवगृह्यसूत्रे च—“दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मणे संस्तृणात्यपरं यजमानाय पश्चार्धे पक्षेय अपरमपरं
शास्त्रोदकधारणोर्लजाधार्थाश्च पश्चाद् युगधारस्य च । ‘स्योना पृथिवी भवेत्ये’तथाऽवस्थाप्य शमी-
मयीः शम्याः कृत्वाऽन्तर्गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय अर्त्ता भार्याभ्युदानयति । वासतोऽन्ते गृहीत्वा
‘अघोरचक्षुरि’त्यभिपरिगृह्णाम्युदानयति । उत्तरेण रथं वाऽनो वाऽनुपरिक्रम्यान्तरेण ज्वलन-
बहनावतिक्रम्य दक्षिणस्यां धुर्युत्तरस्य युगतन्मनोऽधस्तात् कन्यामवस्थाप्य शम्यामुतकृप्य हिरण्य-
भन्तर्षाय ‘हिरण्यवर्णाः शुचय’ इति तिसृभिरग्निरभिषिच्य अत्रैव ‘बाणशब्दं कुरुते’ति प्रेषयति ।

अथास्यै वासः प्रयच्छति—‘या अकृन्तन्नि’त्यहत्तं वासः परिधाप्यान्वारभ्याऽऽवारावाज्यभागौ हुत्वा, अग्नये जनविदे स्वाहेत्युत्तरार्धं जुहोति । सोमाय जनविदे स्वाहेति दक्षिणार्धं, गन्धर्वाय जनविदे स्वाहेति मध्यं । युक्तो वह यदाकृतमिति द्वाभ्यामग्निं योजयित्वा नक्षत्रमिष्ट्वा नक्षत्रद्वयं यजेत् तिथिं तिथिद्वयतामृतुद्वयं च । ‘सोमोऽददिति’ ‘हिरण्यगर्भं’ इत्यादिभिः प्रतृगचमाज्याहुतीर्जुहुयात् । येन च कर्मणेच्छेत् तत्र जयान् जुहुयात्—‘प्रजापतय इति’ च । शुचिः प्रत्यङ्मुखायन्ता तां समीक्षस्वेत्याह । तस्यां समीक्षमाणायां जपति—‘मम व्रते’ इति । का नामासीत्याह । नामधेये प्रोक्तं ‘देवस्य त्वा...हस्तं गृह्णाम्यसावि’ति हस्तं गृह्णन् नाम गृह्णाति । प्राङ्मुख्याः प्रत्यङ्मुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठन्नासीनाया दक्षिणमुत्तानं दक्षिणेन बीचाऽरिकमरिकेन ‘यथेन्द्रो हस्तमग्रहीन्...सुवीर्याय’ इत्यभिदक्षिणमानीयाभ्रः पश्चात्—‘एतमश्मानमि’ति दक्षिणाभ्यां पद्भ्यामश्मानमास्थापयति । ‘यथेन्द्रः सहेन्द्राण्येत्येवं द्विरास्थापयति । चतुः परिणयति । ‘ममितं सङ्कल्पेयामि’ति पर्याये पर्याये ब्रह्मा ब्रह्मजपं जपेत् । ततो यथार्थं कर्मसन्निपातो विशेषः । अर्यमूणेऽग्नये पूष्णे वरुणाय च व्रीहीन् यवान् वाऽभिनिरुह्य प्रोक्ष्य लाजा भुजति । मात्रे प्रयच्छति सजाताया अविधवायै । अथास्यै द्वितीयं वासः प्रयच्छति तेनैव मन्त्रेण । दर्भरज्वा इन्द्राण्याः संनहनमित्यन्तौ समायम्य पुमांसं प्रन्थि बध्नाति । ‘सं त्वा नह्यामी’त्यन्तरतो वक्षस्य योक्तुं कन्यां संनहते । अथैनान्युपकल्पयते—शूर्पं लाजा हवीकादमानमाञ्जनम् । चतसृभिर्दध्नीकाभिः शोषीकाभिर्वा समुज्जामिः सत्त्वाभिरित्येकंकया त्रैककुभस्याञ्जनस्य संनिष्कृष्य ‘वृत्रस्यासि कनीनिके’ति अर्तुर्दक्षिणमक्षि त्रिः प्रथममाङ्कं । तथाऽपरम्, तथा पत्न्याः, शेषेण तूष्णीम् । दिशि शलाकाः प्रविध्यति ‘यानि रक्षांसो’ति । लाजाः पश्चादग्रेत्युपस्थाय शमीपर्णैः संसृज्य शूर्पं समं चतुर्धा विभज्याग्रंणाभिः पर्याहृत्य लाजाधार्यं प्रयच्छति । लाजा भ्राता मल्लचारी वाऽञ्जलिनाऽञ्जलयोरावपति । उपस्तरणाभिचारणैः संपातं ता अविच्छिन्नं जुहुतः—‘अर्यमणमि’ति । एवं ‘पूष्णं नु देवं वरुणं नु देवम् । येन द्यौरुषं’त्यादय उद्वाहे होमाः । जयाभ्यासानाः सन्ततिहोमा राष्ट्रभृतश्च । ‘आकृताव स्वाहे’ति जयाः । ‘प्राचीदिग्वसन्तकनुरि’त्यभ्यासानाः । ‘प्राणादपानं सन्तन्वि’ति सन्ततिहोमाः । ‘ऋतापादृतधामे’ति राष्ट्रभृतश्च । ‘आतारमिन्द्रम्, विश्वादित्या’ इति मङ्गल्ये । लाजाः कामेन चतुर्धं त्विष्टकृतमिति । अर्धेनां प्राचीं सप्तपदानि प्रक्रमयति । ‘एकमिषे’ इति सर्वत्रानुव्रजति । पश्चादग्रे रोहितं चर्मण्यानहुहे प्राग्ग्रीवे लोमतो दर्भानास्तोर्धं तेषु धधूमपथेशवत्यपि णा दर्भेज्जेष । ‘हमं विप्र्यामी’ति योक्त्वावां विषाय वाससोऽन्ते बध्नाति । अनुमतिभ्यां...स्वाहाकारान्ताभिरादधाति । अक्षतसक्तानां दक्षश्च ‘समवदायेदं हविःप्रजननं म’ इति च हुत्वा ‘वि ते मुञ्चामी’ति च हुत्वा पवित्रेऽनुग्रहत्याऽऽज्येनाभिजुहोति । ‘एधोऽस्येधिपीमही’ति समिधमादधाति । ‘समिदसी’ति द्वितीयाम् । ‘अपोऽद्यान्वचारियमि’त्युपतिष्ठते । कुम्भादुदकेनाऽऽपोहिष्ठीयाभिर्मांजयन्ते । वरो दक्षिणा । ‘समङ्गलरी’ति प्रक्षेपान् व्रजतोऽनुमन्त्रयते । अत्रैव सीमन्तं करोति । त्रिष्वेतया शलस्या समूहेन वा दर्भेण । सेनाह नामेत्यतया । अथाभ्यञ्जन्ति, ‘अभ्यज्य केशान् छमनस्वमानाः’

इति जीवोर्णवोपसमस्यति 'समस्य केशानि'ति । अथैनौ दधिमधु समभुतः, यद्वा हविष्यं स्यात् । तस्य स्वस्ति वाचयित्वा 'समाना वा आकृतानी'ति सह जपन्ति । उभौ सह प्राश्नीतः ।

पुण्याहे युक्ते । 'युञ्जन्ति ब्रह्मि'ति द्वाभ्यां युज्यमानमनुमन्त्रयते दक्षिणमथोत्तरम् । अहतेन वाससा दर्भैर्वा रथं संमार्ष्टि । 'अङ्गन्यङ्कावि'ति चक्रेऽभिमन्त्रयते । 'वनस्पत' इत्यधिष्ठानम् । 'छ-किङ्कुकि'त्यारोहयति । 'अनुसायन्त्व'ति प्राङ्भिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्तयति । 'प्रतिमायन्त्व'ति कथास्तं दन्तमनुमन्त्रयते । अमङ्गल्यं चेदतिक्रामति 'अनुसायन्त्व'ति जपति । 'नमो रुद्राय प्रामसद्' इति प्रामे, 'इमा रुद्राये'ति च । 'नमो रुद्रायैकवृक्षसद्' इति वृक्षे । 'नमो रुद्राय इमशानसद्' इति इमशाने । 'नमो रुद्राय चतुष्पथसद्' इति चतुष्पथे । 'नमो रुद्राय तीर्थसद्' इति तीर्थे । 'यन्नापस्तरितव्ये'त्यप्युवकाङ्गलीन् निनयति । 'अमृतं वे'ति त्रिः परिभृज्याऽऽचामति । यदि नावा तरेत् 'सूत्रामाणमि'ति जपेत् । यदि रथाक्षः शम्याणी वा रिष्येतान्यद् वा रथाङ्गं तत्रैवाग्निमुपसमाधाय जवप्रभृतिभिर्हृत्वा 'समङ्गलीरियं वधूरि'ति जपेत् । वध्वा सह । वधूँ समेत पश्यत । 'व्युत्क्रामेत्यु'भावेव व्युत्क्रामतः । गोभिः सहास्तमिते प्रामं प्रविशन्ति ब्राह्मणवचनाद् वा । अपरस्मिन्नङ्गः सन्धौ गृहान् प्रपादयीत । 'प्रतिब्रह्मन्नि'ति प्रत्यवरोहति । मङ्गलानि प्रादुर्भवन्ति । गोष्ठात् सन्तस्तामुलपराङ्गि स्तृणाति । रथादध्योपासनात् । 'येन्वध्वे'ति तयाऽभ्युपैति । 'गृहानहमि'त्यभ्याहृिताग्निं सोदकं सौषधमावसथं प्रपद्यते रोहिण्या मूलेन वा यद्वा पुण्योक्तम् । पश्चादग्ने रोहिते चर्मण्यानङ्गो प्राग्ग्रीवे लोमतो दर्भानास्तीर्य तेषु वधूमुपवेशयत्यपि वा दर्भेणैव । अथास्यै ब्रह्मचारिणमुपस्थ आवेशयति 'सोमेने'ति । अथास्य तिलतण्डुलानां फलमिश्राणामङ्गलिं पूरयित्वात्थाप्य । अथास्यै ध्रुवमरुन्धर्ती जीवन्तीं सप्तर्षीनि ति दशयेत् । 'अच्युते'ति तस्यां समीक्षमाणावां जपति । श्वो भूते प्राजापत्यं पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा तस्य जुहोति । 'चक्रीवानि'ति कजमानन्धिः प्राश्नाति अवशिष्टं तूष्णीं पक्वी । संवत्सरं ब्रह्मचर्यं चरतो द्वादशरात्रं त्रिरात्रमेकरात्रं वा ।" इति । स्वादिरगृह्येऽप्येवंप्रायाणि सूत्राणि, केवलं शेषसूत्रस्य 'त्रिरात्रमेकरात्रम्' इति पदद्वयी नास्तीति ततोऽन्यन्नाथान्तरं तेष्वतो न पृथगुल्लिखितानि ।

पारस्करगृह्ये च—“अथैनां वासः परिधापयति 'जरां गच्छ परिधत्स्व वास' इति । अथैनौ समञ्जयति 'समञ्जन्त्व'ति । पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति 'यदैषी'ति । अथैनौ समीक्षयति 'अधोवचक्षुरि'ति । प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयंके । पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रकृत्योपविशति । अन्वारब्ध आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्च । एतन्नित्यं सर्वत्र । प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यचेदाज्याद्धविः । सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे । राष्ट्रभृतं इच्छन् जयाभ्यासानांश्च जानन् । येन कर्मणेच्छेदिति वचनात् । चित्तं च चित्तिश्चाऽऽकृतं चाऽऽकृतिश्च विज्ञातञ्च विज्ञातिश्च मनश्च शकरीश्च दर्शकं पौर्णमासञ्च गृहच रथन्तरञ्च । प्रजापतिर्जयानिन्द्रायेति चैके प्राश्नान्ते । कुमार्या भ्राता जमीपलाशमिश्राह्वाजानङ्गलिनाऽङ्गलावाचपति । ताञ्जुहोति संहतेन तिष्ठती 'अर्यमणमि'ति ।

अथास्यै दक्षिणं हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्टं 'गृभ्णामि ते' इति । अथैनामभ्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्ने-
 र्दक्षिणपादंन 'आरोहेममभ्मानमि'ति । अथ गाथां गायति 'सरस्वती'ति । अथ परिक्रामतः
 'तुभ्यमग्ने' इति । एवं द्विरपरं लाजादि । चतुर्थं शूर्पकुण्डला सर्वल्लोज्ञानावपति 'भगाय स्वाहे'ति ।
 त्रिःपरिणीतां प्राजापत्यं हुत्वा । अथैनामुदीचीं सप्तदानि प्रक्रामयति 'एकमिवे' इति ।
 'विष्णुस्त्वा नयत्वि'ति सर्वत्रानुपजति । निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भं स्कन्धं कृत्वा दक्षिणतोऽग्ने-
 र्बागं यतः स्थितो भवति । उत्तरत एकपायम् । तत एनां मूर्धन्यमिषिञ्चति 'आपः शिवा' इति ।
 'आपो हि द्वे'ति च तिसृभिः । अथैनां सूर्यमुदीक्षयति 'तच्चक्षुरि'ति । अथास्यै दक्षिणां समधि-
 हृदयमालभते 'मम व्रते' इति । अथैनामभिमन्त्रयते 'सुमङ्गलीरि'ति । तां दृढः पुरुष उन्मथ्य
 प्राग् चोदग् वाऽनुगुप्त आगारं आनद्वहे रोहितं चर्मण्युपवेशयति 'इह गाव' इति । ग्रामवचनञ्च
 कुर्युः । विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्रविशतादिति वचनात् । तस्मात् तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः ।
 आचार्याय वरं ददाति । गौर्ग्राह्यस्य वरः । ग्रामो राजन्यस्य । अश्वो वैश्यस्य । अधिरथं शतं
 दुहितृमते । अस्तमितं ध्रुवं दर्शयति 'ध्रुवमसी'ति । सा यदि न पश्येत् पश्यामीत्येव ब्रूयात् ।
 त्रिरात्रमभ्यारलवणाशिनौ स्यातामभ्यः शयीयात्सं संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं
 त्रिरात्रमन्ततः । राज्ञोऽश्वभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्बहने
 तमेवाग्निमुपसमाधायऽऽज्यं संस्कृत्येत्येह रतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्याम् । अन्यद् यानमुपकल्प्य
 तत्रोपवेशयेद्वाजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेनात्वाहार्चमिति चेतया । धुर्यो दक्षिणा ।
 प्रायश्चित्तिः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । चतुर्थ्यामपररात्रंभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
 ब्रह्माणमुपवेशयोत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति 'अग्ने
 प्रायश्चित्ते त्वमि'ति । स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति । हुत्वा हुत्वेतासामाहुतीना-
 मुदपात्रे संवत्सराद् समवधीय तत एनां मूर्धन्यमिषिञ्चति 'या ते, पतिस्त्री'ति । अथैनां स्थालीपाकं
 प्राशयति 'प्राणैस्ते' इति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत क्षेपं चित्परो
 भवति ।" इति ।

बोधायनीयगृह्येऽपि—“ज्जातामहतवाससां गन्धानुलिप्तां क्षत्रिणीं भुक्त्वतीमिषुहस्तां दत्तां वर्षं
 समीक्षते 'अभ्रातृचनी'मिति । तयैक्यमाणो जपति 'अघोरचक्षुरि'ति । अथैनामन्तरेण भूमौसे दग्धेन
 सम्मार्ष्टि 'इदमहमि'ति । दग्धं निरस्याप उपसृज्यथैनां दक्षिणे हस्ते गृह्णाति 'मित्रोऽसी'ति ।
 अथैनां देवयजनमुदानयति 'एकमिवे' इति । सप्तमं पदमुपसंगृह्य जपति 'सत्वाय' इति । अथात्वा
 उपोत्थाय दक्षिणेन हस्तेन दक्षिणमंसं प्रतिवाहुमन्ववहृत्य हृदयदेशमभिष्टुति 'मम हृदये' इति ।
 अथास्यै दक्षिणे कर्णे जपति 'मां ते मन' इति । अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमुक्तानं हस्तं
 साङ्गुष्ठमभीच लोमानि गृह्णाति 'गृभ्णामि ते' इति । अथैनां प्रदक्षिणमग्निं पर्याजयति 'परि त्वाऽग्ने'
 इति । अथ तथोपविश्यान्वारकथायामुपयमनीजुहोति 'अग्नेरर्घ' इति । अथैनामुत्थाप्योत्तरेणाग्निं
 दक्षिणेन पदाभ्मानमास्थापयति 'आतिष्ठेममि'ति । अथास्या अङ्गुलपुपस्तीर्षं तस्याः सोम्यै

द्विर्लज्जानावपति । तानभिचार्य जुहोति 'इयं नारी'ति । अथैनां प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयति 'तुभ्यमग्रं' इति । तथास्थापयति तथा जुहोति । अथैनां पुनः प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयति 'पुनः पत्नीमि'ति । तथेवाऽऽस्थापयति तथैव जुहोति । अथैनां पुनरेव पर्याणयति 'विश्वा' इति । अथ तथोपविश्या-
न्वारण्यायां 'जयानभ्यातानान् राष्ट्र भृत' इति हुत्वा अथामात्यहोमान् जुहोति । अथ प्राजा-
पत्यान् जुहोति । अथ सौविष्टकृतं जुहोति । अथ स्वयेण परिधीननक्ति । अथ परिस्तरान्
समुल्लिप्याऽऽज्यस्थाल्यां प्रस्तरवद बर्हिरक्तवा नृणं प्रच्छाद्याप्राचनुप्रहरति । अथ शम्भ्या अपोह्य
तथैव परिपिञ्चति ।

तां न मिथः संसाध्येदनांशान् । अनुनयन्त्येतमग्निम् । अथैनां पितुरङ्गादुद्ग्रहति गुरोवां
'ये वध्व' इति । अथैनां दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा स्वरथमारोप्य स्वान् गृहानानयति 'पृषा त्वेत' इति ।
पन्थानमनुमन्त्रयते 'युग'मिति । ओषधिवनस्पतयो नद्यो वनान्यनुमन्त्रयते 'या ओषधय' इति ।
अथ जायामानीष स्वान् गृहान् प्रपादयति 'भद्राणी'ति । अथैनामानङ्ग्रे चर्मण्युपवृणयति 'इह
गाव' इति । अत्राभ्याममात्याः स्तोत्रमाण्यारोपयन्ते । अथ वाचं यच्छतः आ नक्षत्राणामुदयात् ।
अथाहोरात्रयोः सन्धिमनुमन्त्रयते 'नीललोहित' इति । अथोदितेषु नक्षत्रेषूपनिष्क्रम्य ध्रुवमरुन्धरीं
च दर्शयति 'ध्रुवोऽसी'ति । अथ विवाहस्यारुन्धत्युपस्थानान् कृत्वा व्रतमुपैति 'अग्ने व्रतपते'
इति । उभौ जायापती व्रतचारिणौ ब्रह्मचारिणौ भवतोऽधः शयाते । तयोः शय्यामन्तरेणो-
दुम्बरदण्डो गन्धानुलिप्तो त्राससा सूत्रेण वा परिवीनस्तिष्ठत्या पक्कहोमान् । चतुर्व्यां निशायां
हुतं पक्कहोमे व्रतं विमृज्य दण्डमुत्थापयति 'ऊर्ज' इति । अथैनां वध्वं प्रयच्छति 'प्रजया त्वे'ति ।
तं वधूः प्रतिगृह्णाति 'प्रजावती भूयासमि'ति । अथैनां वराय प्रयच्छति 'प्रजया त्वे'ति ।
तं वरः प्रतिगृह्णाति 'प्रजावान् पशुमान् भूयासमि'ति । अथैनां स्थूणादेशे निधायान्तिकेन
प्रतिपद्यते ।

प्रसिद्धमुपसंवेदानम् (सूत्रमिदं नास्ति केषुचित् पुस्तकेषु) । इदो भूते दण्डमादाय पुण्याहं
वाचयित्वाऽऽपु विसर्जयति । अथास्तमित आदित्येऽन्यान्यमलद्भृत्योपरि शय्यां शयाते । अथ
वधूमभिमन्त्रयते 'सुमङ्गलीरि'ति । अथैनां सर्वसुरभिगन्धया मालया युनक्ति 'सं ना मनस्समि'ति ।
आनयन्त्येतमग्निम् । अथ देवयजनोल्लङ्घनप्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वा पक्कहोदनं पायसं वा याचति ।
तमभ्युश्याप्रावधिभ्रयति । आज्यं निर्वपति । अथाऽऽज्यमधिभ्रयति । उभयं पर्याग्निं कृत्वा
मेक्षणं स्तुवञ्च संमार्ष्टि । अथैतं चरुं श्रपयित्वाऽभिचार्योदग्रमुद्गाह्य प्रतिष्ठितमभिचारयति ।
परिधानप्रभृत्याऽग्निमुत्वात् कृत्वा पक्काजुहोति । स पुनमेव सर्वेषां स्थालीपाकानां चरुकल्पः ।
'यस्त्वा हृदे'ति याज्यया जुहोति । अथाऽऽज्याहुतीर्यजुहोति 'अग्ने प्रायश्चित्त' इति । पक्कादेव
स्विष्टवतीभ्यां सौविष्टकृतम् । लाजैरितरग्र । 'इत्यवाहमि'ति । ज्यप्रभृतिमिन्द्रमा धेनुवर-
प्रदानान् । अथाऽऽज्यशेषेण हिरण्यमन्तर्धाय मूर्ध्नि संस्त्रावं जुहोति 'भूः स्वाहे'ति । अथैनां
प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयति 'अथमग्' इति ।" इति ।

उद्धृ' विरात्रात् सम्भव इत्येके ॥ ७ ॥

स्नातकव्रतेषूपरिष्ठात् प्रतिषेधं दर्शयति—'नाजातलोभ्योपहासमिच्छेद्' इति [सू० ३।५।३] । यद्यजातलोभ्येवातीव 'पुरुषभोगार्थिनी स्यात् तथा सति तद्वृत्ताय' 'प्रकृतत्वात् विरात्रादुद्धृ' सम्भवः संयोगो मैथुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

यथाकामी भवेद् वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । (१) इति ।

A. याज्ञवल्क्यसंहिता १।८१ । "स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः" इति चास्योत्तरार्थम् । अत्र तर्कालङ्कारः—“अथ सूत्रमिदं शक्यमवक्तुं सम्भवस्य रागत एव प्राप्तेः, विवाहात् प्रभृति त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यविधानाच्च, तदुद्धृ' ब्रह्मचर्यनियमोभाषस्यावगतेः । उच्यते— उपरिष्ठात् स्नातकव्रतेषु सूत्रयिष्यति—'नाजातलोभ्योपहासमिच्छेद्' इति तदपवादार्थमिदमुच्यते । कथं नाम ? यद्यजातलोभ्येवातीव पुरुषोपभोगाभिलाषिणी भवति तर्हि त्रिरात्रादुद्धृ' तद्वृत्तार्थं सम्भवितव्यम् । अपि च ऋतुकालादन्यत्र रागमात्राधीनत्वात् सम्भवस्य स्त्रीणां तदभिलाषेऽपि पुंसो रागाभावादकरणमपि प्राप्नोति तदनेन निरस्यते, अन्यथा खल्वभिलाषपरवशा कदाचि-
दकार्यमपि कुर्यात् ? तस्माद् विनाऽपि ऋतुकालं स्त्रीणां रक्षार्थं सम्भवितव्यमिति । रक्षणं खल्वालामवश्यमेव कर्त्तव्यम्, अकुर्वतो दोषश्चवणात् । तथा च मनुः—

मूढमेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावदेषुररक्षिताः ॥ (९।४) इति

सोऽयं रक्षणोपायः सम्भवोऽपि नियम्यते, तथा च स्मरणम्—

यथाकामी भवेद् वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ इति

ऋतुकालाभिगमनं कार्यं पुंसां प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत् ॥

इति चैवमादि" इत्याह स्वभाष्ये । परमेतन्न गोभिलाचार्यसम्मतम् । यतस्तन्मते प्रागृतत्पत्तेः सम्भवो निषिद्धः, एतच्चोपपादयिष्यते 'नाजाते'त्यादि ३।५।३ सूत्रपादटीकायाम् । अत एव 'इत्येके' इत्युपोद्धातेनाऽऽचारोऽयमुक्तस्तैन । तदुक्तं गृह्यासंग्रहे—“आचार्यानुमतमि"त्यादि (द्रष्टव्यम् पृ० ६७) । अथ कदाचिदनुमत्या विवाह एव पक्षोऽयं समाश्रयणीय इति चेत् ? तदपि न ; स्वयमेवोत्तरसूत्रेण सम्भवप्रारम्भकालस्य नियमनादिति । अन्यथा कदाचित् तद्दिने समर्थायाः संसर्गमात्रादेव गर्भसम्भवे अमन्त्रकनिषेकजनितगर्भोत्पन्नस्य पुत्रादेः शास्त्राद्यनधिकारित्वं स्यात् ।

किञ्च—

यदर्त्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः ॥ ८ ॥

यदा यस्मिन् काले ऋतुमती रजस्त्रला भवति उपरतशोणिता अपगतरक्तयोनि-
द्वारा तदा सम्भवकालः मैथुनकालः (A) ।

तदुक्तं मनुसंहितायाम्—

निषेकादिभ्रमशानान्तो मन्त्रैर्वैर्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ (२।१६) इति ।

अत एव पक्षोऽयं गोभिलानुसारिणामन्येषाञ्च मनीषिणामनुपादेयमेव । वस्तुतस्तु द्वे एव सूत्रे
एते गर्भाधानप्रकरणे पठितव्ये । तत्र च केचिदाचार्या ऋतुदर्शनतस्त्रिरात्रादूर्ध्वं शोणितस्या-
स्तित्वमनस्तित्वश्चपेक्ष्य समन्त्रको निषेकः कार्य इति व्यवस्थापयन्ति । स्वयं तु
उपरतशोणितायामेवोपगन्तव्यं स्वोक्त्यावृता सहेति प्राहोत्तरसूत्रेणेति प्राकरणिकोऽर्थः । तत्र
कृतं भाष्यकारस्य तच्छायावलम्बितश्चान्द्रकान्तस्य च 'नाजाते'त्यादिसूत्रस्यापवादं प्रकल्प्य
व्याख्यानायासेनेति सूचीभिः प्रणिहितव्यमिति ।

ऋतुविषयमधिकृत्याऽऽह याज्ञवल्क्यः—

पोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ इति या० स० १।७९।

मनुरपि च—

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्गतो रतिकाम्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः पोडश स्मृताः ।

चतुर्निरतरैः सार्द्धमष्टोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदातं च स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥

निन्दात्पश्चात् चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राऽऽश्रमे वसन् ॥ इति ३।४५-५० ।

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यतौ स्नातको द्विजः ॥

वच्छाद्वन्द्वौ त्वमावास्याशुभमत्र चतुर्वशीम् ।
 वर्जयेत् पौर्णमासी च तैके मासे भो हुरे ॥ ४११८ ।
 नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तचदर्शने ।
 समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥
 रजसाऽभिप्लुतां नारीं नरस्य दुःपगच्छतः ।
 प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुराद्युच्चैव प्रदीयते ॥
 तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।
 प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुराद्युच्चैव प्रवर्धते ॥ इति ३।४१-४३।

अत्र गर्भाधानविषये यदुक्तं कमलाकरभट्टे न निर्णयसिन्धौ तस्मात् किञ्चिदुदादिषते—

तत्र प्रथमरजोदर्शने मदनरत्ने नारदः—

अमा-रिक्ताऽष्टमी-वष्टी-द्वादशी-प्रतिपत्स्त्वपि ।
 परिष्वस्य च पूर्वार्धे व्यतिपाते च वैद्यतौ ॥
 सन्ध्यासूपप्लवे विष्यामशुभं प्रथमार्तचम् ।
 रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी ।
 पतिव्रता ह्येशभागी सूर्यचारादिव क्रमात् ॥
 वैधव्यं छतलाभश्च मैत्रं शत्रुविवर्धनम् ।
 मित्रलाभः शत्रुवृद्धिः कुलार्द्धिर्बन्धुनाशनम् ॥

गर्गः—

मरणं वंशवृद्धिश्च निराहारः कुलक्षयः ।
 तेजश्च छतनाशनं कुलहानिस्तिथिक्रमात् ॥
 छभगा चैव दुःशीला बन्ध्या पुत्रसमन्विता ।
 धर्मयुक्ता व्रतात्री च परसन्तानमोदिनी ॥
 छपुत्रा चैव दुष्पुत्रा पितृवेभ्रमरता सदा ।
 दीना प्रजावती चैव पुत्राख्या चित्रकारिणी ॥
 साध्वी पतिप्रिया नित्यं छपुत्रा कष्टचारिणी ।
 स्वकर्मनिरता हित्वा पुण्यपुत्रादिसंपुता ॥
 नित्यं धनचयासक्ता पुत्रधाम्न्यसमन्विता ।
 मूर्खा बाह्या पुण्यवती वृत्तशार्दिः क्रमात् कलम् ॥

नारदः—

कुलीर-वृष-चापान्त्य-प्रयुक्-कन्या-गुला-वटाः ।

गर्गः—

राशयः शुभदा श्रेया नारीणां प्रथमार्तवे ॥
 छभगा म्वेतवस्त्रा स्याद् दृढवस्त्रा पतिव्रता ।
 भौमवस्त्रा क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा छलाम्बिता ॥

दुर्भंगा जीर्णवस्त्रा स्याद्गोमिणी रक्तवाससा ।
नीलाम्बरधरा नारी पुष्पिता विधवा ततः ॥
वस्त्रे स्युर्ध्विषमा रक्तबिन्दवः पुत्रमाप्नुयात् ।
समाश्वेत् कन्यकाश्चेति फलं स्यात् प्रथमार्तवे ॥

अत्र संसर्गवर्जनमाह वशिष्ठः—

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत् पुण्यं तदा शान्तिकर्म कार्यम् ।
विचर्जयेदेव तदैकशय्यां यावद्गोदर्शनमुत्तमेऽङ्घ्रि ॥

ज्योतिर्निबन्धे वशिष्ठः—

आद्यतौ पौष-शुक्रोर्ज-मधु-शुचि-नभस्याश्वयुक्पापवारा
रिक्तामाकांष्टवध्यः पितृपरसदने रात्रिसन्ध्यापराह्णाः ।
मिश्रोषा मूलतीक्ष्णं विवरमनरुणास्पाधिकास्मृगाराष्टोत्-
पाताः पापस्य लभं न सदृशजरीलरक्ताम्बरञ्च ॥
आद्यतौ दुर्भंगा नारी विष्कम्भे चेद्गजस्वला ।
बन्ध्या चैवातिगण्डे च शूले शूलवती भवेत् ॥
गण्डं तु पुञ्जली नारी व्याघाते चाऽऽत्मघातिनी ।
वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता पाते च पतिघातिनी ॥
परिधे मृतबन्ध्या च वैष्टतौ पतिमारिणी ।
शेषाः शुभावहा योगा यथानाम फलप्रदाः ॥

अथ प्रथमतो विशेषः । स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

प्रथमतो तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीः क्रियाः ।
अक्षतेरासनं कृत्वा तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥
हरिद्रागन्धपुष्पादीन् दद्युस्ताम्बूलकं खजम् ।
दीपैर्नीराजनं कुर्यात् सदीपं वासयेद् गृहे ॥
लवणापूपमुद्रादि दद्यात् ताम्भ्यः स्वशक्तितः ॥ इति ।

द्वितीयाद्यतुषु तन्नियमानाह मदनपारिजाते दक्षः—

अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् ।
न कुर्यात् सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥

अत्रिरपि—

वर्जयेन्मधु मांसञ्च पात्रं खवं च भोजनम् ।
गन्धं माल्यं दिवा स्वापं ताम्बूलं चाऽऽस्यशोधनम् ॥
दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत् ।

मदनरत्ने हारीतः—

रजःप्राप्ता चेदधः शयीत, भूमौ कार्णायसे पाणौ मृन्मये वाऽभीयादिति ।

विष्णुधर्मे— आहारं गोरसानाञ्च पुष्पालङ्कारधारणम् ।

अञ्जनं कङ्कतं गन्धान् पीठशय्याधिरोहणम् ।

अग्निसंस्पर्शनञ्चैव धर्जयेच्च दिनत्रयम् ॥ इति ।

तत्र ऋतौ गमनमाह याज्ञवल्क्यः—षोडशर्तुनिशा इत्यादि । अन्तावध्याह गौतमः—

ऋताबुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् । इति ।

मनुः—ऋतुः स्वाभाविक इत्यादि ।

मदनरत्ने देवलः—तस्मान् त्रिरात्रं चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।

तत्र तिथ्यादीनाह श्रीधरः—

पञ्चाष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा ।

शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके वाराः शशाङ्कार्कसितेन्दुजानाम् ॥

विष्णुप्रजेशरविमिश्रसमीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानि निषेककार्यं ।

पूयानि पुष्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्याश्च मध्यमफला विफलाः स्युरन्ये ॥

याज्ञवल्क्येन तु—‘एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च धर्जयेत्’ इत्युक्तम् ।

(ज्येष्ठामूलामघादलेपारवतीकृतिकाशिवनीः ।

उत्तराग्रितयं त्यक्त्वा पर्ववज्रं भजेदहो ॥ इति)

अत्र समास पुत्रा विषमास कन्येति ज्ञेयम्,

‘युग्मास पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास रात्रिषु’ । इति हेमाद्रौ शङ्कोक्तः । तत्राप्युत्तरोत्तराः

प्रशस्ताः, तदाढाऽऽपस्तम्बः—‘तत्राप्युत्तराः प्रशस्ता’ इति ।

तत्रैव व्यासः— रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः ।

पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥

सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् ।

नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः पुनः ॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।

त्रयोदश्यां पुता पापा वर्णसङ्कराग्निः ॥

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी हृदमतः ।

प्रजायते चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां पतिव्रता ॥

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥ इति ।

अत्र चतुर्थदिननिषेधेऽपि ‘स्त्रातां चतुर्थं दिवसे रात्रौ गच्छेद् विचक्षणः’ इति भारतोक्तः,

‘चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भं संध्याति’ इति हारीतोक्तं त्रिकल्पो ज्ञेयः ।

तत्रापि—

ज्ञानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते ।

गम्या भिक्षुत्वे रजसि नानिब्रूते कथञ्चन ॥ इत्यापस्तम्बोक्तंर्ध्यवस्था ज्ञेया ।

प्रभासखण्डे मरीचिः—

शुद्धा भर्तृश्रुत्येऽह्नि ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्रो च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

श्रौतकर्ममध्ये रजस्वला चेत् तत्र चतुर्थदिनेऽप्यधिकारः—‘अथ यदा त्रिरात्रिणी स्यादर्थेना-
मुपहृयेत्’ इत्यापस्तम्बसूत्रात् । ‘चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्राभिरग्निः स्नाता वासोयोक्तूजालानि
मन्त्रैर्घारयेत्’ इति सोमेऽप्युक्तम् । एवं सर्वत्र श्रौतकर्मणीति धूर्तस्वामिरामाण्डारादयः ।

अत्र सर्वांश्च युग्मांश्च गमनमावश्यकं युग्मास्त्विति बहुवचननिर्देशादिति विज्ञानेश्वरः ।
तच्चैकस्यां रात्रौ सकृदेव कार्यम्, ‘सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान्’ इति याज्ञ-
वल्क्योक्तेः । इदं चतौ गमनमन्यकाले प्रतिबन्धादिना गमनासम्भवे श्राद्धैकादश्यादावपि कार्यम्,
‘ब्रह्मचार्ये’ति याज्ञवल्क्योक्तं । व्याख्यातञ्चेदं मिताक्षरायाम्—‘यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं
तत्राप्यतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषः’ इति । ‘पर्वाणीति बहुत्वेनाष्टमीचतुर्दशयोर्ग्रहणमिति
च । मदनरत्नेऽप्येवम् ।

यत् हेमाद्रौ शिवरहस्ये—

दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोऽर्थी न च पर्वसु ॥

इति, तदनुचित्विषयम्, ‘ब्रह्मचार्ये’ति मनूक्तेः । दर्शादौ तु न भवत्येव पर्वणां पर्युक्तस्तत्त्वान् ।
माषधीये तु— ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् क्षिप्रं कचित् ।

तत्र गच्छन् समाप्नोति हानिष्टफलमेव तु ॥

इति कृद्धमनूक्तेः श्राद्धे ब्रह्मचर्यं नियतमित्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । एतत् सति
सम्भवे ज्ञेयम् ।

अनेकभार्यत्वंतुर्बौगपथे हेमाद्रौ कथ्यपः—

बौगपथे तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥ इति ।

ग्रहणम् ऋतुग्रहणम् । अगमने दोषमाह पराशरः—

ऋतुजातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ (३१३३)

अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्यासः—

व्याधितो बन्धनस्यो वा प्रवासेऽप्यथ पर्वसु ।

ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥

वृद्धां बन्ध्यामसद्वृत्तामनपत्यामपुष्पिणीम् ।

कन्याजां बहुपुत्राञ्च वर्जयन्मुच्यते भयात् ॥

गर्भाधानञ्च मलमासगुरुशुक्रास्तादावपि कार्यम्—

उत्सवेषु च सर्वेषु सीमन्त ऋतुजन्मसु ।

सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते ॥ इति ज्योतिर्निबन्धे शृगुक्तेः ।

अथ रजस्वलास्नानम् । वैवस्वतल्लभः—

ब्रह्मानुराधाशिवनसौम्यभेषु इस्तानिलाखण्डलवासरेषु ।

विश्वार्यमर्क्षोत्तरभाद्रभेषु वराङ्गनास्नानविधिः प्रदिष्टः ॥

ज्वरे तूशनाः—

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।

कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचैलाऽवगाढापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥

दशद्वादशकृत्वो वा आचामेव पुनः पुनः ।

अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत् तु सा ॥ इति ।

विशेषस्तु ज्योतिस्तत्त्वे—पर्वाण्याह विष्णुपुराणम्—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्पृता ।

रिक्तां नपुंसके त्वादुस्तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥

युगमायामपि रात्रौ चेच्छोणितं प्रचुरं तदा ।

कन्या च पुंवद् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥

कन्यैवायुगमरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनः ।

निमित्तकारणात् कालाच्छुक्रशोणितयोर्यतः ॥

पीडाराशौ भौमदृष्टे शशाङ्के मासं मासं योषितामासवं स्यात् ।

श्रमो शान्तं यच्च रक्तं जवाभं तद्व गभार्थं वेदनागन्धहीनम् ॥

गर्भयोग्यतुं निरूपणम्—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकलमक्षपास्वामिषु

तदुद्युनेष्वशुभोजितेषु विकुञ्जे छिद्रे विपापे सखे ।

सहयुक्तेषु त्रिकोण-कण्टक-विधुष्यायत्रिगष्टान्विते

पापे युगमनिशास्वगण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥

पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोडशवर्षया ।
 स्त्रिया सक्लच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्त्वपि ॥
 अपत्यं जायते भद्रं तयोन्मथनेऽधमं स्मृतम् ।
 मासेषैः सितकुज-गुरु-रवि-शनि-सौम्यलग्नशशीनैः ।
 कलुषैः पीडा गर्भस्य पीडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥ इति ।

आह्निकाचारतत्त्वेऽपि—

‘पण्ड्यष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्दशीम् ।

मैथुनं नोपसेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥

हारीतः—चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं दधातीति । अत्र चतुर्थ्यां
 रात्रौ यद्द गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोद्धव्यम् ,

‘रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला’

इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । आद्याश्रतस्त्रो वज्रये-
 दिति तु रजोनिवृत्तीतरपरम् । स्नानानन्तरं पुनरपि रजोदर्शने विशेषमाह हारीतः—

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादवांगशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरवांगेकाहं स्यात् ततो द्वादहम् ।

विंशप्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवत् ॥

वशिष्टः—

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाङ्गुलात् नाभ्यङ्गुलात् नाष्ट्रं स्नायात् अधः शयीत न दिवा
 स्वप्यात् न रज्जुं निम्नजेत् नाग्निं स्पृशेत् न दन्तान् धावयेत् न मांसमश्नीयात् न गृहान्निरीक्षेत
 न हस्तेत् न किञ्चिद्वारेत् नाङ्गुलिना जलं पिबेत् न लोहितायसेन न स्वर्णेन वे’ति ।

(लोहितायसेन ताम्रपात्रेण, स्वर्णेन वामपाणिना) अमृतावपि कामुकीगमनमाह विष्णुपुराणम्—

मृतो नरकमभ्येति हीयंतात्रापि चायुषः ।

परदाररतिः पुंसांभयत्रापि भीतिदा ॥

इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।

यथोक्तदोषहीनेषु सकामेऽवमृतावपि ॥

प्रौढगर्भासपि अत्यन्तकामामुपेयात् । तदाह वशिष्टः—

‘अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते अद्य श्वो वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयन्ते इति
 स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वर’ इति ।

गोतमः—

ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् । इति ।

ननु विधिस्तावदयं न भवति, स्वरसेनेष प्राप्तत्वात् ;

विधिर्विधायकं वाक्यं 'नोदनाख्यं प्रवर्त्तकम् ।

अत्यन्ताप्राप्तिविषये 'कर्त्तव्या त्वष्टका यथा(१) ॥

एवञ्च— ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च गच्छति ॥

इति बौधायनीयमनृतौ दोषाभिधानमकामविषयम् ।

विष्णुः—

पर्वानारोग्यवर्जमृतावगच्छन् पर्वां त्रिरात्रमुपवसेदिति ।

बृद्धशातातपः—

स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः सङ्गृह्णादपि ।

प्रह्वयं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥

श्राद्धानन्तरन्तु निषेधमाहुतुः शङ्कल्लिखितौ—

“ऋतुज्ञातां तद्द्वोरात्रं परिहरेत्, नाऽऽतुरो न दिवा मैथुनं व्रजेत्, स्त्रीषा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते अल्पायुष्यञ्च, तस्मादेतद् विवर्जयेत् । प्रजाकामः पितृणां नो ह वै तन्तुं विच्छिन्त्यात् प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठो भवति, तस्मात् प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति । एवञ्च श्राद्धदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनादुक्तं मिताक्षरायाम्, तद्वेयम् ।

पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तम् ऋत्वभिगमननियममाह विष्णुपुराणम्—

ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रो न जायते ।

ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥ यतितव्यमिति शेषः ।

मैथुनशुद्धेः पूर्वं मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्यात्,

तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

मूत्रोच्चारं यदा कुर्याद्वोरात्रेण शुद्धाति ॥ इति यमवचनान् ।

अत्र सम्यग्भाधानहेतुतया उत्तानकरचरणामेव कुर्वीत न तिर्यगाहितकरचरणाम् ; स्त्रियमृत्वभिगमनानन्तरं दक्षिणपादवेन स्वापयेत्, पुरुषायिते तु गभानुत्पत्तिरिति शेषः । इति ।

संस्कारमयूरे च—

सम्मार्जनीकाष्ठनृणादिशुषान् हस्ते दधाना कुट्टा तदा स्यात् ।

तलोपभोगे तपसि स्थिता चेद् दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥ इति ।

१. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये । लक्षणमिदमपूर्वविधेः, तत्राप्यत्यन्ताप्राप्तौ अपूर्वविधिरिति धर्मदीपिकायामुक्तवान् ।

इत्येवंरूपत्वाद् विधेः । परिसंख्याऽपि न भवति । कुतः ? “यदि परिसंख्या स्यात्
तथा सत्यन्तौ गमनमेव न प्राप्नोति”*, निषेधपरत्वात् परिसंख्यायाः ।

अथवा भूयमाणा तु याऽन्यार्थप्रतिषेधिका ।

परिसंख्या हि सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभक्षणम् (A) ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरविरोधाच्च,

ऋतौ “तु गर्भशङ्कित्वात् ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु “यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्” (B) ॥ इति ।

तस्माज्ज्ञेयं परिसंख्या* । किं तर्हि ? नियमोऽयम् । कथं नाम ? ऋताववस्थं
सम्भवः कार्यः, अकुर्वतः प्रत्यवायो भवतीति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

ऋतुमतीं “च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ” (C) ॥ इति ।

तस्माद्भूताववस्थं सम्भवेदिति, एवंप्रत्यवायिमस्य ।

A. प्रमाणत्वेन वचनमिदमुपम्यत्योक्तं चन्द्रकान्तेन—“तथात्वे ‘सदैव वा’ इत्यादि
स्मृत्यन्तरविरोधापत्तेः । अकरणे दोषश्रवणानुपपत्तेः । दोषग्रयदुष्टा च सा न खलवाश्रयितुमुचिता
सम्भवन्त्यां गतौ । तथा शोकम्—

भुतार्थस्य परित्यागादभुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका ॥” इति ।

B. प्रमाणीकृतं वचनमिदं निर्णयसिन्धौ—‘ऋतौ गमने पराशरः’ इत्युपोद्धातेन । “स्त्रीणां तु
न ज्ञानम्,—

उभावप्यशुचौ स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनावुत्थिता नारी शुचिः स्यात्शुचिः पुमान् ॥

इति बुद्धसातासपोक्तेः” इत्यप्युक्तं तत्रैव कमलाकरभट्टेन ।

C. प्रमाणीकृतं वचनमिदं चन्द्रकान्तेनापि स्वभाष्ये । संबधति चात्र पराशरप्रमाणम्
कतुष्पातामित्यादि । (ब्रह्मवैवर्तस्तान् पावटीकायाम्, ३९६ पृ०) ।

1. ‘-पि न भवति’ इत्यत आरभ्य ‘तस्माज्ज्ञेयं परिसंख्या’ इत्यन्तः सन्दर्भो नास्ति ख । 2. चित्रितांशो नास्ति न । 3. ‘नर्भशङ्कितत्वात्’ न । 4. ‘सदा स्त्रीचं कायमूत्रपुरीषवत्’ न । 5. ‘तु’ ख ।

तथा श्लोकम्—

‘स्वयं चाक्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया भवेत् ।

नियमः सोऽत्र विज्ञेयः भ्रात्रे मांसाशनं यथा(Δ) ॥ इति ।

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्ये
तयर्चा गर्भं धेहि सिनीवालीति च ॥ ६ ॥

“यदा प्रथमं ‘सम्भवेत् तदा दक्षिणेन पाणिना उपस्थं गुह्यम् अभिमृशेत्
(B) “विष्णुर्योनिं” “गर्भं धेही”त्याभ्याम्” अगृभ्याम् ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये । धर्मदीपिकायाञ्च—“तत्राप्यत्यन्ता-
प्राप्तावपूर्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः । विधेयतत्प्रतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसंख्याविधिः ।
अत एवोक्तम्—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विधीयते ॥

तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत’ इत्यादिरपूर्वविधिः, अत्र विधेयस्य
सन्ध्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो वा कचिदप्यप्राप्तः । तथा ‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ इत्यादिनियम-
विधिः, विधेयस्य भार्याभिगमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तः । तथा ‘प्रोक्षितं
मांसं भुञ्जीत’ इत्यादिः परिसंख्याविधिः, विधेयस्य प्रोक्षितमांसभक्षणस्य तत्प्रतिपक्षस्याप्रोक्षित-
मांसभक्षणस्य च रागतः प्राप्तः ।” इत्युक्तम् ।

B. मन्त्रौ तु—

ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रुपाणि पिंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधानु ते ॥

ॐ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते भस्विर्नो देवावाधन्तां पुष्करस्तौ ॥ इति ।

मन्त्रभाष्यम् १।१।६-७ । विनियोगस्तु स्यादिरगृह्यसूत्रं १।२।१५ जैमिनिगृह्यसूत्रे २३।१८
हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रे च १।२५।१ । अनयोर्व्याख्या—हे वधु, विष्णुः काष्ठदेवः ते तव योनिं
गर्भस्थानं कल्पयतु गर्भप्रहणोपयुक्तां करोतु, त्वष्टा देवविशेषः तत्र रूपानि गर्भकारान् पिंशतु
प्रकाशयतु, प्रजापतिः तमेव गर्भम् आसिञ्चतु पोषयतु, धाता आदित्यः ते गर्भं दधानु धारयतु ।

1. ‘स्वयं चाक्रियमाणे’ च । 2. ‘यत्रावस्या क्रिया कचिन्’ च । 3. ‘यथा’ न । 4. ‘नविञ्जीत’
ख-न-च । 5. ‘-निमित्ताभ्याम्’ क-च ।

गोमिल—४६

ननु—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां 'पारगः करः'(A) ॥ इति ।

दक्षिणेन पाणिना कृत्य"मनादेशे स्यात् । तत्र सिद्धे"३ दक्षिण"ग्रहणं कस्मात् ? उच्यते—कुत्सितत्वात् प्रदेशस्य मूत्रपुरीषस्य च पाय्वादीनां सव्येनैव शौचस्य ब्रह्मत्वात् । अतोऽत्रापि सव्येनैवाभिर्गन्तम् । मा भू'दित्यतो दक्षिणग्रहणम्(॥) ।

समाप्यर्चो सम्भवतः ॥ १० ॥

"समाप्येत्युपदेशादेव सिद्धे आनन्तर्याथं पुनर्वचनम् । कथं नाम ? समाप्य सम्भवत एव । इतरथा "कर्मापवर्गत्वाद् वामदेव्यगानं स्यात्, तद्विष्टम्, अतः समाप्येत्युक्तम् । गर्भसंस्काराभ्यां गर्भाधानाख्यः पात्रद्वारेण स्यात् । ततश्च 'सकृत् संस्कृते स्त्रीव्रत्ये यो यस्तत्र "गर्भं उत्पद्यते स स संस्कृत एव भवति । तस्मात् सकृदेव स्याद् न प्रतिगर्भमपीति । एवं पु'सवनसीमन्तोन्नयनयोरपि द्रष्टव्यम् (१) ।

इति श्रीभट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमी कण्डिका ॥

हे सिनीवाकि पूर्वाभावात्, अस्यां वध्वां गर्भं वेदि बन्ध्यतामपनेय । हे सरस्वति, त्वं गर्भं वेदि, किञ्च हे वधु, पुष्करलज्जौ पद्ममालिनौ अदिवनौ देवौ ते गर्भम् आपत्तां धारयताम् इति ।

A. कर्मप्रदीपः १।१।६ । अस्य प्रकाशकारोक्त्या व्याख्या—यत्र स्मृत्यादौ कर्म कर्तव्यत्वेनोच्यते कर्तुः पुनः सव्यं दक्षिणं वाऽङ्गं नोच्यते, तत्र दक्षिणपाणिः कर्माङ्गतया ज्ञातव्यः । यस्मादसौ साङ्गकर्मनिष्पादकतया पारगः । सव्येन तु विगुणं कर्मेति । एतेन गोभिलोक्तकर्मसु बलिदानहोमादिषु अन्योक्तेषु चानुपदिष्टकर्त्रङ्गविशेषेषु अङ्गविशेषनियमेनानुष्ठानं स्पृष्टीकृतम् । इति ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—"दक्षिणेन पाणिना योनिमभिमृशेत् स्पृशेत् विष्णुर्योनिमित्येतया कृत्वा गर्भं वेदित्येतया च । पृथङनिर्देशान् पृथगैव स्वर्षाः । स खल्वर्थं स्वर्षो मन्त्रपाठसमकालमेव स्यात् । कुतः ? उतरसूत्रान् ; अत एव 'उपस्थं स्पृशन् जपति' इति भवदेवभट्टोऽप्याह स्म । तस्मात् 'मन्त्रपाठानन्तरं स्वर्षाः' इति रघुनन्दनमतमसङ्गतम्" इत्याह ।

C. अत्र रघुनन्दनः—"दक्षिणेनेत्यादि समाप्यर्चो सम्भवतः, कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचवर्धनाय सव्येनैवाभिर्गन्तव्यं दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो

1. 'कर्तुः' च । 2. 'मनादेशे' इति च सिद्धे' च । 3. 'यद्वध' नास्ति ख-ग ।

4. 'दिवनौ इ- ख । 5. 'वामाभावात्' च । 6. 'कर्मापवर्गत्वात्' च । 7. 'वज्रतृज्जते' ख ।

8. 'कर्तुः' नास्ति च ।

गर्भं धेहीत्यादिमन्त्रेण च । 'मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात' इति न्यायात् पाठानन्तरं स्वर्गः, न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपति । ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः, न मध्ये वामदेव्यजपः ।

देवतः—

‘सकृच्च संस्कृता गारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

तेन गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्तव्यानि ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रूष्य यस्य चान्ते ।

विवाहादाद्येकमेवात्र कुर्याच्च आहं नाऽऽदौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आहम्, न तु प्रतिकर्मादौ, एकेनैव आहनेन कृतेन सर्वाणि आहूयन्तीति । अन्तश्शब्दोऽग्रावयवार्थः, दशान्तः पठ इतिवत्, समीपार्थे उपलक्षणं स्यात्, ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । यत्तु—

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

श्रयं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेव च ॥

इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माङ्गत्वेन विहितं तच्छ्रन्दोगेतरपरम् । अत एव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । अत्र आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः, उक्तभविष्यपुराणात् ।

‘मित्ये नान्दीमुखआह्ने कृते दानाद्यवर्जनम्’

इति वचनान्तराच्च” इत्याह संस्कारतत्त्वे ।

अत्र तर्काङ्कारः—“ननु समाप्यर्चौ इति शक्यमवक्तुम्, उच्यते—समाप्य सम्भवत् एव नेतरत् किमपि कुर्यात्, इतरथा कर्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानम् भूभ्रं स्यात् इति भट्टनारायणः । नेतत् सारम्, कुतः ? यतो न खल्वभिमतशोऽत्र कर्म येन तदन्ते कर्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानं प्रसज्येत । किन्तर्हि ? सम्भव इति नूनः । कस्मात् ? तथैवोपक्रमात्, अतः सूत्राच्च । तत् कुत एवेदानीं वामदेव्यगानं प्रसज्येत येन तज्जिरासार्थमेतत् सूत्रितमुच्यते । सम्भवात् परतः खल्वेतत् स्यात्, “गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाती”ति शास्त्रान्तरमपि गर्भाधानविधिना विष्णुर्वाणिं कल्पयत्स्थित्यादिना, उपेतः क्षियसुपगतः, इति सम्भवादन्वयदाहृदिति दर्शयति, तस्माद् दर्शारम्भणीययोरिव कालार्थं वचनं वर्णनीयम् । कथं नाम ? ऋचौ समाप्य सम्भवत् एव न पुनरन्तरा किञ्चिदन्वत् कुर्यादिति । तेन पूर्वत्र सूत्रितोऽभिमतशोऽपि ऋचोः परतो न स्यात्, किन्तु तत्पाठसमकालमेवंति सिध्यति । यत् तत्त्वकारेण कचोरन्तरे (१) स्वर्गं व्याख्यायापि ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये इति वर्णितम्, तदप्यसङ्गतम्, न हि सम्भते कचोरमन्तर-भाविनोऽभिमतशोऽपि पराचीनस्य सम्भवस्य कचोरमध्ये प्रसङ्गः शक्यते वक्तुं येन तज्जिरासार्थं समाप्यैव इति नियमनमर्थवत् । तस्मादस्मदुक्तवाचधारणा ।

तदस्य गर्भाधानस्य पुरस्ताद्वोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होतव्यम् । कस्मात् ?

‘अग्नेस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते’

इति गृह्यासंप्रदोक्तस्याग्नेरर्थवचोपपत्तः । यत्र यत्र स्वस्वग्निरुच्यते न होमः तत्र तत्रैवमवोचाम
‘आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताद्वोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः’ [सू० १।१।२३] इत्यत्र । तदत्र
पूर्णाहुतिर्न कर्तव्या । कुतः ?

विवाहे व्रतबन्धे च शालायां बौलकर्मणि ।

गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत् ॥

इति स्मरणात् । केचिदत्र ‘विवाहादिरिति कर्मप्रदीपवचनं पश्यन्तः श्राद्धं निषेधन्ति, तदसङ्गतम् ;
यतो न स्वस्वेतद् गर्भाधाने श्राद्धं निषेधति । कुत्र तर्हि ? गर्भाधानादवांशीनेषु विवाहादिविषु
प्रत्येकमिति व्रतः । कुतः ? यस्य कर्मगणस्यान्ते गर्भाधानं शुभ्रम् इति गणाद् बहिर्भूतस्यैव
गर्भाधानस्य गणलक्षणत्वावगतेः । तुकारार्थेन चकारेण तस्य गणबाह्यत्वप्रज्ञापनाच्च । ननु
यथा विवाहो गणान्तर्भूत एव तदादित्वलक्षणः, तथा गर्भाधानमपि तथैवान्तर्लक्षणमस्तु ?
नेष दोषः ; उक्तादेव हेतोस्तस्य गणबाह्यत्वप्रतिपत्तः । वैयधिकरण्येन चोपदेशात् । यस्यान्ते
गर्भाधानं शुभ्रम् इति वैयधिकरण्येनोपदिश्यते । तेनावगच्छामः—गणाद् बहिर्भूतमेव सद्
गर्भाधानं तदन्तर्लक्षणम् इति । शुभ्रम् इति करणाच्च गर्भाधानस्य गणान्ते अवगम्येव परं न
पुनरिदमपि तदन्तर्गतमिति दर्शयति । सन्दिग्धश्च शङ्कार्थः शास्त्रान्तरादवधार्यते । स्फुटमत्र
शास्त्रान्तरेषु श्राद्धमुपलभ्यते—निषेककाले सोमे चेत्यादि ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकन्ययोः ।

पितृशान्दीमुखास्त्रात् तर्पयेद् विधिपूर्वकम् ॥

देवव्रतेषु चाऽऽधानयज्ञपुंसवनेषु च ।

नवाग्रभोजने ज्ञान ऊढायाः प्रथमास्तवे ॥

इति वैवर्मादौ बहुलम् । यद्योक्तं तत्त्वकारेण ‘अन्तर्लक्षणोऽत्र गणत्वावधारार्थः दृष्टान्तः पट
इतिवत्, समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणत्वोपलक्षणत्वसन्देहे विशेषणत्वेन
ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । गर्भाधाने श्राद्धविधायकं वचनं छन्दोगेतरविषयमिति, तदसमी-
चीनम् ; सिद्धे हि श्राद्धविधायकवचनस्य छन्दोगेतरविषयत्वेऽन्तर्लक्षणोऽवधारार्थः स्यात्, सिद्धे
वाच्यवार्थत्वे अन्तर्लक्षणस्य श्राद्धविधायकवचनं छन्दोगेतरविषयमित्यन्वोन्वाहवापत्तेः । स्पृष्टव्य-
सन्देहे स्पृष्टवन्तरसंवादादेवार्थनिर्णय इति च स एवाऽऽह । तत् कथमत्रैव ब्रवीतीति न लब्धवि-
गच्छामि । गर्भसंस्कारश्च गर्भाधानाख्यः पात्रद्वारेण स्यात्, ततश्च सकृत्संस्कृते इत्यादि
भट्टनारायणप्रभृतयः । प्रवोऽयमी संस्काराः प्रतिगर्भमावर्तन्ते, अन्वया परेषां गर्भाणामसंस्कारः
स्यादिति कर्त्तव्याऽऽध्यायाः । गर्भाधानं प्रति गर्भमावर्तते न पुंसवनीमन्तोव्रतने इति विज्ञान-

वचनः । सीमन्तोन्नयनं प्रति गर्भं नाऽऽवर्तते, गर्भाधानपुंसवने आचरते एव इति क्लृपाणि-गार्भ-
नारायणप्रभृतयः । किं पुनरत्र युक्तम् ? गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सीमन्तकरणस्येति
ब्रूमः । कुतः पुनरियमवधारणा परतो वक्ष्यामः (सीमन्तकरणप्रकरणे) । गर्भाधानमपि प्रतिगर्भं
नाऽऽवर्तते इति तु विप्रतिपिद्धमेव, सम्भयरूपत्वादस्य । तदन्तरेण गर्भसंस्थितेरेवाभावात् प्रवृत्तु
लक्ष्येतदावर्तते, 'कृतावृत्तौ' इति स्मरणात्, अमिमशौ ह्यावृत्तियवोचाम । परमन्वाहार्यं आहस्य
नाऽऽवृत्तिः—

असकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणः ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥

इति कर्मप्रदीपवचनात् । प्रतिमासकर्तव्यदर्शपौर्णमासादीनामिव प्रतिशतुकर्तव्यगर्भाधानस्याप्य-
विशेषात् । 'ऊढायाः प्रथमातरे' इति वचनाच्च" इत्याह स्वभाष्ये । तदत्र गर्भाधाने वृद्धिश्राद्धं
सामगैर्न कर्तव्यमिति रघुनन्दनः । भवद्वभट्टं नापि स्वनिबन्धं न लिखितमिति तस्यापि स
पृषास्य इति । अत्र च विवदति तर्कालङ्कार इति तस्य पङ्क्तिरुद्धृत्य दर्शिता । परमत्र किं
कर्तव्यमित्यपेक्षायां वृद्धिश्राद्धमधिकृत्य यदाह निर्णयसिन्धौ कमलाकरभट्टस्तस्मात् किञ्चिदुपा-
दीयते—“अथ वृद्धिश्राद्धम्, तन्निमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मं—

जन्मन्यथोपनयने.....

.....प्रथमार्धे ।

देवारामतडागादिप्रतिष्ठाभूस्त्रयेषु च ।

राजाभिषेकं बालाभिमोजने पितृसंज्ञकान् ॥

यमस्थायाश्रमं गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव वा ।

पितृन् पूर्वाङ्कविधिना तपयन् कर्मसिद्धये ॥

वोपदेवकालादर्शौ—

सीमन्त-व्रत चौल-नामकरणान्नप्राशनोपायन-

स्नानाधान-विवाह-यज्ञ-जनयान्पत्ति-प्रतिष्ठासु च ।

पुंसूत्यावस्थप्रवेशन-सुताद्यास्यावलोकश्रम-

स्वीकार-ध्रुतिप्राभिषेक-दक्षिताद्यतौ च नान्दीमुखम् ॥

श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृतं च मातृस्ये—

अन्नप्रागे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तकं ।

पुंस्यं च निषेके च नये वेदमप्रवेशने ॥

देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विनोपतः ।

तीर्थयात्रावृषोत्सर्गं वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥

इदञ्चावश्यकम्—

बृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः ।

तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः ॥

इति शातातपोकः ।

अत्र बौलादीनां योगपथे तन्त्रतोक्ता छन्दोगपरिशिष्ट—

गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिपु ॥

मातृभ्य इति वच्छयै चतुर्थी । गणशः एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकालकर्त्रेभ्यो-
दित्यर्थः । तथा 'भसकृद् यानी'त्यादि (द्रष्टव्यम् पृ० ८) । कर्मावृत्तावपि कुत्र श्राद्धं कार्यं क च
नेत्युक्तं तत्रैव 'आधाने' इत्यादि (द्रष्टव्यम् पृ० ८) । एतेषु प्रतिप्रयोगं नाऽऽवर्तते किन्त्वाद्यौ,
एतस्मिन्ने सोमयागाद्यौ प्रतिप्रयोगमावर्तते एव श्राद्धमित्यर्थः । कश्चिदादावपि निषेधमाह स एव
'नाष्टकस्वि'त्यादि (पृ० ८) । सोप्यन्त्या आसन्नप्रसवायाः । 'सोप्यन्तीमभ्युक्ष्य' इत्युक्तं
कर्म । कात्यायनोक्तस्य श्राद्धस्य पाकस्य प्राधान्यात्, तस्य च—

जातश्राद्धं न दद्यात् तु पकाजं ब्राह्मणेऽपि ।

इति निषेधाच्च जातकर्मणि नान्दीश्राद्धमित्याशार्कः । आमास्रं वा कार्यमित्यपि तन्नैवोक्तम् ।
गौडास्तु जातकर्मण्येव निषेधः । पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव । 'जन्मन्यधोपनयने' इत्युक्तः—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणाद्येत्याहुः । अथ निषेधकाले इति वचनाद् गर्भाधाने न निषेधः ।

निषेधकाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माहुं विधिवत् कृतम् ॥

इति पारस्करः । प्रोषितेति प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पुत्रं दृष्ट्वा जपतीति विहितं कर्म । विवाहादि-
गर्भाधानान्तो यो गृहप्रवेशचतुर्थीकर्मादिकर्मसमूह उक्तः सूत्रकारेण तत्रापि प्रतिकर्म नैत्यर्थः ।
अन्येऽपि हलाभियोगाद्योऽपवादविषयास्तत्रैव ज्ञेयाः, त इहाप्रचाराज्ञोच्यन्ते' इति । 'विवाहादि-
रि'त्यस्य व्याख्यायां च प्रकाशकारः—“विवाह आदिर्यस्य, 'दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेति'
'क्षुभ्रोक्तं गर्भाधानं चान्ते यस्य कर्मगणस्य चतुर्थीहोम-ममशनीयचरहोम-गृहप्रवेश-यानारोहण-
क्षुप्यथामन्त्रणाक्षभक्तसमाधानार्थहोमादिरूपस्य श्रुतवन्तः स्म । अत्र कर्मगणे विवाहाद्यौ
एकमेव श्राद्धं कुर्यात् न प्रतिकर्माऽऽद्यौ । एकेनैव कृतेन श्राद्धेन सर्वाण्येतानि श्राद्धवन्ति
भवन्तीति ।" इत्याह । एवञ्च पर्यालोचनया गर्भाधाने नान्दीमुखश्राद्धस्य कर्तव्यत्वप्रतिपादकानि
प्रमाणानि बाहुल्येनैवोपलभ्यन्ते इति रचनन्दनमतं दुर्बलमेव प्रतिभाति, वस्तुतोऽत्र गर्भाधाने
गोभिलाचार्यानुसारिभिर्नान्दीमुखं कर्तव्यमकर्तव्यं वेति भगवन्तोऽनवाना निर्दिशन्तु ।

अथात्र गर्भाधाने होमः कर्तव्यो न वेति विप्रतिपत्तिस्तत्र च भाष्यकारादिभिर्नोक्तो होमः, आचार्यसूत्रेष्वनुपदेशात् । यथा पुंसवनसीमन्तोन्नयनादौ 'पश्चाद्ग्रेः' इत्यादि सूत्रितं न तथा गर्भाधाने इति केवलमत्र समन्त्रमुपस्थत्पशानमाहुत्, नात्र मन्त्रपाठात् प्राक् किमपि वेदोक्तं कर्म स्वस्ति-वाचनादि कर्तव्यम्, नवाऽन्ते वामदेव्यगानादि अपवर्गविहितं कर्म कर्तव्यम्, केवलमेतावदेव समाप्य सम्भवत इति सूत्रकारस्याऽऽशयः । एवञ्च 'इत्येतयर्चा अभिमृशेत्' इत्युक्तौ स्पृशन् जपति इत्यर्थबोधो वा भवति स्पर्शानन्तरं मन्त्रजप इत्यर्थो वा भवतीति अधिकृत्य यदुक्तं रघुनन्दनेन यद्योक्तं तर्कालङ्कारेण तद् द्वयमपि न तयोः प्रौढतां प्रतिपादयति । यतः समाप्य इति क्यप आनन्तर्यमात्रार्थत्वमेव, अतो मन्त्रसमापनानन्तरमन्यत् किमपि न कुर्यादिति निर्धारणमनुचितमेव, सूत्रे विशिष्यानुक्तत्वात् । निर्धारणे सति पुनर्गात्रकण्डूयनादिकमपि प्रतिबिध्येत, तत् किं पानभोजन-नर्मापक्वपाचारादिभिः कदाचिद् द्व्यङ्गद्विद्वङ्गादिसमयेऽतिबाह्विते सम्भव असाक्षीयः स्यात् ? एवम्भूता कल्पना तत्र प्रह्वीभावश्च सर्वथैवानुचित एव प्रतिभाति । यद्योक्तं तर्कालङ्कारेण (आचार्यानुक्तोऽपि) 'गर्भाधाने होमः कर्तव्य एव—

‘अग्नेस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते’

इत्याचार्यसूत्रेण गृह्यासंग्रहे नामकरणात् । यदि नाम गौभिलीयानां गर्भाधाने होमो न प्रसज्येत नामकरणमपि न स्यादिति' । किमयं विचारसङ्घः पक्षः ? गृह्यासंग्रहे यदेव लिखितं तदेव सर्वं गौभिलीयानामेव यदि स्यात् तदा 'वरस्तु तान् जपेत् सर्वानृत्विग्राजन्ववैश्ययोः' इत्यादौ राजन्यादीनामुपदेशो व्यर्थ एव स्यात् । तस्माद् नामप्रसङ्गे नामकरणादेव आचार्यानुक्ताऽप्याहुत् स्वीकर्तव्येति दुराग्रह एव, मारुतनामप्रदेशस्तु शाक्यन्तरीय एव स्यादिति काऽस्माकमनुपपत्तिः । यदुक्तं 'यत्र यत्र खल्वग्निदह्यते न होमः' इति तेनाप्येतदेषावाप्ति—यत्र आचार्येणाग्निरुक्तस्तत्रैव महाव्याहृतिहोम इति, अत्र तु अग्निर्नोक्त इति कथमत्र महाव्याहृतिहोमकल्पना स्यादिति महदाश्चर्यमेव । यद्युक्तं 'गर्भाधानस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होम' इति, तदपि न मनोरमम् ; यतो रात्रौ वह्निस्थापनाद्यनन्तरं प्रकृतकर्मारम्भे व्याहृतिहोमं समाप्य क्षीपुंस्त्रीशयनीय-गृहं प्रविशेताम्, ततः—'ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वादि'त्यादिश्चनबलात् ज्ञानादिकं विधायाऽऽगत्य ततः पुनर्महाव्याहृत्यादिनन्त्रं समापयदित्येवमिति कर्तव्यता जनानाम् अतीव मीढामावेह तावन्कालमग्निरक्षार्थं प्रसज्य ऋत्विजो वा प्रयोजनं स्यात् । नैव आचारः कदाचिच्छ्रुत्पूर्वञ्च । वैः कश्चिदपि निबन्धकारं गर्भाधानं होम उक्तः, तेरपि प्रातरेव होमः कर्तव्य इति तत्र बोधस्थत्पशानमेव प्रधानकर्मत्वेनोल्लिखितं न सम्भव इति । एवञ्च गोभिलाचार्य-भट्टनारायण-भट्टदेवभट्ट-रघुनन्दादिभिः प्रामाणिकैरनङ्गीकृतत्वाद् व्यर्थं न गौभिलीयानां गर्भाधाने होमानुमोदामह इति । (द्रष्टव्यमपि सू० १।१।२३ भा० पृ० २७२) ।

गर्भाधानमधिकृत्य यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तदुपादीयते—

ऋतुगोमूत्र-व्रादिरगृह्य-द्राघाद्यगृह्येषु समानानुपूर्वीकाणि सूत्राणि—ऋतुकाले दक्षिणेन पाणिनोपस्थमालभेद् विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति, समानायां सम्भवेद् गर्भं धेहीति ।

त्रैमिनगृह्यं च—ऊर्ध्वमधराग्रात् संवेशनं विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यन्तेन ऋचं विष्णुर्योनिं कल्पयन् त्वष्टा रुपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अधिर्नो देवात्रायतां पुष्करलज्जी ॥ हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्यता-मधिर्नो । तं ते गर्भं दधाम्यहं दशमे मामि सून वा, इत्युतावृतावेवमेव संवेशने हुत्वाचापांश्च गां दधाददक्षाने ब्राह्मणेभ्यो गां दधातु ।

लौगाक्षि-काटकगृह्ययोश्च—तौ संविशतः अपभ्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् । इह प्रजामिह रयिं रराणः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामः । अपभ्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋक्षेय नाथमानाम् । उरमामुखा युवतियंभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ प्रजापते तन्वं मे जुषस्व त्वष्टेयंभिः सद्यसा न इन्द्रः । विष्वेदेवैर्यज्ञियैः संविद्वानः पुंसां बहूनां मातरः स्याम । अहं गर्भमादधाम्योपधीष्वहं विद्वेषु भुवनेष्वन्तः । अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अवरीषु पुत्रान्' इति स्त्र्यादिव्यत्यासं जपतः । एवमेवतौ प्रजाकामौ संविशतः । करदिति भस्मभिमृशति । भसदित्युपरिजननम् । बृहदिति जातम् । इति गर्भाधानम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रे च—“यदा मलवद्वासाः स्यादधेनां ब्राह्मणप्रतिपिद्वानि कर्माणि संशास्ति यां मलवद्वाससमि”त्येतानि । रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामृतसमावेशने उत्तराभिरभिमन्त्रयेत् । चतुर्थिप्रभृत्या षोडशीमुत्तरामुत्तरां गुरुमां प्रजानिःश्रेयसश्चतुर्गमन इत्युपदिशन्ति । इति ।

आश्वलायनगृह्ये च—उपनिषदि गर्गलम्भनं पुंसवनमनघलोभनञ्च । जायोपयेत्येके । प्राजापत्यं तत् । इति ।

मानव-वाराहगृह्ययोश्च—अथास्यं गृह्यान् विस्ृजेत् । योक्तृपादां विषाय तौ मन्त्रिपातयेन् । अपभ्यं त्वेत्यादि स्त्र्यादिव्यत्यासं जपति । करदिति भस्मभिमृशति । ‘जननी’त्युपजननम् । ‘बृहदिति’ जातं प्रतिष्ठितम् । एतेन धर्मेण ऋतावृतौ मन्त्रिपातयेन् । इति ।

पारस्करगृह्ये च—तामुबुद्धा यथर्भुपदेशनम् । यथाकामी वा काममाविजनितोः सम्भवा-मेति वचनान् । अथास्यं दक्षिणांममधि हृदयमात्मने । यने समीमं हृदयं दिपि चन्द्रममि धितम् । वेदाहं तन्मां तद् विद्यात् पभ्येम शरदः शतं जीरेम शरदः शतं श्रुणुयाम शरदः शत-मिति । एवमत ऊर्ध्वम् । इति ।

बौधायनीगृह्ये च—अथ श्रीमन्तमगारं समृष्टोपलिप्तं गन्धवन्तं पुष्पवन्तं पृष्वन्तं दीपवन्तं तत्पवन्तं साधिवामं विष्णु सर्पिःसूत्रेणचनप्रयोगिनमुदकुम्भादशोक्तिःश्रमं प्रपाय तस्मिन्नेनां संवेभ्य तस्या अन्तिके जपति ‘उदीर्घातो’ इति । अधेनामुपसंवेशयति ‘प्रजापतिः स्त्रियां यशः’ इत्ये-त्या । अथास्याः स्तोकोति विवृणोति ‘प्रजायै त्वे’ति । सा यद्यथ कुर्वाण तामनुमन्त्रयते त्रीयां-

कवन्तीति । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नः प्रागुपनयनाच्चात इत्यभिधीयते । उपनीतमात्रो व्रतानुचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाज्याध्वनूचानः । कव्याध्यायी ऋषिकल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी ब्रूणः । ऋतुर्वेदाद्विः । अत ऊर्ध्वं देवः । अथ यदि कामयेत श्रोत्रियं जनयेयमित्याकम्बस्थुपस्यानात् कृत्वा त्रिरात्रमक्षारकृत्वाशिशनावधःशायिनौ ब्रह्मचारिणावासाते । अद्वतानां च वाससां परिधानं सायं प्रातःकालद्वारणमिदु-प्रतोदयोन्न धारण-मग्निपरिपयानं च । ऋतुर्ध्यां पक्वहोम उपसंवेशनं च । अथ यदि कामयेतानूचानं जनयेयमिति द्वादशरात्रमेतद् व्रतं करोत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनम् ।

अथ यदि कामयेत ऋषिकल्पं जनयेयमिति मासमेतद् व्रतं करोत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनम् । अथ यदि कामयेत ब्रूणं जनयेयमिति ऋतुरो मासानेतद् व्रतं करोत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनम् । अथ यदि कामयेत ऋषिं जनयेयमिति वण्मासानेतद् व्रतं करोत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनम् । अथ यदि कामयेत देवं जनयेयमिति संबत्सरमेतद् व्रतं करोत् । व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च । अथ यदैवा मकचद्वयासाः स्यात् नैनवा सह संबदेत न सहाऽऽसीत नास्या अन्नमद्याद् ब्रह्महृत्यायै ह्योवा वर्णं प्रतिमुञ्चाऽऽस्तेऽथो खल्व्यादुरभ्यक्षुर्न वाय क्षिपा अन्नमभ्यक्षुर्नमेव न प्रतिगृह्यम् । काममन्यत् । इति ।

नैनामुपेयात् । नारण्ये । न पराधीम् । न ज्ञाति । नान्धक्ते । न प्रलिखते । नान्धक्ते । न दत्तो धावते । न नक्षामि निहन्तसे । न कृणसि । न रज्जुं सृजति । न पण्येन विवति । न खर्वेण विवति । तस्यै खर्वस्तिक्तो रात्रीर्व्रतं चरेद्वृद्धिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीधाय इति ब्राह्मणम् । ऋतुर्ध्यां ज्ञातायां निशायामकङ्कृत्य शयनेऽभिमन्त्रयते 'विष्णु-योनिमि'ति । यथाऽग्निगर्भो पृथिवी धौर्वयेन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्वयं निनां गर्भं एवं गर्भं दधातु ते । गर्भं वेदीति । हिरण्यमीति ।

अथैनां परिष्वजति 'अमूहमस्मी'ति । आत्मानं प्रत्यभिमुखते 'अहं गर्भमि'ति । अथैनामुपैति 'तां पूवच्छिवतमे'ति । स एवमेव ऋतुर्ध्याप्रभृत्याचोदनीमुत्तरामुत्तरां युगमामुपैति । प्रजानिमेवस-सृत्तुगमनमित्याचार्याः । सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवृत्ति भवन्तीति बोधावयः । यथाऽऽशौ यक्षाधिनि शाकिकिः ।" इति ।

गोमिलीय-गुह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य षष्ठी कण्डिका

गर्भाधानानन्तरं पुंसवनप्रदर्शनार्थमिदमाह—

तृतीयस्य गर्भमासस्याऽऽदिसदेशे पुंसवनस्य कालः ॥ १ ॥

तृतीयस्य गर्भमासस्य 'आदिसदेशे आदिसमीपदेशे'^१(A) तृतीयभागे इत्यर्थः ।
एतस्मिन् काले वर्तमाने यत् पुण्यमहः तन्न पुंसवनस्य कालः^(B) यदि

A. "आदिमदेवे इति पाठान्तरम्, तदा श्वक्त एवावमर्थः" इति (च० त०) ।

B. पुंसवनमधिकृत्याऽऽह निर्णयसिन्धौ—"प्रयोगपारिजाते जातूकणः—

द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ।

श्वक्ते गर्भे भवेत् कार्यं सीमन्तेन सहायवा ॥

तद्वत्पतिः—

तृतीये मासि कर्तव्यं गृहेरन्वयं सोभनम् ।

गृहेऽनुपुं मासे तु षडे मास्यथवाऽष्टमे ॥

सङ्कल्पप्रवृत्ता गृहिः । एतेन प्रतिगर्भमपि भवतीति ज्ञायते ।

बहुवचकारिकाऽपि—

कर्ता स्याद् देवरस्तस्या यस्याः पत्युरसम्भवः ।

आचरत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्मितिः ॥

भाष्ये—

गर्भाधानादिसंस्कर्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः ।

अभावे स्वकुलीनः स्याद् बान्धवोऽन्यत्र गोप्रजः ॥

मदनरत्ने सत्यमतः—

यतो देशान्तरगतो भर्ता की वयसंस्कृता ।

देवरो वा गुह्याऽपि वश्यो वाऽपि समाचरेत् ॥

हेमाद्रौ वयः—

प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुंनक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ।

दैवाद् वा मानुषाद् वा यथोक्तकालातिपातः स्यात्, तन्न कथमिति ? उच्यते—प्राय-
श्चित्तान्तरानुपवेशात् सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा 'ततः क्रियेत्' । उपनयने तु 'प्रायश्चित्तान्तरं'
'स्मृत्यन्तरे' वात्यस्तोमाख्यं पठ्यते(A) । तन्न 'दीपस्य' गुह्यत्वात् तदेव ब्रह्मण्यम् ।
एवं सीमन्तोभ्येनादिष्वपि ब्रह्मण्यम् ।

तथा श्लोकम्—

देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।

सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥

वराहः—

इस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्गशिरस्तथा पुष्यः ।

पुंसङ्केषु कार्येष्प्रेतामि शुभानि विष्ण्वानि ।

अनुराधाऽपि पुनश्चतुर्थम् 'अनुराधान् इविषा वर्धयन्त' इति श्रुतेः ।

गर्गोऽपि—

पुनश्चतुर्थमश्विनस्तिस्रो इस्तत्रैव पुनर्वसुः ।

अभिजित् प्रौढपाचैव अनुराधा तथाऽश्विनश्च ॥

शुद्धिः—

रिक्तां पर्वं च नवमीं स्वस्त्या पुंसवने शुभाः ।

ज्योतिर्निबन्धे वशिष्ठः—

मृत्युश्च सौरेस्तनुहामिन्दोर्दृष्टप्रजा पुंसवने शुभस्य ।

काकी च बन्ध्या भवतीह शुक्ले स्त्रीपुत्रलाभो रविभौमजीवैः ॥

अनवल्लोभनस्याप्ययमेव कालः । दीपिकायाम्नु चतुर्थेऽनवल्लोभनम् इत्युक्तम्' इति । वस्तु-
तस्तु गर्भाधानप्रकरणोक्तभाष्योक्तेः प्रमाणान्तरैश्च नाऽऽहुस्तिर्गर्भाधानाद्रीनां गोभिलीयानामिति
प्रतिपादितमेवेति ।

A. प्रमाणमत्र गरुडपुराणम्—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मविधर्जिताः ।

सावित्रीपतिता वात्या वात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥

इति ग० पु० ५० १४।२३ ।

याज्ञवल्क्यसंहितायामपि १।३८ । तत्र च 'विधर्जिता' इत्यत्र 'बहिष्कृता' इति पाठः ।
आश्वलायनगृह्यस्य गार्ग्यनारायणबृहसौ तु 'पतितसावित्रीक उद्दालकमर्तं वरेदि'त्युक्तम् । प्राय-
श्चित्तान्नु उपनयनप्रकरणे २।१०।४ सूत्रपादटीकायां वक्ष्यामः ।

1. 'ततः' भाति ख-न । 2. 'प्रायश्चित्तान्तरं' क । 3. 'स्मृत्यन्तरे' नाति ग । 4. 'दीपिकानुबन्धात्' च ।

संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।

दुत्वेतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयना'दधः(A) ॥ इति ।

किञ्च—

प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगग्रेषु
दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ २ ॥

प्रागावर्त्तनादधः (B) इति सिद्धत्वात् प्रातरित्युदयसन्निधावित्यर्थः । उदगग्रेषु
दर्भेषूपविश्य सशिरस्का आप्लुता 'जाता, पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राची प्राङ्मुखी
उपविशति, दक्षिणतः पाणिप्राहस्योपविशति इति दर्शनात् अन्यत्राप्यविशेषः ।
पत्येवोपवेशनस्यानमस्याः ।

दधं तस्यामुपविष्टाया व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा

ततः—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंस-
मन्त्रवमृभ्यानन्तर्हितं नाभिदेशमभिमृशेत् (C) पुमांसौ मिला-
वरुणावित्येतयर्चा ॥ ३ ॥

तूष्णीमंस्ताभिर्मर्शनम् । मन्त्रेण नाभिदेशस्य । शेषमृज्वर्यम् । (D)

A. कर्मप्रदीपः ३।१।१६-१७ । 'उपनयनादधः' इति कर्णात् गृह्यकरणपर्यन्तमेव सर्व-
प्रावक्षितहोनः प्रावक्षितमिति भावः ।

B. ब्रह्म्यमन्न सूत्रम् 'उदगवने पूर्वेपक्षे' इत्यादि १।१।३ । ४० ५ ।

C. पुमांसाविति मन्त्रस्तु—

ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावम्बिनावुभौ ।

पुमार्गमिदं वायुञ्च पुमान् गर्भस्तपोदरे ॥ इति ।

मन्त्रमाह्वयम् १।१।८ । विभिन्नोक्तस्तत्त्व सादिरे गृह्ये २।२।१९ । पारस्करगृह्यसूत्रे-
ऽपि १।९।५ ।

अस्य व्याख्या—

हे वपु, यथा मित्रावरुणौ आदित्यप्रचेतसौ पुमांसौ, यथा च अग्निौ देववैद्यौ पुमांसौ, यथा च
पुमान् अग्निः, यथा च पुमान् वायुः, तथा तपोदरे अर्धं गर्भः पुमान् अस्तु । इति ।

D. यस्मात् गृह्ये पतिः प्राङ्मुख ऊर्ध्वः स्थित्वा दक्षिणमंसं स्पृष्ट्वा, अमन्तर्हितम् अव्यवहितं
वल्ग्राचनाच्छादितम्, नाभिदेशम् अभिमृशेत् स्पृशेत् । यद्यप्यत्र मन्त्रानादेशे व्याहृतवः

अथ यथार्थम् ॥ ४ ॥

यथार्थवचनं सर्वप्रायश्चित्तादितन्त्रसमाप्त्यर्थम् ।

अथापरम् ॥ ५ ॥

अथेत्यनन्तरोक्तकालानुकर्षणार्थम् । यस्मिन् काले 'पूर्व कर्म इवमपि तस्मिन् काले इति । अपरम् अन्यत् द्वितीयं 'पुंसवनं शुक्लकर्म'*, वर्तिष्यते इति वाक्य-शेषः । एवञ्च तन्त्रेणैव स्यादपरेषु*वेति । तन्त्रेण क्रियमाणे 'बुद्धिभाज'स्यापि तन्त्रमेव स्यात् । कुतः ? देवतादेशकालकर्तृकमे तन्त्रमिति न्यायात् ।

तथा च कर्मप्रदीपः—

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं संकृतम् ।

संकुदेव भवेच्छास्त्रमादौ न पृथगादिषु(A) ॥ इति ।

प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुक्लामुभयतःफलामस्त्रामामकुमि-
परिस्तृतां त्रिःसत्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत् ॥ ६ ॥

'न्यग्रोधो षटः तस्य प्रागुदीच्यां दिशि स्थिता या शुक्ल तां 'परिक्रीय क्रीत्वा, उत्थापयेत्'* गृहीयात् । शुक्ल मुकुलितः पल्लवः ।

प्रबोक्तव्या इति 'यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते' इत्यादिगुहासंग्रह(२।१)वचनवशात् समावाप्तिः, प्रतिपादितवैयर्थ्येन तर्कादङ्गरेण गुहासंग्रहप्रमाणमुपपन्नस्य 'तस्माद् व्याहृतिभिर्लसामिमांसां मन्त्रेण नाभिरेसस्येत्यादौषधीष्व' इति ग्रन्थेन स्वभाष्ये, तथाऽपि भवदेवमङ्गरेणुमन्त्रनक्षत्रा-
दिभिः प्राप्ताभिर्देवतुष्टेस्ताम्रैव व्याहृतिप्रयोगो भविष्यतीत्यवधारयामः । तदत्र भावन्तोऽभूतावाः प्रमाणम् ।

A. कर्मप्रदीपः १।१।१० । अस्य प्रकाशोक्ता व्याख्या—“गणशः समुदायेन क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजा सर्वदा संकृतेषु । यथा वज्रवीदेऽभि क्रिये भववज्रवास्तुसमनगोक्तावचनेषु समुदायेन क्रियमाणेषु आद्यमपि तेषु गणादौ एकमेव न कर्मसंख्यानुसारेण आद्यामपि तावत्-
संख्यामीति” । इति ।

1. 'पूर्वकर्म' च । 2. 'शुक्लकर्म पुंसवनम्' च, नास्ति च । 3. 'वेति' च । 4. 'इह' च-च । 5. 'मपि' च-न । 6. 'नास्ति तु' च-न । 7. 'चिह्नितो यो' नास्ति च । 8. 'परिजोला' च ।

तथा चोक्तम्—

लताप्र'पल्लवाकूटं शुक्लैति परिकीर्त्यते ।

पतिवता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाऽश्रुतः(A) ॥ इति ।

कियता मूलेन परि'क्रीय ? उच्यते—त्रिःसतैः, सप्तमिस्त्रिगुणैरेकविंशतिभिर्यवै-
मविर्वा । कीदृशी शुक्लाम् ? उभयतः'फलिताम् । अन्नमाम् 'अन्नानाम्, कृमिभिः
परिस्तृता सर्वता व्याप्ता कृमिपरिस्तृता, न कृमिपरिस्तृता अकृमिपरिस्तृता 'तामिति ।

किं तृणीमेव 'कय उत्थापनं 'वोत मन्त्रेणेत्यत आह—

यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि(१), यद्यसि
वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि(२), यद्यसि वसुभ्यो
वसुभ्यस्त्वा परिक्रीणामि(३), यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा
परिक्रीणामि(४), यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि(५), यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि(६),
यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि(७), ओषधयः सुमनसो भूत्वाऽस्यां वीर्यं 'समाधत्तेयं
कर्म करिष्यति (८) इत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाऽऽहृत्य वैहायसीं
निदध्यात् ॥ ७ ॥

यद्यसीत्येतत्प्रभृतिभिः क्रयलिङ्गैः सप्तभिर्मन्त्रैर्यवान् वा माषान् वा वृत्तमूले
'प्रक्षित्य, तत ओषधय इत्यनेन मन्त्रेणेतिकरणान्तेन उत्थाप्य तृणैः परिधाय "वेष्टयित्वा
आहृत्य आनीय "वैहायसीम् आकाशस्थां निदध्यात् "धारयेत्" (१) ।

A. कर्मप्रदीपः ३।६।६ । अत्र 'पल्लवो गूढ' इति 'बहुवासी'मुद्रितः पाठः ।

B अत्र 'परिक्रीणामी'त्यन्ताः सप्त मन्त्राः सौत्रा एवेति अत्रैव द्रष्टव्याः । 'ओषधयः' इत्यादि-
मन्त्रोऽपि सौत्र एवेति न पृथग्नोद्विहितः । परमत्र 'ओषधय' इतिमन्त्रे 'इयं'पदस्थाने 'इद'मिति
परिदं गुणविष्णुना व्याख्यातञ्च तथैवेति व्याक्योपादीयते—'हे ओषधयः, यूयं सुमनसः प्रसन्नचेतसो

1. 'पल्लवोऽनुप्र' च । 2. 'कीयते' च । 3. '-फलाम्' ख-ग-च । 4. 'अन्नानाम्' ग ।
5. 'त्रिभिर्मिपरिव्याप्तैः' इत्यधिकम् च । 6. 'परिक्रिय' च । 7. 'चोत' ख, 'तं मन्त्रेण' ग ।
8. 'कृमापातनं' च । 9. 'परिचिन्त' ख । 10. चित्रितांशो नास्ति च । 11. 'विहायसी' ख-ग ।
12. 'धारयेत्' नास्ति च ।

व्याहृतिहोमान्ते 'तां शुक्लाम्—

दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी
वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि ॥ ८ ॥

"दृषत् शिला, तां"* प्रक्षाल्य शोधयित्वा शुक्लं पिनष्टि "शूर्णीकरोति । ब्रह्मचारी
प्रथमाश्रमी । व्रतवती पतिव्रता स्त्री 'सा वा । ब्रह्मबन्धुः, ब्रह्म ब्राह्मण्यं'* यस्त्वात्मना
न किञ्चिदप्यधीते स "वा । कुमारी अपरा कन्या "सा वा पेयणं करोति(A) । कथम् ?
अप्रत्याहरन्ती प्रत्याहरणमकुर्वती । कथं नाम ? उत्तिष्ठत्यप्रत्याहरेदिति ।

प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्निरुदगग्रेषु
दर्भेषु प्राक्शिराः संविशति ॥ ९ ॥

प्राक्शिराः पूर्वशिरस्का । संविशति स्वपिति । 'शेषमुक्तार्थम्'* ।

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया
चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य दक्षिणे नासिकास्रोतस्यवनयेत्—पुमानग्निः
पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा ॥ १० ॥

संविष्टायाः पश्चादवस्थाय, अग्नेस्तस्याध्वान्तराऽवस्थाय, पतिर्यथोक्तेन प्रकारेण तां
शुक्लामभिसंगृह्य दक्षिणे सव्येतिरे नासिकास्रोतसि नासिकाच्छिद्रे अवनयेत् (B) पुमा-
नग्निरित्यनेन मन्त्रेण ।

भूत्वा अस्यां क्रीतायां षट्शुक्लायां वीर्यं सामर्थ्यं समाधत्त अर्पयत । यत इत्थं कर्म पुंसवनलक्षणं
करिष्यति" । इति ।

A. अस्य व्याख्यायां कर्मप्रदीपप्रमाणमुक्तं प्राक् षष्ठ-सूत्रभाष्ये । एवञ्च भवदेवबहो
'गर्भवती'ति पाठः प्रामादिको लेखकानां भ्रमणसम्पादकानाञ्चेत्यवधारयामः । अत्र तर्कालङ्कारः—
"अब्रह्मबन्धुः इति केचित् पठन्ति तदा अभीतवेद इत्यर्थः । कथं पिनष्टि ? अप्रत्याहरन्ती
प्रत्याहरणमकुर्वती । कथं नाम ? तिर्यक्पुत्रकेण न पेयणं कर्तव्यम् । एवं सत्यप्रत्याहरणं
पुत्रकस्य स्यात् । कथन्तर्हि ? उच्छिन्नपुत्रकेण आहृत्याऽऽहृत्य पेयणं कर्तव्यम् । अथवा सङ्कल्प
प्रयोगेनैव यथा पेयणं निर्वाहति तथा कर्तव्यम् इत्यप्रत्याहरणस्यार्थः" । इत्याह ।

B. पुमानग्निरित्यादि मन्त्रस्तु—

1. 'कृते तां' च । 2. 'दृषदं शिवा' च । 3. 'विशितां' वा नास्ति च । 4. 'वा' नास्ति च ।
5. 'वा' नास्ति च । 6. 'सा' नास्ति च । 7. 'विशितां' वा नास्ति च ।

अथ यथार्थम् ॥ ११ ॥

उक्तार्थमेतत् (A) ।

इति 'भट्टनारायणकृतौ' * 'गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये' * द्वितीयप्रपाठकस्य
पृष्ठी कण्डिका ।

ॐ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः ।

पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननु जायताम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।४।९ । विनियोगस्तु सादिरगृह्यसूत्रेऽपि २।२।२३ ।

अस्य व्याख्या—हे बभ्रु, यथा पुमान् अग्निः, पुमान् इन्द्रः, बृहस्पतिर्वैवः पुमान्, तथा तद्रूप-
बुद्धिबिम्बादिसदृशं पुत्रं विन्दस्व कथञ्च । किञ्च तस्य तु तस्य पुत्रस्य जातस्य पश्चादप्योऽपि
पुमान् पुत्रस्तत्र जायताम् । इति ।A. ब्रह्मणम् सू० २।६।४ सू० ३७३ । पुंसवनमधिकृत्य यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तस्माद्
विद्वन्मात्रमुपपन्नमेतत् । तथा च छन्दोग-सादिरगृह्यायणगृहेषु—प्रथमगर्भे तृतीये मासि
पुंसवनम् । स्नातामहतेनाऽऽच्छाद्य हुत्वा पतिः बृहत्तस्तिष्ठेत् । दक्षिणमंसमन्वयवृषयानन्तर्हितं
नाभिदेशमभिमृशेत् 'पुमांसाग्नि'ति । अथापरं न्यग्रोधशुक्लामुपयतः कलामन्त्रामामकिमिपरिहृतां
त्रिःसप्तैर्वैवः परिकीर्योत्थापयेन्मापैर्वा, सर्वग्रीवधयः छमनसो भूत्वाऽप्यां वीर्यं समाधत्तेष्वं
कर्म करिष्यतीति । आहुत्य वैहावलीं कुर्यात् । कुमारी ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्राह्मणी
पेषयेद्प्रस्थाहरन्ती । स्नातां सर्वेष्वं दक्षिणे नासिकाग्नौ तस्यासिञ्चेत् 'पुमानग्निरिति' । इति ।जैमिनिगृहे च—पुंसवनं तृतीये मास्यप्यत्र गृहे, यत्ते चर्चं अपथित्वा वृषदाश्वं वा स्याली-
पाकवत् संस्तुत्य पुरुषसूक्तेन जुहुयात्, मापौ च यपौ च पुंसिङ्गं हुत्वा दधिब्रह्मेनैव प्राशयेत्
'प्रजापतिः पुरुषः परमेष्ठी स मे पुत्रं ददात्वायुष्मन्तं यथास्त्विन्नं सह परया जीवसुर्भूयासमिति'
न्यग्रोधशुक्लं कलामन्त्रामुपहितं शुक्लकान्धां सूत्रान्धां प्रथित्वा कण्ठे वारयेत् भ्रुकुमारारेत्याषधते ।
वालो दक्षिणा । इति ।कौगाक्षिगृहे च—अथ पुंसवनम् । (सीमन्तोन्नयनानन्तरं पुंसवनसंज्ञकं गर्भसंस्कारं
कर्म कर्तव्यमिति व्याख्यायात्) भूविष्णुतेषु गर्भमासेषु ग्रीष्मं स्यालीपाकान् अपयेदग्नेर्वैष्णवं
वैष्णवं च, तेषां यथादैवतं जुहोति । अग्निस्तु विश्रवस्तमम् इन्द्रकर्मं प्रतद्विष्णुः पुमान्
इत्यभिजुहोति । इति ।

काठकगृहे ऽप्येवमेव सर्वं ज्ञातव्यम् ।

भाट्टकयवनगृहे च—उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनम् । यदि नापीयात्
तृतीये गर्भमासे सिप्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्वधनि द्वौ द्वौ मापौ यवञ्च दधि प्रसृतेन
प्राशयेत् । किं पिबसि किं पिबसीति बृहद्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् । एवं

ग्रीन् प्रसृतान् । अथास्यै मण्डलागारच्छाद्यायां दक्षिणस्यां नासिकावामजीतामोर्ध्वी नस्तः करोति । प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हँके, 'आ ते गर्भो योमिमेतु पुमान् बाण इवेदुभिम् । आशीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥'

अग्निरेतु...इति । प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य कृत्वा इववदेशमस्या आकमेत 'वरो ह्मीम' इति ।

आपन्तम्बगृह्ये तु—(सीमन्तोन्नयनानन्तरं) पुंसवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण । न्यप्रोधस्य वा प्राच्युदीची वा शाखा ततः सवृषणां शुङ्गामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि । अनवकातया कुमार्यां दृपतपुत्रे दृपतपुत्रेण पेययित्वा परिप्लाव्यापरेणाग्निं प्राचीमुत्तानां निपात्योत्तरेण यगृथाऽङ्कुष्टेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपिनयति । पुमांसं जनयति । इति ।

मानवगृह्ये तु—(सीमन्तोन्नयनानन्तरम्) अष्टमे गर्भमासे जवप्रभृतिभिर्हुत्वा फलैः स्नापयित्वा वा ओषधय इत्यनुवाकेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य फलानि कण्ठे वै संसृज्याग्निं प्रदक्षिणं कुर्यात् 'प्रजां मे नयं पाही'ति मन्त्रेणोपस्थानं कृत्वा गुणवतो ब्राह्मणान् भोजयेत् । फलानि दक्षिणां दद्यात् । ततः स्वस्त्ययनं च यो गुरुस्तमहंयेत् । इति ।

वाराहगृह्ये च—अथास्यास्तृतीये गर्भमासे पुंसा नक्षत्रेण यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते तदहर्वोपोष्याऽऽप्लाव्याहृतं वास आच्छाद्य न्यप्रोधावरोहशुक्लान् उदपेयं दक्षिणस्मिन्नासिकाच्छिद्रे आसिञ्चेत् । 'हिरण्यगर्भो'ऽ'दभ्यः सम्भृतः' इत्येताभ्याम् । अथास्या दक्षिणं कुक्षिमभिरुत्सेत् 'पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिरिति', 'पुमांसौ मित्रावरुणाविति' चेत्येताभ्याम् ।

गारस्करगृह्ये च—अथ पुंसवनम् । पुरा स्पन्दत् इति मासे द्वितीये तृतीये वा । यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहर्हृषवाभ्याऽऽप्लाव्याहृते वाससी परिधाप्य न्यप्रोधावरोहश्चुक्लान् निशायामुदपेयं पिष्ट्वा पूर्ववशामेवन 'हिरण्यगर्भो'ऽ'दभ्यः सम्भृतः' इत्येताभ्याम् । कुशकण्टकं सोमांशुं वैकं । कर्मपितं चोपस्थं कृत्वा न यदि कामयेत वीर्यवान्तस्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते छवर्गोऽसीति प्राग्विष्णुकमेभ्यः । इति ।

पौधायनीयगृह्ये तु—विज्ञातं गर्भं तिष्ये पुंसवनम् । ब्राह्मणानन्तेन परिविभ्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा । अथ देवयजनोहोस्त्रनप्रभृत्याऽग्निमुत्तात् कृत्वा पक्वाज्जुहोति प्रजापते नन्वमिति । अथाऽऽज्यादुनीरुपजुहोति—गर्भोऽस्योवधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् इति तिसृभिर्नुच्छन्दमम् । स्विष्टकृतुप्रभृतिस्त्रिमाथेनुवरप्रदानात् । अथास्या आज्यशेषमास्ये प्रच्यो-
नयति—अहमे देवामो वपुमे विकिनस्त इति चतसृभिरनुच्छन्दमम् । इति ।

अत्र रघुनन्दनोक्तसंस्कारतत्त्वं विशेषस्तु—“आदिमदेशे दशमदिनाभ्यस्तरे...पञ्चादित्य-
भिधानादग्निस्थापनं लभ्यते ।...यदि त्वशक्तं वैशाचारात् कुलाचारात् वा एकस्मिन् दिने द्वितीय-
पुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकमित्यादिसुश्रान्तरात् उभयकर्मन्ते उदीर्य कर्म ।...अप्रत्याहरन्ती
तिर्यक्पुत्रकेण पेयमकुर्वती किन्तुच्छ्रितपुत्रकेण पुनः पुनः पेयं कुर्वती ।...तेनाङ्कुष्ठानामिकाभ्यां

पिष्टां शुक्लां बल्लववर्णां गृहीत्वा निष्पीड्य दक्षिणमासारम्भे क्षिपेत् । पुंसवनकर्म आधानकर्तु-
रसन्निधानेऽप्येनापि कर्तव्यम्—

भटौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्वात् तद्वन्धो वा तत्स्यान्भावेऽपि तत्क्रमात् ॥

इति स्पृतेः । भुजबले—

वृकलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तन्नाऽऽसने तथा ।

गृहोदितेन होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् ॥

अर्णासूत्रेण संप्रथ्य जीवं जातीञ्च विव्रसम् ।

गुबाकं रजतं हेमं दद्यात् स्तनतटान्तरे ॥ इति ।

ततः प्रभृति नदीतीरं देवलातोदकं त्यजेत्,

‘सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्’

इति वचनात्” इति ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
द्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमी कण्डिका

अथ सीमन्तकरणम्^(A) ॥ १ ॥

अथेति पूर्वसूत्रोपादानार्थम् । सीमन्तः केशरचनाविशेषः, तस्य करणं वक्ष्य-
माणेन विधिना 'सीमन्तकरणम् । वर्तिष्यते इति वाक्यशेषः ।

कस्मिन् काले तत् कर्तव्यमित्यत आह—

प्रथमगर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ॥ २ ॥

प्रथमो गर्भः, तस्मिन् प्रथमे गर्भे^(B), "चतुर्थे मासि, षष्ठे, अष्टमे वा" * । वाशब्दैक-
त्वाच्च न तुल्यविकल्पः । कथं "नाम ? एतेषां विकल्पानां यत्रोद्गयनाद्युपलभ्यते स
एव पक्ष आश्रयणीयः । नन्विह प्रथमगर्भशब्दोपादानात् ^(C)पूर्वकर्मणी अपि प्रतिगर्भं
दर्शयति । अन्यार्थः प्रथमशब्दः । कथम् ? यदि कथञ्चित् अकृत एतस्मिन् संस्कारे
गर्भस्य विनाशः स्यात्, तत्र पुनर्गर्भोत्पत्तावयं कालविकल्पो न स्यात् । तत्र आ-
प्रसवात् पारिभाषिक एव स्यात्, न प्रथमगर्भवद् विकल्प इति^(D) ।

A. सूत्रेणानेन सहैव 'प्रथमगर्भे' इति भागं पठति चन्द्रकान्तः, मोक्षमूलरत्यानुवादेऽपि तथेति ।

B. प्रथमे गर्भे इत्याद्याऽऽचार्यपुत्रोऽपि गृह्यसंग्रहे—

यथा सीमन्तिकेत्यादिना (गृ० स० १।१०८ ब्रह्म्यम् ४० २११)

C. पूर्वकर्मणी गर्भाधानपुंसवने इत्यर्थः ।

D. अत्र तर्कालङ्कारः—"तदिदं सीमन्तकरणं प्रथमगर्भे सूत्रधर्माचार्यो गर्भाधानपुंसवनयोः
प्रतिगर्भमावृत्तिं दर्शयति । तथा हारीतः—

सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन कुलस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ॥

इति सीमन्तेन सकृत्कृतसंस्कारत्वे सर्वेषां गर्भाणां संस्कृतत्वं स्मरन्नेतदेवाऽऽह । अन्यथा
सीमन्तेनेत्यस्याऽऽसन्नर्थक्यापत्तेः । तथा आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्—"सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे
सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कार इति श्रुतिरिति ; गर्भश्च पात्रञ्च गर्भपात्रे तयोश्च गर्भपात्रः,
स चासौ संस्कारश्चेति स तथा । गर्भ उदरस्थमपत्यम् । पात्रं तदाधारः स्त्री । तद्वन्न सीमन्तो-
न्नयनं प्रथमे गर्भे इति खल्वक्त्युपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरवगम्यते ।
अन्यथा सीमन्तोन्नयनपदस्य प्रसङ्गीकृता स्यात् । औतञ्ज्ञस्य गर्भपात्रसंस्कारत्वमुप-

न्यस्यन्मुनिस्त्रयोः पात्रसंस्कारत्वं नास्तीति ज्ञापयति । यथा सीमन्तिनीत्याद्याचार्यपुत्रवाक्येऽपि सीमन्तिन्या नार्थाः पूर्वगमैर्न संस्कृतत्ववचनादेवमवगम्यते । सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे इति च गृह्यान्तरम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—

विज्ञाते गर्भे तिष्येण पुंसवनं तत् तृतीये मास्यन्यत्र गृष्टेः, इति । गृष्टिः प्रथमगर्भ इति गार्ग्यनारायणः । तद्वत्र प्रथमगर्भादन्यत्र तृतीये मासि पुंसवनम् इति स्कुटमस्य प्रतिगर्भ-मावृत्तिः स्मर्यते । न चैतद्वत्संस्कृतप्रथमगर्भविषयमिति मन्तव्यम्, तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । तिष्येण पुंसवनम्, इति शास्त्रान्तरविषयं स्मरणम् । तिष्येणोपोषितायाः, इत्यादिशास्त्रान्तर-गृह्यकारसूत्रणात् । अन्यत्र गृष्टेस्तृतीये मासीत्यपि नादरणीयम्, आचार्यसूत्रविरोधात् ; केवल-मस्यावृत्तिप्रवर्धनार्थमिवमुक्तम् ।

तस्माद् गर्भाधानपुंसवनयोगर्भसंस्कारतैव परं न तु पात्रसंस्कारताऽपि, तस्मात् ते प्रतिगर्भ-मावर्तनीये । कुतः पुनर्गर्भसंस्कारतैव तयोर्न पात्रसंस्कारताऽपि ? पात्रसंस्कारतायां प्रमाणाभावात् समाख्यानाच्च गर्भसंस्कारताऽवगतेः । गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणान्न-प्राशन-चौडोपनयनम्, इति गौतमादिभिः पुरुषसंस्कारमध्ये गणनाच्च । तथाऽन्यत्र—गर्भाधान-वदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति, पुंसवनात् पुंसीकरोति, इति । वैदिकैः कर्मभिरिति गार्भहोमैरिति च मनुः । ननु उपस्थमभिमृशेत् इति वचनादभिमर्श उपस्थमपि संस्करोति, संस्करोतु नाम, किमतो भविष्यति ? यद्येवमेतदतो भविष्यति, उपस्थस्य संस्कृतत्वात् सीमन्तकरणस्येव गर्भाधानस्यापि न पुनरावृत्तिरिति । नैवम्, न खल्वेतावता गर्भाधानस्याऽऽवृत्तिः शक्यते वारयितुम्, तस्य गर्भ-संस्कारत्वात् सम्भवत्पत्त्याच्च । तदावृत्तौ तु प्रयोगवचनेन प्राप्तत्वाद् दीक्षादिसंस्काराणा-मिवाभिमर्शस्याप्यावृत्तिर्भवत्येव । उलूखलादिसंस्कारवच्चैतदवगन्तव्यम् । यथा हि याग-साधनानामुलूखलादीनां संस्कारकर्माणि प्रोक्षणादीन्यपूर्वप्रयुक्तानि, इति संस्कृता अप्युलूखला-वद्य उपादीयमानाः प्रयोगवचनबलात् पुनः प्रोक्षणादिभिः संस्क्रियन्ते, यथा चावघातस्य वितुषी-करणार्थत्वेऽपि प्रयोगवचनेन प्राप्तत्वात् तण्डुलमप्युपादीयमानमवहन्यते, तथाऽत्रापि गर्भाधान-साधनत्वोपस्थस्य संस्कारकर्मणोऽभिमर्शस्याप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात् गर्भाधानान्तरे संस्कृतोऽप्युपस्थः प्रयोगवचनबलाद् गर्भाधानान्तरे पुनः संस्क्रियते । तस्मात् अङ्गत्वादिव यावत्प्रधानमभि-मर्शोऽप्यावर्तनीय इति न किञ्चिदनुचितम् । पुंसवनेऽप्ययमेव न्यायश्चिन्तनीयः ।

सीमन्तकरणमपि तर्हि प्रतिगर्भं क्रियताम् ? ननु प्रयोगवचनबलात् स्यपि पुनः संस्क्रियते, नेति ब्रूमः । कस्मात् ? यस्मात् सीमन्तकरणमिति सामाख्यानात् प्राधान्येन स्त्रीसंस्कार-तैवावघातव्यते, इति नैतत्प्रतिगर्भं क्रियते, शास्त्रप्रामाण्याच्च । सोऽयं शास्त्रोपोद्बलितोऽर्थः शास्त्रैकसारणैरादरणीयः ।

यत् पुनर्वैवल्लवचनम्—सकृच्च संस्कृतेत्यादि, तदपि सीमन्तकरणाभिप्रायमेव वर्णनीयम् । सकलवचनानां सामञ्जस्यात्, सकृत् संस्कृता नारी इत्यस्योद्देश्यानुवाक्यतया च यथाप्राप्ता-

नुवादस्यैव वर्णयितुमुचितत्वात् । न खल्वत्र सकृत् संस्कृतत्वं नार्या विधित्सितम्, अपि तु सकृत् संस्कृतायाः सर्वगर्भेषु संस्कृतत्वम्, इत्यनुवाद एवायम् । तस्मात् संस्कारोऽत्र सीमन्त-करणमेव, तद्वि सकृत् क्रियते, 'संस्कृता नारी'ति वचनाच्च । सीमन्तकरणेन हि सा संस्क्रियते, न गर्भाधानपुंसवनान्यामित्यवोचाम । तस्माद् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सीमन्त-करणस्येति सिद्धम् । देवाच्च सीमन्तकरणादवागेव गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ तत् करणीयम्, अन्यथा खल्वस्य संस्कारस्याभावेनासंस्कृतं पात्रमपत्यञ्च स्यात्, न चैतदुचितम् । शास्त्रान्तर-बलाच्च ।

तथा च स्मरणम्—

पूर्वञ्च साधितो यश्च गर्भो यश्चाप्यसंस्कृतः ।

द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

तदिदं सीमन्तकरणविषयं वचनम् । न खल्वत्र प्रतिगर्भमावृत्तिर्निविध्यते संस्कारस्य, किन्तर्हि ? प्रथमगर्भविहितस्य संस्कारस्य देवादकरणे गर्भान्तरे करणमुपदिश्यते, सीमन्त-करणञ्च प्रथमगर्भं विहितं न गर्भाधानपुंसवने ।

तथा स्मृत्यन्तरम्—

या नार्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कदाचन ।

अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

असंस्कृतगर्भप्रसवे द्वितीयगर्भं संस्कारस्तु प्रकृतबालविनाशविषयो बोद्धव्यः ।

केचित् पुनर्गर्भाधानपुंसवनयोरपि प्रतिगर्भमावृत्तिमसहमानाः प्रथमगर्भं इति पूर्वसूत्र-प्रतीकेनास्यैकसूत्रतां कल्पयन्तो वर्णयन्ति—'प्रथमगर्भं इत्युपादानात्' प्रथमगर्भं एव सीमन्त-करणे चतुर्थमासादिकालविकल्पः, कथञ्चिदकृत एवैतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे गर्भान्तरोत्पत्तौ तु नार्यं कालविकल्पः । किन्तु गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः' इति शङ्खलिसि-तोक्तकाल एव ग्राह्यः, तदिदमर्थं प्रथमगर्भं इति वचनं न गर्भाधानपुंसवनकर्मणोरावृत्तिप्रज्ञा-पनार्यमिति । तदप्रमाणमसङ्गतञ्च । यदि तावद् इयं वचनव्यक्तिराधीयते सीमन्तकरणस्य प्रथम-गर्भं एते कालविकल्पा इति, तदा गर्भान्तरे सीमन्तकरणं न प्राप्नोत्येव । कुतः ? विहितत्व-सीमन्तकरणस्य प्रथमगर्भं चतुर्थमासादिकालविधानात्, तदपि प्रथमगर्भं एवावतिष्ठते, अक्ताधि-करणन्यायात्, न हि विहितकालादन्यत्र कर्मणः करणमस्ति ; सन्दिग्धोपक्रमं हि बाक्यमुपसंहार-वशादधीयते इति च पूर्वोत्तरमीमांसयोरसङ्गतुपलभ्यते । तथा च सीमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भं विधानात् सिद्धा गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरित्यफलः प्रयासः । अथ प्रथमगर्भं एवैते कालविकल्पाः ; द्वितीये तु गर्भं नार्यं कालविकल्प इत्यभिप्रायः, तर्हि द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु कालान्तरे सीमन्तकरणं स्यादेव, तथा च वृद्धिमिद्वयो मूलमपि ते नष्टमित्यहो प्रमादः । स्वान्तर्गतं

शास्त्रान्तरबलात् द्वितीयाविषु गर्भं लीमन्तकरणमिति । एवं तर्हि प्रथमे एव गर्भे लीमन्तकरणं शास्त्रार्थ इति 'प्रथमगर्भे' इति पूर्वसूत्रस्यैव प्रतीकमिति सिध्यति । एतत्सूत्रप्रतीकत्वे स्वल्पमि-
प्रेयमाणे भवन्मते गर्भान्तरेष्वप्यनेककाले नित्यवत् लीमन्तकरणमायाति, तच्चानिष्टम् । न चाकृते एव संस्कारे प्रथमगर्भविनाशविषयं तदिति वाच्यम्, तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । अथ शास्त्रा-
न्तरादन्यत्र लीमन्तकरणाभावाद्यगमादगत्या एवं कल्प्यते, तर्हि शास्त्रान्तरे लीमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे उपदेशाद् गर्भोद्धानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरिष्यताम्, न हि तयोरनावृत्तावस्मच्छास्त्र-
मस्ति येन तद्विरोधात् शास्त्रान्तरमनादरणीयं स्यात्, न च परशास्त्रमपि तयोरनावृत्तिनिषेधकमुप-
लभामहे । स्वशास्त्रं किञ्चिदन्वयार्थस्योपोद्वलकमुदाहरामः । प्रथमगर्भनाशे तु विशेषशास्त्रान्तरा-
दपरगर्भे संस्करणमुक्तम्, तच्च भवतामप्यवलम्बनीयमेव । अन्यथा स्वल्पेन लीमन्तकरणं प्रथम-
गर्भविनाशेऽपि गर्भान्तरे वा न स्यात् सर्वेष्वेव वा गर्भेष्वविशेषेण स्यात्, न चैवमिष्यते । नापि गर्भान्तरे लीमन्तकरणे कालान्तरकल्पना युक्ता । प्रथमगर्भविनाशे लाघवंनापरगर्भमात्रविधि-
परतया शास्त्रान्तरस्य वर्णयितुमुचितत्वात्, कालश्चावृत्तिवत् स एवानुवर्तिष्यते; यदि पुनः प्रथमे एव गर्भे एव कालविकल्पो द्वितीयगर्भे नैवानुवर्तितुमर्हति इति निबन्धातिशयः क्रियते, तथाऽप्येव एव कालस्तत्र कल्पयितुमुचितः स्वशास्त्रानुग्रहात्, प्रथमगर्भस्थाने द्वितीयगर्भमात्रविधानेन तदनु-
वृत्तौ बाधकाभावाच्च । शङ्काल्लितोक्तस्तु कालो नास्माकमाज्ञायते, केषां तर्हि ? येषामसौ सूत्रकारः येषां वा पारस्करीयादीनां संस्कार एव परमाज्ञायते न कालः, तेषामिति द्रुमः । न च तद्वचनस्य द्वितीयगर्भमात्रविषयतायां प्रमाणमस्ति, लीमन्तोन्नयनस्य स्वल्पे कालो विहितः,
स च शास्त्रान्तरबलात् प्रथमगर्भविषय एव, न त्वेकस्य वचनस्य प्रथमगर्भे एकेषां कालविधायकत्वं गर्भान्तरेषु तेषामन्येषाञ्च, इत्यधर्जतरीयमुचितम् । तस्मादन्येषामेवैव कालविधिः, स स्वल्पं कालोऽस्माकं विकल्पयितः । तद् वरं स्वशास्त्रोक्त एव कल्प्यताम्, तस्मात् शास्त्रान्तरानु-
मत्तं स्वशास्त्रोपोद्वलितञ्च सूत्रच्छन्दमनुजानानाः अन्यादृशमेव यदृच्छया कल्पयन्तौ न न्यायेन सङ्गच्छन्ते तदिव शास्त्रैककरणैरनादरणीयमि'त्याह स्वभाष्ये ।

गृह्यकर्मप्रकाशिकायाञ्च—“एतच्च लीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे उत द्वितीयगर्भादावपि ? अत्र वदन्ति प्रतिगर्भमावर्तनीयमेतत्, अन्यथा गौतमादिभिः प्रतिपुरुषं परिगणितगर्भोद्धानाद्यष्टा-
वत्पारिषत्संस्कारविरोधापत्तेः । परे तु न तत् प्रतिगर्भमावर्तनीयं लीमन्तकरणं 'प्रथमगर्भे' इति गोभिलाचार्यैः सूत्रितत्वात् । न च द्वितीयापत्त्यादेः संस्कारन्यूनतेति शङ्कनीयम्, गर्भपात्रसंस्कारेण तत्र जातानामपस्यानामपि संस्कृतत्वात् । यत् लीमन्तकरणं प्रथमगर्भे इति सूत्रकृदुक्तया गर्भोद्धान-
पुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरिति, तच्च ; तयोरपि पात्रसंस्कारकत्वात् । अत एव गर्भोद्धाने दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमुखोद्विष्टः पात्रसंस्कारः सङ्गच्छते । भट्टनारायणादयोऽपि—“सकृत् संस्कृते कीदृशे" इत्याद्याहं छम्भणवामिहोत्री । एवञ्च यद्यपि तर्कालङ्कारेण बहुन्युदावचनचनानि प्रयुक्तानि विषयेऽस्मिन् तथाऽप्येतदज्ञानमेव यद् गर्भोद्धानपुंसवनलीमन्तोन्नयनानां पात्रसंस्कारत्वमस्येव,

प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगग्रेषु
दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ३ ॥

उक्तार्थमेतत्(A) ।

पश्चात् पतिरवस्थाय युग्मं तमौदुम्बरं शलाटुग्रन्थमावध्नाति
—अयमूर्जावतो वृक्ष इति ॥ ४ ॥

'पश्चादित्युक्तार्थम्'* । युग्मानि यस्मिन् स्तवके फलानि स युग्मः, 'तमावध्नाति
इत्यनेन सह सम्बन्धः । किं यमेव कञ्चित् ? न ; औदुम्बरम्*', उदुम्बरस्यैव
औदुम्बरस्तम् । 'शलाटुशब्देन नीलमुच्यते । 'ग्रन्थशब्देन च स्तवकः । शलाटु-
श्चासौ ग्रन्थश्च शलाटुग्रन्थः, नीलस्तवक इत्यर्थः ।

'तथा च कर्मप्रदीपः—

शलाटु नीलमित्युक्तं ग्रन्थः स्तवक उच्यते* ।

'कपुच्छिकाऽमितः केशा मूर्ध्नि पश्चात् कपुच्छलम्'* ॥ 'इति(B) ।

'तं यथोक्तं शलाटुग्रन्थम्'*, ((C)) 'अयमूर्जावतो वृक्ष' इत्यनेन मन्त्रेण भार्यायाः 'कण्ठे
आवध्नाति ।

तथा सति 'सकृच्च संस्कृते'त्यादिवचनबलाद् यन्निर्णीतं रघुनन्दनेन, यच्च मत्तं भाष्यकारमन्त्रदेव-
ल्लभण्ययादीनाम् यथास्मदुद्देशेषु सर्वथा सदाचारत्वेन गृहीतमेतेषां प्रतिगर्भमनावृत्तिरिति तद-
शास्त्रीयमिति न श्रद्दधीमहि । परमत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. पुंसवनप्रकरणे (पृ० ३७२) ।

B. कर्मप्रदीपः ३।६।७ ।

C. मन्त्रस्तु— ॐ अयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जाव फलिनी भव ।

पर्णं वनस्पते नृत्वा नृत्वा स्यतां रयिः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।२।१ । विनियोगस्तु लादिरगृह्ये—२।२।२५ । शाङ्खायनगृह्ये १।२।१० ।

पारस्करगृह्येऽपि १।१५।६ ।

अस्य व्याख्या—हे वधु, अयं वृक्षः उदुम्बराख्यः ऊर्जावतः ऊर्जावान् प्रभूतफलः, तथा प्रसस्त-
तरः, यतः, अतस्त्वम्, ऊर्जाव उदुम्बरीव, फलिनी पुत्रिणी भव, किञ्च हे वनस्पते उदुम्बर, अस्मां

1. चित्रितांशो नास्ति च ।
2. 'तमावध्नाति.....औदुम्बरम्' इत्यंशो नास्ति च ।
3. 'शलाटु नीलम्' च ।
4. 'यद्यनः स्तवकः' च ।
5. 'तथा चोक्तम्' च ।
6. 'यनमरम् इति' इत्यधिकम् क-ज ।
7. चित्रितांशो नास्ति च ।
8. 'इति' नास्ति च ।
9. 'तं शलाटु वधु' च, 'तं शलाटुवधु' नास्ति च ।
10. 'कण्ठे' नास्ति च ।

अथ सीमन्तमूर्ध्वमुन्नमयति^(१) भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव
प्रथमं भुवरिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ॥ ५ ॥

'अथेति स्थाननियमार्थम् । तत्रस्थ एव सीमन्तो व्याख्यातः । तस्मिन् मुन्नमयति
दर्भपिञ्जलीभिरेव^(२) । एवकारकरणान्न यावन्ति उश्रयनानि तावतीभिरेव तिसृभि-
रित्यर्थः^(३) । भूरित्यनेन मन्त्रेण प्रथममुन्नमयति । "भुवरिति द्वितीयम् ।
स्वरिति तृतीयम्" । 'अथेति स्थाननियमार्थम् । तत्रस्थः प्रथमं द्वितीयं

प्रस्तुतावां बिनां त्वया रविः पुत्रधनम्, सूर्यां प्रसूयताम् । किमिव ? पर्णमिव, किं कृत्वा ?
नुत्वा नुत्वा प्रेर्यं प्रेर्यं । इति ।

A. ऊर्ध्वं नयतीति तर्कालङ्कारधृतं पाठान्तरम् ।

B. पिञ्जलीलक्षणमुक्तं प्राग् भाष्ये (द्रष्टव्यम् पृ. २०३) ।

C. अत्र तर्कालङ्कारः—“कतमाभिर्दर्भपिञ्जलीभिरुन्नयति ? तिसृभिरित्याह । कुतः ?
कपिञ्जलन्यायेन बहुवचनस्य तदर्थस्यौत्सर्गिकत्वात्, तदिदं प्रथममुन्नयनम् । भुवरिति द्वितीयं
दर्भपिञ्जलीभिरेव । स्वरिति तृतीयं तथैव । तदर्थं तिसृभिरिति तिसृभिरुन्नयनमित्युन्नयन-
त्रित्वाद् दर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव सम्पद्यन्ते, तासाञ्च तिसृभिरुन्नयनं तावतीभिरपरं तावतीभि-
रेवापरमिति भवदेव भट्टमतम् । अत एव भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरिति सूत्रयित्वा प्रथममिति
सूत्रितम् । यदि पुनस्तत्र एव दर्भपिञ्जल्यः स्युस्तर्हि आदित एव दर्भपिञ्जलीभिरिति सूत्रयित्वा
भूरिति प्रथमं भुवरिति द्वितीयम् इति विनियोगसम्प्राप्तिसूत्रयित्वा न चेदम् । तस्मान्नुपनिमीमहे
भूरिति प्रथम एवोन्नयने तिलो दर्भपिञ्जल्यो व्याप्रियन्ते, एवमुत्तरयोः । तत्र द्वयम्—यत् तावदुन्न-
यने प्रथम एवोन्नयने तिलो दर्भपिञ्जल्यो व्याप्रियन्ते एवमुत्तरयोरिति, एतद् गृहीतम् ; यत् पुनरुन्न-
यनत्रित्वाद् दर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव सम्पद्यन्ते इति, एतन्नानुज्ञाहीनम् । किं कारणम् ?
भूरित्यादिबचनोदेवकाराच्च ; या एव दर्भपिञ्जल्यः प्रथमेनोन्नयनेन संबध्यन्ते ता एव द्वितीयेन ता एव
तृतीयेनेति यावत् प्रतीयते ; प्रतीयते चेन्न युज्यते बिना कारणमुत्पद्यते । तस्मान् तत्र एव दर्भ-
पिञ्जल्यस्ताभिरेव प्रथममुन्नयनं ताभिरेव द्वितीयं ताभिरेव तृतीयमिति न दर्भपिञ्जलीनां नववचं
न वा एकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनमिति । तथा च गृह्यासंग्रहः—

‘सीमन्ते दर्भपिञ्जल्यस्तिस्रस्तस्माभिस्त्रिरुन्नयते’ इति” १।१३ ।

इत्याह स्वभाष्ये । रघुनन्दनोऽप्येवमेवाऽऽह संस्कारतत्त्वे । गृह्यकर्मप्रकाशिकायामपि ‘तत-
स्तस्मिन्नेव स्थाने पतिर्दर्भपिञ्जलीः समवाय भूरिति मन्त्रेण प्रथमं सीमन्तमूर्ध्वं नयति, ताभिरेव
पिञ्जलीभिर्भुवरिति द्वितीयम्, ताभिरेव स्वरिति तृतीयम्’ इत्याह । तदत्र केवलं भवदेवानुसारेण

1. ‘अथेति.....व्याख्यातः’, इति नास्ति च । 2. ‘चो’ नास्ति ख । 3. ‘चिद्विज्ञांनो नास्ति च ।

4. ‘वापनिबन्धार्थम्’ ख ।

तृतीयमिति व्याहृतीनां पिञ्जुलीनां च. 'विनियोगात् । इतरथा तिसृभिरपि पिञ्जुलीभिरविहृताभिर्याद्वृत्तिभिश्चाऽऽवृत्त्यांशयनं स्यात् ।

अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा ॥ ६ ॥

अथेति पूर्ववत् । वीरतरस्तरुविशेषः ।

तथा "च कर्मप्रदीपः—

ध्वाविच्छलाका "शल्ली तथा वीर'तरस्तकः ।

"निलतण्डुलसंपक्कः वृजः सोऽभिधीयते(१) ॥ इति ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति—'तथा वीरतरः शर इति'(२) । अन्तुसोमाजातशत्रुभ्यामप्येवं "व्याख्यातम् । अशतरन्त्यनेन शीराः संप्राममिति वीरतरः शर इति । वाजसनेयिनां तु वृत्ते रुदिः । तदत्र 'भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । तेन वीरतरेण 'येनादिते'-रित्येतया श्रुत्या (१) सीमन्तमूर्द्धमुन्नयतीति प्रकृतम् ।

अथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा ॥ ७ ॥

(२) अज्वर्थमेतत् ।

नच दर्भपिञ्जलयो वा प्रदीतव्यास्तिस्रो वा भाष्यकारादिसम्मतता इति भगवन्तोऽनूचाना निदिशन्तु ।

A. कर्मप्रदीपः ३।६।८ । मुद्रितपुस्तकयोस्तु 'वीरतरस्तकः' इति पाठो नोपलभ्यते ।

B. तथा च गृह्यसंग्रहे—

'त्रिभिः श्वेतैश्च शल्ली प्रोक्तो वीरतरः शरः' इति १।९३ ।

C. सा च ऋक्—

ॐ येनादितेः सीमानं नयति प्रजापतिर्महते सौभगाय ।

तेनाहमस्यै सीमानं नयामि प्रजामस्यै जरदृष्टिं कृणोमि ॥

मन्त्रब्राह्मणम् १।९।२ ।

अस्या व्याख्या—प्रजापतिर्जगतः स्रष्टा येन शरेण वीरतरेण अदितेः देवमातुः सीमानं सीमन्तं नयति नीतवान् । महते वृहते सौभगाय तेन शरेण अहं भर्ता अस्यै अस्याः स्त्रियाः सीमानं सीमन्तं नयामि करोमि । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां जरदृष्टिं जरापर्यन्तां दीर्घकालजीविनीं कृणोमि करोमि । इति ।

१). पूर्णचात्रेणेति सूत्रपूर्णतर्कणेत्यर्थः । तथा च तेन सीमन्तस्योन्नयनं कर्तव्यम् ।

१. 'विनियोगाद्यं' ग-च । २. 'वीरकम्' क-ग । ३. 'शररी' क-ख । ४. 'तरः शरः' ख । ५. पद्यान्वितं नामि च । ६. 'व्याख्यानं कृतम्' क-ख । ७. 'संभवन्ती' क ।

त्रिभ्वेतया च शलल्या यास्ते राके सुमतय इति ॥ ८ ॥

त्रिषु स्थानेषु भ्वेता शुक्ला त्रिभ्वेता तथा 'त्रिभ्वेतया' 'शलल्या', शल्ली सेधा-
शलाका (A) 'यास्ते' 'राक' इत्यनेन मन्त्रेण सीमन्तमुच्यति ।

मन्त्रस्तु—

ॐ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया
वदातु वीरं शतदायुमुख्यम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।३ । विनियोगस्तु आपस्तम्बगृह्यसूत्रेऽपि १।१४।३ ।

अत्र 'सीव्यत्वपः' इति गुणविष्णुः पठति व्याकरोति च 'अयः' इति अदसो दकारस्य
व्यत्ययेन यकारः इति ।

अस्य व्याख्या—अहं भर्ता सुहवां शोभनाङ्गानयोग्यां राकाम् उत्तरां पौर्णमासीं देवीं सुष्टुती
सुष्टुत्तुत्या हुवे आहूये । सुभगा सौभाग्यवती सा देवी नः अस्माकम् एतदाङ्गानं शृणोतु ।
किञ्च त्मना आत्मना, स्वयमेव बोधतु बुध्यतु, एतदाङ्गानाभिप्रायमिति भावः । बुद्ध्वा च
सैव देवी अच्छिद्यमानया अभ्यमानया सूच्या सङ्कटनशीलया अपः सीमन्तलक्षणं व्रतं सीव्यतु
यथा चेवं बहुशुभकर्मक्षमा भवेदिति । किञ्च शतदायुमुख्यं शतसंख्याकदानवतां मध्ये मुख्यं
प्रधानं वीरं पुत्रं वदातु, अस्मै गर्भिण्यै इति शेषः । गुणविष्णुस्तु—'अयः' एतत् पुत्रजननकर्म
पुत्रपौत्रादिलक्षणमित्याह ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ यास्ते राके सुमतयः सुपेजसो
याभिर्वदासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि
सहस्रपौत्रं सुभगे रराणा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।४ । विनियोगप्रमाणञ्चास्य हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रेऽपि २।१।३ ।

अस्य व्याख्या—हे सुभगे सर्वलोकवल्लभे, राके उत्तरपौर्णमासि, ते तव, याः सुपेजसः
सूर्याः, सुमतयः शोभनबुद्धयः, याभिः सूर्यसुमतिभिः, त्वं दाशुषे हविर्दानशीलाय यजमानाय,
वसूनि धनानि वदासि, ताभिरेव उपेता सुमनाः प्रसन्नचित्ता त्वं नः अस्मभ्यं सहस्रपौत्रं
बहुजनप्रतिपादकं पुत्रं रराणा वदाना सती अद्य सीमन्तोन्नयनक्षणे उपागहि समागच्छ । इति ।

कृसरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् ॥ ६ ॥

कृसरो व्याख्यातः 'तिलतण्डुलसम्पकः कृसरः सोऽभिधीयते' इति*१। स्थाली-
पाकश्चक्रः। उत्तरम् उपरि घृतं यस्यासावुत्तरघृतः, तमवेक्षयेद् दर्शयेत्। प्रकृतत्वाद्
वध्वाः। स्थालीपाकग्रहणं चक्रस्थाल्यां स्थालीपाकमात्रस्य श्रपणार्थम्। *मनुष्य-
त्वाद् "द्विः प्रक्षालनम्। ततश्च य एव कश्चित् महानसे श्रपयित्वा अवेक्षणार्थमेव
तत्राऽऽसादयेत्"*। (A)

ननु—आज्यं हव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति 'स्थितिः ॥ (B)

इति यचनात् मन्त्रदेवतयोरनादेशाच्च "प्राजापत्य एवायम्, स्थालीपाकः कस्माच्च
भवतीति ? उच्यते—यत्र होमश्चोत्पद्यते मन्त्रदेवतयोश्चानादेशस्तत्र प्राजापत्यहोमः
स्यात्, यथा पूर्णाहुतौ। इह चक्रहोमस्याप्यनादेशः, न केवलं मन्त्रदेवतयोरिति।
"उत्तरत-स्तमवेक्षयेदिति स्यात्। ननु यथा चूडाकरणे वक्ष्यति वृथापक इति (C),
अत्रापि कस्माद्वैवमुच्यते 'इत्याह—इह मन्त्रेणावेक्षणस्य दूषत्वाद् भक्षणोपदेशाच्च न
वृथापकः स्यात्, तस्माद् यथोक्त एवार्थः।

दर्शयित्वा च वध्वाः—

किं पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् ॥ १० ॥

*ऋज्वेतन् (D)।

A. निर्वपणस्त्वत्र नास्ति। तथा च गृह्यासंग्रहः —

चूडाकर्मणि सीमन्ते यस्तु पाकः सदा गृहे।

विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्वपणो विधिः ॥ इति २।३९।

तथा च अमुष्ये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवंरूपो विधिराचार्यैर्नोक्त इति भावः।

B. कर्मप्रदीपः १।८।१६। उक्तमिदं भाष्यं, व्याख्यातञ्च प्राक् (पृ० ५७)।

C. 'आनहुहो गोमयः कृसरः स्थालीपाको वृथापक इत्युत्तरतः' इति गो० सू० २।१।५।

D. ऋज्वेतदित्यस्य विवृतिस्तु—यत्र सा वधूस्तं कृसरं पश्यति तत्रैव पतिः पृच्छेत् किं
पश्यसि ? इति। ततश्च पतिः पत्नी 'प्रजां पशून् सौभाग्यं मह्यं दीर्घायुष्टं पत्युः' इति इत्थं
मन्त्रं वाचयेत्। मन्त्रस्यास्याऽऽकरस्तु मन्त्रप्राक्षणम्। १।५।५। विनियोगप्रमाणज्ञात्वा
जैमिनीयगृह्यसूत्रेऽपि ७।५।

1. चित्रितांशो भानि क-ख-न। 2. चित्रितांशो नास्ति ख-न। 3. 'वाच विः' घ।

4. 'स्थितिः' नास्ति ख। 5. 'यत्र प्राजापत्यं वाच्यं स्थाली' क। 6. 'उत्तरघृत' न, 'उत्तर' घ।

7. 'इति' नास्ति घ। 8. 'ऋज्वेतन्' नास्ति घ।

तं सा स्वयं भुञ्जीत ॥ ११ ॥

‘वतवप्यृज्वेव ।

वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्याभिर्वाग्भि-
रुपासीरन् ॥ १२ ॥

वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूते इति वीरसूः, त्वं भवेति वाक्यशेषः । प्रतिपदं
“स्यात् । जीवसूः जीवतो दीर्घायुषः पुत्रान् सूते इति । जीवतः पत्नी जीवपत्नी,
अविध्वेयवर्थः । इत्येवं ‘प्रकाराभिर्मङ्गल्याभिर्वाग्भिर्ब्राह्मण्य उपासीरन्’* गाययुः ।
असाविति तन्त्रं समापयेदिति । (A)

अस्य व्याख्या—भर्ता पृच्छेत्—हे वधु, किं पश्यसि ? अत्र स्थालीपाके इति शेषः । तत् उत्तरं
वञ्चा कथनीय एव मन्त्रः । प्रजामिति, प्रजां पुत्रादिसन्ततिम्, पश्य गवादीन्, पत्युस्तव
दीर्घायुद्ं चेति मङ्गं मम सौभाग्यं पश्यामीति शेषः । अत्र भवदेवमद्वस्तु “किं पश्यसीत्यादि सर्वमेव
मन्त्रं पतिः प्रश्नपूर्वमुच्चारयेत् । सर्वं भवदुक्तं पश्यामीति वक्ष्यंवात्” इत्याह । तत्पदाङ्कानुसारिणो
गुणविष्णवोऽपि—‘हे कल्याणि, अस्मिन् स्थालीपाके आत्मसम्बन्धित्वेन प्रजां पुत्रपौत्रादिकां
पश्य गोमहिषादिकान् सौभाग्यं मङ्गं मम पत्युर्दीर्घायुद्ं बहुकालजीवित्वं किं पश्यसि ? एवं
प्रश्नपूर्वमुक्ता सती उत्तरमाह—सर्वं भवदुक्तं पश्यामीति इत्याहुः स्वकीयच्छन्दोगमन्त्रभाष्ये ।
परमत्र सूत्रसङ्गतिः कथं भवतीति त एव जानन्ति । इति दिक् ।

A. तदत्र सीमन्तोन्नयनप्रकरणे यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तेभ्यो यथासम्भवं किञ्चिदुपस्थाप्यते—
तथा च छन्दोगद्राह्यायगखादिरगृह्येषु प्रायः समानानुपूर्वीकाणि सूत्राणीति तानि समस्योल्लिख्यन्ते—
“अथास्याऽनुत्थं मासि षष्ठे वा सीमन्तोन्नयनम् । ज्ञातामहतेनाऽऽच्छाद्य हुत्वा पतिः पृष्ठतस्तिष्ठन्न-
नुपूर्वया फलवृक्षशाखाया सहृत् सीमन्तमुन्नयेत्, त्रिरथेतया च शल्लया ‘अयमूर्जावतो वृक्ष’ इति ।
कृसरः स्थालीपाकः । उत्तरपृथमवेक्ष्यते पृच्छेत् किं पश्यसीति । प्रजामिति वाचयेत् ।

जंमिनिगृह्यसूत्रे च—सीमन्तोन्नयनं यदुत्थं मासि षष्ठे वा पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे हस्तोत्तरा-
भिर्वा कुर्यात् । तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं अपयित्वाऽन्वारण्वायां जुहुयान्महाध्याहृतिभिर्हुत्वा
प्राजापत्यया चाथैनां पश्चादग्नेर्भग्नपीठ उपवेष्टयैरकायां वाऽहृतोत्तरायां तत्पत्यं त्रिष्टुक्त्वा शल्लया प्राण-
सन्मिमतं सीमन्तं कुर्याच्छुद्धेन आ मूर्ध्नः ‘प्राणाव त्वा’ ‘अपानाव त्वा’ ‘व्यानाव त्वे’ति । अथास्या
दक्षिणं केतान्तं अग्निमरुद्भृत्स्य तथोत्तरं हिरण्यवतीनामपां कांस्वं पूरयित्वा तत्रैनामवेक्ष्यन्

१. ‘अन्वेतदपि’ च । २. ‘ज्ञातु’ नास्ति च । ३. ‘प्रकाराभिर्वासीरन्’ च । ४. ‘मङ्गल्याभि-
नास्ति क-च ।

पृच्छेद्वि, 'भूभुवः स्वः किं पश्यसीति', परा प्रत्याह 'प्रजां पश्यन् लौभारवं मर्षं दीर्घमायुः पत्युरिति । वासो दक्षिणा हिरण्यं वा । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृह्ययोश्च—(पुंसवनात् प्रागेव सीमन्तोन्नयनम्) तृतीये गर्भमासे सीमन्तं कारयते शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि वा । यथोक्तमुपसमाधाय अथप्रभृतिभिर्दुत्वा पश्चादनेर्धर्मेषु प्राजासीनायाः सर्वाङ् केशान् संप्रमुच्य प्रसाधयते । यं सीमन्तं कङ्कतस्ते चकार यद्वा क्षुरः परीचवर्जं वर्पस्ते । स्त्रीषु रूपमग्निनौ तन्निवर्तं पौलोनेमं संखज्जतं वीर्येण । इन्द्राणी चको कङ्कतं स सीमन्तं विसर्पतु । पुनः पतिभ्यो जायां द्वा अग्ने प्रजया सह । पुनः पत्नीमग्निवादायुषा सह वर्चसा । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् इति । त्रिःश्वेतया शलस्या शमीशाखया सपलाक्षया वा सीमन्तं विचिनोति 'वास्ते राक्' इति । अथास्याः पृथक् केशपक्षौ सन्नद्यति नील-लोहितेन सूत्रेण नीललोहितं भवति कृत्या शक्तिर्व्यज्यते । पृथन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यत इति । यो गुरुस्तमर्हयेत् । एतदेव कुमारीणां सदोद्धरणमत्रैवालुकेपनम् । इति ।

आध्यायनगृह्ये च—चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् । आपूर्वमाणपक्षे यदा पुसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् । अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनहुर्ध्वं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्प्रीचमुत्तर-लोमं, तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां 'दाता वक्षतु दाद्युष' इति द्वान्मां 'राकामहमि'ति द्वान्मां 'नेजमेव' इति तिसृभिः 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्य' इति च । अथास्यै युग्मेन शलादुगलन्तेन ज्येष्ठा वा शलस्या त्रिभिश्च कुशपिङ्गुलैरुर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति 'भूभुवः स्वरोमि'ति त्रिः, चतुर्वा । वीणा-गायिनी संशास्ति 'सोमं राजानं संगायेतामि'ति । सोमो नो राजाऽस्तु मानुषीः प्रजा निविह-चक्राऽसाविमां नदीमुपचसिषा भवन्ति । ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्न्यो जीवप्रजा बहु वतुपदिशेदुस्तत् तत् कुर्वुः । वृचभो दक्षिणा । इति ।

आपस्तम्बगृह्ये च—सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि । ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषी वाचयित्वाऽनेरुपसमाधानाद्याज्यभागांस्तेऽन्वारब्धावानुत्तरा आहुतीहुत्वा जयादिं प्रतिपद्यते । परिवेषनान्तं कृत्वाऽप्रेणाग्निं प्राचीमुपवेभ्य ज्येष्ठा शलस्या त्रिभिर्धर्मपुङ्गीलैः शलादुगलन्तेनेत्यूर्ध्वं सीमन्तमुन्नयति व्याहृतीभिर्हृत्तराभ्यां च । गायतमिति वीणागायिनी संशास्ति । उत्तरयोः पूर्वां साल्पानां ब्राह्मणानामितरा । नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति । यवान् विरुडानावध्य वाचं यच्छत्वा नक्षत्रेभ्यः । उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य वत्समन्वारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा वाचं विच्छजेत् । इति ।

मानवगृह्ये च—(पुंसवनात् प्राक्) तृतीये गर्भमासे अरणी आहृत्य षष्ठेऽहमे वा । जब-प्रभृतिभिर्दुत्वा पश्चादनेर्धर्मेषु प्राजासीनायाः पक्ष्याः सर्वाङ् प्रमुच्य केशान् नवनीतेनाभ्यञ्ज्य त्रिज्येतया शलस्या शमीशाखया च सपलाक्षया पुनः पत्नीमग्निवादिति सीमन्तं करोति । इति ।

बाराहगृह्ये च सीमन्तोन्नयनं विवाहसंस्कारान्तर्गतं मानवगृह्यसमानुपूर्वीकमिति तत्र तद्विहितं ब्रह्मण्यम् (पृ० ३४७) ।

बोधावनीवगृह्ये च—प्रथमगर्भावाप्तुर्थं मासि सीमन्तोन्नयनम् । ब्राह्मणानन्नेन परिषिष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा । अथ देवयजनोद्धेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा पक्वाञ्जुहोति । धाता दधातु न इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य धाता प्रजाया उत राय ईषे इति याज्यया जुहोति । अथाऽऽज्याहुतीरुपजुहोति । धाता दधातु नो रयिं प्राचीम् इत्याऽन्तादनुवाकस्य । स्थिरकृत्प्रभृतिसिद्धिमा धेनुवरप्रदानात् । अथात्वास्त्रयेण्वा शलस्या त्रिभिर्दर्मपुङ्गीलैरुन्मर-प्रसूनैर्यवप्रसूनैरिति केशान् विभजन् सीमन्तमुन्नयति 'राकामहं' 'वास्ते राके' इति द्वाभ्याम् । अथास्य यवप्रसूनान्यावध्नाति 'अवोऽसी'ति । अथैनौ बीणागायिनाविति प्रतिगृह्णीते । अथैनौ संज्ञास्ति 'गावसमि'ति । तावेतां गाथां गायतः सोम एव नो राजेत्याहुर्गोह्वणीः प्रजाः । विवृत्त-चक्रा आसीनास्तीरेणासौ तथेति । यस्यै नद्यास्तीरे संशिता वसन्ति तस्यै नाम गृह्णाति । अष्टमे मासि विष्णवे आहुतीर्जुहोति । विष्णोर्नु कम् इत्येतेन सूक्तेन । विष्णवे बलिमुपहरति, वैष्णवो ह्येव मासो विज्ञायते । विष्णुर्हि गर्भस्य देवता । इति ।

पारस्करगृह्ये तु—अथ सीमन्तोन्नयनम् । पुंसवनवत् । प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा । तिष्ठमुहुगमित्रं त्याजीपाकं अपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालु-प्रत्सेनौदुम्बरेण त्रिभिः वर्धपिण्डुलैस्त्रयेण्वा शलस्या वीरतरशकुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति 'भूभुवः स्वरि'ति । प्रतिमहाभ्याहृतिभिर्वा । त्रिवृतमावज्जनाति । अयमूर्जावतो बृह इति । अथाऽऽ बीणागायिनौ 'राजानं सक्रायेतां यो वाऽप्यन्यो वीरतर' इति । नियुक्ता-मज्येकं गाथामुपोदाहरन्ति । सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति वां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति ।

सीमन्तोन्नयनमधिकृत्य यदुक्तं निर्णयसिन्धौ कमलाकरभट्टेन तस्मात् किञ्चिद्विद्वोपस्थाप्यते—
हेमाद्रौ वैजवापः—अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वेति । वशिष्ठः—

चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाऽप्यथवाऽष्टमे ।

हेमाद्रौ शङ्खः—

गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद् वा न प्रसवः ।

काष्ठाजिभिः—

गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥

मासस्त्रात्र सौरः सावनो वा ।

कालविधाने—

चतुर्थषष्ठाष्टमासभाजि सौरेण गर्भे प्रथमं विधेयम् ।

सीमन्तकर्म द्विजभाषिणीनां मासेऽष्टमे विष्णुबलिं च कुर्यात् ॥

वशिष्ठः—

चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाऽप्यथवाऽष्टमे ।

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

भरिका पर्वदिवसे कुजजीवार्कवासरे ।

कालविधाने—

सीमन्ते तिष्यहस्तादितिहरिसाभृतपौष्णविष्णुतराक्याः ।

पक्षच्छिद्रं च रितापितृतिथिमपहावापराः स्युः प्रशस्ताः ॥

पक्षच्छिद्रं वाऽऽह वशिष्ठः—

चतुर्वशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा ।

षष्ठी च द्वादशी चैव पक्षच्छिद्राङ्गयाः स्मृताः ॥

क्रमादेतासु तिथिषु वर्जनीयान्न नादिकाः ।

भूताष्टमनुतराङ्गदश शेषास्तु शोभनाः ॥

कालनिर्णये—

शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थीं च चतुर्वशीम् ।

पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित् सीमन्तकर्मणि ॥

बृहस्पतिः—

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णभ्रान्तचत्रिकं विना ।

चतुर्वशी चतुर्थी च शुक्लपक्षे शुभप्रदे ॥

नारदः—

विप्रक्षत्रिवयोः कुर्याद् दिवा सीमन्तकर्म तत् ।

वैश्वद्युक्कवोरेतद् दिवा निश्वपि केचन ॥

वाराः पुंसवनोक्ता एव ।

एतच्च सकृदेव कार्यमिति विज्ञानेश्वरः—‘सकृच्च संस्कृता नारी’त्यादि देवलोक्तेः । ‘सकृन्

प्रतिगर्भं वा कार्यमि’ति हेमाद्रिः, ‘सकृच्च कृतसंस्कारे’त्यादि हारीतोक्तेः,

सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।

केचिद् गर्भस्य संस्कारान् प्रतिगर्भं प्रयुञ्जते ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च । इति ।

अथात्र प्रसङ्गतो गर्भिणीतत्पतिधर्मा उच्यन्ते—

निर्जयसिन्धौ वराहः—

सामिषमशनं यत्नात् प्रमदा परिवर्जयेदत्तः प्रभृति ।

गृहकारिकायाम्—

अङ्गारमत्मास्थिकपालबुद्धीधूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी ।

सोल्सलाक्ये हवदादिके वा यन्त्रे तुषाक्ये न तथोपविष्टा ॥

नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ कुर्यान्न वारिण्यवगाहनं सा ।
 भङ्गारभूत्या न नखैर्लिखेत् क्ष्मां कलिं वधुर्भङ्गमथो न कुर्यात् ॥
 नो मुक्तकेशी विवशाऽथवा स्याद् मुङ्क्ते न सन्ध्यावसरे न शेते ।
 नामङ्गलं वाचमुदीरयेत् सा शून्यालयं वृक्षतलं न यायात् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कटुतीक्ष्णकषापाणि अत्युष्णलवणानि च ।
 आयासञ्च व्यवायञ्च गर्भिणी वर्जयेत् सदा ॥

हेमाद्रौ कौण्डिन्यः—

मुण्डनं पिण्डवानञ्च प्रेतकर्म च सर्वशः ।
 न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्धिणीपतिरेव च ॥

मिताक्षरायाम्—

उदन्वतोऽम्भसि ज्ञानं नखकेशादिकर्तनम् ।
 भन्तर्धन्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा जायते भ्रुवम् ॥

प्रयोगपारिजाते कवचपः—

गर्भिणी कुक्षराभ्वादिसौलङ्ग्याधिरोहणम् ।
 व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
 शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
 व्यवसार्थं दिवा स्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥

मदनरत्ने स्कान्दे—

हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
 कृपांसकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
 केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
 भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद् गर्भिणी न हि ॥

बृहस्पतिः—

वतुर्थं मासि षष्ठे वाऽप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
 यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यादापाडे तु विशेषतः ॥

याज्ञवल्क्यः—

दौहं दस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
 वैरूप्यं मरणञ्चापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ (या० सू० ३।७९) ।

तन्त्रेवाऽऽश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः ।
 श्राद्धं च सप्तमात्मासाद्भवं नान्यन्नं वेदवित् ॥

अथ सोष्यन्तीहोमः ॥ १३ ॥

अथेत्यपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः । प्रसूषयते (?) सोष्यन्तीं शूलायन्तीम् आसन्न-
प्रमत्तां ज्ञात्वा होमः सोष्यन्तीहोमः, कर्त्तव्य इति 'वाक्यशेषः' ।

कस्मिन् काले 'कथं कर्त्तव्य इत्यत आह—

प्रतिष्ठिते वस्तौ^(१)परिस्तीर्याग्निमाज्याहुती जुहोति—या
तिरश्चीत्येतयर्चा विपश्चित् पुच्छमभरदिति च ॥ १४ ॥

आहं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः । कालविधाने मुहूर्तदीपिकायाञ्च—

क्षौरं शबानुगमनं नलकृन्तनञ्च युदादिवास्तुकरणं त्वत्तिदूरयानम् ।

उद्गाहसौपनयनं जलधेश्च गाहमायुःक्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥

रत्नसंग्रहे गालवः—

दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोद्गमम् ।

नाव आरोहणं वैव वजयेद् गर्भिणीपतिः ॥

अव्यक्तगर्भापतिरग्निध्यानं सृतस्य बाहं क्षुरकर्म सङ्गम् ।

तस्यां तु यत्नेन गयादितीर्थं यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥

प्रत्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासप्रयात् परम् ।

वण्मासान् परतः सृतिर्नवमेऽरिष्टवाग्निनी ॥ इति ।

सूतिकागृहप्रवेशश्च कदा कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामुक्तं तत्रैव ।

गर्गः—

रोहिण्येन्द्रपौष्णेषु स्वातीवरुणयोरपि ।

पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठासूत्तराश्च ॥

मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाऽश्विन्यां सूतिकागारवेशानम् ॥

एतच्च सम्भवे, 'प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशदेत्' इति वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां कार्यम् ।

'वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्'

इति वशिष्ठोक्तेः । विष्णुधर्म—

दशाहं सूतिकागारमायुधेश्च विशेषतः ।

वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः ॥

मुसलेन तथा वारिवर्णकैश्चित्रितेन च ॥ इति ।

A. अत्रैव सूत्रमेकं समाप्य 'परिस्तीर्य'त्यादि सूत्रान्तरं पठति सामग्रमी ।

1. 'अथ' च । 2. 'कथं' नाम्नि ख-य ।

गोभिल—५०

वस्तियोगिद्वारम् । वस्तौ 'प्रतिष्ठिते स्थिते गर्भे, "प्रतीत्युपसर्गः । परिस्तीर्याग्नि-
मिति सिद्धे पुनर्वचनं परिसंख्यानार्थम्(A) । "कथं नाम ? परिस्तरणमात्रमेव स्यात् ।
न तु ब्रह्मोपवेशनाद्यपीति । ततश्च क्षिप्रहोमः स्यात्, परिस्तरणाज्यसंस्कारावेवाधिकौ
भक्ष्यत्वात् कालस्य । या तिरश्चीत्याभ्यामृग्भ्याम्(B) आज्याहुती जुहोति । भेदेनोप-
न्यासः प्रथमाया ऋचोऽवसानज्ञापनार्थः ।

A. परिसंख्यालक्षणमुक्तं प्राक् (पृ० ३६०)

B. ऋचौ च—

ॐ या तिरश्ची निष्पद्यते अहं विधरणी इति ।

तां त्वा घृतस्य धारया यजे संधारणीमहम् ॥

संराधन्यै देव्यै द्वेष्ट्यै स्वाहा ।

ॐ विपश्चित् पुच्छमभरत् तद्धाता पुनराहरत् ।

परे हि त्वं विपश्चित् पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नाम ॥ इति ।

मन्त्रमाह्वयम् १।१।६-७ । विनियोगप्रमाणञ्च स्वादिरगृह्येऽपि २।२।३० । अनयोर्व्याख्या
च—वा देवी तव क्षुभे कर्मणि प्रस्तूयमाने अहं विधरणी प्रसवबाधनसमर्था इत्येवं मन्यमाना
तिरश्ची वक्त्रा विदग्धभावापन्ना सती वाञ्छितफलविन्नकरी निष्पद्यते सम्पद्यते आगच्छति च प्रसवबाधां
कर्तुं तां त्वा देवीं संराधनीं प्रसवसाधिनीं मत्वा कर्तुं वा अहं पतिः घृतस्य धारया अनया यजे
अर्चयामि, तत्पूर्वमन्त्रश्चायं व्यवहियते—संराधन्यै प्रसवकार्यसाधिन्यै द्वेष्ट्यै यथाकालमाभूति-
सर्जनानुकूलविन्नै देव्यै तुभ्यं स्वाहेति ।

विपश्चित् इति । अस्य व्याख्यायां सायणाचार्यः—विपश्चिदाख्यो देवः पुच्छं गर्भस्य पुच्छ-
प्रदेशं शिशुम् अभरत्, यथा गर्भो न निर्गच्छति तथा निराकर्षणमकरोदित्यर्थः । अभरत्
आहृतवान्, पुनर्निर्गमाभिमुखमकरोत् । गुणविष्णुस्तु—“विपश्चिद् देवविशेषः स पुच्छं शिशुं
शिङ्खलाम् अभरत् हृतवान्, तत् पुच्छं धाता प्रजापतिः, विपश्चित्वा इत्तं पुनः आहरत् आनीत-
वान् यतः, अतः हे विपश्चित्, त्वं परश्रेष्ठ, एहि अस्मिन् कर्मणि सन्निहितो भव येनार्थं पुमान्
जनिष्यते उत्पत्स्यते असौ नाम देवदत्ताभिधान इत्यर्थः । सामभ्रमी तु—यः कश्चन जीवः
पूर्वजन्मनि विपश्चिद् विद्वान् भूत्वा पुच्छं प्रतिष्ठां यावतीम्, अभरत् संगृह्णाति, विद्वत्तयैवेति
वाचः । तत् संगृहीतं तावदेव पुच्छं धाता विधाता, तदर्थं पुनः जन्मान्तरेऽपि आहरत् आहर-
तीति (सिद्धान्तः) । अतोऽत्र गर्भे विपश्चिद् विद्वानेव पुनः त्वं परे हि प्रत्यागतो भव ।
अस्मिन् गन्तोऽप्येव पुमान् एव अयं गर्भः जनिष्यते प्रसूतः, स च असौ नाम एतन्नामको भविष्यति,
इत्येवमाज्ञासाते” इत्येवं व्याचक्षौ । तदत्र व्याख्यानानां साधुत्वे भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नामेति नामधेयं गृह्णाति^(A) यत् तद्
गुह्यमेव भवति ॥ १५ ॥

‘पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नामेति यत्स्मिन् सर्वनाम्नि* ‘देवदत्तशर्मा नाम
स्वाहे’त्येवं ‘नामधेयं गृह्णाति । यत् तत् “गुह्यमेवाप्रकाशनीयं भवतीति । दण्डकार-
करणाद् यावज्जीवमस्य गुह्यमेवाऽऽचष्टे । पुरुषस्य हि कदाचित् कश्चिदभिचारं कुर्वन्
नाम्ना करोति । दृष्टञ्च नाम्न्यभिचारः । तथा च सामविधौ वशीकरणमधिकारे
‘अथमसावि’ति प्राक्शिरसमग्नौ प्रतिष्ठाप्येति^(B) । अस्विनामाद्यास्य मुख्यनाम्नो-
ऽभिचारकृतो दोषो न भवतीति अतो यावज्जीवमेवास्य गुह्यतेति । (C)

यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्नथ ब्रूयात् काङ्क्षत नाभि-
कुन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चेति ॥ १६ ॥

यदा यस्मिन् काले अस्मै पित्रे ‘कुमारं जातं शिष्यादयः केचित् आचक्षीरन् कथयेयुः,
अथानन्तरम् इमं प्रेषम् इतिकरणान्तमुच्येन्नृणात् । कथम् ? काङ्क्षतेत्या*दिकमुच्चार्य
च प्रेषार्थं बोधयेत् । काङ्क्षत प्रतिपालयत ‘नाभिकुन्तनेन नालच्छेदनेन स्तनप्रतिधानेन
च ‘काङ्क्षतेति । कथं नाम, स्तनधानं नाभिकुन्तनं च मा तावत् करिष्यते इत्यर्थः ।

A. यत् तत् गुह्यमेवेति सूत्रान्तरं लघीकुर्वन्ति सामभ्रमितकाङ्क्षारमोक्षमूढाः ।

B. तथा च सामविधानमाज्ञाने द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमखण्डे—अथैकमनुष्यानामाकर्तव्यं
इत्युपक्रम्य—“सर्वेषामयमसाविति प्राक्शिरसमग्नौ प्रतिष्ठाप्यौदुम्बरेण स्तनेनाऽऽप्येनाभिःकुम्भा-
दच्छाद्य इती निधनेन गुणीहास्य भवती”त्यादिप्रसङ्ग उक्तः ।

(C). सोप्यन्तीहोममधिकृत्य यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तस्मात् किञ्चिदुपादीयते—

सादिश्राद्धायाणच्छन्दोगगृह्येषु—प्रतिष्ठिते वस्तौ सोप्यन्तीहोमः । या तिरङ्गीति श्राम्नाम् ।
असाविति नाम दध्यात् । तद् गुह्यम् । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृह्ययोग—अथ सोप्यन्तीसवनम् । विजनिष्यमानाया अग्निः पामि कर्णं
शिरस्माधाद्य आहृदयादभिक्षयेत् । यथार्थं वातः पवते यथा समुद्रं द्रवति । एवं ते गर्भं दृष्ट्वा
सह जरायुनाऽवपयतामिति । क्षिप्रमेव प्रजायते । इति ।

आपस्तम्बगृह्ये च—क्षिप्रं सवनम् । अनाप्रीतेन शरावेनाजुषोत्समुदकमाहृत्य पञ्चदूर्वाणां
निधाय मूर्ध्निऽसोप्यन्तीमुत्तरेण यजुषाऽभिक्ष्वेयैताभिरग्निकृतराभिरबोधेत् । यदि जरायु च कोशे
विहिताभिरेवाग्निकृतराभ्यामबोधेत् । इति ।

1. चित्रिताशौ नास्ति च । 2. ‘नाम’ च । 3. ‘कुम्भेना-’ न-च । 4. ‘कुमारं जातं’ कश्चि च ।
5. ‘त्यादिषु-’ क-न । 6. ‘नाभिकुन्तनेन’ नास्ति च । 7. ‘काङ्क्षतेति’ नास्ति च ।

संबोध्य च—

ब्रीहियवौ पेषयेत् तयैवाऽऽवृता यया शुक्लाम् ॥ १७ ॥

‘श्रुज्वर्यम्’(A) ।

पारस्करगृह्ये च—सोच्यन्तीमग्निरभ्युक्षति । एतत्तु दशमास्य इति प्राग् यस्येत इति ।
अथाचराचपतनम् । अबैतु दृग्भिशेवल् शुने जरास्वत्तवे । नैवमांसेन पीवरीं न कस्मिंश्च नायतन-
मवजरातु पयताम् इति ।

A. ब्रीहिश्च यवश्च ब्रीहियवौ, समासकरणादुभावपि मिलितौ पेषयेत् न त्वेकैकम् इति ।
तयैवाऽऽवृता तयैव परिपाठ्या यया पुंसवने शुक्लां पेषयेत् । इति सूत्रस्यार्थः ।

अन्न रघुमन्दनः—

ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः आयात् ।

‘जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेलन्तु विधीयते’ इति सर्वज्ञात्,

ततः पुत्रजन्मनिमित्तं वृद्धिभादं तन्त्रेण कुर्यात् ।

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम् ।

पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्मसमं नरैः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणात्,

सीमन्तोन्मयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

भान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥ इति विष्णुपुराणाच्च ।

साङ्गभादकरणाशक्तौ अन्नोत्सर्गमात्रं कर्तव्यम् ।

मिताक्षराणां पितामहः—

अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कतुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

दानवर्षणे वराहपुराणम्—

यावत्कालं सते जाते न नाडी छिद्यते पुनः ।

अम्ब्रसूर्योपरागेण समाहुः समयं समम् ॥

कृत्वधिम्लामनौ देवतः—

जाते पुत्रे पिता भुत्वा सचेत् ज्ञानमाचरेत् ।

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा कालं विलोकयेत् ॥

गर्भः—

भुत्वा कालस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः ।

अण्डिज्जनालं पश्येत् तं दत्त्वा हव्यं फलान्वितम् ॥

दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकान्ठिकया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य
कुमारस्य जिह्वां निर्माष्टि इयमाज्ञेति ॥ १८ ॥

'कुमारस्य जिह्वायां रसनायां निर्माष्टि निश्चयात्तयति' यथोक्तेन मन्त्रेण (A) ।
ग्रन्थमुक्तार्थम् (B) ॥ १८ ॥

पुनः स्नानमाह्राऽऽदिपुराणम्—

सूतं तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचेष्टं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणम् ॥ इति

गोभिलः—ब्रीहियवाविति ब्रीहिः शतपत्रधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालाभे
गोधूमाः ।

तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तावित्यादि (पृ० ५८) ।

उभयालाभे प्रत्येकम्—

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः (या० स० १।२३७) ।

इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तद्दर्शनात् अत्राप्यशक्त्या तथा कल्प्यते' । इत्याह ।

तर्कालङ्कारस्तु—“अन्यतरालाभेऽपि तत्प्रतिनिधिरूपादेवः, न तु प्रत्येकमेवाऽऽदाय कर्म
करणीयम्, इतरेतरप्रयोगस्यार्थवत्तोपपत्तः, तथा च कर्मप्रदीपः ‘यथोक्तवस्त्वित्यादि । यच्च
उभयालाभे प्रत्येकं ‘यथालाभोपपन्नेष्विति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तथा दर्शनेनान्यत्राप्यशक्त्या तथा
कल्प्यते’ इति रघुनन्दनमतम्, तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मात् न खलु याज्ञवल्क्येन
श्राद्धपात्राणि वचनान्तरं लोक्तानि, नापि मिलितानां पात्राणां प्रत्येकमुपादानमनेन वचनेनोच्यते,
न हि शास्त्रान्तरेऽपि समुच्चयेन पात्रविधिरस्ति । वैकल्पिकानां पात्राणां खल्वत्र यथालाभोप-
पन्नत्वमुच्यते, ब्रीहियवौ त्वाचार्येण मिलितामुच्येते, तत् कथमत्र दर्शनं कल्पनामूलमिति
कल्पयितुं जानाति । न ह्यत्रोद्गयनाद्विदकैकानुगुण्यद्योतकं वचनमस्ति, सेयं यदृच्छाकल्पना
आचार्यवचनविरोधाद् बुद्धिमद्भिरनादरणीया” इत्याह स्वभाष्यं ।

A. मन्त्रश्च—

ॐ इयमाज्ञेदमन्नमिदमायुरिदममृतम् । इति ।

मन्त्रमाक्षणम् १।५।८ । विनियोगप्रमाणञ्चास्य स्वादिरगृह्येऽपि २।२।३४ ।

अस्य व्याख्या—हे बालक, इदं प्रत्यक्षम् अन्नम्, इयम् आज्ञा प्रज्ञा, आ समन्तात् सम्बन्ध-
प्रकारेण ज्ञानहेतुत्वात्, इदम् आयुः प्राणधारणम्, इदम् अमृतम्, अनेन विधिना उपयुज्यमानम्,
अमरणधर्मि तत्त्वं तच्चास्तु इति शेषः । इति ।

B. सूत्रेऽत्र कुमारग्रहणं किमर्थमिति चेत्, कुमारीनिवृत्त्यर्थमित्येके ; तदसत् एतच्चैवाऽऽभूत्वा

1. 'कुमारस्य जिह्वायां रसनायां' नास्ति च । 2. 'इति जातकर्म, 'यच्च वेधाजननम्' इत्यर्थं
न-पुस्तकं । 3. 'विहितानि' नास्ति च ।

तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेत् जातरूपेण वा आदाय
कुमारस्य मुखे जुहोति—मेधां ते मित्रावरुणावित्येतयर्चा सद-
सस्पतिमम्भुतमिति च ॥ १६ ॥

तथैव तेनैव दक्षिणस्य पाणेरित्यादिना प्रकारेणामिसंगुह्य, मेधां भुतनिगादित्वं
अन्यसीति मेधाजननम् । 'किं तत् ? सर्पिर्घृतं प्राशयेत् (A)मेधां ते इत्यनेन मन्त्रेण ।

क्षियास्तूष्णीम् (२।९।२१) इति वृद्धाकरणान्तसंस्काराणां कुमाराणां अपि सूत्रणात् । एवञ्च कुमार-
ग्रहणमधिकारार्थमिति ब्रूमः । तेनोपनयनादीनि व्रतानि कुमारस्यैव भवन्ति न कुमाराणां इति ।
यस्य गर्भाहमेव ब्राह्मणमुपनयेत् इति सूत्रमिष्यति, तेनैव च पुंलिङ्गनिर्देशेन स्त्रियं व्यावर्तयिष्यतीति
चेत् ? न, यतोऽत्र ब्राह्मणो न विधिवत्सितः, किन्तुपनयनमतम्, तदर्थञ्च ब्राह्मणोऽन्यते ।
तस्मात्प्रातिनिर्देशाद्विष्णुमविष्यति स्यात्, यथा ब्राह्मणो न इत्येव इति ब्राह्मण्यपि न इत्यते ।
तस्मात् कुमारग्रहणमुपनयनादियु व्यावर्तनार्थम् । तथा च मनुः—

भमन्त्रिका तु कार्येयं क्षीणामावृद्धयेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

वैवाहिको विधिः क्षीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतितेषां गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिष्किया ॥

इत्याभ्यां वचनाभ्यां क्षिया जातकर्मविसंस्कारमुपनयनादिव्रताभावश्चाऽऽहेति । तदत्र जातकर्मणि
वृद्धिभाद्रामिधानं भवदेवस्य न पुनरुत्पत्त्यर्थम् ।

नाष्टकाष्ठ भवेच्छ्राद्धं न भादे भादमिष्यते ।

न सोष्यन्ती जातकर्म प्रोचितागतभर्तुषु ॥

इति कर्मप्रदीपकृता निषेधात् । इति ।

A. मेधां ते इत्यादिमन्त्रस्तु—

ॐ मेधां ते मित्रावरुणौ मेधामभिर्विधातु ते ।

मेधां ते अम्बिनौ देवावाधत्तां पुष्करकजौ ॥ इति ।

जन्मजातकर्म १।९।२१ । विनियोगप्रमाणञ्च स्वादिरगृह्येऽपि २।२।३९ ।

अस्य व्याख्या—हे बालक, मित्रावरुणौ देवौ ते तव, मेधां पाठभवनविषयां शक्तिम्,
आवर्त्तां चारवर्त्तां पोषयताञ्च, अग्निरपि देवः ते मेधां दधातु पुष्करकजौ पद्ममालिनौ अम्बिनौ
देवावपि ते मेधाम् भावयताम् । इति ।

(A)सदस् इति च भेदेनोपन्यासो भेदेनैव प्राशनार्थः । प्राशयेद् जुहोतीति च भेदेनैवोपदेशात् । 'अथवा जातरूपेण सुवर्णेनाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति' १ । 'सोऽयं विकल्पः हस्तेन वा जातरूपेण वेति' २ । अन्ये तु च-शब्दमभ्याहृत्य व्याचक्षते—प्राह्मणादि यन्मैधाजननं तन्त्रान्तरे प्रोक्तं तत् प्राशयेत् सर्पिश्च । तद्वत्तः ३ ; कुतः ? सर्पिणोऽपि मैधाजननत्वात्(B) । 'अन्न कश्चिदाह' ४—

A. मन्त्रस्तु—

ॐ सदस्स्पतिमवुभुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सर्पिं मैधामयासिषम् ॥ इति ।

सामसंहितापूर्वाधिके २।८।७ ।

विनियोगप्रमाणञ्चात्म्यं सादिरगृह्येऽपि २।५।३४ ।

अस्य व्याख्या—सदस्ः समायाः पति मुख्यम्, अमुतम् आश्चर्यरूपम्, प्रियम् इन्द्रस्य इन्द्रस्य बलभम्, काम्यम् अभीष्टार्थसम्पादकम्, मेधां सर्पिं धीधारणावती मेधा, तस्या दातारं साराचार्यम् अहम् अयासिषं शरणत्वेन प्राप्तवानस्मि । सा अस्मै कुमाराय मेधां ददातु इत्यार्चसा-
वाक्यार्थः ।

B. जातकर्मणि विशेषस्तु मदनपारिजाते—

जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम् । इति ।

यथोदितं स्वस्वगृह्योक्तविधिनेत्यर्थः । तच्च स्नानानन्तरम् । एतच्च ज्ञानं रात्रावपि भवति । तदाह व्यासः—

रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः १ ;

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत ज्ञानं दानञ्च रात्रिषु ॥ इति ।

नैमित्तिकदानान्यपि स एवाऽऽह—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिप्राज्ञातिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न कुर्यात् ॥

जातकर्म च नाभिनाकच्छेदनात् पूर्वमेव । तथा च मनुः—

प्राङ्नाभिचर्चनान् पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

जैविनिः—

यावन्न च्छिद्यते नाकं तावन्नाऽऽप्नोति सूतकम् ।

छिद्ये नाके ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥

१. 'सुवर्णेन वादाय जुहोति' च । २. 'इतिन सुवर्णेन वेति तुल्यविकल्पोऽयम्' च । ३. 'कुतः' नास्ति च । ४. चिह्नितांशो नास्ति न ।

यच्च विष्णुधर्मोत्तरे—

अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति,

तत्तु कर्तृप्रधानाद्यपेक्षया वेदितव्यम् ।

तथा च वैजवापः—

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

तच्च श्राद्धमात्रेण । अत एव प्रचेताः—

स्त्री शूद्रः श्वपचक्रैश्च जातकर्मणि चाप्यथ ।

आमश्राद्धं सदा कुर्याद् विधिना पार्वणेन तु ॥ इति ।

आमाभावे हेज्ञा । तथाच व्यासः—

द्रव्यालाभे द्विजालाभे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

द्रव्यालाभे आमद्रव्यालाभे, यस्य यजमानस्य भार्या ऋतुमती सत्र पाककर्त्यभावेनेति । प्रतिपुष्टश्च नाभिवर्धनान् पूर्वं तद्वद्वा । यथाहं शङ्कः—

कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रगोधान्यादिप्रतिग्रहेऽवदोषमनदहमन्वेकं कुर्यात् इति ।

सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदौ धान्यानि द्विग्व्यानि च दद्यात् ।

अशौचमप्येऽप्येतत् कार्यमित्याह प्रजापतिः—

अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वशौचेन शुध्यति ॥ इति ।

यत्तु श्योतिःशास्त्रे—

मृदुभुवक्षिप्रचरेषु भेष्वेषामुदयेऽपि वा ।

गुरौ शुक्लेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम वा ॥ इति ।

तद् वैवाजातकर्मनामकरणोत्कर्षे वेदितव्यम् । अनुत्कर्षे तु नायं नियमः । इति ।

अत्र जातकर्मविषये यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तद् यथासम्भवंमुच्यते—

तथा च छन्दोग-खादिर-ब्राह्मण्यगृह्येषु—प्राङ्नासिकुन्तनान् स्तनशानाच्च व्रीहियवौ पेयम् । अङ्गुष्ठेनानमिकया चाऽऽद्या कुमारं प्राशयेद् 'इयमाजे'ति, सर्पिश्च 'मेपां त' इति ।

जैमिनिगृह्ये च—कुमारे जाते जातकर्म प्राक् स्तनपाशानाद् व्रीहिं च यवं च जातरूपेणाव-
पृष्वेदमन्त्रमिति प्राशयेदिदमन्नमयं रस इदं प्राणेनामृतं सह पृथिवी ते माता सौः पिता जीवाहि शरदः
सर्तं पशवाहि शरदः शतमिति । अथैनमभिमन्त्रयते—'अङ्गादङ्गान् सम्भवसि हृदयादधिजायमे ।

आत्मा चै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतं पञ्चाहि शरदः शतम्' इत्ययैर्न परिददाति अहुत्वा परिददाम्यहस्त्वा रात्रौ परिददातु 'रात्रिस्त्वाऽहोरात्राभ्यां परिददात्वाहोरात्रौ स्वाऽर्धमासेभ्यः परिदत्तामर्धमासास्त्वा मासेभ्यः परिददतु मासास्त्वर्तुभ्यः परिददत्तुतयस्त्वा संवत्सराय परिददतु संवत्सरस्त्वा अरायै मृत्यवे परिददात्विति, कोऽसि कतमोऽसीत्याहसं मासं प्रविशासावित्थथास्व गुह्यं' नाम ददाति वेदोऽसीति । अथास्य मूर्धानमुपजिघ्रति 'अहमा भव परशुर्भवे हिरण्यमस्तृतं भव पशूनां त्वा हिङ्गुरेणाभिजिघ्रामी'त्येवमेव प्रवासादेत्य पुत्राणां मूर्धानमुपजिघ्रति फलीकरणमिभान् सर्वपान् दशरात्रमसौ जुहुयात्, शण्डायेति द्वाभ्यां शण्डाय मर्कटोपवीराय शौण्डिकेर उलूखलो मछिन्नुषो हुणाशिष्यवभो नन्वतादितः स्वाहा । आलिखन् विलिखन्न निमिषन् किं वदन्त उपश्रुतिर्यम्यः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्निपुणहान् श्रीमुखः सर्वपाशुनो नवयतादितः स्वाहेति । दशरात्रं दम्पती सूतकौ भवतः, तस्यान्ते स्मात्त्वोत्थानम् । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृह्यबोध—पुत्रे जाते नाम धीयते । बोधवदाद्यन्तरन्तस्य चतुरक्षरम् । यथोपपत्ति वा । अग्निमन्त्राऽऽनीय तस्मिन्नाज्यभागान्तं हुत्वा सहिरण्ये कांस्ये संपातानचनयेत्, हिरण्यगर्भः, संवत्सरस्य प्रसिमाह्, काय स्वाहा, कस्मै स्वाहा, कतमस्मै स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, प्रजापते न हि त्वदिति च द्वाभ्याम् । अग्नेरायुरसीति हिरण्येन मुखं मेघ्यं कृत्वा पाणिना मुखमग्निः संस्पृश्य प्रक्षाल्य स्तनावनुमन्त्रयते 'मधुघात-' इति तिसृभिः प्रवृच-मुभावुत्तमया । हिरण्येन सम्पातान् सन्निवृत्त्य मधु चेत्येके तन्मुखे कृत्वा प्रपाययत्याबुधं च अरां धव, सत्यं धव, त्रिव्यं धव, ऊर्जं धव, रायण्योषं धव, मन्त्रावर्चसं धव । जीव शरदः शतमिति मूर्धनि निघ्राप्य स्वस्त्वयनं वाचयति । सर्वपान् फलीकरणमिभान् दृष्ट्वा जुहोति 'शण्डोमर्कौपवीतः' आलिखन्, हर्षदणः, केशिनी इति । समानं पूर्वैर्नैतत् । एवं सायं प्रातर्दशाहं जुहुयात् । इति ।

आदवलायनगृह्ये च—कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राक्षयेत् प्र ते दधानीति । कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति मेधान्ते देवा इति । अंसावभिश्रुति अहमा भव परशुर्भवेति ।

आपस्तम्बगृह्ये च—जातं वात्सप्रेणाभिष्टव्योत्तरेण यजुषोपस्थ आधायोत्तराभ्यामाभिमन्त्र्य मूर्धन्यवघ्राणां दक्षिणे कर्णे जापः । नक्षत्रनाम च निर्दिशति । तद्रहस्यं भवति । मधुघृतमिति संस्मृत्य तस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं वज्राऽवधायोत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयित्वा उत्तराभिः पञ्चभिः क्षापयित्वा दधिघृतमिति संस्मृत्य कांस्येन घृताऽयं व्याहृतीभिरोद्गारचतुर्भिः कुमारं प्राशयित्वाऽग्निः शेषं संस्मृत्य गोष्ठे निनयेत् । उत्तरया मातुरूपस्थ आधायोत्तरया दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्योत्तराभ्यां दृथिवीमभिष्टव्योत्तरेण यजुषा संविष्टम् । उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भं निधाय सर्वपान् फलीकरणमिभान्मुक्तिनोत्तरैश्चिह्निः प्रति स्वाहाकारं हुत्वा संशास्ति प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णीमन्नावाचपतेति । एवमहरहरानिर्दशतायाः । इति ।

मानवगृहे च—पुत्रे जाते वरं ददाति । अरणिभ्यामग्निं मथित्वा तस्मिन्नावुच्यहोमान् जुहोति । अग्नेरापुरसीत्यनुवाकेन प्रत्यृचं प्रतिपर्यायमेकविंशतिमाज्याहुतीर्जुहोति । आज्यशेषे दधिमध्यपो हिरण्यपाकलेनोपहत्य त्रिः प्राशायति । अदमा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । वेदो वै पुत्र-
नामासि स जीव वारहः क्षतम् । इति प्रायेणेनाध्यधि प्रतिमुखं प्रदक्षिणं सर्वतोऽभ्युद्विशति । पलाशस्य मध्यमपर्णं प्रवेष्ट्य तेनास्य कर्णयोजयेत्—भूस्ते दधामीति दक्षिणे । भुवस्ते दधामीति सव्ये । स्वस्ते दधामीति दक्षिणे । भूर्भुवः स्वस्ते दधामीति सव्ये । इत्थं पिन्वोर्जं पिन्वेति स्तनौ प्रक्षाल्य प्रधापयेत् । इति ।

बाराहगृहे च—प्राक्मुखमुदक्मुखं वा सूतिकाख्यं कश्यपित्वा ध्रुवं प्रपद्ये शुभं प्रपद्ये इति काले प्रपादयेत् । रेतो मूत्रमिति च्यावनीन्वां दक्षिणकुक्षिमभिमुख्येत् । आचयेद् वा पुत्रं जात-
मन्वक्षं क्षातं न मातोपहन्वात् आमन्त्रप्रयोगात् । अग्नेरभ्याहितस्य परिसमूहस्य परिस्तीर्णस्य पश्चाद्वहते वाससि कुमारं प्राक्शिरसमुत्तानं संवेद्य पलाशस्य मध्यमपर्णं प्रवेष्ट्य तेनास्य कर्णावाजयेत्—भूस्त्वयि दधामीति दक्षिणे, भुवस्त्वयि दधामीति सव्ये, स्वस्त्वयि दधामीति दक्षिणे, भूर्भुवः स्वस्त्वयि दधामीति सव्ये । अथैनमभिमन्त्रयेत्—अदमा भवेति, अङ्गादङ्गा-
दिति । वरं चेत तदभिमुख्येत् । वेदं ते भूमिहृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाष्टस्य देवानहं पुत्रमहं हृदमिरवायं संस्कृत्य ब्राह्मणमामन्त्रा समिधमाधायान्नारावाधायान्नभ्यागौ हुत्वा
व्याहृतिभिश्चतस्रं आज्याहुतीर्जुहुयात् । जयाभ्यासानानां राष्ट्रभृतश्चैके । कांस्ये चमसे बाहुति-
सम्पातानवनीय तस्मिन् छवर्णं सजिष्य व्याहृतिभिः कुमारं चतुः प्राशयेदत्यन्तमेके । छवर्ण-
प्राशनमुदके निष्य व्याहृत्वा द्वादशवर्षताया इत्थं पिन्वोर्जं पिन्वेति स्तनौ प्रधापयेत् । दक्षिणं पूर्वं
सव्यं पश्चात् स्थित्वा हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतीश्च समिधमाधाय पर्युक्षति । एव कर्मान्तो बहिर्द्वारे-
जमिति । कणसर्पपवनानां होमः । व्याहृतिभिर्जुहुयात् । अप्रतिरथं जपेत् । इन्द्रो
भूस्त्येति वरं च सूतिकाख्यं वधाकाख्यं समन्तादुदकेन परिविधेत् । इति ।

बौधायनीयगृहे तु—जातं कुमारमभिमन्त्रयते अतुभ्यः सम्भूत इत्येतेनानुवाकेन । अथैनं
आपयति 'वेन्नैव त्वा निरु नरत्यै त्वा इति वद्भिरनुष्ठान्दसम् । अथैनं त्वोपस्थ आदधाति
अङ्गादङ्गादिति । अथैनं मूष्ण्यभिजिघ्रति अम्मा भवेति । अथास्य दक्षिणे कर्णे जपति
असिरानुष्मात् इति पञ्चभिः पञ्चैः । अथैनं दधिभुष्यतिमिति समुवापुत्य हिरण्येन प्राशयति
प्राणो रक्षति विश्वमेजत् इत्येतेनानुवाकेन प्रत्यृचम् । अतिसिद्धं गोपदे निनयति व्याहृतीभिः ।
अथैनं मातुस्तस्य आदधाति सीद त्वं मातुस्तस्या उपस्थे इति चतसृभिः सहस्राभिः । स्तनमभि-
मन्त्रयते—स्त्ये स्तनः क्षावो यो मयो भूयैनेति । जयन्तामनुमन्त्रयते यौस्ते पृष्ठं रक्षत्विति ।
अथास्त्योस्तुमभ्युच्छिरसि निदधाति आपः छसेषु जायत रक्षासीति । अथ देवयज्ञोद्वेसन-
प्रवृत्ताऽस्मिन्नुवाच कृत्वा पक्वाजुहोति हरिं हरन्तामनुवन्ति देवाः इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य
मा पिब्यो कृत्यो मां वधीः इति वारयया जुहोति । अथाऽऽज्याहुतीश्चजुहोति 'सद्यस कमानाय'

भक्षप्राशनञ्च' तदेव ऋग्वेदो गानाम् "अन्यस्याविधानात् । "तदसत् ; कुतः" ? यद्येत-
दन्नप्राशनम् जातकर्म 'कतरन् तर्हि ? एतच्चेत् जातकर्म' * तदा अन्नप्राशनेनान्येन भवि-
तव्यम् । 'कुतः ? (१) स्मृत्यन्तरं पृथुषसंस्कारेषु पृथगेवास्य विधानात् । गर्भा-
धान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणान्नप्राशन-"चौडोपनयनमिति ; नियत-
कालत्वाच्चाप्राशनस्य, "पष्टेऽन्नप्राशनं मासी"ति ; नामकरणेन च व्यवहितत्वात् । यत्
पष्टे मासि विहितं नामकरणेन च व्यवहितं तत् प्राङ्नाभिधर्धानाद् भवतीति, एतन्न
इत्यान्तानुवाकस्य । स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धसाधेनुवरप्रदानात् । अथानोयुगं रथयुगं वा स्यात्वा-
च्छायालङ्घ्याप्रेणामिमुद्वृष्य तस्याप्रेणाश्वत्यप्रेणैषु हुतशेषं निदधाति नम आख्याधिनीभ्य इति ।
अथास्तमित आदित्यं गौरसर्षपान् फलीकरणमिश्रानञ्जलिना जुहोति कृणुष्व पाजः प्रसिति न
पृथ्वीम्, इत्येतनानुवाकेन प्रनृचम् । अथौदनं तिलसक्तुभिर्घृतेनेति, समुदायुत्य गोष्ठेऽश्वत्य-
प्रेणुं हुतशेषं निदधाति भयोराय महाघोराय नमो नम इति । अथातिशिष्टं सर्षां विशः सम्प्र-
किरन्ति 'आवशिने'ति । स एवमेव फलीकरणद्वोमप्रभृति सायं प्रातर्दशरात्रं करोति । नानु-
त्थितायां सूतिकायां भोज्यान्नता । दशम्यामुत्थानम् । इति ।

पारस्करगृह्यं तु—जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ।
अनामिकया स्रवणान्तर्हितया मधुगुणे प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि मुखस्त्वयि दधामि
स्वस्तयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति । अथास्यायुष्यं करोति । नाभ्यां
दक्षिणे वा कर्णे जपति अग्निरायुष्मानिति । त्रिस्त्रिस्त्रयायुषमिति । स यदि कामयेत्
सर्वमायुरियदिति वान्मप्रणैरनमभिमृशेन् । दिवस्वरोत्येतस्यानुवाकस्योत्तमाष्ट्यं परिक्षिपति ।
प्रतिदिनं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयाद्विममनुप्राणितेति । पूर्वो ब्रूयात् प्राणेति । ध्वानेति
दक्षिणः । अपानेत्यपरः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्टाद्वेक्षमाणो ब्रूयात् । स्वर्गं
वा कुर्यादनुपरिकाममविव्रमानेषु । स यस्मिन् देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते
भूमिहृदयमिति । अथैनमभिमृशत्यभ्या भवति । अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इडासीति । अथास्यै
दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमं स्तनमिति । यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् । उदपात्रं शिरस्तो
निदधात्यापो देवेषु जाग्रथेति । द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात् सन्धिवेलयोः फलीकरण-
मिश्रान् सर्षपानरनावावपति शण्डामर्का उपवीर इति । यदि कुमार उपद्रवेजालेन प्रच्छाद्यो-
त्तरीयेण वा पिताऽङ्ग आधाय जपति कर्कुरः सकर्कुरः इति । अभिमृशति न नामयति न स्वति
न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति । इति ।

Δ. गौतमसंहितायामष्टमाध्याये गर्भाधानाद्वौडोपनयनमित्यन्तर्भाष्योक्तवचनमिद-
मुपलभ्यते ।

१. 'च' नास्ति ख । २. 'अन्यस्य विधानात्' ख । ३. 'तन्न' इति ख । ४. 'चित्रितामी' नास्ति ख ।
५. 'कुतः' नास्ति ग-घ । ६. 'चौडोप-' ग ।

युक्ततरमिव मन्थामहे । न चैकेन संस्कारेण क्रियमाणेन संस्कारद्वयनिवृत्तिर्भवतीति (A) । यच्चैतदुक्तम् 'अभ्यस्याविधानादिति । अत्र का युक्तिः ? यद् यन् स्वशाखायां न विहितं तदप्राप्तिरित्येवं चेदन्वयस्या स्यात् । कथम् ? ऋद्धागशाखायामग्निहोत्रस्यधाविधानमवस्थेयम् अग्निहोत्रस्यैवाभावः, तदभावे अग्निहोत्रादीनां 'कनूनामभावे एव भवेदेतदत्यन्तायुक्तम् । अतोऽस्मादेवाग्निहोत्रदर्शनात् सर्वशाखप्रत्ययमेकं कर्मेति च न्यायादध्ययुभयो गृहीयात् । 'तथा च कर्मप्रदीपः—

यन्नाऽऽघ्रातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् (B) ॥

इति प्रतिविधाने होमदेवतामात्रमेवाध्ययुभयो गृहीयाद् इतिकर्तव्यताकलापश्च स्वगृहोक्त एव स्यात् । कथं कर्मेति उच्यते—ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा स्वगृहोक्तेन विधिना नमः श्रपयेत् । निर्यापप्रयोगस्तु प्रागेवाक्तः । यथा जुष्टं निर्यामि । प्राणाय त्वा अपानाय त्वा, चक्षुषे त्वा, श्रोत्राय त्वा । तत आत्यभगान्तं कृत्वा शुश्रूष आत्याहुतिर्द्वयं जुहुयात्, 'देवां वाचमित्यनया वाजां नो अग्नेति च' ।

A. अत्र सुब्रह्मण्यः "अत्र केचिद् ब्रीहि-यव-मार्जनं सर्पिःप्राशनं चैकं कर्म, अत्रप्राशनं ह्येतत्, ब्रीहि-यव-प्रहणात् सूत्रान्तरे दर्शनात् । जाते यत् कर्म तज्जातकर्मैत्यस्यैव नामान्तरम्, यवनादेकेन कर्मणा संस्कारद्वयनिवृत्तिरपि नानुचिता । गौतमोक्तत्वाविशान्तरसङ्ख्यापूर्तिश्चन्द्रवर्णिनेनान्येन वा भविष्यति ; तस्मादध्ययुशाखोक्तमग्नप्राशनं न कुर्यादित्याहुः, अस्मिन् पक्षे जातकर्मण्यग्नप्राशने च पृथक् पृथगग्निनामकरणप्रतिपादकगृह्याभ्यप्रद्वयवनविरोधः स्पष्ट एवेत्याह स्वमिबन्धे ।

B. कात्यायनसंहिता १।३।३ ।

अस्य व्याकृशर्षा प्रकाशकारः—“स्वशाखायां यज्ञोक्तं परशाखोक्तं, यथा छन्दोगानां याजुर्वेदिकमग्निहोत्रम् । यद्वा स्वशाखोक्तस्याऽऽकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा अधिरोधि ।

यथा मनुनोक्तस्य—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्यष्ट प्रास्य चिनटानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूर्कं गृह्यान्तरे मन्त्रविधानं तद्वर्जितं कर्तव्यमेव । पौराणिकादि तु साधारणस्वाङ्ग पारम्यमिति तदपि स्वशाखोक्ताधिकमनुष्ठेयमेव । यथा देवतान्य इति मन्त्रजपादि ।

1. 'चन्वस विधानात्' ख । 2. 'कनूनाम्' नाभि घ । 3. 'तथा चोक्तम्' घ । 4. 'विहितं नो नास्ति' घ । 5. 'त्वा जुष्टं निर्यामि' घ । 6. 'आहुतिः' घ । 7. 'विहितं नो नास्ति' घ ।

तत्र 'मन्त्रः—

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेयमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुपूतैतु स्वाहा (A) ॥

'एका तावदेतया ऋचा हुत्वा' *हुतिर्भवति । तथा वाजो नो अग्रेति* * च—

वाजो नो अथ प्रसुवाति दानं वाजो देवाम् ऋतुभिः कल्पयाति ।

वाजो हि मा सर्वधीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयं स्वाहा (B) ॥

इति द्वितीया । अथ हविष उपस्तरणाभिवारणन्यायेन (१) । प्राणेनान्ममशीय

यत्तु गृह्यपरिशिष्टोक्तम्—

वह्न्यल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रतिष्ठितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

तत् साधारणानां परोक्तानाञ्च नावश्यमनुष्ठानमित्येवंपरम् । न तु स्वगृह्योक्तमात्रमेवानुष्ठेयमिति तस्यार्थः । गृह्यानुक्तानां साधारणानामुपदेशानर्थक्यापत्तेः । शास्त्रान्तराधिकरण-विरोधाच्च" इत्याह ।

अत्र संवादिप्रमाणमुक्तं गृह्यासंग्रहे—

आत्मतन्त्रेषु यत्रोक्तं तत् कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः खलु सामान्या ये चोक्ता वेदवादिभिः ॥ इति । गृ० स० २।११ ।

A. पारस्करगृह्यष्टोऽयं मन्त्रः । आकरस्थानन्तु तैत्तिरीयब्राह्मणम् । २।४।६।१० ।

अस्य सायणाचार्यकृता व्याख्या—देवाः सर्वे वाचं देवीमजनयन्त उत्पादितवन्तः, तां वाचं विश्वरूपाः द्विपाचतुष्पासद्वान्तरभेदेन पशवः स्वस्वभावाकूपेण वदन्ति, सा वाग्रूपा धेनुः नोऽस्मदर्थं इयमन्नं ऊर्जम् अकाराविरसं दुहाना सम्पादयन्ती दधुता भस्माभिः दधु वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुता, मन्त्रा दृष्टा सती, भस्मान् प्रत्यागच्छतु । इति ।

B. आकरस्थानन्तु वाजसनेयिसंहिता १८।३३ ।

अस्य व्याख्या—अद्यास्मिन् दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु, अनुजानातु दानार्थमिति शेषः, अन्नदानेच्छाऽस्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु, यस्मिन् काले यो देवो यद्व्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । विश्वकारार्थः, वाजश्च मा मां सर्वधीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्वधीरस्तादृशं जजान जनयतु, पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । सतो वाजपतिः सप्तद्वान्नः सन्नद्धं विश्वा आशा सर्वा दिशो जयेयम्, अन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ।

C. उपस्तरणाभिवारणन्यायश्लोकः प्रथमप्रपाठकस्याष्टमकण्डिकायाम् (पृ० २१७) .

स्वाहा । 'इति प्रथमा'* । अपानेन 'गन्धानशीय स्वाहा । 'इति द्वितीया'* । चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा । 'इति तृतीया'* । ओत्रेण' यशोऽशीय स्वाहा । 'इति चतुर्थी'* ।' ततः स्थिष्टकृतादि तन्त्रं समाप्य हविष्यमक्षं गृहीत्वा कुमारमाशयेत् तूष्णीं हस्तेति वा इति(A)'अलमतिप्रसङ्गेन । प्रकृतमधुनोच्यते—जातकर्मणि यथांक्तेन प्रकारेण व्रीहियवप्राशनं कृत्वा सर्पिषश्च पश्चात् ।

.A. विधिर्यं भाष्ये पारस्करगृह्योक्त इति । अत्र तर्कालङ्कारः—“अत्रैके वर्णयन्ति अन्नप्राशनञ्च- तदेव छन्दोगानाम्, अन्यस्याविधानादिति, तेषामयमाशयः—सर्पिषः प्राशनोपदेशस्तावद्विद्वोप- लभ्यते, सर्पिश्चाग्नयः, तस्मादन्नप्राशनमेतत् । तद्विद्व कर्मान्तरोपदेशादितः पूर्वमेव जातकर्मणः परि- समाप्तिरवगम्यते, अतो नानयोरैक्यमाशङ्कनीयम्, शास्त्रप्रामाण्यबलाच्चैकैनापि कर्मणा संस्कारद्वय- निष्पत्तावपि न किमप्यनुचितम् । ननु 'बृहोऽन्नप्राशनं मासी'ति नियतकालमन्नप्राशनस्य स्मर्यते नामकरणेन व्यवहितत्वञ्च ? उच्यते—अस्मच्छास्त्रे खल्विदानीमेवाग्नप्राशनमुपदिश्यते, इत्यन्येषा- मेव नियतकालत्वं नामकरणेन व्यवहितत्वञ्च, नास्माकम् । नापि नियतकालत्वमस्त्वन्नप्राशनस्य ।

अत एव यमः— ततोऽन्नप्राशनं बृहं मासि कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाऽथ कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥

इति कालद्वयमुपदिश्य कालान्तरमपि कुलानुगतमुपदिशति । आचार्यः किलोपदेशा छन्दोग- कुलधर्माणाम् ।

मनुरपि— बृहोऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ।

इति तद्वेष्टोपदिशति । अन्ये तु मन्यन्ते जातकर्मरूपत्वादतस्य नाग्नप्राशनत्वम् । न खल्वत्रैकेन कर्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तिर्युक्ता, नियतकालत्वाद्ग्नप्राशनस्य नामकरणेन व्यवहितत्वाच्च 'प्राङ्- नाभिवर्धनात् करणं न युक्ततरम्, स्वशाखायामन्यस्य विधानाभावेऽपि पारशाखिकमेवानुष्ठेयम् । तस्माद्व्यवृत्त्यर्थो गृहीयात्, प्रधानहोमदेवतामात्रमेवाध्यवृत्त्यर्थो ग्रहीतव्यम्, पूर्वापरेतिकर्तव्यता- कलापस्तु स्वशाखोक्त एव स्यादिति, तदन्न भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्" इत्याह स्वभाष्ये ।

रघुनन्दनस्तु—“अथाग्नप्राशनम्, यद्यपि गोभिलगृह्येऽन्नप्राशनसंस्कारो नाभिहितः, तथाऽपि—

अग्नस्य प्राशनं कार्यं मासि बृहोऽष्टमे बुधैः ।

स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥

इति कृत्वचिन्तामणिपुस्तकचनेन सर्वशाखिकनृकत्वेनाऽऽकाङ्क्षितः, 'यज्ञाऽऽन्नात् स्वशाखाया'- भित्त्वादिछन्दोपरिशिष्टाद्व्यशाखोक्तप्रकारेण छन्दोगेन कर्तव्यः । पूर्वापरेतिकर्तव्यताकलापस्तु स्वगृहानुसारेण कार्यः' इति भट्टनारायणप्रभृतयः ।

1. नास्ति च । 2. 'गन्धानशी-' क-ख-न । 3. नास्ति च । 4. नास्ति च । 5. 'वायजोपगोय' क-न । 6. नास्ति च । 7. 'इति मेधाजननं' इत्यधिकं च, टि । 8. 'चक्षतनतिसङ्गे' ख ।

भुजबलभीमे— वहे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे ।
प्राजेशादित्यौष्ण्यवैष्ण्यबुधौहस्तादिचतुर्दशै-
राशेवाप्यतिपिन्नाशेषु नितरामन्नादिभक्ष्यं शुभम् ॥

कृत्यविन्तामणौ— द्वावशी-सप्तमी-मन्दा-रिकासु पञ्चपर्वण्ये ।
बलमायुर्वक्षो हन्यात् शिष्टानामन्नभक्षणम् ॥

भुजबलभीमे— वृषद्वन्द्वचतुर्मीनकम्बालग्नैऽन्नभक्षणम् ।
त्रिकोणाष्टयुगास्तेषु ग्रहा यद् यत् तथा कलम् ॥
गुहः शशधरो लग्नात् वहाहृत्योऽन्नभक्षणे ।

मत्स्यपुराणम्— भन्नप्राप्ते च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निपेके च प्रवेशे नववेदमनः ॥
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
तीर्थयात्राबुधोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥

मार्कण्डेयः— देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गतस्य च ।
भलकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाज्ज्वकनकोपेतं प्राशनं शंसते ततः ।
कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालन्तु तं त्यजेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डादि सर्वदाः ।
शास्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत् तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद् बालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य शालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥” इत्याह संस्कारतत्त्वे ।

मदनपारिजाते विशेषः—

“लौगाक्षिः— वहे मासेऽन्नप्राशनं जातवन्तेषु वेति ।

शङ्खः— संवत्सरेऽन्नप्राशनमिति व्यवस्था पूर्ववत् ।

कुलाचारानुक्रमेणेत्यर्थः”, इति ।

निर्णयसिन्धौ तु—“पारिजाते नारदः—

जन्मतो मासि वहे स्यात् सौरेणाज्ञाशनं परम् ।

तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥

द्वादशे वाऽपि कुर्वीत प्रथमाज्ञाशनं परम् ।

संवत्सरे वा सम्पूर्णे केचिद्विच्छन्ति पण्डिताः ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

षष्ठे वाऽप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणान्तु पञ्चमे ।
सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥
रिक्तां दिनक्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीममाम् ।
त्यक्तवाऽन्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवश्वांसराः ॥
चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्यत्रिकं विना ।

श्रीधरः—

आदित्यतिथ्यवसुसौम्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवस्वोत्तरपौष्णमित्राः ।
बालान्नभोजनविधौ दशमे विद्युद्धे छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥

वसिष्ठः—

बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च राजाभिषेके खलु जन्मप्रिष्ये ।
शुभं त्वनिष्टं सततं विवादे सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥

मार्कण्डेयविष्णुधर्मयोः—

ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् ।
शुभं विशाश्र संपूज्य हुत्वा बह्वौ तथा चरन् ॥
देवतापुरतस्तस्य धाम्युत्सङ्गतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत् पायसं तु वा ॥” इति ।

मुहूर्तचिन्तामणौ तु—

“रिक्तानन्दाऽष्टदशं हरिदिवसमथो सौरिभौमार्कवारान्
लङ्गं जन्मर्क्षलमाष्टमगृहलवगं मीनमेवालिकञ्च ।
हित्वा षष्ठात् समे मास्यथ हि मृगदशां पञ्चमादोजमानं
नक्षत्रैः स्यात् स्थिराख्यैः सष्टदुलघुवरैर्बालकान्नाशनं सत् ॥” इति ।

अत्र भाष्यकारेणान्नप्राशने द्वादशी आबुदुक्ता, यद्यपि ततः किञ्चिदिव विभिन्ना भवेदेष-
भट्टोक्तेति साऽत्र प्रदर्शयितुमुचिता, तथाऽपि प्रायः सर्वे एव मन्त्राः पुरुषाणिपत्यकामाधिकरणादौ
चतुर्थप्रपाठके ४।९।४ सूत्रादौ धृता इति ते तत्रैव द्रष्टव्याः । एवञ्च न मन्त्रनिरपेक्षतिकर्तव्यता
प्रकृतोपयोगिनीति नोद्धिता । किन्तु यत्र च भाष्यकारेण द्वाविध्यमन्नं गृहीत्वा तूर्ण्यं कुमार-
माशयेदित्युक्तं तत्र च भवेदेवेन ‘उदीच्यकर्मानन्तरं कुमारस्य सुव्यञ्जनं दद्यादनेनेति वाजसनेयिनां
मन्त्र उक्तो व्याख्यातञ्च गुणविष्णुना ।

स च मन्त्रः—ॐ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः ।

प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि छिपदे चतुपदे ॥ इति ।

वाजसनेयमंहिता १६।८३ ।

अस्य महीधरकृता व्याख्या—हे अन्नपते अन्नस्य पालकाग्ने, नोऽन्नमभ्यमन्नस्य देहि अन्नं प्रयच्छ, यद्वाऽन्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य ? अनमीचस्य, नास्ति अमीचा व्याधिर्न तदनमीचस्य, तस्य, शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम, शुष्मं बलं विद्यते यस्मात् तत् शुष्मि, तस्य, रोगनाशकं बलदेत्वन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय, पादपूयै प्रोपसर्गास्य द्वित्वम्, अतिशयार्थं वोपसर्गाभ्यासः, 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इति यास्कोक्तेः । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ, चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय, यद्वा द्विपदे मनुष्याय, चतुष्पदे गवाद्ये अन्नं धेहि सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः । गुणविष्णुस्तु मन्त्रस्य द्वितीयाधर्म—प्रदातारं तार्य ऊर्जं नो धेहि द्विपदे शं चतुष्पदे' इत्येवं पठति, व्याकरोति चेत्यम्—हे अन्नपते सूर्य, अन्नस्य अदनीयस्य, अनमीचस्य आरोग्यकरस्य, शुष्मिणः अग्निवृद्धिकरस्य ऊर्जं बलं धेहि, किञ्च अन्नस्य प्रदातारं तार्यः तारय । तथा नः अस्माकं द्विपदे चतुष्पदे च शं सुलं धेहि । इति ।

गोभिलाचार्येणानुक्रमस्यन्नप्राशनमत्र जातकर्माधिकरण एवोक्तं आप्यकारेणेति अत्रैव येन गृह्येवन्नप्राशनमस्ति तेभ्यः सूत्राणि यथासम्भवमुल्लिख्यन्ते । तथा च

त्रैमिनिगृह्ये—अथातः प्राशनकर्म, पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वा हविष्यमन्नं प्राशयेत्—'अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीचस्य शुष्मिणः । प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे शं चतुष्पदे ।' इति ।

लौगाक्षिगृह्ये च—पष्ठे मास्यन्नप्राशनम् । सर्वाण्यन्नानि संयूय 'आयुर्दा देव' धृतप्रतीक इति हुत्वा 'अन्नपते अन्नस्ये'ति कुमारमन्नं प्राशयेत् । इति ।

कात्थकगृह्ये तु—पष्ठे मासेऽन्नप्राशनं दन्तेषु वा जातेषु । सर्वाणि हविष्यान्नानि संयूय 'आयुर्दा देव' धृतप्रतीक इति हुत्वा 'अन्नपते अन्नस्ये'त्येतथैव कुमारमन्नं प्राशयेत् । इति ।

आश्वलायनगृह्यं ऽपि—पष्ठे मास्यन्नप्राशनम् । आजमन्नायकामः । तैत्तिरे' ब्राह्मर्चसकामः । पुतौदनं तेजस्कामः । दधि-मधु-धृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् 'अन्नपते' इति ।

आपस्तम्बगृह्ये च—जन्मनोऽपि पष्ठे मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा दधि-मधु-धनमोदनमिति संसृज्योत्तरैर्भन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् । तैत्तिरेण मासेनेत्येके । इति ।

मानवगृह्यं च—अथान्नप्राशनम् । पञ्चमे पष्ठे वा मासि पयसि स्थालीपाकं अपयित्वा स्वागमलङ्कृतमहतेन वामना प्रच्छाद्य 'अन्नपतेऽन्नस्य नो धेही'ति हुत्वा हिरण्येन प्राशयेत् 'अन्नात् परिश्रुत इत्यत्र । रत्नसुवर्णापस्कराण्यायुधानि दर्शयेत् । यदिच्छेत् तदुपसंगृहीयात् । ततो ब्राह्मणभोजनम् । वामो दक्षिणा । इति ।

वाराहगृह्ये तु—पुत्राभिमन्त्रणमन्नप्राशनञ्च । पुत्रस्य जाते दन्ते यजेताग्निं गवाऽप्यशुना वा । विप्रोषितः प्रत्येक्य पुत्रस्य मूर्धानं त्रिराजिघ्रेत् 'पशूनां त्वा हिङ्गारेणाभिजिज्जामी'ति । जातकर्म-चतुस्ताहुर्मां प्रवेष्ट्य तेनास्य कर्णावाजयेत् । अथैनमभिमन्त्रयते 'अस्मा अवे'ति 'अग्नि-

कृन्तत नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिधत्तेति ॥ २० ॥

कृन्तत नाभिं स्तनं च प्रतिधत्त इति ब्रूयात्^(A) ।

अत ऊर्ध्वमसमालम्भनम् आ दशरात्रात् ॥ २१ ॥

यत् स्मृत्यन्तरे विहितं सूक्तिकां स्पृष्ट्वा सचेलः ज्ञायादिति तत् अस्मान्नाभि-
वर्धनादूर्ध्वम् आ दशरात्रादसमालम्भनमस्पर्शनं द्रष्टव्यम् । ततश्च पितुरपि 'पुत्रे जाते
पितुः ज्ञानमि'ति^(B) यत् तदस्मात् कर्मणः पूर्वमेव द्रष्टव्यम् ।

इति 'भट्टनारायणकृतौ' * 'गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये' * द्वितीयप्रपाठकस्य
सप्तमी कण्डिका ।

चन्वन्तरी' इति । पुत्रवच्छागमेषाम्यामिष्टा दीर्घाणां व्याहृतिभिः कुमारं वतुः प्राशयेत् ।
'आयुर्वा देवे'ति च कुमारकर्मणि शुक्ल उदगयने पुण्ये नक्षत्रे नवमीवर्जं सर्वे कृतवो विवाहे माघ-
चैत्रौ मासौ परिहाप्योत्तरं च नैवाद्यमन्वारम्भयित्वा हवनम् । इति ।

बौधायनीयगृह्ये तु—वष्टे मास्यज्ञप्राशनम् । ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
मिति वाचयित्वा, अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा अन्नसूक्तेन जुहोति—'अहमास्मि
प्रथमजा कृतस्य' इत्यष्टाभिरनुच्छन्दसम् । जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । अथौदनं दध्ना
मधुना घृतेनाग्निरिति समुदायुत्य हिरण्येनौषधस्य कुमारं प्राशयति 'या जाता ओषधयः' इति
षड्भिरनुच्छन्दसम् । भूर्भुवः सवरपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि शिवास्त आप ओषधयः
सन्त्वन्नमीवास्त आप ओषधयः सन्त्वसौ, इति सर्वास्वनुषजति । इति ।

पारस्करगृह्ये च—वष्टे मासेऽन्नप्राशनम् । स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुती
जुहोति—देवीं वाचमिति । वाजो नो अघेति च द्वितीयाम् । स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्न-
मशीय स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति ।
प्राशनान्ते सर्वांस् रसान् सर्वमन्नमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत् । तूर्णौ हन्तेति वा, हन्तकारं मनुष्या
इति श्रुतेः । भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारकामस्य । कपिञ्जलमांसेनाज्ञाद्यकामस्य । मन्स्यैर्जवन-
कामस्य । कृकषाया आयुष्कामस्य । आठ्या ब्रह्मवर्चसकामस्य । सर्वैः सर्वकामस्य ।
अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

A. पितेति शेषः ।

B. तथा च शुद्धितत्त्वे संवर्त्तः—

जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुभ्येद् दशाहेन ज्ञानात् तु स्पर्शनं पितुः ॥ इति ।

द्वितीयप्रपाठकस्य अष्टमी कण्डिका

—:—

जननाद् यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं
कुमारमाष्टाव्यास्तमिते वीते लोहितिम्नि अञ्जलिऋतः पितोप-
तिष्ठते ॥ १ ॥

जन्माद् जन्मत आरभ्य यस्तृतीयो ज्यौत्स्नः शुक्लपक्षः, तस्य तृतीयायां तिथौ
'प्रातः', रात्रौ कर्मण उपदेशाद् रात्रावेव स्नानं मा भूदित्यतः प्रातरित्युक्तम् । सशिरस्क-
मित्येतस्मादेव कुमाराणामशिरस्कं स्नानं दर्शयति । कुमारं "बालकम् आप्लाव्य
स्नापयित्वा, अस्तमिते सवितरि, वीते विगते, लोहितिम्नि लोहितभावे, सन्ध्योपरमे
इत्यर्थः । अञ्जलिऋतः ऋताञ्जलिः, पिता उपतिष्ठते(१), विगनुपदेशात् प्राङ्मुखः ।
'कुतः ? 'प्राङ्मुखकरणं चानादेश' इति सूत्रकारवचनात्(२) । तथा चोक्तम्—

‘यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु’ इत्यादि ।(३)

A. चन्द्रमसमिति शेषः ।

B. सूत्रकारवचनदिति श्रौतसूत्रकारवचनादित्यर्थः, तथाच लाज्यायनश्रौतसूत्रम् 'प्राङ्मुख-
करणञ्चानादेशे' (१।२।१६) इति ।

अत्र तर्कालङ्कारः—“पिता उपतिष्ठते आराधयति चन्द्रमसं तदभिमुखः सन्, कुतः ?
'पितोपतिष्ठते...अभिमुखश्चन्द्रमसम्' (सू० २।८।६) इति लिङ्गात् । यत्तु दिशोऽनादेशात्
'प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे' इति सूत्रकारवचनात् प्राङ्मुख उपतिष्ठते इति वर्णनम्, तदसङ्गतम् ।
शुक्लतृतीयायां चन्द्रमसः पश्चिमदिगवस्थितत्वेन प्राङ्मुखेन पित्रा तदाराधनवर्णनत्वानुचितत्वात्,
लिङ्गविरोधाच्च” इत्युक्त्वा भाष्यकारमाक्षिपति ।

C. अस्योत्तरार्धन्तु—

तिस्रस्तत्र विशाः प्रोक्ता ऐन्द्रीसौम्याऽपराजिताः ॥ इति क० प्र० १।१।७ ।

अस्य व्याख्यायां प्रकाशकारः—“यत्र जपःदिकर्मोक्तम्, तेषु कर्मसु दिग्बिधेयमुखतानिबन्धो
नोक्तः, तत्र पूर्वा उत्तरा ऐशानीति तिस्रो दिशो मुनिभिर्हताः” इत्याह । एवञ्च भाष्यकारस्योपरि
तर्कालङ्कारस्याश्लेषोऽप्रमाणकः । यतः, अत्र कर्मद्वयं चन्द्रदर्शनं चन्द्रावाञ्जलिदानञ्च, एवञ्च

1. 'प्रातः' नास्ति च । 2. 'बालकम्' नास्ति च । 3. 'कुतः' नास्ति च । 4. 'जपहोमादिकर्मसु'
नास्ति च । 5. 'चादि' नास्ति च ।

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं
पिले प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ २ ॥

अथानन्तरमेव 'माता शुचिना निर्णिकेन वसनेन वाससा 'कुमारमाच्छाद्य ।
आङ्गिति मर्यादायाम् । "कथम् ? मुखवर्जमाच्छाद्येति । दक्षिणतो भूत्या उदञ्चम् उत्तानं
पिले उदक्शिरसं प्रयच्छति । प्रदाय च—

अनुपृष्टं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते ॥ ३ ॥

'शृज्वर्यम्(A) ।

अथ जपति—यत्ते सुसीम इति यथाऽयं न प्रमायेत पुत्रो
जनित्र्या अधि इति ॥ ४ ॥

'अथेत्यानन्तर्यार्थः । परिक्रम्योपस्थितायाम् अथानन्तरमेव जपति—परिक्रम-
माणाया'मेवेति*, (B)यत्ते सुसीम इति शृज्वर्यम् । किमन्तोऽयं "मन्त्र" इति ज्ञापनार्थम्
इदमुक्तम्* । 'यथाऽयं न प्रमायेत पुत्रो जनित्र्या अधी'त्येव मन्त्र इति ।

कुमारं विना प्रवासस्थोऽपि पिता चन्द्रायामङ्गलिं दद्यादिति भवताऽपि स्वीकारात्, एवञ्च
कर्मणोः पृथक्त्वात् पूर्वत्र चानुपदेशात् प्राङ्मुखत्वेव युक्ता, परत्र च चन्द्राभिमुखतोपदेशात् तत्र
तथैवाचरणीयम् इति भाष्यकाराणामाशयः । भवेदेवरघुनन्दनादयस्तु उभयत्रैव चन्द्राभिमुखां
तिष्ठुर्भवन्ति स्तेषु निबन्धेष्विति सूचीभिर्ज्ञेयम् ।

A. अनुपृष्टं पत्युः पृष्ठदेशेन परिक्रम्य गत्वा, उत्तरतः पत्युरुत्तरस्यां दिशि अवतिष्ठते अङ्गु-
लिस्त्वितिर्त्यर्थः ।

B. मन्त्रप्रवी च—

ॐ यत्ते सुसीमे हृदयं हितमन्तः प्रजापतौ ।

वेदाहं मन्ये तद् ब्रह्म माऽहं पौत्रमघं निगाम् ॥

ॐ यत् पृथिव्या अनामृतं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदामृतस्याहं नाम माऽहं पौत्रमघं रिभम् ॥

ॐ इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं प्रजायि मे प्रजापती ।

यथाऽयं न प्रमायेत पुत्रो जनित्र्या अधि ॥ इति ।

अन्वयाङ्गणम् १।९।१०—१२ । विनियोगप्रमाणज्ञास्य स्वादिरे गृह्ये २।३।४ ।

१. 'कुमारं माता' न-च । २. 'कुमारमाच्छाद्य' नास्ति च । ३. 'कथम्' नास्ति च । ४. 'शृज्वर्यम्'
च । ५. 'अथेत्यानन्तर्यार्थः' नास्ति च । ६. 'एव' नास्ति ख । ७. 'विश्रितान्शो' नास्ति घ । ८.
'अथ इत्येवः प्राप्तिनार्थनिदमुक्तम्' ख । ९. 'पत्युः' च ।

एवं मन्त्रं जपित्वाऽथ कुमारम्—

उदञ्चं माते प्रदाय यथार्थम्^(१) ॥ ५ ॥

ऋज्वर्थम् ।

मन्त्राणामेतेषां व्याख्या—हे चन्द्र, सुसीमे अतिशीतले, ते तव, प्रजापतौ प्रजापोषके अन्तः मध्ये यद् हृदयं ब्रह्मस्थानं हितं निहितम्, तद् ब्रह्म अहं वेद जानामि, तत् मन्ये एवमेवेति मन्ये, यस्मात् तस्मात् पौत्रम् पुत्रसम्बन्धि, अयं व्यसनम्, अनिष्टयोगव्याधिनाशादिरूपम्, अहं मा निगाम्, न निगच्छेयं मा प्राप्नुयाम् । इति । १।

हे चन्द्र, पृथिव्याः सम्बन्धि प्रार्थिवशरीरग्राहीति यावत्, यत् अनामृतम् आमिमुख्येन न मृतम्, दिवि सूर्यं चन्द्रमसि त्वयि च श्रितम्, आश्रितं भवति, तत् तु अमृतस्य मित्वस्य परब्रह्मणः अंशस्वरूपं रक्षणीयं वेति अहं वेद जानामि, अतश्च सम्भावयामि पौत्रं पुत्रसम्बन्धि, अयं पापफलम्, रिपं रिष्टं विघ्नं मा गामित्यनुषज्यते । इति ।

अत्र द्वितीयमन्त्रं 'पौत्रमयं ऋषमि'ति गुणविष्णुः पठति, व्याकरोति च—'अयं' अहं मा ऋषम् 'मा गमम्'...अयं ऋषमिति छान्दसत्वात् अथपि ऋकारेऽनुस्वारः' इति । २।

हे इन्द्राग्नी देवौ, युवां मे मम, प्रजायै सन्तत्यै शर्म कल्याणं यच्छतं दत्तम् । किम्भूतौ युवाम् ? प्रजापतौ लोकपालौ, तथा शर्म यच्छतं यथा अयं कुमारः जनित्रयाः अधि उत्सङ्गे स्थितो न प्रमीयेत न हिल्येत । इति । ३।

A. यथार्थमिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तेन वामदेव्यगानमिश्रार्थो कर्तव्यम् । तदाह कर्मप्रदीपः—अहोमकेऽवपीत्यादि १।१।७ । व्याख्यातं प्राक् (५०. ७२) । तदिदं कर्म चन्द्र-दर्शनमिति निष्क्रमणमिति चाऽऽख्यायते । अत्र कल्पतरुप्रभृतयः—

'सूर्येन्द्रोः कर्मणीये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते' ।

इति कर्मप्रदीपवचनशेषार्थं पश्यन्तो वृद्धिश्राद्धं निषेधन्ति । तद्युक्तम् ; पूर्वार्धानवलोकनात् । तथा चास्य वचनस्य पूर्वार्थम्—

'बृहत्पशुक्षुद्रपशुस्वस्त्यर्थं परिविश्यतोः' इति ।

व्याख्या चास्य वचनस्य प्रकाशकारकता—'वृक्ष इवेति पञ्चार्थ इति प्रकृते द्वितीयया भाक्सिषे परिबिभ्यमानेऽक्षततण्डुलान् जुहुयान् बृहत्पशुस्वस्त्ययनकामः । तृतीयया चन्द्रमसि तिक-तण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकाम इति सूत्राभ्यां परिबिभ्यसि सूत्रे हस्त्यश्वादिबृक्षबाहव-स्वस्त्ययनार्थम्, चन्द्रे परिबिभ्यसि अजमेवादिक्षुद्रपशुस्वस्त्ययनार्थं होमोक्त्यर्थं द्वयमुक्तम् । तयोः श्राद्धं नास्ती'ति । श्राद्धविषयेऽप्येवम् । एवञ्च सर्वमवदातमिति स्पष्टं संस्कारतत्त्वे, श्राद्धसिद्धं निष्क्रमणे सर्वाण्येवान्वाह्यवन्तीति सामान्यसूत्रेण इति ।

अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव तेषु पितोप-
तिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् ॥ ६ ॥

अथशब्दोऽधिकारानुवृत्त्यर्थः । "कथं नाम ? अद्यापि चन्द्रदर्शनमेवैतदपीति ।
अतोऽस्मात् तृतीयात् कर्मण ऊर्ध्वं ये ज्यौत्स्नाः शुक्लपक्षाः, तेषु "प्रथमोद्दिष्ट एव
प्रथमोदित एव चन्द्रमसि द्वितीयायां प्रतिपदि वा, न यथा पूर्वत्र तृतीयायाम्, पिता
उपतिष्ठते । अभिमुखश्चन्द्रमसम् । किं कृत्वा ? अपामञ्जलिं पूरयित्वा ।

तञ्चाञ्जलिम्—

यददश्चन्द्रमसीति सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य
यथार्थम् ॥ ७ ॥

(A) यदद इत्यमेन यजुषाऽपामञ्जलिं चन्द्रमसं प्रति उत्सृज्य अन्यदञ्जलिद्वयं तूष्णी-
मुत्सृजेदिति । न चात्र मातृकुमारौ । ततश्च देशान्तरस्थोऽप्येतत् कर्म कुर्यात् ।
कियन्तं कालम् (B) ? अत ऊर्ध्वं 'ज्यौत्स्नोऽप्येतत् संवत्सरम् । कुतः ? संवत्सरणीव
कृतत्वात् । ऊर्ध्वं च ततो यावन्त एव मासा भूयोऽप्यावर्तन्ते (C) ।

A. मन्त्रस्तु—

यददश्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयं ध्रितम् ।

तदहं विद्वांस्तत् पश्यन् माऽहं पौत्रमघं रुदम् ॥ इति ।

मन्त्रमाह्वयम् १।१।१३ । विविबोगप्रमाणञ्चास्य लादिरगृहोऽपि । २।३।४ ।

अस्य व्याख्या—यत् अदः पृथक्, कृष्णं कृष्णवर्णं लान्छनम्, चन्द्रमसि त्वयि ध्रितम्
आध्रितम्, तत् पृथक्, पृथिव्याः हृदयं छाचारूपमेवेति विद्वान् तद्विषयकज्ञानवान् अहं तत्
लान्छनं पश्यन् तत्संतो जानन् (अस्मि यतः ततः) पौत्रम् पुत्रसम्बन्धि, अघं पापफलं
कोकादिकं भुञ्जानो, मा रुदम् न रुषाम् । इति ।

B. 'अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नोऽप्येतत् कर्माऽऽसंवत्सरम्' इति ग्रन्थभागस्तु सूत्रतयैव धृतो रघुनन्दनेन
लौकिकारत्ने, परमत्र तर्काकट्टारः—'अस्मद्वलोकितेषु सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु भाष्यपुस्तकद्वये च तद-
दर्शनाद् युक्त्या तज्जिर्गत्स्य भाष्ये दर्शनाच्च भाष्यप्रतीकमेव तत्' एवमाह । वयमप्येषं मन्यामेहे ।

C. निष्कर्मव्यवहितस्य वस्तुर्कं निर्वायसिन्धौ तस्मात् किञ्चिद्विदोपस्थाप्यते—

1. 'दित' च । 2. 'कथं नाम' नास्ति च । 3. 'प्रथमोद्दिष्ट एव' नास्ति ख । 4. 'ज्यौत्स्ने
क' च-च ।

“ज्योतिर्निबन्धे—

तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ।

यमः—

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोःश्रद्धास्य दर्शनम् ॥

व्यासः—

मैत्रे पुष्यपुनर्वसुप्रथममे पौष्णेऽनुकूले विधौ ।

हस्ते चैव छ्रेक्षरे च मृगमे तारास्र शस्तास्र च ॥

कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधगुरौ शुक्रे चिरित्ते तिथौ ।

कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने सौम्यप्रहालोकिते ॥

मदनरत्ने—

अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ।

विष्णुधर्म—

द्विगीशानां दिने तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजैः ।

पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥

बहिर्निष्काशयेद् गोहाष्ठान्पुण्याहनिस्त्वनैः ।

चन्द्रार्कयोर्द्विगीशानां दिशां च गगनस्य च ॥

निक्षेपार्थमिमं दक्षि ते मे रक्षन्तु सर्वदा ।

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथाऽपि वा ॥

रक्षन्तु सततं सर्वं देवाः शक्रयुरोगमाः ॥” इति ।

मदनपारिजाते विशेषः, “अविष्यपुराणे उतरार्धे—

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं यथाऽन्येषां मतं विभो ॥

मनुरपि—

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । इति ।

अत्र विशेषमाह यमः—

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोःश्रद्धास्य दर्शनम् ॥

कौगाक्षिः—

तृतीये मासे आदित्यस्य दर्शनमिति । अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था ।

सुरेश्वरः—

जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया ।
दिवसे शस्यते नित्यमायुर्बुद्धिर्बलं प्रजा ॥
अश्विनी रेवती हस्ता धनिष्ठा रोहिणी तथा ।
श्रवणं पुष्यसंयुक्तं मृगशिरा उत्तराश्रुणी ॥
अनुराधोत्तराषाढा तथा चैव पुनर्वसुः ।
हमनि भानि शस्तानि शिशुनिष्क्रमणे विधौ ॥” इति ।

जोतिस्तत्त्वे तु “विष्णुधर्मोत्तरे—

चतुर्थं मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहान् ।

दीपिकायाम्—

आर्द्राश्रोमुखवतिनानुपहतेऽश्विनिष्क्रमणे तिथौ
घारे भौमशनीतरे घटतुलाकन्यामृगशिरादये ।
सदृष्टेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे तृतीये विधा-
वक्षीणे शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रमणं कारयेत् ॥

अशोमुखानि भानि च—

अश्लेषवद्विषयमपिषाविशाखयुक्तं पूर्वाश्रयं शतभिषा च नवाप्युद्दिनि ।

एतान्यशोमुखगणानि शिवानि नित्यं विद्याध्यभूमिस्मरणेषु च भूषितानि ॥

चतुर्थं मासीति ऋग्वेदयजुर्वेदिनोः । यथाह विष्णुः—“चतुर्थं मास्यदित्यदर्शनम्” इति ।

शौनकोऽपि—

चतुर्थं मासि पुष्यश्रं शुक्लं निष्क्रमणं शिशोः ।

मासे तृतीये इति तु उद्देश्यानां गोभिलेन जननानन्तरं तृतीयशुक्लशतृतीयायां चन्द्रदर्शनस्य-
निष्क्रमणविधानात् ।

अत्रैव कृत्यचिन्तामणिः—

तस्मान् स्त्रस्त्रविधानतोऽर्कशशिनोरव्यं शिशुं दापयेत् ।

अध्यमन्त्रश्च—

एहि सूर्यं सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ।

अनुकम्पय मां भक्तं गृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥ इति ।

चन्द्रार्घ्यमन्त्रश्च—

क्षीरोदार्यवसम्भूत अग्निनेत्रसमुद्भव ।

गृहाणार्घ्यं शशाङ्केन्द्रं रोहिण्या सहितो मम ॥” इति ।

जननाद् दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय-
करणम् ॥ ८ ॥

जननाज्जन्मदिवसादारभ्य दशरात्रे व्युष्टे अतिक्रान्ते एकादशेऽहि, नामधेय-
करणम् । नामैव नामधेयम्, तस्य करणं नामधेयकरणम् । यदि 'विष्टि-व्यतीपातादिना
तदेकादशमहुरूपकं स्यात् तदा द्वादशेऽहि त्रयोदशे वा कर्तव्यम् ।

तथा च मनुः—

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते । (A) इति ।

यदि दैवान्मानुषाद् वा नामकरणं दशरात्रपक्षे न सम्पद्यते तदा शतरात्रे व्युष्टे कर्तव्यम् ।
अत्राप्यसंप्राप्तौ संवत्सरे व्युष्टे इति ।

अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पञ्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राङ्पुविशति ॥ ९ ॥

अथेति तद्गृहनिगमार्थम् । कथं 'नाम ? यस्मिन् गृहे कुमारो जातस्तस्मिन्ने-
वेतत् कर्म स्यात् । इतरथा प्रागेव चन्द्रदर्शनात् कुमारस्य बहिःशालादिगमनं
स्यात् (B) । यः कश्चित् पित्रादिस्तत् कर्म करिष्यन् कर्तुमुद्यतो भवति स 'पञ्चादग्नेः
रुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्पुविशति' * (C) ।

A. मनुसंहिता २।३० । अस्य व्याख्यायां कुल्लुकभट्टः—जातकर्मैति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुत-
त्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽहिनि अस्य शिशोर्नामधेयं स्वयमसम्भवे कारयेत् । अथवा
'आशौचं तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति शङ्खचक्रनाद दशमेऽहन्यतीते एकादशाह इति
व्याख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्ते एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते
कर्तव्यम् इत्याह ।

B. यद्यपि गृहसूत्रे निष्क्रमणादनन्तरं नामकरणस्योच्छेदो वर्तते, तथाऽपि भाष्यभागेणानेन
प्रतीयते यन्नामकरणानन्तरमेव शिशोर्निष्क्रमणं कर्तव्यमिति । एवञ्च स्वस्वकालबोरेतयोरकरणे
कीदृशः पौर्वापर्यभाव आवश्यक इति भावयन्तोऽन्वयानां निर्दिशन्तु ।

(C). अत्र विशेषस्तु—अभिलौकिक एव बोद्धव्यः न पुनः स्वयमाहितः । गर्भसंस्कारहोमाना-
मेव तत्रानुष्ठानात् नामधेयादौ लौकिकान्तरूपदेशाच्च ।

तथाच कर्मप्रदीपः—

न स्वेष्टावगम्यहोमः स्यादित्यादि १।१।२१ सूत्रभाष्ये (५० २२) ।

अभिस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः ।

न हि पित्रा समाधीतः पुत्रस्य भवति कश्चित् ॥ इति (२।८।१६-१७)

१. 'विष्टि-' च । २. 'पञ्चपत्नी' क-न । ३. 'नाम' नाशि च । ४. 'चित्रितांशो' नामि च ।

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत
उदञ्चं कर्त्तुं प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ १० ॥

व्याख्यातमेतत्(१) ॥ १० ॥

अनुपृष्टं परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युदगग्रेष्वेव दर्भेषु ॥११॥

ऋज्वेत'दपि(११) ॥ ११ ॥

अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवताया इति ॥१२॥

"अथेत्यानन्तर्यार्थः" * । उपविशत्याः(८) कुमारं प्रदाय, अधानन्तरं जुहोति । इतरथा
गृहीत'कुमारस्य हवनासम्भवात्" * (११) कस्मै जुहोति ? प्रजापतये, तिथये,
नक्षत्राय, देवतायै 'इति । कस्य देवतायै ? अनन्तरोक्तत्वात् तिथिनक्षत्रयोः ।
अर्थात् कुमारस्य जन्मतिथिर्जन्मनक्षत्रं च द्रष्टव्यम् । तथा च 'बहुधां गृह्ये—त्रीणि च
भानि सदैवतानि तन्मध्ये जुहुयात्, यस्मिन् जातः स्यात् इति । तिथिनक्षत्र'देवता-
ल्लयोऽन' * कचिदेकवत् कचिद् द्विवत् कचिद् बहुवदिति ।

तथाचोक्तम् 'कर्मप्रदीपे—

नामधेये मुनिवसु"पिशाचा बहुवत् सदा ।

यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्यास्तिथिदेवताः ॥

आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च ।

आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥

द्वन्द्वान्येतानि बहुवदक्षाणां जुहुयात् सदा ।

द्वन्द्वद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥

देवतास्वपि ह्यन्ते बहुवत् सर्प"पितृपः ।

देवाश्च वसवश्चापि द्विवदेवाध्विनौ सत्रा(१२) ॥" इति ।

A. द्वितीयसूत्रे, प्रायः समानुपूर्वीत्वादेतयोक्तिरिति ।

B. तृतीयसूत्रे व्याख्यातम् । उपवेशनं विशेषः ।

C. मातुः क्रोधे, इति शेषः ।

D. 'गृहीत'कुमार एव जुहोत्येवमपरे' इति चात्र चन्द्रकान्तः ।

E. कर्मप्रदीपः, ३।६।९-१२ ।

१. 'अपि' नास्ति ख । २. 'विशितांशो' नास्ति ख । ३. 'कुमारस्यैव होमः स्यात्' ख । ४. 'इति' नास्ति
ख । ५. 'बहुधाणां' ख-च । ६. '-देवतादीनीऽन' ख । ७. 'कर्मप्रदीपे' नास्ति ख । ८. 'इत्यादि'
ख । ९. 'पितृपः' ख । १०. 'अपि' नास्ति ख ।

'सुबोधार्थं प्रयोगः प्रदर्श्यते—प्रतिपदे स्वाहा, द्वितीयायै, एवं "तृतीयायै, चतुर्थ्यै, पञ्चम्यै, षष्ठ्यै, सप्तम्यै, अष्टम्यै", नवम्यै, दशम्यै, एकादश्यायै, द्वादश्यायै, त्रयोदश्यायै, चतुर्दश्यायै, अमावास्यायै, 'पौर्णमास्यै पञ्चदश्यायै वा इति । "प्रतिपदादिदेवताप्रयोग उच्यते"* तिथिहोमप्रयोगः । ग्रहणे स्वाहा. त्वष्ट्रे, विष्णवे, यमाय, सोमाय, कुमाराय, मुनिभ्यः, वसुभ्यः, पिशाचभ्यः, धर्माय, रुद्राय, "वायवे, मन्मथाय, यक्षभ्यः, पितृभ्यः, बिम्बेभ्यो देवेभ्य इति तिथिदेवताः । अश्विनीभ्यः स्वाहा, भरणीभ्यः, कृत्तिकाभ्यः, रोहिणीभ्यः, मृगशिरसे. आर्द्रायै, पुनर्वसवे, पुष्याय, अश्लेषाभ्यः, मघाभ्यः 'पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्याम्, उत्तराभ्यां "फल्गुनीभ्याम् ; हस्ताय, चित्रायै, स्वात्यै, विशाखाभ्यः, अनुराधाभ्यः, ज्येष्ठायै. मूलाय, पूर्वाभ्योऽषाढाभ्यः, उत्तराभ्योऽषाढाभ्यः, श्रवणाय, धनिष्ठाभ्यः, जतमिषाभ्यः, पूर्वाभ्यां म्रौष्ट्र"पदाभ्याम्, उत्तराभ्यां म्रौष्ट्र"पदाभ्याम्, रेवत्यै "स्वाहा । इति नक्षत्रहोमप्रयोगः । अश्विभ्याम्, यमाय, अग्नये, प्रजापतये, सोमाय, रुद्राय, अदितये, बृहस्पतये, सर्पभ्यः, पितृभ्यः, भगाय, अर्यम्णे, सवित्रे, त्वष्ट्रे, वायवे, इन्द्राग्निभ्याम्, मित्राय, इन्द्राय, निर्वृतये, अद्भ्यः, बिम्बेभ्यो देवेभ्यः, विष्णवे, वसुभ्यः, वरुणाय, "अजैकपदे, अहिर्बुध्न्याय, पूष्णे । इति नक्षत्रदेवताप्रयोगः । अनादेशा"राज्यं द्रव्यम्"* । विसमासकरणं पृथग् 'होमार्थमेतेषामेव ।

"एवं हुत्वाऽथ"*—

तस्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीत्येत-
न्मन्त्रं जपति ॥ १३ ॥

तस्य कुमारस्य मुखे भवा मुख्याः, सप्त प्राणाः तानभिमुखोत् । (A)कोऽसीत्येतं मन्त्रं त्रयस्त्रयान् जपति ।

A. मन्त्रस्तु—

❧ कोऽसि कतमोऽसि ।

एवंोऽस्यमृतोऽसि ।

आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।५।१४ । विविचोगप्रमाणञ्च साविरपुत्रोऽपि । २।३।१९ ।

1. 'सुबोधार्थं' नास्ति च, 'सुखायनोपनायः प्रदीनव' न, 'सुखायनोपनाय' ख । 2. 'दतीवादि' च ।
3. 'चतुर्थेपर्यन्तं साक्षात्ति' ख । 4. 'पञ्चदशैः पौर्णमासैः' न । 5. नास्ति क-न-च । 6. 'एवम्' क-न । 7. 'पूर्वाभ्यः फाल्गुनीभ्यः' ख । 8. 'फाल्गुनीभ्याम्' ख । 9. 'पदाभ्यां' क-ख-न ।
10. 'पदाभ्यां' क-ख-न । 11. 'साक्षात्' नास्ति ख । 12. 'चतुर्दशाय, चतुर्दशपाद' ख । 13. 'राज्य-संस्कारपद द्रव्यम्' ख । 14. 'ज्ञानार्थ' क-न । 15. 'आहस्पत्येन मन्त्रवृत्तार्थः' ।

तस्मिन् मन्त्रे—

**आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्तं च मन्त्रस्य घोषवदाद्य-
न्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात् ॥ १४ ॥**

'आहस्पत्यं मासम्'* । प्रविशासावित्येतस्मिन् सर्वनाम्नि अन्ते च (A) मन्त्रस्य यत् सर्वनाम् 'जरायै'* परिद्वत्वात्स्माविति, 'एतयोक्तयोगोपि स्थाने 'नाम वक्ष्यमाण-लक्षणं'* दध्यात् गृह्णीयादित्यर्थः । कीदृशं नाम ? 'उच्यते'*—घर्गान्यास्त्रयस्त्रयो घोषवन्तः । घोषवदक्षरमादौ यस्य नाम्नस्तद् घोषवदादि, अन्तस्था यत्त्वत्वाः । अन्तर्मध्ये अन्तस्थमक्षरं यस्य नाम्नस्तदन्तरन्तस्थम्, दीर्घं द्विमात्रम् । "अभिनिष्ठानं विसर्जनीय-मक्षरम् । 'राणायनीयानाम्' ऋक्तन्त्रे प्रसिद्धा 'विसर्जनीयस्याभिनिष्ठानाख्या'* इति । (B) अर्थाद् द्वयोरसम्भवे विकल्पः । दीर्घमक्षरमन्ते यस्य नाम्नस्तद् दीर्घान्तम् । यथा

अस्य व्याख्या—

हे बालक, त्वं कोऽसि, अस्त्वमसीति स्वरूपप्रश्नः । कतमोऽसि, किंप्रकारोऽसीति विशेषप्रश्नः । अकालमरणधर्माऽसि उत पूर्णायुर्भागसीति । एवमुक्तवान् स्वयमेवोत्तरं ब्रूते । एषो-ऽसि, एष ब्राह्मणत्वादिजात्या शैशवाद्यवस्थया युक्तः, त्वमसि । किञ्च अमृतोऽसि अनकालमरण-धर्मा भवसि चिरं जीविष्यसि, यतः अतस्त्वम् आहस्पत्यं अहस्पतेः सूर्यस्य मासं संक्रान्तिविक्रितं कालं प्रविश, सौरमासानुसारेणैव तव वयोऽभ्युदयनं भवत्विति ।

A. अत्र च नामकरणशेषत्वेन विनियुक्तो मन्त्रब्राह्मणगृहीतमन्त्रश्च— स त्वाऽहो परि-द्वत्वात्त्वहस्त्वा रात्रौ परिद्वानु रात्रिस्त्वाऽहोरात्राभ्यां परिद्वत्वात्त्वहोरात्रौ त्वाऽर्द्धमासेभ्यः परिद्वत्तामर्द्धमासास्त्वा मासेभ्यः परिद्वदु मासास्त्वर्तुभ्यः परिद्वद्वृतवस्त्या संवत्सराय परिद्वदु संवत्सरस्त्यायुषे जरायै परिद्वत्वात्त्वसौ । इति मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१५ ।

अस्य व्याख्या—आहस्पत्यमासप्रवेशस्य फलमेतत् । असौ हे कुमार, सः अहस्पतिः त्वा त्वाम्, अहो दिवसाय परिद्वदु, एकाहपरिमितं जीवनं प्रापयतु, अहश्च स्वकालेन संवर्द्ध । त्वा त्वाम्, रात्रौ संवर्धनार्थं परिद्वदु, रात्रिः त्वा, अहोरात्राभ्यां परिद्वदु (एवंक्रमेण) संवत्सरोऽपि त्वा आयुषे जरायै परिद्वदु त्वां जरान्तमायुः प्रापयतु इति ।

B. 'अभिनिष्ठानशब्दोऽपि विसर्जनीयेऽक्षरे मतः' इति विश्वः । क्रमदीश्वरस्तु 'अभिनिर-स्तनो विसर्गो' (सन्धि पा० सू० २७३) अत्र गोयीचन्द्रः—'विसर्गो वाच्ये इति भागवृत्तिकृतो मतम्, विसर्गो वर्णं च वाच्ये इति नाम्नस्य मतम्, अभिनिष्ठानो वर्ण इति चन्द्रमतम्, तथाच माघः—

१. चिह्नितानी नामि च । २. चिह्नितानी नामि च । ३. 'द्वयोक्त' च । ४. 'वक्ष्यमाणं नाम' च । ५. नामि च । ६. 'अभिनिष्ठानान्तं' क । ७. 'राणायनीयानां' नामि ग-घ । ८. 'ऋक्तन्त्रे प्रसिद्धा' नामि छ । ९. 'विसर्जनीयाभिनिष्ठानानां' ग ।

गोविन्द्शर्मा इति । अभिनिष्ठानं विसर्जनीयमन्ते यस्य 'नाम्नः तदभिनिष्ठानान्तम् । यथा गोविन्दः, स एव सामर्थ्याद् विकल्पः । दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं वा इति । अन्ये त्वेवं पठन्ति—दीर्घाभिनिष्ठानं 'कृतं नाम ध्यादिति' । तेषामर्थ "उच्यते । 'दीर्घेणाक्षरेणाभि-
'नितिष्ठते' * 'परिसमाप्यते यन्नाम तद् दीर्घाभिनिष्ठानम् । यथा गोविन्द्शर्मा इति ।
'तच्च कृतं ध्यात्, कृतं' * कृतप्रत्ययान्तम्, अन्ये तु पूर्वपुरुषाणां यत् कृतमासीत् तत् कुर्यादिति (A) ।

'वचः स्पष्टानभिष्ठानमिदमादाय माधवः' इत्याह । एवञ्च व्याकरणेषु अभिनिष्ठानपदस्य सत्त्वात् सूत्रग्रन्थेषु च, अभिनिष्ठानपदस्य सदुभावात्, भाष्यकारेणापि अभिनितिष्ठते परिसमाप्यते इति व्याख्यानात् विश्वप्रकाशत्रिकाण्डशेषादिषु च सत्त्वात् अभिनिष्ठानाभिनिष्ठानेति पदद्वयी विसर्गाद्यर्थेति ज्ञायते, तदत्राववातव्यं छत्रीभिः ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—तदिदं नाम्नः प्रतीकत्रयमादिमध्वान्तभेदेन सूत्रितम् । ये त्वाहुः शर्मादीनां न नामावयवत्वम्, किन्तु नामभिन्नत्वं तदुपपदत्वञ्चेति, ते तु न्यायेन न सङ्गच्छन्ते परमप्रेक्षावान् खलवाचार्यो नाम्न आदि मध्यं वावयवं सूत्रयित्वा क्रमागतमवयवसूत्रयितव्यमन्त्य-
मवयवमुपेक्ष्य नान्न उपपदं सूत्रितवानित्यस्यासम्भवदुक्तित्वात् । को हि प्रेक्षावानेवमावक्षीत ? 'अयुग्ं दान्तं स्त्रीणाम्' इत्यधिमसूत्रे दाकारस्य नामावयवत्वस्य तेषामप्यनुमतत्वेनात्रापि तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । तात्पर्यभेदकल्पनस्यान्याप्यत्वात् उत्तरसूत्रे दाकारस्य दीर्घाभिनिष्ठान-
नयोरपवादरूपेण प्रवृत्तेस्तस्यैव तयोरपि नामप्रतीकत्वप्रतीतेः । पाठान्तरे तु शर्मैत्यस्य नामावयवत्वे न सन्देहगन्धोऽपि ।

तथा ज्ञानसूत्रपरिशिष्टम्—

गोत्रं स्वराज्यं सर्वत्र गोत्रस्याक्षप्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षप्यकाले तु अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥

शर्मन्गर्ध्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षप्यकाले च पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

तदत्र गोत्रसम्बन्धनाम्नामुल्लेखप्रकारोपदेशपरे ग्रन्थे गोत्रसम्बन्धयोरुल्लेखप्रकारमुपदिश्य 'शर्म-
गर्ध्यादिके कार्ये' इत्याद्यभिधानात् शर्मशब्दस्य नामप्रतीकत्वं स्पष्टमवगम्यते, तस्य नामभिन्नत्वे तदुपपदत्वे च क्रमागतस्य नाम्न उल्लेखप्रकारमनभिधाय तदुपपदस्योल्लेखप्रकाराभिधानमसङ्गतं भवेत् । न च सङ्गतं शालग्रमसङ्गतं कर्त्तुमुचितम् । तथा मनुः—

1. 'नाम्नः' नास्ति क-न-च । 2. 'कृतं' नास्ति न-च । 3. 'उच्यते' नास्ति न । 4. 'दीर्घा-
क्षरेणाभिनिष्ठते' न । 5. 'नितिष्ठते' च । 6. 'परि-' नास्ति छ-च । 7. 'पित्रिणां' नास्ति च-च ।

नामधेयमित्यादि

सङ्गत्वं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं क्षत्रस्य तु पुण्यसितम् ॥

शर्मन्तु ब्राह्मणस्य स्याद् राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं क्षत्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ॥ इति ।

नामधेयमिति विशेष्यमुत्तरवचनद्वयेऽनुवचनीयम् । सङ्गत्स्त्वन्तिमं वचनमन्यथा पठितवान् , तद् यथा—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं शर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।

धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तश्चान्त्यजन्मनः ॥ इति ।

शास्तातपस्याप्येतत् । यथाऽऽह यमः—

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा श्राता च भूभुजः ।

भूतिर्गुप्तश्च वैश्यस्य दासः क्षत्रस्य कारयेत् ॥ इति ।

भूतिर्दत्तमिति पाठान्तरम् । तदनेन शर्मा देवश्चेत्यनयोर्विकल्पेनोत्तरप्रतीकत्वं विप्रनाम्नामिति तस्य मतं लक्ष्यते, अस्मिन् विषये मुनीनां मतभेदोपलभ्यात् । यथैह तावद् 'धनान्तश्चैव वैश्यस्य' इति, 'भूतिर्गुप्तश्च वैश्यस्य' इति चैवमादि ; चकारात् समुच्चयावगतिस्तु 'ब्राह्मणो वैश्यपाकाशौ' इत्यादिष्व समर्थनीया । तथाच 'ब्राह्मणो वैश्यपाकाशौ' इत्यत्र व्याख्यातं कुलूकभट्टेन—वैश्यः पाकाशो वा दण्ड इति । वाशिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य धारणम् । विकल्पितयोरेकब्राह्मणसम्बन्धात् समुच्चयो दण्डेनानूयते इति । तद्वदत्रापि स्यात् । कस्य-चिद्विप्रस्य शर्मा इति कस्यचिद् देव इति, सर्वथाऽपि खलु द्वयमेतद् विप्रस्यैव भवति न क्षत्रिया-देरिति । न त्वेकस्मिन् नाम्नि देवशर्मणोः समुच्चयः, मन्वादिविरोधात् । तथात्वे वर्मश्रातोर्भूति-गुप्तयोरपि समुच्चयः स्यात् । वस्तुतस्तु मन्वादिभिः कैरपि देवशब्दस्य नामप्रतीकत्वानुपदेशात् प्रतीकद्वयमिप्रायेण यमवचनं वर्णनीयम्, मन्वादित्वरसात् । तथाच शर्मादीनामेकप्रतीकत्वं देवावबोधकत्राणावबोधकभूत्यभिप्यञ्जकशब्दानामपरप्रतीकत्वं तस्यार्थः । प्रतीकयोः पौर्वापर्यन्तु धनान्तरानुसारेणावसेधम् ।

विष्णुपुराणम्—

ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दसमेऽङ्गि ।

देवपूर्वं नराकृत्य द्वि क्षमं वर्मादिसंयुतम् ॥

शर्मैति ब्राह्मणस्योक्तं धर्मैति क्षत्रियस्य च ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रसक्तं वैश्यश्चाक्षयोः ॥ इति ।

नराकृत्यमेव प्रतीकद्वयैव विनिश्चिष्टं—देवपूर्वमिति, क्षमं वर्मादिसंयुतमिति च । तत्र च 'देवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत' इति, 'देवपूर्वं पितृभ्योऽङ्गम्' इति चैवमादिष्व देवः पूर्वां वस्येति बहुव्रीहिसमासावबोधेन

देवबोधकशब्दस्य पूर्वप्रतीकत्वं शर्मवर्मादेशोत्तरप्रतीकत्वं पारिवेष्मावबसीयते । तथाच शङ्ख-
लिखितौ—

‘देवतानक्षत्रादिसंबद्धं पिता नाम कुर्यात्’ इति ।

तथा शङ्खः—

‘कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यात्’ इति ।

इदं कुलसंबद्धं देवतासंबद्धं वा इति मदनपारिजाते व्याख्यातम् । आचार्योऽप्यभिवादनीये नास्ति
सूत्रयिष्यति ‘देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा गोत्राश्रयमप्येकं’ इति ।

न च देवात् पूर्वं देवपूर्वमिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम्, पूर्वलिखितशास्त्रान्तरानुसारेण
बहुव्रीहिसमासस्यैव युक्तत्वात् । तन्मते शर्मा देवश्च विप्रस्येति यमवचनानुसारेण विप्रनाम्न एव
देवशब्दपूर्ववर्तित्वेन वर्मादेशश्च क्षत्रियादिनाममात्रविषयत्वेन देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादि-
संयुतत्वानुपपत्तेश्च । क एवमाह देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादिसंयुतत्वमिति, तस्य शर्मासंयुतत्वमेव
ब्रूमः । तच्चैतद् विप्रविषयमिति मन्यामेह । सत्यमेवं ब्रवीति भवान्, मन्यते वैदम्, न त्वेवं
वाक्यार्थो घटते, किं कारणम् ? देवपूर्वस्यैव नाम्नः शर्मवर्मादिसंयुतत्वस्य वचनावबगतेः । किञ्च
भवतां देवपूर्वस्य नाम्नो विप्रविषयतया उपासे देवपूर्वं नाम्नि शर्मयुतत्वमन्वीयते इति वक्तव्यम् ।
उक्तञ्चैवमेव भवदुभिः । एवञ्च नामान्तरस्यानुपादानात् वर्मादियुतत्वमिदानीं कुत्रान्वीयताम् ।
न ह्यनन्वितमेवेदमिति शक्यं वक्तुम्, तथा सति बाकोन्मत्तादिवाक्यवदुपायकमेतदित्यापतति ।
न चैतदुचितम्, नवावृत्तिशब्देकदेशार्थस्यैवमभिसम्बन्धोऽनुमतः प्रामाणिकानाम् । तस्मात् देव-
पूर्वस्य नाम्नः शर्मवर्मादिसंयुतत्वान्वयोपपत्तये पूर्वोक्तैव व्याख्या धीमन्निरादरणीया । तदत्र शर्मादि-
पदोत्तरमितिकारकरणात् ‘गुप्तदासात्मकं नाम’ इति आभिधानात् तावन्मात्रस्यैव परप्रतीकत्वं न
देवादिशब्दसमुचितस्य, तथा शर्मादीनां नामावयवत्वञ्च सुव्यक्तं ब्रवीयते इत्याह स्वभाष्ये ।

रघुनन्दनस्तु—“तथाच गर्गः—

आदौ बोधवदक्षरान् यरुल्लभान् मध्ये पुनः स्थापये-
दन्ते दीर्घविसर्जनीयसहितं नाम प्रयत्नात् कृतम् ।
ऋक्षे तिष्यकरादिवसौम्यवसुभे चित्रानुरागोत्तरे
पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैरक्षरैः ॥

नारायणपद्धतौ—

नामकरणं स्थिररुद्धे केन्ने पञ्च नवमस्थिते सौम्ये ।
अ्यायवष्टमधिष्ठितपापे जीवशुक्लशशिसौम्यदिनेषु ॥

प्रसादप्राप्तनाम्नप्येवम् । व्यासः—

न आयादुत्सवेऽतीते निर्बत्वापि च मङ्गलम् ।
अनुमन्य सङ्गदबन्धून् पूजयित्वेच्छेयताः ॥ इति ।

‘किञ्च—

एतदतद्धितम् ॥ १५ ॥

‘एतदतद्धितं कुर्यादिति । अन्यत्र ‘तु तद्धितमपि’* दध्यादिति, यथा तद् गुह्यमेव भवति । अभिवादनार्थं नामधेयं कल्पयित्वेति च ।

अयुग्दान्तं स्त्रीणाम् ॥ १६ ॥

स्त्रीणामर्थं विशेषः । अयुक् अयुष्माक्षरम्, दान्तं ‘दाकारान्तम्, नाम दध्यादिति ‘वर्तते, यथा ‘वसुदा यशोदा इति(A) ।

गोमिहः—एतदतद्धितम् । एतन्नाम तद्धितरहितम्, एतच्च स्वगुह्योक्तत्वात् प्रस्तुतपरं कुक्षदेवमन्त्राभिसम्बद्धं पिता नाम कुर्यात् तदन्वो वा कुक्षमुद्, इति कल्पतत्त्वज्ञ-
लिखितवचनात्प्रामाण्यकारणव्यवहारः । अत्र मन्त्रसम्बन्धेन नामकरणं शातपदवकानुरोधत्वात्
स्वमन्त्रप्रदादानुसारेण, तच्च देवशामांशुपदान्तत्वेन कर्तव्यम् । तथाच विष्णुपुराणम्—‘ततश्च
नाम कुर्याति’त्वादि । नरमाषटे इति नराक्यं नरनाम, देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् ।
‘शर्मां देवते’ति वसवधने सन्मुखयोपलब्धेः । ‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्’ इति शातातापीयेन
समीक्षता च ।

देवं गुह्यं गुह्यस्थानं वेत्तं वेत्ताधिदेवताम् ।

सिद्धं सिद्धाधिकारान्त्रं श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥

इति राजवभहृदतप्रयोगसारवर्णनात्, स्वर्गांगामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन
जीवतां श्रीसन्दायित्वं मोक्षो न कृतानां तथेति सिद्धाचारः” इत्याह संस्कारतत्त्वे । एवञ्च यद्यपि
‘गिरिसार्धैश्चमुकवान्’ इति कर्मप्रदीपे, भव इति विष्णुशर्मा इति चैवमादिकं द्वाक्षरस्य चतुरक्षरस्य
च नाम उदाहरणतया गुह्यान्तरद्वयिकारैर्लिखितम्, तथाऽपि ‘श्रीभवदेवदेवशर्मा’ इत्यादि वङ्गदेशादि-
प्रसिद्धा नामकथनशैली न शास्त्रप्रबन्धकाराद्यननुमोदितेति प्रतीयते इति सूचीभिरवगन्तव्यम् ।

A. स्त्रीणां नामकरणे मनुः—

स्त्रीणां सुखोद्यमभूरं वित्पदार्थं मनोहरम् ।

मातृसर्वं दीर्घवर्णान्तमासीर्वादाभिधानवत् ॥ इति ।

अस्य व्याख्यायां कुक्षमुद्—सुखोद्यमार्थमकृतार्थवाचि व्यक्तानिधेयं मनःप्रीतिजननं मङ्गलवाचि
दीर्घस्वरान्तम्, आसीर्वाक्केनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यम् । यथा यशोदादेवीति ।
इत्याह ।

1. ‘किञ्च’ नास्ति छ । 2. ‘ए’ नास्ति क-ग-घ । 3. ‘तु-तद्धितमपि’ क । 4. ‘दाकारान्तं’ क-ग ।
5. ‘वर्तते’ नास्ति क-ग-घ । 6. ‘वसुदा’ नास्ति च ।

मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् ॥ १७ ॥

प्रथमं पूर्वं 'तावज्जनम्यै' * नामधेयम् 'आख्याय कथयित्वा यथार्थं 'सर्वप्रायश्चित्तादि-
तन्त्रं समापयेत् । वक्ष्यन्तात् 'स्त्रीनामधेयञ्च' * मातुरेव पूर्वं कथयेत् 'इति ।
'वक्ष्यन्तो मातुरेव प्रथम' कथननियमार्थः * ।

* अस्य च 'कर्मणोऽन्ते' ^{१०} ब्रह्मणः—

गौर्दक्षिणा ॥ १८ ॥

^{११} 'इति नामकर्म' (A) ॥

अथ तर्काङ्कारः—“यत्तु 'देव्यन्तास्तु शिवः स्युताः' इति वचनम्, तत्तु कौशुमादि-
व्यतिरिक्तविषयम् । दा-देव्योः समुच्चयमिच्छन्त्यन्ये उदाहरन्ति च 'गौरी देवी दा' इति” इत्याह
स्वभाष्ये । परमत्र कथं तेन निर्णीतं 'देवी'त्युपपदं कौशुमादिव्यतिरिक्तविषयमिति न निर्णेतुं सम्भवते,
यत्तु तु—यथा पुरुषनामस्य देवसम्येत्याद्युपपदं शास्त्रयुक्त्या निर्णीतं रघुनन्दनेन, तथा कुसूक-
भ्यादिसम्भवे दान्तानां क्षीनाज्ञामवसाने देवीत्याद्युपपदप्रयोगे न कश्चिद् दोषकोऽपि पदमाभातुं
प्रभवतीति निर्णयामहे, तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. नामकर्मविषये बहुलं निर्णयसिन्धौ तस्मात् किञ्चित् प्रदुष्यते—

“मद्वरसे दृष्टपतिः—

द्वादशे दशमे वाऽपि जन्मतोऽपि त्रयोदशे ।

चोदशे विंशतौ चैव द्वात्रिंशे कर्णतः क्रमात् ॥

वाङ्मद्वरस्यः—

अष्टम्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । इति ।

हेमाद्रौ भविष्ये—

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽपि केचन ।

अष्टादशेऽहनि तथा च दस्यन्ये मनीषिणः ॥

दशम्यामतीतामिति ज्ञेयम्, 'आसौचापगमे नामधेयम्' इति विष्णुकेः । गुह्यपरिशिष्टेऽपि—

जयमातु वसरात्रे व्युष्टे सतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणम् ।

उपोतिर्विषये गर्गः—

अमा-संक्रान्ति-विषयादौ प्रासङ्गाकेऽपि नाऽऽचरेत् ।

१. 'तावज्जनम्यै' च । २. 'वाख्याय' नास्ति क-न-च । ३. 'सर्वप्रायश्चित्तादि' नास्ति च ।

४. 'क्षीनाज्ञैव' न-च । ५. 'इति' नास्ति क-च । ६. 'एवमन्तो' नास्ति न । ७. 'कवनीव-
मिच्छः' च । ८. 'वक्ष्यन्' च, 'वक्ष्यन्' नास्ति च । ९. 'कर्मणो' च । १०. 'ब्रह्मणे' क-च ।

११. 'इति नामकर्म' नास्ति च ।

टीका—४४

श्रीधरः— मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्युत-
प्राजेशाविषशशाङ्गपौष्णदिनकृतपुण्येषु राशौ स्थिरे ।
छिद्रां पञ्चदशीं विहाय नवमीं शुद्धेऽष्टमे भार्गव-
शाखायांमृतपादभानुदिवसे नामानि कुर्याच्छिशोः ॥

मदनरत्ने नारदीये—

सूतकान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितम् ।
नाम पूर्वं तु मासस्य मङ्गलं सुसमाक्षरैः ॥

तत्रैव गार्ग्यः—

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद् बाळस्य वै पिता ।

सूतिसंघे—

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्रुती वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यक्षपुरुषो बाह्यदेवस्तथा हरिः ।
बोगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥

अत्र भार्गवीयांविष्वक्त्रादिषां क्रम इति ।

मदनरत्ने—

तन्मासनाम प्रथमं दद्यात् संबुध्य सैव हि ।
देवास्त्यगजाम्बानां कृक्षाणां वापि-कूपयोः ॥
सर्वाण्यानां पुण्यानां चिह्नार्थं योषितां गृणाम् ।
काव्यानां च कवीनाञ्च पदवादीनाञ्च सर्वशः ।
राजप्रासादवास्तूनां नामकर्म विशिष्यते ।

बाह्यजनपि नाम कर्मम्, अभिवादनीयं समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्येतामौपनयनात् । इत्या-
द्यकावयोक्तेः, कुलदेवतानाक्षत्रसंबद्धं पिता नाम कुर्यात्, इति मदनरत्ने शङ्कोक्तेः । तच्च
मङ्गलपादाक्षराद्याक्षरं कुर्यादित्युक्तं परिशिष्टे—

तदक्षरादिकं नाम यस्मिन् धिष्ये यदक्षरम् । इति ।

छदर्शनभाष्ये तु—

रोमेमृज्येचिबुवृद्धिरादौ ह्यन्त्ये च वान्त्ये श्रवसाश्चयुक्षु ।

क्षेषु नाम्नीः कपरः स्वरोऽन्त्यः स्वाप्चोरदीर्घः सविसर्ग इष्टः ।

इत्युक्तम् । ह्यन्त्येति प्रोष्ठपदेत्यत्रादौ हात् परे च वृद्धिः प्रौष्ठपाद इति ।

अन्त्यमपभरणीशब्दः श्रुतायुक्तः । तत्र श्रवणादौ च वादिवृद्धिः । अपभरण आपभरण
इत्यदि । मदनरत्ने वसिष्ठः—

अन्माहे ह्रावमाहे वा दशाहे वा विशेषतः ।

उच्यतेऽथवीहस्तमूळपुण्याः सवाण्याः ॥

कुमारस्य मासि मासि संवत्सरे सांवत्सरिकेषु वा पर्व-
स्वप्नीन्द्रौ द्यावापृथिवी विश्वान् देवांश्च (A)यजेत ॥ १६ ॥

जननाद् यस्तृतीयो ज्यौतस् इति, जननाद् दशरात्रे व्युष्टे इति च । जन्मन एवाधि-
कृतत्वात्, जन्मतिथौ कुमारस्य मासि मासि अग्नीन्द्राद्या देवता यजेत, कियन्तं कालं
'यावत् ? संवत्सरे प्रथमे' इति शेषः । प्रतिमासं घृतादिसम्पादनाशक्तौ सांवत्सरिकेषु
वा 'पर्वसु यजेत । संवत्सरस्येमानि सांवत्सरिकाणि, तेषु 'सांवत्सरिकेषु पर्वसु

श्रवणादितिमैत्रं च स्वासीमृगशिरस्तथा ।

प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि ॥ इति ।

मदनपारिजाते विशोषः । शङ्खः—

अशौचं तु व्यतिक्रान्ते नामकर्मं विधीयते । इति ।

न चायं नियमः, तथाच 'नामधेयं दशम्यामि'त्यादिवचनविरोधात्, तत् 'ब्राह्म्येकादशे
नामे'त्यादीनां विवक्षितार्थत्वमेव, तेनाशौचमध्येऽपि कार्यं स्वगृह्यानुसारेण वैते फला व्यवस्थिता
विशेषाः ।

शङ्खलिखितौ—

दशम्यामुत्थाप्य पिण्डवर्धनं पितॄणां तत्र सात्रिज्यम्

इति श्रुतेः ब्रह्मणे चाऽऽहुतिं पूर्वं पितॄनुमान्य तदहरेव नामकरणं कुर्यात् देवतानाम्प्राप्तिस्मबद्धं
पिता नाम कुर्यादित्यो वा कुलवृद्धश्चतुरक्षरं द्वाक्षरं वा बोधवदाद्यन्तस्य पुंसाय, ईकारान्तं स्त्रीनाय ।
एवं कृते नाम्नि शुचि तत्पुङ्गवं भवतीति । पिण्डवर्धनमिति नामकर्म, तत् कुर्यात् । वैजयापः—

पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्वाक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरं परिमितञ्चेति ।

अत्र समसंख्या पुंसः । शङ्खः—

अधुरमाक्षरमाकारान्तं क्विचैतद्विहितमपि ।

ईकारान्तं स्त्रीनामिति त्वकुलसम्बद्धं कुर्यात् ।

तथाच शङ्खः—

कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यादिति ।

कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः" । इति ।

मुहूर्तमञ्जरीं च—

वित्रानुराधासुरवेत्तीषु धात्ररिचनीत्रासरहस्तपुष्ये ।

पुनर्वसौ च श्रवणत्रिकेषु कुर्वाकचन्द्रेज्यसितेषु नाम ॥ इति ।

A. 'यजेत' इत्यत्र सूत्रे भाष्यस्थे च पदे सर्वत्र 'यजेत्' इति क-पुस्तकपाठः ।

अवाणां तिथिषु, कार्त्तिकीफाल्गुन्याषाढीष्वित्यर्थः । अथवा त्रय एवन्ते समानविकल्पाः ।
 सांवत्सरिके जन्मतिथौ कुमारस्य मासि मासि वा यजेत वर्षं यावत् । कुतः ?
 ऊर्द्धं वर्षान्तं पर्वतवस्तु बव 'मासाः पुनरप्यावर्त्तन्ते । सांवत्सरे "वा पूर्णे इति शेषः ।
 सांवत्सरे वा पूर्णे प्रकृतायां तिथौ यजेत, सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु ।
 अग्निधेन्द्राग्नीन्द्रौ, 'सेयं द्वन्द्वदेवता । अग्नीन्द्राभ्यां स्वाहा, 'इति प्रयोगः, योश्च
 पृथिवी च 'द्यावापृथिवी, इयमपि द्वन्द्वदेवता" * । द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति ।
 'विश्वे देवाः सर्वे देवाः, तांश्च विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति" * ।

किञ्च—

दैवतमिष्टा तिथिं नक्षत्रं च यजेत ॥ २० ॥

जन्मतिथिदैवतमिष्टा जन्मतिथिं यजेत । जन्मनक्षत्रदैवतमिष्टा जन्मनक्षत्रं यजेत ।
 इति ।

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य
 जपेत्, यदा वा पिता म इति विद्यादुपेतस्य वा अङ्गादङ्गात्
 संश्रवसीति ॥ २१ ॥

विप्रोष्य प्रथासमनुभूय आगतः "ज्येष्ठस्य पुत्रस्य उभाभ्यां हाभ्यां पाणिभ्यां
 मूर्द्धानं" * शिरः" परिगृह्य गृहीत्वा "अङ्गादङ्गादि"ति षडवसानं त्र्यवं जपेत् (A), "यदा
 वा कुमार एव विद्यात् जानीयात्, पिता मे, जनयिता ममायमिति । उपेतस्य
 "उपनीतस्य वा पुत्रस्य ।

A. मन्त्रास्तु—

* अङ्गादङ्गात् संश्रवसि हृदयादधिजायसे ।

प्राणं ते प्राणेन सन्ध्यामि जीव मे यावदप्युषम् ॥

० अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

केवो वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् ॥

० अम्मा भव परशुर्भव हिण्यमस्तृतं भव ।

आत्माऽसि पुत्र मा मृथाः स जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

मन्त्राङ्गणम् १।५।११-१८ । विविधयोगप्रमाणञ्च स्वादिरगृहोऽपि २।३।१३ ।

1. 'मासि' क-च । 2. 'वा' नास्ति न । 3. 'पर्वसु यजेतेति' ख-न । 4. 'सेयं द्वन्द्वदेवता'
 नास्ति क-च । 5. 'इति प्रयोगः' नास्ति क-च । 6. नास्ति न । 7. नास्ति क-न-च । 8. 'नास्ति'
 ख । 9. 'सी यदीत्या परिगृह्य' क-न । 10. 'यदा वा' च । 11. 'वा पुत्रस्य उपनीतः' ख ।

पशूनां त्वा हिङ्गुरेणाभिजिघ्रामीत्यभिजिघ्रय यथार्थम् ॥२२॥

'पशूना(१)मित्यनेन मन्त्रेण अभिजिघ्रय आघ्राय, प्रकृतत्वात् मूर्धनमेव । यथार्थं वामदेक्ष्यं गायेदिति । असाधिति एतस्मिन् सर्वनाम्नि सम्बोधनविभक्त्या पुत्रनाम गृह्णीयादभिजिघ्रामि विष्णुशर्मन्नि ।

एवमेवात्रेषां (१) यथाज्येष्ठं यथोपलम्भं वा ॥ २३ ॥

अत्रेषां तदनुज्ञातानां एवमेव मूर्ध्नालम्भोऽभिघ्राणश्च । अयं विशेषः—यथा-ज्येष्ठ वा यथोपलम्भं वा । यो यो ज्येष्ठस्तस्य पूर्वम्, यो यः पूर्वं सभिधाषागच्छति तस्य तस्य वा ।

हे पुत्र, त्वं मे मम, अङ्गादङ्गात् शिरोघ्रीवादिसमस्तावयवात् संभवसि संभृतोऽसि तथा हृदयात् सर्वगान्धेयः प्रधानभूतात्, अधिजायसे उत्पन्नोऽसि । अस्व इत्थम्भूतस्य ते तव प्राणं वायुम्, प्राणेन आत्मीयेन एव सन्दधामि सततमधिच्छिन्नं करोमि, तत्सन्धानात् वायवायुं श्वत्सुकं शतवर्षपर्यन्तं जीव प्राणिहि । (१)

हे पुत्र, यः त्वम् अङ्गादङ्गात् मदीयात् प्रत्यवयवात् सम्भवसि समुत्पन्नोऽसि, हृदयात् मदीयात् अधिजायसे अधिजातोऽसि, अतः त्वं वै निश्चयो वेदः वेदाध्येता, नाम प्रसिद्धः, असि भवसि लोके, सः त्वं शरदः शतं शतं वर्षाणि जीव प्राणिहि । (२)

हे पुत्र, अस्मा भव पापान् इव हृदो निर्म्याधिः भव, परशुर्भव, परशुवत् स्वयमच्छेद्यः सङ्गर्भो छेदकश्च भव, अस्तुतम् अन्यैस्तात्रादिभिरपद्रव्यैरनाच्छादितं हिरण्यं छवर्णं भव, त्वम् आत्माऽसि मन्स्वरूपोऽसि अतो मा मृथाः न त्रियस्व, अपि तु सः त्वं शरदः शतं शतं वर्षाणि जीव । इति ।

॥ मन्त्रस्तु—

ॐ पशूनां त्वा हिङ्गुरेणाभिजिघ्राम्यसौ । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।१९ । विनियोगस्त्वस्य जैमिनीयगृह्ये ७।१८ । साविगृह्ये २।३।१४ ।

अस्य व्याख्या—असौ एतन्नामक हे पुत्र, त्वा त्वां त्वदीयं मूर्धनमिति वाक्यं, अहं स्मिन् पशूनां गवादीनामिव हिङ्गुरेण आनन्दप्रकाशकाव्यक्तज्वमिना पुम्बनपूर्वकम् अभिजिघ्रामि, त्वदीयमूर्धगन्धग्रहणं करोमीत्यर्थः ।

॥ यथाज्येष्ठमित्यादि सूत्रान्तरमिति कल्पवृक्षः सामभमितकौङ्कारौ ।

स्त्रियास्तूष्णीं मूर्धन्यभिजिघ्रणं मूर्धन्यभिजिघ्रणम् ॥ २४ ॥

ननु 'तूष्णीं मूर्धन्यभिजिघ्रणमित्युच्यमाने आलम्भोऽपि तूष्णीं न प्राप्नोति, तच्चा-
युक्तम् । 'कुतः',

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

इति "स्मृत्यन्तर" * वचनात् (A) । 'एवं चेत् स्त्रियास्तूष्णीमित्येतावति वक्तव्ये' *
मूर्धनीति कथमुच्यते ? तस्मादालम्भोऽपि तूष्णीमेव स्यात् । स्त्रियास्तूष्णीमित्युच्य-
माने' होमादीन्य' 'प्रथस्तात् प्राक्तानि' * तूष्णीमेव स्युः । तदनिष्टम्, कुतः ? 'मन्त्रेण तु
होम' इति [गो० सू० २।६।२२] वक्ष्यमाणत्वान् । आलम्भस्तु मन्त्रलिङ्ग्यतिपेधादेव
तूष्णीं स्यात् । तस्मान्मूर्धनीत्युक्तम् । अन्ये तु वशश्चमभ्याहृत्य व्याचक्षते—
'स्त्रियास्तूष्णीं मूर्धन्यभिजिघ्रणम्, व-शश्चादालम्भश्चेति । अभ्यासः प्रकरण-
समाप्त्यर्थः (B) ।

इति "भट्टनारायणकृतौ" * "गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये" *

द्वितीयप्रपाठकस्य अष्टमी कण्डिका ॥

A. अनुसंहिता २।६६ । इयमावृत्, अयं जातकर्मोदिक्रियाकलापः समग्र उक्तः काल-
क्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्य इति कुल्लुकभट्टः ।

B. अत्र निष्क्रमण-नामकरण-मूर्धाभिघ्राणप्रकरणेषु यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तेष्वयः किञ्चि-
द्विहीयस्थप्यते—तथाच छन्दोगखादिरद्राष्टादयणगृह्येषु—जननाज्ज्यौत्सवं तृतीये तृतीयायां प्रातः
क्षाप्य कुमारमस्तमिते शान्ताद्य विश्व पिता चन्द्रमसमुपतिष्ठेत् प्राञ्जलिः । शुचिनाच्छाद्य माता
प्रथच्छेदुदक्षिरसम् । अनुपूर्वं गत्वोत्तरतस्तिष्ठेत् । यत्तं मुसीम इति तिसृभिरुपन्थायोद्वच्च माश्रं
प्रदाय यद्व इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चेत् । द्विस्तूष्णीम् । जननादूर्ध्वं दशरात्राच्च दशरात्राच्च मन्त्रमराद्वा
नाम कुर्यात् । क्षाप्य कुमारं करिष्यत उपविष्टस्य शुचिनाच्छाद्य माता प्रथच्छेदुदक्षिरसम् ।
अनुपूर्वं गत्वोत्तरत उपविष्टेत् । हुत्वा कोऽसीति तस्य मुख्यान् प्राणानभिष्टेत् । असाविति
नाम कुर्यात् । तदेव मन्त्रान्ते मात्रे प्रथममाख्याय विप्रोप्याद्वादङ्गादिति पुत्रस्य मूर्धानं
परिगृहीत्वात् । पञ्जनां त्वेत्थभिजिघ्रेत् । तूष्णीं क्षिपांः । इति ।

जैमिनिगुह्ये च—अयातो नामकर्म । पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे द्वादश्यां वा पिता नाम कुर्यादाचार्यो

1. 'तूष्णीं' नास्ति ख । 2. नास्ति क-च । 3. नास्ति क-ग-च । 4. 'एवं स्त्रियां तूष्णीमित्येतावति वक्तव्ये', न । 5. 'मन्त्रेण तु होम' ख । 6. 'व्यवस्थानोक्तानि' ख । 7. 'स्त्रियास्तूष्णीं' नास्ति ख । 8. 'विजिघ्राती' नास्ति ख-न । 9. 'विजिघ्राती' नास्ति ख-च ।

वा । तमहतेन वाससा समनुपरिगृह्य पिताऽऽज्ञेयासीत् तस्य नामधेयं दधात् द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा चोषवदाद्यन्तरन्तस्थमनुमक्षत्रमनुदैवतम् अनुनामातद्वितम् आकारान्तं क्षिपे यथार्थं वा ; कुमारकञ्जे
च नक्षत्रं नक्षत्रदैवतं तिथिमिति यजतेऽष्टावस्या जुष्टा देवता यजते अग्निधन्वन्तरिप्रजापतिमिन्द्रं
वसून् रुद्रानादित्यान् विश्वान् देवानित्येतासु स्विष्टासु सर्वा देवता अंगीहा भवन्ति । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृह्ययोश्च—दशम्यां तस्मिन्नेवाग्नौ पयसि स्थालीपाकं अपयित्वा सर्वगन्धैः
फलोत्तरैः सशिरस्कं आपयित्वाऽहतेन वाससा प्रच्छाद्य स्थालीपाकस्य जुहोति कवा नक्षत्र इति
द्वाभ्यां 'कवा तच्छृण्वे प्रजापतये स्वाहा, प्रजापते न हि त्वदिति च द्वाभ्याम् । अग्रेरागुरसीति
तुल्यमा ललाटमिमांशनात् । तदेव नाम धीयते । अन्यदित्येके । प्राक् स्विष्टकृतः कसे पूतमाग्न-
मासिच्य हिरण्यं चावन्धनीयमग्रेरापुरित्यवधाय तस्य जुहोतीन्द्रस्य प्राण इति पञ्चभिः । प्राक्
संस्थितयजुषो ब्रह्मा धृते हिरण्यमवधयते सर्वे चर्त्विजो यदस्य इति । पावमानेनेत्युदृत्य देवा
आयुष्मन्त इति यजमानाय प्रयच्छति । तत् पिबति निरवधयेत् । हिरण्वात् धृतं प्रक्षालयेममग्न
इति हिरण्यमावध्नाति । तस्य ललाटमभिवृश्याम्बिनोः प्राण इति अपति । अङ्गादङ्गादिति
मूर्धनि निघ्राय स्वस्त्ययनं वाचयति । एवमत ऊर्ध्वं विप्रोष्य । एवं मासि मासि स्थालीपाक-
स्येष्टा जातकर्मणा वाज्यस्य । एवं संवत्सरम् । मांसं तु नाभ्नीतः । सवासे संवत्सरे-
ऽज्ञाविभ्यां वाऽग्निधान्वन्तरी इष्टा सर्पिष्मदक्षं ब्राह्मणान् भोजयेत् । तृतीयेऽर्धमासे दक्ष-
मादित्यस्य । पुण्याहे पर्वणि वीक्षिते स्वादित्ये रथवक्रमात्रं स्वष्टिकमुपकृत्वा तस्मिन् वयोक्-
सुपसमाधाय जयप्रभृतिभिर्हुत्वा 'तरणिः' 'विबो ह्वम' 'उदु त्वं' 'चित्रं देवानामि'त्याज्यस्य
जुहोति । 'मित्रो जनान्' 'प्र स मित्रे'ति स्थालीपाकस्य । अभ्वावर्तस्त्रेः कुमारमनुदानवति ।
ब्रह्मे नम इत्युपस्थानमादित्यस्याहन्नस्येति च । सर्पिष्मदक्षं ब्राह्मणान् भोजयेत् । एवं चन्द्र-
दर्शनम् । मक्षूचाता मातरिषवा भूयो जात इति च द्वाभ्यामाज्येन चतुर्गृहीतेनाऽऽज्यभागान्ते
जुहोति । आप्यायस्त्रेति सं ते पयांसीति च द्वाभ्यां स्थालीपाकस्य । नवो नव इत्युपस्थानं
चन्द्रमसः । प्रकाशो दक्षिणा । इति ।

आश्वलायनगृह्ये तु—नाम चास्मै दधुः । चोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्वाक्षरं
चतुरक्षरं वा । द्वाक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः । पुगमानित्येव पुंसाम् । अनुजावि
क्रीणाम् । अभिवाद्नीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामौपनयनात् । प्रवासादेत्य
पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति अङ्गादङ्गादिति । आकृतैव कुमार्यं । इति ।

आपस्तम्बगृह्ये च—दशम्यामुत्थितायां खातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति । द्वाक्षरं
चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं चोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् । अपि वा
यस्मिन् स्विष्ट्युपसर्गः स्यात् तदि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् । अनुजाक्षरं कुमाक्षरः ।
प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवस्त्राणं दक्षिणे कर्णं उचरात् मन्त्रात् जपेत् ।
कुमारीमुखरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते । इति ।

मानवगृहे च—दशम्यां राध्यां पुत्रस्य नाम दध्यात् । घोषवदाद्यन्तरस्तस्य द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा । द्यक्षरं दान्तं कुमारीणाम् । तेनाभिवादयितुं त्यक्त्वा पितृनामधेयं वसत्वं नामधेयं देवताभ्यं नक्षत्राभ्यं देवतायाश्च प्रत्यक्षं प्रतिपिद्धम् । स्नात्वा सहपुत्रोऽभ्युपैति । अचैनमभिष्टानि । अंशेष्टा तत्रत्या सूर्यस्य वर्चसा विद्येयां त्वा देवानां ऋतुनाऽभिष्टशामीति प्रक्षालितपाणिर्नवनीतेनाभ्यज्यामौ प्रनाप्य ब्राह्मणाय प्रोच्याभिष्टचेदिति श्रुतिः । वरं कर्त्रे ददाति । अङ्गादङ्गादिति प्रवासोदस्य पुत्रस्य मूर्धनि जपेत् । न मधुमांसे प्राभीयादा पशुबन्धान् । संबत्सरे चाज्जाविभ्यामभिधन्वन्तरी यजेत् । अथाऽऽदित्यदर्शनम् । चतुर्थे मासि पयसि स्थालीपाकं भपयित्वा तस्य जुहोति । आदित्यः शुक्र उदगान् पुरस्तात् इंसः शुचिपत् यदेदेनमिति सूर्यस्य जुहोति । उदु त्वं जातयेदममित्येतयोपस्थायाऽऽदित्यस्याभिमुखं दर्शयेत् । नमस्ते अस्तु अगबजिति । अथ ब्राह्मणतर्पणम् । ऋषभो दक्षिणा । इति ।

वाराहगृहे च—एवमेव दशम्यां कृत्वा पिता माता च पुत्रस्य नाम दध्याताम् । घोषवदाद्यन्तरस्तस्य दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं न तद्वितं द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा त्यक्त्वापितृनामधेयं नक्षत्रदेवतेष्टनामानो वा । द्विनामा तु ब्राह्मणो नामधेयं कन्याया अकारव्यवधानमाकारान्तमङ्गुमाक्षरं नदीनक्षत्रचन्द्रसूर्यपूषादेवदत्तरक्षितावर्जम् । नवनीतेन पाणी प्रक्षिप्य सोमस्य त्वा कुक्षौनेत्येवमभिष्टचेत् । सर्वेषु कुमारकर्मंड अंशेयः स्थालीपाकः प्राजापत्यो वा सर्वत्रावादेवेऽग्निः पुंसामर्थमा स्मीणाम् । संबत्सरं मातापितरौ न मांसमभीयाताम् । इति ।

बौधायनीयगृहे च—दशम्यां द्वादश्यां वा नामकरणम् । प्राजापत्येन सूक्तेन हुत्वा ब्राह्मणान्मन्त्रेण परिविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयन् नामात्मै दधाति । द्वाक्षरं चतुरक्षरं पञ्चक्षरमष्टाक्षरं वा । घोषवदाद्यन्तरस्तस्य दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् । अपि वा यस्मिन् स्विस्तुवर्त्ताः स्वान् तद्वि प्रतिष्ठितमिति विश्रायते । ऋष्यणकं देवताणकं वा । यथैवैवां पूर्वपुत्रानां नामानि स्युः । अयुगक्षरं कुमारीः । अमुष्मै स्वस्तीति । चतुर्थे मास्युपनिष्क्रमणम् । ब्राह्मणान्मन्त्रेण परिविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा । अथ देवयजनोद्देशनप्रवृत्त्याभिमुख्यात् कृत्वा स्वस्त्याग्नेयं जुहोति । स्वस्ति नो मिमीतेति, स्वस्ति न इन्द्र इत्यष्टाभिमुखच्छन्दसम् । अथप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । अथोपनिष्क्रम्य ब्राह्मणि विन्रियाण्यभ्यर्च्यं त्रिवृताऽन्त्रेण ब्राह्मणान् सम्पूज्याऽऽग्निषो वाचयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य स्वान् गृहानानयति । इति ।

पारस्करगृहे च—दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणाद् भोजयित्वा पिता नाम करोति । द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरस्तस्य दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्वाण तद्वितम् । अयुजाक्षरमाकारान्तं स्निग्धै तद्वितम् । तर्मा ब्राह्मणस्य तर्मा क्षत्रियस्य गृहेति वैदयस्य । चतुर्थे मासि निष्क्रमजिका । सूर्यमुदीक्षति तच्छुरिति । प्रोत्पेत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् । पुत्रं दृष्ट्वा जपति अङ्गादङ्गादिति । अथास्य मूर्धानमवजिगति प्रजापतेष्टेति । गर्वा त्वा दिङ्गारेणेति च त्रिरक्षिणेऽस्य कर्मे जपति । अस्मै सतमिति । इन्द्रं श्रेष्ठानीति स्म्ये । स्निग्धे तु मूर्धानमेवावजिगति दूष्णीम् । इति ॥

द्वितीयप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका

अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् ॥ १ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थः* । अथ पूर्वप्रकृतस्य जन्मनस्तृतीये वर्षे वर्तमाने यद्विद्यमान-
नार्दानां समुच्चयः स्यात् । तदेव चूडाकरणं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । 'कपुष्पिका-
कपुच्छलाख्याः केजाश्रुडाः, तासां वक्ष्यमाणेन विधिना संस्करणं चूडाकरणम् इति
कर्मणो नामधेयम् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् श्रुत्यन्तरे अन्योऽपि पक्षः भूयते
'प्रथमेऽन्धे' इति, अतः सोऽपि द्रष्टव्यः ।

तथाच मनुः—

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽन्धे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिबोधनात्(A) ॥ इति ।

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

उक्तार्थम् "एतत्(1) ॥ २ ॥

तत्रैतान्युपकृतानि भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्र तस्मिन्नपलिप्ते एतानि वक्ष्यमाणानि उपकृतान्यासादितानि भवन्ति ।

कानि पुनस्तानान्यत आह—

एकत्रिंशतिर्दर्भपिञ्जुल्य उष्णोदककंस औदुम्बरः क्षुर
आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नर्षित इति दक्षिणतः ॥ ४ ॥

A. अनुसंहिता २।३५ । अन्य व्याख्यायां कुलूकभट्टः—'चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा
द्विजातीनां धर्मतो धर्माथं कार्यम् । श्रुतिबोधनात् "यत्र बाणाः संस्तन्ति कुमारा विजिता इव"
इति मन्त्रलिङ्गान् ; कुलधर्मानुमारेणायं व्यवस्थितविकल्प' इत्याह ।

B. द्रष्टव्यं सूत्रम् २।१।११ (पृ० २८६) ।

1. नास्ति च । 2. 'तदेव' क । 3. 'वाक्' नास्ति च । 4. 'चूडा कपुष्पिका' व । 5.
'-बोधनात्' ख-च । 6. 'एतत्' नास्ति च । 7. 'एतानि' नास्ति क, 'उपरि' व । 8. 'कुल' नास्ति ख-च ।

'उकलक्षणं पिबुली तासां सप्तानां सप्तानाम्'* उदगप्राणां 'तन्नाऽऽसादनं स्यात्, भेदेनैव विनियोगस्य दर्शनात् । एवमेकविंशतिस्ता भवन्ति । उष्णमुदकं यस्मिन् कंसे स उष्णोदककंसः पात्रविशेषः । उदुम्बरस्यैव औदुम्बरः । अविशेषेऽपि तान्नमयो न वाक्यमयः । "कुतः ? 'प्राञ्चं प्रोहत्य प्रच्छिन्दन् इत्युपरिष्ठाच्छेदनस्याऽऽशङ्क्यमानत्वात् । न हि दारवेण च्छेदनं केशानां कर्तुं शक्यते । तदभावे "आदर्शो वा । "आदर्शो दर्पणः, मुखं यन्नावलोकयते"* । क्षुरः पाणौ यस्यासौ क्षुरपाणिर्नापितः । "इत्येतानि पिबुल्यादीनि दक्षिणत उपकलृप्तानि भवन्ति । "कस्य दक्षिणतः"* ? अधिकाराद्गोः । एतेषाञ्च प्रत्यक्संस्थानामासादनं "स्यात्(A), प्रादक्षिण्योपपत्तेः ।

आनडुहो गोमयः कृसरः स्थालीपाको वृथापक इत्युत्तरतः ॥ ५ ॥

"अनडुहं वृषभः"*, तस्यायमानडुहः, गोमयः "गोः पुरीषम् । "कृसरोऽधस्तादेवोक्तः"* । वृथापक "इति सर्वसं"स्काररहित इत्यर्थः । "इत्येतानि आनडुहादीनि उत्तरत उपकलृप्तानि भवन्ति"* ।

ब्रीहियवैस्तिलमाषैरिति पृथक् पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदधुः ॥ ६ ॥

ब्रीह्यादयः प्रसिद्धाः, पृथगित्येकपात्रशङ्का "निरासार्थम्"* । इतिकरणादासामोषधीनामलभे अभ्यासामपि पूरयित्वा पुरस्ताद् दक्षिणसंस्थानि उपनिदधुः । बहुवचनाद्विनियतकर्तृकमासादनम् ।

कृसरो नापिताय सर्वबीजानि चेति ॥ ७ ॥

"आसादनप्रसङ्गात् प्रतिपत्तिरुच्यते । न त्वेष एव कर्मकमः । "कुतः ? कृते

A. प्राक्संस्थानाममीषामासादनं स्यादिति च० त० ।

1. 'दर्शपिबुलीनां पिबुलीनां' क । 2. 'तन्नाऽऽसादनं' नास्ति च, 'भेदेनाऽऽसादनं' ख । 3. 'कुतः' नास्ति च । 4. 'प्राञ्चं' नास्ति ख-ग-घ । 5. 'दर्पणो वा' च । 6. नास्ति च । 7. 'इति' नास्ति च । 8. नास्ति च । 9. 'च' नास्ति ख । 10. 'च स्यात्' ख । 11. 'चनदुदहयः' ख, 'चनदुहान् इवः' च । 12. 'गोः' नास्ति ख । 13. नास्ति च । 14. 'इति' नास्ति च । 15. 'स्काररहित' क, 'हीन', ख । 16. 'इत्येतदर्थं प्राक् संकलनपरत उपक्रमं भवति' ख । 17. 'निगद्यमानं' ख-च । 18. 'आसादनं प्रसङ्गात्' ख । 19. 'कुतः' नास्ति च ।

कर्मणि मूल्यदानप्रसिद्धेः । तस्मान्निवृत्ते कर्मणि कुरोः ग्रीहादिपात्राणि च नापिताय देयानि(A) ॥ ७ ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुद-
ग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ८ ॥

अथेत्याज्यसंस्कारानन्तरम् "इत्यर्थः । शेषमुक्तार्थम्"(B) ।

अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चात् प्राडवतिष्ठते ॥ ९ ॥

अथशब्दः किञ्चित् पूर्वं प्रकृतं स्मारयति । कथं नाम ? "यत् तदुक्तं महा-
व्याहृतिभिर्होमो यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मणीति(C) । इदं तच्चूडाकर्म, अत्र
चूडाकर्मणि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च चतस्रा व्याहृतयो भवन्ति । यस्तत् करिष्यन्
भवति स चतस्र आहुतीर्हुत्वा अथानन्तरं गृहीतकुमारायाः पश्चात् प्राडवतिष्ठते ।

अथ जपत्यायमगात् सविता क्षुरेणेति सवितारं मनसा
ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः ॥ १० ॥

अथावस्थानानन्तरमेव (D)आयमगादिति जपति । किं कुर्वन् ? सवितारं मनसा
ध्यायन् नापितं चावलोकयन् ।

उष्णेन वायु उदकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णोदक-
कंसं प्रेक्षमाणः ॥ ११ ॥

A. सूत्रं इतिपदादन्यदपि नापिताय पारितोषिकं दद्यादिति बोध्यम् ।

B. निष्क्रमणे पुंसवने चेति । (प्र० पृ० ४१२ तथा पृ० ३७२) ।

(C). 'आज्याहुतिष्वनादौ पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः' 'यथा पाणिग्रहणे तथा
चूडाकर्मण्युपनयने गोदाने च' इति १।१।२३-२४ सूत्रे द्रष्टव्ये । (पृ० २७२-७४) ।

D. मन्त्रस्तु—

आयमगात् सविता क्षुरेण ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।१ । विनियोगस्तु स्वादिरे २।३।२० । जैमिनीये ९।२ ।

अस्य व्याख्या—हे कुमार, सविता सवितृत्वकृत्, अथ नापितः क्षुरेण केशवपनाकेण सह, क्षुरं
गृहीत्वेत्यर्थः । आ अगात् आगत इति ।

(A) उष्णेन वायविति जपति । 'कथं ? प्रायु' 'मनसा ध्यायन् । उष्णोदकपात्रं बाधलोकयन् ।

दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिकाम् उन्द-
त्याप⁽¹⁾ उन्दन्तु जीवसे इति ॥ १२ ॥

'कस्मात् ? प्रकृतत्वात्' * कंसपात्रात्, 'दक्षिणेन पाणिना' * अप आदाय कुमारस्य दक्षिणां कपुष्णिकाम् उन्दति ह्येव्यति । कं शिरः शीतातपादिरक्षणेन पुष्पासीति कपुष्णिका, शिरःपार्श्वकेशजूटिका उच्यते । उक्तं च—

कपुष्णिकाऽमितः केशान् मूर्ध्नि पश्चात् कपुच्छलम्⁽¹⁾ । इति ।

विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं वा ॥ १३ ॥

* निगद⁽ⁿ⁾ व्याख्यातमेतत् ।

A. मन्त्रस्तु—

'उष्णेन वाय उदकेनैधि ।'

मन्त्रप्राप्त्यन्तम् १।६।२ । विनियोगस्तु स्वादिर २।३।२१ । 'उदकेनैधि' इति पाठभेदेन जैमिनीयगृह्ये ९।४ । आपस्तम्बगृह्ये १।१०।६ । पारस्करगृह्ये २।१।६ ।

अस्य व्याख्या—हे बावो, वायुस्वरूपं नापित, उष्णेन उदकेन गृहीतेन कुमारशिरः स्थापयितुम्, एधि आगच्छ । इति

B. मन्त्रस्तु—

'अप उन्दन्तु जीवसे ।'

इति मन्त्रप्राप्त्यन्तम् १।६।३ । विनियोगस्तु स्वादिरगृह्ये २।३।२२ । जैमिनीयगृह्ये ९।६ । आपस्तम्बगृह्ये च १।१०।७ ।

अस्य व्याख्या—आपः अकृदेवताः वा वायुना आनीताः (नापितेनानीतानि जलानीत्यर्थः) कुमारस्त्वस्य जीवसे जीवनाय उन्दन्तु ह्येव्यन्तु इदं वपनस्थानम् । इति ।

C. कर्मप्रदीपः ३।६।११ ।

D. 'ॐ विष्णोर्दंष्ट्रोऽस्ति' इति ।

मन्त्रप्राप्त्यन्तमिदम् १।६।४ । मन्त्रं पठन् ताग्रक्षुरं दर्पणं वा प्रेक्षते इत्यर्थः । विनियोग-प्रमाणस्य स्वादिरगृह्येऽपि २।३।२३ ।

अस्य व्याख्या—हे क्षुर, त्वं विष्णोर्दंष्टस्य दंष्ट्रोऽस्ति बृहद्वदन्तो भवसि । इति ।

1. 'कथं' नास्ति च । 2. 'मनसा' नास्ति च । 3. 'तस्मात् प्रकृतात्' च, 'प्रकृतात्' च । 4. नास्ति च । 5. 'उच्यते' नास्ति च । 6. 'निगदव्याख्यानमेतत्' च, 'अर्जयितुं' च ।

ओषधे लायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जुलीर्दक्षिणायां कपुष्णि-
कायामभिशिरोग्रा निदधाति ॥ १४ ॥

पूर्वासादितानामेक'विंशतेः पिञ्जुलीनां मध्यात् सप्त दर्भपिञ्जुलीयुं हीत्वा दक्षिणायां
कपुष्णिकायाम् (A)'ओषधे लायस्वैनमि'त्यनेन मन्त्रेण निदधाति । कथम् ? अभि-
शिराग्राः शिरसांऽभिमुखाग्रा इत्यर्थः ।

ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणेन पाणिनौदुम्बरं क्षुरं गृहीत्वादृशं
वाऽभिनिदधाति स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति ॥ १५ ॥

ताः कपुष्णिकाः पिञ्जुलीश्च वामेन पाणिनाऽभिगृह्य गृहीत्वा दक्षिणेन पाणिनौदुम्बरं
क्षुरं गृहीत्वा आदर्शं वा गृहीत्वा (B)'स्वधिते मैत्रमि'त्यनेन मन्त्रेण अभिनिदधाति,
संलग्नं धारयतीत्यर्थः ।

येन पूषा बृहस्पतेरिति त्रिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन् संहृद्
यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ १६ ॥

निधाय च त्रिः निरुत्थः प्राञ्चं 'प्राङ्मुखं प्रोहति'* प्रेरयति सारयती'त्यर्थः ॥

A. मन्त्रस्तु—

'ॐ ओषधे लायस्वैनम् ।' इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।९ । विनियोगप्रमाणमस्य साधिरगृह्यसूत्रे २।१।२४ । आपस्तम्ब-
गृह्यसूत्रेऽपि १।१।१८ ।

अस्य व्याख्या—हे ओषधे दर्भपिञ्जुलीक्य, एवं वाक्यं वाक्यत्वं रक्ष क्षुरपाकमजयात् । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

'ॐ स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।' इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।६ । विनियोगप्रमाणमस्य साधिरगृह्यसूत्रे २।१।२९ । हिरण्यकेशि-
गृह्यसूत्रे १।९।४ । मातृगृह्यसूत्रे च १।२।१९ ।

अस्य व्याख्या—हे स्वधिते क्षुर, एवं कुमारं मा हिंसीः न हिंस्याः, अस्य रक्षपिञ्जुपाशो
यथा न स्यादिति आशयः ।

1. 'विंशतीनां मध्यात्' ख । 2. 'चर्चः' नास्ति ख । 3. 'प्राङ्मुखं येन पूषेनमेव यजुषी सङ्ग-
मोदति' च । 4. 'स्वधे, विधायीन्' च ।

‘कथम् ? अप्रच्छिन्वन् छेदनमकुर्वन् । “तूष्णीमेव प्रोहति”* । “न । कथं तर्हि ?
(A) ‘येन पूर्वे’त्यनेन ‘मन्त्रेण सकृत् प्रोहति, द्विस्तूष्णीम् । इति”* ।

अथाऽऽयसेन प्रच्छिद्याऽऽनदुहे गोमये निदधाति ॥ १७ ॥

“अयेति पूर्वप्रकृतार्थः । यः स पूर्वप्रकृतः”* सुरपाणिर्नापितः तदीयेनाऽऽयसेन
लोहमयेन क्षुरेण प्रच्छिद्य प्रकर्षेण पिङ्गुलीभिः सह कपुष्णिङ्कां कृत्वा उत्तरत आसादिते
गोमये निदधाति ।

एतयैवाऽऽवृता कपुच्छलम्, एतयैवोत्तरां कपुष्णिङ्काम्^(B) ॥ १८ ॥

“एतयैवाऽऽवृता अनयैव”* पूर्वोक्तया क्रियया कपुच्छलम् उत्तरां कपुष्णिङ्कां च
संस्क्रुयादिति ‘वाक्यशेषः । के शिरसि पुच्छवत् पश्चाद्भागे यः केशसमूहः स
कपुच्छलसंघः ।

किमेतया समस्तयाऽप्यावृता ‘अथ जपत्यायमगादि’त्यादिकया संस्क्रुयात् ? न ।
कथं तर्हि ? उच्यते—

उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिर्वर्तयेत् ॥ १९ ॥

‘दक्षिणेन पाणिना अप आदाय’ इत्येतत्प्रभृत्येव निर्वर्तये‘वावर्तयेत् । तु-शब्दो
विशेषणार्थः । कथं नाम ? कपुच्छले संस्क्रियमाणे कुमारमुदङ्मुखं धारयेत्,
यथा प्राञ्चं प्रोहणादि कर्तुं शक्यते ।

A. मन्त्रस्तु—

२० येन पूर्वा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत् ।

तेन ते क्षपामि ब्रह्मणा जीवातवे

जीवनाय दीर्घायुष्टाय वर्चसे ।

मन्त्रमाह्वनम् १।६।० । विनियोगप्रमाणमस्य जादिरगुह्यसूत्रे २।३।२१ । जैमिनीयगुह्य-
सूत्रेऽपि, १५० ७५० । गुणविष्णुस्तु दीर्घायुष्टायेत्यनन्तरं ‘वकाये’त्यभिधं पठति । इति ।

अस्य व्याख्या—येन बह्विधेन ब्रह्मणा ब्रह्मभूतेन क्षुरेण पूर्वा देवः, बृहस्पतेः वायोरिन्द्रस्य च
देवस्य बृहदाकरणकाले अवपत् अपत् कृतवान् केशानामिति ; तेनोक्तप्रकारेण क्षुरेण ते त्व
जीवातवे जीवनाय, दीर्घायुष्टाय गीरोगबद्धायुर्कामाय, वर्चसे तेजोविबुद्धयर्थं च क्षपामि भद्राकरोमि
मित्रस्त्वान् केशानिति ।

B. सूत्रमिदं कपुच्छलमित्यत्र विमर्श पठतः सामञ्जसितर्ककृतौ ।

१. ‘वर्च’ नाधि च । २. नाधि च । ३. नाधि च । ४. ‘वज्रपा’ च । ५. ‘वर्धति नः पूर्वप्रकृतः’
च । ६. ‘एतयैवावृताऽऽवृता’ च । ७. नाधि च । ८. ‘वेवा-’ च । ९. ‘वावर्धयेत्’ नाधि च ।

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् त्र्यायुषं
जमदग्नेरिति ॥ २० ॥

*श्रुज्वर्यमेतत्(A) ।

एतयैवाऽऽवृता स्त्रियास्तूष्णीम्(B) ॥ २१ ॥

एतयैवाऽऽवृता क्रियाया स्त्रिया भधस्तनोकाः सर्वे संस्कारा भवन्ति । नाऽऽनन्तर्याच्च
चूडाकरणमेव । कुतः—

भमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।(C)

इति मनुस्मरणात् । *किमेवमभूतयैव ? न । कथं तर्हि* ? तूष्णीं मन्त्र-
वर्जमित्यर्थः ।

किं सर्वत्र तूष्णीम् ? न । कथं तर्हि—

मन्त्रेण तु होमः ॥ २२ ॥

यो यत्र होम उक्तः स मन्त्रेण भवति । *तुशब्दः च-शब्दस्थाने समुच्चयार्थो
ब्रह्मः* । वृद्धिर्भावे च मन्त्रवदेव भवतीत्यर्थः(D) ।

A. इत्थं बालकस्य कपुष्पिकाद्वयं कपुष्पकं छेदयित्वा उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं
परिगृह्य—

*त्र्यायुषं जमदग्नेः । कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।

अगस्त्यस्य त्र्यायुषम् । यदु देवानां त्र्यायुषम् ।

तस्मै अस्तु त्र्यायुषम् ॥

इति मन्त्रभाष्यजीय- १।६।८ मन्त्रं जपेत् । मन्त्रस्यास्य विधिकोशप्रमाणान्नु सावित्रगृह्येऽपि,
२।३।२६ । त्रियायुषमिति पाठभेदेन जैमिनीयगृह्यसूत्रेऽपि, (प्र० ११) ।

अस्य व्याख्या—जमदग्नेर्महर्षेः कश्यपस्य, अगस्त्यस्य, देवानाम् इन्द्रादीनाम्, यत् त्र्यायुषम्,
जीमि आर्यं वि बालबुधस्थविरत्वानि तत् त्र्यायुषम्, हे भद्रक ते अस्तु, तच्च भवतु । इति ।

B. 'तूष्णीम्' इति वृषद् सूत्रं मन्येते सामप्रवित्कौलङ्कारौ ।

C. मनुसंहिता २।६६ ।

D. अत्र रघुनन्दनः—“एतयैवाऽऽवृता स्त्रियास्तूष्णीम्, मन्त्रेण तु होमः—आवृता
प्रतिपदा तूष्णीमवन्तरोकाः सर्वे संस्कारा मन्त्रवर्जं भवन्ति, ‘भमन्त्रिके’ति मनुवचनात्,

1. 'भमिन्त्रिके' च-क-व । 2. 'जपेत्' च । 3. 'वचनात्' क । 4. किमेवमित्यर्थः ?
क, नास्ति च । 5. नास्ति च । 6. 'वृषद्' च ।

‘उदङ्मस्तृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुलकल्पम् ॥२॥

उदङ् उत्तरतः अग्नेः उत्सृज्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति । नापितहन्ता

‘तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः’

इति बाह्वल्यवचनात् । होमस्तु मन्त्रेण ; तुशब्दार्थं तेन वृद्धिश्चादृश मन्त्रबोध भवतीत्यर्थः । इत्याह संस्कारतत्त्वे । विषयमिममधिकृत्याह मल्लमामतत्त्वटीकायां कृष्णनाथ-
न्यायप्रधानमहोदयः—“अनु कन्याप्राप्तनाथं कथं सपिण्डनापकरो नाऽऽचर्यते ? सोऽस्यावश्यक इति चेत्, तत्र वृद्धिश्चाद्भावेन प्रधानस्यामन्त्रकतया च लौकिककर्मतुल्यत्वेन देहाशुद्धि-
प्रतिबन्धत्वाभावात् । न चात्रापि वृद्धिश्चाद्भावश्यकमिति वाच्यम् ? गोभिलेन पुत्रजन्यकर्म आचकमादिसंस्काराभिधानात्, कन्यासंस्कारेषु गृह्यानुकृत्या श्राद्धाप्राप्तः ।

कुलसंस्कारि कन्यायाः संस्कारप्राप्तिरिति चेत्, ‘तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणामिति याज्ञवल्क्य-
वचनात् ‘अमन्त्रिका तु कार्ययमि’ति मनुवचनात् । ‘स्वपितृभ्यः पित्रा दद्यात् सुतसंस्कारकर्म-
पितृत्वञ्च सुतपदोपादानात् कन्यासंस्कारे श्राद्धनिवृत्तेश्च । न च सुतपदं कन्या-पुत्रोभयपरमिति
ग्रन्थकुलस्याक्यानविरोध इति वाच्यम् ? तदव्याख्यानस्य ‘कन्या-पुत्रविवाहेऽपि’ति विष्णु-
पुराणवचनैकवाक्यतामूलकत्वेन विवाहमाश्रयितवान् । संस्कारान्तरे तथाविधैकवाक्यना-
ऽभावेन उभयपरत्वे मानाभावात्, अत एव विष्णुपुराणे—

नामकर्मणि बालानां षडाकमादिके तथा ।

इत्यत्र षडाकमादिक इत्यनेन विवाहस्यापि प्राप्तावपि, उत्तरत्र कन्या-पुत्रविवाहेऽप्युक्तम् ।
षडाकमादिक इत्यनेन पुंमाश्रयित्वेन कन्याविवाहस्यालाभान्, षडाकमादिक इत्यस्योभय-
परत्वे तु कन्या-पुत्रविवाहेऽपि पुनरहं स्यात् । एवमेव त्रिवेकटीकायां गोविन्दानन्दः ।
अपु ‘पतयैवाऽऽवृता क्रियास्तूर्णी, मन्त्रेण तु होम’ इति गोभिलसूत्रम्, यदपि तुल्यत्वाद्
वृद्धिश्चादपि स्त्रीसंस्कारे समन्त्रकमिति तत्सूत्रे श्रूयमाणव्याख्यानं संस्कारतत्त्वव्याख्यानञ्च
तद् गौडानामाचारापरिगृहीतम्, अतस्तथाविधकन्यासंस्कारकुलाचारविरहान् तदर्थं सपिण्डनाप-
करोऽपि न युक्त” इति । गृह्यकर्मप्रकाशिकायां समक्षण्याभिदोशिनस्तु—“स्त्रीणामप्यमन्त्रकं
सावित्र्यप्रभृतिगोमयनिधानान्तं कर्म, होमो नान्दीमुखश्चादृश मन्त्रेण”ति । सतीर्थस्तु—
यथा ब्रह्मणाममन्त्रका गर्भाधानादिविवाहान्तसंस्कारा भवन्ति, होमवृद्धिश्चादे च समन्त्रके
अवस्तव्यता वचनबलात् स्त्रीणामपि सम्भवत्वेव, नहि देशविशेषाचारः प्रमाणत्वेन शक्नोति वचन-
बलमन्वयवितुम्, इत्याचार्यगोभिलमनाश्रयायिनां कन्यासंस्काराणामवश्यकर्तव्यताऽस्त्येवेति
प्रमाणवन्ति । तत्र स्त्रीणां विवाहादयः संस्काराः कर्मण्या न वा, तेषु होमो वृद्धिश्चादृश कर्मण्ये
न वेति भगवन्तोऽनूचाना निर्दिशन्तु इति ।

मुण्डापयन्तीत्यर्थः । 'कथम् यथागोत्रकुलकल्पम्(A) । यदुगोत्राणां य आचारस्तथेति ।
यथा—

वाशिष्ठाः पञ्चबूलाः स्युस्त्रिबूलाः कुण्डपायिनः । इति ।

कुलकल्पो यथा—

भग्नद्रादित्यादीनाम् "आयतनसन्निधाविति(B) ।

कौथुमराणायनीयादीनां तु प्राक् "समावर्तनाद् विशिखमेव वपनम् । कुतः ? केश-
भ्रुवरोमनखानि वापयीत शिखावर्जमिति (C) तत्र दर्शनात् ।

तथाचोक्तम्—

सशिखं वपनं कार्यमा ज्ञानाद् ब्रह्मचारिणाम् ।

आशरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न चेद् भवेत् ॥ (D) इति ।

आनडुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं कृत्वा निखनन्ति ॥२४॥

समस्तानपि केशान् आनडुहे गोमये कृत्वा अरण्यं नीत्वा निखनन्ति । 'वपुष्यन-
'मनियतकर्तृकत्वद्योतनार्थम्' * ।

स्तम्बे हैके निदधति ॥२५॥

"ह इति निपातः । एके"* 'आचार्या व्रीहियवादिस्तम्बे'* निदधति । तान्
केशान् प्रतिपन्तीत्यर्थः ॥

यथार्थ(E) गौर्दक्षिणा ॥२६॥

A. अत्र तर्कालङ्कारः—कल्पो विधिरित्यनयोन्तरम् । यथागोत्रविधिवथा च कुलविधिस्तद-
नतिक्रमेणेत्यर्थः । गोत्रकल्पस्तावद् वाशिष्ठाः पञ्चबूलाः... । कुलेकल्पोऽपि यथा—भग्नद्रादि-
त्यानामायतन... । इत्याह स्वभाष्ये ।

B. वर्तते च भाष्यकारोक्तविशेषविधिव्यतिरिक्तविषयकमपि गृह्यार्सपद्धौ प्रमाणम्—

दक्षिणाकपदाः शिष्टा आग्नेयाक्षिकपर्विनः ।

आक्षिरसः पञ्चबूला मुण्डा ऋगोः शिखिबोऽन्ये ॥ इति । गृ० सू० २।४० ।

C. समावर्तनप्रकरणे सूत्रमिदम् "ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वर्षं मुण्या केशा...वर्जं
३।४।२२ । इति ।

D. छन्दोगपरिशिष्टम् ३।६।१४ ।

E. यथार्थमिति सूत्रमेकं समाप्य गौर्दक्षिणेति सूत्रान्तरं कल्पयतः सामग्रमित्यलङ्कारो ।

1. 'त्रि' क-न । 2. 'नवन' क-न-च । 3. 'खनाखावर्तनाद्' क । 4. 'वपुष्यनानिखनः' क । 5. 'मनियतकर्तृक' क, 'मनियतकर्तृकद्योतनार्थम्' च । 6. 'ह नूनं एके' च । 7. 'आचार्यांश्च तर्कादिस्तम्बे' क ।

यथार्थमिति यस्य येन अर्थः प्रयोजनम् स तत् कुर्यादिति । कथं 'नाम ? 'त्र्यायुष-
मित्यादिना मूर्धपरिग्रहे" *कृते उत्तरतोऽग्नेः कुमारं कुशलीकारयन्ति । असावपि(A)
शेषं समापयेदिति(B) । अस्य च कर्मणोऽग्ने गौर्दक्षिणा भवति ।

इति "भट्टनारायणकृतौ" * 'गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये' *
द्वितीयप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका ॥

A. होमकर्ताऽतीत्यर्थः ।

B. ब्रूवाकरणविषये यदुक्तं रघुबन्धनेन तस्मात् किञ्चिदिदोषस्थाप्यते—

ब्रूवाकृतितौ— तृतीये वर्षे ब्रूवाकरणं पञ्चमे वेति ।

ज्योतिषे— अग्न्यमाग्ने तथा मासि ब्रूवा मौमशानीतरे ।

अर्द्धेऽनुकाक्युद्धौ च जन्ममासेऽनुभादते ॥

दिक्कादंसां हवीषादीप्रतिपद्वर्जिते सिते ।

वहः— ब्रूवाहवी पञ्चवशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पार्य तैले मासे अगे धुरे ॥

अवनादित्रयस्वातीचित्राज्युष्याम्बिचन्द्रमे ।

आदित्यरेवतीहस्तज्येष्ठामूले च चौडकम् ॥

मेघसिंहपुष्पाककिंभुम्बिकेतरलभके ।

अत्रापि सिन्धुद्रादिविद्वत् विवर्जयेत् ।

पूर्वे दक्षिणमार्गामिनि हरो छसे निरंशे रवौ

क्षीणे क्षीतवधौ महीज-यमवोचारे निष्ठासन्ध्ययोः ।

शुक्लेऽन्यक्तनौ नियुद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ

क्षौराद्रोगमयं वदन्ति अवना मृत्युं तथाऽन्ये जगुः ॥

ज्योतिषः— उत्तरवर्त्मनि सवितरि ब्रूवाकरणं जगुः शुभं जवनाः ।

चैत्रे मासि दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च ॥

रविचारेतरत्र गांः—

जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे ।

न कुमात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥

ज्योतिषे— कुलिकास्थं रविं त्यक्तवा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

उत्सवानि च कायांनि विगृह्णानि च वर्जयेत् ॥

1. 'नाम' कृत्रि च । 2. 'वाग्दधमिति विरचः परिरक्ष' ख । 3. चित्रितांशो मासि ख-च ।

4. चित्रितांशो मासि ख-च ।

कुशलीकारयन्ति नापितद्वस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोश्रृङ्गाचारस्तथा ।

राजमार्तण्डः— प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कृपांश्वरः क्षौरमनुत्कटस्थः ।

बृहद्गर्गः— केशवमानर्तपुरं पाटलीपुत्रं पुरीमदिच्छन्नाम् ।

दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥ इति ।

निर्णयसिन्धौ तु—अथ बौलम् । प्रयोगपारिजाते बह्गुहसिष्यः—

जाताधिकाराजन्मादिनृतीयेऽप्ये तु बौलकम् ।

आसेऽप्ये कुर्वते केचित् पञ्चमेऽप्ये द्वितीयेके ॥

उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः ।

बृहस्पतिः— नृतीयेऽप्ये शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः ।

पञ्चमे सप्तमे वाऽपि क्षियाः पुंसोऽपि वा समम् ॥

तत्रैव नारदः— जन्मतस्तु नृतीयेऽप्ये श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः ।

पञ्चमे सप्तमे वाऽपि जन्मतो मध्यमं भवेत् ॥

अधमं गर्भतः स्यात् तु नवमैकादशेऽपि वा ॥ इति ।

पारिजाते बृहस्पतिः—

उत्तरावणगे सूर्ये विद्येवात् सौम्यगोक्षके ।

शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत् ॥

अशुभान्वन्निर्माणः स्यात् कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ।

तत्रैव वशिष्ठः—

द्वित्रिपञ्चमसप्तद्व्यमेकादश्यां तथैव च ।

दशम्याञ्च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता ॥

नृसिंहिणी— पट्यपट्सी चतुर्थी च नवमी च ऋतुर्वेत्सी ।

द्वादशी दशपूर्णे द्वे प्रतिपक्षे च निन्दिताः ॥

वशिष्ठः— श्वेदङ्गारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैव हि ।

निन्दिता दिवसाः क्षौरे चेष्टाः कार्यकराः स्थिताः ॥

ज्योतिर्मिवन्धे बृहस्पतिः—

पापप्रहानी वाराहो विप्रानी शुभदं रघौ ।

क्षत्रिणां क्षमासूनुं विद्महाज्ञानं सगौ शुभम् ॥

इस्ताद्विष्णुपौष्णाञ्च त्रिविहादित्यपुण्यवम् ।

सौम्यचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नव तारकाः ॥

ग्रीष्मपुष्यामि धावन् रोहिणी धावन् तथा ।

क्षौरे वनज्यमाः प्रोक्ताः चेष्टा द्वादश निन्दिताः ॥

विचने कर्मकर्मणे वेवाळे चन्द्रनेञ्जले ।

विपत्करे बने क्षौरं प्रत्यरौ च विचर्जयेत् ॥

पुत्रस्य शिरोमोतरि गर्भिण्यां न कार्यम् । तदाह ज्योतिर्निर्गम्ये मदनरत्ने च दृढगतर्भः—

पुत्रवृद्धाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् ।

सत्त्वेन हस्त्युमाप्नोति सत्त्वात् क्षौरं विचर्जयेत् ॥

अस्यापवादमाह तत्रैव वारदः—

पुत्रोमोतरि गर्भिण्यां वृद्धाकर्म न कारयेत् ।

पञ्चाब्दात् प्रागयोर्ज्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

यदि गर्भे विपत्तिः स्याच्छिखोर्वा मरणं यदि ।

सहोपनीत्या कुर्वाणेत् तदा दोषो न विद्यते ॥

दृढस्पतिः— गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न कारयेत् ।

अतामिषेकं पृथं स्यात् काको वेदव्रतेऽपि ॥

अभिषेकः समावर्तनम् । गर्भिण्यामपि पञ्चमासपर्यन्तं न दोष इत्युक्तम् शुद्धसंदीपिकायां
गोमं—

पञ्चममासावूर्जं मातुर्गर्भस्य जायते हस्त्युः । इति ।

मदनरत्ने दृढस्पतिः—

पुत्रवृद्धाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् ।

विपद्यते गुह्यतत्र दम्पती शिशुरण्यतः ॥

गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्वाञ्चौकर्म तु ।

पञ्चमासावधः कुर्वाद्यत ऊर्जं न कारयेत् ॥

गर्भः— अचरस्योत्पादनं यस्य कर्म तस्य न कारयेत् ।

दोषनिर्गमनात् पञ्चात् स्वस्यो धर्मं समाचरेत् ॥

कर्ममिति मङ्गलोपलक्षणम् ।

ज्योतिर्गर्भः— विवाहोदसवयवेषु माता यदि रजस्वला ।

तदा स हस्त्युमाप्नोति पञ्चमं दिवसं विना ॥

वसिष्ठः— यस्य मातृकिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला ।

तदा स हस्त्युमाप्नोति पञ्चमं दिवसं विना ॥

तत्रैव दृढस्पतिः—

प्राप्तमभ्युदयमाह पुत्रसंस्कारकर्मणि ।

पत्नी रजस्वला चेत् स्यात्त कुर्वात् तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्तुमान्नोपकल्पनम् । संकटे तु वाक्यसारे उक्तम्—

भक्षामे क्षुद्रहर्षस्य रजोदोषे क्षुपस्थिते ।

मित्रं संपूज्य विधिवत् ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

एतच्च मण्डनोत्तरं कार्यम्,

न मण्डनाद्यापि हि मुण्डनं न गोत्रैकतायां यदि नाण्डमेदः ।

इति मदनस्य वसिष्ठोक्तेः ।

तत्रैव कात्यायनः—

कुले ऋतुप्रवादाद्वामण्डनाच्च तु मुण्डनम् ।

प्रवेशाभिर्गमो नेष्टो न कुर्वाण्मङ्गलमयम् ॥

तथा बृहस्पतुः— एकमातृजयोरैकवत्सरे पुत्रवक्षिणोः ।

न समानक्रियां कुर्वाण्मातृभेदे विधीयते ॥

भासौषे तु संग्रहे—

सङ्कटे समनुप्राप्ते छतके समुपागते ।

कुम्भाण्डीमिधृतं हुत्वा गां च दद्यात् पचस्विनीम् ॥

बूढोपनयनोद्गाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥

उयोतिर्निबन्धे—

बह्वेऽप्ये वोढये वर्षे विवाहाप्ये तथैव च ।

अन्तर्घटन्त्यां च आवातां नेष्यते मुण्डनं कथितम् ।

दीपिकायाम्— न बूढा जन्मभागेनैवदाक्रेणु सप्तौ कुजे ।

प्रतिपद्भ्रमरिकाष्ठ विचाररुमस्तु पञ्चमे ॥

प्रयोगरत्ने— मध्ये सिरसि बूढा स्वाहु वासिष्ठानाम्पु दक्षिणे ।

उभयोः पार्श्वयोरत्रिकवपानां सिक्ता मता ॥

मात्रधीयेऽप्येवम् । आपस्तम्बस्तथाह—

तूर्णो केसान् विनीच यद्यपि सिक्ता मिदधाति, यद्यपि प्रवरसंख्यया, तासां मन्वक्षिणावर्ज-
मुपनयने वपनं कार्यम् । प्रतिविशं प्रवपसीति उपनयने तेनैवोक्तेः । 'रिक्तो वा एषो न विदितो
वन्मुण्डस्तस्मै तद्विधानं वञ्छिता' इति श्रुतेः ।

'वसिष्ठो व्युपवीतश्च वत् करोति न तत् कृतम् ।

इति निषेधाच्च । तत्रे तु वचनात् सशिक्षं वपनमिति छदर्शवशाप्ये उक्तम् । वदु—कुमारा
वसिक्ता इव इति लिङ्गं तच्छब्दयोगपरम् ।

स्मृतिदर्पणे— एका सिक्ता दक्षिणतो वसिष्ठगोत्रस्य पञ्चाङ्गिरसो वृणोस्तु ।

नैका सिक्ता कवचपगोत्रज्ञानां सिक्तोभयत्रापि वधाःकुञ्ज ॥

एतच्छ्रुत्वातिरिक्तविषयम्, 'श्रुत्वाग्निमिताः केशवेक्षाः' इति वसिष्ठोक्तं ।
 वस्तु प्राग्— न शिवी नोपवीती त्याज्योक्षरेत् संस्कृतां गिरम् ।
 इति श्रुत्वाग्न्युपक्रम्योक्तम्, तदसच्छ्रुत्वात्येति केचित् ; चिकल्प इति तु युक्तम् ।
 अत एव हारीतः—

क्षीयद्वा तु शिलां छित्वा क्रोधाद् वैराग्यतोऽपि वा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीतां मिष्कृतिर्मान्यथा भवेत् ॥

एतत् परिग्रहपक्षे, अत्र देशभेदाद् व्यवस्थेति ।

उचोतिर्निबन्धे— नर्मदोत्तरदेशे तु सिंहस्थं देवमग्निं ।

शुभकर्म न कुर्वीत निषेधो नास्ति दक्षिणे ॥

अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरमाधवीये—

निवृत्ते ब्रूहोमे तु प्राक् नामकरणात् तथा ।

क्षरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥

अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुष्यति ।

एते संस्काराः क्षीणाममन्त्रकाः कार्याः, होमस्तु समन्त्रक इति प्रयोगपारिजाते ।

आचक्षायनोऽपि—

होमकृत्स्वं तु पुंश्चत् स्यात् क्षीणां ब्रूहकृतावपि । इति ।

मयुरपि—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामाबुदक्षेयतः । इति ।

होमोऽयमन्त्रक इत्येके, संस्काराः क्षीणामहोमकास्तूर्ण्योऽप्युरिति स्पष्टत्यर्थसारे, होमो नेति
 वृत्तिरित्यु ।" इति ।

मदनपारिजाते विधेयः—

“वमः— तथा संवत्सरे पूर्णे ब्रूहकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं भुतिबोदनात् ।

सङ्कल्पितौ— तृतीये ब्रूहकर्म पञ्चमे वा ।

कौमादिः—

तृतीयस्तन वर्षस्य भूविष्ठे गते ब्रूहं कारयेत् । दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानामुभयन्तेऽन्निकस्यपानां
 शुष्णं भृगवः पञ्चब्रूह भक्षिरसो राजिमैके मङ्गलार्थं शिशिनोऽन्ये च वटपत्रबहुं यथाकुलधर्मं वा
 कुट्टपक्ष्यं पुष्पादे पर्वणि चेति । (संवादय मूलेन—पृ० ४४९) कमुजा ब्रूह, राजि केशपक्ष्ति
 मङ्गलार्थमिति, अन्ये तु मङ्गलार्थं शिसामात्रं वटपत्राकृतिं केचन कुर्वन्ति । अत्रापि यथागृहं
 व्यवस्था ।

व्यासः—

अग्निनी अचना स्याती पित्रा पुण्यपुनर्वसु ।

अग्निकरेवतीग्वेदाहुस्त्येदु कारयेत् ॥

क्षौरमिति शेषः । तथा —

मन्त्रे न तु कुर्वीत वस्त्रिज्ञातो भवेत्तरः ।

न प्रोहपदयोः कार्यं नैवाऽऽशेवे च सारत ॥

दाहनेषु च सर्वेषु दुष्टतारिण्यं वर्जयेत् ।

स्त्रीसंस्कारे तु मनुः—अमन्त्रिकेति । आधुजातकर्मादिभिर्या । यथाक्रममित्यभिधानात् क्रमातिक्रमो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति । अत एव कालातिक्रमने कात्यायनेन प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

वतानामिति, संस्कारा इति च (ब्र० पृ० ३७१-७२) । सर्वप्रायश्चित्तमपि स एवाऽऽह—

सर्वप्रायश्चित्तयज्ञ पञ्चभिः प्रत्यृचं त्वन्नोऽह इति ।

द्वाभ्यामयाज्ञाशेवेति शतमुत्तममिति चेति ॥

उपनयनकालातिपत्तौ तु ग्राह्यस्तोमाद्येव । एतेष्वेकैकलोपे पादकृच्छ्रं चैकलोपेऽर्च्यं कृच्छ्रम् ।

स्त्रीसंस्कारे गोभिक्षो विशेषमाह—

‘तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होमः’ इति ।

मुहूर्तविन्तामनौ विशेषः—

‘‘गीर्वाणाम्नुप्रतिष्ठापरिणवद्वनाधायगेहप्रवेशा

श्रौतं राज्याभियेको मतमपि शुभम् नैव गाम्नायने त्वात् ।

नो वा बाल्यास्ततार्थे धरगुदसितयोर्नैव केतूयने त्वात्

पक्षं वार्धं च केचिज्जहति तमपरे याचद्रीक्षां तदुग्रं ॥

चण्डेश्वरः—

‘केतोरस्तदिनावूर्ध्वं सप्ताहं मङ्गलं त्वजेत् ।

याचत् केतूयस्ताचदुग्रः समनो हि सः ॥’ इति ।

पुरः पश्चाद् भृगोर्वाक्यं त्रिदशाहं वार्धकम् ।

पक्षं पञ्चदिनं ते द्वे गुरोः पक्षमुदाहते ॥

ते दशाहं द्वयोः प्रोक्ते कैश्चित् सप्तदिनं परैः ।

त्रयहं त्वात्यधिकेऽव्यव्यैरर्वाहं च त्रयहं विधोः ॥

यथा वर्षात् तृतीयात् प्रभवति विषमेऽर्कसिद्धिपक्षी-

पर्वोनादे विचैत्रोदयपनसमये क्षेप्नुःकुक्षेऽवकाशात् ।

वारे कक्षांसनोऽथ स्वमभिधमनौ वैधने क्षुद्रिपुके

शाकोपेतैर्विमैत्रेह’दुषरकमुनैरावपद्मिस्त्रिपादैः ॥

क्षीमचन्द्रकुम्भसौरिनास्करैर्ह’त्युसस्मयसिगुसग्वराः ।

त्युः क्रमेण दुषवीचमर्गदैः केन्द्रगौः शुभमिच्छतः ॥

पञ्चमासाधिके मातुर्गमे बौलं शिशोर्न सत् ।

पञ्चवर्षाधिकत्वेष्टं गर्भिण्यामपि मातरि ॥

अतुमत्याः स्त्रिकायाः सुनोऽशौकादि माऽऽचरेत् ।

उपेक्षापत्यस्य न न्यैहे वैश्विन्मागोऽपि नेष्यते ॥” इति ।

विशेषस्तु उपोस्तिस्तरत्वे—

“बृहाकार्ये तृतीयाब्दः सर्वगृह्यादिसम्मतः ।

तत्कालेऽशौचवृद्धश्च मुख्य इत्यवगम्यते ॥

पौष्णाग्निपुष्यवसवासववासुदेवमहाकवन्मृगशिरादितिषित्रभेषु ।

वारेषु सोमपुष्यवाक्यतिभार्गवाणां क्षौरं करोति कुशलं लघु मानवानाम् ॥

इति वचनाद् रोहिण्यामपि ब्रूयाकरणम् ।

राजमार्तण्डे—

मानं हरेत् क्षौरमिहाऽऽशुचोऽर्कः शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाऽष्टौ ।

आचार्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण दशुर्दशैकादश सप्त पञ्च ॥

नित्यक्षौरे तु राजमार्तण्डः—

न क्षानमात्रमनोत्सुकभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।

सन्ध्यावितासनिकुञ्जार्कदिनेषु रिक्ते क्षौरं हितं प्रतिपद्वि न चापि विच्छ्याम् ॥

उत्तराश्रितवषाभ्यरोहिणीरौद्रसर्पेपितृभेषु चाग्निभे ।

वमभुक्तं सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ॥

चन्द्रशुद्धिर्बदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।

अशोरिभेऽपि कर्तव्यं चन्द्र-चन्द्रजयोदिने ॥

मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।

आकुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः ॥

जीपतिरक्षमाकाशाम्—

आशुजा नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म क्षतसूतकेषु च ।

वन्धनोक्षमसदीक्षणेऽपि क्षौरमिष्टमलिलेषु चोदुषु ॥

देवकार्ये पितृभादे रवेरक्षपरिक्षये ।

क्षुरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥” इति ।

ब्रूयाकरणमधिकृत्य बभूवुः गृह्यान्तरेषु तस्माद् वषासम्भवमुपस्थाप्यते—

तत्र च उप्योगेन्द्राक्षावणसारिषगुलेषु प्रायः समानानुपूर्विकाणि सूत्राणि—तृतीये वर्षे बौलम् ।

तत्र नापि उप्योक्तमावर्तः क्षुरो बौदुम्बरः निम्बवृक्ष इति दक्षिणतः । आनदुहो गोमयः कृसरः

कृष्णजीसको वृषापक इत्युत्तरतः । माता च कुमारमादाय । हुत्वाऽभ्यमगादिति नापि

प्रभंन सवितारं ध्यायन् । उष्णेनेत्युष्णोदकं प्रक्षेप्तुं वायुं ध्यायन् । आप इत्युन्नेत् । विष्णो-
रित्यादृशं प्रक्षेप्तुं दुग्धं वा । ओषधय इति दर्भपिञ्जलीः सप्तोष्वाद्या अभिनिधाय । स्वभित
इत्यादृशं धुरेणोदुग्धेण वा । येन पूषेति दक्षिणतस्त्रिः प्राञ्चं प्रोहेत् । सङ्कदायसेन प्रच्छिन्नाऽऽन-
द्वे गोमये केशान् कुर्यात् । उन्मनप्रभृत्येषं पश्चादुत्तरतः । त्रयायुषमिति पुनस्य सूर्यां परियुष
जपेत् । उदङ्मुक्तस्य कुशली कारयेत् यथागोत्रकुलकल्पम् । अरण्ये केशान् निखनेयुः । तस्मिन्ने
निदधत्येके । गौरक्षिणा । इति ।

जमिनिपृष्ठे च—तृतीये संवत्सरे जटाः कुर्वीत, गर्भतृतीय इत्येके उदगवने पूर्वपक्षे पुण्ये
नक्षत्रे ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यापराहंऽग्निं प्रणयित्वा दक्षिणतोऽक्षेक्ष्वारि पूर्णप्राप्तिं निदध्यात्
ग्रीहियवानामभितो मध्ये तिलमापाणाम्, आचान्तोदकेऽम्बारब्धे जुहुयान्महाध्याह्नितिभिर्दुत्वा
विरूपाक्षेणात्र पञ्चमीं जुहोति सर्वौपधीमित्काण्डमुदकमानयन्ति, ग्रीहियवास्तिलमापा इत्येतत्
सर्वौपधम्, 'आयमगान् सविता धुरेण' इति धुरमादत्त, 'आयमगात् सविता धुरेण विश्वेर्दर्वैरनुमतो
मरुद्भिः । स नः शिवो भवतु विश्वकर्मा युवं पात स्वस्तिभिः सदा न' इत्युष्णेन वाय उदकेने-
हीत्युदकमादत्त, 'उष्णेन वाय उदकेनेह्यदितिः केशान् बभूवु' इति, 'आप उन्मन्तु जीवस' इति
दक्षिणं केशान्तमभ्युल्ब्यात् । 'आप उन्मन्तु जीवसे दीर्घायुदाय वर्षसे' इति तस्मिन्स्तिष्ठो दर्भ-
पिञ्जलीरुपधात्येकां वा धारयतु प्रजापतिरिति धारयेत्, धारयतु प्रजापतिः पुनः पुनः सप्तधा
इत्यूर्ध्वं त्रिरादृशं स्पृष्ट्वा येन धातेति धुरेण च्छिन्ध्यात् । येन धाता बृहस्पतेरग्रेतिन्म्रस्व
वाऽऽयुषेऽवपत् । तेन त आयुषे वपामि स्रष्टोन्वाय स्वस्तये इति । येन सत्प्रजापतिर्ददृम्वो
गृहंमधिभ्योऽवपत् । तेन त आयुषं वपामि स्रष्टोन्वाय स्वस्तये इति । येन भूवज्रात्स्वर्गं योक् च
पश्याति सूर्यम् । तेन त आयुषे वपामि स्रष्टोन्वाय स्वस्तये इत्येषं पश्चात् तथोत्तरतः । प्रतिमन्त्रं
केशांश्च दर्भपिञ्जलीशेषांश्चाऽऽनद्वे गोमयेऽभूमिस्पृष्टे निदध्यात्, ब्राह्मणस्य पुरस्तात् पश्चादितरयो-
र्वर्णयोः, यत् धुरेणेति नापिताय धुरं प्रयच्छेत् । 'यत् धुरेण ममृा वपसा वपसि नापिताह्नामि
शुद्धामि कुर्यायुर्वर्षो मा हिंसीनापिते'ति ययैवां गोत्रकल्पः कुलकल्पो वा प्लुते प्राग्निच्छी-
र्जुदादावृत्तैव स्त्रिधाः कुर्यादमन्त्रं समन्त्रं वेत् पश्चाज्जुहुवात् । अथास्य सूर्यांमारभ्य जपसि
त्रियायुषं कम्पस्व, जमदग्नेस्त्रियायुषम्, वरेवानां त्रियायुषम्, ततो अस्तु त्रियायुषमिति
धान्यपल्लवे गोष्ठे वा केशान् निखनेयुः कुशली कर्ता । पूर्णप्राप्तिं हरेत् । गौरक्षिणा । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृहयोश्च—तृतीयस्य वर्षस्य भूमिष्ठे गते पूषाः कारवते । दक्षिणतः कर्त्तव्यं
वसिष्ठानाम् । उभयतोऽग्निक्वपानाम् । कुण्डा भृगवः । पञ्चपूषा भद्रिरसः । वासिमेके ।
मङ्गलार्थं सिन्धिनोऽन्ये । यथाकुलधर्मं वा । शुद्धपङ्कस्य पुन्यारे पर्वणि वा यथोक्तपुसमावाय
जपप्रभृतिसिभिर्दुत्वाऽयमगात् सविता धुरेणोष्णेन वाय उदकेन एहि । भावित्वा ह्यत्र इत्युष्वा
अपोऽग्निमन्त्रवते । उष्वाश्च शीताश्च समेत्य सर्वा बृहस्पतिरित्युन्नेत् । दक्षिणे केशान्ते ओषधे
प्राचस्वेति दर्भमन्त्रार्थं स्वभित इति धुरेणामिनिधाय वेदावच्छं सवितेति प्रदक्षिणं प्रसिदिनं प्रसि-

मन्त्रं दर्भक्षुरकर्म । यत् क्षुरेण वर्तयतेति कोट्यायसं क्षुरं केशवापाय प्रयच्छति । मा ते केशानिति प्रवक्तोऽनुमन्त्रयते । सह्यत् परिग्राह्यानुमन्त्रमाणान् हरितगोमये समवचिनोति । उन्माय राज्ञो वक्ष्यत्येति प्रागुदीचीं द्वियमाणाननुमन्त्रयते । 'अरिक्ते पर्याश्लेषयत्' इति श्रुतिः । कर्त्रे वरं ददाति । पक्षगुणं तिलपेक्षलं केशवापाय प्रयच्छति । सर्पिष्मदन्नं ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

आपस्तम्बगृह्ये च—तृतीये वर्षे बौलम् यथाकुलधर्मं वा । उत्तरतोऽग्नेर्ग्रीहियवमाषतिलानां वृषद् पूर्णशरावाणि निदधाति । पश्चात् कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनदुहं गोमयं नवे शरावे क्षमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति । मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जलान्यादाय । ब्रह्मा वै तानि धरायेत् । पश्चात् कारयिष्यमाणस्यावस्थायां क्षीतोष्णा अपः समानीयोष्णेन वा य उदकेनेहीति । तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्वप्सान् वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति, अदितिः केशान् वपस्वाप उन्दन्तु वर्षस इति । दक्षिणे केशपक्षे ग्रीणि ग्रीणि कुशपिञ्जलान्यभ्यात्माप्राणि निदधाति ओषधे प्रायस्त्वैनमिति । स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति लौहेन क्षुरेण । प्रच्छिनन्ति येनावपदिति । प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्रान्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति तानानदुहे गोमये निदधाति । येन धातंति तृतीयम् । सर्वेमन्त्रैश्चतुर्थम् । एवमुत्तरतस्त्रिः । क्षुरतेजो निमृजेत् यत्क्षुरेणेति । नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिरन्निरवर्थं कुर्वाणोऽध्वन्वन् कुशली कुर्विति । यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत् । आवृत्तैव कुमार्यैः इति ।

आपस्तम्बगृह्ये च—जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे बौलं पुनर्वत्सोः । ब्राह्मणानां भोजनमुपायन-
वत् । सीमन्तवद्वेष्टसमाधानादि । अपरेणाग्निं प्राञ्चमुपवेश्य त्रेऽप्या शल्लत्या त्रिभिर्दध्नुञ्जीलेः शलालुगल्सेनेति तूर्ण्यं केशान् चिनीय यथर्षिं शिखा निदधाति । यथा वैषां कुलधर्मः स्यात् । अपां संसर्जनाद्याकेशनिधानान् समानम् । क्षुरं प्रक्षाल्य निदधाति । तेन त्र्यहं कर्मनिवृत्तिः । वरं ददाति । इति ।

मानवगृह्ये च—तृतीयस्य वर्षस्य भूषिष्ठे गते चूडाः कारयेत् । उदगयने उधौतुस्ते पुण्ये नक्षत्रे-
ऽन्यत्र नवम्याः । जयप्रवृत्तिभिर्दुःत्वा उष्णेन वायुरित्युष्णा अपोऽभिमन्त्रयते । अदिति-
रित्यभ्युन्दति । ओषधे प्रायस्त्वैनमिति दक्षिणस्मिन् केशान्ते दर्भमन्तर्दधाति । स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति क्षुरेणाभिनिदधाति । येनावपदिति तिसृभित्त्रिः प्रवपति । यत् क्षुरेणेति लौहायसं क्षुरं केशवापाय प्रयच्छति । मा ते केशानिति प्रवक्तोऽनुमन्त्रयते । सह्यत्परिग्राहं हरितगोशकृत्-
पिण्डे समवचिनोति । उन्माय केशानिति प्रागुदीचो द्वियमाणाननुमन्त्रयते । अरिक्ते पत्न्याश्लेषये-
दिति श्रुतिः । वरं कर्त्रे ददाति । पक्षगुहं तिलपिण्डं च केशवापाय । इति ।

वाराहगृह्यप्रकरणे च—तृतीयवर्षस्य अष्टाः कुर्वन्ति यथा वा कुलकल्पः । अग्निमुपसमा-
धाव परिसमुद्धा पर्युक्ष्य परित्तीर्य दक्षिणतोऽग्नेर्ग्रीह्यागमुपवेश्योत्तरत उदकपात्रं क्षमीशमकवत् ।
अथैनमभिमन्त्रयते द्विरण्यवर्णाः क्षुबय इति चतसृभिर्वा ओषधय इत्यनुवाकेन सप्तो देवीरीदव
इति सप्त आपो जम्बव्या इति द्वाभ्यामिति च । तासामुदकापां कुर्वीत । कर्षुक्षणे अभ्युन्दने

आपने च । आर्यं संस्कृत्य ब्राह्मणमामन्त्र्य समिधमाधायाऽऽवाराधाचावाऽऽन्यभागौ हुत्वा अग्न-
 आर्वांषि पवस इति सप्तभिः सप्त जुहुयात् । आयुर्दा देवेति च ये केशिन इति व्याहृतिभिश्चोक्तः
 कर्मान्तः पूर्वैण । शीतेन वा उदकेनेत्युष्णेन वा उदकेनेति तप्ता इतराभिः संसृज्य आर्द्रदानवस्य-
 जीवदानवस्थोन्दतीषमावदेत्यपोऽभिमन्त्र्य अदितिः केशान् इति दक्षिणं केशान्तमभ्युन्दति ।
 ओषधे त्रायस्वैनमिति दक्षिणस्मिन् केशान्ते ऊर्ध्वाग्रं दर्भमन्तर्दधाति स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति
 क्षुरेणाभिनिदधाति । येनावप... दहमसाविति प्रवपति । दक्षिणतो माताऽस्या वाऽविधवा आन-
 बुहेन गोमयेन आभूमिगतान् केशान् परिगृह्णीयात् । मा ते केशानिति प्रवपतोऽनुमन्त्रयते । तेन
 धर्मेण पुनरपोऽभिमन्त्र्यापरं केशान्तमभ्युन्ध्यात् । उत्तरं च । अन्यौ तु प्रवपनौ । येन
 पूषेति पश्चात् । येन भूयश्चरत्ययमित्युत्तरतः । यत् क्षुरेणेति लोहायसं क्षुरं केशवापाय प्रयच्छति ।
 यथार्थं केशयज्ञान् कुर्वन्ति, दक्षिणतः कपर्दी वसिष्ठानाम् उभयतोऽग्निभार्गवकाश्यपानां पञ्चचूडाङ्गि-
 रसां शिशिनोऽन्ये वाजिमेके मङ्गलार्थम् । त्रयायुषं जमदग्नेः, कश्यपस्य त्रयायुषम्, अगस्त्यस्य
 त्रयायुषम्, यद्वेदानां त्रयायुषं तन्मे अस्तु शतायुषमिति शिरःप्रभृति परिगृह्य गोमयेन केशानुत्तर-
 पूर्वस्यां गृह्यत्यामुष्यामन्तरा गोहात् पलदं निदध्यात् । अतिरिक्ते वा वपने उप्त्वाय केशानिति ।
 कर्त्रे वरं वदाति । पश्मगुणं तिलपिशितं च केशवापाय प्रयच्छति । संवत्सरं माता नाम्नाय
 चारयेद्गोषाय नाभीयात् । लवणवर्जं तूष्णीम् । कन्याया आहुतिवर्जं विदुषो ब्राह्मणार्थसिद्धि-
 वाचयेत् । एवमुत्तरेषु । इति ।

बोधायनीयगृह्यविषये च—संवत्सरे चूडाकर्म त्रिषु वा संवत्सरेषु । ब्राह्मणानन्नेन परिविध्य
 पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा । अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा पक्वाजुहोति
 ये केशिन इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य नर्तं ब्रह्मण इति याजय्या जुहोति । अथाऽऽज्याहुतीरपजुहोति
 आरोह प्रोढं विशहवस्त्रं शत्रून् हत्यान्तादनुवाकस्य । स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ।
 अथाग्नेनाग्निमुदुम्बरपर्णेषु हुतशेषं निदधाति नमो हिरण्यवाहव इति । अपरेणाग्निमुभयो-
 रपस्सञ्जिज्ञाति । उष्णासु शीता आनयति उष्णेन वायवुदकेनेह्यदितिः केशान् वपत्स्विति ।
 तानिरस्य शिर उनन्ति आप उन्दन्ति । ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरनुच्छ्रयति ओषधे त्रायस्वैनमिति ।
 क्षुरमभिमन्त्रयते ज्योक् च क्षूरं ह्यो इति । अथैनं तिर्यङ्गं निदधाति स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति ।
 अथास्य केशान् वपति येनावपत् सविता क्षुरेणेति । प्रवपतोऽनुमन्त्रयते मा ते केशाननुगाह
 वर्षं पतविति । अथैनान् समुच्चित्य दर्भस्तम्बे निदधाति तेभ्यो निधानं बहुधा व्यैच्छन् इति ।
 अथैनमुष्णोदकेनाऽऽस्त्राययति बलं ते बाहुवोः सविता दधातु इति । अथैनमेकशिखञ्जिशिखः
 पञ्चशिखो वा यथैवैषां कुलधर्मः स्यात् । यथर्षि शिखां निदधातीत्येके । अथैनं ज्ञाप्या-
 ऽऽच्छाद्यालङ्कृत्य त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान् सम्पूज्याऽऽशिषो वाचयति । इति ।

पारस्करगृह्ये च—सांघत्यसरिकस्य चूडाकरणम् । तृतीये वाऽप्रतिहते । षोडशवर्षस्य केशान्तः
 वधामङ्गलं वा सर्वेषाम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाऽऽस्त्रावाहते वाससी

परिधाप्याङ्क आधाव पश्चादग्रेत्यविविशति । अन्वारब्ध आग्याहुंतीहुंत्वा प्राज्ञानान्ते क्षीतास्त्वप्सुष्णा आसिञ्चत्युष्णेन वाय उदकेनेष्टादिते केशान् वपेति । केशस्मृतिरिति च केशान्ते । अथात्र नवमीत-
 पिण्डं धृतपिण्डं वृज्जो वा प्रास्यति । तत् आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूतेति । त्रेणवा
 शल्लव्या विनीय ग्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति । शिवो नामेति छोहक्षुरमादाय निवर्तया-
 मीति प्रवपति येनावपदिति । सकेक्षानि प्रच्छिद्याऽऽनदुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणं ।
 पृथं द्विरपरं तूष्णीम् । इतरयोश्चोन्दवादि । अथ पश्चात् त्रयाद्युचमिति । अथोत्तरतो येन भूरिञ्चरेति ।
 त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते । यत् क्षुरेणेति मुखमिति च केशान्ते । तामि-
 रञ्जिः शिरः संमुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति अक्षण्वन् परिचपेति । यथामङ्गलं केशशेषकरणम् ।
 अनुगुहमेतं सकेक्षं गोमयपिण्डं मिधाय गोष्ठे पल्लव उदकान्ते वाचार्थाय वरं ददाति । गां केशान्ते
 संबत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते द्वादशरात्रं चट्शरात्रं त्रिरात्रमन्ततः । इति ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
द्वितीयप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका

—:०:—

अत ऊर्ध्वमुपनयनलिङ्गा मन्त्राः(A), तेषां विधिविवक्षयेदमाह—

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

गर्भ'वर्षमष्टमं येषां वर्षाणां तानि'* गर्भाष्टमानि, तेषु गर्भाष्टमेषु वर्त्तमानं ब्राह्मण-
मुपनयेत् । अभ्ययनार्थम् आचार्यस्य उप समीपं नीयते येन कर्मणा तदुपनयनम्(B) ;
'कुर्यादिति ।

क्षत्रियवैश्ययोःपि उपनयेदिति योजयेदित्येषम्—

गर्भैकादशेषु क्षत्रियं (C)गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ २ ॥

यदि दैवान्मानुषाद् वा यथोक्तेषु कालेषु पतेषाम् उपनयनं न स्यात् तत्र* कथम्
इत्यत आह—

आ षोडशाद् वर्षाद् ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आ
द्वाविंशात् क्षत्रियस्य आ चतुर्विंशाद् वैश्यस्य ॥ ३ ॥

A. मन्त्रनाशने इति भाषः ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“तथावाऽऽहुः—

गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

बालो वेदाथ तद्वयोगाद् बाह्यस्थोपनयं विदुः ॥

इति । अपि वाऽऽहुः—

गुरोर्मताय वेदस्य वसस्य निवसस्य च ।

देवतानां समीपं वा येनासौ नीयते द्विजः ॥ इति”

इत्युद्धृतवान् स्वभाष्ये ।

C. गर्भद्वादशेष्वेष्टित्यादि पृथक् सूत्रं कल्पयतः सामभमितर्कालङ्कारौ ।

आङ्'शब्दोऽभिविधौ 'न मर्यादायाम् । कुतः ? अभिविधार्थाय सम्भवान्* ।
असम्भवे हि मर्यादायां कल्प्यते । यथा आ पर्वतात् क्षेत्राणीति (A) । 'न त्वैवं कश्चिद्
विरोधः । शेषमृज्वर्थम्* ॥

A. अत्र रघुनन्दनः—“आ षोडशाङ्गित्यभिविधावाङ्, तथाच विष्णुधर्मोत्तरम्—

षोडशाङ्गो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥

सावित्री नातिवर्तेत अत ऊर्ध्वं निवर्तते ॥

अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते—

पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ॥

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ।

प्रायश्चित्तं भवेदंयां प्रोवाच यदतां वरः ॥

इति वसवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते, अनयोर्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता ।

तथाच साण्डव्यः—अतवन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदाऽन्ये तु ॥

यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठिनसिचनम्—

द्वादशाषोडशविंशतिश्चेद्वर्तीता अवदद्वकाला भवन्तीति ।

तस्माद् द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाभ्याहतिहोमरूपप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुह्य-
प्रायश्चित्तमिति । तथाच शङ्खलिलितौ—

‘आत्यन्त्रान्द्रायणं चरेद् गोप्रदानञ्च कुर्यान्, चान्द्रायणाशक्तौ धनवृष्टं तन्मूल्यं वा’साध्रं-
द्वाविंशतिकावर्षाणी गोमूल्यं कार्वाणमेकं मिलित्वा सार्द्धत्रयोविंशतिकावर्षाणी देया ।

पितृमातुरहितस्य निःस्वस्य देशोपद्रवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु—

येषां द्विजानां सावित्री नानृच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥”

(मनु० ११।१९१) इत्याह ।

तर्कालङ्कारस्तु—तथाच स्मृत्यन्तरम्—

औपनायनिकः कालः परः षोडशवर्षिकः ।

द्वाविंशतिः परेऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः ॥ इति ।

विप्रस्य षोडशाद् वर्षाद् राज्ञो द्वाविंशतेः परम् ।

वैश्यस्याष्टत्रिकाद्भद्रात् सावित्रीपतनं भवेत् ॥ इति

पोदशाब्दो हीति । पतिता यस्य सावित्रीति ।

विबल्वतः धृतः श्रीमान् यमो यमार्थतत्त्वविद् ।

सशिवं वपनं कृत्वा मृतं कुर्वीत समाहितः ॥

हविष्यं भक्षयेदन्नं ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

एकविंशतिराग्रस्तु पिबेत् प्रसूतयावकम् ॥

अतो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्पृष्टम् ॥

इति । तत् पतितसावित्रीकत्वाभावेऽपि पञ्चदशवर्षोपरि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थम् । न पुनः पञ्चदशवर्षोपरि पतितसावित्रीकत्वमस्यार्थः, तथाविधवचनव्यपदेशभावात्, लघुनः प्रायश्चित्तस्योपदेशाच्च । पतितसावित्रीकाणां हि ब्राह्मणस्तोमः ऋतुः प्रायश्चित्तम्, राजन्यवैश्याभ्यामिषोपात् । 'तथा राजन्यवैश्यायोः' इति ब्राह्मणवत् क्षत्रियवैश्यायोरपि पञ्चदशवर्षोपरि तत्प्रायश्चित्तमविशेषेणोपदिश्यते, तयोश्च पतितसावित्रीकत्वाभावेऽपि वचनबलात् तत्प्रायश्चित्तमित्यकामेनापि वाच्यम् । तत् सामान्याद् ब्राह्मणस्यापि तथैव वर्णवित्तं युक्तम्, तस्मात् 'पतिता यस्य सावित्री'-त्यस्य यस्य सावित्रीग्रहणं न सम्पन्नमित्ययमर्थः । नहि दश पञ्च च वर्षाणि सावित्री पततीति शक्यते वक्तुम्, भवतामपि तदूर्ध्वमेव पतनस्यानुमतत्वात् । विज्ञानेऽङ्गोऽपि यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य यमोक्तप्रायश्चित्तमभिधातुं न मानवं त्रैमासिकम्, तत्रैव पञ्चदशवर्षोर्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तद्दण्डकमृतं ब्राह्मणस्तोमो वा इति वदता एतदेव मतमङ्गीकृतमित्यवगम्यते । तस्मात्, तस्माद् यमवचनादाहो मर्यादायतां मुबन् शूलहस्तः परास्तः । ब्राह्मणस्तोमे सपादनवधेनूनाम्, अत्र तु सपादधेनुत्रयाणां स्वयमेव सङ्कलितत्वेन वैषम्यापत्तेः । याज्ञवल्क्यटीकायां स्वयमेवाभिविध्यर्थतायां वर्णनाच्च । पतितसावित्रीकपरतया वर्णने च क्षत्रियवैश्यायोरपि तावत्तैव पतितसावित्रीकतापत्तेः । न वैषम्यमिति । रघुनन्दनस्तु यमवचनस्य प्रथमद्वयोक्तार्धत्रयमात्रमुपन्यस्यन् परप्रतीकस्वापह्नवानः, 'एभिः षोडशवर्षोपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतनमभिहितं तद् गर्भजन्मप्रवृत्तिगणनयाऽविद्वद्विद्वद्विद्वत्, तद्वचनादरणीयम्, पूर्वोक्तयुक्त्या यमेन पञ्चदशवर्षोपरि पतनस्यानभिहितत्वाद् गर्भजन्मप्रवृत्तिगणनयाऽपि षोडशवर्षोपरिमात्रत्रयस्यासंग्रहाच्च । किञ्च, पतितसावित्रीकत्वाभावेऽपि द्वादशवर्षावधिपतितोऽपि तत्प्रायश्चित्तमपि ब्राह्मणस्य महाव्याहृतिदोमः प्रायश्चित्तम्, पञ्चदशवर्षोपरि यमोक्तमेकविंशतिराग्रस्तम्, ब्राह्मणप्रायश्चित्तं पुनरतोऽप्यूर्ध्वं भवितुं युक्तम्, ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिदोमः प्रायश्चित्तमपि स्वयमेवोक्तम् । ब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्तमिति वदन् यमोऽपि पुरस्तात् सामान्यप्रायश्चित्तमस्य बोधयति ।

वचन्तु पद्यामः ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिदोमप्रायश्चित्तमभिधानमप्यनुचितमेव

अष्टवर्षोपरि खल्वेतत् स्यात् । कस्मात् कारणात् ? तस्य मुख्यकालत्वात् । कुतस्तस्य मुख्य-
कालत्वम् ? प्रथमोपदिष्टत्वात् । समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायात्, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
इति च श्रुतेः । तस्माद् ब्राह्मणस्याष्टवर्षोपरि क्षत्रियस्यैकादशवर्षोपरि वैश्यस्य द्वादशवर्षोपरि
महाव्याहृतिर्होमः प्रायश्चित्तम् । तथाच स्मरणम्—

गौणेषु तेषु कालेषु कर्म बोधितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥ इति

यत्—

‘संस्कारा अतिपत्येरन्नि’ति, कर्मप्रदीपे ‘उपनयनादधः’ इति करणादुपनयनकालातिपातेन
महान्याहृतिर्होमः प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते, तद् गौणकालस्याप्यतिपाते बोद्धव्यम् । कुतः ?
अविरोधात् । उपनयनकालातिपाते च तदभावाच्चगतेः । षोडशवर्षादियपर्यन्तं खल्वनतीतकालता
उपनयनस्याऽऽवायेंगोच्यते, एतदेवेत्येवकारकरणात् चोपनयनात् पूर्वं महाव्याहृतिर्होम एव
प्रायश्चित्तम्, उपनयने तु न तावन्मात्रम् अपि तु श्रात्यस्तोमोऽपीति वा वर्णनीयम्, एतच्च
भवतोऽप्यनुमतम् । पैठिनसिचवनेन तु ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि प्रायश्चित्तान्तरम् । यमवचनात् तु
सर्वेषामेव पञ्चदशवर्षोपर्येकविंशतिराश्रयतम्, क्षत्रियवैश्ययोः पुनः षोडशविंशतिवर्षादूर्ध्वं
प्रायश्चित्तान्तरं पैठिनसिचवनादुत्प्रेयम् । सर्वेषान्तृतराषधेरूर्ध्वं श्रात्यस्तोम इति बोद्धव्यम् ।
अस्मिंस्तु पक्षे पञ्चदशवर्षोपरि यथा ब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेत्, तथा राजन्यवैश्ययोरपि
विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेदिति यमवचनस्यार्थः । तदनेन सर्वेषामेव सामान्यप्रायश्चित्तं पुरस्तादस्तीति
दर्शयति । अस्तुतस्तु पैठिनसिचवने शाखान्तरविषयमेव नास्मच्छाखाविषयम्, विभिन्नशाखिनः
खल्वभाषाणां भिन्नानि वचनानि रचयाम्यभूदुः । तस्मास्ति सर्वेषामेकविषयत्वम्, अत एव
अवरोहकाला भवन्तीत्युक्तम् । भिन्नौ खल्विमावर्षौ यत्र कालावरोधो यत्राप्यप्रायश्चित्तमिति ।
एवमन्यान्वपि वचनानि व्याख्येयानि । केचित् पुनर्निबन्धनारः एतदननुसन्धानाद् वा
लोकप्रज्ञासंप्रदाहा पाण्डित्यातिशयव्यापनाद् वा विभिन्नशाखाविषयानामपि वचनानां सामञ्जस्याय
पङ्क्त्यासमकुर्वन्त । तस्माभिरपि कथञ्चित् सामञ्जस्यकरणात् कृतः प्रयत्नः । अन्यथा
कल्पबांधीनाः प्राचीननिबन्धेषु बहुमानात् पक्षपाताच्चास्मत्कृते व्याख्याने न श्रद्ध्युत्पलम्भञ्च
कुर्वन्ति । परमार्थतस्तु विभिन्नविषयाणां वचनानां नास्त्येकविषयत्वम्, अशक्यसम्पादञ्च
सर्वेषां सामञ्जस्यमिति सङ्गमो यत्र प्रदर्शयितुम् । परन्तु ग्रन्थगौरवभयादत्र मूकीभवामः,
वीमतिरेव तद्गूणीयमित्यस्तु किं विस्तरेणे”त्याह ।

कमलाकरस्तु—आख्यलावनः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽष्टमे पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।

द्विकल्पं प्राप्नुवाद् विप्रो यत्रै त्वेकावधे नृपः ॥

अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ४ ॥

अत ऊर्ध्वमस्मात् कालादूर्ध्वं त्रयोऽप्येते पतितसावित्रीका भवन्ति । स्वकाले अनुव्य-
मानया सावित्र्या गायत्र्या ये पतन्ति, प्रायश्चित्तिनो भवन्ति ते पतितसावित्रीकाः ।

तथाच 'स्मृत्यन्तरे—

“पतितसावित्रीकेषूपपातकम्” इति ।

एतं ते पतितसावित्रीका ये यतस्मिन् काले नोपनीयन्ते ।

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्विवहेयुः ॥ ५ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः—

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः ॥

आपस्तम्बः— गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुपनयति ।

बहुवचनं गर्भपष्ठ-गर्भसप्तमयोः प्राप्त्यर्थमिति सुदर्शनभाष्ये । केचित्तु विप्रस्य षष्ठं न
मन्यन्ते । आपस्तम्बः—

अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽज्ञाचकाम-
मेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् । गौणकालमाह मनुः—

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशं ॥

ज्योतिर्निबन्धे— अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमन्दतः ।

अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥” इति जगौ निर्णयसिन्धौ ।

आ षोडशादित्यस्य व्याख्यायां कुल्लुकभट्टः—

आ षोडशादिति, अभिविधावाद्, ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशाद्वावशवर्षद्वेगुण्यस्य
विदक्षितत्वात् । षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्र्यै वचनम्, उपनयनं नातिक्रान्तकालं
भवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तम्, वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्णादशामाह
केचिद् व्याख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात् । तथाच यमः—“पतिता यस्य सावित्री”त्याद्याह । मेधा-
तिथिविधारणौ तु गर्भादारभ्य षोडशवर्षपर्यन्तमभिविध्यर्थकञ्चाऽऽहिति व्याचक्ष्यतुः । तद्वत्
तत्त्वकृतां रघुनन्दनानां तर्कालङ्काराणां वा मर्तं श्रेय इति भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणयन्तु ।

एतान् पतितसावित्रीकान् अचीर्णप्रायश्चित्तान्(A) नोपनयेयुः । 'न चाध्यापयेयुः' * । न च याजयेयुः । अविशेषात् पाकयज्ञैरपीति । न च यभिः सह 'विवहेयुः' 'विवाहं कुर्युः'(B) । 'उपनयेयुरित्यादिषु' सर्वत्रैकवचने प्राप्ते बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गे प्रायश्चित्त'ज्ञापनार्थम् ।

A. ब्राह्म्यस्तोमो नाम ब्राह्म्यानां प्रायश्चित्तक्रतुः । तेन धोहालकव्रतादिना कृतप्रायश्चित्ता उपनीता धर्माधिकारिणो भवन्ति । इति मिताक्षराटीकायाम् । उहालकव्रतविधिस्तु—

अथ ब्राह्म्यविधिं देवि प्रायश्चित्तन्तु यद् भवेत् ।

तत् शृणुष्व महेशानि सर्ववर्णे विशेषतः ॥

दशवर्षाणि पञ्चैव ब्राह्मणञ्चोपनीयते ।

एकविंशतिवर्षाणि यावद्वर्षमुपावसत् ॥

अत ऊर्ध्वं पतत्येव सर्वधर्मबहिष्कृतः ।

गायत्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमेन संस्कृताः ॥

अशक्तौ चैव यज्ञस्य चरेदौहालिकं व्रतम् ।

द्वौ मासौ यावकाहारो मासमेकं पयः पिबेत् ॥

दध्ना च पक्षमेकन्तु सप्तरात्रं घृतेन तु ।

अयाचितेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वर्तयेज्जलैः ॥

अहोरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ।

पतिता यस्य गायत्री दशवर्षाणि पञ्च च ॥

प्रायश्चित्तं भवेत् तस्य प्रोवाच भगवान् शिवः ।

सशिवं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥

हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

एकविंशतिराश्रन्तु पिबेत् प्रसृतियावकम् ॥

ततो यावकशुद्धस्य तत्त्वोपनयनं स्मृतम् ।

व्रतस्याऽऽचरणाशक्तौ कुर्यान्नान्द्रायणत्रयम् ॥

सावित्री पतिता येषां देशकालादिविप्लवात् ।

B. सूत्रे विवाहयेयुरिति पाठे एभिः सह विवाहं न कारयेयुरिति व्याख्येयमिति केचित् ।

अथ च उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचित्लोभादज्ञानाद् वा उपनीताः स्युः, तस्याऽपि नैघोत्तराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यादिति सर्वेषां नाध्यापयेयुरित्यादिपदानां ग्रहणम् इति भावः ।

1. नास्ति च । 2. 'यवकयेयुः' ख, 'विवाहयेयुः' घ । 3. 'विवाहं न कुर्युः' ख । 4. 'नैवानुपनयेदिति' ख । 5. 'प्रदर्शनार्थम्' ख ।

तथाच स्मृत्यन्तरम्—

व्रात्याचार्यस्य भुक्त्वाऽन्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति ।

यश्चापनयते व्रात्यांस्त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति(A) । इति ।

यदहरूपैष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदहर्भोजयन्ति कुशली-
कारयन्त्याप्लावयन्त्यलंकुर्वन्त्यहतेन वाससा-च्छादयन्ति ॥ ६ ॥

यदहः यस्मिन्नहनि (B) उपैष्यन् उपनयनं कारयिष्यन् माणवको 'नुद्युक्तो'* भवति

चान्द्रायणं चरेद् यस्तु धतान्ते धेनुमुत्सृजेत् ।

क्षीरं वाऽपि पिबेन्मासं दद्याद् गां वत्सशालिनीम् ॥

इति मत्स्यसूक्तं प्रायश्चित्तप्रकरणेऽष्टात्रिंशपटले ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं रघुनन्दनेनापि संस्कारतत्त्वे ।

B. उपनयनदिनाह रघुनन्दनः संस्कारतत्त्वे—“भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः—

स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरि-

ष्विन्दौ तोयपत्तौ भगे दितिष्ठते भाद्रपदे सागरे ।

केन्द्रस्थे श्रृगुजेऽङ्गिरःशशिष्ठते चन्द्रे च तारं शुभे

कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ बाराः सिताकेंज्यकाः ॥

दीपिकायाम्—

जीवाकेंद्रूडुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे

स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे क्षौरभे नादितौ च ।

शुक्राकेंज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दु

नो जीवास्तातिचारंऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात् ॥

कृत्यचिन्तामणौ—

माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च हृदयतः ।

चैत्रं भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥

ज्यैष्ठ्ये गहननीतिश्च आपादे क्रमुभाजनः ।

शेवेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥

रात्रमातंण्डे— पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ।

आश्वलायनः—

उदगायने आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे ब्रह्मोपनयनगोदानविवाहाः ।

बृद्धगर्गः—

स्यृतिवृत्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् ।

पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिचर्जयेत् ॥

श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये—

कार्तिकस्याऽऽश्विनस्यापि कालगुणावाढयोरपि ।

कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥

भुजबलः—

चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकाष्ट च ।

मार्गे च कालगुने चैव आषाढे कार्तिके तथा ॥

पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिचर्जयेत् ।

नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभक्रियाम् ॥

उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्तिकादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनः संस्कार-
मर्हतीत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः । वैश्वोपनयनपरश्च । तथाच गर्गः—

विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।

दक्षिणे च विशां कार्या मानध्याये न संक्रमे ।

अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥

अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया भाषाढ-
शुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन निषिद्धा ।

षष्ठ्यामशुचिरुभार्यो रिक्ताष्ट बहुदोषभाक् ।

सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं शाखाधिपत्वात् । तथाच—

शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वाऽस्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।

मीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे शृगावुपनयः स्यृतिकर्महीनः ।

कृत्स्नचिन्तामणौ—

“जन्मोदये जन्मस्य तारकाष्ट मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।

व्रतेन विप्रो न बहुभुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

अस्तं गते वैत्यगुरौ गुरौ वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।

व्रतोपनीतो दिवसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः ॥” इति ।

विर्जवसिन्धौ कमलाकरस्तु—“गर्गः—

विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्वं धमान्ते व्रतिनं विदुष्यात् ।

माघादिशुक्लान्तिकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् ॥

हेमाद्रौ ज्योतिषे—माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चदश स्यात्ते ।

कालावर्षे बृहन्नामः—

माघादिमासचटके तु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमन्त्रं च श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥

मैत्रेयसूत्रेऽपि—

वसन्तो ग्रीष्मः शरद्वृत्तबो वर्णानुपूर्व्येण माघादिषण्मासा वा सर्ववर्णानामेतदुदगयनमनयो-
र्विकल्प इति ।

पारिजाते बृहस्पतिः—

असवापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।

अतिशोभनतां दद्याद् विवाहोपनयादिषु ॥

वृत्तशते— न जन्मधिष्ठये न च जन्ममासे न जन्मकालीयदिने विद्व्यात् ।

ज्यैष्ठं न मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥

राजमार्तण्डः—

जातं दिनं दूषयते वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशान्निः ।

जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि ॥

जन्ममासे त्रिंशौ भे च विपरीतदले सति ।

कारं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभागवसौनकाः ॥

जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् ।

आरभ्य जन्मदिनसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे ॥

ग्रन्थान्तरे—

मते जन्मत्रिस्तारित्यो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात् सकृत् ।

शुभोऽतिकाले त्र्याष्टम्ययस्यो द्विगुणार्चनात् ॥

शुद्धिर्नैव गुरोयस्य वर्षे प्राप्तंष्टमे यदि ।

चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् ॥

जन्मभादृष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ ।

मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥

नारदः—

बालस्य बलहीनोऽपि शान्त्या जीवो बलप्रदः ।

यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्ते चोपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे वृत्तिः—

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।

पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥

धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।

शुक्लत्रयोदशी केचिद्विष्णुन्ति मुनयस्तथा ॥

दोहरानन्दे वसिष्ठः— नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद् दिनम् ।

मेखलाबन्धने सस्तं चौले देवप्रतेष्वपि ॥

प्रसस्ता प्रतिपत् कृष्णे न पूर्वापरसंयुता ।

एतद्वतीतकालस्याऽऽर्तस्य वटोरुपनयनविषयम् ।

प्रसस्ता प्रतिपत् कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ।

चन्द्रे बलयुते लक्षवर्षाणामपि लङ्घने ॥

इति व्यासोक्तेरित्याहुः ; एवं सप्तम्यपि, तस्या गलग्रहत्वोक्तं ।

बृहस्पतिः— शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णान्त्यग्निर्गन्धर्वविना ।

तथा— मिथुने संस्थिते भानौ ज्यैष्ठमासो न दोषकृत् ।

मदनरसे नारदः— विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अपराद्धे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

अपराद्धविधायिभक्तदिनमृतीयांश इत्युक्तं तत्रैव । वसन्ते गलग्रहो न दोषायेत्यर्थः ।

नारदः— कृष्णपक्षे ऋतुर्यौ च सप्तम्यादि दिनत्रयम् ।

त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः ॥

वसिष्ठः— पापांशकृते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

अनध्यायस्य पूर्वैर्बुधस्तस्य चैवापरेऽहनि ।

अतस्तन्मन्त्रं विसर्गाच्च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

राजमार्तण्डः— भारम्भानन्तरं वज्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।

गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाऽऽहुर्गलग्रहम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे— अष्टकाद्यं च सर्वाद्यं शुभमन्त्रान्तरादिषु ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदात्त्वपि ॥

सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे—

सिता ज्यैष्ठे द्वितीया च भास्विने दक्षमी सिता ।

ऋतुर्यौ द्वादशी भावे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

एवं प्रदोषत्वरूपमाह गोमिलः—

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रौ न नाडिका ।

प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तु न्यामिका ॥

ज्योतिर्निबन्धे व्यासः—

या चैत्रचैशाकसितातृतीया मासस्य सप्तम्यथ कार्गुनस्य ।

कृष्णे तृतीयाचोपनये प्रसस्ता प्रोक्ता भरद्वाजशुबीन्द्रमुन्यैः ॥

अत्रापि कृष्णप्रतिपदुवञ्जयेत् । यत्तु बृहदुगार्थः—

अनञ्जये प्रकुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत् ।

सप्तमी माघशुक्ले तु तृतीया चाक्षया तथा ॥

शुक्लत्रयेन्दुबाराश्र सस्तामि अतबन्धने ।

इति तत्प्रत्यभिस्तार्थोपनयनविषयम् ।

स्वाध्यायविपुजो यत्ताः कृष्णप्रतिपदादयः ।

प्रत्यभिस्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मताः ॥ इति तेनैवोक्तैः ।

निर्णयामृतकालादसौ—

यद्यप्यथोपेतपूर्वस्थेत्पुक्ता अनिदकं परिदानं कालश्रेत्याश्रयायनेन पुनरुपनयने काकनियमः उक्त-
स्तथाऽपि निमित्तान्तरमेव सः । तदानीमकरणे तु पूर्वोक्तकालो ज्ञेयः । प्रतिवेदमुपनयने काका-
नियम इति तु युक्तम् । गार्गः—

ग्रहे रवीन्द्रोरवनिप्रकम्पे केतुद्रुमोलकापतनाविदोषे ।

अतो दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञाकावोदसाहानि वदन्ति केचित् ॥

सङ्कटे तु चण्डेववरः—दाहे दितां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे च ।

केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते ग्राहं न कुर्वीत अतमङ्गलाणि ॥

तत्रैव— वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा ।

न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च ॥

हेमाद्रौ ज्योतिषे—हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णादिवसौम्यादिति विष्णुभेदु ।

शस्ते तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते कार्वा द्विजानां अतबन्धमोक्षौ ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

श्रेष्ठान्यर्कश्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।

विष्णुत्रयाशिमिश्राजयोनिभान्यौपनायने ॥

बृहस्पतिः— त्रिदूतरेषु रोहिण्यां हस्ते म्रैत्रे च वासवे ।

त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्योदत्तमं श्रुपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे— पूर्वाहस्तत्रये सार्यधुतिमूलेषु बह्वृषाम् ।

यजुषां पौष्णमैत्राकादित्यपुष्यसुतुभुवैः ॥

सामगानां हरीशार्कचक्रपुष्योत्तरादिवमैः ।

धनिष्ठादितिमैत्रार्कैर्विन्धुपौष्णेऽथर्वणाम् ॥

राजमार्तण्डस्तु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निवेदयति—

ताराचन्द्रानुक्लेषु ग्रहाण्येषु धुमेऽपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

उचोतिर्बिबन्धे नारदः—

सर्वेषां जीवशुश्रूषावाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः ।
चन्द्राकौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामबाहुजयोः कुजः ॥
शास्त्राधिपतिवारहच शास्त्राधिपवर्धं तथा ।
शास्त्राधिपतिवर्धं च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥

शास्त्राधिपान्च रत्नसंग्रहे—

नृगण्यसामयशुचामधिपा गुह्यसौम्यभौमसिताः ।
जीवसितौ विप्राणां क्षत्रस्याऽऽश्रोष्यगू विशां चन्द्रः ॥

पारिजाते बृहस्पतिः—

बह्वृचानां गुरोर्बांरे यजुर्वेदशुभां बुधे ।
सामगानां चरायूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥
वृहः— व्रतेऽङ्घ्रि पूर्वसन्ध्यायां चारिदो यदि गर्जति ।
तद्दिने स्यादन्ध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥

उचोतिर्बिबन्धे—

नाम्नीभावं कृतं चेत् स्यादन्ध्यायस्त्वकालिकः ।
तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥

एतद् बहुवातिरिक्तानाम्, तेषां तद्दिने वेदारम्भाभावात् । अतस्तेषामुपनयनं न भवत्येव ;
येतरेषोपनिषदि शृगादिज्येष्ठान्तं वर्षर्तुः, तं विना वर्षादौ त्रिराश्रमनध्याय इति वेदभाष्ये उक्तम्,
एतच्च प्राप्तः स्तमिते, सायं स्तमिते तु दिवैव चरं भवयित्वा सायं सन्ध्योत्तरं होमं कुर्यात् ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातवृषिते ।

ऋगौदनं पचेदमौ पक्वमन्नं न दुष्यति ॥

इति संप्रहोकेः प्रयोगरत्ने भट्टवरणैः ।

अत्र शान्तिरज्युका वृत्तिप्रसादे—

ऋगौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि ।

तदा विप्रकर् श्रेयं बटोरज्यवमस्य तत् ॥

तस्य शान्तिप्रकारं तु बभूवे शास्त्रानुसारतः ।

प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तिवज्रौ भवेत् ॥

सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठेत् प्रज्ञाविद्वदपि ।

गायत्री चैव मन्त्रः स्यात् प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा ॥

श्रेणुं सवत्सकां दद्यादावावांश्च पयस्विनीम् ।

प्राङ्गणान् भोजयेत् पश्चात् ततो ऋगौदनं चरेत् ॥

उप नयने चाधिकारिणो माधवीये बृहमनुवोकाः—

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातवो गोत्रमाधजाः ।

उपनायेऽधिकारी स्वात् पूर्वाभावे परः परः ॥

प्रयोगरत्ने—

पितैर्बोपनयेत् पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

पितेति विप्रपरम्, न क्षत्रियादेः, तेषां पुरोहित एव, उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात्, तेषां वाध्यापनेऽधिकारात् । अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठभ्रात्रभावेऽधिकारः,

असंस्कृतास्तु संस्काराणां भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरम्, पूर्वं तु विभक्तपरम्, मातु रजोदोषे तु ब्रह्मप्रकरणे प्रागुक्तम् ।

वण्डभूकादीनां तु विधेयः—प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे—

“ब्राह्मणां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति भूतिः ।

तस्माच्च वण्डवधिरकुञ्जबामनपङ्कजगु ।

जडगद्गदरोगार्तकुष्काङ्गिषिककाङ्गिषु ॥

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु क्षयनस्ये विरिम्बिषे ।

ध्वस्तपुंस्त्वेषु ब्रैतेषु संस्काराः स्युर्यथोक्तम् ॥

मत्तोन्मत्तौ न संस्काराविति केचित् प्रचक्षते ।

कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्वं नास्ति ब्रैतयोः ॥

तदपत्वं च संस्कार्यमपरे स्वाहुरन्वया ।

संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ॥

उपनेयांश्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः ।

आनीयामिसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ॥

कन्यास्वीकरणादन्वत् सर्वं विघ्नेन कारयेत् ।

एवमेव द्वित्रैर्जातौ संस्कारां कुण्डगोलकौ ॥” इति ।

मदनपारिजातेऽत्र विधेयः—“तथा मासविधौवाद्यपि फलविधेयः, तत्र छरेस्वरे—

माघे मासि महाधनो धनपतिः प्राज्ञो क्ली कास्तुने

मेधावी भवति त्रतोपनयने ब्रैत्रे च वेदान्वितः ।

ब्रैशाखे सुभगः सुखी पटुमतिर्ज्यैष्ठे वल्लिहो बुध

आषाढेऽपि महाविपक्षविजयी क्पातो महापण्डितः ॥

तथा नक्षत्रादिविधेया अपि—

हस्तत्रये वैत्यरिपुत्रये च शकेन्दुपुष्याचिह्निरिषवीषु ।

वारेषु शुक्रार्कबृहस्पतीनां हितानुबन्धी द्विजमुज्ज्वलः ॥

दृतीयैकादशी प्राज्ञा पञ्चमी द्वासी तथा ।
 द्वितीयावाञ्च मेधावी भवेद् दुर्बलान्वितः ॥
 रिक्तायामर्थदानिः स्यात् पौर्णमास्यां तथैव च ।
 प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुल्लुद्विदिनाशकृत् ॥
 सप्तम्यामष्टम्याञ्च प्रतिपदि रिक्ताचतुर्विधायाम् ।
 भाद्रपदिनामासो व्रतबन्धे पञ्चदश्यां वा ॥
 न च वज्र्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्वणि ।
 प्रतिपत्सु न कर्त्तव्यो न चिह्निकरणे तथा ॥
 रिक्तासु च न कर्त्तव्यस्त्यहस्तृणदिबसे तथा ।
 न विपज्जम्भतारासु नैधने प्रत्यरौ तथा ॥
 सप्तम्यकरे तथा शेमे साभके मित्रसंश्लेके ।
 मित्रं परममित्रञ्च ताराः सर्वत्र शोभनाः ॥
 मेघे भवति हारासो धीमान् गवि रोगशोकपरिहीनः ।
 गव्यान् मन्मथल्लो विधुरोऽधीरः कुलीरे च ॥
 करिकुलवैरिणि बलवान् विद्यावान् नैव योषिति क्रूरः ।
 छभगः छलोपभोक्ता तौलिनि कीटे विनाशमुपयाति ॥
 धनुषि धनाश्वः श्रेयान् यावसि स षटे धनैः परित्यक्तः ।
 बट्कर्मभिरतः स्यान्मनीने धनवान् प्रवक्ता च ॥
 वृषभञ्च तुला कन्या ब्राह्मणानामुदाहृताः ।
 सिंहो धन्वी तथा मीनः क्षत्रियार्णां प्रकीर्तितः ।
 सुरमं तथा कर्कटको वैश्यानां परिकीर्तितः ॥
 कुमांशाकालवर्षे च व्रतोपनयनं द्विजः ।
 वानध्याये न भूकरूपे निषीते न गलग्रहे ॥” इति

वदुनन्धनोऽपि सुहृत्तमज्जनाय—

“हस्ताभिनीपुण्यभुजङ्गमाग्नामूलत्रिपूर्वादितिरेवतीषु ।
 क्षुतिजये स्वातिदृगागुराभाचिन्नासु साकं सद्ये व्रतं सत् ॥
 द्वितीया च दृतीया च दशम्येकादशी तथा ।
 द्वादशी पञ्चमी चैव व्रतबन्धे शुभप्रदा ॥” इति

सुहृत्तविन्दामनौ विधेयस्तु—

विप्रार्णां व्रतबन्धनं विगदितं गर्भाजनेर्वाऽहमे
 त्वे वाऽप्यथ पञ्चमे हितिशुजां वहे तथैकादये ।

वैभ्यानां पुनरष्टमेऽप्यथ पुनः स्याद् द्वादशे वत्सरे

कालेऽथ द्विगुणे गते निगदिते गौर्णं तदाहुर्बुधाः ॥

क्षिप्रध्रुवादिचरमूलबृदुत्रिपूर्वारीत्रेऽर्कविद्वगुहसितेन्दुदिने व्रतं सत् ।

द्वित्रीपुरुद्वरविदिक्प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमश्रिलवकेऽपि न चापराह्णे ॥

करीज्यचन्द्रलक्ष्मपा रिपो मृतौ व्रतेऽधमाः ।

व्ययेऽज्जभागवौ तथा तनौ मृतौ व्रते खलाः ॥

व्रतबन्धेऽष्टवर्षिष्कवर्जिताः शोभनाः शुभाः ।

त्रिपदाये खलाः पूर्णो गोकर्कस्थो विधुस्तनौ ॥

विप्राधीशो भागवैज्यो कुजाकौ राजन्यानामोपधीशो विशाख ।

शुक्राणां श्रश्चास्वजानां शनिः स्याच्छालेखाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः ॥

शास्त्रेश्वारतनुवीर्यमतीव शस्त्रं शालेखसूर्यशशिजीवबले व्रतं सत् ।

जीवे भृगो रिगुगृहे विजिते च नीचे स्याद् वेदशास्त्रविधिना रहितो व्रतेन ॥

जन्मभ्रमासलक्ष्मार्द्रौ व्रतं विद्याधिको मती ।

आद्यगर्भेऽपि त्रिप्राणां क्षत्रादीनामनादिमे ॥

वटुकन्या जन्मराशेऽश्विनोणाद्यद्विसप्तः ।

श्रेष्ठो गुरुः स्वपट्याद्यं पूजयाऽन्यत्र निन्दितः ॥

प्राच्यास्तु गोचरबलाभावेऽष्टवर्षलमाहुः— राजमातृण्डः—

अष्टवर्गविशुद्धं पु गुरुशीतांशुमानुषु ।

व्रतोद्गाहौ तु कर्तव्यौ गोचरे न कदाचन ॥ इति ।

अन्यथ— अष्टवर्गं ये शुद्धास्ते शुद्धाः सर्वकर्मणः ।

मूमाऽष्टवर्गसंशुद्धिः स्थूला शुद्धिस्तु गोचरे ॥

गुरुदौष्टापापवाद्माह—

स्वोचे स्वभे स्वमंत्रे वा स्वाचे वर्णोत्तमे गुरुः ।

रिप्काष्टतुर्यगोऽपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसम् ॥

व्रतबन्धे वर्ज्यामाह—

कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये शनौ निश्यपराह्णके ।

प्राक् सन्ध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबन्धो गलपदे ॥

क्रूरो जडो भवेत् पापः पटुः पटुकर्मकृत् बटुः ।

यज्ञार्थभाक् तथा मूर्खो रव्याद्यं च तनौ क्रमात् ॥

विद्याभिरतः शुभराशिकले पापांशगतं हि दरिद्रतरः ।

बन्धे स्वकले बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान् स्वकले ॥

माणवक इत्यनधीतवेदस्येयं संज्ञा । तथा चोक्तम्—

भृजुर्वी माणवको ज्ञेयः 'दणः' कृष्णमृगः स्मृतः ।

रुक्मौरमृगः प्रोक्तस्तम्बलः शण उच्यते* (A) ॥ इति ।

कथं नाम ? यस्मिन्नहनि उपनयनमस्य क्रियते 'तदहस्तस्मिन्नेवाहनि'* । 'एवं माणवकं प्रगे एव प्रातरेव भोजयन्ति तृप्तं कुर्वन्ति (B) । बहुवचनान्न य 'एव कश्चित् ।

राजसेवी वैश्वहृतिः शाखहृतिश्च पाठकः ।

प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सुवीदिलेखरैः ॥

शुद्धे जीवे तथा चन्द्रे सर्वभौमार्किसंयुते ।

मिर्तुणः क्रूरचेष्टः स्वाक्षिर्धुणः संयुते पटुः ॥

विधौ सितार्कणे सिते त्रिकोणगे तमौ गुरौ ।

समस्तवेदविदुः व्रती यमार्कणेऽतिनिर्धुणः ॥

वेदविशेषेण नक्षत्राणि—

वेदक्रमच्छशिशिवाहिकरत्रिमूलपूर्वांछ पौष्णकरमैत्रमृगादितीज्ये ।

भ्रौवेषु चाश्विचछपुष्यकरोत्तरेशकर्णे मृगान्स्यलघुमैत्रयनादितौ सत् ॥

स्मृत्यन्तरे च—

मूले हस्तत्रये सार्ये शौवे पूर्वात्रये तथा ।

अश्वेवाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं युचैः ॥

पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कमे ।

भ्रौवेषु च प्रशस्तं स्यात् यजुषां मौस्त्रिवन्धनम् ॥

पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।

प्रशस्तं मेखलाबन्धे वटूनां सामगायिनाम् ॥

मृगमैत्राग्निनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् ।

अथर्वपाठिनां शस्तो अगणोऽयं अतार्षणे ॥ इति ।

A. कर्मप्रदीपः ३।८।११ । अत्र 'ताम्बलः शण उच्यते' इति चन्द्रकान्तवृत्तपाठः ।

B. सूक्तस्यास्य व्याख्यानां रघुनन्दनस्तु—प्रगे प्रातः, तच्च—

'वतको घटिकाः प्रातरणोदय उच्यते' इति नक्षत्रवर्तपुराणोक्तम् ।

‘कुशलो कारयन्ति’* वपनं कारयन्ति “आप्लावयन्ति जपयन्ति । अलङ्कुर्वन्ति कुण्डल-
केयूरकङ्कणादिभिः । अहतेन अमृदितेन वाससा वक्ष्यमाणेन आच्छादयन्ति ।
वाससा इत्येकवचनात् अधरीयमेतत् । उत्तरीयञ्चोपरिष्ठादजिनं वक्ष्यति । विसमास-
करणान्निव एव क्रम एतेषाम् । “कुतः ? ज्योतिःशास्त्रेण ‘सह विरोधात्, तत्र हि
भुक्तस्य क्षुरकर्म प्रतिषिद्धम्—

न^१ ज्ञातमात्मगमनोन्मुखभूषितानां

नाभ्यक्तभुकरणकालनिरासनायाम् ।

सन्ध्यानिशाकुजदिने च तिथौ च रिक्ते

क्षौरं हितं न नद्यमेऽहि न वापि विष्टयाम्(A) ॥ इति ।

तस्मात् पूर्वं ‘तावत् कुशलोकारयन्ति, तत आप्लावयन्ति, ‘ततो भोजयन्ति’ इति ।
उपवीत^२ ‘मप्येतस्मिन्नेव ‘क्रमे देयम्’^३ । “कुतः ? यक्षापवीतिना आचान्तोदकेन
कृत्यमिति परिभाषासामर्थ्यात् ।(B) आचमनं तर्हि विधिपूर्वकमेव भवति । “इह यक्षा-

अत्र षटिका वृण्डः—त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्वक्पाद्यन्तवतुष्टयम् ।

वाहीनां तदुभे सन्ध्ये द्विवसाद्यन्तमञ्जिते ॥

इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः ।

तथाच ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुधृतशङ्खलिखितौ—

पयोयवाग्वामिक्षाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम् ।

इत्याह संस्कारतत्त्वे ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं रघुनन्दनेनापि ज्योतिस्तत्त्वे ‘नित्यक्षौरे तु राजमार्तण्ड’
इत्युपोद्धातेन । अत्र तर्कालङ्कारः—“वयन्तु पन्थ्यामः असमासकरणम् एकैकक्रियासमापना-
नन्तरमपरापरा क्रिया यथा त्यादित्येवमर्थम् । तेन पाठक्रमादेवामूर्थां क्रियाणां क्रमः प्रत्येतत्त्वः ।
ज्योतिःशास्त्रनिषेधस्तु नात्र निविशते, कुतः ? आचार्यसूत्रावगतक्रमविरोधात् । सामान्य-
शास्त्रस्य विशेषेतरपरताया न्याय्यत्वाच्च । अत एव समाचर्तनेऽप्यसुमेव क्रमममूर्थां क्रियाणां
सूत्रविध्यती”त्याह स्वभाष्ये । पूर्वोक्तोदये प्राक्सूत्रोदयात् प्रातर्माणवकस्य भोजनं देशविधेयेषु
प्रसिद्धमिति वयं तर्कालङ्कारमतमाश्रियामहे इति ।

B. ब्रह्मसू सू० १।१।२। (पृ० ५) । अत्र तर्कालङ्कारः—“यज्ञोपवीतमपीवाजीमेव देयम् ।

1. नास्ति च । 2. ‘आप्लावयन्ति’ नास्ति च । 3. ‘कुतः’ नास्ति च । 4. ‘वह’ नास्ति न ।
5. ‘वाग्वाम-’ ख । 6. ‘तावत्’ नास्ति च । 7. ‘ततो भोजयन्ति’ नास्ति न । 8. ‘इति’ नास्ति क-न-च ।
9. ‘-निमित्त-’ क-न । 10. ‘च कर्मणि स्नात्’ क-न, ‘च क्रमेण स्नात्’ च । 11. ‘कुतः’ नास्ति च ।
12. नास्ति क-च ।

पवीतमन्वानुपदेशात् 'श्रुत्यन्तरादुपादद्यात्' *१। "यज्ञोपवीतमन्त्रः श्रुत्यन्तरे—
"यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामी"ति(A)।

वाससाच्छादयन्ति इत्युक्तम् *२, कानि पुनस्तानि ब्राह्मणादीनां वासांसीत्यत आह—

क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि ॥ ७ ॥

क्षौमा भतसी, तस्या इदं क्षौमम् । शणस्येदं शाणम् । *कर्पासस्येदं कार्पासम् ।
ऊर्णाया इदम् और्णम् । एतान्येषां यथाक्रमेण वसनानि । ननु ब्राह्मणाद्यस्त्रयो
ब्राह्मचारिणः प्रकृताः । चत्वारि चेमानि वसनानीति, अत्र सन्देहः । सत्यम् ।
किन्तु एतदुपरिधादयमेव वक्ष्यति आद्यस्य वासीद्वयस्य ब्राह्मणविषयत्वं विकल्पेन,
"क्षौमं शाणं वा वसनं ब्राह्मणस्ये"ति (गो० सू० २।१०।११) ।

ऐणेयरौरवान्यजिनानि ॥ ८ ॥

*एणस्यैतद्वेणयम् *३, (B) 'एणः "कृष्णसृगः स्मृतः', "रुरोरिवं रौरवम्, रुर्गौर-

कृतः ? यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यमिति वचनाद् इति केचित् । तदसङ्गतम्, प्रमाणा-
भावाद्, यज्ञोपवीतिना कृत्यमिति वचनञ्च पुरुषार्थस्यैव सतो यज्ञोपवीतस्य कर्माथंतामात्र-
मुपदिशति न तु तदपि विदधाति इति खल्ववोचाम । किन्तु द्विराचमनमिदानीं कर्तव्यम् ।
छम्ना भुक्त्वा ध्रुत्वा ज्ञात्वा विपरिधाय चेति वचनात् । यज्ञोपवीतधारणक्रमं परतो वक्ष्यामः"
इत्याह स्वभाष्ये । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठान्मेखलाधारणसूत्रं (सू० २।१०।३३) पादटीकायाम् ।

A. शाङ्ख्यनगसूत्रे २।२।३ । मन्त्रस्यास्य व्याख्या—हे सूत्र, त्वं यज्ञोपवीतं यज्ञेन
यज्ञकर्मणा उप अधिकं वेति शोभते इति यज्ञोपवीतं तथाभूतमसि भवसि, त्वा त्वां यज्ञस्य
यज्ञपुरुषस्य सम्बन्धिना उपवीतेन, उपनह्यामि अधिकं वचनामि एकीभूतं करोमि । इति ।

B. अत्र निर्णयसिन्धौ कमलाकरः—"यद्यपि ऐणेयशब्देन सृगीचर्मोच्यते एण्या इज्ज्
इति पाणिनिसंयुतेः ।

ऐणेयमेण्याक्षमार्गमेणस्यैणमुमे त्रिषु ।

इत्यमरकोशाच्च । तथाऽपि 'कृष्णरुक्मस्तान्यजिनानि'ति शाङ्ख्योक्तेः 'सर्वेषां वा रौरवम्' इति
धर्मोक्तेः सृगचर्मणा सह विकल्पो ज्ञेयः । वज्राजिनयोस्तु विकल्पः कार्पासं वा विकृतम् इति
नीतमोक्तेः" इत्याह । वस्तुतस्तु

ऐणेयमेणक्षमार्गौ रतवन्धान्तरे क्षिप्याः ।

इति विश्वकोशाद् भाष्योक्तमेव साधु इत्यवगन्तव्यम् ।

1. 'शाङ्ख्यनगसूत्रे' ख । 2. 'नानि क-ग' । 3. 'कार्पास' ख । 4. 'ऐणः' अक्षयगसस्येदं-
मन्त्रम् घ । 5. 'अक्षय' क-घ । 6. 'रुर्गौरसृगस्येदं रौरवम्' घ ।

मृगः*३, 'अजस्येदम् आजम् अजम्कागः'४ । अजिनं चर्म, यथाक्रमेण-
जिनानि(A) ।

मुञ्जकाशताम्बल्यो रशनाः(B) ॥ ६ ॥

मुञ्जकाशौ प्रसिद्धौ, तम्बलः शण 'उच्यते ।

तथाच मनुः—

मौञ्जी त्रिवृत् समा शृङ्गणा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणताग्तवी(C) ॥ इति ।

मौञ्ज्याद्या यथाक्रमेणीषां रशना मेखलाः ।

पाणवैल्वाश्वस्था दण्डाः ॥ १० ॥

'पर्णः पलाशः, विल्वाश्वस्थौ प्रसिद्धौ । 'पालाशादय एषां यथाक्रमेण दण्डाः(D) ।

A. उत्तरीयाणीति यावत् । वसनाग्निविषये विशेषो मनुसंहितायाम्—

कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्राह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्य्येण क्षाणक्षौमाधिकानि च ॥ २।४१

व्याख्यायाश्चास्य कुल्लुकभट्टः—कार्ष्ण इति विशेषानभिधानेऽपि शृगविशेषो कदाहचर्मात् ।
'हारिणमैनेयं वा कार्ष्णं वा ब्राह्मणस्य' इत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णशृंगो गृह्यते ; कृष्णशृङ्गकृष्ण-
चर्माणि ब्राह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन् ; चर्माण्युत्तरीयाणि इति गृह्यवचनात् । तथा क्षा-
ण्णमेषलोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिधीरन् इत्याह । एवञ्चाधोवसनविषये
गोभिलाचार्यस्य मनुना मतविरोधो द्रष्टव्यः सुवीभिरिति ।

B. रघुनन्दनस्तु मुञ्जकाशतासून्यो रशना इति पठति, व्याकरोति च "मुञ्जः शरः, तासूनः
क्षणस्तद्वन्वा रशना मेखला तासूनी" इति ।

C. मनुसंहिता २।४२ । अस्य व्याख्यायां कुल्लुकभट्टः—मुञ्जमयी त्रिगुणा समगुणत्रय-
निर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या, क्षत्रियस्य मूर्वांमयी ज्या चतुर्गुणरूपा मेखला,
अतो ज्यात्त्वचिनाशपत्तेस्त्रिवृत् नास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शण्यसूत्रमयी अत्र
त्रैगुण्यमनुवर्तत एव, 'त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखला, इति सामान्येन प्रचेतसा वैगुण्याभिधानात्
इत्याह ।

D. भवति चात्र मनुसंहिता प्रमाणम्—

1. 'वज्रकामस्येदमाजम्' च । 2. 'उच्यते' नास्ति च । 3. 'पर्णः' नास्ति क-ग-घ ।

4. 'पालाशादयः' ख ।

दण्डो 'वधातेधारयतिकर्मणः । दण्डप्रमाणं लक्षणञ्च स्मृत्यन्तरोक्तं' द्रष्टव्यम्—
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
 ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात् तु नासान्तिको विशः ॥
 ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
 अनुद्वेगकरा नृणां सत्त्वचोऽनमिदूषिताः ॥(A) इति ।

क्षौमं शाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्याऽऽविकं
 वैश्यस्य ॥ ११ ॥

उक्तमधस्तादेवेतत् ।

एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ १२ ॥

एतेनैवानुसारं इतराणि द्रव्याणि 'अजिनरश्नादण्डाख्यानि व्याख्यातानि
 उक्तानि यथाक्रमेण ।

अलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् ॥ १३ ॥

स्वस्य स्वस्यालाभे सर्वाणि क्षौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनां यथा^१लाभं भवन्ति ।

ब्राह्मणो वैश्यपाकाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥

व्याख्यायामस्य कुल्लूकभट्टः—यद्यपि दण्डनिर्वैशेन समुच्चयावगमाद्वारणमपि समुचितस्यैव
 प्राप्तम्, तथाऽपि 'केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः' इति, 'प्रतिगुह्येप्सितं दण्डम्' इति
 विभावेकस्यैव विवक्षितत्वात्, वैश्यः पाकाशो वा दण्ड इति वाशिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव
 दण्डस्य धारणविकल्पितयोरेकैकब्राह्मणसंबन्धात् समुच्चयो दण्डेनानूयते । ब्राह्मणादयो विकल्पेन
 द्वौ द्वौ दण्डौ कर्तुमर्हन्ति । अत्र पूर्वत्रावोवसनविषये चाप्याचार्येण मनुमतविरोधो द्वयोरनयोः
 शास्त्र्यन्तरीयविषयतां प्रतिपादयतीति उच्यते निरवसेयम् ।

A. कर्मप्रवीपः ३।८।१२-१३ । मनुसंहिता च २।४६-४७ ।

केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः; ते दण्डाः अत्रणाः
 भक्षताः, शोभनदर्शनाः सवलकला अभिदाहरहिता भवेयुः, न च तैः प्राणिजातमुद्वेजनीयमित्याह—
 'अनुद्वेगकरा नृणामि'ति । इति चानयोः कुल्लूकभट्टोक्ता व्याख्या ।

१. 'वधते' ख, 'दधते' क-ग । २. 'क्षत्र' क । ३. 'क्षौ मासि' ख-घ । ४.
 'अजिनरश्नराख्यानि' ख । ५. 'काश' ख ।

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्ते अग्निरुपसमाहितो भवति ॥ १४ ॥

उक्तार्थमेतत्(A) ।

अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्-
चार्योऽवतिष्ठते ॥ १५ ॥

‘अग्ने व्रतपते’(B) इति पञ्चाऽऽहुतीहुत्वा ‘आतिदेशिकं’ व्याहृतिस्तुष्टयं च हुत्वा

A. विवाहप्रकरणे (सू० २।१।११ सू० २८६) इति चेत् ।

B. अग्ने व्रतपते इत्यादि पञ्चदश मन्त्रेषु—

प्रथममन्त्रः—

ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं वरिष्यामि तप्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेयम् ।

तेनद्धर्चासमिद्धमहमनुतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥

द्वितीयमन्त्रः—

ॐ वायो व्रतपते व्रतं वरिष्यामि तप्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेयम् ।

तेनद्धर्चासमिद्धमहमनुतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥

तृतीयमन्त्रः—

ॐ सूर्य व्रतपते व्रतं वरिष्यामि तप्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेयम् ।

तेनद्धर्चासमिद्धमहमनुतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥

चतुर्थमन्त्रः—

ॐ चन्द्र व्रतपते व्रतं वरिष्यामि तप्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेयम् ।

तेनद्धर्चासमिद्धमहमनुतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥

पञ्चममन्त्रः—

ॐ व्रतानां व्रतपते व्रतं वरिष्यामि तप्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेयम् ।

तेनद्धर्चासमिद्धमहमनुतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।१०-१५ । विभिवोगप्रमाणस्तु खादिरगुहसूत्रेऽपि २।५।७ ।

एतेषां व्याख्या— उपनीयमानो ब्राह्मणकोऽग्निं प्रार्थयते, व्रतपते ब्रह्मवर्षादिभूतस्त्वामिषते, हे अग्ने, व्रतं वरिष्यामि उपनयनाकथं कर्माजुतिष्ठामि, तत् ते प्रब्रवीमि ईदृशम् अनुष्ठास्यामीति तत् प्रकर्षेण कथयामि, यथा प्रब्रवीमि भतः तत् कर्म शक्यं कर्तुं शक्यो भूवासम्, तेन त्वत्पुत्रातेन कर्मणा ऋद्धासं समृद्धो भूवासम्, (एवमासायुक्तः) भवद्, भवतात् भवीकथयताम् हुक्म् भूत्वा इदं व्रतं सत्यं सत्यवचनस्वरूपम् उपैमि उपाच्छामि । अथमर्थः—‘वोऽहं प्रागुपनयनाह

१. ‘आतिदेशिकं’ क-च, ‘आदि-’ क ।

गोमिह—६०

(A) आचार्यः पञ्चादभ्येकद्वयेषु दर्शनेषु 'प्राकृत्यतिष्ठते । 'सह होमेनाऽऽचार्यस्य' * सम्बन्धः ।
 'कुतः ? इत्याचार्योऽवतिष्ठते इति क्वाप्रत्यययोगात् । मन्त्रं तु माणवको जपेत् ।
 कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् । अतं चरिष्यामीत्याद्युत्तमपुरुषप्रयोगोऽन्यथा नोपपद्यते (B) ।
 अत्र कश्चिदाह—अतं चरिष्यामीति साकार्क्षत्वात् मन्त्रस्य निराकार्क्षीकरणाय
 नाम-कालपरिमाणयोरादेशः कर्तव्य इति, एतद् अतमित्युक्तालिकमिति । 'तदसत्,
 कुतः ? आचार्यान्तरोधात् यत्र यत्र साकार्क्षीकरणाय अतकालपरिमाणमन्त्रस्तत्र
 तत्र निराकार्क्षीकरणार्थमभ्याहारो वचनं विना भवतीत्येवं चेत्, भववस्था स्यात्,
 तस्माद् यथापठितैरेव मन्त्रैर्होम इति स्थितिः, इति युक्तम् । न* युक्तं चेत्, कुतः ?

यथेष्टाचार आसम्, सोऽयम् अमुना परित्यक्तावृत्ताद् सत्यभूतमिदं अतं चरिष्यामि । गुण-
 विष्णुमते तु सर्वत्र तेनर्ग इति पदच्छेदः ऋद्वेति द्वितीयाथं तृतीया ऋद्वग समृद्धिं प्राप्नुवाम्
 इति शेषः । इति । उपैमि इत्यत्र च 'सम्' पदस्य दूरत्वेन उपैमिना संबोध्य व्याख्या समुपैमि
 सम्बन्धगुपैमीति व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । एवं सर्वत्र, बाहुसर्वचन्द्रदेवताके । पञ्चमे तु—

अतानां यज्ञानां अतस्य निवसस्य पतिः इन्द्रः, इति गुणविष्णुः । अतानां सुष्वाविकार्याणां
 मध्ये विधेयतः अतपते ब्रह्मचर्यादिभूतस्याभिपते हे परमेष्ठिनः, इति सामग्रमी । इति ।

A. अतिदेशसूत्रम् 'यथा पाणिग्रहणे तथे'त्यादि (प्र० सू० १।१।२४, ५० २७४) । एवञ्च
 उपनयनकर्मणः पुरस्तादुपरिष्टाच्च व्यस्तसमस्तमहाभ्यादितिभिन्नतया आहुतयो भवन्तीति ।

B. अत्र रघुनन्दनः—“अत्र इत्याचार्य इत्येककर्तृकत्वादेव एव इत्या तिष्ठेत्, होमकरण-
 त्वात्मन्त्राणां होमकर्तृत्वाचार्यस्य मन्त्रपाठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणां गुणधारणं तत्र
 ब्रह्मचर्यमागमिति वाच्यतीति वचनात् । अग्रे अतपते अतं चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु कृत्विक्-
 स्थानीयत्वात्ममाणवकस्य मन्त्रैरग्रादिप्रार्थना ब्रह्मचारिणो नाऽऽचार्यस्य । तथाच 'यां वै काञ्चन
 यज्ञे कृत्वित्र भाषिषमासासते सा यजमानस्यैवे'ति सरला । तत्र, कृत्विगुपजमानपदयोराचार्य-
 माणवकपरस्वे मानाभावात्” इत्युक्त्वा सह होमेनेत्यादिभाष्यभागं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवान् ।
 तर्काङ्कुरोऽपि—“इत्स्मात् करणत्वादाचार्य एव मन्त्रं जपतीति मुच्यती सरलाऽनादेयवचनैव ।
 अतान्ते अतमचार्यमित्यादेर्ब्रह्मचारिपाठस्य स्वयमेव वर्णनादत्रापि तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । अतं
 चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गे तु कृत्विक्स्थानीयत्वादाचार्यस्य याज्ञमस्थानीयत्वाच्च माणवकस्य
 मन्त्रैरग्रादिप्रार्थना ब्रह्मचारिणो नाऽऽचार्यस्य । तथाच 'यां वै काञ्चन यज्ञे कृत्वित्र भाषिषमा-
 सासते सा यजमानस्यैवे'त्यन्वस्थान एव तस्याः संस्रम्भः । आचार्यमाणवकयोर्कृत्विगुपजमान-
 क्वाचीवत्ये आचार्यस्य मन्त्रपाठे च प्रमाणत्वैवाभावात् ।” इत्याह ।

1. 'प्राकृत्यतिष्ठते' इ । 2. 'सह' नास्ति च, 'होमेन च्छाऽऽचार्यस्य' च । 3. 'कुतः' नास्ति च ।
 4. नास्ति क-न-च ।

ब्रह्मचारी व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत् ।

चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकीर्तनम् (A) ॥

इति वचनम् ।

**अन्तरेणान्याचार्यो माणवकोऽञ्जलिः कृतोऽभिमुख आचार्य-
मुदगग्रेषु वर्भेषु ॥ १६ ॥**

‘अन्याचार्यो अन्तरेण अन्तरा अवान्तर इत्यर्थः, माणवकः ; ‘अवतिष्ठते इति
वर्तते । कावन्तरेण ? अन्याचार्यो । कथमवतिष्ठते’* ? अञ्जलिः कृताञ्जलिः । अञ्जलि-

A. गृह्यसंग्रहः २।४२ । अस्य व्याख्यायां तर्कालङ्कारः—‘व्रतस्याऽऽदेशो यत्र तस्मिन्
व्रतादेशे ‘अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामी’त्यादिमन्त्रपञ्चके, ब्रह्मचारी व्रतस्य नाम प्रवाचयेत् प्रकथयेत्,
यावदन्ताय व्रताचरणं तस्यान्तस्यापि कीर्तनं कुर्यात् । व्रतादेशसम्बद्धात् ‘समिधमाधेही’त्यादि-
सूत्रोक्तं व्रतानामादेशं मा प्रसाक्षीदिति ‘सावित्रे च’ इत्याह । सावित्रे व्रते सहप्रवचनीयापर-
नामधेये उपनयनव्रते इत्येतत् । तस्य सावित्र्यध्ययनार्थत्वात् सावित्रत्वम् । वसन्तानुप्रवच-
नीये च गोदानादौ । तत्रोदाहरणम्—अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्येवमाद्यः पञ्च मन्त्राः पञ्च-
मानमन्त्रकाण्डे समान्नावन्ते, तत्र च अग्रे व्रतपते व्रतं सावित्रम्, अष्टवर्षम् अष्टमासम् अष्टदिनं वा
चरिष्यामीति ब्रूयात् । एवमपरेष्वपि मन्त्रेषूहनीयम् । एवं गोदानादिव्रतेष्वप्यूहनीयम्” इत्याह ।
प्रमाणीकरोत्यसिद्धोत्री छद्मद्वययोऽपि वचनमिदं गृह्यकर्मप्रकाशिकायाम्—ततः समिधमाधाबोद्धा-
ञ्जलिर्नयं दत्त्वा पर्युक्ष्य व्रततामिः समस्तताभिर्वाहुतिभिर्व्रतस्य आज्याहुतीहुत्वा माणवकेनाम्बा-
रन्धो अग्रे व्रतपते इत्यादिभिर्माणवकानुपठितैर्व्रतनामव्रतपरिमाणोदयुक्तैः पञ्चभिः पञ्चाऽऽञ्जलि-
हुतिर्होति । अग्रे व्रतपत इत्यादिमन्त्राणां प्रजापतिर्नृषिर्भिर्गवाभिर्बापुस्त्वचमन्त्रेन्द्रा देवता उपनयना-
ज्यहोमे विनियोगः । ॐ अग्रे व्रतपते व्रतं सावित्रमष्टवर्षमष्टमासमष्टदिनं वा चरिष्यामि तत् ते...
त्वाहा । एवमग्निषेणु मन्त्रेषु व्रतनामव्रतपरिमाणमूह्यम् । इत्येवं निबन्धनमिति । इदमत्र विचार्यते
यद्यपि भवेदेवभट्टेन “तत आचार्यः स्त्रवेणाऽऽयं गृहीत्वा पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीहुत्वा विष्णुर्नृ-
स्त्वनिबन्धं विद्यावारिधिना च तन्मुद्रणावसरे यां काञ्चनेति सरलोक्तं श्रुतिमुपन्यस्य, यद्यपि आचार्य-
कर्मकेन प्रार्थना तथाऽपि माणवकस्यैव बोद्धव्येति निर्णीतम् । तथाऽपि आप्यकारतत्त्वकारादीना-
मुक्तिमुक्त्या तद्वत्कृतमेव प्रतिभाति ; नहि यथा यजमानेन स्वयमशक्तौ होमादौ कृत्विग् वृत्तः
स्यात् तथा माणवकेन वृत्त आचार्य इति कथं यां काञ्चनेति श्रुतेरवसरः । तस्मान्माणवकस्यैव
मन्त्रपाठ आवश्यक इति । तद्वन्न भगवन्तोऽनुचानाः प्रमाणम् ।

आत्र प्रसारितो न 'मुकुलः' । 'कुतः ? उपरिष्ठादपां पूरणोपदेशात् । अग्निमुख
आचार्यम् 'अर्थात् प्रत्यङ्मुखोऽवतिष्ठते । उदगप्रेषु दर्भेभु ।

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपामञ्जलिं
पूरयत्युपरिष्ठाञ्चाऽऽचार्यस्य (A) ॥ १७ ॥

'तस्य अग्न्यरोक्तत्वात्मा' *माणवकस्य दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि । न दक्षिण-
पार्श्वे । 'कुतः ? माङ्गलिकत्वात् । (B) परिभाषानुग्रहत्वात् उदङ्मुखो येन स्यात् ।
इतरथा दक्षिणाग्निमुखः स्यात् । अवस्थाय 'स्थित्वा, कः ? मन्त्रवान् अभ्ययनयुक्तो
ब्राह्मणः माणवकाञ्जलिं पूरयति, 'अपामुदकस्य । 'तत उपरिष्ठा' 'पूर्व' पश्चात्* ।
आचार्यस्य अञ्जलिं पूरयतीति चकारेणानुक्रुष्यते । 'कस्य प्रप्यस्य ? अपाम् उदकस्य ।

प्रेक्षमाणो जपत्यागन्त्वा समगन्महीति ॥ १८ ॥

'कं प्रेक्षमाणः को जपति ? माणवकं प्रेक्षमाण आचार्य (C) 'आगन्नेति' 'प्रवसानं
मन्त्रं जपति । कुतः ? 'स्वस्ति चरतादयम्' इति ।

A. उपरिष्ठादित्यादि पृथक् सूत्रं कल्पयतः सामभमितकोटङ्कारौ ।

B. दक्षिण प्रत्यङ्मुखस्य माणवकस्य दक्षिणपार्श्वे सत्त्ववस्थाने दक्षिणाग्न्युक्तत्वमवस्थानात्
स्यात् तत्त्वामङ्गलम् । तस्मात् प्राचीनौन्मापराजिता इति छन्दोगपरिनिष्ठोक्तत्वाद् यथोदङ्मुखत्वं
भवति तथाऽवस्थातन्वमिति भाष्यप्रपञ्चत्वाऽऽशय इति ।

C. अत्र मन्त्रावबन्धु—

ॐ आगन्त्रा समगन्महि प्रसुमत्यं युयोतन ।

अरिष्टाः सञ्चरेमहि स्वस्ति चरतादयम् ॥

ॐ अग्निस्ते हस्तमग्रहीत सविता हस्तमग्रहीत ।

अर्थमा हस्तमग्रहीन्मित्रस्त्वमसि कर्मणा ॥

अग्निराचार्यस्तव । इति

मन्त्रमाह्वयम् ११६।१४-१५ । विनियोगप्रमाणमागन्त्रादिमन्त्रस्य सादिरगृह्यसूत्रेऽपि
१।४।११ । अत्र गुणविष्णुस्तु "स्वस्ति सञ्चरतादयम्" इति फटति । अग्निस्ते हस्तादि-
मन्त्रोऽपि तेन गृहीतमाणवकहस्ताचार्यजपे विनियुक्तं प्रत्युक्तम् इति ।

1. 'मुकुलितः' च । 2. 'कुतः' नास्ति च । 3. '-र्भे सामर्थ्यात् प्र-' ख । 4. 'अग्न्यरोक्तत्वात् तस्य ना-'
च । 5. 'कुतः' नास्ति च । 6. 'स्थित्वा' नास्ति ख । 7. 'अपामुदकस्य' नास्ति क-ख-च । 8. 'ततः' नास्ति ख ।
9. '-अर्थात् पश्चात्प्राची' ख । 10. 'पश्चादाचार्यस्य' ख । 11. 'कं' नास्ति च । 12. 'प्रवसानं' क-ग ।

मन्मद्वयं जपित्वा आचार्यो माणवकम्—

(A) ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ १६ ॥

श्रुज्वर्यम् ।

को नामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याऽऽचार्यः ॥ २० ॥

यथैव ग्रन्थस्तथैवार्थः, 'माणवकोऽपि असौ नामासीति स्वं नाम कथयेत् ।

'किं पूर्वकृतमेव नाम कथयेत्' * ? न, कथं तर्हि ?

अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं
वा गोत्राश्रयमप्येके(B) ॥ २१ ॥

अभिवादः संवदनम् अभिभाषणमित्यर्थः । कथं 'नाम यत्र यस्माभिवादः सम्भाषण-
मध्ययनार्थं तत्र तत्रानेन माणवकमभिषदेत्—“भो देवदत्त उपविशाधीष्ण्व इति, अथवा

अनयोष्याक्या—आचार्यो ब्रह्मचारिणं पश्यन् जपति—हे ब्रह्मादयो देवताः शुष्मवप्रसादाद्
वयम् आचार्या आगन्ता उपनयनार्थमागच्छता माणवकेन समगन्महि सम्पूज्यामहि, तदर्थं
हमस्त्यं शोभनमनुष्यं माणवकम्, प्रयुज्येतनं प्रकर्षेणास्माभिः सह विमिश्रयत । किञ्च वयं
अरिष्टाः अविष्टाः सञ्चरेमहि, स्वस्ति अविनाशम्, पततु अविनाशं यथा स्वात् तथा अर्थं ब्रह्मचारी
चरताह अभ्यसनम् उपतिष्ठतु । इति ।

हे बाळक, अग्निदेवस्ते तव हस्तं कर्मगृहीत् गृहीतवान्, त्वद्गङ्गाय च पूर्वमेवेति भावः ।
तथा सविता देवः हस्तं ते अगृहीत्, तथैव अर्थमा देवस्य हस्तं ते अगृहीत्, हे बाळक त्वं कर्मणा
अहिंसाविव्यवहारेण मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः असि भव । तव आचार्यः वेदोपदेसकोऽयमहम्
अग्निः देवः इति जानीहि मामग्नितुल्यमवगच्छेति भावः । इति ।

A. मन्त्रस्तु—

* ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व । इति

मन्त्रमाह्वयम् १।६।१६ ।

विभिन्नोपप्रमाणज्ञात्वं जैमिनिगुह्यसूत्रे (पृ० ११ प० ७) । पारस्करगुह्यसूत्रेऽपि २।२।६ ।

अस्य व्याख्या—हे आचार्य, अहं ब्रह्मचर्यं व्रतम् आगाम् उपागमम् अथ ना नाम्,
उपनयनस्य आत्मसमीपं प्रापय । इति ।

B. सूत्रमिदं—कल्पयित्वेत्यत्र, नक्षत्राश्रयं इत्यत्र, अन्येके, इत्यत्र च विभक्त्य विहितं च
कृतवन्तौ सामप्रमितकौकट्यौ ।

अभि'वादनं पादोपसंग्रहणम्' * । तदर्थमभिवादनीयम् । यत्र यन्नाऽऽचार्यमभिवाद्येत् तत्र तन्नानेने'ति । अमुक'गोत्रः अमुकशर्माऽहं भो अभिवाद्यामीति । वक्ष्यति च प्राप्त-
रभिवादा इत्यादि(A) । दधमन्यदभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा 'कृत्वा आचार्यस्य
कथयेत् । कीदृशं नाम 'कल्पयित्वा'* ? देवताभयं वा यथा विष्णुवत्सनामाऽस्मीति ।
नक्षत्राभयं वा यथा फाल्गुननामाऽस्मीति । गोत्राभयं वा यथा वत्सस'गोत्रोऽस्मीति(B) ।

*माणवकेनामुकनामाऽस्मीति एवं नाम्नि कथिते—

उत्सृज्यापामञ्जलिमाचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणपाणिं
साङ्गुष्ठं गृह्णाति—“देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसावि”ति ॥ २२ ॥

उत्सृज्य विमुच्य अपामञ्जलिम् आचार्यः स्वेन पाणिना दक्षिणेन माणवकस्य दक्षिण-
मेव पाणिम् अङ्गुष्ठेन सह साङ्गुष्ठम्, (c)'देवस्य' इत्यनेन मन्त्रेण गृह्णाति । अस्माविति

A. तथाच नित्यधर्मसुग्रम्—‘मेसकाधारणमैक्षधर्मवृण्डधारणसमिदाधानोदकोपस्पर्शनप्राप्त-
रभिवादा इत्येते नित्यधर्माः’ इति, सू० ३।१।२५ ।

B अथ मन्त्रमाह्वनस्यो मन्त्रः—

ॐ को नामास्ति, असौ नामास्मि । इति १।६।१० ।

विभिन्नोपप्रमाणमन्त्र कादिरगुह्ये २।४।१२ त्रैमिनिगुह्येऽपि ११।१० ।

अल्प व्याख्या—आचार्यः पृच्छति कः नाम किं नामधेयः त्वम् अस्ति भवसि, माणवकः
गृहः सत्ताह—हे गुरो अहम् असौ नाम वृत्तनामकः अस्मि भवामि । इति ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसौ ॥ इति

मन्त्रमाह्वनम् १।६।१८ । विभिन्नोपप्रमाणमन्त्र कादिरगुह्यसूत्रेऽपि २।४।१३ ।

अल्प व्याख्या—हे असौ अमुकदेवसमम्, ते तव हस्तं सवितुर्देवस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञाने
सति अश्विनोः देववैद्यनोः बाहुभ्यां पूष्णः च देवस्य हस्ताभ्याम्, अहम् आचार्यः पाणिना
गृह्णामि । इति ।

1. 'पादोपसंग्रहणम्' च । 2. 'इति' नास्ति च । 3. 'नावाऽऽहुकनीयः' च, 'अनीयः' च-च ।

4. 'कृत्वा' नास्ति च । 5. नास्ति च । 6. 'नीयक कृत्वा नामाऽस्मीति' च । 7. 'माणवकेनाहुक-
नामाऽस्मीति' नास्ति च । 8. 'वत्स' नास्ति च ।

सम्बोधनविमत्स्या माणवकस्य 'नाम गृहीयात्—'हस्तं गृह्णामि देवदत्तशर्मन्'
इति(A) ।

अथैनं प्रदक्षिणमावर्तयति "सूर्यस्याऽऽवृतमन्वावर्तस्वासौ"
इति ॥ २३ ॥

अथेति तद्देशनियमार्थम् । "अथ तस्मिन्नेव देशे व्यवस्थितः, यत्र माणवकं प्रदक्षिण-
मावर्तयति । प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति । (B) 'सूर्यस्ये'त्यनेन
मन्त्रेण । "अन्नाप्यसाविति पूर्ववन्नामग्रहणम्" ।

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्ववमृष्यानन्तर्हितां नाभि-
मभिमृशेत् "प्राणानां ग्रन्थिरसौ"ति ॥ २४ ॥

A. अत्र रघुबन्धनः—“इदानीं गृहीतमाणवकहस्तत्वाऽऽचार्यस्य अग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति
मन्त्रपाठे प्रमाणं गोमित्रे नास्ति अन्यत्र बोध्यमि”त्याह । तेनात्रैव मन्त्रत्वात्वात् पाठोऽयं सम्मत
इति प्रतिभाति, भवदेवेनाप्यत्रैव अग्निस्ते हस्तादि मन्त्रपाठः स्वमिबन्धे उद्धृतः, गुणविष्णुनाऽपि
मन्त्रप्राज्ञपाठमुल्लङ्घ्य भवदेवोक्तविधियोगक्रमानुसारेणैव मन्त्रो व्याकृता इति । आप्यकारस्तु
मन्त्रप्राज्ञनीयपाठानुसारेण आगन्नेति मन्त्रानन्तरमेव अग्निस्ते हस्तादिमन्त्रस्य विधियोग-
मङ्गीकृतवान् । छत्राण्येऽपि तथैवाह स्वमिबन्धे । सावणाचार्यस्तु—अग्निस्ते इति...आचार्यो
मन्त्रचारिणो हस्तं गृहीयात् इत्याह मन्त्रप्राज्ञभाष्ये ।

तर्काङ्कारस्तु—“इदानीं गृहीतमाणवकहस्तत्वाऽऽचार्यस्य अग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रत्रयो
भवदेवमष्टाद्यनुमतः, प्रमाणन्तु सूत्रम्” इत्याह ।

अत्र मन्त्रप्राज्ञानुसारेण आप्यकारादिमतमावरणीयं वा भवदेवादिमतमनुसरणीयं वेति
आगन्तोऽपूषाणा निर्दिष्टान् ।

B. मन्त्रस्तु—

☞ सूर्यस्यावृतमन्वावर्तस्वासौ ॥ इति ।

मन्त्रप्राज्ञानम् १।६।१९ । विधियोगप्रमाणन्तु साविगृह्येऽपि २।४।१४ ।

अस्य व्याकृता—असौ हे अनुकदेवशर्मन्, त्वं सूर्यस्य आवृतं प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा
अनु अनुकदेव, आ आभिमुख्येन वर्तस्व । इति । गुणविष्णुमते तु—“अचलार्थः वाच्य
आनोरावर्तनं तावत् त्वमपि तिष्ठ” । इति ।

दक्षिणेन पाणिना आचार्यो माणवकस्य दक्षिणमंसं तूष्णीम् अन्ववष्टुभ्यः (A) आलभ्य अनन्तर्हिताम् अन्तर्धानरहितां नाभिं (B) 'प्राणानामि'ति मन्त्रेणाभिमृशेत् । 'अमु-मित्येतस्मिन् सर्वनाम्नि' * द्वितीयया माणवकनाम गृहीयात्, इदं ते परिद्वामि विष्णुशर्माणम् "इति । अन्यत्रापि यत्रासाविति मन्त्रावयवस्तत्र प्रथमया सम्बोधनेन नाम्प्रदः, यत्रामुमिति "तत्र द्वितीयया ।

उत्सृप्य नाभिदेशमहुर इति ॥ २५ ॥

'अपेदिति वाक्यशेषः' * । उत्सृप्य करम् । सर्पतेर्गत्यर्थत्वात् "ऊर्ध्वं नीत्वा नाभिदेशम् । "समीपार्थे द्वितीया । नाभिदेशसमीप दबोदरेऽवस्थाप्य करम्

A. अत्र

यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् । (२।६)

इति गुह्यासंप्रदक्षचक्रवलात् तर्कोलङ्कारः—“अन्ववष्टुभ्यः स्पृष्ट्वा व्याहृतिभिरित्यर्थः” इति व्याचक्ष्यौ । परं कैरपि निबन्धकारैरगृहीतत्वाद् भाष्यकारेणाप्यनुक्तत्वाच्च नात्र व्याहृतिपाठो युक्त इति मन्त्रामहे, तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ प्राणानां ग्रन्थिरसि मा विजसोऽन्तक

इदं ते परिद्वाम्यमुम् ॥ इति मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२० ।

विनियोगप्रमाणान्तु जादिरगुह्यसूत्रे २।४।१९ । जैमिनिगुह्यसूत्रेऽपि (५० ११ । ५० १३) ।

अस्य व्याख्या—हे नामे, अस्य ब्रह्मचारिणः त्वं मा विजसः मा विजसिष्यसि, स्वस्थानात् न विचक्षिष्यसि यः त्वं प्राणानां देहधारकाणां ग्रन्थिः प्रतिबन्धः असि । हे अन्तक वस, इदम् अस्य ब्रह्मचारिणः सरीरम्, अमुं च ब्रह्मचारिणम्, ते तव परिद्वामि समर्पयामि । त्वमि समर्पित एव रोगज्वरामरणादिकं न भवुप्राप्नुयादिति, विजस इति संश्लेषं पुत्रादित्वात् अहम् । इति गुणविष्णुकृता । अत्र सावनाचार्यः—“माणवकनाम्न्यालम्भे विनियोयो यजुर्नाभिर्देवता । अन्तकेसि । एतन्मन्त्रप्रवृत्तिकाभि सखाणि यजूर्णि कोकोकदेवताकानि । अत्रामुमित्यस्य स्थाने सप्तदशं निर्दिशेत् । अस्मिन् मन्त्रे अमुम् इत्युदरं निर्दिशेत् । इदं माणवकस्योदरं ते कुर्वन् परिद्वामि ।” इत्याह ।

1. 'अमुमिति' च । 2. 'इति' नास्ति च । 3. 'तत्र' नास्ति च । 4. नास्ति च । 5. 'अभ'ता' च । 6. 'कनीपावा' च ।

(A)अहुर इति जपेत् । कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् । अहुर इति जाठरोऽस्मिन्नव्यते, 'तस्मात् नामेस्तृप्त्य करं नामिदेश एव उदरं जठरान्निस्थानमालभ्य'* अहुर इति जपेत् । अत्रापि द्वितीययैव नामग्रहः ।

उत्सृप्य हृदयदेशं कृशान इति ॥ २६ ॥

"जपेदिति वर्तते"* । जठरावुत्सृप्य "ऊर्ध्वं नीत्वा करं हृदयदेशं हृदयमेवाऽऽलभ्य (B)कृशान इति जपेत्" । कृशानशब्देन हृदय एव "पुरुषो यत उच्यते । अतो हृदयमेवाऽऽलभ्य जपतीति, तद्विघ्नानत्वात् तस्य पुरुषस्य । तथाच भ्रुतिः स 'वा एव आत्मा हृदीति । अत्रापि द्वितीययैव' नामग्रहः ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ अहुर इदं ते परिदाम्यमुम् । इति

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२१ । मन्त्रस्यास्य विनियोगे तु सावित्रगृह्यसूत्रम्—“अथैवं परिदधा-
वन्तकप्रभृतिभिः” इति । तत्र हस्तकम्पीयव्याख्यायान्तु—“भस्तक हृदन्ते परिदधाम्यमुदरम्”
इत्युदरम् । ‘अहुर इदं ते परिदधाम्युरः’ इत्युरः । ‘कृशान हृदन्ते परिदधामि कण्ठम्’ इति
कण्ठम् इति वर्तते इति ।”

अस्य व्याख्या—हे अहुर अकुटिल अग्ने पाकाशयाचिह्नानुदेव, अमुम् एतन्नामकम्, इदं
बालकशरीरं च ते तुभ्यं परि सर्वतः दधामि तच्छरणापन्नं करोमीति । अत्र सायणः—अहुरः कलुषः
क्षूर इत्यर्थः, अत्राग्नमित्यस्य स्थाने उरो निर्विषेत्, इदमुरस्ते परिदधामीत्याह स्वव्याख्यायाम् ।
गुणविष्णुकृतव्याख्याने च पाठभेद उपलभ्यते—‘नाम्नुपरिदेशस्पर्शने विनियुक्तमिदं वज्रुर्वायवम् ।
आहुरिर्नाम वायुः तस्याऽऽमन्त्रणम् । हे अहुरे, शेषं पूर्ववत्, अहुरे इति छान्दसं हस्तकम्’
इत्येकः । अहुरिर्वायुः, अमुरिर्वायुः इति च द्वाविति । रघुनन्दनस्तु “उत्सृप्य करमित्यादिभ्रमाप्य-
दर्शनात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णुकं निरस्तम्, अ इव विभर्तीति न्युत्पत्त्या अहुर इति
समाख्या” इत्याह । तत्र कीदृशो मन्त्रः पठितव्य इति भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणयन्तु ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ कृशान इदन्ते परिदधाम्यमुम् । इति

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२२ ।

अस्य व्याख्या—हे कृशान कृशकारिन् वायो हृदयाचिह्नानुदेव, अमुम् एतन्नामकम्, इदं
बालकशरीरं ते तुभ्यं परि सर्वतः, दधामि इति । गुणविष्णुस्तु हृदयदेशस्पर्शने विनियुक्तमाग्नेयं

1. 'यतः', तस्माज्जठराचिह्नानमुदरमालभ्य' च । 2. नास्ति च । 3. 'ऊर्ध्वं' ता' च । 4. 'जपेदिति'
च । 5. 'पुरुषीय' च । 6. 'वा' नास्ति च । 7. 'एव' नास्ति च ।

'दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वालय्य (A) प्रजापतये त्वा
परिददाम्यसाविति ॥ २७ ॥

जपेदिति "वर्तते" * । "शेषमृज्वर्यम्" * । अत्र प्रथमया नामग्रहः ।

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति ॥ २८ ॥

सव्येन पाणिना सव्यम् अंसमन्वालय्य (B) देवाय त्वेति जपेदिति वर्तते * ।
अत्रापि प्रथमयैव ।

अथैनं सम्प्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्यसाविति ॥ २९ ॥

"अथ अंसयोरेव गृहीतम् एनं माणवकं" सम्प्रेष्यति सम्यगाचार्यः प्रैवैर्बोधयति ।
अथदिवसादारभ्य (C) ब्रह्मचार्यसि विष्णुशर्मभिति ।

यजुः, कृशान इति कृशानुरक्षिः सत्यानुमन्त्रणम्, हे कृशानो अग्ने इति । सायणस्तु 'कृशानः
प्राणानां क्रोशनकर्ता, इदं कण्ठमित्यर्थः, परिददामि । अमुमित्यत्र स्थाने कण्ठं निर्दिशेत्' इत्याह ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ प्रजापतये त्वा परिददाम्यसौ । इति

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२३ । विनियोगप्रमाणमस्य गृह्ये स्वादिरेऽपि गृह्ये २।४।१७ ।

अस्य व्याख्या—हे असौ देवशर्मन्, त्वा त्वां प्रजापतये सव्ये (यजुदधिष्ठानदेवाय) परि-
ददामि । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसौ । इति

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२४ । विनियोगप्रमाणमस्य गृह्ये स्वादिरेऽपि गृह्ये २।४।१८ ।

अस्य व्याख्या—हे असौ अमुकनामधेय ब्रह्मचारिन्, त्वा त्वां सवित्रे सर्वविधप्रसवकार्य-
निर्वाहयित्रे हृदयन्प्राधिष्ठाने देवाय परिददामि सर्वथैव सवितृशरणापन्नं करोमि । इति ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ ब्रह्मचार्यस्यसौ । इति । मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२५ ।

असौ अमुकदेवशर्मन्, अद्यप्रभृति त्वं खलु ब्रह्मचारी असि भवसि, इति जानीहीति प्रेषणम् ।
इति चास्य व्याख्या । गुणविष्णुस्तु 'ब्रह्मचार्यसौ' इति पठति ।

1. 'दक्षिणपा-' च । 2. नास्ति च । 3. नास्ति च । 4. 'इति वर्तते' नास्ति च । 5. 'वच'
क.ग । 6. 'प्रेष्यति' ख ।

किमेक वषाद्यं प्रैवः ? न ; कथं तर्हि ?

समिधमाधेह्यपोऽज्ञानं कर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीरिति ॥३०॥

यत् तद् वक्ष्य'त्यस्तमिते समिधमाधधाती'ति(A), तां सायं प्रातः समिधमाधेहि । यत् श्रुतावुक्तम् 'तस्माद् वा दत्तदक्षमशिष्यन्' पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चान्निः परिवधाती'ति(B) तदिदमादिभ्यते—सायंप्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पृथक् मन्त्राभ्याम् । अपोऽज्ञानं, कर्म कुरु, हे ब्रह्मचारि इति । मन्त्रौ तु शाखान्तरादुपादेयौ—(C) अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात् । (D) अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठादिति । मा दिवा स्वाप्सीः, दिवा स्वापं मा कार्षीरित्यर्थः । (E) माणवकश्च सर्वेषु

A. उपरिष्ठात् (२।१०।४२) सूत्रम् ।

B. प्रमाणीकृत्यं श्रुतिस्तर्कालङ्कारेण तत्त्वकृता रघुनन्दनेन च ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा । इति

तैत्तिरीयारण्यकम् १०।३२।१ । विनियोगप्रमाणन्तु आश्वलायनगृह्यसूत्रे १।२४।१२ । हिरण्य-
केशिगृह्यसूत्रे १।१३।६ । मानवगृह्यसूत्रेऽपि १।१।१५ ।

अस्य व्याख्या—हे गण्डूवरजल, अमृतस्य पञ्चयज्ञावशिष्टस्य अन्नस्य उपस्तरणं सद्योच-
त्वमसि । इति ।

D. मन्त्रस्तु—

ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा । इति ।

तैत्तिरीयारण्यकम् १०।३३।१ । विनियोगप्रमाणन्त्वस्य आपस्तम्बश्रौतसूत्रे १५।७।३ । मानव-
श्रौतसूत्रेऽपि ९।२।४ ।

अस्य व्याख्या—हे गण्डूवरजल, अमृतस्य भुक्तस्य अन्नस्य अपिधानम् आचरणम् आच्छा-
दनमिव त्वमसि । इति । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे च द्वावपि मन्त्रौ ।

ॐ प्राणाय स्वाहा, ॐ अपानाय स्वाहा, ॐ समानाय स्वाहा, ॐ उदानाय स्वाहा,
ॐ व्यानाय स्वाहा ।

इति पञ्चानां मन्त्राणामाद्यन्तस्थितौ परिगृहीतौ गुणविष्णुना, व्याख्यातावपि छान्दोग्य-
मन्त्रभाष्ये । अमृतस्येति विसमासकरणं भाष्यकारतर्कालङ्कारयोः सम्मतमिति ।

E. मन्त्रस्तु—

ॐ समिधमाधेहि । अपोऽज्ञानं । कर्म कुरु । मा दिवा स्वाप्सीः । इति ।

मन्त्रमाह्वयम् १।६।२६ । विनियोगप्रमाणन्तु आपस्तम्बगृह्यसूत्रे १।२२।२ । पारस्कर-

‘एव प्रेषेणु बाढमोमिति’ वा प्रतिवचनं दद्यात् । “तथाच कर्मप्रदीपः—

ब्रह्मचारी समाविष्टो गुरुणा व्रतकर्मणि ।

बाढमोमिति वा ब्रूयात् तत्सथैवानुपालयेत् (A) ॥ इति ।

गृह्यसूत्रेऽपि २।३।२ । अस्य गुणविष्णुकृता व्याख्या संबदति भाष्यकारमतेन । तथा हि—प्रैष्ये विनियुक्तं यत्तुः । दे ब्रह्मचारिन्, अग्नौ समिधं काष्ठम् आषेहि अग्निकार्यं कुरु । अपः अशान प्राप्तं भोजनादुपरिष्ठाच्च मन्त्रबज्रं भक्ष्यम् । कर्मं गुरुश्रूषादिलक्षणं कुरु, तथा दिवा दिवसे मा स्वाप्सीः न स्वपिहि । इति । सायणस्तु ‘अपोऽशान, तत्कर्मोचसरे शुद्धार्थमाचमनं कुरु । कर्मं कुरु श्रूषादिलक्षणम्’ इत्याह । अस्य सामञ्जस्यकृता व्याख्या तु—हे आयुष्मन्, समिधं समित्काष्ठम् आषेहि आनीय धारय, अग्नाविति शेषः, प्रत्यहं सार्यप्रातरिति विवेकः । अपः उदकानि अशान पिव, आचमनादिना शरीरशौचं यथाप्रयोजनं यथोपदेशञ्च व्यवहरेति भावः । कर्मं अध्ययनादि कुर्व नित्यमिति । दिवा अहनि मा स्वाप्सीः स्वापं मा कार्षीः इति । रघुनन्दनस्तु “सार्य-प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्तादुपरिष्ठाच्च पृथङ्मन्त्राभ्याम् अपोऽशान हे ब्रह्मचारिन्” इति जगौ ।

अत्र विशेषः—ब्रह्मचारिणामुक्तचतुष्टयप्रतिज्ञास्य आ समावर्तनात् समिदाधानं विहितम्, विद्याभिद्रा च निषिद्धा । तदुर्ध्वं तु विद्याभिद्रादौ न दोषः, अत एव वैद्यकेषु पठ्यते—

‘मध्याह्ने शीतले स्वप्याग्निसिं वातहिमाभ्रिते ।’ इति । परं समन्त्रकण्डूचजलपानं सन्ध्याबन्दनादि कर्म च यावज्जीवमेव कर्तव्यमिति । तदुक्तं काशीखण्डे—

विद्यायास्त्रमन्त्रं तदुपरिष्ठादधस्तथा ।

आपोऽशानं विधानेन कृत्वाऽभीयात् छधीर्द्विजः । इति । (३९।२२०)

ब्रह्मपुराणे च—

आपोऽशानञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् ॥ इति ।

सन्ध्याबन्दनादीनां नित्यत्वे प्रमाणन्तु—

‘अहरहः सन्ध्यामुपासीते’ति श्रुतिः ।

अनादित्याञ्च यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स शठोऽप्राज्ञानः स्मृतः ॥

इति शातातपबचनञ्चेति छधीभिरवगन्तव्यम् ।

A. कर्मप्रदीपः ३।६।१३ । अत्र गुणविष्णुः—गुरुणा प्रैष्ये विनियुक्तः प्रतिवक्ति ब्रह्मचारी ऽ बाढम् । इति ।

उदङ्गनेस्तृप्त्य प्राडाचार्य उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥३१॥

‘ऋज्वर्यमेतत् ।

‘प्रत्यङ् माणवको दक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्यमुदगग्रे-
ष्वेव दर्भेषु ॥ ३२ ॥

‘उपविशतीति वर्त्तते’* । ‘माणवकः प्रत्यङ्मुख’* उपविशति आचार्याभिमुखः ।
दक्षिणं जानु अक्तं भूमौ गतं यस्य ‘स दक्षिणजान्वक्तः’*, अञ्चतेर्गत्यर्थत्वात् ; ‘उत्तरत
एवान्तेः ।

अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचयतीयं
दुरुक्तात् परिबाधमानेति, ऋतस्य गोप्त्रीति च ॥ ३३ ॥

अथ तथैवोपविष्टमेनं माणवकम् आचार्यो वाचयति—(A) इयं दुरुक्तात् परिबाध-

A प्रथममन्त्रस्तु—

ॐ इयं दुरुक्तात् परिबाधमाना
वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् ।
प्राणापानाभ्यां बलमाहरन्ती
स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥ इति

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२७ । विनियोगप्रमाणन्तु खादिरगृहसूत्रे २।४।२० । जमिनिगृहसूत्रे
च (पृ० १२ प० ८) । अत्र ‘पुनती म आगात्’ इति गुणविष्णुधृतः पाठश्चान्दोग्यमन्त्रभाष्ये ।

द्वितीयमन्त्रस्तु—

ॐ ऋतस्य गोप्त्री तपसः परस्वी
धनती रक्षः सहमाना अरातीः ।
सा मा समन्तमभिपर्येहि भद्रे
धर्तारस्ते मेखले मा रिषाम ॥ इति

मन्त्रब्राह्मणम् १।६।२८ । विनियोगप्रमाणन्तु जैमिनिगृहसूत्रे पाठभेदेन ।

मन्त्रयोरनयोर्व्याख्या—ब्रह्मचारी ब्रूते इयं प्रत्यक्षा मेखला मौञ्जी रक्षणा, दुरुक्तात् असम्बद्ध-
प्रलापादितः, ब्राह्मणनामदुरपवादवचनाद् वा, परिबाधमाना निवारयन्ती पवित्रं विशुद्धं वर्णं
ब्राह्मणादिरूपं पुनती संस्कुर्वती शोधयन्तीति यावत्, मे ममान्तिके (गुणविष्णुमते तु नः अस्मान्)

1. ‘ऋज्वेतत्’ च । 2. ‘प्रत्यङ्मुखो’ च । 3. नास्ति च । 4. ‘प्रत्यङ्मुखो जाववक्तः’ च ।
5. ‘इति’ च । 6. ‘उत्तर’ क-ग । 7. ‘एनं’ नास्ति क ।

माने'ति, 'ऋतस्य गोप्त्री'ति 'य मन्त्रद्वयम् । 'किं कुर्वन्'* वाचयति ? कविदेशस्य मुञ्ज-
मेखलां 'परिहरन् परिवेष्टयन् । कथं परिहरन्'* ? त्रिः प्रदक्षिणम्, त्रिकुट्वः प्रादक्षिण्ये-
नेति । परिहरणस्याऽऽवृत्तावपि सत्यां सकृदेव मन्त्रः स्यात्, "यकद्रव्ये कर्मावृत्तौ
सकृदेव मन्त्रवचनं कृत्वा" (A) इति वचनात् ।

आ अगात् आगतवती । इयं मेखला देवी प्राणापानाभ्यां प्राणस्य अपानस्य च वायोः बलं वीर्यम्
आहरन्ती आनयन्ती तथा स्वसा अग्निनी च देवी पूज्या, स्रग्भा सर्वलोककाम्या च भवति ।
इति ।

हे मेखले, त्वम् ऋतस्य ब्रह्मचारिसम्बन्धिनः सत्यस्य यज्ञस्य वा गोप्त्री पालयित्री, तपसः
ब्रह्मचर्यस्य वेदाध्ययनस्य वा परस्वी सर्वस्वभूता (उत्कृष्टसाधनरूपा तपसो मूलधनेत्यर्थः ।
इति सायणः) रक्षः रक्षांसि ब्रह्मचर्यविघ्नकारीणि ज्ञवी विनाशयन्ती अरातीः क्रोधादीन् शत्रून्
सहमाना अभिभवन्ती सा एवम्भूता त्वं समन्तं समन्तात् मा माम् अभिपर्येहि आभिमुख्येन
आनच्छ वेष्टय, हे भग्न्ये शोभने मेखले ते तव धर्तारः धारणकारिणः वयं मा रिषाम केनापि रिपुणा
मा हिसिस्म । इति ।

A. प्रमाणीकृतो वचनमिदं रघुनन्दनचन्द्रकान्तौ । अत्र रघुनन्दनः—“मुञ्जालाभे
कुचेनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्रमवि, यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत्, मेखलानन्तरं 'कार्पास-
मुपवीतं स्यादिति' मन्त्रैः, 'पवित्रं चास्मै प्रयच्छती'ति जातूकर्णात् । 'यज्ञोपवीतिर्न कुर्वादि'ति
शाङ्कनायनाच्च ।

मेखलामजिनं वृणमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अच्छ प्राप्त्ये चित्तानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इति मनुवचनेनोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणाद् गृह्यं तदनुपदेशात् शास्त्रान्तरा-
दुपाध्यात् ।...अस्मिन्नेवावसरे अजिनमुत्तरीयमित्यापस्तम्बः । एवञ्च—

वृण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारयेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनं ब्रह्मधारणविधायकम्, एतदनन्तरमाचमनं कुर्यात्, यज्ञोपवीतिनेति
गोमिलसूत्रात् । आचामेदित्यनुवृत्तौ—

शिखां बद्धा वसित्वा द्वं निर्गिके वाससी शुभे ।

तूर्ण्यो भूत्वा समाद्राय नो गच्छन् न विलोकयन् ॥

इति देवलवचनाच्च । हरिशर्माऽप्येवम्” इत्याह । भवद्भग्नोऽपि अस्मिन्नेव क्रमे यज्ञोपवीत-
मजिनञ्च दद्यादिति निबन्धनेति तर्कादङ्कारः, “अस्मिन्नेवावसरे प्रसिद्ध्या यज्ञोपवीतमिच्छन्ती”ति
कर्कोपाध्यायाः, इत्यप्यस्मिन् यज्ञोपवीतदानस्य प्रमाणान्तरमुपस्थापयति सः ।

१. 'य' नास्ति यः । २. नास्ति च । ३. 'चनन्तरं परिवेष्टयन्' इति 'च' । ४. 'हृतवान्'
ख । ५. 'चनन्तरं' 'मन्त्रद्वयं तु' इति क-ग-च ।

अथोपसीदत्यधीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुब्रवीत्विति ॥३४॥

अथ तथैवोपविष्टो माणवक उपसीदति कृताञ्जलिपुट आचार्यगतचक्षुरपसन्नो भवति “अधीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुब्रवीत्वित्यनेन ‘द्वारेण । अधीहि अभ्यापय मामित्युक्ते, अध्ययनानेकत्वात् सन्देहे ‘सावित्रीं मे भवान् अनुब्रवीतु’ इत्याह ।

एवमुक्तो माणवकेनाऽऽचार्यः—

तस्मा अन्वाह—पच्छोऽर्ध्वर्चश ऋक्श इति ॥ ३५ ॥

तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुब्रूयात् (A) पूर्वं तावत् पच्छः पादशः, ततोऽर्ध्वर्चशः, तत ऋक्शः । सर्वाभिति सवितृदेवताका सावित्री तामेवानुब्रूयात्* ।

वस्तुतस्तु भवदेवपद्धतौ यज्ञोपवीतधारणस्य कृष्णसाराजिनधारणस्य च कीदृशः क्रमः, प्रयोगे मन्त्रपाठोऽयस्ति न वेति संशय एवोदेति । यतः सर्वेषामेव भवदेवपद्धत्युक्तमन्त्राणां गुणविष्णुकृत-छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये व्याख्यानं वर्तते । तत्र तत्र च भवदेवोक्तं पाठं क्रमश्चावलम्ब्यैव व्याख्या कृता उपेक्षितौ मन्त्रब्राह्मणक्रमपाठाविति बहुधाः परीक्षित सुधीभिः । परमत्र यज्ञोपवीतधारणमन्त्रस्य कृष्णाजिनधारणमन्त्रस्य च उल्लेखो व्याख्याऽपि नास्तीति, अतो यद्यपि भवदेवपद्धतौ यज्ञोपवीत-धारणमजिनधारणं च स्यात्, तथाऽपि अमन्त्रक्रमेव तदिति निर्णेतव्यम् । प्रमाणमत्र पारस्कर-गृह्यसूत्रव्याख्यानावसरे कर्कोपाध्यायोक्तिः—“अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धा यज्ञोपवीतमेवेच्छन्ति, अथ तूष्णीमैण्यमुत्तरीयमजिनं करोती”ति । केषुचिन्मुद्रितपुस्तकेषु ‘यज्ञोपवीतमसी’त्यादि यज्ञोपवीत-धारणमन्त्रस्य, ‘मित्रस्य चक्षुरि’त्याद्यजिनधारणमन्त्रस्य चोद्धेखो भट्टनारायणरघुनन्दनादिप्रस्थाद् गृहीतमन्त्राणामादर्शानां दर्शनेनेति प्रतीमः । अन्यथा भट्टगुणविष्णुरवश्यमेव व्याकरिष्यन्मन्त्रा-वेताविति तद्दर्शनमेव संशयबीजमिति सुधीनिरवगन्तव्यम् । एवञ्च भवदेवोक्तक्रमस्य संशयित-त्वाद् भाष्यकारेण यदुक्तं माणवकस्य प्रागेव यज्ञोपवीतधारणं यच्च छान्दोग्याग्निहोत्रिभिः स्वनिबन्धे निबद्धं मानवबौधायनगृह्यसम्मतं तद् युक्ततरमेव मन्यामहे (ब्र० मानवगृह्योद्धृतिः, पृ० ५०२ बौधायनगृ० पृ० ५०४-५) । न हि ‘यज्ञोपवीतिने’त्याद्याचार्यसूत्राद् रघुनन्दनादिभि-रुपक्षितं मेखलावचनानन्तरयज्ञोपवीतवचनं मनोमैखलायज्ञोपवीतयोर्धारणक्रमे प्रबलतरं प्रमाणं भवितुमर्हतीति । तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. पूर्वं तावद् गायत्रीं त्रिलण्डं कृत्वा ब्रूयात्, ततोऽर्ध्वर्चशं ब्रूयात्, ततः सम्पूर्णम् इति । गायत्री च प्रसिद्धा मन्त्रब्राह्मणे १।६।२९ ।

तस्या व्याख्या—तत् तस्य सवितुः जगत्प्रसवितुः, देवस्य सर्वत्र द्योतमानस्य, वरेण्यं वरणीयं भर्गः भर्गं तेजः, धीमहि ध्यायामः चिन्तयामः, कस्य इत्याह—यः देवः नः अस्माकं धियः बुद्धीः, प्रचोदयान् प्रकृष्टं यथा स्यात् तथा चोदयति प्रेरयति । इति ।

किमेतावदेवानुब्रूयात् ? न । कथं तर्हि ?

महाव्याहृतीश्च विहृता ॐकारान्ताः ॥ ३६ ॥

मह/व्याहृतीश्चानुब्रूयात् । कथम् ? 'विहृताः पृथक् पृथ'गिति । ॐकारः प्रणवः भस्ते यास्तां ता इमाः ॐकारान्ताः । "अत्र सन्देहः"—किमन्ते सकृदेवायमोक्तारः स्यादुत प्रतिव्याहृतीति ? प्रतिव्याहृतीति 'ब्रूमः' । शिष्टाच्चारान् 'गुणविशेषे फलविशेष' इति न्यायाच्च । इतरथा विहारोऽनर्थक एव स्यात्, तस्मात्(A) भूः ॐ, भुवः ॐ, स्वः ॐ, इत्येवमनुब्रूयात् ।

वार्त्तं चास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति—सुभ्रवः सुभ्रवसं मा कुर्विति ॥ ३७ ॥

दृष्टस्यायं वार्त्तः, "तमस्मै माणवकाय दण्डं प्रयच्छन्(B) 'सुभ्रव' इत्येतं मन्त्रं

A. मन्त्रब्राह्मणे तु "भूमुवः स्वरोम्" इति (म० ब्रा०) १।६।३० ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ सुभ्रवः सुभ्रवसं मा कुरु यथा त्वं सुभ्रवः सुभ्रवाः ।

देवेष्वेवमहं सुभ्रवः सुभ्रवा ब्राह्मणेषु भूयासम् ॥ इति

मन्त्रब्राह्मणमाकरस्थानम् १।६।३१ । विनियोगप्रमाणान्तु सादिरगृह्येऽपि २।४।२६ ।

अस्य व्याख्या—हे सुभ्रवः सुभ्रु भवो यतो यत्न्य तथाविध दण्ड, मा माम्, सुभ्रवसं कुरु । हे सुभ्रवः, त्वं यथा देवेषु दीप्यमानेषु पदार्थसमूहेषु सुभ्रवाः सुविक्रमातः । हे सुभ्रवः, एवमहम् अपि ब्राह्मणेषु सुभ्रवाः भूयासम् । इति ।

अत्र गुणविष्णुवृत्तः पाठस्तु—

ॐ सुभ्रव सुभ्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुभ्रवाः ।

देवेष्वेवमहं सुभ्रव सुभ्रवा ब्राह्मणेषु भूयासम् ॥ इति ४।०३ ।

गुणविष्णुकृता व्याख्या च—दण्डं गृह्णन् ब्रह्मचारी तमग्निं प्रार्थयते, सोमनं भवो यतो यत्न्य स सुभ्रवाः । छान्दसः सकारलोपः । हे सुभ्रव सोमन कीर्ते, यथा त्वं वेदधारणार्थज्ञानादिना लोके सुभ्रवाः प्रक्यातयताः, एवं मामपि सुभ्रवसं कुरु । यद्यपि अचेतने दण्डे वेदधारणादिकं न सम्भवति तथाऽपि अधिष्ठात्रीदेवताभिप्रायेणानिधीयते । एवमग्निं प्रार्थयते—हे अग्ने सुभ्रव, पुनरामन्त्रेण दण्डाद् अग्नेः सुभ्रवस्त्वातिशयः कयाप्यते । यथा त्वं देवेषु मध्ये सुभ्रवाः, एवं मनुष्येषु महं सुभ्रवा भूयासम् । इति ।

1. 'तत्कृताः' ख । 2. 'निलये' च । 3. नास्ति च । 4. 'ब्रूमः' नास्ति ख । 5. 'इति च न्यायान्' क-ख-न । 6. 'तस्यै' ख-च ।

वाचयति । अशब्दाद् यदुपरिष्टाद् वक्ष्यति—“वाक् चान्ते वृणं प्रयच्छन् भाविशति”
 “भावाद्याधीनो भवान्यत्रार्थमवरणावि”ति(A), ‘तच्चातिविशति । ते च द्वावशाऽऽदेशाः,
 तेष्वपि पूर्वबहु वाढमोमिति वा माणवको ब्रूयात् । तांशाऽऽदेशान् उपरिष्टादेव
 वक्ष्यामः(B) ।

अथ भैक्षं चरति ॥ ३८ ॥

अथगद्यः स्मृत्यन्तरप्राप्तं तूष्णीमावित्योपस्थानम् अग्नेः ‘प्रवक्षिणीकरणं च
 स्मारयति । तथाच मनुः—

प्रतिगृह्योप्सितं वृणमुपस्थाय च भास्करम्* ।

प्रवक्षिणं परीत्याग्निं चरेद् भैक्षं यथाविधि(C) ॥ इति ।

मित्राणां समूहो भैक्षम्, तच्चरति सेवते आहरतीत्यर्थः ।

“किं यामेव काञ्चित् प्रथमं प्रार्थयेत् ? न ; कथं तर्हि”* ?

मातरमेवाग्रे द्वे चान्ये सुहृदौ यावत्यो वा सन्निहिताः
 स्युः ॥ ३९ ॥

‘मातरमेव जननीमेव अग्रे प्रथमं प्रार्थयेत् इति ‘वाक्यशेषः । द्वे चान्ये सुहृदौ
 क्षिण्वद्दये स्वन्नाद्ये । तथाच मनुः—

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

मिक्षेत भैक्षं प्रथमं या चैनं न विमानयेत्(D) ॥ इति ।

A. गो० ख० ३।१।१२-१३ ।

B. गो० ख० ३।१।१३-२४ । यद् युज्येडु ।

C. मनुसंहिता २।४८ ।

D. मनुसंहिता २।५०। अत्र ‘न विमानयेत्’ इति मेधातिथिसम्मतः पाठः, ‘मातृमातृमेव’
 इति च कुल्लुकभट्टसम्मतः पाठः । व्याख्या चास्य वचनस्य मेधातिथिकृता—‘मातावयः कन्याः
 प्रसिद्धायाः, निजा लोद्वी, या चैनं न विमानयेत्, विमानना अवज्ञानं न दीयत इति
 प्रत्याक्यायाम् । तथाच गृह्यम्—अप्रत्याक्याविनमने मिक्षेताप्रत्याक्याविनी वेति । तदेव हि
 मुख्यं प्राथम्यं बहुपनीयमानस्य, अहरहस्तु न विमाननामनामनीयम्’ इति ।

1. ‘तश्चातिविशति’ क-न । 2. नाति ख । 3. नाति च । 4. ‘मातरमेव’ नाति च ।

5. ‘वाक्-’ नाति च । 6. ‘सुहृदौ’ ख ।

यावत्स्यो वा सन्निहिताः सन्निधौ स्त्रियः स्युः, तावती'र्वा भिक्षेत । 'भवति भिक्षां देही'ति ब्राह्मणस्य 'भिक्षणप्रयोगः । 'भिक्षां भवति देही'ति क्षत्रियस्य । 'भिक्षां देहि भवती'ति वैश्यस्य । तथाच मनुः—

भवत्पूर्वं चरेद् भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्^(A) ॥ इति ।

A. मनुसंहिता २।४९। अस्य मेधातिथिकृता व्याख्या—

भिक्षाप्राथम्यवाक्यमत्र भैक्षशब्देनोच्यते, तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता सम्भवति न भक्तादेरर्थस्य । श्रीणाञ्च प्रथमं भिष्यमाणतयोपदेशात् प्राथम्यां च प्राथम्यमानस्य सम्बोध्यत्वात् सम्बुद्धि-विभक्त्यन्तः श्रीलिङ्गो भवच्छब्दः प्रयोक्तव्यः, क्रम एव चान्नादृष्टार्थो नियम्यते । यथार्थं तु शब्द-प्रयोगो 'भवति भिक्षां देही'ति, कुतः पुनः संस्कृतशब्दार्थलाभः, यावता स्त्रियः सम्बोध्यन्ते, ताश्च संस्कृतं वाचयुच्यन्ते । नित्यमुपनयनम्, तस्य च शब्दोच्चारणमङ्गत्वेनोक्तमिति, अनित्याश्चापभ्रंशाः, न तैर्नित्यस्य संयोग उपपद्यते, तथैव च शिष्टा असाधूनुपश्रुत्यैकदेशसाहचर्येण साधून् संस्मृत्यार्थं प्रतिबन्ति । असाधुरनुमानेन वाचक इति दर्शनेन गाशब्दो हि सादृश्याद् गोशब्दमनुमापयति ततोऽर्थप्रतिपत्तेः, एवं स्त्रियः सादृश्यादसाधुभ्यः साधूनुपपन्नसम्बन्धान् स्मृत्वा तेभ्योऽर्थं प्रत्येच्छन्ति । 'भवति भिक्षां देहि' इति, स्वल्पाक्षरं चैतत् पदत्रयं सर्वत्र प्रसिद्धं श्रीभिरपि सज्ज्ञातम् । एवं भवन्मध्यं क्षत्रियः 'भिक्षां भवति देही'ति । तथा वैश्यो भवच्छब्द उत्तरमस्येति भवदुत्तरं वाक्यं समर्थम् । उपनीत इति भूतप्रत्ययनिर्देशादान्वह्निकेऽपि वृत्त्यर्थं भैक्षचरणेऽप्येव विधिरिति दर्शयति ।

'एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः'

इत्यत्रोपनयनप्रकरणमुत्तरानुपनयनाङ्गस्यापि भैक्षस्यायमेव विधिरित्याह । अन्यथाकरणा-दुपनयनाङ्गमेवैतत् स्याद् यदि वा भूतप्रत्ययसामर्थ्यात् प्रकरणं बाधित्वा वृत्त्यर्थं एव भैक्षे उपनीय-मानस्य तदङ्गं यद् भैक्षं यथाहरहर्हृत्यर्थं तत्र सर्वत्रायं धर्मः । इति । अत्र तर्कालङ्कारः—'भवति भिक्षां मे देही'ति ब्राह्मणस्य भैक्षचरणप्रयोगः, 'भिक्षां भवति मे देही'ति क्षत्रियस्य, 'भिक्षां मे देहि भवती'ति वैश्यस्य । तथाच गृह्यान्तरम्—'भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत, भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः । इति ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविक्षां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥

इति च स्पष्टत्वान्तरम् ।' इत्याह । परमत्र 'मे' इति पदं कथं कस्मादुपलब्धं तेनेति न प्रमाण-मुत्पन्नमिति मे-पदवर्तितं भिक्षाप्राथम्यवचनमनादेयमेवेति छत्रीभिर्विवेचनीयम् ।

गौतमश्च—आदिमध्यान्तेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यो वर्णानुपूर्व्येणेति(A) ।

आचार्याय भैक्षं निवेदयते ॥ ४० ॥

श्रृङ्गवर्धम् । संस्कारार्थं भैक्षस्य निवेदनमात्रमेव न त्वा'चार्याय दानम् । 'कुतः ? वृत्त्यर्थत्वाद् भैक्षचरणस्य । तथाच मनुः—

समाहृत्य तु तद् भैक्षं यावदर्थममायया ।

निवेद्य गुरवेऽभीयादाचम्य प्राक्मुखः शुचिः(B) ॥ इति ।

'भैक्षं 'भोः' इति निवेदनप्रयोगः* । 'कुतः ? 'भैक्षं भो इत्याचार्याय निवेद्य दत्तं प्रतिगृह्णीयादि"ति गृह्यान्तरवचनात्(C) । तस्मादाचार्यः पुनरस्मै भैक्षं प्रदायात्र कर्मशेषं समापयेत् (D) ।

तिष्ठत्यहःशेषं वाग्यतः ॥ ४१ ॥

माणवकोऽहःशेषं वाग्यतः संयतवागास्ते ।

A. गौतमसंहिताद्वितीयाध्याये ।

B. मनुसंहिता २।५१ । अस्य व्याख्यायां मेधातिथिः—“समाहृत्येतिसद्यो बह्वीभ्य आहरणं दर्शयति नैकस्याः सकाशाद् बह्वो गृहीतव्याः । तदिति यस्यामन्तरं शब्दसंनिधि-
वृत्त्यर्थस्य न प्राकरणिकस्योपनयनाङ्गस्य तस्य हि गृह्यकारैरनुप्रवचनीयं अपयेदिति विहितं न भैक्षभोजनम्, तिष्ठेदहःशेषमिति च कृतप्रातराशस्य चोपनयनम्, अतो नोपनयनाङ्गं भैक्षभोजनम् । यावदर्थं यावता भैक्षेण तृप्त्याख्यप्रयोजननिवृत्तिः, न बहु भिक्षितव्यम्, अमायया निवेद्य गुरवे न कदम्बेन संस्कृतमन्नं प्रच्छाद्य कदम्बं गुरोः प्रकाशयेत् । कदम्बं किलैव न गृहीयतीत्यनया शुद्धा निवेदनमिदं प्राप्तमिति प्रकटीकरणम् । अगृहीते गुरुणाऽनुज्ञातो नाभीयात्, कथं पुनर्निवेदन-
मदृष्टसंस्कारार्थमेव न भवति, इतिहासप्रामाण्यात्, तथाच भगवान् व्यासः क्षितकृपाख्याने गुरुणा गृहीतमिति दर्शितवान् । अनुज्ञातो भुङ्जीतेति यत् कचिद् गृह्ये श्रूयते । आचम्य प्राक्मुखः आचमने प्राक्मुखतेयमानन्तर्यादिति केचित् । तदयुक्तम्, प्राग्वद्मुख इत्याचमने विद्वन्निबन्धो भविष्यति तस्माद् भोजनेनैव सम्बन्धः । शुचिः, चाण्डालादिदर्शनमशुचिदेशाक्रमनिष्ठीयनादि, कृताचमनस्य भोजनकालेऽनेन निषिध्यते । 'अत्र यावदन्नम्' इति मुद्रितमनुसंहितापाठः प्रामादिक एव प्रतिभाति ।

C. प्रमाणीकृतं गृह्यान्तरवचनमिदं रघुनन्दनचन्द्रकान्ताभ्याम् ।

D. कुतोऽत्र समापनमिति चेत् परतो ब्रह्मचारिण एव कर्मोपदेशादिदानीमाचार्य-
कर्मणोऽवसानावगतेरिति बोध्यम् ।

1. 'चार्ये च' ख । 2. 'कुतः' नास्ति ख । 3. 'भोजनम् इति निवेदनमन्नः' ख । 4. 'कुतः' नास्ति ख ।
5. 'ऽतः शेषं' ख-न ।

अस्तमिते समिधमादधात्यग्नये समिधमाहार्षमिति ॥ ४२ ॥

अस्तमिते सधितरि, स्मृत्यन्तरप्राप्तं सन्ध्योपासनं कृत्वा (A) अग्नये समिधमिति (B) मन्त्रेणाग्नौ यथोक्तलक्षणां (C) समिधमादधाति । इयमेवात्र प्रधानाहुतिः । ततश्चास्याः पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च समिद् भवति । 'तथाचोक्तम्—

समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताद्धोपरिष्ठाञ्च इन्धनार्थं समिद् भवेत् (D) ॥ इति ।

क्षिप्रहोमध्यायम् । ततश्च न्यञ्चकरणादि स्यात् । अस्तमिते समिधमादधातीति वीप्सा ब्रूय्या । इतरथा सकृत्करणमेव स्यात् । तदयुक्तम् । "कुतः ? वा समावर्तनात् समिदाधानाभ्यासस्य दृष्टत्वात् । "तथाच मनुः"—

A. सन्ध्योपासनविधिरुक्तः प्राक् (५० ६४-६५) ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ।

यथा त्वमग्ने समिधा समिधस्येवमह-

मायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभि-

र्ब्रह्मवर्चसेन धनेनाग्राद्येन समेधिषीथ स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।३२ । विनियोगप्रमाणन्तु खादिरगृह्ये २।४।२७ । शाङ्ख्यायनगृह्य-
सूत्रे २।१०।३ । जैमिनिगृह्यसूत्रे ११ ५०, ५० २१ । आपस्तम्बगृह्यसूत्रे १।२१।१ । पारत्कर-
गृह्यसूत्रे २।४।३ । हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रेऽपि १।७।२ ।

अस्य व्याख्या—यज्ञरिदमाग्नेयम्, समिदाधाने विनियुक्तम् । ब्रह्मचारी ब्रूते—बृहते महते, जातवेदसे जातप्रज्ञाय अग्नये अहम्, समिधम् आहार्षम् आहूतवान् । हे अग्ने, यथा त्वम् अग्नया समिधा समिधसि दीप्यसे, एवम् अनेन प्रकारेण अहम् आयुषा मेधया बुद्ध्या वर्चसा तेजसा, प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया, पशुभिः गवादिभिः, ब्रह्मवर्चसेन ब्राह्मणतेजसा, धनेन वित्तेन, अग्राद्येन व्रीहियवादिना, समेधिषीथ सम्यग्बुद्धियुक्तो भूयासम् । इति ।

C. समिधो लक्षणमुक्तं प्राक् सू० १।१।७ (५० ९) ।

D. कर्मप्रदीपः १।८।२१ । अस्य व्याख्या—ब्रह्मचारिणो यत् सायंप्रातःसमिदाधान-
मुक्तं तदिह समिदपदेन गृह्यते समिदादिषु सर्वेषु होमेषु देवतामन्त्राभ्यां रहिताऽग्निसमिन्धनार्थां प्रादेक्षयाग्रा वा समिदुक्ता सा होमात् पूर्वं पश्चाच्च भवेदिति । उक्तं भाष्यकारेण ध्वनमिदं प्राक् (१।३।६ सूत्रे ५० ६१) ।

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यमधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः(A) ॥ इति ।

अयमपि चोपरिष्ठाद् वक्ष्यति—मेखलाधारणभैक्षचर्यदण्डसमिदाधानोक्कोप-
स्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्मा इति [सू० ३।१।२५] ।

अत्र कश्चिद्वाह—अवचनात् प्रातः समिदाधानं न स्यात्, तदयुक्तम् । कुतः ?
सायमारम्भकत्वात् कर्मणः प्रातरप'वर्गोऽर्थादेवानुक्तेऽपि भविष्यती'त्यतो लाघवाय
प्रातरित्यवचनम् । तस्मात् सायंप्रातःसमिधमादध्यादिति स्थितम् ।

तथाच मनुः —

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद् विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् तामिरग्निमतन्द्रितः(B) ॥ इति ।

समिदाधानानन्तरं चाग्निमभिवाद्येत् । तथाच गृह्यान्तरम्—उभयत्राग्निं समिध
गोत्रनामनी प्राञ्च्याभिवाद्याऽऽचार्यमभिवाद्येदिति(C) ।

A. मनुसंहिता २।१०८ । अस्य मेधातिथिकृता व्याख्या—सायं प्रातः समिजिरग्ने-
रादीपनमग्नीन्धनम् । अपर्यङ्कारोहणमधःशय्या न तु स्थण्डिलशायित्वमेव । गुरवे हितम् उद्-
कुम्भाद्याहरणं शुश्रूषालक्षणम्, यत् तदुपकारकरणं तदुपायजीविकम्, एतदा ब्रह्मचर्यसमासेगुं-
कुलनिवृत्तिलक्षणात् ज्ञानात् कर्तव्यम्, स्वाध्यायाध्ययनविध्यर्थत्वात्, ब्रह्मचर्यस्य तद्वर्णाङ्ग-
यावद्ग्रहणमनुवृत्तिस्तन्निवृत्त्या च निवृत्तिः सिद्धैवेति । अग्नीन्धनादीनां पुनर्वचनं तदुप्यतिरिक्त-
स्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापस्योत्तरेषामप्याश्रमिणामनुष्ठानार्थम् । तथाच गौतमः—उत्तरेषाञ्चैतद-
चिरोधीति । अथैवं कस्मान्न भवत्येते यावद् ब्रह्मचर्यभाविनोऽन्ये पुनरर्चागपि निवर्तन्त इति
स्मृत्यन्तरमत्र दर्शितम् प्रधानकालानुवर्तिनश्च नियमा इत्येष न्यायः सत्यां गतौ स्यात् ।
इति ।

B. मनुसंहिता २।१८६ । मेधातिथिकृता व्याख्या चास्य—दूरग्रहणमपरिगृहीतदेशोप-
लक्षणार्थम्, ग्रामात् किल दूरमरणं न च तत्र कस्यचित् प्रतिग्रहः, अनुपलक्षणे हि दूरार्थं किंवदूर-
मित्यनवस्थितः शास्त्रार्थः स्यात् । आहृत्य आनीय, सन्निदध्यात् स्थापयेत्, विहायसि गृहस्थोपरि,
नहि निरवलम्ब्येऽन्तरिक्षे निधानं सम्भवति, तामिः सायं प्रातर्जुहुयात्, आहरणं तु तात्कालिक-
मन्यदा वेच्छया विहायसि निधानमदृष्टार्थमित्याहुः । अन्ये तु ब्रुवते—संप्रत्यानीयमानं वृक्षाद्
दाह आर्द्रं भवतीति गृहस्थोपरि अन्यस्य वा प्रकारादेस्तत् एषावगन्तव्यम् । इति ।

C. प्रमाणीकृतं गृह्यान्तरवचनमिदं रघुनन्दनचन्द्रकान्ताभ्याम् ।

उपनयनकर्मण ऊर्ध्वं माणवकः—

त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति ॥ ४३ ॥

श्रुज्वर्यम् ॥ ४३ ॥

तस्यान्ते सावित्रश्चरुः ॥ ४४ ॥

तस्य 'व्रतस्य न कर्मणः न च सन्निधानात् त्रिरात्रस्यान्ते, कुतः ? 'अभ्यर्क्तं प्रधानगामीति वचनात् । इतरथा अस्यान्ते 'इत्यवश्यत् (A) । तथाच गृह्यान्तरम्— सह 'प्रवचनान्ते सावित्रश्चरुर्गोदानादीन्यनुप्रवचनीयानि व्रतान्यैन्द्रस्थालीपाकान्तापि भवन्तीति (B) । सविताऽस्य देवतेति सावित्रश्चरुः । सवित्रे त्वा जुष्टं निर्घपामीति निर्वापः* । सवित्रे स्वाहेति प्रधानहोम इति । (C)

A. अत्र रघुनन्दनः—'तस्यान्ते सावित्रश्चरुः, तस्य उपनयनरूपव्रतस्य न तु सन्निधानात् त्रिरात्रस्य, अभ्यर्क्तशब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्ते इत्यवचनीयं स्यात् अस्यान्ते इति वक्तुं युक्तम् । भट्टभाष्येऽप्येवम् । ततश्चतुर्थेऽङ्गि सावित्रीचरुरिति भवदेव-भूक्तं चतुर्थेऽङ्गि सावित्रचरुः कार्य इति सरलोकज्ञेयम्, सविताऽस्य देवतेति सावित्रः ।' इत्याह ।

B. अत्र तर्काकट्टारः—'तच्छब्देनोपनयनस्य परामर्शः । तस्योपनयनव्रतस्य न पुन-रुपनयनकर्मणः, न वा सन्निहिततरस्य त्रिरात्रस्य । कुतः ? तस्येत्यस्यानर्थक्यापत्तः । अन्ते इत्येतावतैव निर्वाहाद् गोदानादिव्रतान्तराणामन्ते होमान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादुपनयनव्रतान्तेऽपि कस्यचिदभ्युपगन्तुमुचितत्वाच्च । तथाच गृह्यान्तरम्" इत्युपोद्घातेन प्रमाणीकरोतीदं गृह्यान्तरम् । "तस्मादुपनयनकर्मणश्चतुर्थेऽङ्गि सावित्रीचरुहोम इति भवदेवभट्टमतम्, उपनयनकर्मदिन एव भाचार्यो माणवकाय भैक्षं प्रदाय सावित्रचरुहोमं कुर्यादिति रघुनन्दनमतञ्चासङ्गतमेव । 'उप-नयनरूपव्रतस्यान्ते सावित्रश्चरुः' इति रघुनन्दनस्य स्वव्याख्याऽप्येवं व्याकुप्येत । किञ्च स सार्वभौम व्रतान्ते सावित्रं चरुं व्याख्याय पुनरुपनयनकर्मणोऽनन्तरमेव तं वर्णयन् व्रतकर्मणो-र्विवेकमभिज्ञासन्निवाऽऽत्मानं व्यापयति" इत्यप्याह ।

(.) चतुर्थं सावित्रव्रतान्ते सावित्रश्चरुरिति तत्र सावित्रव्रतं कियन्तमवधि यावत् कर्तव्य-मितिहाह गृह्यासंग्रहे कात्यायनः—

समा मासा अहोरात्रास्तुल्या ब्राह्मणचोदिताः ।

सावित्रमष्टनिर्घवैः कार्यं मासैर्दिनैश्च वा ॥ इति २।४३।

1. 'व्रतगामी कर्मणो न च सन्नि...' ख । 2. 'अभ्यर्क्तशब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्धदर्शनात् अव्यक्तं' ख ।

3. 'इत्यावचरते' ख । 4. 'वचनव्रतान्ते' ख । 5. 'पाकाभि' ख । 6. नास्ति च । 7. नास्ति च ।

यथार्थं गौर्दक्षिणा^(A) ॥ ४५ ॥

अस्य व्याख्या—समाः संवत्सराः मासाः, अहोरात्राश्च ब्राह्मणेन तुल्याः कथिताः, अतः सावित्रं व्रतमष्टमिर्बर्हस्पतिर्मासैरष्टमिर्दिनैरपि वा करणीयम् । अयमर्थः, आचार्येण गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् इति गर्भाष्टमे उपनयनं सूत्रयित्वा 'अथातः षोडशे वर्षे गोदानमिति' षोडशवर्षे गोदानस्य सूत्रणात् अष्टौ वर्षाः सावित्रव्रतस्य काला लभ्यन्ते । ब्राह्मणेन तु समामासाहोरात्राणां तुल्यत्ववचनात् अष्टौ मासाः अष्टौ दिनान्यपि तस्य काल इति निर्णीयते, तस्मात् आ षोडशाह ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति, इत्येतस्मिन्नपि कल्पे अन्ततोऽष्टौ दिनान्यपि सावित्रव्रतमाचरणीयमिति सिद्धम्, तथाच ब्राह्मणम्—यो वै मासः स संवत्सर इति । आदित्यो वा सर्वं ऋतवः स यदैवोदेत्यथ वसन्तः यदा सङ्क्रवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदाऽपराह्णोऽथ शरत् यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ इति च । अत्र खलु सर्वान् ऋतून् अहनि सम्पादयति सर्वे च ऋतवः संवत्सरः, तस्माद् अहः संवत्सरशब्देनोच्यते इति पूर्वमीमांसाभाष्ये शबरस्वामिनः । केचित् पुनरेतद्विद्वांसः द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमा इति ब्राह्मणवाक्यमिदोदाहरन्ति । तदसङ्गतम्, कस्मात् ? तत्र संवत्सरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन संगोगात् । इति ।

A. सूत्रमिदं द्विधा विभज्याभ्यस्य च पठति तर्कालङ्कारः ।

तत्कृता व्याख्या च—यथार्थमिति उपनयनकर्मणः समाप्तिरेनोच्यते । गौर्दक्षिणा, उपनयनकर्मण एव नोपनयनव्रतस्य । कुतः ? उपनयनकर्मणोऽनन्तरम् आचार्याय वरो दक्षिणा इति गृह्यान्तरसूत्रणात्, अस्माच्च गृह्यान्तरात् दक्षिणेत्यमाचार्याय दातव्या, तस्माद् ब्राह्मचारिणे भोक्षप्रदानानन्तरमेवाचार्यः कर्मशेषं समापयेत् इति भट्टनारायणाद्यनुमतं समीचीनमवोचाम । समिदाधानस्य प्रधानकर्मान्तरतयोपनयनकर्मानङ्गत्वात् अहःशेषस्थितेस्तादृर्ध्याच्च । इयमपरा सूत्रद्वययोजना, 'यथार्थम्', प्रकृतस्य सावित्रचरोरवसाने यथार्थं यथाप्रयोजनं यथाप्राप्तमित्येतत् । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति उपनयनव्रतान्ते सावित्रहोमं कृत्वा अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रैः सूत्रयिष्यमाणविशेषैराज्येन व्रतसमापकहोमञ्च कृत्वा तन्त्रं समापयेदिति । स खल्वयमाज्यहोमः सर्वेष्वेव व्रतान्तेषु स्यादिति वक्ष्यामः । गौर्दक्षिणा इयं दक्षिणाऽप्युपनयनव्रतस्यैव, एतदपि परस्तादुपपादयिष्यामः । अस्यामपि वर्णनायामुपनयनकर्मणः प्राचीनैव परिसमाप्तिः, दक्षिणा च गौरेव स्यात् पूर्वोक्तकारणादिति न कश्चिद् विरोधः, परन्तु सावित्रचरोः कर्मक्रमस्यासूत्रणाद् यथार्थमित्यस्य कर्मापवर्गपरत्वावगतेश्च पूर्वैव योजना समीचीनेति प्रतिपद्यामहे । अतिक्रान्तसम्बन्धश्चाचार्यस्यानुमत इत्यावेदितमद्यस्तादिति । अत्र च भाष्यकाररघुनन्दन-सामभ्रमि-भोक्षमूलादीनां लेखानुसारेणैवमनुमीयते नात्र प्रपाठकसमापकसूत्रस्याभ्यासो वर्तते । अत एव तर्कालङ्कारस्य सूत्राभ्यासप्रयोगः, अन्यस्तस्य पृथग्व्यकरणञ्च न सङ्गतमिति मन्यामहे । प्रमाणमत्र भगवन्तोऽनूवावा इति ।

उक्तार्थमेतत् । “इयञ्च औपनयन”कर्मणि दक्षिणा । न तु व्रतान्तदक्षिणा (A) ।
 ‘कुतः ? यथार्थशब्दस्यानन्तरौक्तत्वात्, अस्याश्च कर्मशेषसमापनार्थत्वात् । कथं
 “नाम ? कर्मशेषे समाप्ते गौराचार्याय देया । ब्रह्मणे पूर्णपात्रादीनि, व्रतान्ते त्वनादेशा-
 दुभाभ्यामपि पूर्णपात्राद्येवेति (B) । नन्वजिनमन्त्रः प्रकरणान्तरेऽप्यत्र च न श्रूयते ।
 तत् किमजिनं तूष्णीमेव देयम् उत कश्चिन्मन्त्रोऽस्ति कस्मिंश्च क्रमे तदजिनं ब्रह्मचारिणे
 देयमिति ? अत्रैक आहुः—क्रममन्त्रयोरनुपदेशात् तूष्णीमेव “च यस्मिन् कस्मिंश्च
 क्रमे देयमिति ।

A. अत्र रघुनन्दनः—“यथार्थमुदीच्यं महाव्याहृत्यादि कर्म । इयं दक्षिणा उपनयन-
 कर्मणः, न तु सावित्रवरोः, प्रधानस्योपनयनकर्मणो दक्षिणान्तरानभिधानात् । अत एव
 उपनयनानन्तरमाचार्याय वरो दक्षिणेति गृह्यान्तरमिति सरला । इदानीमुपनयनातिरिक्तव्रताना-
 चरणादन्यद् व्रतादि न लिखितम्, भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । कर्मक्रमस्तु उपनयनव्रतान्ते
 सावित्रचरुहोम इति व्याचक्ष्यौ ।

B. अत्र यद्यपि भाष्यकारेणैव युक्तं तथाऽपि—

येषां व्रतानामन्तेषु दक्षिणा न विधीयते ।

वरस्तत्र भवेद् दानमपि वाच्छादयेद् गुरुम् ॥ (२।८।१५)

इति कर्मप्रदीपवचनबलात् सावित्रादिप्रतान्तेऽपि गुरवे गौर्दक्षिणा देया, अथवा वास इति
 बोध्यम् । न च महानास्तिकव्रतान्ते एव अनङ्गान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः ३।२।३८ ।
 इत्याचार्यसूत्रम् । अतस्तत्रैवैवं दक्षिणा नान्यत्रेति भाष्यकारोक्तमेव प्रहीतव्यमिति युक्तम्—

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधि सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥

इति कर्मप्रदीपप्रतिशास्त्रोक्तानुसारेणैव आचार्यानुक्तविषयाणां छन्दोगपरिशिष्टगृहीतानां कर्तव्य-
 तोष्येष्टादिति । तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

सावित्रचरुप्रयोगमाह गृह्यकर्मप्रकाशिकायाम्—“अथ सावित्रचरुप्रयोगः, स च सावित्र-
 व्रतान्ते कार्यः, तदङ्गमाभ्युदयिकभ्रातृं कृत्वा विधिवदग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रकृतिस्थालीपाकवदाग्न्य-
 भागान्तं कुर्यात् । चरुनिर्वापकाले सवित्रे त्वा जुष्टं निर्वपामीति विशेषः । सवित्रे त्वाहेति चरुं
 जुहोति ततोऽग्रे व्रतपते व्रतं सावित्रमष्टवर्षमष्टमासमष्टदिनं वा अवचरिषमित्यादिभिः पञ्चाऽऽज्या-
 हुतयः । तन्त्रशेषं समापयेत्, ब्रह्मणे गौर्दक्षिणा, आचार्यायेति केचिन् । उपनयनकर्मणस्तुयै-
 ऽहनि सावित्रचरुं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । त्रिरात्रव्रतान्ते सावित्रचरुः कर्तव्य इति भट्ट-
 नारायणोऽपीममर्थमनुजानाति । उपनयनदिने माणवकाय भैक्षदानादनन्तरं सावित्रचरुरिति
 रघुनन्दनः” इत्युक्त्वा ब्रह्मण्यासिहोत्री ।

1. ‘एतत्’ नास्ति च । 2. ‘चरुच’ ख । 3. ‘कर्मदक्षिणा’ ख । 4. नास्ति च ।
 5. नास्ति च । 6. ‘च’ नास्ति च ।

अन्ये त्वाहुः—

अविरोधात् कममन्त्रौ शास्त्रान्तरादुपलब्धयो ।

तथाच मनुः—

मेखलामजिनं दण्डमुपधीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रतः (A) ॥ 'इति ।

तस्मान्मन्त्रेण देयमिति । "कस्तर्हि मन्त्र इति उच्यते" *—

"मित्रस्य वचुर्धरणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं समिद्धम् ।

अनाह्नस्यं वसनं जरिष्णु परीक्षं वाज्यजिनं दधेऽहम् ॥" (B)

इत्ययमजिनप्रदानमन्त्रः तैत्तिरीय-शास्त्रापठितो द्रष्टव्यः * । कमौऽपि तदुक्त एव ।
अथवा सुभ्रव इति दण्डं प्रदायाजिनं प्रयच्छतीति [स्वशास्त्राभेदे पठितत्वाद्यमेव
कम इति (C) ।

इति "भट्टनारायणकृतौ" * गोभिलीय-गृह्यसूत्रभाष्ये *

द्वितीयप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका ।

द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ।

A. मनुसंहिता २।६४ । अत्र 'मन्त्रवत्' इति मुद्रितमनुसंहितापाठः । अस्य कुल्लूक-
भट्टोक्ता व्याख्या—मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्य अन्यानि नवानि
स्वत्वगृह्योक्तमन्त्रैर्गृहीयात् । इति । अत्र संवादिप्रमाणमुक्तं गृह्यासंग्रहे—

मेखलामजिनं दण्डमुपधीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्येत् विनष्टानि गृहीत्वाऽन्यानि मन्त्रतः ॥ (गृ० स० २।४७) इति ।

B. मन्त्रत्यास्य विनियोगप्रमाणान्तु आपस्तम्बगृह्ये ४।१०-११ । हिरण्यकेशिगृह्ये १।४।६ ।
शाङ्खन्यनगृह्येऽपि २।१।३० ।

अस्य व्याख्या—अहं ब्रह्मचारी मित्रस्य सूर्यस्य, बभ्रुः वर्षाकम्, धरणं धारकम्, बलीयः
हृदतरम्, तेजो यशस्वि तेजो-यशोवधानम्, स्थविरं स्थूलम्, समिद्धम् उज्ज्वलम्, अनाह्नस्यं
मलापकर्षणार्थं पाषाणादौ न आह्नस्तव्यम्, जरिष्णु जरणशीलं दीर्घकालस्थायि, वाजि यशार्हम्,
इदम् अजिनं परिदधे धारयामि । इति ।

(१. अत्र तर्कालङ्कारः—“बार्हं चास्मै दण्डं प्रयच्छतीति सूत्रे यशस्वादजिनमपि दण्डवा-
नन्तरमेव प्रयच्छतीति । 'कस्मात् १ सुभ्रव इति दण्डं प्रदायाजिनं प्रयच्छतीति स्वशास्त्राभेदे
पठितत्वात्, तस्मादाचार्येणानुपदेशाविच्छेद्या यस्मिन् कस्मिन्नपि क्रमे धारणमजिनस्येत्यसङ्गतं

1. 'इति' नास्ति च । 2. 'इति' नास्ति ख । 3. 'मन्त्रव' च । 4. 'शास्त्रायां पठितः' च ।
5. 'इति' नास्ति च । 6. नास्ति ग । 6.-7. नास्ति ख ।

वचनम् । अग्निधारणस्यापि मनुष्या मन्त्रवत्त्वोपदेशात् तन्मन्त्रश्च त्वशाखायामभावात् मित्र-
त्वेति तैत्तिरीयशाखापरिपठितो ब्रह्मव्यः । अपरे पुनरेतद्विद्वांसो भावन्ते मन्त्रानुपदेशादमन्त्रक-
मग्निनस्य धारणम् इति” । इत्याह ।

अयोपनयनविषये छन्दोगशाखिर्ब्राह्मण्यण्गृह्याणां समानुपूर्वीकाणि सूत्राण्युपस्थाप्यन्ते—
अहमे बर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । तस्या चोदशादनतीतः कालः । एकादशे क्षत्रियम् । तस्या
द्वाविंशत् । द्वादशे वैश्यम् । तस्या चतुर्विंशत् । कुशलीकृतमलङ्कृतमहतेनाऽऽच्छाद्य हुत्वाऽग्ने-
मत्तपत इति । उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याञ्जलिं कारयेत् । त्वयं चोपरि कुर्यात् । दक्षिणत-
स्तिष्ठन् मन्त्रवान् ब्राह्मण आचार्यायोदकाञ्जलिं पूरयेत् । आगन्त्रेति जपेत् प्रेक्षमाणे । को-
नामासीत्युक्तो देवताभयं नक्षत्राभयं वाऽभिवादनीयं नाम ब्रूयादसावस्मीति । उत्सृज्यापो देवत्व
त इति दक्षिणोत्तराभ्यां हस्ताभ्यामञ्जलिं गृहीयादाचार्यः । सूर्यस्येति प्रवक्षिणमावर्तयेत् ।
दक्षिणमसमन्वबद्धम्यानन्तर्हितां नामिमालभेत् प्राणानामिति । अथैनं परिवद्यादन्तक-
प्रच्युतिभिः । दक्षिणमसं प्रजापतये त्वेति । सव्येन सव्यं देवाय त्वेति । ब्रह्मचार्यसीति । संप्रेष्योप-
विष्य दक्षिणजान्चक्रमञ्जलिकृतं प्रदक्षिणं मुस्रमेखलामाबध्नन् वाचयेत् इयं दुरुक्तादिति । ‘अधीहि
ओ’ इत्युपसीदेत् । तस्मा अन्वाह सावित्री पच्छोऽर्चसाः सर्वामिति । महाव्याहृतीर्ब्रह्मैकेशः ।
ऋकारश्च । प्रयच्छत्यस्मै वार्धं दण्डम् । छश्रवः छश्रवसं मेति । समिधमाध्यादनये समिध-
मिति । मैक्षं चरेत् । मातरमये । अथान्याः छद्दः । आचार्याय मैक्षं निवेदयेत् । तिष्ठेदा-
ऽन्तमवात् तूष्णीम् । त्रिराश्रं क्षारकवणदुग्धमिति वजयेत् । इति ।

जैमिनिगृह्यसूत्राणि—सप्तमे ब्राह्मणमुपनयीत पञ्चमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे त्वायुष्काममेकादशे
क्षत्रिषं द्वादशे वैश्यं नासिचोदशमुपनयीत प्रसृष्टवृषणो ह्येष वृषलीभूतो भवतीति तत एनं ज्ञात-
मलङ्कृतमाकाक्षं कृतनापितकृत्यमानयन्ति तमहतेन वाससा परिवधीत परीमं सोमेति यथावर्णं
परीमं सोम ब्रह्मणा महे ओत्राय दध्मसि । यथेमं जरिमाण याज्योक्त्रोत्रे अधिजागराङ्गीवाहि
शरदः शतं पश्याहि शरदः शतमिति परीममिन्द्र ब्रह्मणा महे राष्ट्राय दध्मसि । यथेमं जरिमाण
याज्योप्राष्ट्रे अधिजागराङ्गीवाहि शरदः शतं पश्याहि शरदः शतमिति परीमं पोषब्रह्मणा महे पोषाय
दध्मसि । यथेमं जरिमाण याज्योक् पोषे अधिजागराङ्गीवाहि शरदः शतं पश्याहि शरदः
शतम् । इत्यथैनं पश्चादग्नेः प्राङ्मुखमुपवेश्य यज्ञोपवीतिनमाचार्य आचामयत्यचान्तमुत्थाप्यो-
त्तरतोऽग्नेः प्राचो दर्भानास्तीर्य तेष्वक्षतमभ्यमानमत्थाधाय तत्रैनं दक्षिणेन पादेनाश्मान-
मधिष्ठापयेत् ‘इममश्मानमारोहाम्मेव त्वं स्थिरो भव, द्विषन्तमपवाधस्व मा च त्वा द्विषतो
वधीत् । इत्यथैनं पश्चादग्नेः प्राङ्मुखमुपवेश्योत्तरत आचार्योऽन्वारब्धे जुहुयान्महाव्याहृतिभि-
र्हुत्वा वेदाहुतिभिश्च संपातमास्थे भूर्भुवः स्वाहेति प्रतिमन्त्रं भूर्भुवः स्वाहा, शुभो
यजूंषि स्वाहा, स्वः सामानि स्वाहेति प्राशितमावान्तमुत्थाप्य नमो वातायेत्येनं
प्रदक्षिणमग्निं परिणयेत्, नमो वाताय, नमोऽस्त्यग्नये, नमः पृथिव्यै, नम ओपवीभ्यः,

नमो वोऽष्टाय बृहते करोमीत्यभिनास्तरभिगच्छ प्रदातः प्रवच्छासावमुष्मे वेदम् । इत्यथैनं पञ्चादग्नेः प्राक्मुक्तमवस्थाप्य पुरस्तादाचार्यः प्रत्यक्षमुक्तस्तावज्जुही कुस्त उत्तरत आचार्यस्त-
मन्वोऽग्निः पूरयेन्निरावेणेतरेत्य पूरणमथैनं संशास्ति, ब्रह्मचर्यमगाधुपमानयत्येति को
नामासीत्यसाविति नामधेयं दद्यात् । तन्नाचार्यो जपति हिंभूर्भुवः स्व रागन्त्रा समगन्महि
प्र छ मर्त्यं जुवोतन । अरिष्टाः सज्जरेमहि स्वस्ति चरतादयम् । इत्यथास्य दक्षिणेन हस्तेन
दक्षिणं हस्तं पुङ्काति, इन्द्रस्ते हस्तमग्रभीदाता हस्तमग्रभीत् पूषा हस्तमग्रभीत् सविता
हस्तमग्रभीत् अर्यमा हस्तमग्रभीत् मिश्रस्त्वमसि धर्मणाऽग्निराचार्यस्तथेति । प्राणानां
ग्रन्थिरसीति नाभिदेशमारभ्य जपति प्राणानां ग्रन्थिरसि मा चित्तसाधृत मृत्योरन्तरं कुर्विति
दक्षिणमंसमन्ववमृश्य मयि ब्रत इति हृदयदेशमारभ्य जपति मयि ब्रते हृदयं ते अस्तु, मम
चित्तमनुचितं ते अस्तु । मम वाचमेकव्रतो जुवस्व, बृहस्पतिस्त्वा नियुक्त मवीति । अथैनं
परिवृदाति अग्नये त्वा परिवृदामि, वायवे त्वा परिवृदामि, देवाय त्वा सवित्रे परिवृदाम्यह्व-
स्त्वौषधीभ्यः परिवृदामि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिवृदामि, सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिवृदा-
म्यरिष्टा इति । अथैनं संशास्ति ब्रह्मचार्यसि समिध आधेहि, अपोऽज्ञान, कर्म कुरु, मा दिवा
त्वाप्सीरिति । अग्नये समिधमाहर्चमिति घृतेनाक्ताः समिध आदधात्यग्नये समिधमाहर्चं बृहते
जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध्व स एवमहमायुषा वर्चसा तेजसा सन्वा मेधया प्रजया
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसे नात्तायेन धनेन समेधिषीय स्वाहा । अप्सरासु वा मेधा गन्धर्वेषु च
यन्मनः । दैवी मेधा मनुष्यजा सा मां मेधा स्रभिर्जुपतां स्वाहा । भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा,
स्वः स्वाहा, भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति । इयं दुरुक्तादिति मेलकामावधीत, इयं दुरुक्तात् परिवाध-
माना वर्णं पवित्रं पुनतीम आगात् । प्राणापानान्धां बलमाभरन्ती स्वसा देवी सुभगा मेलकेवम् ।
ऋतस्य गोप्त्री तपसः परस्वी प्रती रक्षः सहमाना भरातीः । सो मा समन्तादभिपयं हि अग्ने
भर्तारस्ते मेलके मा रिपाम इति मौर्ज्जीं ब्राह्मणस्य मौर्वीं राजन्यस्य मुञ्जमिश्रां तामर्ली वैश्यस्य
मौर्ज्जीं वा सर्वेषाम् । अथ परिधानानि क्षौमं वा शाणं दान्तरं ब्राह्मणस्यैवेत्युत्तरं रौरवं राजन्यस्य
आर्जं वैश्यस्यैवेत्यं वा सर्वेषाम्, स्वस्त्ययनोऽसीति वृषं प्रवच्छेत्, प्राणसंमितं पालाशं ब्राह्मणस्य
वैश्वं ब्रह्मवर्चसकामस्य नैयप्रोथं राजन्यस्यौदुम्बरं वैश्यस्य पालाशं वा सर्वेषाम् । मातरं प्रदक्ष
भिन्नेताथान्याः सुहृदो भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षत 'भवति भिक्षां देही'ति भवन्मध्यमया राजन्यो
'भिक्षां भवति देही'ति भवदन्त्यया वैश्यो 'देहि भिक्षां भवती'ति, क्षां च हिं च न वर्धयेद् भवत्-
पूर्वया वा सर्वे, प्रायश्चित्तं चेदुत्पयेत जीवा स्थ जीवयत मत्स्येनमप आचामयेत्, जीवा स्थ जीवयत
मापो नाम स्थायुता नाम स्थ स्वधानाम स्थ तासां धो भुक्षिषीय सुमती मा धत शिवा मे भवत
नमो वोऽस्तु मा मा हिंसिष्टेति भैक्षमुपन्याहृतम् ऊर्ध्वं त्रिराश्रात् सावित्रीं प्रज्यात् तद्वह्वां
पञ्चादग्नेः पञ्चोऽर्धर्चशः सर्वामित्यन्यच्च येदमारभ्याग्ने ब्रतपत इति घृतेनाक्ताः समिध आदधाति
'अग्ने ऋतपते ब्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राधयतां स्वाहा । वायो ब्रतपते ब्रतं चरिष्यामि

तच्छकेयं तन्मे राध्वतां स्वाहा । आदित्यं व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्वतां स्वाहा ।
व्रतार्तां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्वतां स्वाहेति । तदेतद् व्रतादेशानं सर्वत्र
व्रतसमाहौ, 'अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदक्षकं तन्मेऽराधि स्वाहेति । मन्त्रान् संनमयेत् अथैनं
संशास्ति ब्रह्मचारी, आचार्याधीनः, प्रशान्तोऽधःशापी दण्डमेखलाजिनजाटाधारी स्त्रानृतमधु-
मांसगन्धमाख्यवर्जी भवेति, त्रिरात्रमक्षराख्यवर्जा ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् प्राचीं बोदीचीं वा दिक्षुप-
निष्कम्बं पक्षां गत्वा व्याहृतिभिरभ्यञ्ज्य स्थाळीपाकेनेद्वा यज्ञोपवीतं दण्डमित्युदस्य प्रत्येषाद्
गौर्वक्षिणा । इति ।

कौशाक्षिकाऽकगृह्ययोः समानुपूर्वीकाणि सूत्राणि च—सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपायनम् । नवमे
राजन्मस्य । एकादशे वैश्वस्य । आ चोदसाद् ब्राह्मणस्यानतिक्रम आ द्वाविंशताम्राजन्मस्य
आ चतुर्विंशत् वैश्वस्य । ज्ञातोऽसकेने यथोक्तमुपसमाधाय जयप्रभृतिभिर्दुःस्वा देवतीस्त्वा व्यक्ष्णन्
इत्यहत् वासोऽभिमन्त्रयते । देवीर्देवाय परिधे सवित्रे परिधत्तेति परिधापयति । जरां गच्छ
परिधत्स्व वासोऽमूरापीवानभिषास्तिपावा । वातन्वेति ब्राह्मणस्य । परीममिन्म्रमोजसे महे
क्षत्रायेति राजन्मस्य । परीमं मनुमायुषे महे पोषायेति वैश्वस्य । परीदं वासोऽग्निथाः स्वस्तये
इति चैतान्भ्याम् । अग्निमभिदक्षिणमानीय, एष्टान्मानमातिहाग्नेवेति दक्षिणेन पदाऽन्मान-
मात्थापयति । मम व्रते हृदयं ते ददामीति नाभिदेशावूर्ध्वं पाणिनोन्माह्वि । दधिक्राव्ण इति
त्रिद्विंशि भक्षित्वा ब्रह्मचर्यमागाधुपमानवर्त्तो भूर्भुवः स्वरिति वाचयति । इयं दुरुक्तात् परिवाध-
मानेति वाचवन् मेखलाभावज्जीते । मौर्द्धीं त्रिभुतं ब्राह्मणाय प्रयच्छति मौर्वीं धनुर्ज्यां राजन्माय
सौर्वीं वैश्वाय । चित्तस्य समोऽसि वैश्वो ग्रन्थिरसि मा बिर्त्तस इति ग्रन्थिं कृत्वा मित्रस्य चक्षुर्वर्त्तनं
वकाच तेजो वतास्वि स्थविरं सयुद्धम् । अनाह्नस्य वसनं चरिष्यु परीदं वाज्यजिनं दधेयमिति
वाचवत्तेनेयं कर्म ब्राह्मणाय प्रयच्छति, वैवात्रं राजन्माय, रौरवं वैश्वाय । तच्चक्षुरित्वाक्षित्वा-
धुपत्थापयति । को नामासीत्युक्तेऽभिवादने प्रोक्तेऽसा अहं भो इति प्रत्याह । देवस्य ते
सविदुः प्रसवेऽम्बिबोर्बाहुभ्यां पूज्णे हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसा उपनयेऽसौ, सविता ते
हस्तमग्रहीदगिराचार्यस्तव । कस्तवा कमुपनयेऽसौ काय त्वा परिवदामि । कस्य ब्रह्मचार्यसि
प्राणस्य ब्रह्मचार्यत्मीति प्रत्याह । प्रजापतये त्वा परिवदामि, देवाय त्वा सवित्रे परिवदामि,
बृहस्पतये त्वा परिवदाम्यसौ । देव सवितरेव ते ब्रह्मचारी तं गोपायस्व दीर्घायुः स मा स्रुत ।
अभिपुत्रैव ते, बाधुपुत्रैव ते, सूर्यपुत्रैव ते, विष्णुपुत्रैव ते, ब्रह्मपुत्रैव ते, ब्रह्मचारी तं गोपायस्व
दीर्घायुः स मा स्रुत । ब्रह्मचार्यसि, अपोऽज्ञान, कर्म कुद, दिवा मा स्रुप्सीः । वाचं वच्छ ।
मेवां मङ्गमिति वाचयति । मेवां मङ्गमन्निरस इति ।

पुत्रान्निरेव वत्ससुभिरकुप्रवर्त्तनीवान्भुङ्क्ताद् यजुषोत्तमां ऊर्मोऽभ्यः स्वाहेति ऋतुनामधेयेन
वज्रोवापरितः ऋतुर्मयत्वेयं सर्वाणि वेदोक्तानि । पद्मावर्गेर्देवेषु प्राजासीनः प्रत्यङ्कासीनाय तत्-
सविदुरिति सावित्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्चयन्तः सर्वाभ्यस्तो यन् मेवाकामः स्यात् । पाकासमेक-

सरं दण्डं नवनीतेनाभ्यज्य तस्य कडाचायां वाचयति छत्रवः छत्रवा भसीति । पाकायां दण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छत्वाद्यत्वं राजन्याय नैयमोर्धं वैभ्याव । स्मृतं च न इति वाचयति । 'अधीते हैतेषां वेदानामेकं द्वौ त्रीन् सत्तान् वा यमेवं चिह्नानुपनयत' इति श्रुतिः । कर्त्रे चरं वदाति । अहःशेषं स्थापयेत् । इति ।

आश्वकायनगृह्यसूत्राणि—अहमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भाहमे वा । एकादशे क्षत्रियम् । द्वादशे वैश्यम् । आ बोधसाह ब्राह्मणस्यानतीतः काकः । आ द्वाविंशत् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशत् वैश्यस्य, अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न वाजयेन्नैमिष्यन्नद्वेयुः । अछकृत् कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैगेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौद्रेण क्षत्रिय-
माजेन वैश्यम् । यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणो मास्त्रिदं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः । तेषां मेखलाः । मौद्धी ब्राह्मणस्य, धनुज्या क्षत्रियस्य, आवी वैश्यस्य । तेषां दण्डाः । पाकासो ब्राह्मणस्य, औदुम्बरः क्षत्रियस्य, बैल्वो वैश्यस्य । केशसंमितो ब्राह्मणस्य, छटाटसंमितः क्षत्रियस्य, प्राणसंमितो वैश्यस्य । सर्वे वा सर्वेवाम् । समन्वारण्ये हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राक्मुख-
आचार्योऽवतिष्ठते । पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख इतरः । अपामङ्गली पूरयित्वा तत्सविमुर्ध्नीमहे इति ।

पूर्णनास्य पूर्णमक्षारयत्यासिच्य देवस्य त्वा...गृह्याम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् । सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम् । अग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयम् । आदित्यमीक्षयेत् देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मा मृतेत्वाचार्यः । कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि, कस्योऽनुपनयते काय त्वा परिदामीति । शुषा छवासाः परिधीत आगादित्व-
धर्चैर्नैनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । तस्याध्वंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमाकभेतोत्तरेण । अग्निं परिसमुक्ष ब्रह्मचारी तूर्णीं समिधमादध्यात्, तूर्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते । मन्त्रेण ह्रैके अग्नये समिधमाहार्थमिति । स समिधमाधायाग्निमुपस्पृशन् मुखं निर्माद्वि त्रिः तेजसा मा समनजमीति । तेजसा ह्येवाऽऽत्मानं समनकीति विज्ञायते । मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्नि-
स्तेजो वधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयिन्द्रमिन्द्रियं वधातु, मयि मेधां मयि प्रजां मयि सुर्वो भ्राजो वधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासमित्युपस्थाप्य जान्वाक्योपसंगृह्य भूयात्, अधीहि भोः सावित्रीं भो अनुजहीति । तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धचंसाः सर्षाम् । यथाशक्ति वाचयति । हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपवधाति, मम व्रते हृदयन्ते वधामि मम चित्तमनुचितं तेऽस्त्विति । मेखलामाकज्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मवर्चमादिशेत् । ब्रह्म-
चार्यसि अयोऽज्ञान, कर्म कुल, दिवा मा स्वाप्सीराचायांभीनो वेदमधीष्वेति । द्वादशवर्षाणि वेद-
ब्रह्मवर्चम् । प्रह्वणान्तं वा । सायं प्रातर्भिक्षेत् । सायं प्रातः समिधमादध्यात् । अग्रत्या-
क्यायिनमग्रे भिक्षेत्ताप्रत्याक्यायिनीं वा । भवान् भिक्षां वदत्त्विति अनुप्रवचनीयमिति वा । तद्वराचायां वेदयीत । तिष्ठेदहःशेषम् । अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं अपयित्वाचायां

वेदधीत । आचार्यः समन्वारण्ये शुद्धयाद् सदसत्पतिमनुत्तमिति । सावित्र्या द्वितीयम् । बह्व बत् किञ्चित् ऊर्ध्वमनूक्तं स्यात् । ऋषिभ्यस्तृतीयम् । सौविहकृतं चतुर्थम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयति । अत ऊर्ध्वमक्षारलवणासी ब्रह्मचार्यधःपात्री त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा । इति ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणि च—उपनयनं व्याख्यास्यामः । गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयति । गर्भेकादशेषु राजन्वं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । वसन्तो ग्रीष्मः शरद्विष्वत्तयो वर्णानुपूर्व्येण । ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वाऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषाऽपः संक्षुज्योष्णाः क्षीता-
स्त्वानीयोत्तरया शिर उनत्ति । श्रींक्षीन् दर्मानन्तर्थायोत्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिविशं प्रचपति । वपन्तमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा । आनहुदे शङ्कतपिण्डे वचान् निधाय तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति । ज्ञातमन्त्रेऽप-
समाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समिधमुत्तरयाऽप्योत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाऽश्मानमास्थापय-
त्वातिष्ठेति । वासः सद्यः कृतोत्तमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्तिसृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरया अनुमन्त्रयते । मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां त्रिःप्रदक्षिणमुत्तराभ्यां परिधीयाजिनमुत्तरमुत्तरया । उत्तरे-
णाग्निं दर्भान् संस्तीर्य तेष्वेवमुत्तरयाऽवस्थाप्योदकाञ्जलिमस्मा अञ्जलावानीयोत्तरया त्रिः प्रोक्ष्य उत्तरैर्दक्षिणे हस्ते गृहीत्वोत्तरैर्देवतान्यः परीदायोत्तरेण यजुषोपनीय छत्रा इति दक्षिणे कर्णे जपति । ब्रह्मचर्यमागामिति कुमार आह । प्रष्टं परस्य प्रतिषचनं कुमारस्य । शेषं परो जपति । प्रत्यगाशिषं चैनं वाचयति । उक्तमाज्यभागान्तम् । अष्टैनमुत्तरा आहुतीर्होचयित्वा जयादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाग्निसुदगार्धं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति । पुरस्ताद् प्रत्यङ्कासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमन्वारभ्याह—‘सावित्रीं भो अनु-
ब्रूही’ति । ‘तस्मा अन्वाह तत् सविदुरिति । पच्छोऽर्धर्चशस्ततः सर्वान् । व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा सथार्धर्चयोक्तमां कृत्वायाम् । कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोहमुपस्पृशते । कर्णानुत्तरेण । वण्डमुत्तरेणाऽऽहते । पालासो वण्डो ब्राह्मणस्य, नैयघोषस्कन्धजोऽवाकमो राजन्यस्य चावर् औदुम्बरो वा वैश्यस्य । वार्धो वण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति । ‘स्मृतं च म’ इत्येतद् वाचयित्वा गुरवे वरं वस्त्रोदायुषेत्युत्थाप्योत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते । यं कामयेत नायमच्छि-
ष्येतेति तमुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वात् । त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति । क्षारलवणवर्जनम् । ‘परि त्वे’ति परिष्कृत्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैः समिध आदध्यात् । एवमन्यस्मिन्नपि सदाऽऽज्यादेधाना-
इत्य । उत्तरया संज्ञास्ति । वासःशत्रुर्धौमुत्तरया मादत्तेऽन्यत् परिधाप्य । इति ।

मानवगृह्यसूत्राणि च—सप्तमे नवमे वोपायनम् । आगन्त्रा समगन्धहीनस्तुक्केनेन ज्ञाते-
नात्तेनाम्यक्तेनालङ्कृतेन यज्ञोपवीतिना समेत्य जपति । अथास्मै वासः प्रचच्छति—वा अङ्गन्तम्
इत्यहर्तं वासः परिधाप्यान्वारंश्चाधारावाज्यभागौ हुत्वाज्यक्षेपे दृष्ट्वानीय दक्षिणाद्वणो अकारिष-
मिति द्वि त्रिः प्राभाति को नामासीत्याह । नामधेये प्रोक्ते देवस्य त्वा सविदुरिति हस्तं गृह्णाम

गृह्णाति । प्राक्मुखस्य प्रत्यङ्मुख ऊर्ध्वस्तिष्ठतासीनस्य दक्षिणमुत्तारं दक्षिणेन गीबारिकमरिकेन सविता ते हस्तमग्रहीदसावभिराचार्वत्तय । देव सधितरेष ते ब्रह्मचारी त्वं गोपाय समाकृत्य । कस्य ब्रह्मचार्यसि, प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि । कस्त्वा कमुपनयते । काय त्वा परिवदामि । कस्मै त्वा परिवदामि । भगाय त्वा परिवदाम्भ्यर्च्यन्ते त्वा परिवदामि । सन्निधे त्वा परिवदामि । सरस्वत्यै त्वा परिवदामि । इन्द्राग्नीध्यां त्वा परिवदामि । बिम्बेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिवदामि, सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिवदामीति परिवदामि । ब्रह्मणो ग्रन्थिरसि स ते मा चित्सदिति हृदयदेशमारभ्य जपति । प्राणानां ग्रन्थिरसीति प्राणदेशम् । ऋतस्य गोप्त्री तपसस्तदग्रीति मौर्ध्नीं पृथ्वीं त्रिगुणां मेखला-मावृते । शुवा सुवासा इति मेखलां प्रदक्षिणं त्रिःपरिवयति । पुंससीन् ग्रन्थीन् वचनाति । इयं दुहक्तात् परिबाधमानेति तस्यां परि बीतायां जपति । मन व्रते ते हृदयं दधास्विति । यज्ञिय-वृक्षस्य वृक्षं प्रदाय कृष्णाजिनं चाऽऽदित्यमुपस्थापयति । अश्वनामश्वपते इति । अभि दक्षिण-मानीयाग्नेः पश्चात् पश्चाद्मानमातिष्ठेति दक्षिणेन पादेनाम्मानमास्थापयति । पश्चादग्नेर्महदुपस्तीर्य सुपस्थलं कृत्वा प्राक्तासीनः प्रत्यङ्क्तासीनायानुवाचयति गायत्रीं सावित्रीमपि ह्येके, त्रिष्टुभमपि ह्येके जगतीमोमित्युक्त्वा व्याहृतिमिश्र । तां त्रिरवगृह्णीयात् तां द्विरवकृत्य तां सकृत् समस्येत् । पादयोऽर्ध्वर्चशः सर्वांमन्तेन । यत् तिसृणां प्रातरन्वाह यद् द्वयोर्धं देकस्याः संवत्सरे द्वादशाहे षड्हे त्रयहे वा तस्मात् सद्योऽनूच्येति श्रुतिः । वरं कर्त्रे वदामि कांस्यं वसमञ्च । वस्य तु मेघा-कामः स्यात् पलाशं नवनीतेनाभ्यज्य तस्य च्छायायां वाचयेत् सुश्रवः सुश्रवा असीति । अधीते इ वा अयमेवां वेदानामेकं द्वौ त्रीन् सर्वांन् वेति अमेव विद्वांसमुपनयतीति श्रुतिः । व्याख्यातं ब्रह्मचर्यम् । अथ भैक्षं चरते मातरमेवाग्रे यात्रान्याः सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः । आचार्याय भैक्षमुपकल्पयते तेनानुज्ञातो भुञ्जीतेति श्रुतिः । इति ।

वाराहगुह्यसूत्राणि तु—गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् । षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा । ततो गर्भेकादशेषु क्षत्रियम्, गर्भद्व्यादशेषु वैश्यम् । प्राक् षोडशाद् षष्ठाद् ब्राह्मणस्यापतिता सावित्री । आ द्वाविंशत् क्षत्रियस्य । आ चतुर्विंशद् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैत्रान् याजयेयुर्नाध्यापयेयुर्न विवहेयुः । अभ्यन्तरं जटाकरणं बहिरुपनयनमुक्तोऽग्नि-संस्कारः । ब्राह्मणस्य कुमारं पर्युष्टिनं स्नातमभ्यकशिरसमुपस्पर्शनकल्पेनोपसृष्टमग्नेर्दक्षिणतो-ऽवस्थाप्य दक्षिणाङ्गो अकारिचमिति कुमारं दधि त्रिः प्राशयेत् । इयं दुरिका परिबाधमानेति मौर्ध्नीं त्रिगुणां त्रिः परिवृतां मेखलामावृणीत मौर्ध्नीं चतुर्ध्यां क्षत्रियस्य षष्ठीं वैश्यस्य । उपवीत-मसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपश्रयामीति यज्ञोपवीतम् । या अकृन्तन् या अतन्वन्मिति अहर्तं वास आच्छाद्य मित्रस्य चक्षुर्ध्वं बलीयस्तेजो यशःश्रीं स्यविरं समिद्धम् । आनाह्नस्यं वसनं जरिण्युं परीदं वाज्यजिनं द्येऽहम् इति कृष्णाजिनञ्च । आज्यं संस्कृत्य ब्राह्मणमाभ्यज्य समिधमावाचा-धारावाचायाज्यभागौ हुत्वाऽष्टौ जटाकरणीयान् जुहुयात् । व्याहृतिमिश्रोक्तः कर्मान्तः पूर्वेण । काणाय वां गोत्राय वां जैत्राय वां मैत्राय वामज्जायाव वामवनेभिर्जमीत्युक्तेनाञ्जलिं पूरयित्वा

छक्रताव चाभिति पाणी प्रक्षाल्य इदमहं दुर्बलमस्मानि प्लावयामीत्याद्यन्य निहीयति । भ्रातृभ्यानां
 सपत्न्यानामहं भूयासमिति द्वितीयम् । प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वचं...महीत्यादेत्यादित्यमुपतिष्ठेत् ।
 ब्रह्मवर्चमुपागामुपमाह्वयस्वेति ब्रूयात् । एहि ब्रह्मोपेहि ब्रह्म ब्रह्म त्वा संब्रह्म सन्तमुपनयाम्यह-
 मसाविति । अथास्याभिवादनार्थं नाम गृह्णाति । देवस्य त्वेति हस्तं गृह्णाम्यहमसावित्यस्य
 हस्तं दक्षिणेन दक्षिणमुत्तानमभि वाऽङ्गुष्ठमभि वा लोमानि गृह्णीयात् । ममेवान्वेतु ते मनो मामे-
 केत्येवं संप्रेक्षमाणं समीकृते । वृद्धतोऽस्य पाणिमन्वाहृत्य इदयदेशमन्वारम्य अपति प्राणानां
 ग्रन्थिरसि स ते मा विन्यसविति । ब्रह्मणो ग्रन्थिरसि इति नानिदेशम् । गणानां त्वा गणपतिं
 हवामहे इति प्रदक्षिणमग्निं परिणयेत् । पश्चादग्नेर्दर्मैरूपविज्ञाति दक्षिणतश्च ब्रह्मचारी अधीहि भोः
 इत्युपविश्य अपति । प्रभुञ्च दक्षिणं जानुं पाणी सन्ध्याय दर्भहस्ताद्योमित्युक्ता व्याहृतिभिः
 सावित्रीं चानुब्रूयात् । एवं काण्डानुवचनेषु । सत् सवितुर्वरेण्यम् इति गायत्रीं ब्राह्मणाय,
 देवो याति सविता धरत इति त्रिष्टुभं क्षत्रियाय, युञ्जते मन इति जगती वैश्याय, पञ्चोऽर्धवर्षः
 सर्वाभ्यन्ततः । पालाशं दण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छति नैयप्रोधं क्षत्रियाय आश्वत्थं वैश्याय । छत्रवः
 छत्रवत् मां कुर्विति दण्डं प्रतिगृह्णाति । ऊर्ध्वकपाको ब्राह्मणस्य कमण्डलुः परिमण्डलः क्षत्रियस्य
 निचककको वैश्यस्य । इमा आपः प्रभाराम्ययस्मायेति प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्य भैक्षवर्चं चरेत् ।
 ॐ भवति निष्ठां देहीति ब्राह्मणः, भवसिमध्यां क्षत्रियः, भवत्यन्तां वैश्यः । चतस्रः षडष्टौ वा
 अधिवचा अप्रत्याख्यायिन्यो मातरं प्रथममेके । गुरवे निवेद्य वाग्यतः प्राग् ग्रामात् सन्ध्यामुपास्ते ।
 तिष्ठन् पूर्वां सावित्रीं त्रिरधीत्य अध्वनामध्वपते ऋष्टाः स्वस्त्यस्त्याध्वनः पारमसीव । तच्चक्षु-
 र्देवदितं पुरस्ताच्छुक्रमुत्तरत् । पश्येम शरदःशतं जीवेम शरदः शतं शृणुवाम शरदः शतम् । प्रब्रूवाम
 शरदः शतम् अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् । मा मेधा इति प्रत्येत्याग्निं परिवरेत् ।
 इमं स्तोममर्हत इति परिसमूहेत् । एषोऽप्येषिषीमहीति समिधमादधाति । समिदसि समे-
 षिषीमहीति द्वितीयम् । आपो अषान्ववारिषमित्युपतिष्ठते । मा संशुज वचंसेति मुखं परिशुजीत,
 यक्षो तपसा तपो ब्रह्मवर्चमुपेयमसीति समिधमादधाति । तेजसा मा समर्क्षि वचंसा मा समर्क्षि
 ब्रह्मवर्चसेन मा समर्क्षि इति मुखं परिशुजीत । आयुदां अग्नेऽसीति च यथारूपं गात्राणि
 संशुशति । इह धृतिरिति पर्वायैः अंसप्रीवाश्च त्रिरालभ्य ऋचं नो धेहीति छलाटमभिमुखेत् ।
 आद्यन्तयोः पूर्वधनम् । गुरवे ब्रह्मणे च वरमुत्तरासङ्गं च ददाति । द्वादशरात्रमक्षारलब्ध-
 माशेदक्षारमेके । श्युष्टे द्वादशरात्रे षड्रात्रे वा ग्रामात् प्राचीं चोर्विषीं वा विसमुपनिष्कन्य पश्चात्
 पालाशस्य यज्ञियस्य वा वृक्षस्य सावित्रेण स्थालीपाकेनेष्ट्वा जयप्रभृतिभ्यश्चाज्यस्य पुरस्तात्
 स्विष्टकृतो मेखलां दण्डं चाप्यु प्राप्स्येत् । तत्रैव हविःशेषं भुङ्गीतेति श्रुतिः । इति ।

बौधायनीयगुह्यसूत्राणि च—गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत गर्भकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु
 वैश्यम् । आ षोडशाद् ब्राह्मणस्वान्त्यय इति । एवेमेवेतरयोर्द्वाविंशतिसि चतुर्विंशतिसि । अथापि
 कान्यापि भवन्ति—सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्वाद्यकाम-

मेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पञ्चकामं त्रयोदशे मेधाकामं चतुर्विंशे पुष्टिकामं पञ्चदशे भ्रातृव्यवन्तं
 षोडशे सर्वकाममिति । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं वर्षाब्दं रथकारमिति ।
 सर्वाग्नेयं वा वसन्ते । ब्राह्मणान्नक्षेत्रे परिबिष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा कुमारं
 भोजयित्वा तस्य बौलबत् तूर्ण्यं केशानोप्य ज्ञातं शुचिवाससं बद्धशिरसं यज्ञोपवीतं प्रतिमुखान्
 वाचयति—यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् सद्ब्रह्म पुरस्तात् । आधुष्यमग्निं प्रतिमुखं शुभ्रं
 यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ इति । यज्ञोपवीतिनमप आचमय्याथ देवयजनमुदानयति । अथ देव
 यजनोच्छेदनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा पालाशीं समिधमाग्नेनाक्वाऽभ्याधापयन् वाचयति—आयुषां
 देवेति । अथैनमुत्थाप्योत्तरोणाग्निं दक्षिणेन पदा अवमानमात्थापयति आतिष्ठेममभ्यामवमेव
 त्वं स्थिरो भवेति । अथैनं तिष्ये वासः सद्यःकृत्वोतं परिधापयन् वाचयति वा अकृन्तन्निति ।
 परिहितमनुमन्त्रयते परिधत्त धत्त वाससैनमिति । अथैनं मौञ्जीं मेखलां त्रिभुतां त्रिःप्रदक्षिणं परि-
 व्रज्यन् वाचयति—मौञ्जीं ब्राह्मणस्य । ज्यामौर्वीं राजन्यस्य । आचीसूत्रं वैश्यस्य । सवेधामेव
 वा मौञ्जीम् । इयं दुरुकात् परिधापमानेति । परिधीतामनुमन्त्रयते ऋतस्य गोप्त्री तपसः
 परस्पीति । ग्रन्थिं करोति प्राणानां ग्रन्थिरसि स मा विस्रंस इति नाभिदेशे । अथास्मा
 अजिनं प्रतिमुखान् वाचयति । कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य । रौरवं राजन्यस्य । वस्ताजिनं वैश्यस्य ।
 सवेधां वा कृष्णाजिनम् । मित्रस्य चक्षुर्धरणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं समिद्धम् इति ।
 अथास्मै दण्डं प्रयच्छति पालाशं वैश्वं वा ब्राह्मणस्य । नैवग्रोधं स्कन्धजमवाक्यं रौहीतकं वा
 राजन्यस्य । बादरमौदुम्बरं वा वैश्यस्य । सवेधां वा वार्धम् । सोमोऽसि सोमपं मा कुर्विति
 पालाशम् । ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेति वैश्वम् । ओजोऽस्योजो मयि वेदीति नैवग्रोधम् ।
 बलमसि बलं मयि वेदीति रौहीतकम् । पुष्टिरसि पुष्टिं मयि वेदीति बादरम् । ऊर्गस्यूर्गं मयि
 वेदीत्यौदुम्बरम् । अहं वृक्षस्य रेखिवेति वार्धम् । को नामात्पसौ नामात्मीति साव्यायनकम् ।
 अथैनं दक्षिणे हस्ते गृह्णाति यस्मिन् भूतञ्च भव्यञ्च सर्वं लोकाः समाहिताः । तेन...गृह्णाम्यसा-
 विति । अथैनं देवताभ्यः परिव्रजति देवेभ्यस्त्वा...परिव्रजाम्यसौ इति । अथैनमुपनयति देवस्य त्वा
 सवितुः...हस्ताभ्यामुपनयेऽसौ इति । अथ कुमारः पकाजुहोति यन्त्रस्यसायनो विधिरूप इति ।
 अथाऽऽज्याहुतीरुपजुहोति क्षेत्रियं त्वा, निर्ऋत्यै त्वा इति वदभिरजुष्मन्वसम् । एषमेव ब्रह्मसूक्तेन
 हुत्वा ब्रह्मज्ञानमिति वदभिः । स्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमायेषुवरप्रदानात् । अग्नेणाग्निं पकास-
 फेनु हुतश्चैवं निदधाति नमो अस्तु नीलमीवायेति । अथ सावित्रमस्तम् । अथ पाकासीकृतकः
 समिध आर्द्राः सपकासाः सप्रारोहाः प्रादेशमाग्नीरपरिशुष्काया वृताम्बका अभ्याधापयन्
 वाचयति वायिकानां वा वृक्षानामन्यतमस्य । अग्ने ऋतपते सावित्रं ऋतं वरिष्यामि तच्छक्रेण
 तन्मे राज्यतां स्वाहा । वायो ऋतपत आदित्य ऋतपते व्रतानां ऋतपते सावित्रं ऋतं वरिष्यामि
 तच्छक्रेण तन्मे राज्यतां स्वाहेति । अग्नेनाग्निमुदगमं कूर्चं विधाव तस्मिन् प्राक्मुखं भाषार्चं
 उपविशति राष्ट्रवृक्ष्याचार्यासन्दी मा त्वद्वयोधम् इति ।

तत्त्वाग्रेण कुमारो दमैषु प्रत्यङ्मुख उपविष्य पादावन्वारभ्याऽऽह सावित्री भो अनुब्रूहीति । तस्मा अन्वाहोमिति प्रतिपद्यते तत्सविदुरित्येतां पञ्चोऽर्चंशस्ततः समस्तां व्याहृतीर्विहृताः पादाविवन्नेषु वा तथार्धर्चयोक्तत्वां कृत्वायामिति । अथ कुमारः पक्वादुपादाय प्राभाति करीरं मे विचर्चनमिति । अथ द्वैके प्राक् सावित्र्याः प्राभाति ब्रह्म वा अन्नमिति वदन्तः । तदु तथा न कुर्वान्नानुकायां सावित्र्यां प्राभीयादित्यनुकायामनुकायां सावित्र्यां प्राभीयादिति शाब्बा-वनकम् । अथाप उपस्पृश्य ज्योतिष्मत्यादित्यमुपतिष्ठते उद्वयं तमसस्परीति । अथैनं संशाल्ति ब्रह्मचार्यस्वपोऽज्ञानं कर्म कुरु मा विवा ह्युपधाः समिध आधेहि भैक्षार्चयं चर, सदाऽऽण्यात् समिध आहरोदकुम्भं वाऽऽहाराऽऽचार्याधीनो भव वेदमधीप्वेति । स एवमेवैतत् सर्वं करोति । अथास्मा अरिक्तं पात्रं प्रयच्छन्नाह मातरमेवाग्रे भिक्षुत्वेति । स मातरमेवाग्रे भिक्षेत । 'भवति भिक्षां देही'ति ब्राह्मणो भिक्षेत । 'भिक्षां भवति देही'ति राजन्यः । 'देहि भिक्षां भवती'ति वैश्यः । तत् समाहृत्याऽऽचार्याव प्राह भैक्षमिदमिति । तत् छमैक्षमितीतरः प्रतिगृह्णाति । उत्तरेणाग्निं द्वे स्त्री-प्रतिहृतीकृत्य गन्धैर्मालयेन चालकृत्य त्रिभुताऽन्नेन ब्राह्मणान् सम्पृत्याऽऽशिषो वाचयित्वा अन्नमेवे प्रियेताम् । अग्रेमेतमग्निं धारयन्ति, प्रसिद्धं सन्ध्यामुपासीत । नम ईशानाय, नमो गोपित्देवेभ्य इति । अथ गुरुनभिवादयते मातरं पितरं भ्रातरं मातुलमाचार्यमन्यांश्च विशेषांस्त्रिवर्षपूर्वान् । क्षारकचणवर्जमधःशय्या च । एतस्मिन्नेवाग्नौ व्याहृतिभिः सायं प्रातः समिधोऽभ्यादध्यात् । एवमन्यस्मिन्नपि सदा । अथैनं प्रदक्षिणमग्निं परिसमूहति जुषस्व नः समिधमग्ने इति । अथैनं प्रदक्षिणमग्निं परिबिज्जति अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् । अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादु-दीचीनम् । सरस्वतेऽनुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनम् । देव सवितः प्रध्वेति समन्तं प्रदक्षिणम् । समन्तमेव वा तूष्णीम् । तस्मिन् व्याहृतिभिः सायं प्रातः समिधोऽभ्यादधाति भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा छवः स्वाहा, भूर्भुवः छवः स्वाहा । तथैव परिसमूह्य तथैव परिबिज्जति, अन्वमन्त्याः प्रासाधीः, इति मन्त्रान्तान् सन्नमयति । अथैनमुपतिष्ठते वसे अग्ने तेजः इति तिसृभिः, मयि मेधां मयि प्रज्ञाम्, इति तिसृभिः षोढा बिहितो वै पुत्रवः इत्येतस्माद् ब्राह्मणात् । अथ तिसृषु व्युष्टास्वेत-मग्निमादाय तां दिशं वन्ति वज्रास्व पलाशः स्पष्टो भवति । तं प्रदक्षिणं परिसमूहति छत्रवः छत्र-वसमिति । तत्त्वाग्रेणोत्तरेण वाऽग्निमुपसमाधाय सम्परित्योयांयाम्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति । वज्र आत्मनो निम्न्दाऽभूत्, पुनरग्निमधुरदाविति द्वाभ्याम् । अथ पालाशीश्रतलः समिध आर्द्राः सफलाक्षाः सप्रारोहाः प्रादेशमात्रीरपरिक्षुष्काया घृतान्वक्ता अभ्याधापयन् वाचयति याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य, अग्ने व्रतयते सावित्रं व्रतमचरिषं तदशकं तन्मे राधि स्वाहा । वायो व्रतयत इति । तथैव छत्रवसमन्वर्चं त्रिभुताऽन्नेन ब्राह्मणान् सम्पृत्याऽऽशिषो वाचयित्वा । अत्रैके कण्डमजिनं मेखळं वासंभातिसुखमिति । अभ्यान्वादावात्य वास आदत्ते वस्य ते प्रथमवात्य-मिति । अवापो नान्युपरि वाग्याच्छाद्य कण्डमजिनं मेखळाञ्च धारयन् आहूतकमैथुनमधु-नाथैर्वर्चयन् भैक्षहारोऽधःपात्री वाऽऽचार्यस्य गृहानेतीति विज्ञायते आचार्यो वै ब्रह्मेति ।

पारस्करगृह्यसूत्राणि च—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद् गमोद्धमे वा । एकादशवर्षं राजन्यम् ।
द्वादशवर्षं वैश्यम् । यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् । ब्राह्मणान् भोजयेत् तं च पूर्वसप्तिरसमकङ्कृत-
मानयन्ति । पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति च । अथैनं
वासः परिधापयति । येनेन्द्राय बृहत्पतिर्वासः पर्यवधादधृतमिति, मेखलां वप्नोते इयं तुल्य-
मिति । युवा सुवासा इति वा । तूर्णी वा । (यज्ञोपवीतमित्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षु-
रिति) वृणं प्रयच्छति । तं प्रतिगृह्णाति यो मे वृण इति । वीक्षाचदेके दीर्घसम्पुषैतीति
वचनात् । अथास्याग्निरञ्जुलिनाऽञ्जुलिं पूरयति आपो हि डेति तिलुमिः । अथैनं सूर्यमुदीक्षयति
तच्चक्षुरिति । अथास्य दक्षिणांसमधिहृदयमाकभते मम व्रते ते हृदयं दधामीति । अथास्य
दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाह को नामासीति । असावहं भो इति प्रत्याह । अथैनमाह कस्य ब्रह्म-
चार्यसीति । भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ।
अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामीति । प्रदक्षिणमग्निं परित्योपविशति ।
अन्वारुध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथैनं संशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोऽज्ञान, कर्म कुल, मा दिवा
सुपुथाः, वाचं यच्छ, समिधमाधेह्यपोऽज्ञानेति । अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखा-
योपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय । दक्षिणतस्तित्तत आसीनाय वैके । पच्छोऽर्धवर्षः
सर्षां च तृतीयेन सहानुवर्तयन् । संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहो षडहो भ्यो वा ।
सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । त्रिष्टुभं राजन्यस्य । जगतीं
वैश्यस्य । सर्वेषां वा गायत्रीम् । अत्र समिधाधानम् । पाणिनाऽग्निं परिसमूहति अग्ने सुभ्रवः
सुभ्रवसं मा कुर्विति । प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योषिहन् समिधमादधाति अग्नये समिधमाहावमिति ।
एवं द्वितीया तथा तृतीया । एषा त इति वा । समुचयो वा । पूर्ववत् परिसमूहनपर्युक्षणे ।
पाणी प्रतप्य मुखं विष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे इति । (अङ्गान्माकभ्य जपति अङ्गानि
च म आप्यायन्तां वाक् प्राणब्रधुः ओत्रं यशो बलमिति ज्ञायुषाणि करोति अस्मन्ना कळठे
ग्रीवायां दक्षिणेऽंसे हृदि च ज्ञायुषमिति प्रतिमन्त्रम्) । अत्र निक्षार्यचरणम् । भवत्पूर्वां
ब्राह्मणो निक्षेत । भवन्मर्घ्यां राजन्यः । भवदन्त्यां वैश्यः । तिकोऽप्रत्याक्यामिन्यः ।
चद् द्वादसापरिमिता वा । मातरं प्रथमांमेके । आचार्याय भैरं शिवेदवित्वा प्राग्यतो-
ऽङ्गोषं तिष्ठेदित्येके । अहिंसन्नरण्यात् समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विष्टुजते ।
अधःशाप्यक्षारलवणासी स्यात् । वृण्वधारणमग्निपरिचरणं गुह्यमुपवा निक्षार्यवा । मनुमांस-
मज्जनोपवीतनकीगमनामृतादत्तादानानि वर्जयेत् । अन्नाचत्वारिसह वषाणि वेदब्रह्मचर्यं
चरेत् । द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदम् । वाचद्वयहर्षं वा । वासांसि साणहौमाविकानि ।
ऐनेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । रौरवं राजन्यस्य । आज्यं गन्धं वा वैश्यस्य । सर्वेषां
वा गन्धमसति प्रधानत्वात् । मौञ्जी रसाना ब्राह्मणस्य । चतुर्ज्या राजन्यस्य । मौर्वी वैश्यस्य ।
मुञ्जाभावे कुशाभ्यन्तकवस्त्रजानाम् । पाकासो ब्राह्मणस्य वृणः । वैश्वो राजन्यस्य ।

औदुम्बरो वैश्यस्य । (केससम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्य) सर्वे वा सर्वेषाम् । आचार्येणाऽऽहुत उत्थाय प्रतिशृणुयात्, शयानं वेदासीन आसीनं चेत् तिष्ठ-
 स्तिष्ठन्तं वेदभिक्रामन्नभिक्रामन्तं वेदभिषाबन् । स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्य वसतीति । तस्य
 ज्ञातकस्य कीर्तिर्भवति । त्रयः ज्ञातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतज्ञातको विद्याव्रतस्नातक
 इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं
 यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ।
 आ षोडशाद् वर्षाद् ब्राह्मणस्य नातीतः कालो भवति । आ द्वाविंशद्वाजन्त्यस्य । आ चतुर्विंशद्
 वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । ननानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न वैभि-
 र्यवहरेयुः । कालातिक्रमे नियतवत् । त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनञ्च
 तेषां संस्कारेष्वर्वात्यस्तोमेनेष्टा काममधीयीरन् व्यवहारां भवन्तीति वचनात् । इति ।

सभाष्य गोभिल-गृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका

—:0:—

इदानीमुपनयनसंस्कारसंस्कृतेन गुरुशुश्रूषुणा ब्रह्मचारिणा वेदव्रतादिकं तपश्चरता साङ्गो वेदोऽधिगन्तव्यः । तथाच मनुः—

अनेन क्रमयोगेण संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः^(A) ॥ इति ।

"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः सरहस्यं द्विजन्मना^(B) ॥ इति ।

अतस्तद्व्रतविवक्षयेदमाह—³*

अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतजन्मकालात्'नुकर्षणार्थः, जन्मकालादारभ्य षोडशे वर्षे गोदानम् । नानन्तर्यादुपनयनादिति । अथवा ब्राह्मणादीनां गोदानस्य स्मृत्यन्तरोक्तकालविशेष-पृथक्प्रज्ञापनार्थोऽथशब्दः । कथं नाम ? ब्राह्मणस्य षोडशे वर्षे गोदानम् । क्षत्रियस्य द्वाविंशे, वैश्यस्य चतुर्विंशे इति ।

A. मनुसंहिता २।१६४ । अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—“अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसन् शनैरत्स्वरया वेदप्रहणार्थं तपोऽभि-हिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् । सिद्धान्तरसिद्धस्याप्ययमनुवादोऽध्येयनाङ्गस्त्वबोध-नाय” । इत्याह ।

B. मनुसंहिता २।१६५ । तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्बहुप्रकारैश्च “अध्येष्यमाणस्तथा-चान्तः” (अ० २।७०) इत्यादिनोक्तैः, “सेवेतेमांस्तु नियमान्” (अ० २।१७५) इत्यादिवि-विध्यमांजैरपि व्रतैश्चोपनिषन्महानास्तिकादिभिर्विधिदेशितैः स्वगृह्यविहितैः समप्रवेदो मन्त्र-ब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽध्येतव्यः । रहस्यमुपनिषदः । प्राधान्यरूपापनाय पृथक्निर्देशः, इति च व्याख्या ।

तथाच मनुः—

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोद्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः(A) ॥ इति ।

एवञ्चैतद् ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकमुपनयनव्रतं भवति । क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकम् ।
वैश्यस्य द्वादशवार्षिकमिति ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे(B) ॥ इति ।

एतस्मिन् पक्षे ब्राह्मणस्यैकादशवार्षिकम्, क्षत्रियवैश्ययोः षोडशवार्षिकमिति ।

A. मनुसंहिता २।६९ । अस्य कुल्लूकभट्टकृता व्याख्या—“केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो गर्भादिसंख्या वर्षाणाम् इति बोधायनवचनाद् गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे वैश्यस्य ततो द्व्यधिके गर्भवत्तुर्विंशे कर्तव्यः ।” इति ।

B. मनुसंहिता २।३७ । अस्य व्याख्यायां मेघातिथिः—पितृधर्मेणापत्यं व्यपदिशति ब्रह्म-
वर्चस्वी मे पुत्रः स्यादिति पितृकामनया पुत्रो व्यपदिष्टस्तत्कामस्येति, पुत्रस्य बालत्वान्नैवंविधा
कामना सम्भवति । ननु वैवमन्यकृतात् कर्मण अन्यस्य फलेऽभ्युपगम्यमाने अकृताभ्यागम-
दोषापत्तिः, अकाम्यमानश्च फलं भवति, एतदप्युत्क्रान्तशब्दप्रमाणन्यायमर्थादयोच्यते, नैप
दोषः । इयेनवदेतद् भविष्यति, इयेनमभिचरन् करोति अभिचर्यमाणश्च त्रियते । अथोच्यते
कामिन एवैतत् फलं शत्रुमरणं हि यजमानः कामयते तदेव चाऽऽप्नोतीति नाकर्तुंगामिता फलस्य ।
अत्रापि विशिष्टपुत्रवत्तालक्षणमुपनेतुरेव फलम्, यथा पुत्रस्याऽऽरोग्येण पितुः प्रीतिः, एवं ब्रह्मवर्चसे-
नापि । अतोऽधिकृतस्य कर्तुंश्च पितुरेव तत् फलम्, अन्वयानुसारी हि शास्त्रार्थाध्यवसायः । इह
च पुत्रस्य फलकामेनैव कर्तव्यमिस्थान्वयः प्रतीयते । न च यथाश्रुतान्वयत्यागे किञ्चन प्रमाण-
मस्ति । एतेन पितुरौर्ध्वदेहिकः पुत्रकृत उपकारो व्याख्यातः, तत्रापि हि पुत्रः कर्ता पितृवृत्तिश्च
फलम्, तथा च लिङ्गम् ‘आत्मा वै पुत्रनामा’सीति । पित्रैव हि तावत् श्राद्धमात्मसम्प्रदानकं
वस्तुतः कृतमेव, येनापत्योत्पादनमेवमर्थमेव कृतम् । यथा सर्वस्वारे मृतस्यार्भवपवमानाद्
ये पराङ्गः पदार्थास्तेष्वपि यजमानस्यैव कर्तृत्वम् । ब्राह्मणाः संस्थापयत यज्ञमिति प्रैषेण दक्षिणा-
भिर्चरणेन वा प्रयोगसमाप्तौ, ऋत्विजां विनियोकृत्वात्, एवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्
वत् श्राद्धादिकं पित्रर्थं क्रियते पित्रैव तत् कृतं भवति । अध्ययनविज्ञानसम्पन्नं ब्रह्मवर्चसम् । बलं
सामर्थ्यम्, आभ्यन्तरं बाह्यञ्च, उत्साहशक्तिर्महाप्राणता चैतदाभ्यन्तरम्, बाह्यञ्च हस्त्यश्वरथ-
पदातिक्रान्तसम्पत् । तदुक्तम्—‘स्वाङ्गाभ्युद्यमं सांयोगिकानां चार्थानाम्’ इति । ईहा चष्टा
बहुना धनेन कुविवाणिज्यादिव्यवहारः । सर्वत्र गर्भादिसंख्या च वर्षाणां गर्भादिति क्षनु-
वर्त्तते । इति ।

आपत्कल्पे उपनयनकालातिपातौ सर्वेषां न्यूनतरमिति । अतःशब्दो हेत्वर्थः “नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनये”दिति [सू० ३।१।११] वचनसामर्थ्याद् यत् उपनीतस्योर्ध्वं संवत्सरादर्वा-
गपि षोडशवर्षाद् ब्राह्मणस्य गोदानं प्राप्नोति, अतो नायमवश्यत्वेनाष्टवार्षिकव्रतधारण-
कालो नियम्यत इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् । एवं सामर्थ्याद्विकल्पः, पुरुष-
शक्तिशीलदेशकालवयोऽवस्थाविशेषेण न पक्षविवक्षया द्रष्टव्यः । कथं नाम ? आपत्-
कालेऽपि यदि षोडशे उपनयनं स्यात् तथाऽपि संवत्सरमप्युपनयनव्रतधारणं कृत्वा
सप्तदशे गोदानं कुर्यादित्येवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् * (A) । गोदानमिति
व्रतस्य नामधेयम् ।

A. सूत्रस्यास्य व्याख्यायां तर्काङ्कारः—“अतःशब्दो हेत्वर्थः, यस्मात्—‘योऽनधीत्य
द्विजो वेदम्’ (द्र० पृ० ३) इत्येवमादिस्मरणाद् वेदाध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् । यस्माच्च
तपोविशेषैरित्यादिवचनाद् व्रताचरणपूर्वकत्वं तदध्ययनस्य । अत एतस्मात् कारणात् षोडशे
वर्षे गोदानं नाम व्रतं कर्तव्यम् । गावः केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति गोदानमिति
व्रतस्य नामधेयम् । ततश्च इतः पूर्वमुपात्तस्योपनयनव्रतस्यायमवधिरित्यवगम्यते । एवञ्च
ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकमुपनयनव्रतं भवति क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकम्, वैश्यस्य द्वादशवार्षिकम् इति
सिद्ध्यति । ब्रह्मवर्चसकामस्येत्येतस्मिंश्च पक्षे ब्राह्मणस्यैकादशवार्षिकम्, क्षत्रियवैश्ययोश्च षोडश-
वार्षिकमुपनयनव्रतम् । उपनयनकालातिपाते तु सर्वेषां न्यूनतरमपि इत्यवगन्तव्यम् । न्यूनतर-
पक्षेऽप्यन्ततोऽष्टौ दिनानि तत् करणीयम् । तथाच गृह्यसंग्रहः—समा मासा अहोरात्रा इति ।
सावित्रमुपनयनव्रतम् । तदानीमेव सावित्रीप्रवचनस्योपदेशात् । तथाच पुरुषशक्तिशीलदेशकाल-
वयोऽवस्थाविशेषेण कालव्यवस्था प्रतिपत्तव्या । अन्ये त्वाहुः—यैतः नाचरिष्यन्तं संवत्सर-
मुपनयेदिति संवत्सरमात्रव्रताचरणस्यात्यन्तमावश्यकत्वं सूत्रयिष्यति, अतः कारणात् संवत्सर-
व्रताचरणात् परमर्वांगपि षोडशाद् वर्षाद् षोडशवर्षोपनीतस्य च संवत्सरव्रताचरणानुरोधात्
परतोऽपि षोडशाद् वर्षाद् गोदानं कर्तव्यम् । तस्मान्नायमवश्यं कालनियमः—षोडशे वर्षे
गोदानमिति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् इति । तदसङ्गतम् । पूर्वोदाहृतगृह्यसंग्रह-
विरोधात् । नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेद् इति तु गोदानादिव्रतविषयम् इति तत्रैव वक्ष्यामः ।
तत्र तावदुपनयनव्रतं सावित्र्या अध्ययनार्थं सावित्रं सह प्रवचनञ्चाऽऽख्यायते । उपनयनव्रत-
समकालमेव सावित्रीप्रवचनोपदेशात्, गोदानादीनि व्रतानि देवपर्वादीनां वेदानामध्ययनार्थानि
अनुप्रवचनीयानि चोच्यन्ते । अमीषां व्रतानां पश्चादेव तत्तद्वेदभागानां प्रवचनस्योपदेशात् ।
गुरुश्रुतावता कालेन ब्रह्मचारिणं शौचाचारादिकं शिक्षयेत् । तथाच मनुः—

तस्य विधिविवक्षया इदमाह—

चूडाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् ॥ २ ॥ -

शिरः 'अमितः पश्चाद्भागकेशानां कपुष्पिकाकपुच्छलाख्यानां वपनकरणम् अन्त-
करणम् । तच्चूडाकरणेन व्याख्यातम् इत्ययमतिदेशः । एषञ्चास्थोपनयनव्रतात्से कियन्त-
मपि कालं वपनं न कर्त्तव्यं येन पिञ्जलीभिः सह कपुष्पिकाग्रहणच्छेदनादि कर्त्तुं
शक्यते । "तद्वयुक्तं यदुक्तं 'ता 'वामेनाभिगृह्ये'त्यादि [२।१।१५] । "तथाचोक्तम्—

वपनं नास्य कर्त्तव्यमर्वाङ् 'गोदानिकव्रतात् ।

व्रतिनो वत्सरं यावत् वण्मासानिति गोतमः(५) ॥ 'इति ।

समस्तविध्यतिदेशे प्राप्ते विशेषार्थमिदमाह—

ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते ॥ ३ ॥

मातरि प्राप्तायां(६) ब्रह्मचारिणः स्वयमेव वपनक्रिया नियम्यते । अयं विशेषः—

सर्वाण्यङ्गलोमानि संहारयते ॥ ४ ॥

सर्वेषां चाङ्गलोमां संहारो वपनमित्यर्थः । अयं विशेषः—

**गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्या(७)श्वमिथुनं क्षत्रियस्य
अविमिथुनं वैश्यस्य ॥ ५ ॥**

उपनीय गुहः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमभिकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥ (२।१९)" इत्याह स्वभाष्ये ।

तद्वन्नाऽऽपि षोडशवर्षाण्युपनयनेऽपि संवत्सरमुपनयनव्रतं कर्त्तव्यमुत्तान्ततोऽष्टदिनमेव व्रतं कृत्वा
षोडशवर्षाण्यन्तर एव गोदानं कर्त्तव्यमिति भगवन्तोऽनूचाना निर्दिशन्तु ।

A. कर्मप्रदीपः ३।६।१९ । वचनमिदं प्रागुक्तभाष्यकारमतमेव समर्थयत इति द्रष्टव्यम् ।

B. अथ माता शुचिना वसनेनेत्यादिसूत्रबलाच्चूडाकर्मणि माता कुमारमङ्गं कृत्वापविक्षति
तथागतञ्च समन्वः संत्करोति । केशान्तकरणे तु न ब्रह्मचारी मातुरङ्गतो भवति, अकुमारत्वेना-
नुक्तवाह गुहकुले वेदानीमस्वावस्थानात् । इति ।

C. ब्राह्मणस्येत्यत्र क्षत्रियस्येत्यत्र वैश्यस्येत्यत्र च विभज्य सूत्रमिदं त्रिसंख्यकं कुस्तः
क्षामचमित्यङ्गुली ।

१. 'अमितः' नास्ति ख । २. 'वादि' नास्ति क-ग-घ । ३. 'तेन' क-घ । ४. 'वामेन निवृत्ते'
ख । ५. 'वत्सरं कर्मप्रदीपः' ख । ६. 'गोदानिकाद् न' ख । ७. 'इति' नास्ति ख ।

गवा वृषेण च मिथुनम् 'इति प्रसिद्धम्, पशुमुत्तरतापि । यथोक्तदक्षिणाऽशक्तौ कथमित्यत आह—

गौर्वैव सर्वेषाम् ॥ ६ ॥

'इयं चाऽऽचार्यस्य दक्षिणा न ब्रह्मणः । 'कुतः? तस्यैवोपनयनकेशान्तकरणादिकर्मोपदेशात् । वक्ष्यति चा'यम् 'आच्छादयेद् गुरुमित्येके' [ख० ३।२।४०] इति । अयञ्च विशेषः—

अजः केशप्रतिग्राहाय ॥ ७ ॥

केशप्रतिग्राहको वपनकर्ता नापितः, तस्य मूल्यमजो देयः । एवं चान्न व्रीह्यादिपात्र-
कृत्तरासादनं* न मूल्यान्तरोपदेशात् 'च । अत्र गोदानव्रताङ्गस्य केशान्तकर्मणः
'परिसमाप्तिः(A) ।

इदानीं लाघवार्थं 'गोदानादीनां व्रतानां साधारणा परिभाषा विशेषविवक्षयोच्यते'* ।

उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

ऋज्वेतत्(B) ।

अयमत्र विशेषः—

न त्विहाहतं वासो नियुक्तम् ॥ ९ ॥

नियमे सत्यनियम उच्यते—अहतवाससो नात्र(C) नियमः ।

A. अथ गोदानव्रतप्रयोगः—'ब्राह्मणाननुज्ञाप्य गणेषां सम्पूज्य गोदानव्रताङ्गं नान्दीमुख-
श्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य, तन् कृत्वा, गोदानव्रताङ्गकेशान्तकर्मं करिष्ये इति सदृष्टव्यं वृद्धा-
कर्मचदग्निप्रतिष्ठापनादि केशवपनान्तं कर्म ब्रह्मचारी कुर्यात् । न त्वाचार्यः । नात्र व्रीह्यादीना-
मासादनम् । सर्वेषामङ्गलोम्नां च वपनम् । गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्य, अश्वमिथुनं
क्षत्रियस्य, अविमिथुनं वैश्यस्य । यथोक्तदक्षिणाऽल्लाभे सर्वेषामपि गौर्दक्षिणा आचार्याय देया,
अथ केशप्रतिग्राहाय नापितायाजो देयः' इति केशान्तकरणप्रयोगः सुब्रह्मण्योक्तः ।

B. उपनयनेनैव पूर्वोक्तेन गोदानादिव्रताङ्गमुपनयनं कथितमित्यर्थः ।

C. अत्र गोदानादिव्रताङ्गोपनयने । एतेन पूर्वस्मिन्नपनयने अहतस्व वाससो नियमोऽव-
गम्यते ।

1. 'इति प्रसिद्धम्' नास्ति क-च । 2. 'ययि' नास्ति क-च । 3. 'ययं' ख । 4. 'कुतः' नास्ति क-च । 5. 'ययम्' नस्ति क-च । 6. 'कृत्तरादिना चच कृत्तरासादनं' ख । 7. 'च' नास्ति क-च । 8. 'पति-' नास्ति क-च । 9. 'साधारण्यविवक्षयोच्यते' क ।

नालङ्कारः ॥ १० ॥

नियुक्त इति वर्तते ।

नाऽऽचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत् ॥ ११ ॥

संवत्सरमात्रमपि कालं व्रतधारणं यो न करोति तं नोपनयेदित्यादि, आचार्य-
स्थायं नियमः । अर्थाद्ब्रह्मवारिणोऽपि नियमः, (A) गोदानिके उपनयने अयं नियमः ।
‘कुतः ? अत्रैवोक्तत्वात् (B) ।

वार्त्तं चास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति ॥ १२ ॥

‘उक्तार्थमेतत् । च-शब्दान्मन्त्रञ्च वाचयति’* ।

पूर्वं तावन्मन्त्रवाचनं पश्चाद्वादेश इति, ‘अयं क्रमः । किमतिदिशति (C), अतस्तान्
द्वादशाऽऽदेशानाह—

आचार्याधीनो भवान्यत्नाधर्मचरणात् ॥ १३ ॥

आचार्यस्याधीन आयत्तो वक्ष्यो भवेत्यर्थः । अधर्मचरणादन्यत्र, अधर्मसंयुक्त-
माचार्यादेशमपि मा कार्षीरित्यर्थः ।

A. अत्र प्रथमसूत्रे भाष्यकारेण अतः-शब्दप्रयोगस्य यत् कारणमुक्तं तदनेन ग्रन्थभागेन
चिरञ्चते इति अनयोरेकतरस्य परमतोपन्यासेन सार्थकत्वं वा प्रक्षिप्तत्वं वेति भगवन्तोऽनूचाना
निर्दिशन्तु ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—‘स खल्वयं नियमो गोदानिक एवोपनयने स्यात्, कुतः । अत्रै-
वोपदेक्षात् । तस्मात् संवत्सरमपि व्रतं यो न चरिष्यति, तस्यापि प्राचीनमुपनयनं भवति ।
अन्ये त्वाहुः—प्रकरणदेवैतस्मिन्नुपनयने प्राप्ते पुनरुपनयनप्रवृत्तिं सामान्यार्थम् । तस्मात्
प्राचीनेऽनुपनयनेऽयं नियमः, तेन यस्यापि षोडशे वर्षे उपनयनं तस्यापि संवत्सरव्रतचरणात् परत
उपरिष्ठादपि षोडशाद् वर्षाद् गोदानं स्यात्, न तु षोडश एव वर्षे इति बोद्धव्यम् । परतो वक्ष्य-
माणा अपि धर्माः सामान्यगोचरा एवेति । नैतदेवम् ‘उपनयेत्’ इत्यनुक्तौ वाक्यार्थस्यैवाघट-
नात् । अन्यथाऽभिधाने वाऽऽचार्यस्य निषेधस्यालालाभात्, अतिक्रम्याभिधानाच्च । ‘समा मासा
भहोरात्रा’ इत्याद्युदाहृतगृह्यसंहितावचनेन प्राचीने उपनयने विशेषस्याभिधानाच्च तत्रैतस्याः प्रवृत्तेः ।
सोऽयमुपनयतिः सन्निहितं गोदानादिकमेवोपनयनमभिधत्ते न प्राचीनमिति । व्यक्तिवचनः
खल्वयम्, व्यक्तिवचनानाञ्च सन्निहितव्यक्तिपरत्वाभावेऽपीत्याये सिद्धान्तितम् । तत् कुत एवानेन
सामान्यपरिग्रहः शक्यते वक्तुम् । इत्याह स्वभाष्ये । तद्वन्न भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

C. ऋषयश्च सू० २।१०।३७ पृ० ४८८—२ ।

1. ‘वादि’ नास्ति ख. 2. ‘कुतः’ नास्ति क-घ. 3. नास्ति क-घ. 4. ‘अयं क्रमः’
नास्ति क-घ. 5. ‘वादिषात्’ नास्ति क-घ. ।

क्रोधानृते वर्जय ॥ १४ ॥

ऋज्वर्थम् ।

मैथुनम् ॥ १५ ॥

वर्जयेति सर्वत्रानुवर्तते । मैथुनं स्त्रीसेवा ।

उपरि शय्याम् ॥ १६ ॥

उपरि शय्या आचार्यशय्याया उच्चतरा ।

तथाच मनुः—

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ(A) । इति ।

कौशीलवगन्धाञ्जनानि ॥ १७ ॥

कौशीलवं नृत्यगीतवादित्रानुबन्धः । गन्धाञ्जनादयः । अञ्जनमङ्गणोः ।

स्नानम् ॥ १८ ॥

तद्याभ्यङ्गादयर्तनादिकं सुखार्थम् ।

तथाच मनुः— अभ्यङ्गमञ्जनं 'चाक्ष्णोक्षपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनं गीतवादनम्(B) ॥ इति ।

उदकमात्रस्नानस्य विधानात्—वक्ष्यति चायम् नित्यधर्मेषु 'उदकोपस्पर्शन-
प्रातरभिवादा' इति [सू ३।१।२५] ।

'तथाचोक्तं कर्मप्रदीपे—

न गात्रोत्सादनं कुर्यादनापदि कथञ्चन ।

जलकोडामलङ्कारं मती वण्ड इवाऽऽल्लवेत्(C) ॥ इति ।

A. मनुसंहिता २।१९८ । अस्योत्तरार्धन्तु—

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न मयेष्टासनो भवेत् । इति ।

अस्य कुलूकभट्टोक्ता व्याख्या—'गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया नीचे एव शय्यासने
नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र मयेष्टचेष्टां चरणप्रसारविकां
कुर्यात् ।' इति ।

B. मनुसंहितायाम् २।१७८ । अस्य व्याख्यायां कुलूकभट्टः—'अभ्यङ्गं तैलादिना शिरः-
सहितदेहमर्दनलक्षणम्, कज्जलादिभिश्च चक्षुषोरञ्जनम्, पादुकायादृच्छत्रस्य च धारणम्, कामं मैथुनाति-
रिक्तविषयामिलापातिशयम्, मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निबिडंत्वात् । क्रोध-लोभ-मृत्य-गीत-
वीणापणवादि वर्जयेत् ।' इत्याह ।

C. छन्दोगपरिशिष्टम् ३।६।१६ ।

अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि ॥ १६ ॥

अवलेखनं कङ्कटादिना शिरसः । भूमेर्वा निष्प्रयोजनम् । दन्तप्रक्षालनं दन्त-
धावनं 'पत्रवीटिकादिना' * धर्षणम् । पादप्रक्षालनम् उद्भवर्तनपूर्वकं सुखार्थम् ।
पादेन वा पादस्य(A) ।

क्षुरकृत्यम् ॥ २० ॥

क्षुरकर्म, एवं चेद् ब्रह्मचारिणा जटिलेन *भाव्यम् । तन्न, "कुतः ?—

सशिखं वपनं कार्यमा स्नानाद् ब्रह्मचारिणाम् ।

आशरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न चेद् भवेत्(B) ॥

इति वचनात् । वपनं नास्य कर्तव्यमिति वचनात् । तस्मात् क्षुरकर्मप्रतिषेधात्—
मुण्डनस्य च विधानात् 'कर्तर्या मुण्डनमिति युक्तम् । अन्ये तु वृषणयोरित्यध्याहारं
कृत्वा व्याचक्षते । "अपरे त्वेकत्र विधानादन्यत्र प्रतिषेधाद् 'विकल्पमाहुः' * (C) ।

तथाच मनुः—मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः(D) । इति ।

मधुमांसे ॥ २१ ॥

श्रृज्वर्यम्(E) ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—'पादेन नाकमेत् पादम् इति स्मरणात्' इत्याह ।

B. कर्मप्रदीपः ३।६।१४ ।

C. अत्र तर्कालङ्कारः—'अथवा क्षुरकृत्यप्रतिषेधान्मुण्डनविधानाच्च मुण्डनं कर्तव्यमेव,
तदन्यत् क्षुरकृत्यम्, अङ्गलोमसंहारादिकं न कर्तव्यमित्यर्थं सूत्रार्थः ।' इत्याह ।

D. मनुसंहिता २।२।१९ ।

E. अत्र मनुसंहिताप्रमाणम्—

वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् क्षियः ।

शुक्राणि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम् ॥ इति । २।१७७ ।

क्षौद्रं मांसं च न खादेत् । गन्धञ्च कर्पूरचन्दनकस्तुरिकादि वर्जयेत् । एषाञ्च गन्धानां यथा-
सम्भवं भक्षणमनुलेपनञ्च निषिद्धम् । माल्यञ्च न धारयेत् । उद्विक्तसंज्ञं गुहादीन् न खादेत् ।
क्षियञ्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति
तामि शुक्राणि न खादेत् । प्राणिनां हिंसा न कुर्यात् इति अस्य कुलूकभट्टोक्ता व्याख्या ।

1. 'यन्वीटिकादिना' क-च । 2. 'अधित्यम्' ख । 3. 'कुतः' नास्ति ख । 4. 'मर्वा-
नोदानिकत्रतात् । प्रतिनो वन्वचं यावत् वल्गावानिति गीतमः ॥' इत्यधिकः पाठः ख । 5. 'कर्तव्यं
मुण्डन-' ख । 6. 'चर्मे' ख । 7. 'विकल्पः' ख ।

गोयुक्तारोहणम् ॥ २२ ॥

गोयुक्तस्य शकटादेरारोहणमुपर्यवस्थानम् ।

अन्तर्ग्राम उपानहोर्धारणम् ॥ २३ ॥

‘उपानहौ प्रसिद्धौ, तयोः* अन्तर्ग्रामे ग्राममध्ये ‘धारणम्, ग्रामशब्दः पुरुष-
निवासोपलक्षणार्थः । बहुव्याद् ब्रह्मचारिधर्माणां प्रत्येकोपदेशाद् गौरवं स्यात्, अतः
संक्षेपार्थमिदमाह—

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ॥ २४ ॥

‘मनःप्रधानानि दशेन्द्रियाणि मनश्चैकादश ।

तथाच मनः— श्रोत्रं त्वक् चक्षुषो जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपार्श्वं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ ‘गणौ (A) । इति ।

स्वयमिति कामतः श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयगोचरं ‘प्रतिषिद्धे कर्मण्य-
निवारणं बुद्ध्या प्रवर्तनम्’ मोक्षणम् इन्द्रियमोचनम् ‘इत्युच्यते तद् वर्जयेदिति ।

‘तथा च श्रीवेदव्यासः—

धृत्या शिश्रोदरान् रक्षेत् पाणिपादौ च चक्षुषा ।

चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचञ्च कर्मणा ॥ इति* ॥

ब्रह्मचारिण आदेशो यथा—नाचार्यनिन्दां शृणुयादिति प्रतिषेधे न कामतस्तां^{१०}
शृणुयात्,^{११} तच्छ्रवणं^{१२}मपि यत्र न स्यात् तत्र तिष्ठेत्^{१३}* । ^{१०}यथाह मनुः—

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा ‘वाऽपि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः (B) ॥ इति ।

A. मनुसंहिता २।९०-९२ ।

B. मनुसंहिता २।२०० । अथ कुडूकमहोक्ता व्याख्या—विद्यमानदोषस्याभिधानं

१. नास्ति क-च । २. ‘धारणम्’ नास्ति ख । ३. ‘ततः’ ख । ४. ‘शुषी’ ख । ५. ‘प्रति’ चपिकः
क-च । ६. प्रवर्तनमित्यनवरं ‘किं तर्हि ?’ हेतुस्तानि च ग्रहयाम् । किं तर्हि ? तच्छ्रवणे प्र-’ इत्यधिकम् ख ।
७. ‘इति’ नास्ति क-च । ८. नास्ति क । ९. ‘-विदा’ क-च । १०. ‘एव’ चपिकः ख । ११. ‘किं
तर्हि’ चपिकः ख । १२. ‘परिभाषादिप्रातिष्ठेत्’ ख । १३. ‘तथाच’ ख । १४. ‘वैव’ क-च ।

एवं चक्षुरादीन्यपि परस्त्रीप्रेक्षणद्विपदार्थप्रवृत्तानि 'निवर्तयेत्' न तु कामतो मोचये-
दिति । (A) इति"शब्द आदेशपरिसमाप्त्यर्थः ।

अन्यानपि सर्वव्रतसाधारणान् धर्मानाह—

**मेखलाधारणभैक्षचर्यदण्डधारणसमिदाधानोदकोपस्पर्शन-
प्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः ॥ २५ ॥**

यथोक्ताया मेखलाया धारणं 'मेखलाधारणम्'(B), यथोक्तस्य भैक्षस्य चर्या(C) सा
च द्विः भोक्तुः सायं प्रातः । दण्ड उक्तलक्षणः, तस्य धारणं कर्मकाले । समिदाधानमुक्त-
परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा । यत्र देशे गुरोः परीवादो निन्दा च प्रवर्तते तत्र
स्थितेन शिष्येण कर्णौ हस्तादिना तिरोधातव्यौ, तस्माद् वा देशाद् देशान्तरं गन्तव्यम् । इति ।

A. केचिदेवं वा सूत्रमिदं व्याचष्टुः—स्वयमिन्द्रियमोचनं कामतो रेतःस्कन्दनं वर्ज्य
इति । यद्यपि—

स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

जात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मांसित्यृचं जपेत् ॥ (म० स० २।१८१)

इत्यकामतोऽपि रेतःस्कन्दनं मनुना निषिद्धम्, तथाऽप्येतदधिकदोषकरं व्रतहानिकरं वा वर्ण-
नीयम् । यस्मान्मनुरेवाऽऽह—

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित् ।

कामादि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ इति । (म० स० २।१८०)

B. तदुक्तं मनुसंहितायाम्—

यद् यस्य विहितं कर्म यत् सूत्रं वा च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेऽपि ॥ (२।१७४)

'यस्य ब्रह्मचारिणो यानि कर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनकाले गृह्येण विहितानि गोदानादि-
व्रतेऽपि ताभ्येव नवानि कर्तव्यानी'ति चास्य व्याख्या ।

C. भैक्षचर्या च कथं कर्तव्येत्याह मनुः—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशास्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद् भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।

भङ्गान्ने त्वन्यगोदानां पूर्वं पूर्वं विचर्जयेत् ॥

सर्वं वाऽपि चरेद् धामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

भिक्षयन् प्रयतो वाचमभिज्ञास्तांस्तु वर्जयेत् ॥ इति । (म० स० २।१८३-८५)

मधस्तात् । उदकोपस्पर्शनं स्नानं तच्च सायं प्रातः, वक्ष्यति चायं 'तेषु सायं प्रातश्चकोप-
स्पर्शन'मिति [सू ३।१।२७] । प्रातरभिवादाः पादोपसंग्रहणम् । तच्च—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः (A) ॥ इति ।

'एते मेखलादयोऽभिवादनान्ता' * नित्यधर्मा नित्यमहरहरनुष्ठेया इत्यर्थः (B) । इति-

A. मनुसंहिता २।७२ । पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तम्, तद् व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कीदृशो व्यत्यासः कार्यं इत्यत आह सव्येन पाणिना सव्यः पादो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्पष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यद्वाह पैठीनसिः—'उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादाबभिवादयेत्' । दक्षिणो-परिभावेन व्यत्यासो वाऽयं शिष्टसमाचारात् इति वास्य व्याख्या ।

B. अभिवादाने विशेषमाहान्न तर्कालङ्कारः—

'उत्तानाभ्याञ्च हस्ताभ्यां पादावस्य सृदु स्पृशेत् ।

दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत्' ॥

इति चेवमादिस्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण करणीयम् । अभिवादनविधिरपि मनूक्त एवाऽऽदृश्याः । यथा मनुः 'अभिवादात् परं विप्रः' (२।१२२) 'भोः-शब्दं कीर्तयेदन्ते' (२।१२४) इति च । (द्र० पृ० ३२०) ज्येष्ठमभिवादयन् विप्रः, अभिवादात् पादग्रहणात् परम् 'अमुकनामाऽहमस्मीति स्वं नाम कीर्तयेत्, अन्ते च भोः-शब्दम् इति वचनयोरर्थः, तेन पादग्रहणानन्तरम् 'अमुकनामाऽहमस्मि भोः' इति कथयेत् । यच्च अभिवादये 'अमुकनामाऽहमस्मि भोः' इत्युच्चार्याभिवादनं कर्तव्यमिति रघुनन्दनादीनां मतम्, तद्वसङ्गतम् ; अभिवादये इत्युल्लेखे प्रमाणाभावात् । अभिवादात् परम् इत्यादिना पादग्रहणादनन्तरमेव नामकीर्तनस्योपदेशाच्च । यद्यपि अभिवादात् परमित्यस्य, अभि-वाद्ये इति शब्दोच्चारणात् परमिति व्याख्यानम्, तदप्यसङ्गतम् ; प्रमाणाभावात्, लक्षणाप्रसङ्गाच्च । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिं ज्यावसीमवोचाम । सा खल्विदं वर्णना व्याख्यातृणामेव बहुञ्जा-परिकल्पिता भवेत्, न तु मुनेरनुमता । मुनिवचनञ्चोपक्रम्य बहुञ्जया परिकल्पनं तेषामप्यनुचित-मेव । 'असावहं भोः' इत्यात्मनो नामाऽऽदिशेत् इत्येवमादिस्मृत्यन्तरेष्वपि अभिवादनवाक्ये अभिवादये इति पदप्रयोगो नावशिष्यते । मिताक्षरादीपकलिकादिष्वपि अभिवादये इति प्रयोगो न दृश्यते । अभिवादयन् इति तु वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदुपदेशः । एतच्च भवताऽपि चाच्यम्, हेत्वर्थे वा शता वर्जनीयः । तत्तन्नाभिवादनस्य नामकीर्तनेहेतुत्ववचनाद् हेतोः पूर्ववर्तित्व-निवमात् अभिवादात् परमित्यन्वात्सङ्गमेव व्याख्यानमादर्शनीयम् । यच्च गौतमसूत्रम् 'स्वनाम प्रोच्यारमहमित्यभिवादोऽहमस्मादेव' इति तद्व्याभिवादनविषयत्वादेव न प्राज्ञाभि-

करणादभ्ये च—

मित्थं स्वात्वा शुचिः कुर्याद् देवर्षिपितृतर्पणम् ।

इत्येवमादयः स्मृत्यन्तरोक्ता इति(A) ।

कानि पुनस्तानि व्रतानि येषां गोदानप्रसङ्गेनैते साधारणधर्मा उच्यन्ते, कियत्-
कालिकं च तेषां धारणमित्यत आह—

**गोदानिकव्रातिकादित्यव्रतौपनिषदज्यैष्ठसामिकाः संवत्-
सराः ॥ २६ ॥**

‘उक्तार्थम् । ‘ननु ‘नाऽऽवरिष्यन्तं संवत्सरमुपनये’दित्यनेन गतार्थत्वात् ‘कस्मात्
‘पुनर्गोदानग्रहणम् ? ‘उच्यते—इष्टान्तार्थं ‘गोदानग्रहणम्’* । कथं ‘नाम ? यद्’‘वद्
गोदानिके व्रतादेशनादि तद्वदन्तेऽपीति । एवं तावदुपनयनं सावित्र्या अभ्ययनार्थ-
मुक्तम् । गोदानिकमागनेयैन्द्रपावमानानां ‘वेद’पर्वणाम् । व्रातिकमारण्यकस्य शुक्रिय-
वर्जस्य । आदित्यव्रतं शुक्रियाणाम्, औपनिषदम् ‘उपनिषद्ब्राह्मणस्य(B) । ज्येष्ठसाम-
व्रतमाज्यदोहानामभ्ययनार्थमिति’ (C) ।

वादनविषयम् । अत एव मनुष्याऽपि—

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् क्षिबः सर्वास्तथैव च ॥ (म० स० २।१२३)

इत्यज्ञाभिवादे ओः-शब्दो नाभिहितः, ततश्च अमुकोऽयमहम् इत्यज्ञाभिवादनप्रयोगः । इदं गौतम-
सूत्रं कैश्चित् कल्पनाकुशलैराकुलीकृत्य पठितम् ‘स्वनाम प्रोच्याहमभिवादये इत्यभिकदेव’ इति
तदनाकरम् । यथापरमुक्तं मनुष्येन नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वात् अभिवादनवाक्ये नाम-
शब्दोऽहोऽप्रमाण इति, तद्व्ययुक्तम् । ‘स्वं नाम इति नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वेऽपि
असौ नामाहम् इति नामशब्दस्यानन्वयप्रयोजनत्वात् । अन्वया नामशब्दस्य द्विरुच्चारणानुप-
पत्तेः । कण्ठतन्नाभिधानात् असौ नामाहमस्मि इत्येवं स्वं नाम कीर्तयेत् इति कण्ठत एव
नामशब्दस्याप्युल्लेखोऽनुशिष्यते, तस्मान्न किञ्चिदेतत्’ इत्याह ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्काङ्कुरेणापि स्वभाष्ये ।

B. मन्त्रब्राह्मणापरनामधेयस्य ग्रन्थस्य ।

C. ‘मूर्वान्मिदोऽस्तिम्’ इत्यादि साक्षां गानाध्ययनार्थमित्यर्थः । ननु चत्वारि वेदव्रतानि
इति गौतमेन पुरुषसंस्कृतमध्ये पाठ्य कथममीषामध्ययनार्थत्वंमुच्यते ? नैव दोषः—

1. ‘निवदव्याकर्तं दृष्टम्’ च । 2. ‘ननु’ नास्ति च । 3. ‘नाऽऽवरिष्यन्तं’ च । 4. ‘कस्मात्’ नास्ति
च । 5. ‘वद्’ नास्ति च । 6. ‘उच्यते’ नास्ति च । 7. नास्ति च । 8. ‘नाम’ नास्ति च । 9. ‘तद्’ च ।
10. ‘वेद’ नास्ति च-च । 11. ‘औपनिषद’ च-च ।

पुनरपि साधारणधर्मविवक्षयेदमाह—

तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम् ॥ २७ ॥

उक्तार्थम् (A) ।

आदित्यव्रतं तु न चरन्त्येके ॥ २८ ॥

एके शास्त्रिन आदित्यव्रतं न चरन्ति । येषामारण्यकान्तर्भूतानि शुक्रियाणि व्यस्तानि पठ्यन्ते 'ते न चरन्ति' * , 'आरण्यकाध्ययनेनैव तेषामधीतत्वात् । येषां तु पुनः 'पृथक् पठ्यन्ते' (B) यथा कौथुमानाम्, ते 'चरन्ति, एवं विनिकेरोनायं विकल्पो "ब्रह्मणः" * । ये चरन्ति तेषां विशेषधर्मानाह—

ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति ॥ २९ ॥

कौपीनाच्छादनमेव तेषामधरीयं वासो नोत्तरीयमग्निमिति ।

आदित्यश्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्याम् ॥ ३० ॥

'वृक्षः प्रसिद्धः' * शरणं गृहम् । वृक्षशरणयोश्चाप्यां वर्जयित्वा ग्रीष्मव्रततै-
रप्यादित्यव्रतचारिभिश्चान्नादिच्छायायादित्यो नान्तर्दधे इति ।

नापोऽभ्यवयन्त्यूर्ध्वं जानुभ्यामगुरुप्रयुक्ताः ॥ ३१ ॥

जानुभ्यामूर्ध्वम् अप उदकं नाभ्यवयन्ति नावतरन्ति, 'अगुरुप्रयुक्ताः' * गुरुणा
अप्रयुक्ता अनुक्ता इत्यर्थः (C) । गुरुक्तानां पुनरूर्ध्वमपि जानुभ्यामुदकावगाहनं कुर्वतां

तपोविशेषैर्विधिधर्मैश्च विधिदेसितैः ।

वेदः ऋत्विजोऽभिगन्तव्यः सरहृत्त्वो द्विजन्मना ॥

इति मनुनाऽभ्यवयनार्थत्वस्याप्यमीषामुपदेशात् । तस्मात् पुरुषार्थानामेव सतामेवां संयोग-
पृथक्त्वस्यायेनाध्ययनार्थत्वमभ्यवयनार्थानामेव वा पुरुषार्थत्वमावर्णीयम् इति केचिदाहुः ।

A. व्याख्यातं प्राक् (३१।२९) सूत्रे । सायं प्रातरिति गुणविधानार्थमुदकोपस्पर्शनमिति
विहितमनूयते । पूर्वमुदकोपस्पर्शनं कृतमूर्ध्वपुरीषत्वं मूर्ध्वपुरीषस्तिष्ठान्त्वं वा सौकस्यम्पर्यम् ;
अवन्तु जानविधिरिति केचित् ।

B. आरण्यकान्तर्भूतानि पुण्येव शुक्रियाणि पठ्यन्ते इत्यर्थः ।

C. अनु आचार्यादीनो भवान्यत्राद्यमांशरणादिति शुक्लम्, तत् कथमाचार्यप्रयुक्तोऽधर्म
चरेत् ? उच्यते—अगुरुप्रयुक्ता जानुभ्यामूर्ध्वमपो नाभ्यवयन्ति इत्युक्ते गम्यत एवेत्य् वद
गुरुप्रयुक्ता अभ्यवयन्तीति, तस्माद्वदोयः, अपि च नैवात्र किञ्चिद् विधीयते निषिध्यते वा ।

1. नामि च । 2. 'ने आरण्यका अध्ययनेनैव' ख । 3. 'पृथक्' नास्ति च । 4. 'चरन्तीति' च ।

5. नामि च । 6. नामि च । 7. नामि च ।

न दोषः । 'अनेनैव तद्दर्शयति'*, 'यत् स्वल्पो दोषस्त'माचार्योदिशं कुर्वतामधर्मसंयोगो नास्ती'त्युक्तं भवति(A) ।

इति "भट्टनारायणकृतौ"† "गोमिलीय-गुह्यसूत्रभाष्ये"‡

सुतीयप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका ।

किं तर्हि ? ये स्वत्वादित्यत्र चरन्ति ते किलेवं कुर्वन्ति न च कुर्वन्तीत्युच्यते तस्मादधर्म-
चरणसङ्क्रान्तोऽपि नास्ति इति केचिदाहुः ।

A: अथ ब्रह्मचर्यव्रतविधेयार्था प्रयोग उच्यते । तत्र गोदानव्रतप्रयोगः—ब्राह्मणानुज्ञाप्य
गणेशं सम्पूज्य गोदानव्रताङ्गं नान्दीमुखभाद्रं करिष्ये इति संकल्प्य तत् कृत्वा गोदानव्रताङ्ग-
केसान्तकर्म करिष्ये इति संकल्प्य बडाकर्मवदग्निप्रतिष्ठापनादि केसवपनान्तं कर्म ब्रह्मचारी कुर्वात् ।
न स्वाचार्यः । नात्र ग्रीष्मादीनामासावनम् । सर्वेषामङ्गलोक्षां च वपनम् । गोमिथुनं दक्षिणा
ब्राह्मणस्य, अश्वमिथुनं क्षत्रियस्य, अबिमिथुनं वैश्यस्य । यथोक्तदक्षिणाऽष्टाभे सर्वेषामपि
गौर्दक्षिणा आचार्याय देया । अथ केसप्रतिग्रहाय नापितायाजो देव इति । अथ गोदानव्रताङ्गोपनयनं
कर्तव्यम् । तस्य प्रयोग उपनयनवत् । अत्र विधेयः—होमबोधेन अग्रे व्रतपते व्रतं गोदानं
सांवत्सरिकं करिष्यामीत्यादि । अहतवक्षःपरिचारणमकट्टरजस्रं वर्जयेत् । न सावित्र्युपदेशः । पूर्व-
भूतयज्ञोपवीतमेककाण्डाग्निमानां त्यागः । पुनर्धारणं च । अथाऽऽदेशा इत्युक्ताऽऽचार्येण कर्तव्याः ।
अथ इष्टं प्रवक्ष्यन्त्याचार्य उपनयनोक्तानादेशान् वरेत् गोदानव्रतान्ते आग्नेयैन्द्रपयमानपर्वणां
आचनम् । तदन्ते ऐन्द्रब्रह्मः सावित्रब्रह्म च कर्तव्यः, निषांपकाळे इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामीति ।
आज्यभागान्ते अर्घं साम यजामहे इत्येतयर्चा, सदसस्पतिमहभुतमिति मन्त्रेण वा, उभाभ्यां वा
चरुहोमं कुर्वात् । अग्रे व्रतपत इति पञ्चाऽऽज्याहुतयः । ततः स्थिष्टकृदुज्याहुतिहोमादि । ब्रह्मणे
पूर्णपात्रं दक्षिणा । आचार्याचार्यं मेघं गात्रं पूर्वदक्षिणां दद्यात् । आग्नेये पर्वणि आचितेऽज्रदक्षिणा ।
ऐन्द्रपर्वणि आचिते मेघदक्षिणा । पयमाने पर्वणि आचिते गौर्दक्षिणेति गोदानव्रतप्रयोगः ।

अथ नातिक्रमप्रयोगः—नातिक्रमताङ्गं पुनर्नान्दीमुखभाद्रम्, नातिक्रमताङ्गं पुनरुपनयनम् ।
नातिक्रमेतावत्काकिकमित्युक्तं कृत्वा पञ्चाऽऽज्यहोमा इति विधेयः । गोदानव्रतान्ते आचिताना-
मुपाकर्मरश्माध्ययनम् । व्रतान्ते आरण्यकोकगानस्वाध्यायपञ्चकस्याऽऽज्यदोहादिसामप्रयश्चित्तस्य
आचनं तदन्ते ऐन्द्रब्रह्मः । आज्यहोमे नातिक्रं सांवत्सरिकमित्युक्तं पठितव्याः । आचार्य-
दक्षिणा इति ।

अथाऽऽदित्यव्रतप्रयोगः—तदङ्गं नान्दीमुखभाद्रम्, आदित्यव्रताङ्गं पुनरुपनयनम् । आदित्य-
मेतावत्काकिकमित्याद्युक्तमन्त्रैः पञ्चाऽऽज्यहोमाः । आदित्यव्रतसि एकवक्षःपरणम् । बृक्ष-
गुह्यान्नामन्त्रं च्छत्रादिना सूर्यस्य ज्वलनानभिषेधः । जातुकृत्ताधिके जलेऽवतरणभिषेधः, गुर्वाङ्गवा
न दोषः । नातिक्रमव्रतान्ते भुतस्थाऽऽज्यकस्याध्ययनम् । व्रतान्ते महानाङ्गीभिन्नानां कुकिषाणां
आचनम् । व्रतान्ते ऐन्द्रब्रह्मः । ऐन्द्रब्रह्मं हुत्वा व्रतमादित्यमेतावत्काकिकमित्याद्युक्तं पठित-
पञ्चाऽऽज्यहोमाः । अत्राऽऽचार्याय गोदानम् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रम् । अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति ।

1. नाति च । 2. 'बलात्पी दोष' न-च । 3. 'नाचार्योद्दिष्टेन कुर्वता' ख । 4. 'उक्तं'

अग्निवर्जितं च । 5. नाति च । 5-6. नाति ख ।

तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका

—:—

आदित्यप्रतानन्तरमध्ययनक्रमान्महानाग्निकेन भवितव्यम् । तथा 'वाऽऽर्च्यं ब्राह्मणम्—आदित्य'स्योन्नयं तदादित्यात्मैत्यावृत्ते पश्यो महानाम्न्य इति । औप-
निषदज्येष्ठसामव्रतयोस्तु प्रासङ्गिकोऽस्मिन् 'क्रमे उपन्यासः, कालादीनां
सामान्यात् । महानाग्निकस्य तु कालक्रियाकलापयोरसंभत्वात् तस्य स्ये क्रमे उप-
न्यासः 'कृतः । अतः पृथगारम्भार्थमिदमाह—

द्वादश महानाग्निकाः संवत्सराः^(A) ॥ १ ॥

महानाग्नीनामध्ययनार्था महानाग्निकाः द्वादश संवत्सराः । 'किं द्वादशवार्षिकं
एव द्वाकः पक्ष उतान्यत् किञ्चित् पक्षान्तरमस्तीत्यत आह'—

नव षट् त्रय इति विकल्पः ॥ २ ॥

वाशब्दो लुप्तवद् द्रष्टव्यः । नव वा संवत्सरा इति 'वर्षते । षट् वा त्रयो वेति
विकल्पः ।

A. अत्र तर्काङ्कुरः—“अहमाप्ये तावदत्र सूत्रद्वयं कल्पितम्, तत्र द्वादश महानाग्निकाः
संवत्सरा इत्येकं नव षट् त्रय इति चार्षं सूत्रं कल्पितम् । परन्तु एवं सूत्रज्ज्येदे द्वादश महा-
नाग्निकाः संवत्सरा इत्यनेन विकल्पस्य स्पष्टत्वः श्लोकेन सत्यादानीमो भवेत्, इत्येवं मन्वसात्मेव
मया प्रथमसंस्करणे 'द्वादश महानाग्निकाः संवत्सराः' 'नव षट् त्रयः' इति विकल्पः' इति सूत्रत्रयं
कल्पितमासीत् । इदानीन्तु 'इति विकल्पः' इत्येवंकल्पस्य सूत्रस्य कस्मिन्मिदपि सूत्रमप्ये
भर्तृणां आचार्याणां नैतादृशी सैकीति विभावयता भित्तितमेकमेव सूत्रमद्वितीयमुचितमित्या-
लोचयता त्रैकमेव सूत्रं कल्पितम् । सूत्रद्वयोर्द्वये वात्र कोऽपि दोष इति विपश्चितो विद्वांसुर्वन्तु ।”
इत्याह । सामान्यमिना तु सूत्रत्रयमद्वितीयम् इति ।

1. 'वाऽऽर्च्यमात्रकम्' ख । 2. 'लोत्रवत्वादि' ख । 3. 'त्रयीवत्वात्' ख-य । 4. 'श्लो-
कादि' य । 5. 'मन्वात् श्लो' ख । 6. 'कृतः' य । 7. 'पञ्चाक्षरमात्र' य । 8. 'वर्षते' नास्ति य ।

किमेतावन्त एव विकल्पाः ? नेत्याह—

संवत्सरमप्येके ॥ ३ ॥

एके आचार्याः सांवत्सरिकमपि महानाम्निकं व्रतमाहुः । एवं चेते पूर्ववत् पुण्यशक्तिशीलं पृथक्कालवयोऽवस्थाविशेषापेक्षया व्यवस्थापनीयाः । न तु स्वद्वय्या मन्वन्तमपरिग्रहेणेति । "यदीच्छाविकल्पः स्यात्, तथा सति द्वादशवार्षिकादीनां पञ्चाग्न्याभानर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । को हि दैवशतः स्वल्पायासं पक्षमुत्सृज्य महति ह्येते निपतेदिति । तस्मात् व्यवस्थयेति स्थितम्"*(A) ।

किञ्च—

व्रतं तु भूयः ॥ ४ ॥

तुशब्दो 'विशेषार्थः । संवत्सरपक्षे विशेषेण व्रतं भूयः बहु कर्त्तव्यमित्यर्थः । कथं 'नाम ? येऽप्यत्र वैकल्पिका धर्माः यथा 'अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्थ-भक्षेणु' [सू० ३।२।२५] इत्येवमादयः, तेऽपि संवत्सरपक्षे नियमतोऽनुष्ठेयाः । इत्येवं व्रतभूयस्त्वं कुर्यादित्यर्थः । अन्ये तु 'हेत्वर्थं तुशब्दमाहुः । यस्मात् 'तिष्ठेद् विवासीत नक्तम्' [सू० ३।२।१४] इत्येवमादिधर्मवैषम्याद् दुरनुष्ठेयं बहुतरं कालमेतद् व्रतम्, इत्यतः संवत्सरमन्यनुष्ठेयमिति ।

'किं य एव कश्चित् संवत्सरपक्षेणाधिक्रियते ? नेत्याह—

पूर्वैश्चेत् श्रुता महानाम्न्यः ॥ ५ ॥

यदि पूर्वैर्बहुवचनात् पित्रादिभिः पुरुषैर्यथोक्तव्रतचर्याया आचार्यस्थानुगमनं 'कुर्वन्निः श्रुता महानाम्न्यः, तदाऽसौ संवत्सरपक्षेणाधिक्रियते नान्यथा 'इति ।

A. अत्र केचित्—अथवा पूर्वपूर्वकल्पेण कृष्णभूयस्त्वात् कर्मभूयस्त्वं कर्मणीयम् । तथा च कर्मप्रदीपः—

यत्र स्यात् कृष्णभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं मुच्यते तत्र कृष्णत्वं श्रेयो ह्यवाप्यते ॥ इति (२।१।१३) ।

एवञ्च सर्वात्र पुनराह प्रत्यविशेषेणामी विकल्पा अवस्थिति न तु पुनरावृत्त्यापेक्षयेति बोध्य-मित्याहुः । सूत्रेऽत्र एके कृष्णो न एव सांवत्सरिकं व्रतमुच्यते, तद्विषयेऽपि मत्तमाचार्यत्वात्पुनरु-च्यते प्रतिपन्नान्ते । यत्पूर्वं कृष्णसंगेह—

आचार्यानुमतं वाच्यमेकीयं पुनरुच्यते कश्चिद् ।

येषामपि चैव वाच्यमपि आचार्यो न प्रसीदति ॥ (सू० सू० १।१०२) ।

१. 'व्रत' नास्ति ख । २. 'इव' जाते 'इव' ख । ३. नास्ति च । ४. 'विशेषार्थः' ख । ५. 'नाम' नास्ति च । ६. 'हेत्वर्थं' नास्ति ख । ७. 'विष' ख । ८. 'हरे' ख । ९. 'इति' नास्ति च ।

किञ्च—

अथापि रौरुकिब्राह्मणं भवति^(१) कुमारान् ह स्म वै मातरः
पाययमाना आहुः, शकरीणां पुस्तका व्रतं पारयिष्णवो भव-
तेति ॥ ६ ॥

अथशब्दो ब्राह्मणवाक्योपादानार्थः । रौरुकिशास्त्राब्राह्मणमपि व्रतचर्याप्ररोचनाय
भवति । ह स्म वै इति अनर्थका निपाताः । 'गद्यत्वाद् ब्राह्मणवाक्यस्य । तथा च
'यास्कः—अमिताक्षरे'—अनर्थका इति । 'कुमारान् बालपुत्रान् मातरः'—अनर्थ-
स्तान् 'पाययमानाः' आहुः उक्तवत्यः । हे पुत्रकाः, अनयाऽस्मदाशिवा शकरीणां
महानामीनां यदेतद् व्रतं तस्य 'पारयिष्णवः पारङ्गन्तारो भवत' इति । इतिशब्दो
ब्राह्मणवाक्यपरिसं^(२)माप्त्यर्थः ।

व्रतवर्मानाह—

तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ७ ॥

तासु शकरीष्वधीयमानासु इति 'शेषः । उदकोपस्पर्शनं स्नानम् । तच्च सवनं
सवनमनु अनुसवनम् । प्रातर्मग्न्यन्दिनापराह्णेष्वित्यर्थः ।

नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः ॥ ८ ॥

अनुपस्पृश्यान्नात्वा प्रातर्भोजनं न कर्तव्यम् ।

सायमुपस्पृश्याभोजनमा समिदाधनात् ॥ ९ ॥

उपस्पृश्य स्नात्वा, अपराह्णे 'आ समिदाधनात् समिदाधनात् पूर्वं सायमभोजनम् ।

कृष्णवस्त्रः कृष्णभक्षः ॥ १० ॥

'स्यादिति वाक्यशेषः । केनचिद्विशिष्टेनाभ्युपायेन कृष्णवस्त्रः स्यादिति वर्त्तते, न
तु नीलीरङ्गादिना । कृष्णभक्षः स्यादिति वर्त्तते, विशिष्टेनैवाभ्युपायेन'—^(३) ।

A. सूत्रमिदं भवतीत्यत्र, आहुतित्यत्र, भवतीतीत्यत्र च विभक्त्य सूत्रमर्थं कश्चित्तत्पत्तौ
सामग्रमितर्काङ्कुरौ ।

1. 'गयायलाह' क-च । 2. 'संस्कारवाग्निनाक्षरे-' ? च । 3. नास्ति ख । 4. 'अः पुत्रान्' क-च ।
5. 'पाययन्तः' क-च । 6. 'आहुः' नास्ति च । 7. 'पारयिष्णवः' नास्ति च । 8. 'इति' नास्ति च ।
9. 'वरच' ख । 10. 'नाक्षरवत्' ख । 11. 'विशेषः' ख । 12. 'आ कनिदाधनात्' नास्ति च ।
13. 'अवेदिति शेषः । केनचिद्विशिष्टेनैवाभ्युपायेन' च ।

आचार्याधीनः ॥ ११ ॥

स्यादिति 'वर्तते' । 'उक्तं सत् पुनरुच्यते' अतिशयेन आचार्याधीनत्वार्थम् । कथं 'नाम ? आचार्यकार्याविरोधेन व्रतकर्मापि कर्तव्यमिति । अतुपितुशुभ्रपाऽप्याचार्याति-
सृष्टेन कर्तव्या ।

तथा च मनुः—

न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् (A) । इति ।

अपन्थदायी ॥ १२ ॥

स्यादिति 'वर्तते' ।

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राक्षस्य पन्था देवो वरस्य च (B) ॥

इत्येवमपि मार्गो न देयः ।

तपस्वी ॥ १३ ॥

स्यादिति 'वर्तते' । व्रतव्यतिरेकेणान्यदप्युपवासादि'कं तपः कुर्यात् (C) ।

A. मनुसंहिता २।२०५ । 'न चातिसृष्टो' इति मुद्रितमनुसंहितापाठः कुल्लुकभट्टादिव्याख्यातृ-
सम्मतम् । अल्पमेवातिथिकृत व्याख्या च—“गुरुगृहे वसन् गुरुणाऽनिसृष्टोऽमनुज्ञातः स्वान्
गुरुन् मातापितृप्रभृतोन् नाभिवादयितुं गच्छेन्न पुनर्गुरुगृहे स्थितस्व यदि स्वगुरव भागच्छन्ति तदा
तदभिवादान् गुणाज्ञापयेद्विद्वद्भ्यः । कुत एतत् ? मातापित्रोरत्यन्तमान्धत्वात्, पितृव्यमातुला-
दीनामप्यभिवादनप्रवृत्तत्वं न कश्चिद् गुरुवृत्तेर्विघ्नः । भाराधनार्थं पुत्रार्थं सर्वः प्रयासः, माता-
पितृगुणसन्निपाते कः क्रमोऽभिवादनस्येत्युक्तं सर्वमहती माता, पित्राचार्यवोस्तु विकल्पः, यतः
विकृताज्वारोपेणाऽऽचार्यत्वं गौरवं विहितमतः पिता श्रेष्ठः । यतश्चोक्तं गरीयान् ब्रह्मदः पितेति
तत् आचार्यः, अतोऽयं विकल्पः” इति ।

B. मनुसंहिता २।१३८ । व्याख्या चात्यन्तं कुल्लुकभट्टोक्ता—“वस्तुकरधादिवागव्यक्तत्वं,
नवत्त्वविक्रयवत्, रोगार्तत्वं, भारपीडितत्वं, स्त्रियाः, अचिरनिवृत्तसमावर्तनत्वं, देशाधिकत्वं,
विवाहाद्य प्रसिद्धत्वं पन्थात्यक्तव्यः” । इति ।

C. अथ तर्काकट्टारः—“अथवा

तपोविशेषैर्विधिर्विघ्नं तैश्च विधिरेक्षितैः ।

1. 'वर्तते' नास्ति च । 2. 'पुनरुच्यते' च-च । 3. 'नाम' नास्ति च । 4. 'वर्तते' नास्ति च ।
5. 'वर्तते' नास्ति च । 6. 'च' च-च ।

तिष्ठेद् दिवा^(A)सीत नक्तम् ॥ १४ ॥

दिवा अहनि स्थाणुवत् 'ऊर्ध्वस्तिष्ठेत्' 'नोपविशेत् न पर्यटेदिति'* । सन्ध्या-
सनाद्यर्थमुपविशेत् मित्रार्थञ्च पर्यटेत् नान्यथा । नक्तं रात्रौ 'आसीत उपविशेत्'* न
सुप्यात् न च तिष्ठेत् ।

वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम् ॥ १५ ॥

बहिर्गतस्य वर्षति च्छन्नं गृहं कुटीमठदेवकुलादिकं नोपसर्पेत् 'प्रविशेत् । गृहादि-
प्रतिषेधाद् वृक्षमुपसर्पतो न दोषः । अथ गृहेऽवस्थितस्य वर्षेत् ? ततो न निष्क्रामेत् ।
अथ मूत्राद्यर्थं वर्षति निष्क्रामेत् ? ततो न प्रविशेत् यावत् वर्षोपरमः^(B) ।

वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्यं इति ॥ १६ ॥

ऋतावनृतौ 'च यस्मिन् यस्मिन्नहनि रात्रौ वा वर्षेत् तत्र तत्र वर्षस्य प्रथमप्रारम्भे
आपः शक्यं^(C) इत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् ; न तु सन्ततवर्षे पौनःपुन्ये ° वा मन्त्रावृत्तिः ।
'इति अनेनैवोत्तरं सूत्रद्वयं व्याख्यातम्'* ।

विद्योतमानं ब्रूयादेवरूपाः खलु शक्यो भवन्तीति^(D) ॥ १७ ॥

*ऋज्वर्थम् ।

इति मनुना व्रततपसोर्भेदेनोपन्यासात् अन्यथा व्याख्यास्यामः । तपस्वी चान्द्रायणादितपो-
विशेषवान् इन्द्रियसंयमादिरूपतपोविशेषवान् वा भवेत् इति । यद्यप्येतदपि—

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोबुद्धार्थमात्मनः ।

इति मनुना, स्वयमिन्द्रियमोचनमित्याचार्येण च गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यतोऽभिहितम्,
तथाऽन्यत्र पुनरुपादानं व्यतिरेके दोषातिशयार्थं व्रतवैगुण्यार्थं वा ।" इत्याह ।

A. दिवेत्यत्र चिभज्य सूत्रद्वयं पठतः सामभमितकालङ्कारौ ।

B. अत्र तर्कालङ्कारो विवदते—"गृहावस्थितस्तु वर्षेत्सपि न निष्क्रामेत्, कस्मात् ?
नोपसर्पेदिति करणात् बहिर्बस्थितस्य खल्वेतत् सम्भवति, न च गृहास्त्रिष्क्रमे प्रमाणं कथामः"—
इत्युक्ता । तदत्र मूत्रपुरीषादिविहितो ब्रह्मचारी किं कुर्यादिति भगवन्तोऽज्ञात्वा निर्दिशन्तु ।

C. "आपः शक्यः" इत्येवार्थं मन्त्रो गोभिलाचार्यपरिगृहीतो ज्ञातव्यः ।

D. "देवरूपाः खलु शक्यो भवन्ति" मन्त्रोऽयमाचार्यगृहीत एव ।

1. 'ऊर्ध्वः' नास्ति च । 2. नास्ति च । 3. 'चात्रीन उपविशेत्' ख । 4. 'प्र-' नास्ति च ।
5. 'वा' ख । 6. 'न वा' ख । 7. नास्ति च । 8. 'ऋज्वर्थम्' नास्ति ख ।

स्तनयन्तं ब्रूयान्मह्या महान् घोष इति ॥ १८ ॥

स्तनयन्तं 'गर्जन्तम्' (A) ।

न स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् ॥ १९ ॥

रूवन्तीं नदीम् अनुपस्पृशन् स्नानमकुर्वन् नातिक्रामेत् (B) ।

न नावमारोहेत् ॥ २० ॥

ऋज्वर्थम् ।

प्राणसंशये तूपस्पृश्याऽऽरोहेत् ॥ २१ ॥

नावारोहणमकुर्वन्तश्चौरव्याघ्रादिभ्यः "प्राणसंशये सति उपस्पृश्य स्नात्वारोहेत् ।

तथा प्रत्यवरुह्य ॥ २२ ॥

नावः प्रत्यवरुहोत्तीर्य तथैव पुनः स्नायादिति ।

(C) कस्मात् पुनस्त्रिववणादय उदकाश्रया दुरनुष्ठेया एवमस्य धर्मा विधीयन्ते इत्यत आह—

उदकसाधवो हि महानाम्न्य इति ॥ २३ ॥

हि यस्मान्महानाम्न्य उदकसाधवः, उदकप्राया उदकपात्र्यः, उदकमासां साधु प्रधानमित्यर्थः ।

यथासामुदकं प्रधानं* ततोऽस्यैतद्भवतचर्यायां किं फलं भवतीत्यत आह—

एवं खलु चरतः कामवर्षी पर्जन्यो भवति ॥ २४ ॥

A. तथाच मेघे गर्जति 'मह्या महान् घोषः' इमं मन्त्रं जपेत् । विनियोगाश्चास्य गोभिलाचार्यपरिगृहीत एव ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् स्नात्वाऽतिक्रामेदित्यर्थः ।

तथाच स्मरणम्—

असन्तर्प्य पितृन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत् । इति ।

तदनेन स्नानमप्यर्थात् सिध्यति । यच्च 'स्नात्वा च न नदीं तरेत्' इति वचनान्तरम्, तत्स्मरणास्ति श्रितिरिक्तविषयम् । अथवा प्रमाणस्योभयथा दर्शनाद् वर्तमानसामीप्यमप्युभयत्र व्याख्येयम् । सोऽर्थं विकल्पः, स्नात्वा स्रवन्तीमतिक्रामेत्, अतिक्रम्य चैनं तत्रैव स्नायादिति ।” इत्याह स्वभाष्ये ।

C. भाष्यमिदमेवं विवृणोति तर्कालङ्कारः—“कस्मात् पुनः कारणात् त्रिववणोपस्पृशादयो बाहुल्येनोदकाश्रया एव धर्मा महानाम्निकवृत्ते विधीयन्ते” । इति ।

1. 'गर्जयन्तम्' क-च । 2. 'प्राण-' ख । 3. 'चनन्तं' 'स्रवन्तीं' नदीमनुपस्पृशन् इत्यधिकं ख ।

4. 'दावाः' क-च । 5. 'वधीन-' ख । 6. 'उदकमधीनं' ख । 7. 'व्रतचर्यात्' क-च ।

कामान् वर्षतीति कामवर्षी, यद् यदस्येप्सितं तत् तद् वर्षति संपादयतीत्यर्थः ।
अथवा यत्र यत्र यदा यदा चासौ कामयते तत्र तत्र तदा तदा च वर्षतीति 'कामवर्षी' ।
ऋज्वन्त्यत् ।

अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु ॥ २५ ॥

अथवा कृष्णवस्त्र-दिवावस्थान-^१रात्र्यासन-पन्थप्रदान-कृष्णभक्षेष्वनियमः । विकल्पे-
नानुष्ठानमित्यर्थः ।

महानाम्नीनां भ्रावणकालविवक्षयेदमाह—

तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगापयेत् ॥ २६ ॥

तृतीये व्रतस्य भागे चरिते एकां (१) स्तोत्रीयामाचार्यो ब्रह्मचारिण अनुगापयेत्
भ्रावयेत् ।

A. प्रथमस्तोत्रीयानुगाने महानाम्न्याचिकमन्त्राः—

ॐ विदा मघवन् विदा गातुमनुशंसिषो दिशः ।

शिक्षा शचीनाम्पते पूर्वीणाम्पुरुषसो ॥ १ ॥

ॐ आमिष्टमभिष्टिभिः स्वाभ्राष्टुः ।

प्रचेतन प्रचेतयेन्द्र धुम्नाय न इषे ॥ २ ॥

ॐ एवाहि शक्रो राये वाजाय वज्रिवः ।

शविष्ठ वज्रिभृजसे मंहिष्ठ वज्रिभृजसे आयाहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥

इति, 'सा० स० म० प्र० सू०' ।

महानाम्न्याचिकेषु प्रथमस्तोत्रीयाणां मन्त्राणां व्याख्या—

हे मघवन् भगवन् इन्द्र, विदाः त्वं विदि, अत्र वेदितव्यकर्मविशेषत्वानुपादानात् सर्वं
जानीहीत्यर्थः । यतस्त्वं सर्वज्ञः, तस्मात् गातुं वज्रमानगन्तव्यं देवं विदाः जानीहि । ब्रह्मा,
गातुः गायतेः स्तुतिकर्मणः, त्वदर्थं क्रियमाणां स्तोतुः स्तुतिं विदि । ततो दिशः वज्रमानस्य साध-
मार्गेण स्वर्गं गन्तुं मार्गान् अनुशंसिषः अनुशंस अपविषां बोधयेति वाच्यम् । हे शचीनाम्पते,
शचीशब्देन कर्म, प्रज्ञा वा, पूर्वीणां बह्वीनां शचीनां पते स्वामिन्, हे पुरुषसो, पुरु प्रभूतं बलं धनं
यस्य, हे प्रभूतघनेन्द्र, आभिः इदानीं क्रियमाणाभिः, अभिष्टिभिः अभ्येचनाभिः प्रार्थनाभिः
स्तुतिभिरस्मदीयाभिः हेतुभिः त्वं शिक्ष, शिक्षतिर्दानकर्मा, देहि वसूनीति शेषः, पुरुषसो इति
सम्बोधनसामर्थ्याद् वसूनीति कथ्यते । स्वर्गांशुः स्वरादित्यः, नकार उपसर्गः, अंशुः,
अश्रोतेर्गोप्यन्तिकर्मणः । तथाच आदित्य इव व्याप्तो भवतीन्द्रः । हे प्रचेतन हे प्रशस्तज्ञानेन्द्र, प्रचेतन

१. 'कामवर्षी' नास्ति च । २. 'रात्र्यासन-' क-च ।

एवमितरे स्तोत्रीये ॥ २७ ॥

वचनेन प्रकारेण तृतीये व्रतभागे चीर्णे इतरे^(A) 'द्वे "द्वितीयतृतीये" स्तोत्रीये अनुगापयेदिति 'वर्त्तते' ।

अस्मदीयां भक्तिमन्धारय जनीहि । हे इन्द्र, नः अस्मभ्यं पुष्पाय वससे, यद्वा धनकाभाय, इषे अन्नकाभाय च भव, हि-शब्दः कारणपरः, हि यस्मात्, त्वं शक्रः धनदाने समर्थ एष भवसि तस्माद् धनादिकं प्रयच्छ । हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र, यद्वा वज्रः व्रजनं गमनं तद्वच्च वज्री, अथवा वज्रायुधं तद्वच्चिन्द्र, राये धनकाभाय, वाजाय अन्नकाभाय च प्रसन्नो भवेति शेषः । हे महिष्ठ अतिशयेन वलवन् । हे वज्रिन् इन्द्र, ऋक्षसे अस्माभिर्धनकार्थं प्रसाध्यसे, यद्वा प्रसाध्य अस्मान् धनादिभिः समृद्धान् कुर्वित्स्वर्थः । हे मंहिष्ठ, अतिशयेन दानशीलपुरुष, वा हे वज्रिन् ऋक्षसे अस्माभिः प्रसाध्यसे । यस्मादेवं तस्माद् आयाहि अस्मदीयं वज्रं प्रत्यागच्छ । आगत्य च पिब । तं सोमं पीत्वा मत्स्य इहो भवेति । इति ।

A. द्वितीयस्तोत्रीयातुगाने महानाम्भार्षिकमन्त्राः—

❧ विद्वा राये सूवीर्यम्भुवो वाजानाम्पतिर्वशां अनु ।

मंहिष्ठ वज्रिभृञ्जसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥

❧ यो मंहिष्ठो मघोनामंशुर्न शोचिः ।

चिकित्सो अभिनो नयेन्द्रो विदे तनु स्तुहि ॥ ५ ॥

❧ ईशे हि शक्रस्तमृतये हवामहे जेतारमपराजितम् ।

स नः स्वर्चदति द्विषः क्रतुमृन्द श्रुतं बृहत् ॥ ६ ॥

इति, सा० स० म० हि० ख० ।

महानाम्भार्षिकेभ्यु द्वितीयस्तोत्रीयाणां मन्त्राणां व्याख्या—

हे इन्द्र, उवीर्यं शोभनो वीरः पुनः शोभनपुत्रोद्भवसामर्थ्यम् । यद्वा शोभनवीर्यं युद्धा-
दिष्वापराजकम्, विद्वाः सम्भव प्राप्त्य, किमर्थम् ? राये धनार्थम्, चर्न रक्षितुमित्यर्थः । वाजानां
सेवानां वजानां वा पतिः स्वामी त्वं भुवः भवसि । वशान् काम्यमानानर्थान्, अनु अभिच्छ्व,
वनाच्छ्वमित्यर्थः, यद्वा वशांस्त्वयधीनान् यजमानान् भुवः भावयसि । हे मंहिष्ठ अतिशयेन
वलवन्, यः च मघोनां धनवतां मध्ये मंहिष्ठः अतिशयेन दाता, तस्मादस्माभिर्धनार्थं प्रसाध्यसे ।
अंशुर्न व्याप्त आदित्य इव, शोचिर्वीर्यतो भवतीन्द्रः । हे चिकित्सः, चिकित्सन् ज्ञानवज्रिन्द्र,
नः अस्मान् अभिच्छ्व नष्ट धनादि प्रापय । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः, विदे विजितो सर्वैर्ज्ञातो,

1. 'द्वे' नास्ति ख । 2. 'द्वितीये तृतीये' ख । 3. 'शोभनीये' नास्ति च । 4. 'वर्त्तते'
नास्ति च ।

तस्य तमेवेन्द्रं स्तुहि स्तुतिं कुर्विति । ऋषिरात्मानमेव शास्ति—हि यस्मात् शक्रः शत्रुहन्-
समर्थः, इन्द्रः ईशे ईशे सर्वस्येति, तस्मात् तमेव स्तुहीति समन्वयः । तम् इन्द्रम्, कृतये
अस्मद्भक्षणार्थम्, हवामहे आहुयामहे, कीदृशम् ? जेतारं युद्धेषु शत्रुजयशीलम्, अत एव अपरा-
जितं न काप्यन्यैः पराजितम्, सः इन्द्रः, नः अस्माकम्, द्विषः द्वेष्टन्, अतिल्लवर्षत् अत्यर्थ-
मुपतप्तु विनाशयतु, अथवा स्वरातिर्गतिकर्मा, अस्मत्तः शत्रून्तिगमयतु अतिपारयतु । (तथाच
बहुधाः स नः पर्वदित्यामनन्ति) । क्रतुः अस्माभिरनुष्ठीयमानं कर्म, छन्दः गावन्नाविकं शस्त्र-
लक्षणम्, कृतम् उदकम् सोमरस इत्यर्थः । यद्वा, कृतं सत्यभूतं कर्मफलं तत्सर्वं ब्रह्म प्रकृत-
मस्तिष्यति शेषः । इति ।

तृतीयस्तोत्रीयातुगाने महानाम्भार्षिकमन्त्राः—

ॐ इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् ।

स नः स्वर्षदति द्विषः स नः स्वर्षदति द्विषः ॥ ७ ॥

ॐ पूर्वस्य यत्ते अद्रिषोऽंशुर्मदाय ।

सुम्न आधेहि नो वसो पूर्तिः शविष्ठ शस्यते ॥

वशीहि शक्रो नूनं तन्नभ्यं सन्नघसे ॥ ८ ॥

ॐ प्रभो जनस्य वृत्तहन् समर्थेषु प्रबावहे ।

शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अह्युः ॥ ९ ॥

इति, सा० स० म० त्रि० ख० ।

महानाम्भार्षिकेषु तृतीयस्तोत्रीयाणां मन्त्राणां व्याख्या—

जेतारम् अपराजितम् इन्द्रम्, धनस्य सातये लाभार्थम्, हवामहे आहुयाम इति ।
सः इन्द्रः, नः अस्माकम्, द्विषः द्वेष्टन् अतिल्लवर्षत् विनाशयतु । येऽन्ये स्वर्षं द्वेषं न कुर्वन्ति
तथाऽपि द्विषः अस्माभिर्द्वेष्याः, तानप्यतिल्लवर्षत् (सर्वत्र हि वेदेषु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वर्षं
द्विष्य इत्यादौ द्वेष्ट्यां द्वेष्याणाञ्च विनाशः प्राप्नोति) । हे अद्रिषः अद्रवः पर्वताः तद्वत्
इन्द्र, इन्द्रो वतः पर्वतान् भिनसि अतः पर्वतेन्द्रबोर्मेघमेवकसम्बन्धः । यद्वा, आहणात्पछररक्षा-
सीति वा, अन्यैः स्वर्षं न दीर्यते प्रहत इति वा अद्रिषन्नः, तद्वत्तन्त्र, पूर्वस्य पुरातनस्य
ते तव यद् धनमस्ति तद्वत्सम्यमाहरेति । हे इन्द्र, योऽयमंशुः सोमस्तासन्नः, तन्नभ्यः सोम-
रस इत्यर्थः, स च मदाय भवति । यस्मादस्माभिर्वत्तः सोमः, तव मदाय भवति तस्मात्
हे वसो निवासहेतो इन्द्र, नः अस्मान् सुम्ने सुखे धने वा, आधेहि स्थापय । हे शविष्ठ बलवत्त-
मेन्द्र, तव पूर्तिः स्वदीयं धनपूर्णं दानमित्यर्थः, शस्यते सर्वैः स्तुयते । हि यस्मात् शक्रः समर्थ
इन्द्रः वशी सर्वस्य विद्यन्ता खलु । यद्वा, वशी वज्रविषयस्वीकारवान्, अत एव शक्रः दाने
शक्तिमान्, तस्मात् ते दानं स्तुयते । हे प्रभो सर्वस्य जनस्य स्वामिन्, हे वृत्तहन् वृत्तो मारकः
शत्रुः, तद्वन्तवान् शत्रुघातिन्, नूनं नूतनं बली-पक्षितादिलक्षणेन पुरातनेन वर्जितम्,

सर्वा वाऽन्ते सर्वस्य ॥ २८ ॥

अथवा सर्वाः (A) स्तोत्रीयाः सर्वस्य प्रतस्यान्तेऽनुगापयेदिति 'वर्तते' ।

कथमनुगापयेदित्यत आह—

उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत् ॥ २९ ॥

'वाग्यतो' 'न भुञ्जीत, त्रिरात्रमहोरात्रौ वेत्यनेन [सू ३।२।३२] वक्ष्यमाणेन

तस्मिन् त्वां नूनम् अवश्यम्, सङ्गासे अहं सम्यग् नितरां प्रक्षिपामि, अस्मिन् कर्मणि हविषो भोक्तृत्वेन स्थापयामीत्यर्थः । यद्वा, हे इन्द्र, नम्यं नूतनमन्त्रैरक्षतपूर्वं यथा भवति तथा नूनमिदानीं सङ्गासे अस्माभिः सेव्यसे । किञ्च, अर्थेषु अर्थेषु प्राप्तव्येषु यथाविषु कर्मसु संनवाचकैस्त्वन्नाहन्नाचां सम्भाषां करवाचकैः । (सर्वस्य यजमानस्येन्द्रसाक्षात्कारो भवति तमर्थं द्योतयितुमेकत्र सङ्घटनमित्यर्थ इति सायणाचार्यः) । य इन्द्रः द्युः समर्थः, गोषु गवार्थं बुद्धादिषु क्षत्रियो गवानयनार्थं गच्छतीत्यर्थः । कीदृशः ? सखा समानस्थानः, सखिबद्धस्यस्तस्मिन्, अत एव छत्रेणः शोभनसुखः अङ्गच्छेण सुखकरः, अद्भ्युः द्वयरहितः सत्यावृतवर्जितः, केवलसत्त्वस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा, यद्वा इन्द्रं मनसि ववसि क्रियायां वाऽन्यत् कार्यमिति तद्ग्रहितः । इति ।

A. सर्वा इति पञ्चपुरीषपदैः सह सम्पूर्णां महानाम्भ्यार्चिकः तत्र शेषमन्त्रः—

ॐ एवा ह्येव देवा ह्यग्रे एवा हीन्द्र ।

एवा हि पूषन् एवा हि देवाः ॥ १० ॥

इति, सा० स० म० छे० ख० ।

अथ पुरीषपदानि व्याख्यायन्ती—

हे इन्द्र, त्वम् एवा (मन्त्रे तु एवा इति निपातस्य च (६,३,१३६) इति दीर्घः, एवं सर्वज्ञ ज्ञातव्यवन् भव्याक्यातदीर्घं यथा स्वाह्वाङ्गुः, (ऋ० पू० १२९) इति ।) एव हि एवमुक्तगुणोऽसि खलु । यद्वा, एवशब्दः इङ्गतौ इत्यस्मात् वत्प्रत्ययान्तः, अस्मदीयं यज्ञं प्रत्येव आगन्ता भवेति शेषः । एवेति पुनरुक्तिरादरार्था । हे अग्रे, अग्रस्य नेतः देवानां पुरतो गन्तस्मिन्, एतदात्मक वा इन्द्र एव हि, एवंगुणयुक्तः खलु यज्ञं प्रत्यागन्ता वा भव । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, यद्वा इन्धे प्रकाशयति तेजसा भूतानीतीन्द्रः, अथवा इदं सर्वं जगत् प्रथमपश्यद्वितीन्द्रः, एव हि । एवन् विश्वस्य पोषक एतदात्मक वा इन्द्र, एवमुक्तगुणः खलु त्वम् । हे देवाः इन्द्रादयः, सदा सर्वदेवानां बलरूपेणेन्द्रस्यावस्थानात् इन्द्र एव बहुत्वेन सम्भोध्यन्ते । हे इन्द्र, एवमुक्तगुणः खलु त्वम् । यद्वा, एवशब्दात् “सर्पां छलुक्” इति (७।१।३९) असौ छुक्, अस्मदीयं यज्ञम् आगन्तारो भवतेत्यर्थः । इति शेषमन्त्रव्याख्या ।

विधिनोपोषितायानुगापयेत् । संमीलिताय निमीलिताज्ञाय परिणद्धाज्ञा^१येत्यर्थः ।

कथं तद्^२स्याद्गोः परिणहनं कर्त्तव्यमित्यत आह—

कंसमपां पूरयित्वा सर्वोषधीः कृत्वा हस्ताववधाय प्रदक्षिण-
माचार्योऽहतेन वसनेन परिणद्धेत् ॥ ३० ॥

कंसं 'कंसमाजनम्, अपामुक्कस्य, पूरयित्वा तासु आप्सु सर्वोषधीः कृत्वा सर्वाश्च तांभोषधयश्च सर्वोषधयः । ताश्च व्रीहि-शालि-मुद्ग-गोधूम-सर्षप-यव-तिलारूपाः सप्त । तासु सर्वोषधिमिध्मासु अप्सु ब्रह्मचारिहस्ताववधाय निधाय आचार्यः प्रदक्षिणमहतेन 'वसनेन ब्रह्मचार्यक्षिणी परिणद्धेत् परिवेष्टयेत् । 'एवञ्चाऽऽस्थितो निमग्नहस्तः परिणद्धाज्ञोऽरण्ये त्रिरात्रमहोरात्रं^३ बोधयसेत् । तत उपोषिताय 'वाग्यताय तथैव निमग्नहस्ताय परिणद्धाज्ञायारण्य 'एवानुगापयेदेष तावदेकः पक्षः ।

^४अथवाऽप्यः —

परिणहनान्ते वाऽनुगापयेत् ॥ ३१ ॥

परिणहनान्ते परिणहनान्तरमित्यर्थः । एतस्मिन् पक्षेऽनुपोषितायैव वाग्यताय निमग्नहस्ताय परिणद्धाज्ञायारण्य एवानुगापनं भवति, एवानुपोषणमिति । एवञ्च हस्तोन्मज्जनोत्थानचक्रमणानि ज्ञानसन्ध्योपासनभूषणपुरीषादिकं विना न कर्त्तव्यानि । परिणहनसंसर्गं तु तत्रापि ^५'न कर्त्तव्यम् ।

उक्तञ्च—

न हस्तोन्मज्जनोत्थाने कार्यं स्नानादिकं विना ।

अतिसन्नहनत्यागस्तत्रापि न भवेत् कचित्(Δ) ॥ इति ।

यदाऽनुपोषित एवानुगीतस्तदाऽरण्ये तथैव निमग्नहस्तः ।

परिणद्धो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा ॥ ३२ ॥

त्रिरात्रं न भुञ्जीत त्रिरात्राशक्तौ महोरात्रौ ^६'न भुञ्जीत'^७ । महश्च रात्रिश्च महोरात्रौ, महोरात्रमित्यर्थः ।

यदि चौरव्याघ्रादिभिर्माद रात्राखरण्ये वस्तुं न शक्यते तत्र कथमित्यत आह—

Δ. प्रमाणीकरोति वचनमिदं तर्काङ्कुरोऽपि स्वभाष्ये ।

१. 'वापयेत्' नास्ति च । २. 'इत्यर्थः' नास्ति च । ३. '-रात्रौ' नास्ति च । ४. 'कंसभोजनपात्रम्' क-च । ५. 'वसनेन' नास्ति च । ६. 'एवं वाच्यतो निमग्न' च । ७. '-पक्षोऽरण्ये' च । ८. 'बोधयिष्य' क-च । ९. 'वाग्यतायै' नास्ति च । १०. 'एव' नास्ति च । ११. 'कंसं पात्रावः' च । १२. 'तत्कर्त्तव्यमिति' च । १३. 'न' च ।

अपि वाऽरण्ये तिष्ठेदाऽस्तमयात् ॥ ३३ ॥

एतस्मादेव 'लिङ्गादुपोषणाहः कृत्स्नमेकस्मिन्नरण्येऽवस्थानम् । अथवा आ अस्त-
मयात् अस्तमयं यावदरण्ये तिष्ठेत् रात्रौ "तु प्राप्ते 'वासीत ।

ततोऽनन्तरम्—

श्वोभूतेऽरण्येऽग्निमुपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽथैन-
मवेक्षयेद्^(A) अग्निमाज्यमादित्यं ब्राह्मणमनङ्गाहमन्नमपी दधीति
स्वरभिव्यख्यं ज्योतिरभिव्यख्यमिति ॥ ३४ ॥

"श्वः प्रभाते भूते, अरण्यस्य प्रकृतत्वात् पुनर्ग्रहणम्, यस्मिन् पक्षे रात्रौ प्राप्तेऽवस्थानं
तस्मिन्नपि पक्षे अरण्ये एतस्य कर्मणः प्रदर्शनार्थम्, अग्निमुपसमाधयेति अग्निप्रणय-
नादिवैरूपाक्षजयान्तस्य कर्मणः प्रदर्शनार्थम् । व्याहृतिभिर्हुत्वेति प्राप्ते पुनर्वचनं
कर्मार्थम् । कथं नाम ? अन्नाद्यवेक्षणमत्र प्रधानं कर्म तस्य पुरस्तादुपरिधाद्व्याहृतिभिर्होम
इति । अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । आचार्यो ब्रह्मचारिहस्तावुन्मज्य पूर्वप्रकृतं परिणहन्मव-
मुच्यथानन्तरमेनं ब्रह्मचारिणं स्वरभिव्यख्यं ज्योतिरभिव्यख्यमित्यनेन (B) मन्त्रेणाग्नि-
मवेक्षयेत् । एवम्, आज्यं घृतम्, आदित्यं ब्राह्मणम्, ब्राह्मणं कर्मर्तुजं वा ब्राह्मणम्,
अनङ्गाहं बलीवर्दम्, अन्नं प्रसिद्धं तच्च सिद्धम्, इतरस्य तु धान्यशब्दवाच्यत्वात् । अप
उदकम्, दधि प्रसिद्धम् । द्रव्यभेदाद् विसमासाच्च प्रतिद्रव्यं मन्त्रावृत्तिः* ।

किञ्च—

एवं त्रिः सर्वाणि ॥ ३५ ॥

एवमनेन प्रकारेण अन्यादीनि दध्यन्तानि सर्वाणि द्रव्याणि तिरवेक्षयेत् । दण्ड-
कलितवदावृत्त्या "न स्वस्थानात् स्वस्थानावृत्त्या" । "कुतः ? एवमुपन्यासात् । त्रित्वञ्च
प्रथमेन सह (C) ।

A. सूत्रमिदम् 'अवेक्षयेत्' इत्यत्र, 'दधीति' इत्यत्र, 'व्यख्यमिति' इत्यत्र च विभक्त्य-
भ्रंशसंभारं कृतं सामग्रमितर्कालङ्कारान्ध्याम् ।

B. मन्त्रस्तु—'स्वरभिव्यख्यं ज्योतिरभिव्यख्यम्' इति गोभिलाचार्यगृहीतः ।

C. अत्र तर्कालङ्कारः—"अथैवं सर्वाणीति शक्यमवक्तुम्, एवमित्येतावतैव गतार्थत्वात् ।

अवेक्षणानन्तरमाचार्येण यज्ञवास्त्वन्ते कर्मणि कृते ब्रह्मचारी वामदेव्यगानात्रिकाम्—

शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ॥ ३६ ॥

उक्तार्थम्(A) ।

सोऽस्य वाग्विसर्गः ॥ ३७ ॥

अस्य ब्रह्मचारिणः 'सोऽयं वाग्विसर्गकालः परिणाहनात् प्रभृति' 'वाग्व्यतस्याऽऽ-
सीनस्य ।

"किञ्च—

अनङ्गान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः ॥ ३८ ॥

अनङ्गान् घलीर्वदः, कंसः कंसभाजनम् । 'तद्धानदुत्सन्निधावुकत्वादनङ्गान्मूल्य-
तुल्यम्, वासोऽपि, एवमेव च 'वरः गवाधिकं' 'प्रकृष्टद्रव्यम् ।

तथाचोक्तम्—

गौर्विशिष्टतमा विप्रैर्वेदेष्वपि निगद्यते ।

न ततोऽन्यद् वरं यस्मात् तस्माद् गौर्वर उच्यते (B) । 'इति ।

यता महानाङ्गिकमन्त्रान्ते आचार्यस्य दक्षिणाः ।

ननु तिस्रः साक्षां स्तोत्रीया अतस्त्रय्येता दक्षिणा इति तदिह कथमित्यत आह—

प्रथमे विकल्पः ॥ ३९ ॥

प्रथमे द्रव्यद्वये विकल्पः । प्रथमायां 'स्तोत्रीयायां श्रुतायाम् अनङ्गान् कंसो वा
दक्षिणा । द्वितीयायां वासः, तृतीयायां वर इति ।

यथोक्तदक्षिणाभावे कथमित्यत आह—

आच्छादयेद् गुरुमित्येके ॥ ४० ॥

उच्यते—एवं त्रिः, इत्येतावति कृते सन्निहिततरस्य मन्त्रस्यैव एवमा परामर्शान्मन्त्रस्यैव त्रिःपाठो-
ज्येजन्तु सङ्गदेव इत्यपि भवत्याशङ्का कदाचिद् कस्यचिदिति तां निरसितुं सर्वाणीत्याह ।
सर्वाणीत्यनेनाग्न्यादीनामवगमात् प्रत्यासत्त्या तदन्विताया एवावेक्षणक्रियाया वारानिधानं
त्रिरित्यनेन स्यात्, न मन्त्रपाठक्रियायाः" इत्याह स्वभाष्ये ।

A. प्रथमप्रपाठकस्य नवमकण्डिकायाम् (पृ० २७४-७५) ।

B. छन्दोगपरिशिष्टम् ३।८।१४ ।

‘श्रुज्वर्यम् । अन्ये तु येषां व्रतानाम् “अन्ते दक्षिणाऽन्तानमेव नास्ति यथा उपनयन-
व्रतिकादित्यव्रतौपनिषदिकानां तदुविषयमेतत् । “यद्वा आच्छादयेद् गुरुमिति ।

उक्तञ्च—

येषां व्रतानामन्तेषु दक्षिणा न विधीयते ।

वरस्तत्र भवेद् दानमपि वाच्छादयेद् गुरुम् (A) ॥ इति ।

इदानीं पुनः सर्वव्रतसामान्यमेव किञ्चिद् वक्तव्यमित्यत आह—

ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयाद्वचं साम यजामह इत्येतयर्चा
सदसस्पतिमद्भुतमिति बोभाभ्यां वा ॥ ४१ ॥

इन्द्रस्यायम् ऐन्द्रः, स्थालीपाकश्चरुः, तस्य चरोः, (B) ‘श्रुचं साम “यजामह”
इत्येतया श्रुचा “जुहुयात्” (C) ‘सदसस्पति’ मङ्गल-‘मित्येतया वा, उभाभ्यां वा श्रुग्भ्या-
मेकामेवाऽऽहुतिं जुहुयात् ।

किञ्च—

अनुप्रवचनीयेष्वेवं ‘सर्वत्र ॥ ४२ ॥

अनु पश्चाद् व्रतान्ते ‘प्रवचनं प्रकृतप्रत्यश्रावणं’ येषु व्रतेषु क्रियते तानि “इमानि

A. कर्मप्रदीपः ३।८।१९ ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ श्रुचं साम यजामहे याभ्यां कर्माणि कृण्वते ।

यि ते सवसि राजतो यज्ञं देवेषु वक्षतः । सा० स० पू० ४।२।१।१० ।

अस्य व्याख्या—याभ्याम् ऋक्सामाभ्याम्, कर्माणि शस्त्रस्तोत्रप्रमुखानि, कृण्वते होतार
उद्गतासारः कुर्वन्ति । साम ऋचम्, तत् साम य यजामहे यत् पूजयामः, ते ऋक्सामे, सवसि
ऋत्विक्समूरे सदोमण्डये विराजतः स्तोत्रशस्त्ररूपेण विशेषेण प्रकाशयतः, ते य ऋक्सामे देवते
देवेषु इन्द्रादिषु यज्ञं वक्षतः प्रापयतः । इति ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सर्णि मेधामयासिषम् ॥ सा० स० पू० २।२।८।७ ।

व्याख्यातं प्राक् (पू० ३।९९) । विनियोगप्रमाणमनयोः सादिराद्यावन्गुह्ययोः २।९।३४ ।

1. ‘श्रुज्वर्यम्’ नास्ति च । 2. ‘यय’ ख । 3. ‘यह’ नास्ति च । 4. ‘बोभा-’ ख । 5. ‘यजामहे’
नास्ति च । 6. ‘जुहुयात्’ नास्ति च । 7. ‘मद्भुत-’ नास्ति च । 8. ‘वर्षन’ नास्ति ख ।
9. ‘प्रवचनं’ ख-ख । 10. ‘इमानि’ नास्ति च ।

अनुप्रवचनीयानि गांशानादीनि व्रतानि 'उच्यन्ते, तेषु 'अनुप्रवचनीयेषु सर्वत्र सर्वेषु ।
 'एवं किम् ? पेन्द्रः स्थालीपाक इति । उपनयनव्रतान्ते तु पेन्द्रः स्थालीपाको न भवति ।
 'कुतः ? अनुप्रवचनीयेष्विति वचनात् । तस्य च सह 'प्रवचनीयत्वात् । तस्यान्ते सावित्र-
 श्रवः 'इति विशेषवचनान् तस्मादुपनयनव्रतान्ते सावित्रश्रवः' शेषेष्वेन्द्र' श्रवरिति ।

"किञ्च—

सर्वत्राचारिणं तदशकं तेनारात्समुपागामिति मन्त्रविशेषः ॥४३॥

सर्वत्रशब्दः काकान्तिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । सर्वत्र सर्वेषां व्रतानामन्ते, अयं
 मन्त्रविशेषः कर्तव्य इति 'वाक्यशेषः । 'यत्र चरित्यामी'ति मन्त्रपदं' तन्ना-
 चारिणम् । 'यत्र तच्छ्रेयमि'ति तत्र' तदशकम् । 'यत्र तेनद्वर्षासमि'ति
 तत्र' तेनारात्सम् । 'यत्र उदैमि' तत्रो'पागामिति । प्रयोगस्तु—'अग्रे व्रतपते
 व्रतमचारिणं तन् ते प्रव्रवीमि तदशकम्, तेनारात्समिदमहमनृतात् सत्यमुपागां
 स्वाहे'ति(१) । 'एवं च उपनयनव्रतान्तेऽप्ययं विशेषः 'स्यात् ; कुतः ? इहानु-
 प्रवचनीयेष्वित्यवचनात्, सर्वत्र-शब्दस्यैवमर्थत्वाच्च ।

A. अयं प्रथममन्त्रः—आकरस्थानन्तु पाठभेदेन वाजसनेयी संहिता । २।२८ ।

द्वितीयमन्त्रस्तु—ॐ वायो व्रतपते व्रतमचारिणं तस्ते प्रव्रवीमि तदशकम् ।

तेनारात्समिदमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहा ॥

तृतीयमन्त्रस्तु—ॐ सूर्य व्रतपते व्रतमचारिणं तस्ते प्रव्रवीमि तदशकम् ।

तेनारात्समिदमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहा ॥

चतुर्थमन्त्रस्तु—ॐ चन्द्र व्रतपते व्रतमचारिणं तस्ते प्रव्रवीमि तदशकम् ।

तेनारात्समिदमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहा ॥

पञ्चममन्त्रस्तु—ॐ व्रतानां व्रतपते व्रतमचारिणं तस्ते प्रव्रवीमि तदशकम् ।

तेनारात्समिदमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहा ॥

सर्वेषां मन्त्राणां तु मन्त्रभाष्यगमेवाकरस्थानम्, १।६।९-१३ ।

गोभिलाचार्यसूत्रोपदेशान् (३।२।४३) पाठभेद इति । केचित्तु 'व्रतमचार्य' 'तस्ते प्रावोच' 'तदशकं तेनाशकं' 'तेनाऽऽरात् स्यम्' इति पाठभेदेन मैत्रायणीसंहिताऽपि (४।९।२६) आकरस्थान-

1. 'उच्यन्ते' नास्ति च ।
2. 'अनुप्रवचनीयेषु' नास्ति च ।
3. 'एवं किम् ?' नास्ति च ।
4. 'कुतः' नास्ति च ।
5. 'अनुप्रवचनीयान्' क-च ।
6. नास्ति च ।
7. 'चरित्ति' नास्ति च ।
8. 'किञ्च' नास्ति च ।
9. 'वाक्य' नास्ति च ।
10. 'यत्र' नास्ति च ।
11. नास्ति च ।
12. 'वन्' नास्ति च ।
13. 'नित्य' च ।
14. 'यत्र' नास्ति च ।
15. 'नित्य' च ।
16. 'यत्र' नास्ति च ।
17. 'नीत्यन्तो' च ।
18. 'एवं च' नास्ति च ।
19. 'व्यात् कुतः' नास्ति च ।

किञ्च—

आग्नेयेऽज ऐन्द्रे मेषो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः ॥ ४४ ॥

आग्नेये वेदपर्वणि भ्राविते आचार्यस्याजो दक्षिणा । एवमेन्द्रे मेषः । गौः पावमाने इति, पर्वणामध्ययनार्था दक्षिणाः 'पर्वदक्षिणाः', सामर्थ्याद् गोदानव्रतान्ते एता दक्षिणाः । कर्मकमस्तु—उपनयनव्रतान्ते^१ऽस्य सावित्रध्वजः । "सवित्रे त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः"^२ सवित्रे स्वाहेति हामः । प्राक् स्विष्टकृतः 'अने व्रतपते व्रतमचारिषम्' इति 'मन्त्रविशेषयुक्तो'^३ होमः । कर्मस'मातिः, वरदानम्, वृद्धिआह्वम्, केशान्तकरणम्, गोदानार्थं पुनरुपनयनव्रतान्ते आग्नेयेन्द्रपावमानपर्वोदिसाम्नाम्, समस्तानां वा पर्वणां भ्रावणम्, ऐन्द्रध्वजः, 'इन्द्राय "त्वा जुष्टं निर्वपामीति"^४ निर्वापः, यथोक्तो होमः, अत्रापि प्राक् स्विष्टकृताऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति पूर्ववद्धोमः । कर्मान्तेऽज-मेष-गोदक्षिणानां दानम् । वृद्धिआह्वं मातिकार्यम् । पुनरुपनयनम् उत्तरव्रत चर्यार्थम् । "पूर्वव्रतान्त-भ्रावितस्याध्ययनम्, एवं "सर्वव्रतेऽपि द्रष्टव्यम् ।

इदानीं पुनर्महानाग्निकव्रतशेषभूतमेवाऽऽह—

प्रत्येत्याचार्यं सपरिवृक्तं भोजयेत् ॥ ४५ ॥

अरण्यात् प्रत्येत्यागत्य । "आचार्यं भोजयेत्, किमेकाकिनमेव ? न, सपरिवृक्तम् । सह"^५ "परिवृक्ता शिष्यगणेन सह वर्तते इति सपरिवृक्तः, तम्—"सपरिवृक्तम् ।

किञ्च—

सब्रह्मचारिणश्चोपसमेतान् ॥ ४६ ॥

समानं तुज्यं ब्रह्मणः वेदस्याध्ययनार्थं व्रतवरणं येरां ते सब्रह्मचारिणः सशास्त्रिनः "विधीयन्ते । अथवा समानं तुज्यकालं ब्रह्मचारित्वं येरां ते "इमे, अन्यशास्त्रिनोऽपि "सब्रह्मचारिणः सवयसोऽभिधीयन्ते । तांश्चोपसमेतान् समगतान् "^६इत्यर्थः । भोजयेदिति "^७वर्तते ।

मिस्वाकलयन्ति । एतेषां व्याख्या (पृ० ४७३-४) द्रष्टव्या, केवलं भविष्यत्त्वभूतत्वयोर्विशेषः । शुनषिण्यन्तु—'भारात्' कृत एव अदृतात् सत्परूपं व्रतम्, इदं समुगागाम् समुपगतवानस्मि, इति व्याचक्षते ।

१. 'पर्वदक्षिणाः' नास्ति च । २. 'चर्म' नास्ति ख । ३. नास्ति च । ४. नास्ति च । ५. 'समाति-कर-' क-ख । ६. नास्ति च । ७. 'वयस्यं' ख । ८. 'पूर्वपूर्व' क-व । ९. 'सर्ववयसि' ख । १०. नास्ति च । ११. 'पर्वद' ख । १२. 'सपरिवृक्तम्' नास्ति च । १३. 'विधीयन्ते' नास्ति च । १४. 'इमे' नास्ति च । १५. 'सब्रह्मचारिणः' नास्ति च । १६. 'इत्यर्थः' नास्ति च । १७. 'वर्तते' नास्ति च ।

किञ्च—

ज्येष्ठसाम्नो महानाम्नि केनैवानुगापनकल्पो व्याख्यातः ॥४७॥

ज्येष्ठसाम्नोऽनुगापनविधिर्महानाम्नि केनैवानुगापनविधिना व्याख्यात इत्ययमतिदेशः । ननु त्रीणि ज्येष्ठसाम्नि, उक्तञ्च—अग्नेर्वैश्वानरस्य त्रीण्याज्यदोहानीति (A) कस्माद्विहंकवचनं ज्येष्ठसाम्न इति ? 'उच्यते—त्रयाणामप्येकस्यामृषि गीतत्वाद् अचमभिप्रेत्यैकवचनं कृतम्' इति ।

किञ्च—

तत्तैतानि नित्यव्रतानि भवन्ति ॥ ४८ ॥

तत्र तस्मिन् ज्येष्ठसाम्नव्रते एतानि वक्ष्यमाणानि नित्यव्रतानि भवन्ति, नित्यव्रतानीति यावज्जीवमनुष्ठेयानि । न तु यावद् व्रतम् "इति । कुतः ? नित्यशब्दस्यैवमर्थत्वात् 'समावृत्तस्य शूद्रोप'यमनप्रतिषेधाच्च ।

कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायामाह—

न शूद्रामुपेयात् ॥४९॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाप्रजन्मनः (B) । इति

वचनात् पक्षे प्राप्तां शूद्रां नोपेयाञ्च विवाहयेदित्यर्थः ॥

A. भार्ययनाक्षणम् ३।१९ ।

आज्यदोहमन्त्रत्रयी तु—

ॐ मूर्धानं त्रिवो भरति पृथिव्या वैश्वानरमृतं भा जातमग्निम् ।

कविं सन्नाजमतिथिं जनानामासन्नः पालं जनयन्त देवाः ॥

ॐ त्वां विश्वं अमृतजायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन् वैश्वानर यत् पित्रोरदीदेः ॥

ॐ नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथप्रमञ्चराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥

(सा० सू० उ० ४।१। ५० ३)

B. मनुसंहिता ३।१३ । अस्य व्याख्यायां कुल्लुकभट्टः—“शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति,

न तुल्लुका वैश्यादयस्तिष्ठः । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्या च भार्या मन्वादिभिः स्मृता । क्षत्रियस्य

1. 'उच्यते' नास्ति च । 2. 'इति' नास्ति च । 3. 'इति कुतः' नास्ति च । 4. 'च राजा' च-ञ्च ।

5. 'नवन्त' ? ख । 6. 'नवन्त चाह' ख ।

किञ्च—

न 'पक्षिमांसं भुञ्जीत ॥ ५० ॥

"श्रुज्वर्यम्, "पक्षिमांसप्रतिवेधादितरस्याप्रतिवेधः ।

किञ्च—

एकधान्यमेकदेशमेकवस्त्रञ्च वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

'एकं धान्यं एकधान्यं वर्जयेदिति सम्बन्धः* । "यस्मिन् देशे यानि धान्यानि तेषामेकं वर्जयेत् । अथवा एकं धान्यं सर्वथा न भक्षयेत् । एकध्वासौ देशश्च एकदेशस्तम् 'एकदेशं वर्जयेदिति । येषु देशेषु गमनसम्भवस्तेषामेकं कार्यार्थमपि न गच्छेत् । न तु भ्वेतद्वीपादिकम्, 'अपि । अथवा 'एकदेशं एकदेशवासं'* यावज्जीवं नैकस्मिन् देशे निवसेदित्यर्थः* । एकञ्च तद् वस्त्रञ्च एकवस्त्रं वर्जयेत् । कार्पास-
शण-सौमायिक-कौशेयादीनामन्यतमं वर्जयेत् "इति । अथवा एकवस्त्रम् एकवस्त्रत्वम् ।
कथं "नाम ? ज्ञानस्वप्नप्रेतोक्कदानादिषु "विशिष्टकालेष्वेकवासा न स्यादिति ।

किञ्च—

उद्धृताभिरद्भिरुपस्पृशेत् ॥ ५२ ॥

जलाशयात् करकादिना उद्धृताभिरद्भिः उपस्पृशेत् आचामेत् ।

उक्तञ्च—

"जलपातेन बोद्धृताभिः "यतिधर्मेषु—'बलपूतं जलं पिबेदिति(A) ।

अथवा कृतमूत्रपुरीषस्य मलविधाङ्गस्य वा मलापनयनार्थं यच्छौचं "तदिहाप-
स्पर्शमुच्यते । तदुद्धृताभिरद्भिः कुर्यात् "इति ।

उक्तञ्च—

"मलापकवैषं पाम्बै" इति । ननु ज्ञानमेव कस्मात् नेहापस्पर्शनमुच्यते

वैश्वदेवस्य क्षत्रिया च । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि 'शूद्रामप्येके
मन्त्रवर्जं' इति द्विजादीनां मन्त्रवर्जितं शूद्राविवाहमाह" इत्याह ।

A. उक्तमेव ज्ञानवचनके—

इतिपूर्वं न्यसेत् पार्श्वं बलपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूर्वं वदेद् वाक्यं मनःपूर्वं समाचरेत् ॥ इति ।

1. 'पक्षिमांसं' ख । 2. 'श्रुज्वर्यम्' नास्ति च । 3. 'पक्षिमांसं' ख । 4. नास्ति च ।
5. 'एकदेशं वर्जयेत्' ख-च । 6. 'एकदेशं' नास्ति च । 7. 'अपि' नास्ति च । 8. नास्ति च । 9. 'कथं' नास्ति च । 10. 'इति' नास्ति च । 11. 'नाम' नास्ति च । 12. 'एव विशिष्टं' ख । 13. 'जल-
पतेन' ख-च । 14. 'यतिधर्मेषु' नास्ति च । 15. 'तदेव' ख-च । 16. 'इति' नास्ति च ।

‘इति ? न ; एवं व्याख्यायमाने ‘गङ्गादिषुपयतीर्यसलिलावगाहनस्यापि यावज्जीविकोऽस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । तथाऽन्यत्रापि वक्षिःक्षानादीनां ‘नित्य-नैमित्तिक-काव्य-कलना-मिति । तदयुक्तम् तस्मात् यथोक्त एवार्थः(A) ।

किञ्च—

आदेशनात् प्रभृति न मृन्मयेऽश्लीयात् ॥ ५३ ॥

उद्येष्टसामग्रतां‘पनयनादनु यदेतदादेशनं “समिधमाधेहि” “भपोऽशनं” “कर्म कुठ” इत्येतस्मादादेशनात् प्रभृति” मृन्मये शरावादौ ‘नाश्लीयात् ।

किञ्च—

न पिबेत् ॥ ५४ ॥

ख-शब्दो लुप्तवद् द्रष्टव्यः । न चापि पिबेत्(B) ।

किञ्च—

श्रवणादित्येके ॥ ५५ ॥

उद्येष्टसाम्नां व्रतान्ते यत् श्रवणमाचार्यस्य धावयतः तत्प्रभृति एके मृन्मये ‘भोजन-पानप्रतिषेधमाहुः(C) ।

इति¹⁰ भट्टनारायणकृतौ¹¹ “गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये”¹² तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“सर्वं पूर्वाचार्याणां वर्णना न ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिण्येवावतिष्ठते सर्वत्राऽप्येतद्विशेषात् । तस्मान्महानाग्निकव्रतचारिणां येषामपि पन्था देयतयाऽनुसिध्यते तेषामपि गृहोऽदानवत् अग्निहोत्रिणां तीर्थानभिगमनवच्च ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिणामुद्धृताग्नि-वाग्निः ज्ञानं न त्ववगाहनमिति युक्तमुत्पदयामः” इत्याह । तदत्र ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिणां यावज्जीवम् अवगाहनमस्ति न वेति भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणयन्तु ।

B. यावज्जीवं मृन्मये न पिबेदित्यर्थः ।

C. अथौपनिषदादिब्रतानां प्रयोग उच्यते—तत्रौपनिषद्व्रते तदङ्गं नान्दीमुखभावं तदङ्ग-मुपनयनञ्च पूर्ववत् । व्रतमौपनिषद्व्रतेतावत्कालिकमित्यह्वभिर्मन्त्रैः पञ्चाग्न्यहोमाः । आदित्य-व्रतान्ते श्रुतानां शुक्रियाणामध्ययनम् । व्रतान्ते उपनिषदां ब्राह्मणानां रहस्यस्य च आचनम् । तदन्तं ऐन्द्रब्रह्मः । चरुहोमान्ते व्रतमौपनिषद्व्रतेतावत्कालिकमित्याह्वसुक्ता पञ्चाग्न्यहोमाः । आचार्याय गोदानं ब्रह्मणे पूर्णपात्रमन्यत् सर्वं पूर्ववत् । इति ।

1. ‘इति’ नास्ति च । 2. ‘गङ्गादिषु’ ख । 3. ‘नैत्य-’ ख । 4. ‘धर्माणा-’ ख । 5. ‘पनयनमाधि यदेत-’ ख । 6. ‘न मृन्मये’ ख । 7. ‘पञ्चीयात्’ ख । 8. ‘अपि’ नास्ति च । 9. ‘भोजनभाजनप्रति-’ ख । 10. नास्ति च । 10-II. नास्ति ख ।

अथ ज्येष्ठसामिकव्रतप्रयोगः—तत्र तदर्थं नान्दीमुखश्राद्धं तदर्थमुपनयनम् । ज्येष्ठसामिक-
मेतावत्कालिकं चरिष्यामीत्यूहं कृत्वा पञ्चाज्यहोमाः । पूर्वव्रतान्ते श्रुतोपनिषद् ब्राह्मण-
रहस्याध्ययनम् । व्रतान्ते आज्यदोहानां साक्षां श्रावणम् । व्रतान्ते ऐन्द्रश्वरः । चरुहोमान्ते
विशेषमुक्त्वा पञ्चाज्यहोमाः । आचार्याय गोदक्षिणा, पूर्णपात्रं ब्रह्मणे । इति । गोदानिक-
ब्राह्मणिकादित्यव्रतौपनिषदज्येष्ठसामिकव्रतानां पृथक् पृथगेकैकसंवत्सरेऽनुष्ठानम् । दशकाल-
वाक्तिवयोऽवस्थाविशेषैर्यथासम्भवमनुष्ठानं वा कुर्यात् । आदित्यव्रतानुष्ठानात् परमध्ययन-
क्रमान् महानाग्निकव्रतानुष्ठानं कर्तव्यम् । तत औपनिषदज्येष्ठसामिकव्रतयोरनुष्ठानम् । एवं
स्थितेऽपि कालादीनां साम्यान्महानाग्निकभिन्नानां गोदानिकादिव्रतानां प्रयोगमुक्त्वा महानाग्निक-
प्रयोग उच्यते—तस्य द्वादशसंवत्सराः नव षट् त्रयो वा संवत्सरा अनुष्ठानकालः । एते चत्वारः
पक्षाः पुरुषशक्तिशीलवयोऽवस्थादिविशेषोपापेक्षयोक्ताः । संवत्सरमात्रं वा महानाग्निकव्रतम्
इत्येके आचार्या मन्यन्ते । यस्य पित्रादिभिस्त्रिभिर्भ्योक्तव्रतचर्यापूर्वकं महानाग्नीनामध्ययनं
कृतं तस्यैव सांवत्सरिकमहानाग्निकव्रतेऽधिकारः । अथ महानाग्निकव्रताङ्गं नान्दीमुख-
श्राद्धं तदर्थमुपनयनञ्च कृत्वा, सोहं पञ्चाज्याहुतीः कुर्यादन्यत् पूर्ववत् । व्रतिनो विशेषनिय-
माश्च त्रिकालं ज्ञानम् । सायं प्रातः समिदाधानात् पूर्वं भोजननिषेधः । कृष्णवस्त्रधारणम् ।
कृष्णवस्तुभक्षणम् । आचार्याधीनता, स्पृष्ट्यन्तरोपदिष्टस्य पथदाननिषेधः ; तपस्विता, दिवा ऊर्ध्व-
स्थितिर्नोपवेशनम्, भिक्षाऽग्ने परिक्रमणम्, सन्ध्येपासनार्थमुपवेशनम्, रात्रावुपवेशनम्, न शयनम्,
बहिर्गतस्य मेघे वर्षति गृहाद्याच्छादितस्थानप्रवेशनिषेधः, वर्षप्रारम्भेऽपि गृहादिप्रवेशननिषेधः ।
यदा पर्जन्यो वर्षति तदा वृष्ट्यगमपर्यन्तम् ‘आपः शक्यं’ इति मन्त्रं पुनः पुनः पठेत् । यदा यदा
विद्युद् विद्योतते तदा तदा ‘एवं रूपाः खलु शक्यो भवन्ति’ इति मन्त्रं पठेत् । यदा यदा मेघो
गर्जति तदा तदा ‘मह्य महान् घोष’ इति मन्त्रं पठेत् । न नदीमतिक्रामेत्, यद्यतिक्रामेत् ज्ञात्वा
अतिक्रामेत्, अतिक्रम्य वा ज्ञानं कुर्यात्, नौकारोद्घणं न कुर्यात्, नावारोद्घमाभावे केनापि
निमित्तेन प्राणसंशये प्राप्ते ज्ञात्वा नौकारोद्घणं कुर्यात्, पारं तीर्त्वा वा ज्ञायान्, उदकसम्बन्धि-
नियमानां त्रिकालज्ञानादीनामवश्यानुष्ठानम् । शक्त्यभावे च केपाञ्चिद्वर्माणामननुष्ठानम् ते च
यथा—कृष्णवस्त्रधारणम्, दिवोर्ध्वस्थितिः, निशायामुपवेशनम्, शयनाभावः, पथादानम्, कृष्ण-
पदार्थभक्षणम् । इति । श्रेष्ठाविभक्तव्रतकालस्य प्रथमभागान्ते एकस्याः स्तोत्रीयायाः श्रावणम्,
मध्यमभागान्ते द्वितीयस्तोत्रीयायाः श्रावणम् । तृतीयभागान्ते तृतीयस्याः, सर्वव्रतान्ते वा सर्वासां
दुग्धपदेव श्रावणम् । तासामध्ययनप्रयोगस्तु—अरण्ये गत्वोदकपरितकांस्यरात्रे सर्वौपवीः
प्रक्षिपेत्, ब्रीहिशालिमुद्गोभूमतिलयवसर्पपाः सर्वौपधयः, तज्जले ब्रह्मवारिणो हस्तद्वयं स्थापयित्वा
प्रादक्षिण्येनाहस्तवक्षेग नेत्रपिधानं कुर्यात् । एवं निमग्नहस्ताय पिहितनेत्राय त्रिरात्रमुपोषिताय
व्रतान्ते महानाग्नीः श्रावयेत् । अथवा नेत्रपिधानान्ते श्रावयेत् नात्र त्रिरात्रोपवासः, पिहितनेत्रो
ज्जे निमग्नहस्तो बाग्व्यतोऽण्ये निवसन् त्रिरात्रं न भुञ्जीत । अशकावहोरात्रं वा, अध्यापनान्ते

उपवासः, उपवासान्ते वाऽध्यापनम् । अथवा दिवाऽऽप्ये तिष्ठेद् रात्रौ ग्रामे, त्रिस्रात्रव्रतान्ते आचार्यो वनं गत्वा पूर्वोक्तलक्षणं स्थण्डिलं विधाय पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्याज्यतन्त्रेण व्याहृतिभिर्हुत्वा ब्रह्मचारिणमरण्यादीन् प्रदर्शयेत्, अग्निराज्यमादित्यो ब्राह्मणोऽनङ्गान् अन्नं जलं दधि इति प्रतिद्वयं मन्त्रावृत्तिः । मन्त्रस्तु 'स्वरभिव्यक्त्यं ज्योतिरभिव्यक्त्यम्' इति । अत्र चाग्निसर्गादिः, त्रिवाग्मरण्यादीनामवैश्वगम् । ततस्तन्त्रममासिर्वाग्मदेव्यागम् । गुरोरभिवादनम्, दक्षिणादानम्, पृथक्पृथक् स्तोत्रीयाध्यापनपत्रे प्रथमस्तोत्रीयाया वृषभः कांस्यपात्रं वा । द्वितीयाया वस्त्रम्, तृतीयाया गौः, अशक्तौ यथाशक्ति दक्षिणादानम् । व्रतान्ते ऐन्द्रश्चक्रः 'अस्वे व्रतपते' इत्याद्यह्युक्पञ्चाज्याहुतिप्रक्षेपः, ततोऽरण्याद् गृहमागत्य सर्वैरन्तेवासिभिः सहाऽऽचार्यं भोजयेत् । अन्येषामपि भिन्नशास्त्रिणां भिन्नगुरुणां ब्रह्मचारिणां चाज्ञदानमावश्यकम् इति । ज्येष्ठसाम्नामाध्यापनं महानाम्नाध्यापनवदरण्यं, तत्तूक्तम्, ज्येष्ठसामव्रतितो यावज्जीवमनुष्ठयानि व्रतान्युच्यन्ते । न शूद्रामुद्देहत्, न पश्चिमांसमश्नीयात्, धान्यमध्ये एकं धान्यं वर्जयेत्, सर्वदा एकं धान्यं न भक्षेद् वा । गन्तव्यदेशानामेकं देशं वर्जयेत्, यावज्जीवमेकदेशे वा न वसेत् । कार्पासक्षौमशाणाविकानां मध्ये एकं वर्जयेत्, आच्छिन्नमेकमेव वस्त्रं न परिदध्याद्वा । उद्धृतांदेकेन शोचं कुर्यात् । मृन्मयपात्रं भोजनं न कुर्यात्, मृन्मये न जलं पिबेत्, एतत् सर्वं नियमजातं ज्येष्ठसामिकव्रतोपनयनप्रभृतीत्येके, ज्येष्ठसामाध्यापनप्रभृतीत्यपरे । भौतिकव्रतप्रयोगस्तु गोभिलाचार्यानुक्तत्वाच्चेहापन्यस्त इति ।

अथ गादानादिव्रतेषु यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तेभ्यो यथासम्भवं स्याण्युपस्थाप्यन्ते । तत्र द्वाव्यायगगृह्यसूत्राणि—गादाने चालवत् कल्पः । सलोमं वापयेत् गोअश्वाविमथुनानि दक्षिणाः पृथक्वर्गानाम् । सर्वेषां वा गौः । अजः केशप्रतिग्रहाय । उक्तमुपनयनम् । आचरिष्यन्तं संवत्सरम् । अनियुक्तं त्वहृतम् । तथाऽलङ्कारः । अत्रःसंवैशी । अमध्मांसाशी स्यात् । मैथुनक्षुरकुल्लानावलेखनदन्तधावनपादधावनानि वर्जयेत् । नास्य कामे रेतः स्कन्देत् । न गायुक्तमारोहयेत् । न ग्रामांपानहो । मेखलाधारणभैक्षवर्षदण्डमिदाधानोपस्पर्शनप्रातरभिवादा नित्यम् । गादानव्रातिकादित्यव्रतोपनिषज्ज्येष्ठसामिकाः संवत्सराः । नादित्यव्रतमेकेषाम् । ये चारन्येकवाससो भवन्ति । न चापोऽभ्युपयन्ति । शकरीगां द्वादश नव षट् त्रय इति विकल्पाः । कृष्णवस्त्रः । कृष्णभक्षः । आचार्याग्नीनः । तस्त्वी तिष्ठेद्विधेति । आसीत नक्तम् । संवत्सरमेकेषां पूर्वं श्रुताश्चेत् । उपोषिताय परिणद्धाक्षायानुगापयेत् । यथा मा न प्रपश्यन्तीति तं प्रातरभिवीक्षयन्ति यान्यप्रपश्यन्तं मन्यन्तेऽपोऽग्निं वत्समादित्यम् । ज्योतिरभिव्यक्त्यमित्याग्निं पशून्भिव्यक्त्यमिति वत्सं सभिव्यक्त्यमित्यादित्यम्, विसृजद् वाचम् । गौर्दक्षिणा । कंसो वासो रुक्मश्च । अनुप्रवचनीयेष्वृचं साम, सदस्सुरतिमिति चाऽऽज्यं जुहुयात् । अथ व्रातिकमुपनयनवत् सर्वं कुर्यात् । व्रातिकव्रतानन्तरमादित्यव्रतम् । अथ महानाम्निकम् । अथोपनयनवदौपनिषदम् । अथ ज्येष्ठसामव्रतम् । भौतिकव्रतमिति वा । अथ ब्रह्मसामव्रतमेवं कुर्यात् । इति ।

आदिरगृह्ये त्वेषंप्रायाणि सूत्राणि केवलम् “अथ व्रातिकमुपनयनवर्धित्यादि अन्तिमसम सूत्राणि न सन्तीति भेदः, छन्दोगगृह्येऽप्येवं केवलमन्तिमसूत्रद्वयी नास्तीति ज्ञेयम् ।

त्रैभिर्गृह्यसूत्राणि तु—गौडानिकव्रातिकोपनिषदाः संबन्धमराः तेषु सायं प्रातरुत्क्रोषस्पर्शनं नानुस्मृत्य भोजनं प्रातः सायमुपस्मृत्याममिदाधानादरण्यान् समिधमाहृत्यादध्याद् आदित्य-व्रातिकः संबत्सर एकवासा न युक्तमारांहेदादित्यं नान्तर्धीत छत्रेण महीमामनशयनाभ्यामुपा-नज्रां च मोर्षं जान्वोरपः प्रस्नायादन्यग्राचार्यवचनान् । व्रातिकं वनपर्वं आदित्यव्रातिकं क्षुक्रियाण्यौपनिषद् उपनिषदं ध्यायेत् । द्वादशमहानाजिकाः संबन्धमरा नव पट् त्रय इति चिकम्पाः । संबत्सरमित्येके पित्रा चच्छ्रुता महानास्न्यः । संबन्धमं ब्रह्मचर्यं चरेच्छुक्लं कवासा व्रतं तु भूयः तिष्ठेद्विवाऽधासीत नक्तम्, तस्य कृष्णे भोजनाच्छादने भवत इत्येकं, शुक्लं चैव परिवृथाद्रागदोषान्न कृष्णम्, सर्वास्त्वस्मृत्पृष्ठेद्विदुक्ताः शक्यं इति नात्रा न प्रस्नायान् प्राण-संवाये तूष्पृष्ठेदुभयत अपि वा गाः पाययेत् पशून्काः, शक्यं इति वर्षं नान्तर्धीत छत्रेण प्रतिवर्षं निष्क्रामेदेवमस्य वरतः कामवर्षी पर्वन्त्यो भवन्ति ब्रह्मचर्यान्त एकरात्रमुपोषित अरण्यं गत्वा शैबलमिन्नागमपां कामं पूरयित्वा तमुपवर्ष्य समनुपरिगृह्य निमीलितं तिस्रः स्तोत्रिया उपगायेत् सपुरीषा उपोत्थायाचार्याऽहतेन वामसा मुक्त्वमस्य परिणहन् प्रदक्षिणमुदपात्रं धारयत्तिष्ठेद्ब्रह्मचर्यं रात्रिमासीत बाग्यतः द्रवोभूतेऽरण्यं गत्वा अग्निमुपसमाधाय वनमुपान्वाजनीय वास उद्वेष्टेदुद्यम्य कांसमपोऽभिबीक्ष इति बीक्षन् स्वरभिबीक्ष इत्यादिदित्यं ज्योतिरभिबीक्ष इत्यग्निं पशुमभिबीक्ष इति वनसं समन्यायन्तीत्यपः प्रसिच्य वासः कामं वनसमित्याचार्यायोपहरेण स्थाळीपाकाद् विषवामित्रेन्द्रौ महानास्नीश्र यजत इत्याचार्यं सपरिपक्वं भोजयेद् गौर्दक्षिणा ।

द्वादशवर्षाणि वेदमस्तुवर्षम्, जननात् प्रभृतीत्येकं । यावद्ध्ययनं वा सदा सायं समिदाधानं सायं प्रातर्भक्षचरणं द्वे त्रिवृती वर्जयेत् त्रिवृतं च मणि त्रिगुणे वोपानहौ पोडशे गोदानकरणं तत्केशान्त-करणमित्वाचक्षते चौडकरणेन मन्त्रा व्याख्याता उपनयनेन व्रतादेशनम्, न त्विह नियुक्तमहत् वासः, सर्वाणि कोमनस्त्राणि वापयेत् शिखावर्जमित्यौद्गाहमाणिः, उत्प्रेक्षाः ज्ञायाद् वनस्पतरिति वनस्पतीनां जानीयेन त्वबमुन्मृतीते वनस्पतेस्त्वगसि शोधनि शोधय मा तां त्वामिहरे दीर्घायुष्टाय वर्षस इति वनस्पतीनां गन्धोऽसीति स्नात्वाऽनुलेपनेन कुरुते वनस्पतीनां गन्धोऽसि पुण्वगन्ध पुण्यं मे गन्धं कुरु देवमनुष्येषु तं त्वामिहरे दीर्घायुष्टाय वर्षस इत्यादौऽसीत्यादर्शं ‘भ्रातृमानं बीक्षेतादर्शोऽस्त्वा मादृश्यासन् देवमनुष्या उभयं शोभोऽसि शोभासमहं देवमनुष्येषु शोभोऽसि शोभासमहं देवमनुष्येष्वित्यपोद्धृत्य जजमादेशयेतोक्ता धर्माः संबत्सरेषु गौर्दक्षिणा । इति ।

कौमादिकाठगृह्यसूत्राणि च—उपनयनप्रभृति व्रतचारी स्यात् । मार्गवासाः । संहतकेशः । श्रेष्ठाचार्यवृत्तिः । सप्तवृत्तः । सप्तमुक्तां मेखलां धारयेत् । न मधुमांसे अभीवात् । अजरकवनवर्जः । आचार्यत्वाप्रतिष्ठाः । सर्वकार्यास्वतन्त्रः । पूर्वोत्थायो जवन्त्यसंवेशी ।

यदेनमुपेयात् तदस्मै दद्यात् । बहूनां येन संयुक्तः । नाम्य शय्यामाविशेत् । न रथमारुहेत् ।
 न संवस्येत् । सर्वाणि सांस्पृशिकानि स्त्रीभिः सह वर्जयेत् । न मुपितां प्रेक्षेत् । न विहारार्थं
 जल्पेत् । न रुच्यर्थे किञ्चन धारयेत् । न स्नायात् । उदकं वाऽभ्युपेयात् । यदि स्नायाद् दण्ड इवाप्य
 परिलभ्येत । मुण्डो जटिलः शिखी वा । सायं प्रातः सन्ध्यामुपासीत । तिष्ठत् पूर्वाम् । आसीतो-
 नराम् । ॐ भूर्भुवः स्वस्त्युक्ता तत्सविनुरिति सावित्र्या श्रित्वा । प्रागस्तमयास्त्रिष्कम्य समिध
 आहङ्गदरिणीर्ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रुतेः । सायं प्रातः सन्ध्यानिःसरणं भिक्षाचरणमग्निन्धनम् ।
 सायमेवाग्निमिन्धयितव्यं । भिक्षाचरणं द्रोणः पाचकस्यासमिन्धने । मसराग्रमकृत्वेतद्वक्कीर्णि-
 व्रतं चरेत् । विभुरमीत्यनुवाकं नान्निमुपन्थाय ण्योऽमीनि समिधमादधाति, समिदिति द्वितीयाम्,
 इदमहमिति तृतीयाम्, इदमहमन्नायिति चतुर्थाम् । तेजाऽमीत्यग्निमनुमन्त्रयते ज्ञेयं गोपतिष्ठते ।
 ततः प्रातः प्राग्दद्याद् द्वादश चतुर्विंशति पट्टश्रितमष्टाचत्वारिंशत् वा सर्वाणि यो ब्रह्मचर्यं चरति
 मलज्जरत्नः कृशः सर्वं स विन्दते स्नात्वा यत्किञ्चिन्मनमेच्छत्येतेनैव धर्मं साध्वधीते । अथातो-
 ऽष्टाचत्वारिंशतमस्मितम् । तत्र विधिविशेषः । नियमोच्चाचार्यप्रधानः स्यात् । निलयाधीं वृ-
 न्बद्धं न प्रविशेत् । अनिलयः स्यात् । अन्यत्र वृक्षाद् बलमीकाद्वा । निस्तान्तवमित्येके ।
 यथोक्तमेकन्तु वामः शायी कुतपं वा । परिमितमुरःप्रमाणमुपरिजानु । चतुर्थकालपानभक्षः ।
 असञ्चयवान् । अहरहर्वा भिक्षमभीयात् । अहन्तिष्ठद्वाग्रावासीत । उभयं मुनिव्रतः स्यात् । स्त्री-
 शूद्रपतिनरभयरजस्वलेवां न संभाषयेत्ति च्यवनो भृगुः । द्वादशरात्रं बोभयतोऽभावस्थां पौर्ण-
 मास्यां च । पालादयः समिधो नित्याः परिधिवृक्षाणां वा । मेधां मष्टमिति पाणिना मार्गं दत्त्वा
 त्रिपत्रणमद्वाग्राग्रमुदकोपस्पर्शनम् । नमो हमाय मांहमायेति चानुसवनमग्नये वैश्वानराय तपाय
 तापमाय तपन्ताय विन्देय विन्दाय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय, नमः पाराय सुपाराय, पारयन्ताय
 सान्ताय, नम उर्म्याय मूर्म्याय नमश्चावनाय भार्गवाय इत्येता एव देवतास्तर्पयन्नृकेन । एव
 संवत्सरं चरित्वा विमलो विपापो भवति । सर्वेषां वेदानां चरितब्रह्मचर्यो यदि नान्यत्
 कुरते । स तु खलु चरितब्रह्मचर्यो दश दश पुरुषान् पुनाति पूर्वोपरान् आत्मानञ्चैकविंशम् ।
 पञ्क्तिञ्च यावदनुपश्यति यस्यामुपविशति । समाप्त एतासामेव देवतानामन्नस्य जुहोति
 पेनुर्दक्षिणा । अथ कृच्छ्रविधिं व्याख्यास्यामः । देवासो यथाचरन् वसवो रुद्रा आदित्या
 मरुद्द्विगमः पुरा । स्त्रीशूद्रं नाभिभाषेत । नक्तमासीत संश्रितः । सर्वाण्यहानि
 तिष्ठेत् । ब्रह्मचारी । भ्रपाशयः । मधुमांसलवणश्चाहानि वर्जयेद्विचारयन् । गवाजिनं
 शायीचोरं कुतपं मार्गं वा वाम उच्यते । सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतोऽप्याचरन्तथा । ग्राहं
 सायं ग्राहं प्रातःप्राहं भुञ्जेदद्याचितम् । ग्राहं नैव तु भुञ्जीत एतद्बुधो रुद्रैरादित्यैश्चरितं व्रतम् ।
 एव एवातिवृच्छस्य विधिरेवं विधीयते । एतेष्वेव तु कालेष्वेकैकं पिष्टं प्राप्नीयात् ।
 तसकृच्छ्रं व्याख्यास्यामः । ग्राहमुज्जाः पिवेदापमग्राहमुज्जं पयः पिवेत् । ग्राहमुज्जं पिवेत्
 सर्पिर्वायुभक्षः परं व्यहम् । बृहस्पतेस्तु कृत्स्न्य एव एव विधिः स्मृतः । यवागूं वाचकं शाकं पयः

सर्पिः कुशोदकम् । ग्रहं ग्रहं तु प्राक्षीयाद् वायुमक्षः परं ग्रहम् । अथ सान्तपनम् । मरुतां होमो मरुतस्तर्पयेत् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रसान्तपनं स्मृतम् । एतदेव त्रिरभ्यस्तं महासान्तपनं स्मृतम् । अथात्र व्रतोपायनम् । वसवो व्रतपतयो रुद्रा व्रतपतय आदित्या व्रतपतयो मरुदङ्गिरसो व्रतपतय इति व्रतमालम्ब्य वसुनन्निस्तर्पयेत् प्रथमेऽस्मिन्धिरात्रे, रुद्रान् द्वितीये, आदित्यास्तृतीये, मरुदङ्गिरसश्चतुर्थे । आ मे गृहा इति द्वाभ्यां वसूनां स्थालीपाकस्य जुहोति । असंख्याता इति दशमी रुद्राणाम् । कदाचन स्तरीरसि इति पञ्चमिरादित्यानाम् । सान्तपना इति षड्भिर्मरुद्गणानां 'त्वामग्ने अङ्गिरसो' 'वायुरग्रेगाः' । हव्यवाहमिति स्विष्टकृतम् । इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्राणि तु—एतेन गोदानम् । षोडशे वर्षे । केशशब्दे तु दशशब्दान् कारयेत् । दशश्रूणीहोन्दति । शुन्धि शिरोमुखं माऽस्याऽऽयुः प्रमोषीरिति । केशदशश्रूलोमनखान्युदकसंस्थानि संप्रयति । आप्प्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विस्जेत वरं ददामीति । गोमिथुनं दक्षिणा । संवत्सरमादिशेत् । चरितव्रताय मेधाजननं करोति । अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं वाचयति, सुश्रवः सुश्रवा असीति । एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् । इत्यनुपेतपूर्वस्य । अथोपेतपूर्वस्य । कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च । अनिरुक्तं परिदानम् । कालश्च । तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् । इति ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणि च—एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे । अग्निगोदानो वा स्यात् । संवत्सर गोदानव्रतमेक उपदिशन्ति । एतावन्नाना, सर्वान् केशान् वापयते । उदकोपस्पर्शनमिति च्छन्दोगाः । इति ।

मानवगृह्यसूत्राणि तु—उपनयनप्रभृति व्रतचारी स्यात् । मार्गवासाः संहतकेशो भैक्षाचार्य-हृत्तिः सशल्कदण्डः ससमुज्जां मेखलां धारयेदाचार्यस्याप्रतिकूलः सर्वकारी । यदेनमुपेयात् तदस्मै दद्याद् बहुना येन संयुक्तः । नास्य शय्यामाविशेत् । न संवस्येत् । न रथमारोहेत् । नावृतं वदेत् । न मुपितां क्षियं प्रेक्षेत् । न विहारार्यो जल्पेत् । न हच्यर्थं किञ्चन धारयीत । सर्वाणि सांस्पशिकानि स्त्रीभ्यो वर्जयेत् । न मधुमांसे प्राशनीयात् क्षारलवणे च । न स्नायादुदकं वाऽभ्यवेयात् । यदि स्नायाद् दण्ड इवाप्लु प्लवेत् । प्रागस्तमयान्निष्क्रम्य समिधावाहरेत् । हरिण्य ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रुतिः । इमं स्तोममहत्त इत्यग्निं परिसमुद्रा पर्युक्ष्य परिस्तीर्य एधोऽप्येधिषीमहीति समिधमादधाति, समिदसि समेधिषीमहीति द्वितीयाम् । अपो अद्यान्वचारिवमित्युपतिष्ठते । यदग्ने इति मुखं विमृष्टे । भद्रं कर्णेभिरिति श्रोत्रे अभिमृशति । भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्रा इति चक्षुषी । स्थिरैरङ्गैरित्यङ्गानि । इह धृतिरिह स्वधृतिरिति हृदयदेशमारभ्य जपति । रुवं नो धेदीति पृथिवीमारभते । त्रायुषं जमदग्नेः, कप्यपस्य त्रायुषम्, अगस्त्यस्य त्रायुषम्, यदेवानां त्रायुषम् । नन्मे अन्तु त्रायुषम्, इति अस्मनाऽङ्गानि संस्पृश्याऽऽपोऽद्वितीयाभिर्मांजयते ।

अथ सन्ध्यामुपास्ते । प्रागस्तमयास्त्रिचन्द्रोत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद् वा शुभौ देशे निषद्योपसृभ्या-
पामञ्जलिं पूरयित्वा प्रदक्षिणमावृत्य आयाहि विरजे देव्यक्षरे ब्रह्मसम्मिमे । गायन्त्रि च्छन्दसां
मातरिदं ब्रह्म जुषस्व मे । इत्यावाहयति । ओजोऽसीति जपित्वा कस्ते युनक्तीति योजयित्वा, ॐ
भूर्भुवः स्वस्तत् सवितुरित्यष्टौ कृत्वः प्रयुङ्क्ते इत्याम्नाताः कामाः । आ देवो यातीति त्रिष्टुभं
राजन्यस्य । युञ्जत इति जगती वैश्यस्य । उदु स्य जातवेदसमिति द्वे निगद्य कस्ते विमुञ्जतीति
विमुच्योदकाञ्जलिमुत्सृजति । एवं प्रातस्तिष्ठन् । एतेन धर्मेण द्वादश चतुर्विंशति षट्त्रिंशत-
मष्टाचत्वारिंशत् वा वर्षाणि यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा ब्रह्मचर्यं चरति मुण्डः शिखाजटः सर्व-
जटो वा मलज्जुरबलः कृशः स्नात्वा च सर्वं विन्दते यत्किञ्चिन्मनसेच्छतीति । एतेन धर्मेण
साध्वधीते इति ।

वाराहगृह्यसूत्राणि च—उपनयने प्रभृति व्रतचारी स्यात् । उपनयने व्रतादेशा व्याख्याताः ।
मार्गवासाः । संहतकेशः, भिक्षाचर्यवृत्तिः, सशलकदण्डः, ससमौर्झां मेललां धारयेत्, आचार्यस्या-
प्रतिकूलः, सर्वकारी, यदेनमुपेयात् तदस्मै दद्यात् । बहूनां येन संयुक्तः, नास्य शय्यामाविशेत् ।
न रथमारोहेत् । न संविशेत्, न विहारार्थं जल्पेत्, न रुच्यर्थं कञ्चन धारयेत्, सर्वाणि सांस्पृशिकानि
स्त्रीभ्यो वर्जयेत्, न स्नायाद् दण्डवत् । नोदकमभ्युपेयात्, न दिवा स्वपेत्, त्रैविधिकं ब्रह्मचर्यं
चरेत् । इन्द्रियसंयतः, सायं प्रातर्भिक्षाचर्यवृत्तिः । सायं प्रातरग्निं परिचरेत् । अधःशय्या,
आचार्याधीनवृत्तिः, तन्निर्गन्तव्यमम् । अयाचितमलवणम्, बाण्यतोऽश्नीयात् । मधुमांसे
वर्जयेत्, आच्छिन्नवस्त्रां विवृतां स्त्रियं न पश्येत् । यौपस्य वृक्षस्य दण्डी स्यात्, नानेन प्रहेद् गवे
न ब्राह्मणाय । न मृत्युगीते गच्छेत्, न चैने कुर्यात्, नावल्लिखेत्, शिखाजटः सर्वजटो वा स्यात् ।
शाणं क्षौममजिनं वासः, रक्तं वसनम् । कम्बलमैण्यं ब्राह्मणस्य, रौरवं क्षत्रियस्य, आजं
वैश्यस्य । एतेन धर्मेण द्वादश वर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्यं चरेत् । चतुर्विंशति द्वयोः, षट्त्रिंशत्
प्रधानाम् । अष्टचत्वारिंशत् सर्वेषाम् । यावद् ग्रहणं वा सरज्जुरलङ्कृतकृशः स्नात्वा स सर्वं
लभेत यत् किञ्चिन्मनसेऽस्ति । इत्येतेन धर्मेण साध्वधीते । मन्त्रब्राह्मणान्यधीत्य कल्पं
मीमांसाञ्च याज्ञिकोऽधीत्य वक्तुं पदं स्मृतिं चैच्छिकः । तौ स्नातकौ श्रोत्रियोऽन्यो वेदपाठी ।
न तस्य ज्ञानम् उपविश्याऽऽवसनं विधीयते । अन्तर्जानु बाह् कृत्वा त्रिराचामेत् । द्विः परिमृजेत् ।
खानि चोपसृष्टेच्छीर्यण्यानि । पौडशवर्षस्य गोदानम् । अग्निं वाऽप्येवमागस्याग्निगोदानिको
मैत्रावणीयजटाकारणेनोक्तमन्त्रविधिः । उपस्थ उपकक्षयोश्चाधिको मन्त्रप्रयोगः । यत् क्षुरेण
मर्चयतेति भूमौ केशान् निखनेत् । अन्ते गां दद्यात् । इति ।

बौधायनीयगृह्यसूत्राणि तु—काण्डे काण्डे च व्रतचर्या । अथंमानि ब्राह्मणानि सांवत्सरिकै-
र्ब्रतैरप्येयानि भवन्ति होतारः शुक्रियाण्युपनिषदो गोदानं सम्मिमतमिति । होत्रु प्रधान-
कालेष्वथ प्रधानाहुतीहुती होति, अथ काण्डऋषिं जुहोति । सदसस्पतिं जुहोति, अथ सावित्रीं
जुहोति, अथ वेदाहुतीहुती होति । अथ पालाशीव्रतस्यः समिध आद्राः सपलाशाः सप्रोडाः

प्रादेशमात्रा अपरिक्षुष्काया घृतान्वक्ता अभ्याधापयन् वाचयति, याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य, अग्ने व्रतपते होतारं व्रतं चरिष्यामीति । जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । संवत्सरमेतद् व्रतं चरेत् संवत्सरं हि व्रतं नातीत्यंतस्मिंस्त्वेवेतत् संवत्सरेऽधीयीत । यद्यु वंतस्मिन् संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद् व्रतं चरेत् । अथ संवत्सरे पर्यवेतेऽध्यापयते श्रावयते वा । अथा-व्रत्यप्रायश्चित्तं जुहोति, यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्जुहोति, अथ काण्डकृषिं जुहोति, अथ सदसस्पतिं जुहोति, अथ सावित्रीं जुहोति, अथ वेदाहुतीर्जुहोति, अथ पालाशीश्रतस्रः समिधः...अग्ने व्रतपते होतारं व्रतमचारिषमिति । जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । अथोपनिषत्सु । अथ... प्रधानाहुतीर्जुहोति, अथ काण्डकृषिं जुहोति, अथ सदसस्पतिं जुहोति, अथ सावित्रीं जुहोति, अथ वेदाहुतीर्जुहोति, अथ पालाशीश्रतस्रः समिधः...अग्ने व्रतपते उपनिषद् व्रतं चरिष्यामीति । जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । संवत्सरमेतद् व्रतं चरेत् संवत्सरं हि व्रतं नातीत्यंतस्मिंस्त्वेवेतत् संवत्सरेऽधीयीत । यद्यु वंतस्मिन् संवत्सरे नाधीयीत, यावदध्ययनमेतद् व्रतं चरेत् । अथ संवत्सरे पर्यवेतेऽध्यापयते श्रावयते वा ।...अथाव्रत्यप्रायश्चित्तं जुहोति, अथ यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्जुहोति । अथ काण्डकृषिं जुहोति, अथ सदसस्पतिं जुहोति, अथ सावित्रीं जुहोति, अथ वेदाहुतीर्जुहोति, अथ पालाशीश्रतस्रः समिधः...अग्ने व्रतपते उपनिषद् व्रतमचारिषमिति । जयप्रभृतीति । षोडशे वर्षे गोदानम् । तस्य बोलवत् तूष्णीं प्रतिपत्तिरवसानञ्च । एतावदेव नाना । प्रतिपत्तौ सर्वाङ्गं केशान् वापयति । गामत्र गुरवे वरं ददाति । अग्निगोदानो वा भवति । तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनान्यां प्रतिपत्तिरवसानञ्च । सर्ववेदसम्मितामृत्याचक्षते । तस्य द्वादशसंवत्सरानेकादश नव सप्त पञ्च त्रीन् संवत्सरान् षण्मासान् चतुरो मासान् द्वौ मासौ मासं वा व्रतं चरेत् । तस्योपदेशात् प्रतिपत्तिरवसानञ्च । तस्य नित्येऽधिब्रह्मचर्यं त्रिषवणमभिषेक उत्सवशय्या आसनञ्च । यन्मातुर्दुश्चरितं तस्मादेनं त्रायत इत्युपदिशति मन्त्रब्राह्मणं वेदं इत्याचक्षते । अष्टवत्वारिंशत्सम्मितां सम्मितामृत्याचक्षते तस्य संक्षेपः संवत्सरः । तत्संवत्सरमनु-व्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियममेव प्रतिपद्येत । अथ यद्यब्रह्मचारी स्यात् केशशमभुलो-मलानि वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभिमत्याऽध्वलिङ्गाभिर्वाङ्गीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्ब्राह्मिणिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्चणेन षोडश प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्थं वासः पीडयित्वाऽन्यत् प्रयतं वासः परिधाप्य आचम्य देवयजनमुदानयति । अथ देवयजनोंहं खन-प्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वाऽथाव्रत्यप्रायश्चित्तं जुहोति नाहं करोमीति । अथ यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्जुहोति, याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यः सम्मितीभ्यः स्वाहा इति चतस्रः । अथ काण्डकृषिं जुहोति, अथ सदसस्पतिं जुहोति । अथ सावित्रीं जुहोति । अथ वेदाहुतीर्जुहोति, अथ चतस्रः...वाचयति याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य । अग्ने व्रतपतेऽष्टावत्वारिंशत्सम्मितां सम्मितां व्रतं चरिष्यामीति जय...प्रदानात् । एवमेव व्रतान्ते, अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृशन् अनग्निपक्व-वृत्तिरच्छाद्योपयोगो नागारं प्रविशेदन्यत्र गृहनियोगात् । भैक्षं वा तत्कार्त्तं भुङ्क्षीत । कामं कन्द-

मूलकलम् । अपराह्णं प्रसिद्धमुपपृश्य तदपि नोपयुज्यते । स्त्रीशूद्रपतितरभसरजस्वलाभिन्न न सम्भाषेत । कामं मातरमुपाध्यायिनीं भगिनीञ्च । याश्चान्या एवं युक्ताः स्त्रियोऽशक्ताः पराक्रमे । सप्रणवा व्याहृतयः प्राणायामाक्षीन्वनभैक्षाचरणस्थानासनशयनोपस्पर्शनसुमनसो निवेदनानि च । सर्वाः सम्मितदेवतास्तर्पयति, ब्रह्माणं तर्पयामीत्यादि प्रसंख्याय समाप्नुयात् । गुरोः समानवृत्तिषु गुरुवृत्तिः स्यात् । प्रेषितस्तदंश्च प्रतिपद्येतान्यत्र पातकान् । एवं द्वादश संवत्सरानेकादश नव सप्त पञ्च त्रीन् संवत्सरान् पण्मासान् चतुरो मासान् द्वौ मासौ मासं वा व्रतं चरेत् । अपि वा योऽनूचानः श्रोत्रियः स द्वादशरात्रं पराकं वा व्रतं चरेत् त्वेवासम्मिती स्यात् । स एष चरति दश पूर्वांश्च दशापरान् आत्मानं चैकविंशतिं पङ्क्तिं च पुनाति । यस्मा उपदिशति यस्यामुपविशति यस्मै ददाति यस्माच्च प्रतिगृह्णाति तत् सर्वं पुनाति । व्रतसमाप्तौ वेदसमाप्तौ वा गुरुदक्षिणामाहरेद्धार्मिको यथाशक्ति । विषमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वा हरेत् । सर्वतो बोधयतः शूद्रतोऽप्याचार्यार्थं स्यादाहरणं धार्म्यमित्येकं । एतेन धात्रन्तर-शैव-बहुरूप-पार्वद-स्कन्देन्द्राणां व्रतानां समापनं ब्रह्माभ्यसेत्—ऋक्, साम, यजुर्वा छन्दसामनुसवनं लभेत काममिति इ स्माह बोधायनः । अथातोऽवान्तरदीक्षां (शुक्रियव्रतचर्यां) व्याख्यास्यामः । उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रं केशश्मश्रु वाचयित्वा पूर्वचदुपाकृत्य ग्रामात् प्राचीं बोधिचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्याखलेऽच्छदिर्दशैऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य मदन्तीरधिभ्रित्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा दग्धैः प्रवर्ग्यदेवताभ्य आसनानि कल्पयति । अग्रेणाग्निं प्रवर्ग्याय कल्पयामोत्यादि । प्रदक्षिणमग्निं परिपिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीः समिधोऽभ्यादाय मदन्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यस्तर्पयति ; अग्रेणाग्निं प्रवर्ग्यं तर्पयामीत्यादि । अथ चतस्रः...वाचयति पृथिवीं समित् इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । अथ देवता उपतिष्ठते अग्ने व्रतपते शुक्रियं व्रतं चरिष्यामीति । अथैतेषामनुवाकानां प्रभृति वाचयति प्रथमोत्तमयोर्वा । अथैनं संशोस्ति संमील्य वाचं यच्छेति । अथास्याहतेन वाससा त्रिः प्रदक्षिणं समुखं शिरो वेष्टयति चितःस्थ परिचितः, स्वाहा मरुदभिः परिश्रयस्वेति । प्रदक्षिणमग्निं परिपिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीः समिधोऽभ्यादाय मदन्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यस्तर्पयित्वाऽन्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽथास्तमित आदित्ये ग्राममायान्ति । वाग्यतस्तिष्ठेदेतां रात्रिमुपविशेत् संवश्येष्टा । अथ प्रातरुदित आदित्ये ग्रामात् प्राचीं बोधिचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्याखलेऽच्छदिर्दशैऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य मदन्तीरधिभ्रित्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा दग्धैः प्रवर्ग्यदेवताभ्य आसनानि कल्पयित्वा वयःसुपर्णा इति वासो विमुच्यथास्य पट्टयमभिनिर्दशयति अग्निमप आदित्यं गां ब्राह्मणं हिरण्यमिति । ग्रीनादितो दशयित्वा यथोपपादमितराणि दशयित्वा प्रदक्षिणमग्निं परिपिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीः समिधोऽभ्यादाय मदन्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यस्तर्पयित्वाऽन्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽथास्य व्रतचर्यामुपदिशेत् । न यानमारोहेन वृक्षमधिरोहेन कूपमवरोहेन छत्रं धारयीत नापानहो धारयीत नासन्ध्यां शयीत न क्षिया न शूद्रेण सह सम्भाषेत यदि सम्भाषेत ब्राह्मणेन सह सम्भाषेत न सायं भुञ्जीत यदि सायं

शुद्धीतापञ्चकितं शुद्धीत, न जायावद्वर्मा पर्वणि चोपवसेत् तद्वद्व्रजं जायादु बाण्यतस्तिष्ठेदेतां रात्रि-
मुपविशेत् संवेशयेद् वा । अमेध्यलोहितशक्वाभ्रदक्षिणे ज्योतिषां सम्दर्शनम् । भवद्वमिति च
जपति । अथ मघेनमभिषर्षति उन्वतीरिति तत्र जपति । संवत्सरमेतद् व्रतं शरेत् संवत्सरं
हि व्रतं नातीत्येतस्मिंस्त्वेषैतत् संवत्सरेऽधीयीत । यद्यु वैतस्मिन्...भावयते वा । पूर्वबनुपा-
कृत्य...शान्तिं कृत्वा दध्नेः प्रवर्ग्य देवताभ्य आसनानि कल्पयित्वा अथाव्रत्यप्रायश्चित्ते शुद्धीति,
यन्म आत्मनो निम्वाऽभूत्, पुनरग्निश्चक्षुरवात्, इति ब्रह्म्याम् प्रदक्षिणमग्निं परिषिष्य
व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीः समिधोऽभ्याधाय मदन्तीभिः प्रवर्ग्य देवताभ्यस्तर्पयित्वा वतस औदुम्बरीः
समिधो...वाचयति धौः समिध इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । अथ देवता उपतिष्ठते, आदित्य व्रतपते
शुक्लं व्रतमचारिषं तद्वृक्षं तन्मे राशि । इत्यादि । प्रदक्षिणमग्निं परिषिष्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीः
समिधोऽभ्याधाय मदन्तीभिः प्रवर्ग्य देवताभ्यस्तर्पयित्वा तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽथा-
स्याध्यायेऽनध्यावानुपविशेत् ॥ इति ।

पारस्करपृष्ठे तु ब्रह्मचारिणां विशेषेण काऽपि व्रतचर्चा नोक्तेति छधीनिरवगन्तव्यम् ।

तृतीयप्रपाठकस्य तृतीया कण्डिका

—:०:—

गोदानव्रतान्ते वेदपर्वणां श्रवणादूर्ध्वम् अभ्ययने प्राप्ते वेदारम्भस्य कालान्तर-
विधानार्थमिदमाह—

प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् ॥ १ ॥

प्रौष्ठपदो भाद्रपदस्तस्य पौर्णमासी प्रौष्ठपदी तां प्रति(A) हस्तेन हस्तसंज्ञेनर्क्षेण
उपाकरणम्, प्रकृतस्य ग्रन्थस्य उपादानं कर्त्तव्यमिति शेषः । "ननु प्रौष्ठपदहस्तेनेति(B)
सप्तम्यां प्राप्तायां कस्मात् द्वितीया क्रियते इति ? उच्यते—प्रौष्ठपदीशब्दादौ "प्रतिशब्दा-
ध्याहारार्थम्, प्रतिप्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणमिति" । प्रौष्ठपदीं प्रौष्ठपदीं प्रति प्रतिप्रौष्ठ-
पदीमिति । तेन किम् ? "उत्सृष्टस्योत्सृष्टस्य च्छन्दसः भाद्रपदशुक्लपक्षे हस्तेन प्रति-
वर्षमनेन वक्ष्यमाणेन विधिना उपाकरणं कर्त्तव्यमिति दर्शयति । कथं पुनरिद-
मवगम्यते यत् प्रतिशब्दमध्याहृत्य प्रतिवर्षमुपाकरणमिति ? उच्यते—एवं "हि भूयते
आचार्यस्याध्या"पयतः शिष्याणां "आवर्तयताम् अह्नानकृतः प्रामादिको यो दोषः, तेन
च्छन्दसां यातयामर्त्वं भवति । यातयामैच्छन्दोभिः श्रौतस्मार्त "कर्मकारिणः समग्र-

A. अत्र तर्काङ्कारः—स कालवर्षं विकल्पः प्रौष्ठपदीं वा हस्तेन वेति । कस्मात् ? प्रौष्ठ-
पद्यां हस्तत्वासम्भवात् समुच्चयानुपपत्तेः । हस्तयुक्तकाळोऽपि भाद्रपदशुक्लपक्ष एव प्राज्ञः ।
कृतः ? उपस्थितत्वात् । अथवा प्रौष्ठपदस्येयं तिथिः प्रौष्ठपदी, तिथिसामान्यं भगवते । न
पुनर्भाद्रपदपूर्णिमैव, कस्मात् ? "प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे हस्तेनाऽऽचार्यः सशिष्यः प्राङ्मुख उदक्-
मुखो वा" इत्यादि गृह्यपरिशिष्टवचनात् । सोऽयमेकः काळो न काळद्वयम् । इत्याह ।

B. अत्र 'प्रौष्ठपद्यां हस्तेने'ति पाठो युक्तः, भावार्थोपस्तकेष्वसम्भवात् तथा मूले न
सन्निवेशितः, परमत्र जितं लिपिकरप्रमादेनेति प्रतीयते ।

1. 'आवर्तय' ख । 2. 'ननु' नास्ति च । 3. 'प्र-' नास्ति च । 4. 'उच्यते' अधिकाः क-ख । 5.
'उत्सृष्टोत्सृष्टस्य' ख । 6. '-पदः शुक्ल-' ख । 7. 'वर्षमनेन' च । 8. 'इदं' नास्ति ख । 9. 'पि'
नास्ति च । 10. '-पयितः' ख । 11. 'वा-' ख । 12. 'कर्मणि कारिणः' ख ।

फल'भाजो न भवन्ति, तत्र यदेतदुपाकर्मोत्सर्गलक्षणं कर्म तेन 'पुनश्चन्द्रसामयात-
यामत्वं जन्यते तस्मा'दावृत्त्यर्थः प्रतिशब्दोऽभ्याह्रियत 'इति ।

उक्तञ्च— अस्थानोच्छ्वासविच्छेदशेषणाभ्यापनादिकम् ।

प्रामादिकं भृतौ यन् स्याद् यातयामत्वकारि तत् ॥

'प्रत्यब्धं यदुपाकर्म सौत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।

क्रियते चन्द्रसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैच्छन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत् तेषां सिद्धिकारकम् ॥ (A) इति ।

उपाकरणविधिविवक्षयेदमाह—

व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्यनुवचनं यथोपनयने ॥२॥

ननु प्राप्तत्वाद् व्याहृतीनां पुनर्वचनमयुक्तमिति चेत् ? न ; कुतः ? इहान्तेरनु-
पादानाद् ग्रन्थान्तरेण प्राप्तत्वात् तदन्येतृणाम् अहोम'कमेतदुपाकरणं मा भूदित्यतः
पुनर्वचनम् । अथवा 'होमसामान्याद् व्याहृतिहोमानन्तरं ग्रन्थान्तरहोमप्राप्तौ चन्द्रो-
होमो मा भूदित्यतः क्रमार्थं व्याहृतीनां पुनर्ग्रहणम्, व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां
सावित्या 'गायत्र्याः अनुवचनं निगदनं कुर्यादिति शेषः (B) । कथम् ? यथोपनयने—
पच्छः, अर्द्धर्चशः, ऋकश्च इति ।

A. कर्मप्रदीपः ३।८।१६-१८ । प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ।

B. सूत्रस्यास्य तर्कालङ्कारकृता विवृतिरित्यम्—“अत्र किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति, हुत्वा इत्येता-
वति कृतेऽपि विशेषानुपदेशाद् व्याहृतिभिरेव होमो भविष्यति । तस्माद् व्याहृतिभिरिति वचनं
कर्मक्रमार्थम् । कथं नाम ? व्याहृतिभिर्हुत्वाऽनन्तरं सावित्र्यनुवचनं कर्त्तव्यमिति । किमतो
भवति ? एतदतो भवति, व्याहृतिहोमादनुपदमेवानुवचनमुपदिशन् अन्योऽपि होमो व्याहृतिहोमात्
पुरतः स्यादिति दर्शयति । व्याहृतिभिरित्यवचने हि व्याहृतिभिरेव होमः स्यात्, न पुनरन्योऽपि ।
तस्माद् व्याहृतिभिरिति वचनमादितो होमान्तरघोतनार्थम् । नचेदानीं तन्न्यसमापनघोतनार्थमेव
कुतो न स्यादिति वाच्यम्, आचार्येणैव परतः कर्मापवर्गस्य सूत्रितत्वादिदानीं तन्न्यसमापनस्या-
प्रसक्तेः, कस्मात् पुनः कारणात् सूचितोऽयमन्यो होमो वेद्वारम्भात् परत एव न भवति ?
उच्यते—वेद्वारम्भात् परमेव कर्मापवर्गस्य सूत्रणात् तदानीमन्यस्य होमस्याभिनिवेशस्यासम्भवात् ।

1. 'भाजिनो' ख । 2. 'पुनः' नास्ति ख । 3. 'दाहस्यं प्रतिशब्दोऽभ्याह्रियान्' ख ।

4. 'इति' नास्ति ख । 5. 'प्रत्यब्धं' क-च । 6. 'कर्म तदुपाकरणमिति' ख । 7. 'होम' नास्ति च ।

8. 'गायत्र्याः' नास्ति ख ।

किञ्चित् पुरस्तात् किञ्चित् परस्ताद्भोतस्यमित्यर्थः नृनीयस्यानुचितत्वाच्च । अत एव नियमार्थता-
ऽपि वचनस्य नोच्यते, यावन्मभेदश्चैवमाद्यते । कुतः ? शिष्याणां सावित्र्यनुवचनं तच्च
व्याहृतिभिरेव हुत्वा इत्यर्थभेदान्, अगत्या हि कश्चित् तथा । न चात्रागतिरस्ति, निवने च
गौरवमपि स्यात्, तस्माद् व्याहृतिहोमान् पुरस्तादेवान्यो होम इति सिद्धम् । कर्मप्रदीप-
वचनाच्चैवमाऽऽचार्यस्याभिप्रायोऽवधार्यते, तद्योदाहरिष्यामः । आह—कः पुनरन्यो होमो
नाम ? छन्दःप्रभृत्याहुतिपट्टिरूप इति श्रुतम् । कथमिति चेत्, उच्यते—संहितायां गावची-
च्छन्दस्का या ऋचः पश्यन्ते तामागच्छा ऋचा तावदेकमाहुतिं जुहुयात् । एवमुज्जि-
गनुदुबृहतीपङ्क्तिप्रिदुबृजगतीच्छन्दस्कानामपि ऋचामादिभूताभिरैकैकानिर्गृभिरैकैकामाहुतिं
जुहुयात् । एवं तावत् सप्त छन्दआहुतयो भवन्ति, अन्यैश्च रीत्या अतिच्छन्दआहुतयोऽपि
सप्तैव भवन्ति, सप्तैव च विच्छन्दआहुतयः । तत्रातिच्छन्दोविच्छन्दसामपि छन्दोनेदत्वाद्
मिहित्वा एकविंशतिरेव छन्दआहुतयः सम्पद्यन्ते । एवं गानादीन् पञ्च, पवादीन् सप्तद्वयं,
संहितादीन् त्रीन्, ब्राह्मणादीनष्टौ, षडङ्गादीन् च जुहुयात् । स सत्त्वयमाहुतिपट्टिर्योऽन्यो होमः ।
ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा सावित्र्यनुवचनम् । तदाह कर्मप्रदीपः—‘पुरस्ताच्छाक्या उपविष्टेऽङ्गोः
पञ्चादावन्योपविश्य छन्दांसि विच्छन्दांसि सर्पिषा हुत्वा गानेषु पवादीन् वेदे षडङ्गे च प्रन्वादीन् वे
चाऽधीताः येषां वा ज्ञायते तान् जुहोति व्याहृतीञ्च’ इति । अत्र छन्दांसि इत्यतिच्छन्दसामप्युप-
छक्षणम् इति नारायणोपाध्यायाः । अत्र सत्त्वादित्यच्छन्दोहोमादिकमभिधाय व्याहृतीमेति
करणात् व्याहृतिहोमात् प्राक्तनत्वमेव छन्दोहोमादीनां मुख्यत्वमवगम्यते । स सत्त्वयमाचार्यत्वा-
त्पट्टोऽभिप्रायः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः । स सत्त्वाचार्यत्वात्पट्टस्याभिप्रायस्य प्रदीप इव
स्पष्टमुपदेष्टा इत्यवबोधः ।

न च व्याहृतीमेति सर्वप्रायश्चित्तहोमपरमिति नारायणोपाध्यायमते सुकमिति चाप्यहं,
अवचनेऽपि तस्य प्राप्तत्वादानर्थक्यापत्तेः । एकस्य जुहोतिस्यैकत्र प्रधानहोमपरत्वमप्यत्र न
प्रायश्चित्तहोमपरत्वमिति तात्पर्यभेदस्यान्याप्यत्वाच्च । तन्मसमापनस्याप्यत्राचार्येणोपदेष्टाच्च ।
तस्मात् कर्मक्रमार्थमेव तदुपादानम् । उपविश्य इति करणमपि कर्मक्रमप्रदर्शनार्थमेव । कथञ्चायं ?
उपवेशनानन्तरमेव छन्दोहोमादयो भवन्ति न तु पुरस्तादपीति । अन्यथोपवेशनत्वापि परिभाषा-
प्राप्तत्वात् तद्व्यवर्धकं स्यात् ।

यच्च व्याहृतीमेत्यनन्तरम् ‘ततः प्रतिसरात्’ इत्यादिना प्रतिसरबन्धनादिकमुक्तं तत्र ‘उत्तमैर्नै-
वोपाकरणं व्याख्यातमिति’ व्यवहितमप्युपाकरणं ततःशब्देन परावृत्तते, तेन उपाकरणकर्मनः
परं प्रतिसरबन्धनादिकमिति तत्त्वार्थः । कस्मात् ? अव्यक्तं प्रधानगामीति वचनात्, व्याहृति-
होमात् परमेवाऽऽचार्येण सावित्र्यनुवचनादेः सूत्रणाच्च । अपि च व्याहृतिहोमान्त्वात्पट्टत्वात्
तत् स्पष्टीकृत्य व्याहृतिहोमात् पराचीनस्य कर्मककारत्वाऽऽचार्येणैव स्पष्टमुपदेष्टात् न युवाः
स्पष्टीकरणमपेक्षितमिति तदनुपपत्त्या बह्वन्तर्गतत्वान्नानुपपत्त्या प्राक् प्रतिसरत्वमप्युपदि-

किञ्च—

सामसावित्रीञ्च ॥ ३ ॥

साम्ना 'सैव सावित्री सामसावित्री, गायत्रमित्यर्थः (A) । तां च अनुब्रूयादिति वर्तते । ननु सामसावित्र्याम्बेति वक्तव्यम्, न युक्तः "प्रकृतविभक्त्यतिक्रम इति ? न । कुतः ? अनुब्रूयन् 'धर्ममेवात् भवति द्वितीयाप्रयोगात् समस्तमपि सामानुब्रूयान् शिष्यवशाद् वा न तु पूर्ववत् पच्छ इति ।

सोमं राजानं वरुणमिति ॥ ४ ॥

अथ सोमं वरुणं वदन्त्यः । (B) सोमं राजानं वरुणमिति च । किम् अनुब्रूयादिति वर्तते । अधिकारात् साम ।

अथ तु भवस्तनसूत्रेण सहास्यैकसूत्रतां कृत्वा "व्यावृत्तते—सामसावित्रीं चानुब्रूयात् । काम् ? सोमं राजानं "वरुणमित्येतामिति । तदयुक्तम् । कुतः ? "सवित्र्यैव सावित्री भवति । न चेयं सावित्री । किं तर्हि ? आग्नेयी । न चैवं व्यङ्ग्यायमाने त्रिकस्यानुब्रूयन् कृतं भवति तस्मात् सूत्रद्वयमेवैतत् यथोक्तार्थम् ।

कालाचनेन । तस्याऽऽचार्येणानुपदिष्टत्वात् । एवञ्च व्याहृतिहोमात् परावीनस्याऽऽचार्योपदिष्टत्वं कर्मककालस्य बुद्धित्वात् तस्यैव 'ततः प्रतिसरात्' इति ततःशब्देन परामर्शः । इति न किञ्चिदुच्यते ।" इति ।

A. सामेव सावित्रीं नमामाश्रित्य यन् साम गीयते तद् गानमेवात्र सामसावित्रीपदेनोच्यते तन्न गानं सामेति भवति इति ।

B. मन्त्रस्तु—

सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिम् ॥

सामसंहिता-पूर्वाधिके १।२।१०।१ ।

अस्य व्याख्या—राजानं राजमाकम् ईश्वरं वा सोमं वरुणञ्च, अग्निञ्च गीर्भिः स्तुतिभिः ब्रह्माणमाहो रक्षणार्थमाहुयामहे । तथा आदित्यम् अदितेः पुत्रम्, विष्णुञ्च सूर्यञ्च ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिञ्च मन्वारभामहे । इति ।

1. 'सैव' ख । 2. 'प्रकृत' ख । 3. 'व्यावृत्तते' ख । 4. 'वर्ग' नास्ति ख । 5. 'व्या' नञ्चि ख । 6. 'वदन्त्य' नास्ति ख । 7. 'एतामिति' नास्ति ख । 8. 'सवित्रा देवता नावती' ख ।

तत्त्वबोधकम्—

गायत्रीं च सगन्धर्वां बार्हस्पत्यमिति सिकम् ।

शिष्येभ्योऽनूच्य विधिवदुपाकुर्यात् ततः 'श्रुतिम् ॥ (१)

इति । अथे तु पौरस्त्येन सूत्रेण सहास्यैकसुत्रतामाहुः—सोमं राजानं वरुण-
मित्वा^१ चार्थः स्वयमधीत्य, कस्मिन् कमे, आदितश्छन्दस उपाकरणस्य । एतदप्य-
शुक्तम् ब्रह्मादेवमपि व्याख्यायमाने शिष्याणां त्रिकस्यानुवचनं नैव भवति सोमं
राजानमित्यस्य स्वयमभ्ययनोपदेशात् । तस्माद् 'यथोक्तं वदार्थः ।

किञ्च—

आदितश्छन्दसोऽधीत्य यथार्थम् ॥ ५ ॥

छन्दःशब्देन मन्त्रब्राह्मणमभिधीयते । आदितश्छन्दसः प्रकृतस्य ग्रन्थस्य किञ्चित्
अधीत्य आरभ्य 'यथार्थं यथाप्राप्तमन्यत् कुर्यात् । कथं नाम ? "वेदमारभ्य ततः
छन्दांस्वसिच्छन्दांसि विच्छन्दांसि सर्पिषा हुत्वा, गानेषु पर्वाविर्बेदे वडङ्गे वा^२ ग्रन्थाविर्वै
वाऽधीता येषां वा ज्ञायन्ते तान् जुहोती^३त्येवमादिकं ग्रन्थान्तरोपविष्टं कर्म कृत्वा
ततस्तन्त्रं समापयेदित्ययमत्र यथार्थशब्दस्यार्थः (B) । एतस्मिन् कमे तन्त्रान्तरप्राप्तो
वाङ्मु प्रतिसरवन्धः ततो धावाविभक्षणमिति ।

A. कर्मप्रदीपः ३।८।१२ । अत्र 'सगावन्ध'मिति 'श्रुत'मिति च तर्काङ्कारश्चतः पाठः ।

B. अत्र तर्काङ्कारः—“यच्च यथार्थमिति वचनादिवागीं छन्दोहोमाधिकमिति वर्णवन्ति
तत्सङ्गतम्, यथार्थसङ्गत्य कर्मापवर्गसूचनार्थताया एव सर्वत्रावगतीः, व्याहृतिहोमात् पूर्वमेव
कर्मप्रदीपे तदुपदेशाच्च, तत् कवचवस्ताम्रिवेदितमस्माभि^४”रित्युक्ताच्च । अत्र अस्यातिक्रममात्र-
(Asiatic Society)-ग्रन्थागारस्थितकर्मप्रदीपपुस्तकपाठस्तु “पुरस्ताच्छाळाया उपविष्टे अग्नेः
पञ्चादावन्मोपविष्य व्याहृतिग्रहोमान्तं कर्म कृत्वा गायत्रीं गायत्रं बार्हस्पत्यं चानूच्य वेदमारभ्य
छन्दांस्वसिच्छन्दांसि विच्छन्दांसि सर्पिषा हुत्वा गानेषु पर्वाविर्बेदे वडङ्गे वा ग्रन्थाविर्वैवाऽधीता
येषां वा ज्ञायन्ते तान् जुहोति व्याहृतीञ्च, ततस्तन्त्रं समाप्य प्रतिसरान् दक्षिणे पाणावावधनीरन्
स्थस्त्यवधनार्थम्, अथ दध्यक्षतवाना भक्षयन्ति दक्षिणाङ्गेन दधि, धावावन्तेन धावा
मस्तैवावन्ति गिगीर्वाऽऽचम्य उपविष्यानुवचनमनुगानं हुत्वाऽथ यथार्थम्” इति । एवञ्च भाष्यकारो-
ऽपि इमेव पाठ्युपजीव्य सूत्राणि व्याचक्षौ कर्मक्रममपि 'आचान्तोक्ताः' इति (३।३।८)
सूत्रवाक्यावापसरे रचनामभूत् । छन्दोहोमोऽपि भाष्यकारसम्मतमिममेव कर्मक्रमं गृह्यकर्म-

१. 'श्रुतिरिति' छ । २. 'चार्थः' च । ३. 'व्याख्या' क-ड । ४. 'व्यतीर्षे' द्वाकः' च ।

५. 'वर्णवन्ति' छ । ६. 'यथार्थं' नास्ति च । ७. 'च' क-च ।

‘तथाबोक्तम्—ततः प्रतिस^१रात्रं वृद्धिणे पाणावा^२बन्धीरन् स्वस्थयनार्थम्, अथ
वृष्यस्तधाना भक्षयन्ती^(A)ति ।

किञ्च—

अक्षतधाना भक्षयन्ति धानावन्तं करम्भिणमिति ॥ ६ ॥

अक्षतधानाग्रहणं गोधूमधानाप्रतिषेधार्थम् । अक्षता यवाः त एव भृष्टा धानाः ।

तथाबोक्तम्—

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।

भृष्टास्तु व्रीहयो लाजा घटाः खाण्डिक उच्यते (B) ॥ इति ।

(C) धानावन्तमि^३तृष्या भक्षयन्ति न साक्षा । कुतः ? ऋगधिकारात् ।

प्रकाशिकायां निबन्धः । तर्कालङ्कारस्तु नारायणोपाध्यायसमर्त पाठान्तरमाकलय्य प्रकाश-
व्याख्यायां भट्टभाष्ये च कटाक्षमाक्षिपति, तत् तु कर्मप्रदीपग्रन्थानां सम्प्रगमवलोकनस्य फलमिति
प्रतिभाति । (३० पृ० ११३ प० १३) । तत्र व्याहृतित्रयहोमादुपरिहात् वप्याहुतिकहोमो वा
वप्याहुतिकहोमादुपरिहात् व्याहृतित्रयहोमो वेति आद्यन्तोऽभूवाना व्यवस्थापयन्तु ।

A. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ‘तदाह कर्मप्रदीप’ इत्युपोद्घातेन ।
‘प्रतिशरो रक्षार्थः सूक्तकृणः’ इति परिशिष्टप्रकाशः । परमियमुत्सर्गोपाकरणप्रकरणं वृषोत्-
सर्गानुत्सर्गप्रकरणे च कर्मप्रदीपापरनामधेययोर्मन्त्रितकात्वायनसंहिता-गोभिलस्यूत्योर्नोपलभ्यते
इति ।

B. कर्मप्रदीपः ३।९।१ । अस्य व्याख्या—यवाः अक्षताः प्रोक्ताः, ते एव भृष्टाः धाना
भवन्ति, अर्जमोत्तरं यवानां धानासंज्ञा भवति, व्रीहयो धान्यानि अर्जमोत्तरं लाजसंज्ञा लभन्ते
खाण्डिकभाष्येन घटा समूहः उच्यते । इति । अत्र घटापदोत्तरं विसर्गस्तु आवर्गपुस्तकेषु
संज्ञावाच्यपुण्येनैव रक्षित इति ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थियन्म् ।

इन्द्रं प्रातःपुषस्व नः । सामसंहिता-पूर्वाधिके ३।१।२।७ ।

अस्य व्याख्या—हे इन्द्र, धानावन्तस्य धाना भृष्टयाः तद्वन्तस्य, करम्भिणम्—करम्भो वधि-
मिमाः सक्तवः सक्तस्य, अपूपवन्तस्य सबनीयपुरोडासोपेतस्य, उक्थियन् स्तोत्रिणम्, नः
अहमदीनम्, इमम् सोमम्, प्रातः प्रातःसकने पुषस्व सेवस्व । इति ।

दध्नः प्राश्रन्ति दधिकाब्णोऽकारिषमिति ॥ ७ ॥

दध्न इत्यवयवार्था पृष्टी, दध्नोऽवदाय प्राश्रन्ति, (A) दधिकाब्ण इत्युक्ता ।
अत्र सन्देहः—किं "दधिधाना एकीकृत्य भक्षणमुत भेदेनेति ? भेदेनेति ब्रूमः ।
कुतः ? सूत्रभेदेनोपदेशात् ; भक्षयन्ति प्राश्रन्ति, इति च क्रियापदयोः पृथक्-
निर्देशात् । एवञ्च दधिभक्षणमन्व उच्छिष्टे रवोच्चार्यः प्राणाग्निहोत्रमन्वयत् ।

'अन्ये तु 'असंस्वा'दक्षिणीये'ति ग्रन्थान्तरवचनात् तन्त्रेण भक्षणमाहुः, नहि शुष्क-
'धाना असंस्वादयद्भिः खादितुं शक्यते इति मन्यमानाः । तत्र सुष्ठुपपन्नम्, यस्मात्
तन्त्रान्तरेऽपि भेदेनैवोपन्यासः ; "दधिकाब्णेन दधि, धानावन्तेन धाना" इति (B) ।
तस्माद् भेदेन भक्षणमिति युक्तम् ।

किञ्च—

आचान्तोदकाः खाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या अनुगंयाः कारयेत् ॥ ८ ॥

आचान्तोदकाः यदा सर्वे शिष्याः उपोषविष्टाः स्युः तदा आचार्यः खाण्डिकेभ्यः
शिष्यघटाभ्यः अनुब्रूयात् । किम् ? अनुवाक्या अनुगंयानि च । विभक्तिर्व्यत्ययः क्रियते,
अधिकरणस्य सामान्यत्वात् । स्वयं मनुष्य च¹⁰ खाण्डिकांश्च कारयेत् । शिष्यघटाश्च

A. मन्त्रस्तु—

ॐ दधिकाब्णोऽकारिषं जिष्णोरग्न्यस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखाकरत् प्र ण आयूंषि तोरिषत् ॥

इति । सामसंहिता पू० ४।१।७।७ ।

अस्य व्याख्या—जिष्णोः जयशीलस्य, अदवस्य अन्ववरूपवारिणः वाजिनः वेगवतः, दधिकाब्णः
दधिकाब्णा अग्निविशेषस्तस्य, स्तुतिमकारिषम्, स्तुतं करवाणि, स देवः, नः अस्माकम्, मुखा
मुखानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु । नोऽस्माकम् आभूंषि प्रसारिष्य
प्रवर्धयतु । इति ।

B. अत्र तर्कात्कारः—तथाच कर्मप्रदीपः 'अथ दध्नस्तृतीयप्रपाठकस्य दधिकाब्णेन दधि
धानावन्तेति धानाः अस्वादयन्तो केचिद्वन्ति, निगीर्वाचन्योपविष्टवानुवचनमुत्तुगानम् इति, ग्रन्था-
न्तरेऽपि 'दधिकाब्णेन दधि धानावन्तेति धानाः' इति शेषत्वा आप्यकारकवचनमिदं प्रमाणीकरोति ।

1. 'इत्यन्वयवचनं' क-च । 2. 'दध्ना एकीकृत्य' ख । 3. 'नोपवाचात्' क-च । 4. 'कवे तु'
नाति ख । 5. 'मादयन् निरिषन् निगीर्वेति' ख । 6. 'वाचनवत्' ख । 7. 'अन्वयवचनं' च । 8. 'च'
वचिकः क च । 9. 'मनुष्य' ख । 10. 'च' नाति च ।

भाष्येदित्यर्थः । आचार्यमिदमावतु पश्चात् शिष्यैरुच्यन्ते इति । अनुवाक्या ऋच उच्यन्ते, एवमनुगीयन्ते 'इत्यनुगेयानि सामानि, बहुवचनात् तिस्रः ऋचः त्रीणि सामानि, भविष्याद् या एव काश्चन, "उच्येर्गेयानि कानिचित् सामानि । अथवा वत्स्यां वर्णनायाम् अध्याहारबहुत्वाद् विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्या क्रियते । आचान्तोदका इति द्वितीयार्थे प्रथमा, खाण्डिकेभ्य इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । आचान्तोदकान् खाण्डिकान् अनुवाक्यानुगेयानि च कारयेदिति । ननु मानसमप्यशुचि "भक्षिणा-मिति" वचनात् 'शुचेर्मन्त्रपाठाधिकारात् आचान्तोदका इति "न वक्तव्य"मिति चेत्, न । 'अनुच्यमाने यावत् शिष्या विभक्ष्यमाचामन्ति तावदाचार्यस्य पूर्वमेवा-चान्तस्य कर्मापवर्गीयं वामदेव्यगानं मा भूदित्यत आचान्तोदकाः इत्युक्तम् । "न आन्तरा" अनुवचनानुगानान्ते वामदेव्यगानमिति । "अपवृत्ते कर्मणीति" वचनात् अस्य कर्मरोवत्त्वात् । कथं कर्मति ? उच्यते—वैरुपाक्षजपान्ते व्याहृतिः "त्रयहोमः शिष्याणां गायत्री गायत्रं बार्हस्पत्यानुवचनं "वेदारम्भः कृन्दाहोमः । कृन्दांसि—अन्न अजवाहि, पुदुत्वा, अन्नभोजिष्ठम्, यक्षा, स्वादोः, भाजुहोता, वित्र, इति कृन्दांसि । प्रयोमहे, प्रोष्टु, तथस्त्यं नयं, त्रिकद्रुकेषु, अस्तु औषद्, धर्मः प्रवृत्तः, सर्पतेत्यतिच्छन्दांसि । संयमम्, वराचराय, द्यौरकान्, ज्योतिष्मत, मनोजयित्, प्रागण्यत्, "अधिपतायि" इति विच्छन्दांसि । धर्मः प्रवृत्त इत्यत आरभ्य स्तोमिकानि नव कृन्दांसि । नयोदशाक्षरप्रभृतीन्येकाक्षरप्रभृद्धानि गानपर्वादिहोमो वेदग्रन्थादिहोमोऽङ्गविहोमः सर्वप्रायश्चित्तादिकर्मसमापनं प्रतिस"रबन्धो धानादधिभक्षणं जिप्याणां "पर्वादि-मृक्प्रवानुवचनं" सामन्त्रयानुगानं वामदेव्यमिति (A) ।

A. भाष्ये प्रतीकरूपेणोक्त उपाकरणप्रयोगो विदुषां पुभुतसूनाश्चावबोधार्थं यथासम्भवं विदुषोपस्थाप्यते—आद्रपवृष्टुक्षयं हस्तनक्षत्रं आचार्यः शिष्यैः सह ज्ञात्वा कृतमित्यक्रिबोऽयः प्राप्य, अज्वाबोपाकर्माङ्गज्ञानमहं करिष्ये इति संकल्प्य विधिवन् ज्ञात्वा ज्ञानाङ्गतरङ्गं विधाय च्छन्दांस्युचीनाचार्यान् तर्पयेत् । तत्र कुशपवित्रपाणिताचम्य प्राणानाचम्य देशकालौ सङ्कीर्त्तं, भवीतानां वेदानां वातयामस्त्वदोषमिदंतिपूर्वकाप्यावनायम् अध्येष्यमानानां वेदानां बीर्बवत्प-स्तिवर्षम् अज्वाबोपाकर्माङ्गम् अपिपूजनतर्पणादिकमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तीरं प्राक्प्रवणे

1. 'यति' नास्ति ख । 2. 'उच्यार्थि' ख । 3. 'भविष्यामिति ?' क-च । 4. 'नुते' ख । 5. 'न' नास्ति ख । 6. 'इति चेत्' नास्ति ख । 7. 'एवमनुच्य' ख । 8. 'वच' नाम ख । 9. 'वक्तव्ये कर्मणीति' क-च । 10. 'नव' नास्ति ख । 11. 'वेदारम्भ' क-च । 12. 'इतिच्छन्दांसि' ख । 13. 'उच्यन्ति' ख । 14. 'वक्तव्यो' ख । 15. 'विधानुवचनं' ख ।

उत्कृष्टप्रवणे वा यजुर्वृक्षनिमिते पीठे प्रागग्रानुद्गगणान् वा कुशानास्तीर्य तेषु पञ्चाक्षतुल्यनिर्मि-
 तान् सप्तवटन् संस्थापयेत् । ततः कलसोदकं प्रणवव्याहृतिभिर्गायत्र्या चामिमन्त्र्य तेनोदकेन पीठ-
 पूजाद्रव्याण्यास्मान्मन्त्रं प्रोक्ष्येत् । ॐ भूर्भुवः स्वर्गोत्तममावाहयामि, एवं वक्ष्यमाणानावाही-
 गामावाहनं पृथक् पृथक् कुर्यात् ; एवं भरद्वाजम्, विद्वामित्रम्, जमदग्निम्, वशिष्ठम्, कण्वम्,
 अत्रिम् । एवं प्रतिष्ठाप्य यथासम्भवोपचारैः पूजयेत् । ततो नाभिद्वारोदकेऽनुपविष्टा देवतीर्थेन
 ऋषींस्तर्पयेयुः । आद्यौ समुदायेन ॐकारो महाव्याहृतयो गायत्री ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयश्छन्दा-
 स्वाचार्यास्तृप्यन्ताम् इति त्रिः, ततः प्रत्येकेनैषाम् । ॐकारस्तृप्यन्तु, एवं महाव्याहृतयः, तत्-
 सवितुरिति मन्त्रान्ते गायत्री, सोमं राजानमिति ब्रह्मा, अग्न आयाहीत्यादि सामसंहिताप्रथममन्त्र-
 दशकानुचार्यं वेदास्तृप्यन्तु । एवमुत्तरार्चिकप्रथमत्रयोविंशतिमन्त्रानुचार्यं देवास्तृप्यन्तु ततो भूस्तृप्यन्तु,
 भुवस्तृप्यन्तु, एवं स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम्, ॐऋषयः, अग्न आयाहीति गायत्री तृप्यन्तु,
 एवं पुरस्तान्ते उष्णिक्, अग्न ओजिष्ठम्, अनुष्टुप्, यज्ञायज्ञा बृहती, स्वादोरिस्था पंक्तिः, आशुहोता-
 तृष्टुप्, चित्र इच्छिशो जगती, प्रवोमहे अतिजगती, प्रोष्वस्मै शकरी, तवन्त्यम्, अतिशकरी,
 त्रिकवृक्षेषु अष्टिः, अस्तु श्रौष्ट अत्यष्टिः, घर्मः प्रवृक्तः पृतिः, सर्पत अतिपृतिः, संयमन् कृतिः,
 वराचराय प्रकृतिः, घोरक्रान् आकृतिः, ज्योतिष्मन् विहृतिः, मनोजयि संस्कृतिः, प्राणव अभि-
 कृतिः, अविप उत्कृतिः, (मन्त्रास्तु होमे ब्रह्म्याः पुरस्तात्) । ततः ॐ नमो ब्रह्मणे
 नमो ब्राह्मणेभ्यो नम आचार्येभ्यो नम ऋषिभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वेदेभ्यो नमो वाचवे च हृत्पदे
 च विष्णवे च नमो वैश्रवणाय चोपजाय च इति कृताञ्जलिः पठित्वा तर्पयेत् शर्वादस्तृप्यन्तु, एवं
 दध्भूतिः, प्रातः, निगरः, गिरिशर्मा, ब्रह्मवृद्धिः, मित्रवर्चाः, छप्रतीतः, बृहस्पतिगुप्तः, भवप्रातः,
 कुस्तुकः, श्रवणवत्सः, छशारवः, दर्ज्यन्तः, भानुमान्, भानन्द्यः, शाम्बः, काम्बोजः, भद्रगार्ह,
 सातिः, छग्रकः, प्रातरनृदः, केतुः, मित्रविन्दः, छनीयः, छतेमनाः, अंशुः, अमावस्यः, राधः, गासाः,
 संवर्गं जिनः, शाकदासः, विचक्षणः, गर्दभीमुखः, उद्वरताण्डिल्यः, अतिजम्बा, मसकः, स्थिरकः,
 वसिष्ठः, वासिष्ठः, छमन्त्रः, छूषः, रालः, दृतिः, इन्द्रोतः, वृषज्युष्णः, निकोषकः, प्रतिभिः,
 देवतराः, शषाः, अग्निभूः, इन्द्रभूः, मित्रभूः, विभण्डकः, ऋष्यशृङ्गः, कण्वपः, अग्निः, इन्द्रः,
 वायुः, सृत्युः, प्रजापतिः, ब्रह्मा । एवम् अग्निः, प्रजापतिः, विन्वेदेवाः, ॐकारः, वषट्कारः,
 महाव्याहृतयः, गायत्री, ब्रह्मा, विष्णुः, वेदाः, देवाः, ऋषयः, जुनयः, आचार्याः, पुराणाभि,
 छन्दांसि, यज्ञाः, अध्ययनम्, यावापृथिव्यौ, अन्तरिक्षम्, महोरात्राणि, माताः, ऋतवः,
 संवत्सरः, वरुणः, समुद्राः, नद्यः, गिरयः, क्षेत्राणि, वनानि, ओषधयः, वनस्पतयः, पक्षयः, जालाः,
 उरगाः, छपणाः, वर्षासि, गावः, वसवः, दद्याः, आदित्याः, मरुतः, सिद्धाः, साध्याः, गन्धर्वाः,
 विक्तावाः, यक्षाः, रक्षांसि, भूतानि, नक्षत्राणि, अम्बिगौ, अम्सरसः, चतुर्विधभूतयानः, मरीचिः,
 अग्निः, अक्षिराः, पुण्ड्रिः, पुण्ड्रः, ऋतुः, प्रचेताः, वसिष्ठः, वृषुः, वारवः, सप्तर्षयः, अवन्वजौ,
 गोमिकाचार्यः । ततः कृताञ्जलिः एवमाद्यः स्वस्ति कुर्वन्तु सर्विताः, स्वस्ति कुर्वन्तु सर्विताः,

इति पठेत् । अथापसव्येन तिलैर्द्विगुणद्वयं पितृतीर्थेन त्रिस्रपयेत् ॐ कारो मद्राध्याह्नयो गायत्री
ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः पितरश्छन्दसावाचायां स्मृत्यन्तु इति । रागायनिस्रप्यतु, शाक्यमुषः, व्यासः,
भागुरिः, औगुण्डिः, गौल्लुखिः, भानुमानौपमन्यवः, कशटिः, मशको गार्ग्यः, वार्धगण्यः,
कौषुमिः, शास्त्रिहोत्रिः, जैमिनिः, त्रयोदशैते मे सामगावायां, स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति-
कुर्वन्तु तर्पिताः । शस्त्रिप्यतु, एवं भालत्रिः, कालत्रिः, ताण्ड्यः, वृषाणकः, रुहकिः, शमबाहुः,
अगस्त्यः, बल्कशिराः, हृष्टः, दर्शते मे प्रवचनकर्तारः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः । कश्यपालः,
नलः, सोमः, यमः, अर्यमा, अग्निव्यानाः, सोमपाः, बह्विदः, यमः, धर्मराजः, मृत्युः,
अन्तकः, वैवस्वतः, कालः, सर्वभूतक्षयः, औदुम्बरः, दधनः, नीलः, परमेशी, वृकोदरः, चित्रः,
चित्रगुप्तस्मृत्यन्तु । तत उत्तरवर्षीयानाम्—अर्यमभूतिः, भद्रशमां, पुष्यशमः, मङ्गरः, अर्यम-
गोमिलः, पूषमित्रगोमिलः, अश्वमित्रगोमिलः, वरुणमित्रगोमिलः, मूलमित्रगोमिलः, जन्ममित्र-
गोमिलः, गौल्लुखीपुत्रगोमिलः, वृहद्वृषगोमिलस्मृत्यन्तु । ततो गवादिब्रह्मान्तान् पुनस्मनयेत् ।
ततः समाचारान्निवीतिना सनकादीन् मन्तव्यावम्य ऋपीन् सम्पूज्य ऋषिभ्रातृं कृत्वा,
ऋषिसाल्यमादाय, ह्रवसाज्ञा तद्ब्राह्मणेन च संश्लाभ्य निमज्यावम्य अग्निवर्गामानि पठित्वा
ऋषीनादाय गृहमागच्छेयुः । इति ऋपितर्पणम् ।

ततः प्रकृतं कर्म । तत्र येषां ब्रह्मचारिणां पूर्ववृत्तान्तश्रुतस्य वेदस्य प्रथमारम्भस्तंपामत्र
बुद्धिभ्रातृम् । आनीतान् ऋपीन् शुभपीठाद्यासने कुशोपरि संस्थाप्यासनादिभिरुपवारैः सम्पूज्याऽऽ-
वम्य शालाग्नेः पश्चादुपविद्याग्नौ समिधं हुत्वा ब्राह्मणमुपवेश्याज्यतन्त्रेणामादन्म् । तत्र
विशेषः—रक्षा धाना दधि चासाद्य सम्प्रोक्ष्य देशकालौ सङ्कीर्त्य छन्दोयातयामत्वनिवृत्तये नित्य-
विधिकमुपाकर्माङ्गहोममहं करिष्ये इति सङ्कल्प्याग्निं परिस्तीर्य, इधमभ्याधायाऽऽज्यं संस्कृत्य,
पर्युष्य जुषं सम्पूज्य, व्याहृतित्रयं हुत्वा पन्थाकारेणोपविष्टांश्छिप्यान् पाठयेत् गायत्रीं संहितावन् ।
ततः सावित्रं साम । ततः सोमं राजानमिति । ततश्छन्दो होमः ।—ॐ अग्न आयाहि वीतये
गुणानो हव्यवातये, निहोता सत्सि बह्विषि स्वाहा, इदं गायत्र्यं न ममेति न्यागः । एवं सर्वत्र ।
ॐ पुस्त्यावाशिवा बोधेरिरमे तवस्विदा, तोदम्येव शरण आ महस्य स्वाहा (सा० पू० २।१।१) इदं
बुधमुष्णिहे । ॐ अग्न ओजिष्ठमा भरद्युन्नमस्मभ्यमग्निगो । प्र नो गये पनीयसे रत्सि बाजाय
पन्थाम् स्वाहा (सा० पू० १।२।१।१) इदमनुष्टुभे । ॐ यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च
वक्षसे । प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् स्वाहा (सा० पू० १।१।३।१) इदं
बृहत्स्यै । ॐ स्वादोरित्था विवृषतो मधोः पिबन्ति गौर्यः । या इन्द्रेण स यावरीर्बुष्णा महस्ति
शोभया बल्वीरबु स्वराज्यम् स्वाहा (सा० पू० ५।१।३।१) इदं पंत्यै । ॐ आ जुहोता
हविषामर्जवज्जं निहोतारं गृहपतिं दधिध्वम् । इहस्पदे नमसा रातहव्यं सपर्यता यजतं पस्थानाम्
स्वाहा (सा० पू० १।२।७।१) इदं त्रिष्टुभे । ॐ चित्र इच्छितोस्तकणस्य वक्षथो न वो
मातरावस्येति धातवे । अनूधा यदजीजनवथा विदा वचक्षत् सथो मदि वृत्वं वरन् स्वाहा

(सा० पू० १।२।७।२) इदं जगत्स्यै । ॐ प्र वो महे मतवो यन्तु विष्णवे मरुतसे गिरिजा कृष्णा मरुत । प्र शर्वाय प्र यज्यवे सखादये तवसे भन्ददिष्ट्यं पुनित्रताय शवसे स्वाहा, (सा० पू० १।२।८।१) इदमतिजगत्स्यै । ॐ प्रोष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषभर्षत अभीके चिदु कोकिल्य सङ्गे समतल वृषहा । अस्माकं वोषि चोदिता न भन्तामन्यकेषां ज्याकां अधि धन्वसु स्वाहा, (सा० उ० १।१।१४।१) इदं शक्यै । ॐ तव त्यज्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्वं दिवि प्रवाच्यं कृतम् । वो देवस्य शवसा प्रारिणा अहरिणक्षपः । भुवोविदधमभ्यदेवमोजसा विदेवूर्जं शतम्भुविदेवियम् स्वाहा, (सा० पू० १।२।८।१०) इदमतिशक्यै । ॐ त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं पुत्रिषुष्म-स्त्वम्भ्य लोममपिबहिष्णुना छतं यथावशम् । स ईं ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुहं तेनं सखदेवो देवं सत्य इन्तुः सत्यमिन्द्रम् स्वाहा, (सा० पू० १।२।८।१) इदमप्यै । अन्तु औषद् पुरो अग्निं विषा दध आ नु त्यच्छर्द्धां दिव्यं वृणीमह इन्द्रवायु वृणीमहे । यद् क्राणा विषस्वते नाभा सन्वाध नव्यसे । अध प्र नूनमुपयन्ति धीतयो देवां अञ्जन धीतयः स्वाहा, (सा० पू० १।२।८।१५) इदमत्यप्यै । ॐ धर्मः प्रवृक्तस्तन्वा समानृषे वृषे स्वाहा, (वा० स० ३१।५) इदं कृत्यै । ॐ सर्पत प्रसर्पत छवर्गमेत त वयं स्वाहा, (वि० आ० श्रौ० १।१।१।५) इदमतिशक्यै । ॐ सर्वमन्नव्यायमन्वियमन्न समायमन् स्वाहा, इदं कृत्यै । ॐ वरावराय वृहत इदं वामविदं वृहत स्वाहा, इदं प्रकृत्यै । ॐ घोरक्रान् भूमिरततनन् समुद्रं समचक्रुपत् स्वाहा, इदमाहृत्यै । ॐ उजोत्थित स्वः पतान्तरिक्षं पृथिवी पञ्चप्रदिशः स्वाहा, इदं विकृत्यै । ॐ मनोजविद्वक्-मजविदिन्द्रो जयिद्वहमजैवम् स्वाहा, इदं संस्कृत्यै । ॐ प्रागन्यदनुवर्तते रजो पागन्यतमो पेनति भ्यसा स्वाहा इदमभिकृत्यै । ॐ अधिपतायि, मित्रपतायि, क्षत्रपतायि, स्वःपतायि, धमपतायि, नारमाः स्वाहा, इदमुत्कृत्यै । ततो गानपर्वोदिहोमः ॐ अग्न्यायि स्वाहा, इदमाग्नेयाय । ॐ तद्गौ हो वा स्वाहा, इदमिन्द्राय । ॐ उवां स्वाहा, इदं पवमानाय । ॐ वषावर्ष स्वाहा, इदमर्काय । ॐ हाउ ३ आयुः ३, सात्यं ३, इन्द्रसरो स्वाहा, इदं इन्द्राय । ॐ हुषे वाचाम् स्वाहा, इदं वाचोवृत्ताय । ॐ ए २ विदामववन् विदाः स्वाहा, इदं शक्यै । ॐ उवापा ३ इयि जातमन्धसाः स्वाहा, इदं दशरात्राय । ॐ वृषापा ३ बत्स्वधारवा स्वाहा, इदं संवत्सराय । ॐ प्रत्यस्मै पिपी स्वाहा इदमेकाहाय । ॐ पन्थं पन्थमित्तोतारः, पन्थं पन्थो वा स्वाहा, इदमहीनाय । ॐ विशः विशोऽवो अतिथाइम् स्वाहा, इदं सत्राय । ॐ प्रथं सखस्यमाहोरेसदात् स्वाहा, इदं प्रायश्चित्ताय । ॐ आभि स्वा शूनो नुमाः स्वाहा, इदं शुद्धाय । ॐ आभित्वाशूनो नुमो वा स्वाहा, इदं दशरात्राय । ॐ पुनानः सोमधारयो वा स्वाहा, इदं संवत्सराय । ॐ उहु वा, ओहा, औहो वा, पुरोजितायि स्वाहा, इदमेकाहाय । ॐ व्योहम् प्रकृन्वानास्व स्वाहा, इदमहीनाय । ॐ मा मेम माभ्रमिष्मो वा वा स्वाहा, इदं सत्राय । ॐ उहु वा, ओहा औहो वा तम्बोदस्माम् स्वाहा, इदं प्रायश्चित्ताय । ॐ औहीयि यज्ञायज्ञा वो अग्न्या इप स्वाहा, इदं कृद्धाय । ॐ अन्न भावादि...स्वाहा, इदं कृत्यै । ॐ इन्द्र ज्येष्ठं न आभर ओजिहं

पुष्टि श्रवः । यद्विष्टमेव ब्रह्मरूपं रोदसी ओमे शुशिप्र पत्राः स्वाहा, (सा० पू० ६।३।१०।१) इत्यभारण्याय । ॐ विदा मघवन् विदा गातुमनुशशिपो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुद्वसो स्वाहा (सा० म० १।१) इदं महानाङ्गीभ्यः । ॐ उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्ववे । भभिदेवां इयक्षते स्वाहा (सा० उ० प्र० १।१।१) इदं उत्तरायै । ॐ महन्मे वोवो भगो मे वोवो यतो मे वोचः स्तोमं मे वोवो भुक्तिं मे वोचः सर्वं मे वोचस्तस्माच्चतु तन्मा विहातु तेन शुक्षिषीव स्वाहा, इदं ताण्ड्यामाह्वणाय । ॐ ब्रह्म च वा इदमग्रे स्रग्न चाऽऽस्तां स्वाहा । इदं वद्विषाच । ॐ ब्रह्म हवा इदमग्र आसीत् स्वाहा, इदं सामविधानाय । ॐ अथ खल्वयमार्घप्रदेशो भवति स्वाहा, इदमार्घ्याय । ॐ अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुणस्त्वष्टाङ्गिरसः पूषा सरस्वती-न्द्राग्नी स्वाहा, इदं देवताध्यायाय । ॐ अथातः संहितोपनिषदो व्याख्यास्यामः स्वाहा, इदं संहितोपनिषदे । ॐ नमो ब्रह्मणे नमो ब्राह्मणेभ्यो नम आचार्येभ्यो...चोपजाय च स्वाहा, इदं ब्रह्माह्वणाय । ॐ देवसवित...स्वदतु स्वाहा, (मन्त्रब्रा० १।१।१) इदमुपनिषदे । ॐ अथातः स्वरशास्त्राणां सर्वेषां वेदनिक्रमम् । उच्चनीचविशेषांश्च स्वरान्यत्वं प्रवर्तते स्वाहा, इदं शिक्षायै । ॐ कल्लो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोक्थ्यशो उशीकः स्वाहा, इदं कल्पसूत्राय । कल्पसूत्रं यदा भाषीत भवति तदा दशानां सूत्राणां मध्ये यदधीतं भवति तन्नाम्ना होमः कर्तव्यः । ॐ अथ वाचोवृत्तिं व्याख्यास्यामः स्वाहा, इदं वैयाकरणाय । ॐ समान्नायः समान्नातः सध्याख्यातव्यस्तमिमं समान्नायं निचण्टव इत्वाक्षते स्वाहा, इदं निरुक्ताय । ॐ अथातश्छन्दसां विषयं व्याख्यास्यामः स्वाहा, इदं छन्दोभ्यः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनतुं यनमासाङ्कं प्रणम्य शिरसा शुचिः । इदं ज्योतिषामयनविकल्पाः, इदं सूत्रमध्यगतं भवति तस्मात् प्रसिद्धमनिषिद्धं ज्योतिष उक्ता कस्माद्विदं ब्राह्मणं तेवामयनं विकल्पाय स्वाहा, इदं ज्योतिषे । ततो व्याहृतचित्तुष्टयं हुत्वा पुनस्त्रयं हुत्वा, समिदाधान-पर्युक्षण-यज्ञवास्तु-वत्स्वाहुत्यन्तं कृत्वा दक्षिणे पाणौ रक्षाबन्धनम् । हिरण्य-भूषितां यवपोटलिकां विचित्रतन्तुबद्धाम्, 'ए रक्षत नो रक्षितारो गोपायत गोपायितारार३४५ः' । इति मन्त्रेण । येन बद्धो वली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन स्वामनुबध्नामि रक्षो मा खल मा खल । इत्यनेन च । तुवं यवायिष्ट द्वा३३याः, ऋष्याहि ऋणुहो गार३३विराः, रक्षातो३का३म् ऊतार-३हा३-४३ इयि त्मार३४नो द्वा३यि । इत्यनेन रक्षाबन्धनम् । ततः सर्वे धानावन्तमिति मन्त्रेण धाना भक्षयेयुः । अस्य मन्त्रस्य पुष्पकविर्गायत्रीछन्द इन्द्रो देवता धानाभक्षणे विनियोगः । ॐ धानावन्तमिति असंस्वादन्निगीर्य, अनाचान्ता एव दधिक्राव्ण इति दधि-प्राधानं कुर्युः । अस्याभिन्नचिरनुष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता दधिप्राशने विनियोगः । ॐ दधिक्राव्ण इति । ततः समान्नाः शिष्याः पङ्क्त्याकारेणोपविशेयुः । एतस्मिन्नेव काले आचार्योऽपि प्रतिसर-बन्धनादि कुर्यात् । तत आचार्योऽग्न आयाहीत्याद्यृक्त्रयं तान्येव त्रीणि सामानि स्वपठनाद्यु शिष्यान् पाठयेत् । ततो ब्राह्मणभोजनपूर्णपानादिवक्षिणां कृत्वा वामदेव्यं गायेदित्युपाकर्मप्रयोगः । अत्र तर्पणप्रयोगे 'तृप्यतु' इति यदुक्तं तत्तु संप्रहकृतः सुब्रह्मण्यस्य मतमवलम्ब्यैवेति बोध्यम् ।

गोमिकाचार्यमतस्य देवादितर्पणे—

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।

तृप्यतामिति सेक्तव्यं नास्मा च प्रणवादिना ॥

इति (गोमिलीयस्नानसूत्रपरिशिष्टम् १३ ।)

पितृतर्पणे तु— गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥

तथा—शर्मन्नर्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यकाले च पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

इति (गो० स्ना० प० १८-२०)

अत्र रघुनन्दनस्तु—“अत्र ब्रह्मादितर्पणे प्रयोगाकार्क्ष्यायां गोमिल-योगियाश्वबलक्योक्तप्रयोग-विधिर्गोह्यः, स च, अन्वारब्धेनेति, अन्वारब्धेन पश्चाद्गन्त, अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिज्ञापे प्रणवादित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते, ततश्च ‘ॐ ब्रह्मा तृप्यताम्’ इत्यादिप्रयोगः । पितृतर्पणेऽपि स एव,

शातातपः— पितृणां पितृतीर्थेन जलं सिञ्चंद् यथाविधि ।

दक्षिणेनाथ गृहीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥

गोमिलः— गोत्रं स्वरान्तमित्यादि,

काष्ठाजिनिः—

नाभिमात्रजले स्थित्वा चिन्तयेद्दूर्ध्वमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम् ।

योगियाश्वबलक्यः—

नामगोत्रस्वधाकारंस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः ॥ इति

तेन अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्मा तृप्यतामेतत् सतिलोदकं तस्मै स्वधा इति प्रयोगः सिध्यति” । एवं व्याचक्ष्यौ ।

युज्यते चैतत्, तेन सर्वत्र ‘तृप्यतु’ स्थले तृप्यताम् इति पाठ एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

ननु—

अथानवेक्षमेत्यापः सर्व एव शवस्पृशः ।

काल्पा सचेलमाचम्य द्वादुरस्योदकं जले ॥

गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् दत्त्वा सतिलांस्तु पृथक् पृथक् ॥ (क० प्र० ३।३।१-२)

ननु कुत एतद् यद्वन आयाहीत्येवमादिभिः ऋग्भिः छन्दोहोमः । छन्दोभ्यः स्वाहा, अतिछन्दोभ्यः स्वाहा, इत्येवं कस्मात् न हयेत ? गायत्र्यै स्वाहा, उष्णिहे स्वाहा एवं वा ?

उच्यते—

छन्दसामेकविंशानां संहितायां यथाक्रमम् ।

तच्छन्दस्काभिर्वर्गभिः राद्याभिर्होम इष्यन्ते ॥

पर्वभिश्चैव गानेषु ब्राह्मणेऽन्तरादिभिः ।

अङ्गेषु च ऋचा मन्त्रेष्विति परिजुहोतयः (१) ॥

इति घञनात् । तस्माद् यथोक्त पदार्थः ।

एवमुपाकृत्य किं तस्माद्देवाह्न आरभ्याभिधीयते ? न : किं तर्हि ?

इति कर्मप्रदीपवचनबलात् प्रेततर्पणं यथा छन्दोगानां द्वितीयान्तवाक्यं तथाऽप्रापि भविष्यतीति चेत् न, तत्र विशेषेण प्रेततर्पणप्रकरणे वचनपाठाद् द्वितीयान्तवाक्यं प्रेततर्पण एव नान्यत्रेति विशिष्य वक्तुं सुकरत्वादिति । न च तथाऽपि 'यवाङ्निस्तर्पयेद् देवान्' इति कर्मप्रदीपवचनमप्यत्र द्वितीयान्तपदोपादाने प्रमाणमिति वाच्यम्, गोत्रं स्वरान्तमित्यादिगोभिलवचनस्य निर्विषयतापत्तेः । अत एव यवाङ्गिरित्यादिवचनव्याख्यानावसरे परिशिष्टप्रकाशकृता गोभिलीय-व्यतिरिक्तानामेतदित्युक्तमिति केचित् तर्करसिकाः । परमत्र गोत्रं स्वरान्तमित्यादिगोभिल-वचनव्याख्यानावसरे वन्द्ययदीयैश्चन्द्रकान्तमहाशयैरुक्तम्—“गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त” इति स्नानाङ्ग-तर्पणविषयं वचनम्, 'सन्निहितं बुद्धिरन्तरङ्गा' इति न्यायात्, प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय इति मीमांसा-भाष्यकारोक्तञ्च । प्रधानतर्पणे तु कात्यायनेन द्वितीयान्तत्वमुक्तम्, यथा—यवाङ्गिरिति कर्म प्र० २।२।१। (द्र० पृ० १०२) अत्र तर्पयामीत्यभिसम्बन्धात् नाम्नो द्वितीयान्तत्व-मवगम्यते” इति ।

तेन तन्मते 'ब्रह्माणं तर्पयामि' इत्यादिप्रयोगः सिध्यति । भाष्यकारैर्भट्टनारायणपादैरपि तथैव सिद्धान्तितम् । प्रयोगेऽपि तथैवोक्तमिति व्यक्तीभविव्यति ३।३।१५ सूत्रव्याख्या-नावसरे । तदत्र उपाकर्मण्युत्सर्गं च तर्पणे कीदृशो मन्त्रः पठितव्य इति भगवन्तोऽङ्गुष्ठानाः प्रमाणयन्तु । इति ।

A. कर्मप्रदीपः ३।८।२०-२१। अत्र 'अङ्गेषु च तथा मन्त्रैरिति तर्कोलङ्कारधृतः पाठः ।

अस्य व्याख्यायां प्रकाशकारः—“अत्र चाग्निं समाधाय विरूपाक्षजपान्तं कर्म सगाप्य व्याहृति-होमं कृत्वा पादार्धांश्चाग्निक्रमेण सिध्येभ्यः सावित्रीमनूच्य गावर्ध्यां गीवमानायां गावर्धं साम

1. 'राद्याभि-' ख । 2. 'पर्वभिश्च' ख । 3. 'गामि' च । 4. 'देवानाह' ख ।

5. 'आरभ्यामीति' ख ।

सावित्रमहः काङ्क्षन्ते ॥ ६ ॥

‘सविता देवताऽस्येति सावित्रो हस्तः तद्युक्तमहः सावित्रम्’ उच्यते तन् काङ्क्षन्ते प्रतिपालयन्ति ‘न पठन्तीत्यर्थः ।

किञ्च—

उदगयने च पक्षिणीं रात्रिम् ॥ १० ॥

‘सोमं राजानमि’ति बार्हस्पत्यं च साम शिष्यान्ध्याप्य आदित आग्न्य यथाशक्ति वेदमधीत्याहुतिचष्टिहोमः” इति पदार्थक्रमं जगौ ।

अस्य भाष्ये आशादित्यः—“छन्दांसि गायत्र्यादीनि एकविंशत्वाच्च बहुत्वमन्यनिषेधार्थम् । कुतः ? सर्वेषामेतदन्तर्भूतत्वादेकविंशतीनामिति व्याहृतिपर्यन्तानाम् एवम् । यथाक्रमं कथनक्रममनतिरिच्य । संहिताया आर्चिकं विहाय छन्दस्यादिग्रन्थत्रयरूपाया इति, होमः कर्तुमिष्यते विधीयते इति । अनादेशादाज्यं हविः । न च संहितायामेव गानसंहितामपि व्याप्योतीति वक्तव्यम्, कुतः ? पूर्वमिश्रैव गानेष्चित्यनेन पृथग् गानग्रहणस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गायत्र्यादिछन्दःप्रभृतिभिरेवंनामभिरेव होमः कर्तुमिष्यते ? मैवम् । कथं तर्हि ? तदर्थमाह—तच्छन्दस्काभिरिति । तदिति गायत्र्यादिपरामर्शपरम् । तच्छन्दस्काभिर्गायत्र्यादि-छन्दोयुताभिर्गद्याभिः प्रथमाभिः प्रथमतया प्राप्ताभिरेव ऋग्भिः । यथा गायत्री ऋग्बहुत्वे सत्यपि अग्न आवाहि वीतय इति । उष्णिहाञ्च पुरुत्वादाशिवां इति । संहितास्त्वप्यादिसम्बन्धो विधेयः, एवं चतुर्विंशादुतयः संप्रतिपद्यन्त इति । नन्वाभिरेव केवलाभिर्होमः, मैवम् । किं तर्हि ? तदाह—पूर्वमिगिति, चशब्दः पूर्वसूत्रोक्तसंख्यानिषेधाय, गानेषु त्रेषु विषये पूर्वमिविंशतिसंख्यैश्च कृत्वेति सर्वत्रायं विशेषः । एवं पञ्चविंशादिषु अष्टब्राह्मणेषु उत्तराभिर्बथा तिसृभ्यो हिकरोति सप्रथमया स्वाहेति तद्वत् । अङ्गानाम् आर्चिकादिसंस्कानाम्, अङ्गेषु परशाखास्वस्थेषु उत्तरादिभिरेव, एवं ब्राह्मणोपनिषद्गोरादिसंदेशेषु मन्त्रेषु अनुवर्तना-दुत्तराभ्यासबहुत्वेनैवं पष्टिसंख्याता जुहोतयः । आहुतीर्हृत्वा आचार्यः स्वसिद्धिं पुनर्विदध्यादित्युक्ते-नार्थशेषः” । एवमाह ।

अस्य विद्वतौ शिवरामः—“एकविंशानां छन्दसां संहितायां यथाक्रमं तच्छन्दस्काभिरेवाद्याभि-र्ऋग्भिर्होम इष्यते । आद्याभिः तत्तच्छन्दस्क-ऋग्बहुत्वं प्रथमपठिताभिरित्यर्थः । गानेषु पूर्वभिः पूर्वनामभिः, ब्राह्मणेषु तत्तज्ज्ञामभिः उत्तरादिषु क्त्वा, ऋचं पठित्वा होमः, अङ्गेषु च, अङ्गानि षट् अङ्गानामपि आदि पठित्वा होमः इति एवं पष्टि-जुहोतयः । तत्र छन्दसामेकविंशतिः, गानचतु-ष्टयस्य कर्वादिनामभिरेकविंशतिः । संहिताग्रन्थत्रयस्य चतस्रो महानास्त्रीभिः सह, अष्टौ ब्राह्मणानाम्, षट् अङ्गानाम्, एवं पष्टि-संख्याका आहुतयः” इत्याह ।

उदगयने सवित^१युद्धं^२ "पन्थानं प्रवृत्ते । चशब्दादेवमेवोपाकृत्य ततः पक्षिणीं रात्रिं काङ्क्षन्ते इति "अनुवर्तते ।

यस्या रात्रेः पक्षाविषामितोऽहनी व्यवस्थिते सा पक्षिणी 'उच्यते(A) ; एतच्चार्थादी-
रण्यकादीनामुपाकरणं येषां दक्षिणायने अध्ययनप्रतिषेधः ।

तथाचोक्तम्—

नाधीयीत रहस्यानि सोसराणि विचक्षणः ।

न चोपनिषदश्चैव षण्मासान् दक्षिणायनात् ॥

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैव दक्षिणायने तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपि "च (B) ॥ इति ।

किञ्च—

उभयत एके त्रिरात्रम् ॥ ११ ॥

उभयतः उभयोरप्युपाकरणयोः, एके आचार्याः त्रिरात्रं काङ्क्षन्तमनभ्यायं मन्यन्ते ;
तच्च त्रिरात्रमुपाकरणाद्वा सह ।

किञ्च—

आचार्याणाञ्चोदकोत्सेचनमुभयत्र ॥ १२ ॥

'अत्र आदि'शब्दो लुप्तवद् द्रष्टव्यः । आचार्यादीनाम् 'इति । वक्ष्यति चार्थ'^३
इन्द्रांस्युषीनाचार्याश्च तर्पयेयुरिति [सू० ३।३।१५] । उदकेनोत्सेचनम् उदकोत्सेचनम्
उदकाञ्जलिप्रक्षेपैस्तर्पणमित्यर्थः । उभयत्र उभयोरप्युपाकरणयोः च "शब्दादुत्सर्गं

A. प्रमाणमत्र 'आगामिवर्तमानाहर्गुक्तार्या निशि पक्षिणी' इत्यमरकोशः ।

B. कर्मप्रदीपः ३।९।२-३ ।

अस्य विद्वतौ शिवरामः— "दक्षिणायनात् षण्मासान् विचक्षणः स्वाचारकुशलः सोसराणि
रहस्यानि उपनिषदो नाधीयीत, उपाकृत्य उदगयने धर्मवित् रहस्यादीन्यधीयीत । एषां
रहस्यादीनामुत्सर्गस्तु एक एव प्रौष्ठपदे तैष्यां मतः उक्त इत्यर्थः । प्रौष्ठपदे मासि तिष्यः पुष्यस्तेन
युक्ता तिथिस्तैषी तस्याम् । दिवसाद्वयस्ताद् यः पुष्यस्ततोत्सर्ग इति" इत्याह ।

1. 'तदि उर्थदं त्रि-' ख । 2. 'प्रथम-' ख । 3. 'अनुवर्तते' नास्ति च । 4. 'उच्यते' नास्ति च ।

5. 'वा' ख-च । 6. 'किञ्च' नास्ति ख । 7. 'च' नास्ति च । 8. 'अहर्गुणो द्रष्टव्यः' ख ।

9. 'इति' नास्ति च । 10. 'च' नास्ति च । 11. 'आदुत्सर्गं' ख ।

च (A) । अन्ये तु अन्यथा व्याचक्षते । आचार्याणां गुरुणामिति । बहुवचनं तद्-
भ्रातृपुत्रोपसंग्रहार्थम् । तेषामुदकोत्सेचनं गन्धोदकोद्भवर्त्तनेनाङ्गोत्सादनं शिष्यैः
कर्तव्यमिति शेषः (B) । "समानमन्यत् ।

श्रवणामेक उपाकृत्यैतमा सावित्रात् कालं काङ्क्षन्ते ॥ १३ ॥

श्रवणस्य पौर्णमासी श्रवणा तां प्रत्युपाकृत्य एके आ सावित्रादेतमवान्तरकालं
"तावत् काङ्क्षन्ते 'प्रतीक्षयन्ति, श्रवण्यामुपाकृत्य तावन्न पठन्ति यावद् भाद्रपदे
हस्त इति (C) । द्वितीयायाः प्रयोजनं प्रौष्ठपदीशब्देन व्याख्यातम् (D) ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“आचार्याणां बहुवचनादन्येषाञ्च ऋष्यादीनां दर्शनं कर्तव्यम् ।
यशब्दादध्यादिपूजनमपि कर्तव्यम् । तद्विदं तर्पणादिकं होमात् पूर्वं कर्तव्यम् । तदाह
कर्मप्रदीपः—‘उत्सर्गोणैवोपाकरणं व्याख्यातम् । ऋषिसामान्याप्लावयन्तस्तथैव त्रिमञ्ज्याऽऽकम्प्य
ऋषिसामानि गायन्त ऋषीञ्च निगमादिभिः सम्पूज्य पुरस्ताच्छालाया उपस्थितेऽग्नेः पश्चादा-
चम्योपविश्य छन्दांसि विच्छन्द्यांसि हुत्वा’ इत्यादि ।

अत्र यद्यपि ऋषिपूजा निमज्जनानन्तरं पठिता तथाऽप्युत्सर्गवन्निमज्जनतर्पणयोः पूर्वं प्रत्येतन्वा,
निमज्ज्य इति पूर्वकालता जुहोत्यपेक्षया इति नारायणोपाध्यायाः । युक्तञ्चेत्तत्, उत्सर्गो-
णैवोपाकरणं व्याख्यातम् इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वात् । किमन्वत् कुर्यादितिदेशः कर्म विना । ऋष्या-
च्छालवनादीनि हि स्वपदेनैव निर्दिश्यन्ते” इति व्याचक्षौ ।

B. व्याख्यानमिदमसङ्गतम्, कस्मात् ? सूत्रे असादितत्वात् । तर्पणस्य च स्फुट
मुपदेशात् ।

उत्सादनञ्च गात्राणां स्नपनोच्छिद्यभोजने ।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ (म० सं० २।२०९)

इति मनुना गुरुपुत्रस्य गात्रोत्सादननिषेधाच्च । इति ।

C. अत्र मनुसंहिता प्रमाणम्—

श्रवण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य तथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् । (४।९५)

अस्य कुलूकभट्टकृता व्याख्या च—“श्रवणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा स्वगुह्यानुसारेणो-
पाकर्माकर्म कर्म कृत्वा सार्धोऽग्नितुरो मासान् ब्राह्मण उद्युक्तो वेदान् अधीयीत” इति ।

D. तृतीयकण्डिकाप्रथमसूत्रव्याख्यानावसरे (द्र०, पृ० ५५१) ।

तैषीमुत्सृजन्ति ॥ १४ ॥

तिष्यः पुष्यः, तेन युक्ता तिथिस्तैषी । 'कुतः ? सर्वत्राविगा'नेनानुष्ठानात्" । ग्रन्थान्तरेऽपि "प्रौष्ठपदे तिष्येण बहिरि"त्यादि(A) । अन्ये अन्यथा वर्णयन्ति तिष्यः पुष्यः तस्य पौर्णमासी तैषी ; तद्युक्तम् । "कुतः ? यदुक्तम्(B)—"तत आ पुनरुपाकरणान् वेदं न व्याहरेयुः अन्यत्र ब्रह्मयज्ञादि"त्यनेनाष्टौ 'मासाननाध्यायः स्यात् आरण्यकादीनां तु सर्वेव । "तस्माद् यथोक्त एवार्थः । (C)

A. कर्मप्रदीपे छन्दसामुत्सर्गापाकरणप्रकरणे ।

B. कर्मप्रदीपे निरुक्तप्रकरणे ।

C. सूत्रस्यास्य व्याख्यायां तर्कालङ्कारः—“तैषः पौषः, तस्येवं तिथिस्तैषी । तां प्रत्युत्सृजन्ति, एके इत्यनुवज्यते । तथाच गुह्यान्तरकारः—“अवघनेन आवण्यां पौर्णमास्याम्” इत्युपाकरणं सूत्रवित्त्वा 'पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽऽकाशामध्यायानुत्सृजन्ति' इति पौषे मास्तुत्सर्गां सूत्रवाच्यकार, इति । अथवा तिष्यः पुष्यमक्षत्रम्, तदुक्ता वा काचित् तिथिः सा तैषी, तां प्रत्युत्सृजन्ति, उत्सर्गाख्यं कर्म कुर्वन्ति । तैषीं पौर्णमासीमिति कुतो न वर्णते ? सर्वत्राविगांनेनानुष्ठानात् ।

पुष्ये तु छन्दसां कुर्वाद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

इति मनुवचनात् । सा सविषवं तैषी इषी बोद्धव्या, कथं नाम, प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षे, उदगयन-शुक्लतैषीम्, उदगयनोपाकरणपक्षे तु प्रौष्ठपदतैषीं प्रत्युत्सर्गाः, एवञ्च “प्रौष्ठपदे तिष्येण बहिरि” इत्यादिकर्मप्रदीपवचनमपि उदगयनोपाकरणपक्षे एव प्रौष्ठपदे उत्सर्गाविधायां न मन्तव्यम् । आरण्यकादीनां सत्यवधवनाथमुदगयनोपाकरणम् । तस्यैव च प्रौष्ठपदे उत्सर्गः ।

उपाकृत्योदगयने (क० प्र० ३।१९।३)

इति वचनात् । प्रौष्ठपदोपाकरणे तु न प्रौष्ठपद एवोत्सर्गः । तत्र हस्तेनोपाकरणकर्तृत्वेनैव पुनस्तिष्येणोत्सर्गास्यासम्भवात् ।

अत एव मनुनाऽपि—

पुष्ये तु छन्दसां कुर्वाद् बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघमासस्य वा शुक्ले पूर्णाङ्के प्रथमेऽहनि ॥ (म० सं० ४।१६)

इति वचनोत्तरार्धेन प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षानिप्रायेणैव उदगयने उत्सर्गांमिहितः । प्रौष्ठपदोत्सर्गात् परतस्तु माघवर्ष्यदुपाकरणं न क्रियते, तावदारण्यकादीनामध्यवर्षं न कर्तव्यम् । कस्मात् ? “प्रौष्ठपदे तिष्येण बहिरि” इत्यादिना उत्सर्गमभिधाया, 'अत आ पुनरुपाकरणान् वेदं न

1. 'कुतः' नास्ति च । 2. 'विधानेनादीनां' ख । 3. 'कुतः' नास्ति च । 4. 'माघानवध्यायः' क । 5. 'तस्माद् यथोक्त एवार्थः' नास्ति च ।

व्याहरेयुः अन्यत्र ब्रह्मयज्ञात्' इति कर्मप्रदीपवचने भतःशब्देन प्रकृतस्यैवोत्सर्गस्यावगतेः ।
'नाधीयीते'ति कर्मप्रदीपवचनेन दक्षिणायने सर्वदैवारण्यकादीनामध्ययननिषेधात् । अन्यानि
तु छन्दसि उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षेऽप्येतद्व्यानि ।

तदाह मनुः—

यथाशास्त्रम् कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत् पश्चिर्णां रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥

भत ऊर्ध्वन्तु छन्दसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ (म० सू० ४।१७-१८)

इति । तदिदं वचनं परिशेषादारण्यकादिव्यतिरिक्तविषयमेवावधार्यते । तस्मादारण्यकादीना-
मेवा पुनरुपाकरणान्नध्यायो नान्येषाम् । केचिदेतद्वदुवा बहु विद्वद् ब्रुवन्ति स्म, भक्तं प्रत्यगौरव-
जनकेन तदीयदूषणोपन्यासेन । वस्तुतस्तु अस्माकमुपाकरणद्वैविध्येऽपि उत्सर्गस्य न
द्वैविध्यम् । उत्सर्गः खल्वेक एवोभयोरप्युपाकरणयोः प्रौढपदे तैष्यां स्यात् । कुतः ? उभय-
मुपाकरणं सूत्रयित्वा परतस्तैष्यामुत्सर्गस्य सूत्रणात् तथाऽवगतेः । भत एव कात्यायनेनापि
'प्रौढपदे तिप्येण बहिः' इत्यादिना तथैवोक्तम् । न वेदमुदगयनोपाकरणानिप्रायं वचनमित्यत्र
प्रमाणमस्ति, तथात्वे चोत्सर्गान्तरं न स्यादेव, अनुपदेसात्, तस्मादेक एवोत्सर्गः प्रौढ-
पदे तिप्येणेत्यवधार्यते । भत एवोभयमुपाकरणमुपदिश्य—

'उत्सर्गाश्चैक एवैवा तैष्यां प्रौढपदेऽपि च'

इत्येकमेवोत्सर्गमभिधत्ते । न च प्रौढपदे हस्तेनोपाकरणकर्तुंस्तत्रैव पुनस्तिप्येणोत्सर्गो न सम्भव-
तीति वाच्यम्, वचान्तरे प्रौढपदे हस्तेनोपाकर्तुंर्ष्वान्तरे तत्रैव तिप्येणोत्सर्गस्य सम्भवात् ।
तथा गार्ग्यः—

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाङ्केऽविचरे बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्वुःकृत्सर्गं स्वस्वछन्दसात् ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्माऽऽपराङ्गिकम् ।

इति सिंहे रवौ पुष्यर्क्षे उत्सर्गमभिधाय हस्तेनोपाकरणमभिधान एतदेवाऽऽह । अस्माह वचना-
दस्माकमुपाकरणे अपराङ्कः कालः स्यात् ।

अध्यायानामुपाकर्म कुर्वात् कालेऽपराङ्गिके ।

पूर्वाङ्के तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ।

इति परिशिष्टवचनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रिः ।

तथा तत्स्यैव—

छन्दोगा मिलिताः कुर्वुः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियाम् ।

अपराङ्के ह्युपाकर्मं पुष्यहस्तर्क्षयोर्द्विजाः ॥ इति ।

भाचार्यादीनाम् उदकोत्सेधनमुक्तम् । तद्विविधिविवक्षयेदमाह—

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य या आपोऽनवमेहनीयास्ता
अभ्येत्योपस्पृश्य छन्दांस्यृषीनाचार्याश्च तर्पयेयुः ॥ १५ ॥

यदा पुनः सिंहस्ये सूर्ये शुक्लपक्षे यो हस्तः, तस्मात् प्राचीनः पुष्यः कर्कटस्ये रवौ भवति तदा
तत्रैव पुष्ये उत्सर्गः करणीयः । कुतः ?

मासे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वो भवेद् यदा ।

तदा तु भावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥

इति परिसिद्धोक्तैः । तथा प्रौष्ठपदे हस्तस्य दुष्टस्ये तत्रोपाकरणं निषेधति चतुर्धर्गचिन्तामणौ
स्मृतिः—

उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात् सामर्ग्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तभक्षणपर्वतः ॥

इति । तदेवम्भूतस्यैव भावण एव हस्ते उपाकरणं कर्तव्यं भवति ।

बहुधाः भवणे चैव हस्तस्यैव सामवेदिनः ।

इति परिसिद्धवचनात् भावणे हि बहुधाः भवणेनोपाकुर्वन्ति । गोमिच्छत्येतदिति निर्णया-
द्युत्तरः ।

धमिहाप्रतिपत्तयुक्तं त्वाष्ट्रभक्षसमन्वितम् ।

आचनं कर्म कुर्वीत नृक्षग्यजुःसामपाठकाः ॥

इति परिसिद्धवचनान्तरेऽपि आचनं कर्मेति समाक्यता तथाऽवगम्यते । विशेषमाहुर्यदमनु-
कस्तावनौ—

अर्चरात्राद्यस्ताद्येत् संक्रान्तिग्रहणं तदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतम्रेण दोषकृत् ॥

इति । तस्मादियमेवावधारणा—प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकृत्य देवपर्वानि गेयगानादीनि तावद-
धीवीत, वाचद्वन्द्वान्तरे प्रौष्ठपदे तिष्ठो भवति । उदगस्ये चोपाकृत्य उत्तरारण्यादिकं वाचत्
कमासानधीवीत, ततः प्रौष्ठपदे तिष्ठेन द्वयोस्तुत्सर्गं कुर्यात् । उत्सर्गात् परतस्तु वाचद्वन्द्व-
दुपाकर्म न क्रियते, तावद् वेदं न व्याहरेद्वन्द्वन्न मन्त्रपञ्चात् ; अस्मच्छास्त्रे तथैवोपदेशात् ।
यथा उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षे छन्दसामन्वयनबोधकानि यानि मन्त्रादिवचनान्मुदा-
हृतानि तानि अस्मद्व्यतिरिक्तविवधानि बोद्धव्यानि । अस्मच्छास्त्रे प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे तिष्ठेनोत्-
सर्गात् परतः पुनस्तत्रैव हस्तेनोपाकृत्यविधानात् तेषां वचनानां न कस्यत्रावकाशो भवतीति ।
उत्सर्गादपि कर्मप्रदीपाद्यकालस्यः ।” इत्याह ।

प्रामात् 'प्राक् निष्कम्य उक्त्वा वा, निष्कमणस्यैवैव नियमो न त्व'यामपीति वा
 आपः अनवमेहनीयाः । मिह सेवने, सूत्राद्युत्सर्गक्रियायोगात् मेहने शिभगुहो उच्येते ।
 तयोर्था भवाचीना अधःस्थाना अवमेहनीयाः, न अवमेहनीया अनवमेहनीया नामिवक्षा
 इत्यर्थः । उक्तञ्च—“नामिवन्न उक्तेऽनुपविष्टा” इति । “तादृग्भूता अपोऽभ्येत्य आगत्य ।
 उपसृम्य स्नात्वा छन्दःप्रभृतीनि तर्पयेयुः । अश्व्याह् प्रन्थान्तरपेदिङ्मांश्च प्रह्णादीन् ।
 तर्पणमञ्जलिमिध्वात्र कुशमयानामृषीणाम् अभिषेकः कार्यः । उक्तञ्च—“कौशाद्
 ऋषीन् स्थलस्थान् गन्धमात्यधूपादिभिः सत्कृत्य नामिवन्न उक्तेऽनुपविष्टा प्रह्मणं
 वेदान् देवान् ‘ऋषीन् छन्दस्याचार्यांश्च तर्पयन्त’ उच्येत् ऋषीन्भिन्नित्सीति । ऋषीणां
 सिध्यमानानामिति च(A)” । “अत्र सम्येहः—यथाभुतयैव विभक्त्या तर्पणं कर्तव्यम्,
 उत प्रथमया ? यथाभुतयेति सूत्रम् । ‘कुतः ? नित्योदकतर्पणस्यापि द्वितीययैव विधानात् ।

‘यवान्निस्तर्पयेद् देवान् सतिलामिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्(B) ॥” इति ।

प्रयोगस्तु—ब्रह्माणं तर्पयामि, देवांस्तर्पयामि, “ऋषींस्तर्पयामि”*, छन्दांसि
 तर्पयामि, “आचार्यांश्च तर्पयामीति”* । उपास्मै गायतेत्यध्यायैः “ऋगन्तैस्तर्पणम्
 अर्धर्चैर्वा” “वंशेऽपृषीणां प्रतिनामभिरिति(०) ।

A. प्रमाणीकरोति प्रन्थभागमिमं तर्काङ्कुरोऽपि स्वभाष्ये ‘तथाच कर्मप्रदीपः’
 इत्युपोद्धातेन । अस्मदुपलब्धकर्मप्रदीपग्रन्थे तु (ऋषीणां सिध्यमानानामिति च) भागोऽर्थ
 नोपलभ्यते ।

B. कर्मप्रदीपः २।२ ।

C. भद्रोपाकर्मण्युत्सर्गं च सूर्यादिवारेऽपि तिष्ठेत्तर्पणं न निषिध्यते, तथाच रघुनन्दनोक्तं
 मदनपारिजातधृता स्मृतिः—

अवने विपुले चैव संक्रान्त्यां ग्रहेषु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं युगादौ द्युतवासरे ॥

सूर्यशुक्रादिवारे च न दोषस्तिलतर्पणे ॥ इति ।

तद्विद् सूत्रमुपाकृतोत्सर्गयोर्नन्तरं प्रन्थप्राचार्य उक्तसर्गोऽपि तर्पणं कर्तव्यमिति । उपा-
 कर्मणमुत्सर्गाच्च गृहस्थवानप्रस्थाभ्यामपि कर्तव्यम्, अन्यथा तावदवातयामता छन्दसा न भवेत्,
 तथाच चन्द्रकान्तधृता स्मृतिः—

1. ‘प्राक्निष्कम्य उक्त्वा वा, निष्कमणस्यैवैव’ क-ख । 2. ‘योऽपीति’ ख । 3. ‘तमेवभूता’ ख । 4. ‘अवोच कर्त्ता-
 चार्यांश्च’ क-ख । 5. ‘वर्षादिभिः’ ख । 6. ‘तत्र’ ख । 7. ‘कुतः’ नास्ति च । 8. ‘यवादिः’ का
 9. ‘इति’ नास्ति च । 10. नास्ति ख । 11. नास्ति ख । 12. ‘वर्षादि च’ ख । 13. ‘वर्षादि’ कीर्त्तनां च ।

बाहुल्येन सम्भवात् । 'तथाच गृह्यान्तरम्—सर्वरूपेऽभ्र'दर्शने इति(A) । 'कानि पुनः पञ्चरूपाणि ? उच्यन्ते—'वाय्वभ्रविद्युत्स्तनितवर्षाणी'ति पञ्चरूपाणि । कस्यानध्यायः ? छन्दसः वेदस्य । एवञ्च अङ्गादीनामध्ययने न दोषः । कियन्तं कालम् ? आ पुनरुपा-
करणात् प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणमिति यावत् ।

ननु न अध्यायः अनध्याय इति वक्तव्ये कस्माद् दीर्घत्वम् ? उच्यते—अन् आ अध्याय इत्याङ्'शब्दयोगात् 'श्रवणःश्रावणानचिन्तनादीनामपि वेदविषयाणामुप-
संग्रहार्थम्, एतान्यप्यनध्याये न कार्याणीति, ब्रह्मयज्ञेषु न दोषः । कुतः*# ?

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि(B) ॥ इति मनुवचनात् ।

अनध्याया द्विविधाः । तत्र नित्यानाह हारीतः—

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।

श्वोऽनध्यायेऽद्य शर्वथां नाधीयीत कदाचन(C) ॥

A. गृह्यान्तरवचनमिदं प्रमाणीकरोति तर्कालङ्कारः 'अभ्रदर्शने च सर्वरूपे इति गृह्यान्तरात्' इत्युक्त्वा ।

B. मनुसंहिता २।१०५ । अस्य व्याख्यायां मेधातिथिः—“उपकरणमुपकारकं वेदाङ्गं कल्पसूत्रनिरुक्ताद्युच्यते । तस्मिन् पठ्यमाने अनध्यायेऽप्यनुरोध आदरो नास्ति । स्वाध्याये होममन्त्रेषु चैव ह्यनध्याया नाऽऽदरणीयाः, अनध्यायेऽप्यध्येतव्यम् । न निरोध इति वा पाठः । निवृत्तिरनध्यायेऽप्यध्ययनस्य नास्ति, यद्यप्यध्ययनविधिधर्मोऽनध्यायेऽप्यनध्ययनम्, अध्ययनविधिश्च स्वाध्यायविषयः, स्वाध्यायश्च वेदः, न च वेदशब्दवाच्यान्यङ्गानि, तथाऽपि वेदवाक्यमिश्रत्वबुद्धिः स्वादिति स्पष्टार्थमुच्यते । दृष्टान्तो वाऽयम्, वेदाङ्गेऽपि च वेदेऽपि अनध्यायो नास्ति, होममन्त्रेषु अग्निहोत्रहोमे ये मन्त्रा अन्यस्मिन् वा सावित्रादिशान्तिहोमे । एतच्च प्रदर्शनार्थम्, शश्वद् जपप्रैषादिमन्त्राणां कर्माङ्गाणां वैदिकवाक्योच्चारणमात्रधर्मोऽनध्यायानध्ययनं स्वाध्यायनविधिप्रयुक्त इति मन्यमानो होमादिमन्त्रेषु चतुर्दश्यादिष्वनुच्चारणं प्रपद्येत, यः सन्त्यायसिद्धेनार्थेनानुष्ठमानेन प्रतिबोध्यते । स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्तमनध्यायालुक्रमणं न वेदधर्मः, ततो नास्ति कर्माङ्ग-
मन्त्रेष्वनध्यायः । नैत्यके स्वाध्याये, सर्वाभ्रमिणां विहिते मित्ये स्वाध्यायविधौ” इत्याह ।

C. शुद्धितहारीतसंहितायां नोपलभ्यते । परं वचनमिदं प्रमाणीकृतं कमलाकरभट्टेन निर्णयसिन्धौ 'पारिजाते बृहस्पतिरित्युपोद्धातेन ।

1. 'तथाच' नास्ति ख । 2. 'दर्शनमिति' क । 3. 'यथा च' ख । 4. 'वाच्य' ख । 5. 'इति पञ्चरूपाणि' नास्ति ख । 6. 'अभ्रः प्रयुज्यते' ख । 7. 'यत एव वेदवज्रमव्यवचन्यान्नामचिन्तनादीनाम-
नध्यायः' क-च ।

नेमिस्तिकानाह योगीशः—

म्बकोष्टुर्गर्भ इत्यादि(A) ।

भारवः—

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु(B) ॥

रत्नमाला—

माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः ॥

भर्तृस्यपुराणम्—

अम्बयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया माघवस्याथ तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्य त्वमाषास्या पुष्यस्यैकादशी तथा ।

भाषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

भाषणस्याष्टमी कृष्णा भाषाढस्यापि पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

मन्वन्तरादय इमे दसस्याक्षयकारिकाः ।

वेदोपकरणान्यङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।

A. तदुक्तं बार्हस्पत्यवचनसंहितायाम्—

अम्बकोष्टुर्गर्भभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ।

अमेध्यसप्तध्वद्भान्त्यहमसानपतितान्तिके ॥

देवेऽशुबावात्मनि च विद्यतस्तमितसङ्ख्ये ।

ध्रुवत्स्वार्द्रपागिरम्भोऽन्तरर्चरात्रेऽतिमाह्वे ॥

वाङ्मूर्धन्ये दिशां दाहे सम्भ्यानीहारनीतिषु ।

धावतः पृतिगन्धे च शिष्टे च गृह्यमागते ॥

करोद्भयानहस्त्यहवर्गौदुधेरिणरोहणे ।

सहस्रिषादनध्यायानेतोस्तात्काञ्चिकान् विदुः ॥ इति ।

(वा० सं० ११४८-९१)

B. प्रमाणत्वेनोक्तं नारदवचनमिदं निर्णयसिन्धवाचनध्यावप्रकरणे ।

शौनकः—

नित्ये ऋषे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।

नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः (A) ॥ इति ।

किञ्च—

विद्युत्स्तनयित्नुपृषितेष्वकालम् ॥ १७ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुपृषितेषु निमित्तेषु विद्युत्स्तनितवर्षेष्वित्यर्थः । आकालम्
‘इति निमित्तकालात् प्रभृति तावद् यावदपरेद्युः स एव काल इति । एतानि ‘च
विद्युदादीनि कालसामर्थ्यात् प्रादुःकृतेष्वग्निषु सदा भवन्ति । इतरथा वर्षास्वेषां
बाहुल्येन सम्भवात् स्वाध्यायाभावः ।

A. भयानध्यायानाह मुहूर्तविन्तामनौ वैचक्षरामः—

“शुचिशुक्रयौषतपसां विगृह्यद्वार्कसंख्यसिततिथयः ।

भूतादित्रितयाष्टमिसंक्रमणं च व्रतेष्वनध्यायाः ॥

अस्य व्याख्यायां स एव—आषाढशुक्लदशमी ज्येष्ठशुक्लद्वितीया पौषशुक्लैकादशी माघशु-
क्लदशमी एतेऽनध्यायाः । भूतभ्रतुर्दशमी, तदादित्रितयं चतुर्दशीपूर्णिमाप्रतिपदाः, कृष्णपक्षे अमावास्या,
तन्मध्ये अष्टमी च तयोः समाहारः । तथा संक्रमणं सूर्यस्य निरयनं संक्रान्तिदिनम् । चकारान्-
‘मन्वाद्यास्त्रितयो मघावि’त्यादिनोक्ताः । तत्राऽऽषाढशुक्लदशमी पौषशुक्लैकादशी च मन्वादी, ज्येष्ठ-
शुक्लद्वितीया माघशुक्लदशमी च सोपपदे, यद्यपि चैत्रशुक्लतृतीया मन्वादिचैत्राशुक्लतृतीया युगादिः,
तथाऽपि ते उभे तृतीये नानध्यायौ । तथैव कार्त्तुनकृष्णद्वितीया चातुर्मास्यद्वितीयाऽपि
नानध्यायः । तासां प्रशस्त्याभिधानात् ।

तथाच बलिष्ठः—

या चैत्रचैत्राशुसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ कार्त्तुनस्य ।

कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भद्राजबलिष्ठमुखैः ॥

गौतमः—

पक्षद्वये चतुर्दश्यामष्टमीद्वितये तथा ।

पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥

कल्ल द—

अष्टमी इत्युपाध्यायं शिष्यं इन्ति चतुर्दशी ।

अमावास्याभ्यर्च्य इन्ति प्रसिपत् पाठनाशिनी ॥

1. ‘वर्षितेषु’ क-च । 2. ‘स्नानविनुपृषितवर्षेष्वित्यर्थः’ ख । 3. ‘इति’ नाशि च । 4. ‘इति’
नाशि च । 5. ‘च’ नाशि ख ।

मनुः—

चातुर्मास्यद्वितीयाद्य मन्वादिषु युगादिषु ।
अष्टकाद्य च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदाद्य च ॥ इति

चातुर्मास्यद्वितीया गर्गोणोक्ताः—

आषाढफाल्गुनोर्जेषु या द्वितीया विधुक्षये ।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः ॥
सिता ज्यैष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघे पृताः सोपपदाः स्मृताः ॥

नैमित्तिका अनध्यायास्तु स्मृत्यर्थसारे—

निर्घातभूकम्पोष्कानिपतनादिसर्वाद्भुतेष्वाकालिकानध्यायाः ।

अग्न्युत्पाते वाऽकालवृष्टौ वा । आर्द्रादिज्येष्ठान्तात् कालादन्यत्राकालवृष्टिः । सायं सन्ध्या-
गर्जने उद्यान्तोऽनध्यायः । अर्द्धरात्रादूर्ध्वं गर्जनेऽर्द्धरात्रे वाकालिकोऽनध्यायः । प्रातः सन्ध्या-
गर्जने त्वहोरात्रमिति । कालं मर्यादीकृत्येत्याकालम् । आकाले भव आकालिकः । यस्मिन्
काले निमित्तमुत्पन्नं तदाग्न्य द्वितीयदिने तत्कालपर्यन्तमित्यर्थः ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

अनुराधर्ध्रमास्य पोडशर्धेषु भास्करः ।
यावच्चरति वै तावदकालं मुनयो विदुः ॥
कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम् ।
अतिमात्राऽथवा वृष्टिर्नाधीयीत दिनत्रयम् ॥

आपस्तम्बः—

उलकायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विधानामाकालिकम् । इति ।

मनुः—

चौरैरुपप्लुते ग्रामे संग्रामे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च ॥ इति ।

अद्भुतेषु रुधिरादिवृष्टिषु ।

वसिष्ठः—

उपलरुधिरप्रपाते श्रवम् इति ।

स्मृत्यन्तरे—

विषुद्गर्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् ।
कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम्” ॥ इति ।

तथाच मनुः—

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने (A) । इति ।

अथवा 'सर्वेषां विद्युदादीनाम् अप्रादुःकृतेष्वग्निषु एककालतया सन्निपाते आकाल-
मनध्यायः ।

तथाच—

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोलकानाञ्च संस्रवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुस्मरणीत् (B) ॥ इति ।

A. मनुसंहिता ४।१०६ । अत्योत्तरार्धन्तु—

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ इति ।

अस्य कुलूकभट्टोक्ता व्याख्या—“होमार्थं प्रकाशितेष्वग्निषु, सन्ध्यायां यदा विद्युदगर्जित-
शब्दादेव भवतो न तु वर्षं तदा सज्योतिरनध्यायः स्यान्नाऽऽकालिकः । तत्र यदि प्रातः सन्ध्यायां
विद्युदगर्जितशब्दौ तदा यावत् सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायो दिनमात्रमेव, यदि सायं सन्ध्यायां तौ
स्यातां तदा यावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदनध्यायो रात्रिमात्रमिति, रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षेष्वपि
प्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवाऽनध्यायस्तथा रात्रावपि अहोरात्र
एवेत्यर्थः” इति ।

B. मनुसंहिता ४।१०३ । अत्र कुलूकभट्टः—“विद्युदगर्जितवर्षेषु द्वन्द्वनिर्देशाद् युगपदुप-
स्थितेषु महतीनां चोलकानां संस्रव इतस्ततः पाते सति । आकालिकमिति तु निमित्तकाला-
दारभ्यापर्यन्तयावत् स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनध्यायमेतेषु मनुस्मरणीत्” इति व्याख्या ।

सूत्रस्यास्य व्याख्यायां तर्कालङ्कारः—“विद्युन् प्रसिद्धा, स्तेनयिषुः सशब्दो मेघः । पृपन्ति
बिन्दवः संजातान्यस्यति पृपितं वर्षणमित्येतत् एतेषु मिलितेषु जातेषु आकालं निमित्तकाला-
दारभ्यापर्यन्तयावत् स एव कालस्तावन्तं कालम् । छन्दमोऽनाध्याय इत्यनुवर्तते । तानि
खल्वेतान्यनृतौ यदेव जायन्ते तस्मादेव कालादारभ्य आकालमनध्यायं कुर्वन्ति, कृतौ तु
प्रादुष्कृताग्निसमय एव । तथाच मनुः ‘विद्युन्स्तनिते’ति ।

एतांस्त्वभ्युक्षितान् विद्याद् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शनं ॥ (म० म० ४।१०४) इति ।

अत्र खलु ‘अनृतौ चाभ्रदर्शनं’ इति परतः कुर्वन् प्रादुष्कृताग्निष्वमीषामभ्युदये
कृतावप्याकालिकमनध्यायं बोधयति । सन्ध्यायु विद्युन्स्तनितयोः सन्निपाते पुनः सज्योतिरन-
ध्यायः । वर्षणे त्वहोरात्रम् । कस्मात् ? प्रादुष्कृतेष्वग्न्यादिमनुवचनान् । तदत्र विद्युन्-
स्तनितनिस्वने इति समासकणान् द्वयोः सन्निपातं दर्शयति । शेषे विद्युन्स्तनितवर्षेषु इति

उल्कापातभूमिचलज्योतिषोरुपसर्गेषु ॥ १८ ॥

'उल्कापातः प्रसिद्धः', भूमिचलः क्षितिकम्पः । ज्योतिषोः सूर्याचन्द्रमसोः, उपसर्गो राहुणा ग्रहणम् । एषु आकालमनाध्याय इति 'वर्त्तते' (A) ।

पूर्वोक्तानां शेषे वर्षे सति यथा दिवाऽनध्यायस्तथा रात्रावपीत्यहोरात्रमित्यर्थः । रघुनन्दनस्त्वेतद्-विशेषमनालोचयन् महोल्कासहचरितत्वेन महागर्जनमाकालिकम्, अल्पगर्जने तु सज्योति-रनध्याय इत्येकत्र, वर्षासह सज्योतिरिति चान्यत्र वर्णयाञ्चकार । यत् पुनर्होरीतवचनम्—'सार्य-सन्ध्यास्तमिते रात्रि प्रातःसन्ध्यायामहोरात्रमिति केवलस्तमितेऽप्यनध्यायं विदधाति, तदपि वाचनिकत्वाद्विरुद्धम् । यदि पुनर्विद्युत्स्तमितयोः सन्निपाते सज्योतिः केवलस्तमिते अहोरात्र-मिति वैपण्यादयुक्तमिति विभाव्यते, तदा तद्वचनं धर्मनैपुण्यकामं प्रति बोद्धव्यम् ।

कुतः ?

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पृतिगन्धे च सर्वदा ॥ (म० स० ४।१०७)

इति मनुवचने धर्मनैपुण्यकामनयाऽप्यनध्याये विशेषदर्शनात् । विद्यानैपुण्यकामस्य च नैवोऽनध्याय इति द्रष्टव्यम् । अनयैव दिशा—

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नभ्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम् ॥

इत्येवमाद्याः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । सोऽयं मनोः स्वरसलब्धः शास्त्रार्थः, अथात्रापरितोषो-ऽनध्यायरुचीनां प्रत्येकमेवामीषामनध्यायनिमित्तत्वमस्तु । तथाऽपि वचनान्तर्गता धर्मनैपुण्य-विद्यानैपुण्यकामविषयतयैव व्याख्यायानि । तत्राप्यतिशयविशेषाद् विशेषो विवेचनीयः । अथवा अस्मद्वाचार्यस्यैतावदेव मतं मतान्तर्गता चान्येषामिति न किञ्चिदनुचितम् । मतभेदाः खल्वेते उच्चावचानध्यायकल्पाः । न त्वेषां विरोधपरिहारार्थमतीव यतितव्यमिति । सा चैवं गीतिगन्धर्वापि यथासम्भवमनुसरणीया एवमाह ।

A. सूत्रमिदमित्थं व्याचख्यौ तर्कालङ्कारः—'उल्का—

नृहच्छिखा च सूर्यमाप्रा रक्तनीलशिशोऽञ्जवला ।

पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा मता ॥

इत्युक्तलक्षणा । तासां पाते इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां सम्पाते । कुतः ? 'महोल्कानाञ्च संप्लवे' इति वचनान् । एतेनोल्कापातेऽहोरात्रानध्यायविधायिकाः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । भूमिचलने पृथिव्यां चलितायाम् । तत्राहोरात्रानध्यायपरं स्मृत्यन्तरं विद्यानैपुण्यकामविषयं वर्णनीयम् । ज्योतिषोश्च सूर्याचन्द्रमसोरुपसर्गं ग्रहणे । एतेषु निमित्तेष्व्वाकालं छन्दसोऽना-

ध्याय इति वर्तत एव । समासकरणमत्र लाघवाभंम् । एकैकशः खल्वमीयामनध्याय-
निमित्तत्वम् । तच्च कृतावप्यविशिष्टम् ।

तथाच मनुः—

निघांते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणं ।

एतानाकालिकान् विद्यादन्ध्यायानृतावपि ॥ (४।१०५)

इति । अत्र खल्वसमासकरणाद् बहुवचननिर्देशाच्च प्रत्येकमेयामनध्यायनिमित्तत्वमवगम्यते ।

यत्तु—

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ।

अ्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ॥ (४।११०)

इति मनुवचनम्, तद्वर्मनैपुण्यकामविषयम् । यदपि—

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ।

पञ्चदश्यां चतुर्विंश्यामष्टम्यां राहुसूतके ॥ (या० सू० १।१४५-६)

इति याज्ञवल्क्यवचनम्, तद्विद्यानैपुण्यकामपरमित्यविरोधः । अपरं त्वाहुः—द्युनिशमिति
प्रकृतेऽपि 'कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रम्' इति तस्यैव परतोऽप्यहोरात्रग्रहणं राहुमृतकादीनामाकालिकत्व-
प्रज्ञापनार्थम् इति । यच्च त्रिरात्रानध्ययनं ग्रस्तास्तोदयमात्रविषयमिति तत्त्वकारादिभि-
र्वर्णितम्, तदप्रमाणम् । अनिष्टाधिक्यमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेत् पदयमि ग्रस्तास्तोदय-
पक्षे अनिष्टाधिकादन्ध्यायाधिक्यमिति । तन्न, कस्मात् ? अविशेषात् । न खल्वनिष्टाधिक्य-
स्यानध्यायाधिक्यहेतुत्वं वचनमस्ति, इति तत्राप्यविशिष्टः प्रमाणाभावः । तद्भावेऽप्युपदेशाच्चा-
युक्तम् । वसन्तादिषु खल्वृतुषु निघांतादयः किल न दोषमावहन्ति, परमेयामनिष्टजनकत्वा-
भावेऽप्यनध्ययनमुपदिश्यते । तथाचोक्तम् 'अन्ध्यायानृतावपि' इति । अनिष्टाधिक्यस्यानध्याया-
धिक्यहेतुत्वे त्वनिष्टाभावेऽनध्याय एव न स्यात् । तस्मादनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्यायोप-
देशाद् अनिष्टाधिकादन्ध्यायाधिक्यमित्येतद्व्युक्तम् ।

यच्चापरमुक्तं 'चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादिप्रतिपदां नित्यानध्यायत्वाद् राहुसूतके इत्यपि
नित्यत्वार्थम्, अन्यथा तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपद्वटितत्वादनध्यायप्राप्तौ राहुसूतक इत्यनेन
पुनरनध्यायमिधानेऽनुवादापत्तेरिति, तदप्यसङ्गतम् । कस्मात् ? प्रमाणविशेषस्याभावात् ।
अपि च—

इमान् नित्याननध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

इत्युपक्रम्य मनुना पञ्चदश्यादीनामप्युपदेशात् पञ्चदश्यादीनामपि नित्यानध्यायत्वमेवेति तत्रापि
पञ्चदश्यंशे अनुवादोऽवर्जनीयः स्यात् । तद्वद्वरं राहुसूतके इत्याकालिकाभिप्रायमित्येव मत-
माद्रियताम् । पञ्चदशीप्रतिपदोः सन्धाद्युपरागतस्य सम्भवेन चैत्राद्यतिरिक्तप्रतिपदां काम्या-
नध्यायत्वाभ्युपगमेन च पुनरुक्तेरनवकाशादिति धीमन्निरवधेयम् । ब्राह्मणपरिभाषकन्यायेन
समाधानन्तु पक्षान्तरेऽपि समानम् । एवमपरापराण्यपि वचनानि व्याख्येयानि' इति ।

निर्घाते च ॥ १६ ॥

आकालमिति 'वर्त्तने । निर्घातः सशब्द उल्कापातः (A) ।

अष्टकामावास्यासु नाधीयीरन् ॥ २० ॥

अपूर्णाष्टकादीनां त्रिरात्रमनाध्यायोपदेशात् (1) इह त्वहोरात्रिकाधिकारादष्टका अष्टमी 'उच्यते । (2) अमावास्यास्योक्तलक्षणा* । अष्टकामावास्यास्त्विति बहु-
वचनमावृत्यपेक्षम् । नाधीयीरन्, अहोरात्रमिति वक्ष्यमाणेन 'सह सम्बन्धः ।
'अनाध्याय इति प्रकृते नाधीयीरन्निति 'च पुनर्वचनम्—'इत आरभ्य अहोरात्रिका
अनाध्याया अधस्तादाकालिका इति ज्ञापनार्थम् (D) ।

A. निर्घातश्च—

'वायुनाऽभिहते वायौ गगनाच्च पतत्यधः ।

प्रचण्डघोरनिर्घातो निर्घात इति कथ्यते ॥

इति शब्दमाला ।

यदाऽन्तरिक्षे बलवान् मारुतो मरुता हतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ।

इति च ज्योतिषम्' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

B. तथाच "त्रिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम्" इति गौतमसंहिता १६ ।

(C). अमावास्यालक्षणमुक्तं प्राक् (४० १३८)

(1). अत्र 'अनाध्याय' इत्यस्यानुवर्त्तने 'छन्दस' इत्यप्यनुवर्त्तते ? अतस्तत्रिरासार्थं
नाधीयीरन् इति वचनम् । एवञ्च छन्दस इति विशेषाभावादङ्गादीनामप्येवमादयोऽनध्याया
भवन्ति । तथाच गृह्यान्तरम्—'वातेऽमावास्यायामिति सर्वानध्यायाः' इति । सर्वशब्दा-
दङ्गानामपि न छन्दसामेवेति कर्कभाष्यम् । सर्वग्रहणेन शिल्पाद्यपि गृह्यते, शिल्पिनामपि
ह्यनध्यायप्रसिद्धिरस्तीति केचिदाहुः ।

अत्र रघुनन्दनः—“पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम्—

अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥ इति (कृ० पु० उ० १४।८४)

1. 'वर्त्तते' नास्ति च । 2. नास्ति च । 3. 'ह्योक्तम्' ख । 4. 'सह' नास्ति च । 5. 'न
अनध्याय' ख । 6. 'च' नास्ति क-व । 7. 'उच्यते इत आरभ्य' क-ख ।

पौर्णमासीषु च ॥ २१ ॥

अहोरात्रं नाधोयीरन् इति 'वर्त्तते । 'पौर्णमासी (A) उक्तलक्षणा^{२४}, बहुवचनं पूर्ववत् । चशब्दात् चतुर्दशीषु 'च ।

अङ्गान्याह शिक्षापद्यम्—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽय कथ्यते ।

ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ इति ।

कल्पो नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पितः प्रत्यक्षवेदमूलकः स्वसंज्ञाभिरनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थ इति कल्पतरुः । ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रम् । निरुक्तं वैदिकशब्दनिर्वचनग्रन्थः । पर्वस्वित्यनेन संक्रान्तिपरिग्रहे अयनविषययोरेव परिग्रहः । तथाच नारदः—'अयने विषुवे चैत्रे'ति । सन्ध्यागर्जने तु शास्त्रमात्रचिन्तानिन्दामाह कृत्यचिन्तामणौ दुर्वासाः—'सन्ध्यायां गर्जिते मेघे' इति । 'प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु' इति मनुवचनं वर्षाविषयम् । अग्निषु तु आवसथ्यादिप्रादुष्कृतेषु होमार्थं प्रज्वलितेषु प्रातः-सायंसन्ध्यायामित्यर्थः । तस्यां विष्णुतस्तनितनिस्वने सति सौरनक्षत्रान्यतरज्योतिषा सह वर्त्तते यः कालः स दिनमात्रं वा रात्रिमात्रं वेत्यर्थः ।

अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिभूतापस्तम्बः—

उदयेऽस्तमये वाऽपि मुहूर्तत्रयमस्ति यत् ।

तद्दिनं तद्दहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥

केचिदाहुः कचिद्देशे यावत् तद्दिननाडिकाः ।

तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रं दिनान्तरे ॥ इति ।

तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्यन्तरे । तत्र पूर्ववचनमुत्तरमीमांसा-ध्यायिभिः परिगृहीतम्, परवचनन्तु अन्यग्रन्थपरम् ।

यत् निर्णयासृज्यतम्—

प्रतिपल्लं शमात्रं कलामात्रं चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्वं दुरा गव्यघटं यथा ॥

इति । तद् दूषयते इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण सर्वदिनदूषणाय ।" इति,

"सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताडिता ।

प्रतिपत्पाठशीलानां विशेषेण तनुतां गता ॥

इति व्यासवचनमपि तावन्मात्रपरम्" इति चाऽऽहृतिथितत्त्वे ।

A. पौर्णमासीलक्षणमुक्तं प्राक् (५० १७३)

तथाच मनुः—

‘अमावास्या गुरुं हन्ति’* शिष्यं हन्ति चतुर्दशी (A) ।

अमावास्यापौर्णमास्योर्ग्रहणात् प्रतिपदपि गृह्यते । ‘कुतः ?

‘द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये’ इति श्रुतेः (B) ।

तिसृषु कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढ्याश्चा^(C) होरात्रम् ॥२२॥

तिसृषु पौर्णमासीषु कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढ्यां ‘चेत्येतास्वयं’* विशेषः ।

पौर्णमासीप्रतिपत्स्वतिरिक्तमन्यदप्यहोरात्रमनाध्यायः । द्वितीयायामित्यर्थः ।

तथाच मनुः—

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्त्वन्तासु च रात्रिषु (D) । इति ।

‘मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।

तिस्त्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः (E) ॥ इति ।

गौतमः—कार्त्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी तिस्त्रोऽष्टकाः* ‘त्रिरात्रमिति (F) ।

उक्तपौर्णमासीमारभ्य त्रिरात्रम् (() । तथा तिस्त्रोऽष्टकाः सप्तभ्यादयः । तास्वपि त्रिरात्रमनभ्ययनमित्यर्थः* ।

A. मनुसंहिता ४।११४। अस्योत्तरार्धन्तु—

महाष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात् ताः परिवर्जयेत् ॥ इति ।

यस्मादमावास्या गुरुं हन्ति, चतुर्दशी शिष्यं हन्ति, महा वेदं च अष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मारयतः, तस्मात् ता अध्ययनाध्यापनयोः परित्यजेत् । इति व्याख्या ।

B. श्रुतिरियमुपन्यस्ता प्राक् (४० १३८) । गौतमोऽपि ‘अमावास्यायाञ्च द्वादं वा’ इति सूत्रवज्जेतदेव दर्शयति ।

C. अत्र विभज्य ‘अहोरात्रम्’ इति सूत्रान्तरं कल्पयति चन्द्रकान्तः ।

D. मनुसंहिता ४।११९ अस्य पूर्वार्धन्तु—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । इति ।

E. कर्मपुराणम् उत्तरखण्डम् १४।७८ ।

F. गौतमसंहिता अ० १६ ।

G. अत्र तर्कालङ्कारः—

कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्त्तिके ।

शुक्लाम्बयुग्द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत् ॥

‘प्रजापतिः—

वष्टी च द्वादशी चैव भर्द्धरात्रौ न-नाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नव-नाडिका ॥ इति ।

कूर्मपुराणे—

श्लेष्मातकस्य क्वायायां शात्मलेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः(A) ॥ इति* ।

सब्रह्मचारिणि च प्रेते ॥ २३ ॥

सब्रह्मचारी “सशास्त्री, तस्मिन् प्रेते “मृते चशब्दात् असब्रह्मचारिण्यपि श्रोत्रिये
अहोरात्रमिति ‘वर्त्तते’ ।

स्वे च भूमिपतौ ॥ २४ ॥

स्वकीये यस्य विषये वासस्तस्मिन् भूमिपतौ राजनि प्रेते इति “वर्त्तते । चशब्दात्
अस्वकीये च पृथीश्वरे ।

विरात्रमाचार्ये ॥ २५ ॥

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवृत्तने(B) ॥

इति च वचनान्तरम् । अन्ये त्वाहुः—कार्तिक्यादीनामध्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् तासु गतासु
अनध्ययनमिहोपदिश्यते । तत्र च कार्तिक्यादीनां शुक्लपक्षीयत्वान् तदुत्तरा शुक्लपक्षीयैव
काचित् तिथिरिहामिप्रेतेत्यवगम्यते, उपस्थितस्य शुक्लपक्षस्य परित्यक्तमनुचितत्वान् तेन मार्गशीर्ष-
चैत्रश्रावणशुक्लप्रतिपदामनध्यायत्वमनेनोच्यते । तदिदं सूत्रम्—चैत्रश्रावणमार्गशीर्षांगामादि-
प्रतिपदा नित्या इति हारीतसमानार्थमिति’ इत्याह ।

A. कूर्मपुराणम् उत्तरखण्डम् १४।७९ ।

B. मनुसंहिता २।१४० । व्याख्यायामस्य कुल्लुकभट्टः—“आचार्योदिशब्दैरिह शास्त्रे प्रयोग-
व्यवहारात् आचार्योदिशब्दार्थमाह—उपनीयेति । यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्पपरहस्यसहितां
वेदशास्त्रां सर्वाध्यापयति तमाचार्यं पूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषत् ।
वेदस्वेऽयमुपनिषदां पाधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः ” । इत्याह ।

1. नास्ति ख । 2. ‘सशास्त्री’ क-च । 3. ‘मृते’ नास्ति च । 4. ‘वर्त्तते’ नास्ति च । 5. ‘वर्त्तते’
नास्ति च ।

इत्येवं लक्षणे आचार्यं प्रेते त्रिरात्रं नार्थायीगमिति 'वर्त्तते' (१) ।

उपसन्ने त्वहोरात्रम् ॥ २६ ॥

उपसन्नः शिष्यः, तस्मिन् प्रेते अहोरात्रम् । तु-शब्दाद् विधेये शिष्ये न तु प्रतिकूले गुरुत्यागिनि वा ।

गीतवादितरुदितातिवातेषु तत्कालम् ॥ २७ ॥

"गीतादीनि प्रसिद्धानि" * । तत्कालम् 'इति' यावदेतानि "निमित्तानि तावन्तमेव कालम्" इति (१) ।

शिष्टाचारोऽतोऽन्यत्र ॥ २८ ॥

अत उक्तादन्यत्र शिष्टाचारः । "अनुक्तान्यत्र याननाध्यायाञ्छिष्टा आचरन्ति अनुतिष्ठन्ति तानपि कुर्यादित्यर्थः । यथा"—

आरण्यकादीनां भोजनादूर्ध्वमनाध्याय इति ।

शिष्टलक्षणन्तु—

धर्मेणाधिगतो येस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः (१) । "इति ।

A. संवदति चात्र कर्मपुराणप्रमाणम्—

समानविधे च भूते तथा सव्रह्मचारिणि ।

आचार्यं संस्थिते वाऽपि त्रिरात्रं क्षयणं स्मृतम् ॥ इति (उ० १४।८०) ।

B. तथा चातिवाते निषेधमाह मनुसंहितायाम्—

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ इति (४।१०२)

'वायौ दिवा पांशुद्वं कर्णश्राविणि नक्तम्' इति च गौतमसंहितायाम् (अ० १६)

C. मनुसंहिता १२।१०९ । अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—

'ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपवृंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवः, ये श्रुतिं पठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः' ॥ इति जगौ ।

विशेषस्तु मनुसंहितायाम्—

न धिवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गं ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥

1. 'वर्त्तते' नास्ति घ। 2. 'रुदित' नास्ति ख। 3. नास्ति घ। 4. 'इति' नास्ति घ। 5. 'निमित्तानि' नास्ति घ। 6. 'इति' नास्ति घ। 7. 'दृक्' शिष्टा- ख। 8. नास्ति घ। 9. 'इति' नास्ति घ। 10. 'इति' नास्ति ख।

इदानीं निमित्ते नैमित्तिकविधानार्थमिदमाह—

अद्भुते कुलपत्योः प्रायश्चित्तम् ॥ २६ ॥

अद्भुतम् 'अपूर्वं प्रकृते'रन्यत्वम्, उत्पात इत्यर्थः । तच्च भौमान्तरिक्षदिव्य-
भेदात् त्रिविधम्, ज्ञानाज्ञानकृतदोषसञ्ज्ञयात् पुरुषाणामनिष्टफलसंसूचनाय भवति ।

तथाच वराहमिहिरः—

अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्ज्ञयाद् भवति ।

संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्तमुत्पाताः (A) ॥

तस्य 'च त्रिविधस्यापि लक्षणं' 'तत्' दशोपलब्धव्यम् । एतेषामपि तु
भौमत्वात् पृथग् ग्रहणमयुक्तमिति चेत् ; न, कुतः* ?

दिव्यं ग्रहर्त्तवैकृतमुत्कानिर्घात'पवनपरिवेष्टाः ।

गन्धर्वपुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत् ॥

भौमं चरस्थिरभवम्—

इत्यादि(B) । तस्मिन् अद्भुते उत्पन्ने कुलपत्योर्दम्पत्योः । तद्दोषो'प-

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मास्ते वाति वा भृशम् ।

रुधिरे च क्षुते गान्नाच्छब्देण च परिक्षते ॥

सामध्वनाद्वृणुषी नाधीयीत कदाचन ।

वेदस्याधीत्य वाऽप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥

ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

एतद् विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।

क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद् वेदमधीयते ॥

पशुमण्डकमार्जारश्वसर्पनकुलालुभिः ।

अन्तरा गमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्थाध्यायभूमिं वाञ्छुद्वामात्मानं वाञ्छुषिं द्विजः ॥ इति (४।१२१-७) ।

A. बृहत्संहिता ४६।२ ।

B.

—तच्छान्तिमिराहतं शममुपैति ।

नाभसमुपैति मुहुतां शाम्यसि नो दिव्यमित्येके ॥ बृहत्संहिता ४६।४-९ ।

1. 'अद्भुतपूर्व' ख । 2. 'रन्व' ख । 3. 'जीनाः सङ्ग' क-घ । 4. 'च' नास्ति घ । 5. नास्ति घ ।
6. 'पतन' ख । 7. 'उप' नास्ति ख ।

शमनाय 'कर्म । किम्' * ? प्रायश्चित्तम् । व्याहृतिभिराहुति'वतुष्कमित्यर्थः ।
प्रायश्चित्तार्थत्वात् (A) । -

वंशमध्यमयोर्मणिके वा भिन्ने व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥३०॥

वंशो 'वेष्मातिभारपदः । बलधारणं वा' * । मध्यमो मध्यमस्तम्भः । तयोर्वंशमध्य-
मयोरनिमित्ततो 'भङ्गस्तस्मिन् । वा शब्दश्चार्थः । मणिके च भिन्ने । अनिमित्तत एव' * ।

A. अनुतमचिह्नस्य यदुक्तं रघुनन्दनेन तस्मात् किञ्चिदुपस्थाप्यते—

“अनुतसागरे भाषर्बानानुतवचनम्—

प्रकृतिविरुद्धमनुतमापदः प्राक् प्रबोधाच्च देवाः सृजन्तीति ।

तेनापज्ज्ञानाच्च भूम्वादीनां पूर्वं स्वभावाप्रचयवो देवकृतृ'कोऽनुत इति ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः—

भस्मिकोभाषसस्याद्वा नास्तिवयाद्वाऽप्यवर्मतः ।

नरापचाराश्रिततमुपसर्गः प्रवर्तते ॥

ततोऽपचाराश्रिततमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्त्यनुतांस्तांस्तु विष्य-नाभस-भूमिजान् ॥

त एव त्रिविधा क्लोके उतपाता देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च ॥

तत्र वेदानक्षत्रमण्डलनिरूपणं दीपिकायाम्—

प्राग्द्वित्रिचतुर्थयामेषु धुमिशोरजुतेषु सर्वेषु ।

अग्निकामिशक्रवदणा मण्डलपतयः क्षुभाक्षुभा भैरव ॥

अर्बुकादिचतुष्कचन्द्रपुरगदित्येषु बाधुर्भवेत्

देवेभ्यश्चविशाखयाम्ययुगले पित्र्यद्वये ज्ञानलः ।

विदवादित्रयधातुसैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः

सर्पोपान्त्यदृगान्त्यदृगुगलेक्षानेऽत्रपामीहवरः ॥

पवनवहनौ नेहौ योगस्तयोरतिदुष्करः

हरपवनौ शस्तौ योगस्तयोरतिसोमनः ।

सचक्रमक्षमिश्रः शक्रस्तथाऽक्षिस्तमायुतः

कक्षिरहितः सेन्द्रो बायुस्तथाऽग्निमुतोऽनुपः ॥

1. 'किं कर्म लपते' ख । 2. 'चतुष्टयकोम' ख । 3. 'वेष्मणि भारसङ्गनवकधरं वा' ख ।

4. 'अहं, नचिच्च उक्तमचयः, तच्चिन्म निमित्तत एव भिन्ने वाऽन्यदयमव्याधौ दृष्टव्यः । नचिच्च च भिन्ने' ख ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

ग्रहर्षवैकृतं दिव्यमान्तरिक्षं निबोध मे ।
 उल्कापातो विसां दाहः परिवेशस्तथैव च ॥
 गन्धर्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा ।
 एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसामि विमिर्दिशेत् ॥
 चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
 जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्तितम् ॥
 भौमं चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते ।
 नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम् ॥
 दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च ।
 क्षीतोष्णताविपर्यास ऋतूनां रिपुञ्जं भयम् ॥
 पुष्पे फले च विकृते राज्ञो मृत्युं तथादिशेत् ।
 भकालप्रभवा नार्यः कालासीताः प्रजास्तथा ॥
 विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।
 हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः ॥
 पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
 विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विमिर्दिशेत् ॥
 प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
 अर्कोदयेऽर्काभिमुखः श्वारावो नृभयं विज्ञेत् ॥
 उलूको वसते यत्र निपतेद् वा तथा गृहे ।
 ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्वर्णनाशस्तथैव च ॥
 गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
 चिह्नश्च चर्मचिह्नश्च भासः पाण्डर एव च ॥
 गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
 पक्षान्मासात् तथा वर्षान्मृत्युः स्याद् गृहमेधिनः ॥
 पत्न्याः पुत्रस्य वा मृत्युर्मुख्यञ्चापि विनश्यति ।
 ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ॥
 गृहीयाद् यदि रोचेत शान्तिमेकां प्रयोजयेत् ।
 भांसास्थीनि समादाय हनसानाहु गृध्रावपसाः ॥
 इवा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशान्ति चेत् ।
 विचिरमिति गृहादौ च न्यसार्चं सा मही भवेत् ॥

चौरैर्न हन्यते कोकः परबक्रसमागमः ।
 संग्रामञ्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकन्तथा ॥
 अद्भुताणि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ।
 अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥

मत्स्यपुराणे—

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम् ।
 अमृतौ तु दिनावृष्ट्यं वृष्टिर्नोया भयाय च ॥
 निरन्त्रे वाऽथ रात्रौ वा इवेतं यस्योत्तरेण तु ।
 इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उत्सृज्यात् तथैव च ॥
 विद्याहपरिवेशौ च गन्धर्वनगरं तथा ।
 परबक्रभयं विद्यासु देशोपद्रवमेव च ॥

कंसनिघ्नमसूचने हरिवंशः—

वक्रमङ्गारकञ्चके चित्रायां घोरदर्शनः ।
 बलस्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च ॥

बाणोत्पाते स एव—

दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
 वक्रमङ्गारकञ्चके कृत्तिकासु भयङ्करः ॥

हस्तचिन्तामणौ—

स्वकाशौचविवेकतत्त्वबधुभालोकाः क्षुधा पीडिता
 विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता बह्माशिनो दुःखिताः ।
 क्षौणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
 प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराह्णोर्मुतौ ॥
 रके क्षत्रोद्योगो मांसास्थिवशादिभिर्नरकः ।
 धाम्यद्विरण्यत्वक्फलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् ॥
 अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरम् ।
 उपर्यं विना जलधरैर्बिहृता वा यदा प्राणिनो वृक्ष्या ॥
 छिद्रं वाऽप्यतिवृष्टिं शस्यानामीति संजननम् ॥

दुर्बकौस्तिकसंवादे—

पक्ष्याः प्रपाते च फलं शरवत्प्र प्ररोहणे ।
 शीर्षे राग्यन्निघोऽवाक्षिभाके चैवचर्ममेव च ॥

कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्भ्रयोर्बन्धुदर्शनम् ।
 नासिकायाश्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिहान्नभोजनम् ॥
 कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भ्रयोर्दिग्भयो भवेत् ।
 धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनवृद्धयः ॥
 स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविचर्चनम् ।
 गृहे नित्यं महीलाभः पार्ष्वयोर्बन्धुदर्शनम् ॥
 कटिद्वये वक्षलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ।
 जङ्घे चार्धक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् ॥
 ऊर्वोस्तु बाह्वनावाप्तिर्जातुजङ्घेऽर्थसंक्षयः ।
 वामदक्षिणयोः पदोर्भ्रमणं नियतं भवेत् ॥
 वल्ल्याः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्थ च ।
 व्यत्यासाच्च फलञ्चैव तद्वदेवं प्रजायते ॥
 वल्ल्याः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्थ प्रपातनम् ।
 निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्ययौ ॥
 पतनानन्तरञ्चैवाऽऽरोहणं यदि जायते ।
 पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ॥
 भारोहणञ्चोर्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् ।
 भवेद्विष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम् ॥

मत्स्यपुराणम्—

काकस्यैकरवध्रावः प्रभाते दुःखदायकः ।
 काको मैथुनकाशकः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
 उलूको वसते यत्र निपतेद् वा तथा गृहे ।
 श्रेयो गृहपतेर्दृष्ट्युर्ध्वनाशस्तथैव च ।

बराहसंहितायाम्—

क्रीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो भीतो रुजार्तः पतितो विहङ्गः ।
 नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतुर्दोषः समुत्पाद्यत आहुरार्याः ॥

भुजबलभीमे—

एको वृषस्यो गावः सप्ताववा नव दन्तिनः ।
 सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिवातकाः ॥

व्याहृतिभिर्जुह्यात् । अत्रापि प्रायश्चित्तार्थत्वात् चतस्र एवाऽऽहुतयः । एतेषां मपि भौमत्वात् पृथग्ग्रहणं *मयुक्रमिति 'चेत्, कुतः' * ? पृथग्ग्रहणादेवैतेषाम् अन्य'दोष' दर्शयति--ततः 'अत्र व्याहृतिहोममात्रमेव स्यात् । अतोऽन्येष्वन्यदपि बहिःज्ञान-तीर्थाभिषेकपुण्यसूक्तजपदेवगुरुदर्शनहिरण्यतिलदानभारतकीर्तनादि'कं यथासम्भवं कर्तव्यमिति । 'बहिःस्नानादिदुर्निमित्तकृतदोषोपशमः ।

स्मर्यते च—

नश्यन्ति सर्वपापानि दुर्निमित्तफलानि च ।

अस्मात्रेणाभिषिक्तस्य किं पुनस्तीर्थवारिणा ॥ इत्यादि(A) ।

मत्स्वपुराणे—

अङ्गे दक्षिणभागे तु हास्तं चित्कुरणं भवेत् ।

अग्रहास्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ।

छात्र्यं पिठकञ्चैव ज्ञेयं चित्कृजितं तथा ।

विपर्ययेण विहितं सर्वं क्षीणां फलं तथा ॥” इति ।

A. अत्राहुतप्रायश्चित्तविषये तर्कालङ्कारः—“तदेतस्मिन्नहुते जाते सति तत्सूचितपाप-क्षयार्थं कुलपत्योः प्रायश्चित्तं भवति, प्रायश्चित्तम्—‘अथातो रजस्वलाऽभिगमने’ इत्यादिना परिसिद्धकारेणोक्तमादरणीयम् । कुतः ? आचार्येण विशेषानुपदेसात्, तच्च तत् एवोपलब्धमव्यम् । कदात्र प्रायश्चित्तं ‘व्याहृत्याहुतिचतुष्टयम्, अन्यदपि बहिःज्ञानतीर्थाभिषेकपुण्यसूक्तजप...भारत-कीर्तनादि कथासम्भवम्’ इति वर्णितम्, तद्वत्परिसिद्धानवकोकनेन” इत्युक्ता भाष्यकार-माक्षिपति ।

रघुनन्दनस्तु—“छन्दोगपरिसिद्धम्—अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽथवाभार्याद्य गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कपुत्रवकप्येनभासविष्वकपोतानां गृहप्रवेष्टे महिषस्योपरि विशात्मने एवामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे वाऽहुतेषु कल्पद्वयेन विधिना अग्निमुपसमाधाव प्रायश्चित्ता-ख्याहुतीर्जुहोति, अहुमुताव अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, रुद्राय, वायवे, सूर्याय, मृत्यवे, विष्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्वाहाकीपाकहुताऽभ्यदिति । कपोतं विशेषयति शौनकः—

रक्षपादः कपोताख्यो अख्यौकाः शुक्रकञ्चिः ।

स चेच्छाकां विशेषेष्ठाकासमीपञ्च मज्जेद् बहिः ॥

अन्येषु गृहमध्ये वा वस्तीकस्योद्गमादिषु ।

1. 'अविषयवचन' ख । 2. 'क्षेत्र, कुतः' ख । 3. 'दोषत्वं' ख । 4. 'च' नास्ति ख ।

5. 'च' नास्ति ख । 6. 'वर्तते च बहिः' ख ।

कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताज्वाहुतीः, अजुतदोषप्रक्षमनार्थाः सप्ताऽऽज्वाहुतीः, 'अजुतायाग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रैः, तत्र स्वाहोपाकेतिकर्तव्यतायां पायसबहिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम्—'पश्चाद् दृतपावसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति' यत्स्वेवामन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्यात् तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो वा भवति, तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्, कर्मापघ्नं वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपघ्नो, समाप्तौ । आहुतिः प्रकरणसमाप्त्यर्थः ।

बार्हस्पत्ये—

शमयन्त्या सप्ताहात् कम्पाविकृतं निमित्तमाहवेव ।
अतिवर्षणोपवासमत्तदीक्षाजप्यहवनानि ।

बराहः—

ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातांस्तावत्तुल्यभावकृताम् ।
कषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥

तथाच मत्स्यपुराणम्—

वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातमित्वनाः ।
परिवेशरजोधूमरकार्कास्तमयोदयाः ॥
द्रुमेभ्योऽथ रसत्वेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदृद्धिक्षिप्त्वा शिवाय मधु-माधवे ॥
तारोत्कापातकलुषं कपिलाकैन्दुमण्डलम् ।
अनम्रिज्वलनं स्फोटं धूमरेणुमिवाऽऽकुलम् ॥
रक्तपद्माक्षणा सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा प्रीप्से क्षुभं वदेत् ॥
शक्रायुधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कावरोहणम् ।
कम्पोद्भूतनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥
नधुदपानसरसां वृष्यद्वयो भवनप्लवाः ।
पतनञ्चाग्निगोहानां वर्षाद्यं न भवावहम् ॥
विव्यक्षीभूतगन्धर्वं विमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाऽम्बरे ॥
गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
क्षस्यदृष्टिरसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥
क्षीतानिष्कपारत्वं गर्दनं मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोवक्षादितत्त्वानां दर्शनं वागमातुरी ॥

विशो धूमान्धकाराश्च शकन्ना वनपर्वताः ।

उच्चैः सूर्योदयास्तत्त्वं हेमन्ते क्षोभना मताः ॥

हिमपाताभिर्लोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।

दृष्ट्वाऽक्षुणाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥

विज्रा गर्भोज्ज्वाः क्षीबु गोजाम्बहृगपक्षिणाम् ।

पत्राद्भूरुक्षतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥

ऋतुस्त्वभावज्ञा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तौ शुभावहाः ।

ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते श्रुतादाहणाः ॥

उन्मत्तानाञ्च वा गाथाः शिष्टानां चेष्टितं च यत् ।

क्षियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥

पूर्वञ्जरति देवेषु पद्माद्गु गच्छति मानुषात् ।

नादेवता वाग् वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥

बृहस्पतिः—

अथोत्तिष्ठानं तथोत्पातमधिकित्वा तु ये गृणाम् ।

आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥”

इत्युक्त्वा छन्दोगपरिशिष्टोक्तं प्रायश्चित्तमेव प्रधानत उपदिशति । कर्मप्रदीपव्याख्यायां प्रकाशकारस्तु—‘अत्र च रजस्वलागमनस्यापि यद्भुतत्वमुक्तं तत् पुरःस्फूर्तिकानिष्टेतुत्वात् । तत्राच मनुः—

रजसाऽभिन्दुतां नारीं द्विजस्याभ्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रदीयते ॥ इति (म० स० ४।४१)

इत्युक्त्वा वचनमिदं प्रमाणीकरोति । परमत्र केषुचिन्मुद्रितेषु केषुचिन्मुद्रितेषु कर्मप्रदीप-
पुस्तकेषु भुक्तशान्तिर्गोपलभ्यते इति भट्टनारायणोपाध्यायकाले तु नाऽऽसीदभुक्तशान्तिः कर्म-
प्रदीपग्रन्थान्तर्गता, तदनन्तरन्तु रत्नमन्वनारायणोपाध्यायानां काले अयमंशस्तत्र सन्निविष्टो वा
अपेक्षितः । अन्यथा मेव सल्लु भाष्यकारेण परःशस्तानि कर्मप्रदीपप्रमाणान्युद्धृतानि तेन
तद्ग्रन्थस्यमेवाभुक्तशान्तिप्रमाणं न दृढमिति सर्वथाऽसमीचीनमेव स्यात् । एतत्तु किमपि न
विशेषितं तर्काङ्कुरेणाकारणभाष्यकारदोषैकदर्शितेति दुर्गोति नो ह्ययम् ।

गृह्यकर्मप्रकाशिकाकारेण तु भाष्यकारमतमेव समाहृतम् । ययन्तु छन्दोगपरिशिष्टोक्तं
प्रायश्चित्तमेवोरीकुर्मः सर्वत्र सम्मत्त्ववकाशे । परमत्राभुक्तशान्तिः कर्मप्रदीपान्तर्गता वा न वेति
अन्यत्रोद्भूतानां प्रमाणमनु ।

किञ्च—

दुःस्वप्नेष्वथ नो देव सवितरित्येतामृचं जपेत् ॥ ३१ ॥

दुःस्वप्नेषु अनिष्टस्वप्नदर्शनेषु 'अथ न' (A) इत्यृचं जपेत् । ऋग्व्याजुर्हणं सामप्रति-
षेधार्थम्*, एतामिति स्वर-वर्णसम्बन्धम् । अन्यथा जपतः समीहितफलाभावः ।
उक्तञ्च—'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा' इत्यादि(B) । तस्मादेतां स्वर-वर्णसम्पन्नां
'जपेदिति । एतस्मादेवान्यत्र नाप्यर्थः* जपन्यायः ।

किञ्च—

अथापरं^(C) चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाक्षिवेपनेषु सूर्याभ्यु-
दितः सूर्याभिनिम्लुतः इन्द्रियैश्च पापस्पर्शं पुनर्मामैत्विन्द्रिय-
मित्येताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् ॥ ३२ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थः । यथा पूर्वेषु निमित्तेषु क्षिप्रहोमन्यायः ; एवमेतेष्वपि 'इति ।
अपरं निमित्तान्तरं वर्तिष्यत इति 'वाक्यशेषः । चित्यं चयनम्, यूपं पशौ सोमे 'व ।
चित्ययूपयोरुपस्पर्शनं 'चित्ययूपोपस्पर्शनम् । 'तद्योपयुंक्ष्वसानीयायाः पशुयूपस्यापि
बहिःकर्मणः । कर्णयोः क्रोशः शब्दः 'कर्णक्रोशः । 'अक्षयो वेपनं स्फुरणम् 'अक्षि-
वेपनम्, तच्च वामस्य न दक्षिणस्यापि"—

A. ऋक् वेपम्—

ॐ अथ नो देव सवितः प्रजावत् सावीः ।

सौभगं परा दुःस्वप्न्यं सुव ॥ इति सामसंहिता, ५० २।१।५।७ ।

अस्य व्याख्या—हे सवितः, देव, नः अस्मभ्यम्, अथ अस्मिन् यागदिने, प्रजावत्
पुत्राद्युपेतम्, सौभगं धनम्, सावीः प्रेरय, दुःस्वप्न्यम् दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद् दुःखकरं वारित्र्यम्,
परा सुव दूरे प्रेरय । इति ।

B. मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वागवन्नो वज्रमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रो स्वरतोऽपराधान् ॥ इति पाणिनीयशिक्षा ५२ ।

C. 'अथापरम्' इति पृथक् सूत्रम्, इति कल्पयतः सामभ्रमितकालङ्कारौ ।

I. नास्ति च । 2. 'देवंभूता' ख । 3. 'वचत् नाप्यवमेव' च । 4. 'इति' नास्ति च ।

5. 'वाक्य-' नास्ति च । 6. 'व' नास्ति ख । 7. 'चित्ययूपोपस्पर्शनम्' नास्ति च । 8. 'तद्योपयुंक्ष्व-
सानीयायाः' ख । 9. 'कर्णक्रोशः' नास्ति च । 10. 'वच्योः' ख । 11. 'वचिवेपनम्' नास्ति च ।
12. 'वपि' नास्ति च ।

गोमिल—७५

दक्षिणं स्पन्दते नेत्रं बाहुः स्फुरति दक्षिणः ।

नराणां 'धनलाभाय बन्धु'संयोजनाय च (A) ॥

इति वचनात् । तेषु चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाक्षिवेपनेषु निमित्तेषु (B) पुनर्मा-
मैत्विन्द्रियमित्येताभ्याम् आज्याहुती जुहुयात् । यस्य शयानस्य सूर्य उदेति स
सूर्याभ्युदितः । आज्याहुती जुहुयात् 'इति प्रत्येकं सम्बध्यते'* । यस्य 'च शयानस्य
सूर्योऽभिनिस्तुतो भवत्यस्तमेति स सूर्याभिनिस्तुतः । इन्द्रियैश्च श्रोत्रादिभिः
अश्रवणीयश्रवणादिना निमित्तेन पापस्पर्शः ।

किञ्च—

आज्यलिप्ते वा समिधौ ॥ ३३ ॥

प्रकृताभ्यामृग्भ्यां जुहुयादिति 'वर्त्तते । आहुतिद्वयमात्रस्याऽऽज्यस्याभावे पतद्
द्रष्टव्यम् । अथवा वतेष्वेव निमित्तेषु पतद् द्रष्टव्यम् । बहु सकली'भूतचित्ययूपोप-
स्पर्शने ईषत् कर्णक्रोशाक्षिवेपनयोः । सूर्येऽग्राद्यन्तरितेऽभ्युदितत्वाभि'निस्तुतभ्रान्त्या
'सहस्रं खः । इन्द्रियैश्च ईषदेव पाप'स्पर्शे'राज्यलिप्ते समिधाविति ।

A. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ।

B. पुनर्मामित्यादिमन्त्रौ तु—

ॐ पुनर्मांमैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः ।

पुनर्द्रविणमैतु मा पुनर्ब्राह्मणमैतु मा ॥

ॐ पुनर्मनः पुनरात्मा म आगात्

पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात् ।

वैश्वानरो अन्धस्तनूपा अन्त-

स्तिष्ठतु मे मनोऽमृतस्य केतुः स्वाहा ॥ मन्त्रब्राह्मणम् १।६।३३-३४ ।

अनयोर्व्याख्या—रेतःस्कन्द्यादिवोधेन यत् इन्द्रियम् इन्द्रियबलम् अपचितम्, तत् मां
पुनः पेतु प्रत्यागच्छतु, तथा च यत् आयुः क्षीणम्, तत् पुनः पेतु । अपि च तेनैव कर्मणा
यो भगः सम्मानादिलक्षणः नष्टः, स च पुनः पेतु । किञ्च तथा दुराचारे प्रवृत्ते यद् द्रविणं
व्ययितम्, तच्च मा माम्, पुनरैतु । यदि कथमपि ब्राह्मणम् ब्राह्मणं क्षयितं स्यात् तदपि मां
पुनरैतु ॥३३॥ मे मन मनः पुनः आगात्—असत्पथार्थं प्रत्यागतं स्वस्थमभूत् । तथा चेदानीं

1. 'धर्म-' ख । 2. '-संदर्शनाय' च, '-संस्पर्शनाय' ख । 3. 'इति सम्बन्धः' ख । 4. 'च'
नास्ति ख । 5. 'वर्त्तते' नास्ति च । 6. 'मू' च । 7. 'उप' नास्ति च । 8. '-निस्तुतः' ख ।
9. 'सहस्रं खः' ख । 10. '-वर्त्तते-' ख ।

जपेद् वा लघुषु ॥ ३४ ॥

अतोऽपि लघुषु निमित्तेषु अमेध्यदर्शनमानसापचारादिषु प्रकृतमृगद्वयं जपेत्
इति (A) ।

इति "भट्टनारायणकृतौ" * गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये * तृतीयप्रपाठकस्य
तृतीया कण्डिका ।

प्राप्तचेतनस्य मम आत्मा पुनरागात् सर्वथैव स्वस्थोऽभवदिति यावत् । तत एव मे मम चक्षुः
अपि पुनः आगात् ओत्रमपि पुनः आगात् । अथ प्रार्थयते—अदृक्चः शरीरस्थानामिन्द्रियादीना-
मर्हिस्ता, तनूपाः शरीररक्षकः, वैश्वानरः सर्वजीवाभ्यन्तरस्थोऽग्निः, अन्तः यथास्थानं तिष्ठतु,
किञ्च मे मम मनः अमृतस्य आत्मनः केतुः प्रज्ञापनं भवत्विति शेषः । स्वाहा छुष्ट आह
इति स्वीकृतमस्तु । सायणाचार्यस्तु ब्राह्मणं दैवम् इति व्याख्यौ । इति ।

A. अत्रोपाकर्मणाध्यायानुत्प्राप्यमित्तं यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तेभ्यो यथासम्भवमुपस्थाप्यते
—तत्र छन्दोगखादिरद्राष्टादशगृह्याणां प्रायः समानुपूर्विकाणि सूत्राणि—प्रौढपर्वां हस्ते-
नाध्यायानुपाकुर्युः । आचमनीमित्येके । हृत्वोपमनयनवत् । सावित्रीमनुवाचयेत् । सोमं राजानं
पर्वादींश्च । धाना इधि च प्राप्नीयुरभिरूपाभ्याम् । इवोभूते प्राधीयीरन् शिष्येभ्यः । अनुवाचकाः
क्षुर्यं क्रगादिभिः प्रस्ताचैश्च । अनुगानमरहस्यानाम् । विद्युत्स्तनयिष्वजम् । अर्धपञ्चमान् मासान-
धीत्य पौषीमुत्सर्गः । तत ऊर्ध्वमग्नानध्यायः । विद्युत्स्तनयिष्वपुषितेषु च । त्रिसन्निपाते
त्रिसन्ध्यम् । अष्टकाममावास्यायां चातुर्मासीरुदगयने च पक्षिणो रात्रिम् । समक्षचारिणि च
प्रेते । उल्कापाते भूमिचले ज्योतिषोऽप्युत्सर्ग एतेष्वाकालिकं विधात् । कार्प्यं तु कञ्जकौषुमाः ।
चित्स्थूपोपस्थानकर्णक्रोशाक्षिवेपनेषु सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शः पुनर्मा-
मित्येताभ्यामाहुतिं जुहुयात् । आज्यलिप्ते वा समिधौ । जपेद्वा लघुषु जपेद्वा लघुषु । इति ।

जैमिनिगृह्यसूत्राणि तु—आचम्यानुपाकरणं प्रौढपर्वां वा हस्तेन, ग्रीन् प्राणायामानागम्या-
चम्य सर्वे पुरस्ताजपं जपन्ति, सह नोऽस्तु सह नो भुवक्तु सह नो वीर्यवदस्तु मा चित्रिणामहे
सर्वेषां नो वीर्यवदस्त्विति तेभ्यः सावित्रीं प्रब्रूयाद् यथोपमनये मनसा साम सावित्रींश्च सोमं राजा-
नमित्यादितच्छ्रद्धांस्त्वधीत्य यथार्थमक्षतधानानां वृक्षश्च नवाऽऽहुतीर्जुहोतुमीन् देवान् छन्दोवाचो
बभूवि सामानि ऋचं साम यजामहे, सदसस्पतिसमनुतम्, मेधाकारमित्येतासामेव पूर्वाभिः बभूविः
पूर्वं तर्पयेदाचार्यनाचापींश्च जैमिनिं सकलकारं सात्यमुष्टं राजायमिं दुर्घासतं च भागुरिं गौहण्डिं
गौर्गुण्डिं अगवन्तमौपमन्थवं कारुडिं सावर्णिं गार्ग्यं वार्यगण्यं दैवन्त्यमित्येतांस्त्रयोदश, धानावन्तं

दक्षिणाब्ज इत्येताभ्यामभिमन्त्र्य हविःशेषं प्राश्य प्राह्वे प्राचीयत, आग्नेये समासे भजः, ऐन्त्रे मेघः, गौः पाचमाने, पर्वदक्षिणा समह्वारिणश्चोपसमेतान् भोजयेत् सावित्रमहः काक्षन्त उत्सर्गं च पक्षिणीं रात्रिं न मांसमभीषात्त आह्नं न लोमानि संहारयेत्त किञ्चमुपेयादृतौ जायामुपेयात् । वर्षास्ररविक्रमेतद् अतमर्धमासमित्येके । तैषीमुत्सर्गो वेदेषु यथास्वं विश्रमन्तां छन्दांसि वतु-
हतराणि शिवेन नो ध्यायन्त्विष्युत्सृज्याध्यायानध्यायौ अतानि वानुपालयन्तो यथास्वं वेद-
मधीवीरन्, अत ऊर्ध्वमग्नेषु नाधीयते ।

अथातोऽजुतसान्तिं व्याख्यास्यामः—अथ यद्यगारे स्थूणा विरोहेत् कपोतो वाऽआरं गच्छेद्गौर्वां गां धयेत् अनङ्गान् वा दिवमुल्लिखेदमग्नौ वा धूमो जायेतानमग्नौ वा दीप्येत मधु वा जायेत वस्मीकं वोपजायेत, मण्डूको वाऽम्बुणे वाऽयेच्छानो वा गृहे पर्यटयुरित्येतानन्याम्, यत इन्द्र भयासहे । सदसस्पतिमद्भुतम् । अधावामुतेऽमुदह्य । सनादग्ने । यद्वा उ विष्पतिः शितः । प्रत्यग्ने । यं रक्षन्ति । प्राजापत्ययवां पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाध्याइतिभिर्जुहोति, एतान्यवृक्षसामानि गायेत् । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृह्ययोः प्रायः समानुपूर्विकाणि सूत्राणि—वर्षास्र भ्रवणेनाध्यायानुपाकरोति । स जुहोति अपवेति, रन्तिनांमासि युक्तिनांमासि, योगो नामासीत्युत्तरास्तितः, तस्यास्त इति सर्वत्रानुपजति । युजे स्वाहोषुजे स्वाहा युष्यै स्वाहा योगाय स्वाहेत्यन्तेवासिनां योगमिच्छन् । दक्षिणाब्ज इति त्रिदधि भक्षयित्वा, दर्भपाणिः सावित्रीं त्रिरन्वाहादितश्च त्रीननुवाकान् कस्त्वा बुनक्तीति च । तस्यानध्यायः । न विद्योतमाने न स्तनयति । आकालिकं देवतुमुलं विष्णुद धन्वोल्का । आचारेणान्ये । अत्यक्षराः शब्दाः सन्ततवलीकप्रस्त्रावः । अर्धपञ्चमान् मासानधीत्य पञ्चार्धपञ्चान् वोत्सृजते उत्सृजामहेऽध्यायान् प्रतिविश्वसन्तु छन्दांसि कस्त्वा विमुञ्चतीति च । तस्यानध्यायोऽमावस्यां पक्षिणीं नाधीते । नात ऊर्ध्वमग्नेषु । इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्राणि तु—अथातोऽध्यायोपाकरणम् । ओषधीनां प्रादुर्भावे भ्रवणेन भ्रावणस्य । पञ्चम्यां हस्तेन वा । आज्यभागौ हुत्वाज्याहुतीर्जुह्यात् सावित्रौ ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतये अनुमतये छन्दोभ्य ऋषिभ्यश्चेति । अथ दधि सक्तून् जुहोति । अग्निमीडे पुरोहितमित्येका । कुक्षम्भकस्तदमवीत् आवर्हस्तं शकुने भद्रमावद् गृणानाजमदग्निना, धामन्ते विश्वम्भुवनमधिष्ठितम्, गन्तानो यज्ञं यशियाः, सुशमि योन स्वो अरणः प्रवक्ष्व, विश्वधाम्ने या हि मरुत् सखायते, राजच्छतं हविरिति हृषाः । समानी च आहुतिरित्येका । तच्छंयोरावृणीमह इत्येका । अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा दधि सक्तून् प्राभ्य ततो मार्जनम् । अपरेणाग्निं प्राक्कूलेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान् हुत्वा ब्रह्माग्निलिङ्गतो जपेत् । ॐ पूर्वाध्याह्नीः सावित्री च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत् । तथोत्सर्गो । षण्मासानधीयत । समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन । यथान्यायमितरं । वार्षिकमित्येतदावक्षते । मध्यमाह्नीकामेताभ्यो देवताभ्योऽन्येन हुत्वाऽपोऽभ्यवयस्ति । एता एव तदेवतास्तर्पयन्ति ।

भाषायां नृवीन् पितृभ्यः । एतदुत्सर्जनम् । स्वप्नममनोर्ज्ञं दृष्ट्वा भवानो देव सचितरिति द्वाभ्यां यच्च गोषु दुःस्वप्नमिति पञ्चमिरादित्यमुपतिष्ठेत् । सोमे राजन् पूज्यो वा सखा वेति वा । क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोर्ज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमात्रायाश्चित्पन्दने कर्णध्वजने च सुचक्षा भद्रमक्षिभ्यामिति जपेत् । अगमनीयां गत्वा अयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिप्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं चोपहृत्य पुनर्मामिति इमे ये इति च आज्याहुतीर्जुहुयात् । समिधौ वा । जपेद्वा । अध्याधितञ्चेत् स्वप्नतमादित्योऽभ्यस्तमियाद् वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषम्भूत्वा येन सूर्यज्योतिषेति पञ्चमिरादित्यमुपतिष्ठेत् । अभ्युदियाच्चेदं कर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तरा पराभिश्चतसृभिरुपस्थानम् । इति ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणि च—अथात् उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः । भवणापक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां वाऽध्यायोपाकर्म । अग्रेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते अन्वारब्धेषु काण्ड-ऋषिभ्यो जुहोति सवसस्पतये सावित्रा ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा उपहोमो वेदाहुतीनामुपरिष्टात् सवसस्पतितित्येके । परिषेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितोऽधीयीरन् । प्रथमोत्तमावनुवाकौ वा । श्रद्धमेकाहं वा क्षम्याधीयीरन् । यथोपाकरणमध्यायः । तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः । प्राचीमुदीचीं वा सगणो दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रापः पुरस्तात् सखाः सखावगाहा अवकिन्यः शङ्खिन्यस्तासामन्तं गत्वाऽभिषेकान् कृत्वा सूरभिमत्याऽबलिङ्गाभिर्बाहूभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावसानोभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽध्वमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्थाऽऽचम्योपोत्थाय दर्भानन्योन्यस्यै सम्प्रदायशुचौ देशे प्राक्-कूलैर्देभैरासनानि कल्पयन्ति । ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतये अग्नये वायवे सूर्याय चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्य ऋतुभ्यः संवत्सरायेन्द्राय राज्ञे सोमाय राज्ञे यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः साध्येभ्यो मरुद्भ्य ऋभुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गिरोभ्य इति देवगणानाम् । विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रिर्वशिष्ठः कम्प्य इति सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा दक्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति । ततो यावदेकवैथन्तैः कल्पयन्ति । प्राचीना-धीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय पैङ्ग्ये तित्तिरये उत्सवायाऽऽश्रेयाय पदाकाराय कौण्डिन्याय, वृत्तिकाराय, बौधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय, भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचार्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्यः, एकपत्नीभ्यो बानप्रत्येभ्यः, कल्पया-मीति । अथ यथास्वं पितृभ्यः कल्पयन्ति मातामहेभ्यश्च पृथक् । यज्ञोपवीतानि कृत्वा तेष्वेव देशेषु तथैवानुपूर्व्यां तैरेव नामभिर्देवानृषींश्च तर्पयन्ति वैशम्पायनप्रभृतींस्तु मातुः प्रपितामह-पर्यन्तान् प्राचीनावीतिनस्तर्पयन्ति अमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति । अभिष्यन्ते बान्योन्यम् । यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन् । काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा । काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तीति द्वाभ्यामुपोदके दूर्वां रोपयन्ति । अपः प्रगाढोदधि कुर्वन्ति । सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति । उद्गाह्यातमितो रार्जि धावन्ति । प्रत्येत्या-

भिदानादि सकुमिरोदनेनेति ब्राह्मणान् भोजयित्वा वाचयति । एवं पारावणसमाप्तौ च काण्डादि-
दृशारोपणोदधिवाचनवर्जम् । प्रत्येत्य ब्राह्मणभोजनाविकर्मं प्रतिपद्यते । एवमेवाग्निरहरहर्देवा-
नृषीन् पितृंश्च तर्पयेत् । आगारस्थूणाविरोहणे मधु न उपवेशने कुर्वां कपोतपददर्शने अमात्यानां
क्षीररेषणे अन्येषु चानुतोत्पातेषु अमावास्यायां मिश्राणां यन्त्राणां न शृणुयात् तदनेरुपसमाधाना-
द्याज्यभागान्त उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । परिवेषनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया
दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधाति दधाति ॥ इति ।

मानवगृह्यसूत्राणि च—वर्षांश्च भवणेन स्वाध्यायानुपाकृते । स जुहोति भव वा
नामासीत्यादि । प्राक् त्विष्टकृतोऽथ जपति ऋतं वदिष्यामीति । ॐ भूर्भुवः स्वस्तत्सवितुरिति ।
दर्भपाणिस्त्रिः सावित्रीमधीते, श्रींश्चादितोऽनुवाकान् । को वो युनक्तीति च उपाकुर्महेऽध्यायानु-
पतिष्ठन्तु छन्दांसीति च । तस्यानध्यायाः समूहन् वातो बलीकक्षारप्रवृत्तिवर्षं न विधोतमाने
न स्तनयतीति शुतिराकालिकं देवतुलं विधुदन्वोल्काऽस्यक्षराः शब्दाः आचारेणान्ये । अर्धपञ्च-
मासानधीत्योत्सृजति पञ्चार्धवटान् वा । अथ जपति ऋतमवादिषमिति । ॐ भूर्भुवः स्वस्तत्-
सवितुरिति । दर्भपाणिस्त्रिः सावित्रीमधीते । श्रींश्चादितोऽनुवाकान् । को वो छन्दांसीति च ।
प्रतिपदं पक्षिणो रान्नि माधीयत । नात ऊर्ध्वमध्रेषु । आकालिको विधुत्स्तनयिष्वर्षेषु । गोनामस्र
मन्त्रब्राह्मणकल्पपितृमेधमहाव्रताष्टापदी वैषुवतानि दिवाऽधीयत वैषुवतमाद्रपाणिः । रुद्रात्र नक्तं
न भुक्ता न ग्रामे । शुक्रियस्य प्रवर्गकल्पे नियमो व्याख्यातः । त्रयोविंशन्तु संमील्य । गवां
तु न सकाशे गोनामानि गर्भिणीनामसकाशेऽष्टापदीम् । रेतोमृशमिति च शुनासीर्यस्य च सौर्ये
चक्षुष्कामस्य । चक्षुर्नो धेहि चक्षुष इति । सूर्योऽपोऽवगाहत इति च । आदित्यसौर्ययाम्यानि
चट्वानि दिवाऽधीयत । उपाकृत्योत्सृज्य च त्र्यहं पञ्चरात्रमेके । वेदारम्भेण समाप्तौ वाका-
लम् । अथातोऽन्तरकल्पं व्याख्यास्यामः । दर्भमयं वासः परिवायाऽऽवम्यापां नृत्र इति तीरे
जपित्वाऽपोऽस्काष्ट ॐ भूर्भुवः स्वस्तत्सवितुरिति । दर्भपाणिस्त्रिः सावित्रीमधीते श्रींश्चादितो-
ऽनुवाकान् । आपो देवीरित्याद्यष्टौ । या ओषधय इति तिस्रः । तच्छंयोरानृणीमह इति मार्ज-
यित्वा वासांस्युत्सृज्याऽऽवायां पितृवर्मेभ्य तर्पयन्ति । आद्वकल्पेन शेषो व्याख्यातः । अथातो-
ऽग्निं प्रवर्तयन्ति । उत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद् वा जुषौ देशे वेधाकृतिं कृत्वाऽवनीय स्थाने
सप्त छन्दांसि प्रतिष्ठाप्य विष्टरान् दर्भमुष्टीन् वा दक्षिणामित्याने प्रौगाकृतिं कौसितं स्वात्वा
पश्चादुत्तरमपां पूरित्वा गार्हपत्यस्थानेऽग्निं प्रणीय, युञ्जानः प्रथमं मन इत्यष्टौ हुत्वा आकृतमग्निं
प्रयुजं स्वाहेति यद् जुहोति । विष्टो देवस्य नेतुरिति सप्तमीम् । यज्ञियानां समिधो श्रींक्षीन्
समित्पूजानुपकल्प्य प्राक् त्विष्टकृतस्तिष्ठन्तो व्याहृतिपूर्वकं स्थण्डिल्याऽऽव्रितस्त्रिभिरनुवाकैरैकैकेन
स्वाहाकारान्ताभिरादधाति । आपोहिदीयाभिः कोसीतान् मार्जयित्वा धानाभिर्ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाचयन्ति ।

यदि दुःस्वप्नं पश्येद् व्याहृतिमितिष्ठान् हुत्वा दिश उपतिष्ठेत् । बोधश्च मेति । एवं

यस्मिन्मोक्षपक्षेऽनर्थान् वाङ्मेत ज्वाहृतिभिस्तिष्ठान् हुत्वा तपः प्रतिपद्येत द्वावक्षरात्रं चक्षरात्रं त्रिरात्रमेकरात्रं वा । यदि समुत्सारं मन्येत तदा । यदि पर्वद्य मार्तिकं भिद्येत पार्थिवमसीत्यज्यं प्रहरेत् । यद्यर्चा दक्षेद् वा नवयेद्वा प्रपतेद्वा प्रभज्येद् वा प्रहसेद् वा प्रचलेद् वा स्थास्या वा स्थासीमासिच्य दक्षिणोत्तरा वा स्थासी भिद्येतोत्तरा बोपकाद्ये भिद्यन्म्य । द्वारवंशो वा स्फुट्येत् । गौर्वा गां धयेत् । स्त्री वा क्षियमाहुन्यात् । कर्तृसंसर्गं कलसंसर्गं मुखसंसर्गं मुखप्रपतने मुखं वावशीर्येतान्यस्मिन्श्चाहुमुतमेताभिर्जुहुयात् । स्वस्ति न इन्द्रः, स्वस्ति नो मिमीता, प्रातारमिन्द्रम्, मा ते अस्याम् । चिन इन्द्र, द्युगो नभीमः, तंशंभोराक्षणीमह इति वृक्षाऽऽहुतयः । जयप्रभृतिसमानमिति ।

वाराहगृह्यसूत्राणि तु—वर्षासु श्रवणेन स्वाध्यायानुपाकरोति हस्तेन वा । प्रोष्ठपदीमित्येके । अथ जुहोति भवानामासीति । जयप्रभृतिभिश्चाऽऽज्यस्य पुरस्तात् स्विष्टकृतोऽन्तेवासिनां योग-
मिच्छन्नथ जपति कृतं वदित्वासीति । छन्दांस्युपकुर्महे अध्यायान् भूर्भुवः स्वरिति दर्भपाणिभिः सावित्रीमधीत्याऽऽदितस्त्रीननुवाकान् तथाङ्गानामेकैकं को वो द्युनक्तीति च । तस्यानध्यायाः समूहनवातो वरभीकक्षारप्रभृतिवर्षान् विद्योतमानस्तनयित्पुरिति ध्रुतिः । आकालिकं देवतुमुलं विद्युद्वन्वोल्कात्यक्षराः शब्दा आचारेणार्धपञ्चमान् मासानधीत्य पञ्चार्धपट्टान् वा दक्षिणाध्वनं वाऽधोत्य अथोत्सृजन्ति एतेन धर्मेण कृतमवादिषं...प्रतिश्चसन्तु छन्दांस्युत्सृजामहे अध्यायान् भूर्भुवः स्वरित्यन्तमधीत्य को वो विमुञ्चतीति च पक्षिणीं रात्रिं नाधीयीतोभयतः पक्षान् वा नात ऊर्ध्वम् अग्नेष्वाकालिकविद्युत्स्तनयित्पुर्व्वं वेति ।

बोधायनीयगृह्यसूत्राणि च—हुतानुकृतिरुपाकर्म । आध्वण्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वा आवाक्याम् । समन्वारण्येष्वन्तेवासिषु । अथ देवयजनोंल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा चतस्रः प्रधानाहुतीर्जुहोति याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, संहितीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, वारुणीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, इति । अथ काण्डकूपीन् जुहोति प्रजापतये काण्डकूपये, सोमाय, अग्नये, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, स्वयम्भुवे काण्डकूपये स्वाहेति । अथ सप्त-
सस्पति जुहोति सदसस्पतिमिति । अथ सावित्री जुहोति तत् सवितुर्वरेण्यमिति । अथ वेदा-
हुतीर्जुहोति, ऋग्वेदाय, यजुर्वेदाय, सामवेदाय, अथर्ववेदाय, अथर्वाङ्गिरोभ्यः, इतिहासपुराणेभ्यः सर्पदेवजनेभ्यः, सर्वभूतेभ्यः, स्वाहेति । श्रीनादितोऽनुवाकानधीयीन् काण्डादीन् वा सर्वान् । जयप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । अथ ब्राह्मणान् तर्पयत्युपैधानाभिः सक्तुमिरोदनेनेति यद्यु वैतेभ्यो भवति । ऋषयश्छन्दास्याचार्या वेदा यज्ञाश्च प्रीयन्तामिति वाचयित्वा । त्र्यहमेकाहं वा नाधीयीरन् । मासं प्रदोषे नाधीयीरन् । नित्यं चैव भुक्नोर्ध्वम् । मध्यरात्रान् स्तनिते सप्रदोषमहरनध्यायः । अस्तमिते चोदयाद विद्युति च स्वप्नान्तम् । एवमेव काण्डोपाकर्म-
काण्डसमापनाभ्याम् । स एकः काण्ड ऋषिः । तस्य चैवैकस्य काण्डस्यैतदहरनध्यायः । एवं काण्डविस्मो । एतावदेव नाना नात्रानुवाकः । पौरोडाशिकं यात्रमानं होतारो हौत्रं पैतृमेव

इति सभाहणानि सानुमाहणानि प्राजापत्यानि । आच्यवर्षं ग्रहा दक्षिणानि समिष्टवर्षं च-
 भ्यवर्षं च बाजपेयः शुक्रियाणि सवा इति सभाहणानि सानुमाहणानि सौम्यानि । अग्न्याश्वे-
 मसिहोत्रममुपस्थानमसिचयनं सावित्रं नाचिकेतं चातुर्होत्रीय वैश्वसृजाहणा इति सभाहणानि
 सानुमाहणान्याग्नेयानि । राजसूयः पशुबन्ध इष्टयो नक्षत्रेष्टयो दिवस्त्वेनयोऽपाचाः साम्रायणमुप-
 होमाः कौकिली सूक्तान्यौपानुवाक्यं याज्याऽश्वमेधः पुरुषमेधः सौत्रामण्यच्छिद्राणि पशुहोत्रमुप-
 निषद् इति सभाहणानि सानुमाहणानि दैश्वदेवानि । स्वायम्भुवं काण्डं काठके पठितो विधिः
 स्ववस्त्रुवात्र दैवतं सर्वभूतपतिः शुचिरिति । अथ कारीरीव्रतं चतुरात्रमभारलवणं भूमौ भुञ्जीत
 पशुवत् । एवमेव काराव्रतम् । सावित्रीभ्यः प्रभृत्यूध्वमौषध्यनुवाकानधीपीरन् नात्र भूमौ
 भुञ्जीत न पशुवदिति ।

वह्निहरणानुकृतिरुत्सर्गः । तैष्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वा माध्याम् । सहान्तेवासिभि-
 र्मांसात् प्राचीं बोदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य यत्रापः छतीर्थाः सुपापगाहाः स्ववन्त्यः स्ववकिन्यः
 शक्तिन्यस्तासामन्तं गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सूरभिमत्याऽवृत्तिङ्गामिर्वाङ्गीभिर्हिरण्यवर्णाभिः
 पावमानाभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वाऽतीत्य वासः
 पीडयित्वाऽन्यत् प्रयतं वासः परिधायप आचम्यापां समीपे स्थण्डिलानि कृत्वा दर्शनान्योन्यस्मै
 सम्प्रदाय दर्भेरासनानि कल्पयन्ति । ब्रह्मणे कल्पयामि, प्रजापतये, बृहस्पतये, अग्नये, वायवे, सूर्याय,
 चन्द्रमसे, नक्षत्रेभ्यः, ऋतुभ्यः, संवत्सराय, इन्द्राय, राज्ञे यमाय, राज्ञे वरुणाय, राज्ञे सोमाय,
 राज्ञे वैश्रवणाय, राज्ञे वसुभ्यः, रुद्रेभ्यः, आदित्येभ्यः, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, साध्येभ्यो देवेभ्यः,
 मरुद्भ्यः, ऋभुभ्यः, भृगुभ्यः, अथर्वभ्यः, अङ्गिरोभ्यः, विश्वामित्राय, जमदग्नेये, जामदग्न्याय,
 भरद्वाजाय, गौतमाय, आत्रेयाय, वशिष्ठाय, काश्यपाय, अरुन्धत्यै कल्पयामीति । अथ दक्षिणतो-
 ऽगस्त्याय कल्पयामीति । अथोत्तरतो निवीतिनः कृष्णद्वैपायनाय जातुकण्याय, तरुणाय,
 तृणबिन्दवे, सोमशुष्मिणे, सोमशुष्मायणाय, वाजिने, वाजश्रवसे बृहदुक्थाय, वसिमे, वज्रिणे,
 वरुणाय, सनत्कुमाराय, वामदेवाय, वाजिरक्षाय, वीरजिताय, हर्यश्वाय, उदमेघाय, ऋणञ्जयाय,
 तृणञ्जयाय, कृतञ्जयाय, धनञ्जयाय, सत्यञ्जयाय, बभ्रवे, वारुणाय, त्रिवर्षाय, त्रिधातवे, अश्वज्ञाय,
 पराशराय, मृत्यवे कर्त्रे, विकर्त्रे, एकर्त्रे, त्वष्ट्रे, धात्रे, विधात्रे, सुश्रवसे, सुतश्रवसे, सत्यश्रवसे,
 सवित्रे, सावित्रौ, छन्दोभ्यः, ऋग्वेदाय, यजुर्वेदाय, सामवेदाय, अथर्ववेदाय, अथर्वङ्गिरोभ्यः,
 इतिहासपुराणेभ्यः, सर्वदेवजनेभ्यः, सर्वभूतेभ्यः । अथ दक्षिणतः प्राचीनाधीतिनो वैशम्पायनाय,
 फलिङ्गवे, तित्तिरये, उल्हायांल्याय, आत्रेयाय, पदकाराय, कौण्डिन्याय, वृत्तिकाराय, कण्वाय,
 बोधायनाय, प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय, सूत्रकाराय, सत्यापाढाय, हिरण्यकेशाय, वाज-
 सनेयाय, वाङ्मल्लवाक्य, भरद्वाजाय, अग्निवेश्याय, आचार्येभ्यः, ऊर्ध्वरतोभ्यः, वानप्रस्थेभ्यः
 वंशस्थेभ्यः एकपत्नीभ्यः कल्पयामीति । अथ यथा स्वयं पितृभ्यः कल्पयन्ति मातामहेभ्यश्च ।
 पृथक् पृथगेतरेव नामधेयैर्गन्धपुष्पधूपदीपैरुत्प्लुप्तै नमोऽमुष्मै नम इति । अन्नेनामुष्मै स्वाहाऽमुष्मै

स्वाहेति । कण्डोदकेनामुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति । ग्रीवादितोऽनुवाकानधीवीरन् कण्डादीन् वा सर्वांन् । कण्डात् कण्डात्, वा सातेनेति ह्याभ्यामुपोदके दूर्वामारोपयन्तेऽधाधीपुसन्तेऽभ्योन्व-
ममुष्मा भमुष्मा इति । अथाधगाद्य सम्परिगृह्योर्मिमन्तुदधिं कृत्वा त्रिषुत्पातमितोराधिं
धावन्ति । प्रत्येत्य गृहानथ ब्राह्मणान् तर्पयस्त्वहोर्वाणामिः सकुमिरोदमेति यत्तु चैतेभ्यो
भवति । प्रयद्मेकाहं वा नाधीवीरन् मासं प्रदोषे नाधीवीरन् मित्त्वं चैव त्रिषुत्पातमितर्पणा-
मेकस्मिन् द्वयोर्वा काले त्रिसप्ताते प्रयद्म । यथोपाकृतौ छन्दसामेवमेवमुत्सृज्य कल्पयामात् । एव-
मेव पारायनसमाप्तौ कण्डादिदूर्वांरोपणोदधिधावनवर्जम् ।

अथ वधगारे स्थूणा विरोहेत्, कपोतो वाऽभारमच्येऽधिपतेत्, बावलो वा गुहं प्रविचेत्, गौर्वा
गां धयेत्, गौरात्मानं प्रतिधयेत् अनङ्गान् वा विषमुल्लिखेत्, अनङ्गौ वा धूमो जायेत, अनङ्गौ वा
दीप्येत, मधु वा जायेत, बल्मीकं बोपजायेत, गिर्यासं बोपजायेत, छत्राहं बोपजायेत, मन्त्रको वा-
ऽभिजने वासयेत् इवानप्रसृतो वा सर्पो वा गृहपतिं जावां बोपतपद् विधेत् अन्येषु वाऽह्मभुतोत्-
पातेषु । अथ देवयजनोद्धेतनप्रभृत्याऽग्निमुत्पात् कृत्वा पक्वाजुहोति—यत् इन्द्र भवान्ने, स्वस्तिदा
विशस्पतिरिति ह्याभ्याम् । अथाऽऽग्न्याहुतीरपजुहोति—वास्तोष्पते, वास्तोष्पते, हां नो देवीः,
इन्द्राग्नी रोचना, कवा नक्षिन्, को अथ युक्ते, भवतं नः समनसौ इति । त्विहकृतप्रभृति सिद्ध-
भावेनुबरप्रदानात् । अथाग्नेनाग्निं क्षमीर्णेजु हुतश्चेत् निदधाति—हां ना देवीरभिह्य इति । त्याही-
संक्षाकनमाज्यधेयमुदकधेयं च पात्रावां समानीय तेष्टृत्पातेषु भिनयेत् प्रोक्षेत् वा—तच्छं चोरा-
वृगीमहे इति । अन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् सप्रभृत्याऽऽसिचो वाचयित्वा सिधं सिधमिति प्रोक्षति ।
अह्मभुतो भ्याकृतात् इति ।

पारस्करगृह्यसूत्राणि तु—अथातोऽध्वायोपाकर्म । ओषधीनां प्रादुर्भावे अचनेन आकर्म्या
पौर्णमास्यां आचनस्य पञ्चमीं हस्तेन वा । आज्यभागाविद्वाज्याहुतीर्जुहोति । पृथिव्या अन्नस्य
इत्यग्नयेदे । अन्तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे । दिवे सूर्यायेति सामवेदे । दिग्भ्यस्तन्मसस
इत्यथर्ववेदे । ब्राह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र । प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः अद्वायै मेधायै सव-
सस्पतयेऽनुमतय इति च । एतेष्वेव व्रतादेशानविलगैषु । सवसस्पतिमित्यक्षतधानाक्षिः । सर्वेऽ-
नुष्ठेयुः । कृत्वा हुत्वाहुत्वाहुत्वास्तितस्तितः समिध आदध्यात्राः सपकाशा वृताकाः सावित्रा ।
ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन । शन्नो भवन्त्स्वित्यक्षतधाना अस्वादन्तः प्राभीयुः । दधिक्रावन् इति
वृधि भक्षयेयुः । स वाचन्तं गणमिच्छेत् सावतस्तित्तानाकर्षकलेन जुहुवात् सावित्र्या शुक्रज्योति-
रित्यनुवाकेन वा । प्राप्तवान्ते प्रत्यक्षुल्लेभ्य उपविष्टेभ्यः ऋंकारमुक्त्वा त्रिभ्र सावित्रीमध्वावा-
दीन् प्रभूयात् । ऋषिभुक्तानि बह्वृचानाम् । पर्वाणि छन्दोगानाम् । सूक्तान्यथर्वणानाम् ।
सर्वे जपन्ति सह नोऽस्तु सह नोऽस्तु सह न इदं धीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद् वेद येन यथा न
विद्विषामह इति । त्रिशतं नाधीवीरन् । कोमनकानामनिकृन्तनम् । एके प्राणुत्सर्गात् । सातेऽ-
नावास्थार्वा सर्वाण्यध्वावः । ब्राह्मसने चोत्कायस्फूर्जन्मूनिषकान्गन्तुत्पातेऽनुसन्धिषु पाकस्यम् ।

उत्सृष्टेष्वभ्रदक्षिणे सर्वकृते च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा । सुवत्प्राग्नपागिद्वये निशायां सन्धिवेकयो-
 रन्तःक्षणे ग्रामेऽन्तर्दिवाकीर्त्ये । चावतोऽभिसस्तपतितदक्षिणाभ्याभ्युदयेषु च तत्काकम् । नीहारे
 वादिक्कसन्द्य भार्गव्ये ग्रामान्ते क्षमक्षाने दक्षगर्धभोल्लङ्घगाळसामक्षान्तेषु सिटाचरिते च तत्-
 काकम् । गुरौ प्रेतेऽप्योऽभ्यवेवाद् दशरात्रं चोपरमेत् । सप्तान्नमग्निनि सप्तह्यचारिणि च
 त्रिरात्रम् । पञ्चरात्रमसप्तह्यचारिणि । अर्धबह्वान् मासानधीत्योत्सृजेयुः । अर्धसप्तमान् वा ।
 अयेमाद्यर्थं जपन्ति—उमाकधीति । त्रिरात्रं सहोष्य बिप्रसिद्धेत् । पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां
 वाऽऽकाशामज्जावानुत्सृजेत् । उदकान्तं गत्वाऽग्निर्वैवांसछन्दांसि वेदानृषीन् पुराणाचार्यान्
 गन्धर्वाभितराचार्यान् संवत्सरं च सावयवं पितृनाचार्यान् स्वर्गांश्च तर्पयेयुः । सावित्रीं चतुरनुष्टुप्
 विरताः स्म इति प्रमूयुः । क्षयं प्रवचनञ्च पूर्ववत् । इति ।

सभाष्य-गोमिल-गृह्यसूत्रे—
तृतीयप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका

—:0:—

वेदारण्यकोपनिषदां नानाव्रतचर्याभिरभ्ययनमुक्तम् । इतरग्रन्थानाम्नु व्रतान्तराऽ-
विधानाद् 'यथेष्टमभ्ययनं मा भूदित्यत आह—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥ १ ॥

समासेष्वपि व्रतेषु ब्रह्मचारी सन् वेदं वेदशेषम् अधीत्य पठित्वा । एवञ्चाङ्गवीनां
ब्रह्मचर्यावप्यूर्ध्वमभ्ययने न दोषः (A) ।

A. कौथुमीयानां के वा ग्रन्था अभ्येतव्या इति चेदत्र संग्रहश्लोकाः—

द्विपञ्चाशदिमे ग्रन्थाः शाखायाः कौथुमेरिह ।

प्रोक्ताः सामोदधौ यस्माच्छ्रौते स्मार्ते छनिम्रिताः ॥

तस्माद् वै सामशाखायां ग्रन्थभेदो गिगद्यते ।

औतस्मार्तोदिते यस्मान्न मुह्येत कथञ्चन ॥

१ २ ३ ४ ५

वेदारण्यकमूहोऽत्र रहस्यं गानमुच्यते ।

छन्दस्वारण्यके चैव मन्त्राः सोसरकाः स्मृताः ॥

१-११ १२

छन्दस्वादित्रयं स्तोमः सप्तदं स्वास्तुष्टयम् ।

१३ १४ १५ १६

प्रौढः षड्विंशत् सामविद्यानार्वेयके तथा ॥

१७ १८ १९ २०

वेदशाखावर्गशाखाः संहितोपनिषत् तथा ।

अहमोपनिषत्तैव ब्राह्मणे समुदीरिताः ॥

२१ २२ २३

नारदी कोमशी सिद्धा गौतमी चेति वै त्रिधा ।

२४ २५ २६

कल्पसूत्रं तथा क्षुद्रं काव्यायनकमेव च ॥

२७ २८

उपग्रन्थाः पञ्चविधा निदार्णं ताण्ड्यकण्वजम् ।

२९ ३०

अनुपत्स्यादनुस्तोत्रं कल्पानुपपन्नेव च ॥

एतद्वसविर्धं सूत्रं सामनेषु च विस्तृतम् ।

३१ ३२ ३३ ३४

अक्षसूत्रं सामतन्त्रञ्च संज्ञाकरणमेव च ॥

ततः किं कुर्यादित्यत आह—

उपन्याहृत्य गुरवे^(A) अनुज्ञातो दारान् कुर्वीत ॥ २ ॥

गुरुदक्षिणां गुरवे उपनि आहृत्य, निशब्दप्रयोगाद् नीचैः क्षितिगत'शिरा भूत्वा उपाहृत्य निवेद्य (B), तेन च गृहवासायानुज्ञातो दारान् कुर्वीत, यथा तद्वधस्ता'देव व्याख्यातं पुण्ये नक्षत्रे इत्यत्र । "दारान् कुर्वीतित्यनेनात्र कन्याप्रार्थनमात्रमेव विधीयते न विवाहः । 'कुतः ? स्नानोत्तरकालभावित्वाद् विवाहस्य ।

तथाच मनुः—

गुरुणाऽनुमतः क्त्वात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणाश्विताम् (C) ॥ इति ।

यद्येवं 'तर्हि' "कस्माद् विपर्ययेणोपन्यासः ?

३५ ३६
धातुलक्षणकञ्च स्यादिति व्याकरणानि च ।

३७ ३८
अनुक्रमणिका चेति नैगेयञ्च ततः परम् ॥

३९ ४० ४१
कुलं गोभिलगृह्यञ्च मन्त्रलक्षणं तथा ।

४२ ४३
गायत्र्यादिविधानञ्च ततः स्तोभानुसंहरः ॥

४४ ४५
छन्दोगपरिशिष्टन्तु गृह्यासंग्रह एव च ।

४६ ४७
श्राद्धकल्पं ततो वेद्यासाधनं गोभिलीयकम् ॥

४८ ४९ ५० ५१
ज्ञानविधिरूपाकर्म श्रावणेन परो विधिः ।

५२
द्विपञ्चाशदिमे ग्रन्था बृहोत्सर्गान्तगाः स्मृताः ॥

इति कौथुमशास्त्रायां ग्रन्थसंख्या यथाक्रमात् ।

एतामधीत्य निखिलं वेदोक्तं ज्ञातुमर्हति ॥ इति ।

A. अनुज्ञातो—इति सूत्रान्तरमिति सामश्रमितकालङ्कारौ ।

B. अत्र केचित्—उपनी उपनीः उपनयनं तदक्षिणाऽप्युपचारादुपनीरित्युच्यते ततो द्वितीयैकवचनस्य स्पर्शं छरिति लुकि उपनीति उपनयनदक्षिणामिति व्याचक्ष्युः ।

C. अनुज्ञातो ३।४ । अस्य व्याख्यायां मेधातिथिः—“सत्यामपि वेदव्रतसमाप्तौ गुरुणाऽनुज्ञातः क्त्वात्वा । ज्ञानद्वन्द्वेन गृहोक्तसंस्कारविशेषो लभ्यते ब्रह्मचारिभर्मावधिः, तद्वद्वेष गृह्यकारोक्तं कञ्चिद् मन्त्रपर्वद्वाविहितसंस्कारं प्राप्य समावृत्तो गुरुकुलात् पितृगृहं प्रत्यागत इत्यनुवादः । उद्वहेत्येतद्विधिशेषमेतत् सर्वं प्राप्तमेव । न तु समा-

1. 'विजो' ख । 2. 'एव' नास्ति ख । 3. 'दारान्' नास्ति ख । 4. 'कुतः' नास्ति ख । 5. 'तर्हि' नास्ति ख । 6. 'विपर्ययेण कक्षादुपन्यासः' ख ।

उच्यते—त्राक् ज्ञानात् कन्याप्रार्थनाविधानार्थं विपर्ययः क्रियते । इतरथा अनुपलभ्यैव कन्यां ज्ञानं कुर्वतः किञ्चित्कालमनाश्रमिन्त्वमस्य स्यात्, तद्विनिष्टम् ।

वर्तनं विवाहाङ्गम् । तेन यः पितृगृह एवाधीतवेदस्तस्य समावृत्तस्य सम्भवत्येव विवाहः । केचित् समावर्तनं विवाहाङ्गं ज्ञानं मन्यन्ते । स्वाश्रुत्या भेदप्रतिपत्तिरिति वेद एव तर्हि समावर्तनम्, विवाहाङ्गं ज्ञानसंस्कारं वक्ष्यति । सविशेषं हि तत्र स्नानमास्नातमेव, अथवा यमनियमत्यागाभिप्रायं समावृत्तिवचनम् । समावृत्तः प्राक्तनीमेवावस्थां नियमरहितां प्रतिपन्न इत्यर्थः । विशेषाभिप्रायञ्च नियमत्यागवचनम्, ब्रह्मचारिणो हि सातिशया यमनियमाः, न तथोत्तरेषाम् । यथाविधीति स्वधर्मणेतिवत् । उद्गृहेत द्विजो भार्याम्, उद्गृहेतेति विवाहविधिः । संस्कारकर्म विवाहः, भार्यामिति द्वितीयाभिर्देशात् ; न च प्राग् विवाहाद् भार्या सिद्धास्ति यस्या विवाहसंस्कारः क्रियते न चक्षुष इवाज्ञानसंस्कारः । किं तर्हि ? निवर्त्यते विवाहेन । यथा यूपं छिनत्तीति छेदनादयः संस्कारा यस्य क्रियन्ते स यूपः, एवं विवाहेनैव भार्या भवतीति । विवाह-शब्देन पाणिग्रहणमुच्यते, तच्चान्न प्रधानम्, एवं हि स्मरन्ति विवाहनं दारकर्म पाणिग्रहणमिति । इहापि वक्ष्यति पाणिग्रहणसंस्कार इति लाजहोमाद्यङ्गम् । तच्च गृह्यादखिलं ज्ञातव्यम् । नोद्भवहेतु कपिलां कन्यामिति कन्याग्रहणात् कन्याया अयं संस्कारो न स्त्रीमात्रस्य । कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणे अप्रवृत्तपुं-संप्रयोगायां योषिति वर्तत इति वक्ष्यामः । सर्वर्णां समानजातीयाम् । लक्षणां न्विताम्—लक्षणानि अवैधव्यप्रजाधनसूचकानि वर्णरेखातिलकादिविह्वानि ज्योतिःशास्त्राद्यगम्यानि, तैरन्वितां युक्तां शुभलक्षणान्वितामित्यर्थः, यद्यप्यनिष्टसूचकमपि लक्षणं भवति किन्तु सूचकैरेव शास्त्रै-स्तादृशीं विवाहयेत् । अतः प्रशस्तलक्षणा लक्षणवती द्रष्टव्या । अभिप्रेतसूचक एव लक्षणशब्दो लोके प्रयुज्यते—सलक्षणोऽयं पुरुषः सलक्षणा स्त्रीति, या शुभलक्षणा सैवमुच्यते । तत्राधिकारचिन्ता कर्तव्या संस्कारविधिरादेवाऽऽधानवदनुष्ठानलाभात् । अथैव ह्याधानमाहवनीयादिद्वारेण कित्य-काम्यकर्मोपयोगितदङ्गाहवनीयादिनिवृत्त्यर्थमनुष्ठीयते एवं विवाहोऽपि भार्यानिर्वर्तकत्वेन दृष्टादृष्ट-पुरुषार्थोपयोगित्वात् । तथा हि खेदात् पुंसः स्त्रीमात्रविषयार्थं प्रवृत्तौ प्रसक्तार्था कन्यापरदार-निषेधात् स्वदारेषु कामिनः खेदनिवृत्तिः, सह धर्मश्चरितव्य इति तथा सह सर्वधर्मैश्चधिकारादृष्ट-पुरुषार्थसिद्धिस्तद्विना । अत्र केचिन्मीमांसन्ते—रोगिणः पूर्वोक्तेन प्रकारेण दृष्टसिद्धयर्थं विवाहं स्वतः कुर्वन्ति, तेषाञ्च कृतविवाहानां सम्भवेत् स द्विजातिकर्मविधित्वेन कर्मानुष्ठानसिद्धयर्थो विवाहः । यस्य कथञ्चित् स्त्रीनिष्ठा निवृत्ता न तस्य विवाहः । असति विवाहे कर्मानधिकारादनवि-कृतस्य चाननुष्ठाने दोषाभावात् पुरुषार्थानुष्ठानान्वयनितिष्ठतोऽनाश्रमिणोऽप्यवस्थानमविरुद्धम् । तदेतदसत्, यथैव कामः पुरुषार्थस्तथैव धर्मोऽपि पुरुषार्थत्वे प्रयोजकः, सर्वोऽपि पुरुषार्थसिद्धयर्थं प्रवर्तते” । एवमाह ।

उक्तञ्च—

अनाश्रमो न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । (A) इति ।

‘नाश्रतो ब्राह्मणः स्यादिति’ च । तस्माद् व्रतस्थ ‘एव कन्यां प्रार्थयित्वा विवाहसन्निधौ यत् पुण्यमहस्तत्र क्त्वा अथ दारान् कुर्वीत । कीदृशान्—

असगोत्रान् ॥ ३ ॥

‘भाट्टप्रनो गोत्रेण समानं तुल्यं गोत्रं येषां ते सगोत्राः, न सगोत्रा असगोत्राः, तान् दारान् कुर्वीत इति’ वर्त्तते (B) ।

A. उक्तं प्रमाणमिदं प्राक् (प्र० पृ० १०) ।

B. विषयेऽस्मिन्नुच्यते किञ्चित्—तथाच विष्णुसंहितायां चतुर्विंशोऽध्याये संवादिप्रमाणम्—
“न सगोत्रा न समानार्थप्रवरा भार्यां विन्देत्” इति । गोत्रप्रवरौ प्रसिद्धौ, सर्वे किल तदुभयं स्मरन्ति अमुकगोत्रोऽमुकामुकप्रवरोऽहमिति न्यायावायाः । याज्ञवल्क्यसंहितायाञ्च—
“असमानार्थगोत्रजाम्” इत्युक्तम् । तद्व्याख्यायाञ्च मिताक्षरा—“ऋषेरिदम् भार्यं प्रवर इत्यर्थः, गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । गोत्रप्रवरौ च पृथक् पृथक् पर्युदासनिमित्तम्, तेनासमानव्रजामसमान-
गोत्रजामिति । तथाच ‘असमानप्रवरैर्विवाह’ इति गौतमः” इत्याह । माधवीयमदनपारिजातयो-
रपि गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धमित्युक्तम् । ऋषय एव यज्ञे त्रियमाणाः प्रवरा इति न्यायकुलमाञ्जलि-
प्रकाशे वर्धमानोपाध्यायाः । रघुनन्दनस्तु—“अत्र च—

यमदक्षिर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगोतमाः ।

वसिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।

एतेषां बान्धवत्त्वानि तानि गोत्राणि मन्वते ॥

इति स्मृतेः गोत्राणि तत्तन्नामकगोत्रभागीनि । वंशपरम्पराप्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणस्य गोत्रम्, तेन काश्यपो गोत्रं यस्य स काश्यपगोत्रः । प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्तकमुनेर्भावंतको मुनिगण इति माधवाचार्याः । बौधायनः—सगोत्राश्चेदमस्योपपच्छन्मातृवदेनां विभूयादिति । छमन्तुः—
पितृत्वसूक्ष्मां मातृत्वसूक्ष्मां मातृलक्ष्णां मातृसगोत्रां समानार्थी विवाह बान्धवायणं चरेत्
परित्यज्य चैनां विभूयादिति ।

भाचारमाधवीयमदनपारिजातबोराफस्तम्बः—

समानगोत्रप्रवरां समुद्वाह्योपगम्य च ।

तत्त्वाभ्युत्पाद्य बान्धवाः ब्राह्मणादेव हीयते ॥

समानप्रवरत्वं सहासं कथयोरन्यनानसिद्धिः कथेन भिन्नगोत्रेऽपि समानप्रवरत्वं, यथा वात्स्य-
शास्त्रिकगोत्रयोर्दौर्बल्यवन्नमार्गव्रजामदग्न्वाप्युत्पन्नप्रवराः । एकगोत्रेऽपि प्रवरान्यवत्—यथा

दुसकौशिकगोत्रस्य कुसिककौशिकदुसकौशिकाः प्रवराः कौशिककुसिकमन्थुकाभेति । अतो गोत्रप्रवरयोः पृथक् निषेध इति । सगोत्रासमानप्रवराग्रहणमविबाह्यक्रीमात्रोपलक्षणमिति प्राप्नोति निषेधः” । इत्याह ।

निर्णयसिन्धौ व—“अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः । तौ च मित्रौ निषेधे विनिरुद्धम्, ‘सगोत्राग्र दुहितरं न प्रयच्छेद्वि’त्यापस्तम्बोक्तेः ; असमानप्रवरैर्विबाह इति गौतमोक्तेः । सत्र गोत्रलक्षणमाह प्रवरमनुष्ठीं बौधायनः—

विश्वामित्रो जमदग्निर्नरदाजोऽथ गौतमः ।

अग्निर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋचयः ॥

सप्तानामृचीणामगत्याष्टमानां यदपत्वं तद् गोत्रम् इति । यद्यपि केवलमार्गविश्वार्द्धिनेनाविदुः केवलाङ्गिरसेषु च हरितायिषु च नैतत् । शृगबङ्गिरसोदकेष्वनन्तर्गतेः, तथाऽपि अत्रेष्टापत्तिरिति केचित् । अत एव स्पृत्यर्थसारे प्रवरैस्त्रादेवान्नाविबाह उक्तः । यद्यपि वसिष्ठादीनां न गोत्रत्वं युक्तम्, तेषां सप्तर्षित्वेन तदपत्यत्वाभावात्, तथाऽपि तत्पूर्वभाषितसिद्धाद्यपत्यत्वेन गोत्रत्वं युक्तम्, अत एव पूर्वेषां परेषाञ्चैतद् गोत्रम् । प्रवरास्तु प्रवर्णानि प्रवराः । कल्पकारा हि वसिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यञ्चव्युत्तिपादिना येषां प्रवरणमात्मनस्ति ते प्रवराः । तत्र वरणं यद्यपि कचिद् दृश्यते तथाऽपि पूर्ववदविभेदो द्रष्टव्यः । अन्यथा तेषां प्रपार्षेयै एकार्षे इत्यादि निर्वैशानुपपत्तेः । अन्ये तु तद्गोत्राणां प्रपार्षेय इति भेदमाहु रिति विद् । तत्त्वं तु गोत्रभूतस्य पितृपितामहप्रपितामहा एव प्रवराः । ‘पितैर्वाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः’ इति सप्तपथश्रुतेः । परं परं प्रथममित्याहवलावनोक्तेः । अत्र विशेषमाह बौधायनः—

एक एव ऋचिर्वावत् प्रवरैश्चानुवर्तते ।

तावत् समानगोत्रत्वमन्यत्र शृगबङ्गिरसां गणात् ॥ इति ।

स्पृत्यर्थसारे—

प्रीयमाना तथा वाऽपि सप्तवा बाऽनुवर्तनम् ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

शृगबङ्गिरोगणेषु तु माचवीये स्पृत्यन्तरे—

पञ्चार्षे म्रिषु सामान्यादविबाहयिषु द्वयोः ।

शृगबङ्गिरोगणेष्वेव सेवेज्येकोऽपि वारयेद् ॥

शेषगोत्रेषु एकोऽपि समानः प्रवरो विबाह्य वारयेदित्यर्थः ।

बौधायनोऽपि—“शृगबङ्गिरसावधिकृत्य द्वयार्षेयसंक्रियते विबाहस्तत्रार्षेयसंक्रियते विबाहः पञ्चार्षेयानाम् इति शृगबङ्गिरोगणेष्वपि जमदग्निगौतमनरदाजेष्वेकप्रवरसाम्ने सर्वेषामप्यसाम्ने वा सगोत्रादेवान्नाविबाह इति विद्” इत्याह कमलाकरः । एवञ्च अष्टानामृचीणामगत्यानां गोत्रत्वात् तेषाञ्चानेकत्वाद् गोत्राणां प्रभूततमो भेदः प्रथमः ।

तथाच बौधायनः—

गोत्राणाञ्च सहस्राणि प्रयुक्तान्यर्चुदानी च ।

ऊनपञ्चासदेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥ इति ।

यद्यपि तत्पक्षेण श्रुतवृत्तिरसंशयस्तर्भावाद् मार्गवादीनामसंप्रदृष्टत्वाऽपि ग्रन्थान्तरस्वरसात् तेषामपि गोत्रत्वमनुचिन्तनीयम् । अत एव गोत्रप्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाद्यौ ऋषय इति माधवाचार्याः । अत्र प्राधान्येनेति कुर्वन्निरन्येऽपि गोत्रप्रवर्तकाः सन्तीति सूचितम् । उक्तावचभेदमिच्छात् तत्पक्ष-
साक्षात् कस्याश्चिच्छायायामन्तर्भावोपपत्तेश्च तयोः । यद्यपि गोत्रप्रवरौ स्मर्येते तथाऽपि प्रवरानां बहुत्वात् कदाचिद् विस्मरेयुरिति कल्पसूत्रकारैः स्वस्वकल्पसूत्रे प्रवरा निबद्धाः । समानगोत्रत्व-
मपि सप्त श्रुतवृत्तयोऽङ्गिरसश्चत्वारो भरद्वाजा दश विश्वामित्राः पञ्च काश्यपा इत्यादिप्रपञ्चेनाऽऽक-
ग्रन्थेण व्युत्पादितम् । परस्परमभिवाद्याश्च ऋषयो मत्स्वपुराणादिविदु बहुकमुपदिष्टा ग्रन्थगौरव-
भवादिह नोच्यन्ते ।

समानप्रवरानिवेधे विशेषमाह बहुषपरिसिष्टे बौधायनः—

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत् समानगोत्रत्वमन्यत्र श्रुतवृत्तिरसां गणात् ॥

इत्यसमानप्रवरैर्विवाहः । समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमिति मदनपारिजातः ।

सौनकः—

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वपि दृश्यते ।

तावता न विवाहोऽस्ति ऋते श्रुतवृत्तिरोगेणात् ॥

निर्णयसिन्धौ स्मृतिः—

एकस्मिन् प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।

तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी स्मृता ॥

श्रुतवृत्तिरोगेणु विशेषमाह पारिजातादिविदु बौधायनः—

ग्रथार्थसन्निपातेऽविवाहस्त्रथार्थेयानां ग्रथार्थसन्निपातेऽविवाहः पञ्चार्थेयानाम् । संप्रहकारै-

रप्युक्तम्—

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहकिं द्वयोः ।

श्रुतवृत्तिरोगेणैवं श्रेयैकोऽपि वारयेत् ॥

दामोदरसूत्रासम्बन्ध—

नोद्वहेत् पितृगोत्राच्च जातमपि कुलान्तरे ।

स्वजेच तुल्यप्रवरा यत्र नाङ्गिरसो गणः ॥ इति ।

कामरूपेसीवास्तु—

पितुः सपिण्डां मातुश्च समानोदकजामपि ।

नोद्वहेत् पितृगोत्राच्च हिस्वाकम्बानकाश्चपौ ॥

इति वचनं सौनकेत्येति जल्पन्तस्तथा व्यवहरन्ति गौरास्तु तस्माऽऽत्रियन्ते ।

किञ्च —

मातुरसपिण्डान्^(A) ॥ ४ ॥

मातुः सपिण्डा मातुलबुद्धिनादयः । न सपिण्डा असपिण्डाः, तान् 'मातुरस-
पिण्डान्' दारान् कुर्वीति (B) ।

इदानीं वयोऽवस्थाविशेषैः कन्याभावाच्च^३ तुर्धोयते । तत्र कीदृशी पिता देया
कीदृशी चानेन 'परिणयेत्यत आह—

मदनपारिजाते—

परिणीय सगोत्रान्तु समानप्रवरां तथा ।

स्वार्गं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रावर्णं चरेत् ॥

शातातपः—

समानप्रवरां कन्यानेकगोत्रामयापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत् परिपालयेत् ।

वशिष्टः—गृहस्थो विनीतक्रोधः सहर्षो गुरुणाऽनुमतोऽसमानार्थेयीमत्पृष्टमैथुनामवरवयस्कां
सहर्षी भार्यां विन्देत् ।

एवञ्च प्रमाणैरेतैरवधार्यते विनियते च विशेषेण सूत्रकारमतमिति दिक् ।

A. सामभ्रमी तु 'मातुरसपिण्डा' एवमेतत् सूत्रं पठति ।

B. अत्र संवादि प्रमाणमुक्तं मनुना—

असपिण्डा च वा मातुरसगोत्रा च वा पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ३।५

अस्य व्याख्यायां मेधातिथिः—यादृशी कन्या बोद्धव्या तामिदानीं दर्शयति । मातुर्यां असपिण्डा
पितुश्च याऽसगोत्रा सा दारकर्मणि प्रशस्ता । मातुर्हि सपिण्डग्रहणं मातृबन्धूपलक्षणार्थम् ।
सापिण्ड्यं स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधि । न तु त्रिभ्य ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यो विवाह इष्यते,
किं तर्हि ? पञ्चमावूर्ध्वम् । एवं हि गौतमः पठति—ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः
पञ्चमादिति । तेन यथाश्रुति समन्वयाभावात् सापिण्ड्याभावः स्मृत्यन्तरवशेन मातृ-
सम्बन्धितया व्याकरणीयः । तेनैवमुक्तं स्यात् मातुरन्वयजाया न भवति । अवधिश्च गौतमीय
एव, तेन मातामहीमातामहयोर्यां भन्वये जाता सा पुत्रसन्ततेर्बान्धवसामीप्यात् पञ्चमीं यावन्न
विवाहयितव्या । अतो मातृष्वसृ-तद्बुद्धित्वां प्रमातामहीसन्ततिजानाञ्च सर्वासां प्रतिषेधो
बन्धुत्वाविशेषात् । असगोत्रा च वा पितुः, गोत्रं वशिष्टशृगुगर्गादिवंशः स्मर्यते । समानगोत्रा
वशिष्टा न वशिष्ठैर्विचहन्ते न गर्गां गर्गैः ।

1. 'मातुरसपिण्डान्' नास्ति च । 2. 'र्धां विवने' छ । 3. 'परिचित्ये-' छ ।

वासिष्ठे तु मातुलगोत्राया अपि प्रतिषेधः—

परिणीय सगोत्रान्नु समानप्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं द्विजज्ञान्द्रायणं करोत् ॥

मातुलस्य कृताञ्चैव मातृगोत्रां तथैव च ॥

गोतमेन तु पठ्यते—असमानप्रवरैर्विवाह इति । तत्र गोत्रसमस्येऽस्त्यपि प्रवरभेदब्रह्म युज्यते विवाहः । यतः स्पृश्यन्तरे ब्रुम्यं निविध्यते—असमानार्थगोत्राजम् इति । आर्षं प्रवर इत्येकोऽर्थः । कथं पुनर्गोत्रभेदे समानार्थेयत्वम् ? किमिति न भवति यदि स्मर्यते श्रुतिस्पृतिप्रमाण-कोऽत्रमर्थो न प्रत्यक्षगोचरो येन विरोधः स्यात् । के पुनरस्मी प्रवरा नाम, अत्यल्पमिव युज्यते, इदमपि वक्तव्यं किं पुनरेतद् ब्राह्मणत्वं नाम, तथा कतरदेतद् गोत्रं नाम । यथैव समाने पुरुषत्वे ब्राह्मणत्वादिविशेषः, एवं समाने ब्राह्मणत्वे वसिष्ठादिगोत्रभेदः । प्रतिगोत्रञ्च समानार्थेवाणि । यस्यैतद् गोत्रं तस्य तैः शब्दैः प्रवराभ्रयणं कर्त्तव्यम् । एवं विवाहनिषेधोऽपि, स्मरन्ति च सूत्रकारा गोत्रभेदसम्बन्धेन प्रवरान्, यस्यैतद् गोत्रं तस्येव प्रवरा इति । गोत्रभेदस्तु तद्-गोत्रज्ञैरेव स्मर्यते वयं पराशरा वयमुपमन्यव इति । यद्यपि गोत्रवत् प्रवरानपि स्मरन्ति तथाऽपि बहुत्वात् कदाचिद् विसृज्येयुरिति गोत्रमुपलक्षणीकृत्य प्रवरस्पृतिरुपनिबद्धा । गोत्रन्तु स्मरन्ति न च तस्य किञ्चिदुपलक्षणमस्ति य एवंरूपस्तस्येदं गोत्रमिति । एतावत् तत्र स्मरणम्—यावद्-गोत्रं सन्ततिः समानजातीयत्वम् एवञ्च गोत्रप्रवरभेदो ब्राह्मण-राजन्य-विशाम् । तथाहि कल्प-सूत्रकारः—पौरोहित्याद्राजन्यवैश्ययोरिति । यद्यपि गोत्रविशेषव्यपदेशे सति प्राप्तप्रतिषेधेनापि प्रवराधिकारे वचनमिदमुपपद्यते, किन्तु न तेषां गोत्रस्मरणमस्ति । कस्तर्हि क्षत्रिय-वैश्ययोर्विवाहे-ऽपि बन्धूनामवधेर्नियमः ? उच्यते—सर्ववर्णविश्रयमेतद् ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्य इति । इहाप्यसगोत्रा च-शब्दादसपिण्डा च । तथा चानुवर्त्तमानः सपिण्डशब्दः पूर्ववद् बन्धुसम्बन्धोप-लक्षणार्थः, तेन पितृव्यसुरन्वयस्त्रीणामन्यासाञ्च प्रपितामहसन्ततिस्त्रीणाम् आ सप्तमात् पुरुषात् प्रतिषेधः सिद्धो भवति । सप्तमपुरुषावचयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । अन्ये तु गोत्रं वंशमाहुः । न तत्रावध्यपेक्षा, यावदेतज् ज्ञायते वयम् एकवश्या इति तावद्विवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे अस-पिण्डा चेत्यनुवर्त्तते, तेन पूर्ववत् पितृव्यस्त्रादिद्विद्विषां प्रतिषेधः ; अस्मिन्स्तु पक्षे समानार्थगोत्राणां प्रतिषेधो दुर्लभः, नहि तत्र एतदस्ति वयमेकवश्या इति । उच्यते—ऐतिहासिकेन तद्वर्त्तनेन समर्थयन्ते तत्र हि वर्णयन्ति ऋषिर्वशिष्ठादिराघो वंशस्य कर्त्ता तद्गोत्रास्ततः प्रसूताः प्रवरा इति तत्पुत्रपौत्रास्तपोविद्याप्रतिशायगुणयोगेन प्रख्याततमाः, स्पृश्यन्तरादेव एव नियमः । इदं तत्र निरूप्यं यदेतत् समानप्रवरैरिति तत्र नामधेयतत्त्वात् समानत्वं न संख्यातः । नामधेय-समानत्वे च किं यत्र सर्वाण्येव समानानि तत्र प्रतिषेध उत एकस्मिन्नपि समाने, तत्र यदि समुदितानां प्रवरत्वं तत्र समाने कस्मिंश्चिद् भिन्ने अन्यस्मिन्नन्यः समुदायः सज्जात इत्यसमान-प्रवरत्वाच्चाप्रतिषेधः । एवञ्चोपमन्यूनां पराशराणाञ्च स्याद्विवाहः, भिन्नं तथोर्गीशम् । एके

उपमन्यवः अपरे पराशराः । पूर्वेण च न्यायेन प्रवरभेदः—उपमन्युनां वासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः, पराशराणां वासिष्ठगार्गपाराशर्येति । अथैकैकस्य प्रवरत्वमेकस्मिन्नपि समानप्रतिषेधः । तद् यथा माषा न भोक्तव्या मिश्रा अपि न भुज्यन्ते ; किं पुनरत्र युक्तम् ? एकैकस्य प्रवरत्वम् । तथाहि सामानाधिकरण्यात् इत्यते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते इति प्रतिपन्न एकः । तत्साम्येऽप्याह एवामविवाह इति” । एवमाह ।

रघुनन्दनस्तु—“एष संक्षेपः—पितृपितामहादीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोद्वाद्या । एवं मातामहप्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नोद्वाद्या, एवं पितृबन्धुप्रभृति-सम्बन्धघटकानां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोद्वाद्या, एवं मातृबन्धुप्रभृतिसम्बन्ध-घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नोद्वाद्या, बन्धुतन्मात्रोरसत्त्वेऽपि पितृमातामह-मातृमातामहप्रभृत्युपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां सप्तमीपञ्चमीपर्यन्ता नोद्वाद्येति । एवञ्च पितृमातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्त्वे तामादाय परतः सप्तमीपञ्चमीपर्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्ध्वन्तरे-ऽप्युद्वाहम् । बन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र । पूर्वतस्तु पितृमातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि स्वापेक्षया, अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रगणने सर्वसामञ्जस्यं स्यात् ; अन्यथा पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत, स चायुक्तः ; पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्तित्वात् । एवं पितुः प्रमातामहदौहित्री-कन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत, स चाप्ययुक्तः ; पितामहभ्रातृपुत्रबन्ध्वपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्तित्वात् । एवं मातुः प्रपितामहदौहित्री-कन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत, स चायुक्तः ; वरस्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यपातित्वात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत, स चायुक्तः ; मातामहभ्रातृपुत्र-बन्ध्वपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्तित्वादिति ।

मातुसपत्नीभ्रातृसन्ततिरपि न विवाद्येत्येतदाह छमन्तुः—

‘मातृपितृसम्बन्धा आ सप्तमादविवाद्याः कन्या भवन्ति आ पञ्चमादन्वेषाम् । सर्वाः पितृ-पत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरस्तु मातुलास्तद्दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ताम्राविवाद्याः, अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाऽध्यापयितुरेतदेवे’ति । यद्यपि तेषां मातुलत्वेनार्थात् तद्दुहितृत्वं-पत्यबोर्भगिनीत्वभागिनेयत्वे, तथाऽपि तदुपादानात् तयोरेव वर्जनार्थमन्यार्थं पुनर्वचनमिति वक्षन्नात् । अन्यार्थं तदितरार्थमधिकार्थमिति यावत् । आवृष्टत्वेन च मुख्यमातुलतो ज्वन्यता युक्तेति, अन्यथैताः कन्यकाः परिणीताः सङ्करात्मका भयर्मकारिण्यो भवन्तीति, तथाऽध्यापयितु-स्तद्विवाहमन्त्राध्यापयितुरेतदेव सङ्करकारित्वमेवेत्यर्थं इति रत्नाकरः । अन्यथेत्यत्र ताः परिणीता इति पठितं व्याख्यातञ्च हरिनाथोपाध्यायैः । ताः कन्यका विवाहिता इति स्थितिसारे । वस्तुतस्तु अध्यापयितुंरोस्तथा कन्यका उद्वाहिता एतदेव सङ्करात्मकाधर्मकारित्वं भजन्त एवेत्यर्थः ।

नमिका तु श्रेष्ठा (A) ॥ ५ ॥

यावन्न लज्जयाऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्यवगृहेत तावद् भवति नमिका (B) ॥

अत एवाऽऽविपर्वणि—

प्रस्थितं त्रिदशाचारं देवयान्यब्रवीद्विदम् ।

गृहाण विधिवत् पाणिं मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥

कथं उवाच—

त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ।

यथा मे स गुह्यं त्वं मान्यः शुक्रः पिता तव

देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ।

गुरुपुत्रीति कृत्वाऽहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ॥

व्यक्तं मतस्यसूक्ते—

समानप्रवरा वाऽपि शिष्यसन्ततिरेव वा ।

ब्रह्मदातुर्गुह्यैव सन्ततिः प्रतिषिध्यते ॥

काम्यपः—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता वा च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता वा च पुनर्भूप्रभवा च या ॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥

हारीतः—ज्येष्ठेऽनिर्विण्णे कनीयान् निर्बिदन् परिवेत्ता भवति । परिविन्नो ज्येष्ठः, परिवेदनीया कन्या, परिदायी दाता, परिकृता याजकः, ते सर्वे पतिता इति ।

ज्येष्ठमाह देवलः—

बहिर्वर्णेषु चारित्र्याद् यमयोः पूर्वजन्मतः ।

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ॥

सन्तानः पितरब्रौ तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥”

इत्याद्याह उद्गाहत्स्वे ।

A. सूत्रमिदम् ‘अनमिका तु श्रेष्ठा’ एवं पठति सामभ्रमी । स च पाठः प्रामादिक एव, व्यक्तीभविष्यति चैतद् ‘नाजाते’त्यादि (३।५३) सूत्रपादटीकायाम् ।

B. प्रमाणीकरोति वचनमिदं तर्कालङ्कारोऽपि ‘भट्टभाष्ये स्मृतिरित्युपोद्घातेन । भाषारमाधवीयेज्येतत्, किन्तु तत्र नमिकेत्यत्र कन्यकेति पाठः ।

तथाचाङ्गिराः—

अप्राप्ता रजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यजनकृता श्यामा कुचहीना तु नमिका ॥ (A) इति ।

सा 'नमिका श्रेष्ठा दृष्टादृष्टफलसम्बन्धेन विशिष्टफलदात्री । अत्र सन्देहः—'दातुः श्रेष्ठा उत विवाहयितुः'*, दारान् कुर्वीतेति प्रकृतत्वाद् विवाहयितुरित्येके । 'तत्र, 'कुतः ?

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

गौरीं वा 'उद्वहेद् भायां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् (B) ॥ इति वचनात् ।

तथाच मनुः—

त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां दृष्ट्वा द्वादशवार्षिकीम् ।

'त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः (C) ॥ इति ।

तस्माद् धर्मावसादनभयाद् विवाहयिन्ना गौरी*प्राप्तावेव यतितव्यम् । दातुश्च नमिका श्रेष्ठा । 'कुतः ?

स्पृतिसंग्रहकारोऽपि—

यावच्छेदं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांशुभिः ।

यावद् दोषं न जानाति तावद् भवति कन्यका ॥ इति जगौ ।

Δ. वचनमिदं मुद्रिताङ्गिरःसंहितायां नोपलभ्यते, किन्त्वनुवदति गृह्यासंग्रहवचनम् ।

स्तु— अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च नमिका ॥ इति २।१८ ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये । वचनमिदमुपलभ्यते अत्रिसंहितायां (५५) विष्णुसंहितायां (८५।६७) बृहस्पतिसंहितायामपि (१।२२) तृतीयचरणस्य पाठभेदेन । स च पाठः 'व्रजेत् वाऽवमेवेन' इति ।

C. मनुसंहिता ९।१४ । अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—“त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्ष-वयस्कां मनोहारिणीं कन्यामुद्वहेत् । चतुर्विंशतिवर्षो वाऽष्टवर्षान् । गार्हस्थ्यवर्षेऽवसादं गच्छति त्वरावान् । एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं न तु नियमार्थम् । प्रायेणैतावता कालेन गृहीत-वेदो भवति त्रिभागावयस्का च कन्या बोदुर्युनो योग्येति ; गृहीतवेदोपकुर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलम्बेतेति सत्वर इत्येत्यर्थः ।” इत्याह ।

1. 'इति' नास्ति ख । 2. 'नमिका' नास्ति घ । 3. 'कस्य श्रेष्ठा दातुवत विवाहयिगः' ख ।

4. 'तदयुक्तम्' ख । 5. 'कुतः' नास्ति च । 6. 'सुद्वहेद्' ख । 7. 'दाट-' क । 8. 'प्राप्तये च' ख । 9. 'कुतः' नास्ति घ ।

तस्मादव्यञ्जनोपेता^१ मरजामपयोधराम् ।

अभुक्तां सोमगन्धर्वैर्दद्याद् दुहितरं पिता^(A) ॥

इत्यङ्गिरसो वचनात्, 'प्राग् वाससः प्रतिपत्तेरि'ति गौतम^(B)वचनाच्च^२ । अन्यान्यपि नम्रिकाप्रदानविषयाणि वाक्यानि स्मृत्यन्तरेषु सन्ति ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यन्ते^(C) ।

A. मुद्रिताङ्गिरःसंहितायां नोपलभ्यते । पाठभेदेन तूपलभ्यते गृह्यसंग्रहे । प्रकरणेऽत्र गृह्यसंग्रहवचनद्वयी—

व्यञ्जनेऽस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते कन्यकाम् ।

पयोधरैस्तु गन्धर्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्तितः ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।

अभुक्ताञ्चैव सोमाद्यैः कन्यकान्तु प्रशस्यते ॥ २ । १९-२० ।

B. गौतमसंहिता १८ ।

C. विषयेऽस्मिन् किञ्चिद्विद्वोच्यते—

संवर्तः— रोमवर्षानसंप्राप्ते सोमो भुङ्क्तेऽथ कन्यकाम् ।

रजो दृष्ट्वा तु गन्धर्वः कुर्वी दृष्ट्वा तु पावकः ॥

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा च रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

प्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

तस्माद् विवाहयेत् कन्यां यावन्नसुंमती भवेत् ।

विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ सं० स० ६५-६८ ।

अष्टवर्षा भवेद् गौरीति वचनं यमाङ्गिरसोरपि ।

मरीचिः—

गौरीं दशवर्षाकष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं दत्त्वा ।

कन्यां दत्त्वा ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम् ॥ इति ।

माधवीये स्मृतिः—

जन्मतो गर्भाधानाद् वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् ।

कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः ।

सोमो भुक्ते ततस्तद्वद् गन्धर्वश्च तथाऽनलः ॥

अत्र च विवाहकर्त्रा तावद् भूताधोवसनाया गौर्याः प्राप्तां यतनीयम्, तत्रैव तस्याभ्युदय-
विशेषोपदेशात्, रोहिणीकन्ययोस्तु ततोऽप्यर्कः । पञ्चाब्दषडब्दोत्तरकल्पावापद्विषयौ,

सप्तसंवत्सरावूर्ध्वं विवाहः सार्ष्वणिकः ।

कन्यायाः सत्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः ॥

इति महाभारतवचनात् ।

पैठीनसिः—वाचस्मोन्निधेते स्तनौ तावदेव देया अथर्तुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरक-
माप्नोति, पितृपितामहप्रपितामहाश्च विद्यायां जायन्ते ; तस्मान्नमिका दातव्या ।

माचक्षीये वशिष्ठः—

प्रयच्छेन्नमिकां कन्यामृतुकालभयात् पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमुच्छति ॥

भक्तिराः—

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यदा कन्या न दीयते ।

तदा तस्यास्तु कन्यायाः पिता पिबति शोणितम् ॥

यमः—

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत् स्वयम् ॥

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैत्र च ।

प्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्त्यः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

बन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु मृतप्रजा ।

शूद्री तु वृषली ज्ञेया कुमारी तु रजस्वला ॥ य० स० १२—२६

प्रायेणैतावता कालेनर्तुमती भवतीति द्वादशवर्षोपादानम्, सर्वथा त्वनागतार्तवा दातव्येत्यत्र
सात्पर्यम् । अत एवात्रिकादयौ—

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अभावेऽयमपाङ्कतेर्षं तं विद्याद् वृक्षीपतिम् ॥ इति

द्वादशवर्षग्रहणं न कुर्वते । अत एव पूर्वलिखितवचनेऽपि नमिकाया दानमुपदिष्टम् ।

तथा महाभारते—

त्रिंशत्तुवर्षः षोडशवर्षी भार्यां विन्देत् नमिकाम् ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सङ्कृतम् ॥

महर्षेणः स्युषेदेवमन्ययैव विधिः सताम् ।

विष्णुपुराणम्—

वर्षेणैकगुणं भार्यामुदुषयेत् त्रिगुणः पुमान् ।

एतदपि प्राक्तनार्थम् । कन्याया यवीयस्त्वनाग्नेयैव विवाहे तात्पर्यम् । विवाहसत्त्वान्वे-
ज्येयैव व्यवस्था । अत एव यवीयसीमित्यवरयस्कामिति च तत्र तत्रोक्तम् । अत एव मनुना
त्रिंशत्तुवर्षस्य द्वादशवर्षाया महाभारते च षोडशवर्षाया विवाहोऽभिहित इति ।

ऋतुमत्या अपि विवाहो भवत्येव, किंस्त्वसौ जघन्यः । तथाच गृह्यसंग्रहः—

नमिकाम्नु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

ऋतुमती त्वनमिका तां प्रयच्छेत् त्वनमिकाम् ॥ (गृ० व० २।१७)

तुकारः पक्षान्तरे । नमिका तु अहेति सूत्रयता गोमिलाचार्येण नमिकायाः अहेत्युक्तम्,
तत्पुत्रस्तु अनमिकां प्रयच्छेदिति पक्षान्तरमाह । अहेपक्षोऽन्योऽयं जघन्यपक्षो जघन्य इत्यर्थः ।
एवञ्च ऋतुमत्या विवाहनिन्द्यावचनानि नमिकाया विवाहप्राप्तस्य तात्पर्यकाणि । श्रीमांसा-
भाष्यकारैरेत्युक्तं 'न निन्दा निन्धं निन्दिषुं प्रवर्तते अपि स्थितरत् स्तौती'ति ।

तथा नारदः—

कन्या नर्तुमुपेक्षेत बाम्भवेज्जो निवेदयेत् ।

ते चेन्न द्युस्तां भर्त्रे ते स्युर्भूणहमिः समाः ॥

यावन्तमर्तवस्तस्याः समतीषुः पतिं विना ।

तावत्स्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥

अतः प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सङ्कृतम् ।

महर्षेणः स्युषेदेवमन्ययैव विधिः सताम् ॥

मनुष्ये—

उत्कृष्टायाभिरुपायं कराव सप्तसाव च ।

अप्राप्तावपि तां तस्मै कन्यां दद्याद् कथाविधिः ॥

काममा मरणात् तिष्ठेद्गृहे कन्वर्तुमत्यपि ।

न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ १।८८-८९ ।

इत्युक्त्वा गुणबद्धवराणामे अप्राप्तव्यत्काऽपि वात्स्या तद्वक्ष्यते ऋतुमात्यपि च कम्पा
रक्षितव्येत्याह । एतेन—

श्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्पुं तुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु काकादेतस्माद् विन्देत् सदृशं पतिम् ॥

अदीक्षमाना भर्तारमधिगच्छेद्दृढं त्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥

अलङ्कारं नाऽऽदीक्षेत् पित्र्यं कम्पा स्वयंभरा ।

मातृकं भ्रातृकं वा स्तेना स्याद्दृढं तं हरेत् ॥

पित्रे न दद्याच्छुद्धं तु कम्पाद्युत्तमती हरत् ।

स हि स्वाभ्यादक्षिकामेदत्तां प्रतिरोधनात् ॥ म० स० १।९०-९३ ।

विष्णुः—

ऋतुत्रयसुपात्यैव कम्पा कुमार्पुं स्वयंभरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्वात्मनस्तथा ॥

वि० स० १४।४० (हेमाद्रौ परिचेषकण्डे)

एतत्तु गुणबद्धवराणामे द्रष्टव्यमिति माधवाचार्याः । श्रीन् ऋतुनतीत्यै स्वयं युज्येत
(गौतमः) । कुमारी ऋतुमती श्रीणि वर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः पतिं विन्देत् तुल्यम् ।
वसिष्ठस० १७ ।

श्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्पुं तुमती सती ।

ऋतुर्यै त्वय संप्राप्ते स्वयं भर्तारमाश्रयेत् ॥

प्रजा न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।

अतोऽन्वया वर्तमाना भवेद् वाच्या प्रजापतेः ॥

(म० भा० आनु० प० ४०।१६-१७)

बौधायनः—

श्रीणि वर्षाण्युत्तमती काक्षेत् पितृयासनम् ।

ततश्चतुर्यै वर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥

विष्णुः—

पितृयेष्टममि वा कम्पा रजः कन्यत्वसंस्कृता ।

सा कम्पा वृषली श्रेया हरस्तां न विदुष्यति ॥ वि० स० १४।४१

‘यथैतदुक्तम्—

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।

हाटक-सिति-गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् । (A)

‘इत्यनेन गौरीप्रदानं न’ विधीयते । किं तर्हि ? दानफलं प्रदर्श्यते, इतरथाऽस्य वाक्यस्य बहुभिः सह विरोधाद्वा बाधः स्यात् ।

उक्तञ्च—

विरोधो यत्न वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र ‘भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणकत्वे तु न्याय एव प्रकीर्तितः ॥ (B)

यमः—

एवञ्चोपमतां पत्नीं नाचमन्येत् कदाचन ।

न तु तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽजयीत् ॥

भाष्यकावयः—

कन्यापुत्रमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।

शुद्धिञ्च कारयित्वा तामुद्वेदादृष्टंस्वधीः ॥

पिता कर्तुं स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः धनीः ।

दानावधि गृहे यत्नात् पालयेच्च रजोवतीम् ॥

दद्यात् तद्वत्सल्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ॥

दातव्यैकाऽपि निःस्वेन दाने यस्या यथाविधि ।

दद्याद् वा ब्राह्मणेऽथ मतिनिःस्वः सदक्षिणम् ॥

तस्यातीतर्तुसंख्येयु बराय प्रतिपादयेत् ।

उपोष्य त्रिदिनं कन्यां रात्रौ पीत्वा गवां पयः ॥

भट्टरजसे दद्यात् कन्यायै रत्नभूषणम् ।

तामुद्वेहन् वरमापि कुम्भाण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥

इत्यादिवाक्यान्वयि व्याख्यातानि । एवञ्चर्तुमतीविवाहनिन्दावचनानि कृतप्रतीकाराण्यकृत-
प्रतीकाराणि वेति भाष्यन्तोऽनूचाना निर्दिशन्तु ।

A. इत्युत्तिसंहिता १।३४ ।

B. कर्मप्रदीपः ३।९।१० ।

1. ‘यथैतदुक्तम्’ ख । 2. ‘इति चायिन’ ख । 3. ‘न’ नास्ति घ । 4. ‘-रोधः स्यात्’ ख । 5. ‘भूयसि’ घ ।

तथा चामुमेवार्थं प्रतिपादयता 'गोमिलेनास्मिन् सूत्रे' तुराभ्यः प्रयुक्तः—'नमिका तु श्रेष्ठे'ति । गौरीप्रदाने सप्तजन्मानुर्गं फलं भवति । नमिका तु पुनरतोऽपि विशिष्ट-फलदात्री । अलमतिप्रसङ्गेन (A) "प्रकृतमधुनोच्यते" * ।

अथाऽऽप्लवनम् ॥ ६ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थः । व्रतान्ते पूर्वमेव प्रकृतमैन्द्रस्थालीपाकादिकं 'पक्वा हुत्वा, अथानन्तरम्' * आप्लवनं क्लानं कुर्यादिति शेषः (B) ।

अस्य विद्वतौ शिवरामः—'यत्र यस्मिन् विषये वाक्यानां विरोधः, तत्र भूयसां बहुना वाक्यानां प्रामाण्यम् । तुल्यप्रमाणकत्वेऽपीति, एकस्मिन् विषये विभिन्नविषये सत्यपि विभिन्नविषयोरन्यतरस्मिन् यत्र भूयांसि वचनानि तस्यैव प्रामाण्यम् । बहुनामनुग्रहो न्याय्य इति ।' एवं व्याचक्षुः ।

A. विषयमिममधिकृत्यान्वेषु गृह्यसूत्रेषु यदुक्तं तस्मात् किञ्चिद्विद्वोच्यते ।

जैमिनिगृह्यसूत्राणि तु—“जात्वा मातापितरौ परिचरेत्, तदधीनः स्यात्, तान्ध्यामनुज्ञातो जायां विन्देतानमिकां समानज्रातीयामसगोत्रां मातुरसपिण्डां ज्यायसः कवीवलीम्” इति ।

मानवगृह्यसूत्राणि तु—“पञ्च विवाहकारणानि भवन्ति वित्तं रूपं विद्या प्रज्ञा बान्धव इति । एकालाभे वित्तं विसृजेद् द्वितीयालाभे रूपं तृतीयालाभे विद्यां प्रज्ञायां बान्धव इति च विषदन्ते । बन्धुमतीं कन्यामस्पृष्टमैथुनामुपयच्छेत समानवर्णामसमानप्रवरां कवीवलीं नमिकां श्रेष्ठाम्” इति ।

वाराहगृह्यसूत्राणि च—“विनीतक्रोधः सहर्षो महर्षिर् भाव्यो विन्देतानन्वपूर्वां कवीवलीम् । असमानप्रवरैर्विवाहः, ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः पञ्चमांस्मातृबन्धुभ्यो बीजिनम् । कृत्तिका-स्वातिपूर्वैरिति वरयेत् । सृगशिरःप्रविद्धोत्तराणीत्युपयमेत् । पञ्च विवाहकारणानि भवन्ति, वित्तं रूपं विद्या प्रज्ञा बान्धवमिति । एकालाभे वित्तं विसृजेत् । द्वितीयालाभे रूपम् । तृतीया-लाभे विद्यां प्रज्ञायान्नु बान्धवा विषदन्ते । अगृह्णता इति वरकान् व्रजतोऽनुमन्त्रयते । बन्धु-मतीं कन्यामस्पृष्टमैथुनामुपयच्छेतानमिकाम् ॥” इति ।

B. कन्याप्रार्थनानन्तरं कन्यायां बाबा दत्तायां सत्यामथानन्तरमाहुवनं क्लानं कुर्याद् ब्रह्मचारी इति केचित् ।

1. 'गोमिवाचार्थेवास्मिन्' ख । 2. नास्ति च । 3. 'एव' नास्ति ख । 4. 'यत्र कर्म तत् कृत्वा वानन्तरम्' ख ।

तद्विधिविषयज्ञेयमाह—

उत्तरतः पुरस्ताद् वाचार्यकुलस्य परिवृतं भवति ॥ ७ ॥

‘आचार्यकुलस्य गुरुगृहस्य उत्तरस्यां दिशि पूर्वस्यां वा’* मण्डपादिना परिवृतं सुगुप्तं भवति ।

तत्र प्रागग्नेषु दर्भेषूदङ्गाचार्य उपविशति ॥ ८ ॥

तत्र तस्मिन् परिवृते ‘प्रागग्नेषु दर्भेषु उदङ्मुख आचार्य उपविशति’* ।

प्राग् ब्रह्मचार्यदगग्नेषु दर्भेषु ॥ ९ ॥

तस्मिन्नेव परिवृते आचार्यसन्निधौ ‘उदगग्नेषु दर्भेषु ब्रह्मचारी’* प्राङ्मुख उपविशतीति ।

सर्वोषधिविफाण्टाभिरन्निर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्यो-
ऽभिषिञ्चेत् ॥ १० ॥

सर्वोषधयः स्म पुरस्ताद् व्याख्याताः । तामिः सह ‘या आपो’* विफाण्डिता विपका उष्णोक्ता इत्यर्थः । ‘तामिः सर्वोषधिविफाण्टा(A)भिरन्निर्गन्ध-
वतीभिः ‘चन्दनादिगन्धयुक्ताभिः, शीतोष्णसंमोदिताभिरुष्णाभिः तथोपविष्टमेन
ब्रह्मचारिणमाचार्योऽभिषिञ्चेत् ।

स्वयमिव तु ॥ ११ ॥

इवशब्द एवशब्दार्थे, तुशब्दो वाशब्दार्थे, स्वयमेव वा ब्रह्मचार्यात्मानमभिषिञ्चेदिति शेषः । इवशब्दस्त्वेवपक्षपरिग्रहार्थः । उपरिष्ठादपि पूर्वपक्षस्य व्यावृत्तिर्दर्शयिष्यते,
‘यो रोजनस्तमिह गुह्यमीत्यात्मानमभिषिञ्चती’ति [सू ३।४।१५] ।

अस्यैवार्थस्य दूढीकरणाय—

A. ‘अनावासकृतं फाण्टम्’ इत्यमरः ।

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।

पात्रे क्षुण्णपलमिति ततस्तु स्नाययेत् पटात् ॥

सोऽयं पूर्णद्रव्यः फाण्टो भिषग्भिरभिधीयते ॥

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

1. ‘उत्तरतः पुरस्ताद् वा’ ख । 2. ‘उदङ्मुखः’ घ । 3. नास्ति घ । 4. ‘-विशति’ घ ।
5. ‘-वति कत’ ख । 6. ‘नास्ति घ । 7. ताः ‘सर्वोषधिविफाण्टाः तामिदोषधीवतीभिः’ घ । 8. ‘विफाण्टा-
नामभिरभिषिञ्चेत् चमिषेवनमिति’ घ ।

मन्त्रवर्णो भवति ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णमभिषेकमन्त्रलिङ्गम्, तच्च 'तेनाहं मामभिषिञ्चामी'ति 'तेन मामभिषिञ्चतम्' इति च* । तस्माद् ब्रह्मचारी 'आत्मनैवाऽऽत्मानमभिषिञ्चेदिति' सिध्यति ।

"उक्तञ्च—

‘ब्रह्मचार्यप्यनुज्ञातो गुरुणा गुरुरेष वा ।

सर्वौषधिविमिश्राभिः शीताभिश्च सुगन्धिभिः ॥ (A) इति*’

कथमभिषिञ्चेदित्यत आह—

येऽपस्वन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति ॥ १३ ॥

‘(B) “येऽपस्वन्तः” इत्यनेन द्वयवसानेन मन्त्रेण “पाणिद्वयोपलक्षितं प्रकृतानामपा-
मञ्जलिमवसिञ्चति”* । “भुव्यवसेकः”*, अवसिञ्चतीति वचनात्, “इन्द्रियहा अति तान्”*
सृजामीति च मन्त्रलिङ्गात् ।

यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमिति च ॥ १४ ॥

A. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि ‘पठन्ति चे’त्युदाहारेण पाठभेदेनापि ।
स च पाठः ‘ब्रह्मचारी अनुज्ञातो.....शीतोष्णाभिः सुगन्धिभिः’ इति

B. मन्त्रस्तु—

ॐ येऽपस्वन्तरग्नयः प्रविष्टा

गोह्य उपगोह्यो मरुको मनोहाः ।

खलो विदजस्तनूदूषि-

रिन्द्रियहा अति तान् सृजामि ।

इति मन्त्रब्राह्मणम् १।७।१ । विनियोगप्रमाणञ्चास्य सादिरगृह्यसूत्रे ३।१।११ । पारस्कर-
गृह्यसूत्रेऽपि २।६।१० । गुणविष्णुस्तु ‘मयौको’ पठति ‘मरुको’ल्ल्याने ।

अस्य व्याख्या—

अप्सु अन्तः एतदुदकमध्ये गोह्यः, उपगोह्यः, मरुकः, मनोहाः, खलः, विदजः, तनूदूषिः,
इन्द्रियहा, इति ये अष्टविधाः अग्नयः शरीरनाशकारिणस्तेजसः, प्रविष्टाः स्थिताः, तान् अग्नीन्
अतिसृजामि अतिशयेन वर्जयामि, मन्त्रशक्त्येति भावः । इति ।

1. ‘आत्मनैव’ नास्ति ख । 2. ‘विज्ञानः’ ख । 3. ‘उक्तञ्च’ नास्ति ख । 4. नास्ति ख,
‘अनन्तरं’ ‘स्वयमिव तु मन्त्रं सर्वो भवति’ इति च । 5. ‘ये चप्लित्यनेन’ ख । 6. नास्ति ख । 7.
‘भूर्मा. कुतः ?’ ख । 8. ‘वर्जयामि’ ‘सृजामीति’ ख ।

अपामञ्जलिमवसिञ्चतीति; 'अयमेकावसानः' * । (A) चशब्दाद् 'अति तत् सृजामी'ति च मन्त्रलिङ्गात् 'अत्रापि भूमा'वेधावसेकः ॥

यो रोचनस्तमिह गृह्णामी^(B)त्यात्मानमभिषिञ्चति ॥ १५ ॥

'गतार्थम् । 'अयमप्येकावसानः' * ।

यशसे तेजस ^(C)इति च ॥ १६ ॥

आत्मानमभिषिञ्चतीति 'वर्त्तते ॥ 'अयमप्येकावसानः' * ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ यद्वापां घोरं यद्वापां क्रूरं

यद्वापामशान्तमति तत् सृजामि ।

इति, मन्त्रब्राह्मणम् १।७।२ । विनियोगप्रमाणं स्वादिरगृह्येऽपि ३।१।१२ ।

अस्य व्याख्या—

अपाम् उद्वापानां सम्बन्धि यद् घोरं भीमम्, यच्च क्रूरं निष्ठुरम्, यच्च अशान्तं रुजाकरम्, तत् अतिसृजामि अतिसयेन वर्जयामि ॥ इति ।

B. मन्त्रोऽयम्—

ॐ यो रोचनस्तमिह गृह्णामि

तेनाहं मामभिषिञ्चामि ॥

इति । मन्त्रब्राह्मणमाकरः १।७।३ । विनियोगप्रमाणं स्वादिरगृह्यसूत्रे ३।१।१२ । पारत्स्करे च २।६।१० ।

अस्य व्याख्या—यः अग्निः रोचनः शरीरवीक्षिकः, इह जले तम् एव गृह्णामि, अनन्तरञ्च अहं ब्रह्मचारी तेन जलेन माम् आत्मानम् अभिषिञ्चामि । इति ।

C. मन्त्रोऽयम्—

ॐ यशसे तेजसे ब्रह्मवर्चसाय बलायेन्द्रियाय ।

वीर्यायान्नाद्याय त्विष्या अपचित्यै ॥

इति । मन्त्र ब्राह्मणम् । १।७।४ । त्विष्या इत्यत्र त्विष्येति पठित्वा व्याकरोति छान्दोग्य-मन्त्रभाष्ये गुणविष्णुः ॥ ४।९४ ।

अस्य व्याख्या—किमर्थमित्याचष्टे यशसे, तेजसे, ब्रह्मवर्चसाय, बलाय, इन्द्रियाय, वीर्याय,

1. नास्ति च । 2. 'अत्रापि' नास्ति छ । 3. 'एव' नास्ति छ । 4. 'अत्रार्थम्' छ । 5. नास्ति च । 6. 'वर्त्तते' नास्ति च । 7. नास्ति च ।

येन 'स्त्रियमकृणुतमिति च ॥ १७ ॥

आत्मानमभिषिञ्चतीति 'वर्त्तते । (A)अयं च त्र्यव"सानमन्त्रः"॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १८ ॥

आत्मानमभिषिञ्चतीति 'वर्त्तते । अयञ्चाभिषेकः शिरसि कर्तव्यः । 'कुतः ?
"अथाऽऽलवनमित्यधिकारवचनस्यैवमर्थत्वात्, 'शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात्,
अव्यक्तस्य प्रधानगामित्वाच्च ।

उपोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठत उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरित्येतत्-
प्रभृतिना मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अन्नाद्याय, अन्नादिलाभाय, रायत्पोषाय, धनस्य पोषणाय, त्विष्यै त्विषे कान्त्यै अपचित्यै
पूजाप्राप्तये इति । गुणविष्णुस्तु त्विष्टिः दीप्तिरित्याह मन्त्रभाष्ये ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ येन स्त्रियमकृणुतं येनापामृषतं सुराम् ।

येनाज्ञानभ्यषिञ्चतं येनेमां पृथिवीं महीम् ।

यद् वां तदध्विना यशस्तेन मामभिषिञ्चतम् ॥

इति मन्त्रब्राह्मणम् १।७।९ । चिन्तियोगप्रमाणञ्च स्वादिरगृह्यसूत्रेऽपि ३।१।१९ । ये चेमां
इति पठति गुणविष्णुः ।

अस्य व्याख्या—हे अग्निना अश्विनौ देववैद्यौ देवौ युवां येन सामर्थ्येन कर्मणा वा स्त्रियम्
स्त्रीजातिम्, अकृणुतं भोग्यत्वेन निरूपितवन्तौ, यद्वा अपुष्पाख्यां स्त्रियम् अकृणुतं हिसितवन्तौ,
येन सामर्थ्येन अपाम् अपः सुराम् ऋषतम्, गमितवन्तौ अपः सुरात्वेन भोग्यां कृतवन्तौ, यद्वा
येन च सुरां मदिराम् अपामृषतम् खण्डितवन्तौ, येन सामर्थ्येन अक्षान् देवनान् भोगवान् ऋषतम्
कृतवन्तौ, यद्वा अक्षान् पाशाकान् खण्डितवन्तौ, येन सामर्थ्येन इमां महीं महतीं विपुलां पृथिवीं
समस्तान्मेव अभ्यषिञ्चतम् तर्पितवन्तौ (गुणविष्णुस्तु—ये च येन च, इमां महीं महतीं पृथिवीम्,
अभ्यषिञ्चतम् अभिषिक्तवन्तौ सात्वत्प्ररोहणद्वारेण संवर्षिवन्तौ, इति व्याचक्ष्यौ) वां युवयोः,
एवम्भूतं यत् सामर्थ्यम्, तद् यशः यशस्करम्, यद्वा यशः शोभनं कर्म, तेन तादृशेन सामर्थ्येन
माम् अभिषिञ्चतम् अभिषिक्तं कुरुतम् इति । 'येन स्त्रियमकृणुतम्, येन वीर्यवत्सला गमन-
साधनपाददानेन कृतवन्तौ । येन च सौत्रामण्यां सुरां पैर्ही वीर्यबुद्धयर्थम् अपामृषतम्, अपा-
खण्डितवन्तौ । अक्षान् पाशाकान् जेरीकरणायापामृषतमिति सम्बन्धः' इति च सायणकृता ।

1. 'स्त्रिय-' ख । 2. 'वर्त्तते' नास्ति च । 3. 'सानः' च । 4. 'वर्त्तते' नास्ति च । 5. 'कुतः'
नास्ति च । 6. 'च' नास्ति ख ।

भाचार्यसमीपादुत्थाय (A) 'उद्यन्नि'त्येतत्प्रभृतिना मन्त्रेण मा मा हिंसी'रित्यन्तेन*
मन्त्रेणाऽऽदित्यमुपतिष्ठते ।

A. अत्र चत्वारो मन्त्राः । तत्र प्रथममन्त्रः—

ॐ उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रो
मरुद्भिरस्थात् प्रातर्यावभिरस्थात् ।
दशसनिरसि दशसर्नि
मा कुर्वा त्वा विशाम्या मा विश ॥ इति ।

द्वितीयमन्त्रः—

ॐ उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रो
मरुद्भिरस्थात् सान्तपनेभिरस्थात् ।
शतसनिरसि शतसर्नि
मा कुर्वा त्वा विशाम्या मा विश ॥ इति ।

तृतीयमन्त्रः—

ॐ उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रो
मरुद्भिरस्थात् सायंयावभिरस्थात् ।
सहस्रसनिरसि सहस्रसर्नि
मा कुर्वा त्वा विशाम्या मा विश ॥ इति ।

चतुर्थ मन्त्रः—

ॐ चत्त्रसि चत्त्रष्टमस्यव मे पाप्मानं जहि ।
सोमस्त्वा राजाऽवतु नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः ॥

इति मन्त्रब्राह्मणम् १।७।६-९ । विनियोगप्रमाणञ्च खादिने ३।१।१७-१९ ।

मन्त्राणामेतेषां व्याख्या—

तत्र प्रथममन्त्रस्य—इन्द्रः, परमैश्वर्ययोगाद् आवित्यः, उद्यन् उदीयमानः सन् भ्राजभृष्टिभिः
दीप्तदृष्टिभिः मरुद्भिरिति किरणैः देवैर्वा सह अस्थात् । प्रातर्यावभिः प्रातराशभोकृभिः, प्रात-
र्यावानो देवविशेषाः तैश्च सह अस्थात् । किञ्च त्वं दशसनिः दशानां सनिः सम्भजनीयः असि
अतः मामपि तथैव दशसर्नि दशजनानां भजनीयं कुरु अहं त्वा त्वाम् आविशामि अर्थित्वेनोप-
गच्छामि त्वञ्च माम् आविशा, फलदातृत्वेन अभिमुखो भव इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य—इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् । इयान् भेदः—सान्तपनेभिः सम्यक् तापमतीति
सान्तपनो मध्याह्नसूर्यः तत्सम्बन्धिभिस्तत्कालीनैर्मध्यन्दिनैरेतन्नामकं देवैरिन्द्रोऽस्थात् । एवं

यथालिङ्गं वा ॥ २० ॥

अथवा तस्मिन् स्नानाहनि यथालिङ्गं मन्त्रं विद्वत्पूर्वाह्नमभ्यन्दिनापराह्णे
उपतिष्ठत इति । कथं 'नाम' ? प्रातर्लिङ्गेन मन्त्रभागेन प्रातःकृतिष्ठेत् । सान्तपन-
लिङ्गेन मध्यन्दिने, सायंलिङ्गेन 'सायमिति ।

विहरंश्चक्षुरसीत्यनुबध्नीयात् ॥ २१ ॥

"विहरन् विभजन् प्रतिमन्त्रं चक्षुरसीत्यनुबध्नीयात्" * संबध्नीयात् । त्रिष्वपि
मन्त्रेष्वित्यर्थः ।

मेखलामवमुञ्चत^(A)उदुत्तमं वरुण पाशमिति ॥ २२ ॥

'अवमुञ्चत इति च्छेदनप्रतिषेधार्थं' मधस्तात् प्रमोकार्थं च ।

शतसनिः शतानां सम्भजनीयः असि, मामपि तथैव शतसनिं शतजनानां भजनीयं कुरु । अह-
मित्यादि च पूर्ववत् ।

तृतीयमन्त्रस्य—अत्रापि पूर्ववद् व्याख्येयम् । सायं वाचमिः सायं नश्यन्नित्यर्थः, सायं
यावानो देवविशेषा इति वा । सहस्राणां बहूनां सनिरित्यादि पूर्ववत् ।

चतुर्थमन्त्रस्य—हे सूर्य, त्वं चक्षुः जगतां चक्षुर्भूतोऽसि, तथा लोकस्यापि चक्षुः दर्शनशक्तिः
त्वमसि । मे मम पाप्मानम् अनिष्टम् अवजह्मि नाशय । किञ्च राजा देदीप्यमानः ब्राह्मणाना-
मोपधीनाञ्च प्रभुः सोमश्चन्द्रः त्वा त्वाम् अवतु रक्षतु । स्वकीयां सुधां पाययित्वेति
भावः । देवानामञ्च चन्द्र इति कृत्वा आप्याययतु वा । ते तुभ्यं नमः अस्तु, मा मां मा हिंसी,
मा नीनशः । इति ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्म-

दयाध्रमं विमध्यमं श्रथाय ।

अथाऽऽदित्यघने वयं तवा-

नागम्नो अदितये स्याम ॥

इति मन्त्रब्राह्मणम् १।७।१० । विनियोगप्रमाणं त्वादिरगृह्यसूत्रे ३।१।२२ । जैमिनिगृह्ये, पृ०
१७ प० ८ सू० १९ । पादस्कगृह्येऽपि १।२।८ ।

अस्य व्याख्या—हे वरुण, अस्मत् अस्माकम् उत्तमम् उत्तमाङ्गे कण्ठादौ स्थितं पाशं
बन्धनम् उच्छ्रथाय ऊर्ध्वत एव शिथिलीकुरु, मध्यमं मध्यमाङ्गे कण्ठादौ च स्थितं पाशं

१. 'नाम' नास्ति च । २. 'चपरादासति' ख । ३. नास्ति ख । ४. 'अत मवत' घ ।
५. 'मधी मकार्थम्' ख ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशभ्रमश्रुरोमनखानि
वापयीत शिखावर्जम् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा भ्रातृं कृत्वेत्यर्थः । अन्ये तु इदमपवर्गार्थं भोजनमिति कृत्वा
प्राक् स्नानात् भ्रातृमाहुः, 'तदयुक्तम् ; कुतः ? यस्मान्नायमपवर्गः उपरिष्ठादपि कर्मो-
पदेशात् । 'तस्मात् भ्रातृं कृत्वा स्वयं भुक्त्वा शिखावर्जं केशादीनि वापयीत'* ।
अत्र शिखावर्जमिति वचनात्, 'सशिखं वपनं कार्यमिति वचनाच्च'* प्राक्
सशिखवपनं कार्यमिति दर्शयति । 'उक्तञ्च—

सशिखं वपनं कार्यमा स्नानाद् ब्रह्मचारिणाम्(A) । इति ।

नन्वत्र अभुक्त्वा वापयीतेति वक्तव्यम्, कुतः ? यस्माज्ज्योतिःशास्त्रे च भुक्तस्य
क्षुरकर्म प्रतिषिद्धं "नाभ्यक्तभुक्करणकालनिरासनामि"ति(B) । सत्यम् ; किन्तु
अत्र वचनान्न* दोषः ।

स्नात्वाऽलङ्कृत्याहते वाससी परिधाय स्रजमाबध्नीत श्रीरसि
मयि रमस्वेति ॥ २४ ॥

स्रज् "प्रथिता कुसुममाला । तां (१)"श्रीरसीत्यनेन मन्त्रेण शिरस्याबध्नीत ।
'ऋज्वन्यत्'* ।

विभ्रथाय विशेषेण शिथिलीकुरु ; अधमम् अधमाङ्गे पादादौ च स्थितम् अवभ्रथाय नीचत
एव शिथिलीकुरु । अथ पाशमोक्षानन्तरं शुनःशेपेन वरुणः प्रार्थ्यते—हे आदित्य अदितेः पुत्र
वरुण, यद्वा अदितेरखण्डस्यांश, अथ पाशमोक्षानन्तरं वर्यं तव व्रते कर्मणि अनागसः निर-
पराधिनः यथा स्याम तथा कुरु ; किमर्थमित्याह—अदितये अखण्डफललाभाय । यद्वा तव व्रते
अदितये अदितेः त्वन्मातुष्य व्रते इत्यर्थः । इति ।

A. उक्तं कर्मप्रदीपवचनमिदं प्राग् भाष्ये (पृ० ४४१)

B. उक्तं वचनमिदं प्राग् भाष्ये (पृ० ४६९)

C. मन्त्रस्तु—ॐ श्रीरसि मयि रमस्व ॥ इति, मन्त्रब्राह्मणम् १।७।११ । विनियोग
प्रमाणं लादिरगृह्यसूत्रेऽपि ३।१।२२ ।

अस्य व्याख्या—हे माते देवि, त्वं श्रीः शोभा असि अतस्त्वां प्रार्थये, मयि मच्छरीरे
रमस्व रममाणा शोभमाना तिष्ठ ।

1. 'तत्र पु-' च । 2. नास्ति च । 3. नास्ति च । 4. 'ज्योतिःशास्त्रविरोधाद् चभुक्त्वा वापयीतेति
वक्तव्यम्, न स्वकारवचनाद्' च । 5. 'वदितकृत्स्न-' च । 6. 'श्रीरसि-' च । 7. नास्ति च ।

(A) नेत्रयौ स्थो नयतं मामित्युपानहौ ॥ २५ ॥

आवधीतेति 'वर्तते । काऽऽवधीतेति प्रसिद्धेः पादयोरिति ।

(B) गन्धर्वोऽसीति वैणवं दण्डं गृह्णाति ॥ २६ ॥

‘वैणुर्वंशस्तन्मयो वैणवः’* ।

आचार्य सपरिषत्कमभ्येत्याऽऽचार्यपरिषदमीक्षते— यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति ॥ २७ ॥

‘परिषत् शिष्यसमूहः, परिषदा सह वर्तते इति सपरिषत्कः’*, तं ‘सपरिषत्कम् आचार्यम्’* अभ्येत्य भागत्य, (C) ‘यक्षमित्यनेन मन्त्रेणाऽऽचार्यपरिषदमीक्षते’* । पुनराचार्यग्रहणम् आचार्यसहितायाः परिषदोऽवेक्षणार्थम् ।

A. मन्त्रस्तु—ॐ नेत्रयौ स्थो नयतं माम् ॥ इति । मन्त्रब्राह्मणम् १।७।१२ । विनियोग-प्रमाणं खादिरगृह्येऽपि ३।१।२३ । नेत्रे इति पाठभेदेन जैमिनिगृह्यसूत्रेऽपि १।१९ । गुण-विष्णुरपि एवमेव पाठमाकलय्य व्याख्यातवान् ।

अस्य व्याख्या—हे उपावहौ देवते, युवां नेत्र्यौ नेत्ररूपिण्यौ स्थः भवधः, अतो युवां प्राथये मां नयतं प्रापयतं देशाद् देशान्तरं सुखेनेति भावः । गुणविष्णुस्तु नेत्रे नयनशक्तिप्रदे इति व्याचक्ष्यौ ।

B. मन्त्रस्तु—ॐ गन्धर्वोऽस्युपाव उप मामव ॥ इति । मन्त्रब्राह्मणम् १।७।१३ । विनियोगप्रमाणान्तु खादिरगृह्येऽपि ३।१।२४ । अत्र गुणविष्णुस्तु गन्धर्वोऽस्युप मा अव । इत्येवं मन्त्रं पठति स्वीये छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये ।

अस्य व्याख्या—हे दण्ड, यत्स्त्वं गन्धर्व आदित्यः रक्षणकर्ता वा असि, ततो माम् उपाव मत्समीपमागत्य रक्ष । पुनः कथयामि माम् उपाव मत्समीपमागत्य रक्ष सर्वतो रक्षेति भावः । गुणविष्णुस्तु एकम् ‘उपाव’शब्दं परित्यज्य मा माम् उपाव समीपे रक्ष इति व्याचक्ष्यौ । विद्या-वारिधित्तु आकरग्रन्थपाठमेव मूले सन्निवेश्य तदनुसारिणीं गुणविष्णुटीकां रचयाम्यभूवेति तु तस्य साहसमेव छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये तादृशपाठानुपलब्धेरिति ब्रह्मव्यं हृषीभिः । ईदृशैरेव रचनाकुशलैः प्रकृतो ग्रन्थपाठः प्रच्छाद्यते इत्येतद् दुर्दैवं शास्त्रग्रन्थानामिति ।

(C) मन्त्रस्तु—ॐ यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासम् ॥ इति । मन्त्रब्राह्मणम् १।७।१४ । विनियोगप्रमाणं खादिरगृह्येऽपि ३।१।२४ ।

अस्य व्याख्या—हे परिषदः, यद्वा हे आचार्यं परिषत्समेतं, वः युष्माकं वक्षुषश्चक्षुषा-मन्तिके यक्षं यक्ष इव प्रियः, यथा यक्षो वर्शनीयतया सर्वलोकस्य वक्षुभस्तथा अहमपि युष्म-वक्षुषामित्यर्थः, भूयासम् । इति ।

1. ‘वर्तते’ नास्ति च । 2. ‘आवधीतेति प्रसिद्धेः’ नास्ति च । 3. ख-मुक्तकैऽयमंशः २०७ सूत्रान् परं दृश्यते । 4. नास्ति च । 5. नास्ति च । 6. नास्ति च ।

उपोषविभ्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन्नोष्ठापिधाना नकु-
लीति ॥ २८ ॥

आचार्यसमीपे उपविभ्य मुख्यान् 'मुखशुषिरभवान्'* मुखनासिकात्तिकर्णमुखान्
सप्त प्राणान् संमृशन् अभिमृशन् (A) ओष्ठेति मन्त्रं जपेत् । प्राणानाममूर्त्तत्वात् स्पर्श-
नानुपपत्तिरिति चेत् ? सत्यम्, किन्तु* प्राणायतनान्येषांपचारात् प्राणा इत्युच्यन्ते ।

अत्रैनमाचार्योऽर्हयेत् ॥ २९ ॥

अत्रास्मिन्नेवावसरे एनं 'स्नातकम् आचार्यः' 'उत्तरतो गां बद्धोपतिष्ठेरन्नि'त्यनेन
[सू० ४।१०।१] वक्ष्यमाणेन विधिना अर्हयेत् ।

गोयुक्तं रथमुपसंक्रम्य पक्ष्सी कूबरबाहू वाऽभिमृशेद्
वनस्पते (B) वीडुङ्गो हि भूया इति ॥ ३० ॥

गोमिदृशैर्युक्तो गोयुक्तः, तं गोयुक्तम्, रथम् उपसंक्रम्य सम्यगुपेत्य, पक्ष्सी चक्रे
'कूबरबाहू वा'* । 'कूबरं' रथिकस्थानम्, तस्य बाहू कूबरबाहू. 'रथस्येषे' इत्यर्थः,
(C) 'वनस्पत इत्यनेन मन्त्रेणाभिमृशेत्'* ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ ओष्ठापिधाना नकुली दन्तपरिमितः पविः ।

जिह्वे मा विह्वलो वाचं चारु माद्येह वाद्य ॥ इति ।

मन्त्रप्राप्त्यनम् १।१०।१५ । विनियोगप्रमाणं सादिरगृह्ये च ३।१।२६ ।

अस्य व्याख्या—हे जिह्वे, त्वम् ओष्ठापिधाना ओष्ठाभ्यामाच्छाद्यमाना नकुली नकुलीव चञ्चल-
स्वभावा दन्तपरिमितः यादृच्छिकः, विह्वलः अशुद्धादिदोषयुक्तः शब्दः प्रयुक्तः सन् पविः वज्र-
स्वरूपो भवति, यद्वा दन्तपरिमितः पविः दन्तावरणो वज्र इव त्वम् । अतस्त्वां प्रार्थये इह जगति
प्रस्तुते कर्मणि वा अथ त्वं मा मां चारु शोभनं वाचं वचनं वाद्य व्यक्तं वाचय विरम् । इति ।

B. तर्कालङ्कारीये भाष्ये तु 'वीडुङ्ग' इति ह्रस्वेकारयुक्तः पाठो वर्तते स मुद्राकरप्रमाद
पदेति सम्भावयामः ।

(C). मन्त्रस्तु—

ॐ वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया

अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोमिः सन्नद्धां असि वीडयस्व

आस्थाता ते जयतु जेतवानि ॥ इति ।

1. 'मुखे भवा मुख्या एतान्' ख । 2. 'उपपत्तेः' घ । 3. 'एव' नाभि ख । 4. 'स्नातकम्'
नाभि घ । 5. नाभि घ । 6. 'वनस्पत इत्यनेन मन्त्रेणाभिमृशेत्' इत्यधिकम् ख । 7. 'वाद्ये' घ ।
8. नाभि ख ।

'आस्थाता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति ॥ ३१ ॥

रथमातिष्ठति ।

प्राङ् वोदङ् वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्योपयाति ॥ ३२ ॥

तेन रथेन प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा अभिप्रयाय गत्वा प्रदक्षिणमावृत्य उप-
याति आचार्यसमीपमागच्छति ।

उपयातायार्घ्यमिति कौहलीयाः ॥ ३३ ॥

कौहलीया नाम शास्त्रिनः, तेवामेतन्मतम्—रथाद्वरुह्योपयाताय आचार्यसमीप-
मागताय अर्घ्यम् अर्हणं न तु प्रागिति(A) ।

इति "भट्टनारायणकृतौ"* "गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये"*

तृतीयप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका ॥

आकरो मन्त्रप्राक्षणम् १।८।१६ । विनियोगप्रमाणन्तु खादिरगृह्येऽपि ३।१।२७ ।

अस्य व्याख्या—हे वनस्पते वनस्पतिर्बृक्षस्तदवयवेन काष्ठेन निर्मितरथ, हि यतस्त्व
गोभिः तन्तुभिः वृषभैर्वा सन्नद्धः सम्यग् बद्धः असि, अतो वीदुहो वडाङ्गः, सुवीरः सुसारथिः,
यद्वा कल्याणवीराधारः, अस्मत्सखा अस्माकं सखिरूपः सन् प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्ति दुर्गाणि
येन सः, पथिप्राता भूयाः । यतस्त्वमेवभूत इत्यर्थः, अतोऽस्मानपि वीदुहस्य सुवडाचयवान् कुरु ।
यद्वा वीदुहस्य सम्प्रति किञ्चित् क्षणं तिष्ठ । ते तव आस्थाता आरोही त्वदुपरि आरोहतु, जेत्वानि
जेयानि कामक्रोधादीनि द्विषद्वन्द्वानि जयतु । इति ।

A. समावर्तनविषये यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तस्मात् किञ्चिद्विद्वोपस्थाप्यते,—तत्र च छन्दोग-
द्राह्यायग-खादिरगृह्याणां प्रायः समानानुपूर्वीकाणि सूत्राणि—आप्लवने पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिवृत
आस्ते । उदङ्मुख आचार्यः प्रागग्नेषु । एवं ब्रह्मवर्षसकामः । गोष्ठे पशुकामः सभायां वशास्कामः
सर्वौषधेनापः फाणयेत् । सुरभिभिश्च । ताभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् । स्वयं वा
मन्त्राभिवादात् । उभाचित्येके तेनेममित्याचार्यो ब्रूयात् । येऽप्तिवत्यपामञ्जुलिमवसिञ्चेत् ।
यदुपामिति च । तूर्णो च । यो रोचन इति गृह्यात्मानमभिषिञ्चेत् । ये न स्निग्धमिति च ।
तूर्णो च । उद्यम्रित्वादित्यमुपतिष्ठेत् । समस्येद्वा । विहरन्ननुसंहरेन्नधुरसीति । उदुचममिति
मेखलामवमुञ्चेत् । प्राश्य वापयेच्छिखावर्जं केशमश्रुलोमनखानि । अलङ्कृतोऽहतवाससा श्रीरिति
स्नजं प्रतिमुञ्चेत् । नेत्र्यौ स्थ इत्युपानहौ । वैणवं दण्डमादध्याह्न गन्धर्वोऽसीति । उपेत्याचार्य
परिषद् प्रेक्षेद् यक्षमिवेति । उपविश्यौघापिधानेति मुख्यान् प्राणानभिष्टुभेत् । गोयुक्तं रथ-

मालभेदं वनस्पत इति । आस्थाता त इत्यारोहेत् । प्राचीं प्रयावोदीचीं वा प्रदक्षिणमावर्तयेत् । प्रत्यागतायाव्यमित्येके । इति ।

जैमिनिगृहसूत्राणि तु—वेदमधीत्य व्रतानि चरित्वा ब्राह्मणः क्षात्यन् संभारानुपकल्पयते अहृतं वास परकां ज्ञानमनुलेपनं सुमनस आञ्जनमादर्शमहते वाससी त्रिवृतं मणिं वैणवं वृणं शुक्ले उपानहौ नापित उपकल्प्य उत्तरत उपतिष्ठत्येकामास्तीयांहतेन वाससोदग्दधेन प्रच्छाद्य तत्रैनं प्राङ्मुखमुपवेश्य वृण्डमप्युक्तां सादयेत् द्विषतां वज्रोऽसीति मेखलां विलंसयेदुदुत्तममिति तां वैषाप्य सादयेत् केशान्तकरणेन मन्त्रा व्याख्याताः । परिवापनञ्च शिरोऽग्रे वपते ततः इमंश्रूणि तत इतराण्यङ्गान्यनुपूर्वेण केशश्मश्रुलोमनखान्यद्वत्यस्य मूले निखनेदुदुम्बरस्य वा अपहतो मे पाप्मेति शीतोष्णाभिरग्निर्द्विर्द्विष्यान्तर्हिताभिरेनं ज्ञापयेत्, शिवा नः शं तमा भव छष्टीका सरस्वति, मा ते व्योम संदृशीति रोहिण्यां ज्ञायात्, प्रजापतेवा एतन्नक्षत्रं प्रजावान् भूयासमिति, वृगशिरसि ज्ञायात् सोमस्य वा एतन्नक्षत्रं सोमेज्या मोपनमेदिति, तिष्ये स्नायाद् बृहस्पतेवा एतन्नक्षत्रं ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति, हस्ते ज्ञायात् सवितुर्वा एतन्नक्षत्रं सवितृप्रसूतो भूयासमिति, अनुराधाञ्च ज्ञायात् मित्रस्य वा एतन्नक्षत्रं मित्राणां प्रियो भूयासमिति, भवणे ज्ञायात् विष्णोर्वा एतन्नक्षत्रं यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञो मोपनमेदिति । तमहतेन वाससा परिदधीत, परीमं सोमेति सव्यमग्रेऽभ्यर्क्षीत, यशसा मेत्यथ दक्षिणं त्रिवृतं मणिं कण्ठे प्रतिमुञ्चते ; पालाशं स्वस्त्ययनकामः स्वस्त्ययनोऽसीति वेल्वं ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्यर्कमन्त्राद्यकामोऽर्कवानन्नादो भूयासमिति, गन्धर्वोऽसि विश्वावहः स मा पाहि स मा गोपायेति वैणवं वृण्डमुपादत्ते, उपानहा-वादधीत नेत्रे स्थो नयतं मामिति दक्षिणमग्रे प्रतिमुञ्चते । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृहसूत्रयोः समानुपूर्वीकाणि सूत्राणि तु—छन्दस्यथान् बुद्ध्वा क्षात्यन् गां कारये-दाचार्यमर्हयेत् । ओत्रियोऽन्यो वेदाध्यायी । न तस्य ज्ञानम् । अथास्य ज्ञानम् । मेजपरिहितं प्रपाद्य जटाश्मश्रुलोमनखमभिसंहर्याऽऽपो हि छेति तिसृभिः ज्ञायाद्विरण्यवर्णा इति च द्वाभ्याम् । शन्न इति च द्वाभ्याम् । जौस्ते गृष्टमिति छत्रं धारयेत् । इममग्न इति द्विरण्यम् । प्रतिष्ठे स्थो देवते मा मा हिसिष्ठमिति वाराह्यावुपानहौ प्रतिमुञ्चते । द्विवज्रोऽत ऊर्ध्वं तस्माच्छोभनं वासो भर्तव्यमिति श्रुतिः । वैणववृण्डधारी नित्यम् । छत्रधारी अपन्थदायी । इति ।

आपस्तम्बगृहसूत्राणि च—चरितव्रताय मेधाजननं करोति । अनिन्दितायां दिव्येकमूलं पलाशं कुशास्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदक्कुम्भेन त्रिः परिविञ्चन्तं वाचयति स्रग्वः स्रग्वः असीति । एतेन वापनाद्विपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् । इत्यनुपेतपूर्वस्य । अथो-पेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननञ्च । अनिरुक्तं परिदानम् । कालञ्च । तत् सवितु-वृणीमहे इति सावित्रीम् । इति ।

आपस्तम्बगृहसूत्राणि तु—वेदमधीत्य क्षात्यन् प्रागुदयाद् ब्रजं प्रविश्यान्तर्लोका चर्मणा द्वारमपिधायाऽऽस्ते । नैनमेतद्द्वाराद्विष्योऽभितपेत् । मध्यन्दिनेऽमेरूपसमाधावाद्याज्यभागान्ते

पाळार्शी समिधमुत्तरयावायापरेणामिं कट् परकायां वोपविश्योत्तरया क्षुरमभिमन्त्र्योत्तरेण यजुषा बसू प्रदायायां संसर्जनाद्याकेशमिधानात् समानम् । जघनादे ब्रजस्योपविश्य विसृत्य मेखलां मल्लवारिणे प्रयच्छति । तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दभंस्तम्ये वोपगृह्णति । एवं विहितामिरेवान्निसूतराभिः बद्धभिः ज्ञात्सोत्तरयोदुम्बरेण दतो भावते । ज्ञानीयोच्छादितः ज्ञातः । उत्तरेण यजुषाऽऽतमन्तरं वासः परिधाय सार्वधरमिणा वन्द्येनोत्तरैर्देवताभ्यः प्रदायोत्तरयाऽनुलिप्य मणिं सौवर्णं सोपधाव सूत्रोत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिष्ठाव्योत्तरया ग्रीवात्स्वावध्वैवमेव वादरं मणिं मन्त्रवर्जं सन्ध्ये पाणावाक्याहृतमुत्तरं वासो रेषतीस्त्विति समानम् । तस्य दशायां प्रवर्तौ प्रबध्य दव्यामाधायाऽऽज्येनाभ्यानायन्नतरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्तं कृत्वैतामिरेव दक्षिणे कर्णं आबध्नीतैताभिः सन्ध्ये । एवमुत्तरैर्यथाक्षिप्तं क्षजः शिरस्याञ्जनमादशां-
येक्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति । वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः । उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्योत्तरेणाधर्चनं दिश उपस्थायोत्तरेण नक्षत्राणि वन्द्रमसमिति । रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति । इति ।

मानवगृहसूत्राणि च—छन्दस्यर्थान् बुद्ध्वा स्नास्यन् गां कारयेत् । आचार्यमहंयेच्छ्रोत्रियः । अन्यो वेदपाठी न तस्य ज्ञानम् । आपो हि ह्येति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचय इति द्वाभ्यां ज्ञात्वाऽऽते वाससी परिधत्ते । वस्यसि वद्यमन्तं मा कुरु सौवर्चसायेति परिदधाति । यथा श्रौश्च पृथिवी च न बिभीतो न रिप्यतः । इत्याहुक्ते । हिरण्यमावध्नीते । छत्रं धारयते दण्डं मालां गन्धम् । प्रतिष्ठे स्थो देवते यावापृथिवी मा मा संतासमित्युपानहौ । द्विवस्त्रोऽत ऊर्ध्वं भवति तस्माच्छोभनं वासो भर्तव्यमिति श्रुतिः । इति ।

वाराहगृहसूत्राणि तु—छन्दस्यर्थान् बुद्ध्वा स्नास्यन् गां कारयेत् । आचार्यमहंयेत् । आपो हि ह्येति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचय इति चतसृभिः ज्ञात्वा अहर्तै वाससी परिदधाति वस्यसि वद्यमन्तं मा कुरु सौवर्चसायेति विद्वज्जनस्य छायाऽसीति छत्रं धारयते । मालामावध्नीते यामदिवनौ धारयेतामिति । हिरण्यं विभृयान् । प्रतिष्ठे स्थो देवते इत्युपानहौ । विष्टम्भोऽसीति धारयेद् वैष्णवीं यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । नित्यव्रतान्याहुराचार्याः । द्विवस्त्रोऽत ऊर्ध्वं शोभनं वासो भर्तव्यमिति श्रुतिः । इति ।

बौधायनगृहसूत्राणि तु—वेदमधीत्य ज्ञास्यन्नित्युक्तं समावर्तनम् । मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्या-
चक्षते । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणम् । मन्त्रब्राह्मणे अधीत्य चीर्णेषु वा व्रतेषु । एतावदेव नाना । अथ देवयजनोलेखनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा पाळार्शी समिधमाज्येनाक्तु मध्यन्दिनेऽभ्यादधाति । तत् पुरस्ताद् व्याख्यातम् । अथ केशभ्र-
नखलोमावापनेनैव प्रतिपद्यते सिद्धमा छत्रादानान् कृत्वा पक्वाज्जुहोति । आवहन्ती वितन्वानः
.....स्वाहा इति । अथाऽऽज्याहुतिरपजुहोति आम्रायन्तु मल्लवारिणः स्वाहा यशोजनेऽद्यानि
स्वाहा । श्रेयान् वस्यस्योऽसानि स्वाहा, तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा, स मा भगप्रविश

स्वाहा । इति स्विष्टकृतप्रभृतिसिद्धिमा धेनुवरप्रदानात् । अथाग्नेनाग्निं बिल्वशालायां हुत-
 शेषं निदधाति तस्मिन् सहस्रशाले निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा इति । अथ पक्वादुपादाय प्राभाति
 यथापः प्रवतायन्ति यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ।
 प्राद्याप आचम्योरः प्रत्यात्मानं प्रत्यभिमुख्यते प्रतिवेशोऽसि प्र मा पाहि प्र मा पश्यस्व इति ।
 सोऽन्नैवाऽस्ते आ नक्षत्राणामुदयात् । अथोदितेषु नक्षत्रेषूपनिष्क्रम्य दिश उपसिद्धत इति सिद्धमत
 ऊर्ध्वम् । यस्मिन्नन्नावुपनयति तस्मिन् ब्रह्मचर्यं तस्मिन् व्रतचर्यं तस्मिन् समावर्तनं तस्मिन्
 पाणिग्रहणं तस्मिन् गृह्याणि कर्माणि क्रियन्ते । इति ।

पारस्कगृह्यसूत्राणि च—वेदं सभाष्यं ज्ञायात् । ब्रह्मचर्यं वाऽष्टावत्वारिंशकम् । द्वादशके-
 ऽप्येके । गुरुणाऽनुज्ञातः । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । षडङ्गमेके । न कल्पमात्रे । कामं तु
 याज्ञिकस्य । उपसंगृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्नेषु पुरस्तात्
 स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानाम् । येऽस्त्वन्तरमय इत्येकस्मादपो गृहीत्वा । तेनाभिषिञ्चते ।
 तेन मामभिषिञ्चामीति, येन श्रियमकृणुतामिति । आपो हि छेति च प्रवृत्तम् । त्रिभिस्तूष्णी-
 मितरैः । उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत् परिधायाऽऽदित्यमुपसिद्धते ।
 उच्यन् भ्राजभृगुरिन्द्रो मरुद्भिरिति । दधि तिलान् वा प्राभ्य जटालोमनखानि संहृत्यौदुम्बरेण
 दन्तान् धावेत् । अन्नाधाय व्यूह्यं.....भगेन चेति । उत्साद्य पुनः ज्ञात्वाऽनुलेपनं नासि-
 कयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति पितरः शुन्धध्वमिति
 पाण्योरवनेजनं दक्षिणा निषिचयानुलिख्य जपेत् । सुचक्ष्रा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवचांमुखेनेति ।
 अहत् वासो धौतं वाऽन्नैरेणाऽऽच्छादयीत परिधास्यै इति । अथोत्तरीयं यशसेति । एकं चेत्
 पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत् । समनसः प्रतिगृह्णाति या आहरदिति । अथावब्रवीते यद्
 यशोऽस्तरसामिति । उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति । अलङ्करणमसीति कर्णवेष्टकौ
 बृहस्पतेरुक्ते अक्षिणी । रोचिष्णुरसोऽत्यात्मानमादर्शं प्रेक्षते । छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेरुक्ते दि-
 रसीति । प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते । विश्वाभ्यो मानाद्भ्याभ्यस्परि-
 पाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते । दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासदक्षत्रोपानहश्चापूर्वाणि
 चेन्मन्त्रः । इति ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
तृतीयप्रपाठकस्य पञ्चमी कण्डिका

ज्ञानविधिमभिधाय इदानीं ज्ञातकव्रतविवक्षयेदमाह—

अत ऊर्ध्वं वृद्धशीली स्यादिति समस्तोद्देशः ॥ १ ॥

अतोऽस्मात् ज्ञानादूर्ध्वं वृद्धानां (A) स्थविराणां यच्छ्रीलं स्वभावः, तच्छ्रीली स्याद् भवेत् । ते हि वृद्धाश्चिरजीवितया विदितबहुधर्ममार्गाः सन्तोऽनिष्टफलं कर्म परिहृत्य श्रेयःप्राप्तिसाधने 'प्लेव यत्नवन्तो भवन्त्यतो युक्तं तच्छ्रीलित्वम् । इत्ययं समस्तोद्देशः समस्तव्रतसंक्षेप (B) इत्यर्थः ।

तल्लैतान्याचार्याः परिसञ्चक्षते ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् ज्ञातकत्वे एतानि वक्ष्यमाणानि व्रतानि आचार्याः परिसंचक्षते सम्यक् कथयन्ति ।

कानि पुनस्तानि इत्यत आह—

नाजातलोमन्योपहासमिच्छेत् ॥ ३ ॥

यस्या "स्तु यौवनसंस्मृचिका नाभिमण्डलोभयपार्श्ववर्त्तिनी श्यामायमाना रोम-
'राज्जिरण्वपि न विभाव्यते" * सा अजातलोम्नी अजातव्यञ्जनोच्यते (C), "तथा सह
उपहासो रमणं मैथुनमुपभोग इत्यर्थः; तं नेच्छेत् न कुर्यात्" * ।

A. स्थविरलक्षणं च चन्द्रकान्तीये—

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ इति ।

B. तथाच वचनमिदमभियुक्तानाम्—

विस्तीर्य हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाग्रीत् ।

इदं हि विदुषां लोके समासम्पासचारणम् ॥ इति ।

C. तदुक्तमशङ्कहृदये पञ्चदशाध्याये—

1. 'प्लेव' ख । 2. 'परित्याजयन्ति' च । 3. 'यस्या नव-' ख । 4. 'राज्जिर्न जात' ख ।

5. नास्ति ख ।

यदा बाह्यमतिक्रम्य तारुण्यं यान्ति योषितः ।
 कायश्च मानसो भावस्तदा तासां विवर्तते ।
 स्तनौ पीनोन्नतौ स्यातां योनिश्च परिवर्धते ॥
 समुद्रमवन्ति लोमानि वस्तिदेशे समन्ततः ॥
 जरायुकोशात् तन्वच्छं शोणितश्च प्रवर्तते ।
 तदार्तं रजश्चेति पुष्पनाम्ना च गद्यते ॥
 मासि मासि खवेद्रक्तं शशशोणितसन्निभम् ।
 लाक्षारसनिभं वाऽपि तददोषं विनिर्दिशेत् ॥
 तिस्रश्चतस्रो वा पञ्चाप्यनुब्रूयति तन्निशाः ।
 अतोऽन्यथा रजः स्त्रीणां जानीयाद् दोषवद् भिषक ॥
 अरुगुणनामशोकानां प्रायशश्च प्रवर्तते ।
 द्वादशाद् वत्सराद्ध्वं याति पञ्चाशता क्षयम् ॥
 आर्तवस्त्रावदिवसादतुः षोडश रात्रयः ।
 गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः ॥
 नारीणां प्रकृतेर्भेदादतुकालस्य चान्यथा ।
 गर्भग्रहणकालस्य कीर्तितं देहवेदिभिः ॥
 दिने व्यतीते नियतं सङ्कृत्यम्बुजं यथा ॥ इति ।

काकभिर्जम्बदीपिकायामपीदमेवोक्तम्—

ऋतुकाल इति प्रोक्तं गागयोदिमुनिसत्तमैः ।
 स्त्रीचिह्नं यौवनं प्राप्य षोडशे वत्सरे सदा ॥
 कृत्रिमो दशमाद्ध्वमौषधस्य निषेवणात् ।
 एकादशे द्वादशे वा ऋतुकालं वदन्ति हि ॥
 अनुरागाद् द्वादशाब्दे त्रयोदशे तु केचन ।
 चतुर्दशे पञ्चदशे स्त्रीचिह्नं तु भविष्यति ॥
 चातजा पित्तजा चेति दारुणा त्रिविधा स्मृता ।
 चातजा द्वादशे वर्षे पित्तजा च चतुर्दशे ॥
 दारुणा षोडशे वर्षे शोणितं पतति ध्रुवम् । इति ।

एवञ्च जातव्यसूना ऋतुमत्येव भवतीति सूत्रेणानेन अत्रुमतीसङ्गमो विशिष्य निविध्यते ।

असंस्कृतां पुष्पहीनां कन्यकां वा द्विजाधमः ।

गन्तुमिच्छति पाषाट्मा नरकं याति दारुणम् ॥

इति वदतां मार्कण्डेयाचार्याणामप्यत्रैवानुकूलत्वादिति ।

उक्तञ्च—

अजातव्यञ्जनाऽलोम्नी न* तथा सह संविशेत्(A) । इति ।

बालत्वात् तस्याः पीडा मा भूदिति तत् प्रतिषिध्यते ।

नायुग्वा ॥ ४ ॥

अयुगः काकबन्ध्यापत्यं तथाऽयुग्वा महोपहासं नेच्छेदिति वर्तते, एवं वास्या उपयमने प्रतिषेधं दर्शयति । उक्तञ्च—

निर्णयसिन्धो च—

प्रथमर्तोः पूर्वं खोगमनं न कर्षम्—

प्राग् रजोदर्शानात् पत्नीं नेयाद् गत्वा पतत्यधः ।

व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयान् ॥

इत्यादिवलयनोक्तः ।

सनातनधर्मप्रदीपे च—

अप्रौढां कन्यकां विप्रो यभेत् कामानुरोञ्चहम् ।

तस्यैव नरके वासः कानीनः स्यात् तदुद्धवः ॥

इति देवलवचनान् । एवञ्चात्रानागतान्वासङ्गमनिषेधात् 'ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्' (२।५।७) इति सूत्रे सूत्रस्यास्यापवादकत्ववर्णना या कृता सा न मनोरमा, गोभिलाचार्यस्य नववध्या ऋतु-दर्शनादूर्ध्वं त्रिरात्रादित्यर्थ एव तानुपपन्नं, न तु केवलं विवाहकालान् परमेव त्रिरात्रादिति (एतद्योप-पादितं पादटीकायां द्र० पु० ३०१), अनागतान्वासङ्गमनिषेधकवाक्यानां भूयसोपलम्भाच्च ।

यद्यपि गोभिलाचार्येण 'नमिका तु श्रेष्ठा' इति सूत्रयता ऋतुमतीविवाहोऽपि जघन्यपक्षीय इति भङ्ग्या प्रतिपादितम्, तन्पुत्रेण च गृह्यासंग्रहे 'तां प्रयच्छेत् त्वनमिकाम्' इत्युक्त्वा तत् समर्थितम्, तथाऽपि पुनः स्नातकप्रकरणे नाजातेत्यादि सूत्रं विरचय्य अन्तुमतीविवाह एव अजातव्यञ्जना-संमग्नप्रसङ्गिणि प्रदर्श्य च नग्निकाचिवाहे एव प्रकृष्टं तानुपर्यमिति प्रमाणीकृतं । अत एव 'अनग्निका तु श्रेष्ठा' इति केषाञ्चित्प्रवचनानां मृगकल्पना नितरां निरस्ता इत्यत्राप्यवहितैर्भक्षितव्यं भीमज्जिः । अथ यदि केषुचिद् गृह्येषु मन्त्रप्रयोगादिलिङ्गपरामर्शेन ऋतुमतीविवाह एव साध्यत्वेन निर्णीयते इति मन्यन्ते केचन व्यवहारपेशलाः, तन्मतन्तु पुराकल्पीयत्वेन गोभिलीयव्यतिरिक्त-विषयत्वेन आपत्कल्पीयत्वेन जघन्यकल्पीयत्वेन वा समर्थनीयमित्यलं पक्षितेन, विस्तरस्तु सनातनधर्मप्रदीपादियु विचारो द्रष्टव्य इति ।

A. कर्मप्रदीपः ३।१।४ । अस्य विवृतौ शिवरामः—या स्वयमनुजिह्वकुचा अजातव्यञ्जना अलोम्नी तथा सह न संविशेद् एकत्र न शयीत । व्यञ्जनानि कील्लणानि, यस्या नान्यूर्ध्वं रोमराजिर्न दृश्यते सा अलोम्नी । इति ।

अयुगूः काकबन्ध्यायां जाता तां न विवाहयेत्(A) । इति ।

न रजस्त्रलया ॥ ५ ॥

रज^१स्त्रलया उद्वेषा, तथा सह उपहासं नेच्छेदिति 'वर्तते' ।

न समानर्ष्या ॥ ६ ॥

समानास्तुल्याः 'श्रूयः प्रवरा यस्याः सा समानर्षी, तथा सह उपहासं नेच्छेदिति 'वर्तते' । एतद्व्युपयमनप्रतिषेधपरमेव ।

तथा च गौतमः—असमानप्रवरैर्विवाह इति ।

नापरया द्वारा प्रपन्नमघ्नं भुञ्जीत ॥ ७ ॥

अपरया 'पश्चात्प्रभृतिविकृतया (B) द्वारा 'द्वारेण गवाक्षेण वा प्रपन्नमाहुत-
मघ्नं पक्कानं न भुञ्जीत नास्मीयात् । 'एवञ्च ब्रौह्मादिधान्यानामप्रतिषेधः ।

न द्विः पक्कम् ॥ ८ ॥

द्विः कृत्वः पक्कं शृतं द्विः पक्कम् अन्नं न भुञ्जीतेति 'वर्तते' । पक्कमिति वचनाद्
उष्णीकरणे न दोषः । (C) 'येषां पक्कान्संयोगव्यतिरिक्ता पाकनिष्पत्तिरेव नास्ति'*
यथा 'रथवायक(?) पूरकपूरिकादीनाम्, तेषां न द्विः पक्कता । 'ततश्च
भोजनम्'* न दोषाय ।

A. कर्मप्रदीपः ३।९।४ । अल्प विवृतिः—सूत्रे वा अयुगुल्ला सा काकबन्ध्यायां जाता ।
उद्वेषत्वा काकबन्ध्या, तथा वा जाता सा अयुगुल्लेनोच्यते, ताम् अयुगूं न विवाहयेत् ताम-
परिनेतां न परिनेयेत् । इति ।

B. द्वारसूत्रो द्वारसूत्रपर्यायः 'खीद्वारं प्रतीहारः' इत्यमरोक्तः ।

C. वेधमिति । एतेन—तदेव द्विः पक्कं निषिध्यते यत् सूफकारसाक्षापेक्षितपाकनिष्पत्त्य-
नन्तरं पुनः पक्कते, न पुनरर्चपाकानन्तरं तच्छास्त्रोक्तसम्भारणादिरूपपाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि ।
न कश्चनन्तरेण सम्भारणं पाको निष्पद्यत इति ।

1. 'लघवा' ख । 2. 'वर्तते' नास्ति ख । 3. 'सहसाः' ख । 4. 'वर्तते' नास्ति ख । 5. 'पाशाण्य-
निषिद्धिर्वा द्वारा' ख । 6. 'उपहारि' क-घ । 7. 'एवं वाक्यानां ब्रौह्मादीनामपि प्रतिषेधः' ख ।
8. 'वर्तते' नास्ति ख । 9. 'येषां तु पक्कान्संयोगव्यतिरिक्तः पाकः, तेषां तु निष्पत्तिरेव नास्ति' ख ।
10. 'वायकपूरक' ख, 'रथवायक' घ । 11. 'तेषां न भोजनम्' ख ।

न पर्युषितम् ॥ ६ ॥

पर्युषितं परिगताहारान्नं 'नान्नं भुञ्जीतेति' वर्तते । 'अभ्यनुत्सर्गः' (A) । अस्य-
'चायमपवादो' (B) 'मनुक्तः—

यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

तत् पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद् भवेत् (C) ॥ इति ।

किंमतोऽन्यत् सर्वं पर्युषितमभोज्यम् ? न,

अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः ॥ १० ॥

शाकमांसे पर्युषिते अपि भोज्ये, यवपिष्टविकाराः सकृन्मभूतयः । यवशब्दो
गोधूमा नामयुपसंग्रहार्थः ।

पूरिकालक्षणम्—

माषाणां पिष्टिकां कुशीलवणार्द्रकटिफुभिः ।

तथा पिष्टिकया पूर्णां समिता कृतपोष्टिका ।

ततस्तैले विपका सा पूरिका कथिता कुचैः । (इति भावप्रकाशः)

A. सामान्यविधिरुत्सर्गः ।

B. विशेषविधिरपवादः । उत्सर्गापवादयोरपवादविधिर्बलवान् । इति ।

C. मनुसंहिता । १।२४ 'स्नेहसंयुक्तमिति मेघातिथिकुल्लूकभट्टसम्मतेः पाठः । अस्य व्याख्यायां
कुल्लूकभट्टः—“यत्किञ्चित् खरविषादमम्बवहार्यं मोदकादि, भोज्यं पाप्मासादि, अगर्हितमुपचातान्तर-
रहितम्, तत् पर्युषितं राज्यन्तरितमपि घृततैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् । न तु प्रागेव
यत् स्नेहसंयुक्तं तत् पर्युषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयम् । तथाच सति हविःशेषस्य स्नेह-
संयोगावयवभावाद् 'यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तमि'त्यनेनैव भक्षणे सिद्धे 'हविःशेषं च यद्
भवेदि'त्यनर्थकं स्यात् । स्पृत्यन्तरेऽपि भक्षणकाल एवाभिचारणमुपदिशते । तथाच वचः—

मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिचारितम् ॥

हविःशेषञ्च यव-पुरोडासादि पर्युषितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगरूपमेव भक्षणीयं पृथगुप-
देशात् १” इत्याह ।

1. 'वन्नं न भुञ्जीतेति' ख । 2. 'वर्तते' नास्ति च । 3. 'पञ्चमिति चवस्तु' ख । 4. 'पाव' नास्ति च । 5. 'मनुनीतः' ख । 6. 'यतः' नास्ति च । 7. 'पाव' ख । 8. 'यव' ख । 9. 'यवयवपाव' ख ।

तथाच मनुः—

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्ने 'हाढ्य' द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया (A) ॥ इति ।

एवञ्च स्नेहाक्तं पयोविकारयुक्तं च पर्युषितमपि भाज्यम् (B) ।

न वर्षति धावेत् ॥ ११ ॥

धावतिर्गतिकर्मा । वर्षति न गच्छेदित्यर्थः । अथवा त्वरितगमनप्रतिषेधो निपातपरिहारार्थः ।

नोपानहौ स्वयं हरेत् ॥ १२ ॥

पथि गच्छन् स्वयमात्मना आत्मीयोपानहौ न हरेत् । एवं चाऽऽचार्यादि-
स्वप्ताकयोः स्वयमपि हरणेऽभ्युदयः ।

नोदपानमवेक्षेत् ॥ १३ ॥

उदपानं कूपस्तं नावलोकयेत् ।

A. मनुसंहिता ५।२५ । अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—“अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंबोगरहिता अपि द्विजातिभिर्भक्षणीयाः”—इत्याह ।

B. विकारान्तरप्राप्तन्तु सर्वथैव वर्जनीयम् ।

अपूषाञ्च कर्मभाञ्च धामा वटकसक्तवः ।

शाकं मौलञ्च पूषञ्च सूपं कृषर एव च ॥

यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।

सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुकञ्च परिबर्जयेत् ॥

इति वचनात् । मनुरपि—

आरण्यानाञ्च सर्वेषां दृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरञ्चैव वज्रानि सर्वशुकानि चैव हि ॥

“स्वभावातो मधुररसानि यानि काकद्वेजेनोदकादिना चाम्लीभवन्ति तानि शुकपदवाच्या-
मी”त्यस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ।

तत्रापि विशेषस्तत्रैव—

दधि भक्ष्यञ्च शुकैश्च सर्वञ्च दधिसम्भवम् । इति म० स० ५।१० ।

कण्ठादिपकस्य तु पर्युषितत्वं नैव नास्ति । तथाच स्मरणम्—

कण्ठाज्जादिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं भवेत् । इति ।

न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत ॥ १४ ॥

‘स्वयमात्मना आत्मार्यं वा परार्थं वा प्रकर्षेण वृत्तमात्मनः फलानि न विचिन्वीत ।

नागन्धां स्रजं धारयेत् ॥ १५ ॥

अगन्धां “कुरण्टकादिगन्धरहितकुसुमप्रथितां स्रजम् ।

किं सर्वामेव ? न ;

अन्यां हिरण्यस्रजः ॥ १६ ॥

सुवर्णमालाया अन्यामगन्धां ‘न धारयेत् ।

न मालोक्ताम् ॥ १७ ॥

धारयेदिति (A) ।

किं “तां त्यजेदेव ? न ; किं तर्हि ?

स्त्रगिति वाचयेत् ॥ १८ ॥

ततो धारयेत् ।

भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत् ॥ १९ ॥

भद्रं “भजनीयं सेवनीयं कल्याणमित्यर्थः । इतां भद्रां श्रेयसां वृथावाचं परिहरेत् ।

कथं ‘नाम ? यद् भद्रं तद् भद्रशब्देन ब्रूयात् । अभद्रे अकल्याणे भद्रशब्दं न प्रयुञ्जान् इत्यर्थः । अनृतदोषो मा भूत् इत्येतत् प्रतिषिध्यते ।

तथाच मनुः—भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद् (B) इति । अनेनैतद् दर्शयति अनृतं न वक्तव्यमिति । कथं तर्हि “तद् भद्रं ब्रूयादित्यत आह—

भद्रमिति ब्रूयात् ॥ २० ॥

भद्रमित्येवमादिना पर्यायवचनेन बोधयेत् । न तु दण्डनिपातवत् परुषवचनेन ।

A. मालाशब्देनोक्तां कामपि स्रजं न धारयेदित्यर्थः ।

B. भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद् भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात् केनचित् सह ॥ म० सं० ४।१३९ ।

व्याख्यायामस्य कुल्लूकभट्टः—“पथमं भद्रपदमभद्रपदपरम्, द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायकम्,

अभद्रं यत् तद् भद्रशब्दपर्यायपरप्रशस्ताविशब्देन प्रब्रूयात् । तथाचाऽऽपस्तम्बः—‘नाभद्रमभद्रं ब्रूयात् पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयाद् भद्रमित्येव’ इति । भद्रपदमेव वा तत्र बोध्यम् । शुष्कं निष्प्रयोजनं वैरं विवादं न केनचित् सह कुर्यात् ।” इत्याह ।

1. ‘स्वयं’ नास्ति ख । 2. ‘वि-’ नास्ति च । 3. ‘कुरण्टकादि-’ नास्ति च । 4. ‘न धारयेत्’ नास्ति च ।

5. ‘तां’ नास्ति च । 6. ‘भज सेवायां’ ख । 7. ‘नाम’ नास्ति च । 8. ‘तद्’ नास्ति च ।

तथाच गौतमः—अभद्रं भद्रमिति (A) । अनेनैतद् दर्शयति सत्यमप्यप्रियं न वक्तव्यमिति । तथाच मनुः—

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः (B) ॥ इति ।

इदानीं ज्ञातकस्य त्रैविध्यप्रदर्शनार्थमिदमाह—

तत्रैते त्रयः ज्ञातका भवन्ति ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन् व्रतानुष्ठानेऽधिकारिणः एते त्रयः ज्ञातका भवन्ति ।

‘के ते इत्यत आह’#—

विद्याज्ञातको व्रतज्ञातको विद्याव्रतज्ञातक इति ॥ २२ ॥

येन यथोक्तानां वेदव्रतानामनुष्ठानं न कृतम्, आपत्कल्पत्वाद् प्रहणान्तिकेनैव ब्रह्मचर्येण समस्तया चोपनयनव्रतचर्यया वेदोऽधीतः स विद्याज्ञातकः । येन च यथा-विहितं वेदव्रतानामनुष्ठानं कृतं वेदश्च यथाकालं नाधीतः स व्रतज्ञातकः । येन यथोक्तयैव वेदव्रतचर्यया यथाकालमेव वेदोऽधीतः स विद्याव्रतज्ञातक इति (C) ।

A. गौतमसंहितायां ज्ञातकव्रतप्रकरणे नवमाध्याये “अधेनुं धेनुमव्येति ब्रूयादभद्रं भद्रमिति कपालं भगलमिति मणिचतुरितीन्द्रचतुः” इत्यादि ।

B. मनुसंहिता ४।१३८ । कुलूकभट्टोक्ता व्याख्या चास्य—यथादृष्टभृतं तत्त्वं ब्रूयात् । तथा प्रीतिसाचनं ब्रूयात् पुत्रस्ते जात इति । यथादृष्टभृतमप्यप्रियं पुत्रस्ते मृत इत्यादि न प्रियमपि मिथ्या न वदेत्, एव वेदमूलतया नित्यो धर्मः’ । इति ।

कक्षुप्मानिति कुसार्धं कण्डाळं ब्राह्मणेति च ।

प्रशंसामिन्दुर्न द्वेषात् परुषाच्च विशिष्यते ॥

इति चात्रोदाहरति कम्पकान्तः ।

C. अत्र तत्कालद्वारः—‘तथाच हारीतः, यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समाचरते स विद्याज्ञातकः, यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समाचरते स व्रतज्ञातकः, उभयं समाप्य समा-चरते यः स विद्याव्रतज्ञातक इति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

वेदं व्रतानि वा पारं गीत्वा क्षुभकमेव वा ।

इति । अग्नये तु—‘मियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति’ इति ब्राह्मणवाक्यम्,

आहैव स जसाधेन्यः परमं तप्यते तपः ।

यः कल्पयति द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥

इति मनुवचनमाऽऽलोचयन्तो विनाऽपि ब्रह्मचर्यमधीत्य वेदं यः ज्ञाति सोऽपि विद्याज्ञातको कथयिषि मन्वन्ते’ । इत्याह ।

तेषामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ ॥ २३ ॥

‘श्रुज्वर्यम्—

श्रेष्ठ इति सम्मानवानादिषु फलभूयस्त्वं दर्शयति, अपमानादिषु च दोषगुरुत्वमिति । ननु प्राक् ज्ञातकर्मतानां मन्ते वा स्नातकलक्षणं वक्तुं युक्तम्, कस्मात् स्नातकलक्षणस्य प्रागुपरिष्ठाच्च व्रतोपन्यासः ? उच्यते— पूर्वोत्तराश्रमिणामपि ब्रह्मचारि-वैखानस-मिक्षूणां कानिचित् सत्यवचनादीन्यप्य- विरुद्धव्रतानि साधारणानि भवन्तीत्येतस्य प्रज्ञापनार्थमेवमुपन्यासः “कृतः । एवञ्च क्रोधकौशीलववर्जनेन्द्रियसंयमादिभिरविरुद्धैर्ब्रह्मचारिधर्मैः स्नातकादयोऽप्यधिक्रियन्ते । तथा दयादिभिर्मित्तुधर्मैः पूर्वाश्रमिणः, इत्ययमस्य तात्पर्यार्थः । तथाच ब्रह्मचारि- धर्मावसाने गौतमेनाप्येवमेवोक्तम्—‘उत्तरेषाञ्चैतद्विरोधी’ति । तन्नाप्यसहायेन (A) ‘चशब्दस्यैव एवार्थोऽभिहितः, चशब्दादुत्तरेषां वक्ष्यमाणं तत्पूर्वेषामविरोधि स्यात् ।

प्रकृतमधुनोच्यते—

नाऽऽर्द्रं परिदधीत ॥ २४ ॥

आर्द्रं जलक्षिप्तं वासः ‘न परिदधीत’* ।

नैकं परिदधीत ॥ २५ ॥

एकवासा न स्यादित्यर्थः (B) । “अन्ये तु भन्तर्वाससो विधानार्थमेतदिति “भन्यन्ते ।

‘तत्र ; “कृतः ?

“एककृत्तौ द्विकृत्तौ वा न स्यात् कर्मणि कर्हिचित् ।

‘द्वितीयकक्षबन्धस्तु न भवेत् स्नातकादौ ॥ इति वचनात् (C) ।

A. गौतमसंहिता । असहायो व्याख्याकर्ता ।

B. तेन उत्तरीयं वासोऽयस्याऽऽवश्यकमित्यवगम्यते इति ।

C. अत्र तर्कालङ्कारः—“अन्ये तु भन्तर्वाससो विधानम् इच्छन्ति, कस्मात् ? परिदधीत इति पुनर्वचनात्, परिदधीत इति खल्वनुवर्तत एव, यदत्र पुनः करोति तद्वचः परिधानमेवैकस्य वाससो निषिध्यते इति द्योतयति, प्रायेण हि परिदधातिरजःपरिधानमेव बोधयति, तस्माद् वासोद्वयमेवाधः परिदधीत, उत्तरीयन्तु भतोऽपि पृथक् । तथाच स्पष्टत्ववत्तरम्—

1. ‘श्रुज्वर्यम्’ नास्ति च । 2. ‘-नेत एव’ च । 3. ‘क्रियते’ ख । 4. ‘-नर्धे तानिषधः’ ख । 5. ‘च’ नास्ति ख । 6. ‘-रीयः सात्’ ख । 7. नास्ति च । 8. ‘-नर्धे तु’ नास्ति च । 9. ‘-नर्धे वि-’ च । 10. ‘यहा’ च । 11. ‘तद्वत्’ ख । 12. ‘कृतः’ नास्ति च । 13. ‘तुल्यौ’ द्विकृत्तौ वा ख । 14. ‘द्वितीयं कक्षबन्धम्’ ख ।

न मनुष्यस्तुतिं प्रयुञ्जीत ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण गद्यपद्यादिना पदविन्यासेन मनुष्यस्तुतिप्रतिषेधः ।

नादृष्टं दृष्टतो ब्रवीत^(A) ॥ २७ ॥

नाश्रुतं श्रुततः ॥ २८ ॥

¹अश्रुतं (B) ।

स्वाध्यायविरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत् ॥ २९ ॥

स्वाध्यायो वेदाभ्यासः, स पञ्चधा 'भियते' ।

तथाच दत्तः—

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं अपः ।

'प्रदानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासोऽपि पञ्चधा⁽¹⁾ ॥ इति ।

यतस्य पञ्चप्रकारस्य²पि स्वाध्यायस्य³* 'विरोधिनः विरोधकारिणः ये अर्थाः⁴* व्यापारास्तान् 'उत्सृजेत्' ।

अनेकत्वाच्छरीरे विनाशहेतवः प्रत्येकमुपदेष्टुमशक्याः इत्यतः कलापीकृत्य लाघवार्थमिदमाह—

तैलपालमिवाऽऽत्मानं दिधारयिषेत् ॥ ३० ॥

तिलेषु भवं तैलम्, तस्याऽऽधारस्तैलपात्रम् । "यथा पूर्णं तैलपात्रं स्फुटन-
चलन⁵विपर्यास-स्व-काका⁶"विदूषणादिभ्यो भयेभ्यो महता यत्नेन "रक्षन्ते,

जलतीरं समासाद्य तत्र शुद्धं च वाससी ।

परिधायोत्तरीयञ्च कुर्यात् केशान् न धूमयेत् ॥ इति ।

आतकानान्तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

इति चैवमादि । न चैवमपि बहु वासस्त्वदोषाद्वाङ्मा कर्तव्या, कुतः ?

नाभेरधः कृते सम्यक् न दोषो बहुवाससाम् ।

इति स्मरणाद्⁷ इत्याह स्वभाष्ये ।

A. 'अथान्' इति पाठान्तरमित्याह तर्कालङ्कारः ।

B. यदृष्टं तद् दृष्टं यथाश्रुतं तत् श्रुतमिति न कथयेदित्यर्थः ।

C. वृत्तसंहिता २।२० ।

1. 'निरदव्याख्याते' ख । 2. 'भियते' नास्ति च । 3. 'तददानं' च । 4. 'हि' ख ।
5. नास्ति ख । 6. 'चयकारिणी' ख । 7. 'उत्सृजेत्' नास्ति च । 8. 'तथा' क च । 9. 'विपर्यास'
ख । 10. 'आदि' नास्ति ख । 11. 'रक्षयेत्' ख ।

एवमा'त्मानमात्मशरीरं स्वर्गापवर्गप्राप्तिसाधनभूतं विधारयिषेद् 'धारयेत्, सर्वा-
पायेभ्यो रक्षेदित्यर्थः । 'ननु धारयेदिति वक्तव्ये गौरवं 'कस्मात् ? उच्यते*—
मनसाऽपि 'शरीरात्ययकारि कर्तुं नेच्छेदिति ।

न वृक्षमारोहेत् ॥ ३१ ॥

शृज्वर्थम् ।

न प्रतिसायं ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

प्रतिसायं सायं सायं प्रतीति, अस्तमयसन्निधावि"त्यर्थः । ग्रामान्तरमिति
विशिष्टमध्वानं न गच्छेत्^(A) ।

नैकः ॥ ३३ ॥

ग्रामान्तरं व्रजेदिति ।

न वृषलैः सह ॥ ३४ ॥

'वृषलाः शूद्राः, तैः* केवलैः सह, न संमिश्रैः (B) ।

न कास्तृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ ३५ ॥

कुत्सिता सृतिः 'पन्थाः कास्तृतिः 'तया । ग्रामशब्दा गृह"शब्दस्यापि उप-
लक्षणार्थः ।

तथाच मनुः—

अपद्वारेण नातीयाद् ग्रामं वा वैश्वं वावृतम्^(C) । इति ।

A. उक्तमेतन्मनुसंहितायामपि—

नाभीयात् सन्निवेलायां न गच्छेन्नापि मन्विजेत् ॥ इति । म० स० ४।१५ ।

B. अत्र तर्कालङ्कारस्तु—

"न शूद्रो वृषलो नाम वेदो हि वृष उच्यते ।

अस्य विप्रस्य तेनालं स वं वृषल उच्यते ॥

इत्युक्तलक्षणे'वृषलैः शूद्रैर्वा" इति व्याचक्ष्यौ ।

C. मनुसंहिता ४।७३ । अस्य मेधातिथिकुल्लूकभट्टादिसम्मतपाठस्तु—

1. 'अनः शरीरं' ख । 2. 'धारयेत्' नास्ति च । 3. 'ननु' नास्ति च । 4. 'नास्ति' च ।

5. 'शरीरसाधकं' ख । 6. 'इत्यर्थः' नास्ति ख । 7. 'शूद्रैः' च । 8. 'पन्थाः' नास्ति ख ।

9. 'तया' कास्तृत्या ग्रामं न प्रविशेत्' ख । 10. 'शब्दः' नास्ति ख ।

न चाननुचरश्चरेत् ॥ ३६ ॥

अननुचरोऽनुचरहीनः, न चरेत् न प्रविशेद्वित्यर्थः । नैक इति 'सिद्धेऽपि पाद-
संवाहनादिकमनुचरणं परिचर्यां करोतीति 'सः अनुचरः परिचारक इत्यर्थः, तं
विना न चरेदित्ययमेव विशेषः च-शब्दाद्विनीतानुचरश्च (A) ।

एतानि समावृत्तव्रतानि ॥ ३७ ॥

समावर्त्तनं कृतद्वानस्य गुरुकुलात् प्रतिनिवर्त्तनं स्वगृहागमनम् "उच्यते, तद्
येन 'कृतम् असौ'* समावृत्तः । तस्य व्रतानि "समावृत्तव्रतानि, एतानि"* यानि
"अधस्ताद्भिहितानि । 'नन्वेतद्व्याच्यम्'* ; उपदेशादेव सिद्धेः ? "न ; प्रायश्चित्तप्रज्ञा-
पनार्थमिदं मुक्तम् । एतानि "तानि समावृत्तव्रतानि, येषामन्यतमस्यापि लोपे अहो-
रात्राभोजनं मनुना प्रायश्चित्तमुक्तम्—

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् (B) ॥ इति ।

अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म बाधुतम् ।

रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ इति । म० स० ४।७३ ।

A. अथवा तत्र ग्रामान्तरमेको न गच्छेदित्युक्तम्, अत्र तु स्वग्रामेऽपि अल्पमपि पन्थान-
मननुचरो न चरेदित्ययमर्थ इति च चन्द्रकान्तीये ।

B. मनुसंहिता १।१२०३ । "वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रयश्चित्त-
विशेषाणां च परिलोपे ज्ञातकव्रतानां चतुर्थाध्यायोकानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात्"
इत्यस्य भट्टकुल्लुकोका व्याख्या ।

सूत्रस्यास्य व्याख्यायां तर्कालङ्कारः—“समावृत्त इति कर्तरि निष्ठा । कः पुनरसौ ?
विधिबद्धं ज्ञातया गुरुणा लब्धानुसृष्टद्वगृहात् स्वगृहं प्रति सम्प्रगावृत्तः स्वगृहमागतो यः
सोऽयं समावृत्तः ज्ञातकमाऽऽलुपयते, तस्यैतानि भगवन्तरोक्तानि व्रतानि भवन्ति । व्रत-
कन्दोषादानात्—अज्ञातलोभ्या सह अनुपहासः कर्तव्यः—इत्येवमादिको नियमः कर्तव्यतया
बोधते । व्रतं नियम इति ध्यानार्थान्तरम् । अनुपहासश्चोपहासाभावः, न च तस्य कर्तव्यता अस्ति
कस्माद् व्यस्तत्र भाषसो व्यापारः अज्ञातलोभ्या सह उपहासो मया न कर्तव्यः इत्येवमादिरूपः,

1. 'सिद्धत्वात् इति न व्याचक्षितं चेत् ? न ; य.' ख । 2. 'स.' नास्ति च । 3. 'उच्यते तद्'
नास्ति च । 4. 'स' च । 5. नास्ति च । 6. 'वाच-' ख । 7. नास्ति च । 8. 'न' नास्ति च ।
9. 'ननुचरे' ख । 10. 'तानि' नास्ति च ।

स इहोपदिश्यते, तस्य च परिपालनम् । सोऽर्थं नियमः प्रजापतिव्रतवत् कर्तव्यतया बोध्यते—
इति कल्याणोद्भयो भवति, कर्तव्यो हि कल्याणोद्भय इत्याचार्या मन्यन्ते, अतस्य खल्वस्याकरणे
व्रतफलादेव परं पुरुषो हीयते न पुनर्निषेधातिक्रमवत् प्रत्यवायमप्यधिगच्छति, यथा खल्वदित्य-
व्रते सत्यपि 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत' इति वचने ; 'आदित्यं पश्यन्नातिक्रामति विधिम्, न हि तस्य
दर्शनं प्रतिषिद्धम्, नियमस्तत्रोपदिष्टः, यस्तं नियमं करोति स खल्वेतेन सम्बध्यते', इति
भगवता भाष्यकारेण शबरस्वामिना षष्ठाध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदप्यवगन्तव्यम् । यः पुन-
र्नियमं कुर्वाणोऽपि व्रतं परिपालयति स तु प्रत्यवैति, सत्यसङ्कल्पः खल्वेवमसौ न स्यात्,
आरब्धकाम्यकर्मा इव पुरुषस्तस्य परिसमाप्तिमकुर्वन् । तस्मान्नियमं कुर्वाणेन तस्य परिपालनमप्य-
वश्यं कर्तव्यम् । अपरिपालयन् घनमयं लोपयति इति तत्कृतमस्य प्रायश्चित्तं भवति ; न पुनः
कलङ्गभक्षणादिवन्निषेधातिश्रमात् । तथाच मनोः स्मरणम्—वेदोदितानामिति । स्नातक-
व्रतलोपे च इति पुनः कुर्वन् नित्यत्वममीषां नानुजानाति, अनित्यानाञ्चोपक्रान्तानामेव परमतिक्रमे
प्रायश्चित्तमिष्यते । अत एव स्नातकव्रतोपक्रमे तेनैवोक्तम्—

स्वर्ग्यायुष्यशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ।

इति । तथोपसंहारेऽपि—

एपोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रविन् ।

व्यपेतकलमपो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३

इति । अत्र 'वृत्तिः शाश्वती' नित्या 'स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः' इति व्यक्तममीषा-
मनित्यत्वम् । गौतमोऽपि स्नातकव्रतान्यभिधाय "एवमाचारो मातापितरौ पूर्वोपरान् संबन्धान्
दुरितेभ्यो मोक्षयिष्यन् स्नातकः शाश्वद् ब्रह्मलोकाञ्च जयव्रते" इत्युपसंहारं तदेवाऽऽह । तत्र च
कल्पचित् स्नातकव्रतमध्यपठितस्यापि पृथक् प्रतिषेधसम्भवाद् व्रताकरणेऽपि नित्यवत् परिपालनं
बोद्धव्यम् । यथा ब्रूयावचनपरिहारो यद्यपि स्नातकव्रतेषु पश्यते तथाऽपि मिथ्यावद्वनस्य पृथक्
प्रतिषिद्धत्वात् स्नातकव्रतान्यनुतिष्ठताऽपि नैव मिथ्या वदितव्यम् । एवमन्यत्रापि यथासम्भव-
मूहनीयम् ।

यदि पुनरनित्यत्वेऽप्यमीषासकरणे वाचनिकं प्रायश्चित्तमित्युच्यते तदा अज्ञातलोभ्या सह
उपहासो मया न कर्तव्यः इत्येवमादिकस्य सङ्कल्पस्याकरण एव प्रायश्चित्तम्, न पुनरज्ञातलोभ्या
सहोपहास एव इति स्यात्, एवमकरणेऽपि प्रायश्चित्ताभ्युपगमे कीदृशममीषामनित्यत्वम् ?
इत्ययं पर्यनुयोगः समाधेयः" इत्याह स्वभाष्ये ।

किमेतावन्त्येव ? न,

यानि च शिष्टा विदध्युः ॥ ३८ ॥

यानि चातोऽन्यान्नुक्तानि अपि शिष्टा उत्तलक्षणा (A) वेदशास्त्राविरोधिना तर्कबलेनावधाय विदध्युः कुर्युः, तानि च कुर्यादिति (B) ।

इति ^१भट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये* तृतीयप्रपाठकस्य पञ्चमी कण्डिका ।

A. शिष्टलक्षणमुक्तं प्राक् ३।३।२८ सूत्रभाष्ये (पृ: ५८४) ।

B. ज्ञातकर्मतविषये यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तस्मात् किञ्चिद्विरोपस्थाप्यते—

तत्र च छन्दोगद्राष्ट्रायणस्मादिरगृह्याणां प्रायः समानानुपूर्वीकाणि सूत्राणि—बृद्धशीली स्यादत् ऊर्ध्वम् । नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत् । नायुरवा न रजस्वलया न समानर्ण्या । अपरवा द्वारा प्रपन्नद्विःपकं पयितानि नाश्नीयात् । अन्यत्र शाकमांसवपिष्टविकारेभ्यः । पायसाच्च । फलप्रचयनोदपानावेक्षणवर्षतिधावनोपानतृचयहरणानि न कुर्यात् । नागान्धां खजं धारयेन्न चेद्विरप्यत्तक् । भग्नमिति न वृथा व्याहरेत् । इति ।

जेमिनिगृह्यसूत्राणि च—तस्य व्रतानि भवन्ति नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत्, वर्षति न धावेत्, नोपानहौ स्वर्यं हरेत्, न कलानि स्वर्यं प्रचिन्वीत, न प्रतिसार्य ग्रामान्तरं व्रजेत्, नैको न वृषलैः सह, नोदपानमवेक्षेत्, न वृक्षमारोहेत्, न संक्रममारोहेत्, नानन्तर्वायाऽऽसीत, नापरया द्वारा प्रपन्नमन्नमश्नीयात्, न शुक्तं न द्विःपकं न पयितमन्यत्र शाकमांसवपिष्टान्नपृथुककाणित-वधिमधुघृतेभ्यो, नानर्मणि हस्तेत्, न नम्रः स्नायात्, शुक्ता वाचो न भांयेत्, जनवाद् कलहार्हं वर्जयेत् । त्रयः स्नातका भवन्तीति ह स्माऽऽह्वाहणिर्गौतमः—विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातक इति । तेषामुत्तमः ब्रह्मसुलभो पूर्वो । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृह्ययोः समानानुपूर्वीकाणि सूत्राणि—द्विवक्षांस्त ऊर्ध्वम् । तस्माच्छोभनं वासां भर्तव्यमिति श्रुतिः । वंजवदण्डधारी नित्यम् । छत्रधारी । अपन्थदायी । अदत्तहर्ण प्रतिषिद्धम् । अपरया द्वारा निःसरणम् ; मलवद्वेषाससा सह सम्भाषा । रजोवाससा सह शय्या । गुरोर्दुःस्फ-वचनम् । अस्थाने स्मयनम् । सरणम् । गायनम् । नर्तनम् । तस्य चेक्षणम् । इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्राणि च—विद्यान्तं गुरुमर्थेन निमग्नं कृत्वाऽनुज्ञातस्य वा स्नानम् । तस्येतानि व्रतानि भवन्ति । न नर्कः स्नायात् । न नम्रः स्नायात् । न नम्रः शयीत । न नम्रां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र सैधुनात् । वर्षति न धावेत् । न वृक्षमारोहेत् । न वृषमवरोहेत् । न बाहुभ्यां नदीं तरेत् । न संशयमभ्यापयेत् । महद् वं भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते । इति ।

मानवगृह्यसूत्राणि तु—आमन्त्र्य गुरुन् गुरुवक्ष्य स्वान् गृहान् व्रजेत् । प्रतिषिद्धमपरया द्वाग निष्कर्मणं मलवद्वेषाससा सह संवन्नं रजःसुषामिन्या सह शय्या गुरोर्दुःस्फवचनमस्थाने

शयनं स्मयनं सरणं स्थानं गानं तस्य चेक्षणम् । पौर्णमास्याममावास्यायां वा भारणेयेन पञ्चमा वजेत । तस्य हविर्नक्षत्रित्वा यथास्तमस ऊर्ध्वं मधुमांसे प्रायणीयात् क्षारकवणे च । इति ।

वराहगृह्यसूत्राणि च—आमन्त्र्य गुरुन् गुरुवधून् स्वाद् गृहान् वजेत् । प्रतिविद्धमपरया द्वारा निःसरणं मलवद्वयाससा सह संभाषा रज्ज्वद्वयाससा सह क्षप्या गोगुर्बोद्धुं कक्षवधन-मस्थाने शयनं स्मयनं स्नानं गानं स्मरणमिति तानि वज्रयेत् । याजनं वृत्तिरुच्छसीलमवाधित-प्रतिग्रहः साधुभ्यो वा वाधितमनावासेन सिध्यमानायां वा वैश्यवृत्तिः । स्वाध्यायविरोधिनाऽर्थान् विसृजेत् । इति ।

बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्राणि च—त्रयः स्नातका भवन्ति—वेदस्नातको व्रतस्नातको वेद-व्रतस्नातकश्चेति । अथैतेषामत ऊर्ध्वं नित्यानि भवन्ति । औपासनो दण्डः कमण्डलुरूपानहौ छत्रं द्वे वाससी द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनमन्तर्वास इति । पूर्व्येण ग्रामास्त्रिक्रमणप्रवेशनानि च वाग्यत उत्तरेण वा । बहिर्वाचं विसृजेत् । प्रथममनुवाकं वाऽधीयीत । ब्रह्मपरो ब्रह्मनित्यो देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यस्तर्पणानि कृत्वाऽदनीयात् । दिवा नोष्णीषी नक्तमुष्णीषी मूत्र-पुरीषोत्सर्गेषु च निवीती नित्ययज्ञोपवीती । तिष्ठन्नाऽऽचामेत् प्रह्वो वा । सन्ध्ययोश्च बहिर्ग्रामा-दासनं वाग्यतश्च । आ जायासङ्गमात् स्नातका भवन्त्यत ऊर्ध्वं गृहस्थाः । अविच्छेदाय वेद-व्रतैर्व्यवहरेत् कौमारेण माहेश्वरेण धाम्बन्तरेणेति । इति ।

पारस्करगृह्यसूत्राणि तु—स्नातस्य यमान् वक्ष्यामः । कामान्तरः । नृत्यगीतवाग्निप्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् । कामं तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्वापरम् । क्षेमे नर्त-ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेत् । उदपानात्रेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नान-विषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रंक्षणभेक्षणानि न कुर्यात् न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः । वर्षत्यप्रावृतो व्रतं द्यं मे वज्र इति । अप्स्वात्मानं नावक्षेत् । अज्ञासलोभ्नीं विपुंसीं षण्ढं च नोपहसेत् । गर्भिणीं विजन्येति म्र्यात् । सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् । मणिधनुरीतिन्द्रधनुः । गां यथन्तीं परस्मै नाऽऽवक्षीत । उर्वगाया-मनन्तर्हितायां भूमावतुसर्पस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् । स्यथं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं पञ्चजीत । विकृतं वासो नाऽऽच्छादयीत । इत्यतो वध्नः स्थान् सर्वत आत्मानं गोपायेत् सर्वेषां मिश्रमिव शुक्रियमन्त्रेभ्यमाणः । इति ।

सभाष्य-गोमिल-गृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठकस्य षष्ठो कण्डिका

—:—

श्रवणादयः पाकयज्ञा वक्तव्याः, ते च आज्यादिहविःसाध्याः, आज्यञ्च गवामायत्तम्, गावश्च नापुष्टा आज्यदात्रयो भवन्ति, अतः सर्वयज्ञसाधनभूतानां गोऽगवामेव "तावन् पुष्टिमाह—

‘गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयेतेमा मे विश्वतो वीर्य इति ॥१॥

गाः प्रकर्षेण दूरं काल्यमानाः, कल गतौ, प्रातर्गृहेभ्योऽन्यत्र नीयमाना इत्यर्थः ।
इमा मे विश्वतो वीर्य(A) इत्यनेन मन्त्रेणानुमन्त्रयेत ।

प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मह्यमिति ॥ २ ॥

सत्यमरण्याह गृहान् प्रत्यागताः, अधिकाराद् गाः इमा मधुमतीः(B) इत्यनेन मन्त्रेणानुमन्त्रयेनेति वर्त्तने* ।

A. मन्त्रस्तु—ॐ इमा मे विश्वतो वीर्यो भव इन्द्रश्च रक्षतम् ।

पर्यस्तं पर्यावर्तयान्ना आयन्तु नो गृहान् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।८।१ ।

अस्य व्याख्या—हे चारक, त्वं मे इमा गाः चारणभूमिगताः, रक्षतम् । एतत्फलमेव विश्वतो वीर्यं, बहुबलशाली इन्द्रः ऐश्वर्यवान् च भव । हे पूषन् देव, त्वम् एनाः पर्यावर्तय, प्रत्यावर्त्तस्व, यथा च इमाः अनष्टाः सत्यः नः अस्माकं गृहान् आयन्तु प्रत्यागच्छन्तु तथा कुरु । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ इमा मधुमतीर्मह्यमनष्टाः पयसा सह ।

गाव आज्यस्य मातरः इहेमाः सन्तु भूयसीः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।८।२ ।

अस्य व्याख्या—हे चारक, अनष्टाः रोगशून्याः, मधुमतीः प्रशस्तदुग्धवतीः, इमाः गाः, पयसा दुग्धेन सह सहं प्रत्यर्पय, भूयसीः भूयस्यः, बहवः इमाः गावः, इह गृहे आज्यस्य घृतस्य मातरः जनयित्रीः सन्तु । इति ।

1. 'भूतं' ख । 2. 'गवां' सभाष्यां 'वै' ख । 3. 'तावन्' नास्ति ख । 4. 'पुष्टिकामाह' ख । 5. 'गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयेतेमा मे विश्वतो वीर्य इति प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मह्यमिति । सत्यमेव' च । 6. 'वर्तव्यमिति' च ।

पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ् मातुः प्रलेहनाजिह्वया ललाटमुल्लिह्य निगिरेद् गवां श्लेष्माऽसीति ॥ ३ ॥

पुष्टिः पोष उपचय इत्यर्थः, अधिकाराद् गवाम् । पुष्टिं शरीरस्य संख्यायाश्च कामयते इति पुष्टिकामः वार्षिके मासचतुष्टये बाहुल्येन गवां यदा प्रसवो भवति तदा वत्सानां जायमानानां यः प्रथमं पूर्वं जायते स प्रथमजातः, तस्य प्रथम'जातस्य'* मातुः प्रलेहनात् प्राक् पूर्वम् ; 'लिह आस्वाद्यन् 'यावन्न स्वमाता'* 'वत्सं लेदि'* आस्वादयति, तावत्, तस्य ललाटं 'भृशिरसामन्तरं जिह्वया 'रसनया तृष्णामुल्लिह्य आस्वाद्य (A) गवां श्लेष्माऽसीति मन्त्रेण निगिरेत् 'प्रसेत् । सामर्थ्याद् मन्त्रो मनसा अनुद्वणीयः । सम्प्ले'षमत्वान्मुखस्य मन्त्रपाठानुपपत्तेः । अन्यत्राप्येवंप्रकारेण कर्म'स्विदमेव वक्ति । यत्वां मधुक'मित्यन्ते आस्येऽ'वधायापां फेनेनेत्येतं मनसाऽनुवृत्त्य, अन्ते स्वाहाकारेण निगीर्येत्यादि । तथा व्रीहियवो सर्पिर्मधुमिश्रावास्येऽवधायेत्यादि वा । कश्चिदत्राऽऽह—एतदादीनां त्रयाणामपि कर्मणां वसन्तादारभ्य मासत्रयं कर्मकाल इति । 'तन्न ; 'कुतः ? ललाटलेहनादीनि गवां कर्माणि पुष्टये ।

यस्यां सु क्रीणि कार्याणि 'भूयस्तन् प्रमवा हि ताः'*(B) ॥ इति वचनात् ।

पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय विलयनं जुहुयात् 'संग्रहणसंग्रहाणेति ॥ ४ ॥

'पुष्टिकाम एवेत्युक्तार्थम्'*(C) । 'संप्रजातासु 'सर्वासु गोषु प्रसूतासु, 'निशायां रात्र्याम् अस्तमयान् सूर्यापरमान् ऊर्ध्वं प्रागर्कणोक्त्यान् यदैव 'संपद्यते तदा,

A. मन्त्रस्तु—

ॐ गवां श्लेष्माऽसि गावो मयि ग्लिष्यन्तु । इति । मन्त्रब्राह्मणम् १।८।३ ।

अस्य व्याख्या—हे श्लेह, त्वं गवां श्लेष्मा असि, त्वां प्रार्थये, गावः इमाः मयि महपृष्टे ग्लिष्यन्तु स्वच्छन्दास्तिष्ठन्तु ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्कालङ्काराणि स्वभाष्ये ।

1. 'जातवत्सस्य' च । 2. 'लिह आस्वाद्यन्' च । 3. 'यावत् तवत्सा माता' ख । 4. 'तं प्रलिहति' ख । 5. 'भृशिरसामन्तरं' च । 6. 'रसनया' नास्ति ख । 7. 'वरीत' नास्ति ख । 8. 'व्रीहियवः' ख । 9. 'मधुक' ख । 10. 'स्विदमेव' ख । 11. 'निगीर्ये' च । 12. 'वधायाफेनेत्येतं' च । 13. 'तदसन्' ख । 14. 'कुतः' नास्ति च । 15. 'भूयस्तन्मयि हि चः' च । 16. 'मयि ग्लिष्येति' च । 17. नास्ति च । 18. 'समानम्' च । 19. 'सर्वासु' नास्ति ख । 20. 'निशायां' नास्ति च । 21. 'संपद्येत्' च ।

गोष्ठे गवामा'स्थाने "अग्निमुपसमाधाय (A) संप्रहणेति मन्त्रेण विलयनं जुहुयात्"* । विल'यनशब्देन घृतनिष्पन्नम् 'उच्यते 'कीटिकेति या लोके प्रसिद्धा । अथवा भर्द्धमयितं वधि ।

तथाचोक्तम्—

"वध्यर्द्धमयितं सर्वं तद्वै विलयनं स्मृतम् ।

घृतनिष्पन्नं चात्र क्षिप्रमेका 'क्षुधाहुतिः'(B) ॥ इति ।

वचनात् क्षिप्रहोमोऽयम्, एका "चाऽऽहुतिः क्षुवेण च होम इति स्पष्टयति । नन्वग्निमुपसमाधयेत्यवाच्यम्, जुहोति-शब्दादेव सिद्धेः ? न, इतरथा वचनाद् गोष्ठे एव होमः स्यात् 'स्वाहेत्युदके' [सू० ४।५।२७] इति यथा ।

पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्वौदुम्बरेणासिना वत्समिथुनयो-
र्लक्षणं करोति पुं स एवाग्नेऽथ स्त्रिया भुवनमसि साहस्रमिति ॥५॥

"पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्वित्युक्तार्थम्"* । औदुम्बरेण ताम्रमयेण न दारवेण । "कुतः ? 'लोहितेन स्वधितिने'ति मन्त्रलिङ्गात्, लक्षणकरणोपदेशाच्च । न हि दारवस्य लोहितो वर्णः 'स्यात् । "न च लक्षणं कर्तुं शक्यते । असिना क्षुरेण । अन्ये तु असिनेति वचनात् ताम्रमयं खड्गमाहुः, दातं वा । तन्न, 'लोहितेन स्वधितिने'ति

A. मन्त्रस्तु—

ॐ संप्रहण संगृहाण ये जाताः पशवो मम ।

पूवेषां शर्म यच्छ्रुतु यथा जीवन्तो अप्ययात् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।८।४।

अस्य व्याख्या—हे संप्रहण अग्ने, मम गृहे ये पशवः जाताः, तान् संगृहाण रक्षार्थं स्वीकुरु । पूषा पोषको देवः, एषां पशूनां शर्म कल्याणं तथा यच्छ्रुतु वदातु यथा जीवन्तः प्राणान् धारयन्त एवैते पशवः अप्ययात् अपि अयात् समर्थं यापयेयुः । आयुष्मन्तो भूयादिति भावः । यद्वा, हे संप्रहण गवां संप्रहामिमानि देव, पूषन् यथा येन प्रकारेण, अप्ययाद् अप्यवो नाशस्ततो विमुक्ता जीवन्तो भवन्ति । अत्र "अप्ययान्" इति 'जमांश्'सुप्रितपुस्तकपाठः ।

B. 'तथाहुतिः' इति पाठभेदमाकलय्य तर्कालङ्कारः प्रमाणत्वेनोपस्थापयति वचनमिदं स्वभाष्ये ।

1. 'या' नास्ति ख । 2. नास्ति च । 3. '-यनं इत-' च । 4. 'उच्यते' नास्ति च । 5. 'कीटिकेति' ख । 6. 'वध्यर्द्ध' च । 7. 'क्षुधा-' ख । 8. 'च' नास्ति ख । 9. नास्ति च । 10. 'कुतः' नास्ति ख । 11. 'जात' नास्ति च । 12. 'व च' ख ।

मन्त्रलिङ्गादेव । स्वधितिशब्देन हि क्षुर उच्यते ; तथाच चूडाकरणे क्षुरस्य 'स्वधिति-
शब्देन निर्देशः । "स्वधिते मैनं हिंसीरि"ति(A) । वत्सस्य वत्सिका च वत्स-
मिथुनम् । "वत्समिथुनञ्च वत्समिथुनञ्च वत्समिथुने, तयोर्वत्समिथुनयोः ।
(B)भुवनमसीति मन्त्रेण लक्षणं करोति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं विह्वम् । क ?
कर्णयोः, 'मिथुनं कर्णयोः कृतम्' इति मन्त्रलिङ्गात् । एवञ्चैकैकस्मिन् कर्णे पाठयित्वा
द्वौ द्वौ कर्णौ कर्तव्यौ । 'मिथुनं कर्णयोः कृतमि'ति मन्त्रलिङ्गादेव । मन्त्रस्य प्रतिकर्ण-

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“न च मन्त्रलिङ्गादेव क्षुर इति वक्तुं युक्तम् । किं कारणम् ?
लिङ्गमपेक्ष्य श्रुतेर्बलवत्त्वम् । न खलु लिङ्गानुगोधात् श्रुतिस्तत्त्वमुच्यते, अत एव धान्यमसीति
तण्डुलानावपति इत्यत्र मन्त्रस्यैव धान्यपदं तण्डुललक्षणा, न तु तण्डुलपदस्य धान्यपरत्वम् इति
सिद्धान्तः । तद्वदत्रापि स्वधितिपदस्यैव वरं खड्गपरता स्यात् न पुनस्तत्पत्तिशिष्टस्यासिपदस्य
स्वधितिपरते”त्याह । तदत्र क्षुरणामिना वा लक्षणं कर्तव्यमित्यत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

B. अत्र चिह्नकरणे प्रथमो मन्त्रस्तु—

ॐ भुवनमसि साहस्रमिन्द्राय त्वा मृमोऽददान् ।

अक्षतमरिष्टमिलान्दम् ॥ इति ।

द्वितीयस्तु— ॐ गोपोषणमसि गोपोषस्येति गोपोषाय त्वा ।

सहस्रपोषणमसि सहस्रपोषस्येति सहस्रपोषाय त्वा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणमाकरः १।८।५-६ । अत्र मन्त्राभ्यामिति भाष्यपाठो युक्तः, मन्त्रब्राह्मणे
संख्याभेदेनोपादानादिति ।

अनयोर्व्याख्या—“हे स्वधिते, त्वं भुवनं भुवनोपकारकम् असि भवसि, अक्षतम् अमरम्
भरिष्टं विघ्ननाशनम्, इलान्दम् अन्नम्, साहस्रं सहस्रेभ्यो हितम्, त्वा त्वा, क्षमः
क्षोदकारः, इन्द्राय एकवयंविशिष्टाय मह्यम् अददान् । यद्वा हे वत्समिथुन, त्वं भुवनमसि
पञ्चादिद्वन्द्वरूपादकं भवसि । इलान्दम् इलाक्षं क्षीरादिलक्षणम्, तस्य प्रदाताऽसि । इति । हे
स्वधिते, त्वं गोपोषणं त्वां पुष्टिमिसमसि, किञ्च गोपोषस्य गवां पुष्टेः ईशिषे ईषरोऽसि ।
अत एव त्वा गोपोषाय गवां पुष्ट्यर्थम् (गृहीतवान्) । अपि च यतस्त्वं सहस्रपोषणं
बहुनां पशूनां पुष्टिमिसमसि, सहस्रपोषस्य बहुनां पुष्टेः ईशिषे ईषरोऽसि, अतस्त्वा
सहस्रपोषाय बहुनां पुष्ट्यर्थं (गृहीतवान्) इति । यद्वा हे वत्से, त्वा त्वां गोपोषाय गवां
पुष्टये चिह्नयुक्तं करोमीत्यर्थः ।” इति ।

मावृत्तिः 'स्यात्, कुतः ? 'भेदे मन्त्रावृत्तिरिति कात्यायनवचनात् । केन क्रमेण वत्समिथुनयोर्लक्षणं करोति ? "उच्यते—पुंस एवाग्रे पुंसो वत्सस्य अग्रे प्रथमम् । अधानन्तरं स्त्रियाः वत्सिकायाः । एव"कारकरणादेकवचननिर्देशाच्च एकस्यैव तावद् वत्सस्य करोति अथ वत्सिकायाः, अथ पुनरन्यस्य वत्सस्य अथ 'पुनर्वत्सिकायाः । इत्येष क्रमः । इतरथा 'पुंसोरग्रे अथ स्त्रियोरिति पाठः स्यात् । अन्ये तु पुंस एवाग्रे अधः स्त्रिया इति 'पठन्ति, पुंसः अग्रे अग्रप्रदेशे कर्णस्य लक्षणं करोति अधःकर्णस्य स्त्रिया इति 'व व्याचक्षते । "तन्न ; 'मिथुनं कर्णयोः कृतमि'ति मन्त्रलिङ्गादेव ।

कृत्वा चानुमन्त्रयेत् लोहितेन स्वधितिनेति ॥ ६ ॥

एवं यथोक्तेन प्रकारेण लक्षणं कृत्वा (१)लोहिते"न स्वधितिनेत्यनेन मन्त्रेणानु-मन्त्रयेत् । वशश्चाद् व्रण"लेपनञ्च कुर्यादिति । अत्रापि प्रतिकर्णमेवानुमन्त्रणे मन्त्रावृत्तिः पूर्वोक्तादेव वचनात् ।

तन्तीं प्रसार्यमाणां बद्धवत्सां चानुमन्त्रयेतेयं तन्ती गवां मातेति ॥ ७ ॥

तन्ती वत्सवा"मनी तामपराद्धे वत्सबन्धनार्थं प्रसार्यमाणां विह्रियमाणां बद्धवत्सां

A. मन्त्रस्तु—

ॐ लाहितेन स्वधितिना मिथुनं कर्णयोः कृतम् ।

यावतीनां यावतीनां व पेयमो लक्षणमकारिषम् ।

भूयसीनां भूयसीनां वा उत्तरामुत्तरां समां क्रियासम् ॥ इति ।

मन्त्रमाह्वयम् १।८।७ ।

अस्य व्याख्या—लोहितेन रक्तवर्णेन स्वधितिना क्षुरेण स्वर्गेन वा गवां कर्णयोर्द्वयोः, मिथुनं गोपुगवोरैकविधं चिह्नं कृतम् मया । हे गावः, पेयमः अस्मिन् वर्षे, यावतीनां यावतीनां वाक्तरुज्ज्वलानां वः शुष्माङ्गं लक्षणं चिह्नमकारिषम्, उत्तरामुत्तरां समाम् उत्तरोत्तरवर्षेष्विति वाक्पद्, भूयसीनां भूयसीनाम् आम्नो बहुतराणां वः शुष्माङ्गं क्रियासं लक्षणमेवमेवेति शेषः ।

1. 'स्यात् कुतः' नास्ति च । 2. 'उच्यते' नास्ति च । 3. 'कारकादेक' ख । 4. 'पुनः'-नास्ति च । 5. 'पुंसोऽग्रे' च । 6. 'पठन्ति' नास्ति ख । 7. 'व' नास्ति ख । 8. 'तदयुक्तम्, कुतः ?' ख । 9. 'तन्त्रकारिष' ख । 10. 'नेति' च । 11. 'क्षिप' च । 12. 'निनी' ख ।

वा (A) इयं तन्तीति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत ।

सकृत्कृते कृतो वाक्यार्थ इति प्राप्ते केषाञ्चित् कर्मणां प्रत्यहमावृत्त्यर्थमिदमाह—

तत्रैतान्यहरहः कृत्यानि भवन्ति (B) निष्कालनप्रवेशने
तन्ताविहरणमिति ॥ ८ ॥

तत्र 'एतस्मिन् काम्यकर्मगणे । एतान्येतत्सूत्रनिर्दिष्टानि, "अहरहः प्रत्यहं
कृत्यानि कर्त्तव्यानि" * भवन्ति । कानि ? गवां निष्कालनप्रवेशने, तन्ताविहरण-
मिति च ।

गोयज्ञे पायसश्चरुः ॥ ९ ॥

गवां पुष्टिकामस्याऽप्राचीनां 'यजनं गोयज्ञः, तस्मिन् गोयज्ञे । पयसि भवः पायसः ।
चरुः स्थालीपाकः कर्त्तव्य इति 'वाक्यशेषः ।

अग्निं यजेत पूषणमिन्द्रमीश्वरम् ॥ १० ॥

तेन चरुणा अग्न्याग्नीन् 'एतान् यजेत । विसमासकरणं निर्वापहोमयो 'मिन्ता-
प्रक्षापनार्थम् (C) ।

ऋषभपूजा ॥ ११ ॥

ऋषभोऽनङ्गान् तस्य "शृङ्गाभ्यङ्ग" * -घण्टाभरण-गन्ध-माल्य-यवसदानादिभिः
सत्कारः पूजा, कर्त्तव्येति शेषः ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ इयं तन्ती गवां माता सवत्सानां निवेशनी ।

सा नः पयस्वती दुहा उत्तरामुत्तरां समाम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।८।८।

अस्य व्याख्या—इयं तन्ती वत्सबन्धनरजः, गवां माता मातृवत् पालयित्री, किञ्च सवत्-
सानां वत्ससहितानां गवां निवेशनी वत्सप्रापयित्री, दोहनसमये मातृजङ्घायां वत्सस्य
बन्धनात् । सा इयं तन्ती, नः अस्माकम्, उत्तरामुत्तरां समाम् उत्तरोत्तरं वर्षं प्रति पयस्वती क्रम-
प्रवृत्त्यपयस्वद्वगोबन्धनी सती दुहा कामानां प्रपूरयित्री भवतु । इति ।

B. भवन्तीत्यत्र सूत्रमेकं समाप्य 'निष्कालने'त्यादि सूत्रान्तरं कल्पयतः सामग्र्यमिति-तर्काङ्कारी ।

C. अग्नेन्द्रेश्वरामिसामान्यात् पूजोऽपि तण्डुलचक्षुषे भवति । तथाचोक्तम्—

1. 'एव तस्मिन्' च । 2. 'चरुः' कृत्यानि प्रत्यहं कर्त्तव्यानि' ख । 3. 'इति' नास्ति ख ।
4. 'यज्ञो' ख । 5. 'वाक्य' नास्ति ख । 6. 'एतान्' नास्ति च । 7. 'नामान्' ख ।
8. 'प्रक्ष्माभ्यां गलके' च ।

काभ्यप्रसङ्गाद्धर्म'सामान्याच्च "ग्रन्थलाघवायं गायत्र्य"विधानेनाभ्ययज्ञविधिमति-
दिशन्नाह —

गोयज्ञेनैवाभ्ययज्ञो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

"अम्वा ह्याः तेषां" * पुष्टिकामस्य अग्न्यादीनामेव "यजनम् अभ्ययज्ञः । स गोयज्ञेन
व्याख्यातः ।

अयमत्र विशेषः—

यमवरुणौ देवतानामत्राधिकौ ॥ १३ ॥

गोयज्ञनिर्विधानाम् अग्न्यादीनां देवतानाम् अत्रास्मिन्भ्ययज्ञे यमवरुणावधिकौ
'इति । तयोश्च यमः पञ्चमो वरुणः षष्ठ इति । अत्रापि पूर्ववदेव निर्वापहोमौ
'पृथक्तया ज्ञेयौ" * ऋषभपूजास्थाने अभ्यपूजा स्यात् ।

प्रासङ्गिकमभिधाया"य "प्रकृतमेव पुनर्गोयज्ञकर्मशेषमाह—

गन्धैरभ्युक्ष्णं गवां गन्धैरभ्युक्ष्णं गवाम् ॥ १४ ॥

सायमागतानां गवां गन्धैरभ्युक्ष्णम् अभ्ययज्ञे "वाग्धानामभ्युक्ष्णम्(A) । अयञ्चाभ्य-
यज्ञो विद्यमानाभ्यस्या" * पुष्टिकामस्य च भवति "यस्य कस्यचिन्न भवति । सर्वेषां

वक्ष्य्यदन्तकः पूषा पैष्टमति सदा धरम् ।

अग्नीन्म्रेषवरसामान्यात् तण्डुलोऽत्र विधीयते ॥ इति ।

A. अत्र सूत्रे अभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थं इति केचित् ।

तर्कालङ्कारस्तु— "द्विर्बचनमादरार्थम्, अथवा द्विर्बचनाद् गोयज्ञ एव गवामभ्युक्ष्णमित्यव-
गम्यते । तस्मादभ्ययज्ञेऽर्थं विशेषो नास्ति ; अपि च गोयज्ञस्य कियतीमावृतं सूत्रयित्वा-
अवयवमभिधाय पश्चादपि गोयज्ञस्याऽऽवृतं सूत्रयज्ञाचार्यः पूर्वसूत्रितामेव गोयज्ञस्याऽऽवृतमव-
यज्ञेऽतिविधाति न सूत्रविषयमाणासपि इत्यवधार्यते, अन्यथा सर्वमेव गोयज्ञस्याऽऽवृतं सूत्रयित्वा
परस्तादेवावयवज्ञे तामतिविधेत् । तस्मात् क्रमभेदकरणादवगच्छामः अभ्ययज्ञेऽवधानामभ्युक्ष्णं
नास्तीति" इत्याह स्वभाष्ये । तदत्राभ्ययज्ञेऽवधानां गन्धैरभ्युक्ष्णं शास्त्रीयमशास्त्रीयं वेति
भगवन्तोऽन्वयानां निर्दिशन्तु ।

1. 'सामान्यत्वाच्च' ख । 2. 'यस्य' नास्ति ख । 3. 'विधिना' ख । 4. 'अयज्ञविधिमतिर्दृश्यत्वाच्च'
ख । 5. 'चक्षानां' च । 6. 'यज्ञः' ख । 7. 'इति' नास्ति च । 8. 'सामान्यत्वाच्च' ख ।
9. 'अय' नास्ति ख । 10. 'प्राकृतमेव' ख । 11. 'च' नास्ति च । 12. 'अय' नास्ति ख । 13. 'न यस्य
कस्यचिदपीति' ख ।

चैतेषां काम्यत्वात् पूर्वं तावत् पुरश्चरणं त्रिरात्रोपोषणं कर्त्तव्यम् । 'एतदशक्तौ नक्तत्रयमेकभक्तमयं वा । 'कुतः ? नित्यप्रयुक्तानान्तु प्रथमं प्रयोगेष्विति वचनात् । ननु कस्मिन् काले गायत्र्याभ्युदयः कर्त्तव्यः 'इति ? उच्यते—'कालान्तराविधानाद् उदगयनादिकः परिभाषोक्त एवानयोः कालो विज्ञेयः । अथवा गृहान्तरे विधानाद् मार्गपाल्यां गायत्र्याः कर्त्तव्यो नीराजनेऽभ्युदयश्च इति ।

तथाचोक्तम्—पारिभाषिक एव स्यात् कालो गो-वाजियज्ञयोः ।

अन्यस्यानुपदेशाच्च 'स्वस्तरारोहणस्य च ॥

अथवा मार्गपाल्यह्नि कालो गायत्र्यकर्मणः ।

नीराजनेऽह्नि चाभ्यानामिति तन्त्रान्तरे विधिः (१) ॥ इति ।

A. कर्मप्रदीपः ३।७।८ । अनयोः प्रकाशकारकता व्याख्या—'गोवाजियज्ञयोस्तु कालविशेषानभिधानात् काल इत्यपेक्षायामाह उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽह्नि प्रागावर्तनावहः कालं विद्यादिति सामान्यपारिभाषिक एव कालो गवाभ्युदयज्ञयोः स्यात्, हेतुमाह—अन्यस्य काल-विशेषस्यानुपदेशात्, एवंविधविषयत्वाच्च परिभाषायाः, 'तथा पश्चादग्नेः' (सू० ३।९।१२) 'तस्मिन्नहृतान्यास्तरणान्यास्तीर्य' (सू० ३।९।१३) 'अनन्तरा अवरे यथाज्येष्ठम्' (सू० ३।९।१४) इति सूत्रैः स्वस्तरारोहणं यदुक्तं तस्यापि कालविशेषस्यानुपदेशात् पारिभाषिक एव कालः स्यादिति । अथवा मार्गपालीदिवसे गायत्र्यस्य कालो वाजियज्ञस्य च नीराजनादिवसे इति शास्त्रान्तरोक्तविधिर्द्रष्टव्यः । मार्गपाली हि छत्रात्रिप्रतिपत् । तथाच ह्यन्तरप्रतिपद्विषये अभिष्योत्तरम्—

ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि भारत ।

मार्गपालीं प्रबध्नीयात् तुङ्गे स्तम्बेऽथ पादपे ॥

मार्गपाली कुशनिर्मिततोरणम् ।

कुशकाशमयी दिव्या लम्बकैर्बहुभिर्धृता ।

गावो वृषाश्च महिषा मण्डिता वौर्णिकादिभिः ॥

कृते होमे द्विजेन्द्रैस्तु गृह्णीयान्मार्गपालिका ।

मार्गपालीबले चैव यान्ति रोगानजा वृषाः ॥

राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।

मार्गपालीं समुल्लङ्घ्य नीरुजः छलिनः सदा ॥

१. 'ए' नास्ति ख । २. 'कुतः' नास्ति ख । ३. 'प्रयोगेष्वपीष्य' इति वचनात् 'च । ४. 'इति' नास्ति ख ।

५. 'कालान्तरादृद्.....' ख । ६. नास्ति ख । ७. 'बलरा-' ख ।

‘आश्वयुज्यामूर्द्धममावास्यादीपालिकाप्रतिपदि मार्गपाली प्रसिद्धा’* । नीराजनस्य
 “च त्रयः कालविकल्पाः श्रयन्ते—कार्तिकशुक्लपक्ष्यां द्वादश्यां वा पूर्णमास्यां वेति ।
 तथाच वराहमिहिरः—द्वादश्यामष्ट्यां “वा कार्तिकशुक्लपक्ष्यां वा ।

“आश्वयुजे वा कुर्याद् नीराजनसंज्ञितां शान्तिम्^(A) ॥ इति ।

इति ‘भट्टनागायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये’*

तृतीयप्रपाठकस्य षष्ठी कण्डिका ॥

नीराजनवेलाश्रित्वारः—तथाच वराहमिहिरः—द्वादश्यामित्यादि ।” इति ।

अनयोः शिवरामकृता विवृतिस्तु—“गोवाजियज्ञयोरन्यस्य कालस्यानुपदेशान् पारिभाषिक
 एव कालः स्यात्, स्वस्त्यारोहणस्यापि स एव, चकारान् । पारिभाषिकस्तु उदययने पूर्वपक्षे
 इत्यादिकः । पक्षान्तरमाह अथवेति अथवा मार्गपाल्याह गोयज्ञकर्मणः कालः, अपरं नीराजनेऽह्नि,
 अश्वानाम् अश्वयज्ञस्येत्यर्थः । इति तन्त्रान्तरे विधिः, इत्येवंप्रकारको विधिः कालविधानम्,
 अयं कालस्तन्त्रान्तरे उक्तो ज्ञेयः ।

मार्गपालीदिनं कार्तिकशुक्ला प्रतिपत् । सा एखगत्रीति लोके प्रसिद्धा । नीराजनदिनं
 द्विपमाळादिनम्, आश्विनमासान्तामावास्या कार्तिकशुक्लपक्षदशी वा ।” इति ।

A. बृहत्संहिता ४३।२ ।

अस्य भट्टोत्पलकृता विवृतिस्तु—“कार्तिकमासशुक्लपक्षद्वादश्यां तिथावष्ट्यां वा पञ्चदश्यां
 पूर्णिमायाममावास्यायां वा । आश्वयुजशुक्लपक्षे एतास्वेव तिथिषु प्रोक्तासु वा नीराजन-
 संज्ञितां नीराजनाख्यां शान्तिं कुर्यात् ।” इति ।

अश्वानां नीराजनविधिश्च कालिकापुराणे—

शरत्काले महाष्ट्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
 नीराजनं दशम्यान्तु कुर्याद् वै बलवृद्धये ॥
 विधिं नीराजनस्य त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ।
 कृतेन येन चाश्वानां गजानामपि चेष्टनम् ॥
 आश्विने शुक्लपक्षे वा तृतीया स्थातियोगिनी ।
 ऐशान्यां स्वपुरस्चैव गृहीत्यात् स्थानमुत्तमम् ॥

1. नास्ति च । 2. ‘च’ नास्ति ख । 3. ‘वा’ नास्ति ख । 4. ‘शक्यपचस्य’ ख । 5. ‘अश्वयुजे
 च’ ख । 6. ‘शान्तिम्’ नास्ति ख । 7. नास्ति ख ।

नीराजनं ततः कुर्यात् संप्राप्ते दिवसेऽष्टमे ।
 नीराजनस्य कालस्तु पूर्वमुक्तस्तु ते मया ॥
 विधानमत्र शृणु मे कृतकृत्यो भविष्यसि ।
 एवं ह्यं महासत्त्वं उमनोहरमेव वा ॥
 पूजयेत् सप्त दिवसान् गन्धपुष्पादिकांशुभिः ।
 तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत् तं यज्ञमण्डपम् ॥
 चेष्टां निरूपयंस्तस्य जानीयाच्च शुभाशुभम् ।
 परराष्ट्रविमर्दः स्यादश्वो यदि पलायते ॥
 त्रियते राजपुत्रस्तु यदि चाश्रुणि मुञ्चति ।
 नीयमानो न गच्छेच्चैनमहिपीमरणं तदा ॥
 तथैव मुखनासाक्षिशब्दं कुर्याद्वयो यदि ।
 यत्काष्ठाभिमुखः कुर्यात् तत्काष्ठायां जयेद्विपू ॥
 उत्क्षिप्य दक्षिणाग्रन्तु पदमश्वो भवेत् पुग ।
 तदा जयेत् समस्तांश्च नृपतिर्विजयेद्विपू ॥
 प्रातर्नीराजनं कुर्याद् दशम्यां नृपसत्तम ।
 तदप्राप्तौ तु द्वादश्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥
 कार्तिके पञ्चदश्यां वा तत्राभावे तु पार्थिवः ।
 ऐशान्यां स्वपुरस्योच्चैर्हस्तमानेन षोडश ॥
 दशहस्तन्तु विपुलं कुर्याद् धै तत्र तोरणम् ।
 द्वात्रिंशद्वस्तमात्रन्तु हस्तषोडशविलृतम् ॥
 यज्ञार्थं मण्डपं कुर्यान्मध्ये वेदिं विनिर्णयत् ।
 वेद्याश्चोत्तरतश्चाथवेदिं कुर्यादनुत्तमाम् ॥
 यत्र मंस्थाप्य चाभ्यश्च पूजितव्यः पुरोहितैः ।
 सज्जोद्गम्बरशाखानामर्जुनस्याथवा नृपः ॥
 मत्स्यशङ्खाङ्कितैश्चक्रेर्वस्त्रैश्चापि विभूषयेत् ।
 तोरणं कनकैर्गन्तथा नानाविधैर्मतैः ।
 भक्षतकं शालिकुष्ठं सिद्धयर्थं सैन्धवस्य तु ।
 कण्ठदेशे निबध्नीयात् पुष्टिशान्त्यर्थमेव च ॥ इति ८६ अध्याये ॥

गवादीनां पुष्टिकामनाविषयमधिकृत्य यदुक्तं गृह्यान्तर्गु तेष्वपि यथासम्भवमुपादीयते—तत्र
 छन्दोगखादिरद्राह्यायणगृह्याणां प्रायः समानुपूर्वीकाणि सूत्राणि—पुष्टिकामो गाः प्रकालयेतेमा म
 इति । प्रत्यागता इमा मधुमतीति । पुष्टिकाम एव प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्मातुः प्रलेहना-

छकाटमुच्छिद्य विमिरिद् गवामिति । संप्रजाताद्य गोष्ठे निशायां विलयनं जुहुवात् संप्रहणेति । अथापरं वत्समिथुनयोः कर्णं कर्णं कुर्याद् भुवनमिति । पुंसोऽग्रे । लोहितेनेत्यनुमन्त्रयेत् । तन्तीं प्रसारितामिथं तन्तीति । इति ।

अथैषां प्रयोगः । तत्र गोपुष्टिप्रवृत्ताभ्यकर्मण्युच्यन्ते—तन्नाऽऽद्याचनुमन्त्रणम् । गवानुमन्त्रणाङ्गं पूर्वदिने नान्दीमुखभाद्रं प्रथमारम्भे कुर्यात्, त्रिरात्रोपवासम् ; प्राक्कर्त्तव्यं पुष्ट्यर्थमरण्यं वीय-मानानां गवामनुमन्त्रणं करिष्ये इति संकल्प्य गृहादरण्यं वीयमाना गा इमा मे विधत् इति मन्त्रे-गवानुमन्त्रयते । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्द इन्द्रो देवता गवानुमन्त्रणे विनियोगः । इमा मे इति मन्त्रः । सायमरण्याद् गृहं प्रत्यागता गा इमा मे भुभुमतीरिति मन्त्रेगवानुमन्त्रयते । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्द इन्द्रो देवता प्रत्यागतगवानुमन्त्रणे विनियोगः । ततो मन्त्रः । एतदुभयं प्रत्यहं कार्यम् । इति गवानुमन्त्रणप्रयोगः ।

अथ गवां प्रसवसमये पुष्टिप्रवृत्तेभ्यः भक्षणप्रयोग उच्यते—गवां प्रसवसमये प्रथमजातस्य वत्सस्य माता गौर्जिह्वा आत्वादं यावत्कालं न करोति ततः पूर्वमेव यजमानो वत्सस्य छलाटं स्वजिह्वायां दुष्णीमात्वाद्य मनसा क्षीघ्रं मन्त्रमुच्चार्य श्लेष्म भक्षयति । गवां पुष्ट्यर्थं छकाटोच्छेदननिगारणकर्मणी करिष्ये इति संकल्पयेत् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्बुधः श्लेष्मा देवता श्लेष्मभक्षणे विनियोगः । गवामिति मन्त्रः । वसन्तादारभ्य मासत्रयेऽस्यानुष्ठान-मिति केचित् । वर्षांस्त्वित्यन्ये । तदुभयमेव न साधु, प्रसवकालस्यानियतत्वात् । इति ।

अथ गोपुष्ट्यर्थं विलयनहोमः, तदङ्गं नान्दीभाद्रम् । सर्वाद्य गोषु प्रसृताद्य निशायां गोष्ठेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य क्षिप्रहोमविधिना संप्रहणसंगृहाणेति मन्त्रेण घृतविलयनेनैकामाहुतिं जुहुवात् । विलयन-शब्देन घृतमित्यन्यदनमर्थमस्मिन् दधि चोच्यते, अनयोरेत्यतरेण होमः । नात्र विलयनसंस्कारो न परित्तरणब्रह्मोपवेशनादिकम् । काम्यत्वाद् भूमिजपमात्रम् । प्रपद्विरूपाक्षौ न स्तः, क्षिप्रहोमे तयोर्निषेधात् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः पूषा देवता विलयनहोमे विनियोगः । मन्त्रपाराः । इदं पूषे न मम । इति ।

अथ वत्समिथुनयोर्कर्णं कुर्यात्—गवां पुष्ट्यर्थम् । अत्र त्रिरात्रमुपवासस्तदङ्गं नान्दीभाद्रम् । वत्समिथुनयोः कर्णयोर्कर्णमहं करिष्ये । ततः प्रसृताद्य गोषु तान्त्र-मयेणासिना वत्सयोश्चिह्नं कुर्याद् भुवनमसीति मन्त्रेण । अस्य मन्त्रस्य प्रजापति-र्ऋषिर्गार्गीचक्रन्दः स्वधितिर्यक्ता वत्सस्य कर्णयोश्चिह्नकरणे विनियोगः । ततो मन्त्रः । ततो गोपोषणमसीति मन्त्रः । अस्य मन्त्रस्य देवतावयः पूर्ववत् । एकः कर्णो यथा द्वेधा दृश्यते तथा छेदनं द्वयोः कर्णयोः कुर्यात् । कर्णभेदान्मन्त्राहुतिः । प्रथमं दक्षिणकर्णे पश्चाद् वामे । प्रथमं पुंस एव पश्चात् स्त्रियश्चिह्नकरणम् । पुंसोऽग्रभागे स्त्रियोऽधस्ताच्चिह्नकरणमिति व्याचक्ष्णो 'मिथुनं कर्णवोरिति' मन्त्रकिङ्करी पीडयेदतस्तदुपेक्ष्यम् । असिना स्वधितिना क्षुरेण चिह्नं कुर्यात् लोहितेन स्वधितिनेति मन्त्रकिङ्करीति भृगुनारायणोपाध्यायाः । असिना वत्समिथुनयोर्कर्णं करोती-

त्यत्रासिपदश्रुतेर्छिन्नाह बलीयस्त्वादसिपदं स्वया खड्गबोधकमिति केचित् । ततो लोहितेनेति मन्त्रेणानुमन्त्रयते । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिपादश्रुष्ट् छन्दो गौर्देवता कृतछक्षणस्यानुमन्त्रणे विनियोगः । ततो मन्त्रपाठः । अत्रापि कर्मछक्षणमेवादनुमन्त्रणमेव । तत इयं तन्ती गवां मातेति मन्त्रेण वत्सबन्धनरज्जुं प्रसार्यमाणामनुमन्त्रय पुनस्तेनैव मन्त्रेण बद्धवत्सरज्जुमप्यनुमन्त्रयते ।

अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरश्रुष्ट् छन्दो वत्सो देवता प्रसार्यमाणरज्जुबन्धिमन्त्रेण विनियोगः । ततो मन्त्रः । इदञ्च कृत्स्नं प्रत्यहं कार्यमिति ।

अथ गोयज्ञप्रयोगः—स च गवां पुष्टयर्थः । तस्य काष्ठः परिभाषोक उदगवनादिः, तवङ्गं नान्दीभ्रातं कृत्वा, गवां पुष्टयर्थं गोयज्ञस्याखीपार्कं करिष्ये इति संकल्प्य सर्वं पार्वणस्याखीपाकवत् कुर्यात् । निर्वापकाले विशेषः । अतनये स्वा जुष्टं निर्वपामि, पूज्णे स्वा जुष्टं निर्वपामि, इन्द्राय स्वा जुष्टं निर्वपामि, ईश्वराय स्वा जुष्टं निर्वपामि । इति । पयसि चरुभक्षणम् । अस्य कर्मणः काम्यत्वाद् वक्ष्यमाणप्रकारेण भूमिजपपरिसमूहविस्फाप्तप्रपदजपं कुर्यात् । आज्यभागान्ते चरुहोमः । अतनये स्वाहा, इदमन्तये न मम । एवं पूज्णे, इन्द्राय, ईश्वराय । वृषभस्य भृङ्गौ तैलेनाभ्यज्य गले यथासम्भवाभावरणं बद्धा वासादिकञ्च दत्त्वा पूजनं कुर्यात् । सायमागस्तानां गवां गन्धैरभ्युक्षणम् । मक्षणे पूर्णपात्रदानम् । वामदेव्यगार्भं ब्राह्मणभोजनञ्च कुर्यात् । इति ।

अथाश्वयज्ञप्रयोग उच्यते—स गोयज्ञवत् । गोयज्ञोऽश्वयज्ञश्च विद्यमानानां गवामश्वानाञ्च पुष्टयर्थः, 'पुष्टिकामः' इति सूत्रोक्तेः । अविद्यमानाद्य गोषु असत्स्ववेषेषु च नार्थं गोयज्ञोऽश्वयज्ञश्च । तथाच विद्यमानानामश्वानां पुष्टयर्थमश्वयज्ञमहं करिष्ये इति संकल्प्य पूर्ववत् पयसचरुं कुर्यात् । निर्वापकाले विशेषः, गोयज्ञवदग्निपूर्वेन्मेश्वरेभ्यो हविर्भिक्ष्य यमवरुणयोर्निर्वापः । आज्यभागान्ते गोयज्ञवदन्यादिभ्यश्चतसृभ्यो देवताभ्यश्चरुं कृत्वा यमाय चरुणाय च जुहुयादिति । अन्योः काम्यत्वात् काम्येषु वक्ष्यमाणत्रिरात्रोपोषणमशक्तौ त्रिरात्रमेकमर्कं वा । अन्ये तु मार्गपालीदिने गोयज्ञो नीराजनदिनेऽश्वयज्ञ इति कर्मप्रदीपवचनानुसारेणाऽऽहुः । इति ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
तृतीयप्रपाठकस्य सप्तमी कण्डिका

—: ० :—

अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

अथशब्दः पाक'यज्ञोपसंग्रहार्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादाहिताग्निरेतान् श्रवणादीन् पाकयज्ञानकुर्वन् देवपितृमनुष्याणामाशामुपहृत्य "सद्य एवा"पाकृत्यत्वमुपैति, अतः 'यतत् कुर्यादेव ।

तथाचोक्तम्—यस्त्वाधायामि माशास्य देवादीन्मिरिष्टवान् ।

निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतः(A) ॥ इति ।

श्रवणस्य पौर्णमासी श्रवणा, तस्यां कर्म "श्रवणाकर्म", तद्विधानीं पूर्वं तावद् वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

पौर्णमास्यां कृत्यम् ॥ २ ॥

कर्तव्यम् । पूर्वसूत्रादेवायमर्थः सिद्ध इति चेन्न, प्रकरणोपन्यासार्थं पूर्वसूत्रम् । यद्विद ऊर्ध्वं वक्ष्यामस्तच्छ्रवणाकर्म इति । इदन्तु पौर्णमास्याः प्राधान्यद्योतनार्थम् । कथम् ? पौर्णमास्येवात्र प्रधाना न नक्षत्रम् इति ।

कथं कर्त्तव्यमित्यत आह—

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालाग्नेरग्निं प्रणयन्ति ॥ ३ ॥

"पुरस्तादिति" अतः "न दिशि, अग्निशालायाः ; गोमयादिनांपलिप्य तत्राग्निं प्रणयन्ति । बहुवचनादनियतः प्रणयनकर्त्ता । शालाग्नेरिति षष्ठीनिर्देशादेकदेशं प्रणयन्ति न सर्वम् "इति ।

A. कर्मप्रदीपः ३।७।१७ ।

1. 'यज्ञप्रकरणोपन्यासार्थः' ख । 2. 'य सद्य' ख । 3. 'पाकृत्यत्व' ख । 4. 'एव' ख ।
5. 'नालकाद' ख । 6. नास्ति ख । 7. 'वाक्' नास्ति ख । 8. नास्ति ख । 9. 'न दिशि' नास्ति ख । 10. 'इति' नास्ति ख ।

अभितश्चत्वार्युपलिम्पति ॥ ४ ॥

प्रकृतत्वात् 'प्रणीतस्याग्ने'रभितः* "सर्वतः, चत्वारि स्थानान्युपलिम्पति ।

किं विद्विषु ? न—

प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिशं दिशं प्रति प्रतिदिशम् ।

कियत्यन्तरे ?

साधिके प्रक्रमे ॥ ६ ॥

साधिके 'समधिके स्तोकेनाधिके' इत्यर्थः । "प्रक्रमश्चात्र त्रिपदः* ।

'तथाचांक्तम्'*—संसक्तपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः ।

"स्मार्त्तं कर्मणि सर्वत्र श्रौते त्वध्वर्युचोदितः(१) ॥ इति"* ।

अग्नौ कपालमाधाय सकृत् संगृहीतं यवमुष्टिं भृज्जत्यनुप-
दहन् ॥ ७ ॥

प्रकृतेऽग्नौ "कपालं(१) कर्परं^{१०}माधायान्ध्रित्य^{११}*, "सकृत् संगृहीतं यवमुष्टिं
भृज्जति, कथं भृज्जति^{१२}* ? "अनुपदहन्^{१३}* अदहन् ।

पश्चादग्नेरुलूखलं दंहयित्वा वहन्त्युद्वेचम् ॥ ८ ॥

प्रकृतस्थानेः पश्चात् "उलूखलं दंहयित्वा^{१४}* "ददीकृत्य^{१५}* निश्चलं कृत्वेत्यर्थः,
तान् भृष्टान् "यवान् सकृन्निष्पत्तयेऽवहन्ति^{१६}* मुष्णला^{१७}वघ्रातैः स्लक्ष्णीकरोति ।

"कथमवहन्ति^{१८}* ? उद्वेचं कुर्वन्निति शेषः । उद्वेचः स्थूलसूक्ष्मयोनानाकरणम् ।

"उद्विच्योद्विच्य स्थूलानुद्वहन्तीत्यर्थः^{१९}* ।

A. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्कादङ्कारेणापि स्वभाष्ये ।

B. कपालान्—कपालं सूक्ष्मं पात्रं चक्रावदितमुच्यते ।

आसुरं चक्रावदितं द्वे द्वे पत्रे च वर्जयेत् ॥

इत्युक्तमङ्गनमिति चाम्नीये भाष्ये ।

1. 'चतिप्रणीतस्य' ख । 2. 'राहितस्य' ख । 3. 'इतयेतस्य' ख । 4. 'समधिके'
नास्ति च । 5. 'इत्यर्थः' नास्ति च । 6. नास्ति च । 7. नास्ति च । 8. नास्ति च । 9. 'कपालं'
नास्ति च । 10. 'अध्रित्य' च । 11. नास्ति च । 12. नास्ति ख । 13. नास्ति च । 14. 'ददं'
ख । 15. 'यवान् अवहन्ति' च । 16. 'वघ' नास्ति च । 17. नास्ति ख । 18. नास्ति च ।

सुकृतान् सक्तून् कृत्वा चमस ओप्य शूर्पेणापिधाय
निदधाति ॥ ६ ॥

सुकृतान् 'सक्तून्' शृङ्गान् "कृत्वा चमसे धानस्पत्ये पात्रविशेषे ओप्य प्रक्षिप्य ।
'शूर्पेण(A) अपिधाय स्थगित्वा निदधाति स्थापयति । क ? अन्तर्गृहे । 'कुतः ?
'अस्तमिते चमसद्व्यावादाये'ति [सू० ३।७।११] "वचनात् ।

दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सञ्चरः ॥ १० ॥

दक्षिणपश्चिमे ये उपलिप्ते ते अन्तरेण यः प्रदेशः, तेन सञ्चरः कार्यार्थं गमनागमने ।

अस्तमिते चमसद्व्यावादाय शूर्पं चातिप्रणीतस्यार्धं
व्रजति ॥ ११ ॥

अस्तमिते 'रथौ होमात् प्राक् चमसद्व्यावै शूर्पञ्च "आदाय गृहीत्वा "अतिप्रणीतस्य(B)
अर्धं समीपं व्रजति 'सञ्चरेण गच्छति'¹⁰* । अर्धशब्दः 'समीपवाची ।

गत्वा च—

शूर्पे सक्तूनावपति चमसे चोदकमादत्ते ॥ १२ ॥

श्रुत्वर्थम् (C) ।

A. शूर्पलक्षणमुक्तं प्राक् (पृ २०२) पादटीकायाम् ।

B. "अतिरूपसर्गः स तत्त्वार्थं प्रणीत एवाभिरतिप्रणीत इति भण्यते । तन्त्रान्तरप्रसिद्धो
वा, एवं हि तन्त्रान्तरकाराः स्मरन्ति 'अग्निमुपसमाधाप्य तत्त्वैकमुल्लुङ्ग्य प्राक् दक्षिणाग्रणयेत्—

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वजया वरन्ति ।

पुरापुरो निपुरो ये भवन्त्यग्निहोत्राहोकात् पृणुदात्त्वस्मात् ॥

इति सोऽभिरतिप्रणीतो भवति' भणितिरिचं चान्द्रीये भाष्ये । अतिप्रणीतस्येति नित्याभितः
पृथक् कृत्वा अतिरिक्तरूपेण स्थापितस्याभिनवस्याग्नेरिति प्रकृतोऽर्थः ।

C. चमसे रक्षितान् ताव् सक्तून् शूर्पं आवपति, निदधाति । श्रुत्ये च तस्मिन् चमसे
उदकम् आदत्ते गृहीत्यादित्यर्थः ।

1. 'सक्तून्' नास्ति च । 2. 'तत्त्व' नास्ति च । 3. 'शूर्पेण' नास्ति च । 4. 'कुतः' नास्ति च ।

5. 'वचनखानर्थात्' ख । 6. 'मननी' च । 7. 'व्यतिरि' ख । 8. 'आदाय' नास्ति च ।

9. 'अतिप्रणीतस्य' नास्ति च । 10. नास्ति ख । 11. 'समीपवचनः' ख ।

सकृत् संगृहीतान् दर्व्या सकून् कृत्वा पूर्वं उपलिप्त उदकं
निनीय बलिं निवपति यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते
बलिरिति ॥ १३ ॥

‘सञ्चरेण प्रदक्षिणं गत्वा’* प्राङ्मुख उपविश्य ‘पूर्वं पूर्वस्यां दिश्युपलिप्ते
प्रकृताश्चमसा’^१ उदकं ‘पाणिना निनीय’* निक्षिप्य ‘दर्व्या सकृत् संगृहीतान् सकून्
कृत्वा’* (A)यः ‘प्राच्यां दिशीति अनेन मन्त्रेण’* ‘दर्व्या बलिं निवपति’ निधापयति ।

उपनिनयत्यपां शेषं यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति ॥ १४ ॥

उप समीपे ‘निनयति निक्षिपति । ^{१०}अपाम् उदकस्य शेषम् ^{११}द्विरितिम् । ^{१२}कथं
निनयति ? यथा येन प्रकारेण बलिं निनयनोदकेन ^{१३}न प्रवक्ष्यति नापनयति
^{१४}इत्येवम् । ^{१५}वक्ष्यतीति गतिकर्मा, कुतः ? क्षौदृति, सखिति, वक्ष्यतीति पाठात् ^{१६} ।

सव्यं बाहुमन्वावृत्य चमसदर्व्यावभ्युक्ष्य प्रताप्यैवं दक्षि-
णैवं प्रतीच्येवमुदीची यथालिङ्गमव्यावर्तमानः ॥ १५ ॥

^{१७}‘सव्यं बाहुमनु, यतः सव्यो बाहुस्तं पार्श्वमनु आवृत्य परिवृत्य’^{१८} * ^{१९}तत्तस्थ
एवाप्रदक्षिणं परिवृत्येत्यर्थः ^{२०} * । अग्निमभिमुखो भूत्वा, सह निर्देशाश्चमसदर्व्यां तन्त्रेणै-
वाभ्युक्ष्य प्रकृतेऽग्नौ तन्त्रेणैव ^{२१} प्रताप्य, एवमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण दक्षिणा दक्षिणस्यां

A. मन्त्रस्तु—

ॐ यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।१ ।

अस्य व्याख्या—प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि यः सर्पराजः सर्पश्रेष्ठः वर्तसे तस्य ते एष महतो
बलिः, ग्रहणीयो भवतु । इति ।

1. ‘प्रदक्षिणाचारवाहुनरेषाधिं गत्वा’ ख । 2. ‘पूर्वं’ नास्ति च । 3. ‘-दपः’ च । 4. नास्ति
च । 5. नास्ति च । 6. ‘प्राच्यामिति मन्त्रेण’ च । 7. ‘दर्व्या’ नास्ति ख । 8. ‘निधापयति’ नास्ति
च । 9. ‘निनयति’ नास्ति च । 10. ‘अपाम्’ नास्ति च । 11. ‘उद्विरिति’ नास्ति च । 12. ‘कथं निनयति’
नास्ति च । 13. ‘न प्रवक्ष्यति’ नास्ति च । 14. ‘इत्येवम्’ नास्ति च । 15. नास्ति च । 16. नास्ति च ।
17. ‘सव्ये पार्श्वे परिवृत्य’ च । 18. ‘एव’ नास्ति च ।

दिशि, (A)'यो दक्षिणस्यामिति मन्त्रेण' * बलिं निर्वपतीति 'वर्त्तते । एवं प्रतीची प्रतीच्यां 'दिशि, (B)यः प्रतीच्यामिति मन्त्रेण । एवमुदीची, उदीच्यां दिशि, (C)य उदीच्यामिति 'मन्त्रेण । यथालिङ्गम् 'इति यो यल्लिङ्गो मन्त्रः 'स तस्यामेव दिशि नियोज्यः । तदभिमुख एव 'यस्यां दिशि बलिनिवापः 'स्यादिति । 'तथाचोक्तम्'—

यस्यां दिशि बलिं दद्यात् तामेवाभिमुखो दिशम् ।

अवणाकर्मणि भवेद् व्यञ्जक¹⁰ 'मं न सर्वदा ॥ (D) इति¹⁰ * ।

अव्यावर्तमानः 'व्यावर्तनमकुर्वन् सव्यं बाहुमन्वावृत्येति यदुक्तं 'व्यावर्तनं तदकुर्वन् दक्षिणादि बलित्रयं 'निर्वपतीति 'एवं व्यावर्तनप्रतिषेधादेवैतेषु चमसद्व्योः ' * 'प्रोक्षणप्रतापनप्रतिषेधोऽवगम्यते तदर्थत्वाद् व्यावर्तनस्य, अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते, सव्यं बाहुमन्वावृत्य प्रादक्षिण्येनार्गिं गत्वा, चमसद्व्योः प्रोक्षणादि समानम् ; वर्तमान इति, अग्नेः प्रादक्षिण्यमकुर्वन् दक्षिणादि बलित्रयं निर्वपेदिति, व्यावर्तमात्रप्रतिषेधाच्चमसद्व्योः प्रोक्षणं प्रतापनं ' * तच्चतुर्ष्वपि बलिषु कुर्यादेवेति ' 'इयं च व्याख्या प्रायो नातीव युक्ता, कुतः ' * ? प्रदक्षिणान्तरं 'निषेधात् । 'तस्मादप्यत्रापि यत्रावर्तनशब्दस्तत्र तत्स्थानस्यैव परिवर्तनं दर्शयति ; यथा अपपर्यावृत्ते अपगोच्छ्रासादभिपर्यावर्तमानो जपेदिति ' * अथैनं प्रदक्षिणमावर्तयतीति¹¹ [सू० २।१०।२३] । प्रदक्षिणमावृत्योपयातीति च । 'तस्मात् पूर्वव्याख्यानमेव युक्ततरं मन्यामहे' * ।

A. मन्त्रस्तु—

यो दक्षिणस्यां दिशि सर्पराज एव ते बलिः ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।२ ।

B. मन्त्रस्तु—

यः प्रतीच्यां दिशि सर्पराज एव ते बलिः ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।२ ।

C. मन्त्रस्तु—

य उदीच्यां दिशि सर्पराज एव ते बलिः ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।४ ।

एतेषां व्याख्या तु पूर्वमन्त्रवत् केवलं त्रिभु विशेष इति ।

D. कर्मप्रदीपः ३।९।१३ ।

1. 'नालि ख । 2. 'वर्त्तते' नालि च । 3. 'दिशि' नालि ख । 4. 'मन्त्रेण' नालि ख । 5. 'इति' नालि च । 6. 'य' नालि ख । 7. 'यस्यां दिशि' नालि च । 8. 'स्यादिति' नालि च । 9. 'नालि च । 10. 'मंनि सर्वतः' च । 11. 'व्यावर्तनमकुर्वन्' नालि च । 12. 'व्यावर्तनं' नालि ख । 13. 'निर्वपेत्' च । 14. 'नालि च । 15. 'प्रोक्षणं प्रतापनं' च । 16. 'तत्र' ख । 17. 'विरोधान्' । 18. 'नालि च । 19. 'इति' नालि ख । 20. 'नालि च ।

शूर्पेण शेषमग्नावोप्यानतिप्रणीतस्यार्धं व्रजति ॥ १६ ॥

बलिशेषं 'शूर्पेणाग्नौ' प्रक्षिप्य । प्रतिपत्तिकर्मत्वात् तूर्ण्यं प्रक्षेपः । 'न अति-
प्रणीतः' * अनतिप्रणीतः (१), तस्यार्धं समीपं "व्रजति गच्छति ।

गत्वा च—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य नमः पृथिव्या इत्येतं
मन्त्रं जपति ॥ १७ ॥

प्रकृतत्वात् शालाग्रेः पश्चात् 'पाणी हस्तौ' "भूमौ पृथिव्यां प्रतिष्ठाप्य । कथम् ? * न्यञ्चौ
अधोऽग्नौ दक्षिणं वामतो बाह्यामित्यनेन "पूर्वोक्तेन प्रकारेण (१) । 'नमः पृथिव्या (२)' इति
जपति । ननु नमः पृथिव्या इति जपतीत्येतावतैव सिद्धत्वात् इतं मन्त्रमित्यवाच्यम्, न ।
कुतः ? * "अन्यकसृपक्षे ऊहप्रतिपेधार्थमेतं "मन्त्रमित्युक्तम् । "जुहुयाद् वा हावयेद्

A. प्रणीतम् इति भावे निष्ठा, प्रणीतं प्रणयनमतिक्रान्तोऽतिप्रणीतः, तथाविधो न भवतीत्य-
नतिप्रणीतः, प्रकृतोऽस्मिर्भण्यते । प्रकृतस्याग्नेः परिग्रहार्थमनतिप्रणीतस्येत्युक्तमित्यर्थः ।

B. द्रष्टव्यं १।३।१ सूत्रभाष्ये (पृ० ४९) ।

(१). मन्त्रस्तु—

ॐ नमः पृथिव्यै दंष्ट्राय विश्वभृन्मा ते अन्ते रिषाम् ।

संहतं मा विवधीर्विहतं माऽभिसंबधीः ॥ इति ।

मन्त्रप्राप्त्यन्तम् २।१।५ ।

अस्य सायणाचार्यकृता व्याख्या—हे अग्ने, त्वं विश्वभृत् पाकप्रकाशाविदानेन विश्वस्य
धारकोऽसि, तस्मै पृथिव्यै दंष्ट्राय, वक्ष्यथं वतुर्थी, पृथिव्या दंष्ट्रभूताय नमः, ते तवाग्नौ समीपे
वर्तमाना वयं मा रिषाम् समृद्धा भवामेत्यर्थः । त्वञ्च संहतं पुत्रवनादिसङ्घर्षं मा
विवधीः मा हिंसीः, विद्युत् मा कुर्वित्यर्थः । तथा विहितं बलीदहितकं मा अभिसंबधीः
अभिमुखेन मा संहतं कुरु । इति । सामश्रमी तु पृथिव्यै देव्यै नमः नमस्तुभ्यः, हे विश्वभृद्
सर्वेषां धारयित्री देवि, कालस्य दंष्ट्राय दंष्ट्राया अन्ते समीपे स्थिता भवि वयं वतस्ते
तव स्वांशाः अतः मा रिषाम् विनश्येम । इतश्च प्रार्थ्यते संहतं पञ्चतत्त्वसमदीभूतं सजीव-
मस्मदेहं मा वधीः नाकाले विनश्येः । विहतं विद्युत् च प्रकृत्वा जीवं तत्र पुनर्मा अभि-
संबधीः, अभिसम्बद्धं मा कार्षीरिति ।

1. 'शूर्पे' नास्ति च । 2. नास्ति च । 3. 'व्रजति' नास्ति च । 4. 'पाणी' नास्ति च ।
5. नास्ति च । 6. 'पूर्वोक्तेन' नास्ति च । 7. नास्ति च । 8. 'वक्ष' न-व । 9. 'तवभिमुखे' च ।
10. 'जुहुयाद् वा' नास्ति च ।

वे'ति (A) वचनात् । 'अन्यस्य कर्मणि प्राप्तिरस्ति तस्माद्'* 'अन्योऽप्येतत्'* कर्म कुर्वन् एतं मन्त्रमेवम्भूतम् 'यव जपेत्, न तूहं कुर्यादिति ।

प्रदोषे पायसश्चरुः ॥ १८ ॥

रात्र्याः प्रथमो यामः प्रदोषस्तस्मिन्, पयसि भवः पायसः, चरुः स्थालीपाकः, कर्तव्य इति शेषः । एवं च सायं होमादिबलिहरणान्ते नित्यकर्मणि कृते चरुः स्यात् । 'कुतः ? 'तस्य कालात्यये (B) प्रायश्चित्तापदेशात्'* , प्रदोषशब्दस्यैवमर्थत्वात् 'च ।

तस्य जुहुयात् श्रवणाय विष्णवेऽग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ १९ ॥

तस्य पायसस्य श्रवणादिभ्यः 'पञ्चदेवताभ्यो जुहुयात् । 'श्रवणा नक्षत्रविशेषः प्रसिद्धः । विसमासकरणं निर्वापहोमयोः पृथक् प्रदर्शनार्थम् । 'मन्त्रान्ते स्वाहाकारः' [सू० १।१।२१] इति वचनात् स्वाहाकारः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, श्रवणाय स्वाहेत्यादि । अत्र कश्चिदेकमाहुतिमेकञ्च निर्वापमाह । तत्र "युक्तम्, कुतः ? प्रतिद्वैतं चतुर्थी-निर्वेशात् । "यद्येकाहुतिः स्यात् तथा सति श्रवणविष्णवग्निप्रजापतिविश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति समासपाठः स्यात्, तस्मान्नायमाहुतिपक्षो घटते । तथाचोक्तम्—'चरुः समशनीयो य' इत्यादि (C) । तदेतत् पुरस्तात् स्पष्टीकृतम् 'अमुष्मि त्वा जुष्टं निर्वापामीत्येतस्मिन् (D) सूत्रे'* ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २० ॥

यद्वन्तु कर्मशेषं तत् स्थालीपाक 'अधर्मेण कुर्यादिति 'शेषः । 'एषोऽत ऊर्ध्वमिति (E) परिभाषा 'प्रातस्त्यात् इदमवाक्यमिति चेन्न, परिसंख्यानार्थमिदमुच्यते'* ; 'होमाद् यद्वन्तु तत् स्थालीपाकावृता कुर्यात्'* । "तेन होमे तु" 'सकृद् वा त्रिवृते-

A. प्रकृत्यं सूत्रम् १।३।१४ (पृ० ६३) ।

B. प्रकृत्यं सूत्रम् १।९।१७ भाष्यञ्च (पृ० २५४) ।

C. वचनमुक्तं प्राक् १।७।३ सूत्रभाष्ये (पृ० २०३) ।

D. प्रकृत्यं सूत्रम् १।७।३ (पृ० २०२) ।

E. प्रकृत्यं सूत्रम् १।९।२० (पृ० २७१) ।

1. नास्ति च । 2. 'तत्' ख । 3. 'यव' नास्ति च । 4. 'कुतः' नास्ति च । 5. नास्ति च । 6. 'च' नास्ति च । 7. 'एष' नास्ति ख । 8. 'यद्वन्तं यद्वन्तं' च । 9. 'नैकमेव च' ख । 10. 'युक्तम्, कुतः ?' नास्ति च । 11. नास्ति च । 12. 'काशला काशीपाककर्माहुः' ख । 13. 'विषः' नास्ति ख । 14. 'विष्णवात् पुनर्वचने परिसंख्यानार्थम्' च । 15. नास्ति च । 16. 'तेन' नास्ति ख । 17. 'तु' नास्ति च ।

'नैव कल्पेने'ति [सू० १।८।६] योऽयं विकल्प उक्तः सोऽन्न न स्यात्* "सकृत् सकृदेव जुहुयादित्यर्थः । "यद्वा कर्म 'प्राणापनार्थमिदं'मुक्तम् । स्थालीपाक*धर्मेण 'अन्यत् कर्मशेषं समाप्य "तत्रैव दर्भस्तम्बादि कुर्वान्, अथ वामदेव्य-
"गानमिति(१) ।

उत्तरतोऽनेर्दर्भस्तम्बं समूलं प्रतिष्ठाप्य सोमो राजेत्येतं मन्त्रं
जपति यां सन्धां समधनेति च ॥ २१ ॥

"अग्नेरुत्तरतां" * दर्भस्तम्बं कुशकूर्चकम् । मूलैः सह "समूलं "प्राक्मुखकरणं
चानादेश' (B) इति सूत्रकारवचनात् प्रागग्रं"* प्रतिष्ठाप्य "(c)सोमो राजेति

A. सूत्रस्यास्याकरणेऽनन्तरसूत्रोक्तं कर्म प्रधानहोमानन्तरमेव वा स्यात् वामदेव्यगानात्
परतो वा स्यात् । परमार्थतन्तु अत्र चरोर्बहुवचनत्वाद्बध्नात् एव होमः स्यात्, तत्र चाऽऽज्यभागौ
अवदानधर्मश्च न भवति । तस्माच्च वचनादाज्यभागवदानधर्मश्चात्र ज्ञाप्यते, कथमिति
चेदाचार्यपुत्रस्मरणात् । तथाच गुह्यासंग्रहः—

स्थालीपाकावृताऽन्यत् तु यत्र संज्ञा निपात्यते ।

तत्राऽऽज्यभागौ हुत्वैव स्त्रुचमास्तीर्योच्यति ॥ १।१।१३ ।

तथाच यत्र यत्र गोभिलाचार्येण स्थालीपाकावृताऽन्यत् इतीयं संज्ञा प्रयुज्यते तत्राऽऽज्यभागौ हुत्वा
स्त्रुचमास्तीर्य आज्येनोपस्तीर्य अवद्यति अवदानं गुह्याति, न पुनस्तत्रोपवात्तहोम इत्यर्थः ।
इति सूचीभिरवधेयम् ।

B. लाज्यायनश्रौतसूत्रम् १।२।१६ ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ सोमो राजा सोमस्तम्बो राजा

सोमोऽस्माकं राजा सोमस्य वयं स्मः ।

अहिजम्भनमसि सौमस्तम्बं

सौमस्तम्बमहिजम्भनमसि ॥ इति

मन्त्रभाट्टिकम् २।१।६ ।

अस्य व्याख्या—तत्र सोमस्वीर्यविस्वामित्वाद् दर्भस्तम्बः सोमत्वेन स्तुयते—अत एव

1. 'विकल्पीऽन न स्यात्' च । 2. 'वृद्धम्' नास्ति च । 3. 'वचन' च । 4. 'न' नास्ति
च । 5. 'हुचते' च । 6. 'वर्जवा' च । 7. 'वचन' नास्ति च । 8. 'तत्रैव' नास्ति च । 9. 'वचन'
नास्ति च । 10. नास्ति च । 11. 'वृद्धम्' नास्ति च । 12. नास्ति च । 13. 'एवं नममिति इत्यर्थः' च ।

(A)यां सन्ध्यामिति च उपति । भेदेनोपन्यासो मन्त्रद्वयकापनार्थम्, इतरथा मन्त्रसंख्या-
भ्रान्त्या क्वदोभ्रान्तिरपि स्यात्, तद्विधम् । उक्तञ्च—‘यो ह वाऽविदितार्षेयच्छ्रद्धोदैवत-
ब्राह्मणेन मन्त्रेणे’त्यादि । अत्राप्येतं मन्त्रम्’ इत्येतस्य तदेव प्रयोजनम् । अत्र कश्चिद्
दर्भरतम्बे कुशसंख्यामाह, तदसत् ; कुतः ? ‘यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च’ति(॥) वचनात्”* ।

श्वस्ततोऽक्षतशक्तून् कारयित्वा नवे पात्रे पिधाय निदधाति ॥२२॥

श्वः ‘प्रभाते । ततस्तस्यां पौर्णमासीशिव्याम्’ अक्षतशक्तून्, अक्षतप्रहणाद् यवैः
शक्तुः कार्य इति दर्शयति* , “यवानां शक्तून्, कारयित्वेति कर्तुरनियमः । नवे पात्रे
कृत्वा पात्रान्तरेण पिधाय स्थगित्वा निदधाति अहरहर्बलिदानार्थं”* गृहे स्थापयति ।

अहरहस्तूष्णीं बलीन् हरेत् सायं प्राग्धोमादाग्रहायण्याः ॥२३॥

तैः शक्तुभिरहरहः प्रत्यहं ‘बलीन् हरेत्’*, तूष्णीमिति वाग्यमनियमार्थं न
मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधार्थम् । “अत्र कश्चिदाह—तूष्णीमिति वचनान्मन्त्रं मनसा”*

मन्त्रविनियोगयोरवैलक्षण्यम् । सोमो देवराजत्वविशेषात् सर्वस्य स्वामी, ओषधीनां प्रवृद्धचन्द्रा-
धीकृत्वात्, अथ यत्र औषधिरूपेण स्तूपते, सोमस्तम्बो राजा सर्वेषाम् ओषधिवनस्पत्यादीनां
स्वामी श्रेष्ठ इत्यर्थः । स सोमोऽस्माकमपि विशेषेण राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति
श्रुत्यन्तरम् । यत एवमतः सोमस्य वयं त्वमः भवामः, अधीना इति शेषः । हे दर्भस्तम्ब,
सोमस्तम्बसम्बन्धि अहिजम्भनमसि आगत्य भजन्तीत्यरयः संपास्तेषां जम्भनं हिंसकमसि ।
तदेव पुनरुच्यते सोमस्तम्बमहिजम्भनमसि पूर्ववद् योज्यम् इति । द्विवचनमादरातिशय-
जोतनार्थम् । इति केचित् ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ यां सन्धां समधत्त यूयं सप्तऋषिभिः सह ।

तां सर्पा माऽत्यक्रामिष्ट नमो वोऽस्तु मा नो हिंसिष्ट ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।७ ।

अस्य व्याख्या—हे सर्पाः, यूयं सप्तर्षिभिर्मरीचिप्रमुखैः सह यां सन्धां यत् सन्धानं मेर्त्री
समधत्त सम्प्राप्नुवन्ताः, तां सन्धां माऽत्यक्रामिष्ट अतिक्रमं मा कुरुत, अस्माभिः सहेति
शेषः । हे सर्पाः, वो पुष्पाकं नमो नमस्कारोऽस्तु, नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट, हिंसां मा कुरुत । इति ।

B. उक्तं (२।८।१४) कर्मप्रदीपवचनमिदं प्राक् १।६।१ सूत्रभाष्ये (पृ० १९८) ।

१. ‘प्रभातायां’ ख । २. नास्ति च । ३. नास्ति ख । ४. नास्ति च । ५. ‘च’ नास्ति च ।
६. नास्ति च ।

‘ध्यायेदिति । तद्वत्, कुतः ? प्रकृतादेवमवधानात्, यत्र यत्र तूष्णीमिति वचनं स्यात् तत्र मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधः, इत्येवं चेद् वैश्वदेवोऽपि तर्हि मानस एव स्यात्, तद्व्युक्तम्*१; अग्नौ जुहुयात् तूष्णीं पाणिनैवेति ; ‘न चैवं शिष्टाः संप्रतिपन्नास्तस्माद् यथोक्त एवार्थः । कस्मिन् काले बलीन् हरत्*२ ? सायम् अस्तमिते होमात् प्राक् पूर्वम् । “कियन्तं कालं यावत् ? आ आग्रहायण्याः अग्रहायणो मार्गशिरः, तस्य पौर्णमासी आग्रहायणी तां यावत् । ‘अहरहः प्रयोगे बलिशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, न च लक्षणपूर्वकम् अग्निप्रणयनं चमसद्वर्ग्योः प्रतपनधर्मादिलोपार्थमुक्तं तु प्रत्यहमासादयेत् । तथावोक्तम्—

बलिशेषस्य हवनमग्निप्रणयनं तथा ।

प्रत्यहं न भवेयातामुत्सुकन्तु भवेत् सदा(१) ॥ इति ।

नमः पृथिव्या इत्येतदपि न्यञ्चकरणं प्रत्यहं नैव स्यात्, उक्तञ्च—‘न्यञ्चकर्म न सर्वदे’ति*३, । ‘ततः सन्ध्यां कृत्वा अस्तमिते शालायामुपलिप्ते शालाग्नेरुप्य लक्षणं विना पूर्ववद् बलिदानम् । अहरहः शेषं शक्नुन् कृत्वा नोत्सुकं न न्यञ्चकरणम्*४(१) ।

इति “भट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये”*

तृतीयप्रपाठकस्य सप्तमी कण्डिका ॥

A. कर्मप्रदीपः ३।९।७ ।

B. अथात्र श्रवणाकर्मविषये यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तस्मात् किञ्चिद्विहितोपस्थाप्यते । तत्र पारस्करगृह्यसूत्राणि—अथातः श्रवणाकर्म । श्रावण्यां पौर्णमास्याम् । स्थालीपाकं श्रपयित्वा-
ऽक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं धानानां भूयसीः पिष्ट्वा आज्यभ्रैर्गाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति । अप-
श्चेतपदा जहोति । न वे श्वेतस्येति । स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै
वर्षाभ्यश्चेति । धानावन्तमिति धानानाम् । घृताक्ताद् शक्नुन् सर्पेभ्यो जुहोति । आग्नेय-
पाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा, श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहा,
अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहेति । सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ।
प्राशनान्ते शक्नुन्माकेदेवां सर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायाः स्थण्डिलमुपलिप्योल्कायां भ्रिष-
माणाय मास्तस्मै रागमतेत्युक्त्वा द्राग्यतः सर्वानवनेजयति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणा-
मधिपतेऽवनेनिष्ठे श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिष्ठे अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणा-
मधिपतेऽवनेनिष्ठेति । यथाऽवनिक्तं दृव्योपघातं शक्नुन् सर्पेभ्यो बलिं हरति । आग्नेयपाण्डु-
पार्थिवानां सर्पाणामधिपत एव ते बलिः, श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपत एव ते बलिः,
अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपत एव ते बलिरिति । अवनेज्य पूर्ववत् कङ्कतैः प्रलिखति ।

1. नास्ति च । 2. ‘वेददेव तदा इहत्वात् इति’ च । 3. नास्ति च । 4. नास्ति च । 5. नास्ति च । 6. नास्ति च ।

आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपते प्रलिखत्स्व, श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपते प्रलिखत्स्वामिभूः सूर्येदिव्यानां सर्पाणामधिपते प्रलिखत्स्वेति । अन्नानानुलेपनं स्रजश्चासुस्वानुलिम्पत्स्व स्रजोऽपि न ह्यत्वेति । सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सपैन्ध्य इति तिसृभिः । स यावत् कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत् सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिधिञ्चन् परीयादपश्चेतपदा जह्येति द्वाभ्याम् । दर्वीं शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति । ह्वादेष्टे मार्जयन्त आपो हि द्येति तिसृभिः । अनुगुप्तमेतं सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिवर्त्य दूर्वापघातं सक्तून् सपैन्ध्यो बलिं हरेदाग्रहायण्याः । तं हरन्तं नान्तरेण गच्छेद्युः । दूर्वाचमनं प्रक्षाल्य निदधाति । धानाः प्राश्नन्त्यसंस्थूताः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति ।

अथ श्रवणाकर्मप्रयोग उच्यते—तत् श्रावण्यां पौर्णमास्यां कर्तव्यम् । तस्य यावज्जीवं प्रतिसंबत्सरमनुष्ठेयत्वात् प्रथमप्रयोगे नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । प्रातरेव श्रवणाकर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य अग्न्यायतनस्य पुरस्तात् संस्कृते स्थण्डिले औपासनाग्नौरेकदेशमाहृत्य प्रणयति, ततोऽतिप्रणीतस्याग्नेश्चतसृषु दिक्षु किञ्चिदधिके प्रक्रमान्तरिते देशे गोमयेनोपलिख्य प्रादेशमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं कुर्यात् । त्रिपदः प्रक्रमो प्राह्य इति । ततोऽग्निमुपसमाधायतिप्रणीताग्नेरुत्तरत उदगप्रेषु वर्धेषु यवान् भजनं कपालमुलूखलं मुखलं शूर्पमनुगुप्ता अपश्चाऽऽसादवित्वाऽनुगुप्ताभिरग्निः प्रोक्ष्य चक्राघटितं मृन्मयं कपालमग्नौ संस्थाप्य, तस्मिन् कपाले सक्तून् गृहीतयवमुष्टिं प्रक्षिप्य भृजति यथा यथा दग्धा न भवेयुस्तथा । ततो भृष्टान् यवानुदगुद्विष्य प्रणीताग्नेः पश्चादुलूखलं हवं संस्थाप्य तस्मिन् भृष्टान् यवान् प्रक्षिप्य मुखलमादाय पार्श्वस्थालीपाकवद्वहननं कुर्यात् । यथा यवाः सक्तवो भवन्ति तथोद्वेचं कृत्वाऽवहननं कुर्यात् । एवं सम्यक् सक्तून् कृत्वा तान् चमसे संस्थाप्य शूर्पेणाऽऽच्छाद्य गृहे निदधाति । एतावत् कर्म भङ्गि कर्तव्यम् । इतः परं वक्ष्यमाणकर्मानुष्ठानाय सञ्चरप्रदेशोऽतिप्रणीताग्नेर्दक्षिणपश्चिमयोर्मध्यमप्रदेशः । ततोऽस्तं गते सूर्येऽतिप्रणीतस्याग्नेः समीपं गच्छति चमसं दर्वीञ्च गृहीत्वा, ततश्चमसे स्थितान् सक्तून् शूर्पे निक्षिप्य चमसेनोदकं गृह्णाति । ततः सञ्चरेण प्रविश्यातिप्रणीतस्याग्नेरुत्तरतो मार्गेण पूर्वस्यां दिशि गत्वा प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वदिशि कृते मण्डले चमसजलं हस्तेन निनीय दूर्वां सक्तून् सक्तून् गृहीत्वा मन्त्रेण बलिं निवपति । वक्ष्यमाणानां चतुर्णां मन्त्राणां प्रजापतिर्ब्रह्मविर्निगदः सर्पो देवता सर्पबलिकर्मणि विनियोगः, यः प्राच्यां दिशीति मन्त्रः । ततश्चमसेऽवशिष्टमुदकं हस्तेन गृहीत्वा बलिसमीपे निक्षिपति यथा बलिः स्वस्थानात् प्रच्युतो भवेत् । ततोऽप्रदक्षिणेनाभ्यावृत्त्व चमसं दर्वीञ्चाभ्युक्ष्य युगपदेव प्रताप्य, पूर्ववचमसेनोदकं गृहीत्वा दूर्वां सक्तून् गृहीत्वाऽग्नेरुत्तरतो गत्वा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामिमुख उपविश्य पूर्वकृतदक्षिणमण्डले चमसादुदकं पाणिना निनीय, दूर्वां सक्तून् निवपति, यो दक्षिणस्यामिति मन्त्रेण । पूर्ववचमसोदकं हस्तेन बलिसमीपे निक्षिपेत् । ततः पूर्ववदभ्यावृत्त्व चमसदूर्वाचभ्युक्ष्यामौ प्रताप्य पश्चिममण्डलस्य पुरतः प्रत्यङ्मुख उपविश्य तत्रैव पश्चिमस्थण्डिलेऽपो निनीय मन्त्रेण बलिं निवपति, यः प्रीच्यामिति । पुनः पूर्ववदपो निक्षिप्य चमसदूर्वाच-

भ्युक्ष्य प्रतापयेत् । नाग्राभ्यावर्तनं तत्रैव स्थितत्वात् । तत उत्तरस्थण्डिलस्य दक्षिणत उत्तर-
 राभिमुखो भूत्वा उत्तरस्थण्डिलेऽपो निनीय मन्त्रेण सकृन् निक्षिप्य पुनरपोऽवनयति पूर्ववत् ।
 य. उदीच्यां दिशीति बलिमन्त्रः । अत्र केचित् प्रतीच्यामुदीच्यां चमसद्वय्योः प्रोक्षणप्रतापनयोः
 प्रतिपेधं वर्णयन्ति, तेषां भेवं प्रतीच्येवमुदीची'ति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव । व्यावर्तननिषेधस्तु
 तत्र स्थितत्वात् स्पष्टार्थः । ततोऽवशिष्टसकृन् शूर्पेणातिप्रणीताग्नौ तूर्णां प्रक्षिप्य पूर्वोक्तदक्षिण-
 पश्चिममध्यसञ्चरमार्गेण गृह्यासिसमीपमागच्छति । ततस्तस्याग्नेः पश्चाद् भूमौ न्यञ्चौ पाणी
 प्रतिष्ठाप्य नमः पृथिव्या इति मन्त्रं जपेत् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता
 भूमिजपे विनियोगः । नमः पृथिव्यै इति मन्त्रः । ऋत्विक्कर्तृकपक्षेऽपि नास्त्यत्रोहः ।
 सन्ध्यां निर्वर्त्य गृह्याग्नौ सायमौपासनं विधाय पायसस्थालीपाकं कुर्यात् । अत्र केचिद्
 वैश्वदेवबलिहरणानन्तरं स्थालीपाकं वदन्ति, तन्न साधु, प्रमाणाभावात् प्रदोषे स्थालीपाक-
 विधिविरोधाच्च । सन्ध्याहोमयोनियतकालत्वात् कालात्यये प्रायश्चित्तश्रवणाच्च, तयोः पूर्व-
 मनुष्ठानं न्याप्यम् । बलिहरणं तु न तथा । तत आचान्तोदकः प्राणानायम्य श्रवणाकर्म
 करिष्ये इति सङ्कल्प्याग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनादि ब्रह्मणे पूर्णपात्रदक्षिणादानान्तं पार्वण-
 स्थालीपाकवत् कुर्यात् । तत्र विशेषः—पात्रासादनकाले पयसोऽग्न्यासादनं समूलदर्भस्तम्बस्य
 च । निर्वापकाले श्रवणाय त्वा जुष्टं निर्वापामि । एवं विष्णवे अग्नये, प्रजापतये, विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः । आज्यभागान्ते पायसचल्होमाः पञ्च, श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय न मम, एवं
 विष्णवे, अग्नये, प्रजापतये, विश्वेभ्यो देवेभ्यः । ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तेऽग्नेरुत्तरतः समूर्लं
 दर्भस्तम्बं प्रागग्रं प्रतिष्ठाप्य सोमो राजेत्येतं मन्त्रम्, यां सन्ध्यां समधत्तेति च मन्त्रं जपति ।
 उभयोर्मन्त्रयोः प्रजापतिर्ऋषिर्जुषी सोमसूर्यौ देवते जपे विनियोगः । ततो मन्त्रद्वयपाठः ।
 सूत्रे एतमिति निर्देशादन्यकर्तृकपक्षेऽप्यनयोर्जपः । ततो वामदेव्यगानं ब्राह्मणभोजनादिकञ्च ।
 तत उत्तरे दिवसे प्रातर्होमानन्तरं पूर्ववदौपासनाग्नौ सकृन् कृत्वा अन्येन वा कारयित्वा
 नूतनपात्रे संस्थाप्य पात्रान्तराग्नौऽऽच्छाद्य गृहे स्थापयति । अत ऊर्ध्वमाग्रहायणीपौर्णमासीपर्यन्तं
 प्रतिदिनं सायं होमान् पूर्वं तूर्णां बलिं हरेत् । अत्र केचित् तूर्णमिदं मन्त्रकं बलिहरणं
 मन्यन्ते । अपरे तु तूर्णमिदं वाङ्मनियमनं कथ्यते मन्त्रेण बलिं हरेदिति वदन्ति । अत्र
 द्वितीयः पक्षो ज्यायान्, आरम्भे मन्त्रपाठात् त्रैविध्यवृद्धानामाचाराच्च । आचम्य प्रःणानायम्य
 सर्पबलिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य चमसे उदकं गृहीत्वा अपेक्षितसकृन् शूर्पे गृहीत्वा गृह्याग्नेः
 पुरस्तादेतदग्नेरुल्लमुकं निधाय, तत् परितः पूर्वोक्तैश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्बलिहरणं कुर्यात् । बलेः पुरस्तादुप-
 रिष्ठाक्षापां निनयनम्, चमसद्वयोरभ्युक्षणं प्रतपनञ्च । नात्र बलिशेषहोमोऽवशिष्टसकृन् दिनान्तरे
 बलिहरणादोपयोक्ष्यमाणत्वात् । नात्र न्यञ्चकर्म, न्यञ्चकर्म न सर्वदेति निषेधात् । इत्यहरहः
 सर्पबलिप्रयोगः । इति ।

सभाष्य-गोमिलीय-गृह्यसूत्रे
तृतीयप्रपाठकस्य अष्टमी कण्डिका

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसश्चरु रौद्रः ॥ १ ॥

आश्वयुजस्य पौर्णमासी आश्वयुजी, तस्याम् 'आश्वयुज्यां पौर्णमास्याम्'* आश्व-
युज्यामिति सिद्धे पुनः पौर्णमासीग्रहणं स्वनक्षत्रवियुक्ताया अपि पौर्णमास्याः प्राधान्य-
द्योतनार्थम् । "पयो घृतं दधि वा पृषातकम् । तस्मिन् पृषातके अवेक्षणांर्थम् अग्नि-
सन्निधौ उत्तरत उपकृमे । अन्यस्मिन् पयसि रौद्रश्चरुः कर्त्तव्यः । "तथाचोक्तम्—

पया यद्वाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते ।

दध्येके तदुपासाद्य कर्त्तव्यः पायसश्चरुः(A) ॥ इति"* ।

रुद्रस्यायं रौद्रः, रुद्राय त्वेति निर्वापः ।

तस्य जुहुयाद् आ नो मित्रावरुणेति प्रथमां मानस्तोक इति
द्वितीयाम् ॥ २ ॥

तस्य पायसस्य (B)'आ नो मित्रेति मित्रावरुण्यर्चा', प्रथमा'माहुति'

A. कर्मप्रदीपः ३।७।१२ ।

समासादितञ्च पृषातकं होमकालेऽग्नेरुत्तरपूर्वतः स्थापनीयम् । तथाच गृह्यासंग्रहः—

दधिसर्पिश्च संयुक्तं प्रोक्तो द्येव पृषातकः ।

होमकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्वतः ॥ इति २।५९ ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ आ नो मित्रावरुणा घृतेर्गव्यतिमुन्नतम् ।

मध्वा रजांसि सुकृत् ॥ इति । सामसं० पृ०, ३।१।३।७ ।

अस्य व्याख्या—सुकृत् शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ, नः अस्माकम्, गव्यति गवां
मार्गं गोमिवासस्थानम्, घृतैः क्षरणसाधनैः, पयोभिः, आ उक्षतम् आ समन्तात् सिञ्चतम्,

1. नास्ति च । 2. 'पयो घृतमित्रं दधि चाऽऽव्यं घृ' ख । 3. नास्ति च । 4. 'आ नो मित्रा-
वरुणेतया चत्वा' ख । 5. 'माहुति' नास्ति ख ।

‘सुदुयात् (A)मानस्तोक इति रौद्रीं द्वितीयाम्’* । इदं रुद्रायेति त्यागः । “ननु विधानक्रमादेव प्राथम्यादिपरिज्ञानं भविष्यतीति, अथ कस्मात् प्रथमादिग्रहणं क्रियते, इति ? उच्यते”*—अनयोरेवाऽऽहुत्योश्चरुणाऽभिसम्बन्धार्थं “प्रथमादिग्रहणं कृतम्”* । ‘कथं नाम’ ? एते एव द्वे चर्याहुती, इतरा या वक्ष्यमाणास्ता आज्याहुतय इति । “तथाचोक्तम्—

आश्वयुज्यां तथा रुष्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः ।

यज्ञार्थं तत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रवक्षते ॥

द्विपञ्च द्विक्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषादाज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्(B) ॥ इति”* ।

अस्मभ्यं दोग्ध्रीः गाः प्रयच्छतम् इति भावः । रजसि पारलौकिकानि अस्मदावासस्थानानि, मध्वा मधुरेण दुग्धरसेन सिञ्चतम् । इति ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ मा नस्तोके तनये मा न आयौ

मा नो गोषु मा न अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधी-

र्हविष्मन्तः सवमित्वा हवामहे ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।८ ।

अस्य व्याख्या—हे रुद्र रुद्रं दुःखं दुःखहेतुपापम्, तद् द्रावयतीति रुद्रः, रुद्रो गैतीति सत इति निरुक्तम् । रुद्रो हि प्राणिनां सुखोपायं ज्ञात्वा दुःखे पतिष्यन्तीति सर्वदा रोदिति, तथा-विधं देव, नोऽस्माकं तोके स्त्रीपुंसामान्यवचनादपत्ये, तथो तनये—तनोति विस्तारयति कुल-मिति तनयः पुमपत्यम्, तस्मिन्, अथवा तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे च, मा रीरिषः मा वधीः, एवं प्रत्युद्देशं मा रीरिष इति सम्बन्धः । किञ्च नोऽस्माकम् आयौ—आयुषि जीवने, (शास्त्रान्तरे आयुषीति पठन्ति) तथा नो गोषु, नोऽश्वेषु मा रीरिषः । किञ्च हे रुद्र, भामितः—भामः क्रोधे, अस्माभिरन्यथाकरणादिदोषेण क्रोधीकृतः सन् नोऽस्माकं वीरान् शत्रूणां विविधं वारयितृन् श्रुत्यान् मा वधीर्मा हिंसीः । त्वा—त्वाम्, उक्तवाधपरिहाराय हविष्मन्तः प्रदेयैर्हविर्भिर्युक्ता वयम्, सवम् इत् सर्वदा हवामहे आह्वयामः । इति सायणाचार्यकृता । केचित् ‘भामिनोऽवधीरि’ति पठन्ति ‘भामिनः तेजस्विनः, भ्रात्रादीनात्मीयानपि पुरुषान् मा वधीरित्येवं विवृण्वन्ति च । शुक्ले कृष्णेऽपि यजुर्वेदे ‘भामिनोऽवधीरि’ति पाठो ज्ञेयः । मन्त्रब्राह्मणसम्मतः पाठस्तु कौथुम-राणायनीयानामिति सायणाचार्यवचनात् प्रतीयते ।

B. कर्मप्रदीपः ३।७।१०-११ ।

1. नालि च । 2. नालि च । 3. नालि च । 4. नालि च । 5. नालि च ।

गोभिल—८५

गोनामभिश्च पृथक् काम्याऽसीत्येतत्प्रभृतिभिः ॥ ३ ॥

गवां नामानि गोनामानि, तैश्च गोनामभिः (A)काम्याऽसीत्येतत्प्रभृतिभिः पृथक् पृथक् प्राक् स्विष्टकृत आज्यं जुहुयात् । 'किं चतुर्थ्यन्तैः ? न ; तथा पठितैरेव । कुतः ?

धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्याद् गोनामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्थीमज्या इत्येतद् गोनामि न हि ह्रियते (B) ॥

इति वचनात्* । प्रयोगः "ताण्ड्यब्राह्मणे"—काम्याऽसि स्वाहा, प्रियाऽसि स्वाहा हव्याऽसि स्वाहा, "इहे स्वाहा, रन्ते स्वाहा, सरस्वति स्वाहा, महि स्वाहा, विश्रुते"* स्वाहेति (C) ।

स्थालीपाकावृताज्यत् ॥ ४ ॥

उक्तार्थम् 'एतत् ।

पृषातकं प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय ब्राह्मणानवेक्षयित्वा स्वय-
मवेक्षेत—तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः
शतं जीवेम शरदः शतमिति ॥ ५ ॥

A. काम्या प्रिया च हव्या च इडा रन्ता सरस्वती ।

मही विश्रुता चाध्व्या च गोनामानि विदुर्बुधाः ॥

इति गृह्यासंग्रहोक्तानि (२।६०) गोनामानि । 'चकारा असि-शब्दस्याध्याहारार्थाः' इति च तस्य दीक्षितभाष्यम् । यद्यपि नवैव गोनामानि पठ्यन्ते तथापि अध्वन्यानाम्ना होमो नास्तीत्युक्तं कर्मप्रदीपे, एवञ्चाष्टावेवाहुतयो भवन्ति ।

B. कर्मप्रदीपः ३।६।९ ।

(C). अत्र भाष्योक्त 'तथापठितैरि'त्यस्य यथाश्रुतसूत्रदृष्टपठितैरित्यर्थत्वे सर्वप्राधः सन्निवेशितः ख-पुस्तकोक्त 'असि'युक्तपाठ एव प्रयुक्तः स्यात् छन्दोगपरिशिष्टेऽपि वृषोत्सर्गप्रकरणे "अथाग्निं परिक्रममाणं वत्सतरीणामेकामनुगमयेत् ताञ्चानुगच्छन्तीं प्रतिमन्त्रयेत् काम्याऽसि, प्रियाऽसि, हव्याऽसि, इडाऽसि, रन्ताऽसि, सरस्वत्यसि, मज्जसि, विश्रुतिरसि इति वत्सतरीणां मध्ये चोत्सृजति" इत्येवं पाठ इति प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं रघुनन्दनेन छन्दोगवृषोत्सर्गतत्वे । ताण्ड्यब्राह्मण-पठितैरित्यर्थत्वे तु मूले सन्निवेशितः ख-पुस्तकोक्तपाठ एव स्यात् । स एव पाठः प्रमाणी-कृतस्तत्कालद्वारेण स्वग्रन्थे शङ्कासमाधानपुरःसरं 'महभाष्ये तथैव लिखितमि'त्युपोद्घातेन च ।

1. नास्ति च । 2. 'प्रदक्ष्यते' ख । 3. 'इडाऽसि—रन्ताऽसि—सरस्वत्यसि—मज्जसि—विश्रुतिरसि' ख ।

4. 'एतत्' नास्ति च ।

‘निगद्व्याख्यानमेतत्’* । (A) अवेक्षणमन्त्रो ब्राह्मणानामपि स्यात्, ‘नाऽऽनन्तर्यामि-
यजमानस्यैव । कुतः ? ब्राह्मणानामप्याशिषोऽभीष्टत्वात् । तथाचोक्तम्—

पृषातकप्रेक्षणयोन्यञ्चस्य हविषस्तथा ।

शिष्टस्य प्राशने मन्त्रस्तत्र सर्वेऽधिकारिणः (B) ॥ इति ।

यदि कथञ्चित् सन्निधौ ब्राह्मणा न स्युस्तथाऽपि स्वयमवेक्षेत । तथाचोक्तम्—

ब्राह्मणानामसाक्षिध्ये स्वयमेव पृषातकम् ।

अवेक्षेद्धविषः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षयेत् (C) ॥ इति* ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा जातुषान् मणीन्
सर्वेषाधिमिश्रानावधनीरन् स्वस्त्ययनार्थम् ॥ ६ ॥

‘ब्राह्मणानिति’ बहुवचनात् त्रिप्रभृतीन् ‘भोजयित्वा आशयित्वा स्वयं भुक्त्वा’* ।
‘प्राप्तत्वात् इदमवाच्यमिति चेत्, न उपरिष्ठादपि कर्मण उपदेशात्’* अपवर्गे अभिरूप-
भोजनमिति सर्वकर्मन्ते सायमपवर्गभोजनं मा भूदित्यत इदमुक्तम् । जातुषान्
प्रयोगेऽप्येवमेवारचितः छत्रह्वयाग्निहोत्रिणा । तदत्र होमे कीदृशो मन्त्रः पठितव्य इति भगवन्तो-
ऽनूचाना निर्दिशन्तु ।

A. अवेक्षणमन्त्रस्तु—

ॐ तच्चक्षुर्वेदहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।

शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतम् ।

अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ इति ।

वाजसनेयी संहिता ३६।२४ ।

अस्य व्याख्या—यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रमादित्यरूपं पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति, कीदृशं तत् ? देवहितं देवैर्हितं स्थापितम्, यद्वा देवानां हितं
प्रियम् । शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद् वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदो वर्षाणि वयं पश्येम
शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहृतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । शतं शरदो जीवेम अ-पराधीनजीवना भवेम ।
शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदोऽदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं
कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षपर्यपि भूयश्च बहुकालं पश्येमेत्यादि योज्यम् । इति ।

B. कर्मप्रदीपः ३।९।८ ।

C. कर्मप्रदीपः ३।९।९ ।

1. नास्ति च । 2. ‘ब्राह्मणानामसन्निधौ स्वयमवेक्षेत’ च । 3. ‘इति’ नास्ति ख । 4. नास्ति च ।
5. ‘प्राप्तेऽपि’ च । 6. ‘-मुच्यते’ ख ।

लाक्षाभ्यान् 'मणीन् सर्वौषधिगर्भान्' * । सर्वौषधयो "थाः पुरस्ताद् व्याख्याताः, इहापि ता इव द्रष्टव्याः, उक्तञ्च—

ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।

यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः (A) ॥ इति * ।

आबध्नीरन्निति बहुवचनात् "अन्येऽपि ये स्वस्त्ययनेच्छवस्तद्" * भ्रातृपुत्र-शिष्यादयस्तेऽप्याबध्नीरन् । क ? बाहौ । बालानां ग्रीवासु । "कुतः ? प्रसिद्धेः स्वस्त्ययनार्थं कुशलेन कालातिवाहनार्थम् । "तेन मणिबन्धस्य काम्यत्वं गम्यते, "ततश्चैतस्मिन्नक्रियमाणेऽपि न दोषः । ननु * क्वचिन्नित्येष्वपि "कर्मसम्बन्धो" (1) ऽपि दृश्यते, यथा एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रवृत्तीत्येत्यादि । सत्यम्, किन्तु "रक्षांमणि-मूलिका-प्रतिसरादि" बन्धनस्य लोके भूय "स्त्वेन काम्यता "एव दृश्यते अतो (2) ऽकरणे न दोषः ।

सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सहवत्सा वासयेत् ॥ ७ ॥

सायं "रात्रौ "आगता गाः प्रकृतं पृषातकं प्राशयित्वा भोजयित्वा" * तां रात्रिं वत्सैः सह वासयेत्, "वासयेरन्निति वा पाठः" * ।

"अनेन पृषातकप्राशनादिना गवां "गुणमाह—

स्वस्ति हाऽऽसां भवति ॥ ८ ॥

ह "इति निपातः "स्वस्तीत्यविनाशं नाम ।

"आश्वयुज्या ऊर्द्धं कालवशात्प्रवशस्यानि भवन्ति, तानि चाग्निमता नवयज्ञम-कृत्वैव नास्तव्यानि । तथाच मनुः—'नानिष्ठा नवशस्ये'त्यादि(1) । यदि कथञ्चिद् बुद्धिपूर्वमश्रीयत् ततोऽस्य प्रायश्चित्तं स्यात् । तथाच कर्मप्रदीपः—

A. कर्मप्रदीपः ३।७।१३ ।

B. नानिष्ठा नवशस्येष्टया पशुना चाग्निमान् द्विजः ।

नवाग्रमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ म० सू० ४।२७ ।

1. नास्ति च । 2. 'ब्रीहय इत्यादि' च । 3. नास्ति च । 4. 'ते' नास्ति च । 5. 'कुतः' नास्ति च । 6. 'स्वस्त्ययनार्थमिति वचनात्' ख । 7. 'बन्धनस्य' ख । 8. नास्ति च । 9. 'कामं' ख । 10. 'अपि' नास्ति च । 11. 'रक्षांमणि-' ख । 12. 'वचनस्य' च । 13. 'स्त्वेव' ख । 14. 'एव' नास्ति च । 15. 'अकरणे' नास्ति ख । 16. 'रात्रौ' नास्ति ख । 17. नास्ति च । 18. 'अन्ये तु वासयेरन्निति पठन्ति' ख । 19. 'अनेन' नास्ति च । 20. 'को गुणः स्वादिव्यत आह' ख । 21. 'इति' नास्ति च । 22. 'स्वस्ति अविनाशम्' च । 23. 'साग्निकस्य नवयज्ञमाह' च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नं योऽत्यकामतः ।

वैश्वानरश्चरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते^(A) ॥ इति ।

तस्मान्नवयज्ञमेव तावदाह^{२*}—

नवयज्ञे पायसश्चरुरैन्द्राग्नः ॥ ६ ॥

नवेना^१ग्नेन यज्ञो नवयज्ञः तस्मिन्, "पयसि भवश्चरुः कर्त्तव्य इति" वाक्यशेषः ।
"ऐन्द्राग्न इति देवतानिर्देशो निर्वापहोमार्थः । सा चेयं द्वन्द्वदेवता^{३*} । इन्द्राग्निभ्यां
त्वा इति निर्वापः ।

तस्य मुख्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभिराज्याहुतिभिरभि-
जुहोति शतायुधायेत्येतत्प्रभृतिभिः ॥ १० ॥

तस्य चरोमुख्यां प्रधानां हविराहुतिं चर्वाहुतिं "मन्त्रान्तरानुपदेशात्"^{४*} इन्द्राग्निभ्यां
स्वाहेति हुत्वा "चतसृभिः"^{५*} चतुःसंख्याकाभि^६राज्याहुतिभिर्घृताहुतिभिः^(B)
शतायुधायेत्येतत्प्रभृतिभिः प्राक् स्विष्टकृतः "अभि अभिमुख्येन समाहितचित्तः
छन्दोदेवतार्थाप्यनु"^७स्मृत्य जुहोति ।

A. छन्दोगपरिशिष्टम् ३।६।१८ ।

B. तत्र चतुर्णां प्रथममन्त्रस्तु—

ॐ शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे ।

शतं यो नः शरदो अजीयाद्विन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा ॥ इति ।

व्याख्या—शतायुधायाम्शरदिरिष्टमनार्थं शतसंख्यवज्राद्यायुधयुक्ताय न केवलं बहुयुधत्वं
किन्तु शतवीर्याय, शतमित्यपरिमितवचनम्, अपरिमितवीर्याय, बहुयुधप्ररणसामर्थ्ययुक्तायेत्यर्थः ।
शतोतये, उत्तिरवनम्, बहुधा रक्षणयुक्ताय, तथाऽभिमातिषाहे अभितो हिसकानां शत्रूणाम्
अभिभवित्रे, इदमप्यस्तीति शेषः । किञ्च यो महानुभाव इन्द्रोऽस्ति स नोऽस्मान् शरदः शतं
शतसंख्यत्वरम् अजीयात् अज्यात्, गमयत्वित्यर्थः । तथा अस्माकं विश्वा विश्वानि दुरितानि
अतिनेषद् अतिनयतु । इति ।

द्वितीयमन्त्रस्तु—

ॐ ये चत्वारः प्रथमो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति ।

तेषां यो अज्यानिमज्जीतिमावहात् तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वे ॥ इति ।

1. 'चत्रेन' नास्ति छ । 2. 'पायसश्चरुः' छ । 3. 'वाक्यशेषः' नास्ति च । 4. नास्ति च ।

5. नास्ति च । 6. नास्ति च । 7. 'राज्याहुतिभिः' नास्ति च । 8. 'अभिजुहोति वा' छ ।

9. 'चतुः' छ ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ११ ॥

उक्तार्थम् ।

हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेद् यावन्त उपेताः स्युः ॥ १२ ॥

यावन्तो ब्राह्मणाः उप समीपे इता मताः भवेयुः, तावतः हविरुच्छिष्टशेषं 'प्राशयेत् प्रकर्षेण वक्ष्यमाणविधिना प्राशयेत् । 'ननु हविरुच्छिष्टं प्राशयेदिति वक्तव्ये शेषमिति

व्याख्या—हे देवाः, श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धा ये चत्वारो देवयाना देवप्रयाणसाधनाः पथयः पन्थानोऽर्चिरादयः यावापृथिवी अन्तरा यावापृथिव्योर्मध्ये विद्यन्ति विविधं गच्छन्ति, देवलोकपर्यन्तमायता वर्तन्ते, तेषां मध्ये यः पन्थाः अज्यानिम् अहानिम् अप्रच्युतिम्, अजीतिम्, (छान्वसो दीर्घः) अजयम्, अन्येषामभिभवाभावम् आबहात् आबहति प्रापयति ; यद्वा अज्यानिम् अजीतिम् इति ज्या बयोदानावित्यस्य रूपद्वयम्, अतो न पृथगर्थता । तस्मै मार्गाय हे देवा नोऽस्मान् इहास्मिन् कर्मणि परिवत्त प्रयच्छत । इति ।

तृतीयमन्त्रस्तु—

ॐ ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद् वर्षाः सुवितन्नो भवतु ।

तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये स्याम ॥ इति ।

व्याख्या—ग्रीष्मादयः पञ्च निर्दिष्टा ऋतवः सन्ति तान् प्रार्थये—नोऽस्माकम् ऋतु-सम्बन्धि वत्तं हविः सुवितं सुष्ठु प्रावितं सुष्ठु हितं वाऽस्तु भवतु । उताप्यर्थे । किञ्च तेषां पञ्च-ऋतूनाम्, कीदृशाम् ? शतशारदानाम्, विविधानामृतूनाम्, निवाते वातरहिते अत एषामभये भवरहिते प्रदेशे स्याम भवेम, शतायुःपर्यन्तम् ; शतायुःपर्यन्तं सर्वर्तुनिष्ठं अनुभवेमेत्यर्थः ।

चतुर्थमन्त्रस्तु—

ॐ इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः ।

तेषां वयं सुमतौ यक्षियानां ज्योगजीता अहता स्याम ॥ इति

सर्वेषामाकरस्थान्तु मन्त्रब्राह्मणम् २।१।९-१२ ।

व्याख्या—हे मदीयाः पुत्रादयः ऋत्विजो वा, यूयम् इद्वत्सराय परिवत्सराय, संवत्सराय च देवाय बृहत् प्रभूतं नमो नमस्कारं हविषां कृणुत कुरुत । उक्तप्रत्ययसुद्वत्सरानुवत्सरयोक्त कृण्वन् । चान्द्राः प्रभवावित्सराः क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरोद्वत्सरानुवत्सरोद्वत्सरानां पुनरावर्तन्ते । तथाच पूर्वेषां वचनम्—

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके जुगे ।

सर्वर्तुवन्धित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? आहुः*—हविरुच्छिष्टशेषं ब्राह्मणान् प्राशयित्वा तच्छेषमपि स्वयं प्राश्नीयादिति 'वतस्य प्रज्ञापनार्थं शेषमित्युक्तम्' । शेषमिति द्वितीया कृतस्नप्राशनार्था । 'तस्मात् कृतकार्यो यजमानः स्वे भोजनकाले सर्वं प्राश्नीयात् 'तत्, न तु मन्त्रवत् प्राशनं कृत्वा ब्राह्मणे दद्यात्'* इति । 'ब्राह्मणानामसाभिष्ये'* स्वयं प्राश्नीयादेव । 'कुतः ? 'ब्राह्मणानामसाभिष्ये'(A) इति वचनात् ।

प्राशनविधिमाह—

सकृदपामुपस्तीर्य द्विश्चरोरवद्यति^(B) त्रिभृगूणामपां चैवो-
परिष्ठात् ॥ १३ ॥

सकृदेकवारम्, अपामुदकस्य, दक्षिणे पाणायुपस्तीर्य, 'कुतः ? 'यत्रोपदिश्यते कर्म' इति वचनात्^(C) । द्विः द्विः कृत्वा मध्यात् पूर्वाक्षात् स्वमेतन्नेन चरोरवद्यति । भृगूणां पञ्चार्थेयाणां त्रिः कृत्वाऽवद्यति पञ्चाधादित्यधिकम् । उपरिष्ठा¹⁰दपामुदकस्या-
वद्यति । वशब्दादेव¹¹कारकरणाच्च¹²चरोरेवाभ्यङ्गं चाङ्गिरेव¹²* करोति ।

¹³एवं पाणौ गृहीत्वा ¹⁴ततः—

असंस्वादं निगिरेद् भद्रान् नः श्रेय इति ॥ १४ ॥

इति । तेषां यज्ञियानां यज्ञाहोणाम् इद्वत्सरादीनां छमत्तौ शोभनबुद्धावस्मदनुग्रहयुक्ते चेत्तसि वयं ज्योक् विरकाकम्, अजीता अजीर्णा अहता अहिंसिताः स्याम भवेम । इति ।

A. ब्राह्मणानामसाभिष्ये स्वयमेव पृषातकम् ।

अवेक्षेद्द्विषः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षयेत् ॥ इति । कर्मप्रदीपः ३।९।९ ।

B. सूत्रमिदम् अवद्यतीत्यत्र, त्रिभृगूणामित्यत्र, अपां चैवोपरिष्ठादित्यत्र च विमज्ज पठतः सामभमितर्काङ्कारौ ।

C. कर्मप्रदीपवचनमिदम्—

यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरङ्गं न तृच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ इति १।१।८ ।

1. 'शेष' नास्ति च । 2. 'एतत्तत्र' नास्ति च । 3. 'उक्तम्' नास्ति ख । 4. 'तस्मात्' नास्ति च । 5. '-ऋणो' ख । 6. नास्ति च । 7. 'यदि सन्निपातुपेता न सुलभाऽपि' ख । 8. 'कुतः' नास्ति च । 9. 'कुतः' नास्ति च । 10. 'वपां' नास्ति च । 11. '-वशब्दाद्' ख । 12. 'वशब्दाद्' ख । 13. 'एवं' नास्ति च । 14. 'ततः' नास्ति ख ।

(A) 'भद्रान् नः श्रेय इत्यनेन मन्त्रेण निगिरेत्, कथम्'* ? असंस्वादं सम्यक् स्वादिमनुपलभमानः, दन्तैरसंभिन्दन्नित्यर्थः ।

एवं त्रिः ॥ १५ ॥

श्रुज्वर्यम् । प्रथमेन सह त्रित्वम्, कुतः ? उत्तरसूत्रबलात् ।

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १६ ॥

*श्रुज्वर्यम्(B) ।

भूय एवावदाय^(८) कामं तत्र संस्वादयेरन् ॥ १७ ॥

भूय एव पुनरेव यथेष्टमवदाय काममिच्छया* "तत्र तस्मिन्नवसरे "संस्वादयेरन्"* दन्तैरपि संभिद्य भक्षयेरन्नित्यर्थः ।

आचान्तोदकाः प्रत्यभिमृशेरन् मुखं शिरोऽङ्गानीत्यनुलोम-
ममोऽसीति ॥ १८ ॥

A. मन्त्रस्तु—

ॐ भद्रान् नः श्रेयः समनैष्ट देवा

स्त्वयावसेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितृवाविशस्व

शं तोकाय तन्वी स्योनः स्वाहा ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।१३ ।

अस्य व्याख्या—हे देवाः, यूयम्, नोऽस्माकं भद्रान् कल्याणान् श्रेयः प्रशस्त्यं धनञ्च समनैष्ट सम्यक् प्रापयत, श्रीक्षाद्यन्नावसेन त्वया अवसं पाथेयमन्नम्, त्वयाऽवसेन हेतुभूतेन तव लाभार्थ-
मित्यर्थः । त्वा त्वां समशीमहि अद्याम, अतो हे पितो शरीरस्य पालकाज्जद, उफलक्षणस्त्वं मयोभूः सुखस्य भावयिता सुखकरः, नोऽस्मान् अस्मदुदरम् आविशस्व प्रविश । किञ्चाऽऽविभ्य स्योनः सुखकरः शं तोकायापत्याय, तन्वा अस्मच्छरीराय, भव सुखकारी भव । स्वाहा इदं इतिः स्वाहुतमस्तु । सामभ्रमी तु—'पितृवाविशस्व' इत्येवं पपाठ व्याचक्ष्यौ च पिता पालक इवेति ।

B. उपस्तरणादिकं सर्वमन्त्रापि पूर्ववदेव भवति केवलं निगारणे मन्त्रपाठो नास्तीत्यर्थः ।

C. अन्नैव सूत्रमेकं सभाष्यं काममित्यादि सूत्रान्तरं कल्पयतः सामभ्रमितकालङ्कारो ।

1. नास्ति च ।

2. नास्ति च ।

3. 'सूत्रमेकं' च ।

4. 'देशावदाविशस्वा' च ।

5. 'तव' नास्ति च ।

6. नास्ति च ।

आचान्तोदकाः 'कृतोदकाचमनाः, (A)*'अमोऽसीतिमन्त्रेण मुखं शिरोऽप्याम्यप्यङ्गानि बाहुजठरादीनि* अनुलोमं लोम्नामनुकूलम्, प्रत्यक्षयवे मन्त्रमभ्यस्यामिभृशोरन् संस्पृशेरन् । "श्रुते (ii) मन्त्रप्रयोगाधिकारात् आचान्तोदका इति वाच्यम्, न ; इह आचान्तोदका इति वचनात् प्राक् प्रतिप्राशनमाचमनं न स्यादिति दर्शयति ; एवञ्च प्रागेवाऽऽचमनाविधानादुच्छिष्टत्वमेव न स्यादिति गम्यते, यथा प्राणान्निहोने सोम-भक्षे(c) चेति । अत्र सन्देहः—किमभिमर्शनमन्त्रस्य प्रत्यक्षयवमावृत्तिः स्यादुत सकृद्वचनमिति ? आवृत्तिः स्यादिति ब्रूमः, कुतः ? अवयवभेदात् । 'भेदे मन्त्रावृत्तिरिति'ति वचनान् 'प्रत्यभिभृशोरन्'ति सूत्रे प्रतिशब्दप्रयोगाच्च । कथं नाम ? प्रत्यक्षयवं मन्त्र-मभ्यस्यामिभृशोरन्निति, अन्यथा प्रतिशब्दस्याऽऽनर्थक्यं स्यादिति* ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ अमोऽमि प्राण तद्गतं ब्रवीम्यमा

त्पामि सर्वमनुप्रविष्टः ।

म मे जगं रोगमपमृज्य शरीरा-

व्याम एधि मा मृथा न इन्द्र (स्वाहा) ॥ इति ।

मन्त्रमात्रणम् २।१।१४ । विनियोगस्तु गोमिलपरिणिष्टे आनसूत्रेऽपि २।९ ।

अस्य व्याख्या—हे प्राण इवासोच्छ्वासवायो, त्वम् अमोऽसि साक्षाद् रोगरूपो भवसि, यस्मादेवं तस्माद् कृतं ब्रवीमि मत्प्रत्येव वदामि । सर्वं कृतकम् अयं रोगजातम् अनुप्रविष्टोऽसि, अथवा सर्वं कृतकं अधुनादीन्निवृत्तजातम् अनुपमृज्यशीरे प्रविष्टस्त्वम् असीति बोध्यम् । किञ्च तत्त्वं मे मम शरीरसकाशाजरां बबोहानिप्रयुक्तां शरीरपरिणामलक्षणाम्, रोगं शरीरपीडादिकर-ज्वरादिकं च । अथवा जरालक्षणं रोगम् अपमृज्यापमार्जयित्वा विनाश्य । हे इन्द्र चक्षुरादीन्निव-न्त्रामिन् मुख्यतरप्राण, त्वं नोऽस्माकम् अपाम एधि भवतरोगो भव । किञ्च मा मृथाः शरवं मा प्रान्नुहि, देहान्मा विनिर्गच्छेत्स्वर्थः ।

B. 'क्षुचेर्मन्त्रप्रयोगाधिकारान्' इत्येवं पाठः स्तावीयामिति सम्भावयामः ।

C. तथाचोक्तं गृह्यार्सगृहे—

मधुपर्के तथा सोमे मण्ड प्राणादुलीडु च ।

अनुच्छिद्यो भवेद् विप्रो यथा वेदविदो विदुः ॥

प्राणादुत्तिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिद्यो भवति द्विजः ॥ गृ० सू० २।१९-२० ।

1. 'कृतोदकाचमनाः' च । 2. नास्ति च । 3. 'चक्षुरादिनादुत्तिषु वनादीनि प्रतिशब्दस्तावीयान्' च ।

एतयैवाऽऽवृता श्यामाकयवानाम् ॥ १६ ॥

‘अयैव व्रीहियज्ञक्रियया’* श्यामाकानां यवानाञ्च स्वे स्वे काले होमप्राशनाविकं कुर्यादिति” शेषः ।

अयं तु विशेषः—

(A) अग्निः प्राभातु प्रथम इति श्यामाकानाम् ॥ २० ॥

हविरुच्छिद्यशेषं प्राशयेदिति “वर्तते ।

(B) एतमुत्थं मधुना संयुतं यवमिति यवानाम् ॥ २१ ॥

‘तदेवानुवर्तते’*, समानमस्यत् । “अयञ्च श्यामाकयज्ञो वैश्वानरसविषयः । कुतः ?
“तस्य प्राम्यप्रतिषेधात्—

A. मन्त्रस्तु—

ॐ अग्निः प्राभातु प्रथमः स हि वेद यथा हविः ।

शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्वणिः (स्वाहा) ॥ इति ।

साममन्त्रप्राक्षणम् २।१।१५ ।

अस्य व्याख्या—अग्निः देवानां प्रथमः इतरसोमादिदेवेभ्यः पूर्वं प्राभातु व्रीह्यादिकृषं हविर्भक्षयतु । स हि स स्वस्वमग्निः हविः उक्तस्त्वर्णं द्रव्यम्, यथावृत्तं वेद जानाति । यत् एवमतः प्रथमं प्राभात्सिचि । विश्वचर्वणिः वैश्वानरः अस्मभ्यम् ओषधीर्व्रीहियवादिकाः शिवाः उक्तकराः कृणोतु करोतु । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ एतमुत्थं मधुना संयुतं यवं

सरस्वत्या अधिमनावचकृषुः ।

इन्द्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः

कीनाशा आसन्मरुतः सुदानवः (स्वाहा) ॥ इति ।

साममन्त्रप्राक्षणम् २।१।१६ ।

अस्य व्याख्या—एतं पुरतो वक्ष्यमाणं त्वं तं प्रसिद्धं यवं हविःशेषरूपम्, मधुना मधु-
रसेन, संयुतं संयुक्तम्, भक्षयामीति शेषः । सरस्वत्या नद्याः, तीर इति शेषः । अधिमनौ
मननमिच्छन्ते मनोरथे ; यद्वा सरस्वत्या अधि उपरि, प्रान्त इत्यर्थः । अचकृषुः यवा-
वाप्यचर्वं भुविषेजानम् अवाकृषुषं कृतवन्तः, के किमकुर्वन्तेत्युच्यते—पूर्वकर्षणसमये शतक्रतुर्बहु-

1. ‘एतयैव व्रीहियज्ञावृता’ च । 2. ‘इति शेषः’ नास्ति च । 3. ‘वर्तते’ नास्ति च । 4.
नास्ति च । 5. ‘अयञ्च’ नास्ति च । 6. चित्रिताओ नास्ति च ।

शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयवम् प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाका वनिनः स्मृतः (A) ॥

इति । श्रुतेश्च 'श्यामाकर्षणी वर्णस्य' इति । एवं चैतस्मादेवोदाहरणलिङ्गाद्
व्रीहियवानां नवयवज्ञौ गृहिणा शरद्वसन्तयोः कर्तव्यौ, वनिना वर्णसु श्यामाकानामिति
गम्यते* । तथाच श्रुतिः—'गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोर्यजेत श्यामाकर्षणी
वर्णसु, 'आपत्कालेऽप्यतोऽप्यन्येन पुराणैर्वे'ति (1) * । तत्रापि पौर्णमासेनेष्टु
वर्णमकृत्वाऽन्तरा नवयवम् न कुर्यात् । 'कुतः ?

नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यन् तायते यतः (1) ।

इति वचनात् (1) ।

इति "भट्टनारायणकृतां गाम्भीरीयगृह्यसूत्रभाष्ये" * तृतीयप्रपाठकस्य
अष्टमी कण्डिका ।

पञ्च बहुकर्मो चेन्द्रो देवः सौरपतिः कर्मकस्वाम्यासीत् । तथा सुदानवः शोभनदाना मरुत इन्द्रा-
चराः कीनाशाः कर्मका आसन् । स्वाहा उ अस्मिन् हुतमस्तु । इति ।

सामभ्रमी नु 'अधिवनाचचकृपि' इत्येवं पपाठ मन्त्रम्, 'वना वननीयया सरस्वत्या स्तुत्या
मस्त्य, अधिवचचकृपि अतिशयेनाधिकरूपेण भुङ्क्ष्वेति भावः' व्याचक्ष्वाचप्येवम्, परमस्य
प्रामाण्ये भगवन्तोऽनुचानाः प्रमाणम् ।

A. कर्मप्रदीपः ३।७।० ।

B. प्रमाणीकृत्यं श्रुतिश्चन्द्रकान्तेन 'इति च बाह्यं भवती'त्युपोद्घातेन ।

C. कर्मप्रदीपः २।११३ द्रष्टव्यम् पृ० ७८ ।

D. एवञ्च पश्चिपत इक्षुप्रभृतयो विनैव नवयवम् ग्रहणीयाः । प्रमाणमत्र पृष्ठासंग्रहः—
इक्षवः सर्वस्वल्पाश्च कोद्रवा वरटेः सह ।

अकृताप्रयणा भक्ष्या येषां नोक्ता इविर्गुणाः ॥ (पृ० स० २।७८)

इति । गोधूमादिष्वपि अनुपदेशात् नामस्येव नियमः । तद्व्याह स एव—

नवयवजोऽधिकारस्थाः श्यामाका ग्रीहयो वषाः ।

नाभीया न च हुत्वं वमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ इति पृ० स० २।७९ ।

अथाऽऽश्वयुजीकर्मप्रयोग उच्यते—आश्वयुज्यां पौर्णमास्यामाश्वयुजीकर्म कर्तव्यम् । प्रथमे
प्रयोगेऽनुज्ञां गणेशपूजनं नान्दीमुखभ्रातृ च कुर्यात् । आश्वयुजि मासे पौर्णमास्यां प्राज्जौषासर्ष

कृत्वा आश्वयुजीस्थालीपाकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सर्वं पार्ष्णस्थालीपाकवत् कुर्यात् । तत्र विशेषः पात्रास्तद्वदे—अग्नेरुत्तरतो दधिमिश्रितं घृतं घृतमिश्रितं पयो वा पृषातकाल्यं चर्वथं पयस्य मीहि-शालि-मुद्ग-गोधूम-सर्प-तिल-यवादिसर्वौषधिमिश्रितान् लाक्षामयान् मर्गीमाऽऽसादयेत् । होमकालेऽग्नेरैशान्यां पृषातकं स्थापयेत् । निर्वापकाले रुद्राय स्वा जुष्टं निर्वापामि । पयसि चरुं अर्पयेत् । आज्यभागान्तेऽवदानधर्मेण पायसचरुमवदाय आ नो मित्रेति प्रथमं हुत्वा पुनश्चरुमवदाय मा नस्तोक इत्यनेन द्वितीयं जुहोति । आ नो मित्रेत्यस्य प्रजापतिर्कृत्वा विर्गायत्रीच्छन्दो रुद्रो देवता चरुहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः स्वाहा, इदं रुद्राय न मम । अथाष्टभिर्गोनामनिर्वापपठितै-
राज्येन जुहुयात्, काम्याऽसि स्वाहा । इदं काम्यायै न ममेति देवतोद्देशः सर्वत्र । एवं प्रियाऽसि स्वाहा, इव्याऽसि स्वाहा, ईहे स्वाहा, रम्भे स्वाहा, सरस्वति स्वाहा, महि स्वाहा, विश्वे स्वाहा । ततः स्विष्टकृदादिपूर्णपात्रदक्षिणादानान्तेऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वमासादितं पृषातकमानीय मन्त्रेण ब्राह्मणानवेक्षयित्वा यजमानः स्वयमवेक्षते । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्कृत्वा विष्णिष्टुप् छन्दः शुक्रो देवताऽवेक्षणे विनियोगः । तच्चक्षुरिति अवेक्षणाय ब्राह्मणानां सन्निधानाभावे पृषातकं स्वयं पश्येत् । ब्राह्मणानिति बहुवचनावेक्षकाक्षयः । बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानस्य कपिञ्जलाधिकरणे सिद्धान्तितत्वात् । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा जातुषान् सर्वौषधिमिश्रान् मणीना-
बन्धीरन् स्वस्त्ययनाय स्वयं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सहचत्सा विवासयेत् । स्वस्ति हाऽऽसां भवति । आबन्धीरिति बहुवचनाद् यजमानपुत्रादीनां बाहौ मणिवन्धनम् । इति । “लाक्षा-
मयमणिवन्धनमपि नित्यं न तु काम्यं स्वस्त्ययनार्थमिति तु नाधिकारविधिः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । किन्तु मणिवन्धनस्तावकम् । एतेन ‘मणिवन्धनं काम्यम् अकृतेऽपि न दोषः’ इति केयाञ्चिदुक्तिः
प्रास्ता, निर्मूलत्वात् ।” इत्येवं वदति सुब्रह्मण्यः । तर्कोलङ्कारोऽपि “स्वस्त्ययनार्थमिति
मणिवन्धनं स्तौति, न फलविधिः, वाक्यभेदापत्तेः । कथं नाम ? मणीनाबन्धीरन्, तच्च स्वस्त्ययनार्थं
भवति इति यदि द्वावप्यर्थौ विधित्सितौ, भिद्येत वाक्यम्” एवमाह । भाष्यकारमतं तु यद्यपि
नित्येऽपि काम्यसम्बन्धो दृश्यते तथाऽपि रक्षामणिमूलिकाप्रतिसरादिबन्धस्य लोके भूयसा
काम्यतैव दृश्यते अतोऽयं काम्यतैव भवितुमुचितेति, तत्र भगवन्तोऽन्वयानाः प्रमाणम् ।

अथ नववज्रप्रयोगः । स च नित्यः, गौतमेन नित्यसंस्कारमध्ये परिगणितत्वात् । स च नृत्तन-
मीहिमिः कर्तव्यः, नववज्र इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणम् । नववज्रस्य प्रथमारम्भे नान्दीमुखभ्राजम् ।
ततः प्राणानावस्य सङ्कल्पं करोति, नवावज्रसंस्कारार्थं नववज्रं करिष्ये इति । ततोऽग्निमुपसमाधाय
सर्वं पार्ष्णस्थालीपाकवत् कुर्यात् । पात्रासादनकाले प्रकृतिवत् पात्राण्यासाद्य नवान् तण्डुलान्
पयसाऽऽसादयेत् । ‘इन्द्रामिन्ध्यां स्वा जुष्टं निर्वापामी’ति नवानां तण्डुलानां निर्वापः । पयसि
चरुअर्पणम् । आज्यभागान्ते नवचरुमादाय जुहोति, इन्द्रामिन्ध्यां स्वाहा, इदमिन्द्रामिन्ध्यां न
मम । चरुं हुत्वा शतायुधायेत्येतत्प्रभृतिभिन्नतल आज्याहुतीजुहोति । एषां चतुर्णां मन्त्राणां
प्रजापतिर्कृत्वा राज्यस्य पक्षिबन्धुस्त्रयाणां त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता मीष्मादय इदुवत्सराश्च

देवता आज्यहोमे विनियोगः । शतायुधायेति चतुर्भिर्मन्त्रहोमः प्रत्याहुतयस्तु इदमिन्द्राव । इदं देवेभ्यः । इदं ग्रीष्मादिभ्यो न मम । इदमिन्द्रवत्सरादिभ्यो न ममेति । ततः स्विष्ट-
कृदादिकं कुर्यात् । प्राशनकाले यजमानस्त्वापैयश्चेद् वामहस्तेन दक्षिणहस्ते सकृदुपस्तीर्य
मेक्षणेन हविश्छिद्यस्य मध्यात् पूर्वाधोवावदाय सकृदभिचारयति । पश्चापैयश्चेत् सकृदुपस्तीर्य
मेक्षणेन हविश्छिद्यस्य मध्यात् पूर्वाधोवावदाय सकृदभिचारयति । अत्रोपस्तरणाभिचारण-
मुक्तेन न त्वाज्येन । एवमवर्तं हविर्भद्रान् नः श्रेय इति मन्त्रेणाऽऽस्वादनमकुर्वन्
वन्तैरसम्भिवन् अक्षयेत्, पूर्ववदुपस्तीर्यावदायामिधाय मन्त्रेण द्वितीयं अक्षयेत् । पुनः
पूर्ववत् कृत्वा मन्त्रेण तृतीयम् । एवममन्त्रकं चतुर्थम् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषि-
क्षिष्टुप् छन्दो ग्रीह्यो देवता नवग्रीहियज्ञप्रयोगः । ॐ भद्रान् न इति मन्त्रः । ततो भूय
पश्चावदाय काममात्वादयन् अक्षयेत् । ये चान्येऽपि ब्राह्मणाः सन्निहिताः स्युस्तेभ्यो दत्त्वा
यजमानो अक्षयेत् । तेषामपि पूर्ववद् अक्षयविधिः । परन्तुपस्तरणावदानाभिचारणानि यजमान-
कर्तृकाणि, सर्वे कृताचमना मुक्षं शिरोऽङ्गानि चानुलोमं पृथग् 'मोऽसी'ति मन्त्रेणामिष्टयेन् । अङ्गा-
नीत्येतद्बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानाज् जठरं दक्षिणबाहुं वामबाहुं पृथक् पृथगामिष्टयेतेति
यावत् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्क्षिष्टुप् छन्दः प्राणो देवताऽङ्गाभिमर्शने विनियोगः ।
'ॐ अमोऽसी'ति मन्त्रः । हविःशेषं यजमानो भोजनकाले अक्षयेत् । वामदेव्यगार्गं ब्राह्मण-
भोजनम् । इति नवग्रीहियज्ञप्रयोगः । वर्षतौ नवव्यामाकानां फसि चरुः पूर्वोक्तनवग्रीहि-
यज्ञवत् कर्तव्यः । वसन्ततौ यवानां चरुं वयश्चवत् कर्तव्यः । तत्र श्यामाकहविःशेषभक्षणे
मन्त्रान्तरम् 'अग्निः प्राभातु प्रथम' इति । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो जठराग्नि-
देवता श्यामाकचरुप्राशने विनियोगः । यवहविःशेषभक्षणे 'एतमुत्थ'मिति मन्त्रः । अस्य-
मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्जगती छन्द इन्द्रो देवता यवचरुप्राशने विनियोगः । इति । ग्रीहि-
यज्ञो यवयश्च गृहस्थानाम्, श्यामाकयज्ञो धानप्रस्थानामिति व्यवस्था । इति नवयज्ञप्रयोगः ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
तृतीयप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका

—:०:—

आग्रहायण्यां बलिहरणम् ॥ १ ॥

^१अग्रहायणो मार्गशिरः, तस्य पौर्णमासी आग्रहायणी । तस्यामाग्रहायण्यां बलिहरणं* कर्त्तव्यमिति शेषः ।

तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तद् बलिहरणं श्रावणेन बलिहरणविधिना 'पुरस्ताच्छालाया उपलिप्येत्ये'वमादिना [सू० ३।७३] व्याख्यातम् ।

अयमत्र विशेषः—

(A)नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति ॥ ३ ॥

^२अज्वर्थम् । एवञ्च* श्रावणविध्यतिदेशाद् अस्य बलिहरणस्य कालोऽपि 'स एव'*(B) । इह तूपन्यासमात्रमेवेतत् ।

अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भान् शमीं वीरणां फल-
वतीमपामार्गं शिरीषमेतान्याहारयित्वा तूष्णीमक्षतसक्तूनामग्नौ
कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यैतैः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्या-
गारात् प्रभृति धूमं शातयन् गृहाननुपरीयात् ॥ ४ ॥

^३सुखादौ पदविपर्ययेण व्याख्या । प्रातराहुतिं हुत्वा पूर्वाह्ण एवेति प्रातराहुतिं हुत्वेति प्रातस्तप पुनरुच्यते तस्मात् तदुक्तं पुरस्तादेव । अथशब्द आनन्तर्यार्थः* । प्रातराहुतिं

A. मन्त्रस्तु—प्राणुको व्रज्यः । (सू० १६९)

B. यथा अक्षणाकर्मणि साधसन्ध्यां नित्यहोमञ्च निर्वर्त्य बलिहरणं क्रियते तद्-
वदपि कर्त्तव्यमिति आचार्यः ।

1. नास्ति च । 2. 'उपलिप्य' नास्ति च । 3. नास्ति च । 4. 'तदुक्तवद् व्रज्यः' ख ।
5. 'निवेता' ख । 6. नास्ति च ।

कृत्वा अधानन्तरं पूर्वाह्नं दध 'तावद् दर्भाहरणादि' कारयेत् ; अन्यभावे स्वयं कुर्यात् ।
 "पूर्वोक्तमवसधिकं स्थण्डिलोपलेपनेभ्योपकल्पनादि, तथौपवसधिकं कृत्वा अथ दर्भा-
 हरणादि कुर्यादित्येवमथशब्दो योजयितुं शक्यत इति सत्यम्, किन्तु प्रागासादिताना-
 माज्यादीनामुपलिसस्य च धूमशातनेन विनाशदोषदर्शनात् पूर्वव्याख्यैव युक्तरेति
 मन्यामहे" * । वीरणा वीरण 'इति यः प्रसिद्धः । फलवती' * वदर्याः फलयुक्ता शाखा
 फलवती । "तथाचोक्तम्—

सफला बदरीशाखा फलवत्यभिधीयते ।

घना विसिकताशङ्काः स्मृता जातशिलास्तु ताः (A) ॥ इति ।

प्रसिद्धान्यन्यानि । यतानि दर्भादीनि षट् कस्यचित् सकाशादाहारयित्वा अन्यस्याऽऽ-
 हर्तुरभावे स्वयमप्याहृत्य । अक्षतसक्तव उक्ताः * । अक्षत'सक्तूनामित्यव'यवार्था वष्टी ।
 "दर्भाद्याहरणानन्तरं सक्तूनभिनिर्वर्त्य" * तेषामेकदेशं हस्तेन "अग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य" *
 तूष्णीं¹⁰ ममन्त्रकम् । के ते येषामग्नौ करणम् ? केचित् तावदाहुः, प्रत्यहं वर्षास्तु
 बल्यर्थानाम् अक्षतसक्तूनां शिष्टानां प्रतिपत्तिरियमिति । तदयुक्तम् ; न हि उपक्षताना-
 मसंवृतानां प्रतिपत्तिर्युज्यते, असन्निधानात्, नित्यानित्यविरोधाच्च । नित्यं सक्तुभिर्बलि-
 हरणम्, अनित्यस्य बलिशेषस्य नानेन सह सम्बन्धः । (B) कस्तर्ह्यस्यार्थः ? उच्यते—
 दर्भाद्याहरणानन्तरं सक्तूनभिनिर्वर्त्य¹⁰ * प्रजापत्युद्देशेनाग्नौ कृत्वा¹¹ प्रक्षिपेत् । एवं
 'तूष्णीं' प्रहणमर्थवद् भवति¹¹ * । ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य बहुवचनात् त्रिप्रभृतिभ्यो
 यथाशक्ति किञ्चिद् दत्त्वा एतैर्दर्भादिभिरेकीकृतैः सम्भादैः प्रक्षिपणं प्राक्षिप्येन
¹² आन्यागारात् प्रभृति¹² * अनेरगारं गृहम्, ततः प्रभृति अग्निशालाया आरभ्येत्यर्थः ।

A. कर्मप्रदीपः ३।९।१० ।

अस्य विवृतौ शिवरामः—“सूत्रे वा फलवत्युक्ता सा सफला वा बदरीशाखा सा फलवतीत्वभि-
 धीयते उच्यते । एवं जातशिलाह इति सूत्रे जातशिला वा उक्तास्तास्तु घनाविसिकताशङ्का
 जातशिलाः स्मृताः । घना इडाः, विसिकताशङ्काः विगता सिकताशङ्का बाभ्यस्ताः, सिकता
 बाह्यका, शिलापाषाणः” इत्येव मुक्तवान् ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“नित्यप्रकरणाज्ञानाद् गौतमेनाऽऽग्रहावणीकर्मणः पुरुषसंस्कारमन्त्रे

1. 'तावद्' नास्ति च । 2. 'कुर्यात्' च । 3. नास्ति च । 4. नास्ति च । 5. नास्ति च ।
6. 'सक्तूनाम्' ख । 7. 'वयववचा' ख । 8. नास्ति ख । 9. नास्ति च । 10. 'निवि' च ।
11. 'प्रक्षिप्य' च । 12. नास्ति च ।

मिसिपटलादिसंलग्नं धूमं शातयन् सर्वान् गृहान् 'अनुपरीयात्' * अनुपरिपाठ्या
इयाद् गच्छेत् ।

उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान् ॥ ५ ॥

"कृतोऽर्थः प्रयोजनं धूमशातनाख्यं यैः "सम्भारैस्ते कृतार्थाः, तान् सर्वान् उत्-
सृजेत् ; अर्थादुत्सर्गप्राप्तावानन्तर्यार्थम् 'उत्सृजेदिति वचनम् । तेन धमशातनादूर्ध्वं
क्षणमपि गृहे न धारयेद्"त्यर्थः ।

एतस्मिन् क्रमे स्थण्डिलोपलेपनाद्यौपवसथिकं कृत्वा—

जातशिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयति वास्तोष्पत इत्यनेन
द्विकेन (A)सर्वेन ॥ ६ ॥

जातशिलाः 'शर्कराभ्यो या अन्याः । उक्तञ्च—

'घना "विसिकताशङ्काः स्मृता जातशिलास्तु ताः ।' (B)इति ।

बहुवचनान् त्रिप्रभृतयः । "तासु जातशिलासु तृष्णीम् अवस्थापितासु" * मणिकं
महदुदकभाण्डम् । (C) "वास्तोष्पत इत्यनेन" * सामद्विकेन प्रकृतत्वादनयैवर्चा सह

पठितत्वाच्च अस्य नित्यत्वावगतैरेतदक्षतसक्तूनामप्रौ करणमनित्यमित्यममीचीनं वचनम् ।
तस्मादयमेवार्थ आदरणीय" इति, तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. 'सर्वेन'—भागोऽर्थं नास्ति सामभ्रमिसुद्वितपुस्तके ।

B. वचनमिदं कर्मप्रतीपस्येत्यनुल्लिख्युपन्यस्यति तर्कालङ्कारोऽपि स्वभाष्ये ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणाऽसन्नं सोम्यानाम् ।

द्रप्सः पुरां भेत्ता शम्बतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ इति ।

सामसंहिता पूर्वार्चिकः ३।२।९।३ ।

अस्य व्याख्या—हे वास्तोष्पते गृहपते, स्थूणा गृहाधारभूतस्तम्भः, ध्रुवा स्थिरा भवतु ।
सोम्यानां सोमार्हाणां सोमसम्पादिनां वा अस्माकम्, अंसग्रम्, अंसप्राणम् अंसोपलक्षितस्य
कृत्स्नस्य शरीरस्य त्रायकं बलं भवतु । अपिच द्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान्, शम्बतीनां
बह्वीनां पुराम् अछरपुरीणाम्, भेत्ता विदारयिता, पृथग्भूतः मुनीनाम् ऋषीणामस्माकं सखा
मित्रमूलो भवतु । इति ।

1. नास्ति च । 2. 'कृतः' नास्ति ख । 3. 'सम्भारैः' नास्ति च । 4. 'उत्सृज्यवचनम्' ख ।
5. 'वर्षे' नास्ति च । 6. 'उप' नास्ति च । 7. 'सर्वराजिषाभ्यो' ख । 8. 'विद्विज्ज्ञता-' च ।
9. नास्ति च । 10. नास्ति च ।

सर्वेन प्रतिष्ठापयति । 'ननु चास्तोष्यत इति विनिर्देशादित्येतेनेत्यवाच्यम् ? न' * ; क्रमार्थमेतेनेत्युक्तम् : एतेन एवंभूतेन यथाक्रमोपन्यस्तेनेत्यर्थः । तेन "किम् ? पूर्वं तावद् द्विकमुच्चार्य पश्चाद्वचमुच्चारयेत् । 'अन्यथा सन्देहबहुत्वं स्यात्—किं "पूर्वम् ऋक् स्यात् उत प्रतिसाम "उत मध्ये "उतापरिष्ठादाहोस्वित् सूत्रन्यायेन "उभयत इति" ।

(^१) द्वावुदकुम्भौ मणिक आसिञ्चेत् समन्या यन्तीत्येतयर्चा ॥७॥

"द्वौ उदकुम्भौ उदकपूर्णौ घटौ (१) समन्या यन्तीत्येतयर्चा" * मणिके आसिञ्चेत् । "नन्वेतयेति विनियमिद्वयान् किमर्थमुच्यते ? आह" * द्वितीयमप्युदकुम्भमेतयैवाऽऽसिञ्चेत् "त्येतयर्चा । तथाचोक्तम्—'प्रतिकुम्भमृचं पठेदिति" । "स एव

A. 'पकेण द्वावुदकुम्भौ' इत्येवं प्रपाठ सामश्रमी ।

B. ऋक् च—

ॐ समन्या यन्त्युपयन्यन्याः

समानमूर्ध्वं नद्यः पूरयन्ति ।

तत्र शुचिं शुचयो दीदिवांस-

मपां नपातं परितस्थुरापः ॥ इति ।

ऋक्संहिता २।४।३५।३ ।

अस्या व्याख्या—अन्या वप्यां आपः संयन्ति भूम्या सङ्गच्छन्ते, अन्याश्च पूर्वं तत्रावस्थिता उपयन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः समानं सहनद्यो नदीभूना ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं बहवानलं पूरयन्ति (पूण प्रीणने तौद्रादिकः) । तसु तमेवापां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानम् (दीदितिदृष्टान्द्रसो श्रीसिकर्मा) एवम्भूतं शुचयः शुद्धा आपः परितस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति ; एष हि वैद्युनामिरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्मान्नीजलदिति बुद्ध्या बहवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्याः आपः संयन्ति चात्वालोत्करयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते, अन्या वसतीवरीणां आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति एकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यस्तनूसाध्यवृष्टिद्वारा नद्यो भूत्वोर्ध्वं पूरयन्तीत्यादि समानम् । (एवं हि आपो वा अस्पृधत वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः । (ऐ० ब्रा० २-२०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चातुगुह्यते) इति समयणाचार्यकृता ।

1. नास्ति च । 2. 'न्यते' न । 3. 'किम्' नास्ति च । 4. 'इतरथा' च । 5. 'पूर्वं स्यात्' च । 6. 'वा' च । 7. 'दीप' च । 8. 'उभयत' नास्ति च । 9. 'मन्देहः स्वादिति' इत्यधिकं ख । 10. नास्ति च । 11. नास्ति च । 12. 'त्वैवमर्थम्' ख । 13. 'न्यते' इत्यधिकं च । 14. नास्ति च ।

मणिकसंस्कारः । यच्च यत् पात्निकमभ्युक्षणाग्रहणमुक्तं*^(A) 'तदेतस्मान्मणिकाद्
ग्राह्यम्, यच्च पात्निकमेवोद्धानसन्निधौ बलिहरणमुक्तम् उद्धानस्येति'*^(B) । तदेतस्य
सन्निधौ देयम् "इति । "अत्र सन्देहः—आग्रहायण्या ऊर्ध्वं मणिको विनष्टः किमेतमेव
कालं प्रतीक्ष्य पुनः संस्कार्यः उत विनाशादूर्ध्वं यदैव सङ्घतस्तदैवेति ? उच्यते—
यदैव सम्पद्यते तदैवेति ब्रूमः । कुतः ?

नष्टो विनष्टो मणिकः शिलानाशे तथैव च ।

तावदाहुत्य संस्कार्यः प्रतीक्षेन्नाऽऽग्रहायणीम् ^(C) ॥

इति वचनात् । पुनरपि सन्देहः—प्रत्यञ्चमावृत्तावाग्रहायण्यां किमपि नष्टोऽपि पुनः
संस्कार्यः उत कश्चिद् विशेषोऽस्ति ? अस्ति विशेषः, कीदृशः ? उच्यते—कुम्भसेकमात्रं
कुर्यात्, न तु पूर्वमपीति ।

तथाचोक्तम्—

द्रुद्धञ्चेद्वाग्रहायण्यामावृत्तावपि कर्मणः ।

कुम्भौ मन्त्रवदस्मिञ्चेत् प्रतिकुम्भमृचं पठेत् ॥ ^(D) इति*^(E) ।

*यदुक्तमाग्रहायण्यां बलिहरणम् "इति तस्यायमुपक्रमकालः ।

तस्मिन् कृते—

प्रदोषे पायसश्चरुः ॥ ८ ॥

"आग्रहायण्यै त्वेति निर्वापः*^(F) ।

तस्य जुहुयात् ^(G) प्रथमा हव्युवास सेति ॥ ९ ॥

अृज्वर्यम्^(H) ।

A. अपि वा कुम्भाद् वा मणिकाद् वा जुहुयात् । सू० १।१।२६ । (पृ० २७) ।

B. द्रुद्धञ्च सू० १।४।९ । (पृ० ८४) ।

C. कर्मप्रदीपः ३।९।११ ।

D. कर्मप्रदीपः ३।९।१५ ।

E. मन्त्रस्तु—

ॐ प्रथमा हव्युवास सा धेनुरभवद् यमे ।

सा नः पयस्वती दुहा उत्तरामुत्तरां समाम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।२।१ ।

अस्य व्याख्या—इयं इषि हवनक्रिया प्रथमा मुख्या, अत्र धेनुः—अचिरप्रसूता गौः, गोदुग्धम् इति

1. 'मणिकाद् वा गृहीतादिति । पूर्वहुक्तस्य मणिकस्यार्थं संस्कारः । उद्धानस्येति पात्निकं
बलिहरणम् च । 2. 'इति' नास्ति च । 3. नास्ति च । 4. 'यत् तदुक्तम्' ख । 5. 'इति'
नास्ति च । 6. नास्ति ख । 7. नास्ति च ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १० ॥

'उक्तार्थम् ।

पश्चादग्नेर्बहिषि न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य प्रति क्षत्न इत्येता
व्याहृतार्जपति ॥ ११ ॥

‘अज्वेतत् । ‘प्रति क्षत्न(A)इत्येताः प्रतिशब्दाद् दश व्याहृतीर्जपति’*, ‘ततो वामदेव्य-
गानम्’* । इति आप्रहायणीकर्मपरिसमाप्तिः । ‘यञ्चैतदत्र बलिहरणमुच्यते तत्

भावः, उवास वसति, सा इयं इवि इवनक्रिया यमे यमदेवतोषविषये, अभवत् समथां भवतु,
तथाच यस्यसा पयसा इयं इवनक्रिया सम्पद्यते; सा धेनुः उत्तराम् उत्तरां समाम् उत्तरोत्तरवर्षेभु
पयस्वती प्रशस्तदुग्धशालिनी दुहा दोहनीया च भ्यादिति शेषः । सायणाचार्यस्तु ‘इव्यवाहता’
इति पठित्वा ‘इयं चरुलक्षणं स्वतंत्रसा वाहयित्री’ इति व्याचख्यौ, आह च ‘केचन इव्यवाससेति
पाठं कृत्वा प्रथमा यमे इविरवामेति व्याचक्षते इति । शास्त्रान्तरे दुहाम् इति पाठ इति केचित् ।
तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. ‘पति क्षत्न’ इत्यादयः पञ्च मन्त्रास्तु—

- ॐ प्रति क्षत्ने प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे ॥ १ ॥
- ॐ प्रन्यञ्चेषु प्रति तिष्ठामि गोषु ॥ २ ॥
- ॐ प्रति प्राणे प्रति तिष्ठामि पुष्टौ ॥ ३ ॥
- ॐ प्रन्यङ्गेषु प्रति तिष्ठाम्यात्मनि ॥ ४ ॥
- ॐ प्रनि द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे ॥ ५ ॥ इति

मन्त्रब्राह्मणम् २।२।२-३ ।

पुतेषां व्याख्या—हे अग्ने, त्वत्पुत्रहान् क्षत्रं, क्षतान् प्रायत इति क्षत्रं बलम्, तस्मिन्
प्रनितिष्ठामीति सम्बन्धः । एवमुत्तरं चपि प्रतिशब्देषु योज्यम् । तथा राष्ट्रं राज्ये प्रतितिष्ठामि
प्रतिष्ठितो भवामि, तथा अश्वेषु गोषु च । अस्माकं गावोऽशवाभाविचलिता भवन्तु इत्यर्थः ।
किञ्च प्राणे मदीये प्राणवायौ, प्राणोऽपि मां मां मुञ्चत्वित्यर्थः । तथा पुष्टौ शरीरपोषे, एवमग्रेषु
क्षुराद्यवयवेषु मदीयानि अङ्गानि प्रतिष्ठितानि सन्तु इत्यर्थः । एवमात्मन्यपि जीवात्माऽहं
परमात्मनि प्रतितिष्ठामि स्वरूपनिष्ठो भवामीत्यर्थः । अथवा बुद्धिरात्मा, स्थिरबुद्धिर्भवामीत्यर्थः ।
हे अग्ने, द्यावापृथिव्योर्मध्ये प्रतितिष्ठामि, दिवि पृथिव्याच्च ये भेदाः सन्ति ते मयि स्थिरा
भवन्तु इत्यर्थः । एवं यज्ञे अग्निहोमादौ प्रतितिष्ठामि स्थिरो भवामि । इति ।

1. ‘अज्वेतत्’ च । 2. ‘अज्वेतत्’ नास्ति च । 3. नास्ति ख । 4. ‘एतज्जिन् क्षत्न’ ख ।
5. ‘परिसमाप्तिः’ नास्ति च । 6. ‘यदत्र बलिहरणं तत्र त्रयचकर्म, सूतकादिना त्रयचकर्माद्योपे
विरहितमावहायचकर्मं कुशान् । अथ उत्तरारोहणम् । तत्र’ च ।

श्रवणाकर्माङ्गम् । ततश्च येन श्रवणाकर्म न कृतं स आप्रहायणोऽकर्म कुर्वन्नतान् बलीन् हरेत् । न, कुतः ? अस्मिन् धर्मिणि दूरादेव धर्माभावात् ।

तथान्नोक्तम्—

श्रवणाकर्म लुप्तं चेत् कथञ्चित् सूतकादिना ।

आप्रहायणकं कुर्याद् बलिवर्जमशेषतः (A) ॥ इति ।

अत ऊर्ध्वं स्वस्तराराहणम्, तच्च केचिदाप्रहायण्यां मन्यमाना एतस्मिन्नेव क्रमे कुर्वन्ति, तन्न युक्तम्, कुतः ?

पारिभाषिक एव स्यात् कालं गो-वाजियज्ञयोः ।

अन्यस्यानुपदेशाच्च स्वस्तराराहणस्य च (B) ॥

इति श्रवणम् । तथाच 'गृह्यान्तरम्—'प्राग् वसन्तादुदगयने पुण्येऽहि सायं स्वस्तर-मुदगप्रमास्तीर्य'त्यादि (C) । तस्मात् पृथक् कर्मैतत् । एवं चेद् एतस्मादेव श्रवणा*—उदगयने 'वसन्तान् प्राक् यत् पुण्यमहस्तरं पृथगे वृद्धिभ्राष्ट्रं कृत्वा सायं बलिहरणान्ते नित्यकर्मणि कृते—

पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तारये (D) दुदगग्रैस्तृणैरुदक्प्रवणम् ॥१२॥

'पश्चादग्नेरित्यग्निग्रहणमग्रागारे स्वस्तरस्य नियमार्थम् । 'ववञ्चाहोमकर्मैतत् । श्रुज्वन्यत्* ।

तस्मिन्नहतान्यास्तरणान्यास्तीर्य दक्षिणतो गृहपतिरुप-विशति ॥ १३ ॥

'तस्मिन्'* स्वस्तरे । अहतानि अमृदितानि, आस्तरणानि भौर्णानि कार्पासानि च उभयानि वा, आस्तीर्य प्रास्तीर्य*, दक्षिणतः स्वस्तरस्य दक्षिणभागे 'गृहपतिरुपविशति'* ।

A. कर्मप्रदीपः ३।१।१२ ।

B. कर्मप्रदीपः ३।७।७ ।

C. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं गृह्यान्तरश्रवणमिदं चन्द्रकान्तेनापि ।

D. आस्तारयेदित्यत्र तृणैरित्यत्र च विभज्य सूत्रप्रदी कृता तर्काङ्कुरेव ।

१. नास्ति च । २. 'प्राग् वसन्तान्' ख । ३. 'पश्चादग्नेरिति' नास्ति च । ४. नास्ति च । ५. 'तच्च तन्निष्' ख । ६. 'प्रस्तरणानि' इत्यधिक ख । ७. नास्ति च । ८. नास्ति च ।

तस्य चोत्तरतः—

‘अनन्तरा अवरे यथाज्येष्ठम् ॥ १४ ॥

अनन्तरा अवयवहिताः, अवरे अनुज्ञातस्मादर्थान्नमिमन्त एकपाकोपजीविनश्च यथाज्येष्ठम्, उपविशन्तीति वसन्ते । नेषामप्युत्तरतः—

अनन्तराश्च भार्याः सजाताः ॥ १५ ॥

अनन्तरा इत्युक्तम् । भार्यास्तेषामेव गृहपतिप्रभृतीनां पत्न्यः । सजाताः सापत्याः । यथाज्येष्ठम् उपविशन्तीति “वसन्ते(१) । अपत्यान्यप्यनेनैव क्रमेण “स्वस्याः स्वस्या मातुरुत्तरत उपविशेयुः ।

**समुपविष्टेषु गृहपतिः स्वस्तरं न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य
(॥) स्योना पृथिवि नो भवेत्यंतामृचं जपति ॥ १६ ॥**

‘सम्यक् प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु, कुतः ? ‘प्राङ्मुखकरणं नानादेशे’ इति वचनात्(१) । ऋज्वन्वत् । ननु ‘स्योना पृथिवि नो भवेति जपत्यंतामृचं सिद्धत्वादेतामृचम् इति कस्मादुच्यते ? आह—‘इन्द्रो’ विज्ञापनार्थमतिकरणाविलोपनार्थञ्च । कथं नाम ?* एतामेवंभूतां सेतिकरणामेव जपदित्यर्थः । “इतरथा इतिकरणलोपः स्यात्”* ।

समाप्तायां संविशन्ति दक्षिणैः पार्श्वैः ॥ १७ ॥

समाप्तायामृचि दक्षिणैरङ्गुपार्श्वैः प्राक्शिरसः “संविशन्ति ।

एवं शिरभ्यात्ममावृत्य ॥ १८ ॥

A. अत्र च पतीनां वयसा स्त्रीणां वृद्धस्त्वल्मरणात् पतीनाञ्च यथाज्येष्ठमुपवेशनाद् भार्याणां स्वस्वपतिकमोपवेशने यथाज्येष्ठत्वमपि कथञ्चिदनुगृह्यत एवेति बोध्यम् ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ स्योना पृथिवि नो भवानुत्तरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथो देवान्मा भयादिति ॥ इति ।

साममन्त्रमाह्वणम् २।२।४ ।

अस्य व्याख्या—हे पृथिवि, नोऽस्माकं स्योना सुखा भव । किञ्च अनुत्तरा, कक्षरः कण्टकः तद्वहिता, निवेशनी सर्वेषां निवेशयित्री, किञ्च नोऽस्माकं शर्म शरणं सर्वं यच्छ प्रयच्छ, सप्रथः सर्वतः प्रथितस्त्वम्, किञ्च देवोन्नवान् देवेष्वकरणान्यथाकरणाविजनिताद् भयाद् इत्यर्थः । तस्मान् मा मां रक्षेति शेषः । इतिशब्दो मन्त्रसमाह्वयोक्तनाथः । (‘सप्रथाः’ इति सावणसम्मतः पाठः) ।

C. छाज्यापणभ्रोतसूत्रम् १।२।१६ ।

1. अनन्तरा अवरे यथाज्येष्ठमनन्तराश्च भार्याः सजाताः ॥ १४ ॥ अनन्तरा सजाताः च ।
2. ‘वसन्ते’ नास्ति च । 3. ‘सौवा मातुः’ च । 4. ‘सम्यक्’ नास्ति च । 5. ‘कुतः’ नास्ति च । 6. ‘विज्ञापनार्थञ्च’ च । 7. ‘-वालोपार्थमेतावन्मिमुक्तम्’ च । 8. नास्ति च । 9. ‘उपविशन्ति’ च ।

एवमनेन प्रकारेण, एतन् संवेशनं 'न तु मन्त्रवन् न्यञ्चकरणमपीति । त्रिरा-
वृत्य' * त्रिःकृत्वा अभ्यस्य । "किमविशेषेणैव ? न" * : अभ्यात्मम् आत्माभिमुख्येन,
आत्मत आरभ्येत्यर्थः । "कथं नाम ? येन 'क्रमेणोपविष्टास्तेनैव संवेशनोत्थाने अपि
त्रिरावर्त्तयेयुः ।

"पुनः—

स्वस्त्ययनानि प्रयुज्य यथाज्ञानम् ॥ १६ ॥

स्वस्त्ययनान्यप्रतिरथादीनि यथाज्ञानं प्रयुज्य यो यज्ज्ञानाति स तदुच्चार्य, 'अप-
वृत्ते कर्मणी'ति वचनात् स्वस्त्ययनान्ते वामदेव्यमपि गायेत् ।

अरिष्टं सामसंयोगमेके ॥ २० ॥

एके एवं मन्यन्ते । 'अरिष्टम् अरिष्टवर्गाख्यं साम'संयोगम् इतस्ततो विप्रकीर्णानां
साम्नामेकीकृतं साम'समुदायम् । (१)अबोध्यग्निमहित्रीणामिति(२) ठे. (३)त्वावत
इत्यादि'कं वा सर्वलोकप्रसिद्धम्' * । प्रयुज्येति "वर्त्तते ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवायतीमुवासम् ।

यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सन्धने नाकमच्छ ॥ इति ।

सा० सू० पू० १।२।१।१ ।

अस्य व्याख्या—अयमग्निः जनानामध्वर्यादीनां समिधा समिद्धिः, अबोधि प्रबुद्धोऽभूत्,
धेनुमिव अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वन् आयतीमागच्छन्तीम् उपामं प्रति उपःकाले
इत्यर्थः । अयं प्रबुद्धस्याग्नेः भानवः रश्मयो ज्वालाः, यद्वाः महान्तः, यथा शास्त्रां प्रोज्जिहानाः
प्रोद्गमयन्तो वृक्षा इव । यद्वा महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो भानवः, नाकम् अन्त-
रीक्षम्, अच्छ आभिमुख्येन प्रसन्नं प्रसरन्ति, सन्धनं, सिन्धं इति पाठौ । इति सायणाचार्यकृता ।

B. मन्त्रस्तु— ॐ महि त्रीणामवरस्तु द्युतं मित्रस्यार्यमूणः ।

दुराधर्षं वरुणस्य ॥ इति । सा० सू० पू० २।२।१।० ।

अस्य व्याख्या—“त्रीणां त्रयाणां मित्रस्य अर्यमूणः वरुणस्य च द्युतं दीप्तम्, अत एव
दुराधर्षम्, अन्यैर्धर्षितुं वाञ्छितमशक्यं महि महत्, अवर् अवः रक्षणम् अस्माकमस्तु” । इति ।

C. मन्त्रस्तु— ॐ त्वावतः पुरुवम्नो वयमिन्द्र प्रणेतः ।

स्मसि स्थातर्हरीणाम् ॥ इति । सा० सू० पू० २।२।१।० ।

1. नास्ति च । 2. 'कथम्' च । 3. 'कथं नाम' नास्ति च । 4. 'वर्त्तयेयुः' च । 5. 'वर्त्तयेयुः' च ।
6. 'पुनः' नास्ति च । 7. 'अरि म्' नास्ति च । 8. नास्ति च । 9. नास्ति च । 10. 'वर्त्तते' नास्ति च ।

अप उपस्पृश्य यथार्थम् ॥ २१ ॥

‘अप उदकं पाणिनोपस्पृश्य यथार्थं स्वस्तरादुत्थाय यस्य योऽर्थः “प्रयोजनं स तत् साधयेदित्यर्थः”, न तु तत्रैव स्वपेयुरिति । गृहपतिरपि सद्यःपक्षे स्वस्तरादुत्थायामिद्रेने शयने शयीत । अथान्यपक्षमाश्रयेत्, तथा सति तत्रैव स्वपेत्^(१) । तथाचोक्तम्—

ऊर्ध्वं स्वस्तरशायी स्यान्मासमर्द्धमथापि वा ।

सस्तरान्नं त्रिरात्रं वा एकां वा सद्य एव वा ॥

नोर्ध्वं मन्त्रप्रयोगः स्यान्नाग्न्यागारं नियम्यते ।

नाहतास्तरणश्चैव न पार्श्वश्चापि वृत्तिगम्^(२) ॥ इति

प्रथमायामूर्ध्वम्, अन्यासु रानिषु स्वस्तरशयनेऽयमुत्तरश्लोकोक्तो विशेषः^{*(३)} ।

इति ‘भट्टनारायणकृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये’* ।

तृतीयप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका ॥

अस्य व्याख्या—“हे पुरुषसो बहुधन इन्द्र, प्रणेताः कर्मणां पारं प्रकर्षण नेतः, हे इन्द्रिणाम् एतत्संशकानामश्वानां स्थातः अधिष्ठातः इन्द्र, स्वावतः त्वत्सदृशस्य, इन्द्रममानस्यान्यस्या-
भावात् तथेत्यर्थः, तव स्वभूताः वयं स्मसि स्मः” । इति ।

A. अत्र यद्यपि तर्कालङ्कारेण भाष्यकारस्येयमानुपूर्वी निबद्धा स्वग्रन्थे तथाऽपि स्वपेदिति पदं लिपिकरप्रमादप्रसूतं वा शब्दशास्त्रसिद्धं वेति उच्यते विचारयन्तु ।

B. कर्मप्रदीपः ३।९।१३-१४ ।

(C). अथाऽऽग्रहायणीप्रयोग उच्यते—आग्रहायण्यां मार्गशीर्षपौर्णमास्यां बलिहरणं श्रवणाकर्म-
वत् कर्तव्यम् । नमः पृथिव्या इत्येतन्मन्त्रं न जपति, विशेषस्तूच्यते—प्रथमारम्भे नान्दीश्राद्धम् ।
प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भान् शमीं वीरणां फलयुक्तबद्रीशाखामपामागं शिरीषञ्चाऽऽहत्याऽऽहार्यं
वाऽभृतसक्तून् कृत्वा तेषामेकदेशं तूष्णीममौ प्रक्षिपेत् । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा
तेभ्यो यत्किञ्चिद् दत्त्वा पूर्वाह्नतैः बह्मिर्दर्भादिभिरेकीकृतैः सम्भारेः प्रादक्षिण्येन नित्याग्निशाला-
मारभ्य भित्तिपटलादिसंलग्नं धूमं शातयन् सर्वान् गृहाननुगच्छेत् । एवं धूमशातनानन्तरं
दर्भादीन् सम्भारानुत्सृजेत् । ततस्तूष्णीमैशान्यां स्थापितासु तिसृषु जातशिलासु वास्तोष्पन
इत्यनेन सामद्वयेन तद्वत् वा मणिकं प्रतिष्ठापयति, जातशिला शर्कराशिलेत्यर्थः । मणिकं

बहुदुग्धभाण्डमित्यर्थः । वास्तोष्पतिसामप्रकाशो यथा—वास्तोष्पताह । ध्रुवा । स्थू ना
२ ५ १ २ २ १ २ १ २ ५ ४ ४ ४ २ १ ३
ओ २३४ वा । अं सत्रं सोम्या ना २म् । द्र प्सः पुरारम्भे ता शववता २३६ नाम् । आ

१. ‘अप’ नास्ति च । २. ‘यथार्थं’ नास्ति च । ३. ‘प्रयोजनं’ नास्ति च । ४. ‘इत्यर्थः’
नास्ति च । ५. ‘सद्यःपक्षे अभिप्रेतशयने शयीतेति’ इत्यधिकम् ख । ६. नास्ति ख । ७. नास्ति ख ।

२३४ इन्द्राः । सु नी २ । ना ३१ उवा २३ । सा २३४ खा ॥ वा स्तो ष्य ते भुवा ।
 ३४ ७ १ २४ ४ ४ ४ १ ४ ४ २
 स्थूणा ३ । आ २३४ । सधं सो । म्यानाम् । इ प्सः पूगाम्भेत्ता शस्वता २३ इनाम् ।
 १ २ ४ ५ १ ४ ३ १ २ ३ २ २४
 आ २३ इन्द्राः । मुनी २ । नो २३४ वा । सा २३४ खा ॥ वास्तोष्पते भुवा स्थूणां सधं
 ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २
 सोम्यानाम् । इ प्सः पूगाम्भेत्ता शस्वतीनामिन्द्रोषु नी नां सखा । ततो मणिके
 समन्या यन्तीत्यृचा द्वावुदकुम्भावासिञ्चेत्, प्रतिकुम्भपृगावृत्तिः । अस्या गृत्समद ऋषिस्त्रिष्टुप्
 छन्दोऽग्निदेवता संवने विनियोगः । समन्या यन्तीति मन्त्रः, पृगावन् कृत्यं पूर्वाह्ने कुर्यात् ।
 श्रवणाकर्मवदस्तमिते बलिहरणम् । ततः सार्यमन्त्र्यां नित्यडोमञ्च निर्वर्त्य पयसि वरुः
 कर्तव्यः । आप्रहायणीस्थालीपाकं करिष्ये इति संकल्प्य आप्रहायण्यै त्वा जृष्टं निर्धपामीति
 निर्वापः । आर्यभागान्ते वरुणवदाय जुहुयात् प्रथमा इध्रुवाम सेति मन्त्रेण । अस्य मन्त्रस्य
 प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः आप्रहायणी देवता चरुडोमे विनियोगः । प्रथमेति मन्त्रः, इदमाप्र-
 हायण्यै न मम । अन्यत् सर्वं पार्वणस्थालीपाकवत् कर्तव्यम् । दक्षिणादानान्ते पश्चादग्ने-
 र्बर्हिषि न्यञ्चो पाणी प्रनिष्ठाप्य प्रति क्षत्र इत्येतौ व्याहृतीश्च जपति । अनयोः प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्
 छन्दोऽग्निदेवता जपे विनियोगः । प्रतिक्षत्रं मन्त्रः । ॐ भूर्भुवः स्वः । केचिदत्र वामदेव्यं
 गीत्वा आप्रहायणीकर्म समापयन्ति स्वस्तरारोहणं कर्मान्तरम् इति च वदन्ति, परं तु स्वस्तरा-
 रोहणमाप्रहायण्यङ्गम्, सूत्रे तस्य कर्मान्तरत्वबोधकाथशब्दाभावात्, अध्याहारं प्रमाणाभावाच्च ।
 पश्चादग्नेर्बर्हिषि न्यञ्चकरगवत् स्वस्तरारोहणमपि तस्मिन्नेव दिने वामदेव्यगानात् पूर्वं कर्तव्यम्
 इत्याहुः । इत्याप्रहायणीप्रयोगः ।

अथ स्वस्तरारोहणप्रयोग उच्यते—उद्गयने प्राग् वसन्तान् पुण्येऽहनि पूर्वाह्ने नान्दीश्राद्धं
 विधाय सार्यं बलिहरणान्ते पश्चादग्नेरुदग्रैस्तृणैर्दक्षप्रवणं स्वस्तरमास्तीर्य तस्मिन्नहसान्युणां-
 मयानि कार्पासमयानि वास्तरगान्यास्तीर्य दक्षिणतो गृहपतिरपविशति, तस्योत्तरतस्तद-
 भ्रातर एकपाकोपजीविनश्च यथाऽष्टमुपविशन्ति । ततस्तेषामुत्तरतो गृहपतिप्रभृतीनां पत्न्यः
 क्रमेणोपविशन्ति । ततस्तस्यामपस्थान्यपि क्रमेण स्वायाः स्वाया मानुस्तरत उपविशन्ति । सम्यक्
 प्राङ्मुखं पूर्वादिष्टेषु गृहपतिः सर्वोपवेशान्त्यर्थं स्वस्तरारोहणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वस्तरं ऽधोमुखो
 हस्तौ संस्थाप्य 'स्थोना पृथिवी'त्येतामृचं जपेत् । अस्याः प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः पृथिवी
 देवता जपे विनियोगः । समासायाष्टुचि सर्वे दक्षिणपादर्थः प्राक् शिरसः संविशन्ति । एवमुप-
 वेशनक्रमेण संवेशनमुत्थानञ्च त्रिवारमभ्यात्मं कार्यम् । ततो यथाज्ञानं स्वस्त्ययनमुच्चार्य
 वामदेव्यं गायेत् । स्वस्त्ययनप्रयोगं 'महि ग्रीणामि'ति द्वे 'दवावत' इत्येकं साम प्रयोक्तव्यम् ।
 अरिष्टवर्गसामगानमेकं वदन्ति । तत अप उपस्पृश्य यथाकाममन्त्रं शयनं कुर्यात् । इति
 स्वस्तरारोहणप्रयोगः ।

सभास्य-गोमिल-गृह्यसूत्रे
तृतीयप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका

अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा^(A) ॥ १ ॥

अष्ट'केत्येकयवनमधिकारार्थम्, 'चतुरष्टको हेमन्त' इत्युपरिष्ठादष्टकावदुत्प-
निर्देशात् । एवञ्च 'या काचिदष्टका वक्ष्यमाणा सा सर्वा रात्रिदेवता प्रत्येतस्या ।
नाऽऽनन्तर्यामिपूपाष्टकैव'* । 'रात्रिर्देवता यस्याः सेयं रात्रिदेवता । पुष्टिफलमस्माद्
भवतीति पुष्टिकर्मा । ननु अष्टका पुष्टिकर्मा 'रात्रिदेवता आग्नेयी पिश्या वेति'* वक्तव्ये
'पुष्टिकर्मेति पदद्वयेन'* कस्माद् देवतानिर्देशपदानां व्यत्ययः क्रियते ? उच्यते—
अष्टका पुष्टि'कर्मेत्युच्यमाने पुष्टिफलतैवास्य 'केवला स्यात्, 'तथाच अष्टकाकर्मणः
'काम्यत्वप्रसङ्गः स्यात् । न चैतद् युक्तम्, अतत्प्रकरणत्वात्, नित्याधिकारा¹ भूमावा ।

¹'तथाच गौतमः'—

अष्टकार्पावर्णभ्रातृभ्रावण्याग्रहायणीत्यादि(B) ।

¹'तस्मादष्टका नित्या, पुष्टिफलम्¹ प्यानुषङ्गिकम् इच्छतो भवती(C)ति¹ 'प्रष्टम्यम्,
अतो व्यवायः क्रियत इति । नन्वेतावत्समस्ता अपि देवता निर्दिश्य पुष्टिकर्मेति

A. 'पुष्टिकर्मा' इति पृथक् सूत्रम् इति कल्पयतः सामग्रमितिकोऽङ्कारौ ।

B. गौतमसंहिता C ।

उक्तञ्चैतत् कर्मप्रदीपेऽपि—

संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्षन्ते गौतमादिभिः ।

अतोऽष्टकादयः कार्याः सर्वे काळक्रमोदिताः ॥ इति । ३।०।१४ ।

C. फलवाद् उक्तः कर्मप्रदीपेऽपि—

सकृत्पञ्चकादीनि कुर्यात् कर्मानि यो द्विजः ।

स पक्षिपावनो भूत्वा लोकान् प्रैति धृतध्रुवः ॥ इति ३।०।१५ ।

1. 'केत्येक' ख । 2. नास्ति च । 3. 'सर्वा रात्रिदेवता रात्रिदेवताऽस्याः सा' च । 4. नास्ति
च । 5. नास्ति च । 6. 'इति' इत्यधिकम् ख । 7. 'कर्मेत्येवमुच्यते' ख । 8. 'प्रपद्या' च ।
9. 'एवं सति' ख । 10. 'काम्यत्वं स्यात्' च । 11. 'आताव' च । 12. 'तत्र' च । 13. 'नित्यानामिव
पुष्टिफलकाराणां मध्ये भूतानां' इत्यधिकम् ख । 14. 'तस्यामित्य एवेतिपिष्टकाद्ये कर्मणि' ख । 15. 'अपि'
नास्ति च । 16. 'द्रष्टव्यमिति'—'ब्रह्मा मा भूदित्यर्थोऽपि नास्ति च ।

वक्तव्यम् । एवमुच्यमाने उत्तरसूत्रेण सहास्यैकसूत्रशङ्का मा भूत्^{१०}* इत्यतो युक्तमुक्तम्
अष्टका रात्रिदेवता बुद्धिकर्मेति^१ ।

आग्नेयी पित्रया वा प्राजापत्यसु^{११} देवता वैश्वदेवीति देवता-
विचाराः ॥ २ ॥

अग्नेरियमानेयी प्रकृतत्वादष्टका । वाशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । पितृणामियं पित्र्या,
प्रजापतेरियं प्राजापत्या । ऋतवो वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धेमन्त-शिशिराख्याः षट्, ते
‘देवता यस्याः सा’ इयम् ऋतुदेवता । विन्वे देवाः सर्वे देवास्तेषामियं वैश्वदेवी ।
इत्येते रात्रिप्रभृतयः ‘षट् अष्टकाया देवताविचारा देवताविकल्पा’ इत्यर्थः । ‘अत्र
सन्देहः—किं पशुप्रोक्षणनिर्वापहोमकालेष्वेतद्विकल्पोक्तानां देवतानामिच्छयाऽन्यतरस्या
अभिसन्धानं कर्तव्यम् ? सर्वासामित्युच्यते ; अन्यतरस्यास्तावदभि^{१२}*सन्धानं न
घटते, “कुतः ? मध्यमाष्टकायामग्रावग्निरित्यष्टर्चमन्त्रलिङ्गविरोधात्(A) । तस्मात्
सर्वासामभिसन्धानं ^{१०}कार्यम् । तत्रापि यत्र मन्त्रान्तरेण होमस्तत्र होमकाले
होममन्त्रदेवतामेवाभिध्यायेत् । ^{११}तथैव तथाऽभिध्यातया भक्तिसाहचर्यात् सर्वा
अपि ^{१२}एता देवता अभिध्याता इष्टाश्च भवन्ति(B) ।

A. द्रष्टव्यं सूत्रम् ४।१।१३ ।

B. अत्र तर्काङ्कारः—“इदमिदानीं सम्बध्यते किं पशुप्रोक्षणनिर्वापहोमेष्वेतद्विकल्पोक्तानां
देवतानां मध्वादिच्छवा अन्यतमस्या अभिसन्धानं कर्तव्यम्, आहोस्वित् सर्वासाम्, उताहो
नैकस्या अपीति ? नैकस्या अपीति ब्रूमः ; किदेवताका तर्काष्टका, न खल्वदेवताका अभितुमर्हति ?
उच्यते—न वयमेवदेवताकामष्टकामाचष्टमे, रात्रिदेवताकान्तु ब्रूमहे ; कस्मात् पुनः कारणात्
सतीष्वेतद्विकल्पोक्तास्त्वन्मास्त्वपि देवतास्तु रात्रिदेवतैवाष्टकाभ्युपगम्यते ? सूत्रप्रामाण्यादित्याह,
‘अष्टका रात्रिदेवता’ इति खल्ववाचार्थेन सूत्रितम्, तत्प्रामाण्याद् रात्रिदेवता अष्टकाभ्युपगम्यते ।
ननु आग्नेयी पित्रया वा इत्येतद्व्याचार्थस्यैव सूत्रम् ? सत्यमाचार्थस्यैव सूत्रमेतत्, किन्तु नैतद्
देवताविधानार्थम्, परन्तु परमतोपगमासार्थम् । कथं पुनरवगम्यते परमतोपगमासार्थमेतदिति ? शृणु
यथाऽवगम्यते—अष्टका रात्रिदेवता इति देवतामष्टकायाः सूत्रमित्वा पुष्टिकर्मा इति च फलवाचम्,
आग्नेयीत्यादिषु सूत्रवज्राचार्यः परमतमेतदिति दर्शयति ; तदिदमर्थं पुष्टिकर्मा इति मध्ये सूत्रितम्,
अन्वया देवतोपदेशानां मध्ये फलवाचोपगमासोऽनुचित एव स्यात् ।

1. ‘पुष्टिकर्मचतुरष्टको हेमन्त इत्येकसूत्रशङ्का मा भूदित्यतो देवतामध्ये पुष्टिकर्मैतुक्तम्’ इत्यधिकम् च ।
2. ‘अष्टका देवता’ ख । 3. ‘इदं’ नास्ति च । 4. ‘षट्कायाः षट्’ ख । 5. ‘देवता’ नास्ति ख ।
6. ‘इत्यर्थः’ नास्ति च । 7. ‘तमेवैवाभिः’ च । 8. ‘कुतः’ नास्ति च । 9. ‘-षट्च मन्त्र-’ ख ।
10. ‘अर्चुं वृत्तम्’ ख । 11. ‘तथैव’ च । 12. ‘एता’ नास्ति च ।

कियम्य^१श्च ता भट्टका इत्यत आह—

चतुरष्टको हेमन्तः^(A) ॥ ३ ॥

चतस्रः भट्टका यस्मिन् हेमन्ते शीतकाले स चतुरष्टकः ।

यच्च—उत्तरेण सूत्रेण सहैकसूत्रताशङ्कानिरासार्थं मध्य एव कलबादोपन्यास इति वर्णितम्, तदपि नातीव समीचीनम् । कस्मात् ? तदाशङ्काया अकिञ्चित्करत्वात्, एकसूत्रतायामपि क्षतेरभावाच्च । तस्माद् भट्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा इत्यनेन स्वमतमभिवाच्य आग्नेयीत्वादिना परमतमादर्शितमित्यादर्शनीयम् । गृह्यान्तरेऽप्येकैकमतपरतयैवैतासां देवतानामुपन्यासो दृश्यते । तथाच गृह्यान्तरम्—‘तां द्वैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके...प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके...ऋतु-देवतामेके विष्णुदेवतामेके’ इति । तस्मादेता देवता नैकस्याभिमतः, अपि त्वेकैका देवता एकैकस्याऽऽचार्यस्य । तत्र ‘रात्रिदेवतामेके’ इत्येतद्वस्मदाचार्यमतस्योपन्यासः, इति बोद्धव्यम् । अत एवाऽऽचार्येण भट्टका रात्रिदेवता इति सूत्रयित्वा इति देवताविचारा इति सूत्रितम्, न देवता-विकल्प इति । एतासां देवतानां स्वाभिमतत्वे तु न च यद् ब्रुव इति विकल्प इतिबहु देवता-विकल्पा इत्येव कुर्यात् । तस्माद् देवताविचारा एवैते न पुनरेता देवता भवन्ति । देवता त्वस्माभिरुक्तैव भट्टका रात्रिदेवता इति । सोऽयमाचार्यस्याभिप्रायः, देवताविचारप्रकारश्च बुद्धिमन्निरुद्धनीयः, ग्रन्थगौरवमवाप्तुपारम्भतेऽस्माभिः ।

यच्च मन्त्रलिङ्गमग्न्यादीनामस्ति, न तद् देवताश्रुतिबोधिनां रात्रिं वाप्तिमुमीष्टे । दुर्बलं हि लिङ्गं श्रुतेरिति सत्यबोधायम् । यथाच मन्त्रलिङ्गावगताऽपि देवता तद्वित्तितित्वा देवतया वाच्यते, तथैव देवताशब्दविह्वयाऽपि वाचिष्यते, न्यायस्याविशेषात् । अन्ये तु मन्यन्ते—‘अन्यतरस्या देवताया अभिसन्धानं न घटते, कुतः ? मध्यमाहकायाम् अग्रावृत्तिरिति मन्त्रलिङ्गाविरोधात् । तस्मात् सर्वासामभिसन्धानं कर्तुं युक्तम्, अत्रापि यत्र मन्त्रान्तरेण होमस्तत्र होमकाले मन्त्र-देवतामेवाभिध्यायेत् । तथैव तत्राभिध्यातया भक्तिसाहचर्यात् सर्वा अप्येकदा देवता अभिध्याता इष्टदात्र भवन्ती’त्याह । आप्यकाराविरोधितमस्मत्सम्प्रदायविद्वान्नु कण्डिकाशेषे प्रयोग-सङ्गठने प्रदर्शयिष्यते ।

A. सूत्रमिदं परसूत्रेण सहैकत्र पठतः सामभमितकालङ्कारौ । तत्र च तर्काङ्कारस्य विवृतिः—

“अत्र भट्टाध्ये ‘चतुरष्टको हेमन्तः’ इति ‘ताः सर्वाः सर्वासांमिकीर्षेदिति कौत्सः’ इति सूत्र-द्वयं कल्पितम् । चतुरष्टकपक्षस्यापि कौत्सीयत्वाद् भट्टभाष्यीयसुचरसूत्रं ‘ताः सर्वाः सर्वासां-मिकीर्षेत्,—‘इति कौत्सः’ इति च द्विधा भट्टत्वा सूत्रत्रयं कल्पितमासीन्मया प्रथमसंस्कृत्य, इदानीन्तु त्रयानामेकसूत्रत्वमेवोचितं पश्यता तथैव कृतम्” इति ।

ताः सर्वाः समांसाश्चिकीर्षेदिति कौत्सः ॥ ४ ॥

ता अष्टकाः, सर्वाश्चतस्रोऽपि इत्यर्थः, अधिकाराद् गोपशुमांसेन सह 'समांसाः चिकीर्षेत्' कतुमिच्छेत् कुर्यादित्यर्थः, इति कौत्सः 'आहेति शेषः' । कुत्सस्यापत्यं कौत्सः ।

त्र्यष्टक इत्यौद्गाहमानिः ॥ ५ ॥

उद्गाहमानस्यापत्यम् औद्गाहमानिः, 'स एवमाह त्र्यष्टको हेमन्त इति ।

'यथौद्गाहमानिः'—

तथा गौतम-वार्कखण्डी ॥ ६ ॥

गौतमश्च वार्कखण्डिश्च गौतमवार्कखण्डी । 'तयोऽप्येतदेव मतम्, यथौद्गाहमानेः । यदेतेषां त्रयाणामौद्गाहमानिप्रभृतीनामाचार्याणां मतं गोमिलाचार्यस्याप्येतदेव मतमनुमीयते, कुतः ?' सूत्रे तिसृणाम् 'एष विधानात् । त्र्यष्टकपक्षे' 'मध्यमेव समांसा 'कर्त्तव्या 'न पुनस्तिस्त्रोऽपीति । 'कुतः ? विधानसामर्थ्यात्—प्रथमा-मतिक्रम्य' मध्यमायामेव पशोर्विधानात् । यत्र च पशु' 'स्तत्रैवान्वष्टक्यमपि स्यात्'*, विधानसामर्थ्यात्—'वामं सक्थ्यन्वष्टक्याय निदध्यादिति' [सू० ७१।५] पशुसाध्यत्वादन्वष्टक्यस्य ।

'तथाचोक्तम्—

अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोमिलगौतमौ ।

वार्कखण्डिश्च सर्वासु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च (A) ॥ इति ।

अत्र सन्देहः—किं चतुरष्टकपक्षोऽङ्गीकर्त्तव्य उत त्र्यष्टकपक्ष इति ? उच्यते'—

'अत्र चतुरष्टकपक्षो नाङ्गीकर्त्तव्यः' । 'कुतः ? अविधाना' 'देव चतुर्थ्याः, 'मत-चतुष्टयेनास्या बाधितत्वाच्च । 'तथाच वाक्यार्थविद्विक्तम्—

A. कर्मप्रदीपः २।७।२४ ।

1. 'इत्यर्थः' नास्ति च । 2. 'समांसाः' नास्ति च । 3. 'तस्यैतज्जतम्' ख । 4. 'चतुरष्टको हेमन्तस्य' सर्वासु गोपशुमिति इत्यधिकः पाठः ख । 5. 'स' नास्ति च । 6. नास्ति च । 7. 'यथौद्गाहमानिचोति, 'चतुष्टको हेमन्त इत्यर्थः' इति च । 8. 'एष' नास्ति च । 9. 'च' इत्यधिकम् ख । 10. 'मध्यमादमेव' ख । 11. 'कर्त्तव्या' नास्ति च । 12. 'न तिस्रोऽ' च । 13. नास्ति च । 14. 'एवष्टक्यमपि तमेव स्यात्' ख । 15. नास्ति च । 16. नास्ति च । 17. 'चतुरष्टकपक्षस्यावगात्रीकर्त्तुं युक्तः' ख । 18. 'कुतः' नास्ति च । 19. 'एव' नास्ति च । 20. 'चतुरष्टकेनास्ति' च । 21. 'तत्र वाक्यार्थविद्विक्तः' च ।

अन्यानां यो विघातः स्यात् स बाधो बहुभिः स्मृतः ।

प्राणसम्मित इत्यादिर्बासिष्ठं बाधितं यथा(Δ) ॥

^१इति । तस्मात् त्र्यष्टकपक्षे दबाङ्गीकृत्य इति सिद्धान्तः ।

“अथ तिसृणां स्वरूपाण्याह—

योर्ध्वमाग्रहायण्यास्तामित्राऽष्टमी तामपूपाष्टकेत्याचक्षते ॥७॥

‘आग्रहायणी व्याख्याता, तस्या ऊर्ध्वं या तामित्राऽष्टमी तामपूपाष्टकेत्याचक्षते’*
अपूपाष्टकमिधानां कथयन्ति । अपूपा मण्डका “उच्यन्ते । तथाचोक्तम्—

त्रैयम्बकं करतलमपूपा मण्डकाः स्मृताः ।

पालाशा गोलकाश्चैव लोहचूर्णं तु जीवरम्(B) ॥

इति । यथेयमपूपाविधानादपूपाष्टका, एवं मध्यमा मांसविधानान्मांसाष्टका, उत्तमा च शाकविधानान्छाकाष्टकेति द्रष्टव्यम्* । अपूपाविधानादेवाभिधानसिद्धेः* अपूपाष्टके-
त्यवाच्यमिति चेत्, न* ; गुणार्थोऽयमनुवादः । तेन ‘किम् ? ब्राह्मणभोजनेऽप्यपूपाः
कर्त्तव्या इति(C) ।

स्थालीपाकावृता तण्डुलानुपस्कृत्य चरुं^१ श्रपयति ॥ ८ ॥

स्थालीपाकावृतेति प्राप्ते पुनर्वचनं प्रकृतौ पक्षे प्राप्तानां यवानामिह प्रतिषेधार्थम् ।
एवञ्चात्र ग्रीहीणां नियमः । अथवा स्थालीपाकावृता चतुर्यमपूपार्थञ्च तन्मन्त्रेणैव
तण्डुलानुपस्कृत्येति तन्मन्त्रप्राप्त्यर्थं पुनर्वचनम् । कथं नाम ? ग्रीहिनिर्वपणादि-
तण्डुलप्रक्षालनान्तस्तन्त्रेणैव संस्कारः कर्त्तव्य इति । उक्तञ्च—‘देवतादेशकालकर्त्तव्ये
तन्मन्त्रमिति, अष्टकायै त्वेति निर्वापः । एवं मन्त्रेणैव तण्डुलानुपस्कृत्य चरुं श्रपयति ।

अपिते च चरौ तच्छेषांस्तण्डुलान् शिलायां पिष्टु—

A. कर्मप्रदीपः ३।९।१६ ।

B. कर्मप्रदीपः ३।९।१८ ।

C. तथाच पुराणेऽपि स्मर्यते—

आद्याऽप्यैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत् सदा ।

शाकैः कार्या मृतीया स्यादेव ब्रह्मगतो विधिः ॥ इति बन्धकान्तः ।

1. ‘इति’ नास्ति च । 2. ‘-कर्त्तव्यः’ च । 3. ‘तावामिदानीं तिसृणां पक्षः स’ च । 4. नास्ति च ।
5. नास्ति च । 6. नास्ति च । 7. ‘किम्’ नास्ति च । 8. ‘अपयन्तौ चापूषान् अपयन्तिपरिवर्तन्
अपयन्तु चरुं कर्त्तव्यं चतुष्पादस्य अपयन्तीति’ च ।

अष्टौ चापूपान्^(A) ॥ ६ ॥

अपयतीति वर्त्तते । श्रुज्वन्यत् ।

क अपयति कथं चेत्यत आह—

कपालेऽपरिवर्त्तयन् ॥ १० ॥

कपाले कर्षरे ।

‘कपालस्य प्रमाणेन अपूपानष्टकाविधौ^(B)’

इति, वचनात् करतलप्रमाणे कपाले अपरिवर्त्तयन् परिवर्त्तनमकुर्वन् भुजुष्य-
चित्पर्यः । अपयतीति वर्त्तते* ।

कपालप्रसङ्गात् पुरोडाशधर्मप्रसङ्गे मा भूदित्यत ‘स्तत्प्रतिषेधार्थमिदमाह—

एककपालानमन्त्रा^(C) नित्यौद्गाहमानिः ॥ ११ ॥

‘एककपालानिति एकैककपालानित्यर्थः । कुतः ?

‘पृथक् कपालान् कुर्वीत अपूपानष्टकाविधौ^(D)’

इति वचनात् । अमन्त्रान् मन्त्ररहितान् इत्यौद्गाहमानिराचार्य आह* ।

कपालस्यापूपानां प्रमाणेनैव प्रमाणसिद्धेरपूपानामेव प्रमाणे नियमार्थमिदमाह—

त्रैयम्बकप्रमाणान् ॥ १२ ॥

करतलप्रमाणानित्यर्थः । अपयतीति ‘वर्त्तते’ ।

श्रुतानभिचार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिधारयेत् ॥ १३ ॥

बहुतत्वाद् यावदुपवचनप्रसङ्गे मा भूदित्यतः पुनर्वचनम् ।

A. सूत्रमिदं परसूत्रेण सहैकत्र पठतः सामग्रमितिकोक्तकारौ ।

B. पुरोडासपदः २।७० ।

कपालकल्पनम्—

कपालं दृग्मयं पात्रं चक्रावटितमुच्यते ।

आहुरं चक्रावटितं द्वे द्वे च वर्जयेत् । इति च० त० भा० ।

C. अमन्त्रानित्यादि पृथक् सूत्रमिति चन्द्रकान्तस्य कल्पना ।

D. पुरोडासपदः २।७१ ।

अस्य सूत्रार्थम्—

चतुर्नामं प्रामित्वात् कपालं वायिका विष्णुः ॥ इति ।

स्थालीपाकावृताऽवदाय चरोध्वापूपानां चाष्टकायै स्वाहेति
जुहोति ॥ १४ ॥

स्थालीपाकधर्मेण^१ च चरोरपूपानां आवदाय तन्मेणैवाष्टकायै स्वाहेति जुहोति ।
‘अत्र सन्देहः—किं सर्वापूपानां सर्वमष्टभ्यो गृहीत्वा ततः सर्वपूर्वार्धेभ्यो गृहीत्याहु
उत प्रत्येकं मध्यात् पूर्वार्धादित्येवमुच्यते ? प्रत्येकमिति ब्रूमः । कुतः* ? चरोध्वापूपानां
वेति प्रत्येकं दशमप्रयोगात्, ‘इतरथा चरोरपूपानाञ्चेति पाठः स्यात् । तस्मात्
प्रत्येकमिति स्थितम्* ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १५ ॥

‘अज्वर्यम् । इत्यपूपष्टका ‘समाप्ता ।

‘अथ मांसाष्टका^२प्रकरणं प्रस्तूयते—

तैष्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः ॥ १६ ॥

तिष्यः पुष्यः, तस्य पौर्णमासी ‘पौषी, तस्या ‘ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः, आलम्ब्येति शेषः ।
कथमालम्ब्येत्येत्यत आह—

तां सन्धिवेलासमीपं पुरस्तादग्नेरवस्थाप्योपस्थितायां जुहु-
याद् यत् पशवः प्रध्यायतेति ॥ १७ ॥

सन्धिवेदे वेला तस्याः ^{१०}समीपं सन्निधौ, ^{११}सन्धिवेलासमीपम् उदयसन्निधौ^{११},
प्रातराहुतेरनन्तर^{१२}मेवेत्यर्थः । अग्नेः पूर्वस्यां दिशि तां गौं प्रत्यङ्मुखीमवस्थाप्य उप-
स्थितायां ^{१३}यत् पशवः(A) इत्यनेन मन्त्रेण^{१३} परिभाषा^{१४}सिद्धत्वात् क्षुवेणाऽऽज्यं
जुहुयात् ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ यत् पशवः प्रध्यायत मनसा हृदयेन च ।

वाचा सहस्रपाशया मयि बज्जामि वो मनः ॥ इति ।

साममन्त्राणाङ्गमम् २।२।१५ ।

अस्य व्याख्या—पशवो हव्यमाग्नौ सहायभूता बन्धनरूपं प्रध्यायत प्रकर्षेण चिन्तयत, केन ?

1. ‘च’ इत्यधिकम् च । 2. ‘प्रत्येकं मध्यात् पूर्वार्धादिति गृहीत्वा’ इति च । 3. नास्ति च ।
4. ‘उत्तार्धेन’ च । 5. ‘उत्ताप्ता’ नास्ति च । 6. ‘इदानीं’ च । 7. ‘प्रकरणं’ नास्ति च । 8. ‘तैषी’ च ।
9. ‘ऊर्ध्वमष्टम्यां’ नास्ति च । 10. ‘उजोर्ध्वं’ नास्ति च । 11. नास्ति च । 12. ‘यत्’ नास्ति च ।
13. ‘वचा’ च । 14. ‘वाचायां’ च ।

‘मन्वस्यस्थाप्येति सिद्धे पुनरपस्थितायामिति कस्मादुच्यते अहो’* अस्य होमस्य पशुप-
स्थानेन ‘सदाऽमिसम्बन्धार्थम् । तेन किम्?’* पश्वभावे ‘अपि ‘वा स्थालीपाकं कुर्वति’त्ये-
तस्मिन् पक्षे ‘उपस्थितस्य होममन्त्रस्य’* निवृत्तिरेव स्यात् । ‘पश्वच्चेदनुमन्त्रणावसेक-
संज्ञसहोममन्त्राणामपि स्थालीपाकपक्षे निवृत्तिरेव स्यात्’* । प्रोक्षणपर्यग्निकरणमन्त्रौ तु
स्थालीपाकपक्षे ‘ऽप्यविरोधात् स्यातामिति वा । ‘यदुवा’* आज्यसंस्कारप्रतिषेधार्थमुपस्थि-
तायामेवं पुनर्वचनम् । ‘‘कथं नाम ? उपस्थितायां जुहुयादेव न तावदाज्यं संस्क्रुया-
दित्यर्थः । अथवा आसादनीयेष्वासादितेषु कर्मणः कृताकृतप्रत्यवेक्षणकर्त्तरि ब्रह्मणि
चोपविष्टे तन्त्रान्वितहोमस्य प्राप्तत्वात् तथा मा भूदित्यानन्तर्यार्थं पुनर्वचनम्, तेनोप-
स्थितायामनन्तरमेव जुहुयात् न तावत् किञ्चिदपि कुर्यादित्यर्थः ।

हुत्वा चानुमन्त्रयेतानु त्वा माता मन्यतामिति ॥ १८ ॥

हुत्वा चशब्दात् यवमिध्रमुदकं पवित्रक्षुरमेकशाख-विशाखे पलाशकाष्ठे बहिरि-
ष्माऽऽज्यं समिधौ कृक्क्षुचमित्येतान्यासाद्य ब्रह्माणं चोपेभ्य ‘‘ततोऽनु त्वे(अ)त्यनेन
मन्त्रेण गामनुमन्त्रयेत्’’* । अनुमन्त्रणं चानामिकया गामुपस्पृश्य कर्त्तव्यम् ।
‘‘तथाचोक्तम्—

स्पृशन्ननामिकाग्रे ण क्वचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेत्(B) ॥ इति ।

इति मनसा वज्रमानो हनिष्यति वा न वेति संशयात्मकेन, ‘इदमेन कृपायुक्तया पुत्रा ।
प्रत्यवेक्षेणोच्यते—हे पशवः, वो गुप्ताकम् उक्थिन्तास्पदं मनो बाबा मन्त्ररूपया ; कीदृश्या ?
सहजपाक्षया परिमितबन्धया प्रतिबलामि प्रतिबद्धं करोमि, मन्त्रेण मनः प्रसादयामीत्यर्थः ।

A. मन्त्रस्तु—

‘‘अनु त्वा माता मन्यतामनुपिताऽनुज्ञाता ।

अनुसगर्भ्योऽनुसखा सपूथ्यः ॥ इति ।

साममन्त्राखण्डनाकरः २।२।६ ।

अस्य व्याख्या—हे आकम्बमानपशो, त्वा वज्र उपस्पृश्यमानं त्वां माता तव जननिनी
अनुमन्त्रताम् अनुमतिं कृताम्, एवं पित्रादयोऽनुमन्त्र्यन्ताम्, सगर्भ्यः समान एकस्मिन्नेव गर्भे
उत्पन्नः, सोदर इत्यर्थः । सपूथ्यः समानयूथार्हः, समानवयस्क इत्यर्थः ।

B. कर्मप्रदीपः ३।२।१९ ।

1. नास्ति च । 2. ‘वज्र संवन्धार्थमुपक्षितायामिध्रमु, तेन’ च । 3. ‘वा’ नास्ति च । 4. नास्ति
च । 5. ‘एव’ नास्ति च । 6. नास्ति च । 7. ‘तु’ नास्ति च । 8. ‘-ऽप्यधिकारात्’ च । 9. न वेति,
‘पशवः’ च । 10. ‘कथं नाम’ नास्ति च । 11. ‘ततोऽनुमन्त्रयन्’ च । 12. नास्ति च ।

‘कचचिदालोकयन्नपी’त्येतद् “अध्वनिं चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदीस्य विषमाणि च”
[सू० २।४।२ पृ० ३२८] इत्येवमादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रतिमन्त्रणामिमन्त्रणशब्दौ
अनुमन्त्रणपर्यायौ ।

यवमतीभिरग्निः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥१६॥

यवमतीभिर्यवमिभ्राभिरग्निः पूर्वास्तादितामिः* । “अष्टकायै त्वा जुष्टं प्रोक्षामी”त्य-
नेन मन्त्रेण गां प्रकर्षेणोक्षेत्*, उक्तं सेचने “प्रकर्षेणाभिषिञ्चेदित्यर्थः” ।

उल्मुकेन परिहरेत् परिवाजपतिः कविरिति ॥ २० ॥

‘उल्मुकं प्रसिद्धम्, तेन* “गां परिहरेत् प्रक्षिणीकुर्यात् “परि वाजपतिः कवि”रित्ये-
तयर्चा(A) । न यजुषा, न साम्ना । कुतः ? ऋगधिकारात्* ।

अपः पानाय दद्यात् ॥ २१ ॥

‘तूष्णीं प्रकृतायै* गवे इति ।

पीतशेषमधस्तात् पशोरवसिञ्चेद् (B) आत्तं देवेभ्यो हविरिति ॥२२॥

ऋज्वर्यम्(C) ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्याम्यकमीत् ।

दधद्रक्षानि दाशुषे ॥ इति ।

वाजसनेयिर्लक्षिता ११।२५ । छन्दोभाषिके च १।१।३।१० ।

अस्य व्याख्या—वाजपतिः वाजानामज्ञानां पतिः शालकः, कविः क्रान्तदर्शी मेधावी वा
दाशुषे हविर्वसपते यजमानाय रक्षाणि रमणीयानि भनानि दधत् प्रयच्छन् अग्निः छन्दानि हवींषि
पर्वकमीत् परिक्रामति व्याप्नोतीत्यर्थः । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ आत्तं देवेभ्यो हविः । इति । मन्त्रमाह्वणम् २।२।७ ।

अस्य व्याख्या—यत्तत्तदीयमङ्गं देवेभ्यः देवार्थम् आत्तं गृहीतं स्वीकृतं मया, केवलमह्वणार्थ-
हिसाभावाद् देवतार्थमुपयुक्तत्वात्, ततः सर्वेऽप्यनुमतिं कुर्वन्तिस्त्वभिप्रायः । इति ।

C. आत्तं देवेभ्य इति मन्त्रेण तस्या गोः पीतावसिञ्चमुदकं तस्या पृथावस्तावदसिञ्चेत्
अवाचीनं सिञ्चेदित्यर्थः ।

१. ‘भिः पूर्वास्तादितामिर्भिः’ ख । २. ‘मोचेत्’ च । ३. ‘विषेदित्यर्थः’ ख । ४. नास्ति च ।

५. ‘गोः’ च । ६. ‘परीक्षणी’ च । ७. नास्ति च । ८. ‘इति’ नास्ति च ।

अथैनामुदगुत्सृप्य संज्ञपयन्ति ॥ २३ ॥

^१अथशब्द आनन्तर्यार्थः, एवञ्चेत् पूर्वमेव (A)शमितुनाह्वयोपकल्पयेत् । इतरथा आनन्तर्यव्याघातः स्यात्* । अधानन्तरमेवैनां गाम् 'उदगुत्सृप्य उत्तरस्यां विशि नीत्वा शमितारो वेष्वादिनाऽभ्युपायेन संज्ञपयन्ति मारयन्ति" ।

संज्ञपनविधिमाह—

प्राक्शिरसमुदकपदीं देवदैवत्ये ॥ २४ ॥

"प्राक्शिरसं प्राक्मुखशिरस्काम् उदकपदीमुदङ्मुखपादाम् । देवानुद्दिष्य यत् कर्म क्रियते तद् देवदैवत्यम्, तस्मिन् देवदैवत्ये वास्तुकर्मादौ दधं संज्ञपयन्ति"* ।

दक्षिणशिरसं प्रत्यकपदीं पितृदैवत्ये ॥ २५ ॥

पितृनुद्दिष्य यत् कर्म तत् पितृदैवत्यम् । तस्मिन् 'पितृदैवत्ये भोत्रियेऽभ्यागते 'भ्रातृ महोत्तेण महाजेन वा पयस्विन्या वा दद्याद्दि'त्येवमादौ(B) । ^{१०}दक्षिणशिरसं दक्षिणा^{११}भिमुखशिरस्कां ^{१२}प्रत्यकपदीं प्रत्यङ्मुखपादां संज्ञपयन्तीति ^{१३}वर्त्तते । सेयम् ^{१४}अष्टकमसङ्गत् साधारणी^{१५}* सर्वपशुपरिभाषा ।

तस्यैव दैवतावशेन प्रोक्षणमन्वमूहेत्, "तद् यथा—वास्तुकर्मणि^{१६}* वास्तोष्पतये त्वा जुष्टां 'प्रोक्षामीति । 'पितृभ्यस्त्वेति । भजन्नेबुक्षा वा तद्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुंस्त्वमूहेत्^{१७}* ।

^{१८}तथाबोक्तम्—

ऊहः प्रोक्षणमन्वे स्याद्विज्ञेदेवतयोर्वशात्^{१९}*(C) । इति ।

A. ऋग्वेदमहाभारतादिग्रामाण्यप्यु शमितुनाह्वो वातकार्यकः इति M. W. कोषः ।

B. प्रमाणीकृतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये ।

C. प्रमाणत्वेनोपपन्नं वचनमिदं चन्द्रकान्तेनापि स्वभाष्ये ।

१. नास्ति च । २. 'एव' नास्ति च । ३. 'उदगुत्सृप्य' नास्ति च । ४. 'ऽभ्युपादिना' नास्ति च । ५. 'मारयन्ती'त्वमन्तरं—'तेन पूर्वमेव शमितुनाह्वयीपकल्पयेत्' इति च-पुस्तके । ६. 'प्राक्शिरसं पुंस्त्वमूहेत्' । देवानुद्दिष्य यत् कर्म क्रियते तद् देवदैवत्यम् । तस्मिन् वास्तुकर्मादौ एव' इति च । उद्धृतीऽंशौ 'दक्षिणशिरसि'त्यादियुक्तानाम् । ७. 'पितृदैवत्ये' नास्ति च । ८. 'आहे' च । ९. 'दिवादि' च । १०. 'दक्षिणशिरसं' नास्ति च । ११. 'वशि' नास्ति च । १२. 'प्रत्यकपदी' नास्ति च । १३. 'वर्त्तते' नास्ति च । १४. नास्ति च । १५. नास्ति च । १६. 'प्रोक्षामी' नास्ति च । १७. नास्ति च । १८. नास्ति च । १९. नास्ति च ।

संज्ञसायां जुहुयाद् यत् पशुर्मायुमकृतेति^(A) ॥ २६ ॥

संज्ञसायां श्रुतायाम् । (B) 'यत् पशुरित्यनेन मन्त्रेण पूर्ववज्जुहुयात्' * ।

पक्षी चोदकमादाय पशोः सर्वाणि श्रोतांसि प्रक्षालयेत् ॥ २७ ॥

* 'पक्षी उदकमादाय' * अशब्दाद् दर्भकूर्चञ्चाऽऽदाय ।

* तथावोक्तम्—

क्षालनं दर्भकूर्चेन सर्वत्र श्रोतसां पशोः ।

इच्छाक्रमेण पार्श्वे स्याद् वपार्यं पार्श्वदाक्षणी^(C) ॥

इति । तेन^१ * दर्भकूर्चेन 'पशोः सर्वाणि श्रोतांसि' * प्रकर्षेणोद्घृष्योद्घृष्य क्षालयेत्

* इति । 'श्रोतांसि च—

सप्त तावन्मूर्धन्यानि तथा स्तनवतुष्टयम् ।

नाभिभ्रोगणिरपानं च गोः श्रोतांसि चतुर्वश^(D) ॥ इति^२ * ।

अग्रेण नाभिं पवित्ते अन्तर्धायानुलोममाकृत्य वपा-
मुद्धरन्ति ॥ २८ ॥

A. तर्फीकङ्कारस्तु मायुरकृतेति मूले निवेद्य मायुमकृतेति पाठान्तरमिति टिप्पण्यां जगौ ।
पश्मन्नाऽऽकरग्रन्थे सावणादिकृतव्याख्याने च मायुमकृतेत्येवमेव मन्त्रस्य पाठः स्वीकृत इति
कस्मात् तत्रभवता मायुरकृतेति अनाकरपाठस्य प्राधान्येनोपगमात् कृत इति अनावस्तोऽनूचाना
विचारयन्तु ।

B. मन्त्रस्तु—

* यत् पशुर्मायुमकृतोरो वा पङ्क्तिराहते ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विष्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ इति ।

मन्त्राज्ञानम् २।२।८ ।

अस्य व्याख्या—हन्वनामः पशुर्वजसहिष्णुः सन् मायुं शब्दम् अकृतं कृतवान् । अथ वा उरो
हृदयप्रदेशं पशुभिः पादैराहते हिनस्ति सन्ताडयति, तस्मान्मायुरकरणपादहृदयनरूपादेनसः पापाद्
अग्निर्वैद्यः मा मां मुञ्चतु मोचयतु । न केवलमुक्तरूपादेव पापादपि तु विषवाहंसः सर्वस्मात्
संज्ञपनमिनिच्छाद् पापान्मुञ्चतु । इति ।

C. कर्मप्रदीपः ३।१०।१ । मुद्रितपुस्तकेषु 'तृष्णीनिष्ठाक्रमेण स्यात्' इति तृतीयपाद-
पाठः ।

D. कर्मप्रदीपः ३।१०।२ ।

1. नास्ति च । 2. नास्ति च । 3. नास्ति च । 4. नास्ति च । 5. 'इति' नास्ति च ।
6. 'श्रोतांसि च सप्त तावन् मूर्धन्यानि' च ।

अग्नेः नाभिं नाभेरप्रतः । ^१पूर्वासादिते ^२प्रागग्ने पवित्रे भन्तर्धाय । द्विवचनं बलापेक्षम् । ^३लोन्नामनुकूलमनुलोमम्^४ । पूर्वासादितेन क्षुरेण आकृत्य पादयित्वा मांसचर्मणोरवान्तरवर्त्तिनीं वषामुद्धरन्ति । बहुवचनाद् वषाहर्तुरनियमः^(A) ।

तां शाखाविशाखयोः काष्ठयोरवसज्याभ्युक्ष्य श्रपयेत् ॥ २६ ॥

शाखा एकशाखं काष्ठम् । विशाखं नानाशाखं द्विशाखमित्यर्थः । शाखा च विशाखश्च शाखाविशाखे 'काष्ठे च ते पलाशे, उक्तञ्च 'वषार्ये पार्श्वं वारुणी' इति^५ । तयोः ^६शाखाविशाखयोः^७ तां वषामवसज्य आवेष्ट्य ^८अभ्युक्ष्य उदकेन प्रोक्ष्य श्रपयेत् ।

प्रच्युतितायां विशसथेति ब्रूयात् ॥ ३० ॥

प्रकर्षेण च्युतितायां विस्त्रावीभूतायां पकायामित्यर्थः, विशसथेत्युच्चैर्यजमानो ब्रूयात् । ^९विशसथ गां विकृन्तत अपगतचर्मां कुरुतेत्यर्थः । ^{१०}सहायानामयं प्रैषः^{११} । ^{१२}यसं सहायान् प्रेक्षेत^{१३} ।

ततोऽर्थलक्षणया वाचा ^{१०}तानवबोधयेत्, तथा विशसथ—

यथा न प्रागग्नेर्भूमिं शोणितं गच्छेत् ॥ ३१ ॥

यथा येन प्रकारेण ^{११}विशस्यमानाया गोः अग्नेः पुरस्ताद् भूमौ ^{११}शोणितं ^{१२}न यायात् । ^{१३}एतस्मादग्नेः समीपं विशस्यत इति ज्ञायते^{१३} ।

A. यद्यन्यत्र मन्त्रो नोपदिश्यते तथाऽपि 'यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते' इत्यादिगृह्यसंग्रह-वचनोपदिष्ट्याहतिजपो न कर्तव्यः । कथमिति चेत्,

वषाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतिर्न प्रयोक्तव्या मुखेनाप्यु च कक्षणम् ॥

इति गृह्यसंग्रह (२।७२)वचनवशादिति । ननु यद्यन्यदस्माद् वषाहोम एव व्याहृतिप्रयोग-निषेधोऽवगम्यते, किन्तु वषाहोमे आचार्येण मन्त्रोपदेशात् प्रसक्तिरेव नास्ति व्याहृतिप्रयोगस्येति निषेधो व्यर्थ इति चेत् ? न, वषाहोमे कर्त्तव्ये तदनुकूलं यत्किञ्चिद् क्रियते तत्रैवास्त्य निषेधस्त-सावपवादिति बोध्यम् ।

१. 'पूर्वासादितदिति' ख । २. 'पे पवित्रे प्रागग्ने' ख । ३. 'वशुलीमं लोचानमुकूलम्' ख । ४. नास्ति च । ५. नास्ति च । ६. 'अभ्युक्ष्य' नास्ति च । ७. 'विशसथ' नास्ति च । ८. ख-पुस्तकेऽवमंत्रः 'विशसथ...कुरुतेत्यर्थः' इत्यतः प्राप्तं वर्त्तते । ९. नास्ति च । १०. 'तानि वं नोपदिशेत्' ख । ११. 'अग्नेः पुरस्ताद् भूमौ विशस्यमानाया गोः' ख । १२. 'निषात्' च । १३. 'एतस्माद्वैतद गम्यते यत्रैः सनौप एव विशस्यते इति' ख ।

श्रुतामभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ३२ ॥

वैकृतत्वाद् यावद्वचनप्रसङ्गाशङ्कानिवृत्त्यर्थो नित्यानुवादः । 'श्रुत्वर्थम्' ।

स्थालीपाकावृता वषामवदाय स्विष्टकृदावृता वाऽष्टकायै
स्वाहेति जुहोति ॥ ३३ ॥

स्थालीपाका^१वृतेति 'उपस्तीर्य मध्यात् पूर्वार्धादि'त्यनेन न्यायेन । क्षुरेण वषा^२मव-
दाय, 'यद्वा स्विष्टकृदावृता^३ उत्तरार्द्धपूर्वार्धादित्येवं प्राप्ते(A) 'कृत्वां स्विष्टकृदावृतेति
वचनात्* निःशेषया स्विष्टकृतं यजेतेति ।

'तथाचोक्तम्—

क्षुरो मांसावदानार्थः कृत्वां स्विष्टकृदावृता ।

वषामादाय जुहुयात् तन्ममत्र समापयेत्(B) ॥ इति* ।

अनन्तरमेवान्यस्य कर्मणो विधानात्^४ एककर्माशङ्क्य मा भूदित्यतस्तन्ममत्र
समापयेदित्यनेन कर्मनानात्वं स्पष्टयति ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत्^(C) ॥ ३४ ॥

अयमत्र विशेषः—निःशेषया वषया स्विष्टकृदाहुतिर्होतव्येति, 'अतो यदन्यत्
तत् सर्वं स्थालीपाकावृता प्रकृतिवदेव भवतीत्यर्थः(D) ।

इति ¹⁰मट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये^{10*}

तृतीयप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका ।

इति ¹¹गोभिलगृह्यभाष्ये^{11*} तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

A. ब्रह्म्यं सूत्रम् १।८।१० (पृ० २२१) ।

B. कर्मप्रदीपः ३।१०।३ । वचनेऽत्र 'तत्र तन्ममत्र' इति तर्कालङ्कारधृतः पाठः ;
आनन्दाश्रम-"वज्रभासी"मुद्रितपुस्तकयोस्तु 'तत्र मन्त्रम्' इति पाठ इति ।

C. सूत्रमिदमन्यस्य पठतः सामभमितर्कालङ्कारौ । द्विर्वचनं प्रपाठकपरिसमाप्त्यर्थमिति
च तत्र कारणमुपन्यस्तं ताभ्यामिति ।

D. अथान्नाहकाप्रयोगो पृथक्कर्मप्रकाशिकानुसारेण तत्प्रयोगस्तुमुत्सृज्य परित्यागना-
बोध्यते—“अहका च रात्रिदेवता अग्निदेवता पितृदेवता प्रजापतिदेवता ऋतुदेवता वैश्वदेवी वा ।

1. 'श्रुत्वर्थम्' नास्ति च । 2. 'वृतेति क्षुचष्टमुपसर्गार्थं' ख । 3. '-मादाय' ख । 4. 'वषया'
ख । 5. 'उत्तरार्धादित्येवं' ख । 6. नास्ति च । 7. नास्ति च । 8. 'व' इत्यधिकः पाठः च ।
9. 'वतो' नास्ति ख । 10. नास्ति ख । 11. नास्ति ख ।

अन्ये तु अग्न्यादयो देवता सतान्तराभिप्रायेण, गोमिलाचार्यस्य तु रात्रिदेवताऽऽह्वा इति वदन्ति । तत्र सूत्रविरोधः स्पष्ट एव । तच्च कर्म नित्यं पुरुषसंस्कारमध्ये पठितत्वात् । यद्यत्र पुष्टिर्लभ्यते तच्चाऽऽनुपपन्निकमिति स्पष्टं भाष्ये । यद्देवतानुसन्धानमात्रं सर्वांस्त्वाह्वाकं, न तु निर्वोपकाळे उपदेवतानामुच्चारणम् । सर्वत्राह्वाकदेवताः । ताम्नाह्वाक्यतज्जो हेमन्ते मांसपुष्पाः कर्तव्या इति कौत्स ऋषिर्मन्थते । अह्वाक्यं हेमन्ते कर्तव्यमित्यौद्वाहमानिमितम् । तथैव गौतमचार्य-लण्डिमतम् । अस्मदाचार्याणां मते त्वह्वाक्यमेव, हेमन्ते तस्यैवोत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणत्वात् । मध्यमाह्वाक्यं च मांससहिता । तिसृणामह्वाक्यानां मध्ये प्रथमा या मार्गशीर्षपौर्णमास्या ऊर्ध्वं कृष्णाह्मी साऽपूपसाध्या अपूपाह्वा ।

पौषपौर्णमास्या ऊर्ध्वं या कृष्णाह्मी सा मांससाध्या मांसाह्वा । या च मार्गशीर्षमास्या ऊर्ध्वं कृष्णाह्मी सा शाकसाध्या शाकाह्वाकेत्युच्यते । अह्वाक्याद्भक्त्येन न नान्दीमुखभादम्, न भादे आदमिष्यते इति कर्मप्रदीपस्मरणात् । प्रातर्होमान्ते अपूपाह्वां करिष्ये इति संकल्प्याग्निमुपसमाधाय पात्रासादनकाळे प्रकृतिवत् पात्राण्यासाद्य अपूपाह्वाकारणार्थं करतल-प्रमाणान्यद्वौ कपालान्यासाद्य चर्चयं ब्रीहिनूपार्यं पिष्टान् दधत् दधत्पुत्रश्च समूहं बर्हिः परिस्तर-णार्थं समूहदर्भांश्चाऽऽसादयेत् । निर्वोपकाळे तण्डुलान् पिष्टान् गृहीत्वा तन्नेन निर्वपति । अह्वाक्यै त्वा जुष्टं निर्वपामि । तन्नेनाहृत्य प्रक्षालय इमे चर्चयांस्तण्डुला इमे चापूपार्या इति तण्डुलान् विभज्य पिष्टार्थं तण्डुलान् दधत् संस्थाप्य दधत्पुत्रेण पिष्टान् करोति ।

छिन्ने पिष्टे तथा लूने साम्राज्ये मार्तिके तथा ।

पश्चान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥

इति सुवर्णभाष्यस्मरणात्, सिद्धे पिष्टे मन्त्रसंस्कारः, तत्तद्वत् अपयेत् । भाष्यकारमते तु अपिते चरौ तच्छेषांस्तण्डुलान् शिलायां पिष्ट्वा अह्वाचपूपान् अपयेत्, पिष्टैरपूपान् कृत्वा अपयति । तत्प्रकारश्च—चरोरुत्तरत अन्नावधौ कपालानि संस्थाप्य तेषु परिवर्तनमकुर्वन् अपूपान् अपयति । अभिघार्य चक्षुर्वगुद्वाह्य अपूषांश्चोद्गुद्वाह्य प्रत्यभिघारयति । आज्यभागान्ते जुष्टिं सकृदुप-स्तीर्णवानधर्मेण चरोर्मध्यात् पूर्वांश्चावयति । पश्चाथैवमेव पश्चाधीनं तृतीयमवयति । एवमपूपेभ्यः प्रत्येकं प्रत्येकं द्विजिवांश्चदाय सकृदभिघार्य सर्वाणि हविंषि पृथक् पृथक् प्रत्यभिघा-वदानान्येकीकृत्य “अह्वाक्यै त्वाहे”ति जुहोति । इदमह्वाक्यं न मम । अन्यत् सर्वं पार्वण-स्थाकीपाकवत् कर्तव्यम् । अपूर्वैर्माह्वाणान् भोजयेत् । इत्यपूपाह्वाकारप्रयोगः ।

अथ मध्यमाह्वाकारप्रयोग उच्यते—यद्यप्यत्र सूत्रकृता गोः संज्ञपनमुल्लिखितम्, तथाऽपि कलिकूर्वाप्रकरणे गवाह्वाक्यस्य निषेधात् तत्प्रतिनिधित्वेन छागस्य स्मरणात्, अत्रैव प्रकरणे सूत्रकारेण शक्यत्वात् छागेन विहितत्वात् तत्पक्षमवलम्ब्यते । पौषाः पौर्णमास्या ऊर्ध्वं वा कृष्णाह्मी तस्यां प्रातर्होमान्ते अनुज्ञां कृत्वा मध्यमाह्वां करिष्ये इति संकल्प्य, सर्वोदय-काल एवाग्नेः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यक्ष्णुषं छागमवस्थाप्योपस्थिते पक्षौ ‘यत् पक्षव’ इति मन्त्रेण

कुणेनाऽऽज्यं जुहोति । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्निरनुष्टुप् छन्दः पशवो देवताः पशोऽपस्थितिहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । इदं पशुभ्यो न मम । तत उपविष्टे ब्रह्मणि पात्राण्यासादवति—यव-
मिजोदकं पवित्रे क्षुरमेकशाखाविशाखे, पक्षाशकाहे बहिर्दिग्भमाज्यं समिधौ सुक्षुधावाज्यत्वाकी-
मनुगुप्ता भयक्षाऽऽसाद्याऽऽज्यतन्त्रेणाऽऽज्यसंस्कारान्तं प्रकृतिवत् कुर्यात् । ततः पशुमनामिकायेन
स्पृशन् 'अनु त्वा माते'त्यनुमन्त्रयते—अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्निरनुष्टुप् छन्दः पशुदेवताऽनुमन्त्रणे
विनियोगः । ततो मन्त्रः । ततो यवयुक्तेन जलेन पशुं प्रोक्षति अष्टकायै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति
सौत्रो मन्त्रः । उल्लुकेन पशुं प्रदक्षिणीकुर्यात् 'परिबाजपतिरि'त्यृचा—अस्याः प्रजापतिर्निरिगांयत्री
छन्दोऽग्निदेवता उल्लुकेन पशुपरिहरणे विनियोगः । तत ऋक् । पशोः पानार्थं जलं तृष्णीं दद्यात्,
व्याहृतिभिरन्ये । पीतशेषमुदकं पशोरधोभागे सिञ्चेन्मन्त्रेण । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्निरिगांयत्री-
पशुदेवता उदकसेचने विनियोगः । 'ॐ आतं देवेभ्यो इविः' । अथैनं पशुमुत्तरस्यां दिशि नीत्वा
संक्षपयन्ति । बहुवचनादनियताः शमितारः । ते च देवदेवस्य पशौ प्राक्षिरसमुदकपादं पितृ-
देवस्य च दक्षिणशिरसं प्रत्यक्षपादं संक्षपयन्ति । श्रुते पशौ 'यत् पशुरि'तिमन्त्रेण जुहोति—
अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्निरनुष्टुप् छन्दोऽग्निदेवता संक्षसहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । इदमग्नये
न मम । ततः पशौ चोदकमादाय पशोर्भूमिं सप्त द्वाराणि नाभिं ओणिमपानञ्च प्रक्षालयति ।
नाभेरग्रतः प्रागग्रे पूर्वासादितपवित्रे अन्तर्धाव क्षुरेणानुलोमं छित्त्वा मांसवर्त्मनोरन्तरवर्तिनीं वपा-
मुद्धरन्ति । तत उद्धृतां वपां पूर्वासादितशाखाविशाखयोः प्रसार्याभ्युक्ष्यासौ अपयेत् । ततः पक्षायां
वपायां यथा न प्रागग्रेभूमिं शोणितं गच्छेत् तथा विसस्येति सम्प्रेषणं यजमानोऽन्यान् प्रति वदेत् ।
यत्नेनाग्नेः पूर्वस्यां दिशि विससनं ज्ञायते । श्रुतां वपामभिघार्थोदगुद्वास्य प्रत्यभिचारयेत् । ततः
क्षुचिं सक्तुपस्तीर्य कृत्वा वपां क्षुरेणावदाय द्विरभिचारयति त्र्यार्षेयानाम् । पक्षार्वेयानान्तु
द्विपस्तीर्य कृत्वा वपामवदाय द्विरभिचारयति । ततोऽष्टकायै स्वाहेति वपां जुहोति । इदमष्टकायै
न मम । ततोऽन्यत् कर्म स्थायीपाकवत् कर्तव्यम् । ततोऽनेकतरतो व्रीहीन् उल्लुख्य सुषलं धूर्पं
चक्षुषार्थं पवित्रे मेक्षणद्वयं भूरं कांस्यपात्रत्रयं प्लक्षशाकापुक्तं प्रस्तरक्षाऽऽसादयेत् । अत्र पात्राणां
हन्वसा आसावनम् । ततः सर्वाण्यवकानि गृहीत्वाऽग्नौ अपयेत् । वामं सक्थि क्षोमानञ्च वक्ष्य-
माणान्वहन्वाय स्थापयेत् । अवसान्यवकानि बृहत्कांस्यपात्रे निक्षिप्य प्रकृतगृह्णासौ अपयति ।
अस्मिन्नेव क्रमे अष्टकायै त्वा जुष्टं निर्वपामीति व्रीहीन् निरन्यावहत्य त्रिः कलीकृत्य प्रक्षाल्य
अपयति । ततः श्रुतमोदनचरुं मांसवद्वज्रं प्रादक्षिण्येन पृथक्मेक्षणाभ्यां मिथीकरोति । यद्यपि
पशोः सामिनाग्नौ अप्यनुपनिष्टं तथाऽन्यत्र 'तस्मिन्नेवाग्नौ अपयति'ति सूत्रकृत्केर्गृह्णासौ अपयं न तु
तस्मादुद्धृतेऽग्नौ । ततः श्रुतं चरुद्वयमभिघार्थोदगुद्वास्य प्रत्यभिचारयेत्, अस्मिन् क्रमे परिसमूहनादि
समिदाधानान्तं कर्म कुर्यात् । ततः पूर्वसादिते एकस्मिन् कांस्यपात्रे मांसरसमचनयति ।
ततोऽग्नेः पक्षात् पूर्वासादिते बहिषि प्लक्षशाकां प्रागग्रं निघाय तस्मिन् कांस्ये मांसापुद्गानां
स्वाक्यति । अथवा प्लक्षशाकापुक्तप्रस्तरं प्रागग्रमस्मिन् पृथ काके अग्नेः पक्षाक्षिघाय तस्मिन्

मांसावदानान्यासादयति प्रागपवर्गम् । ततोऽन्यस्मिन् कांस्यपात्रे द्वादशानामवदानानां पृथक् पृथगावदानवर्गेणावदानं कुर्यात् । पुनरन्यस्मिन् पात्रे स्विष्टकृद्दोमार्थं सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य उत्तरार्ध-पूर्वार्धेभ्यः पृथक् पृथगावयति । अत्रोपस्तरणादिकं प्रकृतिवत् । ओदनचरोरप्यवदानवर्गेण पूर्ववदेव पात्रे विष्वक्फलप्रमाणमवदानम् । उत्तरार्धात् पूर्वार्धाच्च स्विष्टकृदर्थमोदनचरोरपि स्विष्टकृत्पात्रेऽवदानम् । ततः स्विष्टकृद्दोमावदानं परिहाय पूर्वगृहीतैर्मांसावदानैः सह रसमप्येकी-कुर्यात् । तत आज्यभागौ हुत्वा चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा 'अग्रावमिरि'ति प्रथमया ऋचा जुहुयात् पञ्चाप्येयाणाम् । अग्राप्येयाणामपि चतुर्गृहीतमेवात्र पूर्ववद् विशेषाभावात्, चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वेत्यत्र विशेषोपदेशाच्च । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्विराद् त्रिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता होमे विनियोगः । मन्त्रः । इदमग्नये न मम । ततः प्रथमपात्रे यद् गृहीतं मांसजातं तस्मात् तृतीयांशं हस्तेन गृहीत्वा क्षुचि संस्थाप्य द्वितीयतृतीयाभ्यामृगभ्यां जुहोति । अनयोः प्रजापति-र्ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दोऽष्टका देवता होमे विनियोगः । मन्त्रौ । इदमष्टकायै न मम । ततस्तस्मादेव मांसजातादेकमंशं हस्तेन गृहीत्वा क्षुचि निधाय चतुर्थीपञ्चमीभ्यामृगभ्यां जुहोति । अनयोः प्रजापतिर्ऋषिश्चिष्टुप्-बृहती छन्दसी अष्टका देवता होमे विनियोगः । मन्त्रौ । इदमष्टकायै न मम । पुनस्तस्मिन्नेवावशिष्टं मांसजातं हस्तेनाऽऽदाय क्षुचि निधाय षष्ठीसप्तमीभ्यामृगभ्यां जुहोति । अनयोः प्रजापतिर्ऋषिर्बृहती छन्दोऽष्टका देवता होमे विनियोगः । मन्त्रौ । इदमष्टकायै न मम । ततः पात्रान्तरे स्विष्टकृदर्थमवदाय यत् स्थापितं तत् सर्वं हस्तेन क्षुचि संस्थाप्याष्टम्यर्चा उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता होमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । ततो व्याहृतिहोमादि तन्त्रशेषं पार्वणस्थाळी-पाकवत् समापयेत् ।

छागत्यासम्भवे स्थाळीपाकः कर्तव्यः । तस्य प्रयोगः—पशोः स्थाने स्थाळीपाकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पात्रासादनकाले प्रकृतिवत् पात्राण्यासाद्य चरुस्थाळीद्वयमोदनवर्षं मांसस्थानीयपायस-वर्षंश्च शूर्पद्वयं तण्डुलान् पयश्च कांस्यपात्रत्रयं ऋक्षशाखां मेक्षणद्वयञ्चाऽऽसादयेत्, निर्वापकाळे अष्टकायै त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादि तण्डुलप्रक्षालनान्तं कृत्वा अन्यशूर्पस्थितपायसवर्षं तण्डुलान् पुरस्तादग्नेः संस्थाप्य यवोदकेनाष्टकायै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्ष्य गृह्याग्नेरङ्गारमादाय पशुवत् 'परि वाजपतिरि'ति तण्डुलानामुपरि भ्रामयेत् । एतत् पर्यमिकरणम् । ततः पर्यग्निकृतानामवदानादि कुर्यात् । अत्र तण्डुलानामेकदेशं गृहीत्वा अन्वष्टक्यार्थमन्यत्र स्थापयेत् । ओदनवक्रमन्यत्पासार्चां पायसचरुञ्चान्यत्पासार्चां दक्षिणतः पूर्वस्याधिश्चयणमुत्तरतोऽपरस्य । पृथक्मेक्षणाभ्यां मिश्रीकरोति । ततः कांस्यपात्रे पायसचरोरास्त्रावणम् । ततोऽभिघांरादि । अग्नेः पश्चाद् बर्हिष्योदनचरुमासाद्य ऋक्षशाखायुक्ते प्रस्तरे पायसचरोर्द्वादश पिण्डान् कृत्वासादयेत् । आज्यभागान्ते मांसावदानवद् द्वादशपिण्डेभ्य एकस्मिन् कांस्यपात्रेऽवदानवर्गेणावदाय मांसाष्टकावदोदनचरुमप्येवं विष्वक्फल-सात्रं मेक्षणेनावदाय स्विष्टकृदर्थमन्यस्मिन् कांस्यपात्रे विष्वक्मात्रमवदाय अथ गृहीत्वा

मांसावदानहोमवदृष्टेन होमं कुर्यात्, भन्वत् सर्वं प्रकृतिवत् । अत्र वसोः स्थाने पावस-
चरोर्विधानेऽपि पक्ष्मपस्थितहोमप्रवृत्तिवपाहोमान्तावां पदार्थानां निवृत्तिः । दधमकुमन्त्रमा-
सेचन-संश्रुतिहोममन्त्राणामपि निवृत्तिरेव । प्रोक्ष्यमन्त्रस्तु स्थाळीपाकपथेऽप्यविरोधात् स्वादेव ।
स्थाळीपाककरणेऽप्यसक्तौ स्वत्वा भन्वत्वा वा गोर्वयासम्भवं प्राप्तम् 'दृषा मेऽष्टका' इत्येतावता
मन्त्रेण दद्यात्, तत्राप्यसक्तौ वर्ज्यं गत्वा कक्षमुपसमाधाय 'दृषा मेऽष्टका' इति मन्त्रं पठेत् ।
उक्तानां पक्ष्माणामन्यतममाश्रित्य प्रत्येकमष्टका कर्तव्येव । केचित्तु कसौ वैतुके कर्मणि
पशुबन्धस्य विषेधात् स्थाळीपाकपथं पथं द्रुष्य इति वदन्ति ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका

—: ० :—

यत्नं वपाहोमे कृते वपाभ्रपण्योः पलाशशाखयोः का प्रतिपत्तिरित्यत आह—

अनुप्रहरति वपाभ्रपण्यौ ॥ १ ॥

वपा ययोः शाखयोः 'रवसज्य भूता' * ते शाखे वपाभ्रपण्याबुध्यते ; प्रहरति-शब्देन होमो विधीयते । कुतः ? याज्ञिकप्रसिद्धेः, श्रुतिश्च 'गार्हपत्ये प्रहरामहे' इत्यादिः । तथाच सूत्रकारः—'अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुरिति' (A) । ते वपाभ्रपण्यौ शाखे अनु पश्चात् प्रहरति जुहोति । कस्य पश्चात् ? उच्यते—पात्नासादनब्रह्मोपवेशनयोः । कुतः ? आरम्भसामर्थ्यात्, क्षुरः, कंसपात्रत्रयम्, द्रुतशाखावत्प्रस्तर इति । अत्र वैकृतमधिकमासादनम् ; प्राकृतानाञ्च चरुस्थालीपवित्रमेतानि विनियोग-सामर्थ्याद् द्वन्द्वश आसादनीयानि ।

ते शाखे कथमनुप्रहरतीत्यत आह—

प्राचीमेकशूलां प्रतीचीमितराम् ॥ २ ॥

यत्नं शूलमग्रं यस्याः शाखायाः सेयमेकशूला, तां प्राचीं प्रागग्रं प्रहरति ; इतरां द्विशूलां प्रतीचीं प्रत्यगग्राम् । प्रहरतीति वर्तते ।

अवयन्त्यवदानानि सर्वाङ्गेभ्यः ॥ ३ ॥

अवयन्तीति बहुवचनात् अवदानकर्तुरनियमः । प्रकृतेन क्षुरेणावयन्ति गृह्णन्ति, प्रकृतस्य पशोरवदानानि 'मांसबह्वनि । कुतोऽवयन्ति ? उच्यते—सर्वाङ्गेभ्यः, सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः । अङ्गानि चैकादश 'पशोः श्रूयन्ते । तथाचोक्तम्—

इज्जिह्वाक्रोडसक्थीनि यकृद्वृक्कौ गुदं स्तनाः ।

ओणिस्कन्धसट्टाः पार्श्वं पश्वङ्गानि प्रचक्षते ॥

A. अग्न्यायनभौतसूत्रम् २।११।१४ ।

1. 'वत्सुख्य प्रता' ख । 2. 'वाऽऽसादनम्' ख । 3. 'नांशावयानि' ख । 4. 'पशो' नास्ति ख ।

पकावशानामङ्गानामवदानानि संख्यया ।

पार्ष्वस्य वृकसक्थ्योश्च द्वित्वादादुभयतुर्वश(A) ॥ इति ।

ननु भवद्यन्त्यवदानानीति वक्तव्ये सर्वप्रहणं किमर्थम् ? उच्यते—

इदं 'जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपार्ष्वनडकं पार्ष्वं' च ।

यकुलवृक्षौ गुदमभ्यं दक्षिणा भ्रोगिरिति औहवानि(B) ॥

इति ग्रन्थान्तरवचनादिह च जुह्वा होमस्य विधानात् औहवानामेवावदानानामिह प्रहणम् अभूत्, न सर्वेषामित्यतः सर्वाङ्गेभ्य इत्युक्तम् ।

सर्वाङ्गेभ्य इत्यस्यापवादार्थमिदमाह—

अन्यत्र वामाच्च सक्थः क्लोमश्च ॥ ४ ॥

वामं सव्यं सक्थि (C) क्लोमानं च मुक्ताव्यभ्रावयन्ति, एवं चतुर्वशानां मज्जावदानद्वयापवादेन द्वादशावदानानि भवन्ति ।

अनेनावदानद्वयेन "किं प्रयोजनमित्यतः" आह—

वामं सक्थ्यन्वष्टक्याय निदध्यात् ॥ ५ ॥

वामं सव्यं सक्थि अपवादसामर्थ्यात् क्लोमानं चान्वष्टक्याय वक्ष्यमाणस्यान्वष्टक्य-कर्मणोऽर्थाय निदध्यात् स्थापयेत् ।

तस्मिन्नेवाम्नौ श्रपयत्योदनचरुश्च मांसचरुश्च पृथङ्मेक्ष-
णाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् ॥ ६ ॥

तस्यैवाधिकृतत्वात् तस्मिन्नेवान्नावित्यवाच्यमिति चेत्, न ; इतरथा पशुकर्मणि

A. कर्मप्रदीपः ३१०।४-५ ।

B. प्रमाणत्वेनोपपन्नं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि पाठभेदेन । स च पाठः—“वृकव्य वृक्षौ च गुदं दक्षिणभ्रोगिरितरा नाभिः” इति । “वृक्षौ=Kidney” इति M. W. कोशकारः ।

C. क्लोमानं कुक्षुसम् । ‘तिलकं क्लोम’ इत्यमरः । “वाह्योर्होमोर्मेघे वक्षस्तन्मज्जे इदं तत्पार्ष्वं क्लोम विपासास्थानम् इति वैद्यकम्” इति सम्बद्धप्रमः ।

‘अवदानानामभ्यन्तरे (A) शमित्रे अणस्य दृष्टत्वादिहाप्यभ्यन्तरस्योपादानं मा भूदित्यत-
स्तस्मिन्नित्युच्यते । भोदनचक्रः व्रीहितण्डुलनिष्पन्नः । एवञ्चात्रापि व्रीहीणां नियमः
भोदनचक्रं भण्यति मांसचक्रं’ वात्सल्यद्वैरेवावदानैः । वि-समासकरणं अणस्य काल-
पृथक्त्वप्रज्ञापनार्थम् । उक्तार्थमन्यत् (B) ।

श्रुतावभिधार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिधारयेत् ॥ ७ ॥

‘वैकृतत्वात् मांसचरावेव वक्तव्ये परिसंख्यानभयादुभयवचनम् ।

यतस्मिन् क्रमे परिसमूहनादि समिधाधानान्तं कृत्वा ततः—

कंसे रसमवासिच्य ॥ ८ ॥

कंसे कंसपात्रे प्रागासादितानामेकस्मिन् रसम् अवदानमांसयूषम् अवसिच्य
निधीय—

लक्षशाखावति प्रस्तरेऽवदानानि कृत्वा ॥ ९ ॥

प्रस्तरः कुशमुष्टिः, लक्षः प्रसिद्धो वृक्षविशेषः । लक्षशाखा यस्मिन् प्रस्तरे विद्यन्ते
सोऽयं लक्ष‘शाखावान् प्रस्तरः । तस्मिन् लक्षशाखावति प्रस्तरे भूमौ प्राग्गे ‘निहिते
ताम्रपत्रीतयूषाणि’* मांसावदानानि कृत्वा—

स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसेऽवयति ॥ १० ॥

स्थालीपाकावृता प्रत्येकं मध्यात् पूर्वाधोदित्यनेनापूपन्यायेन द्वावशानामप्य-
वदानानां ‘क्षुरेण कंसे’ अन्यस्मिन् कंसपात्रे अवयति (८) न यत्र यूषोऽवसिक्तः ।

A. पञ्चवृक्षविशेषे ।

B. वृक्षं वृक्षेव भण्यति मेहनाभ्यां प्रदक्षिणमुत्तरायुधम्, प्रदक्षिणं तथा भवति तथा
अर्धवृक्षमभ्यन्तरेत्यर्थः । इति ।

C. क्षुरेणावदाव स्थापयतीत्यर्थः ।

1. ‘अवदानमन्य-’ ख । 2. ‘वात्सल्यद्वैरेवा-’ ख । 3. ‘प्रकृतत्वान्’ ख । 4. ‘मांसावन-
प्रकरः’ ख । 5. ‘निर्गते ताम्रनिपातः यूषाणि’ ख । 6. ‘च क्षुरेव’ ख । 7. ‘वयिन्’ ख ।

स्विष्टकृतश्च पृथक् ॥ ११ ॥

स्विष्टकृतुकलक्षणः, स्विष्टकृतश्च स्विष्टकृत्ये 'च । किं स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसेऽवद्यतीति वर्तते ? किं तस्मिन्नेव कंसेऽवद्यति ? न, पृथक् 'अभ्यस्मिन्नित्यर्थः । अत्र स्विष्टकृत्यत्वात् उत्तरार्धपूर्वार्धेभ्यो ग्रहणम् । पृथक्-शब्दः काकास्त्रियायेनोभयत्र संबध्यते ।

३चरोरुद्धृत्य विल्वमात्रमवदानैः सह यूषेण सन्नयेत् ॥ १२ ॥

चरोः प्रकृतत्वादोदनस्य विल्वमात्रं यथा भवति तथा मैत्रणेनोद्धृत्य गृहीत्वा । किं सकृदेवैकस्मिन्नेव पात्रे ? न, पृथक् अभ्यात् पूर्वार्धादित्यनेन पूर्वप्रकृतन्यायेनैकस्मिन् पात्रे गृह्णाति । उत्तरार्धपूर्वार्धादित्यनेन च स्विष्टकृतपात्रे इति । सर्वेऽपि सर्ववदानैर्विल्वमात्रं यथा भवति तथोद्धरेदित्यर्थः । ततस्तद् विल्वमात्रमुद्धृतं पृथक्पात्रस्यमेव पूर्वगृहीतैर्मसावदानैः सह यूषेण च पूर्वावसिकेन सह सन्नयेत् । समित्येकीभावे, एकीकृत्यात् मिश्रयेदित्यर्थः ।

एतस्मिन् क्रमे आउभ्यामौ हुत्वा ततः—

चतुर्थहीतमाज्यं गृहीत्वाऽष्टर्चप्रथमया जुहुयादग्नावग्नि- रिति ॥ १३ ॥

चतुर्थहीतमाज्यं गृहीत्वा (A) अग्नावग्निरिति योऽयमष्टर्चः, अष्टानामृचां समाहारः

A. मन्त्रमाह्नोक्तानामग्नावग्निरित्याष्टानामृचां प्रथमा ऋक्—

ॐ अग्नावग्निरिति प्रविष्ट

ऋषीणां पुत्रो अधिराज एवः ।

स नः स्योनः सुयज्ञा यज्ञाति

यथा देवानां जनिमानि वेद् ॥ इति । सा० म० ब्रा २।२।२ ।

अत्वा व्याख्या—अग्नावहवनीये, योज्यमग्निः पुनर्मन्त्रसम्पादितः प्रविष्टो मिश्रितः सन्नयति इत्यस्ततोऽबालया व्याप्नोति इतिर्मन्त्रयति वा । कीदृशोऽयम् ? ऋषीणां मन्त्राणां पुत्रः पुत्रस्याग्नीध्रः मन्त्रेण मन्त्राद् उत्पन्नत्वात् । यद्वा कनिभिर्कस्त्रिभिरुपादितत्वात् पुत्रत्व-
मुपवर्तते । तथाऽधिराजः सर्वस्य स्वामी अधिकं राजमानो वा । सोऽग्निर्लोऽन्त्याहम् अनीध

तस्य प्रथमया भाषयत्वा जुहुयात् । भृगूणामपि चतुर्गृहीतमेवेतत् । कुतः ? 'पूर्ववद् विशेषाभावात् ।

संज्ञितात् तृतीयमात्रमवदाय द्वितीयातृतीयाभ्यां जुहोति ॥१४॥

यत् तत् प्रथमपाने संज्ञितं तस्मात् संज्ञितात् तृतीयमात्रं तृतीयांशं हस्तेनैव कृष्यवदाय प्रकृतस्याष्टवस्य (A) द्वितीयातृतीयाभ्यामृगभ्यां जुहोति ।

स्नोवः छलकारी सन् यजति यद्व्यान् देवान् यजतु पूजयतु, इविः प्रापयत्वित्यर्थः । कीदृशः ? छक्काः, शोभनं देवान् यजतीति वा छु छु यजनीयो वा । वागप्रकार उच्यते—यथा येन प्रकारेण देवानां यजनीयानां जनिमामि जन्मामि वेद जानाति तेन प्रकारेण यजतु । इति । मन्त्रेऽस्मिन् यथा च इति पाठान्तरं वर्तते तत् तु सायणाचार्यासम्मतमिति ज्ञायते ।

A. द्वितीया ऋक्—

ॐ औलूखलाः सम्प्रवदन्ति प्राचाणो

हविष्कृण्वन्तः परिवत्सरीणाम् ।

यकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा

ज्योग् जीवेम बलिहृतो वयं ते ॥ इति ।

अन्वा व्याख्या—औलूखला उलूखलरूपेण परिणताः प्राचाणः सम्प्रवदन्ति सम्यक् प्रकर्षेण वदन्ति, अवहननसम्पुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा प्राचाणः प्राचाणाः साधनाश्च सम्प्रवदन्ति । यद्वा औलूखला उलूखलसम्बन्धिनः तद्रूपेण निष्पाविता प्राचाणः सम्प्रवदन्ति । कीदृशास्ते ? परिवत्सरीणाम्, परित्यक्तं सन् इत्यन्वयार्थे, संवत्सरे यद्व्या एकाष्टका देवता परिवत्सरीणा, ताम् उरिम्य हविष्मदुरोडासादिकं कृण्वन्तः कृतवन्तः, यत् एवम् अतो हे एकाष्टके, ते तुम्यं बलिहृतः पूजाकर्तारो वयं सुप्रजसः शोभनपुत्रादिप्रजोपेताः, सुवीराः शोभनभृत्याद्युपेताः सन्तः ज्योक् विष्वाकम्, जीवेम प्राणान् धारयेम, यतो बलिहृतः अत एव त्वाम् इत्यभिप्रायः । इति ।

तृतीया ऋक्—

ॐ इडायास्पवं धृतवत् सरीसृपं

जातवेदः प्रतिहव्या शुभाय ।

ये प्राम्याः पशवो विष्वक्पा-

स्तोर्वा सप्तानां मयि रन्तिरस्तु (स्वाहा) ॥ इति ।

सा० म० ब्रा० २।२।१०-११ ।

अन्वा व्याख्या—हे जातवेदो जातविद्य जातवन वा, भजे, त्वम् इडायाः मनोः पुण्या

उत्तरस्यां स्वाहाकारं दधाति ॥ १५ ॥

‘मन्त्रान्ते स्वाहाकार’ इति वचनात् [सू० १।१।२१] प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारो मा भूदित्यत इदमुच्यते । उत्तर^१स्यामृचि न पूर्वस्याम्, स्वाहाकारं दधाति करोति । तत्रैव च झुहोति ।

एवमेवावरे चतुर्थीपञ्चमीभ्यां षष्ठीसप्तमीभ्याञ्च ॥ १६ ॥

एवमेव अनेनैव पूर्वोक्तेन ^२प्रकारेण विधिना अवरे द्वे तृतीयमात्रे प्रकृत-
स्याष्टर्चस्य (B) चतुर्थीपञ्चमीभ्यामुभ्यां षष्ठीसप्तमीभ्याञ्च झुहोति । अत्राप्युत्तरस्याम्
^३‘उत्तरस्यां’* स्वाहाकारं दधाति ।

गोरूपायाः पदं स्थानम् उत्तरवेदिच्छानम्, घृतवद् घृतोपेतम्, यद्वा इवा भूमिः, तत्त्वाः पवम्
उत्तरवेदिच्छानम्, तच्च घृतवद् घृतोपेतं दीप्तिमद् वा, सरीसृपं सरणयोग्यम् । तत्र प्रतिष्ठितः सन्
इव्या इर्वीचि, प्रतिगुणाय गृह्णाण, ये प्राण्याः ग्रामभवाः पक्षवः, विश्वरूपाः गवादिभेदेन नामा-
ख्याः, तेषां सप्तानां गवाभ्योऽहमहिषात्राविपुरुषभेदेन सप्तविधानां रन्तिः क्रीडन् मय्यस्तु,
भवतु ।

B. चतुर्थी कङ्—

ॐ इषेव सा या पूर्वा व्यौच्छत्
सेयमपूस्वन्तश्चरति प्रविष्टा ।
वसुजिगाय प्रथमा जनित्री
विष्वे हास्यां महिमानो अन्तः ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—एषेव एषाऽष्टकैव, सा प्रसिद्धा वक्ष्यमाणा, या पूर्वा प्रथमा सर्वादिभ्यः
प्रथमभाविनी, सती व्यौच्छत्, उच्छी विधासे, विधासो वर्जने तमो विज्वंसितवती, किञ्च येयम्
एकादका, सा अपृष्ट अन्तर्व्यासेषु रश्मिषु उदकेषु अन्तरिक्षप्रदेशेषु वा मध्ये प्रविष्टा समीपे
वरति गच्छति, किञ्चैवं महाबुभावा एषा प्रथमा सर्वेषां प्रथमभूता मुक्ता जनित्री सर्वेषामुत्प-
पादयित्री सती वसुर्वस्तव्यानि धनानि जिगाय अस्मदर्थं क्लितवती, वसुजयसम्भाषणाय
महिमा, हि प्रसिद्धौ अस्याम् उपोख्यायामष्टकायाम् अन्तर्विषये महिमानः सर्वाणि बहुजनत्वादीनि
माहात्म्यानि, वर्तन्ते इति शेषः ।

यतस्मिन् क्रमे सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा 'ततः—

शेषमवदाय सौविष्टकृतमष्टम्या जुहुयात् ॥ १७ ॥

'शेषं यत् तत् पृथक्प्राये सचीतमास्ते सौविष्टकृतं स्विष्टकृत्यम् । उत्तरार्धपूर्वार्धेभ्यो जुहीतं तदवदाया' इत्यस्या (A) अष्टम्या उत्तरार्धपूर्वार्धं जुहुयात् । 'इयमेवाह

श्रुमी नम्—

ॐ एवेव सा या प्रथमा व्यौष्कृत्य
सा धेनुर्नमस्तु विम्बरूपा ।
संबत्सरस्य या पत्नी
सा नो भस्तु सुमङ्गली (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—उक्तः प्रथमपदार्थः । विम्बरूपा बहुरूपधारिणी धेनुः अभवत् देवेभ्यो धेनुष्वपि प्रीतिप्रिती, धेनुः पद्मःसम्पन्ना, किञ्च या भट्का संबत्सरस्य पत्नी ('एषा वै संबत्सरस्य पत्नी, कदेकाहनेति', अथर्वब्राह्मणम् तै० म० ७।४।८।१) सा नः अस्माकम्, सुमङ्गली लोभयन्मङ्गल्यवाप्ती भस्तु भवतु ।

पटी नम्—

ॐ यां देवाः प्रतिपश्यन्ति रानीं धेनुमिवाऽऽयतीम् ।
सा नः पयस्वती दुहा उत्तरामुत्तरां समाम् ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—यां रात्रिस्थां मृतानां प्रेरित्रीं वा भट्काम्, आर्त्तं धेनुमिव देवाः प्रतिपश्यन्ति सा नः पयस्वती उत्तरामुत्तरां समाम्, उपर्युपरि संबत्सरे दुहा दुग्धा ।

सप्तमी नम्—

ॐ संबत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्रि यजामहे ।
प्रजामजर्यां नः कुरु रायण्योषेण संसृज (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—संबत्सरस्य प्रतिमां प्रतिमिषिकस्याम्, यां त्वा त्वाम्, हे रात्रि यजामहे पूजयामि, नः अस्माकं प्रजां पुत्रादिकृत्तनाम्, अजर्षाम् अराक्ष्म्यां, (सायणमतो तु अजर्ष्यां अन्वेर्जेऽनुसक्त्यां) कुरु, किञ्च रायण्योषेण धनपुण्या, संसृज अस्मान् संयोजय ।

A. अष्टमी नम्—

ॐ अष्टिमक्षी अनुमतिर्यज्ञं देवेभ्यो मन्यताम् ।
अग्निश्च हव्यवाहनः स नोऽवादाहृषे मयः ॥

अष्टम्याह्वनम् २।२।१२-१६ ।

अस्या व्याख्या—अनुमतिर्देवता देवेभ्य इमं यज्ञं वागम् अनुमन्त्यां मया क्रियमानमिमं

स्विष्टकृदाहुतिः । अत्र 'व्याहृतितन्त्रं समापयेत् । एवं 'यथोक्तविधिना प्रत्यभ्यं गवा
वागः कर्तव्यः । इत्ययं तावत् प्रथमः कल्पः ।

यदा तु गौर्न संपद्यते तदा कथमित्यत आह—

यद्यु वा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्वीत ॥ १८ ॥

प्रथमसहायहीनोऽल्पसम्भार उच्यते, यस्ततोऽप्यधिकः सोऽल्पसम्भारतमः । उ वै
इति निपातौ । यदि कथञ्चिदल्पसम्भारतमः स्याद् भवेत् स इममष्टकायागम् अपि
पशुनैव कुर्वीत । 'गोत्नादेशे पशुरिति' गृह्यान्तरवचनात् (A) । 'कृगपक्षे वराक्षीति'
'व लिङ्गतम् (B) कृगेन पशुना कुर्वीत । ववकारकरणं 'पूर्वोक्तस्य विधेर्मियमार्यम्' * ।
ववञ्जात्राप्युपस्थितहोमादिः सौविष्टकृतमष्टभ्यां मुहुयादित्येवम्, अतः पूर्वोक्त
वव कृतस्त्वो विधिः स्यात् । यस्तु प्रोक्षणमन्त्रे विशेषः स पुरस्तादेवोक्तः ।
समानमन्यत् ।

कृगस्याप्यभावे कथमित्यत आह—

अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ १९ ॥

ऋज्वर्थम् ।

अयं च स्थालीपाकं भोदनचरोः पश्चात्मासचकस्थाने पयसि कर्तव्यः ।

तथाचोक्तम्—

स्थालीपाकं 'पशोः स्थाने कुर्याद्' 'यथाजुक्तलिकम् ।

अपयेत् तं सवत्सायास्तदण्या गोः पयस्यजु (C) ॥ इति ।

वागं देवेभ्योऽनुमतिः अनुज्ञावतामित्यर्थः । किञ्च इत्यवाहनोऽग्निः दाक्षणे वागे, वचनमन्त्रवत्,
नो मह्यं मयः दुःखम् भवात् ।

A तर्काङ्कारस्तु 'अनादेशे पशुरङ्गागः' इत्येवं गृह्यान्तरवचनं कति ।

B. तथाच कर्मप्रदीपवचनमिदं वक्ष्यति परब्रह्मे माध्यकारः—

वरितार्थां भुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पः ।

अतोऽहर्चैव होमः स्याच्छागपक्षे वराक्षी ॥ इति ३।१०।६ ।

C. कर्मप्रदीपः ३।७।२९ ।

1. 'व्याहृतितन्त्रं' ख । 2. 'वधीहेन वि-' ख । 3. 'वधिकारः' ख । 4. 'व' नास्ति ख ।
5. 'पूर्वोक्तविधिविवाचनं' ख । 6. 'व' नास्ति ख । 7. 'वदकार' ख । 8. 'वद्यजुक्तलिकम्' ख ।

स्थालीपाकं पशुस्थाने 'इत्येतस्मादेव वचनाद् गोपशुस्थाने वक्ष्यस्य विधान-
मेतदिति गम्यते, एवञ्च 'तत्कार्यापत्तेस्तद्धर्मलान्' इति न्यायादन्नाप्यर्चनेव होमः
स्यात् ।

तथाचोक्तम्— वरितार्था भृतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पतः ।

भतोऽष्टर्चेन होमः स्याच्छ्रगपत्ते चरावपि ॥

अवधानानि यावन्ति क्रियेरन् प्रस्तरे पशोः ।

तावतः पायसान् पिण्डान् पश्वभावेऽपि कारयेत् (A) ॥ इति ।

ननु 'अपि वा स्थालीपाकेने'ति वक्तव्ये 'प्रकृतविभक्त्यतिक्रमः किमर्थम् ? उच्यते—
वपायागनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा पश्वभावेऽप्यविलोपा^१र्थमस्य वपाहोमस्य स्थाली-
पाकेनेव^२* यागो मा भूदित्यतः 'प्रकृतविभक्त्यतिक्रमेणैतन्निवर्तयति । अन्यत् पुरस्ता-
देवोक्तम्, स्थालीपाकपक्षे येषां मन्त्राणां निवृत्तिर्येषां^३ च नेत्येतत् ।

स्थालीपाकस्याप्यभावे कथमित्यत आह—

अपि वा गोर्ग्रासमाहरेत् ॥ २० ॥

गोरविशेषचोदितत्वात् नात्र लिङ्गविषयज्ञा स्यादिति केचित् । तन्न; कुतः ? विव^४क्षित-
लिङ्गस्यैव गोद्वयस्य प्रकृतत्वात् । एव^५ञ्चाविशेषात् यस्या एव कस्याञ्चिदात्मीयायाः
परकीयाया वा गोः, गुरुसक्ताया वा ; कुतः ? यावज्जीवं तदुपकारप्रवृत्त्युपदेशात् ।
प्रस्यत इति प्रासः । स चायं प्रासमात्र एव स्यात् ; कुतः ? शब्दार्थमुख्यत्वात्, वृत्ति-
पर्यन्तो वा स्यात् ; कुतः ? साधनस्य साध्यानुरूपत्वात्, अष्टकायागफलस्य चात्र
साध्यत्वात् । तस्मात् वृत्तिपर्यन्तं प्रासं हरितदूर्वादि^६कं पिण्याकादिकं^(७) वा, एषा मेऽष्टका
इत्यनेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण हरेत् निवेदयेत् । कुतः ? अनुषङ्गेऽस्य विधानात् ।

तथाचोक्तम्—

कक्षोपधानमन्त्रो यः स गोर्ग्रासे विधीयते^(८) ।^९ इति ।

A. कर्मप्रवीपः ३।१०।६-७ ।

B. 'लिङ्गकण्ठे च पिण्याकः' इत्यमरः, 'क्षती' 'क्षद्' इति प्रसिद्धः ।

C. प्रमाणत्वेनोपपन्नस्तं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि ।

1. 'एवञ्चादेव' च । 2. 'प्रकृतिविभक्त्य' च । 3. '-विषयोपार्थम्' च । 4. '-र्चे' नात्र स्थालीपाकेनेव
च । 5. 'प्रकृतिविभ-' च । 6. 'वातो तत्' (?) च । 7. '-चित्तस्य लिङ्ग-' च । 8. '-क्षानाविशेषात्' च ।
9. 'इति' नापि च ।

एतस्याप्यभावे कथमित्यत आह—

अपि वाऽरण्ये कक्षमुपाधाय^(A) ब्रूयादेवा मेऽष्टकेति ॥ २१ ॥

अपि वा अथवा अरण्ये ग्रामाद् बहिः कक्षं नदीतीरे पर्वतसंगौ वा बहुतृण-
काष्ठावियुक्तं प्रदेशम् उपाधाय अग्निना सन्धुक्ष्य, एवा मेऽष्टकेति^(B) इमं मन्त्रं ब्रूयाद्
अपेत् । उपाधानं चात्र खलीकृतस्य तृणकाष्ठादेः कर्तुं 'युक्तम्'^(C) । इतरथा बहु-
प्राण्यादिदाहदोषप्रसङ्गः स्यात् । अविशेषोपदेशात्, वचनाददोष इति च न्यायात्
नेवमित्यन्ये । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्^(D) । एवमेते गोपस्थाव्यः पञ्चाभाव-
विकल्पाः । तत्र योऽयमाद्यो गोपशुपत्तः स साम्प्रतं शिष्टैः परिहृतत्वात् पुराकल्पीभूतः ।

तथाच वाक्यार्थविद्भिदकम्—

विधिर्योऽनुष्ठितः पूर्वं क्रियते नेह साम्प्रतम् ।

पुराकल्पः स यद्वच्च विधवाया नियोजनम् ॥

गोषधो मधुपर्कादौ महोत्सोऽतिथिपूजने ।

सम्प्रत्यकरणात् तस्य पुराकल्पत्वमागतम् ^(E) ॥ इति ।

वृत्तिपर्यन्तगोषासदानस्य प्रमाणम्—

यतः कुतश्चित् सम्प्राप्य गोम्बो वाऽपि गवाहिकम् ।

अभावे ग्रीणवत्समान् भद्रावुकः प्रदात्मति ॥ इति ।

A. 'मुवचाव' इति चन्द्रकान्तमुद्रितः पाठः ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ एवामेऽष्टका ।

आचार्यपरिगृहीत एवार्थं मन्त्र इति ज्ञायते ।

C. प्रमाणमत्र गृह्यान्तरम् 'अग्निना वा कक्षमुपोषेत्' इति चन्द्रकान्तः ।

D. अत्र च आह्वाणकौ गवाहिकप्रदानस्याप्यसदृभावे पुराणस्मरणम्—

सर्वाभावे चर्न गत्वा कक्षमूकप्रदर्शकः ।

सूर्यादिकोकपाकानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न चर्न नचान्यद् आहोपयुक्तं स्वपितृभ्यः नतोऽस्मि ।

तुभ्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुञ्जौ कृतौ वर्त्मनि मादत्तव्य ॥

इति । एवञ्च वचनवशात् कक्षं बाहुमूककोटरप्रदेशम् उपाधाय, हीनाधानं कृत्वा, कक्षतिरोधान-
मपनीय, उर्ध्वबाहुर्भूत्वेति वाचवित्पर्योऽपि संवहीतुं सक्त्यते इति छथीभिरवधेयम् ।

E. प्रमाणरूपेणोपस्थापितौ श्लोकाभिमौ तर्काङ्कुरेणापि स्वभावे ।

एवमेतेषां कल्याणां यथास्तम्भवमन्यतमे'नेममष्टकायागम्—

न त्वेव न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत ॥ २२ ॥

'नेति नेति प्रतिषेधार्थीयौ द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । 'न न कुर्वीत अपि तु कुर्वीतैव अवश्यं कुर्यादित्यर्थः । अभ्यासः प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः । अथवा भट्टकालोपे दोषगुल्लक्षप्रज्ञापनार्थः अविलोपे 'न फलभूयस्त्वप्रज्ञापनार्थोऽभ्यासः । तथाच यास्केनोक्तम् 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इति(A) । अथवा सूत्रद्वयमेतत्, तत्र पूर्वस्य यथोक्त एवार्थः उत्तरं बोधारेण सह सम्बन्धते । न त्वेव न कुर्वीत 'न्यस्ततोऽन्यदृक्पमिति । तेन किम् ? स्थालीपाकपक्षेऽप्यन्यदृक्पमवश्यं कुर्यादिति दर्शयति, इतरथा पश्यभावे सकृद्व्याघभावा-
दस्य लोपो मा भूदिति । अतश्चरुपक्षेऽप्यन्यदृक्यस्यावश्यं कर्तव्यत्वबोधोत्तमार्थोऽभ्यासः ।

तथाचोक्तम्—

भोवनव्यञ्जनार्थन्तु पश्यभावेऽपि पायसम् ।

'सद्रथं भपयेत् तद्वद्व्यदृक्येऽपि कर्मणि (B) । इति ।

इति 'भट्टनारायणकृतौ गोमिलीयगुह्यसूत्रभाष्ये' * सन्तुर्यप्रपाठकस्य
प्रथमा कण्डिका ॥

A. वास्कोकिरिषं प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता चन्द्रकान्तेनापि स्वभाष्ये ।

B. कर्मप्रदीपः ३।१०।८ । अत्र 'ऊहव्यञ्जनार्थमिति' 'बद्धपासी'मुद्रितः पाठः ।

अथाऽऽश्चर्युजीकर्मोपहायणकर्मोदकाकर्मणा विषये यदुक्तं गुह्यान्तरेषु तत्र संगृह्य यथासम्भव-
मुपस्थाप्यते । तत्र—ऊहोद-द्राद्यायण-साक्षि-गुह्याणां प्रायः समानुपूर्वीकानि सूत्राणि—

आश्चर्युजीं दद्यात् पायसः । मानस्तोके इति जुहुवात् । पयस्त्वन्नयेदाज्यं तत् पूषातकम् ।
तेनाज्यागता गा उद्धेद्वा वा नो मित्रावक्ष्येति । वत्सांश्च मातृभिः सह वासयेत् तां रात्रिम् । नक्षत्रे
पायसं येन्द्राग्रः । सतानुधायेति चतसृमिराज्यं जुहुवादुपरिद्धात् । अग्निः प्राभातिवति च । तस्य क्षेत्रं
प्राग्नीतुर्वाचस्त उपेताः । उपस्तीर्त्वापो द्विर्नवस्यावक्षेत् । त्रिभृंगुणम् । अपां चोपरिद्धात् । भद्राक्ष
इत्सवंस्याच प्रगिरेत्, विष्टिः । पत्सुत्वमिति वा वचनान् । अमोऽस्तीति मुक्यान् प्राजानमि-
क्ष्वेत् । आग्रहावर्णं कर्म आचनेन व्याकृवातम् । नमः प्रथिव्या इति न जपेत् । प्रदोषे

1. 'इमे' नास्ति ख । 2. 'नेति' नास्ति ख । 3. 'धार्चं नृद्वौ' ख । 4. 'न न कुर्वीत' इति
विधास्ति ख । 5. 'च' नास्ति ख । 6. 'चतुर्ल वने चार्थोऽभ्यासः' ख । 7. 'ऊहव्यं' च । 8. नास्ति ख ।

पायसस्य जुहुयात् प्रथमेति । न्यञ्चौ पाणी कृत्वा प्रतिक्षप्र इति जपेत् । पश्चादग्नेः स्वस्तर-
मुवाग्रेस्तृणैर्हृद्प्रवणमास्तीर्य तस्मिन्नास्तरणे गृहपतिरास्ते । अनुपूर्वमितरे । अनन्तरा भार्या
पुत्राश्च । न्यञ्चौ पाणी कृत्वा स्थानेति गृहपतिर्जपेत् । समासायां दक्षिणेः पादवैः संविगेयु-
च्छिखिरभ्यास्समाबुध्य । स्वस्त्ययनानि कुर्युः । ततो यथार्थं स्थात् । ऊर्ध्वमाग्रहायण्या-
स्तिस्रस्तामित्राष्टम्योऽष्टका इत्याचक्षते । तासु स्थालीपाकाः । अर्धौ चाग्राः प्रथमायाम् ।
तानपरिवर्तयन् कपालं श्रपयेत् । उत्तमायां शाकमन्वाहार्थं । अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात् ।
मध्यमायां गौः । तां पुरस्तादग्नेः प्रत्यङ्मुखीमवस्थाप्य जुहुयाद् यन् पशव इति । हुत्वा चानु-
मन्त्रयेत्तानु त्वेति । यवमतीभिर्गन्धिः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति । प्रोक्ष्योत्सुकेन परिहृत्य
प्रोक्षणीः पादयेत् । उद्दङ्कुतस्य प्रत्यङ्गच्छिरसीमुद्दङ्कायां संज्ञयेत् । संज्ञसायां जुहुयाद्
यत् पञ्चुरिति । तस्याः पत्नी स्योतांसि प्रक्षालयेत् । पवित्रं अन्तर्धावोत्कृत्य वषामुद्धारयेत् ।
वक्षिणस्य वृक्षस्य विशाखा-शाखाभ्यां परिगृह्णाग्नौ श्रपयेत् । प्रसृतायां विशसेत् । उक्तमुप-
स्तरणान्निवारणं यथा स्त्रिष्टकृतः । अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात् । सर्वाङ्गभ्योऽवदानान्यु-
द्धारयेत् । न सव्यात् सकृन्तः । न ह्योन्नः । सव्यं सक्थि निधाय । पृथक्मेक्षणाभ्यामवदानानि
स्थालीपाकाश्च श्रपयित्वा । कंसे रसं प्रलाभ्य । प्लक्षशाखास्त्ववदानानि कृत्वा । एकैकस्मात्
कंसे अवघेत् । स्थालीपाकाश्च । चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं वाऽग्नौ जुहुयाद्ग्रापिति । कंसात्
पराभिर्द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकामाहुतिम् । सौविष्टकृतीमष्टम्या । वह वषामिति पित्र्ये वषा-
होमः । जातवेद इति वैवत्ये । तदादेशमनाज्ञाते । यथाऽष्टकाया इति । पञ्चुरेव पशो-
र्वक्षिणा । स्थालीपाकस्य पूर्णपात्रम् । इति ।

जैमिनिगृह्यसूत्राणि च—नवेन यक्ष्यमाणः पुराणेनाग्ने यजेताग्निवन्वन्तरी प्रजापतिमिन्द्रं
तिष्ठन्न नवाहुतीर्नवेन यजेत शरदि व्रीहीणां वसन्ते यवानां वर्षासु इयामाकानामैन्द्राग्नौ वैवद्यदेवो
वाचापुथिन्वधरव एकचरुर्वाकं एवोपस्तरणान्निवारणे द्विर्हविषोऽवघति अथ प्रादनीयात् अग्नान् नः
श्रेयः समनैष्ट देवास्तवावसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितो भाविशस्त्व वं लोकव उनुवे
स्वीन इति, एतमुत्थं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्या अभिमना वचकुपुः । इन्द्र आसीत् सीरपतिः
क्षतः कीनाशा आसन् महतः छदानव इति वचस्य प्रादनीयात् । अग्निः प्रथमः प्रादनात्
स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कुनोतु विरचवर्चनीरिति वषामाकस्य प्रादनीयात्
प्रादनीयात् ।

ऊर्ध्वमाग्रहायण्याकपोऽपरपक्षास्तेषामेकैकस्मिन् एकैकाऽष्टका भवति । साकाष्टका मांसाष्टका-
ऽप्लाष्टकेति । तत्र शाकमांसापूपाणि हवींष्योदनञ्च तेषां हविषां स्थालीपाकावृता अग्नौ जुहुवा
वृष्टकायै स्वाहा, एकाष्टकायै स्वाहा, अष्टकायै छरावसे स्वाहा संवत्सराय परिवत्सरायेदा-
वत्सरायेद्वत्सरायावत्सराय कृणुता नमोभिः । त्ववा वयं ह्यमृतौ वक्षिणानां ज्योत् जीता अहताः
स्त्वाम स्वाहेति ह्युत्प्रेषतिष्ठते—एहि अहिं अग्नौति अनेति, मध्यमायां गां कारयेत् तामष्टकायै प्रोक्षेत्

तस्यास्त्रीणि सव्यान्पुषोदरति पार्ष्वमपवर्णी श्रोणीमिति, इवोभूते आदमन्वहन्त्वं तद्वहणीं माह्वान्
हविरहानुपवेक्ष्य तांस्तर्पयित्वा तस्मादग्नेर्वक्षिणतः पद्मिनीं प्रणीय तेजामेकैकस्मिन्नेकैकां कर्षूँ
स्नानयेदायामेन प्रादेशमाग्रीं पार्थिवेन श्रवकुलामवाग् वैकाकुलामिति, तासु पिण्डान् निदधात्यनु
नामापहस्तेन मजाः पितृभ्यः उपकर्षति, पार्ष्वाणि स्त्रीणां तन्नाश्वर्यवः केचिद्वीचते मध्यमं
पिण्डं पक्षी प्राक्षीयात् प्रजाकामस्य तथा आदृत्य स्थालीपाकं वा आदृत्य स्थालीपाकं वा । इति ।

लौगाक्षिकाठकगृह्ययोश्च—आग्रहायण्यामेतान्येव चत्वारि हवीष्यासादयेद्द वामि आश्वय्यां
यवमयस्त्वपूपः । पृषाबन्धस्त्वैत्यपूपस्य जुहोति । उप ते गा इति स्थालीपाकस्य । उर्ध्वं
धानासकूनाम् । अवते हेड इति बाह्वीभिरभिजुहुयात् नित्याभिन्न त्वामग्ने वृषभं चेकितानं
संबत्सरस्य प्रतिमामिति च । उदग्दशमास्तरणमास्तीर्य शिरस्त उदकं मिधाय श्रीद्विषानोप्य
आपो द्विष्टीयामिः शय्यामभ्युक्ष्य त्रातारमिन्द्रमिति शमीशाखया शय्यां निर्माष्टि । ऐन्द्राक्षं
वर्मेत्यहत्तं वासः परिधाय स्यो ना पृथिवीति दक्षिणेन पार्ष्वेन संविशति ज्योतिष्मतीत्यन्तेन ।
अभ्युक्षणादि संवेशनान्तमेवं द्विरुत्तरम् । चैत्र्यामुद्रोहणमुपरि शय्या नाम स्थालीपाको न
शाखया निर्माष्टि । तिस्रोऽष्टकाः पितृदेवत्याः । ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्यस्तामिन्द्रास्तेष्वष्टमीष्वष्टका
यज्ञाः । प्रथमां शाकेन द्वितीयां मांसेन तृतीयामपूपैः । ऋतूनां पमीति बह्वे द्वे स्थालीपाकस्य
जुहोति । देवा प्राचाण इति सर्वत्र तृतीया । इयमेवेत्यनुवाकेन पञ्चभिः पञ्चभिरभिजुहुयात् ।
गवा चेदष्टका स्यात् पशुना वा तदुक्तम् । बह्व वपामिति वपां जुहुयात् । पेय्योऽवक्त्रनस्याने
ऽङ्गारिणीः कुर्यात् । यथाकार्म मज्जका । ये समाना इति द्वाभ्यां स्थालीपाकस्य पेशीनां
च जुहोति । स्विष्टकृद्धर्मेण बहान्नं बह मांसं जातवेदः पितृभ्य इति जुहुयात् । इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्राणि च—आश्वयजुष्यामाश्वयुजीकर्म । निवेशनमलंकृत्य ज्ञाताः शुचि-
वाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरूप्य जुहुयुः, पशुपतये शिवाय, शङ्कराय, पृषातकाय स्वाहेति ।
पृषातकमञ्जलिना जुहुयात् ऊनं मे पृथतामिति । सजूर्कतुभिः सजूर्बिधाभिः सजूर्निन्द्राभिर्भ्यां
स्वाहा सजूर्कतुभिः सजूर्बिधाभिः सजूर्बिदेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्कतुभिः सजूर्बिधाभिः
सजूर्वाषापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्रेराग्रवणः स्थालीपाकः । अनाहिताग्रेरपि शालाग्री ।
मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणं पतुर्वदयात् । पौर्णमास्यां वा । निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणो-
पस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुहुयुरपन्वेत पदा अहि पूर्वैर्वा चापरेण च । सप्त च बाह्वीरिमाः
सर्वाश्च राजवाग्धवीः स्वाहा, न वै म्येतस्याम्यागारेऽहिर्जवान किञ्चन । इवेताव वैदावायं यमः
स्वाहेति । नात्र सौविष्टकृत् । अमर्षं नः प्राजापत्येभ्यो भूवावित्यग्निमीक्षमाणो जपति शिवो नः
छमना भवेति हेमन्तं मनसा ध्यायात् । पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वस्तीर्णः । तस्मिन्नुपविश्य स्यो ना
पृथिवी भवेति जप्त्वा संविशेत् सामात्यः प्राक्षिरा उदक्मुक्षः । यथावकाशमेतरे । उपावाद्
उपावाद् बाऽनन्तरः । मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः । सहाय अतो देवा अवन्तु न इति मिः ।
वृतां दक्षिणाग्न्याः प्रत्यङ्मुखा उदक्मुखाऽऽतुर्यम् । सहाय सौवाणि स्वस्त्वववाभि च जप्त्वा-

अं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयति । हेमन्तशिशिरयोऋतुर्नामपरपक्षाणा-
मष्टमीष्वष्टकाः । एकस्यां वा । पूर्वेषुः पितृभ्यो दद्यात् । ओदनं कृसरं पायसम् । चतुःशरावत्य
वाऽप्यान् । उदीरतामबर उत परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा कामयति । अथ श्वो भूतेऽष्टकाः
पशुना स्थालीपाकेन च । अप्यनहुषो यवसमाहरेत् । अग्निना वा कक्षमुपोषेत् । एष मेऽष्टकेति ।
नत्वेवानष्टकः स्यात् । तां हुँके वैश्वदेवीं नुवत आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके रात्रि-
देवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके पशुदेवतामेके । पशुकल्पेन पशुं संश्रप्य
प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्सिध जुहुयाद् बह वषां जातवेद इति । अथावदानानां स्थाली-
पाकस्य च अग्ने नयं हवयेति, शान्ता पृथिवीति, आपो मरीचीः प्रबहन्त्विति, विश्व आवित्वा
वसवश्चेति, प्रजापते न त्वेदेतान्यन्यः । सौविष्टकृत्यष्टमी । ब्राह्मणान् भोजयेदित्युक्तम् । इति ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणि तु—धानाः कुमारान् प्राशयन्ति । एवमत ऊर्ध्वं वदशमीयस्य
सक्तुनां वैतं बलिं हरेदा मार्गशीर्ष्याः । मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः । अहार्च-
मिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः । अग्नैन्मुत्सृजति । अनाहिताग्नेराग्रयणम् । नवानां स्थाली-
पाकं श्रपयित्वा आग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां मुखं पूरयित्वा
गीर्त्वाचम्यौदनपिण्डं संवृत्योत्तरेण यजुषाऽगारस्तूप उद्धिद्धेत् । हेमन्तप्रत्यवरोहणम् । उत्तरेण
यजुषा प्रत्यवरोहोत्तरैर्दक्षिणैः पाद्वैः नवस्वस्तरे संविशन्ति । दक्षिणतः पितोत्तरामौतव-
मवशिष्टानां ज्येष्ठोऽज्येष्ठोऽनन्तरः । संहारोत्तराभ्यां पृथिवीमभिष्टुशन्ति । एवं संवेशनावि-
त्रिः । ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षेत्रपत्यं च प्राचीमुदीर्घां वा विशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं
कल्पयित्वाऽग्नेरुपसमाधानादि । अवेणाग्निं द्वे कुटीकृत्वा । उत्तरया दक्षिणस्यामोशानमावा-
हयति । लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् । मध्ये जयन्तम् । यथोदमुदकानि प्रदाय
ग्रीनोदनान् कल्पयित्वा अग्निमभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शयित्वा उत्तरैर्वंधास्वमोदनेभ्यो हुत्वा
सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषाऽग्निं स्विष्टकृतम् । उत्तरेण यजुषोपस्थायोत्तरैः सहोदनानि
पर्णान्येकैकेन द्वे द्वे हुत्वा देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः । पूर्ववदुत्तरैः । ओदनपिण्डं संवृत्य
पर्णपुटेऽवधारयोत्तरेण यजुषा बृक्ष आसजति । अग्रं रुद्रान् जपेत् । प्रथमोत्तमौ वा । अभित
एतमग्निं गाः स्थापयति यथैना धूमः प्राप्नुवान् । ता गन्धैर्द्रुममुष्टिनाऽवोक्षति वृषाणमेवाग्रे ।
गवां मार्गोऽनघौ क्षेत्रस्य पतिं यजते । ईशानवदावाहनम् । चतुर्थं सप्तह वा पर्णेषु नामादेशं
दधाति । क्षिप्रं यजेत पाको देवः । उत्तराभ्यामुपतिष्ठते । स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
क्षेत्रपत्यं प्राबन्ति ये सनाभयो भवन्ति । यथा वैर्षां कुलधर्मः स्यात् । वा माध्याः पौर्णमास्या
उपरिष्ठाद् व्यष्टका तस्यामष्टमीज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते । तस्याः सायमौषकार्थम् ।
अपूर्वं चतुःशरावं श्रपयति । अष्टारुपाल इत्येके । पार्वणवदाज्यभागान्तेऽञ्जलिनोत्तरयाऽप्याम्
जुहोति । सिद्धः शेषस्तमष्टया कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति । श्वो भूते दर्भेन गामुपाकरोति
सिन्धुर्भ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति । तूर्णौ पञ्चाऽऽयाहुतीहुत्वा तस्यै वषां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभि-

धारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशशर्णेनोत्तरया जुहोति । मांसोदनमुत्तराभिः । पिष्टान्मुत्तरया । आज्याहुतीहतराः । स्विष्टकृत्पश्रुति समानमा पिण्डनिधानात् । अन्वष्टकायामेवैके पिण्ड-
निधानमुपदिशन्ति । अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति ययाऽपूपमिति ।

मानवगृह्यसूत्राणि च—आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां प्रातर्नित्येषु स्थालीपाकेषु स्थालीपाक-
मन्वायातयति । तस्याग्निं रुद्रं पशुपतिमीशानं त्र्यम्बकं शरदं पृषातकं गा इति व्रजति ।
दक्षिघृतमिश्रः पृषातकः । तस्याऽऽनो मित्रावरुणा प्रवाहवेति च हुत्वा । अरुमः स्थान्नो वो
भक्षीयेति गाः प्राश्नापयति । अवसृष्टाश्च वसेयुः । ब्राह्मणान् घृतबहुं भोजयेत् । नानिष्टाप्रयणेन
नक्षत्राभ्यान् । पर्दण्याययणं कुर्वीत । वसन्ते यवानां शरदि ग्रीहीणाम् । अप्रपाकस्य
पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा । तस्य जुहोति । सजूरमीन्द्राभ्यां स्वाहा । सजूर्बिबेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्बापायिबीभ्यां स्वाहा । सजूःसोमाय स्वाहेति । शरदि सोमाय
यामाकानां वसन्ते वेणयवानाम् । उभयत्र वाजयेत् । वत्सः प्रथमजो दक्षिणा । ब्राह्मण एव
हविःशेषं भुञ्जीतेति श्रुतिः । आपहाशय्यां पौर्णमास्यां पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा तस्य जुहोति ।
अपःश्वेतपदागद्गीति, श्वेतो हवत्यो विद्धात्यदव इति, नवै श्वेतस्वाभ्याचारे अहिरिति, अमथं
नः प्राजापत्येभ्यो भूवात् स्वाहा इति । स्वस्तरेऽहर्तं वास उदग्दशमास्तीर्षोदकांल्येभ्योऽमानं ग्रीहीन्
बवान् वाऽस्य परिबिभ्रति । स्योना पृथिवि भवेति द्वाभ्यां सूत्रामाणमिति द्वाभ्याम् । क्षमी-
शाखया च सपलाशयोदक्षं त्रिः समुन्माष्टि—स्योना पृथिवि भवेति द्वाभ्यां सूत्रामाणमिति द्वाभ्यां
नमोऽस्तु सपैभ्य इति तिसृभिश्च । शाम्यन्तु सर्वा इति ज्वेहप्रथमानुदीच जावेत्यति ।
उदीर्ध्वं जीवो अर्धनं आगादप इति कनिष्ठप्रथमानुजिहते । वैश्यामुद्रोहणम् । न तत्र स्थाली-
पाको न शाखया समुन्माष्टि । अयं तल्पः प्रतरणो वसूनामिति तल्पमभिमन्त्रयते । ग्रीणि
नाभ्यानि फाल्गुन्यामाषाढ्यां कार्तिक्याम् । तासु नाधीयीत । तासु पयसि स्थालीपाकः स
व्याख्यातः । तिक्तोऽष्टकाः । ऊर्ध्वमाप्रहायण्याः प्राक् फाल्गुन्यास्तामिजानामष्टयः । तासु
नाधीयीत । तासु पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा तस्य जुहोति या देव्यहोकेष्वपसाप इति । उलूक-
घ्रावाणो घोषमकुर्वन्त इति । यां जनाः प्रतिनन्दन्तीति । चतस्रः स्थालीपाकस्य । अष्टकावै छरावसे
स्वाहेति सर्वत्रानुव्रजति । हेमन्तो वसन्तो ग्रीष्मं क्रतव इति । शान्ता पृथिवी शिचमन्तरिक्ष-
मिति । आपो मरीचीरिति । कविरग्निरिन्द्र इति । विश्व आदित्या वसवश्च सवै इति ।
पञ्चाऽऽश्वस्य । जवान् हुत्वेदामस इति स्विष्टकृदिति । एवं सर्वाह । उत्तमायाः प्रतोचे
चतुष्पथेऽङ्गहो गां कारयेत् । यो य आगच्छेत् तस्मै दद्यात् । इवोऽर्वा कारयेत् । तस्या वर्षा
जुहुयात्—बह्वं वर्षां जातवेद इति । अथास्या बह्वस उदगोदनं श्रपयति । तस्याष्टकाहोम-
कल्पेन शेषो व्याख्यातः । अवशिष्टं भक्तं रन्धयति । इवोऽवशिष्टं भक्तं रन्धयित्वा पिण्डा-
नामावृता ग्रीन् मांसौदनपिण्डान् निदधाति । आहूतपरपके पितृभ्यो दद्यात् । अनुगृह्यमन्त्रं
ब्राह्मणान् भोजयेत् । नावेदविद् भुञ्जीतेति श्रुतिः । यदि गवां पशूना वा कुर्वीत प्रोक्ष्य-

मुपपायनं पर्यग्निकरणमुल्लमुकहरणं वपाहोममिति । प्रथं वपां जुहुयात् । स्थालीपाकमवधानानि च । सोमाय पितृमते स्वधा नम इति जुहोति । यमापाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयाम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाम् । एवं मासि मासि निवतम् । तन्त्रं पिण्डपितृयज्ञे । इति ।

पारस्करगृह्यसूत्राणि च—आववयुज्यां पृषातकाः । पायसमैन्द्रं अपयित्वा दधि-मधु-वृतमिजं जुहोति इन्द्रायेन्द्राण्या अविबभ्यामाववयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति । प्राशनान्ते दधि पृषातक-मज्जकिना जुहोति—ऊनं मे पूर्वतां पूर्णं मे मा व्यगात् स्वाहेति । दधि-मधु-वृतमिजममात्वा अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन । मातृभिर्वत्सान् संसृज्य तां रात्रिमाग्रहायणीञ्च । ततो ब्राह्मणभोजनम् । मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म । स्थालीपाकं अपयित्वा अवना-ववाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । यां जनाः प्रतिनन्दन्तीति संवत्सरस्येति । संवत्सरवेति । ग्रीष्मो हेमन्त इति । स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय ऋगशिरसे मार्गशीर्ष्यै, पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति । प्राशनान्ते सक्तुशेषं सूपं न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्या मार्जनात् । मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्याह । पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तीर्याहृतञ्च वास आप्लुता भट्टतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षि-णतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः । दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेद्योत्तरत उदपात्रं क्षमीशाखा सीतालोष्टादमनो निधायामिमीक्षमाणो जपति अयमग्निरिति । पश्चादग्नेः प्राञ्चमज्जलिं करोति । द्वेर्धौ नावमिति तिसृभिः स्वस्तरमारोहन्ति । ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति । ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्ति आयुस्कीर्तिर्यशोबलमन्नायं प्रजामिति । उपेता जपन्ति छदेमन्तः सुवसन्त इति । स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वः प्राक्शिरसः संक्षिप्तान्ति उपोदतिह-न्तीति । एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः । अधः शयीरंशतुरो मासान् कथेष्टं वा ।

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तित्वोऽष्टकाः । ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति । अपूपमांसवाकैर्यथा-संख्यम् । प्रथमाष्टका पश्चादष्ट्याम् । स्थालीपाकं अपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति । त्रिशत्स्वसार उपयन्तीति । ज्योतिष्मतीति । एकाष्टकेति । अनानुज्ञामनुजामिति । अभून्मम क्षमनाविति । पञ्चव्युष्टीरनुपज्जेति । पञ्चदशः पञ्चदशेनेति । ऋतस्य गर्भः प्रथमेति । या प्रथमेति । शुक्र ऋषमेति । ऋतूनां पक्षीति । स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीति । आपो मरीचीः परिपान्तिवति । विश्वे आदित्या इति । अष्टकायै स्वाहेति । मध्वसा गवा । तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति । श्रोऽन्वष्टकाह सर्वासां पार्श्वंसकथि सन्नाभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत् । स्त्रीभ्यश्चोपसेवनञ्च कर्षूह क्षरया तर्पणेन वाज्रानुलेपनं सज्जम् । आचार्यायान्तेवास्तिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् । मध्या वर्षे च तुरीया साकाष्टका इति ।

बौधायनीयगृह्यसूत्राणि तु—अथाष्टकाहोमः । तैषे मास्यपरपक्षस्याष्टम्यां क्रियेत । एवं माघ एवं फाल्गुने यदि विहृतः । यद्यु वै समस्त उपरिष्टान्माघ्याः पौर्णमास्या अपरपक्षस्य सप्तम्यामष्टम्यां नवम्यामिति क्रियेतापि वाऽष्टम्यामेव । श्वः करिष्यामीति ब्राह्मणान् भिस्मन्त्रयते

योगोऽनुत्तमस्तस्यैव सन्ध्यावर्णनमित्येकः । कामं सम्बन्धानपि श्रुतस्तस्यैव श्रुतस्तस्यैव स्वर्चा निधीयत इत्युपदिशन्ति । तान् वचो भूते इमंश्रुकर्मान्धसुनक्षानैर्वैद्योपपादं सम्प्लव्य स्वयमाच्छ्रित्य शुभो समे देशे देवयजनोच्छेत्तनप्रवृत्त्या प्रणीताम्यः कृत्वा बहिर्वादाय गाभुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा पितामहेभ्यस्त्वा प्रपितामहेभ्यस्त्वा जुष्टाभुपाकरोमीति । तृष्णीमित्येकः । अथैनामग्निः प्रोक्षति, पितृभ्यस्त्वा पितामहेभ्यस्त्वा प्रपितामहेभ्यस्त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति । तृष्णीमित्येकः । तामग्नैव प्रतीचीनशिरसां दक्षिणापर्वी संज्ञयन्ति । तस्यै संज्ञाया अग्निरभिषेकम् । प्राणा-
नाद्यावयति तृष्णीम् । तृष्णीं वषाभुत्सिच इदयमुद्धरति । प्रज्ञातानि चावदानानि । ताव्येते-
ष्वेव शूलेषूपनिक्षिप्यैतस्मिन्नेवान्नौ अपयन्ति । पृथक्मांसं चोदनं चापूषाञ्च अपयन्त्यन्याञ्च
भक्षयिषेचान् सर्वं सिद्धं समानीयाद्युगमान् ब्राह्मणान् छप्रक्षालितापाणिपादानप आचमय्य सर्वभोप-
नक्षतेष्वासनेषु द्वौ वैवे ग्रीन् पिबे एकैकमुभयत्र वा प्राक्षुक्षानुपवेशयत्युदक्षुक्षान् वा । स यदि
प्राक्षुक्षान् दक्षिणापर्वगः । यद्युदक्षुक्षान् प्रागपर्वगः । तेचामेवोदकं निधीय सप्रणवेन
क्षणं प्राहयति । अष्टकाभादे क्षणं क्रियतामित्यो तथेति प्रतिबचनम् । प्राप्नोतु भवान् प्राप्नोतु
भवानिति । प्राप्तवानि प्राप्तवानीतीतरे प्रत्याहुः ।

अथैनान् तिष्ठमिमा अपः प्रतिपाहयति भुक्ष्यै स्वर्चा नम इति । त्रिस्तिकोदकमेकं समामनन्ति
पुरोऽञ्च द्विस्तिकोदकं वषाद् अक्षवत्क्ष व तृतीयमिति । अथैनान् वस्त्रगन्धपुष्पवपवीपमास्यै-
र्वैद्योपपादं सम्प्लव्य पृच्छति उद्धृततामग्नौ च क्रियताम्, काममुद्धृततां काममग्नौ च क्रियता-
मितीतरे प्रत्याहुः । अपि वा अग्नौ करिष्यामीति कुक्ष्येतीतरे प्रत्याहुः । अथान्यनुज्ञातः
परिधानप्रवृत्त्याऽग्निमुखात् कृत्वा श्रुतायां वषायां पञ्च शुवाहुतीर्जुहोति याः प्राचीरिति । त्रेधा वषां
विच्छिद्यौतुम्बवां दृक्वां जुहोति सोमाय पितृमत इति । अथाष्टकाहोमं जुहोति इवमेव सा वा
प्रथमा व्यौच्छत् इति पञ्चवक्ष । ईयुष्टे ये पूर्वतरामपन्थ्यन् इत्येकान् । संवत्सरस्य प्रतिमाणम्
इत्येकान् । ताः सप्तवक्ष । अथाप्यमष्टवा विच्छिद्य ग्रीण्यवदानानि वषायाः कक्ष्येन कृत्वाऽथेतराणि
ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अत्रैतान्यवदानानीडासूने प्रतिच्छाद्योदनं मांसं पूषमित्याग्नयेन समुदायुत्थौतुम्बवां
दृक्वां पचातं दक्षिणार्धे जुहोति पितृभ्यः स्वर्चा नमः स्वाहेत्यादि । अग्नये कष्यवाहनाय स्विष्ट-
कृते स्वर्चा नमः स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे । मांसोदनं पात्रेष्ववृत्त्य विषेचानुपनिक्षिप्य हुतसेवेन
संवत्स्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सादयित्वा दक्षिणाग्रैर्वैधैः प्रतिच्छाद्यामिच्छति पृथिवी ते पात्रमिति ।
अथैतानि ब्राह्मणेभ्य उपनिक्षिप्य ब्राह्मणानामहुतेनानलेनानुविशति भुक्ष्यै स्वर्चा नम इति ।
शुद्धावान् समीक्षते प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमीति पञ्चमिः । ब्रह्मणि न आत्माऽमृतत्वायेत्यात्मा-
नम् । न वात ऊर्ध्वं निरीक्षते हीका हि पितर इति विज्ञायते । सर्वैः कामैस्तर्पयन् स्वर्चानुक्तानि
ब्रह्माण्यभिवाचयन् राक्षोन्नानि च नैर्ऋतानि च । तृप्यन्ते तृप्ताः स्थेयुक्त्वा तृप्ताः स्म इति
प्रतिबचनम् । तृप्तानप आचमय्यासयेन्ब्रह्मसेचान् सम्प्रकिरति येऽग्निवद्वन्वा इति । अथैनान्
संज्ञात्वेन विपिच्छन्नपकीयै स्वदितमिति वाचयित्वा दक्षिणामिरारावयति । शुक्लैर्द्विरण्यप्राणि-

वक्त्रकोहभूमिमाण्डैर्गवाश्वाजाधिकहस्तिदासपुङ्गवनीहियवभाषतिष्ठन्धोपानच्छन्नकमण्डकुशानासन-
 क्षयनोपधानैः सर्वोपकरणैर्बयोपपादं सम्पूज्याह्वयं वाचवित्तोपसंगृह्य स्वर्षां वाचवित्तोत्पान्य
 प्रमाद्य संसाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्यैतेनैव यथेतमेत्याह्नयेवाग्निवेदयते । यथा ब्रूयुस्तथा
 कुर्वीत तैस्त्वभ्यनुज्ञेयम् । अथान्भ्यनुज्ञातो दक्षिणेनाग्निं दक्षिणामात्रं दग्मांस् संस्तीर्य तेष्वह्नयेचैः
 पिण्डं ददाति पितृभ्यः स्वधा नम इति चतुर्विंशतिः । अथैनान् संज्ञाकृतेन त्रिरपसकैः
 परिबिभ्रति ऊर्जं वहन्तीरिति । जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । आचमने वाग्निमुत्से वामि-
 आचने चोपसंगृह्णे च पश्चाद्धोमेषु च यज्ञोपवीतम् । अथेतरत्र प्राचीनाचीतम् । एवमेव दधोभूते
 मांसशेषेणैवमेव दधोभूते यदि ब्राह्मम् । अथ यदि गां न कृमते मेघमजं वाळमते । भारण्येन
 वा मांसेन यथोपपन्नम् । सद्गम्यगमद्विचमेचबराहपुषतशक्षरोहितसाङ्गितिसिरिकपोतकपिङ्गु-
 वार्त्त्राणसानामह्वयं तिलमधुसंयुज्यम् । तथा मत्स्यस्य शतवह्नैः क्षीरोदनेन वा सूपोदनेन वा ।
 यद्वा भवत्यामैर्षां मूलककैः प्रदानमात्रम् । हिरण्येन वा प्रदानमात्रम् । अपि वा गोघ्रासमाहरेत् ।
 अपि वा अनूचानेभ्य उवकुम्भानाहरेत् । अपि वा आद्धमन्त्रानधीयीत । अपि वाऽरण्येऽग्निना
 कक्षमुपोषेदेया मेऽष्टकेति । न त्वेवानष्टकः स्यात् । सिकता आद्धे पवित्रं यद्यप्यवसानाय
 यद्यप्यवकिरणाव । कुसा कुतपो दूर्वा इति आद्धे पवित्रं यद्यासनाय यदि परिस्तरणाव
 यद्युत्पवनाय । तिलाः आद्धे पवित्रं यदि दानाय यदि भोजनाय यद्यर्षां संसर्जनाय । सद्गमः
 आद्धे पवित्रं यदि मांसं यद्यस्थिमयं पात्रम् । दौहित्रः आद्धे पवित्रं यदि भोक्ता यदि परिवेष्टा
 यद्यभिजायिता । इत्यष्टकाहोमो व्याकृता इति ।

सामान्य-बौद्धिक-वृत्तान्तो
चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका

—:—:—

भवस्ततोऽन्वष्टक्यम् ॥ १ ॥

‘तत इति तस्मादेवन्तरोपदिष्टाग्नां’ साष्टकाकर्मणः श्वः अन्यस्मिन्नहनि भवत्या-
मित्यर्थः, भवष्टक्यं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । भवष्टक्यमिति कर्मणो नामधेयम् ।
कश्चिद्वच ततःशब्दस्य बीप्सां कृत्वा ‘अभ्यधा व्याख्यातवान्, ततस्ततोऽष्टकाकर्मण
इति । कथं नाम ? सर्वास्वष्टकासु भवष्टक्यं कर्तव्यमिति । तदेतन्नोपपद्यते, कुतः ?
भवष्टेऽनुचक्षे वाऽस्याविधानात् ।

तथाचोक्तम्—

भवयी चानुचक्षी च द्वौ स्तो भावानुकीर्तितौ ।

भवयी तदपदात् पूर्व अनुचक्षी पदात् परः ॥ इति ।

मांसाष्टकाप्रकरणानुरोधाच्च, ‘अष्टकान्तर’*भवष्टक्यमन्वपाठश्च, ततःशब्दस्य बीप्साया
अप्रतत्त्वाच्च । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । ननु एवं चेत् प्रकरणानुरोधाद् ब्रह्मान्यज्ञा-
प्राप्तेस्तत इत्युच्यते ? न । तत्तस्युपाद् ‘कोच्यते, अष्टम्यष्टका, नवम्यष्टकेति,
भवष्टकायां भवमन्वष्टक्यमिति समाख्यानात् सर्वास्वष्टकासु* भवष्टक्यप्राप्त्याशङ्क्य मा
भूदित्यत*स्तत इत्युच्यते । तस्मादेव मांसाष्टकाकर्मणो नान्यस्मादिति । तदेतत्
पुरस्तादेव व्याख्यातम् ‘भवष्टक्यं मध्यमायामि’ति ।

अपरश्चो वा^(A) ॥ २ ॥

यकान्तरितेऽष्टि वा भवष्टक्यं कर्तव्यमिति वर्तते । तिथि*कृतव्यपेक्षोऽयं विकल्पः ।
कथं तदन्वष्टक्यं कर्तव्यमित्यत आह—

दक्षिणपूर्वेऽष्टमदेशे परिवारयन्ति ॥ ३ ॥

A. प्रथमद्वितीयद्वये कञ्च क्रीडत्य कति सामग्री ।

1. ‘तेन’ ख । 2. ‘-वाचका वा’ ख । 3. ‘नामवा’ ख । 4. ‘-वर्षावाचक’ घ ।
5. ‘-वर्षावर्ष’ ख । 6. ‘-वर्षावर्ष’ नास्ति ख । 7. ‘-वर्ष’ नास्ति ख । 8. ‘-वर्षावर्षो विकल्पः’ ख ।

वेद्यमनो दक्षिणपूर्वेऽहमदेशे आग्नेय्यां दिशि परिवारयन्ति कदाचिद्विष्णुं कुर्वन्ति । बहुष्वनाद् ये एव केचित् ।

कीदृशं परिवारयन्ति—

तथायतम् ॥ ४ ॥

दक्षिणपूर्व'महमदेशायतमित्यर्थः । आयामो वैश्वमुच्यते 'महत्तत्वाद् दक्षिण-पूर्वकोणायतमिति चेत्, न ; कुतः ? उत्तरार्धदक्षिणार्धयोरेपरिष्ठात् कर्मोपदेशात्' * ।

तथामुखैः कृत्यम् (A) ॥ ५ ॥

'यद् वक्ष्यमाणकं कर्म तत् तथामुखैर्दक्षिणपूर्वमष्टमदिङ्मुखैरेव कर्तव्यम् ।

कियत्प्रमाणं परिवारयन्तीत्यत आह—

चतुरवराहान् प्रक्रमान् ॥ ६ ॥

अवराहशब्दो निरुष्टवचनः, चतुर्निरुष्टान् प्रक्रमान् । कथं नाम ? सर्वनिरुष्टोऽर्थं पक्षो यत्प्रक्रमचतुष्टयमिति । अधिकं त्विच्छया कुर्यात् । प्रक्रमः अवगा-कर्मण्येवोक्तः (B) ।

तस्य च परिश्रुतस्य—

पश्चादुपसञ्चारः ॥ ७ ॥

'पश्चिमस्यां दिव्युपसञ्चारः' * । द्वारं कर्तव्यमिति शेषः ।

उत्तरार्द्धे परिश्रुतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति (C) ॥ ८ ॥

अज्वर्यम् । लक्षणावृद्धेया सर्वत्रेति प्राप्तत्वाद् न । लक्षणग्रहणम्युक्तमिति चेत्, न ; प्राप्ते पुनर्वचनं परिसंख्यानार्थम् । एवञ्चात्र 'यावदुक्तत्वाद् ब्रह्मासनादीनां निवृत्तिः

A. 'दक्षिणपूर्वे' इत्यादिसूत्रप्रती सामग्रिमिते पृष्ठसंख्याकेति ।

B. महत्त्वं सू० ३।७।६ (पृ० १६१)

C. 'चतुरवरा'दि'प्रणयन्ती'त्यन्तसूत्रप्रती सामग्रिमिते पृष्ठेति शेषः ।

1. 'मदेशायत-' च । 2. नास्ति च । 3. चतः पूर्वे 'दक्षिणादुत्तरैरिन्द्रः । त्वं ब्रह्मणाम् तदीय परिवारं तजिम्' इत्यधिकः पाठः च, 'दक्ष ब्रह्मणः कर्म' च । 4. 'पश्चिमावतुपसञ्चारः' च । 5. 'चत' नास्ति च । 6. 'बहुष्वनात्' च ।

स्यात् (A) । अत्र सम्बेदः—किमेतदग्निप्रणयनादि 'वक्ष्यमाणकं कर्म प्राचीना'वीतिना कर्तव्यमुतोपवीतिनेति ? उच्यते—'उपरिष्टादत्र ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिने'ति [सू० ४।१।१] निर्वेशादतो यद्व्यस्तात् किञ्चिद् प्राचीनावीतिना कर्तव्यं किञ्चिदुपवीतिनेति गम्यते, तच्च यद् यथा कर्तव्यं तत् तथैव वक्ष्यामः । 'तत्रैतदग्निप्रणयनं तावदुपवीतिना प्राक्मुखेण कर्तव्यम् । कुतः ? 'लक्षणावुद्देशा सर्वत्रे'ति [सू० १।१।१०] नियमात् । हविष्करणाद्य-
'वहनान्तं तु दक्षिणपूर्वमष्टमविष्मुखेन प्राचीनावीतिना कर्तव्यम् । कुतः ? पित्र्यत्वात्, पितृवेषानां साधारणत्वा'हविषोऽयुक्तमिति चेत्, न, कुतः ? 'पित्र्यस्याह प्रधानत्वाद् दैवस्य च तदङ्गत्वात् प्रधानवशेन धर्मनियमाच्च । दैवमेवात्र प्रधानमिति चेत्, न, कुतः ? तथामुखैः कृत्यमिति वचनात् । हविषश्च सकृदुपहणात् सव्योत्तराभ्यां चावहनान्तं सकृच्च फलीकरणात् प्रसव्यं चावघट्टनोपदेशात् दक्षिणतश्चोद्वासनात् प्रत्यभिचारस्य 'च प्रतिवेधात् दक्षिणाग्र'कुशैर्दक्षिणाग्रवणे च स्वस्तरे हविरादीना-
मघावक्षिण्येनाऽऽहत्याऽऽसावनादनुज्ञातस्य होमोपदेशाच्च । किं बहुना पित्र्यमेव आग्ने प्रधानं न 'दैवतमिति ।

तथाच मनुः—

देवकार्याद् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्(B) ॥ इति ।

A. प्रमाणमत्र गृह्यार्संगहोऽपि—

एकान्तो पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सार्वभ्रातृत्वं होमेऽपि तथैव बलिर्कर्मण्ड ॥ इति १।११ ।

पितृयज्ञे अन्ववहन्त्यकर्मणि पिण्डपितृयज्ञे चेत्यस्य वीक्षितमाच्यम् ।

B. मनुसंहिता ३।२०३ ।

अस्य व्याख्यानां मेधातिथिः—'देवानुद्दिश्य यत् क्रियते तद् दैवं कार्यम्, ततः पितृकार्यं विशिष्यते विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पित्रास्य प्राध्याप्यमाह दैवं तत्राहुं कर्मेत्युक्तं भवति । अङ्गकर्मतामेव स्पष्टयति दैवं हि यद् ब्राह्मणभोजनं तत् पितृकार्यस्याप्यायनं न स्वतः प्रबार्धं किन्तु पित्रास्यैव पोषकम्' इत्याह ।

1. 'वर्धनाय' ख । 2. 'वीतिनां' घ । 3. 'नसतो-' घ । 4. 'तत्र चैवमग्नि-' ख ।
5. 'वदलनान्तं' घ । 6. 'दक्षिणे युक्तमिति चेत्, कुतः ?' ख । 7. 'पित्राग्र-' घ । 8. 'च' नास्ति ख । 9. 'च' नास्ति घ । 10. 'कुशैर्दक्षिणे प्रवरे उत्तरे' ख । 11. 'दैवमिति' ख ।

तस्माद् यथोक्तं वार्थः । अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतं मधुनोच्यते ।

पवमुपवीतिनाऽग्निप्रणयनं कृत्वा, अथ प्राचीनावीती दक्षिणाम्रेषु कुशेषु—

पश्चादग्नेरुलूखलं दंष्ट्रयित्वा सकृत् संगृहीतं ग्रीहिमुष्टि-
मवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ६ ॥

सव्यः पाणिः 'उत्तरो दक्षिणश्चाधरो' * ययोः पाण्योस्ताविमौ सव्योत्तरौ । ताभ्यां सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां मुषलमादाय सकृत् संगृहीतं ग्रीहिमुष्टिमवहन्ति । उकार्य-
मन्यत् । अत्र सन्देहः—किमत्र पिण्डत्वात् पितृभ्यस्त्वा जुष्टं निर्वपामीति हविर्ग्रहणम्
'उतानुकत्वादमन्त्रकमिति ? पितृभ्यस्त्वेति ब्रूमः । कुतः ? प्रकृतौ तथा 'दृष्टत्वात् ।
तथा 'चान्नौकरणहोमविचारश्लोके लिङ्गदर्शन'मस्ति,

अपसव्येन वा कायौ दक्षिणामिमुखेन च ।

निरूप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि द्रव्यते(A) ॥ इति ।

एतस्मादेव लिङ्गान्मन्त्रवद् ग्रहणमनुमीयते । तथाच वाक्यार्थविन्निरुक्तम्—

लिङ्गादपि विधिर्मेयो वर्मेण विकरो यथा(B) ॥ इति ।

एवं चात्रापि कंसादिना ग्रहणम् अनुनिर्वापयोश्चात्र निवृत्तिः(C) । सकृत् संगृहीत-
मिति वचनात् । ग्रीहिग्रहणं हविरन्तरप्रतिषेधार्थम् । यद्यप्यत्र मुष्टिमात्रस्य ग्रहणं
भूयते तथाऽपि तथा गुह्यायाद् यथा होमस्य पिण्डानां च 'निवृत्तिः स्यात्(D) ।

एवं यथोक्तेन विधिना अवहननं 'कुर्वतः—

A. कर्मप्रदीपः २।७।१३ ।

B. तर्काकङ्करोऽप्यत्राऽऽह—

'एतस्माद्विङ्गान्मन्त्रवद् ग्रहणमवगम्यते । विप्र्यं निर्वापः सत्यस्य हविषो हेतुत्वोपपन्नस्यते ।
तच्चैवं सति भाङ्गस्येनोपपद्यते । तथाच पुराणस्मरणम्—

अग्निमात् निर्वपेत् विप्र्यं च' वा सात्यमुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्वपामीति सव्यं दक्षिणतो न्यसेत् ॥" इति ।

C. अत्र विधेयो ब्रह्मण्यः (पृ० २०२)

D. अत्रापि 'वाचता होमनिवृत्तिरित्यादि कर्मप्रदीपवचनमुक्तं भाष्यकृता, तदपि
ब्रह्मण्यम् (पृ० २०२)

1. 'उत्तरो दक्षिणश्चाधरो' ख । 2. 'उत वावदुक्तादाय' ख । 3. 'दृष्टत्वात्' ख । 4. 'च'
नास्ति ख । 5. 'मिति' ख । 6. 'न्यसादयत्' ख । 7. 'निवृत्तिः' ख । 8. 'कुर्वीत' ख ।

यदा वितुषां स्युः ॥ १० ॥

यदा यस्मिन् काले वितुषा नानातुषास्तण्डुलाः स्युर्मवेयुः, तदा शूर्पेण शोधयित्वा—

सकृदेव सुफलीकृतान् कुर्वीत^(A) ॥ ११ ॥

फलीकरणं 'कम्बूकापनयनमुच्यते, सुगन्धोऽतिशयवचनः, सुफलीकृतानिति अपगत-
समस्त-कम्बूकानित्यर्थः । "प्रक्षालनमपि सकृदेव स्यात् 'सकृत् पितृभ्य' इति^(B)
वचनात् ।

अथामुष्माच्च सक्थ्नो मांसपेशीमवकृत्य नवायां सूनाया-
मनुशब्देदयेत् ॥ १२ ॥

अयशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । अमुष्मात् 'च पूर्वप्रकृतात् सक्थ्नः, सक्थिप्रहणं क्लोमो-
ऽप्युपलक्षणार्थम्;^(C) क्लोमश्च मांसपेशीमवकृत्याऽऽच्छिद्य नवायां सूनायाम्, सूनाशब्देन
काष्ठमयमधिकरणमुच्यते । तस्याम् अणुशः अल्पशब्देदयेत् ।

तथाच" छेदयेत्—

यथा मांसाभिधाराः पिण्डा भविष्यन्तीति^(D) ॥ १३ ॥

यथा येन प्रकारेण मांसाभिधारा मांसव्यञ्जनाः पिण्डा भवन्ति ।

तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुश्च मांसचरुश्च पृथङ्-
मेक्षणाभ्यां प्रसव्यमुदायुवन् ॥ १४ ॥

प्रसव्यमप्रादक्षिण्येन । उक्तार्थमन्यत्^(E) । अत्रापि मांसाभावे पायसः स्यात्,
तदुक्तमधस्तादेव ओदनव्यञ्जनार्थं 'त्विति^(F) ।

- A. यदादि कुर्वीतान्तम् एकमेव सूत्रमिति सामभमी ।
- B. द्रष्टव्यं सूत्रम् १।७।९ । (पृ० २०४)
- C. क्लोमलक्षणमुक्तं प्राक् ४।१।४ सूत्रपादटीकायाम् (पृ० ५०)
- D. अथामुष्माच्चेत्यादि पिण्डा भविष्यन्तीत्यन्तग्रेकं सूत्रमिति सामभमी ।
- E. द्रष्टव्यं ४।१।६ सूत्रभाष्ये पादटीकायाञ्च (पृ० ७१६)
- F. चतुर्थप्रपाठकप्रथमकण्डिकाभाष्यस्यान्तिमवचनमिदम् (पृ० ७२४)

श्रुतावभिधार्य दक्षिणोद्वास्य न प्रत्यभिधारयेत् ॥ १५ ॥

ऋज्वर्थम् ।

दक्षिणाद्धे परिवृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वोपक्रमाः ॥१६॥

दक्षिणाद्धे 'दक्षिणभागे परिवृतस्य तिस्रः' त्रिसंख्याकाः कर्षूः गताः कस्यचित् सकाशात् खानयेत्, अन्यस्याभावे स्वयमेव खनेत् । किमनियमेन ? न ; पूर्वोपक्रमाः यासां पूर्वा प्रथमं खातुमुपक्रम्यते, अथ मध्यमा, अथोत्तमा । ता इमाः पूर्वोपक्रमाः । का पूर्व्वेति चेत् ?

पुरतो यात्मनः कर्षूः सा पूर्वा परिकीर्त्यते ।

मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तदक्षिणत उत्तमा(A) ॥

अथवा प्रत्येकं पूर्वस्याः 'पूर्वस्यां दिशि' 'याः खातुमुपक्रम्यन्ते ताः पूर्वोपक्रमा इति । यच्च 'पित्रश्चत्वात् प्रसव्यं खननम्(B) ।

कीदृशीः खानयेदित्यत आह—

प्रादेशायामाश्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तथाऽवखाताः(C) ॥ १७ ॥

प्रादेशायामाः प्रादेशदीर्घाः, आयामो वैधर्म्यम् ; पृथुत्वं चतुरङ्गुलं यासां ताश्चतुरङ्गुल-पृथ्वीः, तथाऽवखाताश्चतुरङ्गुलावखाता इत्यर्थः । अयञ्च तासां विशेषः—

वाय्वग्निविड्मुखान्तास्ताः कार्याः सार्धाङ्गुलान्तराः ।

तीक्ष्णान्ता यवमभ्याश्च मध्यं नाव इवोत्किरेत्(D) ॥

इति । ताश्च दक्षिणासंस्था न कोणसंस्था इति,

मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तदक्षिणत उत्तमा । इति वचनात् ।

पूर्वस्याः कर्षूः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति ॥ १८ ॥

ऋज्वर्थम् ।

A. कर्मप्रदीपः २।७।१ ।

B. खननञ्चामूर्पां शङ्कुना करणीयम् । शङ्कुञ्च—

शङ्कुश्च खादिरः प्रोक्तो रजतेन विभूषितः । शङ्कुञ्चैवोपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते ॥

इति (२।७।३) कर्मप्रदीपोकलक्षण इति ।

C. 'दक्षिणे'त्यादि 'खाताः' इत्यन्तमेकमेव सूत्रमिति सामञ्जसी ।

D. कर्मप्रदीपः २।७।२

1. 'दक्षिणदिग्भागे' ख । 2. 'त्रिसंख्याकाः' ख । 3. 'पूर्व्वदिशि' ख । 4. 'याः' नास्ति ख । 5. 'पित्राद् वाऽपसव्यं' ख ।

लक्षणप्रवृत्तस्य पूर्वोक्त दशार्थः(A) । किमनियमेनाऽऽहृत्य प्रणयन्ति ? न ; कथं तर्हि ? उच्यते—

अपरेण कर्षूः पर्याहृत्य लक्षणे निदध्यात् ॥ १६ ॥

अपरेण कर्षूणां 'पश्चिमेनेत्यर्थः । श्रृज्वन्यत्(B) । एतदग्निप्रणयनमुपवीतिना प्राक्मुखेण कर्तव्यम् । कुतः ? होमार्थत्वात् प्रणयनस्य होमस्य च देशतार्थत्वात् । पितृयज्ञाहृत्याह होमोऽपि प्राचीनावीतिना एवेति चेत् ? न ; कुतः ?

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्नापि(C) ॥

इति वचनात् । अनेनैतद् दर्शयति पितृकर्मन्तिःपात्यपि दैवमुपवीतिना कर्तव्यम् , तथेतरान्तःपात्यपि पित्र्यं प्राचीनावीतिनेति । दत्तच्छ्रौकोकस्य 'सदाशब्दस्यैव-मर्थत्वात् । 'ननु होममन्त्रयोः पितृकव्यशब्दभ्रवणात् पित्र्य एवायं होम इति चेत् ? न । कुतः ? पितृकव्यशब्दयोः सोमाम्निविशेषणत्वात्, माध्यन्दिनश्रुनेश्च 'स उद्गा-स्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इत्यादिभ्य सदेवैः प्रसूतोऽर्धेत् पितृभ्यो ददातीति ।

तथाच कर्मप्रदीपः—

अग्नौ करणहोमश्च कर्तव्य उपवीतिना ।

प्राक्मुखेणैव देवेभ्यो जुहोतीति ध्रुतिश्रुतेः(D) ॥ इति । ननु—

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम्(E) । इति मनुवचनात्,

A. कक्षणावृत्तुका प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमकण्डिकायां नवमसूत्रे (पृ० ११)

B. चन्द्रकान्तस्तु—“अपरया अवूरवर्तिन्या विशा इत्यर्थे एनपुप्रत्ययान्तोऽयम् अपरेण-शब्दः, तद्वयोगात् कर्षूरिति द्वितीया । तथाचायमर्थः—कर्षूणामवूरवर्तिन्या पश्चिमया विशा अग्निं पर्याहृत्य सर्वतोभावेनाऽऽहृत्य कक्षणे निदध्यात्” इत्येवं व्याचक्षौ ।

C. कर्मप्रदीपः १।२।९ । उक्तं वचनमिदं प्राक् (पृ० ३३) ।

अस्य व्याख्यायां प्रकाशकारः—

“पार्श्वे वसिष्ठोके देवार्थब्राह्मे देवान् परिचरन् दक्षिणजानुपातनं कुर्यात् । पितृन् पुनस्तदर्थ-ब्राह्मकरणे परिचरन् चामं जानु पातयेदिति ।” एवमाह ।

D. कर्मप्रदीपः २।७।१२ ।

E. मनुसंहिता ३।२।१४ । मुद्रितपुस्तकेषु 'आवृत्य विक्रमम्' इत्यपपाठः । अस्यो-त्तरार्थमनु—“अपसव्येन हस्तेन निषेधेदुदकं भुवि ।” इति ।

1. 'पश्चिमे पश्चिमैवेत्यर्थः' ख । 2. 'तिन एव वेत्' ख । 3. 'ददा' नास्ति ख । 4. 'ननु' नास्ति ख । 5. 'परिक्रमे इति' ख ।

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च ।

निरूप्य हवि'रन्यस्मा अन्यस्मै नहि ह्रियते(A) ॥

इति "च कर्मप्रदीपवचनाद् विकल्पस्तर्हि युक्तः ? सत्यम् ; किंतु व्यवस्थया । "कीदृशी व्यवस्था ? उच्यते—येषां तिस्र आहुतयस्तेषां चाग्निः पूर्वम् इज्यते स्वधाकारान्ताश्च मन्त्राः, तद्विषयोऽयं प्राचीना'धीतित्वपन्नः । येषां तु द्वे पक्षाऽऽहुती तेषामुपवीतिपन्न एवेति । कुतः ? अधोपवीती सोमं पितृमन्तर्मग्निं कव्यवाहनं च यजेत । प्राचीनाधीतीति चेत् 'अग्निं पूर्वं यमं तृतीयं स्वाहास्थाने स्वधां च दधाती'ति सूत्रान्तरवचनात्(B) । "मनुनाऽपि तिस्र पक्षाऽऽहुतय आम्नाताः । तत्राप्यग्निरेव पूर्वो यमस्तृतीयः ।

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत् पितृन्(C) ॥ इति ।

अत एव चापसव्यमग्नौ "कृत्वेत्युक्तम् । अन्यान्यप्येषां रूपाणि सूत्राणि सन्ति ग्रन्थ-गौरवभयाच्च लिख्यन्ते । तस्माद् यथोक्त एव विषयः । प्रकृतमधुनोच्यते ।

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्या—अग्नौ यत् कर्तव्यम् 'अग्नये स्वधा नमः' इति आहुति-प्रक्षेपलक्षणं कार्यं तदपसव्यं दक्षिणेन हस्तेन कर्तव्यं न सव्येन नोमाभ्याम्, 'उभयोर्हस्तयो-मुंक्रमि'ति निषेधात् । हस्तद्वयसंयोगेन कर्तव्यताशङ्कया अपसव्येनेत्युक्तमिति केचित् । इदमप-युक्तम् । या अग्नावाहुतयो ह्रियन्ते तासाञ्च न आवृत्तपरिक्रमस्तस्यापसव्यता विधीयते । दक्षिण-संस्था आहुतीः कुर्यात् नोदकसंस्थाः यथा दैवे, दग्धां वा हविर्मित्यु कारयितव्यं नोदीच्याम्, किन्तर्हि ? दक्षिणाभिमुखः, ययोदकं पित्र्येण तीर्थेन कार्यते । सर्वप्रहणादव्यदपि परिवेषनाद्यप-सव्यमेव कर्तव्यम्, अपसव्येन हस्तेनोदकं निर्वपेत् । शनैरिति वा पाठः, अत्रार्थः, अन्यथा राजतै-र्भाजनैरित्यनेन राजतभाजनप्राप्तये सव्यहस्तविधिः । आहुतिराहुत् । इति ।

A. कर्मप्रदीपः २।७।१३

B. प्रमाणीकृतं सूत्रान्तरवचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये । अतोऽस्मिन्नापसित्युद्-भाषिता तेन । तत्तु प्रदर्शयिष्यतेऽस्मानिहपरिहृत्वा कण्डिकाशेषे ।

C. मनुसंहिता ३।२।११ । कुङ्कुमहस्ताज्य व्याख्या—"अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत् पूर्व्यङ्गादिपूर्वं हविर्दानेन प्रीणनमादौ कृत्वा पश्चादग्नादिना पितृस्तर्पयेत् । सोमयमयोर्हन्त्रभिर्द्वेऽपि पृथगेव देवतात्वम् । सहादिशब्दप्रयोगाभावात् । यत्र साहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक्" । इति ।

1. 'रव्यवाह' ख । 2. 'च कर्मप्रदीप' नास्ति ख । 3. 'कीदृश व्यवस्था' ख ।
4. 'धीतीति पयः' ख । 5. 'मनुना मेवे तिस्र' ख । 6. 'कृतेति युक्तम्' ख । 7. 'विधानि' ख ।

एवं प्राङ्मुखमुपवीत्यग्निप्रणयनं कृत्वा, ततः—

सकृदाच्छिन्नं दर्भमुष्टिं स्तृणोति ॥ २० ॥

यकप्रयत्नलूनेन दर्भमुष्टिना प्रकृतस्याग्नेः स्तरणम् अल्पत्वाद् 'दर्भाणां पश्चाद् वास्तीर्येत्यनेन न्यायेन करोति(A) । देवतार्थत्वाच्चात्र विशाखा लूनाः कुशाः स्युः ।

अथ प्राचीनावीती भूत्वा सकृदाच्छिन्नैरेव पित्रर्थत्वात् उपमूललूनेर्दर्भमुष्टिभिः—

कर्षूश्च ॥ २१ ॥

स्तृणोतीति वर्तते । किमनियमेन ? "न ;

पूर्वोपक्रमाः (B) ॥ २२ ॥

उक्तार्थम् । यदग्रा कर्षूस्तदग्नैरेव कुशैः स्तरणं कर्तव्यम् ।

उक्तञ्च— अग्न्याशाग्नैः कुशैः कार्यं कर्षूणां स्तरणं धनैः ।

"दक्षिणान्तां तदग्नैस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत्(C) ॥ 'इति ।

अत्र सन्देहः—किं कर्षूणां मध्यतः स्तरणं कर्तव्यम् 'उताग्नेरिव पार्श्वत इति ? 'मध्यत इति ब्रूमः । कुतः ? वक्ष्यत्युपरिष्ठात् 'पूर्वस्यां कर्षूणां दर्भेषु निनयेदित्यादि(D) ।

A. "आच्छिन्नम् आ सम्यक् उपमूले छिन्नं दर्भमुष्टिं सकृदेकवारं स्तृणोति—पश्चाद् वास्तीर्य इत्युक्त्या रीत्या प्रकृतस्याग्नेश्चतुर्विधः । अत्र आ छिन्नम् इति वचनस्यार्थवत्त्वार्थम् उपमूललूनत्वा-
वगमात्, तस्य च पित्रर्थत्वात् प्राचीनावीतिनैतत् कर्तव्यम्" इति, सूत्रमिदमेवं व्याचक्ष्वौ
तर्कालङ्कारः । द्रष्टव्ये सूत्रे १।१५।१७-१८ । (पृ० १८०)

B. कर्षूश्च पूर्वोपक्रमा इत्येकमेव सूत्रमिति सत्यव्रतस्य कल्पना ।

C. कर्मप्रदीपः २।७।४ ।

D. द्रष्टव्यं सूत्रम् ४।३।६ । अत्र तर्कालङ्कारः—अग्निस्तरणसममिध्याहारेणोपदेशाद् अग्निवद-
मितः स्तरणमुपदिशति, तथाहि अग्नेः स्तरणं खल्वभित इति निर्विवादम्, अतस्तत्सामान्यात्
कर्षूणामपि तथैव स्तरणमागच्छति इदमम् । लेखाकरणोपपत्तेरिति कर्षूणां मध्यतः किल लेखाकरणम्,
तदुपपत्तयेऽपि अभितः कर्षूणां स्तरणमिति । न खलु कुशैः स्तृणानां कर्षूणां मध्यतो लेखा कर्तुं
शक्यते इति च तस्य युक्तिः । युक्त्या वानया भाष्यकारमप्याक्षिपति सः—"अपरे पुनरेतद्विद्वांसो
भाषन्ते स्तरणमिदं कर्षूणां मध्यतः करणीयम्" इति । परमत्रैतद् विवेचनीयम्—यत् खलु आचार्य-

1. 'वन्वा दर्भाणां' ख । 2. 'न' नास्ति ख । 3. 'दक्षिणाणां' ख । 4. 'इति' नास्ति ख ।
'मध्यत इति' नास्ति ख ।

पश्चात् कर्षूणां स्वस्तरमास्तारयेत्^(A) दक्षिणाग्रैः कुशैर्दक्षिणा-
प्रवणम् ॥ २३ ॥

ऋज्वर्थम् ।

वृषीञ्चोपदध्यात् ॥ २४ ॥

¹वृषी-शब्देन सोपग्रहं काष्ठमयमासनमुच्यते^(B) । च-शब्दात् प्रकृते स्वस्तरे ता-
मुपदध्यात्^{1*} । अदृष्टार्थमस्या उपकल्पनम् । उपवेशनार्थत्वाद् “दृष्टार्थमिति चेत् ? न ;
कृतः ? उपदध्यादिति वचनात् ^(C) ।

तवास्मा आहरन्त्येकैकशः सव्यं बाहुमनु^(D) ॥ २५ ॥

तत्र तस्मिन् स्वस्तरे वक्ष्यमाणानि द्रव्याण्ये²कैकश आहरन्ति आनयन्ति । किम-
नियमेनाऽऽहरन्ति ? न ; अस्मै सव्यं बाहुमनु, अस्मा इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य यज्ञ-
मानस्य सव्यं बाहुमनु अप्रादक्षिण्येनेत्यर्थः । अथ³वा तादृश्यं चतुर्थी । अस्मै
अर्थायान्ये शिष्यादय आहरन्ति । अन्यस्याभावे स्वयमप्येवमेवाऽऽहरेत् ।

कानि पुनस्तानि ⁴द्रव्याणीत्यत आह—

चरुस्थाल्यौ मेक्षणे कंसं दर्वीमुदकमिति ॥ २६ ॥

सूत्रमुल्लिख्य भाष्यकारपादैकम्—पूर्वस्यां कर्षां दर्भेषु निनयेदिति सूत्रबलान्मध्यत एव स्तरणीय-
मिति, अन्यथा अभितः स्तरणे कर्षूणां मध्ये दर्भाभावाद् दर्भेषु निनयेदित्यसङ्गतोक्तिः स्यात् । तत्र च
किमुत्तरं तर्कालङ्कारस्येति न विप्रः । अतो मध्यत एव स्तरणमुचितम्, लेखाकरणस्यासङ्गति-
रिति चेद्वेलाकाले स्तृतदर्भान् पुञ्जीकृत्य लेखां कृत्वा पुनः स्तृणुयादिति नानुपपत्तिः । अथवा
अत्र स्तरणोपदेशेऽपि लेखां विना स्तरणानुपपत्तिमियां लेखां कृत्वा ततः स्तरणं भविष्यतीत्याहुतः
पौर्वापर्यं कर्तव्ये इति । तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. आस्तारयेद् इत्यत्र कुशैरित्यत्र च विभज्य सूत्रत्रयी परिकल्पिता तर्कालङ्कारेण ।

B. तवासनमु दैर्घ्येनाऽऽयामेन च द्वादशाङ्गुलम् इत्यभिधुक्ताः । ‘ऋषीणामासनं वृषी’ इति
चामरः ।

C. उपधानं नाम स्थापनम्, तत्तु अदृष्टार्थमेव कर्तव्यम्, न पुनरुपवेशनार्थं वृष्याधानमिति
भावः ।

D. अत्र च ‘स्वस्तरे सर्वमासात्र’ इत्यादिवक्ष्यमाणं (पृ० ७४४) कर्मप्रदीपवचनैकवाक्यतया
‘तत्र’पदेन स्वस्तरस्यैव परामर्शो न वृष्याः । एवञ्च वृष्या अपि स्वस्तरे आसादनमेतेनैव
वचनबलेनाऽऽयातीति बोध्यम् ।

1. नास्ति ख । 2. ‘दृष्टार्थः’ च । 3. ‘एकैकशः’ इति ‘आनयन्ती’त्यनन्तरम् ख-पुस्तके ।
4. ‘वा’ नास्ति ख । 5. ‘द्रव्याणि’ नास्ति ख ।

अञ्जयम् । इतिकरणादभ्यानि चोत्तेजनपिञ्जल्या^१दीनि यद्यतिलपुष्पप्रभृतीनि,
येषामुपरिष्ठाद् विनियोग उक्तः “इह चाऽऽसादनं नोक्तं तानि चाऽऽहरन्ति ।” इति ।

पत्नी बर्हिषि शिलां निधाय स्थगरं पिनष्टि ॥ २७ ॥

पत्नी जाया प्रकृते बर्हिषि शिलां निधाय स्थापयित्वा स्थगरं पिनष्टि
चन्दनादिगन्धद्रव्यपेषणं करोति । तथाचोक्तम्—

स्थगरं सुरभिं प्रोक्तं चन्दनादिष्विलेपनम्^(A) । इति ।

तस्यां चैवाञ्जनं निघृष्य तिस्रो दर्भपिञ्जुली^२रञ्जयति
सव्यन्तराः ॥ २८ ॥

चशब्दात् प्रकृता पत्नी तस्यामेव शिलायाम् अञ्जनं^३ निघृष्य, घर्षणोपदेशात्
सौवीराञ्जनम्, इतरस्य घर्षणानुपपत्तेः । उक्तञ्च—

सौवीराञ्जनमित्युक्तं पिञ्जुलीनां यदञ्जनम्^(B) । इति ।

तेनाञ्जनेन तिस्रः त्रिःसंख्याका दर्भपिञ्जुलीरुक्तलक्षणाः^४ (C)^५ अञ्जयति क्लेदयति ।
किं समस्ताः ? न ; सव्यन्तराः, विशदो नानावचनः, सह नानान्तरैः सव्यन्तराः
^६श्वाविच्छलाकाकारवत्^(D) ।

तैलञ्चोपकल्पयेत् ॥ २९ ॥

तिलेषु भवं तैलम् ।

क्षौमदशाञ्च ॥ ३० ॥

क्षौमदशा भतसीसूत्रदशा, ताञ्च उपकल्पयेदिति वर्तते ।

शुचौ देशे ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्मुखानुपवेश्य ॥ ३१ ॥

शुचावुपलिप्ते देशे^(E) कर्षूणां दक्षिणतः यथा भुक्तवतां ब्राह्मणानामप्रतः^७ कर्षूषु

A. कर्मप्रदीपः २।७।९ ।

B. कर्मप्रदीपः २।७।९ ।

C. द्रष्टव्यं १।७।६ सूत्रभाष्यम् (पृ० २०४) ।

D. ‘इवाविषु शल्यस्तद्धोमि शल्ली शल्लं शल्लम्’ इत्यमरः ।

E. तथाच मनुः—

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ इति ३।२०६ ।

1. ‘वादीनि’ नास्ति ख । 2. ‘स इहाऽऽसादनं’ ख । 3. ‘इति’ नास्ति ख । 4. ‘जेवं’ ख ।
5. ‘-रक्षति’ ख । 6. ‘-नम् उक्तलक्षणे’ ख । 7. ‘-वक्षति’ ख । 8. ‘स्वाविच्छलाकावत्’ ख ।
9. ‘-क कर्षूषु’ ख ।

पिण्डा भवन्ति, तथा ब्राह्मणान् अनिन्द्यान्

अभ्याः सर्वेषु 'वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

ओसियान्वयजात्रैव विज्ञेयाः पक्किपावनाः(A) ॥

इत्येवमादीन् शास्त्रान्तरप्रसिद्धान् अयुष्मान् विषमसंख्याकान्, बहुवचनात् त्रिप्रभृतीन् उदङ्मुखानुपवेश्य । अतः सन्देहः—'किमत्र वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणानुपवेशयेत् उत यावदुक्तत्वाच्चेति । तत्रैक आहुः—'अविधानादिह वैश्वदेवाभाव इति । तदयुक्तम्, कुतः ? शास्त्रान्तरे 'देवपूर्वस्य आहुस्य विधानात्, इह च शास्त्रान्तरापेक्षायोगाद् देवहीनस्य आहुस्य रक्षोऽभिघातदोषप्रवणाच्च ।

तथाच मनुः—तेषामारक्षभृतं तु पूर्वं देवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आहुमारक्षवर्जितम्(B) ॥ इति ।

यस्य यस्य 'हि पदार्थस्य ग्रन्थान्तरापेक्षया 'विधानं न क्रियते तस्य तस्याभाव इत्येवं चेदुदङ्मुखानामपि तर्हि ब्राह्मणानामुपवेशनमात्रमेव स्यात्, न तु भोजनादिकम् अविधानात् । नचेतद्विष्यते, कुतः ? 'वृद्धिपूर्तेषु युष्मानाशयेत्' [सू० ४३।३४] इति

“अस्यङ्गाराद्यनुपहतं देशं निर्जन्म गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणादिगवतस्तत्र प्रयत्नतः संपादयेत्” इति चास्य कुङ्कुमकृता व्याख्या ।

A. मनुसंहिता ३।१८४ । अस्य व्याख्यायां कुङ्कुमकृताः—“सर्वेषु वेदेषु चतुर्विधप्रगाः ओहाः सम्पन् गृहीतवेदा ब्राह्मणाः पक्किपावनाः । अत एव यमः पक्किपावनागणनायाम्—‘चतुर्वेद-विदे वैव’ इति पठितवान् । तथा प्रकर्षेणैवोच्यते वेदार्थं एमिरिति प्रवचनान्यङ्गानि, तेज्यप्यग्राः षडङ्गविदः, ते च चतुर्वेदिनोऽपि पक्किपावनाः । ‘न्यायविष्णु षडङ्गविदः’ इति पक्किपावनमच्ये यमेव पृथक् पठितत्वात्, तथा ‘छन्दसां शुद्धवसपुरुष’ इत्युक्तानोच्यतेनाह वसपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्न-वेदसंप्रदायवर्षसजाः पक्किपावनाः” इत्याह ।

B. मनुसंहिता ३।२०४ । अस्य व्याख्या—“रक्षैव आरक्षं तत् प्राप्तम् आरक्षभृतम् आरक्षार्थमित्युक्तं भवति । उपमायां वा भूतशब्दः । यदा तु रक्षार्थम्, अतः पूर्वं देवं ब्राह्मणं नियोजयेत् निमन्त्रयेत् आसने चोपवेशयेत् । अपरोऽर्थवादः । रक्षांसि अदृश्यानि कानिचित् सत्त्वानीतिहासे । क्रिया विप्रलुम्पन्ति आच्छिन्दन्ति पितृभ्यः आहुम् । के पुनर्देवा उद्देश्याः गृह्ये तावद् ‘विधानं देवान् हवामहे’ इति मन्त्रस्य विनियोगाद् विष्वे देवाः प्रतीयन्ते ; पुराणेऽप्युक्तं ‘विष्वे देवा इति श्रुतिः’ इति” इति मेधातिथिकृता ।

1. 'देवेषु' ख । 2. 'विजर्ष' ख । 3. 'अविधानादिह' ख । 4. 'देवपूर्वस्य' ख । 5. 'हि' नास्ति, च । 6. 'विधानेन' च ।

लिङ्गा'विह एतेषामयुग्माना'माशनप्रतीतेः । 'यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्ट-
"भाक स्यात्' [सू० ४।३।२८] इति च लिङ्गात् । तस्माद् वैश्वदेवमल पितृयज्ञाद्भवात्,
प्रधाननिर्देशेऽङ्गनामनिर्दिष्टानामपि प्राप्तत्वात् आद्यकल्पस्यापेक्षित'त्वाच्च न
विधीयते ।

अथवा अविधानेनात्र ब्राह्मणपरीक्षायामनियमं दर्शयति ।

तथाच मनुः—

न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः(A) ॥ १ इति ।

तस्मात् "पूर्वं तावद् वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणान् युग्मान् प्राङ्मुखानुपवेश्य तत उदङ्-
मुखानुपवेशयेदिति सिद्धान्तः ।

तथाचोक्तम्—

स्वस्तरे सर्वमासाद्य यथा यदुपयुज्यते ।

देवपूर्वं ततः आद्यमत्वरः शुचिरारभेत् ॥ (B) इति ।

एवमुपवेश्य ततो यथाविधानमासनेषु—

दर्भान् प्रदाय ॥ ३२ ॥

दर्भासनग्रहणमधीतस्य कर्मण उपलक्षणार्थम् । एवञ्चाऽऽदिशब्दालोपेन व्याख्या
दर्भादि प्रदायेति(१) । ततः प्राचीनावीती कर्णप्वनेजनार्थं पात्रेणेतन्मि'स्रं च त्रमे
दक्षिणासं"स्थतया ।

उदक्पूर्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत् ते
तिलोदकं ये चाल त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥३३॥

A. मनुसंहिता ३।१४९ । अस्य कुल्लुकभट्टोक्ता व्याख्या—धर्मज्ञो देवश्राद्धे भोजनार्थं न
ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत । लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधृतया भोजयितव्यः । पित्र्ये पुनः
कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षा कर्तव्येति प्रयत्नतःशब्दस्यार्थः । इति ।

B. कर्मप्रदीपः २।७।६ ।

C. तदुक्तं कर्मप्रदीपे—

भासनाद्यर्घ्यपर्वस्तमित्यादि २।७।७ ।

1. 'दिष्टेव तेषाम-' ख । 2. 'माशन-' ख । 3. 'भत्यादिति च' ख । 4. 'त्वात् तु' ख ।
5. 'इति' नास्ति ख । 6. 'तावत् पूर्व' ख । 7. 'एव' नास्ति ख । 8. 'स्यात्वा' ख ।

केवलमुदकं पूर्वं 'यस्य तद्विशुदकपूर्वं 'तिलमिश्रमुदकं तिलोदकमिति' । अस्माविति संबोधनविभक्त्या पितुर्नाम गृहीत्वा पात्रे ददाति—विष्णुशर्मन् परतत् 'ते तिलोदकं (A) ये चात्र त्वेति । पात्राणामनिर्देशाद् 'ब्राह्मणानाञ्च प्रकृतत्वाद्' * 'ब्राह्मणाहस्तेष्वुदकपूर्वं तिलोदकं ददातीति चेन्न, कुतः ?

भासनाद्यर्घ्यपर्यन्तं यस्मिन्नेन यथेरितम् ।

कृत्वा कर्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात् तिलोदकम्(B) ॥ इति वचनात् ।

अत्र सन्देहः—किमानन्तर्यात् 'तिलोदक एव मन्त्र उतानुषङ्गे विधानात् शुद्धोद-
केऽपीति' * ? तिलोदक एवेति ब्रूमः । कुतः ?

तूर्णीं पृथगपो दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु(C) ॥

इति वचनात् ।

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ३४ ॥

A. ॐ ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । इति ।

मन्त्रस्यास्य विनियोगप्रमाणम् आदिरपुष्टेऽपि ३।१।१६ ।

अस्य व्याख्या—ये अत्र आहुकर्मणि त्वामनु तच्च पश्चाद् भोकारः, यांश्च त्वमनु त्वं चेत् पश्चाद् भोका असि, तस्मै तवानुयायिने ते तुभ्यं नम इति । तस्मै इति बहुवचनस्त्वैकवचनं तेभ्य इत्यर्थः । इति ।

B. कर्मप्रदीपः २।७।७ ।

तिलोदकदानपात्रञ्च—

आहारेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात् तिलोदकम् ।

पितरस्तस्य नादनन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥

कुलाकलमविष्णुमन्त्राहं शुभमर्थं स्पृशतम् ।

तदेव हस्तचरितं स्थापयामि दैविकं स्पृशतम् ॥

इति कर्मप्रदीपोक्तकलमलिखितं ज्ञातव्यम् । २।७।९-१० ।

C. कर्मप्रदीपः २।७।८ । अत्र गन्धोदकञ्च इति प्रकारं कुर्वन् गन्धोदकस्यापि तिलोदकस्य मन्त्रेण पात्रेषु दानं बोधयति । व्यक्तीकृतमेतद् भस्मादेन 'तथा गन्धाम्' इति सूत्रभाष्ये ।

1. 'यच्चात्' ख । 2. 'तिलोदकमिश्र' ख । 3. 'इति' नास्ति घ । 4. 'ते' नास्ति ख ।

5. नास्ति ख । 6. 'ब्राह्मणानां च' ख । 7. 'तिलोदकमनयत् चतुर्णे विधानवद् योदकमपीति' इति ख ।

पित्रधमन्मानुप्रवणे 'उदकालम्भविधानादप्य उपस्पृग्येत्युच्यते(A)। 'एवमेव अनेनैव' प्रकारेण 'इतरस्मिन् पात्रद्वये उदकपूर्वं तिलोदकं दद्यातीति, इतरयोः पितामह-प्रपितामहयोः, नाम गृहीत्वेति वर्तते।

तथा गन्धान् ॥ ३५ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण पितुर्नाम गृहीत्वा इतरयोश्च, प्रकृतान् गन्धान् प्रकृतेषु पात्रेषु दद्यातीति। विष्णुशर्मन् एष ते गन्ध इति। एतेषाञ्च पात्राणामिह पूरणमात्रमेव तावत्। अश्वनेजनं तु पिण्डदानकाल एव कर्तव्यम्।

'अथोदपात्रान् कर्षुषु निदध्यादि'त्यत्र [सू ४।३।५] एतस्मिन् क्रमे ब्राह्मणानां गन्ध-दानादौ पात्रप्रक्षालनान्ते 'कृते ततोऽस्योपवीतिनः'—

(B) अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः ॥ ३६ ॥

कुत एतत् ? गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च।

धूपञ्चैवाऽऽनुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परम्(C) ॥

इति वचनात्। होष्यतः होतुमिच्छतः(D)। प्रकृतत्वात् सर्वेषां ब्राह्मणानां सकृदामन्त्रणम् एकस्य वा प्रधानस्य। तथाच ग्रन्थान्तरम्—सर्वत्र प्रश्नेषु (E) पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान् वेति।

तैश्च ब्राह्मणैः—

कुर्वित्युक्ते कंसे चरुं समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्

A. द्रष्टव्यम् सू० १।३।१३ (पृ० ६२)

B. अग्नौ करिष्यामि। इति। मन्त्रस्याऽऽकरस्थानन्तु मानवश्रौतसूत्रम् ११।९।१।

C. कर्मप्रदीपः २।७।११।

D. ननु आमन्त्रणं करोतीति वक्तव्ये होष्यत इति किमर्थं विभक्त्यतिक्रमः क्रियते ? तथोक्तौ गन्धाविदानानन्तरमेवाऽऽमन्त्रणं स्यात्। होष्यत इति कुर्वन्नाचार्यो होमं करिष्यत एवाऽऽमन्त्रणं न गन्धाविदानात् परत एवेत्युपदिशति, तेन मध्ये भूमिशोधनमण्डलकरणाद्यपि कर्मास्तीति ज्ञायते एवमेके वर्णयन्ति, अन्ये तु 'अग्नौ कुर्यादतः परम्' इति वचनाज्जास्मिन्नवसरे भूमिशोधनादीत्याहुः। तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम्।

E. प्रमाणत्वेन परिगृहीतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये।

1. 'उदकलाभ-' ख। 2. 'एवमेव' ख। 3. 'एव' नामि ख। 4. 'एतस्मिन्' ख। 5. 'प्रकृतस्योपवीतिनः' ख।

(A) स्वाहा सोमाय पितृमते इति पूर्वा स्वाहाऽग्नये कव्यवाह-
नायेत्युत्तराम् ॥ ३७ ॥

ऋज्वर्यम् । अत्र सन्देहः—किमत्र मन्त्रान्ते स्वाहाकारः कर्तव्य उत नेति ?
'नेति ब्रूमः, कुतः ? 'आम्नातस्वाहाकारत्वात् । एवञ्च स्वाहाकारस्य "सम्प्रदानार्थत्वात्
स्वाहाकारेणाऽऽवावाहुतिप्रक्षेपः पश्चान्मन्त्रोच्चारणमिति । कुतः ?

स्वाहां कुर्यान्न चात्रान्ते न चैव जुहुयाद्धविः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत्(१) ॥ इति वचनात् ।

ननु उपदेशकमादेव 'सिद्धे पूर्वामुत्तरामिति कस्मादुच्यते ? आह—स वा" अग्नये
च सोमाय च जुहोतीत्यध्वर्यु"वेदे(२) 'देवता"विपर्यासश्रवणात्, 'सर्वशाखाप्रत्ययमेकं

A. ॐ स्वाहा सोमाय पितृमते ।

ॐ स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।१-२ ।

अनयोर्व्याख्यायां सायणाचार्यः—“यजुर्मन्त्राविमौ । पितृमान् सोमः कव्यवाहनोऽग्निश्च
देवते । पितृमते अग्निष्वात्तादिपितृयुक्ताय सोमाय स्वाहा, हविर्देवमस्तु इत्यर्थः । तथा
कव्यवाहनाय, कव्यं पितृभ्यो दीयमानं हविस्तस्य तेषां प्रापयिष्ये अग्नये स्वाहा, कव्यवाहनसंज्ञ-
कायाग्नये इत्यर्थः । 'एषो वाऽग्नये कव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम्'
इति हि श्रुतिः (तै० सू० २।१।८।६)” एवमाह । पितृदयिता-आद्धविवेक-आद्धचिन्तामणि-
आद्धतत्त्वकारा अनिरुद्धभट्ट-शूलपाणि-वाचस्पतिमिश्र-रघुनन्दनादयोऽप्येवमेव गोभिलाचार्य-
परिगृहीतं मन्त्रब्राह्मणपाठमनुलुङ्घ्य छन्दोगानां कृते स्वस्वनिबन्धेषु प्रयोगं प्रदर्शयाम्बभूवुः ।
न ज्ञायते कथं छन्दोगमन्त्रभाष्यमारवयताऽपि मन्त्रब्राह्मणपाठमधरीकृत्य भट्टगुणविष्णुना “अग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा” इति वाजसनेयिसंहिता (२।२९) पाठमेव
स्वाहापदं विपरिवर्त्य पठितम्—“स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय, स्वाहा सोमाय पितृमते” इति
अग्नये स्वाहा, किम्भूताय ? कव्यवाहनाय, कव्यं पितृणामन्नं तद् वहतीति कव्यवाहनः । सोम-
मण्डलाधारत्वात् पितृणाम्, पितृमान् सोमः” इति च व्याख्यातम् । तदत्र कौथुमराणायनीया-
नामग्नौकरणहोमं गुणविष्णुमतानुसरणमुचिमतनुचितं वेति भगवन्तोऽनूचानां निर्विशन्तु ।

13. कर्मप्रदीपः २।७।१४ ।

(१). प्रमाणत्वेनाऽऽग्रातं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभागे ।

1. 'नेति' नालि ख । 2. 'आम्नात' नालि ख । 3. 'सम्प्रदानार्थ' ख । 4. 'निदिः' ख ।
5. 'एव' ख । 6. 'देव' ख । 7. 'देवता' नालि ख । 8. 'पर्यास' ख ।

कर्मसि ^१व न्यायाद् अभ्यर्थकमेणैव होमो मा भूदित्यतः^२स्तत्प्रतिषेधार्थं पूर्वामुत्तरा-
मित्युक्तम् । एवं कृतहोमः सर्वाभसंस्कारार्थं द्रुतशेषात् किञ्चिद् ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा-
ऽभस्तद् ब्राह्मणेषु पवित्राणि जपन्नासीत् । तथाच मनुः—

स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये(A) इत्यादि ।

अथमपि जपः प्राचीनावीतिना कर्तव्यः । कुतः ?

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्दिणा ।

पिञ्जयमा निधनात् कार्यं विधिवद् दुर्मपाणिना(13) ॥

इति मनुष्यवृत्तात्(०) ।

इति "भट्टनारायणकृतौ गोभिलीयग्रन्थसूत्रभाष्ये" * चतुर्थप्रपाठकस्य
द्वितीया कण्डिका ॥

A. स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

भाष्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ इति

मनुसंहिता १।२३२ । व्याख्यायामस्य कुतूहः—“त्वाध्यायं वेदम्, मानवादीनि धर्मशास्त्राणि, आख्यायानि सौख्यमैश्वर्यरक्षादीनि, इतिहासान् महाभारतादीन्, पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि, सिद्धिनि श्रीलङ्कसिबसंक्षपादीनि आद्ये ब्राह्मणान् आचयेत्” एवमाह ।

B. मनुसंहिता ३।२७९ । कुलूकसहोकाज्य व्याख्या—“दक्षिणसंस्थितबहोपर्वीतेनानलसेन
वर्गहस्तेनापसर्गं पितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वं पितृसम्बन्धि कर्म, आं निधनादासमाप्तेः कर्तव्यम् ।
आ निधनाद् बाणजीवमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ” इति ।

C. अत्र तर्कोक्तद्वारचकर्म किञ्चित् प्रदर्शयामः । तत्रोक्तं तेन—“अकारश्च प्रत्येकं मन्त्रादौ च करणीयः, तथाच कर्मप्रदीपः—‘नोक्तुर्वाहोममन्त्राणामि’त्यादि (क० प्र० २।७।१६) । इदमिदानीं सन्निवृत्तते—किमयमग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतिना कर्तव्य आहोस्विदुपवीतिना उताहो अभिवमेनेति ? अभिवमेनेत्याह, इतः परं प्राचीनावीतिना कृत्योपदेशात् । अत्राग्नौकरणहोमे प्राचीनावीतिनोपवीतिस्त्वयोरभिवन् दर्शयति कर्मप्रदीपः—अग्नौ करणहोममेत्यादिना । तथाच श्रूयते—अग्नौ करणहोमे प्राचीनावीती भूत्वा इत्यादि । स इद्वत्स्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति च माण्डूक्यीये ब्राह्मणे ।

अग्निमान् निर्बयेत् पूर्वं चरुं वां शस्त्यमुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्घपामीति सर्व दक्षिणतो न्यसेत् ॥

इति च मातृस्ये पुराणे । तस्माद्भयस्वरसाद्विकल्प इति परिसिद्धतः कात्यायनस्याभिप्रायः ।

तस्मादूर्ध्वं प्राचीनावीतित्वोपदेशाद् अन्नौकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोरनियम इति भट्टनारायण-शुक्लपाणि-रत्नमन्वनादिमतमादरणीयम् ।

यच्च वर्णितम्—येषां सिद्ध आहुतयो हुयन्ते येषां चाग्निः पूर्वमिष्यते स्ववाकारान्ताच्च मन्त्राः, तद्विषयं प्राचीनावीतित्वम् । येषां तु द्वे आहुती सोमश्च पूर्वं हुयते स्वाहाद्याच्च मन्त्राः, तेषामुपवीतित्वम्, अथोपवीती सोमं पितृमन्त्रमग्निं कव्यवाहनाच्च यजेत प्राचीनावीती चेदग्निं पूर्वं स्वाहास्थाने स्ववापकृच्च वत्सा जुहोति इति सूत्रान्तरादिति । तदसङ्गतम्, अस्मद्वृत्तौ सोम-पूर्वाहुतिव्यवस्थैव सूत्रणात् । अस्मत्परिशिष्टकारेणैव द्वयोरेव पक्षयोः स्वहस्तिस्ववाच्च । अपि च अग्न्याद्याहुतिमन्त्रपक्ष उपोपवीतित्वं दृश्यते ।

तथा च मत्स्वपुराणे—

अग्नेः सोमयमान्याञ्च कुर्यादाप्याचनं शुचः । इत्यभिधाय,

यज्ञोपवीती निर्वर्त्य ततः पर्वशृङ्गादिकम् ।

प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वं विज्ञानता ॥

इत्युक्तम् । आविषदादोम उक्त इति वाचस्पतिमित्राः । तथा तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्ब-सूत्रम्—अथ पुनरुपवीती दक्षिणजान्वाच्य मेक्षणेनोपस्तीर्य तेनावदायामिवायं सोमाय पितृमते स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति, यमायाङ्गिरसे स्वधा नम इति द्वितीयाय, अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाय इति । तथा सांख्यायनसूत्रम्—दक्षिणजान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागासीनो मेक्षणेन जुहोति अग्नये कव्यवाहनायेत्यादि । तस्मात् सूत्रान्तराणि तत्तच्छास्त्रिणामेव प्राचीना-वीतित्वादिकमुपदिशन्ति, नास्माकम् ।

यदपि शौनकवचनम्—

स्वाहाकारेण होमे तु भवेद् यज्ञोपवीतयान् ।

तत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चात् सोमाय हुयते ॥

इति, तदपि बहुवचिनम् । तथाचाऽऽख्यलायनकल्पसूत्रम्—प्राचीनावीतीष्ममुपसमाधाय मेक्षणेनावदायाचदानसम्पदा जुहुवात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति, स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञोपवीती इति । परिशिष्टवचनद्वयस्य व्यवस्थितविवक्ष्यं गोमिच्छीयानामन्नौकरणहोमे उपवीतित्वञ्च परिशिष्टप्रकाशकारः प्राह, तदपि न समीचीनम् ; न खलु व्यवस्थायां किमपि प्रमाणमुपक्रमामहे शास्त्रान्तरविषयत्वाद् वचनान्तराणां न कश्चन व्यवस्था परिशिष्टकारेण दर्शिता । कल्प्यत इति चेद् यदृच्छोपनता खल्विवं कल्पना, न तु प्रमाणो-पेता, एवं खल्वपहस्तितैव शास्त्रमर्यादा स्यात् । अस्मत्परिशिष्टं खल्वेतत् कात्यायनकृतं कर्मप्रदीपाख्यम् । कथं ज्ञायते ? अज्येतुसम्प्रदावसिद्धेः । अत एव छन्दोगपरिशिष्टमित्वा-क्याचते । भवानपि नात्र विप्रतिपद्यते । एवञ्चास्माकमेवैव विकल्पः कात्यायनेनोपदिष्ट इत्येकमेनापि वक्तव्यम् । न खल्वस्मत्परिशिष्टे शास्त्रान्तरेणां विभिन्नचित्तो वर्णयितुम् । 'अस्मद्वृत्तकारेण परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशाद् व्यक्तमन्नौकरणहोमे उपवीतित्वं दर्शितम्' इति

श्रुवाणो वाचस्पतिरप्यनादेयवागेव । कुतः ? परतः प्राचीनावीतित्वांपदंशस्य पुरतो नित्यबहुप-
दातित्वाभिप्रायकत्वे प्रमाणाभावात् । तस्यानियममात्रपरताया एव परिशिष्टकृता स्पष्टीकृत-
त्वाच्च । परिशिष्टवचने सव्यापसव्ययोर्विकल्प इति स एवाऽऽह । 'परिशिष्टीयं पूर्ववचनं पूर्व-
पक्षाभिप्रायम् उत्तरवचनन्तु सिद्धान्ताभिप्रायम्, अत एव तत्र सिद्धान्तद्योतनार्थं वाक्यम्' इति
महायज्ञाः । तदप्यसङ्गतम् । कस्मात् ? वाक्यस्य विकल्पार्थत्वात् । श्रुतिर्द्वैविध्येन
विकल्पस्योपपन्नतरत्वाच्च । अपि चैवं खल्वग्नौकरणहोमेऽपि नियमतः प्राचीनावीतित्वे, अत
ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना इति सूत्रणमाचार्यस्यासङ्गतं स्यात्, तस्मादाचार्यविरुद्धोऽयं पक्षः ।

अग्निसमता खल्वत्र पित्र्यब्राह्मणपाणवग्नौकरणहोमः करणीयः । तथाचाग्नैव कर्मणि कर्मप्रदीपः—

पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणाद्यग्निसमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूर्ण्यं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ (२।७।१६)

इति । यच्च 'अग्निसमतामेवाग्राधिकारः अन्वष्टकात्त्वष्टकाद्यग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै
च पूर्ववद् ब्राह्मणान् भोजयित्वा इति विष्णुसूत्रे 'बह्वौ हुत्वा दद्यादिति कात्यायनसूत्रं च अग्नि-
वचनाद् विप्रपाण्यादेर्व्यवच्छेदात् शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिषाधत्वात् पितृयज्ञीयहोमस्य
लौकिकानौ निषेधाच्च' इति तत्त्वकारेणोक्तम्, तन्न समीचीनम् । कस्मात् ? अस्मत्-
परिशिष्टकारेणास्मिन्नेव कर्मणि अग्निसमतो विप्रपाणौ होमोपदेशात् । आचार्येणापि 'शुद्ध्या-
दि'ति सूत्रितम्, न पुनरग्नौ शुद्ध्यादिति । अग्नौ होमोपदेशस्तु कठविशाखिबिषोषाणामेव
नात्माकम्, कथं ज्ञायते ? विष्णुप्रभृतीनां तत्सूत्रकारत्वात् अन्वष्टकाच्च इति बहुवचनो-
पपन्नासाच्च । मध्यमायां खल्वस्माकमन्वष्टक्यं कर्म, इत्यवोचाम । न खलु स्वशास्त्रो-
परोधेन परशास्त्रादरणं कर्तुमुचितम्, तथात्वे वा तदुक्तमात्रादिभ्रातृमप्यस्माकं स्यात् ।
न चैवमिष्यते, तस्मादनादरणीयमेतत् । अस्मिन्नेवावसरे पात्रेषु हुतशेषदानादिकं करणीयम्,
कुतः ? तूर्ण्यं पात्रेषु निःक्षिपेदिति वचनात् । ब्राह्मणभोजनादिकमप्यस्मिन्नेवावसरे कर्तव्यम् ।
न चातुपदेशास्त्वेष ब्राह्मणभोजनादिकमिति वक्तव्यम्, तस्यास्मच्छ्राद्धकल्पादिसिद्धत्वात्,
यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्याद् इति च लिङ्गात् ब्राह्मणोपवेशनस्य पात्रेषु हुतशेष-
दानादेर्भार्यवत्त्वोपपत्तेः" इति ।

निर्णयसिन्धौ कमलाकरस्तु—“शौनकः—स्वाहाकारेण होमे तु”

अग्नौ यज्ञोपवीत्येव प्रक्षिपेन्मेह्यं ततः ।

छन्दोगपरिशिष्टे अग्नौकरणहोमश्चेति । अपसव्येनेति, कातीयानां त्वपसव्यमेव । पिण्डकित्पुण्ड-
बहुत्वा इति सर्वातिदेशात् । सव्यं तु छन्दोगपरम्, गोभिलेनैतदुत्तरमेवापसव्योक्तेः ।

छन्दोगा जुहुयुः सव्येनापसव्येन याजुषाः" इति बृहदारण्यकवचनोक्तेः ।

एवमुक्ता ४।२।२९ सूत्रभाष्योक्तां व्यवस्थां परिपुष्णाति । तत्राग्नौकरणहोमे भाष्यकारमतमादर-
णीयमनादरणीयं चेति निर्णये भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठकस्य तृतीया कण्डिका

इदानीम् अथ तृतेष्वक्ष 'मुच्छिष्टाभ्यासं प्रकिरेदित्येवमादि 'तृताः स्थः' प्रभान्तं कर्म
"कृतवता—

अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम् ॥ १ ॥

वाग्यते"नेति लौकिक्या वाचः प्रतिषेधः, न मन्त्राभ्यासाः(A), कुतः ? मन्त्रोपदेश-
सामर्थ्यात् । 'ऋज्वर्थमन्यत् ।

सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जुलीं गृहीत्वा दक्षिणाग्रां लेखा-
मुल्लिखेदपहता असुरा इति ॥ २ ॥

सव्येन धामेन पाणिना हस्तेन दर्भपिञ्जुलीं गृहीत्वा, तदेतत् सव्यस्यात्र पिञ्जुल्यादीनां
"द्रव्याणां ग्रहणमात्रमेव द्रष्टव्यम् । उल्लेखनाविकन्तु दक्षिणेनैव कर्तव्यम् ।

तथाचोक्तम्—

सव्येन पाणिनेत्येवं यदक्ष समुदीरितम् ।

परिग्रहणमात्रं तु सव्यस्याऽऽदिशति मतम् ॥

पिञ्जुल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनाविकम्(B) ॥ इति ।

तस्मात् 'सव्येन पाणिना'* दर्भपिञ्जुलीं गृहीत्वा सव्यादपि दक्षिणेनाऽऽद्याय सव्येन

A. वाग्यमनोपदेशान्मनसैव मन्त्रोच्चारणमित्युक्त्वा चन्द्रकान्तो भाष्यकारमतमसमीचीन-
मित्युद्गिरति । परन्त्वत्र 'अपहता' इत्यादिमन्त्राणां मनसोच्चारणत्वाद्वाच्यत्वात् तदेवा-
समीचीनमिति प्रतिभाति, तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

B. कर्मप्रदीपः २।७।१७-१८ ।

1. 'मुत्क्षिष्टाचारं' ख । 2. 'कृतवताः' ख । 3. 'इति' नास्ति ख । 4. 'ऋज्वर्थम्' ख ।
5. 'नीचवयव' ख । 6. 'एव' नास्ति ख । 7. नास्ति ख ।

अन्वारभ्य दक्षिणाग्रां दक्षिणासंस्थां प्रकृतत्वात् कर्षूणां मध्यतः (A) 'अपहता इत्यनेन मन्त्रेण लेखामुल्लिखेत् ।

सव्येनैव पाणिनोल्मुकं गृहीत्वा 'दक्षिणार्धे कर्षूणां निदध्याद्
(B) ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ॥ ३ ॥

श्रुज्वर्यम् ।

अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सौम्यासः (C) इति ॥ ४ ॥

अथशब्दोऽन्यकर्तृकपक्षेऽपि यजमानपितृणामेव नियमार्थः । पितृगिति बहुवचनं पितामहप्रपितामहयोरपि पितृशब्दप्रसिद्धार्थम् । तौ 'हि पितुः पितामहस्य च पितृत्वात् पितरौ भवतः । श्रुज्वन्यत् ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिवदः । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।३ ।

अस्य व्याख्या—असुरा वेदिवदो वेदां लीकन्तोऽपहताः प्रनष्टाः, भवन्ति चेवः । इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निधालोकात् प्रणुक्त्वस्मात् ॥ इति ।

साममन्त्रब्राह्मणम् २।३।४ । विभिन्नोपप्रमाणान्तु सावित्रगृह्येऽपि ३।९।१३ । वाजसनेयि-
संहितायाम् 'प्रणुदात्यस्मात्' इति पाठः । जैमिनिगृह्ये च (५० २७ ५० १०) 'प्रणुनोत्त्वस्मात्'
इति पाठः ।

अस्य व्याख्या—असुराणां वेदां प्रसक्तिं वर्णयति—ये वस्तुतोऽसुरा देवविरोधिनाः पश्चात्
स्वधया पिण्डाद्यन्नेन निमित्तम् । 'स्वधेत्यङ्गनाम' रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना अन्वैर्दुर्विज्ञेयानि
स्वरूपाणि धारयमाणा वेदिवदः सन्तश्चरन्ति । किञ्च ये पुरः पुरोदेशे पराभरन्ति देवेभ्यो
दत्तं इविः परापहरन्ति तथा पुरः पुरस्ताद्वितरां हरन्ति, तान् सर्वांअसुरान् अस्माद्धोकात्
पिण्डदानस्य निधानं कर्षूंप्रदेशात् प्रणुक्त्वा प्रकर्षेण प्रेरयन्तु । इति ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ एत पितरः सौम्यास्तो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वीणेभिः ।

वृक्षास्मभ्यं प्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।५ ।

अथोदपात्नान् कर्षूषु निदध्यात् ॥ ५ ॥

उदपात्राणीति प्राप्ते उदपात्नानिति पुंस्त्वं छान्दसम् । अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः ।
अथ पूर्वपूर्वितानि उदपात्नाणि कर्षूषु निदध्यात् कर्षूणां सन्निधावानुपूर्व्येण स्थापयेत् ।

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वीं
दर्मेषु निनयेत् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसाववनेनिद्व ये चास
त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ ६ ॥

अवसलवि-शब्देन पितृतीर्थमुच्यते, तेन निनयेत् । क ? पूर्वस्यां कर्ष्वीं दर्मेऽ,
असाविति सम्बोधन-विभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देशः । उक्तार्थमन्यत् ।

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ७ ॥

उक्तार्थम् (A) ।

सव्येनैव पाणिना दर्वीं गृहीत्वा सन्नीतात् तृतीयमात्र-
मवदायावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वीं 'दर्मे'षु निदध्यात् पितुर्नाम
गृहीत्वाऽसावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधेति ॥ ८ ॥

(B) दर्वीलक्षणं मैत्रणप्रसङ्गेन पुरस्तादेवोक्तम् । तथा 'दर्व्यां सन्नीतात्, समित्येकी-
भावे, दर्वीकृताश्च-द्विविधः । केन सह 'सन्नीतात् ? उच्यते—सर्वपाकात् स्तोकस्तोकेन ।
कुत एतत् ?

अस्य व्याख्या—हे पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिनः, सोमयागं कृत्वा बर्हिषत्संज्ञां
दधाना इत्यर्थः । एवम्भूता एत आगच्छत । कैमोगैरित्युच्यते—गम्भीरेभिः गम्भीरैर्मिन्नैः
अवाक्शुभैरित्यर्थः पूर्वाग्नेभिः पूर्वकाकसम्बन्धिनः पूर्वाग्नाः, पूर्व बैरागतास्तैरित्यर्थः ।
तादृशैः पथिभिर्मागैः । आगत्य चास्मन्मन्त्रं ब्रूहिस्मिन् कर्मणि ब्रुविणानि भर्गं कस्याणञ्च दत्त
प्रयच्छत नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं बहुविधभृत्योपेतं रयिञ्च गवादिधनं च नियच्छत मितरां दत्त । इति ।

A. अपरकर्षूषे इतरयोः पितामहप्रपितामहयोर्नाम गृहीत्वेति । (ब्र० सू ४।२।३४ ।
पृ० ७४९) ।

B. दर्वीलक्षणमुक्तं प्राक् (पृ० १८४) ।

1. 'विभक्तिः' ख । 2. 'यिन्हे' ख । 3. 'सन्नात्' ख । 4. 'बर्हीताद् दर्वीकेन प्रकारिच' ख ।

यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्मकर्मर्मकम् ।

वरुणा सह संनीय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत्(A) ॥ इति वचनात् ।

तृतीयमात्रं तृतीयांशम् अवदाय यथोक्तेन प्रकारेण यथोक्तप्रदेशे निदध्यात् निर्बधेदिति । उक्तमन्यत् ।

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ६ ॥

उक्तार्थम्(B) ।

पितृभृतीनां यदि नामानि न ज्ञायन्ते तदा कथम् इत्यत आह—

यदि नामानि न विद्यात् (C) स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात्, स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयम्, स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयम् ॥ १० ॥

ऋज्वर्थम् । पित्रादिनामाज्ञाननिमित्तं मन्त्रान्तरविधानमेतत् । एवं चास्य सम्प्रदानार्थत्वात् पूर्वस्य निवृत्तिः स्यात् । अत्रैक आहुः—अन्यतरस्यापि नामन्यविज्ञायमाने सर्वेषामप्यनेनैव मन्त्रान्तरेण पिण्डविधानं कर्तव्यम् । कुतः ? बहुवचनार्थत्वात्, लोकत्रयसम्बन्धाविधातात् प्रयोगैकरूप्याच्च । अन्ये तु—यस्यैव नाम न ज्ञायते तस्यैव मन्त्रान्तरेण पिण्डविधानम् इतरस्य तु पूर्वोक्तेन मन्त्रेणेति । कुतः ? निमित्ते नैमित्तिकस्य युक्तत्वात् नित्यमन्त्रानुप्रहाच्च । तदेतद् यथाभिप्रेतम् । अत्र संदेहः—अर्घ्यतिलोदकगन्धाद्यनेजनदानानि नाम्ना'नविज्ञाने कथं कर्तव्यमिति ? तत्रैक आहुः—तुल्यहेतुत्वाद्ने-

A. कर्मप्रदीपः २।७।१९ ।

B. अत्र च मध्यमायां कर्षां पितामहस्य पिण्डदानम्, दक्षिणस्यां प्रपितामहस्येति ज्ञातव्यम् । तदुक्तं कर्मप्रदीपे—

पितृस्तरकर्षन्ते मध्यमे मध्यमस्य तु ।

दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्वणि निर्बधेत् ॥ इति २।७।२० ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्यः

ॐ स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्यः

ॐ स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः । इति

अथर्ववेदे १८।४।७४ ।

नैव मन्त्रान्तरेण कर्तव्यमिति । तद्व्युक्तम् ; कुतः ? 'अतिक्रम्य विधानात् पिण्डवाक्य-
संयोग'विधेः । अन्ये त्वाहुः—मन्त्रान्तरविधानात् तूष्णीमेव कर्तव्यम् इति । 'तद्व्य-
युक्तम् ; कुतः ? मन्त्रवत्सम्प्रदान'स्थानापत्तावमन्त्रकसम्प्रदानक्रियावैयर्थ्यात्* । कथं
तर्हि कर्तव्यम् ? उच्यते—मन्त्रान्तरविहितैरेव नामभिः पूर्वप्रकृतयेव सम्बोधनविभक्त्या
कर्तव्यमिति, 'कुतः ? उभयानुग्रहाविरोधाभ्याम् । अत एव गोमिलाचार्येण तिलोदक-
दानानन्तरमेव नामधेयाविज्ञाननैमित्तिकं मन्त्रान्तरं नामिहितम् । तस्माद् यथोक्त
एवार्थः । प्रयोगः प्रदर्श्यते—पृथिवीषदेतत् तेऽर्घ्यम्, अन्तरिक्षसदेतत्, दिविषदेतदिति ;
पृथिवीषदेतत् ते तिलोदकम्, पृथिवीषदेष ते गन्धः, पृथिवीषद्वनेनिश्चेत्यादि । ये
चात्र त्वेति सर्वज्ञ स्यात्(A) ।

प्रकृतमधुनाच्यते—

निधाय जपत्यत्र (B) पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्व-
मिति ॥ ११ ॥

निधायेति पितृनाम्ना ज्ञानाज्ञानपक्षयोरुभयोरपि जपस्य प्राप्त्यर्थम्, प्रतिनिधानं वा
जप"प्रतिषेधार्थम् ।

A. विशेषमाहान्न तर्कालङ्कारः—

"तथा च स्मरणम्—

पृथिवीषत् पिता वाक्यस्तत्पिता चान्तरिक्षस्तत् ।

अभिधानापरिज्ञाने दिविषत् प्रपितामहः ॥ इति ।

तद्विदं स्मरणमाचार्यसंवादितमर्थं वदतीत्यादरणीयम् । रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽप्येतदज्ञानात्
'नामान्यविद्वांस्तत्पितामहप्रपितामहेति' इति पिण्डपितृयज्ञीयमाहचलायनकल्पसूत्रमाकुलीकृत्य
'नामान्यविद्वांस्तत्पितृपितामहप्रपितामहाः' इति परिकल्प्य क्लिप्त्वा बहु विद्वदं
वर्णयामाकरे"ति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । इति ।

साममन्त्रब्राह्मणम् २।३।६ । विनियोगप्रमाणन्तु ख्यादिरगुणे ३।६।१७ ।

अस्य व्याख्या—हे पितरः, अन्नास्मिन् पिण्डकर्मणि मादयध्वं तृप्ता भवतः ; तदर्थं यथाभागां

1. 'अतिक्रम्य' ख । 2. 'विधि' ख । 3. 'तद्व्ययुक्तम्' ख । 4. 'ज्ञानात् तावन्मन्त्र-
सम्प्रदानवैयर्थ्यात्' ख । 5. 'कुतः' भानि ख । 6. 'निषेधार्थम्' ख ।

अथवा— तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यघनेजयेत्(A) ।

इत्येतस्य पुनरघनेजनस्यात्र व्यावृत्त्यर्थम् । श्रृज्यन्त्यत् ।

**अपपर्यावृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमीमदन्त
पितरो यथाभागमावृषायिषतेति ॥ १२ ॥**

अपशब्दप्रयोगादप्रावृत्तिष्येन पर्यावृत्य परिमन्त्र्य उदङ्मुखो भूत्वा दक्षिणा-
भिमुखो वा ।

तथाचोक्तम्— धाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रवक्षते ।

सर्वं गौतमशाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च(B) ॥ इति ।

यथाशक्ति प्राणमायम्य उच्छ्वासात् प्राणविमोकात् पुरा पूर्वम् (C) अमीमदन्त इति
जपेत् । किं कुर्वन् ? 'अभिपर्यावर्त्तमानः' * प्रवृत्तिणं पर्यावर्त्तमानः ।

तथाचोक्तम्— आवृत्य प्राणमायम्य पितॄन् ध्यायन् यथार्थतः ।

जपंस्तेनैवमावृत्य ततः प्राणं प्रमोचयेत्(D) ॥ इति ।

स्वं स्वं पिण्डभागम् अग्निरिहम्य आवृषायिष्यन्, आ सर्वतो वृष इवाऽऽचरन्, वृषो यथाऽन्यविषय-
निवर्त्तनेन स्वविषये रमते तथा कुरुत । इति ।

A. कर्मप्रदीपः १।३।४ । अस्य पूर्वार्चन्तु—

अघनेजनवत् पिण्डान् वृष्या विष्वक्प्रमाणकान् । इति ।

B. कर्मप्रदीपः २।७।२१ ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत । इति ।

मन्त्राह्वयम् २।३।७ । विनियोगप्रमाणम् आदिरगृह्ये ३।९।१९ जैमिनिगृह्येऽपि ।

३० ख० २ ।

अस्य व्याख्या—यथाशक्ति निरुच्छ्वासे आसीन उच्छ्वासेदम् अस्तिबति अभिलक्षितं
ध्यायन् जपेदित्यर्थः । पितरः पिण्डैरमीमदन्त मत्ताहृता अभवन्, यथाभागं स्वं स्वं पिण्ड-
भागमादाय, आवृषायिषत सर्वतो वृषा इवाऽऽचरणमकुर्वन्, वृषा यथा वृषाः सञ्चरन्ति तथाऽ-
कुर्वन्मित्यर्थः । इति ।

D. कर्मप्रदीपः २।७।२२ ।

सव्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जुलीं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां
कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत् ते आज्जनं
ये चाल त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १३ ॥

^१ऋज्वर्यम् ।

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ १४ ॥

ऋज्वर्यम् ।

तथा तैलम् ॥ १५ ॥

विष्णुशर्मज्ञेतत् ते तैलम् इति प्रयोगः ।

तथा सुरभि ॥ १६ ॥

विष्णुशर्मज्ञेतत् ते सुरभीति । अञ्जनतैलसुरभीणां पूर्वप्रकृतानामयं विनियोगः ।
कुतः ? प्रत्यक्षप्रकृतैः कार्यायत्वात् ।

अथ निहुते ॥ १७ ॥

अथशब्द आनन्तर्यं, इतरथाऽनुषङ्गे विधाना 'दञ्जन-तैल-सुरभीणां' प्रत्येकं
निहवंप्राप्त्याशङ्क्य मा भूदित्यत आनन्तर्यार्थोऽथ-शब्दः प्रयुक्तः । अञ्जनतैलसुरभीणि
निधाय अथानन्तरं निहुते नमस्करोति । निहवो नमस्कार उच्यते ।

कथं 'निहुत इत्यत आह—

^१पूर्वस्यां कर्ष्वां* दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमो वः
पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषायेति ॥ १८ ॥

दक्षिणः पाणिरुत्तानः सव्यश्च न्युञ्जो ययोः पापयोः ताविमौ दक्षिणोत्तानौ तौ तथा,
पूर्वस्यां कर्ष्वां कृत्वा (A) नमो वः पितरो जीवाय, नमो वः पितरः शूषायेति । किम् ?
अपतीति वक्ष्यमाणेन क्रियापदेन सह सम्बन्धः । अनेनैवोत्तरसूत्रद्वयं व्याख्यातम् ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषाय । इति ।

मन्त्रमाह्वणम् २।३।८ ।

अस्य व्याख्या—प्रथमकर्ष्वाः पश्चात् समीपे दक्षिणं पाणिं प्रागङ्गुलिम् उत्तारं भूमौ निधाय

1. 'ऋज्वर्यम्' नास्ति ख । 2. 'ऋतेः' ख । 3. 'कार्यायत्वात्' ख । 4. 'दञ्जनेनै' ख ।
5. 'प्रातिपद्या' ख । 6. 'इति' ख । 7. 'निहुते' नास्ति ख । 8. नास्ति ख । 9. 'वोत्तर' ख ।

मध्यमायां सव्योत्तानौ (A)नमो वः पितरो घोराय नमो वः
पितरो रसायेति (B) ॥ १६ ॥

उत्तमायां दक्षिणोत्तानौ (C)नमो वः पितरः स्वधायौ नमो
वः पितरो मन्यव इति ॥ २० ॥

अथाञ्जलिऋतो जपति नमो वः पितरः पितरो नमो वः
'इति ॥ २१ ॥

अथ-शब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । पूर्वप्रकृतं कर्षूत्रयमभिसन्धाय अञ्जलिऋतः कृताञ्जलिः,
(D)नमो वः पितरः पितरो नमो व इति जपति । अञ्जलिश्चात्र संहतः कर्त्तव्यो न तु
व्याकोशः, कुतः ? निहवे संहतस्यौपयिकत्वात् । व्याकोशस्य च चन्द्रदर्शनाद्युपस्थानेषु
युक्तत्वात् ।

तदुपरि तथैव सव्यं न्यञ्जं कृत्वा जपेदिति सूत्रार्थः । हे पितरः, वो युष्माकं सम्बन्धिने जीवाय
जीवनगुणाय नमो नमस्कारोऽस्तु । हे पितरः, वः शूषाय युष्माकं बलाय नमः ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसाय । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।९ ।

अस्य व्याख्या—सव्योपरि दक्षिणं न्यञ्जं कृत्वेति सूत्रार्थः । घोरं भयजननसामर्थ्यम् । रसः
सारभागः । शिष्टमुक्तार्थम् ।

B. मध्यमायां कर्ष्वां सव्योत्तानौ पाणी कृत्वा जपतीमं मन्त्रमित्यर्थः ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ नमो वः पितरः स्वधायौ नमो वः पितरो मन्यवे । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।१० ।

अस्य व्याख्या—स्वधा नमः । मन्युः क्रोधः । शेषं पूर्ववत् । हे पितरः, युष्माकं गुणा
वतः प्रत्येकं द्वन्द्वम् अतस्तेभ्यो नमस्कारोमीति सर्वस्यार्थः ।

D. मन्त्रस्तु—

ॐ नमो वः पितरः पितरो नमो वः । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।११ ।

विनियोगप्रमाणन्तु खादिरगृह्येऽपि ३।५।२४-२६ ।

“नमो व इति पितृन् नमस्काराञ्जलिं कृत्वा उपतिष्ठते ।” इति सायणाचार्यः ।

गृहानवेक्षते (A) गृहान् नः पितरो दत्तेति ॥ २२ ॥

१ 'अज्वर्थम्' । गृहाः पत्नीति वचनात् पत्नीमवेक्षते इति चेत्, २ 'न' ; कुतः ?
गृहप्रार्थनेनैव पत्न्याः प्रार्थितत्वात्, गृहशब्दस्य पत्न्याम् 'अरूढत्वा'च्च ।

पिण्डानवेक्षते (B) सदो वः पितरो देष्मेति ॥ २३ ॥

अज्वर्थम् ।

सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्यां
कर्ष्णीं पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत् ते वासो ये
चाल त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ २४ ॥

सूत्रतन्तुः 'प्रकरणसामर्थ्यात् त्रौमदशा । उक्तमन्यत् ।

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ २५ ॥

उक्तार्थम् ।

सव्येनैव पाणिनोदपातं गृहीत्वाऽवसलवि पिण्डान्
परिष्वेत् (C) ऊर्जं वहन्तीरिति ॥ २६ ॥

A. ॐ गृहान् नः पितरो दत्त । इति मन्त्रस्तु मन्त्रब्राह्मणीयः २।३।१२ ।

B. ॐ सदो वः पितरो देष्म । इति मन्त्रस्तु मन्त्रब्राह्मणीयः २।३।१३ ।

अनयोर्व्याख्या—हे पितरः, गृहान् नोऽस्मभ्यं दत्तं प्रयच्छत । तथा सति अस्मदीयेषु गृहेषु वो
युष्मभ्यं सदः स्थानं देष्मं ददाम । इति सायणाचार्यकृता । गुगविष्णुस्तु—अत्र च 'गृहिणी
गृहमुच्यते' इति गृहिणीप्रार्थनं वाक्यार्थः, सदः स्थानं पुत्राद्युत्पादनद्वारेण इति च व्याचक्ष्यौ ।
चन्द्रकान्तस्तु—बहुवचनान्तपुंलिङ्गगृहपदोपादानात् पत्नीव्याख्यैव ज्यायसीत्याह, तद्वन्न
अगवन्तोऽनुचानाः प्रमाणम् ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालम् ।

परिष्कृतं स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृन् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।१५ । विनियोगप्रमाणन्तु खादिरगृहोऽपि ३।५।२९ ।

अस्य सायणाचार्यकृता व्याख्या—हे कर्ष्वः, यूयम् ऊर्जम् अन्नम्, अमृतम् अमरणम्, घृतम्

1. 'अज्वर्थम्' नास्ति ख । 2. 'न' नास्ति ख । 3. 'व-' नास्ति ख । 4. 'व' नास्ति ख ।

5. 'प्रकल्पन-' ख ।

पूर्ववद् 'द्विधानात् सकृन्मन्त्रान्तेन त्रीनपि' पिण्डान् परिषिञ्चेत्(A) । एतच्च परिषेचनमाचम्य ब्राह्मणेषु चाऽऽचान्तेषु(B) ।

अथाग्रभूमिसिञ्चेत् सुसंप्रोक्षितमस्त्विति(C) ।

एवमादि स्वधावाचनान्तं कृत्वा कृतोत्तानपितृपात्रस्तत्पवित्राणि च पिण्डाना-
मुपरि निधाय कुर्यात् ।

आज्यम्, पयः क्षीरम्, कीकाकम् उदकम्, परितुतं छराञ्च बहन्तीः बहन्त्यो भवथ । किञ्च
वृषं स्वधा स्य स्वधारूपा भवथ अतोऽन्नेन पितॄन् तर्पयत । गुणविष्णुस्तु—हे आपः इति
सम्बोधनपदं जगौ ।

A. अत्र पूर्ववत् 'एवमेवेतरयोः' इत्यविधानात् अकथनात्, 'पिण्डान्' इति बहुवचनाच्च
सकृदेव मन्त्रमुच्चार्य त्रीन् पिण्डान् परिषिञ्चेद् इति बोद्धव्यम् ।

B. अत्र कर्मप्रदीपोक्तः कर्मक्रमस्तु—

गन्धादीन् निक्षिपेत् तूर्णं तत आचामयेद् द्विजान् ।

अन्यग्राप्येष एव स्वाद् यवादिरहितो विधिः ॥

दक्षिणाश्वने देशे दक्षिणामिमुखस्य च ।

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एवोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ इति १।४।३-४ ।

अनयोर्नारायणकृता व्याख्या—

“पिण्डेऽन्यमन्त्रकं गन्धपुष्पादीनर्पयित्वा ब्राह्मणाचमनं कारयेत् । एष एव पिण्डदानविधिरन्य-
ग्रापि पार्वणादौ यव-देवतीर्थोपवीतदक्षिणोपचारे शून्यः स्यात् । न केवलं यवादिरहितः,
दक्षिणाश्वने, न वृद्धाविव प्राचीनश्वने दक्षिणामुखस्य दातुर्न प्राङ्मुखस्य । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु न
प्राग्ग्रेषु । एष पिण्डदानविधिः पार्वणादौ मुनिभिः स्मृत इति ।” इति ।

C. कर्मप्रदीपः । अस्योत्तरार्द्धादिग्रन्थोल्लेखेन कर्मक्रम उच्यते—

शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।

अक्षतञ्चारिदृञ्चास्तित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥

अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।

एतच्चैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥ इति क० प्र० १।४।५-७ ।

एतेषां प्रकाशव्याख्या—

आचमनानन्तरं ब्राह्मणाग्रभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा आप इत्यादिना

1. 'द्विधानात्' ख । 2. 'वपि' नास्ति ख । 3. 'विचन' च । 4. 'चे वाचने' ख ।

5. 'नमिनिषाव' ख ।

तथाचोक्तम्— प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिद्धेदुत्तानपात्रकृत् (A) ॥ इति ।

गुग्मानेव नैकम् उदकेन हस्ते भासिञ्चेत् । १। सौमनस्येति हस्ते पुष्पदानं कुर्यात्, भगन्तरमङ्गत-
मित्यादिना यवान् दद्यात् । १६। अर्घ्यजलदानवत् ज्येष्ठोत्तरकरगुग्मब्राह्मणकरे प्रत्येकं कुर्यादित्यर्थः ।
किन्तु तन्नामगोत्रान्तोच्चारितवज्ज्यैव कुर्यात्, न कदाचिदपि चतुर्थ्येति ; वज्ज्यैव मित्वमिति
गोत्रनामान्ते संशुद्धित्वानेव वर्णा विद्यते । न चतुर्थ्यां कदाचनेति तस्मै ते स्वयेति चतुर्थीविशेषक-
मित्यपुनरुक्तिः । अत्र गोमिळीयः 'गोत्रं स्वरास्तमि'त्यादि—तथा 'शर्मज्ञध्यादिके कार्य-
मि'त्यादि । ७। इति ।

A. कर्मप्रदीपः १।४।९ । अस्य व्याख्या—

भगन्तरश्च छसंप्रोक्षितमस्तिवत्याद्याह पञ्चसु प्रार्थनासु ब्राह्मणैरस्तु सन्निवृत्त्याद्युत्तरे प्रोक्ते
स्वधावाचनस्थानेऽर्घ्यपात्रीयपवित्राच्छादितान् पिण्डान् 'नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्ताम्'
इत्युक्त्वा सिञ्चेत् । भगन्तरं मृगजीकृतं पात्रमुत्तारं कृत्वा गुग्मानेवेत्यादि बक्ष्यमाणं कुर्यात् ।
गोमिळभाष्यकृता तु छसंप्रोक्षितमस्तिवत्यादि स्वधावाचनान्तं कृत्वा कृतोत्तानपात्रस्तत्पवित्रानि
पिण्डानामुपरि दत्त्वा पिण्डानूर्जं बहन्तीरिति सिञ्चेदिति व्याख्यातम् । इति ।

एतस्मिन्नेव क्रमे—

गुग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठप्रहणं सदा ।

कृत्वा धुर्वस्य विप्रस्य प्रणम्यानुमज्जेत् ततः ॥ (क० प्र० १।४।१०)

इति कर्मप्रदीपाद्युक्तम्, "चिरवे देवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा पिण्डपात्रानि वाकयित्वा
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्" इति आह्वकपाद्युक्तञ्च कर्म कुर्यात् ।

अस्य व्याख्या—गुग्मानेव नैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्यं धुर्वस्य पङ्क्तिमूर्धन्यस्य ब्राह्मण-
स्थानङ्गुष्ठपाणिप्रहणं कृत्वा प्रणम्य ततोऽनुमज्जेत्, अत्र च दक्षिणा ब्राह्मणककादि ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

ब्राह्मणककमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।

साम्येव दक्षिणार्थमु दद्याद् विप्रेषु सर्वथा ॥ इति ।

मूलमार्द्रकादि निवेदयेत् आदेष्टिप्रति । बृहदौ च गोमिळीयैर्मानृभाद्रं न कर्तव्यम्, 'न बोधिन्नयः
पृथग् दद्यादि'ति बक्ष्यमाणवचनाद् गोमिळेनानुक्तत्वाच्च । अन्येस्तु कर्तव्यमेव ।

तथाच शातातपः—

मानृभाद्रं तु पूर्वं स्यात् वितृणां तद्वन्तस्तम् ।

ततो मातामहानाञ्च बृहदौ आह्वयं स्यात् ॥

निष्वज्येतेषु गुग्मास्तु भोजयेद् ब्राह्मणान् क्षुधिः ।

प्रदक्षिणं तु साम्येन प्रदद्यादैवपूर्वकम् ॥ इति ।

मध्यमं पिण्डं पक्षी पुत्रकामा प्राप्नीयात् (A) आधत्त पितरो
गर्भमिति ॥ २७ ॥

अथर्वम् । स्वभोजनकाले प्राप्नीयान्नीतस्मिन्नेव कर्मे (B) ।

यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात् ॥ २८ ॥

अथवा यस्तेषां प्रकृतत्वात् नियुक्तानां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्याद् भवेत्, उच्छिष्ट-
शब्देनात्र भुक् शेषपाकोऽभिप्रेतः, न तु भुज्यधिकरणस्थमन्नम् । तद् यो भजते
भज सेवायां सेवते 'भक्षयति, स उच्छिष्टभाक् । कस्य तद् भजते ? उच्यते—यजमान-
'स्येहः पुत्रपौत्रावाविः, पुत्रः ? शेषमन्नमिति निवेदिते इष्टैः सह भुज्यतामिति
प्रत्यभ्यनुज्ञात्वात्, तस्योच्छिष्टभाजः पक्षी, 'पुत्रकामा प्राप्नीयादिति वर्तते (C) ।

अनेव च मातृभ्रातृत्वापि सदैवस्त्वानिवागाद् इदौ मातृभ्रातृसदैवमिति वयं कैश्चिदुक्तं तस्मिन्नेव ।
वयं मार्कण्डेयपुराणम्—

सदैवदेवविहीनम् केचिद्विष्णुमिति मानवाः ॥ इति,

तस्माद्विधिवेपथ्यवस्थितम् । अत एव कञ्जहारीतः—

मातृभ्रातृ तु पुत्रैः स्वात् सदैवं प्राप्नुयतेः पुण्यम् । इति १।४।९।९ ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुण्यः स्यात् ॥ इति । मन्त्रब्राह्मणम् २।३।१६ ।

विधिवोगप्रमाणम् सावित्रगृह्येऽपि ३।९।३० ।

अत्र साधनकृता व्याख्या—“हे पितरः, पूज्यम् अस्यां गर्भम् आधत्त स्थापयत । स एव
विधेयेनाभ्युष्यते—पुष्करस्रजं पूजाकरस्योपयोग्यम्, कुमारं गर्भमाधत्त । 'पुष्करं वपुष्करमि'ति
विद्वत् । वयेह अस्यां पुण्यः सामर्थ्योपेतः पुत्रः स्याद् भवेत्, तथा गर्भमाधत्ते समन्वयः ।
कुमारस्रजमेवैव पुण्यत्वे सिद्धे पुनर्ग्रहणं विहितपुण्यप्रतिपत्त्यर्थम्” । इति । गुणविष्णुस्तु—
“पुष्करस्रजं पञ्चस्य माता वयोः तौ पुष्करस्रजौ भविष्यीकुमारौ तावपि पुष्करस्रजं नीरजं वीर्यपुत्रं
कल्पयन्तेत्यर्थः ; यथा इह नरौ पुण्यः स्यात् न दुहितौ इति” इति व्याख्यौ ।

B. मन्त्रं च पतिः पठति, कस्मात् ? वैदिकमन्त्रेषु कीदृशानामवधिकारात् । इति केचित् ।
'वयेह पुण्यः स्यात्'—इति मन्त्रविद्वद्विचारे ।

C. अत्र कञ्जहारीतः—“तथा स्पष्टवन्तस्तु—

प्रदक्षिणमनुमन्य भुङ्क्षीत पितृसेवितम् । इति । तथा हेतुः—

मित्रेण पितृमेवे तु दीर्घं प्रच्छन्नं वामिना ।

आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् केचन भोजयेत् ॥

ततो ज्ञातिषु भुङ्क्तेषु स्वात् भृत्यामपि भोजयेत् ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च आहूयेच्छुदाहरेत् ॥ इति ।

तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्बसूत्रम्—‘सर्वतः समवदाय, प्रासाधार्यमभीवाह करोकम्’ इति ।

अत्र भूरिग्रन्थ-कृत्स्नवाचि-सर्वशब्दाग्निषमोऽयमदृष्टार्थः—इत्याचक्षते, शोकमप्युदाहरन्ति—

आहं कृत्वा तु यः केचं नाह्नमभाति मन्द्यीः ।

कोभाम्योदाह भूयाह वाऽपि तस्य तस्मिन्महं भवेत् ॥

इति । “पित्रयमात्रेणं तन्नैव प्राशितं नैवाप्राशितञ्च भवति” । इति ।

उपवासो यदा भित्तः आहं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्वादात्राय पितृसेवितम् ॥

इति च भुतिस्पृती नियममवगमयतः । आचार्योऽपि प्राचीवादिति प्रसङ्गेनैतदेव दर्शयति ।

तेष्वभ्युच्छिद्यत्य प्रतिपत्तिः । अतो वक्रोच्छिद्यं न शिष्यते तत्र नैव नियमः, प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्या-
प्रयोजकत्वात् ।

यत् पुनर्वमवचनम्—

अहं भोज्यं तथा येन यत्किञ्चिद् पच्यते गृहे ।

न ओकम् पितृणां तदभिवेष कथञ्चन ॥

इति । यच्च सङ्ख्यवचनम्—

यत् किञ्चिद् पच्यते गृहे अहं भोज्यमवापि वा ।

अभिवेष न भुङ्क्षीत पिण्डमूले कथञ्चन ॥ इति,

तत् आहार्यपाकप्रवृत्तयः यत् किञ्चिद् अह्नवार्थं गृहे पच्यते तदपि पितृणां भिवेषैव
ओकम्भम्—इत्युपदिशति, न पुनः आहूयेवातिरिक्तस्य भोजनं भिवेषति । कथं ज्ञायते ?

अनयोरेव आहूयेव्यतिरिक्तस्यापि पितृणां भिवेष भोजनोपदेक्षात् । ‘यत्किञ्चिद्’ इति ‘गृहे’
इति च करणार्थैवमवगच्छामः । अत एव पिण्डमूले पिण्डाग्नौ भिवेषस्तुपदिश्यते, न तु तेनैव

पिण्डदानं ब्राह्मणभोजनं वा । आह—कुतः पुनरियमवधारणा पिण्डमूले भिवेषं न ब्राह्मण-
भोजनार्थमिति, ननु येषां पिण्डदानात् परतो ब्राह्मणभोजनं तेषां ब्राह्मणभोजनार्थमपि पिण्डमूले

भिवेषं सम्भवति । उच्यते—सत्यं सम्भवति न तु तेषामप्युपदेक्षः, केनं तर्हि ? येषां ब्राह्मण-
भोजनात् परतः पिण्डदानं तेषामिति शून्यः । कस्मात् कारणात् ?

उच्छिद्यस्यैव कार्यं पिण्डविषयं कुतः ।

(A) अभून्नो दृतो हविषो जातवेदा इत्युल्मुकमग्निरभ्युक्ष्य ॥२६॥

इति तेनैव ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानोपदेशात् । सङ्ख्यचनस्य तु पूर्वार्थं सङ्ख्यसंहिताया-
मेव पचामः—

पक्विकविदात्मनो गेहे भक्ष्यं वाऽभक्ष्यमेव वा ।

इति । तदा व्यक्त एवायमर्थो यः सत्त्वस्माभिर्बर्णितः । कुतः ? अभक्ष्यमपि भुञ्जतः पिण्डमूले
निवेदनोपदेशात् । सङ्ख्यचनं न आद्वेतरभोजनव्यवर्तकं किन्तु यत्किञ्चित् इति आह्वयत्वेन
विशेषणीयम् । अन्यथा आह्वयप्रतिषिद्धद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् । तेन आह्वयं पक्वं यत्
तद्वत्त्वा न भोक्तव्यमिति तत्त्वार्थः । इति वचनतात्पर्यमपयौकोचवतो रघुनन्दनस्य कल्पमानु
नाभिमन्दाभेदे । प्रमाणाभावात् । युक्तेऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । भिक्षौ सत्त्वेतौ पदार्थौ यत्
पिण्डमूले निवेदनं यच्च आह्वयविहितमिति । भक्ष्यसत्त्वावेगेन । प्रकृतमनुसरामः । कश्चित्
पुनरन्यथेवं ग्रन्थं वर्णयामासकार 'यो वा तेषां ब्राह्मणानाम्' इत्यादिष्वम् । यस्तेषां ब्राह्मणाना-
मुच्छिष्टं भजते तस्योच्छिष्टभाजो यजमानस्येष्टस्य पुत्रपौत्रादेः पत्नी मध्यमं पिण्डं प्राप्तीयादिति ।
तस्मिन्नेति ज्ञातिप्रभृतीनामपि तदुच्छिष्टभाक्त्वात् तेषामपि पत्न्यः प्राप्नुयु न वैवर्णिष्यते, तस्मान्न
किञ्चिदेतत् ।" इत्याद्युक्त्वा भाष्यकारमाक्षिपति, सोऽयमाक्षेपोऽकिञ्चित्कर एव प्रतिभाति । यतः
पिण्डप्राप्तनात् पुत्रपौत्रादिवर्णीनामेव गर्भो भवति नान्धासां ज्ञातिवर्णीनामित्येवं निर्णयत्वा-
भावात् । पिण्डप्राप्तनान्तु गर्भसम्भावयथा क्रियते नेदमव्यभिचरितो हेतुर्गर्भस्य । अथ सम्भवत्येव
गर्भ इति चेत् केचाहिह दुराग्रहः स्यात् तदा ज्ञातिवर्णीनामपि सम्भवन् गर्भः कथं तर्काङ्कशूरेण
नेष्यताम् ? इति जानाति स एव । तदेतत् कथं भाष्यव्याक्यामनुपेक्षणीयमिति छविषो विचारयन्तु ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ अभून्नो दृतो हविषो जातवेदा

अवाङ्मन्यानि सुरभीणि कृत्वा ।

प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते भक्षन्

प्रजानस्यन्ते पुनरेहि योनिम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।१० ।

अस्य व्याख्या—अयं जातवेदा भक्षिर्वैवो नोऽस्माकं हविषः प्राप्ते दृतोऽभूद् दृतस्यानीयो-
ऽभक्तः । तथाभूतः सन् अस्मद्दत्तानि हव्यानि सुरभीणि छगन्धयुक्तानि कृत्वा अवाङ् देवेभ्यः
विदुम्यन्नं भक्षहृद् भनयत् । नीत्वा च पितृभ्यः प्रादात् दत्तवान् । दत्तेन स्वधया भक्षेन
विजः भक्षन् भोजनमकुर्वन् । अथ प्रत्यक्षवादः—हे भग्नो, भक्षुर् अयं प्रजानन् प्रकर्षेण जानन्,
अथवा तस्माद् एवम्भूतः स्वत्थानं प्रति पुनर्गन्तव्यमिति भवगच्छन् योनिं स्वकीयं स्थानं
पुनरेहि गच्छ । इति ।

‘यत् तत्’* वक्षिणार्धे ‘कर्षूणां निहितम् ।

द्वन्द्वं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत् ॥ ३० ॥

अदृष्ट्यालयादीनि पात्राणि प्रक्षाल्य निर्निज्य कस्यचित् सकाशात् प्रत्यतिहारयेत् । प्रतिशब्दप्रयोगाद् येन यथावृत्तानि तेनैव पुनरतिहारयेत् । अन्यस्याभावे स्वयमप्यति-
हरेत् । कथं प्रत्यतिहारयेत् ? द्वन्द्वं द्वन्द्वश इत्यर्थः । अथवा द्वन्द्वशब्दः प्रक्षालनेन सह
संबध्यते, द्वन्द्वशः प्रक्षाल्येति ।

एतस्मिन् क्रमे ब्राह्मणान् विसृज्य ततः—

अप्सु पिण्डान् सादयेत् ॥ ३१ ॥

उदके निक्षिपेत् । पिण्डद्वयातिशिष्टत्वात् पिण्डानिति बहुवचनं वदपिण्डभाद^१-
विषयम्(A) । उक्तञ्च—

कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाप्यं भादृषोडशम् ।

प्रत्याब्धिक^२ञ्च शेषेषु^३* पिण्डाः स्युः षडिति ‘स्थितिः ॥(B) इति’* ।

प्रणीते वाऽग्नौ ॥ ३२ ॥

प्रणीते लक्षणनिहिते, पिण्डान् सादयेदिति वर्तते ।

ब्राह्मणं वा भोजयेद् (C)गवे वा दद्यात् ॥ ३३ ॥

अधिकारात् पिण्डानेव(D) ।

A. अत्र तर्काङ्कुरः—“पिण्डान् इति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षम्, द्वयोरेवावशिष्टत्वात् ।
पत्न्याः प्राशनस्यानिवृत्तत्वात् तदभाषणमिष्टार्थं वा वर्जनीयम् । अग्रे पुनरेतद्विद्वांसो भावन्ते
पिण्डान् इति बहुवचनं वदपिण्डभादविषयम्” इत्युक्ता भाष्यकारमाक्षिपति । परमत्र भाष्य-
कारो बहुवचनकलेन एकपिण्डादिवदपिण्डपर्यन्तस्य एकभाष्यमेव बहुवचनप्रयोग आचार्यस्येति
अङ्गां स्वीकरोति, इति प्रतिहितैर्ब्रह्मम् ।

B. कर्मप्रदीपः ३।९।१४ ।

C. गवे वा दद्यादिति प्रथक् सूत्रमिति कल्पयतः सामग्रमितर्काङ्कुरौ ।

D. इदमिदानीं विचार्यते किमत्रान्वष्टव्ये आदे मात्रादीनां मातामहादीनाञ्च आह्वयस्ति
उत यावदुक्तत्वाच्चेति ? नेति ब्रूमः । कस्मात् ? यावदुक्तत्वादेव । अस्माकं सद्यु बोधिष्ठाद-
मवसावविषयतिरेकेण प्रथक् नास्ति । तथाच कर्मप्रदीपः—

1. ‘यत्’ ख । 2. ‘कर्षूणां’ नास्ति ख । 3. ‘विषयवृत्तम्’ ख । 4. ‘-ञ्च’ आदिवेषु’ ख ।

5. नास्ति ख ।

वृद्धिपूर्तेषु युग्मानाशयेत् ॥ ३४ ॥

वृद्धिः पुरुषसंस्कारार्थं^१ जातकर्मादिका । पूर्तानि वापीकूपतडागारामदेवता-
गारादीनि(A), वृद्धिश्च पूर्तानि च वृद्धिपूर्तानि तेषु वृद्धिपूर्तेषु पित्रर्थमपि युग्मान्
ब्राह्मणानाशयेत् ।

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३५ ॥

प्रदक्षिणं प्रादक्षिण्येन कर्मासनाविक उपचारः, कर्तव्य इति शेषः ।

यवैस्तिलार्थः ॥ ३६ ॥

अवाहनादिकस्तिलार्थस्तिलनिष्पाद्यपदार्थः, यवैः कर्तव्य इति वर्तते । अन्योऽपि—
“प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्” इत्येवमादिको विशेषः(B) कर्मप्रदीपाद् वासिष्ठाच्च
आद्यकल्पानुपलब्धव्यः । आद्यमन्त्राध्याऽऽवाहनादयः परिसंख्यानानुपलब्धव्याः ।

तथाचोकम्—

इदं शास्त्रं च गृह्यञ्च परिसंख्यानमेव च ।

वसिष्ठोक्तञ्च यो वेद स आद्यं वेद नेतरः(C) ॥ इति ।

न योषिद्वन्धः पृथग् दद्यादवसानदिनादते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्रान्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥ इति २।६।२२ ।

वचनबलात् तु कश्चित् क्रियते, तद्व्याह स पृथ—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्धयेत् पुत्रिकाद्यतः ।

द्वितीयन्तु पितृस्तस्यास्तृतीयञ्च पितुः पितुः ॥ २।६।२३ । इति

मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् । इति च ।

तस्मात् मात्राविभ्रादमत्र न कर्तव्यमेव, न च मातामहादीनामपि । कर्षुसमन्वितमित्या-
(क० प्र० ३।१।१४) श्रुतेः । तस्मात् पित्रादिप्रयाणानामेवान् आद्यमिति सिद्धम् ।

A. पूर्तलक्षणमुक्तम्—

वापीकूपतडागादिदेवतावतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ इति तर्कालङ्कारादौ भाष्ये ।

B. तथाच— प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेद्य कुशान् दद्यादनुनैव हि पाणिना ॥ इति । क० प्र० १।२।१ ।

C. कर्मप्रदीपः १।४।१२ ।

अस्य व्याख्या—ओतुप्रोत्साहार्थं स्वग्रन्थं स्तौति—इदमस्मदुक्तं शास्त्रं गोमिलोक्तं गृह्यम्,
परिसंख्यानं स्वनामप्रसिद्धं आद्यमन्त्रावाहनाविप्रतिपाद्यं ग्रन्थम्, वसिष्ठोक्तं छान्दोग्यगृह्य-
नामकं आद्यकल्पञ्च यो जानाति स आद्यं जानीते नेतरो नाम्ब । इति ।

इदानीमेतच्चिन्त्यते—किं ब्राह्मणभोजनं आद्ये प्रधानम् ^१उत पिण्डदानमिति ?

तत्रैते श्लोका भवन्ति—

प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः ।
 गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमान^२स्य दर्शनात् ॥
 श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः ।
 भीष्मस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि ॥
 भोजनस्य प्रधानत्वं यदन्त्यन्ये महर्षयः ।
 ब्राह्मणानां परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ॥
 महाफल^३विधेर्धैव पङ्क्तिपावनभोजनात् ।
 अपाङ्क्त्यभोजनाद् दातुर्महानर्थप्रदर्शनात् ॥
 आमन्त्राद्यविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधेः^४ ।
 तदालभ्या^५प्यनाभ्यायविधानभवणादपि ॥
 विद्वन्मतान्युपादाय मम त्वेतद् द्विवि स्थितम् ।
 प्राधान्यमुभयोर्यस्मात् तस्मादेव समुच्चयः^(A) ॥ ^६इति ।

इति ^७भट्टनारायणकृतौ गोमिलीय-गृह्यसूत्रभाष्ये^७* चतुर्थप्रपाठकस्य
 तृतीया कण्डिका ॥

A. कर्मप्रदीपः ३।१०।९-१४ ।

अत्र तर्काच्छङ्कारः “त इमे श्लोकाः कर्मप्रदीपस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते ; कचिद् द्वितीयचतुर्थौ विहाय । तस्मादस्माकं समुच्चयपक्ष आदरणीयः । अत्र च विमिश्रतो ब्राह्मणभोजनस्य पिण्डदानस्य चाननुष्ठानेऽपि उभयोः प्राधान्यं नानुपपन्नम् । असोमवाजिपक्षे यधिपयोगावत् । फलश्रुतिश्च उभयत्राप्यस्ति ; ब्राह्मणभोजनं प्रधानं पिण्डदानमङ्गम् इति श्रुत-
 पाणिप्रभृतयः । अन्तोत्सर्गः प्रधानम् इति वाचस्पतिमिभ्राव्यः । स्मरन्ति च—

आदं कृत्वा प्रयत्नेन त्वराक्रोधविवर्जितः ।

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः अद्वया प्रतिपादयेत् ॥

इति । अत्र सत्यक्रोत्सर्गे आदपर्वं प्रयुक्तम् ।

तथा स्मृत्यन्तरम्—

संस्कृतं व्यञ्जनाभ्यान्नं पयोदधिघृतान्वितम् ।

अद्वया दीयते यस्मात् तेन आदं निगद्यते ॥

१. ‘पिण्ड’ प्रधानमिति ख । २. ‘निदर्शनात्’ ख । ३. ‘-विधि-’ च । ४. ‘-विधि-’ च ।
 ५. ‘प्यनाभ्याय-’ ख । ६. ‘इति’ नास्ति च । ७. नास्ति ख ।

इति । अपि च मित्यभावाद्दौ तावत् पिण्डनिषेधोऽवगम्यते ; स च प्राप्तस्यैव भवति । प्राप्ति-
ज्ञातिदेशादेव । स खल्वङ्गानामेव न प्रधानस्य । कस्मात् ? उपकारकत्वेनैवातिदेशस्य सप्तमा-
ध्याये सिद्धान्तितत्वात्, तस्मात् पिण्डदानमङ्गमेव । अङ्गेषु फलश्रुतिर्यथा एव । केवल-
पिण्डदानविधित्तु अङ्गभूतपिण्डदानात् कर्मान्तरमेव, प्रकरणाधिकरणन्यायात्—इति आह-
विशेषः । इदन्निवह वक्तव्यम्—‘मासमग्निहोत्रं जुह्वति’ इति कुण्डपायिनामयने यथा अग्नि-
होत्रवत् जुह्वति इति वचनव्यवस्था नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य धर्मा अतिदिश्यन्ते प्रधानस्य होमो
योऽग्नये च प्रजापतये च इति, यथा वा ‘उज्जिदा यजेत’ इत्येवमादौ अव्यक्तयजतौ सौमिकधर्मा इव
प्रधाना अपि यजतयः प्रदिश्यन्ते तयो रूपान्तराभावात् तद्वद्वापि स्यात् । आनर्थक्याद्धि
प्रधानस्यानतिदेश उक्तः । न चैवमानर्थक्यं शक्यते वक्तुम् । अथ मन्यसे—नासौ प्रधानस्याति-
देशः । कस्य तर्हि ? अङ्गस्यैव । प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितम्, द्रव्यदेवते
पुनरङ्गे एवातिदिश्यते अङ्गान्तरवत् इति । एवं तर्हि प्रकृतेऽपि आहवोदनया प्रधानं विहितम्
इति न प्रधानस्यातिदेशः, अपि तु अङ्गमेव—इतिकर्तव्यताकलापः प्रदिश्यताम् । कथं तर्हि
पिण्डदानस्य निषेधः क्रियते ? इतिकर्तव्यतानिषेधाभिप्रायतया इति गृहाण । नायं पिण्ड-
दानस्य निषेधः अपि तु तदितिकर्तव्यताया एव । तस्यास्य निषेधात् पिण्डोऽपि न दीयते
उत्तरवेदेर्निषेधात् चैवधेदेवे छनासीरीये च यथा नाग्निः प्रणीयते तद्वत् ।

अपि च कस्मात् कारणादुभयोः प्राधान्यपक्षे पिण्डदानस्य निषेधो न घटते इति तावदसौ
प्रष्टव्यः । स यदि ब्रूयात् प्राप्तेरभावादिति, तं प्रतिब्रूयात् विध्यन्तेन प्राप्तेरभावेऽपि विध्या-
दितः प्राप्तिरस्येव, कुतः ? आहवदस्यैवैवमध्यात् । तत्र विध्यादितः प्राप्तः पिण्डः प्रतिविध्य-
मानस्त्वितरकरणमेव प्रयोज्यति । सोऽयं पूर्वदासो न निषेधः । यथा सर्वस्वं दद्यात्—इत्यत्र
भूम्यादिप्रतिषेधात् तदितरत् सर्वस्वमर्थः, तथैवान्नापि पिण्डेतरत् आहवमर्थ इति न किञ्चिदनुचितम् ।

एतेन ‘आहं सपिण्डकं कृत्वा’ इत्यादिवचनान्यपि व्याख्यातानि । गोवृषन्यायात्
खल्वेवमुच्यते प्रशंसार्थम् । तदेवमादिवचनवैविध्यवृत्तीनामनुद्धा न बुद्धिमन्निर्मितव्यम् ।
यत् पुनरङ्गभूतपिण्डदानादितरदेव कर्मान्तरं प्रधानं पिण्डदानम् इति वर्णितम्, तत्र पृच्छामः
तस्य आहवत्वमिच्छते न वा ? इति । यदि तावत् प्रथमः पक्षः, तदा विकलप्रयासः ; पिण्डदान-
स्यापि आहवत्वाभ्युपगमात् । कर्मान्तरवचनानुपपत्तिश्च स्यात्, सति ब्राह्मणभोजने पिण्डदान-
मङ्गम्, असति प्रधानम् इति ब्रवीमि, इति चेत् ? नैतत् प्रमाणोपेतं ब्रवीमि । कस्मात् ? क्य-
मेवाभावाद्देवे खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानमप्यपि, इति सति ब्राह्मणभोजने अङ्गं विपरीत-
मन्यथा, इत्यत्र निषेधहेतुर्नास्ति फलश्रुतेरभयप्राप्त्यविशेषेणैकशेषस्य दुष्करत्वात् । अपि च
एतावताऽपि आहवत्वाभिधेयत्वमस्याभ्युपगच्छत्येव भवान् इति, असतीव ब्राह्मणभोजने, सत्यपि
तस्मिन् प्राधान्यमेवास्याभ्युपगम्यतां कृतमर्थजरतीयेन । कुत्रचिदेकस्य कुत्रचित्कस्यस्य
प्राधान्ये पुनरभ्युपगम्यमाने अनेकार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात्, तथाभ्याप्यम् ।

उत्तर इति चेन्न, आचार्यविरोधात् ; इति चेत् पश्यसि, उत्तरः पक्षस्तर्हि समाभविष्यते इति ।
एतदपि न पारयसि, कस्मात् ? आचार्यविरोधात् । 'तत् आदम्' इति सूत्रवन्नाचार्यः पिण्ड-
पितृयज्ञस्यापि आदत्त्वमुपदिशति, विरुध्यते सत्येतद् भवताम् । पिण्डप्रधानो हि सः ; तस्मात्
पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मणभोजनमन्तरेणापि आदत्तत्वात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे बोधयितुम्
भवति ; द्वयोः समानत्वादिति सन्तोष्यम् । समुच्चयपक्षः सत्येवमुपोद्भूतितो भवति । यस्तु
ब्राह्मणभोजनमात्रं प्रधानमाह स कथं पिण्डदानमात्रस्य आदत्त्वं समर्थयितुं शक्यतीति न विद्यः ।

यदपि शाङ्ख्यचनमुपन्यस्तं 'आदं कृत्वा प्रयत्नेन' इत्यादि, सोऽयं केचलान्नोत्सर्गे आदपद-
प्रयोग इति वर्णितञ्च तदप्यसङ्गतम् ।

कस्मात् ?

भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पक्किपाचनम् ।

इति ।

उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्बर्णं कुर्वेत् ।

इति च ब्राह्मणभोजनं पिण्डनिर्बर्णञ्चामिवाय पश्चात् तद्वचनारम्भात् । तदनेनायमपि समुच्चय-
पक्षमुपोद्बुध्यतीत्यवगच्छामः । तस्मात् पौर्वापर्यपरामर्शाभावादन्नोत्सर्गे आदपदं प्रयुक्तमिति
श्रान्तिरुद्भवभूव ।

तथाचोक्तम्—

पौर्वापर्यापराहृष्टः शब्दोऽयं कुरुते मतिम् ।

इति । यच्च पुण्ड्रस्त्यवचनमुपदिशितं 'संस्कृतं व्यञ्जनाज्जाज्ञम्' इत्यादि, तस्यापि अद्वया यस्मा-
दग्राहं दीयते तस्मादिदं कर्म आदमित्युच्यते इति वचनव्यवस्था अन्नदानादतिरिक्तमपि किञ्चिदव-
गम्यत एव । तदिदं 'संज्ञायाम्' इति वा, 'तेन कृतम्' इति वा 'तस्येदम्' इति वा भवति ।
जयादित्यस्तु 'बृहादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यभिधाय बृहा प्रयोजनमस्य चौदम्, अद्वया प्रयोजनमस्य
आदम् इत्युदाजहार । रघुनन्दनस्तु पुण्ड्रस्त्यवचनमाहोचनमात्रेण पश्यत् अद्वया अन्नादेर्यद् दानं
तत् आदमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकमिति वर्णयामाकार । तदसङ्गतम्, कुतः ? तदभिप्रेतस्य
योगार्थस्यावच्छेदात् । न खलु अद्वया अन्नादेर्दानमित्ययमर्थः आदशब्दादवगम्यते, न खलु दानार्थे
तद्धितमुपदिशन्त्याचार्याः । यस्तु तस्तु पुण्ड्रस्त्यवचनं सत्येतत्, दीयते इति कर्मणि तिङः
प्रयोगात् दीयमानस्याज्ञस्य आदत्वमाह न त्वन्नदानस्येति कस्य केनाभिसम्बन्धः । दर्शितञ्चा-
स्माभिः पिण्डपितृयज्ञस्यापि आदत्वमाचार्यत्वात्कुतश्च, तदपि न प्रस्मर्तव्यम् । यच्च—

अद्वैवं भोजयेच्छादं पिण्डमेकञ्च निर्बर्णेत् ।

इति वचनम्, तत्र सत्येव आदशब्दः प्रयुक्तः । यदपि—

आमभादं यदा कुर्यात् विधिः आदवः छतः ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डास्तेनैव निर्बर्णेत् ॥

इति वाक्यम् । तत्रापि तेनाग्नौकरणम् इति हेतुत्वेनोपादानम्, यतस्तेनाग्नौकरणम् अतस्तेनैव पिण्डदानमिति तस्मार्थः, अग्नौ करणशेषेण पिण्डदानम् इत्ययमत्र हेतुः । तद्विदं वाक्यम्—

आमन्नाहं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं तदा ।

गृहावाहृत्य पक्वान् पिण्डं दद्यात् तिष्ठेः सह ॥

इत्येतत्पक्वाननुज्ञानार्थम् । प्रथमोद्विष्टस्यैव वा आहृत्य 'पिण्डांस्तेनैव निर्बपेत्' इति पर्वावा-
न्तरेण परिकीर्तनम् । पिण्डनिर्बपणस्यैव आहृत्यार्थत्वादित्यभिप्रायः । तथा मनुः—

सहपिण्डक्रियावान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अन्यैवाऽऽहुता कार्यं पिण्डनिर्बपणं स्रुतैः ॥

इति । न च पिण्डनिर्बपणं पित्रे दानम् इति रघुनन्दनव्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम्, यथाश्रुतार्थ-
परित्यागे मानाभावात्, 'अस्य' इति करणाच्च - पिण्डदानस्यैवावगतेः, पित्रुद्देश्यकदान-
मात्रस्यैव तदितिकर्तव्यतापत्तेः । 'न निर्बपति यः पिण्डम्' इति 'पिण्डदोऽंशहरः' इति 'पिण्ड'
दद्यात् धनं हरेत्' इति 'त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते' इति 'पिण्डोदकक्रियाहेतोः' इति 'नरकस्थाश्च नृप्यन्ति
पिण्डैर्दत्तैः' इति चैवमादिषु शतशः पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमाच्च ।

पुत्रं निर्बपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

इति परतस्तेनैव पिण्डनिर्बपणस्योपसंहाराच्चैवमवगच्छामः । उपसंहारः खल्वयं आहप्रकरण-
शेषे दृश्यते, तस्मात् पिण्डप्रदानस्यैवायमुपसंहारो न आहकर्मण इत्यपि न वाच्यते वक्तुम् ।
अपि च पिण्डदान एव पिण्डनिर्बपणपदं प्रयुक्तवान् मनुः, इत्यवगच्छामः । कथं कृत्वा ? शृणु,
पुरस्तात् तावत्—

अस्तु तस्माद्विधेःकोषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

औदकेनैव विधिना निर्बपेद् दक्षिणामुखः ॥

इति । परस्तादपि—

पिण्डनिर्बपणं केषित् पुरस्तादेव कुर्वते ।

इति पिण्डप्रदान एव पिण्डनिर्बपणपदप्रयोगो दृश्यते । अपि च कस्यचित् पिण्डदानम्,
कस्यचित् ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्, इत्यतो हि कारणात् समुच्चयपक्षः प्रादुर्भवति । तत् किमत्र
करिष्यन्ति अन्यतरप्राधान्यावेदकानि वचनानि । स खल्वयमलङ्कारः समुच्चयपक्षस्य न दोषः ।
तस्मात् तत्तद्व्याख्यपर्यालोचनया क्वचित् पिण्डः प्रधानम्, यथा गयापिण्डपितृयज्ञादौ । क्वचित्
ब्राह्मणभोजनम्, यथा नित्यआदादौ । अन्यत्र त्वविशेषादुभयं प्रधानम्, यथा सपिण्डी-
करणादौ । इत्यस्तु किं विस्तरेणे"त्याह ।

अथान्वष्टव्यप्रयोग उच्यते—अष्टम्यां मध्याह्नां कृत्वोत्तरेऽहनि नवम्यां दशम्यां वाऽन्वष्टव्यं
कुर्यात् । तथापराह्णे पैतृकत्वात् । आहकस्योक्तभियमाः स्युर्विप्रनिमन्त्रणादिकञ्च । गृहस्थाऽऽग्नेय्यां
दिवसहमे देशे चतुःप्रक्रमपरिमितां ततोऽधिकप्रक्रमपरिमितां वा दक्षिणपूर्वायां वा चतुरां

वेदिकां विनाय पश्चिमद्वारं कृत्वा परितः कटादिभिराच्छादयेत् । अत्र बक्ष्यमाणं कर्म दक्षिण-
 पूर्वाभिमुखेनैव कर्तव्यम् । प्रक्रमस्त्रिपदो ग्राह्यः । ततोऽपराह्णे यजमानः क्षात्वा यज्ञोपवीत्याचम्य
 प्राणानायम्य देशं कालौ सङ्कीर्त्य प्राचीनावीती गोत्राणां पित्रादीनां तृप्त्यर्थमन्वष्टस्य करिष्ये इति
 सङ्कल्प्य परिवृत्तदेशस्योत्तरार्धे उपलिते देशे विविक्कोणं समं चतुरस्रं स्थण्डिलमरक्षिमात्रं पूर्ववत्
 संस्कृत्य भूर्भुवः स्वरित्यौपासनाभिमुखीती प्रणयति । नाम्न ग्राह्या, ततः प्राचीनावीत्याग्नेया-
 भिमुखोऽग्नेः पश्चाद् दक्षिणसंस्थमुत्सृज्य मुसलं सहविस्सृप्यं चरुस्थालीद्वयं पवित्रद्रवमुदकपात्रं
 यवोदकं मेक्षणद्वयं जुवमाज्यं रजतभूषितं खादिरं शङ्खं दर्भमुष्टिं सकृदाच्छिन्नकुशान् स्तरणार्थं
 सकृदाच्छिन्नप्रस्तरमुष्टिं यज्ञिकाष्टासनं कांस्यपात्रत्रयं समिद्वयं तिलान् दर्भां पिङ्गुलीत्रयं
 सौवीराङ्गनं तैल-चन्दन-औमदशासूत्राणि पिङ्गुलीमेकाञ्चाऽऽसादयेत् । तत आग्नेयाभिमुखोऽग्नेः
 पश्चाद् दक्षिणाग्नेषु दर्भेषूत्सृज्य द्रव्यं संस्थाप्य तस्मिन् सकृद् गृहीतवीहिमुष्टिं पितृभ्यस्त्वा
 जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रेण होमपिण्डदानापेक्षितान् तण्डुलान् पितृतीर्थेन सकृन्निरुप्य सव्योत्तराभ्यां
 पाणिभ्यां मुसलमादाय सकृद् व्रीहीनवहन्ति । ततः सकृत् फलीकृत्य सकृत् प्रक्षालयेत् । ततो
 मध्यमाष्टकायां स्थापितं वामसक्धनः क्षोभनञ्च मांसपेक्षीमवच्छिद्य नूतनकाष्ठफलके संस्थाप्यानुस-
 विधमति यथा मांसमिभिताः पिण्डा भवेयुः । ततोऽग्निरुपविश्यां मांसजातं तस्मिन्नेवाग्नौ
 भपयति । पूर्वप्रक्षालिततण्डुलानपि पृथक्पात्रे भपयति । मध्यमाष्टकायां स्थालीपाकपथे
 मांसस्थाने अत्रापि पायसचरुं कुर्यात् । मध्यमाष्टकायां मांसस्थानीयस्थालीपाके प्रक्षालित-
 तण्डुलानामेकदेशं भप्यात् पूर्व संस्थापितं यद् तेनैवात्र पायसचरुकरणं न्याम्यम् । स्थाप्यां
 तण्डुलावापे एकपवित्रान्तर्धानम् । पृथक् पृथक् मेक्षणेन मांसमोदनं चाप्रादक्षिण्येन मिथीकुर्यात् ।
 मांसाभावे पायसचरुम् । ततः शृतं मांसमोदनं चाभिघार्यानेर्दक्षिणत उद्गात्य चरुद्वयं न प्रत्यभि-
 धारयेत् । ततः परिवृत्तदेशस्य दक्षिणार्धे प्रादेशायामीत्यतुरकुलसाताम्यतुरकुलविस्तृतान्
 यवाकारान् सार्धान्कुलान्तरालान् बाध्यमिदिकुलान्तान् व्रीन् गतान् शङ्कुना कुर्यात् । ततः
 पूर्वकृतस्य गतस्य पुरस्ताद् विचित्रं संस्कृते देशे गतानां पश्चिमेनैकदेशमभिमाहृत्य प्राक्मुखो
 यज्ञोपवीती स्थापयति । ततो मूलसमीपच्छिन्नैर्दर्भैरेतमग्निं परिस्तीर्य मध्ये गतान् परिस्तृणोति ।
 अग्निविगमैः । अत्रापि प्राचीनावीतितत्त्वमग्निविगामिमुख्यञ्च कर्तुः । ततो गतानां पश्चाद्
 दक्षिणाग्नेः कुशैः प्रस्तरमास्तारयेद् दक्षिणाप्रवणम् । तस्मिन् प्रस्तरे काष्ठमयमासनमुपवध्यात् ।
 आसनस्य स्थापनं नोपवेशनार्थं किन्त्वष्टष्टार्थं प्रस्तरे आसनासम्भवात् । तस्मिन् ग्रीण्युदक-
 पात्राणि बक्ष्यमाणानि द्रव्याणि चैकैकशः स्थापयेत् । अन्ये तु 'पुत्रादिः पूर्वमासादितानामेकमेकं
 यजमानत्वाप्रादक्षिण्येनाऽऽह्वरति, यजमान आहृतं प्रस्तरे स्थापयती'त्याहुः । प्रकृते प्रस्तरे
 चरुस्थालीद्वयं कांस्यपात्रं दर्भायुदकं समिद्वयं पिङ्गुलीमेकां चान्याम्यव्यासादयति ।
 तान्युप्यन्ते—परी प्रकृते बहिषि शिलां संस्थाप्य चन्दनादिगन्धद्रव्यपेषणं करोति । तस्यामेव
 शिलायां सौवीराङ्गनस्य वर्णनं कृत्वा तेनाङ्गनेन तिलो दर्भपिङ्गुलीरात्रीकरोति मध्ये मध्ये किञ्चि-

दन्तरं कृत्वा ततश्चन्दनमञ्जनासक्तदन्तपीडुलीञ्च तिलतैलं क्षौमदशाञ्च स्वस्तरे स्थापयति । ततः पूर्वनिमन्त्रिताननिन्दितान् श्रेष्ठानुदकमुत्थानयुग्मान् ब्राह्मणान् पित्राचार्यं गतानां दक्षिणतः शुचौ देक्ष उपवेशयेत् । अत्र निमन्त्रणवर्णक्रमान्वन्यतो ग्राह्यौ । प्रागेव विवेचेदेवार्थं युग्मब्राह्मणोपवेशनञ्च । एतत् सर्वं कल्पसूत्रादौ द्रष्टव्यम् । अत्र तु गृह्यसूत्रोक्तो वाद्यतृविधेषः प्रदर्शयते । प्राचीना-
वीत्युपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्य आसनार्थं दर्भान् प्रदाय तूष्णीमुदकं दत्त्वा तिलोदकं ददाति मन्त्रेण । पितृनाम गृहीत्वा अमुकशर्मज्ञे तत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । अथाप उपस्पृश्यैवं पितामहस्य प्रपितामहस्य नाम गृहीत्वा तिलोदकं दद्यात् । ततो गन्धान्—अमुक-
देवशर्मज्ञेष ते गन्धः ये चात्रेत्यूहः । एतत्तिलोदकं पूर्वासादितोदकपात्रेषु तूष्णीं जलमासिञ्च मन्त्रेण दातव्यं न ब्राह्मणहस्तेष्विति केचित् । ब्राह्मणहस्तेषु प्रकृतत्वादित्यन्ये । अस्मिन् काले ब्राह्मणानां गन्धाद्युपचाराः कर्तव्याः । ततोऽग्नौ ऋषिध्यामीति पितृनुज्ञाप्य कुर्वित्यनुज्ञात-
श्चिद्वकाञ्जलिसेचनं पर्वक्ष्णं समिदाधानञ्च कृत्वा कांस्यपात्रे चतुर्द्वं निःशेषं पृथक्मेक्षणेनावदाय समिध्व मेक्षणेनातिप्रणीताग्रावुपचारं जुहोति । तत्र मन्त्रौ—अनयोः प्रजापतिर्ऋषिर्जुः पितरो देवता होमे विनियोगः । स्वाहा सोमाय पितृमते । पूर्वाहुतिमन्त्रः । स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय । उत्तराहुतिमन्त्रः । स्वाहापदोच्चारणमग्नौ कृत्वा पश्चान्मन्त्रं समापयेत् । ततः समिदाधानादि । निरग्निश्चेद् यजमानो ब्राह्मणहस्ते जुहुयात् । ततो हुतशेषात् किञ्चिद् ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पिण्डार्थमवशेषयेत् । ब्राह्मणभोजनकाले श्रुत्यादिकं आचयेत् । अत्र भोजनार्थं ब्राह्मणो-
पवेशन-भोजनपात्रालम्भन-संतुष्टिप्रभादिकं मासभाद्रप्रयोगवत् कर्तव्यम् । पिण्डदानं ब्राह्मणाना-
मुत्तरापोषानान्तरमुच्छिष्टपात्रसन्निधौ छन्दोगानां कर्तव्यमिति श्राद्धकर्मपोक्तं ग्राह्यम् । अत ऊर्ध्वं पिण्डदानम् । तत्र प्राचीनावीती वाग्यतो यजमानः सव्येन हस्तेन दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा सव्याद् दक्षिणेन पिञ्जलीं गृहीत्वा सव्येनान्वारभ्य दक्षिणाग्रां गतानां मध्ये रेखासुखिन्सेह अवहता इति मन्त्रेण । प्रतिगर्तं मन्त्रावृत्तिः । अस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता यजुर्लोकोल्लेखने विनियोगः । मन्त्रः । ततः सव्यहस्तेनातिप्रणीताग्रेऽक्ष्णुं गृहीत्वा दक्षिणेनाऽऽद्या सव्येनान्वारभ्य गतानां दक्षिणभागे ये रूपाणीति मन्त्रेण स्थापयेत् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्द उल्मुकस्थापने विनियोगः । मन्त्रः । गर्तेषु दर्भानास्तीर्थं अथ पितृन् आवाहयेत् एत पितर इति मन्त्रेण । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्ऋषिर्देवता पित्रावाहने विनियोगः । मन्त्रः । अथोदकपात्राणि त्रीणि पूर्वमासादितानि गतानां सन्निधौ क्रमेण स्थापयेत् । ततो वाम-
हस्तेन प्रथमगर्तं स्थापितमुदकपात्रं गृहीत्वा दक्षिणेनाऽऽद्या सव्येनान्वारभ्य पितृतीर्थेन पूर्वकृत-
गर्तदर्भैर्बुदकं निनयेत् । तत्र पितृनाम सम्बोधनान्तमसादित्यस्य स्थाने कृत्वा मन्त्रः पठनीयः । मन्त्रश्च असाववनेनिध्व ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । अथाप उपस्पृश्य द्वितीयोदक-
पात्रं वामहस्तेन गृहीत्वा द्वितीयगर्तदर्भेषु पितामहस्य सम्बोधनान्तं नाम गृहीत्वा अवनेनिध्व
ये चात्रेत्यादिना पितृतीर्थेनोदकं निनयेत् । अथाप उपस्पृश्य तृतीयोदकपात्रं वामहस्तेन गृहीत्वा

प्रपितामहनामयुक्तेन पूर्वोक्तमन्त्रेण तृतीयगतर्दनेषु पितृतीर्थेन निनयेत् । सर्वत्रोदकनिनयनं दक्षिण-
हस्तेन वामहस्तेन पात्रग्रहणम् । सव्येनान्वारम्भम् । ततो हुतशेषस्य ब्राह्मणभोजनार्थं पक्काहस्य
चैकीकरणम् । ततः सव्येन हस्तेन दूर्वां गृहीत्वा तत्तृतीयांशं दध्याञ्चदाय दक्षिणहस्तेन
गृहीत्वा सव्येनान्वारम्भ्य पूर्वकृतगतर्दनेषु पिण्डं निदध्यात् पितृनामयुक्तमन्त्रेण । अमुकसमंशेष
ते पिण्डो ये चात्र त्वेति । अप उपस्पृश्य पितामहप्रपितामहयोः पिण्डौ द्वितीयागते तृतीयगते च
पूर्ववत् क्रमेण स्थापयेत् । पितामहपिण्डदानमन्त्रे पितामहस्य प्रपितामहपिण्डदाने च प्रपितामहस्य
नामग्रहणमिति विशेषः । यदि पित्रादीनां नामानि न जानाति तदा 'स्वधा पितृभ्यः पृथिवी-
षदभ्य' इति पितृपिण्डं स्थापयेत्, 'स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसदभ्यः' इति पितामहपिण्डम्, 'स्वधा
पितृभ्यो दिविषदभ्यः' इति प्रपितामहपिण्डम् । अत्र केचित् पित्रादीनामन्यतमस्य नामग्रहाते ग्रयाणा-
मपि सौत्रनामभिः पिण्डनिधानम् । बहुवचनार्थत्वाद्धोक्तत्रयसम्बन्धविधानात् प्रयोगैकस्याच्च ।
अन्ये तु पित्रादीनां मध्ये यस्य नाम न ज्ञायते तस्यैव सौत्रनाम्ना पिण्डदानम्, यस्य तु नाम ज्ञायते
तस्य तन्नामयुक्तपूर्वोक्तमन्त्रेण पिण्डदानमिति न्याय्यम्, निमित्ते नैमित्तिकस्य युक्तत्वात्तस्य-
भन्त्रानुग्रहाच्च इति वदन्ति । यथोचितमत्र ग्राह्यम् । अत्र पित्रादीनामापरिज्ञाने पृथिवीषदादि-
नामान्तरविधानाद् इतः पूर्वं विहितेष्वर्घ्यतिलोदकगन्धान्धावनेजोदकदानेष्वपि तथैव ग्राह्यम् ।
एवं ग्रीन् पिण्डान् निधाय—अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्बभ्रुः पितरो देवता जपे विनियोगः ।
ॐ अत्र पितरो मादवर्ध्वं यथाभागमावृषावधम् । अप्रादक्षिण्येन पर्याहृत्योदकमुत्तोऽनुच्छसत्,
अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्बभ्रुः पितरो देवता जपे विनियोगः । ॐ भमीमदन्त पितरो यथाभाग-
मावृषाविषत इति जपेत् । ततस्तेनैव पर्यावर्तमान आगत्योच्छसेत् । ततो वामहस्तेनाङ्गुल-
युक्तदर्भपिशुलीं गृहीत्वा दक्षिणेनाऽऽद्याय सव्येनान्वारम्भ्य पितृतीर्थेन पितृपिण्डे स्थापयेत् पितृनाम-
युक्तमन्त्रेण । अमुकगोत्र पितरमुकसमंशेतत् त आङ्गुलं यं चात्र त्वेति । अप उपस्पृश्य एवं
पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि स्थापयेत् । एवं तिलतैलं छरन्निचन्दनञ्च दद्यात् । अथ यजमान
उत्तानदक्षिणपाण्युपरि वामहस्तमजोमुखमितरेतरसंलग्नं कृत्वा पूर्वकृतगतं संस्थाप्य ॐ नमो व
इत्थादिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिर्हृष्णिक् छन्दः पितरो देवता निहवजपे विनियोगः । ॐ नमो वः
पितरो जीषाय, ॐ नमो वः पितरः शूषायेति नमस्कुर्वात् । सव्योत्तानौ पाणी कृत्वा द्वितीयागते
ॐ नमो वः पितरो बोराय, ॐ नमो वः पितरो रसायेति । तृतीयगते दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा
ॐ नमो वः पितरः स्वधायै, ॐ नमो वः पितरो मन्यव इति नमस्करोति । ततः कृताञ्जलिः ॐ
नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति जपति । ततः पत्नीमेवक्षते, अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः
गायत्री छन्दः पितरो देवता परन्ववेक्षणे विनियोगः । ॐ गृहान् नः पितरो दत्त इति । ततः
पिण्डानवेक्षते अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दः पितरो देवता पिण्डावेक्षणे विनियोगः,
ॐ सदो वः पितरो देप्स । ततो दक्षिणहस्तेन पूर्वासावितसूत्रं गृहीत्वा वामेनान्वारम्भ्य पितृतीर्थेन
प्रथमे निदध्यात्, पितरमुकसमंशेतरो वासो ये चात्र त्वेति । अप उपस्पृश्य पितामहप्रपितामह-

पिण्डयोरपि । तत आचान्तेषु ब्राह्मणेषु मासभ्रातृवत् सुसंप्रोक्षितमस्तु इत्याद्यर्चपान्नोत्तान-
 करणान्तं कर्म कुर्यात् । ततः सव्येन पाणिनोदकपात्रं गृहीत्वा पितृतीर्थेन पिण्डान् परिषिञ्चेत्, अस्य
 मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः पिपीलिकामध्योष्णिक् छन्दः पितरो देवता पिण्डपरिषेचने विनियोगः ।
 ॐ ऊर्जं वहन्तीरिति । ततो मध्यमपिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति पुत्रकामा चेत् पत्नी, अस्य मन्त्रस्य
 प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दः पितरो देवता पिण्डप्राशने विनियोगः ॐ आचस्य पितरो गर्भमिति ।
 अथवा यजमानपुत्रपौत्रभ्रात्रादिस्तेषां पत्न्यो वा पुत्रकामाः प्राप्नीयुः । पुत्रकामा एकैव
 समग्रं पिण्डं प्राप्नीयादिति विशेषः । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता
 उल्लुक्कान्युक्षणे विनियोगः । ॐ अभूजो दूतो इति मन्त्रेणोत्सुकं जलेनाभ्युक्ष्य द्वन्द्वं चरुस्थास्या-
 विकं प्रक्ष्वास्यान्यत्र स्थापयेत् । अस्मिन्नेव क्रमे दक्षिणादानादिकं सामभ्रातृवत् कृत्वा ब्राह्मणान्
 विसर्जयेत् । ततो वामदेव्यं गीत्वा जले पिण्डान् प्रक्षिपेत् प्रणीतेऽग्नौ वा, ब्राह्मणं वा भोजयेत्,
 गवे वा दद्यादिति ।

समाख्य-गोमिल-गृह्यसूत्र
चतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका

इदानीं लाघवार्थमन्वष्टक्यविधिना पिण्डपितृतृयहविधिमतिदिशन् आह—

अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृतृयज्ञो व्याख्यातः ॥ १ ॥

'ननु'* अन्वष्टक्येन पितृतृयो व्याख्यात इति 'वक्तव्ये स्थालीपाकपिण्ड'शब्दयोः किमर्थं ग्रहणमिति उच्यते—स्थालीपाकग्रहणं मांसचरुनिवृत्यर्थम् । पिण्डग्रहणं ब्राह्मणभोजननिवृत्यर्थम् । उभयोरप्य'तिदेशात् प्राप्तत्वात् स्थालीपाक'पिण्डशब्दाभ्यां व्यावृत्तिः क्रियते, पिण्डैरेव केवलैः पितरो यन्नेज्यन्ते सोऽयं पिण्डपितृतृयः(A) अन्वष्टक्यविधिना व्याख्यातः । अतिदेशात् नवम्याम् 'एवं मा भूदित्यतः कालान्तर-विधानार्थमिदमाह—

अमावास्यायां तत् श्राद्धम् ॥ २ ॥

पूर्वोक्तलक्षणायाममावास्यायां 'तत् पिण्डपितृतृयहस्यं श्राद्धं कर्तव्यमिति शेषः ।

इतरदन्वाहार्यम् ॥ ३ ॥

इतरत् अपरं द्वितीयमित्यर्थः । पिण्डपितृतृयहस्य 'अनु पश्चादाह्रियते'* क्रियते इत्यन्वाहार्यं श्राद्धं कर्तव्यम् इति वर्तते । 'तत्रोभयमपि स्यात् ब्राह्मणभोजनञ्च'¹⁰ पिण्डदानं (B)चेति । तथाच सूत्रान्तरम्—'मध्यमं पिण्डं 'पत्न्यै प्रदाय ब्राह्मणान्

A. अत्र प्रमाणत्वेनोपस्थापयति तर्कालङ्कारः—'तथाच निगमः, आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव अपि वा ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति ।

B. अन्वाहार्यलक्षणमुक्तं कर्मप्रदीपे—

'वक्त्राद् कर्मणामावाचि'त्यादि ३।८।१ । ऋक्प्रश्न (पृ० ७) ।

न च—पिण्डानां मांसिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विवृणुवाः ।

तच्चाऽऽभिषेचनं कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयुक्तः ॥ म० स० ३।१२३ ।

1. 'तथाच ननु:' ख (१) । 2. 'वक्त्राद्', ख । 3. 'इदं' नास्ति ख । 4. 'चतिदिशात्' नास्ति ख । 5. 'पिण्डाभ्यां' ख । 6. 'एव' ख । 7. 'तत्' नास्ति ख । 8. 'पश्चादनुह्रियते' ख । 9. 'तदभोजनं' च । 10. 'च' नास्ति ख । 11. 'पत्नी प्रदाय' ख ।

भोजयित्वाऽप्येवमेवेतेभ्यो मातुश्च पितृभ्यर्त्सीलीन् पिण्डानवनेउय निदध्यादिति(A) ।
 एवञ्चैतस्मादेव' वचनात् 'वट्पिण्डमेतदन्वाहार्यं स्यात्(B) ।

तथाचोक्तम्—

कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाचं आह्वयोदशम् ।

प्रत्याश्रिकं "च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः(C) ॥ 'इति ।

सकृत् कृते कृतो वाक्यार्थ इति मा भूदित्यत आहृत्यर्थमिदमाह ।

मासीनम्(D) ॥ ४ ॥

मासि मासि क्रियत इति मासीनम् । अधिकारात् आह्वयमपि "नाऽऽनन्तर्यादन्वा-
 हार्यमेव ।

दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणम् ॥ ५ ॥

आहिताग्नेरपि शालाग्नावेव मा भूदित्यतो दक्षिणाग्नावित्याह ।

'ततश्चैवातिप्रणयः ॥ ६ ॥

ततश्च तस्मादेव दक्षिणाग्नेः अतिप्रणयः^१ अग्निप्रणयः, च-शब्दाद्धोमश्च तत्रैव
 कर्तव्य इति शेषः^२ * ।

शालाग्नावनाहिताग्नेः ॥ ७ ॥

'प्रकृतहोमानां'* प्रकृतत्वाद्धविषः संस्क^३रणातिप्रणयहोमाः स्युरिति^४ * । नन्वे-

इति स्मरणात् 'पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकवृत्तिजनकं यत् तत् तथे'ति तत्त्वकारोक्तं युक्त-
 मिति वाच्यम् ? केवलान्वाहार्यपदे तदर्थस्यासम्भवात्, व्युत्पत्तेश्चोदत्वाच्च, पूर्वोक्त'यच्छ्राद्धं
 कर्मणामादा'वित्यादिकर्मप्रदीपवचनविरोधाच्च । प्रकरणञ्चैवमुपकुर्येत तस्मादनग्रेरमावास्याश्चाद्धं
 नान्वाहार्यमित्यात्रणीयम् । इति च प्राह चन्द्रकान्तः ।

A. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्काकङ्कारेणापि 'तथाच गुह्यान्तरम्' इत्युदाहारेण । अत्र
 मध्यमं पिण्डमिति पिण्डपितृयज्ञविषयम् । 'माह्वणान्' भोजयित्वा इत्यादिकमन्वाहार्यं आह्वयम्,
 एतेभ्य इति पिण्डपितृयज्ञोपात्ताः स्वयितरः परावृत्त्यन्ते । एवं मातुश्च पितृभ्य इत्यादिकं पुन-
 रन्वाहार्यं आह्वयम् । इति ।

B. पिण्डपितृयज्ञे च कर्षूरस्तीति विभ्रादित्रयाणामेव पिण्डदानं स्यादिति ।

C. कर्मप्रदीपः ३।१।१४ ।

D. अत्र 'इतरदन्वाहार्यम्' 'मासीनम्' इति सूत्रद्वयमेकमेवेति कल्पयति सामञ्जसी ।

1. 'एव' नास्ति ख । 2. 'प्रथम-' ख । 3. 'तु' ख । 4. 'इति' नास्ति ख । 5. 'न'
 नास्ति ख । 6. नास्ति ख । 7. नास्ति घ । 8. 'रचानि स्युरिति' ख ।

तद्वचनं तदर्थत्वादेव शालाग्नेः ? 'न' ; दक्षिणाग्निपरामर्शादनाहितान्नेः पिण्डपितृ-
यज्ञाप्राप्त्या निवृत्त्याशङ्कामा भूदित्यतस्तन्निवृत्त्यर्थमिवमुच्यते(A) ।

एका कर्षूः ॥ ८ ॥

स्नातव्येति शेषः । अतिदेशात् तिसृणां प्राप्तत्वादेकेत्युच्यते, सा चात्र दक्षिणाप्रा-
प्त्या न तु पूर्ववत् कोणाग्नेति । कुतः ?

दक्षिणान्तां तदग्रेस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत् (B) । इति वचनात् ।

तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् ॥ ९ ॥

तस्याः कर्षा दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि अग्नेः स्थानम्, 'न' पुनस्तादृ यदुक्त-
मासीत् (C) ।

नात्रोल्मुकनिधानम् ॥ १० ॥

दक्षिणार्धे कर्षूणां यदुक्तमासीत् ।

न स्वस्तरः ॥ ११ ॥

पश्चात् कर्षूणां यदुक्तमासीत् ।

नाञ्जनाभ्यञ्जने ॥ १२ ॥

सौवीराञ्जनतेले ।

न सुरभि ॥ १३ ॥

गन्धद्रव्यम् ।

न निह्वनम् ॥ १४ ॥

नमस्कारोपलक्षितैर्मन्त्रैर्दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वेत्येवमादिना पाणिबिन्द्यासेन
यदुक्तमासीत् । अतिदेशात् प्राप्तत्वादेतेषां प्रतिषेधः क्रियते ।

उदपात्रान्तः ॥ १५ ॥

पिण्डपरिषेकार्थमुदपात्रमन्ते यस्य पिण्डपितृयज्ञस्य सोऽयमुदपात्रान्तः । अन्वेतश्च

A. तथाच दक्षिणाग्नेरुपदेशादनाहितान्नेः स्मार्तान्नेः पिण्डपितृयज्ञ एव न स्नातृ इत्यपि
कस्यचिदाशङ्कामा स्यात्, अतस्तन्निरासार्थमेतदुच्यते इति विसकलितोऽर्थः । एवं तावत्
अतौताग्निस्मार्ताप्रयोधिषेधं सूत्रयित्वा उपरिष्टादुभयसाधारणीमितिकर्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते ।

B. कर्मप्रदीपः २।७।४ ।

C. न पुनरन्वष्टव्यकर्मवत् पूर्वत इति । ३० सू० ४।२।१८ (४० ७३७) ।

1. 'मा' घ । 2. 'अजिज्ञिह' ख । 3. 'वायादवाये' ख । 4. 'न' नास्ति घ ।

व्याच्यम्, अतिदेशा 'देवान्तसिद्धेः ? न ; इतरथा ब्राह्मणविसर्गान्तं नवपिण्डमेकमेवेदं
 आद्यमित्येकं 'आद्याशक्तु मा भूदित्यतः आद्य'नानात्व'प्रापनार्थमिदमुच्यते(A)

वासस्तु निदध्यात् ॥ १६ ॥

वासः क्षौमदशा । नन्वेतद'व्यवाच्यम् ? अतिदेशादेव वासोनिधानस्य
 प्राप्तत्वाद्प्रतिषिद्धत्वाच्च, न ; पूर्वोक्तस्य वासोनिधान'विधेर्निवृत्त्यर्थमेकवासो-
 नियमार्थं 'च पुनरिदमुच्यते । तेन किम् ? वासस्तु निदध्यात् इत्येकवचनोप-
 देशाद् "यतद् वः पितरो वास" इत्यनेन(B) यथाभ्यातेन मन्त्रेणैकमेवात्र वासो

A. तथाच पिण्डपितृयज्ञे त्रयः पिण्डा अन्वाहार्ये च वडिति नवत्वं पिण्डानाम् इति ।
 अत्र तत्काकट्टारस्तु—“यावदुक्तकरणार्थमेतदुच्यते, तेन 'गन्वादीन् निक्षिपेत् तूष्णीम्' इत्यादिकं
 कर्मान्न न भवति । अन्यदपि प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यामः” इत्याह ।

B. मन्त्रस्तु— ॐ यतद् वः पितरो वासः । इति

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।१४ ।

विधियोगप्रमाणमस्य जैमिनिगृह्यसूत्रेऽपि २७।२० ।

अस्य व्याख्या—हे पितरः, वो युष्माकम् एतत् तन्तुरूपं वासः आच्छादनयोग्यं वक्ष्यामि । इति ।

अत्र रघुनन्दनः—“पिण्डोपरि सूत्रदाने मन्त्रवाक्यपूर्वकतामाह ब्राह्मपुराणम्—

एतद् वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यं वासः पठेत् ततः ॥

दद्यात् क्रमेण वासांसि इवेतवच्चभवा दशाः । इति ।

तेन वामहस्तोद्भूतसूत्रतन्तुं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामान्वारब्धेन 'एतद् वः पितरो वास' इति
 पठित्वा गोत्राद्यभिष्टापपूर्वकमुत्सृज्य पिण्डे दद्यात् । इत्युक्त्वा मन्त्रस्यास्य प्रयोगं प्रदर्शयामास ।
 शूलपाणिनि—“अत एव 'एतद् वः पितरो वासः' इति मन्त्रस्य बहुवचनस्थाने नैकवचनोद्-
 प्रकृतावेकैकत्र पित्रादौ प्रयुक्तस्य एतस्यानर्थकत्वात्” इत्युक्त्वा वासोदाने मन्त्रस्यास्योपयोगं
 व्यक्त्यापयामास । आद्यविन्तामणिहृतो वाचस्पतिमिश्रा अपि—“तथा हि कुशुमिशाखीयस्य
 साम्नेरप्यष्टकाकर्मणि स्वस्तरादि न स्याद्विधानादिति, न नमो व इत्यस्य पाठः । एतद् वः
 पितरो वासः इत्यस्यैव परं पाठः, पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेन प्रत्यवनिज्य अत्र पितरो मादवच्च-
 मित्वादेः पाठः, पिण्डे गन्वादिकं दत्त्वा वसन्तायेत्यादिना बहुतुल्यमस्कारः पूर्वलिखितब्राह्म-
 पुराणात् ।” इत्युक्त्वा मन्त्रस्यास्य सूत्रदाने पाठं स्वीकुरुष्विति । निर्णयसिन्धवाच्येवमेव ।
 एवञ्च मद्यप्यत्र सूत्रे गोमिकाचार्येण मन्त्रस्यास्योद्देशो न कृतः, तथाऽपि मन्त्रब्राह्मणस्थित्या

1. 'देव सिद्धेः' ख । 2. 'मास्यहा' ख । 3. 'जल्पन्' ख । 4. 'प्रापनार्थ' ख ।
5. 'चपि' नास्ति ख । 6. 'विधिविहृण्ते' ख । 7. 'न' ख ।

निष्पद्यादिति (A) । इदानीमेतच्चिन्त्यते—किमाहिताग्नेः औतस्मार्तयोः पिण्डपितृयज्ञयोः

मन्त्रस्य विनियोगान्तराभावात्तत्रैव विनियोग उपयुक्त इति भाष्यकाराणां निष्कर्षानां निष्कर्ष-
काराणां च मतमेव उच्यते । न तु केवादिदाधुनिकप्रयोगकाराणां प्रयोगेऽनुकूलेभावात् मन्त्रस्यास्य
पाठो नास्तीत्यवगन्तव्यमिति ।

A. न तु प्रत्येकं पिण्डेष्वित्यर्थः । अत्र तर्काच्छङ्करः—“अपूर्व्यं सत्यत्र वासो विधीयते,
अतस्तदेकत्वमपि पक्षेकत्ववद् विवक्षितं भवितुं युक्तम् । तदस्माद् वैकृताद् विधेयोपदेशात् प्राकृतं
प्रत्येकं वाससो निधानं निवर्तते । न ह्येकं वासः प्रत्येकं शक्यं निधातुम् । तस्माद् ‘एतद् नः
पितरो वासः’ इति मन्त्रे बहुवचनान्तपितृपदोपादानात् सूत्रे मन्त्रे च वासस एकवचनसंबोगात्
तन्त्रेण त्रीन् पित्रादीनुद्दिष्टैकमेव वासः पिण्डत्रये निधातव्यम् । पित्रादित्रिके सत्यस्मिन् प्रदेशे
बहुवचनान्तस्य पितृशब्दस्य प्रयोग इति ह्यवोचाम । अत एव कर्मप्रदीपे कात्यायनः—

अर्घ्येऽभ्युदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वभावाच्चन एव च ॥ क० प्र० ११४।८ ।

इत्यर्घ्यादौ तन्त्रविनिवृत्तिं ब्रुवाणः परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्रमभ्यनुजानाति । अन्यथा
परिगणनानर्थक्यापत्तेः, अर्घ्यादिवद् वासोनिधानमपि वा परिगणयितव्यं स्यात् । अथैवं
कात्यायनस्योपजीव्यविरोधः । आचार्योऽन्वष्टक्यकर्मणि प्रत्येकं वाससः प्रदानं सूत्राद्वक्तारः ।
नैव दोषः, अन्यत्रैतदभिधानात् । अभविष्यत् कात्यायनस्योपजीव्यविरोधो यद्यसावन्वष्टक्यकर्मणि
एतदभ्युदकात्, न तु तत्रैतदभ्युदकात्, किन्तु ततोऽन्यत्रैव तेनेदमभ्युधाति । अन्वष्टक्यादभ्युध
आद्विज्ञातं साक्षात् परम्परया वा पिण्डपितृयज्ञेन विक्रियते स त्वन्यष्टक्यस्याङ्गीपाकेन । पिण्ड-
पितृयज्ञे चैकत्वाद् वाससः प्राकृतं वाससो बहुत्वं निवर्तते । तस्मान्नास्त्युपजीव्यविरोधः ।

ननु तथाऽपि विरोध एव । कथम् ? उच्यते—अन्वष्टक्ये तावत् प्रत्येकं तिळोदकदानमुक्त-
माचार्येण न चात्र तक्षिषिष्यम् । तस्मादत्र यजमानेन विक्रियते तत्र च तत् करणीयं भवति । तत्र
यदि प्रत्येकं क्रियेत तदा परिगणनानर्थक्यप्रसङ्गः । अथ तदर्थवत्त्वाय तन्त्रेण क्रियेत तर्हि
आचार्यसूत्रविरोधः । नैव दोषः, कुतः ? विवचनेदोषपत्तेः । आचार्येण अन्वष्टक्ये प्रत्येकं
तिळोदकदानमुक्तम्, कात्यायनोऽपि—

तूर्णो पृथगपो दद्यान्मन्त्रेण तु तिळोदकम् ।

इत्यनेन तत्र तथैवाऽऽह । अन्यत्रैव तु तेनार्घ्यादिव्यतिरिक्तेषु तन्त्रमभ्यनुजानाम्, च
प्राकृतौ, तत्र तथाभ्यनुज्ञाने विरोधो भवेत्, न त्वेवंम् । चोदको हि विहृताहुपकारकाकाह्मिषा-
मुपकारकान् प्राकृतान् पदार्थान् प्रापयति, क्रमबोधक्यतां तेषां साहाय्यं कुर्वन् गुणयुतः ।
उत्तरकालं हि प्रयोगप्राप्नुमावाय क्रमस्यापेक्षा भवति । यथा चातुर्मासेषु तृतीये कर्मणि
प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यहुः कालेष्विष्वहीनामवगमात् सद्यस्काकृतार्था विवेकमुभावात् प्राकृत-

स्मार्त्तस्य निवृत्तिः स्यादुत समुच्चयः 'स्यादाहोस्विदु विकल्प इति ? उच्यते—स्मार्त्तस्य 'निवृत्तिस्तावत् भवति'*, कुतः ? उपदेशानर्थक्यप्रसङ्गतत् ; समुच्चयोऽपि न भवत्येकार्थत्वात् । तत्रैक आहुः—परिषेवात् समानार्थत्वाच्च विकल्पो युक्त इति । अन्ये तु—भौतस्य निवृत्तिमिच्छन्ति स्वशाखायामेव विधाने सति पारशाखिकस्य कर्तुमयुक्तत्वात् । युक्तञ्चेत्तत्, कुतः ?

भक्तिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्वृत्तिः कर्मकारिणाम् ।

भक्तिया च परोक्ता च तृतीया चाप्यथाक्रिया ॥

स्वशाखाभ्रयमुत्सृज्य परशाखाभ्रय"न्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत् तस्य चेष्टितम् ॥

यन्नाऽऽम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमभिहोत्राविकर्मवत्(A) ॥

इति वचनत्रयसामर्थ्यात् । तस्माच्च छन्दोगानां श्रौतस्य निवृत्तिरिति युक्तम्(B) ।

धर्मस्य इत्यहोरात्रस्य कोपः, एवमिहापि परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्रानुमानात् प्राकृतधर्मस्य प्रत्येकं दानस्य कोपः स्यात् । तथाचोक्तम्—'अपि वा क्रमकालसंयुक्ताः सप्तः क्रियेत यत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिसमर्लोपः स्यादिति' । यथा कृष्णलवरी प्रकृतौ भक्षणां विद्वत्त्वात् षोडशेन विद्वत्तानां प्राप्तत्वेऽपि सहभक्षणां समर्पणम्, तथा अत्रापि प्रकृतौ तैकोदकस्य प्रत्येकं दानात् षोडशेन तथामृतस्य प्राप्तावपि तन्त्रेणैव तद्वदानम् । ननुकृष्णलवरी 'एकधा ब्रह्मणे परिहरति' इति वचनात् सहसमर्पणम् । तथाचोक्तम्—'एकधोपहारे सहस्रं ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ विद्वत्त्वात्' इति । उच्यते—इहापि 'अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव' इत्यादिवचनात् परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्रान्यनुमानाद् वचनावगतमेव तन्त्रमनुष्ठानमिति समासम्" इत्याह । रघु-कन्दनादवस्तु प्रत्येकं पिण्डेषु सूत्रदानं प्रमाणयन्ति, तद्वन्न भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. कर्मप्रवीपः १।३।१—३ ।

B अपि च पूर्वत्रोदपात्रान्तं पिण्डपितृयज्ञस्य सूत्रयज्ञाचार्यः पारसाखिकं श्रौतं नानुमन्यते । श्रौते पिण्डपितृयज्ञे लक्ष्यवधानाभिप्रायाविक्रमव्युदकनिषेकात् परतः भवते । अपरे तु गृह्याश्रितः स्मार्त्त एवाऽऽचार्यसम्मतः पिण्डपितृयज्ञः, श्रौताश्रितस्तस्तु पारगामिकोऽपि श्रौत एव अभिहोत्रादिवदिति । तद्वन्न भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रयोग उच्यते—अन्वहवस्याक्षीपाकवत् पिण्डपितृयज्ञः कर्तव्यः । मांसवद् ब्राह्मणभोजनञ्च वर्जयेत्, स चामावास्यायामन्वाधानदिनेऽपराह्णे कर्तव्यः । पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा कस्मिन्नेव दिने मांसमाह च ब्राह्मणभोजनपिण्डसहितं कर्तव्यम् । आहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ हविष्यभरणं

अथष्टक्यप्रसङ्गेन पिण्डपितृयज्ञमभिधाय इदानीं पुन रेषाष्टकाप्रकरणशेषमाह—

माध्या ऊर्ध्वमष्टम्यां स्थालीपाकः ॥ १७ ॥

माघस्य पौर्णमासी माघी, तस्या ऊर्ध्वमष्टम्यां स्थालीपाकः, कर्तव्य इति शेषः ।
अष्टकायै त्वेति निर्वापः ।

तस्य जुहुयाद्^(A) अष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ १८ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य, अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात्, एकेनैव जुहोतिशब्देन सिद्धत्वात्
पुनर्जुहोतिप्रहणं "शाकचरोरपि तन्मेणैव होमप्रज्ञापनार्थम् ।

तस्मादतिप्रणीताग्नौ होमः । अनाहिताग्नेर्गृह्णाग्नौ हविषस्संस्कारणम् । ततोऽतिप्रणीताग्नौ होमः,
अमावास्यायामपराह्णे वैश्यदेवबलिहरणं कृत्वा पितॄणां गृहार्थं पिण्डपितृयज्ञं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
गृह्णाग्निमुपसमाधाय प्राचीनावीती अग्नेः पश्चाद् दग्धैर्बल्लस्रं मुखं क्षर्पमाज्यस्थालीं चरुस्थालीं
पवित्रं मीहीन्द्र मेक्षणं दवीं त्रीण्युदकपात्राणि क्षुचं शङ्खं समूलवर्हिमुष्टिं क्षौमवतीं समूलकुशान्
समिद्धद्वयम् एकां पिशुलीं कांस्यपात्रं तिलांश्च दक्षिणापवर्गमासादयेत् । अथाग्नेः पश्चाद् दक्षिणाप-
दग्धैर्बल्लस्रं संस्थाप्य मीहिनिर्वापप्रवृत्तिं चरुभरणान्तं कर्म अथ्वष्टक्यस्थालीपाकोकविधिना कुर्यात् ।
ततोऽग्नेर्दक्षिणतश्चरुमुद्रास्याग्नेर्दक्षिणत एव गतं कुर्यात् । गतस्य दक्षिणतः पश्चमूर्धस्कारान् कृत्वा
तत्र गृह्णाग्नेरेकदेशं प्रणयति । ततो बर्हिषा प्रणीतमग्निं समूलकुशैर्दक्षिणाग्नेर्गतमग्नये च परिस्तरेत् ।
गतस्य पश्चाच्च प्रस्तरासादनम् । अञ्जुनाभ्यञ्जुनचन्दनानां नाऽऽसादनं निषेधात् । अत्र ब्रह्मण
उपवेशनम् । ततः पूर्ववत् पात्रेषु तिलोदकं दद्यात् । मात्राग्नौ करणस्यानुज्ञा ब्राह्मणमावात् ।
पूर्ववन्मेक्षणेन चरुमवदायाऽऽहुतिद्वयं कुर्यात् । अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती गतंकेलाकरनं पूर्ववत्
कुर्यात् । नाग्नौलघुकनिधानं निषेधात् । अथ गतमग्नये स्तरणम्, तत आवाहनम् । ततो
रेखायां दग्धैर्बल्लकाद्यनेजनं पिण्डस्थापनं पर्ववत् एव अपञ्च पूर्ववत् कुर्यात् । नाग्नौनाभ्यञ्जुन-
चन्दनदानानि नमस्कारश्च, निषेधात् । ततोऽञ्जुलिहृतजपः । ततः पस्त्ववेषणं पिण्डावेषणं
वासोनिधानं चावशिष्टानि पूर्ववत् कुर्यात् । वासोनिधाने न पूर्वोक्तो मन्त्रः, किन्तु यथा मन्त्रकाण्ड-
पठितः । अस्य मन्त्रस्य प्रज्ञापतिर्हविर्गायत्री चञ्चवो वासो देवता पिण्डे वासोदाने विजिबोगः
ॐ एतद्दः पितरो वासः । इति । ततः पिण्डपरिवेशनम्, मध्यमपिण्डदानम्, पार्श्वक्षालनञ्च
पिण्डप्रक्षेपञ्च । इति । केचित् पिण्डपितृयज्ञविधेरन्वष्टक्यस्थालीपाकसिद्देशाद् वासोनिधानं
तत्रोक्तमन्त्रेणैव, अत्र विशेषाजुक्तेः । मन्त्रकाण्डपठितमन्त्रः सूत्रान्तरविषयो अकिमुर्ध्वतीति
युक्तमित्याहुः । तत्र ; प्रागेव ४।४।१६ सूत्रपादटीकायां मतत्वाच्च निरासादिति । (पृ० ७७८)

A. 'तस्य जुहुयात्' इति पुण्यं सूत्रमिति कल्पयतः सामग्रमि-सर्वाकङ्कारौ ।

तथाचोक्तम्— शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि वा पचेत् ।

यस्तु शाकादि 'होमः स कार्योऽपूपाष्टकावृता(A) ॥ इति ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १६ ॥

उकार्थम् ।

^२शाकं व्यञ्जनमन्वाहार्यम् ॥ २० ॥

अनु पश्चात् ओदनचरोः आह्रियते ^३क्रियते इत्यन्वाहार्यशब्दः, स 'व ओदन-
व्यञ्जनार्थः । कुत इतत् ?

ओदनव्यञ्जनार्थं तु पश्वभावेऽपि पायसम्(B) ।

इति पूर्वाष्टकायां विधानात् सामान्यन्यायत्वाच्च मांसव्यञ्जनस्थाने शाकं नियमयति
'शाकं व्यञ्जनमन्वाहार्यमिति' * । न चान्वाहार्यशब्देन आह्नमुच्यते 'नाष्टकास्तु भवेत्
आह्नमिति' निषेधात्(C) । ^४'सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीत्युक्तं पुरस्तात् [सू० १।१।५] ।
तत्र ब्राह्मणभोजनार्थं व्यञ्जनस्यानियमे प्राप्ते शाकाष्टकायां शाकव्यञ्जननियमः क्रियते ।
कश्चिच्च क्वागं व्यञ्जनमन्वाहार्यम् इति पाठं कृत्वा क्वागमांसं व्यञ्जनार्थमाह ।
प्रदयुक्तम्, कुतः ? वृद्धिआह्नापर्वगभोजनयोर्मांसभोजनप्रतिषेधात् । तस्माद् यथोक्त
यस्य पाठोऽर्थम् * (D) ।

अथ पितृदेवत्येषु पशुषु—वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति
वपां जुहुयात् ॥ २१ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतायाः पश्चित्कर्तव्यताया अनुवृत्तार्थः । पितृमालम्भो येषां

A. कर्मप्रदीपः २।७।२३ ।

B. कर्मप्रदीपः ३।१०।८ । उक्तं वचनमिदं प्राक् ४।१।२२ सूत्रभाष्ये (पृ० ७२४)

C. 'नाष्टकास्तु भवेत् आह्नं न आह्ने आह्नमिच्यते' इत्यादिकर्मप्रदीपवचनम् (१।१।४)
उक्तं प्राक् १।१।९ सूत्रभाष्यपादटीकायाम् (पृ० ८)

D. अथ शाकाष्टकाप्रयोग उच्यते—सा च मासमासे पौर्णमास्या अवन्तरं कृष्णाष्टम्यां
कर्त्तव्या, अस्याः प्रयोगोऽपूपाष्टकाप्रयोगवत् कर्त्तव्यः । अत्रापूषानां निवृत्तिः । ओदनचरं कृत्वा
शाकव्यञ्जनं जपयेत् शाकव्यञ्जनं चरञ्च पृथक् मेक्षणाभ्यां मुख्यवशात् मिश्रीकृत्य अष्टकायै स्वाहेति
जुहोतीति विधेयः । इति ।

१. 'हीनव' ख । २. 'शाकं च' ख । ३. 'पचते' ख । ४. 'व' नास्ति च । ५. 'हवा-
विधानात्' ख । ६. 'शाकव्यञ्जनमन्वाहार्येऽह्नि' ख । ७. 'निषेधवति' ख । ८. नास्ति ख ।

पशूनां क्रियते त इमे पितृदेवत्याः । 'ते च भोग्रियेऽभ्यागते भ्रातृं महोक्षेण महाजेन वा दद्यादित्येवमावयः (A)शास्त्रान्तरसिद्धा 'उपादेयाः, स्वशास्त्रे विधानाभावात् । तेषु पितृ-देवत्येषु पशुष्वयं विशेषः (B)वह वपामित्यनेन मन्त्रेण वपां जुहुयात् । भोवनचरोभ्यात्र पितृभ्यस्त्येति निर्वापः स्यात् 'पिड्यत्वात् । एवञ्च सव्योत्तराभ्यां 'सकृदवहस्यात्, सकृच्च फलीकुर्यात्, सकृच्च प्रक्षालयेत्, प्रसव्यं चावघट्टयेत्, दक्षिणतश्चोदुवासयेत्, न च प्रत्यभिधारयेदिति । अष्टवर्षस्य 'चात्र निवृत्तिः स्यात्, कुतः ? मन्त्रलिङ्गविरोधात् । एवञ्चावदानानि सत्रीय त्रिधा विभागमकृत्वैव सकृदेव सर्वमवदाय पितृभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ; पशुप्रोक्षणं निर्वापप्रधानं*होमाभ्यात्र प्राचीनाधीतिना कर्तव्याः । कुतः ? 'पिड्यत्वात् ।

तथाचोक्तम्—

प्राचीनाधीतिना कार्यं पित्र्येषु प्रोक्षणं पशोः ।

दक्षिणोदुवासनान्तञ्च चरोर्निर्वपणादिकम् ॥

सकृद्यश्चावदानानां प्रधानार्थो न हीतरः ।

प्रधानहवनञ्चैव शेषं प्रकृतिवद् भवेत् (C) ॥ इति ।

देवदेवत्येषु जातवेदो वपया गच्छ देवानिति ॥ २२ ॥

A. प्रमाणत्वेन परिगृह्योपन्यस्तं वचनमिदं तर्काङ्कुरेणापि ।

B. मन्त्रस्तु—

* वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान् वेत्य निहितान् पराचः ।

मेवसः कुल्या अभि तान् ज्ञवन्तु सत्या वषामाशिषः सन्तु कामाः (स्वाहा) ॥

इति मन्त्रभाषणम् २।३।१८ ।

अस्य व्याख्या—हे जातवेदो जातप्रज्ञ, जातधनाग्ने, वपां वपारूपं हविः पितृभ्यो वह प्रापय, पितरो विशिष्यन्ते, यत्र यस्मिन् स्थाने एतान् पितॄन् पराचोऽवाङ्मुखां 'हविः कश गच्छती'ति आकाङ्क्षमाणान् इत्यर्थः, निहितान् स्थापितान् वेत्य जानासि, किञ्च मेवसः कुल्या वपारसस्य प्रवाहाः, तान् पितॄन् अभि सर्वतः, ज्ञवन्तु प्रवहन्तु । एषामिदानीं प्रार्थिता वपा-प्रापणाय भावीकृताः कामाः सत्याः सन्तु अवितथा भवन्तु । स्वाहा इदं व्रणं छ बाहुत-मस्तु । सामग्र्यं त्वन्न कामात् इति पठित्वा हृच्छात इति व्याचक्षौ, तस्याऽऽकरस्तु सूरय इति ।

C. कर्मप्रदीपः ३।१०।१३-१४ ।

१. 'तेन' छ । २. 'वपदीयात्' छ । ३. 'पिड्यत्वात्' छ । ४. 'वहवहवहवह' छ । ५. 'व' वाचि छ । ६. 'निर्वापः' छ । ७. 'पिड्यत्वात्' छ ।

‘देवार्थमालम्भो येषां पशूनां क्रियते त इमे देवदेवत्याः, यथा वास्तुकर्मणि कृष्णया गवा यजेतेति [ख० ४।७२३], तथा तन्त्रान्तरे काम्येषु हिरण्यकामोऽनायास्यायां ‘मणि-
भद्रं रोहितेना’जेन यजेत गोऽप्यकामः पौर्णमास्यां श्वेतेनेति(A)। तेषु देवदेवत्येषु
‘पशुषु जातवेद (B) इत्यनेन मन्त्रेण वषां जुहुयात् । ‘तत्र वास्तुकर्मणि ‘वास्तोष्पतये
त्वेति निर्वापः । ‘होमे तु विशेषं वक्ष्यति ‘मणिभद्रयागादिव ‘मणिभद्राय त्वेत्यादि-
‘निर्वापः, मणिभद्राय स्वाहेति होमः^{१०} । समानमन्यत् ।

कथमेतज् ज्ञायते ‘यन्मणिभद्रयागादिव ‘मणिभद्राय त्वेत्यादि निर्वापहोमा
भवन्तीत्यत आह—

अनाज्ञातेषु तथादेशं यथाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥२३॥

येषु चरुकर्मसु होममन्त्रस्याऽऽ^{११} ‘ज्ञातनिर्देशो नास्ति यथा समशनीयोपनयन ‘प्रतान्तमव-
यक्षादिव^{१२}, येषु च होममन्त्राज्ञाने सति देवताया ‘ज्ञानं नास्ति^{१३} यथा आप्रहायपयाम्,
येषु च ‘न होममन्त्रस्य ज्ञानं^{१४} न देवतायाः यथा वैश्याम्, तानीमानि ‘सर्वाण्यना-
ज्ञाता^{१५} ‘न्युरुयन्ते, ‘तेष्वनाज्ञातेषु^{१६} कर्मसु निर्वाप^{१७} काले होमकाले च देवतानाम्
आदेशमुच्चारणं तथा कुर्यात् । कथम् ? यथाऽष्टकायै स्वाहेति^{१८} जुहोतीति । किमनेनोक्तं

A. प्रमाणत्वेनोपपन्नस्तं तन्त्रान्तरवचनमिदं तर्काङ्कुरेणाप्यत्र सूत्रे ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ जातवेदो वषया गच्छ देवांस्त्वं हि होता प्रथमो बभूव ।

सत्या वषा प्रगृहीता मे अस्तु समुध्यतां मे यद्विं करोमि ॥ इति ।

मन्त्रभाष्यम् २।३।१९ ।

अस्य व्याख्या—हे जातवेदः पूर्वोक्तजज्ञाने, त्वं वषया वषारूपेण हविषा सह देवान् गच्छ
प्राप्नुहि । त्वं हि ललु, देवानां मले प्रथमभाषी मुख्यो होता बभूव बभूविष, किञ्च मे
मत्सम्बन्धिनी प्रतिगृहीता होमार्थं प्रसारिता वषा सत्याऽस्तु देवैः स्वीकृता भवतु । नहि देवार्थं
त्वत्कं हविर्देवप्राप्तिमन्त्रेण सत्त्वं भवति । मे मदीयम् इदं कर्म समुध्यतां सम्मग्ं वर्धताम् ।
यद्विं वषाप्राप्तमकम् भाषास्त्वमस्ति तद्विं करोतु । इति ।

१. ‘देवतायै’ ख । २. ‘मणिभद्र’ ख । ३. ‘वैज्रेण’ नास्ति ख । ४. ‘पशु’ नास्ति ख ।
५. ‘तदम्’ ख । ६. ‘वाकोपेत इति’ ख । ७. ‘होमिषु’ ख । ८. ‘मणिभद्र’ ख । ९. ‘मणि’ ख ।
१०. नास्ति ख । ११. ‘व्याधि’ ख । १२. ‘नादि’ ख । १३. ‘-आज्ञाननिर्देशो’ ख । १४.
‘-प्रतान्तमवयक्षादिव इति’ ख । १५. ‘वज्रानं’ ख । १६. ‘होममन्त्राज्ञानं’ ख । १७. ‘सर्वाज्ञाता’
ख । १८. ‘तेष्वनाज्ञातेषु’ ख । १९. ‘वाक्’ नास्ति ख । २०. ‘इति’ नास्ति ख ।

भवति ? देवतानामभिरेव चतुर्थ्यन्तैर्निर्वापहोमाः कर्तव्या इति । यथा समशनीयवरा-
वस्ये त्वेत्यादिनिर्वापोऽप्ये स्वाहेत्यादिहोम इति । अष्टकाद्व्याप्तेनैतद् दर्शयति—यथा-
व्यकलिङ्गो होममन्त्रो यथाग्रहायण्याम्, तत्र यदेव कर्मणो नाम सैव देवतेति प्रत्येतव्यम् ।
यथाऽष्टकायाम् अष्टकायै त्वेति 'निर्वपति, अष्टकायै स्वाहेति'* जुहोति 'यवमाग्रहायण्या-
माग्रहायण्यै त्वेति 'निर्वपति आग्रहायण्यै स्वाहेति जुहोतीति"', 'तथा वीड्यां वीड्यै
त्वेति निर्वपति वीड्यै स्वाहेति जुहोतीति" ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २४ ॥

'उक्ताथम् । (A) इदानीमेतच्चिन्त्यते—'किमेते अष्टकादयः पाकयज्ञाः सकृत् कर्तव्या
उत 'प्रत्यव्यमिति ? तत्रैकं भाट्टः—अष्टकादीनां पुरुषसंस्कारार्थत्वात् पुरुषस्य च सकृत्-
करणेनैव संस्कृतत्वात् सकृत् कर्तव्या इति । अन्ये तु—

तस्मादुत्सृज्य कौन्तेय गोवृषान् प्रतिषत्सरम् ।

इति पुराणवचनात्,

सकृदव्यष्टकादीनि कुर्यात् कर्माणि यो द्विजः ।

'स पङ्क्तिपावनो भूत्वा लोकान् प्रैति घृतान्मुतः'(B) ॥

इत्यत्र श्लोके अपिशब्दश्रवणाच्च "प्रत्यव्यमावृत्तिं" मन्यन्ते । अन्ये तु—वापकज्ञापित-
त्वाच्च प्रत्यव्यमावृत्तौ नात्यन्तनियममाहुः । "ततश्चाऽऽवृत्तावभ्युदयः, अनावृत्तावपि न
प्रत्यवाय इति ; तद्वन्न" भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्(A*) । प्रकृतमधुनोच्यते—'ऋण-
दायिनोऽष्टकादिकर्मफलभाजो'* भवन्ति, नेतरे । उक्तञ्च—

अग्निहोत्री तपस्वी च ऋणवान् म्रियते यदि ।

अग्निहोत्रं तपश्चैव सर्वं तद् 'धनिनो भवेत् ॥

तथा— ऋणं ये न प्रयच्छन्ति बुद्धिमोहात् कथञ्चन ।

धनदातुस्तदीयं स्यात् "पुण्यं ते च पुरोहिताः"(C) ॥ इति ।

अतोऽव्यवृणं दैवम् ।

A. ग्रन्थभागोऽयं तर्काङ्कुरेण चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमकण्डिकाद्येवमुक्त्याख्यानावसरे
निवेशितः । अत्र च भाष्योद्धितम् अन्ये स्थिति मत् तेनाप्युद्धृतम् इति ।

B. कर्मप्रदीपः ३।७।१९ ।

C. प्रमाणत्वेन गृहीतेष्वं वचनद्वयी तर्काङ्कुरेणापि स्वभाष्ये ।

1. नास्ति ख । 2. 'यवमाग्रहायण्यां' नास्ति ख । 3. 'निर्वपतीति' ख । 4. 'यथा' ख ।
5. 'प्रति' नास्ति ख । 6. 'अव्यव्यम्' ख । 7. 'विंशनेन' ख । 8. 'प्रतिवर्ष-' ख । 9. 'चपङ्क्ति' ख ।
10. 'च' नास्ति ख । 11. 'आवृत्ति' नास्ति ख । 12. 'तव चावृत्ता-' ख । 13. 'तत्र' ख । 14. 'अव्यव-
चपि नावृत्ताव्यवमिनां' ख । 15. 'धनिना' ख । 16. 'पुण्यं ते च पुरोहितः' ख ।

यदा पुनर्धनिकाभावोऽन्येषां च तद्वक्ष्यभाजां तदा ऋणिकेन किं कर्तव्यमित्यत आह—

**ऋणे प्रज्ञायमाने गोलकानां मध्यमपर्णेन जुहुयात्—
यत् कुसीदमिति ॥ २५ ॥**

ऋणे प्रकर्षेण ज्ञायमाने नष्टे विनष्टे वा धनिनि तत् सकुल्येषु 'चासत्सु A) गोलकानां पलाशानां(B) मध्यमपर्णेन 'आज्यहोमं चोदनासु' इति वचनाद् यावत्-प्रमाणमृणं तावदाज्यं क्रीत्वा (C) यत् कुसीदमित्येतं मन्त्रमभ्यस्य तावत् जुहुयाद् यावत् सर्वहोम इति । त्तिप्रहोमश्चायम् ।

A. अत्र तर्कोलङ्कारः—“ऋणानाञ्जानपक्रिया” इति चोपपातकगणनायां मनुजोक्तम् । यदि पुनरत्यन्तमेवाधनो न शक्नोति तदपाकर्तुं तदैवं जुहुयादिति । अन्ये तु वर्णयन्ति नष्टे धनिके तद्वक्ष्यभागिनि च ऋणापाकरणासम्भवे जुहुयाद् इति । तदसङ्गतम्, कस्मात् ? राज्ञोऽप्यन्तत-स्तद्वक्ष्यभाक्त्वात् । नहि कदाचिदपि राज्ञोऽभावोऽस्ती”त्युक्त्वा भाष्यकारमाक्षिपति, सोऽय-माक्षेपः प्रेक्षावन्निरूपेक्षणीयः, राज्ञां ब्राह्मणधनानधिकारित्वात् । तथाच विष्णुः—“अदुष्टधनं पत्न्यभिगामि । तदभावे दुहितृगामि । तदभावे पितृगामि । तदभावे मातृगामि । तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातृपुत्रगामि । तदभावे सकुल्यगामि । तदभावे बन्धुगामि । तदभावे शिष्यगामि । तदभावे सहाध्यायिगामि । तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति । वि० सं० १७ । पृषञ्च ऋणापाकरणाशक्तावेव होमः । अत्यन्तनिर्धनपक्षोऽपि तद्वर्णित उपेक्षणीय एव । अत्यन्तनिर्धनस्य 'तमिमं होमं यावत्संख्यमृणं तावत्संख्यमिच्छन्तीति' स्ववर्णितार्णसंख्य-होमकरणसामर्थ्यस्य नितरामभावात् प्रमाणवचने 'बुद्धिमोहादि'त्युक्तेः । इति ।

B. तदुक्तं कर्मप्रदीपे—

पलाशा गोलकाश्च लोहचूर्णान्तु चीवरम् । इति क० प्र० ३।९।१८ ।

C. मन्त्रस्तु—

यत् कुसीदमप्रदत्तं मयेह येन यमस्य निधिना चराणि ।

इदं तदग्ने अनृणो भवामि जीवन्नेव प्रति तत्ते ददामि ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।३० ।

अस्य व्याख्या—हे भग्नो, यत् कुसीदम् ऋणतुल्यम् अवश्यं प्रदेयम् अप्रदत्तं मया इह जन्मनि येन प्रदत्तेन निधिना यमस्य सद्ये चराणि, तत् प्रदेयम् इदम् भाज्यं तद्देवं प्रति

अथातो हलाभियोगः ॥ २६ ॥

अयेति पूर्वप्रकृतापेक्षः, यथा पूर्वाण्यष्टकादीनि नित्यानि, बबमिदमप्येतस्मिन् निमित्ते सति नित्यरूपतयैव द्रष्टव्यमिति । अत इति हेत्वर्थः, यस्माद् ब्राह्मणस्यापि कृषिजीवनार्थं मन्वादिभिराम्नाता ।

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा(A) इत्यादि ।

अतस्तत्रापि यत् कर्म तदुच्यते—हलं लाङ्गलम्, तस्याऽऽभिमुख्येन योगः योजनं हलाभियोगः, कृषिप्रारम्भ इत्यर्थः, वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाकं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात्
इन्द्राय मरुद्भ्यः पर्जन्यायाशन्यै भगाय ॥ २७ ॥

पुण्ये कर्तुर्बलवति नक्षत्रे । ऋज्वन्यत् । विसमासकरणं निर्वापहोमयोः पृथक् प्रज्ञापनार्थम् ।

सीतामाशामरडामनर्घां च यजेत ॥ २८ ॥

ऋज्वर्थम् । नन्वत्र कस्मात् 'प्रकृतविभक्त्यतिक्रमः क्रियते ? उच्यते—पूर्वासीमेव

तत् समाधानाय वदामि, अप्रवृत्तकुसीदस्थानीयस्य विहितकरणीयस्येवम् आञ्चप्रदानं कुसीद-
प्रदानम् । अनृणः तेनाहम् इह जन्मनि एवावृणो भवामीत्यर्थः । इति ।

A. मनुसंहिता ४।४ । अत्योत्तरार्धन्तु—

सत्यावृताभ्यामपि वा न बबहृत्स्या कदाचन ॥ इति ।

विचरणस्त्वस्य तत्रैव—

ऋतमुच्छिष्टं श्लेष्मस्य तत् स्वावचाचितम् ।

धृतन्तु याचितं भैक्षं प्रसृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ४।५ ।

अनयोः कुलूकभट्टोका व्याख्या—

अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् । सेवया त्वनापदि कदाऽपि न वर्तते । अप्रसिद्ध-
त्वाद्गृतादीनि व्याचष्टे । अवाचितस्थानेषु पयि वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विचरन्ते,
तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामेकैकं कणं समुचयित्वेति बौधायनदर्शनात् एकैकधान्यादिशुद्धकोषयनमुष्णः ।
मनुष्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः । उष्णञ्च शिलश्लेष्मेकवन्नावः । तत् सत्त्वसमानकल-
त्वाद्धतमित्युच्यते । अवाचितोपस्थितमधृतमिह छत्रोत्पादयतम् । प्रार्थिते पुनर्भैक्षं निष्ठा-
सम्पूढं मरणसमपीडाजनान्मृतम् । एतच्च सामेर्गृह्यस्य भैक्षमपकृत्युद्धादिरूपम्, न

चर'यागादिसम्बन्धार्थम्, उत्तरास्तु प्राक् स्थिष्टकृत आज्येनेज्येरन् । तथेतदुक्तमध-
स्तादेव(A) ।

**एता एव देवताः सीतायज्ञ-खलयज्ञ-प्रवपण-प्रलवन-
पर्ययणेषु ॥ २६ ॥**

सीता कृष्टं क्षेत्रम्, तत्र यज्ञः सीतायज्ञः । स च शरद्वसन्तयोः एकत्रीहियवशस्यमज्ये
क्षेत्रस्य पूर्वार्धे उत्तरार्धे वा शस्य'मनुबध्नतः स्यात् ; पक्वं शस्यं क्षेत्रादाहृत्य यत्र खली-
क्रियते (B) तत् खलम्, तत्र यज्ञः खलयज्ञः । स चोभयत्र स्यात् शारदे धान्यखले प्रैष्मिके
चेति । कुतः ? वक्ष्यत्युपरिष्ठाब्धोद्यपरिहारे । प्रकर्षेण वपनं क्षेत्रे बीजस्योप्तिः 'प्रवपणम्,
प्रशब्दप्रयोगात्* सर्वस्मिन्नुप्ते यज्ञः । प्रकर्षेण लवनं शस्यलूननं ? (C) प्रलवनम्, प्रशब्दः
पूर्ववत् । परीति सर्वतोभावम्, सर्वस्य धान्यस्य 'कृष्टस्योत्पृतस्य च सतः खलाद् 'गृहं
प्रत्यानयनं पर्ययणम्, एतेषु सीतायज्ञादिषु एता एव पूर्वोक्ता देवता 'यजेतेति वर्तते । ननु
प्रवपणांप'क्रमस्य युक्तत्वात् कस्मात् क्रमभेदः ? उच्यते—नायं क्रमभेदः, कुतः ? शारद-
धान्यं प्रति प्रवपणादीनामप्राप्तेः पूर्वयोश्चोभयत्र* प्राप्तेरित्यभेदः । एवं चैते सप्त यज्ञा
भवन्ति(D) हलाभियोगोऽष्टम इति । उक्तञ्च—“सप्त सीता'मखादय" (E) इति । अत्र
सन्देहः—एता एवेत्यनेन किमनन्तरोक्ता एव गृह्येरन् उत पूर्वाः पञ्च उत सर्वा इति ।
तन्नैव आहुः—पूर्वाः पञ्चेति, कुतः ? देवता'शब्दप्रयोगात् पूर्वास्वेव हि देवताशब्दः प्रयुक्तो
नोत्तरास्तु एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादिति, तन्नयुक्तम् ; कुतः ? “उत्तरासां परित्यागे

तु सिद्धान्तम्, पराभिपक्षेण स्वाप्नो होमाभावात् । कर्षणं च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्त-
त्वाद् बहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रसृतम् इति ।

A. तृतीयप्रपाठकस्याष्टमकण्डिकाद्वितीयसूत्रभाष्ये (पृ० ६७३)

B. पक्वं शस्यं च छेदनात् परतः क्षेत्रादाहृत्य यत्र परिष्कृते स्थाने स्थाप्यते तत् खल-
मित्युच्यते ।

C. शस्यच्छेदनम् इत्यर्थः ।

D. तथाच सीतायज्ञखलयज्ञयोः शारदे प्रैष्मिके च करणावत्वारो यज्ञा भवन्ति प्रवपण-
प्रलवनपर्ययणस्य च सङ्कृत् करणात् त्रय इति, मिहित्वा संवत्सरे सीतायज्ञादयः सप्त
सम्पद्यन्ते इति ।

E. प्रमाणरूपेणोक्तं बचनमिदं तर्काङ्कुरेणापि ।

1. 'यानामि-' ख । 2. 'मनु यतः' ख । 3. 'प्रवपणशब्दप्रयोगात्' ख । 4. 'उत्पृतस्य' ख । 5. 'यज्ञान् प्रत्यानयनं' ख । 6. 'यजेतेति' ख । 7. 'उपलवन' नास्ति ख । 8. '-न' नास्ति ख । 9. 'खादय' ख । 10. '-पद-' ख । 11. 'उत्तरायाः' ख ।

सीतायाः परित्यागः स्यात्, सीतायन्ने च तत्परित्यागाद् विरोधः । अन्ये तु—
पूर्ववदेवेच्छन्ति पूर्वाः पञ्च चर्वाहुतयः, उत्तराध्वाऽऽज्याहुतय इति ; तदप्य'युक्तम्,
कुतः ? एवमित्यवचनात् । अन्ये तु—अनन्तरा वदेच्छन्ति, तदप्ययुक्तम् ; कुतः ?
सर्वनाम्नः प्रकृतप्रा'हित्वात् । कथं तर्हि ? उच्यते—सर्वनाम्नः प्रकृतप्रा'हित्वा-
देवमित्यवचनाच्च पूर्वा उत्तराध्वाऽऽज्येनैवेज्येरन् इति ।

उक्तञ्च—

‘केवलाज्यहविष्काः स्युः सप्त सीतामखादयः । (A) इति ।

किमेता वव यजेत ? न ; कथं तर्हि ?

आखुराजं चोत्करेषु यजेत* ॥ ३० ॥

आखुराजो मूषकराजः, तं चोत्करेषु आखूत्कीर्णपांशुषु तदुपद्रवोपशमनाय
सीतायन्नादीनामन्ते त्तिप्रहोमन्यायेनाग्रावाज्येन यजेत ।

तथाचोक्तम्—

आज्येनाऽऽखुं यजेद्ग्नौ तदन्ते नित्यहोमवत्(B) । इति ।

आखुराजाय स्वाहेति होमः ।

इन्द्राण्याः स्थालीपाकः ॥ ३१ ॥

कर्तव्य इति शेषः । इन्द्राण्यै त्वेति निर्वापः ।

तस्य जुहुयादेकाष्टका^(C) तपसा तप्यमानेति ॥ ३२ ॥

ऋज्वर्थम् ।

A. प्रमाणरूपेणोपस्थापितं वचनमिदं तर्काङ्कुरेणापि ।

B. प्रमाणत्वेनोपस्थापितं वचनमिदं तर्काङ्कुरेणापि स्वभाष्ये पाठभेदेन । स च पाठः—
'तदन्ते नित्यमेव तत्' इति ।

C. 'एकाष्टका' स्वादिमभ्रस्तु—

ॐ एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ।

तेन देवा असहन्त शत्रून् हन्ताऽऽसुराणामभवच्छचीभिः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।३।२१ ।

अस्य व्याख्या—एकाष्टका सर्वतत्सुराभिमानिदेवस्य पत्नीरूपा पुत्रोत्पादनसाधनेन छेत्त-
सहनरूपेण तपसा तप्यमाना छिन्नयमाना महिमानं माहात्म्ययुक्तम् इन्द्रं जजान । इन्द्राक्यं
गर्भमुत्पादयत् । तेनेन्द्रेण देवा अग्नयादयः शत्रून् स्वनाशयितुन् अश्वरादीन् असहन्त अन्य-
भावयन्, स च इन्द्रः शचीभिः स्वशक्तिभिः कर्मनिर्वां अश्वराणां हन्ता वातकोऽभवत् । इति ।

स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३३ ॥

उकार्थम् । ननु अस्य कर्मणः कालो न ध्रूयते न च निमित्तम्, कस्तर्हि 'अस्य काल इति ? 'तत्रैके "तावच्चतुरष्टको हेमन्त इति वचनात् चतुर्यष्टकायां च कर्मणोऽनुपदेशात् तद्विषयमेतदिति मन्यन्ते । तदयुक्तम् ; कुतः ? * चतुरष्टकपक्षस्य 'बाधितत्वात्, यथा च बाधस्तदुक्तं पुरस्तादेव । अन्ये तु—चैत्र्याः पाक"यश्चे पाठात्, कर्मणश्च तत्रानुपदेशात् तद्विषयता"मस्याऽऽहुः" । तदयुक्तम् ; कुतः ? अनाज्ञातेष्विति तस्याः सिद्धत्वात्, एतस्य 'च हलाभियोगादूर्ध्वमाम्नाना'देकाष्टकेति मन्त्रलिङ्गविरो"धाच्च । कथं तर्हि ? उच्यते—प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्व" वर्षाकालभाविन्यामष्टकायामनेन भवितव्यम् । "कुतः ? अष्टकाशब्दवाच्यत्वात् तस्याः, एतस्य च हलाभियोगादूर्ध्वमाम्नानाद् एकाष्टकेति मन्त्रलिङ्गसंयोगाच्च, इतराभ्योऽष्टकाभ्यो विप्रकृष्टत्वादियमेकाष्टकेत्युच्यते(A) । इन्द्राणी-शब्देन चात्राविति रिन्द्रमाता अभिप्रेता, न चेन्द्रजाया । कुतः" ? मन्त्रलिङ्गात् । ननु कोऽस्य मन्त्रस्यार्थः ? उच्यते—एका चैयमष्टका च एकाष्टका । काऽसौ अविति ? इन्द्रस्य माता । सा इन्द्रं जनयितुं तपसा तप्यमाना जज्ञान जनितवती, किम् ? आत्मनि गर्भम्, कीदृशम् ? महिमानं महिशब्दो महश्चाम महामानम् अतिमानिनमित्यर्थः, महिमायुक्तं वा । किं नामानम् ? इन्द्रम्, तेन च जातेनेन्द्रेण देवा मरुत्प्रभृतयः असहन्त सह अभिमवे

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“का पुनरियमेकाष्टका नाम ? तत्र व्याख्यातारो विचक्षन्ते माध्य-नन्तरा अष्टका एकाष्टका, इति पूर्वमीमांसामाख्ये आचार्येण शबरस्वामिना निर्णीतम् । “माघी वैकाष्टका ध्रुतेः” इति सूत्रवतो भगवतो जैमिनेरप्येव एवाऽऽज्ञायोऽवधार्यते । ‘अन्याऽपीति चेन्न भक्तिस्वादेशा हि लोके’ इति सूत्रवत्तत्र भगवान् जैमिनिर्माध्यनन्तराया अष्टम्या एकाष्टकात्वं लोकप्रसिद्धमित्याह । तथा आपस्तम्बोऽपि—माध्याः पौर्णमास्या उपरि षडष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठा वा सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्यावक्षते इति सूत्रवत्तेतदेवाऽऽह । महामाज्ञणभाष्ये तु चैत्र्य-नन्तरायामष्टम्यामेकाष्टकाशब्दप्रयोगः समर्थितः । केचित्तु (माध्यकारास्तु) प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्व कालभाविन्यामष्टकायामेतेन भाव्यम् इति वदन्ति, तस्यास्त्येकाष्टकात्वे न किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः । माध्यनन्तरायास्त्यष्टम्यास्तथात्वन्तु लोकवेदसिद्धमित्यवोचाम । तद्वन्न भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्” इत्याह ।

1. 'चल' नास्ति ख । 2. 'तत्रैते' ख । 3. नास्ति ख । 4. 'बाधितत्वात्' ख । 5. 'वचपाठात्' ख । 6. 'सात्' ख । 7. 'च' नास्ति ख । 8. 'देवाष्टकेति' ख । 9. 'प्रमात्र' ख । 10. नास्ति ख ।

अभिभूतवन्तः, कान् ? शत्रन् । स च गर्भो जातः सन्निन्द्रः कीदृशोऽभवत् ? आह—हन्ता हिंसिता, केषाम् ? असुराणां 'नमुचिप्रभृतीनाम्, अभवद् भूतवान् । शचीभिः कर्मभिः, 'धीः शची'ति कर्मनामसु पाठात् 'यागकर्मनामेतत्, क्रतु'शतयजनाविभिः स्वकर्मभिरित्यर्थः । एतस्मात्प्रश्नार्थाद्वदिति मन्त्राणीमाह । अजातशत्रुस्तु विभक्ति-
व्यत्ययेन व्याख्याय 'इन्द्रजायामेवेन्द्राणीमाह 'जजान गर्भं महिमानमिन्द्रादि'ति, तद्वन्न भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । बृहस्पति-भगवत्तथोर्जपयज्ञप्रसिद्धिकारस्य चादिति-
रभिप्रेता । अन्त्यसूत्रेऽभ्यासः प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः (A) ।

इति 'श्रीमहन्नारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये'*

चतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका ॥

A. अथ प्रसङ्गाद् वपाहोममन्त्रादीनां विनियोग उच्यते—पितृवैवत्येषु पशुषु वद् वपामिति मन्त्रेण वपां जुहोति । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिश्चिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता वपाहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । इदमग्नये न मम । यद्यप्यत्र गृह्ये आपार्येण अष्टकान्यतिरिक्तं पितृवैवत्यपशुसहितं कर्म नोक्तम्, तथाऽपि 'ओत्रियेऽभ्यागते आर्द्धं महोक्षेण महाजेन वा दद्याद्' इत्यादिशास्त्रान्तर-
विहितकर्मान्तराभिप्रायेण वपाहोमे मन्त्रविशेष उक्तः । अनुपयोगात् स्पष्टमनुक्तत्वाच्च तस्य प्रयोगो नोक्तः । देवदेवत्येषु पशुषु जातवेदो वपया गच्छेति मन्त्रेण वपां जुहोति प्रजापतिर्ऋषि-
श्चिष्टुप् छन्दस्तत्र तत्रोद्देवता देवता वपाहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । एतेषां पशूनां सूत्रान्तरे काम्यत्वावगमात् सूत्रकृत्त्रिरनुपदिष्टत्वाच्च नात्र प्रयोग उक्तः । येषु चरुर्मह्यं होममन्त्रस्या-
नुपदेशः, तेषु अष्टकायै स्वाहा अवणायै स्वाहा इत्यादयो मन्त्रा उक्ताः । इति ।

अथ ऋणनिवृत्तिप्रयोग उच्यते—स्वस्य ऋणे प्रकर्षेण ज्ञायमाने गृहे धनिनि तदुपदेवेषु वासतुह्य पलाशानां मध्यमपर्णेन यत् कुसीदमित्याज्याहुतिं जुहुवात् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषि-
रनुष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता होमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । यावदहर्णं तावता द्रव्येणाऽऽज्यं गृहीत्वा होमः कर्तव्यः । अत्र क्षिप्रहोमविधिर्ग्राह्यः । इति ।

अथ हलाभियोगप्रयोगः । अयमपि नित्यः काम्यश्च नित्यप्रयोगपठितत्वात्, मन्वादिभि-
र्ग्राह्यस्यापि जीवनार्थं कृषिकर्मणोऽभ्यनुज्ञातत्वात् । अस्य नोदगवनापेक्षा असम्भवात् । अथ वसन्त एव पुण्ये नक्षत्रे हलाभियोगकर्माहुं नान्दीमुखआर्द्धं ग्राह्यानुज्ञां गणेशपूजनञ्च कृत्वा हलाभियोगं करिष्ये इति सङ्कल्प्य हज्जामर्हिचौरूपकल्पनादि पूर्णप्रात्रदक्षिणादानान्तं पार्वण-
स्थालीपाकवत् कुर्यात् । निर्वापकाळे इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वापामि, मरुतुभ्यस्त्वा जुष्टम् । एवं पर्ज-

1. 'भवेत्' ख । 2. 'हृमि-' ख । 3. 'याव-' नास्ति ख । 4. '-यत्-' नास्ति ख । 5. 'इन्द्र-
जायामि' नास्ति । 6. नास्ति ख ।

न्याय त्वा, अशन्यै त्वा, भगाय त्वा । आज्यभागान्ते षष्ठोमाः । इन्द्राय स्वाहा, इदमिन्द्राय नमः । एवं मरुहन्त्यः, पर्जन्याय, अशन्यै, भगाय । ततः स्विष्टकृतः प्रागाज्यहोमाः । सीतायै स्वाहा, आशायै स्वाहा, अरुणायै स्वाहा, अनघायै स्वाहा । वक्षिणादानान्ते वामदेव्यगानं ब्राह्मणभोजनञ्च । एवं कृष्णारम्भे इक्षामियोगस्थालीपाकं कृत्वा कर्षणं कुर्यात् । ततः स्वीय-क्षेत्रेषु सर्वेषु कृष्टेषु शरदि वसन्ते च सीतायज्ञः क्षेत्रस्य पूर्वार्धे उत्तरार्धे वा कार्यः । ततः सर्वक्षेत्रेषु बीजवपने कृते प्रवपणयज्ञः कर्तव्यः । स्वीयसर्वशाल्यलवनानन्तरं प्रलवनयज्ञः कर्तव्यः । पक्वं शाल्यं क्षेत्रादाहृत्य यस्मिन् प्रदेशे खलीकृतं तत्र खलयज्ञः कर्तव्यः । खलाद् गृहे धान्ये समागते पर्ययणयज्ञः कर्तव्यः । सीतायज्ञः शरदि वसन्ते च भवति । सीतायज्ञादिषु इक्षामियोगस्थालीपाककोक्ता नव देवता आज्येन यष्टव्याः । अत्राऽऽज्यतन्त्रम्, क्षिप्रहोमतन्त्रमिति केचित् । अथ सीतायज्ञादीनामन्ते उक्तकाले क्षिप्रहोमविधिना अग्रावालुराजाय स्वाहेत्येकामाज्याहुतिं जुहोति । अत्राऽऽसुराज्यञ्च करिष्ये इति संकल्पः ।

अयेन्द्राणीस्थालीपाकप्रयोगः । अस्व स्थालीपाकस्य एकाष्टकेति नामान्तरम् । प्रौढ-पथा ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यामिन्द्राणीस्थालीपाकं करिष्ये इति संकल्प्य सर्वं पार्श्वस्थालीपाकवत् कुर्यात् । निर्वापकाले इन्द्राण्यै त्वा जुष्टं निर्वापामीति निर्वापः । आज्यभागान्ते षष्ठमवदाय एकाष्टका तपसेति मन्त्रेण एकामाहुतिं जुहोति । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्बृहस्पतिश्चन्द्र इन्द्राणी देवता स्थालीपाकहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । इदमिन्द्राण्यै नमोति । ततो वामदेव्यगानान्तं कर्म कर्तव्यमिति ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
चतुर्थप्रपाठकस्य पञ्चमी कण्डिका

उक्तो नित्यनैमित्तिकविधि'रथेदानीं पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु च—

काम्येष्वत ऊर्ध्वम् ॥ १ ॥

विधिमुपदेक्ष्याम इति शेषः ।

न केवलं काम्येषु, किं तर्हि ?

पूर्वेषु चैके ॥ २ ॥

पूर्वेषु च नैमित्तिकेषु एष 'वक्ष्यमाणो विधिर्भवतीत्येके मन्यन्ते ।

कीदृशः स विधिरित्यत आह—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदं भूमेर्भजामह इति ॥३॥

पश्चादग्नेरित्यादि व्याख्यातम्(A) । अग्निप्रहणाञ्चोम'संयुक्तेष्वेतद्भवति । (B)इदं भूमेरिति मन्त्रं जपतीति शेषः । किं यथास्नातमेव, न ; किं तर्हि ?

वस्वन्तं रात्रौ धनमिति दिवा ॥ ४ ॥

रात्रौ यानि कर्माणि तेषु वस्वन्तं जपति । वसुशब्दोऽन्ते यस्य स वस्वन्तः ।

दिवा यानि कर्माणि तेषु(C) धनमित्येष'मन्त्रम् ।

A. प्र० सू० २।१।१९ (प्र० २९१) ।

B. मन्त्रस्तु—इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम् ।

परा सपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते वसु ॥ इति ।

C. ॐ इदं धनम् । इति । मन्त्रब्राह्मणम् २।४।१ ।

अस्य व्याख्या—हे अग्ने, यदिदं भूसम्बन्धि स्थण्डिलं भवताऽविहितम्, इदं भजामहे सेवामहे, गृह्णीम इति वाच्य । किम्भूतमिदम् ? भद्रं कस्याणकरम्, इदं सुमङ्गलम्, वसु प्रसस्तम्, सम्-
स्वन्तमित्यर्थः । इदमिति पृथगभिधानमादरार्थम् । किञ्च हे अग्ने, सपत्नान् वसुन् अस्मत्सम्बन्धात्
पराबाधस्व पीडय । किञ्च हे अग्ने, त्वदविहितम् अग्नेः पश्चाद्भागम्, यो गृह्णाति सोऽपि
अन्येषाम् ईद्वराणां सम्बन्धि वसु धनं विन्दते । अत्रान्त्ययोः पद्योरेकार्यत्वात् प्रयोगभेदेन वादो
गृह्ये व्यवस्थितः । इति ।

1. 'च' नास्ति ख । 2. 'वस्यमा'च'न' ख । 3. 'संयुक्तेन स्तेतद्भवति' ख । 4. 'मनः' ख ।

इमं स्तोममिति तृचेन परिसमूहेत् ॥ ५ ॥

परिसमूहनमग्नेर्वित्तितानामवयवानामेकीकरणमुच्यते । तद् (A) इममिति तृचेन (B) कुर्यात् ।

A. इममित्यादीनां प्रथमा ऋक्—

ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ इति ।

द्वितीया ऋक्—

ॐ भरामेधं कृण्वामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ।

जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ इति ।

तृतीया ऋक्—

ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वामादित्या आवहतां ह्युष्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ इति ।

मन्त्रावाहणम् २।४।२-४ । विमिबोगप्रमाणन्तु सावित्र्युद्धेऽपि १।२।६ ।

पतासां व्याख्या—तत्र प्रथमायाः—“इमं स्तोमं त्वां वयं सम्महेम सम्यक् पूजोपकरणयुक्तं कुर्याम जातवेदसे जातविषो जावजनो वा जातप्रशो वा जातवेदाः, तदर्थम् ; किम्भूताव ? अर्हति स्तुतिबोधात्, कया ? मनीषया प्रज्ञया, रथम् इव सारथिः । हि यस्मात् नोऽस्माकं अस्याग्नेः सखायात् प्रसादाद् वा भद्रा कृत्वाणी सुखा वा प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः संसदि जनसमाजे कया कञ्च अपि स्तोतुं आनीमः, तस्माद् हे भग्नो, यः त्वम् एवम्भूतः, तस्य तव सख्ये मित्रत्वे स्थिता वयं केनचिद् दुरात्मना मा रिषामा मा हिंस्यामहे । एतदाशास्वम्” । इति ।

द्वितीयायाः—हे अग्ने, तदर्थम् इष्मम् अग्निसमिधवार्यं काष्ठम् इष्ममुज्ज्वते । तत् इष्मं भ्राम ह्राम, हवींषि वर्चदीनि पर्वणा पर्वणा पर्वणि पर्वणि चितयन्तो अग्न्याग्ने वयं ते तव कृण्वामा सम्पादयाम नित्रांपचामेति यावत् । प्रतरां जीवातवे अत्यन्तजीवनाय । हे भग्नो, साधया धियः अस्त्रस्त्रिभुवमाणा निर्माणि साधय निष्पादय, सख्येऽग्ने इत्यर्थः । इति ।

तृतीयायाः—हे भगवन् भग्ने, त्वं धियः कर्माणि बुद्धिर्वा साधया त्वद्वाराधनयोग्यानि निष्पादय, येन त्वा त्वां समिधं समिधं परिवारितुं शकेम इत्येतदाशास्महे । त्वे त्वयि इषिः इष्मम्, आ हुतं देवा इन्द्रादयः अवन्ति अक्षयन्ति, त्वन्मुक्तत्वात् तेभ्यः । किञ्च त्वम् अस्त्रिभुव आकाश, अवितोरपत्वाणि आदित्याः सर्वे देवा उच्यन्ते, तान् आदित्यान् वयम् उच्यमहे अतस्मात्तद् अत्रेष्टत्वेनेष्टामहे इत्यर्थः । भग्ने सख्ये मा रिषामेति सर्वत्र तुल्योर्थः । इति ।

B. तिष्ठणादृषां समाहारस्तृचः । ऋचि त्रेदतरपदाधिकोपम ऊचसि (वा०) इति तत् वयं तिष्ठद् । ऊचोचत् सूत्राणि कवयः कुर्वन्ति इत्यभ्युपगमात् ।

कृत्वाऽन्यभिमुखौ पाणी 'स्वस्थानस्थौ सुसंयतौ' * ।

इत्यनेन न्यायेन(A) । किं सर्वत्र ? न, क्षिप्रहोमवर्जम् ; कुतः ? भरामेष्ममिति मन्त्रलिङ्गविप्रतिषेधात् । क्षिप्रहोमेषु शकेम त्वा समिधमिति 'मन्त्रलिङ्गादविरोध इति चेत् ? 'न ; कुतः' * ? उभयलिङ्गसामर्थ्यादाज्य'वरुपशु' * तन्त्रेज्वेतद् 'भवति न क्षिप्रहोमेषु । तथाचोक्तम्—

न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्(B) । इति ।

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ॥ ६ ॥

विरूपाक्षशब्दोऽस्मिन् विद्यत इति वैरूपाक्षो मन्त्रः विरूपाक्षोऽसीत्येषमादिकः । स पुरस्तात् पूर्वं होमानां होमसंयुक्तानां कर्मणां स्यादिति शेषः । असाधपि क्षिप्रहोमवर्जमेव ।

उक्तञ्च—

न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षं च न जपेत् प्रपदं च विवर्जयेत्(C) ॥ इति ।

काम्येषु च प्रपदः ॥ ७ ॥

द्वित्रिधानि काम्यानि होमसंयुक्तान्यहोमसंयुक्तानि च । तत्र 'वैरूपाक्षो होमः होमसंयुक्तेषु' *, प्रपदश्चोभयेषु होमसंयुक्तेष्वहोमसंयुक्तेषु च । होमसंयुक्तेषूभावापि मन्त्रौ जसव्यावित्युक्तम्(D) ।

A. प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयकण्डिकायां प्रथमसूत्रभाष्यपाठटीकायामुक्तमिदं कर्मप्रदीप-वचनम् । (३० पृ० ४९) ।

B. उक्तं कर्मप्रदीपवचनमिदं प्राक् प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयकण्डिकाप्रथमसूत्रभाष्ये (३० पृ० ४८) ।

C. अत्र तर्काङ्कारः—“तद्विदं काम्यपदं होमादन्येषामपि काम्यानां ग्रहणार्थम् । काम्येष्वत ऊर्ध्वम् इति स्वस्वाचार्यः सहोमकाम्येषु काम्यान्यभिप्रेत्य सूत्रयाञ्चकारेति श्लिष्यते । अत एव वक्ष्यते सहोमकानां समुच्चयार्थः । अथवा 'पूर्वेषु चैके' इत्युभयेषामधिकारात् पूर्वेष्व-प्यत्र विधिः स्थातुः ; अतस्तन्निरासार्थं काम्यग्रहणम् । वक्ष्यतेऽधिकारार्थं वर्णयतस्तत्स्वकार-स्याप्येवैव वर्णना अनुमतेति गम्यते । एवञ्च पूर्वोणि पूर्वेष्वपि प्राप्तानीति बोद्धव्यम्” इत्याह ।

1. नास्ति घ । 2. 'समिधलिङ्गा-' ख । 3. नास्ति ख । 4. '-पप्रचव-' ख । 5. 'भवतीति' ख । 6. 'वैरूपाक्षहोमसंयुक्तेषु' ख ।

कथं तथाः प्रयोग इत्यत आह—

तपश्च तेजश्चेति^(A) जपित्वा प्राणायाममायम्यार्थमना
वैरूपाक्षमारभ्योच्छ्रसेत् ॥ ८ ॥

(B) तपश्चेत्यादिकं प्रपदं जपित्वा तत्परिसमाप्तौ 'सव्याहृतिकां सप्रणवामि'त्येवं-
लक्षणं प्राणायाममेकम् आयम्य कृत्वा अनुच्छ्रुसन्नेव अर्थमनाः यः कश्चिदर्थः कामः
साधयितुमभिप्रेतस्तन्मनाः तं ध्यायन् (१)वैरूपाक्षोऽसीत्यादिकं वैरूपाक्षमारभ्यो-
च्छ्रसेत् प्राणान् विमुञ्चेत्, विमुच्य "च मन्त्रं समापयेत् । अयं च प्राणायामगर्मः
कान्येष्वेव जपः ; कुतः ? अर्थमना इति वचनात् ; पूर्वेषु "यथाग्नात् एव ।

A. सूत्रभाष्योऽयं पूर्वसूत्रान्तर्गत इति सत्यमतकल्पना ।

B. प्रपदमन्त्रस्तु—

ॐ तपश्च तेजश्च भद्रा च द्वीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्मश्च सत्त्वश्च
बाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु ।

ॐ भूर्भुवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये ॥ इति ।

C. वैरूपाक्षमन्त्रस्तु—

ॐ विरूपाक्षोऽसि वन्ताञ्जितस्तस्य ते शय्या पर्णे गृहा अन्तरिक्षे विमितं हिरण्यं
तद्देवानां इद्वयान्ययस्मये कुम्भे अन्तः सन्निहितानि तानि बलभृश्च बलसाश्च रत्नतो-
ऽग्रमणी अभिमिश्रतः सत्यं यत्ते द्वादश पुत्रास्ते त्वा संवत्सरे संवत्सरे कामप्रेण यत्नेन
याजयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मण-
मुपधावत्युप त्वा धावामि जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुहन्तं मा मा प्रतिहौषीः कुर्वन्तं
मा मा प्रतिकर्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राज्यतां तन्मे
संवृध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विष्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विष्ववेदा
ब्रह्मणः पुत्रोऽनुजानातु श्वात्रां मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु तस्मै विरूपाक्षाय
वन्ताञ्जये समुद्राय विष्वव्यचसे तुथाय विष्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय
ब्रह्मणः पुत्राय नमः ॥

इति । मन्त्रब्राह्मणम् २।४।९-६ । विनियोगप्रमाणम् सावित्रगृह्यसूत्रेऽपि १।२।२२

अत्र गुणविष्णुस्तु 'अभिमिश्रत् तत् सत्यं' इति पठति व्याकरोति च तथैव ।

अनवोर्वाक्या—“वजुर्निगदरूपोऽयं मन्त्रः । यद्रूपोऽग्निर्देवता, तपः पयोवतादिजम्बू,
तेजः क्षीरकान्तिः, भद्रा कर्मद आस्तिकताम्, द्वीः अमनुजानजिता ऊजा, सत्यं कथार्थ-

वदनम्, अक्रोधः क्रोधनिमित्तबुधेक्षा, त्यागो यज्ञादौ दक्षिणादिरूपेण धनप्रदानम्, हृतिः विकार-
निमित्तो सत्यपि मनसस्त्रास्रस्याभावः । धर्मः वेदोक्तान्युदयस्य निःश्रेयससाधनम्, सर्वं कर्मानु-
ष्ठानेषु सार्विकता, वाक् सर्वस्य प्रकाशिका वाक्, अभिवादनसाधनम् इन्द्रियम् अभिवादो वा ।
मनः मनसाधनम् आन्तरम् इन्द्रियम्, आत्मा कर्ता श्रेष्ठः । ब्रह्म नितराम् उपस्थानौपवि-
कम् आत्मचैतन्यम्, तानि तप-आदीनि प्रपद्ये कारणं प्रविष्टोऽस्मि । यत्किञ्चित् कश्चित् कर्म
करोति तस्य तप-आद्यपेक्षितम् एव, अतस्तेषाम् इत्थं प्रार्थनमुचितम् । तानि माम् अनुष्ठानारम्भ-
भवन्तु । भूर्भुवः स्वरिति पृथिव्याविप्रयो लोकाः, तान् नमस्व इति शेषः । ओम् इति प्रणवाधि-
ष्ठानं ब्रह्म, तद् ध्यायामीत्यर्थः । किञ्च महान्तम् आत्मानं रुद्ररूपं माहात्म्योपेतं सर्वेषाम्
आत्मभूतम् अग्निं प्रपद्ये प्राप्नोमि । हे रुद्ररूपम्, त्वं विरूपाक्षोऽसि, नानारूपवद्भिर्युक्तो भवसि ।
तथाच स्थितिः—

सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मन् ॥ इति ।
तथा दन्ताक्षिः—दन्तैरनक्ति प्रकाशयतीति दन्ताक्षिः, दीप्तदन्त इत्यर्थः, तथाविधो भवसि ।
तस्य तादृशस्य ते शय्या शयनाश्रयः, पर्णे पर्णबदाभितायां भूम्याम् आसीदित्यर्थः । भूमौ हि
अग्निर्निहितः । तथा गृहा गृहम् अन्तरिक्षे हिरण्यमयम् हिरण्यमयं विमितं विनिर्मितम्,
भूम्यां निहितो ज्वालामिरन्तरिक्षे सञ्चरति । यद्वा विष्टुद्रूपेणान्तरिक्षे सञ्चरति । तत् तस्मिन्
अयस्मये कुम्भे खवर्णकुम्भसदृशे अग्नौ, अन्तः तस्म्ये देवानां हृदयानि अभिप्रायविशेषानि
संनिहितानि सम्यक् स्थापितानि । तेषां हविर्लक्षणस्य अन्नस्य अग्न्याधीनत्वात् तद्ब्रह्मविधान-
मुचितम् । तानि हृदयानि बलभृच्च बलसाध्य एतन्नामकौ । उभावप्यग्नेर्होत्रपाक्षौ, अग्रमणी
अग्न्यमनस्कौ अग्निमिषतो निमेषरहितौ रक्षतः पालयतः, सत्यम् एवमेव तत् । किञ्च हे रुद्र-
रूपाम्, यद्द ये ते तव द्वादश पुत्राः द्वादश संख्याका धिष्यन्ता हवनीयाद्यभिमानिनो वक्ष्यमाणाः
समुद्रादिसंज्ञकाः सन्ति, ते त्वा त्वां प्रीणयितुं संवत्सरे संवत्सरे सर्वेषु संवत्सरेषु वक्ष्यमानं
कामप्रेण स्वेच्छन्त्या सम्यादकेन ज्योतिष्टोमादिना याजयित्वा यागं कारयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्यम्
उपयन्ति, यज्ञीयाद् रुपाद् विमुक्ता भवन्तीत्यर्थः । संवत्सरे संवत्सरे सोमवागेन वसन्तो वसन्तो
ज्योतिष्टोमेन यजेतेति श्रुतिः । अपहृते कर्मणि लौकिकः सम्पद्यत इति सूत्रितत्वात् । तेषां
वक्षसाधनताम् उपेक्ष्य पुनर्ब्रह्मचर्यावासिरुपचर्यते । यतस्तव पुत्रा ईदृशाः, अत एव महानुभाव-
स्त्वम् इत्यर्थः । किञ्च हे अग्ने, त्वं देवेषु मध्ये ब्राह्मणोऽसि । अतो देवेष्वपि ब्राह्मणाविवर्णम्यपेक्षः ।
'ब्रह्म वै बृहत्पतिरिति'ति ब्राह्मणम् । बृहदारण्यकेऽपि, 'यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोम'
इत्यादि । तथाऽहं मनुष्येषु ब्राह्मणजातिः । कोके ब्राह्मणो वै ब्राह्मणम् उपवाचयतीति प्रसिद्धि-
द्योतनार्थम् । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणं गतिरिति लौकिका वदन्ति । अतस्त्वाम् उपवाचामि । किञ्च
अपन्तं मा मां त्वं मा प्रतिजापीः अपविचतं मा कुम्भ इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योग्यम् । कुम्भन्तं
मा मां मा प्रतिहौषीः, कुम्भन्तं दानं कुम्भन्तं मा मां मा प्रतिकर्षीः, वाग्दानदोमेष्टुङ्गो

कश्चिदत्र 'अविशेषोपदेशात् "प्राणवृत्तिनिरोधमात्रमेव प्राणायाममाह, "तद्युक्तम् ; कुतः ? प्राणायाममायम्येति वचनात्, इतरथा प्राणा'नायम्येति पाठः स्यात्, 'तस्मात् यथोक्त एवार्थः'*(A) ।

काम्येषु त्रिरात्राभोजनम् ॥ ६ ॥

काम्यानामेवाधिकृतत्वात् पुनः काम्यग्रहणमयुक्तमिति चेत् ? 'न ; पूर्वेषु चैके [सू० ४।१।२] इत्यनेनोभयेशामधिकारात् । पूर्वेष्वप्येष त्रिरात्राभोजनादिको विधिर्मा भूदित्यतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनः काम्येष्वित्युक्तम् । त्रिरात्रमभोजनं भक्तपरित्याग-स्त्रिरात्राभोजनम् ।

तद्वशकौ कथमित्यत आह—

त्रीणि वा भक्तानि ॥ १० ॥

प्रकृते त्रिरात्रे त्रीणि वा "अभक्तानि अमांजनानि भक्तानीति वा, उभयथाऽपि समानोऽर्थः । कथं नाम ? "त्रिरात्रमेकभक्तं नक्तं वा कुर्यादित्यर्थः ।

भवेत्यर्थः । तदर्थं त्वां प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि । त्वया प्रसूतोऽनुज्ञातः सन् इदं क्रियमाणं कर्म करिष्यामि, तत्कर्म मे मङ्गं ससृज्यतां सम्यक् प्रवर्धताम्, तदेव कर्म मे ममोपपत्तां फलोत्पत्तिं कुस्ताम्, फलप्रदानसमर्थं भवत्वित्यर्थः । यस्मादेते द्वादशांगेः पुत्रा इत्युक्तं नामप्रभेदं किञ्चिद् दर्शयितुमाह—समुद्रः फलानां समुद्रवत् साधकः एतन्नामकोऽग्निः, विश्वव्यवाः सर्वत्र व्यापकः, ब्रह्मा परिवृध एतन्नामकः सोऽग्निमांस् अनुजानातु, तथा तुय एतन्नामकः, विश्ववेदा विश्वस्य वेदिता, अथवा वेदो धननाम विश्वधनः ब्रह्मणः पुत्रोऽग्निमांस् अनुजानातु । किञ्च इवात्रः आशु हविषाम् अन्ता क्षिप्रगामी वा एतन्नामकः, प्रचेताः प्रकृष्टमतिः, मैत्रावरुणः, मित्रः अहरिमिमानी देवः वरुणः राज्ञेः, तयोः सम्बन्धिरूपोऽग्निः, माम् अनुजानातु, यद्वा प्रतिवाक्यं निर्विद्यमानाः पृथक् एवाग्निषोऽवगन्तव्याः । तस्मै विरूपाक्षाय, दन्ताङ्गये, उक्तरूपाय, रुद्राख्यायाग्नये, समुद्राय विश्वव्यवसे, तुषाय विश्ववेदाय (?) इवात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय, देवाय ब्रह्मणः स्वयम्भुवः पुत्रावाग्नये नमो नमस्करोमि । तदेवं सर्वहोमसामान्याग्निमुखप्रभृत्यष्टकापर्यन्ता मन्त्रा व्याख्याताः । इति सायणाचार्यकृता ।

A. अत्र तर्कोलङ्कारः—“एतेन प्राणधारणमात्रं वदता रघुनन्दनेन एतदनुपपत्तिमिया प्राणा-नायम्य इति यत् परिकल्प्य क्लिप्तं तदप्यनादरणीयम् ; 'प्राणायाममायम्य' इत्येतस्यैव पाठस्य सर्वश्लोकाभ्यात्, पूर्वेष्वप्यातुमिस्तस्यैव वर्णनाच्च । शिष्टात्र प्राणायाममेव यथोक्तलक्षणमाचरन्ति न प्राणधारणमात्रम्” इत्याह ।

1. 'यपि विशेषो-' ख । 2. 'तत् प्राणनिवृत्ति-' ख । 3. 'तद्युक्तम्' नास्ति ख । 4. 'यामेति पाठः' ख । 5. नास्ति ख । 6. 'न' नास्ति ख । 7. 'यपि' नास्ति ख । 8. 'भक्तानि' च । 9. 'त्रिरात्रं' नास्ति ख ।

नित्यप्रयुक्तानान्तु' प्रथमप्रयोगेषु ॥ ११ ॥

नित्यमहरह्यानि कर्माणि प्रयुज्यन्ते क्रियन्ते तानि नित्यप्रयुक्तानि, यथा हरित गोमय-कम्बूक-व्रीहि-यवहोमादीनि । तेषां नित्यप्रयुक्तानां प्रथमप्रयोगेषु प्रथमारम्भे तु निरात्राभोजनादि पुरश्चरणं न प्रतिप्रयोगमपीति । तुशब्दोऽनर्थको निपातः, अमिताक्षरेऽप्यनर्थका इति वचनात् ।

उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु ॥ १२ ॥

यजनीयशब्देन 'प्रतिपद्रूपपक्षादियज्ञकर्मोच्यते' * । तत्र येषां कर्मणां प्रयोगः करणं तानि 'यजनीयप्रयोगाणि, यथा अलक्ष्मीनिर्णोद-पूर्णहोमादीनि । तेषु यजनीयप्रयोगेषु उपोष्य प्रयोगः । कथं नाम ? यजनीयप्रयोगेषूपवसथ एव पुरश्चरणं न तु निरात्रादि । तु-शब्दः पूर्ववत्(A) ।

उपरिष्ठाद्दैक्षं सांनिपातिकम् ॥ १३ ॥

यत् सन्निपतितमेव ज्ञायते तत् सांनिपातिकमनियतनिमित्तमुच्यते । यथा "आदित्ये परिविष्यमाणे" इति [सू ४।५।२६] तदुपरिष्ठाद् दैक्षं भवति । उपरिष्ठात् कर्मणः पश्चाद् दीक्षा पुरश्चरणं निरात्राभोजनादि यस्य, तद्विषमुपरिष्ठाद् दैक्षमुच्यते ।

काम्यपरिभाषामभिधायेदानीं विशेषार्थमिदमाह—

अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत दर्भेष्वासीनः (B) प्राक्कूलेषु ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १४ ॥

ब्रह्मवर्चसमभ्ययनाभया लक्ष्मीः, तत्कामो ब्रह्मवर्चसकामः, अरण्ये प्रामाह बहिः आ कामप्राप्तेरहरहः प्रपदं प्रयुञ्जीत । कथम् ? आसीनः उपविष्टः । क ? दर्भेषु कुशेषु प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु ।

उदक्कूलेषु पुनपशुकामः ॥ १५ ॥

'पुनःकामः पशुकामो वा, उदगग्रेषु अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीतेति वर्तते ।

A. अत्र तर्कालङ्कार आह—'अयेदमवाच्यम्, ननु तत्रोपवासविधानादेव स प्राप्यते, अयोच्यते कारणं वक्तव्यम् । उच्यते—नित्ये तावत् पश्चाद्विचारादुपवासः, सूत्रितः न स काम्येषु प्राप्नोति, अतः काम्येष्वपि तत्त्व प्राप्त्यर्थमेतत् सूत्रितम् । अथवा उपवासवत् निरात्राभोजनादिकमपि स्याद्वत्तत्तद्विषयमेतदुच्यते । कथं नाम ? उपोष्यैव न पुननिरात्राभोजनादिकमपि कृत्वा-इति । एवञ्च तुल्यन्दनिरात्राभोजनादिव्यवच्छेदको भवती"ति ।

B. एतदन्तं सूत्रमेकं परिकल्प्य प्राग् इत्यादि पृथक् सूत्रं कल्पयति चन्द्रकास्तः ।

1. 'तु' नास्ति ख । 2. 'प्रति' नास्ति ख । 3. 'पवनर्धना' ख । 4. 'प्रतिपदुच्यते' ख । 5. 'यजमानोय-' ख । 6. '-नेऽप्यप्रयोगः' ख । 7. 'दैर्घ्य-' ख । 8. 'उभयेष्वभ्ययनाः, पशुकामो वा, उदगग्रेषु' ख ।

उभयेषूभयकामः ॥ १६ ॥

उभयेषु प्राग्वेष्वग्रेषु च उभयकामः ब्रह्मवर्चसकामः पुत्रकामश्च, अथवा ब्रह्मवर्चसकामः पशुकामश्च* अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीतेति वर्तते ।

पशुस्वस्त्ययनकामो व्रीहियवहोमं प्रयुञ्जीत सहस्रबाहु-
गौपत्य इति ॥ १७ ॥

पशुशब्देनात्र गावोऽभिप्रेताः । कुतः ? 'बृहत्पत्रक्षुद्रपशूनाम्' उपरिष्ठात् पृथक् निर्वृणात् [सू० ४।५।३०-३१], गौपत्य इति मन्त्रलिङ्गाच्च । स्वस्त्ययनमारोप्यमुच्यते । पशूनां स्वस्त्ययनं पशु*स्वस्त्ययनम्, तत्कामः 'प्राग् व्याधिसम्भवात् तत्परिहारार्थं (A)सहस्रबाहुरिति मन्त्रेण त्तिप्रहोमन्यायेन व्रीहियवहोमं प्रयुञ्जीत कुर्यात् । व्रीहियवौ प्रसिद्धौ, ताभ्यां मिथ्याभ्यां होमो व्रीहियवहोमः ।

कौतोमतेन महावृक्षफलानि परिजप्य प्रयच्छेत् ॥ १८ ॥

महागुणयोगात् महावृक्ष उच्यते, न तु प्रमाणमहत्वात् (B) । 'स च य एव कश्चिद् भोज्यफलमधूतनारिकेलबीजपू'रादीनामन्यतमः कौतोमतशब्दोऽस्मिन् विद्यत इति कौतोमतो मन्त्रः (०)कौतोमतमित्यादिक*रूपवसानः । तेन मन्त्रेण महावृक्षफलानि परिजप्याभिमन्त्र्य प्रयच्छेद् वद्यात् ।

A. मन्त्रस्तु—ॐ सहस्रबाहुगौपत्यः स पशुनभिरक्षतु ।

मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्वधातु मयि प्रजां प्रजापतिः (स्वाहा) ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।४।७ ।

अस्य व्याख्या—सहस्रबाहुः योजनेकबाहुः गौपत्यः रुद्रपुत्रः सः अस्माकं पशून् सञ्चारस्थान् अभिरक्षतु, पुष्टिपतिः पोषाभिमानी देवो मयि पुष्टिं क्षीरपोषं वधातु स्थापयतु । तथा मयि प्रजां पुत्रादिरूपां प्रजापतिर्वधो वधातु । इति ।

B. 'महागुणयोगात् परिमाणमहत्वाच्च महावृक्षः, एवमपरे' इति चात्र चन्द्रकान्तः प्राह ।

C. मन्त्रस्तु—ॐ कौतोमतं संवननं सुभाणं करणं मम ।

नाकुली नाम ते माताऽयार्हं पुरुषामयः ।

यज्ञौ कामस्य विच्छिन्नं तन्मौ सन्धेस्त्वोषधे ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।४।८ ।

अस्य व्याख्या—कौतोमतं कुतः कुत्रापि नास्ति ममतः असम्प्रतिपन्नो यस्य तत् कुतोमतम् उदुम्बरादि, तस्य सम्बन्धि फलम् कौतोमतम्, एतच्च संवननं, सन्ध्याग्वननीयम्, सर्वैः

1. 'वृहत्पत्रक्षुद्र' च । 2. नास्ति ख । 3. 'प्राग्' नास्ति ख । 4. 'स च एव' च ।

5. 'राषामय' ख । 6. 'चात्रम्' ख ।

कस्मै ?

यस्याऽऽत्मनि प्रसादमिच्छेत्^(A) तस्मै ॥ १६ ॥

यस्य सकाशादात्मनि प्रसादमर्थप्राप्तिमिच्छेत् तस्मै 'प्रयच्छेत्' ।

किं यानि परिजितानि तानि सर्वाणि प्रयच्छेत् ? न ; किं तर्हि ?

एकभूयांस्यात्मनो युग्मानि कुर्यात् ॥ २० ॥

तेषां फलानां मध्यात् आत्मनः आत्मार्थम् एकभूयांसि युग्मानि कुर्यात् कल्पयेत् ।
एकेन भूयांसि एकभूयांसि, एकाधिकानीत्यर्थः । युग्मानि "युग्मसंख्याकानि समानी-
त्यर्थः^(B) । 'सन्धिसामान्यादयुग्मानीति चेत् ? न ; कुतः ? मङ्गलाचारत्वात्,
'माङ्गलिकत्वात् च 'युक्संख्यायाः, आत्मार्थत्वाच्चैषां फलानाम् ।

वृत्त इवेति पञ्चर्वः ॥ २१ ॥

(C) वृत्त इवेत्ययं पञ्चर्वः । (D) पञ्चानामृचां समाहारः पञ्चर्वः, अधिकृतो वेदितव्य
'इति शेषः' * ।

सम्भजनीयम्, मम मङ्गलम्, उभाङ्गकरणं भगः सौख्यम्, शोभनब्राह्मणं भगवत् सुभगः,
तस्य करणं कारकम् । भकारस्य छान्दसो दीर्घः । ईदृशं फलं मक्षयामीति सम्बध्यते ।
किञ्च हे फल, ते तव माता नाकुली नकुली जिह्वा 'ओहोपिधाना नकुलीत्यत्र तथोक्तत्वात्', तस्य
सम्बन्धिनी वाग् नाकुली, सा ते माता निर्मात्री । बाबा हि सर्वं प्रस्तुत्य तदीदृशं तदीदृशमिति
निर्मायते, अथातः पुरुषामयः, पुरुषेषु मध्ये आमयवन्तम् परित्यज्यानापन्नं सम्भजामीति शेषः ।
किञ्च हे ओषधे उदुम्बराधिकविशेष, कामस्य इच्छाया विषयवन्त्रितं यद् धनं कनकं नौ
आवयोः जायापत्योः, विच्छिन्नं तत् नौ आवयोः सन्धेहि सन्धाने क्रुह सयोजय । इति ।

A. इदमग्रिमञ्च सूत्रमेकसंख्याकमिति सत्यव्रतः कल्पयामास ।

B. एतेनैतदुक्तं भवति कानिचित् फलानि परिजन्त्य तेषां मध्यात् कियन्ति अयुग्माणि
फलानि यस्याऽऽत्मनि प्रसादमिच्छेत् तस्मै प्रयच्छेत् तेभ्यश्च एकेन फलेनाधिकानि भवन् एव
युग्मानि फलानि आत्मनोऽर्थं कुर्यादिति ।

C. वृक्षादिपञ्चानामृचां प्रथमा ऋक्—

❧ वृत्त इव पकस्तिष्ठसि सर्वान् कामान् भुवस्यते ।

यस्त्वैवं वेद तस्मै मे भोगान् धुक्ष्वाक्षतान् वृहन् ॥ इति ।

द्वितीया ऋक्—

❧ ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितं भूतं भविष्यता सह ।

आकाश उपनिरज्जतु मह्यमन्नमथो भ्रियम् ॥ इति ।

D. अत्र समाहारशब्दस्य समासार्थपरत्वेऽपि न नपुंसकत्वापत्तिः सूत्रत्वेन छन्दोबन्धत्वात्
शुनीनां स्वतन्त्रेच्छत्वाच्चेति ।

1. 'प्रयच्छन्' ख । 2. 'न' नास्ति ख । 3. 'युग्मास्यानि' ख । 4. 'त मे शान्ताया च' ख ।
5. 'माङ्गलिकत्वात्' नास्ति ख । 6. 'युक्' ख । 7. 'इत्यर्थः' ख ।

तृतीया ऋक्—

ॐ अभिभागोऽसि सर्वस्मिंस्तदु सर्वं त्वयि धितम् ।
तेन सर्वेण सर्वो मा विधासन् विधासय ॥ इति ।

चतुर्थी ऋक्—

ॐ कोश इव पूर्णो वसुना त्वं प्रीतो वधसे धनम् ।
अदृष्टो दृष्टमाभर सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥ इति ।

पञ्चमी ऋक्—

ॐ आकाशस्यैव आकाशो यदेतद् भाति मण्डलम् ।
एवं त्वा वेद यो वेदेशानेशान् प्रयच्छ मे ॥ इति ।

मन्त्रभाष्यणम् २।१।९-१३ ।

एतासाष्टृचां व्याख्या—हे भुवस्पते भूम्याः प्रद्योतकद्वारेण पालयितरादित्य, हे बृहन् महन्, बृहस्पते इति केचित् पठन्ति, तस्मिन् पक्षे बृहतो महतो लोकस्य पालयितः, तव मण्डलं पक्षो वृक्ष इव परिणतः, पर्णफलाद्युपेतो वृक्षो यथा पिङ्गलवर्णो दृश्यते तद्वत् तिष्ठसि, अवनौ क्षोभनवर्णेन युक्तो वर्तस इत्यर्थः । अतः सर्वान् कामान् काम्यमानान् भोगान् प्रयच्छेति शेषः । यः अहं त्वा त्वाम् एवम् उक्तविधं वेद जानामि, तस्मै मे मह्यं तव स्वरूपम् अधिगच्छते अक्षतान् अक्षीणान् भोगान् पुष्ट्व पूरय । सायणाचार्यमते तिष्ठसीत्यत्र तिष्ठतीति पाठः, बृहन् इत्यत्र च बहून् इति । स च बहून् इत्यन्तरहितान् भोगान् इत्येवं व्याचक्ष्यौ । इति प्रथमायाः ।

सत्ये सत्यभूते प्रत्यक्षेण दृश्यमाने आदित्ये ऋतं व्यावहारिकभूतं कृत्स्नं जगत् प्रतिष्ठितम्, सूर्याधीनत्वाज्जगज्जिवांहस्य । न केवलं वर्तमानमेव किन्तु भूतं भूतकालविशिष्टम् अपि जगद् अभिष्यता आगामिकालविशिष्टेन जगता सह सत्यादित्ये प्रतिष्ठितम्, पूर्वम् उत्पन्नम् उत्पत्त्यवस्थमानञ्च सर्वं सूर्याधीनमित्यर्थः; कालात्मकत्वादित्यमिप्रायः । आकाश आ समन्तात् काशमान आदित्यो मह्यम् अन्नं प्रवृत्तम् उपनिरजतु नितराम् उपरक्तो भवतु, अथापि भिन्नं भयणीयम् ऐश्वर्यं च जातम् उपनिरजतु । यद्वा स आदित्य आकाशे उपनिरजतु उपसमीपे समन्ततो नितरां रजतु परिविष्टो भवतु इत्यर्थः । अथापि स मह्यम् अन्नं भिन्नञ्च वदात्तिषति शेषः । इति द्वितीयायाः ।

सर्वस्मिन् जगति हे चन्द्र, त्वम् अभिभागोऽसि अभिप्राप्तभागो भवसि, सर्वेषु भागेषु वर्तसे इत्यर्थः । तद् उ सर्वं तत् सर्वं जगदपि त्वयि धितं वर्तते । हे विधासन् सर्वस्य विशेषेण विधासयितः, सर्वं उक्तरूपेण सर्वोत्पन्नकस्त्वम्, तेन त्वयि प्रतिष्ठितेन सर्वेणाजाविकादिना क्षुद्र-फण्डना मा मां विधासय । यद्वा हे विधासन् विधासो वर्जनम्, तमोवर्जनेन त्वया सहाविभक्तं सर्वेण सर्वः सर्वान्तकस्त्वं मा मां विधासय पापाद् विबोजय । इति तृतीयायाः ।

तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म ॥ २२ ॥

तस्मिन् पञ्चर्वे प्रथममाद्यं कर्म पार्थिवम् पृथिव्यर्थं क्रियत इति पार्थिवं ग्राम-
क्षेत्रगृहादिलाभार्थमित्यर्थः ।

‘तच्च—

अर्धमासमभुक्त्वा ॥ २३ ॥

कुर्यादिति शेषः । पुरश्चरणविशेषोपदेशाच्चात्र सामान्यस्य निवृत्तिः* ।

अशक्तौ वा पेयामन्यतरं कालं यत्नाऽऽत्मानं परिपश्येत्^(A) ॥ २४ ॥

यद्वा पक्षोपवासाशक्तौ प्रकृतमर्धमासं पेयां पीत्वा, किं सायं प्रातः ? *न ; अन्यतरं
कालं प्रातर्वा सायं वेति । यत्र यस्मिन् काले ‘पेयां पिबन् आत्मा’ नमपीड्यमानं परिपश्येत् ।
अथवा यत्र यस्यां पेयायाम् आत्मानम् आत्मच्छायां प्रतिबिम्बं परिपश्येत्, तां तादृशीं
स्वच्छामल्पतण्डुलां पेया^(B)मर्धमासं पीत्वा पार्थिवं कर्म कुर्याद् इति ।

एतद् व्रतमर्धमासव्रतेषु ॥ २५ ॥

अन्यत्रापि यत्रार्धमासव्रतादेशस्तत्रेतद् व्रतं प्रत्येतव्यम् । यथा आचितशतकामो-
र्धमासव्रत इति [सू० ४।६।१२] एकाक्षर्यायामर्धमासव्रत इति च [सू० ४।८।११] ।

हे आदित्य, वसुधा वासकेन धनेन पूर्णः कोश इव धनागार इव स्थितस्त्वं प्रीतोऽस्मिन्-
स्तुत्या परितुष्टः सन् धनं रतिसाधनं गवादिकं दधसे पुष्पासीत्यर्थः । किञ्च अदृष्टः
अन्वैर्दृष्टिज्ञेयस्त्वं दृष्टं दर्शनयोग्यं धनम् आभर आहर । स्पष्टश्चतुर्थः पादः । इति चतुर्थ्याः ।

हे सूर्य, बहु एतन्मण्डलं भाति एव मण्डल आकाशस्य स्वाश्रयभूतस्य अन्तरिक्षस्य आकाशः
सर्वतः प्रकाशः, हे ईशान सर्वस्य स्वामिन्, त्वाम् एवम् उक्तप्रकारेण यो वेद जानाति स एव
वेद तच्च तत्त्वं जानातीत्यर्थः । अत एवविदे मे मष्टम् ईशान् ईशितव्यान् भोगान् प्रयच्छ ।
इति पञ्चम्याः ।

A. यत्राऽऽत्मानमित्यादि पृथक् सूत्रमिति कल्पयतः सामभमितर्कालङ्कारौ ।

B. ‘पेया आणाऽच्छमण्डवोः’ इति कोशः ।

प्रासङ्गिकमभिधायेदानीं प्रकृतमेव पार्थिवं कर्माऽऽह—

**पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि हृदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षत-
तण्डुलानृगन्तेष्वास्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके ॥ २६ ॥**

पौर्णमास्यां पञ्चदश्यां रात्रौ निशि, विदासः शेषः, स यस्य हृदस्य विद्यते स विदासी न विदासी अविदासी ग्रीष्मेऽप्यक्षीणजल इत्यर्थः (A) । तस्मिन्नाविदासिनि हृदे नाभिमात्रमुदकमवगाह्य अवतीर्य अक्षततण्डुलान् यथमिभ्रान् ग्रीहितण्डुलान् ऋगन्तेषु प्रकृतानां पञ्चानामृचामवसानेषु आस्येन मुखेन 'उदके जुहुयात् । स्वाहाकारैरिति । अनग्निकत्वाद्धोमस्य स्वाहाकारलोपो मा भूदित्यतः प्राप्ते पुनः स्वाहेत्युक्तम् । अत्र कश्चिदक्षतशब्देन तण्डुलानेव विशेषयति, अक्षततण्डुलान् अल्पिष्ठतण्डुलानिति । तदसत्, कुतः ?

गोवाहनक्षुद्रपशुस्वस्तिकर्मस्वपि त्रिषु ।

जलहोमे च *मिभ्राभ्यां द्रव्याभ्यां होम इष्यते* (B) ॥ इति वचनात् ।

अथापरम् ॥ २७ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतस्य त्रिरात्रामोजनादेः पुरश्चरणस्यानुसन्धानार्थः । यदुक्ता *पञ्चर्षाधिकारानिवृत्त्यर्थः । अथैतस्मिन्नेव पञ्चर्षे अपरं द्वितीयकर्म वर्तिष्यत इति शेषः ।

कीदृशं तदित्यत आह—

**प्रथमयादित्यमुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपतिचक्षुर्विषये सिध्य-
त्यर्थः ॥ २८ ॥**

A. अत्र गुह्यासंगे तु—

मध्ये स्थण्डिलमग्नौ च वारिणा परिसंवृतम् ।

अविदासिनि हृदं विदात् तादृशं कर्मणो विदुः ॥ २१११ ॥ इति ।

अस्य चन्द्रकान्तोक्तं भाष्यम्—“मध्ये स्थण्डिलं स्थलम्, अग्नौ च वारिणा परि सर्वतो भावेन संवृतं वेदितम् । एवम्भूतं हृदमविदासिनि जानीयात् । तादृशं हृदं कर्मणो विदुर्जानन्त्याचार्याः । कर्मण इति सम्बन्धलक्षणा बह्वी । तदनेन पौर्णमास्यां रात्रावित्यादिसूत्रोक्तः अविदासी हृदो व्याख्यातः । इति ।

B. भाष्यपरिगृहीतं वचनमिदमुपस्थापयति प्रमाणत्वेन चन्द्रकान्तोऽपि ।

कृतपुराधरणः पूर्वमेवार्थपतिमुपसृत्य पञ्चर्वस्य प्रथमया वृत्त इवेत्यनयर्था
'तदसं'सक्त 'पार्ष्णिर्वे'(A)'त्यनेन धर्मेणाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत, भोगकामो भोगार्थे ।
क ? अर्थपतिवृत्तिर्विषये यस्य सकाशाद् भोगान् साधयितुमिच्छेत् 'तत्सम्बर्शने
'यवमनुतिष्ठतोऽस्य योऽभिप्रेतः स सिध्य'तीत्यर्थः ।

द्वितीययादित्ये परिविष्यमाणेऽक्षततण्डुलान् जुहुयाद्
बृहत्पत्तस्वस्त्ययनकामः ॥ २६ ॥

पादौ ज्ञायत इति पक्ष बाहनमुच्यते, बृहच्छब्दो महद्वचनः, "बृहच्च तत् पत्त"०*
रथहस्त्यम्बादिकम्, बृहत्पत्तानां स्वस्त्ययनं बृहत्पत्तस्वस्त्ययनम्, स्वस्त्ययनमारोग्यं
तत्कामः, द्वितीयया श्रुतमित्यनयर्था आदित्ये सवितरि परिविष्यमाणे परिवेष-
संयुक्ते(B) अक्षततण्डुलान् यवमिभ्रान् व्रीहितण्डुलान् क्षिप्रहोमन्यायेनाग्नौ जुहुयात् ।
तदेतदुपरिष्टद् दैक्षं परञ्च सांनिपातिकत्वात् ।

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्त्ययन-
कामः ॥ ३० ॥

क्षुद्रपशुशब्देनाजाविकमुच्यते, तस्य स्वस्त्ययनं क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनम्, तत्कामः ।

A.

तदसंसक्तपार्ष्णिर्वा एल्पावर्षपादपि ।

कुर्वाण कृताञ्जलिर्वाऽपि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ॥ इति ।

कर्मप्रदीपः २।१।१२ ।

अस्य व्याख्यायां प्रमाकारः—'तदिति भूम्यलक्षणगुल्फतलभागो वा भूमिलनैकचरणो वा
भूमिक्रमचरणार्थो वा तदुपस्थानं कुर्वाण । तत्रापि कृताञ्जलिर्वा ऊर्ध्वबाहुर्वा कुर्वाण । अत्र
सम्बन्धाग्रवप्रक्रमे कृताञ्जलिर्वा ऊर्ध्वबाहुर्वेति तुल्यबहु विकल्पमभिधानात्—

सुखं प्रातश्चत्वनं कुर्वाण प्राञ्जलिरामतः ।

ऊर्ध्वबाहुश्च मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात् ॥

इति द्वारीतोक्ता व्यवस्था गोमिडीयव्यतिरिक्विषया' । इत्येवमाह ।

B. यत्र किञ्च सविदुः किरणा बातेन मण्डलीभूतास्तत्त्वं परितो मालामा लक्ष्यन्ते सोऽय-
मादित्वत्वं परिवेषः । तथाचोकम्—

बातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मालामा व्योम्नि तन्वन्तः परिवेषाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

1. 'वृत्त' ख । 2. 'पादौ'त्यनेन' ख । 3. 'तत्' नास्ति ख । 4. 'रथ-' ख । 5. 'विष-
यार्थः' ख । 6. 'हस्तपत्त' च' ख । 7. 'वा' ख ।

तृतीयया 'अभिभागोऽस्ती'त्येतयर्वा चन्द्रमसि सोमे, परिविध्यमाने इति वर्तते ।
'मिमांस्तिष्ठतश्चुलान् पूर्ववज्जुह्यादिति ।

चतुर्थ्यादित्यमुपस्थायार्थान्^(A) प्रपद्येत स्वस्त्यर्थवानागच्छति ॥३१॥

चतुर्थ्या 'कोश इवे'त्यनया पूर्ववदादित्यमुपस्थाय अर्थान् प्रतिग्रहप्राप्त्यर्थसेवादीन्
साधयितुमिति शेषः, प्रपद्येत गच्छेत् । ततः किमस्य भवति ? स्वस्त्यर्थवानागच्छति ।
यमर्थमभिसन्धाय गच्छति तद्वान् स्वस्तिमांश्चाऽऽगच्छति ।

पञ्चम्यादित्यमुपस्थाय गृहान् प्रपद्येत स्वस्ति गृहानागच्छति
'स्वस्ति गृहानागच्छति'^२ ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या 'आकाश'त्येत्यनया पूर्ववदादित्यमुपस्थाय प्रवासाद् गृहान् प्रपद्येत
आगच्छेत् स्वस्तिमान् गृहानागच्छति^(B) ।

इति 'ध्रीमद्वनारायणकृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये'^३ चतुर्थप्रपाठकस्य
पञ्चमी कण्डिका ॥

A. 'प्रपद्येत'स्थाने 'प्रतिपद्ये'ति पठति तर्काळङ्कारः । 'प्रपद्येत' इत्यपि पाठः पाठान्तरत्वे-
भाङ्गीकृतस्तेन ।

B. अथ कण्डिकास्थकाम्यकर्मप्रयोगा उच्यन्ते—तत्र ब्राह्मवर्षसकामोऽर्ज्यं गत्वा प्रागग्नेषु
वर्षेष्व्यासीनः कामसिद्धिपर्यन्तं प्रपद्यन्तं प्रयुज्जीत । पुत्रकामः पशुकामो वा उदगग्नेष्व्यासीनो-
ऽर्ज्ये प्रयुज्जीत । उभयकामस्योदगग्नेषु प्रागग्नेषु वाऽऽसनम् । प्रपद्यप्रयोगार्थं प्रपद्यकर्मात्मभाव-
पूर्वं ब्राह्मणानुक्तं गृहीत्वा सगमाभिपमात्कापूजनं गान्धीमुखभाद्रह कर्तव्यम् ।

अथ पशुत्वव्ययनकर्मोच्यते—उदगग्नेषु ब्रह्मपक्षे पुण्यमहाग्ने प्रातः कृतमित्यग्निः, यवां
स्वस्त्ययनार्थं पशुत्वव्ययनकर्म करिष्ये इति संकल्प्य पूर्ववदग्निं प्रतिष्ठाप्य क्षिप्रहोमविधिना
ग्रीहियवौ मिश्रीकृत्य तान्मां सहस्रबाहुगौपत्य इति मन्त्रेण जुहुवात् । बात्र परिसमूहम्-विरूपाक्ष-
प्रपद्यपाः । अत्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्कपिहृषिर्क उन्वः प्रजापतिर्देवता पशुत्वव्ययनहोमे
विनियोगः । मन्त्रेण होमः । इह प्रजापतये न मम । ततः प्रतिपद्यिकर्म ब्राह्मणभोजनञ्चेति ।

अथ पदचित्तप्रसादकर्मप्रयोगः । यस्य पुरुषस्य प्रसादात् स्वकार्यानुसूचकमिच्छेत् तस्मै
महाबृहदङ्गानि कौतुमतात्कृमन्त्रेण परिजज्य दद्यात् । मन्त्रितकङ्गानि आत्सव एकाभिकमसि
कुमामि कत्वारि पट्टौ वा स्थापयेत् । बृहत्तमं चूत-वनस-भारिकेक-बीजचूरादयः । एषामन्यतम-
कङ्गाम्यभिमन्त्र्य दद्यात्, विधेयानुकेः । कौतुमतामिति मन्त्रस्य प्रजापतिर्कपिहृषिर्कपादुपु उन्वः
वागोचरी देवते कुममहाबृहदङ्गदाने विनियोगः । मन्त्रपाठः । इति ।

अथ बृह इवेति पञ्चर्चप्रयोगो उच्यन्ते । तन्नाऽऽद्यं पृथिवीप्राप्त्यर्थं पार्थिवकर्म, तच्च बृह-
इवेत्यादिपञ्चर्चविषयम् । तदनुष्ठानाचार्यमासमुपवासः । अवाक्ताचर्चमासं विद्यां नक्तं वा पेदां
पीत्योपपत्तेः । पेयावाग्देन यथागुप्राह । अथवा यस्यां पेयायामात्मप्रतिबिम्बदर्शनं भवेत्
सा प्राज्ञा । इत ऊर्ध्वं मन्त्रार्चयासमस्तकर्मणं तन्नासक्तौ पेयापानं वेदितव्यम् । उपवासान्ते
पौर्णमास्यां निशि ग्रीष्मेऽप्यक्षीणजलहर्दं गत्वा गृह्णासंप्रहोक्तकृष्णं वा हृदं गत्वा नामिसात्र-
जले स्तिप्त्वा चाऽऽस्ये भक्षततण्डुलान् प्रक्षिप्य मनसा पञ्चर्चं उचार्य प्रत्यृचमन्ते स्वाहापवमुचार्य
आस्येनोदके आस्यत्थान् तण्डुलान् जुहुयात् । प्रतित्वाहाकारं होमः । अस्या ऋचः प्रजापतिर्ऋ-
रनुष्टुप् छन्द आदित्यो देवता भक्षततण्डुलहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः । इदमादित्याय
नमः । एवमुक्तं निमित्तमग्निः स्वाहाकारान्वाभिर्ऋगिरक्षततण्डुलान् जुहुयात् प्रमृचा ।
एतैर्होमेन गृहक्षेत्रराज्यादिप्राप्तिः ।

अथास्यामेव ऋचि भोगार्थं कर्मोच्यते—त्रिरात्रमुपोष्य, उपवासान्ते पौर्णमास्यां मज्जाह्ने
यस्य धनिकस्य सकासादात्मनो भोगान् साधयितुमिच्छेत् तस्य सन्दर्शने स्तिप्त्वा बृह इवेत्युपचा
आदित्यमुपतिष्ठेत् । एवमुपस्थानेनाभिप्रेतार्थसिद्धिर्भवति ।

अथ बृहत्पञ्चस्वस्त्वयनप्रयोगः—तस्य कर्त्तृ महाबाह्वनां हृत्स्वश्चादीनामाधुरारोग्यसिद्धिः ।
तदर्थमादित्ये परिवेषसंयुक्ते भक्षततण्डुलान् द्वितीययथां क्षिप्रहोमविधिना अग्नौ जुहुयात् ।
आदित्यपरिवेषस्यानियतकालत्वादेतत् कर्म कृत्वा पश्चात् त्रिरात्रमन्तनुष्ठेयम् । अस्या ऋचः
प्रजापतिर्ऋरनुष्टुप् छन्द आदित्यो देवता पञ्चस्वस्त्वयनार्थम् भक्षततण्डुलहोमे विनियोगः ।
ॐ कर्त्तृ सत्ये इति द्वितीकमन्त्रः । इदमादित्याय नमः ।

अथ भुव्रपञ्चस्वस्त्वयनप्रयोगः—कर्मस्य भुव्रपञ्चानामजादीनामाधुरारोग्यप्राप्तिः । यदा
चन्द्रमा परिवेषितो भवेत् तदा तृतीययथां पूर्वचजुहुयात् पश्चादुपवासः । अस्याः प्रजापतिर्ऋ-
रनुष्टुप् छन्दश्चन्द्रमा देवता तिष्ठतण्डुलहोमे विनियोगः । ॐ अभिभागोऽसीति मन्त्रः । इदं
चन्द्राय नमः । इति ।

अथ स्वस्त्वर्थकर्मप्रयोगः—यान् अर्थान् साधयितुं पुत्रचोऽन्यत्र गच्छति गमनात् पूर्वं चतुर्थ्यां
ऋचा आदित्योपस्थानं कर्त्तव्यम् । तेनाभिप्रेतार्थवान् स्वस्तिमात्रं पुनरागच्छति । अस्या ऋचः
प्रजापतिर्ऋरनुष्टुप् छन्द आदित्यो देवता उपस्थाने विनियोगः । ततः कोष इवेतिमन्त्रपाठः ।

अथ प्रवासाद् गृहगमनप्रयोगः—पञ्चम्या स्वर्गमुपस्थाय प्रवासाद् गृहमागच्छेत् । अस्या
ऋचः प्रजापतिर्ऋरनुष्टुप् छन्द आदित्यो देवता उपस्थाने विनियोगः । ॐ आकाशस्त्वैव
आकाश इति मन्त्र इति । सर्वत्र प्रयोगेषु यथासम्भवं तन्त्रक्षेपं समापयेदिति ।

समाख्य-गोमिल-गुह्यसूत्रे
चतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठी कण्डिका

—१४१—

भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत ॥ १ ॥

भूरि'त्येष मन्त्रप्रतीकः (A)'भूर्भुवः स्वरोम् सूर्य इवे'त्येतस्य मन्त्रस्य । अन्काम-
मारशब्देनायमेव मन्त्रोऽभिधीयते । मारो मरणम्, कामेन मारः काममारः, इच्छतो
मरणं 'जरयाऽतिजीर्णस्य मर्तुमपि कामो भवति । न काममारः अकाममारः अनिच्छतो
मरणम्, प्रागप्यतिबुद्धभावाद् व्याघ्रतस्करादिभ्यो भवति ; यस्य मन्त्रस्याहरहः प्रयोगाद्-
काममारो न भवति सोऽयमनकाममारो मन्त्रः, तम् अन्काममारं* नित्यम्
अहरहः प्रयुञ्जीत ।

A. मन्त्रस्तु—

* भूर्भुवः स्वरोम् सूर्य इव दृशे भूयासमग्निरिव तेजसा वायुरिव प्राणेन सोम
इव गन्धेन बृहस्पतिरिव बुद्ध्याऽम्बिनाविव रूपेणेन्द्राग्नी इव बलेन ब्रह्मभाग एवाहं
भूयासं पाप्मभागा मे द्विषन्तः ॥ इति ।

मन्त्रभाषणम् २।४।१४ ।

अस्य व्याख्या—भूर्भुवः स्वरिति भूरादित्रयो लोकाः, ओमिति तत्कारणभूतं ब्रह्मोच्यते ।
'ब्रह्मवाचकः प्रणव' इति पातञ्जलं सूत्रम् । लोकत्रयं तत्कारणभूतं ब्रह्म च प्राथ्यते इति शेषः ।
किञ्च सूर्य इव सूर्यो यथा सर्वैर्दृशनीयो भवति तद्वदहमपि दृशे ब्रह्मं योग्यो भूयासम्, सर्वदा-
सर्वैर्दृश्यमानो भवावीत्यर्थः । तथा अग्निरिव अग्निर्यथा तेजस्वी भवति एवम् अहमपि तेजसा
युक्तो भूयासम् । उत्तरेष्वपि वाक्येषु युक्तो भूयासम् इति बोध्यम् । वायुरिव प्राणेन, वायुर्यथा
नित्यं चेष्टते तद्वदहमपि प्राणेन प्रकर्षेण देहे चेष्टमानेन वायुना । सोम इव, सोमश्चन्द्रमाः
स इव अहमपि गन्धेन परिमलेन, अथवा गन्धशब्देनात्र सर्वप्रियत्वमुच्यते ; तेन युक्तो भूयासम् ।
बृहस्पतिरिव, बृहस्पतिर्देवमन्त्री स चातोव बुद्धिमान् तद्वदहमपि लौकिकविषयबुद्ध्या युक्तः ।

1. 'नित्यं' ख । 2. 'इवेत्यस' ख । 3. 'एव' नास्ति ख । 4. नास्ति ख ।

किमनेन प्रयुक्तेन भवतीत्यत आह—

न पापरोगान्नाभिचाराद् भयम् ॥ २ ॥

पापरोगः कुष्ठ-राजयक्ष्मादिः, तस्माद् भयं न भवति, 'न चाभिचरणात् प्येन-
सन्दंशयश्चादिकात् ।

अलक्ष्मीनिर्णोदः ॥ ३ ॥

अलक्ष्म्या निर्णोदः निर्मोकः अलक्ष्मीनिर्णोदः, अलक्ष्मी^२निर्हार इत्यर्थः ।
कोऽसौ ? वक्ष्यमाणको होमः ।

स च—

यजनीयप्रयोगः ॥ ४ ॥

यजनीयेऽहनि प्रयुज्यत इति यजनीयप्रयोगः प्रतिपदीत्यर्थः । नित्यचरुतन्त्रेणाऽऽज्यं
शुद्धयात् तन्त्रसमन्वितम्, 'आज्यं हव्यमनादेशे' इति वचनात्(A) । "स चायं परि-
भाषासामर्थ्यात् प्राक् स्विष्टकृत आज्येन स्यात् ।

कीदृशोऽसावित्यत आह^३—

मूर्ध्नोऽधि म इत्येकैकया(B) ॥ ५ ॥

(८) मूर्ध्नोऽधि म इत्येतासामष्टानामृचाम् एकैकया, होमः स्यादिति शेषः । अलक्ष्मी-
निर्णोद इत्येकवचनात् सर्वाभिरप्येकादृत्याशङ्क्य मा भूदित्यत एकैकयेत्युक्तम् ।

अश्विनाविव अश्विनौ यथा देवानां मध्ये रूपवन्तौ तद्वदहमपि रूपेण । इन्द्राग्नी इव बलेन,
इन्द्राग्नीः प्रकृष्टबलत्वं प्रसिद्धम्, तद्वद् बलेन सामर्थ्येन । किञ्च अहं ब्रह्म परिकुर्वं कर्म, तद्-
भाग एव सर्वदा सकृत्साधनतत्कर्मोपेतम् एव भूयासम् । एवशब्देन व्यावर्त्यमाह मे मम
द्विषन्तो द्वेषं कुर्वन्तः शत्रवः पाप्मभागा नरकोत्पादकपाप्मयुक्ता भवन्तु इति शेषः । इति ।

A. कर्मप्रदीपवचनमित्युक्तं प्राक् १।३।१० सूत्रभाष्ये (५० ५७)

B. "इत्येकैकया" इत्यन्तसूत्रप्रती सामभ्रमिमते एकैव ।

C. तन्नाष्टानां प्रथमा—

ॐ मूर्ध्नोऽधि मे वै भवणाञ्छिरसोऽनुप्रवेशिनः ।

ललाटाद् घस्वरान् घोरान् विघ्नान् विवृहामि वः (स्वाहा) । इति ।

अस्या व्याख्या—मे मम शिरसः भवणात् भोगात्, मूर्ध्नं अधि अनुप्रवेशिनः अभीति सर्वा
सम्बध्यते, शिरस इति उत्तमावयवसामान्यात् मूर्ध्नं इति तदुपरि मध्यप्रदेशात्, मे मूर्ध्नि अवने,

1. 'न चाभिचरणात्' ख । 2. '-निर्णोद इत्यर्थः' ख । 3. नास्ति ख ।

शिरसि चानुप्रविष्टान् इत्यर्थः । वा इति अनर्थः । वैभ्रवणान् इति पाठे विभ्रवणस्य पुत्रान्
भ्रवरान् व्याधिरूपेण शिरसादिवु प्रविष्टान् इत्यर्थः । किञ्च ललाटाद् अभि अनुप्रविष्टान्
कल्मशान् कल्मशान् अवनशीलान् घोरान् भयङ्करान् विघनान् विविधहन्तान् वा युष्मान् विबुहामि
विविधं नाशयामीत्यर्थः । स्वाहेति स्पष्टम् । इति ।

द्वितीया—

ॐ प्रीवाभ्यो मे स्कन्धाभ्यां मे नस्तो मेऽनुप्रवेशिनः ।

मुखान् मे वद्वान् घोरान् विधनान् विवृहामि व्रः (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—मे प्रीवान्यः, अवयवापेक्षया बहुवचनम्, प्रीवावयवेभ्यः, तथा स्कन्धान्यां स्कन्वेभ्य इत्यर्थः । नस्तो नासिकातः, तथा मुखात् मे वदनाच्च अनुपवेशिन आनुपूर्व्येण प्रविष्टान् वद्वद्वान्, वद्वद्वन्ने वदन्तीति वादः, अत्रान्तर्भाषिण्यर्थो द्रष्टव्यः । वद्वद्वानर्थं देहं सम्बध्य वादयन्ति आक्रोशयन्तीति वद्वद्वदाः, तान् वोरान् इत्यादि । शिष्टं पूर्ववत् । प्रत्यवयवं मे इति प्रत्यक्निर्देश आद्वरार्थः । इति ।

तृतीया—

❧ बाहुभ्यां मे यतो यतः पार्श्वयोरुद्भूतानधि ।

उरसो बद्धद्वान् घोरोन् विघ्नान् विवृहामि वः (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—मे मम बाहुभ्यां यतो यतो यस्माद् यस्माद् बाहुप्रदेशात् तु, अपि च पाद्वर्धयोः उद्गमतान् अनुपवेशिनः, तयोरस उरःप्रदेशात् अपि अनुप्रविष्टान् विवृढामि । निष्टयुक्तम् । इति । 'रुक्ततानत्रि' इत्यपि पाठः ।

चतुर्थी—

ॐ वङ्क्षणाभ्यो मे लोहितादान् योनिहान् पञ्जिहानधि ।

ऊरुभ्यां निम्लिषो घोरान् विघ्नान् विवृहामि वः (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—मे मम वङ्गनाभ्यः ऊहसन्निभ्यः अनुपवेशिनः लोहितादान् सर्वाङ्गा-
वृतंरिभक्षकान् योनिदान् प्रवृद्धान् पञ्जिदान् बलभयकान् ऊहभ्यां निश्चिषो निविडसम्बद्धान्,
अधीत्यर्थं विवृद्धानीत्यत्र सम्बध्यते । निश्चिषान् इति सायणसम्मतः पाठः । इति ।

पञ्चमी—

७ जङ्गाभ्यां मे यतो यतः पाण्ण्योरुद्भूतानधि ।

पावथोर्विकिरान् घोरान् विघ्नान् विवृहामि वः (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—मे जह्नुभ्यां यतो यतो यस्माद् यस्माद् प्रदेशात् अपि च पाण्डुर्योः
पाणिप्रदेशयोः पादयोश्च विकिरान् विविधं विक्षिपन्त इति विकिराः सर्वत्र व्याप्ताः, तान्
अविधिवद्वाप्ति । इति । ‘रुस्तानधि’ इत्यपि पाठः ।

किमयं यथाक्रमपठिताभिरेव होमः ? न ; किं तर्हि ?

या तिरश्चीति सप्तमी ॥ ६ ॥

(A)या तिरश्चीत्यनयर्चा त्र्यवसा^१नया, सप्तमी आहुतिः कार्येति शेषः ।
तदनन्तरञ्च—

वामदेव्यर्चः ॥ ७ ॥

"वामदेव ऋषिः, तेन द्रुपं 'वामदेव्यं साम 'कया न' इत्येतत्, तदीया ऋचो वामदेव्यर्चः, तासामप्येकैकयेति द्रष्टव्यम् । न वृच्चान्तेनेति, कुतः ? एकैकयेति पुरस्तादभिर्देशात् ।

षष्ठी—

ॐ परिबाधं यजामहे निजङ्घुं शवलोदरम् ।

यो नोऽयं परिबाधते दानाय च भगाय च (स्वाहा) ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।६।१-६ ।

अस्या व्याख्या—मन्त्रपञ्चकेन सर्वाङ्गपीडाकारिणोऽपनुद्य तदभिमानिदेवम् अनेन प्रार्थयते—परिबाधं परितः सर्वाङ्गेषु बाधमानं निजङ्घुं नितरां घट्टकं निकृष्टजङ्घुं वा, शवलोदरं शवलवर्णोदरोपेतम्, उक्तरूपं पापामिमानिर्न देवं यजामहे पूजयामः, योऽयम् उक्त-
लक्षणो देवः नोऽस्मान् परिबाधते देहे परितः पीडां करोति । किमपेक्ष्येति ? उच्यते—दानाय हविःप्रदानार्थं सर्वावयवपीडनाय भवाय स्वप्रादुर्भावनाय च तं यजामहे इति सम्बन्धः ।
'-ऽनुजङ्घुं' इत्यपि पाठः । इति ।

A. सप्तमी—

ॐ या तिरश्ची निपद्यते अहं विधरणी इति ।

तां त्वा घृतस्य धारया यजे संराधनीमहम् ॥

संराधन्यै देव्यै देष्टव्यं स्वाहा । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् १।१।६ ।

अस्या व्याख्या—या तव शुभे कर्मणि प्रस्तूयमाने अहं विधरणी शुभफलविधातकारिणी इत्येवं मन्यमाना तिरश्ची वाञ्छितफलविन्नकरो निपद्यते निपतनं करोति आगच्छति, अहं तां त्वा त्वां देवतां यजे पूजयामि । कया ? घृतस्य धारया आज्याहुत्या । किन्भूतां त्वाम् ? संराधनीं सम्यक् साधनीं प्राणिनामिष्टकलस्य देष्टव्यं इष्टकलदात्र्यै । स्वाहा इति वाक्यशेषः । इति ।

ततोऽष्टमी—

ॐ कया नक्षित्र आभुवदूती सदाष्टुधः सखा ।

कया शचिष्ठया वृता । इति ।

सामसंहिता उपतर्पिके १।१।१२

तथावीकम्—

^१विहारो णामदेव्यर्चा व्याहृतीनां तथैव च ।

अलक्ष्मीनाशहोमे स्याद् अपेहीति चतुर्वशी(A) ॥ इति ।

तदनन्तरं—

महाव्याहृतयः ॥ ८ ॥

(B)महाव्याहृतयो भूराद्यास्तिस्रः, तासामप्येकैकयेति द्रष्टव्यम् ।

तदनन्तरं—

प्रजापत इत्युत्तमा ॥ ९ ॥

‘प्रजापते न त्वदि’त्येतयर्चा उत्तमा अन्त्या आहुतिः कार्येति शेषः । नन्वेतद्व्याहृत्यम्, पाठकमविधानाभ्यामेवोत्तमत्वसिद्धेः ? न ; अपेहि त्वमित्येतस्या आहुतेरुपोत्तमत्वप्रज्ञापनार्थमुत्तमेत्युक्तम् । कथं नाम ? अपेहि त्वमित्युपोत्तमा

वचनी—

ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां महिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढाचिदा रुजे वसु ।

सामसंहिता उत्तरार्चिके १।१।१२ ।

वसनी—

ॐ अभीषूणः सखीनामविता जरितृणाम् ।

शतं भवास्युतये ।

सामसंहिता उत्तरार्चिके १।१।१२ ।

व्याख्यातेयमन्त्रिमा ऋक्त्रयी प्राक् प्रथमप्रपाठकस्य नवमकण्डिकायाम् (पृ० २७५) ।

A. प्रमाणत्वेनोरीकृत्य क्षितिं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये । परं तन्त्रान्तिमेऽर्थं पाठनेनो वर्तते स च—‘अलक्ष्मीनाशके होमे स्यादपेहि चतुर्वशी’ इति ।

B. एकावली—

ॐ भूः स्वाहा । इति ।

द्वावली—

ॐ भुवः स्वाहा । इति ।

त्रयोवली—

ॐ स्वः स्वाहा । इति ।

प्रजापते इत्युक्तमेति । उक्तञ्च—अपेहीति चतुर्वंशीति । एवमेताः पञ्चदशाऽऽहुतयो भवन्तीति^१ ।

यशोऽहं भवामीति यशस्काम आदित्यमुपतिष्ठेत पूर्वाह्न-
मध्यन्दिनापराह्णे पु प्रातरहस्येति सन्नामयन् ॥ १० ॥

(A) यशोऽहमित्यनेन पञ्चर्वेन यशस्कामां यशोऽर्थी पूर्ववद्वादित्यमुपतिष्ठेत । कस्मिन् काले ? पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णेषु तिसृष्वपि सन्ध्यास्वि^२ति । एवञ्च नित्योपस्थानानन्तर-
मनेनोपतिष्ठेत, "किम् ? यथापठितेनैव पञ्चर्वेन प्रातरहस्येति संनामयन् मध्यन्दि-

चतुर्वंशी—

ॐ अपेहि त्वं परिबाध मा विबाध विबाधथाः ।

सुगं पन्थानं मे कुरु येन मा धनमेप्यति (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—हे परिबाध मार्गेऽस्मान् परितो बाधमान देव, त्वम् अपेहि मार्गादपगच्छ । हे विबाध विविधं बाधमान सर्वथा मार्गे पीडमान, त्वं मा विबाधथाः अस्मान् मा बाधस्व, यद्यपि तव पीडाकरणमेव स्वभावस्तथाऽपि मा अस्माकं तथा कुरु इत्यर्थः । मे मम पन्थानं गन्तव्य-
मार्गं सुगं सुखेन गन्तुं शक्यं कुरु । येन पथा मा मां धनमेप्यति तं मार्गं सुखं कुरु । इति ।

पञ्चदशी—

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विभ्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां (स्वाहा) ॥

इति । मन्त्रब्राह्मणम् २।१।७-८ ।

अस्या व्याख्या—हे प्रजापते प्रजानां पाळक ब्रह्मन्, एतानि समाधेयानि निमित्तानि तद्गव्यति-
रिक्तानि न भवन्ति, प्राजापत्यान्येष ; यतस्त्वत्तोऽन्यो न कश्चिदस्ति, ततो जातानि वैशुण्वाणि
यानि सन्ति तानि सर्वाणि परि ता बभूव कुरु इत्यर्थः । किञ्च यत्कामा यत् कामयमानाः ते
त्वाम् उद्दिश्य जुहुमः, तत्फलं नोऽस्माकम् अस्तु । वयं स्याम पतयः स्वामिनः । केचाम् ?
रयीणां धनानाम् । स्वाहा इचिर्दत्तम् अस्तु । इति ।

A. तत्र पञ्चानामृषां प्रथमा—

ॐ यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशाम् ।

यशः सत्यस्य भवामि भवामि यशसां यशः ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—हे आदित्य, ब्राह्मणानां यद् यशः श्रुत्यज्यवनजन्मं तदहं भवामि यशस्वी
भूयासमित्यर्थः । तथा राज्ञां क्षत्रियाणां यद् यशः प्रजापाळनतया जन्मं तदहं भवामि, यिनां

कृषिपशुपालवादिजन्यं यद् यशः तद्वहं भवामि, तथा सत्यस्य अभिवादितुर्वत् सत्यवचनमस्ति तस्य यद् यशः तद्वहं भवामि । किञ्च यशसः सर्वविषयस्य यद् यशोऽस्ति तस्यापि यशो भवामि यशःस्थानीयो भवामीत्यर्थः । इति ।

द्वितीया—

ॐ पुनर्मायन्तु देवता या मध्वपचक्रमुः ।

महस्वन्तो महान्तो भवाम्यस्मिन्

पात्रे हरिते सोमपृष्ठे ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—या देवताः चक्षुराद्यभिमानिन्यः मत् मत्तः अपचक्रमुः अपक्रान्ताः पुनः मा माम् आयन्तु आगच्छन्तु, त्वयं मामधितिष्ठन्तु इत्यर्थः । किञ्च अस्मिन् त्वयि पात्रे देवैः पातव्ये हरिते हरितवर्णे सोमपृष्ठे सोमशब्देनात्र मच्चित्युच्यते । यदाहुतिद्वारा प्राप्तं सोमरूपं हविः तत्पृष्ठे उपरि अस्य तथाविध आदित्ये मयि अनुग्रहयुक्ते सतीत्यर्थः । महस्वन्तः तेजस्वान् महान्तो महान् गुणैः प्रबृद्धश्च भवामि । इति ।

तृतीया—

ॐ रूप रूपं मे दिश प्रातरहस्य तेजसः ।

अन्नमुग्रस्य प्राशिषमस्तु वै

मयि त्वयीदमस्तु त्वयि मदीयम् ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—किञ्च हे रूप रूप्यत इति रूपः प्रकाशः, तद्वन् आदित्य रूपं तावत् प्रकाशं मे महां दिश देदि । कीदृशं रूपमिति तदुच्यते अहल्याह उद्यास्तमयमध्यमकालस्य सम्बन्धी यः प्रातःकालः तस्मिन् काले यत् तव तेजः तस्य रूपमित्यर्थः । एवं सायमहृत्य इत्यपि पक्षे बोध्यम् । किञ्च उग्रस्य उग्रवर्णबलस्य सूर्यस्यान्नं वृष्टिद्वारेण निष्पन्नं प्राशिषं प्रकर्षेण अस्मामि । किञ्च हे आदित्य, यद् हविः मयि अस्ति वै, वै इति प्रसिद्धौ । दातव्यम् अस्ति तदिदं त्वयि हुतम् अस्तु, तत् त्वयि वर्तताम् इत्यर्थः । तथा त्वयि यद् वृष्ण्यादिफलमस्ति तत् मयि अस्तु इत्यर्थः । केवनास्तु इति पठन्ति । इति ।

चतुर्थी—

ॐ यदिदं पश्यामि चक्षुषा त्वया दत्तं प्रभासया ।

तेन मा मुञ्च तेन भुक्षिषीय तेन मा विश ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—यदिदमिति तदुच्यते यदिदम्, अन्नादिरूपं कलं चक्षुषा पश्यामि । यद्वा पृथगेव वाक्यम्, यदिदं रूपं त्वयि चक्षुषा पश्यामि तदपि मय्यस्तु इत्यर्थः । किञ्च त्वया दत्तं कलं त्वमेव प्रभासव कोके प्रसिद्धं कुरु, तेन त्वद्वत्तेन अनेन मा मां भुञ्ज भोजय, भोगपर्यवसायि कुरु इत्यर्थः । तेनाग्नेन भुक्षिषीय भुक्षीय । तेन भोगसाधनेन कलेन मा मां विश तेजोरूपेण प्रविश । इति ।

नापराहोपस्थानयोः प्रातरहस्येत्येतं मन्त्रभागं (A)संनामयन् यथालिङ्गमूला,
कथम् ? 'उच्यते—प्रातरहस्य तेजस इति पूर्वाह्ने, मध्यन्दिनस्य तेजस इति मध्यन्दिने
अपराहस्य तेजस इत्यपराह्णे ।

सन्धिवेलयोरुपस्थानं स्वस्त्ययनमादित्यनावमित्युद्यन्तं
त्वादित्यनूदियासमिति पूर्वाह्णे प्रतितिष्ठन्तं त्वादित्यानु-
प्रतितिष्ठ्वासमित्यपराह्णे ॥ ११ ॥

(B)आदित्यनावमित्यनयाऽनुष्ठभा (C)यजुर्द्वयसहितया सन्धिवेलयोः सन्ध्याकालयोः
पूर्ववदुपस्थानं कर्तव्यमिति शेषः । कस्य ? मन्त्रलिङ्गादादित्यस्य, किमर्थम् ? स्वस्त्ययनं
स्वस्त्ययनार्थमित्यर्थः । 'अन्त्यस्य यजुषः सालिङ्ग्याद् विनिवेशः कर्त्तव्यः । कथम् ?
उद्यन्तं त्वेत्येतद् यजुः, पूर्वाह्णे ब्रूयादिति शेषः । प्रतितिष्ठन्तं त्वेत्येतदपराह्णे इति ।

पञ्चमी—

ॐ अहर्नो अत्यपीपरद्रात्रिर्नो अतिपारयत् ।

रात्रिर्नो अत्यपीपरदहर्नो अतिपारयत् ॥ इति ।

पञ्चानामासामाकरो मन्त्रब्राह्मणम् २।१।९-१३ ।

अस्या व्याख्या—किञ्च अहर्दिवा नोऽस्मान् अत्यपीपरत् अत्यन्तं पालयतु । भोगान् दत्त्वा
रक्षःछ इत्यर्थः । तथा रात्रिः नोऽस्मान् अतिपारयत् स्वामतिक्रामयित्वा पारयतु । स्वस्मिन्
सम्भवदुपद्रवपरिहारेण दिवं प्रापयत्वित्यर्थः । तथोत्तरवाक्यद्वयेऽपि उक्तवैपरीत्येन बोजनीयम् ।
एवमभिधानेन अहनि रात्रौ च दुःखाभावेन सुखं प्रार्थितं भवति । इति ।

A. संनामयन् परिवर्तयन् इत्यर्थः । अत्र ऊहित्वा इत्यर्थे ऊहोति प्रयोगो लिपिकरप्रमाद
इति प्रतिभाति आदर्शपुस्तकानुरोधात् यथावत् सन्निवेशितो मूले इति ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ आदित्यनावमारोत्तं पूर्णामपरिपात्रिनीम् ।

अच्छिद्रां पारयिष्णवीं शतारित्रां स्वस्तये ।

(ॐ नम आदित्याय नम आदित्याय नम आदित्याय) । इति ।

C. यजुर्द्वयी च—

ॐ उद्यन्तं त्वादित्यानुदियासम् ।

ॐ प्रतितिष्ठन्तं त्वादित्यानुप्रतितिष्ठ्वासम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।१।१४-१६ ।

आचितशतकामोऽर्धमासव्रतस्तामिस्रादौ ब्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ १२ ॥

आचितं शकटमुच्यते 'आचितं शकटं प्रादुरि'ति वचनात्(A) । शतशब्दो बहुवाची, शतं सहस्रमरितमिति पाठात्; आचितानां शतं कामयते इत्याचितशतकामः, आचितद्वारेणान् बहुपशुघन'धान्यत्वमात्मनः प्रार्थ्यते' * । तथाहि चरितार्थत्वादाचितानाम्(B) अर्धमास-व्रतः, पूर्वोक्तेन विधिना शुक्लपक्षमुपोष्य, तामिस्रः कृष्णपक्षः, तस्याऽऽदिः प्रतिपत् । ब्रीहयः प्रसिद्धाः, ब्रीहीणां कांसं ब्रीहिकांसं ब्रीहि'द्रोणमित्यर्थः । कुतः ? द्रोणः स्यात्

पुत्रेषां व्याख्या—

अहम् आदित्यनाथम् आदित्याख्यं नावं महासंसारसागरतारिकाम् आरोक्षम् आरुढोऽस्मि । कीदृशीम् ? पूर्णां काम्यैर्द्रव्यैर्भरिताम् । अपरिपादिनीं विपदामप्रापवित्रीम् (सायणमते) तथा परिपायिनीं परितः प्रासोदकाम्, नहि असत्युदके नौका गच्छति । किञ्च अचिह्नं छेदरहिताम्, पारिष्विणीं पारप्रापणशीलां शत्रुरित्रां बह्वरित्रोपेताम् । किमर्थमिति स्वस्तये अघिनाशाय । ममैतत् क्षेमाय सुखेन संसारमुत्तरितुं योग्यमित्यर्थः । ओमिति ऐकाराय प्रणवप्रतिपादाय परमात्मने नम इति शेषः । अथ तस्य परमात्मनोऽधिष्ठानभूतां देवतां नमस्करोति, आदित्याय अदितेः पुत्राय सूर्याय भगवते नमः । यद्वा प्रणवप्रतिपादाय आदित्याय आदित्याभिमानिने नमः । त्रिरावृत्ति-रादरायां । (त्रिरभिधाने हि देवा विद्वसन्ति 'त्रिसत्या हि देवाः' इति श्रुतेः) । हे आदित्य उद्यन्तम् उदयं गच्छन्तं त्वाऽनु त्वाम् अनुसृत्य उदियासम् उन्नतिं विद्याकीर्तिपुत्रपदवाद्दिसृद्धि-रूपां प्राप्नुयाम् । तथा प्रतितिष्ठन्तं प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तं त्वाम् अनुप्रतितिष्ठासं प्रतिष्ठितो भूयासम् । उक्तैरेव विद्यादिभिरविचलबलो भूयासम् । इति । अत्र भाष्यकारमते त्रयो मन्त्राः सायणाचार्यमते तु एको मन्त्र इति । तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. प्रमाणत्वेनानुवदति वचनमिदं तर्कालङ्कारोऽपि स्वभाष्ये ।

B. यद्यपि आचितशब्देन शकटो भण्यते, तथाऽप्यत्र शकटो भारः तावत्परिमितं सुवर्ण-मिश्रामिश्रेतमित्यवगच्छामः । कस्मात् ? शकटमात्रस्यानतिप्रयोजनत्वात्, तावति सुवर्णेऽपि आचितशब्दस्य सङ्केतितत्वात् ।

तथाचोक्तममरसिंहेन—

सुवर्णविस्तौ हेतोऽक्षे कुत विस्तस्तु तत्पले ।

तुला क्षिपां पलशतं भारः स्यादु विंशतिस्तुला ।

आचितो दशभाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ इति ।

कांसमानक इति वचनात्(१) । व्रीहिकांसस्य 'भोदनं भक्तं व्रीहिकांसौदनम्' * । ननु "व्रीहिकांसयोः" * व्रीहिकांसानामिति त्रिधाऽपि विग्रहस्य सम्भवात्, कस्मादेकत्वेन विग्रहः क्रियते ? उच्यते — "द्वित्वबहुत्वाभ्यां ब्राह्मणबहुत्वं स्यात्, ब्राह्मणबहुत्वस्य च आह्नदोषबहुत्वेन द्रष्टव्यात् । तथाच मनुः—

सत्क्रियां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसम्पदम् ।

पञ्चेतान् विस्तरौ हन्ति तस्मान्नोद्देत विस्तरम्(B) ॥

इति, तस्य कणानित्येकत्वदर्शनाच्च । तस्मादेकत्वेन विग्रह इति युक्तम् ।

तामिस्रादौ व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ततः "किं कुर्यादित्यत आह—

तस्य कणानपरासु सन्धिवेलासु प्रत्यग्ग्रामाग्निष्क्रम्य चतु-
ष्पथेऽग्निमुपसमाधायऽऽदित्यमभिमुखो जुहुयात् भलाय स्वाहा
भलाय स्वाहेति ॥ १३ ॥

तस्य 'प्रकृतत्वाद् व्रीहि'कांसस्य कणान् कम्बूकान् फलीकरणतुषानित्यर्थः ।

उक्तञ्च—कम्बूकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकुक्षुसाः(८) । इति ।

अपरासु सन्धिवेलासु अस्तमयसन्ध्यास्वित्यर्थः, 'प्रत्यक् पश्चिमायां दिशि ग्रामात् निवासात् निष्क्रम्य गत्वा, चतुष्पथे चत्सरे अग्निमुपसमाधाय आदित्यमभिमुखः प्रत्यङ्मुख इत्यर्थः, (१)भलाय स्वाहा भलाय स्वाहेति यजुर्भ्यां त्रिप्रहोमवत् "पृथक् पृथक् जुहुयात् ।

A. प्रमाणत्वेनोपन्यस्यते वचनमिदं चन्द्रकान्तेनापि ।

B. मनुसंहिता ३।१२६ । अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—

"सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजां देशं दक्षिणप्रवणत्वादि वक्ष्यमाणं कालमपराह्णं शौचं आह्नकर्तृ-
भोक्तृब्राह्मणप्रेष्यगतं गुणवद्ब्राह्मणलाभञ्च ब्राह्मणविस्तरौ नाशयति । तस्माद् ब्राह्मणविस्तरं
न कुर्यादिति सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणविस्तरनिषेधात् सत्क्रियादिसम्भवे पित्रादेरेकैकस्यापि
ब्राह्मणत्रयान्प्रनुज्ञानमि"त्याह ।

C. प्रमाणत्वेन परिगृहीतं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि ।

D. ॐ भलाय स्वाहा ॐ भलाय स्वाहा ।

इति मन्त्रौ तु मन्त्रब्राह्मणीयौ २।१।१७-१८ ।

१. 'भोदनमयः व्रीहिकांसौदन' यत्र । २. नास्ति ख । ३. 'अपि' नास्ति ख । ४. 'स्य' नास्ति ख । ५. 'तददित्य' ख । ६. 'किं' नास्ति ख । ७. 'प्रकृतस्य' ख । ८. 'कांसस्य' ख । ९. 'प्रत्यक्' ख । १०. 'पृथक्' नास्ति ख ।

किञ्च—

एतथैवाऽऽवृताऽपरौ तामिस्रौ ॥ १४ ॥

श्रुत्वर्थम् । अत्र सन्देशः—एतथैवेत्यनेन किं ब्राह्मणभोजनादेरावृत्तितार्थमास-
वृतादेरिति ? ब्राह्मणभोजनादेरिति ब्रूमः । कुतः ? यतस्यैव कर्मण आवृत्त्युप-
देशात्, अभ्यस्तेषु च सकृद्व्रतस्य दृष्टत्वात्, तामिस्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यादिति
व्रतान्तरोपदेशाच्च । इतरथा अर्धमासव्रतादेव ब्रह्मचर्यस्य प्राप्तत्वादिदमवाक्यं स्यात् ;
तस्माद् ब्राह्मणभोजनादेरिति 'युक्तम् ।

तामिस्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यादा समापनादा समापनात् ॥१५॥

‘तामिस्रान्तरयोर्द्वित्वाद् बहुवचन’*मयुक्तमिति चेत् ? न ; कुतः ? अहर्मेदा-
पेक्षत्वाद् बहुवचनस्य । तामिस्रयोरन्तरे तामिस्रान्तरे शुक्ल’पक्षादित्यर्थः । तामि-
स्रान्तरयोर्भवान्यहानि तामिस्रान्तराणि, तेष्वन्तरेष्वहःसु ब्रह्मचारी मैथुनवर्जो स्याद्
भवेत् । ‘तामिस्रेषु कर्मण उपदेशाद्वान्तराहःसु अनियमो मा भूदित्यत इदमुक्तम् ।
आ समापनात् ‘प्राग् व्रतसमाप्तेरिति । अभ्यासः कण्डिकापरिसमाप्त्यर्थः(१) ।

इति ‘भट्टनारायणकृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये’*

चतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठी कण्डिका ॥

अनयोर्व्याख्या—अनयोः सूर्यो देवता, अलभ्यौ परिभाषणद्विसादानेषु, परिभाष्यते सर्वैः
स्त्वते इति वा, दिनस्ति तम इति वा, आवृत्ते रसान् इति वा अल-अल्लशब्दौ सूत्रे व्युत्पन्नौ ।
तस्मै स्वाहा स्वाहुतमस्तु । इति सायणीया ।

A. अथ कण्डिकोकर्मणां प्रयोगः । तत्रानकाममारकर्मप्रयोग उच्यते—तस्य फलं कुहराज-
यक्षमादिभ्यः पापरोगेभ्यः परप्रयुक्ताभिचाराच्च यद् भवं तन्निवृत्तिः । तदर्थम् अहर्नित्यकर्मानुष्ठानान्ते
अनकाममाराक्यं मन्त्रं जपेत् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्वज्रुरात्मा देवता जपे विनियोगः ।
ॐ मूर्धुभः स्वरोम् सूर्य इष इषे इत्यादिमन्त्रः । इति ।

अथालक्ष्मीनिर्णोद्धोमप्रयोगः—तस्य फलम् अलक्ष्मीनिवृत्तिः । तेषां होमानामनुष्ठानं शुक्ल-
पक्षे कृष्णपक्षे च प्रतिपदि स्थालीपाके प्रधानचरुहोमानन्तरं स्विष्टकृद्धोमात् प्रागारभ्येन कर्तव्यम् ।
तत्र पञ्चदश मन्त्राः । मूर्धनोऽधि मे इत्यादिषण्णां मन्त्राणां प्रजापतिकर्षिरनुष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता
अलक्ष्म्यपनोदने विनियोगः । ॐ मूर्धनोऽधि मे इत्यादि स्वाहान्ता मन्त्राः, प्रत्येकम् इदमग्रे
न गमेति संज्ञकस्यागः । ततः सप्तमे, अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिरनुष्टुप् छन्दः संराधनी

1. 'नियुक्तम्' ख । 2. 'तामिस्राकरेषु द्वित्वबहुवचन-' ख । 3. 'पक्षत्रित्यर्थः' ख ।
4. 'तामिस्रे' ख । 5. 'प्राज्ञवचनानि-' ख । 6. नास्ति ख ।

देवताऽऽहम्यपनोदने विनियोगः, ॐ वा तिरस्त्रीति होमः, ॐ संराधन्वै देव्यै हेष्ट्यै स्वाहा ।
इदं संराधन्वै न मम । वामदेव्यसाक्षाद्युषां वामदेव ऋषिर्गायत्रीच्छन्द इन्द्रो देवताऽऽहम्यपनोदने-

१९ २१ २२ २२ २२ १२ २ १२ २२

होमे विनियोगः । ॐ कया नमिन्न आभूवदुती सदा वृधः सखा । कया सखिष्ठयावृता स्वाहा ।

१२ २१—२२ २ २ २१२ २१२२२२२२ २२उ २
कस्त्वा सत्यो मवानां म० हिप्रो मत्सदन्धसः । इडाधिदाहजे वध स्वाहा । अमीपुनः

१२३१२ २२ २१२ २१२

सखीनामविता जरितृणां । शतं भवास्युतये स्वाहा । इति । सर्वत्र इदमिन्द्राय न मम ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम, ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम । अपेहीति मन्त्रस्य प्रजापतिर्कविरनुष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवताऽऽहम्यपनोदनहोमे विनियोगः ।

ॐ अपेहि त्वमिति, इदमग्नये न मम । प्रजापत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्कविः पङ्क्तिच्छन्दः प्रजापतिर्देवताऽऽहम्यपनोदनाज्यहोमे विनियोगः । ॐ प्रजापतये इति इदं प्रजापतये न मम । इत्यल्लक्ष्मीर्णोदप्रयोगः ।

अथ यशस्कामोपस्थानप्रयोग उच्यते—प्रतिदिनं नित्योपस्थानानन्तरं यशोवृद्धयर्थं यशोऽहं भवामीत्यादिभिः पञ्चभिर्कविरादित्यमुपतिष्ठेत । प्रातःकाले 'दिशः प्रातरहस्य तेजसः' इति पाठः । मध्याह्ने 'मध्यन्दिनस्य तेजसः' इति पाठः । अपराह्ने 'अपराहस्य तेजसः' इति पाठः । एषां मन्त्राणां प्रजापतिर्कविर्भिगद आदित्यो देवता उपस्थाने विनियोगः । ततः पञ्चानां मन्त्राणां पाठः । इति ।

अथ स्वस्त्वयनकरोपस्थानमुच्यते—तत्र प्रातःकाले नित्योपस्थानान्ते आदित्यं नाव-
मित्युवा उच्यन्तं त्वेति यजुषा च कर्तव्यम् । सायंकाले आदित्यं नावमित्युवा प्रतितिष्ठन्तं त्वेति यजुषा चोपस्थानं कर्तव्यम् । उपस्थानमन्त्रे आदित्यपदभूतेराग्नित्यस्योपस्थानमेतदिति सिद्धा मन्यन्ते । आदित्यं नावमिति मन्त्रस्य प्रजापतिर्कविरनुष्टुप् छन्द आदित्यो देवता स्वस्त्वयनो-
पस्थाने विनियोगः । ॐ आदित्यं नावमारोक्षं पूर्णामपरिपादिनीम् । अच्छिद्रां पारविष्णवीं शतारित्रां स्वस्तये । ॐ नम आदित्याय ॐ नम आदित्याय ॐ नम आदित्याय । उच्यन्त-
मिति मन्त्रस्य प्रजापतिर्कविर्विजुरादित्यो देवता पूर्वाह्नप्रार्थने विनियोगः । ॐ उच्यन्तं त्वादित्या-
नृदियासम् । प्रतितिष्ठन्तं त्वेति मन्त्रस्य प्रजापतिर्कविर्विजुरादित्यो देवता सन्धिवेलायामपराह्न-
प्रार्थने विनियोगः । ॐ प्रतितिष्ठन्तं त्वादित्यानुप्रतितिष्ठाम् । इति ।

अथाऽऽचितशतकामप्रयोगः—आचितः शकटभारः, शतमित्युपलक्षणम्, तेन बहुशकटभार-
धनधान्यादिप्राप्तिः कळमित्यर्थः । आचितशतकामः पूर्ववर्धमासमस्तं शुक्लपक्षे कृत्वा व्रतान्ते
कृष्णप्रतिपदि द्रोणपरिमितं कृतौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽस्तमवसन्धिवेलायां ग्रामात् प्रत्यग्
गत्वा चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय क्षिप्रहोमविधिनादित्याभिमुखः प्रकृतव्रीहिकान् जुहुयात् ।
ॐ भक्षाय स्वाहा ॐ भक्षाय स्वाहेति मन्त्राभ्याम् । इदं भक्षाय न मम । ततः क्षिप्रहोमशेषं
समापयेत् । एवमेवोत्तरत्र कृष्णपक्षद्वये कर्तव्यम् । कृष्णपक्षद्वयमध्ये शुक्लपक्षे कर्तुं शक्यमात्रं
न तृपवासः । इति ।

सभाष्य-गोभिल-गृह्यसूत्रे
चतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमी कण्डिका

—:—:—

अवसानं जोषयेत्^(A) ॥ १ ॥

¹अवस्यन्ति निवसन्ति अस्मिन्नित्यवसानमावासः^{1*}, गृहार्थं भूस्थानमत्राभिप्रेतं न तु गृहमेवेति । कुतः ? 'सममि'त्येवमाद्रीनां विशेषणानामेव²मर्थत्वात्, 'तत्रावसानं प्रागद्वारं' यशस्कामो 'बलकामः कुर्वीति' [सू० ४।७।१४] 'च परस्ताभिर्देशात् । जोषयेत् जुषी प्रीतिसेवनेयोः सेवयेत्, परिगृह्णीयादित्यर्थः ।

कीदृशमित्यत आह—

समं लोमशमविभ्रंश ॥ २ ॥

समम् 'अनिज्ञोन्नतम्'³; लोमशं सतृणम्, 'तृणानि भूमेर्लोमानी'ति वचनात् ; यद् वा 'लोमानीव यत्र मृदूनि' तृणानि तल्लोमशम् । अविभ्रंश 'यत्र कृतस्य वेष्मनो नदीतीरतडागभेदवृत्तपातमार्गादिभ्यो विभ्रंशो विनाशो न स्यात्' तद्विदमविभ्रंश'⁴ । 'स्थानं जोषयेतेति' ¹⁰सर्वत्वानुषज्यते ।

प्राच्य उदीच्यो वा यत्नाऽऽपः प्रवर्तेरन् ॥ ३ ॥

प्राच्यः प्राङ्मुखा उदीच्यो वा उदङ्मुखा वा यत्न यस्मिन् स्थाने आपः प्रवर्तेरन् गच्छेयुः । स चायमिच्छाविकल्पः ।

अक्षीरिण्योऽकण्टका अकटुका यत्नौषधयः स्युः ॥ ४ ॥

क्षीरिण्यः क्षीरवत्यः, न क्षीरिण्यः अक्षीरिण्यः अर्कादिभ्योऽन्याः ; अकण्टकाः कण्टकरहिताः वर्बुलादिभ्योऽन्याः ; ¹¹अकटुकाः कटुगुणरहिताः^{11*} निम्बादिभ्योऽन्याः ; यत्रौषधयः स्युः भवेयुः ।

A. 'जोषयेत्' इति पाठान्तरम् इति तर्कालङ्कारः ।

1. 'अवस्यवसानम्, आवासः' ख । 2. 'मर्थवत्त्वान्' घ । 3. 'बलकामः' नास्ति ख ।
4. 'च' नास्ति ख । 5. 'अतिलोव' तं ख । 6. 'लोमानीति' ख । 7. 'च तृणानि' ख ।
8. नास्ति ख । 9. 'अवसानं' ख । 10. 'सर्वत्वानुपपद्यते' ख । 11. 'कटुगुणरहिता अकटुकाः' ख ।

गौरपांसु ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥

गौरा गौरवर्णाः पांसवो रेणवो यस्मिन् अवसाने, तद् गौरपांसववसानम्, तद् ब्राह्मणस्य भवति । उत्तरसूत्रयोरेवमेव विग्रहः(A) ।

लोहितपांसु क्षत्रियस्य ॥ ६ ॥

कृष्णपांसु वैश्यस्य ॥ ७ ॥

स्थिराघातमेकवर्णमशुष्कमनूषरममरुपरिहितमकिलिनम् ॥ ८ ॥

मुद्रादिभिरपि 'यदाहन्यमानं न विदीर्यते तन् स्थिराघातम् । एकवर्णमभिन्नवर्णम् । यत्रोत्पद्यमाना एवौषधयो न शुष्यंयुस्तद्विदमशुष्कम् । ऊषरमिरिणम्, यत्रोत्पत्तं न प्ररोहति ; न ऊषरमनूषरम् । मरुशब्देन उदकरहितः 'प्रदेश उच्यते, यत्र दूरमपि खनज्जिः किञ्चिदेवादकमुपलभ्यते ।

उक्तञ्च — द्वीपमुन्नतमाख्यातं शाखा चैवेष्टका स्मृता ।

किलिनं 'सजलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः(B) ॥ इति ।

तथा मरुभूम्या यत् परिहितं सर्वतो वेष्टितं स्थानं तन्मरुपरिहितम्, न मरुपरिहितम् अमरुपरिहितम्, किलिनं प्रत्यासन्नोदकत्यादुदकक्लिन्नमुच्यते ।

उक्तञ्च — किलिनं 'सजलं प्रोक्तमिति ।

दर्भसम्मितं ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ९ ॥

दर्भसम्मितं (C) दर्भसंयुक्तम्, ब्रह्मवर्चसं व्याख्यातम्(D) । तत्कामस्य ।

बृहत्तृणैर्वलकामस्य ॥ १० ॥

A. अत्र सूत्रानङ्गस्यापि अवसानपदस्य कथं समासेऽन्तर्भावः कृतो भाष्यकारेणेति न ज्ञायते, 'अवसाने' इति पदं लिपिकरप्रमादेनातिरिक्तं वा निवेशितं स्यात् । तर्कालङ्कारेण तु अवसानम् इति सम्बध्यते इत्युक्तम् । प्रमाणमत्र भगवन्तोऽनुचानाः ।

B. कर्मप्रदीपः ३।१०।१५ ।

C. दर्भैः कुशैः सम्यक् मीयते ज्ञायते परिच्छिद्यते वा यत् तद्वेत्यक्षरार्थः । प्रमाणमत्र गृह्यान्तरम्—यस्मिन् कुशावीरणप्रभृतम् इति ।

D. बृहत् ४।५।१४ सूत्रभाष्यम् (पृ० ७९९) ।

बलं भरं भरतीति बिभर्ती'ति वा, *तत्कामस्य बृहत्तृणैः वीरणादिभिः संमित-
मिति वर्तते ।

मृदुतृणैः पशुकामस्य ॥ ११ ॥

संमितमिति वर्तते(A) ।

शादासम्मितं(B) मण्डलद्वीपसम्मितं वा ॥ १२ ॥

शादा इष्टका देशान्तरप्रसिद्धा । उक्तञ्च—शादा 'वैवेष्टका स्मृतेति । तथा सम्मितं
तदाकृति, चतुरस्रमित्यर्थः । कथं नाम ? गृहस्थानस्य परि'वृतस्य चतुरस्रं कार्य-
मिति । मण्डलं परिमण्डलं वर्तुलमित्यर्थः । द्वीपशब्देन 'उन्नतमभिधीयते 'द्वीप-
मुन्नतमाख्यातम्' इति वचनात् । मण्डलं च तद् द्वीपञ्च मण्डलद्वीपम् । तत्सम्मितं
वा तदाकृति वा । कथं नाम ? उन्नतस्य सतः परिवृत्तिः परिमण्डला कार्या चतुरस्रा
वेति ।

यत्र वा श्वभ्राः स्वयंखाताः सर्वतोऽभिमुखाः स्युः(C) ॥ १३ ॥

यत्र वा यस्मिन् वा स्थाने श्वभ्राः भवटाः स्वयंखाताः स्वयमुत्पन्नाः सर्वतः
सर्वासु दिक्षु(D) अभिमुखाः इतरेतराभिमुखेणावस्थिताः स्युर्भवेयुः ।

A. मृदुतृणैः दूर्वादिभिः । सेयं त्रिसूत्री यथाक्रमं ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानाम् अवसानस्य
विशेषणार्था । कथं ज्ञायते ? तथैव ब्रह्मवर्षस-बल-पशुकामनानाम् आङ्गुल्येनोपपत्तेः ।
यथाचोक्तम्—

कुसुयुक्ता शरबहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।

अनुवर्णं बुद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च ।

इति चात्र तर्काङ्करीया व्याख्या ।

B. चन्द्रकान्तमते सम्मितम् इत्यन्तमेकं सूत्रं ततोऽपरमिति । इदमपिमञ्च सूत्रम् एक-
सूत्रतया परिगणितं सत्यव्रतेन ।

(C). एतत्सूत्रानन्तरम् अनुद्वारम् इति सूत्रं कल्पयति सामभ्रमी ।

D. यत्र खलु दिशां विदिशाञ्च विचारणा नाभिप्रेयते तत्र 'सर्वतः' इति शब्दः प्रयुज्यते
आचार्येण, तथाच गृह्यासंग्रहः—

दिशाञ्च विदिशाञ्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।

सर्वतस्तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते ॥

इति गृ० सू० १।१४ ।

तत्रावसानं^(A) प्राग्द्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वीत ॥ १४ ॥

तत्र तस्मिन् दशगुणविशिष्टे स्थाने अवसानं गृहम्, अयमवसानशब्दो गृहवचनः ; कुतः ? पुनरवसानग्रहणात्, 'अनुद्वारं च गृहद्वारमिति गृहशब्दश्रुतेः । 'प्राग्द्वारं प्राङ्मुखद्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वीत, कामशब्दाभ्यासादन्यतरकामो नोभय-कामः, यद्युभयमभिप्रेतं स्यात् तथा सति यशोबलकाम इत्यवश्यम् । तस्माद् यशस्कामो बलकामो वेति द्रष्टव्यम् ।

उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ॥ १५ ॥

अवसानं कुर्वीतिति वर्तते ।

दक्षिणद्वारं^(B) सर्वकामः ॥ १६ ॥

दक्षिणद्वारे वास्तुनि यद् यत् कामयते तत् तद् भवतीति दर्शयति ।

न प्रत्यग्द्वारं कुर्वीत ॥ १७ ॥

ऋज्वर्थम् ।

अनुद्वारं च^(C) गृहद्वारम् ॥ १८ ॥

न कुर्वीतिति वर्तते । अनु पश्चाद् द्वारमनुद्वारम् । तादृशं गृहद्वारं न कुर्वीतिति द्विद्वारमित्यर्थः, अथवा द्वारमनु गृहद्वारं न कुर्वीत । कथं नाम ? अन्यगृहद्वाराभिमुखं 'गृहद्वारं न कुर्वीतित्यर्थः । तथाच वास्तुविद्याविद्विरुक्तम्—

द्वारगवान्तस्तम्भैः कर्ममभित्यन्तकोणवेधैश्च ।

नेष्टं वास्तुद्वारं विद्धमनाक्रान्तमार्गैश्च^(D) ॥

तथा^(E) च 'गृहद्वारं कुर्वीत'—

यथा न संलोकी स्यात्^(F) ॥ १९ ॥

A. 'तत्रावसानमि'त्यादि चतुःसूत्री सामश्रमिणा एकसूत्रतया परिगणिता ।

B. 'दक्षिणाद्वारमि'ति सामश्रमितकालङ्कारो पठतः ।

C. तर्कालङ्कारमते चान्तम् एकसूत्रम्, 'गृहे'त्याद्यपरमिति । सत्यव्रतमते 'अनुद्वारञ्च' इति सूत्रमत्र न वर्तते ।

D. कर्मप्रदीपः ३।१०।१६ । प्रमाणत्वेन पठितं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वभाष्ये चतुर्थचरणपाठभेदेन । स च पाठः 'विद्धमनाक्रान्तमन्यैश्च' इति ।

E. 'गृहद्वारम्' इत्यादि 'संलोकी म्यादि'त्यन्तमेकमेव सूत्रमिति सत्यव्रतस्य कल्पना ।

यथा येन प्रकारेणायं वास्तुनि सन्ध्योपासनहोमार्चनभोजनादिक्रियाप्रवृत्तौ बहिर्यतिनां 'श्वचाण्डालपतितादीनां संलोकी आलोकनगम्यो न स्यात् न भवेत् । अन्ये तु यथा न संलोकि स्यादिति पठन्ति । तत्रार्थः—यथा गृहमध्ये धनधान्यादिकं बालपुत्रासिनोऽश्वत्थादिकं च बहिरर्जनस्य संलोकि आलोकनगम्यं न स्यादिति । किमुक्तं भवति ? स्वावृतद्वारं (१) वेष्म कर्तव्यमिति ।

तस्य च वेष्मनो "हि सुपरिवृतस्यापि" *—

वर्जयेत्^(२) पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा ।

न्यग्रोधमपराद् देशाद् उत्तराच्चाप्युदुम्बरम् ॥ २० ॥

अश्वत्थादयः प्रसिद्धाः ।

पतरेतासु दिक्ष्ववस्थितैः किं भवतीत्यत आह—

अश्वत्थादग्निभयं ब्रूयात्^(३) प्लक्षाद् ब्रूयात् प्रमायुकान् ।

न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीडामद्यामयमुदुम्बरात् ॥ २१ ॥

प्रमायुकानल्पायुषः । अक्ष्यामयोऽक्षिरोगः । शृज्वन्यन् ।

आदित्यदेवतोऽश्वत्थः प्लक्षो यमदेवतः^(४) ।

न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः ॥ २२ ॥

देवतानिर्देश उत्तरार्थः । शृज्वन्यन् ।

तानस्वस्थानस्थान् कुर्वीत ॥ २३ ॥

येषु स्थानेषु वर्ज्यत्वेनैते अश्वत्थादय उपदिष्टस्तान्येवेषां स्वस्थानानि. स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्तीति स्वस्थानरथाः. न स्वस्थानरथा अस्वस्थानस्थाः. अन्यद्विक्स्था

A. कपाटयुक्तं गृहप्रवेशमार्गं कर्तव्यमित्यर्थः ।

B. 'वर्जयेद्' इत्यादिस्मृत्यत्रयम् एकं सूत्रं सत्यव्रतमते । रघुनन्दनस्तु प्लक्षस्थाने अक्षं पपाठ ।

(१). 'विद्यात्' इति पठति चन्द्रकान्तः ।

अत्रापि 'अक्षो ब्रूयादिति' रघुनन्दनपठपाठः, तत्कृता व्याख्या च—अक्षः पर्वटी ।

प्रमायुकान् प्रकृष्टपित्तान् । 'मायुः पित्तम्' इत्यमरः । इति ।

1). 'अश्वत्थादग्निभयं ब्रूयाद्' इत्यत्र एकाक्षराधिक्ये 'प्लक्षो यमदेवतः' इत्यत्र एकाक्षर-
न्यूनतायामपि न लक्ष्मोभङ्गदोषश्चोदयितव्यो भवति । भवति चात्र ब्राह्मणं प्रमाणम्—'नक्षो-
कस्मादक्षराद् विराधयन्ति' इति ।

इत्यर्थः । तानेतानम्बत्यादीन् अस्वस्थानस्थान् कुर्वीत अन्यविक्लस्थानाभ्येवित्यर्थः । अथवा अस्वस्थानस्थान् कुर्वीत समूलानुद्धरेदित्यर्थः । तदेतद् यथामिप्रेतम् ।

उद्धरणपक्षे त्वयं विशेषः (A)—

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“तान् स्वस्थानस्थान् कुर्वीत” इति पाठे तानव्यवस्थादीन् स्वस्थानस्थान् स्वेषु स्थानेषु स्थितान् कुर्वीदिति व्याख्येयम् । यस्मात् पूर्वादिष्ववस्थितेषु अवस्थाविदुः अग्निभयादिकं स्वस्थानस्थितेष्वप्यभ्युदयः, तस्मात् तान् स्वस्थानस्थितान् कुर्वीत स्वेषु स्थानेषु रोपयेदित्यर्थः । आह—कानि पुनरग्नीषां स्वस्थानानि ? पूर्वादिपरीतानीति नूनम् । कस्मात् ? वास्तुविद्याविदां वचनात् । तथाचोक्तम्—

याम्यादिष्वशुभफला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते ।

उदगाविषु प्रशस्ताः प्लक्षवटोदुम्बराश्चस्थाः ॥ इति

भवनस्य षटः पूर्वं जातः स्यात् सार्वकामिकः ।

उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ।

प्लक्षत्रोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्यये ॥

इति चैवमादि” इत्याह ।

अथ गृहारम्भगृहप्रवेशविषये यो विशेष उक्तो रघुनन्दनेन तस्मात् किञ्चिदाहृत्योपन्यस्यते—

सुनिर्मितां मन्दिरभूमिमादौ निधाय तोयावधि यज्ञतस्ताम् ।

कुर्वाद् विशालयामथवा नृमानं स्वात्वाऽथवा प्रवचनसाह विविक्तः ॥

देवीपुराणम्—

पुरुषाधः स्थितं शाल्यं न गृहे दोषर्षं भवेत् ।

प्रासादे दोषर्षं शाल्यं भवेद् यावज्जलान्तकम् ॥

गृहारम्भेऽतिकण्ठूतिः स्वात्म्यङ्गे यदि जायते ।

शाल्यं त्वपनयेत् तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥

सारसंग्रहे—

न कोणेषु गृहं कुर्यात्प्राप्यन्ते नापि मध्यतः ।

कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ॥

मध्ये च सर्वनाशः स्यात् तस्मादेतद् विवर्जयेत् ॥

पूर्वद्वारो वृद्धिकरो धनद्वारोत्तरद्वारः ।

दक्षिणद्वारतो वस्तुर्धनहा पश्चिमद्वारः ॥

वास्तुनः प्रागादिनीचत्वपक्षम्—

प्रागादिस्थे सखिले छतहानिः शिखिभयं रिपुभयञ्च ।
 क्षीकल्लहः क्षीदौष्टं नैःस्वं विसात्मजविबुद्धी च ॥
 जम्बीरपूगपनसात्रककेतकीभिजांतीसरोजतगरापुरमल्लिकाभिः ।
 यक्षारिकेल्लक्ष्मीवल्लपाटलाभिर्वृक्तं तदाश्रमपदं श्रियमातनोति ॥
 शोभना दाडिमाशोकपुञ्जागविलक्ष्मकेशराः ।
 रक्तपुष्पाद् भयं राज्ञः क्षीरिणा च पक्षोर्भयम् ॥
 कण्टकारिर्नवं कुर्याद् गृहभेदञ्च शास्त्रमलिः ।
 कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्तसप्तोदिताः क्रमात् ।
 बह्विदयं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम् ॥
 वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण वामेन चेते खलु नित्यकालम् ।
 त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्त्य भूमौ तं वास्तुनागं प्रषदन्ति सिद्धाः ॥
 भाद्रादिके वासवदिकक्षिराः स्यान्मागादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्धा ।
 प्रत्यक्षिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्यैष्ठादिकौत्तरक्षिराः स नागः ॥
 मूर्ध्नि स्नाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः ।
 जवनेऽर्धक्षयं विद्यात् सर्वसम्पत् तथोदरे ।
 एकं नागोदुर्लभं द्वौ द्वे वेदं दक्षिणपश्चिमे ॥
 त्रिशालं पूर्वतो द्वीनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् ।
 केचिद् दक्षिणभागे तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः ॥
 ऐशान्यां देवशाला स्याद्वाग्नेय्याञ्च महानसम् ।
 आयुष्करन्तु नैर्ऋत्या वायव्यां कोशमन्दिनम् ॥

मत्स्यपुराणे—

चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युस्तथैव च ॥
 भाषादे धनरत्नानि पञ्चवर्जमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे काञ्चनं पुत्रान् हानिं भाद्रपदे तथा ॥
 पक्षीनाश इवे मासि कार्तिके धनधान्यभाक् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तत्करतो भयम् ॥
 माघे चाग्निभयं विद्यात् फाल्गुने काञ्चनं सुतान् ।
 शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तत्करतो भयम् ॥

विशेषयति भोजः—

कर्किकुम्भहरिमन्त्रातेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि ।
तौलिमेववृषद्विष्टिकजाते दक्षिणोत्तरमुखानि कुर्यात् ॥
अन्यथा यदि करोति दुर्मतिर्व्याधिशोकघनहाभिमभुते ।
मीनवापमिथुनाङ्गनागते कारयेत्त गृहमेव भास्करे ॥
न प्रधानगृहारम्भं कुर्यात् पौषे शुभावधि ।
यदि कुर्यात् सोऽचिरेण महतीमापदं व्रजेत् ॥

महाभारते—

निषिद्धंऽपि हि काले तु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणवस्त्रगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
छन्दनं संग्रहञ्चैव काष्ठादीनां न कारयेत् ।
श्रवणादौ बुधः वट्के न गच्छेद् दक्षिणां दिशम् ॥
अग्निपीडाभयं शोको राजपीडा धनक्षयः ।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्त्रादिपञ्चके ॥
क्षीरिवृक्षोज्ज्वलं वाह गृहेषु न निवेशयेत् ।
कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्याभ्रैर्वातपीडितम् ।
वैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं शमशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं वाह नीपनिम्बविभीतकाम् ।
कण्टकिनोऽसारतरुन् व्रजेयेद् गृहकर्मणि ॥
वटाऽवस्थौ च निर्गुण्डी कोविदारविभीतकौ ।
प्लक्षकं शालमलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् ॥
विस्ताराद् द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्यात् तथा शुभम् ॥

गृहारम्भन्तु श्रवणादावप्याह राजमार्तण्डः—

आदित्येज्यभरोहिणीमृगशिरश्चित्राधनिष्ठोत्तरा-
पौष्णीविष्णुशतानुराधपवनैः शुद्धैः सप्तारान्वितैः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेदमादिकार्यं शुभम् ॥

मत्स्यपुराणम्—

चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥

एताश्चैव देवता अभियजेत ॥ २४ ॥

‘वशब्दोऽनन्तरौककल्याभिसम्बन्धार्थः । समूलानुद्धरेत् तद्दोषोपशमाय च

अश्विनी रोहिणी मूळमुत्तराश्रयमैन्दवम् ।
स्वाती हस्ताश्रुराधा च गृहारम्भे प्रसृत्यते ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातेऽग्निगण्डके ।
विष्णुभगण्डपरिवज्रं योगेषु कारयेत् ॥
भाद्रित्यभौमवज्र्यास्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कृपवापीषु चैव हि ॥

राजमार्तण्डे—

पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत् पूर्वस्यां वज्रयेद् गृहम् ।
उत्तराख्यं न कुर्वीत नवन्याविचतुर्दशीम् ॥
अमावास्याऽष्टमीमध्ये पश्चिमाख्यं विचर्जयेत् ।
नवमीतन्त्रं यामाख्यं यावच्छुक्लवतुर्दशीम् ॥

ज्योतिषे—

उर्ध्वं विशालामदितिष्ठ शक्रं भुजङ्गमग्निश्च विहाय गेहम् ।
ग्राम्यत्वलप्रस्थिरमन्दिरेषु कुर्वाञ्छुभैर्युक्तमिरीक्षितेषु ॥
नवग्रहा भवेयुस्त यदि केन्द्रत्रिकोणगाः ।
दोषस्तदा क्षयं याति तमः सूर्योदये यथा ॥

देवगृहे तु विधेयः—तत्र कल्पतरौ देवीपुराणम्—

यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाञ्चजरोपणे ।
गतांपूरणिकाम्यासे शुभवस्तस्य पूजितः ॥

मातस्ये—

चैत्रेऽथ कालगुणे वाऽपि ज्यैष्ठे वा माघवेऽपि वा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

प्रतिष्ठासमुच्चये ‘ज्यैष्ठापाठकयोर्वाऽपि’ इत्युक्तेराषाढे दक्षिणायनेऽपि दुर्गाप्रतिष्ठामाह देवी-
पुराणम्—

महिषाछरहन्त्यान् प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥ इति ।

कृत्वचिन्तामणौ—

गृहेषु यो विधिः प्रोक्तो विधिवेत्तप्रवेक्ष्योः ।

स एव विदुषा कार्यो देवतायतनेऽपि ॥

एतत् मासव्यतिरिक्तशुभवन्त्रादिविषयम्, अन्यथा प्रागुक्तविरोधापत्तेः । इति ।

एता एव देवता अभियजेतेति । अथवा अस्य प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् स्मृत्यन्तरोक्त-
प्रायश्चित्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः । एता एव देवता अभियजेत ऋक्शतं च जपेदिति* ।
उक्तञ्च मनुना—

फलदानाञ्च वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्(A) । इति ।

एवकारकरणाद् यदेवत्यमेव वृक्षमुद्धरेत् तामेव देवतामभियजेत न चतस्रोऽपीति(B) ।

मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णया गवा यजेत ॥ २५ ॥

कस्य मध्ये, निष्पन्नस्य "गृहस्य ? न तदर्थपरिगृहीताया भूमेः । कुतः ?
पूर्वः प्रोष्ठपदैः गृहंऽग्निं प्रतिष्ठाप्येति सामविधौ दृष्टत्वात्(C) । अग्निमुपसमाधयेति

A. मनुसंहिता ११।१५२ । अस्योत्तरार्धन्तु—

गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् । इति ।

अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—“फलदानामान्नादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुम्भकादीनां बल्लीनां
गुडुच्यादीनां लतानां वृक्षशाखासक्तानां पुष्पितानाञ्च वीरुधां कुम्भाण्डादीनां प्रत्येकं छेदने पाप-
प्रमोचनार्थं सावित्रयादि ऋक्शतं जपनीयम् ।

इत्यनर्थमशुष्काणां द्रुमानामवपातनम् (११।६४)

इत्यादिरुपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । इदं फलवद्गृक्षादिच्छेदने लघुप्रायश्चित्तं
सकृद्गुडिपूर्वकविषयं वेदितव्यम्” । इत्याह ।

B. केचित् कल्पान्तरसमुच्चयार्थमपि वशाब्दं वर्णयन्ति । कथं नाम ? यदि तान्
अल्पस्थानस्थान् न कुर्यात् तदा—

छिन्त्याद् यदि न तर्हस्तांस्तदन्तरे पूजितान् जपेद्व्यान् ।

पुत्रागाशोकारिष्टवकुलपनसाम्प्रमीशाकौ ॥

इति वास्तुविद्याविदुक्तं कुर्यादिति, नदिदं कल्पान्तरं वशाब्देन समुचीयते इति मन्यन्ते ।

(C). तथाच वास्तुशमने सामविधानब्राह्मणम्—प्रदक्षिणं प्रतिदिशं रज्ज्वा यच्छेदवान्तर-
देशेषु च यन्नाभिसमेयुस्तत्रोपलिप्तेद् रज्ज्वन्तेषु च शमीपलाशाभीपर्णानां पात्रैर्वास्तुपक्षिरेत्,
अक्षतैश्च सुमनोभिश्च पूर्वैः प्रोष्ठपदैर्गृहे अग्निं प्रतिष्ठाप्य धानावन्तं करम्भिणमित्येतद् गीत्वा पायस-
मसौ जुहुयात् परेषाञ्च पलाशपर्णमध्यमेषु बलपुषहारः प्रजापतये स्वाहेति मज्ज उपहरेत्,
इन्द्रायेति पुरस्ताद् वायव्य इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे यज्जमायेति
पश्चान्महारात्रायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतो महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे बाह्वक्ये इत्यवस्ताद्
ऊर्ध्वं नमो ब्रह्मण इति दिशि बहुपुष्पवनधान्यहिरण्यमायुष्मत्पुष्पं वीरसूः छन्त्या अविवच-

व्याख्यातम्(A)। कृष्णया कृष्णवर्णया 'गवा यजेत ।

गोरभावे कथमित्यत आह—

अजेन वा श्वेतेन ॥ २६ ॥

यजेतेति वर्तते । गो-पशुभ्यां यथालाभमन्यतरेण यजेनेत्युक्तम् ।

तत् किं केवलाभ्यां यजेत ? न ; किं तर्हि ?

सपायसाभ्याम् ॥ २७ ॥

गवा पायससहितया यजेत, अजेन वा सपायसेनेति ।

पशुद्वयाभावे कथमित्यत आह—

पायसेन वा ॥ २८ ॥

केवलेन पायसेन वा "यजेतेति वर्तते । तद्वन्न पशुप्राज्ञणे पायसहविषश्च निर्वापे वास्तोष्पतये त्वेति देवतानिर्देशः स्यात्, कुतः ? समाख्यानात् । उक्तञ्च अनाज्ञाते-
ष्विति(B) । जातवेदो वपया गच्छ देवानिति च वपाहोममन्त्रः स्यात्, कुतः ?
देवदेवत्यत्वात्, केवलपायसपक्षे तु वपायागलोपः स्यात्, प्रधानाभावे गुणानां दूरत
व्याभावात् । अवदानान्ययत्र चतुर्दशावदेयानि, कुतः ? वामसक्थिलोम्नोरपवादा-
भावात्(C) ।

एवं प्रकृतिवत् पायसमांसचरुं श्रपयित्वा ततः—

वसामाज्यं मांसं पायसमिति संयूय ॥ २९ ॥

वसा "श्रुतावदानमांसयूषः(D) । आज्यं घृतम् । मांसं पश्ववदानमांसम्, पयसि

कीकं शिवं पुण्यं वात्सु भवति, चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरे वा पुनः प्रयोगः पुनः प्रयोगः ।
इति ३।३ ।

A. ब्रह्म्यं सूत्रम् १।३।१ (पृ०-४५-४६) ।

B. ब्रह्म्ये सूत्रे ४।४।२२-२३ (पृ० ७८३-८४) ।

C. ब्र०, सू० ४।१।४ (पृ०, ७१५) ।

D. अत्र तर्काङ्कुरः—"वसाम् इति श्रुतावदानमांसयूषमाहुः । तद्धि वसासम्पृक्तं
भवति । श्रुते सक्तु मांसे निर्गच्छन्ती वसा यूषेणैव मिश्रीभवति न पृथगुपलभ्यते । आह—
एतस्माद्विज्ञात् पूर्वमेव वसां पृथगुद्धरिष्यामः ? न इत्युच्यते, कुतः ? कल्पनागौरवापत्तेः,
प्रमाणविशेषस्य चाभावात् । तस्मात् चक्षुर्वचस्वैव अवगमाप्राद्वगतैरन्ययोपपन्नं लिङ्गं न

भवः पायसः, पतानि वसादीनि चत्वारि संयूय, यु मिश्रणे संमिध्य । अत्र चावदानानां प्रकृतिवन्मध्यपूर्वार्धभ्यो नावदेयम्, कुतः ? अष्टगृहीतं गृहीत्वेत्युपरिष्ठाद् प्रहण-विशेषोपदेशात् । तस्मादवदानानि ध्रपयित्वा कंसे वसामवसिष्य प्रस्तरेऽवदानानि कृत्वा नवायां सूनायाम् अणुशम्भेदयित्वा कंसपात्रे वसाज्यपायसैः सह संयूय ;

ततः—

अष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात् ॥ ३० ॥

“अष्टावदानानि ‘यत्र गृह्यन्ते तदिदमष्टगृहीतम्’(A) । तच्च सजीतस्य ‘मध्य-पूर्वार्धभ्यां त्रिर्ग्रहणात् षडवदानानि भवन्ति, भृगूणान्तु मध्यपूर्वार्धपश्चार्धभ्यो त्रिर्ग्रहणात् षडेव भवन्ति । पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्चाऽऽज्यस्य”, एवमष्टगृहीतं भवति । अवदानस्थानानि चात्र पृथगाज्येनावनेजयेत्, प्रत्यनक्त्यवदानस्थानानीति (B) प्रकृताव-विशेषेण विधानात् ।

वास्तोष्पत इति प्रथमा^(C) वामदेव्यर्चो महाव्याहृतय इत्युत्तमा ॥ ३१ ॥

(D) वास्तोष्पते प्रतिजानीहि इत्यनेन मन्त्रेण प्रथमा आहुतिर्भवतीति शेषः । वाम-

वर्षन्तमनुमापयति इत्याख्येयम् । इष्यते खल्वन्यत्रापि तत्सम्बन्धान् ताच्छब्दम् । दण्डयोगाद् दण्डः पुरुष इत्येवमादौ बहुलम्” इत्याह ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“अष्टगृहीतं गृहीत्वा अष्टकृत्वो गृहीतं कृत्वा इत्येतत् । कस्मा-दष्टगृहीतं गृहीत्वा ? संमिश्रितादित्याह । कुतः ? मिश्रणस्य तदर्थत्वात्, पूर्वञ्च तथैव दृष्टत्वात् । अत्र च मध्यात् पूर्वार्धादिति प्राकृतो धर्मो निवर्तते । कस्मात् ? वैकृतस्य विशेषोपदेशस्यार्थवत्त्वात् । भृगूणामपि नात्र कश्चित् विशेषः, एवमेके” इत्याह ।

B. ब्रह्मं सूत्रम् १।८।८ (पृ० २२०) ।

C. सूत्रमिदं प्रथमा इत्यत्र—‘देव्यर्च’ इत्यत्र—‘हृतय’ इत्यत्र च विभज्य चतुःसंख्याकं कृतवर्षान्द्रकान्तः ।

D. मन्त्रस्तु—

ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् स्वावेशो अगमीवो भवा नः ।

यसे महे प्रति तन्नो भुवस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।६।१ विनियोगप्रमाणन्तु सावित्रगृह्येऽपि ४।२।१८ ।

अस्य व्याख्या—हे वास्तोष्पते वास्तोर्गृहाधिष्ठानक्षेत्रस्य पाकवितः, एतन्नामकदेव,

1. ‘मध्यात् पूर्वा-’ ख । 2. ‘-दाह’ नास्ति ख । 3. ‘षड चावदानानि’ ख । 4. ‘वम’ नास्ति ख ।

5. ‘मध्यमपूर्वार्धा’ ख । 6. ‘-व्यम्’ ख ।

देव्यर्चो महाव्याहृतय इति व्याख्यातम्^(१) । प्रजापतये स्वाहेत्यनेन च मन्त्रेण उत्तमा आहुतिर्भवतीति वर्तते । उपदेशकमादेव सिद्धे प्रथमोत्तमाग्रहणमयुक्तमिति चेत् ? 'न ; यतयोरेव देवतयोः संनीत'हविर्यागाभिसम्बन्धार्थं प्रथमोत्तमाग्रहणम् । वामदेव्यर्चि-
महाव्याहृतिभिर्ध्वेतयोरेवान्तराज्यं जुहुयात् ।

उक्तञ्च—

आम्बयुज्यां तथा कृष्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः^(२) ।

इत्यादि । एवञ्च द्वे एवाष्टगृहीतेन भवतः । अन्तरा षडाज्याहुतयः सकृद्गृहीतेनेति^(३) ।

हुत्वा दश बलीन् हरेत् ॥ ३२ ॥

हुत्वेति प्राप्तत्वात् अवाच्यमिति चेत् ? न ; 'प्राक् स्विष्टकृत आवापः' [सू० १।८।१५]
इति वचनाद् बलिहरणस्याप्ययमेव क्रमो मा भूदित्यतः स्विष्टकृदादेर्यज्ञवास्त्वन्तस्य
कर्मण उपसंप्रहार्यं प्राप्ते पुनर्वचनम् ।

अथवा कर्मापवर्गत्वादकृत एव बलिहरणे वामदेवप्रगानं मा भूदित्यतः क्रमार्थं
पुनर्वचनम् । हुत्वा दश बलीन् हरेत् ततो वामदेव्यं गायेदिति । अथवा हुतशेषेण

अस्मान् अनुष्ठातृन् गृहवासिनो वा प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु रक्षिष्यामीति । अथवा
प्रत्येकमस्मान् रक्षा एवेत्यवबुध्यस्व । किञ्च नोऽस्माकं स्वावेशः स्रष्टु आ सर्वतः प्रवेशयुक्तो भव ।
तथा अनमीवो रोगरहितोऽप्याधितो भव । अस्माकं शोभननिवेशनं रोगाभावञ्च कुरु इत्यर्थः ।
किञ्च ते त्वां यत् फलं मेहे तन्नोऽस्मभ्यं जुषस्व प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे
पुत्रभृत्यादिकाय शं सुखकष्टे भव, तथा चतुष्पदे पशवादये शं भव इति । इति ।

A. वामदेव्यर्चं त्रयी महाव्याहृतयश्च उक्ताः प्राक् । ३० सू० ४।६।७-८ । (पृ० ८११-१२)

B. कर्मप्रदीपवचनमिदमुक्तं प्राक् ३।८।२ सूत्रभाष्ये (पृ० ६७)

C. अत्र तर्कालङ्कारः—“उच्यते—अनयोः प्रथमोत्तमत्वमभिदधानः खल्वनयोरेवाऽऽहुत्यो-
ज्यमागामिसम्बन्धं ज्ञापयत्याचार्यः । न सर्वासामाहुतीनाम् । तस्माद् वामदेव्यर्चो महाव्याहृतय
इत्यन्तरूपसूत्रिताः षडाहुतय आज्येनैव स्युः, न चरुणा । तथाचोक्तम्—

आम्बयुज्यां तथा कृष्यां यज्ञकर्मणि याज्ञिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ॥

द्वे पञ्च द्वे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽभधीत् ॥ इति ।

सौअमर्थः । रत्नसूत्रादयस्त्वैतदज्ञानन्तः सर्वा एव चर्वाहुतीरिच्छन्ति । तदशकम्” इत्याह ।

बलिदानप्रदर्शनार्थं हुत्वेत्युक्तम् । हुत्वा तच्छेषेण दश बलीन् हरेदिति । दशाना-
मेवोपरिष्ठा'भिर्देशाद् 'दशेत्यवाच्यमिति चेत् ? न ; 'प्राच्यूर्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्य-
प्रयोगः' [सू० ४।७।३७] इति वचनात् । इहैतस्य बलित्रयस्या'नित्यत्वप्रसङ्गो मा
भूदित्यतस्तद्दशङ्काव्यावृत्त्यर्थं दशेत्युक्तम्^(A) ।

'बलीन् हरेदित्युक्तम्, क तान् हरेदित्यत आह—

प्रदक्षिणं प्रतिदिशम् ॥ ३३ ॥

बलिहरणदेयतापदेशसूत्रात् प्रदक्षिण्यसिद्धेः प्रदक्षिणमित्यवाच्यमिति चेत् ? न ;
अनेः प्रदक्षिणं कृत्वा* बलीन् हरेदित्येवमर्थं प्रदक्षिणमिति वचनम्, इतरथा विशेषा-
भावाद् ब्रह्मणोऽनेश्चान्तरा अप्रादक्षिण्येन वा गच्छेत् ; तदनिष्टमतः प्रदक्षिणमिति
वचनम् । दिशं दिशं प्रति प्रतिदिशम् । बलीन् हरेदिति वर्तते ।

"किं मुख्यास्वेव चतसृषु दिक्षु ? न ; किं तर्हि ?

अवान्तरदेशेषु ॥ ३४ ॥

च-शब्दो लुप्तवद् द्रष्टव्यः, अवान्तरदेशेषु च बलीन् हरेदिति वर्तते* ।

कथं हरेदित्यत आह—

आनुपूर्व्येणाव्यतिहरन्^(B) ॥ ३५ ॥

ननु इदं मनारब्धयं सूत्रमुत्तरसूत्रात् तदर्थ*सिद्धेः ? न ; एतस्मिन्ननुच्यमाने
पूर्वसूत्रसामर्थ्याद् बलिमन्त्रान् विद्वत् चतसृषु मुख्यासु दिक्षु हुत्वा ततोऽवान्तर-

A. "अथवा 'प्रजापतये स्वाहेति मध्य उपहरेत्' इति सामविधानब्राह्मणे एकादशानां
बलीनां हरणदर्शनादत्रापि मध्यतोऽप्यधिकं बलिहरणं स्यादिति सामाधिकाशङ्कामपनेतुं दश
इत्याह । दशैवात्र बलयो भवन्ति न पुनः सामविधानवदेकादश । प्रजापतये स्वाहेति होम
एवात्र स्यात् न बलिरित्यभिप्रायः । न चैवं ब्राह्मणविरोध इति शङ्कनीयम्, तस्मात् कल्पान्
कल्पान्तरस्वादेतस्य, अत एव होमेऽपि तत्र विशेषः श्रूयते । स च तत्रैवानुसन्धेयः । तस्माद्
ब्राह्मणं औतामिषिवयं कल्पान्तरमभिप्रायं वेत्यास्थेयम्" इति चात्र तर्कालङ्कारीये भाष्ये ।

B. 'हुत्वे'त्यादि'व्यतिहरन्' इत्यन्तसूत्रचतुष्टयी सामभ्रमिमते एकसंख्याकेति ।

1. 'निर्देशात्' नास्ति ख । 2. 'दशेत्यतदवाच्य-' ख । 3. 'स्यापि नित्यत्व-' ख । 4. 'नर्तन' ख ।
5. 'चित' नास्ति ख । C. नास्ति ख । 7. 'मनारब्ध' ख । 8. 'विहि' ख ।

विष्णु हरेत् ; तदनिष्टमत इदमुक्तम् । आनुपूर्व्येण यथाक्रमेण । अव्यतिहरन् बलिमन्त्राणां
विशाञ्च व्यत्यासमकुर्वन्(A) ।

केषु प्रदेशेषु हरेत् काभ्यश्च देवताभ्य इत्यत आह—

इन्द्रायेति पुरस्ताद् वायव इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः
पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणार्येति पश्चान्महाराजायेत्यवान्तर-
देशे सोमायेत्युत्तरतो महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वासुकय इत्यधस्ता-
दूर्ध्वं नमो ब्रह्मण इति दिवि ॥ ३६ ॥

अधस्तादिति नीचप्रदेश इत्यर्थः । 'दिवीति आकाश इत्यर्थः' * । कुतः ?

विभ्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्तिपेत्(B) ॥

A. सूत्रस्यास्य व्याख्यायां तर्कालङ्कारः—“कस्य पुनर्व्यतिहारो निषिध्यते ? आनुपूर्व्यस्ये-
त्याह । कुतः ? सन्निधानान्, मन्त्राणामिति च प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ? तेषामपि
बौद्धसन्निधानस्य सम्भवात् । न वक्तव्यं तर्हि ? ननु विधानसामर्थ्यादेव व्यतिहारो न
भविष्यति, अथोच्यते—कारणं वक्तव्यम् । आद्वयमिति ब्रूमः । आह—ननु सूत्रमेवैतद्व्याच्यं
पूर्वसूत्राभ्यामुत्तरसूत्रेण चास्य गतार्थत्वात् ? उच्यते—नैव दोषः । कस्मात् ? सामान्यप्राप्तेर्विशेष-
कथनस्यापुनरुक्तत्वात् । लेखशैली खल्वियमाचार्याणाम्, ते खल्वद्वितः सामान्येनाभिधाय
पुनस्तदेव विशेषेणाभिधत्ते । सोऽयमलङ्कारो न दोषः । अस्मिन् खल्वनुक्ते पूर्वसूत्रद्वयक्रमानु-
रोधान्मन्त्रान् विहृत्य किमादितः सर्वांश्च दिक्षु बलिहरणं मनोऽवान्तरदेशेषु ? उत उत्तरसूत्रानु-
सारात् तदुक्तेनैव क्रमेण ? उताहो उभयत्रापि पाठक्रमस्याविशेषाद् विकल्पः ? इति कदाचित्
शिष्या मुह्येयुः, अतः परमकारुणिक आचार्यः सूत्रमिदं रचयाञ्चकार । ननु तथाऽपि न ज्ञायते
प्राचीनस्य पराचीनस्य वा क्रमस्यानुपूर्व्यमन्त्राभिप्रेतमिति, पराचीनस्येत्याह । कुतः ? यतः
प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यं खल्वभिप्रेयमाणं मन्त्राणां व्यतिहारः स्यात्, तच्चानिष्टम्, उत्तरसूत्र-
तात्पर्यपर्यालोचनाच्चैवमवगच्छामः । यदि तावत् प्राचीनस्य क्रमस्याऽऽनुपूर्व्यमिहाभिप्रेत-
मभविष्यत् नूनमुत्तरत्र पुरस्तादिति, अवान्तरदेशे इति चैवमादि देशकीर्तनं नाकरिष्यत् ।
अकार्याच्चाऽऽचार्यः, तस्माद्वगच्छामो न प्राचीनस्य क्रमस्याऽऽनुपूर्व्यमिह प्रतिपिपादयितुम्
इति” एवमाह ।

B. अनुसंहिता ३।१० (वचनमिश्रमुक्तं प्राक् पृ० ७६-७७) ।

इति 'मनुवचनात् । ब्रह्मणे इत्यत्रान्ते नमस्कारः स्यात्, कुतः ? प्रकृतौ तथा दृष्टत्वात् ।

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते^(A) । इति वचनात् ।

यथोपदेशं वा स्यादुपदेशसामर्थ्यात् । एवं चेद् विकल्पस्तुल्यबलत्वात्^(B) ।

अत्रापि भूमिकरणमद्भिर्भोभयतः परिवेकः स्यात् । कुतः ? प्रकृतौ तथा दृष्टत्वात्^(C) ।

A. कर्मप्रदीपवचनमिदमुक्तं प्राक् १।४।८ सूत्रभाष्ये (पृ० ८३) ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—

“पितृभ्य इत्यत्र चान्ते स्वधाकारः स्यात् । कस्मात् ?

स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् । ब्रह्मबलौ तु यावदुक्तत्वादादित एव नमस्कारः स्यात् । विशेष-
वचनस्य स्वत्वर्थवत्त्वार्थं सामान्यवचनस्योपरोध इष्यत एव । न च विकल्पः, अतुल्यबलत्वात् ।
सामान्यविशेषयोर्विकल्पस्य कचिदप्यदर्शनात् । उपजीव्यश्च स्वत्वाचार्यः कात्यायनस्य, इति
नैतदन्यथयितुं शक्यम् । सामविधानब्राह्मणेऽप्येवमेवैतत् समाप्तायते, इति नात्र विकल्पो युक्तः
कल्पयितुम् । अपरे पुनरेतद्विद्वांसो भावन्ते ‘ब्रह्मणे इत्यत्रान्ते नमस्कारः स्यात् । कुतः ?
प्रकृतौ तथा दृष्टत्वात्, यथोपदेशं वा स्यादुपदेशसामर्थ्यात्, एवञ्चेद् विकल्पस्तुल्यबलत्वादि”ति
एवमुक्त्वा भाष्यकारमाक्षिपति । परमिदमन्नावधेयम्—आचार्येण ‘नमो ब्रह्मणे’ इति पदं विहाय
कुत्रापि बलिहारेण नमःपदस्य प्रयोगो न कृत इति कथं ज्ञायते सर्वत्र नमःशब्दपूर्वकत्वं
बलिहारेण भवतीति ? अमुष्मै नम इत्यादिकर्मप्रदीपवचनमेव प्रमाणमिति चेत्, सर्वत्र तदेव
प्रमाणमादरणीयम्, यतस्तदुपग्रन्थकारेण कात्यायनेन ग्रन्थारम्भ एव प्रतिज्ञातम्—

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ।

इति । एवञ्च सर्वत्रानुक्तस्थले यदि नमःपदान्तमन्त्रप्रयोगो दोषो न स्यादत्रापि न भविष्यति ।
यदि ब्रह्मणे नम इति मन्त्र आचार्यविरुद्धोऽभविष्यत् तर्हि कात्यायनोऽवश्यमेवाकथयिष्यत्—
ब्रह्मबलिभिन्नबलिषु नमःपदान्तमन्त्रो वक्तव्य इति । किन्तु सामान्यत एव तेनोक्तं नमःपदान्तत्वम्,
पितृबलौ स्वधाप्रयोगत्वापि विशेषवत्त्वमुक्तं तेन, ब्रह्मबलौ तु विशेषेण किमपि नोक्तम् ; अत एव
भाष्यकारपादैरवधारितं यतः कात्यायनेन गोभिलाचार्यभावाभिज्ञेन ब्रह्मबलौ विशेषो नोक्तः,
आचार्येण तु सूत्रे नमःपदादित्वमुक्तम्, अतो विकल्प एव युक्तः स्यात् । इति भाष्यकारमते
न दोषलेशोऽपि, तत् कथं महामहोपाध्यायेन भाष्यकारोऽविद्वानित्याक्षित इति वयं न विद्मः ।
तदत्र विकल्पो भवितुमर्हति नवेति निर्णये भगवन्तोऽनुवाचानाः प्रमाणम् ।

(१) दृष्ट्यं प्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थकण्डिकापञ्चमसूत्रं भाष्यञ्च (पृ० ८१)

प्राच्यूर्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः ॥ ३७ ॥

प्राच्यूर्ध्वावाचीभ्यो विग्रहो 'या देवतास्ताभ्यः अहरहः "प्रत्यहं नित्यप्रयोगः" । अहरहरित्युक्ते नित्यप्रयोग इत्यनेनैतद् दर्शयति—“नित्ये बलिहरणतन्त्रे बलित्रयस्यास्य नित्यरूपतया प्रयोगो न काम्यरूपतयेति नित्यप्रयोगः(A) । क्रमश्चेतेषां पूर्वसूत्रोक्तो नैतत्सूत्रोक्त इति ।

संवत्सरे संवत्सरे नवयज्ञयोर्वा ॥ ३८ ॥

वाशब्दो लुप्तवद् द्रष्टव्यः । संवत्सरे संवत्सरे वा परिगते प्रकृतस्य बलित्रयस्य प्रयोग इति वर्तते । नवयज्ञयोः रित्यत्रापि वीप्सा द्रष्टव्या । द्विवचनाद् व्रीहि-यवयज्ञयोरेव द्रष्टव्यम् । कुतः ? श्यामाकयज्ञस्य वानप्रस्थविषयत्वात् । एवं सुपरीक्षितायां भूमौ कृतम् अनेन च संस्कारेण संस्कृतं वास्तु तन्निवासिनां गृहमेधिनां दृष्टादृष्टोपकाराय महते भवतीति । उक्तञ्च सामविधौ—

बहुपशुधनधान्यहिरण्यमायुष्मत्पुरुषं वीरसूः सुभगा अविध्रवल्लीकं शिवं पुण्यं वास्तु भवतीति(B) ।

इति श्रीभट्टनारायणकृतौ गोभिलगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य

सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

A. नित्यबलौ कर्मप्रदीपः—

‘इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे’ इति २।४।१ (उक्तमिदं प्राक् पृ० ८२) ।

B. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं प्राक् ४।७।२५ सूत्रपाठटीकायाम् (पृ० ८२९) ।

अत्र तर्कालङ्कारः—“आह—कस्य नित्यप्रयोगः ? यथोक्तस्य कर्मण इत्याचक्षते । कस्मात् ? अवश्यं प्रधानगामीति वचनात् । तथाच सामविधानब्राह्मणे अथातो वास्तूपसामनम् इत्येतस्मिन् प्रकरणे बहुपशु.....चतुर्षु मासेषु संवत्सरे वा पुनः प्रयोग इत्याह्नातम् । तस्मात् प्रकृतस्य बलित्रयस्य पयोग इत्यसङ्गतैवा वर्णना । सामविधाने खल्वहरहर्बलित्रयस्योपदेश-विरहात् प्रकृतस्यैव कर्मणः पुनः प्रयोगोऽवगम्यते । तस्मादिहापि तथैव वर्णयितुमुचितम्” इत्याह । सम्प्रदायविद्वन्तु भाष्यकारमतानुसारेण बलित्रयस्यैवाऽङ्गुलिं मन्यन्ते प्रतिसंवत्सरे । तत्र तर्कालङ्कारमतमुचितमनुचितं वेति विचारे भगवन्तोऽनृचानाः प्रमाणम् ।

अथ वास्तोष्पतियज्ञप्रयोग उच्यते—तस्योद्गयनादिकालः प्रागेवोक्तः । तत्र प्रथमं

1. 'या' नास्ति ख । 2. 'प्रत्यहमिति प्रयोगः' ख । 3. 'नित्यबलि-' ख । 4. 'इति' नास्ति ख ।

5. 'रिति' ख । 6. 'वासुदेवमेधिना' ख ।

गृहनिर्माणार्थं भूमिपरिग्रहाय लक्षणान्युच्यन्ते, समं तृयादियुक्तं नदीतटाकादिभेदबुद्धपाषाणादि-
पतनप्रवृत्तिनिमित्तविशेषैर्भाविभिरविनाशि, प्रागुदगन्वतरदिगबलस्थितप्रबाहोदकं क्षीरिणीकण्ट-
युककट्टयुक्तौषधुत्पत्तिरहितम्, ब्राह्मणस्य गौरपांशुसहितं क्षत्रियस्य लोहितभूसहितं
वैश्यस्य कृष्णरजस्कं मुद्रादिभिरपि हन्यमाने विद्वांगरहितम् एकवर्णमशुष्कमनूषरं सर्वविधु
मरुप्रदेशरहितं सदा जलेनाश्लिन्नम्, ब्रह्मवर्षसकामस्य दर्भसंयुक्तं बलकामस्य वीरणादिमहातृण-
सहितं पशुकामस्य मृदुतृणयुतं चतुरत्नं योजनं वा मण्डलाकारं वा सर्वविधु इतरेतरामिमुखाव-
स्थितस्त्वयमुत्पन्नारूपगर्भयुक्तं भूस्थानं परिगृह्णीयात् । तस्मिन्नकलक्षणे प्रदंशे यशस्कामो
बलकामः प्राग्द्वारं गृहं कुर्वीत पुत्रपशुकाम उदग्द्वारं सर्वकामो दक्षिणद्वारम्, प्रत्यग्द्वारं न
कुर्वीत, अन्येषामनुद्धारं गृहद्वारं न कुर्वीत, यथाऽन्येषां संलोकि गृहमध्यस्थं वस्तु न स्यादिति ।

तत्र पूर्वतोऽवस्थम्, दक्षिणतः शुभम्, पश्चिमतो घटम्, उत्तरत उदुम्बरं वर्जयेत् । यद्यन्यथा
स्यात् तदा तान् समलानुद्धरेत् । उद्धरणे च यस्य वृक्षस्य या देवता तामभियजेत । अथत्य
आदित्यदैवतः, शुभो यमदैवतः, न्यग्रोधो वरुणदैवतः, उदुम्बरः प्रजापतिदैवतः । अत्र विशेषा-
नुक्तेरभियजेतेति बोधनया तत्तद्देवताकर्मैदिकमन्त्रजपो वा आज्यहोमो वा उभयं वा कुर्वीत ।
ततो गृहनिर्माणानन्तरं गृहमध्ये अग्निं प्रतिष्ठाप्य गोपयसि कृतौदनेन सह इत्येतानां भजेत,
पशोरसम्भवे पायसेन चरुणा वा यजेत । तत्र यथोक्ते पुण्ये तिथौ वास्तोष्पतियज्ञाङ्गं गान्धीमुख-
श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणाननुज्ञाप्य गणेशपूजनञ्च कृत्वा वास्तोष्पतियज्ञं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, अग्नि-
मुपसमाधाय मध्याष्टकोत्प्रकारेणामुपस्थाप्य उपस्थितहोमादिवपाहोमान्तं कुर्यात् । पशु-
स्थानीयपायसचरुमध्याष्टकायां पशुस्थानोक्तस्थालीपाकवत् कर्तव्यः, तत्र प्रोक्षणे वास्तोष्पतये त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि, निषींषे वास्तोष्पतये त्वा जुष्टं निषींषामीति विशेषः । वपाहोमे जातयेवो वपया
गच्छ देवानिति मन्त्रः पूर्वमुक्तो देवदैवत्यत्वात् चरुहोमे वास्तोष्पतये त्वाहेति मन्त्रः, सर्वत्र
इदं वास्तोष्पतये न मम । अङ्गावदाने मध्याष्टकायां द्वादशोक्तानि अत्र चतुर्दशाङ्गानीति विशेषः ।
वपाहोमानन्तरं मध्याष्टकावत् पायसचरुं मांसचरुञ्च श्रपयित्वा प्लक्षशाखायुक्तप्रस्तरे आसा-
दयेत् । ततो नये काष्ठं मांसावदानानि संस्थाप्य अणुशद्विहन्त्वा एकस्मिन् कांस्थपात्रे संस्थाप्य
तत्र वसाज्यपायसान्वयसिच्य सर्वं मिश्रीकरोति । ततः श्रुचि सकृदुपस्तीर्थं त्र्यार्षेयश्चेद् वज्रमानो
वसाज्यपायसमिश्रीकृतमांसावदानं हविषो मध्यात् त्रिवारं पूर्वाधांश्च त्रिवारमवधति । पञ्चा-
र्षेयश्चेदुक्तहविषो मध्यात् द्विः पूर्वाधांश्च द्विः पश्चाधांश्च द्विरवधति । सकृदभिचार्यं हविषोऽवदान-
स्थानानि च पृथक् पृथगाज्येन प्रत्यभिचार्यं वास्तोष्पत इति मन्त्रेण जुहुयात् । अस्य मन्त्रस्य
प्रजापतिर्हिरनुष्टुप् छन्दो वास्तोष्पतिर्देवता वास्तोष्पतिहोमे विनियोगः । ततो मन्त्रः, संत्व-
स्यागः । पशुस्थाने पायसचरुपक्षे पायसचरुपिण्डांश्चतुर्दशसंख्याकान् कृत्वा तान् घृतादिभिः
संयुज्यैकस्मिन् कांस्थपात्रे संस्थाप्य प्रस्तरे आसाद्य तस्माद्विषो मांसावदानवत् सकृदभिचार्यं
चकृत्वोऽवदान पुनः सकृदभिचार्यावदानस्थानानि प्रत्यभिचार्यं वास्तोष्पत इत्युवा जुहोति ।

ततो वामदेवीभिर्नर्मिभस्तिस्त्वमिर्महाव्याहृतिभिस्तिस्त्वमिश्च वडाज्वाहुसीहुं त्वा प्रथमाहुतिवन्मांसा-
वदानानि पायसचरुं वाऽष्टगृहीतमवदाय प्रजापतये स्वाहेति जुहोति । वामदेव्यस्तिस्र ऋचो-
ऽलक्ष्मीनिर्णोदप्रयोगे उक्ताः । ततः स्विष्टकृदादिकं कर्म प्रकृतिवत् समाख्य वक्ष्यमाणान् वक्ष
बलीन् हुतशेषेण कुर्यात् । ततोऽग्नेः प्रदक्षिणं गत्वा प्रथमम् इन्द्राय नम इति पुरस्ताद् बलिं
दद्यात् । वायवे नम इत्याग्नेये । यमाय नम इति दक्षिणतः । पितृभ्यः स्वधेति निर्ऋतिदिशि,
वरुणाय नम इति प्रतीच्याम्, महाराजाय नम इति वायव्याम् । सोमाय नम इत्युत्तरतः ।
महेन्द्राय नम इत्यैशान्याम् । वासुकये नम इत्यधस्तात् । नमो ब्रह्मणे इति दिवि । अत्रापि
बलिहरणे सुभूमिकरणमुभयतः परिषेचनञ्च वैश्वदेवबलिहरणवत् कर्तव्यम् । ततो वामदंध्यगानं
ब्राह्मणभोजनञ्च । इति । ततः प्रतिदिनं वैश्वदेवे नित्यबलिहरणानन्तरं नित्यतया इन्द्राय नमः,
वासुकये नमः, नमो ब्रह्मणे, इति (सब्रह्मण्यस्तु कान्यतया—प्राच्यै नमः, ऊर्ध्वायै नमः,
अवाच्यै नम इति) बलित्रयं कुर्यात् । एतस्य बलित्रयस्य पूर्वस्मिन् वास्तोष्पतियज्ञोऽपि
दशबलिहरणानन्तरमनुष्ठानं मन्यन्ते । प्रकृतबलित्रयस्य संवत्सरे संवत्सरे व्यतीते उत्तरदिने वा
प्रयोगः । अथ व्रीह्याग्रयण-यवाग्रयणयोर्मध्यकाले प्रतिदिनं प्रकृतकर्मणि बलित्रयं कर्तव्यम् इति ।

रघुनन्दनस्तु विशेषमाह ज्योतिस्तत्त्वं—दीपिकायाम्—

गणेशं गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालानथ ग्रहान् ।

पूजयेत् क्षेत्रपालांश्च ऋग्भूतांश्च बाह्यतः ॥

ब्रह्माणं वास्तुपुरुषं तद्गोहस्थाश्च देवताः ।

ताञ्च शिलिप्रभृतयः । यथा—

शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशाधुधः ।

सूर्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥

पूषा च वितथश्चैव गृह्यतयमाबुधौ ।

गन्धर्वो भृगुराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ॥

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ।

असुरः शेषपापौ च रोगाहिर्मरुत एव च ॥

भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।

आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥

अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।

मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥

आपवत्सस्तथा ब्रह्म वास्तुगोहगतास्त्विमे ।

चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ॥

स्कन्दोऽयमा जन्मकाश्च पिलिपिञ्जस्तथाऽष्टमः ।
एतान् मत्स्यपुराणोक्तान् गृहारम्भे प्रपूजयेत् ॥

महाकपिलपञ्चरात्रे—

जलाधारगृहार्थञ्च यजेद्वास्तु विशेषतः ।
ब्रह्माद्यदितिपर्यन्ताः पञ्चाशत् त्रयसंयुताः ॥
सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्तिताः ॥
असम्पूज्य हि तान् सर्वान् प्रासादाद्रीह कारयेत् ॥
अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्मधर्मिणोः ।

तत्तद्देवताभेदेन बलिमन्त्रविशेषा उक्ताः—

स्वर्गपातालमत्स्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः ।
गृह्णन्त्विभं बलिं ह्यथ तुष्टा यान्तु स्वमालयम् ॥
मातरो भूतवेतालौ ये चान्ये बलिकाङ्क्षिणः ।
विष्णोः पारिवदा ये च तेऽपि गृह्णन्त्विभं बलिम् ॥
पितृभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो बलिं दत्त्वा प्रकामतः ।
अभावादुक्तमार्गस्य कुशपुष्पादिभिर्यजेत् ॥
आकुञ्चितकरं वास्तुमुत्तानमसृगकृतिम् ।
स्मरेत् पूजास्य कुञ्चादिनियेषे त्वधराननम् ॥

देवीपुराणे—

मध्यभागे ततः कुर्याद् वासुदेवस्य पूजनम्^१ ।
श्रियश्च पूजनं कुर्याद् वसुदेवगणस्य च ॥
गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपार्चैः सुरसत्तम ।
ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ॥
सूरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरणभूषिताम् ।
ध्यात्वा तामर्चयेद् देवीं पशुपुत्रां स्मितामनाम् ॥
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ।
एवं प्रपूजिता देवाः क्षान्तिमुष्टिप्रदा नृणाम् ।
अपूजिता विनिवृणन्ति गृहारम्भेषु कारकम् ॥
गृहादेः शिल्परूपत्वाद् विद्वत्कर्माऽपि पूज्यते ।
शिल्पाचार्याय देवाय नमस्ते विद्वत्कर्मणे ।
स्वाहा ब्रह्मपुराणीयमन्त्रेणेति मत्तं मम ॥

तथा—

ज्योतिषे—

तद्वस्तायतमाग्नगर्तमतुलं कर्तुं विद्युद्धे दिने
 खात्वा शाद्वलगोमयैः शुचितरं कृत्वाऽम्बुपूर्णं छरान् ।
 संपूज्यामलपुष्पकैर्जलघटं कृत्वाग्नशाखायुतं
 दद्यादर्घ्यमनेन विप्रवचसा मन्त्रेण वास्तोष्पतेः ॥
 वास्तोष्पते त्वमुत्तिष्ठ संसारस्थितिकारक ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गृहारम्भं करोम्यहम् ।
 मम सर्वहितार्थाय विष्णुलोकाय वै नमः ॥
 गतं तस्मिन् सलिलभरिते निश्चलं वारि भर्तुः
 स्थेयं कुर्याज्जनयति हितं दक्षिणवर्तयोगात् ।
 वामावर्तो भवति विपदे स्वामिनाशश्च कुर्याद्
 भूमिच्छेदाद् घ्नति लघुतां वित्तनाशं लभेद वा ॥

देवीपुराणे—

ततो गतं खनेन्मध्ये हस्तमात्रं प्रमाणतः ।
 चतुरङ्गलिमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
 आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद् देवं चतुर्मुखम् ।
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रविन् ॥
 तस्मिन् शुक्लानि पुण्यानि प्रक्षिपेदोमिति स्मरन् ।
 तदा गतं परीक्षेत दधि भक्तान्वितं क्षिपेत् ॥
 ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेयं स्तम्भरोपणम् ।
 द्वारं नवमभागे तु कार्यं वामात् प्रदक्षिणम् ॥

द्वारस्य विशेषमाह—

तृतीय-तुर्ययोः प्राच्यां याम्ये तुर्ये च पश्चिमे ।
 तुर्यपञ्चमयोः पञ्च त्रिचतुर्येषु चोत्तरे ॥

वामात् प्रदक्षिणमिति गृह्यभ्यन्तरे स्थित्वा ऐशान्यादिक्रमेण कार्यमित्यर्थः ।

तत्र प्रयोगः—कृतज्ञानादिः शुभे लभे वास्तुदक्षिणभागे चतुरङ्गलजातहस्तमात्रगतं बहुतर-
 नूतनतृणगोमयोपल्लिस्रजलूरिते शालग्रामे वा गणेशादीन् प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत् ।
 तत्र गणेशमित्यादिना नामान्युक्तान्यधस्तात् । ततः नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
 स्वाहेति मन्त्रेण वाछदेवं पूजयेत् । ततः श्रिये वाछदेवगणाय, पृथिव्यै । ८१ । पृथिव्यर्घ्यमन्त्रस्तु—
 हिरण्यगर्भं बह्वेषे शेषस्योपरि सायिनि ।
 वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं जरिभि मे ॥

ततः प्रणम्य प्रार्थयेत्—

शुभे च शोभने देवि चतुरस्रे महीतले ।
 शुभे सुखदे देवि गृहे काश्यपि रम्यताम् ॥
 अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे मुनेष्वाङ्गिरसः सुते ।
 तुभ्यं कृता मया पूजा समृद्धिं गृहिणः कुरु ॥
 वसन्धरे वरारोहे स्थानं मे दीयतां शुभे ।
 त्वत्प्रसादान्महादेवि कार्यं मे सिध्यतां द्रुतम् ॥
 “अग्निभ्योऽप्यथ सपंभ्यो ये चान्ये तत्समाश्रिताः ।
 तेभ्यो बलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनमुत्तमम् ॥
 भूतानि राक्षसा वाऽपि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ।
 ते गृह्णन्तु बलिं सर्वे वास्तु गृह्णाम्यहं पुनः ॥”

इति मन्त्राभ्यां मापभक्तबलिं दद्यात् । ततः प्रणमेद् दण्डवद् भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः ।

भूतानि यानीह वसन्ति तानि बलिं गृहीत्वा विधिनोपपादितम् ।

अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु क्षयन्तु तानीह नमोऽस्तु तेभ्यः ॥

ततस्तस्मिन् गतं दधिदूर्वापुष्पफलान्नपल्लवमुखेनाम्बुघटेन इदमर्घ्यम् ॐ वास्तोष्पतये नम इत्यर्घ्यं दद्यात् । ततः शिल्पाचार्यायेति मन्त्रेण विश्वकर्माणं पूजयेत् । ततः—

वास्तुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय याशिकात् ।

इष्टकर्मप्रसिद्धार्थं पुनरागमनाय च ॥

क्षमध्वम्, इति विसर्जयेत् । ततस्तद्वर्षजलपूरितगतं प्रणयेन शुक्लपुष्पं क्षिप्त्वा शुभाशुभं पश्येत्, निश्चलश्चेत् कर्तुः स्थैर्यं जनयति दक्षिणावतां हितं वामावतां विषदं नाशं च भूमिच्छेदाद् वित्तनाशं लघुतां वा । ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा मृत्तिकया गतं पूरयेत् । ततः सूत्रपाताव ईशानादिप्रदक्षिणाचतुरः कीलकान्—

विशन्तु ते जले नागा लोकपालाश्च कामगाः ।

गृहे त्वस्मिंश्च तिष्ठन्तु आयुर्बलकराः सदा ॥

इति मन्त्रेण चतुष्कोणेषु दृढं रोपयेत् । तत ईशानादिक्रमेण सूत्रेण तं वेष्टयेत् । तत आग्नेय्यां गते गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् । तत्र मन्त्रः—

यथाऽचलो गिरिर्मेर्द्धिमवांश्च यथाऽचलः ।

शुभप्रदगृहस्तम्भ तथा त्वमचलो भव ॥ इति ।

अथ गृहप्रवेशः—

स्थाप्यं समाप्यं क्रतुयूपकाहं गृहप्रवेशो गजवाजिवन्धः ।

ग्रामे प्रवेशो नगरे पुरे वा दिने प्रशस्ताग्निं शनैश्चरन् ॥

उपेक्षादितिभ्यां संशुक्तं गृह्यारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्वं योजयेद्देवमप्रवेष्टे देवचिन्तकः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

गोपुच्छविन्ध्यस्तकरः प्रविशेच्च गृहं गृही ।
अनुलिप्तः सुखी क्वाची सपत्नीकस्तथैव च ॥
कृत्वाऽप्यतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
वत्सा हिरण्यवसनानि तदा द्विजेभ्यो मातृक्यशान्तिनिलयं निलयं विशेष ॥

महाभारते—

पारावतमयूराश्च झुका वै सारिकास्तथा ।
गृहस्थेन सदा पोष्या आत्मनः श्रेय इच्छता ॥

मत्स्यपुराणम्—

गोगजाश्चाविशाकाश्च तत्पुत्रीवत्य निर्गमम् ।
अस्ति गते न कर्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ॥ इति ।

—

चतुर्थप्रपाठकस्य अष्टमी कण्डिका

—:—:—

श्रवणाग्रहायणीकर्मणोरक्षताञ्छिष्टा ॥ १ ॥

'श्रवणाग्रहायण्यौ व्याख्याते । श्रवणाग्रहायण्योः कर्मणी श्रवणाग्रहायणीकर्मणी, तयोः श्रवणाग्रहायणीकर्मणोः प्रकान्तयोः' * अक्षतान् 'यवान् शिष्टान् शेषान् कृत्वा, 'उर्वरयित्वेत्यर्थः । अवशेषणं 'चैषामासाक्षितानां मध्यात् प्राग् भर्जनात् कर्तव्यम् । प्रागवचूर्णनाद् भृष्टानामिति चेत् ? न : कुतः ? अनक्षतत्वात् तेषाम्,

उक्तञ्च—

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।

'भृष्टास्तु ग्रीहयो लाजा घटाः स्नाण्डिक उच्यते' * (A) ॥ इति ।

तांश्चाक्षतान्—

प्राङ् वोढङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय ह्ये राक इत्येकैकयाऽञ्जलिना जुहुयात् ॥ २ ॥

प्राङ् वोढङ् वेत्युक्तार्थम् । निष्क्रमणस्यैव नियमो न चतुष्पथस्य । ननु अग्नि-मुपसमाधयेत्येवाच्यं जुहोति-शब्दादेवाग्नेः प्राप्तत्वात् ? न : इतरथा चतुष्पथ एव होमः स्यात् उक्तेऽक्षत'तण्डुलानामिव, तस्माद् वाच्यम् । (B) ह्ये राक इति चतुर्ध्वजस्य

A. कर्मप्रदीपः ३।९।१ । उक्तं वचनमिदं प्राक् (पृ० ११६)

B. अथ चतुर्णां चर्चा प्रथमा—

ॐ ह्ये राके सिनीवालि सिनीवालि पृथुष्टुके ।

सुमन्त्रे पथ्ये रेवति पथा नो यश भावह (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—हे राके पौर्णमासिदेवते, हे सिनीवालि अमावास्या देवते, तथाचोक्तम्—

राका चानुमतिमेति पूर्णमासी द्विधा मता ।

सिनीवाली कुहमेति अमावास्या द्विधा मता ॥

1. 'ग्रामान्तोः त्रयवायवायवीकर्मणोः' ख । 2. 'वशनित्रान्' ख । 3. 'उर्वरयित्वेत्यर्थः' ख । 4. 'तेषां-' ख । 5. नास्ति ख । 6. 'एव' नास्ति ख । 7. '-तण्डुलानि च' ख ।

राका सम्पूर्णचन्द्रा स्यात् कलोवाऽनुमतिः स्पृता ।

हृदयचन्द्रा सिनीवाली महचन्द्रा कुङ्कुरिति ॥

इति । सिनीवालीसम्बो वात्सेन निरुक्तः—सिन्धु अन्नं भवति सिनाति भूतानि बलं पर्वं कुणोतेः, तस्मिन्मन्त्रवती वाकिनी वा बालेनैवास्याम् अनुत्वाच् चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा । इति ।
 द्रुष्टुके द्रुष्टवने द्रुष्टकेष्वे वा, एतत् सिनीवालीविशेषणम् । सिनीवालीति पुनः पाठस्तद्गत-
 गुणातिशयव्यापनपरः । सैव विशेष्यते—समग्रे शोभनकन्यके, पथ्ये पथि हिते, रेवति बहुधनोपेते,
 पथा श्रेयःप्रापनेन मार्गेण नोऽस्मिन् यशोऽन्नं कीर्ति वा आवह प्रापय । स्वाहा हविर्ऽस्तमस्तु ।
 यद्वा राकासिनीवालीवत् समग्रादयोऽपि पृथगेव देवता भवगन्तव्याः । द्रुष्टुक इत्येतत् तु
 'सिनीवालि द्रुष्टुके वा देवानाम्' (ऋ० वे० २।३।२।६) इत्यत्र विशेषणत्वादपि सिनीवाली-
 विशेषणम् । देवतान्तरपक्षे पथा न इत्यादि प्रत्येकमपि सम्भव्यते । इति ।

द्वितीया—

ॐ ये यन्ति प्राञ्चः पन्थानो य उ चोत्तरत आययुः ।

ये चेमे सर्वे पन्थानस्तेभिर्नो यश आवह (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—द्वितीयपादे एकाक्षराधिकेऽपि 'नवा एकेनाक्षरेण छन्दांसि विद्यन्ति न
 द्वान्द्वाम्' इत्युक्तत्वात् वानुष्टुप्छन्दोदानिः । ये पन्थानो मार्गाः प्राञ्चः प्राङ्मुखः यन्ति प्रवृत्ताः,
 तथा य उ उ चेति अप्यर्थे, येऽपि चोत्तरत उत्तरां दिशमुपक्रम्य आययुरागताः । ये चेमे पुरतो
 हृदयवावा अनुक्ता दक्षिणतः प्रत्यक्तश्च प्रवृत्ताः सर्वे पन्थानः सन्ति ; तेभिः तैः पथिभिः
 नोऽस्मिन् यशे सिनीवालि यश आवह ! इति ।

तृतीया—

ॐ यथा यन्ति प्रपदो यथा मासा अहर्जरम् ।

एवं मा श्रीधातारः समवयन्तु सर्वतः (स्वाहा) ॥ इति ।

अस्या व्याख्या—यथा यन्ति प्रपदो हठपादायाः, यथा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो यन्ति गच्छन्ति
 यथा मासा मार्गशीर्षप्रवृत्तयोऽहर्जरम् आवित्यम् यन्ति । एवं श्रीधातारो मा मां समवयन्तु,
 प्रवृत्तवानेन मद्भिमुखः भवन्तु इत्यर्थः । इति । प्रतिपद इति सायणभाष्यधृतः पाठः ।

चतुर्थी—

ॐ यथा समुद्रं स्रवन्तीः समवयन्ति दिशो दिशः ।

एवं मा सखायो ब्रह्मचारिणः समवयन्तु दिशो दिशः (स्वाहा) ॥

मन्त्रब्राह्मणम् २।६।२-६ ।

अस्या व्याख्या—यथा समुद्रं सरितां नद्यं स्रवन्तीः स्रवन्त्यो बहुप्रवाहाः नद्यो दिशो दिशः
 सर्वाभ्यो दिग्भ्यः प्रवृत्ताः समवयन्ति सम्यग्भिमुखं गच्छन्ति, एवं मा मां सखायः समानाक्यानाः
 सखाभूता हितकारिणः शुश्रूषका ब्रह्मचारिणो दिशो दिशः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः समवयन्तु सम्मुखम्
 भवन्त्यस्तु । इति । 'यथादिशः' इति सायणधृतः पाठः ।

एकैकया श्रुत्वा अञ्जलिना पाणिद्वयेन प्रकृतान् अक्षतान् अक्षतहोमसामाम्यात् क्षिप्रहोम-
'न्यायेन जुहुयात् ।

हुत्वा च—

प्राङ्मुक्तम्य वसुवन एधीत्यूर्ध्वमुदीक्षमाणो देवजनेभ्यः ॥ ३ ॥

प्रकृतानामक्षतानामञ्जलिमूर्ध्वमुत्तिपेदिति शेषः । अत्र सन्देहः—(A) वसुवन एधीत्यस्य किमुत्क्रमणेन सह सम्बन्धः ? उतोऽर्ध्वविक्षणेन ? आहोस्विदक्षतबलिनेति ? तत्रैक आहुः—उत्क्रमणेनेति । तदसत्, कुतः ? एवं सत्यक्षतबलिरमन्त्रक एव स्यात्, तत् 'तु नेष्यते, कुतः ? 'द्रव्यत्यागां न निर्देव' इति स्मरणात्(1) । अन्ये तु—ऊर्ध्वविक्षणेनेति मन्यन्ते । तदप्यसत्, कुतः ? एतस्मादेव कारणात् । अन्ये तु—देवजनेभ्य इति चतुर्थी-प्रयोगादयमेव नमस्कारान्तो बलिमन्त्र इति मन्यमानाः पूर्वस्योत्क्रमणेनैव सह सम्बन्ध-माहुः । तदप्ययुक्तम्, कुतः ? देवजनेभ्य इत्यनेतिकरणाभावात्, 'पूर्वस्योत्क्रमणेन सह सम्बन्धे' * मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च ; तस्मात् प्राङ् प्राङ्मुखः तूष्णीमेव कतिपय-पदान्युत्क्रम्य गत्वा, तूष्णीमेव ऊर्ध्वमुदीक्षमाणः ऊर्ध्वमवलोकयन् 'वसुवन एधी'त्यने-नानेयेन यजुषा त्रिरभ्यस्तेन, 'कुतः ? तथाभूतस्य पाठात् नम आदित्यायेतिषत्, देवजनेभ्योऽर्थाय प्रकृतानामक्षतानामञ्जलिम् ऊर्ध्वमुत्तिपेदिति । ननु आग्नेयं यजुः, देव-जनेभ्यो बलिरित्यनुपपन्नम्, न ; कुतः ? 'देवजनार्थमेवाग्नेरभ्येषितत्वात्' * वसुवन-शब्देनाग्निरुच्यते, यस्त्विति धननाम, वनवणसंभक्तौ । हे अग्ने त्वमस्मिन् कर्मणि वसुवनः धनसंविभागशीलः एधि भव, योऽयमक्षतबलिर्मयोत्सृष्टः तं विभज्य देवजनेभ्यः प्रापयेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यमानत्वाद् यथाक्त एवार्थः ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ वसुवन एधि वसुवन एधि वसुवन एधि । इति ।

मन्त्रनाष्टकम् २।६।६ ।

अस्य व्याख्या—हे वसुवने (वन सम्भक्तौ) अधिकधनप्रभ, एधि एहि आगच्छ, व्यत्ययेन प्रकारः, 'इन्द्र'इत्यनुवृत्तौ 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' (पा० सू० ३।२।२७) इतीन् प्रत्ययः । उक्त-मन्त्रसाध्यं वास्तुकर्म पूर्वप्रोक्तपदनक्षेत्रं कार्यम् । एवं कृते पशुधान्यं हिरण्यम् आबुध्यतपुष्पम् वीरमूलभगाधिषाक्षीकं शिबं पुण्यं वास्तु भवति । मन्त्रस्य त्रिरावृत्तिर्वाञ्छनीय । इति ।

B. प्रमाणत्वं नोपन्यस्यति स्मरणमिदं चन्द्रकान्तोऽपि ।

1. 'धर्मेव' ख । 2. 'न' ख । 3. 'एव' नास्ति ख । 4. नास्ति ख । 5. 'न कृतः' च ।
6. 'देवजनार्थमेवाग्नेरभ्येषितत्वात्' ख ।

तथाचोक्तम्— ऊर्ध्वं वस्त्विति मन्त्रेण देवेभ्योऽस्येद् यथाञ्जलिम् ।

तथेतरजनेभ्यश्च प्राञ्चमन्यद् यथाविधि(A) ॥ इति ।

तिर्यङ्दिस्तरजनेभ्योऽर्वाङ्वेक्षमाणः ॥ ४ ॥

तिर्यक् तिरश्चीनम्, दिगनादेशात् प्राञ्चम् । उक्तञ्च—प्राञ्चमन्यद् यथाविधीति । इतरजनेभ्योऽर्थाय वस्त्विति मन्त्रेणाक्षताञ्जलिमुःसृजेदिति वर्तते । किमविशेषण ? न ; अर्वाङ् अधः अवेक्षमाणः अवलांकयन् ।

'अनवेक्षमाणः प्रत्येत्याक्षतान् प्राश्नीयात् ॥ ५ ॥

अनवेक्षमाणः* अनवलोकयन् ; किम् ? प्रकृतत्वाद् 'बलिम् ; बलिदिग्देशात् प्रत्येत्य प्रकृतस्याग्नेः समीपमागत्य होमबलि"शिष्टानक्षतान् प्राश्नीयाद् भक्षयेत् । एवञ्च पूर्वकर्मसु न सर्वे 'षामक्षतानां विनियोगः स्यात्* ।

किमेक एव प्राश्नीयात् ?

उपेतैरमात्यैः सह ॥ ६ ॥

उपसमीपे "इतैरागतैः* अमात्यैर्भ्रातृपुत्रशिष्यादिभिः स्निग्धैः सह । अत्र कर्मापवर्गत्वाद् यामदेव्यगानम् ।

कः पुनरनेन कर्मणा कामः साध्यत इत्यत आह—

स्वस्त्ययनम् ॥ ७ ॥

उक्तार्थम् ।

वशङ्गमौ शङ्खश्चेति पृथगाहुती ब्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत ॥ ८ ॥

ननु पृथगाहुती इत्यवाच्यम्, कुतः ? (B) वशङ्गमौ (C) शङ्खश्चेति पृथगुपन्यासा-

A. प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वचनमिदं तर्काङ्कुरेणापि स्वभाष्ये ।

B. अन्नस्तु—

* वशङ्गमौ देवयानौ युवं स्थो यथा युवयोः सर्वाणि, भूतानि वशमायन्ति, एवं ममासौ वशमेतु (स्वाहा) ॥ इति ।

C. मन्त्रस्तु—

* शङ्खश्च मन आयुश्च देवयानौ युवं स्थो यथा युवयोः सर्वाणि, भूतानि वशमायन्ति, एवं ममासौ वशमेतु (स्वाहा) ॥ इति ।

मन्त्राहणम् २।६।७-८ ।

1. 'कर्वाङ्मवेक्षणाचः प्रववेक्षणाचः' ख । 2. 'पविन्' नास्ति ख । 3. 'विधानच' घ । 4. 'च' अपिनामं पिबोः ज्ञान्' ख । 5. 'इवावते' ख । 6. 'इवतः' नास्ति ख ।

देवाऽऽहुतिद्वय'प्राप्तेः, व्रीहियवहोमाविति द्विवचनाच्च, न ; कुतः ? व्रीहियवयोः पृथक्त्वेन होमप्रज्ञापनार्थत्वात्, पृथगाहुतिवचनस्य । कथं नाम ? एकैकेन मन्त्रेण एकैकद्रव्यहोमः कार्यः, वशङ्कमावित्यनेन मन्त्रेण व्रीहिहोमः कार्यः, शङ्कुभ्येत्यनेन यवहोम इत्येवम् । एते द्रव्यपृथक्त्वाद् पृथगाहुती भवत इति । ननु एकैकेन मन्त्रेणैकैकद्रव्यहोमे मन्त्रलिङ्ग-विरोधः स्यात्, कथम् ? वशङ्कमावित्येवमादीनां द्विवचनानामनुपपत्तेः । न ; कुतः ? मन्त्रदेवताविषयत्वाद् द्विवचनानां वशङ्कमावित्यत्र देवयान-पितृयाणावभिप्रेत्य द्विवचनम् । शङ्कुभ्येत्यत्र सूर्याचन्द्रमसाविति, तस्माद् यथोक्त इवार्थः ।

उक्तञ्च—

वशङ्कमाविति व्रीहीशङ्कुभ्येति यवांस्तथा ।

असावित्यत्र नामोक्तत्वा जुहुयात् क्षिप्रहोमवत्^(A) ॥ इति ।

एवञ्चासावित्येतस्मिन् सर्वनाम्नि नाम गृहीत्वा व्रीहियवहोमौ प्रयुज्जीत ।

कस्य नाम गृहीत्वा ? उच्यते—

यस्याऽऽत्मनि प्रसादमिच्छेत् तस्मै ॥ ६ ॥

यस्य कस्यचित् सकाशात्, अविशेषात् स्त्रिया वा पुरुषस्य वा, आत्मनि प्रसादं द्रव्यप्राप्तिमिच्छेत् तस्य । तस्मा इति वक्ष्यर्थे चतुर्थी ।

अनयोर्व्याख्या—वशङ्कमावित्येतौ वशीकरणहोमे विनियुक्तौ । सूत्रितञ्च 'वशङ्कमावित्येताभ्यामाहुती जुहुयात् । यमिच्छेद् वशमायान्तं तस्य नाम गृहीत्वा असाविति वशीहास्य भवती'ति । मम विष्णुशर्मा वशमेतु इतिवत् नाम गृहीत्येत्यर्थः । हे व्रीहियवौ पुत्रं पुत्रां वशङ्कमौ स्वः अवशानां शङ्कादीनां वशम् आधीनतां गमयितारौ भवथः, तथा देवयानौ देवप्रापकौ स्वः । आभ्यां द्रव्याभ्याम् आहुतिद्वारा देवप्राप्तेः । यथेत्यादि स्पष्टम् । व्रीह्याद्यज्ञप्रदानेन प्राणिनां वशप्राप्तिः सिद्धा । चन्द्रसूर्यदेवतापक्षेऽपि वशङ्कमवितृत्वं अग्निसौरादिकत्वात् प्रसिद्धम्, देवप्राप्तिमार्गकत्वं च प्राणिनां कर्मानुरोधेन दक्षिणोत्तरमार्गयोगान्तर्भवदेशप्रापणात् । इति प्रथमस्य ।

हे शङ्कु, वीं सुत्रं कथ्यते विद्यार्थे कथ्यते इति शङ्कुः चन्द्रमाः, यद्वा वर्णसादृश्याद् चतुर्दश्याद् वा शङ्कु इति चन्द्र उच्यते । तथा मनः सर्वैर्मननीयः, आयुः प्राणिनां जीवनभित्तिः सूर्यः, परस्परपेक्षया च-शब्दः । तौ पुत्रं पुत्रां देवयानौ स्वः पूर्वमन्त्रोक्तरीत्या देवप्राप्तिमार्गौ भवथः, यद्यपि सूर्यस्यैव देवयानत्वं न चन्द्रमसः, तथाऽपि तत्सादृश्यात् तस्मिन् प्रयुज्यते उपचारात् । सिद्धं स्पष्टम् । इति । द्वितीयस्य ।

A. कर्मप्रदीपः । ३११०।१७ ।

किमस्य कर्मणः सकृत् करणम् ? न ; किं तर्हि ?

नित्यप्रयोगः ॥ १० ॥

नित्यमहरहः, अर्थात् कामप्राप्तेः ।

एकाक्षर्यायामर्धमासव्रते द्वे कर्मणी ॥ ११ ॥

‘यस्यास्त एकमक्षरम्’ इत्यनेनैकाक्षरलिङ्गेनोपलक्षिता ऋणैकाक्षर्योच्यते (१) आकृती-
मित्यादिका । तस्यामेकाक्षर्यायामृचि अर्धमासव्रते पक्षोपवासपुरश्चरणके द्वे कर्मणी,
भवत इति शेषः । एवं चाथार्थितस्यामे ‘वर्चि’, ये अन्ये द्वे कर्मणी ते परिभाषितव्रते
भवतः । कुतः ? साध्यसाधनाविभेदभिन्नानां चतुर्णामेव कर्मणामुपदेशात्, द्वयोश्च
व्रतान्तरानुपदेशात् । “तथा चाऽऽयुष्कामप्रामकामकर्मणोरर्धमासव्रतं स्यात्, कुतः ?
अनयोरेव विशिष्टतरफलत्वात् ‘साध्यानुगुणत्वाच्च साधनस्य’* ।

तथाचोक्तम्—

चत्वारि चैकाक्षर्यायां कर्माणि फलमेवतः ।

तत्तार्धमासव्रतता न द्वितीयचतुर्थयोः (२) इति ।

A. एकाक्षर्या कक्ष च—

ॐ आकृतीं देवीं मनसा प्रपद्ये यज्ञस्य मातरं सुहवा मे अस्तु ।

यस्यास्त एकमक्षरं परं सहस्रा अयुतं च शाखा-

स्तस्यै वाचे निहवे जुहोम्या मा वरो भञ्जन्तु क्षीरं शश्च (स्वाहा) ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।६।९ ।

अस्या व्याख्या—निगदोऽयम् । द्वादशपामफलकाक्षायाम् अग्निना तस्यायां भूमावाप्त्येन शङ्कु-
सप्तहोमे विनियोगः । आकृती शरीराधिष्ठात्री देवता, देवी दानादिगुणयुक्ता, तां प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि ।
यज्ञस्य माता निर्मात्री, सुहवा शोभनाङ्गानां मे मम अस्तु भवतु । सैव प्रत्यक्षीकृत्योच्यते—
यस्यास्तै च्च एकमक्षरम्, ॐ इत्येतत् ब्रह्मवचनमूलम्, परं पठ्यम्, किञ्च सहस्रा बहुप्रकाराः,
अवततः सप्तसहस्रस्तस्याः शाखाः तस्या एवंभूतायै वाचे निहवे आह्वाने सति जुहोमि त्वहुहेने-
न्नामोऽहमिः अशिषामि, मा मां वरो वृत्तकलम् आगच्छतु । तत्फलमाह—श्रीयंशश्च । इति ।

B. चन्द्रकान्तेनापि प्रमाणमिदमुपन्यस्तं स्वरचिते भाष्ये ।

1. ‘-व चर्चि’ ख । 2. ‘-नारसप्तपदीयान्’ ख । 3. ‘तत्र’ ख । 4. ‘नामि’ ख । 5. ‘कार्या-’
ख । 6. ‘इति’ नास्ति ख ।

यकान्त्यायां चत्वारि कर्माण्युक्तानि, अतस्तेषां स्वरूपनिरूपणायेदमाह—

पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्कुशतं जुहुयादायुष्कामः ॥ १२ ॥

पौर्णमास्यां पञ्चदश्यां रात्रौ निशि आयुष्काम^१श्चिरजीवित्वकामः, अविशेषा-
दात्मनः पुत्रादीनां वा(A) प्रकृत्यैकान्तर्यथा, क्षिप्रहीमन्यायेन खदिरशङ्कुशतं जुहुयात् ।
खदिरः प्रसिद्धः, तन्मयाः शङ्कुवः *खदिरशङ्कुवः, शङ्कुवः*^२कीलकाः ; ते च प्रकृति-
धर्मानुरोधात् समित्प्रमाणाः समिल्लक्षण^३संयुक्ताः सूचीवत् कार्याः*^४ ।

उक्तञ्च—

सत्वचः शङ्कुवः कार्यास्तीक्ष्णाग्रा धीतकण्टकाः ।

समिल्लक्षणसंयुक्ताः सूचीतुल्यास्तथायसाः(B) ॥ इति ।

खदिरशङ्कुनां शतं *खदिरशङ्कुशतम्*^५, शतशब्दोऽत्र संख्यावाची न बहुत्ववाची ।

आयसान् वधकामः ॥ १३ ॥

अयो लोहः, अयसि भवानायसान्^६ शङ्कुन्, प्रकृतत्वाच्छतसंख्याकान् प्रकृते
काले प्रकृत्यैकान्तर्यथा वधकामः पूर्ववज्जुहुयात् । वधो हननं मारणमित्यर्थः, तद्
*विद्विषामिच्छन् ।

A. अत्रेदं विचार्यते—कथं पुनः 'शास्त्रेदेशितं कलमनुष्ठातरि' इति स्थिते सिद्धान्ते पुत्रादी-
नामप्यायुः कामयमानोऽधिकगतेतीति वर्ण्यते ? गृह्याकर्मशब्दान् । गृह्याकर्म खल्विदं गृह्याणामपि
फलजनकं भवितुमर्हति, न केवलं यजमानस्यैव । गृह्याश्च पुत्रादयः । न किलासौ यजमानो-
ऽन्तरेणैतान् स्वमेवाभ्युदयं कामयमानो भवति स्वस्थः, तत्सारत्वात् तस्य ।

तथाच गृह्यासंप्रदः—

पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्यान्नापरे लुताः ।

गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ॥

तेषां संस्कारयोगेण शान्तिकर्मक्रियाश्च ।

आचार्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः ॥

इति गृ० सू० १।३२-३६ । (उक्तं प्राक् पृ० ४) ।

B. चन्द्रकान्तेनापि वचनमिदमुल्लिखितं प्रमाणत्वेन स्वरचिते भाष्ये । शङ्कुलक्षणमुक्तं
प्राक् पाठ्यटीकायाम् (पृ० ७३७) ।

1. 'चिरं जीवित्व' ख । 2. नास्ति ख । 3. 'पुत्राश्च कार्याः' च । 4. गर्भल ख ।

5. 'आयसं लोहम्, अयोऽभिप्रायः आयसाः, तानायसान्' ख । 6. 'विद्विषामिच्छन्' ख ।

अथापरम् ॥ १४ ॥

अथशब्दां बंधकर्मणा व्यवहितं पूर्वप्रकृतमर्धमासव्रतमनुसन्धाति । अर्धमासव्रते 'द्वे कर्मणी' * इत्युक्तम् । तत्रैकमुक्तमायुष्कामस्य, अर्धेदमपरमर्धमासव्रतं ग्राम-
कामस्येति ।

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे पर्वते वारण्यै-
गोमयैः स्थण्डिलं प्रताप्यापोह्याङ्गारान् मन्त्रं मनसाऽनुद्रुत्य
सर्पिरास्येन जुहुयात् ॥ १५ ॥

प्राङ् वोदङ् वेत्यत्रापि निष्क्रमणस्यैवैव नियमो न चतुष्पथपर्वतयोः । चतुष्पथपर्वतो
प्रसिद्धौ, तयोरन्यतरस्मिन् आरण्येन ग्राम्यैः, गोमयैर्न दारुभिः, 'स्थण्डिलं न लोह-
पात्रकुण्डादि, प्रकर्षेण भृशं ताप्य, इतरथा मन्दतप्ते ज्वाला न स्यात् । एतस्मिन् क्रमे
सर्पिःपूर्णमास्यं कृत्वा तस्मात् 'प्रतप्तात् स्थण्डिलादङ्गारान्निष्कृतवान् अपोह्य 'अपसार्य
प्रकृतमेकाक्षर्यामन्त्रं मनसा हृदयेन अनुद्रुत्य 'अनुस्मृत्य, सर्पिर्घृतम्, आस्येन मुखेन,
'तस्मिन् प्रतप्ते स्थण्डिले जुहुयात् । जुहोति-शब्दसामर्थ्या 'दपोद्वेषेवाङ्गारेष्विति चेत् ?
न ; कुतः ? स्थण्डिलप्रतपनोपदेशानर्थक्यात् । 'एवं चात्र क्षिप्रहोमधर्मोऽपि न स्यात्,
कुतः ? अनग्निक्त्वात्, तस्मादुदकहोमवदिदमपि यावदुक्तमेव स्यात् (A) धैकृतत्वात् * ।

A. अत्र च स्थण्डिलप्रतापनादौ यद्यपि मन्त्रो नोपविद्यते, तथापि 'यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते'
इति गृह्यासंग्रहवचनानुसारेण न व्याहृतिप्रयोगः कर्तव्यः, किन्तु तूष्णीमेव तत्करणियम्
आस्यहोमत्वात् । तथाच गृह्यासंग्रहप्रमाणम्—

यपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या मुखेनाप्यथ च लक्षणम् ॥ इति २।७२ ।

अत्र च आस्येन होमे द्विज उच्छिष्टो न भवतीत्याह स एव—

मधुपर्के तथा सोमे अप्यथ प्राणाहुतीषु च ।

अनुच्छिष्टो भवेद् विप्रो यथा वेदविदो विदुः ।

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ इति गृ० सू० २।६६-६७ ।

अन्योभ्याम्ना—मधुपर्कभक्षणे सोमभक्षणे, अप्यथ उदके आस्येन होमे पूर्वोक्ताविदासिद्धे होमे
वा प्राणाहुतिषु च उपनिषद्भ्राह्मणोक्त्यु प्राणभ्यानापानसमानोदानरूपप्राणाहुतिषु विप्रो नोच्छिष्टो

1. 'कर्मणी द्वे' ख । 2. 'लक्षितं' नास्ति ख । 3. 'ग्रामान्' ख । 4. 'प्रसार्य' ख ।
5. 'चतुष्पथ' नास्ति ख । 6. 'चक्षिन्' ख । 7. '-दावादि-' ख । 8. 'नास्ति' ख ।

तस्याञ्च स्थण्डिलबुतायामाहुत्याम्—

ज्वलन्त्यां द्वादश ग्रामाः ॥ १६ ॥

फलविधिरयं नार्थवादः, कुतः ? काम्यानां श्रयमाणफलत्वात् ।

धूमे 'त्र्यवराद्ध्याः' ॥ १७ ॥

अवराद्ध्यशब्दां हीनवचनः, कथं नाम ? धूमेऽप्ययं सर्वावरः पक्षो यद् ग्रामत्रयं फलमिति । धूमे अवराद्ध्या इति फलवत्पक्षरोहयवनेनेतद् दर्शयति—ज्वालाधूमयोरुभयोरपि वीसिप्रमाणाल्पत्वमहत्वापेक्षया फलकल्पना स्यादिति (A) ।

अमोघं कर्मेत्याचक्षते ॥ १८ ॥

मोघं विफलम्, न मोघममोघम्, एतद् ग्रामकर्मेत्यवृषयो गोभिलादय आचक्षते कथयन्ति । अमोघवचनेनेतद् दर्शयति—धूमेऽप्यसति गृहक्षेतादि किञ्चित् फलमवश्यं स्यादिति । कुतः ? अमोघवचनस्यैवमर्थत्वात् ।

वृत्त्यविच्छिन्निकामो हरितगोमयान् सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ १९ ॥

वृत्तिशब्देन श्रुतिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठानमुच्यते । कुतः ?

यावज्जीवमविच्छिन्नां वृत्तिं यस्त्वनुतिष्ठति ।

यथाग्नातेन विधिना परं ब्रह्मैव विन्दति (B) ॥ इति स्मृतेः ।

मनुवचनाच्च—

यषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाम्भवी ।

ज्ञातकर्मतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः (C) ॥ इति ।

भवति यथा वेदविदो जानन्ति । आत्म्यहोमेषु 'सर्पिरास्येन जुहुयात्' इत्यादिसूत्रोक्तेषु 'सर्वेषु' इति करणादभ्येष्टव्येष्वभिधेयेषु उपाकरणादावक्षतधानाभक्षणादिषु द्विजो मोक्षिष्ठो भवति । तदेव विशेषाभिधित्तया पुनरारम्भः, पूर्वं विप्रपदोपादानाद् राजन्यवैश्ययोश्चिच्छिन्नासाक्षादपि स्यात् कल्पविधिति वा पुनरारम्भः, समावहार्यो वा इति ।

A. अत्र धूमप्रमाणाल्पत्वबहुत्वाभ्यां फलाल्पत्वबहुत्वे भवत इति चान्द्री कल्पना ।

B. प्रमाणमिदं क्लृप्तं स्म चन्द्रकान्तोऽपि स्वभावे ।

C. मनुसंहिता ४।२९९ । अस्य व्याख्यायां कुल्लूकभट्टः—“एषा ऋतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता । सावधत्तिं मित्या आपदि त्यमित्या वक्ष्यते । ज्ञातकर्मतविधिश्च सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणे प्रयुक्त उक्तः” एवमाह ।

सा च वृत्तिः पुत्रपौत्रगोभूमिधान्यहिरण्यादिसाधनसाध्या भवति(१) । अत-

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“वृत्तिर्वर्तनमुपजीवनमित्यनर्थान्तरम् । अविच्छित्तिरविच्छेदः, अविच्युतिरित्येतत् । वृत्तेरविच्छित्तिः वृत्त्यविच्छित्तिः, तां कामयते इति वृत्त्यविच्छित्तिकामः । आह—कतमा पुनरिह वृत्तिरभिप्रेता ? शिलोच्छादिरूपेति ब्रूमः । कुतः ? तस्या एव ब्राह्मणादिवृत्तितया प्रशंसनात् । तथाच वृत्तिमुपक्रम्य स्मरति भगवानत्रिः—

मयैव धर्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः ।

बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ इति ।

मनुरपि—

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अल्लंशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥

ऋतामृताभ्यां जीवेत् तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥

इति,

न लोकवृत्तं वर्तते वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।

अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेद् ब्राह्मणजीविकाम् ॥

इति च । तस्माद् युक्ता अभ्युद्यद्देहोः शुद्धाया वृत्तेरविच्छित्तिकामना । अपर आह—“वृत्ति-
शब्देन ऋतिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठानमुच्यते । कुतः ? यावज्जीवमित्यादिस्मरणात्, मनुवचनाच्च
एवोदितेति ।’ तदसङ्गतम्, कुतः ? वृत्तिशब्दस्यैवमर्थ्याप्रसिद्धः । स हि जीवनोपायमाह इति
स्मृतिषु प्रसिद्धम् । यदपि स्मरणम्—“यावज्जीवमविच्छिन्नम्” इत्यादि, तदपि अस्मदुक्तामेव वृत्ति
स्तौति । तस्या अपि प्रशंसाहत्वात् । न भवदुक्ताम्, अप्रसिद्धैरेव । मनुरपि ऋतुर्थेऽप्यायं
प्रथममस्मदुपवर्णितां वृत्तिं परतस्तु स्नातकव्रतमभिधाय प्रकरणशेषे ‘एवोदिता गृहस्थस्य’
इत्यादिना यथाक्रमं तदुभयमेवोपसंहरति इत्यवगच्छामः । कथम् ? उपक्रमोपसंहारयोरैकार्थत्वो-
पपत्तेः । अन्यथा खल्वसाधन्यदुपक्रम्य अन्यदुपसंहरन्नवधेयवचनः स्यात् । भवत्परि-
कल्पितायाश्च वृत्तेराश्रमान्तरसाधारण्याद् गृहस्थमात्रपरं मनुवचनं पीड्येत । न खल्वेकैव वृत्ति-
रनेकसाधारणा एकस्य प्रशस्यते नापरस्येति किञ्चित् कारणमत्र शक्यमुत्प्रेक्षितम्, तस्मा-
दस्मदुक्त एवार्थो विद्वद्भिरादरणीयः” । इत्युक्ता आप्यकारमतं नृपयति । परन्त्विदमत्रावधेयम्—
यद्यपि उच्छृङ्खलादिवृत्तिर्ब्राह्मणानां श्रेष्ठा, तथाऽपि तन्मात्रवृत्तीनामतिद्वारिद्र्यादवधिबिहोमा-
द्यनुष्ठानासम्भवाद् वृत्तिशब्दस्य लाक्षणिकमर्थं गृहीत्वा आप्यकारैरेव व्याख्यातमिति ।

स्तेषामेव साधनानाम'विध्युतिरनवाप्तानां चावाप्तिरविच्छिन्निरुच्यते । तां यः काम-
यते स वृत्त्यविच्छिन्निकामः, हरितगोमयान् हरिता नीलाः, हरिताश्च ते गोमया हरित-
गोमयाः, ते च आर्द्राः, कुतः ? सार्द्राणामेव लोके हरितगोमयशब्दस्य रुढत्वात्,
हरितगोमयेनोपलिम्पतीतिवत् । 'अप्सु सोमानामचमसाध्वात्वाल'देशेऽङिः पूर्णास्तेषु
हरितानि तृणानि प्रास्तानि भवन्तीत्यत्र हरिततृणशब्दः सूत्रकारेणाप्येवमैव
व्याख्यातः । अर्धयवोऽपि तथारूपाण्येव तृणानि तत्र क्षिपन्ति(A) । तस्मात् हरित-
'गोमयस्य यथोक्त एवार्थः । तान् हरितगोमयान् प्रकृतयैकाक्षर्यया क्षिप्रहामन्यायेन
सायं प्रातर्जुहुयात् । गोमयानिति बहुवचनम् अहरहरावृत्यपेक्षम् । आहुतिबहुत्वापेक्ष-
मिति चेत् ? 'न ; कुतः ? एकमन्त्राधिकाराद्भ्यासानुपदेशाच्च" । एव'ञ्चयमेकैकाहुतिः
सायंप्रातःकालयोः स्यात् । तत्रापि नानियमेन, किं तर्हि ? सायंहोमस्य पुरस्तात्
प्रातर्होमस्य "च परस्तादिति" * । "अन्यथा सायंप्रातर्होमव्यवायः स्यात् । तच्च नेष्यते,

नैकस्मिन् कर्मणि तने कर्मान्यत् तायते यतः(B) ।

इति वचनात् । ननु एवमपि प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवायो भवत्येव ? सत्यम्, तथाऽपि प्रधान-
व्यवायाद् गुणव्यवाय एवाङ्गीकर्तुं युक्तः(C) । अथ कियन्तं कालमस्य कर्मण आवृत्ति-
रिति ? वार्षिकं मासचतुष्टयमिति ब्रूमः । कुतः ? "तत्र हि हरितगोमय" 'होमोपपत्तेः ।

उक्तञ्च—

सायंहोमस्य पुरतः परतः प्रातराहुतेः ।

आर्द्रा वर्षासु जुहुयान् प्रत्यहं गोमयाहुतिम्(D) ॥ इति ।

A. 'अप्सु' इत्यादि 'क्षिपन्ती'त्यन्तं आप्यभागं यथायथमुद्धृत्य प्रामाण्यमस्य स्वीकरोति
तर्कालङ्कारोऽपि स्वीये भाष्ये ।

B. उक्तं कर्मप्रदीपवचनमिदं प्राक् (पृ० ७८)

C. प्रादुष्करणहोमौ खलु सायंप्रातर्होमयोरङ्गीभूताविति प्रधानव्यवायापेक्षया गुणव्यवाय
एव युक्त इति । न च गुणस्याव्यवायमुपपादयितुं प्रधानयोर्व्यवायो युक्त आश्रयितुम् इति
भावः ।

D. उपम्यस्तं स्वरचिते भाष्ये वचनमिदं चन्द्रकान्तेनापि 'तथाचोक्तम्' इत्युदाहारेण ।

1. 'विच्छिन्न-' ख । 2. '-दीर्घोऽङिः' ख । 3. 'एव' नास्ति ख । 4. 'गोमयशब्दस्य' ख ।
5. 'न कुतः' नास्ति ख । 6. 'च' नास्ति ख । 7. '-वेवेके-' ख । 8. नास्ति ख । 9. 'व्यवा-
- ख । 10. 'तत्र हि' नास्ति ख । 11. 'होम' नास्ति ख ।

त्रिरात्रोपोषितः पण्यहोमं जुहुयादिदमहमिमं विश्वकर्माण-
मिति ॥ २० ॥

त्रिरात्रोपोषित इति. प्राप्तं (१) पुनर्वचनं 'र्वाणि' वा 'भक्तानी'त्येतस्य [मू० ४।४।१०]
ध्यातृत्वार्थम् । एवञ्चात्र 'त्रिरात्रमेव' नियम्यते । 'पण्यशब्देन विक्रयबुद्धिगृहीतं द्रव्य-
मुच्यते । पण्यसम्पदर्थो होमः पण्यहोमः. तं पण्यहोमम् । । । 'इदमहमि'त्यनेन मन्त्रेण
त्रिप्रहोमवत्तुहुयान् । केन द्रव्येण 'अनादेशादाज्येनेति' । अन्ये तु पण्याध्वयेनेति
मन्यन्ते 'कृतः' उत्तरसूत्रान् । अन्ये व्याहृतेषां पण्यानामवयववहामाद्विनाशो यथा
मणिगन्नादीनां तेषामाज्येन होमः. येषां त्ववयवहोमादप्यविनाशो यथा धान्यादीनां
तेषां तदवयवनेति । (२) तदेतद् युक्तम् । एका-चैयमाहुतिः. सकृच्च प्रयोग इति ।

वाससस्तन्तून् गोर्वालान् ॥ २१ ॥

वाससः पण्यस्य दशातन्तून् प्रकृतेन मन्त्रेण पूर्वयन् जुहुयात् । गोश्च पुच्छ-
बालानिति ।

गवमितरेभ्यः पण्येभ्यः ॥ २२ ॥

अज्यर्थम् ।

पूर्णहोमो यजनीयप्रयोगः ॥ २३ ॥

A. प्राप्ते इति काम्येषु त्रिरात्राभोजनम् इति [४।५।९] सूत्रेणेति भावः ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ इदमहमिमं विश्वकर्माणं

श्रीवत्सममि जुहोमि (स्वाहा) ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणमाकरः २।६।१० ।

अस्य व्याख्या—'निगदोऽयं पण्यफलकामस्य होमे विनियुक्तः, विश्वकर्मा देवता, विश्व-
कर्माणं विश्वोत्पत्तिपालनविनाशो व्यापारो यस्य स विश्वकर्मा जगतः सृष्टा तम् इमं विश्व-
कर्माणं श्रीवत्सम्, श्रीवत्सा इव मातुर्लभा यस्य तं तथोक्तम् आभिमुख्येन गत्वा प्रसाद्य, अहं
पण्यलाभकाम इदं द्रव्यं जुहोमि स्वाहा ।

C. 'पण्यशब्दो ब्रह्मावपि प्रयुज्यते इति तस्याप्यत्र ग्रहणमिच्छन्ति' इति केचित् ।

D. वाससस्तन्तून् इत्यत्र विभज्य सूत्रद्वयी परिकल्पिता सत्यव्रतचन्द्रकान्ताभ्याम् ।

1. 'वा' नास्ति ख । 2. 'भक्तोदोत्येतस्य' ख । 3. 'नास्ति' ख । 4. 'इति' नास्ति ख ।

5. 'कृतः' नास्ति ख ।

(A) 'पूर्णहोमं यशसे जुहोमी'त्यनेन पूर्णशब्दोपलक्षितेन मन्त्रेण होमः पूर्णहोमः, स च यजनीयप्रयोगः, यजनीयेऽहनि प्रयुज्यत इति यजनीयप्रयोगः 'यजनीय आज्येन कर्तव्य इत्यर्थः' * । कथं नाम ? पूर्णमास्याः प्रतिपदि प्रातराहुतेरुद्धं मर्वाकं पक्षादेरमावास्यायाः प्रतिपदि पुनः पक्षादेरुद्धं माज्येन कर्तव्य इत्यर्थः ।

(B) किं पूर्णहोम एव यजनीयप्रयोगः ? न, किं तर्हि ?

(C) इन्द्रामवदादिति च ॥ २४ ॥

यशब्दाद्यमपि यजनीयप्रयोग एवेति ।

A. मन्त्रस्तु— ॐ पूर्णहोमं यशसे जुहोमि

योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति

वरं वृणे यशसा भामि लोके (स्थाहा) ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणमाकरः २।६।११ । विनियोगप्रमाणमस्य खादिरगृहोऽपि ४।३।८ ।

अस्य व्याख्यायां सायणाचार्यः—“पूर्णहोममित्यनेन मन्त्रेण यजनीये अग्नौ यशस्कामो जुहुयात् । यद्वा यत्र यत्र यष्टव्यमस्ति तत्र तत्रानेन जुहुयाद् यशस्कामः । सूत्रितं च 'पूर्णहोमं यजनीये जुहुयाद्' इति । मन्त्रप्रतिपादक 'इति' शब्दाभावो मन्त्रलिङ्गानुस्मरणार्थः, अतो यशस्कामस्यायमिति गम्यते । विराडस्य च्छन्दः । यद्यपि मन्त्रदेवताविशेषो नास्ति तथाऽपि यश आधीनत्वाद् इन्द्रोऽस्य देवता । पूर्णहोममाज्येन पूरितन्त्रेण कर्तव्यं होमं जुहामि । अत्र धात्वर्थोऽनुवादः, करोमीत्यर्थः । यशसे कीर्त्यवाप्तये । सोऽहम् अस्मै इन्द्राय जुहोमि आहुतिं प्रक्षिपामि । अस्मै मह्यम् इन्द्रो ददाति वरं यशोरूपफलं प्रयच्छति । केचिज् जुहोतीति पठन्ति, तस्मिन् पक्षे कौकिकोक्तिः । यस्मात् जुहामि अतो वरं वृणे यशोरूपं वरं लभे, तेन यशसा वरं लोके भामि दीहो भवामि, स्वाहेति पूर्ववत्” एवमाह ।

B. ननु 'यज्ञवास्तुक्रियामि'त्यादिष्वनवकात् (ऋ० पृ० २३३) सर्वेष्वेव नित्यकाम्यहोमेषु यज्ञवास्तुक्रियानन्तरं पूर्णहोमः कर्तव्यः । भवदेवरघुनन्दनाभ्यामप्युदीच्यकर्मणि साधारण्येन पूर्णहोम उक्तः । तत्राप्याहुतौ मन्त्रोऽयमेव पठ्यते । तत्र पूर्णाहुतिम् ऊर्ध्वः सन् दद्यात्, नोपविष्टः, कुतः ? 'द्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविष्टव कदाचन" इति भविष्यपुराणात् । एवमेके । गोमिळीयकर्मण्युपविष्ट एव पूर्णाहुतिं दद्यात् न पुनरुद्धः सन्, कस्मात् ? आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा हत्वादि (पृ० २०३) वचनवकादेवमपरे । तदत्र भगवन्तोऽनुवाणाः प्रमाणम् ।

C. मन्त्रस्तु— ॐ इन्द्रामवदात् तमो वः पुरस्तात् ।

अहं वो ज्योतिर्मानभ्येत सर्वे (स्थाहा) ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।६।१२ ।

'अनयोर्थजनप्रयोगाद्भृत्योः' * कं काममिच्छन् पूर्वामाहुतिं जुहुयात्, कं चोत्तरा-
मित्य"त आह—

यशस्कामः पूर्वा सहायकाम उत्तराम् ॥ २५ ॥

ऋज्वर्थम्(A) ।

इति "श्रीभट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये" * चतुर्थप्रपाठकस्य
अष्टमी कण्डिका ॥

अस्य व्याख्या—इन्द्राम् इन्द्राणां क्षित्यादिलोकाधीश्वराणाम्, अग्न्यादीनां मध्ये
आदित्योऽवदात् मार्गानभिज्ञान् प्रति अवदत् । किम् इत्युच्यते—हे मनुष्याः सहायकामिनो
वो युष्माकं पुरस्ताद् उपरि पुरोभागे तम आचारकोऽन्धकारः, तिष्ठतीति शेषः । अहं वो युष्माकं
ज्योतिर्दीप्तिवत् प्रकाशोऽस्मि । अतः सर्वे प्रकाशकामिनो यूयं माम् अभ्येत मामेवाभिमुखं
गच्छत । अहं मार्गप्रकाशको भवामि । इति ।

A. अथ कण्डिकोक्तकर्मणां प्रयोगा उच्यन्ते—

अथ स्वस्त्ययनकर्म, श्रवणाकर्मण्याग्रहायणकर्मणि चाऽऽस्तादितानां व्रीहीनां फलीकृतानां मध्ये
एकदेशं गृहीत्वाऽन्यत्र संस्थापयेत् । तानेवाक्षततण्डुलान् समादाय ग्रामात् प्राङ् बोद्ध्वा वा
गत्वा चतुष्पथे विधिवदग्निमुपसमाधाय क्षिप्रहोमविधिना हये राक इत्येकैकया अक्षततण्डुलान्
अञ्जलिना जुहुयात् । एषां चतुर्णां प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो हयादयो देवता आरण्याग्रहायणी-
कर्मणि स्वस्त्ययनहोमे विनियोगः । ततो हये राके इति मन्त्रः । इदं हयादिभ्यो न मम ।
ये यन्तीति मन्त्रः । इदं हयादिभ्यो न मम । यदा यन्तीति मन्त्रः । इदं हयादिभ्यो न मम ।
यथा समुद्रमिति मन्त्रः । इदं हयादिभ्यो न मम । इत्थमक्षततण्डुलैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा तन्त्रबोर्षं
परिसमाप्य तूर्णान् कतिपयपत्रानि प्राच्यां गत्वा ऊर्ध्वं पश्यन् बलुवन एधीत्यनेन मन्त्रेण त्रिरभ्य-
स्तेन देवजनेभ्य इति प्रकृताक्षततण्डुलान् अञ्जलिनोर्ध्वं क्षिपेत् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषि-
र्बज्रुर्वज्रना देवता अक्षततण्डुलानामूर्ध्वप्रक्षेपणे विनियोगः । ॐ बलुवन एधि बलुवन एधि
बलुवन एधि, देवजनेभ्यः । ततः पुनराक्षततण्डुलान् गृहीत्वा अधस्तात् पश्यन् तिर्यगितरजनेभ्य
इत्यञ्जलिना प्रक्षिपेत् । ततोऽत्रापि बलुवन एधि बलुवन एधि बलुवन एधि, इतरजनेभ्यः, इति
प्रयोक्तव्यः । तथेतरजनेभ्य इति, सूत्रे तथाशब्दश्रवणात् । ततो बलिमनवकोकयन् प्रकृताभि-
समीपमागत्य होमबल्यवशिष्टानक्षतान् भ्रातृपुत्रशिष्यादिभिर्मित्रैश्च सह भक्षयेत् । ततो
वासदेव्यगानम् । अस्य कर्मणः स्वस्त्ययनं फलम् ।

अथ प्रसादकरकर्म । अथ पुण्ये दिवसे प्रातर्नित्यकर्मान्ते क्षिप्रहोमविधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य वशाङ्गमाविति मन्त्रेण व्रीहिहोमः, शङ्खश्चेति मन्त्रेण यवहोमश्च कर्तव्यः । यस्य कस्यचित् पुण्यस्य स्त्रियो वा सकाशाद् द्रव्यप्राप्तिमिच्छति तस्य नाम मन्त्रे असावित्यस्य स्थाने प्रथमान्तत्वेन प्रयोक्तव्यम् । अनयोर्मन्त्रयोः प्रजापतिर्ऋषिर्वज्रमन्त्रादित्यौ देवते पृथग् व्रीहियवहोमे विनियोगः । वशाङ्गमाविति मन्त्रः । इदं चन्द्राय न मम । शङ्खश्चेति मन्त्रः । इदं सूर्याय न मम । तन्त्रशेषं समापयेत् । होमे यस्य नाम परिगृहीतं स तु प्रसन्नः सन् सर्वत्वं होमकर्त्रे ददाति । उक्तफलप्राप्तिपर्यन्तं प्रतिदिनमेतत् कर्म कर्तव्यम् ।

अधिकाक्षयांशमृचि चत्वारि कर्माणि फलभेदात् साधनभेदात् प्रथममृतीययोरनुष्ठानाच्च पूर्वमर्धमासव्रतं द्वितीयचतुर्थयोर्व्रतविशेषानुक्तौ सामान्यं सूत्रोक्तत्रिरात्रव्रतं कर्तव्यम् । अथ क्रमेण तेषां प्रयोगा उच्यन्ते—तत्र प्रथममायुष्यकामस्याऽऽयुष्करं कर्म । तच्च पौर्णमास्यां रात्रौ सम्पूर्णपुराभिबुद्धयर्थमायुष्करं कर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य विधिवद्भिं प्रतिष्ठाप्य क्षिप्रहोमविधिना खादिगान् समिलक्षणसंयुक्तान् शतं शङ्खान् एकाक्षर्यया ऋचा जुहुयात् । अस्याः प्रजापतिर्ऋषिर्वज्रवाङ् देवता खादिरशङ्खहोमे विनियोगः । आकृतीमिति मन्त्रः । इदं वाचे न मम । शङ्खान् पृथक् पृथक् मन्त्रेण होमः । ततस्तन्त्रशेषं समापयेत् ।

अथ वधकामस्य वधकरकर्मोच्यते । तस्य मारणकर्मंति नामान्तरम् । तत् करिष्यन् प्रथमकर्मोक्तकाले क्षिप्रहोमविधिना एकाक्षर्यामन्त्रेण लोहमयान् सूचीतुल्यान् शतं शङ्खान् जुहुयात् ।

अथ ग्रामकामस्यामोचनाकर्मं तृतीयं कर्मोच्यते । तस्य प्रयोगः—पूर्वोक्तकाले ग्रामात् प्रागुद्गं वा पर्वते चतुष्पथे वा गत्वा परितः शुद्धं स्थण्डिलं परिकल्प्य आरण्यैर्बहुगोमयशुष्कैरेव तत् स्थण्डिलं भृशं प्रतापयेत् । निःशेषाङ्गरापोहनानन्तरं भूमिर्यत्रो ज्वालायुक्ता स्यात् तथा तपनम् । ततोऽङ्गारान् सर्वानपसार्य शीघ्रम् आस्यं घृतेनाऽऽप्यं मनसैकाक्षर्यामन्त्रमुच्चार्य आस्येन घृतं प्रतप्तं स्थण्डिले जुहुयात् । नात्र क्षिप्रहोमविधिः । अत्र यावदेवोक्तं तावदेव कर्तव्यं जलहोमवन् ततो ज्वलन्ती भूमिः स्यात् यदि तदा द्वादशानां ग्रामाणां शीघ्रं प्राप्तिः । होमानन्तरे भूमे जाते ग्रामत्रयावाप्तिः फलम् । अथ वण्णामष्टानां वा ; एतदमोचकर्मैत्याचक्षते ।

अथ वृत्त्यविच्छित्तिकामस्य वृत्तिप्रवृत्तकर्मोच्यते—वृत्तीनां पत्नी-पुत्र-गो-भूमि-धान्य-हिरण्यवि-साधनानामविच्छित्तिर्बुत्त्यविच्छित्तिः । अनवाप्तानां तासां प्राप्तिश्च फलम् । तत् करिष्यन् त्रिरात्रं व्रतं कृत्वा प्रतिदिनं सार्यप्रातर्विधिबद्भिं प्रतिष्ठाप्य क्षिप्रहोमविधिनैकाक्षर्यामन्त्रेण हरितगोमयान् जुहुयात् । स्मृत्यन्तरग्रामाण्यात् सार्यप्रातर्होमकालाविरोधेन प्रातर्होमानन्तरं सार्यहोमात् पूर्वं गोमयहोमः । विशेषानुक्तेः प्रातरेकैवाऽऽहुतिः । सायमपि तथेति केचित् व्याख्यातारः । वार्षिकमासचतुष्टये प्रकृतं कर्म कर्तव्यम्, हरितगोमयकामसम्भवादिति । पूर्ववत् तन्त्रशेषं समापयेत् । इत्येकाक्षर्यामन्त्रप्रयोगः ।

अथ सम्पदर्थं पण्यहोमप्रयोगः । तस्य त्रिरात्रमुपवासः न त्वत्रैकमकमस्य, पुनर्वचनात् ।

व्रतान्ते अग्निं प्रतिष्ठाप्य क्षिप्रहोमविधिना इदमहमियामिति मन्त्रेण पण्यहोमं कुर्यात् । होमा-
नर्हरत्नादिपण्यप्राप्त्यर्थमाज्येन होमः । होमार्हपण्यधान्यादिप्राप्त्यर्थं तत्तदुद्रज्येन होमः ।
आहुतिरेकैव सकृदेवानुष्ठानं यथोक्तकाले । अथवा कान्यद्वज्यप्राप्तिपर्यन्तं वात्स्याऽऽहुतिः ।
अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्क्विर्मिगदो विद्वचकमां देवता पण्यलाभकर्मणि पण्यहोमे विनियोगः, इद-
महमिति मन्त्रः । इदं विद्वचकर्मणे न मम । ततस्तन्मन्त्रेण समापयेत् ।

अथ पण्यवक्ष्यप्राप्त्यर्थं तन्तुहोमः । गोप्राप्त्यर्थं गोपुच्छलोमभिः । पण्यस्य वासस्तन्तुत्वं
समादाय प्रकृतमन्त्रेण पूर्ववज्जुहुयात् । ततस्तन्मन्त्रसमापनमिति ।

अथ यशस्कामस्य सहायकामस्य षोडशपक्षप्रतिपदि पूर्णहोम उच्यते—पौर्णमास्याः प्रतिपदि
वागावर्षां द्वाँ वागावूर्ध्वम् उक्तफलसिद्धयर्थं पूर्णहोमं करिष्ये इति संकल्प्य क्षिप्रहोमविधिना
जुहुवात्, पूर्णहोममन्त्रेण सकृदाज्यं यशस्कामञ्चेत्, इन्द्रामवदादित्यत्र सहायकामञ्चेत् । पूर्ण-
होममिति । मन्त्रस्य प्रजापतिर्क्विर्मिगदोऽग्निर्देवता यशस्कामस्य पूर्णहोमे विनियोगः । ॐ पूर्ण-
होममिति । इदमग्नये न मम । इन्द्रामवदादिति मन्त्रस्य प्रजापतिर्क्विर्गायत्री छन्द इन्द्रो देवता
सहायकामस्य पूर्णहोमे विनियोगः । ॐ इन्द्रामवदादिति । इदमिन्द्राय न मम । ततस्तन्मन्त्रं
समापयेदिति । पूर्णहोमे उत्थायैवाऽऽज्याहुतिं जुहुयादिति केचित्, आचार्यानुकत्वादुपविष्टयै-
वेत्यपरे । तद्वन्न भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणमिति ।

सभाष्य-गोमिल-गृह्यसूत्रे
चतुर्थप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका

—१३—

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरासमभुक्त्वा ॥ १ ॥

पुरुषाणामाधिपत्यं पुरुषाधिपत्यं 'सैनापत्यमित्यर्थः । तद् यः कामयते स पुरुषाधि-
पत्यकामः, अष्टरात्रम् अष्टावहोरात्राणि, अभुक्त्वा "उपोष्य ।

औडुम्बरान् स्त्रुवचमसेध्मानुपकल्पयित्वा ॥ २ ॥

उडुम्बरस्येतानौडुम्बरान्, वार्त्तान्, न तैजसान् ; कुतः ? इध्मेन सहैकयोगनिर्वृत्तात् ।
स्त्रुवचमसेध्मा व्याख्याताः (A) । तानुपकल्पयित्वा संपाद्य, चमसस्योपकल्पनमिह
किमर्थमिति चेत् ? प्रणीतार्थमिति ब्रूमः, इतरथाऽस्याद्वादार्थतैव स्यात् । न च "द्वादार्थ-
त्वोपपत्तौ सत्यामद्वादार्थकल्पना साध्वी ।

प्राङ् बोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ३ ॥

व्याख्यातमेतद्वज्रलिहोमकर्मणि (B) ।

आज्यमादित्यमभिमुखो जुहुयात्—अन्नं वा एकच्छन्दस्यं
श्रीर्वा एषेति च ॥ ४ ॥

(A) अन्नं वा एकच्छन्दस्यमित्यनेन मन्त्रेण (B) श्रीर्वा 'एषेत्यनेन च, आज्यं 'जुतम्

A. द्रष्टव्यं पृ० ५६, १७७ ।

B. द्र० सू० ५।८।२ । (पृ० ८४३) ।

(C). मन्त्रस्तु—

ॐ अन्नं वा एकच्छन्दस्यमन्नं होतं

भूतेभ्यश्चन्द्रयति (स्वाहा) ॥ इति ।

(D). मन्त्रस्तु—

ॐ श्रीर्वा एषा यत् सत्त्वानो विरोचनो

मयि सत्त्वमवदधातु (स्वाहा) ॥ इति ।

अनयोराकरो मन्त्रमाह्वणम् २।६।१३-१४ । विधिवोगप्रमाणमनयोः सादिरगृहोऽपि ४।३।१० ।

अनयोर्व्याख्यायां सायणाचार्यः—'अन्नकामोऽन्नं वा इति, श्रीर्वा इति, आम्नां चतुष्पथे आम्नं
जुहुयात् । सूत्रितं च 'अष्टरात्रोपविशोऽपरं प्राङ् बोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय

आदित्यमभिमुखः आज्यतन्त्रन्यायेन जुहुयात्*॥ 'कुतः? इधोपदेशसामर्थ्यात् । आदित्यमभिमुख इत्यनेनैतद् दर्शयति—प्रातराहुत्यनन्तरमेव 'तत् कर्म कर्तव्यम्, येन प्राङ्मुखत्वं स्यादादित्याभिमुखत्वं चेति । ननु आज्यग्रहणमयुक्तम् अनादेशादेव सिद्धेः ? न ; इतरथा मन्त्रलिङ्गादन्नहोमाशङ्का स्यात् । अथवा (A) तैलं 'दधि पयो यवाग्नौ वेत्येतस्य [सू० १।३।१८] व्यावृत्त्यर्थं प्राप्ते पुनः 'राज्यग्रहणम् । एवं चात्राऽऽज्यमेव नियम्यते ।

किमेते एव द्वे आज्याहुती पुरुषाधिपत्यकामो जुहुयात् ? न ; किं तर्हि ?

अन्नस्य घृतमेवेति ग्रामे तृतीयाम् ॥ ५ ॥

(B) अन्नस्य घृतमित्यनेन मन्त्रेण प्रकृतत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्चाऽऽज्येन तृतीयामाहुतिं जुहुयादिति वर्तते । ग्राम इति ग्रामे शालाग्निरनतिप्रणीतो यस्तत्र जुहुयात्, न तु ग्राम औदुम्बर इक्ष्मः स्यात् स्रुवचमसौ च जुहुयादन्नं वा इति ग्रीवां इतीति । चक्षुषात् स्रुवचमसावपि औदुम्बरी कायौ । चमस आज्यधारणार्थः । तत्र प्रथमा अन्नं चेति । अयमुत्तरत्र उभौ मन्त्रौ बहुरक्षदेवताकौ । एकच्छन्दस्त्वं छन्दयतीति छन्दः, छादनात् छन्दस्त्वं भुतौ प्रसिद्धम् । छादयन्ति विवादेन छन्दांसीति भ्रुतिः । एकञ्च तत् छन्दः, तद्वह्म एकच्छन्दस्यम्, जगतामन्यनिरपेक्षाच्छादनाहमित्यर्थः । तदन्नं वा अन्नमेव, नहि अन्नादते किञ्चिदाच्छादकं रक्षकमस्ति, अन्नं हि एकम् । इति प्रसिद्धौ । अन्नमेकमेव खलु भूतेभ्यः प्राणिभ्योऽस्मत्-पुत्रभृत्यादिव्यवह्न्ययति अपावृणोति रक्षतीत्यर्थः । अथ द्वितीया—सत्त्वानः प्राणिनः पुत्रादयः सामर्थ्यान्निवसन्ति । यदेवा ग्रीवै, वै इति लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोके खलु प्रभुपुत्राद्युपेतं ग्रीमन्निति व्यवहरन्ति, एवा इत्यत्र ग्रीत्वैकत्वे ग्रीमन्दापेक्षे, अतो न विरोधः । विरोधनो विक्षेपेण रोचमानो ग्रीवादिर्मयि सत्त्वं पुत्रादिकं सामर्थ्यं वा मयि प्रयोक्तारि अवधधातु । केचन अन्योर्मन्त्रयोरादित्यो देवतेति ब्रुवते, तस्मिन् पक्षे एकच्छन्दस्यमिति अत्यायमर्थः—एकस्य एव तेजसाच्छादक एकच्छन्दः, तत्र अवमन्नम् एकच्छन्दस्यम्, तथा द्वितीयमन्त्रे विरोचनशब्देन विक्षेपेण रोचमान आदित्य उच्यते, 'सिद्धं समानम्' इत्याह । जामातृमुद्रितपुस्तके तु मूले भाष्ये च 'सत्त्वानः' इति वर्तते ।

A. सू० सू० २११ ।

B. मन्त्रस्तु—

❧ अन्नस्य घृतमेव रसस्तेजः

सम्पत्कामो जुहोमि (स्वाहा) ॥ इति ।

मन्त्रमाह्वनम् २।६।१५ । विनियोगप्रमाणमस्य सादिरपुष्टौऽपि ४।३।११ ।

एष, कुतः ? अग्रेषाधिकृतत्वात्, एकफलत्वाच्च पूर्ववदन्नाप्यग्रावेव होमप्रतीतेः । अत्र सन्देहः—किमेतत् पूर्ववदौदुम्बरस्रुवचमसेष्मयुक्तमाज्यतन्त्रं स्यात्, उत क्षिप्रहोमधर्मकमिति ? आज्यतन्त्रमिति ब्रूमः ; 'कुतः ? अधिकारात् फलान्तरानुपदेशाच्च । तृतीयाशब्दोऽपि धर्मसामान्यत्वप्रज्ञापनार्थमेवास्मिन् सूत्रे प्रयुक्तः, इतरथा तृतीयामित्यवाच्यं स्यात्, उपन्यासक्रमादेव तृतीयात्वसिद्धेः । तुल्यधर्माणां हि संख्येयानामेकसंख्या उपपद्यते, न विरुद्धधर्माणामित्यत आज्यतन्त्रमिति सिद्धम् ।

गोष्ठे पशुकामः ॥ ६ ॥

पशूनामविशेषात् "गोऽश्वमहिष्यादीन्" * कामयत इति पशुकामः । गोष्ठे गवामावासे प्रकृतत्वादग्निमुपसमाधायान्नस्य घृतमित्येतां तृतीयामाज्याहुतिमाज्यतन्त्रन्यायेन जुहुयादिति । अत्र सन्देहः—किमियमाहुतिर्निर्देशभेदेन पुरुषाधिपत्यकामस्यैव पूर्वस्मिन्नाहुतिद्वये हुते पशुषु "च काम्यमानेषूपदिश्यते ? कथं नाम, पुरुषाधिपत्यकामः पशूनपीच्छन् तृतीया 'माहुतिं गोष्ठे जुहुयात् न तु ग्रामे, उतान्यां य एष कश्चित् पशुकाम इति । अत्र कश्चिदाह—पुरुषाधिपत्यकाम एवेति, तदयुक्तम् ; कुतः ? पुरुषाधिपत्यत्वे "सत्यप्रार्थितानामेव पशूनामनुषङ्गतः सम्भवात् । तस्मादन्यो य एष 'कश्चित् पशुकाम इति युक्तम् (१), एवञ्चात्राष्ट्रात्रोपोषणं न स्यात्, न चौदुम्बरस्रुवादि । प्रकृतमेव पुरश्चरणं स्यात् प्रकृतं च "स्रुवादीति । पुनरपि सन्देहः—किं कृतकमेव

अस्य व्याख्यायां सायणाचार्यः—“अन्नस्येति अन्नेनाधिपत्यकामो जुहुयात् । तथाच सूत्रम्—'ग्रामे तृतीयामन्नस्येत्वाधिपत्यं प्राप्नोतीति । तृतीयामाहुतिमित्यर्थः । अस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वोक्ताभ्यां मन्त्राभ्यां चतुर्थं हुत्वा तृतीयामाहुतिमन्नस्येत्यनेन ग्रामे जुहुयादित्यर्थः । अन्नस्येति वज्रुर्मन्त्रोऽयम् । अन्नस्य घृतमेव रसः सारम् अतो घृतोपेतानन्नेन सारभूतेन घृतेन वा तेजःसम्पत्कामः शरीरकान्तिरूपां सम्पदं कामयमानो जुहोमि । स्वाहेति स्पष्टम्” । इत्याह ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“स स्रुवयं होमः पुरुषाधिपत्यकामस्यैव सतः पशुकामस्य गोष्ठे उपदिश्यते, दशपौर्णमासयाजिन एव सतः पशुकामस्य गोदोहेन प्रणयनोपदेशः इति यथा । कथं ज्ञायते ? तत्त्वैवाधिकारात् ; तृतीयाम् इत्यनुवर्तनेन ऐककर्म्यप्रतिपत्तेश्च । 'गोष्ठे पशुकामः' इत्येतावन्मात्रं स्पष्टिबहोचयते, नतु किञ्चिदपि कर्तव्यमुपदिश्यते । अचित्तत्त्वम्पु तेन, तस्मान्नान्तर्गत्यातिरेकात् तृतीयामाहुतिं जुहुयादित्यनुब्रवीष्यम् । तस्माद् येन तृतीया माहुतिः

1. 'कुतः' नास्ति ख । 2. 'नोमिककण्डिकादीन्' ख । 3. 'एव' ख । 4. '-निवाऽऽहुति' ख । 5. "चाह" नास्ति ख । 6. 'सत्यमग्रमार्चिताना-' ख । 7. 'कश्चित्' नास्ति ख । 8. 'स्रुवादीनि' ख ।

कर्म आहुतित्रयसंयुक्तं पशुकामस्य गोष्ठदेश उपदिश्यते उतानन्तरा 'तृतीयैवेति ? अनन्तरा' * तृतीयैवेति ब्रूमः । कुतः, अवान्तराधिकारात् ।

विदूयमाने चीवरम् ॥ ७ ॥

इदु उपतपे । विविधं दूयमाने उपतप्यमाने विदूयमाने । कस्मिन् ? गोष्ठे, कुतः ? अधिकारात् सप्तमीप्रयोगाच्च । "देशस्याचेतनत्वादुपतापासम्भवाद् गोष्ठसम्बन्धासु गोष्ठेषु 'प्रतप्यमानास्त्विति द्रष्टव्यम्' (A) । चीवरशब्देन लोहचूर्णमुच्यते—'लोहचूर्णं तु चीवरमिति' (B) वचनात् । किम् ? जुहुयादिति वर्तते कुतः ? जुहोतेरेवाधिकारात् संपत्कामो जुहोमीति मन्त्रलिङ्गाच्च । क जुहुयात् ? अधिकाराद् गोष्ठे अग्निमुपसमा-

केवलं पुरुषाधिपत्यकामस्य ग्रामे उपदिष्टा सैव तस्यैव पशुकामस्य सतो गोष्ठे उपदिश्यते इति द्रिश्यते । तस्मादधिकृताधिकारोऽयमुपदेशः इत्युक्त्वा भाष्यकारापरिगृहीतमतमूरीकरोति । तदत्र भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“एतदनेनोक्तं भवति—गोष्ठे अग्निमुपसमाधायैव होमो न कर्तव्यः, किन्तु अग्निमुपसमाधायपि तावत् प्रतीक्षणीयं यावद् गोष्ठमुपतप्यमानं भवति, तत उपतप्यमाने सति गोष्ठे होमः करणीय इति । अपरे पुनर्भाषन्ते गोष्ठस्योपतापासम्भवाद् गोष्ठसम्बन्धाद् गोष्ठेषु उपतप्यमानास्त्विति द्रष्टव्यम् इति । तदेवं विदूयमाने गोष्ठे चीवरं जुहुयादिति वर्तते । संपत्कामो जुहोमीति मन्त्रलिङ्गाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । तदत्र चीवरविधानादाज्यस्य निवृत्तिः स्यात् । पूर्वोक्तवर्षसम्बन्धस्तु अत्रापि स्यादेव, तत्सम्बन्धेनैवोपदेशात् । या खल्विदं तृतीयाहुतिराज्येन ग्रामे स्यात् सैव पशुकामस्य सप्तमीवरेण गोष्ठे भवतीति खल्वबोचाम । अत्र पुरुषाधिपत्यकामकर्मणोऽपवर्गः । अन्यः पुनरन्यथेयं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार—गोष्ठे पशुकाम इत्यादिकम् । पशुकामो गोष्ठे तृतीयामाज्याहुतिं जुहुयात् । पशुकाम इति निरपेक्षश्रवणात् अधिकृताधिकारे च प्रमाणाभावात् सर्वस्यैव पशुकामस्य होमोऽयं न पुरुषाधिपत्यकामस्यैव सतः पशुकामस्यैवेति । तस्मात् पुरुषाधिपत्यकामकर्मणः कर्मान्तरमिदम् । एवञ्चात्र अष्टरात्रोपोषणं न स्यात् न वा उदुम्बरसुवादीति । कर्मान्तरमाह विदूयमाने चीवरम् । गोष्ठस्योपतापासम्भवाद् गोष्ठसम्बन्धाद् गोष्ठमुपतप्यमानासु चीवरं लोहचूर्णं जुहुयात् । इदमपि कर्मान्तरम् । क्षिप्रहोमश्चायम् । एतेषां त्रयाणामपि कर्मणां सकृत्प्रयोगादेव फलं स्यात् ; कुतः ? अभ्यासानुपदेशात् । इत्युक्त्वा भाष्यकारानभिमतमर्थमारचयति यद्यपि परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन तन्मत-
अन्यमूरीकरोति । तद्वनयोरुपयुक्तत्वानुपयुक्तत्वे भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

B. उक्तं कर्मप्रदीपवचनमिदं प्राक् पादद्विष्यत्वां (४० ७८६) ।

ध्रायेति । त्तिप्रहोमध्यायम् । एतेषां त्रयाणामपि कर्मणां 'सकृत् प्रयोगादेव फलं स्यात् ,
कुतः ? अभ्यासानुपदेशात् ।

इदानीं पुनरेतस्यैव मन्त्रत्रयस्यान्येष्वपि कर्मसु विनियोगविवक्षयेदमाह—

प्रतिभये^(A)ऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थोन् वध्नीत ॥ ८ ॥

भयमेव प्रतिभयम् । अथवा प्रतिशब्दः प्रकर्षवाची, प्रकर्षेण भयं प्रतिभयम् ।
अथवा प्रत्यासन्नं भयं प्रतिभयम् । तस्मिन् प्रतिभये सति । क ? अध्वनि, गच्छत इति
शेषः । वस्त्रं वासः, अविशेषात् स्वकीयमध्वरीयमुत्तरीयं वा ; वस्त्रस्य दशा वस्त्रदशाः,
तासां वस्त्रदशानाम् अन्नं वा एकच्छन्दस्यमित्येतत्प्रभृतिभिस्तिसृभिश्च ग्भिस्त्रीनेष
ग्रन्थीन् वध्नीत । कुतः ? एतासामेव प्रकृतत्वात् मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च^(B) ।

स्वासासि दशाभावे कथमित्यत आह—

उपेत्य वसनवतः ^(C)स्वाहाकारान्ताभिः ॥ ९ ॥

स्वपुरुषाणामेक^(D)सार्थयायिनां कस्यचिदुपेत्य समीपमागत्य, न तु तत्रैवाऽऽह्वय,
“वसनवत इति सामर्थ्याद् दशायुक्तवसनवतः । ‘स्वाहाकारान्ताभिः प्रकृताभिरन्नं वा
एकच्छन्दस्यमित्येताभिः । दशानां ग्रन्थीन् वध्नीतेति वर्तते^(D) । अहोमकत्वात्
कर्मणः स्वाहाकारलोपो मा भूदित्यतः * स्वाहाकारान्ताभिरित्युक्तम् ।

A. प्रतिभये इत्यादि स्वाहाकारान्ताभिरित्यन्तमेकं सूत्रमिति सामश्रमी ।

B. अत्र कश्चिदाह आनन्तर्यातिरेकात् तृतीययैव स्यादिति, तदसङ्गतम् ; स्वाहाकारान्ताभि-
रिति वक्ष्यमाणसूत्रात् तिसृभिरेव स्वादित्यस्यैवावगतेः । न पुनरानन्तर्यातिरेकात् तृतीययैवेति,
अतिक्रान्तसम्बन्धस्यापि आचार्यानुमतत्वादिति ।

C. स्वाहाकारान्ताभिरिति पृथक् सूत्रमिति कल्पयति तर्कालङ्कारः ।

D. इयमपरा सूत्रद्वययोजना—अध्वनि पथि प्रतिभये सति वस्त्रदशानां ग्रीन् ग्रन्थीन् वध्नीत
प्रकृताभिर्ग्भिः । किमात्मनो वस्त्रदशानाम् ? न ; कस्य तर्हि ? उपेत्य वसनवतः । वसनवतः
सहगन्तुः कस्यचिद् वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् वध्नीत । किं कृत्वा ? उपेत्य । एवं वा—प्रतिभये
अध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् वध्नीत । अर्थादात्मनः । न केवलमात्मन एव, किं तर्हि ?
उपेत्य वसनवतः । वशब्दोऽत्र लुप्तवद् द्रष्टव्यः । वसनवत इति च द्वितीयावहुवचनान्तं पदम् ।
तद्वयमर्थः—वसनवतश्चैकसार्थगन्तून् सहावानुपेत्य तेषामपि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् वध्नीत इति ।
इति चात्र तर्कालङ्कार आह । प्रकृते तु कीदृशी इतिकर्तव्यतेति भगवन्तोऽङ्गानां निर्दिशन्तु ।

किमनेन कर्मणा भवतीत्यत आह—

सहायानाञ्च स्वस्त्ययनम् ॥ १० ॥

सहायानां च-शब्दादात्मनश्च स्वस्त्ययनमारोग्यम् अभयं भवतीति शेषः । तदेतदु-
परिष्ठादु वैज्ञम्, भयस्यानियतकालत्वात् ।

आचितसहस्रकामोऽक्षतसंस्वाहुतिसहस्रं जुहुयात् ॥११॥

आचितसहस्रकाम इत्येतद्विहितशतकाम(१) इत्यनेनैव व्याख्यातम्. सहस्रशत-
शब्दयोरेकार्थत्वात् । अक्षतैरूपनीततुर्यैर्यनिष्पन्नाः सक्तवोऽक्षतसक्तव 'उच्यन्ते ।
कुतः ? 'अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता'(२) इति अक्षतशब्दस्यैवमर्थलाभात् । अक्षतसक्तना-
माहुतयोऽक्षतसक्तवाहुतयः । अक्षतसक्तवाहुतीनां सहस्रम् अक्षतसक्तवाहुतिसहस्रं
"दशशतानि जुहुयात्" अन्नं वा एकच्छन्दस्यमिन्येताभिः क्षिप्रहोमन्यायेन जुहुयात् ।
कुतः ? एतास्मादेव प्रकृतत्वान्मन्वान्तगानुपदेशाच्च । अत्र सन्देहः—किं दण्डकलित-
"न्यायेनचोऽभ्यस्य" सहस्रसंख्यां पूरयित्वा, उत (१) स्वस्थानादिवृद्धिन्यायेनेति ?
दण्डकलितन्यायेनेति ब्रूमः(३) । कुतः ? 'सकृत् समाभाम्वृत्तु' सहस्रसंख्याया
असम्भवात् उत्तरकालमभ्यासस्यापेक्षितत्वात् ।

श्रीकामश्चापि विल्वानां लक्षहोमं प्रयाजयेत् ।

दधितौद्रघृताकानामक्षयां श्रियमश्नुते ॥

इत्येवमादि "व्याहृतिहोमेषु" व्याहृतीनामप्येवमेवाभ्यासस्य दृष्टत्वात् । पुनरपि
सन्देहः—येयमेकाहुतिरवशिष्यते सहस्रतमी सा कतमयवा हातव्येति ? आद्येति ब्रूमः,
कुतः ? पुनरपि तस्या एवापेक्षितत्वात् ।

A. द्र० सू० ४।६।१२ । (पृ० ८१६)

B. उक्तं कर्मप्रदीपप्रमाणमिदं प्राक् (पृ० २०६)

(१) सोऽयं न्यायः, प्रथमया ऋचा प्रथमाहुतिः, द्वितीयया द्वे, तृतीयया तिस्रः, पुनः प्रथमया
चतुर्थस्थानस्थितया चतस्रः, पुनर्द्वितीयया पञ्चमस्थानस्थितया पञ्चेति, एवंरूपः, स तु निष्प्रमाणक
इत्युपेक्षितः, सर्वत्रैवाभ्यासस्यापेक्षितत्वेऽपि प्रामाणिकोऽभ्यास एव स्वीकर्तव्य इति ।

D. मालान्यायेनेति भावः, एवञ्च आद्यया ऋचा प्रथमाहुतिः, द्वितीयया द्वितीया, तृतीयया
तृतीया, पुनः प्रथमया चतुर्थी द्वितीयया पञ्चमीत्येवमित्यर्थः । केचित्तु आहुतिसहस्रं
त्रिधा विभज्य प्रथमया ऋचा तस्य प्रथमं भागं द्वितीयया द्वितीयं भागं तृतीयया च तृतीयं भागं
जुहुयादित्याहुः ।

1. 'इत्युच्यन्ते' ख । 2. नास्ति च । 3. 'न्यायेनार्थाः यस्मिन्' ख । 4. 'स्वस्थायनमाभ्यास' ख ।

5. 'द्विजुह्वाना-' ख । 6. नास्ति ख ।

उक्तञ्च—

सकृदाहुतिसहस्रं यत् पुरीषाणाञ्च कीर्तितम् ।

त्यृचाभ्यासेन तत् कुर्यादाध्याऽन्त्याहुतिर्भवेत्(A) ॥ इति ।

पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात् ॥ १२ ॥

‘पशुनविशेषाद्’* गोऽश्वमहिष्यादीन् कामयत इति पशुकामः, वत्सश्च वत्सिका च वत्समिथुनमुच्यते । कुतः ? इन्द्रवाचित्वान्मिथुनशब्दस्य । वत्समिथुनं च वत्समिथुनं च वत्समिथुने । तयोः वत्समिथुनयोः, पुरीषं शकृत्, पुरीषाणामाहुतयः ‘पुरीषाहुतयः, पुरीषाहुतीनां सहस्रं पुरीषाहुतिसहस्रं दशशतानि, ‘अन्नं वा एकच्छन्दस्यम्’ इत्येताभिः पूर्ववज्जुहुयात् । कुतः ? यतासामेव प्रकृतत्वात्, मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च । अत्र सन्देहः—किमयमाहुतिसहस्रहोमः पूर्वमेव कृतवत्सपुरीषसंग्रहस्यैकस्मिन्नेवाहनि सकृत्प्रयोगेण पूर्वाह्निं स्यात् ? उत पुरीषसंपद्वशेन यद् यदेव पुरीषं संपद्येत “तन् तदेव”* जुहुयादिति । अनेन न्यायेन ‘नानाऽहस्तु’* स्यादिति ? एकस्मिन्नेवाहनि सकृत्प्रयोगेणेति ब्रूमः । कुतः ? होमकर्मणः प्राधान्यात्, प्रधानतश्च फलसंयोगात्, प्रधानगुणविरोधे गुणानां प्रधानवशवर्तित्वस्य न्याय्यतरत्वाच्च । पुनरपि सन्देहः—किं प्रकृतयोरेव* वत्समिथुनयोः ‘पुरीषसंग्रहः कार्यः उत ययोरेव कयोश्चिदिति ? प्रकृतयोरेवेति ब्रूमः । कुतः ? ‘प्रकृतनाशे प्रायश्चित्त’* ‘मन्यवोपावदादि’ति तन्वान्तरवचनात्, ‘येनाऽऽरम्भस्तेन समामिरि’ति च न्यायात् ।

उक्तञ्च—

चतुर्णां वत्सरूपाणां प्रकृतानाञ्च गोमयम् ।

एकस्मिन्नेव पूर्वाह्निं जुहुयात् संकुहोमवत्(B) ॥ इति ।

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः ॥ १३ ॥

क्षुद्रपशुशब्देन अजाविकमुच्यते, तत्कामः अविमिथुनयोः उरणमिथुनयोः, तामिरेव

A. प्रमाणत्वेनोल्लिखितं वचनमिदं तर्कालङ्कारेणापि स्वयी भाष्ये ।

B. वचनमिदं संगृहीतं प्रमाणत्वेन चन्द्रकान्तेनापि स्वभाष्ये । अत्र च सकृद्होमवदिति वचनात् मालान्यायेन तिसृभिर्ऋग्भिर्जुहुयादिति द्रष्टव्यम् । केचित् आहुतिसहस्रं त्रिधा विभज्य त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिंशताहुतीरेकया जुहुयात् एवं पुनरन्यथा, अपरया चैवमेवेत्याहुः ॥

1. ‘उक्तञ्च’ नास्ति ख । 2. ‘न्यायां त्वाहुति’ ख । 3. ‘पशुन् विशेवादीन्’ ख ।

4. ‘पुरीषाहुतयः’ नास्ति ख । 5. ‘सन्त्यववशेन’ ख । 6. ‘तत्’ ख । 7. ‘अन्नसः’ ख ।

8. ‘तदेव’ ख । 9. ‘पुरीष’ नास्ति ख । 10. ‘मन्यवोपा-’ ख ।

ऋग्भिः पुरीषाद्भुतिसहस्रं जुहुयादिति वर्तते ; तासामेव प्रकृतत्वान्मन्त्रान्तरानुप-
देशाच्च । मिथुनशब्दः पूर्ववत् । अत्रापि पूर्ववदेवाभ्यासः, तुल्यहेतुत्वात् ।

**वृत्त्यविच्छित्तिकामः कम्बूकान् सायं प्रातर्जुहुयात् क्षुधे
स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति ॥ १४ ॥**

वृत्त्यविच्छित्तिकाम इत्येतत् सायंप्रातरिति च हरितगोमयहोमे व्याख्यातम् ।
कम्बूकाः फलीकरणकुक्कुटाः (A) तान्, (B) क्षुधे स्वाहा, क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति
यजुर्भ्यां क्षिप्रहोमवज्जुहुयात् ।

मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्टमद्भिरभ्युक्ष्यजपेत् ॥ १५ ॥

विषमस्यास्तीति विषवान् वृश्चिकसर्पादिः, तेन विषवता दष्टं स्त्रीपुरुषाख्यं प्राणिनम्
अद्भिरुदकेन अभ्युक्षन् आभिमुख्येन 'उक्षन्, उक्ष सेवने, सिञ्चन् (०) मा भैषीरिति मन्त्र-
मभ्यसन् आ विषप्रक्षयाज्जपेत् । कुतः ? प्राणिशीडापनयनार्थत्वात् कर्मणः, अभ्युक्ष्यजपेदिति
वचनात् । जपाभ्युक्षणक्रिययोर्गोपयमत्र स्यात् ; न यथाऽन्यत्र मन्त्रान्ते "कमेति ।

A. 'कम्बूकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकुक्कुटाः' इति प्रमाणवचनात् । (द्र० पृ० ८१७) ।

B ॐ क्षुधे स्वाहा । ॐ क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहा ।

मन्त्राविमौ मन्त्रब्राह्मणे २।६।१६-१७ । विनियोगप्रमाणमनयोः स्वादिरगृह्येऽपि ४।३।१५ ।

अनयोर्व्याख्यायां सायणाचार्यः—“सञ्चितगवादिधनस्य बाहुल्यकामः 'क्षुधे' आदिमन्त्रद्वयेन
आज्येनाऽऽहुतिसहस्रं जुहुयात् । तथाच सूत्रितम्—'क्षुधे स्वाहेत्येताभ्याम् आहुतिसहस्रं जुहुयादा-
चित्सहस्रकाम' इति । यावति द्रव्ये सति द्रव्यसञ्चयवानयमिति लौकिका आहुः, तत्सहस्रगुणित
मस्य फलम् इत्यर्थः । अथाऽऽभ्यामेव कामनाभेदेन विनियोगः सूत्रितः । वत्समिथुनयोः पुरीषेण
पशुकामोऽविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामो हरितगोमयेन सायंप्रातर्जुहुयात्, नास्य वृत्तिः क्षीयत इति ।
क्षुध इति । यजुष्वादाभ्यां (१) न छन्दोऽस्ति । क्षुत्पिपासे देवते, अर्थो निगमसिद्धः ।” इत्याह ।

C. मन्त्रस्तु—

ॐ मा भैषीर्न मरिष्यसि जरदृष्टिर्भविष्यसि ।

रसं विषस्य नाविदमुग्रस्फेनमिवाऽस्यम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।६।१८ ।

अस्य व्याख्या—“हे विषवष्ट, त्वं मा भैषीः भीति मा कार्याः । भीतिनिमित्ताभाव
दर्शयति—न मरिष्यसि मरणं न प्राप्स्यसि, किन्तु जरदृष्टिः जरापयसं व्याप्तो भविष्यसि, यतो

तुर गोपायेति स्नातकः संवेशनवेलायां वैणवं दण्डमुप-
निदधीत ॥ १६ ॥

स्नातको गृहमेधी संवेशनवेलायां रात्रौ स्वप्नवेलायाम्, कुतः ? विवास्वप्नप्रतिषेधात् ।
वैणवंशः, वेणोरयं वैणवः, दण्डो यष्टिः कुतः ? 'वैणवीं धारयेद् (A) यष्टिमि'त्युपदेशात् ;
तं वैणवं दण्डं उप समीपे शयनसन्निधावित्यर्थः, (B) तुर गोपायेत्यनेन मन्त्रेण
निदधीत, इध धारणे धारयेत् । निशब्दप्रयोगात् तत्रैव सर्वां रात्रिं निश्चलं धारयेत्,
न तु मन्त्रप्रयोगं कृत्वा अन्यत्रा'पनयेदिति ।

किमर्थं धारयेदित्यत आह—

स्वस्त्ययनार्थम् ॥ १७ ॥

चौरवृश्चिकसर्पाद्युपद्रवाणामनुत्पत्त्यर्थम् । कुतः ? स्वस्त्ययनशब्दस्यैवमर्थत्वात् ।

विषस्य विषवतः सर्पादे रसं मारं सामर्थ्यं नाविद् न लब्धवानस्मि । वीर्यं न दृश्यत
इत्यर्थः । अथवा विषस्यैव रसं सामर्थ्यं नाविद्म् । उपलब्धेनमिव उद्गोर्णकेनम् आत्ममिव
तद् यथा नाविद् तद्वत् । सकारोऽयं छान्दसः, यतो मुखफेनं नाविद्म् अतो विषरसं नाविद्म् ।
अत एव न मरिष्यसि मा भैवीरित्यभिप्रायः । इति सायणाचार्यकृता ।

A.

वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ इति ।

मनुसंहिता ४।३६ ।

B. मन्त्रस्तु—

तुर गोपाय मा नाथ गोपाय मा ।

अशस्तिभ्यो अरातिभ्यः स्वस्त्ययनमसि ॥ इति ।

मन्त्रभाष्यम् २।६।१९ ।

अस्य व्याख्यायां सायणाचार्यः—'तुर गोपायेत्यनेन स्नातको भयनिवारणार्थं वैणवं दण्डं
समीपे निदध्यात् । तथाच सूत्रम्—'स्नातकः संविशन् वैणवं दण्डमुपनिदध्यात् तुर गोपायेति
स्वस्त्ययनमिति । दण्डं स्वापकाले शय्यासमीपे निदध्यादित्यर्थः । अस्योपद्रवनिवृत्तिः फलम् ।
हे तुर गमनविघ्नकारिणस्त्वारयतीति तुरः, हे तादृश दण्ड, नाथ स्वामिन्, मा मां गोपाय
रक्ष, तदेवाशस्तिभ्योऽप्रशस्तेभ्योऽरातिभ्यः छलमप्रयच्छद्भ्यो नाथकारिभ्यो मा मां गोपाय ।
हे दण्ड यतस्त्वं स्वस्त्ययनं श्रेयसप्रापणमसि, अनेनास्मिन् श्रेयससम्भावना प्रदर्शिता भवति ।'
एवमाह ।

हतस्ते अत्रिणा किमिरिति किमिमन्तं देशमद्भिरभ्युत्तन्
जपेत् ॥ १८ ॥

किमयः प्रसिद्धाः, किमयोऽस्मिन् विद्यन्ते इति किमिमान् देशः, प्राणिमणप्रदेशो
न त्ववस्करगोमयादिः, प्राणिपीडापनयनकर्माधिकारात् । तं किमिमन्तं देशमद्भि-
रभ्युत्तन् (A) हतस्ते अत्रिणेति जागतं व्यृचं जपेत् । उत्तरसूत्रस्य पशुविषयत्वादेतस्य
पुरुषविषयता गम्यते ।

A. अत्र यद्यपि आभ्ये 'जागतं व्यृचं जपेदि'त्युक्तम्, तथाऽपि मन्त्रब्राह्मणे प्रकरणेऽस्मिन्
चतुर्णां मन्त्राणां सदृभावात् सामश्रमिणा च 'चतुर्क्'चं सूक्तं जपेत्' इत्युक्तत्वात् चतुर्णामेवर्चा पाठो
युक्त इत्यवगच्छामः । अत्र तर्कालङ्कारोऽपि—“हतस्ते इत्यादि किमिमन्त्रान् सर्वानेव जपेत् । कथं
पुनर्ज्ञायते सर्वेषां किमिमन्त्राणामत्र विनियोग इति ? उच्यते—किमिमतो देशस्याभ्युक्षणे
विनियोगविधानात् सर्वेषां किमिमन्त्राणामत्रैव विनियोगमवगच्छामः । अन्येषां किमिमन्त्राणां
विनियोगान्तरादर्शनात् । न खल्वविनियुक्ता एवान्ये किमिमन्त्राः पठ्यन्ते इति युक्तम् ।
तस्मादुत्तरब्राह्मणमन्त्राणां विनियोगोपदेशादिह सर्वेषामेव किमिमन्त्राणां विनियोग इत्यादर-
णीयम्” इत्याह । गोभिलकर्मप्रकाशिकायान्तु ऋचामासामन्तिमद्वयी एकत्र पठितेति
त्रित्वभासां नानुपपद्यते, एवञ्च आभ्यकारवचनविरोधो नास्त्येव । सायणाचार्येण तु षण्मन्त्राः
कल्पिताः । वस्तुतस्तु मन्त्रब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डे वाचस्य ऋचः सन्ति सर्वा एव
पाठ्याः । तास्तु तिस्रश्चतस्रः षड् वेति भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणयन्तु इति । विधेयान्तरानुप-
देशादत्रापि समकालमेवाभ्युक्षणस्य मन्त्रजप इत्यवगन्तव्यम् ।

तत्र चतसृणामृचामाद्या ऋक्—

ॐ हतस्ते अत्रिणा किमिहृतस्ते जमदग्निना ।

गातमेन तृणांकृतोऽनैव त्वा किमे ब्रह्मवद्यमवय ॥ इति ।

द्वितीया—

ॐ भरद्वाजस्य मन्त्रेण सनृणोमि किमे त्वा ।

किमिं ह वत्कृतोदिनं किमिमान्नानुचारिणम् ।

किमिं द्विगीर्षमर्जुनं द्विगीर्षं ह चतुर्हनुम् ॥ इति ।

तृतीया—

ॐ हतः किमीणां जुह्वको हता माता हतः पिता ।

अथैषां भिन्नकः कुम्भो य एषां विष्वज्जानकः ॥ इति ।

चतुर्थी—

ॐ क्रिमिमिन्द्रस्य बाहुभ्यामवाञ्चं पातयामसि ।

हताः क्रिमयः साशातिकाः सनीलमत्तिकाः ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।७।१-४ ।

एतेषां सावणाचार्यकृता व्याख्या च—

कृमिनिर्हरणमन्त्रः—अथ हतस्ते इत्यादीनां सर्वप्राणिसामान्ये कृमिनिर्हरणे विनियोगः, तथाच सूत्रम्—‘हतस्ते इति कृमिमन्तं देशमग्निरभ्युक्षन् जपेदि’ति । कृमिनाशोऽस्य फलम् । अथैवामेव पशुकृमिनिर्हरणे च विनियोगमाह सूत्रकारः—पशूनां चेद्वपराह्णे सीतालोष्टमाहृत्य तस्य प्रातः पांशुभिः प्रतिष्क्रियन् जपेदिति । तत्र प्रथमः ‘हत’ इति । बृहत्स्यस्य छन्दः, अत्र्यादयो देवताः । हे कुमे हतप्राणिन्, ते तवाऽऽत्मघाती कृमिः अत्रिणा पापस्य भक्षकेणैव तन्नामकेन महर्षिणा हतो घातितः । एवमुत्तरवाक्येऽपि योज्यम् । किञ्च हे प्राणिन् ते तवात्मघाती कृमिः गोतमेन महर्षिणा मृणीकृतः, नाशित इत्यर्थः । किञ्च हे कुमे, त्वा त्वाम् अत्रैव सन्नो घातयामीति शेषः । ब्रह्मवर्षं ब्रह्मगो मन्त्रस्य वर्षं जप्यम्, अवधमजप्यम् । स्वत एवात्र्यादिभिः हतत्वान्मन्त्रजपो निरर्थक इत्यर्थः । यद्वा यथार्थो महतो मन्त्रस्य तुच्छकृमिहवने विनियुक्तत्वादित्यभिप्रायः । अथ द्वितीयः ‘अरद्वाजस्ये’ति । द्विपदा गायत्री छन्दः, अरद्वाजो देवता । स्पष्टोऽर्थः । अथ तृतीयः ‘कृमि हे’ति । अनुष्टुबस्य छन्दः, कृमिघातको देवता । वक्रतो दिनम् वक्रं तिर्यग् हतस्ततः, तोविदुं शीलं यस्य तं कृमि इ तादृशं कृमि इ, इन्मीति शेषः । तथा आन्त्रानुवारिणमपि द्विशीर्षम् उभयत्र शिरोयुक्तमित्यर्थः । अर्जुनं धवलवर्णं कृमिं तथा द्विशीर्षञ्च, इन्मीति शेषः । यद्यपि द्विशीर्षमित्यनेनैव हनुसंज्ञवदनैकदेशचतुष्टयमपि उक्तं भवति, तथाऽपि तस्यातिशयेन घातकत्वप्रदर्शनार्थमुक्तम् । चतुर्हनुमित्यस्य विशेषणाय द्विशीर्षमित्यस्य पुनर्वचनम् ।

अथ चतुर्थः ‘हत’ इति । अनुष्टुबस्य छन्दः । देवता पूर्ववत् । कृमीणां मध्ये क्षुद्रकः, कः अन्वार्थे । क्षुद्रः कृमिजातिर्हतो मन्त्रेण घातितः । स कृमीणां शिशुर्वा हतः । तथा तेषां माता उत्पादयित्री हता । तथा पिता पालक उत्पादको हतः । एवं सर्वनाशः । पुनरनुष्टुब-भवाद्योग्याः । किञ्चैषां कुम्भो भिन्नकः । कुनसितार्थे कः । भिन्नो भग्नः, कुम्भो विशेष्यते यः कुम्भ एषां कृमीणां विषधानको विषधापको, धारको वा ।

अथ पञ्चमः ‘कृमिमिन्द्रस्ये’ति । अस्यापि द्विपदा गायत्री छन्दः, इन्द्रो देवता । कृमिमवाञ्चम् अवाक्युलमिन्द्रस्य बाहुभ्यां पातयामसि पातयामः । अथ षष्ठः ‘हता’ इति । छन्दोदेवते पूर्ववत् । साशातिकाः आ समन्तात् शातवन्तीति आशातिका, ताभिः सह वर्तन्त इति साशातिकाः, कृमयो हता नष्टा अभवन् नीलमक्षिकामिर्विशिष्टाः कृमयोऽपि हताः । एवमविशेषेण कृमीणां हननं प्रार्थितं भवति । इति ।

पशूनां चेच्चिकीर्षेदपराह्णे सीतालोष्टमाहृत्य वैहायसं निद-
ध्यात् ॥ १६ ॥

पशूनां गोऽध्यादीनां चेह् यदि विकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । किम् ? अधिकारात्
क्रिमिपीडोपशान्तिम् । अपराह्णे न पूर्वाह्णे । सीता कृष्टं क्षेत्रम्, सीताया लोष्टः सीतालोष्टः ;
तमाहृत्य वैहायसम् आकाशस्थं निद्रायाद् धारयेत् । गृहपटलादिस्थं धारयेदित्यर्थः ।
निशब्दः पूर्ववत् ।

तस्य पूर्वाह्णे पांशुभिः परिकिरञ् जपेत् ॥ २० ॥

तस्य प्रकृतत्वाल्लोष्टस्य पूर्वाह्णे नापराह्णे पांशुभी रेणुभिः, प्रकृतस्य पशोः किमि-
मन्तं व्रणदेशं परिकिरन् सर्वतो विकिरन् प्रकृतमेव धृञ् जपेत् । कुतः ? तस्यैव
प्रकृतत्वान्, मन्वान्तरानुपदेशाच्च (१) ।

इति श्रीभट्टनारायणकृतौ गोमिलीय गृहसूत्रभाष्ये ॥ चतुर्थप्रपाठकस्य
नवमी कण्डिका ॥

१. अथ कण्डिकोक्तिविषयाणां प्रयोगा उच्यन्ते । तत्र पुरुषाधिपत्यकामस्याऽऽधिपत्यप्रद-
कर्मप्रयोगः—तत् करिष्यन् पूर्वमष्टरात्रमुपोष्य व्रतान्तं औदुम्बरस्त्रिचमसंभानि समाधाय
ग्रामान् प्रागुक्ष्वा वा निष्क्रम्य चतुष्वपि अग्निमुपसमाधाय इदं भूमेर्भजामह इति न्यञ्चौ पाणी कृत्वा
इमं स्तोत्रमिति परिसमुह्य आज्यतन्त्रेणाऽऽज्यसंस्कारान्तं कृत्वा अग्निमुपवर्ष्य प्रपद्वैरूपाध्वज्यं
कृत्वा व्याहृतित्रयेण हुत्वा आद्रित्याभिमुखोऽन्नं वा एकच्छन्दस्यमिति मन्त्रेण श्रीर्वा एवेति मन्त्रेण
चाऽऽज्यं जुहुयात् । अनयोः प्रजापतिर्क्विर्निगद आद्रित्यो देवता आज्यहोमे विनियोगः ।
ॐ अन्नं वेति मन्त्रः । इदमाद्रित्याय न मम । ॐ श्रीर्वा एवेति मन्त्रः । इदमाद्रित्याय न मम ।
ततस्तन्त्रशेषं समापयेत् । उक्तफलसिद्धये कर्मान्तरम्, अन्नस्य घृतमिति नृतीयामाहुतिं गृह्णाग्नौ
जुहोति । अत्राप्याज्यतन्त्रम् । अन्नस्य घृतमिति मन्त्रस्य प्रजापतिर्क्विर्निगद इती छन्दोऽग्निदेवता
आज्यहोमे विनियोगः । ॐ अन्नस्य घृतमेव रसस्तेजः सम्पत्कामो जुहोमि स्वाहा इदमग्र्यं
न मम । तन्त्रशेषं समाप्य ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा वामदेव्यगानं कृत्वा ब्राह्मणान्
भोजयेत् । इति ।

अथ पशुकामस्य पशुप्रदप्रयोग उच्यते—तत् करिष्यन् गोहोष्वग्निमुपसमाधाय आज्यतन्त्रेण
व्याहृतित्रयहोमान्ते 'अन्नस्य घृतमिति पूर्वोक्तमन्त्रेणाऽऽज्याहुतिं कुर्यात् । ततस्तन्त्रशेषं
समापयेत् । इति ।

अथ गोषु तन्यमानाह तत्तापशान्तये होम उच्यते—पूर्ववत् गोष्ठान्निमुपसमाधाय क्षिप्रहोम-
विधिना ळोहचूर्णानि 'अन्नस्य घृतमि'ति मन्त्रेण जुहुयात् । अस्य चीवरहोमकर्मति नाम । उक्ता-
नामाधिपत्यपद-पशुप्रद-चीवरहोमकर्मणां परिभाषासूत्रोक्तकाले सङ्कटवानुष्ठानम्, अभ्यासानुप-
देशात् । सङ्कृतप्रयोगेणोक्तकालाप्रस्ताबाहुति वा कुर्यात् । ततः क्षिप्रहोमविधिना तन्त्रशेषं
समापयेत् । इति ।

अथ स्वस्त्ययनप्रस्थिकरणप्रयोगः—सार्गे गच्छतः प्रतिभये जातं स्वकीयस्यान्वस्य वा बलस्य
वशानां त्रीन् प्रन्थीन् कुर्यात् । अन्नं वा एकं छन्दस्यमित्थादिभिस्तुभिरङ्गुभिः
स्वाहान्ताभिरेकैक्यया एकैकप्रस्थिकरणम् । अनेन कर्मणा सहायानामपि स्वस्त्ययनं
भवति । इति ।

अथाऽऽचितसहस्रकामस्याक्षतसप्तबाहुतिप्रयोगः । आचितशब्देन शकटमुच्यते । बहुधनधान्य-
प्राप्तिकलं कर्मेति प्रागेवोक्तम् । आचितशतकामस्येत्यत्र तद्धनं दशगुणितं यदीच्छेत् तदा क्षिप्रहोम-
विधिना अग्निमुपसमाधाय अक्षतसप्तबाहुतिसहस्रं पूर्वोक्ताभिश्चयस्त्रिंशदुत्तरत्रिंशतवारमम्बस्ताभि-
स्तिसृभिः ऋग्भिः प्रथमया च मालान्यायेन जुहुयात् । ततस्तन्त्रशेषं समापयेत् । इति ।

अथ गवाश्चमद्विषादिपशुकामस्य गोमयहोमप्रयोग उच्यते—तत् करिष्यन् प्रकृतवत्सहस्रस्य
प्रकृतवत्साहस्रस्य च गोमयसंघं कृत्वा एकस्मिन् दिने क्षिप्रहोमन्यायेनाग्निमुपसमाधाय पूर्व-
वन्मालान्यायेन पूर्वोक्ताभिः अन्नं वा इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः सहस्रं जुहुयात् । होमश्चायं
पूर्वाह्ने कर्तव्यः । ततस्तन्त्रशेषं समापयेदिति ।

अथ क्षुद्रपशुकामस्याविपरीचहोम उच्यते—तत्र क्षुद्रपशुकामोऽविमिथुनयोः पुरीषेण सहस्रहोमं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वसंगृहीतपुरीषैः क्षिप्रहोमन्यायेन प्रातर्होमानन्तरं पूर्ववज्जुहुयात् । ततः
पूर्ववत् तन्त्रशेषं समापयेत् । इति ।

अथ वृत्त्यविच्छित्तिकामस्य कम्बूकहोमप्रयोग उच्यते—तण्डुलानामवहनसमये निर्गतानि
चूर्णानि कम्बूका इत्यभिधीयन्ते । तस्य कले विद्यमानवृत्तीनामविच्छित्तिः, अविद्यमानवृत्तीनां
प्राप्तिश्च । तत् करिष्यन् क्षिप्रहोमविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य कम्बूकान् सायंप्रातर्जुहुयात् । ॐ
क्षुधे स्वाहा, इदं क्षुधे न मम । ॐ क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहा, इदं क्षुत्पिपासाभ्यां न मम ।
एतच्च प्रत्यहं सायमाहुतेः पूर्वं प्रातराहुतेऽनन्तरं कर्तव्यम् । ततस्तन्त्रशेषं समापयेत् । इति ।

अथ विषनिवृत्तिजपप्रयोग उच्यते—तत्र विषयुक्तसर्पादिजन्तुभिर्वहं प्राणिमात्रं जलेना-
भ्युक्षन् मा भैवीर् मरिष्यसीति मन्त्रं जपेत्, अभ्युक्षजपौ युगपदेव कुर्यात् । अस्य मन्त्रस्य
प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः सर्पो वेषता विषापनोदने विनियोगः । ॐ मा भैवोरिति मन्त्रः ।
मन्त्रस्वास्थ्य पुनः पुनः पाठः ; विषनिवृत्तिस्तेन भवति जीवति च स इति विषविकृत्सा-
प्रयोगः ।

अथ स्नातकस्य स्वस्त्ययनप्रयोग उच्यते—तत्र स्नातको रात्रौ स्वापसमये तुर गोपायेति मन्त्रेण

वैणवं वृण्वं शयनसमीपे स्थापयेत्, अथवा हस्ते स्थापयित्वा स्वापं कुर्यादिति केचित् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्यजुर्वेण्डो देवता वृण्वस्थापने विनियोगः । ततो मन्त्रः । एवं कृते चोरवृत्रिकसर्पाद्युपव्रजनिवृत्तिर्भवति । इति ।

अथ कृमिचिकित्साजप उच्यते—पुरुषस्य स्त्रिया वा यस्मिन्नङ्गे कृमयः सन्ति तदङ्गमभ्युक्ष्य हतस्ते अत्रिणा कृमिरिति मन्त्रं जपेत् । अभ्युक्षणजपौ युगपत् कर्तव्यौ । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्वृहती छन्दोऽऽवाक्यो देवताः कृमिपातने विनियोगः । हतस्त इति मन्त्रजपः । भरद्वाजस्येति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिपातुष्टुप् छन्दो भरद्वाजो देवता कृमिपातने विनियोगः । ॐ भरद्वाजेति मन्त्रः । कृमिं हेति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः कृमिघातको देवता कृमिपातने विनियोगः । ॐ कृमिं हेति मन्त्रः । हतः कृमीणामिति कृमिमिन्द्रस्येति मन्त्रयोः प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो भरद्वाजो देवता कृमिपातने विनियोगः । ॐ हतः कृमीणामिति, ॐ कृमिमिन्द्रस्य चेति मन्त्रयोः पाठः । इति ।

अथ पशूनां कृमिनिवर्तनजप उच्यते—पशूनामङ्गे विद्यमानकृमिपातनं यदि कर्तुमिच्छेत् तदा कृदक्षेत्रे विद्यमानं लोष्टं गृहीत्वा आकाशे गृहपटले निक्षेप्यात् । तस्य लोष्टस्य रेणुभिः पूर्वाङ्गे कृमियुक्तपशोरङ्गं परिकिरणं पूर्वोक्ताष्टवं हतस्ते इत्यादि नीलमक्षिकाः इत्यन्तां सम्पूर्णां जपेत् । एवं यन्त्रपूतरेणुभिः पशोः सर्वाङ्गलेपने कृते तस्य कृमिनिवृत्तिः स्यादिति संक्षेपः ।

सभाष्य-गोमिल-गृह्यसूत्रे
चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका

—०—

कमप्राप्तानामिदानीमर्हणमन्त्राणां विनियोगविषयत्वेदमाह—

उत्तरतो गां बद्धोपतिष्ठेरन् अर्हणा पुत्रवाससेति ॥ १ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि, कस्य ? अर्हणप्रदेशस्य, कुतः ? 'यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युरिति' [सू० ४।१०।३] लिङ्गात् । गां बद्धा तामेवामिमुखाः (A) अर्हणेत्यनेन मन्त्रेणोपतिष्ठेरन्, के ? अर्हणकर्तारः, कुतः ? बहुवचनोपदेशसामर्थ्यात्, अर्हणीयस्य चैकत्वात् । उपतिष्ठेरन्निमित्तं बहुवचनेनैतद् दर्शयति—सर्वे रेव गृहीरर्हणीयापचित्यर्थमग्रमसैर्भाव्यमिति । तथाच वाजसनेयिनां धृतिः—

यत्नं वा अर्हणागच्छति सर्वे गृह्या इव वै तत्र चेष्टन्ति तथा हापचितो भवतीति (B) । क उपतिष्ठेरन् ? अर्हणप्रदेशसन्निधौ (C), कुतः ? अर्हणोपदेशसामर्थ्यात् ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ अर्हणा पुत्रवाससा धेनुर्भवतु यमे ।

सा नः पयस्वती दुहा उत्तरामुत्तरां समाम् ॥ इति ।

मन्त्रमाह्वणम् २।८।१ । विनियोगप्रमाणस्तु आदिरगृह्येऽपि ४।४।५ ।

अत्र गुणविष्णुस्तु 'दुहामुत्तराय' इति पाठमाकलय्य सा नः अस्माकं मनोरथान् दुहां पुरयतु इति व्याख्यातवान् स्वीये छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये ।

अस्य व्याख्या—अर्हणा पूजासाधना धेनुः क्षीरादिना प्रीणयित्री गौः, उपोस्या पुत्रवाससा पुत्ररूपस्य लोकस्य वासयित्री सती, यमे नियमवितरि भावित्ये धेनुः प्रीणयित्री भवत्यु । बद्धा पुत्राणां वासनं पुत्रवासः सर्वस्य प्रीणनेच्छया इत्यर्थः । सा नोऽस्माकं पयस्वती बहुपयोयुक्ता सती दुहा दुग्ना, कस्मिन् काले ? उत्तरामुत्तरां समाम् उत्तरोत्तरे संबन्धे भगवच्छेदेन । इति ।

B. प्रमाणमिवमुदाहरणं चन्द्रकान्तोऽपि स्वभाष्ये 'तथाच वाजसनेयके प्रवचने' इत्युपकल्प्य, इति ।

C. विवाहादावर्हणे उपवेशनप्रकारः—

तत्र श्रुतम्—

गोमिल—११०

“कल्पतरुकाकरवोर्गणपरिशिष्टम्—

कन्यां वरयमाणानामेव धर्मो विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखः वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखः ॥

वरयन्ति गोत्रप्रवरानिधानपूर्वकं ददति, प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् ।

अत एव दानधर्मोत्तरे—

सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः ।

एव दानविधिर्दण्डो विवाहे तु विपर्ययः ॥

विपर्यय इति प्रत्यङ्मुखः संप्रदाता प्रतिगृहीता प्राङ्मुखः ।

तथाच शङ्कः—

प्राङ्मुखायाभिरुपाय वराय शुचिसन्निधौ ।

दयात् प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे लक्षणसंयुते ॥

इति भवदेवमहीयसम्बन्धविधेके ।” इत्येवमाह ।

तर्काङ्कारस्तु उद्गाहचन्द्रालोके—

“दानधर्मे—

सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः ।

एव दाने विधिर्दण्डो विवाहे तु व्यतिक्रमः ॥

व्यतिक्रम इति गृहीता प्राङ्मुखो दाता चोदङ्मुख इत्यर्थः । शिष्टानामाचारश्चैवमेव स्मर्यते, यथा पार्वत्या विवाहे—

उपविष्टकिनेनस्तु प्राचीं दिशमुर्वक्षत ।

सप्तर्षिसेवितामाशां शैलेन्द्रोऽप्यवलोकयत् ॥

सप्तर्षिसेवितामाशाम् उत्तरां दिशम् । अवलोकयदित्येवमाचरन्तान्दसः । तथा प्रभाषती-
विवाहे—

जयन्तं प्राङ्मुखं कृत्वा विधवकर्मां शुदङ्मुखः ।

कन्यां प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा साकङ्कारां प्रभाषतीम् ॥

प्रभाषत्याः करं कृत्वा जयन्तस्य करोपरि ॥

इत्यादि । यच्च व्यतिक्रम इति ‘प्रत्यङ्मुखः संप्रदाता प्रतिगृहीता प्राङ्मुखः’ इत्याचार्यशूडामणि-
व्याख्यानं तत्त्वकृत्रिर्लिखितम्, तच्चिन्त्यम्, व्यतिक्रमस्य क्रमविपर्ययरूपत्वेन दानुग्रहीत्रोरुपविष्ट-
धर्मपरिवृत्तिरूपतया पूर्ववसानान्न व्यतिक्रमपदान् तथाऽनवगतोः । तथाच अन्यत्र दानुर्धर्मः
पूर्वविङ्मुखत्वं स खलु विवाहे गृहीतुः । एवम् अन्यत्र गृहीतुर्धर्म उदङ्मुखत्वं स इह दानुरित्यय-
मेव तस्य चवन्तपार्यः, दानुग्रहीत्रोदङ्विषधर्मोपरीत्यस्य व्यतिक्रमरूपत्वे त्वभिप्रेयमाने दानुः

प्राङ्मुखत्ववैपरीत्येन प्रत्यङ्मुखत्ववद् ग्रहीतुरुदङ्मुखत्ववैपरीत्येन दक्षिणामुलत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, केनापि तथाऽनभ्युपगमात् ; भवतामपसिद्धान्तापत्तेः ; पूर्वोपदर्शितशिष्टाचार-विरोधात् ;

कन्यां वर्यमाणानामेष धर्मो विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः ॥

इति कल्पतरु-रत्नाकर-विवाहतत्त्वार्णवोद्गाहतत्त्वादिलिखितगृह्यपरिशिष्टविरोधापत्तेः । विवाहात् पूर्वं विवाहकर्तृपक्षाणां कन्यावरणं विहितम्, न किल कन्यां वरयन्ति तेषामर्थं धर्मो यत् प्रत्यङ्मुखाः सन्तः कन्यां वरयन्ति ; प्रतिग्रहीतारस्तु प्राङ्मुखाः सन्तः कन्यां प्रतिगृह्णन्ति । वरणे प्रतिग्रहाभावात् प्रतिग्रहीतुर्धर्मः प्राङ्मुखत्वं प्रसङ्गादत्रोक्तः । न तु वरणप्रतिग्रहयोः कोऽप्यभिसम्बन्धोऽस्ति अभिसम्बन्धे वा कन्यावरणं प्राङ्मुख्याः कन्यायाः करे फलदानोपदेशात् तत्प्रतिग्रहपरतया स वर्णनीयः । प्राङ्मुखा इति टापस्त्वार्षत्वादुपपत्तिः कर्तव्या । पृथक्तया प्रतिग्रहीतुर्धर्मोपदेश एव तु समीचीनः प्रतिभाति । एकवचनोपक्रान्ताया बहुवचनोपादानस्या-श्लिष्टत्वात् ।

तथाच शाङ्खायनगृह्यम्—

प्रत्यङ्मुखा आचक्षमानां गोत्रनामाद्यनुकीर्तयन्तः कन्यां वरयन्ति ।

आचक्षन्त्यायनगृह्यपरिशिष्टम्—

‘अथ कन्यावरणम्—कन्यां परिणयेयमाणो द्वौ वत्वारोऽष्टौ वरयितुरास्तान् प्रसस्ताकारकर्मजः

“अश्वरः ऋजवः सन्तु पन्था” इति प्रहिणुयात् । ते तावतीभिः पुरन्धीभिः सहिता मङ्गल-गीततूर्याभ्यां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने प्राङ्मुखासीनाया दातृज्ञातिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ कलं प्रदाय कन्यावरणकाले वृणीरन् आसीनाः प्रत्यङ्मुखा वशिष्ठगोत्रोद्भवायामुप्य प्रपौत्रायामुप्य पौत्रायामुप्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्ने वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुप्य प्रपौत्रीममुप्य पौत्रीममुप्य पुत्रीं छशीलानाङ्गीमिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीमहे इति ब्रूयुरित्यादि ।

(आ० गृ० प० १।२१) ।

यच्च ‘वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति, प्रतिगृह्णन्तीति भ्रवणादि’ति विवाहतत्त्वार्णवोद्गाहतत्त्ववैपरीत्यात्, तदुक्तशाङ्खायनगृह्याद्यनवलोकनेन । कन्यां वरयमाणानामित्युपक्रमोऽपि तद्व्याख्यायां नोपपद्यते ; वृणोतेर्जावार्थतायां लक्षणा च स्यात् । विवाहतत्त्वार्णवे तु वरयन्तीति गृह्यपरिशिष्टीयं तथा व्याख्याय,

‘एवञ्च—

प्राङ्मुखायामिक्याय वराय शुचिसन्निधौ ।

दद्यात् प्रत्यङ्मुखो दाता कन्यकां समलङ्कृताम् ॥

इति महाजनपरिगृहीतपुराणवचनमपि न निर्मूलकम्’ इत्युक्तम् । एतेनैतद्वचसीयते यत् प्राङ्मुखा

इत्यादिकोऽपरिपठितवाक्यस्य निर्मूलत्वसङ्काः प्रचक्ष्यैवाऽऽसीत्, गुह्यपरिशिष्टीयसंबादेन तु तस्य समूहत्वं परिधिकल्पयितम् । तच्चेद् गुह्यपरिशिष्टीयं प्रबलप्रमाणान्तरानुसारेणान्यपरं निर्णीतं परिकल्पितज्ञायांन्तरं निराकम्बनत्वात् प्रत्यक्षद्वयं तदा कैव प्रत्यासा तद्ववाक्यस्य समूहतायां तन्निबन्धनस्य च दातुः प्रत्यक्षमुत्पत्त्यस्य, ‘अनपयिनि संभवद्गुमे गजममे पतनाय बहुरी’ति न्यायापातात् ।

प्रत्यक्षमुत्थीमिति श्लोकपाठः प्रमादादिना प्रत्यक्षमुत्पत्त्यस्य इत्यन्वयाभावात् इति तु प्रतिभाति । तस्य समूहत्वे तु विकल्प एव मन्तव्यः । केचित्तु शुचिसन्निधावित्युक्तं साभिपरं तदिति वदन्ति । पठन्ति च—

निरभिः सम्प्रदाता कन्यां दद्यादुत्पत्त्युत्तः ।

इति । सर्वथाऽपि सन्दिग्धमूलवाक्यावष्टम्भेन मिश्रितमूलदानधर्मवाक्यस्यान्यथा वर्णनमनुचितमेव ।

चतुर्वर्त्तचिन्तामणौ मदनरत्नप्रदीपे च ऋष्यशृङ्गः—

तिष्ठेत् पूर्वमुत्तो दाता वरः प्रत्यक्षमुत्तो भवेत् ।

मधुपर्काचितायैनां तस्मै दद्यात् सदक्षिणाम् ।

इति । भग्नपि विकल्प एव प्रवर्तते” । इत्याह ।

प्रकरणेऽस्मिन् निर्णयसिन्धौ कमलाकरः—

“कन्यादाने प्रपितामहपूर्वकम् इत्युक्तं स्पृत्यर्थसारे—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम सङ्कीर्तयेद् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

नान्दीमुखे इति बहुवाच्यतिरिक्त्विवचम् । गुह्यपरिशिष्टे पित्राद्यानुलोम्बाम्भानात् ।

न्यासः—

शुक्ला समुद्रबहेव कन्यां सावित्रीप्रह्वं तथा ।

उपोषितः सुतां दद्यादचिताय द्विजाय तु ॥

शुक्ल्येति मधुपर्कं वैचमोजनपरम् । गुह्यपरिशिष्टे—

कन्यां वरयमाणानामेव धर्मो विधीयते ।

प्रत्यक्षमुत्ता वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राक्षमुत्ताः । इति

मदनरत्ने ऋष्यशृङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम संकीर्तयेद् विद्वान् कन्यावाग्वैचमेव हि ॥

तिष्ठेत् पूर्वमुत्तो दाता वरः प्रत्यक्षमुत्तो भवेत् ।

मधुपर्काचितायैनां तस्मै दद्यात् सदक्षिणाम् ॥

उद्वानं ततो गुह्य मन्त्रेणानेन दाययेत् ।
 गौरीं कम्बामिमां विप्र यथासक्ति विभूषिताम् ॥
 गोत्राय सर्वमे पुन्यं दत्तां विप्र समाश्रय ।
 भूमिं गात्रैव दासीञ्च दासीसि च स्वसक्तिः ॥
 महिषीं चाग्निवद्वैव दद्यात् स्वर्णमणीनपि ।
 ततः स्वगुह्यविधिना होमार्थं कर्म कारयेत् ॥
 यथाचारं विधेयानि मातृस्वकुलकानि च ।

एतत् कम्पादानं त्रिः कार्यम् इति शौनकः” इत्येवमाह ।

अत्रोपवेशनादौ गुह्यसूत्राणि—तत्र औगाक्षिकाठकयोः समानुपूर्विकाणि सूत्राणि । अथ ब्राह्म-
 देवायाः प्रदानविधिं बध्नामः । शुक्लपक्षस्य पुण्यादे पर्यणि बोधाग्रान् दर्भानास्तीर्थं तेपूषिषतः
 प्राक्मुलः प्रतिप्रदीता सामात्यः प्रत्यक्मुलः प्रदाता । मध्ये प्रागग्रोदगग्रान् दर्भानास्तीर्थं
 तेपूषकं सन्निधाय मीहिषवानोप्य दक्षिणत उदक्कुलासीन ऋत्विगुपवसनं कारयेत् । समेतेष्वाह
 ददामीति प्रतिगृह्णामीति त्रिरावेक्ष्यते । एतद् बः सत्यमित्युक्त्वा समाना बः सं वो मर्गासि इति
 ऋत्विगुभौ समीक्षमाणो जपति । इति ।

बाराहमानवगुह्ययोः समानुपूर्विकाणि सूत्राणि—पश्चादग्नेष्ट्वार्थासमान्युपकल्पयति । तेष्-
 पविशन्ति पुरस्तात् प्रत्यक्मुलो दाता पश्चात् प्राक्मुलः प्रतिप्रदीता । दातुरुत्तरतः प्रत्यक्मुली
 कम्पा । दक्षिणत उदक्मुलो मन्त्रकारः । तेषां मध्ये प्राक्मुलाद् दर्भानास्तीर्थं कात्स्व-
 मक्षतोदकेन पूरयित्वा अविषयाऽस्मै प्रयच्छति । तत्र हिरण्यमद्यौ मङ्गलाभ्यावेदयति ।
 मङ्गलान्युक्त्वा ददामि प्रतिगृह्णामीति त्रिरावेद्यापिता जाता वा दद्यात् । सहिरण्यामङ्गलीना-
 वपति । धनाय त्वेति दाता । पुत्रेभ्यस्त्विति प्रतिप्रदीता । तस्मै प्रत्यावपति । चतुर्वर्ति-
 इत्येव ददाति । सावित्रेण कम्पां प्रतिगृह्य प्रजापतय इति च क इदं कस्मा अदादिति सर्वत्रानुव-
 जति कानैतत् ते इत्यन्तम् । समाना वा आकृतानीति सह जपत्यान्तावनुवाकस्य । ले रयत्येति
 तेनोदकाभ्येन कम्पामनिषिञ्चेत् । इति ।

आदवलायनगुह्यपरिसिद्धे दु—अथ कम्पावरणम् । कम्पां परिजेज्यमाणो द्वौ कत्वारोऽष्टौ वर-
 पितुरास्तान् प्रशस्ताकारकर्मणः.....(३० पु० ८०५) कम्पां भार्वात्याव हुनीमह इति ब्रूयुः ।
 अथ दाता भार्वाज्ञातिवन्धुसमेतो यथोक्तमनूय हुनीध्वमिति ब्रूयादेवं त्रिः प्रबुज्य दाता प्रदात्या-
 मीति बोधैस्त्रिभूयात् । अथ ब्राह्मणा उक्तस्यस्त्वयथाः सिद्धा भापः सन्तु, शौमनस्यमस्तु, अक्ष-
 तञ्जारिष्टञ्चास्तु, दीर्घमायुः श्रेयः शाम्भितः पुष्टिस्तुष्टिञ्चास्तु इत्युक्त्वा एतद् सत्यमस्त्वित्यनूय
 समानी च आकृतिरिति पठेयुः । पुरन्ध्रयः कम्पावै कत्वाणान् कुलधर्माचारान् कुर्वुः ।

अथोपयमनम्—छात्रो वरो छात्रवर्ती कम्पां वरीवसीनसपिण्ठां...छातातोऽङ्गुतो वरः
 स्वस्ति वाचयित्वा सहितः स्वर्षितैर्मातृगैः पुरन्ध्रीभिर्ज्ञातिबान्धवैः पदातिभिर्मङ्गलीतर्प-

घोषाभ्यां सम्बन्धिनो गृहमेत्य चतुष्पदं सोत्तरच्छन्द इरितदभांस्तीर्णे भद्रपीठं प्राङ्मुख उपविशेत् । तस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखीं भद्रपीठासीनां छटनातामलङ्कृतामहस्तवासनं स्वगिवर्णीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य उपविशेद् वरं विधिवदभ्यर्चयेत् । अथ दक्षिणतः पुरोधा उद्ङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागपोदगपान् दभांनास्तीर्थं तैजसमपां पूर्णकलसं निधाय त्रीह्रियथानोप्य गन्धादिभिरलङ्कृत्य तूर्वापलवैर्मुखमवस्तीर्यान्लिङ्गाभिरङ्गिभिरभिमन्थ्य तामिरद्विः प्रयोजयेत् । अथ दाता पुण्याद्वादीनि वाचयित्वा शिव आपः सन्तु, सौमनस्यमस्तु, भक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु, दीर्घमायुरस्तु, शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिञ्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्त्विच्छुभः आयांसिमेतः कन्यां परिगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्नममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रां सशीलानाम्नीमिमां कन्यां वशिष्ठ-गोत्रोद्गवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलानाम्नेऽस्मै वरग्य सम्प्रददे, कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन् वरस्य पाणौ हिरण्यमुपप्राय कलसोदकधारामासिञ्चत् । मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् । अथ शिरसि पुण्याद्वाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽङ्गे कन्या-मभिमृष्य क इदं कल्पा अदादिति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्धयर्थं कन्यां प्रति-गृह्णामीति ब्रूयात् । एवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधा दातृवगै प्रति ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति पूर्वैरिति तिलो जपित्वा एतद् वः सत्यसमृद्धमस्त्विति ब्रूयात् । इति ।

पारस्करगृहसूत्रभाष्ये हरिहराचार्यस्तु—“अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिदङ्मुखो-पविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्याम् अमुकगोत्रायामुक्तप्रवरायामुक्तशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणपक्षे, इतरपक्षे तु वर्मणे, अमुकगुप्तायामुक्तदासायेति विशेषः । अमुकगोत्रा-ममुक्तप्रवराममुक्तनाम्नीमिमां कन्यां सालङ्कारां प्रजापतिदेवतां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योति-ष्टोमातिरात्रसफलप्राप्तिकामः कन्यादानफलप्राप्तिं कामो वा भार्यात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युक्त्वा सकुशाक्षजलं कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते दद्यात् । वरश्च यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातिवत्यनेन मन्त्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् ।” इत्याह ।

पारस्करगृहसूत्रभाष्यकारो गदाधरदीक्षितस्तु—“अथ विवाहे पदार्थक्रम इत्युपक्रम्य अथ वाग्दानविधिः—ज्योतिःशास्त्रांके शुभे काले द्वौ चत्वारोऽष्टौ वा प्रशस्तवंशा वरपित्रादिना सहिताः शकुनदर्शनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य कन्यापितुः प्रार्थनं कुर्याः, मन्त्रपुत्रार्थं कन्यां प्रयच्छति ; अथ दाता भार्यायनुमतिं कृत्वा दास्यामीति बोधेर्ब्रूयात् । ततः कन्यादाता प्राङ्मुख उपविश्याऽऽवश्यं देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानमहं करिष्ये, तदङ्गं गगपति-पूजनञ्च कर्त्ष्ये इति संकल्प्य गन्धादिदक्षिणान्तर्गणपतिं पूजयित्वा स्वस्थाने वरपितरं प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयं च तत्प्राच्यां प्रत्यङ्मुख उपविश्य तं गन्धताम्रलादिभिः पूजयित्वा हरित्राक्षपञ्चकं दृढपूणीकानि च गन्धाक्षतालङ्कृतानि गृहीत्वा अमुकगोत्रोत्पन्नममुक-पुत्रीममुक्तनाम्नीमिमां कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दारुणे, इति वाचा सम्प्रददे इति शोका—

अग्न्यङ्गेऽपतितेऽङ्गीवे दशदोषविचर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवामिद्विजलसन्निधौ ॥

इति पठेत्, ततो मन्त्रान्तरं पठेत्—

वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता त्वया ।

कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥

वरपिता च ब्रूयात्—

वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया ।

वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ।

भ्रात्रादौ स्वीकर्तारि भ्रातृमित्रार्थमित्याहः कार्यः । ततो वरपित्रादिर्गन्धाक्षतशुभवस्त्रादि-
धुरमभूषणताम्बूलपुष्पादिभिः कन्यां यथाचारं पूजयेत् । ततो ब्राह्मणा आशीर्मन्त्रान्
पठेयुः । इति ।

अथ विवाहदिनकृत्यम्, तत्र पूर्वं घटीस्थापनं कार्यम् । नारदः—

वडङ्गुलमितोत्तमं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कुर्यान् कपालवन् ताम्रपात्रं तद् दशभिः पलैः ॥

ताम्रपात्रं जलेः पूर्णं मृत्पात्रे वाऽथवा शुभे ।

मण्डलाधोर्दक्षं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् ।

तत्र मन्त्रः— सुखं त्वमसि मन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

भावाभावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणम् ॥ इति ।

ततो वरः कृतनित्यक्रिय इष्टदेवतां पित्रादींश्च नमस्कृत्य तैरनुमोदितो यथाविभवमदवाद्यानमाशु
वधूगृहं गत्वा तद्द्वारदेवे प्राङ्मुखः स्थितो नीराजनपूर्णकुम्भयुक्तैः पुरन्धीजनैः प्रत्युद्घातो
नीराजितोऽन्तर्गृहं प्रविश्य प्राङ्मुखस्तित्थेत् । ततः कन्यापिता मधुपर्केण तमर्चयेत् । ततो
मातुलादिः कन्यानयनं करोति, सा चाऽऽगत्य प्रत्यङ्मुखी उपविशति । अत्र वधूवरयोर्मध्ये
वस्त्रेणान्तर्धानम् । अथ कन्यादानम्, तत्रार्थं क्रमः—दाता वरदक्षिणतः स्वदक्षिणदेशस्थपत्नी-
सहित उदङ्मुख उपविश्य वदक्षिणः शुचिराचम्य कुशपाणिः प्राणानायम्य देशकालाद्यनुसंकीर्त्य
मम समस्तपितृणां निरतिशयानन्दबललोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये, अनेन वरेण
अस्यां कन्यायामुत्तपाद्विष्यमाणसन्ततया द्वादशावरान् द्वादशापरान् पुरुषांश्च पवित्रीकर्तुमात्मनश्च
श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना कन्यादानमहं करिष्ये इति कुशाक्षतयुतजलेन
मङ्गलस्य सपत्नीकः—

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥

विश्वम्भरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च ॥

एवमर्हणकर्तृषु उपस्थितेष्वर्हणीयः—

(A) इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामीति प्रति-
तिष्ठमानो जपेत् ॥२॥

इति मन्त्रौ पठित्वा दक्षिणस्थभायां दत्तपूर्वकस्वित्तजलधारां कन्यादक्षिणहस्तगृहीत-वर-
दक्षिणकरे क्षिपेत् ।” इत्यादि ।

विद्वन्नाथभट्टोऽपि तत्रैव प्रकरणे—‘चतुरिकोत्तरतो वरं प्राङ्मुखं कुशास्तीर्णे आसने उपविष्टं
बाराह दक्षिणतः कन्यामुपवेशय ततः प्राग् उदङ्मुखः प्रदः कन्याया आसने उपविशेत् दक्षिणतः
पत्नी तिष्ठेत्’ इत्याद्याह ।

एवञ्च सर्वेषां गृह्यसूत्राणां निबन्धकाराणां भाष्यकाराणां प्रयोगकाराणाञ्च मतपर्यालोचनया
तर्कालङ्कारोक्तमतमेव ज्याय इति प्रतिभाति । यतो दानविषये कन्याया वरणविषये वा छान्दोग्य-
खादिर-द्राक्षायण-गोमिल-जैमिनि-गृह्येषु किमपि नोक्तम्, नचोक्तं कर्मप्रदीपेऽपि ; आपस्तम्ब-
बौधायन-गृह्ययोरपि कन्यां दत्तामित्युनवा अग्निप्रणयनादिकमुक्तं गृह्यकारैः । केवलं लौगाक्षि-
काठकगृह्ययोर्मानव-वाराहगृह्ययोश्चोपलभ्यते उदाहारप्रेरणवरणादीनि । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे
च तेषामेव स्वरूपं प्रकटीकृतं वरणदानयोः पृथग्विधिं कल्पयित्वेति सर्वमवोपस्थापितम् ।
वयं पुनर्गृह्यसूत्राणामतिदुरूहाणाम् अर्थं स्मृतिपुराणाद्यैकवाक्यतया तेषां वचनानां यथाश्रुतार्थ-
मादायैव निर्णयामहे । एवञ्च यदि प्रागुक्तगृह्यसूत्राणामपि आश्वलायनगृह्यसूत्रपरिशिष्टैकवाक्यतया
कन्यावरणार्थोपवेशन एव तात्पर्यं स्यात् तदा सर्ववचनानामेव सामञ्जस्यं स्यात्, गुरुयते चेतत्,
अन्यथा पूर्वोत्तरवङ्गीयानामायवर्त-महाराष्ट्र-दक्षिणात्यप्रभृतिदेशवासिनाञ्च सर्वेषामेव निबन्ध-
काराणां मते कथमेकवाक्यता स्यात् । केवलं पश्चिमदक्षिणवङ्गीयाः केचन तत्त्वकाररघुनन्दन-
मतमाद्रियमाणाः प्रत्यङ्मुखं दातारं स्वीकुर्वन्तीति ।

अथ यदि दातुः प्रत्यङ्मुखीकारे एव केषाञ्चिद् आग्रहः स्यात् सोऽपि अस्मन्प्रदर्शित-
गृह्यसूत्रानुसारेणैव स्यात्, न पुनः “कन्यां वरयमाणानामि”त्यादिरघुनन्दनश्चनप्रमाणबलेनेत्यत्रापि
सूचीभिः प्रणिहितैर्भवितव्यम्, तस्य च सयुक्तिभिः पुराणप्रमाणैश्च तर्कालङ्कारेण खण्डितत्वात्
उल्लिखितगृह्यसूत्राणां प्रामाणिकभाष्याद्यभावेन तात्पर्यस्यापरिस्फुटत्वात् तर्कालङ्कारोक्तमतस्य
च बहुदेशप्रसिद्धैर्गृहीतत्वात् तदेव युक्ततरमित्यस्माकं धारणा । अथवा विकल्पः स्वीकर्तव्यः
हेमाद्रिधृतकप्यभृङ्गवचनानुयायिवत् । अथ यदि केचन दातुरुदङ्मुखत्वमशक्नीयमिति रघुनन्दन-
मतानुयायिनो ब्रूयुस्तत्तूपेत्यं विवृणुवैरिति । विशेषत एकतरनिर्णये तु भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. मन्त्रस्तव्यम्—

ॐ इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि । इति ।

मन्त्रमाद्यते २।८।२ पठितः । विनियोगप्रमाणञ्चास्य खादिरगृह्येऽपि ४।४।५ ।

श्रुज्वर्यम् । समस्तमन्त्रात्मानं स्वनामाभ्याहारप्रतिषेधार्थम् । इतरथा इदमहं देववत् इमां पद्यामिति स्यात् ।

क प्रतितिष्ठमानो जपेदित्यत आह—

यत्नैर्मर्हयिष्यन्तः स्युः ॥३॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे एनमर्हणीयम् अर्हयिष्यन्तः अर्हयितुमिच्छन्तः, अर्हणकर्तारः उपस्थिताः स्युर्भवेयुः, तत्र प्रतितिष्ठमानो जपेदिति ।

(A) यदा वाऽर्हयेयुः ॥ ४ ॥

अथवा यदा यस्मिन् काले अर्हयेयुः अर्हणं कर्तुमारभेयुः, तदा इदमहमिति जपेत् । न पुनस्तेष्वन्यमनस्केषु । प्रत्युप'स्थानं समनन्तरमेवेति (B) ।

अर्हणविधिविवक्षयेद्माह—

विष्टरपाद्यार्ध्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिर्वेदयेरन् ॥५॥

विष्टरस्त्रिवृत्तो 'दर्भकूचकः', कुतः ? प्रसिद्धेः (C) । पाद्यं पादप्रक्षालनार्थमुदकम् ।

अस्य व्याख्या—अहम् इदम् अभितिष्ठामि, इदमिति क्रियाविशेषणम्, अत एव नपुंसकत्वञ्च । अभीत्ययम् अभीत्यर्थे । अधिष्ठानस्य विषय उच्यते इमां प्रसिद्धां पद्यां पद्यायां विराजं विशेषेण राजमानां पृथिवीं दधिमधुघृतसम्मेलनरूपस्य सत्कारस्य मधुपर्कस्योदासीनां करोमि, अभ्युत्थितो भवामीत्यर्थः । इति । एतेन सायणाचार्यमते अभितिष्ठामीति पाठ इत्यवगम्यते । भट्टगुणविष्णुस्तु—'इदम् आसनम्, इमां च पद्यां पादपद्मीम्, विराजं विराजमानाम् अभितिष्ठामि आक्रामामि, किमर्थम् ? अन्नाद्याय अन्नाद्यर्थम् । विराजमिति किञ्चिन्तमेतत् । अन्नाद्याय इति, आदौ भवम् आद्यम्, अन्नञ्च तद् आद्यञ्चेति अन्नाद्यम्, तस्मै" इत्येवं व्याचक्ष्यौ ।

A. इदमहमित्यादि यदा वाऽर्हयेयुरित्यन्तसूत्रप्रथी सामश्रमिकल्पनायामेकैव ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः—“एवं वा, वाशब्दस्तुशब्दार्थः, यदा पुनरेनमर्हयेयुस्तदा विष्टरादीनि वेदयेरन् इत्यनागतेनाभिसम्बन्धो वर्जनीयः” इत्याह ।

(C). अत्र रघुनन्दनः—विष्टरस्तु सार्धद्वितयवामावर्तवलिताधोमुखाप्रा असंख्यातदर्भाः । तथाच गृह्यासंग्रहः—

ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः ॥ इति,

छन्दोगपरिशिष्टम्—

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वापि । इति ।

कुतः ? 'यत्तो देवीः प्रतिपश्याम्याप' इति 'मन्त्रलिङ्गात् । अर्घ्यम् अर्घ्यार्थमुदकम्, तच्च न केवलम् ; किं तर्हि ? दध्यक्षतसुमनोयुक्तम् । कुतः ?

साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिसंयुतम् ।

अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कोऽभिधीयते(A) ॥

इति वचनात् । आचमनीयम् आचमनार्थमुदकम् । मधुपर्को "मधुदधिसंयुक्तः । तानेतान् "पञ्च विष्टरादीन् 'द्रव्यविशेषान् एकैकशः प्रत्येकं त्रिभिः स्वे स्वे प्रतिपादनकाले अर्हणकर्तारो वेद्येरन् ज्ञापयेयुः । विष्टरादि निवेदनीयं त्रिरुक्त्वा प्रतिगृह्यतामिति सक्तुं सर्वत्र वाक्यशेषं कुर्यात्, कुतः ? प्रसिद्धेः । प्रयोगः प्रदर्श्यते—विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यताम्, एवं पाद्यम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्क इति । विष्टरद्वयपक्षे द्विवचनेन निवेदनमिति(B) ।

एवञ्च—

'पञ्चाशन्निर्भवेद् ब्रह्मा तदर्थेन तु विष्टरः'

इति यदि समूलं तदा शास्त्र्यन्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरग्रहणमपि हस्ताभ्याम्, इति यदुक्तं तदपि निरस्तम् । 'यन्त्रोपदिश्यते' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । पाद्यं पादपक्षालनार्थमुदकम् । तथाचामरः 'पाद्यं पादाय वारिणि' इति । अर्घ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं जलम् । 'साक्षत'मिति भट्टभाष्यश्रुतवचनात् । आचमनीयम् आचमनार्थमुदकम् । दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृतासम्भवपरम् । तत्सम्भवे गोभिलः—मधुपर्कं दधिमधुघृतं पिहितं कांस्यस्थं कांस्येनेति । पूर्ववचने पात्रानुपदेशात् कांस्यपात्रं विनाऽपि मधुपर्को दीयते । तान् पञ्च विष्टरादीन् द्रव्यविशेषान् एकैकशः प्रत्येकं त्रिभिः प्रतिपादनकाले अर्हणकारा निवेद्येरन् ज्ञापयेयुरिति । विष्टरादीनि निवेदनीयानि त्रिरुक्त्वा प्रतिगृह्यतामिति सक्तुं सर्वत्र वाक्यशेषं कुर्यात् । पाद्या इति अप्सम्बन्धात् स्त्रीबहुवचनमिति सरला, तन्न ; वीक्षणविधौ तन्मन्त्रे च अप इति श्रुत्या ग्रहणे तथा कश्चनानुरपत्तेः । पादार्थमुदकं पाद्यमिति कालिकापुराणान् पाद्यमित्यमरोक्तेः । अत एव भट्टभाष्ये पाद्यं पाद्यमित्युक्तम् ।" इत्याह । मतस्यास्य खण्डनमण्डने तर्कालङ्कारकृते उपरिष्ठात् प्रदर्श्यते, यदुक्तमत्र 'दक्षिणावर्तको ब्रह्मे'ति गृह्यासंग्रहवचनार्थं तदपि चन्द्रकान्तमुद्रितगृह्यासंग्रहे नोपलभ्यते । यदर्थं तु समूलत्वे सन्दिग्धं तत्तत्पलभ्यते, तदस्य कारणनिर्णये भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् । ब्रह्मविष्टरयोर्बचनानि ऋष्ट्यानि (५०१९८-९९) भाष्ये पादटीकायाञ्च ।

A. कर्मप्रदीपः । ३।१-३।८ ।

B. अत्र तर्कालङ्कारः, "विष्टरः—

ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।

ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ॥

कतिभिस्तु भवेद् प्रज्ञा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ।

पञ्चाशन्निः कुशैर्नद्या तदर्धेन तु विष्टरः ॥

इति आचार्यपुत्रेण गृह्यासंग्रहे व्याख्यातः । कात्यायनेन तु कर्मप्रदीपे—

यज्ञवास्तुनि मुष्याञ्च स्तम्बे दर्भवदौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वापि ॥

इति विष्टरे दर्भसंख्या निषिद्धा । तदनयोर्विकल्पः पञ्चाशदर्धैर्वा कुशैर्विष्टरः स्यात्, असंख्यातेषां इति । कथं ज्ञायते ? द्वयोरेवास्मदाचार्याभ्यामनुशिष्टत्वात्, अनन्यगतेर्बचनात् । रघुनन्दनस्तु दर्भसंख्यावचनमाचार्यपुत्रस्येतदज्ञानानः कात्यायनवचनविरोधात् तद्वचनं शाक्यन्तरीयमिति वर्णयाञ्चकार । स खल्वयं विष्टर एको वा स्याद् द्वौ वा इत्यनियमः । कथं ज्ञायते ? द्वौ चेद् इति वक्ष्यमाणसूत्रपर्यालोचनात् । पार्थ पादप्रक्षालनार्थमुदकम् । तथाच लाव्यायनसूत्रम्— ‘तत्रैतदाहरन्ति विष्टरं पादप्रक्षालनम् अर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कमिति’ इति । द्राह्यायणसूत्रम्— ‘अहंविष्यन्त आहरन्ति विष्टरौ पाद्यमर्घ्यमिति’ स्यादि । ‘विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कौ गौरित्येतेषां त्रिचिरेकैकं वेदयन्ते’ इति च गृह्यान्तरम् ।

पादार्थमुदकं पार्थ केवलं जलमेव तत् ।

तत् तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि निवेदयेत् ।

इति च स्मर्यते पुराणेषु । तस्मात् पाद्यम् इत्येवमेव प्रयोगो महानारायणाद्यनुमत आदरणीयः । यच्च भवदेवभट्टेन पाद्या इति लिखितम्, यदपि सरलायां ‘पाद्याः’ इति प्रयोगमभिधाप्य, पाद्याः इति अप्सम्बन्धात् स्त्रीबहुवचनम् इति वर्णितम्, तदसङ्गतम्, कुतः ? अस्मच्छास्त्रे पाद्यमिति निर्देशात् । न च वीक्षणविधौ मन्त्रे च अपः इति दर्शनादत्रापि तथा कल्पनार्था किञ्चित् प्रमाणमस्ति, तस्माद् यथोक्त एव प्रयोगः । अर्घ्यम्—

दध्यक्षतस्तमनस आपश्चेति चतुष्टयम् ।

अर्घ्यं एष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः ॥

दध्यक्षतस्तमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः ।

पानीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्यं उच्यते ॥

इति गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणम् । स खल्वयमर्घ्यः कांस्यपात्रेणाहंणीयस्याङ्गलौ निनेतव्यः । कस्मात् ?

कांस्येनैवाहंणीयस्य निनयेद्वर्धमञ्जलौ ।

इति वचनात् । आचमनीयम् आचमनार्थमुदकम् । मधुपर्कः—

सर्पिषा मधुना दध्ना अर्घ्येद्वर्धयन् सदा ।

ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः ॥

कंसे त्रितयमासिच्य कंसेन परिसंवृतम् ।

परिश्रितेषु देवः स्यान्मधुपर्क इति श्रवम् ॥ इति,

दधनि पयसि वाऽथवा कृताब्जे मधु दधाम्मधुपर्कमेतदाहुः ।

दधिमधुसंक्षिप्तेषु सक्तवः पृथगेते विहितास्त्यस्तु मन्थाः ॥

इति च गृह्यासंप्रदोक्तक्षणः । तदेवं छन्दोगानां त्वष्टासापरिभाषितस्तुर्विधो मधुपर्को भवति, सर्पिर्मधु दधि, दधनि मधु, पयसि मधु, कृताब्जे मधु च, इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च मधुपर्कः कंसस्थः कंसपरिवृतश्च भवति, सिद्धयोः पुनर्नैव नियमः, प्रथमे मधुपर्के तावत् 'कंसे भित्तयमासिष्य' इत्यादिना तदभिधानात् । यथा कल्पबनिक्रमणं प्रवाजमात्रस्यैवाहुः नाजुयाज-दीनान्, तद्वदत्रापि स्यात् ।

द्वितीये मधुपर्के त्वाह कर्मप्रदीपे कात्यायनः—

साक्षतं क्षमनोयुक्तमुदकं दधिसंयुतम् ।

भर्घ्यं दधिमधुन्याञ्च मधुपर्को विधीयते ॥

कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदध्वमञ्जुलौ ।

कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत् ॥

इति । तदत्र प्रथमश्लोकेनाध्वं मधुपर्कञ्च परिभाष्य द्वितीयश्लोकेन यथाक्रमं तथोरर्पणप्रकारमाह । सोऽयं मधुपर्कशब्दः प्रथमश्लोकोक्तमेव मधुपर्कं पराचक्षति, न त्वन्यम् ; कथं ज्ञायते ? प्रकृतप्रत्ययञ्च न्याय्य इति शास्त्रतात्पर्यविदां सिद्धान्तात् । इतरथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिया-प्रसङ्गात् । न च तत्र प्रमाणं पश्यामः ।

रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽप्येतदज्ञानान् साक्षतमिति वचनं लिखित्वा दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृतासम्भवपरम् इति परिकल्प्य, तत्सम्भवे गोभिलः इत्यभिधाय 'मधुपर्कं दधि-मधु-घृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन', इति पारस्करगृह्यसूत्रं 'पिहितं कांस्यस्थम्' इत्याकुलीकृत्य लिखित्वा पूर्ववचने पात्रानुपदेशात् कांस्यपात्रं विनाऽपि मधुपर्को दीयत इति वर्णयाञ्चकार । 'पृथगमीषां मधुपर्काणामेकविशेषत्यान्यत्राप्रसक्तेः किमर्थमेतावान् प्रवास इति न विद्यः । पूर्ववचने पात्रानुपदेशादिति यदुक्तं तदपि तत्परवचनानवलोकनेन । अपि च मध्वसम्भवे घृतेन मधुपर्कं गृह्यान्तरकाराः स्मरन्ति, स तु मन्यते घृतासम्भवे दधि-मधुमात्रेण मधुपर्कं इति, किमत्र भ्रमः ? तथाच गृह्यान्तरम् 'दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभे' इति । अग्नित्वाग्निस्तु कल्पसूत्रवृत्तौ मधुना पृक्तं दधिपयःकृताब्जं वा मधुपर्कं इति द्वितीयादिप्रकारत्रयमेवोक्तवन्तः । मधुपर्को दधि-मधुयुक्तम् इति ब्रुवाणो भट्टनारायणो द्वितीयं मधुपर्कमात्रमेवादशितवान् । सूत्रशेषमिवानीं वर्णयामहे तानेतान् विष्टरादीन् मधुपर्कांस्तान् द्रव्यविशेषान् एकैकशक्विक्षिप्तवार्थं प्रत्येकं वेदयेरन् निवेदयेरन्—इत्यल्पत्वादार्हयितुः कर्म प्रथमं सूत्रितम् । वेदयेरन् ज्ञापयेदुरिति केचित् । निवेदनञ्च दक्षिणहस्तेनाऽऽश्रय कर्तव्यम् । कर्तुरङ्गस्योपदेशाभावे तस्यैव कस्य कर्मपारगत्वात् । तथाचोक्तं 'यत्रोपक्षिपते कर्म' इति, तस्माद् विष्टरनिवेदने उत्तानहस्ताभ्याम् इत्यसङ्गता कल्पना भवेदस्य ।" इत्येवमाह ।

या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टरमास्तोर्याध्युपविशेत् ॥ ६ ॥

(A) या ओषधीरित्यनयर्चा उदञ्चम् उदगग्रम् अर्हणकर्त्रा प्रदत्तं विष्टरम् आस्तीर्य, क ? आसने, कुतः ? 'ता मह्यमस्मिन्नासने' इति मन्त्रलिङ्गात् । अधि विष्टरवत् आसनस्योपरि अर्हणीय उपविशेत् निवीदेत् ।

द्वौ चेत् पृथग् ऋग्भ्याम् ॥ ७ ॥

द्वौ चेद् विष्टरावर्हणकर्त्रा प्रदत्तौ स्याताम्, "तदा पृथग्भ्याम्(B) नानामन्त्राभ्याम्"*

A. सा च कम्—

ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्बद्धीः शतविचक्षणाः ।

ता मह्यमस्मिन्नासने अच्छिद्राः शर्म यच्छत ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।८।३ । विनियोगप्रमाणन्तु सादिरगृह्येऽपि ४।४।९ ।

अस्याः सायणोक्ता व्याख्या—“या ओषधीर्वर्ममय्य ओषध्यः, सोमराज्ञीः सोमो राजा यासां तास्तथोक्ताः, 'सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतेः' (तै० सू० ६, १, ९, १) बद्धीः पञ्चविंशतिभिर्वर्मे विष्टरः क्रियते, शतविचक्षणाः या उच्छरूपेण महाबुभावाः सन्ति, ता यूयं मह्यम् अस्मिन् आसने कूर्चमय आसने विष्टरे, अच्छिद्रा निविष्टाः सत्यः, तोदम् अकुर्वन्त्यः, शर्म दुर्लभं यच्छत कुतः ।” इति ।

B. द्वितीया च कम्—

ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

ता मह्यमस्मिन् पादयोश्छिद्राः शर्म यच्छत ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणमाकरः । २।८।४ । विनियोगप्रमाणन्तु सादिरगृह्यसूत्रेऽपि ४।४।१० ।

अस्या व्याख्यायां सायणः—“मधुपर्ककर्ता आसनपादप्रसारणयोर्विष्टरद्वयं सम्पादितवाञ्छेत् तदा वा ओषधीरिति द्वितीयया विष्टरे पादौ प्रसारयेत्, तथाचोक्तम्, 'द्वौ चेत् पादयोर्द्वितीयया वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः पादौ प्रक्षाल्य द्वितीयं विष्टरमुदगग्रम् अधस्तात् पादयोर्वा ओषधीरिति द्वितीयया स्तृणुयात् । इवान् भेदः—पृथिवीम् अनु प्रसारणाह्वांवां पृथिव्यां सर्वत्र विष्टिताः विविधं स्थिता व्याप्ता ओषध्यः सन्ति ।” इत्येवमाह । अनयोर्गुणविष्णुकृता व्याख्या तु—हे ओषधीः ओषध्यः कक्षाकास्ताः, या यूयं सोमराज्ञीः सोमब्रह्ममाः राजा अभिपतियांसां ताः सोमराज्यः, बद्धीः बहुप्रकाराः, शतविचक्षणाः बहुधाः प्रजाजीवने निपुणाः, विष्टरेणाऽऽख्यायते कथ्यते इति विचक्षणं श्रुत्यम् । शर्तं विचक्षणं यासां ताः शतविचक्षणाः शतमुख्यः, ता यूयम् अस्मिन् आसने

आस्तीर्याभ्युपविशेदिति वर्तते । यतस्मादेव लिङ्गाद् द्वौ वा विष्टरौ स्यातामिति विकल्पो गम्यते ।

किं द्वितीयमपि विष्टरमासन पदं दत्त्वापविशेत् ? न ; किं तर्हि ?

पादयोरन्यम् ॥ ८ ॥

अधस्तादास्तीर्याधि पादौ कुर्यादिति शेषः ।

यतो देवीरित्यपः प्रेक्षेत ॥ ९ ॥

(A) यतो देवीरित्यनेन मन्त्रेण अपः पादप्रक्षालनार्थमुदकमाहृतम् अर्हणीयः प्रेक्षेत ।

तेन च उदकेन प्रकृतत्वादर्हणीयः—

(B) सव्यं पादमवनेनिज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् (८) दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत् ॥ १० ॥

उपवेशने मर्हं शर्मं छुत्वं यच्छत इति । किम्भूताः ? अच्छिद्वाः निरन्तराः । या ओषधीः पृथिवीम् अनु पृथिव्यां विद्धिताः विशेषेण स्थिताः, ताः अस्मिन् द्वितीयविष्टरे पादयोः अधस्ताद्विहिते, मर्हं शर्मं यच्छत इति सम्बन्धः । शेषं पूर्ववत् । इति ।

A. मन्त्रस्तु—

ॐ यतो देवीः प्रतिपश्याम्यापस्ततो मा राद्विरागच्छतु । इति ।

मन्त्रब्राह्मणमाकरः २।८।९ । विनियोगप्रमाणन्तु खादिरगृह्यसूत्रेऽपि ४।४।११ ।

अङ्गुणविष्णुस्तु राद्विस्थाने ऋद्धिपाठं स्वीकुर्वन् विष्टुणोति स्वीये छन्दोगमन्त्रभाष्ये ।

अस्य व्याख्या—देवीः देव्यः द्योतमानाः, आपः आहुं शीलाः, उक्तलक्षणान्युदकानि यतोऽहं प्रतिपश्यामि ततो मा मां राद्विः धनादिसंसिद्धिः आगच्छतु आभिमुख्येन प्राप्नोतु ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ सव्यं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्रे श्रियं दधे । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।८।६ । विनियोगप्रमाणन्तु खादिरेऽपि ४।४।१२ ।

अस्य व्याख्या—अहं सव्यं पादम् अवनेनिजे प्रक्षालयामि । अस्मिन् राष्ट्रे विषये श्रियं भवादिकां दधे अर्पयामि । इति ।

(८) दक्षिणं पादमित्वादि पृथक् सूत्रमिति सत्यव्रतस्य कल्पना ।

मन्त्रस्तु— ॐ दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेशयामि । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।८।७ । विनियोगप्रमाणन्तु खादिरेऽपि ४।४।१३ ।

अस्य व्याख्या—दक्षिणम् असव्यं पादम् अवनेनिजे । शिष्टं पूर्ववत् । श्रियामि स्थापयामि । इति साधनकृता ।

मृज्वर्थम्(A) ।

पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण ॥ ११ ॥

(B) पूर्वमन्य 'मपरमन्यमित्यनेन मन्त्रेणोभावपि पादौ शेषेणोदकेन प्रक्षालयेत् । ननु पूर्वमन्यमित्युभौ शेषेणेति वक्तव्ये कस्माद् ग्रन्थगौरवं क्रियते ? उच्यते—अत्रापि "पूर्व-क्रमेणैव" * पादौ प्रक्षालयेदित्येवमर्थः, इतरथा समाचारादुदक्त्संस्थतान्यायाश्च(C) प्रथमं तावद् दक्षिणं पादं प्रक्षालयित्वा अथ सव्यं प्रक्षालयेत्, तद्विनिष्टम् ; कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् , 'कथम् पूर्वशब्दोऽग्रिमवचनः, पूर्वमन्यं पूर्वप्रक्षालितमैकम् अग्रिमप्रक्षालितमित्यर्थः । अपरशब्दः पश्चाद्वाची, अपरमन्यं पश्चात् प्रक्षालितमन्यं पादम् ; सव्यञ्च दक्षिणञ्च पूर्वणैव क्रमेणोभावपि पादाववनेनिजे प्रक्षालयामोत्येतस्मान्मन्त्रलिङ्गादिति(D) ।

A. अत्र तर्कालङ्कारः—“प्रक्षालयेत् इति क्रियाभ्यासो निर्देशक्रमेण पादयोः प्रक्षालनार्थः, अन्यथा उदक्त्संस्थतानुरोधाद् दक्षिणं प्रक्षाल्य ततः सव्यस्य प्रक्षालनं स्यात् सत्त्वानिष्टम् । पठन्ति च—

पादं प्रक्षालयेद् विप्रो दक्षिणं प्रथमं सदा ।

क्षुस्तु वामं प्रथमं सामवेदी तथा बभूवुः ॥ इति

सामगः क्षालयेत् सव्यमादावन्यस्तु दक्षिणम् ।

इति चवमादि” इत्याह ।

B. मन्त्रस्तु—ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यमुभौ पादाववनेनिजे ।

राष्ट्रस्यद्धर्मा अभयस्यावरुद्धैश्च । इति ।

मन्त्रमाह्वनम् २।८।८ । विनियोगप्रमाणान्तु सादिरगृह्येऽपि ४।४।१४ ।

अस्य व्याख्या—राष्ट्रस्य राज्यस्य ऋद्धेयं समृद्धपर्यम्, अभयस्य लोकद्वयस्यावरुद्धैश्च अवरोधनाय, स्वाधीनकरणाय । इति । अतः सायणमते अभयस्यावरुद्धैश्च इति पाठ इत्य-
वगम्यते । गुणविष्णुव्याख्यानान्तु—“पूर्वमन्यं सव्यम्, अपरमन्यं दक्षिणम्, एतादुभौ पादौ अवनेनिजे प्रक्षालयामि । राष्ट्रस्य ऋद्धेयं वृद्धपर्यम् अभयस्य अवरुद्धैश्च परिग्रहाय ।” इत्येवम् ।

(C) दक्षिणत आरभ्य उत्तरस्यां समाप्तिः, उदक्त्संस्थता ।

D. पादप्रक्षालने रघुनन्दनः—“पादप्रक्षालनं विधेययति देवलः—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदक्त्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

दैवपैतृकेतरत्रापस्तम्भः—“प्रत्यक्पादावसेवनम्” इति । क्रममाह गोभिलः—सव्यं पादमित्यादि, अर्हणीये तथा दर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः “सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयती”ति ।

अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १२ ॥

(A) 'अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यनेन मन्त्रेण प्रकृतत्वाद्वर्हणीयो यथोक्तमर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात्'*

'तच्च न पात्रस्थम् न चैकपाणिना प्रतिगृह्णीयात्, कथं तद्दि ? उच्यते—अर्हणकर्त्रा कांस्यपात्रेण साक्षाद्वर्ध्वद्रव्यमेवावसिच्यमानमञ्जलिना गृह्णीयात् । कुतः ?

कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेद्वर्ध्वमञ्जलौ(B) । इति वचनात् ।

तदनन्तरं च—

यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् ॥ १३ ॥

(C) यशोऽसीत्यनेन मन्त्रेण प्रकृतत्वाद्वर्हणीयः आचमनीयम् आचमनार्थमुदक-

सर्व्वं प्रथमं प्रक्षालयतीति सूत्रेण प्राक् सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षाल्य-
सीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थम्, तेनान्यस्मिन्नपि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम्, 'अन्यार्थं पूर्व-
वचनम्' इति दर्शनात् । ब्राह्मणवद्वेद दक्षिणं प्रथमम् इति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति
तदा दक्षिणं दातव्यं प्रथमम् इति मन्तव्यं न सव्यम् । यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तावादवकाशः—
दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्यं दद्यायेति । स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम् इति
हरिश्चमां । एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं वामपादप्रक्षालनं वाचस्पतिमिश्राद्युक्तं हेयमिति ।
पादप्रक्षालनं कांस्ये न कर्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम्—

दुर्भेनं मार्जयेत् पादौ न च कांस्ये प्रधावयेत् ।" इति एवमाह ।

A. मन्त्रस्तु—

❧ अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिरहं भूयासम् ॥ इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।८।९ विनियोगप्रमाणन्तु सादिरगृह्येऽपि ४।४।१५ ।

अस्य व्याख्या—हे उदकमयाध्वं, त्वम् अन्नस्य राष्ट्री राजयिता प्रवर्धयिताऽसि, अहमपि तव
स्वीकरणाद् राष्ट्रिः अन्नस्य राजयिता प्रख्यापयिता भूयासम् बहुलस्वामी भूयासमित्यर्थः ।

गुणविष्णुस्तु—'अहं'पदस्थाने 'ते'पदमाकलय्य हे अर्घ्यं, अन्नस्य त्वं राष्ट्रिः दीक्षिरसि, अहमपि
ते तव प्रसादाद् राष्ट्रिः दीक्षिर्भूयासं भवामीत्येवं व्याख्ययौ । प्रकृतपाठावधारणे भगवन्तो-
ऽनुचानाः प्रमाणम् ।

B. कर्मप्रदीपः ३।१०।१९ ।

अत्र तर्काङ्कुरः—'अर्घ्यं प्रतिगृह्णामीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयादित्युक्ततैवा कल्पना भवदेवभट्टस्य ।
प्रतिगृह्णीयाद् इत्यस्य अञ्जलौ गृहीत्वा शिरसि दद्यात् इति रघुनन्दनव्याख्यानेऽपि प्रमाणं न
पश्यामः । 'मन्त्रानुपदेशाद् व्याहृतिभिरेव शिरस्यर्घ्यं दद्यादिति तु स्यात्' इत्याह ।

C. मन्त्रस्तु—

❧ यशोऽसि यशो मयि धेहि । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।८।१० । विनियोगप्रमाणन्तु सादिरगृह्येऽपि ४।४।१६ ।

माहृतमाचामेह भक्षयेत् । तच्च सकृन्मन्त्रेण भक्षयित्वा द्विस्तूर्णीं भक्षयेत् । अथ यथो-
क्तेन विधिनेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । कुतः ? उक्ताभ्यवहारेऽप्या 'चमनस्य विधानात्' (A) ।

यशसो यशोऽसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४ ॥

(B) यशसो यशोऽसीत्यनेन मन्त्रेण प्रकृतत्वादहणीयो यथोक्तं मधुपर्कं कांस्यपात्र-
सम्पुटस्थं प्रतिगृह्णीयात् ।

ननु अर्घ्यवन्मधुपर्कमपि कस्मान्न प्रतिगृह्णीयादिति चेत् ? 'न तथा प्रतिगृहीति
उत्तरासां क्रियाणामसम्भवात् ; 'अपिहितं कांस्ये कांस्येने'ति गृह्यान्तरवचनाच्च ।

उक्तञ्च—

कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत्^(१) । इति ।

तस्य च मधुपर्कस्य—

**(D) यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि श्रीर्मक्षोऽसि श्रियं
मयि धेहीति त्रिः पिबेत् ॥ १५ ॥**

अस्य व्याख्या—हे आचमनीयोदक, त्वं यशोऽसि कीर्तिसाधनं भवसि, अतो यशो मयि
धेहि स्थापय । इति ।

A. आचमनविधिरुक्तः प्राक् प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयकण्डिकायाम् (सू० १-२९, पृ० ३३-४१) ।

B. मन्त्रस्तु—

ॐ यशसो यशोऽसि ।

इति मन्त्रब्राह्मणम् २।८।११ । विनियोगप्रमाणञ्चाप्त्यं स्वादिरगृह्येऽपि ४।४।१० ।

अस्य व्याख्या—हे दृष्ट्यादिसङ्घातात्मक मधुपर्कद्रव्य, त्वं यशसः, अन्ननामैतत्, व्रीह्या-
द्यन्नस्यापि यशोऽसि सारभूतम् अन्नमसि । न हि दधिमज्जादिभ्योऽतिरिक्तं सारवद् अन्नम्
अस्मिन्नोक्ते वर्तते इति ।

C. कर्मप्रदीपः ३।१०।१९ । अत्र तर्कालङ्कारः—'यशसो यशोऽसीत्यनेन मन्त्रेण मधुपर्क-
महणीयः प्रतिगृह्णीयात् । अपरे पुनरेतद्विद्वांसो भावन्ते मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति मधुपर्कं प्रति-
गृह्णीयादि'त्याह ; वस्तुतो भवदेवमदृश्येयं सर्वत्र प्रतिगृह्णामीति क्लिन्ननशैली आचार्यसूत्रानु-
सारिणीति दूषते नञ्चेतसा ।

D. मन्त्रस्तु—

ॐ यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि

श्रीर्मक्षोऽसि श्रियं मयि धेहि । स्वाहा इति ।

मन्त्रब्राह्मणमाकरस्थानम् २।८।१२ विनियोगप्रमाणमस्य स्वादिरगृह्येऽपि ४।४।१८ ।

1. 'चमनमात्रस्य विहितत्वात्' ख । 2. 'न उच्यते' ख ।

अत्र सन्देहः—सूत्रे पिबतिशब्दप्रयोगान्मन्त्रे ‘च भक्षशब्दभूतेः किमर्थं मधुपर्कः पानेण पातव्य उत हस्तेन भक्षणीय इति ? तत्रैक आहुः—मन्त्रे भक्षशब्दभूतेः प्रसिद्धेऽथ हस्तेन भक्षणीय इति । अन्ये त्वाहुः—मन्त्राणामविधायकत्वात् प्रसिद्धेऽध्वानैकान्तिकत्वाद् विधेर्बलीयस्त्वाच्च पानेण पातव्य इति । अपरे आहुः—मधुनस्तु संयोगाद् द्रवध्वेन-मधुपर्कः स्यात् तदा पात्रेण पातव्योऽथ चेद् दध्नः काठिन्यात् पानानुपपत्तिस्तदा हस्तेन भक्षणीयः, एवं व्यवस्थाधिकल्पेनोभयानुग्रहो भवतीति । तदेतद् भूमिदेवैर्विचार्य समाश्रयेम् । कृत्स्नमन्त्रान्नां किमर्थमिति चेत् ? उच्यते—सूत्रे त्रिःपानविधानात् मन्त्रे च भक्षशब्दत्रित्वाद् भक्षशब्दैरेव मधुपर्कभक्षणं मा भूदित्यतस्तदाशङ्काव्यावृत्त्यर्थं मन्त्रान्तेन भक्षणप्रज्ञापनार्थं च कृत्स्नं मन्त्राज्ञानमिति (A) ।

अस्य व्याख्यायां सायणः—“यशस इत्यादि त्रिष्वपि मन्त्रेषु एकैकैकवारं मधुपर्कं पिबेत् । अत्रियं मयि धेहीति पृतन्मन्त्रेष्वेतस्य इदोपलक्षणार्थत्वं । अतो यशो मयि धेहि महो मयि धेहीत्येवं यथालिङ्गमूहेत् । हे मधुपर्कपदार्थं त्वं यशसः कीर्तिरत्नस्य वा भक्षोऽसि अन्यवहारसाधनोऽसि । अतो यशो मयि धेहि । स्वाहेति इविरभिधानम् । मधुपर्काख्यं इविरात्मनि हुतमस्तु इत्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । मह इति पूजायां तेज उच्यते, श्रीः प्रसिद्धा” । एवमाह, तेन तन्मते स्वाहान्तोऽयं मन्त्र इति मधुपर्कभक्षणे तु यशसो भक्षोऽसि यशो मयि धेहि, महसो भक्षोऽसि महो मयि धेहि, श्रीभक्षोऽसि अत्रियं मयि धेहीति मन्त्रप्रयी तेन परिकल्पिता मतेऽस्मिन् भाष्यकार-भवेदेव-रघुनन्दनादयो विवदन्ते, इति ज्ञायते । गुणविष्णुस्तु “हे मधुपर्क, यतस्त्वं यशसः यशसे यशस्विनां कीर्तिमतां भक्षः असि भवसि । तथा महसे तेजसे महस्विनां भक्षोऽसि । तथा श्रीमतां त्वं श्रीः अत्रियं भक्षोऽसि तद्भक्षणेन कीर्तिस्तेजो लक्ष्मीश्च भवति । अतः अत्रियं मयि धेहि श्रीमन्तं मां कुरु इत्यर्थः” एवं स्वाहापदं विहाय व्याचक्ष्यौ, सूत्रेऽपि स्वाहापदं नास्ति । आकरग्रन्थस्य प्रकृतपाठविचारे मधुपर्कभक्षणे वा कीदृशो मन्त्रः पठितव्य इत्यत्रापि तु भगवन्तोऽनूचानाः प्रमाणम् ।

A. सूत्रस्यास्य व्याख्यायां तर्कालङ्कारः—“यशसो भक्षोऽस्तीत्येवमादिना मन्त्रेण चारत्रयं विवेदहणीयः । आह—समस्तमन्त्राज्ञानं किमर्थम् ? उच्यते । मन्त्रे भक्षशब्दस्य त्रिःपाठात् त्रिःपानविधानाच्च भक्षशब्दान्तैरेव मन्त्रावयवैः पानं स्यात्, इत्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्मन्त्रमतेः, अतस्त्रिजिरासार्थं मन्त्रान्तेन .पानप्रतिपादनार्थं समाज्ञायप्रज्ञापनार्थञ्च समस्त-मन्त्राज्ञानम् । तस्मात् कौथुमादीनां मन्त्रान्तेनैव पानम् । येषान्तु अत्रियो भक्षोऽसि, इति मन्त्रपाठः, तेषां मन्त्रावयवैरेव पानं स्यात्, तथाच छन्दोगगृह्यान्तरम् ‘मधुपर्कं त्रिः पिबेद् यशसो महसः त्रिय इति तूर्णो चतुर्थम्’ इति, तदत्र मन्त्रप्रतीकोपादानात् प्रतीकैरेव पानमवगम्यते ।

एवं मन्त्रेण त्रिः पीत्वा ततो मधुपर्कशेषस्य—

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १६ ॥

पिबेदिति वर्तते, तूष्णीममन्त्रकमित्यर्थः ।

भूय एवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १७ ॥

भूय एव पुनरेव. अभिपाय आभिमुख्येन पीत्वा, शेषं पानावशिष्टं ब्राह्मणाय दद्यात्, तच्च पुत्राय शिष्याय वा, नाविशेषाद् यस्मा एव कस्मैचिदिति । कुतः ? “नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यादन्यत्र जायापुत्रशिष्येभ्यः” इति स्मृत्यन्तरवचनात्(A) उच्छिष्टं मधुतो-
रभाज्यमिति वशिष्टवचनाच्च(B) । शेषं ब्राह्मणाय(C) दद्यादित्येतस्मादेव वचनात्
पूर्वासु पानक्रियासु न सर्वः पातव्य इति गम्यते ।

आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिर्ब्रूयात् ॥ १८ ॥

चमु भक्तणे । आचान्तं भक्तितमुदकं येन सोऽयमाचान्तोदकः, “तस्मै आचान्तोदकाय प्रकृतत्वाद्वर्हणीयाय सप्तम्यर्थे चतुर्थी आचान्तोदके अर्हणीये इति ; “नापितः क्षुरकर्मकृत् । प्रकृताया गोः समीपे अवस्थाय गौरिति त्रिर्ब्रूयात् । ब्रूयादित्यन्तेनोच्चैस्त्वं दर्शयति ; कथं नाम ? यथाऽर्हणीयः शृणोति तथा ब्रूयादिति । अथवा तादृश्यं चतुर्थी स्यात्, कथं नाम ? अर्हणीयं प्रति नापितः स्वकीयं चक्षुर्मनश्च सन्धाय गौरिति त्रिर्ब्रूयात् इति ।

श्रीर्महोऽसि इति खल्वस्मच्छाखायां मन्त्रपाठः । इदमिदानीमत्र सन्विद्यते, किं प्रतिपानं मन्त्रा-
वृत्तिः ? उत सकृन्मन्त्रेण पानत्रयम् इति ? सकृन्मन्त्रप्रयोग इति केचित् । कुतः ? ‘एकव्रज्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवाचनं कृत्वा’ इति वचनात् । तदसङ्गतम्, कस्मात् ? व्रज्यभेदात् । व्रज्यभेदः खल्वत्र भवति । न हि यदेवाऽऽदितः पिबति परस्तादपि तदेव पिबति, इत्यप्रमत्तः क्वाकोति गदितुम् । तस्मादस्त्यत्र व्रज्यभेदः, उत्तरत्र तूष्णीमिति करणाच्च प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिमव-
गच्छामः । आह—मध्ये तर्हि आपमनं प्राप्नोति ? अन्यथा उच्छिष्टः कथं द्वितीयं तृतीयञ्च पारं करिष्यति, मन्त्रं वा पठिष्यति, उच्यते—उत्तरत्र आचान्तोदकायेति करणादिहोच्छिष्टहेतवे च भवतीत्यवगच्छामः । तस्मात् प्राणाग्निहोत्रवद् सोमभक्षणवच्च अकृतापमनस्यैव मन्त्रपाठः
स्वात् । तथाच गृह्यसंहिताः ‘मधुपर्कं तथे’त्यादि (३० पृ० ६८१) इत्येवमाह ।

A. प्रमाणत्वेन परिगृहीतं वचनमिदं तर्काङ्कुरेणापि ।

B. वशिष्ठसंहिता अ० १४ ।

C. ब्राह्मणाय दद्यादिति—पुत्रशिष्याद्यभावे पुनरब्राह्मणाद्यापि दद्यात्, तच्च अग्निः

ननु शुचैर्मन्त्रप्रयोगाधिकारात् उत्तर'सूत्रेऽस्य मन्त्रप्रयोगोपदेशादावान्तोदकायेत्य-
वाच्यम् ? 'न, कुतः ? इहाऽऽवान्तोदकायेति वचनात् प्राक् प्रतिभक्ष्यमाचमनं न स्यादिति
दर्शयति, एवञ्च प्रागत आचमनाविधानात् उच्छिष्टत्वमेव न स्यादिति गम्यते, यथा
प्राणाग्निहोत्रे होमे सोमभक्ष्ये चेति (A) ।

एवं नापितेन गौरित्युक्ते तमेव नापितं भ्रावयेत् । प्रकृतत्वादहणीयः ।

(B) मुञ्च गां वरुणपाशाद् द्विषन्तं मेऽभिधेहीति तं जह्यमुष्य
चोभयोस्तृप्तं गामस्तु तृणानि पिबतूदकमिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अमुष्येत्येतस्मिन् सर्वनाम्नि प्रकृतत्वादहणकर्तुर्नाम गृह्णीयात्, तं जहि विष्णुवृत्तस्य
चेत्येवम् । ननु मुञ्च गामिति ब्रूयादित्येतावति वक्तव्ये कस्मात् कृतक्यो मन्त्र आह्वयते ?
उच्यते—तं जह्यमुष्य चेत्यनयोः पदयोरन्तरा ममशब्दाभ्याहारशङ्काव्यावृत्त्यर्थम् । इतरथा

संप्रोक्ष्येति विशेषः । तथाच द्वाह्यायणसूत्रम्—तदभावेऽग्निः संप्रोक्ष्यान्नाह्वय इति । लाव्या-
यनोऽप्येवमेव सूत्रपाञ्चकारेति वर्णनञ्चात्र तर्कात्कारण्यम् ।

A. ब्रह्म्या चतुर्थप्रपाठकस्याष्टमकण्डिकापञ्चदशसूत्रपादटीका (पृ० ८९०-९१)

B. अत्र मन्त्रस्तु—

ॐ मुञ्च गां वरुणपाशाद् द्विषन्तं मेऽभिधेहि ।

तं जह्यमुष्य चोभयोस्तृप्तं गामस्तु तृणानि पिबतूदकम् ।

इति मन्त्रब्राह्मणम् २।८।१३ ।

विनियोगप्रमाणन्तु स्वादिरगृह्येऽपि ४।४।२१ ।

अस्य व्याख्या—‘हे वरुण वारक बन्धनाभिमानीन् देव, गां बद्धां पाशान्मुञ्च, विमुक्तां कुरु
इत्यर्थः । तर्हि कं बन्धनामि चेद् उच्यते—मे मम द्विषन्तं द्वेष्टारम् अभिधेहि । अभिपूर्वो-
दधातिर्बन्धनार्थं, बधानेत्यर्थः । न केवलमस्मद्द्वेष्टिणाम्, किन्तु अमुष्य च दातुरपि विष्णु-
शर्मणो द्विषन्तमपि । किञ्च बद्धा उभयोर्दातुः प्रतिग्रहीतृश्च द्वेष्टिणं जहि तस्य हिंसां कुरु ।
किञ्च गामुत्तृप्तं परित्यज्य, किमर्थमित्युच्यते—तृणानि अस्तु भक्षयतु, उदकमपि पिबतु ।’
इति सायणोक्ता । गुणविष्णुस्तु—‘एतां गाम् अह्णीयाम्, वरुण, पाशाद् बन्धनात् मुञ्च मोक्षय ।
मोक्षयित्वा उत्तृप्तं विसर्जय । सेव्यं तृणानि अस्तु भक्षयतु उदकं पिबतु । एवं मोक्षिता उत्तृष्टा
च प्राच्यन्ते हे अह्णीये मे मम अह्णीयस्य अमुष्य च अर्चयितुः, उभयोः द्विषन्तं द्वेष्टारम्,
अभिधेहि वधानं तथा जहि विनाशय ।’ एवं व्याख्यौ । सत्यव्रतेनात्र मन्त्रद्वयी कल्पितेति ।

साकाङ्क्षत्वाध्याहारेण च निराकाङ्क्षीकरणोपपत्तेः, तं जहि मम विष्णुदत्तस्य चेत्येवं प्रयोगः स्यात् ; तच्चायुक्तम्, कुतः ? अवचनात् द्विषन्तं मेऽभिधेहीत्यनेन च मे-शब्देन तदर्थसिद्धेः कृतस्नमन्त्रात्मनस्य चैवमर्थत्वात् । एवञ्चेदगन्ते ए'वेति'करणाज्ञानं युक्तम् कस्मादर्थेऽपि 'इति' करणं क्रियते ? उच्यते—प्रा'गिति' शब्दप्रक्षेपाद् 'यथावस्थिताना-मेव पदानां प्रयोगं दर्शयति, इतरथा साकाङ्क्षत्वाध्याहारेण च निराकाङ्क्षीकरणोपपत्तेः । द्विषन्तं च तं मेऽभिधेहीति प्रयोगः स्यात्, द्विषन्तं मेऽत्राभिधेहीति वा स्यात्, द्विषन्तं मे 'वाभिधेहीति वा स्यात् ; तत् सर्वथाऽप्ययुक्तम्, कुतः ? अवचना'दिति'-शब्दाज्ञानवैयर्थ्याच्च । तस्माद् यथांक्त एवार्थः(A) ।

A. सूत्रस्यास्य व्याख्याशयं स्फुटं स्फोरयति तर्कालङ्कारः "आह समस्तमन्त्रात्मनः किमर्थम् ? समात्मनायप्रज्ञापनार्थम् । एवमेव मन्त्रस्य पाठार्थञ्च । तेन मे इत्यादौ निराकाङ्क्षत्वार्थं न नामप्रयोगः, तेन अमुष्य इत्यस्य तुह एव स्यात्, इति केचित् । ते सल्लु मेऽभिधेहीति इत्यत्र इतिकारं किमिति न लिखितवन्त इति प्रष्टव्याः । तस्मात् अमुष्य-पदस्थाने तावदहंयितुर्नामादेशः कर्तव्यः, कुतः ? अतः पदस्थाने नामादेशस्य प्रसिद्धत्वात् समस्तमन्त्रात्मनः जहि अमुष्य इति पदयोरेन्तरा शब्दान्तराध्याहारशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा मम विष्णुदत्तस्य च इत्येवं प्रयोगः स्यात् । तच्चायुक्तम्, मेऽभिधेहीति मे-शब्देन तदर्थसिद्धेः । इति केचित् । तेषामपि तदुक्त्यैव युक्त्या अध्याहारशङ्काया अप्रसक्तेः समस्तमन्त्रात्मनः किमर्थमिति न विद्यः । मेऽभिधेहीति इत्यत्र इतिकरणं किमर्थम् ? परस्तान्मन्त्रपदस्य रूपान्तरत्व-प्रज्ञापनार्थम् प्रा'गिति'शब्दप्रक्षेपात् यथापठितानामेव मन्त्रपदानां प्रयोगार्थञ्च । तेन अमुष्य-पदस्थाने नामादेशः स्यात् तर्हि तम् इत्यत्रापि स्यात् ? नैव दोषः, इति-करणात् प्राक्तेन द्विषन्तम् इतिपदेन तस्य सम्बन्धात् । तस्माद्वियमेवावधारणा समस्तमन्त्रात्मनः समात्मनायप्रज्ञापनार्थम् मध्ये इतिकारकरणं ततः प्राक्तनस्य मन्त्रभागस्य यथाश्रुतपाठार्थम्, पराचीनस्य अमुष्य पदस्य स्थाने नामादेशत्वग्रथार्थञ्च । अन्यस्य पराचीनत्वेऽपि न नामादेशः प्रमाणाभावात् । नाप्यध्याहारः समस्तमन्त्रात्मनानात् इति । तथाच छन्दोगगृह्यान्तरम् सञ्जोदितामनुमन्त्रयेत् मुञ्च गामित्यमुष्य चेत्यहंयितुर्नामं ज्ञयाद् इति । अष्टभाष्येऽप्युक्तम् मेऽभिधेहीत्य'त्रंति' शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेहीत्येव प्रयोगः, न तु निराकाङ्क्षीकरणाय मे वक्तुरिति । अमुष्य-पदस्थाने अहंयितुर्नामादेश इति ।

अत्र च पञ्चमानमन्त्रकाण्डे इति-पदं न पठ्यते केवलमाचार्येणैव उक्तमर्थं प्रतिपिपादयितुना प्रक्षिप्तं तदिति बोद्धव्यम् । अष्टनारायणोऽपि प्रक्षिप्तत्व'मिति'कारस्य रूपमाचष्टे, व्याख्याता-

यं नापितेनोक्ते प्रकृतत्वात् तामेव गामालोकयन् अर्हणीयः ।

(A) माता रुद्राणामित्यनुमन्त्रयेत ॥ २० ॥

श्रुत्वर्थम् ।

किं सर्वत्रार्हणीयकर्मणि नापितेन गौरित्युक्ते अर्हणीयां मुञ्च गामित्युक्त्वा माता रुद्राणामित्यनुमन्त्रयेत ? न, किं तर्हि—?

रोऽपि पूर्वाचार्या एवमेव प्रतिपन्नाः । भवदेवमहोऽपि मन्त्रे इतिकारं न लिलेख । यच्च उक्त-
महभाष्यप्रतीकं लिखित्वा रघुनन्दनेनोक्तम् 'मेऽभिधेहोत्यत्र भवदेवमहं यद् इति-पदं न लिखितं
तदेवं महभाष्यविरोधात् प्रमाणाभावाच्च, इति' तदेव हेयम् ; कस्मात् ? महभाष्यविरोधाभावात्
तत्र खल्विति-शब्दस्य प्रक्षेपत्वकथनाद् व्यक्तमिति-शब्दस्य मन्त्रानङ्गत्वमुक्तम् ; प्रमाणञ्चात्र
मन्त्रसमाम्नायोऽऽप्येतत्सम्प्रदायश्च । तस्माद् महभाष्यपंक्तेस्तात्पर्यालोचनात् समाम्नायाद्य-
नवलोकनप्रमादाच्च अप्रमाणं प्रमाणविरुद्धञ्च वर्णितम् इत्यनादरणीयम्" इत्युक्त्वा ॥

A. मन्त्रस्तु—

ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां

स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु प्रोचं चिकितुषे जनाय

मा गामनागामदितिं वधिष्ट । इति ।

मन्त्रब्राह्मणम् २।८।१५। विनियोगप्रमाणन्तु आदिवलायनगृह्ये १।२४।२५, पारस्करगृह्येऽपि १।३।२७ ।

अस्य व्याख्या—“इयं गौ रुद्राणाम् एकादशसंख्याकानां माता निर्मात्री, तथा वसूनाम्
षष्ठसंख्याकानां दुहिता पुत्री, आदित्यानां द्वादशसंख्याकानां स्वसा स्वसृष्ट्यानीया, अमृतस्य
वज्रस्य स्वर्गस्य च नाभिः नाभिवद् बन्धिका । आज्यक्षीरादिहोमसाधनद्रव्यस्योत्पादक-
त्वात् । चिकितुषे युक्तयुक्तपरिज्ञाने जनाय जात्येकवचनम् जनेभ्यो नु क्षिप्रम् प्रोचं प्रब्रवीमि ।
किमिति चेदुच्यते—अनागाम् अनपराधाम्, गाम् उक्तरूपेण महानुभावाम्, मा वधिष्ट हे देवा
हिंसां मा कुरु । ओमित्यङ्गीकारे अहन्तव्येत्यङ्गीकृत्य उत्सृजत”, इति साधनकृता । तेन मन्त्र-
स्यान्ते ओम् उत्सृजत इत्यधिकः पाठः सायणसम्मत इत्यवगम्यते । अत्र गुणविष्णुस्तु—
“येयमर्हणार्थम् आलम्भार्थम् अर्हणीया गौरानीता सेयं रुद्राणां माता वसूनां दुहिता आदित्यानां
स्वसा भगिनी अमृतस्य वधितुङ्गधादेः नाभिः कारणम्, अत एव एतां गाम् अनागाम् अनपराधाम्
अदितिम् अदीनाम् हे यजमानपरिवारकाः यूयं मा वधिष्ट, मा प्राणैर्वियोजयत । अहमेवं नु भोः
जनाय अस्मै यजमानाय प्रोचोचम् प्रोक्तवानस्मि गोवधं मा कुरु त्वमिति । किम्भूताय चिकि-
तुषे व्यानसम्प्रसाध” । एवं व्याचक्षौ ॥

अन्यत्र यज्ञात् ॥ २१ ॥

यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तस्माद् यज्ञादन्यत्नैवं कुर्यात् यज्ञे तु पुनर्नैवं कुर्यादिति ।

कथं तर्हि तन्न कुर्यादित्यत आह—

कुरुतेत्यधियज्ञम् ॥ २२ ॥

यज्ञमधिकृत्य 'यदर्हणं' क्रियते तदधियज्ञम् । तत्र नापितेन गौरित्युक्ते अर्हणीयः कुरुतेति ब्रूयात् । कुरुत आलभतेत्यर्थः (A) ।

के पुनस्तेऽर्हणीया इत्यत आह—

षडर्घ्यार्हा भवन्ति ॥ २३ ॥

अर्घ्यमर्हणम्, अर्घ्यमर्हन्तीत्यर्घ्यार्हाः षट्संख्याका भवन्ति ।

'ते च—

आचार्य ऋत्विक् ज्ञातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथि-
रिति ॥ २४ ॥

आचार्यः,— उपनीय तु यः शिष्यं वेदमभ्यापयेद् द्विजः ।

सकलं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते (B) ॥

इत्येवंलक्षणः । ऋत्विक्—

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृतो यश्च स तस्यत्विगिहोच्यते (C) ॥

A. 'कुरुतेति गवि प्रोक्तायां ब्रूयात्' इति च लाट्यायनसूत्रम् ।

B. मनुसंहिता २।१४० ।

व्याख्यायामस्य कुल्लूकभट्टः—“यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसहितां वेदशास्त्रां सर्वा-
मभ्यापयति तमाचार्यं पूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषत् । वेदस्वेऽप्युप-
निषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः” इत्याह ।

C. मनुसंहिता २।१४३।

व्याख्यायामस्य कुल्लूकभट्टः—“आहवनीयाद्यग्नयत्पादकं कर्म अग्न्याधेयम्, अष्टकादीन् पाक-
यज्ञान्, अग्निष्टोमादीन् यज्ञान्, कृतवरणो यस्य करोति स तस्यत्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते ।

इत्येवंलक्षणः । ज्ञातको गृहमेधी(A), राजा अभिषेकादिगुणयुक्तः, विवाहो विवाहयिता(B) अतिथिर्महायज्ञप्रकरणे व्याख्यातः, अतिथिभिः कामं संभाषे-
 ष्वाचारिभर्मैष्वनुयुक्तमपि ऋत्विगुलक्षणम् आचार्यादिवद्विद्वजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं
 प्रसङ्गायुक्तम्” इत्याह ।

A. अचिरनिवृत्तसमावर्तन इति कुल्लूकभट्टः । उक्तानि ज्ञातकव्रतादीनि तद्वभेदाश्च तृतीय-
 प्रपाठकस्य पञ्चमकण्डिकायाम् (३० पृ० ६३३—४६) ।

B. विवाहे वराहणकन्यासम्प्रदानप्रकारमाह रघुनन्दनः—

या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टरमास्तीर्योपविशति या ओषधीरित्यनया ऋचा । उदञ्चम्
 उदगग्रं विष्टरमास्तीर्योपविशति । पादयोरन्यमथ आस्तीर्य उपरि पादौ तूर्ण्यौ कुर्यादिति
 सरला-भट्टभाष्ये, ततः पादोपवेशने भवदेवमन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यम् । ततः पाद्यजलप्रेक्षणमाह
 स एव, यतो देवीरित्यपः प्रेषेत, यतो देवीरिति मन्त्रेणापः पादप्रक्षालनमुदकं प्रेषेत ।
 ...सव्यं पादमवनेनिजे इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् तत्र जलाञ्जलिनिक्षेपं कुर्यात्, एवं
 वक्षिणेऽपि । गोभिलः—पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण, पूर्वमन्यमपरमन्यमुभावि-
 तिमन्त्रेण पूर्वप्रक्षालनावशिष्टजलाञ्जलिः कृतेनोभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् । गोभिलः—अन्नस्य
 राष्ट्रिरसीत्यर्थं प्रतिगृह्णीयात्, कांस्त्यपात्रेण दध्यक्षतादियुक्तं जलरूपमर्घ्यम् अन्नस्य राष्ट्रिरसीति
 मन्त्रेणाञ्जलौ गृहीत्वा शिरसि दद्यात्, तथाच भट्टभाष्ये शूलपाणिशृतवचनम्—‘कांस्त्येन
 वार्हणीयस्य निनयेदर्थमञ्जलौ’ । गोभिलः—यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत, यशोऽसीति मन्त्र-
 मुच्चार्याऽचमनीयं जलमाचामेत, तच्च सकृन्मन्त्रेण ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तूर्ण्यौ भक्षयेत् तत
 इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । गोभिलः—यशसो यशोऽसीति मधुपर्कं गृह्णीयात्, यशसो यशोऽसीति मन्त्रेण
 गृह्णीयात्, तथा यशसो भक्ष्योऽसि महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्मह्योऽसि श्रियं मयि धेहीति त्रिः पिबेत्
 तूर्ण्यौ चतुर्थमिति, मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारत्रयं पिबेत् चतुर्थममन्त्रकं पिबेत् । इदानीं
 पानव्यवहारभावाज्जिघ्रसि । तत आचम्य गोमोक्षणं कारयेत्, गोभिलः—आचान्तो...(सू०
 १८, १९, २०) आचान्तोदकाय कृताचमनाय प्रकृतत्वाद् वराय, सप्तम्यर्थं चतुर्थी तेन वरे आचान्ते
 नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽवस्थितो गौरिति सूत्रात्, एवं नापितेनोक्ते तं श्रावयति वरः मुख्य
 नामित्वादि, अत्र मेऽभिषेहीति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिषेहीति इत्येवप्रयोगः न तु निराकाङ्क्षीकरणाय
 ओषधे बन्धुरिति । अमुष्य इत्यनेन कन्यादातुर्नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन
 यदभिषेहीति अत्रेति पदं न लिखितम् अमुष्येत्यनूतेन लिखितं कन्यादानानन्तरञ्च गौरित्यादि
 गवाममन्त्रणपर्यन्तं लिखितं तद्वेयं भट्टभाष्यादिचिरोच्चात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्येन कन्या-
 दानात् पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् मनुवचने अर्हवित्येत्यनेन अर्हणानन्तरमेव कन्या-
 दानचिरोच्चात् ।

प्रवरामिधानमाह भविष्यपुराणम्—

तुलापुरुषदाने च तथैव हाटकाचले ।

कन्यादाने तथोत्सर्गे कीर्तयेत् प्रवरदिकम् ॥ इति,

हरिशर्महतम् भावबलावनगृहपरिशिष्टम्—शिवदत्तप्रपौत्री ब्रह्मदत्तपौत्री विष्णुदत्तपुत्री यज्ञदत्ता
कन्या शिवमित्रप्रपौत्राय राममित्रपौत्राय विष्णुमित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति । सम्प्रदत्ता
इत्यत्र दृष्टार्थत्वात् पुंवत्सर्गा कप्रत्ययार्थाधिवक्षितत्वेन संप्रददे इत्येव प्रयोगः ।

तथाच व्यासः—

नामगोत्रे समुच्चार्य प्रदद्यात् श्रद्धयाऽन्वितः ।

परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति ॥

स्वगामिकले तुभ्यं सम्प्रददे इति परगामिकले तु 'अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते' इति
छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात् ददानीति वाच्यम्, उभयपदिवाधातोः फलवत्कर्तृत्वात्मनेपदमच्छवत्-
कर्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिश्रुतेः । अत एवाऽऽत्मनेपद-परस्मैपदबोरात्मने परस्मै इति
समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य दद इति वर्तमानार्थता, अत एव

सकृदसौ निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति ग्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ (९।४७)

इति मनुनाऽप्युक्तं सङ्गच्छते । अनुमतिप्रदणार्थप्रार्थनार्थत्वे तु सकृत्स्वामिधानमप्रयोजकमिति ।
आद्यादौ कलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तयोल्लेखाचारः । एवं आद्ये—

‘अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः’

इति ब्रह्मपुराणादिदर्शनात् देयविशेषणत्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति ।

अत्र कन्यावरयोरिति पाठकमाहप्यशृङ्गोकशाब्दक्रमस्य बलवत्त्वाद् वरकुलाभिधानानन्तरं
कन्याकुलाभिधानसमाचारः । यथा हेमाद्रिद्वयम् ऋष्यशृङ्गवचनम्—

वरगोत्रं समुच्चार्येत्यादि (द्र० पृ० ८७६)

अनसुवकृतसम्बन्धविषये परिशिष्टीयम्—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

वाक्यसुधारयेद् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

एतदेव त्रिरुच्चार्य कन्यां दद्याद् यथाविधि ।

विवाहे यो विधिः प्रोक्तो वरणे स विधिः स्मृतः ।

वाक्यं त्रैपुल्यं कार्यं त्रिरावृत्तिविचर्जितम् ॥

इति वचनान्तरात् त्रिरावृत्तिविचर्जितं प्रपितामहपूर्वकं वाक्यं वरणे । ‘नान्दी सप्तद्विरिति कथ्यते’
इति ब्रह्मपुराणात् नान्दीमुखे पुत्रादिसप्तद्वीनामादिकारणरूपे, विवाहे, विवाहस्य विशेषत्वान्तु
विवाहादेव पुत्रादीनां लाभज्ञापनाय; चकारस्त्वर्थः, अन्यत्र प्राप्तपित्रादिकमन्यवच्छेदाय; नान्दी-
मुखपदस्य आद्यपरत्वे अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकामिलापापराधापत्तेः, वाक्यभेदापत्तेः । एत-

दिति प्रपितामहपूर्वकं वाक्यं तच्च ऋज्वशृङ्गवचनात् कन्यानामान्तम् इति, न तु सम्प्रददे दद्यानि वेत्यन्तम्, 'सकृत् कन्या प्रदीयते' इति मनुवचनात् ।

वेदार्योपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता वा सा स्मृतिर्न प्रसज्यते ॥

इति बृहस्पत्युक्तेः । अत्र च पारस्करेण बहिःशाकायामुपलिसे देवो उद्धृतावेक्षिते अग्निमुपसमाधायेति सूत्रात् प्रधानगृहाङ्गणे अग्निस्थापनानन्तरं 'कुमारीः पाणि गृहीयात् त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु' इति सूत्रान्तरेण पाणिग्रहणविधानाद् बलुर्वेदिनां सामगदेयकन्याग्रहेऽपि दानात् पूर्वमग्निस्थापनम् ।

तत्रार्थं क्रमः—प्राक्कुक्षाय वराय प्रत्यङ्कुक्षः सम्प्रदाता एकादशीतत्त्वोक्तप्रमाणं सर्वकर्म-साधारणम् ॐ नमो नारायणायेत्युच्चार्यं नत्वा ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं स्मृत्वा ॐ तत् सवित्युच्चार्यं तिलकुशत्रयसहितं जलं गृहीत्वा अद्यामुके मासि अमुकराशित्ये भास्करे अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मां स्वर्गकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इत्यन्तं सकृदुच्चार्यं अमुकगोत्रस्यामुक-प्रवरस्यामुकदेवशर्मणः प्रपौत्राय, अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्मणः पौत्राय, अमुकगोत्रस्या-मुकप्रवरस्यामुकदेवशर्मणः पुत्राय, अमुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकदेवशर्मणे वराय ; अमुकगोत्रस्या-मुकप्रवरस्यामुकदेवशर्मणः प्रपौत्रीम्, अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्मणः पौत्रीम् अमुक-गोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्मणः पुत्रीम् अमुकगोत्राममुकप्रवराममुकीदेवीम्, इत्यन्तं त्रिरुच्चार्यं साकङ्कारां उच्चाच्छादितां प्रजापतिदेवताकामेनां कन्यां तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दद्यात् । परार्थं चेद् दद्यातीति विशेषः । अमुकगोत्र इत्यादौ वृत्त्यन्ततानिर्देशश्च । वीरेश्वररामदत्तादयोऽप्येवम् ।

उच्योतिःसारसमुच्चये—

विवाहे तु विवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता ।

विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिवातिनी ॥

अत एव महाभारते—

रात्रौ दार्यं न शंसन्ति विना चाभयवक्षिणाम् ।

विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठ दीपमग्नं प्रतिभ्रयम् ॥

अभयवक्षिणाम् अभयदानम् । प्रतिभ्रयः प्रवासिनामाभ्रयः ।

विवाहे रात्रौ दानान्तरमप्याह देवलः—

राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहास्त्यय-वृद्धिषु ।

ज्ञानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

विवाहे दानान्तरमप्याह हेमाद्रिश्चतं व्यासवचनम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियान्नातिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं श्रेयं रात्रौचपि न दुष्यति ॥

विवाहप्रवर्तने रजोबोगेऽपि होमादिकं कार्यम्, तथाच गृहस्थरत्नाकरे वृद्धवाग्जवल्कलः—

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया ऋतुरागच्छेत् कथं कुर्वन्ति याशिकाः ॥

जापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

हुत्वाऽऽज्यञ्चैव लाजांश्च ततस्तन्त्रं प्रवर्तयेत् ॥

हुत्वा चाऽऽज्याहुतीस्तत्रेति यज्ञपार्वः । मन्त्रानादेशे गायत्री हविषोऽनादेशे आज्यमिति कात्यायनसूत्राद् गायत्र्या होम इति पशुपतिः” इति ।

विषयमिममधिकृत्य तर्काङ्कार उद्गाहचन्द्रालोके—“मधुपर्कं गृह्योक्तकर्मविशेषोऽर्थमहर्जन-मिति बोध्यते । मधुपर्के विशेषमाह गृह्यपरिशिष्टम्—

वरस्य वा भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यबोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यशास्त्रेऽपि दातरि ॥

अत एवार्च्यशास्त्रया मधुपर्क इत्याहुः । यजमानशास्त्रया मधुपर्क इति केचित् । वृद्धास्तु अर्च्यशास्त्रयैवाऽऽश्रियन्ते । गौडास्तु अर्चकस्यार्च्यस्य च स्वस्वकृत्यं स्वस्वशास्त्रोक्तप्रकारेण कुर्वन्ति । मत्स्यपुराणे—तुलापुरुषदाने...दाने वागुदाने । उत्सर्गं सम्प्रदाने । प्रबराधिक-मित्यादिपदात् गोत्रादिपरिग्रहः । ऋष्यशृङ्गः—वरगोत्रं...आदौ वरस्य गोत्रमुच्चार्य प्रपितामह-पूर्वकं वरस्य नामोच्चारयेत् । एवमादौ कन्याया गोत्रमुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकं कन्याया नाम उच्चारयेदित्यर्थः । धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेके परिशिष्टीयम्—नान्दीमुखे विवाहे च...वृद्धवसिष्ठस्येद-मिति हेमाद्रिः । नान्दीमुखे प्रपितामहपूर्वकत्वं छन्दोगादिव्यतिरिक्तविषयं तेषां स्वशास्त्रं पितृपूर्वकत्वोक्तं । अन्यत्र पार्वणादौ । एतदिति वाक्यम् । भनयोर्मते प्रबरोल्लेखो नास्ति अनुपदेशात् । अत एव वक्ष्यमाणाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि प्रबरोल्लेखो नाभिहितः, ऋष्यशृङ्ग-वचने वरगोत्रं समुच्चार्येत्यभिधानात् वरस्यैव गोत्रोल्लेखो न तु तत्प्रपितामहादीनामपीति बोध्यम् । कन्यापक्षेऽप्येवम् । अत एव वक्ष्यमाणाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे वरस्यैव गोत्रोल्लेखो दर्शितः, न तस्य प्रपितामहादीनाम् । न खल्वपि कन्यायाः ।

पूर्वोक्तपरिशिष्टीये एतदेव त्रिरुच्चारयेत्यवधारणात् वाक्यमेव त्रिरुच्चारणीयम् । न च ऋष्यशृङ्ग-वचनात् कन्यानामान्तमेव त्रिरुच्चारणीयं न समस्तं वाक्यमिति तत्प्रकारव्याख्यानं युक्तमिति वाक्यम् ? ऋष्यशृङ्गवचने वरकन्ययोः प्रपितामहपूर्वकं नामोच्चारणमात्रोपदेशेन त्रिरुच्चारणस्य च तत्रानुक्तेः, परिशिष्टीये च वाक्यस्य त्रिरुच्चारणोपदेशेनानयोर्विभिन्नार्थतया एकस्यापरविशेषकत्वा-सम्भवात् । यदप्युक्तं ‘सकृदंशो निपतती’ति मनुवचनात् सम्प्रददे इत्यन्तं वाक्यं न त्रिरुच्चारणीय-मिति, तदपि चिन्त्यम् ; सम्प्रददे इत्यन्तवाक्यस्य त्रिरुच्चारणेऽपि कन्याप्रदानस्य सकृत्त्वा-नपायात् । त्रिरुच्चार्य दद्यादिति वचनात् त्रिरुच्चारणात् परत एव दानावगतेः । ददानीत्यस्यानु-मतिग्रहणवाक्यस्य सकृद् वचनविधानेन दानवाक्यस्य त्रिरुच्चारणे बाधकाभावात् । सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वोपपत्तेः । यथापगुक्तम् अनुमतिग्रहणप्रार्थनाद्यर्थे सकृदभिधानमप्रयोजकमिति, तदपि चिन्त्यम् ; वचनप्रामाण्यात् सकृदभिधानस्यैव प्रयोजकत्वात् । अन्यथा दानवाक्येऽपि तस्य प्रयोजकत्वं न स्यात् । लोटो लृट्येऽननुशिष्टत्वाच्च ।

तस्माद्वर्णे विहरादेविकारणवदृष्टार्थं समस्तमेव वाक्यं त्रिविधारणीयम्, अनन्यगतोर्ध्वचनात् । अत एव यथाविधीत्युक्तम्, अत्र खल्वयमेव विधिरिति । दानवाक्यस्य चादृष्टार्थत्वं निर्दिष्टादमेव । अत एव कन्यावरणवाक्यानन्तरमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे एवं त्रिः प्रयुज्येत्युक्तम् । तथा कन्यादानोपक्रमे तत्रैव 'वत्सगोत्रोत्पन्नाममुष्य प्रपौत्रीम्.....नाम्नेऽस्मै वराय सम्प्रददे इत्यादिना... कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूवादिष्वन्तेन ग्रन्थेन दानग्रहणपरिपाटीमभिधाय एवं त्रिः प्रयुज्येत्येवमिदित्यु (३० पृ० ८७८) । छमन्तुनाऽपि ग्रीष्मीन् वारान् ब्रूवादिष्वुक्तम् । ग्रीष्मीमिति वीप्सा दातुमर्हन्नपेक्षया । निर्णवसिन्धवापि—मदनरत्ने हेमाद्रौ च ऋष्यश्रुङ्गा इत्युपक्रम्य 'वरगोत्रमिति, 'तिष्ठेत् पूर्वमुखो दाते'ति वचनद्वयमभिधाय 'उदपात्रमिति'त्यादि 'माङ्गल्यकुतुकानि चे'त्यन्तमुष्यश्रुङ्गावाक्यं क्लिप्त्वा एतत् कन्यादानं त्रिः कार्यमिति शौनक इत्युक्तम् (३० पृ० ८७६-७७) । आकरे दृष्ट एव खल्वश्वलायनगृह्यपरिशिष्टपाठोऽस्माभिः प्रदर्शितः । हरिशर्मना त्वाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टमिति कृत्वाऽन्यथा पठितम् । शिषदत्तप्रपौत्री.....तुभ्यं सम्प्रदत्तेति । तदेतदाकरे नोपलभ्यते, परिशिष्टान्तरं वा स्यात्, सम्प्रदानात् परतत्त्वेव पठितव्यं सम्प्रदत्तेति निष्ठानिर्देशादिति प्रतिभाति । यद्योक्तं तत्त्वकारेण, आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टीयपाठकमाह्वयश्रुङ्गोक्तमाह्वयक्रमस्य बलवत्त्वाद् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानमिति, तच्चिन्त्यम् ; परिशिष्टवाक्यस्य प्रयोगोपदेशरूपतया तदन्वयाकारणानुपपत्तेः । ऋष्यश्रुङ्गवचने वरस्य प्रपितामहपूर्वकनामोच्चारणे तद्गोत्रोच्चारणानन्तर्यमात्रस्योक्तत्वेन वरकन्याकुलयोर्विचारणक्रमस्य तत्र ज्ञान्वाद्वयगतोक्तम् । तस्मादुभयैव शास्त्रार्थः प्रचरति ऋष्यश्रुङ्गाद्युक्तपाठकमाह्वयकुलाभिधानानन्तरं वा कन्याकुलाभिधानम् आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टीयप्रयोगवचनात् कन्याकुलाभिधानानन्तरं वा वरकुलाभिधानमिति । तत्राऽऽश्वलायनीयानां स्वशास्त्रोक्त एव क्रमोऽन्येष्वन्यथाऽपीति । सम्प्रदानवाक्ये तु सम्प्रददे इत्येव वक्तव्यम्, तथैवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे दर्शनात् । तथाच व्यासः—नामगोत्रे इति । न तु ददानीत्युल्लेख्यम्, तत्त्वानुमतिप्रहणार्थत्वेन दानवाक्ये तथोल्लेखे प्रमाणाभावात् । अर्थानन्वयात्, दानस्य वर्तमानतया लङन्तप्रयोगस्यैव युक्तत्वाच्च । तथाच विदुर्भक्तिरङ्गिण्यां स्मृतिः—

इदं तुभ्यं ददामीति पात्रहस्ते जलं क्षिपेत् ।

ददत्येति च तेनोक्तस्तुभ्यं सम्प्रददे इति ॥

अथ 'अहमस्मै ददामीति एवमाभाष्य दीयते' इति छन्दोगपरिशिष्टवर्तनात् ददानीत्युल्लेख्यमिति वाक्यम् ? तत्त्वानुमतिप्रहणार्थत्वात् । एवं हि छन्दोगपरिशिष्टीयं पश्यते कुलर्त्विजमधीयानं (३० पृ० २४२) विवस्त्रना सन्निकटौ गुरुकुलर्त्विजौ नातिक्रमिस्तथ्यौ, यदा त्वसौधेन तयोः प्रतिग्रहत्वात्सम्पन्नस्तदाऽपि अहमस्मै ददानीति तौ वृष्टा तयोरनुमतिं लब्ध्वा अन्यस्मै देवमिति ऋष्यश्रुङ्गमनुमतिप्रहणार्थत्वं तस्य । एतेन —

ग्रन्थस्य नाम गृह्णीयाद् ददानीति ततो वदेत् ।

तोर्ध्वं दद्यात् तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरीयमप्यनुमतिग्रहणार्थतया व्याख्यातम् । न चापुनरितिग्रहणवाक्ये दद्यामी-
त्युक्तेः पूर्वानाह दानवाक्येऽपि तथोक्तेः इति वाच्यम् । मानाभावात् । दानवाक्ये सम्प्रवदे
इत्यस्योक्तेः विधानेन तत्कल्पनानुपपत्तेः । एतेन, आत्मगामिके संप्रवदे परगामिके
दद्यामीति उभयपदिस्वाह धातोरिति यदुक्तं तदपि विन्यस्यम् । दानवाक्ये सम्प्रवदे इत्युक्तेः सत्यैव
विहितत्वेन दद्यामीत्युक्तेः मानाभावात् । उभयपदिस्वाह धातोरित्यवसङ्गतं वचनम् ।
'दुदाम् दाने' इत्यनेनैव दानवाक्यरचनेत्यत्र प्रमाणाभावात् यद् दाने इत्यात्मनेपदिनाऽपि
तत्सम्भवात्, प्रत्युत वचनस्वरसाद् यद् दाने इत्यनेनैव वाक्यरचना करणीया भवति । तस्माद्
वचनप्रामाण्यात् सर्वत्रैव सम्प्रवदे इति प्रयोगः कर्तव्यः, भवेदेवमहप्रभृतिभिरप्यात्मगामिकपर-
गामिकयोर्विशेषो नाभिहितः ।

विप्राविगतस्तकोद्देशेनापि कम्पा दीयते—

रक्षवक्षमहीषानस्वर्गभोगादिकं वक्ष ।

विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिष्य दास्यति ॥

इति विष्णुपुराणीयपितृगाथायां सामान्यतोऽभिधानात् । मत्स्यपुराणे—

माङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्मचोषश्च गीतकम् ।

ऋद्धार्थं कारयेद् विद्वानमङ्गलविनाशनम् ॥

मत्स्यसूक्ते—

वह्निकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नवमेभ्यः ।

महोत्सवे च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां ज्वनिः शुभः ॥

दाक्षिणात्यसंग्रहे—

आसने शयने दाने भोजने वक्षसंग्रहे ।

विवादे च विवाहे च क्षुत्तं ससंघं शोभनम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

नामसंकीर्तनं नित्यं क्षुत्तप्रस्तुतिताविषु ।

विधोर्गं क्षीप्रमाप्नोति सर्वानर्थो न संशयः ॥

विष्णोरित्यनुवर्तते वाक्यान्तरीयम् ।

अत्र गोमिलेन पुण्ये नक्षत्रे दाराद् कुर्वीतित्यनेन सूत्रेण दारकरणं सूत्रयित्वा कन्यालक्षण-
परीक्षामभिधाय, आसन्नविवाहायाः स्वपनरूपं ज्ञातिकर्मोक्ता पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छाखाया अग्नि-
स्वसमाहितो भवतीति सूत्रेणाग्निस्थापनमभिधाय, अथ जन्मानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वे-
त्यादिना ब्रह्मास्त्राद्यं सूत्रयित्वा, अथ यस्त्वाः पाणिं प्रवीण्यन् भवति सशिरस्का स्यान्नुता भवती-
त्यादिना क्षामं वासःपरिधापनञ्चाभिधाय, प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदयानयन् जपेदित्यनेन
वज्रा अग्निस्त्रीपनयनमभिधाय परतो विवाहेतिकर्तव्यतायाः सूत्रेणात् . पारस्करेण च उपक्षिप्ते

तेत्यत्र(A) । स चायमतिथिर्विशेषोपदेशात् प्रिय पदार्हणीयो न तु य एव कश्चित्, प्रियश्चायं वृत्त-स्वाध्याय-तपोविशेषगुणयोगाद् भवति । स हि पूजितो दृष्टादृष्टसम्बन्धेन 'महतेऽभ्युदाय भवति ।

उद्धृताद्योक्षितेऽग्निमुपसमाधाय इत्यनेन सूत्रेणाग्निस्थापनमभिधाय, उद्गायन आपूर्वमाणक्षे पुण्यादे कुमाराः पाणिं गृहीत्यादिति पाणिग्रहणं कर्तव्यतया सूत्रयित्वा, अथैनां वासः परिधापयतीत्यनेन वासःपरिधापनमुक्त्वा, पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामयतीत्यभिधानाद् गोमिलीयानां पारस्करीयाणाञ्च दानात् पूर्वमग्निस्थापनं कर्तव्यम् । यद्यपि गोमिलेन कन्यादानं नोक्तम् तथाऽपि वासःपरिधापनानन्तरमग्निसमीपनयनाभिधानात् पारस्करेण च प्रत्ताया निष्क्रामणाभिधानात् वासःपरिधापनानन्तरमग्निसमीपनयनाच्च पूर्व पारस्करीयाणामिव गोमिलीयानामपि प्रदानं करणीयं भवति । उभयत्रैव तुल्यवदभिधानात्, यन्नाऽऽप्नोत त्वशाखायामित्यादिच्छन्दोगपरिशिष्टाच्च । यजुर्वेदशाखापठितं स्वस्वशिष्टोत्रं छन्दोगैः क्रियते, दातुरेतत् कर्मैति कृत्वा तु दारकरणमुपदिदिक्षु-गोमिलो न प्रदानं कन्यायाः सूत्रयाञ्चकार । शास्त्रान्तरोपदिष्टे त्ववसरे प्रदात्रा तत् करणीयम्, यतः कस्मिंश्चिदवसरे तेन तदवस्यं कर्तव्यम्, स वाचसरः स्नान-वासःपरिधानात् परतोऽग्नि-समीपनयनाच्च पूर्वत एव समीचीनः ।

तत्त्वकृतस्तु यजुर्वेदिनां दानात् पूर्वमग्निस्थापनमाहुर्न छन्दोगानाम्, तच्चिन्त्यम्, पूर्वप्रदर्शित-गोमिलसूत्रस्वरसात् छन्दोगानामपि तथात्वावगतेः । यजुर्वेदिनामिति सामान्यतोऽभिधानञ्चानुचितम्, बौधायनगृहे 'दत्तां वधूं समीक्षते' इत्यनेन दानमभिधाय अन्यदपि किञ्चित् कर्मोक्त्वा अथैनां देवयजनमुदानयत्येकमिवे विष्णुत्वा नयत्वित्यादिना सप्तपदीगमनादिपूर्वकं देवयजन-नयनमभिधाय, अथ शुचौ देवे अग्नयायतनदेवं शकलेन त्रिः प्राचीनमुल्लिखेत्, त्रिरुदीचीनमित्यादिनाऽग्निस्थापनं सूत्रयित्वा पश्चाद् वैवाहिकीनामभिधानात्" । इत्याह ।

प्रकरणेऽस्मिन् गोमिलाचार्याणां भाष्यकाराणां च बचनदर्शनेन तथा भवदेवरघुनन्दनचन्द्र-कान्तानाञ्च व्याख्यानपर्यालोचनयाऽस्माकमेवमेव प्रतिभाति—ये किल दोषा उद्गायितास्तर्का-लङ्कारेणोक्तियुक्त्या भवदेवरघुनन्दनमतयोक्तरि ते अशक्यसमाधेया एव तदनुयायिभिः, परमत्र विवाहरूपे प्रधानसंस्कारे कथं तौ स्वस्वमतसंरक्षणाद्यैवोपेक्षाऽऽचार्यमतं बद्धपरिकरौ जाताविति न विप्रः ; तत्र खलु वाक्यानामितिकर्तव्यतादीनाञ्च समीचीनत्वमसमीचीनत्वं वा आचार्यसूत्र-भट्टभाष्य-कर्मप्रदीपाद्यनुसारेण निर्णीय तथैव संस्कारे यतितव्यम् ; अन्यथा "तातस्य कृपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति" इतिवदभाकरे दुरापहः करणीयः स्यात्, तदत्र अनाद्यन्तोऽनूचाराः प्रमाणम् ।

A. प्रथमप्रपाठकस्य यजुर्वेदकण्डिकाद्वितीयसूत्रभाष्ये (पृ० ७३) ।

उक्तञ्च मनुना—

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।

निस्तारयति दुर्गाच्च महत्तमेव किल्बिषात्^(A) ॥ इति ।

अतोऽसौ प्रिय इति । एवञ्च य एषंगुणोऽतिथिर्न स्यात् स नार्हणीय इति गम्यते ।

अथ किमेतानाचार्यादीन् सकृदेवाहयेत् ? न ; 'कथं तर्हि ?

परिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २५ ॥

पुनः परिसंवत्सरान् परिगतसंवत्सरान् परिक्रान्तसंवत्सरानित्यर्थः । किमुक्तं भवति ? वर्षादूर्ध्व^(B)मेतानागतान् पुनः पुनर्हयेदित्येतत् ।

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २६ ॥

पुनःशब्दः काकान्निव्यायेनोभयत्रापि संबध्यते यज्ञविवाहयोश्च^(C) निमित्तयोरर्धा-

A मनुसंहिता ३।९८ ।

अस्य व्याख्यायां मेधातिथिः—“कीदृशाः पुनरभस्मभूतास्तानाह विद्यातपोभ्यां समृद्धाः तद्वातिरिका भस्मभूताः समृद्धिरतिशयिनी सम्पत्तिः, बहुविधया महता च तपसा युक्ता एवमुच्चन्ते, सखुदायसम्बन्धिनी अपि विद्यातपसी सम्बन्धिसम्बन्धादवयवभूतमुखैः सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्येते । विप्राणां मुखान्धप्रय इत्यत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् समासः । यथा भग्नौ हुतं कलषद्दुःखं भस्मनि हुतं निष्कलम् एवमीदृशं भोजनं ब्राह्मणमुखनिक्षिप्तं हुतमिति भोजनमेव स्नुत्योच्यते । यागहोमादिमहाफलतया प्रसिद्धम्, अतः प्रख्याततमगुणेन अप्रख्यातमुपनीयते । निस्तारयति दुर्गात्, दुर्गं व्याधिशत्रुराजपीडादि, ततो निस्तारयति रक्षति न तेन संश्लेष्यते । महत्तमं पापात् परलोकेऽपि नरकादिगतेस्त्रायते । न केवलमाभ्युदयिककर्मैर्दृष्ट्वात्रविषयम्, प्राबलित्तार्थमपि तदगुणायैव दातव्यम्” इत्याह ।

B. वर्षादूर्ध्वमिति एकस्मादूर्ध्वकालादारभ्य वर्षादूर्ध्वमित्यर्थः ।

C. पूर्वं तावद् विवाहविधिस्तत्रेति कर्तव्यता कन्यासम्प्रदानादिकञ्चोक्तम्, न निरूपितं विवाहलक्षणम्, न वा विवाहभेदा उक्ता इति तत्रार्थं संक्षेपः—

तत्र रघुनन्दनस्तु—

“अथोद्वाहनिर्णयः, तत्र मनुशातातपौ—

असपिण्डा च वा मातुरसगोत्रा च वा पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

दारकर्मणि भार्यात्वसम्पादके कर्मणि, तच्च कर्म ग्रहणरूपम्, 'सदृशानाहरेद् दारान्' इति वच-

वचनात्, 'अतःपरं समावृत्तः कुर्वातु दारपरिग्रहम्' इति सर्वतर्वचनात्, 'आर्वा' विन्देते'त्यादि विष्णवादिवचनाच्च" भार्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाहः इति लक्षणं जगौ ।

तत्र हेतुमाह स एव, "विवाहस्तु पाणिग्रहणात् पूर्वं कृत एवेति सूक्ष्मत्वं हरिषंशीयन्नि-
शङ्क्यपाख्याने—

पाणिग्रहणमन्त्राणां विप्रं चक्रे स दुर्मतिः ।

येन भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥

कृतोद्वाहा पाणिग्रहणात् पूर्वं कृतोत्थर्थः ।

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्वयं ज्ञेयो विधितद्वाहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया प्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा प्राह्याः शूद्रयोत्कृष्टवेदेन ॥

इति मनुवचनान्तरयोरपि उद्वाहपाणिग्रहणयोः पृथक्त्वं प्रतीयते ।" इति ।

टीकायामस्य काशीरामः—“भार्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाह इति यदुक्तं तत्रैवं विचार्यते, ननु किमिदं भार्यात्वसम्पादकत्वं ? तथाहि भार्यात्वसम्पादकत्वं न भार्यात्वजनकत्वं, यतो ग्रहणविशेषविषयत्वं विषयतां सम्बन्धेन ग्रहणविशेषवत्त्वं वा भार्यात्वम्, न च तं प्रति ग्रहण-
स्वरूपस्य विवाहस्य हेतुत्वम् । न च भार्यात्वव्यवहारजनकत्वं तदिति बाध्यम्, व्यवहारो हि शब्दप्रयोगः, तं प्रति विवाहस्य हेतुत्वं मानाभावात्, व्यवहर्तव्यतावच्छेदकप्रकारक-
व्यवहर्तव्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । अत्रोच्यते स्वरूपसद्विशेषणत्वेनेति यदुक्तं तस्यैवं तात्पर्यं यत्किञ्चिद्विवाहव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतमानसत्त्वान्धमानसान्धसमवेतधर्मसमवायित्वं विवाहत्वम् । तादृशचर्मत्र 'उद्वाहानी'तिप्रतीतिसाक्षिको मानसत्वव्याप्त्यो जातिविशेषः । तज्ज्ञाऽऽदाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । मानसत्वव्याप्त्यजात्यन्तरमादावातिव्याप्तिः स्वादत्त उक्तं तद्व्यक्तिसमवेतेति । मानसत्वमादाय षडादिमानसे अतिव्याप्तिवारणाय मानसत्वाम्येति, प्रत्यक्षत्वज्ञानत्वगुणत्वादिकमादाय बाधुपादावतिव्याप्तिवारणाय मानसान्धसमवेतेति । इदमन्वयवचनत्वम्—संस्कारविशेषो विवाहः स च संस्कारो ज्ञानविशेषो वा तज्जन्वाह-
विशेषो वा, तज्जन्वभावनारूपसंस्कारविशेषो वा ? नायः, ज्ञानस्य तृतीयक्षणवृत्तिर्ध्वंसप्रति-
योगितया तृतीयक्षणदौ विवाहरूपसंस्काररहितत्वापत्तेः । न द्वितीयः विवाहस्याहजनकत्वे मानाभावात् ; न तृतीयः मरणेन तज्ज्ञाये तस्य संस्काररहितत्वापत्तेः, न बाध्यैवं ज्ञानानामाशु-
विनाशित्वेऽपि विवाहरूपज्ञानस्य न तथात्वं स्वीकार्यमिति बाध्यम्, योग्यविशेषणगुणानां नाशं प्रति स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणत्वेन हेतुत्वात् तज्ज्ञासामग्रीसत्त्वेन ह्यैवंत्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । अत्र वदन्ति—ज्ञानविशेषरूपो विवाह एव संस्कारः ; न चोक्तदोषः, संस्कृतत्वं हि न समवायसम्बन्धमात्रेण संस्कारवत्त्वम्, किन्तु समवायध्वंसान्यतरसम्बन्धेन संस्कारवत्त्वमिति ।

वस्तुतस्तु 'यथा स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ विधिप्रत्ययेन यागजन्यापूर्वापरनामा भट्टविशेषो बोध्यते तथा अत्रापि 'भार्या विन्देत' इति विधिप्रत्ययेन विवाहजन्यापूर्वापरनामा भट्टविशेषो बोध्यते, तस्य च स्थिरत्वात् तृतीयक्षणाद्यावपि संस्कृतत्वं मरणेन तन्नाशस्वीकारात्, न जन्मान्तरीयतादृशादृष्टमात्राय संस्कृतत्वम् । एतेन जन्मान्तरीयविवाहरूपसंस्कारस्य ध्वंस-सम्बन्धेन सत्त्वात् संस्कृतत्वापत्तिरिति परास्तम्, ज्ञानविशेषरूपविवाहजन्यादृष्टविशेषस्यैव संस्कारत्वात् तस्य च मरणेन नाशात्" इत्याह ।

तर्कालङ्कारस्तद्वाहचन्द्रालोके—“पाणिग्रहणं विवाह इत्यवगम्यते, 'जायाया वा पाणि जिहृक्षन्' इति सूत्रयता गोभिलेन पाणिग्रहणकालेऽन्याधानं विहितम्, तत्पुत्रस्तु विवाहशब्देन तत्कालं निर्दिशति, एवञ्च पितापुत्रवचसोस्तात्पर्यपर्यालोचनयाऽपि पाणिग्रहणविवाहयोरैकत्वं प्रतीयते, तथाच गृह्यासंग्रहः—'आधानस्य च चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् । अन्त्या समिद्ध विवाह-श्चे'ति, अत एव पाणिग्रहणकालीनोऽग्निर्वैवाहिकामितया कात्यायनेन निर्दिष्टः । तथाच कर्मप्रदीपः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत सायंप्रातस्त्वत्तन्निवृतः ।

चतुर्थिकर्म कृतवैतदेतच्छाठ्यायनेर्मतम् ॥

इति । तथा गोभिलः 'पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत' । गृह्यासंग्रहः—

पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु नियतं दारलक्षणम् ।

तदनेन गोभिलेन दारकरणोपदेशात् तत्पुत्रेण च पाणिग्रहणमन्त्राणां दारलक्षणत्वमिधानात् पाणिग्रहणं दारकरणमित्यवगम्यते । दारकरणं सूत्रयित्वा तद्विवक्षया 'पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छाठ्याया अभिरूपसमाहितो भवती'ति सूत्रणाञ्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । नाल्देः—

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगो नामैतद् विवाहपदमुच्यते ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धे वरणं प्राग् विधीयते ।

वरणाद् ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽयं द्विलक्षणः ॥

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणमन्त्रश्च नियतं दारलक्षणम् ॥

विवाहादीत्यादिपदात् संग्रहणादेर्ग्रहणम् । तच्च—

परस्मिन्ना सहाकालेऽद्देशे वा भवतो मिथः ।

रचानसम्भाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥

इत्यादिना नारदेनैव सप्रपञ्चं परतो व्युत्पादितं प्रयोजनाभावाज्ज्ञेह प्रस्तूयते । स्त्रीपुंसयोस्त्वित्यादिना प्रथमतो विवाहोऽभिधीयते । तदत्र पाणिग्रहणं विवाह इति छद्मशब्दः । प्रतिग्रहस्वाकीर्तनात् स न विवाह इति च । वरणम् भाववलापनगृह्यपरिशिष्टकारणोक्तम् । तच्च वरणं दोष-

दर्शनादनियतम् । तेन वरणानन्तरं कन्यादोषदर्शने तां जह्यात् वृत्ते तु पाणिग्रहणे नैवमिति नियतद्वारकृष्णत्वं पाणिग्रहणमन्त्रस्य ।

वशिष्टः—अग्निर्वाचा चेत्यादि (ब्र० पृ० ३१८) ।

मन्त्रोपनीता पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवतीति तत्त्वकृतः । अनेन प्रदानात् परतोऽपि पाणिग्रहणात् पूर्वं यदि वरो ज्ञियते तदाऽन्यस्मै सा देयेत्युक्तम् ।

न च 'प्रदानं स्वाभ्यकारणमि'ति मनुवचनेन वरस्य स्वाभ्योत्पत्तेः कथमन्यस्मै तस्या दानमिति वाच्यम् ? उत्सर्गास्यापवादेतरविषयत्वोपपत्तेः । प्रदानमिति प्रशब्दस्यार्थवत्तोपपत्तेश्च । न च वारदानव्यावर्तकतयैव तत्पार्थवत्वमिति वाच्यम्, तावन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । तस्माद् वारदानवदेतद्वावर्तनेनापि तत्पार्थवत्वं वाच्यम्, विशेषहेतोरभावात् । किञ्च भार्यात्वार्थं किल सा वृत्ता भार्यात्वञ्च पाणिग्रहणात् तस्मिन्वानुत्पद्यमाने प्रदानमपि निवर्तते, यद्धि यदर्थं दत्तं तत्त्वानिष्पत्तौ तद्दानस्य निवर्तनीयत्वाभिधानात् । तथाच मनुः—

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद् दत्तं धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न दत्तं तेन तद् भवेत् ॥

अन्यस्मै तस्या दानोपदेशाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । पुनर्मनुः—पाणिग्रहणिकेत्यादि, तेषां पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा परिसमाप्तिः । सप्तपदीगमनं पाणिग्रहणस्याङ्गमित्यभिप्रायः । तथाच वसुः—नोदकेनेति, तुल्यन्यायात् सप्रतियोगिकत्वाच्च भार्यात्वमपि तदैव भवति भार्याशब्दस्य दूपाहवनीयवदौक्तिकसंस्कारयुक्तवचनत्वात् । न च यमवचनं पाणिग्रहणात् पूर्वं वरमरणमात्रविषयमिति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् ? तावन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । उत्तरार्धासङ्कृतेष्व । कञ्जुहारीतः—तत्रापि न पाणिग्रहणे जायापतित्वं कृत्स्नम्, कृत्स्नं हि जायापतित्वं सप्तमे पदे इति ।

वसु निष्ठा भार्यात्वस्य समाप्तिरूपेति तत्त्वकृद्भिर्गोल्यातम्, तच्चिन्त्यम् । तेषामिति, प्रत्यङ्गप्रतियोगिनमुपेक्ष्य भार्यात्वत्वेत्यध्याहारे मानाभावात् । (अत्रोपस्थापितप्रमाणवचनानि २।३।१३-सूत्रपाण्टीकायां द्रष्टव्यानि, पृ० ३१४-१९) ।

तथाच तावदङ्गोपेतं पाणिग्रहणं विवाहः । यदि पाणिग्रहणमेव विवाहस्तदा पाणिग्रहणसंस्कार इत्यादिमनुवचनयोरुद्वाहपाणिग्रहणयोर्भेदप्रतीतिः कथमुपपादनीयेति, यस्मादुद्वाहशब्देन कर्मसमुदायोऽभिधीयते तदेकदेशञ्च पाणिग्रहणमिति तयोर्भेदप्रतीतिरुपपद्यते एव । किञ्च उद्वाहकर्मणीत्यनेन पर्यायान्तरेण पाणिग्रहणमेवोच्यते तथाच सवर्णास तावत् पाणिग्रहणसंस्कारः क्षत्रियादिभिस्तु पाणिग्रहणकर्मणि वारादिप्राज्ञ इति न काचिदुपपत्तिः ।

तत्त्वकृतस्त्वैतत् सर्वमनालोच्य भार्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाह इत्याहुः । तच्चिन्त्यम्, प्रमाणाभावात् । न च 'सहशानाहरेद् दारान्' इति 'अतः परं समावृत्तः कुर्याद् दारपरिग्रहम्' इति 'भार्यां विन्देत्' इत्यादि-यत्र-सर्वतर्विषयज्ञादिवचनं प्रमागमिति वाच्यम्, तथाचिन्त्यवचन-

व्यक्तेरभावात् । अत्र खल्व्याहरणं परिग्रहो वेदनञ्च पाणिग्रहणरूपतयैव पर्यवस्यति ; अत एवावु-
शासविके पर्वणि—

अनुब्रूयामनुब्रूयां आत्रा दत्तामुपागमिकाम् ।

परिक्रम्य यथान्वायं भार्यां विन्देद् द्विजोत्तमः ॥

अनुब्रूयामनुब्रूयंशोत्पन्नम् । उपागमिकाम् अग्निसमीपमागताम् । यथान्वायं गृहोक्त-
प्रकरणेनाग्निं परिक्रम्य भार्यां विन्देत्तस्यभिधानात् प्रतिग्रह एव भार्यावेदनमित्यसङ्गतं वचनम् ।
प्रतिग्रहात् परमग्निसमीपगमनस्य परिक्रमणादेशोपदेशात् । प्रतिग्रहरूपत्वेऽप्यमीषां विवाहोऽव-
मित्यत्र प्रमाणाभावस्तदवस्थ एव—

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टासुत्सृजेद् वरः ।

स विनेयस्त्वकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वेहेत् ॥

इति नारदवचने प्रतिग्रहोद्वाहयोर्भेदप्रतीतेः । 'दातुमिच्छोदु' हितरं प्राप्त्य धर्मेण चोद्वेहि'ति
व्यासेन प्राप्त्यनन्तरमुद्वाहोपदेशाच्च । प्राप्तिर्ग्रहणम् । तथा तस्य भार्यात्वसम्भावकत्वा-
भावाच्च । पूर्वोक्तप्रबन्धेन पाणिग्रहणस्यैव तथात्वावगतेः । अत एव पाणिग्रहणात् पूर्वं दोष-
दर्शने कन्यायाः परित्यागो न तु तत्परतोऽपि । अत एव 'अस्त्येषापहार आससमात् पदादि'ति
मेधातिथिः । सप्तपदीगमनात् प्राग् भार्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जह्यान्नोर्ध्वमिति कुल्लूकभट्टः ।
अनूपविष्टासे तु चतुर्थीकर्मणो विवाहैकदेशत्वात् ततः पूर्वं तस्या भार्यात्वासम्भावानित्युक्तम् ।
किञ्च पारस्करेण उद्गायन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमायाः पाणिं गृह्णीयादित्यनेन पाणिग्रहण-
मुपक्रम्य पित्रा प्रक्षामादाय गृहोत्वा निष्क्रामतीति सूत्रेण ग्रहणस्य तत्र इतिकर्तव्यतयोपदेशाच्च ग्रहणं
विवाहः, अत एव प्रायः सर्वैरेव गृह्यकारैः पाणिग्रहणं सूत्रितम् । अत एव कन्याविवाहसमर्थं
परिविन्त्य शास्त्राणीति चाक्ये ग्रहणस्याकीर्तनं सङ्गच्छते । किञ्च ग्रहणस्य विवाहस्य 'तावेहि
विवाहावहै' इति पाणिग्रहणमन्त्रलिङ्गं विरुध्येत, विवाहस्य पूर्वमेव दत्तत्वात् ऋतुप्रयोगानुपपत्तेः ।
किञ्च ग्रहणस्य विवाहत्वे स्त्रीणां विवाहसंस्कारः संस्कृताह स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे इति विष्णु-
वचनात् पाणिग्रहणात् पूर्वं कन्याया मरणे पितृपक्षे अशौचं न स्यात्, न स्यादेवेति चेन्न सकल-
प्रामाणिकविरोधापत्तेः । अकृतपाणिग्रहणसंस्काराणां मरणे भर्तृसपिण्डाः पितृपक्षीयसपिण्डाश्च
ग्रहेण शुध्यन्तीति स्वोक्तविरोधापत्तेश्च ।

यत्तु हरिवंशीयत्रिंशद्गुपाख्याने (६० ब०, अ० १२) 'पाणिग्रहणमन्त्राणामि'ति, तस्य कृतोद्वाहना
विवाहार्थं स्वगृहमानीता पाणिग्रहणात् पूर्वं इत्येत्यर्थः । भार्येति भूतवदुपचारः । पाणिग्रहणात् पूर्वं
भार्यात्वोत्पत्त्यसम्भवान् । वस्तुनो भार्यात्वे जाते कृतोद्वाहा इत्यस्याऽऽनर्थक्यापत्तेश्च । अथवा
कृतत्वादि कर्मणि निष्ठं यम्, तथाच कृतोद्वाहा, आरब्धोद्वाहा, पाणिग्रहणात् पूर्वं इत्येति तत्त्वार्थः ।
अयमपि भाविनि भूतवदुपचारो वा ।

वाक्यात् कामाच्च मोहाच्च संहर्यावापणेन च ।

अहार कामात् कन्यां स कस्यचित् पुरवासिनः ॥

इति तदुत्तरकोके कन्याग्रहणात् । विवाहितायाः कन्यात्वानुपपत्तेः । अत एव लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दः विवाहरहितस्त्रीमात्रमाशब्दे इति माधवाचार्याः ।

तथाचानुशासनिके पर्वण्यष्टावकद्विक्संवादे बृद्धक्षिपोकम्—

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।

तथा सत्यपर्वणि बृद्धक्षिपं प्रति नारदवाक्यम्—

असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तथानये ।

असंस्कृताया अविवाहितायाः, स्त्रीणां विवाहः संस्कार इति विष्णुवचनात् । अत एव कन्यायाः, एतेन विवाहस्तु पाणिग्रहणात् पूर्वं बृत् पवेति यदुक्तं तदपि चिन्त्यम् ।

किञ्च सत्यव्रतस्य बन्धुतः परमासीद्वहर्तृत्वे परमासीद्वहर्णं महानपराध इति तस्मिन्नपरि-
तोषात् पितुरधर्मोत्पत्तिः पितरमप्रबोधयन्तं वशिष्ठं प्रति सत्यव्रतस्य रोषमेति ह्येवं तत्रैवोक्तं
नोपपद्यते । तथा—

तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीन्महात्मनः ।

तेन द्वादशवर्षाणि नावर्षत् पाकशासनः ॥

तस्मिन् सत्यव्रते । तथा—

ततस्तस्मिंस्तु विषये नावर्षत् पाकशासनः ।

समा द्वादश राजेभ्य तेनाचमेण वै तदा ॥

तथा—

पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे ।

न च सत्यव्रतस्तस्माद्भृतवान् सप्तमे पदे ॥

आमन् धर्मान् वशिष्ठस्तु न मां प्राप्तीति भारत ।

सत्यव्रतस्तदा रोषं वशिष्ठे मनसाऽकरोत् ॥ (६० ब० अ० १३।७-८)

सत्यव्रत एव परतः शत्रुत्रययोगात् त्रिषाङ्गुतया स्यात् । किञ्च तस्मिन्तेऽपि 'करे गृह्य तथा कन्यामि'ति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन करग्रहणेनैव कन्यायाः प्रतिग्रहानिष्यत्यभिधानात् करग्रहण-
पाणिग्रहणयोश्चानर्थान्तरत्वम्, पाणिग्रहणेनैव प्रतिग्रहनिष्यत्वेन ज्ञानविशेषमात्राद् 'विवाहनिष्यसि-
रिति ज्ञेयम्' इत्याह ।

मेधातिथिरपि—चतुर्गामपि वर्णानामित्यस्य (म० सू० ३।२०) आध्ये—'कः पुनरेवं विवाहो
नाम ? उपायतः प्राज्ञाया दारकरणार्थः संस्कारः सेतिकर्तव्यताकः सप्तपिद्वर्षानपर्वन्तो पाणि-
ग्रहणकालः' इति, पाणिग्रहणिका मन्त्राः' (म० सू० ८।२२६) इत्यस्य आध्ये—

‘पाणिग्रहणं विवाहः, दारमन्त्राणां तत्र विद्यमानत्वादि’ति वाऽऽह । कुलूकम्होऽपि ‘पाणि-
ग्रहणिका मन्त्राः’ (म० सू० ८।२२७) इत्यस्य व्याख्यायां—“वैवाहिका मन्त्रा निवर्तं निमित्तं
भार्यास्ये निमित्तम्, तैर्मन्त्रैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्भार्यात्वनिष्पत्तेः, तेषाम्पु मन्त्राणां ‘सखा सप्त-
पदी भव’ इति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे पदे दत्ते भार्यात्वनिष्पत्तेः शास्त्रज्ञैर्निष्पत्तिरिति चेत् ।
एवञ्च सप्तपदीयानां प्राग् भार्यात्वनिष्पत्तेः, सत्यनुशये जह्यान्नोर्ध्वम्” । एवमाह । तस्मा-
दनयोरपि मते पाणिग्रहणमेव भार्यात्वसम्पादकमिति ।

तस्मादेतेषां विवाहप्रकरणोक्तवचनानां पर्यालोचनया मनुभाष्यादिव्याख्यानज्ञातलोक्य
लेतिकर्तव्यताकपाणिग्रहणमेव विवाह इत्यवधार्यते न पुनर्दानग्रहणमात्रं विजातीयज्ञानमात्रं वा
विवाह इति । तदत्र भगवन्तोक्तवान् । प्रमाणम् ।

विवाहमेवानाह मनुः—

ब्राह्मो वैवस्तथैवाऽऽर्चः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाहमोऽधमः ॥

तेषां स्वरूपाण्यप्याह स एव—

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥

यज्ञे तु वितते सन्धगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य द्युतादानं वैवं धर्मं प्रवक्षते ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय अर्चतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥

सहोमौ वरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमन्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

ज्ञातिभ्यो ब्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्दादासुरो धर्म उच्यते ॥

हृच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥

इत्था छित्त्वा च निरत्ना च क्रोशन्तीं कर्त्तुं गृह्यात् ।

प्रसङ्ग कन्याहरणं राक्षसो विधिवच्यते ॥

छन्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाहमोऽधमः ॥ इति । १।२७-३४ ।

एतेषां मेधासिद्धिस्ता व्याख्या च—“इदानीं स्वरूपमेतेषामाह—आच्छाद्येति । आच्छाद्य-

विशेषोऽभिप्रेतः, अन्यस्वीचित्येनैव प्राप्तत्वात् । उत्कृष्टेनाऽऽच्छादनेन यथादेशं यथासम्भवं यथायोग्येन वाससा परिचाप्य । अहंयित्वा अनेनालङ्करणकटकणिगादिना प्रीतिविशेष-सत्कारविशेषैरर्चनं कृत्वा, एतेनाऽऽच्छादनाहंनेन कन्याया वरस्य चान्यतरसम्बन्धे प्रमाणा-भावात् उभयोपयोगः कार्यः । श्रुतशीलवते, अन्येऽपि स्मृत्यन्तरोक्ता वरगुणा व्रष्टव्याः । युवा धीमान् जनप्रियः यत्नात् परीक्षितपुंस्त्व इति । स्वयं प्रागयाचितः, स्वपुरुषप्रबंधै-राहूय अन्तिकदेशमाणाप्य वरम्, यद् दानं स ब्राह्मो धर्मो विवाहः । अविशेषवचनोऽपि धर्मशब्दः पूर्वापेक्षितत्वादस्य तत्पर एव व्रष्टव्यः । अयाचितलामोऽभ्यर्हणापूर्वको ब्राह्मो विवाह इति लक्षणार्थः । ननु चेदमयुक्तं स्त्रीस्वीकारार्थो विवाह इति यावद् विवाहपर्यन्तं चैतद्दानम्, नाकृते विवाहे दानार्थमिदृशितः, स हि तस्याः प्रतिग्रहकालः । न वासति परिग्रहे दानं परिसमाप्यते, न स्वत्वनिवृत्तिमात्रं दानं परस्वत्वापत्तिपर्यन्तं हि तत्, तथाच वक्ष्यति, 'तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वन्निः सप्तमे पदे' इति । एवं विवाहकाल एव कन्या दातव्या, तथाच गृह्यकारः, तस्मिन्नेव काले ब्राह्मविवाहे काण्डिकधर्मं दर्शयति, यत् प्राग् विवाहाद् दानं तदुपसंवादनवाचनमात्रम् । न हि तस्मिन्नक्रियमाणे अभिप्रेतकाले अवश्यं विवाहनिवृत्तिः ; कश्चित् प्रागनिरूपिते न दद्यादपि इतो वा कदाचिन्न प्रतिगृह्णीयात् तस्मात् प्राग् विवाहादुपसंवादः कर्तव्यः, ...ये तु मन्यन्ते यथैव गवादेर्द्रव्यस्यादृष्टार्थतया दीयमानस्य मन्त्रपूर्वकेण प्रतिग्रहेण दानमपि निर्वर्त्तते तेनैवेद-मुक्तं व्दातिषु धैवं धर्मेष्विति । एवञ्चेह प्रतिग्रहमन्त्रस्थानीयो विवाह इति । तथाच उपयमनं विवाह इत्येकोऽर्थः । उपयमनञ्च स्वकरणम्, एवं ह स्म भगवान् पाणिनिः स्मरति उपाद् यमः स्वकरणे (सू १।३।१६) इति-॥ भतो विवाहः कन्यास्वीकारार्थः । तदयुक्तम्, स्वीकृताया विवाहो भार्याकरणार्थः । नातेन कर्मणा प्रतिगृह्णीयादिति विधिरस्ति ; न च वैवाहिका मन्त्राः प्रतिग्रहप्रकारकाः । यथा देवस्य त्वा प्रतिगृह्णामीति मन्त्राः । यत्तु स्वकरण इति तन्न विरुद्धम् । विवाहस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता । दानेन स्वत्वमात्रे प्रतिपन्नं विवाहेन विशिष्टं स्वत्वं क्रियते । नेयं गवादिद्रव्यवत् स्वं यथेष्टविनियोज्यतया, अपि तु जायात्वेन । विशिष्ट एव हि स्वत्वमि-भावो जायापतिलक्षणसम्बन्धः । तथाच दर्शयिष्यति, मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनम्...विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणमिति । वितते प्रारब्धे इत्यादि ।

कुल्लूकभट्टस्तु—“आच्छाद्येति । आच्छादनमात्रस्यैव औचित्यप्राप्तत्वात् सविशेषवाससा कन्यावरावाच्छाद्य अलङ्कारादिना च पूजयित्वा विद्याचारवन्तमप्राथमिकं वरमानीय तस्मै कन्या-दानं ब्राह्मो विवाहो मन्वादिभिरुक्तः इति व्याचक्ष्यते ।

रघुनन्दनसंगृहीतो विवाहभेदश्च—

“विवाहसम्पादकदानादिभेदाद् ब्राह्मादिभेदः । अत एव—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने स ब्राह्माभिधानो विवाहो यस्मिन्नुक्तलक्षणवराय आहूय यथाशक्त्यलङ्घ्यता कन्या दीयत इति मिताक्षरा । अत्र यस्मिन्निति ग्रहणे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

इत्युक्ता वरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत् तज्जः बहु बन्ध्यांश्च महात्मना ॥

पुनाति पित्रादीन् पापाक्षरकाच्च समुद्धरति । पुत्रादीन् निष्पापान् जनयति आत्मानमपि निष्पापं करोति । सहधर्मं वरतामिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते स कायः, कः प्रजापतिर्वैवता-
ऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः ।

मनुः—

आच्छाद्य चार्चयित्वा चेति, आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।

अत्र यद् दानपदं तद् दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या कृत्यल्युटो बहुलम् इति ल्युटा सि-
मिति ग्रहणपरं न भावसाधनपरं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-ग्रहण-
निमित्तीभूत-प्रकृत्यर्थत्यागेनैककर्तृकत्वमाह्वानस्य, स्थितेनेति पदाध्याहारेण वा” । इत्यादि ।

अस्य काशीरामकृता टीका—“विवाहसम्पादकेति तथाच आह्वानपूर्वकयथाशक्त्यलङ्घ्यताकन्या-
दानसम्पाद्यो विवाहो ब्राह्म इति ब्राह्मलक्षणम् । दानं विना स्त्रीकारासम्भवाद् विवाहस्य दान-
सम्पाद्यत्वम् । एवमन्यविवाहे लक्षणमूह्यम् । ‘अत एव’ दानादिरूपसम्पादकभेदाद् ब्राह्मादि-
भेदादेव । उक्तलक्षणाय’ याज्ञवल्क्योक्तलक्षणविशिष्टाय एवञ्च दानस्य विवाहसम्पादकतया,
विवाहादिभिन्नत्वं तु युटा अनट्प्रत्ययेन सिद्धम् । तथात्वे अत्र तु दानपदस्य भावप्रत्ययसिद्धत्वे । ननु
अत्र दानपदस्य ग्रहणपरत्वे एककर्तृकत्वाभावात्, ‘आहूये’त्यत्र कथं क्त्वा ? तत्राऽऽह प्रत्ययार्थेति ।
प्रत्ययस्य अनट्प्रत्ययस्य, अर्थो ग्रहणम् तस्य निमित्तीभूतो यः प्रकृतेर्दात्रात्तोरर्थः, त्यागो दानम् तेन
सहेत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—विवाहत्वञ्च उद्ग्रहामीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः, स च किं
दानत्वस्य व्याप्यः ? उत स्वीकारत्वस्य व्याप्यः ? अत्र प्राञ्जः—“ब्राह्मो विवाह आहूय” इति याज्ञ-
वल्क्यवचनात् यद् दीयते इति व्युत्पत्त्या विवाहत्वव्याप्यस्य ब्राह्मत्वस्य दानत्वव्याप्यत्वसिद्धौ
विवाहत्वस्य उत्तरां दानवृत्तित्वाव्याप्यसत्त्वे व्यापकसत्त्वस्याऽऽवश्यकत्वात् दानत्वमादाय साङ्ख्य-
भिया च पश्चाद् विवाहत्वस्य दानत्वव्याप्यत्वसिद्धिः । वस्तुतस्तु आच्छाद्य चार्चयित्वेत्यादिना
मनुना स्फुटतयैव ब्राह्मत्वस्य दानत्वव्याप्यत्वमुक्तम् । न च कन्याया दानकर्ता विवाहकर्तेति
प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् ? प्रकृते विवाहे कर्तृपदस्य आश्रयमात्रपरत्वेन तथा प्रतीतेर्विवाहत्वा-
वच्छिन्नाश्रयविषयकत्वात् । तादृशाश्रयत्वं च दानकर्तारि स्वीक्रियते, यथा अधिकरणस्वरूपा-
भाववादिनां मीमांसकानां मते षट्पदसिपटाभावस्य षट्स्वरूपत्वेऽपि पटाभावकर्ता कुण्डल इति

न प्रतीतिः, विशिष्टकर्तृताया अतिरिक्तत्वात् तथाऽग्रापीति । किञ्च विवाहाश्रयत्वमत्र उद्देश्यता-
सम्बन्धेन तच्च न दानकर्तरि, अपि तु सम्प्रदाननिष्ठमिति । अत एव प्राचीनानां 'शुभविवाहेन
दातुमि'ति वाक्यरचनाऽपि सङ्गच्छते । धान्येन धनवान् इत्यादाविव तृतीयाया अभेदार्थकत्वात् ।
किञ्च याज्ञवल्क्यवचने यस्मिन्निति पूरणेन मनुवचने च दानपदव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेन शाब्दबोधान्तर-
कल्पने बहुतरकार्यकारणभावपसङ्गाच्चेत्याहुः । स्मातांस्तु—'अतः परं समावृत्तः कुर्याद् दारपरि-
ग्रहम्' इति सर्ववचनस्वरसेन दानकर्तुं विवाहकर्तृत्वमिया च, विवाहत्वस्य स्वीकारव्याप्यत्व-
मङ्गीकृतः, एवञ्च मनुवचने दानपदं दीयते यस्मै ग्रहणायेति व्युत्पत्त्या स्वीकारविशेषपरम्, एवं
याज्ञवल्क्यवचने यत्रेति पूणीयम्; एवं प्राचां मते शुभविवाहेन दातुमिति वाक्ये तृतीयार्थस्य
कारणत्वाभेदादिरूपस्य बाधात् शुभविवाहाय दातुमिति वाक्यभेदकल्पनमपीत्याहुः,
तच्चिन्त्यम् । यथाश्रुततया सर्वसामञ्जस्ये बहुतरकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । केचित्तु—
कुमारीपाण्यवच्छेदेन प्रतिग्रहीतृपाणिसंयोगविशेषवृत्तिजातिविशेषो विवाहत्वम्, अत एव
सम्प्रदानकर्तुं न विवाहे कर्तृत्वापत्तिः, तादृशसंयोगस्य प्रतिग्रहीतृनिष्ठत्वात्, एवं संयोगस्योभय-
निष्ठत्वात् 'कन्यावरयोर्विवाह' इत्यपि सङ्गच्छते । एवं प्राचां शुभविवाहेन दातुमिति वाक्यस्य-
तृतीयार्थस्य कारणतार्थकतयैवोपपत्तिः, संयोगस्य दानपूर्ववृत्तित्वादिसत्त्वादिति । युक्तञ्चेत्तत्
'कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु' इति पारस्करसूत्रस्वरसेन कुमारीपाणिसंयोग-
विशेषस्य विवाहत्वस्वीकारात् । आहुरादावपि तथा संयोगः कल्प्यते । 'अतः परमि'त्यादि-
वचनस्थितपरिग्रहाविपक्षमपि तादृशसंयोगपरम्, इत्यदोषः । ब्राह्मो विवाह इति वचने यत्रेति
पूणीयम्, 'आच्छाद्य चार्चयित्वा च' इति वचने ब्राह्म इत्यस्य ब्राह्मविवाहाद्यनुष्ठानमित्यर्थः
इत्याहुः" इति ।

परमत्र रघुनन्दनेन आच्छाद्येत्यादिमनुवचनस्य व्याख्याने कथमीदृशः प्रयासः कृत इति
न विद्मः, सर्वत्रैव पाणिग्रहणस्य विवाहलक्षणत्वे कृते न काप्यनुपपत्तिः स्यात् ; व्यक्तं महाभारते
शकुन्तलेपाख्याने गान्धर्वविवाहानन्तरमपि पाणिग्रहणं शकुन्तलायाः, राक्षसादिनिन्द्यविवाहेऽपि
अनन्तरं पाणिग्रहणादेव विवाहनिष्पत्तिः अन्यथा तयोः संग्रहणत्वमेव स्यात्, न विवाहत्वमिति ।
एवञ्च मनुवचनानामितिकर्तृव्यताभेदबोधकतामात्रं विवाहभेदबोधनाय फलतारतम्यबोधनाय चेति
न दानकर्तुं विवाहकर्तृत्वापत्तिमिया वैयाकरणदेवानां प्रियेण भवितव्यम्, न हि स्मृतिकाराः
सत्यामपि सरलव्याख्यानेनैवैष्टसिद्धौ क्लिष्टकल्पनमुपदिशन्तीति विक्र ।

अथार्हणप्रकरणे यदुक्तं गृह्यान्तरेषु तद् यथासम्भवं सञ्चित्योदाह्रियते—तत्र द्राह्यायण-
शादिरच्छन्द्गोगृष्टाणां प्रायः समानानुपूर्वीकाणि सूत्राणि—अथुपकं प्रतिग्रहीष्यन्निदमहमिमामिति
प्रतितिष्ठन् अपेक्षिति । अर्हयन्तु वा । विष्टरपाद्याद्यांचमनीयमपुपर्काणामेकैकं त्रिवेद्यन्त इति ।
विष्टरौ पाद्याद्यांचमनीयमपुपर्का इति । गां चेति । गामानीय । उदञ्चं विष्टरमास्तीर्य
वा ओषधीरित्युच्यसीत । पादयोर्द्वितीयया द्वौ चेत् । अपः पम्पेद् यतो देवीरिति । सध्वं

पादमवसिञ्चेत् सव्यमिति । दक्षिणं दक्षिणमिति । उभौ शेषेण । अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्थं प्रतिगृह्णीयात् । यशोऽसीत्याचमनीयम् । यशसो यशोऽसीति मधुपर्कम् । त्रिः पिवेद् यशसो महसः श्रिय इति । तूष्णीं चतुर्थम् । भूयोऽभिवाद्य ब्राह्मणापोच्छिष्टं दद्यात् । गां वेदिताऽनु-
मन्त्रयेत् मुखं गामिति । अमुष्य चेत्यर्हयितुर्नाम ब्रूयात् । एवमयज्ञे । कुरुत इति यज्ञे ।
आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाहः प्रिय इति वदन्त्योः । प्रतिसंबन्धस्यारण्येत् । पुनर्यज्ञ-
विवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च । इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्राणि च—ऋत्विजो ब्रूत्वा मधुपर्कमादरेत् । ज्ञातकायोपस्थिताय ।
राज्ञे च । आचार्यश्चक्षुरपितृव्यमातुलानाञ्च । दधनि मध्वानीय । सर्पिर्वा मध्वलाभे ।
विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते । अहं वर्ष्मं सजातानां
विद्युतामिव सूर्यः । इदन्तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्युदगधे विष्टर उपविशेत् आक्रम्य
वा । पादौ प्रक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् । सव्यं शूद्राय । प्रक्षालितपादोऽर्घ्य-
मञ्जलिना प्रतिगृह्ण । अथाऽऽचमनीयेनान्वाचामति, अमृतोपस्तरणमसीति । मधुपर्कमाह्वय-
माणमीक्षेत, मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्ण, मधु वाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया
चाकुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोच्य, वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्त्विति पुरस्ताज्जिर्नाष्टि ।
रुद्रास्त्वा प्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणतः, आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयन्त्विति
पश्चात्, विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्वित्युत्तरतः, भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात् त्रिहृद्गृह्ण ।
विराजो दोहोऽस्मीति प्रथमं प्राप्नीयात्, विराजो दोहमसीयेति द्वितीयम्, मयि दोहः पद्यायै विराज
इति तृतीयम् । न सर्वम् । न नृति गच्छेत् । ब्राह्मणायोदङ्कुच्छिष्टं प्रयच्छेत्, अलाभेऽप्यु । सर्वं
वा । अथाऽऽचमनीयेनान्वाचामति अमृतापिधानमसीति । सत्यं यशः श्रीमंयि श्रीः श्रयतामिति
द्वितीयम् । आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते । इतो मे पाप्मा पाप्मा मे इत इति जपित्वा ओङ्कुरेति
कारयिष्यन् । माता रुद्राणां दहिता वसूनामिति जपित्वा ओमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् । नामांसो
मधुपर्को भवति । इति ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणि च—अथैतद्वपरं तूष्णीमेव तीर्थं स्नात्वा तूष्णीं समिधमावधाति ।
यत्रात्मा अपचिति कुर्वन्ति तनकूर्चं उपविशति यथा पुरस्तात् । एवमुत्तराभ्यां यथाछिद्रं राजा
स्थपतिश्च । आपः पाद्या इति प्राह । उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्
सव्यं शूद्राय । प्रक्षालयितारमुपस्पृश्योत्तरेण यजुषात्मानं प्रत्यभिमुखेत् । कूर्वाभ्यां परिगृह्ण
मृन्मयेनार्हणीया आप इति प्राह । उत्तरयाऽभिमन्त्र्याञ्जलात्रेकदेश आनीयमान उत्तरं यजुर्जपेत् ।
शेषं पुरस्ताज्जिनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयन्तं । दधिभञ्जिति मंज्य कांल्येन पर्वीयसा पित्राय
कूर्वाभ्यां परिगृह्ण मधुपर्क इति प्राह । त्रिदूतमेके घृतं च । पादकमेके धानाः सक्तूश्च ।

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भ्यामप आचामति पुरस्तादुपरिष्ठाद्योत्तरया त्रिः प्राक्ष्यानुकम्प्याय प्रयच्छेत् । प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय । गौरिति गां प्राह । उत्तरयाऽभिमन्त्र्य तस्मै वषां अपयित्वोपस्तीर्णाभिवारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपणैर्नोत्तरया जुहोति । यधुत्-
सृजेतुपांश्चूतरां जपित्वा ओमुत्सृजतेत्युचैः । अन्नं प्रोक्तमुपांश्चूतरैरभिमन्त्र्यो ॐ कल्पयतेत्युचैः । आचार्यापर्विजं इवक्षुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठन्नय एतत् कार्यम् । सङ्कृतं प्रवक्तुं विज्ञाय । इति ।

लौगाक्षिकाऽकृगृह्ययोः समानानुपूर्वीकाणि सूत्राणि । तानि तु—वडर्थाहं भवन्त्याचार्यं ऋत्विगराजा विवाहः प्रियः स्नातक इति । अर्थेनमर्हयन्ति । आदौ च कर्मणः । अर्थमुदकं सौषधं दर्भा इति । कसे चमसे वा दध्यासिच्य मधु च वर्षीयसाऽपिधाय विष्टराभ्यां परिगृह्य पाद्यप्रथमैः प्रतिपद्यन्ते । मयि दोहोऽसि विराजो दोहः, पाद्यायै विराजो दोहमशीयेत्याह्वयमाणमनुमन्त्रयते । विष्टरोऽसि मातरि स्तीदेति विष्टरमास्तीर्य तस्मिन्नपविशति । विष्टर आसीनायैकैकं त्रिः प्राह । नैव भो इत्याह न नार्थेति । शं नो देवीरित्यपोऽभिमन्त्र्य पाद्याभिः प्रक्षालयते दक्षिणं पादमवनेनिज इदमहमस्मिन् कुले ब्रह्मवर्चसं दधाम्युत्तरं पादमवनेनिज इदमहं मयि तेजो वीर्यमन्नाद्यं प्रजां पशून् ब्रह्मवर्चसं दधामीति । आपोहिष्टीयाभिरर्घ्यं परिगृह्य सावित्रेण मधुपर्कम्, विष्टरोऽस्यन्तरिक्षमधि-
विश्रयस्वेति विष्टरमवकृप्योरुत्वेत्यवसायं तच्चक्षुरित्यवेक्ष्य पृथिव्यास्त्वेति विष्टरे निधाय मधु वाता क्रतायते इति तिसृभिः प्रदेशिन्या प्रदक्षिणमालोडयति । वसवस्त्वाऽग्निराजानो भक्षयन्तु पितर-
स्त्वा यमराजानो...भक्षयन्त्विति प्रदक्षिणं प्रतिदिशं प्रतिमन्त्रं पात्रस्यान्तेषु लेपान् निर्माष्टि । यन्मधुनो...श्रयतामिति मधुपर्कस्य चतुर्प्राभात्यङ्गुष्ठद्वितीयाभिः कनिष्ठया प्रथममेवमनुपूर्वं सर्वाभि-
स्तद्वशिष्टं छहदे प्रयच्छति । आचामत्वमृतोपस्तरणमसीति । तस्मा असिपाणिगां प्राह । तां शास्ति मम चामुष्य च पाप्मानं जडि इतो मे पाप्मा पाप्मानं मे इत ॐ कुरुतेति । चतुरो नानागोत्रान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । एष आद्य उपायः । यधुत्सृजेन्माता रुद्राणामिति जपेत् । नृणान्यत्विबत्युक्त्वा तामुत्सृष्टां पशुमङ्गं वा (प्रतिनिद्धाति) । नाभांसो मधुपर्कः स्यादिति ह विज्ञायते । अपि वा धृतौदन एव स्यात् । इति ।

वाराहगृह्यसूत्राणि च—वडर्थाहं भवन्ति ऋत्विगाचार्यौ विवाहो राजा स्नातकः प्रियश्चेति । अप्राकरणिका नापरिसंवत्सरादर्हयन्ति । अन्यत्र याज्यान् कर्मणो विवाहाच्च न जीवत्पितृकोऽर्थं पतिगृहीयात् । कांस्ये चमसे वा सदध्नि मध्वासिच्य वर्षीयसा पिधायाऽऽचमनीयप्रथमैः प्रतिपद्यन्ते । विराजो दोहोऽसीति एकैकमाह्वयमाणं प्रतीक्षते । सावित्रेण विष्टरं पतिगृह्य अहं वर्ष्मं सहशानामित्येकस्मिन्नपविशति । गृष्टृदसीत्याचार्यं आसन्दीमनुमन्त्रयते । भा त्वा जोष मित्यन्यतरमवन्तात् पादयोर्विष्टरमुपकर्षति । विष्टरमासीनायैकं त्रिः प्राह । नैव भो इत्याह । नम आर्येणाय इति श्रुतिः । स्पृशत्यर्घ्यं पाद्येन पादौ प्रक्षाल्य सावित्रेणोभयतो विष्टरं मधुपर्कं

प्रतिगृह्य आदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीति प्रतिष्ठाप्यावसाद्य छपणस्य त्वा गस्तमस्तम्भुवाऽन्वेषे इत्य-
 वेत्य नमो रुद्राय पात्रसदं इति प्रादेशेन प्रतिदिशं व्युद्दिश्याकुण्डनोपमध्यमया च मधुवाता ऋताथत
 इति तिसृभिः संसृजति । अमृतोपस्तरणमसोत्युपस्तरति, सत्त्वं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति
 मधुपर्कं त्रिः प्राभाति भूयिष्ठम् । सहदेवशिष्टं प्रयच्छति । अमृतापिधानमसोत्याचामति ।
 असिपाणिर्गा प्राह इतो मे पाप्मेति । ॐ कुरुतेति संप्रेष्यति । चतुरवरान् ब्राह्मणान् नानागोत्रा-
 नित्येकैकं पदवर्णं पायसं वा भोजयेत् । यद्यत्सृजेत् माता रुद्राणामिति ॐ भूर्भुवस्त्वरोम् इत्युत्-
 सृजतु तृणान्यत्तदकं पिबतु । अथालङ्करणम् अलङ्करणमसीति यथालिङ्गमङ्गानि संस्पृशति,
 अथ गन्धाच्छादने वाससी परिधास्ये यशो धास्ये इत्यहत् वासः परिधत्ते । यदि पशुमालभते
 शं नो मित्र इति पाणी प्रक्षाल्य यथार्थमालभनमित्येकं । इति ।

बोधायनगृह्यसूत्राणि च—आवेद्याध्यं कुर्यात् । मध्येऽगारस्योदीचीनप्रतिषेवणा एरका
 उपस्पृशति । तास्वहृतानि बहुगुणान्युत्तरदशानि वासांस्यास्तीर्य तेष्वृत्विजः प्राङ्मुखा उप-
 विशन्ति । उत्तरपूर्वं देशेऽगारस्य प्राक्कूलान् दर्भान् संस्तीर्य तेष्वर्घ्यद्रव्याणि संसादयति ।
 यावन्त ऋत्विजस्तावन्ति कांस्यानि पात्राणि सापिधानानि तावतः कूर्वाञ् । द्वावन्वौ परि-
 ग्रहणोयौ कूर्वौ । दधिमधुवृतमापः पयोवक्त्रयुगानि कुण्डल्युगानि । यत्ये गोः पयश्चमसः लग-
 लङ्करणीयञ्चति । पवित्रे कृत्वा तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिहृत्तानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्ष्य कूर्चं कांस्थं
 निधाय तिरः पवित्रं मज्जानयति । दधि पयो वा द्वितीयं स द्विवृत् । घृतं तृतीयं स त्रिवृत् ।
 यद्वितीयं तच्चतुर्थं स चतुर्वृत् । आपः पञ्चमीः स पांक्तः । वर्षीयसा तेजोमयेनापिधाय नानापुरुषा
 अर्घ्यद्रव्याण्याददते अन्वगानु संव्रजताः । कूर्चं इति कूर्चं प्राह । तत् स्रक्कूर्चं इतीतरः प्रति-
 गृह्णाति । तं प्रदक्षिणं पर्यस्योद्ग्रावृत्य उपविशति । पुरस्ताद् धेनं प्रत्यक्षमपोहते राष्ट्रभृदस्या-
 चार्यासन्दी मा त्वद्गोवामिति । अथात्मा उद्पात्रमादाय कूर्वाभ्यां परिगृह्य पाद्या आप इति
 प्राह । ता अभिमन्त्रयते आपः पादावनेऽनीरिति । दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय प्रसारयति ।
 सव्यं शूद्राय । स्त्री प्रक्षालयति पुमानभिपिञ्चति । विपरीतमित्येके । नियमात् पत्नीयजमानौ जह्वे
 धावयतः । अवनेक्तुः पाणी सम्मृशन् मा- महो मयि भगो मयि भर्गो मयि यश इति । अथाप
 उपस्पृश्य मयीन्द्रियं वीर्यम् इत्युरः प्रत्यात्मानं प्रत्यभिपृशते । अपो वीहिभिर्वैभौ समदायुष्य
 तथैव कूर्वाभ्यां परिगृह्णाह्णीया आप इति प्राह । ता अभिमन्त्रयते आ म आगाद् वर्चसेति ।
 ण्कदेशमञ्जलावानीयमानमनुमन्त्रयते चिराजोऽसीति । अतिसिष्टाः परावीर्निनीयमाना अनु-
 मन्त्रयते समद्रं वः प्रहिणोमीति । अथ तथैव कूर्वाभ्यां परिगृह्योपस्तरणीया आप इति प्राह ।
 ताः पिबति अमृतोपस्तरणमसीति । त्रिराचामेत् त्रिःपरिमृजन् द्वितित्येके । आचान्तायाषा-
 वृत्ताय तथैव कूर्वाभ्यां परिगृह्णाध्यं इति प्राह मधुपर्कं इति वा । मधुपर्कं प्रोक्तमनुमन्त्रयते त्रय्यै
 विद्यायै इति । तमुभाभ्यां हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाति देवस्य त्वेति । तस्मिंश्चित् किञ्चिदापत्तितं
 स्यान् नदङ्गुलं च महानाट्यं चोपसंगुलं च द्विशं निरस्यनि नेष्टा वृद्धिमिति । अथाप उपस्पृश्य

सर्वाभिरङ्गुलीभिः समुदायुत्य प्राभाति यन्मधुनो मधव्यमिति । त्रिः प्राक्च त्रिरनुपिबंछेत् च कुर्यात् । य आत्मनः श्रेयांसमिच्छेत् तत्समै शेषं दद्यादिति । आचान्तायापावृत्ताय तथैव कृचांभ्यां परिगृह्यापिबानीया आप इति प्राह । ताः पिबति अमृतापिधानमसीति । त्रिराचामेत् त्रिः परितृजेत् द्विरित्येके । आचान्तायापावृत्ताय गौरिति गां प्राह । तामनुमन्त्रयते गौरित्यपहतपाप्माऽपपाप्मानं नुद मम चामुष्य च, इत्युपवेत्तुर्नाम गृह्णाति । नाना महर्त्विगभ्यो गाः प्राह । एकां होतृकेभ्यः । सर्वेभ्यो वै कामविभक्षत्वात् । यः प्राह तस्मा उपाकरोत्येकदेशं वपायै जुहोति अग्निः प्रथम इति । एकदेशमुपहरति तत् प्राभाति अग्निः...अरिष्टमस्माकं कृणोत्वसौ ब्राह्मणो ब्राह्मणेषु इति । अथ यदुत्तुक्ष्यन् भवति तामनुमन्त्रयते गौर्येनुमन्या...ओम् उत्सृजत इति । तस्यामुत्सृष्टार्यां मेष-मजं वा आलभते । आरण्येन वा मांसेन । न त्वेवामांसोऽर्थः स्यात् । अशकौ पिटाङ्गं संसिध्येत् । सिद्धे भूतमिति प्राह । तत् छभृतमितीतरः प्रत्याह । तदभिमन्त्रयते—भूतं छभृतं सेति । चतुरो नानागोश्वान् ब्राह्मणान् भोजयतेत्येव ब्रूयात् । तेषु भुक्त्वत्स्वन्नमस्मा उपहरति । तत् प्राभाति विराडसीति । भुक्त्वद्भ्यो वज्रयुगाणि कुण्डलयुगाणि यस्यै गोः पयश्चमसः क्षालङ्कणीयमिति च दद्यात् । एकधनं पटौहीं दम्यावित्येके । प्राक्मधुपर्कादलङ्करणमेके समामनन्ति । महये-द्वित्वजमाचार्यं चाऽऽत्मानं वा एष महयति यः समृत्विजमाचार्यं च महयत्येवमेव व्रता वा, आत्यन्तिकाः स्युः पतितोऽननूचान इति निमित्तानि । वरणेऽन्यायेनप्रभृतिषु चैवामृत्विजं स्मरेत् । तथैते अर्घ्यां कृत्विक् श्वशुरः पितृव्यो मातुल आचार्यो राजा वा ज्ञातकः प्रियो वरोऽ-तिथिरिति । संवत्सरपर्यागतेभ्य एतेभ्य एषं कुर्याद् विवाहे वराय । अथर्त्विगभ्यः कर्मणि कर्मणि ददाति । इति ।

पारस्करगृह्यसूत्राणि तु—षडर्घ्यां भवन्त्याचार्यं कृत्विग् वैवाह्यो राजा प्रियः ज्ञातक इति । प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः । यथ्यमाणास्तृत्विजः । आसनमाहार्याऽऽह साधु भवानात्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति । आहरन्ति विष्टरं पथं पादार्थमुदकमर्चमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन । अन्यस्त्रिः त्रिः प्राह विष्टरादीनि । विष्टरं प्रतिगृह्णाति वष्मोऽस्मीति । पादयो-रन्यं विष्टरमासीनाय । सन्यं पादं प्रक्षालय दक्षिणं प्रक्षालयति । ब्राह्मणश्चेद् दक्षिणं प्रथमं विराजो दोहोऽसीति । अर्घं प्रतिगृह्णात्पापः स्थेति । निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं च इति । आचामत्या मागन् यशसा संसृजेति । मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षतं ! देवस्य त्वेति प्रति-गृह्णाति । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः इयावास्यायाज्ञाने इति । अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति । तस्य त्रिः प्राभाति यन्मधु मधव्यमिति । मधुमसीभिर्वा प्रत्यृचम् । पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् । सर्वं वा प्राभीयात् । प्राग्वा सञ्चरे निनयेत् । आचम्य प्राणान् सम्मृशति वाक्म आस्ये नलोः प्राणोऽश्वोश्चक्षुरिति । आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह । प्रत्याह माता रुद्राणां...वधिष्ट मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमीति यद्यालभेत । अथ यद्यत्सिद्धेन्मम चामुष्य च पाप्मा हत ओम् उत्सृजत नृणाम्यत्विजं वधात् । न त्वेवामां-

सोऽर्च्यः स्यात् । अभियन्तमधिबिबाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् । यद्यन्यसकृत् संबत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्था एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्था इति श्रुतेः । इति ।

अथ मधुपर्कप्रयोगः—तस्मिन्नेव पुत्रदारादिभिः सह यजमानो विष्टरौ पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं वस्त्रयुगलं यथाविभवमाभरणपानादिकञ्च समादायार्हणप्रदेशस्योत्तरतो गां बद्धा उपलिङ्हेत । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिरनुष्टुप् छन्दोऽर्हणीयो देवता धेनूपस्थाने विनियोगः । अर्हणेति मन्त्रः । ततोऽर्हणीयः तत्र प्रतिसिद्धमानो जपेत्, अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्यजुरर्हणीयो देवता जपे विनियोगः । ॐ इदमहमिति । ततो यजमानो दुर्भमयं विष्टरं विष्टरद्वयं वा पूज्याय ॐविष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यताम् इति दद्यात्, विष्टरद्वयपक्षं विष्टराविति त्रिः प्रतिगृह्येताम् । ततः पूजकदत्तं विष्टरं ॐविष्टरं प्रतिगृह्णामीति अर्घ्यः प्रतिगृह्णाति । तं च या ओषधीरिति मन्त्रेणोदगप्रमास्तीर्योपविशेत् । विष्टरद्वयपक्षे एकं पूर्वमन्त्रेणाऽऽस्तीर्य द्वितीयं विष्टरमुत्तरमन्त्रेण पादयोरधस्तात् कुर्यात् । अनयोः प्रजापतिकर्षिरनुष्टुप् छन्द ओषधयो देवताः पूर्वविष्टरस्याऽऽसनद्वान् उत्तरस्य पादयोरधस्तादास्तरणे विनियोगः । ततो मन्त्रौ । ततोऽर्बकः, पादप्रक्षालनार्थमुदकं पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति दद्याति, ततोऽर्च्यः अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्विराट् छन्द आपो देवताः पाद्यप्रेक्षणे विनियोगः । यतो देवीरिति । ततः पूजकदत्तं पाद्यं गृहीत्वा अनयोर्मन्त्रयोः प्रजापतिकर्षिर्निगदोऽर्हणीय-श्रीदेवता सव्यदक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । सव्यं पाद...दक्षिणं पाद... । ततः श्रेष्ठेण अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्निगदोऽर्हणीयश्रीदेवता पदद्वयप्रक्षालने विनियोगः । पूर्वमन्य...मन्त्रः । ततो दध्यक्षतपुष्पसंयुतं जलरूपमर्घ्यं पात्रे आदाय, अर्घ्यमध्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा तेनैव पात्रेणार्घ्यमञ्जलावासेवेत्येत्, तदर्घ्यमञ्जलिना, अन्नस्येति मन्त्रेण प्रतिगृहीयात् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्यजुरर्घ्यं देवता अर्घ्यप्रतिग्रहणे विनियोगः । ततो मन्त्रः । अर्बकः आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति जलं दद्यात् तद्वत्तेनोदकेनार्घ्यं आचामेत् यशोऽसीति सक्नुमन्त्रेण त्रिस्तृष्णीम् । अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्यजुराचमनीयं देवता आचमने विनियोगः । यशोऽसीति । ततः कालस्यपात्रे दधि मधु घृतं संसृज्य संस्थाप्य वर्षीयसा कालस्यपात्रेणापिधाथ दद्याद्वर्बकः—ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं मधुपर्कः प्रतिगृह्यतामिति । अर्घ्यस्तु अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्यजुर्मधुपर्कं देवता मधुपर्कप्रतिग्रहणे विनियोगः । ॐयशसो यशोऽसि । ततो हस्ते दत्तं मधुपर्कम् अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्यजुर्मधुपर्कं देवता मधुपर्कभक्षणे विनियोगः । ॐयशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि श्रीमक्षोऽसि त्रियं मयि धेहीति मन्त्रेण त्रिः पिचेत् । तृष्णीं चतुर्थम्, हस्तेनैव मधुपर्कभक्षणमिति सिद्धाः । ततोऽर्च्यो द्विराचामति । मधुपर्कशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् । ततो गौर्गौर्गौरिति नापितो ब्रूयात् । ततोऽर्च्यः अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिर्वृहती छन्दो गौदेवता गोमोक्षणे विनियोगः । ॐ मुखं गामिति मन्त्रं ब्रूयात् । ततो माता रुद्राणामित्यनेन मन्त्रेण गामनुमन्त्रयते, अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिकर्षिस्त्रिष्टुप् छन्दो गौदेवता गवानुमन्त्रणे विनियोगः । ततो मन्त्रः इति, एवं मधुपर्कंणाऽऽचार्यः, कल्बिजः, समावर्तमानन्तरं खातकः, राजा, विबाहे वरः, प्रियोऽतिथिश्चत्येते वदं पूज्याः । इति ।

गपि संवत्सराद्भृत्विग्निवाहावागतौ पुन'रहं येदित्यर्थः । अभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तौ मङ्गलार्थः ।

अत्र श्लोका भवन्ति—

“प्रथितो लोकशिरसः ‘स्वगिवालङ्कृतिः’ कृती ।
 आसीद् वत्स-सगोत्रोऽयं” ब्राह्मणो ब्राह्मणाग्रणीः ।
 व्यासाभिधानश्चन्द्रोगः साक्षाद् व्यास इवापरः ॥
 तस्य पुत्रोऽनुरूपोऽभूद् रामदेव इति स्मृतः ।
 विदितः सर्वलोकैस्तु रामदेव इवापरः ॥
 महाबलस्तु विख्यातां रामदेवसुतोऽभवत् ।
 यस्य कीर्तिमतः कीर्ति'श्लोनिमद्यापि न चर्कति ॥
 नारायणाख्यस्तस्यापि नारायणपरायणः ।
 पुत्रो “महाबलस्याभूत् सदा स्वाध्यायवत्सलः ॥
 तेन सन्देहनाशाय कर्मणां तुष्टिकृत् सताम् ।
 गोभिलाचार्यगीतायाः स्मृतेर्भाष्यमिदं कृतम् ॥
 तदेतद् “विगतद्वे वैधिर्ग्रे” “मध्यस्थवृत्तिभिः ।
 क्लृप्ताग्रहौ वि'हायाऽऽराद् प्राहां मदनुकम्पया ॥
 न चात्रातीव कर्तव्यं द्वाषट्पिपरं मनः ।
 द्वाषां ह्यविद्यमानोऽपि तस्मिन्तानां प्रकाशते ॥
 स्वामिप्रायेण हि मया किञ्चिदप्यत्र नेरितम् ।
 प्रथान्तगणि चाऽऽलोच्य निबन्धांश्च पृथग्विधान् ॥
 यदत्र साधु तत् साधु यच्चासाधु कञ्चित् कृतम् ।
 सतामास्यानु'संयोगान् साधु तद् भवति ध्रुवम्(A) ॥

A. अत्र यत् परमतानां कचिदसाधुत्वं प्रतिपादितं तदपि अन्ततः शास्त्रमर्यादादरक्षायै साध्वेव जातमिति भावः । असाधोः साधुत्वं साधोरसाधुत्वञ्च पात्रापात्रमुखसंयोगादेव भवतीत्युदाहरत्युपरिष्ठात् श्लोकद्वयेन ।

1. 'रहंयेयु'रिति' ख । 2. 'प्रथितायाः शीर्षशिरसः' ख । 3. 'स्वगाद्यालङ्कृतिः' घ । 4. 'ज्ञतः' ख । 5. 'ऽयं' घ । 6. 'भवि' घ । 7. 'श्लोनि-' ख । 8. 'बलवत्साधुत्' ख । 9. 'विजित-' ख । 10. 'मध्यस्थ-' घ । 11. '...हाय सं' ख । 12. 'क-' ख ।

नदीपतेः पयः पूर्वमस्वादुत्वाच्च पीयते ।

बलाहकमुखस्पृष्टं 'तदेव स्वादुतामियात् ॥

साध्वप्यसाधुतां गच्छेदसतां मुखसङ्गमात् ।

आसाद्याब्धिमपेयं स्यात् सरिद्धम्भः सुसाध्वपि ॥

अत्र श्लोकसहस्राणि चत्वार्यष्टौ शतानि च ।

श्लोकाः पञ्चदशेतीयं संख्या नारायणोदिता (४८१५) ॥

कुषलयदल-वर्हिणाभोद-चन्द्रार्धभृत्कण्ठ-धौतासि-भिन्नाङ्गनालित्विषे

कनककमलकेशराग्न्यौघपीताम्बराभासिताङ्गाय भक्त्यानताम्रचर्त्तिविभ्वंसिने ।

सुररिपुनिधनोद्यतारातिवक्त्रःशिरोमांसमेदोवसाशोर्णिताक्तोप्रचक्राय पृथ्वीभृते

भवजलयितरङ्गलीलाकुलीभूतदूकधोत्रवक्रस्य जन्तोः प्लवायाच्युतानन्त-

गाविन्दनाम्ने नमः ॥

इति श्रीभट्टनारायणकृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये

चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका ।

चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥

(सम्पूर्णांशं ग्रन्थः)

अत्र वृत्तमिदम् अर्णोनामकम् ,

यदिह नयुगलं ततः सप्त रफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद् दण्डकः ।

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णोऽर्णवब्धालजीमूतलीलाकरोदामशङ्खादयः ॥

इति वृत्तरक्षाकरलक्षणात् ।

विश्वेश्वरऋपालब्धजनुवानन्दकानने ।

स्वकर्मवशतः कालीक्षेत्रे निवसतांभुना ॥

वशिष्ठगोत्रश्रीकृष्णवेदभूषणसन्ततः ।

वावस्पते राममणेविद्वदवर्यस्य मनुना ॥

सेयत्वं न्यायसाहित्याचार्योऽप्यायांनुवर्तिना ।

भट्टनारायणपौकभाष्यभावप्रकाशिका ॥

विवदा पाद्रीकेषु धीक्षितामपिप्रामाणा ।
 काकीतारायम्बस्ता जगत् स्ताद् कतां सुरे ॥
 मतं पूर्वनिबन्धुनां सन्निहतं सन्निहतं कथितम् ।
 निर्णयः साकल्यस्यानां कारणं तत्र केचनम् ॥

इति धीः

—

